

Сәбит Мұқанов

**Өмір
мектебі**

Сәбит Мұқанов

Өмір мектебі

БІРІНШІ КІТАП

Роман

АЗАПТЫ ЖОЛДА

БҰЛ ЕҢБЕГІМДІ:

Әкем — Мұқан Шүкей ұлына,

Шешем — Балсары Бәйтілеу қызына,

Апаларым: Дәмеи, Зәуре, Ұмсындық,

Бағила, Ұлтуғанға.

Қарындасым — Балтуғанға.

Өмірлік есте тұтатын зор

құрметпен арнаймын.

Автор

БІРІНШІ ТАРАУ

КҮЙРЕГЕН ҰЯ

МЕНІҢ ТУУ ТАРИХЫМНАН

Құрметті оқушылар!

Әрқайсымызға да қандай жағдайда туғанымызды білу қызық болар еді.

Менің, қандай жағдайда туғанымды, балалық шағымда бір әйелден естіген ем, қазіргі әңгіме, сол әйелмен қалай кездесуім туралы.

Біздің ауыл ол кезде, Ақмола облысы, Петропавл уезі, Аққусак болысына қарайтын «Жаманшұбар» атты мекенді қыстайды да, «Дос» атты көлді жайлайды. Қазақ елінің руға бөлінетін заманында, біздің ауылдың арғы түбін Керей, бергі түбін Сибан дейді.

Сибан ол кезде «ойдағы» және «қырдағы» атанып екіге бөлінеді. «Қырдағы Сибан» — Досты жайлайтын төрт ауыл — қырық-елу үйдей. Жүзден астам үй «Ойдағы Сибан», — Достан жиырма бес-отыз шақырымдағы Есенеидің Қайран көлін жайлайды, қыстаулары елу-алпыс шақырым жерде.

Менің сегізден тоғызға шыққан жылым. Мезгіл жаз. Біздің ауыл Достың жағасында отыр.

Бір күні біздің ауылдың адамдары ат-арбаларын әзірлеп әбігер бола бастады.

— Бұлар қайда барады? — деген сұрауға:

— Ойдағы Сибанға! — деп жауап берді білетіндер.

— Неге?

— Тірісіне сәлем береді, өлгеніне бата оқиды...

Әзірлік әртүрлі боп жатыр: байлар үстінде сәнді қорабы бар әдемі тарантастарға, сайманын келістіріп, парлаған жақсы аттарды жегеді; орташалары жадағай немесе қорапты тарантастарға жеке жақсы аттар жегеді; кедейлер бір-бір арық «кершолақтарын» не тозығы жеткен тарантастарға, немесе екі доңғалақты «қазақ арбаларға» жегеді... Бұл — қартаң адамдарға әзірлеп жатқан ылау.

Жастарға, әрине, салт жүрген қызық. Олар жолшыбай алысады, жарысады. Салттардың жайы да арбалылар сияқты: бай баласының аттары

жас, сұлу, семіз, жарау, ер-тұрмандары сәнді; орташаның баласы мінетін ат пен ер-тұрман жарқырағы жоқ сыпайы ғана, ал кедейден желіккен жастар, өзге жандарын үйінде қалдырып, өзі ғана жалғыз көкшолағына мінеді. Түйе біздің арада жоқ. Сиыр баласына салт мініп жиынға бару, ол кездегі ауыл салтында ұят.

Ауқатты адамдардың мен құралыпты жас балалары тай мен құнанға мініп жарысуды жақсы көреді. Бүгін де олар тай-құнандарын даярласып жүр!.. Менің де ол балаларға ергім келеді, бірақ, қалай?

Мен әке-шешем өліп, жетім қалған баламын. Туған ағаларым жоқ. Мал-мүлкім, үй-күйім жоқ. Жолға әзірленген әркімге барып «ала кет!» деп қыңқылдасам, біреулері: «орын жоқ» деп жайын айтады да, енді біреулері, «саған не бар, онда?!» деп ұрсып жібереді...

Аттар жегіліп те, ерттеліп те болды... Әне, алды жөнеле бастады, құрғақ жолдың шаңы аспанға көтерілді... Соны жермен тұра тартпақ болған бозбалалар, оларға ерген тайлы-құнанды балалар көлдің батыс жағын орай тартты... Жаздың маужыраған әдемі күні, тұнық, таза ауасы, көркем бейнесі, сағымданған ұшы-қиырсыз кең даласы, салт мінгендерді желіктірмей қойсын ба!.. Әне, олар ауылдан шыға, жарыса жөнелді... Сөйтіп, жұрт ұбақ-шұбақ жөнеле бергенде, көзіме іркілген жасымды сығып мен қала бердім!..

Сол халде тұрып айналама қарасам, әлдекім енді ғана жүргелі жатыр екен. Кім екендігін байқасам, атын аяңнан артық жүргізбейтін кедей шаруалы Дүйсеннің Кәсені екен қасына барып ем, «сен сорлы қалып қойып па ең?» деп аяған сөздер айтты да, тарантасына мінгізіп алды.

Еснейдің Қайраң көліне біз күн еңкейе жеттік. Көлді жағалай қонған ауылдарға тарайтын жолдың торабында, келген қонақтарға жөн сілтейтін даяшы тұр екен.

— Сендер сонау Түрікпен аулына барып, Рахметтің үйіне түсіндер, — деді ол.

— Е, Рахметі несі?! Сіңірі шыққан кедей бізге несін береді? — деп Кәсен наразылық білдірген болып еді:

— Басқарушылардың бөлуі осылай, мен оны бұза алмаймын басқа бос үй жоқ, — деді де даяшы кетіп қалды.

«Рахметтің үйі» дегені сыртынан ішіндегі адамдарын санап алатын қырық - құрау, кішірек қарақұрым отау екен. Қара сақалды, ұзын арық денелі Рахмет, үйінің қасына атымызды тоқтатқан бізді, үйінен шыға, құрметпен қарсы алды.

Үйіне кіргізген қонағына ол жай-күйін айта кеп, «қолдағы барым осы

ғана еді» деп бір текешігін сойды. Аяғы құрттап, ауыл маңында ғана оттаумен күнелткен бұл текешік көкежасық арық екен. Дегенмен үй иесінің ықласына риза болған Кәсен, басқа ешқайда бармай сол үйге қонды.

Балаға қызығы — думан. Ол күнгі думан осы ауылдың ауқатты адамы — Ботпай үйінің, маңында болып жатыр. Біздің ауылдық ауқатты адамдары осы ақ үйдің ішінде. Олардың самбырлай сөйлесіп, саңқылдай күлгендері, кигіз үйдің іші түгіл сыртына да кең жайылып, түнгі тымық далада алыстан естіліп тұр.

Ботпай үйінің қазаны да, әрине, Рахметтің қазанынан әлдеқайда кең, сойыстығы да әлдеқайда семіз... Сондықтан сорпа-суын ішкісі келгендер жерошағының басында. Балалардың да көпшілігі сол маңайда ойнайды, өйткені, қазан түсірілген соң, олар үйдегі «үлкендердің бармағын жалап, ет асайды...».

Мен де сол балалардың ойынына қосылдым. Міне, ет іс пісті. Буы бұрқыраған қойдың семіз етін қазаннан үлкен ожаумен сүзіп алған әйелдер, үлкендігі кішігірім науадай ағаш астауларға салып жатыр... Астауды жағалай кейі ағаш, кейі жез үлкен табақтар да қойылып қалды... Табақ жасап үйренген ептілер қылпылдаған өткір бәкілерімен табақ-табаққа мүшелерді бөліп те үлгерді... Тағы бір епті жігіттер ет салынған табақтарды қолдарына көтеріп, бірінің артынан бірі тізбектеле, қонақтар отырған үйлерге қарай жөнеле берісті... Әлгі бір кездегі у-шу енді бәсеңдей қалды. Жұрттың аузы майлы етте...

Жетімдіктің бір көрінетін жері осындайда. Әкесі, шешесі, ағасы бар балалар мұндайда топтың арасына кіріп кетеді де, майлы еті бар жіліктерді ұстап жей бастайды, жілік берер жақыны жоқ жетімдер әркімге бір жаутаңдайды. Көңілі түскен біреу есіркеп ет бермесе, олар бұл үйден құрауыз шығады.

Майлы ет толған табақтар Ботпайдың үйіне бірінің артынан бірі кіргенде, табақшыларға араласа үйге кірген бір топ баламен араласып, мен де кірдім. Менімен қатар тұрған балалардың әрқайсысына не әке, не шешесі, «әй, пәленшежан, мә» деп жіліктерді ұстатып жатыр. Мен әркімдерге жаутаң-жаутаң қараймын, мені шақырарлық ешкім жоқ сияқты...

Тұрдым-тұрдым да, әлдекімдердің «Мә» деп берген жөнді еті жоқ жауырынын қолыма ұстай, жыламсырап далаға шығып кеттім. Со қалпыммен босағада тұр ем:

— Әй, мына бала аш қалыпты ғой! — деді, қасымнан өте берген біреу.

— Қонақ па, осы ауылдың баласы ма? — десті әркімдер.

— Қонақ бала! — деді, кескініме үңілген біреу.

— Ендеше, бері әкел оны! — деді жерошақ басында отырған әйелдердің біреуі.

Барғым келмеген мені бір жігіт зорлағандай итермелеп, жерошақ басына алып келіп еді, сол арада топталған әйелдердің ішінен мосқалдау біреуі:

— Аяққа сорпа құйыңдар да, өкпе-бауырдан, ішек-қарыннан салып беріңдер! — деді.

Бір әйел шеті кетік үлкендеу қара аяққа сорпа құйып, ішіне көр-жер ет салып берді, мен ішуге кірістім.

— Ал, кім баласысың, шырағым? — деді манағы мосқал әйел, мен тойынып ап, қолымдағы аяқты қайтарып берген соң:

— Мұқанның баласымын, — дедім мен.

— Кәдімгі Шүкейдің Мұқаны ма, Нұртазаның ауылындағы?

Мен басымды изедім.

— Алда, бақыр-ай, — деді әйел, аяған дауыспен, — сен екенсің ғой, Мұқаннан қалған жетім бала? Атың Сәбит қой, сенің?

«Мені қайдан біледі бұл танымайтын әйел?!» — деп іштей таңырқадым да, тағы басымды изедім.

— Бұ баланы қайдан білесің? — деді әйелге әлдекімдер.

— Білмегенде ше? — деді әйел, — біздің үйде туған жоқ па, бұл бала.

Қасымда отырған баладан әйелдің кім екенін сыбырлап сұрап ем:

— Осы үйдің бәйбішесі, Тұрағал деген кісі, — деді бала.

Тұрағал төңірегінде отырғандарға, менің қалай туу тарихымды сөйлеп кетті.

— Мұқан марқұм бірнеше жыл біздің үйде жалшылықта жүрді ғой, — деп бастады ол сөзің — топырағы торқа болсын бейшараның, жаман қылығын көрген жоқпыз, міндетті ісін адал атқаратын, күні-түні демей жұмысын істей беретін қақ-соқта жұмысы жоқ адам еді. Бәжең де сондай кісі болатын.

— «Бәжесі» кім? — деп сұрады біреулер.

— Мұқанның әйелінің аты Балсары болатын. Оны жұрт Бәже дейтін. Мұқан марқұмда қыз көп болды да, ұл болмады. Ұмытпасам, осы Сәбиттен бұрын Бәжең он үш қыз тапқан. Бір қызы туарда ұл бола ма деп ұмсынып

атын Ұмсындық қойыпты, тағы бір қызының атын «артынан ұл туар ма екен» деген оймен Ұлтуған қойды... Сөйтіп, бейшара ұлдан тарығып жүргенде Бәжең тағы құрсақ көтерді. Көзі көрмегенге бәрі өтірік со кезде Мұқан бейшараның «а, құдай, тілегімді қабыл ғып ұл бер де, содан кейін ал мені» деп жылап жүргенін талай естідім де, көрдім де.

— Енді қайтсін, — десті әркімдер, — жасы ұлғайып қалған адам... Сүйенер малы жоқ. Қыздары асырай алмайды. Егер ұл болмаса, оның аты аштан өлу ғой!..

— Рас, — деді Тұрағал, — сонан Бәжең ай-күніне жетті. Со жылы біздің үйдің қойы көбірек қоздады. Анау отырған біздің тоқал да, — деді Тұрағал, жас бір әйелді иегімен нұсқап, — аузы-мұрнынан шығып отыр, оған біздің әлгі бұрау басын сындыртпайды, бірдемеге қолғабыс тигіз десең, іштегі баласына зақым келер деп зыр-зыр етеді.

— Енді қайтсін, — деп қойды біреу. — О да қай бір басқа жарыған кісі еді, онда. Ол кезде жалғыз ұлы Шалабайдан басқа баласы жоқ еді ғой.

— Сонымен, — деді Тұрағал, — жер ала-сапыран боп, қар ери бастады. Мал төлдеп жатыр. Со жылы біздің үйде жүзге тарта қой қозылайды, жиырмадан аса ешкі лақтайды, онға жақын сиыр бұзаулайды. Сонша төлдің бәрін күтуге жалғыз менің әлім келмейді. Ай-күніне жетіп отырған Бәжең бейшараны аяймын. Бірақ, амал жоқ. Үзіліп-созылып о да менімен бірге жүреді. Қора ішінде босанып қала ма деп зәрем кетеді.

— Қиын хал екен, — деді біреу.

— Сол кезде, біздің құлындағалы жүрген бір бие қорадан шығып бошалап кетіпті, — деді Тұрағал. — Қыс қаттырақ болып, биелеріміздің біразы іш тастап, сауамыз деп отырған биеміз үшеу-төртеу-ақ еді. Құлындағалы жүрген биенің бошалап кеткенін біздің Әлгі естіді де, «ие бола алмадың» деп Мұқанға бұрқан-тарқан боп ашуланды. «Бір жерге барып құлындайды да, шуына оралып құлыны өледі. Оған дейін тауып әкел! Егер құлыны өлсе, өзінді бірге өлтірем!» деп, Мұқанды салт атпен қуды да жіберді. Мен: «Бәжең бүгін қабағын шытыңқырап жүр, тегі толғақ болар деймін, күйеуі қасында болсын, басқа біреуді жіберсең қайтеді» — деп ем, — барады деген соң, барады деп, Әлгі маған ақырып тастады. Сонымен Мұқан марқұм әйелінің толғатқанын білсе де, амалсыздан кете береді.

— Со күні кешке, — деді Тұрағал, — Бәжеңнің толғағы жиілетіп кетті. Түн бойы қасында болдым. Әлде қайтып кетеді деп, зәрем жоқ. Сөйтіп, таң ата босанды-ау, бейшара!..

— Ұл ма, қыз ба? — десті бірнеше әйел.

— Ұл! — деді Тұрағал. — Қуанып кетіппін! Кіндігін кескен баланы орап

ап қарасам, Бәжең бейшара талып жатыр екен. Со талғаннан Мұқан келгенше талды. Құлындаған биені Мұқан аман тауыпты. Құлын жүруге жарамаған соң, түні бойы тонына орап таралдырады да, таң біліне алдына өңгеріп, үйге алып келеді.

— Е, бәрекелде! — десті біреулер.

— Құлынды аман көрген соң Әлгі көңілденіп, Мұқаннан «Әйелің ұл туды» деп шүйінші сұрады. Қуанған Мұқаң «қалағаныңды ал!» — деді.

— Мұқанның үйінде, — деп жалғастырды Тұрағал сөзін, — шүйіншіге аларлық ештеңе болмайтын. Ақша жоқ, мал жоқ, мүліктен бар іске татыры, өткен қыс тіктіріп, кимей, төріне іліп қойған етігі болатын. Әлгінің сол етікті сұрағаны бар емес пе?

Берді ме? — десті жұрт.

— Қуанғаны сондай, Мұқан марқұмның, — етігі түгіл, өзін сұраса да беретін. «Қалағаның сол болса» деп, алды да берді.

— Жалғыз етігін алды ма? — деп сұрады әркімдер.

— Дүнияқор еді ғой, біздің Әлгі. Менің: «Қайтесің сорлыны жалаң аяқ тастап?» дегеніме қарамай, «шүйінші берсе, баласы өмірлі болады», — деді де алды...

— Сөйткен баладан не жақсылық көрді? — деді Тұрағал көзіне жас ап, — олар өліп кетті... Мына байғұстың, — деді мені нұсқап, — қаршадайынан жетім қап, үйсіз-күйсіз қаңғырып жүргені мынау!..

— Ия, солай! — деп күрсінді біреулер.

— «Жетім қозы тас бауыр, маңыар да отығар» деген, — деді біреулер, — кім біледі, жылап-сықтап жүріп, мұның да адам боп кетуі!..

— Өзі жалпақ беттеу, құба өңділеу, май мұрындау, кішірек көзділеу боп, шешесіне тартыңқыраған екен; әкесі ашаң өңді, қоңыр кескінді, мұрындылау, көзділеу кісі еді ғой, — десті әркімдер.

— Қайсысына тартса да тірі болсын. «Орнында бар оңалар» дегендей, тірі болса, Мұқан марқұмның атын өлтірмейді.

Кейін анықтасам, мен сиыр жылы, апрельдің он үшінде туған екем. Ол — 1901 жыл. Документте «1900 жылы» боп жүр. Әкем ол жылы қырық тоғызда, шешем — қырық екіде екен.

ӨРТ

Мен есімді білер-білмес кезде, біздің үй «Күрілдектің Күтірі» деген учасюкте отырды.

Күрілдек — Құтырлаған атты казак-орыс станицасы, орысша аты Екатериновка. Оның қалайша — «Құтырлаған» атауы туралы ауыл арасында төмендегідей аңыз бар: қару-құралды казак-орыстар ең алғаш біздің араға келгенде, бұрын орыс көрмеген ауыл адамдары тығылып қалады. Мезгіл жаз екен дейді. Әр үйдің есігінің алдында сөреге байлаған құрт тұрады екен, соны таңсық көрген казак-орыстар қалталарына салып алып кетеді. Олар «Үлкен» және «Кіші» аталатын екі Сары көлдің арасынан станица салып, атын Екатериновка қояды. Кешікпей екі халық дос боп кетеді. Содан кейін қазақтар қалжыңдап станицаның атын Құртұрлаған» қояды, Құтырлаған содан барып шығады.

«Құтырлағанда» аса бай казак-орыстар болған, солардың біреуін қазақтар «Мәтке» дейді, онысы — «Митька», өйткені бұл орыстың аты — Дмитрий, әкесінің аты — Никифор, фамилиясы — Колесников.

Қазақтар «Мәткені» «Күрілдек» деп те атайды екен. Олай дейтіні — дауысы жуаң күрілдеп сөйлейтін кісі екен.

Білетін адамдардың айтуынша, «Құтырлағанда» Мәткеден бай орыс болмаған. Ол қазақ байларымен дос болады, өзі қазақ тілін өте жақсы біледі.

Күрілдек екі-үш жүздеп өгіз жинап, сауда да істейді екен. Саудасын Сатыбалды дейтін қазақ жүргізіпті. Сол мандағы орыс, қазақта алғаш «ірбіт»¹ шапқан бай Күрілдек қана болыпты.

Байлығының үстіне Күрілдек неше жыл атаман да болады. Өзі көп жасап өледі.

— Қартайған кезінде Күрілдек айтып отырар еді,— деседі, таныс қарттар, — «құдайға арманым жоқ, бастан тартқанмен, дәулет пен бақтан тартқан жоқ. Өзім ат жалын тартып мінгелі, үйіме үш наследник² түсті: «Александр II. Александр III. Николай II.»

— Онысы рас та еді, — деседі қарттар, — әрбір наследник таққа отырарда Сібір бойына қоныстаған казак-орыстарды аралап қайтатын. Солардың бәрі Күрілдектің үйіне түсетін.

Күрілдектің меншікті үлкен учасюгі болған, сол учасюкке мекен салдырып, жаздай пішен шаптырады екен де, қыстай сауда өгізін асыратады екен. Осы учасюктің атын қазақтар — «Күрілдектің күтірі»³

қойған.

Участок Күрілдектің күтірі боп тұрған кезде, менің әкем шөп шабуға, шешем пішеншілерге ас қып беруге жалданады. Ол кезде мен — есімді шала-шарпы ғана білетін, төрт-бес жастағы баламын. Сондықтан әкем мен шешемнің, не солар сияқты жалшылардың не бейнет көргенін білмеймін. Тек менің есімнен со бір күндері әке-шешемнің басына түскен аса бір ауыр хал, әлі күнге дейін кетпейді...

Менің артымнан тағы бір қыз туады да, ұлдың артынан туды деп қуаныш көріп, атын әке-шешем Балтуған қояды. Балтуғанның тірі күніндегі бейнесі менің есімде жоқ. Мен оның өлгеннен кейінгі кескінін ғана шала-шарпы көз алдыма елестетем...

Күрілдектің кезінде жұрт шөпті қол шалғымен шабады екен. Күрілдек пішенге қырық-елулеп жігіт жалдайды екен де, тамағына деп бірнеше сауын сиыр ұстайды. Сиырларды сауатын да, пішеншілердің, ас-суын даярлайтын да менің шешем болады. Ас-судың орны — біздің кішкентай қара-құрым үй.

Күрілдек пішеншілерді «жүздікке» жалдайды екен. «Жүздік» дегеніміз — жүз көпене шөп. Бір жүздікке Күрілдектің төлейтіні не бір қой, не үш сом ақша. Және ол — екеуі бір арба шығатын көпенені ғана есепке алады.

Күрілдектің пішеншілері сондай ауыр еңбек атқарып жүрген күндердің біреуінде, түнде масалап өре берген сиырларды тоқтатпақ боп шешем тезектен түтін салады да, жұмыстан қалжырап жүрген сорлы, бесікке бөлеген баласын емізіп отырып ұйықтайды...

Бір уақытта, сиырлар өкірген дауыс естіледі. Шошып оянған шешем далаға жүгіре шықса, түтін салған тезектен өрт тұтанып жайылып барады!.. Со кезде жел де көтеріледі, өрт ілезде кеңейіп сала береді...

Әлі күнге көз алдымда: қараңғы түн... Аспанда қоршаған бұлт... Ішін тарта ышқынып соққан жел... Алыста дөңгелене өрттің қызыл құрсауы жер жүзін түгел орап алған сияқты... Жер де, көк те тұп-тұнық, қап-қара... Жер де, көк те от сасиды... Осы қара дүниенің ортасында, менің тетелес екі апам Ұлтуған мен Бағила және шешем үшеуі біріне бірі тығыла зар қағып жылап тұр!

Өрт кете барды. Ол, әрине, жолшыбайғы дүниені жалап барады. Өзге дүниенің бәрі өртелсе де, Мұқан және соның қасындағы өзге жалшылар «ләм-мим» демес еді, егер Күрілдекке деп шауып жатқан жүздіктері аман қалса!.. Кейін естуімізше, жүздік атаулының бәрі өрттің ығында екен. Құлашын кең жазып алған өрт, сол жүздіктерден түк тастамай, ұйпа-тұйпа қылады да кетеді.

Өртке ие бола алмаған, көп күнгі еңбектерін өрт жалап кеткен қайғылы

пішеншілер қосқа қайтады. Өртке айыпты шешем екенін білген соң, ызалы әкем жатады да сабайды... Пішеншілер арашаламайды...

Арашалайтын — шешемнің ержетіп қалған екі қызы!.. Бірақ балуан денелі, әрі ыза қысқан әкем ол екеуіне бой берсін бе!..

Әкем Балтуғанды жанындай жақсы көреді екен, егер бірдемеге ашулана қалса, екі қыздың біреуі бесіктегі нәрестені алдына тоса қояды екен, әкемнің ашуы сонда ғана басылады екен...

Манағы өртті сөндірем деп жүріп Бағила оң қолын түгелімен күйдіріп алады. Сөйте тұра ол әкесі сүйрелеп сабап жүрген шешесін арашалай алмаған соң, дағдылы әдісін қолданбақ боп, жүгіріп үйге кіреді де, бесіктегі Балтуғанды көтеріп алып шығады...

Мұндай шуда Балтуған оянып кетуге тиісті ғой... Бірақ оянбайды, дыбыс та бермейді... Не хал болғанын ұқпаған Бағила, әкесіне әкеліп, сүйікті нәрестесін ұстата береді...

Ашу сөндірген әкемнің ақылы сонда ғана тұтанып, Бағила ұсынған сәбиді ұстай ап бауырына басайын десе, бала сұп-суық! Жүрегі тітіркене қалған әкем баланы аймаласа, — жан жоқ!.. Ұзын сөздің қысқасы, — Балтуғанды жұмыстан қалжырап көп емізген шешем, бесік үстінде ұйықтап қалады да, бала емшекке тұншығып өледі...

Сол бір трагедиядан менің есімде болар-болмас. сақталған елес: жел басылған, бұлт ыдыраған, күн шашырап шығып келеді... жансыз денесі боп-боз баланы алдына алып, басы төмен салбыраған әкем отыр... Оның қасында, қара-күйік шаң жапқан бетін жерге төсей, күңірене, өкси жылап, етбеттеп шешем жатыр... Оларды айнала, бастары төмен салбыраған, беті-қолдары қара күйе, жыртық киімді пішеншілер отыр...

Со бір кезде: «Ойбай, көп қалды» — деген дыбыс берді біреу. Бәрі жалт қараса, салт мінген көп адам шауып келеді...

— Қожайын кеп қалды! — деп үрейлене түрегелісті пішеншілер... Әркім баспана іздеп, бет-бетімен қашып жатты... Мен де солармен бірге қаштым...

Кейін естісем, манағы өлген баласын құшақтап орнында жалғыз Мұқаң қасында жалғыз шешем қалады да, Күрілдектің шабармандары қаптап келген бетінде қолдарының уын соған төгеді... Жауған қамшының астында әкем талып қалады...

САЯТШЫ ОРАЗ

Күрілдектің күтірінде жеген таяқтан кейін қатты ауырып еңбекке күші келмеген Мұқаң Зәуре атты ұзатқан қызының аулына көшіп келеді. Зәуренің күйеуі — бес мың жылқы біткен Есенеі байдың інісі, Еменалының кенже баласы. — Аты — Сүлеймен — әкеммен жасты. Зәурені ол тоқалдыққа алған. Бұл ауылда біздің үй бір қыс болған деседі. Ол жылы мен төрт-бес жаста болсам керек.

Со жылы кездескен адамдардың ішінде, менің сәбилік есімде апам да, жездем де, басқалар да сақталмаған тек қана елесі сақталған жалғыз адам — Саятшы Ораз. Кейін ол адамның түр-тұлғасың кескін-кейпін айқын танып, қызыға қарап жүрдім.

Орта бойлы, кең жауырынды, төстек кеуделі, мұрнының екі жақ сайынан басқа бетін түгел жапқан, ұзындығы кіндігіне түсетін қалың ақ сақалды, кішірек келген дөңестеу мұрынды, ойнақылау келген дөңгелек қара кезді, желкілдеген ұзын ақ қасты, кең мандайлы, әжімсіз қызыл-күрең кескінді, ықшам сыртқы киімдерін шалбарланып алатын кең шалбарының балағын ішіне сала, қонышын тізеден асыра етік киетін, беліне қазақша кісе буынатын кісесінің төңірегінде: мылтықтың оғың дәрісің тазалайтын саймандарын салатын салпыншақтары көп, кішігірім тебінгідей оқшантайлы, сол жақ бүйірінде қынды ұзын кездігі салбырап жүретін арқасынан асынған шиті мылтығы түспейтін адам еді ол...

Менің есімде бұл кісі соншама айқын сақталмас па еді, қайтер еді, — егер со қыста, біздің үйдің күн көруіне оның көп жәрдемі тимесе...

Кейін білдім, жездем Сүлеймен орта дәулетті болғанмен сараң адам екен. Сондықтан ба, болмаса Оразбен бұрыннан көңілдестігі бар ма, менің әкем 1904 жылы жездемнің аулына көшіп барғанда, қысқы үйін күйеуінің қасынан емес, Ораз үйінің қасына салыпты.

Шала-шарпы есімде: Ораз бен біздің үй су жататын сайдың күнгеі жағындағы қалың ағаштың қойнауында, өзге үйлерден оғаштау отырды. Біздің үйде ол жылы мал атаулыдан жалғыз-ақ сиыр болыпты. Оразда да бір ат, бір сиырдан басқа мал жоқ еді деседі. Сондықтан оның да шымнан салынған үйімен қамыспен қоршалған қорасы да, біздің де шымнан салған үймен қамыстан салған қорамыз да шап-шағын, кіп-кішкене.

Ораз ең алдымен мылтықшы екен және жалғыз оқты шитімен ғана атады екен. Бертініректе аспанда зырлап ұшып бара жатқан үйректі шитімен атып түсіргенін өзім де көзіммен көрдім. Ес біліп, қасына ерген кезімізде Ораздың ұсынған оғы тимегенін көрген емеспін. Өзгелер де, Ораздың қолы өмірде мүлт кеткен емес» деседі. Оның үш мергендігі елдің есінде ерекше сақталған.

Бір мергендігінің тарихы былай: Ораздың жігіт кезінде қалың ел жайлап отырған жерге адасып жалғыз шошқа келеді. Ауылдың надан адамдары одан үрейленіп молдаға барса, молда: «Сендердің көздеріңе шошқа боп көрініп жүрген шайтан» — деп қорқытады. «Онда қайттік?!» деп сасқан жұртқа молда: «Үй басы мал сойып, тасаттық⁴ беру керек сонда ғана бұл пәле қашады», — дейді, молда, әрине, тасаттыққа сойылатын көп қойдың етіне ғана тоймайды, бәрінің терісі оныкі.

Жұрт жиналып тасаттық берудің жабдығын сөйлесіп жатқанда, Ораз тұрып: «Ау, жұрт, мен білсем, осы жын да емес, шайтан да емес, кәдімгі шошқа. Нанбасаңдар, мен осыны атып көрейін, шошқа болса өледі де, шайтан болса жоғалады», — дейді. Жұрт ақылдасады да:

— Егер атып өлтіре алсаң, саған бір жақсы ат мінгізейік, — дейді.

Осыған олар уәделеседі. Шошқа қорысында жатқанда көлдің жағасына жұрт жиналады. Сонда, білгішсінген біреу:

— Оқты не жүрегінен, не миынан тигізбесең, шошқа өлмейді, — деді.

Ораз тұрып: «Оқты бергі құлағының тесігінен тигізіп, арғы құлағының тесігінен шығарсам, ризамысыңдар?» — деп сұрайды.

— Оны істей алсаң, бір түгіл, екі ат берейік! — деседі әркімдер.

— Ендеше атам! — деп Ораз әзірленгенде, біреу тұрып:

— Шошқаны жүз адым жерден жақын атқан шарифатта обал болады дейтін, — дейді.

Сонда Ораз: «Мен жүз емес, екі жүз адымнан-ақ атайын», — деп, сол шамалы жерді мөлшерлеп алады да, шиті мылтықтың аяғын жерге құрып жіберіп, шошқаның әзі жақ құлағын нысанаға алып тартып кеп қалады, шошқа шоршаң етіп атып тұрады да, қылжиып барып құлайды.

Жұрт жүгіріп барып қараса, Ораздың оғы бергі құлақтан тиіп, арғы құлақтан шыққан екен дейді. Шошқа өліп қалыпты!..

Ораздың енді бір мергендігін былайша сипаттасады жұрт: тағы бір жазда, ел жайлауда отырғанда той болады. Тойға жиналған жұрт көлдің жағасындағы көк майсаға отырып, алдарына табақ тартылған кезде, аспанның биігіне шығып ап, бір бозторғайды қуып жүрген тұрымтайды көреді. Тұрымтай бозторғайды әлденеше рет шалып, іле алмайды, тұрымтай шалған сайын бозторғай биіктеп ұша береді.

Бозторғайды аяған жұрт: «Бұ бейшара неге төмен қарай ұмтылмайды, неге жоғарылай береді» десе, біреу: «Төмендесе-ақ қағып түспей ме тұрымтай, соны біліп жоғарылап барады», — дейді. Аздан кейін

бозторғайдың екпіні бәсеңдеп, тұрымтайдың екпіні күшейе бастағанын көреді жұрт. «Апырай, енді шалады-ау, бейшараны!..» деп аяған жұрт шуласа бастаған кезде, жиынның арасынан мылтықтың дауысы гүрс ете қалады. Со кезде торғайды ілгелі жүрген биіктегі тұрымтай қаң-көбелек ойнап төмен қарай құлдырай құлайды.

Жұрт: «Не болды бұған? деп танданса, тұрымтайды атып түсірген Ораз екен!..

Ораздың мылтықшылығы осындай болса, құсбегілігі одан да бетер болған. Есін білгелі қыс бүркіт салудан жаз қаршыға мен тұйғын салудан қол үзбеген. Алғыр құстардың ішінде ілуде біреуі ғана болмаса, бабын тауып қайыра алмайтыны — ителгі деседі. Ораз — осы ителгіні де қайырып салған кісі.

— Менің малым көп, — деп қалжыңдайды екен Ораз.

— Қайдағы мал? — деп сұрағандарға:

— Көктің құсы, жердің аңы түгелімен менікі, олар бар—да мен аштан өлмеймін, көштен қалмаймын, — дейді екен.

Жазы-қысы құс салатын. Ораз әр күні қоржынын толтыра құс, қанжығасын толтыра аң әкелмей қоймайды екен. Соның бәрін өз пайдасына жұмсаса, оның, байып кетуі мүмкін ғой. Бірақ өйтпейді Ораз. Оның қанжығасы қанды екенін білетін жұрт, аң мен құсқа мылтықпен шықсын, қайырған құсымен шықсын қасына топталып ереді екен. Ораз атқаның я ілдірген аңдарын соларға үлестіріп, өзі үйіне бірер күнге азық әкеледі екен.

Ораз қыстыгүні күзен, тышқан, түлкі, қасқыр сияқты аңдарды да көп аулаған. Бірақ солардың да терісін сатып пайда қылмай, кім көрінгенге сауғаға бере берген.

Оның аса дос көретін тобы балалар болушы еді. Жаз да, қыс та аңға шықса, қасында балалар қаптап жүретін. Сауғасын ол балалардан да аямай, күндік олжасын үлестіріп беретін бүгін құр қалған баланы ертең риза қылатын.

Оразбен бәлкім ересектеу болған кезде аңға бір шығуым әлі күнге есімде: Ораздың аңға ерте шығуын білетін балалар таңертең оның үйінің маңайына жиналады. Оразда жалғыз-ақ ат болды дедік қой. Қардың жұқа және жұмсақ кезінде ғана ол аңға атпен шығады да, қар қалыңдаған кезде жаяу шығады.

Жасы со кезде алпыстарды орталаған Ораздың денесі тіп-тік жүрісі шапшаң. Ол ит терісінен істеген үлкен биялайын оң қолына киеді де, томағалы бүркітін жұдырығына қондырып:

— Ал, кәне, жүріңдер, балалар! — деп жөнеле береді.

Қаптаған бала Ораздың соңынан ере тартады...

«Сағындық жалы» аталатын жотадағы ағаштан біз шығып кетеміз. Бұл жотаның оң жақ қабырғасын ала, жарыса біткен «Сәдір шоғы» дейтін бір жал бар, сол жағында жарыса біткен «Елтің» дейтін жал бар. Осы жалдардың арасындағы сайлардың әр жеріне өзектене талдар, шіліктер өседі...

— Ал, балалар, — дейді Ораз сайға түсе бере, — мен сонау талдың ығына отырайын. Сендер жел жағына шығындар да, ішіндегі аңды бері қарай айдандар!

Балалар: «Айдағанға көне ме ол, ата» — десе:

— Неге көнбейді? — дейді Ораз, — айқайдан қашпайтын аң бола ма, ар жағынан дыбыс шықса, бері қарай өздері де жөңкиді.

Ораз жұмсаған жаққа балалар жүгіріп кетеді де, шуласа кеп жыныстың ішіне кіреді. Талдардың не шіліктердің арасындағы бар аң қоян ғана ма, болмаса ең қорқағы солар ғана ма, әдетте шудан үркіп ағаштан шыға қашатын қоян болады...

Ораз ол кезде, бүркітінің томағасын алып, әзірленіп отырады. Аң аулап, дағдыланып қалған бүркіт, бұл кезде қанатын қомданыңқырап, жан-жағына қылқындап қарайды да, қашып шыққан қоянды көргенде, бірер рет шаңқылдап шақырып жіберіп, талпына бастайды. Со кезде Ораз бүркітін ұшырады.

Шарықтап, биікке шығып, төмен сорғаламай аң алмау — бүркіттің ата дағдысы. Сол дағдысымен ол қашып бара жатқан қоянға тұра ұмтылмай, әуелі бойын жазып, биіктеп алады да, содан кейін, қоян қашып бара жатқан жаққа қарай құлдырай кеп құйылады.

Бүркіт атаулының бәрі сондай ма, немесе Ораздың баулыған бүркіті сондай ма, иесі жүгіріп жеткенше, ұстаған қоянын бүркіт тірі қалпында басады да отырады.

Жасының қартандығына қарамай. Ораз со кезде балалардан жүйрік. Балалар қарға батпайды, ол батады. Солай бола тұра, жарыса жүгіргенде, ол балалардан озып кетеді... Егер қар тіпті қалың боп, жүгіртуге мұрша бермесе, Ораз аяғына шаңғы киіп алады. Шаңғы кигенде ол: «Шапқан атқа қатарласам» — деп серпеді. Атпен жарыса ала ма, жоқ па, ол арасы бізге мәлімсіз, бірақ шаңғы кигенде ол қардың бетінде аққан жұлдыздай зымырайды...

Со кезде оның былай да күрең кескіні тіпті күрең тартып, бетіне ақ сақал

жамап алған жас жігітке ұқсайды.

Ораздың қысқы соғымы — қоян ғана. Оның үйі қоянды көбінесе сорпа ғып емес, бәліш қып жейді. Сол үйде үлкен қара таба болады. Ораздың әйелі бәлішті осы қара табаға толтыра жасайды...

Ораз әңгімеші адам. Оның айтуынша, әкесі Қаша да аңшы екен. Ес білгелі әкесінің қасына еріп аңшылықты кәсіп еткен оның аң аулау туралы нелер тамаша әңгімелері болады. Сол әңгімелерді ол аса шеберлікпен айтып береді. Оның әңгімелері әсіресе балалар үшін қызық. Ғажап ертегілер сияқты оның нелер әңгімелері, менің есімде күні бүгінге дейін сақтаулы. Оларды жазуға бұл кітапта орын жоқ.

Ораз аңнан қайтса-ақ, жұрт оның кеңесін тыңдауға жиналады.

— Бәйбіше, — дейді қонақтарын жылы шыраймен қарсы алған Ораз, амандық-саулықтан кейін, — даярла, бәлішінді!.. Асқа дейін біз әңгіме соға тұрайық!..

Аңшылық туралы әңгіменің арты, күн көріске кеп соғады. Ауылда не көп — кедей көп. Олардың бәрінің қолынан аңшылық келе бермейді. Көпшілігі ауыл байларының, көршілес орыс поселкелеріндегі кулактардың жалшылығында. Сол ауылда Тоқпамбай, Сыйқым дейтін екі шал, бала күндерінен жалшылықта жүргенмен не мал, не үй не семья біткен емес. Ондайлар толып жатыр. Солардың халін айта кеп:

— Жасағанның бергеніне шүкіршілік, — дейді Ораз, сақалын сипап, — байлық біткен жоқ. Бірақ, аңшылықтың арқасында ешкімге телміргем жоқ. Байға түскен күнің құрсын. Ол сенің терінді бір емес, жеті рет сойып алады...

— Рас! — дейді жұрт күрсініп, — содан қалай құтыламыз бірақ?..

Бұл сұраудың жауабын Ораз үйіне жиналған кедейлерден ешкім таба алмайды.

Күрілдек күтірінен көшіп келген қыс, әкем сол ауылдың жылқысын бағуға жалданады. Бірақ ашық даланың суығында атқаратын бұл қызметте ұзақ төзе алмай, денсаулығы жарамаған соң босады. Үйге келген әкем төсек тартып, жатып алды. Үйде сатар мал да, ұстар қаражат та жоқ. Шаруасы мол күйеуі қараспайды... Енді қалай күн көру керек?

Мұндай жағдайда, Ораз жәрдемдеспесе, со жылы біздің үй аштан өлер еді деп ойлаймын...

Әлі есімде, біз таңертең әкемнің ауру жанына батып, сарнаған даусынан оянамыз. О кісінің сарнағанда үздіксіз айтатыны — үш-ақ ауыз сөзі бар: «Ойпырай, алла-ай, жаным-ай!..» Ұйқыдан ояу уақыттарының бәрінде осы

үш сөзді үздіксіз айтудан аузын жаппайды...

Шешем со қыста орыс поселкелерінен тон алып тікті. Жәрдемшісі — ержетіп қалған Бағила ғана. Бірақ оң қолы баяғы өртке күйгеннен тырысып, қисайып біткен, ол ине сабақтап беруден басқаға жарамайды. Тонды шешем тебен инемен, жуан кендірмен өзі ғана тігеді.

Неге екенін кім білсін, — тіккен тонның ақысына біздің, үйдің алатыны картоп қана. Осы картоптан басқа адал ас жоқ...

Сондай таршылықта тұрған күндерде, бір күні таңертең Ораз келді де, әкемнің көңілін сұрап отырып:

— Ау, Мұқан! — дейді, үй-ішінің хал-жайын көргеннен кейін, — шариятта айтады екен: «Ең ауыр ақы — көрші ақысы» — деп. Маған биыл көрші қондың ғой, сен. Бәрібір «иттің, құлы итақайға» үлестіріп жатқан дүние, сен оны намыс көрме, мен борыш көрмейін, биыл қыс мылтықтың қарауылына, бүркіттің тұяғына іліккен олжаға екеуміз ортақ болайық.

Осы кеңестен кейін біздің екі үйдің дастарқаны қосылып кетті, Ораз үйінің қоян етінен пісіретін бәлішіне біздің үй де ортақ болды. Бірақ бұл бәлішті екі үй кезектесіп пісіреді: бір күні Ораздікі, бір күні біздікі...

Үлкендігіне кісінің құлашы әрең жетерліктей зор бәліштің ішінде қоянның етіне араласа, картоп та салынады. Молдығы ма, берекелілігі ме, бір бәліш екі үйдің жанын лық тойғызады. Әуелі олар бәлішті айнала отырып қасықпен ішіндегі тұздықты етін соғып алады да, содан кейін сыртқы қабыршағымен шай ішеді...

Аурулы Мұқанның көңілін аулағысы келе ме, немесе кеңесқор адам ба, — асқа тойғаннан кейін Ораз аңшылық әңгімесін шертіп кетеді.

БАҚЫТСЫЗ БАҒИЛА

Оразбен елбесіп-селбесіп, қарны тойып, қабағы ашылыққыраған біздің үйге сол жылдың көктемінде, тағы да жылау кірді.

Жас болсам да есімде: шешем мен Бағила екеуі, тіккен тонды алдарына өңгеріп, үнсіз еңірейді де отырады...

Осы жылаудың кезінде біздің үйге бір күні көршілер жинала бастады. Әлдеқайда, алыста отыратын әкемнің інісі Мұстафа да келді. Жиналған жұрт әке-шешеме құтты болсын айтып жатыр: Бағиланы Мұстафа әлдекімге бермек боп, құда түсіп кепті...

Құдалыққа баратындар әзірлене бастады. Көп кісі баратын байдың құда түсері емес, бізден баратындар: Мұстафа, Ораз және мен.

Үшеуміз Ораздың көк атына жеккен арбамен жүріп кеттік.

Құдамыздың аты — Соснабай деген кісі екен. Әкесінің аты — Шошқабай. Бірінші көргенде менің есімде қалғаны Соснабайдың өзі емес — мұрны!.. Балалық кездегі әсерім бе, әлде расында солай ма, ондай қоңқақ зор мұрынды мен бұрынды-соңды көрген емен. Соснабай бет сүйегі шығыңқы келген, көмірдей қара кескінді екен, со кескіннің орта тұсын ала, бүкірейе біткен мұрынның биіктігі табан қарыс деуге және қалғыған сайын қорылдайды екен... Сонда оның қорылы бауыздалған жылқының ышқына қырылдауынан бір кем емес!..

Ал, күйеу ше?

Әлі есімде «күйеу осы» — дегенге қасына барсам, кескінділеу келген ақ бұжыр жас жігіт, маған қарайды да, сөйлеудің орнына қолдарымен ымдайды. Бақсам, әлгі жігіт құлағы біржола бітіп қалған керең екен де, сол себепті тілімен де айрылған сақау екен. Кейін білсем, бұл жігіт Соснабайға жиен екен, аты Мұстафа болғанмен, жұрт оны Сақау деп кеткен. Өзі ағаштан түйін түйетін, шебер балташы екен.

Біз құдадан екі құлынды бие жетектеп қайттық, бірі — қара көк бие, бірі — бурыл бие. Буырылы да, оның құлымы да тайпалған жорға.

Мұқан мен Мұстафаның, арасында бүліншілік осы екі биеден туады. Мұстафаның ойы бір биені өзі алып, бір биені Мұқанға бермек екен. Малдың зары өткен Мұқан көрікті екі бие қолына тиген соң, інісіне ешқайсысын да беруге қимайды.

Бұған шейін Мұстафа сол маңайда «Исаевка» аталатын орыс поселкесінде, бірнеше жыл бақташы екен. Өзі со кезде сүйек туберкулезіне шалдығып, еңбекке жарамай қалған, балалары жас. Үй-ішіне еңбекке

жарайтын жалғыз ғана адам — әйелі Сілеусін. Ол да со жылы жас босанған. Мұстафаның Бағилаға құда түсуі бір жақтан ауру ағасы Мұқанды аяу болса, екінші жағынан өз қамын да ойлап, өзіне де талғажау бірдеме табам деген мақсат болу керек.

Соснабай мен оның құда түсу себебі былай болады: көп жыл орыс поселкесінде бақташы болған Соснабай, еңбегімен азын-аулақ мал жиғаннан кейін, туған аулына көшеді де, мал бағып отырған Мұстафаның үйіне кездесіп қонады. Соснабай Мұстафаға, сақау жиеніне қалың беруге ойы барын айтады. Оның екі жақсы биесіне көзі түскен Мұстафа: «Осы биелеріңді берсең, мен саған қыз табам», — дейді. «Берем», — дейді жиеніне қыз таба алмай жүрген Соснабай. Мұстафа: «Ендеше менің Мұқан деген ағамның бой жетіп отырған қызы бар, билігі менде, биелеріңді берсең, қызды бергізем», — дейді. Екеуі осыған қол алысады.

Бие алу мақсатымен Соснабайға құда болған Мұстафа, ол биелерді Мұқан бермегеннен кейін араздасты да, үйіне кетті. Сол кеткеннен ол кешікпей, Жаманшұбар аталатын жердегі ағайындарына көшеді...

Құда түскеннен кейін көп кешікпей, Бағила ұзатылады. Сол жылы оның жасы 16 да екен. «Бір қолының кемтарлығы болмаса, кескіні әкесіне тартқан, қараторы, бойшаңдау келген көрікті қыз еді», — деседі көргендер. Ұзатып салғаннан кейін, Бағила көп кешікпей өліпті. Мен оны ұзатқаннан кейін көрген жоқпын.

ЖАМАНШҰБАР

Жұрттың ұғымынша «тас мінез» саналатын Мұстафа туысқанына өте бауырмал адам болатын.

Өкпемен Жаманшұбарға көшіп кеткеннен кейін бір жаз ат ізін салмай қойған Мұстафа, қысқа қарай іздеп кеп Мұқанмен жыласып көрісті де, сол қыста ат ізін суытпай қайта-қайта келгіштеп жүріп, алдағы көктемде өз қасына көшіріп алып кетті. Бұл — 1906 жылы.

Бұдан былай көбірек кездесетін болғандықтан, оқушыларды «Жаманшұбар» аталатын жердің тарихымен таныстыра кетейік.

Үлкендердің айтуынша, біздің аталарымыз, Мәуліт⁵ маңынан көшіп кеп қазіргі Қостанай облысы, Пресногорьков ауданы, Қарағаш аталатын жерде тұратын туыстарына қосылған. Бұл, шамасы — 1850 жылдардың тұсы. Мен туардан он шақты жыл бұрын, ауылымыз осы арадан Жаманшұбар атты жерге көшеді.

Біздің ауылдың қонысынан аууына Торсан деген кісі себеп болған дейді. Торсанның түбі — Сибан емес, Уақ; Сибан руындағы Есенеі атты кісінің күйеуі.

Есенеі аса бай болған, оның үстіне патша өкіметінің сұлтан-правителі болған адам.

Бастапқы әйелінен бала көрмеген Есенеі, елу тоғызға шығар жылы, бір байдың Ұлпан атты жас қызына зорлықпен үйленеді. Намысы тапталған қыз, Есенеінің ордасын ойран етуді алдына мақсат қып қояды. Бұл мақсатына Ұлпан жетеді.

Ұлпан Біжікен атты жалғыз қыз туады. Қыз ержеткен кезде, Есенеінің ордасын бүлдіру, шаңырағың мал-мүлкін жатқа иелендіру мақсатымен жас жігіт — Торсанды Ұлпан Біжікенге телиді.

Торсан кім?

Оның әкесі Тілеміс, Есенеінің сұлтан-правитель кезінде тілмашы екен. Бұл қызметті Тілеміс байлықпен немесе бектікпен алмаған, өз басының өнерімен алған. Оның әкесі Сапақ, қазақша «Стоп»⁶ орысша Пресногорьковка аталатын казак-орыс станицасында жалшы боп шошқасын бағады екен. Одан туған Тілеміс пысық және орысша тілді жақсы білетін жігіт боп өседі. Есенеі сұлтан-правитель болғанда, біздің елде, Тілемістен басқа орыс тілін білетін кісі жоқ екен. Сондықтан Есенеі оны тілмаштыққа алады.

Тілеміс Есенеіге іштей кекті екен оған себеп мынау: Есенеідің жігіт кезінде «орысқа бағындың» деп біздің елді Кенесары көп қолмен кеп шабады да, мал-мүлкін талап, көп адамын тұтқынға алып кетеді. Есенеі басшы болып, ел Кенесары қолын қуады да, «Қақтың қара суы» деген жерде жетіп соғысады. Екі жақтан да көп кісі өледі. Кенесары жеңіліп қашады, біраз адамы қолда қалады.

Сол адамдарды казак-орыс штабына апарып тапсырмақ болған Есенеі қалың қолымен келе жатса, жолда Сапақ шошқа бағып жүр екен. Қарулы қолдан қорыққан ол, қасындағы обаның етегінен қасқыр қазған апанға кіріп кетеді. Мұны көріп келе жатқан Есенеі, апаннан Сапақты суырып алады да, «неге жасырынасың?» деп өлердей ғып сабайды. Мұны естіген Тілеміс, Есенеіге өшігеді де, әкесінің кегін қайтарудың жолын іздейді.

Ондай жолды Тілеміс табады. Есенеідің жалғыз ғана қызы барын көрген ол, сол қызға үйлендіру, сөйтіп Есенеідің мал-мүлкіне ие қылу мақсатымен, кіші баласы — Торсанды Қорған қаласындағы орыс школасына сабаққа береді.

Торсан аса көркем, пысық және орысша білетін жігіт боп өседі. Біжікен оған қызығады. Торсанның әкесі Тілеміс іс, Біжікеннің шешесі Ұлпан да, екі жастың қосылуына тілеулес, Бірақ, олар, бұны Есенеіге батып айта алмайды, «атасы жаман» Торсанға, «аталықты» Есенеідің қыз бермеуін біледі. Бірақ, бұған Тілеміс пен Ұлпан қайғыра да қоймайды, өйткені, Есенеі ол кезде қартайып, өлер шаққа жетеді.

Есенеі кешікпей өледі. Ұлпан жұртқа айтпастан қызын Торсанға қосады да, Есенеідің мал-мүлкіне ие ғып үкімет орындарына бекіттіреді. Бұны білген Есенеідің руы қарсылық жасамақ болады. Бірақ, кеш. Үкіметке сүйенген заңды білетін Торсан надан дұшпандарын бет қаратпайды.

Есенеідің ен-дәулетін меңгеріп алғаннан кейін Торсан ояздық және губерниялық әкімдерге алым беріп, дос болады да, өзі бұл елдің болысы боп сайланады. Өкімет қолына тиген соң, ол қарсы жақтан кек алуға кіріседі. Сонда, оның қырына көбірек алғаны,— Андабай-Отарбай аталатын біздің, аталарымыз, өйткені Торсанның Біжікенге үйленуіне көбірек қарсылық білдірген солар екен.

Торсанның тілегіне қарай, осы кезде (өткен ғасырдың 90-шы жылдары) аштық және жерсіздік салдарынан ішкі Россиядан көшкен крестьяндар келіп жатады, соларға жер керек. Қолында үстемдік тұрған Торсан біздің ауылдың жерін переселендерге әпереді де, қыс ішінде мекенінен қуады.

Мекенінен айрылған біздің елдің көшіп барып тұрақтаған жері — «Жаманшұбар» аталады. Неге олай аталуын баяндаудан бұрын оқушыларды жер жайымен таныстырып алайық.

Біздің елдің көшіп барып тоқтаған жері, шөлейтке өскен шұбар екен.

«Шұбар» деп ол елде ор жерге шоқтала өскен ағаш өлкесін атайды. Біздің ел қыстаған шұбардың маңында, елу-алпыс шақырымнан жақын жерде қыстау жоқ екен өйткені, айналасы мидай дала, далада көл көп, олар жан-жақтағы елдердің, жазғы жайлауы. Жайлауға жақын жерде қыстау болмауға тиісті. Қыстаудың маңы шабындық болу керек мал жайлаған жерде шабындық болмайды. Бұған қосымша,— «жайлау» аталатын жердің шебі, күз ел кеткен соң, немесе, көктемде ел келердің алдында ертеледі, одан мақсат: біріншіден — ескі шөпті өртеп, жаңасын шығару, оның малға астығы артық; екіншіден — жаз жайлаған кезде малға індет келсе, егер ескі шөпті өртемесе, өткен жылдың індеті сақталып, малды қайта қыруы мүмкін. Өртенетін өлкеде қыстау болмауға тиіс. Біздің ел көшіп барған шұбарда, оған дейін қыстау болмауы сондықтан.

Енді «шұбар» деген сөзге «жаман» қосылып, «Жаман» шұбар аталу тарихынан: біздің ауыл барып қыстау салған шұбардың жері қара қыртысы табан кез, шөп те, егін де қалың шығатын ғажап құнарлы жер. Ол кезде егін салмайтын тек мал ғана есіретін біздің ауылға бұл құнарлы жер аса жайлы қоныс болады. Тек қана кемшілігі — жер бетінде суы жоқ. Ең жақын кел — Дос жеті-сегіз шақырым. Жер астының суы, терең құдықтан ғана шығады. Ондай құдық қазуға ауқатты кісінің ғана күші келеді...

Дегенмен, біздің ауыл со жерге мекен салып қыстайды. Бұл— 1892 жыл. Келесі күзде жайлау жақтан қалың өрт келіп, қыстауды, қысқа даярлаған пішенді, ағашты тып-типыл ғып күйдіреді де кетеді. Көп мал-мүлік және адам апат болады.

Басқа барар мекені жоқ біздің ауыл сол араға тағы да қыстау салады. Малдарын олар алдағы қыста, маңайдағы көлдердің құрағы және қамысымен асырап шығады. Жамандығын көрген жердің атың жұрт «Жаманшұбар» қояды... Содан кейін ауыл да «Жаманшұбар», адамдары да жаманшұбарлықтар» аталады. Со дағдымен бізді көрші ауылдар күні бүгінге дейін «жаманшұбарлықтар» дейді.

Күйіктен кейін жаманшұбарлықтар сақтық жасап, жыл сайын күздігүні жақын маңдағы орыс поселкелерінен кісі жалдайды да, қыстауды айнала, жыртқан жерден өрт өтпейтін құрсау жасайды... Бірақ, өрттен кейін ол өлкеге ағаш өспей, «шілік» аталатын шырпылар ғана шығады. Ауыл жылдан-жылға көбейіп, біздің үй Жаманшұбарға көшіп барарда, үй саны елу-алпысқа жетеді.

«Алпыс үйлі Жаманшұбар» атанған олар, қысқы мекенін Орыс поселкелерінің үлгісімен көшелеп сап, бір жерде отырды да, жаз Досты жайлағанда: Жансүгір, Жарылғас, Болат, Байтубай аталып, төрт ауылға бөлінеді...

Бұл ауылдарға ең жақын орыс поселкасы — Анновка 35 километр. Егін екпейтін ауыл, астықты содан ғана алады. Ауқатты адамдардың жалынатыны ақша. Кедейлер, орыс: кедейлерімен тамыр боп, малмен күн

көретін қазақ кедейі соқа-сайманы бар орыс кедейіне көлік береді де, орыс кедейі ол көліктің ақысына қазақ кедейіне, күз астық береді. Тамырлықтың аяғы, шын мағынасындағы достыққа айналып, олар бір-біріне егін мәселесінде ғана емес, тіршіліктің барлық жағдайында да жәрдемдеседі. Еңбекші көпшілік арасында халықтар достығы, революциядан бұрынғы кездің өзінде осындай жарастықты болушы еді, қазір советтік дәуірде, ол достық шыңына шықты.

Малдан басқа шаруа бақпайтын Жаманшұбардың ең байы — Нұртазада жүзге тарта жылқы, отыз-қырық сиыр, екі-үш жүз қой болады. Оған тетелес байлар бірен-саран ғана. Орташа шаруалы адамдар оң он бестей ғана. Өзгелері бірер сиыр, бірер жылқысы бар кедейлер. Кедейдің көбіне кәсіп жоқ. Ауыл байлары аздаған ғана жалшы ұстайды, қалған кедейлер өлмешінің күнін көріп, зорға тіршілік жасайды.

Жаманшұбарлықтарға ең ауыр мезгіл — қыс. Оның жері шөл екені, құдығының суы тереңнен шығатыны, ондай құдық қазуға ауқатты адам болмаса, кедейлердің әлі келмейтіндігі жоғарыда айтылды. Осындай жағдайдың салдарынан ағайынды екі адам, бір-біріне езгені қиса да, суды қимайды. Шамасына қарай әр үйде, бірден бастап бірнешеуге шейін құдық болады. Бай адамдар оннан аса құдық ұстайды. Құдықтардың аузы құлыптаулы болады. Біреудің құдығындағы суды біреу ұрламау үшін әркім өз құдығының қақпағына өзге кілтпен аша алмайтын құлып сап қояды... Сонда да құдық суы тез суалып қап, көп үй малдарын қыстай қазандыққа ерткен қармен суарады...

Бай адамдар қар ерітуге арнап үй салдырады. Үйдің ортасында шұбалма пеш дейтін тұрады. Жерді бауырлай салынған бұл ұзын пештің қыр арқасына, біріне-бірі жалғаса, әлденеше қазан орнайды, жаққан от бір мойынмен олардың астын қуалай жанады, сөйтіп бірнеше қазандағы қар бір мезгілде ериді. Нұртаза сияқты дәулетті кісілердің қолында, малды осы әдіспен суарудан дындай екі-үш жалшы күн ұзаққа босамай, кешке қалжырап жығылады.

Жаманшұбардың қысқы бейнеті бұл ғана емес. Ағашсыз, көлсіз далада ескен жел жерге түскен қарды борандата айдаса, шіліктен басқа кідірет жері жоқ. Күртік шіліктің бойынан асқан кезде, бораған қар кідірет жер таппай, жел қай жақтан ессе де, Жаманшұбарға кеп тығылады.

Жел, көбінесе, батыстан, не терістіктен еседі деп түсінетін жаман шұбарлықтар боранға қақпай болсын деп, малдың маялаған қысқы азығын со беттерге үйеді. Маялары үйіліп болған кезде, сыртынан қараған кісіге Жаманшұбар, үйлері әлденеше этажды қала сияктанып көрінеді... Бірақ Жаманшұбарды боранды жылдары қар басудан маялар да қорғай алмайды, сонда оның қолданатын әдісі — қамыстан ауылды айнала қалқан ұстау. Оған мүмкіндік те толық: Жаманшұбардан жеті-сегіз шақырым жерде «Алыпқаш» атты қопалы көл бар, қамысы сырғауылдай биік. Сол қамыстан ауылды айнала қалқан ұсталады да, күртік биіктесе, қалқан үстеле береді.

Ондай жылдары Жаман шұбарды айнала үйілген күртіктер таудай теңкиіп, жүргіншіге ауылға кіретін жол бермей қояды...

Жаманшұбарда ағаштан қиылған қора-қопсы да, үй де болмайды. Қоқтадан⁷ үйілген қора-қопсының, қабырғасы шымнан салынған үйдің еңсесі аласа келеді де, бораны көп жылдарда, қалқаннан да аттап өткен күртік ауылды басып қап, тұрғын халық қар астынан қазып шығып жатады...

Бейнеті сондай қыста, көп күндерге созылатын боран толастай қалса-ақ, балалардың ермегі сырғанақ тебу. Ауылды айнала ұстаған қалқанды ықтап, тау-тау боп үйілген күртіктің үсті ашық күндері балаға си майды, шанасы бары шанамен шанасы жоғы етегімен биік күртіктен төмен қарай сырғанайды да жатады... Кедей балаларының біразы үстіне үйіндегі үлкен адамдардың ыңғайсыз киімдерін артып алады, ондай киім жоқ балалар, жағының түгі шығып дірдектеген мұрнынан сорасы аққан қалпымен жалаңаш-жалпы да жүре береді!.. Үйінде аяғына киер лыпасы жоқ кейбір балалар, күртік үстіндегі шуға делебесі қозған кезде, тысқа жалаңаяқ та жүгіре шығады... Табанын қари жөнелген ызғар, оны үйіне қайта қуып тығады... Ондай батылдыққа бара алмаған балалардың кейбіреуі, терезеге телміріп, еңіреп отырады...

Ерекше бір жылдарда болмаса, Жаманшұбарда қар кететін дағдылы мезгіл — апрельдің ортасы. Қар ол арада бір ерісе, күрт ериді. Қысқы қардың қаймағы апрельді ортасына дейін бұзылмай тұрады да, апрель орталана, «жақсылық» аталатын бір жылы жел кенеттен есе жөнеледі. Осы жел қалыңдығына адамның сирағы бойламайтын қардың ілезде бұрқан-талқанын шығарып, екі-үш күннің ішінде жердің бетін қарайтып ашады да тастайды.

Бір ғажабы — қалың қар бетінен емес, астынан ериді. Беті мізбақпаған сияқты мұздана жылтырап жатқан қардың үстін басып қалсаң, асты іркілдеп еріп жатады. Астынан еріп таусылған қардың қаймыжықтай жұқа тоны әпсәтте ғана сөгіліп, жердің кеше ғана ағарып жатқан беті, бүгін қараяды да қалады.

Қардан аршылған жер ілезде көктеп кетпейді. Қар кете теріскейден «қара дауыл» аталатын бір салқын жел соғады да, май айының басында болып ететін «құралайдың салқынына» тұтасады. Содан кейін ғана шіліктің жапырақтары бүршіктене бастап, жер тебендеп кектейді.

Қара дауыл кезінде киіз үйі бүтін ауқатты адамдар ғана қырға шығады да, үйі жыртықтар, малдың, қиы сасыған қора-қопсының, ішінде, шым үйде отырады. Жаманшұбардың жетпіс бес проценттен артығы — осымдай үйлер.

Құралайдың салқыны еткеннен кейін көктемнің күні мейірленеді. Түнде тына қоятын жел, таң біліне шығыс жақтан майда, қоңыр леппен ақырын

ғана қозғалады. «Таңғы самал» аталатын бұ жел, жан-жануар атаулыны аса бір рақатқа бөлеп, өте бір ләззәтті тыныс алдырады да, таң ағарған сайын әлсірей беріп, күн көкжиектен көріне қалғиды.

«Аты ырандап, адамы тырандап»⁸ дейтін көпшілікке бірдей көктемнің рахаты сонда ғана басталады. Жаманшұбарлықтар осы кезде ғана қырға түгел шығып, киіз үйлерін тігеді...

Жаманшұбардың көктемінде күннің бату-шығуы да әдемі-ақ! Күн еңкейе көкке үйірілген қоңыр бұлт, түнде ыдырай көшіп жүреді де, таң қараңғысы туа, жердің бетін жуғысы, көктеген есімдікті көріктендіре түскісі келгендей, сіркіреп өтеді.

Со бір кезде, көктің жермен астасқан жиегінде, ұзынша, сарғылттау сызық пайда болады. Сызық жалпайған сайын сарғылт түске қызғылт түс араласып, таң бозарған сайын сарғылтты қызғылт жеңе береді...

Күн шығарда сарғылтты қызғылт біржола жеңіп, көкжиектің бояуы қан-қызыл тартады. Осы қызыл — түннің сілемінен әлі арылып болмаған қоңыр түсті бұлтқа араласса, қызыл түс күреңденіп, жоғарырақ бір қабаты қызыл-күрең, одан жоғарырақ бір қабаты қара-күрең боп, қызылдың өзі әлденеше түске боялады.

Шығар күн белгі бергенше, бұл бояулар көкжиекке көлденең ілген түрлі-түсті батсайы сияқтанады да, шығуға белгі берген күннің сәулесі жиектен аспанға тік тармақтала жайылғанда, арқауы сөгілген өрмектей ыдырайды...

Күннің тармақталған сәулесі жоғарылаған сайын көкжиектің қызыл бояуы, бозғылттана береді де, күн арқан бойы көтеріле, бозғылтқа көгілдір түс араласып, күн сәскеге барғанда, бүкіл аспанның шымқай көк тартқан түсіне шығыс та боялады...

Күннен сырғыған бұлт сол бетімен үрке бермейді. Аспанның әр жерінде топталған бұлт күн түске тармасып, ауа қызған кезде, қоңыр түсін қарайтыңқырап, қалыңдап алады да, ығыстырған күнге — «сенде қызу болса, менде де бар, менің отым сенен кем боп па?» дегендей, отының қызуын көрсеткісі келгендей, ара-тұра жерді тітірете күркіреп ап, найзағай отын жарқылдатады кеп!..

Екпіндей жортқан паровоздай арқырап, жарқылдай жай оғын шашқан бұлт, көк жүзінде жосыла біраз жортады да, қаһарымен тітіреткен жерді енді жадырата жайландырғысы келгендей, жылы жаңбырдың тамшыларына саулата кеп төгеді!..

Жоғарыдан төмен қарай тізбектеле саулаған жаңбыр тамшыларының қатарлары, аспаннан төмен қарай құрған өрмектің керген кенере жіптеріне ұқсайды...

Бірақ ол «кенерелер» тартылған жіптей тік салбырамайды. Бұлтпен жарыса есетін жел саулаған жаңбырдың жер жақ етегің бұлтқа жалғасқан басынан оздырып әкетіп, желге қарсы жортқан жылқының кейін көсілген құйрығының қылдарына ұқсайды.

Екпіндей құйған нөсер, со қалпымен кете бармай, желмен алысып ойнағандай, өзін қуған желді, қайырыла қайта қуады. Осы ойында жел мен бұлт бірін-бірі ерсілі-қарсылы қуысып ауылды айнала біраз жүреді де, шаршағандай бәсеңдеп, тынысты содан табатындай, көкжиекке ауады да қонады...

Одан кейін кеш басталады. Егер таң әуелі қара-сұр, одан ақ-сұр, одан қоңыр-сары, одан ашық-сары, одан күрең, одан қызыл түске ауысып, ақыры күн шыға көгілдір түске ауысса, кештің басталуы осы түстердің кері қарай ауысуы сияқты: күндізгі көгілдір аспан күн кешкіре батыс жағынан қызғылттанып, одан күреңденіп, одан ақсары, одан қоңыр-сары түске көшіп, ақыры сұрланады да, арты қарауытқан түнге тұтасып кетеді...

Ол түндерде, керемет бір көріністер болады: ауыл адамдары даланың ескі шөбің не көктемде, не күздігүні өртейтіні жоғарыда айтылды.

Жаманшұбарлықтар әдетте төңірегіндегі даланың ескі шөбін қар кете сала өртейді. Жаңа көгі шықпаған шөп, ол кезде тез жанады. Сай-салаларда қардың суы жатқандықтан өрт ауылға келе алмайды.

Жаманшұбарды айнала, кейі алыста, кейі жақында жанатын өрттің түнгі көрінісі ғажап: жел қуа, жүгіре лапылдаған жалындардың иректелген жіңішке қызыл-күрең ленталары, ауылды айнала, әлденеше рет сақиналанып қоршап алады. Кейде сақиналар тым тарылып, ауылды айнала қысып кеп қалады да, әлдене сайдағы суға кеп тіреліп, жерге батып кеткендей, жоғала қалады. Одан кейін қарауытқан далаға, оның тек күйік сасыған исі ғана тарайды.

Өрт басыла, өртең көгі есе, біздің ауыл Жаманшұбардан жәйлайтын көлі — Достың жағасына көшеді...

Барлық ауырлық, жеңілдік жағымен Жаманшұбар біздің елге жағымды болады.

Ең алдымен жылдан жыл құрала келіп, үй саны елуге барады, шаруалары да есіп, бірін-саран болмаса, тақыр кедей бұл ауылдан жөнді кездеспейді, ең байы — Нұртазаға жүзге тарта жылқы, қырық-елу шақты сиыр, екі-үш жүз қой бітеді. Түйе ешкімде де жоқ, мал түлігінің көбі сиыр, «сол кезде, ең сорлы дейтін Асылбектің Жәмілінде он бұзаулы сиыр болған еді» деседі. Мал — жерге еседі. Жаманшұбардың аумағы елу километрлік жерінің топырағы мейлінше құнарлы, оның ащы-тұщылы шөбі ұйысып шығады. Жаманшұбар оның, «мұртын да сындыра алмайды. Кейін сол өлкеге орналасқан үш совхоз мыңдаған гектар егін өсіреді, жүздеген мая

шөп үйеді. Бұрынғы тапшысы — су болса, кәзір совхоздарға түтікпен Есілдің мол суы тартылып, бар мұқтажын қамтамасыз етеді.

Солайша дәулеттенген Жаманшұбардың елдігі де еседі. «Жазылған жүз саусақтан жұмылған бес саусақ» дегендей, қыспақта ескен Жаманшұбардың өзара бірлігі берік боп, «бір жағадан — бас, бір жеңнен — қол» шығарады, сондықтан зорлық қылғысы келгендерге «жер дауы, жесір дауы» сияқты жанжалдарға төтеп беріп, бетін қайырып отырады.

Олардың арасынан жасы жүзден асқан батагөй — Тоғанас, дауда сөзден жеңетін шешен — Нұртаза, күресте жамбасы жерге тимейтін — Қанапия, елдегі ең жүйрік атты ұстайтын — Аткалтір, ең шебер ұста — Қожақмет пен Тайжан, ең атақты мініскерлерден: ағашшы — Құрманке, етікші — Құсайын, өрімші — Дүйсеннің Кәсені, тігінші — Шәйін; өнер иелерінен: атақты әншілер Жұбандықтың Кәсені мен Қабдол, күлдіргі Қадамбайдың Кәсені, гипноздық қуаты күшті бақсы — Қымбат, тағы-тағылар.

Осыған қарап, төңіректегі жұрт Жаманшұбарды «төрт құбыласы түгел» ауылға санайды, түбектегі Сибан бұл ауылды бел көріп, Торсаннан жапа шексе соған шабады.

Жаманшұбар осы күйінен 1928 жылы қоныс аударғанша танған жоқ...

ДОС⁹

Көлемінің кеңдігі төрт-бес шақырымдық, аяққа құйған астай дөңгелене біткен бұл көлдің теріскейін жиектей біткен дөңес жота бар. Оның қырқа жолында, әлдене заманнан қалған көп зират бар. Зираттың батыс жақ жиегінде, биік оба. Обаның қасында Дос дейтін адамның басына тас қойылған. Тасқа араб әрпімен жазылған сөздерге қарағанда: Уақ руынан шыққан Дос. 1862 жылы, 55 жасында опат болған. Көл, тегі, «Дос» боп сол кісінің ныспымен аталып кеткен болу керек. Бірақ ол адамның кім болғанын, ұрпақтарының қайда екенін ешкім білмейді.

Қара топырақты қыртысының қалыңдығы жарты кезден асатын бұл өлкенің ескі шөбі көктем кезінде өртенеді де, ел барғанша қалың өртең кегі шығады.

Ауыл жайлауға көшкен кезде, Достың дөңіне шығып жан жағыңа көз салсаң, ұшы-қиырына көз жетпейтін таусыз, ормансыз далада, өртеңде өскен шалғың көктем күндері ол арада дамылсыз есетін майда-қоңыр самалмен теңселе қимылдайды да тұрады. Бұл қимыл жұмсақ желдің лебімен ақырын ғана бүлкілдеп жатқан ұшан-теңіздің бетіндегі қимылға ұқсайды. Тек қана айырмасы, теңіздің реңі күндіз біркелкі — сұрғылт... ал, өртеңнің реңі — шығар, и батар күннің сәулесі шалған кезде толқыған теңіздің беті сияқты, немесе тотының қанатындай әлденеше түрлі бояумен құлпырып тұрады...

Шіркін, Дос өлкесінің сол бір көркі-ай!..

Достың көлі дөңгелене біткен дедік қой. Осы дөңгелек көлдің күнгеі жақ жарымы жалтыр және жалтырдың түбі, аттың тұяғы батпайтын құм-қайраң. Қайраңның, мөлдірлігі сондай — бетінде жүзген үйрек сүңгіп кетсе, су астында қайда бара жатқандығы көрініп тұрады... Суға бақыр не асық тастасаң, сиырдың тандайындай иректелген судың түбінде, өз көлемінен әлденеше рет зорайып барып жатады...

Көлдің батыс жағына созыла біткен сайдың аты — «Кеңшалғын». Олай дейтіні, сайда көктем кезінде су жатады да, шілдеге қарай сарқылады. Сол кезде суда өскен «өлең» атты шалғын, су суалған кезде, аттың бауырынан келердей биік боп өседі және өзі семіз түйенің шудасындай қалың болады. Қырат жердің бозы тапшылау жылы, тұрғын ел Кеңшалғынның шөбін шапса, бір сайдың бойынан әлденеше мая үйіледі. Балалар үшін Кеңшалғынның екі қымбаты бар: бірі — жуасы, екіншісі — жидегі.

Шөппен жарыса көктеп, майдың аяқ кезінде пісетін жуаның түбі — кішігірім сарымсақтай, сабағының жуандығы саусақтай, биіктігі кезге жақын болады. Піскен кезде, сабағының басы қоңырланады да, бұлтиған бүршік атады... Сол кезде жесе, оның қышқылтым дәмі қандай тамаша, исі

тамаша!.. Бақша егуді білмейтін ол кездің ауылы, сарымсақ орнына жуаны қолданып ыстық асына (ет, сорпа, кеспеге) турап жейді. Құмарлар пісірмей де жейді.

Жидек июль айларында ғана піседі. Күн көрмей қалың, шалғынның арасында өскен оның үлкендігі бармақтың басындай, түсі бозғылт, ал, дәмі?.. Дәмі, мен білетін тәттіліктің бәрінен де тәтті оның!.. Ауыл адамдары жидекті шелектеп жинап, жегеннен артылғанын қайнатады да, тақтайға жәйіп кептіреді. Оның аты — «қақ». Ауқатты адамдардың бірен-саранында болмаса, ол кездегі ауылда қант та, заводтан шыққан басқа тәтті де болмайды. Ауылдың тәттісі «қақ» пен қайнатқан сүттен қойылтып жасаған балқаймақ.

Кеңшалғынның қалың өлеңі көлдің теріскей жақ жартысын жиектей шыққан қалың өлең шөппен ұштасады да, тереңге қарай ұсақ майқы құрақпен араласып, одан әрі қу қамыспен тұтасып кетеді...

Қайраң жақтың суы — тік: барса бала түгіл үлкен кісіні қамысына маңайлатпайтын терең. Балалар ол қамысқа жүзіп барып жетеді...

Жетпегенде ше: қамыстың түбінде сүттен ақ, қанттан тәтті сүйрік жатады... Қант, кәмпит сияқты тәттіні байдың баласы ғана болмаса, кедейдің баласы айында, аптасында болатын базардың тұсында ғана татады. Со кездегі ауылда, қант татыған сүйрікті жемей, тәттішіл бала қалай шыдар!..

Достың тәтті сүйрікті қамысына бола шөптесін тайыз жағынан жетейін десе, қамыс арасы қалың балдыр, балдыр арасы өткір арадай қалың қияқ, егер бала оған түссе, тілімденген денесі ілезде тұтасқан кигіз қотыр болып кетеді. Сондықтан бала терең барса да, қамысқа жалтыр жақтан жетуге тырысады. Және жетпей қоймайды да!..

Қамысқа малтып жеткен бала судың түбіне сүңгіп кетеді де, қамыс түбіндегі қорыстау сазға сұғына өскен сүйрікті түбінен шыжымдай тартады, олай тартпаса, үзіп алады.

Суға сүңгіген бала, сүйрікті бір демде суырып ала алмайды. Оған бірнеше дем, бірнеше сүңгу керек...

Бала сүйрікке жабысканда, қамыстың арасында жүзген сүлік те баланың денесіне жабысады. Су түбінен сүйрік суыруды арман еткен бала сүлік талпақ тұмсығын денесіне отыра, қанын қылқылдатып сорып жатқанын сезбейді де.

Сүйрік суырылып болғанша, сүліктің кейбіреуі баланың қанына тойып боп, домалап түсіп те қалады. Тоймағандары, құшағын толтыра сүйрік ап, жағаға жарқын жүзбен малтып шыққан баланың денесінде жабысып бірге жүреді. Денесінде сүлік жүргенін көрген жүрексіз бала жан даусы шығып,

жанын қоярға жер таппай бақырса, жүректі бала қанға тойғанда тұрқы қысқарып, денесі жуандап быртая қалған сүлікті, жабысып тұрған жерінен жұлып алады да, басынан бір қолымен ұстап тұрып, бір қолының саусағымен сүлікті соза, денесін сығады. Сонда түсі өзгеріп те болмаған қызыл қаң сүліктің құйрығынан жіңішкелігі жіптей ғана боп, шырылдап кеп атылады...

Көл баланың көңілін сүйрігімен ғана тартпайды. Оның бетінде құстың балапанын аулау қандай қызық!..

Достың өз бойына құс аз ұялайды. Қамыс арасына оралған салынды болмаса, онда ұя салынарлық орын жоқ. Салындыға да құс ұяны аз салады. Көлдің суы терең болғандықтан, жел тұрса-ақ толқын жүреді де, салындыны жылжыта береді, жылжыған салынды құсты ұясынан адастырады. Кейде толқын ұйысқан салындыны ыдыратып жіберіп, ұя бұзылады да, жұмыртқа суға кетеді.

Содан запы шегетін құстарға Достың маңында ұя салуға аса қолайлы орын бар, ол — Дос деңізінің күнгей жақ бауырына созыла біткен «Білипан» томары. Томардың айналасы — адам да, мал да жүре алмайтын қорысты саз. Сазбен кең және жалпақ сақиналанған өзеннің ортасында, биіктігі кісінің бойындай қалың найза томар өседі. Томардың төбесіне түйенің өркешіне біткен ұзын шудадай боп, «күншәш» аталатын шөп шығады, өзі қияқты болады: байқап ұстамасаң, қолыңды өткір пышақтай тіліп түседі. Етік кимеген аяқ жараланып шығады.

Құстар ұясын осы Білипан томарының ішкерірек қалыңына салады. Сондай қиын жерге салынғанмен, балалар ол ұяға барудың да әдісін табады: сирағы мен қолын қияққа тілдірмеу үшін олар аяғына жас қоғажайдан етік қолдарына жас қоғажайдан биялай киеді. Сөйтіп томардан-томарға секіріп, олар Білипан ішін кезеді де кетеді.

Әлі есімде: Білипаннан құстың, әсіресе шағаланың жұмыртқасын қалталап емес, етектеп шығарамыз. Бірақ соның бірі де ауылға келмейді, жасырып алып барған шелекке, не бақырға асып тойғанша жейміз де, одан қалғанын асық қып атып, рәсуа қыламыз.

Біз қанша көп алғанмен Білипанның жұмыртқасы таусылмайды. Қайдан таусылсын: оның өнбойында кеміне пәлен мың томар бар шығар... Әр томарға пәлен ұядан... Соларға салынған жұмыртқаның бәрін кім тауысады!..

Сонша көп томардан орын таппай ма, әлде балалардан, не ұядан, жұмыртқа шағып ішетін жыртқыш құстардан қорқа ма, — кейбір үйрек ұясын боздағы қалың көденің арасына сап, балапандарын сонда шайқап өргізеді.

Қаз бен аққу, ұяларын Білипанның бала жете алмайтын тереңіне салады.

Ол жердің аты — «Мыя». Мыя — томардың орта кезінде. Ортада томар сирейді де, арасына жасылдау бір жұмсақ балдыр өседі. Балдыр — былқылдақ; бассан, қайқайып төмен түсіп, асты шұрылдай бастайды. Ол арада кідірсең, жұқалығы кигіздей ғана жасыл балдырдың беті жыртылады да, астындағы қоймалжың қорыс адамды тарта жөнеледі. Қорыстың тереңдігі сондай, кей жеріне бойлатқан сырық жетпейді... «Мыя» дегеніміз — осы. Қанша өлермен болғанмен, бала ондай мыяға жоламайды. Соны білгендей қаз бен аққу ұяларын Білипанның мыясына сап, жұмыртқаларын алдырмайды.

Жұмыртқаларын Білипанға сап, сонда шайқағанмен, өрген балапандарын құстар Досқа әкеледі. Олардың өсуіне Білипанның, оты жеткенмен, суы жетпейді, жүзетін, сүңгітін жалтыры жоқ...

Шілдеде Достың беті балапанға симайды... Балапандарды аулау — балаға қандай қызық!

Құстар, әдетте, балапандарын ауылдың малдары да, жандары да шырт ұйқыда болатын таң, сәрісі кезінде және көлдің жалтыр жақ емес, шөптесін жақ жағасына өргізеді, өйткені онда — балапандарға жұмсақ от та көп және әлдеқалай қауіп төне қалса, жасырынуға мүмкіндік те көп.

Бірақ балапандардың мейірімді аналарының «қулығынан», балалардың қулығы асып кетеді. Түн бойына уақытын ойынмен өткізген балалар, балапандардың отқа шығар мезгілінде, жасырынып барып қалың, шалғынның арасына жатса, «тәңірісі» құлағына ғана болмаса, мұрнына сезгіштік қасиет бермеген бейшара құстар, адам иісін сезбейді де, балапандарын өргізе жылжып отырып, жасырынған балалардың үстіне келіп қалады. Қанаттары жетіліп, ұшып-қонуға жараған кезде болмаса, оған дейінгі балапандар қалай қашса да балалар құтқармайды. Сонысын сезгендей, кейбір балапандар, қалың шалғынның арасына кіріп тығылады да, нақ үстінен түспесең қозғалмайды...

Дегенмен балапандарды құрғақта ұстау, әсіресе үйрек пен қаздық балаларын ұстау оңай, суда ұстау қиын, сонда, олардың өзінше қолданатын тәсілдері бар. Мысалы, үйректердің, балапандары сүңгумен құтылады. Қаз, аққу, шағала сияқты сүңги алмайтын құстар, кісі жүрер кезде, қалың қамыстың ішінен жалтырға шықпайды, егер шыға қалса, жағадан алыс, қамысқа жақын жерде ғана жүзеді де, адам қарасын көрсе, қамыс арасына кіріп кетеді.

Түрлі тапқа бөлінетін үйректердің өздері де, балапандары да сүңгігіш, сондықтан мылтық дауысынан запы болған ірі үйректер ғана болмаса, тәжірибесіз балапандары сескенбей, көлдің жағасы түгіл, суында адам қаптап жүргенде де жүзе береді. Кейде олар ұстауға ойлаған балаларды қол жетер жерге таяу келтіріп, «енді тұттым» деп ұмтыла бергенде, суға күп беріп сүңгиді де кетеді. Ыза болған балалардың әдеттегі айласы — балапандарды судың балдырлы жеріне қарай ығыстыру, егер оны істей

алса, сүңгіген балапандардың кейбірі балдырға оралады да сүңгімпаз балалар ұстап алады...

Көл жағасының, әсіресе, біздің, Дос жағасының балалар үшін қызығы — жұмыртқа қарау, не балапан қуу ғана ма?.. Оның жағасындағы сүргілеген тақтайдай құмдақ тақыршағында асық ойнау қандай қызық!..

Асыққа мергендік керек. Тақырға қатар тіккен кенейлерді кейбір мерген бала сақамен қиядан атқанда ұшырып түсіреді, мен ондай мерген емеспін, соның салдарынан өскенде мылтықшы да бола алмадым.

Дос басында, балалардың судан шыққаннан кейінгі күні, тақыршақта асық ойнаумен өтеді.

Ұзақты сары күнін балапан қуу, асық ойнаумен өткізген балалардың түнгі ермегі — ақсүйек соқыртеке, бурақотан сияқты ойындар.

Ақсүйекте балалар екіге жарылады да, дамбадан басқа киімдерің аралары алшақ екі жерге үйіп, ол орындарды «орда» деп атайды. «Ордаларда», әдетте, ақсақ, соқыр сияқты, жүгіруге жарамайтын кемтар балалар «хан» боп отырып қалады да, екі топ балалардың ішінен кезекпен бір сүйекті лақтырып келеді. Екі жақтың балалары да сүйекті іздеп қай тапқаны алып қашады, мақсат — өз ордасына шейін екінші жақтың балаларына жеткізбеу; сондықтан бір жақтың, балалары біріне-бірі жәрдемдесіп, қай жүйрігі алып қашады... Жеткен балаға қашқан бала қолындағы сүйегін талассыз береді...

«Соқыртеке» дегеніміз — бір баланың көзі орамалмен байланады да, өзге балаларды қуып, қай қолына түскенінің көзін байлайды... Ол да басқаларды қуады...

«Бурақотан» дегеніміз — балалар екі қатар боп, қарама-қарсы отырады да, араларынан бір баланы қарғытып өткізеді. Қарғытын бала: «Бұл — қай ауылдың қотаны?» деп сұрайды. Қатар отырған балалар, мысалы, «Жансүгірдің қотаны» деп жауап береді. Қарғытын бала: «Қайтып-қайтып өтеді?» десе, отырған балалар: «секіріп-секіріп өтеді» дейді. Қарғытын бала, қарама-қарсы отырған балалардың арасынан секіріп-секіріп өтуге тырысады, мақсат — қарғытын бала ұстатпай жылдам секіріп өтуге тырысады, отырғандар ұстап алуға тырысады...

Жазғы түндердің бұлардан басқа ойындары көп... Түнгі ойын, таңсәріден балапандар аулауға, одан күндізгі асық ойнау мен қоға тартуға қосылады... Бір күннің, ойыны бір күнге осылай жалғаса береді...

Шіркін, Дос, балалардың шын досы едің-ау, сен!.. Балалық шақта сенің жағанда өткізген сол бір қызық күндер, күні бүгінге дейін көз алдымда, нақ сол бейнелерімен жарқырайды да тұрады!.. Сол бір күндер есіме түскенде, мен сені аса аңсап сағынам, Досым!..

Жаманшұбарды шел дала көретін біздің ауыл, 1928 жылы, бұл кезде қазыналық участок боп тұрған, бұрынғы ата мекені — Қарағашқа көшіп, жаңа қоныста колхоз боп ұйымдасты. Ол ара орманды, көлді — жері егіндікке де, шабындыққа да қолайлы, жер астының суы жақын — тамаша жер.

Біздің ауыл көшкен соң, Жаманшұбар да, Дос та құлазып, мемлекет қорында, үстіміздегі 1954 жылға дейін бос тұрды. Советтер Одағы Коммунист Партиясының февраль-март айларында болған пленумының қаулысына сәйкес, Жаманшұбар мен Достың маңына бірнеше совхоз орнады. Олардың жүздеп өрген тракторларының тұтасқан қуатты гүрілі қалғыған кең, даланы оятып, жаралғалы малдың тұяғынан басқа ешнәрсе тимеген тыңдарды, мың гектарлап көтере бастады!.. Сөйтіп, сүйікті Дос, достасқан совет халықтарының еңбек майданына айналды. Ол темаға кейін оралармыз, әзірге жазып отырған шығарманың темасынан шықпайық...

ЗАРЛЫ ЖОҚТАУ

Біз Жаманшұбарға көшіп барғанда, ауыл Достың жағасында отыр екен. Біздің кішкене қараша кигіз үй, Мұстафаның қараша үйінің қасына тігілді.

«Жарылғас» аталатын біз қонған ауылдағы он шақты үй, шөбере — бір атаның баласы екен байы Нұртаза. Бірер орта дәулетті адам бар, өзгелері кедейлер.

Ағайындар алғаш жаңа көшіп келген біздің үйді құрметтеген сияқтанып, үй басы қонаққа шақырып жүрді. Бірақ бұның бәрі бос сыпайылық екен нақтылы жәрдем тілер кезде, тізгін ұшын берген ағайын болған жоқ.

Біздің үйде азын-аулақ қара-құра бар. Оларға қыс азық керек. Тегін шөп берер ағайын жоғын көрген әкем, біреумен елбесіп-селбесейін десе, ешкім қоспайды. Ағайын біздің үйге ғана емес Мұстафаның үйіне де сондай мейірімсіз екен балалары жас, өзі ауру, оның жұмысқа жарайтын жалғыз әйелін ешкім бірлесіп пішен шабуға қоспай, өзі жеке шабады екен.

Біріктірер басқа ағайын болмаған соң, шөпті Мұстафаның әйелі Сілеусінмен менің әкем бірігіп шапты. Оларға шабындық жер, Жаманшұбардың ар жағындағы, алыстан берілді. Жасым алтыға ғана келген бала болғандықтан, олардың шөпті қандай жағдайда шапқанынан менің хабарым жоқ. Тек қана өңім емес, түсімдей боп есімде сақталған картина: шөптен жаяу келген әкемнің мені мойнына мінгізіп, ауылдан әлдеқайдағы алысқа түнде кетіп бара жатуы!..

Кейін Сілеусіннен сұрасам, балажан әкем мені көрмесе тұра алмайды екен күндіз шөбін шауып іңірде жаяу ауылға кетеді екен де, мені мойнына мінгізіп, таң атқанша жұмыс қосына қайтып келеді екен.

— Бірақ, шөппен жапқан қосқа сені қалдыруға болмайды,— дейтін еді Сілеусін, — шөп басында маса көп. Түтін сап қоюға өрттен қорқамыз. Түтін салмаған жерде маса адамды буып өлтіре жаздайды. Сен оған шыдамайсың да, жылайсың. Әкең содан кейін сені тағы да Дос басындағы ауылға жаяу әкетеді...

— Сіздер қалай шыдайсыздар?

— Шыдамағанда амал нешік! — дейтін еді Сілеусін күрсініп, — шаппасаң азғана малың, жұтайды, оның арты аштан елу... Соны ойлайсың да, етіңе мыңдаған маса қонып, дененді ашыта, қаныңды сорып жатса да шыдай бересің, біраздан кейін көнтерілі боп аласың...

Шөпке жәрдемдеспеген ағайын әкеме қысқа қора-қопсы салуға да жәрдемдеспейді. Күздігүні ол шымнан үй салмақ боп, іргесін ғана көтерді де, төбесін жабуға шамасы келмей Мұстафаның бір бөлмелі тар

землянкесіне қыстады. Жазда сүлдерін сүйретіп жұмыс қылған әкем, қыс басында ауруы меңдеді де, төсек тартып жатты.

Ол қыстан менің есімде қалғаны — тар бөлменің бір қабырғасында әкем, екінші қабырғасында Мұстафа төсектен тұрмай, ауыр сырқаттан сарнайды да жатады. Біз — балалар борансыз күндері далада ойында боламыз, боран күндері үйде отырайық десек әрі сырқат адамдардың сарнауы құлақты жарады, әрі тар бөлмеде біз — балалар қағыспай отыра алмаймыз, оның арты шаң-шұңға айналып кетеді, балаларын қорғап үлкендер ұрсысады...

Адам не қиыншылыққа үйренбейді. Біраз бірге тұрғаннан кейін ауру адамдардың сарнауына балалар — біз де үйреніп кеттік. Сөйтіп жүргенде, аса бір аянышты хал болды.

Бір. күні біздің, үй әлдекімді қарсы алуға даярлана бастады, оның белгісі — мол ғып ет асу, бауырсақ пісіру... Одан басқа тамақ бұл үйде жоқ.

Менің әкем қолда барына мырза болған кісі деседі. Оның шет жағасын өзім де көрдім. Со жылы қыстың басында, әкем баяғы Бағиланың қалың, малына алатын екі биенің бірін сойған, еті аса семіз шыққан. Содан «дәм татсын» деп, өзі ауырып, жатқан күйінде талайларды қонаққа шақырғаны есімде.

Біз білмейтін қонақты шақыруға жиналғанда да, со биенің еті асылып жатыр.

— Кім?— деп сұрасақ:

— Емші,— дейді үлкендер.

— Қайдан келген?

— Ойдағы Сибаннан.

— Аты кім?

— Айғожа.

— Кімді емдейді, ол?

— Әкеңді...

Бір кезде күткен кісі келді: тапалдау бойлы, талтақ аяқты, дөңгелек қара сақалды адам... Қасында біздің ауылдың бірер адамдары бар...

— Ал, балалар, — деді қонақ төрге отырғаннан кейін немере ағамыз Рамазан — сендер біздің үйге бара тұрыңдар. Ауруды емдегенде бала отыруға болмайды...

Біз — Мұстафаның екі кіші баласы Ғаббас пен Шәкең мен үшеуіміз үйден шықтық, бірақ Рамазан үйіне бармадық, ойымыз — емшінің не істейтінін есіктен сығалап байқау...

Байқағанымызға біз қуанбадық, өкіндік: Айғожа төсекте жатқан әкемнің қасына барды да, аяқ-қолдарың қасына еріп келген кісілерге ұстатты. Өзінің қолында жалаңдаған пышақ...

Бір кезде, әкемнің, шынғырған даусы шықты... Жаным ашып кеткен мен үйге кіріп барып, үңіле қарасам, Айғожа әкемнің сол жақ санын пышақпен тіліп жатыр екен... Мен шырылдап жылап, емшінің қолын ұстай алғанда:

— Әкет, мынаны! — деді Айғожа ақырып.

Мені қарулы бір адам далаға көтере жөнелді... Артынан естісем: әкемнің сол жақ саны, қалың етінің тұсынан әлденеге іскен. Айғожа ісіктің астында ірің бар деп ойлайды да, соны шығармақ боп пышақпен тіледі... Ет сүйекке дейін тілінеді, бірақ ірің жоқ... Дәрі-дәрмек ауылда ол кезде жоқ. Оқымаған Айғожа, дәрі дегеннің не екенін де білмейтін болу керек. Ол тілген жерге, отқа күйдірген құрым киіз тығады да, сыртын орап, байлап тастайды...

Революциядан бұрынғы надан ауылда ауруды емдеудің түрі осындай!...

Еті кірлі пышақпен тілініп, жарасына күйдірген құрым тығылған кісі оңа ма?..

Әкем де оңбады... Сол емдеуден кейін оның сарыны үдеп кетіп, кішкене бөлмені күні-түні зарлы дауыспен басына көтеретін болды... Содан мезі болған үйдің, іші, асыға жаздық болуын күтті. Жаз туып, киіз үйіне шықса, әкемнің ащы сарнауынан құлақ тиышырақ болады ғой.

Қар кетіп, жұрт қырға шыққанда, әкемді тіккен үйге ағайындары кигізге көтеріп апарды... Аздан кейін Досқа көшті. Балаларға жаздың сайраны басталды, мен де солардың ішіндемін.

Достың тақыршағында асық ойыны қызып жатқан күннің бірінде, бізге салт атты біреу шауып келді, менің немере ағам Сәрсек екен.

— Кәне, қарағым, үйге жүр,— деді ол маған.

Ойынды қимаған мен «бармаймын» деп қашқалақтап ем, Сәрсек ұстап алды да, зорлаңқырап атының алдына өңгерді. Ауылға қарай жорта жөнелген оның алдында «жібер деймін!» деп мен тырмыса беріп ем:

— Не боп кеткен сағаң бейшара бала? Әкең өліп жатқанда асық ойнап жүрмекпісің?— деді Сәрсек.

Өлімнің не екенін білмеген мен жүрегім зырқ ете қалды...

Сәрсек мені алып келгенде, үйдің іші у-шу жылау екен. Енді ғана бірдемені түсінгендей далаға қаша жөнелуге ыңғайланған мені, Сәрсек ұстай алды. Оң жақ босағаға қарасам, біздің үйде болмайтын ескілеу сиса шымылдық құрылыпты.

— Көрсету керек көңілі суысын! — десті біреулер.

— Көргенде не болады!.. Жас бала қорқар,—десті біреулер.

Бір босағада, бетін баса күңіреніп шешем отыр. Құрылған шымылдың бас жағында шөке түсіп өкіріп жылап жатқан адамды даусынан таныдым, — Мұстафа!.. Оның тек айтары: «Мені де ала кет, бауырым, Мұқан!..»

Үйде көзіне жас алған адамдар көп. Солардың ішінең Шәйкен атты момын адам орнынан тұрды да, мені кеп құшақтап:

— Зарығып көрген жалғыз ең, ендігі күнің не болады?! — деп еңіреп жіберді.

Халімнің не болғанын сонда ғана түсінгендей, мен бетімді бастым да, еңірей жылап далаға шыға қаштым...

Не ойлағанымды кім білсін, әкемді жұрт «Дос» басынан Жаманшұбардағы зиратқа әкеткенде, мен қашып бармай қалдым...

Бірақ оның бейнесі мен бірталай қылығы есімде әлі сақтаулы. Ол ортадан жоғарырақ бойлы, арық денелі, қара сұр, өңді кісі еді. Менің сарғылттау сұр өңім, моңғолдау жалпақ бетім шешеме тартқан деседі. Алтыншаш әжем қалмақ қызы екен мүмкін, соған ұқсауым. Білетін жұрт әкемнің ур-тұлғасы аумаған менің балам, Марат еді дейді.

Әкем, тегі, дене қуаты мол адамға ұқсайды. Оны жұрт жұмыс атқаруымен өлшейді: «екі кісі көтеретін бөренені жалғыз өзі иығына салып әкете беруші еді», жүздікті «бір жарым есе орындаушы еді», өзі кісіге тимейтін, тигенді оңдырмайтын еді «...деседі». Сондықтан да «адал» атанып, жалданғанына жағымды болған. Жұмысқа, тегі жалықпайтын кісі болу керек өлерінен бірер жыл бұрын аяғынан мүгедек болып қап, пішенді тізерлеп жылжып шапқаны әлі есімде.

Қылығынан есімде қалғаны,— ағайын арасында ұжымшыл, «момын Мұқан» атанған. Өзі өлердей балажан еді, мысалы мені алыстағы пішенге мойнына мінгізіп апарып, түнде, ұйықтаған қалпымда құшағына қысып, үйге әкелетін. Ауылда, әсіресе біздің үйде тәтті жоқ кезінде жалғыз сиырдың сүтінен балаларына балқаймақ қайнаттыратын. Өзге балаларын «қыз» деп, мені «жалғыз» деп, бірде-бір баланы маңдайына шертпейтін. Қысқа жібін күрмей алмайтын шешемді ара-тұра ұрмақ болатын, біз жабылып-жалынып ұрғызбайтынбыз.

Жұмыс үстінде ыңылдап әндетуден ауыз жаппайтын, мені ыңылдап айтатынын білетін кезім емес...

Әкемді көміп кеп, біздің қараша үйге жиналған жұрт, менің жыламауымды емес, апам Ұлтуғанның жыламауын сөгеді.

— Сәбитті қойшы,— дейді олар, — әлі ойын баласы, «өлім» дегеннің не екенін түсінеді деймісің, бұл!.. Бұныкі бір сәрі, анау бой жетіп қалған апасынікі, не?!.. Солқылдатып әкесін жоқтап отыратын кезі емес пе, оның?!.. Құр жылағаны болмаса, әкесіне жоқтау айта білмеді-ау, шіркін, тегі адам болмас со қыз!

Бұл — 1907 жылдың көктемінде болған оқиға.

«Жоқтау» дегеннің не екендігін Ұлтуғанның білетіндігіне жұрттың көзі келер жылы, сол уақытта жетті. Әкемнің жылы толған кезде, шешем де қайтыс болды.

Әкем өлгеннен кейін шешем төсек тартып жатты да алды. Со қалпында ол жай жатпайды, күндіз-түні күңіреніп жылайды да жатады, Ұлтуған екеумізді күн сайын кешке «әлдилеп ұйықтататын да осы күңірену, таңертең ызындап оятатын да осы күңірену!..

Үздіксіз күңіренудің салдарынан ба, әлде басқа бір дерт шалды ма, әкем өлгеннен бастап жүдеген шешем, келер көктемге дейін міндетін кісіге артты да, дәл әкем қайтыс болған кезде өмірмен біржола қоштасты.

Шешемнің қалай қайтыс болғанын мен жақсы білем: өлерден аз күн бұрын нәр татудан қалған ол, өлер күні таңертең, Ұлтуғанды оятты. Мен де оянып кеттім.

— Сусадым,— деді ол.

— Ұлтуған «не ішесің» деп еді.

— Шай ішкім келеді,— деді шешем.

Бүйірлері майысқан ескілеу кішкене самауырға Ұлтуған су құйып, ішіне шоқ салды да, тысқа шығып кетті.

— Әлгі бейбақ, шай іздеп кетті-ау, — деді шешем — үйде шай жоғын білмеппін-ау, сорлы басым!.. Қап, бекер телмірткен екем біреуге!..

Бұрын денсаулығы түгел кезінде мені сүйгіш те, иіскегіш те шешем, ауру меңдегеннен кейін тек қана маңдайымнан сипайтын да, денесіне жақындатпайтын. Онысы, тегі «ауруымды жұқтырармын» деген қауіп болу керек.

Ұлтуған үйден шығып кеткенде, шешем сол дағдысымен мені басымнан

бір сипады да:

— Шәкіжан бар, балалармен ойна! — деді.

Күн жаңа шашырап шығып келе жатқан кезде, бала ойнай ма? Тиышсыздық көрген бір үйдің баласы болмаса, тиыштықтағы үйдің баласы, бұл кезде шырт ұйқыда жатпай ма?.. Сондықтан шешем менің үйден кетуімді тілегенмен мен тілін алған жоқпын...

Кешігіңкіреп Ұлтуған да келді. «Бір қайнатым шайды екі-үш үйден зорға тауып әкелдім» деп келді ол. Со кезде самауыр да қайнады, шай шығарылды, дастарқан жайылды...

— Өттең, қант-ай! Бірақ жоқ қой ол, — деп өкінген шешемнің дауысын естігенде:

— Іздеп келейін, — деп Ұлтуған тұра беріп еді:

— Қозғалмай-ақ қой, құлыным, тағы кімге телміресің, үйде кепкен сықпа құрт бар ғой, аузымның дәмін сонымен алармын, — деді шешем.

Күні бүгінге дейін көз алдымда: шешем қаймақ құйған қою шайды терлеп отырып бірталай ішті. Содан кейін:

— Мені енді жатқыз, қарашығым! — деді қызына. Ұлтуған сүйемелдеп, шалқасынан жатқызды.

Ұмытып барады екем: шайды мен шешеме еріп недәуір іштім. Алдымызға әкеп қойған аяқтағы піскен қаймаққа сықпа тұщы құртты батырып соғып та алдым. Ұлтуған дәм татпастан, шырайлы бетінің қаны қуқылданып, үлкен дөңгелек қара көзі одан да үлкейе түсіп, көзіне әлсін-әлсін іркіле берген жасты теріс қарай беріп, жіңішке ақ саусағымен сыпырып тастап отырды...

Біз шайымызды ішіп болған кезде, күн көтеріліп қалған еді, көрші үйлердің балалары ойнап тысқа шыққандығы дауыстарынан естіліп тұр. Соларға елегізіп, тысқа қарай жөнеле берген маған:

— Шәкіжан-ай, бері кеп кетші,— деген дыбыс берді, төсегінде шалқасынан жатқан шешем.

Мен қасына келіп еңкейгенде, шешем басын көтерместен маңдайымнан тағы бір сипады да, көзіне толтыра жас алып:

— Бақытты бол, құлыным, бара ғой! — деді.

Әлдене бір жамандық күткендей, орнымда қалшиып тұрғанымда, шешемнің көздері жоғары тартылып, еріндері қыбырлай бастады. «Апа!» деп ащы даусы шығып кеткен Ұлтуған бетін шешесінің кеудесіне басып

жата қалды!.. Мен әлі қалшыып тұрмын!.. Не болғанын түсініп, мен де еңіреп жылап жібердім... Үйге жүгіріп кірген адамдардың біреулері Ұлтуғанды, біреулері мені ұстай алып:

— Соры қайнаған сорлылар-ай, шын сорлы енді болдыңдар ғой!.. — десті.

Ескі ауылдың салтында, зиратқа ұл бара алады, қыз бара алмайды. Шешемді көмісуге мен бардым да, зарлаған Ұлтуған қала берді...

Атақты Махамбет ақынның өлеңдерінің ішінде:

«Аспандағы бозторғай

Бозаңда болар ұясы.

Бозаңның түбін су алса,

Қайғыда болар анасы.

Қара лашын ақ тұйғын

Қайыңда болар ұясы.

Қайыңның басын жел соқса,

Қайғыда болар анасы»,

деген сөздер бар ғой. Тегі осы сөздерді Махамбет халық фольклорынан пайдаланған ба деймін. Олай дейтінім, — біз шешемді кеміп келсек он екі жасар Ұлтуған ер жеткен қыздай әндетіп, шешесін жоқтап отыр және кімнен үйренгенін кім білсін, жоғарыда «Махамбет сөзі» деген жырды айтып отыр! Ол:

«Аспандағы бозторғай

Бозаңда бодар ұясы.

Бозаңның түбін су алса,

Қайғыда болар баласы!..»

— деп келеді де, аяғын:

Ата-анадан айрылып,

Көзімнің ақты сорасы»,

— деп жалғастырып әкетеді... Енді жұрт оны «санасыз» деп сөгудің орнына:

— Апыр-ай, мына сорлыға жас басынан кім үйретіп қойған жоқтауды?!
Әке-шешесінен жұрдай боп, панасыз жетім қалуың бейшара іштей біліп
туған ба!..—деп қайран қалады...

Жетіден сегізге шыққан жылым болғанмен, сол зарлы жоқтау, күні
бүгінге дейін менің құлағымда ызың қағады...

ЕКІНШІ ТАРАУ

ИНЕМЕН ҚАЗҒАН ҚҰДЫҚ

ТАМУҚҚА СҮЙРЕУ

Шешем өлген жылдың жазы басталды. Ауыл Достың деңіндегі көкорай шалғын бәйшешекке қонып жатыр...

Шалғында неше түсті гүл болса, ол гүлдерге қонып ұшқан, сонша түсті көбелек. Оларды қуу қандай қызық!..

Шалғын арасы толған ұсақтылы-ірілі, қанатты-қанатсыз шегірткелер. Оларды қуып ұстау, үлкен шегірткелерді таластырып, бірінің басын біріне жұлғызу, бірінің қарнын біріне жарғызу қандай қызық!..

Әне, қос қанатты инеліктер ұшып жүр. Солардың бірін алдастырып ұстап ап, құйрығына қатқыл шөп шаншып қоя берсең, жаны ауырған жануар шырқап аспанға тартады да, қанатын қаға алатын биікке шейін ұшып, одан әрі көзден ғайып болады. Ол қандай қызық!..

Әне бір жерлерде терең қағылған қазықтың басындай қылтитып бірдемелер қыбырлайды. Олар өзімізге таныс — індердің аузында отырған таракқұйрықтар. Шөптен басқаға залалы жоқ ол жануарларға, ауыл Достың басына көктемде қонғаннан, күздігүні Жаманшұбарға көшкенше дамыл жоқ. Балалар оларды інінің аузына тұзақ құрып та ұстайды, ініне су құйып та ұстайды. Ұстай сала өлтіре қойса бір сәрі ғой. Өйтпейді, қыл-тұзақты құйрығына байлап, күн - ұзын қуып әуре қылады... Балаға о қандай қызық!..

Әне, Білипан томары... Жайшылықта да шулағыш оның құстары ауыл көшіп келгелі тым тиышсыз, тым азан-қазан... Өйтпегенде қайтсін байғұстар!.. «Ұшқан құс, жүгірген аң бала үшін» демей ме қазақ... Құстар шуламас еді, егер көшіп келген ауылдың балалары оларға жұмыртқаларын еркін шайқатып, балапандарын еркін өргізсе... Өйте алмайды олар. Көпшілігі жыл сайынғы жұмыртқаларынан жылда айрылады. Соны білетін олар қалай шуламас!.. Бірақ, балаға олардың шуы не керек. Қайта сол шудың өзі қызық емес пе оларға!..

Жұмыртқаларын я балапандарын құс атаулының бәрі де қимай, қауіп төнсе байбалам салғанмен, көлдегі құстың екі түрі-ақ ұясын жағалай ұшып жанталасады: бірі — шағала, бірі — қызғыш. Шағаланың жай шаңқылы болмаса, қайраты жоқ, ал қызғыш төбеңе іліп әкететін бүркіттей-ақ төнеді.

Аппақ бауыры жарқылдап, қысқа қауырсынды жалпақ қара ала қанаты далпылдап, айдарлы басы қылқыңдап, төбеңе төніп кеп қалған қызғышқа, бөркінді лақтыру қандай қызық!..

Айнадай жарқырап, эне, Дос жатыр!.. «Сағынғаным келдіңдер ме?» дегендей, оның күн сәулесіне шағылысқан беті күлім қағады. «Келіндер, балалар!.. Шомылыңдар, мөлдір суыма!.. Тартыңдар, тәтті сүйірімді!.. Ойнаңдар, жағадағы ақ тақырыма асықтарыңды!..» дегендей болады Дос. Оның сол өтініштерін орындау қандай қызық!..

Мұстафа мен әйелі Сілеусін — Ұлтуған екеумізді үйіне кіргізіп ап мүмкіндігі жеткенше күткенмен, жетім қалу дегеннің не екенін шешем өлгеннен кейін ғана сезгендей боп, жылаңқырап жүрген менің көңілімді елдің Досқа жайлауға шығуы жадыратып жіберді.

«Жетім қозы тас бауыр,

Маңырап да отығар»,

—деп Абай айтқандай, ауыл Дос басына қона, Жаманшұбардың өзге балаларымен бірге, көп қызықтың ішіне мен де сүңгіп кеттім... Бірақ ол қызық ұзаққа созылмай, су сепкен оттай сөне қалды. Оған себеп, бір күні таңертеңгі астан кейін ойынға қобалжыған маған Мұстафаның:

— Отыр, ешқайда барма! — деп, қарашығы үлкен ала көзімен қадай қарап, зілді дауыспен айтқан сөзі еді.

Өмірінің бәрін жоқшылықпен өткізген, елуден асқан жасының тең жарасын төсек тартқан сырқатпен өткізген, оның кескін-кейпінде де, мінезінде де сол бейнеттердің ызғары тұрады. Оның үнемі түюлі жүретін қалың қабағы зілдің бұлтындай бір ашылмайды. Ашуланса, ол қалың қабағын түсіріп жіберіп, үлкен кезін кішірейте түйілдіріп қадала қараса, көздерінің ұшқыны өңменімнен өтіп кете жаздайтын. Сол кезде оның шешек дағы бар қарасұр ашаң бетінің еті қыртыстана қап, жақ еттері түйіле қап, сидиған арық мойнының тамырлары білеуленіп кетеді... Кейбіреулердің оны сыртынан: «Тарғыл Мұстафа» деуі де, осындай халін көргеннен кейін болу керек. Сондай халге келген шағында ол балаларын да, әйелін де отқа қақтаған майдай шырғғырып, аямай сабап салады.

Өз балаларына сонша қатал ол, мені кісі баласы көре ме, әлде әке, шешесі жоқ жетім деп аяй ма, немесе туысқаным деп жылы ұшырай ма, ұрмайды да, ұрыспайды да. Сөйтіп жүрген адамның бүгін маған: «Отыр, ешқайда барма!» деп бірінші рет жекуі және бойындағы бар қаһарын төге қарауы менің сәби сезіміме инедей қадалды да, қозғала берген орныма қайтадан тас боп қата қалдым.

Әке-шешем мені: «Шәкіжан» дейтін. Олар өлген соң, осы атты маған Мұстафа да қолданған. Мен оны «Кішкене аға» дейтінмін.

Маған көрсеткен ерекше құрмет есебінде ол мені кешке көзі ұйқыға кеткенше қасына алып жататын да, ұйықтарда ғана: «Шәкіжан орныңа бара ғой» дейтін. Досқа көшіп келген күннің кешінде де соны істеген Мұстафа.

— Шәкіжан!—деген маған жұмсақ дауыспен қасына алып жатып.

— Әу! — дегем мен.

— Құдай жазса, ертең сені сабаққа апарам. Оқисың. Молда боласың. Әке-шешене құран шығарасың. Бұ дүниеден рахат көрмеген бейшаралар, алла қабыл алса, о дүниеден рахат көреді...

Мен үндемей қалғам. Несіне үндейін. Кішкене ағам мені бақытқа емес, сорға жетектегелі жатыр.

«Сор» дейтінім, сабақ оқытатын молданы мен жақсы білем. Оның аты — Хабибулла, фамилиясы — Ғазизуллин ұлты — татар. Біздің ауылға оны Мұстафаның өзі Троицк қаласынан әкелген.

Троицкіде Зейнулла Расулов деген ишан тұрған. Діншіл мұсылмандардың ұғымында, Зейнулла ишан — ғайыпты болжайтын, дұғасы теріске кетпейтін, аурулардың шипасын табатын «әулие» адам.

Ишанның осындай «қасиетіне» сенетін діншілдер оған сәлем беріп, қол тапсырғысы, мүрит¹⁰ болғысы кеп, Троицкіге жан-жақтан жиналады екен ишанның батасын алғандар — «пірәдәр» аталады екен.

Кейін білсек Зейнулла ишан мал саудасын жасатқан, Троицкийде дүкен ұстаған зор саудагер болған. Ол табыстың үстіне, мүриттері ақшалай, малдай, заттай сый апарып берген. Ишанның қорасында мешіт, қасында «расулия» аталатын медресе, онда ақша төлеп, жүздеген бала оқиды...

Діншілдігі қысты ма, әлде сырқатына жәрдем күтті ме, біздің ауылдан үш жүз шақырымдай жердегі Троицкіге, жалғыз көлігін қинап, ишанға қол тапсыру мақсатымен Мұстафа да барады.

Хабибулла Ғазизуллин ишанның қорасын тазалайтын жалшысы екен. Өзі жас жігіт, құран оқи біледі, даусы сыңғырап тұр. Танысқан Мұстафа, оған: «Ауылға әкетейін, балаларды оқыт», — дейді. Ғазизуллин: «Менің қара танығаным болмаса, хат жаза білмеймін» десе, Мұстафа: «Жазуыңның керегі жоқ, балалардың тілін сындырып, намаздығын үйретсең жетеді», — дейді. Сонымен, қысқасы, Ғазизуллинді ел арбасына мінгізіп, аулына алып қайтады... Бұл, 1903 жылы болған оқиға.

Жалғыз Жаманшұбарда емес, ол кезде ешбір қазақ аулында ұлттық мектеп жоқ. Кейбір ауылда ғана кездесетін бірен-саран молдалар (олардың көбі Ғазизуллин сияқты) қазақ балаларын араб, фарсы тілінде оқытады, сондықтан олар оқудың қарасын танығанмен, сөзіне түсінбейді... Бірақ надан ауылға сол да «қанағат», Мұстафа айтқандай, «намаздықтан басқа оқудың балаға керегі жоқ».

Троицкіден Мұстафа әкелген Хабибулланы Жаманшұбар қабылдап,

молдалыққа алады да, алдына біраз бала жинап береді. Мұстафа мені оқуға апарар кезде, төрт-бес жыл оқыған ересек балалар намаздығын біліп қалады. «Намаздық» дегеннің не екеніне кейін толығырақ тоқтаймыз.

Ғазизуллинді мен танымын. Ол сапары ұзын қара мұртының қияғын ғана қалдырып, өзгесін ернінен асыра, таңқита қырған қошша қара сақалының тұтамнан артығын қырыққан, басы желкесі мен маңдайына қарай сопая біткен, қабак сүйегі томпиған шығыңқы, кішкене қара көзі шүңірек дөңестеу келген қырлы мұрнының ұшы имііп, ерніне қарай төнген, қушықтау келген беті ұзынша, иегі сүйір, мойны бықырайған қысқа, жауырыны қушық, имиген нәзік денесі аласа, ішкені бойына жұқпайтын арық, денесі де, беті де қан-селсіз құп-қу, қол-аяғы кішкене, саусақтары қылдырықтай адам.

Мінезі де денесіне ұқсас: орнығып отыра да алмайтын, ұқыптап іс істей алмайтын сабырсыз, қайғыға да, қуанышқа да шыдай алмайтын күйгелек жоққа шытырлай қалатын тығыз, өзінен өзгенің ісін ұнатпайтын кінәмшіл, басқаға жақсылық қылмайтын қызғаншақ, айнала сөйлейтін мылжың, жуас адамды басынғыш, тентек адамнан қорыққыш, пыш-пышқа үйір, өсекші кісі болатын.

Неге екенін кім білсін, молданың «үйлену» дегеннен жаны түршігеді, әйелмен қалжыңдасуды білмейді, қалжыңдасқысы келген әйелден ат-тонын ала қашады, кәрі кемпір отырған жер болмаса, жас әйел оңаша отырған жерге сүйрессең жоламайды... Мұсылман шариғатында, еркектің аз күндік болса да, әйелмен некесін қидырмауы күнә, содан ғана қорыққандықтан молда «Бағлан»¹¹ аталатын станицадан татар қызына үйленді де, оны еркек атаулының бәрінен қорғаймын деп «құдайға жазып», бірер айда төркініне қайтарды. Содан кейін 1932 жылы қартайыңқырап барып өлгенше үйленген жоқ.

Молданың бір қызығы — дүние жинауға салақ, есебін білмейтін алданғыш адам. Алатын ақысы бар, хайыр-садақасы бар, табысы көп болады да, тапқанын ұқсата алмай, әркім алдап жей береді.

Осы жайларына қарап ауыл оған: «Ноғай молда» деп, шақша бас» деп «кішкене молда» деп, «шайтан молда» деп, «шайхыфани» («дүниенің еркесі») деп, әртүрлі ат қойып алған. Бірақ сол аттардың біреуін де өзіне естіртпейді. Естіртсе пәлеге қалады.

Әлі жеткенге молданың мейірімсіздігі, оқытқан балаларын қалай ұстаудан көрінеді. Ауыл Досқа көшкенде ол Жаманшұбардың солқылдақ жас шілігінен бір бумасын ала келеді. Бұтағы аршылған бұл шіліктер молда баланы арқаға тартып жібергенде, жездей иіліп сынбайды, тиген жерін тіліп түседі. Балалар сабаққа жиналғаннан тарағанға шейін бу шыбық молданың қолынан түспей, жыландай ысылдайды да тұрады. Молдаға қылығы жақпаған баланың арқасына шыбық шып ете қалады. Шыбықтың жазасы аздай-ақ, молда қылығы жақпаған баланың құлағын бұрап та, тілін

бұрап та азаптайды.

Ең, ауыр азап — жұма күндері балаларды дүреге жығу Бұл жазадан айыпты бала да, айыпсыз бала да құтылмайды. Жұма күні балалар сабақтан шығарда молда аздап оқитын әйел балаларды «ей, намахтарм!» деп, көйлектерінің, етегін ғана шыбықпен үш рет салып қап босатады да, еркек балалардың бәрін етпетінен жатқызады, киімдерін түреді, содан кейін қолының күші жеткенше жалаңаш етке көк шыбықпен үш реттен шықпыртады. Шыбық арқасын қылыштай тілгенмен, баланың дыбыс шығаруға хақысы жоқ. Егер дыбыс шығарса, жаза үстеледі, қашан дыбысы сөнгенше, молда баланың арқасынан шыбықты айырмайды... Әке-шеше де, басқалар да, баланы арашалауға тиісті емес, өйткені олардың ұғымында. молданың шыбығы тиген жер, о дүниеде тамұққа күймейді.

— Сонысы рас та болар, — дейді үлкен адамдар, — осы молданың азабы балаларға тамұқ азабынан кем емес. Тәңірі адамды тамұққа екі рет салмайды дейтін.

Молда — балаға сабақ оқытқанда ғана емес, сабақтан тысқары уақытта да қожа. Күн ұзын сабақтан бас алмайтын бала, түнде бой жазып ойнайын десе, қайдан кеп қалғаны белгісіз, «шайтан молда» сап ете түседі... Балалар тұра қашады. Молда тұра қуады... Мінезінде «шайтан» молда — қуғанда да шайтан сияқты. — Ол зымыраған жүйрік қуғанына жетпей қоймайды. Ұстаса, сабайды.

Осындай күндіз де, түнде де азаптағыш молдадан сабақ оқуға, бала қалай ықласымен барар!.. Мен қалай барармын!.. Бірақ алдында қаһары молдадан да басым Мұстафа «тырп етпе!» деп отырса, бармасқа амалың, нешік!..

Мені отырғызып қойғаннан аз кейін Мұстафа орнынан тұрып, босағадағы кебісін киді де:

— Кәне, жүр!—деді маған.

Ермегенде кайтесің, қайда барасың,!..

Тегі, Мұстафа мені «қашып кетер», — деді ғой деймін, үйден шыға оң қолымнан қапсыра ұстап алды. «Тіл қатсам емексір» дегендей, жолшыбай ол да үндемейді, дыбыс шығарсам, жылап жіберетінімді аңғарып, мен де үндемеймін.

Мені Мұстафа Болат аулына әкеле жатыр. Молда сол ауылда. Мұстафаның жетектеуімен келе жатқан менің ол ауылға қарағым келмейді, қарайын десем, бетімді тамұқ отының жалыны шарпыған сияқтанады...

Болат аулына жетпей-ақ, балалардың қай үйде оқып жатқанын біліп келем. Олар шуласып оқиды. Және әр баланың сабағы өзіне басқа. Бала

атаулының бәрі өз сабағын айтып шуласқанда, оқитын үйдің маңайы, қой, ешкі, сиыр, жылқы — бәрі аралас шулағандай азан-қазан болады да кетеді. Осындай шу Болат аулында, Ырымбайдың үйінен естіліп тұр. Ырымбайдың Исахмет атты баласы бар, менен үш-төрт жас үлкен. Алты-жеті жасында екі көзі шешектен бірдей кеткен соқыр. Оқуды көзі көрмейтін ол, айтқан сабақты тыңдайды да жаттайды.

Мені жетектеген Мұстафа сол үйге кірсе, оң жақ босағаны айнала өзіме таныс балалар, аяқтарын астына баса жүгінісіп, тақыр жерде отыр екен қолдарында үлкенді-кішілі кітаптар... Кейбірінің қолында, қысқа шыбықтың жарған басына қыстырған бір-бір жапырақ қағаз. Барлық баланың да белдері бүкірейіп, бастары төмен салбырап отыр. Олардың у-шуынан кімнің не айтып жатқанын адам ұғар емес.

Дөңгелене қоршай отырған балалардың ортасында, шарта жүгініп молда, шағындап жайылған дастарқанның үстіне төніп, аяққа құйған қаймаққа бауырсақ батырып жеп отыр...

Оң жақ босағада, Исахметтің шешесі — Данышпан ұршықпен жүн иіріп отыр... Үйдегі бар адам осылар.

Молданың жасы кіші болғанмен, жолы өзінен үлкен деп түсінетін Мұстафа есіктен аттай бере, оң алақанын кеудесіне баса «ассала-мағалайкө-ө-м!» деп даусын соза сәлем берді.

— Уғалайкү-мүс-сәлем! — деп молда орнынан атып тұрды да, Мұстафаға қарсы жүріп кеп қолын алды.

Өзінше тәкаппарлығы да бар молданың Мұстафаға бұлай кішірейе қойған себебін бала болсам да білем. Ол Жаманшұбарда үш-ақ кісіден өлердей қорқады:

Бірі — Мұстафа. Ол — ашуланшақ және ашуланса бетің-жүзің демей қатты қауып тастайтын адам, молда оның осы мінезінен де қаймығуы керек және «келіншектің бетін кім бұрын ашса, сол ыстық» дегендей, Жаманшұбар атаулыдан алғаш көрген және Жаманшұбарға алғаш ертіп әкелген адам болғандықтан ерекше сыйлауы керек. Қаймықсын я сыйласын Жаманшұбардағы еркек атаулыдан кішкене молданың бет келмейтіні Мұстафа ғана.

Екінші қорқатыны — Күлшәй. Ол — Молдахмет дейтін ауқатты адамның тоқалы. Бәйбішесі Күмістен бала болмаған соң, өзінен екі есе кіші Күлшәйді Молдахмет бала үшін алған. Шалдау адамға келгеніне ызалы ма, әлде мінезі солай ма, Күлшәй да тілі тисе шағып алатын, бейпіл сөз, ұрыншақ адам. Тұңғыш баласы Смағұлды молда бір рет сабаса керек. Соны естіген Күлшәй молдаға кеп: «Қылқиған мойныңды үзіп алайын ба!» деп ұмтылғанда, үйдегі адамдар әрең айырып алса керек. Содан кейін: «Күлшәйі құрғырына тияргә ярами» — деп молда одан зыр қағады деседі.

Үшінші қорқатыны — Зор-енең. Аты — Күміс. Жұрттың оны «Зор-енең» дейтін себебі — денесі әйел атаулының зоры. Әсіресе, бет-аузы үлкен. Жалпақтығы кішігірім табақтай дөңгелек кескініне, ортасы бата, тұмсығы қайқая біткен қолағаштай мұрнының үңірейген екі танауы тышқанның індері сияқты... ала көздерінің үлкендігі алақандай... Ері ертерек өліп, бір үйдің иесі боп қалған Зор-енең өзін еркек орнына ұстайды да, жақпаған адамды еркекше сыбап тұрып боқтайды... Сөзінің мәтелі — «бармақ»¹². Қылығы жақпаған біреуді Зор-енең «ей, әкеңнің... бармақ!» деп боқтап қоя береді.; Әрі кәрі кісі деп, әрі сөзбен жеңе алмайтынын біліп, Зор-енең ешкім қарсы келмейді. Кішкене молдадан Зор-енеңнің немересі — Әшім оқиды. Әшімді бір рет ұрғанын естіп Зор-енең біраз «бармақтаса» керек... Содан кейін молда одан да қашып жүреді...

Ырымбайдың үйіне Мұстафа мені алып кіргеннен кейін қарсы алып сәлем берген молда, тайдың терісінен илеп жасатқан жұмсақ бөстегіне Мұстафаны қатар отырғызды да «Іштеріңнен оқыңдар!» деп балалардың шуын тоқтатып қойды.

— Молдеке! — деді Мұстафа, қасында бейшарасыған кескінмен қарап отырған молдаға, босағада тұрып қалған мені қолымен нұсқап, — анау баланы танысың ғой?

Рас танымады ма, не Мұстафадан сескенген бойын жиып болмады ма, әлде таныса да, танығысы келмеді ме:

— Білмәдім, — деді молда.

— Мұқанның баласы ғой, менің былтыр өлген ағамның.

— Шулаймы-ни? — дей салды молда, маған тыжырына бір қарап қойып.

Өзі таршылықта өскенмен, біздің елге кеп тойынғалы, жақсы ас ішкелі, жақсы орынға отырғалы, жақсы киім кигелі, молда қырымпозданып, жаман киімдіні көрсе, кірлі ыдыс я төсек-орын көрсе жеркене қалатыны бүкіл ауылға мәлім де. Бала да болсам, ол әдетін мен де білем.

— Сабаққа әкелдім со баланы, — деді Мұстафа, тағыда мені қолымен нұсқап, — эне, көзі тұр, қатты ұста. Аяма, сабаққа салақ қараса, жанын шығар. Жонынан таспа тіліп ал!

Мұстафа молдаға қарап, жауап күткендей кідіріп еді, жауап бермеген молда: «Сол айтылғанның бәрін істеймін саған біліп қой!» дегендей маған қадала бір қарап қойды.

— Кәне, қайда отырады бала? — деді Мұстафа молдаға.

Тігі урынға! — деп молда маған денесі де сүліктей жіп-жіңішке, кескіні де сүліктей қап-қара баланың қасын нұсқады. Ол баланың аты — Оразалы.

Әкесінің аты — Рақымбай.

— Молда маған орын нұсқаған соқ, Оразалы мен оның қасындағы бала араларын аша берді. Ашылған орынға мен бара қоймадым. Ол орын маған оқу орны сияқты көрініп тұрған жоқ, аңға құрылған қақпан сияқты көрініп тұр.

Оқудағы балалардың арасында Мұстафаның менен бір жас үлкен баласы, Ғаббас та отыр, оқығанына екі жыл. Ол — «зирек» аталып жүрген бала. Со кезде ол «құранға» түсті деп естігем.

— Біздің Ғаббастың қасына отырса кайтеді, молдеке! — деді Мұстафа тұрған орнымнан тырп ете қоймаған маған қарап.

Ғаббас «құр-энга» түшкән бала иш, бірәдәр, — деді молда, — бу балаға алиф-бидән башларға кирек. Рахимбайдың баласы алиф-бидә. Біргә оқысынлар, алар!..

Молданың «алиф-би» деп отырғаны — қазіргі біздің алфавиттің «а» мен «б» сы. Ол екі әріптің неге «алиф, би» аталуын баяндауды кейінге қалдырып, Оразалымызға оралайық. Оның оқуға түскеніне екі жыл болған. Содан бері алиф-би» де жүргеніне таңғалғандай, Мұстафа молданың кескініне қарап еді:

— Бик зиһінсіз бала, — деді молда, — оқу бір дә кірмі башына. Сабағына қарами, уйынны баға, қаары сукқыры!..

Мұстафа да, молда да үндеспей аз отырысты. Молданың үндемеу себебі кейін мәлім болды. Оның қолында дәл сол сәтте ішінде «алиф-биі» бар «иманшарт» жоқ екен «алиф-биді» өзі жазып берейін десе, хат білмейді, жанында жазып беретін басқа адам жоқ, оқытып отырған балалары да жаза алмайды.

Мұстафаның үндемеуіне себеп мынау болды ғой деймін: ағасының жетім баласын оқытпауға болмайды. Қалай оқытса да, молданың еркі, онда жұмысы жоқ; жұмысы болар еді, егер өзі «оқу» дегеннен бірдеме білсе. Одан түк білмейді. Өмірінде молда алдын да көрмеген, «әліпті таяқ» деп те білмеген кісі. Діншіл боп намаздан бас алмағанда, дұға оқудан ауыз жаппағанға, Мұстафа сол намаздың көбі араб тіліндегі шарттарың араб тіліндегі дұғалықтарын өз көзімен оқып үйренген кісі емес, білетіндердің айтуынан ауызша жаттаған кісі. Сондықтан егер оқу білетін біреу Мұстафаның «білем» дегенін айтқызып тыңдаса, он екіден бір нұсқасын таба алмас еді, араб сөздерін шатастырғанда күлкіден езу жинай алмас еді. Сондықтан Мұстафаның ұғымында, молда қалай оқытса да мейлі, бала қалай оқыса да мейлі, тек бала намаздығын біліп, аят оқуға жараса болғаны, одан басқа оқудың керегі жоқ. «Оқу» дегеннен ұғымы осындай Мұстафа, үнсіз аз отырғаннан кейін:

— Отыр, әне жерге! — деді маған қатаң дауыспен, Оразалының қасын нұсқап.

Амал нешік келдім. Отырдым.

Мұстафа орнынан қозғалды да, жылжып барып молданың қарсы алдына отырды. Содан кейін қалтасынан күмәжнегін суырып, ішінен Николай патшаның суреті бар бір сомның күмісін алды. Беті маған бір қырындау келген Мұстафа, күмісті молдаға берді де, «илаһи-әмин» деп қолын жайды.

Күмісті қалтасына салған молда да қолын жайып, әденеменені ішінен күбірлеп, бетін сипады. Мұстафа да бетін сипады. Бірақ көлденең қараған кісіге, екеуінің сипауы екі түрлі еді: молданікі — салқын сипау, ал Мұстафанікі?..

Әлгінде байқағам, Мұстафаның, қолдары жайыла беріп дірілдеп кеткен. Бетін сипап бері қарай бұрылғанда, кескініне көзім түссе, онсыз да кейіпсіз кескіні талаурап, жас шайған беті ісінгендей, жылтырай қалған екен. Ол жасты бетін сүртпестен орнынан тұрып жөнеле беріп еді:

— Қайнаға! — деді жүн иіріп отырған Данышпан ұршығы мен шүйкесін жерге қойып, орнынан қозғалып. Мұстафа кідірді. — Ас ауыз ти!

Мұстафа төрге барып қайта отырды.

Ырымбайдың үйі Жаманшұбарда орта ауқаттыға саналатын да, бірақ өзге малды емес, сиырды көбірек жинап, қымызы болмайтын, айраны мол болатын. Данышпан Мұстафаға шүпілдеген табан аяқ айран ұсынды.

Жайдары мінезді, сыпайы сөзді Данышпан аяқты Мұстафаға беріп жатып, оның өзі босап отырған жүйесін одан жаман босатып алды.

— Көріп отырмын, қайнаға, — деді ол, аяқты Мұстафаға ұстатқан соң, кейін шегініп отырып, — түсініп отырмын Ұлтуғанның ағасына¹³ бата оқуға жарар ма екен деп әкеп отырсыз ғой бұ баланы, байғұс!..

Ұрттай берген айранға, Мұстафаның екі көзінен сорғалай жөнелген жас құйылып кетті...

АЛҒАШҚЫ ДҮРЕ

Кішкене ағам үйден шыға:

— Кил әлі мұнда! — деді молда, Оразалының қасында отырған маған көтерген сол жақ қолының үсік саусағын шошайта қимылдатып.

Мен орнымнан тұрып молдаға қарай жылжи бергенімде:

— Қара іт, син дә кил әлі! — деді молда Оразалыға, даусын қаһарлана қалыңдатып, маған көтерген сол жақ қолының саусақтарын түгел жазып, ербеңдете бұлғап.

Оразалы мен екеуміз молданың қарсы алдына, жүгіне қатар отырдық.

Мен әлі құрық көрмеген құлындай денемді еркін ұстап, төңірегіме жалтақтай қарап отырмын, Оразалы бөтен итке кездескен күшіктей жымып, мүләйімсіп отыр.

Алдына келген баланы құлы көріп алған молда, еркінсіп отырған маған:

— Кузіңә қара, ахмақ! — деп ақырып қалды.

Мен селк еттім де, төмен қарадым. Бірақ екі көзім де кірпік астынан молдада.

Молда тыжырынған кескінмен менің үсті-басымды көзімен шолып етті. Онысы — киім-кешегіме жеркене қарағандығы екені көрініп тұр.

«Киім» дегенде, үстімде бары — қызыл-шұбар ситсадан тіккен сөйлек-дамбал, басымда қоңырлау матамен тысталған бұйрасы ескірген бөрік. Жаңа ситсадан тіккен көйлек -дамбалды кигеніме аз уақыт болғанмен, ойындағы алыс-жұлыстың салдарынан пәрә-пәресі шығып, жамаудан қырық-құрау боп кеткен. Өткен кеште балалармен тығылымбақ ойнаймын деп жүріп, сиырдың жас жапасына тайып жығылып, былғап алғам да, көлге апарып жуып, үй ұйықтаған кезде үн-түнсіз кеп жата қойғам. Келгенімді білген Кішкене ағам «мұнда кел!» деп қасына шақырғанда:

— Үстің неге дымқос? — деп сұраған.

— Жай, терлегендікі ғой,— дегем.

— Исі немене үстіңнің?— деген ол.

Бұл сұрауына жауап бермегем. Одан әрі Мұстафа қаужамаған. Таңертең:

— Үстіңді былғағансың ба?— деп, апам Ұлтуған сұрағанда:

— Кәне, қайда?—деп танғам мен.

Міне, мынауың не? Жапаға жығылыпсың ғой?.. Жуыпсың ғой!..— деп, Ұлтуған жұлмалауға кіріскенде, менің ұяттан жанжалмен құтылғым кеп:

— Шымшыма, деймін Ұлтуған! — деп байбалам салғам.

Әрдайым мені жақтайтын «Апам»¹⁴

— Қой енді, Ұлтуған, ештеңе етпес! Былғанса жуылар, — деп тигізбеген.

— Үстін бүгін жуып, ертең апарса қайтеді? — деген Сілеусінге:

— Болмайды ол! — деген Мұстафа, пышақ кескендей, — бүгін сәрсенбі — сәт күн. Ертең бейсенбі, бүрсігүні жұма,— екеуі де ауыр күн. Жексенбі — сәтсіз күн. Дүйсенбіге қалса кешігеді.

Кішкене ағам мені оқуға со қалпыммен апарды. Көбірек былғанған дамбалымды молдаға көрсетпеу үшін ұзын, кең балақтарын түріп алдым. Көйлектің салтағын жасырар мүмкіндік жоқ.

Молда осыдан жеркенді ме, әлде мені менсінбеді ме, — әйтеуір, маған тыжырына біраз қарап отырды да, тістене сөйлеп:

— Хайуан, найсап! — деп қойды.

Оның «хайуаны» да, «найсабы» да мен түсінбейтін жат сөздер болғанмен, зілді сөздер екенін молданың кескінінен байқап отырмын.

Аздан кейін молданың маған қадалған көзі, Оразалыға қарай ауды. Оразалының, онсыз да салпы ерні одан жаман салпыып, сорасы арылмайтын мұрнын жиілете тартып, кішкене кара көздерін қыпылықтатып, имектеу бойы одан жаман иіле түсті.

— Бир, әлі, «алиф-биіңні»! — деді молда, Оразалыға тікіленіп, қолын созып.

Ұзындығы бір қарыстай ғана шырпының басын жарып қыстырған, көлемі алақандай ғана, бұрыштары жымырылып ішіне қарай ширатылған төңірегі түтеленген, беті кара қожалақ қағазды молданың ұсынған қолына, Оразалы дірілдеген саусақтарымен ұстата берді.

— Нәрсә булған бу «алиф-би» гә? — деді молда; шыбық басындағы қағазды айнала қарап ап, Оразалыға тіктене түсіп, — нәрсегә киміргәнсің аның шитләрін? Ашасың килгәнмі ни аны? Ник бұлай кірлэгән?..

Молданың бөліп-бөліп айтқан сұрауларының біріне де Оразалы жауап бермей, қолының қалтырауы біртіндеп денесіне жайылып, аздан кейін бар

денесімен қалтырап кетті.

— Ник жауап бирмисің қаһары сукқыры?— деді молда, зілдене түсіп, оң жақ жамбасында жатқан шыбықты суырып қолына алып.

Қабығы аршылмаған жас шіліктің көгілдір түсті шыбығы молданың қолында көтеріле бергенде, Оразалы:

— Молдеке-ай, молдеке-ай! —деп еңіреп қоя берді:

— Мә-саған «мулла-һәкә!» — деп молда Оразалыны арқадан тартып кеп қалам дегенде, шыбық үш-төрт бөлініп, ұшып кетті. Ашуының уыты қолында қалған молда «не болды» дегендей шыбықтың тұқылына қараса, әлдекім пышақпен бунап қойған екен. Ыза қысқан молда, ашу уытын кімге төгуге білмегендей, ол үй ішінде жылдамдата басып біраз ерсілі-қарсылы жүрді де, бүкшііп отырған Оразалыны, жүгіре басқан қалпымен кеп тепті... Тепкен екпінмен ұшып түскен Оразалы тұра берем дегенде, молда тағы да тепті.

— Молдеке-ай, мен емес, молдеке-ай! — деді Оразалы, үшінші рет тебуге ыңғайланған молдаға зәресі кеткен кескінмен қарап, қорғанғандай екі қолын көтеріп.

— Кім инді? — деді молда, тебуге көтерген аяғын со қалпында ұстап тұрып.

— Мен емес, мен емес! — деді Оразалы, жамбасынан жылжыңқырап.

— Мә, сина, «мин имәс!»—деп молда үшінші тепкенде, Оразалы жылжып кетіп, молданың аяғы жерге тиді.

— Ім-м-м қаһары сукқыры! — деп, молда Оразалыны құлақтан ұстады да, күші жеткенше бұрады.

— Ойбай-ай, ойбай-ай! — деді Оразалы шыңғырып жылап.

— Әйтәсің, мі? — деді молда құлақты бұрай түсіп.

— Айтайын, айтайын! — деді Оразалы.

— Кім?

— Әне, анау!... — деді Оразалы, Жетпісбай дейтін баланы нұсқап.

Жетпісбай — Жаманшұбардан он бес шақырым жердегі, Өтей-Дәуіш дейтін ауылдан кеп оқитын ересек бала. Жоламан дейтін бай адамның баласы. Өзі сотқар. Өткен қыс ұрмақ болған молданың шыбығын осы Жетпісбай қолынан жұлып ап, кеудеге түйіп қапты деп естігеміз. Содан бері молда одан қорқады дейтін. Сондықтан болу керек Оразалы «әне,

анау» деп қылмыстыны нұсқағанмен, адырая қарағаны болмаса, молда оған қол да, тіл де қата алған жоқ. Қылмысына мойындағандығың манадан бері жымыған кескінмен аңғартып отырған Жетпісбай молда қарады екен деп қымсына да қойған жоқ. Жетпісбайға бата алмаған молда ызадан не істерге білмегендей, орнынан тұрып кетіп, үй ішінде ерсілі-қарсылы, аяқтарын жылдамдатып жүре бастады. Оның қаһарлы кескінінен үрейленген балалар у-шу сабақтарын оқып жатыр. Оразалы екеуміз үн-түнсіз отырмыз. Оразалының қалшылдауы үдеп барады.

Қасымдағы баланың сонша қалшылдауы маған қызық көрініп кетті де, мырс етіп күліп жібердім. Мұнымды молданың құлағы қалай шалып қалғанын білмеймін, ол маған жалт қарап, кілт бұрылды да, қасыма ентелей басып жетіп кеп:

— Ник күлдің хайуан?— деді түйіле қарап.

Сор қысты ма, немене, тағы да мырс еткенімде, молданың шапалағы жағыма қалай шарт ете түскенін білмей қалдым. Ду ете қалған жағымды сипалай, «неге ұрасың» дегендей молдаға жаутаңдап қарай бергенімде, әлгі соққанда алақаны ауырды ма, немесе шапалақпен тартқанға қолының құшыры қанбады ма, молда мені тұмсықтан жұдырығымен салып кеп жіберді... Көзімнің оты жарқ ете қап, дуылдай жөнелген мұрнымды алақаныммен баса қойып ем, жып-жылы бірдеме сорғалай жөнелді, байқасам, шұбырған қан!.. Зәрем кетіп, еңіреп қоя бердім...

Жұдырықпен ұрғанына да қанағаттанбағандай, молда мені иықтан аяғымен тепті кеп! Қырымнан жалп ете құлады... Ыза қысып алған молда тағы да тебуге аяғын көтере бергенде:

— Апыр-ай молдеке-ай, өлтіремісің бейшараны! — деп, Данышпан ұстай алды.

Молданы ол әрі қарай тартып әкетті де, әлі де ұрмақ боп тырмысқанда:

— Молдеке-ай, тым болмаса сабағын бастаған соң ұрсайшы. Қолына қағаз да ұстаған жоқ әлі. Обал ғой мұның! — деді Данышпан.

Тырмысуын доғарған молданы Данышпан еркіне жіберіп еді, ол:

— Сиңа ма, сиңа! — деп маған қаһарлана қарап саусағын безеді...

«ҚАДЫМ» ОҚУЫ

Бұл шығарманың ішінде, оқушыға ең көңілсіз болатыны, осы бөлшек екенін біле тұра, әдейі жазып отырмыз. Олай жазған себебіміз, бір ғана қазақ балаларының емес, «мұсылман» аталатын барлық елдің балаларының бастарын сан ғасырлардың бойына пайдасыз қатырып, миын босқа жеген, бүкіл «мұсылман» елдерінің, өнер-білімнен артта қалуына бас себеп болған «қадым» аталатын оқу болған. Осы «оқудың» ішкі сырын мән-жайын толығырақ баяндап бермей, «қиын оқу еді» деп жалпы айтып өтудің қазіргі оқушының көпшілігіне әсері де болмас еді. Өйткені олардың көбі «қадым оқуы» дегеннің не екенін көргенде, білген де кісілер емес қой.

Музейлерде біз ескі дүниенің заттарын таңсық қана көріп емес, сол дәуірдің басынан кешкен өмірін тану үшін де қарамаймыз ба? Қадыммен танысудың қазіргі және кейінгі ұрпаққа қажеттігі, музейдегі сол ескі заттармен танысудың қажеттігі сияқты. Өйткені, қазір «қадым» оқуы да музейлік қана мүлік және оның да артында көп тарихы бар мүлік.

«Қадым» — арабша «ескі» деген сөз.

Қадым оқуында, «а», «б», «в», «г» деген сияқты, дыбыс белгісі болмайды. Оның әрбір әріптерінің «әліп» (а), «жұм» (ж), «сад» (с), ғани (ғ), «нон» (н) деген сияқты, жеке аттары болады.

Араб әрпінің таңбасы 29. Бірақ бұл жеке жазылу түрі. Одан басқа осы әріптердің: бас, орта, аяқ аталатын түрлері бар, бәрін қосқанда, «29»дың орнына «108» боп шығады.

Арабта жазылу түрі бір, тек асты-үстіне ноқат қоюмен айырылатын әріптер көп. Мысалы, жоғары қараған тік бұрыш сияқты сызықтың астына бір ноқат қойса, «б», екі ноқат қойса, «и», үстіне бір ноқат қойса «н», екі ноқат қойса «т», үш ноқат қойса «ш» болады. Сонда, сызылуы бір бес әріп, өзара ноқаттармен ғана айрылады. Бұл жағынан алып қарағанда, егер ноқаттарын есептемесе, араб алфавитіндегі сызықтың түрі «29» емес, 17-ақ.

Арабта «3» әріп төрт түрлі айтылады, қазақта оның бірі ғана бар; арабта жуанды, жіңішкелі аталатын екі «т», үш «с», екі «ф», екі «х»; бұлар да қазақта бір-бірден-ақ. Сонда, арабтың 29 әрпінің 9-ы қазақ тілінде жоқ.

Араб алфавитінде дауысты дыбыс атымен болмайды, олардың орнына: асты («и» орнына), үсті («а» орнына) үтір («о» орнына) аталатын әріптердің асты, үстіне сызықтар қойылады. Бұл, тек «кұран» сөздерінің асты, үстіне қойылатын сызықтар. Араб тілінде жазылған өзге кітаптардың сөздерінде ондай сызықтар болмайды, қандай әріптің асты, үстінде қандай сызықтар барың оқушы жобамен ғана айырады. Мысалы «Мұхаммед»

деген сөз «Мхмд» боп «мұхтасар» деген сөз «мхтср» боп жазылады. Бұлай, бірінғай, дауыссыз дыбыстардан құралған араб сөздерің тек араб тілін білетін адам ғана жобалап дұрыс оқуы мүмкін ол тілді білмеген кісі қалай дұрыс оқиды... Арабтың тілін біздің молдамыз — Ғазизуллиннің өзі де білмейді. Кейін байқасақ, араб, фарсы сөздерін ол қате оқиды екен.

Араб әріптерінде осындай және басқа да толып жатқан өзгешеліктер барын Ғазизуллиннің өзі де түсінбейді, сондықтан оқушыларына да түсіндіре алмайды.

Сонша қиыншылықпен ұзақ уақытқа араб алфавитінің сызықтарын әрең таныған балалар, енді әріптерді қосып сөз құрауға кіріседі. Оның атын қадым оқуында «еже» дейді.

Мысалға «Мұхаммед» деген сөзді алайық. Араб алфавитінде дауысты дыбыстар болмағандықтан бұл сөз кілең дауыссыз дыбыстардан құралып «Мхмд» боп жазылуы жоғарыда көрсетілді. Оны дұрыс оқу үшін асты, үстіне тұспалды белгілерді қою керек. Мәселен, бастапқы «м» «мұ» боп оқылу үшін үстіке «үтір» аталатын сызық; «х»—«ха» боп оқылу үшін үстіне «үсті» аталатын сызық; одан кейін қабатынан келетін екі «м»нің қосқабаттығын көрсету үшін үстіне «тәштит» аталатын сызық; соңғы «д»ның қасында дауысты дыбыс жоғын көрсететін «сәкін» аталатын сызық қойылуы керек қой, егер ол сызықтар қойылмаса, неге қойылмайтынын молда түсіндіру керек қой.

Ғазизуллин олай түсіндіре алмайды. Ол, тек өзі молдасынан түсінбей оқыған сөздерін бізге қайталап, мысалы, «Мұхаммед» деген сөзді: «емтүрме хисынха — мұха, мемта-щасынба — мұхамма, далда сәкін — Мұхаммад» деп ешкім түсінбейтін бірдемені былдырақтайды...

Осындай әрі «ежелеуі» қиын, әрі ежелеп шығарғанмен түсініксіз араб сөздерін мыжғылаумен баланың басы қатады да отырады. Зирек бала ғана «ежеден» «сүреге» көше алады да, зирек емесі «ежені» неше жыл езгілесе де түсінбей, өмір бойы сауатсыз қалып қояды.

«Сүре»— арабша «дастан» деген сөз. Олай дейтіні «Құран өлеңмен жазылған ғой. Көп өлеңнің басы қосылатын бір тақырыпты, «құранды»— «сүре» дейді. «Құранның» алғашқы «сүресі»—«суратоэл — бақара» аталады, мағынасы — сиыр дастаны». Бірақ дастанда сиыр туралы кеңес жоқ. Сүренің неге «Сиыр дастаны» аталатыны белгісіз. Осы «сүреде» 186 өлең бар. Ұзақ сөйлеп кеткен біреуге қазақтың «немене, ұзын сүреге түсіп кеткенің?» деуі осы «сүреден» шыққан.

Баланың алғашқы түсетін «сүресі»—«құраннан» қысқартып алған «әптиек» (арабша—«һафтиек») дейтін кітапша. Қазақтың «Қалқам-шырағында» кездесетін:

«Ішінде «әптиектің» «раббел фалак»,

Өлеңге жас күнімнен еттім талап.

Сен қызды қай жеріңнен кемітейін,

Өзің сал, өзің ақың бір зән-талақ» —

дейтін өлең осыдан туған. «Әптіектен» кейін бала, 600 беттей «құранға» түседі. Ол да түгелімен араб тілінде жазылған сондықтан араб тілін білмейтін бала оның қарасын танып оқығанымен мағынасын білмеді. Құранның, немесе араб тілінде шыққан басқа кітаптардың мағынасын айыра білмейтін балалар ғана емес. Қазақ ауылдарында «молда» атанып жүргендерден жүзден тоқсан бесінің мұрнына араб тілінің исі келмейтінін көзімізбен көрдік, солардың бірі — Хабибулла Газизуллин. Бұл — қазақ арасынан шыққан молдалардың ғана емес, тілі арабтарға жанаспайтын барлық мұсылман елінің молдаларына тәуелді сорақылық.

Қазақта «оқу инемен құдық қазғаннан қиын» деген мәтел осыдан шыққан. Кішкене молдаға оқуға барғанда, тағдыр менің маңдайыма осындай «құдық қазуды» жазған еді.

ҚАБЫР БАСЫНДА

Адам деген бір керемет емес пе! Егер тырысса, оның ұқпайтын дүниесі бар ма! Ұмтылса, алмайтын қамалы бар ма!..

Дүние жүзіндегі оқудың ең қиыны — қытайдікі деседі. Қытайдың жазуын «иероглиф» дейді ғой. Қытайдың тілінде сөз басы бір «иероглиф» бар деседі. «Дыбыс таңбалары» деген болмайды деседі. Сөз таңбалары сонша көп болғанмен осы тілде де сауатты болмай ма адам!..

Кішкене молданың оқыту әдісі қаншалық ұғымсыз, шалағай болғанмен, оның оқытқан балалары көп азап көре тұра, күн сайын кейін емес, ілгері басады; күн сайын ұғымсыз оқуды ұға түседі, нысанаға қарай адымдай түседі.

Нысана — араб тілінде жазылған сөздердің қарасын да оқу, мағынасын да түсінуге тырысу. Осы нысанаға біртіндеп мен де жақындадым.

Оқуға барған жылдың күзінде мен алғашқы сатылардың, бәрін өтіп, «құранға» түстім де, кешікпей сөзіне түсінбегенмен қарасын оқығанда судай ағыздым. Молда бізге кей кезде өліктерге арнап «құран» шығарттырады. Сонда 570 беттік құранды бір бала төрт-бес күнде оқып шығып береді. Мен де сөйтем.

Қыстай оқып, «құранды» жаттап алуға айналған кезде, молда бізді «түрікше» аталатын кітаптарға әкеп салды. Бұл кітаптар «шағатай» аталатын Орта Азиялық тілде жазылған. Бірнешеуін мысалға келтірейік:

1. «Көрің Қадір» дейтін кітаптың сөзі былай келеді:

«Көрің Қадір құдіретін

Білсін даю сұнғатың

Мұстафаның үммәтін

Андағ тәшраф қылдия.

Иоқ едік бізні бар қылди,

Тән жаратты, жан берди,

Қатыра-и судан бізләрии

Андағ тәшраф қылдия».

2. «Тақи ғажап» дейтін кітаптың сөзі былай келеді:

«Замана ахыри олса, нәлір болғай,

Дүнияға түрлу-түрлу фәлә толғай,
Ғалимләр шағыр ішіп, зина қылғай
Андин артық тахи ғажап даңлари уар».

3. «Бақырған» дейтін кітаптың сөзі былай келеді:

«Бақырғанден сафар қылсам,
Тауаф қылғали Кәғбаии.
Барып кәне йәзім сүрсәм,
Көріп хәннәни мәннәни.
Хажыр есуәткә ал-сұнсам,
Хатим диуәрни көрсәм,
Хәмді уә сіәнә айтсам,
Сахар уахтида сұбханн»

4. «Сүббәтәл ғажизин» — мұның алғашқы өлеңдері:

«Сәне лил халық гебра-и, уә афләқ
Яратти катранден гәуһәри фәк»,—
деп араб сөздерінен құралып келгенімен аяқ жағы:
Аяғымден сүдрәп атың, ләхиткә,
Не үшін құлдық қылмадық деп Әхәдкә» —
деген сияқты түрікше боп кетеді.

Бұл кітаптардың да сөздеріне қазақ балалары түгел түсініп жатқан жоқ. Дегенмен, сөздері атымен түсініксіз тілдегі арабша жазылған кітаптардан көрі, түсініп оқуға әлдеқайда жеңіл.

Түрікше кітаптарды оқыту Ғазизуллиннің өзіне де арабша кітаптарды оқытудан жеңіл екені көрініп тұрады. Оның дауысы жақсы. Бала кезде құлаққа сіңгендіктен бе, әлде расы солай ма, ол құран оқығанда да, өлеңмен жазылған түрікше кітаптарды оқығанда да әндете жөнелсе, өте сәнді, ырғақты дауысы тыңдаушысын ұйытып әкетеді. Әр кітапқа, әсіресе түрікшеге молда арнаулы ән қолданады. Кейін байқасам, солардың көбі,

татардың халық әндері екен. Мысалы «Көрің Қадирді» ол «Тәфтиләу» әнімен айтады екен.

Түрікше кітаптарды әндетіп оқуға шебер болғанмен, Хабибулла олардың, тіліне түсінуге шебер емес. Татар тілінде жоқ сөздердің мағынасына ол түсінбейді, «түрікше» аталатын кітаптарда араб, фарсы, өзбек, түрікпен сөздері көп кездеседі. Ондай сөздерді түсінуге Газизуллин ынталанбайды да. Кейде ол мағынасы ап-ашық тұрған сөздердің өзін шәкірттеріне талқылап, айтып бере алмайды.

Мысалы, оның «сән» димә, «сән-сән» димә «сәңә» димә, «мән» димә, «мән-мән» димә мәңе» димә: «сіз» диңіз «сіз-сіз» диңіз, «сізгә» диңіз, «біз» диңіз, «біз-біз» диңіз, «бізгә» диңіз,— деп үйрететін бір сабағы бар.

Егер молдадан «осы айтып отырғандарыңыз не» деп сұрасаңыз, ашуы тығыз ол «нәрсәгә кирәк сәңә, китап сузін іүшіндірүргә кирәкmini ахмақ?» деп ұрсып тастайды.

Ойластырып көрсек молданың мұнысы «сен» деме, «сенсің» деме, «саған» деме, «мен» деме, «менмін» деме, «маған» деме, «сіз деңіз, «сізсіз» деңіз, «сізге» деңіз, «біз деңіз, бізбіз» деңіз, «бізге» деңіз, — деп балаларды «сен» деп тұрпайы сөйлеуге емес, «сіз» деп сыпайы сөйлеуге үйрету екен. Бірақ ол осылай ұғындырмайды да және ұғындыра да алмайды.

Қанша қатал дегенмен, Хабибулла да адам баласы ғой. Оның да көңілді-көңілсіз уақыттары болады. Көңілсіз уақыттарында балаларды қысып кеткенмен, көңілді уақытында ол балаларға өзі білетін мақамдарды үйретіп, үйреніп алған балаларға жекеше де, қосып та айтқызуды ол жақсы көреді. Оның аса сүйіп, әндетіп оқитын кітабы — Мұхаммедия». Өлеңмен түркіше жазылған бұл қалың кітап Мухаммед пайғамбарды мақтауға құрылған. Оның өлеңдеріне тәуелді әні бар, сол әнді шырқай жөнелгенде, молданың даусы бүкіл Достың басын күңіренерліктей боп кетеді. Аятты молда «Мысыр мақамы» дегенмен оқиды, ондағы әні де зарлы, ырғақты келеді. Осы әндеріне салып айта алатын шәкірттерді, ол кейде аса ықыласпен тыңдап, әсерленіп қалады. діншілдігінің салдарынан ба, әлде жасында көрген жетімдігі, жоқшылығы, немесе, қазіргі жалғыздығы есіне түсе ме, — әнді тыңдап отырып, кейде жылап та алады... Ораза айларында ғана оқылатын «тарауық» намазының «тасбиғы» аталатын дұғаны ол бірнеше балаға хормен айтқызады... Күн сайын балаларды оқудан таратарда:

«Сәббаха, сәббаха,

Зікри айттым ол хаққа,

Мұсылмандар жұмаққа,

Кәфірларың тамұққа,

Ғайрауат-ау, ғайрауат,
Бір алладан ғинаят,
Атамызға дәулет бат,
Анамызға шафқат бат,
Молдамызға ғылым бат,
Азат уақыт болып тұр,
Нұрмұхаммад салауат».
«Аассалаумағайлайкем молда,
Сізден бізге ұлықсат!»

— деген жырды хормен айтқызады. «Ғайрауат» аталатын бұл жырға кейде өзі де қосылып кетеді. Бірақ өзі үйреткен әндерді біреу өзінен ұлықсатсыз айтса, «Хайуан, найсап» деп оған өшігіп алады...

Түркіше кітаптарға біраз жаттығып алғаннан кейін молда балаларды араб тілінде жазылған дін кітаптарын оқуға салды.

Араб тілінің де грамматикасы (сарф), синтаксисі (наху), логикасы (мантык) бар. Бірақ бұлар бізді оқытқан молда білетін сабақтар емес. Біздің молданың білетіні — «тәржима». Ол — араб сөздерінің қасына түрікше сөзбе сөз мағынасын беру. Мысалы, бабөн — үшбу баб, шрутсассалат — намаз шартларындағы бап, уаһиа — ол намаздың шартлары, ситтәтән — алты дүр, әл-әууәлі — ол шартларның әуәлгісі, әл-уызуы — таһарат алмақ, бел-ма-е-ат-таһи-ро — пәк су бірлән, ау-ет-таяммуми — я исә таяммим соқмақ, биша-шундай нәрсә білән якуны — болор ол нәрсә, миналь арзи, — жер жыыысындан: кәттұрабө — топырақ, шикіллі, уорүмлі — құм шикіллі, уәлкүкли — сүрмә таш шикіллі, уоззараниха — звест шикіллі, уал хажары — қара таш шикіллі...

Қасында мұндай түркіше мағынасы жазылмаған араб, фарсы сөздерінің не екенін молданың өзі де білмейді.

Міне, осындай қазақ балалары жартысын түсініп, жартысын түсінбейтін тәржимәлерден біз сол қыстың аяқ кезінде: Шруто-ассалат», «Тағыллимө ассалат», Тхфәтүәлмүлік», «фикһикайдани» сияқты бірнеше кітаптарды оқыдық. Бұл кітаптарда да діншілдікті үйретуден басқа, баланың тіршілік жасауына керекті ешбір білім жоқ.

Миды жейтін қиыншылықтарын былай қойғанда, со кездегі ауылдың ұғымында мен «көп білім біліп» қалдым. Менің оқуымның бұндай «қарқынмен» кетуіне, әсіресе, менің ағам Мұстафа қуанды.

— Құдайдың бергеніне шүкірлік, — дейтін болды ол, — Мұқан бейшара тіршілікте еш рахат көрген жоқ еді, бейшараның көп жыл аққан көз жасы қабыл болған екен. Міне, енді баласы оған құран оқуға да жарады. Бұдан артық құдай не берсін оған.

Менің құран оқуға жарауыма көңілі тасыған Мұстафа, онымды Мұқанның ахиреттегі рахаты деп ойлайды да, жақын жерде тұрғанда күн сайын, алыстағанда жұма сайын әке-шешемнің басына апарып аят оқытады.

Сонша көп оқылатын аяттардың ішінен кейбірі менің көз алдымда күні бүгінге шейін тұрады. Ауыл Достағы жайлауға отырады... Жұма күндері балалар оқымайды... Со күні ала-көбеден Мұстафа тұрады да, арқандап алып қалған биесін әкеліп жадағай тарантасқа жегеді... Мені қасына отырғызады... Екеуміз қыстауға қарай жөнелеміз... Қыстаудың бер жақ жиегінде қалың, зират... Ағашы жоқ жердегі бұл зираттың бірнеше қабыры ғана (әрине, ауқатты адамдардың) ағашпен қоршалған... Қатар көмілген Мұқан мен Балсарының қабірлері ешнәрсемен қоршалмаған, жалаңаш төмпелер... Зират түгелімен айнала орланған. Оның адам ашып-жауып қана кіретін қақпасы бар....

Осы қақпаның алдына Мұстафа екеуміз күн шыға жетеміз. Шалғыны қалыңдап алған қыстаудың маңына бұл кезді сары маса симайды, тоқтасаң-ақ төңірегінде бұлттай үйіріліп, ызың қағып қаптайды да тұрады. Үстіңе кеміне әлденеше мыңы жабылады.

Аяқ-ылау қып жүрген жалғыз биесін аяған Мұстафа зиратқа жеткен соң арбадан ағытады да, алдыңғы екі аяғын тұсап, жел жағына түтін сап қояды. Түтінге масалар жолай алмайды. Түтінді ықтаған бие оттауға кіріседі...

Мұстафа екеуміз қақпасын ашып, зираттың ішіне кіреміз. Кісісі өлген өзге үйлерден зиратқа біз көп келеміз бе, немене шөбі қалыңдаған зираттың ішінде қақпадан менің, әке-шешемнің қабырларына шейін созылған соқпақ жатады... Сол соқпақпен жөнеле берген бізге, бұлттай түйілген қалың масаның мың-миллионы жабыла кетеді... Мұстафаның айтуынша зират ішіне от жағып, түтін салуға болмайды, өйткені, «от» тамұқтан шыққан, қабыр арасында тамұқ исін көңірсіту күнә...

— Кішкене аға-ау, — деймін мен масалар денемнің ашық жерін талап өлтіріп бара жатқанда, түтінсіз қалай шыдаймыз бұған... Аят оқып болуға болмайды ғой...

— Күнәлі болма, шырағым, — дейді Мұстафа, — Аюп пайғамбардың денесін құрт жеп тауысқанда да, тәңірге тәупіғын келтіріп шыдапты дейді молдалар. Маса сол құрттардан артық болып па... Оны да жіберіп отырған тәңірі...

Шыда!..

Қысқа аят болса қиналғанмен де, шыдап бағар едің. Олай емес. Құранда «ясин» атты сүре бар. Бұл ең кеміне жарты сағат оқылады. Одан қысқа аяттың өлікке «сауабы» жоқтай-ақ, қабыр басына барғанда Мұстафаның маған оқытатыны осы «ясин» ғана...

Қақпадан кіре жабылған масалар біз қабырдың бас жағына кеп шоқия отырып, «ясинге» кіріскенде үстімізге үймелеп қонып алады. Бұл кезде олардан құтылудың ешбір мүмкіншілігі жоқ. Қонғандарын алақаныңмен сипай қырып жатсаң, тірілері қолыңның сыртына кеп үймелейді... Қолыңның сыртына қонғандарын сыпырғанша, бет-аузыңа кеп тары үймелейді... Дененің ашық жерлерінен орын таба алмағандары, қаптап кеп киіміңе қонады... Жылқының қалың терісін біздей тесіп етіп, қанын соратын олардың тұмсықтары, сенің жаздық киіміңді шопақ құрлы көрсін бе?..

Сар масаның, шаққаны қандай ащы. Оның әрқайсысының тұмсығы тиген жер, ара тістегендей тыз ете қалады... Осындай тұмсықтар бір емес, әлденеше мың... Денеңе тұтаса қаптай қонған масалардың ащы шаққанына, ер болсаң шыдап көр!..

Мен шыдай алмаймын. «Ясинді» заулатып оқып отырып, денеммен арпалысудан тынбаймын...

Мұстафаның шыдамдылығы Аюп пайғамбардан артық болмаса, кем емес. Шыдамсызданған маған ол ала көзімен анда-санда бір адырая қарап қояды да, өзі үн-түнсіз, қимылсыз сазарып отыра береді. Денесіне қонған масаның бірде бірін сипап өлтірмейді...

Біраздан кейін шыдамы таусыла ма, немесе діншіл адам, оқылған аяттың әніне түсінбегенмен, бар ықласымен соған беріле ме, әйтеуір «ясин» орталанып келген кезде, ол жерге бетін төсей етпетінен жата қалады... Менің құлағыма Мұстафа жақтан әлсіз күңіренген бір зарлы үн естіледі... Ол кезде аруаққа сенетін менің бойыма: «Мына үн қабырдан шығып жатқан жоқ па» деген қауіп түсіп, тұла бойым тітіркене бастайды...

Соға оқығанда жарты сағатқа жететін «ясинды», масалардан қысылғандықтан мен шамасы он бес-жиырма минутта оқып шығам ғой деймін... Аяттың аяқталғанын естіген Мұстафа басын көтеріп, үнсіз дұғаны оқығанда, қолын жаяды да, мен бетімді тезірек сипағанда, ол қолын сол жайған қалпымен ұзақ отырып қалады... Со кезде оның қара бұжыр кескініне көзім түссе, қырлана біткен мұрнының екі сайын ала төмен қарай аққан жас саулап бара жатады...

Бетін сипағаннан кейін де, сол орнында отырып қалған Мұстафа, әлгі оқылған аяттың сауабы жеткіліксіз болды ма дегендей, ағасының әлі шөп шығып үлгермеген қара топырақ қабырын құшақтай жатады да, еңіреп тұрып жылайды...

Мең әрине, ол арадан кетіп қалам, себебі, біріншіден, Мұстафаның өлі ағасына бауырмалдық сөздер айтып зарлануы тұла бойымды түршіктіреді, екіншіден, қаптауы және жабылуы көбейе түскен масалар бір орында тұруға шыдатпайды...

ШӘЙІН АҒАЙ

Баланың да, әрине, өзінше қиялы болады. Ол да өз ұғымында үлгілі-ау деп ойлаған адамдарына жетуді арман етеді.

Менің де балалық шақта бірнеше армандарым болды.

Жаманшұбарда Тоғанастың Қанапиясы дейтін балуан болды. Ауылда онымен күресуге жарайтын жігіт жоқ. Естуімізше, ол Жаманшұбарда ғана емес, құлақ естір жердегі » балуандардың бәрін жығып болған. Дене жағынан ол орта бойлы, бірақ жауырыны кең, төсі шалқак, бұлшық еттері түйін-түйін. Мен сондай балуан болуды арман етем, бірақ оған жаспын.

Жаманшұбарда көзді қызықтыратын жігіттің бірі Аткелтір. Қалың кара мұртты, шоқша сақалды, көркем кескінді, ықшам, жеңіл денелі, шағын дәулетті оның кәсібі аңшылық. Жаз айларында ол құс атады, қыс айларында аң қуады. Дәулеті шағын бола тұра, ер-тоқымы әдемі бір жүйрік ат оның астынан кетпейді. Ол мінген ат әрдайым бәйгеден келеді. Киімдері ықшам, таза, сәнді болады. Қанипа атты сұлу кескінді, сұлу тұлғалы әйелі бар. Үй ішің ыдыс-аяғын Қанипа таза ұстайды, асы дәмді болады. Бақытты бұл семьяны көргенде, менің бір арманым — ер жеткенде Аткелтірге ұқсау.

Жаманшұбардың ең әншісі Қабамбайдың Ғабдолы. Со кезде отыздарға тақалған, сұлу кескінді, қырбық кара мұртты ол, ойын-сауықтың гүлі. Оны төңіректегі ауылдар да шақырып әкетеді. Менің бір арманым сондай әнші болу.

Жұрттың айтуынша бес болыс Керей, Уақ аталатын елде, біздің ауылдағы Нұртазадан шешен адам жоқ. Ол менің әкеммен немере. Жасы со кезде алпысқа таялған, көксау ол, егер ел ішінде дау-шар болса, соны шешуде жүреді, билік айтады. Ол кездегі қазақта биліктің ең қасиеті сөзге алдырмау. Кім сөзге алдырмаса, дауда сол жеңеді. Нұртаза сондай адам деседі. Ендеше, менің бір арманым — Нұртазадай шешен болу.

Жаманшұбарда: темірдің ұстасы Қожахмет, ағаштың ұстасы Құрманке, етіктің шебері Құсайын өрімнің, шебері Кәсен... Мен осы өнерлердің бәрін үйренуге де құмартам, оқудан босағанда, олардың қасында сағаттап отырам, бірақ үйреніп шебер болуға әлі жаспын...

Жаманшұбардағы өнерпаздардың ішіне, менің сәбилік сезіміме ең ұнайтыны Шәйін ағай. Қазір, жасы жетпісті орталаған, бастауыш мектептерде қырық жылдай мұғалім болған ақ шашты, ақ сақалды бұл қарт, менің есімде мәңгі сақталатын адамның бірі.

Менің бала кезімде ол сипарын жоғары қарай ширатқан, қысқалау кара мұртты, иек тұсына ғана әкеп қоятын шоқшалау кара сақалды, қызыл

шырай өңді, дөнгелек жүзді, имектеу қыр мұрынды, қою кара қасты, толықша орта бойлы көркем жігіт еді. Шәйін ағаймен бірге жасасып келе жатқан Зылиқа жеңгей де ол кезде талдырмаш, кішірек денелі, бет сүйегі батыңқы біткен сопақтау көркем келбетті, «қан мен сүт ақ жүзінде араласқан» дегендей, қызғылттау шырайы, құлпырған ашаң өңді, маңдайдан төмен қарай тік біткен әдемі қыр мұрынды, қолмен қатарлап тізгендей жіңішке қиғаш кара қасты, мөлдіреген орташалау томпақ кара көзді, бүрілген оймақ ауызды, ұшы сүйірлеу кішірек иекті, үріп ауызға салғандай сұлу келіншек!..

Кезеңі келгенде айта кетейік: қызды қалыңмалға сататын ол кездің ауылында, қалыңмалсыз үйленген бірінші адам — Шәйін ағай.

Ел аралап тігіншілікті кәсіп етіп жүрген кезінде (ол туралы төменде толық жазылады), Шәйін ағай мен Зылиқа жеңгей танысады да, бірін-бірі сүйеді. Қалыңмалшыл ауылда олардың қосылуына жол жоқ, Зылиқаны әкесі әлдекімге атастырып қойған...

Ендігі жол біреу ғана: ұрланып қашу. Олар сөйтеді. Паналаған жері — Бағлан. Заң білмейтін надан ауыл, қалаға барған жастарды қуа алмайды, бармағын тістеп қала береді. Балалы-шағалы болғанша, Шәйін мен Зылиқа бұл елге жоламайды...

Шәйін ағай фамилиясын «Тілегенов» деп, ұлы атасы Тілегеннен алған. Өз әкесі — Қожахмет. Ол кісі — өмір бойы дүкен ұстап темір соғуды кәсіп еткен кедей адам болды. Одан туған бес баланың Шәйіннен өзгесі советтік дәуірге дейін жалшы боп келді.

Шәйін ағайдың өмірбаяны қызық: Бағланнан біздің елге жыл сайын кеп ұсақ-түйекпен сауда жүргізетін бір татар Қожахметпен дос болады да, «бақыршым болсын» деп Шәйінді ол үш жасында сұрап ап, өзімен бірге алып кетеді. Татар оны жаз айларында қасына алып жүріп, қысқы уақытта қаласындағы медресеге оқуға береді. Ол — қандай оқу?

Ислам «дүниесінде» өткен ғасырдың орта шенінен бастап, оқу мәселесінде «жадид»¹⁵ аталатын ағым шыққан ғой. Жадид оқуының қадым оқуынан айырмасы: қадым дін сабағынан басқаны оқытпайды, жадид те дінді (әрине, ислам дінін) қуаттай отырып, оны ғылыммен жағыстырады, «дуния» оқуы мен «ахрет» оқуын қатар жүргізеді. Оқыту әдісінде, жадид қадымнен мүлде айырылады. Қадымша оқытудың әдісі, «қадым оқуы» деген бөлімде айтылғандай болса, жадидше оқыту әдісі ғылымға байланысты, ол әр дыбысты ғылымдық таңбасымен танытады. Негізі буржуазиялық идеядан туған бұл оқу, пан-исламдықты¹⁶ қолдап, араб пен фарсы тілдерінен де қашпайды. Бірақ жадид біз жоғарыда үлгісін көрсеткен қадым әдісінше, араб пен фарсы тілдерін балаға түсініксіз түрде емес, түсінікті түрде, әр ұлттың баласына өз тілінде айтып береді. Жадидтік әдіспен жазылған араб пен фарсы тілінің сарфын

(грамматикасын), нахуын (синтаксисін), дурус-ашшифаиясын (хрестоматиясын), өз ұлтының тіліндегі сауатты бала өз бетімен де үйреніп кетуге болады.

Исламдық шығыста туа бастаған бұл ағым әуелі Мысырдан өрбиді де, Русияға өткен ғасырдың аяқ кезінде жетіп, қанатын кең масштабта, 1905 жылдың революциясынан кейін ғана жаяды. Жадидтың, «туын» Русия мұсылмандарының ішінде өзге ұлттардың буржуазиясынан бұрынырақ татар буржуазиясы кетерді. Алғашқы ұшқыны XIX ғасырдың сексенінші жылдарында, татарлардың, алғашқы просветительдерінің бірі — Шиһабиддин Маржанидан шашыраған бұл ағым, 1905 жылғы буржуазиялық революциядан кейін қабындай кетеді. Жадидтік бағытта: Қазанда «Мұхаммадия», Уфада «Ғалия», Орымборда «Хұсаиния», Троицкіде «Уазифа» атты орта және жоғарғы дәрежелі біліп беретін медреселер ашылады. Бұларға бағытас медреселер, Русияның мұсылмандар тұратын қалаларының көбінде туады. Татар тілінің негізінде құрылған бұл мәселелерден татарлардың ғана емес, Русиядағы басқа мұсылмандық елдердің де азды-көпті балалары оқиды, бірақ өз тілдерінде емес, татар тілінде... сондықтан өзін өзге ұлттардың буржуазиясынан алдамын деп санайтын татар буржуазиясы, сойылдарын соғатын «Уақыт» газеті, «Шура» журналы сияқты баспасөз орындары арқылы, «Русиядағы мұсылмандардың тілдері татар тіліне құйылып, бір-ақ тіл жасау керек» деген пікірді тарата бастайды...

Қадыммен салыстырғанда, оқыту әдісінде де, ғылымға жанастыруда да, Октябрь Революциясына дейін біраз прогрестік мәні болған бұл жадид — идеологиялық негізінде барып тұрған кертартпа ағым. Оның негізгі ұраны: пан-азияшылдық, пан-исламшылдық, пан-түрікшілдік. Бұл ағым — коммунизм идеясына түбірімен қарсы.

Негізі солай бола тұра, қадыммен салыстырғанда, жадид өз тұсында ислам дініндегі елдер үшін прогресс болды, онысы заңды да, өйткені, марксизм-ленинизм ғылымының үйретуінше, феодализммен күрескен кезінде, буржуазия табы прогрестік роль атқарды ғой. Қадым, әрине, феодализм тілегінен туған оқу; жадид — буржуазияның оқуы, ендеше соңғысы — өз тұсында прогресс. Шындығында да солай болды. Жадид шыққан кезде, қадымның өре-бойы тік тұрып, жаны түршіге қарсы тұрды. Қадымшілдер мен жадидшілдердің дұшпандығы сондай, екеуінің молдасы бір дастарқаннан ас іше алмай, бір орында жүре алмай, кездесе сөзбен ғана емес, қолмен де төбелесетін халге жетті. Бұл әрине, феодализм мен капитализм арасындағы тартыс еді. Бірақ екеуі де қанаушы таптар болғандықтан, феодализмге қарсы шыққан әрекетінде прогресшіл бола тұра, идеялық негізінде буржуазия да коммунизмнің қас дұшпаны ғой, сондықтан да олар — еңбекші көпшіліктің дұшпаны, халықтар достығының дұшпаны, сондықтан да жадидшілдер — коммунизм идеясына қарсылар, пан-исламдық, пан-түрікшілдік сияқты кертартпа жолды тұтынушылар...

Әрине, жадидшілдер де бір түсті болмай, ала-құла жікке бөлінді: бір жүйесі ірі буржуазияның (капиталистердің, помещиктердің, кулактардың) сойылын соқса, енді бір жүйесі ұсақ буржуазияның (ауыл, қала кедейлерінің) сойылын соғып, еңбекші көпшіліктің мүддесіне жақын болды. Бірақ соңғысынан бастапқысы басым еді, сондықтан соңғысы халық мүддесін орындауда құнарлы ештеңе істей алмай, бастапқының ықпалынан шыға алмады, бар мәселе ірі буржуазияның пайдасына шешілді.

Жадидті бұл арада еске түсірудегі мақсатымыз — оның қазақ аулына қалай келуін көрсету. Ол қазақ ауылдарына 1905 жылдан кейін келе бастады да, оныншы жылдардың ішінде көбейіп кетті, әкелушілер — татар медреселерінен оқушылар, көпшілігі — татарлар, араларында аздаған қазақтар да бар, бірақ олар да қазақ балаларын қазақ тіліне емес, татар тілінде оқытады...

Біздің Шәйін ағай да осы жадидшілдердің қазақ арасынан шыққан біріншілерінің қатарына жатады, бірақ ол байшылдардың емес, демократтардың қатарына қосылады. Жоғарыда аталған Бағланда ол қадымша емес, жадидше бастауыш мектептен оқиды да, оны бітіргеннен кейін со маңайдағы қазақ ауылдарына мұғалім бола бастайды. Бірақ қадымның қараңғы түнегі басып жатқан ауыл, оның «дүния оқуын» балаларға сабақ қып беруіне төзбей, оқыту жобасын көрген соң-ақ қуады...

Енді не істеу керек?

Бағланда тұрған күндерінде Шәйін ағай киім тігуді де үйренген екен. Және матаны ауыл шеберіндей қалай болса солай кесе бермей, киетін адамның денесіне өлшеп, ғылым жолымен пішеді екен. Бұған жұрт екі жақтан таңданады: бірінші - ол кездегі ауыл адамдарының ұғымында, киім тігу әйелдің сыбағасындағы ғана іс, еркектің ине мен қайшы ұстап киім тігуі ұят. Шәйін олардың ұғымынша, жап-жас, сап-сау еркек қалпымен әйелдің қызметін атқарады; екінші — ол тігетін киім, ауылдың жабайы тігіншісінен мүлдем басқа, ауыл шебері тіккен барлық киім сәнсіз, олпы-солпы, денеге қонымсыз болса, Шәйін тіккен киім, әрі сұлу, әрі денеге қонымды, әрі пішкен матадан кеп қиқым қалмайды, әрі ықшам тігілгендіктен, киімді қол инемен емес, аяқ машинамен тігеді... Біздің елге «Компания зингер» аталатын іс машинасын алғаш әкелген адам — Шәйін... Қолмен атқаратын істі машинаның атқаруы және қолдан әлдеқайда жылдам атқаруы көшпелі надан ауылды қайран қалдырған...

Киімді бұлай тігу, ауылдың кейбір адамдарының, әсіресе жастардың көзін қызықтырады. Күші бар адамдар, сыртқы киімдерін Шәйінге тіктіреді. Ол тіккен киімдер ауылға жаңалық болады. Бұл мәселеде де, ауылда ескішілдер мен жаңашылдар табылып, ескішілдер Шәйінді ауылына жолатпай қуады.

Жаңа тігіншінің атағы елге тез тарап кетеді. Оған енді, біздің ауылдың ғана емес, құлақ естір жердегі ауылдардың адамдары да құмартып, әдейі

іздеп кеп киімдерін тіктіреді, кейбіреулер, әсіресе байлар үйіне алдырып, айлап жатқызады. Қысқасы, біздің арада, құлақ естір жердегі қазақ ауылдарының арасына «ноғайша» және «орысша» аталатын, қалаша сәнді тігілген киімдерді бірінші рет тігіп, өзгеге үлгі көрсетуші — Шәйін ағай.

Киім тігіп ел аралап жүретін Шәйін ағай, туған аулына біз есімізді білген кезде кеп орнықты. Біз көргенде ол: жаз кішірек бозғылт кигізді жазғы отауы бар, тақтайдан сәкі төсеген кішірек қысқы шым үйі бар, киімді сәнді киінетін, үй іші жасаулы және таза үй болатын; сауындық, міністік, сойыстық малы өзіне жететін...

Бұл кезде Шәйін ағай киім тігумен ғана шұғылданды, бала оқытуына ауылдың басқарушы адамдары ұлықсат бермеді, олар, әрине, атқамінер, байлар, молдалар.

Біз — балалар бұған қайран қалатын ек. Ғазизуллиннен оның әлдеқайда білімді екендігі кезге бадырайып көрініп тұрады. Оқуды да жеңіл оқытатыны ап-айқын. Ғазизуллиннен әлденеше жыл оқып, өзге хат түгіл өз атын жазуды білмейтін ересек балалар, Шәйінге жұғысса-ақ, аз күнде хат жазуға үйреніп кетеді. Соншалық пайдалылығын көре тұра жаманшұбарлықтардың оған бала оқыттырмау себебін мен кейін ес білген соң ғана түсіндім.

Ең алдымен, Шәйін дінді танымайтын атеист екен табиғат құбылысының, қоғам өмірінің көріністерін ғылым жолымен ұғады екен.

Молдалардың айтуынша — жер жалпақ стол сияқты, оны «көк егіз» мүйізімен көтеріп тұр. Өгіздің астында кеме, кеме астында су, оның астында бу, одан арғысын «тәңірім» біледі...

«Жер жалпақ емес, домалақ, ешбір көк өгіз жоқ, күн айналмайды, жер айналады...» деген сияқты географиялық сөздерді біздің ел ең алғаш Шәйіннің аузынан естіген... «Ахирет деген жоқ, адамның рахаты осы дүниеде ғана» дегенді де біздің елге алғаш Шәйін айтқан... «Қадым» оқуын да алғаш біздің, елде сол мінеген... Осы қылықтарымен ол, діндар қанаушы таптың көзінде жексұрын көрініп, біраздан кейін тігіншілік кәсібімен ел аралап кетуге мәжбүр болған...

Шәйіннің досы балалар болатын еді. Әлі есімде: жаз киіз үйінде, қыс жылы шым үйінде Шәйін ағай жеңі шолақ көйлекпен, иығына подтяжка салған шалбармен, аяқ машинаның қасында, өлеңдете іс тігіп отырады. Түн болса, оның алдында, ауылда оның үйінде ғана болатын дөңгелек сәулесі толған айға ұқсайтын айналма кәрәсін шам жанып тұрады.

«Ә, келіндер!» деп үйіне барған балаларды ол жылы шыраймен қарсы алып, ісін доғармастан олармен әңгімеге кіріседі... Ол аса әңгімеші кісі. Сонда көбінесе айтатыны ертегі.

Қазақ ертегілерің жалпы ауыз әдебиетін жақсы білудің үстіне, ол шығыстық әдебиетті де көп біледі. Мысалы, «Мың бір түн», «Тотының тарауы» сияқты шығыстың классикалық ертегілерін біз бірінші рет Шәйін ағайдан естідік. Араб, Иран, Шағатай ақындарының өлеңдерін ол өз тілдерінде жатқа айтып, қазақша түсіндіріп отырады және дін поэзиясына жоламай, үнемі тіршілік поэзиясымен ғана таныстырады. Әңгімешілдігінің үстіне ол бір сыдырғы әнші де және домбырашы да...

Ол жіңішке дауысты адам. Әнді ол биік шырқамай, сәнмен ақырын айтуды жақсы көреді. Кейде термелеп «Қыз Жібек», «Ер Тарғын» сияқты халықтық поэмаларды айтып кетеді.

Ересектеу балалар одан:

— Шәйін ағай, бала неге оқытпайсыз?—десе:

— Оның күні туған жоқ,— дейді Шәйін ағай.

Қашан туады ондай күн? — деген сұрауға ол кейде күмілжіп жауап бермейді, кейде: «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман болады»— деп, ол заманды сипаттай бастайды.

Біздің балалық сана-сезімімізге оның сипаттауы қона қоймайды, біз оны ертегі көреміз...

Кейін білсем, Шәйін ағай ол кездегі саясаттан хабардар екен. Орыс тілін жөнді білмейтін ол, татар тілінде шығатын газет, журналдарды үздіксіз оқиды екен. 1905 жылдың революциясың оның арты қайда өрбіп бара жатқаның Россияда нендей саяси партиялар барың олардың бағытын түсінеді екен.

— Өзім большевик болған жоқпын, — дейді Шәйін ағай бертін сөйлескенде, — бірақ тілегім, жас күнімнен большевиктер жағында болды, өйткені ол еңбекші халықтың мұң-мұқтажын көздейді ғой. Ол менің де мұң-мұқтажым емес пе? Еңбекші халықпен бірге өсіп, біте қайнап келе жатқан кісі емеспін бе мен?..

Коммунист партиясының қатарына ол кісі, Ұлы Отан соғысының алдында ғана мүше болды...

«Жылы-жылы сөйлесе, жылан іннен шығады» дейді қазақ мақалы, жылы жүзді, жылы сөзді адамға кім жанаспайды!... Жылы жүзді, жылы сөзді Шәйін ағайға мен де үйір болдым. Оның қызық әңгімелерін де, әдемі әнін де талай тыңдадым.

Өзге кейбір балалардай мен де Шәйін ағайдан жасымда хат таныр ма ем, қайтер ем, егер мен ондай жасқа келген шақта Шәйін ағай ауылдан кетіп қалмаса.

Кейін білсем, ауылдан ол кетейін деп кетпеген, сол маңдағы полиция уряднигінің дүмпуімен кеткен.

Сол тұсты аралап жүретін урядник 1910 жылы Шәйінге кеп:

— Сіз мұнда тұрмайсыз! — деген.

— Неге?— десе:

— Газет, журнал оқисыз да, үкіметке қарсы үгіт таратады екенсіз, — деген.

— Дәлеліңіз? — десе:

— Оның сізге керегі жоқ, егер өз бетіңізбен бұл маңнан кетпесеңіз, мен сізді тұтқынға алып кетірем, — деген.

Ақыры, Шәйін ағай тігіншілік қызметімен ел аралап алысқа кетуге мәжбүр болады... Сол бетінен ол, мен Жаманшұбардан 1913 жылы біржола кеткенше оралған жоқ...

Тығылудан Октябрь революциясы құтқарған Шәйін ағай, советтік дәуірдің алғашқы күндерінен бастап, пенсияға шыққанға дейін ауылдың бастауыш мектебінде үздіксіз мұғалім болды. Оның игілікті қызметін қыздары — Зәйра мен Зәкәз, ұлдары — Бұрқат пен Дуду жалғастырып әкетті. 83 жасының қалған уақытын қоғамдық істерге араласумен өткізіп, Шәйін ағай 1960 жылы тіршілікпен қоштасты. Оның қазір сексеннен асқан, әжімсіз кезінде «Зылиқа сұлу» атанған жұбайы, балаларының және немерелерінің қызығына рахаттануда. Менің «жалаңбұт» кезімде түскен ол жеңгей, әлі күнге дейін мені «бала» көріп, жолыққан сайын «айналайын-ау!» деп, құшақтап бетімнен сүйеді. Сондай адамның бары да жақсы-ау!..

ЕШ БОЛҒАН ЕҢБЕК

Мұстафаның үйі маған оншалық қолайлы бола алған жоқ.

Ең алдымен, батырақ семьясында туғанмен, біреудің жалғыз ұлы болған соң, әке-шешем мені бетке қақпай еркін ұстаған, сондықтан, олардың тұсында мен шалдуар-тентек болғам. Сондай, «бір таудың текесі» боп жүрген менің мінезім, балаларының басы бар Мұстафаның үйіне кірген соң да өзгермей, әрқайсысымен, әсіресе менен бір жас үлкен Ғаббаспен қағыса берем.

Тегі, жетім бала деп аяйды ғой деймін, әдетте Мұстафа мен оның әйелі Сілеусің ұрыс-қағыста мені жақтап жазықты, жазықсыз болсың Ғаббасты маған жығып береді. Бірақ мұның да шегі бар ғой, кейде көріне көзге мен Ғаббасқа іс қиянат жасасам, мінезі қатал Мұстафа, «өзінде де бар» деп мені де жаққа тартып қалады, оның бәрі кек боп менің ішіме жинала береді. Ал, Сілеусін жеңгей ешбір жағдайда мені маңдайға шертпейді...

Шаруа күйі нашар болғанмен, әкем мен шешем, үйіндегі астың тәтті-дәмдісін менің аузыма тосатын, өздері жамаулы киіммен жүріп, менің үстіме ылғи жаңа кигізетін. Әке-шешем өліп, күнім Мұстафаның үйіне түскен соң, күтімді күйден мен айрылдым. Сонда, Мұстафа мен Сілеусін мені өз балаларынан алалап ұстамайды, шағын шаруасы мол тұруға жетпейді. Жаздай қорек қылатынымыз екі сиырдың сүті мен бір биенің қымызы. Нан кейде бар, кейде жоқ. Жақын жердегі орыс поселкесінен аздап алатын ұнды, Сілеусін қысып ұстайды, өз балаларына ол нанды кейде татырмай, тек маған және менің апам Ұлтуғанға ғана аздап береді. Өйтпегенде қайтсін: төсек тартқан ауру, балалары жас, өзі үй шаруасынан босанбайды, табыс жоқ, мал аз, сататын ештеңе жоқ...

Ол үйге әсіресе қыс күндері ауыр. Жаз малдың ағымен күн көретін үйде, қыстыгүні құрт, ірімшіктен басқа азық аз. Тайынша, торпақ сияқты ұсақ-ұлаң бірер мал сойған болады, ол сорпаны шылауға әрең жетеді.

Қанша тарығып тұрғанмен, Мұстафа кісіге телмірмейтін адам. Ешкімнен ол жәрдем де сұрамайды, қарыз да алмайды, ешкімге мұның да шақпайды, ашты-тоқты болса да, үйінде отыра береді, Со кезде он бес, он алтыға шыққан үлкен ұлы Қамза денелі, қарулы боп есіп келеді. Бірақ Мұстафа «жасынан тесік өкпе болмасын» деп жалшылыққа бермейді, әрі, аз ғана шаруаны бағу салмағы сонда. Кісіге сабытын салмайтын Мұстафа, егер әдейілеп қонаққа шақырмаса, кісі үйіне бармайды, балаларын да кісі үйінен ас ішуден қатты тыяды.

Шешем өлген жылдың алдындағы қыста, Мұстафаның үйіне бір адам жиі келетін болды. Оның да аты Мұстафа, бірақ бойы да, мойны да ұзын, әрі арық, бұл адамды ауыл «Ұзын кеңірдек» дейді.

Ұзын кеңірдек Жаманшұбарға іштен¹⁷ өткен күз көшіп келген. Сақалшашы буырылданып қалған оның: Садуақас, Рамазан, Құсайке, Мұсайке дейтін алды он бесте, арты онда, төрт ұлы бар, әйелі өлген, шаруасы кедей, ас-суын өзі даярлайды.

Жас күнінен бастап орыс кулактарына жалшылықта жүрген оны, биыл Жаманшұбардағы туыстары өткен күз бауырсырап көшіріп әкелген де, үстіне, тек қыстық баспана ғана салып беріп, басқа жәрдем көрсетпеген.

Сөз әлпетіне қарағанда, ол да Мұстафа сияқты тоқ жарау тұрады. Тегі ол, Мұстафаның үйіне мұңдасу мақсатымен келеді. Ол келсе-ақ, Мұстафа: «Я, адас жоғары шық!» деп қуанып қалады.

Ұзын кеңірдек қазақ сөздеріне орысшаны араластырып сөйлейді. Ол кезде орысша сөздеріне түсінбегенмен, кейін байқасақ, мысалы, былай сөйлейді екен Мұстафа:

— Ия, адас, аманбысың? — десе:

— Слау бәга! — дейді ол. Онысы «құдайға шүкір» дегені.

— Хал қалай, адас? — десе:

— Так, нешауа, — дейді Ұзын кеңірдек, — шешесіз жәгөшкелерді көрмиттеген боп жатырмын, әзірге құрсақ пропал деп жалыбы айтқаны жоқ, келешекте не дерін бог знаит...

Көшіріп әкеп қарайласпаған ағайындарына ренжи келіп:

— Пірадәр, — дейді ол Мұстафаға, — Бұл Жаманшұбар дегенің работайть қыла білмейтін ленибай ел екен де. Әйтпесе, осылай отыра ма?

— Оған не қыл, дейсің сонда?

— Хлеб пахайт қылу керек қой. Жер добрай. Подвод бар. Соқаны орыстардан наймаға алуға болады. Содан кейін выборонить, высевать, выполоть қылса, готовый хлеб шыға собирать етесің, сонда ешкімнен де зависеть етпейсің.

Ұзын кеңірдек Мұстафаны бірлесіп алдағы көктемде егін салуға шақырады. Бұл сөзге құлағын түргенмен, Мұстафада қосыла қоярлық мүмкіншілік жоқ.

Ұзын кеңірдек Мұстафадан басқа кедейлерді де егін салуға үгіттейді. Кейбіреулер бұл сөзге күле қарағанмен, көпшілік қызығады...

Жаманшұбарда судың тапшылығын да Ұзын кеңірдек сөз ғып:

— Бұл арада орыс поселкасы отырса, алдақашан көл жасап алар еді, —

деп, оның да әдісін ұқтырмақ болады.

Жаманшұбар, ортасында кең және қалың томарлы шілікті айнала қыстайды.

— Осы томарларды, — дейі Ұзын кеңірдек, — выбирать, вычистить қылса, жарқыраған көл боп шыға келер еді...

Бұған да суға жарымай отырған ауылдың құлағы елеңдейді, Ұзын кеңірдектің сөздері жаңалық көрінеді...

Және бір жаңалықты оның балалары көрсетеді. Оның Садуақас атты баласының беті шешектен бұжыр. Әкесінің атауымен, жұрт оны «Корявой» дейді. Корявой ұршықтай үйрілген биші. Ол кезде биі жоқ қазақ аулына, Корявойдың пляскалары таңсық та, қызық та. Құсайке сырнай тартады. Ол да біздің ауылға бірінші келген жаңалық. Басында Құсайке тартқан сырнайға қосылып Корявойдың билеуі, ауыл адамдарына ерсі сияқтанғанмен, артынан олар, әсіресе жастар көруге құмартып, ойын-сауық болса шақыртып алатын болды. Ол кезде басқа бишіні көрмегендіктен бе, немесе, шынында солай ма, — Корявой маған күні бүгінге дейін орыс пляскасына ең шебер адам сияқтанады да тұрады...

Жаманшұбарға Ұзын кеңірдек пен оның балалары әкелген жаңалық ұзаққа созылмады. Алдағы күзде ол семья бұрынғы мекеніне көшіп кетті. Оған себеп төмендегі. Со қыстың көктемінде Ұзын кеңірдекке бірнеше кедей күш біріктіріп екі-үш десятина егін салады, сепкені тары. Соқаны көрші орыс поселкелерінен алады. Жер жыртуды, бораналауды, тұқым себуді Ұзын кеңірдектің өзі басқарады.

Со жылы жазда жаңбыр көп болып, тары аса қалың шығады. Еккен кедейлер, шығымды егінді малдарына бастырмау үшін басына бір адамның соқа басын күзетке қалдырады да, өздері жайлауға барып отырады.

Егін белуардан еседі. Білетіндер, әр десятина кеміне жүз елу пұттан түсім береді деп жориды. Мұны көрген кедейлер:

— Тамаша ғой, мынау!.. Баяғыда осыны неге істемегенбіз? — деп қуанысады.

— Жетектейтін, үлгі беретін кісі болған жоқ қой, Ұзын кеңірдектен көрдік қой ол үлгіні, енді кедей атаулы бұл кәсіпке түгел жұмылар, — деседі олар.

Сондай қуанышта жүрген кедейлердің егіні апатқа ұшырайды. Олар егінді Батпақкөлдің жағасына салады. Ол ара Тұртай дейтін байдың қыстауына жақын.

Ол кезде бұл маңайда жер меншікке бөлінбегенмен, егін салуға ойлаған

кедейлер, Тұртайдан Батпақкөл ығына салуға ұлықсат алады. Егін шығады деп ойламаған Тұртай, «маған да бірер қап (берерсіңдер)» деп қалжыңдайды да, екі десятинаға ұлықсат етеді.

Егіннің қалың шыққанын көрген Тұртай, енді тең жартысын сұрайды, кедейлер он шақты қап ал десе көнбейді.

— Өйтсеңдер, бұл егінді мен сендерге бұйыртпаймын! — деп корқытады Тұртай.

— Не істейсің?—десе:

— Кезінде көрерсіңдер,— дейді.

Оның «кезінде көрсеткені» — тары пісуге айналған кезде, бір түнде мыңға жуық жылқысын жаяды да жібереді, тәтті егінді жылқылар орып, таптайды да шығады...

Бұны естіген кедейлер Тұртайға барса, ол ашықтан - ашық:

— Сұрағанымды бермеген өз обалдарың өздеріңе. Білгендеріңді істендер! — дейді.

Заң білмейтін кедейлер, Жаманшұбардың биі, — Нұртазаға жылап барса, ол:

— Малы бағылмай бос жүретін осындай кең жайлауға егін сеппе деп ем, тыңдамадыңдар, өз обалдарың өзіңе! — дейді.

Сонымен, кедейлердің еңбегі еш болады да, басқаша күн көрер мүмкіншілік жоқ, еккен егіні мынадай күйге ұшырауын көрген Ұзын кеңірдек бала-шағасын ертеді де, жаяулап жалпылап, бұрынғы мекеніне кетеді...

ЖОҒАЛҒАН ҚҰЛАҚШЫН

Сол қыста тағы бір қызық оқиға болды.

Жаманшұбарға, оның ішінде, біздің жақын туысымыз Рақымбайдың үйіне, қалаша әдемі киінген, жұқалау қара мұрты бар, аққұба, әдемі кескінді, биік денелі бір жігіт келе қалды. Бұрын көрмеген бұл жігітті «кім?» деп сұрасақ:

— Бауырларың,— дейді үлкендер.

— Қайдағы?

— Бәріміз Байбарақ баласымыз. Одан Бектемір, Бекқара. Бектемірден біздің бес-алты үй тарайды. Бекқарадан Ералы, Тінәлі. Тінәліден Рақымбай. Ералыдан осы келген жігіт, аты Ыбыш.

— Бұл қайдан келді?

— Қорған қаласынан...

Онда не істейтінін Ыбыштың өзі баяндайды. Жасы жиырма бестен асып бара жатқан ол, кедей шаруалы болғандықтан он алты, он жеті жасында, Жаманшұбарға ең жақын деген қала — Қорғанға кәсіп іздеп кетеді. Онда астық заводына жүк көтеруші боп қызметке орналасқан Ыбыш, ұзатқан апасына кеткен жалғыз шешесіне ғана жыл тәулігіне бір соғып, Жаманшұбарға келмейді. Биыл да оның келер ойы жоқ екен немере ағасы Рақымбай Жаманшұбарда өледі, оған келмеу ұят.

Ыбыш бұл елден жүдеп-жадап, жалаңаш-жалпы қалпында кеткен екен енді, үлкендердің айтуынша, «төре сияқты боп» келіп отыр: аяғында «казанский» аталатын шұбар пима, сыртында ішіне тиін терісін салған, тысы драп, жағасы қаракөл пальто, оның ішінде трико костюм, оның ішінде тоқыма фуфайка, көйлек-көншектері де қалаша сәнді тігілген, білегінде сағат, басында барқытпен тысталған тиін құлақшын.

Үлкендердің айтуынша мұндай киім, Нұртаза сияқты орта бай былай тұрсың миллионер аталатын Әлтидің балаларында да жоқ. Соған қарап, жұрт:

— Елде жүргенде, етіне жөні бүтін көйлек те тиген жоқ еді. Жетімшілік, жоқшылықпен күн кешкен бейшара еді. Қорғанда еңбегі жанған екен. Бұны жұрт, елден шығып қайда барады? «Жортуыл басы жолда қалады» деп, қаңғырып жүргенде, сүйегі далада қалмаса не қылсын деп күлген еді. Міне, енді, адам боп келді. Дұшпан көзі қып, киініп келгені де жақсы болды! —

деседі.

Айтуынша, Ыбыштың жұмысы да ауыр екен: жыл тәулігінің он бір айына, заводтың етегінен биік төбесіне басқышпен бидай көтеріп шығып, үн көтеріп түсіреді екен.

— Сонда қанша көтересің? — деген сұрауға:

— Әдетте алты пұттан екі қапшықты көтерем, ерегескенде он сегіз бұтты әкетем, бәс тіккен бір-екі ретте, үш сатылы, алпыс басқышты биікке төрт қапты шығарғаным бар, — дейді.

Көтерсе көтергендей: денесі аса сом, бұлшық еттері аса қатты.

— Күреске түстің бе? — десе:

— Маған жүктің күресі де жетеді, қайтем күресті? Күшімді көргендер циркке бар деген еді, осы еңбегім өзіме жарайды деп барған жоқпын, — дейді.

«Цирк» дегеннің не екенін ауыл адамы Ыбыштан бірінші рет естіп, «күресті де ақшаға сатады екен-ау!» деп таң қалысады.

Қаланы Ыбыш мақтайды. Ауылда күнін көре алмай жүрген кедей жігіттерді ол қалаға барып кәсіп етуге шақырады. Оның сөздеріне жігіттер қызығады. Бірақ бұған дейін алысқа шығып кәсіп іздемеген ауыл жігіттері, Жаманшұбардан екі жүз елу шақырымдай жердегі Қорғанды жердің түбі көріп, «мен барам» деген жігіт шыға қой» майды...

Ыбышты алпыс үйлі Жаманшұбардың көпшілігі қонақ қып, ауылда ол айға жақын жүріп қалды. Көп күндер сөйлесе, үйрене келе, оның қалаға шақыруына еліккен жігіттер де болмай қойған жоқ. Бірақ, «қыс іші қырауда» суырылып шығуға, көбінде киім жоқ.

Ыбыштың ауыл жігіттерін бұлай желіктіруі, кәсіпсіз жалшыны болмашы ақыға ұстап жүрген ауыл байына ұнамайды. Олардың ішінен кейбіреуі, «қаңғырған өзің қаңғыр, жұртты желіктірме!» дегенді ашып та айтады. Ондайлар Ыбыштың Жаманшұбардан тезірек кеткенін де тілейді.

Ескішіл және діншіл адамдарға Ыбыштың киім-кешегі де, жүріс-тұрысы да, сөзі де ұнамайды.

Сөзінен ұнамайтыны, — еркіндігі. Ол жалшыларға: «Ауылдың сасық байына аз ақыға жүріп қайтесің. Қалаға барсаң тамағың тоқ, үстің бүтін болады, таза жүресін» дейді. Біреулердің айтуынша Ыбыш патшаға да қарсы. Ол кейбір сенетін сырлас адамдарына «патша кешікпей тақтан құлады» деген сөзді айтқан деседі. Надан ауылдың шошқа десе жирене қарайтын кезінде, Ыбыш: «Ол да хайуан. Оның да еті мен майы малдікі сияқты. Айта берсең малдан да дәмді» дейді. «Өзің жеймісің?» десе,

«негізгі қорегім сол» деп күледі. Діншілдердің құлағына бұл сөз инедей қадалады...

Жүріс-тұрысынан ұнамайтыны — өзі төре сияқты боп жүріп, қайдағы сорлылардың үйіне барады және мезгілсіз кезде барады, «жұртты желіктіретін сөздер» сонда айтылады...

Киім-кешегінің ескішілдерге ұнамайтыны — бәрінің орысша тігілуі. Қала формасында тігілген киімдер, бұл арада бірінші рет Шәйіннің қолынан тарағаны жоғарыда айтылды. Оған да жаңаға бейім, ауқатты адамдар тіккізетін. Кедейде ондай киім тіккізуге күш жоқ. Ал, ауқатты адамның көпшілігі — орысша киімді «шоқынудың нышанасы» деп маңына жуыттырмайтын.

Ыбыш ол заңның бәрін бұза келді. Оның үстіндегі киімдерді көргенде, жұрт: «Шәйінді шебер дейтін ек, шын шебер Қорғанда екен ғой!.. Не деген сұлу киімдер бұлар!» — деп таң қалысты.

Аты орысша киімді ұнатпайтын ескішілдердің өздері де, Ыбыштың үстіндегі сұлу киімдерді жаман дей алған жоқ. Бұл жағынан аузы жабылған олардың аузында ерекше сөз болған киім — Ыбыштың құлақшыны.

Бұл ауыл орысша киімнің өзгесін көргенмен, «құлақшын» атты киімді әлі көрген жоқ екен сондықтан Ыбыштың құлақшыны ауыл адамдарының арасында ерекше сөз болды. Оның себебі де бар: бұған дейін қыстыгүні басына жапырайған үлкен тымақ киіп жүретін жігіттер, Ыбыштың ықшам, сәнді құлақшынын көрген соң, ауыл шеберіне қағаздан үлгі піштіріп құлақшын тіктіре бастайды. Тымақтың көбі — сеңсең. Құлақшынға бұйра, немесе күзен, түлкі сияқты аң терісі керек. Қаражаты барларға іздегені ептеп табылады, таба алмағандары іздеп әуре болады...

— Бір пәле келген екен! — деп кейиді, мұны көрген ескішілдер, — бұл құлақшынды құрту керек екен...

«Бар пәлені бастаған осы» дегендей, бір күні олар Ыбыштың құлақшынын құрытады.

Оқиға былай болады: діншілдер «бұл бөрік емес, қулықпен берік қып шығарған кіреш» деген сөз таратады. Мұны анықтау керек. Сонда, пәтуә айтатын кім?

Әрине, Ағатай хазрет. Ол біздің Жаманшұбардан он бес шақырым жердегі «Ақсуат» аталатын көлді қыстайды. Жұрттың айтуынша ол «Бұхар шәріпте отыз жыл оқып, он екі пәнді тәмәм қып келген кісі». «Ол адам түгіл жынның да оқуын біледі, жын-шайтан маңына жоламайды, жолаймын десе, оқумен буып тастайды». Молдалығының үстіне ол емші де. Жазықысы ауылына ауру адамдар келіп жатады, сондағы емі — кітап көтеріп, аурудың иесін табу, оны кетіретін ішірткімен дұғалық жазып беру. Кейде

ол: «Осы маңнан пәлен уақытта жын көшіп етеді, алдын ала сақтанып құрмалдық беру керек»,— деп жар салып жүреді. Діншіл жұрт оған нанып, айтқанын орындайды да.

Ыбыштың құлақшынында жасырын сыр бар деушілер, со құлақшынды Ағатай хазретке жіберіп, пәтуә алуға ойлайды. Ыбыш ондай сынға құлақшының әрине, өз еркімен бермейді, ендеше ұрлау керек бірақ қалай?

Оның әдісін Нұртаза табады. Ыбышқа үш-төрт аталық жақындығы бар ол, бір күні қонаққа шақырады да, түнде үйіне қондырып, ұйықтаған шақта, құлақшынды Ағатай хазретке салт атпен жөнелтеді.

Суыт жүрген адам, таң атқанша қайтып келеді. Хазреттің пәтуасы: «Кіresh екені рас. Бұл — білдірмей бастан шоқындырудың әдісі».

Нұртаза бұл сөзге нанады да, құлақшынды пешке тығып күйдіріп жібереді.

Ыбыш таңертең тұрса құлақшыны жоқ!.. Іздеп таба алмаған оған Нұртаза шынын айтады.

Ыбыш жатады да ашуланады. Ашуланғанда не істесін!.. Құлақшынның құны үш сом екен. Нұртаза оған он сом бермек болады.

Ызалы Ыбыш құлақшынның төлеуін алмайды, бірақ Нұртазаға төлеуден әлдеқайда ауыр сөз айтады.

— Жаңалықтың құлақшынын жойғанмен, басын жоя алмайсың, — дейді Нұртазаға, — ол түбінде сен сияқты ескішілдердің басын жояды...

— Қашан?... — дейді ашуланған Нұртаза.

— Көп кешікпейсің! — дейді Ыбыш.

— Ә-ә-ә, — деп долданады Нұртаза, — патша құлайды деп жүр деген еді, сені? Әлі, сен патшаны да құлатарсың?..

— Мүмкін, — деп жауап береді Ыбыш, — бірақ, оны істейтін мен емес, — еңбекші халық!..

— Солай ма?.. Күттік ендеше!.. — дейді, патша құлайды деген қауіп ойында жоқ Нұртаза.

Кейін патша түсіп, Совет үкіметі орнаған кезде білсек, Ыбыш Қорған қаласындағы революцияшыл жұмысшылардың ой-пікірін айтады екен....

ҮШІНШІ ТАРАУ

ДАУ

БУРЫЛ БИЕ

Апам Ұлтуған екеуміз Мұстафаның үйінде тұрып жаттық. Мен оқып жаттым.

— Біздің Шәкіжан бұ молданың оқуын тез тауысады, — деп шаттанып жүрді Мұстафа. — Содан кейін мен оны Кәрібай хажының медресесіне апарам. Ол — он екі пәнді тәмәм қылған хатым-кәрдан. Хажының медресесін бітіргеннен кейін біздің Шәкіжан үлкен молда болады...

Ошақ басы кеңесте Мұстафа менің болашағым туралы толып жатқан қиялдарға кетеді.

— Аманшылық болса, — дейді ол, — Ұлтуғанды құтты жеріне қондырамыз, оның қалыңмалына Қамзаны үйлендіріп, еншісін беріп шығарам. Одан кейін жасы үлкен болса да Ғаббасты қоя тұрып, Шәкіжанға қалың берем.

— Қалыңмалға ненді бересің?— деген әйеліне:

— Со да сөз бе екен? Біздің Мәржамға біреу құда түспес деймісің? Соның қалыңмалын берем де, — дейді Мұстафа.

Өз балаларының да, менің де, ержетер шағымды көз алдына келтірген Мұстафа бізді былайша жүйелейді: «Қамзадан кейін Шәкен¹⁸ мен Шәкіжанды бір үй қып шығарам. Қолымда Ғаббас қана қалады. Оң жағымда Мұқанның үйі отырады, сол жағымда Қамза... Одан кейін құдайға не арманым бар менің!»

Мұстафаның бұл қиялың оны мен менің арама жүгірген «шайтан» бұзды да жіберді.

Бағиланың қалыңмалына келген бурыл бие бары оқушыларға мәлім. Соснабайдың айтуынша, ол бие арғымақ пен қара байырдың шатысынан будан боп туған. Расы да солай ғой деймін, өйткені бүкіл жаманшұбарлықтардың бағалауынша: «Бұл сияқты денелі, көркем жылқы, өзге былай тұрсын со кезде жылқысы жүзге барып қалған Нұртазада да, жылқысы мыңды маңайлайтын Тұртайда да жоқ...»

Биенің шоқтығына ұсынған қол ғана жетеді, мойны доғадай иіліп, екі құлағы біздей шаншылып тұрады, қайқандау келген жалпақ сауырына адам төсек сап жатарлықтай кең, омырауының кеңдігі сондай, еңкейген адам жүгіріп етерлік құрсағы құр жатпайтын жануардың қарны жер сыза

жаздайды, төгілген жалы тізесіне түседі, кекілі тұмсығын жабады, құшаққа толарлық құйрығы көлденең сүйретіліп жатады, кезінде сауа қоймаса, тез дертетін емшегінен төрт тарамданып сүт атып тұрады...

Ептеп аяң жорғасы бар бұл бие, бізге келгеннен бері үнемі жорға құлын табады. Құлыны да өзіне тартқан бурыл болады және ерте құлындайды да, құлыны қара құлақ марка боп өседі.

Біздің қолға келген жылғы оның құлынын әкем сатып, қысқа азық алған. Келер жылғы құлынын Мұстафа сатып, өлген әкемнің жабдығына ұстаған. Одан келергі жылғы құлынды сатып, өлген шешемнің жабдығына ұстаған. Олардың үшеуі де ұрғашы құлындар да. Құлындардың сатылған жері алыста болмайтын. Өзіміздің маңайға сатылған бурыл құлындардың бастапқысы мен он бір жасқа қарағанда дөнежін шықты, екіншісі құнажын шықты, үшіншісі тай шықты. Олардың бәрін де мен күн сайын көрем. Көрген сайын ішім күйеді: бурыл тай да, бурыл құнажын да, бурыл дөнежін де аумаған енесі сияқты.

«Әттең, — деп өкінем мен, — осылардың бәрі біздің қолда болса!.. Сонда біз айғыр үйір жылқымыз бар үй болар едік-ау!..»

Сатылып кеткен бурыл биенің құлындарын кісінікі деуге қимаймын... іштей өзімсінем... көргім келеді де тұрады және көре де берем!..

1911 жылы бурыл бие дағдысымен ерте құлындады, бірақ бұ жолғы оның құлыны ұрғашы емес, еркек болды.

Маған қандай қуаныш бұл!.. Мен аз жылда ер жетіп, атқа мінетін жігіт болам... Со кезде мына құлын да ат болады... Өзі тайпалған жорға... Ендеше, әрі сұлу, әрі ірі, әрі жорға бурыл атты мініп жүру қандай тамаша!..

Басыма осындай қиял кіргендіктен болу керек, — бурыл бие құлындағалы мен оның қасынан шықпаймын. Көрмесем тұра алмаймын...

Бурыл болар құлын әуелі қаратөбел боп туады. Сондай боп туған құлынды мен қолдан аяқтандырдым... есейгенше бақтым... есейгеннен кейін маңдайындағы ақтөбелі кеңіп, басынан бастап денесі біртіндеп бурылданғаның ел жайлауға шығарда түгі түгеліменен жирен бурылға айналғанын қолдан өткердім... «Тек, тіл-көзден аман қылсың бұл бір айта қалғандай ат болғалы тұр», — деген жұрттың сөздерін қуана тыңдадым...

Көңілім осылай тасып жүргенде, бір жаман хабар құлағыма қорытқан қорғасындай құйыла қалды. Зәрем ұшып кетті! Не істеуге білмедім...

Бұл суық хабарды маған алғашқы естірткен — Нұртазаның баласы Мырзағазы.

— Бала, сен не білдің? — деп сұрады ол, бір күні кешке көл басында

менен.

— Түк те білген жоқпын, — дедім.

— Білмесең, сені құдай ұрайын деп жүр ғой, — деді ол.

— Неге?

— Рас түк естіген жоқсың ба? — деп сұрады Мырзағазы тағы да.

— Жоқ, — дедім мен.

— Естімесең, — деді ол, — пірәдәр (Мұстафаны ауыл солай дейтін) бурыл биені Жапырақтың базарына апарғалы жүр дейді.

— Неге? — дедім мен әлі де көңіліме секем алмай.

— Базарға неге апарушы еді биені? — деді Мырзағазы маған жекіп. — Сатуға апарады да!..

Сол арада мен не болғанымды білмей жылап жіберіппін...

Мырзағазы менен төрт жас үлкен. Және ойға-қырға көп жүріп, ысылып қалған, табиғатында зирек, әкесі сияқты сөзшең, ересек бала.

Көл¹⁹ басынан қайтып келе жатқанда Мырзағазы маған ақыл үйретті.

— Сен жылайтын болсаң, бұлай босқа жылама — деді ол, пірәдәрдің алдына барып жыла. Биені сатпа де, егер сатсаң, мен бұл үйден кетем де!

Мен Мырзағазыға жауап қайырғам жоқ, өйткені оның сөзі менің көкейіме қонып келеді, бірақ әлі күнге дейін бетіне шығып көрмеген және түсі ызбарлы, мінезі қатты Мұстафаға, Мырзағазы үйреткен сөзді айта алам ба?

Сөзіне жауап қайырмағанмен, мені қайрай түскісі келгендей, Мырзағазы сөйленіп келеді:

— Пірәдәрдің о неғылғаны?! Сені кісі құрлы көрмегені ме? Екі биенің біреуі болса бір сәрі, жалғыз биені сата ма екен? Тіпті соның сүті де керек емес пе, оған? Бір өзі бір сүйретпе қымыз боп отырған құнарлы бие!.. Өмірінде көрмеген босағасына биыл торсық кірді, қалай ішсе де жетіп жатыр. Сондай биені қиып қалай сатады! Өзінің қысыр биесін неге сатпайды? Ертең сен ер жетпеймісің? Саған ат керек болмай ма? Несін мінгізем дейді екен сонда саған? Және құлын қандай жануар! Мұндай құлын мың қырған Әлти мен Сәпіде де жоқ. Рулы елден табылмайтын ат боп өскелі тұрған құлынды қалай қиып сатады? Саған жақсы ат мінуді көпсіне ме?!..

Мырзағазының сөздері бойыма түгел сіңіп, санама мықтап бекіп алған қалпында мен үйге кірдім. Ол кезде біздің Жаманшұбарда ілуде біреу ғана болмаса, кигіз үйге шам жақпайды, асты оттың жарығымен ішеді, жағатын отыны — тезек.

Мен үйге кіргенде, күн батып, үй-іші қара көлеңке боп қалған кез еді. Үйде маздап тезек жанып тұр. Оттың жарығымен Ұлтуған шай жасап жатыр. Ол — қазір жасы он беске шыққан, талдырмаш, ұзын бойлы, ашаң қызыл шырайлы жүзді, мөлдіреген кішірек қара көзді, әдемі қыр мұрынды, бұрымы ұзын, қара шашты, жаңа өспірім көркем қыз.

Әрдайым менің келген-кеткенімді, хал-жайымның қандайлығын бақылап жүретін Ұлтуған есіктен кіріп келген маған бір қарады да:

— Неменеге кейіп келдің?— деді.

Мен жауап берместен босағада қалшиып тұра қалдым.

— Өзіңді біреу ұрып жіберген жоқ па?—деп сұрады ол.

Мен тағы да жауап бермедім.

— Неге үндемейсің? — деді Ұлтуған, ауыр ойым барын жорамалдағандай.

Со кезде сырттан құман ұстап Мұстафа кірді. Оның жеңі білегіне шейін түрген қолы да, беті де су.

Ұлтуған Мұстафаның алдында сөйлемейтін, оны өте сыйлайтын. Сондықтан ба, әлде менен жауап ала алмасын білді ме, маған тағы бір қарап қойды да, шайын жасай берді.

— Мен ақшам намазын оқып ала қояйын балам, — деді Мұстафа Ұлтуғанға, — шайды содан кейін ішерміз.

Мұстафа бетін сүртті де, жайнамазын төсеп, намазға отырды. Сырқаттан дене қуаты әлсіз ол, намазды отырып оқитын және ұзақ оқитын.

Мұстафа намазға кіріскенде, мен үйдің сол жақ босағасына барып етбетімнен жата қалдым. Өйтпеуге болмайтын да еді: бурыл бие мен оның құлыны туралы ішімде қалыңдап алған уайым, жүйемді түгел босатып, көзіме ағыл-тегіл жас кеп тұрған, оны босатпауға болмайды... Мен етбетімнен жата қап жылай бастағанда, сыбырлаған дауыспен:

— Не боп кеткен саған? — деп, Ұлтуған басымды көтермек болды. Мен оның ырқына көнбей, тырмысып жатып алған соң:

— Айтам ғой, — деді Ұлтуған өзіне-өзі сыбырлап, — таяқ жеп келген бала ғой бұл. Қай шешек шыққыр ұрып жіберді екен?

Ұлтуған да жылай бастаған сияқты... Сырттан кірген біреудің дыбысы естілді. Қаңылтыр шелектің сыбдырына қарағанда — Сілеусін.

— Жатқан кім? — деп сұрады Сілеусін Ұлтуғаннан. Ұлтуған жауап бермеді.

— Шайыңды жаса! — деді Ұлтуғанға.

Ұлтуғанның тұрып кеткенін сыбдырынан естіп жатырмын... Әлі жылаудамын... Мен сол қалпыммен шайға тұрмай жатып қалдым. Сілеусін де, Ұлтуған да «тұр, шай іш!» деп әлсін-әлсін келгенмен қозғалған жоқпын. Менің жылау себебімді білгендей Мұстафада үн жоқ.

Ұлтуған екеуміз бір төсекте ұйықтайтынбыз. Үй-іші жатарда мені ол, «кәне, тұр, жат төсекке!» деп қозғады да, тұра қоймаған соң, төсекке көтеріп әкеп салды. Екеуміз бұрынғы дағдымен құшақтасып жатып қалдық...

Менде де, Ұлтуғанда да ұйқы жоқ... Ол маған үйдегі өзге адамдар ұйқыға кірген кезде ғана жауап қатты.

— Биенің сатылатынын естідің бе?—деп сұрады ол.

Мен жауап бермедім.

— Соны естіген екенсің ғой, — деді ол, ауыр күрсініп ап, — жыладың не, жыламадың не, сатам деген соң сатады. Жасыңды шығын қылғанмен болмайды енді!..

Ұлтуған теріс қарап кетті де, солқылдап жылай бастады...

Ертеңінде Мұстафа биені жылқыдан алып қап, түнде ауылдың қасына арқандап қойды. Биенің сатыларына көзім жетті. Бірақ Мырзағазы үйреткен сөзді Мұстафаға айтуға дәрменім жоқ. Ол да бұл жөнде маған тіл қатпайды...

Келесі күні Мұстафа ертемен жүрмек боп, өзінің қысыр көк биесін тарантасқа жеккенде, мен құлыны емген арқандаулы бурыл биенің қасында отыр едім. Ол биесін жегіп болғаннан кейін арқандаулы бурыл биенің қасына келді де, маған сыздана бір қарап қойып, ноқталап ап үйге қарай жетелей жөнелді. Соңынан ерген мен еңіреп жылауға кірістім.

Мұстафа үн-түнсіз жегулі тарантастың жетегіне ноқталаған биені байлады, құлынды ноқталап ап биенің құйрығына байлады. Сөйтті де, үн қатпастан тарантасына мініп, жөнеле берді.

Оның өз биесі жүргіштеу болушы еді. Менің көзімнен тез ғайып болғысы келген Мұстафа божыны қағып қалғанда биесі ыршып түсті де, сар желе жөнелді.

Тарантастың артын ала мен де жүгірдім. Мені көрмеді ме, әлде көрсе де, көргісі келмеді ме, Мұстафа артына қарамайды. Мен бар дауысыммен бақырып жылап, бар екпініммен жүгіріп келем.

Сол қалпыммен қанша жүгірерім белгісіз болар еді, егер ауылдан ұзаққырап алған Мұстафа тоқтамаса.

Екпіндеп жортқан биесін тежеп тоқтатты, ол божының ұшын қолына ұстай жерге түсті де, маған «бері кел» дегендей қолымен ымдады. Бұның не шақыру екеніне түсінбеген мен «есіркер ме» дегендей қасына бардым. Со кезде Мұстафа мені божылы қолымен жағадан қапсыра ұстай алды да, жағыма оң қолының шапалағымен тартып-тартып жіберіп, «осы сыбағаңмен қал» дегендей, кеудемнен итеріп кеп қалды. Мен бақырған қалпыммен шалқамнан құладым, ол арбасына мінді де жүріп кетті.

Осы қалпымда қанша жатарым белгісіз еді, егер мені бір жақтан жолаушылап келе жатқан ағайынымыз Шәйкен салт мінген атының алдына өңгеріп алмаса.

БОРАНДЫ ТҮНДЕ

Бурыл биені біздің ауылдармен жайлаулас боп отыратын «Өтей-Дәуіш» ауылындағы Құтының Ыбырайы деген бай адам сатып апты. Үйіне әкелген биені ол сауын биелердің үйіріне қосты да, бурыл құлынды желісіне байлады.

Бұл да маған медеу сияктанды. Менің ендігі ермегім— таңертең жылқы көп бие байланғаннан бастап, кешке бие ағытылғанша Ыбырайдың желісіндегі құлынды күніне әлденеше рет барып көрем. «Оқуыңа бар» деп Мұстафа жай да, ұрсып та, ұрып та айтады, мен бармаймын.

Құлын өте сұлу. Бір желіде байланған он бес шақты құлынның бұған ұқсас біреуі жоқ. Олардың бәрі де бұның қасында есектің қодығына ұқсайды.

Күн сайын келе бергенімді көріп, Ыбырайдың сауыншылары мені қуды да, қуғанға кетпейтін болған соң, сабады да. Құтыла алмайтынын көрген Ыбырай Мұстафаға кеп айтып еді, ол кісі бұ жолы мені жазалаған жоқ. Несіне жазаласын, білмей жүр ме менің, құлынды шын жақсы көруімді!..

Құлынға баруға құмартқандығым сондай, — мен енді Ыбырайдың сауыншылары түгіл, ең жаман қорқыныштыдан да қорықпайтын болдым.

«Қорқыныш» дегенім — Жынды қатын. Ол — көршілес «Телпек» аталатын ауылдағы Қапсытбай дейтін бай адамның қызы. Жас мөлшері сол кезде отыздарда, адамға залал жасамайтын болған соң, бос жүреді және неге екенін кім білсін, үнемі көлдің, жағасындағы шалғынға тығылып отырады.

Ол балаларды қууға құмар: ойнап жатқан балалардың қасына қапыда сып етіп жетіп келеді де, ақырып кеп қалады. Балалар бытырай қашады. Қашпауға болмайды: үсті-басы далба-дұлба, ұйпаланған шаштарын өрмей, бос қоя береді, басына орамал жамылмайды, тырнақтарын алмайды, беті-қолын жумайды, кескіні сатпақ-сатпақ боп жүреді, бақырған дауысының тұрпайылығы, зәренді кетіреді... Қуған баланы ол жетсе де ұстамайды, жете алмаған боп қуа береді де, бала қашан шаршап жығылғанша соңынан қалмайды. Жығылған баланың үстінен аттайды да, жүре береді... қысқасы, ертегіде айтылған «албастының» өзі!..

Ыбырайдың желісіндегі бурыл құлынға барып жүргенде, мен осы Жынды қатынның да қуғанына талай ұшырадым. Ол талай рет мені болдыртып жығып, үстімнен де аттады... Мен сонда да құлынға бара бердім. Бір рет «ендігәрі баруды қоямысың» — деп Мұстафа өлердей қып сабады да... оған да тиылмадым...

Сөйтіп жүргенде қайғылы күн жетті: күз басталды да, Өтей-Дәуіш өз қыстауына, біз өз қыстауымызға көшетін болдық. Екі қыстаудың арасы — он бес шақырым. Ендеше қыстауға көшкен соң, бурыл құлынды маған келер жайлауға дейін көру жоқ.

Не істеу керек?

Көшкелі жатқан Ыбырайдың желісіне барып отырғанымда, оның Райыс атты інісі салт мініп келді де, мені қамшының астына алды кеп... Етіме ащы таяқ батқан соң мен қаштым... Райыс мені ауылға әкеп тыққанша Өтей-Дәуіштің көші жөнеліп те кетті. Бурыл бие де, құлыны да кете барды!..

Мұстафадан көңілім суыған маған жел берушілер де аз болған жоқ. Бұл жөнде құлағыма сөзді көбірек құятын Нұртаза.

— Жаман шірік неме!— деп ұрсады ол маған көрген сайын. — Сүйегінде дән болмас деп ойлаймын сенің. Жалғыз биеннен айрылып, неменесіне отырсың Мұстафаның үйінде? Шық ол үйден! Сенің атыңнан болысқа арыз жаздырып, апарып берем де, биенді қайтартам...

Нұртзаның сөздері көңіліме қонады, Мұстафаның үйінен кеткім келеді, бірақ, тастап кетуге екі адамды қимаймын, бірі — апам Ұлтуған, екіншісі екіден үшке шыққан кішкене Мәржам.

Әділетін айту керек, — Ұлтуғанды Мұстафаның үйі, әсіресе Сілеусін жақсы көреді және сыйлайды. Ол үйдің тәтті-дәмді асы соның аузында. Киімді қоңырқай кигізеді, бірақ оған Мұстафа айыпты емес, оның әлсіз дәулеті айыпты, басқалардай жібек, барқыт сияқты киім әперуге күші жоқ. Ешкім Ұлтуғанға ұрыспайды, үй ішінде оны еркін ұстайды.

Мұстафа үйінің бұлай қарауына Ұлтуғанның өзі де себепкер. Әкешесі бар қыздардай ол ошаң етіп ешқайда шықпайды, инемен орындалатын әлдене істі алады да, ұйқыдан басқа уақытта соның соңында қадалады да отырады. Кейде Сілеусін оған «Ұлжан алтыбақанға шықсайшы» десе, немесе «пәлен қыздың қасында ойнап отырып келсеңші» десе, жауап та бермейді, қозғалмайды да.

Оның бұл қылығын әркімдер әртүрлі жориды.

— Жап-жас қалпымен саналысын қарашы! — деседі біреулер, — әкешесі жоқ, туысқан ағалары жоқ, неменесіне жетісіп ойын-сауық іздесін!... Соны білгені — адам болатындығы мұның!...

— Оншалық саналы болуға әлі жас емес пе? — деседі екіншілер, — оның да ойын-сауыққа барғысы келетін шығар. Бірақ не түрімен барады сонда? Әкешесі бар қыздай, ол, қайбір бүлдіршіндей боп киініп жүр. Жөні бүтін демесең, үстінде жылтыраған бір киімі жоқ, қолында жылтыраған бір сақина жоқ, қаралы кісідей қарадүрсін киіммен, қыз

басымен көптің көзіне қалай көрінсін!..

— Оның біреуі де емес, — деседі үшіншілер, — сенер кісісі болмаған соң, іске үйренгелі жүр бұл. Және үйреніп те қалды өзі. Көрмеймісіндер: ине ұстағанда қолы қолына жұқпайды, тіккен ісіне машинедей жылдам... қаюлары тізген ұсақ маржандай боп түседі... осыдан түбінде киім тігіншісінің ең шебері шығады...

Оны қазір де шебер көріп, көйлек-көншегін ауылдың әйелдері үздіксіз әкеледі де жүреді, бірақ ешкім оған ақы бермейді, берем десе, өзі де алмайды, Сілеусін де алдырмайды...

Жасым кіші бола тұра, үлкен деп еркелей тұра, ақылшым көре тұра, мен Ұлтуғанды «әйелге», өзімді «еркекке» санап, оған қамқоршы боп жүрем. Көлден қоға тартсам сұлу сүйрігің томардан жұмыртқа жинасам әдемісің қырдан жидек терсем тәттісін соған әкеп берем. Айт-той сияқты бірдеме болса, одан қолыма ет, бауырсақ, ірімшік, құрт сияқты тамақ ілексе, әрдайым есімде Ұлтуған боп, өзім жемесем де оған әкелем...

Ол менің де қамқоршым: кір-қоқымды жуатын, киім-кешегімді бүтіндейтін, қолы жеткен астың дәмдісін жегізетін, әлдилеп ұйықтатып, әлпештеп оятатын, әрдайым менің қасым мен қабағыма қарап, көңілімді табуға тырысатын, маған біреу тисе бәйек боп шырылдап жүретін сол!.. Қысқасы, менен аз жас қана үлкен бола тұра, ол мені шешемдей күтеді...

Сондай қамқоршымды тастап, мен Мұстафаның үйінен қалай кетпекпін!..

Мәржам кім?

Ол — Сілеусіннің сүт кенжесі. Біз Жаманшұбарға көшіп келген жылы туған оны, менің әкем де, шешем де жанындай жақсы көретін. Ауыр сырқаттан азап шеккен күндерінде, егер Сілеусін Мәржамды әкеп иіскетсе, әкем де, шешем де сауықтыратын дәрі иіскеген сияқты сергіп қалатын. Мәржамның азанмен қойған аты «Мариям» болатын. Ол менің әкемнің бұрып атауымен «Мәржам» боп кеткен.

— Мәржамым емшектен шықсың — дейтін әкем, — содан кейін өз қолыма алам...

Шешем де солай дейтін. Апыл-тапыл жүрген соң-ақ, Мәржамның өзі де біздің үйге қарай икемделе берген...

Әкем мен шешем өлгеннен кейін де Ұлтуған екеуміз Мәржамды өзімсініп бауырымызға тартып, біздің үйдің баласына санап жүрдік. Әсіресе мен жақсы көрдім. Оны бұл үйде көбірек ойнататын, біреу тисе болысатын, аузымдағымды жырып беретін қолымнан келгенше ойыншықтар жыятын мен болушы ем. Әдейі соған арнау Достан,

Біліпаннан үйрек пен қаздың балапандарын ұстап әкеп ойнатушы ем, ойыннан бос уақытта көтеріп жүруші ем, Мұстафаның үйінен біреу жақсы көрсе қызғанушы ем, ол көбінесе менің, қасымда ұйықтаушы еді...

Сондай сүйікті сәби қарындасымды тастап, Мұстафаның үйінен қалай кетпекпін...

Бірақ, кетуге тура келді. Оған себепкер — Нұртазаның үйі. Оның өзі де, баласы да, туыстары да ретін тауып, Мұстафаның үйінен шығуға мені үздіксіз азғырады, сондағы айтары — бурыл биемен, оның құлыны... Бұл менің ең жан жеріме тиетін сөз...

Нұртаза құлын әңгімесін айтып қана қоймайды, «егер Мұстафадан мал-мүлік дауласаң, өзге мал-мүлкінді де әперем, құлыныңды да қайтартам» деп қызықтырады. Мен өзге сөзге емес, «құлынды қайтарам» дегенге қатты елендеймін... Құлыны мен бурыл бие сатылғаннан кейін жігіт болу, бурыл жорға ат міну... туралы сөнген қиялым «құлын қайтарылады» деген сөзден қайта тұтанғандай болады... Бұл үйден кету, кетпеу ойы басымды дал қылады...

Сондай толкуда жүрген күндердің біреуінде, Мұстафаның үйінен кетудің себебі табыла қалды. Тетелес өскендіктен, Мұстафаның Ғаббасы мен арамызда кикілжің бола беретін. Көңілге бұл үйден кету желігі кіргеннен кейін мен Ғаббасқа тіпті соқтығымпаз болып алдым. Мұстафа оған емес, маған болысады. Мен үшін оны талай рет сабайды да.

Сөйтіп жүрген күндердің біреуінде, Ғаббасқа менің қисынсыз соқтыққанымды көрген Мұстафа «қойсайшы!» деп тоқтатпақ болды да, мен қою орнына үдеп кеткен соң, мә, қоймасаң!» деп шапалақпен жаққа тартып қалды. Сылтау табылды, мен үйден шыға жөнелдім...

Мезгіл — бұл кезде қыс та. «Доңыз» аталатын атақты жұттың²⁰ қысы да бұл. Елді қатты жұтқа ұшыратқан бұл қыста күні-түні «жынды» аталатын бір боран ұйтқып соғатын да тұратын. Боранның, қаттылығынан және жауа бораған қардың қалыңдығынан адам көз алдындағысын көрмейтін. Бір үйден екінші үйге қатынасқан адамдар араға арқан байлап қоятын күндер болған... Маңайында қоршауы мықты үйлер ғана болмаса, Жаманшұбардың көп үйін қора-қопсысымен қардың күртігі тып-типыл қып басып кетіп, үй мен үй қардан қазылған жырақа арқылы әрең қатынасатын, кейбір үйлер әлденеше күн басқа үйлермен қатынасудан қалатын, үйілген күртікті көтере алмай, кей үйдің қораларының төбесі ішіне опырыла түсіп, малдарын шығынға ұшырататын.

Мен Мұстафаның үйінен қашып шықсам, ымырт жабылып қалған кез екен. Дала — ұйытқи соққан жынды боран!.. Көзге түртсе көрінбейтін қараңғы...

Қайда бару керек?... Әрине, Нұртазаның үйіне!

Нұртазаның үйін ойыммен жобалап тарта жөнелдім мен... Мұстафаның ба, әлде оның ержеткен баласы Қамзаның ба, — біреуінің іздеген айғайы естіліп еді, бұрылған жоқпын. Боранға сіңіп кеткен мені қайдан табуды білмегендей, айғайшы адамның, даусы біразға дейін үзілген жоқ...

Өттей қараңғы түн!.. Жан-жағымды орай ұйтқыған боран!.. Демін ышқына ала соққан сұрапыл жел... Жол бойы ма, әлде соны ма, үйілген қар!.. Мені жел де әлсін-әлсін үйіріп жыға береді, қар да малтықтырып жыға береді... Тура келем бе, жоқ па, оны біліп боларлық емес.

Нұртазаның үйі жап-жақын жерде болатын қарға қанша малтықтым дегенмен, жел қанша бөгеді дегенмен, ол үйге жететін уақытым мана болған сияқты, бірақ жеткізген үй жоқ...

Боранмен алысып, қарға малтығып мен көп жүрдім... Адамсыздықты енді білдім... Зәрем кете бастады... Кетпегенде қайтсін! Өз ауылымнан бір шығып кетсем, жан-жағымда көл жағасындағы Аңдамас ауылы біздің Жаманшұбардан жете қоярлық басқа ауыл жоқ. Ең жақын дейтін — Батпақ төрт шақырым. Ол ауылға мына жынды боран мені жеткізе ме? Және мен тура тауып бара алам ба оны?.. Бара алмасам, оның аты адасып өлу емес пе?..

Со жылы Жаманшұбар маңында қасқыр қатты боп тұрған. Тебіндегі жылқыларды жеп шыдатпауымен қанағаттанбағандай, қасқырлар ауылдың қораларын іргесінен я төбесінен қазып түсіп, қамаудағы малдарды да жей бастаған... «Түнде біздің үйдің маңына қасқыр кепті, ізін көрдік» деген сөзді әркімдер айтатын... «Он бес, жиырмалап өріп жүрген қасқырларды көрдім» десетін, кейбір жолаушылап келгендер... «Пәлендей жерде пәлендей жолаушыны қасқыр жеп кетіпті» деген қауесеттер естілетін... Өзгені былай қойғанда, «қасқырдың құдайы» аталатын, жыл сайын талай қасқыр соғатын Аткалтірдің өзін, бір жақтан жүйрік қара атымен салт келе жатқанда, он шақты қасқыр қамап, әрең құтылыпты десетін!..

Осы қасқырларға кездесем ғой, мені жырттып тұрып жейді!.. Не деген қорқыныш бұл!.. «Қорыққанға қос көрінеді» дегендей, денемді қауіп кеулегеннен кейін маған азынаған жел қасқырдың ұлуы сияқтанып кетті... Жан-жағымда қасқырлардың жылтыраған көздері көрінген сияқты болды... Қорқудан ба, шаршаудан ба, киімім жұқалау болғанмен, ағып терлеп кеттім!..

Сөйтіп сасқалақтап келе жатқанымда, әлденеменеге қақтығып кеп құладым... Жан-дәрменде түрегеп, қақтыққанды сипап қарасам, — ағаштан қиып жасаған үй сияқты!.. Бұл не?!.. Тағы да сипалап қарасам, — зиратқа ұқсайды... Ия, сол!.. Ағаштан қиылған, төбесі ашық, аласа төрт қабырғалы зират... Біздің ауылдың зиратында бұндай қиылған ағаш там екі адамның ғана басында болатын біреуі Итбайдың, бірі Шайқылдың. Шайқыл тамының алдында аты-жөнін жазған қалың тақтай бар. Тағы да сипалап көрсем — Шайқылдың зиратты.

Өліктен қорқатындығым сондай: қасымда кісі болмаса, түнде түгіл күндіз де зиратқа келмейтінмін... Содан ғой деймін, желдің ендігі ызыңы қасқырдың емес, аруақтардың күңіренуі сияқты болып естіледі!.. Зәрем ұша бастады. Ұшқанмен амал нешік!.. Мына жынды боранда бұл арадан жылжысам ауылды қалай таппақпын?!.. Сондықтан Шайқыл тамының ішіне түнеуге бел байладым...

Биіктігін кісі бойындай ғып қиған ағаш моланың ішіне кіріп отырмын... Маған енді жел келмейді... Моланы айнала соққан екпініне қарағанда, боран күшейіп бара жатқан сияқты... Желдің бе, қасқырдың ба, аруақтардың ба — әлдененің ұлығын үні жер-көкке симай тұрған сияқтанды...

Адам не қиыншылыққа үйренбейді... Аздан кейік айнала төнген қауіптердің бәріне етім өлгендей, денем үйрене бастады... Енді менің алдыма басқа бір қорқыныш кеп төнді, ол — киімімнің жұкалығы. Бір орында тұрғаннан кейін тер басылды, денем суып, тоңазуға айналдым. Біраздан кейін жаурап, дірілдей бастадым...

Осы қалпымда үсіп өлер ме едім, қайтер едім егер құлағым әлдебір үнге елең ете қалмаса!..

Не дыбыс бұл?!.. Қасқырдың да, желдің де дыбысына ұқсамайды... Өлісінікі болсың тірісінікі болсын — қайсысінікі болса да адам дыбысы!.. Қорқыңқырап аз уақыт құлақ түріп отырғаннан кейін мен бұл дыбысты өлік дауысына жорыдым. Көңіліме сол қауіп туғанда, еркімнен тысқары паналап отырған моладан атып шығыппын...

Көзім үйренді ме, әлде расы солай ма, маған боран аздап толастаған, қараңғылық аздап сұйылған сияқтанды... Өне, қараңдаған биік бірдеме көрінді, жобасына қарағанда, зиратқа жақын жердегі Аймолда, Молдахметтің үйлері...

Әлгі естіген даусым құлағымда ызың қаққан соң, дыбыс шыққан жаққа үрейлене көз тіксем, қорбаңдаған бірдеме бері қарай жылдамдата жылжып келеді. Қасқыр дейін десем, ұқсамайды, адам дейін десем, оған да ұқсамайды!..

Моланың ығына жасырыныңқырап тұр ем, қарайған жақын жерден өте берді. Тани кеттім, Самайке!..

Самайке деген жетім бала. Оның әкесі — Қошығұл: айғыр үйір жылқысы болған, қора толы қойы болған, ауқатты кісі еді деседі. Әкешесі жасында өліп жетім қалған Самайкенің мал-мүлкін ағайындары талап алады да, өзін қаңғыртып жібереді. Қаршадайынан қаңғырынды боп қайыр сұрап өскен Самайкеге, ауыр тұрмыс таңбасын берік қып басқан: жасы со кезде жиырмаға жақындап қалғанмен, оның бойының биіктігі он үш, он төрт жасар баладай ғана тап-тапал, денесі жуантықтау боп ескен;

тамағының екі жағы, мойны ағып жүретін сыңысқан без; басы толған кигіздей қотыр... құлағы саңырау... Мыңқылдап айтатын сөзіне түсіну қиын... үсті-басы жазы-қысы далба-дұлба боп жүреді... кір-қоңы жуылмайды... киімдері өрген бит болды... қысты күндері қардың үстінде жалаң аяқ жортып жүретін күндері болады... әркімдер аяп ас бергенмен, исіне, битінен жеркөніп оны ешкім үйіне қондырмайды... сондықтан ол түні бойы үй-үйдің арасында не жортып жүреді, немесе, бір үйдің үйген шөбінің ішіне кіріп жатып қалады...

Самайкеміз осы!..

Самайке мені абайламай қасымнан ете шыққанда, мен оған дыбыс беріп ем, қорқып кетті ғой деймін, — «әй!» деп қатты бір дауыстап қалды да, әрі қарай қаша жөнелді, соңынан қуып жетіп ұстамасам тоқтайтын түрі жоқ. Жүгіріп барып ұстай алғанымда, ол тағы да бір рет «әй!» деп бақырып қап, жылап жіберді де, «Самайке, менмін, Сәбитпін!» дегенде ғана бетіме одырая қарады. Оның маған «Сәбитпісің?» деген сөзі менің құлағыма «Хәхитпісің?» боп естілді.

— Қайдан зүрсің? — деп сұрады ол.

Оған жөн айтып тұруға уақыт бар ма, «Нұртазанікіне апарып салшы!» деп өтіндім мен. Ол менің кескініме аз қарап тұрды да, хал-жайымды ұққандай:

— Зәрәйді, — деп бастай жөнелді.

Самайке үнемі жортып жүреді және үнсіз жортпайды, әлденеменені мыңқылдап, күңірене жортады... Сол дағдысымен ол күңірене жортып келеді. Мен артынан еріп келем. Сонда менің басымды торлаған ой: «Менің де Самайке болғаным ба енді?!»

Самайке мені Нұртазаның үйіне тура бастап алып келді де:

— Енді өзің бар, мен итінен қорқам, — деп жүріп кетті.

ЖАСЫРЫН КЕЗДЕСУ

Мен Нұртазаның үйінде тұра бастадым. Бірақ бұл, рахат тұрмыс бола
қойған жоқ.

Бай болғанмен, бұл үйді жұрт қара қазан, сараң десетін еді, сонысы рас екен. Астың билігі Нұртазаның әйелі Бибізарада. Оны балалары «Бізәлә» дегенге, біз де «Бізәлә» дейміз. Арық, ұзын бойлы, жасы елуден асқан бұл әйел, бай үйдің мол асын сығымдап ұстап, тұтамнан азғантай ғана шығарып татырады. Сол аз ғана асының өзін ол жәй бермей, «ас шақ келмейтін болды, бұл!..» «тоймайтын болды!..» «бүйте берсе не шыдайды!..» — деп сөйлеп беріп керенді ішкізеді... Ол жалшыларына, әсіресе маған қатал...

— Құдай-ай, — деп тістенеді ол маған ас берген сайын «жетімнің қарны жетеу» дейтін еді, рас екен ғой сол!.. Тамаққа тоймайтын пәле ғой, мынау!.. Қай жеріне кете береді мұның!..

Ол кездің ауылында қыстыгүні ет пен шайдан басқа тамақ жақ. Қонақ келмеген күні, етті Нұртазаның үйі аз асады және мойын, сирақ сияқты майсыз етті асады, соған турамшылап кеспе салады. Кеспесі сұйық болады. Өз үйінің жандары кеспені үлкен ағаш табақтан ішеді. Еттің көпшілігі және тәуірі со табаққа түседі. Жалшылар мен менің табағым бірге болады. Оған түскен бірер жапырақ етті таласып жейміз. Одан кейін қасықпен ұрттайтынымыз — сұйық кеспе.

Кеспені біз күніне бір-ақ мезгіл және кешке жатар алдында ғана ішеміз. Одан басқа күн ұзаққа ішеріміз шай ғана, шайдың жемі көбіне құрт пен ірімшік. Оның өзін де Бізәләң тоқжарау боларлық мөлшерде шамалап қана береді. Нан ол үйде аз болады. Өзі егін екпейтін Нұртаза, көршілес орыс поселкесінен ұнды шағындап қана сатып алады: алты ай қысқа көп болса алатыны он-он бес бұт, жан саны жалшыларын қосқанда оннан астам, сонда бір адамға алты ай қысқа бұт жарымдай ұн келеді... Бірақ ұн бұлай бөлінбейді, жалшылар, әсіресе мен кей күндері нанды татпаймыз да... Сонда, ұнның бұты жетпіс-сексен-ақ тиын! Нұртаза со кезде, өзінің төрт түліктен жүздеп ұстайтын малынан басқа, қырық-елуден егіз саудасын жасайды!..

Асқа сонша сараң Нұртазаның үйі киім-кешек, төсек-орынға да аса сарабал. Ол үйде, Нұртазаның өзі мен әйелі төсенетін жалғыз құстөсек, жалғыз үлкен жастық, екеуі жамылатын тозаңқы ситса көрпе, балалары төсеніп жамылатын үш-төрт көрпе, екі-үш жастықтан басқа, екі-үш текеметтен басқа жасау болмайды. Қонақ келсе, балалары киім жамылып жатады. Бірер кілемі болады. Олар жүкте жинаулы ғана тұрады. Бой жеткен қызы — Рабиғадан басқа ол үйдің адамы жылтырап киінбейді. Нұртаза мен Бибізара айт-тойдан басқа күнде жамаулы ескілерін ғана киеді, тәуір

киімдері сандықта жатады. Со кезде бозбала боп қалған Мырзағазыда, кірлесе жуып киетін жалғыз ғана көйлек, дамбал болады, оны жуғанда жалаңаш етіне қамзол, шалбарын киеді...

Бай баласы боп, Мырзағазы, мысалы, трико сияқты тәуір матадан костюм киген емес, оның киетіні — мақтадан тоқылатын арзан камполат. Соны да әке-шешесі Шәйін сияқты шеберге тіктірмей, ауылдың қатын-қалашына тіктіреді де, олақ пішіліп, олақ тігілген киім олпы-солпы боп жүреді... Бұл жайда жұрт Нұртазаға:

— Дәулетің жете тұра мұның не? — десе, кейде:

— Оқасы жоқ, «ерді кебенек ішінде танысын» деген. Жаман киінсе де жұрт оны «Нұртazаның баласы» дейді, — деп кеуде көтерген болады, кейде:

— Ысырап қып не керек дүнияны босқа шашып?.. Тәңірім жұпынылықты сүйеді, — деп шарифат айтқан болады...

Нұртazаның үйі таң қараңғысынан тұрады, өйткені — мал жайлау керек: мал жатқан орынды тазалау керек, малға шөп салу керек, біраз отықтырғаннан кейін суару керек...

Қыс Нұртazаның қорасында жүзден астам сиыр, екі-үш жүз қой, онға тарта жұмыс жылқысы күтіледі... Оларға күніне үш мезгіл шөп беріп, бір мезгіл суарудан қораларды тазалаудан дыңдай екі-үш қарулы жалшы жігіт, таң қараңғысынан бастап, ымырт жамылғанға дейін босамайды. Бұған қоралар мен үй алдының, шарбақ ішінің қарын тазалау қосылады. Біз сипаттап отырған қыстың бораны көп болғанын білеміз. Кейде үй алдына, шарбақ ішіне үйілген күртік тау боп кетіп, жүретін жолды жалшылар әрең ашады. Боран ашылғаннан кейін тау боп үйілген қарды сыртқа апарып төгу керек... Осы жұмыстардан Нұртazаның жалшылары күн сайын кешке сүрініп жығылады... Кейде олардың кешкі асын ішуге шамасы да келмейді... «Ас» дегеннің түрі жоғарыда көрсетілді... Киетіндері — желқом... Сонда, ала қыстайғы еңбегіне алатын ақысы, бір құнаншықпа өгіз, оның құны көп болса оң он бес сом!..

Ол кездегі ауыл жалшыларының жайы осындай!..

Нұртazаның үйінде мен де қарап жата алмаймын... Жалшылармен бірге жататын мен солармен бірге тұрып қолымнан келетін жұмысты атқарып бірге жүрем... Өйтпейін десем, Бізәләң «арам тамақ!» деп көзге шұқиды.

Мұстафаның үйінде ұйқым қанбайтын мен Нұртazаның жалшыларына ерем деп сергек боп алдым: ерте тұрам, кеш жатам. Ешқайда қыдырмаймын, қыдырайын десем, Нұртazаның үйі ұрсады. Әсіресе кешке қыдыртпайды... Бірер рет кешке қыдырам дегенде, түнде есік ашпай қойды...

Қыдырғанда іздейтінім — ойын: ауылдың балалары, егер күн ашық болса, түн ортасы ауғанша сырғанақ тебеді де, боран болса, бір үйге жиналып ап асық ойнайды... Ондай ойындарға баруға Нұртазаның үйі ұлықсат етпейді...

Кәрәсін жағуды шығын көретін ол үй, іңір асын ертерек ішеді де жатады... Қалжыраған жалшылар тез қор ете түскенмен, мен көп күндері кепке дейін ұйықтай алмаймын...

Ең алдымен, бізде — тозығы жеткен ескі кигізден басқа төсек жоқ, жамбасымызға жер батады; екіншіден — бұл үйге келгелі жуылмаған жалғыз көйлек-дамбалдың биті мен шаңды бөлменің бүргесі, жата қалсаң-ақ құмырысқадай талайды; үшінші — көп күндері олқы қарның, түн бойы ұлып шығады...

Кей күндері мен таң атқанша ұйықтай алмай шығам... Жетімдіктің не екенін енді ғана ұққандай болам... Одан әрі көретінім — Нұртаза үйінің жалшыларының күні сияқтанады... «Не істеу керек?...» Бұл сұраудың жауабын мен қанша ойласам да таба алмаймын... Кейде, Мұстафаның үйіне қайта барғым келеді... Бірақ не бетіммен?.. Сүттей ұйып отырғанда қашып шығып, жұрт алдында маскара қылған жоқпын ба ол үйді?.. Әрі, бір қашып шыққан үйге қайта жалынып баруды еркек басыма намыс көрем... Мұнымды кімге айтуды білмеймін... Кейде осы халімді өлең де қылғым келеді... Өлең шығаруға ойланып та көрем, бірақ ол қолымнан келмейді... Сондай қалжыраған шақта, ерікті көз жасыма берем...

Уақыт солай өтіп жатты. Менің атымнан болысқа Мұстафадан мал-мүлік даулаған арыз кетті. Болысымыз Торсанның Шақаны екен. Хабарға қарағанда, болыс бұл ауылға қыстың аяқ кезінде соғып, дауды сонда бітірмек.

Нұртазаның Мұстафаға өштігі сондай, атарға оғы жоқ. Кейін білсем, өшігетін себебі, Жаманшұбардың, басшысымын деп түсінетін Нұртазаға Мұстафа бағынбай, үнемі қарсы келе береді екен менің дауымды сылтау қып, Нұртаза оны бұқтырып алмақ екен...

Болыс келгенше, жаманшұбарлықтар екіге жарылып, бір жағы Нұртазаны, бір жағы Мұстафаны қуаттайды, екі топтың арасында айтыс-тартыстар жүріп жатады. Мұстафаның не айтатыны маған қараңғы, өйткені мен ол үйге жоламаймын, Нұртазаның айтары:

— Мұстафаны бүкіл Жаманшұбар боп жақтаса да мейлі, болыс пен билер, менің сөзімді сөйлейді...

Нұртазаның үйінде біраз тұрғаннан кейін мен Ұлтуған мен Мәржамды сағына бастадым. Бірақ оған баруға болмайды. Нұртаза маған:

— Сен Мұстафаның үйіне қарай аяқ басушы болма, егер бассаң менен

жамандық таппа, — аузыңнан қаныңды келтірем! — деп қорқытып қойған.

Нұртаза солай дегенмен, шын сүйетін Ұлтуған мен Мәржамды көрмеуге мен ұзақ шыдай алмадым. Қалай шыдайын, бүкіл дүниеде маған олардан ыстық көрінетін жан жоқ!.. Әсіресе — Ұлтуған!.. Одан ажырағалы мені ыстық құшағына ешкім басқан жоқ!.. Одан ажырағалы менің бетімнен ешкім сүйген жоқ!..

Сонша аңсағанмен, Мұстафаның үйіне баруға болмайтынын білем, сондықтан оңаша жолығар жерді аңдимын, бірақ неге екенін кім білсін, мен аңдыған кезде Ұлтуған үйден шықпайды, Мәржам кішкене!..

Бір күні мен осы жайды айтып, өзімізге мәлім Оразалы деген баламен ақылдастым. Ол байғұс әлі де оқуда, бірақ әлі де «Бақырған» мен «Бәдуамның» тұсынан аса алмай жүр. Оқуды соншалық ұқпайтынына қарамай, әкесі Рақымбай, сабақтан оны айырмайды.

Ақыл сұрағанда, Оразалының маған айтқаны: «Ұлтуғанға сөйлесейін де, не десе де саған жеткізейін».

Оразалы маған апамның хабарын со күні кешке жеткізді. «Түнде жұрт аяғы басылған кезде, үй алдына, үйген шіліктің ығына жасырынып келе қойсын» депті апам.

Уәделі уақытта барсам, апам мені белгілеген жерінде күтіп тұр екен. «Сағынған апам мені бассалар да жылар» деп ойлаған едім, олай еткен жоқ. Жүгіріп кеп бауырына жабысқан мені ол құшақтап бауырына бірер рет қатты қысты да, маңдайымнан ғана иіскеп, салмақты, сабырлы дауыспен:

— Неге келдің? — деді. — Кетпеу керек, кеткесін келмеу керек!

Лепілдеп тұрған жүрегім басыла қалғандай болды. Өкпелеген кісіше мен шегіне беріп ем, құшағынан босатпаған апам:

— Қайтесің маған келіп, — деді күрсініп, — менің атым — әйел. Саған ергенде кімнің, босағасына барып кірем? Маңдайыма не жазса да, осы үйден күтіп алам, ал, сен бұл үйге қайтып кеп көзге түрткі болма енді. Маған да жолама. Еркек баласың, өлсең, өлерсің; өлмесең, күн көріп кетерсің!..

Беріксініп сөйлеп тұрғанмен, көңілі босағандығы апамның дауысынан сезіледі. Сонда да ол сыр бермей аз тұрғаннан кейін:

«Мұқанның баласы ауыл ақтап жүр» дегізіп, күнде сүйекті сындырғанша, Жаманшұбардан кет! — деді.

— Қайда? — дедім мен.

— «Қайдасы» несі? Тұқымсыз ба едің сен? Бірге туған апам Зәуре бар

емес пе? Соның қолына кет!..

Басқа айтар сөзі таусылғандай Ұлтуған мені бауырына тағы да қатты қысып ап, бетімен бетін тақады да, ал кеп жылады... Манадан қалай сабыр қып тұрғанын білмеймін, көзінен жасы шыға, кемері кетілгенде лақ ете құлаған судай ағыла жөнелді ол... Аздан кейін өзіне-өзі ие болмастың халге жетіп, күңіренген дауысы тістенген аузынан еріксіз шығып кетті...

Со кезде ту сыртымыздан біреу кеп ақырып кеп қалды. Ұясынан үрке ұшқан балапандай екеуміз де селк ете түскен қалпымызбен айрыла бергенімізді, төніп келген зор адамның екі қолы екеуміздің жағамыздан жабыса кетті. Екі жаққа қарай тырмысқан бізді, қарулы қол сүйреңкіреп әкеп жақындастырды да:

— Ия, ал неғып тұрсындар?—деді.

Ұстаған адамның кім екенін жаңа ғана таныдым — Рамазан!.. Ол — Нұртазаның, туған ағасы Ыбырайдың баласы. Нұртазаны жақтап, Мұстафаға қарсы жүрген адам, жасы со кезде қырықтарды алқымдаған, сақалды, мұртты кісі.

Ұлтуған да, мен де сұрауына жауап бере қоймаған соң:

— Неге азғырасың, — деді ол Ұлтуғанға қаһарлы дауыспен. — Бауырсырасаң, кеше Мұстафаның үйінде көзге түрткі боп жүргенде қайда қалдың? Осы тұрғанда, не істейін өзіңе?

Рамазан мені ұстаған қолын босатты да, Ұлтуғанды екі қолымен қапсыра ұстап:

— Бетің тілінгір, бет жоқ сенде! Жоғал, көзіме көрінбей!— деп үйіріңкірей беріп лақтырып кеп жіберді.

Қарулы еркектің сілтегеніне, тал шыбықтай жас қыз шыдасын ба, күртіктеу қарға барып етпетінен жығылды!..

Ашу қысқан Рамазан ұрғысы келгендей ұмтыла бергенде, мен екі араға түсе қалдым.

— Кет былай, — деп Рамазан ақырған дауыспен мені жағадан ұстай алғанда, Ұлтуған кеп «ағатай, ұра көрме оны! Мені ұр!» деп қолына жабыса кетті. Рамазан ызбарлы дауыспен:

— Жолыққандарыңды көргенімнің алды-арты осы болсын. Бұдан былай бүйтсендер, менен жақсылық күтпеңдер! Сен бала, қайт үйіңе! Сен қыз ба, сен!.. — деп Ұлтуғанға қолын безеді. Апаммен мен үн-түнсіз жөнімізге ыдырай бердік. Рамазан сол орында қалшиып тұрып қалды...

Сол күні кешке Нұртазаның үйіне Мұстафаға қарсылар жиналды. Қолға

алғандары — мен. Рамазан көрген-білгенін түгел дәттепті. Олардың сыпайылап та, ұрсып та айтқан сөздерінің, ешқайсысына мен жауап қайтармадым. Несіне қайтарам, шүкшия, әр түрлі саққа жүгірте айтып отырған сөздерінің құяр жері біреу-ақ, ол — «өз бетімен барған жоқ, бұл бала, бұны азғырып шақырушы бар, соны білу керек...» «Кім сол?» деп сұрайды олар, әлсін-әлсін жамырасып. Жоқ адамды мен қайдан табам?.. Жиналғандардан біреу:

— Қайтсін-ай!.. Екеуі де жап-жас балалар емес пе!.. Құдай сорлы қылған соң амал жоқ, әйтпесе, айрылып тұратын уақыты ма бұлардың!.. Бір ұяның қанаттанбаған балапандары сияқты емес пе екеуі!.. — деп есіркеген сөздер айтып келе жатыр еді, Нұртаза:

— Тәйт әрі, оттап былшылдамай отыр! — деп ақырып тастады. Содан кейін жым-жырт бола қалған жұртқа ол одырая, айнала қарап аз отырды да:

— Бұл арада тұрса, бұл екеуі осылай шұрқыраса береді, айыру керек бұларды. Ертең болыс келсін, жіктерін ашсың содан кейін мейлі қайда кетсе де. Тіпті Мұстафаға қайтып кірсе де мейлі. Оған шейін мен бұларды қоса алмаймын. Қалай қосам: сақалды басыммен бұл дауға кірісіп қалдым, мен шақырған жоқпын бұл баланы. Жылап келген өзі. Жетім бала болған соң жаным ашығаны рас. Кептің көзіне көрінбегей едім, көрінген соң аяқсыз қалай тастаймын, — деді.

Осыған бәтуаласқан олар мені қайда жіберуге ақылдасқанда:

— Әрине, жездесі Сүлейменге жіберу керек, — деді Нұртаза.

— Оның қалай еді өзі? — деп күдіктенушілерге:

— Бізді Мұстафаға айырбастар деймісін, — деді Нұртаза, — жайды айтып хат жазамын.

Нұртаза маған «барасың ба, бала?» деп еді, «барам» дедім мен.

— Бұны кім апарады? — деген сұрау туғанда:

— Апаратын кісі бар. Кеше Тұртайдың үйінде болып едім, сонда ойдағы Сибаннан Кәжімбай²¹ кеп жатыр екен ертеңдер қайтам деп отырған, бұ баланы соның шанаһына мінгізіп жіберу керек, — деді Нұртаза.

Сол күні кешке қарай Рамазан атқа жеккен шанамен мені Тұртайдың үйіне алып жөнелді. Кәжекең — ол кезде жетпістерге келген, бірақ сақал-мұрты қап-қара, бүкіштеу, жуантық, аласа бойлы жапақтау денелі, сораланыңқырап жүретін қызыл көзді қарт екен. Менің әкемді ол жақсы біледі екен сондықтан Рамазан менің хал-жайымды айтқаннан кейін:

— Алда бақыр-ай, осы екен ғой, Мұқан бейшараның жалғыз баласы?

Құдай аясын жетім бейшараны! — деп есіркеді де, Сүлейменнің, үйіне апарып салмақ болды.

Кәжекең екеуміз Тұртайдың үйінен келер күні алакөбеден аттандық. Ол кісі ұйқышы екен. Маған жол жайын айтып қояды да, өзі шанаға қисайып, ұйқыдан бас көтермейді. Мен оны жол айрылар жерде ғана оятам. Кәжекең оянған кезінде «ә, ә!» деп есеңгіреп біраз отырады да, былшық басқан көзін уқалап алғаннан кейін ғана есі кіріп:

— Немене, бала? — деп сұрайды.

— Жолдың айрығына келдің, — деймін мен.

— Солай ма?.. Бұ қай жер болды екен?— деп Кәжекең шана үстіне түрегеп, жан-жағын көзімен біраз шолады да, айнала аппақ боп жатқан қардан жер мөлшерін шамалай алмай, «қандай жерлерден өттік?» — деп сұрайды.

Кәжекеңнің сұрауына мен кейде жауап бере алам, кейде бере алмаймын. Қыстыгүні алыс жолға бірінші шығуым осы, жер мөлшерін қайдан білем!

Дегенмен Кәжекең кәр-шөңгелігін істеп, «анау тұрған пәленшенің қыстауына... мынау түгеншенің қыстауына келеді...» деп, әр тұста қоңырланған ағаштарды мөлшерлейді де, «былай тарт» деп жон сілтейді, сонысы көбіне дұрыс боп шығады, кейде мөлшері жата боп, теріске кетіп қаламыз да, жөнімізді алдағы ауылға барған соң түзейміз...

Кәжекеңнің жеккен аты — тыпырыштау, кішкене денелі жирен жылқы. Оның аяңы да, жортағы да, желісі де берекесіз. Жақында ғана қар жауғандықтан, жаттығып болмаған, адымы қысқа ат, ентелей жүрейін десе, аяқ астында есілген қар құлашын жаздырмайды...

Кәжекең жолшыбай түстене, қона отырып, асықпай жүрді: Таныстарына, немесе жекжаттарына кездесе ме, әлде қиянатсыз момын адам болған соң қадірлей ме, жолшыбайғы түскен жерлері мүмкіндігі барынша қадір-құрмет етіп тәтті-дәмдісін аямайды.

Батпақкөлден шыға он екі шақырым жердегі Әтей-Дәуішке қондық. Одан шыға он бес шақырым жердегі Орымбайға қондық. Одан шыға ар жағында он шақырым жердегі құдасы — Текенің Бүбиіне қонды... Солай жылжумен, жездемнің, аулына біз жолшыбай төрт-бес қонып жеттік. Сонда бұл — шамасы елу-алпыс шақырымдай ғана жер.

Апам Зәурені де, жездем Сүлейменді де менің анық тан» уым осы жолы ғана. Зәуре — аласалау бойлы, шықшыты шығыңқы бетті, сойдақ тісті адам екен. Жасы со кезде отыздарға жаңа кірген. Сүлеймен биік денелі, сирек қара сақалды, сұйық мұртты, аққұба өңді кісі екен. Жасы со кезде елулерді орталап қалған.

Сүлейменнің менің апамға үйлену тарихын да мен со жолы естідім. Ол ауқатты адамның баласы болады да, он тоғыз жасында таңдаған қызы — Қанапияға үйленеді. Ол әйел құрсақ көтермепті. Балаға зарыққан Сүлеймен менің апам Зәурені жасы қырықтардан асқан кезде тоқалдыққа алады, Зәуре о кезде он алты, он жеті жаста болады. Зәуреден Зәкіш, Сәлима, Бадіғұл атты үш қыз, Сұлтан, Нұрке атты екі ұл туады...

Баланы зарығып көрген Сүлейменнің алдында Зәуре қадырлы болу керек қой. Бірақ ол қадырсыз екен: сол үйдің отымен кіріп күлімен шығады екен құлқын-сәріде тұрғаннан, қас қарайғанша тізе бүкпей, үйдің де, түздің де шаруасын дамыл-тиыштықсыз істей береді екен. Сонша еңбегіне қарай, оны теңдікте ұстаса да, бір сәрі ғой, олай емес екен: «отырса опак, тұрса сопак» дегендей, оның жүрісі де, қылығы да Сүлеймен мен бәйбішесі Қанапияға жақпайды екен. Екеуі де оны қымс етсе оны балағаттай бастайды екен. Боқтампаз Сүлеймен Зәуреке қымс етсе, «ей, әкеңнің көрін... өй, әкеңнің бет тақтайын... өй, әкеңнің аузын...» дей жөнеледі екен. Тілдеумен ғана қоймай, қылдан тайса-ақ, таяқтың астына алады екен... Балаларын да ол Зәурені кеміте сөйлетіп есірген екен. «Зәуреден тудым» деу балаларға намыс екен. Біреу «сен Зәуреден тудың» десе, балалары жылайды екен. Қанапияның Тасмақы атты ағасы болса керек «нағашың кім?» деп сұраса, Сүлейменнің балалары «Тасмақты» дейді екен.

«Нағашың Тасмақы емес, Сәбит» десе жиендерім ашуланады, «бұл үйден кет!» деседі олар маған...

Осының бәрі жүрекке инедей қадалып, шыдамнан айрылған кезде, өзіміздің Жаманшұбардан келген біреуге еріп мен ауылыма қайттым да кеттім... Ауылға келе Ұлтуғанға жасырын жолығып ем:

— Неге қайттың? — деп сұрады ол менен.

Мен жауап берген жоқпын.

БӨЛІНУ

Болыс біздің ауылға қыстың аяқ кезінде келді. Оған қанша адам ергенін кім білсін, әйтеуір, тізбектеліп бірінің артынан бірі шұбырған шаналы көп ат, со күні Жаманшұбарға қаптап кетті...

Болысты көру жұрттың бәріне таңсық, әсіресе, Торсанның Шақаны сияқты болысты көру таңсық. Иелері қуғанмен, балалар болыс отырған үйге үймелеп кіре береді, солардың ішінде қыстырылысып мен де жүрем.

Болыс, әрине, кім болса соның үйіне түспейді, соғымды семіз байлардың үйіне түседі. Біздің Жаманшұбарлық байлардың шымнан салынған қысқы үйі, ортасын «шұбалма» аталатын пешпен бөлген екі бөлмеден құралады. Төргі бөлмеде қонақтар және үй иесі мен бәйбішесі, бой жеткен қызы жатады, ауыз бөлмеде үйі түскен ұлы және жалшылары жатады. Ас, су ауыз бөлмеде даярланады. Қонақтарды көргісі келген балалар да, батып кіре алмайтын үлкендер де, пештің шам қоятын тесігі арқылы ауыз бөлмеден сығалайды...

Біз де қонақтарды сығалап көріп жүрміз. Төрді айнала отырған олардың, бәрі де бізге өте зор денелі, өте жуан қарынды кісілер боп көрінеді. Солардың ішінде Шақанның түрі өзгелерден өзгеше. Со кезде жасы қырықтарды алқымдаған Шақанның шоқша ғана қара-сары сақалы, сапарын құлағына қыстырып қоятын қалың қара-сары мұрты бар. Ол — Кавказдық елдердің адамдары сияқты, үлкен мұрынды және үлкен қара көзді, беті де сол кавказдықтарға тартқан қушықтау, аса кескінді кісі. Көтере сөйлегісі келген біреулер:

— Құстың төресі аққу дейтін еді, адамзаттың аққуы ғой бұл Торсан балалары, ақсүйек қой бұлар, қара қазақтан оғаш тұрғанын көрмеймісің, мың қойдың ішіндегі қошқарға ұсап! — деп мадақтайды. Төмендеткісі келген біреулер:

— Жоқты сөйлейді екенсіңдер ғой, тәйірі! Оның атасы Сапақ емес пе? Кешегі Стаптың шошқасын баққан жатақ емес пе еді ол? — дейді.

— Енді кімге тартты?—деген сұрауға:

— Орысқа! — деп жауап береді біреу.

— Қайдағы орысқа?

— «Орысың» не? — деп сұрағандарға:

— Білмейтін бе едің? — дейді анау, — Торсанды орыстың дібаяданынан²² туды деген сөз құлағыңа шалынған жоқ па еді?

— Жоқ! — деп таңдана қараушыларға:

— Естімесең айтайын, — деп анау кеңесін бастайды.— Торсанның шешесі аса сұлу кісі екен деседі. Әкесі — Тілеміс Қорғанда тұратын Еспетеу²³ дейтін дібаяданмен көңілдес екен. Тамыр боп келіп жүрген Еспетеудің, Тілемістің әйеліне кеңілі ауып, жақын болады, Торсан содан туады.

— Оны қайдан білесің?

— Өлең бар.

— Қандай?

— Атығай соқыр Тоғжан ақындық құрып, Болатнайдың, базарына келеді. Торсан ол кезде Есенеидің қызына үйленіп күпсіп тұрады. Тоғжан кеп Торсанға өлең айтса, «мына соқыр мені танымай тұр-ау, былтыр бір ат мінгізгенмін» дейді. Торсанды қоршап тұрғандар Тоғжанға «әй, соқыр, сен Торсанды білмейтін бе едің?» десе, намыстанып қалған Тоғжан суырылып өлең айтып қоя береді. Сонда ол.

«Мен сені білуші едім бала жастан,

Шешенді жас күнінде қара басқан.

Қорғанда Еспетеумен тамыр болып,

Сонда сен туып едің ұзын шаштан.

деген екен дейді. Сонда Торсан ұялғаннан: «Мына соқырды былшылдатпай, тағы бір ат беріңдер де, қуыңдар!» — депті...

Торсан туралы бұл сөздер Шақан жоқ жерде ғана айтылады. Оның көзінше айтуға, намысына тиерміз деп, жұрт қорқады.

Төргі бөлмеде Шақанды жағалай отырған көпшіліктің ішінде: үстінде көк кителі бар, бұтында қызыл лампасты көк шұға шалбары бар, аяғында кигіз байпақты қазақы етігі бар, денесі де, бет-аузы да жалпақ, сақал-мұртын қырған, ұшы көтеріңкілеу мұрынды, үлкен көк көзді, қасқа басты, әжімденген бетті мосқал адам отырды. Бұл — Петра Бекетов, Торсанның өзіне және баласы Шақанға қырық жылдай тілмәш болған, қазақша «Жаңақала» аталатын, орысша «Островка» аталатын станицаның казак-орысы. Петра қазақ тілін жақсы біледі, бірақ сындыра сөйлейді. Және ол күлмей сөйлемейді. Күлгенде бүкіл денесі селкілдейді...

Жаманшұбарға жылына бір-ақ рет соғатын болыстың өзге жұмыстары да көп болды ма, немесе қонақтап жүруден қолы тимеді ме, Мұстафа мен менің арамдағы дауға, келгеннен бір жұма кейін кірісті.

Даудың шешуі ұзаққа созылған жоқ. Болыс, расында, Нұртазаны жақтайды екен. Нұртаза — о кезде жалғыз Жаманшұбардың ғана емес, бүкіл Сибанның беделді ақсақалы. Сондықтан да болыс одан ығысады, ал, Мұстафа әрі кедей, әрі ауру бейшара бір адам, оның несінен қорықсын.

Өкім болардың алдында Мұстафаны Петра әуелі біраз жерлеп алды. Алдына кеп шарта жүгіне отырған Мұстафаға ол тікілене қарап, сындырған қазақ сөзімен сөйлей жөнелді.

— Сен өзін пирадар айтады, какой шорт сен пирадар? Сен құдайдікі дұшпан, саған тамұқ айдарға керек. Сен шайтандікі жолдас. Осы сиратаның малын сен ашайт қылған. Сенікі горла шайтандікі горла, сені подсуд қылу керек. По этаппен каторга айдау керек. Итжеккенге. Мен саған аяйды, аямаса мен саған осылай қылады...

Ұзақ сөйлеп тілін қадаған Петраға, Мұстафа ешнәрсе дей алмай, арық денесі имейіп құлдық ұра түседі.

Петра Мұстафаға біраз ұрсып алды да, болыс және билер қол қойған үкімді оқыды: «—Мұстафа Шүкейұлы, Мұқан Шүкейұлының жетім балаларының мал-мүлкін түгел жеген. Сондықтан үкім қыламыз. Мұстафа Шүкейұлынан Мұқанның жетім баласы Сәбитке бір бұзаулы сиыр, тайынша-торпағымен және Мұқаннан қалған барлық мүлік алынып берілсін».

Бурыл биені, немесе, оның құлынын қайтару туралы сөз де болған жоқ, өзге мал-мүліктің, маған керегі жоқ. Бірақ бұл менің, ішімді тауысатын ой ғана, сыртқа шығаруға дәрменім жоқ.

Үкімді көктем шығып, ауыл қырға шыға Сибанның ауылнайы Мәкіш кеп орындады. Мұстафаның қолында өзінің жалғыз қысыр биесі мен бір қашар сиыры ғана қалды. Екінші сиыр тайша-торпағымен бұзауымен маған тиді. Мұстафа мен біздің ескі киіз үйімізден құралып бір үй жасалған. Үкімді орындаушылар, біздің үйдің Мұстафаның үйіне жамалған есік кигіздерін сөгіп алды. Уық пен шаңырақ та біздікі екен олар да алынды. Есебін қайдан алып жүргенін кім білсін, «Мұқандікі» деген қазан-ошақ, ыдыс-аяқтан да ешнәрсе қалған жоқ... Сонымен, қысқасы, елу үйлі Жаманшұбар қырға шығып, әркім қолда бар үйін тіккенде, жалғыз Мұстафаның үйі ғана керегеден қоршаған кішкентай күркеде отырды.

Бөлістің маңына мен барған да жоқпын, мені ешкім шақырған да жоқ. Шақырса да бармас ем мен... Мұстафаның үйінен «қамқоршыларымның» не алғалы жүргенін құлағым шалады. Олардың мақсаты — Мұстафаны үйсіз, сауынсыз, екінші сөзбен айтқанда панасыз, тамақсыз қалдыру...

Айырылып кеткенмен, менің туысқандық жүрегім, бейшара үйді ондай апатқа ұшыратуға қимайды, ауру ағаны да, оның шиеттей балаларын да, солардың бәрін өлмешінің күнімен жалғыз асырап отырған жеңгені де,

баспанасыз, сауынсыз тастауға қимаймын... Ол жөнде әркімдерге ақылдассам, «етіп кеткен іс, амал жоқ» дейді...

Бөліс күні мен Нұртазаның ас үйінен шықпай, шөке түсіп жатып қалдым. Ендігі қорыққаным — Мұстафа үйі жағынан шығатын айғай-шу еді. Мен ойлаған ем, «ашулы мінезді Мұстафа, өзгеге емес, үстіне тіккен үйін жығып бөлерде шыдамай жанжалдасар» деп, «Сілеусін мен Ұлтуған дауыс көтеріп жылар, мені қарғар» деп.

Олардың бірі де өйтпеген. Үйді жығарда жалғыз ауру Мұстафа ғана төсегінде жатып қап, өзгелері тысқа шыққан да, бөлшектеген құрым үйге, көз жастарын ғана төгіп үнсіз қарап тұрған...

Үй жығылып, ашық аспанның астында қалғанда Мұстафа көзінің жасы ақтарылған бейнемен басын көтеріп, теріс жайған қолымен, мені емес, Нұртазаны қарғаған...

Бөлістен кейін менің «қамқоршыларым» ауылнаймен ақылдасты да, «түбінде тұқым болар» деп ұрғашы тайыншаны ғана алып қап, сиырды ішіне қоса басқа мал-мүліктің бәрін сатты. Сондағы шыққан ақша — барлығы бір жүз жиырма сом. Осыдан жиырма сомды бөлісті «басқарушылар» өзара үлесіп алды да, жүз сомды «жылына он сом есім бересің» деп Өтей-Дәуіште Кәсен дейтін саудагерге тапсырды.

Ұрғашы тайыншаның не болған тарихын айтайық: Мен Мұстафадан бөлінген көктемде, біздің ауылға Әлти Көкенов атты милиционер бай келе қалды да, Шәйкен дейтін кісінің үйіне түсті. Орташа арық денелі, ашаң жүзді, селдір сақал-мұртты, ағы қанталаған кішірек көзді, жасы со кезде жетпістерді алқымдаған, тістері сирек, даусы барылдаңқырай сөйлейтін кісі екен.

Сыйлы қонақ келсе, қолынан ет асау — ауыл балаларының әдеті. Шәйкен үйінің қазан толы асқан сүрін көрген соң, піскен кезде, езге балаларға еріп, ет асауға мен де бардым. Ұзын ағаш астауға толтыра салған жылқының мүшелі семіз еттері қонақтың алдына қойылды. Қасында Нұртаза және Жаманшұбардың бірнеше атқамінерлері отыр.

Ет желіне бастады. Бұл — үйдегі кісілер тауыса алатын ет емес: қос қазылар, бітеу жаялар, басқа да сыбағалы мүшелер тұтас-тұтасымен жүр... Қонақ та, онымен дастарқандас адамдар да, біраз қаужалап алғаннан кейін:

— Балаларға ет асату керек, — деді Әлти.

— Сіздің бармағыңызды жалағалы кеп тұр ғой, хажы, — деді Нұртаза, жарамсақтанған дауыспен, — өзіңіз асатыңыз!

Әлти «оқасы болмас» деді де тамырлары білеуленген қолымен астаудағы туралған майлы етті алақанын толтыра көсіп ап:

— Кәне, келіндер балалар, шеттеріңнен! — деп, барған балаға асатып жатты. Етті асатарда «кім баласысың?» деп сұрап жатты.

— Кім баласысың?— деп сұрады Әлти, кезек маған келгенде.

— Мұқанның баласымын, — дедім мен.

— Мұқанның?! — деп ол аз кідірді де, — қай Мұқанның? — деп сұрады Нұртазадан.

— Мұқан правительдің... — деп біреу қалжыңдайын деп еді:

— Қойсайшы! — деп Нұртаза тоқтатып қойды да, — хажы, өзіңізге дәмдес ²⁴ болған Мұқанның баласы, — деді.

— Ә-ә!.. — деп, Әлти маған бір уыс етті ұстатты да, мен шегінгеннен кейін: «жақсы кісі еді бейшара, жұмысты адал істеуші еді, топырағы торқа болсын!» — деді.

— Со кісі сіздің үйге екі-үш жыл дәмдәс болды ғой, — деп сұрады біреу.

— Солай, — деді Әлти. — Менен жүздік шапты ғой ол. Бейшара бір жылы ымшық-шымшықтау боп ауырып жүрді де, жарты жүздігім со кісінің мойнында кете барды.

— Артынан төлеген жоқ па? — деп сұрады Нұртаза.

— Қайдан төлесін, — деді Әлти, — одан кейін жолығудың реті келген жоқ. Мойнына борыш боп кетті.

— Астапыралда, — деді Нұртаза, шошып кеткен боп. О, не дегенің хажы, Мұқан өлгенмен, оның дүниесі өліп пе? Бұ дүниедегі күнәсі де жетер бейшараның. Борышын төлейміз.

Со темада өзара біраз кеңескеннен кейін біздің ағайындар Әлтиге мен Мұстафадан алып шығатын ұрғашы тайыншаны бермек болды.

Тайыншаны сол арада біреу сатып алды да, ақшасын Әлти қалтасына салды...

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

КЕЗДЕСКЕН КӘСІПТЕР

ҰРЛАНҒАН ҚЫЗ

Кескін-кейпі, дене-тұлғасы бір-біріне ұқсас адамдар толып жатады. Бұндай адамдар әсіресе бір әке, бір шешеден туғандардан, олардың арасында егіздерден көп кездеседі.

Өмірде осындай кескіндес, тұлғалас адамдарды көре жүре, мен дәл Андрей²⁵ мен Сәдірбайдай бір-біріне ұқсаған адамдарды көрген емен!

Бұл екеуі — мен көрген кезде ақсақалды шал. Екеуінің де кескін бітімдері аумаған шербидің²⁶ короліне ұқсас. Екеуінің бойының биіктігі де, денесінің, толықтығы да, жауырынының кеңдігі де, бет пішіндері де, сақалдары да бір-бірінен аумайды. Аса бір жақын кісілер болмаса көлденең таныстардың, ешқайсысы бұл екеуін еш уақытта ажыратып көрген емес.

Ауыл адамдары оларды дене тұлғасынан немесе келбеттерінен гөрі киімдерінен таниды. Бір біріне аса ұқсастықтарын білгендіктен, олар киімдерін өзгеше киюге тырысады. Жұрттың көзі олардың өздеріне емес, киімдеріне тез үйренеді... Табиғатында жалғыз ғана айырмашылықтары — Сәдірбай «р» әрпін «ғ» қып сөйлейді...

Мен Мұстафаның үйінен бөлінген кезде Сәдірбайдың әйелі өлді. Өліктің қырқына шейін құран оқу — мұсылман дініндегі елдердің ол кездегі салты.

Әйелі өлген күннің ертеңіне Сәдірбай Нұртазаның үйіне келді. Сөз әлпетіне қарағанда, ол әйелін жақсы көретін адам сияқты, өйткені Нұртаза еске түсіретін сөздер айтқанда, Сәдірбай кеңкілдеп жылап алды да, көзін сүрткеннен кейін:

— «Құдығеттің, ісіне көнбесең де көнеғсін» деген сөз бағ ғой Нұртаза, — біг жақ қабығғам сөгіліп тұғған сияқты. Құдайдың құдығетіне қылағ амал нешік!..

Осылай біраз сөйлесіп отырғаннан кейін:

— Ал, Нұртаза, — деді Сәдірбай, — мен сенен Мұқанның баласын біздің бәйбішенің қығқына құған оқуға сұғай келдім...

Нұртаза сезге де келмей көне кетті, өйткені, Мұстафадан айырып алғанмен, мені қайда қоюға білмейді: өз жұмысына салуға да, біреуге жалдауға да әлі кішкентаймын, бос және бөтен баланың тамағын асырауға ауырсынады...

Сыпайылық білдірген түрде, Нұртаза:

— Қалай қарайсың? — деп менен сұрап еді, ол үйдің көзге түрткісін көріп жүрген мен ризаласа кеттім.

Еншілері бөлек Андрей мен Сәдірбайдың дәулетті адамдар екендігін сыртынан білетінбіз: екеуі де ақ үй тігетін, жататын, жылқылары торы-қасқалы келетін. Білетіндер екеуінде екі жүзден астам қой, қырық-елу сиыр бар десетін. Дәулеті солай бола тұра, естуімізше не қорқатын, не сыйлайтын адамы болмаса, Андрей мен Сәдірбайдың үйлері көлденең кісіге асты сараң тартатын, қара қазан адамдар. Жаманшұбарға олар басқа рудан көшіп кеп қоңсы боп отыр.

Олардың үй ішімен мен Сәдірбайдікіне барған соң ғана таныстым. Сәдірбайдың екі баласы бар екен бірі — бой жеткен қызы — Айгүн, бірі — он жастардағы ер баласы — Тастан. Ұлын Сәдірбай зарығып бертінде көріпті. Андрейде бала жоқ.

Сәдірбайдың үй іші жасаулы екен. Оның үстіне бой жеткен қызын да жасап, мүліктері мөлдіреп тұр. Айгүн талдырмаштау келген, орташа бойлы, ашаң, өңді, шешек дағы бар қоңырлау реңкті, бұйығылау біреу екен. Жасының шамасы со кезде 18—19 да болу керек. Ауқатты адамның қызы болғандықтан бір сыдырғы жақсы да киінеді екен: қос етекте қанипас көйлек, оның сыртынан жөнді-жөнсіз барқыт камзол, олардың өңірін толтыра, етегін айналдыра күміс қадайды, қысқалау шашына салпыншағы көп шолпы тағады, екі қолының да саусақтарын толтыра салған күміс пен алтыны аралас сақина, жүзіктер, оң жақ білегінде бұрамалы жуан күміс білезік, екі құлағында да салпыншағы көп, күміс сырға, басында үкілеген күндыз бөрік.

Біздің елдің әдетінде шешесі не әкесі өлген қаралы қыздың үстіне таққан күмістері мен басына қадаған үкісі және саусақтары мен құлақтарындағы әлем-жәлемдерін алып тастайды. Шешесі өлген бұл қыздың үстіндегі сәнге арналған бүкіл әлем-жәлемінен тек бөркінің үкісін ғана қырқып апты, өзгелері түгел.

Тастан еркелеу, шалдуарлау, ойынқұмарлау бала. Молдаға сабаққа бергенде, ол қашып оқымаған.

Сәдірбайдың үйі асты жақсы ішеді екен онысы тамақтан қоң-тораздау боп жүрген маған әрине жақсы. Ол үйге бара мен ілезде торалып, бұлтиып толыға бастадым...

Тойынбағанда ше, күн шығар мезгілде Сәдірбайға еріп барып, әйелінің қабырына «ясин» оқудан басқа, өлген әйелге шығаратын құранның бірнеше бетін күндіз бір мезгіл аударудан басқа, немесе кісі келгенде, я ас-аят оқудан басқа, менде ешбір жан ауыртатын жұмыс жоқ.

Менің құранды бірсыдырғы әдемі оқитын дауысым бар. Және мен молдама ұқсап, бар дауысымды құбылта, күніренте оқуға тырысам. Менің не оқып жатқанымнан хабары жоқ сауатсыз Сәдірбай:

— Қағағым, — дейді маған, — жағайсын. Нұртазаға да, саған да ғизамын. Егеғ өзіңнің, кеткің келмесе, бәйбішенің қығқы біткен соң да тұға беғ бүздің үйде!

Мен сол үйде тұра берер ме едім, қайтер ем, егерде «тышқан інге кіре алмай жүріп, құйрығына қалжуар байлапты» дегендей, өзім тиыш жүрсем... Тиыш жүрмедім мен. Өйтуіме Нәзір дейтін жігіт айыпты. Ол — орта дәулетті Тоғанас деген кісінің баласы.

Денесі де, кескіні де сұлу, әрі бұла боп еркін өскен Нәзір, бір сыдырғы әнші де, домбырашы да еді. Жаманшұбарда со кезде жігіт те, қыз да көп. Мал бағудан басқа кәсібі жоқ бұл ауылда жастардың ойын-сауығы жиі боп тұрады, сонда басқарушылары — Нәзір. Осы Нәзір, Сәдірбай үйінде жүрген мені бір күні қалың шліктің арасынан ұстап алды да:

— Кәне, отыр мұнда! — деп етегімнен басып қасына отырғызды. Балалармен ол қолын батыра ойнайтын жігіт те. Біз одан қорқатынбыз.

— Қалай, Сәдірбайдың үйі ұнай ма? — деді ол маған қылжақтаған кескінмен.

— Ұнайды, — дедім мен қипақтап, бұл сұрауды неге бергеніне түсінбей.

— Қалай, Сәдірбай сақ ұйықтай ма? — деп сұрады ол, кескінін құйқылжыта түсіп.

Мен расын айттым: неге екенін кім білсін, Сәдірбай сауатсыз адам бола тұра, түні бойы кірпік қақпай, әлсін-әлсін дәретке шығып, әлсін-әлсін намаз оқи береді, таңертең әйелінің қабырына барып, аят оқып қайтқаннан кейін ғана қалғиды. Нәзірге оны мен айтып ем:

— Әй, бокмұрын, — деді ол, ойнақы кескінін жинап ап, — расың ба, ойының ба? Өтірік айтсаң, ішке-ішке тепкілеймін, расыңды айт!

— Рас.

— Ендеше, сен сол қызға жолық, іңірде осы араға келіп кетсін. Айтасың ба?

Мен үндемеп ем:

— Осыдан айтпай бақ, желкеңді үзейін, — деді Нәзір, зілденіп, — айт, жаның барда; айтасың ба, жоқ па?

— Айтайын! — дедім мен ұрар деп қорқып.

Нәзірге берген уәдемді екі-үш күнге дейін орындай алмадым, бет-моншағым үзілмеген жас бала, батылым бармады. Бірақ Нәзірден құтыла алмайтын болдым. Қаншама қашқалақтайын десем де қапымды тауып ұстап алады да, неге сөйлеспейсің деп қыстайды.

Бір күні оңашалау мезгілде Айгүнге Нәзірдің сөзін айтып ем, ол әуелі:

— Не былшылдап отырсың өзің? — деп маған жекіп тастады да, мен соңынан қалмаған соң, — айтып қоясың, — деп былқылдап, — айтпаймын, — деп қарғанған соң, — жарайды, барайын, — деді.

Қыз бен Нәзірдің оңаша кездесуі мен айтпай-ақ тарап кетті. «Сенен тарады» деп мені Айгүн де, Нәзір де қысады. Амалың болса істе!..

Айгүннің қайыны — Жаманшұбардан бес-алты шақырым жерде, «Нұр» аталатын томардың жағасында қыстайтын, Шөгелдің Төрежаны дейтін әрі бай, әрі хажы адам екен. Төрежан он бес баласының бірі Махметке атастырыпты.

Қашан қызды ұзатып алғанша, әке-шешесінің ұлықсатынсыз есігін ашпау, ашқысы келсе қалыңмал үстіне қосымша айып төлеп ашу, — о заманғы ауыл күйеуінің салты. Бірақ қайын жұртынан біреу-міреу өле қалса, оған кеп бата оқу әдеті де бар. Бұндай жағдайда, күйеу қайын атасының өз үйіне емес отауына, отауы болмаса көршілерінің біреуіне түседі.

Сол дағдымен Махмет те келіп көрші үйдің біріне түсті. Күйеуді күтісушінің біреуі мен болдым. Сол міндетімді атқарып жүрген қаға-беріс шақта қасыма келген Махмет:

— Әй, бала, былай шығып кетші, — деп мені жағамнан ұстап алысырақ жерге апарды да, Нәзір мен Айгүннің жайын сұрай бастады. «Мен түк те білмеймін» деп танып ем, кімнің соншама бақылап жүріп түгел дәттеткенін кім білсін, Нәзір мен менің бұл темада алғаш сөйлеуімнен бастап, барлық болған оқиға Махметтің алақанында екен.

Мен сонда да «білмейміннен» танған жоқпын. Мені мыти ұстаған және боқтай сөйлеген қалпына қарағанда, «сорым енді қайнаған болар» деп-ақ тұр ем, сыр тарта алмайтынын білгендей Махмет қатаң үнін жуасытты да:

— Ел арасында осындай бір есек қашқан соң, — деді мені босатып, — жай анығын ғана білейін деп ем, менен несін жасырасың? «Қымызды кім ішпейді, қызбен кім ойнамайды» дегендей, менің, қалыңдығыммен де Нәзірдің ойнап, күлуі мүмкін. Сөйтті екен деп, мен қалыңдығымнан безер деп отырмысың? Бәрібір, алам оны. Сенен, жәй, расын ғана білейін деп ем де... Айтпасаң мейлің білсін... Мойныңа алғаныңды көріп отырмын... Маған ол да жетеді...

Солай емексіте сөйлеп отырып, ол маған расымды айтқызып қойды...

— Расынды айтқаныңа тәңір жарылқасын, — деді ол маған, — бұл кеңес осы арада қалсын. Сен де, мен де аузымыздан шығармайық...

— Жарайды, — дедім мен.

Кешікпей ауыл Досқа қонды, жұрт «Жапырақ базарына» жүре бастады. Баласы Тастанды алып Сәдірбай да, асыранды баласы Жақыппен Андрей де аттанды... Біздің төрт ауылда әйелдер мен балалардан басқа жөнді адам қалған жоқ. Сәдірбай үйінде қызы мен екеуіміз ғана қалдық. Тек, кешке ғана Жақыптың әйелі кеп қонады...

Бір күні түнде шырт ұйқыда жатыр ем, әлдекімнің «ойбай!» деген, қатты дауысы оятып жіберді. Көзімді ашып қарасам, адалбақанға ілулі тұрған шам жанып қапты, үйдің ішінде танымайтын бірнеше еркек жүр, бәрінің де түсі суық!.. Қамшы көтерген біреуі Жақыптың, босағаға тығылған үрейлі әйеліне төніп тұр, біреулері көйлекшең қызды ортаға алып киіндіріп жатыр!.. Біреуі маған да қамшы үйіріп: «Жат, өлмейін десен!.. Дыбысыңды шығарма!» деп жекіп қойды, бүркеніп жата қалдым... Көрпенің бұрышынан сығаласам: Айгүнді қоршаған жігіттің біреуі — оның күйеуі Махмет!..

— Сен ғой, Тоғанастың Нәзіріне тием деп ойладың, жүзі қара! — деп тұр ол қалыңдығына, — қалыңмалыңды мен берейін де, қызығыңды біреу көрсін!.. Әкең неге созғылап жүр десем, осы екен ғой ойыңда. Қызын сатып қоңсы болған екен ғой Жаманшұбарға!..

Амалсыздығын білгендей, не айыбын мойнына алғандай, немесе зәресі ұшқандай, Айгүнде үн жоқ...

Ауылда қауіп күтер адам жоғына көзі жеткен күйеу мен оның қосшылары, Сәдірбай үйін еркін жайлады: қорқытып еркіне көндіріп алған қыз бен жеңгесіне сандық атаулының бәрін аштырып, бума атаулының бәрін шештіріп, қыздың жасауына арнаған да, арнамаған да іске татырлық мүліктің бәрін алды. Сөйтті де Жақыптың әйелі мен мені «ауылға хабар айтып қояр» деп қауіптенгендей қол-аяғымызды тас қып байлады. «Бақырмасын» дегендей, әйелдің аузына қойдың бір уыс жүнін кептеп тықты. Маған оны істеген жоқ... Сөйтіп олар қызды алып кете барды...

«Жапырақ базарынан» қайтқан Сәдірбайдың ойынша: Махмет пен қыздың арасында сөз тасыған, екеуін байланыстырған мен болдым, ол:

— Көгінбе, көзіме, қапығ!.. Жоғал, аулақ!.. — деп мені үйінен қуды да жіберді. Амалсыздан, мен тағы да Нұртазаның үйіне бардым...

ОРЫСТЫҢ ӨНЕРІ ТУРАЛЫ

Бұрын көрмеген жаңалық болып қалды. Нұртаза Жапырақтың базарынан кішірек екі доңғалағы, ұзын жетегі бар, оң жағында қалқиған ара тісті бірдемесі бар, темір арба әкелді!.. Көрмеген «арбаның» маңына жұрт үймелей қалды...

— Бұл не? — деген сұрауға:

— Машина, — деді Нұртаза салмақтанып.

— Неғылған машина?

— Шөп шабатын.

— Кәдімгі жерге шыққан шөпті ме?

— Жерге емей, көкке шыққан шөпті шабады дейсің бе?

Бұған дейін менің машина атаулыдан білетінім «компания зингер» аталатын іс тігетін машина ғана. Енді шөп машинасы да келді. Оған ауыл қалай таң қалмас, мен қалай таңырқамаспын!..

Шөп машинасын қоршаған жұртқа: «Былайша майлайды, орағы мынау, Оны былай көтеріп, былай түсіреді... бірін бірі айналдыратын тетіктер мыналар... ат жетекке былай жегіледі, орағы былай қайралады...» деген сияқты сөздерді айтып, қырма сақалдау, мен танымайтын қара бұжыр жігіт тұр. Оның сөздерінен жұрттың не ұққанын қайдан білейін, мен өзім түк те ұққан жоқпын. Қайдан ұғам: машинаның іші де, сырты да бытықы-шытықы, бірі мен бірі тістесіп жатқан ірілі-ұсақтылы доңғалақтар!..

Танымайтын жігіттің аты Бекқожа екен. Нұртazаның айтуынша, рулы елде шөп машинасының тетігін білетін жалғыз сол ғана, сондықтан оны мына шөп машинасы өз адамдарына үйретуге жалдап әкелген...

Жұрт машинаны төңіректеп отырысты. Со кезде жасы сексеннің мол ортасына кірген Сақтар қарт «езгенің бәрін шығарып болып еді бұл орыс, енді шөпті де машинамен шаптыратын болды-ау!» — деп бір қойды.

— Рас! — десті көпшілік.

— Біздің қазақ баяғыда тіпті қараңғы екен-ау, — деді Сақтар, — қараңғы емей немене, бір жылы қызық болды: Ауыл «Қараағашта» отырған кез. Жансүгір аулының бір қызы ұзатылып, той боп жатыр. Қыз-бозбала сондамыз. Осы Еменалының, — деді ол, қасында отырған, менің әкеммен немере, жасы алпыстардан асқан адамды нұсқап, — со кезде орыс арасында көп боп, тілмәш аталып жүрген кезі. Бүкіл Сибанда одан басқа

орыс тілін білетін жан жоқ...

— Сонымен, — деді Сақтар аз кідіріп — Жансүгір аулындағы ойын қызып жатқан түні, Құтырлағаннан Еменалы келді. «Сендерге бір сиқыр көрсетем» деді ол, ауылдың қыз-бозбаласына. Жұрт «не көрсетесің?» дегенде, алақанымнан от шығарам» деді Еменалы. Еменалы «нанбасандар далаға шығып көріңдер» деген соң, дүркірей шықтық. Бізден бөлінген Еменалы, алысырақ жерге барып отыра кетіп еді, екі алақанының ортасынан от жарқ ете қалды... «Япырай, мынау не сұмдық?» деп шу ете түсті қыз-бозбала. «Рас па екен?» деді Еменалы, біраздан кейін қайтып кеп. «Рас» дедік. біз Еменалы отты алақанында бір емес, әлденеше рет жандырды. «Қалай жандырасың?» деп сұрап ең «ақы бермесендер айтпаймын» деп бұлданды. «Ақынды ал!» деп жалындық. Сонда Еменалының сұраған ақысы — андаған қызының аузынан сүйгіздік. Содан кейін білсең, әлгі жарқылдағымыз өзіміздің қазіргі сіреңкеміз екен!..

Сақтардың бұл әңгімесін тыңдаушылар ду кеп күлісті.

— Несіне күлесіңдер? — деді Сақтар, — со кездің жұрты осы кезден ақылсыз деп отырсыңдар ма? Көрмегенін қайдан білсін олар. Русия жұртына қосылғанша, шақпақтан басқа от тұтанатын нәрсе көріп пе еді қазақ? Бүгін бәрің шөп машинасына таңданып отырсыңдар. Ертең сендер қартайғанда, бұдан да зор машина шығады, со кездің жұрты сендерге де күлмесін қайдан білесің!..

— Рас-ау, — деді Сақтармен құрбылас, дауысы дірілдей сөйлейтін Түрке, — Көрмегенге бәрі жат екені рас, самауыр деген осы күні үй басы бар. Оны қазір кім қайната білмейді. Осы самауыр да елге алғаш келгенде қызық болғанын көзіміз көрді.

— Біздің бала кезімізде, — деді көп сөйлесе шаршап қалатын Түрке ентіге, сөзін бөле сөйлеп, — жұрттың, шай қойып ішетін ыдысы домалақ тасқұман болатын.

— Кәдімгі тастан жасаған құман ба? — деп сұрады біреулер.

— Жоға, тәйірі, — деді Түрке, — шойын құман. Бірақ ауырлығы тастан кем болмайтын, сондықтан «тасқұман» қойған ғой деймін атын.

— Біздің бала кезімізде, — деді Сақтар, — қойшылар далада шақпақ тұтатып, от жағатын еді де, тасты қыздыратын еді. Саптыаяққа сауған қойдың сүтіне қызған тасты тастап жіберсе, сүт бұрқылдап қайнар еді. Мұның атын «тасқорық» деуші еді. Қойшы сүтті солай пісіріп ішер еді, соған қарағанда бұрын сүттің өзін «тасқорықпен» қайнатып ішпеді ме екен жұрт?..

— Болса болар, — десті әркімдер. — Өнер-білімі жоқ, көшпелі ауылда, не болды десең де сияды...

— Көлденең сөзді қоя тұрындаршы, әлгі самауыр кеңесін естиік, — деді біреу.

— Ия, ия, соны естиік, — деп шуласты көпшілік. Түрге кеңесін қайтадан бастады:

— О заманда бүгінгідей іргеде тұрған базар жоқ та. Былай шықсаң, — деді ол қолын шығысқа қарай сілтеп, — барар базарың, — Қызылжар, бұл арадан ол екі жүз шақырым, былай шықсаң, — деді ол қолын солтүстікке қарай сілтеп, — барар базарың — Қорған оның да алыстығы Қызылжардай. Былай шықсаң, — деді ол қолын батысқа қарай сілтеп, — барар базарың — Орынбор, ол бес жүз шақырым...

— Көріп келгендей соғуын қарашы, өзі соның біреуіне де барған жоқ, — деді Сақтар, аузындағы кеңесін Түркенің бөліп әкетуін қызғанғандай.

— Со базарларға, — деді Түрке ендіге түсіп, — о кезде Есенеі сияқты, кешегі Итемірдің Күзембайы сияқты, болмаса Есілбай, Қосақбай сияқты байлар болмаса, не солардың сататын малдарын айдап баратындар болмаса, ешкім бармайды.

— Әрине, — дейді көпшілік, — жүздеп, мыңдап мал айдағандар болмаса, аз малмен кім барады сонша алысқа... Бірен-саран малды айдауға атын қимайтын да шығар.

— Әрине, — дейді Сақтар. — Бұл маңайдың бестеп, ондап сататын малын ол кезде, кешегі Шопанның Қосщығұлы сияқты, болмаса Барлыбайдың Итемірі сияқты ақшасы барлар сатып алатын да, алыстағы базарға айдайтын....

— О-оу, қайдағы жоқ кеңесті айтып, самауыр жайын естіртпей қойдыңдар ғой, — дейді әркімдер.

— Соны естиік, — деп шулайды көпшілік.

— Есенеі үйі о кезде тіпті алыстағы базарға кетеді, — дейді Түрке, — «Мәкәржа» деген жерге!

— Онысы қай жер екен? — деген сұрауға ешкім де жауап бере алмайды. Тек қана «сондай бір қала болу керек», өйткені:

«Бай адам Мәкәржада²⁷ қылар ауада

Басынды қарап жүріп салма дауға».

— деген өлең болушы еді ғой, Мәкәржаны көрмесе, ондай өлең қайдан шығады, — десті көпшілік.

— Бір жылы, — деді Түрке, — Есенеі үйі Мәкәржаға апарып үш жүз ат

сатып қайтады. Жігіт боп қалған кезіміз, базаршыларға амандаса барсақ қызық боп жатыр екен: Есенеі Мәкәржадан самауыр әкепті. Бұл елде одан бұрын самауырды, көрмек түгіл естіген де адам жоқ екен. Жұрт көреді де танданады. Жұртқа көз қылғысы келе ме, болмаса, сатып алған жерде сұрамаған ба, оған суды қалай құйып, отты қалай тұтатуды ешкім білмей, Құтырлағандағы орысқа кісі жіберіп, жылқының бір құнанына жалданып келген орыс, көрсетіп береді!.. Мен осы қызықтың үстінен шықтым...

Демігуі күшейіп кеткен Түрке ар жағын айта алмайды...

— Одан да қызық болған, — деді Нұртаза басын көтеріп ап, — сендер, сіренке, самауыр сияқты көр-жерді айтып отырсыңдар, пойыздың қалай келгенін естідіндер ме?

Жоқ естіген жоқпыз, — десті әркімдер.

— Естімек түгіл со пойызыңды күні бүгінге шейін көбіміз көрген де жоқпыз, — дейді біреулер.

Көрмесендер айтайын, — дейді Нұртаза, — оған биыл жиырма үш жыл болу керек. Барыс жылы ғой деймін Горсанға еріп Қызылжарға бара қалдым. Қызылжар іші у-ду... «Не болды?» деп сұрасақ, пойыз келгелі жатыр екен. Бұған дейін мен пойызды естіген де, көрген де жоқпын. Қызылжарға жақындаған кезде, алдымыздан жол сияқты қатар созылған екі темір кездесті, «бұ не?» деп сұрап ем, «пойыз келеді дегенді естіген жоқ па ең?» деді Торсан. «Пойыз не?» деп сұрадым мен. «Атсыз жүретін арба» деді Торсан, — біріне бірі тіркелген көп арба, және біз жегетін арба сияқты емес, үлкен арбалар!.. Ол арбаларды парауыз дейтін, отпен жүретін арба сүйрейді оның артына тіркейтін арбаларды — «бәгөн» дейді...

— Торсанның ба білмейтіні жердің астында екен-ау! — деп қайран қалысты көпшілік.

— Сонымен, — деді Нұртаза, — пойыз келеді деген күні бүкіл Қызылжар халқы келіп тоқтайтын жеріне жиналды. Ол араға салынған үйдің атын бағзал дейді екен. Бағзал жанында жұрт күтіп тұрғанда, гүмпілдеген зор дыбыс шықты. Бәріміз аңырайып қарай қалсақ, төбесінен будақтап түтін атқан зор арба келеді!.. Жұрт сескеніп шегіне берді... «Парауыз осы» деді менің қасымда тұрған Торсан... Парауыз жақындап қалды. Артына қарасақ ұбақ-шұбақ тіркелген көп арба, және арбалардың үлкендігі екі бөлмелі ағаш үйдей...

— Япырай, тіпті үлкен болады екен ғой! — десті көрмегендер.

— «Пойыз» дегеніміз осы екен — деді Нұртаза, — пойыз қасымыздан ете бергенде, парауыз ақырып кеп қалды... дауысы мұндай қатты болар ма, күннің күркірегенінен бір кем емес!.. Жұрттың құлағын керең қып жіберді...

— Жүректері жарылып кетпегенін айтсайшы! — десті әркімдер.

— Әр арбасына қанша жүк кетеді? — деген сұрауға:

— Қырық-елу аттың, жүгі салынады екен! — деп жауап берді Нұртаза.

— Сонда неше арба тіркеледі екен оған? — деп сұрасты әркімдер.

— Жиырма шақты арба, — деді Нұртаза.

— Япырау, сонда неше аттың жүгін сүйреген болғаны?! — деді көпшілік.

— Нұртаза — есепке жүйрік адам. Ол күбірлеп ішінен есептеп алды да, «тыңдаңдар!» дегендей кескінмен, төңірегіне қарап ап:

— Мың атқа жақын, — деді.

— Астапыралла, — деді көпшілік. — Әлтидің жылқысы болмаса, көлік жетер дүние емес қой мынау. Не артады екен соған?

— Жүк артатыны да болады екен — деді Нұртаза, — кісі мінетіні де болады екен.

— Сонда, қанша кісі сияды екен? — десті әркімдер.

— Кісі мінетін он шақты бәгән болады екен. Әр бәгәнге жүзге жақын кісі мінеді екен...

— Апырау, сонда, мыңға жақын кісі кеткені-ау оған! Ішіне біздің Жаманшұбар жүк болмайды екен-ау, оның!..

— Қайдан жүк болады, — десті әркімдер, — Жаманшұбарыңда елу-ақ үй бар, орта есеппен әр үйде бес-ақ жан бар десең барлығы екі жүз елу-ақ жан.

— Ендеше бір пойызға төрт Жаманшұбар сияды екен?

— Сонда жүрісі қалай екен? — деп сұрады көпшілік.

— Шапшаңдығын сұрайсың ба? — деді Нұртаза.

— Әрине.

— Сағатына қырық шақырым алатын көрінеді.

— Сағат дегенің биенің бір-ақ сауымындай уақыт қой. Қырық шақырым дегенің осы арамен Есеней ауылындай. Сонда биенің бір сауымында Есеней аулына барып қалғаны ма?

— Әрине,— деді Нұртаза.

— Апырай, мынау керемет екен ғой! Бұл жүрісімен не шыдатады ол!

— Әй, қызық қылғанда, өзін біздің Жаманшұбар мен Достың арасына салып алар ма еді, көшкенде арбаны сиырға, өгізге жегіп әуре-шікіре боп жүргеннен?

— Оттапсындар, — деп кекетті біреу, — күшің келе ме? Оған сенің бүкіл Жаманшұбарыңның да малы жетпейді.

— Ендеше, одан өгізіміздің өзі жақсы, — деп қалжың айта бастаған жұртқа:

— Өгіз қайдан жақсы болсың— деді Нұртаза. — Қолың жетпеген соң айтасың да. Қызылжарға барғанда сұрастырсак, Ганшин сияқты байлардың жалғыз тас үйіне, біздің елдің ең байы деген Әлтидің барлық малы жетпейтін көрінеді. Сөйтіп отырып, біз де елміз, жұртпыз дейміз, Неміз ел біздің? Ең аяғы үйіміздегі ыдыс-аяғымызды істеп алу қолымыздан келмейді. Өнердің бәрі кент жұртында.

— «Кент жұрты» деп отырғаның орыс қой, — дейді Сақтар, — өнер-білімнің бәрі орыста. Біз орыстың өзіміз көргенін ғана айтып отырмыз. Көрмегеніміз қанша!..

— Сенің көргенің мыңнан бірі ғана, — дейді Еменалы,— Қорған, Қызылжар сияқты қалаларға барып көр, орыс жасаған өнердің кереметіне көзің тұнсын!..

— Қорған, Қызылжарың, Петербор, Мәскеудің садағасына да тұрмайды деседі ғой, — деп келе жатқан біреуді Еменалы тоқтатып қойып:

— Алысты қоя тұрып, үйіңнің іші-сыртына үңілші, — дейді оған, — сонда не көрер екенсің.

— Не көрем? — дейді анау, сұрауға түсінбегендей.

— Үйіңдегі төсек-орынына, киім-кешегіңе, ыдыс-аяғыңа, аспап-сайманыңа, өзге мүлкіңе қарашы, орыстың өнерінен тумаған нең бар екен!..

— Бәрі орыстікі екені рас, — дейді Сақтар, — киіз басу, шекпен тоқу, қазақ арба жасау, үйдің сүйегін жасау сияқты ертеден келе жатқан азын-аулақ қол шеберлігі болмаса, зауыт, пәбрік деген қазақта болған емес қой.

— Үйің ше? — дейді Еменалы Сақтарға, — естуімізше, біздің әкелеріміз, бер жағы — осы отырған өзің жаз түгіл қыста, кигіз үйде туып өсіпсіндер...

— Рас, — дейді Сақтар, — қысқы үйді, қора-қопсыны қазақтар біз

есімізді білгеннен бері ғана сала бастады...

— Кімнен үйреніп? — дейді Еменалы...

— Әрине, — орыстан! — дейді Сақтар.

— То-то есть! — дейді Еменалы. — Бұл орыстан үйренуіңнің басы ғана. Әлі одан үйренетінің кеп!

— Сен айтпай да, үйренеміз, — деді Сақтар. — Біз түгіл, біздің аталарымыз да осыны ойлаған...

— Ойлағанда не істеген? — деп жымиған біреуге:

— Тәй, қылжақты қоя тұр! — деп Сақтар ақырып тастайды да, жөніне көшеді, — ойлағаны емей немене? — дейді де, орысқа паналайды. Орыс оны құшағын жайып қарсы алады. Сөйтіп татулықта тұрып, орыстың өнерінен үйренуге кіріскен көшпелі қазақты, кеше біздің бала кезімізде әуелі Абылай баласы Қасым одан кейін оның балалары Кенесары, Наурызбай орысқа қарсы көтерем дегенде, аталарымыз көтерілді ме?

— Ермек түгіл, Кенесарының өзін бұл маңайдан қуған жоқ па! — дейді Түрке. — Өзіміз соның ішінде болдық.

— Аталарымыз осыны неге істеді? — дейді Сақтар, — орыспен тату тұру, оның өнерінен үйрену пайдалы екенін аталарымыз білді... Олар өздерінің ғана емес, -болашақ «қарақазақ сары баланың» қамын ойлады.

— Со болжалы келді, — дейді Еменалы, — жылдан жыл орыстың өнер, біліміне жақындап келеміз... Әлі аларымыз көп...

— Рас, — дейді көпшілік, — орыстың өнеріне еркін кіреміз десек, балаларды орыстың оқуына беру керек сияқты...

Осы бір кезде аспанды торлаған бұлт сиреп, күн қызып кетті де, Нұртаза жиналған көпшілікті сусындауға үйіне шақырды. Нұртazаның үйі со кезде отызға жақын бие сауатың үйінің оң жақ босағасында үлкен қара саба илеп тұратын.

Жайшылықта сараң, Нұртаза бірінші рет машина сатып әкелгендіктен бе әйтеуір үйіне кірген көпшілікті қымызға еркін қандырды. Содан кейін шоп машинасын жүргізіп көрмек боп бәрі далаға шықты...

Ұмытып барады екем, Нұртаза үйінің қасына көпшілік жиналғанда, со сияқты бір жиын, бізге көрші Жансүгір ауылындағы Тоғанас үйінің қасында да топталған. Көпшіліктің сөзінен Тоғанастың Қанапиясы да шөп машинасының біреуін сатып алғанын естігем.

— Бірақ, — деген Нұртаза — Қанапияның машинасы біздің машинадан

кішкене. Біздің машина — он сегіз тісті «Махкормик», оның машинасы — он төрт тісті «Диренг».

Нұртазаның машинасына аттар жегіліп жатқанда, біреу тұрып:

— Қанапияға да кісі жіберетін екен оның машинасын да осында алдырып, екеуін қатар жіберіп көретін екен — деді.

Осыған пәтуа қойып Қанапияның машинасын да шақыртты.

— Бұ машиналарды Жайықпай көлінің бер жағындағы дөңнің қауына саламыз,— деді Нұртаза.

— Қауға шалғы өтуші ме еді? — деген біреуге:

— Қол шалғы деп отырмысың, — деді Нұртаза.— Қайда апарып салсаң да, қақалмайды, бұл.

— Егер де қауды қырқатын болса, жердің түгін өрттей жалайды десейші, мұны! — десті көпшілік.

Атқа жегілген екі машина да Жайықпайдың дөңіне қарай тартты. Ауырып төсек тартып жатқан біреу болмаса, жүруге жарайтын адамнан машинаға ермеген жан қалған жоқ. Шұбаған жұртты соңына ерткен машина Жайықпайдың дөңіне шыққан соң:

— Ал, енді, орағын жібереміз, — деді Бекқожа. — Ол кез келгеннің бәрін қырқады, адамның да, малдың да сирағын қырқып кетеді. Түсіп қала көрмендер бірің, кейін тұрыңдар!..

Көпшілік шегіне берді... Машина жөнеле берді... Неше жылғы қауы тұтасып, қап-қалың боп ұйысып жатқан жердің шөбін машина өткір ұстара алған шаштай қырқа жөнелгенде:

— Алла, алла!!.. — деп шу ете қалды жұрт!

Жерді алыстан орап, бірінің артынан бірі жүрген машиналар да қайтты. Машина екінші жол тартқан кезде ғана, бойы үйренгендей болған жұрт, артынан шұбыра бастады. Сондағы сөзі:

— Шіркін, мүлік-ақ екен ғой, мынау! Баяғыдан бері осыны алсаңшы. Он кісінің шапқанын бір өзі шабар мынаның!..

— Он кісің не, жүз кісі десейші! — десті әркімдер.

— Жүзің не, мың кісі десейші! — десті біреулер.

— Ендеше, осыны бәріміз де алайық,— деп қуланған біреуге:

— Аларсың атаңның басың — десті егіншілер, — Нұртазаның қаншаға алғанын естідіндер ме?

— Жоқ.

— Екі жүз елу сомға!

— Алады екенсің атаңның басың — деді біреу кекетіп, — қойдың әулиесі — үш сом. Сиырдың әулиесі — жиырма сом. Жылқының әулиесі — елу сом. Сонда қанша мал кететінін шамаладыңдар ма бұған?

— Ім-м-м-м, — деді біреу, — бір адам у сеуіп қасқырға қойдың құйрығын тастаған екен дейді. Саған қасқыр кез боп: «Бұ не деген батпан құйрық, далада тегін жатқан құйрық!» — деген екен дейді. Сол айтқандай, «машина, машина» дегенде, тегін жатқан бірдеме екен десем, мынауың күші бар байларға ғана арналып шыққан бірдеме ғой!..

«Байға» демекші, — деді біреу, — мен естідім, «осындай машинаның Өлти онын алып келіпті» деп.

— Апырау, қай жерге салады екен ол машиналарды? — деген сұрауға:

— Осы маңай кең жайлау емес пе бос жатқан, — деп жауап берді біреу — жері қалың қау емес пе?

— Онда мал оттайтын да түк қалдырмайды десеңдерші.

— Қалдырмаса қалдырмасын, — десті әркімдер, — биыл қалмаса, ендігі жылы шығар шөп. Өрттен басқаға пайдасы жоқ қалың қауды қырқып тауыссын қайта...

— Машина алуға көбіміздің күшіміз келмейтіні рас, — дейді Еменалы, — бірақ, біз де күдер үзбейік. «Үмітсіз — шәйтан» деген. «Көрінгеннің алыстығы, жоқ» деген...

— Оны алғанда айтарсың! — деп Нұртаза, машинасының артынан жүріп кетеді, көпшілік тоқтайды...

— Қолымызға бұл машина я түсер, я түспес, оны келешекте көрерміз, — деседі көпшілік. — Бірақ, өнер-ақ қой, шіркін! Орыстың өнері ғой, бұл!.. Шіркін, орыс өнерлі-ау!..

* * *

Жаманшұбарлықтардың тілегі қабылданғандай, оның ескі жұртына 1953 жылы Докучаев атына қажетті машиналардың бәрімен қаруланған тың совхозы орнады. Сол жұрттың үстінен Қорған-Пески (Есіл) аталатын тың темір жолы тұрды. Мен сол жолмен апарып, арманда өлген бейшара әкешемнің жер болып кеткен қабырларының үстіне, Москва шеберлігінде

қара түсті граниттен әдемі жасалып, алтынмен аттарын жазған құлпытас орнатып, шойыннан құйылып, қазақ оюлары түрінде әшекейлеген шарбақпен қоршаттым.

Рақмет, Жаманшұбарға да өнер-білім ошақтарын орнатып, бар байлығын іске асырған Советтік құрылысқа!..

ҚАНАПИЯНЫҢ ҚАЙРАТЫ

Менің шешем әнші болған кісі деседі. Оның шет жағасын өзім де көрдім. Жастық шағында оның өлеңді ерігіп те айтуы мүмкін. Мен туғаннан кейін ерігетін уақыты болған жоқ. Одан кейінгі өмірі жылауда өтті. Сөйте тұра ол, кейбір күндері, әсіресе түн мезгілінде, мұң мен зарын күңірене, көзінен жасы ақтарыла, әндетіп айтып отыратынын талай естігенім бар. Ері өлгеннен кейін ол көбінесе, Ұлтуған мен мені екі қолымен құшақтай, бауырына басып отырып айтатын еді. Сонда, менің сәбилік сезіміме, оның қайғы-зарының ащы уынан көрі, ашық, әдемі дауысының тәтті сазы көбірек ұялайтын. Мен оны, кейде:

— Бәже, маған ән үйрет! — деп қысайтынмын. Ол маған:

— Күнім-ау, неме жетісіп ән айтам? Жай, зарды төккелі отырған күңірену ғой, бұл! — десе, мен еркелігіме бағып:

— Үйрет, деймін, Бәже! — деп қыстайтынмын.

Еркеліктің аяғы жылап қыстауға айналған соң, басқаша уатудың, ретін таба алмаған соң «ал айтайын» деп, Бәжем ақырын ғана сыңсып, әлдене бір әндерді айтатын. Олардың құлағыма жаққанын мен қайталап айтқызатынмын. Бірақ, тым кішкене болғандықтан, кейбіреуін ғана ұғып, көбін ұқпайтынмын... (Кейін білсем, шешем ән айт, немесе үйрет дегенмен, шешем менің ырқыммен ән айтқанда, оған көңіл бөлмеген сияктанып отырғанмен, шешемнің аузынан шыққан ән мен өлеңнің бәрі Ұлтуған қағып ала береді екен. Сол әндерді Ұлтуған бой жеткен кезде айтып та жүрді. Мұстафаның әйелі Сілеусін, шешемнің немере сіңлісі. Ол бертінде маған: «Бәжең қыз күнінде атаққа шыққан әнші еді» дейтін). Менің есімде шешемнің тек екі-ақ әні қалды, бірі — қайырмасы «аххау кідік-ай, Әміркан шірік-ай!» деп бітетін «Кідік-ай», екіншісі, — қайырмасы — «ау, уәй, Шірәйлім қой кетті, жалаң қабат шапаннан, шапаннан жаңбыр етті!» деп бітетін «Шірәйлім».

Мұстафа қызық кісі еді. Жас шағында ол әнші, серілеу жігіт болған. Бертінде, ишанға қол тапсырып пірәдәр болғаннан кейін ол әнді қойған. «Шәйтанның ісі» деп, ол үйіне домбыраны да жолатпайтын. Үлкен ұлы Қамза үйіне алып келген домбыраны ол сындырып отқа да жағып жіберген. Содан кейін балалары оның алдында әндетіп үн шығаруға да, қолына домбыра ұстауға да қорқатын...

Сөйтетін Мұстафаның, кей күні, іңірде, ауыр сырқаттан тыныстаған бір минуттерінде, ән сияқты, жыр сияқты бірдемені мұрнынан мыңғырлайтыны болатын. Оның не екенін балалары батып сұрай алмағанмен, өзімді алдында еркіндеу ұстайтын мен сұрап, баста күмілжігенмен артынан шынын айттырғам... Ол расында өлеңші, әнші боп

шыққан...

— Үйрет! — деп қыстағам мен оны, сырын біліп алғаннан кейін. Басында ол тартыныңқырап жүріп, мен жалына берген соң:

— Үйретейін, бірақ ешкім оны білмейтін болсын! — деген... Ақырын дауыспен оңашада үйретпек болған кейбір әндерін мен қағып алғанда — Ұлы атасы Шүкейге тартады екен Шәкіжаным! — деп қуанатын Мұстафа.
— Ол ақын да, әнші де, домбырашы да болған!..

Мұстафаның барым үйрене алмай араздасып шығып кеткен соң, менің айналдыратыным, — әкемнің немере інісі Қасым болды. Зор денелі, зор мұрынды, үлкен көзді, сұйық ұзын мұртты ол ән айтпайды, тек домбыра мен қобыз тартады. Жуан саусақтарының, саласы табан қарыс бола тұра, домбыраның, пернесін басуға епті-ақ. Ал, бұл маңайда қобыз шала білетін кісі жалғыз сол. Біздің төртінші атамыз Байбарақ бақсы болған деседі. «Ол қобызын бәйгеге қосады-мыс», «бір жолы қобызы байлап кеткен бәйтеректі қопарып, бәйгенің алдында келіп-мыс». Қобыз тартуына және түсінің суықтығына қарап, жұрт Қасымды да «атасына тартқан, бұған бойын күтпеген соң аруақ қонбай жүр, әйтпесе бұл да бақсы болар еді» деседі.

Қасымның түсі өзгеге суық болғанмен, маған суық емес. Туыс көре ме, әлде жетім деп аяй ма, үйіне барып домбыра, не қобыз үйрет десем, домбыраны білгенінше үйретеді де, «қобызға қарағайдың шайыры жоқ, онсыз шек орнына тағатың жылқының қылы сөйлемейді» деп, оны үйретпейді...

Сонша соңына түскендіктен, Нұртазаның үйіне барып тұрған кезде, мен тәп-тәуір домбыра тартам, ептеп ән де айтам. Бұлай бейімденуімді Нұртаза ұнатпайтынын көрген соң, оған білдірмеуге тырысам... Бірақ сөз түріне қарағанда ол білетін сияқты...

Нұртаза басында «әулекіленбе, ән-күй сенің не теңің!..», «кұраң кітапты көп қара!..» деген сияқты ақылды жеңіл үнмен, сыпайы ажармен айтып жүрді де, мен оған тиыла қоймаған соң, бір күні алды да ұрысты.

— Сен оңсаң, мен мына пұштиған мұрнымды кесіп берейін, — деді ол, — өмірде оңбайсың, сен. Оңатын түрің жоқ. Қайдан оңасың: молда бола ма деп сүйреп ем, сиыспай қайтып келдің.— Молда болсаң ғой, таза орында отырасың, таза тамақ ішесің, құдай сені оған итермей тұр!.. Итерер еді, маңдай сорың бес елі болмаса... Домбыраға, өлеңге әуес дейді, сені... Ол — сенің не теңің. «Асық ойнаған азар, топ ойнаған тозар, бәрінен де қой бағып, көтен жеген озар» депті. Салдық не керек сағаң өлең не керек сағаң күн көруіңді ойласайшы!..

— Енді жұмысқа салудан басқа, сені қояр орным қалған жоқ, — деді ол, тағы біраз жерлеп ап, — шөпке машина шығарғалы жатырмын, машинаға парлап атан өгіз жегеміз де, алдында бастап отыратын ат саламыз. Сол

аттың басына мінесің. Жаның қиналатын жұмыс емес, қалай қарайсың? — деді.

— Жарайды,— дедім мен.

Шел шабуға аттандық. Жеті кісіміз: машинаны жүргізуші — Бекқожа, Нұртазаның жиені Бірәлі, баласы Мырзағазы, пайға қосып алған — Тышқанбайдың Ахметі, машинаға көлік қосқан — Шәйкең Нұртазаның екі малшысы және мен.

Дос пен Жаманшұбардың арасында шөптен басқа өсімдік шықпайтын жап-жазық кең дала жататын, бетіне жүндес қойдың жабағысындай ұйысып қалың, қау шығатын.

Нұртаза айтқандай, қол шалғы қыя алмайтын ол қауға өмірінде өрттен басқа нәрсенің, тісі батқан емес.

Нұртазаның «Махкормигі» осы қалың қауға кеп сүнгіді де кетті. Қанапияның машинасы бізден әрірек «Құмды көл» беттегі тағы бір жазыққа барып түсті...

Күн сайын ауыстырылып, тың көліктер жегілетін машина кең даланың қалың қауын шыдатпауға айналды. Машина түн ортасын аударып барып тоқтайды, өйткені ол кезде жерге қалың шық түседі де, машинаның орағын қақалдырып жүргізбейді. Шық күн көтеріле ғана кебеді. Содан бастап жегілген машина түсте көлігі ауысқанда болмаса, келер күннің ортасы ауғанша тоқтамайды.

Осындай қимылмен машина шөпті жосылта шауып, аз күннің ішінде жазық далада ерген қойдай боп шөмелелер жыпырлап үйілді де қалды. Оларды шошаққа, не маяға салуға уақыт жоқ, қостағы адамдар үлгермейді.

— Апырай, мынау расында керемет екен — деп танданысады көргендер. Бұ — не деген көп шөп!..

Көлденең жұрт солай қайран қалғанмен, Нұртазаның өзі қанағаттана қоймайды. «Кедей байға жетем дейді, бай құдайға жетем дейді» дегендей, ол енді Әлтиге жетуді арман етеді...

Әлтидің машинасы біздің күнгей жағымыздағы «Айман» аталатын көлден әрі қарай біткен далада. Ол даланың арғы шеті «Қақтың қара суы» дейтін тұзды көлге барып ұштасады деседі, сонда екі арасы жетпіс-сексен шақырым. Бұл арада жайлайтын да, қыстайтын да ел жоқ, сондықтан қауы аса қалың өседі. Бос жатқан жерге Әлтидің он машинасы ұдайымен қатар түскен соң не шыдатсын!..

Дәулетінің молдығы Нұртазаны жүз орап алатын Әлти жалшыны екілеп-үштеп емес, елу-алпыстап жалдайды екен. Солардың қолынан үйілген

маялар, әрқайсысы бес-алты этажды үйдей боп «Айманның» даласына қаптады да кетті. Соған қарап тұрып, не әдейі аттанып барып көріп кеп:

— Біздің шапқан шөбіміз шөп пе тәйірі, — дейді Нұртаза. — Шөп деп анау Әлтидікін айт!..

Шөптер солай шабылып жатты... Әлтидің жалшыларына не ас беретінін кім білсін, біздің Нұртазаның үйі айран мен қымыздан басқа ішімдік жібермейді, ірімшік пен құрттан басқа жемдік жібермейді. Ыстық күнде шыдамай айран ашып кетеді, оны ішсең, у ішкендей өңешіңді тіліп түседі. Ал, қымыз ше?..

Қымызда «айну» деген ауру болады. Айныған қымыздың дәмі ермен татып, жүректі айнытады және өлердей ащы болады, оған қоса, ішке тоқтамай айдап кетеді... Айнудың себебі, биенің сүті бұзылудан. Қай биенің сүті бұзылғанын, әр биенің сүтін жеке қайнатып көріп біледі. Айныған биенің сүті қайнатқанда іриді, айнымаған сүт ірімейді. Биенің, сүті айнуың ауыл адамдары ауру шөп оттағаннан деп ойлайды...

Сол жылы Нұртазаның барлық биесінің сүті айныды ма, болмаса олжа көрді ме,— Нұртазаның үйінен пішеншілеріне айныған қымыз үздіксіз келеді де тұрады.

Пішеншілерінің ішетіні осы болса, жейтіні — ірімшік пен құрт. Оларда өзге үйлердің, қайнататын құрт пен ірімшіктері емес. Нұртазаның үйі со жылы «Альфа Новель Внвалова» компаниясынан сүттің сепараторын сатып алған. Құрт пен ірімшікті ол үй сепаратордан шыққан «обороттан» қайнатады. Қаймағы сепаратормен ағызылған бұндай сүттің ірімшігі мен құрты әрі сағызданып қатып қап, тісі мықты біреу болмаса шайнай алмайды, әрі астығы аз болады.

Ішетін де, жейтін де тамақтары осындай болғандықтан пішеншілер ұрлықпен күн көруге кірісті. Шөпке түскен түннен көп кешікпей, қосымызға бір түні аузын бұған бір семіз тоқты келді. «Үй жіберіпті» десті Бірәлі мен Мырзағазы. Осындай тоқтылар екі-үш күнде бір келе бастады... Олардың бәрі ұрлықтан келетінін мен кейінірек білдім: батыс жағымыздағы «Құмды көлді» жайлайтын Күрлеуіт пен Достың арғы бетін жайлайтын Өтей-Дәуіштен әкеледі екен. Ұрлық етіне тойынған менің серіктерім мырзасып, көрші пішеншілерді қонаққа шақыратын болды.

— Бала, сен қарагер атқа мін де, Нәзір мен Қанапияға барып кел, — деді бір күні Мырзағазы. — Кешке біздің қоста болсын деп жіберді де.

Нәзірмен оқушылар таныс. Қанапия оның туған ағасы. Бұл маңайдың жан жықпаған атақты балуаны, халықтың сүйкімді жігіті болған Қанапияның мінезі де тамаша.

Ойнақы мінезді ол, үлкенмен де, кішімен де құрдас. Ол әсіресе

балаларды жақсы көреді. Қыс демей, жаз демей қолы бос күндерде ол, ойнап жүрген балаларға келеді де, «сендерге күрес үйретем» деп, теп-тегіс күрестіреді, «олай емес, былай күреседі» деп, балаларға тәсіл үйретеді, мен де одан тәсіл үйренем. Және мен күрескіш-ақпын. Мақтанғаным емес, өзім теңді балалардың көбінен жығылмаймын. Кейде жасы үлкен балалармен де ұстасып, кейбірін жығып жүрем, сонда күшім асқандықтан емес, «Қанапияның матауын» қолданғандықтан. Ол ұстаса кеткенде, қарсы жақтың сол жақ қолын оң қолтыққа қыса, он жақ білегінен, қапсыра ұстай, оң жақ жамбасынан шалып жығу. Бұл әдісті қолдана алған адам, жерге қарсы жағының денесінен көрі, төбесінен бұрын тигізеді. Қанапияның өзі бұл әдіспен өте қатты жығатын болған. Кейде, төбесінен шаншыла түскен қарсы жары талып қалады екен сондықтан, өзіне сенген ілуде біреу болмаса, Қанапиямен күреспейтін болған.

Қанапияның әдісін мен өзге балалардан тезірек үйрендім. Сондықтан ба, әлде жетім деп аяй ма, Қанапия маған ерекше көңіл бөліп көбірек күрестіреді. «Осы пұшығым балуан болады» деп мақтайды.

Күрес, әрине, киім жыртатын ойын. Жаз болса біз, тек балағын түрген дамбалмен ғана жалаңаш күресеміз, қыс болса, әрине, киіммен. Әке-шешем тірі кезінде, мен киімнің жыртылғанына қарамайтынмын, талай рет жауырынын жыртып, қолтығымды сөгіп, балағымды айырып келетінмін, бірақ олар ұрыспайтын. Күнім Мұстафаға түскеннен кейін киімімді жыртқан бірер ретте таяқ та жегем. Тағы бір ретте, күрескен бір бала жығып қап, ызалы күйінде жап-жаңа ситса көйлегімнің дал-далын шығарған. Соны көрген Қанапия, ызакор балаға «оның не?» деп ұрысқанда, өз үйінен маған көйлек тіктіріп берген. Нұртазаның үйіне келе, мен күресті доғарғам, өйткені, бір рет қолтығымды сөгіп келгенде, Нұртаза: «Өле алмай жүріп, күрес сенің не теңің? Бұдан бұлай күресші, — желкенді үзейін!» деп қорқытып, қолтығымды әрең тіктіріп берген...

Күресті сиреткенмен Қанапия менің көкейімде. Жігіттікке жеткен соқ сондай балуан болу арманым да. Сондықтан, оны әрдайым көргім, сөйлескім келе беретін... Ендеше, Нұртазаның пішеншілері Қанапияны қонаққа шақыруға мені жұмсаса, мен оған, әрине, елпілдеп ұшып кетем!..

Мен сөйттім. Арқасы жауыр боп, міністен қалған арықтау, қамшы кесті шабан қарагер атты жайдақ мініп, Қанапияның қосына кете бардым.

Біздің қостан Қанапияның қосы ол кезде алыстап кеткен. Ұзақ уақыт жүріп жетсем, Қанапия қосының төңірегінде көп қой иріліп тұр, — шамасы әлденеше мың бар сияқты.

Сұрастырсам, бұл қойлар — Үй өзенінің бойындағы бір саудагер байдың жоғарғы Атбасар жағынан сатып алып әкеле жатқан қойлары екен. Саудагердің өзі ілгері өтіп кетіп, қойшылар ғана қалыпты. Қалың қой шауып жатқан жерін тапай өрген соң:

— Потрава²⁸ алмай қойларды жібермеймін, — дейді. Қойшылар «не аласың?» деп сұраса, «жиырма қойдан кем алмаймын», — дейді Қанапия. «Оншалық қойды біз билеп бере алмаймыз, — дейді айдаушылар. — Байға кісі жіберейік өзі не приказчигі келсін, сөйлесерсіңдер».

Олар осыған келісіп, байдан хабар күтіп отыр екен. Қанапияның қасында үш адам болатын: өзі, інісі Нәзір және Қалабайдың Таспайы деген жігіт. Мен барған кезде Қанапия мен Нәзір қойдың біреуін сойдырып, жерошаққа орнатқан бақырға етін астырып жатыр екен. Мен келген жайымды айтқаннан кейін:

— Естіп жүрмін, — деді Қанапия, күліңкірей сөйлеп, — Нұртаза пішеншілерін ұрлық етімен асырап жатыр» деп. Қайтсін, өйтпей, біз сияқты бай кісі емес, кедей кісі, — «қысқа жібі күрмеуге келмей» жүр де. Бірақ сәлем айт Мырзағазыға, «адал ет асқанда ғана барам деді» де. Өзің отырып ет жеп кет!

— Әй, мұрныңды ұрайын, мына домбыраны ұста да, «Зарқұмды»²⁹ біраз термелет! — деді Нәзір маған, мен ет жеп кетуге тоқтағаннан кейін.

— Айтпақшы, — деді Қанапия, — осы баланы жұрт өлеңге әуестеніп жүр дейді, өзім естіген жоқ ем, енді естиін, қымсынбай айта ғой, шырағым!

Нәзір атаған «Зарқұм» Мұхаммед пайғамбардың Ғирақ елімен соғысқанын баяндайды. Менің қолыма ол қисса өткен қыста түскен де, басынан-аяғына дейін жаттап ап, айтып жүретінмін. Қисса маған тамақ болуға да айналған, өйткені аз қыдыратын кейбір қартаң адамдар мені үйіне шақырып алатын да, «Зарқұмды» айтқызып, артынан алғысын қоса, асқа тойғызатын. «Зарқұмды» айта-айта, мен кімнің алдында болса да, қымсыну дегенді қойғам. Және. домбыраға қосып әндете, термелей айтатынмын.

Қанапия мен Нәзір өтінген соң, мен «Зарқұмды» дағдылы әніммен домбыраға қосып төпей жөнелдім:

«Ал, табылар сөйлесе сөз жоқтан ғайып,. ;

Сөзде хата көрінсе қылма айып,

Кешегі хазірет — расул заманында,

Бір үлкен соғыс болды таңғажайып.

«Аяман «ал» дегенде тіл мен жақты,

Қосыпты тыңдағанға ынтымақты.

Сөйлейін пайғамбардан бір хикаят,

Отырған көп жамағат сал құлақты...
Анық бір күн табармыз, о дүниені,
Өлсек қайтып көрмейміз, бұ дүниені,
Сахаба отыз үш мың, төрт шаһар — яр,
Бір күні мекен қылды Мәдинәні.
Алар Һам өтіп кетті сабазларың,
Кетіп кейін тастады қағаздарын.

Хақ пайғамбар бас болып баршасына,

Оқып тұрған памдаттың намазларын»
«Ей, ішінде бір мәжидтің енді сонда,
Пайғамбарды имам қып тұрды сонда.
Хазірет Жебра-иль хахтан келіп,
Хабибіне хабарды берді сонда.
Достына бұ хабарды берді сонда,
Құдайдан сәлем айтып тұрды сонда.
«Ғирақтағы» ғарабтың падишасы,
Сізнің үшін ләшкәрін жиды сонда.
Ешітіп Шаһи Зарқұм ашуланды,
Ашуланып ләшкәрін жинап алды.
Хисапсыз көп ғаскермен келмек болды,
Бұ жақтан қырмақ болды тәмам жанды.
Ей, пайғамбар алды-артынды жиын деді,
Өзі күшті тәңіріңе сиын деді.
Одан бұрын ләшкәрін жинап алып,
Болады бара алмасаң қиын деді...»
Мен қиссаның, осы арасына келгенде, өзі де желөкпе Нәзір «па-а-а-у...

өй!..» деп айқай салып көтеріліп кетті. Сабырлы мінезді Қанапия:

— Бөгеме Нәзір, айтсың қызығы енді келеді, — деді. Мен әрі қарай төпей жөнелдім...

Нәзір бөгеген жерден арғы уақиға былай болды: Мұхаммед пайғамбардың қолы үш айлық шөлді кезіп отырып, Ғирақ еліне жетеді де, жиналып болмаған Зарқұм патшаның елімен соғысады.

Ескі заманның соғысында батырлардың «жекпе-жекке» шығуы деген бар ғой. Мұхаммед пайғамбардың бас батыры — хазірет Ғали, Зарқұмның жекпе-жекке шыққан батырларын шыдатпайды. Қайдан шыдатсын — дін кітаптарының сипаттауында, — оның «бойының ұзындығы да, көлденеңі де қырық кез... Ақырса маңындағы жұрт талып қалады... зұлфұқар атты қылышын қабарлана сілтесе жеті қабат жердің астындағы көк өгізге жеткізеді... дүлдүл атанған оның аты ұшқан құстан жүйрік... күрзі аталатын шоқпарының ауырлығы алпыс батпан, әр батпан — ескі адамдардың айтуынша — жеті пұт, сонда — күрзінің ауырлығы төрт жүз жиырма пұт,!..»

Хазірет Ғали батырларын шыдатпағаннан кейін Зарқұм оған қарсы елінің бас батыры Хақанды жібереді. Хазірет Ғалиға қарсы келген Хақан былайша деп тіл қатады:

«Ей, сенбісің дей сөйлейді Ғали батыр,

Мені ойламай талайды қылды ғафыл,

Менің атым біліп ал, Хақан балуан,

Я, батыр өтер шағың келе жатыр.

Бұл бір ауыз өлеңді айтқанда Нәзірдің Ғалиға жаны аши қап:

— Қап, мынау итің сүріндіріп кетпесе неғылсын, — деп қопандап қойды.

— Бөгеме, — деп қойды Қанапия тағы да, бұл оқиғаға әсерленген кескін көрсетіп. — Естиік не болғанын?

Мен Хақанның әлгі сөздерін жалғастыра жөнелдім:

Ей, көптен бері майданға жүрдің деді,

Хисапсыз ләшкәрімді қырдың деді,

Мұнараның басынан тамаша айлап,

Әуелде көзім салмай тұрдым деді.

Сен өлтірдің баламның басын кесіп,
Інім — Мүлкәтәні қылдық нешік?
Қылған ісің ғаламнан асып кетті,
Бүгін мен келдім саған жыным түсіп.
Көрсеттің қамал бұзған шерлігіңді,
Қоспадың өлімменен бірлігіңді,
Есіме алмай қууға ойлап едім,
Бүгін мен көре қалдым ерлігіңді.
Ал, қызыл қан енді болар, қасың деді,
Құятын кезек келді жасын деді.
Ақмақ, аға-інімді не ойладың,
Ұшар сенің, мен келдім, басың деді».

— Қап, мынау иттің одыраңдауын қарай гөр! — деп Нәзір тағы бір көтеріліп алды да,— сонда Ғалине деді екен? — деп сұрады.

Мен «ол былай деді» деп дауысымды көтере берген кезде, сырттан:

— Ойбай, кеп қалды! — деген бір ащы дауыс естілді. Мен өлеңнен тиыла қалдым.

— Мынау біздің Таспайдың даусы ғой, — деді Қанапия. Шықшы, Нәзір. Білші, не екенін!..

Нәзір шөптен жасаған қостың есігінен шыға беріп, сұрланған түспен үйге қайта кірді.

— Масқара болдық! — деді ол, — «Құмды көл» жақтан қаптаған көп салтты келе жатыр. Жамандық ойлап келе жатыр олар, әйтпесе, сонша қаптап, сонша неге қатты шабады!..

Үшеуміз де қостың алдына шықсақ, қой жақтан ойбайлаған жайдақ біреу шауып келеді, танып тұрмыз, — Қалабайдың Таспайы, ол қайырған қойларға күзетші боп тұрған.

«Құмды көл» жаққа көзді салсақ, қырық-елуден астам салтты, пәрмендетіп шауып келеді... Жақындап қапты...

Нәзірдің сарғылт өңі бір қызараңдап, бір қуқылданып, сасқан белгі

көрсетіп еді:

— Тәйт, әрі берекенді қашырмай! — деп ақырып тастады, қоңыр түсі сұрлана қалған Қанапия. — Немене, құтың, қашып кеткені?

Нәзір: «Олар көп, біз аз» дей беріп еді:

— Аузыңды бұзып жіберейін бе, — деді Қанапия жекіп. — Неғушы еді көп болып. Біз де тірі жан емеспіз бе?..

Астына мінер сенімді аты жоқ, айыр-тырнауыштан басқа қолға ұстар қаруы жоқ ол екеуі «тағдырдың не жазғанын күтіп алдық» дегендей, қостан былайырақ шығып, шауып келе жатқандарға қарап мелшиіп тұра қалысты. Таспай әлсіздеу, кішкене денелі жігіт болатын. Оның жүрегі де жоқ па, немене байбалам салып шауып келген қалпымен, тоқтай қалды да, астындағы арық байталынан қарғып түсе қап, қосқа кеп кіріп кетті. Бірақ онда да тығылар орын таба алмай біраз аласұрып жүрді де, етбетінен бүкшіе жата қап, қосқа шапқан шөптің арасына кірді. Оған денесінің жартысы ғана жасырынды да, аяқ жағы шығып жатты. Бөксе жағының бүлкілдеуіне, аяқтарының дірілдеуіне қарағанда о сорлыда зәре жоқ...

Мен ше?.. Мен қостың аузында қарақшыдай қалқиып тұрмын. Сондағы маған кеп тұрған ой: «Мына жаяу тұрған екеуі, анау қаптап кеп қалған көп салттыға не қару көрсетер екен?..»

Менің сенімімде «Қанапия олардың бәріне де бой беруге тиісті емес, ол — бұ заманның «хазірет-Ғалысы».

Шауып келе жатқандар, әрине, бірі озық, бірі кейін дегендей бытыраңқы... Алдыңғы жағында екі салтты өзгеден озып келеді. Міне, олар таянып та қалды, бірінен бірі озыңқырай түсті. Озғанының аты қара қасқа... Аттың үстінде қолына қақ сойыл көтерген еңгезердей біреу келеді. Оның үзеңгіге киілген аяғының басы аттың тізесін соғады.

Қара қасқа атты жақындап келген кезде, шыдамы таусылғандай болған Нәзір «қару қып өлейін» дегендей, ағытулы машинаның қасында жатқан қосақтаулы бәректерге ұмтылды... Қанапия қозғалмады...

Шамасы жүз саржандай жерге келгенде, қара қасқа атты сойылын ыңғайлап алды да, атының басын Қанапияға туралап дүрсе қоя берді... Қанапияда үн жоқ, қозғалған да жоқ, тастан орнатқан мүсіндей сол арада сіресіп тұр!..

Со кезде не боп кеткенімді өзім де білмей қалдым. Жүрегім ойнақшып, бойым дірілдеп, басым айналып кетті... Қосқа бір кірдім, бір шықтым. Қанапияға жаным ашып тұр, ұрып жығып кете ме деп үрейім ұшып тұр...

Жасаураған көзімді жеңіммен сүртіп жібергенше, қара қасқа атты

сойылмен Қанапияны сілтеп кеп қалды, бірақ Қанапия сойылды денесіне тигізбей ұстай алды да, атының екпінімен өте шыққан адамнан тартып алып қалды... Оның артында жедел келе жатқан шоқша қара сақалды біреу Қанапияны тағы да салып өтуге жанаса бергенде, қолындағы сойылмен Қанапия оны атынан қағып түсірді де, көз ілеспейтін шапшаңдықпен атына ырғып мініп алды. Содан кейін ол, қаптап келе жатқан көп салтыға қарсы шапты... Бір-біріне сойыл сап, арпалысқан майдан басталды да кетті... Иелері үстінен құлап түскен бірнеше аттар, ойнақтап қашып шыға берді...

Нәзір ше?.. Машинаның бәлек ағашын алып, өзіне ұмтыла берген бір салтыға сілтеймін дегенде, ананың сойылы бұның бет-аузына бұрын кеп тиді. Нәзір алақанымен бетін басып етпетінен жата қалды...

Әлгіндей емес, майдандасқандарға көзім үйренді. Соғыс қосты айнала болып жатыр... Таспай да қостың есігінен менімен қатар майданға сығалай қарап тұр... Қанапияны танып тұрмыз. Ол менің көзіме шынында да «хәзірет-Ғали» боп көрінді. Астына да қарулы ат түскен екен сол атты ерсіл-қарсыл жүйткіте шаптырып, ол жаудың әрқайсысымен бір сойыл салысады, өз денесіне сойыл тигізбейді, өз сойылы тигендердің көпшілігі атынан құлап түседі. Және ол сапырылысқан көп салттының қалың ішіне кірмей, қашқалақтай, айнала шауып, шетке шыққанымен қағысады...

Қанапия со қалпымен ұзақ соғысар ма еді, қайтер еді, егер жау Нәзірді көп ұстамаса.

Атынан құлағандардың бірнешеуі қос маңына жиналды да, Нәзірді қамап ұстай бастады. Енді байқасам, сойыл Нәзірдің аузынан тиіпті де, күрек тістерін сындырыпты. Аузынан қаны шұбырған Нәзірдің еріндері көнтііп ісіп кетіпті...

Жабылған жаулар Нәзірді ұрып өлтірер деп қорықты ма немене, Қанапия қосқа қарай шауып келді де, сойылын лақтырып тастай беріп, атынан қарғып түсіп:

— Әй, мені де ұстаңдар! — деді.

Айнала жөңкілген жаулар қостың маңайына үйріле қалды. Қару қылмаған Қанапияны бірнешеуі байлауға кірісті... Қанапияда үн жоқ, сұп-сұр боп, сазарып тұр...

Қанапияның екі қолы байланып болғаннан кейін қапсағайдай зор денелі, шүңірек көзді, шығыңқы шықшытты, қаба қара сақалды кескіні әлем-тапырық қара бұжыр біреу:

— Әй, әкеңнің аузын... қаныңды ұрттайын бәлем,— деп жуандығы білектей қамшысын көтере беріп еді:

— Тарт қамшыңды! — деді манағы қара қасқа атты атының үстінде

тұрып. Қара бұжыр қамшы көтерген қолын түсіріп жібергенде — кім екенін біліп алайықшы өзінің,, — деді қара қасқа атты.

Бурыл сақалдау біреу, екпіндей сөйлеп:

— Неменесін білеміз, бұдан жеген таяғымыз аз боп тұр ма? Құнын бірақ көріп, аузын бақадай ашырғаннан басқа қызық жоқ, — деді.

— Сен де қоя тұр, — деді қара қасқа атты. Анау да бәсендеңкіреп қалды.

Қара қасқа атын тебініңкіреп жіберіп, қолы байланған Қанапияның қасына келді де:

— Жарқыным, кім едің, сен? — деді.

— Кім де болсам, қолыңдағы тұтқыныңмын, — деді Қанапия, ашудан денесі дірілдей сөйлеп. — Ар жағындағы ерік сенде емес пе?

— Сен ерегіспе, — деді қара қасқа атты, — жөніңді айт!

— Жөнімді айтатын жолаушылап ауылыңа барып жүрген жоқпын, — деді Қанапия.

— Сені біреуге жорып тұрмын, — деді қара қасқа атты.

— Жорысаң айт, — деді Қанапия.

— «Тоғанастың Қанапиясы деген балуан бар» дейтін еді, сол болмағай едің, сен?..

Тағы да бірнеше сұрау, жауаптан кейін Қанапия «болсақ боларсыз» деген соң:

— Бәсе, өзім де дұрыс жорыған екем ғой, — деді қара қасқа атты. — Шешіндер қолын.

Әрқайсысы күңкіл шығарайын деп еді:

— Тәйт, оттамай тұрыңдар! Шешелерің осындай ұл тапса, қой деген жоқпын мен, — деп қара қасқа атты ақырып тастады...

Артынан естісем, жаңағы қара қасқа атты Үй өзенінің бойын мекендейтін Көшебе-Балтаның атақты балуаны екен және байдың жігіттерін бастап келе жатқан сол екен.

ҚИССАНЫҢ ПАЙДАСЫ

1912 жылдың қысы басталды...

Міне, мен тағы да жұмыссызбын... Әркімдер «босқа жүргенше молдаға барып сабақ оқысайшы, бір сөз де болса үйрене бересің ғой» дегенмен, оқуын қиынсынам ба, болмаса таяғы батып қалған ба, — олай қарай аяқ аттағым келмейді.

Не істеу керек?

«Өлмейтінге өлі балық кездеседі» дегендей, маған жеңілдеу бір кәсіп тағы да табылған сияقتанды.

Кітаптың қарасын жүргізуге үйреніп қалғаннан кейін мен «Зарқұмнан» басқа да талай қиссаларды жаттадым. Олар төрт жүйе болатын еді.

Бір жүйесі: ислам дінін сүюді үгіттейтін қиссалар, олар: «Пайғамбардың Миғражға шыққаны» — Мұхаммедтің көкке шығып, тәңірімен сөйлесуі туралы; «Зарқұм» және «Сал-сал» — Мұхаммедтің ислам дінін тарату жолындағы соғыстары туралы; «пайғамбардың дүниеден қайтқаны» — Мұхаммедтің өлер алдында үмбеттеріне айтқан өсиеті туралы; «Кербаланың шөлі» — Мұхаммед өлгеннен кейін оның мемлекеті екіге бөлініп соғысқаның сол соғыста Мұхаммедтің ұрпақтары Хасен, Хұсайын бастаған жақ жеңіліп, екеуі де өлуі туралы...

Екінші жүйелі қиссалар махаббатқа арналған, мысалы: «Ләйлі-Мәжнүн», «Бәдіғұл-Жамал», «Қисса и Хұсырау патша», «Сәйфіл-Мәлік», «Жұсып-Зылиқа», «Рүстем-Зарап» тағы басқалар...

Үшінші жүйесі ертегілер, мысалы: «Тәмәмдар», — батырдың жынмен алысуы туралы, «Шаһмаран» — жылан патшалығының өмірі туралы, «Алтын балық» тағы басқалар.

Төртінші жүйелі қиссалар қазақ батырларының жорықтары туралы, мысалы: «Алпамыс батыр», «Қара қасқа атты Қамбар», «Ер Тарғын» тағы басқалар... Немесе, «Қозы Көрпеш — Баян», «Қыз Жібек» сияқты махаббат жырлары.

Бұл қиссалардың бәрін өзім ғана тауып ала бермеймін. Менің қиссаны жаттап та айтуымды, оқып та бергенімді көргендер естімеген тың қиссаларды тауып әкеледі.

Қиссалар әртүрлі орында айтылады: бірі — «қыз ойнақта», бірі — қарт адамдардың жиынында, енді бірі — әркімдердің жеке үйінде. Солардың ішінде ең аз айтылатыны «қыз ойнақ». Себебі — бұл ылғи қыз-бозбаланың жиыны ғана болады да, олар анда-санда ғана болмаса, әндерді көп естуді

ұнатып, қиссаларға құмарта бермейді. Мен әлі ән салу жағына шорқақпын.

«Үлкендердің жиыны» дегеніміз — ауыл адамдарының бірнешеуі күндіз қалаған үйіне жиналып, маслихат құрады да ермек іздейді. Қисса тыңдаудан артық ермек оларға табылмайды.

Іші пысқандар, не еріккендер мені қисса оқуға шақырса, сұлыға дәнiккен аттай жортып барам, өйткені ол күні менің тамағым тоқ... Қиссаны оқуға кейде жалығып та кетем, себебі тыңдаушыларым кейде қиссаның бірінен соң, бірін айтқызып, айтушы жалыққанмен, тыңдаушылар жалықпайды. Қалжырап жығылатын, немесе «енді шаршадым» деп қашып кететін күндерім де көп болады. Кейбір күндері тыңдаушыларым «жалықтым» деуіме қарамай, етегімнен ұстап отырып зорлап айтқызады.

Қисса айқызушылар әртүрлі: біреулері дін қиссаларын ғана ұнатады да, өзге қиссаларды тыңдағысы келмейді. «Пайғамбар айтты» деген сөзді естігенде, немесе пайғамбардың басына қиындық туатын кезеңдер ұшырағанда, олар кеңкілдеп жылап отырады. Кейде олар жоқтан өзгеге жылайды, мысалы:

«Айтайын пайғамбардың миғражын,

Бәніште киген екен ләуләк тәжің

Достына ғаршы асып барған шақта,

Зар жылап көп айтыпты үммәт назын».

— деген бір ауыз өлеңді айтқанда «алда, садаған кетейін-ай, біздің қамымызды ойлады-ау, сонда. Сондай үмбеті не көрсетіп отырмыз, оған» — деп кейбір діншіл шалдар еңіреп қоя береді...

Рысқұлдың Аتكелтірі, Сымайылдың Қасымы, Итаяқтың Құсайыны, Мәжімнің Қоңыры сияқты үйлерге барсам, олардың тыңдағысы келетіні түгелімен батырлық туралы жырлар. Бұл жырларды олар аса құмартып, бар ықласымен беріле тыңдайды...

Ал, қыз-ойнақтарда, немесе Тоғанастың Нәзірі сияқты, Қантайдың Сәдуақасы сияқты, Қабанбайдың Ғабдолы сияқты, Ахметтің Бейсемібісі сияқты үйлерде үнемі махаббат жырын ғана естігісі келеді.

1912 жылдың қысына кіре, әр жерге барып қисса оқуым біртіндеп сиреуге айналды. Жаманшұбарда бас-аяғы елу шақты-ақ үй бар, олардың ішінде: Дүйсеннің Кәсені, біздің Еменалы, Жұсып, Төребек, Сары Дүйсембі сияқты адамдарға сенің қиссанның, түкке де керегі жоқ. Олар үйіне шақырып ап қисса тыңдау түгіл, біреудің үйінде оқып жатқан қиссаға кез келсе, де мылжың көріп шығып кетеді. Қисса тыңдағысы келетін үйлердің саны Жаманшұбарда көп болса жиырма бес, отыз ғана. Олардың

да көбі, бірден я екіден артық тыңдамайды...

Сонымен, мен қыстың алғашқы бір-екі айында қисса оқитын үйлерді тауысып алдым. Шақырып оқытатын үйлер біріндеп азайып, аяғы сұйылып кетті.

Енді қалай күн көру керек?

Ағайындардың ұйғаруынша, менің тұра тұруға тиісті үйім — Еменалынікі. Дәулеті шағын болғанмен, ол үй тамағын тоқ қып ұстайды. Мені де ол үй астан қақпайды. Тек қана келісімсіз жері — Еменалының менен екі жас кіші Сәдуақас дейтін баласы бар, өзі — өлердей тентек және жап - жас қалпымен бармағы жорғалаған домбырашы. Ол екеуміздің ауыз жаласатын тату күндеріміз де, керісіп қалатын кикілжің күндеріміз де алмасып отырады. Бір араздассак, екеуміз бірнеше күн араздасамыз. Сонда ол: «Кет, қаңғырған ит, сені кім шақырды?» дейді. Менің ол үйден сырғыңқырай беретін себебім — сол.

Солай... тиянақты орын болмай, қисса оқуға шақырушылар азайып, жүдеңкіреп жүрген күнімде, біреудің жұмсауымен үш-төрт сиырды суармақ боп алдыма салып, қыстаудан төрт-бес шақырым жердегі «Қырық құдық» аталатын шілікке келе жатыр едім, алдымнан көп сиыр айдап келе жатқан жайдақ атты біреу көрінді. Әлжанның Қайызы деген жігіт екен. Ол еңгезердей биік жауырыны кең, денесі семізше, үлкен көк кезді жігіт. Жеңгелері оны «Шағыр» дейді. Соларға еліктеп бүкіл ауыл да «Шағыр» дейді. Қайыз кезінде балуан да болған. Оның Әлі дейтін ағасы бар, Сұлушаш дейтін жеңгесі бар. Шешелері тірі аты — Алтынай. Оның дене тұлғасы да, беті де Қайызға тартқан жуан сары кемпір.

Еншілерін алмаған бұл екі жігіттің, дәулеті мол; «Қырық қара» атанған жылқылары бар, жүз елулеп қойы, ұсақ-ірісі аралас отызға тарта сиыры бар. Солардың жазғы пішеніне де, қысқы күтіміне де жалғыз ғана жалшы жалдайды, оның әлі жетпегені Қайыздың мойнында. Әлі жұмысқа жарамайтын сырқат адам. Оның үстіне мүлгіген сопы. Сондықтан, домбыра, өлең сияқтыларды «шайтанның жұмысы» деп Әлі үйінің маңайына жолатпайды, өлең айтылған, домбыра тартылған жерден қашып жүреді. Жаңағы «Қырық құдықтың» жолында қарсы жолыққан Қайыз:

— Ә, сен бе едің, бала? — деп менің қасыма атын тоқтатты да, ол-пұлды сұрап тұрып, — сен бала бүгін кешке біздің үйге келсең қайтеді? — деді.

— Неге? — дедім мен.

— Тұртайдың, жылқышысы Мақан көп қонушы еді, соған қисса оқып бер.

Мақанды білем. Ол — оқушыларға белгілі Кәжімбайдың баласы, өзін талай көргем де: дембелше, сом денелі, орта бойлы, қараторы өңді, сақал-

мұрты жаңа шығып келе жатқан жігіт болатын.

— Жарайды,— дедім мен Қайызға.

Қайыз кете барды. Былай шығып, уәде беруіме өкінген де сияктандым, өйткені Қайыздың жеңгесі Сұлушаш асқа сараң, үйіне кісі барғанды көп ұнатпайтын, ас берсе, күңкілдеп сөйлеп беретін жыбырлаған ұсақ кісі де. Бірер рет барғанымда: «Не бар, әрі бетіңмен қаңғыратын, бар әрі, сүйретілмей!» деп қуып та шыққан.

f

Дегенмен, ымырт жабыла Қайыздікіне бардым. Дүнияға сараң бұл үй «бестік» аталатын кәресін лампысына жылында бір ғана пузыр сатып алатын да, ол сынса, үш тиынын шығынсынып, екінші рет алмайтын, пузыры жоқ шамды да ол қонақ келсе ғана құрмет есебінде жағып, қонақ келмеген кезде майшаммен отыратын.

Мен үйге кіргенде Сұлушаш пен Қайыздың әйелі ауыз бөлмедегі, оты маздаған қазандықтың алдында ас даярлап жатыр екен. Тегі, Қайыздың мені шақырғанын білмеген болу керек Сұлушаш:

— Қайда барады, мынау, тағы да сүмірейіп? — деп күңкілдей қалды. Сол сөз құлағына шалынды білем, — төргі бөлмеден:

— Әлгі, Сәбит пе? Мен шақырғам оны, жібер бері қарай, — деген Қайыздың дауысы естілді.

Үйді ортасынан бөлген шұбалма пештің есігінен төргі бөлмеге қарай кірдім. Арғы бөлменің тақтайдан жасаған биік сәкісі болатын. Менің көзіме қараңғы бөлменің ішінен ең алдымен сығырайып кіп-кішкене жалыны жылтыңдаған пузырсыз «бестік» шалынды. Қыпылықтаған тинақтай жалынның үстінде, жіңішке қара лентадай боп түтін будақтап тұр. Кәресіннің исі бөлменің ішін алып кеткен.

«Бестіктің» маңайында кім отырғанын мен көзім үйренген соң ғана абайладым: Қайыз бен Мақан ғана. «Әлі қайда екен?» деген оймен күңгірт бөлменің, ішін көзіммен шолсам, үйдің түкпірінде қисайып жатыр.

— Ал, енді отырма, бала,— деді Қайыз, амандықтан кейін— баста бір қисанды!

Домбыра іздегенімді кескінімнен түсіне қойған Қайыз көз қырын бұрышта жатқан ағасын ымдады да, «домбыра әкелуге ұлықсат етпеді» дегендей, ақырын ғана басын шайқап, ернін тістеді.

— «Алпамыш батырды» баста, — деді Қайыз. Мақан қостай кетті. Мен бастай жөнелдім.

— «Алпамышты» жаттауын өзім жаттағанмен, оның өлеңін қандай әнмен айтуды мен Тәжінің Қазыбегінен үйренгем. Ол бізден он шақты жастай үлкен өзі ағып тұрған қиссашы, бірақ домбыра білмейді, жай ғана әндетіп айтады. Оның қисса айтуында көп өнер бар. Мысалы, Алпамыш батырдың әкесі — Байбөрінің сөздерін айтқанда бет және дене қимылымен шалдың дауысына лайықты әнмен айтады; Алпамыш батырдың өзіне арналған сөздерге келгенде денесін батырдай қомдап, түсін суытып, дауысын екпіндетіп жібереді; Алпамышты алдап қолға түсіретін мыстан кемпірдің сөздерін айтқанда, арық денесі бүкшиіп, тісі жоқ адамдай аузын малжаңдата сөйлеп. кемпірдің даусына салып, түрі де, үні де кемпірге ұқсайды; айлакер, қу қойшы — Кейқуаттың сөздерін айтқанда бет құбылысы да, дене қимылы да, дауысы да кәдімгі аумаған күлдіргіш жігіт болады; Алпамыштың сүйікті әйелі Күлбаршынның сөздерін айтқанда сызылған жас әйелдің үнін естисің, қылмиған бет бейнесін көресің... Қысқасы қиссаны айтқанда, Қазыбектің бір өзі әлденеше кісінің, бет бейнесін көрсетеді, әлденеше түрлі үнге салады... Бірақ ол мен сияқты қисса айтуға елпілдек емес, қырсау; анда-санда ғана, ықласы түскенде ғана бірер қиссаны айтып береді де, басқа уақытта «әке құлдық» десең, жұмған да аузын ашпайды.

Қазыбектің қисса айтудан басқа өнерлері де көп... Ол ең алдымен, екі аяғы пендеге жеткізбейтін жүйрік оның денесі иіліп, бүгілгенде сымдай бұратылып, тік қойған бақанға мысықтай өрмелеп шығады, екі сырықты аяқ қып жүргенде, аяқты кісіге жеткізбейді... Суға малтымпаздығы да, сүңгігіштігі де үйрек сияқты, доғаның бір басын жерге тіреп қойып, екінші басынан қолымен ұстап денесін айналдырғанда, сүйек те, буын да жоқ па деп ойлайсың... Оның қарғыған жерінен, сирағы қандай ұзын, өзі қандай шапшаң болғанмен ешкім қарғи алмайды.. Кигіз үйдің желбауынан ұстап өрмелеп, шаңырағынан шығып кете береді... Ол цирктің артисінен кем ойнамайды...

«Алпамышты» айтуда Қазыбекке еліктеймін, дегенмен мен әрине, ол бола алмаймын. Дегенмен Мақан мен Қайыздың алдында «Алпамышты» мен де өнерім жеткенше айтып бердім.

Мақан маған аса риза болды.

— Бала, жарайды. Бейшара жетім қалса да, құдай өнер берген екен. «Лақ маңырап су ішеді, ұлан жылап күн кешеді» депті. Тірі болса, ертең жігіт боп кетеді, — деп біраз көтеріңкі сөздер айтып алды да, тағы біраз кеңесіп отырғаннан кейін:

— Осы баланың бәрібір жайы жоқ көрінеді ғой, — деді ол Қайызға. — Менің қасыма ас істеп беретін бақыршы бала да керек боп жүр еді, тамағы тоқ, көйлегі көк, жұмысы жоқ дегендей, маған барса жақсы болар еді, бұ бала. Әлі жапан түзде жалғыз жүрген адамға қисса айтып ермек болар еді, Нұртазамен осы жөнінде сөйлессем қайтеді?

— Сөйлесуге болады,— деді Қайыз.— Бірақ Нұртазаға сөйлесуден бұрын, бұның өз ризашылығын білу керек.

Мені көнбейді деп ойлады ма, немене Мақан үгіттеуге кірісті.

— Киіміңді жылы қып бергізем, — деді ол, — жайлауда тебінде жатқан жылқыға барасың, ет көп, құрт пен ірімшік те көп. Күнде жейтінің — жылқының семіз еті; ішетінін, семіз сорпаға езген құрт болады. Ет асудан басқа түк жұмыс істетпеймін, саған. Күндіз бір мезгіл атқа мініп, жылқы қарайсың. Еріккенде қисса оқытам. Ол — сен қиналатын жұмыс емес. Мойның қылтиып жүдеп кеткен екенсің, маған барсаң көрерсің,— аз күнде тұлыптай боп семіріп кетесің.

— Бұған бармасаң, өзің де оңбассың — деді Қайыз. — Мақаннан басқа қасында кісің болмайды. Түнде жылқы күзеткеннен басқа жұмысы болмайды Мақанның. Ол да ерігеді, сен де ерігесің. Қисса керек болса, күні-түні соқта жат!

— Кәне, не дейсің бала? — деген сұрауды Мақан бірер рет айтқаннан кейін:

— Барам, — дедім мен.

ЖЫЛҚЫШЫ

Міне, мен — бақыршы баламын. Қосымыз Дос пен Шошқалы аталатын екі көлдің арасындағы қалың бетегелі жазықта. Айналамыз — аппақ қар жамылған кең дала. Борасыны көп болатын бұ даланың жер бетін жамылған қары, толқындаған судың бетіндей боп иректеле біткен. Айналамыздағы осы ирек қарды қосты айнала жатқан жылқы теуіп, астындағы шөбін алып жегендіктен, төңірегіміз түп-түгел ор боп, жылқының тұяғымен үйілген қарлар ақ төмпеленіп, өрген қойдай жыпырлап жатыр...

Біздің баққанымыз — Тұртайдың жылқысы: Сан шамасы жеті-сегіз жүздей. Оған со жылы біздің Жаманшұбардан үш-төрт жүздей жылқы қосылған...

Тебіндегі жылқыны бұл — менің бірінші көруім. Жылқы деген жануар — мал атаулының ішіндегі қайраттысы екен. Өте бір түтеген боран соғып кетпесе, қандай ызғарлы суықтарда, ешуақытта желге жонын бермей, маңдайын бере қарсы қарап қар тебеді. Со кезде жел көтерген оның жалы жалаудай желбіреп, көтеріліп кетеді. Құйрығы аспаннан сорғалаған жауындай тарамданып, көсіліп тұрады. Қарсы алдынан соққан желдің лебі қар бетінде жүгірген борасынды әкеп кептегендіктен, боз жылқы түгіл, қара, не торы сияқты баран түсті жылқылардың да маңдай терісі ақбурылдана қалады... Қыс бастала еркін жетілетін жылқының түгі, ол кезде құндыздай құлпырып, желдің лебінен желпілдегенде көзіңді тоқтатпайды...

Осы бейнедегі жылқы жануарлар қалыңдығы бауырынан келетін, үстіңгі жағы қабыршақтанып қатып қалған қарды, кейде алдыңғы оң аяғың кейде сол аяғын көтеріп жіберіп, тұяғымен салып кеп қалғанда, сүймен тиген мұздай қар опырылып түседі. Опырылған қарды тұяғымен кейін көсіп, лақтырып тастаған жылқылар, қардың кетілген жерлерін кеңітіп алғаннан кейін астында ұйпаланған көделерді, қарға тұздықтай, аузын толтыра асайды...

Жылқыларда да аналық мейірім барын со кезде байқайсың. Соңынан құлыны, тайы ерген мама биелер» қар тепкенде әуелі өзі оттамай, балаларына шөп ашып береді де, олар біраз қаужалап алғаннан кейін ғана өзі оттауға кіріседі...

Мың жарымға жақын жылқының тұяғы жер шыдата ма, қос тіккен төңіректің, оты әп-сәтте бітіп, құлази бастайды, со кезде «тебін аудару» деген басталады, онымыз — жылқыны тың жерге көшіру.

Жылқының тыңға көшуі оңайлыққа түспейді. Бет алған жақта ойпаң кездесіп, қар қалыңдап кетсе, жылқы беттемей тұрып алады. Ондай

ойпаттар далада жиі кездеседі, содан жылқыны өткізерде, «айшық мүйіз ақ серке қойды бастар» дегендей, қалың, жылқыны бастай жөнелетін көсемдері болады. Бұлай бастауға аса бір қарулы айғырлар мен биелер ғана түседі.

Көсемсіген бір жылқы қалыңға түсе жөнелгенде, оның артынан тізбектелген жылқылар шұбыра бастайды. Сол ізге қалың жылқы түгел түсе қалғанда, олардың тұяғынан жасалған қардың жырасы қазған терең каналға ұқсап кетеді.

Тебін осылай аударылады.

Қос жаңа тебіннің орталау тұсына тігіледі. Олай тігілу жылқышының баққан малы күндіз көздеп тұруына оңай. Қос маңайының оты сирегенде ғана жылқы бір бетке ауысып, алыстаңқырайды.

Қос дегеннің не екенін қысқаша баяндап етейік: көлемі тарантастың доңғалағындай-ақ кішкене шаңыраққа, айнала қадаған қазықтардың сыртынан кигіз қоршалады да, түтін шығатын тоқымдай түндік салынады. Қостың ішіне жатқан кісінің көсілгенде басы төріне, аяғы есігіне жетеді. Ас-су да соның ішінде.

Мақан айтқандай, «ас» дегеніміз — жылқының еті мен соның сорпасына езген құрт қана. Бұл екеуінен басқа тамақты жылқышы іздемейді де. Оның айтуынша, «жылқының еті мен оның сорпасына езген құрттан басқа тамақ, мынадай ызғарлы қыста, денеге қызу бере алмайды. Өзге тамақты жеген кісі бұндай суықта жаурайды».

Жылқы етінің өзге малдың етінен күштілігі туралы Мақан толып жатқан кеңестер айтады.

— Мысалы, — дейді ол, — осы суықта оттан түскен қазанды қостың іргесіне қоя қойшы, егер жылқының сорпасы болмай, басқа малдың сорпасы болса, бетіндегі майы ілезде тобарып қата қалады; ал, жылқының майы үскірік суық болса да қатпай, балқып тұрады. Неліктен осы? Әрине, жылқы етінің өзге еттен күштілігінен. Жылқының сорпаға шыққан майы ғана емес, етінің де майы қатпайды.

— Қойдың, сиырдың, немесе түйенің етін тоя жеп көр, — дейді Мақан, — екі-үш күнге шейін кекірігің сасып ауырасың, күпті боласың. Ал, жылқының етін қанша тойып жесең де бойыңа тез сіңіп, қарның ілезде ашады. Ол да жылқы етінің адамға өзге еттен тез ас болатындығынан.

— Жылқының қымызы — құрт аурудың (туберкулездің) мың да бір емі, — дейді Мақан, — өзге малдың сүті неге осылай ем болмайды? Бұл да жылқының сүтінің өзге сүттен күштілігінен.

— Күшті сүт, — дейді Мақан, — күшті еттен ғана шығады; жылқы етінің

өзге еттен қуаттылығына тағы бір мысал мынау: малдың денесіне жаздығүні жара түссе, шыбын қонып құрттайды. Жылқыдан басқа малдың құрттаған жерін кезінде емдемесең, құрт ішіне түсіп өліп қалады. Ал, жылқының еті құрттаса, қашан ісік желініп болғанша құрт жеп жүреді де, таза етіне жеткеннен кейін өліп, түсіп қалады. Олай болса, оның тірі күніндегі етінің өзі өзге малдың етінен анағұрлым қуатты.

— Ерте күнде, — дейді Мақан, — «Жасыл бағар» бойындағы нағашыма бардым. Ол арада жылан көгі болады екен. Жылқы терісінің исі шыққан маңайға жылан жоламайды екен. Далаға қонған адам жылан келмесін десе, атының ер-тұрманын айнала жайып тастайды екен. Жылан шаққан адамға, аттың терісін ішкізсе, мың да бір ем болады екен. Ендеше жылқының сүті мен етін былай қойып, терінің өзі асыл болғаны ғой.

— Асыл болмай қойсын ба, — дейді Мақан, — жылқы жануар лай суды іше ме, сасыған суға жолай ма? Ол тұнық, таза судан жүзіп жүріп ішпей ме? Шөптің асылын теріп жемей ме ол? Асылмен тамақтандырған соң оған қуат бітпей қойсын ба.

Жылқыны осылай сүйетін Мақан баққаным байдікі екен деп еш уақыт малға қырын қарамайды. Тұртайға кейде ренжи жүре, «ол иттің қылығына мал айыпты деймісің» деп байдың жылқысына жаны өз малынан кем ашымайды. Қай уақытта ұйықтап, қай уақытта қоятынын кім білсін, ат үстінен ол сирек түседі. Соншалық сақ бағудың арқасында, анда-санда қисын таппаса, бір тайдың таңын қасқырға тарттырмайды. Егер тарта қалса, кісісі өлгендей уайымдайды.

Суықта өсіп, еті үйреніп кеткендіктен бе, немесе жылқының еті мен сорпасы расында қуатты ма, Мақан қандай суық болса да қалың кимейді. Оның «қалың» деген киімдерінің өзі: байпақты үлкен етік балағын етікке сұққан мол тері шалбар, етегін шалбарына сұққан қысқаша тон. оның сыртынан киетін жұқа түйе жүн шекпен ғана. Өте бір үскірік боп кетпесе, анау-мынау аязда тымақ кимейді ол. Басында кішірек қана елтірі бөркі болады, соны кейде оң жақ шекесіне, кейде сол жақ шекесіне ауытқытып, құлағын жылытып алады. Жылы күндері ол тонын да тастап, сырмалы қамзолшасының сыртынан шекпенін де желбегей сұға салады.

Ол жердің қысының ызғары ең жылы деген күннің өзінде он бес, жиырма градуспен төмен түспейді. Жылы күндері де омырауы ашылыққырап жүретін Мақанның қырбық сақал-мұрты түгіл, түктілеу келген төсіне де қырау тұрады. Кейбір үскірік суықтар Мақанның бет терілерін, құлақ терілерін - қарып кетіп, аздан кейін үсіген тері қабыршықтанып, сыдырылып түсіп жүреді. Сондықтан терінің, асты қызыл шақа сияқтанып тұрады. Бірақ Мақан оны елемейді. Күн неғұрлым суыған сайын, ол соғұрлым күреңдене түседі.

Мақан ешуақытта қар ертіп, беті-қолын жумайды. Ол ұйқтап тұрғаннан кейін денесінің кіндіктен жоғары жағын жалаңаштанып қостан шығады да,

күп-күрғақ боп үгітіліп жатқан қармен денесің екі қолың бетін ысқылайды. Со кезде Мақанның бұлшықтары бұлтиған денесінен бұрқырап бу көтеріліп, терісі күп-күрең боп кетеді...

Асты ол әлсін-әлсін ішпейді және өлердей көп те ішпейді. Таңертең бір, түсте бір ас ішкенде, ол үнемі майлы етті жеуге, майлы сорпаға езген құртты ішуге тырысады. Бұндай тамақтарды бір сыдырғы жақсы да ішеді. Майды уысын толтыра бес-алты жібере алады, бетінде майы кілкіген, құрты қоюлау боп езілген сорпаның екі-үш аяғын тастап жібереді... Тұртай жылқышысынан ас аямайды. Жылқының еті, оның ішінде жас жылқының еті, өзге еттен қуаттырақ екенін білетін ол, Мақанға семіз байталдарды сойып береді.

Не жердің оты таусылып қалмаса, немесе күн райы бұзылып кетпесе, жылқы деген мал қыстыгүні тебінде жүре беруді жақсы көреді. Ол қарды тоқырап тұрып тебеді. Сондықтан жылқыны жаңа тебінге аударған кезде, Мақан екеуміз көбіне қоста отырып өлеңді ермек қыламыз.

Өлеңді Мақан маған ғана айттырып қоймайды, өзі де айтады. Оның ерекше жақсы білетін жыры — «Көрұғылы». Зады түрікпендік жыр болғанмен, қазақ ақындары бұл жырдың геройын қазақтікі қып алған. Қазақша «Көрұғылының» оқиғасы да азербайжан және түрікпен варианттарынан өзгеріп кеткен. Мысалы, азербайжандар Көрұғлының олай аталатын себебі «көрдін» (соқырдың) ұлы болғандықтан десе, жырдың қазақ вариантында, Көрұғлының олай аталатын себебі, геройдың шешесі, герой іште жатқан күнде еледі де, бала (қабырда) туады. Сондықтан, ол «Көрдін» (қабырдың) ұлы боп аталады!.. Осы жырдың қазақша вариантын жақсы білетін Мақан онаша жүрген сағаттарында әндетіп айтудан ауыз жаппайды. Оның ұзақ жырдан жақсы білетіні осы ғана. Ал, қысқа жыр мен ертегіден білетіні толып жатыр...

«АҚЖАМБАС»

Мақанның кеңестеріне біздің заманда болған кейбір уақиғалар да араласады, соның бірі — Ақжамбас аталған айғыр туралы.

Мақанның айтуынша, айғырдың «Ақжамбас» аталу себебі былай болған: ілгерірек уақытта Тұртайдың түйесі де көп болған екен деседі. Бір жылы ел жайлауға шығарда Тұртайдың байлауда жатқан құтырған бурасы бұйдасын үзіп шығып кетеді. Бура табылмайды. Сырт адамдардың айтуынша, жоғалған бура жайлауда жатқан бір байдың түйесіне қосылып жүреді.

Бураны алып келу керек. Бірақ оған баратын кім? Қыбын тапқан біреу болмаса, құтырған бура шайнап өлтіреді.

Баратын кісінің жайын қарастырғанда Бәкейден қолайлы кісі табылмайды. Ол — Тұртайдың жылқышысы екен.

— Сен барып қайт, — деді Тұртай оған.

— Барсам барайын, — дейді Бәкей, — бірақ бұған қуса жететін, қашса құтылатын білекті, жүйрік жылқы керек.

Лайықты жылқы, сол жылы бесті шыққан күрең айғыр болады. Бәкей айғырды бірнеше күн жаратып, етін қатырып алады да, қолына қызыл қайыңнан жасаған қақ сойыл ұстап, бураны іздеп кете барады.

Бура жайлаудағы бір сордың маңында ащылап жатқан түйелердің ішінде жүр екен дейді. Салтты кісіні көрген соң-ақ, құтырған бура шабынып түрегеледі. Тәуекелге бел байлаған Бәкей, атын борбайға қойып жіберіп қарсы ұмтылады, бура да бұған ұмтылады.

Екеуі айқаса бергенде, Бәкей бураны қақ сойылмен салып кеп өтеді. Сойыл мойынынан тиген бура ызаланып алады да, жалт бере бұрылып, Бәкейдің соңына түседі... Бәкей қайрыла беріп бураны тағы да соғады. «Әрине. — депті Бәкей бұл сөзді айтқанда, — бастан соқсам, ұшырып-ақ түсірер ем, олай соғуға ыңғайы да кеп еді, бірақ соқпадым. Менің мақсатым — бураны ұрып жығу емес, бетін қайтарып қайту ғой».

Сонымен, қысқасы, Бәкей мен бура біраз арпалысады да, ақыры бураның беті қайтпайтын болған соң, амалы құрыған Бәкей қашуға беттейді.

Қайда барады, қашқанда?

— Сол арадан он шақырымдай жерде Қарпық ауылының, ағашты қыстауы бар еді, — депті Бәкей, — соған барып паналамасам, басқа паналар жер жоқ.

Бәкей бураны біраз адастырып, тез өте алмайтын жыралы сазға бөгейді де, өзі ете шығып, тұра қашады. Саздан ете алмаған бура жыраның басын орап шапқанша, Бәкей төрт-бес шақырым ұзап кетеді. Құтырып, жарап жүрген бура ізіне түсе қуады.

— Бура қуып келеді, — депті Бәкей, — мен қашып келем. Қуған сайын ол мені ұтып келеді... Содан өлдім-талдым дегенде, қалың ағашқа кеп кірдім-ау!.. Ағашқа кірген соң, адастырып кетем бе деп тырысып ем, ісімді сезе ме, немесе сыбдырымнан біле ме, қыр соңымнан қалмай-ақ қойды.

Құтылмасын білген Бәкей Қарпық ауылындағы бір бай үйдің қорасына тығылады да, қақпасын жауып, атын ағаш үйге кіргізеді. Бір кезде қақпаны әлде не кеп соғып кеп өтеді, қақпа қақ айрылып түседі. Қараса, бура екен! Бәкей ағаш үйдің есігін жаба қояды. Бура, келді де, дәл есіктің аузына шөгіп жатып алады.

Бура сол жатқаннан екі күн жатсың — депті Бәкей, — өзім де ашыға бастадым, Атыма шөпті терезеден түсіп жұлып берем. Ана пәленің тұрар түрі жоқ. Не істеу керек?

Не істерін білмей Бәкей сасқан кезде, жата беруге жалыққандай, не қарны ашқандай болған бура түрегеп отқа кетеді. Бірақ алысқа ұзамай, сол маңайдың алаботасын шалады. Со кезде Бәкей қораның басқа бір қақпасынан шығады да, зытып отырады...

— Бура дегенің, кекті болады екен — депті Бәкей, — жеген таяғын ұмытпайды екен олай дейтінім, бір жыл еткеннен кейін сол бура манағы күрең, айғырға кездесіп қап, тура кеп бассалады. Қашып құтылмасын білген айғыр, жалт бұрылып қарсыласа кетеді. Екеуі ұзақ алысады, жұрт оларды айыра алмайды, сөйтіп жүргенде айғыр бураның тірсегін тістеп, қиып жібереді. Бура айғырдың оқ жақ жамбасының үстін жұлып алып қалады...

— Міне,— дейді Мақан, — бура кеңесін аяқтағаннан кейін сол күреңің — осы Ақжамбас айғыр. Мұның жамбасындағы ақ жүн бура түсірген жараның орнына шыққан.

Мақанның айтуына сенсең, бұл Ақжамбас айғыр — Тұртайдың ырысы.

— Өзі жүрген маңнан қасқырға мал берген айғыр емес бұл, — дейді Мақан— көрмей қап қапы соқса, амалы жоқ, көре қалса, тұра қуады да, айдап тастайды.

— Бұл ішінде жүрген жылқыдан ұры да мал алып көрген емес, — дейді Мақан — ұрың былай тұрсың бөтен кісі атаулының бәрін де жуытпайды. Танымайтын кісі болса, тұра шабады да, қашып құтылмаса, не өзін аттан жұлып тастайды, не атын шайнап тастайды.

— Айғырлар, — дейді Мақан, — үйірлерін қызғанысып, бір-бірімен төбелесіп жүреді ғой. Бұл өзге айғырмен төбелескен жылқы емес. Өлдері келмейтінін білгендей, бұл айғырға өзге айғырлар ұмтылмайды да. Ұмтыла қалса, қайтып беттеместей қып шайнап тастайды.

Мақан мені айғырдан алғашқы келген күні-ақ сақтандырды.

— Осында жамбасында ағы бар «Ақжамбас» аталатын бір күрең айғыр бар, — деді ол, — бесенеден белгілі өзі: өзге жылқыдан денесі үлкен жал-құйрығы да мол. Бөтен кісіні алып тастайды ол. Өзіңе көрсетіп қояйын, үйренгенше байқап жүр!

Мақан апарып көрсеткенде, айғырдың тұлғасына мен расында қайран қалдым. Биік және мол денелі айғырдың жалы шұбатылып шашасына түседі екен құйрығы табан құшақ!..

Мені көкесіз бала көрді ме немесе көзі үйренді ме, — айғыр маған алғашқы күндері «сен кімсің» дегендей одырая бірер қарағанымен, артынан қорқытатын белгі көрсеткен жоқ.

Бір жағынан Мақанның асын істеп беріп, бір жағынан жылқысын бағысып, мен жүріп жаттым. Алғашқы кезде жерсінбей, әрі тоңазыңқырап берекем қашқанмен, бұл тұрмысқа да мен қоңсы қонып болдым. Аз күнде мен Мақан айтқандай, үрген қуықтай томпиып, етейіп алдым.

Енді мен ұйқыны да аз күтетін болдым. Сонда күткім келмейді емес-ау, қоста жалғыз қалуға қорқам.

Жылқы алыстанқырап кеткен кезде қостың маңайына қасқыр келімпаз болады. Түнде ол қос маңайына тастаған сүйек-саяқтарды кеміріп те жүреді. Қазақ «қара қосқа қасқыр шаппайды» дейді, сондықтан ба «қасқыр от иісіне жоламайды» дейді, содан ба, немесе ішінен адам иісі шыққан соң, бала емес, үлкен деп ойлай ма, — әйтеуір қосқа сұғынып кіре қоймайды олар. Сондай қорқынышты басымнан бірер рет өткізгеннен кейін мен де Мақанға еріп күзетке шығып, күндіз оныменен кезектесіп ұйықтайтын болғам.

Алдағы күннің ауа райы қандай боларын жылқышының өлшейтін барометрі — жылқының өзі. Келер күні боран болатын болса, жылқы оны сезе қояды да, пысқырынып, ішін тартып, тиышсыздана бастайды. Жылқы пысқырынса-ақ:

— Ал, бала, — дейді Мақан — ертеңгі күн ыңғайсыз болатын болды. Боран боп кетер ме екен қайтер екен. Жылқыны жинаңқырап ұстайық. Ие бола алмай қалармыз.

Бір күні мен қоста қап, ас пісіріп отыр ем, Мақан жылқыдан келді де:

— Жылқының бүгінгі жөңкіліп, ішін тартуы ыңғайсыздау, бала, — деді маған. — Асты ертерек ішейік күннің өзі де бүгін бұлтқа батып, со жақ мезгілсіз қоңырланып кетті. Кешке қарай жел де көтеріле бастағанын байқадың ба? Ала қаншықтанып үрлесін жүріп кетті ғой кешке. Ал, енді асты ертерек ішейік те, жылы киініп алып, жылқыны ыққа қарай айдап, тебіні мол жерге салайық. Жылқы ықтай қалатын күн болса, «Шошқалының» қопасына килігіп жүрмесін.

Мақан екеуміз асты тойып ішіп алдық та, жылы киініп, атқа қондық.

«Осындай бір күндерге керек болар» деп Мақан кейбір қарулы айғырларды жүгендеп, қаңтарып, тоқ-жараулау қып ұстайтын. Екеуміздің мінгеніміз де сондай, әрі жараулау, әрі семіз, білекті айғырлар.

Мақанның айтқаны келді. Қас қараймай-ақ, дауыл көтерілді де, жердегі қардың бәрін қопарғандай боп, төңірек ұйытқыған қалық боран болды да кетті. Өзге жылқы түгіл, мінген аттың құлағын да зорға көретін хал болды... Орай, ышқына соққан жел ауыздан шыққан лепті қайырып қайта тықты... Біразға дейін дыбыс берісіп, жақында жүрген Мақан екеуміз, аздан кейін айрылды. Ық қай жақ екені, жел қай жақ екені аздан кейін білінбеуге айналды. Бетіңнің ашық жерін орай ұйтқыған қар тыныс алдырмады...

Осы арпалыста көрер таңды көзден атырдым... Сонда Мақанның не істеп жүргенін өзі біледі, мен өзім жылқы бағу түгіл ат үстінен өзімді жел ұшырып әкете жаздап, кейде ердің қасың кейде аттың шоқтығын құшып, әрең ғана жүрдім... Әйтеуір, астымдағы айғыр әрі мықты, әрі жуас... Мені қайда бастаса да, со бастап жүр. Өз қолымнан келері жоғын көрген мен қолымдағы тізгінді алдақашан ердің қасына орағанмын да, айғырды еркіне жібергенмін. Бұл — менің өз тапқан ақылым емес, Мақанның үйреткен ақылы.

— Егер, — дейтін ол, — боран боп әлдеқалай адаса қалсаң, — ерікті атыңа бер. Ол сені жылқы маңынан ұзатып, ешқандай әкетпейді...

Түн мұндай ұзақ болар ма!... Еркіне қарай жүрген айғырдың үстінде әлі жүріп келем, әлі жүріп келем... Өтер мезгіл, өтер түн жоқ сияқты... Біраз жүріп қалжыраған маған енді қайтып таң атпастай, боран ашылмастай көрінді...

Бір кезде боран ыдыраңқырады ма, не таң біліне бастады ма, інірден көмірдей қап-қара боп тұнған түннің реңі бозамықтануға айналды...

Бозамық күшейе түсті... Таң екен!...

Ескі ауылдың ұғымында, «жын» деген түнде жортады ғой. Мына жанды боран сол «жынның» ағайыны ма немене, түні бойы құтырған бурадай зіркілдеп, көбігін бұрқырата шашты да, таң біліне бәсеңдей бастап, күн шығар кезде недәуір толастады. Сонда қарасам, менің астымдағы жануар

бір топ жылқының ішінде жайылып жүр екен.

Боран күн түске тармасқан кезде ғана ашылды. Бірақ Мақан екеуіміз бір-бірімізді кешке қарай таптық.

Боран ашылып, жер мөлшерін байқағаннан кейін мен маңайда бытыраған жылқы көрінсе жинастыруға кірістім. Мен жинаған жылқылар біз баққан, жылқының әлденеше бөлігінің біреуі ғана сияқты. Өзге жылқылар басқа бір жаққа тұтас ықты ма, болмаса мына жылқылардай бытырап бөлініп кетті ме, ол арасы маған мәлімсіз.

Мақан қайда?

Бұл сұраудың жауабын мен кешке қарай таптым. Күн батқанға еңкейген кезде ық жактан бері қарай шұбырып келе жатқан жылқылар кезге шалынды. Әрине, олар — біздің жылқылар!

Расында, біздің жылқылар, саумалай қайырып, Мақан айдап келеді.

Мақанның бірінші сөзі:

— «Ақжамбастың» үйірі бар ма?

— Бұндағы жылқыда жоқ, — дедім мен.

Шаршағандық белгі көрсетіп, сұрланыңқыраған Мақанның, өңі, одан жаман сұрланып кетті.

— Анық жоқ па? — деді ол.

— Анық жоқ, — дедім мен. —

— Ендеше, құдай ұрды десейші, өзге жылқыдан бөлінбесе керек еді, ол. Қалай бөлінді екен — деп Мақан сұраулы кескінмен аз уақыт тұрды да:

— Ендеше мына жылқыны сен бері қарай айдай бер. Мен өзім барып мұндағы жылқыларды аралай түсейін— деп, мен жинаған жылқыларға шаба жөнелді.

Түндегі боранда әр айғырдың үйірі де бытырап, бөлініп кеткен екен әр биенің құлын-тайлары да бөлінген екен. Есін жиып алған жылқылар жақындарын енді жоқтасып, арқырап кісінесті де, айрылған туыстар бір-бірінің дауыстарын танығандай айдаусыз-ақ қарсы шапты. Түнде үйіріне ие бола алмай қалған айғырлар да енді қоқырайысып, бытыраған биелерін арқырай кісінеп жинасып жүр...

Жылқыларды біраз аралаған Мақан маған шауып келді де:

— Құдай шынымен ұрған екен — деді. Ақжамбастың үйірі тұтасымен

жоқ. Өзге айғырдың үйірлерінен бірен-сарандап жоқ. Шамасы қырық шақты жылқы жоқ-ау деймін, жануардың үйірі өзге жылқыдан бұлайша бөлініп кетпесе керек еді. Оған бір жазым болды.

— Не жазым? — деп сұрадым мен.

— Не болушы еді, — деді Мақан кейіп, — қасқыр қамайды да!

Өткен боранның алдында бірер күн бұрын, түнде жылқыны торыған екі қасқырдың ізін кесіп, Мақан екеуміз біраз жерді шолып қайтқанбыз. Сонда жылқы ықтаған бет жақта сортаңдау бір көл кездескен. Ақжамбасты жоқтаған Мақанға «сол сорға түсіп кетіп масқара болмады ма екен?» деп ем:

— Тәйірі, жоқты айтады екенсің ғой, — деді ол кейіп.

— Ақжамбасты сен ақмақ айғырлардың біреуі деп тұрмысың, үйірінен түнде айрылып, күндіз іздейтін? Өзі өлмей түсірсін бе сорға үйірін. Ол жаман-жұман адамыңнан да ақылды. Қандай қатты боранда өз үйірінен ол бір жылқы да шашау шығарып көрген емес. Үнемі иіріп, бағып жүреді. Қасқырдан басқадан, оған көр келеді екен деп ойламаймын...

— Бұ қайда кетті екен? — деп Мақан аз ойланып тұрды да, со бір екі қасқырдың ізі, — деді, Атантай көліне қарай тартқан еді... Қамысы қалың көл еді, кәпірің. Бұл маңайда Шошқалыдан кейін қасқыр сонда ғана жатады. Шошқалыға жылқыны айдап бара алмайды қасқыр, ол жел жақ бетте. Егер қасқыр болса, жылқыларды Атантайға қарай айдайды. Дәл ықта болмағанмен, Атантай бір қырында.

— Неге айдайды? — деп сұрадым мен.

— О, тәйірі, бала екенсің ғой, — деп Мақан кейіп алды да, — «сен қозғалма, мен жейін» деп айтады деймісің, қасқыр? «Кел, мені жей ғой» деп жылқы тұрады деймісің. Жайылымдағы жылқыны ғана қасқыр алдастырып жей алады, босып жүрген жылқы жегізе ме, оған. Ондайда қасқырлар жылқыны қамап, үркіте айдайды да, болдыртып апарып, не сай, не көл сияқты бірдемеге қамайды. Жылқыны сол арада жейді, олар.

— Дұрыс. Сол Атантайдан басқа қасқырдың жылқы қамайтын жері жоқ, — деп Мақан тағы да, аз тұрды да, — ал, бала, — деді маған, — мен енді жоқ жылқыларды іздеймін. Қарулы, тың айғырдың біреуін ұстап мінейін. Мына жылқыны сен қайыра тұр. Боран ашылды. Ай жарық. Өткен түні жөңкіліп, ашыққан жылқы енді тебіннен бас алмайды.

Мақан таңдаулы айғырын ұстап алды да, ерттеп мініп, ойдағы Сор көл жағына қарай жөнеле берді.

Жылқының түнгі күзетінде бұл — менің бірінші қалуым. Қарным

ашады, бірақ қосқа баруға қорқам. Оны маңайлап қасқырлар жүрген сияқтанады... Со қасқырлар жылқы арасында қаптап жүрген сияқтанып кетеді... Жылқы тепкен жерде үйілген қарлар да, қалың қырау бүркенген қурайлар да маған бір-бір қасқыр боп көрінеді. Бір орында тұрсам, соның бәрі маған шабуыл жасайтындай, әлгі Мақан кетерде ауыстырып алған жуастау биемді жылжыта берем... Қорқыныштан басым айнала ма, немене қасқыр сияқтанғанның бәрі, биемді жылжытқан маған қарай жылжып келе жатқан сияқтанады...

Біраздан кейін етім өлді ме, болмаса көзім үйренді ме, мен енді жүрегімді орнықтырып, бекініп алдым. Содан кейін менің көзіме іліккен әрбір зат өзінің шын мағынасындағы қасиетімен ғана танылды: қурайы — қурай, күртігі — күртік жылқысы — жылқы...

Әрбір боранның, әрбір жаңбырдың артынан әдемі бір күн райы басталуы дағдылы іс. Бүгінгі түн де тамаша. Аспан бұлттан түгел аршылған. Өткен түнгі бораң бетін жуып тазартып кеткендей жұлдыз атаулының бәрі өзге түннен артығырақ жарқырап тұрған сияқты. Және олар бүгін ерекше молайып, төңкерілген аспанның өнбойына симай тұр... Ай да бүгін күндегіден анағұрлым ашық жарқырайды. Жұлдыздардың арасын кезген ай, бүгін аспаннан бері қарай жақындап, айқай жетер жерде ғана қалқып бара жатқан тәрізді...

Расында, ашықты ма, немесе мына сияқты желсіз, айлы, тымық жылы түннің мейіріне рахаттанды ма, жылқы атаулы алғашқы кезде қарды сабырмен ғана теуіп, біраз отығып алды да, түн ортасы ауды-ау деген кезде, кейі түрегеп, кейі жатып жусауға айналды.

Далада әдемі бір тыныштық басталды. Жел тымық... Ай жарық... Жылқылар түп-түгел жусауда!.. Төңіректің тымықтығы мен үнсіздігі сондай, қурай басының қырауы жерге түссе естілерліктей...

Төңірекке орнаған тыныштық пен ұйқы, мені де өз құшағына ала бастады. Мен де енді маужырап, қалғуға айналдым...

— Шаршауын шаршадың ғой, бала, бірақ шамаң келсе, ұйықтамауға тырыс, қасқыр деген кәпір, пәле ол. Жылқыда адам жоғын жақсы біледі ол. Қапыңды тауып, соғып кетпесін. Жылқы ішінде адам жүргенде, бала болсаң да қаймығады, — деген Мақанның сөзі құлағымда әлі де ызың қағып тұрғанмен, ұйқының салмағы ауырлап бара жатыр...

— Һап, бәлем! — деп ақырып қалған дауысқа мен оянып үлгергенше, біреу мені атымның үстінен жұлып та алды. Мен қорқыныш үнін шығарғанша, ол менің бетімді әлденемен тұмшалап та үлгерді. Сөйтіп бет-аузымды орап алғаннан кейін алдына бөктерген мені ала қашты. Сонда ғана есім кірген мен ішімнен «ұры ғой, бұл» деп жорыдым.

— Бала, — деді әлгі адам, даусын бұза сөйлеп, мені біраз алып

қашқаннан кейін — жылқының жартысын беремісің маған.

Енді ғана жобаладым: бұл, әрине, Мақан!.. Өйткені, дауысын бұзып сөйлеп, ұрының жыны бар ма?...

— Мақан аға, босат! — дедім мен.

— Қайдағы Мақан? — деді ол тағы да дауысын бұзып.

— Тұншықтым,— дедім мен.

Со кезде Мақан өз дауысымен қарқылдап күлді де, бетімді ораған нәрсесін жазып:

— Қалай, үрейінді ұшырдым ба, бала? — деді.

— Ақжамбасты таптың ба? — дедім мен.

— Таптым,— деді Мақан.

— Ия, қалай?

— Ол, көп кеңес, шырағым, — деді жадыраңқы жүзді Мақан. Әйтеуір, аман табылды. Қалғанын қосқа барып айтайын. Қарным өлердей ашып келеді. Сенің қарның да ашқан шығар, ал, тарттық қосқа....

Алдына өңгерген мені Мақан жерге түсірместен, манаты мен мініп жүрген, үстінен мені жұлып алғаннан кейін қар теуіп тұрған жуас атына әкелді де, жерге содан кейін түсіріп, — ал, атыңды ұста да мін! — деді.

— Енді қасқыр тимей ме жылқыға? — дедім мен.

— Ол итің де шаршамайды деймісің, — деді Мақан — таң жақындап қалды. Торитын мезгілі өтті, олардың. Қосқа барып қаужалайық.

Жылқышының қосында әруақытта даяр тамақ тұрады, ол суытып қойған ет пен езіп қойған құрт. Расында да суыққа қатпайтын жылқының майлы етің жылқышылар жылытпай да жей береді. Бақырда қатып тұрған езулі құртты қыздыру әп-сәтте...

Мана атымның үстінде әлсін-әлсін қалғып-оянып жүріп, ұйқымды қандырып алдым ба, немесе Мақаннан Ақжамбас туралы кеңесті естуді қызық көрдім бе, қосқа барғанда менің ұйқым шайдай ашылып кетті. Мақан болса, болмаса да ұйқыны алдақашан құл қып алған кісі...

Тұртайдың үйі анда-санда жадағай шанамен әкеп тастайтын қойдың кепкен қиы біздің қосымыздың қасында үнемі үюлі тұрады. Қи өзге отыннан әрі қызулы, әрі оның шоғы ұзақ уақыт сөнбейді. Қи сөне қалғанда тұтатып алу үшін аздаған тамызықтық ағаш бар. Оны сіріңкемен

тұтатамыз.

Біз келсек, боранды түні қар басып қалған қостың қарайып, шошайған төбесі ғана көрінеді.

Қостың алдына үйілген қарды жырып, жабық төбесін ашып ішіне кірсек, әр мүлік өзінің орнында, тек қана қидың шоғы сөніп қапты.

Қу тамызық тез жаңқаланып тұтанды, қи жағылды, ішінде езген құрт мұз боп қатып тұрған бақыр да асылды...

Екі күнге жақын нәр татпаған аш өзек, астың иісі шыға бастаған кезде тіпті ашығып, іш ұлып, жүрек төмен тартқан сияқтанды. Мақанның іші де сөйтті білем:

— Бала, — деді ол, — кешегі бір қапшыққа орап тастағаныңды әкел!

Бұрышта бүктеулі жатқан қапшықты мен бері қарай тарта бастадым. Әдетте ет атаулының бәрін суыта бермейміз, қазы мен қарта сияқты, не майлы қыртыс сияқты семіз еттерді ғана суытамыз. Менің қапшыққа орап тастағаным: шамасы екі сүйемдей жуан қарта мен қатаған басынан бөлінген сүйемге жақын қазы да.

Қапты жазып көрсек Мақан айтқандай қарта да, қазы да былбырап, жұп-жұмсақ боп тұр екен. Қостың пышағы өткір болады. Қапқа етпен бірге оралған сол өткір пышақпен қазыны да, қартаны да кесектеу тіліп, асап жатырмыз...

Майлы етке қаужалғаннан кейін ұлыған іштің үні өшіп, ауыл-үй орнына қона бастады. Мақан Ақжамбастың кеңесіне содан кейін ғана кірісті.

Оның ептеп мақтана сөйлейтіні де болушы еді. Сол дағдысымен ол алған аңының қанды жүрегін жұтып көңілі жай тапқан бүркіттей қомданыңқырап алды да, көңілді кескінімен:

— Ал, бала, — деді, — сен тыңдай бер, мен айта берейін...

Мақан ол кеңесін ысытқан құртты ішіп болғанға шейін бітіре алмады. Одан кейін буынға тамақ түсті ме, болмаса қабаққа қатқан ұйқы жеңді ме, — Мақанның бойы маужырай бастады. Мен әлі тың сияқтымын.

Құрт ішкеннен кейінгі әңгімесінің арасында Мақан бірер рет қалғып кетті де:

— Бала, қалжыраған екем мен — деді, — сен тыңдау көрінесің, таң да біліне бастады, жылқыны қарай тұруға жараймысың?

— Жарайды, — дедім мен.

Егер күн жылы болса, жылқы күн көтеріле жусайды. Со кезде қосқа қайтып келсем, Мақан оянып, күндегі дағдысымен жалаңаш денесін қармен ысқылап жатыр екен.

— Сондай тамаша ұйықтаппын, — деді ол. — Қыстайғы несие ұйқының бәрі өтелген сияқты. Қарға аунаған түлкідей жайнап қалған сияқтымын.

Таңертеңгі асты даярлаумен қатар, екеуміз тағы да Ақжамбастың кеңесіне кірдік.

Бұл ұзақ кеңестің қысқаша мазмұны былай боп шықты: жылқы ықтаған жаққа қарай жортқан Мақанның алдынан қасқырлар қамаған бір топ жылқының ерсілі-қарсылы үрке жөңкілген іздері көрінеді. Қасқырлардың қанша екенін із санынан айырып боларлық емес.

— Бірақ, — дейді Мақан — шамасы он шақты бар-ау деп ойладым.

Қасқырлардың да ерсілі-қарсылы шапқан түрлеріне Қарағанда, жылқыны қоршап алған сияқты. Қасқырға қамалғанын білген жылқылар біраздан кейін топтанып алып, жұбын жазбай шабады. Қасқырлар оларды қаусыра қуады.

— Қасқырдың, қанша екенін сонда ғана шамаладым, — деді Мақан — тоғыз екен. Тоғыз қасқырдың әрқайсысына бір ұмтылған жалғыз жылқының ізі көрінеді. Ішім сезе қойды, ол — біздің Ақжамбас.

— «Жануар-ай!» деп аядым, — дейді Мақан — арпалысып бара жатыр екенсің-ау! Бірақ көп қасқыр ең алдымен қақпақылға сені алып, болдыртады-ау!..

Жылқылар со қалпымен жұбын жазбай үркіп қаша берді. Қасқырлар қаусырып қуа берді. Ақжамбас та үйірін қорғай, қасқырларға бір ұмтылып, жылқыларының жұбын жаздырмай бір қайырып, арпалысып барады...

— Іздерінің жобасына қарасам, — дейді Мақан — қасқырлар жылқыны боран толастамай-ақ бөліп әкеткен сияқты, өйткені жылқылардың, да, қасқырлардың да іздерін көп жерде қар басып, көмескі боп қалған.

Сол бетпен қуа берген Мақанның құлағына бір кезде алыста арқыраған айғырдың дауысы шалынады.

— Елең ете қалдым, — дейді Мақан — өз құлағыма өзім сенбегендей, атымның басын тежеп, тоқтатып қойып тыңдадым. Тағы естілді арқырап, кісінеген дауыс. Алыстан талып келеді, бірақ тани кеттім, — Ақжамбастың дауысы...

— Со кезде «алда, жануар-ай» — деппін де, — дейді Мақан, — көзімнен жасым ыршып кетіпті!..

— Жаксы жылкыдан садаға кетсең болмай ма, — дейді Мақан — астымдағы айғырым да со кезде жаңа ғана ұстап мінгендей тыңая қап, қарды қара жердей басып, сілтей кеп жөнелді...

Мақанның көзіне иірілген бір топ жылқы шалынады. Мақан атына қамшыны баса түсіп, жақындайды...

— Со кезде, — дейді Мақан — жылқының айналасынан бірнеше қасқыр созылып жөнеле берді... Мен танығандай, айғыр да басын көтеріп, арқырап қоя берді!..

Жүйесі босаған Мұқан кеңесінің ар жағын айта алмай, көзін орамалмен сүртіп, солқылдап жылап алды да:

— Қайтіп қана дәтің шыдар жыламағанда, — деді, — жетіп келсем, айғырым бақайшағына шейін қара терге малынған, үсті ақ көбіктеніп, буы бұрқыраған, өлердей ентіккен!.. Мен бәлкім кешіксем, қасқырлар айғырды талап жейді екен өйткені айғырда енді қару қыларлық әл қалмай, әбден болдырыпты... Содан айғырды ұстап алып, көзінің терін орамалыммен сүртіп, үстіне шекпенімді шылбырыммен таңып, жүгенімді сыпырып ап, басына кигізіп, алдыңғы екі аяғын белбеуіммен тұсап, тізгінді шоқтығына қаңтардым... Енді қауіп жоғын сезгендей, айғырым сол арада қалшиып тұрып қалды. Мен жылқыларға кеттім.

— Барып қарасам, — дейді Мақан — айғыр жылқыны бір жерге иіріп қойыпты да, өзі соларды айнала шауып, қасқырлармен алысыпты. Сонда алдына келсе тарпыған, артына келсе тепкен іздері көрініп жатыр... Не деген ауыр азап дейсің: әрі иірген жылқыны сол арадан қозғамай ұстап тұру керек, әрі айнала шабуыл жасаған қасқырларға жылқыны бермеу керек!..

— Неге иірген? — деп сұрадым мен.

— Оның мәні бар екен. — деді Мақан. — Ар жағында терең сай бар екен. Жылқы оған киліксе-ақ, қасқырлар тұсаған малдай ұстайтын. Айғыр соны білгендей жылқылардың алдынан шығып, қайырып ап иіріп қойыпты.

— Кейін неге айдап кетпеген? — дедім мен.

— Әй, бала-ай, баласың-ау! — деді Мақан — кейін айдап кететін ол бос жүрген жылқы ма, қамаған қасқыр жібере ме, оны? Ол қулардың ойлап келе жатқаны да сол алдындағы сайға қамау емес пе?

Айғырдың да, қасқырлардың да ақылдылығына қайран қалған мен:

— Апырай, бұларың сондай ақылды болушы ма еді? — дедім.

— Қасқырды қоя тұршы, — деді Мақан — ол жауыздың ақылдылығына ешкімнің таласы жоқ қой. Шіркін, ақылды деп мына Ақжамбасты айтқан

дұрыс қой. Малдың ырысы ғой, жануар!..

Мақан биыл, 1969 жылы тірі, жасы 95 те. Былтыр іздеп барып көрсем бір жас кіші немере інісі — Ноғай мен екеуі, жекеменшік малдарына шалғымен пішен шауып жүр екен бел-буындары талатын түрлері жоқ!.. Ондай қуаттарың тұрмыстарының жақсылығына жориды.

ҚОМАҒАЙДЫҢ КЕСІРІ

Мақан менің, атымды «Қарашұнақ» қойды. Артынан білсем, Қарашұнақ деген кісі Торсанның не заманғы жылқышысы екен. Мен оны қартайған кезінде көрдім, денесі кішкентай ғана, тығыршықтай семізше, шоқша сақал, домаланған қара кісі екен.

Мақанның маған қойған бұл аты дәл келетін еді. Себебі, — еркін ауада жүрген соң, еркін майлы тамақты ішкен соң, жан қиналар жұмыс болмаған соң, мен де бұлтиып семіріп алып, күні-түні жел қағатын далада жүргендіктен қарайып кеттім. Маған енді дүниедегі ең зор бақыт жылқышылық сияқтанды.

Менің ол жылқыдан өлмей кететін ойым жоқ еді, «кесір шалғанда кежеге де тіс сынады» дегендей, бір кесір алдымнан көлденең, тұра қалды...

Қыстың аяғына қарай жылқы Достың Жаманшұбар жақ бетіне шықты. Сол күндердің біреуінде:

— Шырағым, мен Жаманшұбарға барып қайтайын, — деді Мақан. — Үсті-басым да кірлеңкіреді және жұмыстарым да бар еді, бірер күнсіз келмеспін, бүгін кісі жіберермін, сол екеуің жылқыға ие бола тұрарсыңдар.

— Жарайды, — дедім мен. Өйткені ол кезде жылқының күндізгі қарауына да, түнгі бағынына да үйреніп алғам. Және со бір күндері шуақ боп тұрған.

— Кісі кешке дейін келер, — деді Мақан аттанарында, — алда-жалда кешігіңкіреп келсе, жылқыны өзің қарай тұрасың.

— Кәне, екеуміз бірге аттанайық, — деді маған. — Мен саған жуастау қарулы жылқы ұстап мінгізіп кетейін.

Жылқыға ертіп барған Мақан өзіме таныс жуас айғырды ұстап берді де, мен оны жылқының Жаманшұбар жақ шетіне шығарып салғаннан кейін:

— Шырағым, сен тебіннің жағдайына үйреніп болдың ғой, — деді Мақан — жылқының жайын да білесің және қасқырдың да биыл торыңқырай бергенін көріп жүрсің. Одан қорықпайтын болдың ғой, қазір. Егер мен жіберген кісі кешігіп, зәуі-сайтан жылқыға қасқыр шаба қалса, сен балалық қып қорықпа! Қасқыр итінің кейде бала-шаға, қатын-қалаштан қорықпайтыны болады. Егер жылқыны тартып жеуге айналса, есінде болсың оның жалғыз қорқатыны — от!

— Одан қалай қорқады? — деп сұрадым мен көңіліме қауіп туа бастап.

— Тамызыққа деп әкелген ағаштың біреуінің бір жақ басын қидың

кожына көміп қой, тұтанып жатсын. Егер, қасқыр кеп, сені баласынатын болса, оған сол шаланы қолыңа ала ұмтыл, ол сонда қашады.

Мақан кете барды. Мен қалып қойдым. О байғұстың маған әлгі қауіпті айтпай-ақ кеткені жақсы еді, айтқан соң тағы да төңірегімдегі әр сайдан кеп жылқыны қасқыр аңдып тұрғандай сезім пайда болды. Ендігі тілегім — Мақанның жіберетін кісісінің келуі. Егер ол кешігіп келсе не істерімді білмей сасудамын.

Мақан жіберген кісі күн батпай келіп қалды. Алыста қарайып келе жатқан салттының алдынан мен шауып шықтым. Тани кеттім, өзіміздің Жаманшұбардағы Әйтілестің Бекені.

Қосқа келгеннен кейін Бекеннің барлық ынтасын сап көргені, кигізге орап тастаған ет болды. Бұл кезде, қыстыгүні сойылған семіз байталдың еті азайып, оған бір ту қойдың семіз, құйрықты істәгі кеп қосылған.

Семіз еттерді көргеннен кейін көңілі көншігендей болған Бекен мұртынан бір күліп алды да:

— Тұртайдың үйі барғанда ас татырмайтын еді, жаудай шабайын бәлемді, сал етті бақыр толғанша! — деді.

Мақан екеуміз тоятын еттің мөлшері белгілі. Асылған бақырға мен етті сол мөлшермен ғана және аса майлысын емес, сылалауын салып жатқанымда:

— Өй, сен қызық бала екенсің ғой, — деді Бекен, — бұ немене, салып жатқаның? Мен осында етке тоюға келмей, неге келді деп отырсың? Бері әкел пышақты, өзім салам!

Пышақты қолына алған Бекен жылқы етінің де, қой етінің де қайдағы майы туырылған семіз мүшелерінен кесіп ап, жарты қойдың еті сиярлық үлкен мыс бақырға ұра берді. Ішімнен: «Апырау, бұның бәрін өзі жер ме екен үйіне әктер ме екен?» деп ойлаймын, өйткені мына салған еті, менің құлағым естігені болмаса, көзім көрмеген тажалдар болмаса, жай адам тауысар ет емес. Бекен:

— Ал, бала, мен жылқыны біраз қарап келейін, сен етті пісіріп қой, — деп кете барды.

Бақырға толтыра салынған ет қайнап ісінгеннен кейін симай, быртиып жоғары көтеріліп кетті. Со бетімен қайната берсең, еттің асты піскенмен, беті піспейтін болды. Батырыстырып салсаң, көп уақыт қайнайды. Бекен маған «қарным ашыңқырап келді, тез пісіріп қой», — деп кеткен.

Бекеннің ренжірін біле тура, бақырға симаған етті мен алып қойдым. Сиған ет еркін қайнап, жидіңкіреп піскен кезде, Бекен де келді. Бақырда

қайнаған етке ожауды салып көрген ол:

— Әй, ана мүшесі қайда, мына мүшесі қайда? — деп мен бақырдан алып қойған еттерді іздей бастады.

Оған мен болған жайды айта кеп, алып қойған етті көрсетіп ем:

— Өзің бір оңбаған бала екенсің ғой, — деді Бекен ренжіп, — «байдың асын байғұс қызғанады» деген рас екен ғой. Сен шатаспа өйтіп! Мына піскен етті түсір де, шала піскен етті сорпаға қайта сал!

— Оны тауыса аласың ба? — деп ем.

— Тауысқан тауыспағанда не ақың бар, — деді ол жекіп, — ас деген соң ас!

Бақырдағы етті түсіріп боп, шала піскен етті сала қоймап ем:

— Кеңсірігіңді бұзып жіберейін бе? — деді Бекен маған жұдырығын оқтанып. Жаман, шірік неме, немеңе істеп отырғаның?

Бекен түрегелді де, шала піскен етті бақырға өзі салды.

Ағаш табақта буы бұрқыраған еттің үстіне тұздық құйып, екеуміз ортаға алдық. Мен турап беріп отырмын, Бекен жеп отыр. Уысын толтыра асаған майды, ол сабырмен шайнамай, бүркітше қылғиды... Ол қылғып отыр... мен кесіп беріп отырмын!..

Біреу етке қақалып қалғанда, қасында отырған кісі — «мынау қақалмайтын еді, не болды бұған?» десе, екінші біреу отырып — «е, ет үлкен болса, өңеш құдай деймісің?» деген екен. Сол айтқандай Бекен қанша қомағайланып қылғығанмен, мол май оның жүрегін лезде қайтарып тастады. Майды әуелі уыстап асаған ол, артынан жапырақтап жеуге кірісіп, ақыры:

— Болар Дүние емес екен мынауың, тойып қалдым, — деп шегінді. Піскен еттің тең жарасы да желінбей қалды.

— Бақырдағы етті қайтеміз? — дедім мен қуланып.

— Е, таңертең жейміз де, — деді, маңдайы тершіген Бекен кекіре сөйлеп.

— Құрт ішпейсің бе? — дедім мен күліп.

— Оңбаған-ау, мені мазақ қылғың кеп отыр ма? — деп Бекен қуланған кескінмен жұдырығын түйді.

Ол кешке жылқы күзетіне аттанып кетті.

— Мен де барайын ба? — деп ем:

— Сен не аласың? — деді Бекен. — Жат та ұйықта, таңертең ертерек тұрып, етті де, көжені де қыздыр.

Мен ұйқтап қалдым... Өкірген бір дауысқа шошып түрегеп далаға жүгіре шықсам, есіктің алдында ат тұр, аттың үстінде, денесі жерге қарай салбыраған біреу, өкіріп құсып тұр!..

Тани кеттім, Бекен!.. бір қолымен атының тізгініне зорға ие боп тұр... Өкіріп кеп қалғанда, аузынан атқыған құсық, сонадай барып түседі!..

Аяп кеттім де, Бекенді аттан демеп түсірдім... Қарға жүресінен отырып ап, екі қолын күртікке тіреп, тағы да біраз құсқан ол, бір кезде сүлдері құрығандай сүйретіліп әрең, тұрды да:

— Мені енді қосқа кіргіз, бала! — деді.

Мен оны қосқа кіргізіп, Мақанның орнына жатқыздым.

— Ауырдым, бала, — деді ол біраздан кейін. — Етті тегі шикі пісіріп бердің білем!..

Не дейін оған, тек қана айтқаным:

— Жылқыны қайтеміз?

— Сен күзет — деді ол...

Мен таңертең жылқы күзетінен келсем, Бекенім әлі ауырып жатыр. Аялап-уылегенде жаны шығып бара жатқан кісідей!.. Мен:

— Түндегі астың қалғанын жылытайын ба? — десем, Бекен жауап берудің орнына басын шайқайды...

— Беке, асқа қалай қарайсыз? — деп ем:

— Жылытсаң, жылыт. Ішіп көрейін — деді ол.

Аузы айтқанмен, тамаққа жайы жоқ екен. Асқа беттей алмаған ол, ыңқылдаған қалпымен жатып қалды. Ымырт жабыла мен жылқының күзетіне кеттім.

Түнде жылқыға қасқыр тиді. Оның, белгісі — жылқының шұрқырасып кісіней қалуы. Со жаққа тұра шаптым...

Мен беттеп шауып кел жатқан жақтағы жылқы тобы менен бе, қасқырдан ба, — дүркірей қашысты... Алдымда қарайған бірдеме көрінеді... Жетіп келсем, бір жылқы тыпырлап, шыңғырып жатыр, үлкендігі тайшадай

қасқыр оның алқымына жабысып жатыр, енді бір қасқыр жылқының шабын жарып ішіне қарай кіріп кетіпті!..

«Қасқыр әуелі жылқыны шаптан жарады да, — деген Мақан — ең алдымен ыстықтай өкпе-бауырын суырып жейді, сонда жылқы шыңғырып жатады...»

Мына екі қасқырдың біреуі де сөйтіп жатқанын біле қойдым... Зәрем ұшып, бойым қалтырап кетті... Сонда да қару қылғым кеп бар дауысыммен айғай сап, үріккен атымды шаужайлап тебініп, қарыма ілген құрықшамды көтеріп ем, жылқының алқымына жабысқан қасқыр басын жұлып алды да, маған қарап ырылдады...

Мені баласынып басынғанын біле қойдым... Не істеу керек?.. Есіме Мақанның «от алып ұмтыл» деген сөзі түсті... Бірақ қайда ол от?.. От жағатын жерде өліктей сұлап Бекен жатыр!..

«Бекеннен жәрдем болмас па екен» деген оймен, шауып қосқа келсем, бүгін аздап ішкен асын тағы да құсып, құдайына жазып жатыр екен... Қозғалар дәрмені жоқ!..

Мен қайта шауып барсам, жарған биенің пәрә-пәрәсін шығарып тойынған қасқырлар кетіп қапты...

Ертеңіне таңертең келген Мақанды қарсы алып, осы жайларды айтып ем, мінезі момын Мақан:

— Әй, шырағым-ай, мал менікі болса неғылайын, көп жылқыдан бір жылқы садақа дер едім де, қояр едім. Малға іші тар ит болушы еді Тұртай. Бір тайының таңын қасқыр тартса, әкесі өлгендей кейитін еді. Жылқыны биыл аман-ақ алып келе жатыр едік бұндай боп қалған екен!... Ертең өзі де келетін еді, бұл бір пәле болды, саған! — деді.

Мақанның айтқаны келді: ертеңінде қатынасқан Тұртай бір биесін қасқыр жегенін білгеннен кейін:

Айтсам болмайсың, маңдайында бес елі қырсық жүрген осындай немені жылқыға жолатпайық дегенде: «Жетім бала ғой, сауабы тиер» деп мүсіркеп, болмаған сенсің. Міне, енді түбіме жеткіздің де тындың! — деп, Мақанды біраз жерлеп, ұрсып алды да, момын Мақан қарсы жауап қайтара қоймаған соң:

— Жоғалт, енді иттің күшігің көзіме көрсетпей! — деді Тұртай, — Бекенмен қайтарып жібер!..

Биені қасқыр жегенге өзін кінәлі көрді ме, не момындығы ма, Мақан Тұртайға «қалдырсақ қайтеді» деген сөзді айта алмады.

«Ауруынан» жазылып болмаған Бекенді де Тұртайдың қоста

қалдырғысы келмеді.

— Осында майды жеп, жеті атаң аштан өлген неме ме едің? — деп Тұртай оған да біраз ұрсып алды да, — сүйретіліп жатып алмай, қайт үйіңе! — деді.

Қостың қасында жуырда тезек әкелген итшана жататын, соны Жаманшұбардағы иесіне жіберетін жылқыға жекті де, ауру Бекенді шанаға, мені аттың басына мінгізіп:

— Менде жазық жоқ, қош болыңдар! — деп Мақан жөнелтіп салды...

БЕСІНШІ ТАРАУ

ӘНГЕ ӘУЕСТІК

СІБІР ӘНШІ

«Құлақтан кіріп бойды алар,

Әсем ән мен тәтті күй».

Абай

Жылқыдан босанып келгеннен кейін мен тағы да белгілі Жаманшұбарда жүре бастадым. Маған тағы да өлеңнен басқа кәсіп табылмады. Бірақ мен бұдан кейін көбінесе, қиссаға емес, әнге құмарттым...

Жұрттың пікірі мен туралы екіге жарылды: «Атасында бақсылық бар ғой, — десті біреулер, — дәу де болса, осыны аруақ қысып жүр, бұл да бақсы болады»; «Бақсы дегеннің түсінде ызғар болады деуші еді, — десті екіншілер, — мынауың, бір шайқымазақ, осындайға бақсылық қонушы ма еді? Бұл кәдімгі аха-хау, ехе-хеудің өлеңшісі болады да қояды».

«Бақсы болады» дейтіні мен ауылымыздағы «бақсы қатынның» үйіне барғыштаумын. Оның аты — Қымбат, баласыз, байсыз жалғыз кемпір, Қымбаттың күйеуінің аты Быламық екен жеңгелері оны «Көже» қойып, содан ел де «Көже» деп кеткен. Көже де бақсы болған адам. Ол біз есімізді білмеген кезде еледі, қабыры Достың дөңіндегі зиратта. Өзге қабырдың үстіне шөп шыққанда, оған шықпай, сары топырақтанып жатады. Жұрт бұны екіге жориды: баласы жоқ қой, қабырына шөп шықпауы сондықтан деседі біреулер; енді біреулер: Бақсының қабырына шөп шықпайтын, — деседі.

Көженің бақсылығы қандай болғанын біз білмейміз. Қымбатты көрдік. Қазіргі санамызда біз жын-шайтанды да, олармен «жолдас» болатын бақсыны да танымаймыз ғой. Олардың жүзден тоқсан тоғызы, Шоқан Уәлиханов айтқандай, шарлатандар екені рас та ғой. Солай бола тұра, бақсылардың арасынан, біздің қазіргі тілімізбен айтқанда, кейбір фокусшілер, немесе шын мағынасындағы гипнозшылар кездесетін сияқты. Қымбатты сондай гипнозшылардың бірі ме деп ойлаймын.

Ол — қол тоқпақтай ғана кішкене денелі кемпір, со денесіне лайықталып біткендей, бет-аузы да бір-ақ уыс. Пышақтың желкесіндей боп біткен қып-қырлы мұрнының ұшы біз сияқты іп-істік. Шүңірек келген кішкене шегір көзі қараған адамның өңменінен етіп кете жаздайды Кірпігі, қасы, шашы жіп-жирен. Денесінің еті сұр болғандай сүйектеріне жабысып қалған. Және түсі көп-көгілдір. Сол терілердің астынан білеулене біткен тамырлары өрмекшінің ауына ұқсайды да, қызылы, көгі, жасылы аралас

сияктанып талаурап тұрады. Тері мен еттің ішіндегі сүйектердің бөлшегін сыртынан санап алғандай боласың. Қылқиған жіңішке мойнына жабыса біткен өңеш пен кеңірдек бері қарай білеуленіп, сыртынан жапсырып қойған сияқтанады.

Жұрттың айтуынша, Қымбат жас күнінде молаларға түнеп, жаз болса есіз қыстауларды кезіп жүреді екен. Бақсылық оған бойжеткен кезінде қоныпты-мыс. Кеже де со кезде бақсылық құрып жүрген жас жігіт екен екеуі көңіл қосқасын Қымбаттың әкесі Көжеге қалыңмалсыз береді...

Қымбатты гипнозшы ма деп ойлайтын себебім, жынданған адамның ілуде біреуі болмаса, одан жазылмай кетпейтін еді. Өзім көрген бір мысалды алайын. Біздің кішірек кезімізде Дос басына қонған ауыл бір кезде у-шу бола қалды, сөздері: «Бәйділда жынданды!..»

Бәйділданың әкесі Қосшығұлдан: Кәлен, Кәсен, Әлен, Әлмен, Әбділда, Бәйділда атты алты ұл туған. Кәсені ғана ерте өлген, өзгесі біз көргенде тірі, Қосшығұлдың тірі бес баласының бесеуі де өте зор денелі адамдар. Жастары со кезде жиырма бес пен қырықтың арасында. Кәлен бір жиында бас балуанға түсіп, бәйгесіне түйе алғандықтан «Түйе балуан» атаған. Оның інілері де, бір кісіден жығылмайды. Шаруасы шағын үй болғандықтан кейінгі төртеуі үнемі жалшылықта жүреді.

Сол кезде жиырма бестер шамасындағы Бәйділда Нұртазаның үйінде жалшылықта тұратын. Жұрттың айтуынша, оның бір өзі бес жігіттің жұмысын істейді... құдыққа түскен ірі қараны жалғыз өзі суырып алады... асау жылқыны құлағынан алса, тырп еткізбейді, со күшіне тамағы да сай,— бір өзі екі-үш жігіттің асын ішеді... Оның денесі, жұрттың осы мақтауына сиғандай: бойы биік жауырыны кең, сүйектері ірі, жұдырықтары тоқпақтай... со сияқты дәу жынданса, жұрттың зәресі кетпегенде қайтсін!..

Бәйділданың жындану себебі былай бопты: Жаманшұбарда ағаш жоғы мәлім. Қора, қопсыға, басқа керек-жарағына деген ағашты жаманшұбарлықтар «Отын ағаш» дейтін жерден ұрлап әкеледі. «Отын ағаш» — Жаманшұбардың батысында, шамасы жиырма-отыз шақырым жерде. Одан ағаш ұрлау жаманшұбарлықтарға жаугершілікке аттанумен бірдей. Бір жағы Қанжығалы-Күрлеуіт аталатын рулардың, қыстауларына жататын, бір жағы қазыналық кардонға саналатын бұл орманнан ағаш ұрлауға барғанда, егер иелері көріп қап ұстамақ болса, жаманшұбарлықтар төбелесіп құтылып кетуге әзірленеді, сондықтан ағаш артатын екі доңғалақты қазақ арбаларға қарулы өгіздер жегеді де, «жаумен соғысуға тура келсе...» деп, бірнеше жігіт салт атқа мініп, қолдарына сойыл сияқты қарулар алады... Әдетте, олар ағашты жаз ортасында ұрлайды. Бұл кезде тұрғын елдер жайлауына шығып кетеді де, қыстаулар есіз қалады. Қазыналық ағашты күзетушілердің көзін алдау үшін жаманшұбарлықтар күн бұрын астыртын барлаушылар жіберіп, ағашты жүрмейтін жақтан кеседі...

Бәйділда жынданар жолы да жаманшұбарлықтар Отын ағашқа бұрынғы дағдысымен аттанады. Олар Отын ағаштың есіз жатқан бір бүйіріне түнде барып, керекті ағаштарын кесіп арбаларына артады да, іздерімен қайтады. Мінезі ауыр, қақ-соқта жұмысы жоқ Бәйділда жолшыбай алысып-жұлысып ойнағандарға қосылмай, Нұртазаның ағаш артқан арбасының үстіне жатады да, ұйықтайды. Сол қалпымен түн ортасы ауғанша ұйықтайды да, бір кезде, шалқасынан жатқан қалпында ақыра түрегеліп, арбадан түсе қап, айғайлаған қалпымен, беталды құла дүзге қашады. Біреулер «бізді қорқытпақ болған ойыны» дейді, біреулер «осының есеңгіреп қашып барады» дейді, ақыры Бәйділда айқайлаған қалпымен ұзап бара жатқан соң, салттылар тұра қуады...

Жынданған адам жүйрік болады екен дейді. Былай да сирағы ұзын Бәйділда жынданып қашқаннан кейін жаяу түгіл салттыларға әрең жеткізеді. Қуып жеткенмен, қарулы Бәйділданы тоқтатуға салттылардың біразға дейін әлі келмейді. Ақыры көп боп жабылып, әрең дегенде Бәйділданы ұстап, аяқ-қолын байлайды, әйтпесе ие бола алмайды...

Не істеу керек? Болған уақиғаны хабарламақ боп Нұртазаға шапқын кетеді. Нұртаза Бәйділданың, алдынан тарантасқа жегілген пар ат жібереді де, ағасы — Кәленнің үйіне апартып тастайды.

Кәлен, бізге мәлім — Тұртай байдың ауылында отыратын кісі. Әдетте, ауылмен бірге Досқа жайлауға шығатын ол, со жылы Батпақкөлдегі қыстауында қалып қойған екен. Доспен ол екі ара — он екі шақырым. Аралары сондай шалғай бола тұра, «жынды» дегенді көрмеген біздің ауылда зәре-құт жоқ. Және жігіт атаулының бәрі Бәйділданы күзетісеміз деп Кәлен үйіне кеткен. Ауылда қалған қатын-қалаш, бала-шаға түн болса-ақ үрпиіп, естияр кісісі жоқ үйлер өз үйлерінің есігін бекітеді де, естияр кісі бар үйлерге барып жатады.

Бәйділданың жындануы үдей түседі. Енді ол кигізге бөлеп, арқанмен шандып тастамаса, бой бермейді. Біраздан бөлеген кигізді де шыдатпай, аузымен жұлып тастайды. Жұрт не істеуге білмей сасады. Кейбір адамдардың ақылымен, жігіттер оны, арбаның, арысына тырп-етпестей қып байлап тастайды.

Қымбат ол кезде бақсылық құрып, басқа елге кеткен екен. Жұрт оған қос атпен кісі шаптырады. Шапқыншы іздеп тапқанда Қымбат «жыным қыдырып кетті» деп, біраз бөгеліңкіреп келеді. Ол, әрине, бақсылардың салтын құрып, сарнай, күнірене, құтырына келмекші ғой. Және оның даусы да қасқыр жарып жатқан ешкінің даусындай, адамның жанын түршіктіретін болатын.

Кәлен үйінің төбесін көре құйындатып шапқан салт атты Қымбат жаңағы тұрпайы даусымен бақырып кеп, Бәйділда байлаулы жатқан күркенің қасына түсе қалғанда, құтырынып, аузына келгенін сөйлеп жатқан Бәйділда, қасындағыларға: «Бетімді жабыңдар» депті. Қымбат жуан

қамшысын білеп, күркеге ақыра кіріп келгенде, Бәйділда: «Апатай, сабай көрме» деп жылап қоя беріпті...

Бұл сөздерді бақсыға сенетін ол кездің адамдары есіріп айтты ма, болмаса расы со ма, әйтеуір, Қымбат келгеннен төрт-бес күн кейін Бәйділданың қол-аяғы шешіліп, Қымбаттың ырқына көнуі рас...

Сонда оның сарнаудан басқа емі: Бәйділданың қол-аяғын домалатып байлатады да, жая тұсынан бір, жаурын тұсынан бір-екі жерден қолмен ұстайтын тұтқа істетіп, жігіттерге қол тұтқадан ұстатып, кезек-кезек үздіксіз айналдырта береді. Жүз шамалы жігіт бірінен соң бірі үздіксіз айналдырғаннан кейін басы айналған Бәйділда есінен тана құсады... Ағыл-тегіл терлейді.. Со кезде Қымбат оны әуелі — жабағы бөстекке, одан қалың кигізге бөлейді де, жерден қалған терең шұңқырға жатқызып, басына күзет қояды.

— Егер дыбыс берсе, — дейді ол күзетшіге, — үн-түнсіз маған хабар айта қойыңдар!..

Шұңқырға кешке қарай салған Бәйділда ол түні, келер күні, одан келер түні дыбыссыз ұйықтайды да, екінші күні таң біліне дыбыс береді. Күзетші Қымбатқа кеп айтқан соң, бақсы-қатын шұңқырға түседі де, бөленген Бәйділданы шешіп алып шығады. Жұрт дағдысымен үрейлене қараса, Бәйділданың дені дұп-дұрыс. Ол шұңқырға иеге жатқанына, жұрттың, бұл араға неге жиналғанына, бақсы-қатынның неге келгеніне қайран қалады!.. Со қалпымен ол сауығып кетеді. Осы сияқты, әлденеше жындыны Қымбаттың жазып жібергенін көзімізбен көрдік³⁰.

Балалық шағымда Қымбаттың маған өзгесі емес, сарыны ұнайтын еді. Ол кейбір күндерде, жалғыз өзі ғана тұратын кигіз үйінде, түн бойы бақсының жырын айтып, сарнап шығады. Кейбір сөздерінде, ол:

«Е, ер Домбай, ер Домбай,

Шақырғанда кел, Домбай,

Мұңды менен шерлінің,

Дертіне дем бер, Домбай», —

деп, «Домбай» дейтін біреуге сиынып зарланады. Кейде ол біреу қуғандай үйінің ішінде дүмбірлеп:

«Уық бойы оқ жылан,

Кереге бойы кер жылан,

Шақырғанда кел, жылан!» —

деп келе жатқан жыландардан не қашқандай, не қашқан жыланды қуғандай аласұрады. Соның бәрі балаларға да, маған да қызық көрінеді.

Біз — балалар, Қымбатқа еліктейміз. Оның кейбір жындыларды емдеген түрін көреміз де, біз де Қымбат боп, бір баланы «жынды» қып, аяқ-қолын байлаймыз, содан кейін біреуміз Қымбатша сарнап, өзгеміз оны кезек-кезек айналдырамыз. Сөйтіп жүріп, біз, тентектеу бір адамның баласың 1913 жылдың жазында өлтіріп те ала жаздадық. Баланың әкесі біздің бұл қылығымызды Нұртазаға шағып, «бәрін бастайтын, Мұқанның мына жетімі көрінеді, мұны не тый, егер тыя алмаймын десең, бізге рұқсат ет, мұны біз тыйып көрейік!..» деген соң: «Бұдан былай бүйтемісің?» деп, Нұртаза әлгі адамның көзінше мені бауыр-сыртымды бірдей қып сабады да салды... Содан кейін мен «бақсылыққа» жоламайтын болдым...

Ендігі ермегім ән үйрену болды. «Әу» дерлік дауысы бар жігіттің бәрі де айтатын «Қалқам шырақ» сияқты әнді менің менсінгім келмейді. Жақсы әндер үйренгім келеді. Ондай әндерді үйрететін біздің ауылда екі-ақ адам бар. Біреуі — Жұбандықтың Кәсені, біреуі — Қабанбайдың Ғабдолы. Бұлардың екеуі де ірі әншілер.

Әуелі Кәсен туралы. Ол — жасы со кезде елулерге келген, қысқалау қою қара сақалды, жіңішкелеу ұзын қара мұртты, қара торы кескінді, кертештеу мұрынды, қалың қабақты, бойшаң таразы денелі, ұзын мойынды кісі. Оның сол мүшелерінің ішінде әлі күнге шейін менің көз алдымда тұратыны — үлкендігі жұдырықтай жұтқыншағы. Осы жұтқыншағы ас ішкенде де, өлең айтқанда да бұлтындап жоғарылы-төменді жүгіріп тұрады.

Кәсеннің дауысы баритон болу керек. Ол — зор дауысты кісі. Оның сол дауысында иненің жасуындай жарықшақ жоқ, мөлдіреген таза болады. Дауысын ол өте қадірлеп ұстайды. Өлең айтарда ол «дауысымды тұтқырландырады» деп сүрлеген ет сияқты, ашыңқыраған қымыз сияқты, құрт сияқты қышқылтым тамақтарды жемейді де, ішпейді де. Жалпы алғанда ол — асты тәтті, таза қып қана азғантайлап, бипаздап ішетін адам. Үсті-басын да ол қырымпазданып, сәнді ұстайды...

Бозбала күнінде Кәсен «Шәйгөз» аталатын Уақтағы Күрлеуіттің Балғасы дейтін атақты байдың қолында әншісі боп тұрған. Балғадан айрылуына себеп, жалғыз қызының қайнаған құртқа түсіп өлуі деседі. Содан кейін Кәсен Балғамен араздасып кешеді де, қызының құнын даулап көп мал алады. Одан кейін Кәсенде бала болмайды.

Кәсеннің әйелінің аты — Кәтіш. Ақбұжыр кескінді, ашаң өңді, бедеу байталдай аяқ-қолы жинақ, сөзшең, ашуланшақ адам болатын. Мінезі солай бола тұра, ол Кәсенді күтеді. Және күтуіне мүмкіншілігі де бар: қоңыр төбел кигіз үйі болады, іші — жасаулы болады, бес-алты құлынды бие сауады, сол шамалы сиыр сауады, қырық-елу қойы болады... Екі адамға жетіп жатқан жоқ па, бұл дәулет...

Кәсеннің өз үйіне де кісі аз барады, өзі де кісі үйіне аз барады. Манағыдай ірі әнші бола тұра, ол ілуде біреуге ғана болмаса, жабайы жұртқа дауысын шығын қылмайды. Улы жиындарда ғана жұрт оған әнді қолқалап әрең айтқызады. Ал, егер айта қалса, «құлақтың құрышы қанады» дейтін әндер соныкі.

Кәсеннен менің ән үйренгім келеді. Бірақ мен түгіл, менің бабамдай кісілер айтқыза алмайтын әнін Кәсен маған өлсе үйретсін бе?..

Кәсеннің бір әдеті, жаз ел жайлауға шыққанда күн түстен ауып, қоңыржай тартқаннан кейін үйінің көлеңкесіне кигіз жайдырып, оның үстіне жылқы терісінен иленген жұмсақ бөстек төсеп, шынтағына жастық тастап, Кәтіш жасаған шайды тұщы сықпа құртпен сораптай ішіп отырып, ара-тұра даусына үндес домбыраны ақырын үсік саусағымен іліп-қағып шертеді де, өзіне тиісті әдемі бір қоңыр әндерді балбыратып басады да отырады. Оның әнін со кезде үйренейін десем, Кәтіш: «Көкала келгір, жоғал, ұры күшіктей жылтындамай» деп қолына не түссе, соны жіберіп қап қуады...

Осы Кәтіштің бір күні маған ықласы түсе кетті. Оған себеп мынау болды: Біздің ауыл Досқа қонғаннан кейін ауылдың желкесіне жаздай шатырын тігіп, уақ-түйектерін сататын және жұрттың жүн-жұрқа, тері-терсек сияқты заттарын сатып алатын Минхабир атты татар болатын оны жұрт «Қырық-бойдақтан» келеді десетін. Минхабир айна, тарақ, сабың жіп, ине, дәрі-дәрмек сияқты көр-жерлерді әкеп сатады. Әке-шешесі бар балалар одан өздеріне керекті ол-пұлдарды алып жүреді. Менің әсіресе қызығатыным — үш тиындық домалақ сабың бірақ оны алар ақшам жоқ...

Бір күні түнде қотанда жатқан қойлардың көтеріліп жүрген жүнінен жұлдым да, Минхабирға бір құшақ қып апарып бердім. Ақысына маған домалақ сабын берген Минхабир:

— Син малай, тағын да әкил, әлі, — деді.

Дәндеп алған мен ертеңіне тағы да бір қолтық жүн әкеп беріп ем:

— Иртәгә кил әлі малай, — деді, ол — сиңә мин алты түймә бирірімін.

Ертеңіне алты түймені алуға барсам, шатырда Кәтіш отыр екен. Ықласы түсті ме, әлде дәндеп тағы да жүн әкелсін деді ме, — Минхабир маған алты көк түйме берді.

— Түймең қалай әдемі еді? — деді Кәтіш маған. Бере тұршы, көрейін.

Ондай түйме өмірімде қолыма түспеген мен Кәтішке берсем, қайтармайтындай көріп, қашқалақтап ем, Кәтіш маған күлімсірей қарап аз отырды да:

— Ән үйренгің келе ме, әй бала? — деді. Мен жауап бере қоймап ем, — неменесіне бұлданып отырсың? — деді Кәтіш, күнде сөмпиіп үйдің маңайынан шықпайтын едің ғой. Соңыра келе ғой біздің үйге, Кәсенге айтайын, саған ән үйрет деп.

Мерзімді уақытында барсам, Кәтіш пен Кәсен дағдылы орындарында шай ішіп отыр екен ала тектен киген кең дамбалын тізесіне шейін түрген Кәсен, екі жастықты қолтығының астына ала, бір жамбастап жатыр. Қасында сүйеулі домбыра тұр.

Тегі, мен барғанша екеуі кеңесіп қойған болу керек күндегі дағдымен жақындай қоймай, анадайдан орағытқан маған:

— Келе ғой, бала, келе ғой! — деді Кәтіш. Мен жақындағанда, Кәсен де басын көтеріп отырды.

— Осы бокмұрынның өзі әнші жігіт болайын деп жүр білем,— деді Кәтіш, күйеуіне қарап жымып қойып. Бірер ән үйретіп жіберші өзіне.

— Үйретейін — деді Кәсен. — Бірақ ақысына не береді, ол?

— Е, ақынды жер деймісің. Үйрет, — деді Кәтіш.

— Жоқ, мен беретінін алдыма салып қоймай, үйретпеймін — деді Кәсен.

— Кәне, нең бар еді, бала? — деп Кәтіш маған жымия қарап қойды да, бетін Кәсенге бұрып, — көп ақы сұрамай-ақ қой сен, бала ғой ол, — алты түймесі бар, соған үйрет енді, баланы құмарттырмай, — деді.

Одан кейін де Кәсен бұлданған боп еді, Кәтіш:

— Қой, болды енді, кейін тағы әкеп берер, әзірге ала тұр түймелерді, — деді де, маған қарап қолын созып, кәне, әкеле ғой, айналайын, кешегі түймелеріңді! — деді.

Кәсеннің әндеріне жаным құмар мен ол арада түймем түгіл, үстімдегі жалғыз көйлегімді сұраса да беруге даярмын. Ескілеу бір шүберекке түйіп, дамбалымның ышқырына қыстырып алған алты түймені суырдым да бердім.

Кәсеннің маған ол жолғы үйреткен әні, — әрине, алтау түгіл, алты жүз түгіл, алты мың түймеге берілмейтін ән. Ол маған «Біржан салдан үйреніп ем» — деп, «Қаранар» аталатын бір тамаша әнді үйретті. Басы шырқай, жоғары басталып, аяғы қоңырлап кеп, баяу бітетін бұл әннің екі ауыз өлеңі күні бүгінге шейін менің есімде:

«Қара нар жүк көтермес бел кеткен соң,

Кең жайлау құлазиды ел кеткен соң,

Бірге өскен ойнап-күліп беу қарағым,
Күлермін кіммен ойнап сен кеткен соң.
Шалшық су құдық болмас қазбаған соң,
Сауырдан ат шаба алмас саздаған соң,
Жете алмай мұрадыма болдым іңкәр,
Әзәлда хақ-тағала жазбаған соң».

Осы әнді үйренгеннен кейін Кәсен мен Кәтіш өзге әнді үйретуге менен тағы ақы сұрады.

Ол ақыны мен қайдан табам? Ақы таппасам, маған әнді кім тегін үйретеді?

ҚАБАМБАЙДЫҢ ҒАБДОЛЫ

Маған ақысыз-пұлсыз көп әндер үйреткен адам — Қабамбайдың Ғабдолы.

Қабамбайдың үйі біздің ауылға өткен жылы ғана көшіп келген. Со жылы жалғыз сиыры көтеремнен өліп қап, ашыққан Қабамбайдың үйіне Жаманшұбар боп жылу жинап, қыстан әрең, алып шыққанын білем.

Қабамбайдың, өзінің де, балаларының да кәсібі: ағаш үй қияды, тақтай тіледі, арба жасайды дегендей балташылық екен бірақ Жаманшұбарда ондай кәсіп жоқ, сондықтан Кәсен мен Ыбырайым Нұртазаға жылқышылыққа тұрады да, үй шаруасын кәрі Қабамбайдың өзі басқарады...

Ал, Ғабдол ше?

Ғабдол — өте әнші адам. Қазіргі тілмен айтқанда, оның дауысы лирикалық тенор болу керек. Жұбандықтың Кәсені мен оның арасындағы айырма: әншілік қасиеті және жұрттың ұнатып тыңдауы Кәсеннен кем болмағанмен, Ғабдол ол сияқты кесір, кінәмшіл әнші емес. Егер біреу «ән сап бер» десе, айтқан адам мейлі әйел болсын мейлі еркек болсын, мейлі бай, мейлі жарлы болсын мейлі үлкен мейлі кіші болсын, Ғабдол ешуақытта көңілін қалдырмайды. Сондықтан да ауыл арасында болатын ұлылы-кішілі тойдың ешқайсысы Ғабдолсыз өтпейді...

Ол — сауатсыз жігіт. Кітап боп басылған жырларды ол білмейді, оның айтатыны — халық аузында жүретін жырлар. Бірақ жырларды ол өте сирек айтады. Ойын-сауықта оның көп айтатыны — әндер.

Бала күндегі әсерленуім бе, болмаса расы солай ма,— маған Ғабдол айтатын әндердің саны да көп, сапасы да жоғары болатын еді. Ән айтуға ол шаршамайды. Жұрт сауыққа іңірде жиналудан бастап, таң, ата тарағанша, Ғабдол әдемі әндердің бірінен соң бірін айтып шығатын.

Атақты әншілігі мәлім болғаннан кейін Ғабдолды жаманшұбарлықтар ғана тыңдаған жоқ, төңіректегі елдер де, шақырып әкетіп «айлап-апталап» дегендей, ұзақ уақыт ұстап қайтарады. Жұманшұбардың, сағынған жастары оны сарғая күтіп, жылап көріскендей болады. Балалар да, мен де сол сағынушылардың ішінде боламыз, өйткені сауық болмайтын күндерде де, егер қасына балалар жиналса, Ғабдол қалған әндерін айтып та береді және әндерін жалықпай отырып үйретіп те береді...

Ғабдол айтатын сюжетті ұзақ жырлардың саны бірталай болатын. Солардың ішінен менің есімде сақталғаны екеу, бірі — «Сұлушаш», бірі — «Мақпал». Кейін мен ұзақ поэма ғып жазған «Сұлушаш» — Ғабдол

айтатын «Сұлушашқа» аздап ұқсайды. Сондықтан, ол туралы бұл арада көп жазуды қажет көрмеймін.

«Мақпалдың» Ғабдол айтатын вариантынан менің есімде жалпы мазмұны ғана сақталған да, өлеңдерінің көбі естен шыққан.

«Сұлушаштың» да, «Мақпалдың» да өлеңдері әр жолы әр мағыналы сөздерді айтып кететін фольклорлық стильде болғанмен, оқиғасының қызықтығымен тартып әкетеді. Мысалға, есте қалған кейбір өлеңдерін араластыра отыра «Мақпал» поэмасының оқиғасын оқушылардың көз алдына елестетіп өтейік.

«Мақпалдың» Ғабдол айтатын вариантын талдаудан бұрын, бір ескере кететін сөз: осы поэманы бертін кезде мен Ақтөбе елінде де, Қызылорда елінде де, Жетісу елінде де, Семей елінде де естідім. Осылардың геройының аты да Сегіз, героинасының аты да Мақпал бола тұра, оқиғалық жағынан да, өлеңдік жағынан да айырмалары көп болады. Және әр өлке Мақпалды өз елінің қызы ғып айтады. Ғабдолдың вариантында Мақпал біздің елдің қызы емес, Сырдариялық қыз. Поэма былайша басталады:

«Уағада сөзге қазық лебізбенен,
Бір сөзді екі қайта дегізбеген,
Сарқылып сағасы су сап болады,
Телегей тең болмайды теңізбенен.
Айырып досты достан, жарды ашықтан,
Сұм дүние кімдерге боқ жегізбеген.
Арқаның бойын жайлап,
Сырды қыстап Өтіпті бір сал жігіт Сегіз деген.
Басталар қысқы аяз ақпанменен,
Сонарда түлкі аулайды қақпанменен,
Сол Сегіз Мәжнүңдей ғашық бопты,
Бір қызды Ләйлі көріп Мақпал деген».

Одан әрі Сегіз бен Мақпалдың қалай танысуы, бір-біріне қалай ғашық болуы туралы сипатталады. Содан кейінгі айтылатын екі ауыз өлең:

«Сегіздің өзі сері, жылы «тауық»,
Мақпалмен ойнап-күліп құрды сауық.

Бір жылы Сырда жұт боп жылқыны айдап,
Кетіпті сері Сегіз Арқаға ауып.
Дүние әр пендеден өтеді ақыр,
Қайғырып ашық жарын Мақпал жатыр.
Дәм айдап сырға сонда келе қапты,
Қыз таңдап қарақалпақ Жабы батыр».

Жабы — Қарақалпақтың байы да, батыры да екен дейді, әрі көрші отырған ел. Мақпалды көрген Жабы айттырмақ боп әкесіне сөйлеседі. Әкесі бермек болады, қыздың жақсы көретін және Сегізбен арасындағы сүйіспендік сырын білетін жеңгесі болады. Сол жеңгесіне ұзатылатын Мақпал:

«Жеңеше, мені жанға балағаның,
Маржандап бұрымымды тарағаның,
Сегізге өз қолыңнан сәлем деп бер,
Мақпалдың жасы тамған орамалын»,—

деп сәлемдемесін береді де, ұзатылып кете барады. Осы хабар Арқадағы Сегізге жеткеннен кейін ғашық жарын құтқарып алу мақсатымен ол Сырға келеді. Келсе, Мақпал ұзатылып кеткен. Сонда ол Мақпалдың жеңгесіне:

«Жылқымды айдап салдым терең сайға,
Жетер ме созсам қолым көктегі айға.
Артынан қос ат алып мен қуайын,
Мақпалдың ұзатылған жөні қайда? —

дейді. Бұл сұраудың жауабын поэманы шығарушының өзі беріп:

«Етегі ақ көйлектің қызыл бүрген,
Талпынар бала бүркіт қызыл көрген,
Жеңгесі жылап тұрып жөн сілтеді,
Мақпалды ұзатқан көш ізін көрген»,—

дейді. Сол жөнмен Сегіз қос ат алып қуады. Кеш ол кезде ұзап кеткен екен дейді. Соның ізімен қуып келе жатқан Сегіз, Мақпалдың құлағына

шалынар ма екен деген мақсатпен ән шырқайды. Осы әннің жеткен-жетпегенін білмеген Сегіз:

«Домбырам екі шекті қу қарағай,
Не болды дауысым саған сырғанамай,
Бірге өскен ойнап-күліп қайран Мақпал
Артыңа кеткенің бе бір қарамай,—

дейді. Сегіздің ащы зары Мақпалдың құлағына қыр астынан шалынады. Сонда Мақпал:

«Сай-сайддың су ағады бұлағына,
Қосылар ешкі маңырап лағына,
Жан шеше түйең басын тарта тұршы,
Сегіздің даусы келді құлағыма»,—

дейді. Шешесі:

«Жайлауы біздің елдің Егіз еді,
Жылқымыз Егіз көлден семіз еді.
Мақпалжан түйем басын тартатұғын,
Соншама Сегіз біздің неміз еді?» —

деп сұраса:

«Жайлауы біздің елдің Егіз еді,
Жылқымыз Егіз көлден семіз еді,
Тартсаңшы түйең басын қайран шеше,
Құрытқан діңкемді сол лебіз еді»,—

дейді. Бұдан арғы өлеңдері менің есімде сақталмаған, тек оқиғасы ғана сақталған: Сегіз қуып жетеді. Келісімге келе алмаған екі батыр «қай күшіміз асқанымыз әкетейік» деп жекпе-жекке шығады. Сегіздің күші Жабыдан басым болады. Бірақ жеңген «жауын» Сегіз жерге қаратып кетпейді, оның «ай десе аузы, күн десе көзі бар, жанындай жақсы көретін бойжеткен қарындасы бар екен» дейді, сол қарындасын Сегіз Жабыға береді де, екеуі өмірлік дос болады. Поэманың оқиғасы мұнымен бітіп қалмайды. Сегіз Мақпалды Арқаға алып кетеді. Бара сала ол ауруға

шалдығады, сондағы оның ауруы «Сырдың суын татпауы» болады. Бұл арада айтылатын бір ауыз өлең былай келеді:

«Іледі сұңқар таңдап көлдің қуың

Мақпалға сол бір сырқат жайды уын.

Сегізге Мақпал сонда арман айтты,

Дариға бір татсам деп Сырдың суын!

Өлім халындағы Мақпалды Сегіз Сырға алып келіп, суынан татырса, тез сауығып кетеді. Содан кейін Сырдың суын татпаса ауырады да, татса ауырмайды. Сондықтан екеуі Сыр бойына үнемі қоныстап, тату-тәтті өмір сүреді. Поэма мынадай өлеңмен аяқталады.

«Домбыра күй оралған құлағына,

Қосылды олар сөйтіп құмарына.

Дүниядан ақырында олар өткен

Ойлаған түгел жетіп мұрадына».

Ұзақ түнге жететін поэмадан менің есімде қалған сімілгірі — осылар. Поэманың арнаулы әні бар. Ол әннің бір варианты Александр Затаевичтің «Қазақтың мың әні» деген жинағында жүр.

Жаманшұбарлықтардың ұғымында Ғабдолдан зор әнші болуға тиісті емес сияқтанғанмен, өзімен кеңескенде:

— Бізді қойшы, тәйірі, — дер еді ол, — Ақан серінің, қасында біз әншіміз бе?

— Оны қайдан көрдің? — деп сұрағандарға:

— Сырымбет тауына барғанда көрдім, — дейді Ғабдол. — Өне, әнші деп соны айт!..

Жұрт Ақан серіні көруге құмартады. Мен де құмартам...

ҰМСЫН СҰЛУ

1913 жылдың көктемі. Ауылдың Досқа кеп жаңа үй тіккен кезі...

Нұртазаның үйіне «Ойдағы Сибаннан» Мәшік Ботпай және Торсанның Шериі келіп қонды. Сездеріне құлақ түрсем, олар алыстағы «Сырымбет тауы» деген жерге жолаушылап барады екен... Мен оларға түнде өлең айтып, қызмет атқардым. Ертеңіне:

— Осы баланы біз ала кетсек қайтеді, — деді Мәшік Нұртазаға, — өлеңді де, әнді де жақсы айтады екен қонған жерімізде өлең айттырып отыруға ермек те болар және ән-күйдің қонған елі Атығай-Қарауыл деседі ғой, со жаққа барып ән де үйреніп қайтар.

Нұртаза «көрерміз, ақылдасармыз» деді де, ертеңіне мені оңашалап ап:

— Қалай, шырағым, бара аласың ба, жоқ па? — деп сұрап еді:

— Барам, — дедім мен.

— Баруын барасың ғой, — деді Нұртаза, бірақ ол жақ — ауыл арасы емес, жат ел. Жақсы кісілердің жанына еріп барасың. Сонда өзінді-өзің ұстай алсаң жақсы, ұстай алмасаң ұят болады ғой.

— Неге ұстай алмаймын, — дедім мен.

— Қайдам, — деді Нұртаза, — сені қылжақбастау, шайқы-мазақтау десіп жүр ғой. Соныңды жат елде де істесең, сүйекке таңба түсіресің. Сені жұрт Нұртазаның інісі дейді, өзінді ұстап жүре алмасаң, маған да ұят келтіресің...

Осылай біраз шегелеп алғаннан кейін:

— Жарайды, бар, шырағым, — деді Нұртаза, — орынсыз ұшқалақтанбай, сабырлы болуға тырыс. Өлеңші-өлеңші дегенге бетіңмен дарақыланып бақыра берме. Айт деген жерде ғана айт және дәмін кетіріп көп айтпа, мөлшерлеп қана айт та, ар жағында өздері жабысып, қаламаса арам тер болма.

«Істейсің ғой осыны?» — деп маған сөздерін мақұлдатып алғаннан кейін Нұртаза жол жайын сөйледі:

— Сендердің, баратын жерлерің Сырымбет тауының, ар жағында, Саумалкөл деген орыс қаласы, орысша аты — Крибазорнай³¹ болу керек. Атбасар базарына барғанда жолда көргенбіз. Сол қалада мирауай судья тұрады. Мына кісілерді сол судья шақырып отыр. Сендер Саумалкөлге тура бара қоймассындар, бергі Сырымбет тауында біраз бөгелесіндер.

— Неге? — деп сұрадым мен.

— Торсан мен біздің Ойдағы Сибан араз кезде, — деді Нұртаза, — Сырымбет тауын жайлаған елдің жоғалған жылқыларын «Мәшік Ботпай, Таспай үшеуі ұрлады» деп көрсетеді. Қазір Торсан олармен татуласқан. Енді тұтатқан өртін сөндірмек боп, Сырымбет тауын жайлаған Шыңғыстың баласы Қоқыш төреге хат жазып беріпті. Қоқыш — ол маңайдағы орыс, қазаққа тілін алдыра алатын беделді адам.

Біздің бұл кісілер судьяға Қоқышты бетке ұстап барып көрінер. Қоқыш судьямен келіскенше, бұлар бой таса ғып жата тұрмақ.

Сырымбетке сапар шегуге әзірленген жолаушылар екі тарантасқа бөлініп, әрқайсысына пар аттан жекті: бір тарантаса Таспай мен Мәшік отырды, олардың божысын мен ұстадым; екінші тарантасқа Ботпай мен Шери отырды, олардың божысын Шоқпыт деген кісі ұстады. Біз жүріп кеттік.

Шоқпыт туралы бір-екі ауыз сөз: со кезде жасы елулерді алқымдап қалған, домаланған кішкене денелі, тұтамдай ғана шоқша сақалды, иегі мен маңдайының арасын қыртыстанған әжімдер жапқан бұл адамның бойындағы бір үлкен «қасиеті», қандай қабаған иттер оған үрмейді де, оны қаппайды да. Өзге бөтен кісіні көргенде шабаланып жан таласатын иттер, Шоқпытты көргенде құйрығын бұлғандатып еркелей қалады. Иттерге «беделі» осындай Шоқпыт, жұрттың айтуынша, құлақ естір жердегі жақсы ит болса, Торсан үйіне ұрлап әкеп, «иттің ұрысы» атанған. Өтірік пе, шын ба кім білсін — жұрттың айтуынша Шоқпыттың шешесі туа сала өледі де, әкесі нашар адам болғандықтан, емізетін әйел табылмай, иттің емшегінен ауызданады... «Иттің оны қаппайтын себебі, — деседі жұрт, — ит сүтін еміп өскендіктен».

Әлденеше күн бірге боп сыр түйісе келе, Шоқпыттың үш түрлі қасиетін көрдім.

Бірінші — қандай көзсіз қараңғыда, жолдан жаңылмайды. Ол кезде орыс поселкелерінің арасында ғана болмаса, ауыл арасында даңғыл жол болмайды. «Жол» дегені де сүрлеу сияқты бірдемелер болады да, жаз үстіне қалың шоп шығып, көрінбей қалады, көрмеген кісіге ондай жолмен түнде түгіл, күндіз жүруге де қиын. Шоқпыт сондай жолдардан, жортып келе жатқан аттардың табанын күндіз түгіл, түнде де бір тайдырмайды.

Ол кездің ауылдары бес-он үйден әр бұтаның ығына қыстай береді. Біз жүріп келе жатқан жол сондай бытыраңқы ауылдардың қыстау, жайлауларын бұралаңдап аралайды да отырады. Шоқпыт осындай жолдардан да адаспайды.

Шоқпыттың екінші қасиеті — ағып тұрған әңгімеші: ертегіне балын тамыза қызық қып айтады, көпшілігі — ит туралы.

Иттер туралы ол неше түрлі тамаша ертегілермен қатар, өзінің қай жерден қандай итті ұрлап әкелгендігі туралы да ертегі сияқты қызық түрде айтады. Кеңесіне қарасаң, ол Ұлытаудың бойынан да, Ор өзенінің бойынан да, мына шеті Қарқаралы, Баяннан да, мына шеті Қорған, Қызылжар, Троицкі сияқты шаһарлардан да ит ұрлап әкелген боп шығады. Сөзіне нанбайын десең қасымыздағылар түгелімен растайды.

Қазақтың ертегісінде «Құмай» аталатын ит бар, ол қаншықтан емес, «Ит ала қаз» аталатын құстан туады. Қаз тұқымдас, қара ала түсті бұл құс, — қасқыр, түлкі сияқты аңдардың тастап кеткен ескі апанына жұмыртқалайды, оны өзіміз де көрдік. Ертегіде «бұл құс төрт жұмыртқа салады да, шайқағанда екеуі құс, екеуі ит боп шығады, бірақ шешесі, ит болатын жұмыртқаны шайқамай жарып тастайды. Егер әлдеқалай жара алмай қалса, құмай атты күшік шығады да, өскеннен кейін ол алмайтын аң болмайды, өзге аң түгіл, кезігіп қалса, арыстан қабандарды да алады». Күш бермейтін зорлықшыл біреуді, қазақтың «бұған көкте құдайдың, жерде құмайдың әлі келмейді» деуі содан.

Ит кеңесін соғып отырған Шоқпытқа серіктері:

— Өзге иттің бәрін көрдің, құмайды көрдің бе? — десе, Шоқпыт:

— Көрдім, — деп иландырады да, қалай көргенін тамаша қызық қып айтып береді.

«Пәлен жерде бір тамаша ит бар» десе, Шоқпыт соны іздеп кетеді екен де, күндеп қана емес, жұмалап, кейде айлап жүріп ұрлап алып қайтады екен. Бір әңгімесіне қарағанда, Жайықтың Орынбордан арғы бетін мекендейтін бір елде, «қасқырды қояндай алады» деген итті естіп, Шоқпыт соны іздеп кетеді де, бір жыл жүріп алып келеді. Ит расында да айта қалғандай боп шығады. Бір жылы он бес қасқыр алады...

Шоқпыттың үшінші қасиеті туралы жоғарыда айтқандай — оған ит үрмеуі және қаппауы... Көрмеген кісіге бұл сөз сенерлік іс емес сияқты, ал, көрген кісіге қайран қаларлық іс...

Біз беттеп келе жатқан жақтағы елдерде аңшыл жақсы иттер жиі кездесті. Солардың ішінде ең атақтылары — «Әшімнің көк шолағы» аталатын иттің тұқымы екен.

Жүні көгілдір, маңдайы ақ қасқа, құйрығы шолақ бұл иттердің үлкендігі арыстандай бар дерлік. Денесінің, аяқтарының, кеудесінің сомдығы да арыстан бейнелес, төбесі жалпақтау, тұмсығы сүйірлеу, шашақтала, салбырай біткен құлағының жалпақтығы өтірік айтқан кісіге, тебіңгідей дерлік салбырай иегінен төмен түсіп жатқан жоғарғы ұртынан азулары айқасып шығып тұрады...

Иелерінің айтуынша, бұл иттер қасқыр алу үшін қасына кісі ерудің

қажеті жоқ, жеке жүріп те қасқырды қояндай ала береді, кейде аңшылап кетіп қап, өз бетімен де ала береді...

Мінез жағынан бұл иттер әртүрлі екен: біреулері — үстін басып өтсең де үндемейтін жуас, ал, енді біреулері — шынжыр тістеген долы...

Біздің Шоқпыт иттердің жуасынан гөрі қабағанына құмар. Жолшыбайғы қонатын я түстенетін ауылдарға кеп, қалаған үйдің иесінен ұлықсат алып түсіп жатқанда, сол үйде байлаулы қабаған ит болса-ақ, Шоқпыт өзгеден бөлініп соған кетеді, мен қасына ерем. Жат адамдарды көріп шабаланып тұрған итке Шоқпыт «күшім, күшім!» деп жақындаса, әуелі, «кімсің?» дегендей ырылдай қарап тұрады да, аздан кейін бәсеңсіп, Шоқпыт тағы да «күшім!, күшім!» десе, «енді таныдым» дегендей құйрығын бұлғақтата бастайды.

Шоқпыт итті шешіп алады да, жетектеп біраз жүргізіп байлайды.

Біз, әрине, әр ауылдағы байдың үйіне түсеміз. Олардың ішінде Торсанды білмейтіні болмайды. Арамызда Торсанның Шериі барын білген үй, қонсақ та, түстенсек те «өлі ет»³² бермей, үнемі қой сояды. Кейбіреулері құлын да сояды...

Қой сойылсың құлын сойылсың алдымызға табан астау ет келеді. Жас еттің үстіне, көбінесе, қос қазы тұтас жая сияқты сұр салады. Майлы, мол етті біздің адамдар тауыса алмайды...

Алдымызға ет келгенде Шоқпыттың әдеті; құйрықтан бір кесіп, бауырдан бір кесіп, тоқпақ жілікті қоса, алдына алып қояды да, астан кейін әлгі еттерін сол үйдің итіне апарып береді.

— Торсанның ит ұрлататын Шоқпыт дейтін қарақшысы бар деп еді, осы екен ғой сол,— деседі жолшыбайғы жұрт. — Шынында керемет екен ғой, бұл! Иттің әулиесі ғой, мынау! — деп таңданысады жұрт оның итпен тез дос бола қалуына.

— Итімізді ұрлай көрме! — дегендерге:

— Дәм-тұзын татқан үйдің итін ұрлаған емеспін — дейді Шоқпыт, — менің ұрлайтыным — дәмін татпағандардың иттері ғана.

Мінезі және қылығы осындай Шоқпытты Шери құл орнына жұмсайды. Өзгесін былай қойғанда, семіз денелі Шери үнемі ішдәрет алып жүреді де, жасы әлдеқайда кіші бола тұра, дәретін өзі емес, Шоқпытқа алдырады!..

— Мұның не? Өзге қорлыққа көнсең де, бұ қорлыққа неге көнесің? Осынша кемшілікте жүріп тамақ асырағанша, аштан өлсең болмай ма? — дегендерге Шоқпыт жүре жауап беріп, сөзін құлаққа аспайды...

Сол кезде елуден асып кеткен Шоқпыт әлі үйленбеген адам екен.

— Неге қатын алмайсың? — дегендерге:

— Ауылда қатын көп емес пе, малымды шығын ғып қайтемін — деп күле жауап береді, ол.

Өзіне өмір бойы мал біткен кісі емес екен. Торсан үйіне бала кезінде көп жалшылыққа тұрған екен де, сол үйге ақысыз, пұлсыз қызмет істеп сіңісіп кеткен екен.

— Бір бұл емес, — дейді менің серіктерім, сұраған кісілерге, — осы сияқты мал-малданбайтындар, жан-жанданбайтындар, тамағы үшін жүре беретіндер Торсанның үйінде толып жатыр...

Жаманшұбардан шыға серіктерім аттарын тоқтатты да, түстеніп қонатын жерлерін ақылдасты. Бұ келе жатқан жолаушылардан, беттеп бара жатқан сапарға Шоқпыт пен Шериден басқалары ұзап жүрген жоқ екен. Сырымбетке жеткенге дейінгі жолдың қай жерде қалай тарамданатындығын, сол тарамдардың қайсысына түсу керек екендігін, осы жүрген жөнде қай ауылдар отыратындығын, түстенуге, қонуға қай ауылда, қандай лайықты адам барлығын Шоқпыт алақанындағы сызықтай санап берді. Бұл план бойынша, атты ыстыққа ұрындырмай, таңертеңгі, кешкі салқын уақыттармен жүріп отырғанда, Сырымбет тауына төрт-бес күнде жететін сияқты.

Алғашқы қонатын үй туралы пікір екіге жарылды: Шериден өзгелері Жансақалдың Жұсыбынікіне қонамыз десті. Шеридің неге қашқалақтауын олар мен түсінбейтін оспақпен сөйлесіп, біраз күліп алды да, менің серіктерім Жұсыптікіне, екінші арбадағылар басқа ауылға қонатын боп кетті. Бөлінер алдында «бері кеп кетші» дегендей Шоқпыт маған көзін қысты. Оңашаланған маған:

— Сендер барып қонатын үйде жынды келіншек болу керек, — деді Шоқпыт, — аты Ұмсын. Соған бір нәрсе беріп жіберсем апарасың, ба?

Мен «жынды» дегеннен қорқып, «апармаймын» дегендей басымды шайқап ем:

— Ой оңбаған, — деді Шоқпыт, — «жынды» дегенге сен оны байлауда жатқан біреу деп ойлама! Бос жүретін адам, ол: Он екі пәнді тәмәм қылған молда қыз. Бір есептен қияли боп кетіпті. Әйтпесе, адамға залалы жоқ.

— Неге қияли болған? — дедім мен.

— Со қызды біздің, осы Шери алып қашқан, — деді Шоқпыт, — бірақ қатыны билік бермей айырды. Қаңғырып қалған Ұмсынды жұрт Шеридің інісі Бәкенге қосты. Одан бір қыз туды. Шериден алданған қыз, санамен

сарғаюдан, жынды адамдай бетімен сөйлеп қияли боп кетті. Торсан үйі оны төркініне қайтарғанда, туған қыз Бәкеннің қолында қалып қойды. Қазір жеті-сегіз жасқа келді ол қыз, аты Күләмай, со қыздың шешесіне берген сәлемдемесі бар еді, ешкімге көрсетпей апарып бер, — деді.

Шоқпыт теріс қарай беріп, қойын қалтасынан бүктетілген қызыл жібек орамалды маған берді де:

— Аналарға сездірме, алғандығыңды. Орамалдың ішінде түйілген алтын жүзік бар, жоғалтып алма, — деді.

Сол арада тарамданған екі жолдың оң жағына Шоқпыт түсті, сол жағына біз түстік.

— Бала, Шоқпыт екеуің не сөйлестіндер? — деп сұрады Мәшік былай шыға.

— Түк те сөйлескен жоқпын, — деп қашқалақтап ем, ұтқыр, қу Мәшік менің жасырған сырымды айтқызып барып тынды.

— Бәсе, — деді ол, — өзім де соған жорып едім.

Менің қойныма салған орамалды алып көрсек, айнала жиегінде ақ жолағы бар, шымқай қызыл жібек екен: Шетіне түйген алтын жүзікті алып көрсек, жалпақ көзінде «шешеме. Күләмайдан» деген жазу бар.

— Жетім бала сұңғыла келеді деген рас-ау, — деп қайран қалысты менің қасымдағылар, — қаршадай боп қарашы! Кімге құйдырды екен бұл жүзікті? Кім жазып берді екен мынаны?

— Биыл сол үйге зергерлік құрып Базалай серкеш келді деген, соған жаздырған ғой, — деді Таспай.

— Со бала жеті-сегіз-ақ жаста болу керек, — деді Мәшік — емшектегі күнінде айрылып еді шешесінен. Кемшілік көрді дейтін, кедейдің қызы емес, шешесі өгей болғанмен, туғаннан кем күтіп отырған жоқ. Бұл қызға «сен Ұмсыннан тудың» деп кім айтты екен?

— Кім айтса, ол айтсың — деді Таспай, — жұдырықтай боп шешенің не екенін білуін қарасайшы! Бұл қыз ба, бұл қыз — керемет қыз болады екен!..

— Кескін-кейпі Ұмсынның, аузынан түсіп қалған, әттең мұрны ғана Бәкенге тартып кертештеу келген, әйтпесе, құйып қойған Ұмсын! — деді Мәшік.

— Орыс, қазақты аралай жүре, — деді Таспай, — әйелдің талай сұлуын көре жүре, мен Ұмсындай сұлуды кездестірген емеспін. Дәл жұмақтың өзінен шығып хор қызы келмесе, бет біткен адамда мұндай сұлу адам

болады деп мен ойламаймын.

— Рас,— деді Мәшік.

Ол екеуінің, кеңесін таңдана тыңдаймын деп, аттарды мен жолдан шығарып жіберіппін. Бұл жөнде Таспай маған:

— Көзіңе қарамай, немене, былжырап отырғаның? — деп ұрысқалы келе жатыр еді:

— Ұрыспай-ақ қой, — деді Мәшік — бұның өзі сөзге үйір бала көрінеді. Ұға алса, ұғып қалсың сол Ұмсынның кеңесін мен бұған айтып берейін.

— А, қойшы,— деп Таспай ұнатпап еді:

— Қойғаның не, — деді Мәшік кейіп, — осындай баладан өскен жоқбыз ба, бәріміз? Біз де бұндай кезімізде қызық кеңес айтқан кісілерді жақсы көретінбіз.

Мәшік пен Таспай мені ортасына алды да, божыны Таспай ұстады.

— Менің сақа бозбала боп қалған кезім, — деп бастады Мәшік сөзін — Торсанның үйі ол кезде Ірбіт шабады. Торсан үйі Ірбіттен неше ылау кездеме, шай, қант сияқты дүниені қотарып алады да, ауылдарды аралатып саттырады....

— Ауыл арасындағы Торсанның саудасын Шери жүргізіп тұрды, — деді Мәшік дағдылы қалпымен түкірігін ширата тіс арасынан ытқытып ап, — со кезде Шеридің жас шағы,— піркәшігі — менмін. Екеуміз ел аралап кете барамыз. Сауда-саттықты жүргізетін — менмін, Шеридің серілік құрудан басқада жұмысы жоқ. Қайда сұлу қыз-келіншек болса, сауданы сылтау ғып со жаққа барады да, тілін алдыратын адамдарға ақша демей, мата демей төгіп беріп, дегеніне жетеді...

— Сонымен, — дейді Мәшік — тамағын қырнап ап, — бір кезде, «Жансақалдың Жұсыбында сұлу қыз бар» деген хабар келіп қалды. Жұрттың айтуынша қазақ баласына ондай сұлу бітпеген. Бұл хабар құлағына шалынған Шери шыдасын ба, — екеуміз со жаққа кете бардық...

— Жансақал үйінің со кезде күпсіп те тұрған кезі болу керек, — деді Таспай.

— Әрине, деді Мәшік — со кезде ол үйде мың жарымдай жылқы, екі-үш мыңдай қойы бар екен. Мал кімге бітпейді. Алалы жылқы, ақтылы қойды айдай алмай отырған талай байдың үйінде қонаққа сілкіп саларлық сырмағы жоғын көрдік қой, Жансақалдікі салтанатты екен. Жансақалда жалғыз-ақ бала бопты ғой, аты — Жұсып. Біз барған кезде Жұсып елулерді еңсерген, сары сақалды кісі екен. Бір жыл бұрын хажыға барып келген. Оның бір асыранды, бір тума баласы бар екен. Асырандысының аты —

Қойбағар, тумасының аты — Тілеміс. Тілемістің ол кезде бала кезі.

— Жұсыптың төрт ақ үйі бар екен — деді Мәшік — тағы да шырт түкіріп ап, — өз үйі, қонақ үйі, Қойбағардың отауы және қызына тігіп қойған отау. Біздің қасымызда көк көз Ыбыш бар да. Ата жағынан ол — Жұсыпқа ағайын.

— Солай ма екен! — деді Таспай.

— Солай екен — деді Мәшік — Ыбыштың о кезде жүзіктің көзінен ететін жылпос шағы. Жұсыптың қонақ үйіне барып түскеннен кейін Ыбышты Ұмсынға астыртын жібердік. Қыз маңайына жолатпапты. Сол арада жұмаға жақын айналып, қыздың мән-жайын сұрастырсақ, оған Ақан сері ғашық екен. Жансақалдың үйінде Бұхардан оқып келген бір хазірет бірнеше жыл тұрған. Жұсыпта алғаш ұл болмай, бар баласы жалғыз қызы — Ұмсын болғандықтан хазіретке сабаққа беріпті. Қыз өте зирек боп, хазіреттің бар оқуын қағып апты дейді. Өтірік расын кім білсін, хазіреттің өзі «бұ қызға менің енді оқытатыным жоқ», — депті-міс.

— Оны өзіміз де көрдік қой, — деді Таспай, — біздің арада Баһрам молдадан оқуы артық кісі жоқ дейміз ғой, со кісі Торсан үйінде Ұмсынға бір кездескеннен кейін «біздің оқуымыз ширегіне де келмейді, құранға қазақ тілінен кем түсінбейді» — дегенін құлағымызбен естідік.

— Оның оқымыстылығын еске түсірген себебім, — деді Мәшік — Ақан сері осы қызды іздеп кеп, арап тілімен сөйлесіпті ғой. Қыз Ақан серіден асып түсе беріпті. Содан кейін Ақан сері ғашық болып, хат арқылы өлең жібере бастапты.

— Есінде қалғаны бар ма, — деп сұрады Таспай.

— Талай заман өтті ғой одан бері, — деп Мәшік аз ойланып отырды да, — есімде бір-ақ ауызы қалыпты, — деп, айта жөнелді:

«Адамның екі көзі көрер ғайни,

Сәмигон ғала рәі-си уәл үзнәйни,

Мәхбубім сізге ғашық болғаным,

Ташшаһун екі иінімде мәләкәйни!»

— Бұ не деген сөзі болды екен? — деген сұрауға:

— Кім білсін, не сөз екенін — деді Мәшік — сонымен ұзын сөздің қысқасы, Ақан серіге қыз да ғашық болады. Шери екеуміз оқиганың осы бір жеріне кеп киліккен екенбіз.

— Дәл бұ сөзді мен естіген жоқ едім, — деді Таспай, — мен тек,

Шеридің алып қашқанын ғана естіп едім. Қалай алып қашып жүр, ол?

— Оның мәні былай, — деді Мәшік — қызға талай қимас адамдарын салып, ризашылық жауап ала алмадық. Не істеуге білмей сандалған кезде, бізге біреу «мұның айласын бір тапса, Есілбайдың Шаймергені табады. Ол — әрі осы елді билеп тұрған адам, әрі Жансақалдың Жұсыбында өкпесі бар. Бір жәрдемдессе, сол жәрдемдеседі», — деді.

— Шаймергенді талай көргенмін — деді Мәшік — Торсанмен көңілі де жақын болатын және екеуі құрдас та. Шаймергенге барып жолығып ем, құшағын жая кетті. «Бықыған мал бітті дегенмен, Жұсыпта қанша күш бар еді, — деді ол, — ондай жаман немеге жалынбау керек, қыз риза емес деген сөз — сөз емес, қызығы — қызды алып қашу. Шериге сәлем айт, менімен астыртын байланысып тұрсын да, реті келген бір кезеңде жігітін жинап әкеп, басып алсын да кетсін».

— Сол алып қашудың ішінде мен де болдым ғой, — деді Таспай. Осы күнге шейін обалсынам, қыз «ағатайлар- ау, ризалығы жоқ кісіні қайда апарасындар» деп еңіреп тұрғанда аузын басып алдық та кеттік қой. Бейшара көндікпей ме деп ойлап ем, тез-ақ көндігіп кетті.

— Көндікпегенде амалы нешік! — деді Мәшік — әйтеуір құтылмасын білген соң жылайды да көне береді...

Ұзаққа созылған Мәшік пен Таспайдың кеңесін қысқартып алайық: Ұмсынды Шери алып қашуын қашқанмен, тура үйіне алып бара алмайды. Оның әйелі — Ақлима, Торсанмен дәрежесі тең Нұрқан деген кісінің қызы болады. Шеридің қыз алып келгенін естіген Ақлима қайын атасына «баласын тия ма, болмаса маған төркініме қайтуға лұқсат бере ме?» — деп кісі салады. Бұл хабарды естіп, Ақлиманың төркінінен көп адам келеді. Жауға шыдай алмаған Торсан боп, ел боп Шериге Ұмсынды тастатады. Ұмсын қиын халде қалады: төркіні безінген, Шериден айырылған Ұмсын Торсанның ауылында сандалып қалып қояды. Со кезде жұрт оған: «Сен Шеридің інісі Бәкенге ти» деген ұсыныс жасайды. Бәкен ризаласады, екеуін ел сүймесе де қосады...

Бірақ бұл қосылу ұзаққа созылмайды. Жоғарыда аталған Күләмәй туғаннан кейін Ұмсын шалықтанып, есінен айырылады.

Көлденең жұрттың бұған тағатын себебі біреу-ақ: «Бәкенмен қосылғаннан кейін де Ұмсын Шеримен жүрісін қоймайды, соған ерегіскен Ақлима дуа қылдырып, Ұмсын содан жынданады».

— Расында, — деді Мәшік — ұзақ кеңесін аяқтай келе — оның жындануы дуадан емес, қайғыдан. Қайғырмай қайтсін: ел-жұртынан айрылды, Шери зорлап алып қашты, онымен де қоймай тастап кетті, барар жер, басар тауы жоқ сорлы, еріксіз Бәкенге қосылды. Оны жұрт «бұзылған жүзі қара» деп көзге түрткі қылды, безініп жоламады. Осындай, айналасы

тегіс жау боп жалғыз қалған бейшара кітапты ермек қып оқитын да отыратын. оқыса жылайтын да отыратын. Сондай ауыр қайғы жындандырмай қоя ма оны!..

— Жынданғанда да ауыр жынданды ғой, — деді Таспай, еркек болса бір сәрі, әйел бейшараның жынданғаны да аянышты екен. Үсті-басын жұлып шыдатпай, аузына келген сөзді айтып жұрттың мазасын кетірген жоқ па?

— Ерте демей, кеш демей, — деді Мәшік — мезгілсіз уақытта байбалам сап жылай беретін болды ғой, бейшара. Содан безер қылды ғой жұртты, әйтпесе, кейінгі кезде залалы тиген жоқ еді.

— Жансақалдың үйі жынданған қызын қалай алып кетті? — деп сұрады Таспай.

— Еркек жақтарының әкеткісі келмесе керек, — деді Мәшік — шешесі кеп әкеткен көрінеді. Үйіне барған соң бейшараның есі кіресілі-шығасылы күйге түсті. Бірнеше күн сап-сау жүріп, ара-тұра бұзылып қалады деседі. Сау күндерінде кітап, құраннан көзін алмай, намаздан басқа уақыттарын соған ғана бөледі деседі.

Сөзін осылай аяқтап келген Мәшік үлкең кірпігі ұзын, қабағы қалың қара көзін маған аударып қарап:

— Ұмсынның жайы осылай, бала, — деді. — Біз тегі, Жұсыптың өз үйіне түсерміз. Ол үйге кештетіп барамыз, түнде көре алмассың. Танертен тұрған соң ат суарып кел де, қай үйде отырғанын біліп барып көр. Қызының, сәлемдемесін бер. Ауыл үйді сұраса білгенінді айт. Бірақ Шери бар дей көрме, есіне өткен күнін түсіріп, бұзып аларсың.

Жұсыптың үйіне біз ымырттатып жеттік. Оның үйі расында қазиналы екен. Ішіне тай шаптырарлықтай кең.

Мен түнде тиышсыз ұйықтадым, оныма себеп, — шамды сөндіргеннен кейін саңлаусыз қараңғы үйдің ішінде, жатқан төсегімнің қасында жынды біреулердің бейнесі елестеді де тұрды...

Талығып барып ұйықтағандықтан, көп жатып қалсам керек, біреу түрткенге басымды көтерсем, осы үйдің жалшы баласы екен түндік ашылған, үйдің іші түгел тұрған, баладан басқа үйде ешкім жоқ. Күн шаңырақтан қарап биіктеп қапты.

— Саған ат суарсын дейді, — деді бала.

Киініп далаға шықтым. «Киім» дегенде, менің үстімдегі: қамзол-шалбарым да, көйлегім де, сыртқы шекпенім де, аяғымдағы қисық табан шегрен етігім де түгелімен Таспайдың баласы Қанапиянікі. Бұларды беруге қимай, Қанапия жыламсырағанда:

— Жылама, — деген Таспай, баласына жекіп, — мен емес, әлгі Мәшік ағаң осы балаға жабыса қалған. Ертпегей едік ерткен соң жат елге тырдай жалаңаш қалай апарамыз? Киіп барып қайтсын, шығарма дыбысыңды!

Қанапиядан еріксіз алып берген киімдерді маған кигізерде:

— Қасымызда боласың ғой, — деген Таспай, — бірақ бұ киімдерге, не етікке дақ түсіретін болсаң, менен жақсылық таппа!

Таспайдың бұл сөзін мен үнемі есте тұтып, киімді баппен ұстап келе жатырмын.

Далаға шықсам, мені оятқан бала біздің екі атты жүгендеп әкеп арбаға байлап қойған екен. Бұ бала кешеден бері мені айналдырыңқырап, сықақ қылғысы келіп жүрген қулау бала көрінген. Со қулығын ол әлі де кейбір сөзімен, дене қимылдарымен маған көрсетті де, ат суаратын келдің жөнін сұрағанда:

— Осы бетке тарта берсең, жарқыраған көл жатады, — деп жөн сілтеді. Бір атты жайдақ мініп, бір атты жетекке алып мен кете бардым.

Бала сілтеген жөнде қырқаланып белес тұрған. Со белестен әрі қарай ассам, жарқыраған кішірек көл жатыр. Шоқытыңқырап келген қалпыммен көлге түсіп кетпек боп ем, аттар жалтақтап жоламады. Семізден жарап келе жатқан аттарды еркіне қоймай, қыл шылбырменен сауырға тартыңқырап қап ем, көлге түсе кетті.

Көлдің шеті қорыстау, батпақ сияқты көрінді маған. Оған мен қарамай, аттарды тағы да ілгері айдай бастадым. Таяқтан қысылған аттар ілгері ұмтылғанмен, саз жылжытпай, қозғалған сайын аттар терендеп бата берді...

Аздан кейін аттар қимылдай алмастық халге жетті.

Не істеу керек?

Сазда тұра беруге болмайды. Аттың үстінен түстім де жаяу жетектемек болдым. Енді өзім батып барам...

Маған қиыны — екі етігім болды: сазға кірген етіктер әлденеге тістесіп тұрып алады да, қонышынан қолыңмен тартпай шықпайды...

Сол азаппен ес кетті, жан шықты дегенде жағаға жеттім-ау!.. Денемде де, киімімде де сазға былғанбаған тинақтай жер жоқ...

Жан таласқан аттар да қабырғасынан жылжып, сазды есіп отырып, әрең дегенде жағаға шықты... Со кезде манаты қу бала да жайдақ атқа мініп шауып келді.

— Өй, мұрныңды... — деп ол мені боқтай келді. Мен сені көлге қарай

сілтесем, сорға кеп түсіп кеткенің, не қылғаның? Қайта шыққансың, түбіне батып кетпей!..

Мені оның, алдап жібергенін біліп тұрмын. Бірақ не істейсің, оған! Әлім жетпейтін, жасы үлкен бала!..

Бала біраз күліп алды да, мені мүсіркеген боп:

— Саған обал болған екен — деді, мына қалпыңмен ауылға қалай барасың? Аттарды да жуу керек, киімдеріңді де жуу керек. Суы тұщы қайраң көл бар, жүр, барайық соған!..

Бала шаба жөнелді, мен де артынан жөнелдім.

Көл расында да қайраң екен. Аттар суға қанғаннан кейін бала екеуміз тазартып жудық, мен киімдерімді жудым.

Мана сазға кірген етікті қонышынан тартып жүргенде, екі ұлтаны суырылып қалып қойыпты. Бұл арада бала мені аяудың орнына ұзыннан өші, қысқадан кегі бардай,— «оқасы жоқ, тірі болсаң етік табылмас деймісің», деп мазақтап, қарқылдайды да күледі...

Ауылға барар бет жоқ!.. Бармағанда қайда барасың!..

Не хал болғанын жорамалдағандай менің серіктерім де тиышсызданып тұр екен. Біздің қарамызды көрген соң, олар қолын бұлғап шақырды... ұялсам да келдім-ау!..

Олар мені аттан түсіріп, «не болды, не болды?» деп сұрай бастады. Сонда қу бала тұрып:

— Мынауың бір қара басып жүрген бала ғой, өзі, — деді серіктеріме, — көл деп сорға түсіп кетіп, өзі де өле жаздапты, аттарын да өлтіріп ала жаздапты. Әрең шығарып, көлге апарып жуып қайттым.

— Не дейді, — деп Таспай ызғарланған кескінмен менің киімдерімді қарады да, ұлтансыз екі етікті көрді.

— Қап, бүлдірген екенсің ғой, — деп Таспай мені сабамақ болып еді, мінезі жұмсақ Мәшік:

— Ұят болар, жат жерде, баланы бақыртып сабап жатқаның. Ештеме етпес. Осы ауылда етікші бар шығар, табандатып алармыз, — деп арашаға түсе кетті. Таспай:

— Қап, сен қырсық па, сен қырсық!.. деп түсін суыта, саусағын безеді де қойды.

— Кешегі орамал мен сақинаң бар ма? — деп сұрады менен Мәшік.

Қарасам орамал орнында екен тек малшынудан бояуы шығып кеткен екен.

— Тез кептір, — сөйт те апарып бер. Кешікпей жүреміз. Өзі Тілемістің отауында көрінеді. — деп Мәшік маған ақ үйдің біреуін нұсқады.

Етігімді ауылдағы етікшіге ұлтандатуға апарып бергеннен кейін манағы қылығыма бетімнен отым шыққандай, мен сәскелік асқа барған жоқпын.

Қонақтар мен үй иесі асқа отырған кезде, мен «Тілемістің отауы» деген үйге келдім. Ақ кигізді, баулары әшекейленген өрнекті отау. Түріліп қойған кигіз есіктен сығалап қарасам, отаудың іші тамаша жасау. Төрге жинаған әр түсті жібек көрпелер, көк барқытпен тыстаған мамық жастықтар, тендеп буған кілемдер, үйдің ішкі баулары да, басқұр, таңғыштары да кілемдей өрнектеліп тоқылған. Оң жақта үстіне ақ масахана құрған, ақ никельді кровать, оның үстінде өрнектері ғажап жабу...

Осы кровать пен төрдегі жүктің екі арасындағы кезеңдеу жерде, менің көзіме қайран қаларлық ғажап көрініс ұшырай кетті: ар жағында керегеге сүйеніп, адамның бойынан биік айна тұр... Сол айнаның бер жағында, шаш сияқтанған бірдеме, түрегеп тұрған адам бейнелі әлдененің төбесінен жерге төгіліп тұр!.. Ішінде әлденемене бүлкілдейді!..

Не нәрсе бұл?.. Адам дейін десем, — мұндай ұзын және қалың шаш бола ма!.. Адам емес дейін десең, — неге жанды мақлұқтай қимылдайды, ол!..

Демімді іштен алып, қайран қап тұрғанымда, ықтиярдан тысқары жөтеліп қалдым... Сонда, әлгі зат бері қарай бұрылды да, жаңағы төгілген шаштың орта кезі қақ айрыла берді... Қарасам, әйел!.. Екі қолымен шашын кейін қарай сілкіңкіреп тастаған ол, мені көрді де, төгілген шашын иығына салып, басына жұқалау ақ шәліні жамыла қойды. Сөйтті де:

— Келе ғой, шырағым, — деді маған.

Қиссаны көп оқыған және ғашықтық қиссаларда талай сұлулардың сипатын кездестірген, солардың ішінде перінің не хор қыздарының сұлу сипаттарын оқыған маған, мынау әйелдің қасында олардың бәрі сұлу емес сияқтанды... Соның: дөңгелене біткен аппақ, жұп-жұқа бетіне, маңдайдан тура түскен тіп-тік қыр мұрнына, үлбіреген жұқа еріндері мен оймақтай аузына, ұзындау біткен аппақ мойнына, тостағандай мөлдір қара көзіне, қайқая біткен ұзын қара кірпігіне, қиыла біткен қою қара қасына, кең маңдайына,.. дене құрылысы да лайықталып жаралған сияқты: орта бойлы, кең кеуделі, тар мықынды, тіп-тік әдемі дене!..

Әйелдің сұлулығына есім шыққандықтан, оның кім екенінде жұмысым болған жоқ, күмістей сыңғыраған дауысымен, «келе ғой, шырағым» — деген соң үйге кірдім. Әйелдің маған бірінші сөзі:

— «Қақаң ауылының баласымысың?»»³³

— Ие, — дедім мен.

Әйел кроватиның алдына отырды да, қасымда кімдер барын қысқаша сұрап ап:

— Қақаң үйінде болғаның бар ма? — деді.

— Болдым, — дедім мен.

— Онда Күләмәй деген қызды білемісің? — деп сұрады әйел.

Білмегенімді білемін дей алмадым, мен. Сол арада, орамал мен жүзік есіме түсіп, қалтамнан суырдым да, қолына ұстата бердім.

— Бұ не? — деп сұрады әйел.

— Күләмәйдің сәлемдемесі, — дедім мен.

Әйел орамалды сабырмен ғана алды да, аппақ ұзын, нәзік саусақтарын майыстыра жүзік ораған түйінді шешті. Сөйтті де, жүзік пен орамалға қарап отырып:

— Ол қыз бұл орамалды жылап берді ме? — деп сұрады менен. Мен жауап бере қоймап ем, — ұйпаланыпты ғой мынау орамал, су болған орамал ғой, — деді.

Әлгінде келде су боп, далада кептіріп алғанымды айтқан жоқпын.

Сонан кейін үнсіз, аз уақыт тұнжырай қалған әйелдің кескіні жел үрлеген судың бетіндей қимылдай бастады... Жылағысы кеп қалғанын көріп тұрмын... Ойымда «Ұмсын осы» деп жорып тұрмын...

Ұмсынның нақ қасында гүрси ағашқа бетін ашып салып қойған сарғылт қағазды құран тұрған. Ар жағында, жақтаулары ойылған сүйектермен әшекейленген шкаф, оның ішінде қырынан қаланған жуан-жуан кітаптар... Бұндай жуан кітаптарды менің өмірде бірінші рет көруім.

Түсі құбылып кеткен Ұмсын жанында тулаған толқынды басуға себеп болар ма деген адамдай, дірілдеген қолдарымен қасындағы құранды ала берді де, көтере алмағандай орнына қайта қойды. Содан кейін қызынан келген қызыл жібек орамалмен бетін баса қойды да, ал, өксіді кеп!.. Бүкіл денесімен жылағандай, оның тұла бойы қалшылдап кетті!

Мен қайран қап, қасында түрегеп тұрмын... Сөйтіп тұрғанымда, өксіп жылаған әйел күліп қоя беріп, маған аса қорқынышты кескінмен тесірейе қарай қойды... Енді менің алдымда, манағы жұмақтан келді ме деп жорыған хордың қызы емес, сипатынан жан түршігетін, албасты елестеп кетті... Мен

тұра қаштым... Әйел мені тұра қуды...

Сасқалақтап есіктен шыға алмай жүргенде, әйелдің қолына түсіп қалар ма ем, қайтер ем, — егер, жаулықты жас әйел сол сәтте есіктен кіріп келмесе. Әйел жыңдыны құшақтай алды да:

— Қалқам-ай, не болды саған? — деді.

Мен есіктен зып етіп ата жөнелдім.

Артынан білсем, Ұмсын сұлу — осы әйел екен.

АҚАН СЕРІ

Басы әдеттегі адамның басынан әлдеқайда үлкен қоп-қою қара қасы қалың қабағын түгел жапқан қалың, томпақ үлкен кезді, кең бетті, қоңқақ зор мұрынды, жалпақтау бетінің шықшытынан басқа жерін түгел жауып ұйыса біткен, қылы жуан қара сақалды, аузын жаба төмен салбыраған басылмайтын қою қара мұртты, бықыр, қысқа мойынды, кең жауырынды, жуан денелі, орта бойлы Мәшікті күні бүгінге дейін еске алсам, менің көзіме зор денелі қара аюды елестетеді. Жасы кіші адамдар оны «Бәтең» дейді.

Түрін алғаш көргенде Бәтенді мен мінезі қатал және тұйық адам ба деп ойлаған едім. Жолға шығып етене боп алғаннан кейін байқасам, ол кісі — әрі жалпандаған кішіпейіл, әрі әңгімешіл адам екен. Өзі қоңыр ғана дауыспен, домбыраның алғашқы төрт пернесіне қосып ән де айтады және әндері өте нақышты келеді.

Сөз әлпетінде, ол жер жұқартып көп жүрген адам. Жас күнінде кедей, бірақ пысық жігіт болыпты да, Торсанның және оның балаларының қасына еріп көп жерге жолаушылапты. Бертінде орта дәулет бітіп және Сибанның білімді адамының біреуі боп, Торсанға қарсы топқа қосылыпты. Мен атқосшылығына ерген кезде, ол «Ойдағы Сибанның» ең беделді адамының бірі екен.

Мәшікпен бір тарантасқа мінген Айтілестің Таспайы жас жағынан кіші екен және екеуі немере екен. Ақсары кескінді, сұйық шоқша сақалды, биік және сом денелі Таспай нығызсыған адам болғанымен, көргені, естігені Мәшіктен анағұрым аз сияқты. Жолаушылап бара жатқан бетте, жолшыбай не қонып, не түстеніп аттанғаннан кейін Мәшік әлдене әңгімелерді бастап кетсе, Таспай тыңдайды да отырады. Бірақ ол солғын тындамайды, сұраулар бере отыра, леп белгілерін араластыра отыра, құмартып тыңдайды.

Жансақалдың Жұсыбына қонып, Ұмсынды көріп аттанғаннан кейінгі Мәшіктің біраз кеңестері Ақан сері туралы болды.

Ақан серінің өлеңдерін Мәшік көп біледі екен. Оның өлеңдері араб пен фарсы сөздері араласа құралады екен ол тілдерді білмеген адам түсінбейді екен. Мысалы:

«Хат жаздым қағаз алып, қалам, сия,

Көптен көп сәлем айттым гүл-назия.

Тағрифын тәмәм қылып танытқандай,

Ділбердан ділмар керек шаһуазия.

Хат жаздым қағаз алып, қалам, сия.

Шери зат дұхтар шаһи гүл-назия.

Әр нақыш мәдхамді гүл түстерісің,

Діл арай, діл-хафыза и гүл-нақия.

Садафтың шашыраған жауһарысың,

Көңілімнің заһирасына салдың ұя.

Ісімін махбубімнің сұрасаңыз,

Басы «жем», ортасы «мем», аяғы «я».

— Кісі түсінбейтін не сөздер бұл? — деген Таспайдың сұрауына:

— Оқуы үлкен молда болмаса, біз қайдан түсінейік — деп жауап береді Мәшік.

— Ақанның өзі сонша көп оқыған кісі ме екен? — дейді Таспай.

— Бірталай оқыса керек, — дейді Мәшік. — Өлеңі былай тұрсын жай сөзінің, өзіне де ол кітап сөзін³⁴ араластырмай отыра алмайтын еді.

— Сонша оқумен молдалық неге құрмады екен? — дейді Таспай.

— Оның мынадай бір себебі болған екен— деп Мәшік Ақан сері туралы естіген аңыздарын әңгімелей жөнеледі.

— Әкесі Қорамса ертеректе бай адам болса керек. «Бай бір жұттық, батыр бір оқтық» демей ме, қазақ мақалы. Қорамсаның, малы бір жұтта қырылып, кедейленіп қалыпты да, содан көтерілмепті...

— Ақан әңгімесін айт,— дейді Таспай.

— Ақан Қорамсаның жалғыз баласы екен. Бала күнінде Ақанды әкесі молдаға сабаққа береді. Бұхар шәріне барып, хатым-қардан боп қайтқан молда екен.

— «Хатым-қардан» деген не сөз екен? — дейді Таспай.

— Оқуды тауысып қайтқан адамды солай атайды екен мағынасы не екенін кім білсін.

— Сөзіңді бұздым ғой, айта бер.

— Ақан зирек болса керек, аз жылда молдасының бар оқуын қағып алады. Құраннан өз бетімен мағына айырып кетеді.

— Япырай! — деп Таспай басын шайқап, таңдайын қағып қояды.

— Содан, — дейді Мәшік көтеріле сөйлеп, — жастықтың әуені ме, әлде оқу көтеріп кетті ме, — бозбала кезінде Ақан желіге бастайды. Желіккенде ол шалықтанып желікпейді: жақсы ат мінеді, киімді қыздарша әлем-жәлем киінеді, қасына өзі сияқты сері жігіттерді жинап, оларға да өзінің аты түсті ат, киімдері түсті киім кигізеді. Сөйтіп, қайда ойын-сауық болса соған барып, елді аралайды да жүреді. Барған жері думан!.. Думан болмағанда ше: өзі әнші, әрі домбырашы...

— Сөйтіп жүргенде, — дейді Мәшік қара мұртын сипап қойып, — Ақтоқты деген қызға Ақан ғашық болады. Қызды әкесі атақты бір байдың баласына берген екен дейді. Қырық жетіні қырқа матап берген байдың баласы қалыңдығын оң жақта көруге ырғап-жырғап ұрын келеді. Ойын-тойы болады. Содан кейін қызды күйеуге апару керек.

— Ақан қайда екен онда? — дейді Таспай тиышсызданып.

— О да сол тойда екен.

— Апырау, қалай шыдады екен?!

— Қайдан шыдасын, — дейді Мәшік — түнде күйеуге апара жатқан қызды Ақан сері салт атпен тосып тұрады да, кезегі келгенде, іліп-ала қашады.

— Бәрекелді! — дейді, кеңілі көншігендей болған Таспай.

— Құтылса «бәрекелді» — дейді Мәшік — құтылмаса ше?

— Құтылмап па?! — дейді Таспай үрейленіп.

— Қайдан құтылсын! Сезіп қалған күйеу жағы да, қыздың туыстары да тұра қуып, Ақан мен қызды ұстап алады!

— Қап!—деп Таспай санын соғады да, — сонан соң?! — дейді.

— Белгілі емес пе ар жағы, — дейді Мәшік — қызды күйеуіне ұзатады да жібереді.

— Мына құдайға шараң болса, қыл! — деп кейиді Таспай.

— Ақан серінің «Сырымбет» деген әні сол қызға арналған ғой, — дейді Мәшік — зарлы да ән ғой өзі.

Бұрын естімеген бе, естісе де мына жағдайда тағы естісі келе ме:

— Қалай келетін еді ол ән? — деп сұрайды Таспай.

— Былай келуші еді, қоңырлатып көрейін — деп, Мәшік барқыт даусымен ыңырсыды:

«Ауылым қонған Сырымбет, саласына-әй,
Ғашық болдым ақ сұңқар баласына-ай, еркем,
Қарындас-ау,
Енді есен бол — әй!

Лашынға лайық сәулем едік-әй!

Бөктергіге қор болып барасың ба, әй, еркем,
Қарындас-ау,
Енді есен бол — әй!..»

Мәшік бұл әннің тағы бір-екі ауызын айтады да:

— Осыған жалғас, Ақан сері «Алтыбасар» деген әнін шығарған ғой, — дейді.

— Мен естімеген ән, — дейді Таспай. — Қалай келеді ол?

Басы биік аяғы термеленіп келетін әнді Мәшік қоңырлата бастайды:

Қыз қайда қалқатайдай көңілді ашар!

Көңілім сені ойласам болды нашар.

Айрылып сенен сәулем, қайтқан күні,

Әніне бір басайын «Алтыбасар».

Өй, қалқа, сен маған жоқ, мен саған жоқ,

Шекеңде бұлғақтаушы ед, үкіден шоқ,

Көзіме ұйқылы ояу көрінесің,

Оянып түрегелсем дәнеңе жоқ...»

— Шіркіннің, құмартуын-ай! — дейді Таспай. Мәшік «Алтыбасарды:»

«Ой, қалқа, өлер болдым сені ойлай,

Күйдірді ғашық дертің ерікке қоймай,

Бір жаман мал бердім деп алып кетті,
Жылқы екен қыздың байы сығыр-ойбай! —

деп бітіріп:

— Рас сөз ғой, — дейді Таспайға.

— Ие, сонымен? — дейді Таспай.

— Сонымен, Ақтоқтыдан айрылған Ақан — «атым жақсы болса құтылып кетер едім, атым жамандықтан тұтылдым» деп ойлайды да, жылқыға жеткізбейтін ат іздейді, ондай ат табылмайды...

— Ақанның өзі сыншы ма екен? — деп сұрайды Таспай.

— Өзі емес, елінде сыншы болыпты, — дейді Мәшік — аты — Киікпай. Қайда барса да Ақан сол Киікпайды ертіп апарады екен. Қандай тамаша деген аттарды іздеп барса да, Киікпай «бұған жылқы жетеді» дей беріпті.

— Жылқы жетпейтін ат бола ма екен? — дейді Таспай.

— Тыңда!.. Сонан Ақан сері ат таба алмай сандалып жүрген кезде, «Қырық бойдақ» маңындағы нағашысы Атбасардың базарынан сатып әкеле жатқан төрт-бес жүз атымен кеп, Ақан серінің үйіне қонады.

— Сәті түспесе не қылсын!.. — дейді Таспай дәмеленген кескін көрсетіп.

— Сонан, — дейді Мәшік сабырлы қалпын өзгертпей, — нағашысы Ақанға: «Жиен, ат іздеп жүр деп еді сені, айдап келе жатқан аттардан таңдағаныңды алып қал!» дейді.

— Мырза нағашы боп шықты ғой, — дейді Таспай, — ие, содан?

— Атбасарға арғы өр Алтайдың аттары келеді ғой, — дейді Мәшік — жылқылары ылғи қаз мойын болады ғой олардың, мына аттар да сондай екен дейді. Бірақ қандай тамаша аттарды көрсе де Киікпай «бұған жылқы жетеді» дей беріпті.

— Бір қырсық болмаса игі еді, мынауың! — дейді Таспай кейіп.

— Сонан ұзын сөздің қысқасы, сыншы төрт-бес жүз аттан Ақанға лайық ат таппайды.

— Жынды неме ме, өзі! — деп тұлданады Таспай. — Қайдан таппақ, сонда, жоқ атты? Жұмақтың пырағын әкеп бермек пе?

— Сонан, — дейді Мәшік — екеуі көп аттан ат таба алмай сандалып

келе жатса, көлдің жағасындағы құмда төрт аяғы серейіп бір жылқы жатыр екен. «Неткен жылқы, ыстықта құмда жатқан?!» деп Киікпай қасына келсе: қысқы жүні түлеп болмай жабағыланып жалбыраған арық Құлагер құнан!..

— Япыр-ай, атақты Құлагер тұлпар осы болмағай да! — дейді Таспай асығып.

— Құнанды Киікпай орнынан тұрғызады да, айналақтап тұрып алады. Ақан оған: «Неғып тұрсың?» десе, Киікпай, «іздегенің табылды, Ақан шүйінші!» дейді. Ақан «сыншы мазақ қып тұр ма?» деп ойлайды, неге десең, — «қарны қабақтай, бұты таяқтай» кішкене құнан?.. Сын көтерер жері жоқ!.. Ең құрыса, жалы да жоқ, тек шоқтығында ғана бір уыс қылы бар!.. Құйрық қылы да сиырша, — құйымшақтың ұшына қарай ғана біткен!.. Екі құлагы есектей салбырап жатыр!..

— Ия, сонымен!..

— Сонда, — дейді Мәшік көтеріле түсіп, — Киікпай аттан түседі де, жуас құнанды ұстап тұрып, Ақанға сынын айтады: — «Кеудесіне көз салшы, — дейді ол, — тесінің астынан адам жүгіріп еткендей, кең! Жылқы баласына бітпеген кеуде бұл!.. Осы кеудеге біткен өкпемен өмірде алқына ма?!.. Ертеден қар кешке шапсаң да, еңтікпейтін жылқы болады, бұл!

— Сонан кейін — дейді Мәшік — Киікпай жұдырығын түйіп Құлагер құнанның сағағына салып көрсе, екі жактың арасына жұқ болмай ойнап кетеді. «Көрдің бе, — дейді сонда Киікпай Ақанға, — кеудесі кең болғанмен, сағағы тар жылқының, тынысы да тар болады. Жүйріктікі ғана болмаса, жай жылқының сағағына жұдырық симайды да. Ал, мына Құлагер құнанның сағағына жұдырық түгіл, кішігірім баланың басы сиып кетер!.. Бұның тыныс тартар тамағы да өзге жылқы баласына біткен емес. Ағызып шауып келе жатып тыныстап отыратын жылқың осы болады».

— Жөн сөз, — деді Таспай, тыңдауға құмарта түсіп, — ия, сонымен?

«Шынтағы сыртына қарай айнала біткенін көрдің бе? — дейді сыншы, — бұл да тынысты кең алдырудың бір белгісі. Қысыңқы шынтақ шапқанда қолтықты соғып тынысты тарылтады.

— Жөн сөз, — дейді Таспай.

— «Азулары қабанның азуындай айқаса, кекжие кейін қарай бітуін-ай! — дейді Киікпай Ақанға, — сарқылмайтын қайраттың белгісі ғой, бұл!.. Қабағын көрдің бе, жұдырықтай боп түйіліп тұрған? Жайшылықта момақансығанмен, ерегісте қандай құтырынар екен сабаз!.. Ашуы келмей жылқы шаппайды. Мына қабақпен егесте тұлданып кететін жылқы — бұл!»

— Жаныма жағып барады сыны! — дейді Таспай.

«Жүйрікті «теке мұрын» деп мақтау бекер, — дейді Киікпай, — текенің танауы тар болады, тар танау демді аз тартады. Бөкеннен жүйрік аң жоқ. Ең кең танау соныкі. Мына Құлагер құнанның да танауына қол сиып кетердей делдіе біткен екен. Бұл да демді бөкеннен кем тартпас» дейді.

— Жобасы келе жатыр! — дейді Таспай, сыншының сөзіне елтігендей, отырған орнында теңселе түсіп.

«Басына түгелімен қарашы! — дейді сыншы Ақанға, — кесіп алар еті жоқ, тап-тақыр және ұшқыр үйректің басындай ұп-ұзын, сүп-сүйрік!.. Осы басын алдына қарай төсей шапқанда, өзге денесін қандай ілгері алып ұшады екен шіркін!»

— Пау! — деп қойды Таспай, дауысын көтеріп.

— Ұзақ шауып, не алысқа жортып шаршаған жылқыны «мойны талып келген екен» дей ме? — деп сұрапты Киікпай Ақаннан, «дейді» депті Ақан. Сонда Киікпай тәуір атты «қой мойынды» дейтін себебі, — жұмырлана бітпей, — қалақтана біткен мойын тез талғыш келеді, мойны талса өзге денесі де талады, мына Құлагер құнанның мойны жолбарыстай жұмырлана біткен екен бұндай мойынды талдыру қиын-ақ болар» дейді.

— Түп-түгел дұрыс, — деді Таспай.

— Сонан Киікпай Құлагер құнанның алдыңғы жағын Ақанға көрсетіп боп: «Сен алдынан қарашы, оған!» деп қаратып алады да, «алдыңғы жағынан қарағанда, бөксе жағы шөмигендеу емес пе, өзінің?» деп сұрайды. «Солай сияқты» дейді Ақан. «Ендеше, арт жағынан бір көрейікші» деп Киікпай Ақанды құнанның, артына шығарады.

— Болды қызық! — деді Таспай құмарта түсіп.

— Артынан қараса,— деді Мәшік — жаясының кеңдігі құлашқа жақын бар екен. Қысқалау жоны бәлкім күдістеу біткен екен. Жотасының жалпақтығына кісі төсек сап жатқандай.

— Пау! — деп дауыстап жіберді Таспай.

— Сонда Киікпай тұрып, Ақанға: «Қалай, бөксесі шөмиген бе екен жоқ па екен?» дейді. «Қайдан шөмиеді? — дейді Ақан — шөмиген бөксе осындай бола ма?!» «Шын жүйріктің алды-арты осылай тең келеді, — дейді Киікпай, — алдынан қарасаң арты жіңішке сияқты, артынан қарасаң алды жіңішке сияқты. Ал көлденеңінен қарасаң алды, арты бірдей толық. Жүйрік үш түрлі болады, бірінің алды, бірінің арты биік енді бірінің алды-арты тең. Арты биік өрге шапқыш келеді, алды биік ылдиға шапқыш келеді, алды-арты тең ылди мен өрге бірдей шабады, мына Құлагер құнан соңғысы екен».

— Жеткізді мақтауын! — деді Таспай.

«Әңгіме мұның тірсегінде жатыр, — дейді Киікпай Ақанға, — жүйрік жылқыны біз «бота тірсек» дейміз ғой. Ботаның тірсегі майысып жатады ғой. Тірсегі майысқан жылқының артқы аяқтарының серпіні екпінді келеді. Тегі жылқының алды емес, арты шабады. Ал, мына Құлагер құнанның тірсегі, «бота тірсек» аталып жүрген жылқылардың біреуіне де ұқсамайды. Мұның тірсегі жолбарыстың тірсегіндей маймиып қалған. Бұның артқы аяқтарының бір серпіні, өзге жылқының екі-үш серпініне тұрады. Өзге жүйріктің екі-үш адымы, — мұның бір-ақ адымы. Сондай серпінмен шапса ол жылқы шыдата ма?»

— Рас-ау! — дейді Таспай.

«Жылқының өзге мүшесінен бұрын табаны болдырады, — дейді Киікпай Ақанға, — ұзақ шапқанда жылқының табаны қызып кетеді. Табан қызса, аяқтарының қаруы қайтады. Мына Құлагер құнанның тұяғын көр! Төңкеріле, бүрісе, жіліншігінің орта жеріне шейін біткен!.. Мұнша қалың тұяқ, қанша шапса да қызбайды»...

— Түгін тастамай сынаған екен-ау, сабаз! — дейді Таспай, — сонымен біткен де болар.

— Қайдан бітсін — дейді Мәшік.

— Тағы да несін айтыпты? — деп сұрайды Таспай.

«Бұның құлағы есек сияқты неге салпы біткен?» — деп сұрайды Ақан Киікпайдан. Сонда ол — «құлағы аумаған құландікі — деп жауап береді, — құланның құлағының, түбі бос болады. Шапқан кезде құланның құлағы, қоянның құлағы сияқтанып, желкесіне қарай жатып қалады, сонда жел кірмейді оған».

— Желдің, шабысқа бөгет болғаны ма? — дейді Таспай.

— Кім білсін — дейді Мәшік — сыншының сөзіне қарағанда солай болғаны да. Тегі шапқан хайуанның бәрі құлағын жымитып алады ғой. Тік құлақтың, бөгеті барлығынан болу керек сол.

— Мұнысына сену қиын екен! — деді Таспай, — есек те салпаң құлак емес пе? Бірақ, ол жүйрік емес қой?

Білетіндер есекті құланның азғыны деседі. Оның шабысы қандай екені «азғын» деген атынан да көрініп тұрған жоқ па?

— Есегі құрысың — деді Таспай, — аузымызға қайдан түсіп кетті кәпір! Құлагер кеңесін бөліп әкетті ғой. Ия, сонымен, Киікпай тағы да не айтыпты?

— «Жал-құйрығы неге жоқ?» деп сұрайды Ақан Киікпайдан. Сонда ол: «Мұның жал-құйрығы жылқыға емес, құланға тартқан. Құланның да жал-құйрығы осындай ғана болады» депті. «Неге?» деп сұраса, «құлан жылқы заттас хайуан болғанмен, — депті Киікпай, — семіргенде майын жылқыдай қазысы мен қартасына, не жалына жинамайды. Оның майы етіне араласа бітеді, еттен бөлек туырылған май құланды болмайды. Жалғыз құлан емес, аң атаулының бәрі де майды солай жинайды. Олардың қашусыз, қуусыз күні бар ма? Еттен басқа май олардың шабысына бөгет жасайтын болу керек, сондықтан қазы, жал сияқты қалың майды денесіне бітірмеу керек. Аса бір жұт жылы болмаса, тегі арықтап елетін аң болмайды ғой. Қандай арық аңды атып алсаң да, етіндегі жылтырарынан айырылмайды, арық малдың етіндей көкежасық болмайды...»

— Құлагердің жал-құйрығы туралы кеңесін айт! — дейді Таспай, аңдар туралы кеңесті тыңдағысы келмегендей.

— «Жалдың қылы астыңғы майына өседі, жалында май жоқ құланның желкесіне қыл қайдан бітсін! — дейді сыншы.

— Қысқасынан қайыр, ендігі сөзді, — деді Таспай, — сонымен, сол Құлагер құнанды Ақан алып па, нағашысынан?

— Әрине, алады, — деді Мәшік — әлгіндей мақтаған жылқыны алмай жынды деймісің, ол.

— Бәсе!..

«Бірақ, — депті Ақан Киікпайға — түбінде тұлпар шығатын құнан болғанмен, осынша көрікті аттардың ішінең осы сияқты жалба-жұлба құнанды «алған атым осы» деп ауылға апару ұят-ау!»

— Рас-ау, — деді Таспай күліп, — со құнанды апарса. ауылының мазак қылатыны рас қой. Киікпай не депті сонда?

— Киікпай Ақанға: «Құнанды мен үйіме алып кетейін де, жаздай күтейін, қара кемік боп қалған құнан екен. Тегі, кедейдің құнаны болу керек, әйтпесе жастайынан осылай ғып үйрете ме?» дейді. «Көрерсің, — дейді тағы да ол, — нағашың бұл құнанды білмей әкеле жатқан жоқ, оның не өзі сыншы, не қасында сыншысы бар, тұлпар боларын біліп әкеле жатыр, әйтпесе, мұндай тыртыған құнан оған неге керек?» «Егер олай әкеле жатса, — дейді Киікпай, — бұл құнанды саған бермеймін деуі мүмкін, олай десе, құнанды көзінен жытыру керек. Бұл құнаннан өлмей айырылмау керек. Мұндай жылқы баласы туғанын көрген де емеспіз, тумайды да, Бағыңа кез келді». Соны айтады да, Киікпай құнанды үйіне жетектеп алып кетеді. Ақан ауылына қайтады.

— Нағашысы не дейді?

— Жиені құнаныңды алатын болдым деп барғанда, нағашысы: «Апырмай, жиен-ай, сыншы ма едің?!» депті. Нағашысына құнанның, тұлпар боларын білдіргісі келмеген Ақан: «Жай ала салдым» десе, нағашысы шынын айтқызыпты. Ақан шынын айтқаннан кейін нағашысы: «Менің сыншым да сенің сыншың айтқан сөзді айтып еді. Орыстан сатып алып ем, кедей орыс екен арзанға сатып еді. Өзге аттан оның алсаң да бұлай қынжылмас ем, өзіме қисаң қайтеді?» деп жалынады. Ақан: «Осыдан басқаны алмаймын» деп отырып алады. Сөздің арты дауға соғып, нағашысы: «Мені ренжіттің, игілігіңе мінбессің» деп назаланып аттанады.

— Сілесі қатты ит болмағай да! — деді Таспай.

— Содан ба, әлде қазасы жеті ме, — әйтеуір Құлагер Ақанға ұзақ құтаймады ғой, — деді Мәшік. — Тұлпар болуын болды ғой, жануар! Ертегіде айтылатын тұлпарды көрген жоқпыз, бұл заманның тұлпары осы Құлагер еді ғой.

— Мен көрген емен, сол Құлагерді, сен көрдің бе? — деп сұрады Таспай.

— Көрдім, — деді Мәшік — біздің араның «жел жетпес» атанған жүйріктері: Қисықтың көк шолағы мен Дәуітбайдың, құласы еді ғой?

— Оларды көрдік қой. Рас жүйрік жылқылар еді ғой, олар!

— Жансары Уақта ертеде бір той боп, Қисық көк шолағын апарды. Мен де бардым, Ақан серінің Құлагері де келген екен. Сонда ерегіс боп, бәйге аттарын алыстан айдатты. Сол жолы, Құлагер Көкшолақтың алдында, биенің бір сауымы бұрын келді!..

— Мынау жылқы емес, құс шығар! — деді Таспай.

— Сол шабыстан танбады ғой жануар, — деді Мәшік — ақырда жұрт оның бәйгесін шаппай беретін болды ғой!.. Со Құлагердің қалай өлгенін білемісің?

— Білмеймін.

— Мен осы оқиғаның ішінде болған кісінің аузынан естідім.

— Кім ол?

— Ақмола мен Көкшетаудың арасында қалың құрсары керей бар ғой. Паң Нұрмағамбет деген бар, сонда.

— Естігем.

— О бір жыл Торсанмен Омбыға барсам, Паң да келген екен. Бірінші көруім еді: кескіні көрікті емес, бірақ мейлінше тәкаппар, ілуде біреу

болмаса үстіне батып кіре алмайды, сәлем бере барғандардың көбіне, қолдың орнына аяғын ұсынады!..

— Кекір екен-ау, шіркін!..

— Құлагер сол Нұрмағамбеттің әкесі — Сағынайдың асында өлтірілген екен ғой.

— Ия, қалай?

— Ол бір айта қалғандай ас бопты ғой. Сағынай өлгенде он екі мың жылқы, жиырма мың қой қалған екен дейді. Нұрмағамбет жалғыз екен. Сағынай өлерде баласына: «Маған ас бергенде он жылқыдан бір семіз бие шығар, он қойдан бір семіз тұсақ шығар. Асқа бір шеті — Торғай, Ырғызға, бір шеті — Аягөз, Қарқаралыға, бір шеті — Кереку, Баянға, бір шеті — Көкшетау, Қызылжарға сауын айт» деп өсиет қыпты.

— Не деген көп жер! — деді Таспай.

— Асқа екі мың бие, он мың қой сойылған, мың үй тігілген.

— Тұһ!..

— Асы бола берсін, Құлагер жайын айтайын!..

— Ия, сөйт!..

— Асқа кеп ат жиналады. Көбі атақты жүйріктер. Бәрінің де озғысы келеді. Ол үшін күш сынасуға алыстан шабу керек.

— Әрине. Жақыннан аттың күші сынала қоймайды ғой.

— Сонымен, сөйлесе келе, иелері атты елу шақырымнан айдайтын болды.

— Шырқаған екен!..

— Сол асқа Сармантай — Мұрат жақтан, Батыраш, Қотыраш деген ағайынды екі кісінің бәйге бермей жүрген қос бозы да келеді. Олар да сыншысын ерте жүреді. Сол көзі шыққырлар Құлагерді көріпті де, Батыраш пен Қотырашқа: «Құлагер құстан басқаны оздырмайды, аттарыңды бұл бәйгеге қоспаңдар» депті.

— Олар не депті сонда? — деді Таспай.

— Аттарын жібермеуге қорланады. Жібереің десе, сыншының сөзі анау!.. Не істеу керек?

— Рас-ау!..

— Батыраш пен Қотыраш қаныпезер иттер болса керек. Аттарын бәйгеге қосады да, Құлагерді өлтірмек болады.

— Қалай?!—деді Таспай.

— Бәйгенің жолында өзен бар екен. Бойына қалың тал өседі екен. Өзен жаздыгүні құрғап қалады екен. Бәйге аттары қалың талды жарып өтеді екен. Аттар шабатын жеріне түнде айдалған да, Батыраш пен Қотыраш елінің бар жүйрік аттарын жинап, қарулы жігіттерді мінгізіп, қолдарына бір-бір шоқпарды береді де, әлгі қалың талдың ішінде Құлагерді тостырады.

— Бара жатқанда ма?

— Жоқ, қайтарда.

Одан арғы кеңесті тыңдауға құлағы ауыратындай, Таспай бетін жиырып, тітіркенген кескін білдірді. Мәшік те қабағын шытып ап, кеңесіне кірісті.

— Сонан аттар шабатын жеріне барсын... Аздап тыныстасын... Сонан кейін жіберілсін!..

— Япырай!..

— Құлагер жануардың, бір өзгешелігі: шыға тартқанда алдына ат түсірмейді екен де, содан қайтып арттағы аттарға қарасын шалдырмайды екен... Со бетімен ол кете барсын!..

— Жануар-ай!..

— Оның әдеті: әбден бүйірі қызып алған кезде, шауып келе жатып кісінейді екен. Сонда үстіндегі бала тізгінінің түйінін ердің қасындағы шотаяқ темірге іле қойып, өзі қастың екі қанатындағы тұтқа қайыстан ұстай қояды екен әйтпесе аттың екпініне шыдамай ұшып кетеді екен.

— Ойпыр-о-о-ой, не деген шабыс еді!..

— Жаңағы бәйгеде шапқан Құлагер қызған кезде дағдысымен кісінейді, бала да дағдысымен тізгінді ердің қасына іліп, өзі тұтқадан ұстайды. Ат жұлдыздай аға жөнеледі!..

— Садаған кетейін-ай! — деп жіберді Таспай. — Анау арам ниеттілер сондай жылқыны да қиып өлтірді ме екен?

— Өлтірмеуге амалы қанша? — деп Мәшік көңілі босаған қалып көрсетті де, — сонымен қысқасы, — деді сөзін бөлшектеп сөйлеп, — терге балқып келе жатқан атқа тың атпен аңдып тұрғандар қосыла кетіп, ұрады да жығады... Түйдегімен кеп ұрған шоқпардан аттың белі үзіліп кетеді...

Таспайдың көзінен жас шығып кетті. Әңгімені қызық көріп тыңдап отырған менің балалық сезімім ауырлай қалды...

— Атының құнын ала алған ба? — деді Таспай, аз уақыт тұнжырап отырып.

— Қайдан алады? — деді Мәшік күрсініп ап, —бай кісі теңдік бере ме? Батыраш пен Қотыраш бір рудың белді байлары, ал, Ақаң Сағынайдың асына барғаны болмаса, — беделсіз кедей. Оның сөзін ешкім де тыңдамаған...

Өлген атының басын құшақтап бірнеше күн жылаған да, теңдікке қолы жетпеуін көрген соң, атының басын ғана кесіп ап қоржынына салып, өзге денесін кемген де, еліне қайтқан...

— Басын неге кесіп алған?— деймін мен.

— Үйіне апарып, керегесіне сүйегін іліп қою үшін.

— Ақанның керегесінде ілулі тұрған сол қу басты мен көрдім, — дейді Мәшік. (Ол басты 1921 жылы, Ақанның тіл-құлақсыз мылқау баласының үйінде мен де көрдім... Керемет ұзын бас екен!.. Азулары шынында саусақтай екен!.. Өзге тістері де дағдылы жылқынікінен әлдеқайда сом және ұзын!.. Қу сүйектің басқа сынын әрине біліп болмады).

— Атақты «Құлагер» әнін Ақан осыған шығарған ғой, — деді Мәшік біраз кідіргеннен кейін — өзінің айтқанын естідім. Көзінен жасы шұбырып отырып айтады екен... Тыңдауға ауыр екен!..

— Енді қалай?! — деді Таспай ауыр күрсініп, — қайта жынданып кетпеген сол күйіктен!

— Жынданбағанына қара жер! — деді Мәшік — содан кейін жұрттан бөлек жайылады... Ел жайлауға кеткенде, есіз қорада жалғыз үй қалады.

— Сонда не істейді? — дейді Таспай.

— Құс салады: жаз — лашын мен қаршыға, ал қыс — бүркіт.

— Бұл да көңіл аулайтын кәсіп қой,— дейді Таспай.

— Әрине, — дейді Мәшік — бірақ, «жұт жеті ағайынды» дегендей, бұл кәсіпте де ол бір үлкен қайғыға ұшырайды.

— Қандай?—дейді Таспай елеңдеп.

— Ақанның қолына бір тамаша лашын түседі. Керемет алғыр болады ол лашын. Үйрек, қаз түгіл, дуадақ пен аққуға да түседі... Ақан оның атын Көкжендет қояды...

— Қырғын болған соң қойғаны да.

— Әрине... Со Көкжендеттен ол тағы да айрылады...

— Қалай?! — дейміз біз үрейленіп.

— Көкжендетін ұстап алысқа да кетіп жүреді... Бір сапарында ол Қараөткел ³⁵жағына барады. Қараөткел тұсында екі өзен — Есіл, Нұра жақындап кеп шалқаяды, арасы оң он бес шақырымдай ғана, тұрғын ел бұл кезеңді

Қозыкөш дейді. Ақан Лашынын осы Қозыкөште жоғалтады...

— Неғып?..

— Қозыкөштің бойында құс отыратын баттауық саздар, қарасулар көп болады екен. Бұл маңдағы қаршығашы мен лашыншылар сонда жүреді екен. Солардың біреуі, Ақанның қапысың тауып, іңір арасында Көкжендетті қағып әкетсе керек!.. Тағы Ақан жалғыз!.. Тағы алыс ел!.. Ақан тағы да теңдік көрмейді, лашынын таба алмайды!..

— Қап!..

— Қайғылы Ақаң атақты «Көкжендет» әнін шығарады...

— Қандай ән еді, сол? — дейді Таспай, естігісі келген бейне көрсетіп...

— Естіп ем, — дейді Мәшік — бірақ ұққан жоқ ем...

— Біздің ауылдағы Жұбандықтың. Кәсені айтатын еді, — деймін мен.

— Ұғып па ең? — дейді Мәшік пен Таспай.

— Шала-шарпы...

— Кәне, айтып көрші...

— Мен айта бастаймын (шырқай басталып, ортасы баяулап кеп, аяғы тағы көтерілетін бұл әннің сөзі:

«Көкжендет, тұғырың алтың маржан баулы,

Ағаш үйде тұрушы ең асыраулы.

Күніне жетпіс үйрек жүз қаз алған

Болмайды Көкжендеттей мұндар шәулі», —

деп басталады.

— Шіркін, алғыр екен-ау! — дейді Таспай.

— Бір күнгі алған құсының мамығы қанша болатыны да айтылатын еді ғой, соны білесің бе, бала? — дейді Мәшік.

— Білем:

«Көкжендет, қазға салып бауыңды аштық,

Бір күн алған құсыңды он күн астық.

Солардың, мамықтарын жиған шақта,

Болып ед бір құс төсек, он құс жастық!..»

— Дәл осылай! — дейді Мәшік.

— Әні де зарлы екен! — дейді Таспай. — Тағы бір ауызын айтшы, бала!..

«Сусылдап сұқсыр үйрек ұшар кешке,

Көкжендетім түседі сонда еске.

Айрылып Көкжендеттен қалған шақта,

Созылып әрең жеттім Қозыкөшке!..»

— Сонан ол үйіне қайтады да,— дейді Мәшік бұл кеңесті бітіргісі келген кескінмен, — енді қайтып ешқайда шықпай, ешбір кәсіп істемей жатады да қояды, — ермегі — зарлы әндер...

— Пері қызын алыпты деген сөз бар ғой, — дейді Таспай, — осы қайғының, салдары екен ғой, сол!

— Кім білсін!.. Содан кейін жан адамды жолатпай, кісі киік боп алыпты ғой, өзі... Пері қызын алды дегенді Атығай-Қарауыл сенімді сөз ғып айтады...

— Осы жолы көрер ме екенбіз, сол Ақанды?

— Кім білсін. Көруге тырысармыз.

Біз Ақан серіні кешікпей көрдік.

Сырымбетке жақындай менің серіктерім екіге бөлінді: Пар пар аттағы Шери мен Ботпай «хан ордасына барамыз» деп жөнелді, бір пар аттағы Мәшік пен Таспай Ақан серіге соғамыз десті.

Ақан серінің ауылына жеткенше, Мәшік пен Таспайдың кеңесі сол

туралы ғана болды.

— Білетіндердің айтуынша, — деді Мәшік — Ақан серінің енді көп жасайтын да жайы қалмаған көрінеді. Аруағы көтерілген адам, көре кетейік бұдан соң көреміз бе, жоқ па?

— Сен айтқан соң амалсыз келем, — деді Таспай, Мәшікке, — әйтпесе ел-жұртынан бөлініп, есіз қыстауда жалғыз қалған жындыға не деп барамыз? Перінің қызын алыпты дегенді жолшыбайғы елдің бәрі айтып отыр. Сонысы рас та ғой деймін, әйтпесе, түнде түнеу түгіл, күндіз серіксіз баруға қорқатын иесіз қорада неге мекендеп қалады? Қыстау қасындағы көлдің жағасына қоғажайдан күрке жасап отыр дейді, жұрт. Сол күркенің маңайы, қудай біледі, жын-шайтанның ойнағы шығар. Біле тұра жынның ойнағына ілмей баратын емес ем, сөзіңді қимай келем!..

— Барамыз деп ат басын бұрған соң, несіне қайталайсың, бір сөзіңді? — деп Мәшік ұнатпап еді:

— Қайталауым, — деді Таспай. Біз оның өз күркесіне тура бармай, со маңайдағы Дәулеткерей төренің, үйіне түсейік те, Ақанды сонда шақыртып алдырайық.

— Егер оған келсе! — деді Мәшік.

— Келеді, — деді Таспай, — Дәулеткереймен дос деген.

— Егер келе қалса, — деді Мәшік мені нұсқап, — біздің мына баланың, аузына түкіртіп алу керек. Осы да өлеңге құмартып жүр ғой. Нұртазаның айтуынша, атасы Шүкей ақын болғанға ұқсайды. Ақындықтың да аруағы болады деседі. Ақан серіден бата алса, бұл да ақын боп кетуі мүмкін.

— Қайдам, — деді, «осының өзі әуейі» деп мені ұнатпай жүретін Таспай, — ақындығын ұстамай, жындылығын ұстап жүрмесе!..

Олардың кеңесін тыңдай отырып, Ақан серіні көруге мен бұрынғыдан да артық құмарта түсем. Менің қазіргі құмартуым шектен шыққан сияқты... Мен оған ғашық сияқтымын!..

Өйтпегенде ше?.. Қабамбайдың Ғабдолынан бастап менің Ақан сері туралы естіген аңыздарымды түгел жазса, қалыңдығы табан қарыс кітап болар еді!.. Әсіресе әндері туралы аңыздар!.. Расы ма, әлде атағы бар кісіге жапсыра бере ме, — «Сырымбет», «Алтыбасар», «Кұлагер» «Көкжендет» сияқты, Ақан серінің шығаруы даусыз әндерден басқа да талай әндер елде «Ақан серінікі» боп жүреді...

Әнге әуестенген күнімнен бастап, әсеріне құмартқан Ақан серіні көруге мен әрине құмартам, ол маған, менің бұл күнге шейін көрген адамымның бәрінен де өзгеше боп елестейді. Мен қиялымда оның келбетінің,

тұлғасының суретін жасаймын... Суретте Ақан сері маған адамға емес, кітаптан, не ертегіден ұққан періге, не періштеге ұқсайды...

Бізді жарқын жүзбен қарсы алып, бір қойын сойған Дәулеткерейге, Мәшік Ақан серіні шақырту туралы өтініш айтты.

— Құп болады, — деді де, ол бір жігітін салт атпен жұмсады, неге шақырғанын айтып хат жазды.

— «Бүгін бара алмаспын» деді, — деп келді жіберген жігіт, — «уақытым болса, ертең таңертең барармын. Бара алмасам өкпелемесін» деді. Мәшік:

— Тағы да кісі жіберсең қайтеді? — деп еді:

— Енді шақыртсақ шамдандырып аламыз, — деді Дәулеткерей. Бір қикайса түзелмейді, ол. Өз ықласы түспесе, сүйреп әкеле алмайсың!

Дәулеткерей — көңілді адам екен. Өзі сырнайшы. Қоңырлатып өлең де айтады. Кеңесінің көбі аңшылық: ит жүгірту, құс салу туралы. Маған оның біреуі де қызық көрінген жоқ. Менің есі дертім — Ақанды көру. Егер оған жолыға алмасам, көңілімде зор арман кететін тәрізді...

Дәулеткерей үйі ете кеш жатты. Менің түсіме түні бойы әлдене жаман нәрселер кіріп, шошып ояна бердім: біресе шайтан, біресе жың біресе Ақанның пері әйелі...

— Ақанның аруағы торып жүр, мұны, — деді, менің шошуымнан ояна берген Мәшік.

— Мүмкін, — деді Дәулеткерей. Олай дейтіні: іңірде мен «Қамбар батыр» жырын және білетін бірнеше әндерімді айтып бергем, оныма Дәулеткерей риза болған.

Түнде елегізіп жатып, ұйқыға таң атқан соң ғана кіріскендіктен, ұзағырақ жатып қаппын. Егер сол үйдің менімен шамалас баласы мұрныма шөп жүгіртпесе, одан да кеш оянатын түрім бар екен. Жүгірткен шөптен мұрнымды укалай атып түре келсем, күн сәскелікке барып, күлдіреуіштен қарап қапты... Қаз-қатар салынған төсектерде менен басқа жатқан жан жоқ. Далаға шықсам бір топ адам келдің жағасында отыр. Серіктерім де сонда көрінеді. Мен қастарына барсам, олар әлденеменені айтып күлісіп отыр екен. Біраздан кейін:

— Әне, келе жатыр Ақан! — деді Дәулеткерей көлді ықтай біткен қалың талды қолымен нұсқап, одырая қарап.

Өзгелері де сол жаққа көздерін тіге қалысты. Жүремнен отыра қап мен де қадала қарай қалдым... Қалың талдың арасынан салтты адам шыға берді. Аты — қылаң түсті. Беті — Дәулеткерейдің үйі.

Көл жағасында отырғандар өре түре келісті. Қуаныш па, қорқыныш па, менің тұла бойым дірілдеп кетті. Тегі қорықтым ғой деймін, өйткені ауылға беттеген топтың, мен ығын паналай жүрдім...

Салт адам Дәулеткерейдің үйіне біздің топтан бұрын жетіп атынан түсті де, әлдекім атын байлауға әкеткенде, бізді тосқауылдаған бейне көрсетіп, орнында тұрып қалды. Қасына барған топпен ол сәлемдесіп амандаса бастады.

Оның маған қаншалық әсер беруін баяндаудан бұрын, көз алдымда қалған елесін сипаттайын: орта бойлы, жауырындылау келген ашаң денелі, сопақтау аққұба кескінді, әжімі қатпарланған кең маңдайлы, жіңішкелеу қасты, қонқақтау мұрынды, кішірек көзді, сақалынан басқа жерін ұстарамен басқан сұйықтау қара буырыл мұртты, тұтамдай ғана қара буырыл шоқша сақалды, жұқа ерінді, сүйірлеу иекті, ұзын мойынды, ұзын нәзік саусақты адам сияқты еді...

Киімдерінен қалған елес: түгі қырқылып ұйпаланған, сарғылт барқытпен тыстаған дөңгелек құндыз бөрік оның төбесінде, ұлпасы бітіп қауырсыны ғана қалған үкі... мойнына, тозығы жетіп ені ыдырай бастаған, түсі сарғайыңқыраған ақ жібек шәріп... сыртында көнетоз түйе жүн шекпен, оның өңірі мен етегіне айнала жіңішкелеу ғып ұстаған құндыздың түгі де тақырланып, көп жерінде жалаң терісі ғана қалған, шекпенді астарлаған қарала батсайы да ыдыраған... Байпақты, қонышы биік етігі де ескіріп, жұлығына жамау кірген... тозық шалбарының кестелері түтеленген, тұла бойындағы киімдерінде жаңалау көрінетін жалғыз бұйым, — күміс зермен шашақталған, ұшын тізесіне салбырата байлаған, шалбарының батсайы бауы ғана.

Ерте кезде, саятшы Ораздың үйінде қанат-құйрығы, тұяғы тозған, үсті-басы түтелген, ұшудан қалған кәрі тұйғынды көріп ем, Ақанның түр-тұлғасы маған аумаған сол сияқтанады...

Қоршаған көпшілікпен ол өте сыпайы, жұмсақ дауыспен амандасты...

Менің балалық сезіміме бұл Ақан қиялымда жүрген сұлу тұлғалы, көркем кескінді, әдемі киімді Ақан емес, соның, елесі, не мазағы сияқтанады. Бұл Ақанды мен іштей «менсінбедім», «Ақан» деуге аядым, қиялдағы Ақанды бұл Ақан деуге қимадым...

Сонда да көпшілікпен бірге, менің көзім де Ақанда. Үйге кіріп оны ортаға ала отырғаннан кейін жұрт көзін айырмай, сонымен ғана кеңесті.

«Кеңес» дегенде, жүйелі әңгіме Ақанда да, өзгеде де болған жоқ. Ақанға телміре қарап отырған топтан біреуі әлденені сұраса, Ақан қысқа ғана жауап береді... Ол «кеңес» сонымен бітіп, тағы да біраз аңырысып үнсіз отырады да, тағы бір сұрау туады... Оның жауабы да бұрынғылардай тым қысқа және қызғылықсыз болады...

Сұраудың көбін Мәшік беріп отырды. Қоңыр үнмен ақырын ғана сөйлейтін Мәшіктің жай сөзі де, сұрау, жауабы да орнықты келетіні маған мәлім. Оның әзіл-оспағы да майда, жұмсақ келеді... Күлгенде де ол қарқылдамай, дыбысын әлсіз шығарып, денесін ғана солқылдатады.

Осы маймаңдауын ол Ақанға да қолданып, өзгеден гөрі кеңеске көбірек тартып отырды да, шайдан кейін шақыртушы өзі екенің ол үшін кешірім сұрайтының шақыруына себеп, нелер болғанын жұкалап сыпайы сөздермен баяндай кеп, сөзінің аяғын «лебіз шығаруға» тіреді. Көпшілік Мәшіктің сөзін мақұлдап дуылдай бастағанда, төсек-ағашқа сүйеулі тұрған бапты домбырасын Дәулеткерей алды да.

— Сері, мені емес, сені іздеп кеп отыр, мына қонақтар; баяғы күйің жоғын кім білмейді сенің, сонда да, хал-қадарыңша айтып көр! —деп қолына ұстатты.

— Тастаған шіркін еді, бұл, — деді Ақан — дауыста да не бап бар дейсің. Көңілдеріңіз қалмасың шама келсе айтып көрейін.

— Бәрекелді!.. Рахмет!.. — десті жұрт.

Ақан домбыраны қожырлау бұрап ап, әуелі ыңырсып үп қосып көрді де, дауысы домбыра дауысына үйлесетінін көргеннен кейін тамағын кенеңкіреп алып:

— Мынау біздің «Дауыс ашар» дегеніміз болушы еді! — деп, қоңырлау бір әдемі әнді айтты және өте нақыштап, сұлу ғып айтып берді. Бұл әннің тұсында тек Мәшік қана:

— Шіркін тарлан-ай, жүрісіңнен танған жоқ екенсің-ау — деп бір рет қана сөз қосты да, одан кейін әннің әдемі көтерілетін және қайырылатын тұстарында, ақырын ғана дауыспен «пау!» деп көтермеші болды. Әннің бір ауызын аяқтағаннан кейін:

— Қазіргі бозбала ән айтамыз дейді, — деді Мәшік ән бе, солардыкі!.. Қайран Ақан-ай, саған біткен өңеш, басқа біреуге бітер ме екен жоқ па екен!...

Ақанның домбыраны тағы да аздап күйлегенін көргеннен кейін:

— «Құлагерді!» — деп ду ете қалды жұрт.

Ақан домбыраның шегін аздап қатайтыңқырап алып, көтеріңкі дауыспен «Құлагер» — деп бастай жөнелді... Ол:

«Құлагер жас кезінен керім еді,

Нағашым сұрағанда беріп еді.

Түбінен Ерейменнің айдағанда,

Бір сыншы көзі шыққыр көріп еді»,

деп бастап, бұл бір ауыз өлеңді әнімен дұп-дұрыс айтты. Тыңдаушылар зор құрметпен қарсы алды. Одан кейін:

Жел соқса қамыс басы майда деймін,

Ат қостым, айдаушылар айда деймін.

Алдыңғы ат баран болмай қылаң болды,

Жығылмаса Құлагер, қайда деймін?

— деген «ауызды» айтқанда, бет-ауызына қайғы бұлты оралғандай құбыла бастады... Одан кейін:

«Құлагер жаз жайладым, күз...»

— дей берді де, жыламсыраған дауыспен, Құлагердің өлген жерін айтқанда, «жұлдым да сақал, шашты ойбайладым!» деп өкси жылап қоя берді... Ақанның кескіні со кезде құйын үрлеген судың бетіндей ойран-ботқа боп, екі көзінен жас шұбыра жөнелді... Ол домбырасын қасына сүйей салды да, талықсығандай қисайып жата кетті... Дәулеткерей оны құшақтай алды да, біреуге: «Жастық әпер» дегендей ымдады. Әперген жастыққа қисайтқан кезде, Ақан қалғып кеткен адамның бейнесін көрсетті. Біреулер: «Су бүріксе қайтеді?» деп еді. «Керегі жоқ» дегендей Дәулеткерей басын шайқады да, көпшілікке тысқа шығайық деген ым көрсетті.

— «Құлагерді» айтқызбайық дегенде болмадыңыздар, — деді Дәулеткерей тысқа шыға, — оның дертінің иесі осы ән «Құлагерді» айттырдық, — бүлдірдік оны!.. Енді ол екі-үш күнге шейін басын да көтермейді, сөйлеспейді де...

Одан кейін мен Ақан серіні көрген жоқпын. Естуімше, со жылдың аяғында ол қайтыс болған.

Кейін естияр болған күндерде, мен «Ақан серінікі» деген өлеңдермен де, әндермен де біраз шұғылдандым.

Ол, әрине, ақын адам. Әлеуметтік тақырыпқа жазған оның өлеңдері бірен-саран ғана. Бұл өлеңдерінде Ақан өз тұсындағы қанаушы тап пен оның үкіметіне қарсы. «Ақандікі» деген өлеңнің көпшілігі махаббатқа арналған, оның көпшілігі әнге арналған өлеңдер. Жалпы стилін алғанда ол — эстет ақын. Ақанның әнге арнамаған өлеңдеріне араб пен фарсы сөздері көп араласып, ол тілдерді білмеген қазаққа түсініксіз болады. Көп өлеңдерінде ол аллитрация мен ассонансты жиі қолданады. «Етегін ақ көйлектің» деп немесе «Белгісі жүйрік аттың» деп басталатын оның ұзақ

өлеңдерінің, әр шумағы осы сөздермен басталады да отырады...

«Ақаннан қалды» деген өлеңдер көп емес, жалпы саны мың жарым жолдай ғана. Олардың ешқайсысы советтік дәуірге дейін басылмаған. Советтік дәуірде (20—30 жылдары) ол өлеңдерді байшыл-ұлтшылдар жинап бастырып, Ақанды өз адамдары ғып көрсету мақсатымен, пан-исламдық, пан-түрік сияқты, өз идеяларын да араластырып жіберді.

Кейін Ақанды көрген және жақсы білетін адамдардың айтуынша, ұлтшылдар жамаған идеяның онда өзі түгіл ұшқыны да болмаған. Ол саясатпен шұғылданбаған. Қанаушы тапқа қарсы тұруға, оны өмірдің өзі шақырған: үстем тап сүйген қызынан айырған, сүйген атын өлтірген, сүйген құсын тартып алған. Саяси сауаты жоқ Ақаң бұл қорлыққа және еңбекші көпшілік көріп отырған қорлыққа ұйымдасып қарсы тұруды білмейді, жеке қарсылығы іске аспайды, сондықтан ол үмітсіздікке түсіп, қоғам өмірінен өзін алып қашады, одан кейінгі өмірін оңашада ән-күй шығаруға ғана арнайды, сондағы айтары — заманының, және өз қара басының мұң мен зары...

Ақан өлеңдерімен қазақ әдебиетіне ауа райын жасаған кісі емес, ал, ән жағын алғанда, ол революциядан бұрынғы қазақ музыкасының ірі классиктерінің бірі. Оның атына байланысты (расы да солай) жиырма шақты әннің бәрі де аса көркем саналады, халық ол әндерді күні бүгінге дейін аса сүйсініп тыңдайды... Ол шығарған әндердің бірталайында өзекті зор сюжет бар, олардың әрқайсысы бір-бір драмалы немесе трагедиялы пьеса...

ХАН ОРДАСЫНДА

Сырымбет тауы бізге кеше көрінген. Ол тауға тез жегуге мен үш жақтан құмартқам: бірінші — тау дегенді естігенім болмаса, бұған дейін көрген емен: екінші, Нұртазаның айтуынша, ол — аты тау ғана емес, менің бесінші атам Сырымбеттің тауы, өз атаңның тауын көрген қандай қызық: үшінші, серіктерімнің айтуынша, Сырымбеттің ығында, Шыңғыс ханның ордасы бар...

«Хан ордасы!..»

Хан деген сөзді мен кішкене күнімнен білем. Ауылдың баласы есін білер-білмес кезде, асық ойнап бастайды. Асықтың да «ханы» болады. Ол — әрі оңқай, әрі қошқар сияқты үлкен қойдың асығы. «Ханды» балалар қынаға бояйды.

Асық ойынының бір түрі: «ойынға қатынасатын балалар сан мөлшерін бірдей ғып асық шығарады да ұтысады. Ұтыстың тәртібі: әуелі ойынға қатынасатын балалар «ханды» жағалай иіріп шығады да, кім алшы түсірсе, ойынды сол бастайды. Ойын бастаған бала, балалардың ойынға салатын асықтарын жерге шашып жібереді. Тәртіп: бүкті бүкпен ғана, шіктішікпен ғана, тәйкені тәйкемен ғана, алшыны алшымен ғана, шомпыны шомпымен ғана ату, және бір ғана үсік саусағымен ату... Бала ең алдымен «ханды» атып алады. Асықты алғаш шашқанда, «хан» алшы түссе, «хан таламақай» болады, онысы — шашылған асықты үлгергенше талап алу... Бұл «таламақай» да, әр бала қолына «ханды» түсіруге тырысады...

Хан ойынының, бұл — бір түрі.

Екінші түрі, балалар түнде жиналады да, екіге бөлініп, әр топ орталарынан бір баланы «хан» сайлайды. Екі «ханды» арасы алшақ екі жерге отырғызып, ол араны «орда» деп атайды.

Ар жағындағы тәртіп ақ сүйек ойнау. Онысы — екі топтан бір бала шығу керек те, даярлап қойғызы малдың қу сүйегін (әдетте ол жілік болуы керек) алысқа апарып лақтырып келуі керек. Сол сүйекті балалар іздеп, тапқан бала, өз «ордасына» алып қашу керек. Ол баланы өзге балалар қуғанда, қашқан баланың жақтастары, екінші топтың балаларына сүйекті бермеуге тырысып, қай жүйрігі қағып әкете береді. Жеткен балаға, қай топтың баласы болса да, сүйекті қарсыласпай береді... Сүйек келген «орда» жеңген жақ болады. Жеңілген жақ айыпқа бала береді. Мақсат — баланы көп ұту. Егер бір «орда» балаларын түгел ұтқызса, ол «орданың» «ханын» балалар түйебас қылады.

Хан ойынының үшінші түрі, қыз-бозбала жиналғанда «хан жақсы ма?» ойнайды, оның тәртібі: ойынды басқаратын «хан» мен «ханша» және

«уәзір» сайланады. (Әдетте «хан үйленген» жігіттен, «ханша» келіншектен болады. «Уәзір қай жігіт болса да мейлі». Ойынды басқаратын «ханның» бұйрығы бойынша, бір қыз, бір жігіттен араласа отырады. Хан жігіттерді кезекпен шақырып, әртүрлі өлеңдер айтқызады.)³⁶

Хан бұйыратын өлеңнің барлық саны 24 ауыз, және жігіттер бірін бірі қайталамай, тыңнан өлеңдер табу керек... Осы бұйрықты орындап шыққан жігітке «ханның» берер сыйы — таңдаған қызының қасына отырғызып, аузынан сүйгізу. Бұйрықты орындай алмаған жігіт сүйген қызының аузынан сүю түгіл, отырған орнынан айрылып қалады. Қу «хандар», өлеңді ақшамен де, немесе орамал, айна, тарақ, кисет сияқты заттармен де өтетеді. Бірақ борышын олай өтеген жігіт, тек орнынан ғана айрылмайды, сүйгенінің қасына отыра алмайды. Ойын осы тәртіппен өткеннен кейін «уәзір» ойынға қатынасушылардан «хан жақсы ма?» деп сұрайды. Әдетте жастар ойынды «ханды» мазақтаумен аяқтайды...

Балалардың да, жастардың да осылар сияқты «хан» сайлайтын ойын түрлері толып жатады. Бұлар — ойындағы «хандар».

Көп хандар ертегілерде кездеседі. Ондай хандарды бала шағымызда талайлардан естідік те, естігендерімізді өзгелерге де айттық. Солардың ішінде қылығына қарай жақсы көрген де, жек көрген де хандарымыз болады...

Бірақ мына «Сырымбетке» сапар шеккен күнге шейінгі менің ұғымымда, «хан» деген не ойында ғана сайлануы керек те, не ертегілерде ғана ұшырасуы керек. Сырымбетке сапар шегер алдында Нұртазаның маған айтқан сөзіне қарасам, «хан» деген адам бертінде де болған екен және ойынның не ертегінің емес, шындықтың ханы болған екен.

Сырымбет тауына барғанда — деген Нұртаза маған аттанар алдында, — Шыңғыс ханның баласы Қоқыш төренің үйіне түсесіңдер.

«Хан» деген сөзге менің өлеңдегенімді көрген Нұртаза, Орта жүздің ханы Абылайдың қалай хан болғанынан бастап, оның ұрпақтарынан кімдер хан болғанын қысқаша, түсінікті ғып айтқан.

— Абылайдың он бес әйелінен — деген ол, — отыз ұлы болған. Солардың ішінен хан болғаны — Уәли. Уәлиден туған он үш ұлдан хан болғаны — Шыңғыс, Шыңғыстан кейін хан сайланбады, елді басқару патша үкіметі сайлайтын болыстардың қолына көшті. Хандардың арғы атасы, баяғы монгол Шыңғыс хан екен. Жер жүзінде бірінші хан сол болыпты деседі. Сондықтан хан тұқымдары бір Шыңғыстан басталады да, бір Шыңғыспен бітті...

Нұртазаның айтуынша, арғы Шыңғыс хан адамнан емес, нұрдан жаралған, шешесі Бөртә — ерден емес, нұрдан жүкті болған...

Бұған шейін менің білетінім: «Нұрдан жалғыз Мұхаммед пайғамбар ғана жаралғанды». Міне, енді екінші «Мұхаммед» кеп шықты!.. «Нұрдан жаралған» хан тұқымын көруге мен қалайша құмартпаспын!..

Сонша құмартқан көңілім, Сырымбетке жетер күннің алдында басылып қалды. Жолда Биттігүл, Оспан дегендер болады екен. Биттігүл бірнеше жыл болыс боп, ол өлген соң, болыстық інісі Оспанға көшкен екен. Біз осы Оспанның үйіне қондық. Бай үй екен. Және Оспан Торсанмен көңілдес те болған, жасамыс адам екен.

Дауысын қатты шығара, серпе сөйлейтін Оспанның айтуынша, Шыңғыстың қара шаңырағына ие боп қалған Қоқыш, биыл кедейліктен жайлауға шыға алмай, қыстауында қалып қойыпты.

— Жалғыз ол ғана емес, — деді Оспан — бұл маңайдағы «Абылайдың, әулеті» дегендерден, қазір айғыр үйір жылқысы бар біреуі де жоқ. Кедейленгендігінен бе, дәуірлері жүріп тұрған кезде елге тізелерін батырғандықтан ба, — бұл елде «төре» атаулыдан жексұрын кісі жоқ.

— Дәулеті, беделі кеткендігі былай тұрсын, — деп қойды Оспан, — еркек, ұрғашысының бойлары да қол тоқпақтай боп кішірейіп, ауру-сырқауы көбейіп, азып барады. Азбай қайтсін: бірге туған екі адамның улы мен қызы қосыла береді. Төре емес кісіге қыздарын бермейді. Айналасы отыз шақты ғана үйлік төрелер бірі мен бірі айнала құда...

Біз Қоқыштың үйіне ертеңіне бардық. Оның шаруасы кедейленуі рас болғанмен, үйі де, үйінің салтанаты да, өзінің дене құрылысы, кескін-кейпі, киім-кешегі де Оспан айтқандай құлдырап кетпепті.

«Хан ордасы» аталатын бұл ауыл Сырымбет тауының теріскей жақ ығын ала қыстау салыпты. Сырымбеттің бейнесі шөккен айыр өркеш түйе сияқты екен. Төңірегін қарағайлы қалың орман қоршаған бұл таудың, жалаңаштанып біткен шыңы бар. Шыңдарының төбесіне адам жаяу-ақ қиналмай шыға береді. Хан ордасы Сырымбет пен Қылы аталатын үлкен көлдің арасындағы қалың қарағайдың ішінде екен. «Орда» аталатын үйде Қоқыш қана отырады екен. Он екі бөлмелі боп қарағайдан қиылған бұл үйді, өткен ғасырдың 20 жылдарында, Уәлі өлгеннен кейін орнында уақытша хан болған әйелі Айғанымға, патша өкіметі қазына есебінен салдыртып берген. Айғаным ол үйді баласы Шыңғысқа қалдырып, өлгенше³⁷ сол ие боп тұрған. Одан кейінгі иесі, жоғарыда аталған Қоқыш. Үйдің ішкі қабырғаларына түгелімен ақ кигіз шегеленген. Іргесіне тас қаланған, төбесі қаңылтырмен жабылып сырланған бұл үй, біз көргенде, жаңа үйдей қарап тұр екен...

Үйдің, барлық бөлмелері де жасаулы екен: оған себеп,— Абылайдың шаңырағы Уәліде, Уәлінің шаңырағы Шыңғыста, Шыңғыстың шаңырағы Қоқышта қалады. Үлкен шаңырақ осы үй болғандықтан, Абылай ұрпағынан біреу үйленсе, кілем, ішік сияқты бас жасауын осы үйге әкеп

артады екен. Қоқыштың, айтуынша, сол кезде саны жүзден асқан бұл маңайдағы төрелердің бұл сыйлары, Қоқышқа қалған шаңырақты мүліктендірмей қойсын ба?

«Орданың» маңында бұрын қарашылары көп болады да, бертін Қоқыш кедейленгеннен кейін бытырап, қасында екі татар көршісі ғана қалады: бірі — Ғалиакбар атты мешіттің азаншысы, бірі — Ғалиянұр атты бір көзі соқыр татар, бұл ертеде Қоқыштың әрі әншісі, әрі атшысы болады екен де. көңілдері жақын боп, кедейленген Қоқышты қимай қасында отырып қалған екен.

Осы екеуінен басқа үй, «Орданың» қасында жоқ. Тек қана бары — мешіт. Ішіне бес жүзге жақын кісі сиятын бұл мешітке де құрбан не ораза айты сияқты мейрамдар кезінде болмаса, намаз оқуға да жұрт жиналмайды екен.

Шыңғыстан — Жақып, Шоқан (жұртқа мәлім Шоқан Уәлиханов) Мақы, Махмет туады. Шоқаннан басқасынан ұрпақ бар, бірақ олар Қоқыштан бөлек отырады.

Шоқан ерте өлген ғой. Оның тете інісі Мақы тіл-құлағы жоқ мылқау боп туады. Шоқан оны Петербургтағы мылқаулар школына апарып сабаққа беріп, сол школды бітіргеннен кейін суретшілікке бейім Мақы көркем сурет академиясына түседі. Оны да бітірген Мақы өте шебер суретші болады. Оның қолынан салынған суреттердің альбомын Қоқыш көрсеткенде, ауыл өмірінің адам қайран қаларлық неше түрлі тамаша бейнелерін көрдік... (Кейін сол альбом табылмады). Мақы суретшілдігімен қатар, орысша хат-қаламға да жүйрік боп, Омбыдағы округтік сотта бірнеше қыл хатшы бопты. Біз барған кезде ол өлген екен. Баласы Ыдырыс, орысша оқып, бастауыш мектепке сабақ береді екен.

Жақып та, Махмет те біз барған кезде өліпті. Махмет — Омбыда орысша оқып, оқуын бітіргеннен кейін Көкшетаудың ояздық начальнигіне бірнеше жыл помощник бопты.

Қоқыштан біз «Шоқан жазды» деген орысша қалың кітап көрдік бірінші бетінде офицер киімді, қара мұртты Шоқанның фото-карточкасы бар екен. «Қазақ атаулыда орысшаны бұдан көп оқыған болған емес», — деп таныстырды Оны Қоқыш. Оның отыз жасқа жетпей өлуін естігенде:

— Қыршын екен-ау, шіркін! — деп өкіністі серіктерім.

Кейін ержеткен кезде Қоқышты тағы да көрсем, кескіні аумаған Шоқан екен.

— Бойы да дәл мендей еді, — деді Қоқыш. Тек қана айырмамыз — оның ақылы да, оқуы да менен көп болды; мен әкем апарған оқудан қашам деп, ақырда мынадай жоқшылыққа ұшырадым.

Қоқыштың шаруа күйі расында нашар екен. Со жылы онда екі-үш-ақ құлынды бие, бірер ғана бұзаулы сиыры бар. Түйесі, қойы жоқ. Бізге сойған қойды ол орыс поселкесінен саттырып алды.

Қоқыштың сондай күйін көре тұра, біз ол үйде жұмаға жақын жаттық. Оған себеп, — менің басшыларымды шақырған сот, ар жағында Саумалкөлде тұрады екен; оған туралап баруға бата алмаған басшыларым бетін парамен бұру амалына кірісті, бұған Ғалиянұрдан лайықты кісі табылмады.

Ғалиянұр судьяны параға көндіргенше, біз Қоқыштың үйінде жаттық. Алғашқы күннен кейінгі сойыстықтарды қаладан сатып алып тұрдық. Ұнды да сатып алдық, сонда менің серіктерім:

— Кигіз туырлықты қазақта, келген қонақ тамақты сатып ішетін сұмдықты төренің үйінде ғана кездестірдік-ау, шын сорлы боп болғаны ғой, мұның! — десті.

— Мұнша бейшара боп отырғанша, үйіндегі мүліктерді сатып неге мал қылмайды екен?! — десті серіктерім.

Бірақ бұл сөзді оңаша ғана айтысты. Біреулері:

— Айтсам қайтеді осыны? — деп құлшынып еді:

— Жағың қарыссын! — десті басқалары. — Құдай түзеген терені сен түзейін деп пе ең? Өлмесе жаны шықсын. Өкпелетіп ап пәлесіне қаларсың. Біздің ісіміздің бір тетігі осында боп тұрған жоқ па?..

ПАРАҚОР СУДЬЯ

Саумалкөл сотындағы істің тиянақталуы ұзаққа созылған жоқ. Бұл істі «отказ» қылу үшін судья алғаш бес жүз сом сұрап, саудаласа келе үш жүзге келісіпті. Судьяның бұдан төмендемейтініне көзі жеткен менің серіктерім «отказға» шығын шығармай құтылмайтын пәле екенін көрген соң, төлеуге мойындады. Бірақ үш жүз сомды қалтадан суырып бере қою оңай боп па! Аттың әулиесі ол кезде отыз, қырық сом ғана. Үш жүз сом — он шақты аттың құны...

Елден шыққалы «әй-шәй» деспей тату-тәтті болып келе жатқан менің серіктерімнің арасына осы жөнде кикілжің түсіп, өзара біраз ұрысып алды, сонда Шери бір Жақ та, өзгелері бір жақ. Шериге батып сөз айтатын Ботпай екен.

«Бастап әкел» дедіңдер, әкелдім: «судьямен келістіретін кісі тап» дедіңдер, таптым; судьяны көндірдік. Ендігісінде менің шаруам жоқ, — деп Шери шалқақтайын деп еді, сыпайылаған сөзге Шери иліге қоймаған соң:

— Өзің не оттап отырсың? — деп Ботпай тік келді. — Кім бұл пәлені тұтатқан? Әкең! Нақақтан күйіп келіп отырмыз. Бізге атымыздың тері де шығын. Он қол, оймақтай ауыз таза отырып, одан әрі неге шығынданамыз біз? Қолыңнан салған өртің. Қалай сөндірсең мейлің. Бізге күйесін жақпа оның. Жағам десең шық былай!.. Біз де көріп алайық ар жағын!..

Өзара дауларын өздерінен басқа кісіге білдіргісі келмегенмен, білдірмей отыра алмады, олар. Біреуі барып айтты ма, әлде араларында реніш барын қас-қабақтарынан сөзді ме,— Қоқыш бір күні олардың басын қосты да, мән-жайларын сұрады. Өзара келісімге келе алмауларына көздері жеткен менің серіктерім Қоқышқа шындарын айтты. Екі жағын түгел тыңдап алған Қоқыш кінәні Шериге қарай аударды.

— Солай-ақ болсын дейік — деді көнген болған Шери, сонда қалай төлемекпін мен бұл ақшаны? Саудамен келген кісі емес, мініп келгенім — жалғыз ат. Төлеуге жете ме, ол?

Серіктерімнің суырып берер ақшалары жоғына көзі жеткен Қоқыш:

— Торсанға не болған?! Судьялардың ол білмейтін жайы бар ма еді? «Әкімге бара берме, пара бер» дегенді өзі айтатын еді ғой Торсанның. Сол жайды біле отырып, осындай қуыс қалта ғып неге жіберген, сендерді? — деп бастап, бірталай салмақты сөздер айтты.

— Қатасы жоқ, — деді Мәшік — осыны байға мен де ескертіп ем: «Бір тәуекел, барып көріңдер, тәңірі бергенін алып кетпесе, еншалла ештеме

сұрай қоймас, біз араласқан жұмыс солай бітетін де» деп болмады.

— Қайтсін — деді Қоқыш. — Оның да баяғы күйі бар ма? Жасы жетіп, билігі балаларына ауып бара жатқан кез. Дәулеті болса, дөңгеленген уақыт!.. Торсанмен құрдас, — деді Қоқыш аз кідіріп, — әрі сыйласып өскен кісі еді. Маған сеніп жіберіп отыр ғой сендерді. «Жақсылық қылсаң, («түтін қыл» депті. Сендер үшін емес, Торсан үшін тағы бір қиналам.

— Сөйте көріңіз, енді! — деді Таспай, — сүйенішіміз — әуелі құдай, қалды — Сіз!..

— Ғалиянұрды судьяға тағы жұмсағым келеді, — деді Қоқыш, — бірақ жұмсар алдында сендермен пысықтайтын сөз бар.

— Айтыңыз! — деді Ботпай.

— Судьяға «біраз күн шыда» деген сөзді жолдағым кеп отыр. Осыған менің табаным тұрғанмен, өздеріңнің табандарың тұра ала ма? Соны білгім келеді.

Менің, серіктерім бір-біріне карасып, үнсіз аз уақыт отырғаннан кейін:

— Қоқа, жеңіл сөз емес қой, бұл — деді Ботпай, — жауабын ақылдасып берейік. Бізге биенің бір сауымындай мұрша беріңіз.

— Болсын, — деді Қоқыш.

Қоқыштан оңашаланғаннан кейін:

— Ал, Шери не дейсің? Ендігі сөз сендерде! — деген сұрауға:

— Ең алдымен, — деп жауап берді Шери, — судьяның үш жүз сом алам деуіне күдігім бар. Бірер аттың құнымен де көңілі аулана қалатын судьялар неғып шіреніп кетті, бұл жолы!..

— Не деп ойлайсың, сонда?—деді Таспай, — ойынан шығарды дейсің бе, Ғалиянұр?

— Ғалиянұрдың емес, Қоқыштың ойынан шығады, бұл сөз.

— Неге?

— Білмей жүрмісің «неге» екенін? Екі иініп жұлып жегендей боп аштан өлгелі отырған төре бізді бір майлы жілік көріп алды, шетінен кеміріп сора беретін!.. Судьяға барып сөйлесші, осының к... сонда ашылады.

— Бар, сөйлес, ер болсаң! — деді Мәшік кекетінді дауыспен.

— Әттең, айыпталушы мен емеспін — деді Шери, — егер мен болсам,

осы аш төрені араға салмай-ақ өзім жүрер ем.

— Сол әнге бастың ба? — деді Мәшік. — Олай болса, бізді отқа итер де, өзің тартып отыр!..

Екі жағы тағы да біраз керілдесіп алды. Бала да болсам байқаймын: Шери бұл жақтан емес, ел жақтан ығысатын сияқты. Сөз әлпеттеріне қарағанда, Торсан тұқымын Сибандар жеңіп ап, Шери бұл сапарға еріксіз шыққан сияқты. Сондықтан Шериге қарсылар оны:

— Артына шыдайтын болсақ, біз тұтқынға-ақ түсейік! — деп қажытады.

Маған өзгелерінен Шеридің халі қиын сияқтанды. Пара жөнінде судьяға өзі барып сөйлесуге батылы жетпеген Шери, параның мөлшері туралы күдіктенгенмен, сол мөлшерде төлемеуге болмайтынын көрген Шери қайдан тапса да осы мөлшердегі параны өзі тауып беру керектігін ұққан. Шери расында, қысылды.

«Өлмегенге өлі балық» дегендей, амалы құрып Шери қысылған кезде оны бұл тұйықтан алып шығушы табыла кетті. «Саумалкөлге Жұдырық келіпті» деген хабар естілді. Шери астыртын кісі жіберіп білдірсе, рас екен.

Ол кім?

Оның кім екенін айтпастан бұрын, мен осы адамның атына байланысты, сол арада бұрын естімеген бір сұмдықты естідім. Менің оған шейінгі ұғымымда: ұрлықты кейбір кедей адам жоқшылықтан ғана қылады... Енді естісем: мына шеті Көкшетау, Баян Қарқаралыдағы: мына шеті Қызылжар, Қостанай, Торғайдағы кей байлар өзара байланысып жылқы ұрлығын жасатады екен де, бірден бірге сырғытып өткізіп, мал иелеріне теңдік бермейді екен.

Желісі осылай кең тартылған ұрлық жолының бір мықты қазығы Торсан үйі болады екен. Жаңағы Жұдырық және оның серігі Сыздық, Есіл өзенінің Қызылжарға жақын жағасын мекендеген Ақкиік Атығайдың ұрылары екен. Шығыстан келген ұрлық малын олар Торсанға жеткізіп, батыстан Торсан үйіне келген ұрлық малдарын шығысқа айдайды екен.

Жұдырық пен Сыздық бертінде тұтқынға алынады да, соттың үкімімен Торғай үйезіне жер ауады. Олар Әбдіғапардың (Аманкелдіні өлтіретін) қолына барады. Әбдіғапар оларды ұрлыққа жұмсап жүрген кезінде, Сыздық оның тоқалымен көңілдес боп қап, Әбдіғапар атып өлтіреді. Жұдырықты да өлтірмек болады... Жұдырық Саумалкөлге Әбдіғапардан қашып келеді екен беті — өз елі. Оның келгенін естіген Шери ат шаптырады да тез алдырды: орта бойлы, жуантық кесек денелі, қоңыр кескінді, қалың қара мұрты бар, сақалын қырып жүретін кісі екен. Жұдырықпен оңаша кекескен соң-ақ Шеридің ажары кіре бастады. Сол түні Шоқпыт жоғалып шықты да, үш-төрт күнде оралып келіп қалды. Артынан білсем: Жұдырықтың ауылда

қалған Жетпіс дейтін інісі бар екен. Ол да бау кеспе ұры екен. Оның

Мұстарица³⁸ дейтін басшысы болады екен. Жұдырық Шоқпытты соларға жібереді. Олар ақшадай бес жүз сом жібереді және Жұдырыққа қоса Шериді де қонаққа шақырып хат жазады...

Үш жүз сом қолына тиген соң-ақ судья істі «отказ» қылады да, копиясын жауапкерлердің қолына береді. Содан кейін қайтуға асыққан Мәшік пен Таспайды Шери бөгеді. Сонда айтқаны:

— Судьяның бізге тағы да керек күні болмас деймісің. Көптен тұрған, үкіметке жағымды судья көрінеді өзі. Бір малдың басын қыяйық та, қонаққа шақырып таныс болайық.

— Желкемнің шұқыры көрсін енді судьяны!.. Құдай өнім түгіл түсімде көрсетпесін! — деп зырылдаған Таспайға Мәшік те ерер ме еді, қайтер еді, егер, Шери оған:

— Сол судьяның үйінде грамафон бар деп естідім, — демесе және Таспайдың «ол не?» деген сұрауына «адамша сөйлейтін машина. Ірі шаһарларда болмаса, поселкеде кездеспейтін еді, судьяда бар екен!.. Және жай ғана сөйлемейді, адамша ән салады» демесе.

Мәшік грамафонды естіген екен де, көрген жоқ екен. Көруге құмар екен. Оған Ботпай қосылып, екеуі Таспайды жеңді...

Саумалкөлге аттандық. Оны орыстар бекерге «Криво озерное»³⁹ демейді екен. Көп үйлі, әлденеше көшелі үлкен поселкенің күнгей жағын қоршай біткен телегей теңіз бұл көлдің түрі өгіздің имиген сыңар мүйізіне ұқсайды. Жағасы — қалың қарағай. Саумалкөл дейтіні — суы саумалдау екен бірақ ішуге болады.

Жұдырыққа ерген жолаушылар Саумалкөлдің жағасында отырған бақташы қазақтың кигіз үйіне түсті. Судья сол үйге шақырылды: сары буырыл ұзын сақалының иек тұсын ғана қырып, өзге жерін қалың мұртына тұтастырып кеудесіне түсіре өсірген, таңқы танау, қушық бет, үлкен көк көзді аласа бойлы, быртиған семіз ақсары кісі екен. Күлмей сөз сөйлемейді, және бүкіл денесін солқылдата күледі, трубкасы аузынан түспейді, мұрты араласқан сақалын екі қолымен кезек ширата береді...

Арақ ішсе, судьяның кескіні күреңденіп, маңдайының, мойнының тамырлары білеуленіп шығып кетеді екен және өлең мен жай сөзді араластырып даурығып мазаны алады екен.

Арақты судьяға еріп Жұдырық пен Шери ғана ішті. Өзгелері «ауызға ап көрген жоқпыз» деп жоламады.

Судья грамафонын ала келген екен. Бірақ өзі мас боп құлағанша, жұртқа

грамафон тыңдатып оңдырған жоқ. Грамафон айтқан әнге қосылып, қасқыр жарып жатқан сиырдың өкіргеніндей тұрпайы дауысымен бақыра жөнеледі де, құлағыңды керең қылады.

Жұдырық — арақты сілтегіш пәле боп шықты. Алғашқы рюмкені көтергенде, қазақшаны шалалау білетін судья түсінбейтін сөздермен:

— Сары текені сұлату керек бүгін — деді ол Шериге.

— Қалай? — деді түсіне қалған Шери.

— Суару керек мықтап. Шекесі жұқалау екен қанша сімірер дейсің, бізге осы текенің шоңқиғаны керек.

— Қандыруға мен ере алар ма екем, — деді Шери, — өзің болмасаң?

— Тәуекел деп тартайық, — деді Жұдырық, — тәңірі бергенін әкетпесе, бұл текенің сілесін қатырармын.

— Мен де еріп көрермін — деді Шери...

Осы сертпен екеуі судьяны қақпақылдап суарып отырып, лезде сұлатты... Сойған қойдың еті пісуге шыдау түгіл, судья қуырдақтың өзін аяқтай алмай, күрмелген тілмен біраз оттап отырды да, әлсіреп сөнген отқа ұқсап, баяулап барып қылжиды...

Грамафонның қызығын үйдегі жұрт судья қылжиғаннан кейін көрді. Орысша тамаша әндерді сұңқылдатып басты ол.

Жансыз мүліктің жанды адамдай әндету мәніне ешкім түсіне алмай-ақ қойды.

— Шіркін, орыс-ай! — деп қайран қалысты олар, — Сенен құтылатын да өнер болар ма екен!.. — Өзгенің бәрін істеп боп, енді темірге де ән салдырып қойдық-ау!..

— Осыны ойлап шығарған адамның өркені өссін деп айта беру керек, — десті менің серіктерім, — үйден шыққалы қобалжыған ренішті көңілді көтеріп, бір жасап қалдық-ау!..

ҮКІЛІ ЫБЫРАЙ

Сырымбет төңірегінде жүрген кезде мені қайран қалдырған адамның бірі — ақын және әнші — Сандыбайдың Ыбырайы, лақап аты — Үкілі Ыбырай. Ол менің бұған дейін естімеген де, көрмеген де адамым. Оны, ұзынқұлақты Мәшік пен жүрісі көп Шери біледі екен. Шоқша қара сақалы мен су ағарын басып жүретін қалың мұртына аққылаң түсе бастаған ол, денесінің зорына қарамай жеңілтек, ойнақы мінезді екен. Өлеңді ол сол аяғын астына баса, тізерлеген оң аяғына домбырасын қоя, денесін қойқандата, даусын елірте айтады екен. Ал, дауыс күші масқара — ірі айғайға басқанда, қасында отырған кісінің құлағы тұнып қалады. Өзі бір жоғары, бір төмен ерлейін дегендей биікке шырқап шығуы да, сорғалап төмен құлдырауы да келісімді, ырғақты, сәнді.

Оның жастық тақырыбына шығарған әндері, соған лайықты өлеңдері көп екен кейбірінің әлденеше варианты болады екен мысалы — «Гәккудің». Әрқайсысы біздің тілмен айтқанда бір-бір ғажап поэманың сюжеті, ал, әдемілігіне құлағыңның құрышы қанады.

Оның айтыстары да көп екен. Мысалы, Доскеймен айтысы, осы жанрдың қалай туып, қалай өрбуіне айқын айғақтың бірі.

Оның суырып салма ақындығында мөлшер жоқ сияқты. Аузынан шыққан сөздерінің өлшемі, ырғағы, үйлесі қалайша дәл түсе беруіне қайран қаласың. Бұл жағынан өлеңнің тынымсыз ағып жатқан өзені сияқты.

Ол мақтауын да, сынауын да қатар жүргізеді екен. Мысалы Шериді мақтағанда — аспандатып жіберді де, жамандағанда жерге кірер жарықшақ таптырмады.

Сол өлеңдер үстінде байқататыны:

Әр рудың тарихына, белгілікті адамдарының жақсы-жаман қылығына жетік ондай мәліметтерді қайдан жинауына, қалай кеп білуіне таң қаласың.

Расы ма, жағынуы ма, — ол менің, керейлік серіктеріме өлең айтқан:

«Мен жасымнан жақсыны жағаладым,

Сан жерде сан руды араладым,

Қай жерге аттың басын тіресем де,

Керейден мырза елді таба алмадым»,—

дейді де:

Әр жерде жүрген жерің сайран керей,
Соятын қонағына тайдан керей,
Біраз күн қолым тиіп бармай қалсам,
Өлердей сағынамын қайран керейі —
деп мақтап ап, ақырында:
Көрмесем кетіретін дамылымды,
Бармасам алатұғын сабырымды,
Еншалла құдай білед деп айтайын,
Ешуақыт көрген емен забырыңды.
Құдайдан күні-түні мен тілеймін,
Кереймен бірге қыл деп қабырымды!
дегенде, қасындағы керейлер еңкілдеп жылап жібереді.

Ыбырай суырып салма ақындығының үстіне, жалықпайтын жыршы екен. Ол қақ өмірінен де, шығыстық елдер, әсіресе — фарсы, араб өмірінен де көп оқиғаны жыр ғып айтады. «Еркөкше» дейтін жырды ол бір түнге жеткізді. Фарсыдан келген «Тотының тарауын», арабтан келген «Мың бір түнді» өлеңдеткен ол әлденеше күнге созады.

Қулық қып айтатын күлкілі кеңестерінде түп жоқ. Орындауы — нағыз артист.

Ыбырайдың өмірбаянын оның ән-өлеңдерінің тарихын жасауда, 1930 жылы колхоздық құрылыста асыра-сілтеудің құрбаны болған оның ардақты есімін тірілтуде, бірталай қатынасым болған менің Ыбырай туралы жазғандарым көп, сондықтан ол туралы бұл арада ұзартпаймын.

Қысқартқанда айтарым: балалық шағымда өнеріне қатты қызыққан «осындай болсам-ау!» деп арман еткен адамымның бірі — Үкілі Ыбырай.

БАЛУАН ШОЛАҚ

Біз елге беттеп келе жатқанда, Марьевка⁴⁰ дейтін қалада «Ылиын»⁴¹ атты базары боп жатыр екен.

Жаздың ортасында болатын базарға халық аса көп жиналыпты. Біздің елден де Әлти, Сәпі, Көшке сияқты байлар келіпті.

Біз Ылиынға келген күннің ертеңіне, Көшебе Сибанның базаршылары бас қосып кеңесе отырды, сондағы сөзі: «Осы базарда жүр — деген Балуан Шолақты қонаққа шақырудың жабдығы. Сөздеріне құлақ салсам, Балуан Шолақ дейтін адам — менің бұған дейін көрген адамдарымның бәрінен де басқа.

Жұрттың айтуынша, Балуан Шолақ атан өгізді бұзаудай арқалап әкетеді, етіне темір қысқаш батпайды, білектей темірлерді сымдай бұрайды, асау атты жалғыз ұстап үйретіп мінеді, аттың үстінде «шайтандай» ойнайды, зәулім қорғандардан мысықтай қарғиды, денесіне оқ өтпейді, қылыш кеспейді, ағаш үйдің қабырғасын басымен сүзіп құлатады, дария көлдерден үйректей жүзіп өтеді, жүгіргенде жөбішенді атқа жеткізбейді, бір жеуіне бір тайдың еті жұқ болмайды, киімді салдарша малынып, киінеді, қыздың қалыңмалына бермейтін ат мінеді, ер-тұрманы жарқыраған алтын мен күміс. Сөйлесе кетсе, алдырмайтын шешен қасарысқан адамына мейірімсіз, досына қоң етін кесіп берсе «е» демейтін шыдамды. Дауыс біткеннің әншісі, саусақ біткеннің домбырашысы және сырнайшысы, жүрген жері ойын-сауық...

— «Жігіт сегіз қырлы болсын» деуші еді, — деп қайран қалысты мына мақтауларды естіген жұрт, — рас болса, мұның қыры бір «сегіз» емес, әлденеше сегіз боп кетті ғой...

Біреулер:

— Соның өкіметке қылмысты боп қашып жүр деген, қонаққа шақырып пәлесіне қалармыз, — деп қашқалақтап еді, көпшілік:

— Не болар дейсің, пәле боп? Бәрімізді тізіп айдар деймісің? Және қашып жүргені де өтірік соның. Қашса базарға келе ме? Базар басталғалы жұрттың көзі өзгеде емес, сонда. Жұрт көргенде, өкімет көрмей жүр деймісің, оны? Шақырайық, бір күн де болса мәжілістес болайық, — деді. Көпшіліктің, аузы шақыруға біріккеннен кейін:

— Қонағасына не соямыз? — деп ақылдасып еді:

— Нөкері көп көрінеді ғой, қасында, — десті әркімдер, — кем болса қырық-елу кісі серігімен келеді, ол. Мұнда да бір қыдыру жан бармыз, бие

сою керек...

— Әуелі хабарлану керек, — десті біреу, — келетін болса ғана шығынданайық.

— Неге келмейді. Дәмнен үлкен бе? — деді екінші.

— Келуі келер, — деді үшінші, — сонда да беделді, сөз білетін, жол білетін жігіттерді жұмсау керек.

Жұмсаған жігіттер іңірде оралды.

— Келетін болды, — деген хабар әкелісті, олар.

Ту бие сойыла бастады. Жұрт қонақты күту жабдығына кірісті. От айнала жиналған жұрт Балуан Шолақтың кісілігі, қайраты, өнері туралы толып жатқан қызық әңгімелер айтады. Соларды естіген сайын оны көруге менің құмарым арта түседі...

Сырнай дауысы естілді бір кезде!.. Көпшілік құлақ түрісе қалды... Со жақтан түйдектелген көп салтты шауып келеді!.. Міне, жақындап қалды салттылар!.. Сырнай дауысы даланы жаңғырықтыра, көтеріле шықты... Қосылып айтқан әндер естілді... өзгенің не екені маған мәлім емес, ал, менде шапқан салттылар, үні сұңқылдаған сырнай, оған қосылған ән жақындаған сайын ес қалатын емес... Міне, келді де олар!.. Бізге жете кілт тоқтай қалысты... Күтіп тұрғандар қарсы жүрісті... Салттылар аттан түсе бастады...

— Балуан Шолақ қайсы екен? — деп сыбырлаған біреуге:

— Көзің жоқ немеісің, өзің, — деді екінші — көрмей тұрмысың? Тұр-тұлғасынан-ақ белгілі емес пе? Сол сияқты кім бар осында?

Бұлай сипаттаушы кісі, Балуан Шолақты көргенімде асырып айтқан сияқтанады: жауырыны кең, төсі жалпақ болғанмен, дене құрылысы асып кеткен ірі емес, ортадан аз-ақ биік екен бұл топта одан биік те, денелі де кісілер бар?.. Кескіні бір сыдырғы көркем екен: имектеу зор мұрынды, қалың қабақты, қою қасты, үлкен қара көзді, атжақты, қою, ұзын қара сары мұртты, дөңгелектеу қою қара сақалды...

Ерекше көзге түсетін киім-кешегі екен: сыртына желбегей салған, ақ ботаның түбітінен тоқыған шекпен, астары батсайы, өңіріне жалпақтығы төрт елі қып құндыз ұстаған, басында батсайымен тыстаған жекей ақ бұйра тымақ, ішкі қара барқыт камзолының беліне жалпақ қып қызыл жібек белбеу байлаған да, бір жақ ұшын шашақтандырып оң жақ мықынынан төмен түсіріп жіберген, бұтында көк шұға шалбар, аяғында көк сауырлап, кестелеп, күмістеп тіккен қосай етік... Бұл сияқты киінген кісіні мен өмірде көрген емен.

Балуанның мінезі ақжарқын, сөзшең, ойыншы кісі екен. Амандықтан бастап-ақ ол біздің топты жатсынбай, ежелден таныс адамдарынша араласып, шүйіркелесіп кетті. Сөзді аздап мұрнынан сөйлейтін кісі екен.

— «Қызмет қыл да міндет қыл» деген, — деді ол, қарсы алған топпен біраз кеңесіп, қымызға қанғаннан кейін — ойын көрем деп шақырдыңдар ғой мені, бастайық сол ойынды. Көпшілік мақұлдай кетті. Әуелде күш көрсетпек болған ол:

— Кәне, маған ең ауыр аттарыңды әкеліндер! — деп, зор денелі бір атты алғызды да, астына кіре беріп, төсін иығына келтіре, көтере жөнелді...

— Кәне, ең балуан деген жігіт кел де, мені алқымымнан қыс! — деді — ол, атты иығынан түсіргеннен кейін.

«Түйе балуан» атанған, денесі Балуан Шолақтан әлдеқайда зор, Кәлен деген жігіт:

— Мен қысып көрейін — деп алқымынан алды,

— Қатты қыс! — деді Балуан Шолақ.

— Болдың ба қысып? — деп сұрады ол Кәленнен.

— Болдым, — деді Кәлен.

Со кезде, Балуан Шолақ мойынын бұрып кеп қалғанда, Кәленнің қолы алқымнан ытып шығып кетті...

Адам қайран қаларлық тағы да біраз күштер көрсеткеннен кейін:

— Тіл-аузымыз тасқа, — дестік көпшілік — ертегідегі батырлар болмаса, бұл заманда көрмеген күшіміз, бұл. Енді тыныста, өзге ойыныңды содан кейін баста.

Ет жегеннен кейін, көпшілік Балуан Шолақтан ән айтуын өтінді. Ол іркілген жоқ. Тек қана сұрағаны:

— Сырнаймен бе, домбырамен бе?

— Естіп жүрген домбыра ғой! — десті көпшілік — таңсық сырнайға қосыл.

— Болады, — деді Балуан Шолақ.

Сырнайды ол басқа бір жігітке ойнатты да, өзі қосылды. «Ияйя» деген әнінен бастады ол. Бұл әнді ол жұртқа белгілі «Бұл күнде қырық тоғызда менің жасым» деген өлеңмен айтты. Өлеңді ол мұрнынан келтіре, екпіндей айтады екен. Дауысы қоңыр, бірақ әдемі екен.

— Батырыңның айтысы-ай! — деп сүйсінді тыңдағандар.

Тағы бірнеше әннен кейін жұрт оған атақты «Ғалиясын» айтқызды. Бұл әнді ол ырғала, теңселе шырқайды екен және Ғалиясы алдында отырғандай, күлімсіреген, еркелеген кескінмен айтады екен.

— Міне, ән! — деп қайран қалысты жұрт...

Балуан Шолақпен мәжіліс құрған жұрт күн шыға тарқасты. Қошеметпен аттанған Балуан Шолақтың тобы кең даланы басына көтере, сырнайлата, әндете жөнелді...

— Жігіт осындай болсың — десті, артында қарап тұрғандар.

«Қанша дұшпан қамалап тұрсадағы,

Сырдың суы келмейді жұлығымнан!» —

деп өзі айтқандай, өлмей кісіге кеудесін бастыратын жігіт емес қой, мынау!.. Дүнияға күліп кеп, күліп кетуге жаралған жігіт қой, бұл!.. Ұл туса, осындай тусын да.

Кешікпей базар тарады! Жұрт мекен-мекеніне бытырасты. Біз де елге беттедік.

Базардан тарағанша да, тарағаннан кейін де көпшіліктің, олардың ішінде менің серіктерім: Мәшік пен Таспайдың аузынан Балуан Шолақ түскен жоқ. Бір сөздің ретінде, Мәшік маған:

— Көп жерді көрдің, бала. «Көре-көре көсем болады» дегендей, «ел аралаған сыншы, тоғай аралаған үйші» дегендей, өстіп жүріп кісі боп кетуің мүмкін — деп отырып, Ақан сері мен Балуан Шолақты еске алды да, екеуінің қылықтарын айта кеп:

— Ақын бола қалсаң, кімге еліктер едің? — деп сұрады, менен.

Бәтеңнің алдында әдеп сақтап үйренген мен, сұрауына жауап бере қоймап ем:

— Ақан серіге ме? — деді ол.

Мен басымды шайқадым.

— Балуан Шолаққа ма? — деп сұрады ол.

Мен күлімсіреп төмен қарадым.

— Ә, соған еліктегің келеді ғой, — деді Мәшік. — Елікте, шырағым! Еліктейтін кісі, ол. Сондай қайғыға қарсы тұра алатын жігіт болуға,

жігіттің гүлі — жігіт болуға тырыс!..

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

ЖӘМШІК ЖОЛЫ

БАСЫЛҒАН КӨҢІЛ

Сырымбет сапарынан мен аса көтеріңкі көңілмен қайттым.

Өйтпегенде ше!.. Қанша жерді көрмедім мен!.. Қанша елді көрмедім мен!.. Ес білгелі менің бір білетінім Жаманшұбардың айналасы ғана болса, енді мен бізден жүз елу шақырым жерде тұратын Сырымбетке дейінгі жерді де, елді де түгел шолдым.

Жалпы жобасын алғанда ауыл атаулының бәрі — бір екен. Қай жерде ауыл көрсең де, ең алдымен, үй саны мөлшерлес келеді. Төрт-бес үйден кем ауыл болмайды, оң он бес үйден аспайды.

Ауыл атаулының бәрінің құрылысы да бір сияқты: әр ауылдың тергі жағында ақ үйлері, ық жағында қараша үйлері отырады; әр ауылдың төр жағының малы көп, ық жағының малы аз...

Ауыл атаулының мәдениет дәрежесі де бірдей сияқты: олардың бәрінде де тарантастан әдемі арба жоқ, көшкенде жегетіндері екі доңғалақты казак арба, шел пен тігіндікі сияқты бірен-саран машиналар анда-санда ғана кездеседі...

Ауыл атаулының киімдері де бір-біріне ұқсас, қай ауылдың киімін көрсең де, көбі қолдан тігілген олпы-солпы, фабрика киіміндегі адамды ілуде біреуден ғана көресің...

Ауыл атаулының тамағы да бірдей: бай үйлердің ішетіні — қымыз, жейтіні — ет, нанды олар өте аз жейді, бір үй толы қонақтың алдына жайылған дастарқанға төгілетін бауырсақтың мөлшері бір-екі аяқ қана, қазіргі мөлшермен айтқанда бір килоға жетер-жетпес; кедей үйлердің ішетін ағы — айран, жемі — құрт пен ірімшік олардың үйінен нанды ілуде біреуде-ақ кездестіресің...

Ауыл атаулыдағы кедейлердің бәрі де біздің ауылдың кедейлеріндей кәсіпсіз көрінеді. Бірен-саран ғана адам болмаса, ауылдан ұзап кәсіп іздемей, не өз ауылындағы байға жалшылыққа тұрады екен де, ол болмаса, өзінің қолындағы бірер қарасын бағып күнелтеді екен...

Жолшыбайғы кездескен ауылдардың адамдарының сана-сезімдері дәл біздің ауылдың адамдарындай тар, төргі ақ үйде тұратын бірен-саран байлар ғана болмаса, өзге үйдің адамдары төңірегіндегі жиырма, отыз шақырымнан арғы дүниеде не боп жатқаннан хабарсыз...

Қысқасы, Сырымбет пен Жаманшұбардың арасындағы ауылдардың шаруашылық жағынан да, мәдениет жағынан да, дүнияға көз қарасы жағынан да ешбір айырмасы аз.

Бірақ осыларды көріп қайтудың өзі адамға қанша білдім!.. Бұрын менің ұғымымда, жер жүзіндегі жалғыз ауыл Жаманшұбар ғана сияктанса, енді ауылдар менің көз алдымда тізбектеліп көбейіп кетті. Бұрын маған жер жүзінде Нұртазадан артық бай жоқ сияктанса, одан артық шешен жоқ сияктанса, енді мен ондайдың талайларын көріп қайттым. Маған кейбіреулер одан дәулет жағынан да, «кісілік» жағынан да анағұрлым артық сияктанды...

Бұрын маған жер жүзіндегі ең мықты балуан Қанапия ғана көрінсе, енді мен, балуандардың балуаны Балуан Шолақты көріп қайттым...

Бұл жолымда мен әншілердің де, күйшілердің де, жыршылардың да талайын көрдім...

Бұл сапарға аттанғанша «орыс қаласы»⁴² дегеннің не екенін мен атымен білмеуші ем. Жол бойы біз талай поселкелерден өттік талайларына қондық.

Маған ең алдымен, орыс поселкелерінің көше-көше боп орнауы ұнады. Әсіресе, — ұнағаны, — үйлері. Бұлардың ең сорлы үйі, біздің Жаманшұбарда ең жақсы деген Нұртазаның үйінен әлдеқайда көркем, әлдеқайда жинақы... Ал, кейбір ағаш үйлер ше?.. Бұларды менің серіктерім «байлардың үйлері» дейді... Бұрын ондай үйлер көрмегендіктен, маған ол үйлер кітапта суреттейтін жұмақ сияқты!.. Серіктеріме еріп, ондай үйлердің бірен-саранына мен кірдім де!.. «Мебель» аталатын дүниені менің бірінші көруім сонда... Міне, қайда тамаша!... Қора-қопсылары қандай ол үйлердің? Кітаптан ғана оқыған сарайлар сияқты!.. Оларда мен кейбір асыл тұқымды жылқыларды, сиырларды кездестірдім... Күтімді арғымақтар маған кітаптан оқитын жұмақтағы пырақ сияктанды... Мұндай жылқыны мінген кісіде де арман бола ма екен!..

«Овощ» дегенді менің естуім де, көруім де осы жолы ғана... Менің серіктерім орыс поселкесіне соқса-ақ, таңсық көріп қияр, морковь, картоп сатып ап жейді... Не деген тамаша олар?.. Нан ше?.. Ашытып пісірген орыс наның мен бұған дейін татпақ түгіл көрген жоқ едім... Енді көрсем, — қандай дәмді!.. Ол нанды мен түгіл, менің ересек серіктерім де құмарта жеп, «шіркін, орыстың наны-ай!» деп тамсанады...

«Егін» дегенді де менің бірінші көруім осы. Поселке маңайында жайқалған сол жылғы егін шығымды екен. Серіктерім ол егіндерді әдейі тоқтап көреді де, «шын байлық осы-ау!» деп сүйсінеді, қазақ ауылдарының, олардың ішінде өздерінің егін салмауларын сөгеді...

Орыстың өмірін сөз қылғанда, менің, серіктерім: «дүние ғамалы орыста ғой!.. Тұра білетін жұрт қой, бұл!» деп көтермелейді...

— Соның, бәрі бір орын теуіп отыруынан, — дейді Мәшік — орнығып отырған соң, бір қазық болса да жинала береді, қора да, үй де күтіледі... Біздің бұлай тұра алмауымыз, — көпшелілігімізден... Жерге тұрақты мекендейікші, біз де осы орыстардай боламыз...

— Ол қашан! — деп уайымшыл Таспай алысқа сілтесе:

— Көп ұзаққа да бармас сол, — дейді Мәшік — заманның өзі қазақты да солай тұрғызуға әкеле жатыр ғой!..

Бұрын мен іс тігетін, шөп шабатын машиналарды ғана көрсем, мына сапарда адамша сөйлейтін машина, — граммофонды да көрдім... Сырымбеттен елге беттеген сапарымызда, «шайтан арбаны» да кездестірдік онымыз, — қазіргі велосипед!.. Бұрынғы көрген машинам көліктің күшімен жүрсе, мынау машина адамның аяғының күшімен ғана жүреді. Бұған мен түгіл, менің, қасымдағы Мәшік пен Таспай да таңғалып: «Апырай, бұдан былай ат қалып, машинамен жүріп кетпегей едік те!..» — десті...

Ағаш арасында туып, өмірімнің алғашқы төрт-бес жылын ағаш арасында өткізгенмен, ағашсыз Жаманшұбарға көшіп барғаннан кейін «орман» дегеннің не екенін мен ұмытқам. Сырымбет жолында мен неше түрлі қалың орманды да көрдім... Кішкене көлемді келдің өзі сирек кездесетін Жаманшұбардың, шөлейт даласында өскен маған, Есіл сияқты кең арналы, мол тоғайлы ұшы-қиырсыз өзенді көру қандай тамаша!.. Қай жағына қарасаң да төмпеден басқа биігі жоқ Жаманшұбардың жазық даласында өскен маған Сырымбет сияқты тауды көру қызық!..

Міне, осылар сияқты жердің толып жатқан жаңа көріністерін, елдің толып жатқан жаңа көріністерін адамдардың толып жатқан жаңа көріністерін ауылға қайтқаннан кейін мен әңгіме ғып айтпаймын ба!..

Менің бұл сапардан үйреніп қайтқан толып жатқан ертегілерім, толып жатқан әңгімелерім, толып жатқан әндерім бар емес пе!.. Соларды да, айтпаймын ба, ауылға бара мен!..

Осылай тасып келген көңіл Достың басында отырған ауылдың қотанына кірмей-ақ басылып қалды.

— Қай үйге түсесіз? — деп сұрадым мен Мәшіктен, біздің ауылдың төбесі көрінгенде.

— Нұртазаның үйіне, — деді ол.

Біздің елдің, салтында ауылға жақындаған жолаушы атын ақырын айдау әдеті бар. Атты қатты айдаған адамға: «Мынау, жатақ емес пе, өзі» деп күліп отырады. Сондықтан ба, болмаса алыс жолға жорытып қажыңқыраған аттарды аяғандықтан ба, ауылдың төбесі көрінген соң:

— Ақырын жүргіз, атты! — деді Мәшік.

Оның, бұл сөзі маған жаға қойған жоқ. Менің ықтиярыма салса, лепіріп келе жатқан көңілдің екпінімен ауылға шауып кірер ем. Бірақ ат иесі айтқан соң амал нешік аржағынан қаттырақ жортып келе жатқан атты бүлкілдеген жортаққа ғана түсіруге тура келді...

Жаз күндері біздің арада жолаушы аз болады, әсіресе, нар ат жеккен жолаушы аз болады. Сондықтан ба, болмаса бізді таныды ма, алдымыздан бір топ бала жүгіріп шыға келді... Біздің ауылдың балалары!.. Бәрін де танып келе жатырмын... Мен оларға көп қызық әңгімелер әкеле жатырмын!..

Арбаға асылғандай екпінмен жүгіріп келген балалар мені көріп «Сәбит, Сәбит» деп шуласқанмен, жат адамның арбасына жанаса алмай, қатарласа жүгірді. Солардың ішінен, Мұстафаның кіші баласы Шәкен арбаға таянып келіп қалды.

— Арбаның астына түсер ме екен мына бала! — деді Таспай.

— Кім баласы өзі? — деп сұрады Мәшік.

— Мұстафаның баласы, — деді Таспай.

— Е-е-е, — деді Мәшік. — Ағасын танып жүгіріп келеді екен ғой, пақыр. Сағынғанын қарай гөр! Мінгізіп алайық, өзін!

Мәшіктің сөзіне емексіді ме, болмаса әдеттегі батылдығын істеді ме, — тарантастың алдында отырған менің қасыма Шәкен қарғып мініп алды. Екеуміз құшақтаса кеттік.

— Божыдан айырылады-ау, мынау! Не болды осынша бауырмалсырап? — деп Таспай божыны қолына ала берді. Шәкенді мен құшақтап сүйіп жатырмын, өйткені, ол — менен жеті жас кіші және жандай жақсы көретін інім.

Шәкенмен құшақтасып мауқым басылғанша, аттар ауылға таянып та қалды. Жол ауылды жанап тура тартады. Нұртазаның үйіне бару үшін жолдан бұрылып, ауылды жағалау керек, өйткені жолаушы қотанменен жүрмейді.

Мұстафаның үйі жолдан біздің Нұртазаның үйіне қарай бұрылатын тұсымызда тұр. Бұл үйді мен анадайдан танып келем. Бір кезде араздасып шыққан бұл қара құрым үйге кейінгі уақытта мен қайтадан қатынаса бастағам. Қатынаспауыма болмаған, өйткені ол үйде менің дүние жүзінде ең жақын көретін жалғыз адамым — апам Ұлтуғанмен, кішкене қарындасым Мәржам бар... Қамқорсыған ағайындарым мені олардан айырам деп қанша талаптанғанмен айырылмай қойғам. Сөзбен де, таяқпен

де тия алмауына көзі жеткен олар кейінгі кезде жолықсам да, үндемейтін болған...

Сырымбетке сапар шегердің алдында мен апама амандасып кеткем. Сонда ол менің жолға шығуымды бір жағынан қуаныш көргендей, екінші жағынан алыс сапарға жіберуге қимағандай жылап тұрып бетімнен сүйгенде:

— Бар, қалқашым! Аман барып, сау қайт! Жер көріп, ел көріп келесің. Тек, көңілдің мұңдылығы ғой, әйтпесе, қуанышпен шығарып салатын жол ғой, — деген.

— Маған базарлық алып қайт, — деген ол көз жасын тиып, күлімсіреген кескінмен менің, бетімнен қайта сүйіп.

Сырымбет сапарынан менің оған әкеле жатқан екі базарлығым бар: біреуі — бес тиынның түйреуіші, біреуі жиырма бес тиынға алған қызыл жиек, ақ жібек орамал. Бұл сыйлықты мен тиындап жинаған ақшаларыма алғанмын.

Ауылға жақындағанда маған келген ой — «Біздің аттар мен арбаны Ұлтуған алыстан таниды да, есік алдына шығып, қарап тұрады... Мен аттар барып тоқтаған үйден оған қарай жүгірем... Ол маған қарай жүреді... екеуіміз құшақтасамыз... Ол мені сүйеді... Мен оған базарлықтарымды беремін...»

Ауылдың қарасы көрінген соң-ақ, менің екі көзім Мұстафаның үйіне тігілді. Жақындаған сайын, әрбір минут сайын мен Мұстафаның қараша үйінен апамның шыққанын күттім... Міне, ауылға жақындап та қалдық... Міне... балалар да жүгіріп келді... Міне, Шәкен де кеп арбаға асылды... Міне, жолдан да бұрылды... Міне, Мұстафаның қара құрым үйінің қасынан өтіп те бара жатырмыз.

«Ұлтуған қайда?»

Мен бұл сұрауды бүкіл айналамдағы дүниеге: ауылға, оның адамдарына, далаға, жерге, көкке... қысқасы, бүкіл дүниеге қойғандай жан-жағыма жаутаңдай берем. Дүниеде Ұлтуған атты кісі жоқтай бүкіл дүние мелшиіп маған жауап қатпайды!..

«Не болды?»

Бұл сұрауды қойғанда көңіліме әлдене бір күдіктер туып, жүрегім ойнақшып кетті. Нұртазаның үйіне аттарымыздың басы кеп тірелген соң, бұл ойнақшу үдей түсті...

Бізді көрген ауылдың адамдары Нұртазаның үйіне қарай шұбыра бастады. Біз таянғанша, олар топталып та қалды. Арбадан түскен

жолаушыларды шуласқан сәлеммен олар қарсы алды...

Мен ше?..

Мен Шәкенді оңаша алып шықтым да:

— Ұлтуған қайда? — деп сұрадым.

Шәкен жауап берместен теріс айналып кетті. Көңілге кірген күдік тағы да үдей бастады. Қашқалақтаған Шәкенді ұстап алып, бетін бері қарай бұрсам, көзінде мөлтілдеген жас тұр екен.

— Ұзатып жіберді ме? — деп сұрадым, мен.

Шәкен жауап берудің орнына солқылдап жылап қоя берді.

Ұлтуған ұзатылып кетіпті. Жұрттың айтуынша оны ойдағы Сибанда, Жайылған аталатын ауылда Болатбай деген кісіге берген. Алғашқы күндері жылап жүргенмен, артынан көргендерден Болатбайдың қандай адам екенін сұрастыра бастадым.

— Әйелі өлген біреу екен — деді маған баяндаушы, — жас мөлшері біздің Аتكелтірлер шамалас болар...

Аتكелтір деген адам — ол кезде жасы елуге келген қара сақалды кісі. Ал, менің апам он бестен он алтыға жаңа шыққан жас қыз... Мұндай да сұмдық болады екен!

Бірақ кімге сөзің етеді. Мұстафаға бұл туралы батып айта да алмаймын және айтқанмен не пайда! Болар іс болған. Ауылдың өзге адамдарының жамандайтыны Мұстафа. Бүкіл ауыл болып, жалғыз Мұстафаға шамалары қалай келмегеніне мен қайран қалам...

Мен Сырымбеттен қайтып келгенде ауылда үлкен жаңалық боп қалған екен. Бізді оқытатын молдамыз Хабибулла Ғазизуллин кетіпті. Ауылға жаңа молда кепті. Ол — қырбықтау ғана мұрты бар, шаһарша киінген, басында дөңгелек қара барқыт тақиясы бар, көк көздеу, шашы мен мұрты сарғылт, аққұба өңді татардың жас жігіті. Жаманшұбардың балалары осыдан оқи бастапты. Фамилиясын ұмыттым, аты — Идіріс: Жұрттың айтуынша, одан бала бір айдың ішінде хат танып кетеді, есепке де жүйрік болады. Расында солай екен. Кішкене молдадан әлденеше жыл оқып не хат, не есеп білмейтін балалар, қазір екеуіне «жетіліп қалыпты»... Олардан басқа да оқылатын «дүняуый» сабақтар да көп екен мысалы, хайуандардың, өсімдіктердің тіршілігі, жердің, күннің, жұлдыздардың жаратылысы сияқты ғылымдар. Шәйін ағай үгіттеп жүретін «жадид» осы екен қазақтар «Төте оқу» деген ат қойып апты.

Идірісті Нұртаза алып кепті. Нұртazаның Рабиға атты бой жеткен қызы бар. Со қыздың қалың берген күйеуі Ғаббас Уфаға барып, «Медресе Ғалия»

аталатын татардың жоғарғы мектебінде оқып жүреді екен де, жазғы демалысқа шыққанда кластас Идірісті еліне ертіп қайтады екен. Оқудан келген күйеуінің амандығын білуге барған Нұртаза, Идіріспен сөйлесіп, жаздай бала оқытуға жалдап әкелді, ақысы — елу сом.

Нұртаза Идірісті алып келгенде, ауылдың өзге адамдары біріншіден: «Мынау жап-жас жігіт молда боп не оңдырады?» деп; екіншіден: «Орысша киінген біреу ғой мынауың, осындай молда бола ма екен?» деп; үшіншіден: «Бағасы қымбат қой мұның, елу сом деген сұмдық емес пе, оң он бес қойдың құны, сонша қымбат төлеп, балаларымызды оқытпасақ болмай ма?» — деп ризаласпайды. Жұрттың қалпын көрген Нұртаза:

— Өздерің біліңдер, оқытпасандар, мейілдерің. Ал, мен өзімнің жалғыз Молдағазыымды оқытсам да, бұл молданы енді қайтармаймын, азар болса, жамандатып өлетін бірер жылқының, құны шығар, — дейді.

Идірістен алғашқы күндері Нұртазаның баласы Молдағазы жалғыз оқиды. «Төте оқу» молдасының оқуы жеңілдігін көрген ауыл адамдары біртіндеп балаларын бере бастайды. Мен келген кезде, Идірістен жиырма-отыздай бала оқиды екен. Идіріс бұрынғы молдадай балалардың үйлеріне жұмалап қыдырмайды екен. Ол Нұртазаның жиені Бірәлінің отауын босаттырып алыпты да, баланы үнемі сол үйде оқытатын және өзі үнемі сол үйде жататын бопты. Асты да ол, сол үйден ғана ақысын төлеп ішеді екен.

Идірістің оқуы балаларға жылдам қонуына түп-түгел риза болатын ауыл адамдары, оның бір ғана сабағына аса наразы екен ол — жаратылыс сабағы. Ол оқытатын жаратылыс сабағының айтуынша,— жер жұмыртқа сияқты домалақ және күн айналмайды, жер айналады...

Осы жөнде молданы жек көрушілер де аз емес екен. Соларды бастайтын — Бәтжан молда... Жұрттың айтуынша, Бәтжан молда аз күннің, ішінде Идіріспен бірнеше рет төбелесіп те қалған. «Ауылға осындай молданы әкелдің» деп ол Нұртазамен араз да екен.

Жердің айналуын айтудан басқа тәңіріге нұқсан келтіретін сөзге молда жоламайды екен. Оның айтуынша да «Құдай бір, құран шың пайғамбар хақ».

— Бірақ, — дейді ол, ескі оқудың айтуындай адамның істейтін харакеті лаухым-махфузда күн бұрын жазылып қойған жоқ. Адам тіршіліктегі бақытын өзі қолымен жасайды. Ол үшін адамға ғылыммен байланысты болу керек.

Идірісті ауыл адамдарының және бір ұнатпайтыны: Молда» боп ол намаз оқымайды екен ораза ұстамайды екен, дәретпен жүрмейді екен соның үстіне шылым тартады екен және шаш қояды екен.

— Мұның қалай? — дегендерге:

— Дін шартын ұстау жұртқа емес, әркімнің өз басына керек, — дейді екен Идіріс — көпшіліктің алдындағы менің міндетім — еңбекақы алғаннан кейін балаларын оқытып беру. Осы міндетімді дұрыс атқарсам, менің өз басымның дін шарттарын орындау-орындамауымда жұмыстарыңыз болмасын.

Көпшіліктің ұғымында «бұл молданың оқуының түбі жоқ». Өйткені Бәтжан сияқты шалағай молдаларды бұлай қойғанда, «он екі пәнді тамам қылды» дейтін Ағатай хазіреттің өзін бұл молда бір жерде айтысып, шоңқитып кеткен. Ағатай хазірет Нұртазаның үйіне келіп отырды да:

— Сені жәдиттің молдасын жалдап әкелді деп еді, рас па? — деп сұрайды.

— Рас, — дейді Нұртаза.

— Ондай дін бұзғыштарды қайдан жолатып жүрсің? — дейді хазірет.

— Дінді бұзған молданы көрген жоқпын, — дейді Нұртаза. — Ол да тәңіріге, пайғамбарға, құранға шек келтірмейтін көрінеді. Намаз оқып, ораза ұстамауы жастығы шығар. Соның жасындағы қай бозбала дінді күтіп жүр. Ал, оқытуына келгенде мен баланың миына оқуды мұндай қондыратын молданы көрген емен. Мұның оқытуының қасында бұрынғы оқулардың бәрі азап екен.

— Зиректің бәрі жақсы бола берсе, шайтаннан зирек кім бар? — дейді хазірет.

Хазіреттің «төте оқуды» жек көретінін байқаған Нұртаза бұл жөнде онымен көп сөйлесуді қажет көрмей:

— Хазірет, — дейді оған, — сіз ғұлама адамсыз, сыйлайтын кісімізсіз, жасыңыз үлкен ақсақалсыз, сондықтан бұл жөндегі кеңесті доғаруыңызды өтінем!

Нұртазаны сыйлайтын хазірет сөзін осымен доғарады. Хазіретке сойылған малдың еті піскен кезде, Нұртаза Идірісті де шақыртады. Идіріс үйге аузындағы шылымын сорған қалпымен кіреді. Шылымды күнә деп жоритын хазірет сыпайышылығын ұмытып, Идірістің сәлемін алмай:

— Ақмақ, шылымыңды таста! — деп ақырады. Сонда Идіріс, шылымын тастамастан кейінірек кеп отырады да:

— Хазірет, сіз маған неге ұрсасыз? Шылым тарту пайғамбардың хадисінде бар ғой, — дейді.

— Бар болса, кәне айта ғой! — деді хазірет жекіп. Сонда Идіріс:

— Пайғамбар салла аллаһу ғалайһи уәссәләм, Әбубәкір Сиддик, шылым туралы сұрағанда, рауаят қылған: — «Аддұхани кәйфиятәң уәләу кәнә махурқиятәң уә — ин кәнә папиросан тайбин» деп. Осы хадисті қалай бекер деп айтасыз? — дейді.

Сонда хазірет. сасып қап:

— Бұл «хадиси мұтауатырдан» кездесуі мүмкін, оны біз оқыған жоқ едік — депті.

Жұрт сонда: «Япырай, хазіретті сүріндіріп кетті-ау, мұның оқуы одан да артық екен-ау!.. Хазіреттен де оқуы көп кісі болады екен-ау!..» — деп тарасыпты.

Артынан сұрастырса, «оқуы көп» дейтін хазірет арабтың тілін шалағай біледі екен де, соны естіген Идіріс өз жанынан «хадис» шығарған екен. Мағынасы: «түтін адамның ажарын келтіреді, махорка тартсаң көңілің ашылады, папирос тартсаң тіпті көңілденесің», — деген сөз екен. Надан хазірет арабша айтқан бұл сөздің мағынасына түсінбейді. Оған арабша сөздің бәрі де «хадис».

Осы Идірістен мен де оқуым керек еді, өйткені менің аңсаған оқуымның өзі осы ғой. Бірақ мен одан оқымадым. Сонда мен оның оқуына қызықпаған жоқпын. Сырымбет сапарынан қайтқаннан кейін оның бала оқытатын үйіне барып, бірнеше күн отырғанның өзінде-ақ, мен ептеп жазуға үйреніп қалдым.

Бұдан бұрын біз «жазу» дегеннің не екенін білмейтін біз. Бізді оқытқан Хабибулла Ғазизуллиннің өз фамилиясын да жаза білмейтін кісі екенін біз жоғарыда баяндадық. Ол молдадан оқып жүрген кезде бізге «жазу» үйрететін — Тайжан, Бәтжан сияқты «хат білетін» адамдар. Олардың бізге үйрететін «жазулары»: «Яна Тайжан, яна Аткалтір, яна Қайыз, яна Үкіжан, яна Шақшау» деген сияқты кісі аттарын ғана жазу болатын. Бұл аттардың да жазуында ешбір емле тәртібі болмай, мысалы: «Аткалтір» деген сөз «Атклтр» боп, басындағы «а» дан басқа дауысты әріп араласпай жазылатын.

Бірнеше жылдан кейін біз хат жазудың мынадай бір стандартты түрін ғана үйренгенбіз: «Әл-хат, нисфы әлмалақат. Сізгә ғиззәтлу уә хұрмәтлу ағамыз фәлән фәлән уғлина дұғай сәләм. Мә бағдында біз тарафтан хал-ахуал білмәк идараңыз олса, әлхамду лилләһи сағ уә сәләмәтміз...»

Кімге кім хат жазса да, алдына осы айтылған сөздерді салып алатын да, басқа айтатынын содан кейін ғана қысқаша баяндайтын. Және де ешбір емленің тәртібімен жазылмаған бұл сөздерді оқу, ілуде біреудің ғана болмаса, көбінің қолынан келмейтін.

Идіріске жолыққанша менің қолымнан да келетін «жазудың» түрі, не

жоғарыда айтылғандай тізбектелген кісі аттары болатын да, немесе жаңағыдай стандарттық хаттың түрі болатын.

Идірістің оқытуымен ес білген бала бір ай түгіл бір жұманың ішінде де ойдағы пікірін татарша емлемен болса да, еркін жазып кететін. Тәртібі жеңіл осындай оқуды оқығым келсе, маған мүмкіншілік те бар еді. Себебі қыс болмаса, жаз күндерінде ауылда ақ көп болады, ірімшік құрт сияқты жем де аз болмайды, бұндай асты маған біздің ауылдың қай үйі болса да береді.

Молданың оқуы жаныма жаға тұра, ол орналасқан мына ауыл маған құбыжық сияқтанды. Маған бүкіл ауыл боп менің жалғыз жетім апамды борышына бергендей сезім пайда болды. Жатсам, да, тұрсам да, жүрсем де менің, көз алдымнан апам кетпеді. Апамды жұтқан жалмауыздай бұл ауылдан менің кеткім келді де тұрды.

Бірақ қайда бару керек?

ӨТІРІКШІ ҚАРАБАЙ

Өткен қыста біздің ауылда және бір жаңалық болған. Қыс ортасында Жаманшұбарға болыс келгенде: «Осы арада жәмшік сайланады» дегенді айтқан.

— Жәмшік не нәрсе екен? — деп сұрағандарға:

— Ауылда жалданған аттар байланады, — дескен білетіндер. — Ол аттар қазынаның қызметкерлерін тасиды.

Жәмшікті сайлау тәртібі былай болады екен: болыс отырған үйге ауыл адам дары жиналады екен. Жәмшікке жалданатын кісіге болыс жылдық еңбек ақы белгілейді екен. Мысалы жылына екі жүз сом. Содан кейін болыс «кәне, кімнің бұдан кемге жалданғысы келеді» деген сұрау қояды екен. Мысалы, біреу тұрып «мен жүз тоқсан сомға тартам» десе, енді біреуі тұрып «мен жүз сексен сомға тартам» дейді екен... Осы тәртіппен кеміте келе ең аз бағаға тоқтап, жәмшікті сол кісіге береді екен.

Сайлаудың тәртібі осылай болғанмен жоғарғыдай бәсекеге біздің жаманшұбарлықтардан түсуші болмады. Болыстың:

— Бәсекеге неге түспейсіндер, оған нелерің кетеді? — деген сөзіне:

— Орыс тілін білетін кісі керектігін байқап отырмыз. Ондай адамдар бұл ауылда үшеу-төртеу-ақ. Солардың біреуін сайлау керек те, қою керек. Өзгеміз орыс тілін білмейміз, сондықтан бәсекеге босқа арам тер болатын неміз бар, — десті көпшілік.

Жәмшікке екі үй жалданды: бірі — Рамазан, бірі — Еменәлі. Осы екеуінен басқа біздің ауылдың төмен шаруалы адамдарында орысша білетін кісі табылмады. Дәулетті адамдардан орыс тілін білетіндері жалданғысы келмеді. Рамазан мен Еменәлі жәмшікке жыл тәулігіне төрт ат байлайтын болды, ақысы — жылына жүз сом.

Жәмшік сайланғаннан кейін кешікпей-ақ біздің ауыл арқылы өкіметтің әртүрлі қызметкерлері ара-тұра жүре бастады. Мысалы: почта таситындар, приставтар, ұрядниктер. Бұл түрлі қызметкерлерді Жаманшұбардың көпшілігі жәмшік сайланғаннан кейін ғана білді.

Біздің ауылдың жалданған адамдары жәмшікті екі Жаққа қарай тартады: Жаманшұбардың батыс жағында, отыз шақырым жерде қазақша Жаркөл, орысша Аннозка аталатын поселкеге; шығыс жақта жиырма бес шақырым жердегі, Телеке аталатын ауылға.

Ауылға да тұрғым келмей, Идірістен де оқығым келмей қобалжып жүрген күндердің біреуінде, мен жәмшік тартып қыстауда қалған

Рамазанның үйіне кеттім. Рамазан мені алғашқы күндері жәмшік келгенде қасына ертіп алып жүрді де, аздан кейін «өзің апара салшы» дейтін болды. Мен бұл жұмсаудан бас тартпадым.

Телеке ауылында жәмшік тартуға Байбан дейтін кісі жалданған екен. Оның үйі де Рамазанның үйі құсап, қыстауында қалып, ауылының өзге үйлері Үшкөл аталатын жайлауға кеткен екен.

Байбанға баратын жолда Мақамбет аталатын ауылдың қыстауы бар. Осы қыстауда Қорабай дейтін ақсақалды шалдың үйі отырады. Жасы сексенді алқымдаған бұл шалдың, кәсібі — темір соғу. Үйінде өзінен басқа жандары — сол кезде жасы елуді алқымдап қалған бурыл сақал баласы Асаубай, оның кәсібі балташылық. Асаубайдың әйелі және үйелмелі-сүйелмелі жас балалары бар.

Бұл семьяда тігіп отыратын кигіз үй жоқ. Жазғы отыратын үйлері — ішін сырғауылдан құрастырып, сыртына шым жапқан балаған. Со балағанның қасында Қорабайдың ұсталық құратын шымнан жасалған кішкене дүкені бар. Жалғыз бұзаулы сиырдан басқа малы жоқ.

Менің балалық сезіміме солай қонды ма, әлде табиғатынан сондай адам ба, — Қорабай маған адамзаттың үлкені сияқтанушы еді. Ол — денесінің сүйектерін сыртынан санап алғандай арық кісі. Бірақ оның сол сүйектері әдеттен тысқары жуан. Темірді жалаңаш денемен соғатын оның ыржиған қабырғалары маған адамның қабырғасы емес, арықтаған өгіздің қабырғасындай көрінетін. Сіңірі білеуленген саусақтары езге кісінің білегіндей бар деуге болады.

Қорабай — өте кеңесшіл. Және оның кеңестері шындық туралы емес, өтірік туралы ғана болады. Өтіріктерді ол ойынан шығарады және мейлінше қызық қып айтады.

Жәмшік айдағанда мен көбінесе Байбан үйіне баруға тырысам, өйткені жолда Қорабай бар. Бірер жолыққаннан кейін мен онымен дос боп алдым. Жәмшікті Байбанның үйіне апарып тастаймын да, қайтарда Қорабай үйіне түсіп, кеңестерін тыңдаймын.

Қорабайдың кеңескені де қызық. Ісі көп пе, әлде іссіз отыра алмай ма, — тамақ пен ұйқыдан басқа уақыттарда оның қолынан балға түспей, тар дүкеннің ішіндегі көріктің алдында тықылдатып темірді соғады да жатады. Оты сөнбейтін дүкеннің іші үнемі алауланып, ып-ыстық боп тұрады. Ыстыққа да адамның еті өліп кете ме немене, Қорабайдан тер де шықпайды, ыстықтамайды да.

Дүкенде Қорабайға жәрдемдесетін адам жоқ. Көрікті де оның өзі басады, темірді де өзі қыздырады, істі де өзі соғады. Ертеден қара кешке істейтін осы жұмыстан ешуақытта шаршамайды.

Іс соққанын көргенде, мен оның қайратына қайран қалам: қып-қызыл боп балқыған жуан темірлерді, үлкендігі кісінің басындай балғамен төске сап соққанда, камырдай илейді; ол арбалардың шеңбер темірлерін тартып салғанда, доңғалақтың шабақтарын сықырлатып жібереді.

Қорабай маған көрік бастырады. Дүкеннің іші қаншама пысынаған ыстық болғанмен, көрік басудан мен де шаршамаймын, өйткені маған көрікті басу қызық емес, Қорабайдың өтірік әңгімелерін тыңдау қызық. Есімде қалған оның бірнеше өтіріктерін мысалға келтірейін:

— Бір жылы, — дейді Қорабай, — жайлауға шыққан елге барып жатқым келді де, өгізімді қазақ арбаға жегіп ап жөнелдім. Арбаның үстінде үлкен тоқыма қорап бар.

Қыстаудан былай шыға өгізіме шанышқақ тиіп, басына бой бермей, алды да қашты...

— Өгіз жолдан шығып кетті, — дейді Қорабай сол бір сәтті көз алдына келтіріп үрейленгендей боп. — Сол маңайдың жері жарық болушы еді, оған түссе арбам сынатынын біліп келе жатырмын. Бірақ амал қанша, басына бой берер өгіз жоқ...

— Сонда да тірі жанмын, — дейді Қорабай, — әрең дегенде өгіздің басын бұрдым-ау! Бірақ жолға қарай емес, көлге қарай...

— Шөптікөл дейтін көл болушы еді, — дейді Қорабай, — өгіздің басын солай қарай бұрдым. Суы тайыз болушы еді. Ойлап келем: «батпағына батып қап шыға алмай жүрем бе?» — деп...

— Сонымен, — дейді Қорабай, — көтеріліңкірей сөйлеп, — өгіз Шөптікөлге кірді де кетті... Аздан кейін су арбаның доңғалағынан асып барады!.. Өгізім тоқтай ма десем, ілгері жылжи береді!..

— Бір кезде қарасам, — дейді Қорабай үрейлене түскен боп, — су арбадан да, өгіздің бойынан да асып барады!..

Апыр-ау, мынау қайтеді!» деп саса бастадым.. Бір кезде арба судан көрінбеуге айналды.

— Өзің отыра бердің бе, шал? — деймін мен.

— Қайдан отырам, — дейді Қорабай, — суға қарғымақ боп, шешіне бастадым.

— Малти білетін бе едің? — деп сұраймын мен.

— Қайдан білем, — дейді Қорабай, мені теңіздің жағасында өсті деп отырмысың.

— Ендеше, қалай қарғысың? — деп сұраймын мен.

— Жан ұшырады да, — дейді Қорабай. — Сонымен, тырдай жалаңаш шешіндім де, киімімді жұмарлап, дамбабымның бауымен байлап, қораптың жақтауына ілдім. Содан кейін тәуекел деп суға аттым.

— Апырай!

— Сонымен судың түбіне кете бардым, — дейді Қорабай. Аяғым жерге тиген соң, тік тұрып қарасам, — су төбемнен асып кетіпті... Жан ұшырдым ба, немене, — малтымақ боп аяқтарымды қимылдатып ем, қалқып судың бетіне шыға келдім...

— Иә, сонсоң! — деймін мен шалдың сөзіне сеніп, аржағында не болғанын білуге асығып.

— Сонан өз шамамды байқап көрсем, қалай болса солай малти беретінмін...

— Жақсы болған екен! — деймін мен қуанып.

— Бір кезде қарасам, — дейді Қорабай, — суда өгізімнің мұрны пырылдайды, арба да, денесі де көрінбейді!.. «Алда, жануар-ай, жан таласып жүр екенсің ғой» деп аяп кеттім де малтып келіп тұмсығынан ұстап алдым. Ойым — өгізді судан алып шығу...

— Оны сүйрей аласың ба? — деп сұраймын мен.

— Қызық бала екенсің ғой, — дейді Қорабай, судағы нәсенің ауырлығы бола ма? Қайықты бес жасар бала да сүйреп кетеді. Ал, қара жерге шығарып сүйреп көрсең, екі-үш жігіттің шамасы келмейді.

— Солай екен ғой!

— Сонымен, өгізді тұмсығынан алдым да, жиекке қарай бұра тарттым. Судағы нәрсенің, жеңілдігі ме, әлде жан ұшырып қайраттанып кеттім бе, — арбалы өгізді шопақ құрлы көретін түрім жоқ, сырылдатып сүйреп келем...

— Бір кезде, — дейді Қорабай қайран қалған кескінмен, — арт жағымда шопылдағанға қарасам, судың беті — қаптаған балық!.. Аздап ернеулері көріне бастаған қорапқа қарасам, іші лық толған балық. Үстіңгі жағы орыс үйінің төбесі сияқтанып жоталана үйіліп қапты.

— Қореке-ау, қалайша үйіледі, олай боп? — деймін мен, — тезек пе ол, үйсе тұра беретін? Балықтың қабығы жылбысқы болмай ма? Сырғып түсіп қалмай ма, олар?

— Сөз емес, — дейді Қорабай, — аз балық деймісің ол сырғып түсіп қалатын, көп балық қайдан түседі. Түссе шеті түседі, ортасы түседі

деймісің...

— Иә, сонымен? — деймін мен кеңесінің дәл бұл тұсына нанғым келмей.

— Сонымен, — өгізді жетектеп келем... Аяғы жерге тигеннен кейін ол жануардың өзі де күш алып жүріп келеді... Аздан кейін су өгіздің қапталдығына келді... Арбаның доңғалағы көріне бастады. Сол кезде қарасам, қорапта манағы үйілген балық әлі үйіліп тұр...

— Өгізім енді арбаны тарта алмауға айналды, — дейді Қорабай. — Қайдан тартсын, — арба бойы қорапқа ең кем дегенде елу-алпыс пұт жүк сияды, және судың асты саз, доңғалақ батып кетеді...

— Өгізім арбаны тарта алмай тұрып алды, — дейді Қорабай, — не істеу керек?... Ойыма қораптың, бір бұрышына тастай берген қабым түсті. Алты пұт ұн еркін сиятын үлкен ала қап болушы еді...

— Қалай алдың?

— Былай алдым, — дейді Қорабай, со кезде іс соғып отырған балғасын жерге қоя сап, өзі орнынан түрегеп, үстінде көйлегі болмаса да, екі жеңін түрінген боп.— Балықтардың астына қолымды тығып кеп жібердім... қылтандары ма, болмаса шортан сияқты балықтар тістеп жатыр ма, — білегіме әлденелер қадалады... оны елеуге уақыт жоқ... сөйтіп, әрең дегенде қапқа қолым жетті-ау!..

— Бәрекелді! — деймін мен күліп, — ия, сонымен?

— Қапты суырып алдым да, балықтарды сала бастадым... Бір толтырып алып шықтым... екі толтырып алып шықтым... үш толтырып алып шықтым... Сонымен, қысқасы, жеті-сегіз қапты шығарып, қорабыма қарасам, со кезде ғана орталанған екен... «Енді сүйрер» деп өгізімді айдасам, жануар, сіресіп барып орнынан әрең дегенде қозғады-ау. Сөйтіп, әрең дегенде қырға шығарды-ау!..

— Осал өгіз бе еді?— деймін мен.

— Қайдан осал болады, — дейді Қорабай, — бір шошақ шөп артқан арбаны өлең қылмай-ақ тартатын жануар еді, балықтың одан ауыр болғаны да!..

— Қаппен шығарған балықтарды қайттің? — деп сұраймын мен.

— Үшкөлде отырған ауылға бардым да, болған оқиғаны айттым... Қай үйдің қанша алғанын кім білсін, әйтеуір со балықтар бір ауылға бір жұма ермек қып асып жеуге жарапты...

— Үйрек ұстаудан оңай жоқ екен — дейді Қорабай, бір кеңесінде.

— Е, қалайша?

Кейбір үйрек жұмыртқасын боздың арасына салады да, тұзақ құрсаң, үйрек заматта түседі.

— Солай ұстадыңыз ба?

— Бір жылы, бозға жұмыртқалаған үйректі тұзақ құрып ұстап алдым да, терісін бітеудей сойып, басыма кидім. сөйттім де, көлге бардым. Ауыл Үшкөлде. Бұл көлдердің үшеуі де қайраң, және терең болады. Аяқкөл аталатын қайраң көлге әлгі үйректің терісін басыма кидім де түстім... Денемді суға жасырып, басымды ғана қылтитып, жүзіп жүрген үйректерге жақындасам, мені үйрек екен деп ойлады да, ешқайсысы қашпайды... Мен біреуінің қасына келем де, иіскесіп тұрған боп аяғынан шап беріп ұстай алам... Сөйтем де, судың астына батырып жіберіп, мойнын бұрай қоям...

— Сонымен қысқасы, — дейді Қорабай, — кешке шейін үйрек атаулының бәріне жақындасып кеп, суға батырып, мойнын бұрай беріппін...

— Нешеуін өлтірдің?

— Кім біліпті, нешеу екенін!.. Қыра беріппін, қыра беріппін.

— Сонан соң не істедің?

— Не істейін. Өлген үйрек пен тірі үйректі айырып болар емес... Өлісі де, тірісі де қалқып жүр?.. Сонымен, біраз қырдым да, күн кешкіріп, су салқындаған соң тоңазып қырға шықтым...

— Неше үйрек алып шықтың?

— Біреуін де алған жоқпын.

— Неге?

— Алмаған себебім, — со кезде батыс жактан бір қалың, бұлт шығып, бері қарай дауылдатып жылжи бастады. Өлген үйректерді сол жел айдаған толқын жағаға шығарып тастайды деп ойладым.

— Расында да сөйтті ме? — деймін мен.

— Сөйтті. Өлген үйректердің бәрін толқын айдап жағаға шығарып тастады.

— Сонда қанша үйрек болды?

— Е, кім біліпті соны, — дейді Қорабай. — Жұрт жинап алып жатты, өлген үйректің көптігі сондай, — со күні кешке жағаға шыққан өлі үйректерден үркіп, жылқылар су ішпей кетті...

— Бұл құс дегенің де қатты ұйықтайды екен — дейді Қорабай бір кеңесінде.— Бір жылы жайлаудағы елге барып келе жаттым да, Шөптікөлдің жағасына атымды шалдырмақ болдым. Қанжығамда байлаулы келе жатқан бақыр шелегім бар, соған шай қайнатып, сусындамақ болдым.

— Шайың бар ма еді? — деп сұраймын мен.

— Шай қайдан болсың — дейді ол, — далада өсетін құдай айтқан шөлпи бар, соны қайнатамыз да ішеміз.

— Сонымен, — дейді Қорабай,— көлдің жағасына жақындасам, қағылған бір аппақ қазық тұр. Терлеп келген атым сарығын бассын дедім де, қазыққа байлай салып, от жағатын тезек теруге кеттім.

— Ел жайлайтын көл ме еді, тезегі болатын? — деймін мен.

— Тыңдасайшы, — дейді Қорабай, — көл жағалап келе жатсам, жылқының құмалақтары жатыр. Табан етек қып теріп ап, атымның қасына келдім де төктім... Сөйтіп, қалтамдағы шақпақты алып, шақтым да қурайға тұтаттым. От жана бастаған кезде манағы жинап әкелген құмалақтарымды салайын десем, бырылдап кеп ұшады... «Апырау, бұ не?!» деп қайран қап қарасам, жаңағы құмалақ деп теріп әкелгенімнің барлығы ұйқтап жатқан қара торғайлар екен!..

— Бір уақытта қарасам, — дейді Қорабай, — атымның алдында бірдеңе далбаңдайды!.. Өзі аппақ!.. Әрі үп-үлкен!.. «Апырау, бұ не?!» деп түре келгенімше, атым үрке бастады... Мен де жүгірдім... Қарасам, атымды біреу аққуға қосақтап қойыпты!.. Далбаңдаған сол!.. Атым үркіп шегініп тұр!.. Сонымен, шылбырым осал болды ма, әлде, аққу күшті ме, — мен жақындай берген кезде аққу мойнына байпиған шылбырды үзіп жоғары көтеріле берді!.. Шылбырым үзіліп абырой болды, әйтпесе, атымды аспанға көтеріп алып кетер ме еді, қайтер еді?..

— Ұнның да жақсысы бола береді екен — дейді Қорабай, — бір жылы қыстыгүні Метропкеден⁴³ ұн алып келдім. Нанды орысша ашытып пісіруді жақсы көретін едім, әкелген ұннан бір нандықты қатынға ашыттырдым да: «Осыны пісіріп, мені оятарсың,» деп жатып қалдым... Бір уақытта шошып ояндым; үйдің төбесі құлап бара жатқандай әлденемемен сытырлайды!.. Жан-жағыма қарасам, түн екен. Үй іші қараңғы, үйдің жандары ұйықтап қапты... «Апыр-ау, не болды бұл, үйдің төбесінде біреу шығып жүр ме?» деп тысқа шықтым. Ешкім жоқ!.. Үйге қайта кірсем, манаты сытыр күшейе түскен!..

— Зәрем ұшып кетті, — дейді Қорабай, — үйде жын-шайтан жүрмесе игі еді, — деген қауіп кірді көңіліме!...Қатынды ояттым... Асаубайды ояттым... Сытырлағанды олар да естіді... Жарық қып қарасам, үйде ештеңе көрінбейді!..

— Немене екен сонымен?

Әңгіме соның не екенінде боп отыр ғой, — дейді Қорабай. — Көзімізге еш нәрсе түсе қоймаған соң, үй ішімізбен, үрейленіп, не істеуге білмей аңырып отырғанда «Біздің пеш жарылып бара жатыр ғой» деді Асаубай. Қарасақ пеш шынында шатынап, жарылып барады?

— Не бопты, оған? — деп сұраймын мен.

Өзіміз де «бұған не болды?» деп отырғанда, нанның исі шыға бастады. Сонда қатын «мен мана бір таба ашытқан нанды пешке сап, ұйықтап қап ем, соны көрейінші» деп, қасына барды да: «Ойбай, нан ісініп, пешті жарып барады екен» деді. Барып көрсек — рас!..

Не істедіңдер?

Не істейік — дейді Қорабай, — үйде үлкендеу лөкет пышақ болушы еді, соны нанның қабырғасынан сұғып жіберіп, шетінен кертіп ала бердік!.. Сонымен, қысқасы, әрең дегенде алып тауыстық... Қабыршығы алынбай қалып:

— Қанша нан болды? — деп сұраймын мен.

— Кім білсін, қанша болғаның — дейді Қорабай. — Салмағын өлшеп көрген жоқпыз, молдығы екі-үш қапқа әрең сиды...

— Кім білсін, қаншаға жеткенін — дейді Қорабай күліп, «қапқа түскен қатындікі» деген мақал бар, менің білетінім: келер жыл сол уақытқа шейін қатын мені ұн таусылды деп мазалаған жоқ...

Қорабай айтатын өтіріктердің түрлері осындай. Бұл өтіріктерді ол ерекше бір ықласпен, бар ынтасын қоя, айтып отырғандарына өзі де шын сенгендей кескінмен айтады...

Артынан сұрастырсам, бұл «өтірікші Қорабай» атанған, елге белгілікті кісі екен. Оның өтірігін жұрт растай көріп қызыға тыңдайды.

Білетін адамдардың айтуынша, Қорабайдың өзі түгіл, қартайып өлген әкесі де өмір бойы темір соғумен күн кешкен. Қорабай да есін біле әкесіне жәрдемші болудан бастап өмірін темір соғумен өткізген...

Есіз қорада үнемі жалғыз үй қалып іші пысқандықтан ба, немесе өтірік шығармаларды ойдан жасауға таланты болғандықтан ба, Қорабай айтатын өтірік естіген адамға мейлінше қызық болады.

Қорабай айтатын өтіріктердің сол жазда мен талайын естідім. Оның өтіріктеріне мен қазіргі балалардың Мюнхаузенге қызығуынан кем қызыққан жоқпын. Қазір ойласам Қорабай көркем әдебиеттің осы жанрына өте шебер, зор талант екен.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР

Бір күні салт мінген атын еңтіктіре шауып, Байбан келді.

— Не болды? — деген сұрауға, оның берген жауабы, — барып кел деп мені жұмсап жіберді.

— Не жұмысқа?

— Болысқа деген пакет бар, «тығыз жұмыс, тез жеткізсін» дейді.

Рамазан бір атқа мені салт мінгізді де, болысқа пакетті жеткіз деп шаптырды. Болысымыз — Нұртаза. Оның болыс болуының қысқаша тарихы былай: болыстыққа сайлану, ол кезде парамен байланысты. Сайлауды жүргізуге келген крестьянский начальник те, сайлауға дауыс беретін бибырнайлар⁴⁴ да пара бермеген кісіні болыстыққа сайламайды. Болыстыққа үміті бар байлардың қайсысы болса да, пара беруден бас тартпайды. Бірақ мәселе параны беруде емес, қанша беруде. Параға әрине, ақша жүреді. Бес болыс Керейде Әлтиден ақшасы көп кісі жоқ. Ендеше сайлаушыларды да, крестьянский начальникті де, ол сатып алмағанда кім сатып алады?

Ақшаның күшін еркін танып алған Әлти бертін кезде кімді болыс қоярын үйінде отырып шешетін болған. Көңіліне жаққан біреуге ол: «Егер болыстыққа көңілі болса, маған келсін де, ақша әкетсін» деп хабар айтқан. Сол адам болыстыққа сайланатын да болған. Бірақ Әлтидің өз есебі түгел: оның ақшасының күшімен сайланған болыстар, Әлтидің қалтасынан шыққан ақшаны екі-үш есе ғып қайтарып береді. Сонымен Әлтиден де, болыстан да шығар шығын жоқ, шығынды көтеретін — халық. Алғашқы кезде Әлтидің бұл өктемдігіне өзге байлар тырбанып қарсы шыққанмен кейін: «Әлти жәрдемдесетін бопты» десе, таласпай отырып қалатын болған.

Осы Әлтиге бір уақытта Торсанның болыс боп тұрған баласы Шақан жақпайды да, Әлти Ресейдің Мұстафасы деген кісіге:

— Болыстыққа көңілі болса, менен ақша алып кетсін де, Шақанның болыстығын алсын — деп хабар айтады.

Торсанды ата жауы көріп өскен Мұстафа бұл хабарды қуанышпен қарсы алады да, Шақанмен болыстыққа таласады, қанделетіне (кандидат) даярлаған кісісі — Нұртаза.

Сайлау алдында Әлти ақшаны төгіп кеп жібереді де, Мұстафа болыс боп шыға келеді. Жеңіліп қалған Торсан сайланған Мұстафаны тез түсіртіп тастаудың амалын табады: «Мұстафа жасында жынданған, сол шалығы

оның бойында әлі де бар, нанбасаңыз дәрігерлерден комиссия жіберіп қаратыңыз» деп Омбыдағы губернатордың атына арыз жолдайды. Арызға бірнеше «куәлардың» қағаздарын тіркейді.

Губернатор бұл жұмысты қайдан тексеріп жатсын. Оның Торсан жіберген арызға қайтарған жауабы қысқа болады: «Осы қағазды сізге жолдап отырмын, — деп жазады ол Қызылжардың ояздық начальнигіне. — Тексеріңіз де, жауабын беріңіз».

Ояздық начальник Торсанмен көңілдес кісі екен ол арызда айтылған сөзді тексерместен, губернатордың атына: «Мұстафа расында жынды екен» деген қорытынды қайтарады. Кешікпей: «Мұстафа Ресеев болыстығынан түсірілсін, ісі кандидаты Нұртаза Оспановқа берілсін» деп бұйрық жазады. Нұртаның болыс болу тарихы осылай.

Байбан әкеліп берген пакетті, Достың басында отырған Нұртазаға мен жеткіздім. Оның үйінде Андрей Кабаков дейтін хатшы бар екен қазақ тілін шалағай білетін кісі екен. Кабаков конвертті ашып оқығаннан кейін Нұртазаға жуық арада осы маңнан Омбыдағы генерал-губернатор өтетіндігін айтыпты.

Бұйрық ояздық начальниктен келіпті. Онда тапсырылған сөздер: «Губернатордың өтетін жерінен ауыл атаулы көшсін. Ол маңайға мал жайылмасын. Губернатор өтетін күні бейсауат кісі жүрмесін. Иттердің бәрі байланып қойылсын. Губернатор жүретін жолдың бойында шұқанақтар, жарықтар кездесе, сол маңдағы ауылдар, не поселкелер тегістесін. Губернаторға арнаулы үйлер тігілсін. Қажетті азықтар даярланып қойылсын. Губернатор мен оның серіктеріне арналып, қырық пар ат даярлансын. Әрбір пар аттың бойы да, түсі де бірдей болсын. Пар жегілетін екі аттың, жалдары бір жағына емес, екі жағына жатсын. Жегілетін аттар не шабан, не тарпаң, не үркек, не асау болмасын. Жиналған аттар бір жұма бұрын жаратылсын. Губернатор келерден бір жұма бұрын, сол араның, болыстары, ауылнайлары, беделді ақсақалдары жиналып тұрсын; село болса, старосталары және десятниктері жиналып тұрсын. Қызметтегі адамдардың бәрі губернаторды қарсы алуға шыққанда мойнына знактарын салсын...»

Бұйрық оқылғаннан кейін Нұртаза әрі ауыр күрсінді, әрі өңі бұзылып кетті. Өйтпегенде қайтсін, екінің бірі: ие мына бұйрықты орындайды, не басымен жауап береді:

Сол күннен бастап, Нұртаза әбігерлікке түсті. Ауылнайларды, бибырнайларды және беделді ақсақалдарды шақырып, жан-жаққа шапқын кетті. Әлтидің Садуақасына да кісі жіберілді...

Со кезде хабарласқан урядниктің айтуынша, генерал-губернатор Жаманшұбар арқылы емес, Дос арқылы жүреді екен. Достың маңайы — сыңысқан қалың ауылдар. Бұйрық бойынша, оларды көшіру керек. Бұл

ауылдардың Достан басқа мекендей қоятын жайлауы жоқ.

Не істеу керек?

Ояздық начальниктің бұйрығын орындамауға амалдары қанша! Жиналған ауылнайлар мен бибырнайлар, әсіресе Әлтидің Садуақасы ауылдарды көшіруге ұйғарды.

Амалы құрыған ауылдар ар жағындағы Жалғызкөлге қарай сырғыды. Ауыл адамдарына көшуден көрі, көшкен жұрттағы малдың жас тезегін жинау қиын болды. Урядниктің бұйрығы: «Бұл маңайда бір малдың қиы көрінетін болмасын...»

Дос пен Жайықбайдың екі аралығына губернаторға арналып он шақты ақ үй тігілді. Ауылдың ол кездегі сыйлы қонаққа беретін асы — арналып сойылған жас марқаның еті мен қымыз ғана. Наны — бауырсақ. Бұл тамақтардың жайын білген урядник: «Генерал-губернатор сенің ауылыңның тамағын ішпейді. Оған тамақты шаһарша даярлау керек» деген әмірін айтты. Бұл әмірді де мақұлдаған жұрт маңайдағы орыс қалаларына кісі шаптырып, қала тәртібімен ас пісіруге жарайды деген орыс әйелдерін алдырды... Ояздық начальник айтқан мөлшерде аттар да тапсырма бойынша жиналып, ерекше күтіліп жатты...

Ауыл осылай даярлану жұмысында жүрген күндердің біреуінде, Байбан ауылы жақтан шапқын келді. Оның айтуынша, губернатор бүгін таңертең Метропкеден (Дмитриевка) шықпақ та, кешке осы ауылға қонаға келмек.

Кішкене және арық денелі, әрі көксау, әрі со кезде жасы алпыстарды алқымдап қалған Нұртазада мына хабарды естігеннен кейін өң-түс қалған жоқ. Ол Садуақасқа:

— Менің беделім сендей емес, сені ойда орыс, қырда қазақ түгел біледі және сыйлайды. Осы болыстыққа сен ие бола тұрсаң қайтеді! — деп жалынып еді, Садуақас әуелі:

— Жемісті сен орып, мен жейін дегенің бе, бұл? — деп қалжыңдады да, артынан Нұртаза жабыса берген соң:

— Жоқты айтып, басты қатырма! Сенің отыңа күйетін мені кім деп отырсың, болыс болғанды жақсы көресің де, ұлық келгенде қашасың. Жоқ, болмайды ол. Шатақты қой да, ісінді басқар! — деп қатты қайырып тастады.

Амалы құрыған Нұртаза қайтып жауап қайырған жоқ...

Күн кешкіріп келеді. Губернатордың қарасы әлі көрінбейді. Келген шапқынның айтуынша, губернатордың қасына ерген жиырма шақты нөкері бар. Олардың бәрі оң он бес шақты пәуескемен келе жатыр.

Бір кезде Байбан аулы жағынан бұрқырап көтерілген шаң көрінді.

— Ал, кеп қалды! — деп ду өте түсті жұрт. Біреулер:

— Мұның алдынан шығамыз ба, қайтеміз? — деп урядниктен сұрап еді:

— Жоқ, болмайды ол, — деді урядник. — Оның алдынан үш-ақ кісі шығуымыз керек: болыс, хатшысы және мен.

— Бұйрық солай болды ғой, — деді Садуақас Нұртазаға. — Ал, енді мін атқа!..

Өңі бұрынғыдан да қуқылдана түскен Нұртаза Садуақасқа:

— Оққа мені байлайын деген екенсіңдер, жарайды, мен-ақ құрмалдық болайын жұрт үшін — деп ерттеулі тұрған атына жөнеле берді де, ашулы адыммен барып, атына ырғып мініп алғаннан кейін:

— А, жасаған, бір өзіңе тапсырдым! — деп дауысы барқырап жылап жіберді. Содан кейін урядник, Нұртаза және Кабаков үшеуі шаңдатып келе жатқан губернатордың алдынан шапты да кетті.

Күтіп тұрған жұртта өң де, түс те жоқ. Сұрастырып көрсе, бұл тұрған жандардың ішінде, жалғыз Әлтидің Садуақасы болмаса, губернатор түгіл, ояздық начальниктің алдын көрген біреуі де жоқ екен. Енді біреулері өзге әкімді былай қойып, урядник жүрген жердің өзінен қашады екен. Сондай «бейшараларға» губернаторды қарсы алу оңай боп па!..

Үрейлі көпшіліктің ішінде батыл көрінгісі келгендей:

— Орыс тіліне қайсың жетік ең? — деп сұрады Әлтидің Садуақасы өзгелерінен. Біреу тұрып:

— Қорғанға көбірек барып жүреді ғой, орыс тіліне Түркенің Қантайы жетік дейтін — деп еді, бұл араға бибырнай болғандықтан келіп тұрған Қантай:

— Атай көрмеңдер, менің білетін тілім орыстың купестерін ғана алдайтын тіл, төре дегеннің алдын көрген кісі емеспін. Жанарал түгіл кіпіралға⁴⁵ да сөйлесе алатын жайым жоқ, — деп қашып шықты. Біреулер:

— Рамазан, сен жәмшік тартып, әртүрлі төрелерге жолығып жүрсің ғой, соның тілін сен білерсің, — деп еді, ол тұрып:

— Мені қойшы, тәйірі, мен деген жәмшік емеспін бе, жәмшік деген жалшы емес пе? Шені бар біреу сөйлессін — деп жуымайтындық белгі көрсетті.

Орысша біледі-ау, деген әркімдерге ұсынысын өткізе алмаған көпшілік:

— Торсанға еріп Омбыға барып жүруші ең ғой, сен тегі, төренің тілін білсең сен білерсің, — деп Мәшікке жабысты.

Мінезі салмақты Мәшік «көрерміз оны» деп бәлденгендей аз тұрды да:

— Жарайды, реті келсе сөйлессек сөйлесерміз, — деді.

— Е, бәрекелде, — деп шу ете түсті әркімдер. — Бізден де бір еркек шықсын да солай!

— Шіркін, Мәшік жүректі екен ғой, — деп күбірлесті біреулер.

Мәшіктің ризашылығына көзі жетіп болғаннан кейін біреулері тұрып:

— Бұл «төре тілі» деген қандай тіл болады екен өзі? — деп сұрады.

— Өзі орыс болса, оның сөйлейтін тілі де орыстікі болады да, — деген біреуге:

— Сен білгішсінбей тұра тұршы, — деді бір шал. — Қара орыс пен төре орыс бірдей сөйлейді дегенді кім айтқан саған?

— Даурықпандар, — деді біреу тұрып. — Мына Мәшіктен естиік те, төреге қалай сөйлесетінін. Оған қалай амандасушы еді? — деп сұрады осы кісі Мәшіктен. — Кәдімгі, орыстарға айтатын «іздәстиді» айта ма, басқа сөз айта ма?

— Ол қоқалдың амандасуы ғой, — деді Мәшік. — Төреге «Здраю желаю» дейтін көрінеді ғой.

— Естідіңдер ме? — деп ду ете түсті бірсыпыралары. — Тындап қойыңдар, төремен сөйлесе алады екенсіңдер! «Орысшылаймын деп жанаралдың аузын боқтапты» деген осыдан шыққан ғой. Мынау Мәшік біздің құлағымыз естімеген сөзді айтып тұр. Одан арғы сөзі не болады екен.

Жұрттың бәрі жауап күткендей, Мәшікке үңіле қалысты.

— Ұмытып кеткен екем, — деді Мәшік «Здраю желаюдан» бұрын «ваше благородие» деген сөзді айту керек.

Біреулер «Бәтен де сүрінді» деп күлейін деп еді:

— Қойыңдар, әрі — деп ақырып қалды Садуақас. Мәшік сен айтатын сөздеріңді күн бұрыннан ойланып қой. Губернатор келгенде сасып қап, маскара боп жүрме.

Осы кезде шаңдатқан пәуескелер жақындап қалды.

— Мойындарына знактарын салып, ауылнайлар ғана тұрсын, бұл арада, — деді Садуақас, — өзгеміз үйдің артына қарай кетейік. Губернатор, шақырса үстіне кірерміз де, әйтпесе сырттан-ақ сығалармыз.

— Мақұл, — десті көпшілік. — Топ екіге бөлінді. Бір топты бастап Садуақас тігілген кигіз үйлердің сыртындағы сайға кетті.

«Ауылнайдың знагі» деген алақандай дөңгелек жез болады екен бетінде орысша жазу — (кейін көрсем «Пәлен болыстың пәлендей ауылының старшинасы» деген орысша жазу болады екен). Бір жақ шетінде, ұзын бауы бар.

Жолаушылар таялып келген кезде топталған ауылнайлар мойындарына знактарының бауын іле сап, қаз-қатар тұра қалысты. Жолдың шаңын аспанға көтерген он бес шақты пәуеске жеккен аттардың бар пәрменімен, шапқан екпінімен кеп тоқтай қалысты.

Пәуеске дегеніміз өзіміз көріп жүрген тарантастың үлкені сияқты екен. Үстінде былғары күйме. Күймелердің бәрінің де алды жабық екен.

Көп пәуескеден біреуінің ғана есігі бұрқыраған шаң бәсеңдеңкіреген кезде ашылды. Одан қалың Бары мұртты, шоқша сақалды, зор денелі, үсті-басы жарқыраған жалаң бас біреу шыға келді де, жақындауға бата алмай тұрған топқа келіп, әлденені сұрады. Тұрған топ қолдарымен ат үстіндегі Нұртазаны нұсқады. Жаңағы төре Нұртазаны ымдап шақырды. Атын тебініп, жақындаған Нұртазаның шаңнан бет-аузы көрінбейді. Төре оған күлімсірей аз қарап тұрды да, орысшылап бірдемелерді айтып, пәуескесіне қарай кетті.

— «Атты жегіңдер!» — деп айтады деді Нұртаза.

— Күн кешкіріп кетті, қонбай ма екен? — деді біреу.

— Қон десендер, айтыңдар біреуің, — деді Нұртаза, үнемі отқа күйе беруді тәңірім менің маңдайыма жазып қойып па?

Байбан аулы жағынан келген, терге шомылған аттар ағытылып жатыр. Біздің араға жиналған жарау аттар жегілуге даярланып жатыр... Со кезде ғана губернатордың пәуескесі қайда екенін білген Мәшік қасына барыпты да, губернаторға тіл қатыпты, онысын ат жегудің әбігерінде жүрген біз көрген жоқпыз. Тек қана біздің көргеніміз: тың аттар жегіліп бітуге айналған кезде, үсті қайырылған бір пәуескедегі ұзын қою қара сақалды, жуан денелі, үстіндегі жарқыраған манағы төреден де көп біреу түсті де, кигіз үйлерге қарай беттеді, қасында Мәшік. Өзге пәуескелерден де түскен біреулер ол екеуіне ере бастады. Қайсысының губернатор екені белгісіз. Бәрі де жарқырай киінген, бәрінің үсті-басы тола шен.

Төрелер кигіз үйдің біреуінің алдына тоқтап, өзара бірдемелерді

сөйлесіп, қарқылдасып күлісіп тұрғанда, Мәшік үйге кірді де, сырлы аяқты толтыра қымыз алып шықты. Аяқты ол манағы өзімен бірге барған сақалдыға ұстатты. Сақалды қымызды ұрттап алды да, жерге түкіріп жіберді. Содан кейін олар тағы бірдемелерді айтысып, қарқылдап күлісті де, пәуескелеріне тарай бастады.

— Қонбады ма? — деп сұрасты біреулер Мәшіктен сыбырлап.

— Көрмей тұрмысың? — деді Мәшік.

— Енді, дәм де татпағаны ма, шіркіндердің? — деген біреуге:

— Дәмінді неғылсын сенің, — деді Мәшік.

Сөз сонымен доғарылды. Төрелер пәуескелеріне мінісіп жатыр...

— Бала, бері кел, — деді маған со кезде, қасымнан өте берген Рамазан. — Бар, анау кейінірек тұрған үш пәуескенің оң жақ шеттегісінің божысын сен ұстайсың.

Пәуескелердің алды қозғала берді. Екі құла ат жеккен «менің» пәуескем де қозғалды.

Ауылдан шықпай-ақ шапқынмен кеттік. Жердің шаңы аспанға көтеріліп, маңайдан түк көрсетер емес.

Осы шаңнан кісі тұншығып өлер ме еді, қайтер еді, — егер күн батқаннан кейін қара жаңбыр төге жөнелмесе.

Бұл жаңбырдың, бұлты күн түстіктен ауғаннан кейін-ақ батысқа қоңырланып жинала бастап, біз ауылдан аттанған кезде түтеленіп қап-қара боп алған. Осы бұлт күн батар кезде бері қарай жылжи бастады да, ымырт болмай-ақ төпей жөнелді.

Және ол мейлінше қатты төпеді. Аспаннан шүмектеп құйғандай жауын шатырлаған бұлттан сарылдай төгілгенде, лездің арасында дала сел боп кетті...

Жаңбыр жауған сайын қалыңдай түсті, бұлт аспанды қоршай түсті. Біраздан кейін анда-санда жарқылдаған жай оғының жарығынан болмаса, түнек қараңғыдан түк көруге болмайды...

Жаңбырдан миы шыққан сазды жерде аттың жортуға қаншалық күші келеді. Мен божысын ұстап келе жатқан аттар біраздан кейін тырбыңдап, болдырған қалып көрсетті. Күн жарқылдағанда көзіме түсіп қалатын маңайдағы кейбір пәуескелердің аттары да осы халде сияқты... Жол дегеннен алдақашан айырылған болуымыз керек, өйткені пәуескенің селкілдеген түрі жаман. Бетіміз оң ба, теріс пе, оны біліп болар емес... Біраздан кейін бытырай бастағанын білген жұрт, бірін-бірі айғаймен ғана

табуға айналды. Осы айғаймен бірнеше пәуескенің басы қосылғаннан кейін:

— Енді қайтеміз? — деген сұрауларға:

Біз қайдан білейік төрелер біледі де, солардан сұрайық, — деген жауап берді біреу.

— Төрелер тоқтайтын емес, жүріңдер деп тұр, ал, тарттық тәуекел ғып, — деген айғай шықты бір уақытта.

— Бірінің елесі біріне зорға көрінетін пәуескелер төпеуі үдей түскен жауында тағы да шұбыра тартты. Бірақ аттарда бұрынғы қарқын жоқ, олар енді шабыс түгіл, жортақ түгіл, шоқақ түгіл, аяңның өзіне зорға жарайды...

Жаңбыр үдеп барады... Жер-дүние телегей-теңіз... шылқылдаған саз... Аттар енді аяңнан да қалуға жақын... Үсті-басымызда малшынбаған киім жоқ. Мойыннан аққан су бақайыңа сорғалайды...

Осы халде келе жатқан пәуескелер бір жерге кеп ошарылып, у-шу бола қалды.

Дауыстаған адамдардың сөздеріне қарағанда, бір көлдің биік жарына кеп тақалып тұр екенбіз. Егер жардан құласа, пәуескенің күл-пәресі шығатын. Бұл кәдімгі Жаркөлдің биік жағасы екен. Биіктігі елу-алпыс метрдей бұл жардан құлаған нәрсе, күл-пәре болудан бұрын, ар жағындағы келдің терең суына күп береді. Оның аты — тұншығу...

Осы халді көрген губернатор пәуескелер кейін бұрылып, жардан шыққаннан кейін өз пәуескесінен түсіп, шоқынып жатыр дейді. Сонда оның не айтқанын Рамазан тыңдап тұрыпты. Кейін жұрт:

— Губернатор не деді сонда? — деп сұрағанда:

— «Қатынымды көрмей өліп қала жаздадым-ау» деді губернатор, — дейтін еді Рамазан.

Тегі, губернатордың әйелің не аса сыйлайтындығы, не одан аса қорқатындығы рас болу керек. Өйткені сонша көп адаммен, сонша көп пәуескемен жолшыбайғы сонша жұртты әуре ғып, Омбыдан Қостанайға генерал-губернатордың жол шеккен себебі, со кезде Қостанайға оның әйелінің Петербурда оқитын інісі келеді екен. Губернатор нөкерлерін ертіп, сол балдызына амандасуға шығыпты.

АЛЫСТАҒЫ АРМАН

Сол кезде мен Байбанның ауылына біржола орнықтым, міндетім: сол ауылдың балаларының «тілін сындыру», қажетті шақта лауын тартысу. Байбанның екі немере інісі, төрт туған інісі, өзінің екі баласы — осы сегіз жігіт қысы-жазы жалшылықтан босанбайды, сондықтан лауды көбіне Байбанның өзі тартады да, оның ымшық-шымшық ауруы ұстап қалса, мен тартам.

Жүргіншілердің жүзден тоқсан тоғызы дерлігі — күн сайын болмағанмен, жұма сайын ерсілі-қарсылы ағылып жататын Становой приставтар мен полицейский урядниктер. Ауыл адамдары олардың бастапқысын — «үлкен төре» дейді, соңғысын «кіші төре» дейді. Олай дейтіні,— егер екеуі бірге келсе, соңғысы бастапқысына кішілік қып тұрады. «Үлкен төренің» алдында құрдай жорғалап бүгжеңдеп жүретін «кіші төре» егер өзі жеке келе қалса, «үлкеннен де» артық қожандап, ат жеккенше қырып жібере жаздайды. Бұл екі түрлі «төренің» киімдерінде жарқылдақтары көп болады, денелерінде асынған мылтық, қылыштары болады.

Жәмшік жолымен бірен-саран «жабайы төре» аталатын біреулер де жүреді. Олар да қалаша жақсы киінеді, бірақ сырт киімдерінің түймелері ғана болмаса, өзге жарқылдақтары жоқ, асынған қарулары жоқ. Олардың жүріс-тұрыстары да, мінездері де «кіші төрелермен» «үлкен төрелерге» ұқсамайды, әдепті, жатық, сыпайы келеді.

Кейінірек «жабайы төрелердің» нақтылы аттары «учитель» екендігін, олардың қызметі бала оқыту екенін Төлеке ауылына Метропка жақтан лаулап келген қазақ азаматынан естідім. Толық шалау кішірек бойлы, томпақтау қоңыр көзді, қырлылау мұрынды, қысқарақ, қалыңдау қара мұртты, тек сырт киімдерінің түймелері ғана жылтырауықты, өзге жарқ-жұрқы жоқ, қалаша тігілген сыпайы киімді, жасы отыз бес, қырықтар шамасындағы бұл жігіт лаумен Байбан үйіне түсіп, ұшырасқан адамдарына қазақтың жалпақ тілімен амандаса кеткенде:

— Жаным-ау, қазақ қой, мынау?! — деп таң қалысты, көргендер. Өйткені, мен түгіл олардың да «төреше» киінген қазақты бірінші рет көрулері екен.

Қайнап тұрған шайды ішіп аттанған бұл қазақтың жөнін ауыл адамдары сұрастырса — аты Спандияр, фамилиясы Көбеев⁴⁶ екен. Жасынан орысша оқыған бұл жігіт соңғы он жылдың ішінде, Тілес (Федоровка) дейтін орыс поселкесінде ашылған русско-киргизская школада⁴⁷ учитель екен қазір Қызылжар барып келеді екен.

Спандияр ағайды лаулап апару реті маған келді. Тарантасқа салған

қораптың ішіне отырған ол, мені қасына отырғызды да, жолшыбай аты-жөнімді сұрады. Панасыз жетім бала екенімді естіген ол, «солай екен!» деп, дауысынан аяған белгісін көрсетті де:

— Хат білесің бе, бала? — деді. Мен арабша әріппен жазылған кітапты оқи алатынымды айтқан соң:

— Мына кітапты оқып көрші, бала! — деп сумкасынан жұқалау бір кітапты алып көрсетті.

Кітаптың аты «Үлгілі бала» екен. Мен кітаптың, сыртындағы «Қазақша оқу кітабы» деп ұсақ әріппен жазылған, одан кейін «Үлгілі бала» деп ірі әріппен жазылған, одан кейін: «Мектептерде Һәм үйде оқу үшін кент тілдеріндегі тәуір оқу кітаптарынан алынып қазақша жазылды» деп тағы да ұсақ әріптермен жазылған, одан кейін бәлкім, ірілеу әріппен «Асфандияр Көбеев» деп жазылған сөздерді іркілмей оқып шықтым.

Ішін ашып көрсем, бірінші беттің басында, будан бұрын оқыған кітаптарымның басында кездесетін «бисмилла» тұр. Одан кейін жазылған «Баланың таңертеңі» деген әңгіме.— «Мен ертеңгі сағат жетіде ояндым, сол сағатта тұрдым, жылдам киіндім... Беті-қолымды жуып, орамалға сүрттім...» — деп басталады екен де, одан әрі мектепке баланың қалай барғаны айтылады екен. Сөзінің бәрі түсінікті. «Мектеп» деген екінші әңгіме де сондай.

— Сіздің елде мұндай мектеп бар ма? — деп сұрады Спандияр ағай менен.

— Жоқ,— дедім мен.

— Неге?

Ол сұрауға мен жауап берген жоқпын, — білмесем, не жауап берем!...

Аталған екі әңгімеден кейін жазылған «Мектепке шақыру» деген өлең маған аса ұнады. Өлеңде таң ата барлық мақлұқ атаулы тіршілік жасау әрекетіне кірісетіндігі өте қызғылықты түрде сипатталады екен. Одан кейінгі 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-әңгімелерде, таза қазақ тілінде, баланың өміріне байланысты біраз қызық кеңестер бар екен. Одан кейін «II» цифрмен белгіленген «Жетімнің өлеңі» аталатын өлең, алғашқы жолынан бастап, менің көзімді ғана емес, көңілімді де өзіне тарта жөнелді:

«Жетімнің күні құрсын жастай қалған,

Әкесін шешесімен құдай алған.

Күтетін баласындай жақын қайда?

Деген сөз осы емес пе, «дүние жалған!»

Бетіңмен іс етуге ақылың кем,
Бой өсіп жас жетпеген, білмейсің жөн.
Мал-басың, ағайынның талауында,
«Алдамшы, осы емес пе, дүние деген!..»
Көзіңнен жас ағады қан аралас,
Биліктен малың түгіл шығып тұр бас...»

Өлеңнің алғашқы «жетімнің, күні құрсын жастай қалған» деген жолын оқығанда-ақ, өз халімді көз алдыма келтіріп, бойым шымыр ете түскен менің, «мал-басың ағайынның талауында» деген жолды оқыған тұста көзіме жас кеп қалған, содан босай бастаған жүйем «көзіңнен қан аралас шығады жас» деген жолды оқығанда, отқа қыздырған қорғасындай балқып кетті де, «биліктен малың түгіл шығып тұр бас» дегенде, көзімнен жас ақтарылып, алақаныммен бетімді басып, еңіреп қоя бердім...

Спандияр ағай мені зорға уатты және жай сөзбен емес, жетім қалған әлдекімнің оқу арқылы белгілікті адам боп кеткенің менің де сондай болуым мүмкін екендігін айтып, көңілге әлдеқайда, алыста жатқан арманның ұшқынын түсірумен уатты... Оның сонша көп сөзінің түйіні: «Кісі болудың тетігі оқуда және өзге оқуда емес, орыс оқуында!» Әлгі өлеңнің аяқ жағы былай бітеді:

«Көзіңнен қан аралас ағады жас,
Биліктен малың түгіл шығып тұр бас.
Сұраусыз малда құрық, баста сырық,
Қыр аңы арыстан, қабылан мұндай болмас!..
Сау басың дауда болар өскеніңше,
Күш жетіп «е» десе, «ме» дескеніңше.
Ағайын тәлкегіңе иттей болған,
Жетімдер толып жатыр әлденеше.
Шөлдесең сусын болар көлдер қайда?
Қарын ашса тамақ болар жерлер қайда?
Қаңғырып жүдеп-жадап жүргеніңде,
Сипайтын маңдайыңнан ерлер қайда?»

Бұл өлеңді Спандияр ағайдың өзі жазған екен. Өлеңнің соңғы жартысын көз жасымды тиып, бойымды жинап ап оқып шыққаннан кейін соңғы екі жолындағы сұрауларды Спандияр ағайдың өзіне берген кескінмен, мен оған қарадым. Ол түсінгендей:

— Бала, сен ғой, орысша ештеңе білмейсің? — деді маған.

— Жоқ.

— Қиыны осы екен. Мен сабақ беретін орыс школасына «Ауылдық школа» аталатын үш жылдық мектепті бітірген кісі ғана алады. Сенде ондай білім жоқ. Егер менің школама түсе алсаң, құдайың жарылқар еді, онда пәтер де, тамақ та, киім де қазынадан...

«Ауылдық школа қайда? Оған қалай түсу керек?» Бұл сұраулар басымда сапырылысқанмен, оның жауабын Спандияр ағай да таба алмады. Оның айтуынша, әлдене бір ауылдарда ауылдық школалар бар, бірақ онда әркім өз күшімен оқиды, ондай күш менде жоқ.

Айтпақшы, ол «күш» менде бар да екен ғой: әкемнен қалған дүние сатылып, одан шыққан жүз сомнан артық ақша, жыл сайын өсім беріп ұстауға, Хасен хажыға берілген екен ғой!.. Спандияр ағайға мен соны айтып ем:

— Құдайың берді ғой, онда! — деді қуанып кетіп. — Ауылдық школаны бітіруге мол жетеді ол. Ақшанды қолыңа алсаң, школа тауып беруді, оған сені орналастыруды міндетіме мен алайын.

Спандияр ағайды Жаманшұбардан жәмшік тартатын Рамазанның үйіне түсіріп, ол шай-пұйын ішкенше, мен жүгіріп Нұртаза үйіне барып, Хасен хажыдағы ақшаны алудың жайын сөйлесіп ем:

— Тәй, жоқты сөйлемей! — деп ақырып тастады Нұртаза, — қайдағы оқу, ол? Айдаладағы біреуге беріп, қаңғырып өлгің кеп жүр ме? Оқу не керек саған? Ептеп-септеп күніңді көре бер әзірге! Хасен хажыдағы ақша қайда қашады деп отырсың? Ертең жігіт боп, мал малданып, жан жанданбаймысың? Сонда керек емес пе ол ақша? Оған дейін өсе бермей ме?..

Тағы да қыңқылдайын деген мені: «Жоғал, көзіме көрінбей! Қатырма, басымды!» деп Нұртаза қуып шықты...

Күндер өтіп жатты. Қыс та басталды. Мен Байбан ауылында жүріп жатырмын. Бір күні басында сеңсеңнен істеген үлкен папахасы бар, үстінде қасқырдың терісімен астарлаған сұрғылт шинелі бар, оның иығында жарқыраған погоны бар, сыртынан буынған қайыс белбеуінің оң жағына кабуры байланған кішкене мылтығы бар, мылтықтың дүміне шығыршықпен ілінген қызыл баудың бір ұшы мойнында, аяғында ақ

чесенкасы, оның сыртында жылтыраған жаңа резенкесі бар... сұңғақ бойлы ашаңдау ақ бұжыр бетті жұқалау қыр мұрынды, жасы 25—30 шамасындағы бір жігіт келді. Сұрастырсақ аты — Жәмпейіс, фамилиясы — Омароз екен.

Есіктен сөйлей, қалжыңдаса кірген Жәмпейіске үй иелері асқа отыр деп еді:

— Рахмет, — деді ол, — тығыз жұмысым бар. Қостанайға пакет апара жатырмын. Қазір жүрем, аманшылық болса дәмді қайтарда татармын.

Байбан ол күні сырқаттанып жатыр еді.

— Шырағым, сен апарып келе ғой, — деді маған.

Жәмпейіс екеуіміз жалғыз ат жегілген шанаға қатар мініп, жүріп кеттік.

Қазақ ата ұлынан шені бар төрені менің бірінші көруім. Сондықтан жалпы тере атаулыдан сескенетін мен алғашқы кезде одан да сескеніп, өзі бірдемені сұрамаса, өзім ешнәрсе сұрамадым.

Шапшаң мінезді, жылдам сөзді Жәмпейіс әуелі менің хал-жайымды түгел сұрап алды да:

— Е-е, байғұс бала-ай, мен сияқты екенсің ғой, сен, — деді.

Содан кейін ол мені биографиясымен таныстырды. Жәмпейіс жас күнінде әке-шешесінен жетім қалады да, жалшылықта тұрады. Оны Құртайдың Мұқышы дейтін бай жалдайды. Жәмпейіс жігіт болған кезде, Мұқыш балаларының ұрлығына күйеді де, тұтқынға алынатын болған соң қашып орыс арасына кетіп, сонда орыс қызына үйленеді де шоқынады. Жәмпейістің шоқынғанын естіген ағайындары бірнеше жігітті жіберіп, ұрлатып алдырады да, «райыңа қайт, әйтпесе сені өлтіреміз деген шарт қояды. Шарттан қорыққан Жәмпейіс қайтадан «мұсылман» болады. Содан кейін ол, Рамазан дейтін ағайынының тоқалдыққа алған әйелі Жаңылмен көңіл қосады да, бір түнде Қызылжарға тартып отырады.

— Онда сізді біреу шақырды ма? — деп сұраймын мен.

— Жоқ, — дейді Жәмпейіс.

— Енді кімге сеніп бардыңыз?

— Ешкімге де сенген жоқпын. Бір тәуекелмен тарттым да кеттім. Орысша тілді жақсы білуші едім, аздап орысша хат білетін едім, соныма сендім. Қызылжарда Дүйсенбай хажы Тұранов деген кісі бар екен полицияның сыскное отделениесінде қызмет істейді екен...

— Ол неғылған қызмет?

Мысалы, мына мен полицияның қызметкерімін — дейді Жәмпейіс. — Біз қала, даланың тәртібін сақтаймыз, қылмысты кісіні тұтқынға аламыз. Дүйсембай хажы Тұрановпен Қызылжарға бара таныс болдым, — жасыратыны жоқ, қолымның ептеп епсектігі болушы еді, — дейді Жәмпейіс маған күлімсірей қарап.

Мен түсінбеген кескін білдірсем:

— Күн көру керек емес пе? — дейді ол. — Қызылжарға айдап барған малым жоқ, қалтаға басып барған ақшам жоқ, жалғыз атты жалаңқаймын, ендеше қалай тұру керек?

— Ия, сонымен, сіз не істедіңіз?

— Қала — ауыл емес, — дейді Жәмпейіс, — онда, ең аяғы суды да сатып ішесің. Бірдеме істеп күн көрмесең аштан өлесің...

— Маған «қалай күн көрдің?» дегелі отырсың ғой, — дейді Жәмпейіс, кескініме күлімсірей қарап қойып.

— Иә, — деймін мен.

— Қалада шермаш дейтіндер болады, өзің сияқты панасыз жетім балалар. Оларда үй-күй болмайды да, көшеде қаңғырып күнелтіп, әркімнің қалтасына түсіп тамағын асырайды. Әуелі сол шермаштарды пайдаландым.

— Сонан соң?

— Қызылжар маңайындағы ұрылармен байланыстым, олар — мал ұрлығын істейтіндер. Полиция олардың көбін біледі де, тұтқынға алады, олар пара береді де, босанады. Мен екі арасын келістіруші болам. Сөйтіп жүргенде Дүйсенбай хажы мені осы қызметіме орналастырды. Менің атым — полицейский урядник.

— Урядник дегендер осы арадан өтіп жүруші еді, — деймін мен, — бірақ олар орыс болушы еді. Қазақтан бірінші көріп отырғаным сізсіз. Сізден басқа урядник қазақ бар ма?

— Жоқ, — дейді Жәмпейіс, — бүкіл Қызылжар оязында қазақтан менен басқа урядник жоқ.

— Сіздің шамаңыз не нәрселерге келеді? — деп сұраймын мен.

— Қылмыстының бәріне келеді, — деді ол, — егер, қылмысты болса, ауылнайың мен болысыңды да ытқытып жіберем.

— Қазір ұрлықты қойдыңыз ба? — деп сұраймын мен.

— Мұрныңды ұрайын-ау, — дейді ол күліп, — өзің бір оттаған бала

екенсің. Мені сынағалы отырған жоқпысың?

— Сен бір бейшара бала екенсің, — дейді ол аз уақыт қалжындап отырып, — шіркін, сені қалаға апарып, приюгқа орналастырар ма еді?

Жәмпейістен оның не екенін сұрасам, тамаша орын ғып суреттейді де:

— Өттең, жасың өтіп кетті-ау, бала, оннан асқан баланы алмайды онда, — дейді. Тұйыққа қамалғандай екеуміз біраз үнсіз отырғаннан кейін.

— Сен бала қазақ арасында жүріп оңбайсың, — деді Жәмпейіс, — қазақтың байлары жалшыны ит есебінде ұстайды. Орыс байларына тұрсаң, күтімді боласың. Ақыңды дұрыстап береді, таза орынға жатасың. Саған ауылдан кету керек те, іш арасына барып, орыс байларына тұру керек. сонда ғана сен адам боласың. Қалай қарайсың, бала бұған?

Мен жауап бермеймін, маған оның сөзі де Спандияр Көбеевтің сөзіндей алыстағы арман көрінеді...

АҢСАҒАН АПА

Жәмпейістің сөзін маған біздің немере апамызды алған жездеміз Аубакір да айтты. Оның әйелі Кәкіш — менің, әкемнің, немере інісі Еменалының қызы. Аубакір да, оның әкесі Тұрабай да Құтырлағанда туып-өскен «потомственный»⁴⁸ жатақтар екен. Мен Байбан үйінде жүрген, қыста Аубакір Кәкішті ертіп Еменалының өлген баласына бата қыла келеді. Со кезде Жаманшұбарға жәмшік тартып Мен де келе қалдым...

Біздің елде ол кезде кеңірдек барқыттан (вильвет) қамзол-шалбар киетін кісі жоқ. Онда қамзол-шалбарды біз Әлти мен Сәпінің балаларынан ғана көретінбіз. Аубакір біздің елге осындай қамзол-шалбармен келді.

Біздің жаманшұбарлықтар ішінде ол кезде құлақшын киетін кісі де жоқ. Аубакір басына құлақшын киіп келді.

Аубакірдің аяғында «казанский» аталатын қызыл шұбар пима. Ондай пима біздің бүкіл Жаманшұбарда Нұртазада ғана бар.

Аубакір сыртына қараға боялған қой терісінен орысша тіккен тон киіп келді, ондай тон киетін кісі біздің Жаманшұбарда атымен жоқ.

«Жатақ» деген менің ұғымымда — жалшы. Аубакір — жатақ. Бірақ бұл жатақтың киімін біздің ауылдың мырзасы да киіп көрген емес.

Ал, Кәкіш ше?

Біздің елдің ғұрпында шәліні жас келіншек қана бүркенеді, оған да жылға жетпей жаулық салындырады. Кәкішті ұзатқалы он шақты жыл болған. Бірақ оның басында астынан жамылған қызыл-ала кәріс шәлі, суықта үстінен жамылатын, жүннен тоқыған көк ала шәлі.

Елдің әйелі ішкі-тысқы қамзолдарының белін қынап киеді. Кәкіш әйелше киіну былай тұрсын, еркек киімінің де біздің елдің бозбаласы киіп көрмеген пиджагін киген. Бәтес көйлекті біздің елдің байының әйелі ғана киеді, онда да сыпайы жерге жолаушы шыққанда ғана. Кәкіштің үстінде қызыл бәтес көйлек!..

Кәкіш мәстің сыртынан галош формалы жаңа резеңке киігі келген. Ондай резеңке біздің ауылдың өзге әйелдері түгіл, Нұртаның бәйбішесі Бибізарада да жоқ!..

Кәкіште сыртына пальто сияқтандырып тіккен қара топ киіп келген!..

Қысқасы, біздің ауылдың әйелдерімен салыстырғанда Кәкіш — барып тұрған барыня⁴⁹ ...

Ауыл адамдарының ұғымынша: «Жатақ дегендер тыраш келеді, олар мал жинауды білмейді, бар жиғанын киімі мен тамағына салады. Олардың байымайтындығы да сондықтан».

Ауылдың ұғымы осылай болғанмен, әйел атаулының Кәкішше киінуі, еркек атаулының Аубакірше киінуі маған арман сияқтанды. Бұл екеуі маған Жәмпейіс айтқан сөздердің куәлігіндей боп көрінді.

Бойым үйренгеннен кейін мен осы ойымды Аубакірге айтып едім:

— Жөн сөз екен мұның, — деді ол, — кету керек бұл арадан. Қазақ арасында жүріп оңбайсың. Орыс арасына барып жұмыс істеу керек те, адам сияқты тұру керек.

Аубакір мені алып та кетпек болып еді, Нұртаза ризаласқан да еді, нақ со кезде қырсық шалып, тымауратып қалдым.

Содан кейін менің ойым орыс арасына кетуге шапты да тұрды. Бірақ оған сылтау керек. Осы сылтау, ұзатқан апам Ұлтуған болды да, соған барам деп, көктем ауа Байбаннан ұлықсат алдым.

Мені немере ағамыз Ыбырай алып жүрді. Апамның ауылына біз ара қонып жеттік.

Сағынысқан екі жетімнің жолыққандағы жылауларың әсіресе, мұңды апаның зарын бұл арада сипаттаудың қажеттігі жоқ сияқты. Оқушыға ол сипаттамай-ақ түсінікті хал!

Жайылған деген ауыл қалың ағаштың ығын қыстайды екен. Жаз үшке бөлінетін бұл ауылдың қысқы мекені, Жаманшұбар сияқты бір-ақ жерде. Ауылының биі Көбдіктің Құсайыны мен Қиқым дейтін адам екен. Байы — «бай жатақ» аталатын: Ырыске, Серікбай дейтін екі шал. Оларды «бай жатақ» дейтін себебі: екеуі де бай орыста жалшылықта тұрады да, баласы жоқ орыс кәртайып өлгенде, мал-мүлкін осы екеуіне актілеп беріп кетеді. Мол қазына қолына тиген олар, туған ауылдарына көшіп келеді де, аппақ кигіз үйлер тігеді, желілеп бие байлайды, қысқы мекеніне ағаш үй салады...

Біз барған кезде, жездем Болатбай кигіз үйін тігіп қырға шыққан екен. Жамаулы қоңыр кигіз үй, ішінде көзге түсер жасауы жоқ. Со жылы Болатбайда екі бұзаулы сиыр, он шақты қой, ешкі ғана бар екен. Екі бұзаулы сиыры мен бір биесін Ұлтуғанның қалыңмалына Мұстафаға беріпті.

Ыбырай тез қайтып кетті де, мен қалып қойдым. Ішкі пікірім — Құтырлағанға, Аубакірге бару.

Менің бұл ойымды Ұлтуған да қолдай кетті, өйткені оның қайынатасы Нұралы әйелі көп өліп, «қатынбасша», боп қазан-ошаққа араласып өскен

кісі екен де, жаңа түскен жас әйелдің, шаруа істегенін, ас ұстағанын ұнатпай күнкілдеп сөйлей береді екен.

Болатбайдың өзі жұмсақ мінезді, үй-ішіне жайлы адам екен. Бірақ: «қатыныңа оны істетпейсің, мұны істетпейсің» деп Нұралы мүжиді де отырады екен. «Әке, қойсайшы» деген Болатбайдың сөзіне, «нені қоям, қойғанда осы ма» деп Нұралы көпіре жөнеліп, кейде Болатбайды сабайды да екен.

Мен осындай кикілжіңге көп кездестім. «Ашыққан ұры, ашынған тілді болады» деген мақал бар емес пе. Қайынатасы күн сайын құлағын мүжи берген соң менің апамның да тілі шығып, қарсы жауап қайыратын бопты...

Осындай бір ұрсысудың уақытында, Болатбай Ұлтуғанға:

— Сен енді қойсайшы, кәрі кісіменен жағаласып, сөйлеспей, — деп отырды да, тілін батырып отырған шалдың сөзіне жауап қайтарудан Ұлтуған тиыла қоймаған соң:

— Қап, мына иттің баласы қоймадың ба! — деп қасында жатқан шабаланы Ұлтуғанға жіберіп кеп қалды. Темір шабала Ұлтуғанның маңдайына тиіп, жырып түсті...

Со кезде не боп кеткенімді білмей қалдым. Бар білгенім:

— Өй, әкеңнің... — деп Болатбайды боқтап жіберіп, қасымда жуындысымен тұрған дегенді бетіне төңкере саппын. Содан кейін білгенім: еңіреп, жылап жаяу қаша жөнеліппін. Бетім — Сағындық ауылы...

Жайылғанның ауылында екі-үш шақырымдай жерде шөптесіндеу кел болады екен. Соған жаяу жеткенімде, жайдақ мінген Болатбай артымнан қуып келді.

— Шырағым, саған не болды? — деді ол, мені ұстай ап, құшақтап тұрып, — Әлгі, бір кәрі бейшараның сөзіне ерем деп... Тіпті бірінші рет қол жұмсағаным еді... Қайт, шырағым, ауылға, ренжіткенімнің алды-арты осы болар...

Тағы да біраз сөздер айтқаннан кейін Болатбай мені атына мінгестіріп алып қайтты.

Бірақ мен ол үйде ұзақ болған жоқпын. Әуелі апамды көндірдім де, содан кейін Болатбайға:

— Қолым бос отырып, мұнда не бітірем... — деп Аубакірдің шақырғанын айттым.

Болатбай бірер күн қынжылып жүрді де:

— Жарайды, шырағым, барсаң бар, өзім апарып салайын, артыңнан барып жүрем. Ендігі үйің осы болар, — деді.

Ертеңіне тарантасқа жеккен атпен Болатбай екеуіміз Құтырлағаннан жүріп кеттік.

ЖЕТІНШІ ТАРАУ

БАҚТАШЫ

ОЗБЫР БАЙ ТУРАЛЫ

Жайылғанның, қыстауынан шыға Болатбай мені жолдағы жердің географиясымен таныстырып келе жатыр.

— Мынау — Шөптікөл дейтініміз, — дейді ол, жаяу қашқан мені қасынан ұстап алған көлді көрсетіп. — Бұның суы күзге қарай құрғап қалады да, беті шабындық боп кетеді.

— Бұ көлдің аты — Қарағайлы, — дейді Болатбай, айнала қоршаған дөңіне қалың ағаш біткен, жел жағы қамыс, ық жағы жалтыр бір келді көрсетіп, — Есеней үйінің көлі. Мұның жалтырының тереңдігіне сырық бойламайды. Ортасында аралы бар, ілгергі кезде оған қарағай шығады екен сондықтан Қарағайлы атанған. Қазір ол қарағай жоқ.

Біз Қарағайлыдан өткеннен кейін жарыса біткен екі дөңнің сайымен біраз уақыт жүрдік. Дөңнің екеуінің де қырқа жотасына қалың ағаш біткен.

— Мына оң жақтағы жалдың аты — Үлкен Өтеп, сол жақтағы жалдың аты Кіші Өтеп, — дейді Болатбай.

— «Өтеп» деген кісінің аты ма? — деп сұраймын мен.

— Әрине, — дейді Болатбай.

— Кім екен ол, Өтеп?

— Оның біраз тарихы бар, — деп Болатбай өткен күндердің бір әңгімелерін шертеді.

— Есенейді білемісің? — деп сұрайды ол менен.

— Естідім, — деймін мен.

— Білесің, — сол Есеней, ерте уақытта Обаған өзенінің бойын мекендейді екен. Бұл арада ол кезде Нұралы руының ауылдары қыстайды екен.

— Олар қайда кеткен? — деп сұраймын мен.

— Обаған бойында отырған Есеней осы маңға келеді де, жерін ұнатады, содан кейін ол мұнда отырған ауылдарға: «Бұл жерді мен аламын, сендер кешіңдер», — дейді. Ауылдар тілін ала қоймаса, аға-сұлтан боп тұрған Есеней үкіметтен әскер әкеп, күшпен көшіреді...

— Олар қайда көшкен?

— Есекең, алыс жерге айдап салса керек, білетін кісілердің айтуынша, олардың тұрақтаған мекені — Құмды ағаш, бұл арадан екі жүз елу шақырымдай бар деседі.

— Қиянат деген жағушы ма еді адамға, — дейді сопы мінезділеу Болатбай, — жұртты қан жылатып көшірген жерінің қайыры болмай, дүниядан перзентсіз өтті, мал-мүлкі жат адамның қолында қалды.

Екі Өтептің, қырқасынан әрі қарай өткеннен кейін тағы бір көлге кездестік.

— Бұ көлдің аты — Өгізбалық, — дейді Болатбай, — өсіріп айта ма, расы ма, — бұрын осы көлде егіздей балық бопты деседі.

Өгізбалықтың, дөңінен әрі аса көзімізге аз үйлі ауыл шалынды.

— Сүлеймен жездеңнің ауылы сол, — дейді Болатбай, — мен ол үйге қатынасып жүрем, апаның күндесі өлген. Бір үйге қазір өзі би, өзі төс. Сүлекең жарықтық қиянатсыз ақпейіл, құдай деген кісі ғой. Құдай өзіне беріп те тұр. Дәулеті болса мол, перзенттен зарығып жүр еді, амандық болса екі ұлы болды. Сенің апанды сыйлауы да сол бірер күшігінің барынан ғой. Ал, алда-жалда апан мен жездең бізде қал десе не дейсің?

— Қалмаймын, — деймін мен.

— Е, неге?!

— Денім сау болса, өз бетіммен тамақ тауып ішуге жеттім ғой, жезде, кісіге телміріп қайтем.

— Соның дұрыс, шырағым, — дейді, Болатбай, — құдай-тағала денінді сау қылған соң, аяқ-қолыңды аман қылған соң нәсіпті адамнан емес, тәңірден тілеу керек. Менің әкем де, өзім де бай болған кісі емеспін. Осы жұқа дәулетіміз баяғыдан бері келеді. Сонда да біреудің ала жібін аттамай күн керіп келеміз. Еңбек қыла білсең, тәңірінің берер несібі таусылмайды. Бірақ адал болу керек...

Сүлеймен үйіне кеп түстік. Жездемнің өзі үйде жоқ екен. Мені бетімнен сүйіп қарсы алған апамның, өңі қашыңқы, жүдеу.

— Былтыр күз сырқаттандым деп ең, Зәуре, өңің сынық екен айыға алмай жүрмісің? — деп сұрайды Болатбай.

— Қайдан айығам, — дейді Зәуре, — қайбір сырқат дейсің бұл, — ішке қайғыдан байланған шемен ғой.

Зәуре бұл сөзінің соңғы жағын жыламсырап айтып, аржағында жасқа

булығып, біраз өксіп алды да:

— Мені қойшы, тәйірі, — деді, жасын сүртіп, — қыз деген немене, тәйірі. Кімге сатылмаған ол. Құдайдың маңдайына жазғаны сол болған соң, кімге берсе де, әуелі жылаған боп жүріп артынан көндігіп кетпей ме? Осы босағаға он үшімнен келіп ем, «тас түссе талайдан» дегендей, талайыма кез келген дүние шығар. Оның несіне өкінемін...

— Менің ішімді жеп құрттай мүжіп тауысқан, — деді тағы да Зәуре кемсеңдеп жылап алып, — мынау қасыңда отырған жалғыз бейшара. Осы шіркін қаршадайынан жетім қалды, апасы боп — біздің ешқайсымыз бұған пана бола алмадық, осыны қай жерде қаңғырып жүріп өліп қалады деп ішімнен таусылам да жүрем...

— Сен оған жылама, Зәуре, — деді Болатбай, тағы да кемсендей бастаған Зәуреге. — Айтыпты ғой «лақ жылай су ішеді, ұлан жылай мұң кешеді» деп. Тәңірі жазса, енді міне мал түлігі жігіт те боп қалды. Өстіп жүріп адам да боп кетеді.

Болатбай менің жол жайымды айтып:

— Баланың бұл талабың мен мақұлдадым, сен қалай қарайсың? — деп сұрады Зәуреден.

— Дұрыс қой, — деді Зәуре, — сатусыз ас бар ма, елде? Өзге түгіл, туған апасы мен де бірақ аяқ саумалды жұмыс қылса берем де, жұмыс қылмаса бермеймін. Біреуге көзге түрткі болғанша, аш-тоқ болса да өз бетімен күн көргені жақсы.

Зәурені менің бұл — бірінші рет еркін тануым. Бұрын осы үйдің, күні сияқтанып, жұмыстан басқаны білмейтін Зәуре маған бұ жолы ақылы кемел адам көрінді.

Сүлеймен кешке келді. Менің хал-жайымды Болатбайдан естіген ол да, қалаға барып мал бағуымды мақұлдай кетті. Ол ертеңіне де «біздің үйде бол» дегенмен, Болатбай екеуміз ақылдастық та, тоқырамайтын үйге несіне айналамыз деп жүріп кеттік..

— Бұ баланы енді тиянақтап қайтарсың — деді Сүлеймен, аттанар алдында Болатбайға. — Ақысын дұрыстап сөйлесерсің, күздігүні өзің барып есептесіп, тайша-торпақ болса да мал алып жіберерсің. Сөйтіп қосыла берсе, ертең бұған қалың беруге де жарайды ғой.

Аздаған жаяу қулығы бар Болатбай мұртынан күліңкіреп ап:

— Біреу айтыпты ғой, Сүлеке, — деді «қайным бай, нағашым бай, нағып жарлы қыласың құдайым-ай!» — деп. Сол айтқандай, бай жезделері бар, амандықпен ержететін күні болса, қалыңмал іздетер деймісің, бұл балаға.

Сүлеймен үйінен шығып аз жүрген соң, ар жағында қаңқиған ағаш үйлер көрінді. Солардың тұсына барғанда Болатбай атын тоқтатты.

— Мынау ағаш үйлер Торсан мен оның балаларынікі, — деді Болатбай, — бұрын орыс қаласы сияктанып көшенің екі жағына қаз-қатар тартылушы еді: Торсанның өз қара басында төрт бөлмеден екі ағаш үй, Шақанда екі ағаш үй, Шериде, Арабта, Бәкенде бас-басына ағаш үй болушы еді. Оның жалшы-жалаңгерлері ағаш үйде отыратын. Қора-қопсылары да түгелімен ағаштан жасалатын. Міне, ақырында сол үйлер азайып кеп, қазір екеу-ақ қалды. Өзгелерін Торсан көршілес қалалардағы орыс байларына сатты.

— Неге?

— Сатпағанда қайтсін, біз есімізді білген кездегі дәулеттің қазір оннан бірі жоқ. Жылқысы қазір екі жүзге жете ме екен осы үйдің... Бұрын мыңдап біткен үйдің жылқысы қазір екі-үш жүзден аспайды білем. Бұрын қора-қора боп өретін қойдан да қазір бір-ақ қотан қалды...

— Не себепті олай азайған?

— Қазір дүниенің тетігі ақшада емес пе? Аяқты мал деген не ол? Бір жұтта қырылады да қалады. Кешегі «Доңыз» аталатын жұттың қысына Торсан мыңнан аса жылқы салған екен, содан жазғытұрым бірер жүзге жетер-жетпес қана жылқы аман шығып, өзгесі қырылыпты... Со ма, мал деген?..

— Ақшасы да бар дейтін еді ғой бұл үйдің? Сауда-саттық жасайды дейтін еді ғой.

— Жасауын жасапты. Бірақ оған да ептілік ұқыптылық керек емес пе? Торсан балалары сауда үстінде мырзалық құрып, ақшаны босқа шашты да, ақырда банкрүт⁵⁰ болды.

— Ол не сөз?

— Қазынадан несиеге бексілмен⁵¹ бұл алады екен де, бексілді кезінде төлей алмаса, сот өз мүлкінен өндіріп береді екен. Торсан үйі бір рет жаман банкрүт болып, мал-мүлкі сатылып кете жаздапты. Қабанда тұратын Сатыбалды шоқынды кепілдікке алмағанда масқара болады екен. Со борышын бірнеше жылда әрең төлеп іші-майын тауысып алды да, енді қайтып саудаға жолаған жоқ. Содан кейінгі күні малға түсіп, ол жыл сайын құлдырап, төмендей келеді...

— «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» деген сөз рас екен — дейді Болатбай демін соза алып, дәулеті бар кезінде басына бақ оралды, мұның. О бір жылдары Торсанның өзі бір елге, үлкен баласы Шақан бір елге, екінші баласы Шери бір елге, үшеуі үш елге болыс боп тұрды бұлардың. «Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс» болды. Ойда орыс, қырда

қазақ бетіне шыққан жоқ...

— Сондай, «мұрнымен құс тістеп тұрған» кезінде, — дейді Болатбай, кейіген кескінмен, — мейманасы тасыды бұлардың. Сонша мол дәулет жетпегендей, кей баласы, әсіресе Шери қолына ұры ұстап, момынның малын білсе зорлаған ғып, білмесе ұрлаған ғып жеді де отырды. Ешкім оларға малын сұрап бара алмады. Болысар кісіні және таба алмады. «Батыр бастас, бай қостас». Әлділер бірінің сөзін ірірі сөйледі. Елден теңдік таппаған кейбір момын бас көтеріп ілгері ұлыққа шағым айтайын десе, олар да мықтының сөзін сөйледі. Ондайларды Торсан өтірік пәлемен құрытты. Жазықсыз талай жанға «ұры» деп пәле салып, соның, «ұрлығын» ауылнайларына актілетіп абақтыға жаптырғаның немесе айдатып жібергенін көзіміз көрді... Содан кейін оған кім батып қарсы шықсын!..

— Әрине...

— Бұлардың керден кетуі сондай: елде жақсы ат, жақсы ит, жақсы құс, жақсы киім болса бұлардікі...

— Сұрап ала ма?

— Сұраған болады. Бермесе тартып алады...

— Берсе ше?

— Сіңіріп кетеді...

— Пәле ғой мынау, қайтсе де алмай қоймайтын!..

— Әрине, пәле!.. Өзгесі былай тұрсың кергіп, бетіне жан қаратпайтын боп алғаннан кейін олар елге ажарлы қыз-келіншекті билетпейтін болды. Онымен де қоймай, бірінің қатынын бірі әурелейтін болды...

— Сұмдық қой, мынау!..

— Әрине, сұмдық!.. Бірақ, ақыры не болды соның?.. Дәулет қайтып еді, бақ та қайтты. Болыстықтан да, биліктен де айрылды... Елде беделі қалмауға айналды. Сыртқы жұрт әлі де «Торсан» көргенмен, ауылдастары қарсы шығып берекесін кетіре бастады... Малынан құрық, басынан сырық кетпейтін күні таянды...

Атты сол араға қаңтарып қойып, Болатбай екеуміз, жаз жабық тұрған қора-қопсымен үйлерді аралап шықтық. Әдетте, бай адамдар, жайлауға көшер алдында қора, шарбақтарының ішін көң-қоқырдан тазалап, ашық-тесігін бітеп кетеді. Торсан үйінің маңы былығып жатыр екен. Көктемде еріген қар суымен бытқырап іріген: малдың қилары қора-қорада белшеден батарлық саз боп жатыр. Тозығы жеткен қоралардың төбесі ашық, бүйірлері тесік. Кей қора қикайып құлап жатыр. Шана-арба, айыр-тырнауық сияқты, аспаптар әр жерде шашылған... Үйлерінің есік-

терезелері үңірейген...

Осындай тозып, салақсып, шашылып, былығып жатқан дүниені көруге жүрегі айнығандай:

— Ал, кетейік балдызым, — деді Болатбай, — кер кетіп бара жатқан дүнианы көрудің, несі қызық!..

— Маса-сонадан мазасызданып тыпыршып тұрған қаңтарулы атқа жақындай беріп, Болатбай арттағы Торсан үйлеріне қарады да:

— Шіркін, бір кезде Торсан үйі тасыды-ау! Өзгесін айтып неғылайын, әнеу бір қораның сыртында жүз елу, екі жүздей асыранды қаздар жүрер еді. Қыстыгүні алдарына сұлыны қайықпен төгіп қояр еді. Семіз қаздар қораға жоламай, аязда күртіктің үстіне жатар еді. Ұры оларға болса, болмаса да тимейді, қасқырдан сақтау үшін күзетші қояр еді. Қаздарының қаңқылдаған дауысы қозыкөш жерден естіліп тұрар еді. Торсанның балалары мейманасы тасып тұрған кезінде, «қаздың етінен басқа ет — ет пе» деп, сиыр еті былай тұрсын қой мен жылқының семіз етіне мұрындарын шүйірер еді. Соны істеген олар қазіргі күнде ұрлықтан келген мәстектің етін ата малының етіндей асайды деп естідім...

— Сонау қалың зиратқа барып, әуелі дұға қылайық, — деп Болатбай арбаға мені де мінгізді, өзі де мінді. Зиратты жағалап батыс жағына барғаннан кейін екеуміз де арбадан түстік.

— Байдың зираты — міне біреу сегіз құлақты боп қиылған, үстінде мұнарасы бар ағаш үй, — деді Болатбай. — Осыны сіздің ауылдағы Құсайынның әкесі Сұраған қиған екен деседі.

Көктемнің шалғыны недәуір бой тартып қалған жерге екеуміз отыра бергенде:

— Шырағым, сен «ясинды» оқы, баласы жоқ бейшаралар ғой, сауабы тиер, — деді Болатбай.

«Ясинды» оқып отырғанымда, менің көзім Есенеи зиратының қасындағы қабырдың алдына тігінен қойылған жазулы аппақ таста болды. Тасқа жазылған сөздерді көзіммен оқып көрсем, Есенеидің әйелі Ұлпанға қойылған екен сөздері алтынмен арабша жазылған. Тастың өзі — мен бұрын көрмеген тас, биіктігі — кісі бойы қолұсыным, жалпақтығы екі кездей.

«Ясинды» оқып боп, дұға қылғаннан кейін Болатбайдан:

— Бәйбішенің мына тасы — не тас? — деп сұрап ем:

— Кім білсін, не деп атайтынын⁵² — деді ол, — әйтеуір қымбат тас

деседі ғой. Торсан осыны Кетрампордан алдыртты деп естиміз. Жұрттың айтуынша, бұл тастың құны айғыр үйір жылқы көрінеді.

— Жұрт деген қызық емес пе, — деді Болатбай, зират маңындағы есік терезесі жабық мешітке қарап тұрып. — Торсанның дәуірі жүріп тұрған кезде осы мешітте үнемі жұма намазы оқылар еді. Түстік жердегі ауылдың шалдары жиналар еді. Айт намазы кезінде мешітке жұрт симай, далаға оқыр еді. Торсанның басынан дәулет қайта бастаған кезде, жұрт оның өзін сыйламаумен ғана қоймай, мешітін де сыйламайтын болды. Әнеугүні құрбан айты болғанда, мешітке осы арадағы жиырма шақты үйдің адамынан басқа кісі келмепті деп естимін...

— «Әр асуға бір тосу» деген, шырағым, — деді Болатбай, қаңтарулы тұрған атына қарай жөнеле беріп, — Бір кезде осы араның патшасындай болған Торсанның да тізесін бүкті. «Ақыр байдың түбі аштан өледі» деп еді, мұның арты соған соғып жүрмесе не қылсын!..

Болатбайдың болжалы тура келді. Совет үкіметі құрылып, қанаушы тапқа қысым көрсетілген кезде, кісі еңбегін жеп қана күн көріп келген, Торсан үйі өзгеден бұрын құлады. Көп жылдар бойы оның тепкісінде келген жалшылары мен қоңсылары ол үйді тап ретінде біржола жойды...

ЖАТАҚТЫҢ ҮЙІ

Атың хал-хайын талай рет сөзде ғана кездестіріп, өзін көрмеген Құтырлағанның көшесіне, міне, енді кірдік.

Бұдан бұрын мен көрген орыс поселкесіндегі үйдің көпшілігі не шымнан не саманнан болушы еді. Құтырлағанның үйлері түгелге жақын ағаш екен. Бірақ ағаш үйлерінің көпшілігі «пяти стенный» аталатын екі бөлмеден ғана. «Крестовой» үйлер бұл қалада сирек екен. Көпшілігінің шағыры тақтаймен жабылған. Темірмен жабылған шатырлар анда-санда ғана кездеседі. Қаланың орталығында алаң. Алаңда ағаштан қиған жалғыз мұнаралы ғана кішірек шіркеу.

Ұзындығы шақырым жарымдай көшені бойлай жүріп отырған біз, қаланың теріскей жақ шетіне шықтық. Қаланың, о жақ шетінде терезелері көп екі үлкен ағаш үй қатар тұр екен. Болатбайдың айтуынша, бірі — школа, бірі — май заводы. Ол екі үйдің ар жағында үш-төрт диірмен көрінеді. Оның ар жағында, томар ма, шөптесін көл ме қамыс өскен бір саяңдау жер бар. Саяңның бер жағында шоқиған екі нәрсе көрінеді, олардың не үйген тезек екенің не тіккен үй екенін шамалай алмай келем.

Олар кигіз үй екен. Біздің үш ауыл Жаманшұбардағы ең құрым үйдің өзі бұдан анағұрлым тәуір сияқты. Сыртына жапқан кигіз, — қотыр түйеге жапқан жабудай далба-дүлба...

Үйдің сыртындағы ридванның көлеңкесінде кішірек екі қыз ойнап отыр. Болатбай соларды шақырып алып, кімнің үйлері екенін сұрап еді, «оң жақтағы — Аубакірдікі, сол жақтағы Қопабайдікі» деді, олар.

Ауыл әдетінде үйдің қасына не салтты, не арбалы адамның келген дүбірі естілсе, үй адамының біреуі тысқа шығып қарсы алады. Мынау екі үйде ондай әдет жоқ па, болмаса үйлерінде кісі жоқ па — біздің алдымыздан ешкім шыға қоймады.

— Ал, бала, түсейік — деді Болатбай маған. — «Жатақ» дегендер таңның атуы мен күннің батуына дейін қала кезіп үйінде отырмайды.

Біз Аубакірдің үйіне кірсек үстінде кірлеу, жамаулы жалғыз ғана көйлегі бар, аяғы жалаңаш әйел, басына баланың шапанын бүркеніп, оң жақ босағада қисайып жатыр екен...

Біздің ауылдың ең сорлы деген адамының ағаш та болса кровати болушы еді, ескі де болса терінде бірер сандық жиналып тұрар еді. Оның үстінде аз да, ескі де болса бірнеше көрпе-жастығы болар еді. Төрге төсейтін не киізі, не алашасы жоқ үй біздің елу үйлі Жаманшұбарда жоқ еді. Біздің ауылдың ең нашар деген үйінің өзінде сыпайылыққа киетін

қоңыр дүрсін болса да, ішкі-тысқы жаңа киімдер болушы еді де, олардың біразы керегенің басында ілулі тұрушы еді. Сол жақ босағада аттың қысқы-жазғы тұрманы ілулі тұрар еді. Оң жақ босағада қазан-ошақ, аяқ-табақ сияқты ыдыстар жиналып, шимен қоршалып қойылар еді.

Мынау үйде оның бірі де жоқ. Бұл үйдің іші төсенішсіз, шаңы шыққан тақыр. Керегелердің, айнала басында не киімнен, не ат-тұрманынан ілінген ешнәрсе жоқ, жап-жалаңаш. Бұл үйдегі бар мүлік: іргеде жинаулы жатқан бірер жамаулы ескі көрпе мен бір-екі кір жастық қана. Ыдыс атаулыдан босаға жақта жалғыз кішірек қазан құлақ-мұрнынан айрылып, бүйірлері майысқан кішкене самауыр, ескілеу ағаш табақ, кетік ожау және табақтың үстіне жиналған азын-аулақ ала-құла ескі шәшкелер.

Іші жалаңаштықтан осылай ұлып тұрған үйге біз кіре бергенде ду етіп көтерілген қара шыбынның қалыңдығы көшкен бұлт сияқтанып кетті. Түндігі жабылып, ішіне сәуле кигіздің жыртық жерлері арқылы түсіп тұрған бұл үй маған қара шыбындардың қамалған абақтысы сияқты...

Расында қатты ұйқыда ма, болмаса қимылдауға бізден ұяла ма, — аяғының ашық жеріне үймелей қонған шыбындардың шағуына кемпір тырп етер емес. Сонысына қарағанда «өліп қалған болар» деп ойлайтын кемпірдің, тірі екендігіне қорылдаңқырай алған демі ғана куә...

Аш қара шыбындар бізге жабыла кетті.

— Я, алла! — деді Болатбай, бетіне жыпырлай қонған қара шыбындарды екі қолымен кезекпен қақпалай, — мұндай да көп шыбын болады екен!.. Шырағым, — деді ол маған, — есікті аш та, қамзолыңды шешіп ап жайқашы, мына шыбындарды! Қамалып тұрған сорлылар далаға шығып жеңілсін. Әйтпесе, шыдап болмас!

Топсасы шығып, қикайыңқырап жабылып тұрған ескі қарағай есікті мен аштым да, сыртымдағы ескілеу қамзол-шамды шешіп алып, үйдегі шыбындарды қууға кірістім... Менің жайқаған шапанымнан жасқанды ма, болмаса өздерінің де мынау азығы жоқ үйден кеткісі кеп тұрды ма — шыбындар бұйығып тұрған түтіндей есікке қарай лап беріп, дуылдай қашты...

Со кезде, басына бүркенген шапанды қолымен сыпыра түрегелген әйелдің кескініне қарасам, аппақ шашты, қыли көзді, беті әжімді кәрі кісі екен. Бір ғажабы бетінің, екі ұшы нарттай қып-қызыл.

— Мал-жан аман ба, Ұлданай? — деді Болатбай, тандана қарай қалған кемпірге, — танымай отырмысың мені. Мен Жайылғандағы Нұралының баласы Болатбаймын!

— Қайдан білейін кім екенінді, — деді кемпір мұрнынан сөйлеп, — кәрі кісінің есінде кім жүреді дейсің.

— Аубакір мен Кәкіш қайда?

— Қала қыдырып кетті.

Ұлданаидың сөзінен де, кескінінен де бізді ұнатпағанын көрген Болатбай:

— Ал, шырағым, шығайық далаға, — деді.

— Бұрын да берекесі шамалы үй еді, — деді Болатбай, тысқа шыға, — мына бейбақтың үйі немене боп кеткен, өзі. Алла сақтасын, адамның зәресі кететін ғой, өзінен.

— Осы біздің жездеміз — Аубакірдің үйі ме? — деп сұрадым мен.

— Иә, — деп жауап берді Болатбай, — кәдімгі апаң Кәкіштің үйі.

Болатбайға Аубакір мен Кәкішті қыстыгүні көргенімді айтып ем:

— Соларды өз киімі деп ойлайсың ба? — деді ол.

— Енді кімнің киімі?

— Ондай киім Аубакірге қайдан келсін. Біз білмейтін Аубакір ме, ол. Кеңірдек барқыттан түгіл қамполаттан жаңа қамзол-шалбар киіп көрді ме екен әуелі?

— Енді қайдан алады сондай киімдерді?

— Тамыр орыстарынан сұрап киіп барған да.

Атқа жақындап барғаннан кейін:

— Бала, біз бір орыстың үйіне барайық та, шай қойдырып ішейік. Бүгін азына күні⁵³ екені есімнен шығып кетіпті. Бұл күндері жатақтар қала қыдырып, малын баққан үйлерден нан жинайды. Кеш болмай қайтпайды, олар.

— Нанды неге жинайды? Өздерінің ұны болмай ма?

— Ұнының болатын да, болмайтын да күндері кездеседі. Бірақ азына күні нан жинау жатақтардың әдетіне кіріп кеткен. Үйінде ұны тіреліп тұрса да жинайды, олар.

Қалаға кеткен Болатбай екеуміз бір орыстың үйіне барып, ақысын төлеп шай қайнаттырып іштік те, жаңағы екі үйге кешке қарай жаяу оралдық.

Кигіз үйдің маңайы бұл кезде әбігер екен. Үйлердің алдында сырғауылмен қоршалған кең шарбақ тұрған. Сол шарбаққа мақырасқан көп

қойлар қамалып жатыр. Бір жақтан шұбырып көп сиырлар келеді. Олардың алдынан шыққан — орыстың әйел, еркектері.

Болатбай екеуіміз қой қамалып жатқан шарбақтың алдына барсақ. Аубакір жүр. Қыстыгүні маған мырза сияктанып көрінген оның үстіне қазір қарасаң, жамалған қамзол-шалбар, етігі жоқ, жалаңаяқ...

Ол бізбен солғын амандасты. Со кезде арғы жақтан басына кірлеу орамал байлаған, үстінде кірлеген ескі көйлегі ғана бар, жалаңаяқ, толық денелі бір әйел келе жатты, жақындағанда тани кеттім — Кәкіш!.. Ол мені: «Қарағым-ай, сен екенсің ғой!» деп құшақтап кеп бетімнен сүйді.

Менің көңілім бауырмал тартқан Кәкіштің үйіне қонуда еді. Болатбай Қопабайдікіне қонды. Қопабайдың әйелі жоқ екен менімен шамалас Қайыркe атты, менен жеті-сегіз жастай үлкен Бейсембі атты, менен төрт-бес жастай кіші Кенжебай атты үш баласы бар екен.

Әйелі жоқ болғанмен, Қопабай үйінің іші де, киім-кешектері де Аубакірдің үйінен анағұрлым жинақ, анағұрлым таза! Үйінің қасында қолы бос Кәкіш бола тұра, Қопабай бізге ас істеп беруге қалада тұратын басқа бір қазақ әйелін шақырып әкелді. Бұл да таныс әйел боп шықты. Біздің ауылдағы жамағайынымыз Итаяқтың қызы — Жәмила.

Шайдан кейінгі әңгімеде Болатбай менің жайымды Қопабайға баяндап еді:

— Аубакір қойды бағып отыр ғой, — деді Қопабай, — мен сиыр бағып отырмын. Оған қойшының керегі болмас, кісісі жетеді. Сиырды Бейсембі мен Қайыркe бағып жүр еді, Бейсенбі үй шаруасына да керек боп тұр. Және ертең орыстың егіні піскенде, жалданып азық жинап алу да керек қой. Қайыркe сиырды жалғыз баға алмайды, сен осы баланы маған беріп кет.

— Баламен ақылдасып көрейік — деді Болатбай.

Ет жердің алдында Болатбай мені далаға оңаша алып шықты да:

— Ал, шырағым, қалай? Қопабайға тұрамысың, ауылға қайтамысың? — деді.

Бұл сұрауға мен біраз уақытқа дейін жауап бере қойған жоқпын. Бермейтінім — егер жатақ дегенің мынау болса, мұның көрген күні құрысын! Одан ауылымның жалшылығы әлдеқайда артық сияқты... Бірақ қайтуға ма? Қалуға ма?

Жатақтардың тұрмысынан жүрегім айнып-ақ тұр!.. Соны ойлағанда, қайтқым кеп-ақ кетсе де, «қайтқанда, қайда барам?» деген сұрау туады, менің алдымда. Артта қалған «ел» атаулыда, егер қайтып барсам, менің тұрар үйім, Болатбайдікі ғана. Екі-үш күн жолаушылап бірге жүргенде

маған оның мінезі де, кісілігі де ұнады. «Бұ бір момын адам екен» деген ұғымға келдім мен. Болатбайдың үйіне барсам, мүмкін, маған пана болар да...

Осы ой келгенде қайтуға қобалжысам, аттанарда апам Ұлтуған екеуміздің оңаша кездескен бір сөзіміз есіме түсе кетеді.

— Жүр, қалқам, ағашқа барып, отын теріп әкелейік — деген еді Ұлтуған маған ертең Құтырлағанға жүреміз деген күннің кешінде.

Қалың ағаштың ішіне кіргеннен кейін ағаштың қу бұтақтарын жинауға кіріскенімде, апамның өңі куқылданып, «бері кел», дегендей маған қолымен ымдаған еді. Сол арада арамен кесілген жуан ағаштың жалпақтығы үстелдей түбірі тұрған. Мен жақындай бергенде апам құшақтай алды да, әлгі түбірге отыра кетіп, ал кеп жылады... Сирек алған әрбір демін ішіне тартқан сайын оның жылауы үдей түсті. Бірақ бұл үдеу оның, сыңсып қана жылаған дауысын зорайтқан жоқ. Жақын жердегі ауыл адамдары естіп қояр деген болу керек ол демін ішіне тарта жылады...

Ұлтуған алғаш көріскенде, мен де ағыл-тегіл жылаған едім. Бұл жолы жыламай, оны уатпақ болып ем, уану орнына үдеп кетті.

Сөзіме көндіре алмаған мен «егер қоймайтын болсаң мен бүгін біржола кетем де, енді қайтып қараңды көрмеймін» деп қорқытқан болып ем, ол ақырындап барып бәсеңдеді де, жасыл шәлісінің етегімен көзін сүртіп «отыр, мұнда» деп қасынан орын көрсетті.

— Мен өзгеге емес, құдайға жылаймын, — деді ол, — егер мені құдай ұл ғып жаратса ғой, қаршадай сені арқалап жүрсем де асыраймын ғой. Құдай мені сорыма қарай қыз ғып жаратты. Саған курайдай паналығым жоқ, соған жылаймын... Келген жерімнің түрі мынау, күйеуі құрысын. Жас болды не, кәрі болды не, мен сияқты сорлыға бәрібір емес пе? Оның өзі ғана болса бір сәрі, — көндірер ме ем, қайтер ем. Үйінде аюдай ақырып әне бір қақбас кәрі иті отыр, баласына билік бермейді. Ол әкесінен шыға алмайды, мен одан шыға алмаймын. Сонымен, шалдың не дегені болады да тұрады. Ал, шал қақпас бұрын да күңкілі көп кісі еді, сен келген соң онысы күшейіп кетті.

— Күшейсе, кетейін деп отырмын ғой, мен.

— Соған ішім күйеді де, — деді апам.

— Ішің күйіп қайтесің — дедім мен — Тамақхы бірдеме ғып асырармын.

— Бірақ сен өкпелеп кетіп барасың ғой, — деді апам. — «Жетім бала тас бауыр» деп, мінезіңе қаттылық пайда болған ба немене, сені көрмей кете ме деп жылап отырмын.

— Неге көрмеймін — дедім мен. — Менің сенен басқа кімім бар?

Ұлтуған «анық өкпелемеймісің?» деп мені бекітіп алды да:

— Шынымды айтайын, — кеткеніңе тілектеспін. Мал түлігі болып қалдың. Денің сау. Енді кісіге телмірмеуің жөн. Аяқ-қолың аман болса, бұл иттің үйіне тамақ асыраймын деп келме! — деді.

— Жарайды! — деп уәде бердім мен.

Болатбай екеуміз Қопабай үйінің сыртында оңаша кеңесіп тұрғанда, менің есіме түскен апамның сөзі осы еді. Сондықтан Болатбайдың:

— Ал, енді қайтесің? — деген сұрауына:

— Қалам! — дедім мен нық дауыспен.

СИЫРЛАРДЫҢ СОҢЫНДА

Сонымен Қайыркеге қосылып, мен Құтырлағанның сиырын бағысуға кірістім. Бағатынымыз — сауын сиырлар. Шамасы бес жүздей.

Біз күн сайын таң біліне тұрамыз. Со кезден бастап, диірменнің маңайына орыстың әйелдері сиырларын айдап әкеле бастайды, сиырлар түгел жиналып болғанша, күн де шығып қалады. Қайырке екеуміз сиырларды жаятын жаққа айдай жөнелеміз.

Құтырлағанның жайылымы кең. Бұл өзі жабайы орыс поселкесінің бір емес, қазақ-орыстардың станициясы ғой. Қазақ даласын патша үкіметі отарлаған кезде, Гурьев, Орал, Орынбордан басталып, Ор, Троицк Пресногорков, Преснов, Петропавл, Омбы арқылы Ертісті өрлеп, арғы шеті Зайсанға ұштасатын «линиядағы» казак-орыс станицаларының бәрі де Қорғандық маңызы болғандықтан, ол станицаларда тұратын казак-орыстарға патша өкіметі ерекше жағдай жасаған ғой, соның бірі — кең жер беру.

Крестьян поселкелерінде еркек басына он бес десятинадан ғана жер тисе, казак-орыстардың еркек басына, отыз десятинадан жер берілетін болған. Сондықтан үй саны бірден крестьян поселкесінен қазақ-орыс станицасының жері екі есе кең болады. Оған қосымша, казак-орыстардың ішінен соғыс кездерінде даңқы шыққан адамдарға жеке участоктер берілген. Соның бәрін қосқанда бес жүз үйлі Құтырлағанның жер мөлшері, үйі сол шамалас «Исаевка» аталатын украиндық поселкенің жерінен екі-үш есе көп.

Құтырлағанның карамағындағы жерде орман да, кел де, жайылым да мейлінше мол. Станицаның қасында бірі — Үлкен Сары, бірі — Кіші Сары аталатын екі дария көл бар. Екеуінің де бұ шетінен қарасаң, о шетіне көзін әрең жетеді.

Құтырлағандықтар егіндерін станицаның бір жақ бетіндегі жеріне ғана салуға тырысады. Егінді көп салатын үйлер бірен-саран-ақ. Олардың да десятинасының саны он бес, жиырмадан аспайды. Көпшілігінің егетіні бірден беске дейін ғана десятина. Егіні бірыңғай салынғандықтан, Құтырлағанның өзге өлкесіне мал еркін жайылады. Тек шабындыққа арналған көлдер мен өзектерге түсірмесең болғаны, езге жеріне малды қалай ергізсең де ықтиярың.

Сиырлардың көбірек оттайтын мезгілі күн түске тармасқанша ғана. Одан кейін шанышқақ шығады да, сиырлар көлсіз жерге тұрмайды. Шанышқақтан қорғалап суға тығылған сиырлар күн түстіктен еңкейіп, қоңыр жай тартқанда ғана ереді.

Қазақ ауылында сиырды бұзаумен идіріп сауады ғой. Орыстар бұзауды енесінен туа сала бөледі де, тез түңіліп кетеді. Сондықтан өріске шығарда да, өрістен қайтарда да, қазақ ауылының сиырындай, орыстың сиырлары бірен-сараны ғана болмаса бұзауын іздеп мөңіремейді.

«Аюға намаз үйреткен таяқ» дегендей, кейбір қашаған сиырлар таяқтан жасқанады. «Таяқ» дегеніміз, сабының ұзындығы бір-ақ құлаштай, басында адамның, басына жақын домалағы бар шокпар. Мұндай шокпарлар тамырымен қопарып алған қайыңнан істеледі. Егер осы шокпар қаша жөнелген сиырдың талмау тұсынан тисе, ұшырып түсіреді. Шокпар жеген сиыр ырқыңа көніп алады.

Біз бағатын сиырлардың ішінде бір қара ала, бір қызыл қасқа бұқа бар. Екеуі де атан түйедей үлкен. Біздің еріккендегі бір ермегіміз — осы екеуін сүзістіру. Олар кісі сүзбейді, айдасаң ырқыңа көне береді. Біз сондай жуастығымен пайдаланамыз да, сиырдың қай жақ шетінде жүрсе де, айдап әкеп түйістіріп жібереміз.

Көп сүзісуден тәсіл алып қалыса ма, болмаса, екеуінің күші тең бе, — мойындары мен денелерін қалай жиырып ап бір-бірін маңдайынан итерсе де сүріп әкете алмай, теке-тіреспен тұрады да қояды. Осы ерегіспен біраздан кейін екеуінің де көзі қызарып, тілдері салақтап, ауыздарынан сілемей ағып, ызаланып алады да, шокпармен жасқап айырып жібермесең, өз беттерімен айырылмайды...

Сиырлар жусаған кезде Қайыркe екеуіміз ең алдымен қолтыққа қысып жүрген үш таған мосыға, белбеуімізде байлап алған жез бақырды асамыз да, ішіне су құйып, шай қоямыз. Су қайнағанша Қайыркe екеуіміз көлге шомыламыз да, бір-бір құшақ қоға алып шығамыз. Ол араның көлдерінің майқоғасы да, сүйрігі де өте тәтті болады. Қайнаған суға біздің шығаратын шайымыз,— далаға есетін «шәлпи» атты шөп. Жусан түсті, басында сарғылт гүлі бар бұл шөпті қайнаған суға салсаң, жап-жасыл боп шығады да, сусынды қандыруы ғажап болады. Нанды Қайыркe екеуіміз үйден дорбаға сап алып шығамыз. Бұл нан орыстың не қалашы, не бөлкесі болады. Егер шай ішкіміз келмесе, біз сиырларды бақырға сауамыз да, сүтін қайнатып ішеміз.

Қайыркe мен менің күнделік қызметім осылай өтіп жатады. Кейбір күндері Қайыркe үйінде қап, менімен бірге оның ағасы Бейсембі мал бағуға шығады.

Кейінгі кезде «Жаман жезде»⁵⁴ аталып кеткен бұл Бейсембі, жас күнінде де момын. Оның сол қолының үсік саусағы ортасынан жоқ. Мал баққанда ол үйдегі домбырасын қолына ала шығып, жайыла өрген сиырдың соңында тартады да жүреді. Оның сынсығандау тәп-тәуір дауысы бар. Жай мінезді момын ол өзі өлең айтса да, желігіңкірей айтады, мен айтсам тіпті желігіп, ретсіз жерде де, ретті жерде де көтермелеп айғайлап кетеді.

Күндер осылай етіп жатты. Ертеден қара кешке шейін сиырдың соңынан жүре беру әуелгі кезде ауырлау сияқты көрінді де, артынан үйреніп кеттім. Ол да өзінше бір қызық өмірге айналды. Бейсембі сиыр бағуға сирек шығады. Көбінесе, бірге бағатын — Қайыркe екеуміз. Жасы да, бойы да менімен шамалас, қара бұжыр кескінді Қайыркe мейлінше пысық. Орыс арасында туған ол орыстың тілін орыс балаларынан кем білмейді. Ағасы Бейсембі сияқты ол да өзі өлең айтуды және менен өлең тыңдауды жақсы көреді. Оның айтатындары — орысша өлең. Қазақ өлеңдерінен ол алдым-жұлдым бірдемелер болмаса, жөнді білмейді. Домбыраға қолының, ебі жоқ.

Тегі Қайыркeнің қазақ «өлеңшісінен» бірінші көргені мен болуым керек. Сондықтан ол менің өлең айтатынымды білмеген күндерде, өзі білетін орысша өлеңдерін айтып жүрді. Ол:

«Наша улица широка

Только некуда ходить.

На деревне девок много

Только некого любить».

— деп, немесе:

«Закурю с тоски мохорку,

Положу гармонь на полку,

Полежи Тальяночка.

Пока придет беляночка».

— деп, немесе:

«Ох, моя милка, семь пудов

Не боится верблюдов».

— деп, нашарлау даусымен майланбаған арбаның доңғалағындай дарылдайды. Кейін менің өлең айтатынымды білген соң, ол өлең айтуды мүлдем доғарды. Екеуміз Бейсембінің домбырасын кейде сұрап, кейде ұрлап алып шығатын болдық. Бірақ Қайыркe Бейсембі сияқты өлеңді түрегеп, сиырға еріп жүріп айттыруды жақсы көрмейді, отырып айттырады.

Шанышқақтаған мезгілде болмаса сиыр деген мал жайылған уақытта жүргіш келмейді. Ол жоңышқалы, өлеңді шөпті жақсы көреді. Жоңышқасы жақсы бір жерге әкеліп қапталсаң, айнала оттап, орнынан көп жылжымайды. Бірен-саран қашаған сиыр болмаса, өзге сиырлар қаладан өріске шыққан бетінен, кешкі қалаға қайтар мезгілге шейін бұрылмайды.

Өріске беттеген я қайтқан уақыттарында алысырақ барып алдынан шығып отырсаң, анда-санда «соп» деп дыбыс беріп қойсаң, сиыр сені басын еттей, тоқырай отайды... Өріске беттегенде де, өрістен қайтқанда да Қайыркe сиырлардың алдына шығып осылай тоқтатып қояды да:

— Кәне, Сәбит, баста өлеңді, — дейді. Не өлең айтуды екеуміз келісіп аламыз да, мен қалаған өлеңін бастай жөнелем... Әлденеше жыл баққан Қайыркені ие көріп, үйреніп қалғандықтан ба, — сиырлар ол дыбыс шығарсақ өлеңдей қап, қайырған жағына қарай беттей жөнеледі. Менің қайыруымды да, айғайымды да олай тыңдамайды.

Менің өлеңді көбірек айтатын кезім — сиырлардың түскі жусаған мезгілі. Бұл кезде бақырға қайнатқан шәлпи шайды екеуміз кішкене ағаш тостағаннан сораптай тартып, терлеп отырып ішеміз де, қанған кезде мен өлең соғам. Қайыркe өлең тыңдағанда желікпейді. «Сөз-ақ», «шіркін-ай!», «тамаша екен» деген қостаушы сөздерді ол сабырмен ақырың ғана айтып, көбінесе, маған қадала қарайды да отырады.

— Илансаң, — дейді ол, — осы уақытқа шейін мен қазақ ауылын көрген емеспін... Қайдан көресің, — жеті жасымда шешем өліп жетім қалдым. Әкем әйел ала алмады. Сол үйдің еркегі де, әйелі де өзі. Және қой аузынан шөп алмайтын момын кісі, ешқайда шықпайды, ол шықпаған соң мен де шыға алмаймын, жеті жасымнан сиырдың соңындамын. Сондықтан ауылды қайдан көрейін.

— Көріп келгендер, — дейді ол, — ауылды жақсы дейді, бейнеті аз дейді, ойын-сауығы көп дейді, жаздай кең далада жайлауда болады дейді. Соған барғың-ақ кеп құмартасың, бірақ бару қайда!..

Соңғы сөздерін Қайыркe зор арман сияқтандырып күрсініп айтады. Сөйтеді де, ауыл тіршілігінің егжей-тегжейін менен сұрай бастайды. Менің ауыл туралы кеңестерімді әсіресе, өз қара басым туралы кеңестерді тыңдағаннан кейін ол:

— Ауылда да солай ма? — деп басын шайқап отырады.

— Ауыл рахат орны болса, қалаға қаңғырып келем бе мен, — дегеннен кейін ғана:

— Рас-ау, — дейді мақұлдап.

— Сиырдың соңында үнемі салпақтап жүре беруден ішім пысып, неғыларға білмей жүруші едім, — дейді Қайыркe, — жақсы болды-ау, сен келіп. Бұрын батпайтын күннің қазір қалай өткенін де білмеймін. Екеуміз енді осы сиырды бірге бағайық, сен бұл арадан кетпе.

— Өмір бойынша ма, — деймін мен.

— Өмір бойынша болса қайтеді, — дейді Қайыркe. — Сиыр бағып өткен кісі бізден кем емес. Менің әкем Қопабай, оның әкесі Түлкі, оның әкесі Қонекe, өмірлерін осы Құтырлағанның сиырын бағумен өткізді. Кенжебайды кім білсін, ол әлі кішкене ғой. Бейсембінің күні де сиыр бағумен өтетін шығар.

— Өзің ше? — деп сұраймын мен.

— Оны құдай біледі де, — дейді Қайыркe, — бір жыл емес, он жыл емес, өмір бойы сиыр бағудың несі жақсы дейсің.

Ендеше маған неге сиыршы бол дейсің?

— Екеүміз бірге баға тұрайық та, кейінгісін көре жатармыз.

Қайыркенің «көрерміз» не екенін мен ұзамай-ақ білдім. Жаз ортасы ауып, Құтырлағандықтан шөбін шауып болып, егініне кірісе бастаған кезде Қайыркe маған бұдан бұрын айтпаған бір сөзін айтты.

— Сәбит, сен маған ұнайсың, — деп бастады ол сөзін.

— Нем ұнайды?

— Мінезің де жақсы, тіл алғышсың, оның үстіне өлеңшісің...

Қайыркe маған күлімсірей қулана қарап, аз уақыт тым-тырыс келе жатты да:

— «Айлас қатын мұңдас» деген мақал бар екен сиыр соңында жүрген соң екеүміз де мұңдас, сырлас. болуға тиісті емеспіз бе? — деді.

— Әрине, — дедім мен.

— Сен өзің аузыңа берікпісің, жоқ па? — деп сұрады, ол.

— Не туралы айтасың?

— Жай әншейін де, — деп Қайыркe күлімсіреді де қойды.

Бұл кеңес осымен доғарылды. Сиырлар түске шейін жайылғаннан кейін мерзімді уақытында көлдің жағасына жусаттық.

Бұл мезгіл — шанышқақтың жатқан кезі. Біз сиырларды жусататын көлдердің маңайы дығырланып, тақыр боп жатады. Тақыр жерде, маса, сона азғантай болады. Шанышқақтан құтылған кезде сиыр түскі жусауына шейін көп оттайды да, жусағаннан кейін ұзақ күйсейді. Бұ кезде Қайыркe екеүміз кейбір күндері ұйқтап та аламыз.

Бүгін де сиырларды көлдің жағасына әкеп жусатқаннан кейін шәлпиден

қайнатқан шайды ішіп отырып, Қайыркe манағы бiр доғарылған кеңесiн қайтадан көңiрсiттi.

— Күнде iшетiнiмiз шәлпи шай, — деп бастады ол кеңесiн — жейтiнiмiз нан. ғана. Жүректi қарайтып болды-ау, бұл, Сәбит!..

— Қарайтқанда, не iстеймiз? — дедiм мен қалжыңдап, — мал соймай сараң болған әкең мен өзiңнен көр.

— Сол малды сояр ека-у, — дедi Қайыркe, — егер қолда болса, бiрақ жоқ қой сол.

— Ендi ненi айтып отырсың.

— Бiзде жоқ болса да, қалада көп дегенiм ғой.

— Е, қала саған қойын бере ме?

— Әрине, бермейдi.

— Бермесе, айтып отырғаның не?

— Жай, әншейiн, ептеп қымқырса қайтер едi дегенiм ғой, — дедi Қайыркe, күлiмсiрей маған қарап қойып.

— Қалай қымқырасың? — деп сұрадым мен.

— Ол оңай ғой, бiрақ қасындағы серiгiң сенiмдi болса.

— Сенiмдi болғанда қайтер ең? — дедiм мен сынағалы.

— Мана аузына берiкпiсiң дегенiм осы едi, — дедi Қайыркe.

— Ия, берiк болсам ше?

— Ендеше, әкел қолыңды, — деп Қайыркe қолын ұсынды.

Мен қашқалақтап қолымды бермеп ем, Қайыркe «неге бермейсiң?», «сенбеймiсiң?», «кiмнен қорқасың?» деген сияқты бiраз сұраулар берiп отырды да:

— Қой, бүйтiп ашықпайық, — дедi маған, — ептеп қозы-лақтан ұрлап тамақ тойдырайық.

— Қайдан ұрлайсың?

— Қаланың Оразалы баққан қойлары осы маңайға кеп, араласа жайылып жүрген жоқ па?

— Одан қалай ұрлайсың?

— Оп-онай, — деді Қайырке, со кезде көзі ұры иттің көзіндей жылтындай қап.

— Қалай оп-онай?!

— Қойлар ағаштың ішіне жайылып келгенде бір семіз тоқтыны ұстап аламыз да, бауыздап ағаштың түбіне тыға саламыз. Артынан асып жейміз.

Қайыркенің бұл сөзіне нанбаған кескінмен мен аз қарап отырдым да, әлі де болса қалжың көріп:

— Лақты ұстамаймысың? — дедім.

— О, кәпірдің бақыратыны бар, — деді Қайырке, — қойшыға білдіріп қояды. Ал, қозы деген жануар, жұп-жуас, дыбыс шығармайды... Сонымен, қалай дейсің. Сәбит?.. Істейміз бе, осыны?

— Рас айтып отырсың ба?

— Осындай өтірік бола ма екен?

— Жоқ, мен оған араласа алмаймын, — дедім мен.

— Араласпай-ақ қой, — деді Қайырке, кулана жымия қараған кескінмен. — Тек айтып қоймасаң болғаны. Қозыны ұстайтын да, бауыздайтын да, соятын да, асатын да өзім болам. Сен жегің келсе же де, жегің келмесе де отыр.

— Оны қайда асып жейсің?

— Сойсақ, асудың ретін келтіреміз де.

— Қалай, қолымыздағы бақырға бір жіліктен артық ет симайды, оған қайсымыз тоямыз?—дедім мен оның сөзін әлі де ойын көріп, қалжыңдап.

— Малдың етін өзінің қарнына асып жеуді естімеп пе ең, — дейді ол.

— Қарнына?!

— Ия, қарнына. Кәдімгі қарны бар ғой, соның жынын ақтарып тастап, таза қып жуып, ішіне суды құясың, сиғанша ет және татырлық тұз саласың да жерді шұқырлап қазып, ішіне құм сеуіп, әлгі қарынды соған көмесің. Сөйтесің де, үстіне тағы да сеуіп, оның үстінен от жағасың. Сонда қарындағы ет бұрқылдап тұрып қайнайды. Қайнағанда буы шығып тұру үшін, қарынды өңешпен бірге аласын да, өңештің, ішіне екі басын кескен бір сүйемдей қурай тығып қоясың. Қурайдың тесігінен бу бұрқылдап атқылайды да тұрады...

— Рас, рас! — дейді Қайырке иланбаған кескінмен бетіне қараған маған.

Талай рет солай пісіріп жедік. Қарынға піскен еттің қасында, қазанға піскен ет — ет емес!

Қайыркенің сөзіне енді ғана сенгендей болдым.

Есіме Оразалы түсті. Оны мен білем. Түбі — біздің Сибан. Ол да осы Құтырлағанда туып өскен адам. Оның да өмір бойы кәсібі — мал бағу. Біз жоғарыда Аубакірдің нашар халдегі үй тұрмысын айттық. Оразалының үйі одан да сорлы... Оның үстіне, осы Құтырлағанда отырған бес-алты жатақтың ішіндегі адамдардың ең момыны — сол. Өзге жатақтардың, айтуынша, Оразалы «біреудің ала жібін аттамайтын, жолда бос жатқан бірдемеге кездесе иесін іздеп апарып беретін мал бағудан басқада жұмысы жоқ, құдайы адам». Жасы со кезде елу-алпыстарда. Өз көйлегін жамап кие алмайтын, өз шайын дұрыстап қойып іше алмайтын мейлінше салақ кемпірі бар. Ол кемпірден бала көп туған да, өле беріп, жалғыз ғана баласы қалған. Оның да мұзға сырғанақ теуіп жүргенде, оң аяғы тізесінен шығып кетіп, жіліншігі тақымына жабысқан ақсақ боп қалған... Оразалының халі сондайлығын білгендіктен:

— Момын адамға обал болмай ма? Сен ұрлаған қозыны ол иесіне төлемей ме?—десем:

— Төлей берсін — дейді Қайырке. — Онсыз да құдайдың сорлы жаратқан адамының, қозысын біз ұрламағанмен, байып жатқан ол жоқ.

Бұл әңгіме сонымен аяқталды. Келер күндердің біреуінде Қайырке екеуміз жайылып келе жатқан сиырмен бірге, қалың ағаштың ішіне кірдік. Со кезде екінші жағынан маңырасып кеп сол ағашқа Оразалы бағатын қойлар да кірді...

— Сен ағаштың арғы тұмсығына шық та, сиырларды тоқтат, — деді Қайырке,— әйтпесе, олар ар жағындағы орыстың үйіп қойған маясын сүзеді.

Мен жөнеле бердім. Неге екенін кім білсін, сиыр деген мал, үйген шөпке өш келеді де, көпене, шошақ, мая көрсе-ақ сүзгілей бастайды...

Қайырке жұмсаған жаққа барып, сиырлардың, бетін бері қарай бұрдым да, айдап отырып ағаштың екінші шетіне шығардым. Сол кезде Оразалы жаяу бағатын қойлар да ағаштан әрі қарай шығып өріп барады екен. Қайырке маған Оразалы бізден ұзаған кезде ғана келді.

— Қызық таптым, — деді ол.

— Ие, не таптың?

— Бір талдың түбінен араның ұясын таптым...

«Араның ұясы» дегенге елеңдей қалдым. Бұдан бұрын бір рет Қайырке

сондай бір ұяны тауып, ертеңіне қасына түтін салғамыз да, балын алғамыз. Бал деген затты мен өмірде бірінші рет осы жолы ғана татқам.

Балға солай дәнiккендіктен, Қайыркенің «араның ұясын таптым» деген сөзіне иландым да, соңына ердім. Қатарласып жүріп келе жатқан Қайыркеге:

— Тағы да түтін саламыз ба? — дедім.

— Әрине! — деді ол.

— Екеуміз ағаш арасымен жүріп келе жатырмыз. Алдымда Қайырке. Мен әрбір минут сайын алдымыздан дуылдай қарсы ұмтылатын араларды күтем...

Мені бастап жүріп келе жатқан Қайырке түбіне жапырақты жас бұталар үйілген ағаштың қасына әкелді де:

— Ұя осында, — деді.

— Аралары қайда?

— Олар тығылып жатыр, — деп Қайырке күлді де, жапырақтарды аша бастады. Мен ду ете ұшатын аралардан қорқып, кейін шегіне бердім.

Қайырке қарқылдап күлген қалпымен жапырақты бұтақтарды әрі қарай аударып тастады да:

— Міне, ара! — деп сенсең жүні қырқылмаған марка қызыл қозыны артқы сирағынан көтере берді. Орнымда таңданып тұра қалған менің көзім, марқаның бауыздалған тамағына түсті. Марқа өліп қалған.

— Бұ не?! — дедім мен Қайыркеге.

— Ара!

— Ара деген осындай бола ма екен?

— Сен мұны айтасың, бұдан да үлкені болады.

— Түсінікті, — дедім де, жүре бердім. Қайырке жүгіріп кеп, мені иықтан ұстай алды.

— Қайда барасың? — деді ол.

— Мен мұндай араның балын жей алмаймын, — дедім мен.

— Рас айтасың ба, әй? — деді ол.

— Рас!

— О, қойсайшы! — деп Қайыркe маған қалжыңдайын деп еді:

— Қойғаны сол, — дедім мен бұлқынбай, — егер, сен мұны істейтін болсаң, мен ертеңнен бастап үйіңнен кетем.

Қайыркe мені босатты да, қалшиып тұра қалды. Мен де тұра қалдым... Екеуміз үнсіз аз уақыт бір-бірімізге қарасып тұрыстық.

— Сен мына қозыны айтасың ба, ей? — деді Қайыркe менен бұрын тіл қатып.

— Айтпаймын, — дедім мен.

— Екінші қозыны ше?

— Мен саған айтып тұрған жоқпын ба, «үйіңнен енді кетем» деп.

— Егер, қозы ұрламасам ше?

— Онда кетпеймін.

Қайыркe аз ойланып тұрды да:

— Бұ қозыны қайтеміз? — деді.

— Қайтсең де еркің. Бірақ мен етін жеу түгіл, сорпасын да татады деме!..

Ақыры екеуміз былай келістік. менің қасымда жүргенде Қайыркe енді қайтып қозы бауыздамайтын болды. Мына қозыны ол немере ағасы Ізтөленің Дүйсембайына бермек болды.

КӨКҚАСҚА

Қайыркe тоқты ұрлығынан тиылғанмен, ол екеуміз етсіз болған жоқпыз. Бұл түрлі тамақпен бізді асырайтын — «Көкқасқа». «Көкқасқа» — иттің аты. Бұл тұқымдас иттер Құтырлағанда жетеу ғана. Оның екеуі Иван Севастьяновта, екеуі Николай Севастьяновта, біреуі Самойло Токаевте, біреуі қазақтар «Бай-Бәске» деп атайтын Василий Терехинде, енді біреуі Федор Чемасовта.

Бұл тұқымдас иттердің бәрінің де түгі көкшіл болады. Араларындағы айырма: біреуі ақ мойнақ, біреуі ақ қасқа, біреуі ақтөс, біреуі көкала... деген сияқты денесінің әр жеріне біткен ақ жолақ қана.

Олардың дене тұлғалары да біркелкі: бойларының биіктігі — орта бойлы, кісінің кеудесінен келерліктей өрелі, тұмсықтары істік бастары оспақ және маңдайы мен тұмсығының екі арасы екі сүйемдей ұзын, салбыраған жіңішкелеу шашақ құлақты, жуан мойынды, салыңқы төсті, белдері бүкіштеу, кіндік жағы тартыңқы, құйрықтары сабаудай тақыр, тілерсектері майысқан, аяқтары тықыр, жіңішкелеу келеді.

Иелері күтіп ұстайтын бұл иттердің ішкен тамағы бойына жұқпағандай қабырғалары ырсияды да жүреді. Қарындары ешуақыт жарау қалпынан төмен түспейді. Жұрттың айтуынша, бұлар «лөктірі итінің күшіктері». Бертінде білсем «лөктірі» дейтіндері Преснов қаласында тұратын Баярский дейтін байдың тұқымынан шыққан медицина докторы екен.

«Лөктірі» итінің тұқымын ең алғаш Құтырлағанда Муганцев дейтін бай адам әкеледі. Баярский оның құдасы екен. Муганцев Баярскийден бір ұрғашы күшік қана әкелген екен дейді. Осы күшік үйінен шыққаннан кейін Қорған қаласына алып барады да, сондағы атақты бір итке ұйықтырып қайтады. Құтырлағандағы көк иттер осыдан өседі.

Білетін адамдардың айтуынша: бұл иттер қоян да, түлкі де, қасқыр да алады.

Көк иттер көбінесе байлауда жатады. Иелері оларды жаздай баптап күтеді де, аңға күзгі сонардан бастап салады.

Құтырлаған станицасындағы бай орыстар жүйрік ат пен жүйрік ит ұстағыш, аң қуғыш бәйгеге ат қосқыш залокке ат шаптырғыш... Көк иттің иелерінен, өз меншігіндегі екі итті еркін ұстайтын жалғыз Иван Александрович Севастьянов.

Неге екенін кім білсін — қазақтар Иванды «Мәлке» дейді, інісі Николайды «Көлке» дейді. «Көлкесі» Николайдан шығуы белгілі, «Иванды» «Ваня, Ванька» деуі керек қой. Қазақтардың «Мәлкені» қалай

шығарып алуы белгісіз. Тегі Иванның інісінің аты «Колька» болғандықтан соған ұйқастырып, Иванды да «Мәлке» қып алған болу керек.

Құлақ естір жердің қазағында Мәлкені білмейтіні болмайды. Бай дәулетті ол ылғи жүйрік ат ұстайды да, қай жерде той не жарыс болса соған қосып жүреді. Мәлке — қазақшаға ағып тұрған тілмаш. Қазақтың ғұрпын да жақсы біледі.

Бірнеше жыл әскерде қызмет істеп келген Мәлкенің офицерлік шені бар. Кейде ол офицерлік киімдерін киіп, көшеге жарқырап шығады. Қала арасында да, шет жерге шыққанда да ол салт жүреді. Бұ қаланың аң қуушыларын бастайтын — сол. Өзі зор денелі, мол қара сақалды, дөңгелек толық бетті, кішірек қара көзді кісі.

Мәлкенің қарамағында көк иттің, екеуі бар дедік қой. Бірі — тұмсығынан маңдайына шейін ақ қасқа, өзге денесінің түгі түгелімен көк, ал, енді бірі ақ мойнақ және құйрығының ұшы ғана ақ. Ақ мойнақтың аты — «Дьявол», көкқасқаның аты, — «Сокол». Ақмойнақ еріншектеу және қабағандау. Көк қасқа әрі жуас, әрі елгезек, — танитын кісісі шақырса бара береді, еріп те кетеді.

Сиыр бағуға шыққанда Қайырке екеуміз Мәлкенің екі итін кейде жұбымен, кейде Ақмойнақ ере қоймаса, Көк қасқаны ертіп алып кетеміз. Оны ертіп шыққан күні біз етсіз болмаймыз. Қалың ағаштың ішіне әкеп сиырды жайып жіберсең, дегбірсіз қоян сорлы шетіне үркіп шыға келеді. Со кезде не Қайырке, не мен, — екеуміздің біреуміз ертіп апарған итті қарғыбауынан ұстап отырамыз. Ит «қай жердей қоян шыға қашар екен» дегендей, жан-жағына алақтап қарай бастайды. Қай жерден қоян шыға келсе де, оны ит бізден бұрын көреді. Со кезде қыңсылап жұлқына бастайды. Ағаштан аң қашып шыққанын біз білеміз де, мойнын босатып, «найт!» деп қаламыз. Денесі таразы ит сүйрелендей тартады...

Иттің қуған аңын біздің көзіміз кейде шалады, кейде шалмайды. Шөптің бойы биік болады да, қашқан аң, қоян мен түлкі болса көрсетпейді, аңның қалай қарай қашқаның биік шөптің бойынан орғып шапқан иттің жобасынан ғана байқаймыз...

Жоғарыда айттық қой, «ағаштан қашып шығатын көбінесе дегбірсіз қояндар» деп. Ағаш ішінде аз бола ма, немесе қулық қып тығылып қала ма, — түлкінің қашып шыққанын біз жөнді кездестірмейміз. Ит ертіп шыққан күннен бастап, айдан артық уақыт өткенше біз екі-ақ түлкі көрдік. Біреуі бір ағаштан қашып шыққанмен, екінші ағашқа кіріп үлгерді, екіншісін Көкқасқа басын қалды. Түлкі дегенде ит тұқымдас мақұлық емес пе? О да шамасы жеткенше таласпай ма? Сондықтан болу керек, — қоянның көбін өлтірмейтін Көкқасқа, біз барсақ түлкіні өлтіріп тастапты, өзінің де екі ұртын түлкінің тісі жырып, қанап қапты. Соған қарағанда түлкі таласып барып өлген болу керек.

Қайыркe маған Көкқасқаның жүйріктігі, алғырлығы туралы неше түрлі қызық әңгімелерді айтады.

— Бірақ, — деп арман етеді ол, — осы итке қасқырды кездестіре алмай-ақ қойдым. Қыстыгүні аңға шыққандар, қасқырды бұл ит еркін алады дейді, аңға мен шыға алмаймын.

— Неге? — деймін мен.

— Сен өзің қызық екенсің ғой, — дейді Қайыркe кейіп, — аңға аты бар кісі шығады және соны қарға шабатын қандай ат ол. Менде ат бар ма сондай.

— Кеңесінді айта бер, — деймін мен.

Иттің жүйріктігі, алғырлығы туралы тағы біраз әңгімелерді сөйлеген Қайыркe, қасқырды жолықтыра алмауын тағы да арман қып айтады. Мен де іштей арман етем...

Осы арманға Қайыркe екеуміз бір күні жеттік. Қаладан алысырақ жерде тұратын, өрістегі мал сирек баратын бір шақ ағаш бар да. Ағаштың ортасында, шілдеде суы құрғап қалатын томар болатын. Томарға араласа қалың тал өскен. Ағаш осы томарды айнала шыққан және «ит мұрны өтпейді» дерлік қалың, орысша аты «Иваново кол» қазақша аты «Керейбай шоғы».

— Қасқыр бір жатса, Керейбай шоғында жатады, — дейтін еді Қайыркe, — күзге қарай сиырды соған жайып апару керек, қасқыр жатса айдап шықсын.

— Байғұс-ау, шыға ма ол қалың ағаштан қасқыр?

— Сиыр өзгеге жуас болғанмен, қасқырға өжет. Көзіне көрінсе өкіріп-бақырып қамап алады да, қашып құтылмаса, мүйіздеп жарып тастайды...

Бұл менің бұрын естіген сөзім. Көлденең кеңестің бәрін былай қойғанда, біздің үйдің бір сиыры көктем кезінде, жайылымда жүріп бұзаулап қалады. Әке-шешем кешке дейін тосады да, келмеген соң әкем өрген жағына жаяу іздеп кетеді. Сиырды ол таба алмай жүргенде түн басталды... Со кезде сиырдың өкірген даусы естіледі. Ай жарық екен. Әкем қасқыр қамаған екен деп ойлап, өкпесін қолына ала жүгіреді... Барса, жалғыз сиыр екі қасқырмен алысып, туған бұзауын қорғап тұр екен... Қасқырлар қаша жөнеледі... Қасына барса, сиыр болдыруға айналған... Тілі сала құлаш шығып кеткен... Денесіне қасқырдың, тістері тиген...

Бұның анық оқиға екенін, өтірікті білмейтін Мұстафа айтатын... Ол жалғыз сиыр... көп сиыр біріксе не шыдатпақ!..

Қайыркe екеуміз баққан сиырларымызды Керейбай шоғына қалың ағаш

жағынан кіргізбек болдық, итті далалық жаққа үйген маяның тасасында мен ұстап отырмақ болдым.

...Маяның ығында отырмын. Қолымда қарғыбауынан ұстаған Көкқасқа. Бірталай уақыт өтті. Зеріге бастадым. Ағаш жаққа маяның ығынан үңіле қарап қоям, ешнәрсе көрінбейді...

Бір кезде ағаш жақ азан-қазан бола қалды... Ит те атып тұрды, мен де атып тұрдым... Азан-қазан дауыс, сиырлардың дауысы. Әуелі аздап өкірген сиырлардың дауысы біраздан кейін тұтасып, көбейіп даланы басына көтерді. «Қасқыр!» деген ой кеп кетті маған... Жүрегім тулап барады... Ит те әлденені сезгендей қыңсылап жұлқына бастады. Ағашқа қарай тырмысқан ол мені сүйреуге айналды... Иттің күші менен әлдеқайда көп екенін мен сонда ғана аңғардым... Сонда да айырылмай, мықшия тартып келе жатқанымда, ит бір рет арс етті де, жұлқына кеп жөнелді... Қарғыбауы қолымнан сусып шығып кетті... Мен құлап қала жаздап барып әрең оңалдым...

Ит ағаштың қырындау тұмсығына қарай шапты. Ол арада ескі егіннің орнына шыққан қалың ермен... Зымырай шапқан ит ерменнің ішіне барып кірді... Ол бұрынғы әдетімен, биік бойлы ерменнің үстінен орғи шапты... Со кезде ерменнің ар жағындағы жазыққа қарай денесі салаңдап, бір зат шыға келді, — тани кеттім, —өзіме таныс қасекең!.. Бірақ қасқырдың шабысы тым солғың ол тек қана шоқақтайды, артына қарайлайды!..

Со кезде ағаштан қасқырға қарай өкіре жүгірген сиырлардың алды да көрінді... Мен де жүгірдім... Қасқырдың артына алаңдағанына енді ғана түсіндім: оның арт жағында шоқақтап екі бөлтірік кетіп бара жатыр. Бойларының шамасы түлкідей ғана...

Ирелендей, бар шабысымен ұмтылған Көкқасқа бұрынырақ жеткен бөлтіріктердің біреуіне де ауыз салмай, қасқырдың өзіне бет қойды... мұндайда ес қала ма!.. Екі өкпемді қолыма алып, ұшып келем...

Көкқасқа жеткен қасқырдың бөксе жағынан омырауымен соғып өтті ме, немене, — жанасқанда қасқырдың беті бері бұрылып қалды да, иттің өзі ағып өтіп кетті. Ит бері қарай бұрылғанда қасқыр екеуі беттесіп қалды. Бірақ ит те, қасқыр да ауыз салыспай, қарсыма-қарсы қарасып тұр!..

Екі көзім жасаурап кетті. Ағаш жаққа қарасам, Қайырке де ұшып келеді екен. Бері қарай жүгіріп келе жатқан сиырлардың бетін қайтарып тастаған болу керек, — бірнеше сиыр аңырайсып қасқырға қарап тұр....

Қасқыр мен итке мен жақындап қалдым. Аузымнан «һайт!» деген дыбыс шығып кетті. Со дауыстан қасқыр маған жалт қараймын дегенде, ит оның мойнынан алып қалды. Иттің тісі қаттырақ тиді ме, немене қасқыр бұлқынып қап, итті сілкіп жіберді. Со кезде екеуі алдыңғы аяқтарын көтерісіп, түрегеп алысып кетті. Мен қасына келіп қалдым. Екеуі теке-

тіреспен тұр.

Со кезде ит күш алды да, болмаса адамнан жасқанды ма, қасқыр тірескен аяғын төмен қарай түсіре бергенде, оның алқымына тағы да аузы тиіп қалған ит, жамбасқа ала қасқырды сілтеп кеп соқты да, кеудесіне мініп алды... Со кезде Қайырге де кеп қалды. Қара терге түсіп, жүгіріп келген қалпымен ол, қолындағы шоқпармен қасқырды тұмсықтан кеп соқты. Қасқырдың мұрнынан қан жылжып жүре берді...

Ит әлі басып жатыр... Ол жай басып жатқан жоқ, алқымнан алған аузын толғай түседі толғаған сайын ырылдай түседі...

— Сен неғып тұрсың? — деді Қайырге маған ақырып.

— Неғыл дейсің?

— Ал, қасқырды ана артқы екі аяғынан тарт!

Бөксесі шошаңдап жатқан қасқырдың артқы екі аяғынан мен шап беріп ұстадым да, бар күшіммен кейін қарай тарттым. Со кезде Қайырге белбеуінде байланған қынында жүретін өткір кездігін суырып алды да, қасқырдың кіндік тұсынан сұғып жіберіп, төсіне қарай ірей жөнелді...

Өлген қасқырдан иттің аузын көпке шейін біз ала алмадық, егер айырсақ бізді қауып тастайтын қалпын білдірді... Иттің аузы қасқырдың алқымынан, қасқыр өліп біткенде ғана босады. Бұ кезде күн кешкіріп қалған еді.

— Әттегене-ай! — деп өкінді Қайырге, — әлгі екі бөлтіріктен айрылып қалдық-ау!...

— Мына қасқыр тақияңа тар кеп отыр ма! — дедім мен.

СОҒЫС

Құтырлағандықтардың өмірі біздік жаманшұбарлықтардың өмірінен маған әлдеқайда қызық көрінді. Біздің Жаманшұбарда ел жайлауда отырған мезгілде ғана болмаса, өзге уақыттағы ойын-сауықтың бәрі де үйде өтеді. Үйде болған қызықты сол үйдің ішіндегі адамдардан басқа ешкім білмейді. Жайлау кезінде, түн мезгілінде ауылдардың арасына алтыбақан құрылады да, қыз-бозбала сол араға жиналып, ән айтады немесе жігіттер екіұдай болып күрес жасайды. Бұлар да, әрине, қызық. Құтырлаған жастарының ойындарында Жаманшұбар жастарының ойындарынан артық екі жағы бар сияқты. Бірі — сырнайға қосылып ән салу, бірі жастардың пляскасы.

Қалада неше түрлі сырнайшылар болғанмен, олардың бәрінің ден қоятыны — Мықтыбайдың Тынымбайы. Бұл — со қаланың жылқысын бағып отыратын жатақ.

Құтырлағанның жастары Тынымбайды аса қадірлейді. Өйткені оның сырнайшылығына таласатын бұл қалада бір де жігіт жоқ. Әрбір орыс поселкесінің жігіттері екіұдай болатын әдеті. Қаланың бір жақ жартысы мен екінші жақ жартысының жігіттері үнемі бақастасып жүреді. Ойынды да олар бөлініп жасайды. Өзара төбелесіп алатын уақыттары да аз болмайды. Міне, сондай екі партия жастардың әр жағы қашан да Тынымбайдың өз жақтарына алғысы кеп әуре болады... Тынымбай қай жаққа араласса, со жақтың ойыны да ана жақтан қызық өтеді...

Мейрам күндері күндіз, жай күндері інірде сырнайлата, әндете көшені кезген жастар, түн бола бір үйге жиналады да, «вечеринка» жасайды. Ойынның неше түрлі қызығы осы вечеринкада. Маған әсіресе, қызық көрінетіні пляскалар. Мен оған сырнайдан да артық қызығам, үйренгім келеді...

Күн бойы мал бағып, шаршап келгенмен, Қайыркe екеуіміз Қопабайдың, «жатсаңдаршы, дамылдасаңдаршы, ертең мал бағасыңдар ғой!» дегеніне қарамай, кейде, көзіне көрініп кетеміз де егер, Қопабай «кәне, жатпай керіндерші, сирақтарыңнан қырқайын» деп ұрсып жатқызса, ол ұйықтаған кезде ұрланып кетіп қаламыз...

Өйтпегенде ше?.. Сен ұйықтаймын деп жатқанмен, естігің келмей басыңды қанша жапқаныңмен, іргеде тақалып тұрған қаладағы сырнайдың биік дауысы мен жастардың шырқай салғам көркем әндері құлағыңа құйылмай қояр ма?.. Ондай тәтті ән-күйлер құлағыңа құйылған жастың жүрегі желпінбей қалай жатар!..

Қала жақтан ән-күй естілсе-ақ Қайыркe екеуіміз не көрініп, не ұрланып кететін едік те, жастар жатпай, біз де жатпайтын едік. Кейде баққан малымызды өріске ұйықтамастан айдап кететін едік!..

Өмірінде осындай қызығы бар Құтырлағанға жаздың ортасына қарай қара тұман түсе қалды...

Қайыркe екеуміз бір күні кешке малды өрістен айдап келсек, бұрынғы көңілді қала әлем-тапырақ боп қапты. Бұдан бұрынғы кештерде қалаға жақындаған сиырлардың алдынан бір-бірін қолтықтай ұстап әндеткен қыз-келіншектер де шығатын еді. Олардың кейбіріне еріп бозбалалар да келетін еді. Жел өкпелеу кейбір бозбалалар сиырларды да сырнайлатып қарсы алар еді...

Бүгін соның бірі жоқ. Көп сиырлардың иесі алдынан шыққан жоқ. Сиырын қарсы алуға шыққан кейбір иелер шал-кемпір сияқты біреулер. Олардың да көздері талаулап, қызарып, ісіп кеткен. Кейбір кемпірлер еңіреп жыласып та жүр...

— Бұларға не болған?! — деймін Қайыркeге.

— Бәсе, не болған?! — дейді ол.

Иесіз қалған сиырлардың бірсыпырасын Қайыркe екеуміз айдап қалаға кірдік. Бұл — жұмыстың күні де. Жұмыс күндерінде бұл мезгілде қалада бейсауат орыс жүрмейтін. Бүгін көрсек олай емес, ең алдымен бүгін көше-көшенің бәрінде сапырылысқан халық. Олардың ішінде мастар да көп. Сапырылысқан көпшіліктің ішінде мастардың тұрпайы дауыстарымен әр жерде жыласқан әйелдердің үндері араласып, көше-көшенің бәрі араның ұясындай ың-жың...

— Не болған?! — деймін мен.

— Бәсе, не болған? — дейді Қайыркe.

Иесіз сиырларды үйді-үйіне бытыратып айрылып кеткен Қайыркe екеуміз ымырт жабыла үйде түйістік. Мен үйге одан бұрын келдім. Үйде Қопабай мен Бейсембі отыр екен. Алдарында маздаған оттың сәулесімен айқын көрінген олардың кескініне қарасам, екеуінің де қабағы түсіп кеткен... «Не болған!»

Не болғанын мен Қайыркеден ғана білдім. Тұнжыраған Қопабай мен Бейсембінің қасында отыра алмай, далаға шығып, үйдің сыртындағы ходоктың⁵⁵ үстінде отырдым. Ай со күні сүттей жарық, қала жақ әлі де азан-қазан. Қала адамдарының, беймазалығына еліктегендей бүгінгі күні иттер де азан-қазан. Осы беймаза дауыстар өрлеп кетіп, аспандағы сирек бұлтпен ұштасып жатқан сияқты... Қаланың беймаза дауысына жер-көк те дауыс қосып, кең дүниенің іші түгел күңіренуге айналған сияқты... «Бұ не?!...» Қала жақтан біреу келеді. Ол жүгіре басып келеді... Бала... Қайыркe!...

— Ие, не бопты? — дедім мен оның алдынан шығып.

— Соғыс! — деді ол.

— Соғыс?!

— Ие, соғыс!..

— Неғылған соғыс?

Бұл сұрауға Қайыркe жауап бермей, үйіне қарай жөнелді. Ол күнгі іңірдің шайы көңілсіз ішілді. Шайды құятын — Қопабай. Жасайтын — Кенжебай мен Бейсембі. Кірлеу дастарқанға қаладан әкелетін орысша пісірілген нан мол төгілетін де, соны жеп отырып әңгіме соғатынбыз. Бүгін олай емес, дастарқан да жайылды. Нан да туралды, нанды жеп, шайды ішуге де кірістік бірақ ешкімде де үн жоқ. Осы үнсіздікпен шай ішіліп болғаннан кейін:

— Ал, енді жатыңдар, балалар! — деді Қопабай. — Ертең забота көп болады. Сиырлардың көбін өздерің собирайт қыласыңдар. Бұндай беда болған күні орыстар сиырларын айдап келе қоймас. Пьяный адамнан аулақ болыңдар. Шорт знайт, сабап кетуі де мүмкін!..

Қопабай жат демесе де, жататын кеш қой, бұл. Бұндай қайғылы кеште қайда барасың?.. Біз жаттық. Жанып таусылуға айналған шалалардың басы күлге көмілді. Жыртықтан түскен ай сәулесінен үйдің іші бозамықтау. Қайыркe екеуміз қатар жататынбыз. Бізге деген төсеніш өзіміздің киім-кешегіміз ғана. Екеуміз бүгін де солай жаттық. Бірақ оның да, мен сияқты ұйықтамай жатуын аунақшуынан аңғарам. Қопабай да солай. Бейсембі мен Кенжебай ұйықтап қалды.

— Бұ неғылған соғыс екен? — дедім мен Қайыркeге, сыбырлап, біраз жатқаннан кейін.

— Ұйықта, әкем ұрсады, — деді ол да сыбырлап, — ертең айтармын.

Аздан кейін Қайыркe ұйықтаған сияқтанды. Мен әлі ояу жатырмын. «Неткен соғыс, бұл?» деген сұрауды әлсін-әлсін өзіме қоям да, жауабын таба алмаймын. Өйткені менің ұғымымда «соғыс» деген ерте замандарда: пайғамбар заманында, батырлар заманында болып өткен, бұл кезде жоқ... «Ендеше, неткен соғыс, бұл?! Қала халқының мынадай дүрліге қалуына қарағанда, бұ бір керемет соғыс болу керек... Бірақ кім мен кім соғысады?..»

Осы ойлармен жатып, мен де ұйқыға кеттім... Біреу түрткенге оянсам, Қопабай екен... Үй іші қара көлеңке.

— Тұр шырағым, — деді ол, — таң атып келеді, сиырды жинаңдар.

Тұрып далаға шықсам, түндегідей болмағанмен, қала жақтың шуы әлі де семе қойған жоқ екен. Қаланың әйелдері күндегі дағдымен сиырларын

диірмен түбіне айдап келеді, бірақ кешеден бері жылағанның белгісін көрсетіп, көздері жұдырықтай боп ісіп кеткен. Сиырлар күндегі дағдымен өріске беттеген кезде, Қайыркe екеуміз де соңына түстік.

— Ие, Қайыркe, кім мен кім соғысады екен? — деп сұрадым мен.

— Қаланың білетін адамдарының айтуынша, — деді Қайыркe, — орыс пенен Ерманса⁵⁶ деген ел соғысады дейді.

— Ол неғылған ел екен?

— Кім білсін, неғылған ел екенің әйтеуір, бір айлакер, сиқыршы ел деп айтады. Оған түртшина⁵⁷ деген ел қосылыпты дейді. Олар пұсырман деген ел болса керек... «Ермансаның» да, «Түртшинаның» да неғылған ел екенін Қайыркe екеуміз біле алмаймыз. Дегенмен:

— Егер, айлакер ел болса, — деймін мен, — «Сал-салдың» елі емес пе екен? Қиссада соларда өте сиқыршы, айлакер деуші еді.

— Кім білсін — дейді Қайыркe, — бірақ кім де болса, біздің казак-орыстар оны шыдатпайды, жалғыз Андрей Чемасовтың өзі күрең атымен ішіне бір кіріп көрсінші, қылышымен жүзін шауып шықсын!..

Географиядан ешбір хабарымыз жоқ Қайыркe екеуміз қанша ойлағанмен бұдан артыққа бара алмаймыз... Біздің естуімізше, қаланың казак-орыстарынан жиырма бес пен отыз бестің екі арасы соғысқа аттанғалы жатыр. Менің ендігі арманым — солардың атанғанын көру. Бірақ менің, естуімше, олар күндіз аттану керек. Біз о кезде далада сиыр бағып жүреміз. Ендеше мен қалай көрем? Көру үшін не істеу керек?..

Ол айланы мен таптым. Соғысқа баратындар ертең аттанады деген күні кешке қарай мен ауырдым. Інірден дөңбекшіп, босағада жатып ыңқылдай бастаған маған:

— Е, саған не болды? — деді Қопабай.

— Не болғанын білмеймін, ішім әкетіп барады...

Сол дөңбекшумен мен таң білінгенше дөңбекшідім. Көзі ұйқыға кеткенше, Қопабай, ыңқылдап жатқан маған «Ақырынырақ!.. Шыдасайшы!..» деген сияқты сөздерді айтып жатты да, біраздан кейін тым-тырыс болды. Ол ұйықтаған кезде мен ыңқылымды доғардым. Бірақ ұйықтамадым. Ойым «ұйықтағанымды білсе, Қопабай мені таңертең сиыр бағуға жіберер...» Біраздан кейін денем маужырап, көзіме ұйқы тығылғанмен, жаңағы ой басыма келсе, әзімді өзім зорлағандай оята берем... Күндегі дағдысымен Қопабай қаланың тауығы шақырған кезде оянды. Оның оянғандық белгісі, — қақырына-түкіріне тұрады. Со кезде, мен де ыңқылды үдеттім...

— Бала, қалайсың? — деді Қопабай.

— Іші-бауырым удай ашып әкетіп барады, — дедім мен ыңқылдай, сөзімді бөле сөйлеп.

— Апырау, бұл бейшараға не боп кетті, — деп күңкілдеген Қопабай, Қайыркені оятты да, — малға бара алмас па екенсің, бала, — деді маған. Мен жауап берудің орнына ыңқылды күшейте түстім.

— Бейсембі, ә Бейсембі, — деді Қопабай, — ояншы!

— Немене, әке? — деп басын көтерген Бейсембіге:

— Мына бір сорлы бала ауырып қапты ғой, малға мен өзім-ақ барайын, сен жұмысыңа кеткенде, есікті тиянақтап жап, — деді.

Қопабайдың «жұмыс» дейтіні Бейсембінің етік жамайтын өнері бар да. Егінге шығуға даярланған орыстар ескі етіктерін жамата бастаған. Кейінгі бірер жұмада оның кәсібі сол да.

— Жарайды, — деді Бейсембі, — бірақ мына ауру баланы қайтемін?

— Ол Аубакірдің үйінде жата тұрар, сол үйдің кемпірі бар ғой.

Сиырға Қопабай мен Қайыркесі кетті. Кенжебайды қасына ертіп Бейсембі қалаға кетті. Мен Аубакірдікінде қалдым. Бірақ ол үйде мен көп жата алған жоқпын. Өйткені қалада шеркеудің қоңырауы қағыла бастады. Со кезде ғана оянған Аубакірдің інісі Әлбатыр:

— Солдатқа баратындар жүруге айналған ғой, шеркеуге шоқынуға жиналған ғой, — деді.

«Көріп келейін» деп Әлбатыр киінді де кетіп қалды. Үйде Ұлданай екеуіміз қалдық. Не істеу керек, әрине, бару керек. Өйткені менің ауырған себебім де солдаттың қалай жөнелгенін көру ғой. Ұлданайға «Далаға шығам», — дедім де, кетіп қалдым.

Шеркеуге маңайлап келсем, бықыған адам, байланған ерттеулі аттар! Бұ қалада неше түрлі сұлу аттар болатын. Солардың бірсыпырасы ерттеулі аттардың ішінде екен. Және казак-орыстың өмілдірікті, құйысқанды, тебінгілі, былғары ерлері қандай тамаша!.. Бүкіл казак атаулыда ондай ерді мен Әлтидің Сейтағының астында ғана көрдім. Сондықтан, «мұндай ерді шығаннан шыққан байдың баласы ғана мінеді екен» деп жүрсем, казак-орыста екінің бірі мінеді екен.

Шеркеудің маңайында мастар да көп екен. Кейбір солдатқа баратын жігіттерді туысқандары шеркеуге мас қалпымен сүйемелдеп әрең апарады. Солдатқа бармайтын еркектердің ішінде де, әйелдердің ішінде де мастар аз емес... Шеркеу маңындағы каланшаның түбіне осы қаладағы жатақтардың

әйелдері және бірнеше адам жиналып қалған екен. Мен де соларға қосылдым.

Аздан кейін шеркеудегі адамдар шыға келді, алдарында поп... Ол әлденені күжілдеп айтып жүр, мен оған түсінбеймін.

Бұттарында қызыл зампасты көк шалбар, үстерінде кител, бастарында жасыл жиекті картоздары бар, етіктеріне шпор байлаған, бір жақ шекелеріне кекілі дударланған казак-орыстардың атқа қонулары маған өте қызық көрінді. Көп адамның ішінде менің көзіме ерекше аруақты көрінген — Мәлке. Оның кескіні күндегіден күреңденіп кеткен, үстіндегі киімдері де өзгелерден өзгеше көркем, кеудесіне жалтыраған әлденелерді қадап алған.

— Бұлары несі? — деп сұрасам:

— Өткен соғыста ерлік көрсетіп алған наградтары, — дейді, қасымдағы біреу.

— «Наград» деген не? — десем:

— О, қоя тұршы, — деп сөйлескісі келмеген қасымдағы адам жекіп тастайды?

Атқа қонғандардың көпшілігі қылжақтаған мас екен. Солар түгел аттанып болғаннан кейін, Мәлке әлденеменені айғайлай айтып, Кпитан жолына қарай тарта жөнелді. Олардың артынан өзге салттылар да шұбыра жөнелді. Со кезде әлгінде жылап айрылысқан әйелдер мен кемпір-шалдардың шуы азан-қазан боп кетті... Біреулер талып құлап жатысты... Артында жылап қалып бара жатқан әке-шешелеріне, әйелдеріне, кейбір салттылар оралып көп аттан қарғып түсіп, қайтадан амандасып кетісті. Бұлай амандасу жылауды үдете түсті.

БОПАН

Күз загон тарай мен Құтырлағанда қалып қойдым. Іздеп кеп менің еңбекақымды алған жездем Болатбай ауылға алып қайтайын деп еді, менің қайтқым келмеді. Мен Токарев Шодырдың (Федорды қазақтар Шодыр дейді) үйіне жалшылыққа тұрдым. Алты айлық қысқа алатын ақым — елу сом. Оның үстіне түп-түгел қыс киімдерін береді.

Шодырдың үйінде мен жүре бастадым. Жәмпейістің айтқаны расқа келді. Бұл үйде жалшылықта тұру, біздің Нұртазаның үйіне жалшылыққа тұру емес екендігін көзбен көрдім. Нұртазаның үйі жалшыларына қай-қайдағы өздері киюге жарамай қалған ескі-құсқыларын беруші еді. Шодыр мені беріктен, тоннаң пимадан бастап түп-түгел қара дүрсін болса да, жаңадан киіндірді. Нұртазаның үйі жалшыларға асты өз семьясынан бөлек беруші еді, және оларға астық қалған-құтқаны, не құнсыздауы тиюші еді. Шодырдың үйінде астан қағажау көру жоқ. Тек қана, өздері көбінесе, шошқа етін жейтін бұл үйдің адамдары, маған деген сиырдың, қойдың не құстың етін бөлек шөгенге қайнаттырады да, дәмді піскен етті ыдысқа сорпасымен бөлек құйып береді. Нан дегенді қанша жесең ықтиярың. Орыстың қалашы қандай тәтті болады. Со қалашты майлы сорпаға батырып жесең, аузыңнан дәмі кетпейді.

Нұртазаның жалшыларына ертеден қара кешке шейін дамыл болмайды. Демалыс дегенді олар білмейді. Ал, Шодыр жұмысты күшің келгенше істетеді де, шаршағанда тынықтырады және жұмасына бір күн демалыс береді. Нұртазаның жалшыларында төсек орын деген болмаушы еді. Оларға тозығы жеткен көрпе сияқты шоқпыт бірдемелерді беріп, жалшылары ұйықтағанда соның арасына қисая кетуші еді. Шодыр мені флигеліне жатқызғанмен, астыма ағаш кровать, асты-үстіне таза, бүтін көрпе, басыма жастық берді.

Шодырдың қорасының ішінде моншасы бар. Осы моншаға мен жұма сайын шомылам да, киімдерімді ауыстырып тұрам. Параша дейтін Шодырдың кухаркасы мені менсінгісі келмей, киімімді жумаймын десе, Шодырдың жуан әйелі оған ұрсып тұрып жуғызады. Менің моншаға түскен-түспегенімді Шодырдың өзі тексеріп жүреді.

Шодыр — о кезде буырыл сақалды орыс. Өзі сөйлесерлік дәрежеде қазақша біледі. Оның әйелі Полина да беті әжімденіп қалған қартаң кісі. Бірақ денесі ебедейсіз өте жуаң жүргенде ыңкылдап аяқтарын әрең басады. Отырыс, тұрысы қиын.

Шодырдың ержеткен төрт баласы болады екен. Біреуі қолында, өзгелерінің еншісі басқа екен. Бәрі де үйленген. Солдатқа оның қолындағы баласы және еншісі бөлек екі баласы кеткен. Қолындағы келінінің аты — Марфуша. Бұл — денелі де, көркем де жас әйел. Үй шаруасының міндеті

осы Марфуша екеуміздің мойнымызда.

Бұл үйде он шақты жұмыс аты бар. Он пардай атан өгіз бар. Қырық-елу қой, ешкі бар. Үлкені, кішісі аралас жиырма шақты шошқа бар. Жиырмаға тарта қаз бар. Он бес, жиырмадай үйрек бар. Қырық-елудей тауық бар. Шошқаларды Параша күтеді. Құстарды Полина күтеді. Малдарды күтудің міндеті Марфуша мен менің мойнымда.

Казак-орыстар үйдегі малдың шөбін даладан тасып жейді. Қораға шөп үймейді. Далада үюлі тұрған маяларға Марфуша екеуміз кейде үш, кейде төрт пар атпен кетеміз де, шананы бастырықпен байлап шөпті алып келеміз, сонда бізге жәрдемдесетін адам — Бопан.

Оқушыларға Бопанды таныстыра кетейін. Бұл — шоқынған қазақ жігіт. Шыққан тегін сұрастырсам, өзіміздің жаманшұбарлық.

Бір күні Марфуша екеуміз үш пар атты шанаға жегіп ап, шөпке жөнелдік. Бұл — қардың жаңа ғана жауған, бірақ әлі қатпаған кезі. Марфуша екеуміз алдыңғы шанадамыз, кейінгі шаналар біздің, шанаға тіркеулі. Божы Марфушада. Өйткені шөп маясының қайда екенін білетін — сол.

Біз қаладан шыға, соны қарға біздің шаналар түсірген ізге, кейінгі жағымыздан екі шанаға жеккен пар атты біреу түсе кетті.

— Иван Никифрыч, — деді Марфуша.

Менің жүрегім қозғала қалды, өйткені «Иван Никифрычы» — Бопан. Ол мені бірер рет жазықсыз ұрған. Содан бері одан қорқатынымын. Білген тіліммен Марфушаға Бопаннан қорқатынымды түсіндіріп едім:

— Нешево, нешево! — деді суыққа беті піскен алмадай қызара бөртіп ажарланған, онсыз да сұлу кескінді Марфуша, қып-қызыл еріндерін аша, аппақ ұзын тістерін көрсете күліп. — Не бойся, он хороший!..

Қайырке Бопанды — «осы қаланың сұлу келіншектерінің бәрімен тамыр» дейтін еді, сондайы бар ма, әлде жәрдемдескісі келді ме, — бізді қуып жеткен Бопан, алдымен біздің үш шананы тиеп, артып, бастырығын байлап берді де, өз шөбін кейін артты. Оған біз де жәрдемдестік. Күн сайын шөпті осылай арту біздің дағдымызға айналды.

Маядан шөпті шанаға Бопан айырлап тастайды. Және ол денесінің шағындығына қарамай, өте қарулы. Шөбі жентектеліп қалған тығыз маяның үстіне айырды түйреп жіберіп, сабын тізеге сап, қайқая көтергенде үлкен маяның бүйірін солқылдатады. Және оның айырына бір іліккенде бір шөмеле шөп ілігеді...

Шананың үстінде Марфуша тұрады. Сілтесі солай ма, әлде қалжыңдай

ма, — Бапан маялардан түйреп алған шөпті Марфушаға қарай лақтырады. Бірақ Марфуша оған шанадан құлап түспейді. Бопан шөпті лақтырған сайын:

— Ты што, сатана! — деп ол күліп қояды да, лақтырған шөпті айырмен қағып ап, шананың қалаған орнына тастайды. Олар өзара орысшалап бірдемелерді қалжыңдасады, мен көбіне түсінбеймін...

Алғашқы күндері жұғыса алмай жүргенмен, бірер жолдан кейін мен де, Бопанға ауыл-үй қонып алдым. Таныса, сөйлесе келе ол кеңесшіл кісі боп шықты. Оны «қазақтың тілін ұмытып қалды» деген сөз қате екен. Қазақшанды ол қазағынның қайсысынан болса да кем білмейді. Орыстың тілін аз білетін мен шөпке шыққанда кей кезде Бопанның қасында отырам. Өйткені Марфушамен сөйлесе алмаймын, Бопанмен сөйлесе алам. Әбден танысып, бойды үйретіп алғаннан кейін мен одан шоқынған себебін сұрадым.

— Менің обалым Мәшікке, — деді ол.

— Неге? — дедім мен.

— Неге екенін айтайын: менің әкем Бердіғожа деген кісі — өмір бойы осы қаланың малын бағып өткен жатақ. Ел ішінде біреуді төмендетіп, жаман көрсетіп айтқысы келсе «ой, Бердіке!» деп айта ма? — деп сұрады Бопан.

— Айтады, — дедім мен.

— Сол «Бердіке» деген менің әкем Бердіғожа. Ол — кедейлігінің үстіне мейлінше ынжық, жуас болған кісі. Жуасты «жаман» дейтін қазақтың әдеті емес пе?

— Рас?

— Сол жаман әкем өлді де, мен жетім қалдым. Осы қалада жүре бердім. Әрине, жалшылықта жүрем. Бай орысқа жыл сайын жалданғанда сиырдың не құнан шықбасын, не дөнен шықбасын алатын болам. Менің осы алатын ақымды Мәшік жыл сайын келеді де, айдап әкетеді.

— Неге? — деп сұраймын мен.

— Ол ауылнай ғой, — дейді Бопан, — оның списогінде мен үй иесі саналады екем. Әр үй рамат төлейді екен Мәшік менің малымды сол раматқа алады екен.

— Таусылмайтын неткен рамат, ол?— деймін мен.

— «Рамат» деп қайбір рамат дейсің, ол. Раматты сылтау қып ауылнайдың өзі алады да!..

— Сөйтіп, жыл сайынғы ақымды жыл сайын Мәшік раматқа ала берген соң, — дейді Бопан, күрсініп ап, — бір жылы ақыға алған малымды саттым да жібердім. Мәшік тағы да келіп еді, «берер малым жоқ» дедім. Ол маған «қазынаның шығынын төлемейсің, сені соттатам»деп ауылына мені алып кетті. Сөз түріне қарасам, соттататыны рас сияқты. Не істеу керек?.. Түнде қаштым да кеттім.

— Қайда бардың?

— Қайда барайын. Осы Құтырлағанға келдім де, өзіңнің қожайының Шодырға ақылдастым. Ол маған «бұл пәледен шоқынбасаң құтыла алмайсың» деді. Осы ақылды Чемасов Шодыр да айтты... Содан шоқындым да кеттім...

Оның айтуынша шоқынған қазақтар толып жатыр.

— Мен сені шоқын деп азғырмаймың — дейді ол, — бірақ, көрерсің, түбінде сен де шоқынасың?

— Неге?

— Оны кезінде көрерсің...

КУӘЛІКТІҢ КЕСІРІ

Келесі көктемде мен Әубәкірге қой бағуға жалдандым. Өйткені Шодыр үйінің күтімі жақсы болғанмен, жұмысы өте ауыр. Әсіресе егінге шығар кезде жұмыс ауырлап кетті. Ал, қой бағу — одан әлдеқайда жеңіл.

Әубәкірдің інісі Әлбатырмен мен өткен қыста ғана жақсы танысқам. Бұл — орта бойлы, семізше денелі, беті толған айдай дөп-дөңгелек жирен сары жас жігіт. Оның Ұмытшақ атты со жылы түскен келіншегі бар, кескіні көркем болғанмен, мейлінше салақ.

Өткен қыста Әлбатыр Әубәкірден бөлек отырып, балалары солдатқа кеткен бір бай үйдің жұмысын істеген. Көктемге қарай бұл жұмыстан ол босанды. Бұған себеп, балалары солдатқа кеткен бай үйлерге, ауыл жігіттерінен кәсіп іздеп кеп жалданушылар көп болды ма, болмаса, мен сияқты ол да мал бағу жұмысын қара жұмыстан жеңіл көрді ме оншасын өзі біледі.

Қойды екі бала бағамыз. Маған серік баланы Әубәкір жақын жердегі ауылдың біреуінен жалдап алып келді. Әубәкірдің өзі бай орыстың біреуіне жалданып, жұмысын істейді. Кәкіш пен Ұмытшақ орыс үйлерінің жамау-жасқауымен айналысып, пайда табады. Ал, Әлбатырдың істейтіні — кешке загонге қамаған қойды күзету. Бұдан бұрынғы жылдарда қой жөнді күзетілмейтін де. Өйткені загонге түсіп ұрлайтын да болмайды екен. Биыл олай болмады, шілде туып, қой семіре бастаған кезде, загоннен қой жоғала бастады.

— Қазақ-орыстың түгел тұрған кезінде бұндай сұмдық жоқ еді, — деп кеңесетін болды Әубәкір мен Әлбатыр. — Ұрылардың бізді ғана емес, мал иелерін де басынғаны ғой, бұл. Байлары солдатқа кеткен қатыннан қаймықпағаны ғой... Қой артынан қой жоғалуға айналған соң, Әлбатыр күзетке отыратын болды.

— Қолыңа мылтық ап отыр, — деді оған Әубәкір, — егер ұры келе қалса, кім болса да атып таста!..

Әлбатыр мылтық ап түнде күзетке шығады. Қашан ұйқым келгенше оның қасына мен барып отырам. Өйткені орыс арасында туып, орыс арасында өскен Әлбатыр орыстың ертегілеріне жүйрік. Ол неше түрлі қызық ертегілерді маған қазақшалап айтады, мен аузымның суы құри тыңдаймын. Сол ертегілерді тыңдай отырып, мен ұйықтап қалам... Біздің қасымызда Әубәкірдің қабаған иті байлаулы жатады.

— Апырай, — деп таң қалады Әлбатыр, осы ит — мейлінше қабаған-ақ ит. Үйдің маңайына келген кісі түгіл, қияда көрінген жат кісіге үріп тұрады. Осының ұрыға үрмейтін себебі не екенін білмей-ақ қойдым. Күзеттің

алғашқы күндерінде елгезектеніп жүретін Әлбатыр біраз күннен кейін күзетке ерінуге айналды.

— Бәләмдардың өздері де қорыққан болу керек, — дейтін болды ол. — Менің күзетте отырғанымды біледі олар, енді өлсе жуысын ба.

Әлбатырдың бұл сөзінің аяғы «бала, кезектесіп күзетсек қайтеді» дегенге соғады. «Мен ұйықтап қалам ғой» деймін, күзетке отырғым келмей. Шамаң келгенше ұйықтама дейді, ол. «Шамаңнан асып бара жатса, ұйықтай салсаң да оқасы жоқ. Күзетші барын білген соң, кім келе қояр дейсің».

Әлбатыр бірер қызық ертегілерін айтып берген кезде, түн ортасы ауа бастайды. Сол кезде ол да, мен де есіней бастаймыз. Сонда, Әлбатыр:

— Ал, бала, ұйқы кеп барады ғой, қайсымыз қалғи тұрамыз, — дейді. Мен үндемеймін. Ол менен үлкен болғансып, мені алдағансып:

— Ертең бұдан да қызық ертегі айтам, сен отыра тұр, мен аздап қалғып алайын Содан кейін оянам да, сені ұйықтатам дейді. Алғашқы күндері Әлбатырдың бұл сөзіне алданып, ұйықтатып көрсем, өзін түрткілемей оянар ол жоқ. Күні бойы қой баққан адам, түнгі күзетке әрине, шыдамаймын. Мен оны оятып жіберем. Ол:

— Қап бір тәтті ұйқыда жатыр екем, шыдай тұрмаған екенсің бала, — деп кейиді, бірақ ертеңгі қой кезегі менікі болатындықтан, қатты сөз айтпайды.

— Ұйықтасаң ұйықта, — дейді ол, біраздан кейін оятармын.

Күзеттегі кісінің елегізіп ұйықтайтын әдеті, сол әдетпен әлсін-әлсін оянып, Әлбатырға қарасам, мылтығын бауырына басқаны ол қорылдап ұйықтап жатады... Ояу отырып кеңескенде:

— Осы қойды ұрлайтын кімдер? — деп сұраймын мен Әлбатырдан.

— Әрине, Төлебай балалары, — дейді ол.

Төлебай балаларын мен білем. Ол үш ағайынды жігіт: Әбдірақы, Әбдірахман, Ғабдырахман. Бұлар — сіңірі шыққан кедей жігіттер. Әбдірақысы ғана үйленген, кейінгі екеуі жасы жеткен жігіт бола тұра үйленбеген. Не кәсіппен күн көретінін өздері білсін, бұлар мал да бақпай, жұмыс та істемей отырады... Бұдан бұрын «осы Төлебай балалары немен күн көреді екен» деп ойлайтын маған, Әлбатырдың әлгі сөзінен кейін ғана олардың немен күн көретіні елестейді.

— Байласа бау кесетін қарақшылардың өзі осылар, — дейді Әлбатыр, Төлебай балалары туралы сөзін кеңіте түсіп. — Осы ұрлықтарымен симай, қаладан-қалаға көшіп жүреді өздері. Құтырлағаннан кеткеніне үш-төрт жыл

болып еді, бұлар қайтып келді де, пәле келді. Енді дамыл бермейді, олар!..

— Әй, бәлем-ай, қолға түспейді-ау! — деп кіжінеді Әлбатыр. — Егер қолға түссе ме, қалпитар ем бәлемді...

Жаз ортасы ауыңқыраған кездің бір түнінде Әлбатыр екеуміз қойдың күзетінде отырмыз. Түн көзге түртсе көргісіз қараңғы, аспанды қоршаған бұлт, теріскейден салқындау жел есіп тұр. Менімен қой бағысатын бала да осы арада жатыр. Бірақ ол іңірде ұйықтағаннан таң атқанша бас көтермейтін, етінен ет кесіп алсаң сезінбейтін аса ұйқышыл бала. Әлбатыр маған тағы бір ертегіні айтты да, аяқ жағын есінеп әрең бітіріп:

— Бір ұйқының қысып өлтіріп бара жатқанын, — деді маған, — көзімнің, шырымын алмасам, шыдататын түрі жоқ. Сен күзетке тұрамысың, мен ептеп қалғып алсам.

— Жарайды, — дедім мен.

— Егер, ұры-мұры көріне қалса, мені оятып үлгере алмасаң, атып жібер! — деп Әлбатыр мылтығын менің қолыма ұстатты да, өзі бір жақ қолын жастана қисайып, лезде қор ете түсті. Мен отырмын... отырған сайын алыстан елесін берген ұйқы жақындай бастайды... Міне, мен есінеуге айналдым... Міне...

Иттің ырылдаған дауысынан шошып ояндым. Былшық басқан кірпіктерімді әрең ашып, жан-жағыма қарасам. әлі де өттей қараңғы. Қасымдағы ит жер бауырлай етбетінен жатыпты да, әлденеге көзін қадапты... Оның беті бұрылған жаққа мен де бет бұрып, жер бауырлай жатып сығаласам, загоннен алысырақ өскен ерменнің бер жағында шоқшиып екі кісі отырған сияқты... Жүрегім су ете қалды, «ұры!» деген ой кеп кетті маған... Әлбатырды оятуды ұмытып кетіппін... Ит те, мен де шоқиған екі адамға тесірейе қарасып жатырмыз...

Бір кезде шоқиған адамның біреуі орнында со қалпында қалып қойды да, екіншісі еңбектеңкірей бері қарай жүрді... Итім ырылдауын қоя қойды... «Бұ несі?» деп ойлады мен. Итке таныс біреу болғаны ма?»

Еңбектеген адам жақындап кеп бір нәрсені лақтырып қап еді, ит жүгіріп барып бассалды да, сол араға жата қап жеуге кірісті. «Е-е, итті жеммен алдап жүрген ұры осы екен ғой» деген ой келді маған.

Итті алдастырған адам еңбектеп загонге кеп, қоршаған сырғауылдардың үстінен ішіне қарғып түскенде, мен Әлбатырды ояттым. Болған оқиғаны оған сыбырлап айтқаннан кейін.

— Дыбысыңды шығарма, — деді ол сыбырлап, мылтықты қолына алып, — Сәті түссе, жалпитайын бәлемді.

Загонге кірген адам үлкендеу бір қойды көтеріп ап сыртына шықты да, со көтерген қалпымен күтіп отырған серігіне қарай жөнеле берді. Бір тізерлеп отырып мылтығын ыңғайлап алған Әлбатыр:

— Стой! — деп ақырып кеп қалды. Шошып жалт қараған ұрының қолынан қой түсіп кетті. Ол өзі еңкендей қаша жөнелді. Со кезде мылтықтың дауысы да күрс ете түсті... Қашқан адам етпетінен құлады...

Ұрының серігіне Әлбатыр мылтықты екінші рет атқанша, ол ерменге кіріп те үлгерді. Ыза кернеп кетті ме, немесе қашқан ұрыны да ұстап алғысы келді ме, — Әлбатыр солай қарай жүгірді де, құлап жатқан кісіге тоқтамай, әрі қарай өтіп кетті...

— О не болды, не болды! — деп шуылдаған дыбысқа қарасам, Қопабайдың үйінен де, Әубакірдің үйінен де адамдар шуласып, бері қарай жалаңаш-жалпы жүгіріп келеді.

— Не болды? — деді олар денем қылшылдап, манағы орнымда тұрған маған кеп.

— Кісі атылды,— дедім мен дірілдеген дауыспен.

— Кәне?

— Өне! — дедім мен құлап жатқан адамның қарасын нұсқап.

Әубакір, Қопабай, Бейсембі, Қайырке, Кәкіш, Ұмытшақ бәрі қарайып жатқан адамға қарай жөнеле берді. Оларға мен де ердім... Құлаған адамның аяқ-қолы әлсіз ғана қимылдап, бір қырын жатыр екен. Ересек адамдар оның бетіне үңіле бергенде:

— Ойбай-ау, мынау біздің Төлебайдың Ғабдырахманы ғой, — деді Қопабай. Сөйтті де ол: — Ойбай, бауырым-ау, өлгенің бе, бұл? — деп басын құшақтай өкіріп жылап жіберді... Аздан кейін оралып Әлбатыр келді.

— Қап! — деп өкінді ол, — әлгі екінші итінің қолға түспей кеткені, екеуін қосынан қалпитқанда, болатын еді қызық.

Түн ішінде қалаға хабар айтылды. Орыстар жиналып кеп өлікті көрді де, қалаға алып кетті. Ертеңіне Кпитаннан урядник кеп, Әлбатырды тұтқынға алды... Со күннен бастап Қопабайдың үйіне мен жексұрын болдым. Өйткені Төлебай балалары бұл үймен аталас болады екен.

— Сен болмасаң, ғой, Әлбатыр оянбайды, оянбаса ғой, Ғабдырахман атылмайды. Осының бәрін бүлдірген — сенсің. Саған ба?... Саған! — деп Қайырке де, оның немере ағасы Дүйсембай да маған кіжініп жүрді...

Сол жылдың күзінде мен екінші пәлеге ұрындым. Өткен қыста Оразалының үйіне мен жақын боп алғам. Өйткені ол да Сибан, мен де

Сибан. Оны мен туысқан көрем. Бұ қалада он шақты үй жатақтың ішінде одан басқа Сибан жоқ. Соның үстіне, тұрмысы нашар бола тұра Оразалы — өлердей меймандос. Үйіне барсаң-ақ ол «Кәне, мына балаға бір шай қайната қойыңдар!» деп дәм ішкізбей жібермейді. Қақ-соқпен жұмысы жоқ, еңбегімен ғана күн көретін оның үйінде өз жандарына тамағы мол болады.

Бұрынғы дағдысымен, қаланың күнгеі жақ жартысының қойын баққан Оразалы күзге қарай Үлкен сары көлдің желкесіне қонды. Оның үйіне мен анда-санда барып тұратын ем. Сол дағдымен, бір күні Әубакірден рұқсат ап, Шодырдың үйінен ат сұрап мініп, көл сыртындағы Оразалының үйіне бардым. Оразалы үйінде екен. Оның әйелі сүт салма қайнатып жатыр екен. Ағайын көретін Оразалыға, әрі момын мінезді Оразалыға менің жаным ашиды. Шамам келгенше қамқор болғым келеді...

Мен Әубакірге қой бағуға жалданған жазда, бұрынғы дағдысымен Оразалы да Құтырлаған қаласының жарты қойын бақты. Бұ қаланың жатақтарында ұрылар да барың олардың тіске жұмсақ көретіндері Оразалы екенін білетін мен, оның қойлары туралы құлағымды түрік ұстадым.

Ғабдырахман атылғаннан кейінгі күндердің, біреуінде, мен әлдеқалай Төлебай балаларының тағы бір ұрлығын сезіп қалдым. Оны маған айтқан — Сәкен дейтін кісінің баласы Әбіл. Бұл — бір момын бала болатын. Жасы со кезде жеті-сегіздер шамасында.

«Балалы үйдің ұрлығы жатпайды» дегендей, осы Әбіл Үлкен сары көлдің желкесінде отырған Мықтыбай балаларының үйіне барып келді де, маған қуырдаққа тойғандығын айтты.

— Қайдағы қуырдақ? — деп сұрасам:

— Ағаштың үшіне қой сойылды, — дейді.

— Кімдер сойды? — десем:

— Әбдірақы, Шыныбай, Әлібай сойды, — дейді.

— Неше қой сойды? — десем:

— Үш қой сойды, — дейді...

Біле қойдым. Бұл Оразалының қойлары, өйткені қой баққан Оразалының үйі сол маңайда.

Менің Оразалыға жаным ашып кетті, өйткені ол, былтырғы жылы осылай ұрланған қойлар үшін орасан шығынға батып, тұралап қалған. Биыл да сөйтеді екен деген оймен, Әубакірден сол күні рұқсат алдым да, Шодырдың үйінен ат сұрап мініп, Оразалынікіне кеттім.

— Айтып кел, — деп шегелеп жіберді мені Әубакір, Оразалының үйіне

неге баратын жұмысымның жайын естігеннен кейін. — Кісісі атылса да, тиылмайтын болды ғой, бұлар. Оразалы қойларының қай жерде жатқанын білсін де, орыстарды апарып үстінен түсірсін. Бұл ұрыларға сонда ғана тиым болады. Әйтпесе, керден кетті бұлар.

Оразалыға барып айтқанымда, ол қозғала қоймады.

— Сойса, амал нешік — деді ол. — Құдайдан күттім.

— Неге олай дейсің?

— Демегенде қайтесің, мен — момын кісімін, әрі жалғызбын олар көп. Бұ қаладан көшіп кететін кісі емеспін, олармен белдесуге шамам бар ма? Ерегісіп алса, түгімді қоя ма олар!..

Оразалыны мен көндіре алмай қайттым. Бірақ оның шығынын Әубакір жоқтап, қой иелерін астыртын ет тыққан жердің үстінен түсірді. Мұны білген ұрылар қолға түсеміз деп көше қашады.

Олардың Құтырлағанда қалған туыстары бұл сөздің менен тарағанын біледі.

Мықтыбайдың Жәкеш дейтін қартаң інісі қапымды тауып, мені оңашада ұстап алды да, «ендігәрі мұндай сөзді айтасың ба?» деп, қамшымен біраз сойып:

— Егер өзіңе жан керек болса, — деді маған, — бұл қаланың, маңынан жоғал. Әйтпесе, жігіттердің біреуін жұмсап, желкенді үздірем де, бір құдыққа тықтыра салам...

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

ЗОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ

СОҒЫСТЫҢ САЛДАРЫ

1915 жылдың күзінде маған Құтырлағаннан кетуге тура келді. Бұның бір себебі,— ұрылардың маған өшігуінде болса, екінші себебі — соғыстың салдарында жатты.

Бір жыл бұрын басталған соғыстың, хал-жайын біліп отыратын мен ол кезде саяси сауатты кісі емеспін және жаспын. Кім мен кім соғысып жатыр, кімді кім жеңіп жатыр, ол жағына мен — саңыраумын. Менің еститіндерім — Құтырлағандағы жатақтардың ғана соғыс туралы сөздері, көретіндерім — соғыстың салдарынан Құтырлағанда туған халдер.

Соғыс басталған кезде Қайыркe «Ерманса» деп жүретін еді, кейін «Ярмания», одан «Ермания», одан «Германия» боп, ақыры жатақтардың айтуында «Карман жұрты» боп кетті.

«Неге соғысады екен бұлар?» деген сұрауға, жатақтардың тауып алған жауаптары да қызық.

— Карман патшасы баласына орыс патшасының қызын айттырған екен ержеткен кезде орыс патшасының қызы басқа бір патшаның баласымен қашып кетіп, соның салдарынан соғысып жатыр дейді, — деп жүрді біреулер.

— Алда, жүзікара-ай, тиыш отырған елді бүлікке салуын-ай! Тілеуі кесілсейші, тілеуі кесілгірдің! — деп қарғап жүрді жатақтар ол «қызды».

— Орыс патшасы мен Карман патшасының баласы бір қызға бақас екен — десіп жүрді, кейбір жатақтар, — екеуі бір күні кездесіп қап, орыс патшасының баласы ұрам дегенде, қата тимей, бата тиіп, Карман патшасының баласы өліп кетіпті, соғыс осыдан шығыпты...

— Орыс патшасы Карман патшасының әйелімен көңілдес екен бір күні Карман патшасы үстінен шығыпты да, екеуі төбелесіп қап, соғыс содан басталыпты, — десіп жүрді әлдекімдер...

Бұлардың бәрі де ойдан жасалған әңгімелер екендігі және қазақ ауылында дау-шарға себеп болатын қиқым оқиғаларға байланыстыра жасалған әңгімелер екендігі, бұл әңгімелерден, — жатақтардың ол кездегі ой-өрісі қандайлығы айқын көрініп тұр. Станица орыстарының жүріп жатқан соғысты ол кезде қаншалық түсінетінін мен білмеймін, олардың тілін де білмеймін.

Менің білетінім де, көретінім де соғыстан Құтырлаған орыстарына түсіп жатқан ауыртпалық қана. Оны ұғу үшін көп білімнің қажеті жоқ сияқты, көретін көз, көргеніне қорытынды жасай алатын ми болса жететін сияқты...

Не көрем мен?

Соғыс басталған күндері бес жүз үйдей Құтырлағаннан соғысқа қырық-елу кісі алынғанда:

— Япырай, мұнша жан кетті, қала енді қалай күн көрер екен?! — деп шуласқан еді жатақтар.

Ай сайын, апта сайын... дегендей, қаланың жас еркектері алына кеп, 1915 жылдың, күзіне қарай, кем-кетіктер мен аурулар болмаса, бұ қалада жас еркек атаулы таусылды дерлік халге жетті. Жексенбі сайын думан болып жататын қалада ән-күйдің дауысы біржола семді...

Сембегенде қайтсін!.. Соғыс бастала салысымен-ақ, «пәлен орыстың, пәленше деген баласы өлген қағазы келіпті» деген қауесет тарай бастады да, кейінірек қауесет көбейіп кетті. Баласы өлді деген адамдардың талайының жылап отырғанын көзімізбен де көрдік...

Соғыстың алғашқы кезінде «біздің жақ қырып жатқан көрінеді» десіп жүрген жатақтар, біраздан кейін «жау жағы басым боп бара жатыр дейді» деп, тағы біраздан кейін «Карман шыдатпауға айналыпты дейді» деп, уақыт өткен сайын жау жағын күшейте сөйледі.

— Көкте құдай, жерде царь деп шоқынатын орыстар, енді царіне тілін де тигізетін бопты, — дей бастады жатақтар бір кезде.

— Тіл тигізбегенде қайтсін — деп жүрді олар, — білетін орыстардың айтуынша, патша тізгінін қатынына беріп, өзі арақ ішіп, ойнас қылғаннан басқаны білмепті ғой. Қатыны да барып тұрған бір қар болса керек, байының көзіне күнде шөп салады дейді. Соған тізгін берген соң не оңсын ол!.. Біздің патша сөйтіп азғындық жолда жүргенде, Карман патшасы соғысқа даярланып, неше түрлі айланы жасай беріпті. Сонан, кейін ол жеңбегенде кім жеңсін!..

Қалада патшаға қарсы өрби бастаған сөз, «Сойдақ Савка» келгеннен кейін тіпті күшейіп кетті.

Сәбелейді мен білемін: зор денелі, сұлу сарғылт кескінді, бұйра сары шашты, оның шын аты — Василий Никифорович Чесноков. Қазақтардың «Сойдақ Савка» деуі, үстіңгі күрек тістерінің әдеттен тысқары үлкендігінен екі тістің арасынан тіс түскендей алшақтығынан. Содан ба, әлде мінезінен бе, — орыстар да оны «зубастый» («тісті») дейді.

«Мінезі» дейтінім, әрі кедей, әрі жалғыз бола тұра, ол ешкімді

басындырған жігіт емес. Ауылдағы байдың балалары сияқты, станицадағы кулактың балалары да өктемдеу келеді, олар да ретсіз жерде жұдырық сала сөйлеседі. Ондай өктемдік Құтырлағанда Чемасов, Турнов сияқты әрі бай, әрі өскен тұқымнан шығады. Станицада әлденеше үй боп кеткен, тұқымдарынан атамандар, чиновниктер көп шыққан бұлардың жастары бейбастақ, төбелескіш, сабағыш... Басынған біреулерін олар үйіне кіріп сабайды, олар жүрген жерден талайлар ығысып кетеді... Ал, Сойдақ Савка олардан да қорықпайды, төбелессе жалғыз өзі тобын қиратып шығады. Орыстардың оны «зубастый» деуі, басынан сөз асырмайтындықтан, ерегессе жеңіп шығатындықтан деседі. Күштімсігенге сондай батыл және қатал ол, момынға тимейді, қорлық көргенге болыса жүреді, сондықтан өз бетімен теңдікке жетпейтіндер оның маңына көп үйріледі, оларға пана бола алады, өктемнің ешқайсысы оған қарсы келе алмай ығысып жүреді...

Сойдақ Савка кедей жігіт дедік қой. Үйі — қаланың көл жақ ылдиына салынған жер-үйшік. Қопабайдың айтуынша бұл «избушканы» Сойдақ Савканың ұлы атасы Серафим Серафимович әкесінен енші алғанда салыпты. Содан бері өңделмеген үй, жермен тұтасып, соның сүйелі сияқты дене бөлшегіне айналып кеткен.

Тағы да Қопабайдың айтуынша, бұл үй өмірінде егін атаулыдан, тек жалғыз темекіні отырғызады екен. «Күзеннің темекісі» деген аттаққа шығып, насыбай ататын қазақтар, одан басқа темекі алмайды екен. Темекіні әйелдері егеді, ал, еркектерінің ата-бабасынан бергі кәсібі — балташылық. Осы қаладағы ағаш үйлердің көбін солар қиған шананың, қамыт-доғаның көбін солар істеген. Сәбелейдің де кәсібі сол. Бір қызығы, тағы да Қопабайдың айтуынша, «бұл өспеген тұқым, тууы көп туады да, тұра келе жалғыз қалады». Сойдақ Савка да сондай.

Жасы жиырмадан асқанмен, ол соғысқа кеткенше үйленген жоқ. Әкесі ерте өлген. Үйіндегі бар адамы, — шешесі ғана. Ол жазы-қысы темекімен және өспейтін де, өшпейтін де жалғыз сиырмен шұғылданады. Сойдақ Савканың өзі, ата дағдысымен — балташы.

Мінезі қызық Сойдақ Савка, соғысқа да қызық түрде кетті. Ол кездің әдетінде, казак-орыстар армияға өз аты, өз тұрманымен барады. Армияға жарарлық ат-тұрман жұрттың бәрінен табыла бермейді, әсіресе кедейден... Естуімізше, казак-орыс станицаларында осы мәселенің төңірегінде көп қайғылы халдер кездеседі екен: казак-орыс болса армияға өз атынсыз бара алмайды, бармауға және болмайды, сондықтан әрбір казак-орыс қанша кедей болғанмен, көп жыл еңбектеніп ұлына ат-тұрман даярлайды... Хош, сонда, оның ұлы біреу ғана болса жөн ғой, егер көп болса ше?.. Осы мәселенің төңірегінде нелер қайғылар ұшырасады екен...

Сойдақ Савка бұл тұйықтан оңай шығады. Соғыс басталып, казак-орыстар майданға алына бастағанда, ол станицалық атаманға барады да:

— Мен соғысқа керекпін бе? — деп сұрайды.

— Әрине керексің, — дейді атаман таңданған кескінмен, — оны неге сұрадың?

— Керек болсам, соғысқа мен жаяу барам.

— Неге?! Казак-орыс емеспісің, сен?

— Болғаныммен, атым жоқ, сатып алар қаражатым жоқ, шешемді сата алмаймын және оның менен басқа ешкімге керегі жоқ.

Ұзын сөздің қысқасы, екеуі ұзақ көрісіп, келісімге келе алмайды. Атаман бұл халді айтып, жоғарғы командованияға қағаз жолдайды.

Сойдақ Савкаға Петропавлдан шақырған қатынас келеді. Савка кетеді. Біреулер оны «жазаға ұшырар» деп күдіктенеді...

Артынан естісек Сойдақ Савка пехотаға кетеді. Серіктерінен, өзінен келген хаттарға қарағанда, майданда ол орасан ерлік көрсетеді...

1915 жылдың жазында, Сойдақ Савка майданнан қайтып келеді. Бәріміз де барып көрдік: оң аяғын зеңбіректің оғы сындырып, жамбасынан кесілген ақсақ боп, балдақпен қайтыпты. Аз уақытта оның кескін-кейрі қатты өзгерген, жап-жас бетіне айғыздалып әжімдер түскен, кескіні ызбарланып кеткен...

Көп кешікпей «Сойдақ Савка патшаға қарсы бол кепті... Ашықтан-ашық патшаны боқтайды дейді... Ол ақмақ патша, тізгіні өзінде емес, қатынында дейді... Баяғыдан бері түк қару даярламай, Карманға орысты босқа қырғызып жатыр дейді... Әскерлер патшаға қарсы дейді... Патша тез арада түседі дейді...» деген сөз жатақтар арасында да, станицалықтар арасында да бұрқ ете қалды... Жұрт екіге жарылды: бір жағы: «Патшаға қарсы болғаны несі?!» деп Сойдақ Савканы сөкті, енді бір жағы: «Айтқанында өтірік бар ма? Бәрі рас емес пе?» деп жақтады...

Сөйтіп жүргенде, «Сойдақ Савканы ұстап әкетіпті» деп естідік.

— Неге?

— Патшаға қарсылығы үшін...

Бірақ патшаға қарсылық онымен сөнген жоқ... Соғыстың Сойдақ Савкадан басқа да мүгедектері келе бастады...

— Бәрі де патшаға қарсы боп келеді, мұның бәрін қалай тияды ұлықтар?.. Тия алмаса, арты неге соғады мұның?! — деп үрейленісті жатақтар...

Со жылдың көктемінен бастап Құтырлағанда қазақ жігіттері көбейді де, күзгі егін жинау кезінде қаптап кетті... «Неге бұлай?» деген сұрауға

жатақтар әртүрлі жауап тауып жүрді.

— Орыста еркек жұмыскер азайғанын біліп пайда табуға келгені де, — десті біреулері.

— Қазақтан да солдат алатын бопты деген қауесет бар, содан ығысып келген де, орысқа жалданған қазақты солдатқа алмайды дейді, — десті біреулері.

Қалай келсе де, қазақ жігіттері Құтырлағанда көбейді. Жатақтардың айтуынша, орыс қаласының бәрінде де осылай. Қазақ жігіттерінің Құтырлағанда бұлайша көбеюін өзге жатақтар да, мен де ұнатқан жоқпын.

Қалай ұнатам!.. Күз, Аубакір баққан қойлар иелеріне қайтарылып берілгеннен кейін мен қалада жалдайтын орыс таба алмадым. Кісі жалдауға шамасы келетін орыстар қарулы қазақ жігіттерін алмай, мен сияқты баланы не қылсын. Сондықтан қыстың басында бірер ай жұмыссыз сандалып жүрдім де, ол қалыппен қалаға сия алмайтын болған соң, 1915 жылдың ноябрінде апам Ұлтуғанның үйіне кеттім.

Мен келсем, апам үйінің бұрынғы жандары түгел екен. Сол жылы ұл бала туған апамның, бұрынғы талдырмаш денесі толығып, енді ол нұрлы кескінді, толық денелі әйел боп қапты. Алғаш көргенде, ауыл салтымен ол менен жаулығын жасырып, көрсетпеген қалпымен қалып еді, бұл жолы да жасырам дегенмен, көрші үйдегі құдағилар еркіне жібермей менен көрімдік алды.

Бес-алты айлық жиеніміз бүлдіршіндей әп-әдемі екен. Сол кезде кісіге көз тоқтатып күле бастапты. «Құлық бие құлын жанды» дегендей, байқаймын, менен қымсынған болғанмен, апамның жан-тіні кішкентайдың үстінде.

Бұл үйдегі менің «дұшпаным» болса, болмаса да — шалы ғой. Аз тұрып сынап көрсем, апам оны жеңіңкіреген сияқты. Бұрын болмашы нәрсеге кейі қап, — «құдайы бар болғыр-ай, өлер болдым-ау, осы келіннен» деп көпіре жөнелетін ол сол дағдысымен тағы да көтерілейін десе апам «болды, болды!» — деп қабақ түйсе, шал жым қояды екен. Апамды жек көретін шал оның баласын жанындай жақсы көріп шұрқырай сүйеді екен. Жалпы жағдайын алғанда, бұдан екі жыл бұрын, бұл үйге келімсек сияқтанып, әрқайсысына бір жалтақтап отыратын апам — қазір өзі би, өзі тос. Оның бетіне шығары жоқ. Жездеміз Болатбай мен барған кезінде үйінде жоқ екен. Ол іш аралап, қайыс ору кәсібімен кетіпті.

— Өрімшіме еді ол кісі? — деп сұрасам:

— Жас уақытында істеген кәсібі еді, — дейді әкесі, — кейінгі жылдары тастап кетіп еді, күн көрістің тапшылығынан тағы да кірісті.

— Неге?

— Мынау соғыс деген дүниені қымбаттатып жіберді ғой. Соғыстан бұрын пұты бір сомға әрең жететін ұнның бағасы қазір жеті-сегіз сом боп кетті. Оған ақша шыдай ма? Бұрын бір малыңды сатсаң, бір қыстық астық жинап алатын ең. Қазір бір қысқа жететін астыққа екі-үш ірі қара керек. Дәулеті мол адам болмаса, ондай мал бізден табыла ма?

— Астық қымбаттамағанда қайтсін, — дейді шал, — қазақ атаулы егін екпейді, астықты орыстан ғана алады. Орыстың қаласы бүтін кезде, сататын бидай мен ұн әр үйінен табылатын еді, қазір ілуде біреуінде ғана болмаса табылмайтын көрінеді; әнеу күні Мақаріпкеге барып, қаланы күн ұзын қыдырып, жарты пұт ұнды әрең тауып әкелдім.

— Қайдан табылсын! — дейді шал өкінішті дауыспен, — егінді салуға да азамат керек. Орыстың іске жарар ер-азаматы соғыста. Қатын-қалаш егін сап өндіре ме!.. Қаладағы үйлердің көпшілігінің ішімділігінен артық егін алуға шамасы келмейді екен.

Соғыстың салдарынан үй ішінің тұрмысына түскен ауырлықты айта кеп:

— Шиеттей жандарды асыраймын деп, жарғақ құлағы жастыққа тимей, қала кезіп кетті жалғыз бала! Денсаулығы да нашарланып жүр еді өзінің. Ауырып қап бір жерде жатыр ма, әлі кім біледі!.. — деп күрсінеді Нұралы.

Баласына жаны шын ашитындығының белгісі сияқтандырып, Нұралы көз жасын төгіп алады.

— Жылағаны несі, жамандық шақырып? — дейді Ұлтуған шалға кейіп, — жалғыз жүрген жоқ, бір топ адаммен жүр. Сол ғана ма кәсіп іздеп кеткен? Кім кетпей жатыр?

Апамның жаны күйеуіне ашымайды деп ойлай ма, немене Нұралы оған ала көзімен жаман қарайды да үндемейді. Шалдың, үй тұрмысының кемдігі туралы да, баласына жаны ашуы туралы айтқан сөздері де маған тиіп жатқан сияқтанады. Ол сөздерді естігім келмеген менің бұл үйден масыл болмай кеткім келеді. Бірақ қайда?

Танысып көрсем, күн көрісі мол дәулетті үйлер ғана болмаса, Нұралының үйіндей ғана шаруасы барлардың бәрі де күнін әрең көріп қалтақтап отыр. Аяқ-табақтап әркімдерден ас сұрап жүргендер де бірталай. Бұлар — Жайылған аталатын ауылдың көпшілігі. Ондай үйлердің шет шығып кәсіп істеуге жарайтын еркектерінен біреуі де үйде жоқ. Бәрі де орыс қалаларын қыдырып жұмыс іздеп кеткен.

— Шіркін, ырыс егінде екен ғой, — дейді астығы жоқтар өкініп, — егін салуды кәсіп еткен орыстар біздің қазақ сияқты тентіреп ел кезіп кеткен жоқ. Әр үйінің ішер астығы өзінде. Баяғыдан бері мал жиғанша, егінге

үйренсекші. Егінді бейнет көріп, аза бойымыз тік тұратын еді, енді тарттық оның тақсіретін!..

— Ендеше алдағы жылы егінді біз де салайық, — деушілерге:

— Жерді жырта сап, тұқымды шаша сап егін ала аламысың. Егін өсіруде де көп мән бар емес пе? Соқа айдап көрмеген қазақ қайдан біледі оны! — деседі уайымшылдар...

Ауыл кедейлерінің, былай да ауыр тұрмысы, соғыс салдарынан бұрынғысынан әлдеқайда ауырлап кеткенмен, «қайтып күн көру керек?» деген сұрау, әр кедейдің маңдайшасында ілулі тұрғанмен, ауылдың атқамінерлерінің, болыс, билерінің момын шаруаға істейтін зорлық-зомбылығы бұрынғыдан да үдеп, жемсаулары бұрынғыдан әлдеқайда кеңіп апты. Жайылғанға келе мен осындай, зорлықтың айқын бір сипатын көрдім.

ДІЛДӘШТІҢ ДАУЫ

Жайылғанда Жиенқұл дейтін ауқатты адам болады екен. Ол өткен күз өліп, артында Ділдәш атты жалғыз әйелі қалады екен. Балалары немесе бір енеден туған аға, інілері болмайды екен. Жиенқұлдан отызға тарта жылқы, жүзге тарта қой, жиырмаға тарта сиыр қалады. Үй-ішінің мүлкі де көп болады. Осынша мал-мүлік жалғыз әйелдің қолында қалғаннан кейін жамағайындарының әрқайсысы да дәулетті даяр үйге ие болуға қызығады. Ділдәш — ол кезде жасы елуден асқан мосқал әйел. Егер ол заң тәртібін сақтайтын орыс поселкесінің әйелі болса, жұмысын істейтін адамды жалдап ап, шаруасына өзі ие боп отыра берер еді ғой. Бағынатын «заңы» — «қазақшылық» қана, ауылда Ділдәш олай отыра алмайды.

«Қазақшылықтың заңы» бойынша, байы өлген әйел егер қолында баласы болмаса, ерге шығар жастағы адам болса, күйеуінің туысқандарының біріне тиюі керек те, егер ерге шығар жастан асқан адам болса, күйеуінің туысқандарының біреуін қолбала қып үйіне енгізіп алуы керек. Осы екеуінің бірін істемей, баласыз, байсыз әйелдің отыруға еркі жоқ. Ділдәш — ауыл адамдарының ұғымында ерге шығар жастағы адам. Ендеше күйеуінің туысқандарының біреуіне тиюге ол міндетті. Бірақ ондай адам Ділдәшта жоқ.

Ендеше не істеу керек?

Жайылған аталатын ауыл төрт атадан құралады: Кәдірберді, Құмеке, Мойынсыз, Қара. Жиенқұлдың атасы — Мойынсыз. Бірақ бұл атада Ділдәшті қоса қоятын лайықты кісі жоқ.

Ділдәштің өз еркіне салса, Садақтың Ғабдолласы деген жігітті қолына алып отырмақ. Ол со кезде 25 жастар шамасындағы үйленбеген жігіт, өзі домбырашы, өлеңші. Дәулет жағынан Садақтың үйі — Жайылғанның жуан ортасы. Ділдәштің айтуынша, Ғабдолланы ол қолбала қып алмақ та, қыз айттырып әперіп қолында тұрмақ. Жұрттың өсегі бойынша: «Ділдәш — желіккен қатын. Теңі табылмағандай, оның таңдағаны өзінен жарты есе кіші Ғабдолла. Оны қолбала қып алам деуі — көптің көзін алдауы. Расында ол байсырап құмартып отыр оған».

Төрт ата Жайылғанның ішінде ең күштісі — Құмеке. Оның Ділдәшті қосқысы келетін адамы — Тыңқының Смағұлы. Ол ертеде ауқатты адам болғанымен, бертінде кедейленген. Мен барған кезде ол үй Жайылғанның ең кедейінің, бірі екен. Оның үстіне әйелі өліп, артында үйелмелі, сүйелмелі төрт-бес кішкене балалары жетім қапты.

Кедей кісіге әйел алу оңай боп па, әсіресе, балалары кәп кісіге? Әйел ала алмаған Смағұлдың үйі мен көргенде өте жүдеген. Балаларының үсті-бастары алым-жұлым боп кеткен, бастары сыңысқан қотыр... Жұрттың

ұғымында «осы сорлылықты шақырып отырған Смағұлдың өзі, өйткені ол баяғы мырза күнін көксеп жалшылықта тұрып күн көруге арланады, тек қана домбырасын тартып, үйінде жата береді. Жалқаулығы шынында рас Смағұл — былайша өте пысық жігіт. Ол — сөзге де шешен. Қалжыңды жақсы көретін ол кіммен айтысса да жеңілмейді, өзі — бармақ біткеннің домбырашысы. Оның денесіндегі айыбы көзінің қылилығы ғана, әйтпесе, он екі мүшесі балғадай, дені сау, жасы сол кезде отызды орталаған ғана жігіт, оның үстіне қазақша хатқа жүйрік орысша да «нан алып жерлік» дейтін сауаты бар.

Жас жағынан теңі болмағанмен, Смағұл Ділдәшті мал-мүлкі үшін алғысы келеді. Құмекенің еркіне салса, бұған риза, бірақ Смағұлды кедейсіне ме, немесе балаларын көпсіне ме, Ділдәш оған зырылдап жоламайды. Оның ынтасы Ғабдоллада. Ғабдолланың Мұқтан деген құрдасы бар, ол менің жездем Болатбайдың немере інісі, Ғабдолла сияқты ол да серілеу жігіт. Екеуінің жүріс-тұрысы бір. Ойын-той бола қалса, екеуі домбыраны да қосылып тартады, өлеңді де қосылып айтады...

Бір күні кешке Мұқтан мені үйіне шақырды. Барсам, Ғабдолла екеуі ғана отыр екен. Қолдарында бір тарақ қағаз.

— Мұнда кеп отыр! — деп қасынан орын көрсеткен Мұқтан маған күлімсірей қарап алды да:

— Әй, құда бала, сені ептеп өлең шығаратын да өнері бар деседі, сол рас па? — деп сұрады.

— О неге керек?— дедім мен.

— Керегін артынан айтайын, өлеңді шығара аласың ба, жоқ па?

— Әуелі өзің айт!

Сөзге қосылмай отырған Ғабдолла Мұқтанға бір, маған бір қарап алды да:

— Осы балаға көрсетсек қайтеді мұны? — деді, бірақ бұл біреуге айтып қоймас па екен?

— Жоқ айтпайды, — деді Мұқтан.

— Ендеше, мә, оқы! — деп Ғабдолла ұсынған қағазға көз салсам, әдемілеу подчеркпен арабша жазылған үш ауыз өлең екен:

«Орыстың бір қаласы Кіreshуай,

Япырай, Ғабдолланың мынасын-ай!

Тапқаны мөшкедей бір старушка,

Сабаздың тамаша ғып тұрысын-ай!

Орыстың бір қаласы Макаропке,

Үйі тұр Жиенқұлдың жел жақ шетте,

Ғабдолла сол үйменен компаньон,

Ар деген со жігітте бар ма бетте.

Салады кент халқы креставой дом

Сөзімнің қисық емес, бәрі де оң.

Ортадан Жайылған боп сайлап қойдық,

Кіруге кезекпенен торгабой дом».

Өлеңнің аяғына «үшбу өлеңні шығарғуши бән талибы» ңыз Исмағил ғалайһу әссәләм, забихолла» деп жазыпты.

— Е, бұ қағазды не қыл дейсіндер маған? — деп сұрадым мен.

— Өлең екенін көрмей отырмысың? — деді Мұқтан.

— Көрдім.

— Көрсең, — деді Мұқтан, — осы өлеңге өлеңмен жауап қайтару керек еді, соған сөздің қысқасы, — мына Ғабдолла екеуміздің әліміз келмей отыр. Соны саған шығарып бер дейік деп отырмыз.

— Мен шығара алам ба?

— Жер дүниедегі өлеңнің бәрін білгенде, екі-үш ауыз өлең шығару қиын боп па, саған? — деді Ғабдолла.

— Даяр өлеңді жаттап ап айтумен, өз жанынан өлең шығару екі басқа емес пе?

— Айтпақшы мұның бізде өкпесі бар ғой, — деді Мұқтан қуланған кескінмен, — энеугүні саған етігін бастатам деп апарған екен тігіп бере қоймапсың, маған да әкеп еді, менің, де со кезде қолы құрғырым тие қоймады...

— Ол өкпесін шаю оп-оңай, — деді Ғабдолла, — көңілдегідей өлең шығарып берсінші, бір етікті мен өз былғарыммен-ақ тігіп берейін, осыған.

Екеуі маған жатты да жалынды.

Менің ол кезде өлең шығаруға әуестеніп жүргенім рас та. Бұл жұмысқа

мен бірінші рет Мұстафаның үйінен бөлініп шыққаннан кейін апам Ұлтуғанды сағынған күндерде талаптанғам. Со кезде былдырақтатып шығарған бір-екі ауыз өлеңім, ауыл арасына тараған да. Ол өлеңдерді кейін ұмыттым. Содан кейін Спандияр Көбеевтен алған «Үлгілі баладағы» «Жетімнің өлеңі» деген өлеңнің әсерімен мен де:

«Жетімнен ит те жақсы иесі бар,

Иеден басқа тимес киесі бар.

Мендейді иттен-дағы төмен көріп,

Желкеге кім көрінген түйе шығар»,—

деген өлең шығарған. Құтырлағанда мал бағып жүрген күндерімде де, апаларымды, туған жерімді сағыну темасына арналған өлеңдерім болатын. Молдамыз Хабибулла Ғазизуллиннің, алдынан хат танымай кеткенмен, бертінде қағазды өз бетіммен шимайлап жүріп, өзгелер әрең танитын дәрежеде болғанмен, өзім танитын хат та біліп алғам.

Мұқтан мен Ғабдолла өлең шығарып бер деп қыстап кеткесін, ақысына Ғабдолланың етігімді бастап беруіне келістім де, өлеңді шығармақ болдым.

— Бірақ, — дедім мен, — хатқа шалағаймын, менің жазғанымды ешқайсың танымайсың. Жақсы жаза алсаңдар, өздерің жазыңдар.

— Тек өлеңін тапшы, — деді Ғабдолла, — жазуын мен етіктің қаюындай қып-ақ тізбектетіп түсірейін.

— Ендеше, қарындашың мен қағазыңды ал!

Қарындаш та, қағаз да оның қалтасында екен. Қалтадан алған қағаз бен қарындашты ол қасында тұрған қобдидың үстіне қойды да:

— Кәне бастап көр, бала, құдайға сиынып, — деді.

— Домбыраға қосылып, ойланып көрейін, — дедім мен Мұқтанға, — ар жағында тұрған домбыранды беріп жіберші!

— Домбыра алса-ақ болды! — деп Мұқтан мені мақтауға айналды. Оны шабыттау екенін көре тұра, мен домбыраны алдым да, күйін дауысыма келтіріп, ойланып отырып бір ауыз өлең айттым.

«Смағұл көзің қыли ақырайған,

Біреуі біреуіне шақырайған.

Бойыңда бір тиынға татыр құн жоқ,

Қатынның келсін саған сәті қайдан».

— Бәлі, бәлі, —деп ду ете қалды. Мұқтан мен Ғабдолла, түсті сәті, қатып шықты! Кәне, қайталап айт жазып алайық!..

Қайтадан айтқан бұл өлеңді Ғабдолла жазып алды да, дауыстап оқып шығып:

— Бұл өлеңді сүмірейтті, бала! — деді санын шапалақтай қуанып.

— Тағы, тағы! — деді Мұқтан.

— Енді не айтайын, — дедім мен.

— Ол қу біздің сілемізді орысша сөздерді араластырған өлеңмен қатырып отыр ғой, — деді Ғабдолла, — осыған сен орысша сөз араласқан өлең тапшы.

— Оның реті келер ме екен— дедім мен, — орысшаны шала білем ғой.

— Онысы рас, — деді Мұқтан. Смағұл орысшаға жүйрік антұрған. Оған ілесе алмаймыз. Құдабала, сен өзің білген күйіңе бас!

Шамамды байқасам, көп өлең шыға қоятын жайы жоқ. Сондықтан жеңілдеу құтылғым келді де:

— Соның өз өлеңдерін өзіне қарсы жұмсасақ қайтеді? — деп сұрадым.

— Қалай?! — деді екеуі қосынан.

— Мысалы: «Алпамыш батыр» қиссасында Алпамыш Бадамшаға:

«Сен де шаптың бәйгеге, мен де шаптым, жар-жар-ау,

Келіп едім бетімнен иттей қаптың, жар-жар-ау,

Сонша неге мақтайсың Ұлтан құлды шұнақ күң!

Ұлтан құлдан сен қанша опа таптың жар-жар-ау!...»

дей ме?

— Дейді, — деді Мұқтан мен Ғабдолла қосынан.

— Сонда Бадамша Алпамыш айтқан өлеңді өзіне қайталап айтып:

«Сен де шаптың бәйгеге, мен де шаптым, жар-жар-ау,

Келіп едің бетіңнен иттей қаптым, жар-жар-ау.

Мен мақтамай кім мақтар Ұлтан құлды диуана,
Заманымда ділдәдан шашбау тақтым, — жар-жар-ау».

дей ме?

— Ие, ие. Дейді! — десті Ғабдолла мен Мұқтан.

— Ендеше, Смағұлдың өз өлеңін өзіне былайша қайтарсақ қайтеді?

«Орыстың бір қаласы Кіreshуай,
Шал бойдақ Смағұл жүр сіресіп-ай,
Соншама шыжалақтап қорығанда,
Ділдәштің алмақ малын үлесіп-ай», —
деп?

Ғабдолла бұл өлеңді де қуанышпен жазып алды да:

— Ие, тағы да, — деді.

Екінші ауыз өлең өзгергенде былай боп шықты:

«Орыстың бір қаласы Макаропке,
Үйі тұр Смағұлдың жел жақ шетте,
Бола алмай Ділдәшпенен компаньон
Смағұл сол себептен қылады өкпе».

— Бұл да дұрыс келді, — деді Ғабдолла жазып алып, — енді үшінші ауызын ретте.

Ол өлең былай боп шықты:

«Салады кент халқы креставой дом,
Смағұл өзіңнің жоқ бірінде оң.
Маңыңа сенің Ділдаш жоласын ба,
Мойныңа мәңгі масыл болғаннан соң!»

— Өлтірдің, бала! — деді Ғабдолла, шектен шыға қуанып, — бәлем бұған не жауап қайтарар екен!..

Ділдәштің дауы ұлғая түсті. Жайылған екіге жарылды: бір жағы

Ділдәшті Смағұлға қоспақ, бір жағы Ділдәштің үйіне Ғабдолланы кіргізбек. Дау шиеленіскен кезде екі партияның да құрығы Ділдәштің малына түсіп, тебіндегі жылқысынан да, қорадағы қойы мен сиырынан да жоғала бастады. Сойып жеушілердің кім екені белгілі бола тұра, олардан теңдік алуға Ділдәшта күш бар ма?

Өзі білді ме, әлде біреу үйретті ме, — Ділдаш көріп жатқан қиянаттарын айтып, араша сұрап болысқа арыз берді. Ол жылы болыс — Әлтидің Садуақасы. Бұл жұмысты тексеріп үкім жасауды, болыс жергілікті ауылнай мен билердің қарамағына тастайды. Ауылнай мен билер жиналады дегеннен кейін Ділдәштің малын барымталаушылар тиылды. Бұған шейін барымталаушылар жаза күтіп қорқуға айналды...

Жайылғанның малы қыстыгүні суды Күдебай көлінің ойығынан ішетін еді. Бір күні со көлден суғарған Болатбай үйінің сиырларын айдап келе жатыр ем, Есеней қыстауы жағынан ағызып келе жатқан он шақты шаналы көзіме ұшырай кетті. Үйге кеп, іштен жақында ғана оралған Болатбайға айтып ем:

— Болыс пен билер болар, — деді ол киіне бастап, — Ділдәштің дауын бітіргелі келеді деген.

Болатбайға ере мен де шықтым. Шаналылар ілезде келіп қалды. Ылғи түлкі тымақты, қасқыр ішіктілер, аттары семіз. Өзге шаналылар ілгері озғанда, топырыштау торы ат жеккен жалғыз адам Болатбай үйіне көрші отыратын Қожантай дейтін ағайынды екі шалдың алдына тоқтай қалды.

— Уа, қайдасындар, Мырзатай, Қожантай! Үйлеріңе ырыс келді!.. Аруак келді!.. Қарсы алыңдар!.. — деп айғай салды ол.

— Құдай оңдады, — деді Болатбай, — шаналыға қарай жүріп, — Ресейдің, Мұстафасы? Тәңірі мына бейшаралардың көз жасын иген екен!

Қожантай, Мырзатайды Болатбайдың аяйтын себебі: Жиенқұлдың иесіз малына Жайылғанның әркімдері қызығып талай бастағанда, аш отырған ол екі үй де дақбыртқа еріп, бір құнажын байталын сойып, бөліп алады. Бұрын ондай зорлыққа жолап көрмеген момын адамдар, союын сойғанмен зәресі кетіп қорқады, қалай құтыларын білмейді.

Мұстафаның, таныс айғайын естігеннен кейін Қожантай да, Мырзатай да жүгіріп шығып, «алда, садағаң кетейін жарықтық-ай, қош келдің!» деп шанадан көтеріп алғандай қып қолтықтап тұрғызады. Атан түйедей зор, жуан денелі Мұстафа Қожантайдың үйшіктей үйіне зорға сияды. Кедейліктен сіңірі шығып отырған Қожантайға төсеніш қайдан келсін! Құстөсек жастық сияқты көр-жерлерін Мұстафаның астына, арқасына тастап жатыр.

— Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ! — деді Мұстафа, шешініп

орныққан соң, — менен басқалары жесір қатынның сойылын соқпақ. Қатынға мал не керек. Ертең байға тиіп кетеді. Садақтың жас жігіт баласымен көңіл қосыпты ғой. Одан артық не керек. Мал — ағайын сенікі! Әсіресе Қожантай, Мырзатайдікі. Серіктеріммен араздасып келдім. Нашар адамға зорлық істемек. Істеп көрсін! Өзім қисайған жақты, құдай бергенін қайтып алмаса, басып түсетінмін. Салмақтарын салыстырып көрсін. Көрейік кім жеңгенін. Ал, сорлы Қожантай, сорлы Мырзатай, күтіндер мені! Мен сендерге ырыс болғалы келдім! Бірақ менен шындарыңды жасырмасаңдар болғаны.

Барымталап сойған семіз малдың жарты еті қарға тығылған екен Мырзатайдың баласы оны қазып әкелді. Ет асылды. Қожантай, Мырзатайға жаны ашитындар сол үйге жиналды. Олар Мұстафаға риза...

— Бір жолға ерлік істеді. Аяған ғой — деседі олар өзара күңкілдескенде.

Ділдәш жөнінен екі жарылып дауласқан Жайылғанның жылы-жұмсағын жеп ауылнай мен билер бес-алты күн жатты. Үкім не болары белгісіз. Мұстафа Қожантай мен Мырзатайды еміп өзгелеріне жоламайды.

— Атымды жек! — депті Мұстафа бір күні Қожантай мен Мырзатайға. Аты жегіліпті. Мұстафа билер отырған үйге барып түсіпті.

— Шақыр Қожантай, Мырзатайды! — депті ол, билерге қосылғасын. Қожантай, Мырзатай шақырылады.

— Сойдыңдар ма байталды? — деп сұрайды Мұстафа олардан, көптің көзінше.

— Сойған жоқпыз, — дейді олар, — Мұстафамен уәделесуі бойынша.

— Мәс-саған, соймаған! — деп Мұстафа Қожантай мен Мырзатайды тура сап текпілейді. Ешкім оларды Мұстафа текпілеп талдырып тастағанша арашаламайды.

— Бұның не?! — деп таңданғандарға:

— Ендігі кедейдің есінде болсың — дейді Мұстафа. — Мұстафа тірі тұрғанда, біреудің малына көз алартпасын!

— Ендеше неге түстің оның үйіне? — деген сұрауға:

— Жылы ұшырамасам, маған жөнін айта ма олар? — деп жауап береді Мұстафа. Іші-бауырына кірдім де, бар сырын білдім. Енді қалай құтылар екен менен!..

Қожантай, Мырзатай, әрине, құтыла алмайды. Кім жақтайды оларды!.. Мұстафаның оларға қолданған жазасы: «Байталдың төрт сирағы төрт жылқы, денесі біреу — бесеу». Бес малдың құнына Қожантай мен

Мырзатайдың мал-мүлкі жетпей, үшеуінің құны төленеді де, екеуін төлеу келесі жылға қалдырылады. Жеген таяқтары бойларына құт!.. Қожантай, Мырзатайдың төлеген малын ішіне қоса, Ділдәштан ұрланған малдардың төлеуіне қырық-елу қара жиналады. Оларды ауылнай мен билер бөліп алады.

Әйел туралы үкім: «Мал-мүлкі Жиенқұлдың ағайындарына бөлініп берілсін. Өзінің қайда барса да ықтияры, байға тисін, не төркініне кетсін...» Бұл үкімге разы болмаған Ділдәш «орысқа айтам» деп, бір атқа шана жегіп жөнелген екен билер ұстатып алып, таяқпен талдырып тастап, «енді айтар болса, өлтіріп құдыққа тыға салыңдар, жауабын өзіміз береміз» депті...

КҮЙЕУ ҚОСШЫ

1916 жылдың январь айында Болатбайдың үйіне Нұрғазаның баласы Мырзағазы келді. Көрмегелі екі-үш жыл болған бұл жігіттің бойы да бұрынғыдан әлдеқайда есіп, бұрын тақыр ерніне қырбықтанып қара мұрт шығып қапты. Жол-жөнін сұрасақ, қайынына барады екен. Қайыны Жайылғанға жақын жерде отыратын Балықбай ауылындағы Тайжан деген кісі екен. Тайжанның бәйбішесі өткен күз өліп, Мырзағазы соған бата оқырға келеді екен. Таңертең, қайынына жүрерде:

— Кәне, Сәбит, сен де киін — деді ол, — бірге барып қайтайық.

— Барсаң, барып қайт,— деді апам мен жездем.

Мен Мырзағазының шана­сына мініп кете бардым. Оның жеккені — зор денелі, тарпаң мінезді, семіз қара кек айғыр. Жегілген шана жөкеменен қапталған, ағаштары ала-жолақтанып сырланған кошава.

— Қалыңдығыңды көріп пе ең! — деп сұрадым мен былай шыға.

— Жоқ,— дейді ол.

— Қызды таңдап айттырам деуші ең, неғып көрмедің?

— Балаға билететін шал ма, біздің шал? Алдыңғы жылы Стаптың күзгі базарына барды да, қайтарда Тайжанның үйіне қонып, құда боп келді. Қасында мен болған жоқпын.

— Көрмей айттырған қыз көңіліңе ұнамаса қайтесің?

— Әй, қу шеке, — деп Мырзағазы маған күлімсіреген кескінмен қарай қойды да, — қайтеді дейсің ол, — деді жымия түсіп, — тоқал алуға жақсы болады қайта. Көксау әкем қанша жасар дейсің енді. Тізгін маған тимей ме, содан кейін? Бұ жеңгең оған дейін балалы-шағалы болмай ма? Ар жағында маған тоқал алдырып, өзі бәйбіше боп отырмай ма?..

Бұл сөз осымен бітіп, екеуіміз аз уақыт үн-түнсіз келе жатыр ек:

— Бала, сен «ұрын келу» дегеннің, не екенін білемісің? — деп сұрады Мырзағазы.

Мен ойланып қалдым. Қабамбайдың Ғабдолынан естіген «Сұлушашта»:

«Күйеуі Сұлушаштың ұрын келді,

Қисайтып жаман беркін қырын келді»,

деген сөз бар еді. Сол сөздегі «ұрын» түсті менің есіме. Бір-ақ мен оның

мәнісін біле алмадым да, не сөз екенін одан сұрадым.

— Одан кейін айтайын, — деді Мырзағазы, — қыздың қалыңына қанша төлейтінін білемісің?

Мен тағы да ойландым. Ауылда әйел босанса, ұл туса «ат ұстар екен» дейтін де, қыз туса «қырық жеті екен» дейтін. Осы «қырық жеті» дегені қалыңмал болу керек, қалыңға қырық жеті бас мал алу керек» деп ойладым да, Мырзағазыға сол жауапты бердім.

— Білдің, бала, — деді ол. Сол қырық жеті бас мал қандай жүйеге бөлінеді?

— Оны білмеймін.

— Әкемнің айтуынша, оның мәні былай көрінеді: бұзаулы сиыр ма, құлынды бие ме, боталы түйе ме, — ең алдымен балалайтын жеті мал беретін көрінеді. Бұған қой мен ешкі кірмейді. Мысалы жеті бие береді дейік. Оның соңында жеті құлын жеті тай, жеті құнан, жеті дөнен болу керек. Сонда бұл отыз бес мал болды ғой?

— Ия.

— Балалайтын малдың іштегі төлін де есептейді екен. Оның атын «бүкпе» дейді екен — бұ да жетеу. Сонда қырық екі болды ма?

— Болды.

— Бұған қосылатын малдар: құда болуға уәделескенде күйеудің әкесі қыздың әкесіне «уәдеміз шегедей мықты болсын» деп, «шеге ат» дегенді мінгізеді, бұл — бір; екінші, — қыздың әкесі құда түсуге келгенде «мінт ат» дегенді береді; үшінші, «жеке ту бие» дегені болады, онысы қыздың әкесі үйіне қайтып той жасағанда сойыстыққа алатыны болу керек; төртінші, — «түс ат дегені болады дейді, онысы күйеу қайын атасының үйіне алғаш барып түскенде беретін айыбы болу керек; бесінші — «өлі-тірі» дейтіні болатын көрінеді. Бұнысы — қыздың, әкесі күйеудің әкесіне кеп құда түсіп жатқанда, құдасынан бір қойды алып қайтады да, елінің қатын-қалашына сойып беріп, бір жапырақ етіне шейін, бір қасық сорпасына шейін таратып береді. Терісін де біреуге береді. Бұ малды тірі күнінде де, сойылғанда да қыздың көзіне көрсетпейді. Қызға еті түгіл сорпасын татырмайды. Бұл мал сойылып, еті мен сорпасын жұрт ішіп-жеп тарағанша қызды оңаша бір үйге қамап қояды.

— Қызық екен!..

— Сонымен, — деді Мырзағазы, — манағы балалы малдың саны қырық екі, мына соңғы әр түрлі ырымның малы бес, барлығы нешеу болды?

— Қырық жеті, — дедім мен.

«Қалыңмал» дегенің осы, — деді ол. — Қазақтың «қырық жетіні қырқа матап бердім» дейтіні осыдан ғой.

— Көп мал екен — дедім мен.

«Бай мен бай құда болса, Араларында жорға жүреді, Кедей мен кедей құда болса, Араларында дорба жүреді, Бай мен кедей құда болса, Ілінісіп зорға жүреді», —депті ғой,— деді Мырзағазы, малы барлығына масаттанғандай көтеріле сөйлеп: — «Қырық жеті» деген жалпыға ортақ қалыңмал ғой, оны төлемей қатын ала ма жігіт:

— Рас.

— Бай мен бай құда болса, балалы малды жетіден емес, тоғыздан беретіні де болатын көрінеді. Жүз жылқы беретіндер де бопты ілгеріде.

— Өздерің қанша беретін болдыңдар?

— Біздікі тоғыз тоғыздан ғана.

— Ол неше мал болады?

— Елу алты бас болады екен.

— Көп екен!

«Бұл сөзді өкінішпен айты ма» деп ойлап, менің көңілімді жұбатқысы келді ме, немесе маған мырза көрінгісі келді ме:

«Көп» деп, немене дейсің ол? — деді Мырзағазы, — ертең ержетіп, қалың берер күнің туса, қызды өзім айттырам да, қалыңын өзім төлеймін. Құдайға шүкір, мал жетеді!..

Мырзағазының бұл сөзі маған орынсыз серпу сияқтанды. Олай ойламағанда ше?.. Мырза болса, мен панасыз жетім боп жүргенде неге асырамапты?.. Серіпкен сөзіне мені сендіре алмаспын деді ме, әлде «қалыңмал» дегеннің не екенін ұқтырып болдым деді ме:

— Сөз «ұрыннан» шығып еді ғой, — деді Мырзағазы, — оның не екенін білмеймін дедің ғой сен. Соны айтайын енді. Күйеудің қалыңдықты оң жақта көргісі келсе, қайнатасынан ұлықсат сұрап кісі салады.

— Неге сұрайды ол ұлықсатты?

— Қызық екенсің ғой, бала, — деді Мырзағазы күліп, — қайынатасынан ұлықсатсыз, күйеу ол ауылдың маңайына жолай ала ма?

— Солай екен ғой, — дедім, бұл әдеттен ептеп хабарым бар мен, — қайынатасына білдірмей, жасырын көруге болмай ма қалыңдығын?

— Әрине болады. Епті күйеу қыздың жеңгелері мен ағаларының аузын алып та қалыңдығына жасырын жолыға береді.

— Неге сөйтіп жолыға бермейді күйеулер?

— Сұрағыш бала екенсің де, — деді Мырзағазы қарқылдап күліп, — олай жолықпаудың мәні бар. Жігіт қалыңды қатынға емес, қызға төлейді ғой. Егер қалыңдығы қыз болмай шықса, қайтпек ол?

— Қайдам? — дедім, бұл мәселеден әлі тәжірибем жоқ мен.

— Күйеудің қалыңдық оң жақта отырғанда ұрын баратын себебі де осы, — деді Мырзағазы. — Бірақ ұрын бару оңай емес ол.

— Несі қиын?

— Оған ең кем дегенде «аяқ тоғыз», әйтпесе, «орта», не «қасқа тоғыз» айып төлейді. Білемісің, олардың не екенін?

— Жоқ.

«Аяқ тоғыз» деп, — бұзаулы сиыр бастаған ұлылы-кішілі тоғыз малды айтады; «орта тоғыз» дегені бие — бастаған тоғыз мал, «қасқа тоғыз» дегені — түйе бастаған тоғыз мал. Осы тоғыздардың әрқайсысына қосылатын лайықты өлі бұйымдары болады. Мысалы: «қасқа тоғызға» — кілем, қымбат ішік жібек шапан, тұтас құндыз сияқты заттар қосылады. Өзге тоғыздың өзіне лайықты бұйымдары бар.

— Сонша айыпты неге төлейді күйеу?

— Қалыңдығын көру үшін.

— Одан мақсат.

— Қалыңдығының айыпты, айыпсызын білу үшін.

— Егер айыпты болса?

— Ол уақытта күйеудің қалыңдығын алмаймын деуге хақысы бар.

— Алмаса не болады?

— Қызы айыпты болса, әкесі алған қалыңмалын айып-қиыбын қоса қайтарып береді, әрі жұрт алдында қызы да, өзі де масқара болады... Содан кейін кемтар біреу болмаса, ол қызды кім алады дейсің?

— Қызық екен! Ондай пәлесі барын біле тұра, қыз әкесі күйеуді ұрын келтіре ме?

— Құда түсіп, қалыңмал алған соң, ұлықсат бермеуге хақысы жоқ.

Қызына сенгендер ұрын келгісі келген күйеуден айыпқа тоғызды сықап тұрып алады.

— Қызына сенбегендер ше?

— Сылтауын тауып жалтаққа салады.

— Егер күйеу оған көнбесе? Келем дей берсе?

— Онда амалсыздан ұлықсат береді де.

— Қызық екен.

— Ұлықсат сұраудың екі түрі бар: бірі — ұрын бірі — жасырын келу. «Ұрын келу» дегеннің не екенін айттым. Ұрын келетін күйеуі тиісті айыбын төлейді де, қайынатасының ауылына көп қосшы ертіп кеп, күндіз ашық түседі. Бай адам болса, күйеуге оңаша отау тігіп, қалыңдықты сонда ойнатады. Егер күйеу көңілді болса, қайынатасы той жасайды.

— Кәдімгідей ел жинап па?

— Әрине, кәдімгі тойдай ел де жиналады, мал да сойылады, ат та шабады, балуан да күреседі.. Қысқасы өзге тойда болатын ойын-сауықтың бәрі болады...

— Түсінікті. Ал, «жасырын келу» не?

— Той жасауды шығынсынған қайынатасы; күйеуден айыбын ғана алады да, елге дабыра қылмай-ақ, күйеуін ауылына түнде ғана жасырын келтіреді. Бірақ түрі басқа болғанмен, «ұрын» мен «жасырынның» мәнісі біреу ғана. Түсіндің бе?

— Түсіндім.

— Түсінсең сол,— деп жымия қараған Мырзағазыға:

— Өзің қайсысын жасамақ боп жүрсің, осының? — деп сұрадым мен.

— Әй, қу! — деп Мырзағазы менің басымнан ұстап жұлқылап қойды да, — сиырының мүйізін жылқысының жалын санаған кісі емес пе, менің әкем? — деді, — өткен жаз ұрын барам деп талпынып ем, ұлықсат бермеді әкем.

— Мүмкін осы жолы көрерсің қалыңдығыңды.

— Мүмкін — деді ол жымия түсіп...

ЗОРЛЫҚШЫЛДАР

Кайыненесіне бата оқыған Мырзағазы сол ауылда Бірке деген кісінің отау үйінде екі-үш күн болды да, Біркенің әйелі Дәметкен арқылы қалыңдығы — Кәменге жолығып, еліне көңілді қайтты. Мен сол ауылда қалып қойдым. Оған себеп, менің аятты жақсы оқитынымды білетін Тайжан:

— Мына інісін тастап кетсін осында. Балалардың тілін сындыратын кісі керек боп жүр еді, сәті келді, — деп күйеуіне кісі жіберіпті.

— Қалсаң қал, — деді Мырзағазы, — қалмағанда қайтесің. Жезденнің үйінің жайын да көрдім ғой. Күнін зорға көріп отыр. Саған кет деуге ұялатын шығар. Әйтпесе, кетпектей бір жігітті асырау онай боп па. Осы қыс тұр осында. Аманшылық болса, жеңгенді жаз алам. Сонда ауылға бізбен барарсың да, тұрып қаларсың. Басқа жаққа қаңғыртпаспыз енді. Осы жолы да ала кеткім келеді, бірақ әкемнен ұлықсат алмай әкетуге, расымды айтсам, батылым жетпей отыр...

Оның бұл сөзіне ризаласуға тура келді. Мырзағазы аттанғаннан кейін алдыма жинап берген он шақты балаларды мен оқыта бастадым, әдісім — өзімді оқытқан «кішкене молданың» әдісі...

Сол жылдың көктемінде Тайжан да өліп, мен тұрған ауылдың қожасы — оның немере туысы, орта дәулетті Байжан боп қалды. Балықбайдың екінші ауылында Итіштің Рамазаны деген кісі бар. Рамазан мен Байжан екеуі, Балықбайдың билігіне де, жетім бала, жесір қатын боп қалған Тайжанның үйінің, билігіне де таласыңқырайды, екеуінің де Тайжанның тоқалы Сәлиманы алғысы келеді...

Бұл қайшылық күн санап ұлғайып келе жатқан кезде, осы ауылда адамның жанын түршіктіретін бір оқиға болды. Осы ауылда Ақпайдың Шайқыстаны деген жігіт боп, мен келерден бір жаз бұрын өлген екен де, артында Кәмел атты жас әйелі, Ғайныш атты жеті-сегіздегі қызы, төрт-бес жасар ұлы қалған екен өзі жап-жақсы, ауқаты бар отау, келіншек көрікті... Кімге қосу керек екен оны?

Бұл ауылда басы бос, әйелі өлген Тәшкен деген жігіт бар. Кәмелдің қосылғысы келетіні — сол. Тәшкен — Байжанның ағасы Бұйрабайдың баласы. Ақпай балаларына жесірін атасы басқаға жіберу — намыс. Сонда олардың жәрдемге шақыратыны — Итіштің Рамазаны, оның Байжанмен көңілі салқын...

Кәмел мәселесінде Балықбайда екі партия болуы, — Кәмелді осы ауылдан кетіруге кеп соқты. Дауды «бітіруге» Қапсыт Самайдың атқамінерлері жинала қалды. Кәмелден сұраса:

— Басыма ерік болса, мен Тәшкенге тием, егер ерік болмаса, өлген байымның аруағын күзетіп, жалғыз баламды күтем де осы ауылда түтін түтетіп отырам, — дейді.

— Жоқ, олай отырмайсың, — дейді сол кезде үстем бола бастаған Рамазан жағы оған, — сен байға тиесің және өзге емес, Ақпайдың екі баласының біріне тиесің. Егер оларға тимесең, мал-мүлкінді, балаңды солардың қолына тастайсың да, соқа қара басыңды ғана алып, төркінің кетесің!..

Қиянатшылардың үкімі осыған құйылды. Кәмелдің төркіні — Баржақсы — Уақ болады екен момын аға-інілері болады екен. Олар өз елінің Сәмбай дейтін бишігешін әкеледі.

— Келген жолыңа бір ат берем, — дейді Рамазан Сәмбайға, — сен соған риза бол. Қатынның туысқандары ертең үйіне апарған соң оны тағы біреуге беріп қалыңмал алмай ма? Олардың сыбағасына сол мал аз ба?

Сәмбай да осыған көнеді. Бұл қиянат үкімді естігеннен кейін мен қорқынышпен Кәмелдің төркініне жіберілуін күттім. Үкім шығарушылар одан да шіміріккен жоқ. Айрыларын біліп, кішкене ұлын бауырына басып, үйінде жылап жатып қалған Кәмелді Ақпайдың балалары үйінен зарлатып сүйреп алып шықты. Үйде арылмаған оның құшағындағы баласын жиналып тұрғандар далаға шыққанда тартып алды. Зарланып баласына ұмтылған ананы, шырылдап анасына ұмтылған баланы, тас жүректер енді қайтып қоспай, ерікті қара күшке берді...

Шырылдаған баланы Шәйке құшақтаған қалпымен үйіне алып кірді. Зарлана бұлқынған Кәмелді, бірнеше адам төркінінің арбасына арқанмен таңа бастады. Сонда, демі таусылып талықсыған Кәмелдің әлсіз дауыспен ең соңғы айтқан сөзі:

— Ш-ш-шәйке-е-е-ау, ыла-йымда-а-а... басыңа келсін!..

Кәмелдің қарғысы Шәйкенің басына кешікпей-ақ келді.

Шәйкеден туған Берен атты қызды біреуге ұзатады екен. Оның, да күйеуі кешікпей өліп, өткен қыстың ортасында қайтып келеді екен. Ол — талдырмаш денелі, қызыл шырайлы кескінді, мөлдіреген сұлу келіншек. Жасы сол кезде жиырмаға жаңа жеткен болу керек.

Жесір отырған Беренді оқушыларға белгілі Ералының Ыбышы деген серілеу жас жігіт алам деп жүрді де, жұмысшылар қозғалысына қатынасқандығы үшін Қорған қаласында тұтқынға алынды. Содан кейін Беренді Шәйгөз Уақтан кеп, жасы отыздар шамасындағы жез мұрт, әдеміше сары жігіт кеп айттырып, қырық жетісінің жартысындай қалыңмал төледі. Кешікпей ол Беренді алуға да келді...

Той жасалып, малдар сойылып жатыр. Қазанға еттер асылып жатыр. Маңайдағы ауыл адамдары тойға жиналып жатыр. Тойдың ырым-жырымы болып жатыр... Беренді ағам Ыбыштың қалыңдығы көріп қалған мен жез мұрттан оны іштей қызғанған болар, қызғанғанда амал нешік!.. Той қызған кезде бетін осы ауылға түзеген бір пар атты көрінді. Аттардың жүрісі екпінділеу.

— Нұрғожа, — десті көпшілік қарап тұрып.

Нұрғожаның атын естігенім болмаса, кескінін көрген емес ем. Естуім бойынша оның байлығы да, беделділігі де Торсан сияқты...

Нұрғожаның аты Байжан үйінің сыртына кеп тоқтағанда, тойға жиналған көпшілік сәлемдесуге барды. Мен де бардым. Біз жеткенше Нұрғожа далада күтіп тұрды. Ол жуаң зор денелі, қоңқақ мұрынды, үлкен көзді, қара өңді кісі екен. Жұртқа амандасып үйге кіргеннен кейін:

— Бұ неғылған жиын? — деп сұрады Нұрғожа.

Байжан болып жатқан тойдың мәнісін айтты. Со кезде Нұрғожаның түсі сұрланыңқырап, ашуланған бейне көрсетті де:

— Оның мәні қалай? — деді Байжан мен Рамазанға кезек қарап — Ақпайдың қысы⁵⁸, — деді ол қасындағы шамасы отыздардағы жігітті нұсқап. — Бістің мына Оспанға сұрағанымыз қайда? Сіз өсіңіс уағада қылғаныңыс қайда?

— Мен емес, мына Рамазан! — деді Байжан қайпандап.

— Кім?.. — деп келе жатқан Рамазанға Нұрғожа:

— Тоқта! — деп ақырып қап, тоқтатып қойды да, — Күшік пен Тайжан өлгелі сенің жайың белгілі, Балықбай! — деді дауысын көтере түсіп, — жақсыңды құдай алып біткен де, артына сен екеуің сияқты, анау Таудың Ыбырайы сияқты, үрген иттерді қалдырған!..

— Әйтпесе, — деді Нұрғожа, төңірегіне қарап, ызбарлана түсіп, айғайлап кетіп, — біс бәлем айтамыс та, сістер орындамайсыс. Қайдан келген сендерге ондай күш? Енді менің жағамнан алайын дедіңістер ме? Мен сендерге...

Долданып кеткен Нұрғожа аузы сөзге келмей, денесі қалшылдап кетті. Со кезде үлкен иттің қасында қипақтаған күшік сияқтанып Таудың Ыбырайы:

— Апырай, Нұреке-ай... — деп бірдемені айтқалы келе жатыр еді:

— Сөсіңнің керегі жоқ, — деп оған да ақырып тастады Нұрғожа. — Сонша бұлданатын кім еді сенің Ақбайың? «Нұрғожа сұрады» деген соң

қысын өсі апарып тастамас болар ма! О қай бір менің бет моншағы үсілмеген қысым еді. Байы өліп қайтып келген қатын да бұлданатын саман боп па еді?!..

— Рас-ау, — деп күңкілдесті жағынғандар.

— Өсі кім еді, анау алғалы кеп жатқаны? — деп сұрады Нұрғожа.

— Баржақсының біреуі көрінеді, — деді әлдекім.

Білетін біреу күйеудің жөн-жобасын айтты.

— А-а ! — деді Нұрғожа, дыбысын тістене шығарып, — білем, ол қарашыны. Менімен бой теңестіретін неме екен ол. Көрсетейін оған бой теңескенді...

Нұрғожа жуан денесін толғаңқырап жіберіп, еңкейе беріп, дене күшін жерге таянған екі қолына сала әрең дегенде орнынан түрегелді де, есікке қарай жөнеле беріп:

— Кәне, жүріңіс, мен дегендерің, — деп есіктен шыға берді.

— Мынау қайтеді? — деп күңкілдегісі келген біреулерге:

— Не ақын бар, қайткенінде, Нұрғожамен сен де бой теңестірейін деп пе едің? — деп Байжан ақырып тастады.

Тысқа шыға Ақпайдың үйіне қарай талтаңдай жүрген Нұрғожаның соңынан көпшілік ерді... Әлдекім хабарлап қойған болу керек. Нұрғожа Ақбай үйіне жақындаған кезде, үйдегі қыз-бозбала дүркірей қашып шықты.

— Күйеу жоқ па, бұлардың ішінде? — деп сұрады Нұрғожа.

— Жоқ, — десті әркімдер.

— Ендеше, үйге кірейік — деп Нұрғожа Ақбай үйінің есігінен кіре берді. Оның артынан Байжан кірді.

— Өңгең, топырламай тұра тұрыңдар, — деді Ыбырай, — мен кіріп біліп шығайын әуелі.

Кешікпей олар тысқа шықты. Күйеуді Байжан сүйреп алып шықты. Үйрейлі кескінді күйеу Нұрғожаға жалбарынышты кескінмен қарап:

— Нүреке, жазығым не! — деді дірілдеген дауыспен.

— Ә-ә... менімен енді сен сөс таластырайын дедің бе? — деді Нұрғожа жекіп. Сөйтті де ол жан-жағына қаһарлана қарап алып, күйеудің жағасын босатпай тұрған Байжанға.

— Жық, қарақшыны! — деді.

Байжан ым қағып қалғанда, Тәшкең Жәркең Ерміш үшеуі күйеуді шап беріп ұстай ап, жерге алып соғып етбетінен салды да, үстінен басты.

— Қамшы әкел, — деді Нұрғожа. Біреу жуандау қамшысын ұсынды.

— Соқ, дүрені! — деді Нұрғожа, — өлсе, құнын өзім төлеймін.

Байжан тағы да ым қаққанда, оның балуан баласы Жәркен басып жатқан күйеуді жуан қамшымен ту сыртынан тартып-тартып жіберді...

— Өлдім! — деп өкірді күйеу.

— Өрем қап! — деді Нұрғожа. — Соқ тағы да!

Жәркен қамшыны соғуға қолын тағы да көтере бергенде, әлдекім қамшысын ұстай алды. Жұрт оған жалт қараса, — со кезде жасы тоқсандар шамасына келген, үйінен шықпайтын Сүлеймен деген қарт екен. Шаруасы шағын болғанмен, елге қадырлы қарт болатын. Сүлеймен қамшысын ұстай алғанда, Жәркен не істеуге білмегендей Нұрғожаға қарады.

— Шырағым-ай, — деді денесі де, даусы да дірілдеген Сүлеймен Нұрғожаға, — үйде жатқан тірі аруақ едім... Дүние сөзін қойып, ақиретке бет бұрған күнім еді... Мына бір бейшараны жазықсыз өлтірейін деп жатыр деген соң келдім... Босатшы!...

Кескінінен боран ұшқындаған Нұрғожа түксиіп жауап бере қоймап еді:

— Босат дедім ғой саған! — деді Сүлеймен қалтырай түсіп. — Мені назаландырма енді!..

Нұрғожа «босат» дегендей, басып жатқандарға иек қақты. Олар бірінің артынан бірі тұра бастады. Күйеу сол орнында жатып қалды...

— Бұнымен құтылмайды бұл, — деді Нұрғожа, — шақырт, ауылнайды, акті жасатам да, жөнелтем бұны.һ

— Қайда? — деп сұрады Сүлеймен.

— Абақтыға.

— Неге?!

— Жылқы ұрлаған жерінен ұстадым!.

— Астапыралла, қашан?! — деді Сүлеймен иланып қалғандай.

Нұрғожа бұл сұрауға жауап бермей, төңірегіне айнала қарап алды да:

— Актіні солай жасатып жіберіп көрейін. сені, бәлем! — деді сызданып,
— Енді қайтып жарық дүниені көрер ме екенсің, жоқ па екен!

— Шырағым, өзің отыршы! — деді Сүлеймен Нұрғожаға, шаршаған дауыспен.

Нұрғожа да, өзгелер де отырды. Күйеу де басын көтерді. Онда кескін кейіп жоқ. Манағы сұлу сары жігіттің кескіні қазір сақарға салған сүйектей құп-қу.

— Шырағым, Нұрғожа, сонымен, бұ жігітті не істейін деп отырсың? — деп сұрады Сүлеймен.

— Апырай, Сүлеке-ай, сісдің кіріспейтін-ақ сөсіңіс еді бұл, — деді Нұрғожа, — сыйлайтын сәуегей қарт едің, бекер кірістің бұған. Маған қиын қылдың ғой.

— Сен маған қиын қылдың ғой, — деді Сүлеймен, — мен — көр аузында отырған адаммын. Мына зорлыққа араша түспей барсам, құдай алдында не айтам? Ылдидағы тасың өрге домалап тұрған кезің, шырағым. Әкең Құрымбаймен шамалас едім. Мені ренжітпе, бір тілегімді бер.

Нұрғожа тұнжырап, жер шұқылап отырды да:

— Ерде екі тілек жоқ деген рас па, Сүлеке? — деді.

— Рас — деді Сүлеймен, — өзім де тілек тілеймін. Сен мына нахақ бейшараны өлтірейін деп отырсың. Менің тілегім — осының, шыбындай жанын қи маған!

— Осыдан басқа тілегің жоқ қой? — деді Нұрғожа қайталап.

— Жоқ, — деді Сүлеймен.

— Бердім! — деді Нұрғожа, — онда да сіс үшін ғана бердім. Әйтпесе, — деді Нұрғожа, сұлдері құрып отырған күйеуді саусағымен нұсқап, кіжініп, — мына қарақшы кессепті тұқымымен құртар ем.

— Өй, өркенің өссін! Жалғыз балаңның игілігін көр! Мені сыйласаң құдай сыйласын! — деп Сүлеймен жылап жіберді. Сол манда тұрған адамдар, әсіресе, қаттар көздеріне жас алысты.

— Байжан, — деді со кезде Нұрғожа, — мына шалдың бір тілегін бердім, екінші тілекті өсі де сұрамаймын деді. Ендігі сөс былай болады:

Ақбайдың қысын апарыңдар да менің арбама мінгісіңдер, Оспан екеуін бістің елге жіберіңдер. Мені артынан өсің бірдеме қып жеткісіп саларсың.

Нұрғожаның бұйрығы екі болған жоқ. Әке-шешесінің, қыздың жылаған-сықтағанына қарамай, ауылдың жігіттері Беренді сүйреп апарып,

Нұрғожаның арбасына мінгізді де, Оспан екеуі кете барды...

— Мына Баржақсының қалыңмалын алып қойып ең, — десті Берен жөнеліп кеткеннен кейін ауылдың адамдары Нұрғожаға, — оны қайтеміз?

— Со да сөс бе екен — деді Нұрғожа сылқ-сылқ күліп, — қатынды Құрымбай тұқымы алып, Баржақсы қалыңмалын берсе, со да сөс боп па?

Күйеуде үн-түн жоқ. Соққының салдарынан ба, әлде мынадай қорлыққа күйінуден аузына сөз түспей отыр ма, — жұрт сол арадан сөгілгенде, ол жансыз адамдай мелшиіп, орнында қала берді.

Нұрғожа сол күні Байжанның үйінде қонақ боп, сыбағасын жеп ертеңіне аттанды. Кешеден бері іштей тынған жұрт Нұрғожаға айтар қарғыстарың ол аттанып кеткеннен кейін ғана ағытты:

— Басыңа келсін осы қылған қорлығың! — деп қарғады біреулер.

— Үйіңнен өрт шықсын! — деп қарғады екіншілер.

— Жалғыз балаңның өлігіне отыр! — деп қарғады үшіншілер.

— Ордаң ойран болсын! — деді төртіншілер...

Осылар сияқты қарғыстарды үстіне жаудырып жатқан Нұрғожаның кім екенін сұрастырсам былай боп шықты.

Бұрынғы Қызылжар (Петропавл) оязындағы бес болыс Керей-Уақтың ұлылы-кішілі атқамінерлерін тұтас алғанда, ең беделдісі Торсан мен Нұрғожа болады екен. Кейінгі кезде Нұрғожаның беделі Торсаннан да асып, оның «ақ» дегені алғыс, «қара» дегені қарғыс болады екен. Бүкіл Керей-Уақ атаулыда кәзір одан салмақтысы жоқ екен. Шағырай дейтін тақпақ адамның Нұрғожаға:

Сенің әкең Құрымбай,

Құрымбайдан туыпсың,

Жеті ұл бірдей дырымбай!» —

деген екен.

Құрымбайдың жеті баласы бертінде жеті ауыл боп кетеді, әрқайсысына жүздеп жылқы, мыңдап қой бітеді; әрқайсысының, маңына он-он бес үйлеп қарашылар үйіріледі; әрқайсысы әлденешеуден қатын алады, олардан туған балалар да үйленіп жеке ауыл бола бастайды...

Бай адамға бақ та қонуға тиісті. Ол кездегі ауылдың «бағы» — болыстық пен билік. Әсіресе, болыстық, өйткені соттау жұмысы ол кезде мировой

судьяға көшіп, судьялар орыстан ғана боп, қазақ билерінің «қазақшылық» өкімнен басқаға өрісі тарылған.

Ал, болыс ше?

Ауылдың ол кездегі «құдайы» да, «патшасы» да, болыс!.. Ілуде бір заң білетін теңдес байлар болмаса, болыстың бетіне жабайы қазақтан жан шыға алмайды.

Өзгелерді былай қойғанда, қызмет иесі, — билер мен ауылнайлар да болыстың құлы, себебі, — болыс болатын адам оларды өз ыркына көнетіндерден ғана сайлап алады. Жоғарғы өкімет болса, болмаса да ол болыстың сөзін сөйлейді, себебі, болыс оның «аузын майлап» қояды. Жағдайы осындай болған соң, өктемдігін ол жүргізбегенде кім жүргізеді!..

Нұрғожа жиырма шақты жыл үздіксіз болыс боп тұрып, орта жасаған кезде, інісі Ыбырға береді. Мен Балықбай ауылында тұрған кездегі «Нәстәсіптің»⁵⁹ болысы Ыбыр...

Бірақ жұрттың айтуынша, — «Ыбыр жай ілдәбай ғана». Ол — Нұрғожаның «қолшоқпары». «Дүние сұмдықтың бәрін Нұрғожа өргізеді де, Ыбыр жусатады...»

Со сияқты Нұрғожаға ауылда кімнің әлі келмек!..

Басқарып отырған болысында өзіне әлі келетін кісі жоғына көзі жеткен Нұрғожаның менмендігі де, қиянаты да шектен шыққан. Сондықтан ел оны қарғамағанда кімді қарғайды!..

БЕТПЕ-БЕТ

Балықбайдың үш ауылы Жамбатыр деген көлді жайлайды екен. Бұл көл — бес болыс Керей еркін сиятын радиусы жүз шақырымнан асатын кең жайлаудың көп көлінің біреуі ғана. Әр көлдің маңайы сыңысқан ел...

Биылғы жайлауда ауылдың қабағы қатыңқы, өйткені соғыстың салдарынан дүниенің, әсіресе астықтың қымбаттығы кедейлерді аса күйзеушілікке ұшыратты. Олардың көбі ашыға бастады. Оның үстіне салық та көз ашырмайды. Соғыс зардабынан көбейген шығынды, болыс пен ауылнайлар кедейлерле тарттырады: берсе қолынан алады, бермесе тартып алады, егер аларлық ештеңесі болмаса, қазналық жұмысты тегін атқаруға айдайды. Ондай жұмыстан біразы қашқан болады, бірақ барар жері қайда олардың!.. Көнгісі келмегендермен, ауылнайлар мен болыстар қамшы үйіре сөйлеседі, талайлар қан-жоса боп таяқ жейді... Ауқаттылау адамдар қазналық жұмыстан парамен құтылады... Естуімізше, ауылнай, болыстар пара алудан байлық үстіне байлық жамап жатыр...

Осындай ауыр күндердің біреуінде, Балықбай ауылы у-шу бола қалды...

— Не болды?

— Қазақтан да солдат алатын бопты...

— Оны кім айтыпты?

— Омбыға барған Торсан айтып кепті... Он тоғыз бен отыз бір жастың арасын түгел алады дейді.

— Ойбай-ау, онда, елде жігіт қала ма? Қате сөз емес пе екен?

— Торсанға жолығып келген кісі айтты.

— Сонда да анығын білу керек...

— Кімнен?

— Әрине, Құрымбайдан. Болыс білмесе кім біледі оның анығын.

— Ендеше шапқын жіберіп анығын білдіру керек.

— Кім барады?..

Шапқынға, әрине, Байжан мен Рамазан бару керек. Балықбайда болысқа тілдесе алатын солар ғана. Және шапқынға лайықты аттар да соларда... Оның үстіне: Байжанның екі баласының, Рамазанның бір баласы мен інісінің жасы солдатқа алынатын жастың ішінде...

Салт атпен Құрымбай ауылына шауып кеткен олар тез оралды. «Солдат» хабары естілгелі құмырсқаның илеуіндей қайнап сапырылысқан көпшілікке олардың алып келген хабары:

— Рас екен!!..

— Енді қайттік?! — деп үрейлене шулаған жұртқа:

— Нұрекең де⁶⁰ қайтсін — деді Байжан, — жұрт кісісі емес пе, жарықтық. Біз барсақ: «қайран жұрт-ай, енді күнің не болады?» деп еңіреп жылап отыр екен...

— Өтірік жылауы емесін қайдан білеміз? — деп күңкілдескен біреулерге Байжан:

— Тәйт әрі, оттамай! — деп Байжан ақырып тастады.— Өкпеге қиса да өлімге қияды деймісің ағайынды?... Торсанға кісі шаптырыпты, «бас қосып ақылдасайық, қайда жиналуын мақұл көреді екен» деп. Соны істеген кісі өтірік жылаушы ма еді...

— Өтірік жылар еді, — деді Рамазан, — егер өз басы аман қалатын болса. Санап көрсек, Құрымбайдың өз ұрпағынан жиырмаға жақын жігіт ілігеді екен. Өзгенің жасына жаны ашымай-ақ қойсын дейік өз туысқандарына жаны ашымай ма?..

— Қайдан білейік — десті әкімдер, — кеше елден жұмысқа жігіт алғанда Құрымбай тұқымынан жалғыз да жігіт іліккен жоқ. Сол сияқты, бұл жолы да солдатқа ылғи сорлыларды айдап, өз жігіттерін алып қалмаса!..

— Олай болса жалғыз Құрымбай ғана емес, әр ауылдың да бәйшігешінің баласы қалып қояды да, — десті біреулер.

— Жоқ, олай болмас! — деп ду етті көпшілік — егер өйтетін болса, әуелі соларды бауыздап алып, солдатқа содан кейін кетерміз...

Кешікпей Нұрғожа мен Торсан Омбыға, губернаторға жолығуға жүріп кетіпті деген хабар келді... Бұл хабардан балды болғандар да, балсыз болғандар, да аз болған жоқ.

— Нұрғожанды білмейміз, — десті балды болғандар, — ауылдағы бізге қожандағанмен, жоғарғы ұлықтардың арасына өтімсіз дейтін оны. Жандаралға батып кіріп сөз айтпақ түгіл, урядниктің үйіне батып кіре алмайды дейтін. Және өзі орысша тілден «но» дегенді білмейді. Жандаралға ол сөйлесіп жарытпас. Оған сөйлессе Торсан-ақ сөйлеседі. Жандаралмен көңілдес те дейтін оны. Оның бетін бұрса сол-ақ бұрады, Нұрғожанды қоя тұр.

Омбыға кеткендер оралғанша ел іші шабыншылық болып жатты. Солдатқа барады-ау деген жігіттердің аты барлары ел қыдырып сөз тыңдауға жүрді. «Алатын бопты», «алмайтын бопты» дегендер алма-кезек ауысып сапырылды да жатты.

— Мәнәпес⁶¹ бопты, — деген сөз шығып қалды бір кезде.

— Не сөз ол?

«Есіркеу» деген сөз көрінеді. Патша қазақты есіркеп солдат алмайтын бопты.

— Неге?

— Жалғыз баласы осы кезде туған екен дейді. Жыл сайын баласы туған кезде той жасайды екен дейді. Той жасап жатқанда, патшаның қолына домалақ қағаз түсіпті, ашып оқып көрсе, біреу патшаға: «Тақсыр мұның, қалай? Қазақты бағындырғанда, атаң солдат алмаймын деп, ит терісіне мөр басып бергені қайда? Атаңның антынан ауғаның ба? Өйтпе сен халықты жылатпа!.. Жалғыз бала ұстап отырсың, көптің көз жасынан қорық!..» деп жазыпты...

— Алда садағаң кетейін-ай, кім жазды екен мұны? — деп жылап жіберісті әркімдер.

— Мұны жазса Торсаң не Абылай ғана жаза алады. Өзгенің қолынан келмейді, — десті әркімдер.

— Токтандаршы! — десті біреулер, — мәнәпестің, жайын естиік!..

— Сонымен, — деді хабар әкелуші, — жанағы домалақ хатты патша оқып, — атасының антын бұзғанға ұялыпты да, қазақтан солдат алынбасын деп мәнәпес таратыпты...

«Мәнәпеске» сенгендей, аз күн шабыншылық бәсеңдеді де, тағы да көтеріліп жүре берді. Оған себеп, қазналық жұмыста жүрген қазақ жігіттерінің, ауылға қашып келе бастауы. Олардың айтуынша: «іште» жүрген қазақ жігіттерін ұстап ап, алдын соғысқа жөнелтіп жатыр...»

— Егер солдат алатыны рас болса, — деп гүлдесті жігіттер, — тірі кетпейміз бұл арадан... соғыста өлгенше осында өлеміз...

Аты барлар аттарын жарата бастады, аты жоқтардың айтатыны:

— Арпалыс күн тумасын де. Егер туа қалса, жаяу отырып өлеміз бе?.. Байлардың жылқыларын ұстаймыз да мінеміз...

Омбыға кеткендердің өзгесінен елге Нұрғожа бұрын қайтты деп естідік. Оның айтып келген сөзі: «Бұл жұмыстың тетігі губернаторда емес, патшада

екен. Біздің Бекбайды тілмаштыққа алып, патшаға Торсан жүретін болды. Ол Омбыда қалды. Мен оған қаражат жинап жіберуге келдім...»

Әркімнен барынша қаражат жиналып жатқан кезде, ел ішіне тағы жаман хабар тарай қалды:

— Нұрғожа алдаған екен — деген күңкіл шыға қалды бір кезде, — өзі Омбыдан қашып келген екен. Жандаралға Торсан ғана көрінген екен оны ұстап жауып қойыпты...

— Ендеше, елден ақша неге жинайды, бұл?

— Құрымбай тұқымының жемсауы қашан тойып еді. Тағы да жей түсейін дегені ғой.

— Өзге жеуі бір сәрі, егер мынадай кезде жесе, оның да өңешіне түйілер!.. Өтірік болар бұл хабар, егер рас болса, алдымен Нұрғожаның өзін бауыздармыз...

Енді жұрт Нұрғожа мен Ыбырды аңдуға кірісті. Бұны сезген олар жайлаудан жоғалды...

— Қайда олар?

— Стапта!..

— Онда неге жатады?

— Олардың бұл жатыстары — жандарын қорғау. Елдің қаны қарайғанын біліп отыр да, бекінісі берік жерге тығылып отыр.

— Ол ғана емес, — десті, елді көп аралап келген біреу, — менің естуім: Стапта олар жай жатпай, пәле жасап жатқан көрінеді.

— Қандай?

— Қазақтан солдат алынуы анық көрінеді. Ендігі әңгіме, — кімді беріп, кімді бермеу. Осыған тізім жасалып жатыр дейді. Тізімге ылғи кедейдің балаларын ғана кіргізіп, байлардың балаларын алып қалмақ ойлары бар сияқты. Байлар болысқа параны өкіртіп беріп те жатқанға ұқсайды...

— Рас болды бұл! — десті көпшілік дуылдасып, біздің Байжан, Рамазан, Ыбырай үшеуі біраздан бері бәсеңдей қалып еді, өз балаларын тізімнен өшірткен екен ғой.

Бұл хабар іс жүзінде расқа айнала бастады. Жігіт алу хабары шыққан кезде, Байжанның Жәркені қарагер атың Ерміші торы атын жаратып мініп, Балықбайдың ереуілдеген жігіттеріне көтермеші боп жүрді де, Нұрғожа мен Ыбыр Стапқа тығылғаннан аз күн кейін аттарынан түсіп үйлерінде

отыруға айналды.

— Бұларың не? — деп сұрағандарға:

— Тәңірінің салғанын үйде отырып тосып алғаннан артығы жоқ, — десті олар. — Тырбанғанмен қайда барасың?.. Қолыңда камшы мен сойылдан басқа не қаруың бар? Мылтықты он солдат шықса, жайлаудағы жігітіңнің бәрін қырып кетеді. Неңмен қарсы тұрасың, оған...

Осы сөзді әр ауылдың да мырзалары айта бастады... Бірақ олар азшылық. Көпшіліктің аузындағы ендігі сөз:

— Мырзалар олай отыра алмас үйінде. Біз отырғызбаспыз олай. Егер отырамыз десе, ендігі ісіміз солармен түсер!..

Ызалы көпшілік сөзден іске көше бастады. «Пәленше байдың жылқыларын елінің жігіттері талап мініп жатыр дейді» деген хабарлар әр жақтан келді...

«Пәлен жерде пәлен болысты, пәлен ауылнайды жігіттері сабапты... Пәлен жерде өлтіріп те тастапты... Урядникті өлтіріп кетіпті... Пәлен жерде өкімет қарулы әскер шығарып жігіттермен соғысып қапты...» деген сияқты хабарлар да дүңк-дүңк етті.

«Ақмола жағында... Торғай жағында... Жетісу жағында жігіттер мыңдап жиналып, өкімет әскерімен соғысып жатыр дейді...» деп дуылдасты топталған жігіттер...

«Торғай жақтағы көтерілген елді Аманкелді деген батыр басқарады екен. Оған атса оқ, шапса қылыш батпайды екен... Ол жүз мыңдай қол жинап соғысып жатыр дейді» деген хабар келді...

— Соған кетер ме еді! — деп арман етті бұл араның жігіттері.

— Қайда кетсек те, — десті жігіттердің көпшілігі, — әуелі Құрымбай тұқымынан кегімізді алып кетеміз. Нұрғожа мен Ыбырды өлтірмей ешқайда кетпейміз...

Нәстәсіп болысының ереуілдеген жігіттері енді Нұрғожа мен Ыбырдың жолын аңдыды. Шілденің әуе айналып жерге түскен ыстық күнінің бірінде, бір топ жігіт Тайжан үйіне жиналып қымыз ішіп отыр еді:

— Уа, шығындар үйден! — деген үрейлі айғай естілді сырттан.

Жігіттер дүркірей шықса, көйлек-дамбалынан басқа киімі жоқ Байжан, ентіге жүгіріп келеді екен.

— Не болды? — десті жігіттер оған...

— Әне!.. Әне!.. — деді Байжан демін әрең ап, Жамбатырдың сыртын қолымен нұсқап.

Ол жакқа қарасақ, көлді жағалай бір пар атты қашып келеді... Артынан көп салттылар қуып келеді... Арбалы мен салттылардың арасы шақырымға жақын...

— Кім болды екен?—деген сұрауға:

— Не Нүрекең... Не Ыбыр, — деді Байжан, ентіге әрең сөйлеп. — Қуып келе жатқандар дәу де болса Шақабай мен Құттының жігіттері... Өлтіреді олар... Арашалау керек.

Байжанның балалары:

— Аттанайық! — деп жөнеле беріп еді:

— Әуелі білейік — деді көпшілік — Нұрғожа да, Ыбыр да болмай басқа біреу болса — ұялып қалармыз.

— Егер олар болса ше? — деген сұрауға:

— Онда бірге бауыздасамыз, — десті көпшілік үн қосып.

— Астапыралла не, дейді? — деп, Байжанның тершіген күрең, кескіні қуқылданып кетті...

Қашқан пар атты жақындап қалды... Беті Таудың Ыбырайының үйі... Салттылар да ұтып келеді... Айқайлап шауып келеді олар... Бұл ауылдың да атты, жаяулары Ыбырайдың үйіне ұмтылды... Шапқан қалпымен Ыбырайдың үйіне тақала берген пар атты арбадан екі адам қарғып түсе қап, біреуі үйге жүгірді. Шабысқа желігіп келген бос аттар ілгері қарай шаба жөнелісті, оларды ешкім ұстаған да, тоқтатқан да жоқ...

— Ыбыр! — десті үйге қашып кіргенді көпшілік.

Ол үйге кіргенде қуғыншылар да жетті. Байжан, оның екі баласы, Рамазан, оның інісі Әбу, Ыбырай, оның інісі Ахмет тағы бірнеше адамдар есікті басып тұра қалысты...

— Жібер! — десті аттарынан саулап түсе қалған қуғыншылар, есікті басып тұрғандарға.

— Сөзге келіңдер, сөзге! — деді Байжан бар дауысымен.

— Дос па едің, қас па едің, өзің? — десті ентелеген жігіттер, — дос болсаң жібер! Қас болсаң оныңды айт!..

Байжан тағы бірдемені айтқалы келе жатқанда, кеспелтек бір қара жігіт

оны жағасынан қапсыра ұстады да, сілкіп кеп жіберді... Байжан ұшып кетті...

— Мынау қайтеді?! — деп Байжанның Жәркені кеспелтек қараға ұмтыла бергенде:

— Ол бүйтеді! — деп бірнеше жігіт қамшыны үстіне жаудырып жіберді...

Есікті басып тұрғандар жауған қамшыға шыдай алмай бет-бетімен қашты... Жігіттер лап беріп үйге кірді... Оларға қыстырыла мен де кірдім...

Үйде Ыбыр жоқ!...

— Ол қайда?!...

Жасаулы үйдің жүгін жігіттер қопарып шашып жатыр, біреулер төсек-ағаштың маңын тінтіп жатыр...

— Жоқ!...

Іргеден қашты дейін десе, айнала қоршаған кісі...

— Бұ қайда?!...

Қызы Беренді Нұрғожа інісі Оспанға зорлап алып беретін баяғы Шәйке де жүр екен үйге кірген топтың ішінде. Оның ашуланғанда бет-аузы қимылдап кететін еді. Сондай кескінді ол, — «Бұ қайдалап?!» ақыра бастаған жігіттерге:

— Ол мұнда болу керек! — деді, оң босағадағы ескі кебежені нұсқап, бет-аузы толқынданып кетіп, — май жеген Құрымбай тұқымы, майлы кебежеге кірген ғой жегісі кеп!

Ар жағында ашуға булығып қалған Шәйке кебежені теуіп кеп қалды, кебеже оған қозғала қоймады... Долданып кеткен Шәйкенің шарасынан шыққан көзі, босағада жатқан балтаға түсті. Балтаны ала сала кебежені ол періп-періп жібергенде, тақтайлары бөлініп ұшып кетті... Ыбыр кебеженің, ішіндегі қарынға салған майлардың арасына кіре, шөке түсіп жатыр екен... Кебеже бұзылғанда ол қалшылдап тұра беріп еді, шауып жіберуге ыңғайлағандай, Шәйке балтасын көтеріп алды. Әлдекім оның балтасын ұстай алғанда:

— Жібер, өлтірем!.. — деп жылап жіберді Шәйке...

Анталап тұрған жігіттер, Ыбырды көріп алды да кетті...

Біреулер қамшы... біреулер жұдырық жаудырып, біреулер текпілеп жатыр... Әркімнің де кегі бардай, жұрт таласып ұрып жатыр...

Ыбырдың табылғанын естіген тыстағы көпшілік кигіз үйге сыймасын көріп, үйді көтеріп әкетіп, алысқа төңкеріп тастады... Ыбырға жабылған жұрттың арасына адам кіріп болар емес... Мен шетке шығып қалдым... Өршелене ұрған жұрттың, аузындағы сөз — Құрымбай тұқымына ата-бабаларынан бері ұласқан кек!..

Аздан кейін арашашы көбейе қалды. Бастап жүрген-ер: Байжан, Рамазан, Салмойын, Бәйтемір, Күркебай, Мықан, Оспан тағы-тағы солар сияқты байлар, атқамінерлер... Сонда олардың айтатын сөздері: «Ыбырда не жазық бар?.. Момын бейшара емес пе еді, бұл, қой аузынан шоп алмайтын?..»

Таяқтан әрең деп айырғанда, шала-жансар Ыбырдың кірпігі ғана қимылдады...

— Кегіміздің алды қайтты! — деп дуылдасты көпшілік — бірақ бұл бастамасы ғана... Түптемей қоймаймыз бұл кекті!..

«Торғайға кетеміз», «Еременге кетеміз» деген сияқты сөздерді айтқанмен, біздің араның көтерілген жігіттерінің өкімет тырп етуге шамасын келтірмеді. Кешікпей қарулы отрядтар шығып еді, көтерілісшілер оларға қарсы келе алмады... Ақыры приемға баруға жігіттер көнді... Олардың ендігі айтарлары:

— Бізді соғыс маңындағы қара жұмысқа алады дейді, одан да өкімет бізді солдаттың, өзіне алсын. Ажал біреу. Жай өлгенше, соғысып өлейік.

Жігіттердің ол арызы тыңдалған жоқ. Олар майданның қара жұмысына жүздеп, мыңдап жөнелтіле бастады... Әрине, жөнелтілгендер — кедейлер. Байлардың балалары өкіметтің осы маңайдағы правиантын⁶² тасуға қалып қойды да, оны да өзі тартпай, орындарына кісі жалдады...

Біздің жаманшұбарлықтардан майдан жұмысына аттанғандардың ішінде, менің туысым — Рақымбайдың Таспай деген баласы кеткен. Өмір бойы орыс поселкесінің малын бағып күнін көретін Рақымбай сол жылы «бауырсырап» Жаманшұбарға барса, аңсап барған ағайыны, — Нұртаза өз баласын майдан жұмысынан алып қап, орнына Таспайды жібереді. Сонда мен Таспайға мынадай өлең шығарып, елден алған адресімен майданға жіберіп ем...

«Мойныңа Таспай аға түсті құрық,
Құтылу қиын болды мойын бұрып,
Інілік туысқандық көңілменен
Жылаймын жолыңа мен қарап тұрып.

Қадірлес аға едің қайран Таспай,
Бақытың бір ілгері жүрді баспай,
Құрулы мылтық алдың, құрсаулы жау,
Қауіпке душар болдың сондай жастай.
Шығарды садақаға Жаманшұбар,
Жоқ жігіт жанашыры жаман шығар,
Айрылып ағайыннан жалғыз кеттің,
Қиянат емес мынау адам шығар.
Қайтейін, құтқаратын бар ма дәрмен,
Құтқарар едім сені келсе әлден.
Ылайымда сау барып, аман қайтып
Келіп тат өз жеріңде қалған дәмнен!»

Майданға кеткен жігіттер туған жеріне 1917 жылы февраль революциясы жасалғаннан кейін қайтты. Олардың көпшілігі жаңа сана-сезімде келді, ол — таптық мақсатын түсініп қайту.

— Патша түскенмен өкімет байлардың қолында қалып отыр, — деп қайтты олар, — ендігі мақсат — байларды жойып, еңбекшілердің өкіметі — Советті құру!..

Совет өкіметін Қазақстанда құруға олардың бір жүйесі белсене қатынасты да, мысалы, азамат соғысының бір батыры Жақып Қыстаубаев. Ол туралы осы шығарманың екінші кітабында толық айтамыз.

Жақыптар әр жерден шықты. Олардың әрқайсысы бір-бір шығарманың геройы.

Тап тартысы майданда ғана қызған жоқ, тылда да қызды. 1916 жылы Қазақстанда болған халық көтерілісінің бір қызу ошағы Торғайда ұйымдасты, оны бастаушы — Қазақтың Чапаевы — Аманкелді Иманов. Жасынан байларға қарсы боп өскен ол, 1916 жылы, екі жақты қанауға қарсы қазақ еңбекшілері көтерілгенде, бұл зор оқиғаға жетекші болды да, большевиктермен байланысу арқылы, стихиялы қозғалысты саналы тап тартысына айналдырды. Оның арғы Қазақстанда Совет өкіметі орнауға Аманкелді бастаған қазақ еңбекшілері белсенді қатынасуға соқты.

Совет өкіметі Торғайда құрылғанда, Аманкелді қазақта соғыстың

бірінші қызыл комиссары боп тағайындалды. Ерлік күзетте ол дұшпандардың қолынан қазаға ұшырады. Бірақ дұшпан ол тіккен қызыл туды жыға алған жоқ. Қызыл ту көтерген қазақ еңбекшілері Коммунист партиясының бастауымен, туысқан елдердің, әсіресе ұлы орыс халқының жәрдемімен, бүкіл совет халқының қатарында, бақыт шыңы — коммунизмге жылдан-жыл биік өрлеп келеді...

ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ

АҚЫНДЫҚҚА ӘУЕСТІК

АЛҒАШҚЫ АЙТЫС

Жайлаудан қайтқан Балықбай ауылы Ақбалық көліне қонды. Қыстауынан алты-жеті шақырым жердегі бұл көлді ол ауыл көктемде және күздігүні жайлайды екен. Балықбайдың үш ауылынан басқа бұл көлді жағалай қонатын: Қараша, Анда, Телі, Салдат дейтін ауылдар бар екен.

Салдат ауылы Тайжан ауылымен Жамбатырда да іргелес отырған еді, Ақбалықта да іргелес қонды. Бес-алты үйлі ғана бұл ауылдың дәулеттісі — Салдаттың Оспаны, өзі — со жылы Қапсыт руының ауылнайы. Бұл ауылда Гүлзейнеп, Рабиға, Ұлпан атты үш қыз болды, үшеуі де он бес, он алтының маңайындағы жаңа өспірім жас қыздар және сол кездегі менің ұғымымда, дүние жүзіндегі ең сұлу қыздар... Бұл қыздарды еске алып отырған себебім: менің алғашқы махаббатымды оятқан солар сияқты...

Өткен жаздың жайлауы елде қаншама көңілсіз болды дегенмен, жастың аты — жас!.. Қандай қиындықты болса да көтеріп кететін жастықтың жалынды қуаты, 1916 жылдың дүрбелеңіне ұшыраған жігіттерді суын қайтарарлықтай жасыта алған жоқ. Олар бір жағынан ереуілдей, қиянат көргендермен күресе жүре, ара-тұра сауық-сайрандарын да ұмытпайды. Мысалы: ел іші шабыншылық болып жатқан мезгілдің өзінде, Қапсыттың, жігіттері «өлсек те ойнап-күліп өлейік» деп, көрші қонған біздің ойдағы Сибанның қыз-бозбаласын қонаққа шақырып, бір күні сауық құрды. Кешікпей Сибан жігіттерді де Қапсыттың қыз-бозбаласын шақырып, қонақ қып, ойнатып-күлдіріп қайтарды...

Жеке қыз-бозбалалардың өзара махаббаттық қарым-қатынастары, әрине, өз алдына... Оны тоқтатар бөгет қайда бар!..

Қапсыт жастарының ойын-сауығына араласқанда, менің көзім, өзге қыздардан көрі Салдат ауылының үш қызына көбірек түсті. Махаббаттық өмірден тәжірибесіздігім бе, немене, үлбіреп қатар өсіп келе жатқан бұл үш қыздың бәрі де маған өзім қиссалардан білетін хордың қыздары яки «перизаттар» сияқтанады да тұрады. Жеке жолықтырған біреуі өзге екеуінен сұлуырақ сияқтанса, анау екеуінің біреуін тағы оңаша жолықтырсаң, ең сұлуы сол бола қалады... үшеуі бірге отырғанда қарасаң: бірінен бірін артық көре алмайсың. Кейде біреуінің өзге екеуінен көзі сұлулау көрінсе, енді біреуінің қасы сұлулау сияқты... үшіншісінің кірпігі өзге екеуінен сұлулау сияқты... Түр-тұлғаларын жалпы алғанда, бұл үшеуі, Ақан серінің:

«Мен бүгін ұйықтап жатып көрдім бір түс,

Көргенім Гүл-баһрамда үш тоты құс»,

— деп сипаттайтын үш сұлуы сияқтанады да тұрады... Қазақтың ауызша өлеңінің біреуінде:

«Көшкенде көш айдаймын дөненменен,

Жаз жайлап, күз жіберген көбеңменен,

Көргенде тілім батпас сөздерімді,

Жолдаймын саған қалқам өлеңменен»,

— дейді ғой. Осы өлеңдегі «көргенде тілім батпас» деген сөз бекерге айтылмаған. Жастық жайлауын шарлап дағдыланған біреу болмаса, қылауы түспеген кездің жаңа өспірім жігіті, ғашық ауызына жүрек сырын туралап нені айта алсын!.. Егер айта алмаса, олардың арасына дәнекер болуға өлеңнен артық не құрал бар!.. Ендеше, өлеңмен басталмайтын махаббат болады дейсіз бе!..

Салдат ауылының «үш тотысын» көргенде тілім батып айта алмаған жүрек сырын мен бір күні оларға былайша жазылған өлеңмен жолдадым:

«Гүлзейнеп, Рабиға, Ұлпан сұлу,

Бұл алаңда үшеуіңе кім пар сұлу?

Таранған дария көлде үш аққудың

Көркіне кім болмайды іңкәр, сұлу!..

Үшеуің қаңқылдаған қоңыр қазсың,

Үшеу-ақ боп жаралған тіпті азсын!

Қалықтап қаршығадай жүрген жігіт,

Көздерін үшеуіңнен неге жазсын!..

Үшеуің көлде жүзген шүрегейсің,

Біреуің бір қыз емес бірегейсің!..

Қаймақсың десем сүтте қалың болар,

Қаймақ емес қаймыжық кілегейсің.

Шіркін-ай, қаршығадай түссем бүріп,

Саусақпен кілегейден жесем іліп,

Қалмас ед жүрегімде ешбір арман,
Біріңмен жүрсем егер ойнап-күліп...»

Бұл өлеңді мен Досымбектің Бірімжаны деген менімен жасты жігіттен беріп жібердім. Бірімжан ол өлеңді Байжанның Ермішіне көрсетеді.

— Құдай берді, — деп қуанады Ерміш, — мен де сол қыздарға өлең, шығаруға ойлап жүр ем. Бұл өлеңді көшірейін де, өз атымнан жіберейін.

— Ұят қой ол, — деп Бірімжан қипандайды да, Ерміш өз сөзін қайталай берген соң көнеді.

Көнбеске амалы жоқ. Бірімжанның үйі бұл ауылға кірме, — руы Керей емес, Бағаналы. Ескі ауылда кірменің еркі іргелікті атаның баласында, әсіресе ауыл ағасында. Бұл ауылдың «ағасы» — Байжан. Ерміш — Байжанның мырзасы. Жасы жиырмадан асқан жігіт бола тұра, ол майдан маңының жұмысынан да, правиант тартудан да қалып қойған. Ел жайлаудан қайтып Ақбалыққа қонғанда, Тайжан ауылында одан басқа бір де жас жігіт жоқ. Өзгелері қазына жұмысында.

Ерміш меншіктенген менің жоғарғы өлеңім, жастар арасына тез тарай қалды. Бұл маған намыс болды да, Ермішке былайша деп өлең жолдадым:

«Сәлем деп хат жазамын Ерміш саған,
Адамның біреуі ем мен сенгіш саған.
Ие боп кісі өлеңін қызға жазып,
Таптық сен бір мылқауды көнгіш саған.
Мен емес сені өлеңге қылған жарлы,
Жұмсайды арлы адам қолда барды.
Сөз таппас — сөйлегенді «менікі» дер.
Белбеуге түйіп алып ұят, арды.
Сен неге мені мұнша басынасың?
Баймын деп әлде өзіңше тасынасың!
Мен жазған өлеңменен қорек қылма,
Өз малыңмен өзінді асыра сен!»
Осы өлеңді алғаннан кейін Ерміш маған былайша жауап қайырды:

«Базардан алып келген күміс балдақ,
Жасыңнан жетім қалдың құдай қарғап,
Жаз қойын бағады деп Тайжан сені,
Молдалыққа емес, жалшылыққа алған жалдап.
Базардан алып келген қарамайды,
Ғаламды жарық қылған күн мен айды.
Құтыртып мұны үйіне қойғанынша
Апарып сиырмен бірге неге қамамайды».

Ерміш бұл өлеңді маған менен оқитын Додақ дейтін баладан беріп жіберіпті. Додақтың шешесі — біздің Сибанның қызы, сондықтан оны жиен деп мен жақын тартатынымын, ол да мені жақсы көреді. Додақтың әкесі Сымайыл — ол кезде зор денелі, буырыл сақалды кісі. Ауыл адамдары оны «Май-ағаң» дейді. Жасында салдау болған Май-ағаң, со кезде де құндыз бөрік киіп, төбесіне үкі тағып жүреді, ойын-тойдан қалмайды, қыз келіншекпен әзілдесе кетеді. Мен ол кісіні жезде деймін. Ол да мені балдыз дейді. Ерміштің, өлеңін осы Май-ағаңа көрсетіп ақылдасып ем:

— Өзі де аямаған екен балдызым, — деді маған, — сен де аянба. Егер зорлық қылам десе, мында біз бармыз ғой, оған жем қып қарап отырмаспыз.

Май-ағаңның, сөзіне арқаланғандай болдым да, Ермішке былайша жауап қайырдым:

«Шығар-ау, Ерміш сенен нелер лебіз!
Екенсің сөзің жасық, өзің семіз.
Сиырмен бірге апарып қамайтұғын,
Дедің бе мені бұқа, немесе өгіз?

Оларға ойлап тұрсам өзің парсың,

Себебі ар-ұяттан безген жансың,
Аузымды бұдан әрі қышытпа, сен,
Бұл айтыс осыменен тына қалсын».

Ерміш бұл өлеңге жауап қайырған жоқ. Тек, одан кейін жолыққанда

маған айтқаны:

— Бәлем, қолыма оңаша бір түсерсің, мен саған көрсетермін өлең шығарғанды!..

Ерміш екеуіміз дүрдеараз боп жүрген күндердің, бір кешінде, бір шеті мен бір шетіне көз жетпейтін ұбақ-шұбақ керуен кеп қалды. Ақбалық басындағы ауылдың адамдары керуеннің алдынан салт кісі шығарып білдірсе, Атбасар жақтан правиант тартып келе жатқандар екен көпшілігі жат ауылдан. Араларында Ақбалық басындағы ауылдардың және біздің Жаманшұбардың правиантшылары да бар...

Правиант тартудың өзін соғысқа барудан кем көрмей, жолаушыларын сағына күтіп отырған Ақбалық басындағы ауылдар алдарынан ұбақ-шұбақ шығып, жылап-сықтап қарсы алды. Мен өзіміздің жаманшұбарлықтарды қарсы алдым. Жаманшұбардан отыздан аса арбалы бар екен. Жігіттердің бәрі өзіме таныс туыскандар, бастаушысы — Тоғанастың Нәзірі.

Нәзірдің қылжақбастау жігіт екендігі, осы шығарманың ілгерірек бір тарауында айтылған. Қазір ол байсалданып, сөзді салмақпен сөйлейтін бопты, айтқан сөзін Жаманшұбардың өзге жігіттері ақыл көріп тыңдайтын, тілін алатын бопты. Оның денесі де, кескін-кейпі де байсалданып, бұрынғы таразылау денесінің сүйектері сомданып толығыпты, жоғарғы ерініндегі бұрынғы қырбық қара сары мұрт қазір қалыңдап, былай да әдемі кескінін сұлуландыра, салмақтандыра түсіпті. Мұрты түсті қалыңдап алған сақалын ол қырып жүретін бопты.

Бұл топта менің немере ағам Мұстафаның Қамзасы да бар. Көрмегелі төрт жыл болған Қамзаның бойы маған бұрынғысынан екі есе биіктенген сияқтанды. Ол қазір: иығына екі кісі мінгендей, кең жауырынды, шалқақ кеуделі, сом денелі, түбіттеніп қалған қара мұртты жігіт бопты. Бірнеше жылға ұласқан сағыну, көңілде бұрын жүретін өкпе-наздың бәрін жуып жіберген екен. Екеуіміз жылап көрістік.

Нәзір мен Қамза ғана емес, жаманшұбарлық жігіттердің бәрі де маған түр-тұлға жағынан түгел өзгерген сияқтанды: жастауы дыңдай жігіт болған, жігіттері сақайған!.. Мен оларға таңдансам, олар маған таңданып:

— Шырағым-ау, сен де сорайып, үп-үлкен жігіт боп қапсың ғой! — деседі.

Адам өз бойының ескенің расында да, байқай ма. Қазір көрсем, бұрын менен екі есе ұзын сияқтанатын жігіттердің біразымен бойым теңесіп қапты: мысалы, денемнің әлі талдырмаштығы болмаса, бойымның ұзындығы Нәзірге жақындап қапты.

Жігіттер жолшыбай Жаманшұбарға соққан екен сондықтан олар арқылы мен елдің де амандығына түгел қандым.

Ақбалық ауылдарының, өз жігіттері болмаса, өзге ауылдардың жігіттері көліктерін ауылдан аулақтағы далаға ағытты.

Правиантшылар өте жүдеп келеді екен: олардың көпшілігінің жеккен көліктері «кедейдің кершөлағы» аталатын, күнқақты бір-бір керігі, сондықтан жолшыбай болдырып, ілбіген аяңға әрең жарап келеді екен; тарантас бірен-саран ғана адамда бар, көпшілігінің жеккені — екі аяқты қазақ арба және алыс жол мен ауыр жүкке жарамайтын ескі арбалар, сондықтан олар да жолшыбай қирап азап көрсетіпті, біразы жолда қап, басқа арба таппағандар, жүгін аттың, арқасына теңдеп апты; шалағай саймандар да жолшыбай үзіліп-созылып әуре-шікіре қыпты. Правиантшыларға өкімет азық бермейді екен. Үйден алып шыққан азық көбінде таусылған... Бірталайында азық сатып алатын ақша жоқ... Ашыққаннан ұрлық қылам деп, кей жігіт жолшыбай қолға түсіп, абақтыда қалып қойыпты...

Осы жүдеушілік жаманшұбарлықтардың бойында да бар екен бірақ олар жолда ауылға соққандықтан, әркім шама-шарқынша киім-кешегің арба-сайманын, көлігін өзгертіп, жолда ауылы жоқтардан гөрі дұрысталып алыпты.

Жігіттер көліктерін ағытқаннан кейін бір жерге жиналды да асқа отырды. Жаманшұбардан алып шыққан қымызды маған олар:

— Елдің дәмі, сағынған боларсың, іш, шырағым! — деген бауырмалдық жылы сөздермен берді.

— Бай кісі малға тойған ба? — деп қойды Нәзір, мен туралы айтып отырған туысқандық сөздерінің арасында, — әйтпесе, біздің Нұртаза ақсақалдың осы баланы осылай қаңғыртып жіберетін не жөні бар. Дәулеті жетпей отырған кісі емес. Қаптап жатқан балалары да жоқ. Бұ бала немере інісі. Осыны қолына-ақ ұстап, бір шүйкебас әперіп, бір күрке тігіп қойса ғой, санаттағы үйдің бірі боп, түтін түтетіп отыра береді. Амалың нешік. Соны істемейді.

— Неге істесін — деді Шақшау, кектінді дауыспен, — «Кедей байға жетем дейді, бай құдайға жетем дейді» деп неге айтты дейсің бұрынғылар? Байда қанағат жоғын көріп айтып отыр. Өзің байысаң да осыны істер ең.

— Мен істемес ем, — деді Дүйсеннің Кәсені дейтін момындау жігіт. — Көріне кім әкетіп жатыр малын. Тіршілікте ішіп-жеп, кемтарға қарасып өткеннен басқа не бар!

— Сиырың көбейіп келе жатыр ғой, бірер қыздың қалыңмалын орап алғандай боп, соның тең жарасын құдайы қып шығарсаң, осы баланың қалыңына жетіп жатыр, — деп Кәсенді біреулер әжуа қылды.

— Көлденең сөзді қоя тұрсақ қайтеді, — деді Нәзір, әжуа сөздер, көбейіп

бара жатқан соң,— өлең тыңдап алсақ қайтеді.

— Мақұл, — десті өзгелері. — Бірақ айтатын кім?

— Мынау Сәбит ше? — деді Нәзір, өлеңші емес пе еді осы, ауылда жүргенде?

— Ие, ие... Айтсың айтсын! — десті көпшілік.

— Сен қиссаға тәуір ең ғой, жақсылау біреуін басташы! — деді Нәзір.

— Қисса емес, басқаны айтқызу керек бұған, — деді Тышқамбайдың Ақметі.

— Нені? — деді Нәзір.

— Осы бала өлең, шығаратын бопты деп естідім.

— Қойшы?!.

— Рас. Кеше біздің үйде Қалба⁶³ қонып жатыр еді ғой, сол айтты. Балықбай ауылындағы Байжанның баласымен өлең шығарысып қапты бұл бала.

— Не дейді-ау, жаным! Рас па, шырағым? — деді Нәзір маған.

— Рас, — дедім мен.

— Ие қалай? — десті Нәзір де, басқалар да.

Мен айтыстың шыққан себебін баяндап ем, олар менен менің де, Ерміштің, де шығарған өлеңдерімізді айтып беруді өтінді. Мен айтып бергеннен кейін:

— Қап, қысқарақ боп қалды-ау! — деп өкіністі біреулері, — ұзақтау айтыспаған екенсіңдер.

— Бірақ айтыстың тоқталған түрі көрінбейді ғой, — деді біреулері, — жаңа басталған сияқты ғой. Ендігі жауап Байжанның баласында қалып отыр ғой...

— Жауап қайтарса, айтысамысың тағы да? — деп сұрады Тасбектің Дайыры.

— Неге айтыспасын, — деп шу ете қалғандарға, мен Ерміштің, қоқанлоқы сөзін айтып ем, Нәзір:

— Қарай көр, нар түйенің арық тайлағындай сорайған ана неменің ерімсуін! — деп кейіп қалды да, аз кідіріп: «қаңғырып жүрген жетім бала,

болысатын адамы жоқ деп басынғаны ғой бұл», — деді.

— Жоламау керек кәпірге, — деді Дүйсеннің Кәсені маған, — сен жалғызсың ол — рулы ел. Және бұл Қапсыт деген сорпаға мас боп атағы шыққан қаугерек жұрт. Кім біледі, араларыңды шайтан кеулеп кетіп, жазымға ұшырап жүрерсің.

— Сен тоқтай тұршы! — деп Нәзір Кәсенді тоқтатып қойды да, — өйтіп дәсітбеу керек оны, — деді көтеріңкі дауыспен. — Бұның, елі-жұрты барын білдіру керек оған.

— Қалай? — десті әркімдер.

— Не «қалайы» бар. Мына тұрған жоқ па, ауылы. Ертең аттанар алдында барамыз да айтамыз.

— Не деп?

— «Қатынына ие бола алмай жүрген пысылдақ мұрын жаман Байжанның баласы емес пе едің» деп, «ала бұл, жаман шірік неме, кісі сабайтын к... саған қайдан келді?» деп; «Бес байтал бітті деп дәсиін деген екенсің... Қазына жұмысына ауылыңның жарлы-жақыбайын жіберіп, өзің үйінде қап көкиін деген екенсің» деп; «Жаманшұбар деген елді білемісің сен? Әкенді танытатынын білемісің? Мықты болсаң, қол қатып көр кәне!» деп...

Ерміш қасында отырғандай Нәзір ашуланып кетті де:

— Ең қызығы, — деді ызалы үнмен, — өзін сабап алу керек.

— Қашан? — деді біреулер.

— Борышқа қаратып кісі сабай ма екен. Осы жолы сабаймыз да.

— Рулы ел сабата ма саған?

— Қайдағы «ру» ол? — деді Нәзір кекетінді дауыспен, ауылының жігіттері соған болысады деп отырсың ба?

— Неге болыспайды?

— Естімей келемісіндер, неге болыспайтынын? Кешегі дүрбелең⁶⁴ бетін ашып берген жоқ па жұрттың. Бізді осындай азапты жолға айдап, өздері үйінде мықынын таянып отырып қалған мырзаларды қайсымыз жақсы көріп келеміз. Жұрттың, бәрі де сондай. Балықбай ауылының правиантшы жігіттерімен сөйлестім. Байжанның баласын атарға оғы жоқ.

— Өкпеге қиса да, өлімге қияды деймісің, — деген Итаяқтың Құсайынына:

— Неге қимайды деп, — жекіріп тастады Нәзір, — қисаң, кеше дүрбелең қызған кезде, өз туысың Нұртазаны өлтіреміз деп қуған жігіттерге неге қосылдың?

Құсайын күмілжіп қалды.

— Күмілжимісің! — деді Нәзір, — жұрттың бәрін де өзіндей көр. Өзіңе жаны ашымаған туысқанның керегі не саған. Естімей келемісің: осы правиянтта Байжанның не көлігі, не баласы жоқ. Өзі — Балықбайдың байының бірі. Соны қай Балықбай жақсы көріп отыр дейсің. Жақсы көргені сол, көбі «әй бәлем!» деп қолдарына түкіріп келеді.

Кеңестің осы бір тұсында ауыл жақтан аттың дүбірі естіле қалды.

— О кім? — деп алаңдасты жігіттер.

Далаға жаққан оттың сәулесімен қараңғылана түскен түң алаңдаған жігіттерге аттыны тез көрсете қоймады.

Қараңдаған атты адам жақындап келді де:

— Орта толсын! — деді жігіттерге.

— Айтсын. Кемтігі сенімен толсын! — деді әркімдер.

Атты — Балықбай ауылындағы Сүлейменнің Асаны екен. Жігіттер оны қошеметтеп аттан түсіріп алды. Жасы сол кезде елуді алқымдаған, момын мінезді Асан амандық-саулық сұрасып аз отырғаннан кейін жаманшұбарлық жігіттерді қонаққа шақыра келгенін айтты. Оның айтуынша: көл басындағы бес ауыл жиналып кеңескенде, правиянт тартып келе жатқан жат ауылдың жігіттерін үйді-үйге бөліп қонақ қып аттандырмақ болған. Жаманшұбар жігіттерін Асан мен Май-ағаң үйі алған.

Қонаққа барған жігіттер таң ата тарады. Тарар алдында Нәзір Асанға айтып Байжанның Ермішін шақыртып алды да, оны мен мені ертіп оңаша шығып:

— Мырза, қысқа ғана айтатын сөзім бар, — деді оған.

— Айт, — деді Ерміш.

— Айтсам: құдандалы ауылсың. Біздің мына бір баламен араларында аздаған әзіл-оспақтарың бар екен. Соның артын сен кекке айналдырып, бұған жұдырық көрсете бастапсың...

— Оның мәні... — деп келе жатқан Ермішке:

— Сен тоқтай тұр, — деді Нәзір еркінсіген дауыспен, — мықтылығыңды сен ауылыңда қоңсың боп отырған Домалақтың Райысына, пұшық

Теміркеге, болмаса анау Қалтақбас Өсіптің Мұқашына айт, маған айтпа!.. Ерегіспе сен менімен!.. Егер ерегіссең, үйіңнен суырып алып тепкілеймін. Саған болысқан Балықбайды көріп алайын. Кәне, ер болсаң шыдашы осыған!.. Әкелші қолыңды!..

Ерміш қолын ұсынған Нәзірге қолын да бермеді, жауап та қайтармады.

— Е, тәйірі! — деді Нәзір дауысын көтере түсіп, — «жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас, жаман адамға мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас» дегендей бес байтал бітті деп көпірген екенсің. Мен білмейтін нең бар еді, сенің? Әкең жақсы болса, шешең Қожбан оң жақта отырғанда неге балалап келді? Оның Байжанға емес, Байжанның ағасы Бұйрабайға тоқтағанын білмейміз бе біз? Әкеңнің кегін қайтарып, Біркенің⁶⁵ үйіндегі жеңгенмен жақын болғаның біздің, құлаққа шалынбады деп білемісің?.. «Әй» дер әже, «қой» дер қожа жоқ боп тасығансың сен. Мұрыныңды көтергенсің. Бірақ есінде болсың — деді Нәзір тістене сөйлеп, Ермішке жұдырығын көрсетіп, — мына жұдырық тисе, кеңсірігің жапырылып ішіне кіріп кетер!..

— Шақырғанда айтайын дегенім осы еді, — деді Нәзір аз кідіріп, — дауысын бәсеңдетіп, — есінде болсын. «Иттің иесі болса, түлкінің тәңірісі бар» деген. Иесі жоқ деп ойлама сен Сәбитті. Мен саған «тие көрме» деп жалынбаймын, мықты болсаң тиіп көр!..

— Кәне, кеттік.Сәбит! — деді Нәзір жөнеле беріп.

Мен оның соңына ердім. Ерміш сол орнында қалшыып тұрып қалды.

— Қалай, дұрыс айттым ба, бала? — деді Нәзір былай шыға.

— Әрине, дұрыс! — дедім мен.

— Тыңдаса тыңдады, тыңдамаса қаймықпай айтыс! — деді Нәзір, — әуселесін көріп алайын оның.

Бұған дейін туысым, жақтаушым жоқ, сияктанып жалғызсырап жүретін маған Нәзірдің әлгі сөздерін естігеннен кейін «Менде де туыс, жақтаушы бар екен-ау!» деп шалқыған сезім пайда болды...

Ерміш екеуміз қырғи-қабақ қарасқан қалыппен әлі де жүріп жаттық. Ауыл қыстауға көшіп қонған кезде «Ерміш берді» деп, Додақ маған мынадай өлең әкелді:

«Қарай гөр бұл Сәбиттің тойынғаның

Тойынып жігіттікке бой ұрғанын.

Шамадан аса құрық тартамын деп,

Сынбасын, бірақ, сенің мойның, жаным.

Сөзге де жетім адам болмақ мешкей,

Бірақ сен андап сөйле, желдей еспей,

Жел кеулеп өз шамаңды байқамайсың,

Тарс етіп жарыларсың үрген местей.

Жігіт боп мырзасыма бөтен елде,

Желқабыз боп ерікті берме желге,

Менімен теңдесуге бойың тапал,

Болсаң да кем болмайсың маған пенде».

Мына сияқты пікірі жинақ, сөзі таза өлең келгеннен кейін тамырын қаза бастасам, өлеңді шығарған — Ерміштің, өзі емес, қайнағасы Баймағамбет екен.

— Сен бала, одан сақтан, — деді маған бұл мәліметті берушілер, — бұл маңайда Есілбайдың Ғалауеттенінен соңғы оқымысты жігіт сол. Турайскейде оқып, оқудың түбіне жеткен жігіт. Онымен теңдесу оңай емес.

— Қай жастағы жігіт? — ден сұрадым мен.

— Жасы осы Ерміштер шамалы болу керек. Бірақ әкесі қаршадайынан оқытып тастаған. Дүниеде білмейтіні жоқ.

— Бұл өлеңді қашан шығарып беріп жүр, ол?

— Байжанның үйіне жуырда қонып кетті. Сонда шығарса керек.

— Енді орала ма екен?

— Жақын арада тағы да келеді дейді. Турайскейде ноғайша оқыған екен оны бітіріп, енді Стапқа⁶⁶ барып орысша оқимын депті.

Бұрын атын естімеген және хабаршым жоғарғыдай қып сипаттаған жігітті көргім, реті келсе соның өзімен шайқасқым келеді. Бірақ ол келгенше Ермішке жауап қайтармай отырам ба?..

Оған соңғы қайтарған жауабымда «ар-ұяттан безген жансын» деген сөзді, немесе «аузымды қышытпа!» деген сөзді бекерге айтқан жоқпын да.

Ерміштің туған жеңгесі Дәметкенмен өсегі барын жұрт рас қып айтады. Дәметкен — сол кезде отызды орталаған әйел. Ол Көшебе руында Қазыбай дейтін атақты кісінің қызы. Дәметкен — үсті-басың үй-ішін таза ұстайтын

іске шебер, көрікті, сымбатты, сөзге шешен әйел. Күйеуі Біркені ол қыз күнінде менсінбей, келмеймін деп бұлғақтаған да, ел талқысына шыдай алмай амалсыз келген. Күнәлі ауыздардың айтуынша, күйеуін менсінбеген Дәметкен «жігітшілікті әкесінің оң жағында сапырған», келіншек болғаннан кейін де «күйек астысын» тоқтатпаған...

«Аузымды қышытпа» дегенде, Ермішке менің, көздеткенім — Дәметкенмен арасындағы байланыс еді. Оған Ерміш түсінбеді ме, әлде түсінсе де қымсынбады ма, — ашуыма тиерліктей маған тағы да өлең шығарды. Нәзір айтқандай, менің ендігі міндегім — оған ұпайымды жібермеу. Осы мақсатпен тағы да жауап қайырғанда, «аузымды қышытқан» сөзімді жазбай тұра алмадым. Өлең былай боп шықты:

«Қоймады мына Ерміш ерегісің
Жеңем деп, қара оның дәмелісін,
Қырсығып түлен түртті деген осы,
Өлердей бір таяқты жемек үшін.
Сыпайы айтысып ем басында мен
Амалсыз шабам енді насырға мен.
Бір сөзді бүйірімен сақтап келген,
Болмайтын болды енді жасырғанмен.
Сен менің ер жігітім едің қай бір,
Десе де өзі мырза, малы бай бұл
Шын қаза сыр ақтарсам сен емес пе,
Тап берген енесіне жаман айғыр?
Жігітсің кешіп жүрген әр өткелді,
Ұмытқан ұяттарды, әдептерді.
Ұятты ұмытпасаң қалыңдықтай
Қармалап жүрмес едің Дәметкенді!
Білеміз сенің жаман өнегеңді,
Аяғың бәлем енді өреленді.
Өлтірмей өзгелерді жүрсің қайта,

Өзіңнің аямаған немеренді!..

Жаратса қайтер едің сені қыз ғып?

Әркімге болар едің тіске сыздық...

Келесі жол удай сөз табам саған,

Тағы да тұщы болса осы тұздық».

Ермішке бұл өлең жіберілген кезде, мен Өсіп дегеннің үйінде тұратын едім. Нәзір айтқандай, ол — қалтақбастау, сары шал болатын. Шаруасы — осы ауылдың ең кедейі. Үлкен баласы Мұқаш жалғыз атымен правиянтта жүр, ондар шамасындағы екінші баласы (атын ұмыттым) менен оқиды. «Өсіп пірәдәр» атанған ол шалдың мінезі мейлінше момын, ешкіммен өмір бойы «ей-шай» деспеген, ашты-тоқты бола жүре, кісіге телмірмейтін, қолда барына риза болатын, қанағатшыл, бар асын мейманына беретін мырза, тәубашыл, намазшыл — сопы кісі болатын. Мен де Өсіп үйінде күтімді болатынымын да. Бір үлкен, бір қашар сиырдың сүмесінен шыққан ақтың тәттісін ол маған бергізетін, қаймақсыз, майсыз шай ішпейтінбіз, өзге тамақты күтпейтінбіз...

Бір күні Өсіп әлдеқайда кетіп, оның бой жетіп келе жатқан қызы Әлима түс мезгілінде қаймаққа былғаған ақ ірімшікпен маған шай беріп отыр еді, қолына жас шыбық ұстаған Дәметкен сұрланған кескінмен үйге кіріп келді де, маған таяла кеп жүресінен отырып:

— Әй, қаңғырған ит! — деді дікендеп. — Сал жігіт пен⁶⁷ мені қашан ұстап ап ең, сен?

— Қайдағы Сал жігіт? — дедім мен түсінбеген бон.

— Мынаны сен жазбай мен жаздым ба? — деді Дәметкен, менің Ермішке өлең жазып жіберген қағазымды қалтасынан суырып.

Мен бірдемелерді айтқалы келе жатқанымда, Дәметкен қолындағы шыбықпен тартып кеп қалды... Екінші тартам дегенде, оның шыбықты қолын ұстай алдым.

— Жібер! — деді долданған Дәметкен шыбығын жұлқылап, мен жібермедім. Сол кезде ашық тұрған есіктен, қораға кіре берген Ермішке көзім түсіп кетті. Оның қолында да шыбық... Үйге жүгіре басып келе жатыр... Халдің неге айналып бара жатқанын шамаладым да, әйнегі салынбаған терезеден аттым...

Дәметкен, Ерміш мені Тайжан үйіне шейін куды да, жете алмай қала берді. Менің артымнан Тайжанның үйіне кіруге олар бата алмады, өйткені ол үйде аюдай ақырған, тентек мінезді Сәлима бар...

БАЙМАҒАМБЕТ ІЗТӨЛИН

Ермішпен жанжалдасқаннан кейін Балықбайдан кетуге тура келді.

— Бізден көрген қиянатың, болса айт, әйтпесе, өзіңмен құрбы жігітпен жастық жөнінде жанжалдассаң, оған біз қанша кінәліміз? Бір тентекті көп боп тиюға шамамыз келеді. «Битке өкпелеп тоныңды отқа салма» дегендей, бір адамға өкпелеп жылы орныңды неге суытасың? Өйтпе, сен! Екеуіңді келістірейік. Бұдан былай саған тимейтін қылайық, — деп, менен балалары оқитын бұл ауылдың көпшілігі жібергісі келмеп еді, оған мен солқылдаңқырап та қалып едім, мені алып кетуге келген жездем Болатбай:

— Жылы сөздеріңе тәңір жарылғасын. Бірақ балдызымды тастап кете алмаймын. Қалай тастаймын: бір-бір жұдырығы күрзідей жуан білек, өгіздей өңкиген, ісінген немен жазатайымда салып қап, өлтіріп тастаса қайтем? Білегіне сүйенген пәле көрінеді оның. Пәледен машайық қашыпты. Қашпаса болатын емес оныңнан. Қоныстас отырған құдандалы елміз. Бір тентегіне бола арамыз ашылып кетер. Одан да, осындай құда да, құдағи да тиыш кезде балдызымды алып кетейін— деп болмады.

Сөз осыған құйылғаннан кейін бала оқытқан күндердің еңбекақысына есеп қылмақ боп, Болатбай Май-ағақдікіне қонды. Май-ағаң оған арнап семіз серкешін сойды.

Сол күні іңірде Додақ жаңа хабар әкелді маған. Май-ағаң маған андасанда қисса айттырып құмарта тыңдайтын еді. Сол дағдысымен ол бүгін де қисса айтқызып отыр еді, кешке үйден шығып кеткен Додақ іңірде оралып келді де, «далаға шығып кет» дегендей көзін қысып ымдады. Қажетті бірдеме барын білгендей, мен әлденені сылтау қып қиссаны қызықтылау бір жеріне тоқтаттым да тысқа шықтым. Додақ ере шықты.

— Ерміштің қайынағасы кепті, — деді Додақ, мен сұрап үлгірмей.

— Кім? Баймағамбет пе?

— Иә, Күрілдек атаң⁶⁸ үйі тоқты сойып жатыр.

Баруға зауқым соғып кетті де, ол үймен араздығым есіме түсе қап, Додақтан хат жіберуге ойландым. Көршілес үйге барып жазылған хат мынадай бір ауыз өлең боп шықты:

«Құрметті қадырдан артық көруші Баймағамбет!

«Жоқ дейді бұл арада сенен ақын,

Ойым бар саған бүгін жолығатын.

Егер де мақұл көрсең бұл сөзімді,
Кездесіп болмақ едім саған жақын».

Додақ кешігіңкіреп оралды. Мен бұл кезде қиссаны аяқтап боп, Додақты шыдамсыздықпен күтіп отыр ем. Додақ менің қасыма жамбастап жатты да, үйдегі өзге адамдарға білдірмей, қолыма бір жапырақ қағаз қыстырды. Әдемі қолмен жазылған қағаздағы сөз:

«Құрметті Сәбит!

Ақынға өзімді өзім баламаймын,
Солаймын деп атақты жамамаймын.

«Бұл жерде сендей ақын жоқ» дегенді.

Ол, сірә, қате ме деп шамалаймын»,

депті де, аяғына «Р. С.»⁶⁹ қойып:

— «Ертең таңертең осы ауылдың қыстау ағашының сыртында жолығайық. Бүгін шаршап отыр ем, ренжи көрме. Жолығар алдында осы баланы хабаршыға жібере ғой.

Құрметпен Баймағамбет» — депті.

Ертеңіне таңертең Додақ арқылы екеуміз хабарластық та, қыстаудың сыртын орай біткен қалың ағаштың сыртында жолықтық.

Уәделі жерге мен одан бұрын бардым. Аз күткеннен кейін ағаштан шыға берген ұзыншалау денелі, қалаша киімді біреуді «сол болар» деп қарсы барсам: аққұба өнді, сопақтау қушық бетті, ұшы істік қыр мұрынды, көк көзді жас жігіт. Кескіні аумаған орыс... «Әлде ол емес пе?» деген ой кеп кетті маған. Сонымды сезе қойғандай, жігіт маған жымия қарады да, қолын созып:

— Баймағамбет Ізтөлин, — деді. Мен де қол бердім.

— Сәбит деген жігіт сен боларсың, — деді Баймағамбет, алысқан қолын босатқаннан кейін.

— Болсақ болармыз.

— Көп күтіп қалған жоқсың ба?

— Жоқ.

— Жүріп сөйлесеміз бе, — деді ол.

— Өзің біл.

— Мына бір жақ әрі қырат, әрі жалаң дала екен — деді Баймағамбет, — «Шірік мая» аталатын көл жақ бетті қолымен нұсқап, — солай қарай жүріп қайтамыз ба?

— Болсын.

Екеуіміз қатарласып аяндай бергенде:

— Әуелі жақсылап бір-бірімізді біліп алайықшы, — деді Баймағамбет.
— Сен де айт өз жайыңды. Мен де айтайын.

— Мақұл.

— Қайсымыз бастаймыз?

— Сіз біліңіз.

— Жасың нешеде сенің?

— Он алтыда.

— Менен үш жас кіші екенсің, онда. «Амандық ағадан» дейді. Соған қарағанда менің бастауым жөн. Бірақ әуелі сенің жайыңды біліп алғым кеп отыр.

— Оқасы жоқ — дедім де, мен өз өмірбаянымды қысқаша айтып бердім. Аса ықлас қоя, арасында сұрау бере тыңдаған Баймағамбет кеңесімді мен «жайым солай» деп аяқтағаннан кейін «да!» деген лебін біраз созыңқырай қайталап:

— Әне бір төмпеге отырсақ қайтеді? — деді.

— Мақұл.

— Шылым тартушы ма едің? — деп сұрады ол менен, қалтасындағы қызыл мен көк жолағы араласқан, оқалаған аузын қызғылттау баумен жиыра бүрген барқыт кисетін суыра беріп.

— Тартам, — дедім мен.

Кисетке мен өте қызыға қарадым. Өйткені бұндай кисет ол кезде кейбір мырзаларда ғана болмаса, жабайы бозбаланың қалтасына түспейді. Және жігіттердің ұғымында: ондай кисетті жігітке көңілдес қызы ғана сыйлайды.

Бүктелген кисеттің арасына салынған жұқа ақ қағазды да мен таңданған көзбен ұстадым, өйткені ел ішінде ол кезде «не қат?» «қағаз қат!» Ақ қағазды шылым түгіл, базарға апарып сататын малына куәлік жаздыруға да

таба алмай сандалып жүргендерді талай көргем.

Кисетке біздің ел «күрөпке» деп атайтын, махорка бар екен. Пачкасының бағасы сегіз тиындық бұл махорка — біздің елдің шылымшы жігіттерінің көбінің қолына түспейтін зат... Жігіттердің ұғымында «күрөпкені» мырзалау адамдар ғана тартады, көпшіліктің тартатыны — пышақпен қолдан турайтын жапырақ темекі. Ол да кейбіреудің қолына түсе бермей, кеңсірігі қаңсығандар, түтіні ащылау қурайдың жапырақтарын талғау етеді.

Баймағамбеттің, үстіндегі киімдеріне, кисетіне, қағазына, махоркасына қарап, шылымды бұрай отыра, ішімнен «бай адамның баласысың-ау, тегі!» деп қоям.

Жасаған шылымды тұтатып алғаннан кейін шылымның сорған түтінін біресе екі танауынан, біресе аузынан кезекпен ақырындап шығарған Баймағамбет «енді өзімді таныстырайын» деп бастап, өз жайын баяндай жөнелді:

— Біздің руымыз «Уақ» оның ішінде, «Бұйдалы», — деді ол. — Біздің ауылды «Шәліңке» дейді. Ол біздің ұлы атамыз. Шәліңкеден Ізтөле, одан Қанапия мен Жәкі. Қанапиядан менмін. Әкемді Шәліңкенің Қанапиясы дейді, Ізтөленің бауырында өскендіктен, мен фамилиямды «Ізтөлин» қойдым.

— Біздің үй, — деді ол, — шылымын сорып ап, — он шақты үйлі ауылдың ауқаттысы: айғыр үйір жылқымыз, қонақтық қойымыз, бес-алты бұзаулы сиырымыз, бозғыл үйіміз бар. Әкем бірнеше жылдан бері Аққусак болысының, біздің, Бұйдалыны билейтін ауылнайы. Қыстауымыздың аты Бөрлікөл.

— Біздің ауылда Құтыбай дейтін молда бар, — деді Баймағамбет, шылымын сораптай отырып, — жақын ағайынымыз. Қазір орта жасты кісі. Өзі мына Байжан үйіне күйеу. Қадымша оқыған адам. Әкем мені алғаш сол молдаға оқуға берді.

— Білем ол молданы, — дедім мен, — Байжан үйінде көргем: жылтыр, ашаң өнді, көселеу, кемиектеу кісі ғой?

— Дұрыс. Өзің ноғай молдаңнан қандай оқысаң, мен де Құтыбайдан сондай оқыдым. Екі-үш жылым босқа өлді. Соққан дүресі болмаса, оның оқуынан есімде қалғаны жоқ.

— Сондай азапта жүргенде, — деді ол, — таусылған шылымын соңғы рет сорып, түбірін ерінмен ұшырып жіберіп, — бағым ашылғандай бір халге кездестім.

— Біздің үйге бір күні қонақ келді: қалаша киінген, қырбық қара мұрты бар, дембелше орта бойлы, қалың қабақты, қара бұжыр кескінді, таңқылау

мұрынды біреу... түрі қазаққа келіңкіремейді. Оның жайын жайласа келе білдім: зады башқұрт екен. Сейіткерей Мағзұм деген адам. Бізбен көршілес Алдай руындағы Құрымсы ауылында мұғалім екен. Білесің бе, мұғалім дегеннің не сөз екенін?

— Білем, — дедім мен Баймағамбеттің бұл сұрауына «сонша надан көргені ме, мені?» дегендей, іштей аздап жәбірленіп.

Мен оған біздің Жаманшұбарда бала оқытқан Ідірістің жайын айттым. Сұрауына сонда ғана ыңғайсызданғандай болған Баймағамбет:

— Көңіліңе алма, неге олай бұрады деп! — деді маған, мен сені «мұғалім» дегенді көрмеген болар деп ем, көрсең, — дұрыс. Қайда оқыған екен Ідіріс?

— Үпиде⁷⁰ оқыдым, — деді ғой деймін.

Сейіткерей де сонда оқыған, «Медресе Ғалияда». Зады башқұрт болғанмен, тілінде қазақтан айырма жоқ екен. Құлықшыл, өлеңші жігіт екен. Қазақша және башқұртша өлең де шығарады екен. Менің де балалық шақтан өлеңге талабым болатын. Әкеме шығарған бір ауыз қалжың өлеңім ауыл арасына тарап кетіп қызық болған.

— Қандай өлең?

Баймағамбет көгілдір көзін ойнақшытып жымыып алды да:

— Біздің бер жағымызда, жеті-сегіз шақырым жерде «Орымбай» деген ауыл бар, — деді күле сөйлеп, — сол ауылдағы жекжатымызға әкемнің берешек қойы болады да, қыстыгүні бір қара қойды шанаға салып ап жөнеледі. Күн әрі суық, әрі боран болса керек. Жеңілдеу киінген әкем тоңазып, атын айдап отырғанда, қойының шанасынан түсіп қалғанын аңғармайды. Бір кезде артына қараса, қап-қара бірдеме жүгіріп келеді. Әкем оны қасқыр екен деп ойлайды. Және — «қара қасқыр!..» Елдің ұғымында «қара қасқыр» мал түгіл адамды да жейді... Қорыққан әкем, атын сабалап тұра кеп қашады!..

— Иә, сонан? — дедім мен қарқылдап күліп.

— Ауыл жақын екен — деді Баймағамбет те қарқылдап күліп ап, — сасқан әкем, жекжатының қорасына шапқан қалпымен кіріп кетеді... «Не болды?» деген сұрауға «қасқыр, қасқыр!» деп әрең жауап береді.

— Сонымен, қойы не бопты?

— «Қасқырдың» шанадан түсіп қалған қой екенін білген олар тұра шауып барғанша, қойды қаңғырып жүрген бір қасқыр жеп кетіпті.

— Қап!..

— Осы жайда мен әкеме:

«Шанаңа қара қойды басқаның-ай!

Түсіп қап, қорқып одан қашқаның-ай!..

Қойыңды шын қасқырлар жеп кеткенде,

Алақтап екі көзің сасқаның-ай!» —

деп өлең шығардым. Әлгі айтқан өлеңім осы.

— Қызық екен. Тағы не өлең шығарып ең ол кезде?

— Көр-жер өлеңдерім бар, қай бір өлең дейсің олар, балалық шақтың, балдыр-батпағы да.

— Ия, сонымен?

— Сонымен, әлгі Сейіткерей түнде маған да өлең айтқызып, «талабың бар бала екенсің» деп отырды да, таңертең «бұл баланы маған оқуға бер!» деп жабысты. Турасын айтқанда, әкем ығын-шығынды ұнатпайтын, қара қазандау сараң кісі еді, сонысына бағып, мені Сейіткерейге бергісі келмеп еді, әкемнің інісі Жәкі: «шығынын өзім-ақ төлейін», деп болмай, ағасын ақыры көндірді.

— Сонымен, Құрымсы ауылына барып, Сейіткерейден оқи бастадым, — деді Баймағамбет, тағы бір шылымды бұрап тұтатып алып, — өзіңе белгілі — «жәдит» оқуы. Түсінікті оқу!.. Миың болса, қонатын оқу!..

— Оқу қона кетті, — деді ол шылымын сорғылай түсіп, — аз күнде жазуға да үйрендім. Есеп, жағрафия, тарих, физика, табиғат сияқты ғылымдармен де таныса бастадым. Бұрын қараңғы дүния көрінетін «оқу», енді жұлдыздай жарқырай бастады. Бірақ осы оқуының өмірі ұзақ болмады.

— Неге?

— Бір жыл оқып, келер жылы араб тілінің «сарфынан»⁷¹ етіп, «нахуына»⁷² кіргенде, өзге пәннен де біраз тереңдеп қалғанда, мұғалімімізді урядник кеп ұстап әкетті.

Бір ойында, жігіттер Сейіткерейді Жанкүміс деген қыздың қасына отырғызайын десе, қыз: «Орыс па, қазақ па, кім бұл өзі?» деп отырғызбайды. Жәбірленген Сейіткерей ойыннан кейін қызға мынадай өлең жазып жібереді.

«Жанкүміс бір қыз екен білетұғын,

Сын тағып көрінгенге күлетұғын.

Соқтығып көрінгенге шешенсініп,
Білем деп жаман қыздар жүретұғын.
Біреуден сыбағасын алса мықтап,
Кеудеден тәкаппарлық сөнетұғын.
Мысқылдап маған қарап мазақ қылып,
Тауыпсың бір мылқауды кенетұғын.
Сен өзің қандай сұлу жұрттан асқан!
Қан мен сүт ақ жүзіңе араласқан!..
Адамнан туған пері сен емес пе,
Тәрбие көрмей өскен бала жастан.
Кісіге сын таққандай не түрің бар.
Айнаға әбден байқап қарамастан.
Әдепсіз, қыз да болсаң бейпіл сөзің,
Етпеді бейпіл сөзге жаным төзім.
Бойыңнан бұлан үркіп қашан ұшқан.
Болатын жас әйелге нәзік сезім?
Адамша адамменен сөйлеспейтін,
Бойыңда асау-тарпаң бар мінезің,
Мен кімін? — Осы өлеңді оқыған соң
Басқа адам түсіндірмей жетер көзің».

— Қалай екен? — деді Баймағамбет, өлеңді оқып болғаннан кейін маған күлімсірей қарап.

— Жақсы екен. Қыз не жауап қайтарыпты бұған?

— Не жауап беруші еді. Ерміштің саған қайтарған жауабы сияқты балдыр-батпақ бірдемелерді жаздырып жіберіпті.

— Сонан?

— Сейіткерейдің қайтарған жауабы одан да өткірірек болған соң. Жанкүміске болысқысы келгендер, өлең шығарып беретін кісі іздейді. Олардың тапқаны — ар жағында көрші отырған «Токты Сары» дейтін ауылдардағы Мектеппай болады. Соған өлең шығартып, Сейіткерейге жібереді.

— Бар ма ол өлең?

— Бар. Бірақ ол да қойыртпақ. Одан да Сейіткерейдің жауабын оқиық:

«Мектеппай сенің ағаң Әлімбайым

Сөйлесең ағызасың тілдің майын.

Сөзіңе жауап жазып қайтаруға

Келіп-ақ қалды, міне бір ыңғайым.

Ағаңыз Құлқай батыр уафат бопты,

Иманын нәсіп етсін бір құдайым.

Жоқ жерден ажалына себеп бопсың,

Білмей-ақ дәрігерлік қып, емдеу жайын⁷³

Тұз бенен темекіні қайнатыпсың,

Құлқайды мазылкамен майлатыпсың.

Терлесе емі бойға қонады деп,

Шыбықпен үй жағалай айдатыпсың.

Құлқайың сол уақытта жаны ышқынып,

Қызыл қан қотырынан шапшып шығып,

Қамза мен екеуіңді қарғапты ол,

Ашынып қотырлары аласұрып:

Ей Қамза, сенің көзің ашылмасын!

Қайғыдан көңілің дайым басылмасын,

Шабыма тұзды суды құя салып,

Шыбын жан енді неғып ашынбасын!

Не жауап айттық ағаң өлерде, сен?

Қарадың жұртқа қалай кемерде, сен?

Бойыңда сондай күнәң бола тұра,

Несіне құмартасың өлеңге, сен?»

— Бұ қалай? — деді Баймағамбет.

— Өте қызық!.. Содан кейін?

— Надан ел емес пе қазақ? Біреуге өшіксе, көзін жұмып жібермей ме! Қастық іздемей ме оған?..

— Не қастық қыпты?

— Соғыс басталып жатқан кезде, өшіккендер «солдаттан қашқан» деп, арыз беріп, урядник кеп ұстап әкетті. Кейін естісек соғысқа жібертіпті. Маған да, ауылдағы өзге достарына да хат жазып тұрады. Кейде өлеңмен де жазады. Біреуі мынау, оқып көр!

Ұсынған өлеңді оқып көрсем, — былайша жазылған екен:

«Жат жерден қайғыланып жаздым назым,

Білмеймін өмірімнің көбің азын.

Үстіне шинель, мундир киіп алып

Бұл хатты жазып отыр өнерпазың.

Сүйеулі қасымда тұр қылыш, мылтық,

Аяқтан жүдеп жүрмін аңсап, сылтып.

Үстімде киім бүтін, тамағым тоқ,

Көңіл қош, аш, сөйтседағы, жүрек жыртық.

Сағындым қазақтың кең сахарасың

Өртеніп шіркін жүрек аһ ұрасың.

Жарасын жанның жазар сары қымыз

Дәміңді қашан маған татырасың?!»

Сейіткерейдің, тағы бірнеше өлеңдерін оқыдық. Оларда соғыстың ол кезде маған танық біраз ауыр бейнелері сипатталған екен. Баймағамбет ол

өлеңдерге өз сөздерін араластырып, жүріп жатқан соғыстың, хал-жайынан маған бірталай мәлімет берді. Соғыстың не соғыс екендігі туралы, бұлар менің бірінші рет алған элементарлық мәліметтерім болды.

— Сейіткерейден кейін не істедің? — деп сұрадым мен Баймағамбеттен.

— Оқуға кеттім.

— Қайда?

— Троицкийге.

— Не оқуға?

— Қазақша мектеп те, оқу да жоғын өзің білесің. Оқығысы келгенге екі оқу ғана бар емес пе: бірі орысша, бірі татарша. Сейіткерейден менің оқығаным — татарша, орыс школына түсуге жарамадым да, білетін бір адамның ақылымен Троицкийдегі «Медресе уазыйфаға» кеттім. Одан екі жыл оқыдым да, биыл екі себеппен бармай қалдым: бірі — алысқа барып оқуға қаражатым жоқ. Жоғарыда айттым ғой, — «әкем сараң кісі» деп. Оқуыма қаражат бермеді ол кісі.

— Енді қалай оқыдың?

— Троицкийдің маңайы — қазақ ауылдары. Сол ауылдардың медресеге түсуге білімі жетпеген балаларын оқыттым, әрине, жалданып; әрине — ауқатты адамның балаларын.

— Өз оқуыңа бөгет болмады ма, олар?

— Болғанда амалың нешік! «Ұрлық қылсаң ұсталасың, шөп жесең қақаласың» дегендей, қиын болса да оқыттым, — күн көру керек...

— Енді неге тастадың ол оқуды?

— Себебін айтайын деп келе жатыр ем, өзің киіп кеттік. Екінші себебім: ең зор оқу орыста. Орыс тілі «Медресе уазыйфада» оқылады. Қазір мен орысша дұрыс сөйлеп, орысша дұрыс жаза білем. Бірақ мақсат бұл ғана емес, мақсат — орыстың тілін ғана білу емес, орыс тіліндегі фәндерді де оқу, мәдениет жағынан, оқу жағынан қазақтан озық дейтін татардың да алдыңғы үлгісі — орыс. Орыстың әдебиеті де татардан әлдеқайда бай. Ендеше орыс оқуын шала білген кісі біздің заманда шын мағынасындағы мәдениетті кісі емес. Сондықтан мен татаршаны қойып, енді Стаптан орысша оқуға бел байладым.

— Стапта бар ма, ондай үлкен оқу?

— Маған жететіні бар, — деді Баймағамбет күлімсіреп, — және елге жақын жер, үйден аздап болса да азық-түлік алып тұруға болады.

— Саған да жүр дегім кеп отыр, — деді Баймағамбет, маған қарап, күлімсіреген кескінін салмақтандырып, — бірақ жағдай жоқ қой оған: әрі орысша оқымағансың, әрі қаражатың жоқ!..

— Солай! — дедім мен күрсініп.

— Ермішке шығарған өлеңдеріңді оқыдым, — деді Баймағамбет, — үмітті бала екенсің. Өлеңдерің жап-жақсы екен. Әрине, кемшілігі де көп. Бірақ сенің қазіргі білім дәрежеңе жарап жатыр.

Бұл жөнде біраз кеңескеннен кейін мен Баймағамбеттен өз өлеңдерін көрсетуді өтіндім.

— Менде де қай бір жөнді өлең бар дейсің, — деді ол. — Жақсы өлең жазу үшін жақсы білім керек. Ол білім менде әлі аз. Татардың ақындарың орыстың ақындарын оқып отырғанда, өз өлеңінді өлең деуге ұяласың! Әсіресе орыстың ақындарын!.. Ғажап өлеңдер соларда!..

— Кім деген ақындар бар? — деп сұрадым мен.

— Толып жатыр, — деді Баймағамбет, менің сұрауымды қызық көргендей жымып.

— Мысалы?

— Мысалы, Пушкин! — деді Баймағамбет аузын толтыра сөйлеп: — Дүния жүзінде одан күшті ақын жоқ.

— Тірі ме ол?

— Өлген.

— Тірі қандай ақындары бар?

— Ұзақ сөз ғой, ол, — деді Баймағамбет, — бәрін қалай айтып тауысам. Және тоңазыңқырап та қаппын, көбірек отырып, енді жүре кеңессек қайтеді?

— Болсын.

Бір-бір шылымды тағы да орап ап, екеуміз түрегелдік те қатарласып ауылға беттедік.

— Дегенмен сен баланы оқыту керек екен — деді Баймағамбет, — және мүмкін болғанша орысша.

— Қайдан? Қалай?

— Бұл сұрауларыңа жауапты мен Стаптан жазып жіберейін. Ондағы

жағдаймен танысайын. Мүмкін сәті түсер.

Баймағамбеттің бұл айтқаны маған жай бір сөз көрінді де, оқудан үміттеніп қоймағанмен, оның өлеңдерімен танысуды арман еттім. Осы өтінішімді қайталай берген соң, Баймағамбет пальтосының ішкі қалтасына салып қойған тетрадын тағы суырып алды да, бірнеше бетін аударып, «мына біреуді көрші?!» деп маған ұсынды. Оқып көрсем, өлең:

Біреу секілді,
Байлаулы, бекулі
Өмірімнің түйіні,
Ашуды тасытты,
Жүректі ашытты,
Осының күйігі», —
деп басталады екен де:
«Ұмтылса адамзат,
Болдырмас іс аз-ақ,
Қанатты қомдайын!» —
деп бітеді екен.

— Әкем алыстағы оқуға жібермей жүрген кезде жазғаным еді, — деді ол, мен өлеңді оқып боп бетіне қарағанда.

Оның «Қалқам шырақ» аталатын екінші өлеңін бастай бергенімде:

— Оқымай-ақ қой! — деді Баймағамбет.

— Неге?

— Жастық туралы жазылған ол, хұсусан, — қыздарға жазған... Бірақ бұл өлеңде ыстық махаббат жоқ, тек қана, бозбаланың қызға құмарлығы бар.

— Ендеше махаббаттық өлеңдеріңді көрсет.

— Ондай өлеңім жоқ, — деді Баймағамбет. күлімсіреп.

— Неге?

— Өлең жүректің шын сырынан ақтарылса ғана әсерлі болады. Шын мағынасындағы махаббаттық өлең — шын махаббаттан ғана туады. Менің

әлі ешкімге шын махаббатым түскен емес, яғни мен әлі ешбір қызды шын сүйіп көрген жоқпын.

— Сондай қиын ба, ол?

— Басыңа түскенде білерсің,, бала. Әлі жасырақсың ғой!?... — деп Баймағамбет серпіліп алды да, — енді бірер өлеңді оқы. Содан кейін ауылға қайтайық.

— Болсын.

— Табиғат туралы жазылған мына бір өлеңді оқып көрші! — деп Баймағамбет. — «Түннің басталуы» деген өлеңін оқытты:

«Жасыл, көк алтын жиек қоңырланып,
Күнбатыс қып-қызыл боп нарттай жанып...
Жылы кеш күреңденіп баяу тартып,
Солтүстік қарауланған мұнарланып.
Түн қаптап жер жүзіне жайып қанат,
Сұрланған қас қарайып әрбір тарап.
Тып-тыныш орман дала ұйқтап, мүлгіп,
Жиектен туып келед ай да қарап.
Жұлдыздар тау басында, төңіректен.
Түнеріп тұр жамырап аспан-көктен.
Қоршалап қараңғылық жердің бетін,
Келеді жоғары өрлеп көкжиектен.
Түн жетіп болды сонда іңір шағы,
Оқысып намазшамын жұрттың бәрі.
Осыдан әсерленіп, көңіл толқып.
Мендағы терең ойға кеттім әрі!..»

— Мына өлеңің тамаша!.. — дедім мен бұған дейін ешкімнен кездестірмеген мынау өлең, маған қатты әсер етіп...

— Енді бір өлеңді өзім-ақ оқып көрейін — деп ол тетрадына қол созды.

Қолына берген тетрадты ақтарыңқырап:

— Біздің елде «Пысылдақ Омар» дейтін мінезі, қатал, өзі сараң, жаңалыққа қарсы бір бай адам бар еді, мынау соған шығарылған өлең, еді, соны оқиян деді:

«Кескіні тарғыл бұқа секілденіп,
Шіреніп көкірегін көкке керіп.
Қызарып, екі көзі жан жаратпай
Пысылдап көрінгеннен аулақ жеріп.
Омекең бір тап елдің ақсақалы,
Өзі бай, жұрттан асқан артық малы.
Бір жатқан ірі кеуде, омыраусоқ,
Сондай қас жаңалыққа оның жаны.
Сөйлесе жаңалықтан біреу келіп,
Онымен шарылдасып қалады өліп.
Қолына тал-таяғын ала салып,
Қалады жөні келсе басқа періп.
Ұстайды бір өзіне топтап жігіт,
Жұмсайды қысымдықпен әмір қылып.
Бетіне қарсы ешкім сөз айта алмай,
Жүреді жұмыскердің бәрі ығып.
Тықсырып, қатын-қалаш балаларын,

Бір уыс ашуланса етер бәрің

Тамықтың кескініндей ызғары бар,
Мінезі қысып кетсе сондай тарын.
Үйіне оның өзге келсе кісі,
Өзіне байланысты болмаса ісі.
Үйінде көп отырмай шықса екен деп,

Ажары келіспейді қашып түсі.

Омекен осылай біраз уақыт,

Айбынмен жұрттың бәрін таңырқатып,

Саудаға тұс-тұс жақтан кісі айдап,

Байлықты молайтады үйде жатып!»...

«Міне, қайда, өлең!» — дедім мен ішімнен, Баймағамбет оқып боп маған қарағанда.

ТАҒЫ ДА АЙТЫС

Балықбай ауылынан кеттім де, Жуанағаш аталатын ауылға орналастым. Кәсібім — тағы да бала оқыту.

Жуанағашта ортадан артық дәулеті бар кісі жоқ. Ауылының бұрынғы бишігеші — Уакпайдың Омары екен ол өткен жылы өліп, ендігі пысықшасы Итікейдің Досмағамбеті боп қалыпты. Жалпы алғанда, бұл ауыл — ілгері санаттағы ауыл емес екен ауылына адамның емес, жердің аты қойылу себебі де содан. «Ендігі пысықшасы, — Досмағамбет» дегенмен, оның да қолынан қулық пен сықақтан басқа келері азғантай.

Сол кезде отызды орталаған, сойдақ тіс, иегі көсе, сирек қана сары мұрты бар, имек мұрын, шегір көз, ақсары өңді, орталау, арықша денелі Досмағамбеттің бағатыны қулық.

Маңайдағы елдің адамдарында кімнің, не кемшілігі болса, ол соны сықақ қып жүреді. Және өзі — сөзі мен кескінін сықақтаған адамының кескіні мен сөзіне сала қоятын, шын мағынасындағы артист.

Оның сықағының көбі боқауызбен араласып жатады: және сықақтайтын қылыққа әркімдерді өзі итеріп жүреді. Бірнеше мысал алайық:

Досмағамбеттің әкесі Итікейді шешесі қыз күнінде менсінбей, ел талқысымен әрең келген және келгеннен кейін де көзіне шөп сала берген. Ұмсынай — сөзшең, пысық кісі ал, Итікей — момын, бірақ мінезі томырық кісі.

Бір күні мал төлдеп жатқан кезде, Ұмсынай үй ішінің адамдарына аяқпен айран үлестіріп отырады да, Итікейге кетіктеу қара аяқпен орта құйып береді. Сонда Досмағамбет шешесіне:

— Әй, апа-ай, бейшарасың-ау! Өзгемізге айранды бүтін аяқпен бергенде, әкеме неге кетік аяқпен бересің? Өзгемізге неге толтырып, оған неге орта бересің? Қыз күнінде менсінбей келген екенсің, осы кісіні, әлі де менсінбейсің, енді өлгенде менсінемісің? —деп кейіген болады.

Баласының қулық сөзіне Итікей нанып қалады да, томырық мінезі ұстал кетіп, «әкеңнің...» деп боқтап жіберіп, қолындағы айран құйған аяқты әйеліне жіберіп кеп қалады... Ұмсынай бұға қойғанда, аяқ терезеге тиіп, шынысын сындырып далаға шығып кетеді... Досмағамбет күледі де қашып кетеді...

Сол ауылда Мұстафа деген момын шал болды, тілі шолжың: «р»мен «л»ды «и»қып, «з»ны, «ж»қып, «с»ты «ш»қып сөйлейді. Мұстафаның Мұса деген баласы, Кәпен дейтін салдау, сараң келіні бар.

Бір жылы Мұсаның соғымы семіз болады да, Кәпен Досмағамбетке ет асып бере қоймайды. Қыс ортасында Мұса Кәпенді төркініне әкетеді, үйінде шал ғана қалады. Бір күні Досмағамбет барса, шал сирақ-мирақ сияқты көр-жер етті асып отырады. Соны көрген Досмағамбет қуанып, шалға жатады да кейиді:

— Жақсыдан жаман туғансың сен! — дейді ол, — әкең Уақбай, мыңғырған Итемір байдың қызын алып еді. Өзің де текті жерден алып ең! Сол кезде төрдегі майың есігіңнен ағып, үйіңе келген жұрт тойынып шығып жатушы еді. Одан кедей болған жоқ ең сен. Міне, мына бір қуаяқ есігіңе келді де, кең дастарқаныңды тарылтты, берекенді кетірді. Дәулетің де кер кетті. Жұрт безіп болды үйіңнен... Ақырында, өзің де жөнді ас бермеуге айналды... Әйтпесе, не қорлық мынау, сирақ-мирақ сияқты сіңірді же деп тастап кеткені?!..

Осындай сөздермен Досмағамбет Мұстафаның ашуын келтіріп алады да:

— Ерегескен соң сол ит келінің келгенше, соғымның жылы-жұмсағын жеп қой! — дейді.

— Оны іштей ем-ау! — дейді Мұстафа, — бияқ, киті құйғы жоқ, қойда! Шошаяның ешігіне жамок шап, китін айып кеткен қағынған кейін!..

— Төбесінен түсу керек! — дейді Досмағамбет.

— Қаяй?

— Мен беліңе арқан байлап түсірейін.

— шаяиды...

Мұстафаны Досмағамбет шошаланың шаңырағынан түсіреді де әуелі соғымның қайдағы семіз мүшелерін арқанмен көтеріп алады. Содан кейін тоңған Мұстафаға:

— Сен шал, осы еттен маған жегізесің бе, жоқ па? — дейді.

— Оны көйейміж, — дейді Мұстафа.

— «Көйейміж-мөйейміж» дегенді қой, — дейді Досмағамбет, екінің, бірі: етіңді берер болсаң шығарам да, бермесең, шығармаймын.

Мұстафаны ол осыған көндіріп аузынан ант алады да, шошаладан шығарады. Екеуі етті күн сайын асып кенеледі...

Жаңгісінің біреуі Нұрымбет аталатын елден қыз айттырған екен. Сол қызды алып қашпақ боп Жаңгісі жиналып ақылдасқанда, Амантай деген кісі:

— Ағайынның ұжымынан, мұздай⁷⁴ шығу қиын, әйтпесе мұздай, сол ауылдан мұздай құда болғалы жүрген жерім бар еді. Мұздай ынтымақтан шықпайтын, бірақ, мұздай, сезіп қалатын күн болса, менің барымды мұздай білдіре қоймассындар, — дейді.

— Жарайды, — деседі жұрт. Досмағамбет Амантайдың бұл сөзін ішіне түйіп алады. Амантай оның әкесімен құрдас екен. «Әкесі құрдастың баласы — құрдас».

Қыз алып қашатындар түнделетіп барса, қыздың ауылы хабарланып қойып аттарын ұстап дайын отыр екен жатады да қуады... Бұлар жатады да қашады... Беттері қалың ағаш...

Досмағамбет пен Амантай қатар қашып келе жатады. Сонда Досмағамбет оны танымаған боп:

— Уау, әлгі Амантай қайда? — дейді серіктеріне қатты дауыспен.

— Мұздай қасыңда келем ғой! — дейді Амантай Досмағамбетке.

— Айғайлама!

— Уау, Амантай жоқ! — дейді Досмағамбет, — оның сөзін естімеген боп, бұрынғыдан да қатты айқайлап...

— Жағың қарыссын-ау, мұздай, қасыңда келемін деген жоқпын ба? — деді Амантай ашуланып. Досмағамбет оны да естімеген боп:

— Ойбай, Амантай жоқ, ол қолда қалды! — деп бар даусымен айқай салады. Сонда, не қыларға білмей сасқан Амантай:

— Әкеңнің ғана аузын... уа, мұздай, менде әкеңнің құны қалып па еді, мұздай осынша масқаралайтын? — деп Досмағамбетті сабайын десе, аты еркін келе жатқан Досмағамбет жеткізбей қашып кетеді..

Шолан шал деген кісі «б»әрпін «п»қып сөйлейді екен. Сол Шоланға баласы базардан жаңа резеңке кебіс әкеп береді. Кебісті киіп масаттанған Шолан қыдырып Досмағамбеттің ауылына келеді де, Үлберген деген кемпірдікіне барып қымыз ішеді. Сонда үйде отырғандардың көңілін кебісіне бөлу үшін малдасын құрып отырған Шолан кебісін шешпеген екі аяғын тізелеріне кезек-кезек артып:

— Әй, Үлперген Үлперген! Піздің әлгі пір пала, осы пір кепісті әкеп еді, пұның пояуы қайтсе кетпейді? Сен соны пілемісің? — дейді. Үлберген:

— Қайдан білейін, қайнаға, — дейді.

Сонда Досмағамбет тұрып:

— Ыстық сумен бірер күн жусаң бояуы сақталады, — дейді.

Соны істеймін деп, Шолан бір жуғанда кебісінің, бояуын кетіріп алады...

Стапта болатын базардың біреуінде, Нұрғожаның ағасы Жапаш, он шақты ат апарып сатады. Мезгіл — қыс болса керек. Шанаға жеккен атының божысын Досмағамбет ұстап барса керек. Аттар сатылғаннан кейін Досмағамбет «маған базарлық әпер», десе, сараң Жапаш әпермейді. Екеуі базардан қайтарда, Жапаш:

— Кеше майлы етті көбірек жеп жіберсем керек ішімді бұзды, — дейді. Осы сөзді көңілге түйген Досмағамбет, қаладан ұзай Жапаш дәретке отырам дегенде:

— Апырай, Жапеке-ай, — дейді үрейленген дауыспен, — кеше сен ат сатқанда, шанасына көк ат жеккен бір топ орыс сені жағалай беріп еді, ішімнен «осылар қызыға ма, қалай?!» деп секем алып ем, сол көк аттылар қаладан бізге ере шықты да, қыр-соңымызға түсті. Аты қарулы екен иттердің. Бізді ұтып келеді. Сізді қорқытпайын деп айтпай келе жатыр ем, енді қайтеміз? — дейді. Жапаш сенбегендей артына қараса, көк ат жеккен біреулердің келе жатқаны да, жүрістерінің екпінділігі де рас!...

— Айда, атты! — дейді сескенген Жапаш. Досмағамбет айдай жөнеледі.

— Әлгілер қалды ма? — деп сұрайды, Жапаш, бір аздан кейін.

— Қалғаны сол, — ұта түсті...

— Енді қайттім? Қысылып барам!..

— Қысылсаң амал нешік?!..

— Бүліндім! — дейді Жапаш бір кезде Досмағамбетке.

Жол сол тұста екі айырылады екен: бірі жақын жердегі Нұрымбет ауылына барады, бірі алыстағы Жапаш ауылына тартады. О жақ — жазық дала...

— Нұрымбетке бұрылмасақ, бұлар бізге жетуге айналды, — дейді Досмағамбет сол арада.

— Бұл қалпыммен қалай барам? — дейді Жапаш.— Ешкімге түсе алмаймын ғой...

— Амал қанша! Ұяламыз деп, көрінеу көзге қалай өлеміз? Құдаң Қыпшақпайдың Рахымының үйіне түсерміз. Сізді сырқаттанып келе жатыр дермін де, орап жатқызып тастап, таң ата жүріп кетерміз.

Жапаш осыған амалсыз көнеді де, Досмағамбет Рахым аулына аттың

басын бұрады... Көк аттылар ілгері кете барады. Құдасының үйіне ауру қып түсіргенмен Жапаш сияқты бай құда келген соң, ауыл адамдары жиналмай қойсын ба?!. Олар қаптап кеп отырып ап, сырқат жайын сұрай бастайды. «Құда ауру» деген соң, Рахым «тамырын ұстасын» деп, көрші ауылдағы ишанды шақырады... Сонымен, қысқасы, Досмағамбет Жапашты құдасының ауылынан масқарасын шығарып аттандырады...

— Оның не? — дегендерге:

— Сараңдығының сазасы! —деп жауап береді ол.

Досмағамбеттің ойыншылығы сондай, соның, қуланам деуінен туған нағашысы Ғалауетден бір ретте, 1919 жылдың күзінде атылып қала жаздайды. Ғалауетден — байдың, баласы және орысша оқыған жігіт. Қызыл Армия 19 жылдың күзінде Челяба жақтан таянып қалғанда, Ғалауетден бес жүздей сауда өгіздерін айдап, қасына Досмағамбетті ертіп кете барады, беті — Семей, одан әрі — Қытай... Бірақ олар Шыңғыс тауына жақындаған кезде, Қызыл Армия алдын орап кетеді...

«Қарға тамырлы казак» дегендей, Шыңғыс тау маңынан Ғалауетденге туыс табылып, сонда паналайды да, ақша салған сандығын үйдің, ішіне көміп, үстіне төсек салдырып, жаман киіммен сырқат адам боп жатады. Сол ауылға қызыләскерлер келіп, үйдің қасында тұрған Ғалауетденнің әдемі тарантасын көреді де, сатыңыздар деп өтінеді. Сонда Досмағамбет орыс жігіттеріне қазақшылап, төсекте жатқан Ғалауетденді көрсетіп:

— Арба анау боржойдікі! — депті, қуланып, — өтірік ауырып жатыр... Астында сандыққа тығылған ақшасы бар!..

Әскерлер Досмағамбеттің сөзіне түсінбей күледі де қояды.

— Иттің ғана баласы-ау, — депті Ғалауетден, әскерлер аттанып кеткеннен кейін ашуланып, — осындай да ойын бола ма екен?!. Түсінбеді, — жақсы болды!.. Ал, түсінсе ше?

— Іштерінде қазағы жоғын көрген соң айттым да, — депті Досмағамбет күліп.

— Татары болса ше? — депті Ғалауетден долдана түсіп, сөзіңе түсініп мені тінтсе ше? Астымдағы ақшаны тауып алса ше?.. Не істер еді, сонда маған?

— Атар да тастар еді! — депті Досмағамбет.

— Сонда, атсын дегенің бе, мені?

— Неге атады? Ойнағанды білмейтін бала деймісің оларды?..

Қулықшыл Досмағамбет мені тағы бір айтысқа салып жіберді.

Жуанағаштың балаларын оқыта бастаған кезімде, Жаңгісінің «Қойғара, Шойғара» аталатын ауылынан, он екі, он үш жастағы Мұхаммедияр деген бала маған оқуға келді. Шамасын байқап көрсем, мен оқыта алатын бала емес.

Жуанағашқа көрші Көлбай ауылынан менен бір жыл бұрын Уфадағы «Медресе Ғалиядан» кеп жәдитше оқытатын татар мұғалімі тұрады да, Мұхаммедияр содан оқиды. Бұрын да қадимше сауаты бар, ересек Мұхаммедияр бір жазда татар мұғалімінен есептің төрт амалы, география, табиғат тану, татар тілінің «сарфы» мен «нахуы» сияқты ғылымдардан хабарлар боп қалады, Оның үстіне араб тілінің де «сарфы» мен «нахуын» оқып, «дүруссо-ашшифаһия» сияқты хрестоматиясын жаттап, аздап арабша да біледі. Бұлар — менің өңім түгіл түсіме де кірмеген оқулар. Ендеше Мұхаммедиярға мен қалайша сабақ бермекпін!.. Менің шамамды көрген ол аз күн болды да үйіне кетіп қалды. Қалжыңдаса беретін Досмағамбет, бір күні маған:

— Ештеңе естідің бе, бала? — деді.

— Не естимін?

— Мұхаммедиярдың сен туралы не деп жүргенін?

— Не депті?

«Оқу түгіл шайтаны да жоқ» депті. «Әліпті таяқ деп білмейді, өз атын әрең жазады» депті. «Мені оқытуға оның шамасы келмейді, оны оқытуға менің шамам келеді» депті...

— Айта берсін — дедім мен сыр бермеген боп, бірақ ішімнен қорланып.

— «Айта берсін» деген сөз бе екен? — деді Досмағамбет. — Ертең бұл хабар елге жайылса, сенде не құн қалады сонда? Жақсы бол, жаман бол, — біз сені қанағат көріп, молда қып ұстап отырмыз. Ементай баласының тақымы толмағанмен, біздің ақылға жарап жатырсың. Біз олқысынып жүрген жоқпыз. Осы сөзді естігелі намысым кеп өлейін деп жүрмін.

— Несіне намыстанасың?

— Намыстанбағанда ше! — деді Досмағамбет ашуланған болып, — бір ауылдың имам көріп отырған молдасың әлдекімнің шатадан туған ала бұт немесі түкке тұрғызбай жамандап жүрсе?..

— Шата ма еді ол?

— Әрине, — деді Досмағамбет.

— Қалай?

— Оңқайдың Тұрсынбайын білемісің?

— Білем.

— Соның баласы ғой, ол?

— Қойыңыз!

— Рас. Шешесінің аты — Айсұлу. Ементайды ол менсінбей, Тұрсынбайға тоқтаған. Екеуі жақын ағайын, — Темір қалпенің тұқымы.

— Солай еді де!.. — дедім мен елегізіп.

— Солай! Ал, енді, сен де қарап отырма. Өлеңді кісіден сұрайтын емессің, қатырып өлең шығар өзіне.

«Аузы күйген үріп ішеді» дегендей, Балықбай ауылында болған айтыстан аузым күйген мен Досмағамбеттің елірткеніне алғаш көне қоймап ем, қыр соңымнан қалмай жүріп, бір өлеңді еріксіз жаздырғандай болды, ол:

«Хат жаздым Мұхаммедияр Ементаев,

Сәбиттің оқуы аз деп жұртқа жайып,

Сөйлепсің көрген жерде бетіңменен,

Осыдан басқа, сірә, таптың ба айып?

Сендейлер сөз қадырын білсін қайдан,

Шалдырдың маған мінез теріс ыңғайдан.

Ементай баласымын деп жүресің

Тусаң да күйек асты Тұрсынбайдан.

Тұрсынбай— заманында болған жігіт,

Серілік өлеңшілік қонған жігіт

Сондайды әкем деуге көрме ұят,

Кеудеде намысы бар оңған жігіт?

Ақылды сөз сөйлемек парықтап ап

Өсекші әрнені айтып шалықтамақ.

Менімен, шырағым, сен бой теңестір

Әуелі өз әкеңді анықтап ап».

— Өй, Сәпкең-ай, жарадың! — деді Досмағамбет, жазылған өлеңді оқып бергеннен кейін қағазын бүктеп қалтасына салып. — Бүгін жіберем біреуден. Бірақ есінде болсың біздің бұл Жаңгісі — өлең қонған ел. Басы Аяпбергеннің Қайралабы боп, Жамантай пірәдәр боп, со Тұрсынбайдың өзі боп, шетінен ағып тұрған өлеңші. Сенің үстіңнен жаудырады олар өлеңді. Қапы болма, қамдана бер: Балықбай ауылындай біздің ауылда саған ешкім таяқ алып ұмтылмас. Оған бермеспіз. Өлең жағынан бізден тиер жәрдем жоқ саған.

Досмағамбет қалтасына салған өлеңнің жауабы кешікпей келіп қалды:

«Бұл неме қайдан шыққан ақын болып,

Жүрсе де қайыр тілеп пақыр болып,

Өз атын зорға жазған молда оқуың

Оқи ма есі бар жан мақұл көріп?

Жасыңнан заржақ бопсың өлең жаттап.

Жазыпсың білгеніңді қағаз-хаттап.

Соңынан сол өлеңнің жүре бермей,

Молдалық неге керек балдыр-батпақ?

Бақсының тұқымысың бойың қызба

Бұл қылық отырғызар сені мұзға

Біреудің әкесіне күлмей-ақ қой,

Болғандай әкең Мұқан маңғаз мырза!..

Қоныстас емес пе еді Сибан елі,

Тасқының сенің мұнша ненің желі?

Жалшы боп әкең Мұқан өлген жоқ па,

Мандайдан соры кетпей екі елі.

Сен-дағы қайбір менің ырыстымсың,

Жөніңді білмей босқа бұрыс жүрсің.

«Әлін білмес әлек» деп бұрынғы айтқан,

Қисаймай әліңді біл, дұрыс жүр, сен!»

— Жамантай пірэдәрдан басқаның қолынан келмейтін өлең екен мынау!
— деді Досмағамбет. Аяқ тастасы соныкі екен. Соған қадалу керек енді!..

— Не деп?

— Жамантайдың Дәулет деген ағасы болған, оның Зәкеней деген қатыны болған. Дәулет өлген соң Зәкенейді Жамантай алған. Дәулеттен Есентай, Әміре деген балалар қалған. Әмірені Жамантай кішкене күнінде бауырына сап, бала қып асырап алған. Ержеткен соң оған қалың беріп қатын әперген. Әміре кешікпей өліп, оның әйелін Жамантайдың өзі алған...

— Қойшы?!..

— Рас. Бүкіл ел біледі. Нанбасаң сұра.

— Апырай, ә?!..

— Ел де сол кезде бұл жұмысқа сілтідей тұнып, Жамантайға да, көліне де лағнат оқыған. Көптің қарғысы шыдата ма, келіні кешікпей, жерошақта қайнап тұрған құртқа түсіп кетіп, күйіп өлген. Жамантай содан кейін ғана тәубаға кеп, ишанға барып қол тапсырып пірэдәр болды. Осыны өлеңге шығару керек...

Досмағамбетке сенбегендей, көлденең кісілерден сұрастырып көрсем, бұл оқиғаның болғаны рас екен. Білетін кісілердің айтуынша, оның өлең шығаратыны да рас болды.

Мысалы, Досмағамбет аулында, Далабай дейтін өзімен тұстас адамның үйіне Жамантай бара қалса, әйелі Қани жөнді сыбаға асып бере қоймайды. Сонда Жамантай отырып:

«Асар едің жал-жая

Келіп қонса Тұрсынбай

Алалайсың мейманды.

Сол мінезің құрсын-ай!

Өзі жалғыз Далабай

Көзіне шөп саласың

Төбеңнен құдай ұрсын-ай!...»

депті. Осы сияқты оның өлеңдері толып жатады екен. Бірақ Жамантай хат білмейді екен. Маған келген өлең хат білетін адамның ойланып отырып

жазғаны сияқты. Досмағамбетке сол туралы айтып ем:

— Оның да жөні бар, — деді ол, — Тұрсынбай жәрдемдескен болды онда. Ол хатқа жүйрік кісі.

— Қайралап та ақылында болмады ма екен осының, — деп қойды Досмағамбет, — айтыс дегенге жаны құмар болушы еді оның. Оның Торсанды жамандап шығарған өлеңі бүкіл елге тарап кеткен. Керей, Уақтың өткен жақсыларына шығарған да өлеңі бар. Мысалы:

«Кешегі өтіп кеткен Тоқай Мұса,
Артында дос-жараны болған құса.
Бір әйелден солардай ұлдар туар,
Бозбала жігіт болсаң соларға ұса?
Піскен асқа кім келмес табақтағы,
Молдадан хат біледі сабақтағы,
Кісінің түркі оқыған ғалымы еді-ау.

Кешегі өтіп кеткен Жамақтағы...

Өткір пышақ қын кесер жамбастағы,
Бірдей өскен жақсы ғой мал-бастағы.
Қақ жарған қара қылды ғаділ еді-ау,
Кешегі өтіп кеткен Байтастағы.
Дария көл жайлаған қоңыр қаздай,
Тіліне әзәзілдің жүрген азбай,
Туар ма енді қайтып қатыннан ұл,
Кешегі өтіп кеткен Құнияздай.
Құнияз өтіп кеткен батырым-ау!
Жолықтың әлде кімнің назарына-ау!..
Дүниядан сен еткен соң Торсан иттің
Қамалып түстік міне, азабына-ау!»

— Қалай өлең? — деді Досмағамбет.

— Жақсы.

— Қайралап та сөзсіз қатынасты бұған. Оны да қосып жібер!..

— Оның не мінін айтамыз?

Досмағамбет Жаңгісінің толып жатқан мінін айтты. Оның бәріне құлдық ұрып, қабылдай берген жоқпын, өйткені «Досаңның» итермесі де көп болатынын жақсы білем.

Дегенмен Жамантай пірәдарға жауап беру қажет боп, былайша жазылған өлең жіберілді:

«Әл-қисса сөз басталды Жамантайдан,

Жолынан бұл Жамантай жаман тайған.

Жолынан бұл Жамантай жаман тайған,

Кезінде мүлгігенмен ол қартайған.

Келінін алар ма еді бұзық болмай,

Хайуанға бұдан артық қызық қандай,

Бұл үшін миллион намаз өтесе де,

Тамыққа жанар екен шыжып қандай!

Не керек сопылығың, шұлғыған бас,

Күнәнді ол сопылық өтей алмас,

Қылсаң да ғибадатты күні-түні

Тамыққа сенен тете адам бармас...

Айтыс осылай жүріп жатты...

ҒАБДОЛЛА ТОҚАЕВ

Қыс бастала Досмағамбет Стапқа баруға жиналды. Жұрттың айтуынша, Стапта оның нағашысы — Ғалауетден орысша оқып жатыр, ол соған барып амандығын білмек және со кезде Стапта ашылатын «Обдекейді»⁷⁵ де базарлай қайтпақ.

Ол тез жиналып жүріп кетті де, айға жақын уақытта оралды. Ауылдан бір адам жолаушылап келсе, өзгелерінің үйіле-төгіле барып амандық білетін әдеті. Көпке еріп мен де бардым. Ол кездегі ауылда, базарлықты базарға барып келген кісі ғана әкеледі. «Базарлық дейтіні кәмпит, бірәңке болады, бұлар базар уақытынан басқа кезде, бай үйлер ғана болмаса, ауылдың өзге үйлерінің көрмейтін заттары.

Досмағамбеттік шешесі — Ұмсынай баласы әкелген «базарлықты» амандасуға келгендердің ішіндегі әйелдерге, балаларға уыстап, шөкімдеп үлестіріп жатыр. Ірбіт шауып келгендей көңілді кескінмен, үйдің ортасындағы ашаның түбінде, кішірек беркін маңдайына түсіре Досмағамбет отыр. Үйге жиналған ересек еркектер: «Ғалауетден аман ба екен?», «Оқуы қалай екен?», «Тағы кімдер оқиды?», «Не арзаң не қымбат екен?», «Соғыстан не хабар бар екен?» деген сияқты сұрауларды Досмағамбетке жаудырып жатыр, ол білгенінше жауап беріп отыр...

Соғыс басталғалы ел ішінде қант, шай, кездеме сияқты бұйымдарға таршылық боп, кейінгі кезде олар табылмауға да айналған, жасырын сауда жүргізетін адамдар да шыға бастап, қолындағы затын әкесінің құнындай қымбат баға сұрайтын болған. Досмағамбет Стаптан аздап кездеме және көнетоздау киімдер әкепті... Ұмсынай оларды да үйіне барған абысын-ажындарына көрсетіп жатыр...

— Әне біреу немене? — деп сұрады бір абысыны Ұмсынайдан, қағазға оралып шеткерірек жатқан кішірек бірдемені қолымен нұсқап.

— Мынаны немене деп ең, Досым? — деді Ұмсынай Досмағамбетке, қағазға оралған затты қолына алып.

— Анау Сәбитке бер, оны! — деді Досмағамбет.

— О немене екен? — десті әркімдер, Ұмсынай қолындағы затты маған ұсына бергенде.

— Өзім де білген жоқпын, — деді Досмағамбет, — ауылындағы Сәбит Мұқанов деген молдаға бер деп, жүрерде Шәліңкенің Қанапиясының баласы әкеп берді.

— Ия, айтпақшы, ол да оқуда деген, — десті әркімдер, со да бір

оқымысты жігіт деген. Ғалауетденмен бірге оқып жатыр деген.

— Сенің нең еді ол? — деп сұрасты әркімдер менен.

— Танысым.

— Кәне, ашшы, қағазын! Не беріп жіберді екен көрейік! — десті бірнеше адам.

Қағазға оралған қатқылдау заттың сыртын шырмаған кендір жіпті үзіп, қағазды ашсам, ішінде кітап!.. Қалың кітап. Сырты жылтырауық күрең матамен тысталған, қағаздарының жиегін алтынмен бояған сыртқы жазулары алтын!..

— Өй, тәйір-ай, — деді кітапты көрген Мұса, бетін теріс бұрып, — көйлек-көншек бірдеме беріп жіберген екен десем, кітап екен ғой!..

— Бірақ әдемі кітап екен! — деді Шаймерден маған қарап, не кітап өзі?

Кітаптың тысындағы алтында жазуын оқып көрсем, — «Ғабдолла Тоқайның шиғырлар мәжмуғасы» деп жазылыпты.

— Не деген кітап боп шықты сонда? — десті әркімдер, менің оқып көрген сөздеріме түсінбей. Өзім де еркін түсіне алмағандықтан мен не жауап беруге білмей кідіріп, онымды білдірмеу мақсатымен кітаптың ішін ақтара бастап ем:

— Маған бере тұршы! — деді «Бүкір молда» аталатын Сансызбай дейтін қадимше біраз оқыған молда адам, кітапқа қолын ұсынып.

Мен қолына берген кітаптың «Бүкір молда» сыртқы жазуына бір қарап ап, ішін де ақтарып қарап:

— «Шиғыр» арабша — «өлең» деген сөз, «мәжмуғасы» деп басы құралған көп нәрсені айтады, яғни, — бір жерге топталған көп өлеңді. Бұл кітаптың ішінде көп «шиғыр» бар екен. Ғабдолла Тоқай деген кісі жазған көрінеді.

— Ол кім екен? — деген сұрауға, Сансызбай:

— Естіген адамым емес, білмеймін — деп жауап берді де, бүкір молда кітапты маған қайтарды.

— «Мұқтасар» сияқты үлкен бірдеме екен десем, өлең екен ғой, тәйірі! — деді Шаймерден кейіп, — сәлемдемеге өлең жібергені не қылғаны! Бұның өз өлеңі аз дегені ме?

— Оқытып көрейік те, мүмкін, пайдасы көп өлең шығар, — деді Далабай қуланып.

— Өлеңнен келген пайданы көрген емен, — деді Шаймерден түрегеп. — Қанапияның баласы да осы Сәбит сияқты өлеңге құмар біреу деген. Өлеңнен не пайда табар дейсің, бұлар. Әурешілік те жай!..

Шаймерден шығып кетті.

— Айтпақшы, соның хаты да бар еді-ау! — деп Досмағамбет қалтасына қолын салды да, жуандау конвертті алып берді. Ашып оқып көрсем:

«Құрметті Сәбит! — деп басталыпты хат, — амандық арқасында жүріп жатырмын. Оқуға орналастым. Бірақ частный, яғни, — жеке учитель жалдап оқимын. Школадан оқуға, — үшінші-төртінші кластардың біреуінде отыруға тура келді. Ол кластарда ұсақ балалар. Көп қозының ішіндегі қошқардай қаңқиып отыру маған ұят сияқтанды. Одан жоғарғы кластарда оқуға жалпы білімім жеткенмен, орысша тілім жетпеді.

Жеке учитель жалдап оқудың пайдасын — есің кіріп қалған адамсың, оқуға тез түсінесің. Салмақ салатының — орыстың тілі. Өзге жағы оңай, татар мектебінен оқыған сабақтар. Әзірге жаман оқып жатқан жоқпын. Осы қалыппен қыстай оқып орыс тілін меңгерсем, келесі жылы бесінші, не алтыншы кластың біріне жарап кетермін деген дәмем зор.

— Ақшаны қайдан тауып жатыр? — деп ойларсың, өйткені қалтамның жайын өзіңе айтып ем ғой. Мұнда да дағдылы кәсібіме кірістім: орысша оқығысы келген қазақ балаларын даярлаймын. Оларға күдіретім жетеді, өйткені олар әліпбиден бастайды. Мен оған мығыммын ғой. Және аздап білген орысшама күн санап қосып жатырмын ғой.

Мен оқытуға жарайтын қазақ балалары да мұнда жеткілікті. Егер қабылдай берсең көбейіп кететін. Бір кезде орысша оқуға бала сұраса, елдегі панасыз жетімдерді ұстап беріп, өз балаларын тығып қалатын қазекен, орыс оқуының, қадырын енді ғана білген сияқты... «Орысша оқиық деп ек» деген қазақ балалары мұнда қаптап жүр. Оларға қайда? Және көбінің орыс школасына түсуге даярлығы жоқ!..

Арабтарда «күллі шәй-ен сәбәба» деген сөз бар, мағынасы, «әр нәрсе себепке байланысты». Бұдан екі-үш жыл бұрын, осы Стаптың школасында қазақтың бес-ақ баласы оқиды екен қазір жиырмадан аса бала оқиды. Орналаса алмай жүргені қанша!.. Соның бас себебі, кешегі өзің көрген 16 жылдың оқиғасы көрінеді.

Көп жігіт майдан жаққа кетті ғой. Олардың орысша білетіні — мыңнан бірі. Майданда орысша білмеу — қиын мәселе. Орысша білмейтін көп жігіттің арасына, орысша білетін кейбір қулар кіріп алатын көрінеді де, анау сорлыларды тірідей тонап жем қылатын көрінеді. Жем болған жігіттер елдеріне хат жазғанда, «балаларыңа жандарың ашыса орысша оқытындар» дейтін көрінеді. Қазақ балаларының Стапта көбеюі осыдан. Бір Стап қана емес, школасы бар орыс қалаларының бәрінде де, орысша оқығысы кеп,

бірақ орналаса алмай жүрген балалар толып жатыр деседі...

Әрине оқуға күші бар ауқатты адамдардың балалары келеді ғой. Мысалы, сіздің Сибаннан: Мәшіктің, Таспайдың, Тиыштыбай хажының, Боржабайдың балалары келген. Менен оқитын — солар. Балаларынан сұрастырсам, әкелері ауқатты адамдар екен. Өзге балалар да сондай. Кедейден келген баланы көрген жоқпын. Сен сияқты жетімдерге болса-болмаса да орын жоқ!..

Біз оқитын школаны «Высшее начальное училище» дейді. Мұнда бала жеті жыл оқиды, мұны бітірген бала, гимназияның бесінші класына барып түсе алады. Немесе, екі жылдық учительдер курсына түсіп бастауыш школаларға учитель боп та кете алады...

Біздің школаның жоғарғы кластарында Шәйгөз-Уақтағы Есенәлі деген кісінің Хажығали, Қазы деген екі баласы, сіздің Қаршығалыдағы Сибанда Тәуке деген кісінің Махмуд, Мүсембек деген екі баласы, ойдағы Сибаннан өзіңнің Мақметіңнің баласы Ғабит, Ташат тұқымынан: Саруар, Нұрыш деген екі бала, Ғалауетден Мәмеков оқиды... Өзгелері бастауыш кластарда... өз жайымды жоғарыда айттым.

Оқушылардың ішінде мол тұратыны — жалғыз Мәмеков. Оны таныстыра кетейін. Біздің Уақтың бір атасы, — «Жамантымақ». Мәмек Жамантымақтан тарайды. Мәмектен үшеу: Есілбай, Елемес, Естемес. Бұлар «Үш сары» атанған. Ағайынды үшеуінің әрқайсысына мыңдап мал біткен, және атақты саудагерлер.

Есілбайдан: Ғабдырахман, Жүсіп, Ғалауетден. Ғабдырахман — Троицкіде көп жыл мұсылманша оқыған, қадимше ғалым адам, араб пен фарсы тілін тамаша біледі, бірақ молдалық құрмайды. Жүсіп сауда жүргізеді. Ғалауетден де әуелі мұсылманша оқып, орысшаға бертінде кіріскен. Оның жасы осы кездерде жиырма бестерде. Біздің школаны ол биыл бітіреді.

Жақсы оқуға оның мүмкіншілігі де бар: бір бай казак-орыстың екі бөлмелі жеке үйін пәтерге түгел жалдап алған, өзіне жеке кухарька ұстайды, ауылынан алдырған екі аты бар, шана сайманы бар, атшысы бар... Аттары нағыз рысактар... Жексенбі күндері бай орыстармен рысак жарыстырады... Киетіні — қасқыр мен түлкі ішіктер!.. Ағасы әнеугүні ғана бір семіз бие әкеп сойып беріп кетті... Мұндай жағдайда, әрине, оқуға болады!..

Оқасы жоқ, Сәке!.. Бұрынғының, сөзі бар: «Тау басына шарықтап ұшқан қыран да, жорғалаған жылан да шығады» деген... Біз де шығармыз, ол шыққан биікке!..

Сені оқуға шақырта алмай отырмын. Қалай шақыртам?.. Немен күн көресің?.. «Үмітсіз шайтан» депті, үмітіңді үзбе бірақ!.. Сен әлі «саясат»

деген сөздің не екенін білмейсің. Мұндағы казак-орыстардың және газеттердің сөзіне қарағанда, саясат ағымы өзгеруі де мүмкін. Сендей зарыққандардың таңы атуы да мүмкін!..

Саған өзіңнің шамаң келетін біраз кітаптар жіберейін, деп ем, әзірге қолға түскені, — мына Ғабдолла Тоқаев деген татар ақынының кітабы болды. Бұны мен саған әдейі жіберіп отырмын. Бұл да сен сияқты жетім боп қорлықта өскен адам. Ақырында, өзінің тырысуының арқасында ақындықтың биік сатысына көтеріліп, бүкіл татар әдебиетінің жұлдызы болды.

Тоқаевтың өлеңдерін түсіну саған жеңіл де болмас. Өйткені онда араб сөздері көп. Оған әрине, Тоқаев айыпты емес. Татар еліндегі оқу айыпты. Біздің ғасырдағы татарда, оқудың екі әдісі бар ғой: қадимше, яғни, ескіше; жәдитше, яғни, жаңаша. Татар жәдитшілері татар тілін араб сөздерімен ғарық қып жіберді. Сондықтан татардың қазіргі әдебиетін қазақ түгіл, қатардағы татардың өзі түсінуге де ауыр.

Өйткенмен біздің замандағы татар жазушыларының ішіндегі халық тіліне жақыны — Ғабдолла Тоқаев. Оның «өлеңдерін ұғыну, мысалы, — Зәкир Рамиевтің өлеңдерін ұғынудан әлдеқайда жеңіл...

Тоқаев өлеңдерін жеңіл ұғуға және бір себеп, — оның өлеңдері түгелімен өз тұсындағы халық тұрмысынан алынып жазылған. Тоқаев — мәдениетсіздікке, еңбексіздікке қарсы ақын. Оның сүйетіні — өз еңбегімен күн көретін көпшілік. Ол татар халқын орыстан үлгі алуға шақырады.

Қысқасы түсініп оқыған кісіге Ғабдолла Тоқаевтың өлеңдерінен алатын үлгі көп. Сондықтан да саған жинағын жіберіп отырмын. Көзбен түсіне алмаған сөздеріне көңілмен түсінер деп ойладым. Тоқаевтың өмірі де, өлеңдері де саған үлгі болуына сенем.

Бір үлкен арман біздің қазақ әдебиетінің Ғабдолла Тоқаевы жоқ. Қазақ жазба әдебиетіндегі біз білетін елі, тірі ақындардың біреуі де Тоқаевтың, ширегіне келмейді...

Іштей осылай намыстанып жүрген кезде, жуырда ғана бір қуаныш хабар естідім: бір күні Ғалауетденмен кеңесіп отырып, Тоқаевты айта кеп, қазақта ондай ақын жоғына реніш көңілімді баяндап ем, — «бар, ондай ақын!» деді Ғалауетден. «Кім!» дедім мен. «Абай Құнанбаев» деді. «Ол кім?» дедім...

Ғалауетденнің айтуынша Ибраһим (Абай) Құнанбаев Семей еліндегі. Тобықты руынан шыққан ақын көрінеді, өзі 1904 жылы 59 жасында уафат болған. Ғалауетден Абайды мақтағанда жер-көкке сиғызбайды, «ол — қазақтың Пушкин!» дейді.

Менің дағдым — өз көзіммен көрмеген іске сенбеуші едім. Сондықтан Ғалауетденнің, Абайды мақтануына өлеңдеймін де, өлеңдерін өзім оқып

көрмеген соң, сырттай тон піше алмаймын.

Абайдың өлеңдер жинағының бір данасы Ғалауетденде бар екен. Жуырда Әлти хажының баласы Сейтахмет мырза кеп, қолқалап алып кетіпті, оқып әкеп беруге. Жуырда қайтармақ. Егер қолыма түсіп, өзіме ұнаса-ақ саған қолдан көшіріп жіберсем де жеткізем.

Былай да ұзақ жазылған хатты осымен тамамдаймын. Өзің де хат жаз. Хабарласып тұрайық.

Сәлеммен Баймағамбет».

— Сонда көп не жазған екен — десті әркімдер, мен хатты оқып болғанда.

— Жай, — дей салдым мен.

— О, заманда, бұ заман... сәлемдемеге орамал-шаршы, қант, шай сияқты мүліктерді жібергендерді естіп ең кітап жібергенді естіген жоқ ең — деді Далабай қуланған кескінмен, маған қарап, — кәне, молда бала, оқышы Қанапияның баласы жіберген кітапты!.. Сыртында жарқылдағы көп екен ішінде не алтыны бар екен білейік.

Мен кітапты қолтығыма қыстым да шығып кеттім.

Ауылдың балаларын жұмалап орын ауыстырумен оқытатын менің ол күндердегі пәтерім — Шаймерденнің үйі де. Аздаған қалжыңы болмаса, Шаймерден шаруасын бағудан басқада жұмысы жоқ, үй ішіне өзі де сыйлы, үй ішін де сыйлайтын адам болатын. Оның Ұлберген атты қарт шешесі бар. Жасы сол кезде жетпісті орталаған, зор денелі, еркек келбетті, қартаюдан ба, әлде жасынан бойына біткен өзгешелік пе, қырбық буырыл мұрты бар, иегінің әр жеріне адақтап сақалдың ұзын қылы өскен, жуан дауысты адам болатын.

Ұлберген үй ішіне де, ауыл-ағайынға да сыйлы, «қарағым-шырағымы» көп, ретті жерде ұрсып та тастайтын, сөзін тыңдататын адам да. Сол мінезінің үстіне, қолы береген: ас-суын ағайыннан да, абысын-ажыннан да, бала-шағадан да аямайды.

Шаймерденде төрт қыз, бір ұл бар. Ұлы — кішісі. Менен сол ұл және екі кіші қызы оқиды. Ұлды қыздан артық көретін ескі ауылда, Ұлберген де, туған әке-шешесі де Шаймерденнің ұлын жаны-құты қалмастан сүйеді. Оны оқытатын мені де олар өте сыйлы ұстайды.

Ғабдолла Тоқаевтың кітабын қолтықтаған мен үйге Кірсем, қабырғасын шымнан қалаған, ортасын шұбалам пешпен бөлген бұл үй ете жылы екен екі бөлмеде де Ұлбергеннен басқа кісі жоқ.

— Қарның ашқан болар, балам, — деді мен үйге кіре, төргі бөлмеде

отырған Ұлберген, орнынан қозғалып, — көже бар шығар, жылытып бере қояйын, нанға қосып іше ғой.

— Жоқ, әже, — дедім мен — қарным ашқан жоқ. Әуре болмай-ақ, қойыңыз.

Қартаң адам болғанмен, Ұлбергеннің көзінде сол кезде ақау жоқ. Ол инені өзі сабақтап ап, үй ішінің, ескі-құсқысын жамаудан тыным таппайды. Мен үйге кіргенде, ол, Шаймерденнің ескі күпісінің тысын жамап отырған. «Қарным ашқан жоқ» деген сөзімді естіген соң, ол жамауына кірісті.

Мен шешіндім де, үйдің бір бұрышына отырып, «Ғабдолла Тоқайның мәжмуға әсерін» айналдыра бастадым. Менің көзімді, ең алдымен, кітаптың бірінші бетінде тұрған Ғабдолла Тоқаевтың фото-карточкасы тартты: шаһарша киінген, шашын кейін қайырған басында, өзім Жаманшұбардың мұғалімі Ідірістің, басында көрген татарша қара барқыт тақия киген, сақал, мұртсыз бұл жас адам маған өте сұлу жігіт сияқтанды.

Екінші бетте «Есімде» дейтін өлеңнің қолжазбасы тұр екен. Оның бірінші жолындағы «Исімдә қурқа-қурқа түрлі уйлар уйлаған шақлар» деген сөздер маған түсінікті, ал, екінші жолдағы «гафинғаны⁷⁶ уа мағсұманы⁷⁷ » деген сөздер түсініксіз, Бұлар, әрине, араб сөздері. Бұл өлеңде бұндай араб фарсы сөздері бірталай кездескенмен, өлеңнің жалпы сарынына түсіндім: өмірден торыққан адамның көңіл күйін көрсетеді. 463 беті бар бұл кітапты⁷⁸ мен екі-үш күнде оқып шықтым. Сөздеріне түсінейін, түсінбейін — оқымаған ешнәрсесін қалдырмадым. Өлеңдері туралы ол кезде алған әсерімді баяндауды кейінірек қалдырып, ең алдымен оның өмірбаянынан алған әсерімді айтайын. Бұл әсер оқушыларға түсінікті болу үшін, сол кітапта жазылған өмірбаянның қысқаша мазмұнын аударып жазайын:

Ғабдолла Тоқаев 1886 жылы Қазан оязы, Кушлауыш ауылында туады. Оның әкесі Мухаммед Ғариф сол ауылдың имамы екен шешесі Мәмдуда, Ошлы аталатын ауылдың имамы Зейнетолланың қызы екен. Ғабдолланың жасы бес айға толғанда, әкесі өледі, шешесі «Сасны» атты ауылдағы молдаға күйеуге шығады да, Ғабдолланы Шарифа дейтін кемпірге тастап кетеді. Кейінірек шешесі баласын қасына алады да, кешікпей өледі. Жетім қалған Ғабдолла нағашыларына қайтарылады.

Шаруасы кедей, балалары көп Зейнетолланың тоқал қатыны Ғабдолланы күтпей, нағашысы оны Қазанға баратын біреуге «асырайтын адам табылса берерсің» деп ертіп жібереді. Қазан базарында Ғабдолланы Мухмуд Уәлі дейтін бөгде бір адам асырап алады.

«Қырсық қырық ағайынды». Жап-жақсы тұра бастаған Ғабдолланың, асырап алған әкесі мен шешесі кешікпей ауруға шалдығады да, тәрбиелей алмайтын болған соң нағашыларына қайтарады. Безінген нағашылары оны

«Қаралай» аталатын ауылдағы ұлы жоқ Сағди деген кісіге беріп жібереді. Сол ауылда ол қадімше оқуға түседі. Екі жылдан кейін асырап алған шешесі ұл табады да, Ғабдолланы шетқақпай қыла бастайды. Сол кезде, оны туған ауылынан келген Бәдредден деген адам бауырсырап алып кетеді де жұмысқа салып қояды.

Ақыры, біздің Батыс Қазақстандағы Теке (Орал) қаласында туған апасы бары естіліп, Ғабдолла соған жөнелтіледі. Текеде тұратын жездесі — Ғалиәскер Ғұсмановтың, қолына Ғабдолла 1895 жылы тоғыз жасында барады. Жездесі оны орысша оқуға беріп, үш жылдан кейін татарша оқуға ауысады. Осы кезде жездесі өледі де, біраз жыл медреседе тұрып оқып арабша, фарсыша тіл біледі, әдебиеттерімен танысады.

1905 жылы ол Теке қаласындағы типографияға наборщик боп қызметке кіреді. Өлеңді ол осы кезде жаза бастайды. Оның бірінші өлеңдері «Фікір» атты газетте басылады. 1906 жылы Ғабдолла Текеден Қазанға көшеді де, түгелімен жазушылық жұмысына беріледі.

Бірақ ол ұзақ өмір сүре алмайды: ауыр тұрмыстың салдарынан бала шағында ауруға (туберкулез) шалдыққан оның дерті дами береді де, Қазанға келе денсаулығы тіпті төмендеп, 1913 жылдың 2 апрелі күні, кешкі сегіз сағат, он бес минутта, 27 жасында қаза табады. Осы аз жасында ол татардың шын мағынасындағы ұлттық жазба әдебиетінің бұлжымас негізін салып, татар әдебиетінің классигі деген атқа мәңгі ие болады.

Біз бұл арада Ғабдолла Тоқаевтың шығармаларына сын бермек емеспіз. Олай ету — міндетіміз де емес. Тек бұл арада айтарымыз: ақын болам деп талпынып жүрген маған, Ғабдолла Тоқаевтың өлеңдерін алғаш оқығанда, қаншалық әсер пайда болғандығы.

Жоғарыда айттым: Тоқаевтың өлеңдерін оқығанда, оларға араласқан араб я фарсы сөздеріне түсінбеген мен қай өлеңін оқысам да, жалпы сарынына еркін түсініп отырдым. Баймағамбет айтқандай, көзбен емес, көңілмен түсіндім, — бұл шығармалардың бәрі де өмір шындығынан алынғандар еді.

Менің ұғуымша, Ғабдолла Тоқаевтың өлеңдері түгелімен діншілдерді, ұлтшылдарды, халықты қанаушы байларды, жаман мінезді адамдарды сынауға және мысқылдай сынауға арналған. Және ол оларды салқын қанмен емес, кектене, өшіге сынайды. Оның көздейтіні — еңбекші көпшіліктің бақыты. Олардың ауыр тұрмысына оның жаны ашиды, жақсылық қылуға жан таласады, өнер-білімге шақырады... Патша өкіметінің саясаты. Тоқаевтың бұл тілектері іске асуға мүмкіндік бермейді. Сондықтан, оның тәні ғана ауырмайды, жаны да ауырады. Осы екі ауру қабаттаса кеп, зор дарынды ақынның лаулаған өмірін 27 жасында сөндіреді.

Ғабдолла Тоқаевтың өлеңдерін алғаш, 1916 жылдың қысында оқығанда,

мен әрине, оның шығармаларындағы идеяны бұлай түсіне алған жоқпын, түсінуге сана-сезімім де жеткен жоқ. Менің ол кезде санамның жеткені: «Мұның өміріне менің өмірім өте ұқсас екен тек арамыздағы айырма: ол қаланың, жетімі, мен ауылдың жетімімін. Екеуміздің көрген бейнеттеріміз де бір-біріне өте ұқсас. Бірақ ол қыршын кезінде өлгенмен, сонша бейнеттің ішінде жүріп халқының атақты ақыны боп өлген. Мен сондай ақын бола алам ба, жоқ па?!»

Тоқаевтың өлеңдерін қайта-қайта оқыған менің есіме, Баймағамбеттің Абай туралы айтқан аз сөзі түседі де, мен іштей, «шіркін оны да оқысам!»деп арман етем...

«ИБРАҺИМ (АБАЙ) ҚҰНАНБАЕВ ҰҒЛЫНЫҢ ӨЛЕНДЕРІ»

1917 жылдың басында Сансызбай молда мен Досмағамбет Стапқа жолаушылап кетіп, қайтқанда бір сандық кітап алып келді.

— Бұлары не? — деген сұрауға:

— Есілбайдың Ғалауетдені түптеуге беріп еді, — деді Сансызбай. Көппен бірге мен де ақтарсам: ылғи қалың-қалың орысша кітап... Оларға мен әрине, түсінбеймін... біраз татарша да бар.

— Бұл не деген көп кітап! — деп қайран қалды біреулер.

— Сен көптігін айтасың, қалыңдығын айтсайшы! — дейді екіншілер. Мұндай да жуан кітаптар болады екен-ау!..

— Осының бәрін оқыды ма екен — Ғалауетдені? — деседі біреулер.

— Оқымаса неге жинады?

— Мұнша кітапты оқыған ол білімді болмай, кім білімді болсын!..

«Оқуы көп кісі көкке ұшып кетеді» дейтін еді, ұшып кетпей, жерде нағып жүр бұл?!.

Жұрт солай даурыққанда:

— Бұ не, кітаптарды қолдан-қолға жүгірткендерің? Жинаңдаршы бері!.. Біреу бірдемесін қымқырып кетіп, масқара болармыз! — деп Досмағамбет шыжалақтаса:

— Несіне итаршы бола қалдың? — деп Жаңбырбай шал ұнатпайды. Неменеге қорғаштайсың. Тілін түсінбейтін кітапты қайтеді қымқырып?

Шамасы 70—80 дей кітаптардың ішінең сырты қолдан қатырмаланған жұқалау бір кітап менің көзімді ерекше тарта жөнелді. Оның аты: — «Ибраһим (Абай) Құнанбай ұғлының өлеңдері!..»

«Баймағамбет айтқан Абай осы болар ма?» деген ой кеп кетті маған. Сағынған біреуімді көргендей, жүрегім тулай жөнелді... Оқи бастадым!.. Бірінші сөзінен бастап дәмі тәттіленіп барады!.. Сөздері көңіліме қонып, бойымды ерітіп барады!..

Сансызбай молдадан кітапты жалынып-жалпайып екі-үш күнге әрең сұрап алдым да, пәтеріме алып кеттім... Күн оқыдым!.. Түн оқыдым!.. Жатып оқыдым!.. Тұрып оқыдым!.. Үйде оқыдым!.. Түзде оқыдым!.. Оқыған сайын сусай бердім!.. Оқыған сайын дәмдене берді!.. Оқыған сайын ажарлана берді!.. Тоқаевтың өлеңдеріне шалағайлау түсінетін ем. Абайда мен түсінбейтін сөз жоқ. Және оның жазған — өзім көріп жүрген ауылдардың адамдарының тұрмысы... Мысалы:

«Кедейдің өзі жүрер малын бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып,
Тоңған үйін жылытып тонын илеп
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып...

«Бұл меңің әкем мен шешем сияқтылар екен», — деп жоримын мен.

Қар жауса да тоңбайды бай баласы,
Үй жылы кигіз тұтқан айналасы
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ойнатар ағып жүріп көзден жасы».

— «Ол баланың біреуі менмін, елде мұндай байдың баласы да, жарлының баласы да көп»,— деймін мен.

«Пысық кім деп сұрасаң,
Қалаға барса ұялмай
Өтірік арыз көп берсе,
Көрінгеннен ұялмай.
Сыбырдан басқа сыры жоқ,
Шаруаға қыры жоқ,
Өтірік пен өсекке
Ағып тұрған бейне су!»

Мәшік Нұртаза, Құсайын, Сәлім»,— деймін ішімнен.

«Болыс болдым мінекей,
Бар малымды шығындап,

Түйеде қом, атта жал
Қалмады елге тығындап,
Сөйтседағы елімді,
Ұстай алмадым мығымдап
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап».

«Бұлар: Әлтидің Сәдуі, Құсайынның Біркесі, Айміштің Ыбыры, Нүркенің Аубакірі», — деймін мен.

«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында
Хан да жанын қияды қыз жолында,
Кигені алтың күміс, қамқа, торғың
Күтуші қыз, келіншек жүр соңында

.....
Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға

.....
Бай қартайса малына берер шылбыр,
Мал көңілді жасартпас «құдай ұрғыр».

«Бұл Құрымбайдың Айміші», — деймін мен, — Айміш сексенде, оның тоқалы жиырмада!.. Бұл тоқал әлі «жартастан суға құлаған» жоқ. Бірақ құлауға тиісті, өйткені Құрымбай тұқымы оны өлмей босатар ма!.. Құтылмасын білген бейшара тоқал тіршілік «қамын істеп», ол туралы мынадай бір қызық оқиға да болғанын естігем:

Бір күні Айміштің тоқалымен жақын жалшының біреуі, Айміш тоқалды көзінен күндіз-түні таса қылмайтын болғасын айла тауып:

«Айеке, — депті Аймішке — түнде суық жүрісті біреу келеді. Кім екенін біле алмай жүрмін».

— Қай кезде? — депті күдіктенген Айміш.

— Ауыл жата.

— Ендеше екеуміз бүгін аңдиық!

— Жарайды.

Мезгіл қыс екен. Жалшы жігіт іңірде қалақ басын жоғары қаратып, күрегін қарға шаншады да, оған күпісін жауып, өзі есік алдында тұрыпты. Тоқалы мен Айміш бір ағаш үйде оңаша тұрады, іңір болса Айміш есікке замок салып, кілтін қалтасында сақтайды. Уәделі кезде Айміш үйінен шығып, қораны қарайды, қолында темір айыр. Жігіт ол кезде сып беріп үйге кіреді... Айміш тысқа шықса біреу қалқиып тұр!..

«Ә, осы екен!» — деп ойлаған Айміш, қалқиғанның сыртынан ептеп басып кеп, темір айырмен «мә-саған!» деп салып кеп қалады. Қалқиған жалп етіп құлайды. Ұруын ұрғанмен, «өлтірдім-ау» деп қорқып, Айміш үйіне қашқанда, түк көрмегенсіп жігіт алдынан шығады.

— Ойбай, қапыда қатты ұрдым!.. Талды ма, өлді ме, білмеймін! — дейді Айміш.

— Мен білейін— дейді жігіт.

— Не болса да жоғалт көзін! — деп Айміш жөнеле береді.

— Өліп қапты мына ит, — дейді жігіт Айміштің артынан кіріп.

— Масқара болдың десейші!.. Шырағым, көк есегің болайын!.. Жан сезбесін, жоғалт!..

Қу жігіт Аймішті үрейлендіріп ырқына көндіріп алу ниетімен:

«Көп асуға бір тосу» деген. Маған да қылығың өтуші еді. Соларыңды алдына келтірем. Келіп жүретін өрәднекке айтам. Содан кейін бүкіл Құрымбай боп құтылып көр, әуселеңді байқайын! — дейді. Сөздің қысқасы, жалшы Айміштен «не айтқаныңды істейін» деген уәде алады да өлтірген «жігіттің» көзін «жоғалтқан» болады...

Жалғыз бұл оқиға ғана емес, Абай өлеңдерінде сипаттаған өзге оқиғалардың да, мен өз маңымнан ұқсатарын табам. Маған Абай туған елі Тобықтының ғана емес, мен ішінде жасаған ауылдардың да өмірін көзімен көріп жазған сияқтанады.

Оның өлеңдері мазмұн жағынан осылай болса, көркемдік жағынан ше!..

«Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы,

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы», —

деген оның өлеңі, өз өлеңдеріне арналған сияқты, өйткені оның өлеңдері тілге жеңіл, жүрекке де жылы. Шын ақындықты мен соның өлеңдерінен ғана керем, өйткені оның өлеңдерінде пікір де қысылмай кең жатады, ырғақ, үйлестер де қалың пікірдің екпінімен өзінен өзі туып отырады.. Зорлықпен шыққан ырғақ, үйлестерді ешбір өлеңінен таба алмайсың...

«Бөтен сезбен былғанса сөз арасы,
Ол ақынның білімсіз бейшарасы», —
деген оның өлеңін оқығанда менің есіме:

«Базардан алып келген шай тостаған,
Тар жерде қиын екен ән тастаған,
Анаңнан сені тапқан айналайын,
Бәйгеден келген кердей ойқастаған», —

деген сияқты халық өлеңдерінде ұшырасатын балдыр-батпақтар, немесе шала білген арабшаны араластырып:

«Илаһи я кәримі паруар — декар,
Пәндәң жүр рахматыңа болың іңкәр,
Шірітіп ішке сырды жібергенше,
Ашқара халыққа сырды айла ядкәр», —

деген сияқты жазба әдебиеттегі балдыр-батпақтар, немесе шала білген орысшаны араластырып:

«Мінгенім дәйім менің мақпал қара,
Педдисат пет рублей серебұра,
Көңілің нет, небидал болса дағы,
Әй қалқа, қырындамай бермен қара», —

— деген сияқты балдыр-батпақтар түседі. Сонда, «өлеңді енді қалай жазу керек!» деген сұрауға «Абайша!» деп жауап берем мен.

Өлеңдері соншалық ұнаған Абайдан «адам қайткенде жақсы адам болу керек?» деген сұраудың да жауабын табатын сияқтымын. Абайдың айтатын ақылы:

«Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,

Малың болса сыйламай тұра алмас ел».

«Рас сөз» деймін ішімнен, «әсіресе соңғы жолдың сөзі рас!» Өйткені елдегі білетін адамдардың айтуынша, біздің «бес болыс» аталатын Керейдің ең байы да, ең беделдісі де Әлти Көкенов. Сол адам жасында кедей болып бір жағынан сауда қылумен бір жағынан «қызылдағы бұзауға»⁷⁹ ақша берумен байыған.

Әлтимен болыстыққа таласып «Праснау» аталатын болыстың тең жарасын бөліп әкетіп, «Таузар» болыс атандырған Сәпі балалары да бір жағы саудадан, бір жағы төбелесте өлген әкесінің құнын даулап алудан байыған.

Бір ақын:

«Тұрдығұл сенің әкең езген кісі,

Боктығын әр қаланың кезген кісі».

Сұрасаң нағашыңнан Шәмпи-бөрік

Ол-дағы ұстардан безген кісі», —

деп сықақтайтын Көшкенің Жақыбы жолаушы орыс көпесінің ақшасын тауып ап байыған. Және сол ақын:

«Жік шықты жер астынан» деседағы,

Қаракөт сенің әкең қай күнде оңған», —

деп сөгетін Қаракөттің Бейсембісі орыстың көпесін өлтіріп алған ақшадан байыған...

Бұндай кедейден байып, елге «сыйлы» болған адамдар толып жатыр. «Ендеше, — деп ойлаймын мен, — сыйлы болу адамның қара басында емес, байлығында. Абайдың айтқаны рас: «Малың болса сені ел сыйламай тұра алмайды», бірақ сол малды қалай табу керек? «Өлтіретін көпес» немесе, «жоғалатын ақша» табыла бере ме? Табылмаса не істедік?

Абай «жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел» дейді. Хұп, — істедік оны. Сонымен байи аламыз ба? Ондай адамдар байыса: туған ауылынан жасында кетіп шаһардың байларына, темір жолдың жүк көтеруіне, завод-фабриктерге жалданып жүргендер неге байымайды?! Ондайлардың мен

өзім де талайын білем... Абай:

«Еңбек қылсаң: ерінбей,

Тояды қарның тіленбей!» —

дейді. Байларға жалшылыққа тұрып, еңбектен қолы күні-түні босамайтындардың талайын білем. Солардың көбі, алдына мал салу түгіл, киім мен асқа да жарымайды. Бұл не!.. Абай:

«Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,

Қардың суы секілді тез суалар», —

дейді. Ендеше, еңбексіз байыған Керейдің жоғарыда аталған байларын неге суалмайды.

Осыларды ойлаймын да, ақылым жетпей шатасам мен. Менің байығым келеді. Бірақ алдымда «келе ғой» деп күтіп тұрған байлық көрінбейді және жоқ та сияқтанады. Енді не істеу керек?..

Абайдың тағы бір ақылы: «Оқу оқы, және өзгені емес, орысшаны, өйткені — дүниенің кілті осы оқуда.» Бұл ақылды маған Баймағамбет пен Жүніс те айтқан. Орыс оқуының қайда екенін де білем, ол — Стапта. Бірақ оған қаражат қайда?!

Абайдың өлеңдерін оқығаннан кейін осылардай шым-шытырық ойлардың, шырмауына түстім де кеттім...

Өлеңдеріне қарап отырсам, бұл сұрауларды Абай да өзіне қойған сияқты. Оның өлеңдерін тұтас алып, «осы адам байды жақтай ма, кедейді жақтай ма?» деген сұрау қойсаң, «кедейді жақтайтын болу керек» деген жорамалға келесің, өйткені оның айтуынша:

«Тамағы тоқтық,

Жұмысы жоқтық

Аздырар адам баласын».

Кімдер мұндайлар? Әрине, байлар!.. Тамағы тоқ, жұмысы жоқ байлардың жалшыларын қанаумен ғана Қанағаттанбай, Абай айтқандай өзара әкімшілікке таласып, қиян-кескі араз боп жүргенін талай көрдік. Азу емей немене бұл? Өзара таласып, не жетпейді оларға?! Малын шашып әкім боп, артынан шығынын елден еселеп ап, халықты желкесінен тұншықтыра басып қорқытып отырған байларға, Абай:

«Хош, қорықты елің,

Қорқытқан сенің
Өнерің қайсы, айтып бер!
Ел аңдып сені,
Сен аңдып оны, —
Қылт еткізбей бағып көр!» —

деп ренжиді. Сондай байларды ақыл айту арқылы адамшылық қылыққа шақырғысы келген Абай, ол талабынан түк өнбеген соң:

«Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен өмір!» —
деп зарланады.

«Бір кісі мыңға;
Жүз кісі сұмға
Әлі жетер заман жоқ!» —
деп, әлсіздігінің кінәсін ол заманына артады да:

«Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма!» —
деп, болашақтың адамдарына арызын айтып:

«Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым нақ шыным», —
деп мұңын шағады.

Бірақ Абайдың мұңды өлеңдері қартайған, өмірден қажыған кезінде жазылған. Жас кезінде, үміті лаулаған кезінде жазған, оның өлеңдерінен қайрат пен жігердің, үміт пен талаптың исі аңқиды. Олай болса, өмір майданына жаңа ғана аяқ басып келе жатқан менің, Абайдың қартайып торыққан кезіне еліктеуім керек пе, үміттің жастық кезіне еліктеуім керек пе? Әрине, жастық шағына еліктеуім керек! Осы ойдың салдарымен, 1926 жылы бірінші рет басылған өлеңдер жинағымның, басындағы:

«Көңілім неге қамықтың,
Не нәрсені ойға сап?

Осыншама ойда қап.
Бірақ саған кінә жоқ,
Неге бұйттің деуге де,
Есеп жетпес тіпті көп
Қасірет, қайғы кеудеде.
Мақсатына іздеген
Талаптандық, жетпедің,
Қылышын ап кезенген,
Нашарлықтан өтпедік.
Енді қайда барасың,
Жібермесе нашарлық
Білімді қайдан аласың,
Жиһанға үлгі шашарлық.
Қой, сен бүйтіп қамықпа,
Ілгері ұмтыл, талап ет!
Шығуға айдай жарыққа
Қайраттанып бол өжет!»

деген өлеңді жаздым. Содан кейін Абайдың кітабынан безінудің орнына құмарта түстім.

Абай шығармаларының, ішінде мені өте бір қызықтырғандары — орысшадан аудармалары. Орыстың үш ақынының өлеңдерінен аударған ғой Абай: Крыловтан — мысалдарын, Пушкиннен — «Евгений Онегиннің» үзінділерін Лермонтовтан — лирикаларын.

Аудармасы тамаша бұл шығармалардың оригиналын оқи алсам қасымда: Сансызбай молда түптеуге әкелген кітаптардың ішінде «Собрание сочинений» деген атпен Крыловтың да, Пушкиннің де, Лермонтовтың да жуан-жуан кітаптары жүр...

Бірақ оларды мен оқи алмаймын, тілін түсініп оқу түгіл, орысша

әріптерді де білмеймін. Тек, орысша жуан кітаптарға, олардың кейбірінің алғашқы бетіне басылған портреттерге үңіле, қызыға қараймын да отырам!..

Орысша аздап танитын біреулерден сұрасам, жуан кітаптардың, кейбірі, өлеңдерін Абай аударған Крылов, Пушкин, Лермонтов боп шығады...

Олардың өлеңдерінің аудармасына қарап отырсам, ғажап өлеңдер!.. Сондықтан да ол аудармаларды Абайдың өз өлеңдерімен бірдей сүйіп, қатар жаттадым... Әсіресе,— Татьяна мен Онегиннің хаттарын!.. Ол хаттарды мен жиын-тойларда білген әніме қосып, домбырамен айтып та жүрдім. Сонда олардың тәттілігіне мен ғана емес, тыңдаушылардың бәрі де қайран қап, маған қайталатып айттыратын еді...

Сөйте тұра зор арман — орыс ақындарының бұл ғажап өлеңдеріне өз тілінде оқи алмау!..

Абайдың өлеңінде Салтыков пен Толстойдың да аттары зор махаббатпен аталады ғой. Түптелуге келген кітаптардың ішінде, бірінші бетінде аппақ қалық сақалы беліне түскен адамның суреті басылған екі-үш жуан кітап бар. Орысша әріп тантитындар бұл ақсақалды «Толстой екен» деседі... «Абай атайтын Толстой осы болу керек» деп жорамалдаймын ішімнен. «Ендеше, оның да жазғандарын оқыр ма еді!.. не жазды екен ол!..»

Пушкиннің, Крыловтың, Лермонтовтың не жазғанын Абайдың аздаған аудармаларынан білем. Тамаша өлеңдер олар!.. Ойлары да, өлеңдігі де тамаша!.. «Абай да, Тоқаев та сондықтан аударды ғой оларды!..» «Шіркін, мен де оларды солардай түсініп оқып, солардай аударсам!..» Менің ендігі ұлы арманым осы болды...

Абайдың кітабын Сансызбай молданың көзін алдап бірер жұмадан кейін апарып бердім де, артынан Жұма дейтін менен оқитын баласынан ұрлатып алып, іздеген Сансызбайға «алғам жоққа» басып тандым да, кітапты сіңіріп кеттім.

Мен оқудан бұрын талайдың қолынан өткендігіне, іші-сыртын шимайлаған қолжазбалар қуа бұл кітапты аман сақтап, 1945 жылы Абайдың тууына жүз жыл толуына байланысты мерекеде, Семейде ашылған Абайдың музейіне сыйға тарттым.

Қателеспесем, музейдің бүкіл Қазақстаннан іздеп тапқан Абай өлеңдер жинағының алғашқы басылуы (1909 жылғы), мен сыйлаған осы жалғыз ғана кітап болу керек.

ОНЫНШЫ ТАРАУ

«ҚҰРИЯТ» КҮНДЕРІ

ПАТША ТҮСКЕНДЕ

Ескі ауылда, әр ауылдың шаруа күйіне лайықты «өзіндік бишігеші» болатын-ды, ауыл сыртындағы кеңестерге сол ғана қатынасып, ат үстінде сол ғана жүретін-ді, сондықтан оны ауылдың өзге момын шаруасы «атқамінер» дейтін-ді.

Асып кеткен бай шаруалы адамы жоқ, ең ауқатты дегенінде жеңіл айғыр үйірлік қана жылқы бар Жуанағаш ауылының атқамінері Досмағамбет. Ол үнемі ат. үстінен түспей ел қыдырып жүреді де, үйіне анда-санда бір-ақ соғады.

Ол, әрине, жайдан-жай қыдырмайды. Ел ішінде біреуге біреудің, өкпесі, кемпір-назы, болмаса дау-шары болмай қоймайды. Ол кездің болысы, ауылнайы, билері, атқамінерлері, пысықшалары осындай жұмыстарды «жайғастырмақ» боп елді аралайды да жүреді. Бұл жүрістің бір жағы, Абайдың, тілімен айтқанда, «арам болыс, аш билердің» пара іздеуіне, екінші жағы тамақ асырауына байланысты болып жатады. Елдің жылы-жұмсағы ауылдарды топтала, қона, түстене аралаған осылардың аузында. Кім мен кімнің араздығын кімде қандай жақсы ас барын кімнің соғымы семізін біліп, бұл «құзғындарды» бастап жүретіндер — Досмағамбет сияқты пысықшалар.

Досмағамбет, солайша, ел қыдырып жүрді, Жуанағашта дағдылы өмірімен тұрып жатты...

Біздің Солтүстік Қазақстанның қысы әр жағдайда боп өтеді: кейбір қысы — аязы, бораны араласқан тиышсыз: кейбір қысы — жайма-шуақ... Неге екенін кім білсін — қысы сайлы болатын жылдың жазы да жайлы келеді. Өткен жаз, патша өкіметінің қазақ жігіттерін майдан жұмысына алуымен байланысты, ел ішінде дүрбелең болғанмен, жаз: аңызак желсіз, шыжыған ыстықсыз, жаңбыры араласқан әдемі қоңыр-жаймен өткен жер от, мал күйлі болған күз де қоңырсып ұзағырақ тұрып, қар да бұрқан-тарқансыз бәсеңдей жауып, елдің қоралық малдары кешірек қамалған, қыз-құйрықты жылқы атаулы тай-тұяғы қалмастан тебінге шығып, қолда міңгі аттар ғана қалған... Біздің Керей ахаулы ел сәуегей көріп, сөздеріне құлақ түріп отыратын Шағырай және Қалық дейтін есепшілердің айтуынша, биылғы қыс та, жаздың мысалымен өте жайлы боп өтуге тиіс...

Расында да солай болды. Бастапқы жартысы он алтыншыға, соңғы жартысы он жетінші жылға жататын сол бір қыс өте шуақ боп өткен жаздың жайлылығынан болу керек — февраль, март айларында ішті

малдардың алды төлдей бастады. Бұл айлардан бастап, ауылға — «жуан созылады, жіңішке үзіледі» дегендей, шаруа адамдардың жаз және күз жинаған азықтары сарқылып «қараөзек шақ» басталды. Сондай кезде мал төлдеп, қараөзек адамдардың ауыздары аққа тиді, қандай қаныбет!..

Шаруасы дөңгелек болғанмен, Жуанағашта тоқ үйдің және дастарқаны берекелі үйдің, біреуі Шәймердендікі екендігі жоғарыда айтылды. Қыс ортасы ауыл, менен балалары оқитын кей кедей үйлердің азықтары шағындалған кезде, Шәймерден үйінің бірер сиыры бұзаулап, аққа молықты. Содан кейін менің қамқоршым — Ұлберген шешей:

— Балам сен басқа үйлердің малдары төлдегенше, жақ-жұтты боп өзге үйлерге жуымай-ақ қой, осында тұра бер, — деп, басқа үйге көшуге ұлықсат етпеді.

Бай үйлер болмаса, шаруа үйлер ол кезде соғымды аз соятын да, етті турамшылап, сорпа-суанымен шылап қана жейтін, қонақжай үйлер біреу-міреу кеп ұят боп қалар деп, соғымның жылы-жұмсағын келетін қонағына сақтайтын. Шәймердендікі де сондай үйдің, біреуі болатын. Сондықтан қыс ортасы ауа Ұлберген шешейдің шөміші шағындалып, сорпаны сирек татыра бастаған.

Екі сиыр осындай кезде бұзаулағаннан кейін Ұлберген шешей күн сайын кішірек қазанды толтыра қатық ұйытатын да, түс кезінде ыстық астың орнына аяқпен үлестіріп, біз ішіне нан турап, ыңқытып соғып алатынбыз. Ол да өзінше аса бір жарасымды тәтті тамақ болатын...

Шаруа баққан момын Шәймерденнің үй ішіне жәйлі жігіт екендігі жоғарыда айтылды. Соған қоса оның бір мінезі,— әйелімен, шешесімен, балаларымен, әсіресе Кекеш, Бекес, аталатын үйелмелі сүйелмелі қыздарымен, менімен үйіне қыдырып келген басқа адамдармен қалжыңдасып ойнап отырады. Сондай әдемі ететін күндердің біреуінде:

— Уа, Шәймерденші, Шәймерден! — деген айғай естілді терезе сыртынан. — Шығып кет!

Ол кездегі ауылдың салтында бұндай айғай не той, не жаназа сияқты ерекше бір оқиғаға байланысты ғана шығады. Соның қайсысы екенін білмей сасқалақтаған Шәймерден «апырай, бұ кім еді?!» деп, терезеден қарады да:

— Досым! — деді, «кім?» деп үрейленген шешесіне.

— Қай Досым?

— Өзіміздің! Досмағамбет.

— Е, ол жындынікі не, мұнша айғайлап. Не боп қапты? Білші, тысқа

шығып!..

Шәймерденге мен ере шықтым. Астындағы аты бусанған салт Досмағамбет:

— Уә, Шәке, шүйінші! — деді Шәймерденге, өзінің белгілі қуланған кескінімен.

— Ия, не бопты?

— Құрият!..

— Не дейсің? — деді Шәймерден Досмағамбеттің сөзіне түсінбеген кескінмен.

— Құрият бопты, құрият!..

— Жын соққан-ау, — деді Шәймерден жасы кіші Досмағамбетке ұрса сөйлеп, — айтсаң дұрыстап айтсайшы, айтатыныңды. Жұмбақтап немене оттап тұрғаның?..

— Неге ұрсасың, Шәке-ау, жақсылық хабар әкеп тұрған кісіге? — деді Досмағамбет.

— Түгіңе түсінсем бұйырмасын, не деп тұрсың өзің?

— «Құрият бопты» деп тұрмын ғой.

— Сандалмай түс үйге!.. Осындай да ойын бола ма екен — деп, жеңіл шыққан киімінен тоңазыған Шәймерден бұрылып жүре берді.

— Рас, Шәке!—деді Досмағамбет,— тоқташы, айтайын.

Шәймерден жауап қатпай үйіне кіріп кетті. Мен тосыңқырап тұрғанда, Досмағамбет те атынан түсті.

— Ә, Сәпке, аман? — деп ол маған қулана амандасты да, үйге кіріп кетті.

Үйге мен кідіріңкіреп кірсем, — Досың айранын ішіп болған аяқты Ұлбергенге қайтарып, мұртындағы жұғынын ерінімен сорып жатыр екен. Жұғынын жалаған мұртын ол алақанымен бірер сипады да:

— Шәке, келмей қалма! — деді орнынан тұра беріп Шәймерденге.

— Көрерміз, — деді Шәймерден.

— Көргенді қой, кел!

— О не? — деп сұрадым мен Досмағамбет шығып кеткеннен кейін

Шәймерденнен.

— Өзім де түсінген жоқпын сол жынның сөзіне.

— Не дейді?

— «Патша тақтан құлапты» деп сандалады.

— Қайдағы патша?

— Мекалай патшаның барын білмейтін бе едің? — деді Шәймерден.

Ия, ия...

— Соны тақтан құлатыпты деп оттайды әлгі, Досым. Түгіне түсінсем бұйырмасын.

— Осы баланы кешке ала баршы, бәрібір шана жегіп барасың ғой, — деді Шәймерденге шешесі.

— Егер барсам, — деді Шәймерден.

— Әдейілеп шақырған соң бар, — деді шешесі.

— Қайда? — деп сұрадым мен.

— Қаратерекке, — деді Шәймерден.

— Онда не болады екен?

— «Сонда кешке Ғалауетден келеді, болыс келеді, ауылнай келеді, жиналыс болады» деп кетті әлгі жын. Расы ма, ойыны ма, — кім біледі со жынның не айтып жүргенін. Қулықпен де айтып, осылай дүрліктіретіні болатын жұртты.

— Мұнысы қулық болмас, — деді Ұлберген — өзгемен ойнаса да, патшамен ойнай ма ол. «Естімеген елде көп» деген екен. Патша тақтан құлапты деген не сұмдық екен бұл?!

«Қаратерек» дегеніміз — Самай руының бір ауылы, Жуанағаштан бес-алты шақырым жерде, онда бұл арадағы Жәңгісі Самайдың ең байы — Аяпбергеннің Қайралабы тұрады. Сол ауылға баруға Шәймерден кешке қарай жиналып, тойыршытау қара көк атың жадағайлау шанаға жекті де, барғым келген мені қасына отырғызып жүріп кетті.

— Қайрекең үйінде сыйлы қонақтар болар, — деді ол «Қаратерекке» жақындай, — біз Жамантай прәдәрдің үйіне түсейік.

Кедей шаруалы Жамантай прәдәрдің үйінен шай ішіп жылынғаннан кейін ымырт жабыла Шәймерден екеуміз Қайралап үйіне тарттық. Бұрын

келіп көрген ол үйдің алдындағы қоқтықпен қоршаған кең алапқа ат пен шаналар симай, көрші үйлердің қасындағы ат, шаналарға ұтасып кеткен екен.

Қайралаптың қысқы үйі, екі бөлек екенін білем: бірінде кіші баласы Қазы мен өзі тұрады, бірінде, үлкен баласы Имақ тұрады. Үйдің екеуі де, шымнан салынған, Қайралаптың өз үйі екі бөлмелі, кең, Имактікі, отаусымақтау шағын. Екі үй, кең қораның екі қабырғасына қарама-қарсы салынған.

Ішіне екі жерден панар ілінген кең қораның күңгірт сәулесінен, ішінде сапырылысқан көп адам көрінді. Шәймерденге еріп, солардың ортасын жарып келе жатқан маған Қайралап үйінің есігінің алдында жолыққан сол ауылдың жылпос жігіті Байғұтты:

— Сен қайда барасың? Әрі кет! — деп иығымнан ұстай алды.

— Менімен барады, — деді Шәймерден оған.

— Сыйлы адамдар отыр онда, Имактікіне барсын бұл бала, өзің кір! — деді Байғұтты.

— Жоқ, менімен барады! — деген сөзді Шәймерден шегелей айтты да, — ал, қалма, бала! — деп бір қолымнан ұстай үйге кірді. Үй іші өте тығыз екен. Ауыз бөлмеден әрі асып болар емес. Сондықтан:

— Бала, сен осы бөлмеде қала тұр, — деді Шәймерден маған, — мен төргі бөлмедегі жақсыларға сәлем беріп шығайын.

Шәймерденнен мен қалып қойдым. Бұл үй — біздің елдің сол кездегі стандарттық үйлерінің біреуі: қабырғаларын шымнан қалап, төбесін жадағай жалпақтау қып жабатын бұндай үйлердің, егер байдың үйі болса, — ұзындығы шамасы он бес, жиырма метрдей, көлденеңі бес, он метрдей болады; қабырғасы осылай тұтас салынған үйдің ортасын «шұбалма» аталатын пешпен бөліп, ауыз бөлме, төр бөлме жасайды. Ас-су ауыз бөлмеде даярланады. Кәрәсін шамның жарығы екі бөлмеге бірдей түсу үшін шұбалма пештің орта тұсынан шам қоятын тесік қалдырады. Әдетте ауыз бөлмедегі қазандықта асылатын ет бүгін жоқ екен. Себебін жорамалдап тұрмын: өте сыйлы қонақ келгенде, отауы бар үйдің асы сонда даярланатын әдеті.

Шәймерден төргі бөлмеге озғанда, мен де қысылып-қымтырылып шам қоятын тесікке жеттім де, тор жаққа сығаладым. Ең алдымен, менің көзіме, жылы бөлмеде сыртқы киімдерін шешіп, қамзолшаң отырған зор, жуан денелі, өзімізге мәлім Нұрғожа түсті. Ол қоңқиған зор мұрнын анда-санда бір пысқырып қойып, өте жайдары кескінмен отыр. Оның оң жақ тізесін ала, басында татарша дөңгелек қара тақиясы, үстінде қалаша тігілген костюмі, галстукты ақ көйлегі, аяғында ақ чesавкасы бар, дөңгелек, көркем

жүзділеу, кішірек көзділеу, шапаты шағын денелілеу, оң бетінде ай таңбасы бар жас жігіт отыр... Сәні ме, әлде өте жылыны жақсы көре ме, мынадай ып-ыстық бөлмеде арқасына жасыл шұғамен тыстаған жеңілдеу түлкі ішігін жамылып апты. «Ғалауатден осы болуы керек» деген ой келді маған. Ол әлденені сөйлеп отыр, өзгелері ұйи тыңдап отыр.

Нұрғожаның екі қанатын қоршай отырған одан басқалардың көбін таныдым. Олар — Әнәстәсіп аталатын болыстағы: Қапсыт, Самай, Нұрымбет руларының шонжарлары.

«Ігі жақсыларға» сәлем берген Шәймерден кешікпей ауыз бөлмеге шықты.

Екі бөлмеде де гу-гу сөз. Сөздің көбі «патшаның тақтан құлауы» туралы. Қанша құлақ тіккенмен, мен ұғатын сөздер емес бұлар. Қайдан ұғам, менен өзгелер де «апырай бұ қалай?» деп бірінен, бірі сұрап, «ол солай» деген тиянақты жауапты ешқайсысы да айта алмай, әртүрлі жорамалмен айнала шатасады.

— Кәне, ас келеді, қонақтарға, жайланып ішсін астарың тараңдар енді, ауыз бөлмедегілер! — деген дыбыс естілді бір кезде, ауыз бөлмедегілер сөгіле бастағанда:

— Шәймерден, сен қонақтарға табақ тартыс. — Қасындағы бала Имақтың үйіне барып сорпа-суын ішер.

Қайралаптың үйі, сол күні жылқының семіз егін мол-ақ асқан екен. Сондықтан сыбағалы тамақ жемегенмен, маған да қанағаттанарлық ас тиді. Менің қанағатсыздығым ол жағында емес, әңгімеде... «Патша тақтан құлапты!..» Не сөз бұл?! Қалай құлаған?! Кім құлатқан?! Рас па, өтірік пе?!.. Бұл сұрауларыма, Қаратеректен аттанғаннан кейін жауапты Шәймерденнен алған сияқтандым.

— Менімше, патшаның тақтан құлауы өтірік — деді ол.

— Неге, Шәке?

— Патша құласа, оған сүйенгеннің бәрі құлауы керек қой. Мысалы, — Құрымбай тұқымы... Нұрғожа... Осы араның патшасы сол емес пе? Патша құласа, ол неге құламайды? Құлаудың орнына, гүл-гүл жайнайды!.. Сөзіне қарасам, бұрынғысынан да күшейіп алған сияқты.

— Қалай?

— Бұған, дейін ол бір інісі Ыбырды болыс қойып, елді сыртынан бағушы еді ғой! Енді мына құрият болғанда, екінші інісі Қазиды болыс қояйын деп отыр.

— Кім айтты?

— Құрияттың болысын сайлауға Есілбайдың Ғалауетдені шыққанын көрдің ғой?

— Көрдім.

— Көрсен, біз келгенше, жаңа болысты сайлауға Қайралап үйінде отырған шонжарлар пәтуа қып қойыпты.

— Кімді?

— Байғожаның Қазыын. Білесің бе, оны?

— Білем. Байғожа Нұрғожаның інісі емес пе?

— Үстінен түстің. Қазі әрі жас, Ыбырдан әлдеқайда ку. Көресің, елдің жұлынын желкесінен соратынның өзі сол болады. Сайланып алған соң, құрияттың болысы қандай болатынын елге көрсетеді ол.

— Шәке, — дедім мен, — «құрият, құрият!..» деседі жұрт, сол не сөз өзі?

— Оның мағынасын Ғалауетден айырып берді, — деді Шәймерден, — арабша «хұррият» деген сөз екен қазақша мағынасы: «еркіндік бостандық» дегенге келеді екен «жауыз патша түсіп, халық еркіндік алды, бостандық алды» дегені ғой. Бірақ Құрымбай тұқымынан болыстық кетпей, елге бостандық бола қояр ма екен. Соған қарағанда, осылардың «хұррияты» «құр ұят» бола ма деп қорқам.

— Не дедіңіз? — дедім мен соңғы «хұррият» деген сөзді Шәймерден «құр ұят» сияқты қып айтқан соң.

— «Құр ұят» деген қазақ сезін білесің бе? — деді Шәймерден, «құр» мен «ұяттың» арасын әдейі бөліп айтып.

— Білем ғой, — дедім мен, — ұятқа қалдыратын істі айтады ғой, «құр ұят» деп.

— Ендеше «патша тақтан құлады», хұррият болды дегенмен, «құрият, құрият!» деп шапқылаудың арты «құр ұятқа» соға ма деп қорқам.

ПАТШАНЫ ҚУҒАН БАТЫР

Шәймерденнің «хұррияттың түбі құр ұятқа соғады» деген сөзін кешікпей ауыл-ауылдың момын шаруаларының бәрі де айтты. Олай демеуге болмады. «Патша тақтан құлапты» дегенмен, ол тақта отырған кезде ауылдың момын шаруаларын талап жеп жүргендер түп-түгел орнында. Олардың баяғы зорлық-зомбылығы арта түспесе, кемір түрі жоқ.

Сондай халде, саясат дүниесінде не боп жатқаның Жуанағашта тұратын біздер, ауылына ат үстінен анда-санда ғана соғып кететін Досмағамбеттен естиміз.

— Патшаның орнына, Керенский деген біреу патша бопты, — деп келді ол, ауылына бір соққанда.

— Кім екен ол Керенский? — деген сұрауға:

— Әкесі Мекалайдың әкесінің атшабары екен. Өзі Мекалаймен түйдей құрдас екен. Екеуі сабақты бірге оқып, жасынан дос боп өскен екен. Жұрттың өзіне өшігіп кеткенін біліп, Мекалай тақтан әдейі түсіпті де, орнын досына беріпті. Кейін жұрттың даурығуы басылған соң, таққа өзі қайта мінбек дейді, — деп жауап береді Досмағамбет. Тағы бір жолында ол:

— Қазақтың ханы жеке болатын бопты. Әлиқан Бөкейханов деген кісі хан болатын бопты, — деп келді.

— Ол кім екен? — деген сұрауға:

— Абылай ханның дей ме, басқа ханның ба, — әйтеуір хан тұқымы деседі. Қазақта одан көп оқыған кісі жоқ дейді, Ғалауетден. Сол кезде туған баласының атын Досмағамбет Әлиқан қойды.

Атқамінер, пысықшалар осылай даурыққанмен, ауылдың момын кедейлері бұл «құриятты» бостандық екен деп ұққан жоқ. Шын бостандықты тілеген олардың құлағына Октябрь революциясының жер тітірете қағылған дабылының, даусы шалынбай қойған жоқ. Оған менің сол бір күндер! көзіммен көріп, құлағыммен естіген мына бір оқиға куә.

Терезесін қойдың қарнымен қаптаған, төбесіне түрегелген кісінің иығы тиетін кішкене шым үйде жоңқа жағып іңірде кеңеске кіріскен бес-алты кісіге, маңыраған қозы мен лақ сөз естіртпейді.

— Өй, жақтарың қарыссын!.. Зарлап қалындар! — деді сол үйдің әйелі қозы мен лаққа ыза боп қарғап.

Бұл сөз — үй иесі Жаңбырбайға да жағымсыз тиді. Оның, күркедей үйіне екі балалы малдың өмір бойы бітуі осы ғана еді. Бұрын бір лақты

ешкі кейде бітіп, кейде бітпейтін. Биыл қыс көрші ауылдағы байға жалданып, қыстық ақысына қозылы қой алмақ болған. Жаңбырбайға бермек болғай қойдың қозысын күтуді бай ауырсынып, кешегі күні оған айтқан:

— Қозылы қойыңды енді үйіңе апарып таста, Жаңбырбай. Төлін үйіңде күт! — деп.

Маңдайында ақ төбел бар кара бұйра қозы мен бір жамбас қойды көрсетіп, бай «осыны ал» дегенде, қойын ол қысылғанмен нысаналы қозыны ырым етіп, байдан байтал ұстап мініп, қозыны қойнына тығып, қойды алдына өңгеріп Жаңбырбай үйіне келген. Бұл— 1917 жылдың апрелінің ортасы, қар аласапыран боп еріп жатқан кез.

Жаңбырбай үйінің бұрынғы бар тамағы. — жалғыз ешкінің сүтіне сепкен тарының сұйық көжесі. Оған кеп бүгін бір жамбас қой қосылған соң, әйел қойды да, ешкіні де қақтап сауып, лақ пен қозыны үйшігіне іңірде аш қамады.

«Таң атқанша осыны талқажау қыла тұрар», — деп құрақ тастап еді, дәні кетіп, қар түсе орган құрақты жас төлдер иіскеді де, ауыздарына салмады. Енелерін тым болмаса болпылдатып бір-екі рет сормаған қозы, лақ жылы, тәтті, уыз сүтті аңсап зар қақты.

— Енелерін үйге кіргізе қойшы, қатын! — деді Жаңбырбай әйеліне, — емсін енесін. Жануарлар сөз естіртпеді ғой.

Әйел Жаңбырбайды бетінен алып шап ете түсті:

— Немене, үйіңде пұттаған ұның, қаптаған құрт-майың толып тұр ма еді? Мойындары тырнадай қылқиған мынау бес-алты ши борбай балаларың ертең жел оба ма? Азығың, сауының толып тұрған кісідей сөйлейсің!..

Бұл дауға дәлелі жоқ Жаңбырбай үндемей төмен қарап еді:

— Тойбала! — деді үй иесі әйелге, Жаңбырбайдың інісі Жылқыбай, — айранды таңертең біздің үйден аларсың, төлдеріңді еміз! Жанға жағымды кеңесті естиік деп келіп ең әдейі келгесін тыңдап қайтайық.

Тойбала көптің өтінішінен шықпай, ешкі мен қойды үйге кіргізіп, төлдерін жамыратып еді, қозының да, лақтың да дауысы жым-жырт бола қалды.

Жаңқаның жарығы кішкене үйдің қою қараңғылығын жеңе алмады. Аласапыранның сыртта соққан дауылы терезеге шегелеген қойдың қарнын біресе сыртқа, біресе ішке томпитып, кейде қарынның ернеуінен үйге еріксіз кіріп, өзі әлсіз жанған жаңқаның жалынын жалпылдатып сөндіре береді. Ол үйде сіреңке жоқ еді, жарық қылар ол пештің ішіндегі шөк.

Жаңқаны шоқпен тұтатқан Тойбаланың үрлей-үрлей демі таусылып басы қаңғырды.

— Қатын! — деді Жаңбырбай, — желі құрғыр да ерегісіп кетті ғой, терезеге менің күпімді қалқалай қойшы!

Қалқалаған күпі желді бөгеді. Жаңқа шамасынша жарқырап жанды. Дем алған Тойбала пеш үстінде кеуіп тұрған қайыңның біреуін қасына қойып, жаңқаны қаймыжықтай ғана қып жарып, бірі таусылса біреуін тұтатты да отырды.

Салқын үйде иығына киім жамылған жұрт Жаңбырбайдың аузына төнді. Үстеріне көрпе қып жамылатын құрым туырлыққа оранып бастары қылқиған бес-алты балаға Тойбала:

— Жатсаңдаршы! Сендерге не жоқ! — деп алая қарап еді, балалар қымсынды, бірақ жатпады.

— Тойбала, тоқтай тұршы, кеңес тыңдайық, — Деді біреу, отыра берсін, ертең қырман қырып жатқан жоқ, ұйықтар. Ал, Жаңбырбай сөйле!..

Жаңбырбайдың сөзі, — патшаның тақтан құлауы туралы. Бұл сөздің терең сырын айтар білім мен сана, ол кезде Жаңбырбайда да жоқ, оның тыңдаушыларында да, олардың ішінде, менде де жоқ. Менің тек қана байқағаным, — Жаңбырбай ертегі сияқты қып айтқан сөзді, жиналған жұрт аса ықласпен, керекті жерлерінде үн қоса тыңдады; ұққаным — патшаны тақтан құлатушылар, — еңбекші халықтың қамын ойлаушылар, олардың аты — большевиктер, большевиктерді бастаушы адам — Ленин.

Ленинді Жаңбырбай, денесі де, ақылы да, білімі де әдеттегі адамдардың бәрінен де өлшеусіз зор қып сипаттайды. Халықты қанаушыларға қарсы Ленин жұмсаған қайратты естігенде, тыңдаушылардың кейбірі, «алда, садағаң кетейін- ай!» — деп жылап та жіберді. Жаңбырбайдың ұзаққа созылған кеңесінің арасында, тыңдаушы жұрт: «Шіркін, со Ленинді көрер ме ең мұңымызды шағар ма ең мұндағы қанаушыларды да қуар ма ек!» деп арман етеді... менің көңіліме де сол арман ұялай түседі...

КҮНДЕСТІК

Жуанағаштың, жайлауы «Тоқтаның қайраң көлі» деген жерде. Беті қамыссыз жалтыр, аумағы ат шаптырарлық кең, теріскей жағы саздау тайыз, күнгеі жағы жарқабақтана біткен құмқайрақ, бұл көлді Жәңгісі Самайдың жеті-сегіз ауылы жағалай отырады. Көлдің қай беткейін алсаң, малдың кең өрісі және жоңышқасы мен жусаны аралас шығатын, ащылы-тұщылы қалың от.

1917 жылдың жазында, Жуанағашқа еріп, жайлауға мен де шықтым. Кәсібім, әрине, баяғы — бала оқыту.

— Сені бір кісі шақырады, — деді бір күні маған, Досмағамбеттің Далабай асырап алған інісі, менің құрдасым Әлмақан кеп.

— Кім?

— Шәліңкенің Қанапиясының баласы.

— Қайда ол? — дедім қуаныштан жүрегім тулай соққан мен.

— Кіші ағам үйінде.

Кіші ағасы — Итікей. Балаларды тараттым да, Баймағамбетке жөнелдім мен. Басына целиндр қалпақ, үстіне барқыт жағалы пальто, аяғына шебелет киген ол, Итікей үйінің алдында Досмағамбетпен кеңесіп, әлденеге екеуі күлісіп тұр екен. Амандықтан кейін:

— Доса, — деді Баймағамбет, Досмағамбетке, — күн ыстықтау екен көлге барып суға түсіп келеміз бе, әлде?

— Мен ерініп тұрмын, — деді Досмағамбет, — қымызды көбірек ішіп жіберсем керек, қарным сыздап жүре алмай тұрмын. Ет піскенше аздап қалғып алсам ба деймін. Сәпкең екеуің қыдырып келіңдер, ет піскенше!

— Сөйтсек сөйтеік — деп Баймағамбет пальтосын шешіп Досмағамбетке берді де, екеуміз қолтықтасып көлге қарай кеттік. Қыс ортасынан бері хабарласпауына мен өкпе айтып ем:

— Оның, жөн ғой, бірақ... — деп бастап, Баймағамбет, неге хат жазбаған себебін айтты.

— Шынында, мен сені аяймын, — деді ол, — өз жағдайын біраз айтып ап, — ауыр халіңе жаным ашиды, бірақ қолымнан келері жоқ...

Саяси хал туралы бірінші мәліметті мен содан алдым. Оның, айтуынша: патша түскенмен, өкімет билігі капиталистер мен помещиктердің қолында

екен. «Капиталист», «помещик» деген сөздерді мен алғаш содан есітіп, мағынасына содан түсіндім. «Большевик», «меньшевик» деген сөздермен де мені алғаш сол таныстырды. Қазақ оқығандары «Алашорда» атты өкімет құру ниетінде жүргенін де маған сол айтты. Патшаны кім түсіргенін, одан кейін не халдер болып жатқанын мен енді ғана түсіне бастадым...

Баймағамбет маған «Туғаныма» деген өлеңін оқып берді: 1917 жылы, 8 мартта жазған екен.

«Туғаным, шағың жетті қарап жатпас,

Бетіңе қарсы келіп ешкім қақпас

Жігерің құм боп мұқап жүруші едің,

Қаймықпай аяғыңды енді нық бас!» —

деп басталатын бес шумақты бұл өлеңде Баймағамбет февраль революциясын халықтың шын бостандығы деп түсініп, халықтың серпілуіне ұраншылық пікір айтқан екен.

Февраль революциясына алғаш солай қарағанмен, кейін Баймағамбет біраз суынып қалған сияқты. Мен оған Шәймерденнің «хұррият» туралы пікірін айтып ем:

— Рас та болмаса, не қылсын сол сөз! — деді Баймағамбет тұнжырап, — патша түскенмен, елдегі патшасымақтардың тағында отырғаны рас.

Жалпы саяси халды ол ауырлатып айтты.

— Іс мұнымен тынбауы мүмкін — деді ол. — Соғыстан қайтқан солдаттардың сөзіне қарағанда, саяси хал бұдан өзгере ме деп ойлаймын. Мемлекет ішінде байлар мен кедейлер табының өзара соғысы бола ма деп жорамалдаймын.

— Маған, не істеу керек? — деген сұрауыма, Баймағамбеттен көңіл толарлық жауап ала алмадым.

Мұндай сұрауды берген себебім: шамамды байқасам, бұдан әрі бала оқыта алатын жәйім жоқ; қалай оқытам? Тілі қазақша не түркіше кітаптың қарасын ғана жүргізгенім болмаса, мағынасына түсінбеймін, жазуға шалағаймын, ғылымнан хабарым жоқ. Сондықтан енді «бала молда» боп жүруде ешбір мағына жоқ сияқты, олай болу құр әурешілік сияқты, босқа әурешіліктен кетіп, қолдан келетін бір іске жармасу қажет сияқты. Ол, әрине, — не оқуға кету, не қара жұмысқа түсу...

Оқу жәйін ақылдасқанда:

— Оны күзге қарай ойланбасаң, қазір реті жоқ қой, — деді Баймағамбет.

— Бірер ай бола тұр осы ауылда. Өзара хабарласып тұрайық. Күзге қарай оқудың реті кеп қалуы мүмкін. Мүмкін, бірге кетерміз...

Баймағамбет екеуіміз осыған келіскен болдық.

«Үйдегі көңілді базардағы нарық бұзады» дегендей, тұрмыстың талқысы мені Баймағамбетке берген уәдемді орындауға жеткізбеді.

Жуанағашта Сәмеке дейтін ауқатты адам болған. Мен бұл ауылға келер күздің алдында Сәмеке әліп, артында жесір әйелі Ымшан, момын інісі Жақа, алжыған шешесі Жармыш қалған. Бір қыздан басқа баласы болмаған.

Баймағамбет кеткеннен кейін ораза айы басталды да, туысқандары Сәмекеге хатым⁸⁰ оқытуға жиналды.

Керей атаулыдан елде хатым оқитын жалғыз ғана адам табылды, ол — баяғыда, Жаманшұбарда кішкене молдадан менімен бірге оқитын соқыр бала — Рымбайдың Исақметі. Құранды кішкене молдадан мен бар кезде оқып жаттап алған Исақмет, менен кейін көршілес Жамантымақ деген елдегі мұсылманша мол оқуы бар Кәрібай хажы деген кісіден оқыпты да «қари» деген ат алыпты.

Жаманшұбарда Сәмекенің құдасы Молдақмет бары бізге мәлім. Хатым оқытуға талаптанғандар, Молдақметке «Қариды алып біздің ауылға келсін, хатым оқытайық» деп хабар айтады. Молдақмет «саба артып, аза байлап» деген сияқты жол-жорасын қоса, қасына қариды, Ботжан молданы және біраз кісілерді ертіп, ораза айы орталана Жуанағашқа келіп қалды.

Маған өзгенің емес, Исақметтің келгені қуаныш болды, себебі, өзгеге «қари» болғанмен, ол маған «қари» емес, маған ол күні кеше өзім жетектеп жүретін соқыр бала... оның әкесі Рымбай да, менің әкем Мұқандай, «қойдан қоңыр, қозыдан жуас» және бар өмірін жұмыспен өткізген еңбекті адам... Сабақты Исақмет екеуіміз бірге оқығамыз... Кішкене молданың дүресін екеуіміз бірге жегеміз... Оның үйі болғанмен, көзі жоқ... Менің көзім болғанмен, үйім жоқ... Сондықтан менен үш-төрт жас үлкен болғанмен, екеуіміз сырлас, мұңдаспыз да, жан аяспас доспыз да...

Сондай доспен төрт-бес жыл айрылып тұрып, енді көрсем және ел қадірлейтін жағдайда көрсем, оған мен қалайша қуанбаспын!.. Дәрежесі өскенмен оның баяғы бауырмал, аяғыш, жұқа мінезі әлі де со қалпында екен. Менімен солай сөйлескен оны байқап көрсем, көзім болғанмен, одан әлдеқайда артта қалып қойған сияқтымын. Ең алдымен ол білім жағынан менен әлдеқайда озып кеткен сияқты. Соз түріне қарасам, Кәрібай хажыдан ол «құранды» тәжуиттің хукімімен әндетіп дұрыс оқуды үйренуі былай тұрсын, бұрын білмейтін араб тілін де жап-жақсы үйреніп апты. Сонымен қатар, жағрафия, химия, физика, есеп сияқты дүниялық ғылымдардан хабар алыпты және алған хабары қадимша емес, жәдидше. Мысалы: «Екі жерде екі — төрт, үш жерде екі — алты...» деген сияқты көбейту -амалдарына

жәдид оқуын қолданып цифр орнына әріптерді: «Бабту, бажуаң бадғу, баһиан баулабоң базиадон...» деген сияқты сөздерді айтқанда, аузы-аузына жұқпайды, «сегіз жерде сегіз нешеу? Жеті жерде тоғыз нешеу? Бес жерде жеті нешеу?» деген сұрауларына, кірпік қаққанша жауап береді... Соларына қарап отырсам, білім жағынан, мен оның тобығынан да келмейтін сияқтымын!..

Менің оқи алмағанымда ол қатты өкінішін білдірді.

— Бірақ, — деді ол Кәрібай хажының үйіне келетін газеттердің хабарына қарағанда, «Алаш-орда» атты қазақ өкіметі құрылғалы жатқан көрінеді ғой. Өкіметті құрушы азаматтар қазақ тілінде мектеп ашамыз дейтін көрінеді. Алды кей жерде ашылып та жатыр білем, өйткені біздің ауылдан Молдағазы, Түбектегі Сибаннан Қақметтің Хамиті, Уақтан Жоламанның Іскейі мен Қанапияның Баймағамбеті, Нұралыдан Жақыптың, Баймұраты, тағы біраз жігіттер Омбы жағына, мұғалімдер даярлайтын екі айлық оқуға жүргелі жатыр деп естідім. Сен одан кеш қалдың. Қыстыгүні де сондай оқу ашылады деген сөз бар, мүмкін, соған барарсың.

«Оқусыз адам бола алмайсың» деген сөзді біраз үгіттеген қари:

— Әрі жанашыр жақыныңмын, әрі қандас туысыңмын, әрі жасы үлкен ағаңмын, сондықтан саған ұрсатын да ретім бар, — деп ап, — өлең шығарады дейді сені, — деп кейіді Исақмет маған, — не ақың бар өлеңде?.. Және айтысқа жаның құмар көрінеді. Балықбайда айтысам деп пәлеге қапсың да, өзінді сабарманға кеп қуып жіберіпті. Сол пәленді осында да бастапсың. Жаңгісіні де өшіктіріп апсың өзіңе!.. Сабап қуып жібереміз деп те айтады дейді кейбіреулері... Нең бар еді өйтетін? «Кәріп жолы қайсы» деп неге тиыш жүрмейсің?.. Кімнің бар болысатын?.. Кім көрінгеннен таяқ жегеннің несі сән?..

Хатым күндерінде қари мені қасына алып отыратын болды. Хатым кешке, «тарауых» аталатын намазда оқылады. «Отыз параға» бөлінетін «құранның» қари сыдырға оқып «таруых» сайын бесеуін бітіріп тастайды. Жаңылмасам, «тарауык» жиырма бес намаз болу керек. «Хатымды» араластыра оқығанда, жиырма бес намаз, шамасы төрт, бес сағатқа созылады. Намаз біткеннен кейін «тасбих» аталатын дұғалығы оқылады. Мақтанғаным емес, «сүббухан әзіл мүлки уәл малакут» деп өлеңдете басталатын бұл «тасбихты» әндеге айтқанда, тыңдаушымды ән айтқаннан кем ұйытпайтын едім... Сондықтан жұрт «тасбихты» өзгеге емес, маған оқыттырады...

Сондай бір - «рахатқа» қарық боп жүрген кезімде, ойда жоқ жанжал шырқымды бұзды да кетті. Оған себеп мынау болды: ислам дінінің шариғатында, «хатым» уақытында ғана болмаса, өзге намазда, егер дені сау молда болмаса, денесінде кемшілігі бар молда имам болуға тиісті емес. Ендеше күн сайын «хатымнан» басқа оқылатын бес намазда қаридан басқа біреу имам болуы қажет. Бірақ, кім?

Жәңгісі руындағы қадырлы молда да, имам да Шұғайып. Бірақ оған намазға имам болуды, қаридың қасында келген Бәтжан молда қиғысы келмейді. Осы жөнде қырғи-қабақ қарасып жүрген олардың жанжалдасуына мен себеп бола кеттім. «Ауыл итінің құйрығы жуан» дегендей, Шұғайып молда, Бәтжан молдаға имамдықты билете қоймаған соң, оңаша бір шыққанда:

— Бала, сен Шұғайып молдаға өлең шығарыпсың, рас па, сол? — деп сұрады Бәтжан молда.

Өлең шығаруым рас еді. Өткен қыса Мұхаммедиямен арамызда тұтанған айтыс үстінде, «Шұғайып та оған тілектес» деп Досмағамбет мені желіктірген де, «оны да бір түйреп от» деп, «материал» берген. Сондағысы — Шұғайып молданың ағасы Бүбимен араздасып, бір қойын ұрлап сойып, мешітіне тығып қоюы, оны Бүбидің тауып алуы... Осы жәйді Бәтжанға айтқанда, ол қуанып кетті де:

— Көзін бадырайтып тұрып, айтсаң қайтеді, осы өленді!.. — деді.

Мен қашқалақтап көнбедім. Мені көндіре алмаған Бәтжан бір іңірде қымыз ішіп қызыңқырап отырып, Шұғайыппен ілінісіп қалды да, мешітке ұрлықтың етін тыққанын бетіне салық қылды... Сол арада екі молда жұдырық салысып төбелесіп қалды.

«Кімнен шықты бұл сөз?» деп тексергенде, менен шыққаны мәлім болды. Содан кейін бүкіл Жәңгісі боп, Жуанағашқа «мына бүліктен құтыл» деген талап қойды. Ақыры сол жаздың ортасында маған Жуанағаштағы молдалықты доғаруға тура келді. Бірақ қайда барам?

Баратын жалғыз жерім — апам Ұлтуғанның үйі. Маған жылы ұшырайтын жалғыз үй сол ғана. Бірақ ол үй бұл жазда ауылында жоқ, қар еріп жатқанда, орыстың жырағырақ жердегі бір байының егінін салысуға үй-ішімен көшіп кеткен.

Молдалықтан босаған маған:

— Сен бала, — деді Сансызбай молда, — бір жазша біздің үйге дәмдес боп шөп шабуға жалдансаң қайтеді?

Дос санайтын адамдарыма ақылдаса кеп, мен осыған көндім. Ақыма ол сиырдың бір тайыншасын бермек боп, кешегі күні ауылдың «молдасы», бүгін үстіне шөпшінің жамаулы кенеп көйлек-дамбалың аяғына сіріден тіккен шәркесін киіп, иығына шалғысын салып шөпке жөнелді!..

Аз үйлі, шағын ауқатты Жуанағаш ауылының адамдары шөпті бірлесіп шабады екен. Солардың бәрінің басы қосылғанда, шалғыға түсетіндердің саны — оннан астам кісі. Қол шалғыға түсетін жастардың өзара бірін бірі қуа шауып ойнауы — бүкіл пішенші атаулының дағдысы. Сол ойын бізде

де басталды. Мақсат — алдында шалғымен шөп шауып бара жатқан адамды тықпалай қуып жолынан тайдыру...

Осы ойында, байқаймын, бір жігіт менімен ойнамайтын шындайтын сияқты. Ол — Қанапия Омар баласы. Жасы сол кезде жиырманы орталаған, ол әлі үйленбеген жігіт, Мінезі күлдіргі, бойын таза ұстайтын ол, жұмыстан бос кезінде ептеп бозбалашылық та құрады. Сол жігітпен ел жайлауға жаңа шыққан кезде жанжалдасып қалдым. Себебін толығырақ баяндайын.

Токтаның қайраң көлінің басына Жәңгісінің ауылдары жағалай қонғаннан кейін қыстың қысымшылығынан құтылып жадыраған жастардың ойын-сауығы басталды. Біздің елде (кейін білсем қазақ руларының көбінде солай екен) жастардың «хан жақсы ма?» аталатын ойыны болады. Ойынның тәртібінде⁸¹ жиналған жастар орталарынан жасамыстау, үйленген бір жігітті «хан», сөзшендеу, пысықша бір келіншекті «ханша» және бір жігітті «уәзір» сайлайды.

Ойын далада болсың үйде болсың «хан» ойынға жиналған қыз-бозбаланы бір-бірден аралас отырғызады. Келіншектер оңаша отырады. Жастарды солай орналастырғаннан кейін «хан» уәзірін жұмсайды да, дөңгелене отырған жастардың ішінен бір шетінен бастап қыздың қасына отырған жігітті хұзырына (әміріне) шақыртып алдырады. Жігітке екі жағында отырған қыз ере келеді.

Келген жігітке берілетін бұйрық: әуелі ханды мақтап үш ауыз, ханшаны мақтап үш ауыз, уәзірді мақтап үш ауыз өлең айтады. Содан кейін қасындағы екі қызды белінен құшақтай көтеріп тұрып, екеуін де мақтап үш ауыздан өлең айтады. Қыздарды жерге түсіргеннен кейін ылғи жанды заттардың атын қосып үш ауыз, жансыз заттардың атын қосып үш ауыз өлең айтады, одан кейін үш ауыз өтірік өлең айтады, ең аяғында үш ауыз «кер өлең» айтады, яғни соңғы бір ауыз өлеңді соңғы жолынан бастап кейін қарай айтып шығу. Мысалы:

«Базардан алып келген шай тостаған,

Тар жерде қиын екен ән тастаған

Шешеңнен сені тапқан айналайын,

Бәйгеден келген кердей ойқастаған»,—

деген өлеңді керісінше айтса:

«Бәйгеден келген кердей ойқастаған,

Шешеңнен сені тапқан айналайын,

Тар жерде қиын екен ән тастаған,

Базардан алып келген шай тостаған», —

болып шығады. Сонда ханның бұйрығымен жігіттің барлық айтып шығатын өлеңі — жиырма төрт ауыз. Солардың, бәрін орындап болғаннан кейін хан жігіттен «көршілеріңе ризасың ба?» деп сұрайды. Жігіт ризамын десе, хан уәзірге «ендеше екі жағыңдағы қыздың да аузынан сүй» деп әмір етеді. Қыздардың ол әмірді орындамауға хақы жоқ.

Егер жігіт «риза емеспін» десе, хан одан қандай қыздың қасына отырғысы келгенін сұрайды. Таңдайтын қызы бар жігіт ханға жауабын қара сөзбен емес, өлеңмен қайтарып, неге таңдайтындығын дәлелдеуге тиісті. Сонда ғана хан жігітке таңдаған қызының қасына отыруға ұлықсат етеді, таңдауын өлеңмен дәлелдей алмаса, бұрынғы орнында қалып қояды.

Хан бұл ойынға қатынасқан жігіттердің бәрін де кезекпен шақырып, бірінші жігітке берген бұйрығын береді. Бірақ шарт: бір жігіт айтқан өлеңді екінші жігіт қайталамайды, әр жігіт тыңнан өлең табуға тиісті. Тыңнан өлең таба алмаған жігітке қолданатын екі жаза бар: бірі — өлеңнің орнына, ақша, немесе орамал, айна, тарақ, кисет сияқты зат төлейді, оны төлей алса, қасында отырған екі қыздың біреуінің аузынан ғана сүйеді; бірі — егер өлең орнына ақша не зат төлей алмаса «алты қатынның абақтысына» жібереді, яғни қыздардың арасынан шығарып, келіншектердің арасына отырғызады. «Жігітпін» деген адамға, бұл екеуі де қорлық. Сондықтан «хан жақсы ма» ойынына араласуда дәмесі бар жігіт, шамасы келсе, күн бұрын тырбанып шама-шарқынша өлең шығарып жаттайды да, оған шамасы келмесе, мүмкіндігі бар жігіт ақша даярлайды, мүмкіндігі жоқтар «алты қатынның абақтысына» түскісі келмесе, қыздың арасына отырмайды.

Ойынның, «хан жақсы ма?» аталатын себебі, — ойын тарардың алдында, ойынға қатынасқандардың ішінен біреуі шығып, көпшіліктен: «Қалай, хан жақсы ма? Ойынды жақсы басқара алды ма?» деп сұрайды. Егер хан беделсіздеу біреуден сайланса, әдетте жастар оны «саттым, алдым» - қып, сықаққа айналдырады. «Саттым, алдым» дейтіні: сұрау қойған жігіт — «саттым» дейді жұртқа. Жұрт ішінен біреу: «Несін саттың?» дейді. Мысалы: «көзін саттым» дейді сұраушы. «Алдым» дейді топтан біреу. «Неге алдың?» десе, «алған» кісі жаман бірдемені атап, «соған қарауыл қылуға алдым» дейді... Сол тәртіппен сықақтағысы келген жастар «ханның» денесіндегі көп мүшелерін «сатып алады» да, бәрін де сықақтайтын жаман бірдемеге жұмсамақ болады...

«Ханды» көпшілік жамандаңқырап жіберсе, сықақтың аяғы «түйе бас» пен, яғни басынан жұдырықпен «кел тұқыл» не «кертартпа». алумен аяқталады, оның түрі ойын болғанмен, мазмұны «ханды» сабау; «Хан» беделді жігіт болса, жастар бұлай сықақтай алмай, «хан жақсы ма?» деген сұрауға «жақсы» дей береді.

Ескі Римнің «Сатурнали» аталатын ойынына ұқсас бұл «хан жақсы маға» тоқтап отырған себебім: жоғарыда аталған Омардың Қанапиясы мен

менің арамдағы кикілжің осы «хан жақсы мадан?» тұтанды.

Токтаның, қайран көлінің жағасында басталған сауық кештердің, біреуінде, қызға қадала қарауға үйрене бастаған менің көзім жасы өзіммен мөлшерлес бір қызға түсе қалды. Қазір ұлдарын үйлендіріп, қыздарын ұзатып... дегендей, «қасабалы қатын» абыройлы бәйбіше болған ол қыз, сол кезде үріп ауызға салатын тәтті жемістей мөлдіреген әрі сымбатты, әрі кескінді өте көркем қыз еді. Және өзі хат біледі!.. Осы қызға кейде өлең, кейде өлеңге бергісіз қара сезбен хаттарды жүргізе бастаған кезімде, «иә» дей қоймағанмен менің жалбарынған сөздерім жүрегіне жеткендей болғанын, сәті түсіп оңашалау бір жолыққанда, қыз сөзімен емес, көзімен ғана аңғартқандай болған кезде, Қанапиясы бар болғыр арамызға тікендей қадала кетті.

Мінезі тіктеу, өрлеу Қанапия, бір күні «сол қызбен қалайсың сен?» деп сыр тартқан болды да, мен бұлтақтап жөнімді айта қоймаған соң:

— Сенен қолқам бар, — деді тура тартып.

— Айт, — дедім мен не қолқалайтынын іштей жорамалдап, «өлмей қимаспын оны саған» деп бекініп, Қанапия қыздың атын атады да:

— Илансаң ғашықпен соған, сен әлі баласың ғой, мендей болғанша ондай қыздың нешеуіне кездеспеспін дейсің, маған осыны қи! — деді. Қайталап айтқанда, өлмей қиғым келмеген мен:

— О не дегенің, ағай? Басы бос қыз емес пе? Бұрып алмайсың ба? — деп сырғытпалатып ем, сүліктей қадалған Қанапия:

— Қойсайшы, ол қулықты білем, ол қыз сені жақсы көреді, сен күдерінді үздірмей, маған бұрылмайды. Орында осы өтінішімді. Содан кейін қалағаныңды ал! — деп отырып алды. Ақыры менің көнбейтінімді көрген соң:

— Мұның арты жаманға соғады, байқа, бала! — деп ол қорқытпақ болды. Екеуміз жанжалдасып айрылды. Соның артынан сауық кеші бола қалды. «Ханды», «ханшаны», «уәзірді» сайладық. Менің қуанышым — «ханша» мені сүйіктіме жөнелтпек боп жүрген, мінезі ер, сөзуар, жастардың әсіресе қыздардың арасында беделді, жасы сол кезде отызға таялып қалған бір кербездеу әйел болды.

Жастар орналаса бастаған кезде, реті кеп қалды ма, кимелеп барып отырды ма, Қанапия менің сүйіктімнің қасына отырып қапты. Ішім удай ашып кетті. Бірақ Қанапия менің сүйіктімнің, қасына ұзақ отыра алмады. Ханның алдына менен бұрын шақырылған ол не бұйрықпен өлеңді айтып шыға алмады, не айта алмаған өлеңдерінің төлеуін бере алмады, сондықтан «алты қатынның абақтысына» жіберілгенмен, хан оны келген орнына қайтармады, сүйіктімнің жаны бос қалды. Ендігі қорқынышым: «басқа бір

жігіт отырып қоймаса не қылсын!»

Тілегім қабыл болғандай, ханның алдына Қанапиядан кейін шақырылған бірнеше жігіт те сүйіктімнің қасына отырарлық өлең таба алмады... Бір кезде мен шақырылдым!..

— Ал, баста! — деді хан, — маған бұйрығын беріп боп, әуелі ханды мақтайтын өлеңді айт.

«Ассалаумағалайкем, тақсыр «ханым»,

Алдыңда қол қусырып бас ұрғаным.

Ойнат деп қыз, жігітті әділдікпен

Жұмсайтын уәзіріңе тапсыр, ханым.

«Хандар» жоқ бұл маңайда саған қатар,

Әділ «хан» баққан жұртқа болма қатал.

Болады дегеннен соң мен де келдім, —

«Ойыңда қыздың аузы алып сатар».

«Тақсыр-ау, сатар болсаң, жастауын сат,

Күлім көз, ақ бет, қиғаш қастауын сат.

Болмасын кекірейген тәкаппар қыз,

Икемге көңгіш, жібі бастауын сат!»

— Дұрыс, — деді «хан» күліп, — енді «ханшаға» арнаған өлеңіңді айт!

«Саған да сәлем берем, тақсыр «ханша»

Орданда мөлдірейсің сары балша.

Бұрар деп «хан» иемді тура жолға,

«Ханша-еке», сенің отыр халқың барша.

Деген бар, еркектер бас, әйел мойын

Бұл жиын сағандағы ортақ ойын,

Тұсында әділ «хан» деп «ханшасының»

Көтерсін қыз-бозбала ойнап бойын.

Барлық қыз «ханше-еке» тартсын саған,

Әділет күтіп бәрі бақсын саған.

Қоспасаң қыз, жігіттің, теңін тауып,

Обалың көздің жасын артсын саған».

— Бұдан артық не десін! — деді хан ханшаға күлімсірей қарап қойып,
— енді уәзір туралы!

«Ассалаумағалайкем, уәзір тақсыр,

Сөзіңді тыңдауға біз әзір, тақсыр.

Қамшыңды жөнсіз қатты сілтеймін деп

Біреулер боп жүрмесің жазым, тақсыр.

«Аулақ бол «бармақ басты, көз қыстыдан»

Дей көрме «жұртты жөнсіз ығыстырам».

Ұлық болсақ, кішік бол деген сөз бар,

Тырқиып тез құлайды нығызсыған.

Әділ бол, параға сен қызды сатпа,

Біреудің сүйіктісін бұрма жатқа,

Сүйіссе, екі ғашық теріс айнал,

Көзіңді тесе қарап оған бақпа!»

— Жарадың, — деді «хан» қарқылдап күліп, — енді қызға арнап айт!

Уәзір мені хан алдына шақырғанда, жалпы тәртіп бойынша, қасымда отырған екі қызды ала келгем. Аса бой жеткен қызды ауылда «енем үйінің сиырындай» дейді. Сол айтқандай, менің қасымдағы екі қыз да жиырманьң ішіне мол кірген, менен әлдеқайда үлкен қыздар және екі қыздың бірі бойы аласалау болғанмен, былшиған семіз, бір жігітке оның өзін жеке көтеру де бірталай жүк; екінші қыздың денесі таразылау болғанмен, бойы қапсағай биік— менің басым оның иығынан ғана келеді... Мықты болсаң, осы екі қызды көтеріп тұрып, мақтап алты ауыз өлең айтып көр!... Бірақ тәртіптің аты — тәртіп. «Хан» бұйырса көтермеуге не шара!.. Менің халымды «ханша» жеңілдетті.

«Қалмады баста бөрік белде белбеу,

Жеңгесін қызды ауылдың сыйлай-сыйлай, —

дегендей сүйіктіме қауыштырам деп талай қимасымды алған бұл әйел «саспа» дегендей, «көңіліңді табам» дегендей, көзін көптен тасалап маған бірер қысып қойды да, менің өтінішіммен қыздарды мақтайтын алты ауыз өлеңнің үш ауызын ғана айтуға және қыздарды көтеріп тұрмай-ақ айтуға ұлықсат әперді.

Тамыққа кінәлі ғып бізді айдаса,
Біздей-біздей жігіттен жүзді айдаса.
Жұмаққа бармадым деп кейімес ем,
Алдымнан біраз сұлу қызды айдаса.
«Атыңмен «мұнда кел» деп шақырғандай,
«Қыз» деген әдемі еді атың қандай!
Шіркін-ай, күн болар ма біздей жанға,
Лебізіңнен алуан шекер татырғандай!..
Қыз-қалқа қызыл гүлсің жаңа ашылған,
Қонам деп мен көбелек аласұрған,
Гүліңнен бал тергізсең болар ем мен,
Бақытты жігіт, мәңгі бағы ашылған!..»

— Дұрыс, — деді «хан» енді, ылғи жанды махлұқтардың атын қосып үш ауыз «жанды өлең» айт!

«Ұшады аспанды өрлеп бір топ тарғақ,
Ірімшік құрт сұрайды қарға зарлап
Ішіне тірі қоян байлап қойып,
Түсірдің жайған торға бүркітті алдап.
Түйеден көрген емен малда жалқау,
Өгізді дер еді жұрт момын, аңқау,
Ерлік қып қарнын жарып тастамай ма,
Тап беріп жеймін десе қасқыр қорқау?

Түлкіні «қу» дегенмен иттен қу ма?

«Қу болса, келсін оған жолығуға!..

Арқырап үйірдей боп жылқы жимай

Ат сорлы қам көңіл боп торығуда».

— Енді, ылғи жансыз махлұқтардың атын қосып үш ауыз «жансыз өлең» айт! — деді «хан» қарқылдап күліп ап.

«Есік тұр маған «кәне, кіре ғой» деп

Тиегі тұр «кәнекей іле ғой» деп,

Төрге жайып төсеген кілем, көрпе

Шақырып тұр, «бері қарай жүре ғой!» деп.

Жастық жатыр «шынтақтап жата ғой!» деп

Домбыра тұр «қисай да тарта ғой!» деп.

Өлең кеп тұр ауызға «домбыраға

Қосыл да, кәне, мені айта ғой!» — деп.

Қымыз тұр «ән салсаң, мен қандырам» деп,

Асулы ет тұр «аузыңды май қылам» деп,

Түн төніп тұр, «кездессең, ғашығыңмен,

Сүйгізіп тілден ләззәт алдырам» деп.

— Енді өтірік өленді! — деді «хан».

«Өрмекші айдалада құрған ауға,

Ұстадым құлын қамап бие-бауда,

Арқауын үзіп оның кете алмады

Бие мен айғыр да ап омырауға.

Астыма балық мініп бардым тойға

Қызығып оған біткен сұлу бойға

Саудалап келген шақта байдың улы

Бермедім бір жүз жылқы, бір мың қойға.

Жанды да көрген емен қойдан ерді!..

Адасқан бір қой шарлап бүкіл жерді,

Қамаған қасқырларды теуіп жығып,

Дақ түспей денесіне аман келді».

— Бұның да қисыны келді, — деді «хан» күліп, — енді «көр» өлеңді...

«Дақ түспей денесіне аман келді

Қамаған қасқырларды теуіп жығып,

Адасқан бір қой шарлап бүкіл жерді

Жанды да көрген емен қойдай ерді...

— Болады! — деді ханша,— апар — деді ол уәзірге қарап, отырғыз, қалаған жеріне!

Хан.

— Өлі айтылмаған үш ауыз өлеңі бар, — деп келе жатыр еді:

— Жоқты айтпа! — деді ханша, бұндай қисынды өлеңді қайсысы айтты жігіттердің? Көбінің айтқаны:

«Базардан алып келген ала құнан,

Қыздардың жел соғады балағынан», —

деген сияқты балдыр-батпақ. Осы айтқаны жетеді:

— Бар,— деді уәзірге, — апар, анау Еркежанның қасына!..

Ойын тарап ауылға келе жатқанда, Қанапия мен екеуіміз өзгеден онашалана беріп ек:

— Білдім, — деді Қанапия маған, зілді дауыспен.

— Нені білдің?

— Жеңгесінің аузын алып қойған екенсің ғой, сен қыздың?

— Қайдағы қыз? Қайдағы жеңге? — деп мен жалтақтаған болып ем:

— «Айтып қылған ұрлықтың, айыбы жоқ» депті, — деді Қанапия

дауысын зілдендіре түсіп. — Із-өкшеңе түсем, сен баланың! Ерегіскен екенсің менімен, әуселеңді көріп алайын сенің!..

Осылай өшігіп жүргенде, бірақ жақсы-жаман болсам да, ауылының молдасы болғандықтан оңашада тілі батқандықтан, қолы батпай жүргенде, тілегі тура кеп, екеуіміз пішен басында кездесе қалдық...

Мақтанғаным емес, — жас кезімде мен күрескіштеу едім және бала шағымнан күрестім де, өзім теңдінің бірен-сараны ғана болмаса, көбінен жығыла қоймадым. Асып кеткен күшім болмағанмен, қағу, шалу сияқты тәсіл қолданып, кейде өзімнен күші артықтарды да түсіріп кетіп жүрдім. Қанапия менен әрине, қарулырақ. Бірақ онда қара күш бар да, тәсіл жоқ. Сондықтан ауылда жүргенде, ойнап алыса қалсақ, мен оны жығып кететінмін.

Шөп шабу, әрине, — күресу емес. Онда кімнің қаруы мол болса және кім шапшаң болса сол дендейді. Жасынан жұмыс қып сіңірі жуандап алған Қанапия, шөп шабысқанда менен қарулы да, шапшаң да болып шықты. Сондай басымдығын көрген оның шалғы сілтесе-ақ қуатыны — менмін... Белорақпен шөп шабудың қиындығын сол кәсіпті істеп көрген кісі ғана білуге тиісті.

Қиын болмағанда ше!.. Пішенші дегендер - жұмысқа құлқын-сәріден тұрады да, қас қарая тоқтайды. Осы екі арада олардың бойы, сусындағаннан басқа уақытта еңкедеп шалғы сілтеуден бір босамайды.

Сол жылы шөп мезгілінде күннің көзі шыжып, ысып кетті. Қайнаған ыстықта, үнемі шалғы сілтеумен жан-терге түсіп жүрген кісі үстіне киім кие ала ма? Әсіресе, көйлекті?.. Малшынған терге жабысқан көйлек арпалыса қимылдаған денені еркіне жібере ме?.. Және, ондай терге малшынған көйлек қатты қимылда қаншаға шыдайды?.. Шыдамайды ол. Ілезде ыдырап кетеді. Соны білген Сансызбай молда мені пішенге жөнелткелі жатқанда:

— Осыны, — деген ескі кенеп көйлек пен дамбалды қолыма ұстатып, — пішенге жеткізесің. Жеткізбесең, жалаңаш өлсең де, басқа берер көйлегім жоқ. Көйлек шыдау үшін оны жауын-шашында ғана ки де, ыстық күндері шешіп таста. Күзге қарай күн салқындағанда киесін.

Сансызбайдың сөзін елемей-ақ қояр ем (азар болса ұнатпаса, жұмыстан шығарып жібереді ғой) — егер терге малшынбасам!.. Күннің ыстығы ма, әлде бұрын мұндай ауыр жұмысты істемегенім бе шалғы сілтеуге кіріскеннен бастап, іңірде жұмысты доғарғанға дейін терге ағылам да жүрем... Термен денеге жабысқан көйлек қимылдауға бөгет болуымен қатар, кірлі денені саздандырып, удай ашытады. Сондықтан жұмыс кезінде, оны амалсыз шешіп тастаймын. Өзгелерінің көбі де сөйтеді.

Қара қоңырланып күнге күйген дененің бұлайша жалаңаш қимылдауы

ешнәрсе етпес еді, егер жаныңды азаптайтын пәле болмаса!.. Ол пәле — сары маса!.. Сары масаның жаз айларында біздің жақта қаншалық қалың болатындығы, осы шығарманың өткен бір тарауында сипатталған. Сол масалар мен шөп шапқан жылдық жазында, маған өткен жылдардан әлдеқайда қалыңдап кеткен сияқтанды!.. Күн ұзын үстінде бұлттай көшіп жүретін олар, көйлегін шешкен денеге жапырлай қона қалады!.. Шаққаны қандай ащы ол кәпірлердің!.. Біреуі шақса жанық шығып кете жаздайды... Әлденеше мыңы жабылып шаққанда, мықты болсаң шыдап көр!..

Расымды айтайын, пішеншілердің ішінде шыдамсыздауы — менмін. Өзгелерінің жыл сайын пішен кезінде шаққан масаға еттері өліп кеткен бе, әлде көн-тақа боп қалған терілеріне масаның тұмсығы өтпей ме, олар дәл мендей байбалам сап денелерін сипақтай қоймайды...

Масаның күндізгі азабы сондай болса, түндегі азабына не берерсің!.. Күндізгі жұмыстан қалжырап іңірде шөптен жасаған қосқа келсең, дүние жүзіндегі барлық маса сені қуып келгендей, тағы да тұмандай торлай қояды! Бірінің ызыңы зорға естілетін олардың мыңдаған тобы қосыла әндетсе, төңірегінді шуға айналдырып жібереді. Күндіз қимылмен аңғармайсың ба немене, олардың түнгі шағуы күндізгіден әлдеқайда ащы сияқтанады...

Масаның жауы — түтін. Ол бықсыған жерден маса қашады. Соны біле тұра, пішеншілер іңір асынан басқа уақытқа от жақпайды, өрттен қорқады, әсіресе, ұйқы уақытында... Түннің масасы күндізгіден артығырақ талағанмен, қалжыраған дене, тырналаған сені ұйқыға еріксіз әкетеді... Таң қараңғысында сені, тұла бойыңды мыңдап шағып жатқан масалар емес, осы қосты бастап шыққан Жақа оятады. Мінезі момын ол жұмысқа аса тыңғылықты. Бір қостың пішеншілерін өргізіп жусататын — сол. Өзі де күн ұзын шалғыдан босамайтын оның, қай кезде ұйықтайтынын білмейсің. Өзге пішеншілер іңір асын ішіп ұйқыға жатқанда, ол темір төсін жерге қадайды да, балғасын қолына ап, шалғы шыңдауға отырады. Қараңғыда шалғының жүзін қалай тауып шыңдауына қайран қаласың. Таң қараңғысында өзге пішеншілерді оятатын ол барлық шалғыны да түн бойы шыңдап, қылпылдатып қояды...

Адам көнбейтін қиындық жоқ. Мен масаның да азабына көндіге бастадым... Сансызбайдікі сараң үй боп шықты: ірімшік пен құрттан басқа шайнаманы, үйінде қымызы бола тұра, айраннан басқа сусынды маған жібермейді ол. Қостағы пішеншілердің жұмысы бірге болғанмен асы басқа. Өйтпеуге болмайды да: мысалы, Шәймерденнің, Далабайдың, Әлмақанның, Мұсаның, Жақаның үйінен ет, сары май, нан, қымыз, қаймақ сияқты тәтті тамақтар кеп жатады, бірақ шағын боп келеді, оларды көптің ортасына салса кімге жетеді?..

Пішеншілердің ішінде аштауы да мен болдым. Менің өлеңдер жинағыма кіріп жүрген, «Жалшының зары» деген өлең дәл осы кезде жазылған еді....

«Жұтқан жұтамайды» дегендей, мен аштыққа да көндітім...Алғашқы күндері солқылдағанмен жұмысқа да көндігіп, қатарымнан қалыспайтын болдым. Енді мен Қанапияның, қууы да қорқыта қойған жоқ...

Бұл қудалауынан да ешнәрсе шығара алмаған Қанапия, менімен біржола өштесті. Оның арты төбелеске соқты және бір рет емес, әлденеше ретке...

Бір күні ол мені өлтіріп тастай жаздады: күндізгі бір демалыста сусындай отырып, екеуіміз әлденеден ілігістік. Мұндайда бұрын тарпа басталатын Қанапия, бұл жолы өйте қойған жоқ, себебі алыса кетсек екеуіміз тең түсетінбіз. Сондықтан ба, әлде менің сөзім батып ыза кернеді ме, қасында жатқан қазықпен шекемнен қалай салып жібергенін білмей қалдым. Қайдан білем, егер талып жығылсам!.. Есімді кешке бір-ақ жинаппын. Қазық тиген оң жақ шекемнен қан бұрқ ете түсіп, көзім алайып қылжия кеткен мені, ұзақ уақыт қалпыма келтіре алмаған пішеншілер, бірауыздан «миы ойылып кетті мұның, бұл енді өледі» деп жорыпты. Содан кейін пікір екіге жарылыпты:

— Бәрібір өлді. Мұның көзін жоймасақ, пәлесіне қаламыз. Пәлеге ұрынбау үшін мұны қашып кетіп еді дейік те, көлдің қопасына тыға салайық, — дейді Қанапия және оны жақтайтындар...

— Шыдайық, мүмкін тірілер, — депті екінші жағы.

Менің есімді жиюым ұзаңқырағанда, Қанапия жағы «енді күтетін ештеңе жоқ» деп қопаға тыға салуға түрегеліскен екен екінші жағы «елсіз-күнсіз біреу емес, артында елі бар, ертең Жаманшұбар іргенді түріп шауып алады» деп бермепті... Менің есім осы жанжалдың үстінде кіріпті.

Шекем ісіп кеткен мен екі-үш күндей жұмысқа жарамадым. Сол күндері маған жаны ашиды-ау дегендер:

— Жанжалдаспа десе болмадыңдар, арты мынаған соқты. Енді, аманыңда жөніңді тап, — десті.

ҰРЫЛАР

Мен жөн таптым. Барғаным — жездем Болатбайдың үйі. Оның үйі Березин аталатын қазналық участокті жалдап ап, соған егін салып жүретін Ләуен (Леон Иванович Есин) деген орыс байының қасында екен. Бұрын төрт-бес десятина егін себетін Ләуен биыл егіс көлемін бір жүзге әрең жеткізіпті. Болатбайдың айтуынша: «Заман әлде қайтіп кетеді деп Ләуен аса қауіпті».

— Неден қауіптенеді? — деген сұрауға:

— Большевик дегендер шығып жатқан көрінеді ғой, — деп жауап береді Болатбай, — бай атаулыға өш көрінеді ғой ол. «Қазір өкіметтің басында Керенский деген отыр» дейді бұл бай, «Керенский байларды жақтайды» дейді, «большевиктерге жол бермей отыр ол» дейді, «Большевиктер өкімет басына отырамыз деп таласып жатыр» дейді, «егер билік большевикке көшсе, байларға күн көрсетпейді, онда мен Қытайға қашам» дейді. Қаша қалатын күн болса, өзі артынып-тартынып даяр отыр. Жылда күздігүні, алдағы жылдың егініне пар және залок айыртады екен биыл оны істеген жоқ.

Байдың піскен егінін орысуға мен де қатынастым. Бұл жұмыс пішен шабудан әлдеқайда жеңіл: егінді оратын — лобогрейка, соғатын — молотилка. Менің міндетім — молотилкаға айырмен егін тастау... Оған қажы қоятын жайым жоқ сияқты. Бұл тұрмыс ұнады да: тамақ тоқ, көйлек кек одан артық не керек...

— Бұйырса биыл осында қыстаймыз, — деп жүрген Болатбай егін жиналып болған кезде, — көшеміз елге, — деген сөзді қоңырсытты. Әкесінің:

— Неге, балам-ау, жайлы еді ғой бұл ара? — деген сұрауына:

— Байдың өзі де көшуге бекінді, — деп жауап берді Болатбай.

— Неге?

«Петербордағы Керенский өкіметі құлап, билікті большевиктер алыпты», — деп отыр Ләуен. Содан зәре-құт жоқ өзінде.

— «Петербор» деген алыс жер емес пе? Несіне қорқады? — деген әкесінің сұрауына:

— Петерборды алған соң, бұл араны да алмай қоймайды деп отыр бай, — деген жауап берді Болатбай.

— Қалай алады?..

— Жұмыскерлер мен кедей-батырақтардың сойылын соғатын көрінеді ғой большевиктер. «Елдің көпшілігі солар» дейді бай. Большевиктер оларға «байдың мал-мүлкін, жерін сендерге бөліп береміз» дейтін көрінеді. Олар бұл сөзге желігіп жүрген көрінеді. Көпшілік желіксе, кім тоқтата алады оны. Білгіш бай соның бәрін жобалап отыр да, есі барда Қытайға тайғалы отыр...

— Бай қашты деп, біз неге қашамыз? Отыра берейік осында. Қуып жатқан кісі жоқ,— деп Нұралының қозғалғысы келмеп еді, Болатбай:

— Неменеге отырамыз, әке? Байдың жұртын күзетіп пе? Мал-мүлкінен ол мұнда түк те тастамай алып кететін көрінеді... Қора-қопсысын өртеп кетеді деген де сөз бар...

— Астапыралда, ол несі? — деп шошып кетті Нұралы,—өз мүлкін өзі күйдіргені несі?! Бұл өтірік сөз болар... Дұшпаны шығарған болар!..

— Егер көшетін болса, оны істейді, әке, — деді Болатбай, — жобасына қараймын, қаны большевиктерге қараюлы. Оны айтқанда сілтідей тұнады. «Егер көшетін болсам, әкете алмайтын дүниемді кедей-батырақтарға қалдырып қор қылғанша, желінен өрт қойып күйдірем де кетем» дегенді, маған аузы-мұрны қисаймай Ләуеннің өзі айтты...

— Апырай, — деді Нұралы жағасын ұстап, — мүртеттің де мүртеті екен ғой мынау!.. Қайда барса да оңбас бұл!.. Ендеше, кетсек кетейік...

Ақыры қар жапалақтап жауып жатқан кезде, Болатбайдың үйі еліне көшті. Әкесі Болатбайға:

— Бұл балаға кім тиер дейсің тастап кет осында, байдың қолында жұмысын істеп тұра берсін — деп еді, Болатбай оған солқылдаңқырап та еді, апам Ұлтуған:

— Іздеп келгені біз болсақ, қаңғыртып қалай тастап кетеміз? Пәледен өздерің қашып, мұны қалдырмақсыңдар ма? — деп дау шығарды. Қайынатасы мен күйеуін апам жеңді...

Көшіміздің жолы біріне бірі жалғаса өскен қалың ағаштардың, арасымен жүрді.

— Кіші Сілеунайда⁸² болар ма екен үлкен Сілеунайда болар ма екен екеуінің бірінің жағасында Аңдамас балалары отыру керек, — деп келе жатты Болатбай,— жолшыбай бүгін кешке сонда қонармыз.

— Кім ол «Аңдамас балалары?» — деген менің сұрауыма:

— Өзіміздің Сибан, — деп жауап берді Болатбай, — Есенеі ауылында Қазақтың Аңдамасы деген болған Қазақ деген кісіні көрдік өзіміз, бертінде

картайып алжып өлді. Қазақтан екеу болатын: Аңдамас, Тышқамбай. Торсан үйінің құртын қайнатқаннан басқаны білмейтін, иіс-алмас ынжық адам да. Аңдамас Торсанның ұрысының біреуі болды: жүзіктің көзінен өткен пысық адам еді. Ол да орта жасап бертінде өлді. Аңдамастан бала қалған жоқ. Тышқамбайда екі бала бар: үлкені — Сұраған, кішісі — Тілеуке. Олар Тышқамбай баласымыз демейді, Аңдамас баласымыз дейді. Біздің іздеп келе жатқанымыз — солар. Сұрағанның қатыны өліп қазір бойдақ жүр. Тілеукені былтыр үйлендірген. Қолдарында Қалаулы деген шешесі бар, Аңдамастың әйелі.

— Олардың, әкелерінің атын Қазақ деп неге қойды екен? — деген сұрауға:

— Бертінде Сибан боп жүргенмен, арғы түбі кірме болу керек солардың, — деді Болатбай. — Үлкендердің, айтуынша, Қазақтың әкесі (атын ұмыттым) Ноғайлы деген жұрт болса керек. Өз елінен ауып келген Ноғайлы Есенеидің әкесі — Естеместің қолына кеп тұрыпты да, Естемес қатын әперіп балалы болған соң, атын Қазақ қойыпты.

— Түсінікті.

Жолшыбай жолыққан біреудің айтуынша, Аңдамас балаларының үйі үлкен Сілеунайдың жағасында екен. Болатбайдың айтуынша, ол көл, — біздің нақ жолымызда.

Біздің жақта қызық бір көлдер болады: оның жарлана біткен айнала жағасына қалың ағаш өседі, арнасы дөңгелектеу, шүңіректеу бітеді, ішіне, биіктігі адамның бойынан асатын найза томар шығады, томарлардың арасына біткен асы мия кейбір аралсымақтарға қайың талы аралас тоғай пайда болады. Сілеунай дәл осындай көл екен. Аңдамас балаларының кигіз үйі көл жағасындағы қалың ағаштың ішіне тігіліпті.

Екі-үш арбалы жүгі бар біздің көш, қалың ағаштың арасындағы қоңыр кигізді жалғыз үйдің қасына күн батар кезде кеп тоқтағанда, кескіндері бір-біріне ұқсас, бірақ бірінен бірі бойшаңдау, бірінің мұрты қалың, екіншісінің, мұрты қырбық, орысша әдемі киінген, денелері сымбатты, кескіндері келбетті екі жігіт үйден жүгіріп шыға келді.

— Үлкені — Сұраған, кішісі — Тілеуке, — деп сыбырлап қалды маған Болатбай.

— Ассалаумалайкем! — деп қосарлана сәлем берген екі жігіт, әуелі Нұралыға, одан кейін Болатбайға қол берді.

— Түсіңіздер! — деді олар амандықтан кейін — хош келдіңіздер!

Қара дауылдау боп тұрған күзден тоңазып қалғанымызды арбадан түсе білдік.

Үйге кірсек ортада ағаштардың түбірін тастаған от маздап тұр екен. Үйдегілерге амандасқаннан кейін отты жағалай төсеген кигізге отыра қалыстық. Сұраған мен Тілеукеден басқа бұл үйдегі жандар: жасы сол кезде жетпістерге тақалған қарт шешелері, — Қалаулы, Тілеукенің әйелі, Сұрағанның өлген әйелінен қалған ондар шамасындағы Хамит атты ұл, жеті-сегіздегі қыз. Қожағұл атты және бір шал отыр екен ол осы үйдің ағайыны боп шықты.

Үйге кіре көңіл тоғая бастады, өйткені шаңырақта асылған көп сүр ет тұр және жылқының еті, семіз ет... Сұрағанның, қарт шешесі менің әкешемді біледі екен. Жөн сұрасып алғаннан кейін ол мені «алда жетімегім-ай, жігіт боп қалған екенсің», — деп есіркеп қояды.

— Қожеке, малға бар, тоқты алып кел, өзіміздің тума қойдан, — деді Сұраған біз жайланғаннан кейін — Нұрекеңе бір малдың басын жегізбесе болмас.

— Атай көрме, шырағым, — деді Нұралы, — анау, шаңырақта тұрған ет, құдайға шүкір, бізге қанағат!.. Малдың қанын ішеміз бе?

— Жо-қ, Нұреке, мал соймай болмайды, — деп Сұраған Қожағұлды ертіп далаға шықты да, қойға аттандырды.

Болатбаймен бірге мен де ере шықтым.

— «Сыпайы сырын жасырмайды» деп, — деді Сұраған Болатбайға, — Нұрекең прэдарлау кісі ғой, орыстан ұрланған мәстектің етін ол кісінің иманды аузына тигізгенім күнә болар, қасқыр да жеп кететін бір тоқты, одан да несі жесін.

Қожағұл тоқтыны әкелді, сойды. Ертеңінде ол үй «тағы да қонындар» деп жабысқанмен Болатбай ілгері жылжитындығын айтты. Кеңес арасында:

— Мына Қорғанский қаласының бойдақ жылқысын бағып отыр ек, — деді Сұраған, — подретін алғанымыз болмаса, Тілеуке мен менің мал бағуға қырымыз жоқ қой, жалдаған біреу жақында шығып кетіп, жалқыны Қыдырманың Абдырахманы жалғыз бағып қиын болып жүр. Түнгі күзетке жұмсамаспыз, күндіз жылқыға көз болу үшін Мұқанның мына баласын қалдырып кет, ұнатса қыста біздің, қолда тұрар, өзің білесің, біз кісі жатырқамаймыз, ұнатпаса қысқа қарай апарып салармын.

Ұлтуған бұл ұсынысты ұнатпаған қабак білдірді. Ол менімен Болатбайды оңаша шығарып алып:

— Осылар ұры дейтін, баланы бұзар, қалдырмайық, — деді.

— Ұрысы ұры көрінеді, — деді Болатбай, — бірақ Сұрағанмен бұл туралы сөйлестім. «Көрмейтін ағайын емеспін Сибанның баласысың,

балдызымды бұзық жолға жұмсап, түбінде ренжісіп жүрмейік адал еңбек істетіп, адал ақысын берсең ғана қалдырам, әйтпесе қалдырмаймын», дедім. «Алла сақтасын, өз күнәм де жетер, біреудің жетім баласын күнәға батырып не бопты маған. Айтқаныңды бұлжытпай орындаймын» деп уәде берді.

— Уәдесін орындаса! — деді Ұлтуған күрсініп.

— Орындайды, — деді Болатбай, — шайтан азғырып, бұзық жолға түсіп жүргені болмаса, жігітшілігінде кемшілік бар ма, мұның!.. Бір жігіт осындай-ақ болар. Ақылды тентек қой, орындар айтқанын.

— Осындай екі-дайлы, жерге неге қалдырамыз, сонда? Осындағы жұмыс ауылда да табылмай ма? — деп Ұлтуған әлі де қипақтап еді.

— Қайдан табылады? — деді Болатбай кейіп, мұны енді молдалыққа ешкім алмайды. Ауыл байларының легенін төгіп, жұмысын қып, босағасында жатып сарқытын ішкені қалай? Мынадай таза орында тұрғаны қалай? Бұл үй жақын арада қалаға көшіп барады. Орыс қаласы тәртіпті болады. Орыс тілін үйренсе де қанша олжа бұған. Және Сұрағанмен сөйлестім: «қыс та бізде тұрсын, аз ғана малымызды жайласын. Бос уақытында орысша оқысын» деді.

«Сұраған айтты» деген соңғы сөз жаныма жағып кеткендіктен, әрі Болатбайдың құтылғысы кеп отырғанын көргендіктен:

— Ендеше, баланың өзі білсін — деп маған қараған апама:

— Мен білсе-м, қаламын! — дедім мен ауылға барып не бітірем. Ұрлығында не ақым бар, жылқысын бағып, киім кешек тауып алам, әрі биыл қыс орысша оқимын.

Көзінің жасын мөлтілдете төгіп жіберген апам, үстін сілкіне түрегелді де:

— Қалсын, ендеше, — деді.

Болатбай үйі жүріп кетті, мен Сұрағандікінде қалып қойдым. Кешікпей қар жауа бастады. Сұраған үйін ол арадан көшіріп «Шиде-сот»⁸³ аталатын қалың ағаштың, ішіне қондырды. Қалаға ол ағаш Сілеунайдан да алыс. Сөздеріне қарасам, қар қалыңдап, жаумай бұл арадан қысқы мекендеріне бара қояр түрлері жоқ.

Менің міндетім — күндіз жылқы арасанда жүру, жылқыны егінге жібермеу, Жегенім—майлы қуырдақ пен ақ қалаш, ішкенім—қымыз (орыстың бағын билерін Сұраған үйі ұрлап сауады), киім жылы...

Сұраған мен Тілеукенің меншікті малы — екі-үш бұзаулы сиыр мен он

шақты қой, ешкі ғана. Малдары сондай шағын бола тұра, ол екеуі — әрқайсысы бір қыздың қалыңмалына тұрарлық екі күрең ат ұстайды, екеуі де семізден жараған оқтаудай жұп-жұмыр. Аттар көбіне кермеде байлауда тұрады, жегендері сұлы...

Жылқы бағуға міндетті бола тұра, Сұраған да, Тілеуке де бұрау басын сындырмайды, мың жылқылы мырзадай шіреніп кербезденіп сылана береді. «Ұры» деген сөз құлағымды шалғандықтан мен оларды сырттарынан бақылаймын, ешқайда ошаң етіп аттана қоймайды. Ол үйге өздері сияқты кербез біреулер келеді: ойнайтындары — карта, ішетіндері — арақ!..

Ет үзілмейді, «Орыстан сұрап алдым», «сатып алдым» деп Тілеуке бес-алты күнде бір семіз тайды құлатады. Ара-тұра Сұраған мен Тілеуке жоғалып кетеді. Мен олардың жөндерін сұрамаймын да, олар айтпайды да...

Ноябрь аяқтала қар қалындап кетті де, баққан жылқыларын Аңдамас балалары иелеріне үлестіріп, Қорғанский қаласына көшіп келіп ағаш үйге кірді.

Қазіргі Преснов аталатын аудандағы (Солтүстік Қазақстан облысы) Усердно аталатын казак-орыс станциясын қазақтар «Қорғанский» дейтін себебі — станицаның шығыс жағында «Қорған» аталатын биік оба бар. Оба мен станицаның арасында үлкен жалтыр көл.

Қартаң орыстардың айтуынша, бұл станица 1819 жылы кеп орнаған екен. Көршілес казак-орыс станицаларының орыстары «Сары кіндік» (желто-пуп) атаған бұл станицаның халқы Воронеж губерниясынан көшіп кепті. Линияға тақала қоныстанған бұл крестьян поселкесіне, патша өкіметі 1840 жылы «казак-орыс станицасы» деген ат берді де «крестьяндарын» «казакқа» айналдырып, ұзын шашын қырықтырады, шекелеріне чуб қойғызады. Содан кейін олар «казак-орыс» боп кете барады...

Сұраған үйі кеп қыстаған Қорғанский осы. Түскен пәтері — Комаров Шодыр (Федор) дейтін соқыр шалдың ас үйі. Қалада тұқымы көп бұл Шодыр, шаруасы шағындығына қарамай, станицада бірнеше жыл атаман болған.

Сұрағандікі Шодырдың ағаш үйіне кірген күні, қалада бұрын отырған біреу қонаққа шақырды. Мен де ере бардым. Екі бөлмелі кең ағаш үйде он шақты казак жігіттері отыр екен бәрі де орысша таза киінген, шаш қойған, сақалдарын қырған, мұрттарын ширатқан... Орталарында тапал Дөнгелек стол, оның үстінде сасықтау исі мұңкіген самогон, жігіттердің қолында карта — «жиырма бір» ойнап отыр.

Сұраған да кірісе кетті. Шет жағалап отырып байқаймын: шегір көз,

сары мұрт, ақ сұр, әдемі жігіт өкпелерінен көрі еркін сияқты. Бәрі соған: «атаман айтты, бітті», — деп пір тұтқандай ұйып отыр. Оның қасында белі құныстау, сол сияқты біреу отыр; екеуінің айырмасы, құныста мұрт қана жоқ.

Баста мен екеуін де «орыс шығар» деп жорыған едім. отыра келе аңғардым: мұрттысы — қазақ, аты — Жуанышбай, сол үйдің иесі, ал құнысы орыс, аты — Жәшке.

Жуанышбайдың дастарқаны «кең» екен. Бармақ қазы шыққан тайдың қазы, қартасын араластыра асқан табан астау семіз етті жігіттердің ортасына әкеп тарта берді... Уыстай асаған етті жігіттер стакандап сімірген самагонмен жылжытты...

Ертеңіне бір үй, бүрсігүні бір үй...деген сияқты күнде шақырысқа ұшырадық. Қонаққа барушылардың составы өзгере қоймады; баяғы жігіттер!.. Олардың күтімі бір қалыптан аумайды; мол, семіз жылқы еті, самагон!..

Аз күнде мен «мырзалармен» танысып болдым. Олар — Құтырлаған қаласындағы Ізтеле балалары, Қабан қаласындағы Мықтыбай балалары, Казанский қаласындағы Кашаубай балалары, тағы сондай әр қалада отыратын жатақтар. Бұлардың бәрі де ұрылар және жеке ұрылар емес, ұйымдасып алғандар.

Жатақтардың бір жүйелері осылар болса, енді бір жүйелері: Құтырлағанда отыратын Копабай, Аубакір, Оразалы; Қорғанскийде отыратын Метірей, Дүйсен сияқты адал кәсібімен ғана күн көретіндер екен. Олардың тұрмыс күйлері өте нашар — күндерін әрең көріп, тамақтарын әрең асырап отырады. Ұрлық етін олар аштан өлсе татпайды. Мысалы, сол қаладағы тағы бір Сұраған, ұры Жуанышбайдың туған нағашысы екен. Орысша да, қазақша да оқуы жоқ, діншілдікпен байланысы жоқ, өмір бойы малшылықта келе жатқан бұл Сұраған, «қазаны арам, жегені ұрлық еті» деп жиенінің үйінен ас ішпейді екен кейде жиені аяған боп, ұрлықтан келген малдың етінен беріп жіберсе, не малдан деп тірі мал берсе, алмай ұрсып қайтарып жібереді екен. Содан кейін «өлмесең жаның шықсын» деп, Жуанышбай оған көз қырын салмайды екен қатынаспайды екен.

Бұл станицада ұрлық қылатын қазақтың ғана кейбір жатақтары емес. Олардың орыс серіктері де бар. Мысалы, Жуанышбайдың тамыры — бүкір Жәшке. Ол бастаған бір топ қазақ-орыс жігіттері қазақ ұрыларымен олжаға ортақ екен бәрінің бастығы Жуанышбай, оны қазақ ұрылары «Атеке» дейді. Онысы «атаман» деген сөзі, орыс ұрылары «атаманды» «батька» деседі екен.

Жүре келе мен Жуанышбайдың тарихымен де таныстым: Қорғанскийге оның әкесі Оразалы жігіт күнінде кеп орыстың байына жалданады да, осы қалада үйленеді, әйелінің аты — Тиыштық.

Оразалы Антошке (Антон Лопехин) деген бай орыстың қолында тұрған екен. Өсекші жұрттың айтуынша, Тиыштық осы Антошкамен көңілдес болады да, Жуанышбай содан туады. Осы расқа да келетін сияқты, өйткені жоғарыда атаған бүкір Жәшке Антошкенің баласы, Жуанышбаймен ол екеуінің кескіні айырғысыз. Оразалы қазақ кескінді қара торы кісі болған.

Жасынан бау кеспе ұры боп өскен Жуанышбай 1909 жылы ұрлықтас орыс жігітінің біреуін пышақпен жарып өлтіреді де, бес жылға сотталып, Ит жеккенге айдалады, содан жаза уақытын өтеп қайтады. Бірақ жазаға тартылу Жуанышбайдың құлқын түзей алмайды. Қорғанскийге келе, ұрыларды ол төңірегіне қайта жинайды да, ұрлықты тағы да сапыра бастайды.

Қазақ-орыстың ұрыларымен ауыз біріктірген Жуанышбай жасырын ұрлықты қойып, ашық бандитизм жолына түседі. Әр жылдың күзінде, олар «Ца-око»⁸⁴ аталатын одан әрі Ұзын шашты джион аталатын крестьян поселкелеріне кісілер жіберіп: «бізге алым берсеңдер, жылқыларыңа тимейміз, әйтпесе құрытамыз» деген шарт қояды. Алым берген поселкелердің жылқыларына олар расында тимейді, алым бермесе, расында, құрытады.

Мен дәмдес болған қыста жатақтардың ұйымдасып алған ұрыларының саны — 25 шақты жігіт. Бәрінің астарында бір-бір жел жетпес жүйрік киімдері — жылы, ықшам, қалталарында бір-бір наган, маузер, қойындарында шолақ винтовка.

Ұрылар топтанып, сайланып шығып, алыс қалалардан барып, жылқыны үйірлеп айдап қайтады екен оларды Қорғанскийдің атаманы қорғап, артынан іздеп келген иелерін не өлтіріп, не сабатып, не теңдік бермей қайтарады екен. Ұрлық жылқыларына сол станицаның писарі Иван Захарович Кусов документ жасап беріп. Ұрылар ол жылқыларды базарларға апарып қымсынбай сата береді екен.

Жуанышбай батыл да, өжет те, қайратты да. Сондықтан одан өзгелері қасқырдан үріккен қойдан ығысады. Ол ұрғысы келгенін далада, көшеде түгіл, өзінің үйіне кіріп те сабайды.

ОРЫСТЫҢ СҰЛУЫ

Мен Жуанышбайдың үйінде жүріп жаттым. Ең кемінде, ұрлыққа жұмасында бір аттанып келетін Сұраған маған «жүр» дей қоймайды, «мен барайын» дей қоймаймын. Оның аттанып келген сайын маған айтатыны: «Ұрлықтың малын көрсең де, көрмеген бол, біреу қысып сұраса да айтпа, тіпті, ұрса да, қамап қойса да білмеймін, дегеннен басқаны білме. Егер білем десең-ақ, Жуанышбай сені бауыздап тастайды».

Солайша сақтандырғанмен «білесің бе?» деп ешкім сұрамайды да, ешкімге «білемін» демеймін де.

Сұраған үйінің аз ғана малын күтетін — менмін. Ол, әрине, өте аз жұмыс. Сондықтан Сұраған бір күні маған:

— Менің мына Хамитым мен қызымды, Жуанышбайдың Айтжан дейтін кіші қызың және осы қалада тұратын жатақтардың балаларын қосып, мұсылманша тілін сындыр, өзіңе де, балаларға да ермек болсын, — деген.

Мен оны істегем де. Бірақ ол да қиын жұмыс емес. Жан қинап оқытатын сабақ бар ма, менде?.. «Әліп, би, ти...» дің қанша ауырлығы бар...

Соңғы бірер жылда ұмытып кеткен орыс қаласының тұрмысына мен тағы да көндіге бастадым... Маған ол тағы да ауылдан қызығырақ сияқтана бастады. Мені, әсіресе, жастардың вечеринкасы қызықтырады. Қаланың қай түкпірінде вечеринка жасалса да, мен қалмаймын.

Ол кездегі орыс поселкелерінің жастары, екі партия болады, олар жанжалсыз жүрмейді, сондағы себебі, — қыздарды қызғану... Бір «партияның» қимас қызы екінші «партияның» жігітіне көз салса-ақ, аңду да, жанжал да, төбелес те осыдан тұтанады. Мең әрине ешбір «партияда» жоқпын, дегенмен мен тұратын көшенің қарсы «партиясының» кей жігіттері мені де сабап қояды. Мен оны да елең қылмай, ойыннан ойынға жорта берем.

Бұл күні өз көшеммен келе жатыр ем, алдымнан өзіме мәлім сырнайшы Миша кездесе кетті.

— Киргизенок! — деді ол мені тоқтатып, — сен көлдің жағасындағы төрт бөлмелі жаңа қарағай үйді білесің бе?

— Білем: Фелимон Семеновичтің үйі.

— Сол үйдің қызы Катеринаны білемісің?

— Білем, білем! — дедім есіме түсе кетіп.

— Сені сол үйге жұмсасам барасың ба?

— Не үшін?

— Қызға мен қағаз жазып берейін.

— Бармаймын, — дедім мен ерініп.

— Ақша берем, үш сом! — деп Миша қағаз ақша көрсетті.

— Ақшаңның керегі жоқ.

— Енді не?

Үндемедім.

— Аһа, — деді ол аз ойланып, — білдім... өкпең бар менде... Сен әнеугүні Клевканың (Тілеукені орыстар Клевка дейтін) үйінде сырнай үйрет деп маған жалынып ең ғой?..

— Ия...

— Онда мен саған үйретпеген ем, бұдан былай сырнай үйретейін.

— Онда апарам! — дедім мен.

Мишка Анохин кедей жігіт. Оның кішкене избушкасы Қорғанскийдің шеткі бір көшесінің орталығында тұрады. Үйінде өзінен басқа жаны — қартандау жалғыз шешесі. Жалғыз сиыр, жалғыз аттан басқа малы жоқ. Жасы со кезде жиырмадан аз-ақ асқан, орта бойлы, көркем кескінді ол, бармақ біткеннің сырнайшысы.

Бұл оған менің ғана берер бағам емес, бүкіл жатақтардың, асса — бүкіл станицаның беретін бағасы. Мишкасыз ешбір вечеринканың сәні келмейді, әр жерде болып жататын вечеринкаларға жастар оны таласып шақырады. Қыз ұзатар, келін түсірер сияқты тойлардың бәріне ол шақырылады. Қала жастарының «партиясында» оның жұмысы жоқ. Ол ешкіммен төбелеспейді де, жанжалдаспайды да. Жанжалы бар жерге жоламайды, өзі жүрген жерден жанжал шықса қашып кетеді. Залалы жоқ оған, ешбір «партияның» адамы соқтықпайды...

Ал, Катерина кім?

Оның әкесі Фелимон Семенович Белоусов бұл станицаның байының және ең мықтысының бірі. Тұқымы өскен ол, жиналыстарда да, жеке өмірінде де өктем сқйлейді, кейде жұдырық сала сөйлеседі. Біреулердің айтуынша, оның бір баласы генерал және большевиктерге қарсы адамның бірі. Ол қазір «үлкен» қызметте, Фелимон жатақтардың айтуынша, со баласын арқа тұтып, станицада тіпті өктем боп алды.

Катерина, Фелимонның ең кіші қызы деседі. Бүкіл станицаның аузында «ай десе аузы, күн десе көзі бар» қыз осы. Бірақ, неге екенін кім білсін, өзге қыздардай ол көшеге көп шықпайды, вечеринкаларға көп қатынаспайды.

Жатақтардың айтуынша, бұл қыз Қорған қаласында «кемназия» деген оқуды бітіріп, одан әрі оқуға кеткелі жүргенде, патша түсу салдарынан, баратын оқуы жабылып қапты, содан былтырдан бері үйінде.

Орыстың қызына біреудің күн бұрын құда түспейтіні белгілі, дегенмен, жатақтардың айтуынша, Стаптың (Пресногорьковка) бір шонжары құда болған екен күйеу жігіт, патша түсу әлегімен әскерге алынып, қазір алыстағы бір қалада ақтың әпесері (офицер) болатын оқуда дейді...

Станица жігіттері мен қыздарының айтуынша, Катерина ол күйеуін емес, сырнайшы Мишаны сүйеді, соны әке-шешесі біледі де, жолықтырмау мақсатымен үйінен шығармайды...

Жұрт мақтаған кісіні көруге кім құмартпайды?.. Катеринаны көруге құмартқаныммен, үйіне батып бара алмай, қойғам, өйткені, жатақтардың айтуынша, Фелимон аты «қазақты» жек көреді, маңайына барса «пошел к черту, орда!...» деп қуып шығады...

Көрмеген қызғылыққа құмарта түсу — адамның әдеті... Мен де Катеринаны көруге құмарта түсем... Бірақ сәті келмейді...

Бір күні оның да сәті келе қалды... Сұраған үйінің жұмсауымен, өгізге жеккен арбамен көлден бөшкемен су алып келе жатсам, мен жүрген көшені бойлап, үстінде белін бүрген тоны, басында гүлді кәріс шәлісі, аяғында кара пимасы бар, сұңғақ бойлы, қыпша белді талдырмаш денелі бір әйел қарсы келеді...

Мұндай сәнді қынамал тон киетін адамды Қорғанскийде жөнді көрмегендіктен, мен оған көзімді алыстан тігіп келем..

Мезгіл — салқын күз. Жер алдақашан тобарсып қалған. Ара-тұра жауған қар, күн райының жылылығынан күн сайын еріп кетіп, кара қатқақтау боп тұрған. Күннің сондай райын бірер күннен бері ширап, түнде түскен боз қырау ашық жерде ғана күн түске тармаса еріп, көлеңке жерде ағарып жатқан... Желдің лебі шымырлай, суыта түскен... Бүгін таңертең қапалақтаған қар, мен көлден су алып қайтқанда қалыңдай жауып, миллиондаған кіршіксіз ақ жұлдыздарын қоюлата аспаннан сеуіп тұрған...

Маған қарсы жүрген әйел, осы қапалақтаған қардың ішімен келді... Міне ол жақындап та қалды... Енді ол маған адам емес, ертегілерде ғана кездесетін сиқырлы (волшебная) қыз сияктанып кетті: қапалақтай жауған қардың қалың жұлдыздары, оның алдына құрған сиқырлы шымылдықтай желпінеді... Соған сүңгіп келе жатқан қыздың салқын ауаға қызарған беті, — қызыл роза гүліндей құлпырады... салқын бетке үймелей қонған қардың

жұлдыздары, бояуын шайғысы келмегендей сырғанап төмен жылжиды, олардың орнын жаңа жұлдыздар басады... тек қана, қайқая біткен ұзын сары кірпіктің үстіне қонған жұлдыздар тоқырап, ұшатын көбелектей желге желпінеді... Кірпіктердің арасынан қараған үлкен көгілдір көздер, кіршіксіз көк кәукер, тасындай мөлдірейді... Кішкене ауыздың жұқа еріндері қып-қызыл шоқтай жайнайды...

О, тамаша, мұндай да көрікті келбет бітеді екен-ау адамға!..

Мен тұра қап танданғанша, қыз өтіп кетті... Енді сыртынан қарап тұрмын: пысық басқан тіп-тік табаны кішкене аяқ... Бүрмелі бел тоннан мықындылау көрінгенмен, денесінің талдырмаштығына қылдырықтай қыпша белі куә боп тұр... Кеуде тұсы кесек те емес, қушық та емес, лашын төсі сияқты, бәлкім ғана дөңестеу, кеңдеу біткен...

Жасаған-ау, мұндай да сұлу дене болады екен ғой!..

Бұл кім?.. Осы ма Катерина?.. Осы болу керек!..

Көлденең келген баладан сұрастырсам, — Катерина Белоусова осы екен!.. О, жасаған, мұны құшқан жігітте де арман бар ма екен?..

Енді, міне, сырнайшы Миша, сол сұлуға хат апар деп отыр маған... Мен оның жұмсауына барар ма, бармас па ем, егер, кескінін өңім емес түсімде ғана көргендей Катерина болмаса!.. Сырнай жәй сылтауым, Катеринаны анықтап бір көру, маған сырнай үйренуге құмартудан әлдеқайда артық... Мишаның жұмсауына мен сондықтан ризаластым...

Миша мені арқаға қақты да, жақын үйдің біреуіне кіріп шайдың қағазына қарындашпен бірдемелерді жазып берді.

— Үйінде кісі болса, — деді Миша, — босағада тұрып көзіңді қыс та шығып кет, артыңнан ол да ере шығар, оңаша болса, қолма-қол апарып бер, хат береді, қайтып кел.

— Жақсы.

Қарағай үйдің маңайы биік күртік қар екен. Қар үстінде бір топ ақ қаз жатыр. Қаздарды шулатып қақпаға, одан ағаш үйдің сенегіне кіре бергенімде, құлағыма әйелдің күмістей сыңғырлаған тәтті әні шалына қалды. Одан әрі аттасам, әйелдің әдемі әніне бөгет жасайтындай көріп, сол арада қалшиып қаттым да қалдым. Тәтті ән құлақты қытықтап, тұла бойымды шымырлатып барады.

Бұл — орыс халқының атақты «Златые горы» аталатын сұлу әні. Сөзін шалағай білгенмен ол, әнді үйреніп ап, «ләйла-ләйла» мен тынымсыз айтып жүретінмін және өлердей сүйетінмін. Мына қыздың айтуы, былай да аса көркем, аса тәтті әнді тіпті дәмдендіріп жіберіп, мен елтітім де қалдым...

Сол кезде қайдан келгенін білмеймін, артымда бірдеме күрілдегенге қарасам, төрт көз, сары мойнақ, алпамсадай қара ит келе жатыр, асығып үйге кіріп кеттім...

Үйден көзіме алғаш шалынған: аршыған жұмыртқадай аппақ бетті, кіршіксіз ашық аспандай көк көзді, қайқылау ұзын сары кірпікті, иығынан төмен түсіре жайған толқынды сары шашты, әдемі қыр мұрынды, қаймыжықтай жұқа ерінді, төстек кеуделі, кең иықты, тар мықынды, сұңғақ бойлы Катерина, терезе алдында түрегеп, кесте шегіп ән айтып тұр, үстінде белін бүргең етегі жалаңаш, аяғының тақымынан жоғары шыққан, ұзын жеңді қызғылт көйлек, алдында кестелі ақ кенеп алжапқыш...

Қыз әнін доғармастан, жұмысын тоқтатпастан, «бұл кім? Қайдан?» дегендей маған қадала қарай қалды. Оның көзі жүрегіме отын бүркіп, бойымды жалындатып барады. Мен үндемей пешке сүйеніп қаттым да қалдым.

— Неге келдің? — деді Катерина аздан кейін.

— Мишадан! — деп қойнымдағы қағазды суыра бергенде, «жарамайды» дегендей Катерина ернін тістеп, қабағын шытты. Со кезде жоғарғы напولاتтан⁸⁵ аюдай күркіреген бір дауыс:

— Бұл кім? — деді.

«Қағазды пештің тақтайына қыстыр да, өзің тез шық!» деген қыздың ойын ымынан байқап, соны істей бергенімде:

— Шық! — деп ақырды әлгі зор дауыс. Қарасам, напولاتтан өзім танитын қаба буырыл сақалды, семіз зор денелі Фелимон шал түсіп келеді... Шыға жөнелдім. Жүгіре басып қақпадан шықтым. Төрт көз ит етегімнен алып тартып еді, еңгезердей Фелимон қуып келе жатқандай сезім пайда боп, оны да елегем жоқ...

Катеринаның Мишаны сүйетіндігіне менің көзім, олардың арасына жеңгетай боп жүріп, еркін жетті. Бірақ Миша қызын сұрап әкесіне кісі сала алмайды, қыз әкесінен асып тием дей алмайды, сондықтан екеуі де әуре-сарсаң.

Үйдің төбе жағына жату үшін орнатқан тақтай.

Бір күні Мишадан Катеринаға хат апарып беріп, үйге келе жатыр ем, жолда Жуанышбай кездесті.

— Біздікіне жүр, бала! — деді ол.

Бармаймын дей алмадым, — қорқам. Қатарласып еріп келем, қасқырша қарап, көзі өңменімнен өтіп барады!.. Үйіне кірдік.

— Сен бала, — деді ол, — Миша мен Катеринаның арасына сөз тасиды дейді ғой?

— Жоқ, ағатай!

— Былшылдама! Білем. Кімді алдайсың? Алдасаң жағыңды ұсатам. Одан да шыныңды айт!

Жуанышбай қадалып қоймаған соң шынымды айтып қойдым... Сол күні — күн жексенбі еді. Қаланың ортасындағы кішірек ағаш шіркеуде намаз жүріп жатыр. Катерина мен Мишаның бүгін табысатын жері — осы шіркеу. Сол жәйді менен сұрап білген Жуанышбай:

— Енді бара бер, бала, — деді маған зілді кескінмен қарап, — бірақ менімен сөйлестім деп ешкімге тісіңнен шығарма!

Бұл зілден секем алып, Миша мен Катеринаны сақтандырмақ боп шіркеуге барсам, олар сонда екен. Өгіздей өкіріп, шіркеудің төрінде поп тұр, жұрт жел соққан қамыстай жапырылып жығылып жатыр. Солардың арасындағы Миша мен Катерина бір-біріне көз астымен жымысып қояды. Оларды сақтандырайын десем, қайдан келгенін білмеймін, қасымда Жуанышбай тұр. Оның көгілдір үлкен көзі, жымындасқан жастарды тесіп барады... Шіркеуден жұрт тарай бастағанда, маған ере шыққан Жуанышбай:

— Бізге қарсы жақтың бүгінгі вечеринкасы қайда болатынын білдің бе? — деді маған.

— Білдім, — деп мен жөнін айттым да, — жай сұрадыңыз ба? — дедім.

— Онда не ақың бар! — деп Жуанышбай маған ақырып тастады.

Сол кезде шіркеуден ұбақ-шұбақ шығып жатқандардың ішінен Миша мен Катерина да көрінді. Бірақ екеуі бөліне, араларын алшақтай шықты. Жуанышбай көпшілікке тасалана қарап тұрғанда, олар бір-біріне күлімсірей басын изеді де, әрқайсысы өз үй жағына беттеді.

— Жүр, бала! — деді сол кезде Жуанышбай маған, өзі үйіне беттей беріп. Қасына ерген менімен аз уақыт тым-тырыс қатарласып жүргеннен кейін:

— Бар үйіңе! — деді ол. Сұраған үйін манайлап келгенде, — Миша жаққа жолаушы болма, егер жоласаң сирағыңды қырқам...

Екеуміз айырылды. Мишаға әлдене қауіп барын ішім сезді, бірақ не қауіп екенін ойлаймын да шамалай алмаймын...

Мен асымды ішіп, іңірде тысқа шықсам, күн желдетіп, борандау боп тұр екен қаз-қатар салынған үйлерінің елесі ғана бұлдырап әрең көрінеді...

Сол кезде қаланың жел жақ басынан, әлдеқайдан құлағыма қаңқылдаған қаздың дауысындай сырнайдың үні сап ете түсті. Қараңғы аспанның, биігіне қалықтап шығып, жоғарыдан төмен төгілгендей болған сырнайдың ашық үні, қалғыған қаланы өзінің сиқырлы құшағына алғандай болды. Сырнайдың тілін басқан саусақ та, көрігін созған құлаш та бұрынғысынан бүгін әлдеқайда екпінді сияқты. Сырнайшының шат сезімін қошеметтегендей, желді желпіген бір ашық дауыс:

«Моя милка в том краю, да

Пойду попроведаю» —

деп әнін сырнайға қосады, енді біреу соларға бөгет дүниені жолдан үркіте қуғандай, күшті деммен ысқырады.... Шіркін, орыс жастарының осы бір ән-күйі тасыған кезі көркем-ау!..

Жуанышбай «үйіңнен шықпа!» дегенмен, мынадай сырнайлы, әнді кеште, мен үйімде қалайша тиыш жатпақпын!..

Қараңғы түнде ән-күйге толған көше жаққа желіккен көңіл мені жетектей жөнелді, боранды түнге мен сүңгіп кете бардым...

Вечеринкаға бозбалалар жалдаған үй шымнан қаланған, сәкісіз избушка болатын. Жұрт жиналды. Ортада сырнайын қаңқылдатып Миша отыр. Қыз-бозбала опыр-топыр билеп жатыр. Биге араласпай, жіңішке саусақты ақ білегін Мишаның иығына сүйеп, көзін анда-санда Мишаға төңкере, еркелей қарап Катерина тұр. Биге шақырған бозбалаға ол ермейді.

— Менің де билегім келді, — деп Миша сырнайды басқа біреуге ұстатып, Катеринаны шақырып еді, ол бас тартпады, екеуі билей жөнелді.

Мишаның билеуін көруім осы еді. Оның аяқтары зырылдауықтай үйріліп, денесі үйрек ілетін лашындай төңкеріледі. Катерина да лашынға ілдірмейтін үйректей жүз жалтарып, мың үйіріледі. Өзге жұрт, сол кезде, билеуін доғарып, Миша мен Катеринаға көздерін көміп, күлімдеді де тұрды...

Осы кезде артында бір топ бозбала бар, көзі топты біздей түйреп, үйге Жуанышбай кіріп келді де, Мишаға жұдырықты жаудыра бастады... Басталды, төбелес!.. Үй іші апыр-топыр!.. Айғай-үйғай!

Есік шалқасынан қалды. Шам сөнді. Терезе қирады. Қараңғыда біреу ырсылдайды, біреу ойбайлайды, біреу жылайды. Солардың ішінде Жуанышбайдың:

— Өлтір! — деген өткір даусы құлақта қағылған темірдей шыңылдайды...

Төбелесушілер жөңкіліп далаға шығысты. Екі-үш рет тарс-тұрс мылтық

атылды. Әлдекімдер бас сауғалап тырым-тырағай қашып барады. Әлдекімді біреулер жығып сап сабап жатыр.

— Жібер енді, босат! — деді біреу бір кезде, — өліп кетер!

— Өлсін!..

Сабалған адам қылғынғандай қырылдады.

— Өлтірме, босат! — деді екі-үш дауыс.

Айырды ма, әлде өзі босатты ма, шоғыр топ сөгіле кейін шегінгенде, біреу қардың үстінде сұлап қала берді.

— Миша! — деді біреулер.

— Өлді ол! — десті әркімдер...

— Жібер! — деп жұлқынған біреуді бірнеше кісі ұстап тұр. Үңіліп қарасам, Жуанышбай!.. Еңтіге демін зорға алады...

— Жібер! — дейді топтан тағы біреу.

Оған қарасам, Антошкенің бүкір Жәшкесі. Ол өзін жібер деп тұрған жоқ, Жуанышбайды жібер деп тұр екен.

— Кеңірдегі қолыма ілігіп еді, — дейді Жуанышбай бұлқына, ызалана түсіп, — өлтіретін ем, неге айырдыңдар!..

Сұлап жатқан ыңырсыды да, тынысын кеңіткісі келгендей өз жағасын өзі керіп айырды. Со кезде оның да маңына әлденеше адам үйріліп қалды, Жуанышбай мен Жәшкені де әлдекімдер итермелеп алып кетті.

Артынан білсек, Жәшке мен Жуанышбай Мишаны осы жолы өлтіруге келген екен сондағы айыбы — Катеринаның Мишаны сүюі... Оған қызатын себептері, — Катеринаны алмақ болған офицер Жәшке Лопахиннің апасынан туған жиені екен.

Бірақ бандылардың жұмсаған жұдырығы мен атқан мылтықтары сүйіскен екі жүрекке бөгет бола алған жоқ.

Кешікпей, Миша мен Катерина бір түнде жоғалып шықты.

— Алып қашты!.. Қапы қалдық! — деп өкіністі олардың жаулары. Артынан естісек, олар большевиктер билеп тұрған жаққа шығып кетіпті...

«ҰРЛЫҚ ТҮБІ — ҚОРЛЫҚ»

Қыстың ортасы ауа, Преснов қаласында «Опанас» дейтін базар (Афанасьева ярмарка) ашылады. Со базардың алдында ұрылар жорыққа шығып, жүзден артық жылқы айдап келді де, Сұрағанның сыбағасына төрт-бес жылқы тиді. Сұраған сол жылқыларын Опанасқа сатпақ боп екі күреңді несем сап, ұрлық жылқыларын жетекке алып, божысын маған ұстатып жөнелді.

Шалқар көлдің шығысында Пресновка, теріскейінде Михайловка, Опанас — сол Михайловкада болады екен.

Михайловкада бір үйге пәтерге түсіп, жылынып, самауырға қайнаған шайды алдымызға жаңа ғана ала беріп ек, Ізтөленің, Дүйсембайы дейтін жігіт келді.

— Атығай Қалғыманың, қартшы балалары кеп, орыстың ірі купецтерімен ойнап жатыр, — деді ол, — ойындары сойқан. Жиырма бір ойнайды, банкені мың сомдап тартады, бір колода қартты екі-ақ рет үлестіреді, содан кейін жаңа колода ашады. Қарттың колодаларын дүкеннен жәшіктеп әкеп қастарына қойды.

— Мен де ойнайын, — деді Сұраған да желігіп.

— Ойындары тым ірі, шыдамассың, — деді Дүйсембай.

Сұрағанға еріп мен де барсам, қарт ойнаған үй лық тола адам. Дүйсембайдың сөзі рас екен — қарт белгіленбесін деп, бір колоданы екі рет қана тартады да, алдау, қулық болмасын деп, колоданы үстел үстіне қойып, әркім кезегімен қартты тілегенше өз қолымен алады.

Қалғыма балалары деген екі жігіт екен біреуі — талпақ мұрын, ақ бұжыр, біреуі — шүңірек көз, қара сұр. Біз барған кезде ол ұтылып отыр екен бірақ оны елең қылар емес, жайнаң-жайнаң етеді!..

Ойынға Сұраған да кірісті. Ол күні Сұрағанның «қолы жүріп» төрт-бес мыңды купецтерден ұтты.

— Біз ұтылып отыр ек, — деді Қалғыманың Қара сұры Сұрағанға, — қазақ баласымыз, қолдас болайық, бізде ақың кетпес.

Ұтысын қимады ма, әлде таныстығы аздықтан сыйламады ма, Сұраған оларға ақша ауыспады.

— Біз де тірі жанбыз, көрерміз, — деп Қалғыма балалары өкпемен тарады. Ертеңіне ойын қайта басталып, Қалғыма балаларының «қолы жүрді» де, олар купецтерді де, Сұрағанды да сыпырып ұта бастады.

Не сиқыры барын әлі білмеймін, қандай колоданы тарттырса да, картты қалай алса да, Қалғыма балаларының қолы 20 мен 21 очкодан бір қате кетпейді. Сонымен, қысқасы, сол күні Сұраған оларға: сатқалы әкелген жылқыларын да ұттырды, мінген аттары мен шанасын да ұттырды. Сыртқы қасқыр ішігін де ұттырды. Қалғыма балалары Сұрағаннан ұтқан заттарын табан аузында сатып, ақшасын алып отырды. Кешке қарай Сұраған бір қабат киіммен сымпиып шыға келді.

— Бала, — деді, маған, — кеттік! Жегулі шанасымен мен шамам келсе, өз заттарымды ұрлаймын оған шамам келмесе, басқаға ұрынам.

Мен пәтерге барып жиналып отырдым. Түн ортасында Сұраған келіп:

— Бала — деді маған, — кеттік! Жегулі шанасы мен бір арғымақты іліктірдім.

Түгі қырауытқан арғымақ маған алғаш кара бурыл түсті сияқты еді, былай шыға жолда тоқтап қарасам, көмірдей кара жылқы екен. Шоқтығына ұсынса, қол жетпейтін биік өзі оқтаудай жарау. Желісі шапқан атқа жеткізбестей ұшқыр басы қатты, қолды қарыстырып отырады...

Жолда Қу-қала (Островка) бар. Сұраған сондағы танысына түсіп жылындық та, ілгері тарттық. Таң ала-көбе боп атып келе жатқан кезде, алдымыздан құйғытып келе жатқан көсем атты көріне кетті.

— Ерте жүрген кім бұл? — деді Сұраған, әлде алдымыздан ораған қуғыншы ма?! Сақ болайық. Мен нағанды көзеп отырайын, божыға сен ие бол!

Еті қызып келе жатқан жарау арғымақ, қарсы келген көсем аттыдан бұрылып сып етіп өте шықты. Артымыздан:

— Сұраған, ә Сұраған тоқта!... — деген айғай естілді. Бұрылып қарасақ, біз жанап өткен шана да тоқтапты. Тымақты біреу түсіп келеді, Тілеуке сияқты!.. Біз де тоқтадық. Тымақты, рас, — Тілеуке!..

— Жарқыным, үй аман ба? Жүрісің қалай ықғайсыз еді? — деді Сұраған.

— Аманы құрсын!..

— Не болды? — деді Сұраған өңі қашып.

— Құдай ұрды, — деді Тілеуке жыламсырап — Жуанышбайды өлтіріп тастады!

— Қойшы?! — деді Сұраған, көзі шарасынан шығып.

— Рас!..

— Кім?!

— Кім екені белгісіз... Сырнайшы Мишаның, жақындары ма деп ойлаймыз... Кім де болса, өткен түні бауыздап, қала сыртындағы боктыққа шығарып тастапты... Күндіз тауып алдық...

— Алда, арыстаным-ай!.. Алда, ұйытқым, ұям-ай!.. — деп Сұраған бетін басып өкіріп жылап қоя берді.

Сұраған айтқандай, ұрылардың құты да, ұясы да Жуанышбай екені рас боп шықты. Оның көзі тірісінде, — әрқайсысы бір-бір Жуанышбай боп шіренетін ұрылардың, оның өлген хабарын естігенде құты қашып, әрқайсысы жан сақтар баспана іздеді. Біреулері Жәшкеге:

— Мишканың тұқымынан кегімізді алмаймыз ба? — деген екен:

— Қызылдар бері қарай жылжып келе жатқан соң басынып тұр ғой, — деп жауап беріпті ол, — Мишка қазір — Петербор жақта, қызылдардың қызметкері деп есітем. Біз бүгін оның туыстарынан кек алсақ, ертең қызылдар келетін күн болса, бізді де қырады.

Жәшкеден жәрдем ала алмаған Жуанышбайдың тілектестері «ақылды бір тапса сол табар» деп Торсанға кісі жібермек болды да, оған мені лайық көріп, жараулау семіз қарала құнанмен аттандырды. Торсанның жауабы қысқа болды:

— Өлмесе, жаны шықсын! — деді ол, аяудың орнына кейіп, — «Жортуыл басы жолда қалады» деген. Құн алатын қазақ арасы емес, көмдіре салудан басқа шара жоқ оған.

Бұл ақыл мені жұмсағандарды қуандыра қоятын хабар болмағандықтан, әрі Сүлеймен үйіндегі апам Зәурені сағынғандықтан, қайтуға асықпай, жездемнің ауылына тарттым. Астымдағы қарала құнан жастығына қарамай жүрдек және желгіш боп шықты. Сол қалпына денесі әрі өрелі, әрі сұлу. Оның жолақтана біткен жүні де тамаша, — ағы да, қарасы да шымқай; ағы да қарасы да белің сауырың аяқтарын сақиналай дөңгелеп біткен көктемде күзеген жалы қарысқа таяу өсіп, майлы желкенің үстінде ербендей желкілдеп тұрады. Қайшылаған ақ сақиналы қара құлағы төбесіне найзадай шаншыла біткен; қырау басқан кекілі үкінің балақ жүніндей жалпылдайды!.. Осы сұлулығына қарап, осы жолдан қайта құнанды қолқалап сатып алғым келеді және сатар деп сенем де, Жуанышбайдың артында мұны мінер ешкімі жоқ: әкеден ол жалғыз, ұл баласы жоқ...

Ол күні әуе райы шақытқан суық еді. Аспан бұлтсыз, бірақ тұманданған суық әуеден бұлт аспанға емес, жерге оралған сияқты. Сәскеде көтерілген күннің бетін тұманды әуе шымылдықтап, күн — күн емес, екі жағында қалқиған құлағы бар, төбесінде селдір қызыл айдары бар бірдеме сияқты. Тұманды түруге әлі келмегенімен, зәрі инедей өткір баяу ғана жел бар. Жел

жердің бетін бойлап қана жорғалағандықтан, үстін сырғыған борасын жауып, күн көзімен шағылысқан ақ қардың жүзі патсайыдай құлпырады.

Киім жұқа: сыртымда Жуанышбайдың ескілеу камзолша қара тоны, оның ішінде астарлық қоңыр камполатпен тыстап машинемен жиі қып сырыған камзол-шалбар; аяғымда ұлтандатқан, қонышы ескі үлкен қара пима; басымда қылшығы қырқылған тиін малақай, мұны маған Сұраған берген.

Жездем Сүлеймен тұратын Сағындық ауылының қыстауы жазық далаға кесіле біткен ұзынша дөңнің жонында болатын еді, дөңнің екі қабырғасы, желкесі, бауыры — қалың қайыңды орман. Ауылдың үйлері ағаш койнауларын паналай, бытырап қонған. Мен жүріп келе жатқан жолдың үстіндегі шеткі үй Тиышбай хажынікі. Ол — сол арадағы алты ауыл Сибанның Торсаннан соңғы байы, беделдісі. Мекеге алты ауылдан барған жалғыз сол ғана: оның үстіне, сол елдің ғұламасы болып саналады. Есеней ауылындағы мешіттің имамы да сол. Маңайдағы ел оны жарты «әулие» көреді.

Тиышбай хажының үйіне жақындасам: есігінің алдында доғармастан, көтермесін ғана босатып, отқа қойған бірнеше шаналы аттар тұр екен. Ағаштың арасына кіре өкпек желден құтылдым, бірақ сонда да желді жазық даладан паналы ағаш арасында қаттырақ тоңазып, құнан үстінде қалтырай бастадым.

Тиышбай хажынікінде қонақ барын көрген соң ет жейін деп, желе бүлкілдетіп келіп, шаналардың қасына түсе қалдым. Тиышбайдың үйі шымнан қаланған екі бөлмелі кең үй екен ортасын шұбалма пешпен бөлген, ауызғы бөлмедегі қазандықтың буы бұрқырап қайнап тұр; қазы-қартаның исі мұрынды жарып барады.

Сыртқы киімімді ауызғы бөлмеге шешініп, төргі бөлмеге кіріп келсем, төрде отырған өңкей жуан-жуан ақсақал, қара сақалдар. Кейбірін танимын, кейін — жоқ. Үйдегілерге сәлем беріп, жағалай қолдарын алдым да, пештің қабырғасына арқамды сүйей босағаға отыра кеттім. Менің жол-жөнімді сұраған олар Жуанышбайдың өліміне өкінудің орнына, «хажыны жаназасын оқуға шақыра келген екен десек жай сандалу ма еді, тәйірі!» деп өзара күлісіп алды...

Ақсақалдар қызу кеңесте екен. Сөздері қалжың. Ара-тұра шарифат жөнінен де кеңес қозғайды. Мысалы:

— Шарифатта, ойнау-күлу дұрыс па екен? — деп сұрады біреу Тиышбайдан.

— Оны кітаптан қарамай айтуға болмас, — деп ол түрегелді де, төрде тұрған оюлы, сырлы шкафты ашып, ішінде тұрған жуан-жуан кітаптардың біреуін алып, бетін ашып оқыды:

— «Тәсәлләй — құтыр, сағатән — бір сағат, ғинадаль ғалим — ғалим қашында!»

— Түсінбедік мына сөзіңізге, — деді әркімдер.

— Е, — деді Тиышбай хажы алая қарап, — кім көрінген сөзіне түсіне берсе, ол кітап бола ма?

— Өзін қазақшылап айтуға болмас па екен? — деді біреу қуланып.

— Әлбетте, жоқ, сонда да жобасын айтайын, бұл кітап айтады: «соткесіне бір сағат қана күлуге болады, бірақ онда да молданың қасында ғана күлу керек» дейді.

— Ендеше молдасыз жерде езу тартсақ, оңбадық десейші! — деді біреу.

— Кейде кітап та бетімен сөйлейді, — деді Мұстафа, — күлкіміз келгенде, молда қайдан табыла береді? Онда бір-бір молданы атқа мінсек қанжығамызға, жаяу жүрсек белімізге байлап аламыз да?!.

— Астағпиралла! — деді Тиышбай — ау, жұрт, — деді сағатына қарап, — түс ауған, бесін намазын оқиық.

Ақсақалдар да, Тиышбай да құман ұстап сыртқа, дәретке шығып, бірақ суық ауада ұзақ тұра алмай, бүрсеңдеп үйге қайтысты. Мен де тысқа шығып, бір қолтық шөп алдым да, солығын басқан құнанымды тасалау бір жерге апарып отқа қойып, қасында шөп шайнағанын қызық көріп қарап тұрдым.

Менің ойымды қасымда қақырынған біреудің дауысы бөліп жіберді. Жалт қарасам, сыртына қасқыр ішік жамылып, қолына құман ұстаған Тиышбай хажы.

— Құнан сенікі ме, бала? — деді ол, құнанның денесіне көзін жүгіртіп.

— Ия! — дедім, әлі сатып алмағанмен, құнанды іштей меншіктеніп қойған мен.

— Жақсы құнан екен сатпайсың ба?

— Жоқ.

— Қайтесің ол құнанды? Кімнің үйіне қоясың?

— Жездем үйіне қоям ғой.

— А, жарайды, — деп Тиышбай жүріп кетті. Сиқын жаман көріп қалдым. Аздан кейін бір жағы. Тиышбайға ағайын, бір жағы жалшы Досымбектің Саркөші дейтін жігіті келді.

— Құнаның жақсы екен бала! — деді ол да. Мен үндемедім. Маған Саркөш те құнанды торып келген сияқты көрінді.

— Бала, — деді ол, — әкең жуас, өзің де жуас сияқты ең, елден кеткелі сені баукеспе ұры болды деседі ғой.

— Өсек шығар.

— Неге кек болсын. Осы құнанға қоса, он жылқыны жалғыз өзің ұрлап әкепті деп естіп ек. Ұстап берсек қой, бала, өлесің!..

Көмекейі көріне бастады.

— Жаңа жылтыратып көзінді ашып келе жатқан жетім баласың, — деді ол, — өзің жалғызсың. Мынадай қып қызыл отты неге ұстайсың, бұдан құтылу керек. Мен үндемедім.

— Хажы саған «сат» деді ме?

— Айтты.

— Неге сатпайсың?

Күмілжідім.

— Сен сөзді қой, бала, сат!

Аяңдап үйге жүре бердім де, «еті құрсын» деп, елеусізде кимімді алып, тысқа қайта шықтым. Киініп құнаныма барсам, орнында жоқ. Жүрегім су ете түсті. Іздедім, бір қораның түкпіріне байланыпты, қасында Саркөш тұр.

— Сен бала, бұл үйден кетпейсің, — деді Саркөш сызданып.

— Неге?

— Қанды балақ ұрысын, пәлең жұғады. Әнеугүні осы құнан мен жанындағы он жылқыны іздеп орыстар келіп кеткен. «Сенің еліңнің жігіті ұрлады, жасырып отырсыңдар» деп өлердей қысты. Сасқанымыздан ел боп, — «табармыз» — деп қолдан подписке бергеміз, құнан табылды. Ал, енді, өзге он жылқыны тапқанша, сен осында боласың.

— Не дейсің, Саркөш-ау?

— Дегенім сол, — деді ол кіжініп, хажының сөзін сыйламайтын сен кімсің, жүгенсіз бейбастақ!..

Саркөш мені екі-үш рет қойып та қалды. Қарулы ол мені сабап тастар ма еді, қайтер еді, егер Тиышбайдың өзі арашаламаса!..

— Ахмақпен ахмақ болма, Саркөш, — деді ол, — сабап қайтесің. Одан

да пәле-жаласынан аулақ боп, құнанын да, өзін де Мақарыпкедегі приставқа апарып бер!

— Әрине, сөйтем!

Байқап тұрмын, — Саркөш ат жеккелі жатыр. Енді шын қорықтым.

— Өзің біл, хажеке! — дедім жалынып, жайым мәлім, ая!..

Тиышбай хажы біраз сызданып, менің сөзіме құлақ аспай тұрды да, аздан соң үкімді өзі айтты.

— Тоқта, Саркөш! — деді ол, — итпен ит боп қайтесің! Жетім бала, обал болар, — өрәндікке апармай-ақ қой! Құнанды қораға байла! Баланы құр қоймаспыз!

Саркөш құнанды жетек-теп қораға әкетті. Ыза кернеген мен жездемдікіне жөнелдім... Кейін сол құнаннан Тиышбай хажынікінде бір үйір қара ала жылқы өрбіді, маған бергені — бес-ақ сом...

ОН БІРІНШІ ТАРАУ

ХОШ — ТУҒАН ЖЕР

МОЛДАҒАЗЫ НҰРТАЗИН

Бірнеше күн сарайда сақталған Жуанышбайдың өлігін, Таңат аталатын ауылдағы қайнағасы — Мешелдің Нұртазасы алып кетіп, ауылының зиратына көмді, содан көп кешікпей, Жуанышбайдың үй ішін көшіріп, әкетуге келді.

Аңдамас балалары да бұл қаладан тайып, Қабан аталатын станицаға кеткелі жатыр еді, «мезретісі» ме, әлде расы ма, маған да олар «дәмдес боп қалдың, бірге жүр» деді. Өздері кірерге ін таба алмай сасып жүрген оларға менің ергім келмеді. Оған Жуанышбайдың әйелі Нұрилань, ерінің «көзі ашық кеткендігін»⁸⁶ айтып:

— Тым болмаса, басына барып қырық күн аят оқып бер! — деп жалынуы да себеп болды.

Одан басқа бір себебім, — Жуанышбайдың менімен құрдас қызынан қалғым келмейді... Тағы бір мақсатым, сол ауылда Молдағазы Нұртазин мұғалім боп тұр деп естігем, ол менің немере інім, — өзімізге белгілі, — Нұртазаның баласы, жасы менен тоғыз айдай кіші. Кішкене молдадан сабақты бірге оқығанбыз. Мен Жаманшұбардан біржола кеткен жылы Ідіріс мұғалімнен жәдидше оқыған оны, келер жылы әкесі Қызылжар қаласындағы Хасан Паномаревтың медресесіне апарып береді. Қызылжарда бірнеше жыл оқыған ол өткен жаз ауыл мектептеріне мұғалімдер даярлайтын екі айлық курсқа түседі. Таңат ауылына сол курсты өтіп кеп, күзден бері бала оқытады. Менің ойым, — бір жағынан содан сабақ оқу. Осы себептермен Сұрағаннан ұлықсат алдым да, Жуанышбайдың үйімен Таңатқа көштім, бұл — 1918 жылдың марты.

Молдағазы әдебиетке менен әлдеқайда сауатты, бірақ оның көп білетіні қазақ емес, татар әдебиеті. Татардың өткендегі жазушыларынан да, со кездегі жазушыларынан да оның оқымағаны жоқ сияқты, бірақ оның симпатиясы Баймағамбетше реалист — Ғабдолла Тоқаевта емес, символист — Сағит Рамиевте.

— Татар шағирларынан, — дейді ол, — өлеңді Рамиевген шебер жазатындары жоқ. Өлеңші болғың келсе, осыдан үлгі ал!

Орыстың әдебиетіне де, тіліне де Баймағамбеттен ол әлдеқайда шорқақ екен.

Абайды оның естігені ғана болмаса, әлі оқымапты. Мендегі Абай

шығармаларының кітабы Жуанышбай үйінің сандығында жатыр еді, соны алып келмек болғанымда:

— Кейін әкелесің ғой, — деп мені тоқтатып қойды да, Молдағазы Сұлтан-Махмуд Торайғыровты мақтай жөнелді. Бұл фамилияны мен одаң бірінші рет естідім, оған дейін білмейтін ем.

Қайдан түсіргенін кім білсін — оның қолында Торайғыровтың өлеңдерінен құралған қалың бір тетрадь бар екен соның ішінде «Әжібай болыс», немесе «Кім жазықты» атты поэма да жүр. Солардың біразын маған оқып беріп мақтап алды да:

«Қараңғы қазақ көгіне

Өрмелеп шығып, күн болам,

Қараңғылықтың көгіне,

Күн болмағанда кім болам!»—

деп басталатын өлеңін ерекше рухпен көтеріңкі оқып шығып:

— Бүкіл қазақ атаулыда бұндай өлең жазған әлі бір де адам жоқ, — деді.

Молдағазы мақтағанмен, оның тетрадындағы Сұлтан-Махмуд өлеңдері маған дәл Абай өлеңдеріндей қона қойған жоқ, әсіресе — тілі. Абайдың тілі — қазақтың байырғы тілі болса, Сұлтан-Махмудта татаршылау көп екен және оның біраз өлеңі мазмұн жағынан Тоқаевтың өлеңдеріне ұқсайды. Бұл ойымды Молдағазының өзі де бекітіп, Тоқаев шығармаларымен менің таныстығымды естігеннен кейін, әуелі:

— Ұнай ма ол? — деп сұрап алды да:

— Ендеше қазақтың Тоқаевы — осы Торайғыров — дейді.

Мен әкеп көрсеткен Абай өлеңдерінің жинағын ол қызыға оқып шығып; біразын қайталап оқып, көп әсер алғанын айтты да:

— Сөзі шебер екен бірақ, қазіргі заман үшін, Сұлтан-Махмұдтың өлеңдерін мазмұн жағынан менің жоғары қойғым келеді, — деді.

— Дұрыс емес, — дедім мен, — бұл да жаман ақын емес екен бірақ Абайдай болу қайда!..

Екеуміз біраз таласып қалдық. Ол да, мен де пікірімізден қайтпадық.

Мені туысқандық жүрекпен қарсы алған Молдағазы бірер күннен кейін:

— Сен енді қаңғыруды қой, — деді маған, — халқымыздың мәдениетке

жетуіне бас кесір боп жүрген патша құлады, отар елдерге бостандық болды, оқуға жол ашылды. Саналы жастардың көбі осы күні оқуға жұмылды. Әзірге менен оқы да, қазақша жақсылап хат таны. Содан кейін алдағы жылға қарай, Қызылжар мен Омбының біреуіне оқуға кет!

Осыған екеуміз келіскенімізбен, мен орындай алмадым. Таңат — жел көңілді, сауықшыл ауыл екен. Олар кешке де, күндіз де, кезекпен әр үйге жиналады да, мені қоса, Жуанышбайдың семьясын қонаққа шақырып, түн бойы маған өлең айтқызды. Таңаттың өзі қыстыгүні үшке бөлініп отырады. Оларға көрші — Отыншы, Салқай, Маманай дейтін ауылдар бар; олар да мені Жуанышбай үйіне қоса шақырып қисса айттырады.

Тақат аулына ерте кезде жер ауып кеп, қазақ боп кеткен Базалай дейтін қарт серкеш бар: қолақпандай шоң мұрынды, қасы-көзіне жалбыраған, кіндігіне жететін қою ақ сақалды, еңкек биік бойлы бұл кісінің кәсібі зергерлік: сакина, жүзік сырға, шолпы сияқты заттар жасайды. Ағаштан жасайтыны — домбыра ғана. Ол жасаған домбыра, — көркемдігінің үстіне «өзі сөйлейді». Көңілі түскен біреуге ғана болмаса, Базалай көп кісіге ондай домбыра жасамайды... Қолында, зады татар болғанмен, қазақ арасында өскендіктен қазақша таза сөйлейтін Ахмет атты жас жігіт балдызы бар.

Ахмет салдау жігіт, ол екеуміз дос та, сырластамыз, жастық жөніндегі ыбыр-сыбырымыз бірге, жүріс-тұрысымыз да бірге...

Жездесінен қолқалап, Ахмет маған аса шешен бір домбыра істетіп берді, бірақ жай емес, ақшаға. Базалай менен бес сом алды, о кезде бес сом — қойдың бағасы...

— Бұның не?! — деп үнемшіл Молдағазы маған ренжігенде:

— Бола берсін. — дедім мен, — қайтем ол бес сомды? Домбырам жақсы!..

Домбыра мен өлеңге әулігіп жүріп, мен Молдағазыдан оқи алмадым Және со бір күндері тағы бір айтысқа қатынасуға тура келді.

Өткен жаз Әлти байдың балалары мен Сәпі байдың балалары болыстыққа таласады да, Преснов аталатын қазақ болысынан Сәпі балалары Таузар атты болысты бөліп кетеді. Біздің Сибан Таузар жағында, Таңат ауылы Преснов аталатын Әлти жағында қалады.

Осы бөлістен кейін Таузар жағы: Молдағазыны алып келіндер, біздің елден шыққан мұғалімді, басқа болысқа, әсіресе қарсы партиядағы Тақат ауылына қоймаймыз деп, мен Таңат ауылында жатқанда, Көшебе руынан Есеналының Оспаны дейтін атқамінерді, сыбан руынан Кәжібайдың, Маметін жіберіпті. Олар Таңатта Ысыман үйіне түсіпті. Оспан мен Мақмет іңірде Молдағазыны оңаша алып шығып, мән-жайларын айтқан екен:

— Сіздер ондай сөзді айтпаңыздар да, мен естімеймін де, — депті Молдағазы, — барымтаға жүретін мал емеспін; маған бала оқыту үшін ауылдың бәрібір, әкетем деп дәмеленбеңіздер!

Мақмет пен Оспан Молдағазыны көндіре алмайды. Молдағазы олардың келген ісін Таңат ауылының адамдарына естіртеді. Сол күні кешке мен Жуанышбай үйінде отыр ем, Таңат ауылының Тәшкен дейтін пысық жігіті кеп: «Далаға шығып кетші», — деді маған.

— Ысыман жіберді, — деді ол, — тысқа шыққан соң, — өлең шығарып берсін деді саған.

— Кімге?

— Есенәлінің Оспанына.

— Не жөнінде?

Мақмет пен Оспанның жол жайын айта кеп, Тәшкен маған төмендегідей тема ұсынды:

— Жуанышбай кісі өлтіріп жер ауғанда, — деді Тәшкен, — әйелі Оспанмен көңіл қосқан. Жуанышбай қайтып келген соң соны естиді де, Қорғанскийге жолаушылып келген Оспанды сабап-сабап, тарантасқа жегіп көше аралатады. Осыны өлеңге шығару керек. Жүр біздікіне. Шай ішіп отырып шығарайық.

Тәшкен үйіне барып жазған өлең былайша боп шықты:

«Баласы Есенәлі Оспан деймін,

Оспанды бір албасты басқан деймін.

Жегіліп, қамыт киіп тарантасқа

Көнбесем өлемін деп сасқан деймін.

Бұл өзім өтірік емес, анық, рас,

Ауылда жүрген Оспан болып тыраш,

Сүйрепті төрт тағандай тарантасты,

Секілді жуас өгіз, кере құлаш.

Алған соң сондай лайық адал сыйды,

Бұл неге көкірек керіп, адамсиды?

Өмірде бұл бойыңнан кетпес таңба,

Атақты бай болсаң да ағаш үйлі...

— Осы жетеді, — деді; Тәшкен, — аз болса да дәмді болды!

— Мұны қалай естіртесіңдер, оларға? — деп сұрадым мен.

— Далаға шыққанда қалтасына қағазды сала қоямыз.

— Бірақ менің шығарғанымды айта көрмеңдер.

— Әрине!

Бір тарак қағазға өлеңді жазып, Тәшкен алып кетті. Мен бармадым. Аздан кейін маған шақыру келді, — «қонақтарға қисса айтсын» деп Ысыман жіберіпті. Біз кірсек, қонақтар үйде жоқ, Ысыман маған қарап жымың-жымың етеді...

Тысқа шыққан қонақтар үйге кірді. Қолдарын жуды. Орындарына отырды. Сонан кейін Оспан ішігін терге іліп, үйде қалған камзолын жамылып отыра берді де, қалтасына қол салып: «Бұл не?» деп бір қағазды алып шықты. «Кайдан түскен, — деді қағазды жазып, Молдағазыға беріп, — оқышы мынаны, шырағым!»

Тәшкен мен Ысыман тұқырып жымия түсті, мен де төмен қарадым. Молдағазы Оспанға өшікті ме, әлде аңғармай оқып қалды ма, — манағы біз шығарған өлеңді саулата жөнелді. Оспан жирендеу кісі еді, өлең, оқыла бастағанда қып-қызыл боп кетті, сұр кескінді Мақмет қанын ішіне тарта түсті.

— Қай мұндар екен мұны шығарған? — деді Ысыман білмеген боп.

— Кім болсың — деді Мақмет сызданып, — тап сен өзің! Саған шығарып берген — анау Мұқанның жаман шірігі!

Осыдан жанжал басталып, Мақмет пен Оспан ет жеместен аттанды да кетті. Етті ойнап-күліп отырып біз жедік.

Үйге келсем, жатып қапты. Таңертең Жуанышбайдың әйелінің қабағы қатыңқы. Бірақ ешнәрсе дей қойған жоқ. Әйел солай екі-үш күн қатыгезденіп жүрді де:

— Шырағым, — деді бір күн, — аз күн тұрдың тәңір жарылғасын, енді ақынды ал да жөніңді тап.

— Неге?

— Айтқаным сол.

Сұрастырсам, әйел Оспанға шығарған өлеңді естіп қойған екен.

Зорлықпен тұра алам ба, — ол үйден кеттім, бірақ ауылдан кеткем жоқ. Таңаттың, жігіттері мені кезек қонақтатып босатпады.

— Сәбит! — деді бір күні Молдағазы, — ақмақ емессің, әрі өлең шығарып, ақын болам деп жүрсің. Туысқандық, құрбылық, бауырлық жөнінен өтінемін: менен оқып ретің келмеді, сен енді Сағындық ауылындағы Сүлеймен жездендікіне бар. Сол ауылда Мақметтің Хамиті мұғалім, содан қазақша хат таны да, күз жоғарғы жерге оқуға кет! Оқымай сен адам бола алмайсың, бұл заманның ақыны да бола алмайсың.

— Мақұл, — дедім мен.

ДӨСТБРЕН

Мұғалім Хамит Махмудов мені оқуға алды. Алты ауыл Сибаннан қырық-елу бала оқиды екен. Оқушылардың ішінде «әліп-биден» бастаған кішкене балалар да бар, мен шамалас: Рүстембай, Әндіғожа, маған тетелес: Баязит, Жүкен, Нұрқан, Зүбәйза сияқты балалар да бар, олар менің ұғымымда көп сабақ тастаған...

Оқуды мен «әліп-биден», есепті $1 + 1 = 2$ ден бастадым. Балалардың алды да, арты да менен озық. Жалғыз маған қарауға мұғалімде уақыт жоқ, сондықтан мені Баязит, Нұрқан сияқты, менен кіші болғанмен, оқуы үлкен балаларға тіркеді...

Төте оқу оңай дегенмен, маған алғаш тым оңай бола қойған жоқ, оған бас себеп, еріккен балалар есепті, емленің шарттарын қате үйретіп, мені мазақ қылады... Дегенмен, тіс қаққан бала жігітпін, бірер айда «әліп-бидегілерден» оздым да, ересек балалардың қатарына қосылдым.

Хамит орысша аз біледі. Әйткенмен, ол менің өтінішімді қабылдап, білгенінше орысша оқытты. Ұмытпасам, Хамиттің маған оқытқаны Сұмағұлов деген адамның орысша-қазақша сөздігі (словарь). Сөздік екі кісінің сөйлесу әдісімен құрылған. Мәселен, — мынадай сөздерді мұғалім орысша сұраса, орысша былай деп жауап беру керек:

— Откуда едешь?⁸⁷

— Из аула⁸⁸.

— Куда едешь?⁸⁹

— В деревню⁹⁰.

— Зачем едешь?⁹¹

— Муку покупать⁹².

— Сколько стоит пуд муки?⁹³

— Один рубль 50 копеек⁹⁴.

— Нет, это дорого, сбавьте немного⁹⁵.

— На деньги дорого? Могу обменять на кожу⁹⁶...

Осы әдіспен Смағұловтың сөздігін жаттап жүргенімде, бір күні басында қаракөл орысша беркі бар, үстінде орысша тіккен, жағасына қара барқыт

ұстаған түйе жүн пальтосы, мойнында жібек шарфы, аяғында қисық табан етігі бар, мен шамалы бір жігіт оқып жатқан үйімізге келе қалды, кескіні Хамитқа ұқсайды.

— Ғабит деген інім, — деп таныстырды Хамит оны маған. Стаптағы Высшее начальное училищенің алтыншы класында оқиды.

Ғабит менімен орысша сөйлесіп керіп еді, мен оның бір де сұрауына жауап бере алмадым. Сөздікпен сұрап еді, жаттаған тұсыма ғана жете алдым, одан әрі жылжи алар емеспін...

Оқушылар май айының аяғында тарады да, мен Жайылғандағы жездем Болатбайдікіне бардым. Жездем төсек тартқан сырқат екен. Шаруа күйлері жүдеу. Сол ауылға, бір күн Мәшім ауылнай келді, қасындағы писері (хатшысы) — Ғабит.

— Мақметтің мына баласы жетіліп болған екен — десті Жайылған адамдары,— шіркіннің орысшаға жүйрігі-ай!.. Қолы қағазға тоқтамай, бетінде жорғалап кетеді!.. Әсіресе арыз бен дәстбренге тамаша!

Болатбай маған ұрысты.

— Оқыдым, оқыдым дейсің, — деді ол, — не оқыдың?

Ең аяғы дәстбрен жаза да білмейсің,!.. Қазақтың өзіндей баласын қарашы, қаршадайынан хатшы боп, би, болыстың, арасына кіріп, біреудің бермесін алып, жемесін жеп, ішпесін ішіп жүр. Бар пайда сонда, арыз басы, дәстбрен басы — ақша алады.

«Дәстбреннің түрін жазып алайыншы» деген ойға келдім де, Ғабиттен өтініш еттім. Ол бір тарақ қағазға былай деп жазып берді:

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Дано сие киргизу Таузарской волости, Петропавловского уезда, Акмолинской губернии, 2-го вверенного мне аула ву в том, что он имеет собственную доморощенную лошадь, масть гнедой, грива на обе стороны, правое ухо сзади ивернем, левое ухо сверху подпорото, поседельные подпары, под брихи подпары.

Чло и удостоверяются подписью и приложением казенной печати.

Аульный старшина (подпись)

писарь (подпись)

Бұның қазақшасы: —

Бұл қағаз берілді қазаққа: Таузар болысының, Петропавл үйезінің, Акмола губерниясының нөмірі 2 ауылдың ге, сол себепті, — оның меншігінде үйінде өсірген аты бар, түсі торы, жалы екі жағында, оң жақ құлағы артынан ойық, сол жақ құлағы үстінен тілік арқасы екі жағынан аққаптал, екі жақ қарнында айылдың ақ таңбасы. Қол қойып, қазынаның мөрін басып растаймын.

Ауылдық старшина (қол қойған)

писарь (қол қойған)

— Осы қағаз барлық малға жарай ма?— дедім мен.

— Әрине,— деді Ғабит.

Қағазды қалтама салып ап үйге келдім де, жаздай бала оқыт деген Есеней аулына уәде қып, бірақ Жаманшұбарға, ағайындарыма барып амандасып келейін деп жүріп кеттім.

Мен барсам, біздің ауылдың адамдары Стапта болатын Жапырақ базарына аттанғалы жатыр екен бірақ сататын жылқыға дәстбрен жазатын кісі жоқ.

— Мен білем! — дедім.

— Қой, саған қайдан бітті, ондай оқу? Дәстбрен жазатын сен кімсің? — деп біреулер ұрсып еді, енді біреулер:

— Жоқ, бұ да оқып қалды деген, осыны да сынайық. Сынамағанда не істейсің, ауылнай алыс, — деп біраз адам дәстбрендерін маған жаздырды.

Мен қолымдағы даяр дәстбреннен көшіріп бере бердім, — базарда сатылатын жылқылардың бәрі: «торы, жалы екі жағында, оң жақ құлағы артынан оның, сол жақ құлағы үстінен тілік...» боп кете барды.

...Базар тарқамастан Жаманшұбардың ат апарғандарының кейбіреуі қашып келді.

— Уа, ат-көлік аман ба? Неге ерте қайттың? Малың өтпеді ме? — деп сұрағандарға:

— «Байтал түгіл бас қайғы», — деп жауап берді базаршы, — мал сату түгіл, өзім әрең құтылдым.

— Неғып?

Тыңдап отырсам, сатылатын жылқылардың ішінде, көгі де, қарасы да, жирені де, қасқасы да, — бәрі де мен жазған «дәстбренде» «торы» болған

соң, урядник «ұрлық малы» деп күдіктенеді де, біразын ұстап жауып қойып, пара беріп әрең құтылады, біразы қашып кетеді... Базардан солай қашып келгендердің, кейбіреуі мені сабамақшы болған еді:

— Білгені сол болған да, — деп біреулер арашалады, бірақ «таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді» дегендей, сөккен ащы сөздер мені таяқтан кем қинаған жоқ. «Бұндай надан болудан өлген артық» деп қорландым мен бірақ, өлгім келмеді, білгім келді...

БАЙДЫҢ АУЫЛЫ

«Байдың ауылы» дегеніміз өзімізге белгілі Торсанның ауылы, оның өмірбаянымен біз өткен тараулардан қысқаша таныспыз. Бұрын сырттан, әркімдердің әңгімесінен білетін «байдың ауылымен» осы ауылдың балаларын оқытуға барғанда ғана жақын таныстым...

Ең алдымен, бұл ауылдың құрылысы қызық екен. Маңайдағы: Сарт, Түркпен, Анда, Телі атанатын ауылдағы үйлер бір атаның баласы, «Байдың ауылында» қазақтың әр руларынан жиналған келімсектерден басқа, қалмақ та, шұршіт те, ноғай да, қарақалпақ та, естек те, түркпен де бар. Атасы мәлімсіздер де толып жатыр. Солардың арғы түбін тексерсең Еснейдің, я оның аталарының құлы боп шығады⁹⁷.

Бұрын Торсан үйінің шаруасын Қарашы аталатын құл қырық-рулар тегін бағып, қағады екен кейінгі кезде олар біртіндеп бас тартыпты да, Қарашұнақ, Сәмембет, Ықылас, Тасқожа сияқты бірен-саран ғана атқамінерлер қалыпты. Олар, әрине, Торсан үйінің жалшылары ғана емес, құлдары...

Мен мұғалім болған кезде, Торсан үйінің саяси салмағы да ел ішінде азайған екен. Көп жыл бұл семьядан кемшілік көрген ел ертерек басталған қарсылығын жыл сайын үдетіп, қалың Сибан уысынан шығып болыпты да, ықпалында сөз достығы көп, іс достығы жоқ. Бейсен, Тиышбай, Боржақ, Тасқожа сияқты бірен-саран ғана атқамінерлер қалыпты.

Торсанның ықпалынан шыққан қоңсылары оның кең жеріне қол салып сұраусыз малын жаятын, сұраусыз шөбін шабатын бопты. Торсанда көл көп. Соның біреуі Ақбасты⁹⁸ аталады. Бұл — жаз суы құрғап қалатын қопалы көл. Күздігүні қар түскесін, Торсанның жалшылары Ақбасты көлдің ескі қамысын өртеп жібереді. Көктемде көлге су түсіп, біркелкі жас құрақ шығады. Құрғақшылық жылы, Торсан үйі Ақбасты көлдің құрағын шаптырады, оның бетінен жүздеген мая тұрады.

Бұрын Торсан үйі Ақбасты көлге үме салып, маңайындағы елдің жігіттеріне тегін шапқызады екен. Мен мұғалім болған жазда Торсандікі бірер қой сойып, қымызды сауын айтумен ауылдан жинап. Ақбасты көлге үме салды.

Шақанның желгіш көгі дейтін ат болатын еді. Соны жектіріп, божысын маған ұстатып, үме басына Торсанның өзі де барды. Үмеге қырық-елу шалғышы жиналған екен. Олардың бәрі қаз-қатар тұрып құрақты шаба жөнелгенде, құлаған құрақтан көл беті толқынға айналып кетті. Сол қарқынмен олар көл бетін кешке дейін тып-типыл қылатын еді, — егер күн түске тармаса, жігіттер арасында төбелес басталмаса.

Біз төбелестің неден тұтанғанын да білмей қалдық. Тек, білгеніміз, — көпшілік боп Торсанның шылауында жүрген біреулерді сабап жатыр...

— Бай! — деді төбелес қызған кезде, жаны ашитын Бейсен, Торсанға жүгіріп кеп, — бұл — жалшыларыңды сабау емес, өзінді сабау. Тез қаш. Әйтпесе өзінді де сабайды!..

— Бала! — деді маған, үрейленген Торсаң — жөнелейік!

Көктің арбасына Торсанды отырғызып, төбелесушілердің арасымен жөнелдім. Сол кезде бірін-бірі қуа төбелескен атты адамдар бізге жақындап қалды.

— Айда, бала! — деді Торсаң үлкен көзі шарасынан шығып.

Көк ат желікпе жылқы екен: айғайға елегізіп бетімен ала қашты. Алдымызда қырына ағаш шыққан биік жар бар еді, басына бой бермеген көк сол жарға шауып шыға келгенде, арба төңкеріліп кеп түсті. Торсан да, мен де ұшып кеттік. Мен божыға сүйретіліп, аттан айырылмаймын деп ем, үріккен ат жұлқына шауып басына, бой бермеді.

Артыма қарасам, төбелес үдеп барады. Торсанға тиген кісі жоқ. Бірақ құлап жатқан оның басын сүйеген де жан жоқ. Орнымнан тұра сала Торсанға жүгіріп барып, ауыр денелі оның басын зорға деп көтердім: жыртып кеткен бетінен қан тамшылап тұр. Революцияның не екенінен аздап хабарым бар маған мына көрініс революцияның ауылға келген бір ұшқыны сияқтанып кетті...

«Тышқанға мысықтан күшті аң жоқ» дегендей, әлі ауылдан ұзап шықпаған менің санама дүние жүзінде Торсаннан мықты адам жоқ сияқты еді. Ол — ол ма, бала кезімде Торсанды бір көргеннен кейін артынан «құдай қандай екен?» деп қиялданғанда, «Торсан сияқты болар» деп жорушы едім. Бұлай жорушы жалғыз мен ғана еместігіме мына бір кішкене оқиға куә: біздің, елдің етікшілікпен кәсіп ететін бір кедейінің баласы, үйіңе жүгіріп кеп:

— Әке, шықшы далаға, шықшы! — депті.

— Неге? депті әкесі.

— Торсан дәретке отырып жатыр, әке! — депті баласы.

Бұдан көрінетін нәрсе, — бала Торсанды дәретке отыратын адамның қатарында деп ойламаған ғой. Олай ойламай қайтсін: алыстағы патшаны көрмеген біздің елдің ұғымында, «Керей, Уақтың жер құдайы — Торсан!..»

Сол Торсанның қандай «құдай» екенін мен аулына келе көрдім. Ол қазір айналасы түгел шарпылған, өресі шөгіп, өрісі тарайған, қартайып алжуға қалған «құдай»... Сол «құдай» міне, Ақбасты көлдің жағасында, менің

қасымда тоңқая құлап жатыр... Сондықтан маған бұл құлау, — ескі рушыл ауылдағы «зорлық» атты залымның құлауы сияqtанып кетті...

Бұрын әрқайсысы бір елдің болысы боп, сүт үстінде балқаймақтай жүзіп жүретін, уақытының көбін ел қыдырумен еткізетін Торсан балаларының, Омбыда қызмет атқаратын Қазиинан басқасы қылқан кескендей боп тізіліп үйлерінде отыр. Әкім боп ел аралаған кезде жұрттың қазы-қарта, жал-жая, піскен бағлан, қара-құлақ құлын сияқты жылы-жұмсағына ықылық ата бөгіп жүретін, «күніне үш ет жемеген адам не тіршілік етеді екен» дейтін олар енді, өз үйінен күніне бір сорпа ішсе, — ішеді, ішпесе, — жоқ... Оның бәрі, — шаруаның да дөңгеленуінен: қазір Торсан атаулының жылқысы жүзге жетпейді, қойы екі-үш жүздей ғана, түйе оң он бестей ғана, сиыр малын ол үй ұстамайды... Баяғы қаңқылдап жататын үйірлі асыранды қаздардың қазір үні өшіп, әр жерде бірен-саран қауырсыны ғана қалған... Көлденеңнен үйіліп жататын түсім бұлақтарының көзі жабылған... Болып тұрған кезде жиналып қалған ішік кілем, тағы сол сияқты қымбат мүліктер іш-кірнелеп, төңіректегі қалаларға апарылып сатыла бастаған...

Саяси және шаруа күйі осыған айналған соң, Торсанның Шериі ұрлыққа көшіп, жан-жақтағы ұрылармен қолдасып ат, өгіз сияқты малдарды үйірлеп айдатып алатын бопты... Бәкен дейтін баласы ел атынан өтірік приговормен Колчак үкіметінен кооперация деп товар алады екен де, сонымен сауда қылады екен.

Момын биязы мінезді Шақан қақ-соққа араласпайды, үйінен шықпайды, басына туған «күнді» қайғырғандай, қабағын ашпайды. Торсанның да түрі сондай. Ол енді болашағынан күдер үзгендей, күні-түні; ғибадат қып, жайнамаз үстінен түспейді, намаздан тыс уақытта да, аузынан «сұбхан алла», қолынан тасбих түспейді... Оның Қазии атты гимназия бітірген баласы Омбыда үлкен қызметкер деп естиміз, бірақ үй ішінің не беделін, не шаруасын көтеруге оның пайдасы тиіп жатқан жоқ.

Торсанның бес балаларының ішіндегі жұрт көзінде ең момын саналатыны — үшінші баласы Арап. Оның азанмен қойылған аты Ғабдү-әл-ғарәб екен өсе келе жұрт Арап деп кеткен.

Торсанның өзі де, өзге балалары да ақ кескінді екенін біз білеміз, ал, мына Арап дәл негрдей болмағанмен, Миссопотамиядағы арабтардан кем емес. Бұл да сол арабтардай арық денелі, ұзын кескінді, сопақ басты, томпақ көзді, тек, олардан бұның айырмасы мұрыны тым қоңқақ. Торсанның өзге балалары азды-көпті орысша оқығанда, бұл Арап тек қана мұсылманша оқыған. Онда да бар оқуы түркілік.

Мен Торсан үйінде мұғалім боп бала оқытқан жылы, Араптың жас шамасы қырықтарды орталаған. Ол — қазір сұйықтау ұзын қара мұртты, сиректеу шоқша сақалды, өз алдына отау боп балалы-шағалы боп отырған кісі.

Торсанның өзге балаларының біреулері әкім боп, біреулері сауда ғып дегендей, әрқайсысы әр кәсіпте жүргенде, Арап үй шаруасынан ешқайда ұзап шықпаған. Осы қалпында ол таныса келе байқасам, газет-журналды да, шамасы келген түркіше кітаптарды да көп оқитын адам екен. Ол, әсіресе жаратылысына біткен қасиеті ме, — ол мінез және әсіресе, татар тіліндегі романдарды оқиды. Сондықтан ба, әлде жаратылысына біткен қасиеті ме, — ол мінез және пікір жағынан ағып тұрған романтик. Оның кеңестерінің көбі ғашықтық туралы болады, ол түсінетін ғашықтық жердегі емес, көктегі ғашықтық, яғни, — орысша айтқанда, — платоническая любовь, арабша айтқанда, — ғишқи илаһи...

Оның өз өмірінде де осындай жете алмайтын бір «махаббаты» бар. Торсан ауылының қасында, қазақша «бүркеу», орысша «борки» аталатын қазыналық ағаш дачасы бар, ішінде қазыналық ағаштарды бақылайтын басқарма тұрады. Басқарманың бастығы «Қара полковник» аталатын отставкаға шыққан казак-орыс полковнигі. Осы полковниктің әйелі Светланаға Арап өлердей ғашық. Бірақ ол ғашығына өмірінде не бір рет бетпе-бет жолыққан, я сөйлескен кісі емес. Светланаға ол үнемі алыстан ғашық... Күн сайын болмағанмен күн-ара, не екі-үш күнде бір шаруадан босаған кездерінде салт атқа мініп кетіп қалады да, ғашығын алыстан торып, ағаш арасында аттан түсіп қарап жатады... Сол кезде Светлана алыстан қарасың көрсетсе мәз боп қуанып қайтып, егер көзіне түсе қоймаса көңілі бұзылып, қатты реніште жүреді...

Арап — домбырашы және қобызшы жігіт. Бұл инструменттердің екеуіне де оның ұзындау жіңішке саусақтары жорғаның аяғындай жылдамдата жүгіргенде, нелер бір тәтті дыбыстарды шығарады... Ол қазақтың ескілікті, жаңалықты ән-күйлерінің көбін біледі. Сонда соларды ойнағанда, ол барлық ықласымен беріліп, кейде көзінен жасы, мұрнынан сорасы аққанын да байқамай қалады... Тіпті, кейбір кезде ол, сүйрендеген саусақтарына жарыстыра аузынан тілін де жылтындатып жібереді... Сондай халында, ол кейде ғашығын еске түсіріп, әуелі қалай көргенің одан кейін қалай көргенің... қалай ғашық болғаның қалай құмартқаның... одан кейін көргенде ғашығының денесінде я кескінінде нелер ғажап сипаттар байқалғанын ертегі сияқтандырып айтады... Оның сипаттауында, не қиялдағы хор қызы, не пері қызы сияқты боп елестейтін бұл әйел — шындық тіршілігінде, сопақ беттілеу келген, орта ғана кескінді, шикіл жирен ғана кісі...

Маған Торсанның өзге балаларынан бұл Арап әлдеқайда жақын. Ол кезде әдебиеттен түсінігім азғантай болғанмен, Арап маған мінезімен, қылығымен, жүріс-тұрысымен шын мағынасындағы поэт сияқты көрінеді. Сонымен қатар, онымен кеңескенде, немесе ол музыка тартқанда мен одан аса бір ләззат табам...

Араптың үйі оншалық бай жасаулы емес. Оның әйелі атақты Нұрғожа байдың қызы болғанмен және көп жасаумен түскенмен, Торсан сол кезде

бір қызын ұзатады да, момын Араптың келіншегінен келген қымбатты жасаудың бәрін сыпырып сол қызына беріп жібереді. Арап үйіндегі ендігі жасау атаулының көрнектілері — бір кезде ішіне қымбат мүліктер толтырылған, бірақ қазір көбінің іші бос қалған әшекейлі үлкен сандықтар. Осы сандықтардың біреуінің ішінен бір ақтарғанда Торсанның өзге балаларының үйінде жоқ мүліктер көп шықты, олар: газет, журналдардың түптеткен даналары... Соларға қарап отырсаң, 1911 жылдан бастап Тройцкі қаласында шығып, 1916 жылы тоқтаған «Айқап» журналының; 1912 жылы Орынборда шығып, 1917 жылдан кейін тоқтаған «Қазақ» газетінің; 1917 жылдан бастап Семейде шыққан «Сарыарқа» газеті мен «Абай» журналының; 1918 жылдан бастап Қызылжарда шыққан «Үш жүз» және «Жас азамат» газетінің сандары түгел жиналып, әрбір жыл жеке кітап боп түптелген екен... Енді бір сандықта татар тілінде шыққан толып жатқан көркем әдебиет кітаптары...

Маған қызық көрінгені, — татар тіліндегі емес, қазақ тіліндегі баспасөздер, өйткені мен оларға еркін түсінем ғой. Сондықтан Торсан үйіне жұма сайын келіп жататын «Сарыарқа» және «Жас азамат» газеттерінің, «Абай» журналының сандарын өткізбей оқумен қатар, мен манағы түптелген газет, журналдардың бәрін де бастарынан сыпырып оқып келем...

Бұл газеттер мен журналдардан басқа мәліметтермен қатар, «Алашорда» деген партияның қайдан шыққанын, қалай ұйымдасқанын, қай уақытта нендей жиналыстар өткізгенін, онда қандай мәселелер қаралғанын қандай қаулылар алынғанын мен біле бастадым... Егжей-тегжейін түгел түсінбегенмен, бұл оқығандардан менің, байқағаным, — Алашорда Совет үкіметіне мейлінше өш. Бұл сөзді атағанда олар құтырған бурадай шабынады, қабаған иттей арсылдайды, ауыздарынан ақ ит кіреді, қара ит шығады...

«Қазақ» газетінің хабарлауынша 1917 жылдың декабрь айында Орынборда Алашорданың Бүкіл Қазақстандық съезі өткізілген. Сол съезде «Алаш милициясы» атты әскер қосынан құру туралы ерекше қаулы алынған. Бұл қаулы бойынша қосынның жалпы саны он үш мың бес жүз болу керек, облыстарға бөлгенде: Бөкейден — мың,, Оралдан — екі мың, Торғайдан — үш мың, Ақмоладан — төрт мың, Семейден — бір мың бес жүз, Жетісудан екі мың. Бұларды үйрету және ұстап тұру шығыны, съездің қаулысы бойынша, 68 960 000 сом болмақ...

Бұндай қаулы болғанын ел ішінде Торсан үйі сияқты бірен-саран ғана байлардың үйі болмаса, өзге көпшілік білмейді, өйткені, бүкіл біздің Сибан атаулыда, жалғыз Торсан үйінен басқа газет алатын да және газет оқытатын да бір жан жоқ. Сондықтан ел ішінде, «солдатын қашан сұрар екен?» деп Арап қана тиышсызданайын десе, «солдат» деген сөздің құбыжық көретін қазақтар оған, «ей, жағың қарыссың жаман сөзді атама» деп ұрсып тастайды.

АЛАШОРДАШЫЛАР

Жұрт Арапқа ұрысқанмен, Алашорда өз қаулысын орындауға кірісе бастады, онысы 1918 жылдың көктемінен бастап, бұл жөнінде газеттерде басылған мақалалардан көрінді. Мақалалардың түсіндіруінше «Большевик қаупінен» құтылу үшін Алаштың милициясын құрып, елді солай қорғаудан басқа жол жоқ...

Қызылжарда шығатын «Жас азамат» газетінің жаз ортасы ауа хабарлауына қарағанда, шамасы август айларында, Ақмола облысының Көкшетау және Қызылжар ояздарыдағы қазақ болыстарының жиналысы өткізілмек, онда алаш милициясына қазақтан жігіт алу мәселесі қаралмақ. Жиналысқа Орынбордан, Омбыдан, Қызылжардан Алашорда «үкіметінің» басты адамдары келмек...

Июль айы аяқтала берген кезде жоғарыда аталған жиналыстың Аққусак болысында өткізілетіні мәлім болды. Болыс, — атақты миллионер, Әлтидің баласы Садуақас. Білетін адамдардың айтуынша аталған екі оязда қазақ болыстарының саны жиырма екі. Солардың бәрінен де жиналысқа адамдар келу керек.

Мұнша көп адамды қалай күту мәселесі күн бұрын сөз болды. Ол жөнінде құрылған кеңеске Торсанның үлкен баласы Шақан да шақырылды. Оның айтып келуінше, Әлти хажы:

— Он болсын, жүз болсын, одан артық болсың оқыған азамат атаулының бәрін мен өзім күтіп алам, ас-су да, төсек-орын да, ыдыс-аяқ та ешкімнен сұрамаймын. Қалған көпшілікті өзге жұрт күтіп алыңдар, — депті. Жиналғандар осыған келісіп, әрбір байларға сойыстық жөнінен де, өзге тамақ жөнінен де, төсек-орын жөнінен де мөлшермен бөліс беріпті...

Кешікпей Алаш «азаматтары Қызылжардан шығыпты» деген хабар да кеп қалды. «Қонақтардан бұрынырақ келсін» деген хабармен Торсанға шапқын да келді... Тарантасқа Шақанның, көк ірсегін жеккен ол божысын ұстауға қолы бос мені алды.

Біз Әлтидің інісі Ақыш деген байдың үйіне түстік. Онда Керей, Уак руының Торсан құралыптас бірнеше байлары бар екен...

Бізге қызығы — өзіміз білетін Торсан сияқты ауыл байлары емес, алашордашыл оқығандар. Сондықтан ат ағытылғаннан кейін отқа қойылатын мезгіліне шейін мен Әлти үйіне кеттім. Екі ауылдың арасы жақын.

«Қадірлі» қонақтарын алыстан тосып алуға Әлти бірнеше салт атты адамдар даярлаған екен басқарушы, — біздің елде, бір жайда «Шоқынды

хажы», бір жайда «Тік аяқ хажы» аталатын, Мекеге үш барған, өзі Алашорданың мүшесі — Абылай Рамазанов. Бұ кісіні менің бірінші көруім, бірақ ол туралы естігенім көп. Көтермелеп айтушылардың сөзіне қарағанда, ол «жеті жұрттың тілін біледі», «жүрегі таудан да, тастан да қайтпайды», бұл арадағы Керей атаулының ғана емес, бүкіл қазақ атаулының ер жүрегі...» Сонша көтермелейтін Абылайды Әлти хажының үйінде көрсем: зор денелі, биік мұрынды, қалыңдау қара мұртын сақалына тұтастырып, ұзарта түсірген сақалының иек тұсын тұтамдай ғана қып қырыққан, дәу қара кісі екен.

Қонақтар көрінген кезде хабарлау үшін Әлти ауылынан бес-алты шақырым жердегі Толыбай аталатын орыс поселкесіне жүйрік атты кісі қойылыпты... Бір кезде сол жүйрік атты бар пәрменімен шауып кеп: «Уа, келе жатыр!» деген хабар берді. Даяр тұрған салттыларды басқарып, басында қара қалпағы, сыртында орысша пальтосы, аяғында фабрикалық шегрен етігі бар Абылай тарта жөнелді... Біреулер Әлти аулына үйірілген адамдарды:

— Уа, тараңдар жылдам!.. Ұятты кісілер келеді... Шоғарылып тұрмандар! — деп қуалағанмен, «оқыған азаматтарды» көруге құмартып келгендер тарай қоймады, солардың біреуі — менмін...

Бір кезде Толыбай жақтан жолдың бойында көтерілген, қою шаң көрінді... Міне, шаң жақындап та қалды... Міне, парлап ат жеккен пәуескелер де көріне бастады... Оларды жанапайлап салттылар да шауып келеді... Міне, олар арналып тігілген екі-үш ақ үйге таянып та үлгірді... Міне, қалаша киінген адамдар қатарланған пәуескелерден түсіп те жатыр... Міне, оларды атынан өзгелерден бұрын қарғып түскен Абылай бастап, үйлерге кіргізіп те жатыр... Біз таңырқап қарап тұрмыз... Бірақ көп тура алған жоқпыз. Абылай кірген үйінен тез шықты да, даусын көтере қазақшылап боқтап жіберіп:

— Қуыңдар, мыналарды, — деді шоғырланған бізді нұсқап. Біреулер:

— Қуғанға болмайды, — деп еді:

— Не оттап тұрсың. — деді Абылай ақырып, — сөз бе екен болмайды деген?.. Алыңдар қамшының астына!.. Болар ма екен болмас па екен...

Әлекедей жаланған бірнеше жігіт аттылы-жаяулы қамшыларын көтере ұмтылғанда, таңсық көрген топ бет-бетімен ыдырай қашты... Мен де қаштым...

Ақыш аулының арғы бетіндегі дөңге, оқыған азаматтардан басқа қонақтарды түсіруге арнаулы үйлер тігілген екен. Кешке қарай сол үйлерге жан-жақтан арбалылар, салттылар ағыла бастады. Білетін адамдардың айтуынша, Көкшетау мен Қызылжар ояздарындағы жиырма екі болыстан, болыс басы бес-алтыдан ғана беделді адамдар келу керек. «Беделді»

дейтіндері, әрине, болыстар, атақты байлар, билер... Егер бұл мөлшерде ғана кісі келсе, жиырма екі болыстан жүз елу, екі жүздей ғана адам жиналу керек қой, ал, келіп жатқандардың мөлшеріне қарағанда бір емес, бірнеше жүздеп болатын!..

Ол күнгі кеш келген қонақтарды қарсы алумен өтті. Бұл қарсы алу түн бойына түгел созылып, аяғы ертеңгі таң атумен, күн шығумен, сәске түс болумен күннің, қайта еңкейіп, батуымен тұтасып кетті... Сондықтан Алаш азаматтары келген күннің кешінде де, ертеңінде де олар сөйлескелі келген мәселе кеңес бола қойған жоқ...

Бізге, әрине, ауыл-ауылдардан келіп жатқан адамдар да таңсық, өйткені білетін жұрттардың айтуынша, бұл жиналысқа бір шеті Омбыға жақындайтын, бір шеті Ақмола мен Көкшетау ояздарының астасатын жерлеріне баратын, батыс жақ шеті Обаған өзеніне тірелетін ауылдардан ағылып келіп жатқан жұрт... Солардың ішінде біреулерді Атығай, Қарауыл руының шонжарлары деп, енді біреулерді Қанжығалы, Күрлеуіттің шонжарлары деп, тағы біреулерін Керей, Уақтың шонжарлары деп, біреулерді пәленше болыстың тұқымы деп, біреулерді пәленше давайданнан, біреулердің, пәленше билердің тұқымы деп... біреулерді ақсүйек ханзаданың тұқымы деп,... — әркімді әр түрлі қып дәріптеп жатыр... Солардың бәрін көру жас жігіт біздер түгіл, тұрғын елдің сақалы сапсиган үлкен кісілеріне де таңсық.

Келетін қонақтың мөлшері келесі күні «жүздептің» орнына, «мыңдап» өсіп кетті. Енді сол тұстағы белестердің, де, ойлардың да, өн-бойына адам симауға айналды... Басқарушылардың ойынша солардың бәрін ренжітпей, қонағасысын беріп күту керек, әйтпесе жанжал шығуы мүмкін. «Мұның шығыны бастан асатын болды» деп әркімдер ренжігенмен, болыстар мен ауылнайлар және беделді билер мен байлар: «Жинамағай еді, жинаған соң, күтпеуге амалың жоқ, ойда жоқта келген бір ауыртпалық бұл. Мұны енді ел болып көтеруіміз керек» деп ауқаты бар адамдарға бір жағын өтініш, бір жағын зорлықтау қылып салық салады...

Біздің естуімізше, Алаш оқығандарынан бастылары: бұл жұмысқа Орынбордан әдейілеп келген, Алашорданың Орталық комитетінің мүшесі Мыржақып Дулатов, Омбыдағы облыстық Алашорда комитетінен келген Ережеп Итпаев, Айдархан Тұрлыбаев, Қызылжардың ояздық комитетінен келген Салмақпай Күсемісов, Жұмағали Тілеулин, Көкшетау Алашордасынан келген Ерқосай Мұқышев, тағы басқалар. Осылардың ішінде Торсанның Қазииы да жүр. Алашордашыл оқығандардың жалпы саны — шамасы жүздей адам...

Алашордашылар келген күннің ертеңіне:

— Азаматтар, елдің басты ақсақалдарыменен амандасамыз — депті, рудан бір-бір беделді ақсақал Әлти хажінікіне келсін — деген хабар келді.

Біздің Сибан атаулы рудан Торсан ғана бармақ болды. Әр рудан осындай адамдар іріктеліп шыққанда, екі ояздан елу-алпыс шақты ғана адам бөлінді. Олар — арбалы, салттылы Әлти үйіне аттанды... Алаш азаматтарына кеткен ақсақалдар оралғанша, былайғы жұрт әртүрлі жобалар айтады.

— Амандыққа ғана шақырған жоқ оларды, — деседі біреулер, — былайғы жұртпен кеңескенше, күн бұрын келісіп алуға шақырды... Көрерсіңдер, олар уәделесіп қайтады.

— Неменеге?— деп біреулер ұнатпай сұрау қойса:

— Неменеге болушы еді, — дейді жауап беруші, құда түсерге кеп жатқан жоқ қой Алаш азаматтары, солдат сұрауға кеп жатыр ғой.

— Таңдаулы ақсақалдар көнгенмен, біз көнеміз бе, — деседі көпшілік ду ете түсіп. — Көнсе, өз балаларын берер. Бұрнағы — 1916 жылы бізді бір сатқан, байлар мен болыстардың ендігі сатқанына көне қоймаспыз. Уәдесін бере берсін, бізді бұл жолы көндіре алмас.

— Рас, — деп ду ете қалады жұрт...

Қай жердегі жиынға барсаң да, сөздері осы. Бәрінің де айтатыны: «Алашорда түгіл оның әкесі келсе де, біздің берер солдаттарымыз жоқ. Не деп береміз? Не жақсылық көрдік деп? Мекалай заманы жаман деп жүргенде, Колчак пен Алашорда да жаман боп шықты. Баяғы үстемдер әлі үстем. Рахатты өздері ғана көріп, оқтың алдына үнемі жоқ-жітіктерді тосуына енді ешкім көнбес...»

«Түйелі кісі атты кісіден құдайға бір табан жуық» деп қазақ айтқандай, Торсанға атқосшы боп келгендіктен мен үнемі оған жақын жерде болам. Торсан — бұл жиындағы ең басты адамның біреуі. Үлкен кеңестердің, бәрі үнемі соның маңайына үйіріледі, сондықтан өзге атшылардан көрі мен кеңесті де көбірек тыңдаймын, жаңалықты да бұрынырақ естимін...

Келер күннің кешіне қарай менің естіген жаңалығым: әскерді не себепті сұрауға келулері туралы, Алашорда адамдарының атынан Мыржақып Дулатов баяндама жасайды. Ел атынан жауапты Құртайдың Мұқышы береді...

Мұқышты мен бала күнімнен білем. Ол — шамасы жүзге тарта жылқысы бар, екі-үш жүз қойы бар, қырық-елулеген сиыры бар, үйлендірген балаларын тіккен үш ақ отауы бар, — ел ішінде «орташа бай» саналатын адам. Жасы со кезде жетпістерді алқымдап, сақалы буырылданып қалған кісі, көзі қылилау, сондықтан жұрт оны сырттай «Соқыр Мұқыш» дейді. Елдің айтуынша Керей-Уақ аталатын бес болыс елдің ең шешені — үш адам: біреуі — Самай руынан Есілбайдың Шәймергені, біреуі — Уақ руынан Қостангелді, біреуі — біз атап отырған Құртайдың Мұқышы. Бұл үшеуінің ең шешені — Шәймерген. Ал,

Мұқыштың анау екеуінен артықшылығы,— оның Ғабдолла дейтін орыс және татар мектептерінде оқыған мұғалім баласы болған да, сол баласы әкесін газет, журнал оқытуға үйретіп, замана жайын білуде, Мұқыш ауылдағы қазақтың қара тоқпағына сүйенетін, шешендердің бәрінен, анағұрлым ой-санаға озық болған. Мына жиында, Алашорда адамдарына жауап беруге оны жұрттың ортасынан бөлетін себебі де осы екен...

Келер күннің кешіне ойдағы жоқ бір «қызық» боп қалды: «Мұқыш жоғалды... Алаш адамдарына кеткен болар деп іздесе, — жоқ!.. Мұқышпен күн бұрын сөйлесіп алғысы келе ме, немесе, — Алашорда адамдары шақыртса, Мұқыш жоқ!.. «Қайда кетті?!» деген сұрауға, ешкім жауап бере алмайды...

Жоғалған Мұқыш таң біліне табылды. Оны «ұрлаушылар» — далаға симай жатқан қалың халық екен. Алашорда адамдарына жауап беруге Мұқыштың ұйғарылғанын білген жұрт, бір ауылдан екінші ауылға салт келе жатқанда атын жетектеп алып қашыпты да, даладағы көпшіліктің арасына апарыпты, Жұрт: «Кәне, не дейсің, сонда?» дегенде, Мұқыш жалтақтаған екен көпшілік оны қорқыта отырып шынын айтқызыпты. Шыны былай екен: Ру басы ақсақалдар мен Алашорда бастықтарының келісуі бойынша, Мұқыш жауап сөзін ел қамын көздеу сияқты қып бастап, елдің көңілін ұйытып алғаннан кейін:

— Залым патша түсіп, жұрттың бәріне хұррият болғанда, Алаштың оқыған азаматтары да өз алдына автономия болып, мемлекет Жасау мәселесін көтерді. Ендеше, оған біз жәрдем беруіміз керек. Алашорда бізден солдат сұрап отырған жоқ, милиция ғана сұрап отыр. Және көп кісі сұрап отырған жоқ, бар сұрағаны — екі ояздан екі-ақ мың жігіт. Бұл жігіттер соғысқа бармайды, тек қана Көкшетау, Қызылжар, Омбы сияқты қалаларда тәртіп сақтау жұмысында болады. Милиция дегеніміз сол. Сондықтан жан қиналмайтын бұл жұмысқа сұраған жігіттерің беру керек, — деп бітірмек екен.

Осы шынын айттырып алғаннан кейін қалың көпшілік Мұқышқа мынадай шарт қояды:

— Бұдан екі жыл бұрын, — дейді олар, — 1916 жылы, елдің үркердей аз ғана байлары мен билері осы келген Алашорда оқығандарымен ауыз біріктіріп, бізге «жігіттер солдатқа алынбайды, тек қана қара жұмысқа алынады, және көп емес, азғантай ғана жігіт алынады» деп өтірік айтқан. Бір рет қатты алданғанбыз. Кедей шаруаның балалары майданға мындап кеткенде, байлардың, билердің балалары үйінде отырып қалған. Бұлардың әлі де соны істегісі келеді.

«Аузы күйген үріп ішеді» депті, аузымыз бір күйген, енді күйдіре алмаймыз. Егер керек десе, сол байлар мен билер өз балаларын тізімдеп берсін, біз Алашордаға бір де кісі бермейміз!..

Көпшілік Мұқышқа «Ертең жауап бергенде, сен ақсақалдардың емес, біздің сөзімізді айтасың», — деп шарт қояды. Мұқыш «айта алмаймын» десе, көпшілік «неге айта алмайсың?» деп әуелі аздап дүрелеп алады да: «Егер осы біз айтқан сөзді айтпасаң, басы өзің қып үй-ішінді де, Алашыңды да, түгел бауыздаймыз» дегенді айтады... Осы қалды айта кеп, Мұқыш ақсақалдардан:

— Мына көпшілігіңнен қорқайын дедім, нандарына қарайып алған сияқты. Айтқанын орындамасаң, ойына алғанын істейтін сияқты... «Көп қорқытады, терең батырады» деп, мен расында қорқып келдім. Осы сөзге өзге біреуді шығарып, мені босатсандар қайтеді! — деп өтінді.

Бұл жөнде көп көрісулер боп, ұзақ уақытқа дейін ақсақалдар тиянақ таба алмаған соң, болған халді хабарлауға Алашорда адамдарына кісі жіберді. Барып қайтқан адамның айтуынша, Алашорда адамдары қатты ренжіген дегенмен, жиналысты өткізбек болып, Мұқыштан уәделескен сөздерді айтуды өтінген...

Жиналыс биіктеу дөңнің қырқа жотасында ашылды. Жотаға Алашорда адамдары және оларға тілектестердің біразы, — барлығы екі жүзге тарта адам, — салт атқа мініп, әскерше он-оннан сапқа тұрып командирше олардың алдында Дулатов оғаш отырып, «Арғы атар ер түрік» аталатын, Алашорданың гимнін әндете қосылып айтып барды...

Алашордашылар дөңнің қырқа жонына барып, аттарынан түскенде, сол дөңнің маңына құмырсқаның илеуіндей қайнаған көп халық, жан-жақтан ақтарылып жинала бастады... Енді қарасаң, халықтың көпшілігі сондай, — бұларды бір мыңдап емес, он мыңдап санарлықтай!.. Осы қалың халық, дөңнің қырына үркердей ғана боп ошарылған Алаш азаматтарымен оларды қолдайтын азғантай бай, билерді айнала қусырып кеп отырды. Сонда алашордашылдар, телегей-теңіздің ортасында қалтылдаған кішкене қайық сияқтанып қалды... Менің қасымда отырған білгіштеу бір жігіт, «Алашорданың» бір бастығы Байтұрсынов:

«Қалтылдақ қайық мініп ескегі жоқ,

Дарияда жүрміз қалқып кешпегі жоқ,

Жел соқса, құйын қуса жылжи беру

Болғандай табан тіреу ешнәрсе жоқ», —

деп бұдан оң он бес жыл бұрын зарланып еді, сонда осындай боларын білген екен — деп мұртынан күліп қойды...

Дулатов баяндамасың сол араға апарып қойған тарантастың үстіне шығып жасады. Ол, әрине, ұзақ сөйледі және сөздерін дәлелді ғып айтуға, оның үстіне шешен сөйлеуге тырысты. Сөзінің ара-арасында ол «уа,

осылай ма, жұрт?» деп сұрау бере сөйлейді. Оның бұл сұрауына маңайындағы аз ғана ақсақалдардан бірен-саран ғана кісі «рас сөз» деп үн қосқанмен, дауыл алдында тына қалған желдей қалып, көпшілік тым-тырыс...

Дулатовтың артынан тағы біреулер оны жақтап қысқаша сөйлеп жатты. Солардың бірі — Торсанның Казиы. Ол осы елді өзімсінген боп, сөзінің аяғын:

— Уа, бес болыс Керей, Уақтың баласы, кіндіктес қарындастарым, туған, туысқандарым, «төскей де мал, төсекте бас қосылған» ағайындарым, мына, Алаш азаматтарына еріп, мен де кеп отырмын. Сонда мен өзгеден бұрын Керей, Уақтың баласы саған сеніп келіп отырмын. Мұндайда бастаушы керек. Ол табылса, қостаушы табылады. Бұл қонақтар, Керей, Уақтың баласы, ең алдымен сенің қотаныңа кеп түсіп отыр. «Тас түскен жеріне ауыр» депті аталарымыз. Келген құрметті қонақтарыңды қуантып не ренжітіп қайтару тетігі, Керей, Уақтың баласы, ең алдымен сенде. Алаштың азаматтарын да, олардың бірі — мені де жерге қаратпас деп сенемін!.. деп бітірді.

Алаш адамдарынан тағы біреулер сөйлегеннен кейін бұл жиналысты басқарып, әркімдерге сөз беріп таныстырып тұрған Абылай хажы:

— Ал, халық! — деді зор даусын көтере шығарып. — Оқыған азаматтар сөздерін бітірді. Ұғатын құлақ болса, сөз жетті. Ендігі сөз, өздерің орталарыңнан жауап берсін деп шығарған Мұқыш ақсақалға беріледі...

Мұқыш көңілсіздеу кескінмен түрегеп, Абылайға:

— Осы жерде тұрып сөйлесем де болады ғой, — деп еді:

— Жоқ, болмайды, ақсақал, — деді Абылай, — көптің көзіне көрініп сөйлеу керек, арбаға шықпай көрінбейсіз.

— Көрініп те оңайын деп тұрған жоқпын, — деді Мұқыш, — сонымен, екі сөздің қайсысын бастап шығайын?

— Мұқыш ағай, өзіңіз неғып тұрсыз, былқылдап? — деді Абылай кейіп, — сөз байланған жоқ па? Алыстан кеп жатқан қадірлі қонақтар — оқыған азаматтардың, сөзін айтпай, қара қарғадай шулаған ылғи наданның сөзін айтайын деп пе едіңіз? Айтыңыз, тапсырған сөзді.

— Айтармын-ау, егер айтқызса! — деп Мұқыш ауыр бір күрсініп алды да, сұрланыңқыраған кескінмен, жадағай тарантастың, үстіне сүйретіліп барып әрең шықты.

— У-а-а-оу, жұрт, — деп бастады Мұқыш сөзін — екі сөз бар жарысып

тұрған, соның қайсысынан бастарымды білмей де тұрмын...

Мұқыштың неге қиналып тұрғанын көпшілік сезе қалғандай:

«Көп ауыз біріксе, бір ауыз жоқ болады» деген. Аздың сөзі қашан сөз боп еді, көптің сөзін айт! — деп әр жерден ду ете түсті. Қалың жұрттың ішіндегі күркіреген күндей боп тұтасқан үн жан-жаққа ыдырай, кең жайылып барып біткен кезде, ақылды Мұқыш көп шешенсудің бұл арада орны жоғын байқады да:

— Сөз екеу, көпшілік — деді, — біреуі: «Ел ағасыз, тон жағасыз болмайды» дегендей, ел ағаларының сөздері... Олар...

— Ар жағын айтпа, — деп ду ете қалды жұрт, — арғы сөздер белгілі. Сен мына көптің сөзін айт!..

Ду тағы да көтеріліп барып саябырлай берген кезде, Мұқыш қабағын қаттырақ бір шытынып алды да:

— Уа, азаматтар, — деді Алашорда адамдарына қарап, — көпшіліктің сөзі қысқа, олардың айтатыны: «Милиция десін, солдат десін, біз жігіт бере алмаймыз» дейді...

— Рас!.. Солай!.. — деген тұтас дауыс манағыдан әлдеқайда күшті, әлдеқайда қалың шықты...

— Азаматтар, — деді Мұқыш тағы да Алашорда адамдарына, — енді мен айтатын сөз қалған жоқ, өзгесін өздеріңіз айтыңыздар!..

Мұқыш арбадан түсіп үлгермей, көпшілік: «Біздің сөзіміз бітті» деп орындарынан ду көтеріле бастады...

Со кезде, былай да кескінсіздеу қара сұр Мыржақып бар кескінінен айрылып қап, орнынан қалшылдап түрегелді де, жығыла-сүріне жадағай арбаның үстіне көтеріле берді... Ол теңселген денемен, арбаға әрең шығып, бар даусымен, аузынан көбігін шашырата «уа, Алаш!» деп айғай сала бергенде, ду көтерілген жұрт аттылы, жаяулы жан-жақта ыдырай тартты. Сол қалың қималдан көтерілген құрғақ жердің қою шаңы тұмандай қаптап, жердің бетін бүркеп жіберді... Қалың шаң басқан алашордашылдар жерге минут сайын батып бара жатқан сияқтанды...

Келген мақсатты істері орындалмай, талаптары тасқа шағылған Алашорда адамдары, ақсақалдардың: «Күн кешкірді, қонып аттаныңдар!» деген сөздеріне қарамай, өрт сөндіргендей әлем-тапырық кескінмен қайтуға жиналысты. Со кезде Торсан өзінің баласы Қазиды шақырып ап:

— Шырағым, үйге барып қайтамысың? — деп еді:

— Не кескініммен барам үйге? Жердің үстімен кеп, астымен қайтпақ боп

тұрғанға ма? — деп, серіктерімен, кейін қайтып кетті.

Қази сол бетінен күз ішінде ғана оралды. Бұл кезде «байдың ауылы» Аққусақ аталатын күздік ағашының ішінде отыр еді. Амандасқалы келген адамдарға айтқан сөздеріне қарағанда, Қази бұл сапарында қазынаға, яғни Колчак армиясының керегіне елден ат жинауға шыққан және аттарды ақшаға сатып алу үшін емес, жылу ретінде жұрттан жай алуға шыққан. Оңаша бір сөйлесіп қалғанда, Торсан бұл жөнде баласына ренішті сөздер айтады:

— Осыларың не, — деді ол, — еп-естияр кісісіндер, үкімет бастығы боламыз деп талаптанып жүрсіндер. Қылықтарыңа қарасам, баланыкі сияқты. Өй демегенде не дейін: жаздыгүні солдат сұрап келдіңдер ме? — Келдіңдер!.. Сеніп келген жұрт сендерді тақыр мұзға отырғызып қайтарды ма?—Қайтарды!.. «Жығылған күреске тоймайды» деп, бұ не өзі, жығылған сайын жарбаң-жарбаң күресе беретіндерің?!. Абыройсыз істерге қайта-қайта белсеніп түсе беретін не ақылдарың бар? Сол дос боп отырған Колчагінің өзі айтпай ма, ең алдымен, «солдат сұрап барсаң, елің бермейді, жылу сұрап барсаң, елің бермейді!.. Бұл — не ел өзі?.. Елің сендерді сыйламай ма, сендер еліңді сыйламайсыңдар ма» деп?.. Неге шығасыңдар, осындай абыройсыз жұмысқа?..

Қази бұл сұраулардың ешқайсысына жауап бермей күмілжіп жер шұқи берді де:

— Онда бірталай мән бар, әке, кешке айтармын, — деді.

«Балалы үйдің ұрлығы жатпайды» дегендей, Торсан үйінде сол күні құпия болуға тиісті бір кеңесті, бала мінезді Арап маған күн бұрын абайсызда сездіріп алды. Бұл ауылға мұғалім болғалы мен үнемі Торсанның өз үйінде түнеп жүретінмін, өйткені бұл үйге мен мұғалім ғана емеспін, реті келгенде Торсанның өзінің де, балаларының да атқосшысымын. Үйдің шаруа жабдығына да мен көп араласам, әсіресе, жылқыға байланысты шаруаға: жылқы таңертең өрістен келгенде, сауын биелерді желінің, басына жинасам, құлындарды нөқталасып байласам, сауын кездерінде құлындардың басын ұстаймын, кешке сауын бие ағытылғанда, жылқышы жиналып-терілгенше өріске шығарам, кейбір күндері, жылқышы ауырып-сырқап қалса, күзетіне барысам. Торсан үйінің қонақсыз болатын күндері жоқ. Со қонақтардың бәрінің аттарың ағытатын, жайғастырын, отқа қойып, суаратын, ас алдында қонақтардың қолдарына су құйып, орамал тастайтын, дастарқан жаятын, табақпен ет көтеріп әкелетін, аяқпен қымыз үлестіретін, шәшкемен шай әперетін... қонақтарға төсек жаятын, таңертең тұрғанда төсектерін жинайтын... — осының, көбін істейтін — менмін...

Солай үйреншікті боп алған үйімнен, Қази келген күні кешке Арап мені сырғытуға ойлады.

— Бала, бүгін сен байдың үйінен басқа жерге барып жат, — деді ол маған.

— Е, неге, Арап ағай?

— Бүгін бұл үйде кісі болады.

— Бола берсін. Менің кісі көргенім осы ма?

— Бұл үйге Қазі жатады ғой, — деді Арап, сөзін салмақтандыра түскісі кеп.

— Е, жата берсін, менің оған жұғатын ештеңем жоқ...

Ақкөңіл Арап мені ауырлап қалды ма деп ойлады ма, немене:

— Көңіліңе алып қалдың ғой, шырағым, — деді қайпақтап. — Алыстан келді ғой біздің Қазі, көкесімен оңаша сөздері бар ма, немене...

Менің көңіліме қулық кірді. «Ризаласайын, — деп ойладым мен, — бірақ кешке бақылайын, не сөйлесер екен...» Бұл ойымды сырласым — Жүрімбиге айтып ем, ол да «тыңдайық» деді.

Түн ортасы жақындай Қазіға амандаса келген қонақтар тарады. Мен де Араптың көзін алдап, басқа үйге кеткен болдым. Көп кешікпей Жүрімби екеуміз табысып, Торсан үйін торыдық. Жұрт аяғы сиреп болған кезде ол үйге Торсанның балалары: Шақан Шери, Арап, Бәкен, — барлығы жинала бастады. Олардан басқа бұл үйде Торсанның өзі және әйелі Жәуке бар. Қазі:

— Маңайда біреу тыңдап жүрмесің білу керек, — деп еді:

— Қай тыңшыға ие боласың, — деді тік мінезді Шери кейіп, — қаладағы ағаш үй емес бұл, есік терезені қымтап тастайтын. Кигіз үйден сыртқа сыбырлағаның естіледі. Жә» не қалың тоғайдың, ішінде отырмыз, кімнің маңайлап жүргенін қайдан білеміз?

— Ешкім де жоқ, ешкім де тыңдамайды, — деді биязы мінез Шақан, — сөзіңді бастай бер...

Жүрімби екеуміз Торсан үйінің іргесіне таяна, шөккен түйенің қасында етбетімізден жатып, үйдегі дыбысқа құлақ түреміз. Дыбыс Қазідікі, ол баяу, ақырын ғана сөйлегенмен, сол бір күнгі желі тымық түнде әрбір дыбысы құлағымызға айқын естіледі. Оның баяндауынша: «Бөрі арығын білгізбес, сыртқа жүнін қомпайтар» дегендей, Колчак та, Алашорда да, «елді де, Еділді де» алғандай боп күпсінгенмен, Русияның бар күші большевиктердің қолында...

— Олай дейтінім, — дейді Қазі — завод, фабрикалардың көпшілігі ішкі

Русияда, ішкі Русия большевиктердің қолында. Русияның ең зор астаналары Москва мен Петроград та соларда... Бұл заманда өндіріс кімнің қолында болса, күш сонда... Ендеше большевиктер Колчактан әлдеқайда күшті...

Сондай сөздерін айтып отырып, кеңесін тыңдаушыларды күйректікке түсіріп алмайын дегендей, Қазі бір жағынан:

— Колчак үкіметінің өзінде қуат аз болғанмен, жәрдемшісі көп, — деп шет мемлекеттердің жәрдемдерін өсіре сөйлейді...

— Дегенмен, — дейді Қазі, — Русияда большевиктерге қарсы күште Колчактан мықтысы жоқ. Біздің Алашорданың да ендігі таянышы Колчак қана.

— Ойын бір басқа, шын бір басқа, — дейді Қазі, — большевиктер келмес те, оларды біз келтірмеспіз де. Бірақ кім біледі, «жаман айтпай, жақсы жоқ» дегендей, алда-жалда, басқа қара күн туа қалғанда, күн бұрын даярлық керек. Осы бастан артық дүниені ақшаға айналдырып, денені жинақы ұстау керек.

— Жиналғанда қайда бармақпыз? — деген сұрауға Қазидың айтар жауабы:

— Русия шегінен шығып кетеміз де. Ар жағында қайда барарымызды бір тәңірі біледі...

— «Бөденеде мекен жоқ, қайда барса бытпылдық» деген күнге кездеседі екенбіз ғой, — дейді Арап ауыр күрсініп.

— Жоқты сөйлемеші! — деп Шақан кейіді...

— Жиналғанда не істейсің? — дейді үнсіз отырған

Торсан. — Әлтидің үйіндей сенде сандықтаған алтын жоқ, алтын былай тұрсын расын айтқанда, осы үй шай-пұйлық ақшаны да зорға тауып отыр. Нанды егін сап қана жеп отырмыз, әйтпесе, ол да бір құрдым дүние болар еді. Мал дегенің, де ықшамдалып қалды. Күнделік тіршілікке жұмсаудан асары аз. Аздап мүлік бары рас, ол да сатылуға келгенде қанша ақша шығарып оңдырар дейсің.

— Тәйірі, дүниені сөз қылғаны несі? — дейді Жәуке кейіп, — үйде отырған біз аштан өлмеспіз-ау!.. Ондай күн туа қалғанда, Қазижанды айтсайшы... Бұнда тығылып жүріп қалай күн көреді... Одан да қайда кетсең де, тірі кет, шырағым, бізге алақтама!..

Қазі үйіне бір қонды да аттанды. Ол келерден бұрын мен «Сарыарқа» газетінің бетінен «Омбыда ауылдық мұғалімдер даярлайтын қазақша екі жылдық курс ашылады. Оқушыларға жатақ үй және стипендия беріледі,

оқу ноябрьде ашылады» деген хабарды оқығам. Қазимен бұл жөнде ақылдасқанымда ол баруды мақұл көрді де: «Келе қалсаң мені табарсың, өзім орналастырармын» деп Омбыдағы адресін берді.

Қази аттанарда азғантай ғана кісі жиналды, олар — Тиышбай хажы, Әсірептің Бейсені, Күдерібектің Тасқожасы, Қуанышпайдың Боржағы сияқты Торсанның көп заманнан тілектестері. Әкелік мейірі түсті де, әлде Қазиды бұл сапардан, енді қайтып оралмайды деп ойлады ма, — баласы аттанар алдында ол жылап отырды.

Қази ылаумен келген еді, пәуескені Омбыдан алып шығыпты. Оған жегетін мықты үш ат Торсан үйінен табылмайтынын білген достары, бір-бір тәуір жылқы әкепті. Пәуескеге аттар жегілген соң, Торсан баласының сапарына арнап, достарымен екі бас намаз оқыды. Содан кейін бәрі далаға шығып, Қазимен қоштасып, арбаға отырғызды. Тройка жүріп кетті...

Сол кезде, белін буынған, ескі сәлдесін басына орай салған Тиышпай хажы: «Аллаһү акбар, аллаһү акбар, хайяғала ассала, ха.йяғала-әл-фалах» деп бар айғаймен басып, азан шақырды.

Тірі кісі жолға шыққанда азан айтқанын менің бұл бірінші көруім еді. Менің ұғымымда азанды: не жұртты намазға шақырғанда, не өлікке жаназа оқығанда айтатын еді.

Қази жөнелген бетте — дөң басында Есенеидің, мешіті, оның қасында Есенеидің және басқалардың ағаштан қиған бейіттері бар еді. Менің сезіміме сол қабырға тройка өлік әкетіп бара жатқандай әсер пайда болды.

АУЫЛДАН АТТАНУ

Сентябрьдің аяқ кезінде байдың аулынан ұлықсат алып, оқуға жиналдым. Бірақ үстімде жөні бүтін киім жоқ, қалтамда ақша жоқ. Оны қайдан алам?..

Есіме туған ауылым түсті. Хал-жайымды айтсам жәрдем берер деп ойлады, сол үмітпен жездем Сүлейменнен құнан сұрап мініп, Жаманшұбарға кеттім. Бірақ елу үй Жаманшұбардан соқыр тиын қаражат берген жан жоқ, нашарлар: «Шырағым, күшіміз кем еді», деп жайын айтты, ауқаттылар жағы: «Күніңді көріп жүре бермей, не бар саған қаңғырып?.. Осы маңайдың оқуы жетпей бармақпысың, Омбыға?.. Әлде, қаңғырып өліп сүйекке таңба түсіргелі жүрмісің?.. қой, әрі шатаспай!.. Көрінбе көзіме!..» деп ұрсып тастады.

Ауыз күшін берген Шәйін ғана. Оның айтқаны: Тәуекел деп тартып кет. «Жүрген аяққа жөргем ілінеді» деген, «ер азығымен, бөрі азығы жолда» деген, қолды-аяқтай жігітсің, жұмыс қып оқысаң да тамақ асырайсың. Бұл жолға жиналмағай едің, жиналған соң тәуекелге белді бу, алған бетіңнен қайтпа!..»

Молдағазының жәрдем бергісі келіп еді, әкесін көндіре алмады. Өз қалтасынан 5-ақ сом ақша шықты. Оған соқыр қари үш сом қосты, сонымен жәрдем сұрап барған 50 үйлі ағайыннан сегіз-ақ сом алып кейін қайттым.

Қаражаттан ендігі үмітім бар адамдар екі жездем: Сүлеймен мен Болатбай. Соңғысы «енді қайттім, қолымда ештеңе жоқ еді!» деп қынжылады да, бастапқысы, — Жаманшұбардағы бай ағайындарымның сөздерін айтып ұрысты. Апаларым біресе:

— Жалғызым-ау, қаңғырып қайда барасың? Артыңда қалған бұтаң жоқ, жалғыз аяқ астайсың, төгілсең — сарқылғаның!.. Көп қыздың артынан көрген жалғыз тұяқ едің, сорлы әкенің, атын құрытамысың? Барма, бауырым! Осы елде сенен басқа оқу іздеген жан жоқ. Торсан баласына еремісің? Оған не істесе де жарасады. Киім көп, қалта қалың. Ал, сен неңмен оқу іздейсің? Бір жерде аштан өлуге ме? — деп, жылайды, біресе:

«Тіл алмайсың. Бұл қай қисықтық? Не ажал, не сор жетектеп тұр ма?!» — деп ұрсады. Бірақ менің бекіген көңілім бекіген...

Сол кезде Ресейдің, Мұстафасы Көшебе руынан Балғаның Омары дейтін баймен құда боп, той жасай қойды. Олар баласына атастырып отырған Бадығұл дейтін қыз менің апам Зәуреден туып, баласы жоқ Мұстафа кішкене күнінде асырап алған. Құда түскен шақта Бадығұлдың жасы он бір, он екіде.

— Бейшара аузыңның салымы бар екен — деді маған, Бықас дейтін жігіт, — осы той басталған кезде, — жайшылықта жетім қозыдай зарлай беретін ең, енді мына құдаларға қызмет қып өлең айт, шамаң келсе бас құдаларды мақтап өлең, шығар, сонда олар саған ақша береді...

— Шығарып айта алмаспын, ағай деп ем:

— Ендеше, қызғылықты қиссалардан айт! — деді Бықас. — Көтермешік және жидашың — өзім болам...

Құдалыққа ылғи байлар келген екен. Кешке Мұстафаның үлкен қоңыр үйі адамға лық толды. Бықас мені:

— Оқуға Омбыға барғалы жүр осы бала, — деп құдаларға таныстырып алды да, қаражатымның жоқтығын айтып: — Ал, бала, қызмет қыл, ар жағын жұрттың өзі білер, — деді.

— Жылу жинаса, елге келсін, қызметі жақса көрерміз, — деді бір құда.

— Бас, бала! — деді Бықас.

Ас піскенше менің аузым өлеңнен дамыл тапқан жоқ. Бықас ортаға орамал салған, тәрелке қойды. Мен «Қобланды батырды» айтып болған кезде, тәрелкеге 20 тиындап, жарты сомдап, бір сомдап ақша түсе бастады. Енді «Мұңлық Зарлыққа» түстім. Ақша көбейе түсті, ішім жылып отыр!.. Бір кезде:

— Осы заржағың кім? — деп сұрады Есенәлінің Оспаны.

— Жаманшұбардағы Мұқанның баласы, — деді біреу.

— Әлгі маған өлең шығаратын осы екен ғой, — деді Оспан шыңтақтаған жастықтан басын көтеріп ап, ашуланғаны сұрлана қалған кескінінен біліне қойып, — бұған берген жәрдем арам!.. Қайтып алыңдар ақшаларыңды!..

— Осы жаман шірік пе еді сол?! — деді бірнеше құда үн қосып. — Мұндай қарап жүрмейтін неменің, анау пұштиған мұрнын жепіріп жіберу керек!..

— Сөйту керек! — деп босаға жақтағы біреуі жұдырығын түйіп орнынан көтеріле бергенде:

— Құда, көтерілме! — деді Бықас, — сен ұрмайсың да, біз ұрғызбаймыз да!

— Ұрғызбаймыз! — деп ду етті босаға жақтағы біздің елдің жігіттері. Едірейген жігіт бәсеңдей қалды. Өзге құдалар да тым-тырыс, тек, мені атқылаған көздерімен ғана ішіп-жейді.. Со кезде Бықас тәрелкедегі ақшаны жинап қалтасына салды да:

— Кеттік бала! — деді. Екеуміз шығып кеттік. Бықас үйіне барып ақшаны санасақ, жиырма жеті сом екен... Маған ол да көп олжа...

Со күні кешке Торсанның Бәкені мен Тәпіштің Боржабайы дейтін Қызылжар жүретіндігі мәлім болды. Олар дағдылы «кооперация» саудасына барады екен. Олар мені Қызылжарға дейін арбаларына мінгізе кетпек болды.

Таң біліне Торсан үйіне барсам, жолаушылардың аттары жегіліп жатыр екен.

Мен үндеген жоқпын және үндеуге күшім де жоқ еді: бір тәуекел деп кетіп барам, әйтпесе, алдым күңгірт!.. Артымда апаларым... туған жер, өскен ел қалып барады!.. Соның бәрін қиып тастап кету оңай боп па!..

Апам — Зәуремен амандаспай келгем. Несіне амандасам, — күйеуінің қолында сол кезде 20-дан аса жылқы, 50- ден аса қой, 20-ға жақын сиыр бола тура, маған көк тиын копейкелік жәрдемі болған жоқ... Ондай жәрдем беру қолынан келмейтінін білем, ендеше, тағы да босқа жылатып. жүрегін босқа сыздатқанда маған түсері не?!.

Осы ойлар кеп, амандаспай-ақ аттануға белімді мен бекіткем де, таңға жақын Торсан ауылына кетіп қалдым, бірақ іштей аңырап жылап келдім. Сонымды сезгендей, Бәкен манағы сұрауын қайталаған жоқ.

Біз жүріп кеттік: Бәкен мен Боржабай тарантасқа салған тоқыма қораптың артында қатар отыр, мен алдында оңаша божы ұстап отырмын. Көңілімнің босағандығы сондай, — егер көзімнен жас шығарсам, бар денем су боп ақтарыла қалатын сияқты, сондықтан денені буып алқымға тығылған көз жасын әрең ұстап отырмын.

Ол шыдамым, әлгі ұйқыдағы апамның ауылына деңгейлеп келгенше ғана екен. Со тұсқа кеп, ауру апам — Зәуре мен алыстағы апам — Ұлтуған есіме түскенде, кемерінен асқан судай ақтарылдым да кеттім!..

— Мынаныкі не?! — деді Боржабай.

— Қайтсін, елді қимайды да! — деді Бәкен.

— Адыра қал! — деді Боржабай ернін шығарып, — елшілін жаман неменің!..

Он сегіз жыл шырмалып шыға алмаған туған жер, туған ауыл алыстаған сайын мен оларды сағына, аңсай түстім...

Со кезде тіліме оралған жалғыз сөз:

— Хош, туған жер!..

Бірінші бөлімнің соңы.

1930—1954 жылдар

Алматы.

ЕКІНШІ КІТАП

РОМАН

АЗАТТЫ ЖОЛДА

*Бұл еңбегімді — азамат соғысының
құрбандары, қанды көйлек жолдастарым:*

*Владимир Иосифович Гозакқа,
Баймағамбет Қананияұлы Ізтөлінге,
Жақып Қыстаубаевқа арнаймын.*

Автор

БІРІНШІ ТАРАУ

ОҚУ ЖОЛЫНДА

МИЛЛИОНЕРДІҢ ҮЙІ

Сонымен біз ауылдан Қызылжарға¹ аттануға ат жектік. Серіктерім Боржабай мен Бәкең. Бәкең біздің елдің атақты байы Торсанның баласы. Ол — ортадан жоғары бойлы, имектеу ашаң денелі, сопақтау бетті, әдемі қыр мұрынды, үлкен қара көзді, қою қара мұртты, сақалын қырып жүретін аққұба сұлу жігіт. Ол шаһар ғұрпымен сәнді киінеді: басында қаракөлден тіктірген ноғайша дөңгелек бөрік, сырында Австрия офицерінің жалбағайлы дождевиі, оның ішінде фабрикадан шыққан трико костюм, оның, ішінде жаға - жеңі кестеленген украинша көйлек, аяғында қисық табан шегірен етік, оның сыртында біз тұмсық резинка калош. Солайша киінген Бәкеңнің түр-тұрпатын қалалық бай - батшадан айыруға болмайды.

Боржабай орта ғана бойлы, жуантық денелі, дөңгелек бетті, қалың ерінді, жасаураған кішірек қоңыр көзді, ұйысқан қысқа қара - жирен сақалды, таңқита басқан сирек мұртты, домалақтау май мұрынды, қоңыр енді кісі. Сол кезде Боржабайдың үйінде жүз елудей қой, жиырмадан астам жылқы, қырық - елуге жақын сиыр бар. Оның үстіне жұрт Боржабайды ақшалы да деседі. Дәулеті сондай бола тұра, Боржабай аса жұпыны киінеді. Мына сапарға шыққанда ол үстіне қайдағы ескі - құсқыларын артып, ауылда жоқшылық көріп жүрген кедейлердің біріне ұқсап кетті.

— Бұның не, Боржабай - ау, осынша сорлы боп киініп?!

Таныған жерге бой сыйлы, танымаған жерге тон сыйлы» демей ме, атаң қазақ? Жолшыбай жат ел. Ар жағы — Қызылжар. Ауыл арасы болса бір сәрі. Шаһар халқының ең сорлысы ауылдың тәуірінен артық киінеді. Сонда, осы киіммен қалай жүресің? Киімнің жоқ болса бір сәрі. Тәп - тәуір киімдерің бола тұра мұнша жұтайтын не болды саған? Таста, тәуіріңді ки! — деп әркімдер ақыл айтып еді, Боржабай әуелі:

— Қайтем, сыланып? Менің әкем — Орынбор, Сібір тегіс білетін Торсан емес, ат шаптырым жерден арғы ел білмейтін Тәпіш. Сыланса Бәкең мырза сылансын, маған осы шоқпыт та жараса береді,— деп қалжыңды жауап берді де, жұрт өз сөзін айтып баспалатып кеткен соң:

— Таста, ақылдарымен өздерің бай болыңдар! Баяғыдан бері сендердің ақылдарыңмен күн көріп жүрген жоқпын! —деп тік қайырып тастады.

Жұрт менің киімдеріме де көңіл бөлді. Менің үстімде: басыма кигенім ситсамен тыстаған елтірі берік, ішімде қапқа арнап тоқыған кенептен көйлек-дамбал, сыртымда қолдан тоқылған шекпенмен тыстаған жабағысы

ескі күпі, аяғымда ала жылқының малмаға сап илеген, жүні қырылмаған қайысынан тіккен етік, ұлтаны қалың сірі.

— Мына киіммен бұл қайда барады? — десті әркімдер.

— Бұдан басқа киімің бар ма? — деп сұрады біреу.

Мен басымды шайқадым.

— Апаларына не болған?! — десті бірнеше адам.—Осы қаршадай баланы бүтіндеп жіберуге, екі бірдей апасының күші келмегені ме? Ауқатты жездесі Сүлейменге не болған. Өзге малына тимей-ақ, қырық-елу қойының бірін сатса ғой, осы баланы бүлдіршіндей ғып аттандыруға болады. Осынша жұрдай ғып жібергені несі?!.

— Малы бар кісі, жоққа жәй қарасқанын қашан көріп еңдер, — деді біреулер,— өзінде жоқ болды — өлдің!..

— Ақшасы бар ма, осы баланың? — деді біреу.

— Аздап бар, — деді Бәкең.

— Қанша, сонда?

— Қырық-елу сомдай сумақ бар ғой деймін, бала? — деп сұрады Бәкең.

Мен үндемедім. Бәкең мана санаған, одаң артығым жоқ.

— Бары сол,— деді Бәкең, мен үндемеген соң.

— Ойбай-ау, онымен не күң көреді? — деп шу ете қалды көпшілік.— Бір айына да жетпейді ғой ол. Ар жағында не істейді?

Әркімдер «өлмегенге өлі балық жолығады» деген, «ер азығы мен бөрі азығы жолда» деген, «талапты ерге нұр жауады» деген... сияқты жігер беретін сөздер айтып жатқанда:

Ал, мін, бала тарантастың алдына,— деді Боржабай, Бәкең екеуі арбаның артына мініп, мен де міндім.— Айда, атты!...

Біз жүріп кеттік.

Біздің мінгеніміз — үстіне тоқыма кең қорап салған тарантас, жеккеніміз екі ат: ортада Боржабайдың балуан денелі, қырсаулау жүрісті, алып күшті торы аты, шетте жіңішкелеу денелі, асығыс қимылды Бәкеңнің қара көк аты. Бәкең мен Боржабай қорабтың ішінде қатар отыр, мен қорабтың алдында божы ұстап отырдым.

Аттанар алдында Боржабай мені оңаша шығарып ап мынадай тапсырма

айтқан еді:

— Сен бала, салмақты шеткі атқа сала айда! Бұл сапарда біздің сенетініміз ортадағы ат. Ол болдырса жаяу і.аламыз. Шеткі ат болдырса оқасы жоқ, жетектеп алуға да оюлады.

Аттанғаннан кейін көріп келем, шеткі атты айдамасам да, барынша қимылдап, ауыздығымен алысып отырады. Бұл жүрісімен болдырып қалар деп ойлаймын да, шеткі аттың божысың тежей берем. Онымды ұнатқандай, Бәкең Божабайдан жасырып маған көзін қысып қояды, ал, Боржабай Бәкеңнің көзін жасырып: «Шеткі атты айдап отыр!» деген бұйрық белгісін көрсетеді.

Кешке қарай Бәкеңнің аты босаңсуға айналды. Оған біз қаңғыра да қойған жоқпыз, өйткені, бұл атты Бәкең жолда Тайгөттің Сүлеймені деген кісінің үйіне тастап кетіп, одан ат сұрап мінгелі келе жатыр.

Аттар тың болғанда, олар Тайгөт аулына жетіп қонбақ еді... Бәкеңнің аты жарамайтынын көрген соң, Боржабайдың жолда қонғысы келді. Қайда қону туралы екеуі таласыңқырады. Бәкеңнің еркіне салса Тәштиттің Қамзасы дегендікіне қонбақ.

— Қай Тәштит? — деп сұраймын мен.

— Неше Тәштитті білуші ең? — деп, Боржабай сөзге араласқанымды ұнатпағанмен, мінезі елпілдек Бәкең:

— Табайдың Тәштиті,— деп жауап береді.

Мен де жайдан-жай сұрап отырған жоқпын. «Табайдың Тәштиті деген бай болған, патшадан шен алып, шекпен киген. Есенеңдің аға - сұлтан көзінде, соған заседатель болған, қалдық құрып, өмірін сауықпен еткізген...» деген сөздерді үлкендерден еститінмін.

Ол туралы:

«Баласы Табай байдың Тәштит сылқым,

Болыпты жүрген жері думан - күлкі.

Бір перзент өз белінен болмаған соң

Қалыпты ағайынға жиған мүлкі».

деген өлеңді талайдан естігем. Баласы жоқ дейтін сол Тәштитке Қамза атты бала қайдан сая болғанын таң көрін сұрап отырмын.

— Өз баласы емес, асырап алған жиені,— деп жауап берді Бәкең, менің сол сұрауыма.

— Сіздерге жақындығы бар ма еді, ол Тәштиттің?

— Еснейдің жиені. Соның апасы Матақтан туған. Өле-өлгенше біздің үйге жиен боп келіп жүрді. Өзі өлгеннен кейін, асыранды баласы бізден суынды.

— Суынбағанда қайтсін,— деді Боржабай қуланған боп,— ол — кедей, сен — бай. Бай мен кедей қашан ілік болушы еді.

Бәкең үндемей қалды.

— Неге кедей болған ол? — дедім мен.

— Мал баға білгенге бітеді,— деді Боржабай,— өзі асыранды, өзі ақылы жоқ бала, ауыр дәулетті ұстаудың орнына ит жүгіртіп, құс салып кетті де, қолдағысынан айрылып қалды.

Бұл сөз Бәкенің қытығына тиген сияқтанды, өйткені, Торсан балалары да серілікті көбірек құрып, малға аз қарайтын, сондықтан Бәкең Боржабайды да қырнап өткісі келген адамша:

— Қайтқысы келген дәулет, сенің пысықсығаныңды не қылсын. «Бай бір жұттық» демей ме қазақ. Мал есірген талай бай, бір жұтта тақыр кедей боп қалмайтын ба еді, малы қырылып? — деді.

— Ақылы жоқ бай ол,— деді Боржабай,— Ақылы бар Әлти, Сәпінің малы неге қырылмайды? Доңыздың² жұтында да олардың түгі құрыған жоқ. Неге құрысын: күн бұрын қам жеп жыл сайын жаздығүні мая-мая шөп шаптырып үйгізеді. Салақ бай оны істемейді де, қыс қатты болса жұтайды.

Боржабай Бәкенді осы Әлтидің үйіне сүйремек ниетін көрсетті.

— Баяғыда бір ілігім еді деп несіне іздейсің, біреудің асыранды баласың — деді ол Бәкеңге,— қонақ күтер жайы жоқ деген оның. Жолаушы шыққанда тамақ тоятын жер керек. Әлти үйінің күтпегені, Қамзаның күткенінен артық. Бүйіріміз шыға ас ішетін Әлтиге барып түсейік.

Әлти деген сөзге менің құлағым тағы елең ете қалды. Ол баяғыда, менің әкемде «елу шөмеле шөбім бар еді» деп, жалғыз сиырдың торпағын алатын Әлти. Оның байлығы туралы мен қайраң қаларлық неше түрлі аңыздар естігем, үйін көруге құмартатынмын. Оған қосымша, қажетті жұмысым да бар: Омбыға оқуға бару үшін. болыстан менің куәлік - қағаз алуым керек. Болысымыз Әлтидің Сейтақ деген баласы. Оның жол үстінде болғаны маған қуаныш боп келеді, әйтпесе, қиғаш жаққа серіктерім мені апара ма, апармаса, мен Омбыға бара алам ба?!

Бәкең Әлти үйіне қонуға ризаласты, содан кейін Боржабай екеуінің сөзі, Әлтидің байлығы туралы Бәкең:

— Жылқысы екі мыңды алқымдап жүр дейді-ау, осы үйдің!.. Сиырды да мол ұстай бастапты ғой... және, немістің қызыл - қасқа швиці болса керек. Әрқайсысы күніне үш шелектен сүт береді дейді... Бір-бірінің ауырлығы қазақы сиырдың үшеуіне татиды білем!.. Қойды да мыңнан асырып ұстайды деседі! Сауда малы қанша!..— деп мал жағын айта бастаса:

— Тәйірі - ай, малды байлық дегенің не қылғаның!.. Ақшада емес пе байлық?.. Ақшасын айтсаңшы оның! —дейді Боржабай.

— Сонда қанша екен? — деген сұрау береді Бәкең.

— Оның ең сенімді приказчигі — Қопабайдың Ысыманы менімен дос еді ғой, — деп жауап береді Боржабай,—екеуміздің айтыспайтын сырымыз болмайды. Соның сөзіне қарағанда, бұл Әлти Қорған қаласындағы бәңке ұстаған төрт миллионердің біреуі екен ғой. Былтыр патша түскеннен кейін, Әлти қағаз ақша қалады деген сөзді естиді де, бәңкедегі бар ақшасын алтынға айырбастап алмақ болады. Соған Әлти өзінің үлкен баласы Садуақас пен Ысыманды жұмсайды. Бәңке бастығы пара алады да, алтын беруге ризаласады.

— Иә, оны естіп ек,— дейді Бәкең,— сонда қанша алтын алған екен?

— Ысыман өтірік айтпайтын кісі. Оның сөзіне қарағанда, суммасы бір миллион сомдай болса керек!.. Темір сандыққа салған алтынды құрым кигізге орап, ауылға елеусіз түрде әкетіпті. Одаң кейінгісін Ысыман білмейді. Қауесет сөзге қарағанда елеусіз жерді қазып тықса керек. Қайда екенін Әлти мен Садуақастан басқа жан білмесе керек.

— Шіркін, соның үстінен түсер ме еді! —деп арман етеді Бәкең.

— Миллион сомның алтыны, көп дүние - ау! — дейді Боржабай,— саудаға салса қандай тамаша болар еді!.. Біз Қалшақтың құнсыз он мың сом қағаз ақшасымен де сауда жасаймыз деп келеміз, Бәкең, ә?!..

— Ол рас,— деп Бәкең қоштап қояды да, — осы Әлти жыл сайын Атбасар, Тайша, Қоянды сияқты жәрмеңкелерден мыңдаған өгіз жинап, Қорғанның ет заводына құлатып тұрушы еді. Биыл сол саудасын істемей, үнсіз отырып қалды-ау!.. Сонысы несі екен?! —деп сұрады Боржабайдан.

— Жұрттың бәрі соны айтады,— дейді Боржабай,— заман аумалы-төкпелі боп тұр ғой, қызыл жеңері, ақ жеңері белгісіз боп. Біреуі жеңіп, ақшасы тұрақты болғанша, сауда істеп не ақысы бар. Және іш майы қалың адам, бір миллион сомның алтыны жамбасында басулы, оған өзге сауданың керегі не?..

— Ендеше, сауда істеп, біз несіне азаптанып жүрміз? — дейді Бәкең жымыып.

— Тәйірі, біздікін қойшы! Біздікі — көктемде жауған көбік қар сияқты бірдеме емес пе, бүгін жауып, ертең еріп кететін? Біздің бес-он тиын тапқан пайдамыз күнделік құлқынымыздан артады деймісің... Әлтидей алтыным болса, ат қинамай мен де үйімде шалқайып жатар ем,— дейді Боржабай.

Қалың қара ағаштық ығына орналасқан Әлтидің қыстауына біз ымырттатып жеттік. Бұл қыстау, қазақтың мең керген өзге қыстауларының біреуіне де ұқсамайды. Мұндағы қыстау қала тәртібімен көше боп салынған, қаңылтыр³ шатырлы, биік қарағай үйлер. Олардың, араларына шұбала салынған қоян - жон ағаш сарайлар.

— Шіркін, байлық - ай,— деп таңданады Боржабай, — үйлерді, қора қопсыларды салуын - ай!..

— Жана көріп пе ең, мұндай қора-қопсыны? — деп Бәкең Боржабайдың сөзін ұнатпайды. Олай дегенде қайтсін: бір кезде өзінің де үйлері мен қора-қопсылары осындай болған. Олар кейінгі — дәулеті шағындалған жылдарда орыс поселкелерінің байларына сатылып, биік қарағай үйлердің орнына аласа шым үйлер орнаған. Тек Торсанның өзі ғана болмаса, қазір оның балалары түгелімен шым үйлерде тұрады. Ендеше, Әлтидің мынадай биік қарағай үйлерін көргенде, ол күрсінбей кім күрсінеді...

Біз көшесіне кіргенде ауыл әбігер екен: біреулер табын - табын малдарды қоралап жүр, біреулер бричкаларға тиелген шөптерді албарға үйіп жатыр, біреулер отын үю жабдығында... Көше сапырылысқан малдар мен адамдардың дауысынан ың-жың.

Менің серіктерім Әлтидің Садуақасының үйіне түсті. Оның әйелі Ыбыш Бәкеңнің немере апасы екен.

Біз кірсек, бұл үйде қартаңдау қызметкер әйелден басқа жан жоқ екен. Оның айтуынша, Садуақас шөп үйісіп, Ықыш мал қораласып жүр. Бәкең бұл қылықтарын ұнатпай:

— Қаншама жалшы ұстап отырып, өздері жұмысқа араласып, не жетпейді екен бұларға?!.. Жалшыларын жұмсап неге жатпайды екен?! — десе:

— Осынша байлыққа ие боп отыруы да сондықтан ғой иулардың?! — дейді Боржабай,— піркәшіктері мен жалшыларына сеніп отыра берсе, жай ғана байдың бірі боп, мұншама мал-мүлікті жинамас еді. Басы Әлтидің өзі боп, осы үйде қара жұмысқа араласпайтын бір жан жоқ. Және жалшыларынан ерте тұрады, кеш жатады...

— Ә, қойшы, соны да мақтамай! — дейді Бәкең, кейіп — Рақатын көрмеген байлықтың несі қызық!..

Садуақастың ағаш үйінде кең бес бөлме бар екен, менің серіктерім бәрін де аралап көрді. Бөлмелердің бәрі де мен бұрын кермеген жақсы мебельдермен жиналыпты. Қазақы жасауларға ғана көзі үйренген Боржабай, мына мүліктерге кеңілі толмаған дауыспен:

— Кілем, көрпелері қайда мұның? — десе:

— Ондай жасауларын бұл үй теңге буып сарайға қояды деген,— дейді Бәкең.

— Көгі пе екен, сонша?

— Өткен жазда алашорда азаматтары келіп, елден солдат сұрады ғой,— деді Бәкең,— сен онда болған жоқсың ғой, Боржеке. Мен болдым. Әлти хажы былайғы жұртқа Ауылдан келген жабайы қонақтарды сендер күтіндер, оқыған азаматтарды өзім күтейін» депті. Азамат саны жүзге тарта кісі екен. Соларды Әлти хажы өзінің жазғы үш үйіне бөліп түсіреді де, шаһар ғұрпын істеп, асты әркімге жеке ыдыспен бергізеді. Сонда осы үйдің сандықтарынан бұрын ешкім көрмеген, неше түрлі кәрлен шәшкелер мен фарфорлық қымбат тәрелкелер дюжиналап шығыпты. Қызылжардан, Омбыдан келген азаматтар «апыр-ай, қазақта да мұндай мүлік болады екен!» деп, аузын ашып, көзін жұмды. Кешке қонақтар жатарда, тендеп буған кілемдерден, ине - жіптен жаңа шыққан нелер асыл көрпе-жастықтар алынып, жүзден аса қонаққа мол жетті...

— Сонша байлықпен осы Әлти үйінің тасымайтынын айтсайшы! — дейді Боржабай,— жарқырап киім де кимейді, саймандап ат та мінбейді, жабайы шаруаның, қатарында жүре береді...

— Дүниеқоңыздық та,— дейді Бәкең тағы да ұнатпай.—Қарымбайдан бай деймісің, бұл?.. Сараңдығынан жер жұтқаннан кейін, оның да бар малы жер жүзінің аңы боп тарап кетті деген... Бұл да ұзап қайда барар дейсің!..

— Ертең кімнің не боларын кім біліпті,— дейді Боржабай, — «жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы» деп неге айтты дейсің бұрынғылар.

— Бермеген байдың несі жақсы дейсің,— дейді Бәкең,— жақсы болса, «қайырсыз болса байдан бөз, панасыз болса сайдан без» — деп неге айтқан бұрынғылар? Бұдан қайырсыз бай болады деймісің. Нанбасаң,— дейді Бәкең мені иегімен нұсқап,— мына балаға ақша алып берші, бір қыс оқып шығатын!.. Жетім десең осы, ақшасыз - пұлсыз десең осы!.. Көресің, бұған бір тиын да бермейді...

— Неге берсін,— дейді Боржабай,— айдалаға қаңғырып кетіп бара жатқан біреуге ақша беріп құтырып кетіп пе?..

Үй иесі — Садуақас, қонақтар шай ішіп жайланғаннан кейін ғана келді. Менің оны көз тоқтатып көруім осы жолы ғана: ұзын бойлы, қоңқақ қыр

мұрынды, иегін түгел жапқан қалың сақалды, қара мұртты, қоңыр өңді адам екен,— үстінде жамаулы жұмыскер киімі, беті-қолы шаң. Қонақтарымен сәлемдескеннен кейін, ол тез жуынды да, іле шаруа жабдығын кеңес қып кетті:

— Биыл біраз малды осы маңға алып қаламыз деп, қысқы азығың қамдау қиын боп жатыр. Жалшыларға көмектеспесек болатын емес. Шөп үйісіп кешігіңкіреп қалдым, ренжи көрмендер!..

— Қанша мал салмақ едің? — деп сұрады Боржабай.

— Бес жүздей сауда өгізі бар еді, соның тең жарасы участокте, тең жарасы осында болмақ. Сауын сиырдан мұнда жүз шамалысы қалар дейміз. Өзгесі қой-ешкі, бұзау -торпақ дегендей ұсақ мал.

- Дүнияның шөбі керек екен-ау оған! — деді Боржабай өзі асырап шығатындай-ақ, көзін бажырайтып қойып.— Сауда өгізін неге сатып жібермейсің, осындай семіз көзінде? Азапқа батып қайтесің оны асырап?

Сатсаң алатының ақша. Оның керегі қанша қазір? Ақ жеңері, қызыл жеңері мәлімсіз боп тұрған жоқ па, қазір. Қайсысы жеңсе, сонысының ақшасы жүрмей ме? Өгіздерді Колчакқа сатып, ертең ақшасы іске аспай қалса қайтем? Одан да өгіздерді сақтап, кім тұрақталса соған сатайын. Шөп жетеді. Келер жылға дейін заман бір жәйлі болар...

Біраздан кейін Садуақастың інісі Сейтақ келді. Қораштау денелі, кескінсіздеу қара бұжыр, бұл жігітті бұрыннан білем. Ол қаладағы байдың балаларынша сәнді киініп келді. Қылық -мінез жағынан ағасымен екеуі бір-біріне ұқсамайды екен: ағасы шаруашылыққа байланыссыз сөзді айтпайды, соның өзінде сараң сөйлейді: ал інісі — сөзуарлау, сықақ қойлау жігіт. Менің оқуға бара жатқан жайымды білгеннен кейін:

— Бұл өзі кім дегеннің баласы дедің? — деп сұрады ол Бәкеңнен.

— Мұқан дегеннің баласы, дедім ғой.

— Сонда, қай Мұқан? Баяғыда «Мұқан правитель» деген бопты деуші еді, соның нәсілі ме?

— Жаманшұбардағы Мұқан,— деді Бәкең Сейтақтың сықағанын ұнатпаған кескіңмен.

— Ә-ә, сол Мұқан ба? Ондай Мұқан барын да естіп едік. Қарай гөр бұның талаптысын!.. Осы немең оқып кеп, түбінде елді билеп жүрмесе не қылсын!

Былай да қитығып отырған Бәкең, Сейтақты осы арада бір шалып қалғысы келгендей:

— Е, несі бар, билесе билейді де!..— деді салмақты дауыспен,— ертең қызылдар келсе, осыларға билетпегенде, сені мен маған билетер деп отырмысың?

Бәкеңнің ілгіш сөзіне ілгіш жауап беріп:

— Маған не істер дейсің, қызыл? Тұқымымда Советке қарсы шығып алашорда боп жатқан ешкім жоқ,— деді Сейтақ.

Бәкең бұл сөзге сұрланып, ашуланған белгі көрсетті, өйткені, оның інісі Қазі, Омбыдағы алашорда бастықтарының бірі, сондықтан, Сейтақтың ілгіш сөзіне қикая жауап беріп:

— Қызылдар келе қалса, үйіне ұялы алашорданы түсірген кісілерді де елеусіз тастамайтын шығар,— деді.

Сейтақ та бұл жауапқа қызып қап, тігіндеу бірдеме айтатын кескін көрсетіп еді.

— Қойсайшы!—деп Садуақас тоқтатып тастады.

Сейтақ пен Бәкеңнің ілініскен кесірі маған тие жаздады.

— Соғыс көзі,— деді ол, менің куәлік қағазым сөз болғанда,— үкіметтен «солдат жасындағы жігітке, шетке шығатын қағаз берме» деген бұйрық бар, оны орындамауға хақым жоқ,— деп қасарып біраз отырды да, Боржабай:

— Жетім бала ғой, шығарым Сейтақжан. Бәрі бір күн көрістің қамы да. Қайтесің мұнымен есептесіп? Сауабы тиер, бер, керек қағазың! —деп жалынды.

Оған да көнгісі келмей отырғанда:

— Берсең бер,— деді Садуақас,— бірақ қолды өзің қоймай, хатшыға ғана қойдыр да, мөріңді бас.

Тегі, Садуақастың сөзін Сейтақ тыңдайтын болу керек, орыс хатшысын шақырып алды да:

— Мынаған оқуға Омбыға барады деген удостоверение жазып бер де, өзің ғана қол қой! — деді.

— Мөр ше? — деді хатшы.

— Басып берем.

— Үш сом! — деді хатшы.

— Берем! — дедім мен.

Колчактың үш сомдық тілдей қағазын бердім де, қол қойылып, мөр басылған алақандай қағаз алдым.

Біраздан кейін шәй, одан біраз кейін ет келді. Ас мол болғанмен, Торсан баласына лайықты мүшелер көрінбеген соң, әрі арнаулы мал сойылмай, өлі ет асылған соң, Бәкең кіртиген қабақпен асты көңілсіз ішті, Боржабай екеуміз қарын тойғанша төпеп соғып алдық.

— Бала,— деді Бәкең маған, Өлти балалары ас ішіп тарағаннан кейін,— аттар сарығын басқан болар, отқа қою керек, тақ біліне жүреміз.

Мен аттарды қорада үйілген маяға апара жатыр ем:

— Әй, қайда барасың? — деді біреу. Қараңдап қасыма келген кісіні тани кеттім, Сейтак екен.

— Аттарды шөпке қоям,— дедім мен.

— Қайдағы шөпке?

— Қорадағы.

- Осындай, далада от тұнып тұрған кезде ме? Тәй, оттама! Әкет, далаға!

Аттарды орнына апарып байлап, серіктеріме Сейтактың бұл қылығын айтып ем, олар:

— Мына ниетінде бір пәле бар да, бұл иттің!.. Далаға барсаң бар, бірақ таң қараңғысында қайтып кел, ертерек жүріп кетейік,— деді.

Дала аса көңілсіз екен. Аспанды қалың қара сұр бұлт қоршап алғандықтан, төңірек көзге түртсе көрінбейтін қараңғы. Теріскейден соққан өкпек желдің екпіні әрі күшті, әрі суық. Дымқос иісті далаға қалыңдай түскен бозқырау, сипап көрсең қолыңа түрпідей тиеді. Осындай жағдайда адам түгіл мал да елегізіп, ашыққан тұсаулы аттарым, дымқос жұмсақ бетегені құшырлана жұлып, тістерін қышырлата шайнағанмен, бастарын жерден әлсін-әлі көтеріп алады да, құлақтарын қайшыландыра төңірегіне қарап, үйірсіреген дауыспен анда-санда кісінеп қояды...

Түн ортасы ауа жел бәсеңдеп, бұлт ыдырай бастады. Сиреген бұлт арасынан зымырай жүзіп бара жатқандай көрініс берген жартылау айдың жарығынан қараңғы дала күңгірттенуге айналды. Со кезде. оты қанып қалғандай, аттар да жусағысы келген белгісін көрсетті, өзім де маужырай бастадым. «Далада отырып не алам? — деген ой келді маған,— ауылға қайтайын да, аттарды байлап қойып ұйықтайын».

Ойлағам, «ауыл шырт ұйқыда болар» деп. Келсем олай емес. Әр жерде әлденеменелермен шұғылданып ербеңдеген кісі. Солардан ұрланғандай, араларынан қымсына өттім де, ұзыншалау бір балшық үйдің ығында тұрған

арбама аттарымды байладым.

Балшық үй туралы: оның жалшыларға арналған үй екенін, осы ауылға келген сағаттан - ақ білгенмін. Жамау - жасқаулы киімі бар жалшылар іңір бастала - ақ сол үйге сапырылысып кіріп-шығып жатқан. Мана мен атты отқа әкетерде, бұл үй маңының сыртқы қимылы бәсеңдеген, бірақ, жыпырлаған терезелеріне қарасаң, әлсіз жанған кәрәсін шамдардың жарығында сапырылған адам көлеңкелері жынның ойнағы сияқты қайнап жатқан, үйі іші азан-қазан, у-шу да.

Енді, аттарды оттатып келсем, сапырылған көлеңке де, ызың-шу да басылыпты, шамдар сөнген жоқ, терезелерден гиганттық мөлшерде бірер адамның ғана қимылдаған көлеңкесі байқалады, көтеріңкі шу орнына, тұтаса күмбірлеген баяу дыбыс естіледі.

Аттарымды жайғастырғаннан кейін, менің осы үйге кіріп-шығып, реті келсе сонда жатып мызғып алғым келді. Неге екенін кім білсін, мені елеген де, жатырқаған да адам болған жоқ.

Орта арқалықтарын ашалармен тіреген ұзын балшық үйдің іші бөлшексіз тұтас екен. Әр жерде терезеге қойылған кәрәсін шамдардың бәрі бұқтырылып, қызғылт оттарының қылтиған сүйрік ұштары ғана жылтырайды, одам үйдің іші күңгірт. Кәрәсіннің және кір-қоңның иісінен, сыртқы еркін ауадан келген менің тынысым тарылып жүре берді.

Жұрт төрге басым бере қаз-қатар жатыпты. Кейбір ыңырсыған, жылаған балалардың дауысына қарағанда, семьялы адамдар, немесе балалы әйелдер екі жақ түкпірде - ау деп шамаларлық. Көпшілік қалың ұйқыда, сондықтан қор-қор, пыс-пыс дыбыстар, құлаққа аса мазасыз естіледі. Әлдекімдер ұйқысырайды... Әлдекімдер күбірлесіп кеңесіп жатыр...

Босаңдау бір орынға мен де сынадай сығылыса кеттім. Со бір тұста күбірлескен екі адамның, мен жақтағысы:

— Бұ қайсысың? — деді маған.

— Жолаушымын, — дедім мен.

— Қайдағы жолаушы? — деп анау басын көтерді: ақ буырыл сақалды, зор денелі кісі екен. Ол жастығының басынан шақшасын ап, насыбайын атты да, босағаға қарай шыртылдата бір түкіріп ап, ақ буырыл ұзын қасы желкілдеген қалың қабағын маған шүйілдіре бір қарап қойып, — қайдағы жолаушысың, бала? — деді.

— Торсан ауылынан.

— Онда кімнің баласысың?

— Мұқанның.

— Ол ауылда Мұқан деген кісі жоқ еді ғой?

— Сәрсекке, қайтесің оны? — деді ар жағынан қаба сары сақалды біреу басын көтеріп, — қай Мұқан болса да нең бар онда?

— Сұрайық та, — деді ақсақал, — неміз кетеді білгеннен.

— Жаманшұбардағы Мұқанның баласымын, — дедім мен.

— Шүкейдің бе? Иә!..

Алда қарағым - ай, сен бе едің, Мұқаннан қалды деген жалғыз жетім? Бері келші, бетіңнен иіскейін! — деді де, «әкемнің жақыны болды ғой бұл шал» деген оймен, мен басымды көтеріп қол бергенде, ол мені бауырына басып, екі бетімнен кезек иіскеді.

— Көп жыл жолдас боп ем әкеңмен, — деді ол құшағын жайып, — Сәпінің жылқышылығында бірге болдық. Одан кейін осы Әлтиге жалдандық. Бейнеттен ол өліп құтылды. Мен осы есікте әлі жалшы боп жүріп келем.

— Өзіңіз қай елсіз? — дедім мен.

— Мен Токпамбет Сибанда, Сәрсекей деген кісімін. Баласың ғой, қайдан білейін деп ең мені? Және мен білгілікті кісі де емеспін, өз әкең сияқты, ес білгелі кісі есігінде келе жатқан, еңбегі жанбаған бір бейбақпын.

— Ұйқы бер, Сәрсекке, — деді ар жағынан біреу. — Қайтейін мұңыңды ол балаға шағып? Не бар дейсің оның қолында? Қызылдар келеді деп жүр ғой, кешікпей?.. Жарлыны байға теңестіреді деседі ғой, сонда теңесерсің.

— Жоқты айтатындарың - ай! — деп, мына жағынан аунап түскен біреу кейіп қалды. — Қызыл дегенді қайдан шығардың тағы?

— Атаса несі бар?

— Естімей жүрмісің, қызыл деген сөз аузынан шыққан кісіні бұл үкіметтің оңдырмай жүргенін?

— Не істепті, оңдырмай? — деген біреудің сұрауына:

— Сол сөзді айттың деп, мына қасымыздағы Бақырілгеннен⁴ он шақты орысты ұстап әкеткен жоқ па, әнеугүні? Солардың кейбірін атып тастады деп естіген жоқпыз ба?

— Естідік. Бірақ, кімнің аузына қақпақ бола алады үкімет? Орыс, қазақтың кедейі боп, қызылдың келуін түгел тілеп отырған жоқ па?..

— Жағың қарыссын! — деді де, анау жамылған киімімен басын

тұмшалап алды.

— Қорықсаң сен қорық! — деді манағы сары сақал оған.— Біз қорқа алмаймыз Өлтиден.

— Неге қорқамыз? Отыз үйлі Кешек боп, тайлы - таяғымыз қалмай, өмір бойы жалшылығында келеміз. Сонда, азғантай алатын ақымызды да дұрыстап бермейді...

— Сен оны айтасың, — деді, арғы жақтан біреу басын көтере түрегеп,— манағы берген асын айтсайшы!.. Көке - жасық ет, ит болмаса адам жерлік емес. Сорпасы қатықсыз қара көже, өзі сұп - сұйық. Тым болмаса нанды тойғызып берсейші!..

— «Татырсайшы» деп неге айтпайсың? — деді басын бүркеп жатқан біреу,— иттің қиы сияқтанған құрт - ірімшікпен іштік қой, сол сорпаны...

— Саған не жоқ? — деді ар жағындағы біреу оған,— анау Нұралы мен Сибан сөйлесін, Көшебе, сенікі не?

— Бұ қайсысың, руға бөліп жатқан? — деп бет-аузын ұйысқан сақал жапқан, далба көйлекті біреу түрегелді.

Сибан мен Нұралы ғана ма, Өлтиден тепкі көріп келе жатқан? —деді ол, күрілдеген дауыспен,— ата жағынан қуғанда, мен Өлтидің туысымын. Сонда, аяп жүр ме, туысым деп? Осы арада Отыншы, Салқай, Мамаңай, Айдабол, Таңат — бес ауыл Көшебе бармыз. Көшебе ішінде Мәмбетпіз. Өлти де Мәмбет. Туысым деп аяп отыр ма, бізді ол. Бұғалығын жақыннан сап, ең алдымен бізді қылғындырып отырған жоқ па?.. Жаңағы бес ауылда, Өлтиде ақысы кетпеген кісі бар ма екен, сұрандаршы!.. Көрерсіңдер, ертең қызылдар кеп, байдан кедейге теңдік әпергенде, Өлтиге жабылатын, ең алдымен өзінің Мәмбеті болады...

— Апыр-ау, қоймадыңдар - ау! —деді манағы қорқақ,— айта бердіңдер - ау, қызылды?.. Өлти естісе ғой, сілелеріңді қатырады!..

— Не істейді қатырғанда? —деді бірнешеуі,— қыра ма жұртты?.. Бірлі-жарым болса қыра еді, көпті қалай қырады?..

Дау үдей түсті... Біраздан кейін, есіктен кірген әлдекім:

— Таң қараңғысы болды, тұрып жиналыңдар! — деді...

Сәрсекей далаға менімен ере шықты.

— Жай-жапсарыңды да сұратпады - ау, әлгілер у-шу боп! —деді ол былай шыға,— иә, жол болсын?

Мен жол жайымды айтып ем:

— Бәрекелді,— деді ол,— жалшылықта тұрғаннан, Мұқан мен маған мүйіз шыққан жоқ. Жақсылық болады, кедейдің күні туады деп те жүр ғой жұрт, кім біледі, оқысаң, бағың ашылса, ілікке ілігіп кетерсің!..

— Әлтиге өш қой, Сәрсеке, әлгілерің! — дедім мен.

— Өш болмай қайтсін. Бір жыл емес, екі жыл емес, өмір бойы жалшы боп келе жатқандар көп. Ақыларын дұрыстап бермейді, жарытып киім - тамақ бермейді...

— Көп пе өздері?

— Жүзден аса жалшы жүр қазір. «Ал, теңдік тиді!» десе, Әлтиді тарпа бассалғалы отыр.

Сәрсекеймен қоштасып серіктеріме келсем, олар да оянып, киініп жатыр екен. Аттар жегілгеннен кейін:

— Ықыш қайда екен, бала,— деді Бәкең,— білші, амандасып кетейік.

Мен іздеп шықсам, Ықыш кең, ағаш сарайдың ішінде үлкен сепараторға кәрәсін фонарьдың жарығымен сүт тарттырып жатыр екен. Мұндай сепараторды мен қазақ-орыс старшиналарының сүт заводында ғана кергем. Құлағын екі қарулы жігіт кезектесіп, мықшия әрең айналдырып тұр. Қырынан қойылған кең қарағай бөшкеден екі әйелі сүтті шелектен кезек көсіп ап, сепаратордың көмекейін әрең дегенде толтырып тұр. Сүттің қаймағынан айрылған абыратын екі-үш әйел үлкен науаларға қотарып жүр.

— Бұл абыратты қайтеді? — деп сыбырласам, мені ертіп барған бала:

— Көп бұзау бар бұл үйде, соларды суарады,— дейді.

— Қанша?

— Жүзден астам.

— Сонша сиыр саудыра ма, бұл үй?

— Одан да артық. Бұзауларының көбін сатып жіберді.

— Қанша май алады сонша сиырдан?

— Кім білсін. Әнеугүні Қорғанға апарып, сексен пұт май сатты деп естідік.

— Қой да сауа ма?

— Әрине!.. Май береді десе, қой түгіл итті де сауады бұл үй!..

— Қанша қой сауады сонда?

— Төрт-бес жүздей. Ондағы бас сауыншы — Өлти хажының бәйбішесі, Ділдабайдың өзі. Қазір ол кісіні іздесең көгенделген қойлардың арасынан табасың.

— Осындай күн суытқан кезде де ме?

— Бұл үйге қыс болса да мейілі, тек, малдың сүмесінен сүт шықса болды. Сиырды қыстыгүні де саудырады...

Сепаратормен арпалысқан Ықышқа мен Бәкеңнің қоштасуға шақырғанын айтып ем:

— Қап, қол тимей жатқанда! — деп ол қабақ шытып қалды да,— тездетіндер жұмысты!.. Мен қазір келем! — деген команда беріп, маған ерді...

Ықыш кеп амандасқаннан кейін біз жүріп кеттік.

— «Дүние ұстай білген кісінің қолында тұрады» деген рас-ау!—деді былай шыға Боржабай.— Көрдің бе, Бәкең, әлгі үйдің адамдарының шаруаны қалай бағуын? Миллионер болуы да сондықтан ғой бұл үйдің. Өзгеміз миллионер болсақ, көзіміз кермей жүр ме!..

СЕРІКТЕРІМНІҢ СЫРЫ

Әлтидің үйінен біз таң бозара аттандық. Түндегі түнерген бұлттан сол кезде сіркіреп жауын жауа бастады.

«Тайгөттің Сүлейменіне соғамыз» деген сөзбен, мен Әлтидің үйінде жол жайын білетін біреуден қалай жүруді кеше сұрағам.

— Осы ауылдан шыға, үлкен қара жол екіге айрылады,— деген ол,— оңға қарай кететіні - Толыбай аталатын кішірек орыс поселкесін басып, жолда Дәулетімбет аталатын рудың ауылдарын өтіп, ар жағында Тайгөтке барады: солға қарай кететін жол, Бақырлген арқылы Кпитанға⁵ тартады.

Әлти аулынан шыға, екі айыр жолдың тарар жеріне келгенде, мен оң жағыңа атты бұра беріп едім:

— Солға! — деді Бәкең.

— Неге?

— Тіл қайыратының - ай сен баланың! — деді Боржабай кейіп,— «бұрыл» деген соң неге бұрыла салмайсың?

— Тайгөттің үйіне соқпаймыз ба?

— Жоқ, Кпитандатып жүреміз, — деді Бәкең.

— Неге?

— Не ақыл бар, неге екенінде! — деді Боржабай, — бұр деген жакқа бұр да, айда аттарды!

Сол жакқа бұрылған жолмен жөнеле бердік. Сіркіреген жауыннан бұйығыңқырап отырған серіктерім, аздан кейін өзара әңгімелесіп кетті де, маған айтпаған сырлары өзінен өзі ашылды.

— Осы Тайгөттің түбі шеркеш деген сөз рас па?—деп сұрады Боржабай Бәкеңнен.

— Солай деседі.

— Шеркеш деген алыста дейтін еді ғой, бұ жакқа қайдан келіп жүр?

— Кавказ деген жерде тұратын көрінеді ғой ол халық, Тайгөт одан жер ауып келсе керек.

— Не қылмыспен?

— Оншасын білмедім.

— Әй, дәу де болса, ұрлықпен ауып келген болар,— деді Боржабай,— балалары да баукеспе ұры деседі ғой. Әкесіне тартпады деймісің олар?

— Қайдам,— деді Бәкең, ұры деген сөзді қостағысы келмеген дауыспен.
— Өжет адам еді деседі оны білетіндер.

— Өз қызын өзі шауып өлтіретін қайсысы, осы Тайгөттің?

— Оны естіген екенсің ғой,— деді Бәкең.

— Е, естімей!.. Ел аузында баяғыдан бар сөз ол. Тайгөттің өзі ме сол?

— Баласы Садақпай, Сүлейменнің әкесі.

— Қалай болған оқиға. соның өзі?

— Тайгөтті білмеймін, оның баласы Садақпайдың қанды балақ қарақшы болғаны рас дейді. Бір кезде соны ұстауға, Малдығұл дейтін болысқа жоғарыдан бұйрық келеді. Малдығұл шабармандарын жіберсе, Садақпай оларды ұстап байлап тастайды да, пәле салу үшін, өзінің бойжеткен қызын шашынан сүйреп әкеп, балтамен шауып өлтіреді.

— Астапыралда! — деді Боржабай шошып кетіп,— не деген қаныпезер ит еді...

— Со пәледен,— деді Бәкең,— Малдығұл көп мал шашып әрең құтылыпты ғой!..

— Мына Сүлеймен де содан кем емес дейді ғой, батылдығы?—деп сұрады Боржабай.

— Бұ да өжет адам,— деді Бәкең,— өжеттігі емес пе, Колчактың бес бірдей милиционерін өлтіргені?..

— Әрине,— деді Боржабай.— Қалай-қалай болған десе - ді соны?

— Ұстауға бес милиционер келеді. Сүлеймен олардан қашпай, құрметпен қарсы алады да, ет асып беріп, араққа мейлінше суарады. Аналар мас болған кезде, қаруларын сыпырып алады да, жігіттеріне қамшымен дүрелетеді кеп. Үлкен қазанға суды шым-шым ғып қайнатып қояды да, ішіне көп тұз сап, соққы жегендердің еттері көгергенде, сол суға малып алады. Сонда, соққы тиген жер білінбей кетеді екен дейді...

— О, жауыздар - ай!..— дейді Боржабай үрейленіп.

— Сөйтіп сабап - сабап, өлермен халге жеткенде, қаруларын үстеріне асады да, келген пар аттық арбасына салып, Арханскийдің жолымен қоя

береді. Миллиционерлер қалаға жеткенше өліп қалады...

— Енді содан, Тайгөт тұқымы түгел қашып жүрген көрінеді ғой?..

— Е, қашпағанда қайтсін? Ұстаса оңдыра ма?.. Бірақ, бейшаралардың қатын-балаларына қиын болған. Колчак соларды тегіс ұстап әкеткен дейді. Енді қырып тастамаса не қылсын!..

— Еркектері оған жібермес. Қатын-балаларын қырғызбай, өздері барып қолға түсер.

— Түспейді,— деді Бәкең,— қасқыр сияқты тұқым ол. Бірінің өлгеніне бірі қарамайды.

— Ит десейші, онда барып тұрған!.. Сондайлармен сендер қайдан үйір болғансыңдар осы?

— Шери ғой, әуелде танысып жүрген. Біздің үйдің дәулеті аздап шайқалған соң, Шери ептеп ұры да ұстады ғой.

— Білеміз ғой,— деді Боржабай,— егіздерді, аттарды топтап айдап әкеп жүрді ғой, бір кездерде. О бір жылы қырық шақты қара кек ат айдап әкеп, Жалмаңқұлақтың жағасына бір жаз бақтырды ғой, сол аттарды осы Сүлейменнен алды деген сөз рас па?

— Солай дейді ғой,— деді Бәкең күмілжіп.

— Сонда да жақпады ғой, сол ұрлық сіздің үйге. Дәулеттерің төмендемесе, ілгері баспады ғой, одан!

— Рас, кеңеуі кеткен дүние оңатын ба еді!

— Арамнан жимаған дұрыс қой, сонда да.

— Адалдан жиған мал қайда бар? — деді Бәкең.— Қай бай кісі ақысын жемейді? Өзгені былай қойғанда, біздің осы келе жатқан жолымыздың өзі арам емес пе?

— Неге? — деді Боржабай Бәкемге үрейлене қарап.

— Біз ғой, елге кооперация ашқан боп келе жатырмыз. Бұл әкеп, қантшай әкеп жарытамыз деп, елдегі момын шаруаның қалтада бар ақшасын түгел қақтық...

— Тартып алған жоқпыз ғой, өз ықтиярымен берді ғой бәрі де.

— Бермегенде қайтсін. Соғыс басталғалы, міне, төрт жыл. Содан бері, жұрт дүкеннен еркімен сатып аларлық бір көз мата шыққан жоқ, бір қайнатым шай шыққан жоқ. Сәудегердің қолынан ұрланып сатылатын

мүлік — күйіп тұрған қымбат. Бір әшмөшке шайдың құны, елде бір қой болды. Бір көйлекті бір қойға ала алмайсың. Төсек - орны, киім-кешегі тозды жұрттың, әсіресе кедейлердің. Кей кедейдің түріне қарауға да ұят...

— Соған жәрдемдесеміз бе деп шығып келе жатқан жоқпыз ба, бұл сапарға?— деді Боржабай, зұлымдана жымыып кескінмен.

— Жәрдемдесесің, атаңның басын,— деді Бәкең, үлкен, көзін бажырайтып,— жазғытұрғы әкелген матаның бір көйлектігін бір тайыншадан сатқанын, есінде ме? Бес инеге бір қадақ майдан алғаныңды ұмыттың ба?

— Ұмытқан жоқ, — деді Боржабай, енді шындаған дауыспен,— бірақ, бұл пәлені бастаған кім, білемісің? Өзіңнің інің Қазі емес пе? Сол емес пе, «кооперация ашқан боп піргеуір⁶ жасап әкелсеңдер, үкіметтен бұйым аласыңдар» деп үйреткең? Соның үйретуімен, осы арам кәсіпке былтырдан бері кіріп жүрген жоқпыз ба, екеуміз? Алаштың ақ жүрек азаматымын деп жүрген ол халықты жеудің әдісін үйреткенде, бізге не жорық?..

— Жә, болды! — деп Бәкең бұл сөздерді ұнатпай қалды.

Одан әрі екеуі кикілжіндесіп, өзара есеп айыруға кетті.

Сөздеріне құлақ түріп отырсам, жарналық үлестен түскеннен басқа ақшаның көпшілігі Боржабайдан, азшылығы Бәкеңнен шығады екен. Бәкең бірге жүретіндігін бұлдап, пайда -ортақ болайын десе, Боржабай саудаға әрқайсысынан шығатын ақшаның мөлшеріне қарай бөлгісі келеді екен, осыдан барып араларында қырғи-қабақтық туады екен.

Ел жайына келгенде, олардың айтуынша, саудадан түскен пайдадан, ауылдың атқамінерлері үлес алады және олар сатып алатын бұйымдарына, қазыналық бағасын ғана береді, сонда арзанды қымбатқа алып сорлайтындар — момындар.

Бұл сапарға олар балды да, балсыз да болмай келе жатыр екен. Балды болатыны,— бұдан бұрын Қызылжар мен Омбыға осылай бірер рет барғанда, кооперация атына алған бұйымдарынан, елге қымбат өткізу арқылы шаш-етектен пайда көрген; балсыз болатыны — соңғы хабар бойынша, Колчак үкіметінің халі нашар, сондықтан, оның қолында бұйым да өте аз.

Бұл хабардың анық-танығын олар Кпитаиға барып білмек. Бәкеңнің айтуынша, онда Опанас⁷ Баярский дейтін, әрі саудагер - бай, әрі дәрігер боп тұратын қазақ-орыс бар. Ол Торсан үйінің ежелден бергі тамыры.

Дөңестеу жердегі Кпитан, біз келе жатқан жолдан, алысырақ жерден көрінеді екен. Бұрын бір рет керген бұл станица, менің ұғымымда дүние жүзіндегі ең сұлу қала сияқтанатын. Бірақ, мен оны қыстығүні көргем.

Онда, станица жағасын орай орнаған кең, шалқар кел қатып жатқан, төңірегі түгіл көшелерін де қар көміп, күртіктер теңкие үйіліп жатқан. Міне, енді, мезгіл суық күз болғанмен, қара жерде келе жатырмын және оның қардан таза бойын түгел көруге құмартып келе жатырмын.

Станицаның ол кезде екі биігі бар: бірі — шіркеу, бірі — каланча Солар көрінген соң-ақ:

— Аттарды ақырын айда,— деді Боржабай маған,— қалаға тыныстаңқырап кірсін, босаңсып келе жатқан аттар, көшеде малтығып жүргеніміз ұят болар.

Аттарды мен аяң-жортаққа түсірген кезде:

— Бәкең, сенің орысшадан хабарың бар ғой,— деді Боржабай,— бұл «Кпитан» деген не сөз?

— «Капитан» деген сөз,— деді Бәкең.

— О не деген сөз?

— «Әпесер» дегенді білесің бе?— деді Бәкең күліп.

— Әскерді басқаратындар емес пе?

— Білдің,— деді Бәкең,— мұнда сондай капитан - әпесер тұрған.

— Қашан тұрған?

— Баяғыда. Бұдан жүз елу жыл бұрын.

— Неге тұрған?

— Қазақтың Россияға жаңа бағынған көзі болса керек ол. Сонда, мына шеті — Тұрайский, мына шеті — Қызылжар,— осы екі араға, бекініс ретінде қазақ-орыс қалалары орнаған. Кпитан солардың бірі екен және ең үлкенінің бірі екен. Кпитан тұруы да сондықтан. Сол кезде бекініс болғанына белгі боп, бер жақ шетінде қазылған орлар тұр.

— Иә, бар, ондай орлар және түлкінің іні сияқты, айқыш - ұйқыш, қым-қиғаш боп қазылған терең орлар.

«Г» әрпі сияқты боп, шалқар көлдің шығыс күнгейін орай салған бұл станица әлі күнге дейін ол маңайдағы поселкелердің керіктісі, сол кезде де керіктісі екен. Қазақ-орыс станицаларының крестьяндық селолардан бір өзгешелігі, - ағаштың бұл өлкеде мол көзінде орнағандықтан, үйлері, қора-қопсылары түгелімен ағаштан қиылады, үйлерінің қасында огород болмайды, оны көлдің жағасына жасайды, үйлерінің арасы тығыз, көшелерінің арасы тар болады.

Кпитан да сондай екен. Бірақ, мұнда, өзге ұсақ станцияларда ұшыраспайтын, бірнеше екі этажды үйлер бар және бірер қызыл кірпіштен салған үйлер бар, солардың біреуі Опанас Баярскийдікі екен.

Опанастың өзі ме, басқа бір туысы ма, — онысы есімде жоқ,— қақпа алдына кеп атымызды тіреген бізді, қырған қалың буырыл сақалы қабындай шыққан, қалың және ұзын ақ буырыл мұртты орыс қарсы алды.

Сібірлік қазақ - орыстардың бір өзгешілігі — кебі қазақ тіліне жүйрік болады. Аздап акцентпен сөйлегенмен, мына шал да қазақшаға ағып тұр. Бәкеңді тани кеткен ол:

— Ә-ә, Торсандікі бала, атай, бәйбіше, Шақан аман? Өзге бала аман? — деп қолдасып амандасты да:

— Сенікі ат кім қойған? — деді.

— Бәкең,— деп жауап берді Бәкең.

— Ә-ә... Торсандікі бала бесеу. Мен бәрін көрген олардың. Оныкі қатын корком, одан болған бараншук бәрі корком. Торсанға құдай жақсы балалар берген.

Боржабай да арбадан түсе қап, шалға жалбақтай амандасқанмен, оған шал менсінбеген түрде қарады, онша шүйіркелесіп сөйлеспеді.

Бізді шал бос тұрған ағаш сарайына орналастырды.

— Бұрын бидай мен сұлы үйіліп тұратын еді ғой, мұнда. Бұл неге бос тұрады?— деген Бәкеңнің сұрауына:

— Бог знайт, биыл не болады! — деп жауап берді шал,— заман жаман. Большевиктер қатты төбелеседі. Колчак, Деникин жана коп актар оған жабылған. Мықты моклаш берген. Сонда да болмаған ол. Сол алып қояды деп қорқады біз. Егін екпеген содан. Неге егеді оны? Большевикке нан бермеу керек...

Одан әрі шал майдан жайын айтып кетті. Географиядан аздап хабарым болғандықтан, шал қазақшылап айтқан майдан жайын, Бәкең мен Боржабайдан мен тәуірірек түсінем. Егер шалдың сөзі рас болса, барлық майданда да большевиктер ілгерілеп барады.

— Бірақ,— дейді шал, қауыпты біраз төндіріп ап,— бәрі бір, біздікі ақ жеңеді большевикті. Бізге Антанта болысқан, Америка болысқан, Япония болысқан, оларда мылтық көп, пушка көп, оқ-дәрі көп...

Солай серпе отыра, шал менің серіктерімнің Қызылжар баруын мақұлдамайды.

— Колчак қазір оқ жасаған, мылтық жасаған, мата жасамаған, оған күш жоқ, шай, қант тожы жоқ сен босқа барады Қызылжарға Омбыға босқа барады, онда ештеңе таптайды, ат напрасна қиналады...— дейді.

Боржабай бұл сөздерге солқылдайын десе, Бәкең:

— Нар тәуекел. Үйден шықпағай ең, шыққан соң кейін қайтқанымыз ұят. Шығын біздікі емес, халықтікі. Аттың басын бұру ырымға жаман, барып қайтайық Қызылжарға,— деп болмайды.

Ол күні күн кешкіріп кетіп, біз Кпитанға, Баярскийдің сарайына қондық. Күндіз сіркіреген жаңбыр, кешке қарай басылып, жұлдызды ашық әдемі түн басталды.

Күн жексенбі еді. Орыс поселкелері мен станицаларының жастары жексенбінің кешіне сырнайлатып, әндетіп көшеге шығу, ата дағдысы. Олар бүгін де сонысын істеді. Біз сарайда ұйқыға жата, көше - кешенің бойы сырнайға қосылған қыз, бозбалалардың әндеріне толып кетті. Бұл менің салқын қанмен қарайтын сауығым емес. Ән-күйге құмар жастың бірі болудың үстіне, мен орыс поселкелерінде жасымнан тұрып, орыс музыкасы мен орыс әндерін шексіз сүйіп өскем. Ендеше, мына жастардың сауығына қосылмай қалай жата алам?..

Әрине, жата алмаймын!.. Ендеше баруым керек. Бірақ, қалай?.. Рұқсат сұрасам, Бәкең бергенмен, Боржабай бермейді. Қысқа жолдық серік болғаныммен, менің байқауымша, ол мені жалшысы көріп алған сияқты,— ат күтуден табанымды аудармайды, көнбейін десем, тастап кетуден ұялатын ол жоқ, іштей ренжігенмен қарсы тұрар қауқарым жоқ.

Бүгін де солай жұмсаса, мен қуана-қуана кететінмін, ондағы ойым,— Боржабайдан қулығымды асырып, қырға кетпекпін де, аттарды отты жерге тұсап тастап, өзім ойынға келмекпін, аттарға әкелер кезде ғана бармақпын!..

«Қырсыққанда қымыран іриді» дегендей, менің «арам» ниетім іске аспай қалды. Аттар тыныққаннан кейін:

— Оттатуға барайын,— деп жинала бастап ем:

— Бармай-ақ қой,— деді Боржабай.— Опанастың жалшысы аттарға шөп беретін болды, бүгін аттар қорада - ақ оттасын...

Бұл үмітім кесілген соң, ойынға баратын құлқымды сездіріп ем:

— Тәйт әрі, оттамай!—деп Боржабай ақырып тастады. «Тышқан інге кіре алмай жүріп, құйрығына қалжуыр байлайды» дегендей, не керек саған, өле алмай жүріп ойын - сауық? Жат әрі, қыңқылдамай! Таңертең ерте жүреміз. Ұйқыңды қандыр, әйтпесе жолда қалғи бересің!

Еріксіз жаттым да, көшелерде шырқалған әндер мен сайраған сырнайлардың әдемі сазына ұзақ уақыт бөленіп, қатар даусы бәсеңдеген кезде ғана ұйқыға кеттім...

ҚЫЗЫЛЖАР

Кпитаннан шыға біз, «линия» аталатын қазақ-орыс станицалары: Болатнай (Новорыбинск), Кіләбін (Кладбинка), Біржан (Сенжарка), Добраунай (Дубровный) арқылы жүрдік. Менің серіктерім бір жерден таң еркін ата шығады да, күн бата жеткен жеріне қонады. Түнде жүруге олар «төтенше өлтіріп кетеді» деп ұрыдан қорқады. Жолшыбай, ондай жаманат хабар көп естіледі.

Торсан Қызылжар, Омбыға көп баратын адам болған. Ол да «жолы арбаға тиышты» деп, көбіне осы «линиямен» жүреді екен, сондықтан әр станицада тамыр-танысы болады екен және олар, көбінесе, станицаның байы, атаманы сияқты, ылғи шонжарлары болады екен. Менің қайран қалғаным, солардың бәрі қазақша жақсы біледі, кейбірі акцентсіз таза сөйлейді.

Азамат соғысының тынысы жолшыбай сезіліп отырды. Біз түскен үйлердің бәрі большевиктерге қарсы, сөздері қырамыз да жоямыз». Сөйте тұра қорқынышын да жасырмайды. Бәрі уәделесіп қойғандай: «Егер қызылдар жеңсе Қытайға кетеміз» дейді, біреулері буынып-түйініп отырғаның да айтады. Торсанға аса жақынмын дейтін біреулері:

— Сәлем айт шалға,— дейді Бәкеңге,— ол да жиналған. Қызыл келсе оған да жаман болады. Ол да бізбен Қытайға кетсін.

Біреулер Әлтиге де сондай сәлем айтады.

Соғыс тынысы бұл сөздерден ғана емес, дүниенің тарыншылығынан да байқалады. Мысалы, Кпитаннан шыққалы бір ғана жерден бірер пұт қана сұлы табылып, өзге жерден табылмай, аттарымыз шөппен ғана күн көріп келеді. Жер дымқос боп жолдың ауырлауынан, жемнің жоқтығынан Бәкеңнің солқылдақ қара көгі алдақашан босаңсып, көп жерде арба тарту түгіл, өз денесін зорға сүйреп келеді, кейде соны шалдырып, тыныстатып алу үшін әдейі тоқтаймыз.

Болдырмайтын Боржабайдың торысы. Ұрғаныңмен ол қатты да жүрмейді, ұрмағаныңмен аяңдап та қалмайды, жерді ұтып отыратын бүлкек бір жортағынан танбайды, ол жүріске, ертеден қара - кешке қажымайды.

— Міне, жылқы! — деп мақтайды Боржабай атын,— шаруа қолы осындай ат қой. Мынау қара кектер немене? Сұлулығын қайтейін оның, бойында түк қайраты болмаған соқ? Бұдан, аяңдаса да алысқа баратын өгізім жақсы!..

Бұл кекеу сөзді атының ғана емес, өзінің де адресіне қабылдағандай, Бәкең:

— Айтарсың!.. Бетің жүріп тұр ғой!..— дейді де қояды...

Жолшыбай сұлы ғана емес, сатып аларлық ешбір азық жоқ. Егер Бөкеңнің тамыр-танысы болмаса, ашығатын түріміз бар. Соған қарап:

— Бұ дүние деген қаран - суалуға қалған екен! — деседі менің серіктерім.— Мұның арты неге соғар екен?!

Олар да, оларға таныс адамдар да, қыспақта тұрған заманның қайда соғарын болжай алмай дал болады. «Большевиктер кедейді жақтайды» деп естігендіктен, оның төз орнауын, мен іштей тілеймін, бірақ ол ойымды ешкімге білдірмеймін, білдіруге қорқам.

Дубровныйда менің әке-шешемді жақсы көретін Жама дейтін кісі кездесті, кескіні әкеме ұқсайды, кейін естісем, ол әкемнің әкесі — Шүкейдің заңсыз баласы екен. «Жама қарақшы» деген атты мен бұрын да естігем. Ол шығарған:

«Таққаны Жама ағанның алтын түйме,

Құдайым салды мені осынау күйге.

Ұлық кеп Жама ағанды ұстап алып,

Апарып қамап қойды қараңғы үйге»,—

деп басталып, ар жағы Сібірге жер ауып барып қайтқанға дейін айтылатын өлеңді, мен әнімен жатқа да білетінмін.

Жама менің әкем сияқты алып денелі, бірақ ондай момын емес, пысық, ойыншы, күлдіргі, домбырашы, өлеңді термелеп екпіндете айтатын термеші адам екен. Ол менің әке-шешемді ғана емес, ата-бабамды да жақсы біліп шықты. Үлкендерден естуімше менің ата-бабам әуелі Мәулітте (қазіргі Мамлютка темір жол станциясы), одан қазіргі Мүсін (Явленка).тұсындағы Есіл өзенінің бойында тұрған, ол тұс біздің соңғы мекеніміз — Жаманшұбардан жүз елу километрдей. Аталарымыз бұл арадан кешкенде, ұзатқан қыз, нағашы, жиен деген сияқты туыстар қалып қойған. Оларды көру — маған арман болатын.

Жаманың айтуынша, менің ол туыстарым әсіресе бірге туған ең үлкен апам Дәмеш осы тұста қырық-елу шақырым жерде ғана.

— Сен бала, мына күйіңмен оқу іздеп қайтесің,— деді маған Жама,— заман болса тарыншылық. Бір жерде аштан өліп қаларсың. Одан да, туыстарыңа бар. Мен алып барайын. Заман тишыққанша тұр солардың қолында. Білетін адамдардың айтуынша, заман осы бірер жылдың ішінде бірыңғайлы болатын. Бағыңа қызылдың үкіметі орнаса, жетіліп кете барарсың! . Серіктерім де осыны мақұлдап еді, оқуға талпынған көңіл ерік бермей, мең қалмайтынымды айттым.

— Ынтаң жақсы екен, бала, бетіңнен жарылқасын! — деді Жама.

Біз ілгері жүріп кеттік. Темір жолдан біз Кондратьев разъезінің, қасындағы көпірден өттік. Бұрын естігенмен «от арба жүреді» дейтін темір жолды бұл менің бірінші көруім. Бұған дейін мен арба доңғалағы мен ат тұяғынан түскен талан жолдарды көргем, олардың қалай жасалуы көңілімде сайрап тұр, ал, «темірден жол жасалады» дегенді құлағым естігенмен, көзім көрмегендіктен, көңілім «соңдай жол болады» дегенге сенбейтін. Енді көрсем — рас!..

Мен білетін жолдардың ізі ішіне қарай батыңқы болушы еді, мынау жол — үстіне қарай шығыңқы!.. Арба қалай жүреді бұған?!.. Тайып кетпей ме?!.. Әлде, көтеріңкі жолда қаба жүретін, от - арбаның доңғалағының, табаны ойық бола ма екен?!..

Соның бәрін кергім кеп, көпірден өте тоқтайын деп ем.

— Құмартсаң көзің қанар, әлі!.. Келе жатырсың ғой, қалың темір жолдың ішіне! — деп, Боржабай ілгері жүріп әкетті.

Кондратьевканың ар жағы қайқандау келген тоғайлы кең өлке екен. Даланың өн бойында мыңдап өрген малдай қаптаған бірдеме.

- Бұ не, мынау қаптап жатқан?! — дейді, алысқа көзі буалдырланатын Боржабай.

- Есіл алқабынан шабылған шеп қой, — дейді Бәкең, — маялар мен шошақтар ғой үйіп қойған.

— Апырау, не деген көп мая мен шошақ?!.. Сан жетпес, мынаған!..

— Биыл Есіл қатты тасыды деген. Суы асыл ғой, жарықтықтың жайылған жерін құлпыртып жібереді ғой!.. Шалғыны өсіп тұрған кезде, белуардан келген болар!..

— Әрине, — дейді Боржабай. — Мұншама жыпырлаған жиі мая сондай қалың шөптен ғана тұрады ғой. Қызылжар Есілдің осындай құнарлы алқабының жағасына салынған екен-ау!..

— Со Қызылжар қашан көрінеді? — деймін мен.

— Өй, сен соқыр ма ең? — дейді Боржабай. — Көзім желге қарығып бұлдырап келе жатқан кәрі мен де көріп келе жатқан, көзге баттып тұрған қаланы көрмей көзің шықты ма?

Менімен қалжыңдаспайтын да, кекетпейтін де Бәкең:

— Сонау, тау сияқты теңкиген күрең-қызғылт биікті көріп келемісің, бала? — дейді маған.

— Көріп келем,— деймін мен,— сол не өзі?

— Есілдің биік жары. Соның төбесінде, әне бір сорайғандарды және ағарандағандарды көремісің?

— Ия! — деймін мен, жардың биігінде жыпырлай ағарандаған, олардың арасында аспанға шаншыла сорайған бірдемелерге тіккен көзімді қадай түсіп.

— Қызылжар сол! Қызғылт биік жарқабаққа салынған қала болғандықтан жергілікті ел Қызылжар атаған.

— Петропавл дейтін себебі не?

— Ерте кезде қазақ жері екен дейді мұны. Осы жарқабақта Дәулеткелді дейтін бай қыстайды екен дейді, руы атығай. О заманда, біздің елдің ханы Абылай болған. Бурабайда отырған Абылайға Петр және Павел деген ағайынды екі жігіт барып, Дәулеткелді отырған қабақтан, бір өгіздің терісіндей жер сұраған. Абылай бұл сөзді қызық көрген де, ал деген. Өлгі екі жігіт егіз терісін шарық жіптей жіп-жіңішке қып тіліп әкелген екен дейді, соны жазып жібергенде, осы қаланың орнын түгел алып кеткен. Абылай уәдесін жұта алмай, сұраған жерін берген, соған екі жігіт қала салып, солардың, атымен «Петропавл» боп кеткен.

— Керемет жігіттер екен! — деп қояды Боржабай.

— Қызғылт жарқабаққа төніп тұрған сонау бір ұзынша ақ үйді көремісің?— дейді Бәкең маған.

— Иә, көрем.

— «Абылайдың ақ үйі» дейді соны. «Еркінмен бағындың» деп орыс патшасы Абылай ханға сол үйді сыйға сап көрген.

- Хан мен патша біріне бірі сыйлайды екен-ау! — дейді Боржабай.

- Бұл арадан кішкене көрінгенмен, ол үш қабатты, бір орамды тұтас алған үлкен үй, іші толған бытықы-шытықы бөлме. Әртінірек кезде Бұқар, Хиуа жақтан осы Қызылжарға саудамен келген купестер (купец) түсетін қонақжай екен, бертінде патша оны абақтыға айналдырған. Колчактың да абақтысы сонда деп естимін.

Көп адам сия ма екен? — деп сұрайды Боржабай.

- Пәлен жүз кісі сиятын үй деседі. Ал, Колчак өзіне қарсы болғандардың бәрін, тоғытқан қойдай қып қамап жатыр ғой. Білетіндер ол абақтыда әлденеше мың адам бар деседі...

- Астапыралда, ар жағын айтпа! — деп Боржабай шошады...

— Сонау сорайғандар не екенін біліп келесің бе, бала —дейді Бәкең маған.

— Жоқ.

- Біразы мешіт, біразы шіркеу...

Қанша екен солар?—дейді Боржабай.

— Татарлардың өлеңінде бар ғой:

«Питрапуыл қаласында, Алты масжит, биш ширкәу», — екен, расында одан көп қой деймін.

— Алты мешіттің нешеуі қазақтікі?—дейді Боржабай.

— Қазақ қалада аз тұрады ғой. Көбін татар байлары салдырған. Қазақ байларының салдырғаны біреу ғана, о да « бұл арадан көрінбейтін, кішірек ағаш үй.

- Қазекем дінге салақ - ау! — дейді Боржабай.

— Өзің мұсылман бола тұра, өмірінде намаз оқымайтын, ораза ұстамайтын сен сияқты!—дейді Бәкең күліп.

- Сонау ерекше сорайған биіктер,— дейді Бәкең маған, — завод пен фабрикалар пешінің тұрбалары. Патша заманында олардың бәрінен будақтап шыққан түтіндер, қаланың үстінде бұлттай үйіріліп, тұтасып жататын еді,енді бәрі де сөнген...

— Неге? — дейді Боржабай.

— Колчакта күш бар ма, оларды жүргізетін? Соғыстан басы қатып жатқан жоқ па оның?

— Зауыт - пәбірігі жұмыс істемесе, дүниені қайдан алады бұл?! —дейді Боржабай.

— Қайдан алсын. Шет елдің байларына телміреді.

— Өйткен күні құрысын!..

Бәкең одан әрі маған Қызылжар қаласының ішкі құрылысын сипаттай бастады:

— Бұл қала екіге бөлінеді,— деді ол,— бірі —«Ойқала», бірі —«Дөңқала». Біз әуелі Ойқалаға кіреміз де, Дөңқалаға содан кейін көтерілеміз...

— Әй, Бәкең-ай, қызықсың-ау, сен,— деді Боржабай мырс етіп,— жоқты

кеңес қыласың-ау, кейде! Неменесің, соншама түгел түсіндіріп отырсың бұған?!

— Сағам, әрине, солай, Боржеке, — деді Бәкең. — Сен ауылда тұратын адамсың, қалаға бүгін барсаң, ертең қайтасың. Товар алған дүкен мен пәтер үй ғана керек саған, өңгесін біліп керегі жоқ, ал, балаға білу керек...

— Неменеге? — дейді Боржабай кейіп.

— Боржеке-ау, қала емес пе, бұл баланың іздеп келе жатқаны?

— Ә, қойшы! — деп Боржабай теріс қарады да, — жә, ендеше айта бер! — деді.

— Білетін адамдардың айтуынша, — дейді Бәкең, — ең алдымен «Ойқала» түскен екен. Жардың биік қабағында әскерлік казармалар мен «Меновой двор» аталатын сауда -саттық орны ғана болады екен. «Дөңқала біздің әкелеріміздің жігіт көзінен бастап орнаса керек...

Одан әрі Бәкең өзі білетін әлдене бір байдың байлығы туралы серпе сөйлеп кетеді...

Темір жолмен тура тартса, Кондратьевкадан Қызылжар жиырма бес шақырым, ат жолы көлденеңдеп Арханский аталатын селоға соғады да, әрі қарай Есілдің шабындығы қалың сазды өлкесін орағыта отырып. Ойқаланың түбіндегі көпірден кіреді. Бұлай жүргенде, Кондратьевкадан Қызылжар қырық шақырымдай.

Сол жолмен жүріп келе жатқанда, менің көзімді тұндырған — манағы айтқан маялардың жиілігі!.. Сонша шөп ескен не деген құнарлы жер!..

Маялардың арасында, кейде опатқа, кейде дөңеске қалың тал өседі екен. Кейбір тұста, дөңгелене, сопақтала, имие біткен, төңірегіне қалың қожағай шыққан сулар.

— Есіл тасығанда толтырып кететін бұл көлсымақтарды, — дейді Бәкең маған, — «Қарасу» деседі.

«Есік алдың қарасу балдырғандай,

Мен не жаздым көңілімді қалдырғандай»

деген өлең содан шыққан екен ғой, — деймін мен.

Бір қарасудың жағасына өскен қалың талдың ішінде, қараңдап әлденеше үй және сарайған биік труба көрінеді.

— Бұл не? — десем.

— Былғары заводы,—дейді Бәкең.— Шіркін, бір кездегі бұ да күпсіп тұрған завод еді. Хромның талай тамашасын шығарушы еді. Ұлтаны қандай тамаша болушы еді, әмірқанға беріспейтін!.. Бұл заводтың былғарысын, жұрт барда таласып алушы еді!.. Енді бұ да тұр, есіз үйдей тым-тырыс боп!..

— Солдатына етікті қайдан тауып беріп жатыр, бұл Қалшақ?!— дейді Боржабай.

— Сатып алады да,— дейді Бәкең.

— Ақшаны қайдан табады, соның бәріне.

— Әкесінің, малын сатады деймісің? — дейді Бәкең,— мойны жуан сорлы халық емес пе, соның бәрін көтеріп жатқан? Елден жинайтын шығынның көбейіп жатуы да содан емес пе?

— Иә, шығын көбеюлі! — дейді Боржабай— Титығына да жетіп болды жұрттың. Қашанға дейін шыдарын кім білсін!..

Менің ендігі арманым өзгеде емес, Бәкеңнің сипаттауынан да, бұрын естуден де көруге ынтыққан Қызылжардың көшелеріне төз кіріп, «кереметтерін» өз көзіммен тамашалау...

Құмартқан Қызылжардың Ойқала жағынан біз күн батар кезде кеп кірдік. Оған менің көңлім тоя қойған жоқ. Асты қызыл кірпіш, үсті қарағай,— екі қатарлы үйлерінің көбіректігі болмаса, мұның сән-салтанаты Кпитаннан арық емес сияқты. Бұнда көзге оғашырақ көрінетін, көшелерді бойлай орнаған жиі бағандар мен олардың жоғарғы жағына жиі қып тартқан сымдар екен. Кпитан көшесіндегі бағандар мен сымдар, бұдан әлдеқайда сирек...

Біздің босаңсып келе жатқан аттарымыз ойдан деңге көтерілгенде үшеуімізді алып шыға алмайтын болған соң, Боржабай екеуміз божыны Бәкеңге бердік те жаяу жүрдік. Бұндайда Бәкеңнен жасы үлкен болғанымен Боржабай оған қоңсылығын істеп, сыбағалы жердің бәрінде үнемі құрмет көрсетеді.

Дөңқалаға көтерілетін жар бірсыпыра биік екен, соның қырына шығып алғаннан кейін:

— Енді мініңдер арбаға,— деп Бәкең атты тоқтатып еді:

— Аяңдата берсейші,— деді Боржабай, — бала екеуміз жаяу жүре берейік.

— О қой, Боржеке! — деді Бәкең кейіп,— со да сөз бе екен? Қызылжардың көшесінде жаяулап жүру ұят емес пе?

— Несі ұят? Кім танып жатыр бізді?

— Күн кешкіріп барады, Боржеке. Тезірек пәтерге жетейік, мін, тез!

Боржабай екеуіміз арбаға міндік. Аз уақыт жүргеннен кейін:

— Аттарды тоқтатшы, бала,— деді Бәкең. Мен тоқтай қалдым.

— Неге?..— деді Боржабай.

— Мына бір үй,— деді Бәкең, бұған дейін мен көрмеген, үш қабат әдемі бір үйді қолымен нұсқап.— 1913 жылы Романовтардың патша болғанына үш жүз жыл толу мерекесіне арналып салынған. Мұны «Дом романовых» дейді. Бұрын гимназия болған. Біздің Қазі осында оқыған. Енді солдаттың казармасы деп есітем.

— Айтпаған сөзің, қалмасын да, Бәкең мырза,— дейді Боржабай кекетінді дауыспен,— Қызылжардың бүгесі мен шігесін, алшысы мен тәйкесін, омпысы мен шомпысын түгел айт. Кім біледі, бұл қаланы түбінде осы басқарып жүрер, көзі көрігі, құлағы қана берсін!..

«Дом романовыхтың» ар жағында кең алаң бар екен, ортасында бұрын мен көрмеген биік ақ шіркеу тұр. Алаңның арғы жақ жиегінде опырыла құлаған, қабырғалары үңірейген бір биік үй тұр.

— Бұ не? —деген сұрауға:

— Ганшин дейтін байдың магазині еді,— дейді Бәкең;— ол бір жауыз бай болса керек, патша түскен күндері қала халқы мүлкін талап апты да үйін өртеп жіберіпті...

Аздан кейін:

— Ал, бала,— деді маған Бәкең,— енді Қызылжардың ең үлкен көшесіне кіреміз. Ондағы үйлердің биіктігі сондай, іргесінде тұрып төбесіне қарасаң бөркін, түседі, төбесіне шығып іргесіне қарасаң басың айналады.

Боржабай да бұдан үлкен қаланы көрмеген болу керек.

— Рас, — деді даусын созып,— несін айтасың, мұның үйлерінің! Осының бір тас үйіне, өзге байдың былай тұрғын, Әлтиіңнің малы жетер ме екен!.. Шіркін, шын бай қалада ғой!..

Қазір «Ленин», бұрын «Вознесенский проспект» аталатын Қызылжардың ең зор көшесіне түстік. Екі-үш этажды болып біркелкі салынған бұл көшедегі қарағай және тас үйлердің төбесі маған көкті тіреп тұрған сияқты. Солардың бәрін тамаша көріп аттың божысына ие болмайтын халімді байқаған соң:

— Былай да көрінгеннен көз ақы алатын неме едің, енді сенде не ес қалады дейсің! Біреуді қағып кетіп масқара қыларсың, бері әкел, божыны! — деп менің қолымнан Боржабай жұлып алды. Бәкең сықылықтап күлді де қойды.

Көшені орталап келген кезде, сол жақ қолымызда төңірегін темір тормен қоршаған, қалың ағаш кездесті. Ортасында, манадан бері керіп келе жатқан үйлерімнің бәрінен әлдеқайда биік салынған қызыл кірпіш үй тұр. Өзгелерден бойы озық болғанмен көлемі ықшам.

— Апыр-ау, мынау неғылған үй? —деппін қайран қалып.

— Есілден тартып осы қалаға түгелімен су беретін, - деді Бәкең,— орыстар мұны водокачка дейді. Қызылжардың ең биік үйі үш қабат қана, бұл водокачка төмен қабат!.. Қызылжардың қай жақ шетінен қарасаң да ең алдымен көзің осы үйге түседі. Бұл қалада бірер күн боласың ғой. Егер адасып кетсең, ең алдымен осы үйді тап. Содан біздің сонау пәтерді табасың,— деп, Бәкең биік кеп үйдің арасына, көп түйенің ішіндегі ботадай ғана боп шоқиған, жасыл шатырлы кішкене ағаш үйді нұсқады.

Кейін білсем, со кезде қалаға біздің елден ең көп қатысатын Бәкеңнің өзі, көшелердің аты болатынын, үйлерінің номері болатынын білмейді екен, іздеген үйін көше атымен емес, үй номерімен емес, тек белгілеп қоюмен ғана табады екен...

Кешкірген күн ол кезде буалдырланып баратыр еді. Ол кезде көшедегі бағаналардың басынан, сіреңке тұтанғандай, әлде не жарықтар жылтырай қалды.

Бұ не? — дедім мен таңданып.

— Электрдің шамы.

— Не шам ол? — дедім мен «электр» деген сөзге түсінбей.

— Майсыз жанатын шам.

Қызылжарда ондай шам барын, ауылда мен Нұртазадан естіген ем. Бірақ, ол, «сәулесінің жарықтығы сондай — күндізден бір кем емес» деген еді. Мынау оншалық шаңқиған сәуле емес, бозамық қана.

Терезелерден, немесе, бағана бастарынан жылтыраған электр лампаларының әлсіз сәулелері, іңірдің қоюлана түскен буалдырын жеңудің орнына көмескілендіре түсті. Төбесін түн орай бастаған Қызылжардың үйлері бұрынғыдан да биіктеп кеткен сияқтанды.

«Міне, қайда зор шаһар!.. Міне, қайда биік үйлер!.. Осы екен-ау, Қызылжар!..» деп таңдандым мен ішімнен.

Қызылжар менің ұғымымда биіктей түсті...

АҚПЕЙІЛ ҚАРТ

Бәкеңнің пәтері «Хадиша қатын» дейтін адамның үйі екен. Жасы сол кезде жетпістерді алқымдаған, жуан денелі, орта бойлы, заманында кескінді болған татар әйелі. Қолында Маһитап дейтін қызы бар, жасы отыздарды алқымдап, денесі толығып қалған қыз екен, күйеуге әлі шықпапты. Одан басқа: ортасы ойық қайқы мұрынды, дүрдиген қалың ерінді, шүңірек қара көзді, қара бұжыр кескінді, кішірек бойлы Ғариф дейтін жиені бар. Бұл үй Торсанның жас шағынан бергі пәтері екен. Ері бар кезде шағындау дүкен ұстап, өзіне өзі тоқ тұратын үйдің шаруасы қазір төмендеп, күн көрісі Ғариф ылауға айдайтын жалғыз атта қалыпты. Біз барған кезде халдері тіпті нашар екен. Соны көрген Бәкең:

— Қой алып сойдырсақ қайтеді, Боржеке? Өзімізге де, бұл үйге де сорпа-суан болсын,— деп еді:

— Айдаладағы татардың жетім-жесіріне қой сойып беріп бізді жын ұрып па? Ауылдан әкелген құрт, майымыз өзімізге жетеді. Әлдекімге жем бола алмаймын,— деп көнбеді.

Маған бұл қаладан Омбыға поезбен кету қажет. Барған күні жүріп кетсем де, «тоқтай тұр» дейтін ешкім жоқ. Соны біле тұра үш-төрт күн тоқтауға тура келді, оған бір себеп, қаламен танысқым келуі болса, екінші себеп, Қызылжардағы бағаға қарағанда, дүние қымбатшылықтан күйіп тұр, айтушылар Омбы одан да қымбат дейді, олай болса, менің қалтамдағы ақша түкке тұрмайды, ендеше мүмкіндігім жеткенше қаражат жинап алуым керек. Со жөнде Бәкеңмен ақылдасқанда:

— Осында Қасқұлақ, деген туысың барын білуші ме ең? —деп сұрады менен.

— Естігем. Бірақ көрген жоқпын. Әкесі Жұмабайды көрдім.

— Қасқұлақ ағаң қазір күпсіп байып тұр дейді. Інісі Көкери де ауқаттанып тұр деседі. Солардан жәрдем сұрасаң, құр алақан қоймас. Одан кейін осы қаладағы Алашорда комитетіне бар, онда да оқу іздегендерге қаражат береді деген.

Қариялардан естуімше, Қасқұлақтың қысқаша өмір тарихы былай: маған ол алтыншы атадан барып қосылады. Шын аты Айтжан, құлақтары қасықтай қалқиған үлкен болғандықтан, бала көзінде жеңгелері мазақтап қасық құлақ» қойған да, содан «Қасқұлақ» атанып кетті. Оның әкесі Жұмабай ерте кезде Торсан үйінде жалпылықта тұрыпты. Қасқұлақ сол үйдің қойын бағыпты. Бір күні қойға ұялы қасқыр шабады да, көбін қырып кетеді. Сол үшін Торсан Қасқұлақты сілейте сабайды да, «сені ұры деп жер аудартам» деп қорқытады. Зәресі кеткен Қасқұлақ біреудің ақылымен,

Қызылжарда тұратын туысы Ералыға қашып кетеді. Ералы оны панасына алып өсіреді, үйлендіреді. Кейін Қасқұлақтың қолына әкесі Жұмабай да, інісі Көкери де көшіп барады.

Көкериді мен жақсы білем. Оның шын аты Аманжол, бала көзінде жылауық болғандықтан, жеңгелері оны тауықтың дамылсыз шақыратын әтешіне ұқсатып «Көкери -көк» қойған да, содан «Көкери» атанып кеткен. Менің он үш, он төрт жасқа келген шағымда Көкериді біздің ауылдағы Шәйкең деген кісі бала ғып қолына алып, Хатира атты татар қызына үйлендірген. Кейін, татар қызы ауылды жерсінбей, Көкериді Қызылжардағы ағасы Қасқұлақтың қасына көшіріп әкеткен.

Менің ол кездегі ұғымымда «түбі бірге түтпейді», «жоқ болса амал жоқ, егер бар болса, ағайындас, қандас адамдар, бір-біріне қайырылмай, қараспай қоймайды...» «Ендеше, Қызылжарда байып тұрған туыстарым — Қасқұлақпен Көкериге мен неге бармаймын? Неге жәрдем сұрамаймын?»

Ойымды осыған бекіттім де, адресін Хадиша мен Маһитаптан біліп алып бардым, «Хлебниковская» аталатын көшеде, төбесі жасылмен боялған, еңсесі биік, жаңа қарағай үй екен. Мен қақпаны ашып кіре бергенде, қора жақтан қолына құман көтерген: шықшыттары шығыңқы, ұрты үңірейген, көзі де шүңірек, кішірек мұрынды, ұзынша арық бойлы татар әйелі кездесе кетті. Айтжанның әйелі татар, аты Мауғиза екенін Маһитаптан естігем. «Сол кісі осы болар» деген оймен, амандасуға жақындағанымда:

— Ей, алла, хайыршыдан тойдым әлі!.. Бұнысы да келіп жеткен екен!.. Кірі қайт, әлі, кірі! — деді әйел.

— Маған Мауғиза жеңгей мен Айтжан ағай керек еді,— дедім мен.

— Ей, алла, сіз кім боласыз? — деді әйел.

— Айтжан ағайдың інісімін.

— Қайдағы інісі?

— Жаманшұбардағы.

— Қазақтың бәрі іні. Нұртаза ағайдан башқа біркімні де білмим, барып тұр! — деді әйел жекіп.

Со кезде, үйден сұйық мұртының, екі ұшын жоғары қарай ширата қайырған, қырма сақалды, басында татарша қара барқыт тақиясы бар, үстінде татарша шапаны бар, бұжырлау орта жасты еркек шыға келді де, менің берген сәлемімді алмастан:

— Кім баласысың? — деді, салқын дауыспен.

— Мұқанның баласымын.

— Қайдағы Мұқанның?

— Айтжан ағай сіз боласыз ба?

— Иә, мен болам.

— Ендеше, мен сіздің туысқаныңызбын.

— Қайдағы туысқан?

— Жаманшұбардағы. Мен Нұртазаның ағайынымын.

— Кім дедің әкеңнің атын?

— Мұқан.

— Мұқан?.. Мұқан!.. Мұқан... Қайдағы Мұқан ол?! — деп жаңағы кісі аз ойланып тұрды да,— ие, әлгі бір қара шал болмаса игі еді, — деді.

— Нұртаза мен менің әкем немере,— дедім мен, Нұртазаны Мауғиза жақын көріп тұрған соң.

— Қайдан жүрген баласың? — деді Айтжан.

Мен жол жайымды айтып ем:

— Ей, алла, бұның да оқығысы бар екен! — деп таңдана тамсанған әйел үйге қарай жүріп кетті.

— Жеңгей осы кісі бола ма?— деп сұрадым мен Айтжаннан.

Айтжан басын изеді. Ол екеуміз сөйлесіп тұрғанда қақпадан өзім танытын Жұмабай қарт кіріп келді. Сәлем беріп қолдасқаннан кейін, Жұмабай менің хал-жайымды қысқаша сұрап алды да:

— Үйге кір деп неге айтпайсың?— деді Айтжанға.

Айтжан үндей қоймаған соң, Жұмабай кескініне алая бір қарап алды да:

— Шырағым, мына үйге жүр! — деп қора ішіне салынған екі бөлмелі ағаш үйді көрсетті. Жұмабайға еріп ол үйге кіргенде, баяғы өзім керген Көкериді тани кеттім. Одан бергі өзгерісі: бұрынғы сұйық мұрты қалыңдап, ашаң денесі толыққан, өзі татарша киінген. Қазір оның аты Көкери емес, Аманжол екен. Жұмабай қанша түсіндірмек болғанмен менің кім екенімді Аманжол ұқпай-ақ қойды. Онысы — туысқан болғысы келмеудің айласы екені көрініп-ақ тұр. Ауылдан кеше ғана кеткен Көкеридің аз күнде мұнша көтергеніне мен қайран қалдым да қойдым.

Оқу іздеп келе жатқан жайымды айтқанда, мақұлдаудың орнына, татар және орыс сөздерін араластырған тілмен, Көкери маған ұрсып алды да, өзінің аздаған сауда - саттық ісіне жәрдемші болуды ұсынды.

— Күн бұрын кешіріп айтим,— деді ол, — саған мин ышбір жалование бирмим, тузған киімләр бирам, харчаң минда була и все... Ну, жатарға уголоч бирам... и баста!..

Көкеримен келісе алмадым.

— Файдаңны білми тұрған малай икәнсің, саташып уләсін син, бу үйгә килмә инді! —деп Көкери мені үйінен қуып шықты.

Жұмабай маған ере шықты. Айтжан үйіне кірмек боп ем:

— Бармай-ақ қой оған да, — деді Жұмабай.—Одан да көңілің қалады.

— Неге?

— Қала жәйі осылай болады, шырағым. Мұнда ең аяғы ішер суыңа шейін сатулы. Менің екі балам, сенің әкенді де, өзіңді де білмей отырған жоқ, біле тұра, әдейі білмегенсіп отыр.

— Неге?!

— Қалада дүниенің бәрі сатулы болғандықтан. Саған шай да татыра алмады ғой екеуі. Елде олай емес қой, шырағым...

Мен Жұмабай қартқа «дүниесі сатусыз» деген елдің де жәйін қысқаша баяндап, бай ағайын — Нұртаза бір қараның құнын беруге жарамағанын айтып ем:

— Рас,— деді Жұмабай күрсініп,— «ағайын бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайды» деген осы. Мен де көргем, шырағым, «ағайынның» қайырымы қанша екенін!.. Осы Қызылжарға ит - арбамды сүйретіп жаяу келгенімде, елу үйлі Андабай — Отарбайдың біреуі әкеп салуға жарамаған. Енді үй боп, кісі болғанда, ағайын да, бауыр да көп. Қисая кетші қазір, басыңды тағы да көтере алмайды сол ағайын. Өзіңе өзің жалынғаннан, өз еңбегіңе жалынғаннан қызығы жоқ...

— Өзім де соны көріп жүрмін, Жүмеке!

— Елдегі ағайынды да көріп келдің, мұндағы ағайынды да көріп отырсың.- Өзіңнен басқа сенерің жоқ. Оқимын дейсің, қалай оқисың, мына түріңмен?— деді Жұмабай.

— Сонда, не істеу керек?—дедім мен.

— Ұнатсаң, бір ақыл айтқым кеп тұр саған.

— Айтыңыз!

— Қызылжарда қазір не кеп, жесір әйел кеп. Әсіресе — татарда. Солдатқа алынады ғой татар. Соғыс басталғалы төрт-бес жыл. Соғысқа кеткен татардан кеп жігіт шығын болды. Кей үй иесіз қалды. Сондай үйлердің біріне кірем десең, сені құшақтай алады.

— Бала боп па?

— Ойбай, балалығын - ай, мынаның!..—деді Жұмабай.— Татардың нелер әдемі келіншектері мен қыздары күйеусіз отыр. Байдың да сондай қыз, келіншектері бар. Қайсысы болса да құшақтай алады сендей уылжыған жас жігітті. Біздің Айтжанның осы әйелі үй-күйі бар жесір келіншек болатын. Ералы марқұмның жәрдемімен, Айтжан «салулы төсек, салқын үйге» кірді де, құдайға шүкір, «қағанағы қарқ, сағанағы сарқ» бола кетті. Сен де сөйтесің, Жақсы үй тауып берейін, ретін өзім - ақ келтірейін, сен оқуды қой да үй-күйі, дәулеті бар бір татардың қолына күшік күйеу боп кір!..

Бұл ақылды алу, алмау менің ойымда күресе қалды: «Алдың» айтатыны —«туғаннан көргенің жоқшылық... жетпей ме, бұған дейін керген бейнетің?.. Даяр үй, даяр әйел, даяр мал-мүлік табылса, қашатын сайтанын, бар ма?.. Аяққа құйып әкеп алдыңа тосқан асты төгетін жындымысың?.. Есің дұрыс болса, ал, мына шалдың ақылын?..» «Алманың» айтары, Абайдың:

«Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,

Қардың суы секілді төз суалар».

Немесе:

«Білім таппай мақтанба!»

деген өлеңдері.

Екі ойды салмақтай келе, мен Абай жағына шықтым. Онымды ақпейіл шалдан жасырмай:

— Ақылыңызға көп рахмет, ата! — дедім мен— Оқығым келеді менің. Бақыты болса да, соры болса да шыдағым келеді...

Қарт аз ойланып тұрды да:

— «Ілгері басқан жасты, кейін кеткен кәрі тоқтатады» деп еді, шырағым, «талапты ерге нұр жауар» деген де сөз бар, бетіңнен жарылқасын,— деді.

— Ал, қош, ата!—деп қолдасып жүре беріп едім, аздан кейін Жүмекен:

— Әй, бала! — деп дыбыс берді. Жалт қарасам, Жұмекен бері қарай келе жатыр екен.— Сонымен, шырағым, қалтаңда қанша бұлың бар?— деп сұрады ол.

— Бас-аяғы отыз-қырық сомдай болар.

— Байғұс бала - ау, не нәрсеге жетеді ол? Омбыға шейінгі поездың, билетіне жетсе сол!.. Ар жағында күн көру керек емес пе?

— Бір жөні болады да, ата, уайымдағанмен маған ақша беретін кім бар? —дедім мен.

Жұмекен басын шайқап аз тұрды да:

— Шырағым,— деді күрсініп ап,— анау бақша ішіндегі мешітке барайық екеуміз!

— Неге, ата?

— Бесін намазы боп қалды. Бүгін жұма. Намазға көп і;үрт жиналады. Намаз алдында мен имамға хал-жайыңды айтып, хұтпа соңынан, халықтан жылу жинауын өтінейін.

— Рахмет, ата, мен онда бармаймын,— дедім мен.

— Неге?!

— Садақаны кемтар кісі алады. Мен денім сау жігітпін.

Жұмекен, «әй, балам, балам!» деп басын шайқап аз тұрды да:

— Ал, жолың болсын, ендеше! — деп қолын ұсынды.

Шын жүректен қамқорлық жасағысы келген қартқа алғыс айттым да, тағы да қоштасып жүріп кеттім.

ҚЫЗЫЛЖАРДЫҢ ҮҢГІРЛЕРІНДЕ

Жұмабай қартпен ажырасқаннан кейін, есіме Жәмпейістің үйі түсті. Оның кім екенін оқушылар «Өмір мектебінің» бірінші кітабынан біледі. Сұрастырып көрсем Жәмпейістің үйі, — қаланың батыс жағында, биік жардың етегіндегі «Кірпіш сарай» деген жерде екен.

Білемін деген біреу маған Жәмпейістің абақтыда жатқанын айтты, сондықтан, оның үйін іздемесем де болатын еді, бірақ, мен екі себеппен іздемек болдым, бірі — абақтыға түскен себебін сұрау, екіншісі — ол «ғашық боп қосылдым» деген Жаңыл жеңгейді көру.

Жәмпейіс үйіне барардан бұрын, мен жүгіре басқан аяңмен қаланың көшелерін ерсілі-қарсылы аралап шықтым. Сонда байқағаным, орталық көшелер болмаса, шеткері көшелердің көпшілігі Кпитан көшелерінен артық емес екен, кейбіреулері одан да жаман.

«Қала» аталатын тұрғылықты, орынды бірінші рет көргендіктен, Қызылжардың орталық көшелері маған өте ұнады, оларды аралап жүріп мен «мұндай да тамаша болады екен-ау?!» деп таңдандым, сондағы қайран қалғаным екі ғана нәрсе, бірі қазіргі: «Ленин» және «Торговая» аталатын екі көшеге тұрпайы түрде төселген тас, екіншісі — орталық бірнеше көшенің екі жақтауына тақтайдан төселген тротуар.

Қазақстанның сібірлік қалаларындағы ең жақсы бақша, Қызылжарда. Ерте кезде де солай болатын. Қазір де солай. Мен бұл бақшаға да кірдім. Оның ерсілі-қарсылы жасалған тұп-тура аллеяларының екі жағына биік өскен жуан теректер мен қайындардан күн көзі көрінбейді екен.

Бірақ, осы аллеялар да және бақша ішіндегі кейбір әп - әдемі салынған үйлер де мен аралаған шақта қаңғырап бос тұр екен, анда-санда қараңдаған аз ғана адамнан, бақша ішін сыпырған бірер күтушіден басқа ешкім көрінбейді.

Сөйтіп жүріп мен, алдына кенеп алжапқыш байлаған, жұпыны киінген, қолында сыпырғышы бар, аллеялардағы көп орындықтардың бірінде салбыраңқы түспен отырған, тебендеген қырма сақалды, ширатқан сұйықтау кара мұртты, кішірек арық денелі, көзіне алтын жақтаулы көзілдірік киген адамға көзіктім. Жасы үлкен кісі болған соң, ауыл ғұрпымен сәлем бердім оған. Ол менің кескініме, үсті-басыма көзін төменділі - жоғарылы төңкере аз қарап алды да:

— Қай баласың?— деді.

Мен жөнімді айттым да, өз жөнін сұрадым.

— Бейсекей дегенді естіп пе едің?— деді ол.

— Жоқ,— дедім мен.

— Бейсекейді бүкіл Қызылжар біледі,— деді ол маңызданып,— оны сенің Торсаның да біледі.

— Сонда, кім ол?—дедім мен.

— Мен! — деді ол, оң қолының үсік саусағымен кеудесін шұқып.

— Сіз?!—дедім мен, таңданған кескінмен, ішімнен өзін-өзі мақтап, есі дұрыс па, өзінің?!» деп ойлап.

— Иә, мен, Бейсекей...

— Сіз қайда істеген едіңіз?

— Мен Окружной сотта, жиырма бес жыл разносчик болғам!..

— Ол не қызмет?—дедім мен түсінбей.

— Соттың барлық қағаздарын тасу! — деді Бейсекей салмақтана түсіп, мұрттарын екшей қозғап қойып,— ондай істі барлық адамға сеніп тапсыра бермейді. Ол сенімге жету үлкен жұмыс!

«Сот», «судья» дегендерді мен бұған дейін естігенім болмаса, көрген емен, сондықтан, Бейсекейді шынында үлкен қызметте болған адам екен деп түсініп, бірақ, мына отырған түріне түсінбей:

— Қазір не қызметтесіз?— дедім мен.

— Бақша сыпырам! — деді Бейсекей күрсініп.

— Неге?

— Қызмет жоқ. То - есть,— деді ол жұлып алғандай,— қызмет бар, бірақ әділеттік жоқ.

— Неге?

— Заң жоқ. Колчак заңды білмейді, өзіне қарсы сөйлеген кісіні қамай береді, ата береді!..

— Сізді қызметке алмай ма ол?

— Алар еді, мен кірмеймін.

— Неге?

— Мен заңға үйренген кісімін. Заңсыздыққа шыдай алмаймын. Ной Колчак! — деді Бейсекей басын шайқап, ызаланған кескінмен, — нойқан - ішер!.. Кісі өлтіргіш!..

— Бұл сөзді айтуға қорықпайсың ба, сен?—дедім мен.

Сенен қорықпаймын,— деді ол күліп,— өзгеден қорқам.

— Менен неге қорықпайсыз?

— Түріңнен көріп тұрмын. Сен әлі қаланың қулық-сұмдығын білмейсің.

— Сонымен қазіргі қызметіңіз не?

— Осы бақшаны сыпыру.

— Оқыған адамсыз ба?

— Оқыған жоқпын. Бірақ, сот жұмысында практикам кегі!.. Жиырма бес жыл!.. Ойла, оның қанша жыл екенін.

— Семьяңыз бар ма?

— Жоқ, үйленген жоқпын,— деді Бейсекей тағы да салмақтана қап.

— Неге?

— Ол — құпия.

— Туыстарыңыз бар ма?

— Жоқ. Жалғызбын. Әкеден жетім қап, қалаға бала шағымда келдім. Содан әлі осындамын.

— Мына қызметіңіз күн көріске жете ме?

— Маңайын да көрмейді.

— Онда қалай тамақ асырайсыз?

— Қызылжарды білмейді екенсің,— деді Бейсекей мұртын ширатып,— білсең мұны айтпас едің. Татарлардың «Ғафифә» деген биін білесің бе? — деп сұрады ол менен.

—Жоқ.

— О, надан екенсің ғой. Тамаша би бар сондай. Өлеңі (Бейсекей түрегеп, билеп көрсетті):

Бас, қызым, Ғафифә,

Син басмасаң, мин басам!..

— Осы бидің өлеңін татарлар қазақшалағанда,— деді Бейсекей тағы да билей, күле сөйлеп:

Хаптыр-хаптыр Бисәксй,

Хаптыр-хаптыр Бисәкей,

Сиыр сауып ұтырғанда,

Сиыр сауып ұтырғанда

Нығырақ ұтыр, Бисәкей.

— О не дегені?—дедім мен күліп.

— Оған сен түсінбейсің,— деді Бейсекей, билегеннен аздап алқынған демін алып.

— Сонымен, қалай күн көресіз?— дедім мен.

— Петропаул бар жерде мен аштан өлмеймін,— деді ол.

Со кезде, аллеяның алысырақ тұсынан бір адам қылтың етіп жоқ болды.

— Милиционер!—деді Бейсекей сұстана қап,— Колчактың!.. Жоғал, төз!..

— Неге?

— Ну, кет! — деді Бейсекей сыздана жекіп,— мына жақпен кет! — деп ол жөн сілтеді.

"Бір пәлесі бар екен ғой» деген оймен, мен бақшаның қалың ағашына сүңгіп кеттім.

Кейін білсем, осы Бейсекей 1917 жылы Қызылжарда ұрылған Совдепке де қағаз тасушы боп, соның ісіне шын берілген екен де, Колчак көзінде қорғалап жүріп күн көріп, большевиктерге қиянат жасаған адамдардың кімдер екенін көңіліне тізе берген екен, кейін, совет үкіметі орнағанда, кеп шындықты ашып берген екен.

Бақшадан шыға, мен дүкендерді араладым. Бәрі де қаңырап бос тұр. Көбі жабық... Менің мақсатым, егер реті кеп қалтамдағы ақшам жетсе, үстіме тым болмаса көйлек - дамбал алу еді. Дүкендерден олар табылмай сандалған кезде:

Киім іздесең барахолкаға бар, — деді жөн сұраған біреу.

— Ол не?

- Ескі-құсқы киімді қолдан сататын жер.

Оны да таптым.

Қызылжардың Ойқаласы мен Дөңқаласының аралығындағы кең, алқапқа жиналған бұл барахолкада адам деген құмырсқаның илеуіндей қайнайды екен. Мұндай мол жиын, көп адамды, бұған дейін мен көрген емен.

Қымбатшылық деген онда өрт боп күйіп тұр екен. Менің қалтамдағы бар ақшам, көнетоз бір көйлекке де жетер емес, ондай көйлек жүз сомнан бері табылар емес!.. Жаңа киімнің барахолкада иісі де жоқ, бәрі ескі, кейбірін киім дерлік те емес, сонда да шіреніп қымбат сұрайды...

Киімге тісім батпаған соң «азық-түлік сатылады» деген барахолкаға бардым. Нан атаулыдан онда ештеңе жоқ, Етті біреулер қадақтап қолға ұстап жүр. Бірен-саран тауық кездеседі. Менің қалтамдағы бар ақшам бір тауыққа жетер емес. Мынадай жағдайда тамақ асырап көр!..

Күн көріс жағынан қаладан көңілім суыған мен, Жәмпейістің үйін іздеп «Кірпіш сарай» жаққа кеттім. Қаланың ол бөлімі, Есілдің биік жарының етегін ала, ығы-жығы боп орнаған екен. Мұндағы үйлердің түрі, Кпитан түгіл Жаманшұбардан да жаман сияқты. Көше тәртібімен салынбағанмен, Жаманшұбардың шым үйлерінде үйге ұқсастық белгілер болушы еді, «Кірпіш сарайдың» ығы-жығы орнатып үйлерінің көбі үй емес, биік жарқабақтың етегінен үңгірлеп жасай салған апан. Сондай «үйлердің» арасында жоталанып кеткен кейбір биік төбелердің неліктен бұлай жасалғанын жөн білетін біреулерден сұрасам:

— Бұл тұстың «Кірпіш сарай» аталатын себебі, — дейді маған, — осы етекте үнемі кірпіш соғылары да, күйдіретін заводтарға тасылады. Кірпішті жеке адамдар немесе ұйымдасқан артельдер соғып, заводтарға қазына бағасымен сатады. Бүкіл Қызылжардағы кірпіш үйлердің бәрі осы арада соғылған кірпіштен жасалды десем қателеспеспін.

Жарқабақтың астындағы ойлы-қырлы өлкеге жиналған «Кірпіш сарайдың» ұшы-қиырына көз жетпестей кең. Жөн сұраған адамым, «Кірпіш сарайда» қанша үй барын мөлшерлей алмай:

— Қызылжар аталатын қаланын, тәртіппен салынған жоғарғы жағынан, тәртіпсіз салынған бұл жағынын, халқы әлдеқайда көп, — дейді.

— Немен тіршілік етеді, бұлар?

— Көзі келген жұмыспен. Жұмыс таба алмағаны, — ұрлық-қарлықпен.

— Бала, сен сақтан,— дейді ақылшым,— бетін,мен жүрме, және мезгілсіз жүрме, біреу-міреу өлтіріп тастар.

— Мені ме?! Не ме қызығып?..

— Өй, ақылы жоқ!.. Бір үзім нан таба алмай жүрген аштарға, үстіндегі киімін, жаман болғанмен, бір күндік тамағын өтемейді деп білесің бе?..

Ақылшым Жәмпейісті білетін адам екен. Оның айтуынша, большевик болғандықтан, оны Колчак үкіметі абақтыға салып қойған». Бұл хабарды естіген соң және ақылшымның ұрылар туралы айтқан сөздері жүрегімді сескендірген соң, кейін қайтып кетуге бір оңтайландым да, Жәмпейіс үйінің нақ қасына кеп бармай кетуді ыңғайсыз көрдім.

Көшелері жоқ, көше сияқтанған кей жерде белгілі аты жоқ, ат қойылған көшесымақ үйлердің номері жоқ, ойлы - қырлы жарқабақтың астына, қиқышойқы, үйме-жүйме боп салынған «қаланың» ішінен Жәмпейіс үйін табу маған оңай болған жоқ. Біраздан кейін, іздегеніме қуанған да жоқпын, өйткені, үйлердің арасына үйден, қорадан шығарылатын Қоқыстың бәрін ыбырсытып тастай беретіндіктен, көп жерде жүруге мүмкін емес. Кей жерге өлген ит, мысық сияқты хайуандарды тастап, олардың сасыған иісін аңқанды атады.

Бұған дейін Қызылжар аталатын қала, менің ұғымымда «жердегі жұмақ» еді, орталық көшелерін көргенде «жұмақтығы рас та екен-ау!» деп қалып ем, шетірек көшелерін көргенде, ол бағама күдіктене бастап ем, енді, мына «Кірпіш сарайға» қарасам, көзім көрмегенмен, құлағым естіген тамық осы сияқты!.. Бұл менің бұрын көрмеген сұмдығым!.. « О, шаһар, ауыл сияқты, сен де ақ үйлі, қара үйлі екенсің - ау!.. Сенің де байын, мен сорлың бар екен-ау!..» деймін ішімнен...

«Сұрай-сұрай меке барадының» кебімен, Жәмпейістің үңгірін де таптым: бір биік төбенің етегін жырып жасаған кішкене ғана бөлме екен. 1950 жылы жетпістер шамасында қайтыс болған Жаңыл жеңгей, ол кезде қоңыр түсті, үлкендеу қой көзді, қыр мұрынды, толықша орта денелі, көркем әйел екен. Абақтыға түскен ерін сағынды ма екен, немесе, Жәмпейіспен еріп кеткелі кермеген туған елі есіне түсті ме екен — аты-жөнімді сұрап алғаннан кейін, Жаңыл мені құшақтады да, дауысын көтеріп қазақша көрісті. Мұң – мұқтажым айтқан оның зарлы үні, менің де көзімнен жас шығарды...

Жаңылдың айтуынша, Жәмпейіс май айынан бері абақтыда жатыр, айыбы — «үш жүз» болуы. «Үш жүз» дегендей менің аздап хабарым болатын. «Алашорда газеттері: « Сарыарқа» мен «Жас азаматтың» баяндауынша «Үш жүз» партиясы — Алашорданың жауы.

1918 жылдың мартынан бастап май айына дейін Петропавлда шыққан «Үш жүз» газетінің бірнеше номері Торсан үйіне де келген еді. Со газеттің

сегізінші номерінде «Алаш» партиясында жүрген қу табандардың мұрындары қанап, жарға құлады» деген бас мақала шықты. Мақаланың авторы Көлбай Төгесов «Алашорданың» басты адамдарын сыбай жамандап, былай деген: Қалақтан шыққан қара албасты Ғалихан (Бөкейханов С. М.) 31 декабрьде. 1917 жылда I) Омбы қаласына келіп, маңдайша, табалдырығы жоқ, шірік ағаштан кереге, уық жасап, қиқайтып, шаңырақсыз, қатты бір соққан желден жығылатын Алаш партиясы атты отау жасап кетті... Семейдің списогін алып қарасак, өңшең арам құзғындар, қастарына күздігүні адасып қалған соқыр тырнадай қылып, кемиек Халел Ғаббасов қуды алып, алаш партиясының керегесін жайған...»

Мақаланың авторы одан әрі, 1918 жылдың 12 февралында Петропавлдағы Алашорда комитетін жергілікті Совдеп құлатып, бастықтарын абақтыға жапқанын хабарлайды. Мақала «Алаш партиясында жүрген қу табандардың үндері өшті, тістері сынды, мұрындары қанады, адам қатарынан жарға құлады» деген сөздермен бітеді.

Кейін, тарихи деректерден қарағанда, «Үш жүз» партиясы 1917 жылы Петропавл қаласында ғана құрылып, Қазақстанның өзге өлкесіне тарамаған. Екі жарым айда азғантай ғана сандары шыққан «Үш жүз» газетін оқысақ, бұл «партияның» да ұлтшылдық бағытта ұйымдасқанын көреміз. Программалық жағы әсер партиясына келеді. «Үш жүз» Петропавлдағы Совдеппен бірігіп қызмет істеген де, 1918 жылы чехословактардың Сібірде революцияға қарсы жасаған перевороты болғанда, Совдеп адамдарымен бірге, «Үш жүздің» адамдары да абақтыға алынып, бастығы Төгесов қып, Колчак олардың көбін атқан.

Жәмпейістің «Үш жүзге» мүше болуы рас екен, (кейін, дұрыс адамдар қатарына қосылып, көп жыл советтік мекемелерде қызмет атқарған, ақырында бандиттер қапысын тауып азаптап өлтірген Жәмпейістің өмірі қызық роман). Оған да бірде оралуымыз мүмкін.

Қызметпен ғана қалтақтап күн көретін Жәмпейістің үйі, ол абақтыға түскен соң жүдеу екен. Со жәйін айта кеп:

— «Қуыс үйден құр шықпа» деген сөз бар, шырағым,— деді Жаңыл,— ағаң болса бұндай қонақасы ішпес ең, шай да болса дәм тат.

Кішірек ақ самауырға қойылған сүтсіз шайды қара нанмен ғана сораптай тартып отырғанымызда, үйге арық денелі, сақал-мұртын қырған, беті әжімді, орта жастағы біреу кеп кірді.

— Жоғары шық, Адамқұл! — деді оған Жаңыл.

— Осы ара да жетеді, — деп, ол босағадағы сандықтың үстіне отыра кетті де, — бұл қай жігіт? — деп сұрады мені.

Жаңыл білгенінше менің аты-жөнімді айтты.

— Өзі бір сөзге үйір бала екен,— деді Жаңыл Адамқұлға, мені иегімен нұсқап,— Жәмпейістің абақтыға жабылғанын бұл сұрап, мен дұрыстап айта алмай, әуре-сарсаң боп отыр ек, сен білесің ғой оны, қысқаша болса да дұрыстап айтып берші — деді.

Мен де өтіндім.

— Сен өзің газет-журнал оқитын жігітпісің? — деп сұрады Адамқұл менен.

— Аздап.

— Мысалы, қандай?

— «Жас азамат», «Сарыарқа»...

— Олардан басқа?

— Жоқ.

— Онда білетінің аз екен,— деді Адамқұл.— Сен өзің «ақ», «қызыл» дегенді, «большевик», «меньшевик» дегенді білетін жігітпісің?

— Жөнді білмеймін.

Онда, түсіндіру де қиын болды ғой саған.

- Есім кіріп қалған баламын ғой, ағай,— дедім мен, оның кемсіне сөйлеуіне намыстанғандай,— айтсаңыз түсіремін.

- Ширақтау бала екенсің, айтсам айтайын: большевиктердің өзің сияқты жоқ-жітіктерге пана болғысы келейін білесің ғой.

— Естідім.

- Революция жасаған, патшаны құлатқан солар.

- Одан хабарым бар.

Большевиктердің ұйымы біздің Қызылжарда да ерте орнаған. Сен Валерий Куйбышевті білемісің?

Естіген жоқпын.

Қарт большевиктердің біреуі және басшыларымен, біреуі. Туған жері — Көкшетау үйезіндегі Шортанда (Шучье). Омбыда оқыған. Сол кісі большевиктердің ісіне жас көзінен араласып, 1905 жылдар көзінде осы Петропавлға келген де, жұмысшылардан большевиктер тобын ұйымдастырған. Сол ұйым кешегі патша тақтан құлайтын февраль революциясына дейін келді де, революция күндері, жергілікті

большевиктер Совдеп құрды. Білесің бе, оның не екенін?

— Естігенім бар,— деп мен түсінігімді қысқаша айтып бердім.

- Жобаң дұрыс,— деді Адамқұл.— Совдеп құрылғанмен үкіметті ұзақ ұстап тұра алмады.

— Неге?

— Орталықтан, яғни Москва мен Петроградтан алыс болды. Жергілікті күш аз болды. Сөйтіп жүргенде чехословактардың перевороты басталып кетті.

- Со не өзі? — дедім мен, бұрын естігенмен, бұл оқиғаның не екенін түсінбей жүргендіктен.

Империалистік соғыс тоқталғаннан кейін, жеріне Америка арқылы қайтуға шыққан чехословактардың корпусы бастығы генерал Гайде. Ақтардың үкіметі оларға қару берді де, чехтар Самар мен Новосибирь арасындағы Совдепті құлатып, Колчак үкіметін қолынан тұрғызып кетті. Түсінікті ме?

Шамалы түрде...

Одан артық түсіндіруге өз білімім де жете бермейді, - деді Адамқұл.

— Сіз өзіңіз кім боласыз? — дедім мен.

— Оның саған қажеті не?

— Қажет болмаса сұрамаймын ғой.

— Мен бір жұмысшы адаммын...

— Көзіңіз ашық сияқты ғой...

— Қалада туып, қалада өскесін, ол-пұлды білсек білетін шығармыз, оқығаным жоқ кісімін...

— Тоқығаны көп,— деді Жаңыл,— сен,— деді ол Адамқұлға,— түсінуі қиын ауыр сөздерге бармай-ақ, қызылдардың осы қалада қалайша құлағанын айтып берші осы балаға!..

— Ол кеп сөз емес,— деді Адамқұл, — Февраль революциясынан кейін, Қызылжарда ақтың да, қызылдың да үкіметі қатар жасап тұрды. Аққа Алашорда қосылды. Жәмпейіс ішінде болатын Үш жүз қызылдарды жақтады. Сонымен, биылғы жылдық майы туды. Майдың он сегізі күні, Қызылжар вокзалына чехтардың эшелоны келіп тоқтады деп естідік. Совдеп бұл хабарға көңіл бөле қалды.

— Сөзіңізге қарағанда, сіз сол Совдеппен байланысты сияқтысыз ғой, ағай,— дедім мен,— менен несін жасырасыз, кімі боп қызмет істеген едіңіз оның.

— Ешкімі болып та емес...

— Сонда да?

— Оны қоя тұр, бала,— деді Адамқұл,— бастаған кеңесімізді аяқтайық. Совдеп жинала бастады. Бірақ, қолында қанша күш бар. Бар мүшесін жинаса, жүзден аз - ақ асады. Жұмысшылар көпшілігінің симпатиясы соның жағында болғанмен, ұйымдасып жетпеген, қаруланбаған көз...

— Ал, ақтар,— деді Адамқұл дауысын көтеріп,— чехтардың эшелоны келгенін естіген соң қала мен вокзал арасында дамылсыз шапқылап құтырып кетті... Сол күні түнде переворот жасалды...

— Қалай?

— Түн ортасында қарулы чехтар мен ақтар бірігіп қалаға шабуыл жасады да, Совдептің үйін қамап ап, күзеттегі адамдарын тұтқынға алды...

— Өзгелерін ше?..

— Үйді-үйлерінен ұстады...

— Қайдан біледі үйлерін?..

— Ақтардың жергілікті үкіметі аңдып отырған адам емес пе олар?

— Не істеді сонан кейін?

Көбін табан аузында атқан, одан қалғанын абақтыға жапқан...

- Екі адамның өлімі аса аянышты болды,— деді Адамқұл ,— бірі Кәрім Сутюшев, бірі Хафиз Базарбаев.

— Кімдер еді олар?

Сутюшев мұғалім еді. Ақтар оның мойнына арқан байлап, салт атпен желе жортып жетектеп жүрді, артынан екі салт сабап айдап отырды. Халі біткен Сутюшев құлағанда, ақтар оның денесін сүйретіп шауып кетті. Сол қалпында өлсе де тастамай, көшелерді кезіп көп уақыт шауып жүрді...

Обал - ай!

- Базарбаевтың өлімі одан да аянышты...

- Ол кім еді?

- Тері заводындағы жұмысшының баласы еді. Он сегіз жасында большевик болған. Совдепте жастар жұмысын атқаратын ақтар оны Мұратов дейтін татар байының от диірменінің алдындағы темір бағанаға сыммен шырмап байладым да, үстіне кәрәсін құйып, тірідей өртеді... «Көріңдер!» деп халықты қарулы әскерлер маңына иіріп тұрды...

— О, хайуандар!..

- Сонда жас большевик жауға қарсы тұрып, «жасасын пролетариат революциясы!» деп айқай салды...

Мынау ерлік, менің жан-тәнімді түгел аралады да кетті.

- Ол шеккен ауыр азапқа жаным қатты ауыра отыра, ерлігіне қатты сүйіндім мен...

«Міне, қайда, бет бұрған ісіне берік адам!» деп ойладым мен...

— Міне, большевик дегендер осындай болады! — деп бітірді Адамқұл сөзін.

Ол қалта сағатына қарады да:— «көбірек отырып қаппын ғой, кетейін» деп түрегелді...

— Ал, бала, қош! — деді ол маған басын изеп, — менің берер батам — большевик бол! Адамқұл шығып кетті.

— Не қылған адам бұл?— дедім Жаңылға.

- Дәулеткелдиев дейтін бір бай ноғайдың атшысы болушы еді,— деді Жаңыл,— қазір жұмыссыз білем. Соқа қара басы. Тегі бұны да қызылдарға тілектессін, деп кужай ма деп, қайтеді екен, осы кезде зады, сырғып жүр ғой деймін, мекені көбінесе Кірпіш сарай. Біздің үйге де келіп-кетіп жүреді...

— Фамилиясы?

— Алданазаров. Мұндайлар осы қалада толып жатыр...

Жәмпейіс үйінде отырып, тағы бір туысымды тауып алдым. Ондай туысым барын қыдырып келген бір шал айтты. Шал менің әке-шешемді білетін кісі боп шықты.

— Андағұл дейтін елде, Шопан аулының адамымын,— деді ол.— Әкең Мұқан біздің ауылға жиен болатын. Бала күнінен жігіт шағына дейін бірге өскеміз. Содан кейін ол өз еліне көшіп кеткен. Әкеңнің шешесі — Қағаз деген кісі. Оның інісінен туған немере сіңлісінің үйі осы арада. Аты Айша, күйеуінің аты Төребай. Барып амандас. Жөніңді айтсаң біледі.

Жаңылға еріп барып таныссам, Айша апай тұйық мінезді, үсті-басын салақ ұстайтын, нашар киінген, орта жасты, толықтау орта денелі адам екен. Бір төбенің, етегінен жырып жасаған бұл үңгірде «сілкіп салар сырмақ жоқ» дегендей, көзге ілігетін тәуір түк те жоқ, азын аулақ бар «мүлкі», бұған дейін мен сирек керген ескі - құсқылар...

Айшаның айтуынша,— күйеуі Төребай қырманда мал сояды екен. Ері сорпа-суандық бірдеме әкелгенше, бұл үйде татар дәм жоғын айтып, дәм татпай кетуіме ренжитінін білдіріп, Айша апай мені Төребай жұмыстан қайтқанша бөгеді.

Аздан кейін үй әбігерге айналады: Айша апай құдықтан су әкеп, пешке орнатқан үлкен қазанға құйды да, астына сиырдың тезегін тұтатты; он, он екідегі тетелес балалары — Шұғайып пен Мұхаметжан пышақтарын қайрауға кірісті. Сондай әбігердің үстіне, аласа бойлы, жуантық денелі, көсе сақалды, сирек мұртты, жалпақ бетті, жуан басты кісі кеп кірді. Кісінің басындағы орысша кепкесі, үстіндегі шалбарланып алған фуфайкесі, жүнін сыртына айналдырып киген тері шалбары сойылған малдың қан-жынымен мейлінше былғаныпты. «Төребай осы болар» деген оймен сәлем беріп, қолын алғанымда, оның саусақтары быртықтау жалпақ алақанының қасында менің алақаным, түйенің табанына салыстырған ешкінің бақайы сияқтанып қалды. Сәлемнен басқа сөзге келмей, Төребай пештің қуысына қарай жөнеле берді де:

— Қатын, леген даяр ма? — деді.

Айша сопақтау қаңылтыр астау мен ескі үлкен жез құманды босағадан пештің қуысына апарып қойды да, Төребайдың бер жағын ескі кенеп шекпенмен қалқалай берді... Көрмегенмен естіп тұрмын: Төребайдың тұла бойынан қаңылтыр астауға әлденелер шылпылдап түсіп жатыр... «Бұл несі екен?!» деп таңданып тұрмын мен.

— Ал, әкетіндер, мына астауды, төгіндер, таза шептің үстіне! — деді Төребай.

Мұхаметжан мен Шұғайып шешесінің шекпенмен қалқалап тұрған ар жағынан қаңылтыр астауды бері қарай суырып алып шықты, ішінде сойған сиырдың өкпе-бауыры, шек -қарыны сияқты «көр-жерлер». Қалқалаған шекпеннің ішінде, Төребай жуына бастады...

Астаудағы «кер - жерлер» семіз екен. Төребай оларды қойны - қонышына тығып ұрлап әкепті.

— Неге ұрлайсыз? — десем.

— Ұрламағанда қайтейін, шырағым,— дейді Төребай,— еңбек ақы түкке жетпейді. Ақша құнсыз. Бойнаның ақшасы емес, осындай олжасына қызығып жүрмін.

— Ұстап алса қайтесіз?

— Амал қанша оған!.. Былай да, былай да өлу!.. Ұсталып та, сотталып та жатыр жұрт... Сонда да ұрлайды... Ұрламағанда қайтсын, Өлсін бе?.. Басқаша күн көрер кәсібі жоқ!..

Аз отырып жайланғаннан кейін, Төребай арғы тарихын сөйлеп кетті.

— Менің жасым биыл елу алтыда,— деді ол,— әкем Сарыбай осы арада өмір бойы кірпіш соғумен өтті. Мен тоғыз жасымда жетім қалдым. Содан бастап, кеше патша түскенге шейін кірпіш соғудан жазы-қысы босаған емен... Мен артық сөздің кісісі емеспін, шырағым, қата айтты десең көршілерден сұра, осы бір тұстағы кең ойықтың балшығын мен қазып түгестім... Осы жуан табаныммен,— дейді Төребай, жалпақтығы пілдікіндей табанын көрсетіп,— нелер мыңдаған кірпішті жаяу иледім... Жылына қырық мың, елу мың кірпішті подрядчикке өткізіп тұрған кездерім болды...

— Онда неғып байып кетпегенсіз? — дедім мен.

— Ойбай, балам - ай, білмегенсін айтасың ғой! Қайдан байисың, кірпіштің біреуін жарты тиыннан әрең өткізетін күніміз болды!... Сонымен байи ала ма кісі?.. Подрядчик бізден жарты тиынға алса, заводқа бір тиыннан сатады...

— Заводқа тура неге сатпайсыздар?..

— Ойбой, шырағым - ай, оған күш қайда, көлік қайда!..

— Ол жұмыстан неге шықтыңыз?

— Шығайын деп шықтым ба, балам - ау!.. Аударыспақ заман басталғалы кірпіш күйдіретін заводтар тоқтады. Басқа кәсіп табылмады. Содан, мына ши - аяқ балаларды асыраймын деп, былтырдан бері бойнаға кірдім... Бұған кіргенше біреудің ала жібін аттаған жан емес едім, қандай ауыр азапта жүрсем де, біреудің мүлкінен тал шайнап, қыл жұтқан күнім жоқ еді... ашты-тоқты отырсам да, адал еңбегіме жалынатын ем. Баяғыда біреу айтқан екен «байлық не дегізбейді, жоқтық не жегізбейді»— деп. Жоқтық жеңеді екен, шырағым!.. Аштан өліп баратқан соң арамды да ауызға салады екенсің!.. Арам емей немене, мынау қуырылып жатқан шек - қарын?.. Ұрлап әкеп отырған жоқпын ба, мен оны!.. Ұрлаған соң арам емей немене?.. Ұрламайын десең аштан өліп барасың, өзің ештеңе етпес ең, қатын-балаң аштан өледі!.. Ақыретке барғанда не деп жауап берерімізді қайдам, әзірге ұрлықтың қуырдағына тойып жатырмыз!..

Біздің алдымызға әкелген үйеме қара табақ, майы шылқылдаған қуырдақ, тамаша тәтті екен... Қолыма тиген кетіктеу ағаш қасықпен қуырдақты майына батыра көси соға бастадым...

— Же, шырағым,— деп қояды, маңдайынан тері сорғалай, қуырдақты мол асап отырған Төрекең маған анда-санда қарап қойып,— «адам айдаса барман, дәм айдаса қалман» депті ғой бұрынғылар. Дәм айдап келе қалған шығарсың, бар мәзір, жоқ жайымыз осы, же, тойып!..

Қанша қомағайланып жегенімізбен мол қуырдақтың мұрты сынар түрі жоқ... Қуырдақ артынан қою қара шай келді. Соны сораптай тартып кеңесіп отырғанда түн ортасы ауып кетіпті...

— Қазақта «кел демек бар, кет демек жоқ» деген мақал бар,— деді Төребай, мен уақыт жайын сол үйдің қабырғасында тықылдай соғып тұрған қаңылтыр арзан сағаттың тілдерінен көріп, пәтеріме қайтпақ ойымды білдіргенде,— бар мәзір, жоқ жайымыз осы. Бұдан басқа берер тамағымыз жоқ. Бірақ сен осы үйге ұйықта да, таң біліне менімен бірге тұрып кет пәтеріңе.

— Неге, Төреке?

— Ұры көп. Ең алдымен, осы Кірпіш сарайда, екінің бірі ұры. Біреу-міреу өлтіріп кетер...

Амалсыз қонуға тура келді.

Күні бойы қаланы аралап шаршаған да болуым керек және асқа тыңқиып тойып алған кісімін, өліп ұйықтап қаппын...

Күбірлеген дыбысқа ояна кетсем, Төребай мен Айша тұрып, сығырая жанған білте шамның қара-көлеңке сәулесімен жабдықтарын жасап жатыр екен: Төребай жұмыс киімдерін киіп жатыр, Айша оның ішіп кетер асын камдап жүр...

Ас — түндегі қуырдақтың қалдығы мен шәй. Оған мен ортақтаса кеттім. Ас үстінде:

- «Ал»— тілі деп ойлама, шырағым,— деді Төребай,— асықпасаң бүгін де жат! Тіпті жұмалап жатсаң да мейлің. Осы қуырдақтан артық береріміз де, кем береріміз де жоқ.

Рахмет, Төреке,— дедім мен.— Қуырдағыңызға да, ниетіңізге де тойдым. Пәтер жағыма барайын, мені іздеп жатқан болар.

Өзің біл.

Тысқа Төребай екеуміз бірге шықтық. Маған бүкіл Қызылжарда ең жақсы адам осы кісі сияктанды. Екеуміз қолымызды ұзақ уақыт қатты қысып қоштастық: Төребай ойға қарай шұбатылған жолмен төмен кетті, мен жарға асылған жолмен биікке ерледім... Биік жарға ерлеп келе жатқан менің ұзақ уақытқа дейін есімнен Төрекең шықпады. Не деген жақсы кісі ол!..

«ҚҰЛАП ҚАЛМАҢДАР!»

Мен таң бозара пәтеріме келсем, Боржабай қора ішінде ат күту жабдығында жүр екен. «Қайда болдың?» деп бастап, ол мені жерден алып, жерден салып, боғауызын араластыра біраз ұрысты.

— Түске жақын кел дегенім қайда? — деп келді ол, — қаладан шығарып кешке дейін аттарды оттат дегенім қайда?.. Көлікті осынша ашықтырып, күндіз қаңғырғанды місе тұтпай, түнде қаңғырғандай, онымен де қоймай таң біліне келгендей, бұл Қызылжарда әкең Мұқанның қай құдасы бар еді?

Мен бұл сөгулер мен бұл ұрсулардың ешқайсысына да жауап қатқан жоқпын. Несіне қатам, Боржабаймен сөз таластырғаннан шығар пайда жоғын білем, бірер күннен кейін айрылатын кісімен керкілдесуден маған түсер пайда қанша?..

Боржабайдың қабағы мұншама қатуының себебін мен күн көтеріле оянған Бәкеңнен ғана білдім. Бұл сапарға олар шықпастан бұрын, әлдекім «ұлан байтақ товар әперем» деп уәде өткен екен. Кеше ол адам, ылаулаған товардың орнына мық тақта кірпіш шай ғана әпереді, оның да жүз тақтасын мараға алады. Ол да, әрине, аз пайда емес, бір тақтаға бір қой беруге, шайдан қаңсып отырған ел әзір екенін білем. Боржекеннің бұл пайданы місе тұтқысы келмейді:

— «Пәлен жерде бақыр бар, барсаң бақыр табылмас, азаптанбай жатыңдар» дегендей, — дейді ол, — ат тері шығын болған жол екен бұл! Мұндайын білгенде, Қызылжарға сүйресе келетін емес ем!..

Боржабайдың бүгін ниеті ерекше тарылу себебі осыдан екен. Сондықтан да ол, жолда келе жатып «сұлы алатын ұсағың бар ма, бала?» деп сұрап алған бес сомды бермейтін қалпын көрсетті. Маған соның кегін қайтару керек, бірақ, қалай?

Кек қайтарудың сәті түсе кетті: Боржабай мені далаға ат оттатып келуге жұмсады. Менің ойым, — Бәкеңнің атын от жерге тұсау да, Боржабайдың атымен қыдыру. Осы мақсатпен аттанып, былай шыға оты бар жерді сұрастырып ем:

— Сонау бір сұрлау биік үйді көресің бе? — деді жөн сұраған адамым.

— Көрдім. Не үй ол?

— Қаланың астық үйетін сарайы, атын элеватор дейді. Содан әрі шықсаң - ақ көкмайса. Ат оттатуға одан қолайлы жер жоқ.

Сілтеген жөнге кете бардым. Элеватор тұсынан маған кесе - көлденең айқыш-ұйқыш темір жолдар ұшырасты. Одан әрі өтсем, дөңестеу жер,

шынында қалың бетегелі от екен. Сол араға Бәкеңнің қара көгін шідерлеп тұсадым да, Боржабайдың торысын мініп жөнелдім... Қайда бару керек?..

Мен ертең поезға мініп, Омбыға кетпекпін. Бірақ, поезд дегеннің не екенін кеше Кондратьев станциясынан көргенім болмаса, мінген пенде емеспін. Ендеше, мінерден бұрын, поезды, оның вагонын көріп алуым керек... Бұл ойды қалай іске асыруға білмей келе жатқанымда, маған салт мінген бір қазақ кездесе кетті. Мән-жайымды сұрастырып алғаннан кейін:

— Ойбой, інішегім - ай,—деді қазақ,— әлі шикі екпе біреу екенсің ғой, жолға шығып көрмеген!.. Поезд деген, әрине, сенің қазақ арбаң емес, ырғып мініп тартып жүре беретін. Мінуді білмесең астына түсіп өлесің. «Билет» дегені болады оның. Ақшаға сатып алады. Қалтаңда ондайың бар ма еді?

— Қанша тұрады екен билеті?

— Дүние күйіп тұр ғой қазір, қымбаттықтан. Омбыға дейін екі жүз сомнан кем алмас.

Ондай ақша менде жоқ, ағай,— дедім мен шошып кетіп.— Менің қалтамда отыз-қырық сомдай ғана бар.

Ойбо – о - ой, шырағым - ай,— деді қазақ кейіп,— ендеше иеменеңе оқу іздеп барасың?!

— Өкіметтің стипендиясына сеніп...

— Кім «өкіметің?» Колчак па? Мә, береді саған мынасын! — деп қазақ маған қарап қолын шығарды.

Мен оған қатты мойып қалдым. Өйтпегенде ше? Қайда барсам да «бір тәуекелден» басқа, маған «оқуға бара ғой» дейтін ешкім жоқ. Қанша берік дегенмен, «тәуекел» де қажиды екен. Ол да, мен де қажыдым!.. Сондықтан ғой деймін, қазақтан енді не істеуді сұрап ем:

— Тілімді алсаң,— деді ол,— маған ер, сен!

— Сіз қайда апарасыз?

— Мен осы арадан 35 шақырым жерде мясокомбинаттың малын бағып отырмын. Маған серік боласың.

Қазақ осы ұсынысын қайталап айтып көндірмек болғанмен, іштей солқылдасам да, сырттай ризаласпадым, ризаласуыма «тәуекел» жібермеді... Қазақ «сен оңсаң, мен мына мұрнымды кесіп берейін!» деп кейіп қалды.

Тәуекел мені вокзал жаққа бастап әкетті, ондағы ойым,— ертең мінетін

поездың да, оның билетінің де жәйін күн бұрын біліп қою.

Шабан атты шылбырмен борбайға осқылап, шым-шытырық темір жолдың арасымен вокзал жаққа шоқыта жортып келемін... Бір кезде, арт жағымнан да, алдыңғы жағымнан да өкірген паровоздың дауысы естілді. Мен қарап үлгергенше, артымнан да, алдымнан да ағызып келе жатқан екі поезд кездесті...Қаным тас төбеме шықты... Естуімше, поезд деген «жануар» көз ұшында көрінсе болғаны—жолдағыны әп-сәтте басып кетеді!.. Мені де сүйтер деген оймен, әуелі тұра қалдым да, ақылымды қорқыныш билеп, бір бетке қарай атты борбайлай қаштым. Егерде әлдекім мені жүгіріп кеп тізгінімнен ұстап алмаса, со бетпен қанша қашарымды және не боларымды білмеймін. Ол мені ұстап үлгірген кезде, екі поезд да екі жақ бүйірімді жанай өтіп кетті. Паровоздардың өкірген даусы мен вагондардың гүрсілі құлақты тұндырып жіберді...

— Не деген ақымақ баласың! — деп ұрысты маған, поездар өтіп кеткеннен кейін, шылбырымнан ұстаған буырыл мұрт, қара май киімді орыс,— өліп қала жаздадың ғой...

Поездың астына қарай қашып, жаныңды далаға тастай алмай жүрген баламысың?..

Менің алқынып әрең қайтарған жауабымды естігісі келмеген буырыл мұрт, «айда к чорту,.. вон туда!» деп, өз шылбырыммен өзімді жауырынға бір тартты да қоя берді.

Мен тағы да вокзалды іздеп, кешікпей таптым, қала жағындағы алаңға атты байлап, вокзал үйінің ішіне кірдім. Онда сығылысқан адамнан ине тастар жер жоқ. Сыймаған жұрт ұзын, кең үйдің айналасын қоршап, көшкен елдей жүктерін тиесіп, ығы-жығы боп жатыр... Қанша ұзақ аралағанмен, бұдан ешнәрсе білер түрім жоқ. «Касса сонау жерде» деген маңға барсам, билетке тұрған адамдардың бір шетімен бір шетіне көз жетпейді.

— Сен бала, билет алам деп әуре болма, оны саған ешкім сатпайды да, сатқанмен сен ала алмайсың да. Омбы дегені осы тұрған жер. Кешке мінсең таң атпай барып қаласың. Ол жаққа баратын жұрттың көбі ұрланып мініп жатады. Сен де ұрланып мініп кет! —деп ақыл берді біреу.

Белімді бұл ақылға байлап тұрған кезде, темір жолдың шығыс жағынан екпіндей жүйткіген поезд көрінді. Оған тамашалай қарап тұрған менің есіме, Баймағамбет Зтулиннің, осылай келіп тоқтайтын поездға шығарған өлеңі түсті. Өлеңді мен жатқа білетінмін. Кейін оқығанда, поэзиялық жағынан көп кемшілігі бар бұл өлең, маған ол кезде, поездың не екенін бірінші рет танытумен қатар, керемет әдемі өлең көрінетін. Поезд көруге мені бірінші рет құмарттыратын осы өлең болатын, сондықтан, баспасөзде, жиырманшы жылдардың ортасында бір-ақ рет жарияланып, одан бері көрінбей кеткен осы өлеңді, құрметті оқушы, сіздердің алдарыңызға түгел

тартқым кеп отыр.

«Көзге елестеп жырақтан,
Даусы өтіп құлақтан.
Көрінеді тізбек көш,
Жел - құйындай зулатқан.
Түтіні бұрқ-бұрқ будақтап,
Шұбырып кейін шұбақтап.
Отарба екен қарасам,
Келе жатқан бұрқақтап.
Жер жарғандай дүрілдеп,
Желмен бірге уілдеп,
Шойын жолдың бойымен
Келіп қалды күрілдеп.
Екі езуі көпіріп,
Айғай салып зекіріп.
Әлден уақыт болмай-ақ
Келіп қалды-ау өкіріп!
Ызғарланып қалтырап,
Жалғыз көзі жарқырап,
Келе жатқан бетінен
Тұрар емес жан шыдап.
Пыс-пыс етіп пысқырып,
Айдаһардай ысқырып,
Екі иіннен дем алып,
Долданады ышқынып.
Күтіп тұрған дабырлап,

Дәйек қылмай сабырлап,
Шықты алдымнан барлық жұрт,
Қара құрттай жабырлап.
Жұрт көшеге сыңысып,
Орнаса алмай сыйысып.
Бір-біріне көптіктен
Иықтары тиісіп.
Бәрі арбаға жиналып,
Төз мінсем деп таласып.
Сығылысып тіреліп,
Жан - дәрмен күн қарасып.
Бағаждарын көтеріп,
Жүруге алды бітеліп,
Сырттағы мен іштегі
Бірін-бірі итеріп.
Кейбіреуі арбадан
Түсе сала жалма-жан.
Жанталасып алуға
Даяр судан қайнаған.
Шәйнегін алып шұбырып,
Топырласып жүгіріп,
Алып жатыр кезекпен
Арт - артына тізіліп.
Біреулер жүр мінбелеп,
Баса-көктеп кимелеп.
Тамақ сатып тұрушы

Әйелдерге үймелеп...
Бірі олай, бірі булай,
Сапырылысып жұрт солай,
Әрбіреуі әр жерде
Жүгіріп тым-тырақай.
Бір мезгілде қара арба
Ұқсап бейне тажалға
Ішін тартып жиналды,
Жүруге беттеп тағы алға.
Жынын шашты, шашынды,
Пысқырынды, қабынды.
Қоңырау да сол кезде
Шіңгір етіп қағылды.
Өріп жүрген барлық жұрт,
Секілденіп қара құрт,
Арбаға енді лап қойды.
Орны-орнына ұмтылып.
Сасқалақтап, жармасып,
Отырды - ау жұрт орнасын!..
Қара арба да сол кезде
Шіренді келіп тармасып!
Зорға уылеп қозғалды,
Салды айғайды ызғарлы.
Ақырындап, баяулап
Көрдім баурын жазғанды.
Шыға - ақ, басты қимылын,

Бір-ақ шанышты құйрығын.
Көрдім айқын, шіркіннің,
Ұшқан құстай жүйрігін!..
Әлден уақыт шамасы
Алыстады арасы!..
Түсті ойыма көп қиял
Үзілген соң қарасы.
Сонда ойладым. «Бұл не іс?
Секілденген көрген түс!..
Елестеген шайтан ба,
Яки жын ба, көз буғыш!..»
Тағы былай ойладым:
«Жарамас таң қалғаным,
Бұны былай істеген,
Ғалымы екен жалғанның!...
Білім тапсаң сірә да,
Білмес нәрсе бола ма?
Көрінгенге аландау,
Ол білімге сия ма?
Оқу оқы танданба,
Текке жүріп алданба,
Сыр ашылмас оқысаң,
Нәрсе бар ма жалғанда!..»
Қосылып сөз құралып,
Ден көңілім жұбанып.
Қиял түбін осыған

Қойдым әкеп доғарып.

Қайталап айтқанда, поэзиялық жағынан бұл өлеңде кемшілік көп. Бірақ, ол кездегі мен үшін, осы өлең, өмірдің программасы сияқты еді, әсіресе, соңғы төрт шумағы. Одан менің ұққаным,— оқу оқып білім алған кісі, ішіне поезды қоса, дүниедегі не кереметтің бәрін жасайды. Ендеше, мен неге оқымаймын? Сол кереметтерді жасауға мен неге араласпаймын?

Ауылдан Қызылжарға келгенге дейін, Қызылжарға келгеннен кейін, оқу жолынан кейін қайтармақ боп бетке соққан қиындықтардың бәрімен арпалысып, таяқ жесем де ілгері ұмтылып келем, сонда мені алға сүйреуші ақылымның біреуі осы өлең, ендеше, мен оны неге ұмытам?..

Баймағамбеттің осы өлеңін іштей айтып тұрғанымда поезд да келіп қалды. Маған оның барлық тұлғасын және қимылын Баймағамбет дәл сипаттаған сияқтанды. Тек қана айырмасы,— Баймағамбет айтқандай, бұл поездға мініп кету оңай боп жатқан жоқ. Дау-жанжал, ұрыс – төбелестің бәрі соның маңында... Бір кезде поезд қозғалып та үлгерді... күткен адамның көпшілігі міне алмай қалып қойды.

Ертеңіне күн райы бұзылды. Күндіз аспанда ерсілі-қарсылы жөңкілген сирек бұлттар, күн батуға таялған кезде қалыңдап, аспанды түгел жауып алды. Күндіз айнала жүйткіген жел, кешке теріскейге шықты да, ызғарын қатайта түсті... Бұның бәрі, бүгін түнде не нөсер жаңбыр, не сұрапыл боран боларын хабарлап тұр.

Іңірде дүние алай-дүлей боп кетті. Ышқына соққан желдің екпінімен құйындай үйірілген қарлы - жаңбырдың нөсері, тамшылап емес, шелектей құйды - ай кеп!.. Сонда да менің Омбыға жүргім келді, іздеген оқуыма жеткім келеді!.. Сол ойымды айтып, серіктерімнен ұлықсат сұрап ем, Бәкең:

— Жаңбыр мен қар басылсын да! — деп бөгегісі келгенмен:

— «Жолаушының ақысы жүрсе енеді» деген,— деді Боржабай,— бет алған сапардан тоқтатпау керек, қолды - аяқты жігіт, жүгі жоқ, мына тұрған вокзалға жаяу жүгіріп, лезде барады...

Боржабайдың бұл сөзіне Бәкең түгіл Хадиша мен Маһитап та таңданған кескін білдірді.

— Ғариф атыбілән илтіп ташлар иді, ауылға китті, сіз атыңыз білән апарып ташлағыз, әлі! — деді Хадиша Боржабайға.

— Уа, қой, жеңгей,— деді Боржабай кейіп,— осындай қарлы боранда апаратын, бұл менің қай бір екі туып, бір қалғаным еді?.. Біреу зорлап жіберіп жатқан жоқ. Кетіп бара жатқан өзі... Өлмесе жаны шықсын!..

Үй ішіндегілердің бәрі «астапыралда!» деп жағаларын ұастасты.

Бәкең үн-түнсіз қалтасынан күмәжнігін суырды да, ішінен Керенскийдің 40 сомдық маркасын ұсынып:

— Бар мәзір, жоқ жайым осы, шырағым, бұдан көбірек берсем, де оқасы болмас еді, шамамның келгені осы-ақ,— деді. Содан кейін Боржабайға қарап,— ия, Боржеке, қарап қаламысың?— деп еді.

— Өз ішіңнің елжірегені де болмай ма?—деп Боржабай теріс қарап,— аттың терін сатпағаным да жетеді бұған.

— Ендеше, өзінен алған бес сомды бер!

— Ол маған берсін!..

— Сол бес соммен жүрегімді жалғамаспын, Бәкең ағай, сақалды басына лайық болса, алсын да қалсын!..— дедім мен.

Кетерде Боржабай маған амандасқан жоқ, мен оған амандасқан жоқпын...

Күндіз жобалап қойған тас жолмен вокзалға жаяу тартып келем. Қарлы жаңбыр да, жел де алды-артымды орай, ышқына түседі... Түн көзге түртсе көрместей қараңғы... Жол үстіндегі тасты көзіммен емес, сірі етіктің жұқа табанынан аяғыма батудан ғана байқаймын... Ол кезде Торговая аталатын көше «Смольная» аталатын паровой диірменнің тұсынан кеп бітеді де, вокзалмен екі ортада жазық алаң жатады. Қарлы жаңбырдың бөгеуінен бе, қорқып тулай соққан жүректен жүрістің әлсіреуінен бе, күндіз көргенімде шап-шағын ғана алаң, қазір кеңіп кеткен сияқты...

Жанталаса жүгіріп отырып, міне, вокзалға да жеттім. Боран мен желдің қатаюынан ығудың орнына, күндізгі қайнаған жұрт әлдеқайда көбейіп кеткен. Далада сапырылысқан көпшіліктің жан сая қылар жері жоқ. Вокзалға сыймаған жұртты кимелетпеу үшін, есік -есіктерге милициялар қойылған... Сияр жері жоғын көре - тұра кимелеп шулаған жұрттың, даусынан құлақ керен, боларлық... Әр жерде ұрыс - жанжал... Төбелес... Жаңбыр астында жылаған балалардың даусынан адамның иманы қасым болатын!..

Сол топқа мен де араласа кеттім...Біз күткен поезд мезгілінен әлдеқайда кешігіп, түн ортасы ауғаннан бірталай кейін келді. Оған дейін далада жүрген менің үстімдегі киімдерім қарлы жаңбырдан суға малып алғандай... Кассадан билет алғым келгенмен, иін тірескен жұрт маңайлатпады. Келген поездың вагондарында орын жоғы, жөңкілген адамдардың жүрісі мен даусынан көрініп тұр... Ондайлардың бәрі вагондардың үстіне өрмелеп шығып жатыр... Соларға ере, бір вагонның төбесіне мен де шықтым...

Түн әлі де көрдей қараңғы, бірақ, вагонның ашық төбесіне мінген көпшілікті аяғандай қарлы жаңбыр сирекірей бастады да, ал, желдің екпіні бәсеңдеу орнына үдей және ызғарлана түсті...

Темір жол қызметкерлері ме, әлде милиция адамдары ма, әлдекімдердің вагон үстіндегілерді түсіруге әрекет жасап еді, орнығып алғандар дау-жанжалмен көнген жоқ. Онда, бәрінің, бір ауыздан қосылып айтатын сөздері: Колчак бізге вагондардың үстін қимаса, арнаулы поезд берсін, әйтпесе, осы араға кеп өзі мініп көрсін!..»

Жанжал үстінде поезд қозғалып та үлгерді. Баймағамбет өлеңінде айтқандай, әуелі баяулап жылжыған поезд, жерді ұтқан сайын жүрісін жылдамдата түсті... Поездың екпінінен бе, әлде өзі де бұрынғыдан қатайды ма, желдің күші сондай — егер менің қасымда отырғандар, вагонның мұржасына байлаған жіптен айнала ұстап және бірінен бірі ұстап отырмаса, өкпек жел оларды вагон үстінен сыпырып түсірерліктей...

Адам деген нендей қиындыққа төзбейді. Вагон үстіндегілер біраздан кейін өкпек желмен де ауыл-үй қонып алды... . Жел қатайған сайын, лебі мұздаған сайын, көрдей қараңғы түнге зымыраған поезд сүңгіген сайын, вагон үстіндегілер бір-біріне жабыса, жұптарын нығайта түсті... Осы топтың аузынан анда-санда ғана шығатын сөздер:

— Уа, берік болыңдар!.. Құлап қалмаңдар!..

ЕКІНШІ ТАРАУ

ОҚУДА

ТОНАЛУ

Қарлы жаңбыр Қызылжардан қырық шақырым жердегі Тоқушы станциясына таянғанда толастады да, Есіл - көл станциясына жеткенде біржола тоқтап, жел де саябырлады. Бірақ, ауа райы ширап, суланған сыртқы киімдеріміз сіресе мұз боп қатуға айналды...

Біраздан кейін аяз қатая түсті. Соған шыдамай ма, әлде мерзімді жеріне жете ме, вагон үстіндегілер станция сайын түсіп азая береді. Қалғандары поезд тоқтаған әрбір станцияға түседі де, вагон ішінен орын алуға тырысады. Бірақ, олардың азшылығы ғана ұрыс -төбелеспен сығылсып кіріп, көпшілігі вагондардың ішінен иығын сұғар жер таппайды. Мен де соның бірімін.

Маскаленко станциясынан өткенде біз бір вагонның үстінде төрт - бес-ақ адам қалдық. Мана көп кісі отырғанда біріне - бірінің панасы қалың ағаштай екен. Енді кісі азайғанда аяз да, жел де бізді басынып алып, орман шетінде өскен шыршадай қалтыратып жіберді. Уақыт өткен сайын су киімдерімізге қатқан мұз қалындай түсті, мұз оранған дене дірілдей түсті... Бұрын біреу «етігін, тар болса, дүниенің кеңдігінен не пайда» деген екен. Сол айтқандай, менің шикі қайыстан тіккен етігім су тиіп мұздағаннан кейін, тоңазыту үстіне аяқтарымды қысып, жанды шығарып барады...

Маскаленконың ар жағындағы бір разъезде поезд ұзағыраңқырақ тоқтамағанда, біздің үсіп өлуіміз сөзсіз еді. Жанды қоярға жер таппай отырғанда, поезд разъезге кеп тоқтады - ау!..

Сол арада біз вагон үстінен түсе қалдық та, составты аралап жүріп, әрең дегенде бір вагонға сынадай сығылысып кірдік... Вагон ішіндегі адамның кептігі бөшкеге толтыра салған балықтай екен, сондықтан, есігінен кіргенмен, әрі қарай жылжи алмадық. Жылжиын десең, жан - жағындағы сығылысқан жұрт тұс-тұсынан итермелеп қыса бастайды... Сонша тарлығынын, үстіне вагонның іші көрдей қараңғы және дем ала алмастықтай сасық түтін...

«Өй, өздің!.. Өлдім, ойбай!.. Аяғым сынды!.. Қабырғамды қираттың!.. Көзімді шығарамысың!.. Баланы өлтірдің!..» деген сияқты дауыстар араның ұясындай ың-жың...

Төбелескен, тұрпайы сөздер айтысқан, жылаған, шыңғырған дауыстар құлағыңды тұндырады... Әлдекімдер «пәленім ұрланды, түгенім ұрланды» деп бақырады. Біреулер қалталарыңа сақ болыңдар» деп сақтандырады...

Мұндағы соншама ауыр жағдайдың өзі, вагон үстіндегі тоңумен салыстырғанда тамұқтан жұмаққа келгендей болды.

Вагон қанша тар дегенмен, маңымдағыларды итермелей, біреулермен соқтығыса, боқтаса, жұдырықтаса отырып, вагонның бір түкпірінен мен де орын таптым. Лық толған адамның демінен тыныс алу ауыр болғанмен, денем жылына бастады. Осы «жұмағымнан» айырылғым келмей, поезд тоқтағанда кейбіреулер таза ауаға шықса, мен қою түтінге тұншыға отырып, орныққан жерімнен тырп өтіндім...

Біраздан кейін маужырап қалғи бастадым. Бірақ еркін қалғуға, маңайымдағы сапырылыс мүмкіндік беретін емес және егер қалғысам, «жайлы» орнымнан біреулер сырғытып тастай ма деп қорқам, сондықтан қалғи сала оянып кете берем... Әлдекімдердің қолдары денемді шарлайды, «тегі ақша тапқылары келеді-ау» деп ойлаймын, бірақ, одан қымсынбаймын, азын-аулақ ақшамды салған күмәжнігім оң жақ қолтығымның астында, күнімнің ішіне дорбамен тігулі...

Вагон ішінде жанжалдан басқа күбір сөздер де аз емес. Бір жүйелі сөздер, қай жерде ненің арзан, ненің қымбат екендігі туралы... енді бір жүйелі сөздер саяси жағдайлар туралы...

Сөз жобасына қарағанда, менің маңымда білгіштеу бір орыс отырған сияқты. Ол аузымен орақ орып, дүние жүзінің және Россияның әр жерін көзеді де, сондағы саяси қалдарға өзінше пішулер айтады. Оның ойынша: большевиктер ақтарды жеңуге тиісті, өйткені олар көпшілікті жақтайды, және қазіргі көпшілік бұрынғыдай өзінің кім екенін білмейтін көпшілік емес, бойына бостандық ұраны сіңген көпшілік.

— Уақиға соған айналып келе жатыр,— деді онымен әңгімелесіп отырған екінші біреу.— Большевиктерге қарсы күштердің өңгесі сарқылып кегі, соңғы күш Колчак үкіметі ғана боп қалды. Бірақ, бұл да қызылдарға төтеп бола алмайды. Төтеп болар еді, қолында құрал жасайтын завод, фабрикалар отырса. Ондай өндіріс орындарының барлығы большевиктердің қолында...

— Оның сөз емес,— дейді үшінші біреу,— мәселенің тетігі қару-құралға қалғанда, Колчак кеңде болмайды, оған мына жағы Япония мен Америка, ана жағы Англия мен Франция құрал береді. Менімше, мәселе құралда емес, адамда. Большевиктердің артықшылығы, әрбір еңбекші адамның бойына, бостандық үшін күресу деген сананы сіңіреді. Ондай адамды ешбір қарумен ырқыңа көндіре алмайсың, оған ешбір Американың әлі келмейді...

— Кто там, за болыдевисткая агитация?— деп жақындау бір бұрыштан әлдекім өкірген бұқадай күжілдеп қояды.

— Егер, сен колчакшыл болсаң,— дейді оған шешен адам,— бұл

айтылған сөздерге дәлел тауып қарсы бол.

— Кескініңді көрсем, — деп қорқытады күрілдек, — мен саған дәлел тапқанды үйретер ем...

— Кімді кімнің үйретуі алдағы күннің мәселесі...

— Мұның бәрі бос сөз, — дейді көлденең біреу, — кімді кім жеңсе де мейлі, тек аштан өлмесек екен. Колчактың мына түріне қарағанда, егер ол енді бір жыл тұрса, халықтың талайы аштан қырылар...

Бір кезде ұйқы жеңіп қаттырақ қалғып кетсем керек, ду ете түскен дауысқа ояна келдім де, қайда екенімді ұмытып қап, есеңгіреген дауыспен «һа, һа» - лап, жан-жағымды қармалай түрегелдім. Біреу мынау «жынданудан сау ма өзі» деп кеудеме түйіп жібергенде, қатты жұдырықтың күшімен ғана есім кірді. Жұрттың неге шулағанын сонда ғана білдім — Омбыға кеп қаппыз.

Жұрт абыр-сабыр боп жатқан кезде поезд да тоқтады. Бірақ соншама иін тірескен адамның ішінен тысқа шыға қою оңай да болған жоқ. Жаппай қимылдаған жұрт бірін-бірі итергенде, жел айдаған толқындай кейде ілгері, кейде кейін, кейде оңға, кейде солға лықсып, әрең дегенде тысқа шықтық - ау!..

Дала әлі түн екен, жел саябыр, аяз шымырлана түсіпті. Мана вагон үстімен салыстырғанда, вагон іші жұмақтай көрінсе, енді вагон ішімен салыстырғанда даланың аязды тұнық ауасы жұмақ көрініп, жанды жадыратып жіберді... Шіркін, еркін ауа - ай!..

Қызылжардікімен салыстырғанда Омбы вокзалы әлдеқайда үлкен де, салтанатты да көрінді. Бұл вокзалдың іші де тығызшылық, бірақ Қызылжардікінен гөрі бостау. Сұрастырып көрсем, Омбының вокзалы мен қаласының арасы бес-алты шақырымдай, екі араға «ветка» атты поезд жүреді. Оған мініп кетуге, таң әлі атқан жоқ, түн ішінде қайда барам?

Таң атып, қызмет басталғанша, вокзал ішінде отыруға ұйғардым да, қарным ашқан соң, тамақ іздедім. Алдымнан буфет кездесті. Оның шыны астына жайған тамақтарын сұрасам, ақша төлеген кісіге сата береді екен. Мен күнімнің ішкі қолтығына тыққан күмәжнігімді алдым да, кішірек булочка мен екі жұмыртқа ап жедім. Қарынға аздап «ауыл қондырғаннан» кейін түкпірдегі қызуы сыртына тепкен үлкен қара пешке арқамды тірей отырдым...

Бойым жылынған соң қалғып кетіппін. Менің кейбір кездегі ұйқышылдығым ғажап болатын. Бала көзімде ораза ұстаймын деп, бір күні кешке ауыз аша қалғып, келешек ауыз ашарға шейін, яғни жиырма төрт сағат ұйықтағаным, онда да оятқан соң ғана тұрғаным әлі күнге дейін есімде... Сол дағдымды Омбы вокзалының ішіндегі пешке сүйеніп

ұйықтағанда да істеп, күн - ұзын ұйықтап, күн еңкейгенде ғана ояныппын, онда да, үй сыпырушы әйел оятыпты.

Ояна келсем, әкемнің үйінде жатқандай шалқамнан түсіп, далия ұйықтаған екем. Ұйқым қанып қапты... Түрегеп, мезгілді білгеннен кейін, есіме ақшам түсіп, қолтығымды қарасам, орны тып-типыл, күмәжнігімді біреу қалта - малтаммен түбінен кесіп алып кетіпті...

Зәрем тас төбеме шықты... Ақша да аянышты, бірақ ең аяныштым — документтерім және адрестерім!.. Жуан қара пештің қасына жылап отыра кеттім...

ТЕМІР ЖОЛ ТОРАБЫНДА

Жылаған мені, жұпыны киімді қартаң қазақ ұрсып уатты. Жөнімді сұрап алғаннан кейін:

— Мұндай жасық болсаң,— деді ол,— осынша алысқа оқуға келетін нең бар еді? Аяқ-қолың, балғадай жас жігітсің, аштан өлем деп отырмысың? Қой әрі, көзіңнен сораңды ағызбай! Мен сияқты жүк көтерсең, де аштан өлмейсің.

Бұл сөздерден бойым ширап, жылауымды доғарғаннан кейін, қарттың аты-жөнін сұрасам, бала көзінен осы вокзалда жүкші боп істейтін Қайырбеков Қадыр деген адам екен. Хал-жайымды біліп алғаннан кейін:

— Күн кешкіріп қалды,— деді қарт,— мекемелер қазір жабылды. Қалалы жердің адамы, танымаған кісісін қондырмайды.

— Неге?— дедім мен, қонам деп келген кісіні таныса, танымаса да бетке қақпайтын ауылдың дағдысымен.

— Кім көрінгенді қондыра беретін ауылын, емес бұл,— деді Қадыр менің ойымды түсінгендей.— Қалалы жерде ұры-қары көп болады, әсіресе, мынадай кезде. Осы Омбыда не көп, аш, жалаңаш көп. Оларға жәрдем беретін ешкім жоқ. Содан кейін ұрлық қылмағанда не істейді. Көшелерде ғана емес, үйлерде де тонап кету, өлтіріп кету Омбыда қазір дағдылы іске айналды. Сен бала, қалаға түнде бармай-ақ қой, ұры-қарыға кездесіп жазым боларсың, ешкім тимегенде де, осындай суықта, көшеде сандалып бос жүрудің сәні жоқ. Одан да біздің үйге барып бүгін қон. Тамаққа қарық болам деп барма, ықыласқа қарық болам деп бар.

— Өз үйіңіз бе?

— «Үй» деп қайбір үй дейсің. Кішкентай ғана баспана. Кемпірімізбен екеуіміз ғанамыз.

— Балаларыңыз жоқ па еді?

— Туған да, өлген,— деді Қадыр күрсініп,— екеуден екеу-ақ тұрамыз. Әйелім сырқат, жұмысқа жарамайды. Менің азын-аулақ табысыммен зорға деп күн көреміз, дүние күйіп тұрған қымбатшылық!.. Ал, сонымен, жүр, шырағым, біздің үйге! Бүгін тынығып ұйықта, ертең өзім веткаға мінгізіп жіберем.

Қартқа еріп кете бардым. Кешкірген далаға қою тұман түскен екен, көз алдындағы әрең көрінеді. Біз бытықы-шытықы темір жолдардың үстімен кеттік. Мұншама кеп жол болар ма!.. Және өрмекшінің ауындай айқыш-ұйқыш кезіккен жолдар... Олардың бойын өрлей, ерсілі-қарсылы поездар да

жүріп жатыр, қиқуын сала, паровоздар да жүйткіп жүр. Әлдеқайда, аласалы - биікті бағаналардың басында қызылды-жасылды, ақты, сарғылтты, дегендей әлденеше шамдар жанып - сөніп тұр. Әр жерде қиқулаған паровоздардың тұтасқан даусы құлақты тұндырады... Әлденелерді істеп, әр жерде әбігер боп жүрген адамдар...

Қызылжар вокзалының маңында, салт мінген қалпыммен байқамай жүрем деп поездың астына түсіп қала жаздаудан жүрегім шайлыққан мен, Омбының бытықы-шытықы темір жолдарының үстін кезіп келе жатып, жан-жағымды жөңкілген составтар мен паровоздардан жасқанып жалтақтасам:

— Қорықпа,— дейді Қадыр,— менімен жүргенде, сені бәрібір поезд баспайды. Бұл бізге ауылда мінетін атың, сияқты.

Қадырмен қолтықтаса келе жатып, тарсыл-тұрсылға бойым үйренгеннен кейін, поездың баспауына сенгеннен кейін, қарттан мен, «Анау не?.. Мынау не?» деп көрінгеннің бәрін сұрай бастаймын...

— Айтқанмен түсінемісің, оның бәріне,— дейді Қадір.— Темір жол бойында мән кеп. Бұл үлкен шаруа. Не көзі қанықпай, не оқымай мұның мәнін адам біліп болмайды.

— Сен бала, қандай оқуға келдім дедің?— деп сұрайды Қадыр менен.

— Мұғалімдік курсқа.

— Бала оқытатын ғой, ол «мұғалім» дегенің.

— Иә.

— Соның саған керегі не? — дейді Қадыр,— сомадай боп, тай үйреткен адамдай, кішкене балаларды оқытып тұрасың ба? Одан да осы темір жолдың оқуына неге түспейсің? Білгенге бұл тамаша жұмыс қой.

— Бар ма, ондай оқу?

— Бар еді, бірақ қазір жабылды.

— Неге?

— Колчактың жауып тастап жатқан школасы бір бұл емес, талай школалар жабылып жатыр...

— Неге?

— Күші жоқ. Бар күші соғысқа кетіп жатыр.

— Ендеше, маған неге айтасыз, «Темір жол оқуына түс» деп?

— Тілеуіміз алдымызда емес пе? — дейді Қадыр күтіп, — үнемі осындай қысаңқылық бола береді деймісің. Заман кеңімес деймісің?

— Колчак құлап па?

— Оны заман көрсетеді де, — дейді Қадыр.

— Заман түзелгенше мына оқуда бола тұрмаймын ба? — деймін мен қуланған боп.

— Әй, сол оқуыңның да реті келсе игі еді! — дейді Қадыр.

— Неге келмейді?..

— Алашорда ашқан курс деген жоқсың ба?

— Иә?

— Сол Алашорданда күш жоқ қой.

— Неге?

— Қоңсының күні жақсы болғанын қашан көріп ең? Колчакқа қоңсы қонып отырған жоқ па, Алашорда? Өзінен артылғанын бермей ме, оған Колчак?.. Колчактың өзінен артылары жоқ, артылу түгіл жарып та отырған жоқ. Өзі аш кісі, қоңсының аштығын не қылсын, «өлмесе жаны шықсын» деп отыра бермей ме?

— Өзіңіз барып кердіңіз бе, Алашордаға? — деп сұраймын мен.

— Неменеге барам, онда?

— Қазақтың мекемесі емес пе?

— «Қазақтың!» — дейді Қадыр кекеткен дауыспен. — Қай қазақтың қамын жепті ол, «қазақтікі» болатын?..

Мен алашорда газеттерінен оқығанымды айтсам:

— Бәрі былшыл сөз! — дейді Қадыр — Қазақтың байлары мен бектеріне ғана қамқор болғысы келеді. Онымен қанша ұзаққа барады ол? Ауыз жаласқан досы Колчак. Оның жолы да бір, кешегі зәндем түбіне кеткен Николай патшаның да жолы бір. Николайды құлатқан халық мұны да құлатады. Онымен бірге, Алашорда да мүрдем кетеді...

Солайша кеңесіп отырып, біз Қадырдың үйіне де келіп қалдық. Оның «үй» дегені, шынында да күркеден аз - ақ қалқыңқы, бір бөлмелі кіп-кішкене үйшік екен. Сол арада, араның ұясы сияқты, біріне-бірі ұқсаған және бірнеше үйшік бар, маңайларында қора-қопсы жоқ. Бұл үйшіктер,

жан-жағын түгел ораған шым-шытырық темір жолдардың ортасындағы бір тар алаңдағы қыспақта екен.

Қадырдың әйелі төсек тартып жатқан сырқат боп шықты. Бұл ауру көптен жабысып, шаруаға қарай алмағандықтан, үй ішіндегі төсек-орын, ыдыс-аяқ... деген сияқты мүліктердің бәрі аса жүдеу...

Астарының жайы да шамалы екен, қара нан мен ішкен қара шайды Қадыр карт әрең ұйымдастырды.

— Көрген күніміз осы,— деді ол,— бұлай болмағанда қайтсін!.. Еңбек ақы әрі аз, әрі құны жоқ...

— Бұрын ше?

— Бұрын ақшаны аз алсақ та, кекірік атпағанмен, тәп - тәуір тойынып отыратын ек. Онда ақшаның құны бар еді. Колчак тиындық маркеден басқа ақша шығарған жоқ, ұстайтыны Керенскийдікі. Ол да бір, қағаз да бір, ешнәрсені сатып алуға болмайды және жоқ қой, сатып алатын ештеңе!..

— Қайдан аласыздар сонда, күн көрерлік нәрсені?

Қолдан, көбінесе, бірін мыңға сататын спекулянттан. Біз осы маңда туып-өскен адамбыз. Қала-далада тамыр-танысымыз көп, солармен елбесіп-селбесеміз. Ондайы жоқ адамдардың қалта толған ақшасы түкке аспай, ашығып, бет-аузы ісіп жүргендері толып жатыр. Кейбіреулері өліп те қалды...

Шайдан кейін Қадыр әйелін жайғастырды да, өзі тер алдына менімен қатар жатты. Кешегі түннің азабынан дем алуым болу керек, өткен күнді ұйқымен еткізе тұра, шайдан кейін мен маужырай бастаған ем, төсекке жата ұйқым ашыла қалды. Өйтпегуге болатын емес. Біз жатқан үйшікті айнала, дамылсыз жүйткіген поездар, үйшік түгіл жерді солқылдатады...

Тарс-тұрс, сатыр-күтір, айғай-ұйғай дыбыс... Үйренбеген адам, мұндайда қалай ұйықтамақ.

Үйренген Қадыр, жастыққа басы тие қор ете түсті. Бірақ оның ұйқысы қызық екен, аумаған жылқышының ұйқысы. Далада жылқы баққан жылқышылар да қосқа кіре қисайып, төз қор ете түсіп, аздан кейін ояна беруші еді а:әне оянған сайын басын көтеріп ап, кейде жата қап, кейде дене еркімен тысқа шығып кетуші еді, қорылдаған минуттарында да тиышсызданып, әлденені былдырақтап, кейде қаттырақ сандырақтап кетуші еді.

Қадыр де сөйтеді екен... Бірер рет басын көтеріп ап қайта жатып, тағы бір ретте тысқа шыққан оған, мен ере шықтым. Тұман тіпті қалыңдап апты.

Үйге қайта кіре, ол ыңқылдаған әйелінің халін сұрап, сусын беріп

жайғастырды да, менімен тағы қатар жата беріп:

— Қазақта «тымау түбі құрт, тұман түбі жұт» деген мақал бар еді, бала, — деді ол маған, — тұманның түрі жаман екен, биылғы қыс жұт болмағай да.

— Сізге қанша залалы бар оның? — дедім мен, — жұтайтын малыңыз жоқ.

— Неге жоқ? — деді Қадыр, — осы бағып отырған темір жол мен поездар емес пе, біздің малымыз?

— Олар да жұтай ма?

— Жұтайды.

— Қалай?..

— Қар кеп жауса, темір жолдарды аршу қиынға түседі, оған жетерлік күш жоқ. Жолды қар басса поезд тоқтайды...

— Өзі сырып кете алмай ма?

— Ойбой, бала - ай, білмейді екенсің ғой, темір жол жайын. Жолды қар басса, поездың тырп ете алмайды.

— Күші көп емес пе, паровоздың?

— Донғалағы қарға малтыққанда, түк те күші болмай, шіреніп тұрып алады. Қар аршитын машиналар болушы еді, қазір Омбыда оның бірі де жоқ.

— Неге?

— Ол түгіл паровоз да, вагон да жетпейді.

— Неге?!..

— Вагондардың да, паровоздардың да шығатын жерлері қызылдардың қолында. Америка, Япония сияқты шеттен сатып алайын десе, әрі алтын мен кеп ақша керек...

— Қағаз ақшаға бермей ме?..

— Ақша ма, мұның қағазы?.. Қол сүртетін қағазбен бірдей емес пе, бағасы...

— Алтыны ше?

— Ондай қымбат, Колчактың банкесінде жоқ. Ірі банкелердің бәрі

қызылдардың қолында.

— Сонда, несі бар, мұның?!..— дедім мен.

— Түгі де жоқ. Бары — шет жердегі байлар мемлекеті берген соғыстық қару-құрал... Тамақсыз, киімсіз, темір жолсыз не істейді ол қарулармен?..

— Паровоз бен вагонды неге бермейді ол байлар?

— «Әрі алтыны жоқ» дедім ғой, әрі, бере қалған күнде де, біздің Россияның темір жолдарымен жүре алмайды олар.

— Неге?

— Біздің жолдар кең, олар жасаған паровоздар мен вагондардың доңғалақтарының арасы тар...

— Кеңітуге болмай ма?..

— Жо-о-оқ! — деді Қадыр күліп, — Ол қазақ арба емес, арасын қалай қысқартсаң да көне беретін. Заводқа жасалған доңғалақтарын да, арасын да өзгерте алмайсың.

— Солай ма? —деп таңданып қойдым мен.

— Бұл Омбы, — деді Қадыр ауыр күрсініп ап, — Сібірдегі темір жолдың ең күшті станциясы еді. Батысында — Самара, шығысында — Новониколаевка, осы екі араның ең үлкен темір жол басқармасы осында тұрушы еді. Жыл сайын жаңа вагондар, жаңа паровоздар келіп, ескілерін қарамағындағы басқа станцияларға жіберуші еді. Он төртінші жылы соғыс басталғалы, олай жаңару тоқталды. Революциядан кейін, ескілердің де дұрысы келмейтін болды. Қазір паровоздар да, вагондар да тозды. Осындағы депода түзейін десе, керекті құралдар да, запас бөлшектер де жоқ.

— Сонда не болғаны? — дедім мен.

— Не болсын, осылай тозады да бітеді....

— Колчак не мінеді?

— Жел мінеді! — деді Қадыр күліп. — Қазір де желді минуте жақын. Тас көмірмен жүреді ғой паровоз. Ондай көмір Кузнецкіден келетін. Колчак ол көмірді дұрыстап қаздыра алмай, шахталардың көбі жабылып қалды. Қазір Омбыда көмірге аса тарыншылық. Паровоздарға әрең жетеді. Қыстыгүні көмірмен жылынатын пассажирлық вагондар, қазір жағылмайды...

— Оны жолшыбай көріп келдім...

— Завод-фабриктер де көмірмен ғана жұмыс істейді ғой, көмір жетпегендіктен, олардың да көбі тоқтап тұр... Киім-кешек, азық-түлік жетпеуі де соған байланысты... Көмірмен жылынатын үйлердің, көбі қазір суық...

Сонымен, Колчагыңның өзі іштей мүжіліп, таусылуға жақын екен ғой?..

— Соған келе жатыр,— деді Қадыр...

— Кеңес айтам деп қонақты ұйықтатпадың ғой,— деді Қадырдың андасанда ыңырсиянып жатқан әйелі,— өзің де ұйықтасайшы, жұмыстарың көп қой...

— Ал, бала, қалғиық онда! — деді Қадыр әрі қарай аунап түсіп.

Елегізе, шатаса, түс көре қалғып жатып қатып қаппын. Тұрткенге оянсам,— Қадыр. Үй іші сәулеленіп қапты.

— Ал, шырағым, мен жұмысыма барам,— деді ол,— сені веткаға мінгізіп жіберейін. Нан жеп ал, азырақ. Одан басқа тамақ жоқ.

Ұйқым қанбағандықтан, керіліп-созылып, нанды жөнді жеген жоқпын. Бір кесе ғана қара шай іштім.

— Біздің үй осы,— деді Қадыр,— оқуға кіре алмасаң қайтып кел де, осында тұрып, жұмыс қып тамақ асыра.. Колчак енді көп болса бір-ақ жыл шыдар, ар жағында заман түзеліп кетуі мүмкін. Оған дейін, аш та, тоқ та болмай, осылай күн керерсің. Ал, егер, оқуға орналаса қалсаң, қолың тигенде, ара-тұра, келіп кет, біз сен сияқты адамды жатырқамаймыз...

— Иә, шырағым, сөйт!— деді әйелі.

«Қандай жақсы кісілер!» деп ойладым мен ішімнен.

Біз барсақ, ветка тұр екен. Қоштасып, вагонға мінерде:

— Айттым ғой, шырағым,— деді Қадыр,— «Алашорданың қайда екенін білмеймін» деп. «Сұрай-сұрай меке барады» дегендей, қалаға барып сұрасаң, білетін біреу табылар. Таба алмасаң кешке қайтып кел!..

Қадырдың орысша газет және жеңіл-желпі кітап оқуға шамасы келетінін орысша таза сөйлейтінін кешеден бері көргем. Бұл маған саясаттан да, тіршіліктен де хабары мол, ақылды адам көрінген. Оның үстіне, соншалық жылы шырай бергендіктен, мен оны туысымдай керіп қалған екем, сондықтан қимай аз тұрдым да:

— Жақсы, келіп жүрейін, ағай, адресіңізді жазып беріңіз, маған! — дедім.

Ол адресін жазып берді де, қалтама үш сом ақша салып, веткаға отырғызып жіберді.

ҚАҢҒЫРУ

Жүрісі шабандау ма, әлде жері жырақ па, ветка қалаға недәуір жүріп жетті. «Қала» дегенмен, ветка тоқтайтын жер, алысырақ шет-пұшпағының біреуі екен. Поездан қаптай түскен жұртқа еріп, мен де жүріп келем. Омбының да шеті, Қызылжар сияқты, тапырайған кішкене ағаш үйлер мен жер үйлер екен. Еріп келе жатқан жұрттың қазағынан да, орысынан да, татарынан да «Облыстық Алашорда комитеті қайда?» деп сұрасам, біреулері:

— Білмеймін,— деп қысқа жауап береді де, енді біреулері:

— Адресін білмеген мекемені сұрап, жындымысың, өзің?! — деп ұрсады. Енді біреулердің:

— Ол сонау жақта! — деп сілтеген жөніне кетсем, алдаған боп, босқа қаңғырып қайтам.

Сөйтіп әуре-сарсаң боп жүргенде, қас қарайып, түн боп кетті. Сонда да табам ба деген үмітпен қаңғырып жүргенде, түн ортасы жақындап қалды. Ол күні табудан күдер үзіп, Қадырдың үйіне қайту мақсатымен ветка тоқтайтын жерге барсам, жүретін уақыты өтіп, кешігіп қаппын. Жаяу жетуге болмайтын жер, әрі, тағы да тұман түсіп тұр. Сол арадағы бір бос үйшікке жата кетуге бір ойлап тұрдым да, ұры-қарыдан қорқып, қалаға тағы қайттым. Енді не істеу керек?

Ол кездегі менің ұғымымда қазақ, татар сияқты мұсылман адамдар біріне бірі қайырымды болуға тиісті. Сол ұғыммен, «осы татардың»... немесе «қазақтың үйі» дегеннің қақпаларын қақсам, біреулері ашпайды да, енді біреулері ашқанымен түрімнен шошып, «кет, кет!» деп итермелеп қуып шығады...

Сол сенделумен Ом өзені арқылы салынған сатылы биік көпірдің маңында ерсілі-қарсылы жүргенімде, көшенің көп жүрісі сиреп, адам азая бастады... Бір кезде қасыма қақпақ мұрт, мосқалдау бір милиция келді де, «Кімсің?» деп аты-жөнімді сұрап ап, документімді тексермек болды. Документім жоқ мені милиция күдікті адамға санап, штабына апарайын деп еді, мен білген тіліммен мән-жайымды айтып жалбарынғаннан кейін.

— Ендеше, бұл маңайдан кет,— деді ол.— Шеткері бір жерге барып жат!

Жарығы бар үлкен көшеден кетуге тура келді. Былайғы көшелердің, бәрі де қараңғы екен. Кейбір үйлердің қақпаларына ілінген кәрәсін лампылары қою қараңғылықты жеңе алатын түрі жоқ... Танымайтын қала, танымайтын көшелер!.. Анда-санда сып етіп өте шыққан бірен-саран арбалылар болмаса, қай көшеге шықсам да менен басқа жан ұшырамайды. Көңілім

көрінген үйдің қақпасына кіруге соққанмен, батылым жетпей тайқакси берем... Әлде небір ұрыларға я бұзықтарға кездесіп өлтіріп кете ме деп те зәрем ұшады....

Сөйтіп жүргенде, алдағы бір орамнан арбалы біреу кездесе кетті, жеккен фэтоны мен үстіндегі киімі извозщикке ұқсайды. Көлденеңдеп кегі қалған ол, менен сескенгендей, атын құнтпен бір-екі рет тартып қап өте берді, жобасы қазақ сияқты...

— Ағатай, тоқта! — дедім мен, дірілдеген дауыспен.

— Иә, не керек?— деді ол атын тежеп.

— Ағатай, мен елден оқу іздеп келген баламын... ақшамды, документтерімді жоғалттым... тоңдым... ашықтым...

— Қай жақтан келдің? —деп сұрады ол.

— Қызылжардың ар жағынан...

— Мұнда танысың бар ма еді?

— Торсанның Қазии дейтін танысым бар еді...

— Білем,— деді извозщик, — бірақ, қызмет істейтін жерін білем де, пәтерін білмеймін.

— Ендеше, ағатай, мені бір күнше үйіңізге алып барыңыз да, ертең Қазидың қызмет орнын сілтеп жіберіңіз.

— Жарайды, мін арбаға! — деді извозщик.

Ол кеңесші кісі екен. Жөн-жобамды толығырақ сұрастырып алғаннан кейін:

— «Шпана» дегенді білесің бе?— деп сұрады ол.

— Ол не?

— Ұрылар. Бұл қалада қазір не көп,— панасыз, үйсіз жетім көп. Солар бастарын қосады да, шайке боп ұрлық жасайды: пәтерлерге түседі, қораға жайған кірлерді әкетеді, базарға барсаң қалтаңа түседі, дүкендерді де ұрлап шыдатпайды, өздері ұйымшыл келеді, бірін-бірі ұстап бермейді. Түнде кездесе қалсаң, өзінді де тонап алады...

— Милиция тыйым салмай ма оларға?

— Қайдан салады? Біреу болса, екеу болса, тіпті бес, он бес болса тыйым салар еді. Бұл қалада олардың жүздеген тобы жүреді. Оның бәрін

аулап қашанғы тауысады...

— Қайда мекендейді олар?

— Осы қалада есік, терезесі жоқ, бүлінген, я күйген, кісі тұрмайтын үйлер көп, соларды мекендейді.

— Қыстыгүні қалай күн көреді?

— Қай бір күн көріп жариды дейсің. Өлмешінің күні де!..

Одан әрі бұл темада сөйлесуді мен қажет көрмедім, өйткені, мына қалпымда «мен солардың бірі боп кетпегей ем» деген қауіп туады. Сол ойымды сезгендей, біраз уақыт тым-тырыс отырған извозщик:

— Іздеп келген Торсаныңның Қазии көмектессе жөн ғой, оқуға орналассаң дұрыс, егер, орналаса алмасаң «есің барда етегіңді жап» дегендей, шермаш болмай тұрғанда амалдап еліңе қайт. Бұл қалада кесіпсіз тұрсаң, амалсыз шермаш боласың,— деді.

Ұмытып барады екем, извозщиктің аты Бексейіт екенін мана сұрап алғам. Бойы үйренгеннен кейін, ол маған үй - ішінде кімдер барын айта бастады.

— Әйелім шала қазақтың қызы еді,— деді ол,— әкесі қазақ, шешесі татар. Одан көрген екі перзентім бар,— біреуі — ұл бала, аты Мақсұт, биыл гимназияның алтыншы класында оқиды. Және бір кішкентай бұйра шашым бар, биыл беске шығады, оның түсі басқалау... Өзім бұрын пимокат зауытында жұмысшы едім. Былтырдан бері завод жабылды, басқа жұмысқа түсейін десем, денсаулығым кеміңкіреп жүр. Сонымен, былтырдан бері осы бір істемеген кәсіпті істеп, извозщик болдым. Күн көру керек қой. «Ұрлық қылсаң өлесің, шөп жесең қақаласың». Измизчик дегенің де түсімді боп тұрған жоқ. Бейнеті де аз емес. Құлқын - сәріден тұрып, үйге осы кезде қайту оңай деймісің. Бірақ, жүк көтеруден жеңілдеу. Табысы аз. Шықпа жаным шықпа деп, қысқа жіпті күрмеуге әрең келтіріп, қатын-баланы асырап отырған жайым бар, шырағым...

Бексейіттің үйі қаланың шығыс жақ шетінде екен. Үй дегені: маңайында қора-қопсысы жоқ, есігінің алдында ат иен арба ғана сиятын кішкене сарайшығы бар землянка екен. Жеңгейдің аты Мафтуха боп шықты. Татаршалау жұпыны киінген, татаршыландырап сөйлейтін адам екен. Мақсұт деген бала сабақтарын оқып отыр екен, үріп ауызға салғандай, аққұба кескінді, талдырмаш денелі, сұрықтылау келген бала. Әкесі «Бұйра шаш» деп атаған кішкене семізше қыз біз үйге кіргенде нарттай жанған пішінмен кроватта ұйықтап жатыр екен. Шешесі ас қамдау жабдығында жүргенде, сағынып келген әкесі сырт киімін шешінгеннен кейін тұмсығын ғана тигізіп иіскейін деп еді, бала оянып түрегелді. Бүлдіршіндей бала «пәпә» деп саусақтары быртиған семізше білегін соза бергенде, мейірімді

әке қолына көтеріп ап, «Бұйра шашын» құшырлана сүйді.

Кешікпей алдымызға жайған дарстарханның үстіне, кішірек шөгенге асқан кеспе қойылды. Тауық етінен жасаған бұл кеспе аса дәмді піскен екен. Әрқайсымыздың алдымызға қойылған қаңылтыр тарелкелерге Мафтуха жеңгей кеспені толтыра құйып берді, біз іше бастадық... Ас үстінде менің байқағаным: осы бір іші үйшіктей ғана тап - тар бөлмедегі төрт жанның өз ара бір-біріне деген тәтті махаббаты...

Бексейіт мені ертеңіне «Ақмоланың облыстық Алашорда комитеті» деген мекемеге алып келді. «Комитет» шағындау екі қабат үйде екен: астыңғы кірпіштен қаланған қабатында арақ-шараптардың дүкені, үстіңгі қарағай бөренелерден салынған қабатында «комитет».

Төрт-бес бөлмелі «комитеттің» әр бөлмесінде бірер ғана адамнан. Бұл үйге сапырылысып кіріп, шығып жатқан ешкім жоқ. Сондықтан ба, әлде істер қызметтері жоқ па, барлық бөлмедегі комитет адамдары да жайбарақат кеңесіп, өз ара қалжыңдасып отыр.

Олардың, қайсысына жолықсам да, менің сұрағаным Қазиді болды. Біреулері менің үсті-басыма қарайды да, теріс айналып жауап бермейді, енді біреулері:

— Ол кімнің еді?— деп сұрайды.

— Туысым еді,— деймін мен, өзімді бұлды көрсету үшін.

Біреулері «туысым еді» дегенге таңданған кескін білдіреді де, енді біреулері «сендей де туысы бар екен-ау» дегендей күліп жібереді.

Іс жүргізушілік қызметін атқаратын бір жас жігіттің айтуынша, Қазиді комитет председателінің орынбасары Ережеп Итбаевтың кабинетінде отыр. Егер рас болса, Қазиді онда ұзақ айналады. Кабинетке кірейін десем, іс басқарушы «рұқсат жоқ» деп жібермейді.

Біраздан кейін сәті түсе қалды. Іс басқарушы әлденемен бөлмеден шыққанда, мен кабинетке сып беріп кіріп кеттім. Алдымнан ғажап картина шыға келді: маған таныс Қазидың қарама - қарсысында танымайтын шоқша қара сақалды, қалың қара мұртты, қара кескінді, кішкене денелі біреу отыр, екеуінің ортасындағы кішірек столға арақ және ол-пұл жеңіл закуска қойылған.

Ойда жоқ біреу кіре бергенде, екеуі де сасып қалған сияқтанды. Қазиді столды газетпен қалқалай бергенде, қара сақал тәлтіректей түрегелді де, мастықтан өлеусіреген кездерімен маған сүзіле қарап, тілі күрмеле, тұтыға сөйлеп:

— Это что за мразь?! — деді.

— Өй, сен қайдан жүрсің?— деді Қазі маған жалт қарап.

— Ауылдан.

— Выгони, сволоча! — деп қара сақал Қазіға қолымен мені нұсқады.

— Бар, бала, бар! — деді Қазі маған жақындап.

— Сізге келдім мен...

— Ол туралы кейін сөйлесеміз. Менің пәтеріме бара бер!

— Адресіңіз?

— Шыға тұр, жазып берейін.

Кабинеттен шықтым. Бірақ, «кеңседе де кісі арақ ішеді екен-ау!» деп таңдана шықтым. Артынан білсем, Алашорда комитетінің мүшесі Ережеп Итбаев сол екен, атақты алькаголик екен ол. Кейін араққа күйіп өліпті деп естимін.

Қолына тілдей қағаз ұстап шыққан Қазі, маған уысына беріп:

— Сен біздің ауылдағы Ыбырай хажының Ысқақ, Мұхаметжан деген балаларын білесің ғой?—деп сұрады.

— Білем.

— Білсең, сол Ыбырай хажының Кәмилә деген қызы, ана жылы ояздың почтабайы Атымтай деген жігітпен қашып кеткен. Артынан Атымтай екеуі айрылып, Сейтахмет деген жігітпен қосылған. Менің пәтерім сол Сейтахметтің үйінде. Сен мына записканы ал да сонда бар.

Мен жылдамдата мән-жайымды айта бастап ем:

— Ол туралы кейін дедім ғой саған,— деді Қазі кейіп,— бара берсейші, бар деген соң!..

Былай шыға записканы оқысам «Кәке! — деп жазыпты Қазі,— мына бала біздің елден келіпті. Жаманшұбардағы Сибан, Мұқан деген кісінің баласы. Өткен күз елге барғанымда оқуға келем деген соң, «келсең кел, орналастырармын» деп уәде берген ем. Сол уәдемен келіп қапты. Өзге жайын кейін сөйлесерміз, мен барғанша ас-су беріп күте тұрарсыз!»

Сейтахметтің пәтері жатағандау кішірек ағаш үй екен. Жабық қақпаны мен ұзағырақ қаққаннан кейін, ар жағынан біреу кегі ашты: биік бойлы, сүйегі томпақтау бетті, шүңірек көзді, кертештеу мұрынды, үстін басқан сиректеу сарғылт мұртты, қапсағай денелі сақа жігіт. Мен сәлем беріп үлгірмей, ол «кет, кет» деп кеудемнен кейін итермеледі де, қақпаны жаба

қойды. Мен қақпаны қайта қағып ем:

— Әй, таяқ жегін, келмесе кет, кет деген соқ! — деп ақырды ол іш жақтан.

— Сейтахметтің үйі осы ма?— дедім мен.

— Онда нең бар еді?

— Қазидан записка әкелдім.

Жігіттің дауысы аз саябырлады да, қақпаны қайта ашты. Мен записканы ұсындым. Со кезде, ар жақтан «о кім, әй?» деген әйел дауысы естілді де, үйдің бұрышынан бері қарай: орта бойлы, толық денелі, сопақтау қызыл шырайлы бетті, үлкен қара көзді, қыр мұрынды, қалың қасты, көркем әйел шыға келді, үстінде қара барқытпен тыстаған, жағасын құндыздатқан түлкі ішік, басында жұқалау қара түбіт шәлі, қызғылттау түсті көйлегін тобығына жақындата түсіріп киіпті, аяғында оюлы өзбекше мәсі, оның сыртында жұқа резеңке.

— О кім, әй?—деді әйел тағы да қақпаға жақындай беріп, маған ит керген ешкідей одырая қарап.

— Мына бір жігіт,— деді еркек, қылжақтаған кескінмен екі көзі әйелде боп, мені иегімен ғана нұсқап,— сенің інің көрінеді.

— «Кәмиләсі осы екен» деп ойлап, оның аузынан мейірімді бауырмалдық сөз күттім.

— Қойшы әрі!—деді әйел иланбағандай, шырайлы кескініне күлкі жүгіртіп, былай да әдемі кескіні күлімсірегенде одан да әдемілене түсіп, жымия ашқан аузынан ұзын аппақ тістері көрініп.

— Қазі мырза солай деп записка жіберіпті...

— Көтек - ай, не дейді! — деп әйел күлкісін тыйды да, сұлу көзін маған бажырайта бір қарап ап, «кәне, оқышы» деді жігітке. (Артынан білсем, бұл әйел орысша да, қазақша да хат танымайтын сауатсыз адам екен.) Жігіт записканы оқып берді. Әйел: «әй, Қазі мырза -ай!» деп таңданған кескінмен иығын кетерді де қойды.

— Иә, бала, жүр үйге,— деді жігіт. Үшеуміз үйге қарай келе жатқанда:

— Сейтахмет жездей сіз боласыз ба?— деп сұрадым мен жігіттен.

— Болсақ болармыз.

— Кәмилә апай осы кісі ғой?

— Енді кім деп ойлап ең?

Алдында басқышы бар үйдің сенегіне кіре бергенде, Кәмилә апай «әй бала, мында кел, мында!» деп мені бастап қараңғылау бір бөлмеге кірді, ішінде ас-су салған ыдыстар, үй ішінің кейбір тозған керексіз жиһаздары тұр, өзі мұздай суық...

— Бала, сырт киіміңді осында шеш,— деді Кәмилә.

Ішімде костюмім жоғына қымсынған мен, күпімді шештім де шегеге ілдім.

— Етігіңді де шеш,— деді Кәмилә.

— Оны шешпесем қайтеді, апай?— дедім мен.

— Неге?

— Ішінде шұлғаудан басқа дәнеңе жоқ.

Кәмилә менің бас-аяғыма дейін таңдана қарап алды да:

— Өзің бұл Омбыға неге келген баласың?— деді.

— Оқуға.

— Оқуға?! Мына түріңмен бе?!.

— Оқуды адамның түрі емес, ақылы оқымай ма, апай?— дедім жәбірленіп.

— Сөзі нығыз! — деп қойды Сейтахмет қалжыңды кескінмен. Әйел: «О, сорың құрғыр, бейбақ» деп, ернін бір тамсанды да:

— Сонда да етігіңді шеш, табаның саз көрінеді, аяғың одан таза шығар, — деді.

— Жоқ, шешпеймін, апай! — дедім мен.

— Апасы болған соң еркелейді де,— деді Сейтахмет күліп,— «құлан өз қағынан жерімейді» деген. Туысыңнан месіне жеркенесің, кірсін үйге!

Біз кірген бөлме, іші жылы кухня екен.

— Бала, әне бір жерге отыр! — деді Кәмилә апай, бұрышта тұрған леген мен құманның қасындағы орындықты көрсетіп.

— Асығысы не. Отырам ғой,— дедім мен, ол араға отырғым келмей.

Сейтахмет әйеліне бір, маған бір күлімсірей қарап алды да:

— Баяғыда бір ұзатқан қыздың інісі іздеп барған екен дейді, сонда, біреулер келіншекке «інің кеп қалды» десе, келіншек, «інім інге кірсін» деген екен дейді, сонда біреу ініңнің сенен басқа несі бар» деген екен дейді. Сол айтқандай, қоржынында тесі болмаған соң ініңді менсінбеуге айналдың - ау, сен! — деді.

— Ә, қойсайшы, қалжыңды, — деді Кәмилә наздана қарап қойып.

— Қазі мырза бұл балаға ас беріңдер деп жазыпты, даяр ас бар ма еді? — деп сұрады Сейтахмет.

— Шәген түбінде кешеден қалған кеспе болу керек, соны жылытып берейін, — деп Кәмилә терезеде аузы ашық тұрған шойын шөгенді алды да, оты жанып тұрған плитаның үстіне қойды. Лезде ысыған кеспені Кәмилә қаңылтыр тәрелкеге құйып маған ұсынды, татып көрсем шулығып, ашып кетіпті, ауыз тидім де қайтып бердім.

Бауыр санап келген апайдың кекірлігін, күйеуінің қылжақбастығын көргеннен кейін, Қазі келгенше олардың қасында отырғым келмей, мен киіндім де, қала аралап кеттім.

Омбы!..

Бірінші Петрдың бұйрығымен, 1716 жылы іргесі қаланған бұл қала, екі жүз жылдың бойында сібірлік қазақтардың, экономикалық, әкімшілік және мәдениеттік орталығы боп келді. Қазақ халқының бірінші просветителі Шоқан Уәлиханов Омбыдағы кадеттік корпустың ұясынан ұшқан балапан. Одан кейін де нелер балапандар ұшпады оның төменді - жоғарылы мектептерінен!.. Орыстың көлемі кең, арнасы терең, бейнесі жарқын мәдениет сәулесін сібірлік қазақтарға екі ғасыр бойына алғаш таратқан Омбы емес пе!.. Ендеше, оның атын қай қазақ білмейді, қай қақтың оны көргісі келмейді!..

Омбыны көруге, менің, туған елімнің адамдары да құмартатын. Бірақ оның бәріне көру қайда!.. Жүз шақырымдай жердегі ең жақын темір жол станциясына атпен, одан әрі бес жүз шақырымдай жерге поезбен жүріп Омбыға баратын күш, революциядан бұрынғы ауылдың кедейіне қайдан кепті!.. Және, неменеге барады ол?.. Саудамен баруға пұлы жоқ... Мұңын айтып баруға, патшаның әкімдері тыңдай ма оларды!..

Сондықтан, революциядан бұрынғы ауылдан, әсіресе мойны қашық мен туған өлкеден Омбыға не саудагерлер, не әкімшілік қызметтегі байлар ғана баратын да, кедей шаруалар «барсам - ау!» деген арманмен күн кешетін. Осы қиял, ес білгелі менің де басыма орнаған...

Міне, мен, сол қиял еткен Омбының ішіндемін!.. Ауылмен салыстырғанда — Исаевқа шаһардай көрінсе, онымен. салыстырғанда Кпитан шаһардай көрінсе, онымен салыстырғанда Қызылжар керемет

көрінсе... Омбы одан да керемет сияқтанды... Мысалы, Омбының сол кездегі ең зор үйі — Омбы темір жолының басқармасы, Қызылжарда жоқ. Қызылжардың ең зор үйі, ол басқарманың қасында, маған түйенің қасындағы қой сияқтанды... Кадеттік корпусының бір орамды түгел алып тұрған төрт қабат үйі ше?.. Қызылжарда ондай үй де жоқ... Өзге биік үйлердің көпшілігі Қызылжар үйлеріне ұқсайды... Тек, олардың саны Қызылжардағылардан көп... Екі-үш қабат үйлер Қызылжардың бірер көшесін ғана бойлай салынып, өзге көшелерде сирек ұшырасса, Омбыда бірнеше кешені бойлай салынған...

Омбының да «Ойқаласы» мен «Дөңқаласы» бар екен, екі қаланы орысша «Ом», қазақша «Омбы» өзені біледі екен. Бұл өзен бүйірлеп барып, қаланың батысын жиектей ағатын Ертіске құяды...

Соның бәрін күн ұзын аралап, Сейтахмет үйіне іңірде оралсам, Қазидем алып жатыр екен. Түн ортасы жақындай ояңған ол, ел жайын біраз сұрастырып отырғаннан кейін:

— Мен елге барғанда саяси жағдай бір халде еді, енді бір халде, ол кезде қызылдарға қарсы күштің басым боп тұрған көзі еді, сондықтан Колчак үкіметінің бейбіл де кең, болатын. Қазір қызылдар шабуыл жасап, бергі бетте Қазан мен Самарды алып қойды. Ендігі беті Орал тауы. Колчак үкіметі қазір қолдағы бар қаражатты жаумен күресуге жұмсап жатыр. Омбыда қазақ тілінде мұғалімдер курсы ашылуына рұқсат июнь айында берілген. Колчак үкіметі керекті қаражатты бермек болған. Оқушылар жатақ үймен, стипендиямен қамтамасыз етілмек те. Қазір оның бірі де болмайын деп тұр: жатақхана жоқ, стипендия жоқ, тек қана оқу үйі мен оқытатын мұғалімдер ғана қазына күшінде болады. Оқушылар өз қаражатына ғана сүйенеді: пәтерді өздері табады, тамақ, киімді өз ақшаларына алады,— деді.

— Онда мен қайтем? — деп сұрадым.

— Қайдам!—деп, Қазидем біраз үнсіз отырды да,— бұлай деу саған ауыр да болар, бала. Әдейі келген соң, оқымай қайтуын, да қиын. Дегенмен қаражатсыз қалай оқисың? Менімше, қиналсақ да елге қайтасың ғой деймін,— деді.

— Жоқ, мен қайтпаймын, жұмыс қылсам да оқимын.

— Егер табылса...

— Осынша үлкен Омбыдан тамақ асырарлық жұмыс неғып табылмайды?..

— Ойбой, байғұс бала - ау, білмейсің - ау, әлі ештеңені! Безработный» дегенді білемісің?

— Жоқ.

— Білмесең, Омбыда тұратын халықтың тең жарасы безработный, то-есть жұмыс таба алмай жүргендер...

— Неге жұмыс жоқ?

— Оған сен түсінбейсің, бала.

— Неге түсінбеймін?

— Оны қой, бала, — деді Қазі, сағатына қарап, — мен қызметке кетем. Бүгін осында қон. Ертең курстың директорына алып барайын, мүмкін бір ретін келтірер.

Кешікпей Қазига ат келді де, жүріп кетті. Маған апай» боп әлі де жылы қабақ көрсетпеген Кәмилә, Қазі кеткеннен біраз кейін:

— Бала, жататын боларсың енді, — деді.

— Жатсам жатайын, — дедім мен.

— Ендеше шоланға төсек сап берейін.

— Жоқ, мен онда жатпаймын.

— Неге?

— Суық қораға қамайтын мал емеспін.

— Ойбой, не дейді мынау?!—деп Кәмилә тікіленіп келе жатыр еді:

— Тимеші осыған, — деді төргі бөлмеден бері қарай шыға берген Сейтахмет, — өзі бір ағып тұрған тіл мен жақ. Қазига таныс болған соң дәсиді де, әйтпесе біздің немізге керек бұл? Желкесінен алып далаға бір-ақ лақтырмаймыз ба? Бүгінше жатсын, осы кухняда. Сасық күзенше шақылдатпай, ертең қуу керек, қайда барса да мейлі.

Кәмилә үн-түнсіз тергі бөлмеге кірді де:

— Мә, төсек, — деп тілдей ескі кигіз бен қамыстың ұлпасынан істеген ескілеу жастықты маған қарай лақтырып тастады.

«Мәссаған туыс!.. Мұндай да мейірімсіз туыс болады екен-ау!» — дедім мен ішімнен.

ҚОРА ТАЗАЛАУШЫ

Ертеңіне Қазі мені фазтон арбасына мінгізді де, курстың үйіне алып барды, — екі қабат, ұзыншалау қарағай үй екен.

Курстың бастығы белгілі байшыл - ұлтшыл, кейін революцияға қарсы болған ақын Мағжан Жұмабаев боп шықты. Оның 1913 жылы «Шолпан» деген атпен басылған кішкене өлеңдер жинағын «Абай» журналына, «Сарыарқа» және «Жас азамат» газеттеріне басылған бірнеше өлеңдерін оқығам, өзін көрген жоқпын да. Енді көрсем: үлкендеу қой көзді, дөңгелектеу жүзді, қыр мұрынды, бұйра қара шашты көркем жігіт екен, сақал, мұртын қырады екен.

Қазі мен ол «сіз, бізбен» аса сыпайы сөйлесіп отырды. Қазі менің жайымды Мағжанға айта кеп:

— Курс ашыларда жарияланған жағдай мен қазіргі жағдай басқа екенін, өз күшіне сенбесе, қазынадан жәрдем жоқ екенін бұл балаға мен айттым. Бірақ, баланың жұмыс қылса да оқығысы келеді. Жобасына қарасам, ептеп ақын болуға да ынтасы бар сияқты. Мен ақын кісі емеспін, өлеңнің мәніне сіздердей түсіне алмаймын, дегенмен айтқызыған өлеңдері маған тәп-тәуір көрінеді. Сондықтан да сізге алып келдім, мүмкін бұдан ақын шығып кетуі, — деді.

— Ә, солай ма,— деп Мағжан жымиды да қойды.

— Бала мені жұмысқа орналастыр дейді, — деді Қазі,— мен білетін ондай жер жоқ. Мүмкін, сіз табарсыз, бір лайықты жерді?

— Ойланайық,— деді Мағжан,— мен қазір бір жерге кеткелі отыр ем, түстен кейін жолықсын, біреулермен ақылдасып көрейін.

Түстен кейін келсем, Мағжан орнында екен.

— Егер, тұрғың келсе,— деді ол,— орын таптым,— менің тұрған пәтерім — Ғазизбай деген кісінің үйі. Оның әйелі менің шешемнің сіңлісі. Со кісімен сөйлесіп дворниктің қызметіне ризалассаң алғысы келеді.

— «Дворник» деген не? — деп сұрадым мен.

— Қора-қопсыны күту. Жан қиналатын шаруа жоқ: бір аты, бір сиыры ғана бар, соларды жемдеп суарасың, ораларын тазалайсың, шарбақ ішіне қар түссе күрейсің. Ертістен атпен барып мұз әкелесің, өзгелері ұсақ-түйек. Мұның бәрі де сені оқуыңнан қалдырмайды, күшіңе тимейді.

— Жақсы, ризамын,— дедім мен.

— Бірақ күн бұрын айтып қояйын, бала,— деді ол, — саған еңбек ақы бермейді, киім-кешек те бермейді, тек, ішетін тамағың мен жатар орныңа ғана ақы алмайды.

— Оған да ризамын.

— Ендеше,— деп Мағжан Ғазизбайға хат жазды да, сыртына адресін көрсетіп, қолыма берді,— бірақ,— деді ол, хатты беріп жатып,—есінде болсын, бала, мен сені аяғандықтан ғана орналастырып отырмын. Бүгін уәде беріп, ертең қипақтасаң жарамайды. Ұятты кісі ол. Күн бұрын ойла да, ретім келмейді десең барма. Барсаң, айтқандарын ренжітпей істейтін бол.

— Жақсы, ренжітпеспін,— дедім мен.

Мағжан көрсеткен запискамен Ғазизбайдың үйін іздеп таптым. Кең келемді қорасы тақтаймен қоршалған, төрт бөлмелі қарағай үй екен. Қорада ат пен сиырдың және отынның сарайы бар.

Ғазизбай деген, бетіне шие шыққандай күрең - қызыл кісі екен. Көмірдей қара сакалы мен мұрттарының қылтандары бір - бірінен үрке, ыдырай шығыпты. Еті қызыл, кішірек қара көзі үнемі жасаурап, жиегі былшықтанып жүреді екен. Домалақтау мұрнының ұшы да безеуленген қызыл күрең. Әйелі Фатима төсек тартып жататын туберкулез ауру екен, басын әрең көтереді, демін ентігіп әрең алады, қинала жөтеледі, еттері бітіп, салдыраған сүйектері ғана қалған.

Ерлі-байлы екеуінің ортасындағы жалғыз бала — Ғазиза атты он алты, он жеті жастағы қыз. Бойының шарғалығы болмаса, бет пернесі көркем екен, әсіресе екі бұрым ғып ерген қолаң шаштары тірсегіне тиіп, талдырмаштау денесін ерекше көріктендіріп тұрады. Қыз «Вардинская женская гимназия» аталатын орысша школаның жетінші класында оқиды екен. «Жас азамат» газетінде басылған Мағжанның «Ғазизаға» деген елеңін Торсан үйінде оқығам. Сол Ғазиза осы боп шықты.

Бұл үйде Маруся атты қызметкер қазақ-орыс әйелі тұрады екен, жас шамасы сол кезде жиырмаларда, биік сымбатты денелі, кішірек сұлу бетті, желкесінен түйетін ұзын алтын шашты, кеңірек көгілдір көзді, қыр мұрынды, өте көркем әйел.

Ғазизбай мені көңілді кескінмен қарсы алды. Оның сөздері татарша мен қазақшаның аралығынан шығады екен. Бір сөздің өзін сол сәтте, кейде қазақшылап, кейде татаршалап айтып жібереді, мысалы, «істі башлайық» деп ұрып, «ішні бастайық» деп, немесе «існi баслайық» деп шатастыра сөйлейді...

— «Қош келдің!» деп қарсы алған ол, мені әп-сәтте барлық шаруасымен таныстырып шықты. Оның екі малы бар екен: біреуі — белі қайқаңдау, арғымақ қарагер бие, аты Люкс; енді бірі — бір мүйізі жоғары, бір мүйізі

төмен қараған, шолақ құйрық тарғыл сиыр. Олардан басқа, бұл қорада бір жақ құлағы мен шекесі ғана қара, өңге денесі ақ, кәрілеу ит бар. Ол мені алғаш көргенде шабаланып үрді де, қораны аралап шыққанша үйір боп алды. Аты Бопсик. Іші бос тұрған бір сарайға. Ғазизбайдың айтуынша, қысқа қарай саудамен жиналатын терілер үйіледі...

Ғазизбайдың мінезі қызық екен. Дыбырлап асығыс сөйлейтін ол, шаруа жайын маған аз уақытта айтып болды. Сонша ашық сөздің ішінде маған тек қана көмескі болғаны, Ғазизбайдың бір сәтте:

— Малай, атқа мінген кіші олай да жүрәләр, былай да юрәләр, андайына сақ буларға кирәк, айтмасқа кирәк, бір кімгә да,— деді.

«О не сөз?» деп ойлап қалдым да, жата-жастана білермін деп сұрағам жоқ.

Бастапқы күндері бұл үйдің жұмысы маған оншалық ауыр болған жоқ. Таң біліне турам да, сиырды қора ішіндегі құдықтан суарып, шеп салам. Одан кейін шанаға атты жегіп Ертістен мұз алып қайтам. Одан келе қораны тазалаймын. Бұның бәрі оңай.

Тек, бір ғана қиыны — Ғазизаның сабағы да, менің сабағым да таңертеңгі тоғызда басталады. Алыс жердегі гимназияға Ғазиза атпен ғана барады. Мен кошева шанаға атты жегем де Ғазизаны мезгілінде оқуына апарып тастап, қайтып кеп атты доғарып, отқа қойып, сабаққа содан кейін ғана барам. Ол арада алғашқы бір сабақ өтіп кетеді.

Оқудан Ғазиза да, мен де кешкі сағат төртте шығамыз. Бірақ, Ғазиза жаяу қайтпайды. Оны ат жегіп алып қайту керек. Сондықтан, мен соңғы бір сабақты тастаймын да, үйге кеп ат жегіп, Ғазизаны алып қайтам. Қалған сабағымды конспект жазып алған жолдастарымнан кешіріп, түнде оқып қоям.

Ұмытпасам, курста бізге берілетін сабақтардың саны он: қазақ тілі, орыс тілі, география, есеп, жаратылыс, педагогика, тарих, дін сабағы, ән-күй (пение), гимнастика. Бұлардың ішінен ән-күйді ғана орыс мұғалімі оқытады, өзгелерін қазақтар оқытады. Мағжанның оқытатындары: қазақ тілі, педагогика, тарих және дін сабағы. Соңғы сабақ намаз шарттарын үйренгеннен кейін, класта Мағжанға ұйып намаз оқумен аяқталып жүрді. Тарихтан оның оқытатыны — ескі дәуір. Ең алғаш біз Египеттің, одан кейін Гректің, одан кейін Римнің тарихын өттік. Бұл сабақтардың қазақша конспекттерінен жазғанда мен Мағжанның хатшысы сияқты боп алдым: кешкі уақыттарда ол мені өз комнатасына шақырып алады да, диванға қисайып жатып, орысша кітаптағы тексті маған қазақша диктовать етеді. Мен оның айтқандарын араб әріптерімен жазып отырамын және төз жазам. Оның оқушыларға «көшіріп алыңдар» деп беретін конспектісі осы мен жазғандар. Сол қыста мен диктовкамен екі-үш қалың кітапты жазып шыққан сияқтымын. Оның маған пайдасы да болды, мен тарих сабағын өте

жақсы білетіндердің қатарында жүрдім. Мақтанғаным емес, өзге сабақтан да жаман болған жоқпын. Сол қыста сабақ атаулының орыс тілі мен гимнастикадан басқасын ылғи «бестік балла» бердім.

Егер, оқу осылай бара берсе, менің көңілімде ешбір мүдде болатын түрі жоқ. Сабаққа да, жұмысқа да үлгерем. Бірақ, маған бұл «рахатты» әлдене «күш» көпсінгендей - ақ, қыс ортасы ауа, берекем кете бастады.

Қырсық Мағжанның маған көзқарасы бұзылудан басталды.

Менің өлең жазатынымды Қазидан естіген ол, Ғазизбай үйіне барғаннан аз күн кейін, оңаша кеңесіп отырып, өлеңді қайда және қалай жазып жүргенімді сұрап алды да:

— Кәне, әкел, өлең жазып жүрген кінешкенді, оқып көрейік! — деді.

Менде жалғыз ғана кінешке болушы еді, ол — біздің елде ауылнай болған Мәшіктің түндік басынан қазыналық шығын жинағанда беретін квитанциясының түбірі: қалыңдығы екі елідей, сол жақ бетінде таспен басылған және қолдан жазылған распискалар, оң жақ беті ақ, қағаздары аса сапалы және қалың, сырты қалың қатырмамен тысталған түбі қалың шүберек, жалпақтығы дәптердің жартысынан аз-ақ артық, ұзындығы екі дәптердей. Менің өлең жазатынымды көрген және көбін оқытып көріп ұнатқан Мәшік, «бұдан былай осыған жазып жүр» деп бұл кінешкені сыйға берген. Хат білгеннен бастап, Омбыға келгенге дейін мен жазған өлеңдердің бәрі осы кінешкенің ішінде. Осы кінешкені мен Мағжанға, өз бөлмедегі жуырда сатып алған кішкене қобдишамнан алып келдім, ол оқи бастады.

Менің өлеңдерім үш жүйеге бөлінеді: бірі — бозбала көзімде қыздарға шығарған өлеңдерім және әркімдермен айтыстарым. Бұл өлеңдерімді оқып шыққан Мағжан, «жақсы екен» деп мақтады.

Екінші жүйелі өлеңдерде мен ауылдағы кедейлер мен жалшылардың байлардан көретін қорлығын көбірек жазған екем. Олардың көпшілігін «сұрғылт өмірді сипаттап керегі не?» деп Мағжан ұнатпады.

Үшінші жүйелі өлеңдерім, — ауылдан шығып Қызылжарға, одан Омбыға келгенде көрген - білгендерімді сипаттайтын еді. Бұл өлеңдерді басынан ұнатпаған көзбен оқыған Мағжан, түгел қарап шыққаннан кейін, өзіне өзі:

— Қарай гөр, қайда беттеуін! — деп бір қойды да.

— Орыс әдебиетін оқимысың сен? — деп сұрады.

— Жоқ, — дедім мен.

— Неге? — деді ол.

— Хатын да білмеймін, тілін де білмеймін.

— Мен сені, Максим Горькийді оқыған екен деп ойлағам.

— Ол кім?

— Естіген жоқсың ба.

— Жоқ.

— Ә-ә...

— О не қылған кісі? — дедім мен, көңіл бөле қап...

— Орыстың бір жазушысы, ылғи босяктардың өмірін жазатын.

- Босяк деген кімдер?

— Сен сияқты күнін көре алмай қаңғырып жүргендер!..

— Не дейсіз?! — дедім мен орнымнан ұша тұрып, мына сөзді өзіме қорлау көргендей, намыстанып кетіп, — қаңғырып қайда бардым мен?..

Тегі, түсім бұзылып кеткен болу керек, мені тиыштандырғысы келгендей, Мағжан өтірік жымыды да:

— Оған неге намыстандың? Боғауызы жоқ сөз оның, қазақтың «жоқ-жітік» деген сөзі сияқты. Жоқшылық көріп жүргенің өтірік пе?

— Бірақ мен ешкімнен әлі қайыр сұраған жоқпын.

— Горькийдің геройлары да қайыр сұрамайды, олар да өздерінше, кісіге кеудесін бастырмайтын тәкаппарлар... — деді Мағжан, тағы да күлген боп.

— Сізден мен, мені басқамен өлшеп емес, өзіммен өлшеп бағалауыңызды өтінем! — дедім мен.

— Солай ма?! — деп Мағжан кездерін жоғары бір төңкеріп қойды да, — мен саған ақыл берейін, бала, — деді.

— Айтыңыз! — дедім мен.

— Турасын айтқанда, бұл өлеңдерің, қазір жасап отырған үкіметті тұп-тура жамандау...

— Неге?! — дедім мен, — үкімет туралы бір ауыз да сөз жоқ қой мұнда?

— Ол қулық болмайды. Сенің өлеңдеріңе қарағанда, ауылда да жаман, қалада да жаман, темір жолда да жаман, сонда, «жақсы» не?

— Жоқ жақсыны қалай сипаттаймыз? — дедім мен...

— Бұл сөзіңнің аты не екенін білесің бе?

— Не?

— «Кон-тр-р-ре-вол-лю-ция!..» Түсінемісің, бұл сөзге?

— Түсінем!

— Дұрыс па, менің сөзім?

«Бұрыс» деуге бата алмай:

— Түсінем, Маке, сөзіңізге, — дедім мен, — саяси сөз ғой ол, «революцияға қарсы» деген сөз ғой. Не істедім мен, революцияға қарсы боп? Ешбір үкімет туралы бір ауыз сөз де жоқ қой, мұнда? Бұл — көргенді көрген қалпында ғана айту ғой?..

— Көргеннің бәрін көрдім дей беруге болмайды, — деді Мағжан, — қазақтың «көрдім деген көп сөз, көрмедім деген бір сөз» деген мақалын естіп пе ең?

— Естідім.

— «Үндемеген үйдей пәледен құтылады» деген мақалын ше?

— Естідім.

— «Тек жүрсең тоқ жүресің» деген мақалын ше?

— Оны да естідім.

— Естісең, аузыңды басып тек жүр! «Тышқан інге кіре алмай жүріп, құйрығына қалжуыр байлайды» дегендей, саған саясат не керек?

— Қайда, ол саясатым?

— Бұл өлеңдеріңнің бәрі, барып тұрған саясат. Жаным ашып айтам: біріншіден — бұл өлеңдеріңді менен басқа жан адамға көрсетпе!.. Көрген біреу-міреу үкіметтің құлағына шалдырды бар ғой, — мүрдем кетесің, көзің абақтыда жылтырайды, ешкімнің көзіне түспеу үшін, бұл өлеңдеріңді жағып жібер!..

— Кінешкедегі өзге өлеңдерімді қайтем? — дедім мен қуланған боп.

— Оларды көшіріп ал! — деді Мағжан, менің қулануымды аңғармағандай, — екінші айтарым — мұндай өлеңді жазуға енді әуестенбе!..

— Не көрсек те үндемейміз бе, сонда?

— Қайымдаспа сен! — деді Мағжан, бұйыра сөйлеген дауыспен,— пайдалы сөзді ұқ.

— Өлең жазба дейсіз бе, сонда?

— Жаз, бірақ өтімді елеңді жаз!..

— Қандай өлең өтімді болады?

— Мысалы, махаббат туралы өлең. Қандай жақсы, ондай өлеңдерің!.. Сондайларды көп жазу керек!..

— Ондай өлең жазу үшін, біреулерді сүю керек қой?

— Сүйсең, сүй! — деді Мағжан, менің сөзімді қызық кергендей, сақылдай күліп, — кім тоқтатады сені?

— Ойынды қоя тұрайық,— деді Мағжан күлкісін төз тыйып, салмақты дауыспен,— махаббат, әркімнің жеке басының ісі. Көптің, ісі де бар, Мысалы, біздің қазақ халқы революциядан бұрын қорлықта келген еді. Революциядан кейін қазақ бостандық алып, өзіне тәуелді «Алашорда» атты отау тікті. Әзірге ол отаудың алдында малы, үйінде жасауы жоғы рас. Бірақ оған «Алаш» айыпты емес, заман айыпты...

«Қай заман?» деп қала жаздап, мен үнімді өшіре қойдым. Манадан бергі қылығына қарағанда, егер мен, Алашорданың сорлылығы туралы көрген - білгенімді айтсам, «тура төбелесер, әйтпесе абақтыға өз қолынан апарып салар» деп ойладым, сондықтан не айтса да үндемей тыңдауға бекідім.

— Бірақ, бұл заман, бұлай түнеріп тұра бермейді,— деді Мағжан,— бүгін болмағанмен, ертең түзеледі. Алаштың тілегі сонда қабылданады, сонда ғана ол, өз қотырын өзі қаситын ел болады...

Одан әрі Мағжан «Алаш» автономиясының өркендеуі туралы әлдене бір қиялдарын айтып кетті...

Бұл сөздердің біреуіне де мен қосылмай, үнсіз тұнжырап тыңдадым да отырдым.

— Міне, шын қазақпын деген ақын осылар туралы жазу керек! — деп бітірді ол сөзін.

Менің ұғымымда, өз жаныңды тербетпеген нәрсе туралы жазуға болмайды. Ендеше, ешбір қылығымен жаныңды тұшытпаған Алашорданы мен қалай мақтаймын, сондықтан Мағжанға қарсы сөз айтпағанмен, ішімнен: «оттай бер, мақтасаң өзің мақта, жақсылығын көрмей мен оны мақтай алмаспын» деп қойдым.

«Осының өзі қалай жазады екен?» деген оймен, менің Мағжан өлеңдерімен танысқым келді. Менің бұл өтінішімді ол қарсы алып, боспаға жарияламаған өлеңдерінің ешқайсысын менен жасырған жоқ, ара-тұра маған өз өлең,- дерін де оқып қояды. Ол махаббат туралы көп жазады екен, ондай өлеңдері маған ұнайды, ал саяси темаға жазған өлеңдері ұнамайды, өйткені олар Колчак пен Алашорданы мақтауға арналады, ондай өлеңдерін оқығанда, сыртқа сыр бермегенмен, іштей тыжырынып қоям.

Бір күні кешке, менімен оңаша шай ішіп отырып, Мағжан «Жауынгер жыры» деген өлеңін оқыды да пікір сұрады. Өлеңнің мазмұны,— қазаққа Колчакты мақтау, Советке қарсы күреске шақыр. Екеуміз осы тақырыпта айтысып қалдық: Колчакты ол мақтады, мен жамандадым. Қызба - қызға түсіп кетіп, мен Алашорданың сорлылығын да айтып қойыппын. Мағжан оған қатты ашуланды да, бел - күшке сап:

— Доғар, бұл ойынды!.. Егер доғармасаң курста бір күн де тұрмайсың. Жай құтылсаң жарайды, одан да жаманын көресің! — деді.

Мен қорқып кеттім де, ондай сөзді қайталамауға «уәде» бердім. Содан кейін, Мағжан маған өлеңдерін көрсетпейтін де болды, бұрынғыдай жылы ұшырамайтын да болды.

«Жұт жеті ағайынды» дегендей, «қырсыққа қырсық» ұштаса түсті. Бір зор қырсық — қақаған қыс. Жаңа жылдың басына шейін қоңырсып, май тоңғысыз жылы боп тұрған ауа райы, қыс ортасы ауа қағынды. Теріскейге шығып қатайып алған жел, бетін ол жақтан бұруды мүлдем қойды. Күн сайын төпеп қар жауып, алай-дүлей бораннан көз ашылмады. Ғазизбайдың кең, ауласына түскен қарды күремейін десем, тау-тау боп үйілген күртік қора түгіл үйді де көміп кететін. Қарды олай басындырмау үшін таң қараңғысынан тұру керек те, сабаққа дейін шаналап тасып далаға төгу керек. Сабақтан орала тағы да сол жұмысқа кірісіп, қалжырағанша жүру керек. Сонда да жота-жота боп үйілген күртіктердің мұртын сындыруға бір кісі мен бір ат түгіл, ондаған кісі мен ондаған аттың шамасы келер емес... Қарын алып болдым деген жеріне, ұйытқи соққан боран әп-сәтте тағы да толтырады да тастайды... Бұл бір қырсық...

Екінші қырсық — Ғазизбайдың өзі. Оның әйелі Фатима бұл кезде өлген. Әйелінің күйігі ме, әлде ежелгі дағдысы ма, күндіз сауда-саттық жұмысымен жүретін ол, кешке атты жеккізіп алады да, алдына мені мінгізіп сейілге шығады. Ат дегеніміз жоғарыда аталған Люкс. Ол осы қаладағы атаққа шыққан екі желгіш жылқының біреуі, екіншісі Вихрь аталатын арғымақ көк айғыр. Ол кезде, Омбыда түн мезгілінде үлкен кешені бойлап аттардың желісін салыстыру әдеті бар екен. Осы жарысқа түскен Люкс пен Вихрь өзге талай ірсәктардың (рысак) ешқайсысын маңайлатпайды, екеуі өз ара алма-кезек озып жүреді.

Люкске тікшілдеу ғана, артына бір кісі, алдына бір кісі сиятын жетегі ұзын шана жегіледі. Жарыстың алғашқы күндерінде божыны Ғазизбайдың

өзі ұстап жүрді. Атты қатты, не орта саябыр желгізер уақытта қолға кие қоятын божының түйіншектері бар. Люкс басын неғұрлым қатты тартсаң, соғұрлым екпіндей желеді. Ақырын тартсаң, айдасаң да шоқтап желе алмайды. Егер, сірестіре тартсаң, ілгері созған екі қолыңды, қарыңды талдыра сірестіріп, дедектеп ұшады да отырады. Ол кездегі ұшқырлығы тымықтан жел тұрғызып, көз жасыңды парлатып жібереді... Аттың божысын осылай ұстауды үйретіп алғаннан кейін, Ғазизбай қызба - қыз басталғанда бар даусымен: «һа-и-и-ит!» деп ақырып қалады.

Люксты біраз жарыстырып, түн ортасы ауған кезде, Ғазизбай «Алтын мүйіз» («Золотой рог») аталатын ресторанға барады да, тамақ және арақ ішеді. Кейде ұзақ отырып қалады... Ол шыққанша мен Люксты ерсілік-қарсылы аяңдатып, «ағаш құдайдай» қақиям да жүрем. Кейде аяз қысып, мұздап та кетем, бетім, аяқ-қолдарым да домбығады, бірақ амал қанша!..

Кейбір күндері ресторанның өлердей мас боп шыққан Ғазизбайды ресторан адамдары шанаға сүйреп әкеп мінізді... Ал, кей күндері ол, ресторанның қызып алғаннан кейін, айдап отырып «Қызыл шамға» барады. Қалада әйелдердің арын сататын осындай «үй» болатын сұмдықты мен Ғазизбайдың жүрісінен ғана білдім... Ғазизбай ол «үйге» кейде көп, кейде аз аялдайды, бірақ еш уақытта қонып қалмайды... Оның осындай «серуендеуінен» кейде біз таң бозара қайтамыз...

Үшінші қырсық — Ғазиза. Маған алғашқы кезде момындау, ұялшақтау көрінген бұл жас қыз кейін, әсіресе әкесі Омбыдан жолаушылап кеткен кездерде байқасам жігіттерге үйір. Оның әсіресе құмартатыны, Мағжанның:

«Айтпақшы қасымызда бар ғой граф ,

Отыр ғой сұлуы мұртын сылап, бұрап,

Сұлудың біз білмейтін сыры болса,

Алайық біразырақ содан сұрап»,

— деп, және сол өлеңде:

Графтай адал көңіл адам сирек,

Айта ма сұлуға ол сөзді түйреп,—

деп сықақтаңқырай өлең шығаратын жігіті. Қазақтың аталықты бір байының мырзасы боп өскен бұл жігіт:

«Елден шығып Омбыға келгеннен соң,

Құмар боп көтеруге граф атын,» —

өзін үнемі қазақтан шыққан ақсүйек көрсету әрекетінде жүреді, Орысша гимназия бітіріп, Ауыл шаруашылық институтына түскен ол, неге екенін кім білсін, кавказ модылы ғып офицерше киінеді. Өзі қияпатты көркем де жігіт, оның үстіне барып тұрған джентльмен, әрі танцор.

Графтың осы сипаттары тартады ғой деймін, Ғазизаның оған ғашықтығы, Онегинге ғашық болған Татьяна сияқты. Ғазиза да Татьяна құсап, талай түндерді тәтті қиялмен өткізетін сияқты, онысы графқа мен арқылы жіберетін хаттарынан көрінеді. Орысшаны шала білген мен, конвертке жауып берген хатты ашам да, орысша сұлу почеркпен жазылған сөздерді түгел ұқпағанмен, жобасын аңғарам... Графтан қайтатын жауапты да сөйтем... Кейде, жауаптасудың аяғы Люкспен түнде серуендеуге шығуына соғады... Бұл, әрине, Ғазизбайдың үйде жоқ көзі... Олар да Люксты біраз жарысқа салады да, «Алтын мүйізге» келеді...

Граф пен Ғазизаның бұл сүйіспеншілік қарым-қатынастары маған қызық көрінеді де, араларында хат тасуға да, серуенге шығуға да ерінбеймін. Мені қинайтын бұл емес, Мағжанның қыспағы. Сөз әлпетіне қарағанда, ол да Ғазизаға ғашық сияқты. Тегі, оның ойы, осы бір «балапанды» қолында өсіріп, болашақта бақыт құсы ғып ұстамақ. Сондай мәпелеп жүргенін граф сияқты әлдекім қағып кетсе, оған, әрине батады... Шынында да солай. Ол граф пен Ғазиза арасында махаббат барын сезеді де, «не білесің?» деп мені қинайды... Ғазиза «Мағжан ағайға сездірме!» деп бұйырады... Екі оттың, ортасында кебеп боп мен жүрем... Кейде Мағжан шынымды еріксіз айтқызады... Бұның арты «тастаған шоқпар сорлыға тиедіге» соға ма деп қорқам...

Төртінші қырсық — Маруся. Ғазизбайдың үйіне тұра келе байқасам, бұл сұлу келіншекпен Мағжан көңілдес. «Жалшыға да жалшы керек» дегендей, Мағжанға бауыр басып алған Маруся, бұл үйдің, отын жағу, күлін төгу, суын әкелу, тіпті, үйін жуу сияқты қызметкер әйелдің мойнындағы жұмыстардың бәрін маған артпақшы болады, менің оған көңгім келмейді... Осыдан Маруся екеуміздің арамызда қырғи-қабақтық басталады...

Біз бетіміз ашыла келе бір-бірімізді «собакә», «сука» деген сияқты тұрпайы сөздермен де тілдеуге айналдық. Оған мен қынжыла қоймас ем, егер Марусямен екеуіміздің арамызға Мағжан араласпаса... Тегі, Маруся шағыстырады ғой деймін, мен Марусямен араздасқаннан кейін Мағжан күн санап тіпті салқындай бастады. Байқаймын: жүріс-тұрысымның, қылығымның көбін ұнатпайды, байланыса береді, кейде ұрсарманға дейін барып, қатаң сөздер айтады... Марусямен араздасқанға дейін, көретін рахатымның біреуі,— түнде қызметтен қайтқан Мағжанмен бірге отырып шай ішу еді. Марусямен араздасқаннан кейін, бұл тәтті шайдан мен айырылдым.

Мұндай жағдайда, Ғазизбайдың үйінде тұруға, әрине, болмайды. Не істеу керек? Кімге ақылдасу керек?..

Курста менімен көңілдестеу үш жігіт болушы еді: біреуі, менен жеті-сегіз жас үлкен, шыққан тегі Екібастұз шахтасының жұмыскері, кейін Қарағанды өндірісінде тау-кенінің инженері болып жүріп, соңғы кезде сырқаты арқылы пенсияға шыққан қарт коммунист Балабек Құндақбаев; екіншісі — Неғметолла Нұрғалиев дейтін татар жігіті, бірақ қазақ арасында өскендіктен қазақша таза сөйлейді, қазір халыққа еңбегі сіңген қарт мұғалім; үшіншісі — Дәрмен Длин дейтін жігіт. Ол — қазіргі Қостанай облысының Урицкий ауданынан шыққан адам еді, курстан қайтқаннан кейін мұғалім болды да, 1921 жылдың күзінде ауырып өлді. Осы үш жігітке ауыр хал-жайымды айтып едім, әрқайсысы әр түрлі ақыл берді.

— Сен өлең жазып жүрсің ғой,— деді Неғметолла,— осы халдеріңді баяндап өлең жазып әкел. Біз курсанттардың арасына оқытайық, та, саған қаражат жинап берейік.

Менің өлеңдер жинағымның 1936 жылы шыққан бірінші томындағы «Зарығу» атты өлең сонда жазылып, курсанттар арасында оқылды. Одан жүрек жалғарлық еш нәрсе жинала қоймады. Ол сәтсіздікке қатты кейіген Дәрмен, маған елге қайтып кетуді ұсынып еді:

— Болмайды ол, — деді Балабек.— Не қиыншылыққа болса да шыдап, оқуды тастамау керек. Біз тұратын пәтердің иесі — Жаңбыршы, энеугүні «бізге де қора-қопсыны тазалайтын қолбала керек» деп отыр еді, бүгін сөйлесейін, ризаласса хабарлайын.

Ертеңіне Балабек «қуаныш» хабар әкелді. Жаңбыршы ризаласыпты. Осы жәйді айтып Мағжаннан ұлықсат сұрап ем, ол:

— Басында айтпадым ба саған, түбінде бұлтақтар болсаң жолама деп? Саған сенбегенде Ғазизбай кісі тауып алатын еді. Енді, қыс ортасында қайдан табады? Біреуді алдап тақыр мұзға отырғызады деген осы. Егер, бұлай кететін болсаң, онда біржола курстан да кет! — деп, жатты да кейіді.

— Сіз оқыған азаматсыз,— дедім мен Мағжанға,— оған қоса оқыңыз. Менің де әдебиетке талабым барын білесіз. Сондықтан, маған мұнша мейірімсіз болмаңыз. Бұл үйден кетуге рұқсат етіңіз. Оқудан шығармаңыз!

Ақыры, Мағжанды көндіріп, Жаңбыршының үйіне келдім. Жаңбыршы деген ұсақ қана саудасы бар, жасы алпыстарды алқымдаған, сары буырыл сақалды кісі екен, әйелі (атын ұмыттым) отыздар шамасында ғана. Ғайныш атты, со кезде он екі, он үшке келген гимназияда оқитын көркемше жалғыз қызы бар.

Ғазизбаймен салыстырғанда Жаңбыршы үйінің жұмысы әлдеқайда жеңіл боп шықты. Оның қарамағында жалғыз ғана сиыр бар. Тұратын үйі Жексембай дейтін атақты миллионердің қорасындағы флигель. Барак сияқтандырып шұбалта салған бұл флигельде әлденеше семья тұрады. Қора ішін олар бөлісе келгенде, Жаңбыршыға алақанның аясындай ғана

жер тиеді, оны тазалау маған түк те емес. Суды алыстан әкелмейміз, құдық қораның ішінде... Бұл үйдің тамағы да тоқ, «әрі отыр, бері отыры» да жоқ... Әйелі жас болғанмен, қылтың-сылтыңсыз нысапты адам.

Жаңбыршы үйінде сабақ бұрынғыдан әлдеқайда көңілді етті. Мұнда оқу үшін қанша уақыт керек қылсаң да бар. Және мұнда менің курстас серіктерім тұрады да, сабақты бәріміз жиналып пысықтағандықтан, қонымы күшейе түсті.

Мен енді курстағы ән-күй және әдебиет үйірмелеріне жазылып, үздіксіз қатынасатын болдым, театрға жүре бастадым. Тек қана қорланатыным— киімдерім. Елден не киіммен келгенім белгілі. Ғазизбай тозығы жеткен костюмін беріп еді, шығып кеттің деп ерегісіп алып қалды. Жаңбыршы үйіне келе, арзан қол ескі камзол шалбарды әрең құрастырдым. Дәрмен жамау кірген пальтосын берді. Қожайыным барахолкадан солдаттық көнетоз көйлек-дамбалын әперді. Аяғымда Мағжан берген жамаулы бәтеңке. Бар киімім осы... Курсанттар ішінде ең сорлы киінетін менмін, бірақ, оған амал қанша!..

Әлі есімде, ескі көк шұғадан тігілген шалбардың, әлденеше сөгіліп тігілген ауын құрастыра алмай, оңаша бір бөлмеде азаптанып отыр ем, Ғайныш кеп есік қақты да:

— Сәбит ағай, сізді бір туысқаныңыз іздеп келді, тыста шақырып тұр,— деді.

Шалбарды икемге келтіре алмай, туысыма сағаттан артық уақыт көріне алмағаным ғой. Мені күтіп шыдамынан айрылған туысымның өзі келді. Ол, қазіргі философия ғылымының мұғалімі Үміт Балқашев екен. Мен оны бұрын естіген де, білген де жоқпын. Сұрастыра келсем, руы біздің Керейдің ішінде Шағалақ екен. Соңғы екі жылда Троицкі қаласында «Вазифа» атты татар медресесінде оқиды екен. Жуырда оқулары жабылып, Омбыға оқу ниетімен кепті. Оның айтуынша, ар жақтан Қызыл Армия Орал тауына кіріп қалған да, Колчак үкіметі Оралға маңайлас қалалардың бәріндегі оқу орындарын таратқан.

«Вазифада» оқушыларға белгілі Баймағамбет Ізтөлин де бар. Ол жолда Петухово станциясынан түсіпті де, еліңе кетіпті. Үміт мені Баймағамбеттен алған адресіммен тауыпты. Ол екеуіміз хат жазысып тұратынбыз. «Құрметті Сәбит,— деп жазыпты Баймағамбет, Үміттен жіберген запискасында,— қиыншылықпен оқып жүргеніңнің бәрін жазған хатыңнан білем ғой. Мүмкіндігі болғанша оқудан арылмау керек. Қазақта мақал бар ғой, «сабыр түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа, сабырсыз қалар ұятқа» деген. Сенің де сарғайып күткен жақсылығын, көп ұзамай көрінер. Өзгесін Үміттен сұрарсың».

Үмітке «бұл не сөз?» десем:

— Қызылдардың бері беттеп келе жатқанын жұмбақтап айтқаны да. Совет үкіметі орнаса, көзіңнің ашылатыны рас, — дейді.

Бұл кезде де сөзге сараң Үміт, ол кезде де сараң. Қызылдар жайын шұқшия сұрағаныма ол желпеңдемей, өзіне тәуелді жымысқы қулығына сап.

— Не боларын тұрмыстың өзі көрсетпей ме, несіне асығасың,— дейді.

Мен аңқылдақтық дағдыммен, Колчак пен Алашордадан күдер үзгендігімді айтсам:

— Асықпа,— дейді Үміт қоңқақ ұзын мұрнын тартып, қою қасын қимылдатып қойып,— қырқына шыдаған соң, қырық біріне де шыда!..

Үміт оқуға орналаса алмай еліне қайтып кетті. Мен қалып қойдым. Қолым бос кезде мен баяғы Бексейіт извозщик пен теміржолшы Қадырдың үйлеріне барып жүрем. Олар маған «болса асың болмаса түсін береді» дегендей, туыскандық шырай көрсетеді.

«КӘПІР-АЙ»

Колчак үкіметі Россиядағы революцияға қарсы күштердің ішінде өзін ең бас күш көріп, 1919 жылдың басында Москваға шабуыл жасауға жиналғаны тарихи документтерден мәлім. Бұл жиналудың қарқыны, Колчак үкіметінің орталығы болған Омбыда ерекше байқалды. "Үкіметтің тілі «Заря» газетінің хабарларына қарағанда, Совет үкіметін Кавказ жақтан да, Украина жақтан да, Солтүстік жақтан да Антантаның жәрдемімен Ақ армиялар қысып келеді, енді Сібір жақтан мықты бір шабуыл жасалса, Совет үкіметі біржола тұншықпақ. Осы әрекетті жүзеге асыру үшін Колчак үкіметі қаражат жинау жөнінде де, әскер жинау жөнінде де бұйрық үстіне бұйрық беріп жатады. Бұл бұйрықтарда Колчак «Верховный правитель и верховный главнокомандующий всеми сухопутными и морскими вооруженными силами России» деп қол қояды.

Колчак газеттерінің қиқуынан Алашорда газеттері де қалыспайды. «Сарыарқа» газетінің хабарлауынша, Батыс Қазақстанда «Ойыл полкы» деген атпен құрылған, Торғайда, Семейде және Жетісуда құрылған Алашорда әскери бөлімшелері де «Большевиктерді қырып жатыр». Газет, әсіресе Жетісу жақта большевиктермен соғысып жүрген «Торыала атты Алаш полкы» дегенді ерекше мақтайды...

Бұның босқа көпіру екенін, көшеде кім көрінген айтып жүреді... Колчак туралы да жұрттың сөзі солай. «Егер,— деседі олар.— Колчактың беті соншалық жүріп тұрса, тынысы осынша неге тарылады?.. Алым-салықтан елге дем алдырмайтын болды ғой бұл!.. Әкімдері де қол күш жұмсап елді қырып барады... Күйіп тұрған қымбатшылық мынау!.. Маңына жан жолай алар емес... Ақшасы қағаздан арзан... Қолынан шығарып жатқан түк бұйымы жоқ... Ең аяғы сіреңкені де шет мемлекеттен алады... Заводы қайда мұның?.. Фабрикасы қайда мұның?.. Осындай түгі жоқ үкімет бола ма екен?! Түгі жоқ үкіметте күш бола ма?.. Ендеше, мұның «большевиктерді қырып жатуы» былшыл... Көрерсіңдер, мына алқынуымен ол ұзаққа бара алмайды... Осыныкі— елер алдындағы жан ашуы!..»

Революцияға қарсы Колчактың асыранды итіндей шәуілдегенмен, Алашорда «үкіметі», материалдық жағынан да, әскер беруден де Колчакқа айта қаларлықтай жәрдем көрсете алған жоқ. Мысалы, өткен күзде Қазі Торсанов Колчак армиясына қазақ елінен ат жинауға шыққан екен. Сол сапарынан ол сәтсіздікпен қайтып, бірен-саран байлар ғана берген жүз шақты аттың басын әрең құрастырған. Оларды айдап әкелуге ұялып, базарларға сатқан да, Колчак үкіметіне ақшасын ғана әкеп берген. Халықтың еркіне салса жарымайтынын көрген Колчак үкіметі, енді қол күшке сап, зорлықпен талап алып жатыр...

Колчак үкіметі Москваға қарай шабуыл жасауға жиналған кезде, Омбыдағы Алашорда адамдары, Колчак армиясының пайдасына жәрдем

жинау мақсатымен сауық кешін жасау мәселесін көтерді. Алғашқы ұйымдастыру жиналысы қаладағы «Учительская семинария» аталатын мектептің клубында етті. Жиналысқа Алашорданың басқарушы қызметкерлері, орта және жоғары мектептерде оқитын жастар қатынасты, біздің курстан да біраз адамдар барды, барлығы екі жүздей кісі.

Жиналыста баяндама жасаушы жалпы саяси халді айта кеп, Колчак үкіметінің болашағын зорайта көрсетті де сөзінің аяғын:

— Колчак армиясы қызылдарды әрине, жеңеді. Алдағы жазға дейін Москва алынады. Содан кейін Учредительное собрание ашылады. Біз Алаш автономиясын жариялаймыз. Ендеше, Колчак үкіметінің большевиктерге қарсы бұл шабуылына мүмкіндігі бар барлық жәрдемді аямауымыз керек. Бүгінгі талқылағалы отырған «сауық кеші» Алашорда азаматтарының Колчакқа беретін жәрдемінің бір түрі,— деп бітірді.

Сауық кеші қалай өтудің планын алашордашылдардың екінші біреуі баяндап шықты. Оның айтуынша, бұл жөнде қолданылатын шаралар төмендегілер:

1. Бір шеті Семей, бір шеті Орынбордан бастап артистікке бейімі бар алаш жастарының бәрі жиналады да, Омбының театрында қазақша спектакль қояды. Спектакльдің билеттері қымбат бағамен арнаулы кісілерге түгел сатылу керек.

2. Спектакль уақытында театрда буфет ұйымдасады. Ол үшін фойенің ішінде қазақша қостар тігіледі, әр қосқа қазақша киінген сұлу қыз-келіншектер отырып, ащы-тұщы құрт, құйрық-бауыр, қазы-қарта, қоспа - жент тағы сол сияқты қазақша тамақтарды сатады. Бұлардың бәрі күн бұрын қаладағы және ауылдағы қазақ байларынан жиналып даярланады.

3. Сауық кеші күні, антракт уақыттарында, фойеде. Американский аукцион болып, онда: алтын, күміс сияқты қымбат металдардан, немесе қымбат тастардан жасалған білезік, жүзік, сақина, сырға, алқа, пышақ, қасық, вилка, табакерка сияқты қымбат заттар бәсекемен сатылады. Ол заттар күн бұрын қазақ байларынан жиналады.

4. Сауық кешіне байланысты, Ақмола мен Семей облыстарына қарайтын қазақ болыстарына арнаулы кісілер шығады да, қазақ байларынан жылу жинап әкеледі.

5. Спектакльден жиналған түсімнің бәрі түгелімен Колчактың қазынасына түседі.

Бұл жұмыстардың бәрін басқаруға Алашорданың басқарушы адамдарынан комиссия сайланды. Жоғарыда аталған бес жүйелі жұмыстың әрқайсысын басқаруға комиссиялар құрылды. Қазі Торсанов спектакль күнінің тәртібін басқаратын комиссияның бастығы болды.

— Бала,— деді маған Қазі, бір күні пәтеріне барғанда,— саған тегін алатын ақша таптым.

— Қандай?..

Вешалка дегенді білесің ғой, сен?

— Киім ілетін бе?

— Иә, сол. Спектакль күні, қасыңа бірер бала қосып, сені вешалка жұмысын басқаруға қойдым. Саған одан көп пайда түседі. Киімдерді қалай алып, қалай берудің жобасын сендерге маман адам түсіндіреді, оны орындау қиын емес. Спектакль бітіп, жұртқа киімін үлестіріп бергенде, «за охрану» десең, саған ақша береді...

Қазі мені осыған көндірді. Оның ойынша, «за охранудан» көп ақша жиналуға тиісті.

Шамасы ай жарым көзінде комиссия ісінің қорытындысы туралы жиналыс шақырылды.

— «Үйдегі көңілді базардағы нарық бұзады» дегендейден бастады комиссия бастығы сөзін,— біз ойлағанның ешқайсысы да көңілдегідей боп шықпай отыр. Жоспар бойынша елге жылу жинауға шыққандар ең кемінде бір мыңдай мал әкелуге тиісті еді, жиналғаны: елу шақты қойдың, жиырма шақты сиырдың стагы олардан басқа жиналғандары: қойы, ешкісі, жылқысы, сиыры бар — екі жүз шақты малдың терісі... одан басқа — қырық-елу қарындай май бар...

— Бұларды жәрдем деп үкіметке көрсетудің өзі ұят,— деп кейіді баяндамашы,— неліктен бұл? Кедейлерге қызылдың келгені жақсы. Ал, байларға не болған? Тіршілігі Колчак үкіметіне байланысты екенін неге ұқпаған олар?!

Ойыны ма, шыны ма, қылжақбастау біреу:

— Оның несіне таңданасыз? Марксистер айтпай ма «жеке шаруалар, әсіресе буржуалар, антагонист келеді, басы бірікпейді» деп?.. Сол емес пе осы?.. — деп күлімсірей беріп еді...

— Сондай да ойын бола ма екен?.. Қою керек, орынсыз қылжақты! — деп баяндамашы кейіп тастады...

Сөз қаладан жәрдем жинаушы комиссияның бастығына берілді. Трибунаға ол, қолына қампиған бір дорбаны ұстай шықты.

— Ұзақ сөзді мен білмеймін,— деп бастады ол,— мен фактыны ғана айтамын. Менің фактым мынау қолымдағы дорба,— деп дорбасын оң қолымен жоғары қарай көтерді. Жұрт қыран-топан күлді. Өзі де біраз күліп

алған баяндамашы,— аз болсын, көп болсын қаладан жиналғанның барлығы осы дорбада, ауырлығы да осы,— деп дорбаны тағы да жоғары көтеріп, салмақтап - салмақтап қойды...

— Ойбай-ау, бары сол ғана болса, жеп-жеңіл ғой,— десті әркімдер.

Жұрт та, баяндамашы да тағы біраз күлісіп алды.

— Сонымен, қысқасы,— деді баяндамашы,— мен бұл дорбаны сіздердің алдарыңызға ақтарып төкпей-ақ қояйын. Мұның ішінде асыл да көп, жасық та көп. Кейбір заттарды беруші ұялмағанмен, сіздерге көрсетуге мен ұялып тұрмын. Қысқасы, бұл дорбаның ішіндегі дүние, сараң байдың, өлген кәрі әкесіне шығарған педия малындай ала-құла. Жорға, жүйрігі жоқ. Бірен-саран құлынды бие, бұзаулы сиыр сияқтылары бар, бірталайы ақсақ ешкі, қотыр қой сияқтылар...

Жұрт тағы да ду күлді.

— Азаматтар, бұларын, не? Ойын деп отырсыңдар ма бұны? — деп жиылыс бастығы кейіп қалды.

— Сонымен,— деді баяндамашы — дорбаны ақтармай - ақ, мөлшермен жалпы суммасын айтайын...

— Сөйт, сөйт! — деп ду етті жұрт.

— Суммасын Николай ақшасының бағасымен айтайын ба? Керенскийдің бе, болмаса Колчактың ба?

— Николайдың! — деген дауыстар шықты көпшіліктен.

— Ол ақшаның құнымен айтсам,— деді баяндамашы,— мұнда мың, сомның бұлына жетсе жетіп, жетпесе жетпейтін ғана мүлік бар...

— Онда түк емес екен ғой!.. Қалаң да өндірімеген екен ғой онда! — десті әркімдер.

— Дегенмен,— деді жиналысты басқарушы,— ел берген жәрдемнен бұл әлдеқайда артық. Бұл, американский аукционмен сатылады ғой...

— Сол өзі немене? — деген сұрау қойды біреу.

— Мен айтайын, — деді баяндамашы,—мысалы, күміс сағатты американский аукционмен сатады екенбіз дейік. Оған орта мөлшермен, мысалы — жүз сом баға қоямыз да, «кәне, осыдан кім артық береді?» деп көпшіліктен сұраймыз. Біреу «мен бес сом артық берем» деп бес сомын салады, енді біреу «он сом артық берем» деп оның салады, солайша, біреуден біреу асырып, ақыры тоқтаған бағаны берген кісі алады. Сол тәртіппен жүз сомның сағаты екі-үш жүз сомға өтуі мүмкін...

— Түсінікті,— деді сұрау беруші,— бірақ, жұрттың бұлайша қызығып саудалауы үшін, қызғылықты нәрсе керек қой. Ондай нәрсе аз деп тұрсыз ғой сіз?

— Көзінде көрерсіз оны...

Ендігі сөз буфетке азық жинаушылар комиссиясының бастығына берілді. Ол аузын толтыра сөйледі.

— Мен жинаған жал-жая да, қазы-қарта да, құрт-май да, қоспа - жент те бір сауық түгіл әлденеше сауық кешіне жетеді,— деді ол.— Ата десеңіздер қадақтап емес, пұттап - ақ атап берейін.

— Өтпейтін нәрсенің қажеті не? — деді біреу.

— Неге өтпейді? — деді баяндамашы.

— Менің естуімше,— деді анау,— спектакльдің билетін қазақтың және татардың байлары ғана алған. Орыстан алушылар бірлі-жарымды ғана деседі. Татар мен қазақтың байлары, әсіресе, ауыл қазағының байлары билеттерді алуын алатын көрінеді де, «ақшасын сенің көңілің үшін төлеп отырмын, әйтпесе өзім бара қоймаспын» дейтін көрінеді. Көрерсіз, билет түгел жатылғанмен театр залының тең жарасында кісі болмайды. Ал, болған кісілер, өз үйінде қазы-қартасы, құрт-майы толып тұрғанда, театр ішіне тігілген қостан жапырақтаған тамақ сатып алып жей ме?

— Ұйымдастыру керек қой соны, түсіндіру керек қой,— деді жиылыс бастығы.

— Сол ұйымдастырушылар мен түсіндірушілердің біреуі өзіміз ғой,— деді қосарланушы,— бірақ түсінбейді жұрт. Түсінсе де түсінгісі келмейді...

Сонымен, қысқасы, алашордашылар, қолда бармен спектакльді өткізбек болды...

Біздің, яғни киім ілушілердің комиссиясы қызметіне спектакльден төрт - бес-ақ күн бұрын кірісті. Вешалка ісіне кәнігі біреу бізді Омбының Дөңқаласындағы театр үйіне алып барды да, әдеттегі спектакльге келушілердің киімдерін, дағдыланған киім қабылдаушылардың қалай алып, қалай беретінін көрсетті. Осы «репетиция» үш-төрт күнге созылып, біз де кәнігіленіп алдық. Менімше, онда тұрған түк қиындық көрінбейді: киімді алып номерлеген орынға қою, иесінің қолына номер беру, сол номермен иесіне киімін табыс ету оп-оңай-ақ сияқты. Спектакль болатын күні біз, киім ілушілер, өзгелерден театрға бірер сағат бұрын келдік. Жұрт жиналғанша бастығымыз бізді:

— Әйтеуір, жігіттер, сақ бола көріңдер, не ұрлатып, ие ауыстырып ала көрмендер, тірі маскара боп жүрмейік,— деп әлсін-әлсін сақтандырады.

Міне, жұрттың алды енді келе бастады... Алғашқы киімдерді бойымыз қалтыраңқырай, абыржыңқырай қабылдасақ, аздан кейін үйреніп алып, киімдерді қабылдап, иелеріме номер бергенде, аяқ-қолымыз жып-жып етеді... Міне, енді вешалканың көпшілігі толуға да айналды... Киім берушілер сирей бастады... Міне, енді киім берушілер бітті... Біраз вешалкалар бос тұр. Біз солардың иелері келер деп күтеміз, әйтпесе, ана жақтағы залда ойнаған духовой оркестрдің даңғаза әдемі даусы бойды желіктіріп, көңілді көтеріп барады... Біздің де кезектесіп залға барып, жиналған жұртты көріп, музыка тыңдағымыз келеді...

Бір кезде музыка тынды, шу басылды, зал мен фойе жақ тым-тырыс бола қалды. «Неге бұйтті?» деп біреуімізді жіберіп ек, ол біраздан кейін оралды да:

— Американский аукционный, да, буфеттің де халі нашар екен, нәрселері жөнді өтпепті... спектакль басталыпты,— деп қайтты. Спектакльдің картиналарын біз кезектесіп көрмек болдық.

Менің көзегім спектакльдің екінші антрактысында келді. Фойеге шықсам, төрінде ойнаған оркестрдің күшті даусынан үй дірілдейді. Жұрт опар - топар араласып билеп жүр, үстерінде әр түсті қағаздардан мәнерлеп, ұсақтап кескен конфетти. Осы топтың ішінде, орыс офицерлерімен араласып бірен-саран қазақ офицерлері де жүр.

Би арасында американский аукцион бастады. Оқушылар атын «Сары шаян» қойған, гимназияда оқитын бір байдың баласы, орындық үстіне шықты да, қолына алтын білезік көтеріп, саудаға салды. Ол әрине, кешікпей өтті... Одан кейін, көнетоз қызыл жібекке тіккен күміс алқаны көтеріл еді, саудалайтын жан табылмады.

Аукцион саудасы солай жүріп жатқанда, мен фойенің буфет жасалған жағына бардым. Онда тігілген қостардың ішінде бірен-саран ғана адам болмаса, тамақ жеуші жоқ... Тек қана, беттерін опа-далаппен бояп, қасы - кездерін әдемілей керілген, қазақша малынып киінген сұлу қыз, келіншектер отыр, олардың бірталайын танимын. Омбыдағы, Қызылжардағы байлардың қыз, келіншектері.

Антракт бітіп, спектакль басталғанда, мен сахна жаққа бардым. Артистердің көпшілігін танимын, олар осы ойында роль атқару үшін Семейден, Орынбордан, Қызылжардан әдейі арнап келген алашордашыл оқыған жастар, біразы омбылықтар...

Менің мақсатым Колчакты көру. Сыбыр-күбірден естуімше, Омбыдағы Алашорда комитетінің бастығы әдейі барып Колчакты спектакльге шақырған, ол ризашылық беріп, армиясының бас қолбасшысы генерал Сергеевті ертіп келген... Сыбырлаушылардың айтуынша, Колчак свитасымен жеке ложада отыр...

Сұрастырып көрсем, артистердің біреуі Колчак отырған ложаны біледі екен. Сахна шымылдығының тесігінен сол ложаға сығаласам, арық ұзын бетті, сүйриген кем иекті, имиген ұзын мұрынды, қушық арық денелі, сақал-мұрты жоқ біреу шамы сөнген залдың ложасынан бұлдырап әрең көрінеді. Сол көрінісінде ол, Көкшетаудағы хан тұқымдарының қолында кездесетін жүні тақыр арық тазы иттерге ұқсайды... Оның қасында мұрты қақпақтай боп отырған біреудің басы, жүндес мысықтың басы сияқты...

— Көрдің бе? — дейді маған артист, сығалап тұрғанда.

— Көріп те оңдырып тұрған жоқпын, — деймін мен. — Бұл арадан тым көмескі, ал көмескі көрінген түрінде маған ұнаған түгі де жоқ.

— Тек, жағың қарыссың — дейді артист, — менен басқаға естіртпе оныңды! Колчактың құлағына тисе, кәлләнді жұлып алады...

Біз киім ілушілер, спектакльді кезектесіп көріп те болдық. Тарауға ыңғайланған жұрт киімдерін алып жатыр, біз номерлерімен беріп жатырмыз... Әрбір номерді алып, иесіне киімін берерде, мен Қазі үйреткен «за охрануды» сыбыр ете түсем... Киім иелерінің маған кейбірі күле, кейбірі кейін қарап қояды да, біреулері қалтасынан алып қолыма Колчактың почта маркасына ұқсаған ұсақ тиындарынан кейде кішілеу, кейде үлкенірек қып ұстатып кетеді... «Көп түкірсе көл болады» дегендей, жиналған тиын - сиындар молайып, қалтамды қалыңдата түседі... Менің серіктерім де соны істеп жүр. Уәдеміз — бәрін араластырып, бірдей ғып бөліп алу...

Бір мезетте киім алушылар сиреп барып, аяғы сұйықталды. Со кезде алашордашыл бір гимназист, «мә» деп номерін ұсына берді. Мен номерге қарап құлақшының пальтосын және галошын алып берсем, гимназист өзге киімін алады да галошты «менікі емес» деп алмайды. «Сіздің номеріңізде тұрған осы» десем, «галошымды танимын, менікі жаңа, мынау ескі, өзімдікін тауып бер, әйтпесе ақысын төле!» — дейді...

Ақыры, амал қанша... «за охранудан» жиналған тиын-тебенді гимназистің алдына тастадым да, шығып жүре бердім! Гимназист қанағаттанды ма, жоқ па, ол арасы маған күні бүгінге дейін белгісіз... Менің жинағыма кіріп жүрген «Кәпір-ай!» деген өлеңім сол күні түнде жазылған еді...

КӨТЕРІЛІС СОҢЫНАН

Ешбір жақсылығын көрмегенмен, «ел қазағына» санап, мен ара-тұра, бізге белгілі Торсанов Қазидың пәтеріне барып тұратын ем. Бір барғанда ғажап оқиғаға кездестім. Күн кешкірген мезгіл еді, ән-күйге әуестігі бар Қазиді, кроватында шалқасынан жатып, маған домбыра тарттырып, өлең айттырып отырған. Со кезде сырттан Сейтахмет кірді де:

— Қазиді мырза, сізді сұрап, сыртта шанаға пар ат жеккен екі адам кеп тұр,— деді.

— Кімдер екен? — деді Қазиді.

— Бар жақсымыз,— дейді.

— Қайдағы?! — деді, Қазиді елең ете қап,—біздің елдегі ме?

— Иә. Нүрке деген кісімін дейді...

— Нүрке?! — деп Қазиді басын кроваттан көтеріп алды да, кескіні құбылыққырап кетіп,— не дейді! Түсем дей ме осында? — деп сұрады Сейтахметтен.

— Оншасын айтпады. Есік алдының қарын күреп жүр ем, тура кеп біздің қақпаға тоқтады да, сізді сұрады. «Осында» деген соң түскелі жатыр еді, өзіңізден рұқсат алайын деп, мен «үйде ме, жоқ па, біліп шығайын» — дедім.

— Ендеше, «жоқ екен» де,— деді Қазиді.

Мен «оныңыз қалай, ағай?!» деп ем.

— Сенің жұмысың емес ол! — деді Қазиді маған ызбарлана қарап қойып, — бар, Сейтахмет, айт соны!..

Сейтахметке мен ере шықтым. Күн райы манағыдан суытып, дала шаңытыңқырап тұр екен. Қақпа сыртына шықсам, үсті-басы қырауытқан аттардың буы аспанға шығады. Шана қасында қалың киінген екі адам түрегеп тұр, бірінің сақал-мұртын қалың қырау жапқан, біреуі сақал - мұртсыз жас жігіт. Мен оларға сәлем беріп қолдастым.

— Қазиді мырза үйде жоқ екен,— деді Сейтахмет оларға.

— Қой, шырағым, қате болар оның — деді сақалды,— үйге жаңа ғана келді деген. Қайта кіріп айт: «Жұмабайдың әкесі Нүрке» де, «сенде аса қауырт жұмысы бар екен, соны айтады да шығады, басқа пәтерге түседі» де.

— Мені жауырын көріп тұрмыстық отағасы?—деді Сейтахмет кейіп,— үйдегі кісіні, неғылам жасырып? Жоқ дегенге илану керек қой!

Мынау қылық, маған барып тұрған иттік көрінді де, Сейтахметтен көзімді ұрлап, сақалды адамға «бұл өтірік айтып тұр» деген белгі бердім. Сонымды ұққандай, сақалды адам өршелене түсіп:

— Шырағым,— деді Сейтахметке,— өзің де бөтен адам емессің, біздің елге күйеусің. Атымыздың мойны қатып алыстан кеп тұрмыз. Қазі — түбі бірге туысым, ол — Шәйгөз, мен — Баржақсы, екеуі бірге туған адам. Әрі, Қазі менің баламмен жасты, тіпті рұқсат сұрайтын да жөнім жоқ еді, қаланың салтын сақтап тұрмын. Тілдесем де кетем, бар айтып шық, тағы!..

— Уәй, өзің бір, сөзге түсінбейтін қисық шал екенсің, ғой! О, не қылғаның айнала сөйлеп?.. Бар, тарта бер жөніңе, сөзге түсінбесең! — деп Сейтахмет қақпаға қарай бұрылып жүре берді.

— Үйінде! — дедім мен Нүркеге сыбырлап.

— Бар, шал! — деді жігіт,—өзің кіріп шық. Құдай біледі, әлгі итің айтқан жоқ оған. Егер айтса Қазі мұны істемейді.

— Айтты,— дедім мен, Сейтахметтің қақпа ішіне кіріп кеткенін пайдаланып,— «үйде жоқ деп айт» деген Қазидың өзі.

— Сен өзің қай баласың? — деді сақалды маған.

— Сибанмын.

— Қайдағы?

— Жаманшұбардағы.

— Мұнда қайдан жүрсің?

— Оқудамын...

Тағы бірдеме сұрауға ыңғайланған қартқа:

— Нүрке,— деді жігіт,— күн кешкіріп барады, Қазіға кіріп шығам десең төз кір, көз барда пәтер тауып алайық.

— Пәтерді мен - ақ тауып берейін,— дедім мен. Ойымда Бексейіт үйі тұр.

— Ал, онда, кіріп шығайын! — деп қарт жөнеле берді.

— Нүрке осы кісі ме? — дедім жігітке.

— Осы.

Қазидың бөлмесіне Нүркені бастап кірсем, кескіні сұрланыңқыраған ол, әлдеқайда баратындай киініп жатыр екен. Салқын амандасқан оған, Нүрке:

— Қазиді шырағым, о не қылғаның үйде бар бола тұра жақпын деп? — деп екпе айтқалы келе жатыр еді:

— Қазақшылықты қою керек, ақсақал! — деді Қазиді тігін кеп,— турасын айтқанда, менің қызмет бабым, сізбен жақындасуды көтермейді. Сіздің балаңыз большевик, мен большевиктерге қарсы өкіметтің өкілімін. Сондықтан, менен аулақ болыңыз!..

— М-м, мн, солай ма?! — деді Нүрке дыбысын сыздана шығарып.— Тілеміс тұқымы, керек боп қалса, өз балаңды сойып жеуге шіміркеңбейтін ең, со күйіңе басқын, келді ме?.. Жақсы,— деді түрегеп,— қанжығада керіскеніміздің алды Осы болсын!..

Нүрке шыға жөнелді. Қазиді сазарып тұрып қалды. Мен де жөнеле бердім.

— Сен қайда барасың? — деді Қазиді маған.

— Үйге.

Тысқа шықсам жолаушылар шанаға мініп жатыр екен. Мен оларға Бексейіттің үйін айтып ем:

— Мін, онда, шанаға! — деді Нүрке,— өзің, бастап апар!..

Бексейіт үйінде екен. Жолаушылардың мән-жайын қысқаша айтқаннан кейін, ол құшақ жая қарсы алды. Болмашы қызметіме аса риза болған Нүрке, «ал, бала, елден келген дәм бар, бүгін осында қон да, содан татып кет» деп мені ол күні босатқан жоқ.

Мана Қазидің Нүркеге «сіздің балаңыз большевик» деген сөзі менің құлағымда қалған. Колчак пен Алашорданың большевиктерге еш екенін, қолына түссе абақтыға жабатынын білем... Сондай большевиктің біреуі, мына Нүрке қарттың баласы екен!.. «Қайда жүріп большевик боп жүр?.. Қазір қайда ол?..» деген сұрау туды менің басыма, Нүркеден сұрағым, білгім келді...

Нүрке ақжарқын, ашық мінезді кісі екен. Қона жатып сұрағанда, ол білген мөлшердегі кеңесін менен іріккен жоқ. Оның большевик баласының аты Жұмабай екен, жасы со жылы жиырма сегізде, қазір Омбы абақтысында отыр. Оның қалай большевик боп, тұтқынға қалай түсуі туралы Нүркенің бар білгені төмендегідей ғана боп шықты:

— Жұмабай деген бала тұла бойы тұңғышым еді,— дейді ол сырласып отырып,— отымның алды, суымның тұнығы еді. Өзім орыс саудагерлерінің жазы-қысы малын айдап, жалшылығыңда жүріп, тырнақтап жиған азғантай тиынымды аямастан, Жұмабайды қаршадайынан орыс оқуына беріп ем.

Әуелі Тілес қаласында алты жыл оқыды да, ауылдық учитель боп шықты. Екі жыл бала оқытқаннан кейін Омбыға кеп, семинарияға түсті. Одан екі жыл оқып жазғы демалысына үйге келген баламның аужайына қарасам, менің құлағыма жат естілетін сөздер айтады...

— Не деп?

— «Патша түседі, бостандық болады» деп. Ауылдағы қараңғы қазақ, мен не білем. Баламның сөзінен жаным түршігіп, «ойбой, қарағым, естірте көрме, мына сөзінді!.. Патша кім? Біз кім?.. Мына сөзің ұлықтардың құлағына тисе, атпас таң, шықпас күнге қалармыз» деп байбалам салдым. Балам оқуына қайтып кетті, содан кейін үйге келмеді. «Оқуын бітіріпті, Ақмола оязындағы Құрсары Керейге учитель боп кетіпті» деп естідік Ара-тұра хат жазады, бірақ амандық - саулықтан басқа ештеңе айтпайды. Кейін, патша түсіп, жұрт «ақ», «қызыл» боп бөлініп жатқанда, балам «қызыл бопты» деп естідім. Тыйым салуға жер алыс, хатыма жауап бермейді... Сөйтіп жүргенде, ақтардың перевороты боп, Жұмабай қолға түсті деп естідім. Одан кейін, осы Омбының абақтысына әкелді деген хабар алдым. «Бала адамның бауыр еті» дегендей, бала шіркінге шыдай алмай «ит арқасы қияннан», ақ қар көк мұзда атпен келген жайым осы, шырағым...

— Поезбен неге келмедіңіз?

— Үміт дүниесі емес пе, шырағым. Колчак әкімдері параға сатылады, тұтқындағыларды ұрлап шығарып береді деген сөз естідік, содан үміт қып, елден жылу жинап біраз даярланып келдім.

Нүркенің, үміті алдады. Күн сайын келіп біліп кетем, әркімдерді сатылап, өкіметтің әр түрлі адамдарымен сөйлессе, маңайлататын түрі жоқ. Өткен күзге дейін, абақтыға қатынасы бар кейбір өкімет адамдары, кейбір тұтқындарды пара алып қашырып жіберген екен, кейін жоғарғы өкімет оған қатты тыйым сап тастапты.

Большевик боп абақтыға түскендерді жақындарына жолықтырмайды екен, оларға тек ас-су ғана бергізеді екен. Нүрке Жұмабайға күн сайын ас апарады, күн ара мен де еріп барам. Ертістің биік жарқабағына салынған абақтының айналасы зәулім тас қорған, түсі қара сұр... Түстері сол қорғанға ұқсаған күзетшілер, тұтқындардың жақындарын, қорғанның биік темір қақпасына жолатпай, апарған астарын алыстан ғана қабылдайды... онда да жиі емес, анда - санда ғана!.. Сібірдің қысаңқы аязында бүрсендеп ұзақ тұрған адамдардың ыстық астары суып, кейде мұзданып қатып қалады... Оған, өз жаны мұзданып қатқаннан кем қынжылмайды олар. Нүрке де сөйтеді... Ұзақ тұрып, жылы асын суытып алған оның кейде көзінен сорлаған жас сақал - мұртына сүңгі боп қатып қалады!.. Нүркеге еріп абақтыға барған сайын маңайы тым-тырыс, түсі суық қара сұр қорғанды көрген сайын, «оның ішінде қамауда отыр» деген большевиктерді, әсіресе Жұмабайды мен көруге құмарта түсем...

Бір күні; со құмарым тарқаудың сәті түсе қалды. Жексенбі күні. Бексейіт үйіне қыдырып барсам, қонақтары шәй ішіп отыр екен, өзі де үйде екен. Шайға мен де араласа кеттім. Кешікпей шәуілдеп Бопсик үре қалды. Ол өршелене үрді.

— Байқашы,— деді Бексейіт әйеліне,— бейсаубет біреу жүр ғой деймін.

Әйел түрегелгенше, аяқ-қолында шынжыр бар, киімі жүдеу, сақал-мұрты, шашы өскен, кескіні құп-қу біреу есікке кіре берді. Мафтуха жеңгей «ай, алла!» деді де, қаны ішіне тартылып шегіне берді... Үйдегілер түгелімен одырая қалысты... Кандаалы адамның артынан мылтықты екі солдат кірді...

— Неге үрейлендіңіздер? — деді кандалалы есік алдында кідіріп.

— Алла - ау, қарағым - ау, Жұмажанбысың, сен?—деді Нүрке түрегеп.

— Мен танымас деп ойлаған едім,— деді кандалалы.

Енді тіпті айқын танығандай, Нүрке жылап, құшағын жая ұмтылып еді, екі солдат винтовкаларын көзеуге ыңғайланды.

— Көрісуге болмайды, әке! — деді Жұмабай,— рұқсат жоқ...

Жұмабай боп, үй ішіндегілер боп, екі солдатты шайға отыруға әрең көндірді. Араларына жарты литр самагон қойылды.

— Бірақ ұзақ отырмайық,— деді солдаттар Жұмабайға.

— Жақсы,— деді ол,— сіздер тамақтанғанша, мен туыстарыммен амандасып та үлгерем.

Жұмабайдың айтуынша, абақтыдағылар сүзек пен халерадан қырылып жатыр екен. Үкімет тарапынан оларды емдейтін врач жоқ. Тұтқында отырған бірен-саран врач, ауруларға дәрі-дәрмек жазады екен де, соны аптекалардан әкелуге кісі жіберіледі екен. Жұмабай сол қызметпен шығыпты да, осында туысы барын айтып, солдаттарды соға кетуге көндіріпті.

Абақтыға бір барғанда, Қазі жайын Нүрке маған араб әрпімен қысқаша хатқа жаздырып Жұмабайға жіберіп еді, оны алған екен.

— Қазіға бекер барғансың,— деп ренжіді ол әкесіне,—бұрынғы «қазақшылық», «рушылдық» қазір адыра қалған. Қазір жұрт «қанаушы», «каналышы» аталып, екі тапқа бөлінеді. Олардың бір-біріне мейірімі болмайды. Қазі бізге тап дұшпаны. Бүгін ол бізге мейірім істемесе, ертең өкімет біздің қолға тигенде, біз оған да мейірім істемейміз.

— Сол өкімет тие ме, өзі қолға? — деді Нүрке.

— Әрине, тиеді,— деді Жұмабай.— Абақтыда отырсақ та біліп отырмыз. Колчак өкіметі келер осы уақытқа жетпей құлайды...

Біраз сөздерді әкесіне оңаша айтқысы келген қалпын көрсетіп, Жұмабай солдаттардан аз уақытқа тысқа шығуға ұлықсат сұрап еді, бөтелкедегі самогонға дендеп, қызыңқырап алған ол екеуі:

— Көп айналма, бірақ — деп көне кетті.

Әкесі мен Жұмабай далада недәуір айналып кірді. Менің кім екенімді Нүрке оған мана қысқаша ескерткен. Тегі, далада молырақ түсіндірген ғой деймін, үйге кіре:

— Бала, сен, не қыласың мұнша жүдеп оқып? — деді ол маған,— одан да мына менің әкеммен елге қайт. Алдағы жылы Советтің мектебінен оқисың. Совет өкіметі, сен сияқты аш - арықтың өкіметі екенін білесің бе өзің? —деп сұрады ол менен.

— Естимін,— дедім мен.

— Төз көресіңде!.. Шын мағынасындағы білім жолына сонда ғана түсесің. Білесің бе, ол жолдың атын?

Сұрауға түсінбедім де, басымды шайқадым.

— Ленин жолы!—деді Жұмабай.— Еңбекші адам баласының бақытқа жететін жолы. Одан әрі түсіндіруге қазір жер де тар, уақыт та жоқ.

Жұмабайды солдаттар алып кетті. Сонша арық дене, сонша жүдеу кескінде, болашағына соншалық берік сенім барлығы мені қайран қалдырды. «Большевик дегендер осындай болады екен-ау!» деп таңдандым мен.

Нүркеге мен одан кейін де қатынасып, қол тигенде Жұмабайға тамақ апарысып жүрдім. Сонда, маған келетін ой,— «бұл кісі бұлай сарылып неге жата береді?» Өзінен сұрасам, «амалсыздың күні де, шырағым... Жәй далбаса да!..» дейді. Оңысы рас та сияқты, ылғи бір салбыраңқы пішін...

Сөйтіп жүрген Нүрке, бір кезде шана - сайманын түзеп, аттарын баптап жинақылана бастады. Кескін - кейпінде де әлдене бір іске әзірленгендігі байқалады. Со қалпын бақылап жүріп бір күні сұрау қойғанда, ақ көңіл Нүрке жатты да қысылды. Әуелі ол:

— Жоға, шырағым, жол үстінде жүргенде жинақы болмауға бола ма? — деп жалтақтаңқырады да мен:

— Бала да болсам байқаймын, Нүрке жүріске ыңғайланған түріңіз бар. Менен несін жасырасыз оның? Әлде сенбейсіз бе? — деп қадала сұраған соң:

— Апыр-ай, балам - ай, жоққа қыстың - ау! — деп қысылып қалды.

— Өзіңіз біліңіз, — дедім мен, — айтпайтын нәрсе болса айтпаңыз. Мен өзімді сізге ең адал кісі көріп сұраймын да, әйтпесе нем бар!..

Тағы аз кеңескеннен кейін Нүрке шынын айтып қойды.

— Аз күн дәмдес болғанда, өз балам сияқты боп қап едің, шырағым, — деді ол аса қынжыла сөйлеп, — жанымды суырып берермін, жатқа аузымнан шығармасын деген сөзім еді, өзім көріп айтайын, одан әрі өлтірсең де, тірілтсең де қолыңдамын.

Жанының аса толқығандығы, Нүркенің кескінінде көрініп тұрды: оның кездері жасаурап, бет-аузы қимылдап кетті.

— Нүке, — дедім мен, аяп кетіп, — айтуға болмаса айтпаңыз. Егер айтсаңыз, өзіңіз айтқандай, жанымды суырып алар біреу, сырымды суырып ала алмас.

— Болды, балам, — деді Нүрке, — жетті! Қысқасын ғана айтайын және білетінім де сол: осы үйдің иесі «жуырда бір жақсылық болады, балаң босанады, әзірлене бер» деді. Ар жағын айтпады. Бар білгенім осы.

— Мен сұрасам қайтеді? — деп ем.

— Ойбай, атай көрме, қарағым, бүлдіресің! — деп Нүрке зыр ете қалды.

Асыға күткен жұмбақ оқиға ұзаған жоқ. Бір күні түнде ұйқыдан шошып ояндық: қала іші сатыр-күтір атыс, тасыр - тұсыр шабыс!.. «Не болды?!» деген сұрауға, Жаңбыршының үйінде үрпиісіп бір бөлмеге жиналған аз ғана жаннан ешкім жауап бермейді. Тек, орысша әдемі сөйлейтін Жаңбыршы ғана томпақтау көзін шарасынан шығара түсіп, үрейлі кескінмен «неужели это восстание?!» дейді.

Оның жорамалы рас екен. Таңға жақын басылған атыстық себебін ертең естісек, большевиктердің қаладағы жасырын ұйымының басқаруымен, өткен түні көтеріліс жасалыпты, оған қаладағы заводтардың, фабрикалардың, темір жолдың жұмысшылары түгел қатыспақ екен, бірақ, сатқындар өкіметті күн бұрын хабарлап, көп жерде көтерілісшілер еркін қимылға үлгіре алмай қапты. Дегенмен, көтеріліп үлгергендерді басу, Колчак өкіметіне оңайға түспепті. Көтерілісшілер абақтыдағы большевиктерді босатып алыпты. Әскерлік қару-құралдың бірнеше складын қапыда басып қапты. Содан кейін Колчактың тұрған жерін алуға беттегенде, ақтардың қатты қарсылығына ұшырайды. Екі жақтан да көп адам шығың болады. Көп арпалыстан кейін, регулярлық армия көтерілісшілердің қалың тобын ыдыратады да, бөлшектеп алып кетіп жеңеді. Содан кейін жаппай қырғын басталады.

«Бексейіт үйі не халде?!» — деген қорқыныш туды маған.— Нүрке не халде?!.. Жұмабай не халде? ..

Барып білуге, төрт-бес күнге дейін тырп етер шама болған жоқ. Қалада күндіз-түні соғыс халі... Күндіз-түні тінту, арест... Газет хабарларына карағанда, көтеріліске қатысқандарға жаппай қырғын жарияланған... Кімдер қолға түсіп, не жаза алғанын да газеттер жасырмайды... Колчак бұйрық үстіне бұйрық беріп, бағынған адамдарын большевиктерге, оларға тілектестерге мейірімсіз болуға шақырады...

Төрт-бес күннен кейін ғана барып білсем, Бексейіт үйінің соры қайнап қапты: көтеріліске қатынасқан Бексейіт қолға түсіпті, оның өлі - тірісін үйі білмейді. Тінтуге келген ақтар Мафтуха жеңгейді өлімші ғып сабап кеткен, ол төсек тартып жатыр. Ақтардан қорқып тығылып қалды ма, әлде оны да ақтар алып кетті ме,— екі-үш күннен бері Мақсұт үйде жоқ. Кішкентай қызды, көрші үй қолына алыпты. Үй іші, азық-түлік таланған, ат, арбаны ақтар алып кеткен... Нүрке көтерілістен бір күн бұрын атын жегіп кетіп қапты, қайда кеткені белгісіз... Жұмабай бұл үйге келмепті...

Одан курсқа келсем, тінту жасалып, бірнеше оқушыны тұтқынға алыпты. Хатшының айтуынша Мағжан қазір үкіметтің көтерілісті тексеру комиссиясының мүшесі боп отыр... Қазидың пәтеріне келсем, Сейтахметтің айтуынша, ол түрмеден қашқан қызылдарды қуып кеткен...

Бір жұмадан кейін басталған курстың сабағы ұзаққа созылмады. Неден екені белгісіз, курстың үйі бір түнде күйіп кетті, соған байланысты, курстың оқуы жабылды.

Мен өкінген жоқпын. Несіне өкінем, курс жабылмағанда да, одан әрі оқитын хал менде жоқ еді.

Тарар алдында, «алдағы жылы оқуды қайта бастаймыз, оған дейін үй табылмады» деп дирекция жұбатпақ болды. Кім нанады оған?.. Қызылдардың Орал тауынан бері шығып, жаппай шабуылмен жылжып келе жатқанын, қазір көшеде коньки тепкен балаларға дейін айтып жүр... Қазір, әр қораның балалары «ақ», «қызыл» — екі дай боп «соғысады», бұл ойын Колчактың нервасына тиіп, милиционерлері «қызыл» болған балаларды көрінген жерде сабайды... Онымен, белең алған«ойын» тиыла ма!..

Ойынға ғана тарыла ма, Колчактың тынысы?.. Оның тынысы шынында да тарылып баратқандығы әрбір қимылынан байқалады. Оған дейін де халықтың алқымын сыға ұстаған Колчактың уысы, жуырда қалада болған көтерілістен кейін тіпті қатайып кетті. Қазір екі күннің бірінде күн сайын тінту, күн сайын әлденені сылтауратқан арест... Біреуге біреу жолыға кетсе ең алдымен сұрайтыны «жарқыным, арестен амансыңдар ма?.. Иті үрсе де иесі қалтырай бастайды, өйткені, — «ақ келіп қалуы мүмкін». Соны сезгендей, Колчактың жендеттері қаладағы иттердің де көбін қырып болды,

сол «құрбандардың» ішінде Бексейіттің Бопсигі де кетті — Бексейіт ұсталған күні ақтар атып кетіпті... Вокзал барып білсем, Қадыр да сол трагедияға ұшыраған. Әйелі бұл қайғыны көтере алмай өлген... Күндізгі тыныс осындай болса, түндегі тыныс одан да тар, өйткені, күн батқаннан таң атқанға дейін көше көшенің бәрінде мылтықты патруль жүреді. Қаладағы жағдай қорқынышты - ақ. Пропускасыз жүрген адам тұтқынға алынады...

Саяси хал сондай болса, азық-түлік жағы ше?.. Көтеріліс болғалы қалаға кірген -шыққандардың бәріне тінту басталды, сылтауы — «Қызылдар жасырынып кіріп-шығып жатқан жоқ па?..» Содан қорыққандықтан, қалаға деревнялар мен ауылдардан азық әкелушілер тоқталды. Қалада азық жоқ. Колчактың азығы халық түгіл өз қызметкерлері мен армиясына жетпей, елдегі азық-түлікті зорлықпен тартып алуға кірісті...

Біз оқыған курстың үйі күйгеннен кейін, Колчак пен Алашорданың халіне көз салсам, олардың бір ғана оқу үйі емес, жалпы бет алған бағыты өртеніп, болашағы біткен сияқты, ендеше мен не жақсылық күтем олардан?..

Хал-жай солай болғандықтан, оқыған курстың үйі күйемен байланысты елге қайтпақ болғанда, мен ренжу орнына қуандым. Ойым,— Жұмабай Нүркен айтқан жаңа курс ашылғанша, туған еліме бара тұру. Сол ниетпен Омбыдан Қызылжарға жүріп кеттім...

ҮШІНШІ ТАРАУ

АЗАП ТАУЫНАН АСУ

ТЫРНАҒЫН ТЫҚҚАН АҢДАР

Қызылжарда мен, бұдан бұрынғы тарауда аталған ағайыным — Қасқұлақтың үйіне түстім. Бұл жолы ол, құшақ жая қоймағанмен, ытырыңған да жоқ. Елге қайту жабдығын кеңескенде, өзі апарып салуға мүмкіндігі жоғын айта кеп:

— Сен Абылай хажы деген кісіні білесің бе? — деп сұрады ол.

— Білем,— дедім мен. Өткен жазда ол кісіні, біздің елден солдат сұрап келген алашорда адамдарына еріп, Өлти хажының үйіне келгенде көруім оқушылардың есінде. Кейін, алашорда газеттерінен керген хабарларына қарағанда, ол — Абылай Рамазанов, Петропавлдағы үйездік алашорда комитетіне мүше боп өткен, «Талап қауымы» деген атпен алашорда адамдары құрған қоғам басқармасының мүшесі болған, қоғамның мақсаты, — Алаш пайдасына үгіт - насихат жүргізу, қаражат жинау; Алаш жастары «Жас азамат» атты жастар партиясын құрып, Қызылжарда сол атпен газет шығарған, газет, «қарыз серіктігі» аталатын ұйымының мүшелеріне жиналған қаражатқа шыққан соған мол жарна берушінің бірі Абылай.

— Білсең,— деді Қасқұлақ,— ол кісі қазір осы Қызылжарда жатыр.

— Не жұмысқа келген екен?

— Земствоның жиналысына келсе керек. Сен соған барып жолық. Ол ер адам, хал-жайыңды айтсаң, сені сөз жоқ, еліңе ала кетеді.

Сұрастырып тапсам, жиналыс «Сухотинское русско - киргизское двухклассное училище» аталатын екі этажды зор қарағай үйде екен. Үйдің жанында шанаға жегілген аттар тұр.

Үйге кірсем үзіліс жаңа ғана жарияланып, коридорға шыққан жұрт гу-гу кенесте. Тартылған шылымның түтіні мен адамның демінен қырауытқан суық коридор бұп -буалдыр. Қалың адамның арасынан Абылайды тауып, қазақшалап сәлем беріп, қолымды ұсынғанда, ол менің сәлемімді де алмастан, қолын да берместен:

— Сен кімсің? — деді даусы күрілдеп.

Жердің қысаңқылығын еске алып мен аз сөзбен ғана жайымды түсіндіргеннен кейін, Абылай маған жауап берудің орнына, үсті-басымды қабағын түйген көзбен бастан - аяқ шолып өтті. Содан кейін, жақындап кеп амандасқан біреулерге кеңескісі келген қалпын көрсетіп:

— Сен далаға бар,— деді маған.— «Кемікпайдың Ғабдолласы бармысың?» — деп айғай сал. Ол менің атқосшым. Ешқайда кеткен жоқ шығар. Соны тауып ал да, «сені Абылай шақырады» деп алып кел.

«Кемікпайдың Ғабдолласы» деген адам аласалау бойлы, сақалы мен мұрты жирен, шикіл сары кісі екен. Мен оны Абылайға шақырып кеп ем:

— Сен,— деді Абылай Ғабдоллаға,— мына баланы қасыңа мінгізіп барахолкаға бар. Содан бұған пальто, костюм әпер. Аяғына етік ал. Үстіне екі пар көйлек-дамбал, басына құлақшын ал. Содан кейін екеуің моншаға барыңдар. Моншаға түсер алдында, мына жалбыраған шашын подполька ғып қырықтыр. Ұқтың ба?

— Ұқтым,— деді Ғабдолла.

— Содан кейін,— деді Абылай Ғабдоллаға,— екеуің моншаға түсіңдер. Сабын ала барып, өзін жақсылап шомылдыр,— етіне жабысқан қырсығы кетсін. Моншадан шыққан соң, мына жаман түйенің жабуындай шоқпыттарын бір жіппен бу да, моншаның ар жағындағы терең жыраға лақтырып жібер! Ұқтың ба?

— Ұқтым.

— Барыңдар ендеше! Моншадан шыға біздің пәтерге келіңдер!

Ішімнен «бұл не деген жақсы кісі еді!» деп ойлап қойдым мен.

Ғабдолла екеуміз Абылайдың арғымақ қара көк айғырына жегілген жеңіл кошевамен барахолкаға кете бардық. Барахолка түбіне барған соң, Ғабдолла айғырдың аяғын кісен деді де, мені алып ішіне кірді... Бұл барахолка да Омбынікіне ұқсас екен,— ескі - құсқы киім-кешек толып жатыр, іске татыры аз. «Байдың асын байғұс қызғанады» дегендей, мен тәуірлеу киімдерді алайын десем, Ғабдолла бір ретте «оңы қойшы» деп менсінбеген боп, енді бір ретте «ойбай, мынау қымбат қой деп, тәуірлеу заттардың маңына жолатқысы келмейді, менің жөнсу киімді алғым келмейді. Ақыры, екеуміз керкілдесіп жүріп, киюге жарайтын бір сыдырғы ішкі - тысқы киім алдық. Абылайдың өзге тапсырмалары да орындалды. Моншадан кейін Ғабдолла екеуміз шанаға қатар мініп Абылайдың пәтеріне келе жатырмыз. Бұрынғыммен салыстырғанда жұнттай боп киінген маған Ғабдолла жымия қарап қояды да, әуелі:

— Сен өзің неғылған бала едің, хажының ықласың осынша түсірген? — деп, мән-жайымды сұрайды. Мен қысқаша баяндасам, ә, солай ма?—деп ыңылдап отырып, ім-м-м, мұнда да бір гәп болар, бала,— дейді маған,— біздің хажы пайда түспейтін жерге шығындала қоймайтын еді.

— Не пайда? — деп сұраймын мен.

— Қызылдар кеп қала ма деп, бай атаулының бәрі сасулы ғой,— дейді Ғабдолла,— олар келсе, сен сияқты жоқ - жітіктерді әкім қойып, байларды қатты ұстайды дейді ғой. Біздің хажы да соны ойлайды ғой деймін тегі. Ол алыстан болжайтын кісі,— ертең қызылдар кеп қалса, сені де бір керегіне жаратуға ойлаған ғой ол. Сол үшін, сені аз ғана дүниемен алдағысы келген ғой, әйтпесе, осынша киімді тегін әперетін кімісің оның? Ешкімі де емессің ғой?

Бұл кеңесті ішіме түйіп қоям да, мен оның ата-тегін, шаруа күйін сұраймын.

— Көшебе деген рудан ғой, бұл хажы,— дейді Ғабдоллал,— оның ішінде — Үмбет. Бұның аталары асып кеткен бай болмаған, бірақ, атақты би болған. Екінші атасы — Майлы Абылай ханның оң тізесін басатын биінің бірі екен, бұл Абылайға әкесі, сол Абылай ханның атын қойған. Өз әкесі — Жамақ Бұқардан оқыған үлкен ғұлама кісі екен.

Есіме түсе кетті: біздің елде айтылып жүретін бір өлеңде:

Піскен асқа кім келмес табақтағы,

Молдадан хат біледі сабақтағы.

Оқуы дариядай ғұлама еді,

Кешегі өтіп кеткен Жамақ тағы..

дейтін. Мына Жамақ сол боп шықты.

— Абылайдың әкесі Жамақ болса, фамилиясы неге Рамазанов — дедім мен Ғабдоллаға.

— Рамазан Жамақтың туған ағасы. Абылайды ол бауырына салған.

— Бұл Абылайдың өз дәулеті қалай болды?

— Жас көзінде шағын болды.

— Ендеше, хажылыққа қалай барған?

— Онда, көп мән бар.

— Иә?..

— Бұл хажы жас күнінен қағына шыққан. Он бес жасында біреудің қалың мал беріп отырған қызын алып қашып, әкесінің, көп малың шығынға ұшыратқан, елде беделін түсірген... Он сегіз жасында, көп жылдар би болған Сәмти дейтін адаммен билікке таласып, қанша малын шығын қылған. Сөйтіп жүріп, Көшебеде Аңдамас дейтін момын баймен танысып,

ақшасын ұстап, саудасын жүргізген. Содан өзі де байыған. Хажылыққа Аңдамастың күшімен барған.

— Ие, не, естігем оңы,— дедім мен, Аңдамастың хажылыққа қалай баруы туралы бала көзімде естіген бір әңгіме есіме түсе қап.

Құрметті оқушы, айтып келе жатқан әңгімеміздің желісін үзе тұрып, осы қызық әңгімені айтып беруге рұқсат етіңіздер!

Ғасырлар бойы көшпелі өмір сүрген қазақ ауылдарына ислам діні ерте кіргенмен, халықтың санасына соңғы ғасырларға дейін сіңбей келген ғой. Шоқан Уәлихановтың (1837—1865) айтуынша, кешегі он тоғызыншы ғасырға дейін ауыл қазақтарының көпшілігі Мұхамметтің оқуын білмек түгіл атын да естімеген.

Мұхамметтің атын естімеген адамның біреуі, — жоғарыда атаған Аңдамас. Ол, молданың алдын көрмеген, әліпті «таяқ» деп білмейтін, намаз оқымайтын, ораза ұстамайтын, діннің ешбір шартын сақтамайтын, мал бағып байлығын өсіруден басқада жұмысы жоқ кісі екен.

Жасында мұсылманша да, аздап орысша да оқыған Абылай, Аңдамастың саудасын жасап жүреді де, оның мол ақшасын пайдаланып, Мекеге барып қайтуға ойлайды. Осы ойын Аңдамасқа айтса, ол Мекені де, Мұхамметті де білмейтін кісі боп шығады. Абылай оған Мекені де, Мұхамметті де мақтап, кеп күн үгіттегеннен кейін, барып қайтуға көндіреді.

Ол кезде, ақшасы аздау байлар Мекеге атпен кетіп, Каспий теңізінің күнгейі арқылы Иранды, Иракты, Құддысты басып сапарлап, хажылықтан жыл, жыл жарым уақытта әрең оралады екен.

Мол ақшалы Аңдамасты, Абылай әуелі поездбен Одессаға, одан кемемен Қара теңіз, Жерорта теңіз, Қызыл теңіз арқылы Мединеге апарып түсіреді. Қызық әңгіме осы арадан басталады.

Медине мен Мекенің арасы түйемен жүргенде, он екі күндік жер екен дейді. Абылай мен Аңдамас та хажыға бара жатқандарға еріп түйеге мінеді.

Мұхаммет Мекеде туып-өсіп, сонда пайғамбарлық құрам дегенде, Меке халқы оған бағынбай, өлтірмек боп қуған ғой. Сонда Мұхаммет түйеге мініп Мединеге қашып келе жатқанда, шаршаған түйесі бір жерде шөксе керек: хажыға баратындар сол араға түйелерін шөгеріп, тұрғызатын сияқты. Ал, Аңдамастың ұғымында, «жүріп келе жатқанда түйені шөгеру,— жамандықтың нышанасы».

Аңдамастарды бастап бара жатқан, араб, әлгі жерде түйелерді шөгергенде «қырсық шалды» деп түсінген Аңдамас, тұра төбелеседі. Жанжал жасадың деп, жергілікті үкімет оны абақтыға жауып қояды, көп пара беріп, Абылай оны әрең құтқарып алады.

Екінші жанжал, Мекедегі «қасиетті тас» — қағбаның басында шығады. Хажылар ол арада тырдай жалаңаш шешінеді екен де, абыройларына алжапқыш қана байлап, қағбаны жеті айналады екен. Өзгелер шешінгенде, Аңдамас шешінбейді.

— Неге? — десе:

— Жат елге кеп, абыройымды ашар жайым жоқ, — дейді ол, — және күні күйіп тұр, киімдерімді тастасам ыстық өтіп ауырам.

Абылай да, басқалары да:

— Ендеше хажылығың қабыл болмайды, — десе:

— Болмаса болмасын, хажы болам деп абыройымнан айрылар, күнге күйіп өлер жайым жоқ, — дейді.

Үшінші жанжал Ғарафа тауына шыққанда басталады. «Мұхаммет төбесіне шығып, құдаймен сөйлесіпті» деген бұл тауға хажылар да шығады екен. Бірақ, ислам төрт мазһапқа бөлінеді, солардың бірі, «қазақтарда жатады» дейтін — имам - ағзам мазһабы. Бұл мазһаптағылар Ғарафаның орта тұсынан әрі көтерілмейді екен. Аңдамас оған қарамай, төбесіне қарай тарта жөнеледі. Абылай оған:

— Ойбай, бұдан жоғары көтерілуге болмайды! — деп етегінен тартса:

— Аналар неге кетіп барады? — дейді Аңдамас.

— Оларға бұйрық солай. - — Басқа дінде ме олар?

— Осы дінде.

— Ендеше, олар барған жерге мен де барам! — деп, етегінен тартқан Абылайды тұмсыққа қойып жібереді де, таудың төбесіне кете барады.

Төртінші жанжал құрбан шалғанда шығады. Аш - арығы көп Мекеде, қайыршылар, хажылар құрбанға шалатын қойлардың аяғын ұстап отырады екен де, бауыздаған соң-ақ сүйреп алып кетеді екен. Аңдамас бауыздаған қойды да олар сөйтеін десе, қарулы Аңдамас қойып-қойып жіберіп, қойын қолдарынан тартып алады.

— Неге өйттің? — десе:

— Келгенімізге көп күн болды, — дейді Аңдамас, — біреуі бір лақ сойып қонағасы бере білмейді. Енді өз қойымды өзіме Жегізбей ме?

— Құрбанға шалған қой, кәріп - қасардың сыбағасы емес пе? — десе:

— Ол сыбағаны елге барғанда берем, бұларға ерегіскен соң түк те

татырмаймын,— дейді.

Бесінші уақиға, зәмзәм құдығының басында туады. «Смағұл пайғамбардың туған жеріне шыққан екен, бұл суды ішкен жұмаққа барады екен» деген аңызбен, хажылар ол құдықтың суын үлкенді - кішілі құтыға құяды екен де, еліне апарып таратуға алып қайтады екен.

Абылай мен Аңдамас та сол құдықтың басына келсе, жұрт құтылап алып жатыр.

— Бұл не су? — деп сұрайды Аңдамас.

— Қасиетті су,— деп Абылай мән-жайын түсіндіреді. Аңдамас татып және иіскеп көреді де:

— Біздің арадағы «Ит балық» көлінің суы сияқты сасық қой, мынауың! — дейді.

— Сонда да, алу керек,— дейді Абылай.

— Алсаң ал,— дейді Аңдамас, бұл қу - аяқтың елі, хажыларды ақымақ көріп, сасық суын да бұлдап сатайын деген екен. Онымен, бізден бай болмайды бұлар. Алған соң мол ал,— үлкен бір бөшкесін ал!..

Алтыншы уақиға, Мекеден қайтар алдында басталады. «Ертең жүреміз» деген күні, Аңдамас Абылайға:

— Осы, біз іздеп келген адамның аты кім еді? — дейді.

— Мұхаммет,— дейді Абылай.

— Сен қаланы көп аралап жүрсің ғой,— дейді Аңдамас, — со кісіден тұқым бар ма екен?

— Бір, қырық шақты үй бар екен,— дейді Абылай қуланып.

— Ендеше сен соларға бар да, он шақты үйіне менің есебіме біздің елге көшіп жүр де!

— Оларды қайтесіз?

— Елінің де, жерінің де ұсқыны жаман екен. Жері, күні оттай лаулап күйіп тұрған әрі ыстық, әрі жап-жалаңаш тақыр құм. Елінің көбі аш-жалаңаш. Мұнда тұрып не күн көреді олар? Одан да біздің елге көшіп барсын! Күллі Керей боп, үстеріне үй тігіп, алдарына мал салып берейік, «Мұхаммет ауылы» деген бір ауыл боп отырсын!..

Соңғы қызық Аңдамас аулына келгенде болады. Бай адам хажылықтан келді деген соң, амандасуға жан-жақтағы дос-жарлары, құда-анда, тамыр-

таныстары жиналады. Олар Андамастан:

— Жері қалай екен? Елі қалай екен? — деп сұраса:

— Менің тілімді алсаңдар,— дейді Андамас,— о жаққа барам деп әуре болмандар. Ит байласа тұрғысыз жер ол?..

«Момын» байдың есесіне, Абылай, хажылыққа, бірінші рет солай барса, екінші рет,— бірінші империалистік соғыстың алдында, біз білетін миллионер,— Әлти Көкеновті ертіп апарады. Оның мол ақшасына қолы жеткен Абылай, ретіне қарай поездбен де, пароходпен де, самолетпен де жер шарының шығыстық жартысын түгел аралатып түсіреді.

— Осының бәрі рас па екен? — деп сұраймын мен Ғабдолладан, моншадан Абылайдың пәтеріне шаналы атпен келе жатып, жоғары жайларды қысқаша баяндап.

— Оның бәрін біле беретін мен оқыған кісі емеспін,— дейді Ғабдолла.— Естуімше, дүниеде кезбеген жері жоқ деседі бұл кісінің.

— Қазіргі шаруасы қалай?—деп сұраймын мен.

— Жаман емес. Былтырдан бері сауда-саттыққа айналып, бұрын әлсіздеу шаруасын нығайтып алды. Қазір үйінде жиырма - отыздай жылқысы, екі-үш жүз қойы, жиырмаға тарта сауын сиыры бар...

— Сауда ақшасы?

— Ол жасырын сөз ғой,— дейді Ғабдолла күліп,— бірақ, ақшада құн болмай кетті ғой. Бұ кісі қазір ақшаны емес, бұлдығын жоймайтын бұйымды көбірек жинайды...

Кеңесіп отырып Абылайдың пәтері — Дүйсенбайдікіне кеп қаппыз. Еңсесі биік, көп бөлмелі, бір этажды қарағай үй. Абылай отырған кең бөлме лық тола кісі екен. Бәрі де сәкіге жайған кілем мен оның үстіне төсеген көрпелерге малдасын құрып қазақша отыр, қисайған кейбірінің шынтағында жастық... Біз кіргенде олар әлденені айтысып, самбырласа кеңесіп, сыңқылдаса күлісіп отыр екен... Есіктен кірген маған, Абылайдың көзі түсе кетті. Мен төрдегілерге сәлем беріп, қолдасуға ыңғайланғанда:

— Уай, пұштиған мұрныңды ұрайын,— деді Абылай күліп,— жылтиып қапсын, ғой, әп-әдемі боп!.. Кел, мұнда кеп отыр!

Ол сырылыңқырап, қасынан маған орын нұсқады.

— Кім еді мұның? — деп әркімдер таңданайын деп еді:

— Менің бір жақыным,— дей салды Абылай.

Сол күні кешке Абылайға елге қайту жайын сөйлесіп ем:

— Асықпа бала, — деді ол, — мұнда бір жұмалық жұмысым бар, соны бітірген соң қайтамыз.

«Бір жұмалық жұмыстың» жайын ертеңінде - ақ білдім: ол да, баяғы мені Қызылжарға әкелген серіктерім — Бәкен мен Боржабайға ұқсап, — «ел атынан» кооперация ашуға приговор әкелген екен. Бірақ, ол сәтсіздікке ұшырамай, әлдекімдерді сатылап отырып, мол товар алыпты да, алдын бірнеше ылаумен еліне жөнелтіп, артын жинауға қалыпты.

Абылай ылауларын еліне қазақ ауылдары арқылы жөнелтті де, өзі Есілдің күнгей жағын бойлай отырып, Андағұл болысындағы қайының үйіне соға кетпек болды.

Оның қайы: Бескөл (Бишкул), Дәнежін (Надежка), Кегерін (Ново-Николаевка), Мүсін (Явленко), Ақжар (Петровка) атты станциялар мен поселкелерді басып жүргенде, Қызылжардан сексен бес шақырым жерде екен.

Күн райы сол бір кезде жылынып, жерді жапқан қалың қардың беті қабыршықтанып жіпси бастады.

— Биыл қар ерте кетеді екен, — деді Абылай, оны көріп, — осы марттан қалмас тегі.

Біз жүріп келе жатқан жолдың үстінде қазақ ауылдары да бар екен. Абылай солардың байларына қона, түстене асықпай жүреді, олардың бәрі Абылайға таныс болып шығады. Не туралы сөйлесетінін кім білсін, — қай байдың үйіне түссе де, аздап жайланғаннан кейін, Абылаймен екеуі оңашаланады да, ұзақ уақыт сөйлеседі...

Қайын жұртының бұрын қандай болғанын, қазір қандай жағдайда екенін, Абылай Мүсінге жақындаған кезде былайша баяндап кетті:

— Зілғара, Шопан деген адамдарды естуің бар ма? — деп сұрады ол менен.

— Естуім бар.

— Кім деп естідің оларды?

— Сондай бір байлар болды десетін.

— Рас. Менің қайным — Шопаннан жеті ұл туған, солардан жалғыз Сандыбай ғана Александр второйдың таққа отырған тойына барып, патшадан шен-шекпен алған көп жыл болыс болған. Өзгелері момын байлар екен. Шопанның бір баласы Сәлік. Одан Жүсіп. Менің әйелім Жүсіптің қызы. Оның Біләл, Әбу деген екі інісі бар. Әбуі — өзін,

Қызылжарда көрген,— Алашорда комитетінің оқу инспекторы, Біләлі ауылда. Біз соған келе жатырмыз. Мен апасын алған кезде үйі бай болғанмен қазір кедей.

Жолшыбай біз саяси жағдайды да кеңесіп қоямыз. Қамқорсып елге алып келе жатқанмен, маған сенбегендей, саяси мәселеде Абылай әрдайым менен бойын тарта сөйлейді. Алашорданы да, оның бір мүшесі — өзін де ол бейкүнә жандар ғып көрсетпек болады.

— Патшаға қарсы болдық қой бәріміз,— дейді ол,— таяқ та жедік қой содан. Патша түсіп, бостандық алғанда, қазақ та жеке ел болсын деп, Алаш туын көтергеніміз рас. Енді заман мынадай аумалы-төкпелі боп барады. Жасыратыны жоқ, қызылдар бері жылжып келеді. Егер Совет өкіметі орнай қалса, ау - жәйін байқармыз, қазаққа тиышты өкімет болса, біз де қолдай кетерміз.

— «Қазақ» дегенде бәрін емес, кедейін жақтаса қайтесіз? — деймін мен.

— О, мұрнын, бар болсын, пұштиған! — дейді Абылай қуланған боп, мені бүйірден түртіп қап,— кім айтты саған мені бай деп? Кісі ақшасымен қажыға барған кісі бай бола ма екен?.. Және сен біздің елге барып сұрашы, кедейге мен қалай қайырымды екем? Қайырымды болмасам, мен сені осы ақ қар, көк мұзда атыма ауыр ғып алып келем, неге әкелем? Содан байқамаймысың, кедейге қалай қарайтынымды?.. Совет өкіметі осының анығына жетпес деймісің?.. Сендер жеткізбейсіңдер ме, ә?

— Бізден сұраса, жеткіземіз ғой,— деген болам мен. Ауызша солай дей отырып, ішімнен «менен жәрдем күткенің, сыртыңа сыр бермегеніңмен, іштей қысылғаның - ақ екен!» деймін.

Абылайдың іздеп келе жатқан қайны —" Біләл шынында да нашар тұратын кедей кісі екен. Інісі Әбудің әйелі, онымен бірге тұрады екен. Тағы бір бойшаң және өте көркем әйел, Әбудің немере қарындасы боп шықты!..

Абылайдың түсуі — қайының үйі болғанмен, күтуі сол арадағы байларда болды. Олар Абылайды күндіз-түні кезекпен қонаққа шақырысты.

Абылай мені үйіне апарып, біраз жатқызып, содан кейін маңайындағы бір ауылға мұғалімдікке орналастырмақ еді, оның сәті түспеді, менің, алыстан аңсап жүретін бірнеше туыстарым осы маңайда боп шықты. Мен Абылайдан рұқсат ап, оларға бара кетпек болдым.

Іші - бауырына кіре қоймауымнан, бойымды жинақ ұстауымнан, күдіктенетін сұрауларды көбірек беруімнен сескенді ме, немене,—Абылай да маған «бірге жүре гөр!» деп жабысқан жоқ.

Туыстарыма төз жетудің сәті түсе қалды. Біләл отырған ауылдың бір

жігіті, менің апам — Дәмештің тұратын ауылынан келіншек алуға барады екен. Қар сол кезде күрт еріп, Есілдің үсті жуық арада жүргізбеу қаупі туған соң қалыңдығын төз алып қайтуға күйеу мен қосшылар екі-үш шанамен аттанды. Мені олар ала кетті. Есілдің ар жағындағы Пыласкеу қаласынан айрылмақ боп, Абылай да бізбен бірге аттанды. Пыласкеуге дейін, мен оның шанасына отырдым.

Мұзының үстіне «қызыл - су» жүгірген Есілден біз малшынып әрең өттік. Пыласкеу арғы қабағында жақын екен. Соған кіре бере:

— Уа, жездеке, тоқтай тұр! — деп күйеу - қосшыларды бастап бара жатқан Қожахмет Абылайды бөгеді де, — үстіңіз суланды ғой, осы поселкеде Семен Сычной деген бай тамырым бар еді, үйі жылы, соған барайық та үсті-басымызды кептіріп, жылынып алайық,— деді.

— Болсың,— деді Абылай.

Үйлерінің көбі саманнан салынып, шатырлары қамыспен жабылған бұл үлкен поселкенің әр тұсында сарайып тұрған қарағай үйлердің біреуі Семен Сычнойдікі екен: Қожахмет қақпасын қаққанда, ар жағынан бойының биіктігіне орталау адамның созған қолы әрең жететін, екі иығына екі кісі мінгендей кең, жуан денелі, қаба сары сақалды, жирен өңді орыс шыға келді. Қожахметпен ол шүйіркелесіп амандасып жатыр. Семен Сычной осы екен.

Ол бізді қорасының ішіндегі ас үйіне түсірді. Үй аса жылы екен. Киімі суланғандар кептірініп жатқан кезде, үстім құрғақ мен, Сычнойдың қорасын аралап кеттім. Оның бір қорасында әрқайсысын жеке үйшікке қойған бес-алты арғымақ семіз жылқылар тұр. Әрқайсысының биіктігіне адамның ұсынған қолы әрең жететін.

Оларға қайран қап, біраз тұрып, ат қораға жалғаса салынған сиыр қорасына барсам, үлкендігі атан түйедей қызыл қасқа сиырлар мен өгіздер екен. Ірілерінің саны қырық -елудей. Оның ар жағындағы бұзау қораны есігінен сығалап көрсем, торпақтарының үлкендігі қазақы сиырдың құнан өгіздеріндей...

Одан арғы бір қорада қорсылдаған шошқа даусы естілген соң, есігін ашып кіріп барып едім, үлкендігі кіші-гірім өгіздей бір қабан, үлкендігі етектей екі құлағын кезек-кезек желпіп, «жарып тастайын ба» дегендей маған қарай жылжи берді, мен қорыққаннан есікті жаба қойдым.

— Ну, как, кабан добрый? — деп сұрады менен қасыма келе қалған, жұмыс киіміндегі орыс жігіті.

— Конечно добрый,— дедім мен, — қанша пұт болады бұл қабан?

— Әнеугүні,— деді жігіт,— бұдан кішірек бір қабанды өлшегенде отыз

сегіз пұт шықты. Бұл қырық пұттан артық болмаса кем емес.

Сол араға: басына жеңілдеу шәлі ораған, сыртына қолдан тоқылған қара шекпеннен белін бүріп шапан киген, аяғында жуан етігі бар, биік бойлы, толық денелі, қаны сыртына тепкен қызыл бетті, аяқ-қолдары сом балғадай жас әйел шелек көтерін келді де, шошқалар қорасының есігін ашып кіріп кетті.

— Кім? — дедім мен, жігітке сыбырлап.

— Хозяйннің қызы.

— Ұзатылмаған қыз ба?

— Осы қыста ұзатылмақ еді, күйеуі армияға кетті, онда офицер боп қызмет істейді. Үйленуі алдағы жылға қалды.

— Жасы нешеде?

— Жиырма төртте, — деді жігіт жымып. — Оны неге сұрадың?

— Мен келіншек пе деп ойлап ем.

— Неге олай ойладың?

— Денесі тым толық, қызға лайықсыз екен!

— Ха-ха-ха! — деп жігіт күлді.

— Неге күлесің?

— Ия, толыққан қыз!

Жігіттің өзі осы үйдің жылқышысы екен. Сымбатты, кескінді, ойнақы жігіт. Бойжеткен қызы бар байдың үйінде тұратын бұл сияқты жалшылардың жәйі қалада да, ауылда да өзіме мәлім, со жағынан жігітке сөз тастап көріп ем, ойнақы жігіт бұлтақтап, қолымды лектірмеді. Көз құбылысы мен қылжақ жауабы, — «үстімнен түстің» деген сияқтанады.

— Шаруасы ауыр үй көрінеді ғой, — деймін мен, — қалай басқарады?

— Хозяйннің өзі басқарады да, — дейді жігіт жымып.

— Жұмыс істейтін кісілерді айтам.

— А-а-а... жетеді олар.

— Кімдер сонда?

— Осы селода не кеп, кедей көп, әсіресе қазір, соғыс көзінде. Патша

тұсындағы соғыста, одан кейінгі соғыста, жұмысқа жарайтын еркек таусылуға жақындады. Ендігі жұмысшылар — қатын-қыздар. Көбі — солдатқа. Олардың көбінде көлік те жоқ, соқа да жоқ. Сондықтан егін екпейді. Ендеше, немен күн көреді олар? Әрине, осындай кулактардың жұмысын істеп!.. Кулак аз, кедей көп. Кулактардың жұмысы егін себу, шөп шабу, егін соғу сияқты маусымды кезде ғана. Сондай кезде кедейлер олардың жұмысына таласып кіреді. Кулак олардан таңдағанын алады және арзан бағаға!.. Біразы тамағы үшін жүреді... О – о - о, біздің бұл Сычной ма? Бұның, жалмауыздығы қабан шошқадан да жаман...

— Барлық бай атаулы солай ғой! — деймін мен,— ал өзің солдаттан қалай қалып жүрсің?..

— Менің саған ғана құлағым бар,— дейді жігіт күліп,— былайша түк естімейтін кереңмін. Ұқтың ба?

— Ұқтым.

— Ұлдары бар ма Сычнойдың? — деп сұраймын мен, жігіттің «кереңдік» себебін әрі қарай қазғыламай.

— Төртеу еді, үшеуі жеке үй боп кеткен, біреуі үйленген жоқ-ты. Төртеуі де солдатқа кетті бәрі ақтардың армиясында және қатардағы солдат емес, офицерлер... Біреуі под -полковник.

— Им-м-м,— Дедім мен,— мына қызды осынша бой жеткізіп ұстап отыруы содан екен ғой.

— Не-е-е-ет! — деді жігіт.— Тіпті олай емес. Ұлдары бар көздің өзінде Сычной қызының алдын отызға келтірмей ұзатпайтын. Мына қызын да күйеуге төз бере қоймас еді, еріксіз көндірді. Бірақ сорлы қыздың бағы жанбай, тойға жиналып жатқанда күйеуі соғысқа алынды.

Жігіт екеуміз тағы да Сычиойдың шаруа халін әңгімелеп кеттік.

— Қойы көп пе мұның? — деп сұрадым мен.

— Екі жүзден артық — деді ол, — және қандай қойлар олар,— бір - біреуі қазақтың бес қойына тұрады. Бәрі меринос, әрқайсысы сегіз, он қадақтан жүн береді және қандай жүн ол,— жібектей!..

— Өзге не малы бар?

— Түйені,— деді жігіт күліп,— бұл кулак асырамайды. Ешкіні де жек кереді. Құсты жақсы кереді. Сен бұның қаздарын, үйректерін, тауықтарын кердің бе? Кейбір қаздары қойыңнан артық.

— Құсы қанша?

— Қазы жүзден артық. Үйрегі де сол шамалы, тауығы екі есе көп. Көресің бе?

— Көрейік.

Жігіт екеуміз құстардың қорасына беттей беріп ек, Көшікпайдың Ғабдолласы мені шақырған айғайы естілді. Үйге қайтуға ыңғайланған мен жігіттен:

— Мұның астығы да кеп пе? — деп сұрап ем:

— Биыл қырық - ақ, десятина екті, — деді жігіт.— Шығымы жақсы болды — сексен бұттан айналды, содан ішімдігі мен малдарыңа керек жемін алып қалды да, өзгесін түгел қазынаға берді.

— Қай қазынаға?

— Өй, ақмақ! — деді жігіт,— Колчактан басқа қазына бар ма бұл арада қазір?

— Ия, солай екен ғой. Еркімен берді ме сонша асықты?

— Әрине. Әлі ақшасын да алған жоқ.

— Тағы не берді?

— Осы қыста 30 шошқа, 12 өгіз, 50 шақты қой берді...

— Бәрін де кредитке ме?

— Енді қалай? — деді жігіт күліп,— қолма-қол төлеуге Колчактың сандығы әлі бос деседі ғой.

— Соншама неге шығынданады бұл Семен Сычной?

— Енді қалай? — деді жігіт, бұл жолы салмақты дауыспен,— қызылдар келе ме деп байларда зәре жоқ, сондықтан, қызылды жеңуге қажет десе, мал-мүлік түгіл, қойнындағы әйелін де береді.

— Сычной жеңеміз дей ме, қызылдарды?

— Әрине, солай дейді. Бірақ, сөзбен жеңу бар да, іспен жеңу бар ғой.

— Бұлар қайсысымен жеңетін сияқты?

— Әзірге сөзбен.

— Түбінде?

— Оны мен білмеймін...

Одан әрі тағы бірдемелерді сұрауға ыңғайланып келе жатқанымда, бір бүйірден Абылай мен Сычной шыға келді. Тегі олар да қора-қопсыларды аралап келе жатқан сияқты.

— Ия, қайда болдың? — деп сұрады Абылай.

— Осы үйдің қорасын араладым,— дедім мен.

— Ия, несі бар екен?

— Малдары ғажап екен!

— Уа, көзің бар болғыр, сондайды көргіш - ақсын,- ау! — деді Абылай күліп.— Рас айтасың, мен де көрдім. Біздің қазақта мұндай мал мал ма тәйірі. Малдың асылы орыста. Қазақтың жылқысымен алыс жолға шықсаң, жиырма пұттан артық жүк сала алмайсың, ал, мұның жылқыларына елу-алпыс пұтты еркін сап жорта бересің. Қазақтың сиыры екі-үш-ақ литр сүт береді, ал, мұның, сиыры жиырма-отыз литр сүт береді.

Сол араға Қожахмет те келе қалды. Сычнойдың шаруасына қайран қалған ойын Абылай оған да айтты.

— Жобаңызға қарағанда өзіңіз де осылай қарай беттеген көрінесіз ғой, жездеке,— деді Қожахмет жымып.

— Беттеп қанша ендіреді дейсің, бірер жылдан бері ғана ғой менің бұндай шаруа бағуға кіріскенім.

— Алда да өмір бар ғой.

— Сол «өмір» дегенің болса жарар еді-ау! — деді Абылай күрсініп,— бірақ, болмай жүрмесе!..

— Неге болмайды? — деді Қожахмет, не түсінбегендей, не түсінсе де Абылайды сынағысы келгендей.

— Дүниенің өзі сынаптай толқып тұрған жоқ па,— деді Абылай тағы да ауыр күрсініп ап.— Бүгін ғой жасап отырғаныңмен, ертең не боларына көзің қалай жетеді!

Үйден біреу кеп, астың әзір болғанын хабарлады.

Тамаққа жұрт кірісерде, Қожахмет кідіріп жымия бастады. Оған көңіл аударған Абылай:

— Иә, балдызым, неге тоқтадың? — деді.

— Жәй, әншейін,— деп Қожахмет тағы бір жымып алды да — хажылығыңызға қарасам айтар сөзім емес, бірақ жездем деп еркелеп

айтатын болсам, күн болса салқын,

өзіміз суға малшынып тоңынқырап та қалдық, ептеп бірдеме...

Қожахмет ар жағын айтпай, Абылайға жымия қарап еді.

— Құлқыныңды түсіндім, сен Қызылжарға бір арба, не бір шана ағаш кесіп апарып сатып, содан кейін пивнайға кіретін Атығайдың баласы емеспісің, құлқының құрып отырса, несін сұрайсың менен, ал да іше бер! — деді Абылай.

— Жақсы,— деп Қожахмет стол шетінде отырған Сычнойға көзін қысып еді, ол бойы өзінен екі есе аласа болғанмен, көлденеңі екі есе жуан әйеліне көзін қысты. Олар өзара күн бұрын түсініп қойған ғой деймін,— әйел де жымиып шығып кетті де, аузы тығындаулы үлкен бір сары құмыраны алып кіріп Қожахметке ұсынды. Қожахмет құмыраның тығынын ашқанда, самогонный, қышқылтым исі бөлме ішіне бұрқ ете қалды.

— Кәне, бұны құйайық,— деп шәшкелерге Қожахмет самогонды шүпілдете құйып болды да:

— Ал, жездеке,— деді Абылайға қарап.— «Молданы жықпас па, аузына тықпас па» деген сөзді айтқан мен емес, молданың өзі. Хажы, молда — бәріңнің атан, бір. «У ішсең, руыңмен» депті, мына жұрттан сіз де қалмайсыз - ау деймін. Алғашқы шәшкені сізге ұсынғым кеп отыр.

Абылай «жоқ, атай көрме» деп қашқалақтағанмен, үстел айнала отырғандар «алыңыз» деп шулап кеткен соң, «қап, Атығайдың баласы - ай, Есіліне бір батырып жібере жаздадың, енді күнәға да батырайын деген екенсің» деп қынжылған болды да, шәшкеге толтыра құйған самогонды шіміркенбей жұта салды...

Шай артынан ет келді. Онысы — қаз бен үйректер екен. Құстар семіз де және мол да. Және жуан жеңгей етке жақсылап тұрып жұқа нан салып, кәдімгідей бесбармақ жасапты.

— Бұл Сычнойдың несін айтасың,— деп мақтап қойды Қожахмет,— қоң етінде мейірім жоқ, мырза кісі. Қазақуарлығы да тамаша,— байырғы қазағыңның ешқайсысынан қонақасыны кем бермейді.

Астан кейін Абылай мен Сычной тағы қораның түкпіріне оңаша кетті де, әлденені ұзақ сөйлесті. Өзге жолаушылар асыға бастады, өйткені бұл кезде аттар суарылып, шалып тыныққан, киімдері кеуіп, тамағы тойып, иелері жайланған. Асыққанның біреуі:

— Ауыздары неге жабыса қалды, бұлардың, сонша кеңесіп!?! Бірін-бірі танымайтын адамдар сонша неге шүйіркелесе қалды?! —деп танданған наразылығын айтса, қу мінезді Қожахмет мұртынан күледі де:

— «Ойда отыз сиырдың мүйізі сырқыраса, қырда қырық сиырдың мүйізі сырқырайды» демей ме? Қызылдың дауылы күшейген сайын, Колчак ордасының солқылдауы да күшейіп бара жатқан жоқ па? Ойдағы байдың да, қырдағы байдың да мүйіздерін сырқыратып жатқан жоқ па сол? «Айлас қатын мұңдас» деп, қазақтың байы мен орыстың байы ертеңгі күндерін кеңес қып мұңдасып жатыр да! — деді.

— Олар жәй ғана мұңдасып тұрған жоқ,— деді біреу,— қайткенде қызылдарды келтірмеу шарасын да ақылдасып тұр. Қолдарынан күш кетіп бас имесе, былайша бас имейтін сұмдар емес пе? Біздің көзімізге мүләйімсіп тұрғанмен, олар тырнақтарын ішіне тыққан аңдар, кішкентай ғана мүмкіндік берілсе, талап жеуге тарпа бас салады...

СОРЛЫ САУЫТ

Пыласкеуден аттанғаннан кейін, біз менің жездем Сауыт үйі отырған Құсайын хажының аулына тарттық та, оған ымырттатып жеттік. Күйеудің қайны, — сол ауылдың әрі байсымағы, әрі бишігеші — Құсайын хажының Оспаны деген кісі екен. Мен ол үйге күйеумен еріп бармай, жолдағы Сауыттың үйіне түсіп қалдым. Бастаған балаға еріп, қора -қопсысы шағындау үйдің шарбағына кірсем, Қаракөлеңке шақта кішірек бойлы, сақалды әлдекім сыпырып жүр екен, қасында шамасы жеті-сегіз жастағы еркек бала ойнап жүр.

— Ассалаумағалайкүм,— деп мен сақалды адамға сәлем беріп, қол ұсынғанымда ол:

— Уағалайкүмүссәлем, — деп қолымды алды да жатырқағандай кескініме үңіле қарады.

— Ия, қайдағы баласың? — деп сұрады ол.

— Бұл үй Сауыт деген кісінікі ме? — дедім мен.

— Ия.

— Ендеше, мен сол Сауыт деген кісінің балдызы болам, Мұқан деген кісінің баласымын.

— Өй, бала, не деп тұрсың? — деді сақалды адам селт ете қап, танданған дауыспен.— Рас, Мұқанның баласымысың?

— Рас.

— Қарағым - ау, не дейді?!.. Нанайын ба, нанбайын ба?!.. деп кескініме төне қараған сақалды адамға қысқаша мән - жайымды айта бастап ем:

— Ендігісін айтпай-ақ қой! Келе ғой, жетім бақыр! — деп сақалды адам мені құшақтай ап бауырына қатты қысты да, екі жақ бетімнен құшырлана иіскеді.

— Ой, астапралла - ай! — деді ол құшағын жазғасын, — құлақ естігенді көз көреді деген рас екен-ау! Өткен күз Омбыға оқуға кетіп баратқаныңды Мәулітте тұратын бір танысымнан естігенде нанбап едік, енді міне көрдік те!..

Сақалды адам жылаған қалпын көрсетіп, жеңімен көзін сүртті. Қасындағы кішкене бала маған таңдана қарап үңіле түсті.

— Кім деп тұрсын, мені? —деді сақалды адам қоңқақ ұзын мұрнын

сінбіріп ап.

— Білмей тұрмын...

— Ендеше, Сауыт деген жаман жезден, мен боламын, шырағым.. Мынау кішкентай,— деді ол қасындағы баланы нұсқап,— кіші жиенің. Бара ғой, Ғабдеш, нағашыңа! — деп, Сауыт баланы бері қарай итеріп еді, жатырқады ма, әлде қымсынды ма,— бала шегіншектеп жоламады.

— Апаң үйде,— деді маған Сауыт.— Сенің барыңды естігелі көрер күнім бола ма, деп ағыл-тегіл жылауда. Ал, енді, сені ол ойда жоқта көрсе жүрегі жарылып кетер. Мен әуелі айтып шығайын.

Үйіне жүгіре басып кеткен Сауыт, төз қайта шықты. Оған ере ұзын бойлылау әйел шықты да, жыламсыраған дауыспен.

— Бетім - ау, не дейді, осы тұрған бала ма? — деп қарсы жүрген мені құшақтай алды да, сыңсыған дауыспен, төркінін сағынған кеп сөздерін айтып, ұзақ уақыт жылады. Егер, сол араға жинала қалған әркімдер, «Дәмеш о неғылғаның сонша жылап? Іздеп келер інің, болмаса қайтер едің? Бұ да құдайдың, саған бергені,— артыңнан қара ергені! Қой, жылама!..» деп айырмаса, Дәмеш құшағын әлі де біраз уақытқа дейін жазбас па еді, қайтер еді... Дәмеш құшағын жаза берген кезде:

— Біздің әлгі Әшкәр күйеу келген үйде жүр-ау,— деді Сауыт,— нағашысының келгенін білмейді - ау, ол. Жүгіріндерші біреуің, барып шақырыңдаршы!..

Ересектеу бір бала жүгіріп кетті, біз үйге кірдік, Ағаштан салынған бұл үй, шағындау ғана жалғыз бөлме екен. Үйдің бір бұрышындағы пеште лаулап жанған оттың қызғылт сәулесі, бөлме ішіндегі көлеңкені жеңе алмай тұр.

— Кәне, шам жақсандаршы! — деген біреуге:

— Осы үйде кәрәсін жоқ шығар,— деді Сауыт,— білтең қайда, Дәмеш? Соны тұтат!

— Құда келгенде білте шам жағу ұят болар,— деді бір шал қалжыңды дауыспен.— Біреуің біздің үйге барып, кәрәсін лампыны әкеле қойыңдар.

Шамнан бұрын топырлап кіріп жатқан жұртқа араласа, жасы мен шамалас, кескіні де маған ұқсастау, бірақ бойы менен сұңғағырақ, мұрны менен гөрі қырлырақ бір жас жігіт «кәне, нағашым?» деп қуана кірді де, ешкім «мынау» демей-ақ, менімен құшақтаса кетті.

— Әшкәр деген жиенің осы,— десті әркімдер.

— Екеуінің қаны бір - ау, қанша айтқанмен, жобаларының, ыңғайлас

келуін қарашы! — деп таңдана күлісіп ж атты біреулер.

Кешікпей басқа үйден әкелген шам да жағылды. Мен апамның шын бейнесін енді ғана айқын көрдім. Тек, бетінің сүйектілігі, орта жасағандықтан бет ажарының әжімденуі, денесінің толықтығы болмаса, бұл апайдың кескін - кейпі мен тұлғасы менің тетелес апам Ұлтуғаннан аумайды. Бұл да заманында сымбатты, көркем кісі болған.

Жездем Сауыт күйкілеу, еңістеу кішірек денелі, қоңқайған зор және ұшы ерніне асыңқырап тұратын ұзын мұрынды, сопақтау ұзын бетті, шоқша ұзын кара сақалды адам екен. Жүріс-тұрысына, сөз әлпетіне қарағанда бұйығылау, момындау біреу сияқты, билігі менің апамда сияқты. Мәна, тыста көбірек сөйлеген қартаңдау адам — Сауыттың інісі Сәду екен. Ол әуелі, «Дәмеш інісінен бүгін бар дәмді аяйды деймісің» деп қалжыңдады да, артынан шайға жасалған дастарқанның үстіне нан мен май молырақ келе бастағанда:

— Әу, Дәмеш, сен ініңнен аянбайды дегенге, кебеженді тақырлап, бұдан кейінгі қонағыңа ештеңе таба алмай жүрме! — деп еді:

— Табылмаса, ештеңе етпес. Баяғыдан бері осы үйдің асын ішкен қонаққа мүйіз шыққан жоқ. Бар болса ішер, жоқ болса қояр. Көрдегім тіріліп келмеді демесең, төрдегі барым осы. Бұдан аяғанымды ит жесін,— деді.

Біраздан кейін шөгенге піскен ет те түсірілді. Ескілеу кең ағаш табаққа салынып біздің ортамызға келген ет семіздеу торпактікі екен. Бұл үйдің шаруа күйін әлі сұрастырмағаныммен, мына етке қарап шамалай қойдым. Соғымы бұзау-торпақ болған үйдің, шаруасы одан артықты көтере алмайтынын, мен бұдан бұрын да талай кедей қазақтың үй тұрмысынан көретінмін.

Ертеңіне мал жайлауға ерте тұрған жездеме еріп тысқа шықсам, түндегі жобам дұрыс екен. Бұл үйдің бар малы бұзаулайтын екі сиыр және бір құнажын байтал. Қой-ешкісінің бар саны бесеу — алтау - ақ. Солардың қорасын күреп, жемін беріп жүріп Сауыт жездем маған шаруа күйін қысқаша таныстырады.

— Бұрынғылар айтады екен,— дейді ол ұзын мұрнын, қора ішін басына көтере бір сіңбіріп қойып,— «сыпайы сырын жасырмайды, пұшық мұрнын жасырмайды, жақсы таз басын жасырмайды, жақсы кісі асын жасырмайды» деп. Сол айтқандай, сенен несін жасырайын, шырағым, мен он жасымнан бастап жалшылыққа тұрған адаммын. Апаңа үйленген соң, екеуміз де жалшылыққа тұрдық,- Содан босанып шыққанымызға бес — алты - ақ жыл болды. Бір ретте есептеп көрсем, мен кісі есігінде қырық екі жыл тұрған екем. Апаң отыз жылдан артық тұрған екен. Сонда осы маңайда біз жұмысын істемеген қазақтың да, орыстың да байы жоқ. Орыс арасында да көп жүрдім. Бірақ, құданың құдіреті, ақпа құлақпын ба, немене, әлі күнге

дейін орыстың «но» дегенін білмеймін. Өзім қазақша да оқыған кісі емеспін, әліпті таяқ деп білген емен.

— Сонан,— дейді Сауыт, істеп жүрген жұмысын біраз меңгеріп ап, күрегіне сүйеніп тұрып, — әлгі бір Әшкәр деген жаман жиенің туды. Сен туған жылы мен сенің үйіңе барып қайтқам. Біздің Әшкәр да сол жылы туған, екеуің құрдассыңдар, жылдарын, «сиыр». Әшкәрдің артынан ұзақ уақыт ұл тумай жүріп, әлгі бір Ғабдеш деген кішкентайды көрдік. Ол екі арада туған бес қыздың үшеуін өсіріп ұзаттық, екеуі кішкентай күнінде өлді. Сонан мынау Әшкәр ер жете бастаған соң, өзімнің қаршадайымнан кісі есігінде жүргенім жетер, мұны да кісі есігіне сап, тесік екпе қылмайын дедім де, туған ауылыма көшіп келдім...

— Бұрынғылар айтқан емес пе,— деді Сауыт күрсініп ап,— «ағайын малың, болса көре алмайды, кедей болсаң үлесіп бере алмайды» деп, «жыласуға өзі жақсы, сыйласуға жат жақсы» деген екен. Сол сөз рас екен. Алыста, жалшылықта жүргенде бауырсырап кісінесетін туыстар, енді мұнда кеп, ауыл-үй қонғанда, тістесуге айналды. Мен дау -шардың кісісі емеспін. Ұя бөрік, жуан қоныш қана, момын шаруаның біреуімін. Біреу айтқан екен «момын дегенше, б... десейші» деп, сен момынсың деп ешкім аямайды екен! Момынның ақысын күшті жей береді екен, күшті туысын, саған алыста жүргенде ғана «ағайын» екен. Жақындасып кетсе, ең алдымен желкеңе сол мінеді екен...

— Олай дейтінім,— деді Сауыт тағы бір күрсініп ап,— біздің бұл ауылдың дәулет жағынан да, атқа мінерлі жағынан да шек - шығары Құсайын хажының Оспаны. Андағұл руының ішінде бізді Өтеміс дейді, Оспан да, мен де Өтемістен тараймыз, арамыз төрт-бес - ақ атаға келеді. Бірақ, менің, қас жауым сол Оспанның өзі боп шықты. Алыста жүргенімде бауырсырап кеп, «қасыма кеш, ашты-тоқты болсақ та бірге отырайық» дейтін Оспан, енді, көшіп келгенде, өзге жақсылығы былай тұрсын, осы бір-екі қарама шөп шауып алатын жер де бермейді. Біздің бұл арада шабындық жер— Есіл бойында ғана. Оған біздің қол жетпейді, жетпейді емес-ау, жеткізбейді.

— Біздей кедейлер,— деді Сауыт күрсініп ап,— осы маңайдағы бозды, жарықшаларды, томардың төңірегін ғана шабады. Ал, маған тиген жерді өзіңе көрсетсем, зәрең кетіп, жағанды ұстар ең: айналасы бірер шошақ шөп жаңбырлы жылы ғана шығады, жаңбырсыз жылы бірер арба шөпті ұстарамен қырған шаштай ғып әрең қырып аласың.

— Сол жердің өзі де елдің жайлауға көшетін жолында.. Ел жайлауға көшіп бара жатқанда үстін баса өрген мал, ол араны бір таптап өтеді. Оған кейін тірілген шөпті, ел жайлаудан қайтқанша шауып, қораңа тасып алмасаң, қайтқан елдің малы тағы да тапап кетеді...

— Биыл сондай күйге ұшырадым, шырағым. Әлгі Әшкәр деген жиенің жасы жетіп қалғанмен, жұмысқа жалқаулау және жалғыз бала болған соң,

жанын ауыртып жұмысқа да салғым келмейді. Апаң болса, қартайды. Ол енді, бел буып шалғыға түсе алмайды, сондықтан, осы үйдің азың – аулақ шаруасын бағып-қағатын менмін.

— Мен де қайбір құлан-таза сау кісімін. Қырық жыл тұрған жалшылықтың сарқыншағы денеде қалмады деймісің. Бойымда сарсығым көп, кейде тер қысып, домаланып жатып та қалам. Құяң ба, немене, кейде жұлын тұтам да көтертпей, белім де бастырмай қалады. Сарсық түскені ме, немене, буындарым да баяғыдай емес, кейде кілтілдеп жүргізбей қояды. Оның үстіне жас та жетіп қалды, және қай бір жас ол,— ылғи бейнетте өткен жас!..

— Соның бәрінің кесірінен биыл сыбағалы жерімді көзінде шауып ала алмай, айналасы бірер арба ғана шөп жинап алуға құдіретім әрең жетті. Онымен мынау азғантай малды асырап шыға алмайтын болған соң күздігүні әлгі Әшкәр жиенінді, мына жақын жердегі Арқалық аталатын орыс қаласының бір байына егін жинасар кезде жұмысқа беріп, малымды соңын, ақысына алған сабанмен ғана асырап келем.

— Әме бір,— деді Сауыт, шарбағының түбінде шоқиып үюлі тұрған азын-аулақ шөпті саусағымен нұсқап,— азғантай жоңышқаны ертең малдың жас теліне керек болар деп сары майдай сақтап тістелеп отырмын...

Сәду айтқандай, апам Дәмеш өткен түні менің келуімді қуаныш көргендіктен, расында бар етін асып бітірген екен. Одан кейінгі қалған-құтқаны бірер күн турамшылап сорпа болуға әрең жетті. Оның артынан Сауыт менен ұялғандай әр жерден ет іздеген болып еді, ақысыз ет қайдан табады!..

Біздің одан кейінгі күн көрісіміз шайда ғана қалды. Ол да сүтсіз қара шәй. Және тағы да шай алуға қалтасы қағылып отырғандықтан, апам шүмегі кетік аққұманға ақ судың түсін ғана өзгертерліктей ғып шайды сұйық шығарады... Сонда, тойып жейтін нан жетіп тұрса бір сәрі ғой. Бұл үйдің шағынсынуынан емес, ұнының тапшылығынан, тағы да ұн сатып ала қоюға күшінің жоқтығынан нанға көбінесе тақыл-тұқыл боп қаламыз...

Жездем үйінің осындай әлсіз халін көргеннен кейін, масыл боп отыра беруге ұялып, мен кәсіп іздеуге тырыстым, ойым егер ретті ауыл табыла қалса мұғалім боп балаларын оқыту. Сұрастыра келе ондай ауыл табылды да. Оған барардың алдында, мен бұл маңайдағы ен, қарт туысым деп естіген Жабайды көріп, сәлемдесуге аттандым

Естуімше, Жабай менің әкем Мұқанның шешесі — Қағазбен бірге туысқан адам. Сауыттың айтуынша ол қазір тоқсан жастан асып отыр, бірақ, есі де, жүрісі де тын, шаруасы өте нашар... Ол тұратын Сақтаған ауылы Сауыттың аулынан жеті-сегіз шақырым.

Сондай жақын жерге, менің Сауыт үйіне келген соң-ақ барып қайтқым келді, бірақ оған ат табылмады. Сауытта жалғыз-ақ жылқы бар, о да болса көтеремнің аз-ақ алдындағы арық. Мен Сауыт үйіне келе қар еріп дүние ылайсаң болып кетті. Ондай кезде Сауыттың көріп кісі көтермек түгіл аяғын да алып жүре алар емес.

Қар кетіп, жер дегдігенше біраз уақыт өтіп кетті. Жер құрғап кек шығуға айналған кезде, Сауыттың керігін мініп, көптен көруге аңсаған Жабай қартқа аттандым.

ТІРІ ТАРИХ

Жабайдың баласы Төлебай екеуіміз Есіл өзенінің жарқабағын жағалап келе жатырмыз. Тоңы жібiген жердің миы шыққан сазы етікті табанынан тартып, аяқты әрең ғана жылжытады...

«Қара дауыл» атанатын оқпақ жел жағадан, жеңнен суық қолын сұққанда, жердің сазын табанмен ғана емес, барлық денемен басқандай боласың.

Біз ілгері аттаған сайын жел желіге түседі, көкіректен кейін қарай итере түседі. Біз де ерегiсе ілгері ұмтыламыз. Кейде жел бізді жеңгендей боп бөгеп те қалады, кейде желді біз жеңгендей боп ентелеп ілгері аттаймыз...

— Есіл қатты тасырда желдің екпіні осылай болатын әдеті еді,— дейді Төлебай,— биыл сөйтер, тегі!..

— Өзенің қайда өзі? —деймін мен.

— Өзеннің осы бір тұстағы жарқабағы аса биік,— дейді Төлебай,— қатты тасыған жылда болмаса бұл аңғарға су келмейді. Аңғардың арғы жағы қайқаң жазық боп кетеді де, сонау бір бұтақтары қылтиып қана көрінген тоғайға ұштасады. Есілдің арғы арнасы со тоғайлардың арасында.

— Тоғай қанша жер бұдан?

— Жарқабаққа жап-жақын сияқтанғанмен, ең жақын тұсы бұл арадан бес-алты шақырым.

Одан әрі сөйлесуге екпек жел екпінді лебімен ауыз бен мұрынды құмықтырып, еріксіз үндетпейді.

Төлебай екеуіміз қыраттау, кәделілеу жерді қуалап келеміз, ойпаң, тақыр жердің сазы толарсақтан келеді. Біздің іздеп келе жатқанымыз — Жабай қарт.

— Әлі де алыс па?—деп сұрадым мен шаршаңқыраған кезде.

— Бірталай жер бар,— деді Төлебай.

— Сонша алысқа неге кеткен Жәкең?

— Есілдің таси бастаған хабары бізге жоғарғы «Алакөл - Салпық» жақтан келеді. Со хабарды ести сала - ақ, әкем күн сайын таңсәріде тұрып, буынып-түйінеді де, өзеннің жағасына кетеді. Жыл сайың барып отыратын дағдылы орны бар, біз оны сол арадан табамыз.

— Қарт кісі мынадай сазда, ондай алыс жерге қалай жетеді?!

Төлебай маған жымия қарап қойды да:

— Біздің шал әлі жасыңның көбін қанжығасына ұрып байлайды. Оның аяқ алысы әлі пысық,— дейді.

Мен нанар - нанбасымды білмеймін де:

— Жасы нешеде?— деп сұраймын.

— Биыл тоқсан үште.

— Сен нешедемін дедің?

— Отыз бірдемін.

— Сонда сен шалдың алпыс екі жасында туғаның ба?

— Солай болады да, — дейді Төлебай жымып, — өзің көрген шешеміз Бөлекті әкем елу алтысында алған екен, шешем ол кезде он алтыда екен, менен бұрын екі құрсақ көтеріпті, менен соң үш құрсақ кетерді. Қазір әкемнен ол кәрі...

Тағы біраз жер жүріп Есілдің жарқабағына жетіп ек, алдымыздан о шеті мен бұ шетіне көз жетпейтін, бетінде қалқыған сеңдері сатыр-күтір соқтығысып сапырылған теңіз ұшыраса кетті.

— Бұ не?! — дедім мен қайран ғап.

— Есіл! — деді Төлебай. — Жарықтық тасыған екен ғой! Кең - ақ тасыған екен, шіркін!.. Мен кермеген тасу мынау!.. Ойпыр - ой, жердің жүзін, күннің көзін тұтас алып кетіпті ғой, тіпті!..

Көлемі кішкене келдің маңайында ғана туып өскен маған мына телегей теңіз аса бір ғажап дүние сияқтанды. Және тиыш жатқан дүние ме ол!.. Тасыған теңіздің ағыс екпіні қандайлығы, судың бетінде қалқыған сеңдердің, ағаштардың, қоғажайдың, тағы әлденелердің жылжуынан байқалады: көз ұшында көрінген олар лезде зымырап келіп қалады да, сып етіп өте шығып, көріп үлгергеніңше әлде қайда алыстап сала береді.

Осы көріністердің арасында кереметтер де кездесті.

— Ананы қара! — деп Төлебайдың нұсқаған жағына көз тіксем, — жеке қалқыған бір сеңнің үстінде шоқиып жалғыз қасқыр кетіп барады.

Мал баққан ауылда өскен адамның, қасқырдан артық қас көрері жоқ. Маған да талай ызасы өткен «сабаз» ол!.. Сонда да сең үстіндегі халін көріп аяп кеттім, — бізге жап - жақын жерден жайнамазда мүлгіп отырған

молдадай момақансып, жәрдем сұрағандай жаутаңдап өтті!..

Одан да аянышты хал кездесті: телегей судың орталау көзінде, тұтас қалқыған сеңнің үстінде, бір қорадай қой ағып барады!.. Ішінде ербендеген адам көрінеді!.. Маңырасқан қойлардың, алыстан талып естілген даусы, нәресте балалардың інгәлап жылауына ұқсайды!.. Қойлардың халі солай болғанда, олардың арасында тұрған адамның халі нешік екен!..

Со халді көз алдыма келтірген мен ауыр күрсініп ем, Төлебай да қосыла күрсініп ап:

— Мейірімі тәтті, қаңары қатты өзен ғой бұл!.. Бұл бұл ма, бұның кейбір ауылдарды ұлт - отанымен ағызып әкететін мінезі де бар. Талай табын малдар да ғарық болады бұған!..— деді.

Төлебай мойнын соза алдыңғы жаққа бір қарап алды да:

— Әкем сонау бір үйеңкінің бұтақтарының арасында отырған болу керек! — деді.

Біздің ауылдағы Қымбат бақсының сарынында:

Үйеңкінің түбінен

Үйіріп алған қобызым...—

деген сөзді естіген ем, соған қарағанда, үйеңкінің ағашының бір. түрі екенін жобалағаныммен, дәл өзін бұған дейін көрген емеспін де. Енді Төлебай нұсқағанда көрсем, саздау жерге өскен ол ағаштың діңгегінің жуандығына төрт-бес кісінің құшағы жетер емес, бірақ діңгектің биіктігі атты кісінің созған қолы жетерліктей ғана, одан әрі тармақталып жуандылы - жіңішкелі қалын, бұтақ тарайды екен, олардың аумағы өтірік айтқан кісіге, кіші-гірім қораға симастықтай!.. Және оның өзі қызық үйеңкі екен: дәл жарқабақтың етегіне өсіпті, қабақтан аттаған кісінің аяғы, бұталардың тарала өскен жеріне жететін!..

— Менің әкем, дәуде болса, со тармақталған бұтақтардың арасында отырған болар! — деді Төлебай, үйеңкіге жақындай беріп.

Қасына кеп қарасақ, бұтақтарының арасында, бері қарай жонын тосып, қалың киімді, тымақты біреу отыр.

— Келді айтқаным!.. Әкем!—деді Төлебай.

— Біздің дауысымызды неғып естімей отыр?..

— Құлағының мүкісі бар және жел әрі біз жақтан, әрі қатты ғой, сатыр-күтір сең жүріп жатыр, содан естімей отырған болар, мен дыбыс берейін.

Төлебай «әке!» деп дыбыс бергенде, желкілдеген ұзын ақ қасы көзін жапқан, бетінің мұрнынан басқа жеріне тұтас шыққан қою, қаба ақ сақалды, кішірек имек мұрынды қарт, бізге одырая қарап бетін бұрды да, шүңірек кішкене көзіне алақанын қалқалап аз тұрып:

— Төлебаймысың?— деді сөзін бөлшектей, ұртын толтыра сөйлеп.

— Иә, әке!

— Қасыңдағы кім?

— Әуелі түс жерге, содан кейін айтайын. Кәне, көтеріп түсірейін! — деді Төлебай.

Үйеңкінің бұтағына аттап шыққан Төлебай әкесін көтеріп жарқабаққа шығарған соң, мен сәлем беріп қолын алдым, бірақ жауап қатпадым.

— Бұл жігіт кім дедің?— деді қарт баласына.

— Жиен,— деді Төлебай аузын қарттың құлағына тақап.

— Қайдағы?

— Мұқан, Тайжақы дейтін жиендерің бар емес пе? Соның Мұқанының баласы!

— Не дейді?! —деді Жабай таңданған дауыспен.

— Рас айтам. Омбы жақтан оқудан келе жатыр екен. Саған сәлем берем деп келген еді, үйде болмадың, осында келді...

— Алда, қарағым - ай, онда бері келші! — деп, шал мені құшырлана қысты да, екі бетімнен, мойынымнан иіскеп, құшағын жазды... Қарттың бетіне қарасам, көзінен сорғалаған жас тамшылары ақ сақалына домалап түсіп тұр екен. Менің де жүйем босады...

— Жер құрғақ қой, отырайық,— деді қарт көзін сүртіп отыра беріп. Төлебай екеуміз де қартты ортаға ала отырдық.

— Сап - сабымен өтіп жатқан дүние,— деді қарт күрсініп ап,— әкең Мұқан, оның әкесі Шүкейді, оның әкесі Бектемірді көрдім. Шешең Балсарыны, оның әкесі Бәйтілеуді көрдім. Олар жүйе-жүйесімен өтіп кетті. Көшкен ауылдың тозған жұртына қонған кәрі күшігіндей, дәм-тұзымыз таусылмаған соң, міне, біз тоқсанға кеп торығып отырмыз, шырағым. Әкең ертерек қайтты деп еді, шешең де қайтты деген, қайырын берсін! Жер арасы шалғай, ит арқасы — қыян. Әкең қолымызда туып еді, марқұмға бата ғып қайтайын деп талпындым,—қысқа жіп күрмеуге келмеді, жиенжан!.. Өз қолымызда, жазы-қысы шыр бітпейтін жалғыз кәрі мәстектен басқа жылқы жоқ. Онымен ұзап жол шыға алмайсың. Балаларым өлігі - өліп, өлім

сарқытындай болған мынау жалғыз бала,— деді қарт Төлебайды саусағымен нұсқап,— біріншіден, жуас, өз бетімен ұзақ жолға шыға алмайды; екіншіден, тон келте, қол қысқа болған соң, жарғақ құлағы жастыққа тимейді, кемпір-шалды асыраймын деп, жазы-қысы тізесін бүкпейді.

Сол кезде, тұсымыздағы жолмен, жайдақ тарантасқа зор денелі кек ат жеккен, сарғылт қаба сақалды орыс өте берді.

— Андрей ғой мынау,— деді Төлебай,— беті біздің ауыл екен, тамыр орыс еді, ала кет дейін бізді.

Төлебай дыбыс беріп орысты тоқтатты да, қасына барып сөйлесіп атын бұрып алып келді. Ұзын бойлы, ашаң жүзді Андрей Жабай қартпен шүйіркелесе кетті. Жабайдың тіліне қарасам,— орыс сөздерін маймандатып, акцентсіз әдемі сөйлеп барады. Со жәйді айтып, мен Төлебайға сыбырлап ем:

— Орысша оқығаны бар,— деді маған Төлебай ақырын дауыспен.

Тарантасқа Жабай қарт пысық адыммен барып өзі мінді. Мен сыпайылық қып, Төлебайға:

—• Жалғыз ат, жер саз, жаяу барсақ кайтеді?—деп ем, сөзімді естіп қалған Андрей:

—• Қорықпа, жігіт!—деді маған.— Ат мықты, тағы төрт кісі мінсе де тартады.

Тарантасқа мініп жүріп кеттік. Шал Андреймен кеңесе бастады. Әуелгі сөз — Есілдің тасуы туралы болды. Жабайдың айтуы бойынша, көп уақыттан бері өзеннің биыл аса бір мол тасуы. Діншіл, ырымшыл Жабайдың жоруы бойынша, «бұндай тасу, елге ырыс орнар жылда ғана болмаң...» Одан әрі Андрейден селосының хал-жайын, егінге даярлығын біраз сұраған Жабай:

— Қызылдардан не хабар бар?— деді оған.

Андрей маған күдікті көзбен қарап еді:

— Біздің туысқан,— деді Төлебай,— бұдан қымсынба!

Кідірген Андрейге Жабай сұрауын қайталап еді:

— Кім білсін,— деді Андрей,— Колчактың сөзіне қарасаң, қызылдар Москваға қарай қашып барады дейді. Кейбіреу «Челябадан бері шығып қалды» деп қызылды жақындатып қояды.

— Соңғы сөз дұрыс болар,— деді Жабай.

— Неге?— деді қуланған кескінмен Андрей.

— Қашанда, қашқанның тынысы тар, қуғанның тынысы кең болар!.. Колчагыңның тынысы торылып кетті ғой, өзі!..

— Оны қайдан білдің, қарт? — деді Андрей жымия түсіп.

— Күнде дікендеп маза бермеуге айналды ғой ол. Өзге былай тұрсын, біздің жалғыз мәстекті де әнеугүні ылауға қуып кетті, енді ол мәстек өлген де болар.

— Сақыпкерейдің, Қаппастың көп жылқысы тұрғанда, неге алған жалғыз мәстекті?— деді Андрей.

Бұл сұрауға жауап бермей аз отырды да:

— Қызыл келетін болса, төз келсе екен! — деді дыбысын шымыр шығарып,— Колчактың ызасы өтіп болды елге.

Бұл темада Жабайдың кеңесе түскісі келгенмен, Андрей қалжыңды сұрау-жауаптан әріге бармады. (Артынан сұрастырсам, ол жасырын жұмыста жүрген қызылгвардеец екен).

Бізді әкеп Жабай үйінің алдына түсірген Андрей үй иелерінің «асқа қара» дегеніне кідірмей жүріп кетті.

Жабайдың үйін мана көріп кеткем. Шымнан салынған бұл үйдің төбесіне еңсесін көтерген кісінің басы тиеді. төріңе жатқан кісінің созған аяғы есігіне жетеді, кішкене терезенің шынысы сынған бірнеше көзіне қойдың қарнын керіп қойған, бір қабырғасында қазандықты пеші бар, төсеніші— ескі туырлық...

Үйдің ішіне лық толған будан, біз кіргенде түк көрінбейді екен. Қазандық астында от жылтырайды. Үйдегі иіске қарағанда, тегі, қазанға ет салын жатқан болу керек.

— Кемпір! — деді Жәкең, үйге кіре.

— Әу! — деген дауыс естілді денесі будан көрінбеген әйелдің.

— Уа, кемпірім, мен кебежеңнің түбі қағылды ма деп жүрсем, ет иісін шығарып жатыр екенсің ғой, бәрекелді. Бірінші келуі ғой жиеннің... Нұр ауыз болмағаны жарады. Ал, тездет енді, тоңып келді білем, жиен!..

— Жиенжан! — деді қарт мені қасына ала төрге отырғаннан кейін,— өзіңнің Керейің Тоқсан би дау-дамайға баратын болса, Таз Керей Киікбай енді ала кетеді екен дейді. Киікбайды тоқсан «кілтім» дейді екен. Киікбай жақ біткеннің шешені болса керек, жиын топта сөзді Киікбай бастап, даудың бетін ашып береді екен де, Тоқсан кезегі келген жерде бір ауыз

тетігін таба қояды екен.

— Сонымен,— деді Жәкең аз кідіріп,— бір кезде Жоғарғы Арғын, Найманның арасында зор дау болып, қос атпен Тоқсанға шапқын келіпті. Тоқсан Киікбайды ала кетпек болады. Бұрын ол үйге Тоқсан барып көрген жоқ екен дейді. Тан, жаңа атып, қой жаңа ғана өре бастаған уақыт болса керек. Киікбайдың үйі ауылдың қай тұсында екенін Тоқсан шамалай алмай келе жатса, құман ұстап, күпі жамылған біреу дәретке шығып келеді екен. Қасына келсе — Киікбай!.. Үсті жүдеу!.. Тоқсан аттан түсе ғап, Киікбаймен құшақтасып, көрісіпті. Сонда Киікбай:

Уау, Тоқсанжан, Тоқсанжан,

Бұл бір көзім тоқталған,

Үй артынан жау келді,

Сұр жебесін оқтанған,—

депті. Бұл сөзден Киікбайдың қонақ келгенге қысылып қалғанын түсінген Тоқсан:

— Кieke, сонша неге таусыла сөйледің десе,—

— Қара өзек шақтың көжесі

Қарында емес, қуықта,

Қара торсық жерде емес,

Ілулі тұр уықта,

Болған соң солай, Тоқсанжан.

Жоқпын деп қалай мақтанам?

Мақтанайын несіне,

Жан алатын әзірейіл

Алыста емес, жуықта,—

депті.

— Сол Киікбай айтқандай,— деді Жабай күрсініп,— нағашы апаң ет иісін шығарғанмен, атағы «ет» демесе, мәні болмас, жиенжан; бала жасық - жауған бірдемеге ортақтасып, сирақ - мирақ дегендей, күздігүні бірдеме алған, жылтырары шамалы шығар, ықласқа разы боларсың.

— Рахмет, нағашы, мен асты емес, сізді іздегі келдім.

— Ал, жиен,— деді Жәкең, ас ішілгеннен кейін,— кәрі кісінің сөзі кеп болады, мылжыңсың деп сөкпе!

— О не дегеніңіз, нағашы? Маған керегі — кеңес.

— Баяғыда Әз-Жәнібекке Қошқар би айтты деп еді: «қол бастап жол алайын деген ұл екенсің, сөз бастап би болайын деген ұл екенсің» деп, сол айтқандай, кеңеске үйір болсаң, жаман ұл болмассың, жиен.

— Құлағым сізде, нағашы.

— Аулында Нұртаза дейтін шешен бар деп естіп ем, аман ба ол?

— Мең ауылдан былтыр күз аттанғанда аман еді, одан бері хабарым жоқ.

— Өзін көрмегенмен, әкесі Оспанды көріп ем, жиен, шежіре кісі еді, көрген жұрт Нұртазаны соған тартты деседі, Ата жайларыңды сұрастырдың ба, одан?

— Сұрастырдым және жазып та алдым.

— Кәне, таратып көрші аталарыңды, жазып алсаң!..

Мен білгенімді айта бастадым: әкем Мұқан, оның әкесі Шүкей, оның әкесі Бектемір, оның әкесі Байбарақ, оның әкесі Сырымбет, оның әкесі Отарбай, оның әкесі Қосай, оның әкесі Сыйбан, оның әкесі Тамаш...

— Біледі екенсің. Ар жағын айтпай-ақ қой,— деді Жабай сөзімді бөліп.

Со кезде ас та даяр боп қалды. Астан кейін Жабайдың өз жайын сұрасам, ол 1826 жылы туыпты. Оның әкесі— Жарқымбай дейтін бір немересін Қызылжардағы орыс оқуына бергенде, Жабайды күтуші есебінде қасына ертеді. Топас Жарқымбай әлденеше жыл оқып түк білмей қайтқанда, Жабай орысша жақсы сауатты адам боп шығады. Со кезде ол маңайдың аға сұлтаны — Зілғараның Мұсасы деген кісі екен. Мұса әрі пысық, әрі сауатты Жабайды өзіне тілмәш қып алады. Бірақ ол қызметтен төз қуылады. Оның себебін кейін айтамыз.

Қызметтен босаған Жабай, Шопанның Қошығұлы деген байға піркәшик болып, саудасын жүргізеді. Осы сапарында ол: бір шеті Кетрампор (Екатеринбург), Самар, Орымборды: бір шеті Хиуа, Үргенішті, бір шеті Қоңыр, Құлжаны аралайды...

Кейін бұл қызметтен шығып атқа минуте жарамай қартайғанға дейін лесниктің міндетін атқарады.

Жабайдың ертеде алған әйелі де, балалары да өледі. Мен көрген әйелі — Бөлек: тапырықтау мұрынды, қара өңді, қалыңдау ерінді, ұзындау арық денелі, өңсіз әйел екен, шаруа бағудан басқада жұмысы жоқ, шалын аса

күтеді. Бөлектен туған қыздар ұзатылған, ұлы — жалғыз Төлебай.

Жабайдың үйіне мен екі-үш қонып, асықпай ұзақ кеңестім. Сонда келген қорытындым: қазақтың талай шежіре қартын көре жүре, мұндай білімдісін кездестірген емен, Ол халық аузында жүрген сөздерді шексіз көп білумен қатар, орысша да сауатты, орыс тілінде жазылған әдебиеттен, тарихи кітаптардан бірталай мәліметі бар, орыстың тілін қатесіз сөйлейді.

Кеңесіп отырған сағаттарда, Жабай маған, қазақ халқының тірі тарихы сияктанып кетеді. Бұрынғы хат білмейтін ауылда, «шежіре» атанған адамдар болған ғой, олар қазақ халқының басынан өткен күндердің бәрінен хабардар боп, әрбір тарихи уақиғаларды қызық түрде ауызша айтып беретін ғой. Жабай да сондай памяті күшті және сол күшті памяті, жасы тоқсаннан асқанмен мұқалмай тын, сақталған адамның бірі. Кейін «Колхозды ауыл осындай» деген атпен жазған бір өлеңімде мен, ойда қалған Кеңбай қартты:

Ертегі, өлең-жырдың шежіренің,

Миы бай, көркем, сұлу антологиясы,—

деп сипаттадым. Сонда, есімде отырған «антологияның» бірі, осы Жабай қарт болған еді.

Шежіреші де екі түрлі болатын: бірі — атымен сауатсыз. Олар ақылды және зирек адам бола тұра, ел өмірінің бертіндегі уақиғалары болмаса, әртіндегі бұлдыр тартқан уақиғаларына келгенде әр шоқысынын, басына бір қонып, кең өлкесін дәл басып, тегіс аралауға тайғанақтайтын, сондықтан, олардың әрқайсысының сөзінен жарықшақтар, қайшылықтар табыла беретін. Ал, енді бір шежірешілер, не мұсылманша, не орысша хат білгендіктен, естіген не оқыған уақиғаларын жазып ап, көбінесе дәл түсетін.

Жабай қарт соңғы жүйелі адамдардың қатарына жатады. Мұсылманша аздап, орысша жақсылап оқыған ол, күші бар көзінде, орысша, түрікше тарихи кітаптарды көп қарап жай мәлімет алған, ол мәліметтерге, халық аузындағы мәліметтер қосылған. Солардың көбі есінде дұрыс сақталған.

Естіген - білгенін Жабай жазып та жүреді екен. Ол тетрадьтарын сол елде, халықтың ауыз әдебиетін жинаған Мейрам Исхахов деген қарт мұғалім менен бұрын алып кеткен екен. Кейін сұрасам, ұрлатып апты.

Жабай қазақ халқының тағдырына көп қайғыратын адам екен. Бұл мәселедегі оның ой-пікірлері, кеңесіп отырған шақта, сұрау, жауаптардан көрініп отырады.

Бір сәтте ол маған:

— Шежірешілер «Аламан деген адамнан Сейілхан, Жайылхан» туды

дейді. Сейілханнан сегіз арыс Түрікпен тарайды, Жайылханнан: Қазақ, Созақ, Созақтан — Қарақалпақ тарайды дейді, соған қалай қарайсың? — деп сұрады.

Тарихтан аздаған хабарым бар мен, «қай елде болса да, бір ғана адамнан тарады деу қате» деп өз пікірімді айтсам:

— Мен де солай ойлаймын, саған мен, тек шежіре жайын айтып отырмын дейді.

Одан әрі Жәкең,— «біз, қазақ: Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз боп, үш жүзге бөлінеміз ғой» деп қалай бөлінетінің қай жүзге қандай рулар кіретінін айта кеп:

— Осы үш жүздің ешуақытта басы бір жерге қосылған емес,— деп аяқтайды сөзін,— бір кезде оны Моңғол Шыңғыстың алтын орда, көк - орда деген хандықтары бөліп ап құлданды. Одан кейін, мынау Орта Азияның: Хиуа, Бұқар, Қоқан аталған хандықтары бөліп ап құлданды. Ақыры, қазақ екіге бөлініп кетті: көпшілігі Россияда, азшылығы — Қытайда.

— Қытайда қанша қазақ барын білдіңіз бе?— деймін мен.

— О бір жылдары Қоңыр - Құлжаның жәрмеңкесіне барғанда, қытай қазақтарымен жолықтым, солардың айтуынша, екі жүз мың түтіндей бар көрінеді, шамасы ол миллионға жақын халық қой. Ал, біздің Россияда үш миллиондай халық бар десіп жүр ғой, тарихшылар.

Россияға бағынуды Жәкең, қазаққа зор бақыт деп санайды.

— Көшпелі, өнерсіз ел болдық қой біз,— дейді ол,— сондықтан ұстағанның қолында, тістегеннің аузында жүрдік қой. Көрші елдерден, бізді қай ел шаппады, қай ел таламады...

— Ең соңғы ойсырай талануымыз, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламаның» көзі,— дейді Жәкең,, демін ауыр алып,— білесің бе, жиен, оның не екенін?

— Есіттім,— деймін мен,— бірақ тым қанық емеспін. Айта беріңіз.

— Алматы, Қапал дейтін қалалар бар. Қошығұлдың саудасымен, мең ол қалаларға да бардым. Сол жерлерде, бұдан екі жүз жылдар бұрын Жоңғар - Қалмақ аталатын хандық құрылып, көршілес қазақ ауылдарын шапқан да отырған. Соңғы шабуыл — 1723 жыл. Сол жылы жаңбыр болмай, жайылымдағы малдар жаздыгүні оттан ашыға бастаған. Халық алдағы жылда жұт болудан қорқып жүрген кезде, Жоңғар хандығы қазақ ауылдарың тағы кеп шауып, көп адамын қырған, кеп мал-мүлкін талаған. Ұлы жүзді ол түгелімен басып алған. Дүркірей қашқан Кіші жүздің аман

құтылғаны Еділ, Жайық бойындағы орысқа барып паналаған, Орта жүз, Ертіс пен Есіл бойындағы орысқа барып паналаған. Орыс оларды құшақ жая қарсы алып пана болғаннан кейін, сырттағы жау, енді келіп шабуға бата алмаған. Біздің Россияға бағынған тарихымыз осылай, жиенжан.

— Бірақ, Россияның патшасы да қазақты аз жәбірлеген жоқ қой?— деймін мен.

— Ол,— патша! — дейді Жәкең.— Халық ше? Орыс халқын жаман дей аласын, ба?

— Әрине, халқы жақсы.

— Мәселе сонда! — дейді Жәкең.— Ал, патшаға келсең, ханы бар, сұлтаны бар, болысы бар,— қазақтың өз ішінен шыққан әкімдері оңдырды ма, қазақты?..

Жәкең бұл сөзіне дәлел есебінде, менің бертіндегі аталарымның, тарихынан біраз мысал келтіреді.

— «Сырымбет» аталатын тауды білемісің?— дейді Жәкең.

— Білем. Көкшетау үйезінде. Бала көзімде көрдім де.

— Оның неге «Сырымбет» аталғанын білемісің?

— Өзіңнің бесінші атаңның аты Сырымбет қой?

— Иә.

— Ендеше, сол «Сырымбет» тауы, сенің атаң Сырымбеттің мекені.

— Қалайша?— деп сұраймын мен, Нұртазадан естіген бұл сөзді анықтап алғым кеп.

— Атан, — Сырымбеттің әкесі Қосай батыр болған екен. Кіші жүз бен Орта жүз жайлауға таласып соғысқанда, Кіші жүздің ханы Әбілхайырды найзаға шаншып өлтіретін сол — Қосай екен. Орта жүздің ханы — Абылай Қосайдың, бұл ісіне риза болады да, сен «осы тауды мекенде» деп, «Өркешті» аталатын тауды береді. Сол жылы Қосайдан ұл туады. Оның нағашысы, Ұлы жүз Дулат руында, Сырымбет аталатын елде екен. Қосай баласына сол Сырымбеттің атын қояды да, орныққан тауын да, баласынын, атымен «Сырымбет» атайды.

— Ол таудан неге көшеді біздің аталар?

— Абылай өлген соң, орнына үлкен баласы — Уәлі хан болды ғой. Уәлі сол Сырымбет тауына қызығады да, сенін, аталарыңды күшпен қуып жіберіп, өзі сонда мекендейді...

— Біздің аталар қайда барады?

— Орыс ауылдан алпыс шақырым жерде қазақша «Мәуліт», орысша «Мамлютка» аталатын темір жол станциясы бар. Сырымбеттен қуылған аталарын, сонда кеп қоныстайды.

— Одан неге кетеді?

— Зілғара деген кісіні естуің бар ма?

— Шамалы түрде, — деймін мен, Зілғара жайында бірталай естігенім болғанмен, Жәкеңнен анығын естіңкірей түсейін деген оймен.

— Қазақ Россияға ерте бағынғанмен, патша үкіметі қазақ хандығын біраз уақыт сақтап тұрған ғой. Мен туар жылдың аз-ақ алдында, патша хандықты жойған да, сібірлік қазақтарды Қосмұрын, Көкшетау, Ақмола, Баян, Қарқаралы, Аягөз атанған алты дуанға бөлген, әкімдерін сұлтан-правитель деп атаған. Сол сұлтандардың төртеуі хан тұқымынан емес, қара қазақтың. ішіндегі жуан тұқымдардан солардың бірі Зілғара Қаратокин.

— Солай ма?— дедім, бұл хабарды бұрын мұншама анық білмейтін мен.

— Ия! — деді Жәкең, — Зілғара патшаға ете жағымды султан болды: чиндер, шекпендер, грамоталар алды, дворян атын берді, қазақтан бірінші боп меншікті жер кестіріп алған адамның бірі Зілғара. Оған кесіп берген жерге қазір бірнеше қазақ болысы және орыс поселкесі сиып отыр...

— Керемет болған екен ғой! — дедім мен.— Мұндай ірілігін естіген жоқ ем.

— Естімесең сол. Патша өзін сонша сүйегендіктен, ол зорлықшыл да болды. Момын халыққа оның істемеген қиянаты жоқ. Сенін, аталарыңа да ол үлкен екі зорлық көрсетті.

— Ия, қандай?..

— Сенің үшінші атаң — Бектемір ғой?

— Ия!

— Соның Бекқара, Токқара деген інілері болғанын білемісің?

— Естідім.

— Бекқараның балуан екенін естідің бе?

— Естідім.

— Балуан аты қайдан шыққанын естідің бе?

— Жоқ.

— Естімесең, былай ол: әкелері — Байбарақ ертерек еледі де, балалары Бектемір, Бекқара, Тоққара жетім қалады. Сол кезде, Баянауыл дуанындағы бір байға, Зілғара қарындасын ұзатпақ болады. Ол заманның байлары мен шонжарлары ұзатқан қызына берілетін бай жасау мең көп көлікке қоса, құлдық пен күндікке жетім ұлдар мен жетім қыздарды береді. Сондай жетімдердің біреуіне, Зілғара Бектемірден кіші інісі — Тоққараны сұрайды, Бектемір бермейді...

— Құлдыққа неге берсін!

— Ол, жиенжан, сеңі мен менің ойымша солай ғой. Ал, күші жетіп тұрған бай, бермеуіне қарасын ба, тартып алады да, өзге құлдар мен күндеріне қосып, ұзатқан қызына беріп жібереді. Сенің атаң Бектемір момын кісі екен, оның інісі Бекқара намысқор және балуан боп өскен жігіт екен. Бірақ, ол да құлдыққа берілген кішкене інісін тартып ала алмай, қалып қоюға шыдамай, ұзатқан қыздың көшіне еріп кете барады.

— Иә, сонымен? — деймін мен, әрі қарай естуге құмарта түсіп.

— Қызды ұзатып апарған бай ұлан-асыр той жасайды да, балуанның және жүйіріктің бәйгесіне тіккен «қасқа тоғыздың» ішіне, қызбен барған жетімдерден қосады.

— Сұмдық қой, мынау?

— Ықпалы жүріп тұрғанда, күштілер не зорлық-зомбылық істемеді дейсің, жиенжан!..

— Иә, айта беріңіз.

— Сол тойда, бас балуанның бәйгесіне кішкене Тоққара тігіледі. Бас балуанға Бекқара түседі де, абырой бергенде, қарсы балуанды жығып кетіп, өз інісін өзі бәйгеге алады...

— Жақсы болған екен! — деймін мен.

— Міне,— дейді Жәкең,— сенің аталарыңның Зілғарадан керген бірінші зорлығы осы.

— Екінші зорлығы?

— «Бір ағашта бес алма, Мен де алмайын, сен де алма, Ауылың шалғай кеткенде, Түстің, сәулем, не халге?» — деген әнді білесің бе, жиен,— деп сұрады Жәкең.

— Білем.

— Со әннің неден шыққанын білемісің?

— Білмеймін.

— Осы «Бес алма» — сенің, атаң Бектемірдің бес баласы екенін естідің бе?

— Жоқ. Қалайша ол?

— Бектемірдің бес баласынын, шаруасы шағын демесе, туысы ешкімнен кем болған жоқ. Шағын шаруалы дегенмен ешкімнен ат та, ас та сұраған жоқ, өздерінікі өзіне мол жетті. Бесеуі тетелес өсті. Үлкені мен кішісінің арасы, көп болса он жас болар солардың. Бесеуі де бойшаң келген, көрікті, аршын жігіттер еді. Мінез жағы әр түрлі бола береді ғой: үлкені — Омар — бүтінші, мал баққыш, ұжымшы, момын кісі де; одан кейінгі — Оспаны — аздап орысша оқығаны бар, тілмар, өткір, заңшы кісі болатын: үшіншісі — Мүжән — қазан бұзар тентек, тік мінез, басынан сөз асырмайтын, «е» десе, «ме» дейтін ер жігіт те, төртіншісі — сенің, туған атаң Шүкей, — ойын-сауықтан басқада жұмысы жоқ, атты жақсы мінетін, киімді жақсы киетін, көмей біткеннің әншісі, саусақ біткеннің домбырашысы, өлеңді жанынан суырып айтатын ақын болатын; ең кенжесі — Смайыл — тоқал баласы да, ол біздің елден жас кетті, мінезін түйе алған жоқпын, тілі аздап кекештеу де. Көрдің бе сен ол Смайылды?

— Көрмедім, нағашы. Мен тумай өліпті, Қасым дейтін жалғыз баласы бар.

Жәкең дін салтымен іштей күбірлеп Смайылға дұға оқыды да, бетін алақандарымен сыйпап ап:

- Бектемір балалары, — деді кеңесін созып, — • үлкен ағасы — Омарды әкелеріндей сыйлайтын еді. Өйтпегенде қайтсін, бәрінде сол тәрбиелеп өсірді. Қатынды Омардың өзі ғана қалын, беріп алыпты. Жедел өскен екі інісі Оспан мен Мүжән қызды қалыңсыз алып қашып, заң білетін Оспан орысқа паналап, қыздардың төркініне теңдік бермеді.

— Шүкей ше?

— Соны айтқалы келе жатырмын ғой. Менің әкем Бай рулы ауқатты кісі болды. Оған жылқы көп біткен жоқ, ең көбейгенде жүзге ғана жетті, сиыр малын атымен ұстаған жоқ, түйесі он-он бестен аспады, кеп ұстағаны — қой, оның басы кейде екі мыңға тарта болды. Әкем қызық кісі еді. Есеп білмейтін ол. Қойын санағаны қызық болатын. Неше қойы болса, дорбаға қойдың сонша кепкен құмалағын салатын. Қойы не өлсе, не сойса, шығын болған қойдың санындай құмалақты дорбадан алып тастайтын, неше қой қозыласа сонша құмалақты дорбасына үстеп салатын. Ай сайын қойларын көгендейтін де, шетінен санағанда, әр қойды өткен сайын, бір құмалақты екінші дорбаға ауыстырып сала беретін. Қойын түгел санап шыққанда,

құмалақ санына дәл келсе түгел деп ойлап, артық я «ем шықса қосылған я жоғалған қой бар деп есептейтін. Малжандылығы керемет болатын. Бір қойы жоғалса, бірнеше күн қабағы түсіп, үй ішін шыжғырып бітетін. Қойы қоздаса, қатыны бала тапқандай қуанатын.

— Саран, кісі ме еді сонда?

— Саран, емес те. Қонағасыға мырза да. Тек өз еркімен ғана бергенін жақсы көретін. Сондықтан біздің үйде қонақ кеп болатын. Малды ақшаға сатуды жек көрді. Өмір бойы ақша ұстамай кетті ол. Біз оның қойларын ұрлап сататын ек.

— Қалай?

— Дорбадан құмалақ ұрлап ап, сол мөлшерде ғана сатсақ, неше қойы ұрланғанын білмейді. Жүн-жұрқа, тері-терсекті де сатпай - ақ өтті ол кісі.

— Қайда қойды оларды?

— Қызылжарда Ораз хажы деген бай ноғай болды. Әкеммен тамыр еді. Барлық жүн-жұрқа, тері-терсегін соған жай беретін. Жай емей немене, он-он бес ылаумен әкететін жүкке беретіні — төрт-бес қадақ шай, бірер бас кант, немесе аздаған ғана кездеме болатын, кейде ештеңе де алмайтын. Жалғыз Ораз хажы ғана емес, Қызылжардың талай саудагерлері менің әкем сияқты сауда білмейтіндерді сорып байыды ғой. Қызылжардың зор байының біреуі — Данияр хажы болды. Соның да әкесі Тәшкеннен жалғыз есекпен келген өзбек екен, ол да қазақтың момын байларын алдаумен дәулеттенді. Дәулеттенбей қайтсін, Қызылжарда сек қойдың қырық тиын болғанын, тоқ майдың пұты 15—20 тиын болғанын өзіміз де көрдік.

— Бірақ қазақ байының бәрі сіздің әкеңіздей болмаған ғой деймін. Шопанның Қошығұлы сауданы бір шеті Екатеринбург, бір шеті Қоқан, бір шеті Құлжаға жүргізді дедіңіз өзіңіз. Сонда ақша жинамай, не жинады олар.

— Рас, Қошығұл ақшалы болды. Ақшаны ол дорбалап емес, сандықтап ұстады.

— Сондай қазақ байлары әр жерде болған жоқ па?

— Болды. Ол өз алдына кеңес. Мен әкем туралы айтайын. Әкем әрі дәулетті, әрі момын, әрі дастарқаны кең кісі болған соң Омар кеп құда түсіп, біздің апамыз қағазды, атаң — Шүкейге айттырыпты. Қағаздан туған Зейнеп апанды көрдің ғой?

— Көрдім.

— Ашаң жүзді, аққұба өңді, көрікті кісі ғой. Жасында сымбатты да болған адам. Сол апаң Қағаздан аумайды. Қағаз момын кісі еді, момындығы

емес пе,— Шүкей оны отаулап алғаннан кейін де, жігітшілігін доғармай, салдық құрып, ел кезіп кетеді. Үйіне келсе де, қыз-бозбаланы жинап ап, жасайтыны сауық. Сонда Қағаз әй-шәй деп үн қатпайды.

— Туысқандары, сіздер ше?

— Ағам Бабай — әкем сияқты мал баққыш қана адам болды. Інім Тәте — ынжық адам еді. Шал — ол кезде бала.

— Сіз ше?

— Мен Шүкеймен жан аяспас дос боп өстім, екеуміз жігітшілікті де бірге құрдық. Жезделігінен достығын жақын көретін едім мен оның.

— Жас мөлшерлеріңіз қандай еді?

— Менен екі жас үлкен де ол. Оның жылы — «Ит те», менің жылым — «Сиыр». Тірі болса Шүкей биыл тоқсан бесте болар еді, сүйегі пысық, қағылез жігіт еді, жығы да, қартая да қоймас еді әлі.

— Ендеше неге ерте өлген ол?— дедім мен қалжыңдап.

— Өлейін деп елді деймісің, уақыт солай болды да.

— Не уақыт ол?

— Нұртаза ештеңе айта ма, Шүкейдің қалай өлуі тралы?

— Жіңішке аурудан өліпті деп отырғанын естідім.

— Неге жіңішке ауру болғанын айта ма?

— Айтқан жоқ.

— Оның мәні былай болды, жиен. Зілғараның үш қатынынан он төрт ұлы, жалғыз қызы болды. Қызынын, аты Балжан. Әр ұлы жеке бір бай ауыл боп отырды. Солардың арасында ерке боп өскен Балжан, Шүкеймен көңіл қосты. .

— Сіз қызғанбадыңыз ба?

— Несіне қызғанам? Жездем еді деп пе? Айтпадым ба әлгінде, жезделігінен достығы жақын еді деп? «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегендей, қызғану былай тұрсын, Балжанмен екеуінің араларыңа дәнекер болдым, Шүкей қыздан тілді мен арқылы алатын болды. Өйткені, қыз Зілғараның Мұсасымен бірге туысқан. Қыз ол үйге көп келеді. Мен — Мұсада тілмәшпін. Және жасымда епті де едім... Сонымен, қысқасын айтқанда, Балжан мен Шүкей бір-біріне ғашық болды. Сырларын айтар адамдары мен ғанамын. Еріктерімен қосылуға заман көнетін емес: Зілғара сияқты

шынжыр балақ, шұбар төс дворян адам, қызын Шүкей сияқты қара қазаққа өлсе берсін бе!.. Және қыздың айттырып қойған жері — алты ояздың үстінен губернаторға советник боп қызмет атқарған атақты Тұрлыбектің, туысы.

— Сонымен, аяғы неге соқты?— дедім мен асығып.

— Сөйтіп, екеуі не істерге білмей жүргенде, күйеу ұрын кеп қалды. Мезгіл күз, лайсаң боп жатқан көз еді. Не істеу керек?

— Рас-ау!..

— Шүкей мен Балжан сол түні жоғалып шықты, бірақ құтыла алған жоқ, лайсаң кездегі аттың ізі ұстап берді. Есілдің қойнауындағы бір тоғайға жасырынған екен.

— Содан кейін?..

— Зілғара балаларына бұдан артық қорлық бола ма?.. Ызалы олар Шүкейді кісендеп, Есілдің күзгі мұздай суына салып қояды. Ертеңіне көптің көзінше мойнына тас байлап суға ағызбақ болғанда, бір досы жасырын құтқарып жібереді, Шүкей қашып ағаларына барады.

— Ағалары не істейді?

— Зілғара тұқымына әлі келе ме олардың?.. Оспан ойға-қырға шапқан болады. Дауласады. Зілғара балалары теңдік беру түгіл, Оспанның өзіне жала жауып, абақтыға жаптырады, Оспан сонда өледі. Қалған еті тірісі — Мүжән. Оны да ұстатпақ болған соң қашып, өзін, туған мекенде отырған қалың Сыйбанға кетеді.

— Шүкей ше?

— Бір күн бойына мұздай суда жатқан Шүкейдің өкпесі қабынып ауырады да, содан құрт ауру боп, бір қыс төсек тартып жатып, келер көктемде жиырма жеті жасында өлді!..

— Балжан ше?

— Оны ағалары қалын, берген адамына ұзатып жіберді. «Бес алма» деген өлеңді Балжан ұзатқан жерінде шығарыпты.

— Шүкейден қалған өлең жоқ па?

— Өлеңі кеп болатын, бірақ не заман оған!.. Есте қалды деймісің!..— деп, Жәкен, қабағын қатуландырып аз ойлап, отырды да,— иә.. бір ауыз есімде бар сияқты,— деді.

— Айтыңызшы!..

— Шүкейдің сырқаты нашарлаған кезде бір барсам, құр сүлдері ғана жатыр екен. «Жабай - ай, басымды көтерші!» деді ол маған, аз уақыт отырғаннан кейін, көтердім. Бас жағында домбырасы сүйеулі тұр екен, «әперіп жіберші» деді, әпердім. Бұрын құрдай жорғалайтын саусақтары, икемге келмей, қайдан келсін, шілбиіп шидей боп қалған!.. Сонда да лебіз шығарғысы кеп, зорға шегін қозғаған домбыраға үн қоспақ боп еді, бұрын аққудай сұңқылдайтын үні, булықтырған жөтелден шықпай қалды. «Жатқыз» деп ымдады ол. Жатқыздым. Көзінде жас мөлтілдеген Шүкейдің ерні күбірлегенге, «не деп жатыр бұл» деп құлағымды тосып ем, бір ауыз өлең айтты:

«Ажал - ай, ақылды естен аударасың,
Шіркін көз жан шығарда жаудыарсың.
Пернеге аттай желген он саусағым,
Ішінде бос қалтаның саудыарсық!»

—деп

— Сол үні әлі құлағымда, — деді Жәкең, ұзақ уақыт ауыр күрсініп ап. Оған жетпіс жылдай болғанмен,— деді ол аз кідіріп, іштей санап ап,— сол Шүкей әлі күнге дейін көз алдымда!..

— Шүкей өлгеннен соңғы халді айтыңыз,— деп өтіндім Жәкеңнен.

— Шүкей, ұмытпасам, сиыр жылы, март айының ішінде қайтыс болды ғой деймін. Одан Ахмет дейтін төрт жасар ұл мен Зейнеп атты екі жасар қыз қалды. Сенің әкең, Мұқан, әкесі өлгеннен екі ай кейін,— сиыр жылы қар кетіп болып, жұрт қырға шығып жатқан кезде туды.

— Нағашы, сізден бір сұрауым бар,— дедім мен.

— Айт, жиен, — деді ол.

— Сіз менің атам Шүкейді сиыр жылы елді дейсіз және әркімнің туған я өлген жылдарын белгілі бір хайуанның атына байланысты жылға мөлшерлеп айтасыз. Осы «жыл» дегеніңіз не өзі?

— Білмеуші ме едің, жиен?— деп сұрады нағашым.

— Білмеймін.

— Білмесең, былай, жиенжан: өтірік пе, шын ба, кім білсін,— ерте заманда көктемге қарай көктен жерге «жыл» деген түседі екен дейді. «Жылды» хайуан атаулының барлығы қарсы алады екен дейді. «Жыл» келгенде, мақлұқ атаулының бәрі оны қарсы алуға әзірленеді. Сонда түйе «өзгеден бұрын көрем»,— деп бойына сеніп; сасырды оттап тұра береді.

Тышқан «а, тәңірі, менің бойымды кіші жараттың, жылды мен қалай көрмекшімін деп жылайды. Тәңірі тышқанға «түйенің өркешіне шық, сонда мақлұқтың бәрінен бұрын сен көресің»— деп үйретеді. «Ұлу» дегенді білемісің, жиенжан,— деп сұрады Жәкең менен.

— Жоқ, нағашы,— дедім мен.

— Үлкен көлдердің жағасында: сырты қабыршақты, іші былқылдаған жұмсақ, қабыршақ басы сүйір, жұмсақ басы жалпақ, тырнақтың көлеміндей ғана бір жәндік жатады ғой. Оны көрген боларсың?..

— Ия... Ия...

— «Ұлу» деп соны айтады, жиен. Сол ұлу да «Не суда, не қырда еспедім, басып жүрер аяғым жоқ, көлдің жағасында жатамын, «жылды» мен қалай көрмекпін»— деп тәңірге зар илепті дейді. Тәңірі оған: «со күні көлді қатты толқынға айналдырам да, сені жардың басына шығарып тастаймын, содан кересің»— депті дейді. Соңымен «жыл» жер жүзін аралап келе жатқанда, алғашқы күні оны он екі мақлұқ өзгеден, бұрын кереді, олар: тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылқы, жылан, қой, мешін, тауық, ит, доңыз. Осылардың бәрінен түйенің өркешінде тұрып «жылды» тышқан бұрын кереді де, «жыл басы» со боп саналады. Түйе бойына сеніп «жылды» көре алмай қалады. «Жылды» өзгеден бұрын көрген осы он екі мақлұққа, жұрт он екі жылдың атын қосады да, бәрін жиып «бір мүшел» деп атайды...

Жәкеңнің бұл сөзін тыңдап отырғанда, менің есіме, өткен қыс оқу мезгілінде гректің ескі тарихынан көрген бір мәлімет түсті. Ол мәліметтің баяндауынша грек елі де кәрі заманда, көктем көзінде тәңірі көктен жерге түседі, жан - жануардың, өсімдіктің бәріне ұрық шашады деп ойлаған ғой. Тәңірі ұрықты көңілденіп шашсын деген мақсатпен, оның келер көзінде құрмет қып той жасап, ойын-сауық құрған ғой. Гректің «Днанисовтік» аталатын ескі театры осы ойын-сауықтардың көзінде туған еді. Жәкеңе мен осы мәлімет туралы айтқанымда:

— Біздің «Наурыз» сияқты ол, — деді қарт,— қыс аяғына қарай қазақта «наурыздама» жасайтын. Бұл — зор мейрам боп өтетін. Осы мейрамда жұрт қысқы соғымның шекесін асып, бір-бірін қонаққа шақырып, қарындағы майды бастайтын. Сонда, үлкендерден «бұ не той?» деп сұрағанымызда, осы кезде жерге түсетін «жылдың» құрметіне десетін.

— Түсінікті. Сіз әлгінде «мүшел» дегенді айттыңыз ғой, соны толығырақ түсіндіріңізші!..

— Мысалы сенің әкеңді «Сиыр» жылы туды дедік қой. Келесі «сиыр» оған бір мүшел толады. Бұл — он екі жасы. Одан кейін «мүшел» 25 те, 37 де, 49 да, 61 де, 73 те, 85 те, 97 де келіп отырады. Одан арғысын кім есептеді дейсің, жиен? Және есептеудің керегі қанша? 97 ден бірен - сараң

ғана адам аспаса кім асады дейсің?

— Нағашы, сіз айлардың аттарын да айтып қойыңызшы, жазып алайын, — дедім мен.

— Оның қанша керегі бар, жиен?— деді Жәкең.

— Біз қазір еуропалық айлардың аттарын атап жүрміз ғой. Қазақша айлардың аттарын қазіргі жас біле бермейді. Жазып алсам есте болар.

— Ә-ә, олай болса айтайын,— деп Жәкең санай бастады:— Январь айынан бастайық. Январьды қазақ — Ақпан дейді. Одан кейінгі айлар — наурыз, отамалы, сәуір, көкек, шілде, тамыз, қыркүйек, қараша, желтоқсан, қаңтар.

— Түсінікті, нағашы,— дедім мен жазып алып.— Сізді мен көлденен, кеңеске бөліп әкеттім, әңгіме Шүкей өлгеннен кейін, оның туысқандары мен балаларының хал-жайлары қалай болғандығында еді ғой? Енді, сол жайында айтуыңызды өтінем!

— Жиенжан, аулында Тоғанас деген қарт бар ма?— деп сұрады Жәкең.

— Бар, әлі тірі.

— Апырау, тірі дейсің бе?!—деді Жәкең, таңданған кескінмен.— Ол кісі менен үлкен. Оның жылы «мешін» болу керек Мешіннен мешін сексен бес, тауық сексен алты, ит сексен жеті...— деп Жәкең, ар жағын күбірлеп іштей санады да,— биылғы жыл «қой» ғой, сонда тоқсанның жетеуінде болу керек, менен бес жас үлкен болатын!

— Бірақ ол кісінің сақал-мұрты әлі де қара буырыл,— дедім мен.

— Болса болар,— деді Жәкең.— Сүйегі пысық кісі болатын, әкем Тұяқ сексен жасында Одырайдың қара шоғы деген жерге шаңғымен барып, киік атқанда қасында болдым деп отыратын. Ағасы Рысқұл да ашаң өнді, төз қартая қоймайтын кісі көрінген, тұқымымен солай болатын да олар!..

— О, кісіні не себепті еске алдыңыз?— деп сұрадым мен.

— Еске алған себебім,— деді Жәкең,— Шүкей өлгеннен кейін бала-шағасын, туысқандарын со кісі кешіріп әкеткен. Шүкейдің жылын бергеннен кейін көшті олар. Омар Мәулітке қалып қойды. Оның Сыздық деген баласы болды. Сыздық Мәулітке приписной боп жазылып, крестьян қатарында жер алды. Оспан қолға түскеннен кейін ағасы Мүжән бұл арадан қашып кетті дедім ғой. Со қашқаннан Мүжән Шүкей өлгеннен кейін Тоғанаспен бірге келді. Оспан тұтқында өлді дедік қой, соның бала-шағаларын, Смайылды, Шүкейдің бала-шағаларын алып Тоғанас пен Мүжән еліне кетті. Мен апарып салдым. Ол елге барған соң Қағазды Мүжәнға қосты.

— Үлкендердің айтуынша,— деп сұрадым мен,— әкемнің шешесі осы араға қайта көшіп келіпті ғой. Қай көзге келді олар?

— Оған да көп жыл болды. Мүжәнға қосып қайтқанның артынан төрт-бес жылдан кейін апам «кемшілікте тұрмын, мені алып кетсін» деп хабар салыпты. Қасыма үш - төрт кісіні ертіп барсам, апамның халі расында нашар екен. О кезде, қазақ баласы арақ ішу дегенді білмейтін. Ілуде біреу ішсе, жұрт оны ит етіндей жек көретін. Бір інісі соққыдан өлгеннен кейін, бір інісі ұстауда өлгеннен кейін, қалғандары сиырдың бүйрегіндей бытырап, тозғаннан кейін, соның күйінгеннен Мүжән араққұмар боп, күні-түні мастықтан көз ашпайды екен. Мас кісінде ес бола ма, менің апамды отырса басқа, тұрса аяққа сабайды екен. Осы жәйді ол елдің адамдарымен кеңескеннен кейін, Мүжәннің ризашылығымен апамды балаларымен ауылыма алып қайттым. Мүжәннан Мұстафа дейтін ұл туған екен, о да шешесімен еріп келді.

— Бұл арадан не себепті қайта көшті?— деп сұрадым мен.

— Оның мәні былай,— деді Жәкең.— Қағазға еріп бұл араға Ахмет, Зейнеп, Мұқан, Мұстафа дейтін төрт баласы келді. Менің әкем — Байғұлыдан туған балалардың ішінде байы — үлкен ағам Бабай болды. Өзгеміз енші алғаннан кейін кедейлендік. Мен үнемі ат үстінде болдым да, мал жинамадым. Қағаз балаларымен Бабайдың қасында тұрды. Мен Шүкей мен Балжанның уақиғасынан кейін Зілғара балаларымен араздастым да, лесник қызметінде жүрдім. Бабайдың қолына келген соң қағаз да, балалары да кемшілік көрген жоқ. Зейнепті бой жеткен соң өзінің шегір көз жездең Көпжасарға ұзаттық. Көпжасардың әкесі Бектібай — дәулетті кісі еді. Зейнепті баласына отаулап әперді. Ахметтің кескіні де, тұлғасы да аумаған әкесі еді. Өте көркем және сері жігіт боп өсті. Бізбен көршілес Балта Керейде Бәйтілеу дейтін, өзіне өзі тоқ балаларының басы бар, ағайыны қомақты, ұжымшыл адам болатын. Өзі Бабаймен көңілдес те. Ахмет ержеткеннен кейін Бабай оған со Бәйтілеудің қызы — өзінің шешен Балсарыны қырық жетіні қырқа матап отаулап алып берді. Он алты жасында түсті Балсары. Жылы «доңыз» болатын. Ахметке жиырма бес жасында жөтел пайда болды да, екі жылдай сүле боп ауырып жүріп, жиырма жеті жасында «доңыз» жылы қайтты. Балсары Ахметтен үш-төрт құрсақ көтерді, бәрі де қыз болды. Олардың екеуі өліп, жалғыз Дәмеш дейтін ғана қыз қалды. Дәмештің шын аты — Дәмелі еді. «Тауық» жылы туған. Дәмелі қоятын себебі: Бабай баласыз болды да, Ахметтен ұл туса, асырап алмақ боп дәмеленіп жүрді.

— Ахмет өлгеннен кейін,— деді Жәкең, біраз тыныстап алғаннан кейін,— қазақтың ғұрпымен шешен Балсарыны Мұқанға қостық. Сен,— деді Жәкең маған қарап қойып,— нұсқаға қарасам: орта бойлы, жалпақтау дөңгелек кескінді, кішкене мұрынды, көзің де кішілеу, — шешене тартқанға ұқсайсың. Бірақ сенің түсін, қоңырлау екен, шешен, ақ сары кісі еді. Төрт-бес ұлдың артынан сүт кенже боп туған соң, атын Балсары қойған

екен. Әкең — биік бойлы, балуан денелі, ашаң өнді, қара торы кісі болатын. Оның жобасы менің әкеме келетін сияқты еді...

— Сонымен,— деді Жәкең тағы да аз тыныстап,— Басарыны Мұқанға қостық. Мұқан жұмыстан басқада шаруасы жоқ, момын кісі болатын. Ержеткеннен кейін Бабайға ол кісі жалдатпай, ауыр шаруасын жалғыз өзі меңгеріп тұрды. «Бір биеден ала да, құла да туады» дегендей, оның інісі — Мұстафа тентек, сотқар, төбелескіш боп өсті. Оның жамағаты Сілеусін — Балсарының немере сіңлісі болатын. Қарқынбай дегеннің қызы да. Мұстафа Сілеусінді құда түсусіз, қалыңдықсыз алып қашты. Сөйтіп жүргенде, оның, басына да бір ауыр күн туып қалды.

— Не күн?..

— Ол «күннің» мәні былай еді, жиен. Дәмеш ержетті. Бір сыдырғы кескіні бар, бойшаң, сымбатты қыз боп есті. Осы арада Өтеміс, Құлтай деген екі ауыл бар. Өтеміске Ықылас дейтін дәулеттілеу адам болды, оның Сәду, Сауыт дейтін екі баласы болды, Ықылас Сәдуге Дәмешті атастырып құда түсті. Жаксы құда боп жүрдік, сұраған малдан қолымызды қаққан жоқ. Сондай тату-тәтті құда атанып жүргенде, Дәмешті қайын жұрты алып қашып кетеді. Тан,- тамаша қалдық. Кісі жіберіп білсек,— күйеуіміз Сәду басқа бір қызбен көңіл қосады да, соны алып кетеді. Сәдудің туыстары ұялудың орнына, «жалғыз үйлі Сыйбанға жесір жібермейміз» деп, Дәмешті де алып қашып, еріксіз Сәдудің ағасы Сауытқа қосады!.. Бұдан артық қорлық бола ма?!..

— Әрине,— дедім мен.

— Ықылас Зілғараның Аюына арқа сүйеді де, бізге теңдік бермеді. Мұстафа олай шауып, былай шауып сөзін ешкімге қоштата алмаған соң «бұл араны енді желкемнің шұқыры көрсін» деп Мұқанды алып еліне көшіп кетті. Бірақ отты Мұстафа кегін жіберген жоқ,— со жылы күз жасырынып кеп Өтеміс аулын өртеп бір кетті... келесі жылы, Дәмешті алып қашуда жігіттерді бастап апарған бір ұрыны өлтіріп кетті. Содан оралмаған Мұстафа өткен «Қоян» жылы ғана қатынасты, Мұқанды көшкеннен кейін керген жоқпын.

Мен Жабайға әкем Мұқанның шешем Балсарының олардан туған қыздардың және өзімнің басымнан өткен күндерді айтып бердім.

— Бәрі де түсінікті,— деді Жабай ауыр күрсініп,— бәрі де көзбен көрген істер. Қай жердегі кедейдің күні болса да сондай. Баяғыдан бері солай ол, қазір де солай...

Осы арада мен Жәкеңнен, бізді тасыған Есілдің жағасынан Жәкеңнің аулына әкеп салатын Андрейден, қызылдар туралы неге сұрағанын айтуды өтіндім.

— Онда мән бар,— деді Жәкең,— большевик дегенді, сен, әрине, білесің...

— Аздап хабарым бар...

— Сенен жасыратыны жоқ,— ол Андрей большевик. Өзі менімен кеп жыл тамыр болған орыстың баласы. Қазір ақтардан жасырынып жүр. Ақылды және білімді жігіт. Біздің үйге кеп қонып жүреді. Большевиктердің жайын содан есітем. Егер оның сөзі рас болса, совет өкіметі орнаса, жұмысшылар мен кедейлерге көп жақсылық болғалы тұр.

— Қашаң орнайды дейді Андрей ол өкіметті...

— Кешікпейді дейді... Өзін, не білесің одан, жиенжан?

Мен Жәкеңе естіген - білгенімді айтам.

— Төз орнаса жарар еді, — дейді Жәкең, күрсініп ап,— атам заманнан бері өрлеген азап тауынан халық сонда бір асып, жаны жадырайтын жайлы қонысқа жетер еді!..

БАЛТАБАЙ АУЫЛЫНДА

Мен «Балтабай» аталатын ауылдың балаларын оқытуға тұрдым, алты ай жазға алатын ақым бір сиырдың құны, оны бала санына бөліп күздігүні төлейді. Жұма сайын баласы оқитын үйлердің бірінен біріне көшіп тұрам, тамағым көшкен үйдің мойнында болады.

Бұл ауылдың ең байы — Балғабайдың Ахметі деген кісінде айғыр - үйірге зорға жететін, үлкен-кішісі аралас он шақты жылқы, жиырма шақты қой, он шақты ғана сиыр бар екен. Өзгелері алды екі - үштен сиыры, бірі құлынды биесі ғана бар, көбінде бірлі-жарымды сиырдан басқа малы жоқ, шағын шаруалы ауыл екен. Ауылдың негізгі кәсібі — егін. Менің, туған елімде бірен-саран ғана адам, көршілес орыс поселкесіндегі тамыр крестьянға көлік майын беріп, бірлі - жарымды ғана егін септірсе, бұл ауылда бір десятина егін сеппейтін үй жоқ, алды — жеті-сегіз десятиналап себеді, сондықтан, ішерге ұны жоқ үй, бұл ауылда жоқ екен. Мен көктем көзінде мұғалім боп барсам, өткен жыл астық шығымды болғандықтан, бұл ауылдың ең кедейі Султан мен Әбудің үйінде де екі-үш қаптан астығы бар. Ахмет, Мәжен немесе Сердалы молда сияқты ауқатты шаруалары өзінен артылған астықтарын жақын жердегі поселке базарларына, күші келгендері Қызылжарға апарып сатып келеді. Айналадағы ауылдардың бәрі де егінші. Көп адамдар егінді орыс поселкелерінің крестьяндарымен бірлесіп салады.

Мен мұғалім боп тұрған ауылдың да, оған көрші ауылдардың да бәрі егінші болғанмен, егін себетін жерді тауып алу көпшілікке, әсіресе, кедейлерге аса қиын мәселе екен. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының, айқын бір бейнесін көрсететін орын осы ара боп шықты. Бұл тұстағы тұрғын елдің шұрайлы жерінің барлығын патша үкіметі переселен участкесіне кесіп алған да, өткен ғасырдың 90 жылдарынан бастап, ішкі Россиядан көптеген поселкелер көшірген. Ұлт пен ұлтты араздастырып ұстау саясатын қатты жүргізген патша үкіметі, бұл арадағы қазақ ауылдары мен орыс поселкелерін де бір-біріне жауластырып кепті. Бірақ, еңбекші көпшілікті ол саясаттың шеңберінен өмір шындығының өзі шығарып, қазақ аулындағы кедейлер мен орыс поселкелеріндегі кедейлердің күш қосып, азын-аулақ егіндерін бірігіп салуды әдетке айналған... Бұл арада және бір ерекше көзге түсетін іс — Столыпин реформасының жүзеге асуы. Соның салдарынан шұрайлы жерлердің көпшілігі от - рубная системаға көшіп, сол араларға кулактар хутор салыпты, помещиктер заимка ұйымдастырыпты. Мысалы, мен орналасқан елдің маңында: Поляковтың, Смольныйдың, Бажановтың, Кондратьевтің заимкелері деген кең-кең учасоктерде помещиктер мен кулактар жүздеген десятина егін салып, табындаған асыл тұқымды малдар өсіреді екен. Шын мағынасындағы помещиктер мен кулактарды мен сонда ғана көрдім. Жалғыз Бажановтың ғана заимкасына, кейін. Совет уақытында «Өрнек» атты сексен үйлі колхоз орналасты. Өзі Колчакпен бірге Қытай шегіне қашқан Бажановтың біраз асыл малы, үйлері

мен қора-қопсылары, машина -саймандары, 1923 жылы, сол маңайда артель боп бірінші ұйымдасқан «Өрнекке» берілді.

Темамызға оралайық: қазақ ауылдарындағы жерлердің егінді және шабындық шұрайлы тұстарының бәрі әр ауылдың байларының қарамағында екен. Мысалы, Есіл бойындағы шабындық мол шығатын өлкелерге Құлым хажы, Қожан хажы, Жүсіп балалары, Құсайын балалары, Зілғара, Шопан тұқымдары сияқты байлар мен аталықтардың, болмаса былайғы момын шаруаның қолы ілекпейді екен. Егіндік жерлер де сондай. Ауыл байлары кедейлерге өзінен артылған жерлерді сатады екен, егер олар сатып алмаса, егіндерін салдырмайды екен, кейбіреулері жерлерін орыс кулактарына жалға береді екен. Осы жөнде жыл сайынғы егін себу науқаны зор жанжалмен, кейде төбелеспен, тіпті кейбір жылдары кісі өлумен барып тынады екен.

Мен барған жылы да осы жанжал қатты көтерілді. Кедей шаруалар «жерді бірдей бөліп аламыз» деп шуласқанмен, егістік жерлерге шұбырып барысқанмен, байлар маңайдағы поселкелерден Колчактың милиционерлерін алып кеп, олар жанжал шығарған кедейлерді қамшының астына алып, ауыл-ауылдарына қуып тықты. Ақыры, жерсіз кедейлер, жер «иелерінің» сұрағанын беріп, азын-аулақ егіндерін шамалары жеткенше сепкен болды...

Со кезде, менің құлағыма «Қыстаубайдың Жақыбы» деген бір адамның аты шалына қалды. Жұрттың айтуынша, ол жігіт өмір бойы орыс поселкесінің малын бағып келген Қыстаубай атты жатақтың баласы, жасы со кезде жиырма бестер шамасында. Әкесі момын болғанмен, өзі жалынды туған Жақып, жас күнінен бай балаларына кеудесін бастырмай өр боп еседі.

1916 жылы, патша өкіметі қазақтан майдан жұмысына жігіт алғанда тізімге Жақып та ілегеді. Көп жігітпен майданның Минск тұсына барып жұмысқа түскен ол, армия арасында революциялық идея таратып жүрген большевиктермен танысады да, патша өкіметі құлап, жігіттер тарағанда, туған жеріне революциялық идеяның жаршысы боп қайтады.

1917 жылы Қызылжарда Совдеп құрылғанда Жақып мүше боп жазылып, ұйымның тапсыруымен осы елге қызметке келеді, сонда оның қолына ең алдымен алған жұмысы — жер мәселесі болады. Сол жылдың көктеміндегі егіс науқанында, жаздыгүні шөп шабарда, жер атаулының шұрайын байлардан кедейлерге тартып әпереді.

Сол жұмысын келер — 1918 жылдың көктемінде де жүргізбек болғанда, контрреволюцияшыл чехословактардың перевороты боп, Совдеп құлайды да, адамдары тұтқынға алынады, Жақып қолға түспей қашып құтылады...

Ауыл кедейлерінің сыбырлап қана оңаша айтуына қарағанда, Жақып қазір өзі сияқты адамдармен бас қосып, партизан боп жүрген сияқты,

көпшілік «Жақыптың тобы пәлен жерде Колчактың сарайын өртепті, пәлен жерде поезын құлатыпты, пәлен жерде әскерлеріне шабуыл жасапты...» деген сияқты сөздерді айтады және Жақыпты үнемі жасанған жаудан да, жалақтаған қылыштан да тайынбайтын ержүрек қып сипаттайды. Бірақ, оның нақ қай жерде жүргенін ешкім дәлдеп атамайды...

Балтабай аулы маған аса бір жайлы ауыл боп шықты. Баласын оқытқан қай үйге барсам да, жылы - жұмсағы менің аузымда. Бұрын балаларын қадім молдалары оқытып, басын қатырғандықтан, енді мен кеп жаңа әдіспен оқытып, балалары төз сауаттанып кеткендіктен, әрбір баланың, әке - шешелері мен туыстары мені өте қадірлейді, әрдайым жылы шыраймен қарсы алады...

Бәрі де жылы ұшырайтын, бұл ауылдың адамдарынан, мен бірнеше адамды ерекше жақсы керіп кеткенім, соның біреуі, жоғарыда аталған — Балғабайдың Ахметі. Көк көзді, шабдар мұртты, ақсұр қушық бетті, түрін байырғы орыстан айырып ала алмайтын бұл жігіттің бойындағы бар қасиеті — атбегілік пен құсбегілік. Оның «Қара торғай» аталып кеткен жүйрігінің алдына түсетін жылқы құлақ естір жерде жоқ...

Жаз айларында ол үнемі лашын салады екен. Денесінің бар көлемі жұдырықтай ғана, бірақ, қанат, құйрығымен тұтас алғанда сүңгуір қайықтан ұп - ұзын көрінетін, маңдайы жайпақтау келген, тұмсығы жолбарыстың тырнағындай иілген, сарғылттау қияғының өткірлігі ұстарадай, мөлдіреген қарақаттан қап-қара кездері томпайып сыртына қарай тепкен, бетегесі жүйрік аттай төстектеу, сирақтары жіңішке, сарғылт саусақтарының басына имие біткен сұрғылт тұяқтарының ұштары егелген біздей өткір, жазған қанатының топшысынан арғы жағы қарлығаштың қанатындай ойылыңқырап барып, үш жағы іп - істік боп кеткен, құйрықтары сауысқандай ұзынша, қара сұрлау қанатының, түсі қоңырлау таңбалармен сапырылысып, түсін кейде қара сұр, кейде қара қоңыр көрсетіп құлпыртып тұратын... бұл құстың көркемдігіне қанша қызықсаң да, дәл сол отырған түріне қарап оны «құс алады-ау» дегенге, әсіресе, «қаз бен дуадақ алады »дегенге сенгің келмейді.. Сол сөздердің растығына, Ахметтің қасына ерсең ғана сенесің...

Ахмет лашынын салуға екі-ақ мезгілде шығады: бірі — таң ату мен күн көтерілудің арасы, бірі — күннің еңкеюі мен батуының арасы. Осы екі мезгілдің, біреуінде, оның қасына салт атпен еріп шыға қалсаң, бұл кездерде қандай құстардың, қайда жайылатынын жақсы білетін Ахмет, «қазір үйректер пәлен жерде... қаздар пәлен жерде... дуадақтар пәлен жерде...» деп болжалын айтады да, саған қызық көрсеткісі келген кескінімен, «кәне, қайсысына барамыз солардың» деп сұрайды, сенін, тілеген жеріңе қарай тартады...

Үйрек алу лашынға сөз емес екен. Әдетте, үйректер шалшықты көлдер, томарларда көп болады. Шалғында тығылып отыра берсе, оларды, әрине, лашын түгел, шындықта жоқ, қиялда ғана бар «бидайық» та ала алмас еді.

Алдыратын — ақылы жоқ үйректердің өздері. Әрбір құс салатын адамның қолында дабылы болады. Ол — шеңберлеп иген ағашқа сірестіре керген, кептірген тері. Оны қамшының сабымен қакқыласаң, күңгірлеген даусы маңайды шулатып жібереді. Қазақтың халық елеңінде, «құс салып айдын - көлді дабылдағым» дейтін дабылы осы... Дабылды қаксаң, неге екенін кім білсін, шалшықта не томар арасында тығылып жүрген үйрек атаулының бәрінде де дегбір қалмай, үрейленген қалыпта ду көтеріле ұшады, со кезде Ахмет оң қолына қондырған жеңіл лашынның көзіндегі томағаны сыпырады да, астындағы жарау атты тебініңкірей шоқыта жөнеліп, бытырай ұшып бара жатқан үйректерге қарай лашынды сілтеп кеп жібереді...

Қазақтың халықтық өлеңінде — «қыран құс қисық ұшып, түзу ілер» деген сөз бар. Осының өмір шындығынан алынғанын сен Ахметтің қолынан ұшқан лашынға қарағанда көресің. Алғаш лақтырылғанда сен лашынды құлап бара жатыр екен деп ойлайсың, өйткені, ол жоғары емес, төмен қарай құлдырайды.. Жерге жақындап барып бауырлай ұшқанда, ол аспанда аққан жұлдыздан кем зымырамайды... Және ол зымыраған қалпында қашқан үйректерді тура қумай, әлдеқайдағы қияға қарай қисая тартады...

Со бетімен біраз қарқындап алғаннан кейін, ұшып бара жатқан үйректердің астына қалай жетіп қалғанына көзін, де ілеспейді... Лашынның бір ғажабы — ілуге ойлаған үйрегінің дәл астына жетпей аспанға көтерілмейді... Және ол, көтерілгенде қиялап барып емес атылған оқтай боп шашыла тік көтеріледі. Сонда, ұмтылған үйрегіне қалай барып айқасып қалғанын шамалап та үлгермейсің!..

Лашын әр түрлі болады екен: біреулері ілген үйрегін ала, жерге түседі екен де, енді бірі ілген үйрегінің не желкесін, не топшысын аспанда қиып жіберіп құлатып, өзі екінші, үшінші... тағы сондай үйректерге ұмтылып, бір жолдың өзінде бірнеше үйректі түсіріп алады екен.. Мен қасына ерген жылы Ахметің лашыны осындай алғыр екен!.. Бұл — былтыр ғана баулып салған, бірақ түлекті құс.

— Құстың,— дейді Ахмет,— ең алғыр болатын көзі екі мен үш түлектің тұсында, оған дейін алаңғасарлау болады да, одан кейін қайраты қайтпағанмен, тақыстанып жалқауланады...

Қазды алу үйректен әлдеқайда қиын екен. Адамнан алысырақ жерде лашын бір қазды іліп түсіре қалса, бар қаз сол араға қона сап, лашынды қанаттарымен ұрып, не талдырып, не өлтіріп кетеді екен. Бірақ, тәжірибелі лашын алған қазының қанатынын, астына тығылып қалады екен де, қаздар оны сабаймын деп, қазды сабап өлтіреді екен...

Ілуде біреуі ғана болмаса, лашынға алдырмайтын құс дуадақ боп шықты. Сонда ол, ұшқырлығымен қашып та құтылмайды, қаздардай төбелеспейді де, оның бар істейтін қайраты, лашын нақ үстіне келгенше отырады да,

ілуге жақындай берген кезде басына саңғып жібереді және көбінесе лашынның көзіне саңғиды!.. Бұндай саңғуға ұшыраған лашын, енді қайтып дуадаққа жоламайды!..

Со жазда Ахмет салған лашынның неше түрлі тамаша қызықтарын кезден өткіздім... Құс салудың ен, қызықты айлары көктем емес, шілдеден былай. Осы кезде ғана құстар семіреді. Ахметтің, де ерекше аңшылайтыны осы көз. Бұл кезде оның жарғақ құлағы жастыққа тимей, ертелі - кешті уақытын құс қонатын өлкелерде өткізеді. Саятқа оның құмарлығы сондай: қай кезде ұйықтап, қай кезде ас ішетінін білмейсің. Құс салатын мезгіл түгіл, күндіз, күн ысыған көздің өзінде де ол саятшылықтың әлде не ермегін тауып дамыл көрмейді. Кей күндері ол далада қонып қалады. «Шаруаңа неге қарамайсың?» дегенге:

— Баяғыда, мен сияқты аңшы біреу далада аң аулап жүрсе,— дейді ол қуланып,— үйдегі кәрі әкесі және бір кәрі атаны өледі. Сонда ақшы «атан өлсе сойылар, әкем өлсе қойылар, бұл сияқты қан сонар, маған қашан табылар» деп қайтпаған екен дейді. Сол айтқандай, басқара алмай жатқан не шаруа бар менде? Шағын шаруаны інім Алпыспай да игере алады,— дейді.

Балтабай аулында мұғалім боп қызмет атқарған жазда, менің аса бір қызғылықты өткен уақыттарым,— лашын салған Ахметтің қасына ерген кездерім еді!..

Мынадай бір саят күндері бүгінге дейін көз алдымда елестейді де тұрады: ішіне Балтабай аулын қоса, «Андағұл» атанатын рудың он шақты аулы айнала қонып жайлайтын. «Алуа» атты шалқар кел бар, (оған кейін ораламыз), көлдің әр тұсынан суағар жырақалар кеп қосылады. Көктемде ғана су жатып, жаз құрғап қалатын бұл жырақалардың ен бойы әлдеқайда алысқа кетіп, қайдағы бір баттауық саздарға барып ұштасады. Ол ара, әрине, құстардың құмарлана оттайтын жұмсақ шөбінің мырығы... Ахмет лашынды осындай жерлерге апарып салады...

Құстың отқа шығар мезгілі таңның сіберлеуінен басталады. Со кезде у-шу боп көлден көтерілген құстар отты жерге жапа-тармағай қонады да, әр тайпы құс өз күзетшісін қарауылға қойып оттауға кіріседі. Өзі құс болсын да, өзі қарауыл болсын!.. Кәне, көзін алдап көр оның!.. Әрине, алдай алмайсың... Ендеше, олардың оттап отырған жеріне, кездеріңе шалынбай жету керек.

Білетіндердің айтуынша, аңның өзге сөзім мүшелерінен мұрнының сақтығы өткір, құстың құлағының сақтығы өткір, сондықтан жел жақтан келе жатқан жауды аң көзімен кермей-ақ құлағымен естімей-ақ, исін алыстан сезеді де, қорғану қамына кіріседі: құстың мұрны — ең топас сөзім мүшесі, сондықтан, көзі көрмейтін жағдайда оның жауын алыстан сездіретін мүшесі — құлақ. Осындай жайын жақсы білетін Ахмет, жайылымға шыққан құстардың көзі мен құлағын алдастыру жабдығын

қарастырады.

Не істейді ол? Құс салар күні ол таң қараңғысынан тұрады. Лашынын қолына алған ол, күн бұрын болжалға алған жеріне көбінесе жаяу тартады, ондағы ойы — атпен қоқиып құстардың көзіне түспеу. Олардың көзіне жаяу да түспеу керек. Ендеше не істеу керек?.. "

Алуаның Балтабай ауылы отыратын батыс жақ ернеуі биік жар. Ахмет екеуміз сол жардың астына түсеміз де, етегін жағалап отырып, ойға алған жырақаға жетеміз. Құрғақ, терең жырақаны бойлап отырып, құс жайылымына жақындаған кезде, екеуміз ауыр киімді шешеміз, етікті тастап, балақты түрінеміз, сөйтіп, еппен ғана қимылдап, құстың жайылымына жетеміз... Бойымызды көрсетпей, еппен ғана басып барған бізді, құстардың қарауылы қанша сақ болғанмен аңғара алмайды...

Ес білгелі құс салуды кәсіп еткен Ахмет, жайылымда шыққан құстың құмарта аттайтын көзіне дәл барады. Бұл таңның жаңа ғана бозамықтана бастаған көзі... Тегі, құс деген алаңғасар «халық» қой деймін, өйткені, сақтануда бар қаруы құлағы бола тұра, құлағына сендіріп қарауылды қоя тұра, сол қарауылына келер жаудың дыбысын тиыштықпен тыңдаудың орнына, құлаған өздері керең ғып, өздері азан-қазан, у-шу болады да жатады, сондықтан ба, немене, жасырынып барған саятшыны, көбінесе нақ қасына жеткенше сезбейді...

Нақ қасына жақындап, Ахмет дабылын қағып кеп жібергенде, құстар у-шу көтеріле кеп ұшады, со кезде, Ахметтің қолынан лашын да ұшады...

Неге екенін кім білсін, дабыл даусынан үрке көтерілген құстар, со қалпымен лағып кете бермей, кең, сазды айнала жүйткіп, қонып ұша береді... Лашын сондайда талайын іліп қалады...

Өте бір әдемі көріністер де болушы еді: таң, сіберлеп келе жатқанда жер бауырлай құсқа ұмтылған лашынның денесі оның өзі емес, көлеңкесі ғана сияқтанады... Жердің бетін ала зымыраған көлеңке, жоғары көтерілген қаз не үйректердің астынан жарқ етіп жоғары шапшығанда, жерден жоғары атқан тас сияқтанып, домалана ұшады... Лашын жармаса кеткен құс, аспанда қанаты талып құлаған сияқтанып, далбандап төмен құдия жөнеледі... Со кезде, Ахметте де, менде де ес қалмай, екеуіміз екпемізді қолға ала ұшамыз... «Бүркітші» деген өлеңінде «бір қызық ісім екен сұм жалғанда» деп Абай айтқандай, со бір сәт менің өмірімнің де аса бір рақаты еді-ау!..

Балтабай аулында менің ерекше дос болған адамымның біреуі — Кенженің Мұхамметқалиы. Бұның бойындағы бар өнері — домбырашылығы. Бұрын ондай домбырашыны көрмегендіктен бе, әлде, оның шеберлігі расында солай ма, кейін де талай домбырашыларды көре жүре, егер Мұхамметқалиды есіме алсам, маған күні бүгінге дейін, саусақ біткен адамда ондай домбырашы жоқ сияқтанады да тұрады. Арқада

тартылатын әндер мен күйлерді домбыраға ойнағанда, домбыраның пернелерін бойлай жорғалаған нәзік саусақтарының астынан, жабайы домбырашылардың бармағынан естілмейтін әлде не бір өте нәзік, ете тәтті дыбыстар шығады!..

Ол домбыраны, басқа бір домбырашылардай төпей, жылдамдата шерте, берекесін кетіре, ентіктіре, алқындыра тартпайды. Домбыраның шектерін оның үш қана саусағы қозғайды: бармағы, үсік қолы және шынашағы. Осы үш саусақпен екі шекті ерсілі-қарсылы іліп тартқанда, бұл саусақтардың қозғалыстары, перненің асты - үстерін араластыра басқан сол қолдың саусақтарымен бір ырғақта дәл қимылдайтынына қайран қаласың!..

Ол тартатын домбыра — Арқаның екі шекті, сегіз пернелісі. Оның мойны Батыс Қазақстанның домбырасындай сорайған ұзын емес, Арқаның өзге домбыраларындай қысқа, ұзын тұрқының шамасы бір-ақ кездей. Бірақ, бұл домбыраның алқымы Семейдің домбырасындай жалпақ емес, Көкшетау, Қызылжарда ғана кездесетін домбыралардай жіңішке, сондықтан, оны бойлаған саусақтар іркілмей, бөгелмей, тік, айқын жолмен шапқан аттай еркін отырады...

Мұхамметқали екі ағайынды жігіт. Өзінен үлкен ағасының аты — Жұныс. Жұныс со кезде шамасы қырық бестерге, Мұхамметқали отыз бестерге келген жігіт. Бұл елдің ғұрпында, ол кезде сақал, мұртты қыру жоқ. Кенженің екі баласы да, сақалдары сапсиган жасамыс жігіттер, сонда да әлі күнге шейін үйленбеген. Қайдан үйленеді,— бұл үйге бір бұзаулы сиыр, бір жылқыдан артық мал ешуақытта бітпеген, ал, үйлену үшін, әрқайсысына ең кемінде он шақты мал керек. Мұндай малды олар қайдан таппақ!..

Кенженің балалары да үнемі жалшылықта тұратын жігіттер екен, бірақ, қазақтың байына емес, орыстың байына жалданады және екеуі бір мезгілде емес, кезектесіп жалданып, біреуі үнемі үйінде болады... Тұрмыстары кедей болғанмен, бұл екі жігіттің өздеріне тәуелді қыстық шым үйі, жаздық кигіз үйі бар. Үйінде әйел болмағанмен, жазғы, қысқы тұрақтары үнемі жинақы, төсек-орындары, ыдыс-аяқтары таза. Астарын олардың үнемі өздері істеп ішеді, тек қана сиыр сауу мен кір жуу жұмысын көрші ағайыны Әбділман дейтін кісінің әйелі атқарады... Жүнісі болсын, Мұхамметқалиы болсын,— қайсысының болса да қайнатқан шайы да, пісірген наны мен сорпасы да үнемі таза және дәмді болады.

Ескі ауылдың салтында мұндай кейбір үйдің адамдары ауылды қыдырып, асы бар үйге барғыш, телміргіш келеді ғой. Ондай мінез Кенженің екі баласында да жоқ. Аш отырсын, тоқ отырсын, егер, біреуі арнап дәмге шақырмаса олар ешкімнің үйіне қыдырып бармайды да, егер, бара қалған күнде асқа қарамай шығып кетеді...

Мен бұл үйге Жұныс бар кезде емес, Мұхамметқали бар кезде ғана үйірмін, өйткені Жұныс деген жігіт кісімен аз кеңесетін, өзің бір нәрсені

сұрамасаң айта қоймайтын, шешіліп сөйлемейтін, қалжыңдасуды білмейтін, қабағы үнемі түсіңкі жүретін, көңілсіз жігіт; ал Мұхамметқалидың мінезі ағасына қарама-қарсы, ол, — қалжыңсыз сөйлей алмайтын, ойнамай отыра алмайтын, жұғысып кетсе кеңесшіл, сырласа қойғыш, дос бола қалғыш, әңгімешіл, ертегішіл, үлкенмен де, кішімен де, әйелмен де, еркекпен де құрбы -құрдас, мейлінше ойнақы жігіт...

Оның домбырашылығын жұрт аса бағалайды да және қадірлейді де. Сонысына қарай, бала болсын, үлкен болсын, әйел болсын, еркек болсын кім де кім «Ия, Мұқа» деп, немесе, «ия, Мұхамметқали» деп домбыра тартуын өтінсе, ол ешуақытта тартынбай ойнай жөнеледі. Бірақ, ол домбыра атаулының бәрін бірдей тарта бермейді, егер, жақын болса, өз домбырасын алдырып ойнайды да, алыс болса таңдамалы домбыраны алдырып қана ойнайды...

Мені Мұхамметқалидың үйіне мінезі де, домбырасы да тартады. Әсіресе,— домбырасы! Музыканы жаным сүйетін мен, әрдайым Мұхамметқалидың өлшеусіз шебер ойнауын көргенде, сол дәрежеге жетуді арман етем... Әрине, Мұхамметқалиға барған сайын, домбыра ойнағанда қасында сағаттап отырған сайын, менің де өзімше шеберлігім арта түскен сияқты, бірақ, мен жақындаған сайын, Мұхамметқалидың ойнау шеберлігі биіктей түскен сияқтанады, өзімше көтерілдім дегенмен, оның шеберлігі аспанда, менің шеберлігін жерде жүрген сияқтанады...

Мұхамметқалидың аса шебер ойнайтын күйлері мен әндерінің ерекше бір тәттіленіп кететін мезгілі түн уақыттарында. Бұл әрине, ауылдың жайлауға барып қойған көзіндегі түн. Он екі, он үш үйлі Балтабай аулының, Мұхамметқалидың кішкентай қоңыр үйі ық жағына қонады.

Кейбір айсыз қараңғы түндерде, мал атаулының бәрі жусап, дыбысы семген кезде, үй атаулының бар адамдары ұйқыға кеткен кезде, үйген тезектей ғана боп алыста қарауытқан Мұхамметқалидың үйінен талмаусырап ақырын ғана шыққан тәтті күй, түрген құлаққа балдай боп құйыла қалады!..

Со кезде осы бір әлсіздеу нәзік күй, кең, аспанның астын түгел қамтып, жұлдызды аспан Мұхамметқалидың домбырасының шанағына айналып кеткен сияқтанады!.. Кең аспанның астына нәзік күй әрең ғана сыйып тұрғандай сөзім пайда болады...

Сол шақта Мұхамметқалидың іші қараңғы кигіз үйіне кіре қалсаң, домбырасының күйіне берілген ол, үйіне кісі кіргенін сезбей ме, әлде сезсе де күйін бөлгісі келмей ме,— «ө, кім -өй!» деп жауап қатпастан, домбыраның балбыраған даусын балдандыра, тәттілендіре түседі... Кірген адам да Мұхамметқалиды бөгейісі келмегендей, ол күйін ойнап болғанша жауап қатпайды, немесе, ұзақ ойналған тәтті күйлердің тербеуімен қалғып кетеді!..

Бұндай кештердің талайын мен өз басымнан да өткердім!.. Аса бір тәтті кештер еді олар!..

Балтабай аулында менің үшінші жақсы керіп кеткен адамым Өстемірдің Сыздығы. Жасы со кезде қырықтарды орталаған, сұйықтау ұзын сары мұртты, имектеу мұрынды, ақ бұжыр кескінді, екі көзінде де шешектің салдарынан түскен аздаған шелі бар бұ кісіге құрбы замандастары мен жеңгелерінің ойнап қойған аты — «Қырсық». Олай дейтіні — ойнақы мінезді Сыздық үнемі шалыс және теріс сөйлейді, күлдіргісіз, сықақсыз, қалжыңсыз, ілгішсіз сөзді айтпайды. Ол, әсіресе, біреудің, бойындағы мінін көргіш және сол мінді сықақ қылғыш, сондықтан, міні бар кісі одан қашып жүреді.

Сыздық та кедейліктің салдарынан со күнге шейін үйленбеген жігіт. Оның өзіне тетелес інісі «қалтақ бас Ғабдош» аулындағы Бәтіш дейтін жесір әйелге үйленіп, қолына кірген. Сыздың үйіндегі одан басқа жандар: жасы алпыстарды орталаған шешесі, ол аса зор және жуан денелі, қарағым, шырағымшыл, жайдары мінезді ақ көңіл адам, одан басқа бұл үйде менен оқитын, жасы он бес, он алтыға келген Қазі дейтін бала бар.

Сыздық етікші жігіт және жұрттың көзінде бұл маңайдағы ен, шебер етікші сол, сондықтан, кім де кім жақсы етік тіккізгісі келсе, Сыздықты қалап шақырады... Етікшілігінің, қулықшылығының үстіңе Сыздық бір сыдырғы домбырашы және даусы шағындау болғанмен, тәп-тәуір әнші, Сондықтан, оның етік тіге барған жері үнемі ойын -сауық болады. Өсекші ауыздардың айтуынша, Сыздық қыз-келіншекке де аса жұлдызды адам. Талай байлардың үйлеріне барып етік тіккенде, сол үйлерде оның басынан өткізген «драмаларын», ойыншы жігіттер неше түрлі қызғылықты анекдоттарға айналдырып әкеткен.

Жас мөлшері менен екі есе артық болғанмен, көпшіліктің бәрімен құрдас Сыздықпен мен де құрдас болып, оған да аса жақын жүрдім, онымен де аса сырлас болдым. Сонда менің одан көбірек сұрастырған бір кеңесім — Қыстаубайдың Жақыбына байланысты сөздер, өйткені менің естуімше, Жақып Қызылжардан большевик боп келгенде, ел кедейлерінен жақын сырласынын, біреуі осы Сыздық болған.

— Жақыптың ең жақын жігітінің бірі болуым рас,— дейді Сыздық, менен ырын жасырмай,— біздің бұл арада жердің тарын екенін, тәуір жердің бәрі байлар мен аталықтардың қолында екенін көріп жүрсің ғой. Жердің тақсіретін тартып келген кедейлер, Жақып «жер иесі — кедейлер сендерсіңдер» деген соң-ақ, бүкіл кедей ұлардай шулап артына ертеңі рас, былтырғы жылы егіндік жердің де, шабындық жердің де бар тәуірін Жақыптың кедейлерге тартып әпергені рас. Сонда, оның артынан көптің бірі боп мен де ердім...

— Бірақ, не керек,— дейді Сыздық күрісініп,— Совдептің өмірі қысқа болды. Ол ұзақ жасағанда жер де, су да кедейлердікі болатын еді!..

— Неден күдер үздің, Сыздық аға,— деймін мен,— бұл арада Совдеп құлағанмен, Мәскеу, Петроград жағында құламаған көрінеді ғой, құлаудың орнына күшейіп бара жатқан сияқты көрінеді. Ертең мұнда да Совдеп орнамауын, қайдан білесің?!..

— Ылайымда солай болғай ақта,— дейді Сыздық.

Жақыпты ол «ерге біткен нұсқасы бар, бойы ұсынса қол жетпейтін биік, екі жаурынына екі кісі мінгендей, кескіні де адам қарап тұрарлықтай көркем, мінезі де түр - тұлғасына лайықты боп біткен, адам түгіл, әзірейіл кеп жаныңды алам деп тұрса да тайынбайтын көзсіз ер, барып тұрған кедейшіл, бай дегенге қаны «қас» деп өсіре, серпе мақтайды.

— Сонымен, со Жақыпқа ерген кедейлерді, әсіресе, сен сияқты басшыларын байлар артынан қужамады ма? — деген сұрауға:

— Неге қужамасын,— деп жауап береді Сыздық,— Есілдің ар жағындағы Аққозы, Жарқын аталатын елден Жақыпқа ерген төрт жігітті Алашорда мен Колчак аттырып тастатты. Тілеп дейтін ауылдан да екі жігіт атылды. Қараталдағы Досан қарияны білесін, ғой?

— Бекпеннің Досаны ма?

— Ия. Соның немере ағасы Шегір дегеннің жалғыз баласы да Жақыпқа еріп жер алам деп атылып қалды...

— Өзің қалай аман қалдың?

— Бұл елде Жақыпқа еріп, кедейлерге көтермеші болған жалғыз мен емеспін де. Өтеміс — Құлтай аталатын ауылдарда Батайдың Жоламаны, Дәулидің Сәрсенбайы, Бірімнің Қабиы, Құсайын хажының ұлы да Әуелбектің Мәлікаждары, өзіңнің жиенің Әшкәр, Қараталда Құсайынның талайы Жақыпқа жәрдемші боп, кедейлерді оның артына ергізуге көмектесті. Совдеп құлап, билікті ақтар қолыңа алғаннан кейін, бастығы Құлым хажы, Қожан хажы боп, оларды Жұсыптың Қозкесі, Құсайынның Оспаны, біздің Сақау Мәжен сияқты бишігештер қолдап, «Жақыпқа ергендердің барлығын аттырамыз да, жойдырамыз» деп қылықты қылып-ақ бақты. Со кезде кездеріне түсе қалсақ, бізді де аттырып тастайтын еді, қашып-пысып қана жан сақтадық. Артынан байлар бәсеңдеңкіреді. Тегі қызылдар тағы да кеп қап, кедейлер басымызға тағы да әңгір таяқ орнатар деп қорқады - ау деймін, әйтпесе, бізді аяр түрлері жоқ сияқты. Аямағаны емес пе — Досан қари өзінің жақыны Шегірдің баласын сақтап қалуға мүмкіншілігі бола тұра, «мен оған қызыл бол дегем жоқ, болған өзі, өлмесе жаны шықсын» деп қорғап алып қалмады.

Балтабай аулында менің жақын болған адамдарымның бірі,— Жұныстың Қамзасы. Ол татар медресесінен оқып, ортаға жақын білім алған жігіт, менің екі жас үлкен, шаруасы кедей, үйінде кәрі шешесі мен

менімен жасты інісінен басқа адам жоқ. Бала көзінде ауылда оқыған Қамза, бергінде Троицкийге кетеді де, мұғалімдер даярлау мақсатымен татар тілінде ашылған «Уазифа» атты медресеге түсіп екі жылдай оқиды. Бізге белгілі Ізтөлин Баймағамбетпен, Балқашов Үмітпен ол бір класта болады, содан үйіне өткен қыстың аяқ көзінде келеді. Бұл ауылдағы «көзі ашық» деген екеуміз - ақ болғандықтан, Қамзамен мен сырлас, достас боп кеттім. Біздің сырласуымыз, Сыздықпен екі арамыздағыдай бозбалашылық кеңесі болмайды, көбінесе саяси тақырыптағы кеңес болады. Бір-бірімізге сеніскеннен кейін, оның маған айтуынша, Троицкий қаласынан Баймағамбет Ізтөлин большевиктерге тілектес боп қайтқан, бірақ коммунист партиясына мүше боп кірем деп жүріп, кенеттен болған бір уақиғаның салдарынан кіре алмай кеткен.

Ізтөлиннің большевиктер ұйымына жақындасуының тарихы Қамзаның айтуынша былай екен: Троицкийдің ортасын жарып, Үй атты өзен ағады. Өзеннің бойы қалын, тоғай. Қаладан екі-үш шақырым жердегі тоғай ішінде Алтын төбе аталатын бір биік төбе бар, өзі өзеннің нақ жағасында. Саяхат жасаушылар жаз айларында осы «Алтын төбенің» маңайына көбірек жиналады: суға шомылады, құмға аунайды, тоғайдың көлеңкесіне саялайды... «Алтын төбеге» көпшілік ішінде «Уазифа» оқушылары да араласып барып жүреді.

— Бір күні, — дейді Қамза, — Баймағамбет екеуміз «Алтын төбеге» бардық та, киімімізді үстіне шешіп, суға шомылдық. Есіл бойында ескендіктен мен малтымпазбын, Баймағамбет өзеннің тайыз шетіне ғана шалпылдатып, ортасына бара алмайды. Шомылып шыққаннан кейін біз «Алтын тебенін,» үстіне өрлей шыққан қалың қарағайдың саясында демалып жаттық. Ол арада Баймағамбет екеумізден басқа ешкім болған жоқ... Біз солай жатқанда, иығына сумкесін артқан, сақал-мұрты өскен, солдатша киімді орыс жігіті кеп өзен жағасына шешінді де, суға шомылды. Ол да жүзімпаз адам екен. Өзенді бойлай біраз жүзіп, сүңгігеннен кейін ол қырға шықты да, киініп, сумкесінен тамақ алып жей бастады... Тегі, біз оны көргенмен, ол бізді керген жоқ-ау дейміз. Жақын жерден біз айқын көріп жатырмыз, — сумкеден алған тамағы қатып қалған қара нан, солдат оны мықшия, жағының бар қаруын сала кеміргенмен, қатып қалған қара нан бола қояр түрі жоқ... Баймағамбет мұқтаж адамды аяғыш болатын. Оның сол мінезі ұстап кетіп, «әй, мынау тегі соғыстан қашқан солдат па, әлде үйіне демалысқа қайтып бара жатыр ма, қайсысы болса да, тегі, ашығып келе жатқан адам ғой, тамақ берсек қайтеді?» деді. Мен «қайтеміз соны?» деп ем, Баймағамбет «ашығып келе жатқан адамға қолымызда бола тура дәм бермеуіміз обал болар» деп, мені көндірді де, орамалға түйіп алып шыққан азын-аулақ тамақтарымызды алып, солдатқа қарай жөнелді, соңынан мен де ердім.

Ортадан аласалау бойлы, арық денелі, жүдеу кескінді, киім-кешегі әрі тозық, әрі кір, сарғыл сары сақалы мен мұрты қаулаған бұл солдат, біздің «здравствуйте» деп берген сәлемімізге жылы жүзбен жауап қайтарып

колдасты. Біз оның жол жайын сұрасақ, «майданда едім, демалыс алып, Көкшетау уезіндегі үйіме келем» деді. Фамилиясын сұрасақ «Антонов» дейді.

— Біздің онымен бұл жолғы кеңесіміз осылай сұйықтау ғана боп бітті. Одан айрылып, былай қарай шыға бергенде:

— Қашқын,— деді маған Баймағамбет,— анық қашқын. Түрі соған ұқсайды.

— Неден қашады ол?

— Кім білсін, бір есептен соғысқысы келмей қашып жүрген болуы мүмкін, енді бір есептен, ақтардан қашып жүрген қызылдың біреуі болуы мүмкін.

— Кім болса ол болсын біз енді оны біле алмайтын болдық.

— Егер қашқын болса,— дейді Баймағамбет,— ертең де осы арадан ұшырасады, нанбасаң келейікші.

— Бардыңдар ма? —деп сұраймын мен Қамзадан.

— Мен барған жоқпын,— дейді ол.

— Баймағамбет ше?

— Ол қызық жігіт қой, ойға алғанын орындамай қоймайтын. Менің ерінгенімді көрді де, өзім - ақ барып қайтайын деп кетіп қалды. Қайтып келгенде ол, «жолықтыра алмадым», бірақ, жобасын байқаймын,— жолыққанын менен жасыратын сияқты.

— Неге?

— Оны кейін айтайын. Байқаймын, Баймағамбеттің сөз жобасы өзгеріпкіреді, ол енді шет - жағалап қызылдар туралы жылы сөздер айта бастайды. Оның сөздері менің құлағыма жаттау естіледі, өйткені, біздің медресемізде оқытатын мұғалімдердің көпшілігі татардың милләтшілері яғни, қазақша айтқанда — ұлтшылдары. Олардың бәрі де Совет өкіметін жек көре сөйлейді, саяси сабақтарда бізді большевиктерге қарсы үгіттейді...

— Сонымен,— дейді Қамза,— Баймағамбет менің сырымды шыжымдай тартып жүрген кезде, Орал жақтан қызылдар жақындап қалды да, мектебіміз жабылып, шәкірттер тарады. Баймағамбет екеуміз елге қайттық.

— Неге?— деп сұрадым мен, — ол маңайға сендер мұғалім боларлық ауылдар жоқ па екен?

— Неге жоқ болсын, Троицкийдің маңайы айнала қонған қазақ ауылдары. Егер, мұғалім болғымыз келсе, жалдайтын ауыл да табылды, менің жалданғым да келді, оған болмаған Баймағамбет. Неге өйткенін Петухово станциясынан айрыларда ғана айтты. «Қызылдар кешікпей келеді,— деді ол,— оларды туған жерде қарсы аламыз да, қызметке содан кейін біржола орналасамыз». Троицкийде большевиктердің жасырын ұйымы болғанын, «Алтын төбеде» кездескен солдаттың сол ойымда мүше екенін, сол солдат арқылы өзінің де ұйымға жанаса бастағанын, бірақ мүше боп үлгіре алмағанын Баймағамбет маған сол арада ғана естіртті. Солдаттың атын сұрап едім, «жуырда онымен жолығармыз, сонда білерсің» деп жан сақтатып айтпай кетті.

Қамзадан сұрастырып көрсем, жалпы білімі менен жоғары болғанмен, саяси көзқарасы терең сияктанбайды. Большевиктерді ол да мақтайды, сондағы ең мықты дәлелі,— «пайғамбарымыз кедей мен байды бірдей көрген ғой, кедейге жаны көбірек ашыған ғой. Большевиктердің айтатыны да сол. Егер, большевик үкімет басына келе қалса, құранда не айтылса, соны бұлжытпай орындайды да қояды...» дейді.

Қыстаубайдың Жақыбы туралы Қамзаның айтары: «мен ол жігітті білем. Тақыр кедейдің, баласы екені.рас. Ер және өжет жігіт екендігінде де сөз жоқ. Бірақ, шала сауатты жігіт. Сондықтан, надан да болды ғой ол. Надандығы емес пе: Совдепте аз күн қызмет істегенде осы маңайдағы орыс, қазақтың байларын «сендер біздің қас дұшпанымызсыңдар» деп, қырып жібере жаздапты, кедей атаулыны соңына ертіп, байлардың жерін тартып әперіпті.

— Онысы ағаттық болған ба?—деп сұраймын мен.

— Әрине, ағаттық, — дейді Қамза.— Кедейлерді байлармен теңестіре жұмысын ептеп жүргізбей, өктеп жүргізуге бола ма? Өктеуіңе байлар көне ме? Олар да тірі жан емес пе? Қарсылық білдірмей ме?

— Жақыпты өзің көрдің бе? — деп сұраймын Қамзадан.

— Бір-ақ рет көрдім, содан кейін көрген жоқпын.

— Неге?

— Екеуміз келісе алмай айрылдық. Мен оған байларға тым қатаң келгенін айтып ем, ол: «сен - ақ жұмсақ бол!» деп менімен ренжісіп айрылдық...

ҚЫСТАУБАЙДЫҢ ЖАҚЫБЫ

Ауылдың қыз ұзату, келін түсіру, құда болу, бала сүндеттеу сияқты тойларының көпшілігі жайлау көзінде болатыны мәлім. Осындай тойлар Алуаны жағалай қонған ауылдарда да жаз бойына біріне-бірі ұласып жатты. Бұл елдің жігіттерінің, той күндеріндегі үлкен бір ермегі көкпар тарту. Той тарқай тартуға алған көкпарға аты бар жігіттің бәрі қатынасып, күні бойы шапқылайды да, түнге қарай басылады. Кейде көкпар ертеңіне, немесе екі-үш күнге созылады...

Алуаны жайлаған елдің жігіттеріне еліктеп көкпаршы болғым келгенмен, ебім жетпейді, сондықтан, ойын-тойда менің араласатыным,— жігіттердің күресу мен үйде болатын сауықта елен, айту. Осынын, екеуінде де «кеуде жігіт» аталып жүрдім, әсіресе — соңғысында.

Мұхамметқали сияқты бірен-саран өте - өткен домбырашылар, Сыздық сияқты бірен-саран шағың әншілер болмаса, бұл елде біздің Қабанбайдың Ғабдолы, Жұбандықтың Кәсені сияқты ірі әншілер жоқ, сондықтан ән де азғантай. Мен барған жылы бүкіл Алуаның басында «Әліпби» аталатын ән жаңа шығып, жұртқа таңсық екен. Композитор Александр Затаевичтің «Қазақ халқының мың әндері» аталатын кітабына менің аузымнан жазылып кірген бұл әннің сөздері:

Базардан алып келген шай тостаған,

Тар жерде қиын екен ән тастаған.

Анаңнан сені тапқан айналайын

Бәйгеден келген кердей ойқастаған.

Базардан алып келген жезді құман,

Пәлеге ұшырайды сөзді қуған.

Бал шайнап, шекер жұтқан беу қарағым

Көзіңнен айналайын жаудыраған.

Базардан алып келген темір астау,

Сұрасаң біздің қалқа қиғаш қастау,

Алыстан ат терлетіп келгенімде

Әзілге жарамайды қалқам жастау,—

деген сияқты, ылғи «базардан алып келген» деген сөздермен басталады

екен. Екпіндей айтылатын бұл әннің қайырмасы:

О-оу, әліп-би, Лепсің тый

Ләмәсіли ти-тір тө-ө-өу,

Түрлендіріп салдым күй.

деп аяқталады екен. Мешіті, молдасы, қариы, хажысы көп бұл елдің бозбаласының өлеңдерінде көбінесе:

Әуелі Хамит құдаға зікір сәнә,

Салауат Рәсуліне айтты және,

Бір Хамит қатеріме келе қалды,

Жағыма жәрдем бергей хақ тағала.

Тәухиттің көп айт деген кәлимасын,

Отына махаббаттың күйді басым.

Тәсбихбен зікір тәһлил көп айтсаңыз,

Болады хақ қасында сыйлы басың.

деген сияқты араб сөздері көп араласқан, діншілдік мазмұндағы сөздер көп болады екен.

Тіршілік тақырыбына арналған өлеңдерінің өзіне де:

Айтайын қысқа сөздің мен толғауын,

Дұшпанның өсегіне жоқ тұрлауым,

Біз түгіл пайғамбарға өсек болған

Болады деп әр Мұсаға бір ферғауын.

Тұтқын боп ғазиз Жұсып қанша жатты,

Шығарып ағалары құл деп сатты.

Анден сұқ Злиханың жаласынан,

Зынданда ғазиз Жұсып жапа тартты.

Неғылды Бани Исра-иль даналары,

Өздері жақсы үлкен бабалары.

Ұрлықшы, өтірікші, өсекші деп,
Жұсыпты қандай қылды ағалары..
Злиха Жұсыппенен болған көп жар,
Жақсыны жаманменен айлама пар.
Тағдырға тәдбир болмас дегендейін,
«Ләу-лә-күн ләммә халақ» деп хадиста бар,—

деп дін сөзін араластырмай қоймайды екен. Осындай әнге, өлеңге кедей ауылдарға менімен еріп барған тың әндер мен өлеңдердің бағасы әрине, жоғары болды. Мен «өлеңші мұғалім» атандым.

Алуа басында нелер бір әдемі түндер болады. Кейбір айлы, жұлдызды, немесе, алашабыр бұлтты тымық түндерде ауылдан көлге қарай беттеп шығып, жар қабақтана біткен жағадағы жұпар иісті жасыл шалғынның арасына бауырлай жата кетіп, жан-жағыңа өзінді тіксең де, құлағыңды тіксең де нелер бір көркем суреттерді, нелер бір көркем дауыстарды естисің... Әлдеқайдағы ауылдардан кейде екі әйел қосылып, кейде бір әйел мен бір еркек қосылып, кейде әйелдердің я еркектердің бірнешеуі қосылып, кейде бірнеше еркектер мен бірнеше әйелдердің дауыстары сапырылысып кетіп, тымық түнде жұлдызды аспанға биіктей көтерілген ән құлағыңа шалынса, ол алтыбақан тепкен қыз, бозбалалардың әндері екенін айтпай-ақ шамалайсың... Әлдеқайдағы бір сайлардан кісінеген жылқылардың, ән салған жылқышының дауыстары да кейде шаңқылдай, кейде баяулай естіліп жатады... О да маған таныс түндер!..

Көл ше?! Алуа ше?!.. Жастық жалынымның шын мағынасында лаулап жанғанын бірінші рет сол — Алуаның басында ғана білгендей болған маған, бір қабат шетің ала сақиналанып айнала өскен қамысы бар, күндіз болмаса, түнде ол шеті мен бұ шетіне көз жетпейтін көлдің со бір кездегі ыстықтығы, егер есіме алсам, дәл күні бүгінге дейін сондай ыстық боп тұрады... Өйтпегенде ше?.. Көлдің теріскей жағасы мен күнгей жағасына ескен жібек шалғынның арасында нелер түнді өткізбедім мен... нелер тәтті қиялға батпадым!..

Неден мазасы кететінін кім білсін, қазы қаңқылдаудан, шағаласы шаңқылдаудан, үйрегі барылдаудан, аққуы сұңқылдаудан, әуілдегі әуілдеуден, жылқышысы ысқырудан және басқа құстары өз үндерімен дауыстаудан Алуаның үсті бір сембейді... Желді күндері беті толқындаған көл, түнде ерекше шулап кетеді, ал тымық күндерде жеңіл ғана қимылдаған судың лықып жағаға кегі, жылжып қана кейін қайтуы, құлағыңа ақырын ғана айтқан сыбырдай боп естіледі...

Алуаның арғы жағы ше?!.. Онда — күні бүгінге дейін жазылмаған және

жазушысын тілеп тұрған үлкен бір драма жатыр. Екі ауыз сөзбен айтқанда, мазмұны мынау: Алуа деген сұлу қызға, Жарылқамыс дейтін жігіт ғашық болады да, елдің рушылдық тәртібі қатал кезде, әдет-салтын бұзып, алып қашады. Екі ғашық осы көлдің шығыс жақ жағасына өскен қалың мойылға жеткенде, арттарынан қуғыншылар да кеп үлгіреді... Жарылқамыс найзагер батыр жігіт екен дейді. Қуғыншылармен ол соғысады да, кепке топырақ шаша алмай өледі, оны көрген Алуа өзін - өзі өлтіреді... Ғашықтар сол араға көміледі, көл содан Алуа» аталып кетеді...

Тас я кірпіш сияқты тұрғылықты материалдардан зират салуға бірен-саран ғана адам болмаса, көпшілігінің шамасы келмейтін ескі көшпелі ауылда «топырақ салу» деген болған ғой. Онысы,— көмген өліктің қабыры жар боп кетпеу үшін, өлгеніне жыл толумақ байланысты, бүкіл ел боп үстіне топырақ үйеді екен, «оба» содан болады екен. Алуаның үстіне де елі осындай оба салған. Ол биік оба күні бүгінге дейін алыстан көрінеді. Обаның шұңқырайған ортасына бір бірімен айқаса жуан екі мойыл ескен. Жұрт ол екеуін мәңгілік ғашықтардың бейнесі деседі... ескі қабырлардан газ болып фосфорит шығатынын, оның түн мезгілдерінде жанған шамдай жарқырап тұратынын ғылымнан білеміз. Жабайы халықтың ұғымында, бұл — - иманды адамның үстіне жанған шырақ». Алуа обасының үстінде түн мезгілдерінде үнемі жұлындай шаншылған шырақ жанады да тұрады.

Әрине, Алуа көлінің жағасында, жұпар иісті шалғынға бауырымды төсеп түн мезгілдерінде мен бекерге жатқан жоқпын. Мені жағаға өлі Алуаның «аруағы» емес, тірі «Алуаның» жалындай ыстық махаббаты шақырған еді... Ол «Алуа» әлі күнге дейін тірі, үйлі-баранды адамның бірі боп отыр деп есітемін. Сондықтан, сақал-шашы буырылданған жарының, үйленген ұлдарының, тұрмысқа шыққан қыздарының көңілдеріне жарықшақ түсірмеу үшін, көзінде де жұртқа жария боп үлгермеген бұл драманың бетін әлі де ашқым келмейді... Тек қана оқушыларыма айтарым, — ол адам, ол кезде он алты, он жетідегі үлбіреген жас қыз...

Қызбен мен ең алғаш алтыбақанда таныстым. Таныстықтың алғашқы түндері алтыбақанға құрған жіпте қатар отырып, қосылып ән шырқаумен етті... Бара-бара, қауызынан жаңа ашылған бұл ғажап гүл, мені көбелектей қызықтырып өзіне тарта түсті... Оның отты қара көзінен жүрегіме түскен ұшқын есіме түскен кезде жиілете алған демнің лебімен қоздана, жалындай түсті... «Махаббат жалыны» дегеннің не екенін мен өмірде бірінші рет сонда ғана ұққан сияқтандым...

Бірақ, гүлге қонған көбелек қандай үнсіз болса, мен де сондай үнсізбін, көбелектің тіліндей менің тілім де күрмеулі... Махаббаттық қанаттарымды қыз алдында көбелекше жеңіл ғана желпігенім болмаса, ішкі сырды сыртқа шығарарлық қуат жүректе де жоқ, тілде де жоқ!.. Бұл қуат маған тек қыздан оңашаланған уақытта ғана бітеді. Одан оңашалансам - ақ, басыма нелер әдемі сөздер оралып, кейде қара сөзге, кейде өлеңге оралып жатады... Қыз қазақша жақсы хат таниды... Оған арнаған хатымды өз қолымнан беруге

батылым жетпейді, бірақ менің сенімді почтальоным бар, ол — Сыздықтың менен оқитын інісі Қазі. Бала жүрсе жымын білдірмейтін ақылды, қу, епті. Екеуміз өлердей доспыз...

Ғашық қызыма хатты мен осы баладан жібердім. Бірақ, көпке шейін жауап ала алғам жоқ. Қауызынан жаңа ашылып, сәбилік бесігінен ересектік Өмірге басын жаңа ғана көтерген күнәсіз жас қызға жауап бере қою оңай боп па екен.

— «Аңдыған жау алмай қоймайды» демей ме қазақ. «Таң атпайын десе де, күн қоймайды» демей ме?.. Ақыры, менің де таңым атты!.. Маған енді Алуаның басы бақыт бесігі сияқтанды... Сондай аспандаған көңілімнің қанаты бір кезде қырқылғандай болды. Неден күдіктенгенін кім білсін, туыстары бір кезде қызды үйінен де шығармайтын болды, алтыбақанға да жібермейтін болды. Еміс-еміс естуімше, қыздың бір дұшпаны (неге дұшпан болатыны айтпай-ақ мәлім), қызға мен жіберетін өлеңдердің біреуін қолына түсіріп алады да, мінезі қатал қыздың ағасынын, қолына тигізеді...

Со күннен бастап, ауыл жата, қыз үйінің, есігі ішінен үнемі құлыптаулы болды, шынжыр тістелейтін қабаған иті түн баласына байлауынан босатылды... Сондай халде қыздың үйіне жақындап көр!.. Есігін ашып көр!..

Хал осылай ауыр болғанмен, жүректе лаулаған махаббат отының жалыны төсекке тыныш жатқызбай, далаға еріксіз шығарады... еріксіз Алуаның басына әкетеді, еріксіз қыздың аулын күзеттіреді... Көп күзеттер мағынасыз босқа өткенмен, аңдыған алмай қоймайды дегендей, кейбір түндері «от пен судан өтіп» дегендей, нелер қиындықтан өтіп көңілімді тындырып та қайтам...

Сондай сарғая таң күзеткен түндердің біреуінде, бір сайда Қазі екеуміз бұғып жатыр ек, және бір саймен еңбектеп келе жатқан адам көзімізге ұшырай кетті... Бұл әрине, шаруа бағудың, не жолаушылаудың мезгілі емес... Бұл, тек махаббат жорығының ғана көзі...

Қазі екеуміз бұғып, бақылап жатырмыз. Еңкеңдеген адам «Қаратал» аталатын ауылға қарай тартты. Ол ауылда неше үй бары, қай үйдің қай жерде отырғаны бізге бес саусағымыздай мәлім... Біз отырған жер ылдилау, танымайтын адам өрлеп баратқан бет өрлеу... Солтүстік жақта, әсіресе Ленинград маңында «Ақ түн» аталатын жаз айларында жарық түндер болатыны, ондай түндерде шамсыз кітап оқуға болатынын біз әдебиеттен, әсіресе, Пушкиннің «Евгений Онегинінен» жақсы білеміз... Менің туған өлкем Солтүстік Қазақстанда, оның ішінде Алуа көлінің маңында, дәл «ақ түндей» болмағанмен, соған ұқсастау «ақ таңдақ» аталатын бір ғажап сәуле барын бұл арада айтпай кетуге болмайды. Ол сәуле де, «ақ түн» сияқты июнь, июль айларында ғана кездеседі. Бұл айларда күн батқаннан кейін алтын, күміс араласқан ақ - қызғылт шапақ аспанның, теріскей жақ жиегін

жағалай, жылжи береді де, алтын арай таңға ұштасады... Ақ шапақ мезгілінде сәулеленген жаққа көз тігіп жата қалсаң, күндіз ғана көрінетін алыстағылар бұлдырлап көзіңе шаншылып тұрады... Со бір ақтандақтың сұлуы - ай, шіркін!..

Ақтандақ жақ беттегі «Қаратал» аулына еңкеңдей аяндаған адам, бізге таныс — Қозке дегеннің, үйіне барып кірді.

— Жақып, — деді Қазі.

— Қай Жақып?

— Қыстаубайдың Жақыбы.

— Не дейді?! — деп қалдым мен.

Олай дейтінім: Қозкенің Зүбәйла атты қызына Жақыптың ғашық екенін, екеуінің көңіл қосқанын мен естігем. Қызды мен талай рет көрдім. Ол толықтау денелі, биіктеу бойлы, сопақтау толық бетті, қалын, қабақты, қара сұр кескінді, еркек пішіндес қыз. Оған құда түсіп, қалың мал беріп отырған Сақаудың Қазіы дейтін жігіт менің нағашым Жабайдан туған Мәржама деген кісінің баласы, ендеше, Қазі мен екеуміз бөлеміз. Қазі да, шешесі де мені жақын тартып, туысқан көріп жүреді. Сондықтан, егер, туысқандық жолмен қарасам, бөлемнің қалыңдығын басқадан қызғануым керек қой?.. Қозкенің үйіне Жақыптың кіруін алғаш көзім шалғанда, со қызғаныш менің көңілімде тұтанды да...

Сөйте тұра, аздан кейін мен оны аяп та кеттім. Неге аяғанымды Қазідан жасырмай:

— Бұ жігітке не болған! — дедім мен, кейіп, — өзінің ақтардан қашып жүруі қалай, сөйте тұра бозбалашылық құрып, үйге кіруі қалай?! Және дос емес, қас адамның үйі!.. Қапысын тауып ұстап берсе қайтеді?..

— Рас-ау, — деді Қазі, — ақылды және сақ кісі дейтін еді, мұнысы несі екен?!.

— Қызық болсын, — дедім мен, — өзін қорқытайық мұның.

— Қалай?

— Қозкенің үйінен шыққансын осы тұстан өтеді ғой, сонда, жатайық та қуайық өзін.

Біз соны істемек боп ек. Жақып оған айылын да жиған жоқ. Ол біз жатқан жырақаның тұсынан өте бергенде:

— Кім, әй, бұл? — деген дыбыс бердім мен.

— Кім керек еді?— деді ол тоқтай ғап.

— Сен керек! — деп мен тұра ұмтылып ем:

— Кел, керек болсам! — деп ол маған қарсы жүрді.

— Біз!.. Біз!..— деп дауыс берді артымнан жүгірген Қазі,— біз, Жақып!.. Мен Қазі!.. Бұл — мұғалім.

— Дауыстама! — деп қалды, оған Жақып. Өзі селтиіп, жүгіре жақындаған бізге қарап тұр.

— Иә, жігітім, аман?— деп, қасына жақындаған маған ол қолын ұсынды. Қол берген маған,— кім деп келесін, мені?— деді.

— Жақып деп.

— Мені қайдан білесің?

— Мең айттым,— деді Қазі.

— Сен неге айғайладың?— деді Жақып оған.

— Мұғалімді атып тастайды екен дегем.

— Тапқан екенсің, бала, ақымақты,— деді Жақып күліп,— жоққа оқ шығаратын!.. Неге атам?..

— Ұстай ма деп қорқып...

— Кім, ол мені ұстайтын?.. К., керек оған!..

— Расында да...— деп бастап, мен әлгі бір сәтте тиышсызданғанымды айтып ем.

— Оныға рахмет,— деді Жақып,— бұл көлдің басындағы байлардың мені ұстайтын қақпаны сынған, тұзағы үзілген!..

Кеңесе келе ол мені сыртымнан жақсы біліп шықты. Әкесі Қыстаубай, менің әкем Мұқанды біледі екен, екеуі жалшылықта жас шағында бірге де тұрған екен.

Жақыптың айтуынша, Россияның Оралдан ар жағы жаудан тазаланып болған. Оралдың бер жағында ғана өкімін жүргізіп отырған Колчактың тағдыры қылға ғана салбырап тұр.

— Сен ойлама,— дейді Жақып маған,— партизан отряды осы маңайда ғана екен деп. Бүкіл Сібірдің барлық қалың ағашының іші қаптаған партизан. Ертең көрерсің, Қызыл Армия мынау Орал жақтан келіп, Колчак Омбыдан сырғыса, ар жағында бас сауғалар жер таба алмайды,

партизандар оны бөлшектей ұрып құртады.

— Осыны халыққа түсіндіру керек! — дейді ол маған.

— Халықтың өзі де Колчактың саудасы бітіп келе жатқанын шамалайтын сияқты,— деймін мен.

— Алашорданы білемісің?— дейді ол маған.

— Білем.

— Кім деп білесің?

— «Байлардың жоқшысы» деп, «Совет өкіметінің дұшпаны» деп, «Колчактың досы» деп.

— Оны білсең адам болады екенсің. Совет өкіметі біздің елде де сөзсіз орнайды. Сені мен біздің, біз сияқты еңбекшілердің күні сонда ғана туады. Байлар мен олардың асыранды иті алашордашыларға біз сонда көрсетеміз Совет өкіметінің кімнің өкіметі екенін.

— Ленинді білесің ғой?— деп сұрайды Жақып.

— Естуім бар.

— Кім деп естідің?

— Бүкіл еңбекшілердің қамқоры деп.

— Уай жігіт,— деп Жақып мені арқаға тағы қағып қояды.— Шын адам сол. Елді ұлтқа емес, тапқа бөледі. Барлық елдің еңбекшілерін жақсы көреді. Соның бәріне теңдік әпереді.

— Социализм болады дейді ғой сонан кейін, ол не?

— Мені курстан келді деп отырсын, ба, оның бәрін біле беретін,— дейді Жақып күліп.— Социализм еңбекшілерге болатын жақсылық дейді. Не жақсылық екенін оқып білмесек, қайдан білеміз. Оқимыз әлі,— дейді ол аз отырып,— тек, Совет өкіметі орнасын, одан арғы күн біздікі.

— Бұ жолға қалай түстің?— деген сұрауға:

— Бай мен кедей екі жақ боп күресіп жатқанда - дейді ол,— таптық намыспен кірісе қалған іс қой. Әйтпесе, қай бір білім тасып жатыр дейсің. Қол қоюды зорға білем.

— Не себеп болды бұ жолға түсуіңе?— деген сұрауға:

— Білім де, жақсылық та орыста ғой,— дейді Жақып, — әділеттік те орыстан шығады. Мені осы жолға сілтеген орыс жолдастарым.

Партизан отрядының ісін сұрағанымда:

— Оны айтуға болмайды жолдас,— дейді Жақып,— оның атын «соғыстық сыр» дейді. Айтуға болмайды оны, егер керексінсең,— дейді ол күліп,— жүр де жазыл, ала кетейін!..

Қоштасарда оның қолымды қысып тұрып айтқаны:

— Совет өкіметі туралы, Қызыл Армия туралы өзің ғана біліп қойма, еңбекшіл көпшілік арасына тарат!..

БАҚЫТ САПАРЫНА

Жаңбырмен басталған күздің ауа райына еліктегендей, саясат ауасының да райы со мезгілде қатты тиышсыздыққа айналды. Колчак пен Алашорда газеттері «Қызылдар пәлен майданда, түген майданда қырылып жатыр, шегініп қашып жатыр... өлер көзі жақындады...» деп көптіргенімен, тыныстары күн сайын тарыла түсуін жағдайдың өзі-ақ дәлелдей бастады. Батыстағы майданға бұрын темір жолдың, бойымен ғана ағылатын Колчак әскерлері, енді темір жолдан алыс, далалық жерлермен де жөңкіліп кетіп жатыр, «Қызылдар Оңтүстік жақта Түркістанды басып, Жетісуға қарай орап етіп кетіпті... Батыс жақта, мына жағы Орынбордан өтіп, Торғай кеп қапты... Мына жағы Уфадан өтіп Челябинге таяныпты... Ана жағы Екатеринбургтан өтіп, Тюменьге беттеп бара жатыр...» деген хабарлар ел ішінде дүңкілдеп кетті.

Бұл сөздің растығы, Колчактың тынысы күн сайын тарыла түсуінен - ақ байқалады: ілгерірек кезде елден жинайтын шығынын, «налог» деп қана аталатын. Колчак, енді көзіне түскен малды айдап әкетуге, көзіне түскен көлікті, арбаны жегіп әкетуге, бұлардың бәрін иелерінен сұрамауға айналды... Бұндай озбырлықты көрген жұрт, мал-мүлкін қайда тығуға білмей жанталасты... Малдар бұрынғыдай далаға жайылмай, үнемі ағаштың ішіне қамалады...

Даланың, көз келген жерімен майданға қарай ағылған Колчак армиясының да бұзықтық қылығы бастан асып кетті. Олар кім көрінген адамды бейсәубет жүрсе - ақ атады, көлікті, арба - сайманды, ылаушыны еріксіз әкетеді... Көз келген үйлердің астарын сұраусыз тартып ішеді, киімдерін сұраусыз тартып киеді... Басқа мүліктерін де талайды, ақтармаған жүк, ақтармаған сандық қалмайды... Іске татыр дүние болса, қойындарына салады...

Олар озбырлықты өлі бұйым түгіл, тірі адамға да қатты көрсетеді. Таланған мал - мүлкіне қарсылық білдірген адам болса, ең жеңілі — дүреге жығып кетеді... Әйелдерді зорлау Колчак әскерлерінің дағдылы ісіне айналғандықтан, олардың төбесі көрінген кезде, ауыл-ауылдың әйелдері бет-бетімен бытырай қашып, бойын жасыратын жер іздейді... Жасырына алмай қалса масқара болады, кейде мазақтауымен қоймай кескілеп өлтіріп кетеді.

Осынша бүліншіліктің көзінде Колчак өкіметі «тәртіп» орнатпақ боп, әр ауылға өз адамынан «охрана» қояды. Олардың бәрі әр ауылдың не байының, не байшігешінің балалары. Атқаратын міндеттері: ағылып өтіп жатқан Колчак армиясының жолына қажетті ылауларды, кісілерді, азық-түліктерді даярлап қою, қызылдарға тілектес адамдар болса бақылап, Колчак өкіметіне хабарлау.

Сентябрьдің бас көзінде майдан жайы тіпті ауырлап кетті. Енді, Колчак пен Алашорда газеттері «Большевиктерді қуып бара жатырмыз» деуді доғарып, майданның шегі Қостанайға, Қорғанға, Тюменьге мына жағы Атбасарға жақындап қалғанын жазатын болды. Мен тұрған ауылдың маңына - бұл кезде Колчак әскері қаптап кетті. Енді, олар осы тұстан окоптар қазып, телефон сымдарын тартып, зеңбіректерін орната бастады. Білемін дейтіндердің айтуынша, Колчак армиясы осы тұста қызылдарға қатты соққы бермекші. Бұл кезде тұрғын халық пен армия адамдары сапырылысып кеткендіктен, ауыл мен ауылдың арасындағы қатынастар үзілді, енді әркім өз басымен қайғы боп, өз жанын сақтауға тырысты...

Ел басына түскен аса бір ауыр жағдайды бейнелеп айтқанда, қазақтар «бір тарының қауызына сыйды» дейтін еді, сондай бір «қауызға», со бір кезде мен мұғалім болған маңайдағы ауылдардың қалай сыйып тұрғанына, осы күні ойласам қайран қалам. Алуа көлі мен Балтабай қыстауының арасында, «Алтай» аталатын кішкентай ғана көлемді шоқ ағаш болушы еді. Оның ығында, бізге мәлім домбырашы Мұхаммедқали мен оның ағайыны Әбділман үйі ғана қыстайтын. Жайшылықта бауырына сол екі үй әрең сыйып отыратын «Алтайдың» ішіне, Колчактың қалын, әскері лықып келіп қалып, елді бүрістіре кеп жөнелгенде, Алуа сыртындағы ел түгел сыйып кетті.

Мұндай халде бала оқыту қайда!.. Колчактың талан - таражы басталған соң-ақ, оқитын балалар тарады да, Балтабай аулында сорайып бос қалдым... Енді не істеу керек?..

Бүр күні Балтабай аулына менің туған жерімнен таныс екі адамым келе қалды, біреуі Қиналған, екіншісі Мырзахмет. Бұларды Колчактың ерсілік-қарсылы ағылған әскерлері аттарымен ылауға алып шығыпты да, аттары болдырып, жүріске жарамайтын болған соң, қолдарына пропуск беріліпті де қайтарып қоя беріпті... Қызметке аттары жарамағанмен, өздері жараған адамдарды Колчак жібермей әкетіп жатыр. Мына екеуін жіберуі— Мырзахмет сол аяғынан шойнаңдаған ақсақ, қиналған аяғынан қикаландаған ақсақ. Екі ақсақты Колчак не керегіне жаратсын!..

Қиналған мен Мырзахмет келгенде, мен жұмыссыз іш пысумен қатар туған жерімді де сағынып жүр ем, сондықтан олардың бауырсынып «бізбен елге қайт» деген сөзіне елге кеттім. Біреулердің «мынадай аласапыран кезде атылып қап, масқара боларсың, дүние бір жайлы болғанша шydасайшы» дегенін тыңдамадым. Екі ақсақтың қарамағында үш көтерем ат келеді екен, солардың біреуіне мен ие боп, елге беттеп кете бардық...

Болдырған арық атпен қанша жер жүре аласың,. Аттарды кейде мініп, кейде жетектеп отырып, күніне «қозы көш» аталатын мөлшерге жылжып кейде жете аламыз, жете алмаймыз. Сол жүріспен, біз ілгерілеген сайын, Колчак әскерінің қимылы қоюлана, қатары қалыңдай түседі...

Міне, енді, майдан жақындап та қалған сияқты, өйткені әуелі алыстан

талып қана күмбірлеп зорға естілетін зеңбірек даусы, күн сайын жақындаңқырай, қатайыңқырай күмпілдейді. Менің серігімнің жобалауынша, бұл гүрсіл әрі салғанда біздің ауылдың маңындағы Стап, Кпитаннан әрі емес, немесе — бері!..

Қалың әскердің ішінде көп жүріп еттері өлген бе, әлде соғыс дегеннің не екенін білмегендіктен қорықпай ма, немесе, қалталарындағы пропускаларына сене ме,— мені серіктерім қимылдағы қалың әскердің ішін жара тура тартқылары келеді, ал пропускасы жоқ мен мүмкіндігі болғанша ағаш араларымен, саяндау жерлермен жүріп, Колчак әскерлерінің тексеруіне ілікпегім келеді...

Қысыла-қымтырыла әрең жылжып келе жатқан біз, бір кезде Колчак армиясының ішінен аман өттік - ау!.. Олай дейтінім,— біз беттеп келе жатқан жақта, «Меңгесер» аталатын сордың маңында, маңдайларында қызыл жұлдыздары бар бір топ салт атты кездесе кетті.

— Апыр-ау,— дестік біз,— мынау қызылдар болмағай еді!.

Расында солай екен. Олар бізді тоқтатты да тексеруге кірісті. Қасымдағы екі жолаушыға ешбір күдік болған жоқ, өйткені олардың қайдан келе жатқандарын дәлелдейтін пропускалары бар. Ал, мен ше?! Менің документім де, өзім де күдікті көріндім. Документім—Омбыдағы курстан «оқушы» деп алған справка. Одан бері қайда болғаным, не істегеніме ешбір кепілдеме жоқ, өзім болсам,— қалаша киінген, жас жігітпін және Колчак армиясының ішінен келе жатырмын... Осының бәрі қызылдарға күдік туғызды да, мені Меңгесер сорының батыс жағында жиырма шақырымдай жердегі қазақша Майбасар, орысша Рождественка аталатын поселоктегі штабқа жолдауға ұйғарып, қасыма мылтықты охрана қосты...

Серіктерімнің мені қимайтынын, тексеруге түскеніме іштері ауырып, не боларыма қауіптенетіндерін кескіндерінен ұғып-ақ тұрмын, «сендерге рұқсат» дегенде, мені тастап кете барды...

— Ертеден түске дейін, Майбасардың ар жағындағы шыға беріс ағашта болармыз, босасаң соған жет! — деді олар маған.

Салт атты күзетші мені Майбасарға жаяу айдап әкелді. Жолшыбай ойым мың құбылып, жүз толқиды. Жолда соққан елдерден естуім,— мен сияқты жүрісі күдіктілердің көбін шпионға жорып әскерлер атып тастайды екен. Күдікті адам боп ұсталған минутта, «мені де атады екен» деген оймен, жаным тас төбеме шыққан еді. Ол арада атылмай, Майбасардағы штабқа жөнелтілгеннен кейін, «мән-жайымды айтсам ұғар» деп үміттендім.

«Майбасар» деген «П» әрпі сияқты боп, қамыстылау көлді қоршай салынған ұзын көшелі поселке екен... Көшелердің бойлары толған қару-құралдар, ат-арбалар, ығы - жығы сапырылысқан кісілер... Әлдеқайда, әлдекімдер сырнайлатып, әндетіп, ысқырып сауық жасап жатқаны естіледі.

Әрбір әскердің маңдайында қызыл жұлдыз. Кейбіреулерінің киіміне, жаға - жеңіндегі қызыл жұлдыздарына қарап «бұлары офицерлері болар!» деп жорамалдаймын...

Поселкенің ортасындағы аланда, өзге үйлерден жекеленіп, көп терезелі биік еңселі қарағай үй тұр, маңдайшасында желкемді күнге желбіреп, лаулаған жалындай жайқалған қызыл ту... Күзетшім мені соған қарай айдап келеді. Ішімнен, —«үй — мектеп болар, штаб осында болар» деп жоримын, не боларымды біле алмай толқып келе жатқан жүрегім қобалжи түседі...

Штаб үйінін, бір бөлмесіне кіргізген менімен, жағасында екі қызыл кубигі бар, орта жасаған, кішірек талдырмаш денелі орыс ұзақ сөйлесті. Сұрауларының түріне қарағанда ол да мені алғаш ақтардың шпионы болар деп күдіктенген сияқты болғанмен, артынан сене бастаған қалпы байқалады. Сондықтан, мен де асықпай, саспай, білген тіліммен кім екенімді толығырақ айтып отырдым. Өз жайымды біраз сұрастырғаннан кейін, командир менен Колчак тылынан білетіндерімді, ол жақтағы елдердің хал-жайын ұзақ сұрады... Бір көзеңде командирге Қыстаубайдың Жақыбын атап қап, онымен қалай жолығысқанымды айтып ем:

— Кім?.. Кім дедің?..— деп құлақ түре қалды командир. Мен: «Жақып Қыстаубаев» деп сөзімді қайталап ем:

— Бізде аты, фамилиясы сондай жігіт бар,— деді командир.

— Оны көруге болар ма екен! — дедім мен қуанып кетіп.

— Әрине, болады... Шақыртайын...

Жақып ұзамай-ақ кеп қалды. Мен тани кеттім,— өзіміздің Жақып!.. Тек, киімі ғана басқа: үстінде белін қынай буынған сұр шинель, басында шошақ төбелі, маңдайына жұлдыз қадаған шлем!.. Мына түрінде ол бұрынғысынан да сұнғақтанып, сұлуланып кетіпті. Оның қазіргі түр-тұлғасына қарағанда, «шіркін, жігіт болса осындай болсын!» деп сүйсінерліктей!..

— О-оу, пұшық, сен қайдан жүрсің?—деп түрегеле берген мені Жақып құшақтай алды... Мен кеудеме сыймай кеткен қуанышты көтере алмай жылап жібердім...

— Сен таниды екенсің ғой, жолдас Қыстаубаев, бұл жігітті?—деді командир жымыып.

— Енді қалай, Владимир Иосифович, ол менің танысым да, туысым да...

— Ақтардың шпионы емес қой бұл?— деді командир жымыя түсіп...

— О не дегеніңіз, жолдас Гозак... Қызыл Армияның бостандық беруге келе жатқан адамының бірі осы... Өзі ауылдық учитель...

— Солай ма?!—деді Гозак,— сенін, білгенің жақсы болды, әйтпегенде көп тексеретін ек мұны. Колчактың курсынан жылдың басында алған справкасынан басқа түк документі жоқ...

Тағы да аз қалжың сөздер айтқаннан кейін, Жақып Гозактан мені бүгінше қасында болуға сұрап алды, ертеңіне штабқа қайта әкеп маған еліме қайтатын пропуска алып беретін болды.

Ол кеш қызыл әскерлердің ойын-сауығымен аса көңілді өтті. Сауықтан кейін пәтеріне әкеліп қондырған маған, көзіміз ұйқымен жұмылғанша, Жақып басынан өткізген уақиғаларын қысқаша айтып берді. Ол, әрине шығарма ғып жазбай, ер Жақыптың алдында, менің мойнымнан еш уақытта түспейтін борыш...

Жақып ішінде болған партизан отряды, қызылдарға Қорған қаласында қосылып, Қызыл Армия қатарына кіріпті...

Қызылдардың кім екенін енді ғана біліп, Жақыпқа.

— Сендермен ере кетсем қайтеді?—деп ем:

— Піскен асқа ие болмас болар,— деді ол күліп,— жекіп келе жатқан Қызыл Армияға сенің қазір қажетің аз. Және керек қылғанмен, сен мылтық ұстай білмейсің... Бұл қалжың сөзім,— деді ол, аздан кейін,— туған еліңе барып қайтсайшы. Бірақ, көп жатып алма. Қызылжарға кеп қызметке кіріс!

— Сен ше?

— Менің сапарым ұзақ... Россияның шығыс жақ шеті әлі алыс деседі. Соны жаудан тазартқанша, осы армияның қатарында болам...

Ертеңінде Жақып мені штабқа әкелді де, кешегі штаб начальнигі — Владимир Иосифович Гозактың қолынан «еліне қайтып бара жатқан мұғалім, бұған барлық совет және әскери ұйымдар көмек көрсетсін» деген пропуска жаздырып берді.

— Ал, қош болыңыз, жолдас Мұқанов,— деді Гозак маған, пропусканы бергеннен кейін қолымды алып, — азаттыққа алған путевқаңыздың бастамасы осы пропуска болуына сенем. Бақытты сапар болсын!..

— Рахмет сізге, жолдас Гозак! — дедім мен.

Расында осы пропуска менің бақыт сапарына аттануымның басы болды. Сол сәттен бастап, мен азап тауынан астым да, бақыт тауына өрледім...

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

«АЛҒАШҚЫ АДЫМДАР»

БАЙЛАУДАҒЫ БАҚЫТ

Владимир Иосифович Гозактың қолы қойылған пропусканы қалтама салып тысқа шықтым. Жақып менімен ере шықты.

— Кәне, достым,— деді ол қолын ұсынып,— енді қоштасамыз да.

— Жақсы, қош бол! — дедім мен де қолымды ұсынып.

— Айтпақшы,— деді ол менің қолымды қыса беріп,— сен сонда еліңе жаяу кетесің бе?

— Бұл араға дейін алып келген серіктерім, мені жолда тосып отыруға тиісті.

— Егер тоспаса не істейсің?

— Онда жаяу тарта берем де. Кеше біреулерден сұрастырып ем, мен баратын ауыл бұл арадан елу-алпыс шақырымдық қана жерде көрінеді. Оған жаяу - ақ жетем, күн жылы, жер құрғақ.

Жақып көркем кескінін жымита маған аз қарап тұрды да:

— Жоқ, оның реті болмайды, жолдас. Мен сені серіктерің тосам деген жерге дейін шығарып салайын. Олар тосса тосты, тоспаса солай қарай кетіп бара жатқан біреуге мінгізіп жібереремін.

Жақып мені пәтер үйіне алып келді де, өзі бір атқа мініп, мені бір атқа мінгізіп, екеуміз жөн тарттық, бетіміз қаланың, батыс жағы, ол бетте, шамасы төрт-бес шақырым жерде сиректеу өскен орман көрінеді. Егер күтсе, менің серіктерім сонда болуға тиісті.

Екеуміз кеңесіп отырып, бет алған орманға келсек, оның ішкі алаңында серіктерімнің тұсаулы аттары көрінді, өздері жоқ!.. Олар тығылып қалған екен. Жақып пен мен қосарлана шақырғанда әрең шықты.

Қиналған оң жақ аяғынан, Мырзахмет сол жақ аяғынан шойнаңдай ақсап келе жатқанда:

— Мыналарың өтірік ақсап келе ме, шын ақсап келе ме?— деді Жақып күліп.

— Кісі өтірік ақсай ма екен?

— Қорыққанда не істемейді дейсің адам. Қорыққан кейбір адамның өп-өтірік сақау, саңырау немесе жынды бола қалғанын талай көрдік...

— Бұлар шын ақсақ,— дедім мен,— және екеуі немере туыстар...

— Құдайдың қосуы - ай, екеуін парлап!— деді Жақып күліп,— және жанасатын аяқтарынан ақсатуын қарашы!..

— Ия, неге тығылдыңдар?—деді Жақып олар жақындағанда, атынан түсіп.

Аттан мен де түстім. Мені керіп еркінсінгендей:

— Заман тығылмасына ерік беріп тұр ма?— деді Мырзаахмет,— ұшынып тұрған уақыт емес пе, қылдан тайсаң асып тастайтын?..

— Әй, сен екеуіңді ешкім ата қоймас,— деді Жақып күліп.

— Атпа-а-ғ-ғ-ғ-аныңды білмеймін,— деді тұтыға сөйлейтін Қиналған,— б-б-бізден жа-жа-жамандарды да а-а- атып ке-ке-кеткендерін кө-кө-көзімізбен көрдік...

— Ақтар ма, қызылдар ма?— деп сұрады Жақып, жымыып.

«Қызылдар» деп айтып қалама дегендей, Мырзахмет Қиналғанға жалмажан көзін қысты. Оны көріп қалған Жақып:

— Сен қосарланба,— деді Мырзахметке,— кім десе де өз аузынан айтсын.

— Қы-қы-қызылдарды кө-кө-көріп тұрғаным, бү-бү- бүгін ғой,— деді Қиналған тұтығуын үдете түсіп,— бі-бі- біздің бі-бір ай бо-бойына кө-кө-керіп келе жатқанымыз а-а-ақтар. Со-со-со-лар бі-біздей жандарды да татала- йын а-а-атып тастады...

Жақып Қиналғанның сөзіне қарқылдап күліп алды да:

— Қылығы жат адамдарды біз де атамыз,— деді менің серіктеріме байсалды дауыспен — түрлеріңнен байқап тұрмың, ондай адам емессіңдер, сендер. Жобаларын, — екеуің де қара қасқа кедейсіңдер. Солай ма?

— Әкем Қиял қазір жетпісте,— деді Қиналған,— ол да есін білгеннен бері байларда жылқышы боп кеп, аттан қартайғанда түсті. Мен де ес білгелі жылқының соңындамын...

— Байдың жылқысы ғой, сенің баққаның да?— деді Жақып күліп.

— Әрине!— деді Мырзахмет.— Өзіме бағатын жылқы қайдан біте қойды дейсің менің? Әкемнің де, менің де өмір бойы баққанымыз Әлти

байдың жылқысы.

— Рас,— дедім мен.

— Ал, мен,— деді Қиналған тұтығуын азайта сөйлеп,— өмір бойы кісі есігінде жалшылықта тұрдым. Ағам Саркеш те жалшылықта. Әкем Досымбек те өмір бойы жалшы болды...

— Рас,— дедім мен.

— Қызылдың сендер сияқты жалшылардың қамын ойлап жүргенін білесіңдер ме?—деді Жақып.

— Естиміз,— деді Қиналған мен Мырзахмет қосарланып.

—Байлардың және ақтардың қызылды жамандағанын да естідіңдер ғой?..

— Оны естіген жоқпыз,— деді екеуі жалтақтап.

— Жо - оқ, естідіңдер,— деді Жақып күліп, менен қорқып айтпай тұрсыңдар. Қорықпай-ақ қойыңдар. Байлар мен ақтар, қызылды жамандаған сөзді елдің құлағына құйып баққан. «Қызылдар жүрген жерін қырады, жояды деп зәресін кетіріп қойған. Сондықтан, жолшыбайғы ел, бізге, то-есть қызылдарға әуелі үрейлене қарайды да, көрісіп танысқаннан кейін, шүйіркелесіп кетеді..

— Біздің де сөйткіміз кеп тұр,— деді шапшаңдау Мырзахмет, — түсі игіден түңілме» деген екен аталарымыз. Түсін, жылы жігіт екенсің. І \ызылдар туралы естіген жақсы сөзімізде де кеп, жаман сөзіміз де кеп. Соның қайсысы, дұрысын түсіндіріп кетші өзің!

— Қызылдардың бай атаулыға қарсы екені рас,— деді Жақып.— Орыстың байы, қазақтың байы, ноғайдың байы демей, барлық байды да ол жек көреді.

— Сонда, не істейді байға?—деді Қиналған.

— Мал-мүлкін түгел тартып алады да, біразын қазынаға, біразын кедейлерге бөліп береді...

— Шіркін-ай, Әлтиді сөйтсе! — деді Мырзахмет.— Нелер кедейдің ақысы кеткен еді мойнында. Оны әперер күн туса, кедейлер оның үстіне құмырысқадай үймелер еді.

— Солай болады! —деді Жақып,— ол үшін біздің, қызылдарға кедейлер — өздерің жәрдем берулерін, керек. Біздің өкіметті Совет өкіметі дейді. Ол сендер сияқты шын мағынасындағы еңбекшілердің өкіметі. Қызыл Армия жеңген жердің бәрінде совет өкіметі орнайды. Ол өкімет байларды жою,

кедейлерді ауқаттандыру ісін қолға алады. Бұл жұмыста өкіметтің жәрдемшісі кедейлер өздерін, боласындар. Ертең елдеріңе барғанда, осы жұмысқа араласуларың керек.

— Бізге билік тисе, байлардың желкесіне мінетін шығармыз,— деді Мырзахмет.

— Сөйту керек,— деді Жақып.— Жақынын, болсын, жатын, болсын, бай атаулыны аямау керек. Ал, кедейлер — өздерің «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» дегендей, ұйымшыл болуларын, керек...

Қиналған бірдеме дегелі келе жатыр еді.

— Сен тоқтай тұр, — деп Жақып оны тоқтатып қойды да,— кедей мен байдың арасын ашу, байды жою, кедейді көтеру жұмысы ұзақ сөз, оны қазір кеңесіп тауыса алмаймыз. Совет өкіметі ауылда құрыла салысымен, бұл іске арнаулы өкілдер шығып түсіндіреді. Сонда естисіңдер бәрін. Оның бәрін түсіндіруге менің білімім де жетпейді, уақытым да жоқ...

Қоштасуға ыңғайланған Жақыпты мен серіктерімнен оңашалаңқырадым да:

— Жолда қызыңа түсемісің?— дедім қалжыңды кескінмен.

— Қайдағы қыз?

— Нешеу еді, сүйген қызың?

— Ә-ә..— деді Жақып, менің сұрауымды енді ғана түсініп.— Анау қызды айтады екенсің ғой, сен... Зүбәйланы?..

— Иә, Қозкенің қызын!..

— Сенін, бөлеңе атастырған екен ғой оны, қызғанбаймысың?

— Сүйген жүрекке зорлық жоғына түсінем мен...

— Қалай, ұнай ма саған ол қыз?

— Мінезі де, қылығы да ұнайды, сымбаты да жақсы. Тек, өңі қоңырлау демесең...

— Сөз еместі айттың ғой,— деді Жақып кейіп, —өңіне ас құйып іше ме адам оның? Кісілігі келіссе жетпей ме?

— Әрине! Ал, кісілігі қалай өзінің?

— Жақсы адам! — деді Жақып демін соза алып.— Оның әкесі — Қозеке, дәулеті шағындау болғанмен, Андағұл руындағы беделді бидің бірі

емес пе? Інісі — Әбіл,— патша заманында да, Колчак заманында да кеп жыл үздіксіз ауылнай болып келді. Сондай адамнан туған қыз, егер ақылсыз болса, мен сияқты жалшыны менсінбес еді. Кісілігімді бағалап менсінгені, кісілігі емес пе оның?

— Әрине... Сен ол қызбен ерте танысып па ең.

— Бес-алты жыл бұрын, балалау шағында.

— Қалай?

— Менің әкем Қосағаш дейтін поселкеде кеп жыл мал бақты. Бізге жалғыз сиырдан басқа мал біткен жоқ. Сол сиырдың жалғыз бұзауын Әбіл ауылнай, жыл сайын рабатқа деп алады да кетеді. Әкем де, ағам Бейсембай да қарсыласпайды, екеуі де момын адам. Бір жыл күздігүні Әбіл біздің жалғыз бұзауды тағы да алам деп келгенде, мен бермеймін деп жанжал шығардым...

— Сен нешеде ең, онда?

— Он жетіде едім. Әбіл тартып алмақ болғанда, мен онымен төбелестім де, қуып жібердім. Артынан ол жігіт жинап әкеп, мені байлап әкетті де, ертеңіне Явленодағы приставка апарып бермек боп, Қозкенің босырақ тұрған киіз үйіне түнде аяқ-қолымды байлап тастады. Үйдегілер ұйықтады. Не істеуге білмей, ызаланып біраз жаттым да, қалғып кеттім... Бір кезде әлдекімнің қолы тигендей болғанға ояна келсем, бір адам байлаулы аяқ-қолымды шешіп жатыр. «Кімсің?» деп сыбырласам, «үндеме!» дейді ол да құлағыма сыбырлап.

— Кім екен?—дедім мен асығып.

— Соны айтқалы келе жатырмын ғой,— деді Жақып,— аяқ-қолымды шешіп болғаннан кейін, әлгі адам мені қолымнан жетектеп, еппен басып есікке қарай жүрді. Жіңшке бір нәзік қол!.. Ол есікті де еппен ашып, тысқа менімен бірге шықты, шамасы он үш, он төрттегі қыз!.. «Ал, аға, жолың болсын!» деді қыз. Мен оны құшақтап тұрып, денесін бауырыма қыса сүйдім...

— Осы қыз ба, сол?

— Әрине.

— Қымбат қызың екен ғой,— дедім мен.

— Рас, қымбатым! — деді Жақып.— Совет өкіметі құрылмаса, ол қызға қосылу, менің жете алмаған ең, зор арманым боп қала берер еді. Енді мен, ол арманым, әрине жетем!

— Сонда, осы бетінде үйленесің бе?

— Өй ақымақ,— деді Жақып күліп,— армия қатарында жүрген және соғыста жүрген жауынгер үйлене ме екен? Жауды жеңіп қайтқаннан кейін де уақыт жетпей ме?

— Қозке саған бере ме, сонда, қызын?

— Бермегеніне қараймын ба? Совет өкіметі әйелдің до басына бостандық береді. Мен сол заңға сүйенем!..

— Біз де солай үйленеміз де енді? —деймін мен қуланып.

— Рас,— дейді Жақып,— жалғыз мені мен сен ғана емес, енді Совет өкіметінің қол астында қай қыз бен қай жігіт болса да сүйгеніне қосылады!.. Әсіресе, қыздар!.. Ол сорлылардың бақыты байлаулы еді ғой, атам-заманнан бері... Енді шешіледі!.. Бұл жөнде де сен ел ішінде үгітші бола жүр...

— Әрине, сөйтем...

Тағы бірдемелерді сұрағалы келе жатыр ем:

— Өй, сенімен кеңесіп тұрам ба мен, осылай?— деді Жақып,— кешігіп қалдым. Қайтайын. Тіршілік болса, тағы да кеңесерміз бұл жайда. Анау серіктеріңе амандасайын да, аттанайын.

— Оқасы жоқ.

Жақып менің серіктеріме келді де, олармен қол алысып қоштасқаннан кейін:

— Ал, сонымен, қош боласын, да енді,— деді маған қол алысып,— аулыңа барып амандығын білгеннен кейін, жатып алушы болма. Қызылжарға төз қайт та, Совет өкіметінің ісіне аралас. Мен де көп кешікпей қайтармын. Мына қашқан түрлеріне қарағанда, ақтар енді қаншаға шыдар дейсің. Қайтып келген соң қызметті бірлесіп істейміз.

— Әрине! — дедім мен, Жақыпты қимаған көзбен жаутаңдап.

Ол екеуміз құшақтаса сүйісіп қоштастық. Жақып содан кейін атына мінді де жөнеле берді. Оның атын түстеуді ұмытып барады екем. Атқа көзім кеше кешке, Жақып мені пәтеріне алып барғанда түскен. Денесі әрі сұлу, әрі биік, әрі жарау бұл аттың түсі: құлағынан бастап шашасына шейін денесін түгел жапқан теңгелей дөңгелек қарашұбар, талай шұбар жылқыларды кере жүре, мұнша сұлу жаралған шұбарды көрмеген мен:

— Апыр-ау, Жақып - ау, мынаны қолдан бояттың ба, болмаса, жаралуы осылай ма?!.— деп сұрағанымда:

— Өй, ақылы жоқ,— деген Жақып күліп,— қолдан кісі осылай бояй ала

ма екен және бояса, ол бояу шайылмай тұра ма екен!.. Нанбасаң қолыңмен жүндерін ашып көрші өзің, түбіне шейін ағы ақша, қарасы қараша көрінбесе, маған «тіфу бетіңе» де.

— Бұл атты қайдан тауып алып жүрсің, Жақып - ау?! — деген сұрауыма.

— «Болғансын өзім батыр кімді аяйын, өлтіріп Төлегенді тартып алдым» деп Бекежан айтқандай, Қорған түбіндегі соғыста қаша жөнелген ақтар армиясының бір генералын қуып жетіп, қылышпен шауып түсіргенде, астында осы шұбар бар екен. Атты командирім маған сыйлады,— деп жауап берді Жақып.

Мына, Қиналғандар тығылған ағашқа қарай беттеп келе жатып, Жақыпқа «кәне, атыңның шабысын көрсек қайтеді?» дегенімде, «көрсек көрейік» деп ол шаба жөнелген. Менің астымдағы жарау жирен ат та бір кермеге ешбір жылқыдан кем сияқты емес те, сондықтан, қосарлана мен де шапқаныммен, Жақыптың шұбары ілезде қарасын көрсетпей кеткен... Аз ғана шауып мені тосып алған Жақыпқа, «апыр-ау, мынадай шабысты жылқыны мінген генералды қандай жылқымен қуып жеттің?!» деп сұрағанымда, «жеткізетін жылқы емес бұл,— деген Жақып,— мен де жете алмайтын ем, егер генералдың сорына қарай, алдынан сазды жырақа кездеспесе... Қан түртті ме, неме-не, ат қарғып-ақ, өтіп кететін жырақада сорлы генерал іркіліп қап, мен сонда ғана қуып жеттім!..»

Бізбен қоштасқаннан кейін, Жақып шұбарын тебініп қап шаба жөнелді. Тұяқтары тиген жердің топырағын аспанға жентектей лақтырған ат, лезде көзімізден ғайып болды...

— Орыс - қазақтың байларының талай қаз мойындарын кездестіріп ем, — деді Мырзахмет, Жақып бізден қарасын үзгеннен кейін,— нақ мұндай сұлу, мұндай ұшқыр жылқыны көрген емен!..

— Жі-жі-жігітің а-а-айтсайшы!..— деді Қиналған. Ші- ші-шіркін, на-нар жігіт екен-ау!.. А-а-ат со-соның ма-ма- маңдайына қарай кездесіп тұр, ғой.

— Менің қызылдан бірінші беттесіп сөйлескенім осы жігіт,— деді Мырзахмет,— егер, қызыл деген осы болса, мынауың жатып жастық, иіліп төсек боп тұрған сыпайы

біреу ғой!..

Беттеген ауылымызға біз жолшыбай төрт-бес қонып әрең жеттік. Бұл кезде жел теріскей бетке шығып, күзгі күннің райы суыта бастаған... Ағаштардың сарғайған жапырақтары түсіп, бұтақтары арсалануға айналған. Сондай салқында жұкалау киіммен тоңазыңқырап келе жатқан біз, жолшыбайғы ауылдарға жиі-жиі тоқтаймыз. Сонда әр ауылда да еститін кеңесіміз қызылдар мен ақтар туралы; қай ауылға барсаң да ақтардың талап кеткенін айтып зар қағады. Ал, қызылдар туралы айтары,

— Мырзахметтің сөзі. Мен оларды білгенімше үгіттеген болам...

Жолда маған апам Зәренің үйі кездесті. Ол өткен жазда қайтыс болып, жездем жаңадан үйленген екен. Қабағы суық ол үйге тоқырамай, бір ғана қонып, екінші апам Ұлтуғанға барсам, оның күйеуі өліп жесір қапты. Шаруасы әлсіз, бас көтеріп, кесіп істер адамы жоқ бұл үйдің күн көрісі ете нашар екен. Бар малы екі сиыр, бір ат. Оларды расходқа ұстаса, алдағы жылдарда не күн көреді!.. Астық жоқ, сатып алуға астық табылмайды, егер аздап табыла қалса, бағасы аса қымбат...

Үй ішімен ошақ басы кеңесіп біз мынадай ақылға келдік: екі сиырдың біреуін соямыз да, етін орыс поселкелерінің біреуіне апарып сатып, астық аламыз. Ол таусылғанға дейін, мен осы үйдің атымен Есіл бойындағы туыстарыма барам да астық алып келем. Сол сапарымда мен аз күнге Қызылжарға да соғып, болашақта атқаратын өкіметтік қызметтің жайын біліп қайтам.

Екі сиырдың семіздеуін сойып, көршілес поселка Макарьевкеге апарып сатқанда, он пұт бидай болды. Ол әрине, қыс ортасына дейін бұл үйдің талғажау қылуына жетеді. Сойған сиырдың бас сирағы ішек - қарны сияқты ол-пұлы сорпа-суан бола тұрады...

Апам үйінін, ішермендік азығын бірыңғайластырғаннан кейін, Қызылжарға жүрер алдында, менің туған ауылым — Жаманшұбарға барып, көптен көрмеген туыскандардың амандығын білуге көңілім кетті. Жаманшұбарға барып кеп, Қызылжарға содан кейін жүруге ат шыдамайды, сондықтан, бұл үйден біржола аттану қажет.

Мен Жаманшұбарға жеткенше күн райы суытып, жапалақтап қар жауа бастады. Жаманшұбар маңында орман жоғы, оның «орманы» — түрегелген адамның бойынан аспайтын шіліктер екені бізге мәлім. Мен барған кезде Жаманшұбардың үш ауылы: Жансүгір, Жарылғаз, Болат — қыстауды айнала біткен әр шіліктің ішіне ықтай қонған екен. Мен, әрине, өзімнің туған ауылым «Жарылғасқа», оның ішінде әкемнің інісі Мұстафаның үйіне келіп түстім. Шаруасы бұл кезде де шағын болғанмен, жыртық құрым кигіз үйі бұрынғысынан өзгермегенмен, үлкен екі баласы Қамза мен Ғаббас ержетіп мал түлігі болғандықтан, азық жағынан бұл үй тоқ екен. Мұстафаның ескі сырқаты (сүйек туберкулезімен ауыратыны бізге мәлім) қазір меңдеп, біржола төсек тартып жатып апты.

Көптен көрмей сағынғандығы ма, әлде, оқу оқып адам боп келді деп елегендігі ме, мені өз ауылымдағы туыскандарым да, көрші ауылдағы жам - ағайындарым да қолдан келген сыйларын жасап, құрметпен қарсы алды. Бұл ауылдардың да қазіргі басты кеңесі қызылдар жайы екен. Өзгелерден жүріс-тұрысы да молырақ, естуі де көбірек Нұртазаның ұғымында, қызылдар, әрине, «құбыжық», Бұл жөнде мұғалім баласы Молдағазы мен екеуінің пікірі екі басқа екен: газет, журнал оқыған, жалпы саясаттан хабары бар және ой-санаға бейімділігі бар Молдағазының айтуынша,

қызылдар халық қамқоры.

Әкесінің пікіріне сырттан қарсы боп жүретін Молдағазы, бетпе-бет ештеңе дей алмайды екен. Ал күніге қонаққа барғандықтан және Нұртазаның мінезін білетіндіктен, «тулап қайда барар дейсің» деп ойладым да, мен де онымен бетпе-бет таласқа түскен жоқпын, қызылдар туралы көрген - білгенімді былайғы момын шаруаға ғана айттым. Нұртазаға сол сыпайы қалпыммен аттанып кетер ме едім, қайтер едім, егер М... аталатын бір қыз жөнінде ерегісе қалмасам.

М... менің бала күннен бергі досым. Оқушыларға белгілі — Хабибулла Ғазизуллин дейтін молдадан сабақты бірге оқыдық. Оның әке-шешесінің алғашқы балалары еле беріп, бұл қыз өлім сарқытындай болған соң және «арты құтты» болып, іле ұл туған соң әке-шешесі еркелетіп өсірген. Әкесі Қорған қаласына барып, ірі купецтердің біреуінде қызметін атқарып жүретін адам, сондықтан ол М... ді қалаша сәнді киіндіреді. Мысалы, біздің елу үйлі Жаманшұбарда резеңке кебіс киген, фабрикада тігілген қисық табан әмірқан етік киген, үстіне жолақ барқыттан бешпент киген бірінші қыз осы М...

Молдадан оқитын ұл, қызы аралас отыз-қырық баланың ең зирегі осы М... болатын. Молданың бір айтқан сабағын ол екі айтқызған емес. Оқуға шабан балалардың көпшілігі М... нан үйренумен молданың дүресінен құтылатын...

Хабибулла Ғазизуллинның молдалығы нашар бола тура; «Қираәтқа», яғни әнге шебер екенін біз білеміз. Араб не фарсы тілінде өлеңмен жазылған кітаптардың сөздеріне түсінбей оқитын молда, оларды әндетіп айтқанда тыңдаушыны қайран қалдырады. Кейін білсем, Хабибулла «Мұхаммедияны» татар халқының тамаша әнінің бірі — Тәфтилаумен айтады екен.

Молда шәкірттерінің де әндетіп оқуын жақсы көреді. Өлең кітапты, әсіресе «Мұхаммедияны» әндетіп оқитын. балалар көп, солардың ішінен М... ерекше орын алады. Оның күмістей сыңғырлаған әдемі даусы тыңдаушының құлақ құрышын қандырып, елітіп жібереді. Молданың әндетіп оқитын бір кітабы Мұхаммет пайғамбардың тарихын баяндайтын — «Мұхаммедия». Арабша, парсыша, түрікше сөздерді араластырып өлеңмен жазылған бұл кітапты түсініп оқымағанмен, елеңдетіп оқуға келгенде молда тыңдаушысын ұйытып әкетеді. «Мұхаммедияны» әндетіп оқуда М... молдасынан әлдеқайда асып түседі. Әнге әуесім бар мен де М... ға қосылам... Екеуміз «Мұхаммедияны» көбінесе бірігіп айтамыз...

Сондықтан ба, әлде әке-шешесінің маған мейірімділігінен бе, сабақтан бос уақыттарда М... үйіне мен көбірек барам... Әкесі мен шешесі екеуміздің қосылып айтқан әнімізді қызық көріп тыңдайды...

Балалық шақта соншалық дос болған М... нан мен он бір, он екі

жасымда айрылып, күн керіс жағдайымен қаңғырып кеттім де 1916 жылы ғана көрдім. Бұл кезде М... оқудан шыққан екен. Қазір ол сұңғақтау талдырмаш бойлы, қызыл шырайлы, дөңгелектеу жүзді, жіңішкелеу қыр мұрынды, ұзындау қайқы қара кірпікті, екі жарып өрген бұрымы мықынына түскен, кептің көзін тартатын сұлу қыз болып қалыпты, әкесі әзірге оны ешкімге атастырмапты.

Оқушыларға мәлім Жұныс Баймұхамметов, бұл кезде біздің ауылда мұғалім екен. Жасы 22—23 те, сымбатты денелі, сұлу кескінді Жұныс М... ға ғашық екен. Менімен танысқаннан кейін және менің М..., мен дос екендігімді білгеннен кейін, Жұныс маған сырын түгел ақтарды да, жолдаған өлеңдеріне М... ның жауап қайтармайтындығын айтты. Ол жолдаған өлеңнің біреуі былайша жазылған екен:

Хұрмәтлу хат аязамын сізге арнап,
Хәйләсі бұл дүнияның неше тармақ.
Жазды деп бу өлеңді ғайып етпе,
Атрафын бұл сөзімнің білсең аңлап,
Асылдан пайда болған асыл затым,
Ежелден жұрттан артық сенін, даңқың.
Құрбыңыз көңілінен берді хабар,
Жұныс дүр, мұны жазған менің атым.
Шырағым, бетің айдай, шашың сүмбіл,
Жәнеде екі бетің ал - қызыл гүл.
Жігіттің сізді құшқан арманы жоқ,
Сайраған бақ ішінде сен бір бұлбұл
Хұрмәтлу хат язамын асыл затқа,
Бұл хабар шашылмасын бүтән жаққа.
Айдында қалықтаған біз бір сұңқар,
Сіз аққу, жамалыңды салдым хатқа.

Өлеңді тағы бірнеше қайталап оқығаннан кейін, Жұнысқа мен ұнатпайтындығымды, өлеңде қыздың жанын қозғарлық жалын жоқтығын айттым.

— Енді не істеу керек? — деген оның сұрауына, менің берген жауабым:

— Дағдылы шілдеhana мен алтыбақанда айтылатын «Қалқам шырақ» қыздың жүрегін әрине қозғай алмайды. Оған өз көңіліне қонатын сөз табуыңыз керек...

— Жаксы,— деді Жұныс,— ойланайын тағы да. Тек, сенен өтініш М... екеуміздің арамызға дәнекер бол!..

— Бір ғана шартпен,— дедім мен.— Ойында құр ғана бозбалалық болса, оған мен кіріспеймін. Егер, мақсатын, түпкілікті үйлену болса, онда кірісем.

Олай дейтінім, — «жат жұрттыққа жаралған» қыздың үйінде отырмайтынын, көп қыздың, бақытсыздығына қарай теңі кездеспейтінін білем. Жұныс М... ның теңі. Ендеше, оның бұған қосылуына неге тілектес болмайын!..

Бір күні Жұныс мені «Дос» келінің жағасына оңашалап алып кетті де, «барлық ой-санамды жұмсап, жазған өлеңім мынау еді, осыны оқып көрейік» деп қалтасына бүктеп салған қағазды суырып, оқи бастады. Өлең былай жазылған екен:

Ғизатлу, бек зияда уа хұрмәтлу,
Мәгәрки көрсем сізді көңілім шатлу.
Уә ләкин көре алмасам феризатты
Хасірет дерті бізде боп тұр қатлу..
Уаллаһи бұл сөзімнің жалғаны жоқ,
Дертім қатты, жазылар дәрмені жоқ.
Мақсұтқа ерішпесем тағдир ісі,
Көңілдің көріп жүрсе арманы жоқ!
Хәдистә сұлу қызды сүю сауап,
Қағбам деп еткім келеді сізді тауаф
Сіз шам-шырақ, мен міскін фәруана боп,
Асығып үшбу хатқа күтем жауап.

Сөздерінің жартысы түсініксіз болғанмен, бұл өлең хат маған ұнады. Сондықтан мен, оңаша мезгілін тауып, М... ға хатты апарып бердім. Не екенін айтпай берген қағазды қолына алып оқи бастаған М..., қып-қызыл

боп кетті де, бұ немене еді?!» деп қағазды тастай берді... Жерден алған қағазды қайта ұсынғанда:

— Мұның қалай?!—деді ол өкпелі кескінмен,— мен сені туған бауырымдай көретін едім ғой!..

Менің одан кейінгі сөзімнің біреуін де тыңдамай, М... ешбір жауап бермейді, ұзын кірпігін төмен түсіріп жіберіп, демі қара көзін өлусірте төмен қарайды да, былай да шырайлы бетінде қаны жалындай ойнап қызара түседі... Ал Жұныс ше?.. Ол,— «не жауап айтады?..» деп қыр соңымнан қалмайды.

Қызды көндіре алмауыма көзім жеткеннен кейін, маған ермек керек болды да, қыз болып Жұнысқа өз тарапымнан былайша екі ауыз өлең жазып жібердім:

Молдеке сіз жолдаған алдым хатты

Хат екен, сөзі майда, тілі тәтті.

Уәләкин, хақ рәсулім айтқан жоқ па,

Хадистә харам зат деп махаббатты.

Сіз жұрттың бетін түзер Құбладайсыз,

Хадисті неге ендеше бұрмалайсыз?

Қағбаны қызға теңеп қияметте

Шәрманда гүнәһкәр боп тұрмағайсыз!|

Жұныс «расын, ба, әй, Сәбит?.. Қалжыңың, не ойының, емес пе?.. Жылдан аса уақыт, өлеңмен жауап қайтару түгіл, дұрыстап бір ауыз сөзбен жауап қатпаған қыз, былайша қалай батыл бола қалды?! Ойының болса айт!.. Мені бекерге арандатпа!» — деді. Мен шынымды айтпадым. Ақыры, маған иланған Жұныс, М...ға былайша деп өлеңмен екінші хат жазды да, маған оқыды:

М..жан, біздің қолға тиді қағаз,

Жазғанын Фәһәмләдім сіздей шәһбаз.

Таңқиттап жазсаңыз да, хат келгенде

«Өңім бе, түсім бе» деп тұрдым біраз.

Дариға, түсім болмай, болғай өңім!

У болмас еді сонда алған дедім.

Махаббат жоқ деуші жан, кім болса да,
Еш уақыт досым емес, жауым менің.
Баласы Қасым патша Сейпілмәлік
Фәһәмлә бұл сөзімді жадына алып.
Қаншама су жүзінде михнат шекті,
Бадиғұл — Жамал үшін сафарланып.
Ғарапта Ғабдүлуәли жиһан келді,
«Мәжнүн — Ләйлі» деген ат байланып.
Орнаған махаббатсыз көңілге тат
Махаббат һәр уақытта жанға қуат.
Һәміре ғашық үшін қандай болды,
Түсіне көрінумен бір фәризат.
Барады жазған сайын бойым ысып,
Егер де сүйіспесе екі ғашық.
Махаббат тәңірі алдында гүнаһ болса,
«Құранға» неге кірді «сурә — Юсуф!»
Ендеше мен де неғып аялдайын,
Екпіндей шаппай қалай аяндайын.
Уаллаһи иланыңыз, болдым ғашық
Мен сізге Қозы - Көрпеш — Баяндайын.
Сізсіз ғұмыр — тамырсыз ебелектей,
Сізді ғана күн кешем төңіректей,
Сөзімді ілтифатқа алмасаңыз,
Күйемін отыңызға көбелектей.

М...ға мен бұл өлең хатты да апарып бердім. Ол үнсіз жауап қатқанмен, жобасына қарауымша, ар жағы жек те көрініп тұрмаған сияқты... Әлі қауызынан ашылып болмаған ұятының гүлі «пәлен» дей қоюға

шыдамайтын сияқты... Бірақ, бұл сөздерді аяқтауға 1916 жылдың дүрбелең кесірлік жасады да, басын қорғаған Жұныс, оқуды сылтау ғып кете барды.

Одан кейін Жұныс пен мен 1917 жылдың қысында кездестім. Оның айтуынша, қыз бен ол менен кейін жолығып сөйлескен, бірақ бұл кезде қыздың басы байланып, әкесі оны әлдекімге атастырып қойған.

Артынан сұрастырсам, М...ға құда түскен жер маған таныс боп шықты. Күйеуді де мен білем: зор денелі, жалпақ, қара бұжыр бетті, жасы отыздардан асқан, сақал - мұртын қырып жүретін, момын мінезді жігіт. Ол, әрине, М...ның теңі емес...

1918 жылдың күзінде, Омбыға оқуға жөнелердің алдында Жаманшұбарға соғып, М...ға сөйлессем, күйеуінің кескінін көрмегенмен, көрген жұрттың айтуына қарап, аса наразы екен. Бірақ, наразы болғанда амал қанша!.. Қазақтың қай қызы күйеуге өзі сүйіп барып жатыр!.. Бұ да соның бірі!.. Сондықтан, бұл жөнінде сөйлессем, мөлдіреген ж а сын көзіне іркіп ап, оның айтары: «Тағдырдың жазғаны осы да!.. Оған амал нешік!..»

Мұңдасқан екеуміз Жұнысты еске алдық. Ол өткен көктемде туберкулез ауруынан өлген екен...

— Мен оны ұнатқан да едім,— дейді ой-санасы бұл кезде ержетіп, болашағын болжайтын халге келген М...— алғаш іркілген мені, артынан тартындырған сырқаттығы і ана еді. Онымен бірге өлсем, арманым да болмас еді. Міне, енді өмір бойы арманмен, жылаумен өтетін болдым!..

М...ның бұл қайғысына ортақтасып жазған мына бір өлеңім, бозбала арасына тарап кетті:

Болғанмен ұл да адам, қыз да адам,
Қай қазақ деп санайды қызды балам.
Ұл туса ат ұстар деп, қыз — «қырық жеті»
Әкесі қуанды деп «мал алам».
Біреу кеп құда түсіп бесігінде
Жеткізбей бойын еркін өсіруге. —
«Қырық үйден қызға тыю» деп шешесі
Жат үйдің аттатпайды есігін де.
Он үште десіп қызды «отауға не»
Ұзатса, сиыр менен. сауып бие.

Күндіз, түн отпен кіріп, күлмен шығып,
Кетпейді қол мен беттен қара күйе.
Көңілден қайғы бұлтын айықтырмай,
Жасырып жұрттан бетін айыптыдай,
Егер де қылдан тайса қайын енесі
Сабайды басқа, көзге байып қылмай.
Санамен сарғаяды ауыр ойдан,
Сыбаға тию түгіл ойын, тойдан,
Қол сұқпай өз үйінің ыдысына,
Жалайды аяқ-табақ сарқыт қойған.
Үстіне таза кесе — «сәндендің» деп,
Дем алса «бой күйез боп пәлдендің» деп,
Жасынан «салды балақ, салақ қатын»,
Атанып күнелтеді «әлдекім» боп.
Бір сәрі сояда күйеу болса теңі,
Не кәрі, не өмірдің ол бір кемі.
Бой шықса, мойынына масыл дағы,
Сорының болғаны да табан елі.
Мінезі күйеуінің болса шадыр,
Күні-түні тепкілесе бермей дамыл.
Өмірден ол сияқты сорлы әйелге,
Өзі тар, өзі суық артық қабыр.
Сорлыға төз келмесе бір күн ажал,
Қорлықпен өмір сүріп қайтса ажар,
Атанып кәрілікте «мыстан кемпір»,
Жұрт одан жеркенеді көріп тажал.

Тұрады өмір деуге мұның несі,
Көерің қай ауылға барсаң осы.
Осылай күн кешеді сорлы қыздың
Дәл жүзден санап тұрсаң тоқсан бесі.
Ендеше сұлумын деп мақтанба, қыз!
Сыланып тоты құстай бапталма, қыз!
Жүрегің кімді сүйсе соныменен
Ойнап-күл, сырды түгел ақтар да, қыз!
Секілді пішкен алма ажарлы, қыз!
Басыңа келген жастық, базарды, қыз!
Армансыз серуенді де, қайғыменен
Күтіп ал, одан әрі ажалды қыз!
Жастықта жанар гүлдей бола бер, қыз!
Жемісін жас өмірдің ора бер, қыз!
Қыз шақта қызғалдақтай қызықтырып,
Жазы өтсе, өмірінің сола бер, қыз!

Омбыға оқуға аттанғаннан кейін, мен туған ауылымнан хат алып көрген жоқпын да, сондықтан, М...ның да не халде екенін білмейтінмін. Енді, 1919 жылдың күзінде Жаманшұбарға келіп білсем, Молдағазымен арасында роман басталған екен, уәделері,— күзге қарай ұрланып Қызылжар кетпек екен, бірақ ол ойларына жете алмапты. Баласының бұл қылығы құлағына шалынған Нұртаза, онымен араздасып, «бұныңнан тиыл, әйтпесе енді қайтып қарада бойыңды көрсетпе» деген кесімді сөзін айтыпты, әкесін тыңдамауға Молдағазының батылы жетпепті. Сонымен, «жабулы қазан жабуымен» тұнып тұр екен, қыз да, жігіт те уайымда. Молдағазының батыл іске бара алмауына бір себеп,— денсаулығының әлсіздігі екен. Жөтелу және жүдеу түріне қарағанда ол меңдеп алған екпе туберкулезі...

Жасыған Молдағазыны, мен қайрап өткірледім.

— Патшаның немесе Колчактың уақыты болса бір сәрі,— дедім мен,— енді Совет өкіметі келіп, әйелге шын мағынасындағы бостандық берілгелі жатқанда, өзің мұғалім бола тұра, сүйген қызыңды біреуге беріп жіберу, не деген масқара!..

— Не істейміз сонда? — деді Молдағазы,— ауылда әлі Совет ұйымдары құрылған жоқ. Ауылнай мен болыс —

Колчак тұсында сайланған байлар.

Олар біздің сөзімізді емес, әкемнің сөзін сөйлейді...

— Қасымыздағы Анновкада Ревком құрылды деп естідім,— дедім мен...

— Мен де естідім...

— Ендеше, әкеңе күш келмей жатса, сол Ревкомға барамыз да жәрдем сұраймыз.

Молдағазы екеуіміз осыған келістік те, Қызылжарға жүруге даярлана бастадық, ойымыз — М...ды ала кету...

Кепті көрген Нұртаза, бізден қуырақ боп шықты. Біздің ау - жайымызды байқаған ол, қыздың әкесіне сөйлеседі де, әуелі:

— Егер қызыңа ие бола алмай, менің балам алып кетті бар ғой, даушарын өзің көтересің, мен саған болыспаймын. Құдаң дүмді жер. Ол іргенді түріп қойып шауып алады,— деп қорқытады.

Қыздың, зәресі кеткен момын әкесі:

— Не істе дейсің, сонда? — десе:

— Күйеуіңе хабар айт, жігіт жинап келсін де, жесірін алып кетсін,— дейді.

— Сонда сен балаңа не бола аламысың? — десе:

— Сен қызыңа не болсаң, мен балама не болам,— дейді Нұртаза,— қызды сен тырп еткізбесең, ұлымды мен тырп еткізбеймін. Ал, екеуі бірігіп алса, оған Сәбит қосылса, күш бермей кетуі мүмкін. Бұлардың жұбын қоспай, әрқайсысын жекелеп соғайық...

Осыған олар келіседі де, күйеуге астыртын түрде шапқын жібереді. Сол хабармен, біз ертең жүреміз деп жатқанда, пар-пар ат жеккен, кейі салт мінген күйеу мен қосшылары сау ете түсті...

Тыныс тарылып қалды. Анновкадағы Ревкомға баруға ешкімнің ат беретін түрі жоқ, Нұртазадан қорқады. Түнде жасырынып кетуге, қызды күйеу төз әкеткелі жатыр.

Не істеу керек?

«Суға кеткен тал қармайды» дегендей, басқа амал табылмаған соң, мен

Нұртазаның өзіне жалынуға ойладым.

Сөзімді «Кішкене ағалап» майда бастап келе жатыр ем, төркініне төз түсіне қалған ол, «тоқтат!..» деп ақырып қалды да:

— Нені айтып келесің, өзің, басымды қатырып?..— деді тікіленіп,— сен кісі боп атқа қонғанда, мен үшін қонайын деп пе ең?.. Жесір дауы дегенді оңай көріп отырмысың, өзің?.. Құда да рулы ел. Ертең жесірінен айырылып, барымтаға аттанатын болса, салмақ маған түседі, менің жылқымды алады. Айдаладағы біреу үшін барымтаға ұшырайтын мені не құдай алыпты?.. Басымды қатырма!.. Естіртпе сөзіңді!..

Жөн сөзге көнбейтінін көрген соң, мен қорқытам ба деген оймен:

— Кішкене аға, бұрынғы заман болса бір сәрі. Қазір Совет өкіметі орнап жатыр. Оның қолға жедел алатын мәселесінің біреуі әйел теңдігі. Осы қылықтарыңыз Совет өкіметінің құлағына шалынса абыройсыз қаласыз. Өкімет бұл қызға теңдік әпермей қоймайды, — деп ем, Нұртаза жұмсарудың орнына қатайып кетті.

— Ой - мэй, ал, қырғыза ғой мені, барып!..»—деп әуелі даусын кекете шығарып, жымыып өтірік күліп алды да, онсыз да қатты даусын көтере сөйлеп, үдеп кетті.— Қашан мені қызылдарға апарып қамап тастағанша, осы отырған жеріңде көзіңді желкеңнен шығарайын ба, бәлем?.. Тапырайған кішкене мұрныңды жапырып жоқ қып жіберейін бе?.. Жоғал көзімнен, жаның барда!..

Нұртаза мені ұрмақ боп ұмтылғанда арамызға арашашы боп әлдекімдер түсе кетті.

— Шырағым, енді кет, бұл арадан! — деді арашашының біреуі. Жетпіске келген көксау ағанды сен түзетейін деп пе ең? Бір бет алған жағынан қыңырайып қайтпайтынын білмейтін бе ең?

Ыза мен кек іште дауылдай борағанмен, қазір қолдан келер қайрат жоқ. Ғасырлар бойы ауылды тұншықтыра басқан зорлық-зомбылық, өлмеуге жанталасқан жыртқыш аңдай, Молдағазы екеумізді қапсыра, қатты тістеді. Бұның соңғы тістеу екенін Молдағазы да, мен де жақсы түсінем, бірақ бұл соңғы жара болғанмен, ауыр жара. Молдағазының жандай ғашығы, менің жандай досым, жыртқыш аңдардың талап жеуіне түскелі тұр, оны қазір құтқарар амал жоқ.

Біздің ауыр қайғымызды еліктегендей, кешеден бері аспанға түсін суыта жиналған қара сүр іс,алың бұлт, мезгіл түске тармаса, дауылдатқан екпінмен көшті де, қары мен жаңбыры аралас нөсерді төге жөнелді...

Нұртаза дегеніне жетті. Ашуымен атына мықтап мінген ол, нөсерлі дауылдай бұрқанып «кәне, қарсы тұрып көріңдер, менің ісіме,

әуселелерінді көріп алайын!» деді де, төпеп тұрған қарлы жаңбырдың ішінде қызды со күні жөнелттіріп жіберді. Амалы құрыған Молдағазы екеуміз, еріксіз қызды күйеу қосшылар шырылдатып арбаларына зорлап мінгізіп жатқанда, көп адамның қолымызды ұстаған қоршаудан көзіміз жаутандап қарадық та тұрдық.

— Бұл қылығыңыздың сазайын тартасыз, кішкене аға,— дедім мен Нұртазаға, М...ды зорлап әкетушілер алыстап бара жатқанда,— баяғыдан бері қыздың бақытын байлауда ұстағаныңызбен, енді ұстай алмайсыз!..

— Оны көзінде көрермін! — деп Нұртаза жүріп кетті...

Соңғы рет байлауда кеткен бақытсыз М...ға, сол күні Молдағазының атынан шығарылған өлең мынау еді.

Жарқыраған аспанды
Қоршады қара - сұр бұлт,
Баяндап сұмдық дастанды
Қасқырдай желі тұр ұлып.
Күнде батты сол кезде,
Сәуле емес, шашып қан.
Көріне кірді ілезде
Өлімге қандай асыққан.
Зілдей ауыр салмақпен,
Аспанды алды түн қоршап.
Ұйықтамақ еді алып дем,
Қалжыраған жер шаршап.
Шүмектен құйған судай боп,
Төгіп кетті нөсер де,
Ашыды ми удай боп
Кездесіп сондай кеселге
Бұл не деген ауыр түн,
Тұншықтырар, апыр-ай!

Ойнайды бейне болып жын,

Сұрқияның батылы - ай...

Молдағазы екеуміз, М...ды бұл бұғаудан азат етуді алдымызға серт қып қойдық. Бірақ, ол сертімізге жете алған жоқпыз. Біз Қызылжарға бара үкімет орнына берген арыз, ревком кешігіп құрылған ауылда тексерілгенше, санадан сарғайған М... кешікпей қара жердің, мейрімсіз құшағынан мәңгілік жай тауыпты.

БӨЛТІРІКТЕР

Ауыр қайғыға кездескен Молдағазының денсаулығы мүлдем төмендеп кетті. Мұндай халде оның жолға шығуына, өзгелер түгіл, ерте кетуді тілеген мен де ақыл берген жоқпын.

Бірақ, бостандыққа талпынған оның көңілі, арманды сөздерін Совет өкіметінің құлағына жеткізгенше тынар емес, сондықтан оны тастап аттанар - аттанбасымды білмей сандалған маған:

— Аз күн шыда,— дейді Молдағазы,— мүмкін тәуірленермін. Егер, сорыма қарай сырқатым меңдеп кетсе, онда, амал жоқ,— жүре берермін,. Бұл сырқаттан аз ғана ілігіп, шанаға мініп жүруге жарадым бар ғой,— бұл ауылда бір күн де тоқтамаймын...

Молдағазының тәуірленуін тосып жүрген осындай күндердің біреуінде, «Тышқанбайдың Ахметінің үйіне, Мақыштың Есмағамбеті келіпті» деген сөз естіле қалды.

— Қайдан келеді екен?

— Қызылжардан.

— Не жұмыспен?

— Советтің ауылнайлары мен болыстарын сайлайды дейді...

— Мынау бір жақсылық хабар ғой! — деп қуана елеңдей қалды Нұртаза.

— О неге жақсылық? — деп сұраушыларға:

— Бұл, қызылдар, байларды жек көреді дейтін еді ғой,— деп жауап берді Нұртаза,— Есмағамбет бұл маңайдағы ең ірі байдың бірі—Мақыштық баласы емес пе? Оны қызылдардың қызметке алуы және анау-мынау емес, өзінің, ауылнайлары мен болыстарын сайлау сияқты ірі қызметке алуы, байларға бұл — қызылдың да теріс қарамауы ғой... Ол бізге жақсылық емей немене?

— Кім білсін,— деп күдіктенді біреулер,— Есмағамбет байлығының үстіне өнерпаз және орысша оқыған дейтін еді, қызылдарға сол өнерімен жағып жүрмесе...

Бұл хабарға мен де құлағымды түріп, әңгіменің анығын Есмағамбеттің өзіне барып білгім келді.

Ахмет шаруасы шағындау, бірақ үй ішін, киім-кешегін таза ұстайтын, ретті жерінде қонағасыға береген, біздің ауылдың пысықша, сөзуар, сортта

көбірек жүретін жігітінің бірі болатын. Әйелі Ақық та сымбатты, керікті, таза, қырымпоз адамның бірі.

Ата жағынан Ахмет біздің Сыйбанға кірме, түбі — Қыпшақ ішінде — Күрлеуіт, оның ішінде —Шырдай десетін. Естуімше, Есмағамбет те Күрлеуіт руынан, Ахметтің үйіне ол бауыр көріп түсігі жүреді екен.

Есмағамбет туралы естігенім: әкесі Мақыш жасында кедейлеу боп, бертінде байыған да, мал жағынан да, ақша жағынан да бір болыс Күрлеуіттің алдына шыққан. Оның үш әйелінен тоғыз ұл туып, бәрі де ержеткен, солардың бірі — Есмағамбет. Жасында орысша оқыған Есмағамбет мейлінше өткір және пысық боп еседі. Сол кезде жиырма беске жетпеген ол, үш әйел алады. Колчак тұсында ол Алашорданың ауылдағы беделді адамының бірі боп, ауылдағы ауылдық және болыстық сайлауларын өткізеді. Туған елінің маңына қызылдар жақындаған кезде, ол саяси қылмысының ізін жасыру амалын қарастырады.

Ондай амалды табады. Қызылдар аулына жақындаған кезде алдынан шығады да, Есіл өзеніне қарай ойыса қашып бара жатқан ақ армияның бір бөлімшесі барын хабарлап, соны ұстап беруге әзірлігін білдіреді. Қызылдар Есмағамбетті жол сілтеуге алады да, қашып бара жатқан ақтарды Есілге қамап быт-шытын шығарады. Қызыл Армияның бұл бөлімшесіндегі командир, Есмағамбеттің ауылына көршілес — Анновка селосынан шыққан Дмитрий Ковалев деген кісі екен. Есмағамбеттің ісіне ол риза болады да, жол көрсетуге Қызылжаға Дейін алып кетеді. Қызылжардан әрі айрыларда, қолына «жақсы қызмет атқарды» деген справка береді. Осы справканы пайдаланған Есмағамбет, Қызылжардың ояздық Ревкомына барады да, инструкторлық қызметіне кіріп, ауылдық және болыстық Ревкомдерді сайлаушы боп елге шығады. Оның инструктор болуында да бірталай мән барына кейін ораламыз...

Мен Есмағамбетті іздеп Ахметтің үйіне барған кезде жапалақтап қар жауған боранды күн кешкіріп, дала бұлыңғырлана бастаған. Ахмет үйінің алдындағы қоқтадан жасаған кеңірек шарбаққа кірсем, тымақты біреу жалпақ ағаш күрекпен қар күреп жүр, оның қасында қалаша жақсы киінген, басында қара сексеннен папахасы бар, оның маңдайына қиғаштай, айқара, жалпақтығы үш елідей қызыл шүберек байлаған біреу тұр. Жақындап келсем, тымақты — Ахмет, қасындағы қалаша киінген көркем кескінді, сақал-мұрты жоқ жас жігітті ішімнен Есмағамбетке жорыдым. Оларға қазақшалап сәлем бердім.

— О, Сәбит, аманбысың?—деді Ахмет маған қолын беріп.

— Есмағамбет Мақышов деген мырза осы,— деді ол маған, қасындағы жігітті нұсқап.

— «Мырза» дейтін заман өткен,— деді Есмағамбет, сыпсындай шапшаң сөйлеп,— ол байлар үстем боп тұрған көздің сөзі. Бұл заманның сөзі

—«жолдас».

— Манағы маған айтқан «Сәбит Мұқанов» деген жігіт осы ма? — деді ол Ахметке.

— Осы бала,— деді Ахмет.

— Қайдағы бала?—деді Есмағамбет, маған жымия қарап,— қолақпандай жігіт емес пе?

— Иә, сауымысың, жолдас Мұқанов?—деп ол менің қолымды алды.

— Ал, енді, үйге кіріп сөйлесейік,— деді Ахмет, күрегін үйген қардың үстіне шаншып, шай да даяр болған болар...

Шай үстінде кеңесіп көрсем, Есмағамбет жолшыбайғы елдердің бәрінде Ревкомдарды ұйымдастырып та үлгерген екен, сонда, тағайындағандары кім десем: Андағұл болысының Ревком председателі — Нұғман Қабылов, Ырсай болысының, председателі — Сүлеймен Сұрағанов, Еменалы болысының, председателі — Шаймолда Қаракетов, Смайыл болысының, председателі—Бек Жүкенов, Преснов болысының председателі — Сейтак, Көкенов, Таузар болысының председателі — Бірімжан Сәпин!..

Бұлардың мен біразын көргем, кермегендерін естігем,— бәрі де атақты байлардың балалары және ата-бабаларынан бері болыс боп келе жатқандар... Сондықтан, олардың Совет Ревкомына да председатель болуына, мен іштей қарсы болам да Есмағамбетке әзірше сыр білдірмей, күдікті ойымды анықтай түсуге бірнеше сұраулар берем:

— Тағы да неше болыстың Ревком председателін тағайындайсыз? — деймін мен.

— Мен Петропавлдың ояздық Ревкомынан шығып отырмын ғой, — дейді Есмағамбет, — бұл оязға қарайтын, алдымда тағы да төрт болыс бар: Қанжығалы, Қаратал, Пресногорьков, Анастасьев.

— Онда кімдерді тағайындайсыз?

Менің бұл сұрауыма сақсына қалған кескінмен:

— Халық кімді ұнатса, соны тағайындаймын да,— дейді Есмағамбет.

— Сонда,—деймін мен, аздап кекетіңкіреген дауыспен,— сайлап үлгерген Ревком председателдерін халық ұнатты ма?

Есмағамбет үлкендеу өткір қара көзін маған күлімсірете бір қарап қояды да:

— Сен, жігіт, мені тексеруден сауымысың? — дейді қалжыңдаған боп.

— Анығын білгім келгені де...

— «Ревком» деген сөзді түсінемісің өзің?— дейді Есмағамбет, кескініндегі күлкіні жинаңқырап.

— «Революциялық Комитет» деген сөз ғой деймін...

— Рас. Оның мәніне түсінемісің?

— Революциялық істерді жүргізетін комитет болар деп ойлаймын.

— Революцияның өзі не?

— Патшаны, соны жақтайтындарды және байларды құлатып, кедейлер мен жұмысшыларға бостандық берудің жолы ғой деймін...

Қонағын сыйлай ма, әлде оны, тілін қайыруға болмайтын бедел көре ме, Ахмет манадан менің Есмағамбетке сұраулар бергенімді ұнатпай отырған кескін көрсеткен, сол ойын ол енді ғана білдіріп:

— Сәбит, сөз емес сөздің керегі не?— Дейді кейіген дауыспен,— одан да жай ойнап-күліп отырмаймысың домбыра тартып, өлең айтып? Таста, ол сөзді! Нәзірдің домбырасын алдырайын, мына Есмағамбет мырзаға біраз елең айтып қызмет қыл!..

— Бұл жігіт өлеңші ме?— дейді Есмағамбет.

— Ағып тұр,— дейді Ахмет,— бір түгіл екі түнге бой бермейді өлеңі. Қиссаларыңды жатқа айтқанда, түп жоқ! Ақық,— дейді Ахмет әйеліне,— әкелші, Нәзірдің домбырасын.

Есмағамбетпен кеңесе береміз. Шайын жинап домбыраға кеткен Ақыққа еріп, қолына домбырасын ұстап Нәзір келеді. Тегі, ол Есмағамбетпен менен бұрын көрісіп сәлемдескен болу керек, оған ештеңе деместен, маған домбыраны ұсынады да:

— Дауысыңды сағынып қалдық, «Қамбар батыр» ма, «Алпамыс» па, біреуін біраз ағыт! — дейді.

Домбыраны қолға алғанмен, тартпай, тек қолыма ғана ұстаймын да.

— Сонымен, қалай болады бұл?— деймін Есмағамбетке,— Совет өкіметі байларға өш өкімет болуға тиісті, ал, сіз, оның ревком председателіне елдің ылғи шонжар байларының баласын тағайындайсыз? Дұрыс бола ма, осы?

Бұл сұрауға, Есмағамбеттің орнына Ахмет саскалақтап:

— Қап, мына Сәбитті - ай! — дейді, ыза болған кескінмен, жан-жағына

жалтақтай қарап,— неменеге керек,— дедім ғой, мен саған, осы сөзің?»

— Бұл бір қызық сөз екен,— дейді Нәзір, көңіл аударып,— біз де тыңдайық!..

— Бұл сөзді доғар, Сәбит! — дейді Ахмет, ауыл салтындағы ағаның ініге өктем сөйлейтіндігін қолданып,— қонаққа дамыл бер. Отырсаң, ойын-сауықпен ғана отыр, әйтпесе, жөніңді тап!

— Жок, өйдеменіз, Ақа,— дейді Есмағамбет,— дұрыс сұрау, бұл жігіттікі. Совет өкіметінің байларды жек көретіні рас. Бірақ,— дейді ол, бетін маған бұрып,— революция бітті ғой енді, шырағым: февраль революциясы боп патшаны тақтан құлатты да бітті. Одан кейін өкімет басына байлардан Керенский мен Колчак келіп еді, Совет өкіметі Октябрь революциясын жасап, оларды да құлатты. Қазір Россияның бар жерінде Совет өкіметі орнады. Сонымен, Октябрь революциясы да бітті...

— Сонда, ендігі байларға қысым болмай ма?

— Е, бәсе! — дейді Нәзір менің сұрауыма сүйсінгендей.

— Болады, — дейді Есмағамбет,— бірақ революция бар да, қысым бар. Революция — байлардың мал-мүлкін бақыртып отырып тартып ап, өзін атып тастау деген сөз...

— Астапыралда,— дейді Ахмет жағасын ұстап...

— Ал, қысым,— дейді Есмағамбет,— байлардың мал - мүлкін еппен, ақырындап, ұзақ уақытқа созып алу... Түсінікті ме?

— Бірақ, оларды, яғни, байларды, үкіметтің, басына қою емес қой бұл? —деймін мен...

— Тіфу, мына Сәбитті - ай! — деп, ыза кернеген Ахмет жерге түкіріп жібереді.

— Өй, көсе ит - ау,— дейді Нәзір Ахметке, құрдас боп қатты ойнайтын дағдысымен,— сенін, қимаң неге қышыды байларға?.. Бес-алты жылқы біткенге ме?.. Сен қай бір жетістікке жетіп ең патша мен байдың заманында?.. Әкең Тышқанбай Есенейге өмір бойы атқосшы болып па?..

— Қойшы, Нәзір! — дейді Ахмет, өктемдеу сөйлейтін Нәзірге қатты жауап айтуға бата алмағанда,— қояйық, Сәбит бұл кеңесті! — дейді Ахмет маған қарап,— ал, желдірт, домбыраны біраз!.. Қосыла кет, сонан кейін!..

Одан арғы сөзге барғысы келмегендей, Есмағамбет те:

— Кейін тағы да сөйлесерміз, онда өлеңінді айт! — дейді маған.

— Айтайын,— деймін мен, бірақ, кейінірек. Совет өкіметінің ауылға шыққан өкілінен бірінші көріп отырғаным сізсіз, сондықтан ойға келген сұрауды шешіп алғым келгеніне сөкпеңіз. Сонда, қалай болғаны бұл? Совет өкіметінің қолдайтынын кедейлер, ал, Ревкомына сайланатындар — байлар?..

— Рас-ау! — дейді Нәзір,— осыны мана менің де сұрағым кеп, сыйлы қонақ болған соң мазаламайын деп ем, реті кеп қалған соң сұрайыншы, қызылдың да болысы боп елді жеген обырлар сайлануы қалай?!..

— Қайда барсаңыз да алдыңыздан шығатын сұрау бұл! — деймін мен, Есмағамбетке.

Не істерге білмеген Ахмет «қап!» деп санын соғады.

— Білем, алдымнан шығатынын,— дейді Есмағамбет,— бірақ, не істеу керек, білгенмен қазір? Кедейден Ревком сайлайтын уақыт әлі жеткен жоқ.

— Неге?

— Сана-сезімі оянған жоқ әлі.

— Сіз де жоқты айтады екенсіз, мырза,— дейді Нәзір кейіп,— егер мінгізсеңіз, қай кедей аттан құлап қалады деп отырсыз? Осы, мынау, алдыңызда отырған Сәбит деген баланы мінгізіп көрші атқа тақымы қалай жабысар екен, қалай шапқылар екен!..

— Негізгі мақсат осы, — дейді Есмағамбет,— бірақ оған әлі көп даярлық керек. Ауылда кедейдің, өз белсенділерін жасап алғанша, бұрын ел басқарып үйренген байлар үкімет басында отыра тұрса да ештеңе етпейді. Қайда барады олар, ештеңе еткенде? Негізгі қазық берік, — ол — Совет өкіметі. Байлардың басы сол қазыққа байланды. Өкімет оларды керегінше пайдаланады да, керек емесінде, қисайта салады...

— Ол дұрыс қой,— деймін мен Есмағамбетке,— бірақ, баяғыда бір ақын айтты деп есітіп ем:

— «Кей жігітті пысық деп болыс қойсан,, қашан түсіп болғанша жеп бітеді»,— депті деп. Сол айтқандай, осы тағайындаған байларыңыз «қашан түсіп болғанша жеп бітпесе?»

— Дәл қышыған жеріме тидің! — дейді Нәзір маған, күле сөйлеп.

Қонағын тағы да мазалай ма деп қорыққандай, Ахмет маған тік кеп:

— Өлең айтпасаң жөніңді тап,— дейді салқын қабақпен.

— Жақсы! — деп мен домбыраны іргеге сүйеймін де, орнымнан көтеріле берем.

— Отыр, жолдас Мұқанов! — дейді Есмағамбет жылы ұшыраған боп.

— «Кет» дегенде ит те кетеді» демей ме,— деймін мен қалжыңды кескінмен...

— Жоқты айтып!..— дейді, сөзге араласпай, ас-суын қамдап, ауыз бөлмеге кіріп-шығып жүрген Ақық, күйеуіне адырая,— немене, асыңды қызғанып отырмысың, қайнымды қуып?.. Отыра бер, шырағым,— дейді Ақық, маған күлімсірей қарап, тағы бірнеше кісі келсе де жетеді ас!..

— Рахмет, жеңгей,— деймін мен, енді отырудың сәні жоқ деп ойлап,— қалаға жүргелі жатырмын ғой мен, жұмыстарым бар еді.

— Бөгеме! — дейді Ахмет менен құтылғысы кеп.— Нәзір, сен отыр!

— Мен неге отырам?— дейді тік мінез Нәзір,— ас ішем деп пе? Өзің - ақ іш, қызғанған асыңды!.. Ал, кеттік, Сәбит! —деп ол да көтеріле береді.

— Ертең тағы да жолығайық,— дейді Есмағамбет, маған,— кеңесетін кеп сөздер бар.

— Оны көрерміз,— деп Есмағамбетке бас изеймін де шығып кетем. Маған ере Нәзір де шығады.

— Басын естімей қалдым ғой сөздеріңнің,— дейді Нәзір маған, үйден шыға, — не десіп отыр ендер, өздерің?

Мен оған Есмағамбетпен арамызда болған кеңесті айтып берем.

— Қатырған екенсің! — дейді Нәзір риза боп,— маңдайға емес, көзге соққасын, бәлемді!.. Атқан оғың өзіне тиген. Бұл да кедейді қан жылатқан байдың баласы. Қара, иттің баласының, тонын теріс айналдырып киіп қызыл бола қалуын!.. Барып тұрған ақтың өзі!.. Қызылжарға барсаң, айта бар осыны!..

— Әрине, айтам.

— Ал, өзі бар ғой,— дейді Нәзір, сөздерін шегелей айтып,— қорыққан адамның бейнесін көрсетіп отыр. Бұрынғы заманы болды ғой, жаңағы жерде ол сенің аузыңды қан жалатып, тұмсыққа қойып жібереді. Енді момақансып, алдыңда байпаңдауын байқаймысың?

— Байқаймын,— дедім мен,— сол ненің, күші деп ойлайсың?

— Қызылдың! — деді Нәзір,—бұл қу жігіт. Байдың дәурені өткенін түсініп, енді айламен күн көрмек. Қызылдар ол еркіңе қойса игі еді!..

— Менімше де солай,— дедім мен.

— Осыны айтасың ғой, Қызылжардағы қызылдың әкімдеріне?— деді Нәзір.

— Әрине,— дедім мен.

— Сыпырт,— деді Нәзір, нық дауыспен,— қасқырдың бөлтірігінің жамылған тонын!

Ертеңіне Қызылжардан Молдағазының атына мынандай хат та келіп қалды:

«Ауыл мұғалімі жолдас Молдағазы Нұртазинға!

Петропавл оязында, патша үкіметінің қанішер генералының бірі — адмирал Колчак басқарған ақтар өкіметі құлады, еңбекші халықтың қамын ойлайтын Совет өкіметі құрылды. Біздің өкімет мұғалімдерді халықтың досы санайды. Халқымыздың шаруашылығын және мәдениетін жоғары сатыға көтеріп, еңбекші бұқараны қанаушы таптың құлдығынан құтқару ісінде мұғалімдердің Совет өкіметіне жәрдемі көп. Бұл жәрдемге тарту мақсатымен, біз ояздағы ауылдық мұғалімдердің маслихатын шақыруға ұйғардық. Мәслихат 1919 жылдың 16 декабрінде болмақ. Соған сіздің де қатынасуыңызды өтінеміз.

*Петропавлдың ояздық ревкомының председательдік міндетін
атқарушы Гозак В. И».*

Гозактың аты маған жылы ұшырай кетті. Молдағазыға мен оның қолы қойылған пропусканы көрсеттім.

— Өте жақсы,— деді Молдағазы,— жүреміз енді.

— Сен сырқатсың ғой.

— Қарамаймын оған. Ауылда ауыр ойдың тұманына тұншығып жатып жазылам ба мен, одан да бостандық туы тігілген Қызылжарға жетейін. Көңілім де көтерілер онда, дәрігерлерге де көрініп емделермін де. Тәнім сауықса оны көрермін, әйтпесе, ең болмағанда, жаным сауығып, дүниемен армансыз қоштасармын.

Қар бұл кезде қалыңдап қалған. Естуімше, ауыл арасында жүргінші әзірге аздықтан, соны қардан жол әлі түскен жоқ. Ондай жағдайда, екі жүз елу шақырымдай Қызылжарға мен мініп келген жалғыз атпен жету қиын. Осы жайды Нұртазаға айтуға батпай, шет жағалап оның үлкен баласы Мырзағазыға айтып ем:

— Қайдам,— деді ол,— билік менде емес, шалда ғой. Молдағазы мен екеуіңе ренжіп жүр ғой, сондықтан атты беру-бермеуіне көзім жетпейді, дегенмен айтып көрейін.

Мырзағазы көңілсіз хабар айтты.

— Қисайған жағынан түзелмейтін қыңыр кісі емес пе?— деді ол кейіп.
— Өз дегені болмаса көнбейтін адам емес пе? Ат беру түгіл Молдағазының өзін де жіберетін емес. «Егер тілімді алмай кетем десе, теріс батамнан басқа түк те бермеймін» дейді, саған «үйіме бүлік сала бермей, баратын жағына төз кетсін» дейді...

— Бұл жайды мен Молдағазыға айтып ем:

— Қарғаса қарғай берсін,— деді ол,— атын бермесе бер. месін, сенің атыңмен амалдап жетерміз, ертең аттанайық.

Әкесінің қарғап-сілегеніне қарамай, ертеңіне Молдағазы менің шанама мініп, Қызылжарға жүріп кетті. Жүзден аса жылқысы бола тұра, алыс сапарға шыққан сырқат баласына көлік бермей, Нұртаза қасарған қалпымен қалып қойды. Молдағазы мен Нұртазаның бұлайша қасарулары, маған ескілік пен жаңалықтың келісімге келмейтін қасаруы сияқтанды.

Оппа қары тапталмаған, бірен-саран ғана шананың ізі түскен қысқы ауыр жолмен жортып кетуге болмай, жалғыз атты біз, таяқ тастам жердегі ауылдан ауылға қона, түстене, ақырындап жылжыдық та отырдық.

Осы бетімізде біз, оқушыларға жоғарғы бір тарауларда аты мәлім Абылай хажының үйіне кеп қондық. Оның қыстауы сиректеу зәулім қара ағаштың ығында екен. Өзге байлардай ол жалшы - жаугерлерімен сапырылысып аралас отырмай, мал қораларының маңына бөлек қыстатады екен. Үлкен екі ағаш үйлі, кең шарбақты Абылайдың өз мекенінің маңында мінер аттарынан басқа мал тұрмайды екен.

Абылайдың Мұхамметжан дейтін інісі бар екен. Жасы со кезде елулерді орталаған, биік бойлы, жуан денелі, селдір сақал-мұртты, етжеңді жалпақ бетті Мұхамметжан, үнемі үй шаруасында отырған адам болғанмен, Абылай алдыратын татар және түрік тіліндегі кітаптардың, журналдардың, газеттердің, бәрін оқып отырады екен. Сондықтан, білетіндері кеп және кеңесшіл... Бірақ кейде көбірек сөйлеп, аяғын мылжындыққа айналдырып жібереді екен...

Ол былғарыдан тіккен үлкен кisetке толтыра салған махорканы алдына қояды да, ширата шылымды үздіксіз бұрап, махорканың түтінін үздіксіз сораптап бұрқыратады да отырады. Шылымның түтінін аузынан шайнай шығарып отырып, кеңестен аузын жазбайды...

Ара-тұра Молдағазы мен менің білім мөлшерімді байқап алған ол, «мен Ибнә-Ғабридi де, Ибнә-Тәймияні де, Мұхаммедғабедұһуді де оқыдым» деп әлдеқайдағы мұсылман ғалымдарын атап, алысқа созып кетеді...

Абылай інісіндей емес, жинақ. Ол ел-жұрттың «амандығы» сияқты

жалпылама сөздерден басқа, саяси мәселеге соқпайды. Біреулер біздің көзімізше қызылдар жайын сұраса:

— Қайдан білейін мен,— деп жауап береді Абылай.— Істес болмаған кісінің кім екенін қайдан білесің. Қазақта «кұлақ естіген өтірік, көз көрген рас» деген мақал бар. Сырттан біреуді біреу не демейді. Ел басқаратын үкімет түгіл, жабайы адам,— бізді де біреулер «жақсы», біреулер «жаман» демей ме? Со сияқты, әр өкіметті де жамандайтындар мен жақсылайтындар табыла береді. Совет өкіметін жақсылайтындар мен жамандайтындар да аз емес. Өзіміз бұл өкіметтің не өкімет екенін әлі көрген жоқпыз. Беталысын, ісін керейік, не десе содан кейін айтармыз.

Бұл жөнінде ол інісі Мұхамметжанды да сөйлеткісі келмейді, бірақ мылжың Мұхамметжан ағасының басқа бөлмеге, не тысқа шығып кеткен уақытын аңдып отырып, қызылдар туралы ойын айтып, жамандап қалады.

— Сәбит, сен не білдің?— деді Молдағазы маған Абылай үйінен аттанып шыға бере.

— Нені сұрайсың?

— Абылай саяси мәселеден түк те айтпай, момақансыды да отырды ғой. Сен сендің бе, сонысына?

— Е, сенбегенде ше?

— Сенің көзіңше қызылдар жөнінде ештеңе деген Абылай, бүгін таңертең мені оңаша шығарып ап, бірталай сөз айтты.

— Не сөз?

— Ол, саған сенбейтін сияқты.

— Неге?

— «Кең құрысса қалпына барады» дейді. Естіген - білгенін Совет өкіметіне айтып қояды дейді.

— А, саған ше?

— Мені, тегі байлау адамның баласы деп, табы бірге деп сенеді ғой деймін...

— Не дейді, сонда?

— Совет өкіметін жамандайды.

— Соған қарсы бол дей ме?

— «Болмау керек» дейді, «бұның қызметіне араласып, ішкі сырын білу керек» дейді...

— Онымен не бітеді дейді?

— «Совет өкіметін қазір ешкім де құлата алмайды» дейді, «бұл ұзақ күрестің жұмысы» дейді.

— Түбінде құлайды дей ме, сонда?

— Ондай үміті болмаса айтпайды да ғой. Бірақ, сол үміттің тетігі неде екенін болжай алмайды. Бұл жөнде маған біраз тапсырмалар берді.

— Қандай?

— Қызылжарда өзі сенетін біраз адамдар советтің қызметіне кіре бастаған көрінеді.

«Солармен сөйлесе кел, не істе дейтін ақылдарын ала кел» деп тапсырды.

— Сен орындайсың ба, ол тапсырмаларын!

— Түкірдім, тапсырмаларына! — деді Молдағазы кейіп,— жүрсемші, мен, Қызылжар мен ауылдың арасына контрреволюционерлердің сөздерін тасып!..

— Сонда да, сүйенгені кімдер екенін білу теріс болмас еді оның.

— Оны бара көерміз,— деді Молдағазы.

Қызылжарға Молдағазы аса жүдеп жетті. Ауылдағы оның жетелі жолшыбай үдеп алды. Күндіз де жөтелден дамыл көрмейтін ол, түнде булығып, кейбір кезде дем ала алмастықтай халге жетті. Ондай сағаттарда «өліп кете ме» деген қауіп туды маған. Ақыры, Қызылжарға түнделетіп кеп қонған күннің ертеңіне, оны мен ояздық оқу бөлімі арқылы қалалық больницаға орналастырдым.

Оқу бөлімінің, бастығыңды мен алғаш көргенде - ақ тани кеттім. Аласалау, талдырмаш бойлы, он, жақ иығын көтеріңкірей, сол жақ иығын түсіріңкірей жүретін, жалпақтау, бүйрек бетті, тілі кекеш бұл жігіт өткен қыс Омбыда бізге есептен сабақ берген, өзі Омбыдағы учительдік семинарияның соңғы курсінде оқитын... Омбыдағы алашордашылардың жиналыстарында тұтыға сөйлеп, болшевиктерді жамандағанын талай естігем... Сондай адам, айналасы бірер ай өтпей, советтік оқу орнының бастығы боп қалайша сайлана қалған?!.

Жұмысыма байланысты ояздық мекемелерді аралап көрсем, әлгі оқу белімнің бастығы сияқты алашордашыл кейбір адам оларда да отыр.

Неге бұлай болу себебін маған Баймағамбет Зтулин түсіндірді. Қызылжарда жолыққан оған, мен елде Есмағамбет Мақышовты, мұнда тағы да бірнеше алашордашылдарды көргенімді айтып ем, күлімсірей сөйлейтін ол, «қайтер дейсің» деген сияқты қалжыңмен, мені біраз ыза ғып отырды да:

— Сен, Ғалауеттен Мәмековті білесің ғой? —деп сұрады түсін байсалдандырып.

— Білем. Өгіз саудасын жасайтын еді ғой ол. Қызылдар жақындап қалған кезде, жүзге жақын сауда өгізін айдап, ақтармен шығысқа қарай кетті дейтін еді ғой.

— Қазір қайда екенін білемісің оның?

— тоқ...

— Қызылжарда! Өзіңнің туысын, Айтжанның үйінде жатыр!

— Қайдан келген ол?

— Ақтарға ерген ол, шығысқа қарай қаша берген. Шығыс жақта «Шыңғыстау» деген жер бар ғой.— ақын Абайдың туған жері? Ғалауеттен сол тұсқа жеткенде қызылдар алдын орап кетеді де, ілгері жүрсе қолға түсіп қалу қаупі туады. Оның руы Уақ қой. Шыңғыстау бойында бірнеше болыс Уақ бар екен дейді. «Қарға тамырлы қазақ» дегендей, сол Уақтың ішінен Ғалауеттенге құдандар, жекжаттар табылады. Ғалауеттен егіздерін ақтарға сатады да, бір сандық ақшамен Шыңғыстаудағы жақындарының біреуіне тығылып қалып қояды. Қасында өзіне мәлім қу Досмағамбет пен өз ағайыны — Шүйішпайдың Ибаты бар.

— Апыр-ай, ә! — дедім мен таңданған дауыспен.— Бірақ сонда, ақтардың ақшасын неғылады ол? Өзі қашып баратқан өкіметтің ақшасы бұған мүлік боп әжетіне жарай ма?

— Онысында мән бар көрінеді,— деді Баймағамбет.— ақтардан ол Колчактың да, Керенскийдің де ақшасын емес, Николайдың ақшасын алыпты.

— Оны қайтеді?

— Николай түскенмен, патшашылдық қайтадан орнайды деп сенеді де, әйтпесе неге алады дейсің.

— Онысы, жай сандалғандық қой, әйтпесе, алдақашан тұқымы құрыған патшашылдық енді қайтып орнай ма?

— Әрине,— деді Баймағамбет,— менің айтайын дегенім ол емес, басқа: Ғалауеттен со бетімен елге қайтып келе жатып, жолда Қарқаралыға соғады.

Қарқаралының алашордашыл жастары оның кім екенін білгеннен кейін, қызық хабар айтады. Олардың айтуынша алашорда партиясының көсемі Әлихан Бөкейханов Қызылжардан қашып келе жатқан бетінде Қарқаралыға тоқтайды да, бір шеті Баян мен Кереку, мына шеті — Семей мен Аягөз, ана шеті — Ақмола мен Көкшетау,— осы араның алашордашыл оқығандарын жинап мәслихат жасайды. Маслихатқа жоғарғы Орал, Ақтөбе, Торғай, Қостанай, Атбасар жақтан қашып келе жатқан алашорда адамдары да қатынасады. Маслихатта Бөкейханов бір ғана мәселені айтады. «Ақтардың осы қашқаны қашқан,— дейді ол,— осы жеңілгені жеңілген. Қызылдардың осы жеңгені жеңген. Енді Россияның өз ішінде Совет өкіметін құлата алатын күш жоқ. Бір үміт,— сырттан келетін интервенцияда. Бірақ, ол да екіталай үміт, өйткені, Совет өкіметі жұмысшы, кедейге сүйенеді, жұмысшы мен кедей мемлекеттің көпшілігі, көпшілік қуаттаған өкіметті сырттан кеп құлату да оңай емес. Совет өкіметін құлату жолында жалғыз ғана қолайлы әдіс,— осы өкіметтің өз жұмысына араласып, өз қызметін атқарысу...» «Кім де кім Совет өкіметін құлатқысы келсе,— депті Бөкейханов,— коммунист партиясына мүше боп кіру керек, жұмысына белсене араласу керек, бірақ жұмысты қисық істеу арқылы ел ішінде совет өкіметінің беделін түсіру керек, сөйтіп оны іштен шіріту керек. Бұл менің ғана пікірім емес, советтік құрылысқа қарсы орыс интеллигенциясының да пікірі. Олар өздерін «семеновеховцы» деп атайды, идеологтері профессор Устрялов. Устряловшылдар іске кірісті. Біздің де іске кірісуміз керек. Кім де кім алашорданы жақсы көрсе, «коммунист» болуға тырысу керек, алашорда партиясының ұйымдастырушысы боп көзге түскен біз сияқтыларды коммунист партиясы маңайына жолатпайды. Жолауға мүмкіншілігі барлар,— көзге түспеген жастар. Ендеше, алашорданы жоқтайтын жастардың бәрі коммунист партиясына тез кірулері керек...»

— Міне,— деді Баймағамбет, түйсінген түспен,'— Қарқаралыда Баймағамбет жасаған маслихаттың мән-жайы осы.

— Маслихатқа қатынасатындар не депті?—деп сұрадым мен.

— Не деуші еді,— деді Баймағамбет,— Бөкейхановтың бөлтіріктері емес пе олар? Кәрі қасқырдың айтқан сөзін қабылдайды да, тапсырмасын орындауға жер-жеріне тарайды.

— Осы мәселені Совет өкіметінің басқарушы адамдары біле ме? — деп сұрадым мен Баймағамбеттен.

— Біледі, — деді ол,— мысалы елде және мұнда естіген, білген әңгімелердің барлығын мен ояздық партия комитетінің секретары Соколовпен, ояздық Ревкомның председателі Гозакқа айттым.

— Не деді олар?

— Біз білгенді олар да біледі екен. Олардың айтатыны: «қазір оларға жаппай шабуыл жасаудың қажеті жоқ» дейді, бақылап отырамыз да, адал

қызмет атқарғанын сақтаймыз, арамын көзінде жоямыз» дейді...

— Оған дейін бөлен, алып кетпей ме?

— Қайда барады, бөлен, алғанда? Мәселе,— өкіметте. Өкімет біздікі. Бізге жат адамды бақылап отыруға, түзелетінін тәртіпке шақырып, түзелмейтінін жоюға біздің өкіметтің мүмкіншілігі толық жетеді...

— Сонда да, бұл қасқырлардан қорқам!—деймін мен.

— Қазір олар қасқыр емес,—дейді Баймағамбет, сөзінің аяғын тағы да қалжыңға айналдырып,— тек, қасқырдың бөлтірігі ғана. Әкесі мен шешесі жойылған бөлтіріктер қаруын қанша қиратар дейсің...

«АЛШАҢ БАС, ЖОЛДАСТАР, АЯҚТЫ»

Мұғалімдердің, маслихатында баяндамашы,— Укомның секретары Соколов екен. Маслихат ашылардан екі-үш күн бұрын ол аса бір тығыз жұмыспен Омбыға шақырылады да, қашан қайтары мәлімсіздеу болғандықтан, оның орнына баяндаманы Гозак жасамақ болады.

Баймағамбет Гозакпен өте әкей-үкей екен. Мен Қызылжарға келгенге дейін ол Гозактың кеңсесіне де, пәтеріне де барып, сөйлесіп жүріпті. Менің Гозакты көргім, сөйлескім келді. Бірақ, бұл кезде ол баяндамаға отырып қалғандықтан, сәтін тауып жолыққан Баймағамбетке, «маслихат күндер!, немесе, содан кейін» депті.

Төз жолығуға реті келе қоймаған Гозакты Баймағамбет маған сырттай ауызша таныстырады.

— Ол,— дейді Баймағамбет,— 1894 жылы Украинадағы ЛУЦК қаласында, темір жол жұмысшысының семьясында туады. Тұрмысының нашарлығынан ол теміржолшылардың техникалық бастауыш мектебін ғана бітіріп, бірнеше жыл телеграф қызметкері боп істейді. 1914 жылы басталатын соғыста ол армияға алынады да, сол қызметінде большевиктермен байланысып, партия қатарына кіреді, содан кейін солдаттар арасында революциялық үгіт таратады. Соғыс біте, ол туған жеріне қайтады да, жергілікті Совдепті ұйымдастыруға араласады. Со кезде революцияға қарсы петлюровшілдер оны абақтыға жабады. Абақтыдан қашып шыққан Гозак Ровно қаласына барып, азамат соғысына қатынасады, Совет өкіметін құрысады. Одан кейін партия оны Деникиннің ақ армиясымен күрес ісін ұйымдастыруға жұмсайды. Сол қызметте жүріп сүзекпен ауырады да, Москва больницасына кеп түседі. Одан жазылғаннан кейін, Колчактың тылында революциялық жұмыс істеуге жіберіледі...

— Мен онымен осы істе жүрген шағында таныстым,— дейді Баймағамбет.

— Қалайша?

Баймағамбет бұл әңгімені айта бастаса, өткен жазда, Балтабай аулында жолыққан Қамза Жұнысовтың кеңесі боп шығады. Троицкий қаласынын, қасында, Үй өзенінің жағасында, Алтын төбенің етегінде Қамза мен Баймағамбет суға түсіп жүрген кезде көретін «Антонов» осы Гозак екен.

Қамза айтқандай, Баймағамбет оған әлденеше рет жолығып, қалада жасырын қызмет атқаратын большевиктермен байланыстырып тұрыпты.

— Бірақ,— дейді Баймағамбет,— бұл байланыс ұзаққа созылған жоқ. Әлдене бір предатель қаладағы большевиктердің сырын Колчак өкіметіне жеткізіп тұрып, олар қапыда ұсталды.

— Сен де ұсталдың ба? — деймін мен үрейленіп.

— Жоқ,— дейді Баймағамбет күліп.

— Қалай?

— Мен жалғыз ғана большевикпен байланысты болдым, одан басқаларын мен білген жоқпын, басқалары мені білген жоқ. Мен Гозакпен сол большевикті ғана байланыстырдым...

— Ол большевик ұсталды ма?

— Иә! — дейді Баймағамбет күрсініп ап,— татар жігіті еді. «Уазифада» бізбен бірге оқыған еді. Сол қаладағы жұмысшының баласы болатын. Мектепті бітіретін еді. Кейін естуімше, өзге большевиктермен бірге, Колчак оны да атып тастаған.

— Сен жайында ештеңе деген - ау, тегі, саған Колчактың тимегені? — деймін мен.

— Өзім де солай ойлаймын. Әйтпесе, мені де ұстап алар еді ғой.

— Әрине...

— Ал, Гозакты ше?

— Бір жакқа кеткенін немесе ұсталғанын білмей қалдық,— Гозак сол кезде жоғалды. Содан кейін хабар-ошар болмаған одан, биыл октябрь айынын, аяқ көзінде хат алдым. Ол хат мынау, деп Баймағамбет ішкі қалтасынан конвертімен алып берген, уқаланыңқыраған хатты оқып көрсем, сөздері төмендегідей екен:

«Құрметті Ізтөлин жолдас. Бұл хатты саған жазып отырған, өзіңнің Троицкий тоғайында кездесіп жүрген танысың — Антонов. Шын аты-жөнімді енді хабарлайын, мен— Владимир Иосифович Гозакпын. Одан арғысын хаттан көр!..

Сенін, қайда екенінді әлдеқалай біреуден естідім. Өткен жазда сен мені жоғалттың. Мүмкін, Колчактың қолына түсіп, атылып та қалды деп ойлауың. Ұсталған да, атылған да жоқпын мен. Колчак Троицкийдің большевиктерін тұтқынға ала бастаған кезде, біз—бірнеше большевик жасырынғамыз. Сол кезде, қазақтан шыққан қызыл партизандардың көсемі және командирі Аманкелді Имановты, Торғай қаласында алашордашылар қапысын тауып тұтқынға алыпты деп естідік. Біз — большевиктер Имановты жаудың қолынан құтқарудың шарасын қарастырдық. Сол кезде,

Троицкий мен Торғайдың аралығындағы крестьян селоларынан Таран дейтін қызыл партизан шығып, кедей және батрак крестьяндардан қызыл отряд құрғанын естігеміз. Аманкелдіні жау қолынан бір құтқарса сол құтқарады деген үмітпен арнаулы кісі жібердік. Таран біздің, хатымызды алады да, қалың отрядпен Торғайға аттанады.

Аманкелдіні және жергілікті советтің бар адамын абақтыға жауып, үкіметті қолына алған алашорда, Таранның келе жатқанын естиді де сасады. Оны да алдап ұстаудың шарасын қарастырады. Бұл жұмысқа алашорда Аманкелдінің «орынбасарын» жұмсамақ болады. Ол — Аманкелдіні алашордаға ұстап берген сол шпион екен. Таран оны біледі екен, өйткені, ол бұрын Аманкелдіден Таранға бірер рет хат апарып беріп, Тараннан Аманкелдіге хат әкеліп, араларын жалғастырып жүрген екен. «Таран сенсе осыған ғана сенеді» деп жориды алашордашылар. Сонымен, орынбасар Торғайға жақындаған Таранның алдынан шығады да, «сіздің келе жатқаныңызды естіп, батыр қарсы алуға жіберді, кішкене қалада орын аз болғандықтан, бүгінше бастықтары ғана келсін де, отряды жақын жердегі ауылға қона тұрсын деді» дейді.

Бұл сөзге сенген Таран, отрядын жақын ауылдарда қалдырады да, кейбір басты командирлері мен өзі Торғайға келеді. Алашордашылдар оларды ұстап алады да, сол түні Аманкелдіні де, жолдастарымен Таранды да атады!.. Сондай, қапыда жасалған бір трагедия болды, Ізтөлин жолдас!.. Егер Таран алданбаса, алашорда адамдары сол түні Аманкелдіні де өлтірмейді екен, өздері де қашады екен...

Сөйтіп, орыстың және қазақтың арасынан шыққан екі қызыл батыр, қапыда қаза тапты!..

Сол хабарды естігеннен кейін, мен Орал тауының қалың ішіне кірген Қызыл Армия жаңда еттім де, комиссарлық қызметке орналастым. Колчактың тылынан мен жинап апарған материалдардың біздің армияның операциялық ісіне көп жәрдемі болды.

Петропавлға біздің бөлім октябрьдің он үші күні келіп кірді. Командование мені мұндағы ояздық Ревкомның қызметіне қалдырды. Ревком іске кірісе бастады. Жұмыс, әрине, көп. Сол жұмысты атқарысатын ұлттық кадр жоқ. Қызметке тартқан кейбір қазақ интеллигенциясының, тексере келгенде түбі шикі боп шығып жатыр. Олардың кейбіреулері табы жат — байдың балалары, кейбіреулері — алашордашылдар.

Сондай жағдайларын біле тұра, біз оларды сақтап отырмыз. Мүмкін кейбірі іс үстінде түзеліп кетер, түзелмегендерінен біріндей құтылармыз.

Казіргі мәселе бұнда емес, қазақ еңбекшілерінің ішінен шыққан, социализм құру ісіне белсене қатынасатын адамдар тауып, соларды тәрбиелеу, өсіру. Осы істе, сенен жәрдем күтеміз. Қалаға төз келуің, керек.

— Түсінікті ме?— дейді Баймағамбет маған, мен Гозактың хатын оқып боп қайтарып бергенде.

—« Түсінікті,— деймін мен.

— Орыс тілін шағындау білесің дегенім ғой,— дейді Баймағамбет жымыып.

— Бұл хатты түсіну үшін, тілді көп білудің қажеті жоқ сияқты,— деймін мен, мимен ғана емес, жүреппен де ұғатын хат қой бұл.

Баймағамбет екеуміз, аз уақыт Аманкелді жайын әңгімелесіп кетеміз. «Қазақтан сондай батыр шығыпты дейді... өзі барып тұрған кедейшіл дейді... бай атаулыға қаны қас дейді... жүрегі тастан қайтпайтын берік дейді... өзіне оқ өтпейді дейді, қылыш кеспейді дейді... отқа салса күймейді, суға салса батпайды дейді... жаудың мың қолына жалғыз шабады дейді, кірген қолын шапқан шөптей отап шығады дейді...» деген сияқты сөздер ел ішіне 1916 жылдың көтерілісі көзінде тарап кеткен.

Енді Баймағамбеттен естісем, Аманкелді Иманов, кедейден шыққан ер жүрек жігіт екен, өзі мұсылманша және орысша хат біледі екен.

Аманкелді жасынан байларға қарсы боп өседі. Өшіккен байлар оны ұстатпақ та, айдатпақ та болады. Патша өкіметі оны кеп жылдар бойына қудалайды, бірақ көшпелі ауылдар оны жасырып, үкіметтің құрығын мойынына іліктірмейді.

1916 жылы қазақ еңбекшілері екі жақты қанауға қарсы көтеріліс жасағанда, бұрынғы Торғай облысында көтерілушілерге Аманкелді бастық болады. Патша өкіметі көтерілісшілерді жоюға жазалау отрядын шығарады. Күреске белін буған күресшілер отрядқа беріспей, кеп айлар бойына соғысады. Осы қанды арпалыста, Аманкелді аса ақылды және талантты әскер бастығы боп саналады... Кешікпей оның батыр аты бүкіл қазақ даласына жайылып, барлық облыстан да көтеріліс жасаушылар бұның отрядына көп қосыла бастайды. Сол жылдың күзіне қарай, оның отрядындағы құрал көтерушілердің саны әлденеше мың болады. Аманкелді басқарған қозғалыс, ұлт азаттығының қозғалысына айналады.

Осы бетінде Аманкелді большевиктермен байланысып, әуелі жергілікті жерде февраль революциясын аяқтауда, одан кейін Октябрь революциясын жасауда ерлік еңбектер атқарады. 1917 жылы қазақ даласында, советтік қызыл туды бірінші рет Аманкелді көтеріп, Торғай қаласында Ревком құрады, өзі Ревкомның соғыс комиссары болады.

Орал тауының шығыс жағы түгелімен революцияға қарсы — ақ гвардияның қолына көшкен 1918—1919 жылдарда, Аманкелді құрған

Совдеп туын құлатпайды, жауға беріспейді...

Бостандық туын берік ұстаған Аманкелдіні күшпен құлата алмасына көзі жеткен революцияға қарсы алашорда, оның отрядына шпиондар жібереді де, солардың жәрдемімен, 1919 жылдың май айында, Аманкелді қапыда алашорданың қолына түседі. Бұл хабар маңайдағы большевиктердің құлағына шалынып, оларды құтқару жабдығына кіріскенде жоғарыда Гозактың Баймағамбетке жазған хатында айтылғандай қайғылы уақиға болады...

Мен бұл жайда өкінішті сөздер айтсам:

— Бұлай болмауы керек еді,— дейді Баймағамбет,— ал, болған соң өкінгеннен түсер пайда жоқ. Тірі жүрген біздің міндетіміз: біріншіден,— сондай ерлердің жаудан қанын қайтару болса, екіншіден,— олар арман өткен істі жүзеге асыру...

— Сол істі жүзеге асырушы кім?— деп Баймағамбет маған сұрау береді де, жауабын іле өзі айтып,— мына — сен, мына — мен сияқты халық арасынан шыққан адамдар!.. Әсіресе,— сен!.. Совет өкіметін, еңбекшілерді құлдықтан құтқару десек, сол еңбекшінің бірі — сенсің!.. Ендеше, советтік іске, ен, алдымен, сенін, белсене араласуын, керек.

— Ол үшін не істеу керек?

— Коммунист партиясына мүше боп кіру керек...

— Қазіргі шала сауатыммен бе?

— Сенің қашан білімді боп шығуыңа заман қарап тұра ма? Қызу күрес, қызу істің заманы. «Көш жүре түзеледі» дегендей, білімді күреспен іс үстінде аласың.

— Сенін, өзін, коммунистпісің,— деп сұраймын Баймағамбеттен.

— Емеспін,— дейді ол жымыып, тек, «тілектес» қанамын.

— О не деген сөз.

— Орысша «сочувствующий» деген сөз, яғни большевиктер партиясына тілектестік. Тілектестіктің сыны алты ай екен. Сол уақытқа дейін өзіңнің коммунист бола алатындығыңды ісіңмен көрсетсең, партияның, кандидаты болады екенсің, тағы алты айдан кейін мүшелікке өтеді екенсің.

— Ойбо-о-ой,— деймін мен дауысымды созып.— Сыннан ұзақ уақыт өткізеді екен ғой!..

— Енді қалай?— деді Баймағамбет,— партияға мүше болу деген, еңбекші халыққа шын мағынасында саяси жетекші болу деген сөз. Ондай

міндетті көтеріп алып жүру оңай болып па?.. Ен, қиын міндет ол!..

Бұл міндетке байланысты, әдебиет мәселесін де кеңесіп аламыз. Бұл кеңес Баймағамбеттің менен:

— Сен, осы елең шығаратын ен, ғой, баяғы менен айрылғаннан бері қандай өлеңдер шығардың? — деп сұрауынан басталады.

Мен оған өлең жазған тетрадьтарымды көрсетем. Ол өлең атаулының бәрін сабырмен, салмақпен оқып шығады да:

— Мұның бәрі өткен заманның зары ғана екен, мына — Совет заманы туралы жазған ештеңең бар ма?— деп сұрайды.

— Әлі түсініп те жеткен жоқпын, несі туралы жазам оның?— деймін мен.

— Түсінбейтін ештеңе жоқ. Ғасырлар бойы күштілерден зорлық-зомбылық көріп келген халық бүгін бостандық алып, бақытты сапарына беттесе, солардың бірі,— өзің болсаң, өлең жазуға осыдан артық тақырыптың керегі не?

Баймағамбеттің сөзі көкейіме қона кеткен мен, «өзі осы тақырыпта жазып жүрген болар» деген оймен, «егер жазса, жобасын көріп үлгі алайын» деген оймен:

— Өзің не жаздың бұл тақырыпта?—деймін.

— Мен де көп жаза алған жоқпын,— дейді ол.

— Сонда да?..

— Мына біреулерді оқып көр!—деп, ол да маған қалық тетрадын ұсынады.

Революция тақырыбына ол бірталай өлең жазып тастаған екен. Солардың ішінен маған, төмендегі елеңі ерекше ұнайды:

Үш жылдай Россия жұмыскері,

Жау жүрек адал ниет қайраткері,

Астында қызыл тудың ұрандасып

Белсеніп түсті баймен күрескелі.

Күресіп бұл күнге шейін қажымастан,

Өткізіп қиыншылық күнді бастан.

Зорлықшыл қан сорғыштың көзін жойып,

Шын әділ социализм жолын ашқан.

Еркінше әр халыққа теңдік берді,

Заводты, фабрика, мүлкін, жерді.

Сансыз жыл еңбектеніп шаруа істеген —

Жалшы мен ие қылды жұмыскерді.

Сен де алдың бостандықты қазақ халқы,

Бауырлық, туысқанды, теңдік жалпы.

Баласы адамзаттың бірдей болып,

Қайтпастай өшірілді қорлық салты.

Зорлығы еске алсаң толып жатыр,

Ойнақтап үстімізді қылған тақыр.

Қан сорғыш кара жүрек залымдардың

Өмірінше қарашығы батты ақыр.

Қазағым, құлағын, сал, әбден ұғын!

Талай ер теңдік үшін болды шығын,

Талайға теңдік берген қызыл әскер

Батырды залымдардың қарашығын...

Ұнаған бұл өлеңді мен дауыстап қайта оқимын. Оған аздап масаттанғандай:

— Қалай екен?—дейді Баймағамбет жымыып.

— Жақсы екен!

— Қайдағы жақсы?'— дейді Баймағамбет,— көркемдігі жетпей жатыр ғой мұның?

— Бұдан артық не көркемдік керек?— деймін мен,— әрі түсінікті, әрі дұрыс!..

— Онымен ғана көркем болмайды,— дейді Баймағамбет,— жақын арада

Москвадан осында үгіт бригадасы келіп кетті. Арнаулы вагондері бар. Ішінде артистер, жазушылар, әншілер, күлдіргілер... деген сияқты, неше түрлі өнер иелері бар... Бәрі де орыс... Мен солармен таныстым да, орыс ақындарының бірнеше өлеңін оқыдым. Өне, өлең деп соларды айт!.. Мазмұны да жақсы, түрі де көркем!.. Біздікі олай емес, мазмұны жақсы болғанмен көркі жетпейді...

— Неліктен олай?

— Біздің біліміміз жетпейді. Орыс ақындары — мәдениетті. Көркем өнер зор мәдениеттен шығады...

— Бізде жетпейтін нәрсе көп,— дейді Баймағамбет,— мысалы,— революциялық әнмен айтатын өлеңдер. Бізде ен, алдымен революцияға арналған ән жоқ. Ондай әнді туғызатын өлең жоқ...

— Орыста ше?

— Онда толып жатыр...

— Аздаған әншілігі бар Баймағамбет, маған орыстың сол кездегі кейбір революциялық әндері мен өлеңдерін айтып береді. «Интернационалды» да мен бірінші рет Баймағамбеттің аузынан естимін.

Ол айтқан елен, мен әндердің ішінен маған «Смело, то-варищи, в ногу» ерекше ұнайды. Баймағамбетке мен оны қайталап айтқызам да, сөзін төз қағып ала алмай, әніне ғана қосылып, бірер қайталағаннан кейін үйреніп алам.

— Құлаққа өте қонымды ән екен,— деймін мен,— ауыл арасында айтып жүруге. Өттен, осынын, сөзі қазақша болар ма еді?..

— Мен соны аударып көріп ем,— дейді Баймағамбет,— сен тыңдашы, қалай естілер екен...

— Кәне, айтшы!..

— Жобасы ғана келмесе, дәл шығып жатқан жоқ...

— Сонда да?..

Баймағамбет аудармасын әнге қосып, ыңырсыды:

«Алшаң бас жолдастар аяқты,

Шынықтыр күресте жаныңды.

Асынып қару-жарақты

Жояйық жыртқыш залымды...»

Ол аудармасын аяғына дейін әндете айтып шығады.

— Орысшасымен салыстыруға күшім келмейді,— деймін мен,— ал, қазақша маған өте түсінікті. Мынау өлеңді мен түгіл, сауатсыз қазақ та төз ұғып алады...

— Онда жарар еді...

Мұғалімдердің маслихаты кешікпей басталды. Негізгі баяндаманы Гозак жасап, оны ояздық партия комитетінің қасындағы «мұсылман секциясы» аталатын бөлімнің меңгерушісі Шахизаман Зәбиров татаршалап шықты. Ол татардың «мешер» (мичәр) аталатын тұқымынан екен, мешерлер «к» мен «ғ» әріптерінің орнына «к» мен «г» ні қолданып, «Қасым» деген сөзді — «Қасым», «қағаз» деген сөзді — «қағаз», «қазақ» деген сөзді — «казак», «ғалым» деген сөзді — «ғалым» дейді екен; «с» орнына олар үнемі «ц» ны қолданып, «үш» деген сөзді — «үш», «күш» деген сөзді — «күң», «үшінші» деген сөзді — «үцынцы» дейді екен.

Шахизаманның өз басында екі өзгешелік бар, бірі — сөйлегенде, күліп тұрған адам сияқты, екі ұртын кейін жиырып, үстіңгі ұзын, сирек тістерін ақситып тұрады, екіншісі — сөзінің мәтелі,—«иптәшләр, шушы күндә, шушы сағаттан ғибрат, мин сізләргә әйтіп, әйтиім». Осы мәтелін ол әлсін-әлсін қайталап, тыңдаған адамды әрі күлдіреді, әрі жалықтырады.

Орыстың тілін де, мешердің тілін де шалағай білетін маған Гозак пен Зәбировтың баяндамалары түсініксіздеу болар еді, егер мен, ол баяндаманы күн бұрын оқып, толық түсініп алмасам.

Маслихат ашылардан бірер күн бұрын Баймағамбет менің пәтеріме келді де, «Гозактың баяндамасы мынау» деп, қолыма машинкаға басылған бірнеше тарақ қағаз ұстатты. Ол кезде жақсы қағаз да, жақсы машинка мен машинистка да болмаған ғой деймін,—«ұйпаланған әлде не сары қағазға басылған сөздердің әріптері қиқы-шойқы, жоғарылы төменділі, уақтылы - ірілі, іркіс-тіркіс боп тұр. Бұлай басылған қағазды, орысша шала сауатты мен түгіл, тәп-тәуір сауатты Баймағамбет те әрең оқиды екен. Оның айтуынша, әріптердің шалағайлығымен қатар, кеп жерінде, грамматикалық жағынан да қате басылған.

Баяндаманы Баймағамбет екеуміз қосылып оқыдық және бірнеше рет оқыдық. Ен, соңында Баймағамбет маған, баяндамада не жазылғанын түсінікті қазақ тілінде тағы да айтып берді.

Баяндамада Совет өкіметінің мәдениет мәселесінде, оның ішінде оқу мәселесінде қолданатын саясаты біраз айтылғанмен, негізгі мәселесі — коммунистік партияның жалпы ұлт саясатын, оның ішінде оқу мәселесіндегі саясатын сипаттауға құрылған екен.

Баяндамаға қарағанда, революциядан бұрын ұлттық мектебі бар орыс, татар сияқты елдерде советтік мектепті құру, қазақ, қырғыз сияқты, революциядан бұрын ұлттық мектебі жоқ елдерде құрудан әлдеқайда жеңіл.

«Мысалға орыс мектебін алсақ,— депті баяндамада — жеткілікті болмағанмен, әзірге пайдалануға жарай тұратын үйлері бар, іріктеп ап уақытша пайдалануға жарай тұратын оқу кітаптары, оқу құралдары бар, бастауыш, орта, жоғарғы мектептерге пайдалануға жарайтын мұғалімдері бар...

Ал, қазақта, бұның көпшілігі жоқ: мектепке арналған үй, ілуде бір жерде ғана болмаса, ауылдың басым көпшілігінде жоқ. Бірен-саран мектеп үйі бар жердің өзінде де, ол мектептің маңында аз ғана үйі ауыл ғана бар, өзге ауылдар бес үйлеп, он үйлеп, арасы жиырма, отыз шақырымнан, немесе одан да алшақ жерлерде бытырап отыр... Ол бытыранды ауылдардан, балалар қыс ішінде мектепке қалай барады? Пәтер жоқ, интернат жоқ... Қазақ тілінде оқу кітабы да жоқ. Бастауыш мектепке арнап, соңғы бірер жылда «Алашорда» басып шығарған азын-аулақ кітаптың әрі саны аз, әрі идеялық мазмұны түгелімен теріс бағытта.

Қазақ мектептеріне баруға мүмкіншілігі бар мұғалімдердің көпшілігі бұрын орыс және татар мектебінде оқыған қазақтар, олар, әрине, ұлт тілін жақсы біледі. Жергілікті болмағанмен, олардың саны бірталай. Бірақ, оқуды биыл бастап кету үшін, оларға ауылдан мектепке лайық үй тауып беру керек қой, мектепке қажетті оқу кітаптарын беру керек қой. Ауылдардың басым көпшілігінде ондай жағдай жоқ.

Осындай жағдайдың салдарынан, орыс, украин, татар, грузин сияқты бұрын мектебі бар елдердің бәрінде де, Совет өкіметі орнай сала, мектептер қызметіне кірісіп кетті. Ал, Қазақстанның барлық жерінде, 1919 жылдың күзіне қарай Совет өкіметі түгел орнағанмен, бірен-саран ауылда ғана болмаса, ұлттық мектеп әлі ашылған жоқ... Ендеше, қазақ ауылдарында ұлттық мектепті ашу үшін, биыл даярлық жұмысын жүргізу керек: осы маслихатқа қатынасқан қазақ мұғалімдері ел - елге тарап, халықты алдағы жазда мектеп үйін салу жұмысына үгіттеп даярлау керек. Өкіметтен алдағы көктемнен бастап, ояз -оязда мұғалімдер даярлайтын қысқа уақытты курстер ашуды, қазақ мектептеріне арнап оқу кітаптары мен оқу құралдарын шығаруды өтіну керек...»

Баяндамада мектептерге, әсіресе, қазақ мектептеріне арнаулы бұдан басқа да көп мәселелер айтылған...

Баймағамбетпен бірге отырып, осылайша, бақайшағына дейін шаққан баяндаманы Гозактың және Зәбировтың аузынан айтылғанда, түсіну маған аса қиын болған жоқ.

Көп мәселенің беті жарыс сөздерде ашылды. Ауыл - селодағы оқудың тәжірибесі, қиыншылығы және міндеттері туралы ақыл-ой салатын көп

мәселелер айтылды. Советтік мектептерді, әсіресе ауылдық мектептерді ашып, өркендету туралы, маслихат кең, көлемді қаулы алды.

Маслихатты бастан-аяқ табан аудармай тыңдағанда, менің басыма келген ой,— көп және жақсы жұмыстар істелгелі тұр екен, бірақ, оның көбі, әсіресе ауылда, өте зор қиыншылықпен іске асқалы тұр екен.

Маслихат көзінде орыс және қазақ тілінде, саяси темаға бірнеше лекциялар оқылды. Ол лекциялардан, коммунист партиясының, Совет өкіметінің шаруашылық мәселесінде, саясат мәселесінде, мәдениет мәселесінде, жуық арада қолданатын шаралар айқын көрінді.

Маслихат «Интернационалды» айтумен жабылды. Бұл әннің қазақша тексті ол кезде жоқ. Орысша тексті ғана бар әнді Баймағамбет екеуіміз оңашада әлденеше рет қайталап, жаттап алғамыз, сондықтан жұмысын театр үйінің кең, залында, лық толған адаммен аяқтаған маслихаттың залды солқылдата айтқан зор, күші хорына мен де қосылып, «Интернационалдың» әнін де, орысша сөзін де бар даусыммен бөгетсіз айтып тұрдым!..

Бізге «Интернационалды» Қызылжарда тағы бір рет айтуға тура келді. Маслихат жабылған күннің ертеңіне, қағазды, орысша шала сауатты мен түгіл, тәп-тәуір сауатты Баймағамбет те әрең оқиды екен. Оның айтуынша, әріптердің шалағайлығымен қатар, кеп жерінде, грамматикалық жағынан да қате басылған.

Баяндаманы Баймағамбет екеуіміз қосылып оқыдық және бірнеше рет оқыдық. Ен, соңында Баймағамбет маған, баяндамада не жазылғанын түсінікті қазақ тілінде тағы да айтып берді.

Баяндамада Совет өкіметінің мәдениет мәселесінде, оның ішінде оқу мәселесінде қолданатын саясаты біраз айтылғанмен, негізгі мәселесі — коммунистік партияның жалпы ұлт саясатын, оның ішінде оқу мәселесіндегі саясатын сипаттауға құрылған екен.

Баяндамаға қарағанда, революциядан бұрын ұлттық мектебі бар орыс, татар сияқты елдерде советтік мектепті құру, қазақ, қырғыз сияқты, революциядан бұрын ұлттық мектебі жоқ елдерде құрудан әлдеқайда жеңіл.

«Мысалға орыс мектебін алсақ,— депті баяндамада,— жеткілікті болмағанмен, әзірге пайдалануға жарай тұратын үйлері бар, іріктеп ап уақытша пайдалануға жарай тұратын оқу кітаптары, оқу құралдары бар, бастауыш, орта, жоғарғы мектептерге пайдалануға жарайтын мұғалімдері бар...

Ал, қазақта, бұның көпшілігі жоқ: мектепке арналған үй, ілуде бір жерде ғана болмаса, ауылдың басым көпшілігінде жоқ. Бірен-саран мектеп үйі бар жердің өзінде де, ол мектептің маңында аз ғана үйі ауыл ғана бар, өзге

ауылдар бес үйлеп, он үйлеп, арасы жиырма, отыз шақырымнан, немесе одан да алшақ, жерлерде бытырап отыр... Ол бытыраңқы ауылдардан, балалар қыс ішінде мектепке қалай барады? Пәтер жоқ, интернат жоқ... Қазақ тілінде оқу кітабы да жоқ. Бастауыш мектепке арнап, соңғы бірер жылда «Алашорда» басып шығарған азын-аулақ кітаптың әрі саны аз, әрі идеялық мазмұны түгелімен теріс бағытта.

Қазақ мектептеріне баруға мүмкіншілігі бар мұғалімдердің көпшілігі бұрын орыс және татар мектебінде оқыған қазақтар, олар, әрине, ұлт тілін жақсы біледі. Жергілікті болмағанмен, олардың саны бірталай. Бірақ, оқуды биыл бастап кету үшін, оларға ауылдан мектепке лайық үй тауып беру керек қой, мектепке қажетті оқу кітаптарын беру керек қой. Ауылдардың басым көпшілігінде ондай жағдай жоқ.

Осындай жағдайдың салдарынан, орыс, украин, татар, грузин сияқты бұрын мектебі бар елдердің бәрінде де, Совет өкіметі орнай сала, мектептер қызметіне кірісіп кетті. Ал, Қазақстанның барлық жерінде, 1919 жылдың күзіне қарай Совет өкіметі түгел орнағанмен, бірен-саран ауылда ғана болмаса, ұлттық мектеп әлі ашылған жоқ... Ендеше, қазақ ауылдарында ұлттық мектепті ашу үшін, биыл даярлық жұмысын жүргізу керек: осы маслихатқа қатынасқан қазақ мұғалімдері ел - елге тарап, халықты алдағы жазда мектеп үйін салу жұмысына үгіттеп даярлау керек. Өкіметтен алдағы көктемнен бастап, ояз -оязда мұғалімдер даярлайтын қысқа уақытты курстер ашуды, қазақ мектептеріне арнап оқу кітаптары мен оқу құралдарын шығаруды өтіну керек...»

Баяндамада мектептерге, әсіресе, қазақ мектептеріне арнаулы бұдан басқа да көп мәселелер айтылған...

Баймағамбетпен бірге отырып, осылайша, бақайшағына дейін шаққан баяндаманы Гозактың және Зәбиловтың азынан айтылғанда, түсіну маған аса қиын болған жоқ.

Көп мәселенің, беті жарыс сөздерде ашылды. Ауыл - селодағы оқудың тәжірибесі, қиыншылығы және міндеттері туралы ақыл-ой салатын көп мәселелер айтылды. Советтік мектептерді, әсіресе ауылдық мектептерді ашып, өркендету туралы, маслихат кең, көлемді қаулы алды.

Маслихатты бастан-аяқ табан аудармай тыңдағанда, менің басыма келген ой,— көп және жақсы жұмыстар істелгелі тұр екен, бірақ, оның көбі, әсіресе ауылда, өте зор қиыншылықпен іске асқалы тұр екен.

Маслихат кезінде орыс және қазақ тілінде, саяси темаға бірнеше лекциялар оқылды. Ол лекциялардан, коммунист партиясының, Совет өкіметінің шаруашылық мәселесінде, саясат мәселесінде, мәдениет мәселесінде, жуық арада қолданатын шаралар айқын көрінді.

Маслихат «Интернационалды» айтумен жабылды. Бұл әннің қазақша

тексті ол кезде жоқ. Орысша тексті ғана бар әнді Баймағамбет екеуіміз оңашада әлденеше рет қайталап, жаттап алғамыз, сондықтан жұмысын театр үйінің, кең, залында, лық толған адаммен аяқтаған маслихаттық залды солқылдата айтқан зор, күші хорына мен де қосылып, «Интернационалдың» әнін де, орысша сөзін де бар даусыммен бөгетсіз айтып тұрдым!..

Бізге «Интернационалды» Қызылжарда тағы бір рет айтуға тура келді. Маслихат жабылған күннің ертеңіне, орыс театр үйінде, қалалық артистердің және өнерпаздардың үйірмелерінің күшімен концерт берілетін болды.

Ән-күйге әуестігім бар маған, мұндай концертті көру үлкен қуаныш. Бірақ, мен ол күні, одан өлшеусіз зор бір қуанышқа ие болдым.

Владимир Иосифович Гозакқа мен маслихаттан бір күн бұрын барып жолыққан едім. Қасымда Баймағамбет бар. Мені тани кеткен ол, құшағын жая қарсы алып, саяси және мәдениет мәселелері жайында ұзақ уақыт сөйлесіп отырды да, менің биографиямды толық есітіп алғаннан кейін, «партия қатарына неге өтпейсің?» деген сұрау қойды. Мен оған, коммунист атын алып жүруге даярлығым жоқтығын айта бастап ем:

— Қате ұсыныс оның,— деді Гозак.— Партияға мүше болу үшін профессорлық қажет емес, адал жүрек, шын ниет, белсенді іс қажет, өзге олқылық іс үстінде толығыды...

Бұл тақырыпта түсінігін ұзағырақ баяндаған Гозак, сөзіне арқау ретінде, Лениннің Сухановке қайтарған жауабын айтты.

— Әрине,— деп бітірді Гозак сөзінің аяғын,— партияға адам біреудің үгіттеуімен емес, өзінің сенімімен ғана кіруі керек. Коммунист аты бар адамның міндеті,— еңбекші көпшілікке коммунист партиясының саясатын түсіндіру, ал, коммунист болу-болмау ықтияры әркімнің өзінде.

— Жақсы. Ойланайын,— дедім мен.

Гозактан шыға ойланып көрсем, аз жасымда кешкең өмір жолым, мені коммунистік партияның мәңгілік мызғымас, жеңімпаз туының саясына әкеп тұр екен...

Баймағамбетке мен осы ойымды айтып ем:

— Міне, жігіт! — деп қуанып кетті.

Маған ендігі керегі — рекомендаторлар.

— Оған қиналма! — деді Баймағамбет,— бір рекомендацияны Гозак жолдастың өзінен аламыз, біреуін тағы табамыз.

Сол күні Гозакқа барып шешімді сөзімді айтып ем, ол қуанышпен қарсы алды да, бір рекомендацияны өзі беретін болды. Мен оған екінші рекомендаторды қайдан табарымды айтып ем.

— Ол мына кісі болады! — деді Гозак қасында отырған, сөмпектеу ұзын денелі, имек зор мұрынды, төменгі ерні салпылау, қоңырлау көзді, сақал-мұртын қырған, сұрғылттау сары кескінді, шашын кейін қайырған, газет-журналдарды қарап, Гозак пен менің кеңесіме қатынаспай отырған мосқалдау жігітті күлімсіреген кескінмен нұсқап.

Жігіт көзін газеттен алып маған қарағанда:

— «Танысыңыздар,— деді Гозак екеумізге,— Сәбит Мұқанов, Шахизаман Зәбилов.

Зәбилов екеуміз қолдасқаннан кейін, Гозак оған менің жайымды қысқаша баяндады да, екінші боп рекомендация беруін өтінді.

— Жақсы,— деп Зәбилов сөзін қысқа қайырды да, Гозакпен қатар, өз қолынан рекомендация жазды. Мен анкета толтырдым, арыз жаздым. Қабылдау мәселесі, ояздық партия комитетінің президиумында қаралатын болды.

Президиумда менің мәселем, мұғалімдердің маслихаты біткен күннің ертеңінде күндіз қаралды. Кім екенімді Гозак түсіндіргеннен кейін, маған жөнді сұраулар болған жоқ. Болған аз ғана сұрауларға, орыс тілін шалағай білетін мен, терлеп-тепшіп әрең жауап беріп ем, сол мәжіліске қатынасқан, өзім білетін алашордашылдың түсін бояп «коммунист» бола қалған біреуі, «бұл білімімен қалай коммунист бола алады» деген күдік айтты. Оның күдігін. Гозак пен Зәбилов қатты қайырып тастады.

Ол кездегі тәртіп солай ма, әлде, менің ертең ауылға қайтуым еске алынды ма, ол арасы маған танық, менің қайран қалғаным: президиум мүшелері менің партия қатарына тілектес боп өтуіме түгелімен қол көтергеннен кейін, қызыл қатырма қағаздан тысты билет сол арада толтырылды да, фотокарточкем жапсырылып, мөр басылып, қол қойылды.

Билетті маған Укомның секретары Соколов жолдас қолынан беріп:

— Құттықтаймын, жолдас Мұқанов,— деді қолымды қысып,— бұл билетті таза сақтауыңа сенемін.

— Сендірем!—дедім, сезімім толқыған мен, дірілдеген дауыспен. Одан артық сөз айтуға халім болған жоқ.

Қолыма берілген билеттің сыртына қарасам,— «Р. К. П. (б)» деген жазу ғана бар екен. Оның «Россиялық Коммунист (большевик) партиясы» деген сөз екенін білем және оның еңбекші халықты, бақыт жазы — коммунизмге

бастап апаратын партия екенін түсінем. Сол бастаушылардың қатарына қосылуым маған зор қуаныш болуымен қатар, ішкі қалтама салған билет, маған өзімнің жүрегім сияктанып кетті. «Сені жүрегімдей сақтармын!» деп іштей ант еттім мен.

Сол сөзімнің толқынымен пәтеріме қайтқан мен, жұртқа менің шығармалар жинағымнан белгілі «Бостандық» деген өлеңімді жаздым. Оның да қуанышы қойныма сыймай, жүгіре басып Баймағамбеттің пәтеріне барсам, мені ол күтіп отыр екен. Менің партия қатарына етуіме ол шектен шыға қуанды, өлеңіме де риза болды...

— Осыны, кешкі концертте оқисың,— деді ол.

— Сен ше?

— Мен де советтік тақырыпқа арналған өлеңдерімді оқимын.

Концерт салтанатты жағдайда, музыкамен ашылды. Бірінші бөлімінде, орыс және татар тілінде революцияға, совет өкіметіне арналған өлеңдер оқылды. Кейбірін авторлары оқыды, кейбірін — артистер... Қазақ тілінде, жалғыз Баймағамбет қана өз өлеңдерін оқыды...

«Сен де оқисың» деген сөз құлағыма тигелі, алып ұшқан жүрегім кеудеме сыймай қойған. Сахна сыртында кезегімді күтіп тұрғанда, безгек болған адамдай, мен қалшылдап ұшып кете жаздағам...

Сондай халімді күлкі қылудан ба, әлде, жақсы оқыдым ба, мен бар қуатымды бойыма зорлықпен әрең жинап, дірілдеңкіреген бар даусыммен өлеңді оқып шыққанда, залда лық тола отырған қалың жұртың шапалақ даусы ду ете түсті.

Сахнадан шығып кеткен маған, концертті басқарушы, «тағы да шық» деп өтінді. Мен оған көнбеген соң, итермелеп шығармақ болды. Бірақ, мен шықпадым, өйткені шығарлық халім да жоқ еді, неге екенін білмеймін, жылап тұр ем!...

Концерттің музыкалық бөлімін залға барып тыңдадым. Басқарушы орыс жігіті ойнақы, күлдіргі біреу екен. Сахнаға шығушыларды өте көңілді басқарған ол, концерт жабылар алдында:

— Жолдастар!—деді зрительге,— бүгінгі жобалғы концертімізді екі әнмен аяқтаймыз: бірі — «Интернационал», концерт сонымен бітеді: одан кейін «Смело, товарищи, в ногу» бастаймыз да, театрдан кешеге соны айтып шығамыз, көшелерді бойлай, сол әнді айтып тараймыз. Мақұл ма?

— Мақұл! —«деп ду етті зал.

«Интернационал» кешегіден де күшті орындалды... Одан кейін «Смело, товарищи!» бастап, әскерше сапқа түзелген түрде театрдан шықтық...

Бұл — түн ортасы ауып, қала жатқан, шамдары сөнген көз, сондықтан, төңірек жым-жырт. Айдың бұл жарық көзі, бірақ, со күні аспанды қоршаған бұлттан себелеп қар жауып тұрғандықтан, даланың түсі — көмескі бозамық...

Театрдан «Смело, товарищи...» қосыла шыққан халық, сол әнмен тымық қаланы күңіренге, көше - көшені бойлап, топ-тобымен кетіп бара жатыр... Баймағамбет екеуміз бір топта кетіп барамыз...

Әнге біз де қосыламыз, бірақ Баймағамбет орыс сөзімен, ал мен,— оның аудармасымен: «Алшан, бас, жолдастар, аяқты!...».

АПАТТЫҢ САЛДАРЫ

Біз елге қайтатын болдық. Жуықта ғана партияға өткен он шақты тілектестер — біздерге Ояздық Пария Комитеті мен Ояздық Ревкомның жүктеген міндеттері,— солардың атынан белгілі бір болыстарға шығып, үгітші болу және со кезде басталғалы жатқан продразверсткаға жәрдемдесу.

Менің сыбағама Қызылжар мен Қостанай оязының шекарасындағы Қараоба, Қаратал және Пресногорьков аталатын қазақ болыстары тиді. Олардың Қызылжардан алыстығы,— шамасы екі жүз елу, үш жүз шақырымдай, сонша алыс жерге қыс ішінде атпен бару керек.

Баймағамбет те, басқа инструкторлар да өздері баратын болыстарға, Ояздық Ревкомнан алған «открытый лист» пен ылаулатып кететін болды,— мен өзім мініп келген атпен кететін болдым, қасымда — Молдағазы. Врачтардың айтуынша, Молдағазының сырқаты меңдеп алған, ол ен, әрі кетсе көктемге жетеді, әйтпесе одан бері өлуге тиісті. Елден ертіп әкеткен Молдағазыны өлім халінде больницаға жалғыз тастап кетуге обалсындым, халін түсінген оның да аулына қайтқысы келді.

Қызылжарда бір жұмаға жақын тұрып күтім көрген ат тынығып қалған екен. Қызылжардан таң біліне шыққан Молдағазы екеуміз жетпіс-сексен шақырым ?кердегі менің туыстарыма со күні кешке барып қондық. Сол маңдағы туыскандарымның бәрі жиылып маған жиырма - жиырма бес пұттай бидай берді, соны шанаға тиедік те, әрі қарай жүріп кеттік... Мұнша жүк бір атқа ауыр, бірақ жүкті де, Молдағазыны да тастап кетуге болмайды.

Қалың қарлы жолда, ауыр жүкпен жылжып қана жүріп отырып, Молдағазының ұзатқан апасы — Рабиғаға, жұмадан артық уақытта әрең жеттік. Ұзын жолдың, көп жерінде мен атты жетектеп жаяу жүрдім. Молдағазыда шанадан қозғалар хал жоқ. Қонған, түстенген немесе ат шалдырған жерлерде мен оны шанадан көтеріп түсірем, көтеріп мінгізем.

Молдағазының бағына, Рабиғаның үйінде оның туыстары кеп жатыр екен. Сол арадан екеуміз айрыламыз: мен астық апара жатқан апамның аулына кетем ол туыстарымен ауылына қайтады.

Жасымыздан бірге өсіп, біте қайнаған, сырлас - мұңдас болған, мына ұзақ сапарға бірге барып қайтқан Молдағазымен айрылу, маған да оған да жеңіл болған жоқ.

Әсіресе оған!.. Бұл сапардан ол аса қайғылы қайтты. Өйтпегенде ше?... Аңсап барған бостандығының жемісін жеуге сырқаты мүмкіндік бермей, деніміз сау — біз бақытты өткізген күндерде, ол төсек тартып больницада жатты...

Мен Молдағазыға күн сайын барып, естіген - білгенімді түгел айтып жүрдім. Оған Молдағазы қуанды да, қайғырды да. Қуанышы — жақсылық хабарлар естіді, қайғысы — сол жақсылықтарға ол араласа алмайды...

Осы қайғының үстіне, енді өлім қайғысы қосылды. Ақылды, зирек, ғылымнан хабары бар Молдағазы, врачтар сыр жасырғанмен, жазылмауға бет алғанын, Қызылжардан емделіп жазыла алмай ауылға қайту, көрге қайту екенін жақсы түсінеді, сондықтан, жолшыбай, дем алған оңаша бір уақыттарда ол өлім зарын және жете алмай кетіп бара жатқан армандарын айтып жылап алады. Ол зарға менің сай сүйегім сырқырап, кеудемді жара күрсінем, кейде жылаймын да.

Рабиғаның үйінен айрыларда да, ол маған осы зарын айтып біраз жылап алды. Содан кейін:

— Саған соңғы өтінішімді айтам,— деді ол.

— Қандай?

— «Мені ауылға апарып сал» дер едім, жетім жесір ашығып отырған апаңның үйіне астық апарасың. Және ат пен шана да солардікі, сондықтан, онда бармай болмайды. Ал, мен, өзімнің ұзақ жасамауымды көріп келем. Менің де өзімше жазып жүретін өлеңдерім және күнделігім болушы еді, жинаған біраз кітаптарым да бар еді, солардың бәрін саған тапсырайын деп ем. Егер мүмкіндігін, болса, апаңа ат-шанасын, астығын тапсырғаннан кейін, ауылға кел де, менің аманаттарымды алып, менімен ақтық рет бақұлдасып кет!..

— Жарайды,— дедім мен, аз ойланып.

Шанаға толтыра тиеген астықты алып барғанда, ашытуға жақындап қалған апам үйінің өлгені тіріліп, өшкені жанғандай қуанды. Тек қана апам оңаша шығарып: «Қызылжарға бардың, ба?» деп сұрайды да, «бардым» десем, «Қызылдарға жазылған жоқсың, ба?» дейді, «жазылдым» десем, «көтек - ай, не дейді, қарағым - ау, ойынын, ба, шынын, ба?» деп күдіктенеді. Мен «рас жазылдым» деп иландырсам, апам, «кұдай-ау, обалыңа біз қалдық қой!.. Бізге астық іздемесең ғой, Қызылжарға бармайсың, бармасаң ғой, қызылға жазылмайсың, енді не дейін құдай-ау» деп жылайды. Мен апама қызылдар туралы байлар мен ақтар таратқан өсектің мән-жайын айтсам, апам ұғынғандай болады да, «жазылып қойсан, амал нешік, бірақ баданадай баттиып көзге түсе бермей, әзірге тиыш жүре тұр, заманның не боп кетерін кім біледі, осы бетімен түзеле берсе көрінерсің, әйтпесе, бүркенген қалпыңмен қала берерсің» дейді.

Апамды әрең дегенде көндіріп, ол ауылдан ылаумен аттандым. Уәде бойынша жолшыбай Жаманшұбарға соқсам, Молдағазы әл үстінде екен. Екі-үш күннен кейін ол жас өмірмен біржола қоштасты!..

Бұған қосымша, мен тағы бір зор қайғыға кездестім. Орысша «холера»-, қазақша «тырысқақ» атанған аурудан ауыл адамдары өліп жатыр. Дәулет, Тоғанас деген үйлердің бар жаны қырылып, есіктері ашусыз қапты... Дәрігер ауыл түгіл, маңайдағы селоларда да жоқ... Ең жақын больница Пресногорьков пен Макарьевкада, олар Жаманшұбардан жүзден аса километр, сондықтан, қыс ішінде оларға жету оңай емес.

Дегенмен, бұл уақиғаны телеграсры бар қаладан өкіметке хабарлауға жиналып жатыр ем, жақсы көретін немере ағам Қамза Мұстафин «тырысқақпен» ауыра қалды. Қызу аурудың салдары ма, әлде, жан ашуы ма, со күннің кешіне ол есеңгіреп, сандырақтай бастады. Телеграф үш - төрт күндік жерде. Оған барып қайтқанша, Қамзаның өліп кетуі мүмкін!..

Бұл халді көріп, не істеуге білмей мен де састым, Қамзаның ауру әкесі мен кәрі шешесі де, тетелес інісі — Ғаббас та састы.

Әке-шешесінің сасуы, бір жағынан, іштен шыққан баласына жандары ашудан болса, екінші жағынан, осы Қамза осы үйді асырап отырған адам.

Жасы сол жылы жиырма беске шыққан, дені сау, балуан денелі боп өскен ол, соңғы бес-алты жылда «басын тауға да, тасқа да соғып» дегендей, ойға - қырға шапқылап, табысқор жігіт боп кеткен. Сонда оның баратын қаласы — Жаманшұбардан екі жүз километрдей жердегі Қорған, істейтін кәсібі,— элеваторға астық тиеген қаптарды көтеру. Кәсіптес боп бірге барған жігіттердің айтуынша, Қамза ерегіскен уақыттарда әрқайсысы алты пұттан, үш қапты, жетпіс бес баспалдақты басқышқа еркін көтеріп шығара берген, екі қапты көтеру оның дағдысына айналған. Сол үшін ол ауыл арасында да көрсетіп, атақты балуанның бірі бола бастаған. Оның үстіне ақылды, әдепті, ұжымшыл жігіт боп ескен.

Ар жағында шаруашылық күйі аса жүдеу боп келген Мұстафаның үйі, Қамза жалға жүруге жарағаннан кейін түзеле бастайды: тамақ тоғаяды, киімдері бүтінделеді, тозығы жеткен үйдің іші-сырты жаңарады, малдарының басы құралады... Осындай асырап отырған адамның басына елім қаупі төнсе, ауыздарын балапандай ашып, оған қарап отырған бейшаралар қалай саспас!

Мұстафа үйінің, сасуы шектен шықты. Есінен тана ауырып, денесі от боп жанған Қамзаның балуан денесі тар жер үйдің ішінде дөңбекшігенде, оған ие бола алмаған әке -шешесі мен екі інісі — Ғаббас пен Шәкең, кішкене қарындасы Мәржам, қорқыныштан жынданып кетуге жақындады. Бұл үйдегі есі дұрысырақ адам менмін, мен де бұл халді қайғыра отыра, ауру адамға және оның үй ішіне жәрдемдесу үшін, өзімді өзім берік ұстаймын.

Қуаты бар шақта жанталасып арпалысқан Қамза, сырқат жеңіп болған кезде, солғын тартып, жұлқынған денесі баяулай бастады... Оның аты — өлімге бой сұлу екені көрініп тұр...

Не істеу керек? ..

Мұстафаның діншіл адам екенін біз білеміз. Ол құдай, пайғамбар түгіл, дұғалықтардың өзіне де сенеді. Ол кезде «Есмағзам» атты, дұғалықтар жиналған кітапша бар. Сырқат Мұстафа оны ылғи жастығының астына қойып, жәрдем тілеп жүреді.

«Есмағзамның» кіріспе сөзінде «осыны қырық мәртаба оқыған кісі, ен, ауыр сырқаттан да төз жазылады» деп көрсететін дұғалық бар. Қамзаның өлімге беттегенін көрген Мұстафа жылап жіберіп:

— «Есмағзамды» әкел, «Есмағзамды!»—деді, мұсылманша сауатты баласы Ғаббасқа.

Ол дұғалықты Ғаббас, бұрын да сан рет алып жүрген болу керек, әкесінің жастығының астынан суырып алды.

— Пәлендей дұғаны оқы! — деп бұйырды Мұстафа.

Көзінен жасы сорғалаған Ғаббас дұғалықты жалма-жан оқи бастады... Қамза солғындап барады...

— Тағы оқы!?!—деді Мұстафа өкіре жылап Ғаббасқа,— тағы!..

Дұғалық бірер қайталанғанда, Қамза жан кешті...

Сонда, есінен адасты ма, әлде, түк жәрдемі тимеген дұғалықтан біржола күдер үзді ме, Мұстафа Ғаббастың қолынан «Есмағзамды» жұлып алды да, турап-турап, оты жанып тұрған пештің ішіне лақтырып жіберді, өзі өкіре жылап, сол араға шөкесінен түсіп жата қалды!.. Үй іші азан - қазан жылау...

Ертеңіне Қамзаны көмісушілердің ішінде мен де болдым. Біз оны бетімізге мұз боп қатқан көз жасымен жөнелттік... Сондықтан ба, әлде, мен де «тырысқақ» жұқтырдым ба, келер күннің кешіне мұрттай ұшып құладым... Ауруымның түрі дәл Қамзаникі...

Мен де жалындай жанып, жаныммен арпалысқан түні, жиналған адамның ішінде, Түркенің Қантайы деген адам отыр еді. Ол «бейшара-ай, біреудің жетім баласы еді, жылап-сықтап жүріп жігіт боп жетіп еді, бір шаңырақтан қалған жалғыз ұрпақ еді, мұның халі да былай болды-ау!» деп аяушылық сөздер айтып отырды да:

— Мен бір ем естіп ем, соны осы балаға қолданып көрсек қайтеді? — деді.

— О, не ем екен? — десті әркімдер.

— Бұл ауру,— деді Қантай,— біздің араға жоғарғы жақтағы Қанжығалы-Күрлеуіттен келді ғой. Оларға бұл дертті қызылдан қашқан ақтар тастап

кетіпті ғой. Ақтарда «кәнсер деген болады екен, онысы қаңылтыр қалбырдық ішіне салған балық екен. Өзі сонау Америка деген елден келген кәнсер дейді. Америка ма, әлде ақтардық өздері ме, кәнсері құрғырының осы аурудың тұқымын қосып берсе керек, соны кім жесе, тырысқақ ауру боп өле беріпті. Осы аурудан жоғарғы елдер қырылып жатқанда, бақсы ма, дәрігер ме біреу кеп, «ыстық қарамай ішкен ем» депті. Соны ішкен кісілер өлмей қапты. Осы балаға осы емді қолданып көрсек қайтеді?..

Біреулер «қой, қарамай ненің емі болсын» деп сенбеп еді, енді біреулер, — «ажалы жетсе бәрібір өлер, әйтпесе, тәуекел деп көру керек» деп, әр түрлі сөз айта бастады. Жаным қысылып жатқан мен, басымды төсектен жалма-жан көтеріп алдым да, — «ішем қарамайды!» дедім.

— Өз ықласы шапса беру керек! — десті бірнеше адам.

Мұстафаның үйінде тарантасын майлайтын қарамай құюлы кішкене ағаш шелек болатын. Ол босағада тұратын. Үйде отырғандардың біреуі шелекті алып келді, енді біреуі маздап жанған пештің қасында тұрған қаңылтыр бақырашты тосып, «кәне, құй, мынаған!» деді. Бақырашқа құйған қарамай ысыған кезде:

— Қаңылтырдан аузы күйер, мына аяққа құй! — деп біреу кетіктеу ағаш аяқты тоса берді. Аяққа шүпілдеген ыстық қарамайды алдыма әкеп тосқанда, мен көзімді жұмып жібердім де, сіміріп жұта салдым!..

Қарамай себеп болды ма, әлде ауруды мықты денсаулығымның өзі жеңді ме, мен аз күнде айыға бастадым... Бірер жұманың көзінде таяққа сүйеніп тысқа шығып келуге жарадым...

Бірақ, мезгіл әлі ызғарлы қыс, соған қарамай сүлдерімді сүйреткен әлсіз қалпыммен, жаным ашитын бір адамның жаназасына барам деп, өкпемді суыққа қабындырып аппын...

Ал, тағы да ауыр!.. Ал, тағы да жат!.. Бұл жолы ауыр жөтел кеп жабысты... Оның арты қан қақыруға соқты... Ақыры, төсектен басымды кісі сүйемей тұра алмайтын халге жеттім, етім таусылып, терімнің ішінде салдыраған сүйек қалды...

Сондай күндердің біреуінде, Нұртазаның баласы Мырзағазы келіп, маған жаны ашыған сөздерін айтып отырды да:

— Біздің тұқымда осы екеумізден басқа жігіт қалмай баратқанын байқаймысың, Сәбит? — деді.

— Байқағанда не істейін, — дедім мен. — Есептеп жүрген біреуден жақын арада естуімше, тырысқақ салдарынан, Жаманшұбардан жүзден аса адам өліпті, солардың қырық екісі — өндіріс жігіттер, ішінде Қадамбайдың Ғабдолы, Тоғанастың Нәзірі, біздің Қамза сияқты, бір - біреуі рулы елге

тұлға болатын сабаздар да бар!..

— Маған бір ой кеп отыр,— деді Мырзағазы, күрсініп ап.

— Қандай?

— Жамбура — Самайда Мәніштің Құсайыны деген аса бір тамыршы адам бар. Қарт кісі. Былай емшілік құрмайды, біреу іздеп барып ем сұраса, білгенін ғана айтады. Сенің сырқатың сияқты — жөтелді со кісі жұлып алады деседі. Соған апарсам қайтеді?

— Осы қыс ішінде ме?

— Жазға қарауға уақыт боп тұр ма?

— Жақсы, Мырзағазы,— дедім мен, аз ойланып,— апарсаң апар. Әйтеуір өлетін болсам, үйде өлдім не, түзде елдім не.

Ертеңіне Мырзағазы өзінің семізден жараған құла - торы атына әкесінің жөкемен қаптаған көк ала сырлы кашева шанасын жегіп, шананың ішіне кигіз, оның ішіне жабағы бөстек салып Мұстафаның үйіне жетіп келді. Жұрт мені киіндіріп, үйден көтеріп алып шықты да, шана ішіндегі бөстек пен кигізге орады, Мырзағазы екеуміз жүріп кеттік...

Мәніштің Құсайыны Жаманшұбардан елу-алпыс шақырымдық жерде екенін білем. Аттың бабына қараса, қысты күні ара қонып бару керек. Бірақ, Мырзағазы ол бапқа қарамады. Біздің бағымызға қарай күн де со кезде жалған, болды, жол да даңғыл. Семізден жараған ат Мырзағазы екеумізді ұшыра жортып отырып Құсайынның үйіне со күні кешке алып барды. Ол бізді сөзсіз қабылдады...

Құсайын деген кісіні естуім болмаса керген жоқ едім...: Үйге кәрәсін шамы жағылғаннан кейін көз салсам, Қүсекең, қою, ұзын ақ сақалы бетінің мұрны, көзі, маңдайы сияқты жерінен басқасын тұтас жапқан, қабағына желкілдей біткен қалың, ұзын қастарының өзі анау-мынау кісінің сақалындай бар, еңкиген зор денелі, басы қазандай, мұрны таудың бүркітіндей қоңқиып орала біткен, кішірек көзі үн,- гінде жатқан, түр-тұлғасы да, кескін -кейпі де аса ұсқынды адам екен!...

Біз жайланғаннан кейін, шал төсекте жатқан маған келді де, жуандығы жас баланын, білегіндей, сырты түкті сау - сақтарымен шілбиген білегімді ұстап, тамырымды басты... Екі қолымның және екі шөкімнің тамырын үнсіз кескінмен кезек-кезек ұстап біраз отырғаннан кейін, сол баяғы орнына барып отырды да, Мырзағазының:

— Баба, қалай екен?—деген сұрауына:

— Ештеңе етпес, — деп қысқа жауап қайырды. Одан кейін Мырзағазы сыпайылық қып жауап қатқан жоқ...

Жол соқты боп шаршағандықтан ба, әлде, шалдың «ештеңе етпес» деген сөзі көңіліме медеу болды ма,— мен ол күні аса тиыш ұйықтап шықтым. Ертеңіне тұрып шай ішіп, жиналғаннан кейін:

— Нұртазаның баласы құлақ сал,— деді Құсайын Мырзағазыға,— мен бақсылық құрып қағу - соғу жасаған кісі емеспін. Менікі тек, кешегі өзімнен бұрын еткен Аю дейтін атамның қара тәжірибесінен үйреніп қалған жұғын. Ол бабамыз шөптің тамырымен емдейтін еді. Оны біз «тамыр дәрі» дейміз ғой.

— Қалай емдесеңіз де тек шипасы болсын!—деді Мырзағазы.

— Әмин! — деп Құсайын күңк ете түсті де, төсегінің бас жағынан сірі - талысты суырып ап, таспамен бүрген аузын шешіп, ішінен әлде не шөптердің жуандылы, жіңішкелі тамырларын алып шықты. Содан кейін, кәдімгі дәрігерлер аптекада даярлайтын дәрілердей әр түрлі тамырды әр қағазға порошокше турамшалап бөлшектеп салды да, сондай бөлшектің жеті түйінін бүктеп Мырзағазыға берді.

— Сенің үйің — деді ол,— дәулетті ғой. Әкең, соғымды жақсы соятын, биыл да солай шығарсыңдар?

— Е, құдайға шүкір,— деді Мырзағазы.— Соғым бар.

— Ендеше, әке-шешенің сәлем айт, осы тамыр дәрілерді қазанға құйған суға салсын ішіне семіз жылқының қартасын салсын, сөйтіп, су суалғанша қайнатсын. Сонда дәрінін, бар қасиеті қартаға сіңеді де, жас қартаның сары майы сүр қарта сияқтанып көгеріп кетеді. Содан бұ балаға әуелі тырнақтың басындай ғана беріп, одан асықтай ғана беріп, содан кейін күн сайын аздап өсіре беру керек те, артынан балалық көңілі шапқанша жегізу керек. Шипасы түссе, бұл сырқаттың беті осыдан қайтар. Содан көктемге ілігіп, ар жағында тосапқа аузы тисе, еншалла айығар... Тосап дегенді білесін, бе, сен?—деді шал Мырзағазыға.

— Білем, Құсеке,— деді Мырзағазы,—« ол майдың қымызы ғой. Қымызды жан торсыққа құямыз да, ішіне жылқының ұлпа қазысын салып, түнде күзетке кеткен жылқышының қанжығасына байлап жібереміз. Түні бойы шайқалған қымызға қазының майы сіңіп қоймалжың боп кетеді. Осы болар тосап дегеніңіз?

— Білдің бала,—деді Құсайын.— Ал, енді осы екеуінен басқа менің айтар емім жоқ.

Мырзағазы «орамал» деп ақша ұсынып еді.

— Жоқ, шырағым,—деді Құсайын алмай.—Мен ондайды кәсіп қылған адам емеспін. Шапанын өзіңе, атын әкеңе сыйладым. Жетім бала деп отырсың, тек қолым шипа болса, менің сенен де, бұл баладан да мінген ат,

киген шапаным со болсын!

«Не деген жақсы кісі еді бұл қарт!...» деп ойладым мен.

Қарттың айтқан емі маған қона кетті. Тамыр дәріге қайнатқан қартаны жеген сайын жазыла түстім, жазылған сайын қартаға құмарта түстім... Бірақ, Құсекеңнің айтуынша дәріге қайнатқан қартаны аз-ақ күн жеу керек те, ар жағында дәрісіз қартаның өзін жеп, қымыз шыққанша жылқының не қойдың майын сапырған ыстық сүт ішу керек...

Біздің ауылдар қорадан көшіп, жасыл шалғыны жайнаған қырға киіз үй тіккенде, мен салт атқа мінуге жарадым... Жүз шақты жылқысы бар Нұртазаның, үйінде ол кезде қырық-елу бие құлындайды. Солардың он бес - жиырмасын Нұртаза сауынға байлайды. Биелердің көпшілігі жүген-құрық тимеген, мініс көрмеген жылқылар, сондықтан, біразы құлындарды байларда ойқастай қашып, желі маңайына жолағысы келмейді. Жыл сайын солай болғандықтан, Нұртазаның үйі желіден қашқан биелерді қорғалап әкелуге жүйрік байталдармен, жүйрік аттармен, жүйрік айғырларды күн бұрын жаратады, ыңғайлы жігіттер қашаған биелерді құрықтап отырып желі басына қорғалатып тығады... Биыл бие байларда менің сауығуым сонша, жүйрік байталдың біреуіне мініп қашаған қуыстым!..

Бие байланып аз күн тосап ішкеннен кейін мен тіпті құлан таза боп жазылып кеттім, жөтелім біржола басылды...

Енді не істеу керек?

Ояздық басқарушы мекемелерден кең мандат алып, атқаруға шыққан қызметтерімді, ауылыма әлдеқалай келген апаттың салдарынан орындай алған жоқпын. Енді соны орындауым керек. Бірақ, ол үшін Қызылжарға барып қайтуым керек, өйткені, естуімше, Советтік құрылыстың тіршілігінде толып жатқан жаңалықтар болған, соларды біліп алмасам, қызметті қалай атқарам?

Бұл кезде тату боп жүрген Нұртазаға осы айымды айтып ем, ол өз ұсынысын жасады:

— Шырағым,— деді ол, — құданың бұйрығымен, біздің Молдағазы қайтыс болды. Артында көп құран, кітаптары қалды, соларға бұл үйде ие жоқ. Егер, риза болсаң, сені ие

қылайын деп ем. Бұған көнсең, тағы да айтқалы отырған бір сөзім бар.

— Айтыңыз! — дедім мен.

— Айтсам, мына көршілес отырған Асуат - Алдайдағы Ақатай хазіреттің Әлғалінің бойжеткен қызы бар, со баланы Молдағазыға атастырғалы жүр едім, оның жайы былай боп кетті. Хазіреттік де, менің де бір-бірімізден

айрылғымыз келмейді. Егер, ризалассаң со баланы атастырып, қасыма бір отауым ғып қондырайын деп ем.

Жалтарыс сөзге салған мен, шешен және ақылды Нұртазаның мені құтқармайтынын білем. Сондықтан, мен турасын айттым:

— Кішкене аға, мен әлі бүтін кісі емеспін, жарты кісімін. Бойым бүтін болғанмен, ойым жарты, білімім жарты. Ендеше, әуелі бүтін адам боп алып, үйлену жайын содан кейін силауым керек. Оқуға жағдай туып тұр. Сіз ренжімесеңіз, мен толық білімді адам боп келмей, үйлене алмаймын.

Нұртаза бұл жолы маған бұрынғыдай ақыра сөйлемей, жәй ғана бетіме сүзіле қарап отырды да:

— Әй, бала, бала!.. Өз пайданды білмеген саған не дейін,— деп, тұрып жүре берді.

БЕСІНШІ ТАРАУ

«БЕТПЕ-БЕТ»

ҚЫЗДАР ҚАШАН ОҚИДЫ

«Оқуға барам» деген сөзді, мен Нұртазаға әлдеқалай айта салған жоқпын. Жаманшұбарда, оқушыларға осы шығарманың бірінші кітабынан аты мәлім Шәйін ағай Тілегенов тұрады. Ол, 1919 жылдың күзінен бастап Омбыда «Кедей сөзі» деген атпен шыға бастаған қазақ газетін алдырады.

Нұртазамен келісе алмаған күндердің алдында, Шәйін ағайдың үйіне келетін осы газеттен мен «июнь айынан бас—тап, Қызылжарда қазақ мұғалімдерін даярлайтын екі айлық курс ашылады, оған бастауыштан жоғары білімі бар адамдар алынады, жатақ үй және стипендия мемлекеттен беріледі» деген хабар оқығам. Осы курсқа Шәйін ағай екеуміз бармақ болғамыз.

Бұл арада Шәйін ағай туралы аз сөз: балалық шағымда ажырасқан оны, 1920 жылға дейін көрген жоқпын да. Оған дейін естуімше, Шәйін ағай елді аралап іс тігіп, Жаманшұбарға анда-санда бір соғады, үй іші Жаманшұбарда тұрады...

Шәйін ағай .соңғы сапарынан, 1920 жылдың басында оралған екен. Мен көрмеген он шақты жылдың ішінде ол кескін, кейіп жағынан біраз өзгеріпті бұрын шоқша қара сақалы, қою қара мұрты болушы еді, қазір сақалын қырып, мұртын ғана қалдырған, бұрынғы көмірдей қара мұртқа біріндеп ақ қылшықтар араласа бастаған: бұрын толықша ақшыл беті қызара бөрітіп, ерекше нұрланып тұрушы еді, сонысына қарап, қалжындайтын «кұрбылары «атын, да әйелге ұқсас — Шәйін, өзін, де шәйін кескінді әйел сияқтысын» дейтін еді, енді қызғылт беті қуқылданып, етектеген жібектей жылтырайтын деп, тегіс ажары әжімденіп қапты; бұрын толықшалау болатын еді, қазір сидиған арық.

— Не болды, саған, аз жылда мұншама өзгеріп? — дегендерге.

— Өлмей тірі жеткенге қуансаңдаршы,— дейді Шәйін ағай.

— Е, өлетін не болды? — дегендерге:

— Оны сендер сұрамаңдар, мен айтпаймын,— дейді.

Көпшілікке айтпаған сырын, Шәйін ағай оңашада маған айтады: баяғы бала жігіт көзінде, Бағлан мен Троицкийдегі большевиктердің жасырын ұйымымен байланысы боп, елге таратуға олардың кейбір прокламацияларын алып шығады екен. Бұл қылығын полиция көзбен керіп, қолмен ұстамағанмен, сырттан естиді екен де, жауапқа шақыру сияқты

істермен мазалайды екен. Ақыры дүние жүзілік бірінші соғыстың алдында полиция оны шақырып ап, Жаманшұбарда тұрмауға, күдікті қалаларға жоламауға қолынан расписка алады. Оның бір орында тұрмай, он шақты жыл ел кезуі осыдан екен..

— Жұрттан несін жасырасыз мұның?—деген сұрауға:

— Ұялам,— деп жауап береді Шәйін ағай.

— Неден?

— Большевиктік идеяны жаңа тани бастаған кезде, патша өкіметінің қуғынына түстім. Содан, не большевик бола алмай, не оның пайдасына елеулі қызмет атқара алмай, он бес шақты жылым әуре-сарсаңмен босқа өтті. Пайдасыз өткен жылдардың жұртқа несін айтып мақтанам?

— Енді не істейсіз?

— Не істеуші ем? Мұғалім боламын да! Ес білгелі зор арманым — сауатсыз еліме оқу тарату еді. Ондай күн енді туды. Жасым қырықтан асқанмен, әлі біраз жыл бала оқытуға жететін күш-қуатым бар, қалған өмірді соған сарп етем.

Газеттен Қызылжарда мұғалімдер курсы ашылатын хабарды оқығанда, Шәйін ағай қуанып кетті де:

— Сен енді бұған барасың ғой? —деді маған.

— Әрине,— дедім мен.— Сіз ше?

— Мен де!..

Жасы қырықтан асқан Шәйін ағайдың оқуға баруын, ескілік мойнына әлі мықты мініп отырған ауыл ерсі көргенмен, ол өз шешіміне берік бекінді де, менімен бірге Қызылжарға аттанып кетті, көлігіміз — ылау.

Жолдағы Батпақ келде отыратын Жаман - тымақ аулынан бізге Тәтке Омаров ерді. Жасында жетім қап, ағайындарының қолында өскен ол, аулындағы ірі молда — Кәрібай хажының медресесінде дін сабағын көп жыл оқиды да, араб тілінің сарф, нахуынан әрі кетіп, мантиқ пен ғақайдқа, одан фикһіға барады. Арабтың және фарсының тілін ол өте жақсы біледі. Сондай «ғалым» бола тұра:

— Босқа өткен өмірім! — деп өкінеді ол.

— Неге?

— Ақыретке болмаса, тіршілікке түк пайдасы жоқ оқу.

— Сен дін кітаптарымен қатар, арабтан Әбу Ғала-әлмағарриды да, Имро Әлқайсты да, фарсыдан Әбілқасым Фердауси мен Шайх Сағдиды да оқыған боларсың? — деп сұрайды Шәйін Тәткеден.

— Әрине, оқыдым.

— Тамаша әдебиет емес пе, олар?

— Рас, көркем.

— Кәне, оқып көрші! — деп Шәйін Тәткеге араб және фарсы тілінде жазылған өлеңдерді оқытады. Мен ол тілдерге түсінбеймін, тек, Тәтке ықластана оқыған өлеңдердің күйлі үндеріне, екпінді ырғағына, жатық үйлесіне қызығам.

— Міне, қайда, тамаша өлеңдер! — деп тан, қалады түсінген Шәйін.

— Жақсысы жақсы,— дейді Тәтке,— бірақ, бұлардың бәрі атам-заманда болған алыстағы өмірдің бейнелері. Мен соның бәрін жинағанда, жалғыз Пушкинге айырбастамас едім.

— Сен орысша да оқып па едің? — деп сұрайды Шәйін Тәткеден.

— Өз бетіммен...

Тегі, Тәтке өте зирек адам болу керек, өз бетімен оқыған ол орыстың тілін де тәп-тәуір біледі, Пушкиннің, Лермонтовтың, Некрасовтың көп өлеңдерін жатқа айтып кетеді.

— Міне, қайда, жақсы өлең! — дейді ол.

Шәйін орыс тіліне шалағайлау екен. Тәтке оқыған орыс өлеңдеріне ол еркін түсіне алмайды. Орыстың және араб пен фарсының тілін білмегенге мен, әрине, іштей қорланам, бірақ сырттай сыр бермей, серіктерімнің алдында мақтанғым кеп, өз өлеңдерімді оқимын. Өйтетінім: Шәйін де, Тәтке де ептеп өлең жазады, олардың өлеңдерінен менің, өлеңім өзіме артық сияқтанады...

Жолшыбайғы Өтей - Дәуіш аулынан естісек, Баймағамбет Ізтөлін, одан әрі он бес шақырым жердегі аулында жатыр екен. Курсқа ол да барады екен, ендеше біздің оған соға кетуіміз керек.

Өтей - Дәуіштен бізге ерген Жұманның Іскейі:

— Ал, енді біз Баймағамбеттің үйіне барамыз ғой,— дейді жолшыбай әңгімелескенде,— сонда сендер оның тамаша сұлу қарындасын көресіңдер, аты Айтжан. Ал, енді бар ғой, бұл маңайда одан сұлу қыз жоқ. Өзі талшыбықтай бұралған жасөспірім. Орташа талдырмаш бойлы, бұрымы санына түскен қолаң шашты. Әдемі қыр мұрынды, мөлдір қара көзді...

Іскей осы арада Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең, маңдайлы» деген өлеңін оқып:

— Дәл осы сипаттың бәрі осы қыздың бойында! — дейді.

Қызыға тыңдаған біз:

— Кімге атастырған оны? —деп сұраймыз.

— Қапсытта Байжан деген кісінің баласына атастырған екен, ол былтыр өліп, басы қазір бос отыр.

— Онда, мына Сәбитке алып беру керек! — дейді Шәйін қалжыңды кескінмен.

— Қалыңды қайдан табады бұл? — дейді Тәтке.

— Әйелдің басына бостандық беретін советтік заман туып жатқан жоқ па? Қыз енді қалың малға сатылады деймісің? — дейді Іскей.

— Солайы солай ғой,— дейді Шәйін.— Совет өкіметі қалыңмалды жоюға заң да шығарар ғой, бірақ, онымен, қалың мал біразға дейін жоғалмайды ғой деймін.

— Неге? — дейді Тәтке.

— Ғасырлар бойы қазақ елінің сүйегіне сіңген әдет қой ол, аз жылда сылып тастау оңай емес оны. Ол әдет сылыну үшін, ең алдымен, қыздардың өзін оқытып, дүниеге көзін ашу керек. Өз құқығын қыздың өзі ұғынғанша, оны жаппай азат ету қиын жұмыс.

Көңілге қонымды бұл сөзге біз таласпаймыз.

Іскей Айтжанды одан әрі мақтай жөнеледі.

— Мейлінше ақылды және ашық, ақ жарқын мінезді қыз,— дейді ол, — ауыл қызындай өзін қымсынып ұстамайды, үйіне барған адаммен сөйлесіп, күліп-ойнап отырады.

— Әке-шешесі бетке қақпай ма? — деймін мен.

— Жоқ,— дейді Іскей,— қағуың " сол,— құрбыларымен қалжыңдасып отырғанын жақсы көреді. Шешесі — Кесте азырақ тартпақтайын десе, әкесі — Қанапия «ойнасын, күлсін, осы он, жақта ойнап күлмегенде қашан ойнап күледі?» деп әйеліне ұрсады.

— Баймағамбеттің әсері болар,— деймін мен,— қала, далаға көп жүрген, оқыған, заманның алдыңғы қатардағы пікірін қолдайтын ол, әкесіне қызды қалай ұстауды айтқан болар.

— Өз ықласы шаппаса, біреудің айтқанын тыңдай ма адам? —дейді Іскей,— талай оқыған азаматтың апа-қарындасын әкесі қыспақта ұстап, малға сатып жүрген жоқ па? Мысалы,— мына Тәткенің ағайыны — Есілбай хажы. Оның баласы — Ғалауеттенен орысша көп оқыған адам бұл маңайда жоқ. Соның жалғыз қарындасын, көзін бақырайтып қойып, әкесі әнеукүні ғана бай Көшкенің баласына малға сатты...

— Рас,— дейді Тәтке.

— Ал, енді Айтжан бар ғой,— дейді Іскей, оны тағы да мақтай жөнеліп, — ашық мінездігінің үстіне, ағып тұрған әнші. Даусы күмістей сыңғырлайды. Өзі, қазақша әнді де, татарша әнді де бірдей айтады...

— Татаршаны ағасынан үйренген болар?

— Әрине...

— Домбыраға да керемет!.. Бармағынан бал тамады!..

— Мақтауын жеткіздің! — дейді Тәтке,— өзі сауатты қыз ба?

— Ауылдық мектепте оқыған. Хатты жақсы таниды. Зерек қыз. Мысалы бүкіл Абайды басынан аяғына дейін жатқа біледі, оның өлеңдерін әнімен айтады...

— Бұл бір, оқиын деп тұрған қыз ғой,— деймін мен,— мүмкін, Баймағамбет оны өзімен бірге Қызылжарға ала кетер?

— Әкетер! — дейді Шәйін кекетінді дауыспен,— әкесі жіберер оны!..

— Неге жібермейді?

— Барған соң көрерсің,!..

«Шәліңке» аталатын Баймағамбеттің аулына біз күн түс ауа жеттік. Бұрын бұл ауылға келіп жүретін Іскей:

— Қанапияның үйі анау,— деді, қоңырлау ауылдың төріне тігілген бозамық үйді нұсқап,— анау төрт-бес құлын байланған желі, сол — Қанапиянікі.

Баймағамбет, бізді, тегі алыстан көрген болу керек, тарантас жеккен атымыз жақындай бергенде, үйінен жүгіре шықты да, құшақтаса сүйісіп қарсы алды.

Оның бастауымен үйіне кірсек, төрде зор денелі, сирек сақал-мұртты, ақ бұжыр кісі отыр екен. «Қанапия осы болар» деген оймен, серіктеріме қосыла мен де сәлем беріп қолдастым.

Оң жақ босағаға жиналған ағаш төсектің алдында, үстінде жаға - жеңі кестелі қос етек ақ көйлегі, оның сыртында қызыл бүліш жеңсіз камзолы, басында үкілі тақиясы бар сұлу қыз кесте тігіп отыр екен. Айтжан, әрине, осы! Оған таяу отырған мосқалдау көркем әйел, шешесі — Кесте болу керек. Біз үйге кіре бергенде, Айтжан мөлдір қара көзін сүзілдіре қарап қойды да, кестесімен шұғылдана берді... .

Ол кездегі ауылдың ғұрпында, әйелмен қолдасып амандасу жоқ. Сол ғұрыпты бұза алмаған біз, Қанапияға қолдасқаннан кейін төрге отыра беріп ек:

— Ағаларыңмен неге амандаспайсың, Айтжан? — деді Қанапия.

— «Амандық ағадан» емес пе, әке, — деді Айтжан,— ол кісілер маған амандассын!..

— Дұрыс сөз! —деді Шәйін,— бірақ отырып қалдық, қайта тұрып қолдасу ерсі. Денің сау ма, шырағым?..

Бұл үйде байлық да белгі жиындар болғанмен,. үй іші сыпайы, сәнді жиналған екен. Ол бізге Айтжанның қол өнері сияқтанды...

Кешті біз зор мәжіліспен өткіздік. Қонақ асыға сұрасқан бұл үйдің асын ішкенге дейін, үй ішінде сауық басталды. Оны Қанапияның өзі бастап жіберді. Ен, алдымен қымыз ішіп сусындап алғаннан кейін:

— Біздің Айтжанның әнші, домбырашы екенін бұл қонақтар, әрине, естіді,— деді Қанапия.

— Естідік,— деді Шәйін, — соны естуге құмармыз енді.

— Ал, қарағым,— деді Қанапия Айтжанға, — домбыранды ал да, мына ағаларыңа аздап қызмет қыл!..

— Лебізді әуелі ағалардың өздерінен естиік,— деді Айтжан.

— Ол да дұрыс,— деді Шәйін.— Баймағамбет, онда домбыраны, мына Сәбитке бер!..

Домбыра берілгенмен, әдейі, Айтжанның қосылуын тілеген мақсатпен, Абайдың «Айттым сәлем Қаламқасының» бір ауызын домбыраға қосып айттым да:

— Ал, енді, осыған бәріміз де қосылайық,— дедім Баймағамбетке.

— Хұп! — деді ол.

— Айтжан да!..

«Қалай қарайсың?» дегендей, Баймағамбет Айтжанға қараған еді:

— Қосылам! — деді ол.

— Балалар, бір-біріне жақын отырыңдар, онда! — деді Қанапия.

— Онда, Айтжанға жақындандар, балалар! — деді Шәйін бізге.

Іскей, Баймағамбет үшеуіміз түрегеп Айтжанның қасына барып отырдық.

— Сен неге бармайсың? — деді Шәйін Тәткеге.

— Мен әнге шорқақпын, — деді ол.

— Өттең жас емеспін, — деді Шәйін кеудесін кере дем алып, — әйтпесе, Айтжан сияқты қарындастың әніне, шорқақ болсам да қосылар ем...

«Айттым сәлемді» мен тағы да бастап ем, Іскей, Баймағамбет, Айтжан үшеуі қостай кетті... Менің құлағым өзгелердің үнінде емес, Айтжанның үнінде... Жарықшақсыз оның сынғырлаған таза даусы, не деген әдемі еді!..

Сол қосылғаннан қосылып, біз Абайдан да, халық әндерінен де бірталайын айтып тастадық. Әр кездегі әдеті болу керек, ауыл адамдары бұл әнге тегіс жиналып, тек, біз асқа отыарда ғана тарады.

Астан кейін Баймағамбет «Алтыбақан» ұйымдастырды. Оған, сол арадағы «Қырғызбай» көлін жағалай отырған ауылдардың қыз-бозбалаларын шақырды.

Ауылдан алысырақ тігілген алтыбақанның төңірегіне, айлы, тымық түнде жиналған қалың қыз-бозбала, қысқа түнді әнмен өткізді. Осы ұзаққа созылған кеп әннің өзегі де, ажары да Айтжан. Қай ән болса да, алдымен сол бастап, өзгеміз соған қосыламыз. Не деген қарлықпайтын дауыс, не деген тәтті үн!..

Мен бұрын татар әндерін естігенім болмаса, өзім айтқан кісі емес ем. Мана Айтжанға қосылып отырып, мен татардың «Ғалия Бануы» мен, «Тәфтиләуін» үйреніп, қосылатын боп алғам. Ал, мен былтыр Омбыда жүргенде үйренген «Қарғаш» және «Ғайни» деген әндерді бұл ауыл білмейді екен, ол әндерді Айтжан менен үйренген. Сондықтан, ауылдың алтыбақанға жиналған қыз бен жігіттері өздері білетін әндерге қосылады да, Айтжанмен мен ғана білетін әндерде аңырып қап, қосылған бізді тыңдайды.

Айтжанмен мен, бұл әндерді алтыбақанның арқанына қатар мініп отырып айтамыз, қарсымызда тағы бір қыз бен жігіт. Арқанды жерде тұрған жігіттер қатты шайқап аспандатып жібереді, сонда, әнге қосылған Айтжан екеуіміз, ән - мәнімізбен, жиі жұлдыздарды жарқырай тұнған, толған айы жүзген биік аспанға ұшып бара жатқан сияқтанамыз!.. Сол бір

рақат сағат - ай!..

Алтыбақаннан біз таң сіберлей қайттық. Мені Айтжанмен оңашалағысы келгендей, Шәйін ағай Баймағамбетке «оңаша сөзім бар еді» деді де, бір бүйірге қарай алып кетті. Іскей мен Тәтке де Шәйіннің, ойын ұққандай, бізден оңашалана қалды.

Ауылға қарай оңаша, қатар аяндап келе жатқан Айтжанға айтар сөзім ішіме сыймай келеді, бірақ ол сөздер көмейімде әлденеге буылып, бері қарай аса алмайды. Мен іште сапырылған сөздерге булыға, тұншыға түсем... Сонымды сезгендей, халімді жеңілдеткісі келгендей:

— Сәбит! — дейді Айтжан.

— Әу,— деймін мен дірілдеген дауыспен...

— «Айттым сәлем Қаламқасты» ақырын ыңырсысақ қайтеді...

— Болсын...

Екеуміз баяу ғана үнмен қосыламыз. Ән мен сөз, менің Айтжанға деген ойымды түгел айтып береді. Маған енді, Айтжанның ойын айтқызу керек. Оған да сылтауды Абайдың елеңінен тауып:

— Сіз Абай аударған «Татьянаның хатын» білесіз ғой? — деймін мен.

— Білем,— дейді Айтжан.

— Әнін ше?

— Оны да білем.

— Ендеше,— соған қосылайық.

— Қосылсақ қосылайық...

Екеуміз оған да қосыла жөнелеміз. Бұл хат, әлдекімге өзінің, жазған хаты сияқтанып, Татьянаның зары өзінің, зары сияқтанып, Айтжан мұңайыңқыраған дауыспен, әнді кеудесін кең, керген тыныспен айтады... Осыдан сөз туғызғым кеп, мен:

— Неге көңілсіз айтасыз, бұл әнді? — деймін мен...

— Қыз атаулыға ортақ мұң болғансын да,— дейді Айтжан жеңіл күрсініп.

— Сонда, сіздің Онегиніңіз кім екенін білуге болар ма екен?

— Жоқ болса қайдан табам? — дейді Айтжан күліп.

— Онда, табуға жәрдемдесейік...

— Рахмет,— дейді Айтжан,— көп болып қарайтын жоқ емес қой ол, әркімнің өз жүрегімен ғана табатын жоғы ғой...

Біз сол кезде үйге де келіп қалдық. Менің серіктерім де келді. Тан, бозарып қалды... Үйдің іші де жап-жарық екен. Төсек бізге төрдің алдына салыныпты.

— Қалай, жақсы өтті ме кештерің? — деді оянған Қанапия.

— Өте жақсы.

— Онда, дамылдандар. Бие бауына дейін ұйықтандар!..

Айтжан түсірулі шәйі шымылдыңтың ішіне кірді. Оның бір әдеті — ауыл қызындай, қадаған күміс, шашына таққан шолып, құлаққа таққан сырға, білекке киген білезік... дегендей, үсті - басында сылдырмақ жоқ екен, сондықтан, шымылдыққа кірген соң-ақ, оның шешінген сыбдырынан басқа дыбыс естілген жоқ. Төсегіме киімшең қисайған менің есіме нақ сол арада, халықтың аузында айтылып жүретін:

Сары белден сарғайып таң атады,—

Ах - хау,

Бидай енді құбаша түн қатады,—

Сәулем - ай,

Ұзақ түнге бозбала қалай шыдар —

Ах-хау,

Сары майдай толықсып қыз жатады,—

Сәулем - ай,

Екі ғана жирен - ай,

Өңшең манат, кигені - ай,

Оймақ ауыз, күлім көз,

Ғашық жардың сүйгені - ай! —

дейтін әні мен өлеңі түседі, мен төсегімде аунақши түсем...

Сөйтіп жатып ұйықтап кетіппін. Біреу түрткенге оянсам,— Кесте екен. Менен өзге жұрт тұрып, киініп далаға шығып кетіпті. Айтжан түрулі

шымылдың ішінде ұзын қолаң шашын тарап тұр.

— Тұр, шырағым! — деді Кесте маған, — күн түске тармасып қалды. Жүретін уақыттарың да жақындады дейді Баймағамбет.

— Ұйқыңыз қанбай-ақ жүр екен, — деді басымды төсектен көтерген маған Айтжан қалжыңдап, — неменеге мас болдыңыз, осынша өле ұйықтап?

— Өзге біреу болмаса, сіз сұрайтын сөз емес қой ол!.. Түсінікті ғой сізге, неменеге мас болғаным!..

Одан әрі әзілдесуге, үйге Қанапия кіріп келді. Мен тысқа шығып кеттім.

Баймағамбет бізге осы ауылдан берілетін ылауды даярлату қамында жүр екен, кескіні солғын. Өзге серіктерім, ауылдан алысырақ жерде серуендеп жүр.

— Неге көңілсізсің? — деген сұрауға.

— Әкеммен ренжісіп қалдым, — деп жауап берді Баймағамбет.

— Неге?

— Айтжан туралы.

— Не жайында?

— Айтжанның қалпын байқадың ғой өзің. Еркін өскен және оқыса жақсы адам боп кеткелі тұрған кісі ғой. Осы жайды әкеме айтып, Қызылжарға оқуға ала кетейін десем, зыр қағып маңайына жолатпайды.

— Неге?

— «Өзге қыз оқып, осы ғана қалып па? деп, «елден бөтен біз ғана оқытамыз ба?» деп, «жасы жеткен қызды, қаптаған еркектің ішіне жалғыз қалай апарасың» деп...

— Мен айтып көрсем қайтеді?

— Айтам десең айт, бірақ, көндіре алмайсың...

Қанапияға бұл сөзді мен өзім айтқан жоқпын, тыңдаулы, жасамыс кісі деп Шәйін ағайға айтқыздым. Шай үстіндегі Шәйіннің сөзін Қанапия сабырмен түгел тыңдап алды да:

— Қызды да оқыту керек екенін білемін, Шәйін, — деді, — бірақ, жалғыз мен оқытқанмен не болады, бүкіл ел боп оқытпаған соң? Ауыл түгіл қалаңда да қазақтан оқыған қыз бар ма? Жоқ қой ол?

— Рас. Бірақ, біреу бастау керек қой, осы игілікті істі? Мен - ақ бастар ем, қызым жас. Бұл балан, оқыса дыңдай кісі боп кеткелі тұр,— деді Шәйін, шай құйып, мұнайыңқыраған кескінмен отырған Айтжанды иегімен нұсқап,— өзі қандай жақсы бала және киіктің асығындай!.. Осындай балаларды, мынадай жағдай туып тұрған кезде оқытпай, қазан-ошақты ұстатқанда не түседі?..

Көзіне жасы іркіліп қалған Айтжан теріс қарап түрегелді де, тысқа шығып кетті.

— Көрдің бе, Қанеке, балаңның көңілі бұзылғанын? — деді Шәйін,— оқуға ықласы барлығы ғой сол. Обалына қалма, жібер!..

— Менің екі сөйлемейтінімді білесін, ғой, Шәйін сен,— деді Қанапия,— сөздің қысқасы, жұрттан ала-бөтен, қызымды мен оқуға жібере алмаймын...

Шайдан кейін біз аттанып кеттік. Айтжан бізге көрінбей қалды.

— Ол отауға барып жылап жатыр,— деді, аттанарда әкесінің інісі — Жәкенің үйіне кіріп шыққан Баймағамбет,— сол жылаумен өтеді ол.

— Неге? — деді Тәтке,— теңіне қосылса неге жыласын?

— Бәрі бір,— деді Баймағамбет,— ерте шыққан соң, салды-балақ ауыл әйелінің біреуі болады да қояды...

— Мүмкін оқыған біреуге берерсіздер,— деді Шәйін.

— Қайдам, реті қалай келетінін!—деді Баймағамбет күрсініп.

— Өзін, оқыған, өзін, коммунист — сенің қарындасын, оқи алмағанда, өзге қазақтың қыздары қашан оқиды? — дедім мен.

— Мәселе осында,— деді Шәйін,— бұл да көп күресті керек қылатын, көп күндердің ісі.

БҰЛ СОВЕТТІК КУРС

Біз Қызылжарға келсек, курсқа қатынасатын адамдар жиналып жатыр екен. Оған, сол кезде «Ақмола» аталатын губернияның төрт оязы: Қызылжар, Көкшетау, Ақмола, Атбасардан үш жүзден астам курсант жиналыпты.

Олардың бірталайымен мен өткен қыста болған маслихатта танысқам: ту - ту Қызылжар мен Қостанай оязының арасындағы Қараоба болысынан, өзіммен 1918 жылы Омбыда бірге оқыған татар Неғметолла Нұрғалиев те келді... Обаған бойындағы «Қаршығалы Сыйбаны» аталатын елден, кейінгі кезде прокурорлық қызметін атқарып кеткен, ол кезде ауыл мұғалімі Қожахмет Бейсембин де келді... Аққу сақ болысынан Уақ руынан Зейнолла Шүйішпаев та келді... Нұралы руынан, жасы қазір жетпістерден асып, пенсияда отырған қарт, мұғалім Баймұрат Жақыпов та келді... Қантай руынан, қазір «Баян» колхозындағы он жылдық мектептің мұғалімі боп қызмет атқаратын, кеп жылдық мұғалімдік еңбегі үшін Ленин орденін алған Хакім Иманов та келді... біздің «Ойдағы Сибаннан» маған бірінші рет қазақша сауат танытқан, қазір «Жаңа жол» аталатын он жылдық мектептің мұғалімі, кеп жылдық атқарған мұғалімдік еңбегі үшін Ленин орденін алған Хамит Махмудов те келді.... Кебеше руынан, кейін Ұлы Отан соғысының, Ері атанған Баян Рамазанов та келді... Шағалақ руынан, қазіргі Алматының жоғарғы мектептерінде философия ғылымынан советтік мектепте отыз бір жыл қызмет атқарып, өткен 1950 жылы қайтыс болған Ғали Мусин да келді... Андағұлдан өзімізге мәлім Қамза Жұнысов та келді... Мұғалімдердің көпшілігімен сонда таныстық.

Біздің курс «Дом Романовых» аталатын үйде ашылатын болды. Оның қасында бұрынғы реальное училищенің үйінде орыс мұғалімдеріне арналған курс ашылды. Ол да екі айлық, оның оқушыларының тең - жарасы әйел, ал, біздің курста бір де әйел жоқ!..

Екі курстың бір айырмашылығы осы болса, екінші айырмашылығы,— орысша курске сабақ беретін адамдар көп, қазақша курсқа қазақ тілінде сабақ беретін мұғалімдер жөнді жоқ. Соның салдарынан болу керек, біздің курсқа педагогика мен қазақ тілі сабағын өзімізге мәлім байшыл - ұлтшыл ақын Мағжан Жұмабаев беретін болды... Қызылжарға жақын жердегі аулында советтік органдардан жасырынып жүрген оны, ояздық мекемелерге орналасқан алашордашыл достары шақыртып апты. Бізге сабақ беретін мұғалімдердің ішінде тағы сондай бірнеше байшыл - ұлтшылдар бар...

— Бұ қалай? — дестік, біраз жігіт өзара күңкілдесіп,— алашордашыл ұлтшылдардан, әсіресе, Мағжан сияқты, күні кеше Совет өкіметіне қарсы өлеңдер жазып, Колчак өкіметі мен алашорданы мактап жүрген адамнан қалай оқимыз?!..

Ақылдаса кеп, бұл сұраудың жауабын Гозак пен Соколовтан алмақ болдық та, пікірлес бірнеше жігіттің атынан, Баймағамбет, Қамза, мен — үшеуміз Укомға бардық. Ол екеуі бірігіп отырып біздің сөзімізді түгел тыңдап шықты да, жауапты Соколов берді.

— Басқаша мүмкіндік болмай отыр,— деді ол,— жоғарғы білімі бар, совет тілегіндегі қазақ азаматын табу, әзірге оңай боп жатқан жоқ. Курстың көпшілік сабағы қазақ тілінде жүруге тиісті, сондықтан ол сабақтарға қазақ тілін білетін ғана мұғалімдер керек. Осы жағдайды ескере келіп, сіздер атаған адамдарды пайдалануға тура кеп отыр. Кейбіреулер бұрын ұлтшыл болғанмен, қазір коммунист екенін білесіздер. Өтірік коммунист па, шын коммунист па, оны алдағы күннің сыны көрсетуге тиісті. Әзірге біздің оларға сенбеуге хақымыз жоқ. Алдын ала біз Жұмабаевтың кім екендігі туралы да тиісті ұйымдардан біраз мәліметтер алдық. Рас, ол бізге қолайлы кісі емес, бірақ бұл оязда қазақ тілінен мұғалімдерге сабақ 'беруге жарайтын бұндай жоғарғы білімі бар кісі жоқ екен. Осы жағдайды еске алдық та, өзімен алдын ала сөйлесіп қабылдадық. Өзгелерімен де солай сөйлестік. Егер, сіздер оған риза болмаса қыздар, орнына ұсынатын адамды атаңыздар.

Біз ешкімді атай алмадық.

— Ендеше, — деді жолдас Соколов,— Жұмабаевты да, басқаларын да пайдалану керек. Өздеріңіз, әсіресе коммунистер оны бақылап, Советке қарсы пікіріне жол бермеулеріңіз керек. Ұлтшылдыққа ұйымдасып қарсы тұру үшін және бұл жөнде мұғалімдердің арасында үгіт-насихат жұмысын жүргізу үшін, курстың қасында партия ячейкасын құру қажет.

Ячейканың секретарьлығына тағайындалатын адамның партияға мүше болу қажет екендігін мен сонда ғана естідім. Баймағамбеттің айтуынша ондай мүше курсанттардың арасында жоқ екен. Бары: тілектестерден он шақты адам, кандидаттан екеу, оның біреуі Баймағамбет. Осы жағдайды естігеннен кейін, Соколов Баймағамбетке партияға мүшелікке өтуді, содан кейін ячейкаға секретарь болуды ұсынды.

— О, қалай жолдас Соколов?—деді Баймағамбет,— устав бойынша тілектестік сыннан алты ай өту керек те, одан кейін алты ай ,кандидаттық сыннан өтіп, мүшелікке содан кейін алыну керек. Мен тілектестік мерзімнің өзін де толық өтемей, төрт жарым айда кандидаттыққа ауыстым. Оған ай жарымдай ғана уақыт болды, ендеше мүшелікке қалай өтем?

— Тілектестік те, кандидаттық та партиясын, сынынан ету үшін, яғни осы адамның коммунистік бола алатындығына партияның көзі жету үшін қажет,— деді Соколов,— сізді тілектестік сыннан алты айды толтырмай еткізген себебіміз, коммунистігіңізге көзіміз жеткендіктен жолдас Ізтөлин. Қазіргі жағдай сіздің кандидаттық стажды толық өтеуіңізді көтермейін деп отыр. Біздің мақсат — курске жиналған мұғалімдердің ішінен еңбекші көпшіліктің арасынан шыққандарын және Советтік құрылысқа шын

тілектестерін партия қатарына тарту. Осы жұмысты ұйымдастыруға қазақ коммунистерінен қолайлы кісі Укомның қарамағында жоғын өзіңіз керіп отырсыз. Егер, сіздің кандидаттық стажыңыздың толуын күтсек, мұғалімдер оған дейін тарап кетеді. Мүмкіндігі болғанша бізге олардың біразын ауылдарына коммунист қып қайтару қажет. Ауылдарда партия ячейкаларын құруға, бізге жәрдемшілер солар болады. Сондықтан, сіздің мүшелікке ету шартыңыз толмағанмен, бұл мәселені Ояздық партия комитетінің президиумы мәжілісінде арнаулы мәселе ғып қараймыз да, сізді мүшелікке еткіземіз.

Баймағамбеттің қуланар алдында көзі күлімдей қалатын. Сондай кескінге түсе қалған ол, Соколов пен Гозакқа кезек - кезек аз қарап отырды да:

— Онда менің бір ұсынысым бар,— деді.

— Айтыңыз,— деді Гозак пен Соколов қосынан.

— Тілектестік немесе кандидаттық стажы толмаған адамды мүшелікке еткізу мүмкін болса, менің айтайын дегенім мынау еді: қазақта «жалғыз қаздың үні шықпайды», деген мақал бар. Партияға бір мен ғана мүше боп өткенмен, ячейканың ісі өркендемейді. Ячейканың секретары мен болайын, басқа болсын, кім де болса оған жәрдемшілер, яғни бірнеше партия мүшелері керек...

— Сонда сіздің ұсынысыңыз? — деді Соколов, Баймағамбеттің сөзін бөліп.

— Менің ұсынысым,— деді Баймағамбет,— менімен қатар отырған мына Қамза Жұнысов пен Сәбит Мұқанов жолдастарды да тілектестіктен, кандидаттық стажсыз - ақ, партияға мүшелікке өтсе екен!

Соколов пен Гозак бір-біріне қарасып, аз үнсіз отырғаннан кейін:

— Жақсы, жолдас Ізтөлин,— деді Соколов,— бұл мәселені президиум мүшелерімен ақылдасып көрейік, бізбен ертең хабарласарсыз.

Баймағамбет Қамза мен маған ертеңіне қуаныш хабар айтты.

— Тілектерің болды! — деді ол,— мүшелікке ететін болдыңдар. Қазір Укомға барамыз, анкета толтырамыз. Рекомендацияларды Укомның өз қызметкерлерінен алатын болдық. Мәселеміз Укомның ертеңгі президиумында қаралады.

Президиум мәжілісінен мен қуанып та, қорланып та шықтым. Қуанышым — кандидаттық стажсыз, тілектестіктен тура партияға мүшелікке өттім!... Қорлануым — президиум мәжілісіне Баймағамбет пен Қамза сұрауларға да орысша іркілмей жауап берді, сұраулардан кейін,

партияға неге мүше болатындықтарын орыс тілінде түсіндіріп айтып берді... Мен оның біреуін де істей алған жоқпын. Ол кезде мен, орысша айтылған сөздердің жалпы бағытын аңғарғаныммен, егжей-тегжейін білмеймін, өз пікірімді орыс тілінде қисындырып айтып бере алмаймын. Сондықтан, президиум мәжілісінде маған қойылған сұраулардың көпшілігіне түсіне отыра, мен солардың біреуіне де қанағаттанарлық жауап бере алмадым, кейбір жауабымда айтар сөздерімді біле тұра сасқалақтап айта алмадым, соның салдарынан, өзге жұрт құп - құрғақ отырғанда, мен моншадағы кісідей ағыл - тегіл терлеп, еріп кеттім. Менің осы жағдайымды көргендіктен ғой деймін Қамза мен Баймағамбет сөйлеген қорытынды сөздерді, Соколов маған айтқызған жоқ.

Омбыда оқыған қыста, әлдекімнің тетрадынан мен Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өлеңдерімен танысқан едім. Оның бір өлеңі:

Уаллаһи ант етемін алла атымен,

Орыс тілін үйренем Һәм хатымен,—

деген сөзбен басталатын еді. Жатқа білетін бұл өлеңнің жаңағы екі жолының мағынасына мен Укомнан шыққаннан кейін ғана түсіндім. «Алла атымен» ант етпегенмен, Укомнан былай шыға:

— Бәке! — дедім мен Баймағамбетке,— баяғыдан бері оқыдым деп жүргенімнің бәрі бос сөз екен. Не оқу ол, өз пікіріңді дұрыстап айта алмаған?!..

— Е, сен қазақ тілінде қандай пікірін, болса да айта аласың ғой, оның несіне өкінесің? — деді Баймағамбет.

— Ана бір жылғы хатыңда өзің айтқан едің ғой, Бәке, «дүние ғылымының бар тетігі орыс мәдениетінде» деп: «Біздің ен, үлкен мектебіміз — орыс мәдениеті» деген жоқ па ен, сол хатыңда? Сол зор мектептің мына Қамза екеуін, ішінде екендіктерінді, менің сыртында екендігімді әлгі президиум мәжілісінде ғана айқын ұқтым. Көрерсің, Бәке, менің, бұдан былайғы шұқшиятыным орыс тілі мен орыс оқуы болады...

— Өте жақсы,— деді Баймағамбет,— ол сенін, ғана емес. менің де, мына Қамзаның да, біз сияқты бар адамның, да тілегі. Біз сенін, көзіңде ғана білімді көрініп тұрмыз, әйтпесе, «орыс мәдениеті» аталатын үлкен дарияның Қамза екеуіміз де шеткі шалшығында ғана жүрміз. Сен сияқты, біздің де оған тереңдегіміз келеді. Солай ма, Қамза?

— Әрине солай,— деді Қамза.

Ертеңіне осы пікірімді Гозакқа да айтып ем:

— Өте жақсы ой, өте жақсы мақсат,— деді ол,— бұл мақсатқа жетуіңе

мен сенемін, оған жағдай толық, ол жағдай — советтік құрылыс, большевиктер партиясының басшылығы. Бірақ «оқу» аталатын кең дарияны адам бір күнде немесе аз уақытта кеше алмайды. Ол дарияны кешу үшін көп күндер керек, көп сарылып оқу керек. Мына өзің түскелі отырған мұғалімдер курсы, сол алдағы ұзақ оқудың басы ғана. Әуелі осы курсты ет. Содан кейін ауылда бірер жыл мұғалім боп қызмет атқар, ауылдағы партия, совет және шаруашылық орындарының ісі күшеюге жәрдемдес. Содан кейін орта мектепке барарсың, одан әрі жоғарғы мектепке кетерсің...

— Ұзақ уақыт қой ол? — дедім мен.— Одан да осы бастан оқуға жіберсеңдер қайтеді?

— Әрине, жіберуге болады — деді Владимир Иосифович,— бірақ, менің саған айтар достық ақылым: әзірге мына курсты бітір де, бірер жыл қызмет істе. Сабақ деген мектепте ғана емес, өмірде да бар. Ен, үлкен сабақ — өмір сабағы. Әсіресе, қазіргі уақыттағы өмір сабағы. Ойлашы өзің: қазақ ауылдарында Совет өкіметі жаңа ғана құрылып жатыр, партия ұйымдары ауылдарда жоқ. Қазақ еңбекшілері Совет өкіметі дегеннің, коммунист партиясы дегеннің не екенін әлі жақсы білмейді. Олардың осы мәселеде көзін ашып, өз өкіметін, өз партиясын таныту мәселесі қандай тамаша!.. Сен ауылға мұғалім боп қана бармай, жаңағы айтылған мәселелерде партияның үгітшісі, насихатшысы боп барарсың. Бұл аса ардақты іс. Осы іске бірер жыл араласып, өмір мектебінен де сабақ ап, одан арғы оқуың сіңімді болады. Менімше, осы дұрыс.

— Мақұл,— дедім мен.

Курстың сабағы басталды. Қазақ тілінде оқылатын сабақтардың маған оншалық қиындығы бола қойған жоқ, өйткені, мұнда ететін: есеп, геометрия, география, жаратылыс сияқты сабақтардың бәрі де мен Омбыда өткен сабақтардың мөлшерінде ғана. Маған ерекше көрінген екі-ақ сабақ болды. Біреуі — «саяси сабақ», екіншісі — «қазақ тілі».

Орысша «Полит грамота», қазақша «Саяси сабақ» аталатын предметті Шахизаман Зәбиров оқытады, өзі курстағы партия ячейканың мүшесі. Оның биографиясымен таныссам, Саратов маңындағы жұмыскер семьясында туады, бала күнінде слесарьлық жұмысын атқарады, он сегіз жасында солдатқа алынады да, бірінші империалистік соғысқа қатынасады, майданда революциялық жұмысқа тартылады, 1917 жылдан қызыл гвардеецтер қатарына кіріп, Қызылжарға тұрақтағанға дейін азамат соғысында болады. 1918 жылдан партия мүшесі. (1919 жылдың күзінен бастап Қазақстанда әр түрлі советтік және партиялық жауапты қызметтерде жүрген жолдас Зәбиров, 1935 жылы өкпе туберкулезінен қайтыс болды).

Зәбировтің мешер екені және қалай сөйлейтіні бізге мәлім, сондықтан, саяси сабақты бар ықласымен - ақ оқитын Зәбировтің сөзін түсіну маған да, мен сияқтыларға да оңай болған жоқ. Дегенмен, ара-тұра бір сөзін ұқсақ та,

мен өзім тап тартысының біраз теориялық егжей-тегжейін, бірінші рет содан естідім. Сондықтан, мен оны өле-өлгенше жақсы көріп, дос боп кеттім.

«Қазақ тілі» аталатын сабақ екі жүйеге бөлінді: біреуі грамматикасы мен синтаксисі, екіншісі — «Әдебиет таныту». Бұл екі сабақты да оқытатын — Мағжан Жұмабаев.

Жұмабаевтың сабағын тыңдаушылар екіге жарылды: бір жүйесі — қарсы, бұлар —көпшілік, енді бір жүйесі — жақтайды, бұлар — азшылық. Екі жүйелі курсанттардың арасында кешікпей таластар басталды. Талас көбінесе жатақ үйде болады. Күндіз оқумен шұғылданған курсанттар, кешкі астан кейін клубқа арналған кең, бөлмеге жиналады да, Жұмабаевтың сабағы туралы ғана емес, өзі туралы да пікір алысады. Көпшіліктің айтуынша, ол революцияға қарсылық құралын тастамаған, шамасы келсе, ұлтшыл -байшылдық ойын іске асырғысы келетін адам. Азшылық бұған қарсы болғанмен, көпшіліктің дәлелі басым бола береді.

Біраз күннен кейін курсанттардың арасынан әдебиет және музыка үйірмелерін құрушылар да шыға бастады. Менің ол үйірмелерге қатынасуға сабақтан қолым тиген жоқ. Сонда, көбінесе айналдыратыным —саяси сабақ. Бұл темада қазақ тілінде жазылған кітап ол кезде жоқ. Оқитындарым орыс тіліндегі кітаптар. Оларды оқығанмен, шала түсінем, қайталап оқимын және бір емес, әлденеше рет...

Курстың қасында құрылған партия ячейкасының бір мәжілісінде клубта өтіп жататын сауық кештерінің жайы сөз болды. Бұл жөнде мәлімдеме берушінің айтуына қарағанда, курсанттардың ішіндегі ұлтшылдар сауық кештерін өз мақсаттарына пайдаланып, Байтұрсынов, Дулатов, Жұмабаев сияқты революцияға қарсы байшыл - ұлтшылдардың өлеңдерін декламация ғып та оқиды, әндетіп те айтады. Тексере келгенде бұл сөздер рас боп шықты. Бұндай сауық кешін жасаушылар, әрбір кештің программасын Жұмабаевпен ақылдасып құрады екен, Жұмабаевтың өзі де сауық кештерінде Советке қарсы өлеңдерін оқиды екен.

Сондай кештердің біреуіне ячейканың тапсыруымен курстағы коммунист атаулының бәрі де қатынасты. Бұл кезде олардың саны жиырмадан астам боп қалған. Сауық кеші концерт сияқты боп өтті. Оған келгендердің көбі қаладағы татар және қазақ байларының салтанатты киінген қыз-келіншектері мен жігіттері... Араларында бірен-сарандап қара сақал, бурыл сақалдар да жүр...

«Дом Романовыхтың» екі-үш жүз кісілік орны бар залына адам сыймай кетті. Ұлтшылдық кертартпалық мазмұндағы дағдылы біраз декламациялар мен әндер айтылғаннан кейін, Жұмабаев өзінің жаңада ғана бітірген «ертегі» атты поэмасын оқиды. Поэманың мазмұны: қазір халық жауы мен оның баласы Сыздықты дәріптеуге арналыпты.

Осы кештің ертеңіне, курстың қасындағы партия ячейкасы Жұмабаевты бұдан әрі оқытушылық қызметте қалдыруға мүмкін еместігін дәлелдеп қаулы алды да, бұл қаулыға Ояздық Партия Комитеті ризашылығын білдіргеннен кейін, Жұмабаев оқытушылықтан босанды...

Курстың қасында қабырға газеті шығатын. Оның редакциялық коллегиясында мен де мүше болатынмын. Укомның жоғарыда аталған қаулысынан кейін шыққан номерінде, менің «Түсімде» дейтін фельетоным басылды. Одан жыл жарым кейін— 1922 жылы 22 февраль күні «Еңбекші қазақ» газетінің он бірінші санында басылған бұл фельетонның, мазмұны Жұмабаевтың байшылдық сырын символикалық түрде әшкерелеуге арналды. Бұл менің баспасөзде жарияланған бірінші еңбегім еді.

Енді өзімді өзім шамаласам, байқаймын,— саяси сауатым әлі де шала болғанмен, бетім түзелген сияқты, тура курс алған сияқтымын, бұл — большевиктер партиясының курсы, советтік курс!..

ӘБІЛХАЙЫР ДОСОВ

Бір күні оқитын үйдің кең, есігінің босағасына «Бәрін, де митингіге барындар!» деген үлкен жарнама ілініп қапты.

Митинг мектебіміздің қасындағы алаңда өтті. Алаң орталығына тақтайдан биік мінбер жасалған екен. Соны айнала тұра қалған қалын, жұрттың көзінше, өзіміз танитын уез басқарушыларының ішінде, мінберге: балуан, зор денелі, негрге жақын қара енді, кескіні ұсқынды, әскерше тас-түйін болып киінген қазақ жігіті көтерілді.

— Бұл кім? — деп күбірлескен жұртқа:

— Әбілхайыр Досов! — деп жауап берді, білетін біреу.

— Ә, осы екен ғой, ол! — десті әркімдер.

Олай дейтіні: «Колчак өкіметі қуылғаннан кейін, Омбыда құрылған Сібірлік ревкомда, Орталық Россиялық Партия Комитетінің сібірлік бюросында жауапты қызмет атқаратын Әбілхайыр Досов дейтін қазақ бар, революцияға қарсыларға, қанаушы таптың адамдарына мейрімсіз, мейлінше қаһар адам» деген сөз тарап кеткен.

Митинг ашылғаннан кейін бірінші болып Әбілхайыр Досов сөйледі. Оның даусы денесінің зорлығына сәйкес емес, орташа, қоңырлау, өткір екен. Сөз — пандық Польшаның жас Совет өкіметіне шабуыл жасауы туралы, оған тойтара соққы беру туралы болды. Қызу сөздердің артынан, майданға тіленушілердің театр үйіне бүгін және ертең келіп жазылуы айтылды. Осы жайда, белгілі жазушы Әбдірахман Айсарин екеуіміз ақылдастық та, ертеңіне ер төмен театр үйіне бардық.

Регистрацияға кіріп жатқан адамдардың саны бірталай екен. Стол қасында тізім жасап отырғандардың ішінде Әбілхайыр да отыр. Кезек күтсек көп тұрып қалатын болғансың пысық мінезді Әбдірахман, сығылысқан жұртты кимеленкіреп барып:

— Бізді де жазыңыз! — деді Әбілхайырға.

— «Бізін» кім? — деді Әбілхайыр.

— Анау жігіт екеуіміз! — деп Әбдірахман иегімен мені нұсқады.

Маған қараған Әбілхайыр басқа сөз айтпай, көп адамның шуынан оңашаланғысы келгендей, бізге «бері жүрін,- дер!» — дегенді ымдап, кең залдың түкпіріне алып кетті де, әуелі кім екенімізді сұрап ап:

— Сендер майданға бармайсындар! — деді, кесіп айтқан сөзбен.

— Неге? — дедік Әбдірахман екеуіміз қосарлана.

— Бұндағы майданға да кісі керек.

Одан әрі сөйлесуге, басқа біреулер кимелеп кеткен соң:

— Кешке пәтеріме келіңдер, сонда сөйлесейік,— деп Әбілхайыр бізге адрес берді де, басқа істерімен айналысып кетті.

Берген адреспен кешке мен ғана бардым. Мінезі тіктеу Әбдірахман, күндіз көбірек сөйлеспеуге өкпелеген қалпын көрсетіп бармай қалды.

Сол кезде қалалық милиция начальнигі болып, Зікірия Мухеев деген адам қызмет атқаратын. Қызылжар уезінде туған, ержете Омбы пристанында жүкші болған, 1917 жылдан бастап совдеп ісіне араласқан, Колчак директориясы кезінде абақтыға алынып, 1919 жылдың басындағы Омбы жұмысшыларының, көтерілісінде қашып шыққан, зор денелі көзі алақандай, бұл ақ бұжыр, кескінді жігіт те байларға, оларды қолдаушыларға мейлінше қатал да. Әбілхайыр Досов соның, пәтеріне түскен екен.

Мен ол күнгі кешті сол пәтерде өткіздім. Мені жақсы білетін Зікірия, не қылған адам екенімді баяндап бергеннен кейін, Әбілхайыр менімен ашық сөйлесіп, туысқан адамдардай бауырына тартты. Әңгіме үстінде байқасам, Әбілхайыр Зікірия сияқты жуан жұдырықтың адамы емес, сана-сезімнің адамы. Мектептік оқуы шағындығын кейін білген ол, маған Зікірия үйінде бірінші жолыққанда, аса зор білімді марксист сияқтанып көрінді. Революцияның, советтік құрылыстың не екендігі туралы, мен одан бұрын басқа адамнан естімеген бірталай жаңалықтар білдім. Ол маған неліктен майданға барма деуінің де мәнін түсіндірді.

— Қазір,— деді ол,— Совет өкіметіне адал көңілмен іс атқаратын, оқыған қазақ қызметкері өте аз.

Бұл жайды кептеген дәлелмен кең түрде баяндаған ол, менің өлең жаза бастауыма да ерекше көңіл бөліп, өзінің де ептеп өлең шығаратынын айта кеп, қазақ ақындарынан кімнен үлгі алуда, алдыма Сәкен Сейфуллинді тартты.

Сол арада мен Әбілхайырдың өз өмірбаянымен де қысқаша танысып қалдым. Бұрынғы Көкшетау уезінің «Қотыр - көз» болысында, жарлы семьяда 1899 жылы туған ол, жеті-сегіз жасынан, бай «ағайындары» Сатыбай мен Дәуітке жалданып, қозылары мен қойларын бағады. Он екі жасында әкесі Ысқақ оны қоныстас Қотыркөл станицасының бай қазақ-орыстары; Комарный, Мельников, Хомуло дегендерге кезек-кезек жалдайды. Осы жалшылықтың үстінде, Әбілхайырға болашақ бақытының жұлдызы көрінгендей болып, бай Хомулоның Николай есімді учитель баласы, жалшы қара баланы жақсы көреді де, қолы тиген шақта орысша

сабақ үйретеді. Қарындашпен сурет салуға баулиды. Ересек және зерек бала, жұмыс арасында оқып жүріп, екі жылда орыстың бастауыш төрт класының білімін алады. 1914 жылы Николай Хомуло Әбілхайырды, сол маңайдағы ең үлкен станица — Шортанға (Щучье) апарады да, «Ортадан жоғары» аталатын орыс школының бесінші класына орналастырады. Келер жылы қызметі Омбыға ауысқан Хомуло Әбілхайырды бірге алып кетіп, «Қалалық» аталатын школдың алтыншы класына түсіреді. Осы жылдан, он алты жастағы Әбілхайырдың революцияға араласуы басталады.

— Ең алдымен,— дейді Әбілхайыр.— Омбы семинариясын 1910 жылы бітірген Николай Хомулоның өзі жасырын қызметте жүрген большевик екен.

Бірақ, Хомуло Әбілхайырды Омбыда революциялық іске баулып үлгірмей патша үкіметінің абақтысына түсіп қалады. Омбы семинариясын бітіргелі жүрген Сәкенмен Әбілхайыр осы кезде танысады.

— Ол кезде,— дейді Әбілхайыр,— Омбыда оқитын қазақ жастарының «Бірлік» атты ұйымы бар екен, басқарушысы Сәкен екен. Ұйым «Бірлік» есімді қолжазба журнал шығарады екен; мен осы журналды суретпен әдемілеу ісіне, қолдан көбейтісу ісіне арластым да, Сәкен арқылы біртіндеп, Омбыда жасырын қызмет атқаратын большевиктермен танысып, революциялық үгіт-насихат істерімен шұғылдандым.

Осындай азын-аулақ даярлығы бар Әбілхайыр, февраль революциясы күндерінде Омбыдағы губерниялық совдепті ұйымдастыруға белсене араласады да, совдеп оны Көкшетауға уездік совдепте қызмет атқаруға жұмсайды. Ондағы совдепті басқарып отырған белгілі революционер — Сабыр Шәриповке жәрдемдескен Әбілхайыр, Көкшетау байларының тілінде «Қаһарлы қара бала» атанады. Совдеп құлаған шақта, Әбілхайыр Сібірдегі белгілі партизан Полиенконың қосынына кіріп, Колчактың титығына жетіп, ақыры оны құртып тынады. Сібірде советтік ревком құрылғанда, Әбілхайыр әуелі Көкшетауда қызмет атқарып, кешікпей Омбыдағы сібірлік ревкомға шақырылады. Онда партиялық, советтік істерге араласумен қатар, «Кедей сөзі» аталатын газетте редактор болады, мақалалар, өлеңдер жазады...

Әбілхайырмен жақсы танысып алғаннан кейін, мен онымен өмір бойы дос болып кеттім. 1937 жылғы жеке адамды дәріптеу қаталдығының құрбаны болған қадірлі лениншіл Досовтың 1920 жылы қызылдарға жолыққаннан кейінгі қызметтерін де аздап шолған жөн.

Ең алдымен оның бейнесін— 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде «Біздің ұлан» деген атпен жарияланған қысқаша өлеңінде Сәкен Сейфуллин толық және әдемі берген. Өлеңде жалшы баланың, оның жалшы әке-шешесінің қанаушы таптан көрген қорлығы сипаттала кеп, екінші жартысында былай делінеді:

«Ол ержетті, күндер өтті,
Бостандық та келіп жетті,
Қызыл күн!

Жарлы табы еркін алып,
Жер күңіrentіп ұран салып,
Шықты үн.

Қара бала құстай түлеп,
Жеткеннен соң мұндай тілек,
Шаттанды.

Дәл өзіндей «қаралар» мен,
Жалшы «жұрын» балалармен
Аттанды.

Қатар түзеп, оғын сайлап,
Наган, бомба белге байлап,
Асынды.

Ол оқ атты жалпы байға,
Ол оқ атты бай «құдайға»
Тасынды.

Ол күресті сұм ұлтшылмен,
Ол күресті отаршылмен
Тіресті.

Ылғи сұмға қарсы тұрған
Батты оларға бетке ұрған.
Ызғары.

Күндіз-түні тынбай істе
Қара опайке бешпент үсте

Былғары.

Сөз сөйлейді Сырдай тасып,

Төсін керіп, алшаң басып,

«Құдайша!»

Солай өсіп біздің батыр,

Аттап басып келе жатыр,

Солайша!...

Міне, осындай біздің ұлан!

Мейлі аяқтан шақсын жылан,

Сұм жылан.

Алшан, басып ол «құдайша»

Бармақ алға осылайша

Ер Ұлан!»

Меніңше, бұл өлеңде Әбілхайырдың большевиктік портреті әдемі көрінген.

Әбілхайыр атқарған қызметтер жайын анкеталық түрде айтқанда, 1917 - 18 жылдарын Көкшетаудың уездік, Ақмоланың губерниялық совдептерін ұйымдастырушылардың қызметін белсене атқарушылардың біреуі; Колчак үкіметі көзінде қызыл партизан; 1919—20 жылдары, алғаш революцияға қарсылармен күресетін Төтенше Комиссияның, Көкшетаудағы бюросында председатель, одан кейін, Бүкіл Россиялық Орталық Партия Комитетінің, сібірлік бюросында мұсылмандар секциясының меңгерушісі; 1920—22 жылдары Орынборда құрылған Қазақ автономиялы республикасында Орталық Атқару Комитетінің жауапты секретары және Қазақстан соғыс комиссариатында соғыс советінің мүшесі; 1922—25 жылдар Семей губерниялық Атқару комитетінің председатели; 1926 жылы Түркістан ревкомының председатели 1926—27 жылдар қазақ республикасының Москвадағы өкілі; 1927—30 жылдары Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің президиум мүшесі және жауапты секретарының бірі; 1930—33 жылдары Бүкілодақтық Коммунист партиясының Орталық Комитетінде жауапты ұйымдастырушы; 1933—34 жылдары Семей облыстық партия комитетінің, екінші секретары; 1934—35 жылдары Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші секретары; 1935—37 жылдары Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің, бірінші секретары; 1920—37 жылдары Қазақстан Атқару комитетінің, үздіксіз мүшесі (депутаты),

Қазақстан Орталық партия комитетінің мүшесі; бірнеше сайлауда Бүкілодақтық Атқару комитетінің мүшесі (депутаты).

Бұл анкеталық мәліметтерден көретініміз: Социалистік Ұлы Октябрь революциясына алғашқы күндерінде-ақ үн қосқан Әбілхайыр Досов, өмірі таусылғанша, социалистік құрылыстың алдыңғы қатарында жүріп, үнемі басқарушылық қызмет атқарды. Осы қызметтерінде, оның коммуниста партия жолынан ауа жайылған күні болған емес. Соның бір куәсі. Әбілхайырдың, менде сақталған бір хаты. Бұл хатты мен Әбілхайырдан 1928 жылы, Ленинград университетінде оқып жүрген шағымда алдым. Әбілхайырдың ой-санасы қандайлығын көрсететін, орысша жазылған бұл хатты қазақша дәлме-дәл өзім аударып, түгел жариялауды мақұл көрдім.

«Саған хат жазуға әлдеқашан жиналғаныммен, сәті ешбір түспей-ақ қойды. Бұным — ерінгендігімнен немесе төре болып кеткендігімнен емес, кейде уақыт болмай қалады, ал, кейде, хат жазуға отырсам, әлдекімдер келеді де бөліп жібереді. Москвада қазір «қазақ» дегендерден қорған соқсаң да, «құдайға шүкір» жетерлік; қазақ еместер де жеткілікті. Кім екені есімде жоқ, үлкен жазушылардың біреуі «таныстың, көп болуы бақытсыздық» депті. Расында да солай. Испен шұғылданып жатқан шағыңда келеді де бөгет жасайды. Мән-жай осылай.

«Ал, өзің, қалай тұрып жатырсың, Сәбит! Оқуың қалай! Шынында да сен жақсы істедің: жұмыс үстінде біраз тіршілік тәжірибесіне молықтың да, енді соны, біліммен бекітуге кірістің. Бұның қызғана қарайтын іс. Хасенмен де (Нұрмұхамметов С. М.) кей кезде кеңесіп қоям. Ол қазір ілгері оқу - оқымаудың ойында жүр. (Хасен ол жылы Москвадағы Тимирязев Академиясының агрономиялық факультетін бітіріп, енді аспирантурасына түсу ниетінде жүрген. С. М.) Ол әкімшілік жұмыстарына араласса, қағаз басты боп кетем бе деп қорқады. Мен оған оқи түсуді айтып жүрмін. Басы бар болғыр ол, Шорманның (Ыбраев Тимирязевті бітірген агроном, 1927 жылы өлді. С. М.) айтуынша, бойы екі-ақ қарыс әйел алған, сонысы П. қаласына (Петропавл С. М.) қарай тартатын көрінеді.

«Мен өзім де қазір алдыма оқу мәселесін қойып жүрмін. Біздің біліммен қызмет атқару қиын екенін білесің. Маған да қазір оқудың керектігі ауа мен судай. Біз тек тәжірибемен ғана қызмет атқарып келеміз, ал өмір өзгеріп, шиеленісіп, қиындап барады. Біздің құрылыс, бойымыздағы біліммен әлдеқайдағы артықты тілейді, Қазір бәрін де өзің біліп, өзің кең, зерттей алуын, керек. Тек қана тәжірибе аз. Міне, туысым, сенін, әлсіздігің осы арада. Сондықтан да, соңғы екі жылда мен шын ынтамен оқып, өз бетіммен білімімді толықтыру үстіндемін. Байқап қарасам, бұл да бос жұмыс емес екен. Еп, басты мәселе: нені және кімді оқу көрінеді. Жазушы да көп, оқитын адамдар да «құдайға шүкір» көп, барлығын оқып тауыса алмайсың. Қазіргі келген ойым: бері салғанда үш-төрт жыл оқу (мектепте С. М.) керек. Бұл жөнде ойым үлкен - ақ, сәті қалай түсерін білмеймін. Қазір анықтау үстіндемін. Жақын арада есіктерді (басқарушы орындардың С. М.)

қағып, тағдырымды шешіп алуға тырысам. (Жоғарғы партия школына түспек болып еді, қызметтен босана алмады. С. М.)

«Өзім туралы саған бір айтарым осылар. Ешкіммен хат жазыспауыма міне екі жылдан асып барады. Сен білесін,, Сәбит біз жікшілдік күрестің сорақы дәуірін басымыздан өткеріп келеміз. Жұрт (жікшілдер С. М.) барып тұрған ұятсыздық түрде, қара басынын, қамын көпшілік ісіне бөгет қып келеді. Бұл ботқаның да барып тұрған жаманы. Осы жайда сырласқанымыз есінде ме? Содан кейін бәрінен де (жікшілдерден С. М.) қол үзіп, аш отырсам да тыныш отырайын деген ойға бекіндім. Қазақшылықтың бұл кір-қоны, сайып келгенде, жүректі айнытатын халге жеткізді.

«Өткен күз Москваға бүкіл қазақтың өсекшісі Байділдин (Әбдірахман С. М.) келді де, менімен зорлағандай әңгімелесіп кетті. Мен оған кер - жерлер жайында ол-пұл айттым. Ол құйыршық барып тұрған ұятсыздықпен, ластықпен, мен айтқан сөздерді бұрмалап барған (Қызылордаға С. М.) Соның есегі мен оттауының арқасында, кей жолдастар менен «солай дегенің рас па?» деп сұрайды. Бұл өтіріктен менің зәрем ұшты. Соңғы кезде өсекпен ғана шұғылданатын саяси сайқалдар көріне бастағанын байқайсың ба, Сәбит? Шайтаным керек пе, олар? Қызылордадан наркомдар, наркомсымақтар келіп, кетіп жатады. Мен олардан бойымды аулақ салуға, сөйлеспеуге бекіндім. Егер сөйлесе бастаса, «есегін, де, өзің де әрі кет!» дейтін болдым. Менің Қазіргі тіршілігім осындай.

«Қызылорданың газеттерін оқып тұрам. Адалын айтқанда, өте қанағаттанып оқимын. Олардан алған әсерім: Исаев (Ораз, сол кездегі Халық Комиссарлар Советінің председателі С. М.) және оны қолдаушылар жікшілдіктен біржола безген. Маған, әсіресе, Құрамысовтың (Ізмұқан, сол кезде Қазақстан кәсіпшілер одағының председателі С. М.) сөзі ұнады. «Тәңірім, бере гөр!» деп тіледім. Бұрын мен оларды Меңдешев жігімен байланыстырып, сенбей жүруші едім, онымның үстірт екенін енді білдім. Міне, бар айтарым осылар. Сен бұл хаттың баруына қайран қаларсың, үндемей қалған адамның бірден ұзын жолдама жіберуі қалай дерсің. Екі жылдан артық ешкімге хат жазбауымды, сенің өкпелеп жүруінді еске алып, осылай көсілуді мақұл көрдім.

Хош аман бол!

Әбілхайыр Досов.

11 апрель, 1928 жыл».

«Ескеру: ұмытып барады екем. Мақтанатын нәрсем бар,— бір жарым мың кітаптық жақсы кітапхана жасап алдым, барлық білімнен де бағалы кітаптар жинадым. Хасен (Нұрмұхамметов) маған, құдай оңдап, бір жаққа кеше қалғайсың да, сонда мен, бұл кітаптарыңды Сухарев мұнарасындағы, не Смоленкодағы ескі кітаптар дүкенінен сатып алар едім дейді; мен оған «қошқардан... дәме еткен қасқырдай аштан өліп жүрме» деп күлем...

Ә. Д.

Меніңше, бұл хаттан да жақсы адамның, жаны коммунист адамның айқын бейнесі көрініп тұр. Әбілхайыр Досовтың өмірі өте үлгілі, тамаша өмір.

«ЕСІЛ ТАСЫП БАРАДЫ»

Есіл тасып барады жардан асып

Қар жауады жаңбырмен араласып...

Мұғалімдер курсын мен аяқтай алмадым. Шамасы — бір айдай оқығаннан кейін, курстағы бірнеше қазақ коммунистерін Гозак шақырып алды да, олардың шаруашылық майдандағы қызметке алынуға ұйғарылғанын айтты. Шақырылған адамдар екі жүйелі қызметке бөлінбек екен: бір жүйесі, подразверсткаға енді бір жүйесі — ауылдарда тұтынушылар кооперациясын ұйымдастыруға. Бірақ, Гозактың айтуынша, қызмет жүйелері осылай бөлінгенмен, подразверстканың инспекторлары кооперация жұмысына, кооперация инструкторлары подразверстка жұмысына жәрдемдесе жүреді. Бұларға қосымша және екі міндет жүктеледі: бірі — ауылдарда құрылған болыстық және ауылдық ревкомдардың істерімен толық танысып, Қызылжарға қайтып келгенде баяндама жазып беру; екіншісі — мүмкіндігі бар ауылдарда партия ячейкаларын ұйымдастыру...

Шақырылушылардан әркімдер өзінше дәлелін айтып, мұғалімдік қызметке қалғысы келетіндіктерін білдіріп еді, Гозактың дәлелі олардың бәрін басып кетті...

— Оқу жұмысын өркендету, әсіресе ұлттық мектебі жоқ қазақ ауылдарында өркендету аса қажет жұмыс екенін партия да, үкімет те жақсы біледі,— деді ол,— сондықтан да, қиыншылыққа қарамай, мұғалімдер курсын шақырдық. Бірақ, Совет өкіметінің алдына қазір одан да зор мәселе туып отыр, ол астық мәселесі. Азық-түліксіз заводтар мен фабрикалар да қызмет атқара алмайды. Армияны да қамтамасыз ете алмаймыз, ондай жағдайда Совет өкіметі де жасап тұра алмайды. Сондай қажетті азық-түлік мәселесі қазір аса қиын жағдайда. Оған себеп — азық-түлік кулактар мен орташалардың қолында. Олар, әсіресе, кулактар, Совет өкіметін жақсы кермейді, қолындағы астығын бергісі келмейді, астықтан тарықса, Совет өкіметі бері салғанда әлсірейді, әрі салғанда құлайды деп ойлайды, сондықтан да олар биылғы жылдың көктемінде егінді бұрынғы жылдардан әлдеқайда аз екті...

Одан кейін Гозак подразверстка жинау жұмысы Упродкомдар қарамағында екенін, жергілікті жерлерде Райпродкомдар барын, олардың қарамағында Продотрядтар қызмет істейтінін, отрядтардың азық-түлікті қалай жинайтындығын, қарсылық көрсеткен жерде нендей шаралар қолдануға қажеттігін толық түсіндіріп өтті.

Гозактың кооперация туралы айтқан сөзінің қорытындысы: ауыл және деревня кедейлері күн көріс жағынан кулактар мен орташалардың

тәуелінде отыр. Өз егісімен күн көре -алмайтын олар, астықты кулактардан қымбат бағамен алады. Кеп жылдарға созылған империалистік және азаматтық соғыстардың салдарынан, крестьяндарға, әсіресе кедей крестьяндарға қажетті өндіріс товарлары жеткіліксіз шығарылды. Аз ғана шығарылатын товар спекулянттардың қолында, олар әлденеше бағасына өсіріп сатады. Осы бастан қам жемесе, бұндай алыпсатарлық алда да біраз жылға созылуы мүмкін. Кедей крестьяндарды кулактар мен спекулянттардың бұл талауынан арашалаудың, құтқарудың бір жолы,— оларды тұтынушылар кооперациясына тарту, сөйтіп, мүмкіндік қадары, қажетті заттарын кооперация дүкендері арқылы жеткізіп беру...

Ақыры Гозактың сөзі мақұлданды да, әрқайсымыз тиісті документтерімізді алып, қызметімізді атқаруға елге шықтық. Мен үш документ алдым: бірі — «партия ячейкаларын ұйымдастыруға» деген мазмұнда Укомнан, екіншісі — «ауылдарда тұтынушылар кооперациясын ашу» деген мазмұнда Употребсоюздан, үшіншісі — Упродкомнан. Соңғы документ ең «салмақтысы», өйткені, отыз жеті пунктымен жазылған бұл документпен маған берілген праволардың ішінде, «егер қажет бола қалған күнде атып тастауға» деген «право» да бар...

Осы үш документті қалтама салдым да, июль айының бас көзінде обывательдық подводпен жүріп кеттім, қызмет атқаратын болыстарым: Қызылжар оязының Қостанай жақ шетіндегі: Смайыл, Преснов, Таузар, Нәстәсіп , Ақ - кусақ, Қаратал Қараоба.

Жазы самалды салқындау келетін Қызылжар оязының бұл аса бір рахат шағы. Маған Бешкуль, Каменка, Данежін, Кегерін арқылы жүру керек те, жолда Андағұлдағы туыстарыма соғып, амандығын біліп, одан әрі қызметке кету керек...

Мен Қызылжардан Кегерінге (алпыс шақырым) дейін Есілді жағалап жүрдім.

Есіл!..

Шілденің шамырқанған саршатамыз көзінде Есіл өлкесі адамның көзіне күндік жерден шалынады. Күн сәскеден жоғары көтеріле, сумаңдай аққан мөлдір толқынды сағым, Есілдің алабына сыймай, қазанда қайнаған сүттей аппақ күміс көбігін кең кемерден көпіршіте төгеді. Төгілген сағымның толқыны тулап, шиыршықталып аспанға шапшиды. Шапшыған толқынды сағым сай-салаларды өрлеп, қанатын кең жазады. Сол кезде сағымға көзін түссе, Есілдің көктемдегі асау тасқыны қайтадан көтеріліп, теңіздей топаны кең өлкесін бөлеуге бет алған екен деп ойлайсың.

Сағым солай көтеріліп толқыған кезде, мұнартып алыстап көгілдірлене көрінген Есілдің тоғайы, сағым бетіне сендей қалқып шыға келеді. Қалқыған тоғай шайы шымылдықтай желпінеді. Желпінген тоғайдың түсі көз тоқтатпай, біресе көк, біресе жасыл, біресе ақ сықылданып бояуы қас

пен қабақтың арасында әлденеше құлпырып түрленеді. Сағымның суына шомылып денесіне шан, жолатпай түрленген сайын, тоғай жарқырай түседі.

Көктемде кең жайылған тасқыннан еркін сусындаған Есіл өлкесінің жібектей жұмсақ, жұпардай иісті қалың шалғыны аттың омырауына тіреп бауырынан келеді. Бойжеткен шалғын сұлудай сыланады, сылана жайқалған шалғынның бетінде шешек атқан гүлдер тотының қанатындай толықсып құбылады. Қанша қадала қарағанмен құбылған бояуды көзің түстей алмайды.

Шілдеде Есіл өлкесінің желі баяу еседі. Жылдың өзге мезгілдерінде жортуылын жиілететін жел, піскен өсімдіктің жемісін төгермін деп аяғандай, жұлқылап - желпіп мазаламайды. Бірақ, шалғын онымен тыныш тұрмайды. Үстінен толқыған сағымның болар-болмас салмағын ауырлағандай, не оның толқуын еліктегендей, шалғын да желсіз тымық түнде өзінен-өзі теңселіп шайқалады. Шайқалған шалғынның бетіндегі гүл бағы да тербеліп, көзіңе күн шашырап шығып келе жатқан мезгілдегі кел бетінің күн сәулесі шалған әлсіз толқынын елестетеді. Шайқалған шалғын басын иіп, белін бүкірейте теңселгенде, жығылған жамбасынан тұрмас деп ойласаң, камшат құндызының қылшығы тәрізденіп, сынып барып, қайтадан тіріліп, жазылып жүре береді.

Толқындай теңселген шалғынның ішіне кірсең, оның гүлге бөленген тереңіне сүңгігің келеді, жұпар иісті жасыл жібегін жастанып та, жамылып та жаныңды жайландыра жатқың келеді. Жайқалған жасыл шалғынды жапырып жүре беруге аяғандай, не жаныңды жайландырғың келгендей, бір тұста сен жасыл жібекке бөлене сұлай кетесің. Сенің дененді жасыл шалғынның толқыны толқып кеп, екі жағың,- нан жаба бүркейді. Сен бір — мөп-мөлдір жасыл суға сүңгігендей әсер аласың!..

...Бір кезде, жасыл толқынға сүңгіп құмарын, қанып, енді тыныстайын дегендей, қимылсыз жата қойсаң, шалғынның түбінде ақ меруерттей жалтылдаған, көлемі бөдененің жұмыртқасындай бір домалақ заттарды көресің. Бұл не? Жұмыртқа дейін десең, тым жиі,— шалғынның түбіне сыңысып сыймайды!..

Бұл не?! Бұл ма?—Жидек!..

Желге, күнге көрінбей, жасыл шалғынның жібек құндағына бөленіп өскен Есіл өлкесіндегі жидектің түсі піспеген тәрізді аппақ көрінеді. Егер, соның біреуін сабағынан үзіп алып мұрныға тақасаң, жаныға жайлы бір тамаша иісті сезесің. Иісіне құмарта тұра, пісуіне күдіктеніп, аузыға салудан бұрын бармақтарыңмен деменкіреп көрсең, балбыраған жұмсақ жидек балдай ери бастайды... «Ә, піскен екен!» деген оймен аузыға салып, тандайына баса сорсаң, тәттілігі тілінді үйіре жөнеледі!.. Шіркін, содан да тәтті жеміс бола ма екен!..

Есіл шалғынның арасына өсетін жеміс жидек қана емес. Онда үркер жұлдызындай шоқталып, қызыл жақұттай жарқыраған бүлдірген де еседі... Уыз қымыз татыған ол жемісті бүрінен ағытып алып, алақаныңды толтыра асап жіберсең, қандай шөлің болса да қана қояды.

Жеміс адамға жеңсік. Оған өзін, тойсаң да, көзін, тоймайды. Сен оның бірінен соң біріне құмартасың. Бүлдіргені мен жидегіне жеңсік құмарыңды қандырған сен, шалғынның мөп-мөлдір жасыл толқынынан тұрып сілкінесің де, мұнартып тұрған тоғайға тартасың.

Тоғай да бұл кезде кемеліне келіп толықсып турады. Дәудей деңкиген кәрі үйеңкісі, күміс қабықты қайыңы, қалайы қабықты терегі, мыс қабықты мойылы, теңселген талы ши борбай шілігі, шымшымпаз шеңгелі, кірпі түкті тікені мен доланасы, торы тобылғысы аралас өскен тоғай теп-тегіс жасыл желек киіп, жапырақтары желбіреп, өзінен - өзі сыңғырлап күй тартқандай боп тұрады. Шиенін, шөптен аз ғана биік бұтақтарына көзінді салсаң, үстіне қып-қызыл шұға жапқан сықылданады. Мойылға қарасаң ботаның көзіндей мөлдіреп бұтақтың басына сыймай сыңысып тұрған қарақат.

Шіркін, қарақат, тәтті де, сұлу да жеміс - ау!..

Жібек шалғынды, жыныс тоғайды табиғаттың бұл байлығына көзін, тойған кезде оның иесін іздейсің. Ол, әрине, Есіл!

Сен Есілді іздейсің де, көпке шейін ұшырата алмайсың. Бұл кезде Есіл сабасына сарқылып, ағар арнасымен моп - момақан боп жылжиды да жатады. Сол түріне қарағанда, егер тасыған кездерін көрмесең, оның сонша кең өлкені сусындатқан, денесіне әл, бетіне нәр берген өзен екеніне сенбейсің...

Есіл ағысының жасырын күшін сен суына сүңгігенде ғана көресің. Момын боп, тұнып тұрған сияқтанатын оның суы, тізеңнен аспай-ақ, сені қабықтай қалқытып ала жөнеледі. Сен малтымпаз болмасақ суға кеттім деп үрейленесің. Бірақ, «жанды» аталатын Есілдің суында, тек аяғын, мен қолыңды қимылдата білсең болғаны. Көтеріп ала жөнеледі!..

Тәттілігі қандай, сол судың!.. Салқындығы қандай!.. Мөлдірлігі қандай!.. «Шалғының бал болғанда, суын, сыра!» — деп сондықтан мақтайды да оны!..

Есіл өлкесінің сондай көркемдігі көзінді қызықтырса, сонша хош иісі мұрныңды қытықтаса, құлағыңды қытықтайтын тамаша хорын қайтерсің!.. Ол хорға сұңқылдап аққу, қаңқылдап қаз, шаңқылдап шағала, безектеп қызғыш, барылдап үйрек, сайрап бұлбұл, шықылықтап сауысқан, қарқылдап қарға, шырылдап шегіртке дегендей,.. жан -жануардың бәрі қосылады... «Бұл ән - күйге мен қалай қосылмаймын!» дегендей, сезімі өлік біреу болмаса, мына хорды естіген адам қалай желікпес... қалай ән

шырқамас!..

Осы хорға менің де қосылғым кеп, көңілім желіккенмен, бір тарантасқа мініп қасымда келе жатқан Қазының Мырзатайынан «қымсынам. Бес болыс Керей - Уақтың ен, ірі әншісі танылған ол «ісінің жасы со кезде елу-алпыс шамасында. Орталау толық денелі, қаба қара сақалды, жуан мойынды ол, жасы жер - ортасынан ауғанмен, баладай жеңіл мінезді, кім көрінгенмен құрдас бола кететін ойыншы, қулықшы адам. Оған өмір бойы бар біткен байлық,— жарықшақсыз дауыс біткен өңеші ғана, әйтпесе, шаруа жағынан, «жалғыз атты жалаңқайыңның» өзі. Сонда да ол елет әдемі қоңыр әнімен ойнақы мінезімен өте сүйкімді боп күн кешкен кісі.

Маған ол осы тарауда баяндап отырған сапарымда, Кегерін қаласында бірінші рет кездесті. Оған дейін естігінім көп еді де, кергенім жоқ еді. Ол менімен Мүсінге дейін ғана серік болмақ та, одан әрі, мен көпірден етіп оңға кетпекпін, ол Есілдің со жақ бетімен тура еліне тартпақ.

Мырзатайдың, біраз әнін мен Кегерінде қонақ болған үйде естігем. Одан аттана байқасам, естігендерім «жүзден бірі» ғана екен, әнге ол кісіде «түп жақ» екен, соларын ол сені өтіндіріп қана айтпайды, «бала мына бір әнге қалай қарайсың?» деп тың бір әнді айта жөнеледі... Одан кейін,— тағы тын, ән... одан кейін тағы бірі!.. Сөйтіп әнге ән жалғаса береді де, алыстан ағып кеп, алысқа ағып кетіп жатқан Есілдің суындай таусылмайды, ұшы-қиырын көрсетпейді!.. «Оның дауысы, тегі, лирикалық тенор - ау» деп жобалаймын: Майда - қоңыр оның әні биіктетіп көтеруге де, бұралтып ырғақтауға да, құбылтып нақыштауға да еркін жетеді.

Әндеріне ат қойып, айдар таға айтқанда, «мынау пәлен әншінің пәлен әні» деп, мен бұрын естімеген әлдекімдерді атап кетеді. Біресе ол:

Сұрасаң менің атым Құлтума - ды,

Алтайдан Құлтумадай ұл тумады! —

деп бастап, Атбасардың күнгей жағындағы «Өр Алтайға» кетіп қалады. Енді бір әнінде:

Атандым Ғазиз ақын бала жастан,

Әнші жоқ Қараөткелде менен асқан,—

деп, Ақмола барады. Енді бір әнінде:

Сұрасаң руымды Қаракесек,

Досым аз, дұшпаным көп қылған өсек.—

деп, Қарқаралыға барады. Бір әнінде одан ойысып, Баян тауын төңіректеген Жаяу Мұсамен жолдас боп кетеді. Одан ойысып:

Ертістің арғы жағы Арғанаты,

Домбыра бозбаланың қолғанаты.

деп, Кереку (Павлодар) маңайындағы Естайға барады, содан Омбының, Қызылжардың әншілерін түгендеп, Қостанайдағы Басығараның Қанапиясына жетіп бір тыныстайды. Сонда, шамалап байқасаң. Мырзатайды өз ауылына отырғызғанда, әр тармақпен келетін әндердің радиусы — айнала бес-алты жүз шақырым!..

— Ал, Мырзеке,— деймін мен, оның әндерін тыңдап отырып,— мынау Есіл өлкесі ғажап жер екен ғой, осыған арналған ән бар ма, тегі?

— Е бар! — дейді ол іркілмей,— «Есіл тасып барады» деген әнді естігенің бар ма?

— Жоқ.

— Ойбой, мына жерде жүр екенсің ғой, оны естімей,— дейді Мырзатай күліп,— ол өте жақсы ән.

— Айтықызшы, онда.

— Әуелі, әннің шыққан тарихын айтайын, содан кейін, әнді, жарай ма?

— Жарайды,— деймін мен. Олай дейтінім, бұл әннің ғана емес, Мырзатай көп әндердің шыққан тарихын біледі және сол «тарихтары» тыңдаушыға әннен кем қызық болмайды, өйткені, көп әннің тарихы — кейде драма, кейде комедия, кейде трагедия боп жататын пьесалардың сюжеті.

Мырзатайдың айтуынша, «Есіл тасып барады» әнінің тарихы былай: елге ең алғаш штат шыққанда (1868 жылдың қазақ елін билеу заңы), Керей атаулы елге Байтуменов Бекберді деген болыс болады. Ол Қызылжардың малын бағатын жатақтың баласы екен. Жаңа заңды іске асырғалы шыққан бала — Шодыр деген ояз, Бекберді қасына тілмаш қып алады. Заң бойынша, орыс тілін білетін кісі ғана болыс болуға тиісті. Ондай адам қазақ ауылдарынан табылмайды да, жұрттың «қалауымен», орысшаға жетік Бекберді болыс сайлайды. Оның ар жағы белгілі: ақылды Бекберді аз уақытта елді де иіріп жусатады, байып та алады, әлденеше әйел де алады...

Оның бір әйелінен Ұлпа дейтін қыз туып, аса көрікті боп еседі. Осы қызға Шүректің Мұратбегі дейтін жігіт ғашық болады. Бірақ, ол, жігітшілігі тәуір болғанмен, кедей жігіт. Бекберді оны кедейсініп менсінбейді, басқа жердегі бір байдың баласына бермек болады... көктемде ұзатпақ болады.

Сүйіскен екі жастың ендігі амалы — түн жамылып қашу. Екеуі осыған уәделеседі. Олардың ауылдары Есілдің екі бетінде екен. Уәделі түнде

Мұратбек Есілден өтіп барса, құлақтанып тұрған Бекбердінің жігіттері тұра қуады, аты жүйрік Мұратбек жеткізбей кетеді...

Сол түні қарлы жаңбыр жауған екен. Ұлпа уәделі жерге келсе, аттың ізі бар да, жігіт пен ат жоқ!.. Кешігіңкіреп келген Ұлпа, Мұратбек өкпелеп кеткен екен деп ойлайды. Со кезде Есіл тасып кетеді, ендеше, егер Мұратбек өкпелеп аулына кетсе, тасыған Есіл сабасына түскенше орала алмайды, ол ұзақ уақыт, оған дейін қыз ұзатылып кетеді...

Басына сондай қайғы түскен қыз «Есіл тасып барады» әнін және Мұратбекке арнаған өлеңін шығарады.

— Кәне, соны айтыңыз! —деймін мен Қазының Мырзатайына.

— Айтайын,— дейді ол,— әні де, өлеңі де дәл, өйткені ұзатылып кеткен со қыздың келіншек күйінде өзінен үйренген ем.

— Айтыңыз!..

Ән «шу» дегеннен шырқап биік басталады да, аяғы қоңырлайды. Өлеңдері:

Есіл тасып барады жардан асып,
Қар жауады жаңбырмен араласып,
Шам сендіріп барайын деген басым,
Ұйықтап өліп қалыппын қара басып.
Ауылыңның тұсында ақша шатыр,
Ашуланып кетті де, біздің батыр,
Шошып тұрып орнымнан іздеп келсем,
Әсем басқан сал - қыңыр ізі жатыр.
Топырақтан жаралған қайран дене,
Жаны бірге, тән басқа болды неге?
Қатты өкпелеп шынымен кетті ме деп,
Бір тимеді кірпігім, кірпігіме.
Өзін атың Мұратбек екен Шүрек,
Сені қос деп құдайдан қылдым тілек,

Осылайша екеуміз болғаннан соң,

Бір жаралса қайтеді қолқа - жүрек!..

— Қалай, бала, ұнай ма? — дейді Мырзатай.

— Ұнайды. Әсіресе, өлеңі.

— Әні ше?

— Әні де жақсы. Бірақ, өлеңі тіпті жақсы екен.

— Несімен жақсы?

— Үш жақтан: бірінші — қазақ әндерінің көбінің сөзінде өрбіген белгілі бір уақиға болмайды, мына әннің сөзінде сондай өрбіген уақиға бар.

— Ол рас. Екінші?

— Біздің әндердің сөзі:

Базардан алып келген көзді құман,

Пәлеге ұшырайды сөзді қуған,

Бал шайнап, шекер жұтқан бөз қарағым,

Көзіңнен айналайын жаудыраған.

деген сияқты, әр пікірден құралған қойыртпақ болады, мына әннің сөздері бір пікірді айтуға арналған жинақ, ықшам екен.

— О да дұрысқа келеді,— дейді Мырзатай аз ойланып,— үшінші?

— Біздің ғашықтық туралы өлеңдеріміздің көбін жігіт қызға шығарады да, қыздың жігітке шығарған өлеңі өте сирек кездеседі ғой, мынау ән мен өлең сондай сиректің бірі екен.

— Рас екен-ау! — дейді Мырзатай тағы да аз ойланып,— себебі не екен осының?

— Халқымыздың тұрмысына байланысты ғой деймін. Мен орыс арасында кеп тұрған жігітпін. Орыс қыздарының жігітке шығарған ән мен өлеңдері толып жатыр, ал, қазақта ондай ән мен өлеңдер жоқтың қасы...

— Неліктен?

— Біздің қоғамдық тұрмысымыздың артта қалғандығынан, қалың малға сатылатын әйелдеріміздің өз пікірін айтуға правосы жоқтықтан...

— Жобаға келеді,— дейді Мырзатай ойланып ап,— мынау Совет қазақ әйелдерін еркекпен теңестірді десіп жүр ғой, рас па сол?

— Рас.

— Ендеше,—дейді Мырзатай қуанып,— қазақ қыздарының сүйгеніне арнап ән мен өлең шығаруы көбейеді екен ғой?

— Әрине, сөйтеді.

— Есілдей тасиды екен ғой, олар?

— Әрине, тасиды.

— Со дұрыс! — дейді Мырзатай салмақты кескінмен,— әйелге жас күннен жаным ашып өскен кісімін, маған осынысы керек!..

— Ендеше, тағы да басыңызшы, «Есіл тасып барадыға».

— Басайын,— деп Мырзатай көтеріңкі еңсемен шырқай жөнеледі: «Есіл тасып барады жардан асып...»

ЖЕР КЕДЕЙДІКІ

Есілдің көркем өлкесін жағалап келе жатқандағы бір кедергі,— ылау алудың қиындығы болды. Мен жүріп келе жатқан жағада аралас - қоралас отырған қазақ ауылдары менен орыс поселкелерінің қайсысына келсең де әуелі біраз кейітіп алмай сұраған ылауыңды бере қоймайды. Ылау алу әсіресе қазақ ауылдарында қиын. Ауыл екі жүйеге бөліне кетеді: біреулер — ауқаттылары, біреулері — атсыздары. Байлары не байсымақтары ойлап шығарған «тәртіп» бойынша, ылауды түндік басы кезектесіп тарту керек. Оған кедейлерінің «малдың, басына қарай тартамыз. Бір жылқысы бар бір кезек, бес жылқысы бар — бес, он жылқысы бар — он, жиырма жылқысы бар — жиырма... дегендей мал басына қарай кезектесу керек...

Көп ауылдарда бұл жанжалдардың ұшы-қиырына шыға алмайсың. Ықтиярына салсаң, жүре алмайсың. Алғаш, осындай егестің салдарынан таңертең келген ауылдан кешке шейін, не ертеңге шейін аттана алмай жүрдік. Аз үйлі ғана боп отыратын ауылдардың кебінде, сенің документіңе қарап тиісті шара қолданатын Ревком орындары жоқ. Сондықтан, ылау ала алмауға көзің жеткен кейбір ауылдардан зорлықпен әкетуге тура кеп отырды...

Орыс поселкелерінде ылау мәселесі біраз тәртіптелген. Оған себеп — әр поселкеде не селолық, не болыстық Ревком бар. Олар қағазыңа қарайды да, қасыңа подрядчиктің біреуін қосып, кезегі келген үйге жібереді. Бірақ ылау таба қою онда да оңайға түсе қоймайды, өйткені, мезгіл — жеке шаруалы крестьяндардың, қауырт жұмыстағы көзі, сондықтан бос көлік жоқ және көбі далада, жұмыс басында. Ылау кезегі келмеген крестьян қолында аты тұрса да бермейді.

Жүрістің жайы осылай болғандықтан, Қызылжардан таңертең шығып кешке жететін сексен шақырым жердегі Мүсінге (Явленкоға) арада бес-алты қонып әрең жеттік. Қаланың шеткерірек бір көшесінде Мырзатай менен айрылып, таныс үйіне түсіп қалды. Ол үйдің иесі, Мырзатайды үйіне жеткізіп салмақ болды. Мен әрі қарай,— Ревком үйіне кеттім.

Ревкомның және басқа мекемелердің үйлерін алыстан болжай бастадым, өйткені, әрқайсысының маңдайшасында желге желбіреген ілулі қызыл тулар тұр.

Ревкомның өзі дәл қай үйде екенін білетін ылаушым тура тартып келе жатыр еді, алдымыздан тарантасқа жегілген атты жетектеп, шапқан төрт-бес салт атты қазақ ұшыраса кетті, жүрістері тым асығыс... Көшеде сапырылысқан жастар оларды да бөгегісі келгенмен, шапқыншылар қағып кететінін көрген соң сырылып жол берді.

Шапқыншылар біздің қасымыздан өте бергенде, біреулерін тани кеттім,

— Қаратал аулындағы Жұсыптың Әбілі мен Әбдікейі, Қожан хажының Абдірахманы, Құлым хажының Садриы, Сақыпкерейдің, Биқасы... Олардың кейі салт, кейі тарантаста.

Олар шапқан қалпымен бір үйдің алдына тақтай қалды, ылаушыдан сұрасам милиция штабы екен. Мына ыңғайсыз жүрістің жайын білуге мен де солай қарай бұрылдым.

Мен жеткенше аттылар түсіп те үлгерді, арбада Әбдікей ғана қалды, ол әлдекімді құшақтап отыр, анау сырқат кісідей ыңырсиды, аттардың ақ көбігі шығып, бүйірлерін соғады, терлеп-тепшіген кісілердің де кескіндері күп-күрең, әрі терден жолақтанған шаң, түстері әлем тапырақ...

— Апыр-ай, не болды сіздерге? — дедім мен таялып кеп, сәлемдеспестен.

— Ойпыр-ай, шырағым - ай, Сәбитпісің? — деді Әбіл ендіккен дауыспен, кейіген кескінмен.

— Ия, не болды?

— Болғаны да, бәрі де құрысын! Кісі өлімі болғалы тұр.

— Қайда?!

— Сөзді қой, Әбіл! — деді арбада отырған Әбдікей,— кейін сөйлесерсің, кісіміз өліп кетер!.. Төз жеткізейік үйге...

— Ия, сөйтеік! — десті өзгелері.

— Толығын кейін естірсің,— деді Әбіл маған,— біздің Сыздық соққыға жығылды... Шала жансар... Әбдікейдің қолында отырған сол...

— Кімнен?!

Әбдікей тағы да «Әбіл, қоя тұр, бөгде сөзді!» деп келе жатқанда:

— Жә, тұра тұршы, ділмарсымай,— деп жекіп тастады Әбіл. Сәбитті танымай тұрмысың өзің?.. Біздің ауылдағы Жабай мен Оразымбеттің жиені емес пе?.. Өзіміздің қолда өскен бала емес пе бұл?.. Ақ ісімізге қарай көз келтіріп тұрған шығар құдай... қайта жұмысымызға жәрдемдесіп жіберер...

— Айтыңызшы не болғанын? — дедім мен.

— Айтсам,— деді ол,— ұзын сөздің қысқасы,— әлгі өзің білетін Қыстаубайдың Жақыбы деген, қызыл әскерге біз үшін - ақ жазылған екен...

— О қайда еді?..

— Солдаттан жуырда келген. Келе сап «жер байдікі емес, кедейдікі» деп... бес қарасы бар кісіні «байсын,» деп... бізді де со байлардың қатарына қосып... шөп бөліске барған жерімізде, кім көрінгенге қамшы жұмсап... қолы қарулы кеме, әркімді соққыға жығып... соның ішінде біздің Сыздықты да өлердей ғып сабағаны!.. Кәне, ашындаршы басын!..— деді ол серіктеріне Әбдікей алдына құшақтаған адамның басын ашып қалғанда зәрем ұшып кетті... Былай да кескінсіздеу, екі көзінің де еттері айнала үнемі ісіп, қызарып сыртына теуіп жүретін, шоқшалау қара сақалы, сұйықтау мұрты бар Сыздықтың тақыр басынан тарамдана аққан қаны бет-аузын, мойындарын түгел жауып, кескін - кейпі әлем -тапырық боп кеткен... Шала-жансар кісідей, ол демін созғылай әрең алып, зорға деп қимылдайды, екі көзі жұмылып кеткен...

— Міне көрдің ғой, шырағым Сәбит! — деді Әбіл маған,— мұның жайы осы... Өлім алдындағы жайы бар...

— Әбіл ағай - ау,— деймін мен, Сыздықты аяп кетіп,— мұны әуелі дәрігерге апару керек қой...

— Оны білмей тұрған жоқпын,— деді Әбіл,— әуелі милицияға көрсетіп ап, больницаға содан кейін апарғым келді...

— Ойбай-ау, дұрыс емес қой ол... Мына күйінде жаман айтпай жақсы жоқ, өліп кетуі мүмкін ғой, әуелі жан тәтті емес пе? Милицияға апару ешқайда қашпас. Бұрыңыз атыңызды, анау тұрған больницаға апарайық...

Бұл кезде, бізді бірталай мылтықты адам қоршап қапты, кебі — милиционерлер.

— Не болды? — десті олар.

Әбіл де, басқалары да орыс тілін нашар біледі екен. Олардың бұрмалап келтіре алмаған сөздерін, тілім жеткенше мен түсіндірген болдым.

— Ия, неғыламыз, Әбіл ағай? Дәрігерге апарамыз ба, милиция штабына апарамыз ба? — дедім мен.

— Әуелі милицияға көрсетейік те,— деді Әбіл,— дәрігерге содан кейін көрсетерміз.

— Ықтиярларыңыз,— дедім мен.

Әлсіреген түрдегі Сыздықты серіктері тарантастан көтеріп түсірді де, төрт адам қолдарын жалғастырып жіберіп көтере жөнелді.

— Шырағым Сәбит,— деді Әбіл. Штаб үйіне жүріп келе жатып қатарласа берген маған,— жақынның жақындығы осындайда білінеді. Қалын, бірге жиенімсің, үнемі саған ісіміз түсе бермес, бізді бір рет қолтықтап сүйеп жібер, тірі жанбыз ғой, ақынды жемеспіз.

Мен үндеген жоқпын. Несіне үндеймін: төбелестің ішінде болмағанмен, қандай жағдайда шыққанын естідім. Бұл аранын, қазағында жер мәселесі қиын екенін, тәуір жерлердің бәрі байлар мен атқамінерлердің қолында екенін, кедейлерде жер жоқтығын, мүмкіндік туса жерді олардың байлар мен атқамінерлерден тартып алуға даяр тұрғандығын жақсы білем. Енді Совет өкіметі орнағаннан кейін, жер «крестьяндардікі» деген декрет шыққаннан кейін Жақып сияқты үкімет адамының біреуі, ауыл кедейлеріне «жер сенікі» десе, кедейлер өз меншігіне тиген жерді алмай отыра алар ма?.. Жанжалдың ішінде болмағанмен, жобасынан байқап тұрмын: Жақып бастаған кедейлер, бұрын жерге ие боп келген байлар мен атқамінерлердің пайдаларын бөліп алуға аттанған... бұрын мұндай кемшілікке түспеген байлар мен атқамінерлер көнгісі келмей, жанжал шығарған... Сондықтан кедейлер қол күшін жұмсаған.. мыналар — кедейлерден зорлық көріп келгендер...

— Милиция начальнигіне таныс па едіңіз? — деп сұрадым мен Әбілден, штаб үйіне кіре бере.

— Таныспын,— деді ол.

— Фамилиясы кім?

— Семенякин

Семенякиннің кабинеті екі бөлмелі екен: ауыз бөлмеде бірнеше милиционерлер тұр, есіктің қасындағы столдың маңында жәрдемші қыз отыр. Әбіл мен Әбдікейді қыз тани кетті. Әбіл қызға білген тілімен інісінің жараланғанын, Семенякинге көрсетуге әкелгенін түсіндіріп еді, қыз рұқсат сұрамақ боп арғы бөлмеге кірді де, төз қайта шығып «кірсін деп айтады» деді.

— Бәрімізге ме? — деді Әбіл.

— Жоқ, өзіңізге ғана,— деп жауап берді қыз.

—• Жүр шырағым, бірге кірейік,— деді, Әбіл маған.

Әбіл екеуміз кең бөлмеге кіре бергенде, кескін - кейпі көңілді ерекше бөлгендей бір адам, терде тұрған столдың ар жағынан одырая қарады да, Әбілдің сәлемін алмастан, дікіленген дауыспен маған:

— Сен қайда барасың? — деді.

— Сізге келем,— дедім мен.

— Выходи! — деді ол маған ақырып.

Оның сөзін мен тыңдамай, столына жақындай беріп ем:

— Саңыраумысың, неменесің? — деді жекіп,—шық деп тұрмын ғой саған...

— Шықпаймын,— дедім мен,— ен, алдымен сәлемдесейік, здравствуйте!

— Сен кімсің? — деді ол сәлемімді алмастан.

Одан арғы күш менде емес, документте екенін түсіндім де, қалтамдағы кең, праволы мандатты суырып, ұсына бердім. Ол қабағын қалың, түйген қалпымен документті шұқшия оқуға кірісті... Кескіні аса көңіл бөлерлік, дейтінім: ен, алдымен оның бет бітімі бір-ақ уыс, кіп-кішкентай, баланың, беті сияқты. Өңі қап-қара. Кішкене бетінің үстін мол қамти, түбі батыңқы, тұмсығы көтеріңкі келген зор мұрын тұр. Сығырайғандау келген кішкене қара кездері іннің түбінен қараған жыландай боп, тереңдеу түкпірден жылтырайды. Қалың қабағындағы қою қасынын, бірі шаншыла шықшытына қарай, бірі тоңқая төмен қарай бітіп, қайшылана ырық - жырық боп тұр. Шаш пен қабақтың арасындағы маңдайының кеңдігі екі-ақ елідей. Сонша төмен біткен шашының дударлана қалың боп есуінен бе, әлде басы жоғары қарай сопақ па, иек пен маңдайының арасынан, шаштың жиегінен жоғарғы жағы екі есе ұзын сияқты. Қалқая біткен үлкен құлағы кішкене жағына жараспай, балаға үлкен кісінің тымағын кигізген сияктанып тұр.

Документті ұзағырақ оқып шыққан Семенякин, қатаң қалпынан жұмсарудың орнына:

— Не керек саған? — деді, ызғарлана түсіп.

— Түк те керек жоқ,— дедім мен,— Мына бір кісілердің уақиғасына кездесіп, сізге соны түсіндірейін деп ем!

— Да, да, да,— деп Әбіл мақұлдай кетті де, болған халді Семенякинге баяндауды етінді. Семенякиннің рұқсатына қарамастан, мен білген тіліммен ойдағы сөзімді қысқаша айтып шықтым, бірақ Әбілдің ойынан шықпадым, уақиғаны жанжал шыққан жерге барып, көпшіліктен сұрап анықтауын өтіндім.

— Шырағым - ай, саған не боп кеткен! — деді Әбіл, онымды ұнатпай,— бел көріп кіріп ем ғой! Бұл не қылғаның?!..

— Енді не деу керек, ақсақал,— дедім мен,— екі жақтың да сөзін тыңдап алмай, кімнің дұрыс екенін қайдан білеміз.

Маған одан әрі өтініш айтуды қажетсіз көргендей, Әбіл Семепякинге әуелі өзінің, ауылдық Ревкомға бастық болған документтерін көрсетті де, содан кейін шала-шарпы білетін орыс тілімен ойын ұғындырмақ болды: Тілі келмеген жерде ол, болған уақиғаны қолдарының, бет-аузының,

денелерінің қимылдарымен ұғындыруға тырысты. Жақыптың сабағанын көрсетпек болу керек,— Әбіл бір ретте «он крепке мұқлаш дабайт» деп өз басын өзі жұдырығымен бір-екі рет қойып қалды... Тағы бір ретте «оң толда - қолда» деп, ар жағында айтатын орысша сөзін таба алмай, өзінің, салалы саусақтарымен өз кеңірдегін қысып қылғындырды, онысы,— «Жақып біреуді алқымынан қысты» деген сөзді ұғындырғысы келгені болу керек. Кімнің кеңірдегінен қысқандығын білдірмек боп, «Жақып так шапка держал мой брал Козке...» деді ол, кеңірдегінен қолын босатқаннан кейін.

Әбілдің шалағай орысшасын Семенякин ызғармен тын,- дап тұрып, Әбіл «іпсе аята издевает он Жақып, он Қыстаубайүп» деп бітіргенде:

— Стерва! — деп қойды Семенякин, сөзін тістене шығарып, басындағы қалың шашын ойнақшытып жіберіп,— Антихрист —деді Семенякин тістене түсіп,—сволочь! Мерзавец!.. Его надо расстрелять!

— Әуелі тексеріп алу керек емес пе! — дедім мен.

— Сенің жұмысың қанша? Кооперация әшу мен разверстка жинауды ғана біл! Қылмысты істерде жұмысын, болмасын! —деді ол.

— Қалай! — дедім мен де ашулана қап.— Сіздің өкіметке бағынғыңыз келмей ме?

— Бағынам, бірақ саған емес!

— Документіме де бағынбайсың ба?

Олай дейтінім, документтерімнің бір пунктінде «қажет жағдайда жергілікті милиция және тергеу орындарының да істерін тексеруге» деген право бар. Документтің сол арасын алдына тосқанымда, Семенякин шаншыла, бір қарап жіберді де:

— Кооперация мен разверсткаға байланысты істерде ғана! — деді.

— Қай жағдайда болса да тексеруге хақым бар,— дедім мен,— егер, танығың келмесе, почтаға барам да Ояздық милицияның начальнигі Антоненконы прямой проводқа шақырам.

Мен «прямой проводты» айтқаннан кейін, Семенякин бәсеңсіп қалды, Әбіл менің қызметімді енді ғана үлкенге санағандай:

— Шырағым - ай қайтесің долдандырып, өзіңіз бірдеме қып сөйлесейік мұнымен. Сен енді жайыңа - ақ жүре бер! — деді.

— Жок, Әбеке, олай болмайды,— дедім мен,— бұл заңның кісісі болса, мен де заңның кісісімін және менің бара жатқан бетім сіздің ауыл, сондықтан бәрібір жүріс болатын болған соң, бұл істің басы-қасында менің болуым керек, әйтпесе, мен өкіметтен сөгіс алам.

— Апыр-ай, қиын болды ғой бұл! Оң, деген ісіміз теріске басқаны ма!— деп Әбіл қынжылды да,— шырағым, өзін, білесің енді, бізде не күш бар дейсің! — деді.

Мен Семенякиннен жаралы кісіні көруді өтіндім. Мана аяғын баса алмаған Сыздық, кабинетке қолтықтаумен кірді де, Семенякиннің сұрауларына білген тілімен жауап айтпақ болып еді, еш нәрсе түсіндіре алмады. Оның сөзін мен аудардым. Сұрау жауаптарды бір милиция протокол ғып жазып отырды. Сыздық айтқан сөздердің ешқайсысын мен бұрмалаған жоқпын.

Артынан байқасам, басын бірер жерден қамшы тіліп кеткенмен, Сыздық талықсыр халге жеткен жоқ екен, жауап беріп болғаннан кейін, ол больницаға барып жарасына дәрі жақтырып байлатты да, жанжал орнына аттанған бізбен бірге кетті.

Әбіл мені Сыздық пен Әбдікейдің арбасына отырғызды да, өзі пар ат жеккен Семенякиннің, қасына мінді. Былай шыға, Әбдікей маған сырын айта бастады.

— Өзін, білесің ғой, шырағым, — деді ол,— мен шаруа баққан момын адаммын ғой. Билік, ерлікте жұмысым боп көрген де емес және ол менің қолымнан келмейді де. Бірақ онша саңлаусыз да емеспін. Дүние жайын ептеп шамалаймын. «Әр ханның заманында бір сұрқылтай» депті. Әр заманның өз биі, өз батыры бар. Бұ заманның, батыры Қыстаубайдың Жақыбы, неге десең заман кедейдікі, өкімет кедейдікі. Жақып көп кедейдің бірі емес, олардың арасындағы көзі ашығы. Ол мына өкіметке көп қызмет атқарып, жауын жеңісіп келді, сондықтан өкімет те оны сыйлап, ат-тұрманымен, сабына жазу жазған мылтық, қылышпен қайтарып отыр.

Әбдікей бұл арада оның атын, қылыш, мылтығын тілі жеткенше сыйпаттап етті, соған қарағанда, Жақып былтырғы мен көретін шұбар атты мініп қайтқан...

Менің ыңғайыма көше ме, әлде шыны сол ма,— Совет өкіметі орнағанша, байлардың кедейлерге істеген екім, зорлығын айта кеп:

— Енді көзі ашыла бастаған кедей,— деді Әбдікей,— Жақыпқа ермей, Қожан хажы мен Қозкеге ере ме? Ағама осыны айтсам, ойысып бір келеді де, қайтадан шалқайып кетеді. Тегі Қожан хажы мен Құлым хажыға ереді ғой деймін. Олар, әрине, бұл өкіметке дос бола алмайды. Бай кісі қайдан дос болады? Қозкеде ондай байлық жоқ. Тыныш отырса, ол да осы өкіметтің кісісі боп кетер еді, олай отырмайды. Не ойлайтынын білмеймін бейшараның!..

— Төбелес қайда болды? — деп сұраймын мен.

— «Түлкі шықпас» жерді білетін бе едің? — дейді Әбдікей.

— Білем. Тамаша жер ол.

— Со жер біздің әкеміздің сыбағасына тиген екен, күні кешеге шейін пайдаланып келдік. Әнеугүні, жұрт пішенге шығардың алдында, бүкіл Алуа басында отырған ауылдардың жиналысы болды. Жинап жүрген Жақып. Біздің Әбіл: «Ревком менмін, мен болыстың рұқсатынсыз жиналыс аштырмаймын» деп еді, Жақып бастаған кедейлер, оның ұлықсатын қараған жоқ. Жиналыста Сыздық екеуміз де болдық. Жақып кедейлерге: «жерді баяғыдан бері бай пайдаланып келсе, енді сен пайдалан»— деп. Советтің жер жөніндегі заңын айтып берді. Сонан, сөздің қысқасы, кедейлер «шабындық жердің тәуірін біз аламыз, байларды бозға айдаймыз» деп қаулы алды. Риза болмағандар болысқа кісі шаптырды.

— Болыс кім еді?

— Қабылдың Нұғманы да.

— Колчак тұсында да болыс еді ғой ол?

— Одан бұрын да болыс болған. Советте Ревкомға соны сайлапты ғой...

— Апырай, ә!..

— Сонымен,— деді Әбдікей,— болыс та кеп қалды. Ол жерлілер мен жерсіздерді келістірмек болып еді, Жақып жағы: «жер біздікі, байлар бізден артылған жерді ғана шабады, артылмаса шаппайды» деп көнбеді. Нұғман күш айтайын деп еді, кедейлер: «сен өзің де байсың, сенің сөзің бізге заң емес» деп шулап кетті. Сонымен, болыс Жақыпты заңға бағынбайды деп акты жасады да қайтып кетті. Қасына кісі қостық. Олар Қызылжарға бармақ. Не бітіретінін кім білсін.

— Кім қосылды, қасына?

— Досан, қариды білесін, ғой?

— Білем.

— Орыс тіліне жүйрік қой ол. Ботығайдың Жанаты мен гол екеуі қосылды. Ол да қара қазақтан заңға жетік кісі ғой.

— Қанша болды кеткендеріне?

— Жұмадан асып барады, әлі хабар жоқ.

— Төбелес қалай болды?

— Асығыс емес пе? Біздің Қозке Қызылжардан келушілерді күтпей, «Түлкі шықпасқа» барып шөп шаба беріндер деп Сыздықты, мені, Әбілдің жалдаған жігітін жіберуі бар емес пе. Соны Жақып естиді де, қасына он

шақты кісі ертіп, шөп шауып жатқан бізге келеді. Сонан, қысқасы, сөзге келістік те, Сыздық әлдеқалай желіге қап, Жақыпқа тіл тигізді. Ол мұны сойды да салды...

Сыздық «мен емес,өзі әуел бастаған» деп келе жатыр еді, «тоқтай тұрсайшы, сен» деп Әбдікей оны бөгеді де:

— Мұның, арты не болар екен, жиен?— деді маған.

— Не болушы еді,— дедім мен,— кедейлер алам деген жерін алады да қояды. Сыздықтың жеген таяғы бойына құт.

— Сабауға заң жоқ дейді ғой.

— Жағдайына қарайды да ол. Реті келгенде, сабамақ түгіл атып та тастайды...

Бұл сөз сонымен доғарылып, аз уақыт тым-тырыс отырғаннан кейін:

— Әбдеке,— дедім мен, — «ұлы сөзде ұяттық жоқ» деп - ті ғой. Бір сөз сұрасам ұят болмас па екен?

— Айт, шырағым,— деді ол,— «ауызға келген түкірік, қайта жұтса мәкүрік» деген.

— Қозке ағайдың Зүбәйлә деген қызы бар ма әлі?

— Бар.

— Ұзатқан жоқ па?

— Жоқ.

— «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегенді айтып келе жатқан себебім,— со қарындасыңыздың Жақыппен көңілдес екенін білесіздер ме, сіздер?

— Апыр-ай, қарағым - ай,— деді ақ көңіл Әбдікей,— мені буынсыз жерден қыстадың - ау! Сұраған соң, амал жоқ айтайын, қатын - қалаштың арасында сондай өсек бары рас.

— Жақып жай ғана көңілдес пе екен, алғысы келе ме екен?

— Оншасын білмедім, шырағым. Тегі осы жұмысты Қозкеде сезеді ғой деймін, бұрын қалын, малын кемеліне келтіріп алам деп жүретін еді, Сақау балаларына «жесірлеріңді жайлаудан қайта алыңдар!» десе керек, оны неге сұрап отырсың? Бөлеңе жанын, ашып па, болмаса, басқа есеппен бе?..

— Қандай есеп болады?

— Қайдам. Жақып пен сені дос десіп жүр ғой жұрт. Бөленді досыңа

айырбастап кетпесең?..

— Ол ықтияр менде емес, қызда ғой, Әбдеке. Совет өкіметі әйел бостандығын қатты қорғайды. Кімді тандаймын десе де ерік қызда.

— Солайы солай ғой, бірақ әке-шешесін де тыңдайтын шығар қыз...

— Мүмкін...

— Бірақ со Жақыбың жай жігітшілік қана құрып жүр ғой деймін, — деді Әбдікей, — егер қызды алатын кеңілі болса, Сыздықты бұлай сабамас еді ғой...

Одан әрі кеңесуге — Алуа келінін, сыртындағы Қозке аулына келіп қалдық.

Қозкенің үйінде: Қожан хажы, Құлым хажы, Қылышбайдың Мәжені, Құсайынның Оспаны, Қозкенің өзі, Сахыпкерей, тағы соларды қолдайтын атқамінерлер отыр, араларында өзіме таныс Досан қари. Ауылда бұлардан басқа ат жалын тартып мінерлік еркек жоқ, бәрі шабындық жерді бөлуге кетіпті. Мына отырған байлар мен атқамінерлердің қабақтары салбыраңқы, түстері суық. Олардың ен, байы да, белсендісі де Хожан хажы. Ол Андағұл руы түгіл, Торағұл аталатын бір болыс елдің ең беделді адамдарының қатарына қосылады. Бұрын бір болысты иіріп жусатса, енді кедейлерден қорғалап, бүгін шөп бөлісіне бара алмай отыр. Совет өкіметінің ауылдағы бет алысына осының өзі айқын айғақ сияқты.

Құлым хажы аласа бойлы, ұзынша арық бетті, сақал орнына біткен он шақты - ақ ұзын қылы бар, «р» әрпін «и» ғып, «с» әрпін «ш» ғып, «з» әрпін «ж» ғып сөйлейтін, даусы тұтықпалы, жоққа ашуланып, «апы кіріп, күпі шығатын» күйгелек адам. Жасы со кезде жетпістерде. Ол да бай және беделді болған адам. Қазір шөп басына ол да бара алмапты.

Толықшалау орта бойлы, кішірек дөңгелектеу сақалды, томпақ бетті Құсайынның Оспаны шідер үзген тентек, бейпіл ауыз, боқтампаз, ашуланшақ ұрт мінезді кісі. Бұрын жұдырық сала сөйлейтін ол да бүгін шөп бөлісіне бара алмапты... Өзгелері де солай сүмірейіп отыр...

Ал Досан қари ше?

Оның әкесі Бекпен қадімше бірталай оқып, елде белгілі молданың біреуі болған. Бөкпеннің әкесі Бейсенбек, Шопан байдың отын жағып, қазанын қайнататын, өмірін жалшылықта еткізген кісі екен, сондықтан, сықақ қылған жұрт оны «сары су ішкен Бейсенбек» дейді екен. Бейсенбектен туған Бекпенмен інісі Қалиға өздерін ғана асырарлық шағын шаруа біткен. Өмір бойы молдалық құрған Бекпен, екінші баласы Досанды Қызылжардағы Мұхамметжан қаридың медресесіне сабаққа береді.

Досан әуелі қадімше оқып, құран жаттап «қари» атағын алады да, артынан жәдитше және орысша оқып, өз аулында мұғалімдік құрады. Жалпы алғанда ол орта білімді кісі, араб, фарсы және орыс тілін жақсы біледі. Мұғалім бола тұра, ол өлген адамдарға құран хатым етіп, молдалық құрады. Менімен ол өткен жаз Балтабай аулында мұғалім болған күнімнен таныс.

Өзін білімді адамның бірі санайтын Досан, білімі, не дәрежесі төмендеу дейтіндерден кеудесін көтеріңкі ұстайтын тәкаббарлау, білімі не дәрежесі жоғарылау дейтін адамдардан ығысатын қорқақтау. Менен білімі жоғары болғанмен, Қызылжардан қандай мандатпен шыққанымды естіп, «дәрежемді» өзінен артық көрді ме, немене, бұрын қалжындай сөйлейтін маған бұл жолы жалпаңдай кетіп, «ә, Сәбит те келген екен ғой!» деп шүйіркелесе кетті. Әбіл одан Қызылжар жайын сұрайын деп еді, менен қымсынғандай:

— Ия, аман екен; сырқаттау боп курсқа кешігіп бардым ғой мен, ұяла - ұяла барып ем, денсаулығымды көрді де оқу жайымды сұрастырғаннан кейін «мұғалімдікке жарайсың, аулыңа барып тынық» деп қайтарып жіберді,— деді. Оның менен жалтақтаған халін түсіне қалғандай, Әділ де кеңесті созған жоқ.

Мына отырған байлар мен атқамінерлердің жер бөлуге кеткен кедейлерге неге ермей қалуын, Досан Семенякинге майдалап түсіндіргісі келген қалпын көрсетті.

— Сіз не істейсіз?— деп сұрадым мен Семенякиннен.

— Маған Қыстаубаевты керу керек,— деді ол.

— Бөліс басына барасыз ба?

— Әрине, барам.

Онда, сіздер әзірлене беріңіздер, менің көрші ауылда қарт жездем бар еді, соған амандасып келейін.

— Пожалуйста.

Жездем Көпжасар мен апам Зейнепке амандасып төз оралсам, бөліс басына баратын салт аттар даяр екен, Семенякин де салт баратын бопты. Біз есіл өлкесіне бес-ақ кісі аттандық: Әбіл, Досан, Семенякин милиционер, мен.

Алғаш Әділ, Досан, Семенякин — үшеуі бір топ боп, милиционер екеумізден оғаштана жүрді. Жастау және жуастау милиционердің фамилиясы Филиппов екен.

— Жолдас Семенякиннің осында неге келгенін мен түсінбедім,— деді ол

маған,— Қыстаубаевты милиционер жіберіп қана шақыртып алу керек еді, немесе, шақыртпай-ақ қою керек еді. Мен де, ол да әлгі отырған байларды жақсы білеміз. Кедейді талаушылар олар. Жақыпты да біз білеміз. Ол қызыл партизан. Оған көп шөп керегі жоқ. Байларды ұрса, кедейлер үшін ұрады. Ұра берсін. Сволочь буржуйға со керек. Ұрмай көне ме олар... Эх, жолдас Мұқанов, бур - жуйлар күшті әлі, олар әлі тиісті таяғын жеген жоқ!.. Әсіресе, ауыл байлары мен кулактары!.. Ұру керек оларды!..

— Байлар мен Семенякин не сөйлесті?— деп сұрадым мен.

— Оңаша сөйлесті,— деді Филиппов,— маған естірткен жоқ. Ох, этот Семенякин, он тоже не то делает!..

Біраздан кейін Досан серіктерінен іркіліп, мені тосып алды да:

— Көптің көзінше айтқам да жоқ, өзіңе оңаша ғана айтайын,— деп, Жақып жайын сөйлеп кетті.

— Партизанын, елді қырып барады, Сәбем,— деді ол,— «е» десең «ме» деп бет бақтырмайды. Сонда өзі біліп тұрса екен-ау... түк те білмейді. Шала сауатты адам нені біліп жарытушы еді! Өзгені қоя тұрғанда, Маркс пен Энгельс сөздерінің исі мұрнына бармайды. Со қалпымен ағып тұрған кеудемсоқ. Көрерсің, ол мына начальник милицияға пысқырып қарамайды, жазаласа қол жұмсап жіберуден де қашпайды. Екеуін, табын, бір адамсыңдар, сенін, сөзіңді тыңдайды ол. Сен оған айт: «көптен көп емессің» де. «Кеп қорқытады, терең батырады» деген де. «Ел-жұртсыз ешкім де кісі бола алмайды, Совет өкіметі де елмен есептеседі, секін, ғана тіліңді ап, елді қырмайды» де, «елмен түсініс, бірлесіп қызмет істе» де.

— «Ел дегенде сіз кімді айтасыз?— дедім мен, ауылда қалып қойған үркердей байлар мен атқамінерлерді айтасыз ба? Болмаса, Жақыпқа еріп жер алуға кеткен көпшілікті айтасыз ба?

— Екеуі де керек жұрт қой.

— Жақыпты сіз қараңғы деп келе жатырсыз. Сізше солай да шығар. Ал, сіз оқыған адамсыз, заң - зәкүнді білесіз, Совет өкіметінің кімнің өкіметі екінін түсінесіз. Жердің кедей крестьяндардікі екені де сізге мәлім. Сөйте тұра, анау Қожан хажы, Құлым хажы сияқты әрі совет өкіметіне қарсы, әрі елді талаған зорлықшыл, әрі заң - зәкүнді білмейтін надан адамдардың сойылын неге соғасыз?

— Сойылын соғып неғыппын мен?

— Сіз жуырда қай жаққа барып келдіңіз?— деп сұрадым мен.

— Қайда барыппын?

— Ботығайдың Жанаты екеуіңіз?

— Ә-ә,— деді Досан ыңғайсызданған кескінмен,— Қызылжарға барғанымды айтады екенсің ғой. Биыл көктемге қарай ескі безгегім қайталап, мұғалімдер курсына бара алмай қалдым да, соны УОНО - ға мәлімдегелі барып едім.

— Расыңыз ғой, осы?

— Әрине, расым.

— Әй, Досан,— дедім мен кейіген үнмен.— Сізді мен бұлай көрмейтін едім...

— Е, мен неғылдым?

— Сіз жалған сөз айтып келесіз. Қызылжарға сіз мұғалімдік жұмысыңыз үшін барған жоқсыз, манағы Қожан хажы, Құлым хажы сияқты байлардың сойылын соғып, жерге ие болғысы келген көпшілік кедейлерге қарсы боп бардыңыз.

— Оны саған кім айтты?

— Естідім. Байлардың сойылын сонша соғатын сізге не болды? «Молда мен бай тілектес» дейтін еді, әлде соныңызға бағасыз ба?

— Иә, молда ма екем мен?! — деді Досан шошып кетіп, — мен де советтік мұғалімнің бірі емес пе екем?..

— Совет мұғалімі болуыңызға мен тілектеспін, бірақ мына - күйіңізбен, бола алмайсыз ба деп қауіптенем...

Тайғақ мінезді Досан, менің, бұлай тігін келуімнен қипалақтаңқырап қалды да:

— Ол рас қой, Сәбем, бірақ, бір күннің ішінде социализм орната аламыз ба? Көп жылдардың ісі емес пе ол? Жер крестьяндардікі екені рас. Біздің арада кедейде жер азырақ екені де рас. Бірақ, бұл маңайда, сенің еліндегі Әлтидей, Көшкедей, немесе Нұрғожадай мыңдап мал айдаған кісі бар ма? Біздің араның ең байы Қожан хажының жылқысы елуге әрең жетеді. Бай ма сол? Менімше, Жақыптың бай деп жүргендері, Совет өкіметі безінбейтін орта дәулетті крестьяндар. Оларда жердің кедейлерден көрі артығырақ екені рас. Кедейлерді олармен, теңестіру керек. Мен осыны айтсам, Жақып «жоқ, болмайды ол, Құлым, Қожан, Оспан, Мәжін сияқты кісілерге жер бермейміз» дейді. Тіпті солардың қатарына, айналасы он шақты - ақ қарасы бар Қозкені де қосқысы келеді. «Мұның ұят қой» десем, «ендеше, сен де байшылсың» деп маған едіреңдейді. Мен түгіл, болыстық Ревкомның председателіне де көнбей, ұят жасады...

— Кім ол «болыс» дегенің? Қабылдың Нұғманы ма?» Жеті атасынан байлық пен болыстық үзілмеген адамның бірі емес пе ол? Сондай адамның

қалайша Ревком бола кетуіне мен қайранмын!..

— Оны сайлаған мен емес,— деді Досан,— Советтің инструкторлері.

— Әй, советтік инструктор болса игі еді ол!..

— Қалтасында мандаты бар. Өз көзіммен көрдім.

— Сенем. Бірақ, есіңізде болсын, қой терісін жамылып жүрген қасқыр да аз емес қазір. Кешегі алашордашылдардың біразы бүгін «коммунист» бола қапты. Солар со қалпымен кете барады деп ойлайсыз ба?

— Қайдам?—деді Досан,— менің қарамағымдағы іс емес ол.

— «Тазармас асылы харам жуғанменен» депті,— дедім мен, —«арамзаның құйрығы бір-ақ тұтам» депті. Совет өкіметінде адамдар қанша ұзаққа барар дейсіз...

Досан екеуміздің одан арғы сөзіміз қысқарған сияқты болған соң, мен атымды тебініңкіредім де, шоқытқан жүріспен алдымызда алыстаңқырап кеткен Семенякинге тарттым. Ауылдан аттанғанда кескінінің үрген қуықтай боп тырсылдай қалуына қарап, мен оның қатты ашумен шыққанын сезгенмін. Жақыптың мінезі маған мәлім. Кімде кім оған даусын көтере сөйлесе, ерегісіп кетеді. Егер, мына Семенякин де оған қатты сөз айтса, арты насырға шауып кетуі мүмкін. Соны ойладым да, Семенякинмен алдын кеңесіп, мәселені ашусыз шешуін өтінгім келді.

Мінезі сексеуілдей сіресіп иілмейтін бірдеме ме, әлде, Әбіл жолшыбай қайрап тастады ма, мен шоқытыңқырап кеп сөз бастап ем, ол сөйлескісі келмеген қалпын көрсетіп, мұрнынан әлденені мысқылдап әндетіп кетті. Мен де одан кейін жабыса қойған жоқпын, шамасы байқаймын,— тым аса қатты сияқты.

Беттеген жақтан жер жобасын шамалап келем: өткен 1919 жылдың көктемінде, нағашым қарт Жабайға кеп амандасқаным осы тұс. Жарқабақтың дәл ернеуіне жетпей, ар жағындағы қайқаң жазықты кісі көре алмайтыны мәлім.

Міне, біз жарқабаққа да жеттік. Дәл Жабай қарт отырған жерден кеп шықтық. Сол үйеңке әлі сол қалпында екен, бірақ, ажары одан әлдеқайда көрікті: бұрын қар кетер кезде көргенде шоқтала біткен бұтақтары сыйдиып жапырақсыз тұрса, енді, бұтақ атаулының басында құстың тіліне ұқсап ұзыншалау жіңішке жапырақтар шығып, ағашты аса көркемдендіріп жіберіпті. Бізге көркемдігін көрсете түскісі келгендей, жаздың ақырын ескен қоңыр самалымен, үйеңке ырғала, теңселе түсті!..

Жардың ар жағындағы қайқаң жазықты мен сусыз көзінде көрген жоқ ем. Енді қарасам, кең жазықтың әр жерінде жонданып төбелер тұр,

олардың жотасына тал, мойыл, долана сияқты ағаштар өсіпті. Кең жазықтың өн бойына тескіндіксіз шыққан шалғынның қалыңдығы да, биіктігі де шығымды жылдың егіні сияқты. Самал желге толқыған шалғынның қимылына қарасаң, басын, айналарлықтай. Жел жайқаған жасыл шалғын мен оларға аралас шыққан гүлдердің хош иісі кең, даланы жұпар құйғандай әдемі иіске бөлеп тұр. Өртінірек жерде, ұшы-қиырсыз созыла біткен тоғай көрінеді, ол әрине, Есілдің су ағар арнасын бойлай ескен орман...

Кең қайқаңның алысында да, жақынын да қаптай шұбырған қалың адам. Мөлшеріне қарағанда, олар Алуа басындағы ауылдың адамдарынан әлдеқайда көп сияқты...

— Апыр-ау, не деген көп адам мыналар?—дедім мен Әбілге.

— Бүгін орыстар да шөп бөлуге шыққан ғой,— деді Әбіл, сонау алыста көрінген бір топ, Ақжардың (Петровка) орыстары болар. Анау,— деді Әбіл, қолын күнгей - батысқа қарай сілтеп,— Пласкеудің орыстары ғой деймін. Мынау, бертінде жүргендер,— деді Әбіл шоқша сақалды, жалпақ иегімен нұсқап,— біздің Алуа басынын, адамдары болар.

Үш топқа жүйеленген жер бөлушілер біріне-бірі тізелесе, бір ізбен ғана жүреді, араларынан шашу шықпайды, бытырап жайылмайды, кейбір тұстарда ғана ошарылып тоқтап, әлдекімдер бірен-сарандай бөлінеді.Бұдан бұрында Есіл бойындағы шабындық жердің бөлінуін көрген маған, бұл жүрістер түсінікті: өсіп тұрған шабындықты жапырмау үшін, олар бір ғана жолмен, немесе сүрлеумен жүреді де, әр тұста тоқтасып, әрбір жеке шаруаның сыбағасына тиген пайды көрсетіп береді, ондай жерлерге не шыбықтар шаншылады, не шөптер үйіледі...

Біз жарқабақтан түсіп, бергі топқа қарай беттей бергенде, Семенякин түсін бұрынғыдан жаман суытыққырап алды да, қасындағы Филипповқа:

— Винтовкаңды қолыңа ал! — деді.

— Не үшін?— деді Филиппов,— иығына асқан винтовкасына қол тигізбестен.

— Мен саған бұйырамын?—деді Семенякин тесірейе қарап.

Филиппов таңданған кескінмен иығындағы винтовкасын қолына алғанда.

— Ат! — деді Семенякин.

— Қайда?

— Ауаға...

— Неге?

— Бұйырамын. Ат!..

— Неге?—дедім мен де.

Семенякин маған жауап берместен, Филипповқа бұйрығын зілдендіре қайталап айтты. Момын пішінді Филиппов «бұйрықтың» мәнісіне түсіне алмағандай, иықтарын көтерді де, винтовкасын ..аспанға қаратып, бірнеше рет атты. Біз беттеп келе жатқан көпшілік, бұл дыбысқа елен, ете қойған жоқ, істеп жүрген әрекеттерін доғарған жоқ.

Топты бастаушы Жақып екенін тани кеттім. Алыстан әуелі оның өзін емес, атын таныдым. Бесенеден белгілі шұбар ат!..

Біз ол топқа жақындай бергенде, Семенякин түсін тағы да әлем-тапырақ қып бұзып алды да:

— Тағы да! — деді Филипповқа. Винтовкасын иығына асып алған Филиппов, естімеген адамдай жауап бере қоймап еді:

— Сволочь, не айттым мен саған! — деді Семенякин долданған дауыспен Филипповқа.— Тағы да ат дедім ғой мен саған!

Филиппов жерге тұқыра қараған басын көтермеді, жауап та бермеді, асынған мылтығына қолын да апармады.

— Бұ немене, жолдас Семенякин,— дедім мен.— Неғылған ату бұл? Кімді қорқыту?

Семенякин маған жауап берместен, Филипповтың қасына таяна берді де, «на, тебе, сволочь!» деп қамшысымен тартып - тартып қалды. Содан кейін өз иығына асынған карабинін суырып ап, аспанға қарай атып-атып жіберді. Сонда ғана мылтық даусына елендегендей, алдымызда шұбатыла шұбырған көпшілік, одырая қарасып тоқтай қалысты. Бұның не екенін білгісі келгендей, Жақып пен тағы бір салт бізге қарай тұра шапты.

Жақыптың шұбары жүйріктік қалпына бағып, соңын ала шапқан салттыдан, бізге әлдеқайда бұрын жетті.

— Здравю-желаю! — деді ол кілт тоқтай қап, көңілді кескінмен.

Оның былай да көрікті кескіні мына ыстық күннен күреңденіп тіпті ажарланып кетіпті. Соңғы көрісуімізге жылға жетпейтін уақыт өткенмен, оның бұрынғы қырбық мұрты қалыңдап, бет сүйегі жуандаңқыраған сияқты, кездері де өткірлене түскен тәрізді, денесі де сомдана түскен сияқты. Үстінде қызыл әскердің гимнастеркесі мен шалбары, басында маңдайында қызыл жұлдыз қадаған, жазғы шлем. Арқасында асынған карабин, сол жағында солбыраған қынапты қылыш. Оң жақ бүйірінде,

кабурдағы наған. Қос ноқталап, емілдіріктеп, құйысқандап, кавалерияның былғары ерімен ерттеген шұбардың бауыры тыртық, тоқ жарау, еті семіз... Жақып әуелі маған көңіл бөліп:

— Өй, сен қайдан жүрсің?— деді ат үстінен қол ұсынып.

— Бізбен байқап сөйлесіңіз, Жақа,— дедім мен қол беріп, күле сөйлеп,
— біз қазір үлкен кісіміз.

— Ия, сонда кімсің сен?

— Мен қазір бірнеше болыстың үстінен қарайтын инструктормын.

— О-о-о-о, какая шишка! —деп Жақып қарулы алақанымен менің жұқалау алақанымды толғаңқырай қысып қойды да,— сенімен тағы сөйлесерміз, мына кісілердің жайын біліп алайық,— деді.

Әбіл мен Досанның түріне қарасам, ит көрген мысықтай бүрісіп, жүндері лезде жығыла қапты. Семенякиннің, түсі әлі де ызғарлы.

— Жол болсын,— деді Жақып оған.

— Мен сізге келдім,— деді Семенякин.

— Келсеңіз, хош келдіңіз,— деді Жақып жымия түсіп.

— Біз сізді Явленкоға әкетеміз.

— Не жұмысқа?

— Оны сонда айтамыз.

— Мұнда айтуға болмай ма?

— Сізден қалжақтамауыңызды өтінем. Мен қызмет атқару үстіндегі кісімін. Менің аудандық милицияның начальнигі екендігім сізге мәлім.

— Ия, білем оны,— деді Жақып күлкілі түсін жинаңқырап.— Бірақ, айтатыныңызды осы арада айтыңыз, Язленкоға мен бармаймын.

— Неге?—деді Семенякин түйіліңкіреп.

— Уақытым жоқ.

— Егер, мен қыстасам ше?

— Мен көнбесем ше?

Осы кезде Жақыптың артын ала шапқан адам да кеп қалды. Ол формасын алған әскердің жазғы киіміндегі, сақал-мұртын қырған, орта

жастағы орыс екен. Семенякинге ол:

— Здравствуйте, Харитон Никодимович, — деп амандаса тоқтады да, — неге ашулы тұрсыз? — деген сұрау берді.

— Аудандық милицияның начальнигін әрбір өлексенің тыңдамау заңы қашаннан шыққан, Иван Константинович? — деді Семенякин.

— Не болды? — деді Иван Константинович.

— Мынау азамат, — деді Семенякин, Жақыпқа қолын безеп, — бұзықтық қылмыс жасап, бір кісіні өлердей сабаған. Қазір ол адам Явленконың больницасында. Мүмкін, өлген де болар...

— Қате айтасыз, — дедім мен, Семенякиннің сөзін бөліп, — ұрылған адам Жұсыптың Сыздығы деген емес пе? Ол бізбен Явленкодан аулына қайтып келген жоқ па?..

— Сіз қыстырылмаңыз, — «деп Семенякин маған одырая қарап қойды да, — сіз, — деді Жақыпқа, — советтік заңға бағынуға тиістісіз. Мен сізді алып кетуге тиістімін.

— Басқа айтарыңыз бар ма? — деді Жақып түсін суытып.

— Осы да жетеді.

— Ендеше, қош! — деп Жақып атын тебініп өз тобына қарай жөнеле берді. Кескіні ашудан желді күнгі көлдің беліндей толқи қалған Семенякин, мана иығына асқан винтовкасына қолын әлденеше апарып, әлденеше қайтып алды...

— Сіз бекерге ашуланасыз, — деді Андрей Константинович оған, — әуелі, істің байыбына барып алу керек.

— Кім мен кімнің не туралы төбелесуінде менің жұмысым жоқ. Мен біреуді біреудің сабауын тыюға тиістімін. Бұл жөнінде сабаушы Қыстаубаев, сабалған Жұсыпов. Ондай бейбастаққа жол беруге болмайды. Сіз айтыңыз оған, Андрей Константинович, заңға бағыну керек. Егер, бағынбаса жаман болады.

— Не істейсіз сонда?

— Мен оны қазір осы арада атып тастаймын.

— Ата алмайсыз.

— Неге?

— Сіз жалғызсыз. Ол көп. Сонау қалын, топтың бәрі де оның жағында.

— Өзіңіз?

— Мен де оны жақтаймын.

— Онда, сіз де заңға қарсысыз ғой?

— Мен емес, сіз қарсысыз. Сіз Советтік жер крестьяндікі деген декретіне қарсы боп тұрсыз.

— Қалай?

— Жақып кедейлерге басшы боп, Совет өкіметінің жер туралы декретін іске асырып жүр. Сіз оны бөгеймін дейсіз!

— Киргизға не қылған жер?— деді Семенякин ызалана күліп,— жер туралы декрет орыс крестьяндарына ғана арналған.

— Қате айтасыз. Октябрь революциясы, интернационалдық мәні бар революция. Совет өкіметі интернационалдық негізде құрылған өкімет, сондықтан оның заң - законы да, Россиядағы халықтардың бәріне ортақ.

— Сіз мені заңға үйретпеңіз! — деді Семенякин,— маған қылмысты адамды ұстауға көмек беріңіз!.

— Мен сізге орыстың түсінікті тілімен айттым ғой, ол өтінішіңді орындай алмаймын деп...

Өзінің дәрменсіздігіне көзі жеткендей, Семенякин дүрдиіп тұрған қалпынан бәсеңдеді де:

— Эх, Андрей Константинович! — деді басын бұлғақтатып,— егер сіз болыспасаңыз, мен ол ордаға көрсетер ем бағынбауды!..

— Жұмысыңыз осы ғана болса, қош!—деп Андрей Константинович жөнеле берді.

— Жақсы,— деді Семенякин тағы ызаланып, кімнің, кімге бағынарын көрерміз. Филиппов, қайттық кейін!..

Олар жөнеле берді. Әбіл мен Досан қалып қойды. Енді не істеуге білмей сасқандығы, кескіндерінен көрініп тұр. Тегі ойлап тұр ғой деймін, «Семенякиннен түк шықпады, Жақып енді сілемізді қатырады» деп. Ойым дәл келе кетті. Мен оларға:

— Осыларыңыз қате болды. Бұның аты,— Совет өкіметінің жер туралы декретіне қарсы болу,— деп ем:

— Рас, шатақ болды! — деді Әбіл, түсі бұзылып, — Қозке осыны істеп жүрген. Айттым: «Оу, осы кедей дегенге соқтықпайықшы!.. Өкімет онікі,

ол шыдатпайды!» деп. Болмады бейшара қасарып. Қара, сен де «қой» дей қоймадың! —деді ол Досанға кейіп қарап.

— Есің дұрыс па?— деді Досан Әбілге, мені бассалғаның не қылғаның? Мен бе, сендерді төбелестірген?

— Туралап айдамағанмен, астыртын жымысқылап желіктіретінің бар.

— Ә, қой әрі, аузыңның қанын жақпай! — деп Досан жөнеле берді.

— Осы қолтығымызға су бүріккен,— деді Әбіл,— Айтқанының бәрін айтсам тіл тартпай кетер еді. Бірақ, не қылайын.

— Ия, не дейді? — деп мен қужалайын деп ем:

— Оны қайтесің, шырағым,— деді Әбіл. Қатеден тұтатып алдық. Мынау өртті енді сен сөндірі, шырағым!

— Не өрт? — дедім мен түсіне тұрып.

— Турасын айтқанда Жақып бізге енді күн көрсетпейді.

— Өзіңіз ғой, оған соқтығып жүрген,— дедім мен,— қорықсаңыз соқтықпаңыз!..

— Енді де?— деді Әбіл,— енді қара да маңына жоламасын оның!..

— Бәсе, сөйтіңіз!..

— Сонда ол тимес пе екен?—деді Әбіл мұңайып.

— Әрине, тимейді,— деп мен жұбатқан болдым. Ішімнен ойлап тұрмын, «бай-кулактар, сендерді бұлай мүләйімсітіп қойған пролетариаттың диктатурасы - ау!.. Ол сені тап ретінде жоймай тына ма?» деп.

Жақыпқа айтпақ боп, енді «тигізбейтін» боп Әбілді жұбаттым да, шауып Жақыптың тобына жөнелдім. Жолда манағы Андрей Константинови қуып жеттім. Ол мана маған таныс адам сияқтанған, бірақ, қайда көргенімді ойлап таба алмағам. Енді сұрасам, өткен 1919 жылдық көктемінде, Жабай қарт пен мені арбасына мінгізіп ауылға апаратын Андрей осы екен, фамилиясы Жарков. Жақыппен ол екеуі бір партизан отрядында болыпты, Қызыл Армияға бірге қосылыпты, Қиыр Шығысқа дейін бірге барып, Отанды ол жақтағы интервенттерден тазаласып қайтыпты. Қазір Пласкеудегі селолық ревкомның председателі:

— Ақымақ,— деді ол Семенякин туралы айтқанда күліп,— Колчактың, Американың,, Японның оғы өтпеген Жақыпты, енді ол атпақ!.. Ха-ха-ха...

Жақып туралы жоғары пікірде екен. Оның сипаттауынша, Жақып: барып

тұрған тапшыл, революционер, большевик, қажымас қайратты, мұқалмас жігерлі, кристалдай таза адам. Тек қана кемшілігі — оқуы жоқ және партизандық шап бермелігі бар.

— Екеуінен де құтылады ол,— дейді жолдас Жарков:— Оқығысы кеп жүр өзінің. Оқыса, қазақтан шыққан дыңдай большевик, бұл. Бұны қадірлеу керек.

Біз кеңесіп отырып, Жақыптың тобына барсақ, жұрт төңірегін қоршап тұр екен. Олар бізді шуласа амандасып қарсы алды. Көбін тани кеттім, Құлым хажының аулынан «қара қасқа сорлылардың» қатарына қосылатын Балғабайдың су мұрын Нұртазасымен, Жыланкөз Ыбырайдың Ахметі жүр; Балтабай аулынан — «қара қасқа сорлылардың» қатарына қосылатын Өстемірдің Қалтақбас Ғабдеші, Саржан қатынның Ұзын Әшкері, Тапалтақ Әбілман, Кенженің Мұхамметқалиы мен Жұнысы, Омардың таз Сұлтақайы жүр: Крестадаң — өмір бойы Сақтағанның сауыншысы болған Қойшығалидің Арықбаласы, Төлебейдің Айранкөз Уәліі, Жабайдың Төлебайы жүр: Кожан хажының аулынан — Батайдың Аманжолы, Жаңабайдың жыпылдақ Әшеті жүр. Қартадаң — Көшекбайдың Шұбар Өтегені, Құсайынның бұжыр Ережебі, суылдақ — Құдиярдың балалары және ұзын мұрын Құрманның інісі Мәжен жүр; Аю аулынан — өмір бойы Зілғара тұқымының жылқысын бағып «Жалаңтөс» аталған Байжанның Ыбырайы, Жантінің отшы Бектемірі мен Жантемірі жүр; Құсайын аулынан — Әуелбектің Әбілмәжіні, Мәлкаждары, менің жиенім Әшкәр, Мұқының Шәрібі, өмір бойы жұлық жалаған етікші, таспа тартқылаған өрімші Жұмабай жүр...

Киімдері жыртық, астарына мінген аттары, өгіздері, сиырлары арық, — бұлардың бәрінің де кескіндері жадыраңқы. Тегі олар мана бірнеше рет мылтық атылғандықтан, милицияның келгенін және неге келгенін естігендіктен үрпиісіп қалса керек, біз жете бергенде, амандықпен араластыра «бұ қалай?!.. Кедей теңелді, кер кедейдікі дегені қайда?!.. Жеті атамыздан бері жер иіскеп көрмеген мұрнымыз енді ғана иіскеп, енді ғана жер шұрайына ортақ болдық десек, бізді қорқытып милиция әкелгендері неғылғандары?!» — деп шуласа қалысты.

— Осының бәрі дұрыс,— дедім мен.— Жер сендердікі, оны енді ешбір күш тартып ала алмайды. Ал, милицияның келуі түсінбеушіліктен шыққан...

Шабындық бөлігі кешке қарай аяқталды. Ата-бабаларынан бері қарай Есілдің шұрайлы шалғынына қолы жетпей кеп, биыл — Совет өкіметі орнаған жылы ғана ойдағы үлесін алған кедейлер мәз-мейрам болысты.

— Е, бәсе!—десті олар,— жаңа ғана теңдік алдық қой, байлардан. Жер кедейдікі екеніне көзіміз енді жетті ғой!..

Алуа басындағы кездестірген уақиғаның бір ұшқыны алдымнан шықты.

Қызмет атқаратын жағыма беттеп келе жатсам, қазақша «Қоскөл», орысша Семипольна аталатын поселкенің көшесінде әлдекім шауып келеді. Поселкенің орталау көзіндегі Ревкомға мен жетіп тоқтадым, шапқыншы да кеп жетті. Бет сүйегі шығыңқылау келген, сақалы көселеу ақ бұжыр кісі:

— Қарағым - ай, қазақпысың?— деді маған, атынан қарғып түсе қалып.

— Ия, қазақпын.

— Қазақ болсаң, қарағым - ай, қара қазақпысың, өкіметтің кісісімісің?

— Өкіметтің кісісімін.

— Ендеше, қарағым - ай, сүйемелдеп жібер, мен сияқты нашар кісіні!..

— Ия, не болды сізге?

— Мына жақта,— деді ол қолын батыс жаққа қарай сілтеп, бес-алты шақырым жерде Майлы - Мұсайт атанатын елміз. Руымыз Көшебе. Сонда Абылай деген кісі бар...

— Білем...

— Абылай біздің немере туысымыз еді, бірақ біз кедей, ол бай. Со кісі күллі Керей -Уаққа ықпалын жүргізуді азсынғандай, қоңсысы боп отырған аз ғана үй бізді... ата -бабамыздан бері қарай отырған қыстауымыздан көш деп... туған жерімізден неге көшеміз десек, ендеше, еріксіз көшірем деп... содан оның тілін алмайтын кісі бар ма, мына шеті Қаратоқа деген елден, мына шеті Жарылған деген елден қалың қол жинап... бізді зорлықпен көшіргелі жатыр!.. «Ай» дер әже, «қой» дер қожа жоқ. Ағайындарымыздың кейбірінің жаны ашыған болады, қолынан ештеңе келмейді. Содан, сасқан соң, орыс әділ еді ғой деп... арашалар деп, осы Қоскөлге шауып кеп тұрмын...

— Түсінікті, ағай,— дедім мен.— Бұл жұмысты мен - ақ бітіріп берейін.

— Құлдығын, кетейін, қарағым, онда! Ал, қалай бітіресің?

— Қазір мен поселкеден ылау алайын, сіз арбама мініңіз де, менімен қайтыңыз.

— Ойбай, қарағым, Абылай деген азу тісі балғадай кісі. Өзің жас бала екенсің, сенің сөзіңді тыңдай ма ол?

— Тыңдатам.

— Қайдам, шырағым!—деп қазақ аз күдіктеніп тұрды да,— шырағым,— деді маған, айнала сөйлейтін мылжың біреу екен деп сөкпе! Жаным қысылған соқ кеп отырмын. Сөзіңе сенейін. Бірақ «бала соққан көздіктің

басы жарық боп жүрмесін. Мен саған еріп барып, Абылай сөзіңді тыңдамаса, маған обал болар.

— Мен бармағанда не істемексіз?— дедім мен.

— Амал қанша онда, аттың жеткен жеріне шейін шабам да. Кпитанда милиция бар дейді, соған барармын. Одан әрі жете алмасам, Қызылжарға барармын... Тіпті жаяуласам да барам Қызылжарға. Өтірік айтпаса, білетіндер Қызылжарды кедейдің өкіметі деп жүр ғой...

— Ол рас.

— Рас болса, содан барып теңдік сұраймын да.

— Сол өкіметтің, өкілімін ғой мен, атыңызды босқа қинамаңыз, менімен қайтыңыз.

— Болсын, шырағым,— деді қазақ.

Оның аты өлердей арық екен, ылаудың жетегіне байлағанда аяң-жортаққа әрең ілесті.

— Ия, атыңыз кім?—деп сұрадым мен қазақтан.

— Ықыш, шырағым. Әкемнің аты Көпшік, Абылаймен үш-ақ атаға келетін немеремін ғой. Бірақ, жақын туысымыз бола тұра, Алдаберген балалары бай болды да, біз — Атығай балалары кедей боп, біріміз жылқышысы, біріміз қойшысы, біреуіміз сауыншысы сияқты Абылай үйінің жалшысы болдық. «Ақы-пұл» дегенді біз алып көрген кісі емеспіз. Былтыр қызылдар өкіметі кеп, кедейдің ақысын байға жегізбейді деген соң, біздің ауылдың Әбілқас, Махмет деген жастары елендеп, Абылайдан ақы сұрай бастап еді, ақы берудің орнына, «ендеше, кет маңайымнан! қарада бойларыңды көрсетпе!» деп көшірмек болды. «Туған жерден неге көшеміз» деп ек, зорлық жасады. Көрерсің шырағым, ендігі біздің ауыл алдымыздан көш үстінде жолығады.

— Қайда барады сонда?

— Қайдам қайда баратынын? Абылай айтыпты-мыс дейді, «беталды құла дүзге қаңғыртам» деп. «Құла дүзі» қайда екенін құдай білмесе, кім білсін...

Ықаштың айтқаны расқа келді, еріксіз көшірілген ауыл бізге қарсы жолықты: барлығы бес-алты үй екен, адамдарының өздері де, киім-кешектері де, көлік-саймандары да өте жүдеу...

Оларды айдап келе жатқан жиырма шақты салттының ішінде, сол елдегі маған таныс атқамінерлер: Жұсыптың Мұқышы, Сәмтіктің Мұқаны, Азнаштың Бердені бар екен. Оларға менің айтқан сөзім қысқа болды:

— Бұ кісілер мекеніне қайтады, қарсылық сөз болуға тиіс емес, оның арты жаманға соғады. Абылайды мен өзім көндірем.

— Шырағым,— деді жорға тілді Берден,— бұл жұмысқа жетекші кісі Абылай екенін естіген көрінесің. Керей - Уақтың аруағы сияқты кісі болған соң сөзінен шыға алмадық. Сенің сөзіңді де тыңдайық, бірақ, бұларды сен қайтарып апарма. Әуелі, Абылайды көндір де содан кейін қайтар.

— Былшылды қою керек,— дедім мен қатты кейіп,— не оттап тұрсың өзің сақалды басыңмен. Абылай бай болса, мына тұрған бес - алтауын, соның құйыршығысың.— Кәне,— дедім мен еріксіз көшіріліп келе жатқандарға қарап,— бұрындар, көліктеріңді кейін қарай! Қарсы болған Абылайды кәріп алайын.

Олар көліктерін бұра бастады.

— Кәне, қайсысың атыңды бересің? — дедім мен салт аттыларға,— Абылайға тезірек жетейін.

— Менікін ал,— деп Алпысбайдың Әбені деген кісі атынан түсе берді. Жараулау жирен қасқа атқа. ырғып мініп, мен кете бардым.

Абылай аулы қыстауына жақын жердегі жайлауда екен. Күтпеген жерде кеп қалған менімен амандасқаннан кейін, Абылайды оңаша алып шықтым да:

— Хажы,— дедім оған,— мен сізге қысқа және тұжырымды бір сөз айтайын деп келдім. 1919 жылдың көктемінің аласапыраны көзінде сізге жолығып, маған көрсеткен жақсылығыңыз есімде. Соның қарызын өтейін деп келдім.

— Соншама, немене еді салмақтандырып тұрғаның?

— Сіз Совет өкіметінің кімнің өкіметі екенін білесіз. Мен сол өкіметтің өкілімін. Сіз бір зор қылмыс істепсіз, ол үшін сізді абақтыға жаптыру керек еді, оны істегім келмей тұр.

— Немене істеппін мен?!

— «Жер кедейдікі» деген Совет өкіметінің декретін білесіз ғой?

— Білем. Онымен не айтпақсың?

— Айтайын дегенім,— әрі туысың, әрі қоңсың, әрі жалшыларың,— анау Атығай балаларын ата мекенінен зорлықпен көшіріпсіз...

— Ия, көшірдім. Бірақ неге екенін білдің бе?

— Неге екенінің маған керегі жоқ. Ата-бабасынан қоныстап келген

мекенінен көшіруге хақыңыз жоқ...

— Егер, ұрлап шыдатпаса ше?..

— Оны тексеретін өкімет бар.

— Соны сенен сұрадым ба?—деп келе жатқан Абылайға.

— Хажеке,— дедім мен,— өлеріңізді білмейтін қараңғы кісі емессіз. Мына қылығыңызбен басыңызды жойғалы тұрсыз. Қайтыңыз райдан. Анау зорлықпен көшірілген кедей қоңсыларыңызды мекеніне қайта қондырыңыз!..

Қабағы салбырап кеткен Абылай, жерге сүзіле қарап аз тұрды да:

— Қайдан кеп қалдың, сен?— деді басын көтеріп,— Совет өкіметіне шағым айтып, бізді қырғызғанша, мен оларды «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұламаның» жұтына ұшыраған адамдардай қаңғыртып, аштан өлтіретін едім. Әлі де кіріспесең қайтеді осыған!..

— Жоқ, кірісем, Хажеке, өйткені, мен өкіметтің өкілімін!

Ол тағы да аз түнеріп тұрды да, «бір жөні болар, үйге кір» деді маған.

— Жоқ, хажеке, кірмеймін. Әуелі кедейлердің көліктерін мекендеріне ағыттырып ап, сіздің үйдің асын содан кейін ішем.

— Қап, тар жерден қыстың - ау! — деді Абылай, манағы ширақ даусын солғындатып,— амал жоқ, айтқаның, болсын!

«Совет өкіметінің күші - ай! — деп сүйсіндім мен ішімнен,— мына Абылай сияқты жыртқыштарды кедейлердің аяғына жығып беріп тұрған!.. Жаса, советтік күш!..»

АЗАТ ӘЙЕЛ

Мен түнделетіп жүріп келем, бетім — Дос көлін жайлап отырған ауылым. Қасымдағы қартаң ылаушы ұйқыда. Үстінде талқан толған қорабы бар тарантасқа жеккеніміз жалғыз ат, бірақ, әрі қарулы, әрі жүрісті. Төңірек елсіз, ормансыз, көлсіз,— өзіме мәлім жазық дала.

Айсыз қараңғы түн. Күн батар алдында батыс жақ көк жиектен торланып іңірде бізге қарай сіркірей жауған қоңырша бұлт, қазір ыдырап, аспанның әр жерінде бөлшектене көшіп жүргенін, қараңғы аспанда жымыңдаған сансыз жұлдыздардың көркем кездері біресе бүркеліп, біресе ашылуы куәландырады...

Біздің аранын, мазасыз бір дүниясы — сармасалар екені мәлім. Құрғақшылық күндері олар түнде де, күндіз де үстіне миллион жабылып, мойны - басыңды тұмшалап алмасаң маза бермейді. Бүгінгі түн олай емес. Құрғақта таңға жақын ғана түсетін шық, өткен кеш жаңбыр сіркіреп жерді дымқостандырып кеткендіктен, іңір болмай түскен де, бусанған буалдырымен, жердің бетін телегей теңіздің селі жапқандай аппақ қып жіберген, сондықтан, қанаты малшынған сары масалардың ұшуға дәрмені жетпей, қалын, шөптің арасына жатып қалған.

Біздің жер бетімен жүріп келе жатқанымыз — мінген тарантасымыздың, жолдың, кедір-бұдырына тоңқылдап, секеңдеуінен ғана сезіледі, әйтпесе, төңірегіне қарасаң, жер бетін қалын, жапқан шықтан, кең, теңіздің ортасында кемемен жүзіп келе жатқандай әсер аласың...

Мың түсті ұсақ гүлдер араласа өскен біздің аранын, қалың бетегелі жайқалған шалғынды өлкесіне, мұндай дымқос түндері аса бір ләззәтті иіс көтеріліп, мұрныңды қытықтаудан қол жазбайды. Жұпар иісті өлкенің желпігені сияқтанып, салқындау бір әдемі самал көтеріледі де, сенін, бетінді мақтадай жұмсақ алақанымен сыйпайды. Мазасыз масасы болмаса, сондай бір түндерде жол жүрудің рахаты - ай шіркін!..

Ондайда, менің қасымдағы қарт сияқты біреу болмаса, жас адамға ұйқы келе ме?.. Түс ортасы алдақашан ауғанмен, өткен түні де кеш жатып ерте тұрғанмен, маған кепке дейін ұйқы келер түрі жоқ. Төңірегімнен көзіме еш нәрсе көрінбегенмен, ортасында өскен бұл даланын, айналасынан, кемінде жүз шақырымдық жердің барлық бейнесін көз алдыма келтіріп отырмын. Солардың бәрі, қазіргі сәтте көзіме көрінбегенмен, көңліме қандай ыстық!..

Әуелі пысылдап қана қалғыған шалым, біраздан кейін менің иығыма басын сүйегі қатты қорылдауға кірісті. «Ақсақал, тым қатты ұйықтадыңыз ғой» деп ара-тұра оятсам, шал бірде есті кісінің, бірде есеңгіреген кісінің үнімен жауап қайырған болады да, іле - ақ ұйқыға қайта кетеді... Соның

әсері тигендей, кейде мен де маужырай бастасам, алдымнан әлдене малдардың, әлдене адамдардың немесе, әлдене құстардың үндері естілгендей боп серги қалам... Маған сол дыбыстардың бәрі Достың маңынан шыққан сияқтанады... «Әлде, «өліп қалдық па?» деп елегізсем де, құлағымды төңірекке тігем... мені сезімім алдаған боп шығады: әлдеқайда, дала түнде ғана ысқырып дыбыс беретін «жылқышы» аталатын құстан басқа тірі мақұлықтың дыбысы естілмейді... Дыбыссыз далада аяқ басқан аттың, дүбірі, паровоздың дүңкілі сияқты естіледі, өткен жауыннан топырағы шиыршықталған жолмен секеңдей жүрген тарантастың салдыры, даланы мыңдаған арбалы керуен келе жатқандай жаңғырықтырады...

Дегенмен, «ұйқы жау». Ұзақ уақыт сергіп-ақ отырып, қалғып кетіппін. Мені кісінеген жылқының даусы оятып жіберді. Атшым да оянып кетті. Екеуміз де қорабтан басымызды көтере түрегелсек, кісінеп келе жатқан біздің, атымыз... Әлі де түн қараңғы... Көзді укалаңқырап жіберіп қарасақ жайылған қалын, жылқының ішіне қарай келе жатырмыз, олар бізге одырая қарасып, үркіңкіреп барып топтанысады да, «неткен бейсәубет жүргіншілер?» дегендей өзара шұрқырасып кісінеді. Тарантастың доңғалақтарының қиралаңдай жүруіне қарағанда, жолдан соныға шығып кеткен сияқтымыз...

Жылқы жүрсе, бұл маңайда әрине ауылдар бар, бірақ, қайда олар?.. Қай ауылда?.. Сұрап алуға, жылқы арасында адам көрінбейді, дыбыс шығарсақ жауап қатпайды...

Үйірсіреп кісінеген атымызды тоқтатып, төңірекке көзімізді де, құлағымызды да тігіп аз уақыт тұрып ек, әлдеқайдағы қыраттың ар жағынан бұлдыраған бір кіші - көлемді жарық көріне кетті. Бұны «шығып келе жатқан ай» дейін десек, ала шабыр бұлттың арасынан өзге жұлдыздардан оғаштана көрініп тұрған «Темірқазықпен» мөлшерлегенде, айға келмейді, себебі жарық теріскей жақтан көрінеді, ол беттен ай тумайды... «Өрт» дейін десек, көлемі кішкене... Кигіз үйдің шаңырағынан көрінген оттың жарығы болар ма әлде?..

Соңғы жоба дұрысқа келді. Әне, со жақта үрген иттердің даусы естілді, ендеше, ол арада ауыл бар, қай ауыл болса да соған баруымыз керек.

Атымыздың басын жарық көрінген жаққа бұрып келе жатыр ек, алдымыздан со жаққа қарай қиғаштанған жол да кездесті. Аздан кейін қаңқылдаған қаздардың даусы естілді... Міне, төбемізді баса қараңдап, зуылдаған үйректер де өтіп жатыр... Ендеше, алдымызда көл бар!.. Дос болмағай да!.. Әне, көлдің жарқыраған жалтыры да көріне бастады. Оның төңірегінде ауылдар да қараңдады... Біздің ауыл болмағай да!.. Әне, шуласып жүрген балалардың да даусы естілді... біздің ауылдың балалары болмағай да!.. Сонша қуанышты үміттен жүрек те, өкпе де алқынып кеудеге сыймай барады!..

— Атыңызды айдаңызшы, ағатай!..

Біз ауылға жақындағанда, алдымыздан бір топ бала шуласа жүгіріп қарсы алды... Біреулері, арбамызға асылып жатыр... Олар мені де, мен оларды да тани кеттім — біздің ауылдың балалары!.. Біреу мойныма асылып құшақтай алды, ол немере інім — Шәкең екен!.. Мен оның бадырайған үлкен көзінің үстінен, қоңқиған мұрнынан сүйіп бауырыма қыса құшақтап жатырмын!..

— Ия, үй аман ба?— деймін мен Шәкеңге, құшағыма оны қаттырақ қысып.

— Аман.

— Ауыл аман ба?

— Аман...

— Анау шаңырағында от жарқыраған кімнің үйі?

— Бекеннің.

— Кәдімгі Сары Бекеннің бе?

— Ия.

— Е, онда не боп жатыр?!.

Олай дейтінім, мұндай мезгілсіз шақта, үйінде не шілдехана, не той, немесе, жаназа бар біреу болмаса, от болмауға тиісті, сондықтан Шәкеңге:

— Онда не боп жатыр?—деген сұрауды қайта беріп ем:

— Дау боп жатыр,— дейді ол.

— Не дау?

— Қызы қашып кетті.

— Қай қызы?

— Мағпи.

— Қашан? Кіммен?

— Әнеугүні. Кіммен екенін білмеймін.

— Дауласушылар кімдер?

— Уақтар.

— Қайдағы?

— Мына Батпақкөлдегі Жаман тымақ...

Есіме сонда ғана түсті: Батпақ көлге бертінде ғана қоныстаған, арғы руы Уақ, бергі руы Жаман тымақ аталатын отыз шақты үйде Кеңбай дейтін кедейлеу бір адам, Бекеннің әлгі Мағпи деген қызын ұлына атастырды деп естігем. Со қыз біреумен қашып кеткен болу керек те, дау со жөнде көтерілу керек.

Мен Мұстафа үйінің қасына кеп түсіп, ылаушымды қайтардым да, ұйқыдағы үй ішін оятпайын деп:

— Ғаббасты шақырып шық!—дедім Шәкеңге. Ондағы мақсатым, Бекен үйінде болып жатқан даудың мәнісін естияр Ғаббастан сұрап алу.

Тарантас кеп тоқтағанын үй іші естіген екен де, «кім екен?» деген оймен үнсіз жатыр екен. Үйге Шәкең кіріп менің келгенімді хабарлаған соң, ауру Мұстафа да, әйелі — Сілеусін де, Ғаббас та, ересек боп қалған Маржам да көйлекшең қалыптарымен тысқа жүгіре шықты. Сағынып қалған қайғылы туыстар менімен жылап керісті.

— Ие, үйге неге кірмей тұрсың?! — деді мауқын басқан Мұстафа.

— Бекен үйіне барайын деп ем.

— Неге?

— Дау боп жатыр дейді ғой...

— Ия,— деді Мұстафа күрсініп, ал,— қыз баланы бұрынғылар «атанаға жау» дейтін еді, соның кері келіп жатыр.

— Неғыпты жау боп?

— Бұдан артық не қылсын: қалын, берген жеріне бармай, көңілі сүйген біреумен қашып кетіпті...

— Бұның несі жаулық?

— Жаулық емей немене, шырағым? Бекенді өзін, білесің: балалары болса жас, өзі өрттен күйіп қалған кемтар,— жұмысқа жарамайды, жүзге жақындап отырған шешесі бар, дәулет жоқ, бар малы — жалғыз арық мәстек пен бір бұзаулы сиыр, сонша қыруар жанды, Бекеннің жасап қалған жалғыз қатыны асырап отыр. Сондай, өлмешінің күнін зорға көріп отырған бейшара үйді, қашқан қызы әлекке салды да кетті...

— Не әлекке?

— Әлек емей немене: о заман да, бұ заман, жесір дауы деген оңай болушы ма еді? Құда жағы мықты болса, жесірін кетірген жақты, іргесін

түріп шауып алмайтын ба еді? Уақ та сөйтеіін деп жатыр деп естідім. Даушылардан үйіле - төгіле қырық-елу кісі кепті деп естідім. Біздің ауылдың атқамінерлері, бастығы өзіңнің ағаң — Нұртаза боп, сорлы Бекенді қорғаудың орнына, жауларының жағына шығып, сорын біржола қайнатқалы жатыр дейді.

— Не істемек дейді, сонда?

— Бекен Кеңбаймен ерте құда болған ғой. Нашар адам емес пе, күнін зорға көріп отырған? Жыл сайын аздап ала берген де, бірнеше жыл ойына алғаны көбейіп кетіп, қазір оның бәрін төлесе, шашы да шақ келер емес дейді...

— Қанша мал екен, сонда?

— Уағы, ірісі бар, жиырмадан астам білем. Ал, Бекенде бар мал — бір ат, бұзауымен бір сиыр. Бірер қой, ешкісі бар екен, даушыларға сойып берген көрінеді.

— Сонда, «барлық малын теле дейді» дей ме?

— Әрине, солай деп қинайды ғой.

— Ол малды Бекен қайдан табады, қинағанмен?

— Барынша Бекеннің малын алатын көрінеді де, жетпегенін, анау, Құсайын, Қожахмет, Шәйін сияқты ағайындарына төлететін көрінеді.

— Олар төлей ме, біреу үшін?

— Төлемейіне қарай ма? Зорлықпен алмай ма?

— Жоқ, ол болмайтын шығар,— дедім мен.

— Болмағанда не істейсің! — деді Мұстафа.

— Советтің заңы ондай зорлыққа ұлықсат етпейді.

— Сол заң келгенше діңкесін қатырады ғой, Бекеннің!..

— Келіп тұрса қайтесіз? — дедім мен күліп.

— Қайда?!— деді Мұстафа түсінбегендей таңданып.

— Мына, мен ше?..

— Сен?!— деді Мұстафа таңданған дауыспен,— сен Уақ пен Сыйбанның атқамінерлеріне қарсы тұра аламысың?!

— Әрине!

— Күшің келе ме, сонда?

— Әрине, келеді.

— Қалай?

— Маңайдағы орыс қалаларында советтің милиционерлері бар, соларды алып келсем, атқамінерлеріңіздің екі аяғын бір етікке тығады...

Мұстафа түсінгендей аз кідіріп қалды да:

— Апырай, кіріспесең қайтеді осыған?—деді үрейленген дауыспен.

— Неге?

— Жуан сыңыр мұндарлар емес пе, не заманнан пәле бағып, тақыс боп қалған? Сен әлі жассың, елдің қулық сұмдығынан тәжірибең жоқ, со кәпірлермен ұстасам деп мерт боларсың!..

— Олардан мерт болар заман өткен,— дедім мен,— бұл қылықтарын өкімет естісе, кездері абақтыда жылтырайды. Әуелі өздеріне осыны айтып көрем. Көнсе көнді, көнбесе заңға айтам...

— Қайдам, қарағым! — деді Мұстафа толқып,— қылықтарына қарағанда, не істесең де рауа. Бірақ, ойлан, байқа. Айлакер қу иттер мерт қып кетіп жүрмесін!..

Ғаббас екеуміз қазір кетейік деп ек, Мұстафа рұқсат етпеді.

— Бүгін кетіп жатқан жоқ олар,— деді ол,— естуімше, ертең де кетпейді.

— Неге?

— Мұндай дау-шарда атқамінерлердің құдайы береді: дауды сылтау ғып, олар қона -түстене жатып, айыпты жақтың діңкесін қонағасымен құрытып кетеді. Бекен отырған Болат аулына даушылар келгелі төрт-бес күн болды, содан бері оннан аса тоқты жепті деп есітем. Әлі де тоқтысын шығындандыратын бес-алты үйлері бар көрінеді. Соны тауыспай, өлсе кетсін бе, құзғындар!..

— Сен онда бүгін бармай-ақ қой,— деді Мұстафа, аз кідіріп,— барғаныңмен, түн ортасы әлдеқашан ауып кетті, олар кешкі астарын әлдеқашан ішті. Сол асын сіңіруге кеңесіп отырған болар, кешікпей жатады олар. Бүгін үйге кіріп ұйықта таңертеңгі асыңды ішіп бар.

— Дұрыс,— дедім мен.

Үйге кіріп, төсек сап жатқанмен, өзгелері ұйықтағанмен, қатар жатқан

Мұстафа екеуміз ұйықтаған жоқпыз.

Ол маған Қамза өлгеннен кейінгі бір қайғысын айтып кетті: Қамзаға ол Жайылған руындағы Мәтіш дегеннің қызын айттырған, қыз ер жетіп осы жазда ұзатып әкелгелі жүрген. Қыздың және Мұстафаның бақытсыздығына қарай, Қамза өткен қыс өлген соң, Мұстафаның қызды Ғаббасқа қосқысы келеді, қыз оны жассынып тигісі келмейді.

Бұның арты дауға айналып, Мұстафаның жоқшысы есебінде Нұртаза көтеріледі де, Жайылғанынан барымта алдырып, Мәтіштің тізесін еріксіз бүктіреді. Жайылғанның атқа -мінерлерін параға сатып алу арқылы, Нұртаза дауда дегенін істетіп, алған қалың малына қоса, Мәтіштен көп айып алады.

— Бұның аты жауыңды жеңу ғой? — десем:

— Менің жеңуім емес, Нұртazаның жеңуі,— дейді Мұстафа.

— Неге?

— Даудың жеңісі менікі болды да, пайдасы атқамінерлердікі болды.

— Неге?

— Мәтіштен ірісі - ұсағы аралас жиырма бір бас мал әкелінген еді, содан маған бір-ақ бұзаулы сиыр тиіп, өзгесін атқамінерлер «сауға» деп үлесіп алды. Көрерсің: Уақ жағы мен Бекен мен оның туыстарынан көп мал алды бар ғой, мен сияқты, сорлы Кеңбайға да мал тимей атқамінерлер бөліп алады...

Таң ата қалғыған мен, күн төбеден ауа, дау боп жатқан ауылға барсам, даушылар Шәйіннің бозғылдау кең, кигіз үйіне лық тола түстеніп отыр екен. Сойылған семіз тоқтының еті, есік алдындағы жер ошақта асылып жатыр. Осы хабарды естіп асыққан ба, немесе, басқа себептер болған ба, Шәйін ағай да Қызылжардан кеп қапты. Оның да, Зылиқа жеңгейдің де қабақтары салбыранды.

Үйге сәлем бере кіріп, босаға жаққа отыра кеттім де, сөздеріне құлақ түрдім. Дау біткендей, әлдене қызық әңгімені «біреу бастап, біреу қостап» дегендей бәрі де қарқ - қарқ күлкіде...

Аздан кейін Шәйін ағай маған ым қақты да, екеуміз далаға шықтық. Мұстафаның айтқаны рас екен. Ақсақал сотының үкімі: Кеңбайдан алынған бір сиырдың соңына ұлылы-кішілі он бес мал ертіп беру, оған қосымша Бекеннің қора-қопсысын сатып ақшасын беру.

— Осыған не шара істеуді білмей, сандалып отырған жайым бар шырағым,— деп бітірді Шәйін сөзін.

— Неге сандаламыз?— дедім мен.— қарсы тұрамыз!..

— Қарсы тұрғанда не істейміз?

— Айтамыз, мұндай қиянатқа қазір жол жоғын.

Үйге кіріп, ақсақалдарға заңсыз іс туралы айта бастап ем, олардың кескіндері - сұрлана қалысты. Мен сөзімді бітірген кезде, кескіні ашудан бозарып, денесі дірілдеп кеткен Нұртаза, тұқырған басын көтеріп ап, маған одырая қарады да:

— Дұрыс үкім екен мұнікі. Байбарақтың бұл бір баласы, мен бір баласымын. Сөзін жықпайын. Ағайын, дау бітті деп сана енді!.. Қазір аттанарда, анау менің ауылымның сыртындағы желімді қиып, екі айғыр - үйір сауын биемді айдап кетіндер! —деді.

— Бұның өзі қайдан шыққан неме? —деді Уақ руынан Қыдырма деген бишіген Нұртазаға, қолымен мені нұсқап, маған қатулана қарап.

— Нұртazаның бір Мұқан деген немере ағайыны өліп, соның жетім баласы қалды дегенді естіген жоқ па ен,? Осы сол!..— деді «қазықбас Смайыл» дейтін кісі Қыдырмаға,— «өз асыраған текешігім, өзімнің басыма секірді» деген екен біреу. Сол айтқандай, жетім қалған күнінде тәрбиелеп өсірген Нұртазаға істеген жақсылығы мынау болса, оның атасына лағынет. Нұртаза, сен кейіме, біздікі біткен дау. Біз кәзір аттанамыз да, Тілеген тұқымының малын айдаймыз. Қарсы келген Мұқанның баласын керіп алайық.

— Сөз осы!—деді Қыдырма жүгініп ап,— әй, Шәйін,— деді ол, ақыра сөйлеп,— сен ғой осы өнерді үйретіп отырған бұ балаға? Қызылжардан үйреніп келген өнерің ғой ол? Салмақтасайын деген екенсің, ал, салмақтастым мен!.. Бәлем, көріп алайын сенін, әуселенді!.. Әкелдір, анау асыңды тезірек!.. Ішеміз де, аттанамыз. Егер өзіңе жан керек болса, мына ақсақалдардың бәтуә қылған малдарын жинап әкеп байлатып қой, әйтпесе, қашан Қызылжардан төре шығарып, мені шауып алғанша, мен қамшының ұшымен шірітем!..

Одан әрі қайымдасудың реті жоғын көрдім де, мен шығып кеттім. Шәйін тұнжырап отырып қалды. Мен тура өз ауылыма тарттық, ондағы ойым — Мұстафаның үйіндегі кішірек чемоданымда қалған наганды алу да, қайтып кеп қайрат көрсету. Ауыл адамының мылтықтан өле қорқатынын білем. Өйтпей, Анновкада тұрады дейтін милицияға барып қайтам десем, мен оралғанша, даушылар Бексы ауылын шауып әкетеді, одан кейін оларды ұстау қиын...

Жаяу жүріспен ауылға беттеп келе жатқанымда, Құмдыкөл жақтан шаңдатқан атты көрінді, беті біздің ауыл. Пар атты мені ауылға дейін қуып жетті. Өте бергенде қарасам, тарантаста қарулы екі милиционер отыр,

алдында ылаушы. Мұндай қуанбаспын!..

— Тоқтаңыздар! — деп айғай салдым мен.

Олар кілт тоқтай қалды. Жүгіріп келсем, екі милиционердің бірі қазақ, бірі орыс. Екеуі де жиырма бестер шамасындағы жас жігіттер. Екеуінің басында да қызыл әскердің жұлдызды жазғы шлемі.

Аз сөзбен ғана өзімді таныстырып, одан кейін ауылда боп жапқан уақиғаны айтып ем:

— Өте жақсы,— деді орыс милиционері,— іздегеніміз осындай еді, біз оларға «ақсақал сотын» жасаудың не екенін көрсетеміз.

— Әрине, көрсетеміз,— деді қазақ жігіті де күліп.

Олар мені тарантасына мінгізіп ап, дау боп жатқан ауылға бұрыла тартты...

— Не істейміз?—деді орыс милиционері, маған қарап, — Бәрін арест жасап, Дмитриевкадағы милиция штабына жөнелтеміз бе, болмаса, қолдарынан «дау бітті» деген расписка алып, ауыл-ауылдарына қуамыз ба?

— Штабқа жөнелту керек! — деді қазақ милиционері. Ғасырлар бойына осындай қиянат жасап үйренген олар, таяқ жемей жуасымайды.

Мен ойланып қалдым да, «бара көрейік» деген жауап бердім.

Мылтықты екі адам менімен Шәйінің үйіне саудырап кіріп барғанда, қорыққан атқамінерлердің кездері шарасынан шығып кете жаздады.

— Кәне, түрегеліңдер, тегіс! — деді қазақ милиционері, қолына ұстаған винтовкасын ұсына беріп, түстері қуылдана қалған атқамінерлер теп-тегіс өре түрегелісті.

Кипе, еріңдер, менің артымнан! — деді милиционер.

Мылтығын көлденең ұстай тысқа шыға берген оның соңынан атқамінерлер де шұбыра шықты. Біреуінде де үн жоқ. Тек, Нұртаза ғана менің қасымнан өте беріп, «қылдың да, тындың» деп сыздана қарады.

Милиционерлер оларды Бекеннің жыртық үйіне апарып камады. Мана бір кіргенімде түгелімен жылап отырған бұл үйдегі бейшара адамдардың кескіндері қазір жадыраңқы екен. Не уақиға болғанын білген олар, атқамінерлерді милиционерлер қоршай алып кіргенде, «бәлем, жеңілдіңдер ме!» дегендей күлімсірей қарасты.

Атқамінерлерге милиционерлер үкімін төз естіртті. «Бас бұзарлық жолмен, Совет өкіметінің заңына қайшы кеп, нашар адамға қиянат

істегендеріңіз үшін, сіздер жауапқа тартыласыздар. Жауап Дмитриевка милиция штабында алынады», деді олар. Қамалғандардың ішіндегі ең қорқағы томпақ көзді кішкене Уәтәй екен. Жаңағы сөзді естігенде, оның былай да шодырайған екі көзі, оқ тиген қоянның көзіндей сыртына айналып кетіп:

- Қарағым - ай, Сәбит - ай, жанымызды алып қала гөр енді! — деп жылап қоя берді. Өзгелерінің де, Нұртазаның да өңдері біржола сынды.

— Ал, біз ылау даярлатамыз! — деп милиционерлер і ысқа шықты. Мен де шықтым.

Менің ойым — бұдан былай ақсақал сотына тиым болу үшін, атқамінерлердің милиция штабына барып қайтуы қажет.

Милиционерлерге мен осы ойымды айтпақ ем, сол сәтте, гол араға Нұртазаның Мырзағазысы келе қап:

— Бері кеп кетші! — деді маған, көптен оңашалана кіріп...

— Ал, бұл адамдарға не істемек боп жатырсыңдар? — деді ол оңашаланған соң.

— Не істесе де заң істейді. Милиционерлер оларды штабқа жөнелтеді.

— Өзіңнің көксау ағанды да ғой?

— Әрине. Жіберсе, бәрін бірге жібереді де...

— Сен өйтпе, Сәбит! — деді Мырзағазы,— жақсылыққа жақсылық қайтар!...

— Қандай?

Өткен қыс қой, сен ауырып өлуге айналдық? Сонда жеркенбей, туыс керіп, осы құшағыма баладай көтеріп, емші Құсайынға апардым ба?

— Апардың.

— Алладан ба, одан ба — шипасы боп жазылдың ба?

— Жазылдым.

— Молдағазыны сен жақсы көретін ен, ғой?

— Рас.

— Оны мен маған өкпең бар ма?

— Жоқ.

— Дәл осы сағатқа дейін менің саған өкпем жоқ. Ал, енді, мені өкпелемесін десең, туыс көрсең, адам көрсең, көксау кәрі адамды милицияға айдатпа. Жазығы бары рас. Осындай бірдемеге ұшырағын білгендей, «Мекалай заманы емес, совет заманы, араласпа, бұл дауға!» деп ем, бұрыннан атқамінерлікке үйреніп қалған бейшара, сөзімді тыңдамады. Соған қарағанда, жазаға іліксе де оқасы жоқ. Бірақ, көксау, кәрі кісіні қайтесің айдатып? Әрі, биыл баласы өліп қайғылы. Және бүліне жаздағанмен әзірге бүлінген де ештеңе жоқ. Қорқып та қалды өздері. Бұлардың бірінші жеген таяғы бұл. Енді қайтып, бұлар бұндай дауға өлсе жуымайды. «Даудан бас тарттық» деген қолдарынан қолхат алдыр да, босаттырып жібер...

— Береді ғой, ондай қолхатты?

— Ойбай-ау, не деп отырсың?!. Өмір бойы мұндай дауға араласпауға десең де берер...

Шәйінға және милиционерлерге ақылдасып ем:

— Қалдырсақ қалдырайық, бірақ қолдарынан дауға жоламаймыз деген подписка алайық, — деді олар.

Біз үйге кірдік.

— Сіздердің қылықтарыңызға қарағанда, — деді қазақ милиционері, — ең ауыр жаза лайық. Бұл жұмыстарыңыз үшін ең кемінде екі-үш жыл абақтыға отырасыздар. Біз соны істейік деп ек, мына Тілегенов, Мұқанов жолдастар өтініш қып сұрап алды. Бұл жолы ғана емес, бұдан былай да ақсақал сотына араласпаймыз деп, қолдарыңыздан подписка берсеңіздер босатамыз, әйтпесе, штабқа жөнелтеміз.

Атқамінерлер қойдай маңырап, қозыдай шулап подписка беруді мақұлдай кетті де, қазақ милиционері, қазақ тілінде араб әрпімен жазған подпискаға бәрі жапырлай қол қойысты, хат білмейтіндері бармақтарын басты.

Судан шыққан суырдай боп атқамінерлер жан-жаққа сүмірейе тарай бергенде, іргелес қонған Жаманшұбардың үш ауылының момын шаруалары, Бекен үйінің, маңына жинала бастады. Болған уақиғаны естіген олар:

— Е, бәсе, осылай болса керек еді ғой, бұл!.. Совет өкіметі — кедейдің өкіметі деген сөз осы екен ғой!.. Бұл өкімет былтыр күз орнағанмен, баяғы атқамінер залымдар тізгінделмей, озбырлығын жүргізіп кеп еді, бәлемдер, мұрындары қанай соққы жеді... Жүндері жаман жығылды өздерінің. Әрдайым осылай болса, ете тамаша болды бұл!..

Со күні кешке аттанып кеттім, бетім — Баймағамбет Ізтөлиннің үйі,

ойым — оның әкесі Қанапиямен кеңесу, қарындасы — Айтжанды көру, әндерін есту...

Ол үй мені бұрынғы жылы қабағымен қарсы алды. Түнді біз бұрынғыдай сауықпен өткіздік. Біз тағы да түнді ен,- сере жатып, қалын, ұйқыға кеттік... Бір кезде салдыр-гүлдір бір дыбысқа ояна келсем, әлдекім орысшылап:

— Мұканов здесь? — деді. Даусы қатаң және ызғарлы сияқты.

— Здесь,— дедім мен төсектен басымды көтеріп.

— Вставай!.. Одевайся!..

Есімді жисам, кигіз үйдің ашық есігінен, көтерілген күннің сәулесі түсіп тұр. Орысшылаған адамға көз тіксем,— сыртында әскерлік ұзын қара шинель, сол жақ жеңінің үстінде жасыл шұғадан ойған ай мен жұлдыз, иығында кавказдық жасыл жалбағай, басында маңдайында жасыл жұлдызы бар қара шлем, аяғында шпорлы етік. Оны Қанапия да, мен де тани кеттік.

Кейін жат адам боп кеткен о кісінің псевдонимы «Шұға» болатын. Ол менімен, бұдан бірер ай бұрын ғана Қызылжардан айрылысқан: мен курсқа оқуға түскенде, ол әлдене қызметпен Орынборға кеткен. Екеуміз бір-бірімізді көптен білетін адамбыз да. Баймағамбет те солай болатын. Және оның үйімен, жақын жүретін.

— Е, Шұға аманбысың? — деді Қанапия оған. Шұға жауап қайырмады. — Е, саған не болды орысшылап?! — деді Қанапия, ұнатпаған дауыспен.

— Сен тұтқынсың! — деді Шұға маған жекіген дауыспен.

— Өй, Шұға - ау, есің дұрыс па өзіңнің? Бұның не өзі?!—дедім мен оның манадан бергі сөздерін қалжыңға жорып.

— Молчать!—деді ол дікендеп. Мен сені тұтқынға аламын.

— Не үшін? — дедім мен, енді ғана оның сөзін рас көре бастап.

— Оны тиісті жеріне апарған соң сөйлесем.

— Расын, ба, осы сөзің?

— Мен ойнап тұрған жоқпын.

— Сен былшылды қой! Не оттап тұрсың өзін,? Есің дұрыс па, әлде жынданып тұрмысың? Неғыл деп тұтқындайсың м!ені? Сенің тұтқындағаныңа көнем бе мен?

— Қалай көнбейсің? Мен Киркрайдың особый уполномоченныйымын .

— Мейлің, кім болсаң, о бол, онда менің жұмысым жоқ. Мен де қашып жүрген кісі емеспін, өкіметтің қызметкерімін.

— Бірақ, мендей қызметкер емессің.

— Әркім өз орнында үлкен. Қылмысым болса айт та, әйтпесе, шатаспа. Сенде мылтық болса, менде де бар.

— Шырағым-ау, осы істеп тұрғанын, не? — деді Қанапия да Шұғаға кейіп,— жат біреуің емес, мұқатып алам дейтін. Бірге өсіп, біте қайнаған құрбысындар, бұ немене өзі істеп тұрғаның?!

— Осындай да ойын бола ма екен? — деді шымылдықтан киініп шыға келген Айтжан Шұғаға.

— Ойыным емес, шыным,— деді Шұға.

— Е, сонда неғыпты бұл?

— Бекеннен пара алыпты.

Мен сақылдап кеп күлдім.

— Неге күлесің? — деді Шұға түйіліп.

— Не қылжақ қып тұрсың да, не жындысың, екеуінің бірі. Мынауың есі дұрыс сөз емес.

— Ендігі сөздің төркіні белгілі болды,— деді Қанапия.— Рас айтып тұрсаң, мынауың ұят болды. Шұға шырағым.

— Үстінен арыз бар.

— Е, арыз болса, әуелі тексеріп алмаймысың?

— Өзім де соны істегелі тұрмын.

— Осы екеуің далаға шығып келіңдерші,— деді Қанапия,— мұнда зілденетін түк те жоқ. Біріңе біріңнің бағынғыларың келмей отыр ғой біздің көзімізше, оңаша шықсандар түсінісесіңдер.

— О да болсын,— деді Шұға.

Екеуміз далаға шыққасын, мен «мұның, не?» деп келе жатыр ем:

— Оны қой! — деді ұшқалақ мінезді Шұға.— Үстіңнен арыз түскені рас, менің тексеруге хақым бары да рас... Бірақ, әлгім,— дұшпан көзі қалжыңым ғана. Соны түсініп көне қойған болған, да ештеңең кетпейтін еді. Өкпелеп қала жаздадым ғой өзіңе.

— Міне қызық! — дедім,— тұтқындаудың да ойыны бола ма екен?!

— Мен осы елдің судьялығына сайландым. Документім қалтамда.

— Жақсы болған,— дедім мен,— бірақ мынадай судья бола ма? Әсіресе, Совет заманында?..

— Ол туралы айтыспайық. Қыздың тиген жігіті зорлап алып қашыпты деседі, соны әдейі барып білеміз бе?

— Білейік,— дедім мен.

Екеуміз ат жектік те жүріп кеттік. Біз қызды әкеткен жігіттің аулына барғанда күн көтеріліп, ауыл адамдарының алды тұра бастаған көз еді. «Үйі сонау» деген қоңырша үйге барсақ, жандары әлі ұйқыда екен, түндігі жабулы.

— Әуелі мен кіріп оятып шығайын,— дедім мен Шұғаға.— Бұл үйдің адамдары маған таныс болушы еді.

— Жоқ, бірге кіреміз.

— О да болсын, бірақ сенен өтініш, мінезін, әрі жылдам, әрі тығыз адамсың, асығыс қимыл жасап ұят болып жүрмесін.

Шұға үйге менен бұрын кіріп еді, мылтық даусы шаңқ ете қалды. Шошына қалған мен де асығып үйге кірсем, үстінде жалғыз көйлегі бар Мағпи, қолына наған ұстаған Шұғаны, жалақтатқан пышақпен есікке қарай қуып келеді екен. Шұға «шегін, атам!» дейді, Мағпи «сен атқанша, мен жарам» дейді. «Атам» деушіден, «жарам» деушінің қимылы да, сөзі де батылырақ. Шұғаны сол жасқана шегінген қалпымен, Мағпи менің артыма әкеп тықты.

— Сен иттің баласын,— деді Мағпи Шұғаға, мен ұстай алған пышақты қолын дірілдете безеп тұрып,— мені зорлап әкеткің келеді ғой? Мекалай заманы емес, Совет заманында көнем бе оныңа! Кәне, ер болсаң жақындап көрші!..

Совет өкіметінің әйелге, әсіресе, ғасырлар бойына қалың малға сатылған қазақ әйелдеріне берген бас бостандығын түсінген әйелдің даусы еркін және қатты шықты.

«Міне, азат әйел!» деп сүйсіндім мен ішімнен.

ТАП КҮРЕСІ ЕНДІ ҒАЫА БАСТАЛАДЫ

Бұл сапарға алған командировкада үш айдай боп, уақыты өтіп бара жатқандықтан Қызылжарға қайтып келем.

Өзіме өзім «осы мерзімде не бітірдім?» деп сұрау беріп көрсем,— бір есептен, бітіргенім айтуға тұрмастық аз сияқты, енді бір есептен, ұлан-байтақ көп сияқты.

Аз дейтінім: менің атқаруға міндетті негізгі қызметім,— ауыл арасында тұтынушылар кооперациясын ашу еді ғой. Ондай «кооперациялар» ашылуы көп жерде - ақ ашылды, бірақ, қандай «кооперация» ол?

Кооперацияның ашылуында еш жерге, ешкім де қарсы болмайды, оның ашылуын ауызша жұрттың бәрі де мақұлдайды, оған қажетті басқарманы да төз сайлап береді және сендіріп айтуларынша, басқармаға елді жемейтін адал кісілерін ұсынады.

Мұның бәрі дұрыс. Бірақ осы сайланған басқарма қызметке кірісу үшін, қолында мүшелік жарнадан жиналған қаражат болу керек қой. Ондай қаражат, сайлауына мен қатынасқан басқармалардың біреуінде де жоқ. «Мүшелікке мені де жаз» деушілер көп болғанмен, «кәне, жарналық ақшанды бер» дегенде, қалтасына қол салатын адам бірен-саран ғана табылады, көпшілігі «кейін, уақыт келгенде берерміз» деп жүріп кетеді.

Не уақыт ол?

Ең алдымен, Николайдың, Керенскийдің, Колчактың ақшалары қазір қалған. Совет ақшасы, бірен-саран адамда ғана болмаса, көпшіліктің қолына әлі тиген жоқ, сондықтан, жарнаны ақшадай төлегісі келген адам да несін береді?..

Екінші — белгісіз әлдекімдер, ел арасына «бұл Совет іргесін қалағанмен, ұзақ тұра алмайды, кешікпей құлайды» деген сөз таратып үлгерген, сол өсектің салдарынан, сатура қажетті мал-мүлкін біраз адамдар іркеді екен.

Үшінші — уақытша өкіметтің және Колчактың тұсында, ел атынан кооперация ашқан боп қаражат жинап ап, жеп кеткен Бәкен мен Боржабайлар әр елде де болған екен. Сондықтан, «аузы күйген үріп ішеді» дегендей, сенің үгіт сөзіңді тыңдай отыра, «кооперация мүлкін көзіміз көріп, қолымыз ұстағанша сене алмаймыз» деген сөзді әркімдер ашық айтады.

Ал, шын кооперация ашылып, шынымен бұйымдар келетін болса,

көпшілік оны құшақ жая қарсы алғалы отыр, өйткені, бірінші империалистік соғыстың өрті тұтанудан басталған бұйымның тарыншылығы қазір шектен шығып, бұрын қоры мол кейбір үйлер ғана болмаса, былайғы көпшіліктің үсті-басы да, төсек - орны да, ыдыс-аяғы да шектен

шыға тозып болған. Киім-кешегі, төсек орны далба-дұлба кейбір үйлерге кіріп те болмайды.

Кооперация ашылып, бұйымдар келгенмен де, қазіргі халінде, көп адамның сол бұйымдарды сатып аларлық халі жоқ: соғыстардың әлегінен, кедей шаруалар шығынға қатты батып, қолдағысынан айрылған, кәсіп пен түсім болмаған, сондықтан, кедей -батрактардың біразы, егер өкімет тарапынан жәрдем ұйымдастырылмаса, мына қалпында ашығуға жақын отыр...

Осындай жағдайлардың салдарынан, көп жерде кооперацияның аты ғана ашылды да, затында, мүшелікке жазылғандардың ұзақ тізімді қағазынан басқа ештеңе болған жоқ. Бұл жөнде менің халыққа да, өкіметке де келтіретін бар пайдам — еңбекші халықтың шаруашылық және материалдық күйін өкімет пен партияның құлағына көрген түрінде жеткізу. Өкімет пен партия бұған көңіл бөліп шара қолданады деп, халық та, мен де зор үміттемін.

Саяси сана жағын алғанда, еңбекші көпшілік, Совет өкіметі — өз өкіметі екенін аңдайды, бірақ, осы өкімет, олардың ауыр халін төз арада қандай шар.алармен жеңілдететінін білмейді. Саяси сауатым аз мен де, олардың бұл жайда і^ойған сұрауларына көбіне жауап бере алмаймын.

Кейбір мәселелерге жауап бере алам. Мысалы, Совет өкіметі орнағаннан кейін ауылда тағайындалған болыстық және ауылдық Ревкомдар. Олардың ілуде біреуі болмаса, басым көпшілігі байлардан, атқамінерлерден тағайындалған.

— Бұ қалай?—деп сұрау береді кедейлер, олар жайында, барлық жерде Совет өкіметі, кедейдің өкіметі деседі, ендеше, байлар неге тағайындалады, жергілікті өкіметтің бастығына?!

Мен оларға бұл істің арам қолдар арқылы істелгенін, бірақ ол, ұзаққа бармайтынын білімім жеткен мөлшерде баяндаймын. Ол сөзіме біреулер құлақ қояды да, енді біреулер:

— Ойбой, ұзаққа созылатын іс қой мынау!.. Бұл орынға отырмағай еді олар, отырып алған соң, қуып шығу да оңай бола бермейді...— деп уайым соғады...

Еңбекші халықтың хал-жайларын көре жүре, мұң-мұқтаждары неде екенін жаза жүре, мен өмірімде бірінші рет, ауыл байларының кім екенін,

олардың советтік дәуірде не деп айла қолдануға кіріскенін кең, түрде ұғып келем.

Бұл жөнде, құрметті оқушылар, сіздерді біраз факталық материалдармен таныстыруға рұқсат етіңіздер.

Бекен қызының дауын бітіргеннен кейін, мен Жаманшұбардан Қанжығалы болысына қарай беттеймін. Ылаушы мені батыс жақ беттегі Анновка қаласына алып барады. Онда мен, Омбыдағы курста бірге оқыған серігім — Дәрменалинді кездестірем. Курстағы кезінде ол бір жақ жамбасынан ақсай басатын еді, кейін сол сырқаты — сүйек туберкулез! болып шығыпты да, емделер жер табылмай, аяғын балдаққа асып қапты. Оның Советтік істерге араласа алмай жүрген себебі содан екен. Анновкаға ол фельдшерге көрінгелі келген екен.

Ой-пікір жағынан ол түгелімен советтік адам боп шықты. Енді ғана анық байқадым,—саясатқа ол менен әлдеқайда артық хабардар екен, оған сауаты да жетеді: революциядан бұрын орысша «двухклассное училище» аталатын алты жылдық мектепті бітіріп, селолық школаға учитель боп шыққан. Қазір ол советтік бірталай газеттерді алып оқиды екен. Омбыда ол да большевиктермен байланысыпты.

— Оны маған неге білдірмедің?—«десем:

— Жасырын жұмысты білдіруге бола ма екен?— деп күледі ол.

Сырқатының мендеу салдарынан, советтік қызметке кіре алмағанын ол зор арман ғып айтады.

Заман жайын, ауылдағы кедейлер мен байлардың жайын сөйлескенде де, ол екеуіміздің түтініміз тұтаса ұшады. Ауыл байларына, әсіресе, олардың Совет өкіметі орнағалы қолдана бастаған айла-әдісіне ол да қатты қарсы екен.

— Мысалы,— дейді ол,— біздің Қанжығалы болысының Ревкомы — Мақыштың Сүлеймені болды. Мұның аты, қойды қасқырға бақтыру.

Дәрмен маған Мақыштың және оның балаларының кім болғанын баяндап кетеді. Оның айтуынша, Мақыштың әкесі — Төлеке кедей болған, ауыр дәулет Мақыштың өзіне біткен оның үш қатыннан тоғыз ұлы бар, солардың бірі — бізге мәлім Есмағамбет. Мақыш революция алдында өлген, оның орнын, тоғыздың бірі — Сүлеймен басқан.

— Есмағамбет ше? — деймін мен,— ол оқыған да, пысық та жігіт қой.

— Рас,— дейді Дәрмен,— бірақ, оның ойы ауыл арасынан жоғарырақ, Алашорда өкіметі жасап тұрса, ол тым биікке көтерілетін еді, бақытсыздығына қарай ол тілегі болмады. Енді тонын айналдырып киіп,

совет қызметіне орналасып еді, онысы әзірге байсалды болмады.

— Неге?

— Қызылжардан ол ауылдағы ревкомдарды тағайындауға шыққан екен, сол қызметін аяқтаған кезде, ояздық Ревкомнан «қызметіңізден босандыңыз» деген қатынас қағаз келеді. Өзі «бұл істі қозғап, сырымды ашушы бар» деп жориды...

Бұл хабарға мен іштей күліп қоям да, Дәрменге сыр бермеймін. Күлетінім: Есмағамбеттің, кім екендігі туралы, қызметке оның қатардан алынуы туралы Баймағамбет екеуміз, Қызылжардың ояздық Ревкомы мен ояздық партия комитетіне ұзақ докладной жазып бергеніміз, артынан кеңескенде, Ревком бізге, Есмағамбетті инструкторлықтан босатқандығын айтқан. Бұл сырымды ішіме сақтай отыра:

— Есмағамбет енді, бармай ма, Қызылжарға? Неге босанғанын білмей ме? Қайта тұруды сұранбай ма? — деймін.

— Сұранбайды,— дейді Дәрмен.

— Неге?

— Қорқады. «Сауға сұрап дауға қалармын» деп ойлайды. Бойын көрсеткісі келмейді.

— Сонда сырғып жүре ме, осылай?

— Ол жуырда Қостанай кетіпті деп естідім.

— Неге?

— Қостанай Ақмола облысына емес, Торғай облысына қарайды ғой. Оның ендігі ойы, асса,— бүкіл Қанжығалы болысын, қаласа — өз ауылы — Күрлеуітті Ақмола облысынан шығарып, Торғайға қосу.

— Табатыны не сонда?

— Сырын білмейтін болысқа ауысқысы келеді. Сөйтіп, «балта көтерілгенше, дөңбек жол табады» дегендей, уақытша болса да тыныш жан сақтағысы келеді...

Анновкадан әрі мен Мақыш аулына соқтым. Бұның да аулы Әлтидің аулы сияқты ылғи ағаш үйлерден, ағаш сарайлардан құралған, орыстың бай хуторына ұқсайды екен.

Мен ол ауылда, Мақыштың тоғыз ұлының бірі — Шәбденмен таныстым. Ұзын бойлы, көркем кескінді бұл жас жігіт революциядан бұрын гимназияда оқып жеті класын бітірген екен де, революция болған соң

үйінде «шаруа» боп отырып қалған екен. Мен барған кезде ол жұмыс киімінде, жалшыларымен бірге шөп үю жұмысында екен.

Ылаумен мені аулынан алып шыққан ол, жолшы бойғы кеңесте маған өзін еңбекші таптан шыққан адам көрсеткісі кеп, атасы — Төлекенің кедейлігін, әкесі — Мақыштың байлықты кеп еңбек және бейнетпен тапқанын ұғындырғысы келеді. Енді бір сәтте ол:

— Бай дегенмен, бәрі бір емес қой оның мейрімсіз тас бай бар да, жоқ-жітікке қарасқыш бай бар. Өзі де жоқшылық көруден ғой деймін, біздің әкеміз өмір бойы кедейге қарасып өтті. Одан ат мінбеген, ас ішпеген кісі жоқ,— деп әкесін мақтай жөнеледі. Бұл жөнде екеуміз айтысамыз да, келісімге келе алмаймыз...

Мені біледі дей ме, әлде менен сыр тартқысы келе ме, Есмағамбетті ол жамандайды.

— Жасынан қағына туды ол,— дейді Шәбден,— он үш жасында, мінуге бермедің деп, ол әкесінің бәйгеден келіп жүрген атын пышақпен жарып өлтірді. Сол қағынғаннан әлі қағынып келеді. Міне, мен жиырма беске жеткенше әлі үйленген жоқпын, ал, ол отызға жетпей үш қатын алды және әлдене байлардың қалың төлеген жесірлерін алып қашып, әкесін көп шығынға, дауға ұрындырды. Ол шығаннан шыққан мінезді адам. Дағдылы адамның қалыбына сыймайды ол, ылғи әдеттен тысқары бірдемелерді істеп жүреді. Тірі болсаң көрерсің де, естірсің де — талай шатаққа ұшырайды ол.

— Ал, өзін, не істемексің бұдан былай?— деймін.

— Менің момын жігіт екенімді аңғарған боларсың,— дейді Шәбден. Онысы рас та.—

Халыққа пайдалы бір оқуды бітірем де, қызметке кірем. (Шәбден ол уәдесін орындап, отызыншы жылдардың басынан, алыстағы аудандардың бірінде агроном боп жүр деп есітем)...

Шәбденнен айрылған жол, мені бірнеше күннен кейін, Қаратал аталатын болыстың Ревком председателі Білал Наурызовтың үйіне апарды. Обаған өзенінің бойында отыратын ол да атақты бай баласы екен.

Жасы сол кезде жиырма бестерден аз-ақ асқан бұл жігіт, бұғақты және қарынды — семіз екен. Әкесі өлген, бір әкеден жалғыз туған, әйелі де сол кезде өлген — бойдақ жігіт. Шешесі — белгілі Шоқан Уәлихановтың тоқал шешесінен туған қарындасы боп шықты.

Жеті атасынан шұбар төс, шынжыр балақ боп келген Білал, Шәбдендей «атам кедей еді» деуге ұялып, менің симпатиямды өзіне аудару үшін, өзінше «жұқалау - ақ» деген жағымнан келмек болады.

— Сен — Сыйбан, мен — Матақаймын,— дейді ол, айласын алысырақтан құрмақ боп,— екеуінің атасы— Танаш би. Одан арғы жағымыз — Керей. Білесің бе, мұны?

— Ептеп хабарым бар.

— Сыйбан — сен, бір кезде бұл маңайдағы Керейге аға болдың ғой. Кеше Есеней, менің нағашым —Шыңғысты бұл арадан қуып, аға - сұлтандығын тартып алғанда, бүкіл Керейді билеп тұрды ғой.

— Солай деседі.

— Сонда оның он, тізесін басқан би,— менің атам — Сырым екенін естіген шығарсың?

— Оны білмедім,— деймін мен.

— Білмесең солай болған. Атаң Есеней, менің атам — Сырымсыз аяғын жат елге қия баспайды екен, қайда барса да оны қасынан тастамайды екен.

— Оның несін айтып отырсың, маған? — деймін мен.

— Айтып отырғаным: Есенейден ұл болмапты ғой. Жалғыз қызы ғана бопты ғой. Есеней өлгеннен кейін, сол қызды Торсан алмақ болғанда, «Керейдің шаңырағын Уаққа бермеймін» деп намысқа бірінші шапқан кісі — менің әкем Наурыз екен!..

— Сен, оның бәрін қой!—деймін оған.— Өзің Советтің Ревкомына сайланған екенсің, сол жайда не қызмет атқарып жатқаныңды айт.

— Оны хатшыдан сұра! — дейді Білал.

Хатшысы,— кейін көп жыл прокуратурада қызмет атқарған, ол кезде екі класты училищені бітірген, орысша сауатты — Махмуд Таукин. Қылжақбастау ол, Білалдың көзінше менің сұрауларымды қалжыңға айналдырады да, оңашада:

— Өзінде ми бар ма, жоқ па, осындай уызы арылмаған байдың баласынан советтік қызметтің жайын сұрап? Мықты болсаң мұны төз түсірт те, орнына кедейдің қамын ойлайтын біреуді сайлаттыр,— дейді.

—« Материалы болмаса, мен «түсір» дегенмен түсіре ме орнынан?— десем:

— Бұны түсіруге жарайтын материалды қолыңа мен - ақ жасап берейін, — дейді Махмуд.

Қараталдан мен Пресногорьков болысына келем. Оның Ревком председателі Есекей Мантиев дейтін бай. Жуан денелі, қара бұжыр

кескінді, дүрдиген қалың ерінді, сирек, қысқа сақалды бұл кісі маған өзін «қаналушы бай» ғып таныстыруға тырысады.

— Біздің бұл Преснегорьков облысында, Уақтың Бар - жақсы, Шәйгөз, Қурай, Қытай дейтін төрт руы бар,— дейді ол,— соның бәрін бір кезде Ермен тұқымы иіріп жусатты, одан кейін Тілеміс тұқымы иіріп жусатты. Олар билеп тұрған кезде, ел мал малдана алмады, жан жандана алмады, қатын-қызға ие бола алмадық. Енді, міне, Совет заманы туғанда олардың үні өшіп, момын байсың деп мені сайлап кетті. Қызметті шамадан келгенше атқарып жатырмыз.

«Сондағысы не қызмет?» деп байқасам, ел қыдырып ет жеу. Дау-шарды бітіретіндер — бұрынғы билер мен атқа - мінерлер... Бір мәселеде Есекейдің мойнына мен аттай мініп алдым: кейін көп жыл советтік қызметте болған, Ұлы Отан соғысында қаза тапқан, сол елдің жігіті Қазі Есеналин кеңілі сүйген бір қызды алып, Есекей басқаратын Ревкомға келсе, «Бұл ұятты кісінің жесірі, өзіне қайтарып бер!» деп ЗАГС - ке тіркемейді. Қыз да, жігіт те орысша оқыған көзі ашық адамдар. Олар заң айтса, «заңыңмен мені қырып ал» деп, теріс қарап жауап бермейді.

Бұл іске мен араласып, сөзіме Есекейді көндіре алмаған соң, оның үстінен ояздық Ревкомға хат жаздым. Осы хатты естігеннен кейін, оқымаған надан адамның көзі шарасынан шығып, мен сыйлайтын әлдекімдер арқылы, хатты әрең сұрап алды да, Қали мен Шайзаға ерік қағаз берді.

Бұл хабарды естіген еріксіз қыздар жан-жақтан қаптап кетті. Оларға ерік бермейін десе менен қорқады, берейін десе — қалыңмал төлеген адамдардан қорқады. Сондай халге келген ол, аз күн жатып ілгері аттағанда, «кетті ме, кәпір!» деп артымнан топырақ шашыпты...

Анастасьев болысында Ревком председателі Қазі Байғожин екен. Ол, осы елдің бізге, белгілі феодалы — Нұрғожаның немере інісі. Атақты Шағырай тақпақ:

«Сенің әкең Құрымбай

Құрымбайдан туыпсың

Тоғыз ұл бірдей дырымдай,—

деп сипаттайтын Құрымбай балалары шетінен мыңғырған бай болғандықтан, тоғыз ауылға бөлінеді. Болыстық пен билік бұлардан еш уақытта үзілмеген. Қазір олар көз бояу үшін, жас және аздап оқыған жігіт —Қазиды Ревкомға председатель сайлатқан.

«Қу Қазі аталған бұл жігіт менің ішіме,— бауырыма кіріп, өз адамымыз боп көрінуге тырысады да, жақсы көрінгісі кеп, аулында жатқан судья —

Ахмет Жанталинды жамандайды.

— Осыны судья ғып жіберіп жүрген кім? — дейді ол маған, — оқығаны намаз, ішкені арақ, жасағаны сауда... Ешбір істі қарамайды, қылмысты немесе ақылды істің бәрін ақсақал сотына беріп қояды, өзі байларда кезекпен қонақтап жүреді.

Жанталинның советтік судья боп келуіне мен де қайран қалам, өйткені, байлығын, басқа жат қылығын былай қойғанда, ол алашорданың мүшесі және беделді ақсақалының бірі!..

Анастасьевтен мен Пресновка келем. Ондағы Ревком председателі — бізге белгілі миллионер Әлтидің баласы — Сейтақ Көкенов. Ол енді маған бұрынғыша сықақтап қарамай, «туысым» боп құшақ жаяды. Сонда айтары:

— Екеуміз жақын туыс екеміз ғой. Жаңа білдім ғой соны!..

— Қалай туыспыз?

— Ауылыңда Есенғали деген немере ағаң бар ма?

— Бар.

— Оның әкесі Шоқаман, оның әкесі Жарылғас па?

— Солай дейді.

— Ендеше, менің әкем — Әлтидің шешесі, сол Жарылғастың туған қызы.

— Оны баяғыдан бері неге айтпағансыздар?

— Өзім де бертінде білдім деп отырмын ғой.

— Есенғали кедей ғой. Бай боп оған неге қараспағансыңдар?

Сейтақ бұл сұрауға күмілжіп қалады да:

— Оны ынжық туған өзінен көр, ол сұрап кеп, біз бермеген жоқпыз, — дейді...

Одан әрі жақынсырауына мен жолатпаймын...

Таузар болысының Ревком председателі де, баяғы атақты бай — Бірімжан Құсайынов екен. Менімен кеңескенде ол, бұрын намыс көретін бір уақиғаны, енді дәреже көріп сөйлейді.

— Құсайынның әкесі Сәпі екенін білесін, ғой?—деп сұрайды ол менен.

— Естідім.

— Оның жалшылықта жүріп, төбелесте өлгенін естідің бе?

— Бұны айтқанда бұрын ашуланып қалатындарың қайда ?

— Ө, ол, байлардың үстем заманы ғой,— дейді Бірімжан ақ көңіл жігітімсіп,— ол кезде, өзі кедей адам, атам бай болған деп мақтанушы еді ғой, енді бүгін, байдың өзі атам кедей демей ме?

— Мақсаты не сонда?

— «Заманына қарай амалы» демей ме? Әр заманның өз амалы бар емес пе? Бірақ, менің айтып отырғаным «амал» емес. Атам Сәпінің жалшылықта жүріп, жалшылықта өлгені рас.

— Оған мен сенем,— деймін мен,— бірақ, әкесі жалшы болғанмен, балалары бай болған жоқ па? Сәпіден туған: Құсайын, Мұсайын, Рамазан, Исаның, әрқайсысына мыңдаған мал бітіп, ондаған жалшы ұстап отырған жоқ па?

Бұл айқын фактіге Бірімжан таласа алмайды...

Смайыл болысының Ревком председателі Жүкенов Беке екен. Жеті атасынан бері ірі бай және атақты феодал болған оның жалшылыққа жанасар ешбір дәлелі жоқ. Сонда да ол советке жұғысуға сылтау тапқысы кеп:

— Қара бидің тұқымы екеніміз рас,— дейді маған,— өз атамыз Тоқайдың заманында бүкіл Смайылды билеп тұрғаны рас. Бірақ менің әкем — Жүкең, әкесінен он үш жасында жетім қалды да, мал — басында билік болмай, ағайынның тепкісінде өсті.

— Жанық шықсын! — деймін мен, қалжыңдайтын құрбы Бекеге.— Әкең, — Жүкең жетім қап қорлық көрсе, он сегіз жасында неге Смайыл болысының биі сайланды?

— Жұрт қалаған соң қайтсін,— дейді Беке.

— Кім ол,—«жұрт?» Кедейлер ме? Байлар емес пе еді, ол уақытта болысты да, биді де сайлайтын.

— Солайы солай ғой,— дейді Беке күмілжіп,— бірақ, осы елден сұра, менің әкем тентекке болысты ма екен! Кісі ақысын жеді ме екен? Қара қылды қақ жарған әділ болды демес пе екен олар?

— Сұраймыз, әрине! — деймін мен.

Еменалы болысының Ревком председателі Шаймолда Қаракөтов деген байдың баласы екен. Оның әкесі — Бейсембі, ағасы — Нұрғиса бұл елде әлденеше жыл болыс болған. Шаймолданың өзін болыстыққа Есмағамбет

Мақышов сайлап кеткен. Ол да маған арғы түбін кедейден шыққан адам ғып көрсетпек болады да:

— Менің әкеме бір ақынның не өлең шығарғанын білемісің?— деп сұрайды менен.

Бұрын естіген өлеңім болғанмен, өз аузынан естігім кеп, білмеген болам да:

— Қандай өлең? — деймін мен.

— Байлар заманында айтуға намыстанушы ек, енді, кедейдің заманы туғанда айтпауға болмайды,— дейді Шаймолда күліп.

— Ал, естік.

— Қай ақын екені есімде жоқ, баяғыда, менің әкем — Бейсембі болыс боп, аузынан жалын атып тұрған кезде, бір ақын хан - базардың ішінде жолығып, мақтап өлең айтады да, ақша сұрайды. Әкем саран, кісі екен. Ақынды ол ұнатпайды да, «былшылдап мазамды алмай әрі кет!» дейді. Сонда, қорланған ақын:

Бай болған заманында Ақмырза,

Орман, Бекшебай өз туысынан болған қорған.

Жаңбыршының баласы Жаназар би,

Құтқарған сансыз ерді қазған ордан,

«Жік шықты жер астынан» десең дағы

Қаракөт сенің әкең, қай күнде оңған.

— Неге олай деген? — деймін мен.

— Қаракөт кедей кісі екен. Орыс көпесінің малын бағып өскен. Менің әкем сол кепеске піркәшік боп жүріп байыған.

— Еменалы болысының ең зор байы болған ғой, сонымен?

— Дәулетті болғаны рас,— дейді Шаймолда күмілжіп.

— Көп заман болыс та болған ғой.

— Үнемі емес. Кейде сайланып, кейде сайланбай жүрген. Оған әлгі ақынның:

Сайлау сайын соңыңнан жан ермейтін Сен дағы бір ит едің бырқылдаған,— деген өлеңі куә!..

Жолда Ырсай болысына соқсам, оның Ревком председателі Сүлейменов Сұраған деген бай екен. Дүниеден хабары бар бұл адам, өзін патша өкіметіне қарсы адам көрсеткісі кеп, революциядан бұрын бес жыл, алыс Сібірдегі Колымаға жер ауып барғанын, онда көрген ауыр азаптарын баяндайды, сол сапарында орыс революционерлерімен таныс болғанын айтады.

Білетін адамдардан оңашада сұрасам, Сұраған айдалар алдында да болыс боп жүріп, ұрыларды жасырғандығы үшін, олармен олжалас болғандығы үшін сотталады.

Қызылжарға таялған Андағұл болысынын, Ревком председателі Нұғман Қабылов екен. Ол да ірі бай. Менің ата - тегімді қайдан біліп алғанын кім білсін, сәлемдесе салысымен:

— Сені келеді деп естіп, күтіп отыр ем, — дейді ол.

— Неге?

— Сөйлесе келе айтам өзіңе, — маған жақын туыс боп шығасың.

Жайлана келе сұрасам:

— Өз әкең, Мұқам, оның әкесі — Шүкей, оның әкесі — Бектемір ғой, — дейді Нұғман, — ал, Бектемір әкесі кім екенін білемісің?

— Байбарақ.

— Менің әкем, Қабылдың шешесі! — Аққыз, сол атаң, Байбарақтың қызы...

Тегі ол сөз рас та болу керек, Нұғман орнықты дәлелдер айтады.

Ол өзін прогресшіл, көзі ашық бай ғып суреттеп, советтік құрылысты маған мақтайды. Менің совет қызметіне кіргенімді мақұлдаған ол.

— Қызметте болайын, болмайын, қаны бірге туысымсың, бір үйіндей көріп, келіп кетіп жүр, — дейді...

Сонымен, ең соңғы болыстық Ревком председателі — Нұғман Қабыловтың үйінен, пар атпен тура Қызылжар тартам.

Үш айлық командировканың ішінде, мен қазақтық он болысын аралап шықтым. Соларда биыл ғана ұйымдасқан советтік ревкомдардық басында, жоғарыда айтқандай, ылғи байлар председатель болып отыр және қатардағы байлар емес, ең ірі байлар. Олар екі жүйелі екен: Бір жүйесі аталықты байлар, енді бір жүйесі, — не әкесі, не өзі жалшылықта жүріп бертінде байығандар. Соңғы жүйелі байлар, бастапқы жүйесінен әлдеқайда байырақ, оларда, әсіресе ақша кеп... Және бір көңіл аударатын жағы: патша

заманында болыс, көбінесе, сақалы сапсыған мосқал және әдетте, оқымаған надан адамнан сайланатын сияқты еді; қазіргі Ревком председателдерінің ішінде Сұраған мен Нұғманнан басқалары жиырма бес отыздың арасындағы жастар және қазақша, орысша сауатты адамдар...

Менің байқауымша, бұл адамдар саясаттан да хабардар сияқты. Совет өкіметінің байларға қолданатын саясатын түсінетін сияқты, сөйте тұра, Совет өкіметінің қызметіне неге құмартады олар?

Бұл сұраудың жауабын мен Владимир Иосифович Гозактан таптым. Қызылжарға барып қонған күннің ертеңінде мен Ояздық Ревкомға бардым да, үш айдың ішінде ауыл арасында көрген - білгенімді, тілім жеткенше айтып бердім. Сабырмен ұзақ және түгел тыңдаған Гозак, шалағай орысшаммен түсіндіруіме қанағаттанбаған болу керек, мені әбден тыңдап алғаннан кейін:

— Осы айтқандарыңның бәрін, өзін, жақсы білетін қазақ тілінде толық қып жазып берсең қайтеді?— деді.

— Оны қайтесіз?—деп ем:

— Орысша жақсы білетін біреуге аудартам да, машинкаға бастырып, Укомның президиум мүшелеріне оқуға берем,— деді.

Қазақ тілінде ол кезде машинка жоқ. Мен елде көрген - білгенімді араб әрпімен қырық-елу бетке жаздым да, Гозакқа апарып бердім.

— Орысшаға аударылған соң хабарлаймын,— деді Гозак ,— өзін, оқып шығасың, ішінде қате кетіп жүрмесін.

— Бірақ, мен, орыс сөзінің бәріне түсінсем!..

— Сенімді тағы бір қазақтарға оқытып алам...

Менің баяндамам орысша аударылып болғанда, командировкадан Баймағамбет те келіп қалды. Ол аралаған елдің де саяси және шаруашылық халі мен аралаған елдікіндей болып шықты...

Менің баяндамамның қазақшасын да, орысшасын да Баймағамбет екеуіміз бірге оқып шықтық.

— Дәлме-дәл аударылған,— деді орысшаны жақсы білетін Баймағамбет, — ешбір қатесі жоқ.

— Менің жазарым да осы,— деді ол.— Ауылдың кісінің аты басқа болмаса, фактылары бір.

Бұл жайда Гозакпен Баймағамбет екеуіміз бірге барып кеңестік.

— Өте бай материал,— деді баяндаманы күн бұрын оқып шыққан Гозак,
— Ауылдың қазіргі хал-жайын ұғу үшін партияға да, өкіметке де аса қажетті материал...

Байлар жайын кеңескенде:

— Осылай болуы табиғи іс,— деді Гозак,— күрессіз ешбір тірі мақлұқ жанын бермейді. Байлар да шамасы жеткенше күресіп бағады. Және олар үмітсіздікпен емес, зор үмітпен күреседі. Олар бізді құлатуға, өз өкіметтерін орнатуға тырысады... Бірақ, ол тілегіне байлар жете алмайды, өйткені, біз—большевиктер еңбекші көпшілікке сүйенеміз, байлар азшылық...

— Ол рас қой,—і деді Баймағамбет,— бірақ ауылдық жерде еңбекші көпшіліктің сана - сезімі әлі оянған жоқ, оларды ояту үшін, көп істер керек сияқты...

— Әрине,— деді Гозак.— Көп күресті тілейді бұл іс. Октябрь революциясы, қазақ байларына тиген жоқ. Олар әлі қаз қалпында отыр. Оларды біз енді ғана қолға аламыз. Бірақ, біз оларды бір күннің ішінде жоймаймыз. Бұл бір күннің ісі емес, көп күннің, көп жылдың ісі. Бұл іске қазақ еңбекшілерінің жәрдемі керек, солардың сана-сезімін ашып, таптық күреске түсіру керек, қазақ байларын солардың күшімен жою керек...

Бұл мәселеде біз — коммунистер, еңбекші халыққа жетекші болуымыз керек. Рас па осы? — деп сұрады Гозак бізден.

— Рас!—дедік біз.

— Ия,— деді Гозак, демін соза алып,— ауылда шын мағынасындағы тап күресі енді ғана басталады...

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

КҮРЕС КҮНДЕРІНДЕ

КАЛИНИННІҢ КЕЛУІ

Көшеде күбір көбейе бастады:

— Не естідің сен?

— Немене естуші едім!

— Жаңалығын, жоқ па дегенім ғой.

— Не жаңалық?

— Қалаға келген - кеткен бөгде ешкім жоқ па екен?

Жауап беруші «ә-ә-ә...» деп әлде не жаққа хабар барын естіген қалпын көрсетеді де:

— Тегі, өзіңнің бір жаңалық естіген түрін, бар сияқты ғой, айтсайшы оны, оспақтатпай!—дейді.

— Не естіді деп ең?

— Жұмбақтауды қояйық, — дейді анау, енді турасынан кеп.— Қалада бір зор жаңалық боп жатыр дейді ғой?

— Қандай?

— Бүкіл Россияның Старостасы келіпті деп жүр ғой, осы қалаға?

— Кім ол?

— Михаил Иванович Калинин!

— Қойшы - ау?! «Староста» деп тұрғанын, не оны?

— Орыс сөзі емес пе ол? Ел басқарушыны «Староста» демей ме орыс халқы? Бүкіл Россия үкіметінің бастығы емес пе, Калинин жолдас?... Еңбекші көпшіліктің ең сүйікті адамының бірі емес не, ол кісі?.. Сүйікті бастығына, халықтың қойған аты емес пе, «Староста» деп?..

— Түсінікті. Рас па екен келуі?

— Рас деседі. Өз вагонымен келіп, темір жолдың бір тұйығында тұр дейді. Бүгін ғана кепті.

— Не жұмысқа келді екен?

— Оншасын білмедім. Бүкіл Совет өкіметінің бастығы, әрине, ұсақ мәселемен келмейді, Неде болса, бір зор мәселемен келді ғой бұл.

— Мүмкін, Жол соқты тоқтаған шығар?

— Жоқ. Білетін кісіден естідім. Әдейі арнап біздің Ақмола облысына келіпті. Петропавлда бірнеше күн болады дейді.

Михаил Ивановичтің келу сыры кешікпей ашылды. Ертең кешке театр үйінде Қалалық Партия жиналысы шақырылатыны мәлім болды. Не мәселе қаралатыны ешкімге арналып айтылмағанмен, жиналыс Михаил Иванович Калининнің, келуіне байланысты екенін жорамалдамаған коммунист жоқ. Тек, олардың тап басып жауап бере алмайтын сұрауы,— «жиналысқа Калинин жолдастың өзі қатынаса ма екен? Болмаса, оның не себепті келуін қаланың, басшылары ғана айта ма екен?»

Жұрт, әрине, Михаил Ивановичтің өзі келгенін аса тілейді, соның бірі менмін... Тілемегенде ше?! «Совет өкіметі, — еңбекші бұқараның өкіметі» деген ұғым, со көпшіліктің бойына сіңіп болған. Бақытты болашағы осы өкіметке байланысты еңбекші көпшілік, осы бақытты өмірді жасауға кіріскен өкіметтің Старостасын көруге неге құмартпасын!..

Көруге құмартқан жұрт, Калинин жолдастың өмірбаянын бір-бірінен күн бұрын сұрасып, білісіп алды.

— Неше жаста екен өзі?

— 1875 жылы туған. Ендеше биыл қырық бесте.

— Крестьян ба екен, жұмысшы ма екен?

— Тверь губерниясындағы кедей крестьянның семьясында туады. 1893 жылы, 18 жасында жұмыс іздеп Петербургқа келеді, де, «Старый арсенал» заводына үйренуші боп қызметке кіреді. Онда екі жыл ауыр еңбек атқарғаннан кейін, Путилов заводының жұмысына ауысады. Сонда жүріп, «жұмысшы табына бостандық әперу үшін күрес одағына» тартылып, революциялық істерге араласады. Сөйтіп жүргенде патшашыл полицияның көреген көзіне шалынады да, Петербургтан қуылады. Бірақ ол, революциялық істерге қызу араласуынан танбай, Петербургтан Ревельге, одан Тифлиске ауысқанмен, большевиктер ұйымдарымен тығыз байланысты болады. Сөйтіп жүріп ол әлденеше рет тұтқынға алынады, әлденеше рет жер аударылады. 1906 жылы Стокгольмде ашылған большевиктер съезіне өкіл боп барады. 1917 жылы болатын февраль революциясынан кейін ол Петроградқа қайтады да, Ленин — Сталин партиясына, Социалистік Ұлы Октябрь революциясын ұйымдастыруда көп жәрдем береді. 1919 жылы Бүкіл Россиялық Орталық Атқару Комитетінің

председателі Яков Михайлович Свердлов жолдас өлгеннен кейін, сол жылғы апрель айынын, үшінен бастап, со қызметіне сайланады... Бұл қызметінің үстіне ол Россиялық Коммунист (большевиктер) Партиясының Р. К. П. (б) Орталық Комитетінің және саясаттық бюросының мүшесі...

Бір қызық мәлімет: Мұқатай Жәнібеков (1871—1931) деген кісі болды, жұрт оны «Угар» десетін. Оның кім екендігі туралы, ұмытпасам, 1925 жылы (немесе, 1926 жылы) «Еңбекші қазақ» газетінде, «Біздің Угар» деген атпен менің жазған кең көлемді очеркім бар. Бұл арада қайталап қысқаша айтқанда, оның туған жері Қарқаралы оязы. Кедей семьясында туған ол жас күнінде жұмыс іздеп кетеді де, атақты Лена алтын кеңіне барып, шахтаға түседі..

Ауыр азаптық жұмыстағы шахтерлар 1912 жылы көтеріліс жасағанда, Угар бастаушылардың қалың ортасында болады. Патша өкіметі көтерілісті қан-жоса ғып басып, атылғандардан қалғандарын өмірлік каторгіге бұйырғанда, Угар осы тізімнің ішінде жүреді. Содан кейін шахтада үнемі қамаумен жұмыс атқарған ол, әлдеқалай ебін тауып қашады да, Екатеринбург (қазіргі Свердловск) барады. Сол арада ол қолға түсіп абақтыға жабылғанда, (дәл қай жылы екенін ұмыттым), Михаил Иванович Калинин жолдас, сол абақтыда қамауда екен. Угар екеуі сонда танысады.

1920 жылы Петропавлдық ояздық милиция начальнигі боп қызмет атқаратын Угар осы таныстықты сөз қылғанда, біреулер нанып, біреулер нанбайтын еді, нанбайтындар дерек сұрайтын еді. Калинин жолдас Петропавлға тоқтаған хабары естілген соң, «таныс кім бар екен?» деген сұрау туғанда, әркімдер Угарды ,аузына алды.

— Ендеше,— десті әркімдер,— көрерсіздер, Калинин жолдасты қалаға әкелгенде, қарсы алушылардың ішінде Угар да болады.

— «Боладың» не?—десті кейбіреулер,— егер ондай жақындығы болса, қазір Калининнің вагонында отырмағанын қайдан білесін,?

Бұл сөздердің бәріне менің құлағым елеңдей қалды, өйткені,— Угармен танысып үлгергем, оның үйіне барып жүретінмін. Ендігі ойым, егер Угардың Калинин жолдасқа жолыға алатыны рас болса, соны сатылап барып Бүкіл Россиялық Старостаны көріп қалу.

Угар маған турасын айтты.

— Калинин жолдасты күзету міндеті милицияда емес, ЧЕКА да,— деді ол,— сондықтан, билеп еш нәрсе айта алмаймын. Политбюроның начальнигіне сөйлесіп көрейін, не деген жауабын түскі ас көзінде айтайын, со кезде осында келе ғой.

Мерзімді кезде келдім. Угардың айтуынша, қазір Батыс Сібірдің барлық бастықтары Петропавлда. Оларды Калинин шақырып алған. Дәлдеп

айтпағанмен, Угардың жорамалдауынша, Петропавлда болатын жиналыстың мәні аса зор болу керек, тегі Калинин астық мәселесімен келу керек. Мен өз тілегімді кездетіп ем:

— Сөйлестім,— деді Угар,— бірақ, тиянақты жауап ала алмадым. Бір ғана үміт бар: ертең Калинин жолдас театрдағы партия жиналысына келгенде, күзетке коммунистер қойылатын көрінеді. Тізімі бүгін кешке Укомда жасалады. Онда сені жақсы білетін кісі бар ма еді?

— Соколов жолдастың өзі жақсы біледі.

— Тем лучше, — деді Угар.— Өзін, сөйлесесің бе, мен сөйлесейін бе?

— Сіз сөйлесіңіз!.. Маған ыңғайсыздау болар.

Ертеңіне таңертең ертемен келіп ем, Угар қуаныш хабар айтты:

— Тілегің орындалды,—деді ол,— бүгін түнде Калинин жолдастың вагонын күзететін комунистердің тізіміне кірдің. Укомға бар қазір, вагон күзетіне қай кезде баратыныңды сонда айтады.

— Жай ғана күзет болмай ма? — дедім мен.

— Саған қандай күзет керек еді?

— Көре алам ба, дегенім ғой.

— Неге көрмейсің? — деді Угар.— Михаил Иванович вагоннан шықпайды деп ойлайсың ба? Вагоны алыстағы бір тұйықта тұр. Қасында екпе тал бар. Бос уақытында ол сонда серуендейді. Өзі өте кішіпейіл адам. Көресің,, көзіне түссең - ақ шүйіркелесіп сөйлесе кетеді.

Укомға барсам, мені түнгі кезектің тізіміне жазып қойған екен. Күзетте ауысқандарға арналған грузовик бар екен. Соған мініп, он кісі ымырт жабыла күзет орнына жүріп кеттік.

Қызылжар вокзалынан батысқа қарай тартатын темір жол, төрт-бес шақырымдай жердегі биік жарды жағалап отырады, со жолдын, теріскей жағында, қыс қар тоқтату үшін еккен қалын, тал бар. Темір жолдын, бір тұйығы осы талдың ішіндегі кең алапқа кіріп тоқтайды. Михаил Ивановичтің вагоны сол тұйықта екен. Алапты айнала, бағандардың басында электр жанып тұр.

Күзеттің штабы, алаптың шетіне салынған кішірек ағаш үйде екен. Командир бізді қабылдады да, бұрынғы күзетті қайтарды...

Күзетке кезектесіп екі адамнан тұрады екен. Алғашқы екеудің, біреуіне мен тұрдым. Қолымда винтовка. Тәртіп жайын білем. Біріне бірі тіркелген күрең, түсті үш вагонның екі жақ қабырғасына серігіммен екеуміз,

винтовканы көлденең алып, ерсілі-қарсылы жүреміз.

Қараңғы түн. Төңіректе жанған электр жарығынан түн пердесі қарауыта түседі. Мезгіл — октябрьдің аяғы, күн райы суытқан. Сібірлік өлкелерде көктем алдында және күздігүні есіп кететін «қара дауыл» аталатын желдің басталған шағы. Оның екпіні бүгін де қатаңдау... Біраздан бері қара доңғалақтанып қата бастаған жердің бетіне, мана, күндіз себелеп қар жауып өткен. Аспанды қоршаған бұлттың, түріне қарағанда, кешке қалыңырақ жауар деп жобалағанбыз. Сол жоба дәл келіп, біз күзетке тұра, қар қайтадан жапалақтай жауып, боранға айнала бастады... Бірақ, біз тоңа қояр емеспіз, киім онша жылы болмағанмен бойға бүгін ерекше бір қызу да пайда болған сияқты: терезесінен жарығы жылтыраған тым-тырыс вагонның ішінде Калинин жолдас отыр... Оны көруге құмарта түсем, құмартқан сайын қызына түсем...

Бір кезде ортадағы вагоннан үш адам шыға келді. Жүрегім әлденеге лобли қалды... винтовканы жамбасыма баса сіресіп тұра қалдым. Серігім көзіме түссе, ол да солай... штаб үйіне көзім түссе, онда отырғандар да есік алдында қаз-қатар тұра қалыпты.

Вагоннан жерге түскен адамдардың үстінде қысқы киім, бастарында құлақшын. Олар тура маған қарай жүрді, шеткі екеуін танымадым, ал ортадағы — Михаил Иванович Калинин... Дәл өзі... дәл портреті...

Маған олар бас изеп амандасты да, ілгері кетті. Ар жақтан машина гудогі естілді, фардың жарығы көрінді...

Үшеудің, біреуі қоштасты да машинаға қарай кетті екеуі бері оралды, оның бірі — Калинин... сөздеріне құлақ түріп тұрмын,— ауа райы туралы...

Олар жақындағанда, мен басымды кекжитіп, сіресе түстім. Маған таяна беріп:

— Сәлем, жас жігіт! — деді Михаил Иванович.

Сасқаным ба, әлде тәртіп сақтағаным ба, мен қимылсыз қалпымды өзгерткен жоқпын.

— Тоңған жоқсыз ба? — деді Михаил Иванович.

— Жоқ, жолдас Калинин! — дедім мен, честь беріп. Дауысымнан қалтырағандық белгі байқалды.

— Көптен тұрсыз ба?

— Жаңада ғана.

— Қазақсыз ба?

— Қазақпын.

— Фамилияңыз кім?

— Мен аты-жөнімді айттым. Күзетте тұрған кісімен одан көп ыңғайсызданғандай, «өте жақсы» деді де, Михаил Иванович жөнеле беріп:

— Бізге шай ішуге кіріңіз! — деді.

Мен өзіме - өзім олар алыстанқыраған кезде ғана келе бастадым. Калинин жолдастың кескін - кейпін, дене тұлғасын айқын көрдім, — орта денелі, кең, жаурынды, еңкіштеу жүріп, аяқтарын жылдамырақ басатын кісі екен; кескіні портретіне ұқсайды, бірақ жансыз портретте, тірі кескіндегі жанды жылылық дәл келе қоймаған, оған дауысындағы жұмсақтық пен сыпайылықты қосқанда, искусстводан өмірдің әлдеқайда бай екендігі көзге баттып көрінеді... Қандай жұмсақ, кішіпейіл адам!..

Мен сол оймен қарап тұрғанда, Михаил Иванович пен серігі вагонға кірді. Сол кезде командирім жүгіріп кеп, «Ия, не болды? Не деді?» деп сұрауды жаудыра бастады. Мен оған жауап беріп үлгірмей Калининнің қасындағы адам қайта шықты, мені шайға шақырды.

— Рахмет! — дедім мен. — Бара алмаспын.

— Сізді Михаил Иванович келсін деп өтінді.

— Барыңыз! — деді командирім.

Командирдің бұйрығымен мылтықты екінші күзетшіге бердім де, өзім Калининнің серігіне еріп вагонға жөнелдім. Жолшыбай сұрасам, сақал-мұртын қырған бұл сақа жігіт Михаил Ивановичтің жәрдемшісі екен.

Бұған дейін менің көргенім, дағдылы пассажирлік вагондар ғана болатын. «Жұмсақ» аталатын вагонның барын естігем, бірақ көрген жоқпын да. «Международный» немесе «Салонвагон» аталатындардың барын білмейтінмін де.

Кейін сұрасам, Калинин «Салонвагонмен» келген екен. Ондай, вагон барын кермек түгіл естімеген адам, есігінен кіре әрине, қайран қалар еді, мен де сөйттім: жәрдемшіге еріп вагон ішіне кірсем, еденіне кілем төсеген коридор!.. Терезелеріне көгілдір барқыттан перде құрылған!.. Оң жақта перде құрылған терезелер, сол жақта перде құрылған есіктер!.. Вагон іші былғары сияқты күрең түсті нәрсемен қапталған!.. Есіктердің тұтқалары жарқыраған жез!..

— Мұнда жүріңіз, — деп жәрдемші бастаған бір бөлмеге кірсек, онда да төселген кілем... Оның да қабырғасы күрең түсті былғарымен қапталған... Босағада былғары жұмсақ диван... Ортаға стол, онда жайылған сәнді ыдыстар... Жұмсақ орындықтар... Әр бұрышта кең ағаш ыдысқа есірген гүл

мен үй ішінде өсетін ағаштар... Бір қабырғада зор айна... Төргі қабырғаның жоғарғы жағында Лениннің портреті... Диван үстінде балалайка және көп тілді (бір қатарлы) сырнай, бұрыштағы бір кішкене столдың үстінде шахмат қобдиы және бірнеше кітап!..

— Отырыңыз! — деді жәрдемші.

Мен отыра қоймадым. Таңдана қараған көзім төңіректе, ойым Калининде, «ол қайда!» деп ойлап тұрмын...

Бір кезде пижама киген Калинин кіріп келді. Ол маған тағы да қолдасып амандасты да:

— Неге шешінбей тұрсыз? — деді...

— Шешіндіріңіз, — деді ол жәрдемшісіне, — кешкі асты кешіктірмей әкелдіріңіз!

Мен коридорға шешініп қайтып келсем, Михаил Иванович диван үстінде балалайканың шектерін қозғап ермек қып отыр екен.

— Отырыңыз! — деді қасынан орын нұсқап.

Өзімді шамаласам, манағыдай емес, бойым үйреніп қапты. Қарсы отырған маған:

— Орыс арасында тұрғаныңыз бар ма, жас жігіт? — деді ол.

— Бар, — деп, мен оған орыс поселкелерінің бала шақта бақташысы болғанымды айттым.

— Ананы қара! — деді Михаил Иванович, онда сіз деревняның әдет-ғұрпын да біледі екенсіз ғой?

— Аздап...

— Мәселен?..

Мен білгенімді айта бастадым... Содан менің биографиямның беті ашылды.

Сұрау, жауап арқылы, менің кім болғанымды, кім екенімді білгеннен кейін және бұл маңайдағы ауыл - қалалардың хал-жайын біраз сұрағаннан кейін:

— Мүмкін, енді көңілділеу кеңеске көшерміз? — деді Михаил Иванович.

Олай деуіне, менің саяси, шаруашылық мәдениет мәселелерінде кездесіп жүрген халдерді қоюлата айтуым болды ғой деймін. Ол сөздерді мен,

«мені, шайға шақырғанда, жергілікті хал-жайды сұрауды ойлаған болар» деген оймен әдейі айттым. Бұл халдерге менсіз де оның көзі жеткен болу керек, өйткені, уезд бастықтарымен сөйлесуден басқа ол кеше қаланы, бүгін жақын жердегі ауыл - селоларды аралап келді деп естігем. Қалада да, ауыл -деревняларда да хал — ауыр; өткен екі соғыстың және көп жерде құрғақшылық болудың салдарынан, аранын ашқан аштық пен жалаңаштықтың лебі сезіліп тұр... Соның бәрі туралы мен айтқан сөздерді, қабағын шытына тыңдаған Михаил Иванович, ауыр сөзімді жеңілдеткісі келді ғой деп жорамалдадым:

— Орыс музыкасы сізге ұнай ма? —деп сұрады менен. Оған себеп менің диван үстіндегі музыка аспаптарына қарай беруім болды ғой деймін.

Мен орыс музыкасын сүйетіндігімді, әсіресе, сырнайды сүйетіндігімді айттым.

— Өзіңіз ойнай білесіз бе? — деді ол.

— Ептеп, сырнайға... Бірақ нашар ойнаймын...

Михаил Иванович менен сырнай ойнауды өтінді. Мен сырнайдың оң жақ пернелерін ғана баса білем және екі қатардың емес, бір-ақ қатардың, ғана. Сол жақ пернелерін басуды білмеймін. Екі жақ пернесін қатар басайын десем, білгенімнен де жаңылып қалам. Бір жақ перненің өзін де мен сыпылдатып жылдам ойнап кете алмаймын. Ақырын ойнағанда, бұл жақ пернеден мен қазақ әндерін түгел келтірем, ал орыстың ән-күйлерінен бар білетінім: «Саратовские частушки», «Златые горы», «Камаринская». Бұларды мен шебер ойнамай, тек жобасын ғана келтірем, өлең текстерін де шалағай білгенмен, әнін дәл айтам.

Менің орысша сырнай тартып өлең айтқаным Михаил Ивановичқа қызық керінді. Кей жерінде күле отыра ол құмарлана тыңдады.

Қазақ әндерін оның бірінші естуі екен. Айта қалғандай шебер болмағанмен, даусым да оншалық жақсы болмаған кең, қазақ өлеңдерін мен, әрине, бірсыдырғы тәп-тәуір орындаймын.

Калинин жолдасқа мен, бірнеше ән айтып беріп ем, көпшілігін құмарта тыңдап, жақсы баға берді. Бұл бөлмеге жиналған оның серіктері де сөзін қолдап отырды.

— Искусствоға жақын жігіт екенсіз,— деді әндерді тыңдап алғаннан кейін,— сіздің артист боларлық түріңіз бар екен.

— Мен жазушы болудың соңында жүрген кісімін,— деп, мен бұл талапқа қашан кіріп, не істегенімді, не істеп жүргенімді айтып бердім.

Бұл сөзге Михаил Иванович елеңдей қалды да, менің білім жайымды

сұрап кетті:

— Оқу керек, — дейді Михаил Иванович, оқуымның аздығын білгеннен кейін, — міндетті түрде оқу керек.

Ол маған не Совпартшколаға, не рабфакқа баруды ұсынды:

— Егер, деді ол, — қажет деп тапсаңыз, қалаған мектебіңізге қазір-ақ орналастыруға болады.

— Оны Укоммен ақылдасайын, — дедім мен.

— Партиямен ақылдасу жақсы сипат, — деді Михаил Иванович. — ертең Соколов жолдасқа мен де айтармын. Биыл кешіктіңіз. Алдағы оқу жылына даярлану керек.

— Мақұл, — дедім мен.

Әуелі ужин, оның артынан шай келді. Ас үстінде Михаил Иванович қазақтың әдет-ғұрыптарын сұрады, кейбір ертегілерін айтқызды. Орыс тілін менің шала сөйлеуім, оның қызыға тыңдауына бөгет болған жоқ.

Шайдан кейін мен қызметіме баруға рұқсат алдым. Вагоннан мен кеудеме сыймастық қуанышпен шықтым. Өйтпегенде ше!.. Совет өкіметінің ен, биік мекемесі — Бүкіл россиялық Атқару Комитетінің, бастығымен сөйлесу, аз олжа ма?.. Әсіресе, мен сияқты. төмендегі қатардың қызметкеріне?..

Мендей адамға соншалық көңіл бөліп, соншалық жылы шырай көрсету, тек советтік құрылыстың ғана көзінде болатынына, іс жүзінде көзім айқын жетті. Мен жүрген маңайға Совет өкіметімен бірге келген «жолдас» деген жылы сөздің мәні қаншалық зор екендігін айқын көрдім... Ия, қызметі соншалық жоғары бола тұра, сөзінде, қылығында, мінезінде Михаил Иванович шын жолдас екен. Тек, жолдастыққа тән жұмсақтық пен жылылық барлық бейнесінен көрініп тұр. Өкіметтің сондай жоғарғы бастығымен жолығып, оның шын жолдастығын көзбен көрген мен, не деген бақыттымын!.. Шіркін, енді Ленинге жолығып осылай сөйлессе!..

Будкадағы жолдастарым мені қоршап қарсы алып, не кеңес болғанын естігеннен кейін, қолымды алып құттықтады...

— Не деген кішіпейіл адам! — деп таң қалысты олар...

— Оған таңданатын ештеңе жоқ, — деді командир, — өкімет еңбекші халықтікі. Өзі де еңбекші халықтан шыққан адам. Оның осындай адам болуы заңды.

— Ол өз алдына тұр ғой, — деді біреу, — мына сияқты, — деді мені көрсетіп, — кішкене кісіге көңіл бөліп сөйлесуі ғажап қой!

— Рас,— деді командир,— бірақ өзгемізді шақырмай, мұны иеге шақырды? Соны білемісің?

— Қайдан білем, менімен ақылдасқан жоқ.

— Білмесең мен айтайын: бұның қазақ екенін көрді де, қазақ жайларын сұрағысы келді...

— Ол жайды сұраса, басқарушы оқыған қазақтар да бар емес пе, осында? Солардан неге сұрамайды?

— Әдейі, осындай төмендегі адамнан сұрайды, бұндай адамдарды халыққа жақын деп біледі, халықтың жайын осындайлар кеп көреді деп ойлайды.

— Рас,— десті басқалары.

Ертеңіне болатын партия жиналысы кешкі сағат жетіде басталды...

Ертеңіне іңірде, театрда болатын партия жиналысына баруға шықсам, көшелер мен алаптарға адам сыймайды. Қайдан естігенін кім білсін,— әр адамның аузындағы сөз:—«Калинин келіпті!.. Бүгін кешке театр үйінде жиналыс өткізеді дейді...»

Алаптар мен көшелерде иін тірескен адамдардың арасынан салт атты әскерлер Калинин жолдас мінген автомобильге жолды әрең ашты. Сығылысқан қалын, жұрттың арасынан жүріп келе жатқан машина қай тұста екендігі, шапалақтаған қолдар мен Старостаға сәлемдескен дауыстардан ғана байқалды...

Мен тыста Михаил Ивановичты көре алған жоқпын, сондықтан, төз үйге кіріп керуге асықтым. Онда да «ине тастаса жерге түспейтін» тығызшылық екен. Қоңырау қағылып, жиналған жұрт залға кіріп жатыр, біреулер алыстан, біреулер жақыннан көргенін айтып, біреулер көрмегенін айтып, жиналғандар азан-қазан...

Бірінші қоңыраудан кейін залға сығылыса кірген адамдардың арасына қыстырыла, алдыңғы қатардан мен де орын алдым. Міне, енді үшінші қоңырау соғылды... Аз уақытта у-шу да басылды... Төңірек жым бола қалды. Сол кезде сахнаның шымылдығы ашылып кетті... У-ду шапалақ соғылып, залды жаңғырықтырып жіберді...

Кеше көзім қаныққан құрметті Калинин жолдасты тани кеттім!.. Сөз оған бірінші боп берілді. Одан кейін де талай сөйлегенін көргенде байқағаным,— ол үнемі трибунаға жымиған кескінмен, жеңіл қимылмен аяқтарын жылдамдата басып шығады да, трибуна қасына келгенде, айтар сөзін ұмытып қалған кісі сияқтанып, сол жақ қолының саусақтарымен желке шашын қобыратып аз тұрады... Кейін қайырғанмен, көтеріле беріп

мандайдан төбеге қарай тура айрылған шашын ол ұзын ғып қояды. Сол шаш самайына қарай сусып түсе берсе, ол қолын желкесінен алады да, маңдай шашын төбесіне қарай бір сыпырып тастайды... ұмытқан сөздері сонда ғана есіне түскендей, ол тағы бір жымыып, жұмсақ дауыспен сөзін қулана бастай жөнеледі...

Әдетте ол «мен сөзге шешен емеспін» деп бастайды. Онысы сыпайылығы екенін төз аңғара қоясың. Егер шешендікті сөзді сапылдай айтып, пулеметтен атқан оқтай бұрқыратуды айтсақ, Михаил Ивановичтың, ол тұрғыдан қарағанда шешен емесі рас. Бірақ, сапылдауда емес қой шешендік, сөздің салмағында, мағынасының тереңдігінде ғой. Калининнің осындай сөздің иесі екенін оны тірідей де тыңдаған, жазғанын оқыған кісиде білмейтін кім бар? Әрине,— жоқ!.. Сонда, ол, мемлекеттік, немесе, философиялық нендей салмақты сөздерді, қалжың сияқты байырғы сөздермен еңбекші көпшіліктің ұғымына терең сіңетін түрде айтып береді.

Петропавл театрында да ол осы стилін бұзбастан, әуелі көпшілікті күлдіре Совет өкіметінің орнауымен құттықтап алды да:

— Бұл жолы мен сіздерге Москва мен Петроград халқының сәлемін ғана әкелдім,— деді,— олардың сәлемінен соң айтқаны,—«Ақмола облысы бір қыста бізді азық-түліктен тарықтырмасын, ол қарызды біз де бірдеме ғып өтеуге тырысамыз...»

Қалжыңын араластыра, жұртты күлдіре айтқан бұдан кейінгі сөзінен тыңдаушылардың аңғарғаны: Өкімет шынында да Москва мен Ленинград халқын биыл азықтандыруды Ақмола облысына жүктейді екен...

Бүкіл россиялық Старостаның күлдіргі сөздеріне өзу тарта, кейде сақылдай күле отыра, бұл жиналысқа қатынасқан әрбір коммунист, мәселенің аса салмақты екенін ұғынып отыр... Өйтпегенде ше!.. Тұтас алғанда, со кезде алты миллион халқы бар деп есептелетін ол екі қаланы жыл бойына азықтан қамтамасыз ету, халқы жарты миллионға жетпейтін бір облысқа оңай боп па!.. Қиын болғанда амал нешік!.. Кеше ғана аяқталған азамат соғысының, және соңғы бірер жылдың құрғақшылығының салдарынан азықтан тарығып отырған екі астананы со күйінде қалдыруға бола ма?.. Ол екі қала ғана ма, азықтан тапшылық керіп отырған?.. Ішкі Россияның бәрінде солай емес пе?.. Соның бәрін алдағы жылдың, егісі орылғанша, аранын ашқан аштық - ажалдан сақтап қалу қажет қой?..

Желпініс сөзге шыққандардың бәрі осы бағытта сөйледі. Сонымен қатар, олардың ерекше астын сыза айтқан сөзі: «Петроград — Россияның пролетариаттық революциясының ошағы. Москва — Советтік Россияның астанасы. Сондай екі үлкен астананы азықтандыру, биыл негізінде Ақмола облысына жүктелсе, бұл аса құрметті міндет, ендеше, оны орындау керек. Істі ұйымдастыра білсе, орындауға мүмкіншілік толық...»

Ұзаққа созылған жиналыс, Ақмола облысынан үш миллион пұт астықты, 43 мың бас малды үш айдын, ішінде Москва мен Ленинградқа жеткізуге қаулы алды. Бұл қызметті атқаруға коммунист атаулы жұмсалмақ болды.

Жиналыс таңға жақын тарады. Совет өкіметінің ең, жоғары өкілі боп келген Михаил Иванович Калинин жолдастың сөзі әр коммунистін, құлағында кетті. Олар осы сөзді бұлжытпай орындауға бекінді және көп күрес, аса қиындықпен орындалды да, ол туралы сөз — алдағы тарауларда...

ҚАУІПТІ ХАБАР

Продразверстка жұмысы қанша қиыншылықпен жүрсе де, 1921 жылдың январь айының, басында Пресногорьковкадағы Райпродком орындады да, телеграмма арқылы, Россияның Социалистік Федеративтік Советтік Республикасының халық комиссарлар Советінің председателі Владимир Ильич (Ульянов) Ленинге рапорт берілді.

Рапортқа қол қоюшы бес кісінің бірі болу бақыты — менің де маңдайыма жазылды!..

Большевиктер партиясы мен Советтік мемлекеттің ұйымдастырушысы — Владимир Ильич Лениннің атын менің бірінші рет ел аузындағы ертегілерден естуім, одан кейін Жұмабай Нұркин мен Қыстаубаевтан, одан кейін Владимир Иосифович Гозак пен Шахизаман Зәбировтен, Әбілхайыр Досовтан естуім, алғаш естіген күннен бастап көруге құмартуым, осы шығармалық өткен тарауларынан мәлім.

Рапортқа қол қойғаннан кейін маған Ленинмен дидарласқандай, ауызба ауыз сөйлескендей мақтанышты сөзім пайда болды, өйткені, рапортқа мен әлдеқалай қол қойған жоқпын, продразверстка жұмысына біраз еңбек сіңіріп барып қол қойдым.

Мен Қызылжардан Пресновкаға барған кезде, продразверстканың халі аса қиын екен, азық-түліктің барлық түрі де планды мөлшерден әлдеқайда кем орындалыпты. Сол күні Райпродкомның комиссары Дерявинді Ленин прямой проводқа шақырыпты. Дерявиннің, Ленинмен сөйлесуі түн ортасы ауа біткенмен, іле жиналыс шақырылды да, оған коммунистермен қатар, Совет өкіметіне тілектестігі мәлім интеллигенция, комсомолдар және жеті жылдық мектептің жоғары кластарындағы ересек оқушылар қатынасты — барлығы жүз елудей кісі.

Дерявиннің баяндауынша, Ақмола облысының Калининге уәде еткен үш миллион пұт астығының 25 процентін осы Райпродком беруге тиісті екен. Ленин Дерявинмен осы туралы сөйлесіпті де, орындалуға мүмкіншілік барын білгеннен кейін, уақыт көрсетуін талап етіпті, Дерявин январьдің онына бітіруге уәде беріпті. Жергілікті партия және совет ұйымдарына бұл мәселеде жәрдем беруге, Омбыдағы коммунист жұмысшылардан жүз кісілік отряд жіберілетін болыпты.

Баяндаманың басын осыған құрған Дерявин, екінші жартысын аудандағы азық-түлік жинаудың хал-жайына арнады. Бұл бөлімде ол қай болыстан, қай түрлі азық-түліктер қаншалық түскенін, әлі де қаншалық жиналуға қажет екенін айтты.

Оның айтуынша, азық-түлік қазақ ауылдарынан гөрі, орыс селоларында,

әсіресе казачий станицаларда ауырырақ жиналады. Селоның және станицаның кулактары, далада соғысыз тұрған астықтарын, кедей крестьяндарды ұйымдастырып ап, азық - түлік отрядтарының өздері қолына соғып алмаса, өз еркімен астық соғып бермейді, ертерек соғып алған астығын, сол кедейлердің жәрдемімен тінтіп таппаса, тығып қойған жерінен таптырмайды. Кедей крестьяндарда артық астық жоқ.

Ол кезде егін сеппейтін қазақ ауылдарынан астық орнына алынатын еттің, тері-терсек, жүн-жұрқаның селомен салыстырғанда тезірек жиналатын себебін де Дерявин айтып берді. Оның тексеруінше, бұл салмақты көтеріп отырған кедейлер. Байлардан тағайындалған ауылдық және болыстық Ревком председателдері, олардың қасында тағайындалған болыстық, Соғыс комиссариаты (бұл қызметке де кілең байлардың оқыған балалары кіріп кеткен) разверсткаға кедейдің, жалғыз сиырын сыпырып ап, одан кейінгі салмақты момын орташаларға жүктеп, көз алдауға аздап қана болмаса, байлардан жаритын ештеңе алмайды екен.

Бұған дейін азық-түлік отрядында қызмет атқарған адамдар, қай селода, қай станицада, қай ауылда кімдер қанша астық, қанша мал жасырып жүргенін мөлшерлеп айтып берді.

Түнгі сағат үшке дейін созылған жиналыста, ешкімнің де аузынан Дерявиннің Ленинге берген уәдесін «орындай алмаймыз» деген сөз шыққан жоқ. Жиналыстық келген қорытындысы: станицалардағы, селолардағы, ауылдардағы барлық коммунистердің, комсомолдардың және партиясыз советтік активтің күшін жұмсап, уәделі күнге азық -түліктің де, мемлекетке берілген басқа шикі заттардың да планын бітіру. Осы жұмысты орындау үшін әлденеше продотрядтар құрылды да, әрқайсысы қызмет атқаратын жеріне тарады. Бірер қазақ болысына баратын отрядтың бастығы боп мен де кеттім. Тағы бір отрядтардың ішінде, Пресногорьков жеті жылдық мектебінің соңғы класында оқып жүрген қазақ жастарынан Хажығали Қосаев Ғабит Мүсірепов және Қази Есеналин кетті. Олардың үшеуі де орыс тіліне менен өлшеусіз жүйрік.

Ол кезде селоларда болмаса, ауылдарда партия ячейкалары еш жерде құрылмаған екен. Партияға кірген адамдар да анда-санда ғана кездеседі, олардың да көпшілігі — орыс поселкелеріне байланысты жатақтардың балалары. Ауылда коммунист саны аз болғанмен, Совет өкіметінің кімнің өкіметі екенін түсіне бастаған кедейлер көп екен, сондықтан, продразверстканы жаңа қарқынмен жинаудан бұрын, ауыл-ауылдан қоғамдық іске ынталы кедейлерді тауып, солардан жәрдемшілер комитетін құруға тура келді. Бұл істің нәтижесі де жаман болған жоқ: қай байдың, қай жерден несі жасырулы екенін, Жәрдемшілер Комитетінің мүшелері кейде жасырып, кейде ашық түрде хабарлап отырды, табысуға жәрдемдесті.

Селодағы кулактардың разверсткаға бергісі келмеген бидайын жасырудағы бір әдісі — кедей крестьяндарға самогон қайнатуға беру болса, қазақ байларының малдарын тығудағы бір әдісі — кедейлерге «аттың

майын, сауынның сүмесін» беру екен. Билік өз қолдарында тұрғанда көрші отырған кедейлер аштан өліп бара жатса, аузына су тамызбайтын сараң байлардың талайы, енді мырза бола қап, қолдағы артық сауындары мен бойдақ малдарының көпшілігін көршілес ауылдардағы кедейлерге «майын мін, сүтін іш» деп таратып беріпті.

Мысалға, Смайыл болысындағы, «Алдай» аталатын рудағы Тырнауықтың Рамазаны деген кісіні алайық. Со кезде бес жүздей жылқысы, мыңға жақын қойы, елу-алпыс түйесі, жүзден астам сиыры бар бұл бай, ел ішінде сараңдықпен, настықпен атағы шыққан адам. Сонша малы бола тура, үйіне қорқатын біреуі бармаса дұрыстап қонағасы берген кісі емес. Көп адамды ол үйіне түсірмейді де, егер түсіре қалса, айран-шалап сияқты көр-жер тамақпен жөнелтеді, ол өзгелер түгіл өзіне де сараң кісі: соншалық малы бола тұра, жазы-қысы шайды құрт - ірімшікпен ішіп, нанды аса қадірлейтін қонақтарына ғана береді; мал басы сонша көп бола тура, жылына азғантай ғана соғым сойып, етті күнде емес, анда-санда, және табақтап емес, турамшылап қана жейді; оның өзі де, үй іші де жарып киім киген емес, жолаушылап шыққанда ғана болмаса, көйлек-дамбалды өз үйінде қой мен ешкінің илеген терісінен киеді; бой жеткен қыздары мен әйелдеріне де қой мен түйенің жүнінен қолдан тоқыған шекпенді кидіріп, арзан мата болмаса базардан киімдік кездеме алмайды; өзге жұрттың қыздары киетін жібек пен барқытты оның қыздары үстіне де ілген емес; үйіне барған қонақтарға төселетін, не жамылатын көрпе - жастықтары өте аз, қонақтардың көпшілігі жалақ кигіздің үстіне ұйықтайды; сонша сараңдықтың үстіне, оның үй іші шектен шыққан салақ, еш нәрсені талғамайтын біреу болмаса, немесе аш жүрген біреу келмесе, ол үйдің аяқтабағына құйылған асты ішу қиын, өйткені «ырысым кетеді» деп ыдыстарын жуғызбайды да, іші-сырты баттасқан кір боп тұрады; «көп піссе құты қашады» деп ол қымызды ашытқан ыдыстарын жөнді пістірмейді де, пісілмеген қымыз, біріншіден — удай ашшы боп ішкізбейді, екіншіден — ішінде өңезі қалқып, аузыңа алсаң құсқың келеді; сондықтан да, Тырнауықтың Рамазанының үйіне өзінің ілік-шатысы, жекжаты сияқты біреулер болмаса, былайғы жұрт жөнді бармайды.

Міне, осы Рамазан да продрозверстка көзінде «мырза» бола қап, көршілес ауылдың кедейлеріне кеп малын үлестіріп беріпті!..

Байлардың разверсткадан мал жасыруының бұл ұсақ түрі болса, сол сапарда біз ірірек түрінде де кездестік. Қазіргі Преснов, Октябрь, Урицк, Ұзынкөл, Пресногорьков аудандарының аралығында, бұрын әлденеше болыс елге жайлау болған, қазір совхоздар мекендейтін кең дала жатады. Жалпы радиусының шамасы жүз шақырымдай. Ормансыз бұл кең, даланың әр жерінде Жалтыр және қопалы көлдер кездеседі. Олардың ішінде: «Үлкен шошқалы», Кіші шошқалы», «Алыпқаш» сияқты кең қопаларды жағалай шапса, мыңдаған маялар үйіледі, Үлкен шошқалының бойына революциядан он шақты жыл бұрын әскерге ат дайындайтын жылқы заводы орнап, жүздеген арғымақтарды өсірді...

Жәрдемшілер Комитетінің кейбір мүшелері бізге қазақтың бірнеше байлары продрозверсткадан жасырған малын Шошқалы бойына айдатып, сол араға қоралар салдырып, шөп шаптырып қыстатқалы жатқанын хабарлады. Астыртын тексерсек, хабар рас екен. Бірақ, ол малдардың үстінен қапыда түсу керек, әйтпесе, байлар жан-жаққа айдап әкетеді. Біз соны істедік те, төрт-бес жүздей ірі қараны қазынаға түсірдік... Артынан естісек, мал иелері қапыда ұрылмағанда, қарулы қарсылық жасамақ екен. Бұл қарсылығын олар кейінірек жасады, оған алда ораламыз...

Хажығали Қосаевтың айтуынша, осы сияқты бір қулық, орыс арасында да табылады. Біздің елдің жерінде «Оба» дегендер көп болады. Археологтардың айтуынша, обалардың бір жүйесі жаугершілік заманда қарауыл қарау үшін жасалған биіктер, енді бір жүйесі жаугершілікте өлген адамдардың тобы көмілген молалар. Пресногорьков станицаның күнгей жағында жиырма бес шақырымдай жерде «Сары оба» аталатын зор оба тұрады. Жәрдемшілер Комитетіне мүше адамдардың хабарлауынша, осы обадағы қасқырлар мен түлкілердің айнала қазған апандарында, маңайдағы станциялар мен поселкелердегі кулактар астықтарын тығады. Хажығали ішінде жүрген отряд бұл астықтарды да алып қазынаға береді.

Жасырылған азық-түліктерінің, табылуы осындай қиындыққа түссе, жасырылмаған азық-түліктерді алу одан да қиын болды. Бай-кулактар қолдан бермеген астықты, не малды тартып алуға тура келгенде, жанжалдар да, төбелестер де аз кездескен жоқ. Бай-кулактар кей жерде төбелеске біртіндеп емес, топтасып та шығысты, кей жерде олар дендеп кетіп, отряд адамдары таяқ жеп те қалды, бірер жерлерде отряд адамдарының, ячейка мүшелерінің, немесе, Жәрдемшілер Комитетінің, мүшелерін бай-кулактардың өлтіріп тастауы да кездесті.

Жағдай сонша қиын болғанмен, уәделі күнде аудандағы продрозверстка түгел орындалды да, Ленин атына жоғарыда аталған рапорт жазылды.

Продрозверстка жұмысы, әрине, онымен тоқтаған жоқ. Продотрядтар қызметін қызу жүргізіп жатты. Бірақ, мен Райпродкомның 1920 жылдың планы қалай орындалуы туралы Уком мен Упродкомға жазған баяндамасын алып Қызылжарға жүріп кеттім.

Жолда мен баяғыда өзім балаларын оқытқан Балықбай аулына соқсам, Нұртазаның Мырзағазысы, қайыны — Тайжанның үйіне келіп жатыр екен. Ол күні мәжілістесіп бірге қонған Мырзағазы, ертеңіне ыңғайсыздау бір сөздің ісін қоңырсытты.

— Туған аулыңа барып, аунап-қунап кетпейсің бе? — деді ол маған, менің Қызылжарға тура кетіп бара жатқанымды естігеннен кейін.

— Жоқ, соға алмаспын,— дедім мен,— жұмысым асығыс, төз арада Қызылжарға жету керек.

— «Кісінің жұмысы өлмей бітпейді» дейтін үлкендер,— деді Мырзағазы,— асығыс болсаң да соға кет ауылға, дәм татып кет!..

— Рахмет. Оны жұмыс жағдайы көтермейді.

— Өткен күз біздің шалмен ренжісіп кетіп ең, әлде көңіліңде сол тат боп жүр ме?

— Жоқ, ағай, оның несі тат болсын, кәрі кісінің сөзін әлі күнге дейін кек көріп жүр дейсің бе мені?

— Жек көрмесең жарадың, оның жігітшілік. «Енесі тепкен құлынның еті ауырмас» депті. «Жақсы» де, «жаман» де, «бай» де, кім десең де, бәрібір сен одан қол үзіп кете алмайсың, «неге?» десең, ол сенің, өз туысың, өз қаның,. Кәрі кісі бірде жетіп айтады: бірде жетпей айтады. Ағаңа өкпелісін, бе деп қайпақтаңқырап отыр ем, енді етегіңнен жармассам да жібермеймін, ауылға алып қайтам. Кашева шанаға семіз айғыр жегіп келдім... ерте шықсақ кеш болмай барып қаламыз. Біраз күн қонақтайсың, ар жағында рұқсат.

Ол «әкетем» деп, мен «бармаймын» деп екеуміз біраз қайымдасқаннан кейін:

— Шырағым, Сәбит,— деді Мырзағазы,— сен менің екі туып бір қалғанымсың. Бір шаңырақтан қалған жалғызсың. Әрі бала күнімізден біте қайнап, бірге өстік. Бертін ержетіп, мына өкіметтің тұсында ат жалын тартып мінгеннен кейін, сен менің әкемнің бетіне екі рет қарсы шықтың. Кейінгі жолы туысқан адамдар істемейтін сұмдықты көрсетіп, бірер сағатқа болса да милицияға қаматып та қойдың. Сонда мен сендердің жұмыстарыңа араластым ба? «Оу, жақсы-жаман болсын менің әкем еді ғой, оны сыйламасаң мені сыйласаң нетті?» деп, әкемді қаматқаныңды кек сақтадым ба?

— Жоқ, сақтаған жоқсың.

— Сонда, туған әкеге менің жаным ашымайды деп білесің бе? Әрине, ашиды. Әкесін жек көрген кім бар? Расымды айтайын, сенің сондағы қылықтарыңды әкемнен кем ауырлаған жоқпын. Сөйте тұра, сенің, бетіңнен неге алмадым мен?

— Қайдам,— дедім мен маған сұраулы кескінмен қараған Мырзағазыға.

— Алмаған себебім,— деді сөзуар Мырзағазы, — әр сөзін шегелей, нықтай айтып,— «ілгері басқан жасты, кейін кеткен кәрі тоқтатады» депті. О кісі кәрі, сен жассың. Сондықтан, онікі дұрыс та болса қисық, ал сенікі — қисық болса да дұрыс, өйткені, жастығыңның үстіне, заман сенікі боп тұр ғой. Байдың дәурені жүріп тұрған кезде, «аузы қисық болса да байдың ұлы сөйлесін» деген мақалды айтса, енді мына заманда осы мақалды

кедейге қолдануға керек. Рас па осы?

— Рас.

— Сонымен,— деді Мырзағазы,— мен сенің, есіп келе жатқан бағыңа көлденен, тұрайын демеймін, бағың өсе берсін, сонымен қатар, мен сенің ең алдымен тіршілігіңе тілектес кісімін.

— Рахмет.

— Қайталап айтам,— деді Мырзағазы,— сен менімен бірге ауылға қайт.

— Е, неге? — дедім мен, оның осынша жабысқан мәніне түсінбей.

— Туысқандық ақық, айтпайтын сөзімді айтқызайын деп тұр...— деді Мырзағазы, құбылыңқыраған кескінмен...

— Не сөз ол?

— «Заман болса ауырлады ғой, шырағым, мынау қызылдың өкіметі орыс - қазақтың байларына тырнағын қатты батырып жіберді ғой. Осыған олар шыдап отыра береді деп ойлайсың ба?

— Шыдамағанда не істейді? Мырзағазы кідіріп аз тұрды да:

— Мен ештеңесін біліп отырған жоқпын. Бірақ, жалпы қалпына карағанда, осы бай кулак дегендердің шыдайтын да түрі жоқ сияқты. Жаман айтпай жақсы жоқ, ертең бүліншілік туа қалса, қосақ арасында боп кетіп жүрме!..

— Бай кулактың қарсылығы дегеннің не екенін көрдік, Мырзағазы ағай, — дедім мен, оның сөзіне мән бермей,— ондай қарсылықпен қайда ұзап бара алады олар?

— Егер, үлкендеу жанжал шықса ше?

— Қандай жанжал?

— Шырағым - ай,— деді Мырзағазы кейіп,— енді не дейін саған!.. Барымды айтып болдым. Туысқандық қарызымды өтегендігім бұл. Түбінде, әлдеқалай жаманат туып кетсе, маған обалыңды артпа!

— Әрине,— дедім мен.

Сол күні Мырзағазымен қоштастым да, Қызылжарға беттеп жүріп кеттім. Былай шыға ойлансам, Мырзағазы сөздерінің астарында ауыр зіл бар сияқты. «Әлде бай-кулактар көтеріліс жасауға жинала ма екен?.. Мырзағазы соны сөзді ме екен?..» деген қауіп кіреді менің ойыма.

Жолшыбайғы жүріс, бұл ойды қалыңдата түсті. Өткен жазда ғана «қойын сойып, қолын қусырып» дегендей «құрметпен» қарсы алатын байлардың көпшілігі енді теріс қарап амандаспайды, біреулері тығылып қап көрінбейді, енді біреулері келе жатқаныңды естісе қашып кетеді. Реті кеп қона қалсаң, елеулі тамақ бермейді. Ал, орыс селолары мен станицаларында, тамақ тауып ішу — қиямет. Кедейде өзінен артылар тамақ жоқ, көбі аш отыр, ал, байлар өліп бара жатырмын десең су татырар емес. «Тамақ сат» десең, «бар тамақты өзін, жинап алған жоқпысың, аштан өлгелі отырмыз, бізге өзің бер!» деп кекетеді. Олар үсіп өлгелі тұрсаң үйлеріне де қондырмайды...

Ең қиын мәселе — ылау. Ауылдарда да, селоларда да нарядщик аталатын, өкімет қызметінде жүрген адамдарға ылау даярлауға тағайындалған адамдар бар, тәртіп бойынша, олар күн сайын байдан байша, кедейден кедейше ат байлатып, шана -сайманымен даярлап тұру керек.

Бірақ, іс жүзінде, не селода, не ауылда, байлаулы тұрған ат та, даяр шана - сайман да болмайды. Бары,— нарядщиктің қолындағы, кезекпен ылау тартатындардың тізімі.

Ен, алдымен нарядщиктің өзін табу қиын. Ол, әдетте үйінде болмай, әлдене жұмыстарға кеткен адам боп шығады да, іздегенде әрең табылады, кейде, табылмай ерте келген ауыл, селода амалсыз қонып қаласың. Әдетте, ауылдағы нарядщиктің көпшілігі байлардың құйыршықтары болады.

Нарядщиктер ылаудың кезегін де дұрыс жасай бермейді.— Тәртіпте — бай — байша, кедей — кедейше көлік санына қарай тартуға тиісті болғанмен, байдың да тартатыны бір ылау, кедейдің де тартатыны бір ылау.

Қазақ байының айтары:

— «Жылқымыз даладағы тебінде, қолға жалғыз-ақ ат ұстап қалдық. Бір атқа бір-ақ кезек. (Әдетте, ол аттың өзін де ылау мінетін кісі келсе тығып тастайды).

Орыс байының айтары:

— Көлігіміздің бәрін Продотрядтар егін соғу, егін тасу жұмысына алды, ылау керек болса, солардан барып ал. (Олар да қолда бар көлігін жасырып ұстайды).

Кедейлердің айтары:

Жалғыз көлігіміз бар, өзі арық. Оны кезегі келгенде береміз. Ал, біздің кезек, түтін есебімен емес, ат есебімен келуге керек: он аты бар,— он рет, бір аты бар, — бір рет. Басқаша тәртіпке біз көне алмаймыз.

Бұл ауылда, не селода, кімде қанша көлік барын кім көрінген алақаныңа қондырып береді.

Берілген ылау, әдетте арық болады. Мезгіл — қыс. Қар қалың. Ауыл, селолардың арасында жүргінші аздықтан, жол нашар, көп жерде жоқ. Сондықтан, мінген көлігіңнің аты ылау болмаса, сен түгіл, жегілген шананы да зорға сүйреп, көбінесе ылаушы екеуін, оппа қарға малтығып жаяу жүресің. Қиналған жүрістен бұрқыраған буың аспанға көтеріледі.

Жұрттың айтуынша, сол жылғы қыс өте суық. Бірақ, жастық па, әлде дағдылану ма — аяғымда жіліншігімді шұлғауымен ораған солдаттық бәтеңке, бұтымда солдаттың тар мата шалбары, үстімде етегі жырық шолақ ақ тон, басымда сукнодан тігілген төбесі шошақ шлем болғанмен, уақыттың көбін далада оздырып, далада қонғанмен, осы жұқа киім, мен тоңып көрген емен. Қайта, ол, жүріске ықшам, оңтайлы...

Бірақ, мен ғана емеспін, мұндай жеңіл киіммен жүрген. Продотряд адамдарының көпшілігі осындай киімде. Мысалы,— Мұхамметжан Айтпенев. Омбыда, интеллигенттік семьяда, орыс гимназиясында оқып өскен, арық ұзын бойлы, қоңыр кескінді бұл жас жігітті мен Орымбай, Майкөт аталатын екі ауылдың арасында, жол үстінде жолықтырдым. Оны Мешітпайдың Балапаны дейтін бай адам ылаулап алып келе жатыр екен.

Қарсы алдымыздан ұшырасқан олардың аты екпіндей желіп келе жатты, біздің атыңыз, — ілбіп әрең келеді. Бізге жақындай, танауынан буы бұрқыраған семіз атпен олар жолдан бұрылып өте шыққанда:

— Сәбит! — деп дауыстап қалды Мұхамметжан.

— Мұхамметжан! — деп қалдым мен.

Жолдан оппа қарға бұрылған шана аударылып кетті ме, әлде, әдейі құлады ма — жантая берген шанадан Мұхамметжан аунап түсті де, тоқтай қалған маған қарай жүгірді, үстінде жұқа шинель басында шлем, аяғында пима... Екеуіміз құшақтаса кеттік...

Мұхамметжанды мен 19-жылдын, күзінде Омбыда көргем. Оның әкесі — Мұқан Айтпенев, саяси қылмыспен Колчактың абақтысына жабылып жүретін. Кейін естуімше, Мұқан большевиктерге тілектес қана болмаса, дәл революциялық істерге араласпаған. Мұхамметжан ол кезде жас.

Совет өкіметі Омбыда 1919 жылдың ноябрь айында орнайды. Сол жылы он сегізге толған Мұхамметжан комсомол қатарына кіреді де, комсомол ұйымы оны подразверстка жұмысына, Пресновкадағы продотрядқа жібереді. Осы қызметінде жүрген онымен, қыс басында жолығысып қалғам, екеуіміз дос боп үлгергеміз. Құшақтасып амандасуымыз сондықтан.

Ол менімен дірілдеген денемен құшақтасты. «Мұнысы несі?!» деп

ойласам, қалшылдап тоңып тұр екен. Тоңбағанда қайтсін: күн үскірік суық, киімдері жұқа, әрі шүберек, өзі мұндай жайды көрмей, жылы жағдайда өскен адам...

Ал, қасындағы биік, жуан денелі Балапанның аяғында қазандық қызыл шұбар пима, сыртында үлкен қасқыр тұлып, басында сары барқытпен тыстаған түлкі тымақ!..

Мұхамметжанға:

— Мынауың не мұншама суықта, осынша жұқа киініп?! — десем:

— Басқа киімім болмаса не істейін — дейді ол. Өзі жағынан түгі шығып, тісі тісіне тимей дірілдеп ұшып барады...

Бұрын танитын Балапанға мен қатты сөздер айттым:

— Не деген, төрт аяқты ит едің сен? — дедім қасыма кеп амандасқан оған, — өзің осынша жылы киінгенде, мына жігітке үйіңнен, тым болмаса жылылау ескі күпі берсең нетті?..

— Салсынып сұрамаған өзі, — деп Балапан қалжыңдайын деп келе жатыр еді.

— Оттама, сен! — дедім мен оған тікіленіп, — шеш үстіңдегі қасқыр тұлыпты...

Сөзімді әлі де шын көрмегендей, ол шешіне қоймап еді, мен он, мықынымда байлаулы жүрген нағанды кабурынан суырып ап, тура кеудесіне ұсынып:

— Шешесің бе, жоқ па? — дедім ақырып. Қорқып кеткен Балапан:

— Шешейін, шешейін,... — деп тонын сыпыра берді.

— Қайтесің, соны! — деп Мұхамметжан ұялған болып еді:

— Мұндай ар-ұяты жоқ хайуандарға осылай күш жұмсамасаң тыңдамайды, — дедім мен. — Шешсін тұлыбын. Үстіне киіп ал.

Шешілген тұлыпты Мұхамметжан киіп алды. Балапан онсыз да үсінер емес екен: ішінде камзолша түлкі ішік, белін қызыл жібек белбеумен орай - орай тас қып буып апты...

Балапанға мен жай өшігіп тұрған жоқпын. Естуімше, 19 жылдың күзінде, ақтар мен қызылдар осы арада сапырылыса соғысып жатқан кезде, ақтардың қамауында қалған қызылдың екі адамы аулына келсе, Балапан пана болудың орнына, екеуін де өз қолымен өлтірген.

Мен оған сол қылмысын айтып ем, танған, қорыққан болды, бірақ түсі тым ызбарлы. Егер қолынан келсе, Мұхамметжан екеумізді осы арада қылжита салғандай түрі бар... (Бұл мақсатына ол иттің, баласы жетіп, одан бірер ай кейін болған кулак пен байлардың көтерілісінде, сол маңайда әлі қызметте жүрген Мұхамметжан Айтпеневті тірідей ат құйрығына сүйретіп өлтірушілердің, бірі болғай).

Балапанның қасқыр тұлыбын кигеннен кейін, Мұхамметжан лезде жылынып, ажарланып жүре берді.

— Сен, атыңа бара тұр,— деді ол Балапанға.

Балапан атына жөнеле бергенде:

— Сенің де атшың бара тұрсын,— деді ол маған.

Екі атшы кетіп оңаша қалғанда:

— Пресногорьковтың, разверсткасы орындалғанын газеттен оқыдым,— деді ол,— ал, біздің Пресновта хал нашар, әлі планның, жартысын да орындаған жоқпыз.

— Неге?

— Партия және комсомол ұйымдары әлсіздеу...

Бұл сөзіне толып жатқан фактыларды айтты.

— Ал, казачествоның кулактары мен қазақтың байлары,— деді ол,— бұл арада өте жаман пиғылда. Олар прод отрядтың адамдарын әр жерде өлтіріп те жатыр...

— Өзімізді де анау Мешітбаев сияқты бір бай, бір жерде қапымызды тауып шоқшита ма деп қорқамыз,— деп Мұхамметжан қалжыңдаған болды, бірақ зорлықпен бетін күлдіргенмен, көз жанарында зор қауіптің, дауылы бұрқырап тұр...

Мұндай қауіпті мен жолшыбай талай жерден естідім. Сондағы ойым: «ондай күн тумағай да!.. Ал, туа қалған күнде, Айтпенев Мұхамметжан сияқты мемлекеттік қауырт істерді орындап жүргендердің халі нешік болмақ!..»

Жолшыбай тағы бір аса ренішті хабар естідім. Жол түсіп Пласкеуге соқсам, Андрей Жароков үйінде екен. Ол Явленкодағы Райпродкомның комиссарының орынбасары боп, осы маңайдағы селоларда продразверстка жұмысын басқарады екен. Амандықтан кейін мен одан Жақып Қыстаубаевты сұрасам:

— Жақында Петропавлдан милиция кеп ұстап әкетіпті,— дейді.

— Не қылмыспен?!

— Байлардың жаласымен деседі...

— Қандай жала?

— «Кісі сабады, әйелді зорлады, нәрсемізді тартып алды...» деген сияқты арызды Петропавлдағы заң, орындарына байлар Қыстаубаевтың үстінен жаудырса керек, өкімет оны сол арыздар бойынша ұстаса керек.

— Ойбай-ау, ұстардан бұрын тексеріп алмай ма екен, әуелі?

— Мен де солай ойлаймын,— деді Жарков,— тексермей, томаға тұйық ұстап әкеткеніңе қайран қалам!

— Өзіңіз қалай деп ойлайсыз?—дедім мен, — Жақыптың атаған қылмыстарды жасағаны рас па, өтірік пе?

— Өтірік! — деді Жарков.— Жақыпты мен жақсы білем. Ол кристалдай таза коммунист.

— Осыны өкімет орнына неге айтпайсыз енді?

— Қол тимей жатыр соған. Продразверстка жұмысынан сіңбіруге уақыт жоқ. Жуырда бір жұмыспен Петропавлға бармақпын, сонда тиісті орындармен сөйлеспекпін.

— Ал, енді бұл,— дедім мен.— Совет өкіметінің ісі емес, өкіметтің ісіне алдау жолмен кірген алашордашылдардың ісі. Мен оларды Қызылжарға бара әшкерелеймін.

— Істеу керек, соны! — деді Жарков,— партияның адал ұлын, байлардың жаласынан арашалау керек.

Мен әрі қарай жүріп кеттім. Жолда маған Баймағамбет Ізтөлин кездесті. Ол Есіл бойындағы бірнеше болысты аралап келе жатыр екен. Одан да мен ауыл, село арасындағы тап тартысының, әсіресе продразверстка маңындағы тартыстың нелер шиеленіскен түрлерін естідім.

Жолшыбайғы ауыл, селодан ылау алудың қиыншылығын бірдей көре отырып, біз іңірде, Қызылжардың батыс жағында, он бес шақырым жерде тұратын Арханскийге келдік. Одан да ылауды қиындықпен алып, түн ортасы ауа аттандық... Боран түтеп тұр, әрі үскірік аяз...

Бізді қартаңдау орыс шалы алып шықты. Аты мықты сияқты, бірақ айдаусыз жүрмейтін шабан. Аттанғаннан кейін:

— Кімсіңдер? —деп сұрағанда:

— Мұғалімбіз,— дегеміз шалға.

Шал сақтана сұрау беру арқылы, біздің Советке көзқарасымызды білуге тырысқан қалпын көрсеткен. Шалды да сынағысы келгендей, Ізтөлин Советке қарсы сөздерді айтып, шалды біраз емексітіп алған.

Тегі, ол, ақ көңілдеу шал болу керек сондықтан, Баймағамбеттің қасақана айтқан сөздеріне сеніп қап, өз сырын да көйіте бастады. Ол Советке барып тұрған қарсы шал екен. Сол сырын біраз ақтарған ол:

— Советті біз бұлай жібермейміз,— деп қалды, бір мезетте,— оны ауыздықтаймыз!

— Қалай сонда?

— Осының бәрін істейтін коммунистер, сондықтан, ең алдымен, коммунистердің көзін жою керек!

— Рас айтасыз,— деді Баймағамбет,— міндетті түрде сөйту керек. Бірақ осыны қалай істейміз...

— Өлтіру керек... и все!...

— Қалай өлтіреміз, сонда?

Сұраудан күдік алып қалды ма әлде қалай өлтіру өзіне де мәлім емес пе, — шал жауап бермей тұтығып қалды...

Одан әрі әурелегенмен, шалдан ештеңе шыққан жоқ. Біздің қақмақылдап берген сұрауыңызға шал расында күдіктенді ғой деймін.

— Жетеді, мылжындауымыз! — деді де, одан кейін тұмсығын тонының биік жағасына тығып үндемей қойды.

— Байқаймысың, Баймағамбет!—дедім мен, шалдың үні өшкеннен кейін, —коммунистерге таянып келе жатқан бір зор қауіп бар-ау, тегі?

— Маған да солай! — деді Баймағамбет...

Одан әрі боран да, ой да қалыңдай түсті.

КОММУНАРЛАР

Баймағамбет екеуміз, Жақаттың Сәдуінің үйіне түстік. Бұл үйге өткен жаздағы курста оқыған кезде үйір болғамыз. Арықтау денелі, ұзындау бойлы, басусыз қалындау қара мұртты, жасы со кезде елулерді орталаған Сәдудің де, оның әйелі Ғарифаның да жайдары, кішіпейіл мінездері бізге ұнаған. Өзіндік кішіректеу келген екі бөлмелі ағаш үйі бар, мал атаулыда, жеңіл жүкті тасып кәсіп істейтін арбалы жалғыз аты бар бұл үйдің тамағы тоқ, көйлегі көк болатын. Бала атаулыда, жасы со кезде он бір, он екідегі бір көзі соқыр жалғыз ұлы бар. Кеңесшіл Сәду Баймағамбет пен менен барып қайтқан жағымыздың хал-жайын сұрастырып, қанып алды да:

— Заманның өзі қиындады ғой, шырақтарым, жуырда мына Токушин жаққа, былайғы Ешім жаққа барып қайтқан адамдардан естуімше, әр жерде жанжал шығып, тынышсыздық боп жатыр дейді. Мұның арты неге соғарын бір тәңірінің өзі білмесе, кім білсін.

Бұл сөз Баймағамбет екеумізді бұрынғыдан да елендете түседі.

Ертеңіне мен Упродкомға барсам, жауапкер қызметкерлерінің біреуі де жоқ, «қайда?» деп сұрасам, «білмейміз» деп жауап береді қатардағы қызметкерлері!..

Ревкомға барсам, Гозак та, басқа жауапты қызметкерлері де жоқ, «қайда?» деп сұрасам, «штабқа кетті» дейді, «неге кетті?» десем, «білмеймін» деп жауап береді!..

Укомға барсам, онда да осындай хал!..

«Е, не болған бұларға?!»..

Бұл сұраудың көңілді қобалжыта түсетін қысқаша жауабын, маған Укомның шаруашылық бөлімінің бастығы Эдуард Лещинский дейтін қартаңдау жебірей жолдас айтты. Мені танитын ол, қайдан келген жайымды қысқаша біліп алды да, «р» әрпін «ғ» ғып сөйлейтін тілімен:

— Ыңғайсыз бірдеме бар сияқты,— деді кейіген кескінмен.

— Қандай?

— Бай-кулактар, оларға қосылып патшашыл элементтер дүрлігіп жүр-ау деймін, тегі!..

— Не ғып?!.

— Жанжал шығарып...

— Қойыңыз?!.

— Рас көрінеді! — деді Лещинский күрсініп.

— Қайда?..

— Оншасын білмедім... Хал аса ереуілді түрде сияқты... Бандитизм басын көтеріпті. Белең алдырмай оны басу керек. Сол жайында сөз боп жатыр ғой деймін...

— Қайда?

— Штабта.

— Ол қайда?

— Думская көшесі, жиырмамыншы үйде болу керек.

«Думская — 20» маған белгілі үйлердің біреуі боп шықты. Қаланың батыс жағындағы көшелерінің біреуіне салынған бұл үйге кездескен сайын мен қызыға қарап өтетінмін. Биіктігі екі қабат, кең терезелері доғаланып иіле салынған, сырты сарымен боялған, қарама-қарсы бұрышында мешіті мен медресесі бар, бір жақ бұрышында кең дүкені бар, орамының айналасы темір торлы шарбақпен қоршалған, үйдің де мешіт-медресенің де, басқа - қопсылардың да төбелері қаңылтырмен жабылып, жасыл бояумен сырланған, орамын айнала, қорасының ішін толтыра қолдан тіккен ағаштар ескен бұл үйің архитектурасының сұлулығы, Қызылжардың басқа үйлерінің біреуінде жоқ.

— Кімнің үйі бұл? — Деген сұрауға:

— Хамит хажы Янгуразовтың үйі,— деп жауап беретін, тұрғын адамдар.

— Ол кім болған?

— Осы Қызылжардың атақты байларының біреуі болған...

Сол үйде штаб бар дегенге таялып келсем, алды бықыған көп адам екен, ішінде менің жолдастарымнан Баймағамбет Ізтөлин, Оспантай Қашағанов, Мұхамметжан Бейсенов, Жанұзақ Жәнібеков, Ояздық, оқу бөлімінің инструкторы Қожахмет Бейсенбин шешесі татар, әкесі қазақ, Ревкомның инструкторы,— Хасен Маназаров жүр, бір жерде ұзын бойлы Зәбировтің де басы көрінеді, және тағы бірнеше таныс адамдар бар. Баймағамбет пен Қожахмет менің алдымда маған келген екен, сондықтан:

— Бұ не?! —деген менің, сұрауыма:

— Өзіміз де білмейміз, — десті олар,—бар білетініміз,— коммунистер осы үйге кеп регистрацияға кіріп жатыр.

Регистрация қораның ішіндегі екі бөлмелі флигельде екен, оған кіріп-шыққан адамдар иін тіреседі. Біз де сығылыса кезекке тұрып, регистрация столының шетіне, бірер сағатта әрең жеттік. Регистрацияны жүргізіп жатқан әскери киімдегі екі жігіттің сұраулары қысқа: «Фамилияңыз? Өз атыңыз? Әкеңіздің аты? Туған жылыңыз? Партияда мүшесіз бе, кандидатсыз ба? Мүшелік билетіңіздің я кандидаттық, не тілектестік карточкаңыздың номері? Қай жерде, қай ұйымда, қашан берілген? Патша өкіметінің армиясында қызмет еттіңіз бе? Егер қызмет етсеңіз қатардағы боп па, офицер боп па? Ақтар армиясына қызмет атқардыңыз ба? Қызыл партизан дар отрядында болдыңыз ба? Қызыл Армия да қызмет еттіңіз бе? Егер етсеңіз, — атағыңыз? Қазір қай мекемеде, кім боп қызмет атқарасыз? Қазіргі адресіңіз?»

Осы сұрауларды ол ауызша береді де, тұрқы ұзын сары қағазға сызылған графалардың бойын өз қолынан толтырады. Регистрацияға алып болғаннан кейін:

— Сіз боссыз,— дейді ол.

— Не туралы, бұл регистрация?—деген сұрауға:

— Онда жұмысыңыз болмасын,— деп қысқа жауап қайтарады да, сіз сұрауыңызды қайталасаңыз,— қызмет атқаруыма бөгет болмаңыз! — деп жекіп тастайды.

Баймағамбет екеуміз штабтан пәтерімізге қайттық. Жолшыбайғы кеңесіміз — бүгінгі хал. Менің Лещинскийден естіген сөздерім Баймағамбетке жаңалық болды. «Ендеше, әлгі регистрация орнына неге хабарламадың ол халді?» деп таңданды ол. Оның сөзін мен де қостадым.

Әзірге жарияланбағанмен, жан-жақта бандылар барын қала халқының пыш – пышынан -ақ естиміз, бірақ, олардың айтуынша, бандылар әлі өзара ұласпай, әр жерде аз адаммен топталып, қашып жүр, көз келген жерлерде Совет қызметкерлерін өлтіріп жүр...

Жалпы хал солай болғанмен, қалада да, мекемелерде де тыныштық. Ертең не боларын білмегенмен, әрбір мекеменің қызметкерлері мерзімді уақытта орындарынан қозғалмайды, бірақ бәрі де сөзге аса сараң өзін, сұраған бірдемеге қысқа ғана жауабын береді де, артық сөз айтпайды.

Ояздық мекемелердің біз білетін бастықтарынан бірнеше адам бұл күндері қалада жоқ. «Қайда?» деп сұрасаң, сыр айтқысы келмегені «білмей.мін» дейді де, сенетін біреулері, «Омбыға кетті» дейді...

Маған не Гозак, не Соколовтың қалада болмауы аса өкініш. Егер олар болса, мен Жақып Қыстаубаевтың жұмысын сөйлесер едім де, мүмкін болса шығартып алар ем.

Олар қалада болмағандықтан, мен заң мекемелеріне барам. Ояздық қала — Петропавлда ол кезде заңның үш мекемесі бар: Убюст — Уездное бюро юстиции — Ояздық заң істерінің бюросы, Совнарсуд — Советтік халық соты, Ревтрибунал — революциялық трибунал.

Мен мұның үшеуіне де бардым. Убюст, — «біз заңды зерттеуші не іске асырушы мекеме емеспіз, тек, бақылаушы ғана мекемеміз», — деп жауап береді, Совнарсуд — «біз тек зерттеліп біткен істі ғана қараймыз», — дейді, Ревтрибунал, — «біз соғыстық немесе революцияға қарсылық істерді ғана қараймыз», — дейді.

Бұл үш жақтан істің ұшығын таба алмай, істің өзі қайда жатқанын іздесем, Уголовная розыскада жатқан боп шығады. Жақыпты ұстап әкелген баяғы Семенякин екен. Ояздық розыскада жолыққан ол менімен боқтасып сөйлесіп:

— Қалай екен?! — дейді мені табалап, — кім күшті екен? Қыстаубаев па? Мен бе? Мен оны абақтыға қамап қойдым, одан Қыстаубаев енді тірі шықпайды.

Семенякинмен дауласудан шығар нәтиже жоғын көрген мен, розыска начальнигіне сөйлесем, ол да:

— Немене, сен, қылмыстыны жақтап? Жоғал, көзіме көрінбей!.. Әйтпесе, өзінді де қамап қоям, — деп едірендейді... (Аз күннен кейін білдім, — Семенякин сияқты, ол да бандылар жағына шығып кетіпті).

Абақтыға барып, Жақыптың өзіне жолығайын десем, қаладағы жағдайдың салдарынан, абақтыдағы адамдармен қатынасуға қатты тиым салыныпты...

Сол сандалумен екі-үш күн өтті. Қаланың халі ауырлай түсті. Үшінші күні, қалалық гарнизонның штаб начальнигінен «бүгіннен бастап қалада соғыс халі, кешкі сағат 9 дан кейін пропуокасыз кісіге жүруге болмайды, жүрген кісі тұтқынға алынады» деген бұйрық жарияланып, көше - көшені бойлай діңгектерге, үйлердің заборларына жапсырылды...

Сол күні Сәду мен Ғарифа Баймағамбет екеумізді ортаға алады да, қосарлана сөйлеп ақыл айтады.

— Хал-жайдың неменеге айналып баратқаны мәлім болды, шырақтарым, — дейді олар, — «есің барда етегіңді жап» депті. Достық көңілден айтамыз, тұтанғалы тұрған өрттен бас сауға қылуларын жөн болар.

— Сонда қайда барамыз? — дейді, мінезінде қулану салты бар Баймағамбет, қуланғанын сездірмей, шынын айтып отырғандай кескінмен. — Біздің ел бұл арадан алыс, танымайтын ел бізге баспана бола ма?

— Ол рас қой, — дейді Сәду Баймағамбеттің сөзін шын көргендей, тек, жасырынуға ризашылық беріндерші, ел - жұртпыз ғой, жан сақтаудың амалын ойлап көрейік.

— Жаныңыз ашып айтқан сөзге көп рахмет, Сәду ағай,— деді Баймағамбет, енді расына көшіп,— бірақ, жасырынуға болмайды ғой, ағай. Туған ауылымыз осы маңда таялып тұрса да, қашып барып тығылуымыз ұят қой...

— Неге?! — дейді Сәду.

— «Адамгершілік» деген бір зор сөз бар ғой, ағай. «Ар», «намыс» деген екі үлкен сөз тағы бар ғой, бойында осы үш сөздің басы қосылса, оларды басқа қалай тебе аласың? Біз коммунист партиясына мүше боп жазылдық. Ешкімнің зорлауымен емес, өзіміздің, ықтиярымызбен. Ендеше, осы партияның ыстығына да, суығына да ортақ болуға тиісті емеспіз бе? Олай болмай, Абай айтқандай, «күн ашықта мойында, күн жауғанда қойында» болсақ, бізде адамгершілік, ар, ұят деген бола ма? Әрине, болмайды. Ендеше, сіздің қамқорлық жасап айтқан сөзіңізге кеп рахмет,— дейді Баймағамбет.

Бауырмал мінезді Тарифа жеңгей қамқор сөзін қайталағысы келгенмен, ойлы Сәду, «ім-м-м» деп мұрнынан ықылдаңқырап отырады да:

— Сөз қысқарып қалды ғой, Ғарифа, «өнбейтін дауды, өспейтін ұл қуады» деп, несіне қайталайсың. Айтпасақ кінә бізден. Айттық — көнбеді. Ендігі тілек—бұл балалардың әрдайым аман болуында да!

Ол күні біз ұзағырақ отырып, түн ортасын еңсеріп барып жаттық. Сәду ағайдың аздап ішетіні болатын. Баймағамбет пен мен де «ол судың» дәмін татып көрген кісілерміз, сондықтан, жатар алдында Сәду әйеліне «әлгі біреуді әкелші, жұтып жатсақ, жақсы ұйықтармыз» деп жарты бөтелкелік «ақ жорғаны» алдырған да, бір-бір жүз граммнан қағып жатқамыз.

Соның әсері ме, әлде, кешірек жатқандықтан ба, аса қатты ұйықтап қаппыз. Бізді терезе қаққан әлдекімнің дүбірі оятты. Үйдегі бар жан шошынғандай басымызды көтере түрегелсек, терезе қақпалары жабылған, үйдің іші қара көлеңке екен.

— Бұ неғылған мезгілсіз қағыс?— деп Сәду түрегелді де,— кім бар онда?—деп, терезеге барып дыбыс берді.

— Ізтөлин Мұқанов осында ма?— деген сөз естілді ар жақтан.

— Осында! — деп дыбыс берді.

— Штабқа шақырады,— деп жауап берді сырттағы адам.

— Қазір барамыз,— деді Баймағамбет.

Сырттағы адамның салт келгендігі, шаба жөнелген аттың тұяғы мен сықырлаған қардың дыбысынан байқалды.

— Ал, балалар,— деді Сәду мен Ғарифа, біз киініп болғаннан кейін қосарлана сөйлеп, кездеріне жас ап, дірілдеген дауыспен.— Амандықпен көрісейік, басқа не айтайық!..

Тысқа шықсақ, таң жаңа бозарып келеді екен. Ауа райына қарағанда бүгін ашық болатын түр бар. Думская — 20-ға келсек, үйдің алды мен қораның ішіне топталған адамдардың саны регистрация күнінен әлдеқайда көп. Бәрі де ықшам киініп, белдерін буынған, қабақтары қатыңқы, түстері суық...

Біз қораға кіре, «тыңдаңыздар!» деген зор дауыс санқ ете қалды. Сапырылысқан көпшілік тына қалған кезде, бір биікке Соколов көтеріле берді. Ол қазір бұрынғы азаматтық киімдерінің бәрін тастап, қызыл командирдің киімдерін киіп апты, сондықтан ба, әлде, бүгінгі зор оқиғаның салдарынан ба,— оның кескіні бұрынғысынан әлдеқайда сұстанып кетіпті.

— Жолдастар! — деді ол, биікке көтерілгеннен кейін жан-жағына қарап ап,— патшашылардың, ақ гвардеецтердің үгітіне еріп, кулак пен байлар Совет өкіметіне қарсы көтеріліске шықты. Көп жерде олардың үгітіне кедей крестьяндар да алданды. Қазір олар аса қауіпті қалың күш боп алды. Бандылар жергілікті коммунистер мен активтерді қапыда басып өлтіріп жатыр. Телеграф хабарына қарағанда, бандылар көтерілісі Петропавл оязын түгелімен, Ешім оязының бергі бетін, Қорған оязының күнгеі жағын, Қостанай оязының шығыс жағын, Көкшетаудың теріскей жағын, Омбы оязының батыс жағын қамтыған көрінеді. Ақ гвардеецтердің және революцияға қарсы тағы басқа элементтердің бұл көтерілісті ұзақ уақыт ұйымдастырғандығы мәлім боп отыр. Мақсаты — ақтар өкіметін құрмақ. Таратқан листовкаларында, олар «Россияның өзге жерінде Совет өкіметі құлап боп, жалғыз осы тұста ғана қалды» депті. Ол, әрине жалған сөз, жұртты соңына ерту мақсатымен айтылған сөз. Расында, бандитизм осы маңайда ғана шықты. Бірнеше жерде коммунистер мен бұрынғы фронтовиктер кедейлерді ұйымдастырып, партизан отрядтарын құрып үлгіріпті. Олардың бандылармен күресіп жатқан хабарын алдық. Бірақ, қауіп аз емес. Большевикше ашығын айтқанда, біз — Петропавл коммунарлары бандылардың қоршауында қалып отырмыз. Қаланы құрсаулаған бандылар, айнала шабуыл жасап бері жылжып келеді... Егер, ішкі мүмкіндігімізді ұйымдастыра білмесек, қашан Шығыс пен Батыстан Қызыл Армия бөлімдері кеп бандылар қамауынан бізді құтқарып алғанша, өте қиындыққа ұшырайтын түріміз бар, сондықтан, тығыз шаралар қолдануымыз керек...»

Соколов одан әрі, бандылармен күреске шығатын отрядтардың қалай құрылу жағдайын айтты. Қалалық гарнизонның қарамағында екі полк әскер болады екен, олардың бір жүйесі қалаға шабуыл жасап келе жатқан батыс жақтағы бандылардың алдынан кеткен бір жүйесі Омбы жақтан шабуыл

жасап келе жатқан бандылардың алдынан кеткен... Өзге жақтан шабуыл жасаған бандыларға төтеп беретін ЧОН отряды ғана.

Соколовтың айтуынша қалада үш жүз елуден астам коммунист бар көрінеді, солардан үш отряд құрылуға тиісіп, бас командирі — өзі. Үш отрядтың бірі құрылып үлгірген де, оны Гозак басқарып өткен түні бандыларға тойтарыс беру үшін Ешім жаққа жүріп кеткен. Қалған адамдар екіге жүйеленетін болды: бір жүйесі бұрын әскерлік қызметін атқарғандар енді біреуі — атқармағандар. Соколовтың мәліметі бойынша соңғы жүйелі адамдардың саны да жүзге тарта бар. Олар осы сағаттан бастап әскерлік дайындыққа кірісуге тиісті. Қай отрядтың майданға қашан жіберілу ықтияры штабта...

Хал-жай айқындалғаннан кейін ЧОН адамдарына түгендеу бола бастады. Кеше регистрация жұмысын басқарған ұзынша ақ сұр жігіт, биік орынға шықты да, қолына ұстаған тізіммен кімнің бар, кімнің жоғын тексеруге кірісті: «Томбовцев бар ма?» деп айғайлады ол. «Бар» деген дауыс естілді топтан. «Расторгуев?», «бар». «Бурадин?», «бар». «Страднина?», «бар». «Гафтель?», «бар». «Винокуров?», «бар». «Гуськова?», «бар». «Соколова?.. Маназаров?.. Қашағанов?.. Бейсенов?.. Трай?.. Контарович?.. Ізтөлин?.. Дубинина?.. Кияшко?.. Матросов?.. Бейсенбин?.. Паули?.. Яйлов?.. Базарбаев?.. Коновалова?.. Аппель?.. Данилов?.. Алданазаров?.. Павлов?.. Муратов?.. Расулова?.. Шишкин?.. Дорский?.. Апсаямов?.. Бляхман?.. Азвалинская?.. Кинцбурнер?.. Анна Гофман?.. Павлов?.. Гричешко?.. Лотайко?.. Лещинский?.. Ромащук?.. Куппершмидт?.. Матрос?.. Дуров?.. Филькенберг?.. Роза?.. Хмель?.. Безухов?.. Ситников?.. Яронин?.. Веренко?.. Безимьянный?.. Фонвизин?.. Стенькова?.. Еронин?.. Мисшта?.. Прохоров?...»

Тізім ұзақ жарияланды. Әркім өз атын естігенде «бар, бар, бар...» деп дауыс беріп тұрды, тізімде аталғаннан жоқ адам естілмеді.

Тізім тексеріліп болғаннан кейін, топталған адам роталарға, взводтарға, отделениелерге беліне бастады. Біздің отделениенің командирі талай майданды басынан өткерген татар Нұролла Янбаризов, взводтың командирі Хасен Маназаров, ротаның командирі Шахизаман Зәбиров. Біздің ротаның тең жараға жақыны татар, қазақ, башқұрт және тағы бірнеше ұлттардан құралды. Бөліну жұмысы біткеннен кейін бәрімізге де тізіммен қару берілді. Қатардағы жауынгердің алатын қаруы бір ғана винтовка. Менің де үлесім сол. Баймағамбетке «Смит - Вильсон» пистолеті тиді, Маназаровқа наган, Зәбировқа маузер берілді...

ЧОН отрядының адамдарында киім ала-құла — кім үйінен не киіп келсе, со қалпында сапқа тұрады. Мысалы, Қожахмет Бейсенбиннің үстінде кең, қолтық, ұзын жең, салпы етек қазақша тіккен түйе жүн күпі, басында жекей тымақ; менің аяғымда баяғы солдат ботинкесі, шалбарым мен тоным да сол, тек, басыма ұзын құлақ қоян малақай тауып кідім; Баймағамбеттің аяғында саптамалы қазақы етік, басында құлақшын, үстінде әкесінен сұрап

алған қазақылау сары тон; заводтан, типографиядан, фабрикадан, темір жолдан тағы сол сияқты орындардан келген адамдардың әрқайсысының үстінде өз кәсібіне лайықты көнетоз киімдер... әйелдердің көпшілігінде шолақ тон мен пимадан басқа жылы киім жоқ, біреулерінің басында құлақшын, біреулерінің басында шәлі... Кейбіреулерінің аяғында солдаттық етік...

Біз әскерлік әзірлікке кірістік. Біздің, бөлімнің адамдарынан үйренуге ең олағы екі кісіміз: бірі — мен, бірі — жасы со кезде елулерге келген Жылқыайдар Базарбаев. Ол былғары заводының жұмыскері. Жалғыз баласы Хафизді 1918 жылы ақтар комсомол болдың деп азаппен өлтірген. Жылқайдардың өзі 1917 жылдан партия мүшесі, мінезі — өте момын, жас күнінен орыс жұмысшыларының арасында қызмет атқарғанымен, орыс тілін өте шалағай сөйлейді. Бұдан бұрын ол әскерлік ойынды ешуақытта өтіп көрген жоқ екен. Мен де сондаймын. Екеуміз «на право» мен «на лево» дегеннің өзін көпке шейін аңғара алмай, оқиға көтер деген мылтықты солға көтеріп, сол аяқтың орнына оң аяқты басып, қасымыздағы жолдастарды жүрістерінен шатастыра бердік... Біздің бұл қимылымызға Баймағамбет әуелі күле қарап жүрді де, артынан ұрсуға айналды; ал, жайшылықта ойыншыл Хасен Маназаров, взводтың командирі болғаннан кейін темірдей қақиып, мүлт өткен жерінді көрсе ақыра сөйлейтін болды. Сондай қатаңдықтың салмағы батқандықтан ғой деймін, бір күні демалыс уақытында Жылқыайдар ағай, қоршаған жұртты шектерін қатыра күлдірді.

— «Нош не спаю, день не хохочу» деді ол кейін тұрып, әлдекімге. Онысы қазақша «күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмеймін» деген сөзі. Орысшылап айтқан болғаны екен. Түзу аударса «ночью не сплю, днем не хохочу» дер еді ғой.

Тілінін, келгені сол болған соң қайтсін!.. Оның «хохохаюына» күлмеуге де болмайды: әрі күлерлік сөз, әрі, күн тәулігі 24 сағаттың ең кеміне жиырмасын маршировать етумен өткізетін, ұйқы, күлгіден шынында қалған, әрі бандының қаланы алып қою қаупі күн санап қысып баратқан коммунарларға бір рет күлудің өзі қандай қымбат!..

Адам не нәрсеге үйренбейді!.. Жылқайдар ағай екеуміз де күн санап әскерлік ойынға жаттыға бастадық. Енді, біз де аяқ ала білеміз, біз де винтовканы тәртібімен түсіріп көтере білеміз!..

Біздің тамақтанатын және аз уақытқа болса да демалатын орнымыз,— миновой двордың күнгей жағындағы ағаш ішіне салынған госпиталь үйлерінде де. Таң қараңғысынан орнымыздан көтерілеміз де, бір кесек нан мен ыстық суды ішіп ойынға шығамыз. Содан түс ауғанша жүрісте боламыз да, мекенімізге кеп түстік ас ішеміз, онымыз,— капустаның сорпасы мен суға пісірген картошке ғана... Содан кейін тағы да жүріске шығып, кейде қас қарая, кейде түн ортасын аударып қайтамыз да, кешкі асты ішуге көбінесе шама келмей, жатар орнымызға мұрыннан шаншыла құлаймыз. «Қара тас ұйқың келсе болар төсек» дегендей, сабан тыққан матрац кейінде

бар, кейінде жоқ темір кроватьтарға қисая кетсек, мамыққа жатқандай қатып ұйықтаймыз... Кейбір түндері тревога боп жүреді. Алғашқы тревогаға қорқа қалатын біз, бой үйреніп алғаннан кейін, немқұрайды қарап, қараңғы коридордың ішінде қоңырау қаққан күзетші «тревога, тревога» деп бақырып жүрсе, ести жата мыңқ етпей ұйықтай береміз. Онымызды көрген командир, «егер жау шын кеп қалса қайтесіңдер» деп, бізді сыбап кеп ұрсады. Оған да етіміз үйреніп алады... Аса шаршаған бір күндерде, тревогаға оянғаннан, жаудың кеп өлтіргенін артық көретін шақтарымыз да болады... Ұйқы қысқан бір кездерде, командирлеріміз бізбен саяси сабақ еткіземіз деп те әуре болады... Ондай сабақтың көбін біз қалғумен тыңдаймыз...

Міне, сондай ауыр күндердің біреуінде бізге тревога болды. Мезгіл қараңғы түн еді. Бұны да дағдылы тревогалардың біреуі болар деп жорыған біз, мыңқ етпей жатайық деп ек, әр бөлмеге арнаулы кісі кіріп, еріксіз тұрғызды. Шала ояу қалыптағы бізді командирлеріміз клубқа арналған бөлмеге алып кірді. Қиыншылықтың салдарынан қалада уақытша сөнген электр жарығы, біздің казармамызда да болмайтын, түнгі жиналыстарды кәрәсін шамның жарығымен ғана өткізетінбіз. Клубта бүгін де сол жарығы аса күңгірт шамдар жанған екен.

Жұрт ұзын тақтайдан жасалған скамейкаларға орналасқаннан кейігі, жалғыз Зәбилов қана көтерілді де, сүлдері құрыған адамдай сенделіп аз тұрып:

— Жолдастар! — деді аса ауыр үнмен.

Ар жағындағы сөздерін айтуға, Зәбиловтің жасқа қақалғандығы үнінен естіліп тұр. Со қалпында ол сенделіп аз тұрды да, шинелінің қалтасындағы орамалын суырып, аз уақыт өксіп алды.

— Не болған? — деген сөз күңіреніп кетті клубтың өн бойына.

Зәбилов аздан кейін көзін орамалымен қаттырақ бір уқалап алды да, ауыр және бөлшектей сөйлеп естірткелі тұрған хабарын айтты. Оның хабарлауынша, кеше Ешім жақта бандылар Гозакты барлық отрядымен қамап алған да, көп атыстан кейін, оғы таусылған олардың тірілерін сыммен байластырып, үстіне кәрәсін құйып өртеп жіберген!.. Бұдан ауыр хабар бола ма!.. Ауырлағанда амал нешік!.. Бұл хабар, әрбір коммунардың құлағына ыстық қорғасындай құйыла, жанын сондай азаптай тұра, әрқайсысына бір ойды өз ішінде қайталата берді, ол — социалистік құрылысты орнату күресінің жолында ауыр қазаға ұшыраған жолдастарының қанын жаулардан қайтару. Бұл сөзді қайғылы коммунарлар трибунадан да айтты, — өзара да айтты, жеке де айтты...

Қызметке шығуға мезгіл әлі ерте екен, сондықтан ұйқысы ашылған көпшілік клубтың әр жеріне топталып, өзара кеңеске кірісті. Сондағы айтарлары — революциялық қызметте көрген қиыншылықтарды, оларды

жеңуге қолданған қайрат-жігері, айла-амалы... Бұлардың бәрі де тыңдауға қызық, бәрінде де нелер ғажап ерлік істерінің, уақиғасы жатады. Кейбіреулердің әңгімесі шындықтан гөрі ертегіге ұқсайды. Мысалы, украин ұлтынан шыққан Федот Лотайконың басынан кешкен бір ауыртпалық.

Жасы отыз беске келген, биік, алып денелі ол өмірінде үйленбепті. Себебін сұрасаң: «он сегіз жасымда орыс - япон соғысына алындым, со қалыппен солдат болып жүріп, енді босанам дегенде, орыс - герман соғысы басталды, оны аяқтамай азамат соғысына араласып кеттім, қай жерде жүріп үйленем?» деп жауап береді. Партияға ол 1915 жылдан бері мүше екен.

Бір қызығы — зор үш соғысты басынан аяғына дейін қолынан түгел өткерген ол, мобилизацияға солдат боп іліккен қалпынан әлі өзгерген жоқ, оның 1921 жылғы аты да «қатардағы қызылармеец»: Демобилизацияға шығам десе, оның жасы келіп-ақ тұр, өзінің айтуынша, қызмет атқаратын бөлімінің командирі өткен жылы сондай ұсыныс жасаған екен, ол қабылдамапты.

— Қайтем босанып?—дейді қулықшыл ол күле сөйлеп,— капиталистер жер жүзінде құрымай демобилизацияға шықпаймын.

— Сен өлгенше олар құрып болмаса қайтесің? — десе:

— Онда күзетте тұрып қартаям да өлем,— дейді.

Ол өткен 1920 жылдың күзінде Қиыр Шығыстаи Петропавлдың госпиталіне жаралы күйінде емделуге жіберіледі екен. Оның ерекше қызық әңгімесі соңғы жаралануына байланысты екен.

— Япон интервенттерімен бір соғыста,— деп бастайды ол әңгімесін,— оқ тиді де құладым... төз арада талып кетіппін... Бір уақытта есімді жисам, қап-қараңғы жерде жатырмын, көзге түртсе көрінер емес... Жан-жағымды сыйпаладым да шошып кеттім,— қатарлай салған қалың өліктің арасында жатырмын!.. Үстіңгі жағымды сыйпаласам,— қаз-қатар салған бөрене!.. Енді ғана білдім, — мен өлген екем де, өзге өліктермен бірге мені көмген екен!..

— Ия, сонан соң қайттің? — дейді бірнеше кісі.

— Қайтем?.. Өліп көрмегенмен, өліктерді көруім бір бұл ғана емес. Бастан өткізген үш соғыста, талай рет өліктермен бірге түнегем...

— Оны қоя тұр,— дейді тыңдаушылар асығып,— мына соңғы уақиғанды айт!

— Айтсам, аз ойланып жаттым. Төбеге қатарлай жапқан бөренелерді сипаласам, қолдың саласындай ғып жиі салыпты... бәрі де жуан

бөренелер... оларды көтеруге, не арасынан жік ашуға мүмкін емес.

— Міне, қиыншылық! — деп қояды тыңдаушылар, — ия, сонан соң?..

— Байқаймын, өліктер қатар жатқан жер мен төбеге жапқан бөренелердің арасында, адам бауырлап жылжырлық қуыс бар. Енді үміті тұтана бастады. Ойладым: «осы қуыспен жылжып, жатқан көріміздің балшық қабырғасына жетейін» деп.

— Ия!..

— Жылжи бастадым... Қуыс аяқ-қолды қимылдатуға мүмкіндік беретін сияқты... Өліктердің иістенбеген түріне қарағанда, жуырда ғана көмілген сияқтымыз, бірақ... өліктердің суықтығы мұздай... әрі қимылдап кетсең былқ ете түседі... қанша тас жандымын дегенмен, жүрегім өрекіп аузыма тығылады... өкпем алқынып, демімді зорға алам...

— Өйтпегенде ше?!

— Сонан қанша сырғығанымды білмеймін, жан - дәрмен дегенде, — көрдің балшық қабырғасына кеп тірелдім - ау!..

— Бәрекелде!.. — деді бірнеше кісі қуана қап, — ия... содан кейін?..

— Қуануға әлі ерте, — дейді Федот, жымыып қойып. — Менде жер қазатын қару жоғын білесіңдер ме, сендер?

— Айтпақшы, сонысы бар екен ғой! Сұрамаппыз ғой, оны!.. Ештеңең жоқ па еді ондай?..

— Қару керегі өз есіме де көрдің қабырғасына жеткен соң ғана түсті. Белбеуімнен қынды пышағым қалмайтын еді, сыйпаласам, қын түгіл белбеуім де Жоқ!..

— Қап!..

— Аяғымда етігім де жоқ... Соған қарағанда, көмген жолдастар (әрине, өз кісілеріміз көмген ғой, япондар бізді онша қадірлеп көме ме, шұқырға үйіп тастап, топырақпен бастыра салмай ма?..)

— Әрине...

— Сонымен, көмген жолдастар бір сыдырғы киіммен ғана жатқызып, етік, белбеу сияқты өлікке қажетсіз киімдерді шешіп алған ғой деймін...

— Ия, сонымен не істедің?..

— Ойланып аз жаттым... «Қолыммен қазуға болар ма екен» деп, тырнағы өскен саусақтарымды салып көрсем, Сібірдің сағызданған күзгі

дымқос, әрі тобарсыңқыраған балшығына батар емес...

— Міне, қиындық?!

— Маңайдағы өліктерді сыйпалап қарасам, бәрі де мен сияқты қарусыз көрінеді... Не істеу керек?..

— Апырай десейші!..

— Ойыма бір ақыл келді...

— Ия?..

— «Ең шетке салған бөрененің бір басын төмен түсіруге тырысайын» деп ойладым, «мүмкін, сол тұстан қазып шыға алармын» деп дәмелендім... Сол оймен балшықты тырналай бастадым...

— Тырнағын, өтті ме?..

— Өткен - өтпегеніне карағам жоқ... «Әйтеуір өлдім ғой» дедім де, тырнақтарымның ауырғанына қарамай тырналай бердім... Сонымен, қысқасы, өлдім-талдым дегенде шеткі бөрененің басын жерге түсірдім - ау!..

— Бәрекелде!.. — деп ду ете түсті бірнеше адам.

— Сендерге қуаныш болғанмен, маған қуаныш болған жоқ,— деді Лотайко, — ауыр бөрененің басы өліктердің үстіне түсті!.. Одан арғы үйілген балшықты қазайын десем, көбесінен сөгілген тырнақтарым зыр-зыр етеді...

— Сонан соң қайттің?!.

— Көрмеген сендерге өтірік, маған шын, балшықты аяқтарымның, тырнағымен, түйген жұдырығымның қырымен қазып көрдім...

— Міне қандай азап?!—десті біреулер тітіркеніп,— ар жағын айтпай-ақ, қой!..

—« Ия, солай! — десті көпшілік,— Тек шыққаныңды ғана айт!..

— Өзім де білмеймін қалай шыққанымды,— деді Лотайко, со қиыншылық басына қазір түсіп тұрғандай, қабағын қатты шытып ап,— сөздің қысқасы, қуыс тауып шықтым – ау!

— Бәрекелде! — деп шу ете қалысты тыңдаушылар.— Ия, сонан?..

— Жұлдызды ашық түн екен!.. Әрі салқын!.. Айнала қалық орман... Көсілген кең, қабыр тарындау бір алапта тұр... Кең, дүниенің ауасы кеудеме

жан құйып жіберген сияқтанды!.. Бойым сергіп кетті! «Қай жер бұл? Кім бар мұнда?.. Қайда бару керек?..» деген сұрау туды... «Жарам қайда?» деп сипаласам, сол жақ қабырғам қол тигізбейді... әрі күлтілдеген ісік сияқты. Оған қарауға уақыт бар ма? Жан-жағыма қарап, жұлдыздардан батысты мөлшерлеп, «не де болса тәуекел!» деп жүріп кеттім... Қалын, орманның ішімен келе жатырмын... Маңайға құлақ түрем,— анда-санда аш тоқылдақтардың ағашты тоқылдатқан дыбысы мен бұтақтан - бұтаққа қарғыған тиіннің сыбдыры болмаса, басқа дыбыс білінбейді... Кейбір жердегі төмпелер, немесе ағаштың түбірлері аю сияқты елестеп, бойымды түршіктіре қалады...

— Оның бәрін не қыласың. Кімге жолықтың саны айт!..

— Сонымен, шым-шытырық орманның ішіндегі мәңгіден бері жиналмаған қоқырына сүріне-қабына, әрі шаршай жанталасып келе жатсам жылқы кісінеді!.. Елең ете қалдым... Жалғызсыраған жылқының даусы... «Неткен жылқы екен бұл?!» Қайыра кісінеген жылқының жобасымен, жан-жағыма сақтана қарап жылжып ем, бір алап көрінді... Шетіне тақала қарасам, ағытқан ходок арбаға байлаулы ат тұр... Ар жағында от жылтырайды, қасында екі адам қараңдайды... Кім бұлар?.. Не істеу керек?..

— Ия!..

— Жетіп баруға қорқып, сол арада отырдым, ойым — кім екенін дыбысынан байқау... Бірақ, қасақана істегендей, олар үн шығармайды... Қорқыныш па, суық па,— отырған сайын дірілдеп таңып барам... Міне, қалтырап, тісім - тісіме тимеуге айналды...

— Қиын екен!..

— Сонымен, өлдім-талдым дегенде, құлағыма японканың даусы шалына кетті... 1904 жылдан бергі таныс дауыс... Елеңдей қалдым... Әрбір қимылына көз тігем, жобасы тыныққалы жүр... Бақыладым да отырдым... Әне от та сөнді... Әне олар тынышталды да...

— Түлкінің жүрісіндей қимылмен таянып келсем, японкаларымның қорылдап ұйықтаған дыбысы шығады... Батылданыңқырап жақындасам, екі кісі... Екеуі де солдат... Атты ұрлап әкетейін десем, аяғында кісен.. Не істеу керек?..

— Өлтіру керек!—деді біреу,— жауды аяймын деп өзің өлемісің?..

— Мен де соны ойладым. Бірақ, қалай өлтіру керек? Винтовкалары басында жастаулы...

— Ходоктың кіндік темірімен!..

— Өзім де соны ойладым. Кіндік темірді суырып алсам, жуандығы

білектей, ұзындығы жарты құлаш...

— Персейші, тез!..

— Ондайда асығуға болмайды... Олар екеу, мен жалғыз, оятып алсам қиын.

— О жері де бар!..

— Ұратын жерлерін дәлдеп алдым да, біреуін құлақ шекеден періп кеп жібердім!.. Аунап түсуге шамасы келді...

— Бәрекелді!.. Екіншісін?..

— Ұрып үлгірмей, ол басын көтеріп алды.

— Қап?!..

— Қалай үлгіре алмадың?

— Айтуға ұмытқан екем, сол қолымда дәрмен жоқ, қару ғып жүргенім оң қолым ғана...

— Ия, сонан?!..

— Шошып оянған жапон мылтығына жармаса бергенде, қақ төбеден пердім кеп!..

— Әп - бәрекелді!..

— Шыр-көбелек айналып ұшып түсті... Тағы пердім. бастан! Ендігі тулаған денесіне тиген жоқпын... Аздан кейін ол да тынышталды... Кісеннің кілті соның қалтасында екен, аттың аяғын ағыттым да, ырғып міне жөнелдім... Ендігісін айтпасам да болады...

— Тек жау қоршауынан шыққаныңды ғана!..

— Қайтып жауға кездескен жоқпын. Бетімді батысқа түзей ағаш арасын кезіп жүріп, екі күнде өз кісілерімізге қосылдым... Содан госпитальға... содан осы Петропавл госпиталіне...

— Ғажап әңгіме екен!—деседі әркімдер.— Жазылдың ба өзің?

— Оң жақ қабырғамның астыңғы үшеуі жоқ... Сүбемнің жарасы бітті, тек, жарасын тіккен жіптері ғана алынып болған жоқ...

— Ендеше неге шықтың?

— Шықпаған еркіңе бандылар қойып отырма?—дейді ол.— Кроватьта жатып өлгеннен, айқаста өлейін...

— Басқа жаққа жіберді ме сендерді?

— Үлгермеді. Енді, «қоршауда қалдық» деген соң, госпитальға жатқым келмеді.

— Неге? Егер, қаланы ала қалса, жаралыларға тимеуі мүмкін ғой?

— Өзі банды болсын да, коммунистерге тимесін! — дейді жолдас Лотайко кекетінді күлкімен. Петлюршілдердің коммунистерге не істегенін мен білем, бұл бандылар соның бір бұтағы.

— Ия, — дейді біреу күрсініп, — ғажап мәселе бұл! Бандылардың ұраны — «Коммунистсіз Совет жасасын» көрінеді. Неге олай дейді екен?!

— Соны да білмеймісің? — дейді қасындағы кейіп, — коммунистердің басқаруынсыз социализм құрылмайтынын бандылар білмейді деймісің? Әрине, біледі. Коммунистсіз «Совет» байлардың парламентіне айналады. Бандылар оны да жақсы біледі. Олардың «Коммунистсіз Советке» ұмтылуы да содан.

— Рас, — дейді біреу, — коммунистсіз социализм жоқ. Ендеше, «коммунист» деген сөз, не деген ардақты саз!..

Олардың коммунист атын ешкім құлата алмайтын биікте ұстауы да сондықтан ғой!..

— Рас! — деседі басқалары...

Со мезгілде таңның бозарып келе жатқаны да терезеден байқала қалды. Бізге жиналуға команда болды...

АРПАЛЫС

ЧОН - ның қаладағы екі рота әскері со күннің кешіне қарай екі жөнге аттанды: бір рота — Гозак отряды апатқа ұшыраған Ешім жағына қарай, екінші рота Арханский арқылы батысқа қарай.

Қаладан кештетіп шыққан бізді, командиріміз әлі мұзы қатып жатқан Есіл өзенінің үстінен тура өткізіп, арғы тоғайға апарғаннан кейін, әрбір взводтың командирі өз жауынгерлеріне халдің қандайлығын баяндап берді.

— Біз беттеп келе жатқан жақта бандылар Надеждадан бері қарай шыққан болу керек,— деді Хасен Маназаров бізге. Мүмкін Кондратьевка станциясына жақындап та қалған шығар. Егер, Кондратьевкаға олар бізден бұрын жетсе, темір жолды қияды да, батыс жақтан келетін поездарды өткізбейді. Онда қиын болады. Штабтың айтуынша, Челябин жақтан біздің регулярлық армияның бөлімі келе жатқан көрінеді. Темір жол кесілсе, бөлім аз уақытқа болса да бөгеледі, онда Петропавлды бандылар . бүгін-ертең алып қоюы мүмкін. Ендеше, біздің негізгі міндет — бандыларға темір жолды қидырмау.

Қызылжардан жиырма шақырымдай жердегі Кондратьеваға біз Есіл тоғайынын, арқасындағы қары қалың соны жерді кесіп отырып, түн ортасы ауған шақта жеттік. Станция әзірге біздің қолда екен, бірақ барлаушылардың айтуынша, бандылар Кондратьевтің ар жағындағы қалың ағашқа жақындап қалған...

Станциядағы үйлерге тарап, аз уақыт көздің шырымын алуға ЧОН адамдарына рұқсат берілді де, салт адам тағы да барлауға барып қайтпақ болды: командир — Старлыков, қасында комсомол Романчук және мен.

Оқушыларға менің ұйқышылдау адам екенім өткен бір тараудан белгілі. Сол ұйқым подразверсткаға аттанғалы сергіген еді, енді, көтеріліс басталғалы біржола қашты. Енді мен шөп басы қимылдаған сыбдырдан оянып кетем, аз уақыт қалғысам ұйқым қанып қалады!..

Бүгін де солаймын. Кондратьевкаға жақындаған шақта мойныма аттай мініп, көзімді түйілдіре бастаған ұйқы, Хасен Маназаров «сен разведкаға барып қайтасың» дегенде серпіліп жүре берді. Командирдің бұйрығы екі болмауын алдақашан ұққам, сондықтан, маған ұйқы қайдан жуысын!..

«Барлау» дегеннің не екенін бұрын білмегенмен, көтеріліс басталғалы түсініп болғам. Барлауға барған жолдастарымның айтуынша, бұл сапарға аттанған адымының алдында аранын ашқан ажал тұрады. Егер, өзіңді аса сақ ұстап, сергек жүрмесең ойда жоқта өліп кетесің... «Өлу» деген оңай сөз бе екен?.. Аранын ашқан ажалға кімнің жем болғысы келеді дейсің!..

Командиріміз Старлыков дедім ғой, аты Семен. Қара бұйра шашты, қою қара қасты, кішірек қара көзді, қоңыр кескінді, тұмсығы көтеріңкі зор мұрынды, кең, иықты, бүкіштеу биік денелі бұ жолдаспен мен ЧОН отряды құрылған күні танысқам. Өткен империалистік және азаматтық соғыстарда Старлыков үнемі барлау жұмысында ғана болған. Осы қызметінде кездестірген талай қызықтарын, ойыншыл ол біздің шегімізді қатыра күлдіріп талай айтқан.

Бізге әрине тәуір аттар берілді: Старлыковтың астында арғымақтау қарагер ат, менің астымда, тегі қарабайыр болғанмен; мүсіні сұлу, жүрісі пысық жирен қасқа ат, Романчуктың астында, денесі жуандау, жүрісі доғалдау, бірақ білекті көк жал ат. Старлыков атқа тақымы үйреніп қалған қу екен, арғымағын ұршықтай ойнатады. Романчук бұрын салт мініп көрмеген жігіт болса керек, аты қаттырақ желсе, ер үстінде қолбандап, жас баладай жан-жағына толқып кетіп отырады. Мен, әрине, атқа жүре алам.

— Ал, қалай туыстар,— деді Старлыков, біз қараңғы түнді жамылып, қалың ағашқа жақындай берген кезде,— егер, ағаш іші қаптаған банды болса қайтеміз?

Романчук пен екеуміз «ну, и что же?..» деп қосарлана жауап бергенмен, Романчуктың сезімі қандай халде екенін білмеймін, менің жүрегім қобалжи қалады. Соны түсінгендей Старлыков қалжыңды үнін кенет байсалдандырды да:

— Енді, сақ болу керек,— деді бізге.—«Банды» деген зұлым жау. Жау атаулының бәрі де қапыңды тапқысы келеді, ал, «банды» дегендер тым қапелімшіл болады. Жол ағашқа кіре үш тармаққа бөлінуге тиісті. Мен орта жолмен кетем. Романчук, сен оңға бұрылатын жолмен тартасың, Мұқанов — сен солға тартасың. Бандылардың алды жеткен жерге дейін барып қайтамыз...

— Ағаштың ар жағында алыс болса да ма?— деп сұрайды Романчук.

— Әрине! — деді Старлыков нық дауыспен.— Мәлімет бойынша ағаштан аса алыс болмауға тиісті. Бандылардың үстінен шығып қалатын болсаңдар, өлмей қолға түспейсіңдер. Не аттарын, өліп, не өздерің жараланып қолға түсе қалсаңдар, өлімге шыдайсыңдар, біздің жақтан ешбір мәлімет бермейсіңдер. Қалай қинап сұраса да «білмейміннен» басқа тіл қатпайсыңдар. Ұғымды ма?

— Ұғымды,— дестік Романчук екеуміз.

—« Онда, бақытты сапарға! — деп Старлыков атын тебіне, үш жолдын, ортасындағысымен жөнеле берді. Романчук екеуміз де ыдырай жөнімізге тарттық.

Қалың ағаштың арасымен жалтара, орала созылған жолмен жортып

келем. Мезгіл қараңғы түн, бірақ, түнге үйренген көзге жолдың, қарауытқан сүрлеуі айқын көрінеді. Айналам аппақ қалың қар. Ағаштардың бұтағына оралған қырау да бүгін қалыңдай түскен сияқты, сондықтан, мен жүріп келе жатқан дүниенің ішінде, менен басқа қара нокат жоқ тәрізді. Сөйтіп келе жатып Старлыковтың сақтандырған сөзін есіме түсірем. Жолға кейде таялып, кейде алыстаңқырап отыратын қалың, орманның әр ағашының түбінен аңдып отырған бандыны күтем... Далаңқы жерде өскен шырпылар мен қурайлардың қырау жамылған әрбір денесі, маған мені тосып отырған бір-бір жау сияқтанады... Сонша қорқыныштың салдарынан, тіршілікке тырысатын менің, жүрегім, жылдамдата соғып, бар қанымды басыма шапшытады да, қауіптен басқа ойды жуытпайды...

Адам не қиындыққа үйренбейді!.. Алғашқы кезде денем сонша түршіккенмен, бойымды біртіндеп жинағаннан кейін, енді «банды» дегенді көруге асыққан сияқтандым...

Оны көрдім де, бірақ, төз емес, таң сібірлеп келе жатқан уақытта... Сол кезде, ішін жол кесіп өтетін сирек ағаштан шыға берсем, ар жағында шоқытқан жүріспен он шақты салт келеді екен, кілт тоқтай қалдым да көз тіктім. Бірнешеуі атқа жайдақ мінген, киімдері олпы-солпы оларды көргенде, «жаудың барлаушысы» деген ой келе қалды маған...

Не істеу керек?.. Қашуға ма?.. Болмаса, кідіріп, кімдер екенін анықтап білуге ме?..

Ілезде арғы бір дөңнің үстіне қаптаған қалың адам көтеріле берді. Шаналылары, салттары, жаяулары араласқан бұл қалың топтың енінін, жалпақтығы төрт-бес шақырымдай жерді қамтиды. Және жолсыз сонымен өріп келеді... Бұлар, әрине, бандылар!..

Одан әрі күтуге дәтім шыдамады да, атымды кілт кейін бұрып, келген ізіммен шоқыта жөнелдім, со кезде артымнан атылған мылтықтардың да даусы естілді, жалт қарасам, әлгі салттылар қуып келеді. Мен жүрісі әлі тың атымды тебініп жіберіп, бар шабысыммен айдап жөнелдім...

Атым жүйрік екен, қуған жауларға шалдырмастан, қалың ағаштың Кондратьевка жағындағы жазығына шыға келдім. Со бір тұста қиғаштай шауып маған қарай келе жатқан біреуді «бұл да бандылардың барлаушысы болар ма?» деп жорып, сескене қалып ем, аздан кейін тани кеттім, өзіміздің Старлыков!.. Ол да құйындата шауып келеді.

Қуғыншыларымның алыста қалғанын көрдім де, атымның басын тежеңкіреп, командирімді тосып алдым.

— Көрдің бе?— деді ол маған жанаса беріп.

— Көрдім.

— Мен де көрдім.

— Романчук ше?

— Оны білмеймін.

Біздің шабысымыз бәсеңдеңкіреді ме, немесе,—ағаш арасынан қуғыншылар көріне бастады.

— Бас қамшыны! — деді Старлыков маған.

Екеуміз жарыса тарттық. Түр жағынан қарағанда бойы қораштау көрінгенмен, менің атым Старлыковтың атынан әлдеқайда шабысты екен. Лезде мен одан ұзаққырап сала бердім. Со кезде артыма қарасам, бізді қуып жетуден күдер үзді ме, немесе, Кондратьевка маңында қалың тосқауыл барын сөзді ме, — ағаштан шыға бере бандының қуғыншылары тоқтады да, кейін қайтып кетті. Оқ шалар жердей алыстап кеткендіктен, тосып алған Старлыков екеуміз, атымызды тежеп желе - жортақ жүріске түсірдік.

— Бандылардың жобасын көрдің ғой?— деді Старлыков.

— Көрдім.

— Әлденеше мың бар-ау деймін?

— Болар.

— Бізде ғой, жүз шақты ғана кісі бар?

— Солай ғой! — дедім мен мұнайыққыраған дауыспен.

— Қалай, төтеп бере аламыз ба?—деді Старлыков әлденеге жымыып.

— Қайдам?— дедім мен күрсініп.

Соғыста жеңу мәселесін адамның саны шешпейді, құрал шешеді,— деді Старлыков көңілді даусын өзгертпей,— бар жердегі бандылардың құралдары біркелкі: оларда мылтық, әсіресе, пулемет пен винтовка ете аз, қаруының көбі қолдан соққан найзалар, немесе, айыр, шалғы сияқтылар... Біз оларды жақсылап тұрып тойтарымыз!..

Бандылардың Кондратьевкаға шабуылы күн түстен ауып бара жатқан кезде басталды. Біздің адамдар темір жолдың өн бойына қаз-қатар пулеметтерін құрып тастады. Бұйрық бойынша, бандылар оқ жетер жерге келгенге шейін мылтық атылмауға тиісті...

Көпшіліктің арасында, винтовканың тұмсығын темір жолдың рельсіне сүйей мен де етпетімнен жатырмын... Ағаштан шыққан қалың банды

қаракұрттай қаптап бері қарай келе жатыр. Тегі, олар да оқ жетер жерге кеп атыспақ қой деймін. Сондықтан да болу керек, қатарларын жазбай қалың топпен ақырын жылжып келеді...

«Жаумен соғысу дегенді мен бірінші рет бастан кешіргелі жатырмын. «Соғысудың» аты — өлтіру. Бұған дейін мен ешбір адамды өлтіріп керген жоқпын. Енді қаптап келе жатқан жауды біз атқылаймыз. Сонша қалың жауға атылған оқ тимеуге мүмкін емес. Ендеше, менің, де оғым тиеді оларға. Мен де өлтірем оларды. Бірақ, мен оғымның, бұл арадан қайсысына тиіп жатқанын кермеймін. Соғыс солай боп қана етсе жақсы, егер олай етпей, қолма-қол соғысатын күн туып қалса ше?..

Осы сұраулардың шырмауында шатасып жатқан уақытымда, «Пли!» деген команда боп қалды. Жан - жағымдағы адамдардың мылтықтары сатыр-күтір атыла бастады... Пулеметтердің те таңдайлары тақылдап, «тат – тат - татқа» баса жөнелді... Менің де қолым қимылға кірісті. Бірақ, ол сөзімнің ғана қимылы еді, санамда еш нәрсе жоқ...

Старлыковтың сөзі рас екен. Бандылар қанша қабындап келгенмен, қаптата жаудырған оққа төтеп бере алмай, дауыл жыққан қоғажадай жапырылып, бірталайы құлаған жерлерінде қалып қойды, көпшілігі қайрыла қашып, ағашқа тығылды. Менің есім сонда ғана кіріп, қасыма келе қалған Баймағамбетке:

— Бандылар қашты ғой, оларды неге кумаймыз біз?— десем:

— Қуатын күш қайда оны?— дейді Баймағамбет. Қуу үшін қалың, ол керек. Біздің бар санымыз жүздей ғана. Қууды қойып, темір жолға ие боп тұрсақ та жетер.

Кондратьевка станциясын біз үш күн қорғадық. Қайталап шабуыл жасағанмен, жау оны ала алмады. Төртінші күні замена келді де, біздің рота қалаға қайтты. Бізден шығын болған адамның саны он бес — жиырма шақты ғана...

Қалаға келе біздің рота ішкі тәртіпті сақтауға жұмсалды. Рота үшке бөлінді: бір жүйелі адамдар көшелердің күзетінде болады, екінші жүйе – қала маңайының темір жолын күзетті, үшінші жүйелі адамдар — қаладағы күдікті жерлерді тексереді. Мен соңғы жүйелі адамдардың қатарына қосылдым.

Жаңа командирім Пуговкиннің айтуынша, революцияға қарсы элементтер көтеріліс тұтанған күні-ақ, қаланы қолына алудың әрекетіне кіріскен екен, бірақ, сигнал көзінде берілгендіктен, біздің күштер оларды ұя - ұясында басып қалған. Қолға түспегендері ЧОН - ның, немесе Қызыл Армияның адамдарын аңдып, реті келген жерде өлтіретін болған. Мен қосылған жаңа взводтың міндеті — бандиттердің қаладағы ұсақ ұяларын жою.

Араласа келе, бұның да қиын іс екендігі байқалды. Бейғамдық жасаған біздің кейбір жолдастарды, бандиттер өлтіріп тастады, сезілген бандитті еппен аулау керек болды...

Мен осы қызметте жүріп жаттым. Жалпы хал-жай ауырлай түсті. Соңғы алынған мәліметтерге қарағанда, Қызылжар арқылы жүретін темір жол батыс жағында Мамлютка мен Кондратьевка арасынан, шығыс жағында Москаленко мен Есілкөл арасынан бандылардың қолында қалған. Күшіне сенбеген бандылар темір жолдың бұл тұстарын әлденеше жерден кесіп, топырақтарын қазып бұзған... Қалаға жан-жақтан келетін телеграфтық және телефондық сымдар түгелімен үзілген, бағаналары құлатылған. Ресми айтылмағанмен, анық мәліметтерге қарағанда бандылардың қоршауы Қызылжарға тым жақындап қалған. Біреулердің айтуынша, бұл қалаға жан-жақтан шабуыл жасап келе жатқан бандылардың саны отыз, қырық мындай... Және біреулердің айтуынша, қалалық гарнизонда сатқындық болған, оның штаб начальнигі мен бас қолбасшысы қару, құралдардың көбін бандылардың қолына қалдырған және қаланы қорғауды ойдағыдай ұйымдастырмаған, сондықтан, қазір ең сенімді күш ЧОН отряды ғана боп қалған...

Халдың соншалық қиындаған күндерінің біреуінде, менің взвод командирім екі адаммен мені, түн ішінде Қызылжардың «Ой қала» аталатын жағына, әлденендей үйге тінту жасауға жіберді. Оның айтуынша, сол үйде тығылған бандиттер тобы бар, оларды ұстап әкелуіміз керек.

Біз аттанған шақта басталған боран, тінтетін үйге жеткенше түтеп кетті. Жел аса қатты. Күн аса суық.

Ленин көшесін бойлап Дөң қаладан Ой қалаға түсе берген шақта ар жағымыздан азан-қазан шу естіле бастады.

— Бұл не?!— дептік біз тұра қап.—Әлде, қалаға бандиттер кірді ме екен?!.

«Әй» демге жеткен жоқ, шу қалыңдай түсті және бір жақтан емес, әр жақтан...

— Ох, чорт побери! ,— деді менің қасымдағы Бариков Василий,— бандылар қалаға кірген екен!..

— Рас, солар,— деді Гречишко Федор.— Енді не істеу керек?

— Кейін қайту керек,— деді Бариков.

— Әрине,— дедім мен де.

Үшеуіміз жалт беріп кейін шапқанда, Дөң қалаға көтерілстің биіктің сол жақ беттегі жырасынан қатыр – күтір мылтық атылып қоя берді... Не істеу

керек?.. Кейін қашуға болмайды... Ой қала жақтық барлық көшесіне бандылар қаптап кеткендігі, шулаған дауыстарынан айқын көрініп тұр...

— Алға!— деген даусы шықты Гречишковтың Бариков екеуміз кідіре бергенде.

Атты борбайға қоя жөнелдік. Бұрқыраған қалың бораннан аңғармай қалдым... Гречишко ма, немесе Бариков пе, біреуінің аты омақата құлады... Оған кідірет уақыт қайда!.. Жырақтан бізге қарай жауған оқ үдеп барады!.. Аздан кейін атыс екі жақтан да шықты.. «Жау қамап алған екен» деп ойладым мен. Сау жолдасым менен озып кетті, оның Бариков немесе Гречишко екенін түтеген бораннан мен айыра алмадым.

Сүрінді ме, әлде оқ тиді ме, бір кезде менің де атым ұшып түсті. Қабат құлаған мен, жан -дәрменде төз түрегеп, атты тастай ілгері жүгірдім... Артыма қарасам, әлдекімдер жүгіріп келеді. Оларды жау екен деп ойладым да, со бір тұста кездесе қалған биік жардың астына қарай домалай құладым, артымдағылар жар басында қала берді...

Жардың, астымен қашып бара жатқанда, оң жақ аяғым әлденеге дуылдап, пимамның іші жып-жылы боп кетті. «О, несі?» дегендей қонышынан қолымды тығып байқасам, жып-жылы бірдеме білінеді... «Бұл не?!.. Әлде, оқ тиген бе, аяғыма?..»

Оған қарауға уақыт жоқ... Не істеу керек?.. Қайда бару керек?..

Есіме, оқушыларға мәлім Жәмпейістің, үйі түсті. Ендіге жүгіріп әрең жеттім де, Жәмпейіс үйінің есігін қақтым. Мен кім екенімді сыбырлап есік сыртынан айтсам, естімей ме немене,— ешкім аша қоймады. Аздан кейін, жұқа тақтайдан жасалған есіктен ести қойдым: Жәмпейіс пен оның әйелі Жаңыл мені үйге кіргізу, кіргізбеу туралы күбірлесіп ақылдасады. Ақыры, Жәмпейіс есігін ашты да, үйіне кіре берген маған:

— Шырағым - ай, қиын болды ғой бұл. Өзім де бандылардан қорқып отырған кісінің біреуімін, сені қайттім?— деді.

Жәмпейістің қорқатын жөні де бар: бұрын ұрылармен көп араласқан, ол Совет өкіметі келгеннен кейін, Қызылжардағы Ояздық Уголовная Розысқаға қызметке кіріп, қалқаладағы ұрылардың талайын ұстап берген. Олар Жәмпейіске кіжініп жүретін Ендеше, қорықпағанда қайтсін!..

Мен аз уақыт үнсіз тұрғаннан кейін:

— Келмегей еді,— деді Жаңыл,— келіп қалған соң кет деуіміз ұят болар. Теремнің үйіне апар, сонда жасырына тұрсын, ол үйге батып ешкім кіре де алмайды, тие де алмайды...

— «Сасқан үйрек артымен жүзеді» деп, менің есіме де келмепті - ау, ол,

— деді Жәмпейіс,— жақсы ойлап таптың, қатын! Ия, сөйтеік, шырағым,
— деді ол маған, қарап,— жүре ғой, ертіп алып барайын!..

Жәмпейіс есікке беттегенде, мен орнымнан қозғалмай тұрып қалдым. Несіне қозғалам: Жаңылдың «Терем» деп тұрғаны,— Жәмпейістің інісі Уәли. Ол байласа бау кесетін ұры, кісіні қойдай бауыздауға шімірікпейтін қаныпезер. Со қылығынан тиям деп әуре боп, қолынан келмейтініне көзі жеткен соң, Жәмпейіс одан бөлінген. Талай рет абақтыға түскен оны, жуырда босанып шықты деп естігем. Жайшылықта да бандит оның, мына қалың бандыға қосылған соң, «құдайы» бермей ме? Талан-тараждың қалың ортасында жүрмей ме, ол?.. Бандылардың бүгінгі күні кімдерді талап, кімдерді өлтіретіні маған айтпаса да белгілі емес пе?.. Ендеше, ол талан-таражды мен қалай естимін, қалай көрем?!..

Менің орнымнан қозғалмау себебім осы еді. Сонымды сезгендей, Жәмпейіс, «кәне, жүрмейміз бе, енді?» деген сөзді босаң айтты.

— Жо-о-оқ, мен онда бармаймын,— дедім мен.

— Неге бармайсың?— деді Жаңыл тікіленіп.

— Мен сізге келдім Жәмпейіс ағай,— дедім мен,— пана болады деп келдім. Болмаймын десеңіз кетем.

— Қайда барасың?— деді Жәмпейіс әйелі мен менің арамда толқып.

— Кетем де, бетім ауған жаққа!..

— Қайда барасың сонда? Ой да, қыр да өрген банды!..

— Азар болса ұстар... Өлтірер... Онымен дүние құрып кетпес...

— Мынаның қисығын қара өзінің!.. Пайдасын айтқан сөзге қыңырайып болмауын қара!..— деп Жаңыл шаптығып келе жатыр еді, бұрынша, сәкінің үстінде ескілеу бір көрпені жамылып, бүлкілдеп жатқан біреу, көрпесін серпіп жіберіп түрегелді, Жәмпейістің кіші інісі — он екі, он үш жастағы Мақыжан...

— Болсын, осында! — деді ол, өзінің балалық жіңішке даусын қатты шығарып.

Оған мен жалт қараған шақта, неге екенін білмеймін, жүрегім төмен тартып, басым айналған сияқты боп кетті... тегі, мен, теңселіп құлауға айналдым ғой деймін,— ей, не болды саған?!» деп Жәмпейіс ұстай алды да, сәкіге отырғызды...

— Бозарып кетті өзі, су әкел! — деген даусын естідім оның.

Олар бетіме су бүркіп, есім жинала бастағанда:

— Қолы қан ғой, өзінің! — деген даусы естілді Мақыжанның.

— Рас, қан ғой — деді Жәмпейіс те қолымды ұстап көріп.— Өзің жараланғансың ба?— деді ол маған.

Оң аяғым сонда ғана есіме түсті.

— Пимамды тартыңдаршы! — дедім мен оң аяғымды қолыммен нұсқап.

Мақыжан пимамды тартқанда, қорыстан әлденені суырғандай, аяғым қорқылдай қалды...

Пиманы Мақыжан шірене тартып суырып алғанда, ішінен сәкіге қан құйылып кетті.

— Көтек - ай, бұ несі еді?! —деп, Жаңыл үрейлі кескінмен шегініп кетті...

Одан кейін не болғанын мен білмеймін... Оянсам,— күндіз. Жәмпейіс үйінің бұрышында жатырмын. Қасымда Жәмпейістің үш-төрт жасар жалғыз қызы Гүлзейнеп қуыршақ ойнап отыр... Үйде басқа жан жоқ... Аяғым сыздап әкетіп барады, қарасам әлденемен сирағымды орап байлап тастапты... Аңқам кеуіп сусап қаппын...

— Су! —дедім мен Гүлзейнепке.

Бұл үйге келіп жүретін мені танығандай, сәби үлкен әдемі қара көзін күлімсірете қарады да, байсалды кісідей:

— Апа нет дома,— деді.

— Дай воды! Я хочу пить,— дедім мен.

Ақылды бала орнынан тұрды да, босаға жақтағы сандықшаның үстінде төңкерулі тұрған шәшкенің біреуін алып, самауырдан су ағызып әкеп берді. Мен жұта салдым.

— Еще! — дедім шәшкені қайта ұсынып. Бала қайта әкеп берді. Тағы жұта салдым.

Со кезде үйге Мақыжан кірді. Оның айтуынша қала қырғын боп жатыр, коммунистер мен советтік қызметкерлердің қолға түскенін бандылар өлтіруде... Кей коммунистердің тірідей мойнына тұзақ салып, атпен сүйретіп, көше - көшеде шауып жүр... Темір діңгекке сыммен байлап, тірідей өртеген біреуді де көріпті... Бірнеше коммунисті бандылар астық сарайына апарып, тірідей ішін жарып бидай тыққан... біреулерді тірідей аралап өлтірген... Кеп коммунистің үй - ішін, бала-шағаларын қырып тастаған!..

Пысық, қала жайын жақсы білетін, орыс тіліне жетік Мақыжан осының бәрін саралатып айтып отыр... Қорқыныштан ба, әлде, ұшынды ма,— жараның сыздауы үдей түсті... Бірақ, сарнауға болмайды, жер тар!.. Тек, мықшия ышқынып, тістене дем алам...

Жарамның жайын да содан естідім. Оң балтырымның сыртынан тиген оқ, ішкі жағын жалбыратып жыртып шығыпты... Атым тегі сол оқтан құлаған болу керек. Жәмпейіс врач шақыруға қорқыпты да, жарамды күйдірген құрым кигізбен орап байлапты.

Жәмпейіс кіріп келді. Оның кескіні өрт сөндіргендей әлемтапырық. «Не хал боп жатыр, Жәмпейіс ағай?» десем, мені қорқар дей ме немене, «онша ештеңе жоқ» деп сыр ашпайды. Мен Мақыжаннан естігенімді сұрасам, оның айтып қойғанын ұнатпауын қабағынан аңғартқан Жәмпейіс, «қайдан білдің сен оны?», «Не бар балаға сөзге үйір боп?» деп Мақыжанға жекиді. Өзге хабарға сараң Жәмпейістің үрейлене айтқаны біреу-ақ:

— Үй басы тінту басталды... Іздейтіндері — коммунистер... Біздің кірпіш сарайға да келмесе жарар еді!..

Бұл сөзді ол өз өкініші сияқты ғана ғып айтқанмен, бар салмағы маған түседі... Жан тәтті, тінтіп тауып ала ма деп қорқам!..

Сондай қорқыныш Жәмпейісте де барын, ол тез білдірді. Аз отырғаннан кейін ол :

— Мақыжан,— деді інісіне, жеңгең Сақтаған үйінде отыр. Гүлжан екеуің сонда барыңдар.

Мақыжанның барғысы келмеп еді, Жәмпейіс зорлап жіберді және «ешқайда шықпа, сонда отыр» деп тапсырды. Олар кеткен соң:

— Ал, шырағым Сәбит,— деді Жәмпейіс,— мен де кетейін. Есіктің сыртына құлып сап кетейін.

— Неге?

— Банды - манды келсе, үйінде адам жоқ екен деп кетіп қалсын...

Өзге үйді тінтіп кеп есігі құлыптаулы үйге кездесе, оны ашып көрмей кетіп қалатын, банды ақымақ па?.. Оның сонша ақымақ емесін, Жәмпейіс білмей отырған жоқ, біле тұра, егер банды кеп тінтіп, мені тауып алса, ішінде болудан қашып отыр. Сонда, байғұс-ау, өзі үйінде болсын-болмасын, егер үйіне тыққан коммунисті тауып алса, банды мүсіркей мен оны?.. Бұны білмейтін Жәмпейіс те ақымақ емес, сондықтан, оның іштей сасуы, менің сасуымнан артық сияқтанады... Өйтпегенде ше?.. Егер, үйінен тығылған коммунист табылса, мейірімсіз банды, оны үй ішімен қырып тастауы мүмкін ғой...

Жәмпейістің сондай халін көре - тұра, бір үйлі нанды ажалдың аузына итергенше, бәйгеге тіккен басты тәуекелге тапсырып кетіп-ақ қалар ем, оған аяқтың жайы мынау, қозғайын десем зыр ете қалады, сирағым түгіл сол жақ санымды дуылдатып әкетіп барады... Сондықтан:

— Барыңыз, ағай!— дедім Жәмпейіске, көзіме іріккен жасқа булығып,— есікті сыртынан жап, жаппа еркіңіз!..

Көзін орамалымен сүрткен Жәмпейіс үн-түнсіз тұрды да шығып кетті...

Бұл үйге сыю маған енді қиын болды... Сыздаған жара бір жақтан қысса, ой екінші жақтан қысады... Бандылардың коммунистерді қалай азаптауы туралы Мақыжанның айтқандары есіме түссе, хайуандық азаптар көз алдыма елестеп, қорқыныштан жүрегім тас-талқан боп жарылып кете жаздайды... Кейде есіме: Ізтөлин, Лотайко, Маназаров, Старлыков, Базарбаев, Романчук, Зәбиров тағы басқа таныс жолдастарым түседі... Олар қайда екен?.. Өлі ме, тірі ме?!..

«Адам ит жанды» деген сөз, қиындыққа өлшеусіз төзімділігінен айтылған ғой деймін. Жан - тән соншалық сыздаған со күні, кешке қалай жеткеніме өзім де қайранмын. Іңірде Жәмпейіс мені әлдекімнің арбасына мінгізді де, «Крайная 50» аталатын үйге алып барды... Ол Қызылжардың шетіндегі адам көрмес үйдің бірі екен, иесі — Әбіл дейтін жесір әйел, қолында момындау жұмысшы қайын інісі бар, үйі кішірек екі бөлме.

— Осында боласың,— Жәмпейіс,— жылы оранып подвалда жатасың, одан басқа жасырар жер жоқ.

Ризаласпағанда амал нешік!.. Көк - жер қойылған мұздай суық подвалға Жәмпейіс мені бірге көтеріп түсірісті де, қой терісінен жасалған үлкен бір тұлыпқа орап жатқызып:

— Ал, сау бол, мен келе алмаспын, Мақыжан келіп тұрар,— деп кетіп қалды...

Жата-жастана таныссам, Әбілді мал қырманының жұмысшысы алған екен, жастарында жиырмаға жақын алшақтық болса керек. Ол күйеуі бірер жыл бұрын өліпті, бала қалмапты, ендігі қолғабысы — момын қайын інісі, үйін асырап отырған сол..- Әбілдің мінезі атына ұқсас. Жуан дауысты ол ерекше кесек, кейде боқтай сөйлейді... Сонысына бағып, кейде мен уайым айтайын десем, немесе сыздаған жарадан сарнайын десем, ол кейде «қатынбысың шыдамай!» деп ұрсады да, оған тоқтамасам еркекшілеп боқтайды... Со мінезіне қарамай, ол мейірімді, аяғына пимасын, үстіне қамзолша ішігін киіп, басына түбіт шалысын жамылып, әлсін-әлсін подвалға түсіп халімді сұрайды, ас-су береді, естіген - білгенін айтады; табиғаттық қажеттеріме жәрдемдеседі... Жақсы кісі еді ол!..

Әбіл үйіне барғанның ертеңіне, оң жақ саным тіпті күп боп ісіп кетті...

Ісік сүбеге қарай шапшыды... Температура күн санап жоғарылай түсті... Әдетте «40» та адам өледі дейді, менің температурам бір күні «41» ге барды. Әбіл апай да, мен де оған сенбей, қайта салып көріп ек,— рас!..

Қанша қатаң мінезді дегенмен, менің температурам «41» болғанда ол да састы...

— Апыр-ау, әлгі Мақыжан да келмеді - ау! — дей берді ол. Тегі, мені өліп кетер деп қорықты - ау деймін...

Мақыжан келді және жақсы хабар әкелді.

— Қорған жақтан да, Омбы жақтан да қалың, әскер кеп, бандыларды қыспаққа алып жатыр,— деді ол,— қазір бандылар Дөңқаладан Ой қалаға түскен дейді, алды әрі қарай қашып жатыр дейді.

Келер күні Мақыжан, «қала бандыдан тазарды, мекемелердің бәрінің маңдайшасына да қызыл ту ілінді» деп келді...

Сол күні кешке Жәмпейістің өзі арбалы ат жегіп әкеп, мені жаралы коммуналардың госпиталына апарып орналастырды...

АЗАЛЫ КҮНДЕРДЕ

Госпитальға түскен күндерден бастап жарамның сыздауы жеңілдене түсті, температурам төмендей түсті. Бір жұмадан кейін мен балдаққа сүйеніп түрегелуге жарадым. Одан төрт-бес күн кейін жылжып жүруге жарадым.

Жалпы халдің қандай түрде жүріп жатқанын, біз жергілікті газеттердің хабарларынан және госпитальға келіп-кетіп жатқан адамдардың сөздерінен білдік. Бұл хабарларға қарағанда, Қызылжар маңынан сырылған бандылардың, ендігі топтала бет алған жағы Көкшетау көрінеді. Оларды Қызыл Армия бөлімдері жан-жақтан қыспаққа алып, бөлшектеп жойып бара жатқан көрінеді. Тағы бір хабарларға қарағанда, бандылардың арғы бетінен (Атбасар, Ақмола жақтан) Қызыл Армия бөлімдері қарсы шыққандықтан Көкшетауға беттеген бандылар Шығысқа қарай бұрыла тартып, ендігі бетін Ереймен тауы жағына қойған көрінеді. Жалпы мәліметке қарағанда Қызылжарға жан-жағынан шабуыл жасап, ішіне кірген бандылардың саны қырық мыңдай екен, қазір олар бөлшектене таусылып, Сухотинодан (Қызылжардан 90 километр) әрі шыққанда жиырма мыңдар шамасында ғана қалды деседі. Жорамалшыл адалдардың шамалауынша, ілгері жылжыған бандылар Ерейменнен әрі аспауға тиісті.

Бұл хабарларға біз қуанамыз. Өйткені, ақ гвардеецтердің тіліне еріп, көтеріліс жасаған байлар мен кулактардың, оларға алданған крестьяндардың жанжалы төз бітіп, Советтік құрылыс өзінің өркендеу жолына түсуге тиісті ғой...

Газеттер мен госпитальға қатынасқан адамдар, бізге қуаныш хабарларымен қатар қайғылы хабарлар да әкеледі. Со кезде Қызылжарда шығатын «Мир труда» газетінің күн сайынғы сандарында, көтеріліс шыққан жерлерде коммунистер мен советтік активтерді бандылардың қандай азаптармен өлтіруі туралы хабарлар жарияланып тұрады. Кейде азаппен өлген коммуналардың тізімдері беріледі. Солардың ішінде, өзімізбен сан рет кездескен немесе жақын болған адамдар да ұшырайды. Бұлардың бәрі, әрине, жанды ауыртады, кейде көзіңе жас алдырады...

Сондай қайғылы хабарлардың ішінде маған аса ауыр естілген қазаның біреуі, бізге мәлім Жакып Қыстаубаев пен оның үй ішіндегі жандарының аса аянышты өлімге ұшырауы туралы болды.

Жәмпейіс үйіне тығылып жатқан кезде, Қызылжарды қолына алған бандылардың түрмедегілерді босатып жібергенін естіген едім. Сонда маған «Жакып не халде екен?» деген ой келген еді. Сол ой госпитальға түскен күндерімде де басымнан шықпаған.

Оның не халге ұшырағанын мен госпитальда Вера Сакиялова дейтін

әйелден естідім. Бұл әйел Қызылжардан алпыс шақырым жердегі Становая станицасында қызмет атқаратын партиясыз учительница екен, ері Ревкомның мүшесі және коммунист. Көтеріліс шыққан кезде Становаяның коммунистері мен Совет қызметкерлері ұйымдасып бандыларға қарсы тұрады. Партиясыз адам болғанмен Сакиялова да сол отрядқа қосылады.

— Біз,— деп бастайды Сакиялова әңгімесін,— алғаш жиырма шақты адамнан ғана отряд құрдық. Бандылар кеп, біз азбыз. Беттесіп соғысуға күшіміз келмейді. Сондықтан, бізге орман арасына паналауға тура келді. Со күннен бастап, біздің қатарымыз көбейе берді, олар әрине жан-жақтағы ауылдар мен поселкелерден келген коммунистер мен советтік активтер. Бір жұма уақыттың ішінде біздің санымыз жүзден асты да, содан кейін біз әлденеше отрядқа бөлініп бандылармен ашық күреске кірістік...

— Сондай арпалыс күндерінде,— дейді Сакиялова,— бір қазақ жігіті өлшеусіз ерлік істермен ерекше көзге түсті. Қандай қиын тапсырмалармен аттанса да оның орындамай келген күндері жоқ. Өзі де айта қалғандай сымбатты, кескінді жігіт еді...

— Аты мен фамилиясы кім?— деп сұрайды тыңдаушылар...

— Жақып Қыстаубаев!..

Бұл сөздерге мен әрине елең ете қалдым. Сонымды аңғарған жолдастарым «оны қайдан білесің?» деп сұрағанда, мен білгендерімді айтып бердім.

— Түрмеден ол қалай босанған екен?— деп сұрадық біз Вера Сакиялоадан.

— Ол жайын Жақып бізге айтты,— деді Сакиялова.— Бірақ, қысқа айтты. Оның айтуынша түрмеде ол жарты айға жақын жатады. «Бір күні,— дейді Жақып, — түрменің ішінде: Совет өкіметі жақын арада құлайды, ақтар өкіметі қайтадан орнайды» деген хабар тарай қалды. Қасымдағы адамдар әр түрлі сотқарлық істермен қамалған қылмыстылар еді. Олар «Совет өкіметі құласа тамаша болды!» деп қуанады. Мен үндемеймін... Аз күннен кейін түрме бастықтары бізді аса қатаң ұстап, қажетті уақыттарда ғана болмаса, камераларымыздан шығармауға айналды... Кімнен естіліп, қалай таралатынын кім білсін, менің қасымдағылар «қаланы ақтар бүгін-ертең алады» деп қуанысады... Олар бұл арманына төз жетті: февральдің 23 күні түнде қалада шу көтерілді. Ол кезде мен ояу жатыр едім. «Ақтар келді, ақтар!» деп қуанып өре түрегелісті қасымдағылар... Бір пәленің болғанын мен сездім... Егер, қаланы ақтар ала қойса, не істейтін іш - пікірім ішімде... Бір уақытта қалың шу түрмені орап алды... Аздан кейін ол шу түрме қорғанының ішіне кірді... Енді аздан кейін коридорға кірді... Қатарланған камералардың темір есіктері сатыр-күтір ашылғаны естіліп жатты. Біздің де камерамыз ашылды... Ол арада біреу мен біреу жауаптасып жатуға уақыт жоқ.. Сыртқа шуласып жүгіре шыққан ығы-жығы адаммен мен де жүгіріп

ШЫҚТЫМ...»

— «Содан кейін не істедің?» деп сұрадық біз Жақыптан,— дейді Сакиялова,— Жақыптың оған да жауабы қысқа болды. «Не істеуші ем,— деді ол,— мен әрине, бандыға еріп банды бола алмаймын. Өтірік жаламен мені абақтыға қаматқан алашордашыларға өкпелеп Совет өкіметін сата алмаймын. Сол қорытындыға мен абақтыда отырғанда да келгенмін. Тыныштық уақыт болса ақтығым анықталуына көзім жеткен. Ал, көтеріліс шығып кеткеннен кейін, егер, абақтыдан аман босана алсам, мен әрине, өзімнің коммунистік, партизандық міндеттерімді атқаруға белімді бұғам.

Сондықтан, абақтыдан шыға мен өз жөнімді таптым да, сіздерге кеп қосылдым...»

— «Ия, содан кейін не болды?— деп сұраймыз біз. Сакиялова әйелдік қалпына бағып, Жақыптың одан арғы халін айтудың орнына, қалтасынан орамалын суырады да өксіп -өксіп жылап алады. Қасындағы жолдастардың жұбату сөздерінен кейін Сакиялова:

— Мен жазушы адам емеспін,— дейді, көзін сүртіп, күрсініп ап, — егер, жазушы болсам, оның ерлік істерін ұзақ романға айналдырар ем. Дегенмен, тіршілік болса ол туралы және бізбен бірге болған коммунарлардың ерлік істері туралы көрген білгенімді мен жазам да. Әзірге оның қандай жағдайда өлгені туралы ғана қысқаша айтайын...

— Өлді ме ол?—деп шу ете қалады тыңдаушылар. Бұл хабарға ерекше мен елеңдеймін... Менің жүрегім сыздай қалады...

— Ия, қалай болды?— деп сұрайды бірнеше адамдар.

— Былай болды,— дейді Сакиялова, ауыр күрсініп ап.— Біздің отряд үнемі шабуылда жүрді. Төңіректегі жалпы халдің не боп жатуынан хабарымыз болмаған мен, айнала қоршаған бандыларға біз тұс-тұстан үнемі шабуыл жасадық та отырдық. Сөйтіп жүріп, отрядымыздың саны бес жүзге жетті. Бізде енді, саны аз болғанмен, пулеметті ішіне қоса бірталай құралдар да жиналып қалды... Сондай арпалыста жүргенде, біз «бандылардың Совет өкіметін құлатқаны өтірік екенін, бандитизм осы маңайға ғана шыққан екен, оларды жан-жақтан келген Қызыл Армиялар бөлімшелері құртып жатыр екен» деген хабар алдық. Кешікпей құлағымызға алыстан атылған зеңбіректердің де даусы шалынды. Ол, әрине, Қызыл Армия бөлімдерінің құралы... Осындай жағдайды көргеннен кейін біздің отрядтың командованиясы, бетті Қызылжар жаққа бұрып, Қызыл Армия бөлімдеріне қосылуды міндет қып қойды. Осы беталысымызда біз Надежна станицасына шабуыл жасадық та, екі қанаттан қоршай кеп алдық. Бандылар бұл арада бізге аса қатты қарсылық корсетті. Көп жолдастарымыз қазаға ұшырады.

— Станицаны алғаннан кейін,— деп жалғастырды Сакиялова әңгімесін,

— байқасақ, ішінде топталып біраз банды қалыпты. Аса қатты қарсылық көрсеткен олар әр көшеден, әр бұрыштан андыса атысып отырып, амалы құрығанша атысты да, шіркеуге кеп тығылды. Осы шіркеудің төбесінде құрылған пулемет бары, біз станцияны алуға жақындағанда байқалған. Біздің адамдар ашық алаңда тұрған шіркеуге шабуыл жасаймыз деп ұмтылғанда, пулемет сөйлей жөнеліп, бірталай адамдарымыз шығын боп қалды. Байқаймыз — бандылардың бізді шіркеуге жолататын түрі жоқ. Сонда аранын ашқан ажалға қорықпай барған адамның бірі Жақып Қыстаубаев...

Оған арғы жағын айтуға жасқа булыққан Сакиялова жолдастың әлі келмей, орамалымен бетін басып біраз өксіп алды да:

— Қысқасы,— дейді ықылық атқан дауыспен,— пулеметтің үнін өшірген Жақып екен... Сол арада бір бандит оны да револьвермен атып жығыпты... Шіркеу төбесінен біз оның өлігін ғана алдық..

Жақыптың өз халі сондай болса, үй-ішінің не халге ұшырағанын, оның жақын досының бірі Өстемірдің Сыздығы баяндайды.

— Сол күндердің біреуінде,— дейді менің госпиталыма келген Сыздық, бандылар басып алған көздің ауыр халін айта кеп,— түн жамылып Қыстаубайдың үйіне бардым да, бандылардың ол үйге де қастық жасайтын ниеттері барын айттым. Оны өзің білесін, ғой,— кісінің ала жібін аттамаған, өмірін жалшылықпен өткізген, еңбекші момын адам еді ғой. Өзі кәрі кісі. Жақыптан басқа балалары да өзі сияқты. Сондай қалпына бағып, Қыстаубай менің сөзіме елендей қоймады. «Менде жұмыстары қанша?» дейді ол, «өшіккен Жақыптарын ұстатып тынды, қалғанымыздан қиянат көрген ешкім жоқ. Үйде отырған момын адамның бәрін қыра берсе, тірі кісі қала ма?..» «Бір жан, екі жан болсақ тығылып та байқар ек, осынша кеп жанмен қайда тығыламыз?» Мен оған «әйелдер мен кішкене балаларға тимес, естияр еркектерін, тығылыңдар» десем, ол «бізді аямаса, бала - шағаны аяй ма олар? Бала-шағаны өлтіртіп, өзіміз аман қалғанда не болады? Одан да бір тәуекелге сыйынып, келетін ажал болса үйде күтіп аламыз» деп көнбейді.

— Сонымен, қысқасын айтқанда, халдері не болды олардың?— деймін мен асығып.

— Не болушы еді! — дейді Сыздық күрсініп ап, — бір күні бандылар Қыстаубайды іздеп келеді. Ол кезде Қыстаубай мен Бейсембай далада үйілген сабаннан азғана малына шанамен азық әкелуге кеткен екен. Үйдегі жандардың бәрін шанаға салып алған бандылар. Қыстаубай мен Бейсембайды да қуып барып ұстайды...

— Ия, не істейді, сонымен?! — деймін мен, асығып.

— Не істеуші еді,— дейді Сыздық, қабағын қалыңырақ шытып ап.— Есілдің мұзы қатып жатқан көз... Бандылар Қыстаубайды бар семьясымен Есіл бойына алып барады да, бәрінің де мойындарына темір байлап тірідей Есілдің ойығына батырмақ болады. Қыстаубайдың да, басқа жандарының да зарланып жылаған даусына бандылар құлақ аспайды... Ақыры Қыстаубай «өлтірсеңдер естиярларымызды өлтіріңдер, жас балалардың жазығы не?.. Оларды қалдырыңдар!..» деп жалбарынса, сол арада бандылардың ішінде тұрған Құлым хажы мен Қожан хажы «артында тұқым қалдырып, ертең түбімізге жетсін дейсің бе?.. Біз сені тұқымыңмен құртамыз!..» деп рахымшылық етпейді...

— Сонымен?!..

— Сонымен, не болушы еді, бандылар барлығын ойыққа батырады да жібереді!..

— Бесіктегі баланы да ма?..

— Қозкеде ұл бала жоқ еді ғой,— дейді Сыздық, жаңағы бесіктегі бала ұл бала екен. Туғанына со кезде үш-төрт - ақ ай болған екен... Қыстаубай үйінің өңге жандарын бандылар суға батырып жатқанда, Қозке жас баланы қолына алып, «осыны өлтірмесек қайтеді, обал ғой» депті. Сонда, әзіңе мәлім, шолжың тілді Құлым хажы «шен не қыяйын деп ең оны?.. Бая қиып ашылып аяйын деп пе ең» депті. Қозке асыраса несі бар? Бұ бала нені біледі? Кім асыраса соның баласы боп кете барады» десе, Құлым хажы «сүйтейін, бай, бұндай ішке неге киіштің?.. Шен қойныңа жыян шаям дегенмен, мен шая алмаймын, әкей бей!..» деп баланың Қозкенің қолынан тартып алыпты да «бай шен де тұқымдайыңның шоңынан!» деп мұздың ойығына жөргекке оралған қалпымен батырып жіберіпті...

— Міне, оқушы жолдастар, ешбір өтірігі, қосары жоқ, шындықта дәл болған Қыстаубай үйінің хал-жайы осындай!.. Тап дұшпандарының осындай сұмдықты істеуге де жүректері тітіренбейді!.. Шын мағынасындағы фашистік қылық деп осындайды айтады...

Бұл хабарды ауырлап жүрген күндерімде мен екінші бір қайғылы хабарды естідім. Оны маған өзімнің, қанды көйлек жолдасымның бірі Гриша Веренько айтты. Қай селодан екендігі есімде жоқ, маңайдағы селолардың біреуінен көтерілістің алғашқы күндері қашып келген Гриша, со кезде он жеті, он сегіз жастағы комсомол. Өзі керемет балалайкеші және сырнайшы, оның үстіне қулықшы. Қандай ауыр жағдайларда Гриша сені, не бір күлмеуге болмайтын қулық айтып, немесе әлденені музыка құралына айналдырып жіберіп, көңілді ашпай қоймайды. Кондратьевка жорығынан қайтқаннан кейін Гриша мен Баймағамбет менен бөлінді. Одан кейін Гришаға госпитальда ғана жолықтым. Госпитальға ол менен төрт-бес күн соң кеп түсті, жарасы,— сол жақ қолының, тоқпақ жілігін мылтықтың оғы үзіп кеткен.

Ол екеуміз столовойда кездесіп қалдық. Алғаш көргенде ол, дағдылы ойыншыл қалпымен:

— Сен әлі «могиловская губернияға» бармай мұнда жүр ме ең?—деп қалжыңдай келді де, аз уақыт солай сөйлесіп тұрып, мен Баймағамбет жайын сұрағанда, қабағы қатуланып түйіле қалды.

— Ия, не болды?—дедім мен, әлде не бір жаманат хабарды айтарын абайлап.

— Тірі адамдардың қатарында жолдас Ізтөлин жоқ! — деді де, ол көзіне жас іркілген қалпымен теріс айналып кетті.

— Не деп тұрсың?! Қайда?.. Қашан?..— деген менің сұрауларымның біреуіне де ол ұзақ уақыт жауап бермей, қабағын қарс жапқан қалпымен әрірек жерде ерсілі - қарсылы жүріп алды.

Біраздан кейін ғана болған уақиғаны айтуға Гришаның халі келді. Психологиялық және драмалық жақтарының бәрін қоя тұрғанда, Гришаның айтуынша, уақиға төмендегідей болған: бандылар қаланы алған күні Ізтөлин ішінде болған взвод түрмені күзетеді. Аз уақыттан кейін күзетшілер мен штабтың арасындағы байланыс үзіледі. Түрменің телефоны қызмет істемей қояды. Барлаушы жіберіп байқаса, көшелердің халі қиынға айналған. Бірнеше барлаушы қайтып оралмайды. Кейбіреулерін әлдекімдер атқылап түрме қорығына қуып тығады. Соған қарағанда, қалаға бандылар кіргені әзірге сезілмегенмен, қала ішіндегі бандиттердің қимылға кіріскені байқалады...

Не істеу керек?.. Бір жағына қарай бұзып-жарып шығуға күштері азғантай... және штабтан бұйрықсыз күзетті тастап кетуге болмайды...

Сондай халде отырғанда, қалада шу көтеріледі... Бандиттердің қалаға кіргенін күзетшілер аңғарады... Енді олар ақылдасады да, түрмені тастап бандылардың қоршауынан шығу амалын істемек болады... Өткен күні, егер қаланы бандылар ала қалса, ЧОН-ның адамдары Омбыға қарай беттеп шығуға қажеттігі туралы штабта сөз болғаны күзетшілерге мәлім. Олар осы мақсатпен түрмеден шығуға беттегенде бандиттер қоршап алады. Сол арада екі жақтың қарама-қарсы атысы басталып кетеді...

— Біз ұзақ уақыт атыстық, — дейді Гриша Веренько, — біраз адамымыз оққа ұшты. Біз де оларды өлтірген жоқпыз өйткені, олардың қолында айыр мен тырнауыш, бізде винтовка!..

— Бір кезде, — дейді Гриша, — командиріміз Хасен Маназаров оққа ұшып құлады. «Команданы мен алам!» деді Ізтөлин... Біз бандылармен түрме қорғанының бір бұрышындағы мұнараға кіріп атыстық... Со кезде қорғанның іш. жағынан да, сыртынан да қалың банды бізді қыспаққа алып кетті. Олар өлгеніне қармай, мұнараның жан-жағынан қара құрттай

өрмелеп, шыға бастады... мұнараның ішіне кіре бастады... Сол кезде, Ізтөлиннің «Жасасын революция!» деген саңқ еткен даусымен қабат, наганный, да шаңқ еткен даусы қатар шықты... Өзін-өзі атқанын біле қойдым... Әлдекім менің алдыма құлап түсті... «Ізтөлин болар» деген сөзіммен оны құшақтай алдым... «Баймағамбет!» дедім мен... «Гриша, хош!» деді ол... Одан әрі жауаптасуға уақыт жоқ... Көрдей қараңғы мұнараның, ішіне лық толған бандылар «ұстандар!» деп арадай шулайды... Кімді кім ұстап жатқанын жан білер емес... Осындай берекесіз ың - жыңның ішінен мен қашып құтылдым,— дейді Гриша.

— Эх, Ізтөлин!.. Жақсы адам еді ол! — деп Веренько ауыр күрсініп қояды...

Мен одан да ауыр күрсінем!.. Өйтпегенде ше!.. Өзімнің идеялық есу жолымда зор міндетті адамның біреуі, көп қалтқысыз көңілмен жолдас болған қымбатты досым, қанды көйлек жолдасым, партияның адал мүшесі, құрметті Баймағамбет Ізтөлиннен айрылу оңай боп па!..

Жалғыз ол ма, менің айырылған жолдастарым?.. чон отряды құрылғанда, барлық саны жеті жүзден астам коммунистерден, бандылар көтерілісі біткенде екі жүзден аз-ақ астам коммунист қалды!.. Ауыл - селоларда өлген коммунистер қанша!.. Мен олардың да талайын білем...

Қызылжарда құрбан болған коммунарларды жерлейтін шақта госпитальдан мен де жазылып шықтым. Әр жерлерде өлген коммунарларды жинасу жұмысына мен де араластым. Жиналатын орын,— Қызылжардың өрт командасы тұратын ұзынша, кең, кірпіш сарай. Әрбір табылған өлікті сарайға алып келу, ең кемінде бір жылдық өміріңді жойғандай болады, өйткені, бір өліктің, де адам бейнесі сақталмаған: бандылар олардың кейін күйдірген, кейбіреулерін бөлшектеп шапқылаған, біреулерін аралаған, бәріне жуық,— бет-аузын танымасын дегендей,— бас сүйектерін қиратып, сындырып тастаған!..

Советтік Россияда барлық тіректерінен айрылған қанаушы таптың қалдықтары — бандиттердің хайуандық қимылдарының түрі осындай еді!..

Әліктерді жинаса жүре Оспайбай екеуміз Баймағамбетті де іздедік. Оны таптық та... Сонда, оны кескінінен таныған жоқпыз, тек қана, үстінде қалған жалғыз киімі,— ақ -шұбар ситсадан қазақша тіккен, өзімізге таныс дамбалы мен оң жақ санында тізесінен жоғары біткен үлкен қара меңінен таныдық. Бұл екі белгі, тайға. таңба басқандай, күдіксіз айқын белгілер...

Сонымен, Баймағамбеттің де өлгені күмәнсіз анықталды. Бұл, әрине, халық үшін әсіресе, мен үшін, аса ауыр өлім!..

Бірер күннен кейін, бұл елімнің былай да ащы күйігі, жанымды одан да ауыр жаралай түсті. Баймағамбеттің табылған денесін, өлген өзге коммунарлардың арасына апарып, табытқа орналастырған мен, олар

көмілгенше, Баймағамбет өлең жазып жүретін қалың кінешкені тауып алмақ болдым. Ойым — жергілікті орыс және қазақ газеттеріне оның революциялық тақырыпта жазған өлеңдерін жариялау.

«Кінешке» дегенім, қалыңдығы екі елідей, ұзындығы екі қарыстай, көлденеңі бір сүйемдей, қағаздары сапалы және қалың, әрбір қағазының оң жақ беті ақ, сол жақ беті жазулы дәптер. Бұл, патша өкіметінің көзінде, түндік 'басынан жиналатын раматшығынды төлеушілерге ауылдық старшын беретін квитанцияның түбірі(корешок). Баймағамбетке бұны, патша көзінде бірнеше жыл старшын болған әкесі Қанапия берген.

Менде де сондай бір кінешке бары, оқушыларға өткен тараулардан мәлім. Баймағамбет те, мен де өлеңдерімізді сол кінешкелерге жазамыз. Екеуміздің кінешкеміздің форматы да, түсі де, түптелуі де бірдей. Тек қана, айырмасы — Баймағамбет кінешкесіндегі қағаздардың сол жақ бетіндегі бланкелер түгел толтырылып, квитанцияларға кімнен қай кезде қанша рамат, шығын алынғаны жазылған; ал, менің кінешкемдегі бланкелер толтырылмаған таза.

— Саған толтырылмаған кінешке түскен екен,— дейтін маған Баймағамбет,— сондықтан, ол күнәсыз кінешке. Ал, менің кінешкемнің іші бықып тұрған күнә.

— Неге?

— Бұл өзі ең алдымен, 1915 жылы төленген раматшығынның кінешкесі. Ол, халыққа ауыртпалықты үдете жүктеген жыл,— империалистік соғыстың аса ауыр жылы. Сол жылы біздің Аққусақ болысында, үшінші номерлі ауылнайға старшын болған әкемнің кімнен не шығын алғаны осы кінешкеде айқын көрініп тұр...

— Міне, қарашы өзін,! — деп Баймағамбет шығын төленген квитанцияларды маған ақтарып көрсетеді де, шығынның әділетсіз жиналғанын оның ауыртпалығын кедейлер көтергенін, байлардың көбі шығын төлемегенін конкретті цифрлармен дәлелдеп береді.

— Бұл кінешке,— дейді ол, түгел ақтарып болғаннан кейін,— жай ғана кінешке емес, барып тұрған тарих. Менің өлеңдеріме де бұл кінешке көп азық береді. Заман тынышталып, жайымызға келгеннен кейін, бұл кінешкенің материалдарынан мен әлі көп нәрсе жазам. Мұнда талай трагедиялық та, комедиялық та, драмалық та тақырыптар бар...

Көтеріліс шыққаннан кейін, осы кінешкені Баймағамбет, менің көзімше, сенімді дейтін бір таныс үйіне апарып тыққан. Мен де кінешкемді өзім сенетін бір үйге жасырғам.

Баймағамбеттің өлігін тапқаннан кейін, мен оның кінешкесін іздеп барсам, тыққан үйі отқа жағып жіберіпті.

— Неге жақтыңдар?— десем:

— Бандылар үйді-үйге тінту жасады, солар тауып ап жазаға тартады екен деп қорықтық,— дейді.

Амал нешік!.. Бұл уақиға маған Баймағамбеттің өлімінен кем батқан жоқ. Өйтпегенде ше?

Бүкіл қазақ совет әдебиетінде, Октябрь революциясы туралы, советтік құрылыс туралы Сәкен Сейфуллинге ілесе өлең жазған адам Баймағамбет екені, жоғарырақ мысалға келтірген оның өлеңінен көрініп тұр. Одан кейін де ол революциялық, советтік темаға талай өлеңдер жазған, орыстың революциялық поэзиясынан талай өлеңдерді аударған.

Сол көздің өзінде ол сауатты, мәдениетті ақын болатын. Оның саяси жағынан да, көркемдік жағынан да жақсы жазылған өлеңдерін оқығанда, мен өз өлеңдерімнің біразынан қорланатынымын. Маған Баймағамбет революциялық және советтік темада, қазақ әдебиетінің бастаушысы, іргесін қалап, қабырғасын өсірушісі көрінетін...

Сондай өлеңдердің бәрі отқа күйсе, жан оған ашымағанда қайда ашиды...

Сонымен, Баймағамбетпен бірге ақын да өлді!.. Ол жазған көп өлеңнің, кейін азғантай сімілтірі ғана табылды.

Жиналған еліктер ерт сарайына сыймады. Сондықтан, оларды жерлеуге тағайындалған комиссия, әр коммунарды жеке табытқа салды да, табыттарды текшелеп бірінің үстіне бірін үйді... Биіктігі сарайдың төбесіне таянған бұл текшелер, өліктер жиналып болған кезде кең залға әрең сыйды...

Өліктерді жерлеу күні қалада болған қайғылы халді адам сипаттап та болмас еді, және ол ауыр сипаттың бұл арада оқушыларға керегі де жоқ...

Қаланы басына көтерген қалың у-шу жылаудың ішінде әркім өз туыстарын, достарын, таныстарын көтеріп алып шығу қамында болды.. Мен Ізтөлиннің табытын көтерісіп шықтым!..

Қызылжардың орта тұсындағы кең алапқа, қазылған туысқандық кей қабырға, коммунарлардың табыттары текшелене қатар қойылды да, сүйген жерлерінің топырағымен беттері біртегіс жабылды. Басқа сөзге аузы келмеген жақындарының тек қана айтқаны «Қ-о-о-ош!!..»

Мен де жасқа булыққан үнмен осы сөзді қайталай бердім!..

Содан бері, Қызылжарға қай мезгілде барсам да, осы құрметті туысқандық қабырды айналып өтпейтін күнім болмайды... және, неге екенін білмеймін, әрбір айналған сайын сондағы сөзімді қайталап, «қош!..»

деймін мен...

Ия, қош қадірлі жолдастар!.. Сендердің арман еткен істерің, өздерің сүйген коммунистік партияның басшылығымен, күн сайын кеңи, жоғарылай, жарқырап жайнай іске асуда!..

Топырақтарың торқа болулы, қадірлі коммунарлар!..

ЖЕТІНШІ ТАРАУ

«ІС ҮСТІНДЕ»

АБДОЛЛА АСЫЛБЕКОВ

Азалы күндердің артынан Ояздық Партия Комитеті мені шақырып алды да, Көкшетау қаласына жүретіндігімді хабарлады, атқаратын қызметім — Омбыдан Қызылжарға келіп, одан Көкшетауға баратын революциялық трибуналдың күзет командасында болу.

Трибунал алғашқы мәжілістерін қызылжарлық театрдың залында еткізді. Мәжілісті тыңдаушылар қаптап кетіп, залға сыймайтын болған соң, орындар санына лайықтап пропускалар үлестірілді. Мен, әрине, бұл тізімнің ішінде болдым. Зал лық толып, шақырылғандар орныққаннан кейін соттың келуі жарияланды да, сахнаға бірнеше адам шықты, солардың ішінде киімдерімен көзге ерекше түскен біреу болды. Оның аяғында бұғы терісінен жүнін сыртына қаратып тіккен, қонышы қара санынан келетін байпақ тәрізді жуан етік, үстінде сол сияқты қорбиған шолақ тон, басында да сол сияқты, төбесінде шошайған екі мүйізі бардай құлақтары салпиған бөрік...

Бұндай киімді адамды менен басқа да көрмеген адамдар залда көп болу керек, әр жерден «анау кім?!» деген сыбырлар естіліп қалды. «Якут», «бурят», «экимос» десті біреулер.

— Кім де болса, Қиыр шығыстан келген адам.

— Абдолла Асылбеков деген осы болар, — деп қалды біреу.

Ашылған мәжілісті ол күні Полюдов басқарды. Қаралатын мәселе біреу-ақ: қолға түскен бандалардың, әсіресе бастаушылардың қылықтары. Соттың сұрауларынан, куәлардың бекітулерінен ұғылатын нәрсе, анау тор көзге қамалған «банда» аталатын адамдардың істері аңның, я құстың жыртқыштарынан әлдеқайда асып кеткен, олар естіген құлақ түршігетін хайуандық жасаған. Залда отырғанға ерік берсе, бандаларды табан аузында түтіп, жоқ қып жіберетін.

Өйтуге мүмкіндік жоғын көрген залдағылар, ызаланған уақыттарында «аң!.. жыртқыш!.. хайуан!.. лағнет!..» деген сияқты сөгістерін айтып шу ете қалады... Соттың қоңырауы ол үндерді әрең басады. Мен, ішімнен, тап жауы дегендер осылар екен ғой!» деймін де, оларға ең қатаң жаза берілуін тілеймін.

Екінші күннің мәжілісін бұғы киімді ашты. Ол «Абдолла Асылбеков» болып шықты...

Трибунал мәжілісі әділ: «банда» дегендердің істерінің анығына жетіп, біреулерді қатал жаза — елімге бұйырды да, біреулерін абақтыға кесті (ол кезде абақтыда бес жылдан артық отыру жоқ екен) ал, дақыртқа ерген біреулері жазадан босады.

Трибуналдың Қызылжардағы мәжілісі жұмаға жақын өтті де, содан кейін Көкше жаққа қашқан бандалардың ізін қуа жүреді деген қауесет естілді.

Ол расқа шығып, бір «үні мені уездік партия комитеті шақырды да «трибуналды Көкшетауға дейін күзетіп баратын салтты отрядқа қосыласың, Полюдов Омбыға осы арадан оралады, Трибунал председателі Асылбеков болады» деді.

Отрядта екі қазақ бар болды: бірі — Омбыдан Асылбековке еріп келген жас коммунист—Шәріп Есенов, бірі — мен. Шәріп қулықты, қалжыңшыл, пысық жігіт екен. Ол менімен бір керіскеннен дос болып алды да, Көкшетауға аттанар алдында Асылбековтың пәтеріне ертіп апарып таныстырды. Қызылжардың байлары мен саудагерлері «қатал» деп «қаһар» деп үріккенмен, «өзім» деген кісіге Абдолла қатал адам болмаушы еді. Ол мені бірден жақыны керіп бауырына тартты да, содан бастап, 1937 жылдың жазында ажырасқанға дейін, ең жақын, ең сенімді досымның бірі болды.

Біздің Қызылжар мен Көкшетау арасындағы жолымыз жердің саздығынан, аттардың әлсіздігінен жарты айға жақын уақытқа созылды. Осы қиын және ұзын жолдың үстінде біздің отряд Трибунал көшінен озып та, кейін қалып, маңын шолып жүреді дегенмен, оған ұшырасатын сағаттарымыз да аз болмайды. Жолшыбай ұсталған бандалардың қылмысты істерін трибунал табан аузында тексеріп, үкімін шығарып отырды. Сол кезде «ату» деген сөздің орнына «Могилев губерниясына жөнелту» деген сөздерді қолдану бар. Істері қаралған талайлар жеке де, жұпталып та, топталып та сол губернияға жөнелтіліп жатады.

Кейбір қауіпсіз күндер мен түндер де аз болмайды. Сондай уақытта, тоқтаған жерде әңгімелеріміз бен ойын-күлкілеріміз де аз болмайды. Абдолла мейлінше кеңесшіл адам. Оның басының аздап қалтағы бар. Оң қолының үлкен бармағының үстіне тағы бір бармақ өсіп, жұрт оны «алты бармақ» деп атаған. Өзі ауыз жаппайтын шылымшы және барып тұрған шайшыл. Қолы бос көзінде жолдың қалайы шәйнегін оттан түсірмейді де, мол ғып алған «мыңдық» маркелі тақта шайды сүтсіз қою құйғызып, «сахарин» аталатын тәттіні қосып, сораптаудан, «япондардан олжаға түсті» деген сигарет шылымды ағаш мүштіке қыстырып сорудан дамыл таппайды. Өзі тершен адам, шайға рахаттанған кезде жалпақ бұжыр бетінен тер сорғалап, әңгімеге кіріседі.

Мен Абдоллаға әлденеден жаға қалдым. Ол маған жолда әлдекімнен қалап алған домбыраны тарттырды, үнемі қиссаларды, жырларды айттырады. Оларға жаны құмар.

Өзінің айтар әңгімелері көп, әсіресе, партизандар тұрмысынан. Кейбіреулері кейінірек оқыған Всеволод Ивановтың немесе Александр Фадеевтің осы тақырыпқа жазған әңгімелері сияқты өте қызық.

Мысалы, Абдолла араласқан партизан қосыны Владивосток маңында жүргенде, қолдарына қасында атқосшысы бар Японияның Микаво есімді полковнигі ілігеді. Бұларды отряд атады да, документтерін, киімдерін барлау ісіне пайдаланады. Владивосток ол кезде япон басқыншыларының қолында екен. Солардың хал-жайын барлап қайтуға, атылған полковниктің киімдерін кигізіп, фотосын өзгерткен документтерін қалтасына салып, қасына япон тіліне жетік партизан якутты қосып, отряд Абдолланы жұмсайды. Ебін тауып қалаға кірген бұлар қаланың қай жерінде япондардың несі барын түгел барлап, партизандардың бұл қаланы шабуылмен алуына себепкер болады.

Бұл ұзақ хикая боларлық қызық материал. Абдолланың басқа да қызық кеңестері толып жатады.

Оның жазушылық қабілеті де бар адам еді, оған, 1917 жылы жазылып, 1922 жылы кітапша болып жарық көрген, Октябрь революциясының Ақмола қаласында қалай жасалғанын баяндайтын «Біздің де күніміз туды» дейтін жап - жақсы хикаясы куә. Ол партизандық күндерінен де көлемді шығарма жазу ниетінде еді, толып жатқан себептердің салдарынан үлгере алмады.

Жарты айдай жолдас болған күндерде, мен Абдолла Асылбековтен өлшеусіз көп өнеге алдым, әсіресе, адал коммунист болу жайында. Сонда оның айтары:

— Қандай саяси жолды ұстау. әрбір саналы адамның еркі. Бірақ қайсысын ұстаса да соған адал болу керек, ең қажеті, екі жүзді болмау керек.

Қайда жүріп үлгергенін кім білсін, Абдолла Лениннің еңбектерін көп оқыған кісі еді. Ол әрбір пікірін Ленин сөздерімен бекітуді жақсы көретін.

— Коммунист болсаң, осы айқын жолға шаң жолатпа, оны таза ұста! — дейтін ол.

Өзі өл - өлгенше осы жолдан тайған да жоқ, кірлеткен де жоқ. Сондықтан мен Абдолла Асылбековты өл - өлгенше өзімнің коммунист ұстазымның біріне санаймын.

Біз асықпай жүріп отырдық, оған себеп — барар жеріміз екі жүз елу шақырымдай, жолшыбай көліктерімізді алмастырмай, осы аттармен ғана барамыз. Ендеше, оларды қыспаққа алмау керек. Әрі қардың жұмсаруы, одан кейін еруі күн санап үдей түсті.

Аттардың бабына қарап, түсте және кешке ұзағырақ тоқыраумен біз ілгері жөнөп отырдық. Трибуналдың алдын шолатын салт атты — жиырма бес шақты адам, мен солардың ішіндемін, өзгелері трибунал мүшелері мініп келе жатқан экипаждар бізден үнемі бес-он шақырым кейін жүрін, алдағы жайды шолғыншымен біліп отырады.

Бірнеше күнге дейін біз жүрген бетте қауіп кездескен жоқ. Жолшыбайғы елдің бәрі тынышталған. Қай ауыл мен қай селоға барсаң да бандиттердің айуандық қылықтарын айтып зарлап қоя береді. Көпшілігі оларға қарғыс айтады.

Осылай тып-тыныш жатқан бетімізде, бізге бір жаман сыбыс естіле қалды. Жолда жолыққан әлдекімнің айтуынша, алдымызда жақын жерде ұшырасатын Царицыно дейтін селода бандиттер тобы бар, саны бірталай кісі, олар өзінше штаб құрып, жан-жақтан кісі жинап жатыр және қолға түскен коммунистер мен советтік активтерді өлтіріп жатыр.

Барлаушы жіберіп білдіргенде, бұл хабар рас болды. Женя Данилов мұндайда батыл кісі екен. Бұл хабарды ол трибунал маңайындағы адамдарға естіртпей, бандиттерді өзі барып жоюға белін буды. Сол мақсатпен түнде кеп қалаға шабуыл жасағанда, қопандап отырған бандиттер әрі қарай үркіп шыға келісті. Оларды біздің аз ғана салттылар әрімен қарай асырып тастап қайтты. Қалада хабарлаушы айтқандай қауіп жоқ екен. «Бандиттер» дегенінің айналасы жиырма шақты - ақ кісі екен. Со қалпына қарамай чэлар, бір үйге штаб құрыпты да, маңдайшасына ескі шүберектен жасыл жалау байлап қойыпты. (Күн бұрын ескертуге ұмытып кетіппіз, бандиттер өздеріне «жасыл» деген ат қойып, қолдарына жасыл ту ұстайтын). Тұрғын адамдардың айтуынша саны аз бандиттер жұртқа өздерін көп қып көрсетпек боп, «біз тек штабтың ғана адамдарымыз. Қалың қолымыз жан-жақтан келе жатыр. Өкіметті біз қолға қайтадан алдық. Совет өкіметін тағы да жеңдік» деген хабар таратқан. Онымен ғана қоймай жан-жақтағы жақын поселоктерге кісілерін жіберіп, «қайтадан көтеріліңдер, қолдарыңа түскен коммунистерді штабқа алып келіңдер» деп бұйрық беріпті.

Данилов Царицыноға тоқтады да, кейінгі келе жатқан кісілерімізге хал-жайымызды баяндауға хабаршы жіберді.

— Қызық уақиға болуы мүмкін,— деді ол хабаршы кеткеннен кейін,— әлгі қашқан бандиттердің тіліне сенген біреулер, мұнда қолына түскен коммунисті алып келуі мүмкін.

Даниловтың болжалы дұрысқа шықты. Таң сібірлеп атып келе жатқан кезде, жан-жаққа жіберген барлаушылардың біреуін, «салт мінген мылтықты үш адам, жаяу төрт кісіні айдап әкеле жатыр» деп хабарлады.

— Болды қызық,— деді Данилов, қуанып санын шапалақтап. Көресіндер, ол салт аттылар бандиттер, айдап әкеле жатқаны

коммунистер.

Біреулер «олай болмас» деп күдік айтып еді, Данилов оз сөзін қуаттады да:

— Бұдан бір қызық комедия жасайық,— деді күліп.

— Қалай? — деді біреулер.

— Былай: олар бұнда бандылар штабы бар деп келеді. Бірнешеуіміз крестьянша киініп, осы үйден оларды тосып алуымыз керек. Ар жағын өзіміз біле жатамыз.

Даниловтың ол жорамалы да дұрысқа шықты. Қауіпті ешкім көріне қоймаған соң, қаннен-қаперсіз бандиттер айдаған адамдарымен көшені бойлай жүріп отырып, ту тігілген үйдің алдына кеп тоқтады. Крестьянша киінген Данилов және тағы бірнешеуіміз оларды «құрметпен» қарсы алдық. Салт мінген үш бандиттың біреуінің үстінде тозығы жеткен офицерлік шинель, оның иығына погон тағып алыпты. Папахасының маңдайына қиғаштай жасыл шүберек байлап апты. Қолында кабурына саптай ұсынған маузер, өзі қапсағай жауырынды, имектеу ұзын денелі, мұрны қоңқиған, сыртына тепкен үлкен көк көзді, қалыңдау ұзын сары мұртты, жүдеу пішінді бір адам. Қасындағы екеуі — сақал мұрттары өскен қарапайым біреулер.

Біздің «құрметімізді» шын көрген офицер, тосып тұрған бізге анадайдан мақтанған дауыспен айқайлай келді.

— Коммунистермен біз есептесіп жеткен жоқпыз әлі,— дей келді ол. Төртеуін әкелдік, тағы да табамыз...

Бейғам ба, болмаса ақымақ па, мастық па, немене екенін кім білсін, офицердің де, оның екі серігінің де қылықтары түкке тұрмайды. Әйтпесе, мынадай қауіп зор қысаңқы кезде, тым аңқалаңдамай, байыбына барып алып іс қылмай ма? Оны істеген жоқ олар. Аңқалаңдап келген қалыптарымен, айдап келген коммунистерін бізге тапсырды да, сол аңқалаңдаған қалыптарымен штабтың үйіне кірді. Ішінде даяр тұрған адамдар әрине, оларды бассалып ұстады да, қаруларын тартып алып, қолдарын байлап тастады...

Олар шынында мас екен, және, анау-мынау емес, мейлінше мас екен. Сондықтан де біздің адамдардың мына қылықтарына мән бермей, әлденені айтып қалжыңдасып, әлде не боқтауларды айтып сөгіп жатыр. Мастықтан мұнартқан милары, бізді қызылдың адамы дегенге әлі де сенбей отыр.

Данилов зор денелі, байсалды мінезді адам болатын. Офицер оттай бастаған кезде, ол комедиялық қылықтарының бәрін сырғытып тастады да, «міне саған қызылдар емес!» деп офицерді жуан жұдырығымен жақтан

салып кеп жіберді. Сонда ғана ананың есі кіргендей боп:

— Ой, что ты, батюшка мой?—деп жасқанып, басын қорғай берді.

— Енді кіммін мен? Ақпын ба? Қызылмын ба? — деп Данилов сыртқы крестьянның бүрмелі тонын сыпырып тастады. Оның қызыл командирге тәуелді ішкі киімін көргенде, офицердің де, оның серіктерінің де кездері шарасынан шығып кетті.

— Мен қызылмын, қызылдың командирімін!.. Ал, сен ақтардан қалған аш күшік, алданып қолға түсіп отырсың. Мен саған қазір бар шыныңды айтқызам,— деді.

Оларға шынын айтқызардан бұрын, Данилов айдалын келген коммунистерді шақыртып алды. Не уақиға болғанын білгенде, қуанғаннан оларда ес-түс қалған жоқ.

Манағы жұдырық батып қалған ба немене, офицер Данилов берген сұраулардың бәріне де дәлме-дәл жауабын қысқаша айтты да отырды. Оның фамилиясы Кирчик екен.

Ұлты белорус. Помещиктің семьясында туыпты. Бірінші империалистік соғыстың алдында прапорщиктердің курсын бітіріпті. Соғыс күндерінде кіші офицерден лейтенантқа шейін көтерілген ол, революция күндері генерал Корнилов армиясында болып, Петроградқа шабуыл жасапты. «Тағдырдың айдауымен» Колчак армиясына қызметке кірген ол, Колчак әскері Петропавлдан шегінген кезде жасырынып қалып қойыпты. Жергілікті кулактардың біреуінің офицер баласы мұнымен көп жылдан дос екен. Соның запискесін алып келгеннен кейін, әкесі мұны қолына ұстайды да, басқа бір фамилиямен жүре береді. Сөйтіп жүріп ол бандылар көтерілісін ұйымдастыруға қатынасады, көтеріліс күндері өзі офицер боп қызмет істейді... Бандылар бұл арадан қашқанда, ол тағы да жасырынып қалып қояды...

— Иттің ғана баласы - ау, дейді оған Данилов, сөзінің осы тұсында,— бұндай адам болған соң сол бандылармен неге қашып кетпедің?

— Біз әлі болашақтан үміт үзген жоқпыз,— дейді ол.

— Ә-ә, с-с-солай ма!—деп Данилов түйіліп бір қарады да, тағы да қойып жіберуге ыңғайланып, көтеріле, ұмтылықырай беріп, қайта шегініп отырады. Бұл кезде оның бар ашуы тісіне жиналып, қатты тістенген оның жағының еттері түйін - түйін боп кетеді...

Данилов офицермен көп мылжыңдасқан жоқ. Қажетті сөздерін қысқа-қысқа сұрап алғаннан кейін бандиттерді қамауға бұйрық берді. Оларды Данилов ұзақ қаматқан да жоқ. Олар үйден шыға салысымен, «сөз қысқа» деді Данилов, қылжақтасып жүреміз бе солармен, қазір шығару керек те,

аттырып тастау керек. Біреулер:

— Трибуналды тоспаймыз ба?— деп еді:

— Бұған не трибунал керек?— деді Данилов жекіп, тексеретін түгі де жоқ. Мәселе ашық. Қазір шығарамыз да атамыз.

Командирдің бұйрығына қарсы келуге болмайды. Ол енді қалай атудың тәртібін айтты.

— Қасындағы екеуін мына тұтқын боп келген коммунистер атады,— деді ол.— Ал, анау офицердің өзін мына Мұқанов атады.

— Басқа біреуге бұйырсаңыз қайтеді,— дедім мен.

— Неге? —деді Данилов.

— Дәл мұндай бетпе-бет кісі атып көрген жоқ ем...

— Жағынды бұзып жіберейін бе, өзіңнің! Не оттап тұрсың, кісі атуға жүрмей, қонақта жүрмісің?!—деп Данилов мені біраз ұрсып алды да:— сөз болуға мүмкін емес! — деді бұйрығын шегелей айтып,— атасын, және өзге мылтықпен емес, өзінің маузерімен атасың.

Мен енді тіл қайыра алмай қалдым.

— Әкел маузерін,— деді Данилов.

Қолына әкеп ұстатса, темірі көкпеңбек жаңа маузер екен. Ішін ашып көрсе, бір обойма толы оқ.

«Маузер» атты мылтықты мен бұдан бұрын ұстап та көргем. Оның автомат мылтық екенін білем,— бір атқаннан кейін тілін жібермей тартып тұрсаң, кезекпен барлық оғын бірінің артынан бірін шығарады. Маузердің салынатын кабуры ағаштан жасалады. Кабурдың тұмсығында маузердің өзін жалғастыра қоятын тетігі бар. Солай жалғастырса, кабур құндағы болады да шығады. Бұл түрінде ол кіші гірім винтовка сияқтанып кетеді.

— Бұның не мылтық екенін білесің бе?—деді Данилов.

— Білем,— деп мен білген тіліммен маузер жайын айтып шықтым.

— Молодец,— деді Данилов.— Бірақ, сен маузердің бір ғана оғын шығарасың, өзгесі кейін де керек болады. Егер бір ғана оғын шығарып, Кирчикты сонымен жықсаң, бұл маузерді мен саған сыйға берем. Оны істей алмасаң маузерден айрыласың.

— Жақсы,— дедім мен.

Бірақ, дәл Данилов айтқанды түгел орындай алған жоқпын. Расында, менің бірінші рет бетпе-бет кісі атуым осы ғана еді. Сондықтан ғой деймін, — Даниловтың тұспалды бұйрығы болған кезде, Кирчикке ұсынған маузерді мен бір емес, екі рет атып жіберіппін... Кирчик алғашқы атқанда да, омақата құлаған еді, екінші рет неге атқанымды өзім де білмеймін... Бірақ, оны ойлауға ол жерде уақыт бар ма!.. Қатемді кейін ғана аңғарып, командирімнен кешірім сұрайын деп ем:

— Сен енді маузерден айрылам деп тұрсын, ғой,— деді ол күліп,— қалай, беруге ме, саған, бермеуге ме?

— Оны өзіңіз біліңіз.

— Екінші жолы да осылай орындайсың ба, бұйрықты?

— Жоқ,— дедім мен.— Мен сізге «бетпе бет кісі атуым бірінші рет» дедім ғой.

— Екінші ретте ше?

— Онда, бұйрық бұлжымай орындалады да.

— Мұндай шартпен маузерді беруге болады,— деп Данилов қолымдағы маузерді алып: айнала біраз қарап отырды.

— Жақсы маузер — деп қойды ол, біраздан кейін.

— Бізде әлі тап жауы көп,— деді ол маған тура қарап ап,— олар біткенше бұл маузер бізге керек болады. Егер, дұрыс сақтап, дұрыс ата алам десең мен саған берем.

— Жақсы, жолдас Данилов, тырысайын,— дедім мен.

— Тырыспа, орында! — деді ол.

— Орындаймын!

— Ендеше, мә! — деп маузерді ол сол қолыма ұстатты да, оң қолымды ұстап қысып тұрып,— тап күресіне керек құралды мықты ұстауыңа сенем, — деді.

Маузерге тағы бір қарасам, сабының қабырғасында «210759» цифр тұр екен. Осы номерлі маузер менде күні бүгінге дейін құрметпен таза сақтаулы.

БОЛЫСТЫҚ РЕВКОМДА

Көкшетау қаласында біз қар аласапыран боп ери бастаған кезде жеттік. Омбы мен Қызылжарға көзім үйренген мен, Көкшетау қаласын менсінген жоқпын. Оның атағына көлемі де, көшелері де, үйлері де үйлеспейді екен.

«Көкшетау» деген атағын естігенде, ең алдымен, мен қаланың қасында алыстан көгеріп көрінетін тауы болар деп жорамалдайтынмын. Бұған дейін менің керген тауымның биігі «Сырымбет». Көкшетау қаласының сыртын ала біткен таусымақты «Бұқпа» дейді екен, Сырымбетпен салыстырғанда, ол Бұқпа тау ем.ес, »;ай ғана бір адыр сияқты. Анда - санда сидия өскен сирек қарағайы болмаса, үстінде тауларға тәуелді жыныс орман жоқ.

Қаланың қасында көз толатын табиғат,— шалқар көл ғана. О шеті мен бұ шетіне көз әрең жететін, қамыссыз жалтыр бұл көлдей көлді, мен бұған дейін көрген емен.

Кең,- кең көшелері тік тартылған қаланың ұзын тұрқы ол кезде екі шақырымдай, көлденеңі бір шақырымдай. Екі этажды үйлер қаланың анда-санда бір жерінде ғана ұшырасады, олар өзге жатаған кішкене үйлердің арасында, жайылған жылқы арасындағы бірен-саран оттаған түйедей сорады.

Электростанция жоқ. Қаладан оғашырақ салынған кішкентай екі завод бар, бірі — былғары илейді, бірі пима басады. Қаланың, орта тұсында кішкене көлемді бақша бар, неге екенін кім білсін, ағаштары тырбиып аласа еседі. Бұдан басқа «байлық»,— ағаштан қиған кішірек бір шіркеу мен бір мешіт.

О жылғы Көкшетаудың бар көрінгісі осы. Бір ғасырдың, бойына әуелі округтік, одан кейін ояздық әкімшілік орны боп келген қаланың бұл көрінісіне көңіл қандай тояды?..

Трибуналдың Көкшетаудағы қызметі ұзаққа созылмады, өйткені ол атқаратын қызметтің көпшілігін, жергілікті советтік заң мекемелердің өздері-ақ орындап қойған екен...

Партия комитетінің мұсылмандар секциясы аталатын бөлімін, жасы мен шамалас, Хамза Жүсіпбеков басқарады екен. Біз барған кезде секретары әлдеқайда жолаушылап, комитетті Хамза басқарады екен.

Ол Абдолла Асылбековтың жерлесі және шәкірті болып шықты. Әуелі Ақмола қаласының төңірегіндегі қазақ аулында Сәкен Сейфуллиннен орысша хат таныған ол, одан кейін Ақмоланың «екі класты» аталатын алты жылдық школасын бітірген, орысша өте сауатты екен, қазақша да жақсы біледі. Жастығына қарамай, ол байсалды саяси қызметкер екен. Сол жылы

үйленген. Қайын атасы Ахметжан Бекмұхамбетов татар зиялыларынан, пікіршілдерінен саналатын ауқатты кісі екен.

Мейманханасы жоқ қалада, біз Хамзаның пәтеріне орналастық. Үйіндегі және кеңседегі сөздеріне қарағанда Хамза бар мәселеде сауатты, пікірлі коммунист сияқты, сондықтан да ол 1937 жылы халық жауы аталғанша республикадағы партиялық қызметтердің жоғарғы жақтарында жүрді. Журналистік таланты да бар ол әдебиеттік мәселелерге араласып, отызыншы жылдардың басында Қазақстан жазушылар ұйымын басқарды.

Уездік ревкомның орынбасары Хамидолла Серғазин деген жігіт екен. Ол да сауатты, парасатты, іскер адам. Жасы мен құралыпты.

Хамза мен Хамидолланы көргеннен кейін, мен өзімнің шала сауаттылығымға қорланып, Абдолланың «оқу керек» деген сөзіне ойымды бекіте түстім.

Көкшетаудағы азын-аулақ қазақ қызметкерлерінен жасы менен егде болғанмен, білімі қатарлас адам.

Ояздық политбюрода Сейфолла Қасқарбаев деген жолдас қызмет атқарады екен. 1924 жылы туберкулез сырқатынан қайтыс болған бұл жолдаспен таныссам, арғы тегі жетісулық, Дулат руынан, оның ішіндегі Қасқарау бөлімінен шыққан. Фамилиясын ол ру аты «Қасқараудан» алып, «Қасқарбаев» боп кеткен.

Со кезде жасы отыз бестер шамасындағы ол, революция алдында он шақты жыл Семейдің, Керекудің, Омбының пристаньдарында жұмысшы боп қызмет атқарыпты. Сөйтіп жүріп, 1916 жылдардан бастап революциялық жұмыстарға араласыпты. Көкшетау қаласына ол Омбыдағы сібірлік Ревкомның жұмсауымен, өткен 1920 жылдың күзінде келген екен. Қыс бойы ол да продрозверстка жұмысында жүріп, политбюро қызметіне бандиттер көтерілісі шыққаннан кейін ғана ауысыпты.

Ортадан жоғары денелі, ақ сарғылт өңді, еріндері қалың жәйін ауызды, тыпырықтау жалпақ мұрынды, айрандау қаршыға көзді, қара сары мұртты бұл жолдастың бір қызығы,— орысша «глагол», қазақша «етістік» аталатын сөздердің бәрінін, орнына жалғыз ғана «нетіп» деген сөзді қолданады. Және бір қызығы, сөз арасында әлсін-әлсін: «сонан соң, содан кейін, сол себептен, сөйтіп тұрғанда, әлгідей кетіпті» қайталай береді.

Бандылар Көкшетауға жақындап қалғанмен, дәл қаланың өзіне кіре алмай алыстан тайқып кетіпті. Сейфолланың айтуынша, бандитизм бұл ояздың теріскей жағындағы болыстарының бәрін қамтыған және орыстың кулактарымен қатар, қазақтың көп байлары банды болған, әсіресе: Айыртау, Көкшетау, Қотыркөл аталатын болыстарда... Бұл болыстарда бандитизм жұмысын көбінесе кейбір алашордашыл қазақ интеллигенттері басқарған.

Бандылар көтерілісі басталғанда Сейфолла Айыртау жақта жүр екен. Жаманат хабарды естігеннен кейін, ол Көкшетауға «еледі де, тиісті орындарға мәлімдейді. Кешікпей қалаға қауып төніп қалады.

Осы уақиғаны Сейфолла өз тілімен былайша баяндап кетеді: «Сонан соң, содан кейін, сол себептен, сөйтіп тұрғанда, әлгіндей нетіп, Омбыда Ревком жұмысында нетіп ем, бір күні Ревком маған сен Көкшетауға кетесің деді. Ревком кет деген соң, кетпеуге амал қанша, Көкшетауға кеттім. Мұнда кетсем, разверстканың жұмысы мүлдем кетілмепті. Крестьяндар астықты да кетпейді екен, етті де кетпейді екен, тері-терсекті де кетпейді екен. Сонымен, содан соң, содан кейін, сол себептен, байлар мен кулактар әлгіндей өйткенде, қалада қалай кетсең?.. Ревкомның мені де кеткісі келді, кетілмеймін деуге ұят... содан соң, содан кейін, сол себепті, әлгіндей нетіп, мен Айыртауға кеттім...»

Міне, осы «нетіп» пен оған «сонан соң сонан кейін, сол себептен, сөйтіп тұрғанда, әлгіндейді...» қосып, Сефең Көкшетауға келгеннен бастап, менімен көріскенге шейін басынан өткерген бар уақиғасын айтып береді.... Разверстка жұмысында да, бандымен күрескенде де, оның басынан нелер ауырлықтар өткен, талай жерде өліп те қала жаздаған.. Сефеңнің «нетіп» пен «сонан соң, сонан кейіндері...» осының бәрін тыңдаушының құлағына жеңілдетіп, қайғыру не аяу орнына еріксіз көңілденесің, көбіне күлкің кеп, сыйлайтын Сефеңнен ұялғаннан өзінді өзін әрең тоқтатасың!..

Қызық еді-ау, Сефеңнің «нетіптері» мен, «сонан сондарын...» тыңдау!.. Үш жылдан кейін (1923 жылы), Орынбор Рабфагінде оқып жүріп, жазғы каникулға Көкшетауға бара қалсам, Сефең жәбірленіп жүр екен: оның 15 — 16 жастағы көркемше қызы, Мүкәтайды, әке-шешесінің ризалығын алмастан Қоянбаев Садық деген жігіт алып қашыпты. Қызды әкетер алдында Қоянбаев Сефеңді әйелі Бәдіғұлмен, Ғалиасқар молда Айтхожиннің үйіне қонаққа шақыртады. Қайтып келсе қызы жоқ!.. Қоянбаевтан күдікті Сефең іздеп жүріп тауып алады...

Осы уақиғаны Сефеңнің дәл өзіндей ғып айтса, жазуға болмас еді... Тыңдаушының күлгіден шегі қатар еді.

Трибунал қызметін бітіріп кейін оралғанда, Қызылжарда құрылған Ақмола облысының губерниялық Ревкомының бұйрығы бойынша мен Көкшетауда қалып қойдым. Ояздық Ревком мені «Көкшетау» аталатын қазақ болысының Ревком председателдігіне тағайындады. Мен әрі жастығымды (со жылы 21 жасқа шығуым оқушылардың есінде болуға тиісті), әрі тәжірибесіздігімді айтып ризаласпаған едім, Ревкомның приказы еріксіз көндірді.

Сефеңнің және басқа білетін адамдардың айтуынша бұл болыстың шеті Көкшетау қаласының, шығыс жағында жиырма шақырым жерден басталады да, ар жақ шеті жүз шақырымға кетеді.

Көтеріліске дейін бұл болыстық Ревком председателі Нұржан Неғметжанов дейтін бай екен, ол бандыларға қосылады да, көтеріліс басылған кезде, біздің отрядтың қолына түсіп, атылып қалады. Оның әкесі Неғметжан мен немере ағасы Мұқылай да бандылар жұмысына араласып, көтеріліс басылғаннан кейін, тау мен орманға сіңіп қашып жүр.

Бұл болыста сол сияқты бірнеше бандылар тобы бар, біреуін басқаратын Баскөздің Сағиті дейтін жігіт... Көкшетаумен іргелес Қотыркөл болысында Жұманның Иеламбегі, Дәуіттің Балташы, Тілеулі балалары дейтін адамдар басқаратын бандылар тобы бар, олар да тау мен орман арасында...

Соншалық қатерлі жерге Ревкомның председателі бон бару оңай боп па!.. Бірақ, қиын болғанда амал нешік. Ревком айтты, партия айтты, бару керек.

Мен баратын болыстың жұмысын тәртіпке қою жөнінде жәрдем көрсету үшін, ояздық Ревком қасыма Әбутәлігі Масғұтов деген инструкторын қосты. Тыртыған ұзын арық денелі, сопақ бетті, имиген ұзын мұрынды Масғұтов, орысшаға менен әлдеқайда сауатты, бірақ жобасына қарағанда, аяғының астынан үркетін қорқақ. Одан басқа серігім Наурызбаев Әміржан.

Бұл жігітпен мен қызық жағдайда кездестім: трибунал қарамағындағы біздің отряд Көкшетауға беттеп келе жатып, жолда «Азат» (Алексеевка) аталатын поселокке жақындағанда, осы Әміржанды біздің разведканың бір адамы бандылардың тыңшысына жорып, ұстап әкелді. Жай-күйін сұрасақ, Азаттағы орыс кулактарында жалшылықта жүретін жігіт екен. Жас шамасы 22—23 те. Грамматикасын бұрмалағанмен орысша сөйлеуге жүйрік. Отряд осы жайларын естіп сенді де босатты. Ойнарқы мінезді ол, менімен төз шүйіркелесе кетіп, Көкшетауда табыспақ болды.

Ол уәдесіне жетті де, Көкшетау болысына жүрер алдында менімен кеп табысты. Енді байқасам ойнарқы, қалжыңшыл мінезінің үстіне, ол осы маңайдағы елді жақсы біледі. Қай жерде қандай байлар болғаны туралы, олардың әлсіздерге қандай зорлық - зомбылық істеуі туралы, қай байдың бандылар көтерілісіне қалай қатынасып, нендей қылмас істеуі туралы маған ол толып жатқан мәліметтер берді.

Ол өзі, мен Ревкомына председатель боп баратын Көкшетау болысының, жігіті екен, сондықтан, бұл болыстың ұңғыл-шұңғылын тіпті жақсы біледі екен. Оның үстіне өзі тәп-тәуір домбыра да тартады, қазақша, татарша және орысша өлең де айтады. Даусы пәлендей болмағанмен, ол айтатын өлеңдердің қызығы денесінің қимылында. Қай тілде өлең айтса да, ол тышқанға ұмтылар алдындағы мысықтай жаурынын ырғай бүлкілдетіп алады да, иегін ырғай, аузын қайшыландырып, көзін сүзілдіре, басын шайқап, денесін де, бет - пернесін де құбылтып жібереді. Татардың әнін ол біледі де, тілін білмейді. Сондықтан, мысалы, татардың:

Сикіріп түстім бақчаларға

Құйным тулды жиләккә,—

деген сөздерінен:

—Секіріп түстім бақшаға мен,

Қойным толды жидекке,—

деп қазақшылап жібереді. Орыс сөздерінің, де көп әрпін ол қазақ тілінің, заңына бағындырып, өзі кеп айтатын:

Эх, зачем эта ночь

Так была хороша.

Не болела бы грудь,

Не страдала б душа,—

деген өлеңді:

Ах, зашем аята нош,

Так была короша.

Не болела бы грудь,

Не ыстрадала бы душа,—

деген түрде айтады.

Мұндай, мен баратын болыстың жерін, суын, елін білетін жігіт, маған әрине, қажет. Оған мен, бірге жүруді айтып ем, «жарайды» деп көне кетті.

Қар еріп боп, жер дегди бастаған күндердің біреуінде, Әбутәліп, Әміржан үшеуіміз пар ат жектірдік те, Көкшетау болысына жүріп бердік.

— Жолда ала кететін бір кісі бар,— деді маған Әміржан, былай шыға.— Оны жұрт «Шолақ Шәймерден» дейді. Олай дейтіні, оң жақ қолының бармағы жоқ. Фамилиясы Райымбеков. Жасы елулер шамасында. Өзі қазір қазақша «Сөзді», орысша «Трофимовка» аталатын поселокте тұрады. Марфа дейтін орыс әйелі бар, одан туған Хасен, Сәрсенбай дейтін екі ұлы, Сара дейтін қызы бар. Шәймерден бала жігіт көзінде Ир-кут жаққа кетіп, шахтыда көп жыл жұмысшы болыпты. Елге оралғанына он шақты жыл. Байларға қаны қас. Орыс тілін жақсы біледі. Өзім деген кісіге қон, етін кесіп беретін, мейлінше адал адам. Кезекпен оқтан тайсалмайтын өткір. Осы адамды ерте кету керек. Оның көп пайдасы тиеді...

Шәймерденді біз үйінен таптық, крестьянның кішкене ғана избушкасы екен, қора -қопсысы жоқ, оған қамайтын малдары да жоқ, ең аяғы тауығы

да жоқ. Өзі жуан сүйекті, орта денелі, сүйегі шығыңқы қара, бұжыр бетті, қалын, қара мұртты, қырма сақалды, түсі суық кісі екен.

Әйелі Марфа тапалдақтау, семіз денелі, ақ сары адам. Балаларының бәрі Шәймерденге тартыпты. Мінезі солай ма, әлде Әміржанның бұрын кіріп таныстырып шығуынан ба, Шолақ Шәймерден бізді көңілді кескінмен қарсы алды. Мән-жайды біраз сөйлесіп ұғысқаннан кейін, Шәймерденді ертіп, біз ілгері тарттық.

Неғметжанның аулы, созыла біткен қалың жалағаштың ығында екен, соған кіре бергенде, менің есіме Әлти байдың аулы түсті: сол ауылдағыдай мұнда да қаз-қатар салынған ағаш үйлер мен ұзын-ұзын сарайлар, кең - кең, қоралар... Бәрінің де төбесі қаңылтырмен жабылып, сырланған. Жалғыз ғана айырмасы,— бұл ауылдың орталық көзінде, екі мұнаралы биік мешіт тұр...

Қашан, қалай хабарланып қалғанын кім білсін,— бізді қара мұрт әдемі жігіт жылы шыраймен қарсы алды, сұрастырсақ, Неғметжанның баласы Ғалымжан екен.

— Ревком кеңсесі осы ауылда ма? — деп сұрадық біз одан.

— Осында. Біздің үйде.

— Қызметкері бар ма?

— Хатшысы бар.

— Орыс па? Қазақ па?

— Орыс. Шал адам.

— Аты, фамилиясы кім?

— Федор Лысов. Қазақтар «Шодыр» дейді.

«Кеңсе осы» деп Ғалымжан бізді, Неғметжанның үлкен қарағай үйінің бір бөлмесіне алып кірді. Бөлменің бұрышында, сәкіге жайған көрпенің үстінде, тұмсығын жастыққа көме, денесі дәкідей бүктетіліп, кішкене арық денелі, ақ сақалды біреу ұйықтап жатыр. Төрде тақтайдан жасай салған тұрпайы кішкене стол, қасында соған ұқсас табуретка, бір бұрышта мыжырайған қазақы ескі шкаф... Басқа ештеңе жоқ...

— Осы ма кеңсе? — дедік біз.

— Осы,— деді Ғалымжан ыңғайсызданған пішінмен.

— Шодыры қайда мұның?

— Мынау жатқан...

— Қаусаған шал ғой, мынау бір?..

— Сексеннен асқан кісі...

— Неге оянбай жатыр, өзі осынша дабырға?!..

— Құлағының мүкісі бар, жөнді естімейді.

— Қашанғы хатшы бұл?

— Кептен дәмдес кісі еді, — деді Ғалымжан күмілжіп.

— Несін күмілжисің? — деді Әміржан, — «әуелі атам Баймағамбетке, одан, оның үлкен баласы Тәшенге, одан, әкем Негметжанға, одан, ағам Нұржанға хатшы болды» деуге аузың бармай тұр ма? Өтірік пе, осы?

— Рас.

— Осы үйге он бес жасында кеп хатшы бопты дейді ғой, рас па?—деді Шәймерден.

— Солай деседі үлкендер.

— Биыл нешеде?

— Сексен төрттемін деп отыр еді әнеугүні.

— Көрдің бе, Сәбит,— деді Шәймерден,— алпыс тоғыз жыл болған!.. Елді қасқырдай талағанның бірі осы. Бекмағамбет тұқымының ырысы бұл. Ымы-жымы бір бәрінің. Айрылмай жүруі де сондықтан. Енді, міне, апан түбінен шығуға әлі келмей қартайып жатқан түрі мынау.

— Олай деме, Шәке,— деді Әміржан,— амалсыздан жатыр бұлайша бұғып. Ерік беріп көрші, мұқылданған азуымен әлі де қалай тістелер екен.

— Оят! — дедім мен Ғалымжанға.

Ғалымжан оны әрең оятып, біздің кім екенімізді қазақ жанын ала келген әзірейіл сияқты жаман көзбен қарады да, сұрауымызға жауап бере бастады:

— Кеңсе осында ғой?

— Осында.

— Істері қайда оның?

— Не іс?

— Мекеме болған соң істері болмай ма? Кірген-шыққан қағаздары?

— А-а-а, ондай кіріс, шығыс журналдары бар.

— Әкеліңіз!

Шалдың ескі шкафтан әкеп берген «кіріс» пен «шығыс» журналы дегендері,— тілдей ғана тетрадьтар, оларға кірген, шыққан қағаздардың саны бармақпен ғана санарлық.

— Тіркелген істерді әкеліңіз!

— Жоқ, олар.

— Сапырылысып жүріп жатқан әскерлер алып кетіпті.

— Ақ па, қызыл ма?

— Өзім де білмеймін...

— Мөр мен штамп қайда?

— Советтікі әлі берілген жоқ.

— Қағазға не басып жүрсіңдер?

— Ескіні...

— Николайдікін бе?

— Бары сол.

— Әкеліңіз, мұнда!..

Шал әкеп көрсетсе, әріптері тозып болған, тек резеңкесі ғана қалған мөр мен штамп...

— Жарықтықтардың, тозғаны - ай?!—деді Әміржан мырс етіп.

— Сімілтірі қалған, қайта! — деді Әбутәліп,— Николай марқұмның қираған ордасының жұртында қалған өлекселер ғой бұлар. Бәрін жаңарту керек.

Ревком жұмысын біз жаңадан бастадық: председателі менмін, хатшысы Әбутәліп, Әміржан мен Шәймерден поштабай. Кезекте тұрған міндетіміз екеу: бірі қаладан әкелген үндеу қағазды ел арасында тарату, бірі жергілікті Ревкомдарды тәртіпке салу.

Сібірлік Ревкомның және облыстық партия комитетінің, атынан жазылып, орысша, қазақша текст! типографияда басылып шыққан бұл

Үндеуде, ақтар мен алашордашылдардың азғыруына еріп, көтеріліске қатынасқан адамдарға құралдарын тастау туралы, мекеніне қайту туралы айтылған. Егер оны істесе ешбір жаза қолданылмайды, істемесе мал-мүлкі қазынаға алынады, өздеріне қатаң жаза беріледі..

Болыстың хал-жайын байқап көрсек, көтерілістің қызу ортасында болыпты, басқарушы,— «Ревкомның» атылған председателі — Негметжавов Нұржанның өзі. Оған бірнеше ауылдық «ревком председателдері де» еріпті. Нұржан Қызыл Армия бөлімімен соғыста онда ұшыпты. Бұл болыстағы сегіз ауылдық «ревком председателдерінен» бесеуі Нұржанның жолын құшқан, қалған үшеуінің екеуі бандыға қатынасқан кінәсімен қашып жүр. Қызметінде отырған жалғыз «ауылдық ревком»— Телемісов Сыздық . Советке адал қызмет атқарған ол, көтеріліс күндері бандылардан тығылып қапты.

Сызаң мен біз аз күнде сеніскен дос боп алдық. Ауыл арасының саяси және шаруашылық халінен ол бізге көп мәлімет берді. Орта дәулетті семьяда туып-өскен ол, ана шеті — Омбы, мына шеті — Қызылжар, бір шеті — Ақмола, осы араларды көп кезіп, көпті көрген, көп адаммен жолыққан, ұққаны көп, көрген білгенін әдемілеп айтып беретін кеңесшіл адам екен. Оның үстіне — қаршығашы. Біз Негметжан аулына тоқыраған күннен бастап, қызметтен тысқары уақытта ол бізді салт атпен ертіп шығып, қаршығасына үйрек, қоян алдыру сияқты қызықтарға батырып жүрді.

Оның Жақан деген баласы барын мен сол кезде білдім. Сызаң менің жасымды сұрайды да:

— Оның да жылы сиыр,— сенімен жасты екен,— дейді.

Менің өлең жазатынымды білгеннен кейін:

— Менің Жақыжаным да өлең жазады,— дейді.

Сызаңның айтуынша, 1920 жылдың басынан, Жақан Қотыркөл болысындағы Әлжан деген байдың аулында мұғалім екен. Көтеріліс алдында да солай екен. Қазір баласының қайда және не халде екенін ол білмейді.

— Әлжан да, оның баласы Исламбек те атақты бандылар ғой,— деймін мен Сызаңа,— екеуі де әлі күнге дейін қолға түспей, Бурабай тауының ішінде қашып жүр дейді ғой. Өзге Совет адамдарын өлтіргенде, Жақайды да өлтіріп тастамады ма екен олар?

— Қайдам,— дейді Сызаң, күрсініп,— өлтіріп тастады ма? Әлде еріксіз алып кетіп жібермей жүр ме,—оншасын алла білмесе, мен қайдан білейін!..

Мүмкін, бандылардан тығылып қалған болар?

— Мүмкін. Бірақ, тығылса, ендігі келсе керек еді, әзірге хабар-ошар жоқ. Жап-жақын жерден неге хабарласпай жүргенін кім білсін!..

Көтеріліс басылғаннан кейін, бандыға қатынасқан байлар тауға, орманға тығылып, әлі де құралын тастамай, кездескен совет адамдарына қастық жасайды екен, сондықтан, Ояздық Ревкоммен байланысып, біз әуелі соларды ыдыратпақ, үйлеріне қайтармақ болдық, сондағы құралымыз,— жоғарыда айтылған Үндеу.

Үндеу де тарап жатты. Аздаған бандылар жергілікті Ревкомдарға кеп, құралдарын тастап көрініп жатты. Бірақ, біразы әлі қашуда. Мен тұрған ауылдан Неғметжан мен Мұқылай да, көрші ауылдан Сегізкөздің Сағиты да жүр. Оларды еркімен келтіру үшін, реквизиция жасаймыз деп, мал-мүлкін есепке ала бастау керек.

Біз ең алдымен, Неғметжан мен Мұқылайдың малдарын есепке алдық. Өзге м.алдарын былай қойғанда, ол екеуінде со жылы үш мыңдай жылқы бар екен. Бас жылқышысы Қуаттың Жұмабайы деген кісі. Оның өзі түгіл әкесі Қуат та өмір бойы осы үйде жылқышы бопты.

Екі байдың жылқысын біз есепке алғанда, Жұмабайдың өз басында жетпіс - сексендей жылқы бар екен, бірақ, ол өмір бойы өз жылқысының біреуіне аяқ артпайды екен, не сауып ішіп, не сойып жеп қызығын көрмейді екен, тек есіре береді екен!.. Қарттардың айтуынша, осылай өсірумен, Қуат жылқысының санын жүзге апарған кезде жұтқа ұшырап, жүген ұстап қалған Жұмабайдың мына сексен жылқысы содан кейін бір тайдан өскен...

Көкшетау болысында жылқылы бай көп екен. Онда, мысалы: Қарамырзаның Шекімі деген байда мың жарым жылқы, Есдәулет дейтін байдың екі баласы Жұсып пен Ерденде екі мың жылқы, Хасен хажының бір өзінде үш мың жылқы, Бәйтіктің екі баласында екі жарым мың жылқы... Қысқасы, тоғыз жүздей ғана үйі бар болыстың ішінде жылқысы жүзден асатын байлардың, бәрін қосқанда, бұл болыстағы байларда жиырма мыңға тарта жылқы бар екен...

Малдары қазынаға кетер деп қорықты ма, әлде, күштері біткендігіне кездері жетті ме,— айдан артық уақыт өткенде, бұл болыстан банды боп жүргендерден Неғметжан, Мұқылай, Сағит үшеуінен басқалары түгел үйлеріне қайтты...

Аталған үш адамның көріне қоюға беті де жоқ екен. Көтеріліс, күндерінде, бұл ауылда бандылардың штабы тұрады да, Неғметжан мүшесі болған бандылар «соты», қолға түскен жиырма бір коммунисті (орысы, қазағы, татары аралас) өлім жазасына бұйырады.

Осы ауылдың қотанында қазына қаздырған шыңырау құдық болады

екен, білетіндердің, айтуынша, тереңдігі отыз көз, суының тереңдігі жиырма көз. Осы құдықта жиырмасыншы жылдық жазында бір атан өгіз түсіп кетеді де, оның өлімтігін ауыл адамдары ала алмай, өлімтік сасып кеткен соң суын ешкім ішпейтін болады.

Өлім жазасына бұйырылған коммунистердің бандиттер аяқ-қолдарын байлайды да, мойындарына тас байлап, тірідей осы құдыққа тастайды. Сол «үкімді» орындаудың ішінде Мұқылай мен Сағит болады. Бандылар жеңіліп қашарда, құдықтағы өліктерді шығарып жасыру, оларға ауыр азап болады, бірақ, шығармауға шарасы жоқ, қызылдар тауып алады деп қорқады...

Бұл уақиғаны бізге баяндаушылар, шығарылған өліктердің қайда тығылғанын біле алмады...

Осындай қылмысы бар бандылар болыстық Ревкомға келіп қалай көрінсін!..

Ревкомның жұмысы біріндеп жөнге қойыла бастады.

Ояздық Ревкоммен келісіп, Ревком председателінің орынбасарлығына Асан Болатов дейтін орта жастағы, кедейден шыққан актив тағайындалды. Земотдел бастығына Балтаның Мұқаны дейтін орта шаруалы адамды алдық. Оқу бөлімінің бастығы — жиырмасыншы — отызыншы жылдары кейбір шығармаларымен оқушыларға аты мәлім болған Елжас Бекенов. Бұл бөлімдер өздеріне тиісті қызметтерін атқаруға кірісті.

Ендігі міндет — ауылдық ревкомдарды дұрыстау. Олардың халі қандай екені жоғарыда айтылды.

Біз болыстық көлемде батрактар курсын ашып, ауылдық және болыстық мекемелерге қызметкерлер даярлауды ұйғардық. Бұл, әрине, игілікті іс. Егер жағдай көтерсе, бұндай курстың ашылуына ешкім қарсы болмауға тиісті. Бірақ, бұл сияқты маңызды мәселені, алдын ала ояздық мекемелермен келісіп алуымыз керек қой.

Жастық па, тәжірибесіздік пе, — оны істеместен, болыстық Ревкомның қаулысымен курсты аштық, мезгілі — ай жарым, континентіміз жиырма бес адам. Бұл курсқа байдың не өзі, құйыршығы кіріп кетпеу үшін, күн бұрын байқау жүргізіп, батрактардан жастауын, пысықтауын, аз да болса сауаттысын таңдап алдық. Программаны да өзіміз жасаған болдық. Шала сауатты адамдар, қай бір оңған программа жасай алды дейсіз... сауатсыздықты ғана жоюға арналған бірдеме де!..

Бұның бәрі, орысша айтқанда — полубеда. Зор «пәлесі» артында жатыр: бізде курсты қамтамасыз ететін ешбір қаражат жоқ. Не істеу керек?.. Тағы да болыстық Ревкомның қаулысымен, жылқысы бес жүзден асатын байдың тізімін жасадық та, әрқайсысы 25 курсантқа бір жұмалық азық (қымыз, ет,

нан) әкеп тұруға міндеттедік. Олар кідіріссіз әкеп тұрды!..

Қазіргі күннің көзімен қарағанда, бұлай істеу, бас кететін - ақ заңсыздық!.. Революцияның алғашқы жылдарында біз соған да бардық!.. Ояздық Ревком онымызды артынан білді, бірақ, «болып қалған іс екен» деді де ұрыспады!..

Курстың сабағы да, Ревкомның қызметі де шама - шарқынша жүріп жатты. Ревкомда көбірек қаралатын мәселе үшеу: бірі — жалшылардың байлардан еңбек ақы даулауы және олар бір жылдың емес, әлденеше жылдың ақысын даулауы және тұқым қуалаған батрақтардың өз ақысын ғана емес, ата - бабаларының ақысын даулауы. Жалшылардың бұл тілегін байларға біз бұлжытпай орындатамыз, еркімен бермесе, зорлықпен әпереміз.

Екінші мәселе—теңдік сұраушы әйелдердің арыздары. Бұл мәселені - біз несиеге қаратпай, қолма-қол шешеміз, арыз түскен күннің ертеңінде, белсенділердің біреуін қарумен аттандырамыз да, теңдік сұраған әйелді кеңсеге алдырып, егер сөзін бекітсе, табан аузында босатамыз да, сұраған мал - мүлкін алып береміз. Бұдан таптық мәселе де келіп шығады: теңдік сұрайтын әйелдердің бір жүйесі - тоқалдар. Олар, әрине, қартаң байлар екінші, үшінші әйелдікке сатып алған кедейдің қыздары... Әдетте, ондай жас тоқалдардың көңілдес жігіттері болады, олар, көбінесе, сол байдың батрағы болады. Бұндай жағдайда біз баса қимылдаймыз да, екі жасты табан аузында қосып, табан аузында байдан мал-мүлік әпереміз...

Үшінші - жер мәселесі. Мал отына бұл болыста жер кең. Ол жөнде арыз түспейді. Егін кәсібі бұл болыстың дағдысына кірмеген. Мысалы, со жылы бүкіл болыста бір десятина егін себілген жоқ, сондықтан, ол жөнде де арыз түспейді. Арыздың көбі шабындық жер туралы. Болыстағы шабындық жердің көпшілігі — қау. Оны машина ғана шаба алады. Қол шалғы қауға дәрменсіз. Кедейлерде машина жоқ, сондықтан олар, шалғы түсетін жоңышқалы, өлеңті жерді сұрап арыз береді, ондай жерлер,— байларда. Бұл мәселеде біз байларды тырп еткізбейміз.

Маңызы зор, көлемі үлкен болғанмен, продналогке айналған продразверстканың жиналуы төз. Өткен көтерілістен кейін, жүрегі қатты шайлыққан байлар, заңды мөлшерде төлейтін салығына мойын толғамай апар деген жеріңе тиісті санды малын айдап апарады.

Шамамыз келгенше өкіметтік қызметті атқара отыра, біз сауық-сайранымызды да ұмытпаймыз. Сайран дегенде менің көбірек ермек ететінім Бөрішінің Ахметі деген шал. Бұл аса құсбегі кісі. Ақ буырыл сақалды, кішірек, арық денелі, былшықтаныңқырап жүретін қызыл көзді, жасы жетпістерді алқымдап қалған бұл шалдың жүріс-тұрысымен қимылы әлі жас жігіттей. Салт атқа ол жастан кем ырғы - майды, мінген атынын, үстінде ұршықтай үйіріледі. Жұрттың айтуынша оның баптаған құсы аң алмай, құс ілмей қойған емес. Расында да ол шал солай екен. Со жылы

оның қолында тұрған қара тарлан қаршыға, ұмтылған құсын босатпайды. Қызметтен бос уақытының көбін мен осы шалдың қасында өткізем...

Менің маңыма үйірілген бірнеше әнші - домбырашылар бар. Солардың ішінде ерекше орын алатыны, бір көзі соқыр Ғаббас дейтін жас жігіт. Өзінің айтуынша, ол ес білгеннен бергі өмірін жалшылықта өткізген. Мен оны Қантай аталатын орыс поселкесінде жалшылықта жүрген жерінен алып келгем. Ғаббастың бар айыбы,— домбыра білмейді, ал әншілігіне және даусының биіктігіне келгенде, одан зор әншіні о кезде көрмегендіктен бе, әлде, расы солай ма — күні бүгінге дейін ол маған, менің әр уақытта кездестіретін ірі әншілермнің бәрінен де жоғары сияқтанады да тұрады. Ол Біржанның және Балуан Шолақтың әндерін көп айтады, солардың ішінде ең сүйсініп айтатыны — Балуан Шолақтың «Ғалиясы».

Нұрымның Беркімбайы дейтін, со кезде отыздың толық ортасына кірген бір әнші бар. Даусы шағындау ол, әннің ырғағын келтіруге шебер. Ол да халық әндерін көп біледі. Өзі ағып тұрған домбырашы.

Аз сөз, Шолақ Шәймерденнің, ән айтуы туралы. Онда берекелі дауыс та жоқ, берекелі ырғақ та жоқ. Сөйте тұра барқыраңқыраған тұрпайы даусымен, ол өлең айтқыш - ақ және екпіндей айтады. Қазақ өлеңдерінен оның бар білетіні — Біржан мен Сараның айтысы. Бұл ұзақ айтысты өлеңдете жөнелгенде, табаннан тік қояды ол. Орысшадан оның үнемі құмарта айтатын әні «Ухарь купец». Оның сөзін орыс поэты Никитин жазған. Ауызша сөйлеуге жүйрік Шәймерден бұл әннің сөздерін мейлінше бұзып орындайды.

Шолақ Шәймерден татарша ән айтуға да құмар, әсіресе частушкаға... «Бала Мишкин» әнімен ол айтатын частушканың әнінен сөзі қызық. Шәкеңнің өз аузынан жазып алған ол өлең былай:

Большой селен иді Тоқмақ,

Гильді оптарой купец

Омскийге киләмін дип

Болдым первый и подлец

Арғы яқтан бірәу килә,

Едвали и пешком.

Сіздің қолда бар душенка,

Полтора аршын с вершком.

Аяғыңа уәй кигәнің,

Шигреновой батинка.

Сізінің қолда бар душенка

Очень просто картинка.

Осы аталған өлеңшілер бар, курсқа келген батрактардың ішінде өлең айтып, домбыра тартатындары бар - біз кешке Неғметжанның, зор қарағай үйінін, кең, бөлмесіне жиналамыз да әндетіп, өлеңдетіп сауық құрамыз, оған ауыл адамдары да қатынасады.

КӨКШЕНІҢ БИІГІНДЕ

Көкшетау болысынын, байлары, менің оларға каталдығыма қарап, атымды «қара бөрік» қойды, олай дейтіні — бұл елге мен алғаш қара сеңсеңнен жасалған папаха киіп келгем. «Қара бөрік айтты» десе, байлар Ревком тарапынан барған бұйрықты қалт еткізбей орындайды, орындамаса күш жұмсаймыз, өз күшіміз келмесе, мына жағы Бурабайда, мына жағы Сәбдіде, мына жағы Қырау - қамыста тұратын, бандымен күресуші отрядтарға айтсақ, құралды адамдар жібереді.

Бір күні бізге әлдекімнен арыз түсті. Оның айтуынша, Молдажанның Омары дейтін әрі беделді, әрі малды біреудің аулынан, көңілі сүйген келіншекті алып қашпақ боп барады да қолға түседі. Омар оның жоны сыртын бірдей ғып сабайды да келіншекті тартып алып қалады. Молдажанның Омарын Ревкомға шақыртып бір кісі жібереміз - Жоқ, екі кісі жібереміз — жоқ... Не болды оларға?!

Астыртын тағы бір кісі жіберіп білдірсек, Омар біздің адамдардың қару-құралдарын алдастырып тартып алыпты да, өздерін сабап - сабап, Бурабайдағы Қызыл Армия отрядына алып кетіпті. «Не үшін?» десек, Омар оларға «мылтық атты, кісімізді сабады, қорқытып ас ішті...» деген сияқты атты, жапқан түрі бар. Бұл жұмыстың анығына жету үшін, қасыма Ғаббас әнші мен Әбутәліпті ерттім де, пар атпен жүріп кеттім. Бетіміз Бурабай тауы.

Кейде «Көкшетау», кейде «Бурабай» аталатын тау, Негметжан аулынан бұп - бұлдыр көкпеңбек боп көрініп тұрады. Жалғыз ол ғана емес, бүкіл тау атаулының төбесі алыстан көгілдір көрінетін әдеті ғой, бірақ, Бурабайдың көгілдірлігі өзге таулардан әлдеқайда кекшіл сияқты, бұл алыстан,— Жерден аспанға өсіп шыққан көгілдір гәуһар тасқа ұқсайды.

Төңірегіне оралған ертегісі көп және алыстан көзінді қызықтырып тұратын тауды керуге, мен әлденеше рет құмартқанмен, жұмыс жағдайы мүмкіншілік бермеген. Міне енді сол тауға келе жатырмын. Ғаббастың репертуарында

«Қара - ай көз» деген ән бар. Шырқай биік басталып, ортасы баяулау келіп, аяғы тағы да биіктей көтерілетін бұл әннің қайырмасы:

Көкшетаудың биігі - ай,

Бауырында ойнар киігі - ай,

Ғашық болған қара - ай көз

Басылар ма екен күйігі - ай,

Әй - уай, қара – ай көз

Қалдың кейін,

Мен не дейін,

Уәй қалқа, сен үшін,

Қайғы жейін! —

деп бітеді. Со Көкшетау әне тұр!.. Біз жақындаған сайын ол биіктей түседі, көгілдір бейнесі мөлдірлене түседі!.. Біз оған жетуге асығамыз...

— Асыққанмен бүгін жете алмаймыз,— дейді Әбутәліп,— көрініп тұрғанмен, бұл арадан елу-алпыс шақырым жер ол. Жетеміз десек түнделетіп барамыз. Оның қызығы жоқ. Одан да жақындап барып қонайық та, тауға ертең таңертең кірейік, тамашаларын сонда түгел көреміз.

— Мақұл. Қайда қонамыз сонда?

— Таудың дәл бергі етегінде Ләтай деген ауқатты үй бар. Өзі де, баласы Қазығожада қонақ - жай, кеңесшіл адамдар, сонда қонайық.

Әбутәліптің жымысқы кулығы болатын. Со қалпына барып, ұртын шұқырайта жымып алады да, «Ләтайдың бір қызы бар» деп бастап, оны елердей мақтайды.

— Көрерсің,— деді ол қызды көтермелей кеп,— сұлулығының үстіне, қыз өзін аса еркін ұстайды. Әкесі де, үлкен ағасы Қазығожа да жігітшілік құрып, сері боп өскен адамдар. Сондықтан ғой деймін, қыздың бетін қақпайды. Үй-іші ойыншы, сауықшы. Қыз да сондай. Өзі ағып тұрған әзілқой. Керерсің, біз үйіне барып түскен соң қыз бізді «ал, құрбылар, өлең айтыңдар, домбыра тартыңдар!» деп әурелейді.

— Оған біз әзірміз ғой,— деймін мен елендеп.

— Әрине,— дейді Ғаббас.

Алпыстар шамасындағы Ләтай, оның отызды алқымдаған баласы Қазығожа, расында «сіз - бізі» көп жайдары адамдар екен. Олар бізді құрметпен қарсы алды. Қыздың сұлулығы да, мінезінің ашықтығы да рас екен. Ол әзілдесе жанасып алды да, бізге де өлең айттырды, өзі де домбыра тартып, өлең айтты. Ол әнші де, домбырашы да екен! Жасы он жетіде. Өзін әлі ешкімге атастырмапты..

Сол күні мәжілістің қызған көзінде, орталау жуан денелі, көркем кең, бетті, көселеу иекті мұрнының астынан қасқая біткен сирек буырыл мұртты бір адам пайда болды. Аты-жөнін сұрап ек, Қазығожа «біздің бір нағашымыз еді, Омекең деген кісі» деді де, ар жағын тәптіштемеді.

«Омекең» деген кісі бармақ біткен адамның домбырашысы боп шықты. Бұдан бұрын Мұхамметқали және со сияқты нелер жақсы домбырашыларды көре - жүре, домбыраның шектерін бұлай қозғап, пернелерін бұлай басқан бармақтарды мен кездестірген емеспін. Бұның басуында домбыраның даусы, менің құлағым бұрын естімеген әлдене бір нәзік дыбыстарды аңыратып кетеді... Бұған дейін мен білетін домбыраның бұрауы екеу-ақ болатын: бірі әнге, бірі күйге бұрау. Талай домбырашыларды көре - жүре, сол екеуінен басқа бұрауды кездестірген емен. Ал, Омардың қолында, домбыра шектерінің кейде асты, кейде үсті қатты бұралып, кейде екі шек тең, дыбыспен бұралып, кейде мен естімеген, бір бұрастардың түрі көрініп... жалғыз бұраудың өзі ғана әлде неше құбылады!.. Әр бұрастың, әрине, өзіне тәуелді тартысы бар. Омекең сияқты кәнігіленген саусақтар болмаса, тосаң саусақтар ол тартыстарға иліге алар емес!..

Мен Омекеңе де, домбыраға да қайран қалдым. Омекеңе қайран қалуым — бұған дейін домбыраға мұндай тартқыш адамды кермеуім болса, домбыраға қайран қалуым - егер, тартуын білсе, оның да шегі сегіз пернесінен нелер ғажап дыбыстар шығарады екен!..

Домбыраның да, Омекеңнің де осындай биік енері туралы мәжілісте болған адамдар кеп қошемет сөздер айтты. Мен де оларды қуаттадым.

Қазығожа қаршығашы жігіт екен. Оның отауында баптаулы сұлу қаршыға тұғырда отырғанын іңірде көріп шыққам.

— Аманшылық болса,— деген Қазығожа, — ертең таң біліне құсқа шығып келерміз. Қаршығаның қанаты сау болса, күн көтерілгенше біраз қызық көріп үлгерерсің.

Ол күнгі кешті біз домбыраның және мәжілістің қызығымен өткіздік те, көздің шырымын алмастан, таң біліне Қазығожа, Әміржан үшеуіміз қаршығаны алып салт атпен құсқа шықтық.

Қаршыға алғыр екен. Бабында жүрген ол, сілтеген құсты бұра бастырмай іледі де түседі. Күн шыққанша ол бес, алты үйрек алды. Қаршыға үйрекке ұмтылған кезде, былай да дегбірсіз Әміржан есінен айрыла желігіп жүрді де, біраздан кейін Қазығожадан:

— Енді, маған бер! — деп өтінді.

— Айрылсам, бір құсына тұрармын, дүниедегі құс атаулы жалғыз осы емес, тағы бір құс табылар,— деп Әміржан жабысып алды.

— Беруін берейін,— деді Қазығожа,—бірақ, қатты лақтырам деп жер сүздіріп алма. Еппен ақырын сілте және құс алған жеріне жедел шауып барма, шошытып аларсың, баяулап барып түс. Және құстан тұяғын жазғанда, қолыңды бүргізіп алма!..

Әміржан жай ғана желөкпе емес екен. Ол да құс салудан ептеп хабардар екен. Соны байқаған Қазығожа маған:

— Мына бір сазды, бұл жігіттің өзі айналып келсе қайтеді? Екеуміз осы тұста аттардың сарығын бастырып, аяндай тұрсақ, қайтеді? — деді.

— Болсын,— дедім мен.

Әміржан бізден бөлініп, өз қызығымен кеткенде, мінезі де, сөзі де сыпайы Қазығожа, әдемі қоңыр көзін маған күлімсірете бір төңкеріп қарап алды да:

— Шырағым, аталарымыз айтқан екен, «түсі игіден түңілме» деп. Түсің игі інім екенсің, жағынғаным емес, аз уақыт мәжілістес болғанда өзінді жақсы көріп қалдым,— деді.

— «Сыпайы сырын жасырмайды» дегендей, — деді Қазығожа тағы біраз кеңескеннен кейін,— мен саған,— інішегім, бір сырымды айтқалы келе жатырмын. Айтатын да сыр емес, тек, жігітшілігіңе сеніп айтам. Сырымның аяғы үлкен бір өтінішке соғады, сонымды орындар деп айтам.

Қазығожаның шешен, шебер тілмен, әдемі үнмен ұзақ уақыт бипаздап айтқан кеңесінін, мазмұны мынау боп шықты: түнде мені домбыра тартуымен таң қалдыратын Омекең — мен іздеп келе жатқан Молдажанның Омары боп шықты. Ол осы үйдің қимас ілігі екен. Біз жіберген адамдармен ол жанжалдасып қалады да, екі жағы да күш жұмсауға келгенде, «ауыл итінін, құйрығы ұзын» боп, біздің адамдарды байлап алады. Іс осылайша бүлінгеннен кейін, Омарды жұрт «бұл бір пәле болды. Мұны білсе, қаһарлы қара бөрік жанында қалдырмайды!» деп қорқытады. «Не істеу керек?» дегенде, ақылшы біреу, кінәны мойнына аударатын акт жазайық та, өздерін Бурабайдағы қызыл әскер отрядына апарып берейік дейді. Отряд начальнигі Донской Омардың үйіне кеп түсіп жүретін кісі екен, сондықтан, Омар оны дос көреді де айтқанымды істейді деп сенеді.

Донской Омардың ойынан шықпайды. Орыс тіліне шебер Шолақ Шәймерден, болған халді алақанына қондырғаннан кейін, Донской Омардың өзін шақырып әкелуге және мені де шақырып әкелуге кісі жібереді. Бұл хабар құлағына тигеннен кейін, Омар жатады да сасады. Со кезде «сымсыз ділгірам» оның құлағына «Қара бөрік Бурабайдағы отрядқа аттаныпты» деген хабар әкеледі. Істің беті ыңғайсызға айналғанын аңғарған Омар, мені жолда Ләтай аулына түседі деп жорамалдайды да, Қазығожа арқылы менімен татуласпақ боп тосады...

Сыпайы сөзді Қазығожа, ұзақ кеңесіп «пышағыңды шыныңмен бер, шыныңмен берсең қыныңмен бер» деген екен, шырағым. Сол айтқандай сенен бүгер сөзім жоқ, шынымды түгел ақтарам, ар жағын өзін, біле берерсің деп бастап, жоғарыда болған уақиғаны жасырмастан түгел айтып

берді де:

— Ендігі сөзім мынау, інішегім, - деді маған, салмақты - кескінмен бір қарап ап. Дәулетті, беделді адам болғанмен, баласы жоқ бейшара еді. Өр кеуде қазақы кісі, баяғы бетімен, ұрынбайтын іске ұрынып, тіріде масқара боп отыр. Егер, сенің бетін, қисайса, бұ бейшараның сору қайнайды. Жасы жетпіске тақалған кәрі кісімен бой теңестіріп қайтесің, шырағым, «білмегенді білмесең, білгенің қайсы» деген екен аталарымыз. Бір білместік қылды бұл шал. Ел бұзылып, Ертіс жарылған ештеңе жоқ. Бірер жігітің аздап таяқ жеген екен, оның айыбына ат шапанын, даяр. Атын аруаққа, шапанын маған кешерсің. Сонымен, ұзын сөздің қысқасы, осы шалға кешірім өтінем... — деді.

Қылығына қарағанда, кешірер жөнім жоқ. Менің бетам қисайса, шалдың оңбайтыны да рас, өйткені. Бурабайдағы отрядтың начальнигі Донскоймен, әлі жүздесіп көріспесем де, арамызда жиі қағаз қатынасы жүргендіктен жақсы таныспын. Сырт естуім, — мейлінше әділ, адал адам дейді. Совет өкіметіне қарсылық қылған кісіге мейірім істемейді дейді...

Омар туралы толғанып келгенде маған оның өзі емес, он саусағы аянышты болды. Өзін жазалай салсақ, немесе со көздің жағдайымен «могиловская губернияға» жібере салсақ, одан ешкімге келіп жатқан зиян жоқ. Ондай арам дене қайда шірімей жатыр. Маған, тек аянышты — саусақтары ғана. Бұндай саусақтарды мен ауыл арасында көрген емен, елде жоқ саусақты жоққа шығын қыла қоюға көңіл қимайды... Ойым осыған тоқтағаннан кейін:

— Болсын, Қазығожа ағай, шалдар айтушы еді, «қарғайын десем жалғызым, қарғамайын десем жалмауызым» деп. Мына шалың, сол. Қылығына қарағанда бұған не қылса да рауа. Мен оған мейірімді өзі үшін емес, саусақтары үшін көрсетем... — дедім.

Бұл хабарды естіген Омардың қуанышы шектен шықты. Расы ма, әлде, жағынуы ма:

— Қарағым - ай, «Қара бөрік, қара бөрік» дегенде, сыртыңнан қара албастыдай көруші ем, бандиттердің айтағына ерген екем ғой! — деп жылап жіберді.

Со күні кешке Ләтай үйіне әлдеқалай келе қалған Донскоймен таныстық. Ол самайына ақ кіріп қалған орта жасты адам екен. Өткен империалистік соғысты да, азамат соғысын да басынан кешіріпті. Тілге жұмсақ болғанмен, таптық, мемлекеттік іске ол аса қатал екен. Омарға ол тісін қайрап отыр екен, мен ұзақ кеңесіп, кешірімге әрең көндірдім.

Бурабай тауын аралау туралы ойыма Донской қосыла қойған жоқ. Оның айтуынша, бұл маңайдың бандылары қазір түгелге жақын біткен, тек қана қазақтан Балташ Дәуітов деген мен қазақ-орыстан Алексей Кожедуб деген

бандылар тауда тығылып қашып жүр. Ол екеуінің қасында бірен-сарандап қана болмаса, топталған кісілер жоқ. Оларың қай жерде қандай коммунистерді қапыда өлтіріп кеткенін айта кеп:

— Жаз мезгілі,— деді Донской,— айнала тау, таудың өн бойы қалын, ағаш, сондықтан қыс түсіп жолдары тарылғанша ұстатпайды. Сізге тауды көру, аралау, әрине, қызық. Оның өн бойында тамаша жерлер көп. Бірақ, бандылар қаупі бар кезде аралауды мен мақұл кермеймін.

— Бұл өзі өлең жазатын ақын жігіт көрінеді,— деді әдебиеттен хабары бар Қазығожа,— Бурабайдың өн бойы толған ақынның азығы. Менімше, аралауы қажет.

Ойы, тілі жеткенше, Бурабайды Қазығожа да мақтай жөнелді. Бұл тау туралы менің бұрын естіген сөздерімді Қазығожа байыта түсті, мен оны көруге құмарта түстім.

— Банды деген қанша адам дейсің, — деді Қазығожа,— бүкіл Бурабайдың өн бойына жайылып кететін? Оған да күн көріс керек емес пе? Елге жақын жерде жасырынып жүріп тамақ асырамай ма ол? Біздің аралайтынымыз Көкше мен Оқжетпес маңы болады, ол арада бандыға пайдалы ештеңе жоқ.

— Онда өзің бастап алып жүресің!—дедім мен Қазығожаға.

— Болсын!—деді ол.

— Егер пәле-жалаға ұрындырсаң, басыңмен жауап бересің,— деді Донской Қазығожаға.

— Бейілмін,— деді Қазығожа.

— Онда өзіңіз біліңіз,— деді Андрей Гаврилович маған,— егер баруға бел байласаңыз, қасыңызға қарулы жауынгерлер қосып беруге болады.

Ертеңіне салт атпен Лэтай аулынан жеті кісі аттандық: екі жауынгер Қазығожа, Әміржан әдейілеп алдырған әнші Ғаббас және мен.

Қазығожаның айтуынша, таудың көруге қажетті өлкелерін түгел шолып шығуға ең кеміне бір жұма уақыт керек. Бізде ондай уақыт жоқ. Дегенмен, Бурабайдың бұл бетіндегі қажетті орындарын түгел аралап шықпақ болдық.

Бізді Қазығожа бастап жүрді. Таудың етегінен қиялай өрлеген жол, біз біраз биіктеп алған кезде, сол қолымызда жарқыраған ұшы-қиырсыз кең көлдің жағасына апарды. Қазығожадан:

— Бұ қай кел? — деп сұрасам:

— Кіші - шабақ,— деп жауап береді ол.— Бурабайдың батысы мен теріскейін түгел орап кеткен екі шабақ бар, бірін «Кіші», бірін «Үлкен» деп атаймыз. Кішісі осы. «Үлкен» мен «Кішінің» арасындағы үзікте біздің ауыл отырады. Үлкен шабақтың біздің ауылдан көрініп тұратынын шамалаған шығарсың.

— Шамаладым. Ол маған ұшы-қиырсыз теңіз сияқтанып еді, мынау Кіші дегеніңіздің өзінің о шеті мен бұ шетіне көз жетпейді ғой! Сонда мұның, Үлкеннің кеңдігі қандай?

— Землемердің айтуынша, Кіші шабақтың ұзын тұрқы он шақырым, ені - бес-алты шақырым көрінеді. Үлкен - шабақтың ұзын тұрқы он бес шақырым, көлденеңі — он шақырым деседі.

— Тереңдігі қанша екен?

— Үлкенінен Кішісі терең деседі. Кіші - шабақтың ең терең тұсы, осы тауға астасатын жағасы болу керек. О күнде өлшеген бір землемер, тауға тақалған тұсын жиырма бес метр деген еді...

Ауа райы со күні желкемдеу еді. Сондықтан ба, немесе, үлкен көлдің толқыны да үлкен бола ма,— бұ көлдің ар жағынан бері қарай биіктей жарысып келген толқындары, көкпеңбек мұздай тастан текшеленген жар қабаққа кеп соққанда, көпіршіген толқынның басы жоғары қарай шапшып барып, қайқайған қалпымен қайрылып кейін түседі. Бірін-бірі қуып кеп, жар қабақты кезекпен сүзгілеген толқын атаулының бәрі де осылай шапшығанда, биіктігі елу-алпыс метрдей жар қабақтың тасынан асып кетер деген ойға келесің. Бірақ, толқындар қаншама екпіндей, долдана кеп сүзгілегенмен, биік жарқабақ бетке сабап кейін лақтырып тастай береді...

Жар қабақты жағалаған сайын біз де биіктей түсеміз, қабақтың өзі де биіктей түседі, таудың асқары аспанға қарай тұрқын созып шырқай түседі, жолын, ені тарыла түседі және жол дегеніміз көкпеңбек тас. Тас жолдан атын, тайып жығылып, жар қабақтан көлге ұшып түсер деп те қауіптенесің. Жолдың, кейбір тұсының тіктігі сондай, астыңдағы кәнігі ат еңбектеген сияқтанып, анда-санда екі тізесін бүгіп жіберіп тыныстайды да, тағы да танауын делдите дем алып, ілгері тырмысады...

Қалың қарағайдың арасынан қасқалана тартылған жолдың өн бойына көз тіккенде, ар жағындағы сайдан ұшы-қиырсыз тағы бір көл көріне кетті.

— Бұл қай көл? — дедім мен Қазығожаға.

— Бурабай дейтін көл осы. Бұл көл Бурабай тауының қоршауында тұр. Айнала біткен таудың жотасы кигіз үйдің дөңгеленте жайған керегесі сияқты.

— Бұл да үлкен көл ме?

— Әрине, үлкен. Бірақ, бұл Шабак көлдеріндей ұзын тұрқы созыла біткен көл емес, сақинадай дөңгелене біткен көл. Білетін адамдардың айтуынша, бұның да бір жағасынан екінші жағасы он километрдей.

— Тереңдігі?

Землемер мұның да тереңдігін он бес, жиырма метр бар деседі. Шабак көлдері құрғақшылық жылдары қыр жақ шетінен біраз тартылынқырайды, ал, бұ келдің көлемі кемігенін, немесе суынын, төмен түскенін көрген кісі жоқ. Қайдан түссін, тауға жауған қар атаулының суы осыған құлайды, жан-жағынан жүздеген бұлақ құяды, арнасынан шығар жері жоқ!..

Қалың қарағайдың арасымен жүріп отырып, біз көлге қарай ылдилай берген кезде, он, қолымыздан аспанға шаншыла шыққан тас діңгек ұшырай кетті. Діңгек аса биік.

Діңгектің етек жағын өрлей қарағай шыққан да, біраз жерінен әрі қарай текшеленген тастар жалаңаштанып кеткен. Со жалаңаш тастардың жоғарғы жақтағы кейбір жіктеріне адақтап жалғыз-жарым қарағай шыққан. Соншалық жалаңаш тастың арасына олардың қалай өрбіп, қандай дән алып тұрғанына адамның миы жетер емес.

— Оқжетпес аталатын діңгек тас осы, деді Қазығожа, менің ол шың тасқа алаңдап қарай бергенімді көріп,— Неге «Оқжетпес» аталған тарихын естіп пе ең?

— Естігем. Талай батыр садақ тартып төбесіне жеткізе алмапты ғой. Сондықтан «Оқ жетпес» қойыпты ғой...

— Ұзақ ертегісі бар ғой оның... Естіп пе ең, оны?

— Айтыңыз.

— Жайланып отырғанда айтармын, — деді Қазығожа,— әуелі айна көзбен шолып алайық...

— О да болсын...

— Осынын, биіктігі қанша деп ойлайсың?—дейді Қазығожа, аздан кейін.

— Қайдам.

— Сона бір басында желбірегенге көзін, жете ме? — дейді ол.

— Жетеді. Жалау ма өзі?

— Бертінде ғана сол биікке бір орыстың қызы өрмелеп шығып, басына жалау қадап кеткен. Оған он шақты жыл болды.

— Қалай шықты екен?!

Соған өзіміз де қайран қаламыз, деді Қазығожа,— жабайы адам жетер жеріне шейін мен де бардым. Ол желке жағы. Одан әрі текшеленген тастар аспанға шаншыла өрледі, биіктігі жүз метрдей.

— Ғажап екен!..

— Бурабайдың ғажабы бір бұл ғана емес, онда әлі та-лай ғажаптар барын кересін, —деді Қазығожа.

Оқжетпесті айналып біраз көргеннен кейін. Қазығожа бізді көлдің со жақ жиегін ала, судың ішіне біткен тасқа алып келді. Тастың жалпы жобасы, теңізде жүзіп бара жатқан кеме сияқты. Бұның аты «Жұмбақ тас», — деді Қазығожа,— оның да ертегісін кейін айтам.

Көлдің со бір тұстағы жиегін жағалап аз жүргеннен кейін:

— Шырағым,— деді Қазығожа, — бүгін күн ашық екен, мұндай күн сирек кездеседі бұл арада. Бұлт оралып қалса, таудың ең биік жотасы— Көкшенің басына шығу қиын

болады. Оған шықса, Бурабайдың бар бейнесі, көз жетер төңірек те алақаныңдай көрінеді, шықсақ қайтеді, қазір?

— Мақұл,— дедім мен.

Оқжетпестің, ар жағын айналып, Көкшенің биігіне қиялай өрледік. Алдымызда Қазығожа.

Таусыз тегіс жерде туып - өскен менің басым, мана Шабак көлінің жарын жағалағанда да айнала жаздап әрең шыдаған еді. Мынау ер одан әлдеқайда тік, әлдеқайда биік. Қазығожа бізді биікке тік бастап кетпей, қиялай ерлеп отырғанмен, аттың жалын құшар бір тұстарда, денеге, әлдекім бізді аспанға арқанмен тартып жатқандай әсер пайда болады... Ондай тұста жүрегім аузыма тығылған мен, көзімді тарс жұмып ала қоям... Тауда өскен қасымдағылар мендей емес, батыл...

Қиғаштай, бұрала, орағыта жүріп отырып, түске тармаса өрлеген Көкшенің биігіне, біз күн төбеден ауа «рең жеттік. «Көкше» аталатын бұл жота, «Бурабай» аталатын ағайындас таулардың ішіндегі ен, биік өркеші екен. Соған шыға аттан түсіп, аз уақыт адымдағаннан кейін, төңірекке көз салсам, айналаның бәрі алақынында тұр. Мана, етегінен қарағанда, ен, биік шоқы сияқтанған Оқжетпес, енді аяқ астында!.. Манағы телегей теңіз көлдердің бәрі енді тегенеге құйған судай ғана жалтырайды... Ондай көлдер төңіректе толып жатыр!..

— Неше кел бар өзі? —дедім Қазығожаға.

— «Көкшетау» атына қосылатын тауларда, қарттар сексен кел бар деседі.

— Ол қай таулар?

— Қарашы, төңірегіңе! —деп қияға қараған қырандай, Қазығожа айналаға көз тастайды...

Біз де қараймыз...

Төңіректе толқыған мөлдір сағым, көз жанарын жыраққа қадаған сайын қалындап, айнала шетсіз-шексіз ұша« теңіз сияқтанады... Сол теңіздің әр жерінде жүзіп келе жатқан кемедей қараңдап бірдемелер көрінді.

— Олар не? — деп сұрасам:

— Таулар,— дейді Қазығожа. — Әрқайсысының жеке аты болғанмен, бәрі «Көкшетау» атына қосылады. Осы арадан ең жақыны сонау «Зеренді» дейді Қазығожа сағымда қалқыған бір тауды нұсқап,— қанша шақырым деп ойлайсың соны бұл арадан?

— Қайдам! — деймін мен иығымды көтеріп.

— Токсан! — дейді Қазығожа ұртын толтыра сөйлеп. Ал, сонау біреуді ше? — дейді, алыстан қос өркешті түйе сияқтанып көрінген бір тауды...

— Айыртау ғой ол,— дейді Әбутәліп,— осы арадан ол жүз қырық шақырым...

— Сонау бір көрінген ноқат — Сандық тау,— дейді Әбутәліп, маған қолын батысқа сілтеп,— ол бұл жерден жүз елуден артық!..

— Көп тау көрінеді екен-ау, бұл арадан!—деп, мен аузымды ашып, көзімді жұмам...

— Соның бәрін көрсеткен бұл Көкше биік екен-ау! — дейді Ғаббас.

— Биіктігі өзін, айтатын әннен де көрінбей ме,—дейді Қазығожа.— Кәне, басшы, сол — «Көкшетаудың биігі - айға!»

— Ия, бас! — деймін мен,— етегінде шырқайтын әнінді төбесінде бір шырқап көрші, Көкшенің!..

Ғаббас қамшылы оң қолының, алақанымен аузын желпіп, «Қаракөз» әніне шырқай жөнеледі... Оның, аспанға ерлей тартқан биік әніне біз төбесінде тұрған Көкшенің ғана емес, «Көкшетау» атына қосылатын, алыс-жақындағы барлық таулар жаңғырығып кеткен сияқтанады... Айнала жаңғырыққан таулардың дыбысы құлақты шыңылдатып жібереді...

Не деген биж ән еді? Не деген биік тау еді!..

«Көкшетаудың биігі - ай!..»

ҚАТЕРЛІ ТҮНДЕ

Күрес адамды неше түрлі тәсілге үйретпейді дейсіз!.. Ревкомда қызмет істегелі, өзімізді қауіптен қамтамасыз ету үшін, біз де шама - шарқымызша тәсіл қолданғанбыз, соның біреуі - қашып жүрген бандиттердің қай кезде, қай тұстарда жүргенін шамалап отыру, нелер ойлап, нендей сөздер айтатындарын біліп отыру.

Бұл жөнде қызмет істейтін біздің адамдарымыздың ішінен ерекше ептілік көрсеткен адамның жұрт бертінде қойған аты «Бүкір». Шын аты Шабал, фамилиясы Сәрсенбаев. Б:-рақ, «Сәрсенбаев» десе, немесе атын айтса жұрттың көпшілігі білмейді де, «Бүкір» десе бәрі біле кетеді.

«Бүкір» дегенде, ол құныс емес, денесі тіп-тік жігіт. Тек, жаурынының үсті ғана аздап күдістеу және басын салбыратып бүкшиіңкіреп жүреді. «Бүкір» деп сондықтан қойған ғой деймін. Сол атқа дағдыланып кеткен ол намыстанудың орнына күле қарайды. Кішкене бойлы ол, жаяу жүрсе ұршықтай үйірілген епті, ал, атқа мінсе со кіп-кішкене қалпымен, оны үлкен жігіттер аударып ала алмайды, өзі соқтауылдай жігіттерді аударып әкетеді. Көкбар тартқанда да оның тақымы тас сияқты.

Дене ептілігінің үстіне, ол аса ойнақы жігіт. Жолыққан адамның мінезінде кездесетін оғаштықты ұстап ап, сықақ қып жүреді. Үлкенмен де, кішімен де құрдас оның сықағын ауырлаудың, орнына жұрт қызық көріп, көбіне әдейі түрткілеп істетеді. Жасы со кезде жиырма төрт, жиырма бестерге келгенмен, ол әлі өзіндік үй-күй де, шаруа да жоқ, салт басы, сабау қамшысы ғана бар жігіт. Кәсібі, ел аралап, ойын-той сияқты сауықтарға қатынасу, солардың күлдіргісі болу. Өзіне тәуелді шаруасы болмағанмен, қайдан табатының кім білсін, киімді ол ауыл салтымен бір сыдырғы жақсы киеді, тәуір ат мінеді. Оның бізге әкелетін хабарлары да көп.

Неғметжан аулына бара - сала, Бүкір маған үйіріле кетті. Мен оған алғашқы кезде сынай қарап, бойымды тежей ұстап жүрдім. Жүре келе байқасам, таптық сезімі бар, адал жігіт сияқты. Сол ойымды бекітуге, оны қиын істерге жұмсап көрсем, ебін тауып орындап қайтады. Мен оны қашып жүрген бандиттер арасына жіберіп көрдім. Артына бақылау қойғанда, тапсырманы орындауына көзім жетіп отырды. Біраздан кейін ол екеуміз дос боп алдық. Содан кейін қайда жіберсем де сеніп жұмсаймын.

Бурабай сапарынан оралғаннан кейін, Әбутәліпті қызмет жөнімен Көкшетауға жіберуге тура келді. Асан мен Мұқанды әлдене шаруалармен елге шығардым. Елжас рұқсат сұрап бірер күнге аулына кетті. Шәймерден мен Әміржан да ел арасының қызметінде жүр. Кеңсе маңында Бүкір екеуміз ғана қалдық. Бірақ біз қорықпаймыз, қауіптер туа қалған күнде, оқып жатқан курсанттарға сенеміз.

Сондай жайбарақат жүрген күндердің біреуінде, Бүкір жаман сөздің шетін шығарды.

— Сенің бүгін бұл ауылдан кетуін, керек,— деді ол, мені оңаша алып шығып.

— Неге? — дедім мен, қуланып тұр ма деп ойлап.

— Қалжыңы екен деп ойлап қалма,— деді ол,— рас айтамын және жаным ашып айтам, бүгін мұнда қонсаң, сені өлтіреді.

— Кім?—дедім мен оның сөзіне енді илана бастап.

— Бандиттер бүгін түнде сені қапыда басып өлтірмек бопты.

— Неге?

— Неғметжан мен Мұқылай үйінен салыққа деп кеше егізі, ту сиыры аралас қырық қара айдаттың ғой. Шымбайларына сол батып кетсе керек.

Енді ғана сене бастап:

— Ия, қайда өлтірмек бопты? — дедім әлі де қуланған боп.

— Дина, Ирәш дейтін бойжеткен екі қызы бар Кәрібайды білесің, ғой?— деді Бүкір байсалды кескінін өзгертпей.

— Білем...

— Ирәшіне қыңыратқып жүрсің ғой, сен?

— О-о, ш-шай-тан, соны қалжың қылғын, кеп түр екен ғой?

— Қалжыңым емес, расым. Сені бүгін сол үйге қонаққа шақыртпақ та, сонда жайратпақ.

— Мен осында өлтіреді екен десем, — дедім әлі де қалжың ба деп ойлап,— басқа жерде екен ғой. Олар менің шақырған жерге бара «оятынымды қайдан біледі?

— Екі жағын да ойлапты олар: біреулері Кәрібайдың үйінде тоспақ, енді біреулері — осы ауылдың маңында торымақ...

— Кімдер сонда?

— Неғметжан мен Мұқылайдың біреуі Кәрібай маңында болады дейді, Бескөздің Сағиті мен енді біреуі осы маңайды ториды дейді...

Бүкір сөзіне мені иландырды. Одан басқа ақылдасар кісім жоқ. Курсанттарға бұл сырды сездіруге Бүкір ақыл бермеді.

— Жасаған жау, қарумен тап берсе, курсанттар жалаңаш қолмен сені қорғап қала алмайды. Олардың ішінде бандиттерге тілектесі жоғын қайдан білесің? Одан да, дабыра қылмай, бас қорғау қамына білдірмей кірісу керек.

Енді шын мән беріп:

— Анық қой өзі? — деп Бүкірді шегелемек болып ем:

— Анық — деді Бүкір.— Осы істің жуан ортасында жүрген біреуден естідім. Ол менің, көлгірсіген сөзіме сеніп қалды. Мен оған «бірге өлтірісем» деп уәде бердім.

— Ал, сендім онда. Өтірік дүрліктірсең, ұятын сен көтересің.

— Болсын. Өтірік болса, қаматып қоюыңа да, аттырып тастауыңа да бейілмін.

Екеуміз төмендегідей ақылға келдік: Кәрібайдың үйінен шақырушы келсе, «барамыз» деп уәде береміз де түн жамыла аттанып, былай шыға Көкшетау қаласына тартып кетеміз. Шақыру келмесе де, со күні түнде басқа бірдемені сылтау ғып аттанамыз да, әуелі қиғаш кетіп, бетімізді Көкшетауға солай шыға түзейміз.

Бандиттер аттанбай тұрып басып қалмаса, аттанғаннан кейін қолдарына түспеуге сенеміз, өйткені, менің астымда,— бұл маңайдағы елге соңғы бес-алты жылда бәйге бермей, «ерен - жүйрік» атанған Неғметжанның ақбақай күреңі бар. Осы ауылға келгелі, ол атты мен үнемі кісендеп ұстап, сұлымен жемдеп, жараулау ғып мініп жүргем. Бүкірдің астына мінітетіні,— Аққоян аталатын бедеу көк бие. Ұзаққа қаншалық шабатынын кім білсін, «шу» деп жөнелгенде, ол да құстан басқаға шалдырмайтын ұшқыр жылқы... Осы екі аттан қапыда айрылып қалмайық деген ниетпен, күндіз астық сарайына кіргіздік те, қақпағын замоқтап қойдық...

Енді, бізге ауылдағы адамдардың көңіл күйін білу керек. Ол үшін — ең сенімді бірер адамдарымызды елеусіз, бытыратып, әркімдерден сыр тарттырып көрсек, ешкім ешнәрсе білмейтін сияқты. Курсанттарымыз да сондай.

Ауылдан күдіктенуге мүмкіншілігі бар екі-ақ жағдайдың исі шықты, біреу — ертерек кезде осы ауылда молда болған, кейін мұғалім болған, бандылар жұмысына араласып, біз келген кезде қашып жүрген Қожахметтің Нұрышы дейтін кісі, осы ауылға өткен түні қонып кетіпті... Екіншісі — Неғметжанның тоқал шешесінен туған інісі, ешуақытта үйінен шықпайтын, момын мінезді адам көрінетін, құлағы саңырау сияқты боп жүретін Мұхаммедияр, бүгін әлдеқайда аттанып кетіпті. Осы екі күдіктен басқа дүние, тып-тыныш, қаз - қалпында сияқты...

Тұс ауа, Кәрібай аулының шақырушысы келіп қалды, келуші — оның туған інісі Әбділман. Шоқша сақалды, күрең өңді, қызғылт көзді, жасы со кезде қырықты алқымдап қалған бұл жігіт пен оның жылмаңдаған әйелі Ұрқиямен, мен Ірәш жөнінде танысқам. Бір сыдырғы кескіні де, сымбаты да бар, ақ жарқын ашық мінезді, еркелеу қылықты бұл қызға менің қыңыржақтайтыным рас та. Сонымен сезе қалған Әбділман мен Ұрқия жеңгетай боларлық қалыптарын көрсетіп, ол ауылға соққан сайын мені емексітетін. Бұл жолы да Әбділман сөзін емексітуден бастап:

— «Ұлы сөзде ұяттық жоқ» дегендей,— деді маған, амандық - саулық сұрасқаннан кейін,— сенің, Ірәшта көңілін, барын осы елдің бәрі біледі. Тіпті, біреулер сырттан жорып, екеуінді осы елден бірге аттанады деп те жүр. Енді жасырынар рет қалған жоқ. Қонаққа шақыра келдік өзінді. Соны жамылтқылап, қарындасыммен қауыштырып жібермекпін. Қатын көндіріп қойыпты. Сенен артық жігітті қайдан табамыз. Бүгіннен бастап қыз сенікі. Қашан әкетем десек де даяр...

Іш пікірді ішке сақтай отыра, «түнделетіп барам» деп Әбділманға уәде бердім. Ол аттанып кетті. Бүкір айтқан бір жорамал дәл келді.

— Енді кідірудің реті жоқ сияқты,— деді Бүкір, ымырт жабыла тағы ақылдасқанда,— саған ғана емес, маған да күдіктеніп қалған сияқты осы ауыл. Күдіктерінің басы, біздің екі атты сарайға кілттеуімізден шыққан тәрізді. Оны әрқайсысының ішкірнелеп сыр тартқысы келуінен байқадым. Со сөздің сарынын Неғметжанның бәйбішесі Шәриядан да, Мұқылайдың шешесі Қатшадан да естідім. Осы ауылға мана, өзіне белгілі Азнабай дейтін саңырау шал келген екен, со да бір ретте «бұл аттарды сарайға неге қамап жүрсін,- дер?» деп сұрап қалды.

Бүкір екеуміз іңірде сарайдағы аттарды шығарып, суарып алдық та, баппен ерттеп, «Кәрібай аулына барамыз» деп аттанып кеттік. Менің иығымда винтовка, он, жақ бүйірімде қабурдағы наған. Бүкірде қамшыдан басқа қару жоқ...

Ауылды айнала өскен қалын, ағаштың ішімен Кәрібай аулына қарай тартатын жолға түстік те, былай шыға бетімізді Көкшетауға қойдық. Бүкір аса жолшыл жігіт болатын, қандай тас қараңғы түндерде де, жолсызбен қалаған жеріне апаратын. Егер, қасымда ол болмаса, көзге түртсе көрмейтін мынадай қараңғы түнде, мен әрине, жол таба алмас ем.

Кеңеспен жортақтап келе жатып, Бүкір ара-тұра «анау тұсқа кеп қалған екеміз, мынау тұсқа кеп қалған екеміз» деп әрбір қараңдаған ағаштың, әрбір жарқыраған судың жобасынан қай тұста келе жатқанымызды айтып отырады. Бір кезде:

— Апыр-ау, Сәбит - ау, жортақтап отырып, кеп жер кеп қаппыз ғой,— деді Бүкір.

— Оны қайдан білдің?— дедім мен.

— Алдымызда жалданып көрінген ағаш, Асан аулының қыстауы...

— Бәсе, айтам ғой,— деді Бүкір жақындап келгенде,— со қыстау. Аулы Бурабай жақ беттегі бұлаққа қонды деген. Қоралар есіз болу керек. Қыстаудың желкесіндегі жал -ағаштың жол жүретін сайында жаз ортасы ауғанша қардың суы жатады, өзі терең болады. Үзеңгімізді қайырып өтуге тура келеді...

Расында су терең екен. Үзеңгіні қайырғанмен, аттың қапталдығына жетіп, бүккен тізеге тиіп қалды. Сулы ағаштан шықсақ, ар жағы жалаңаш дала... Аз жүргеннен кейін:

— Сәбит, сен ештеңе көріп келесін, бе?— деді Бүкір.

— Жоқ...

— Аттар құлағын неге елеңдетеді?!..

— Қайдам,— дедім мен, жүрегім қобалжи қап.— Сонда бір қарайғандар, менімше, осы аранын, әр жерінде кездесе беретін тастар ғой деймін.

— Мүмкін, бірақ жылқы жануар құлағын жай тікпейтін сияқты еді!..

— Не де болса тәуекел, пысығырақ жүрейік.

Атымызды тебініңкіреп, жортып келе жатсақ, жолдын, үстінде бір жылқы тұр!.. Жақындап келсек, құйрық-жалын күзеген, ерттеулі бие!.. Одан да жақындай берсек, — бір адам дәреттен тұрған сияқтанып, түзеліп жатыр!.. Сол сәтте қауіп естен шығып, қасына таяна тоқтай қап ең, адам атына міне берді. Жобасына қарасақ — басында тымағы, үстінде күпісі бар, аяғында жуан етігі бар, бет-аузын сақал жапқан жабайы қазақтың біреуі сияқты.

— Ия, кім боласың?— дедім мен, оның қарсы алдынан кеп.

— Жылқы қарап жүрген кісімін,— деді ол маған қарсы жақындай түсіп.

— Қай ауылдың адамысың?— дей бергенімде, сақалды адам мені ат үстінен шап беріп ұстай алды...

— Ойбай, мынау Мұхаммедияр! — деді Бүкір де тебініп кеп...

Құшақтаған адам, салған жерден менің иығымдағы винтовкама жармасты... Қолы мұндай қарулы болар ма,— егер, жанталасып тартыспасам, атымның үстінен мылтық -сылтығыммен суырып алып кететін. Мен аттың жалын құшып, жанталасып тырмысқан кезде, Бүкір

жанаса кеп, сақалдыны қамшымен бастан тартып - тартып жіберді де:

— Ойбай, Сәбит, ат наганыңмен!.. Мұхаммедияр!— деді.

Қайдан ата аласың, аттың жалынан қолыңды босатсаң - ақ аударып алып кететін. Сол тіресте тұрғанда, винтовканың қайысы үзіліп кетіп, мылтық Мұхаммедиярдың қолына кете барды, мен атымды тебініп жіберіп, қаша жөнелдім. Со кезде артымнан винтовка сатыр-күтір атылып қалды... Мен аттың жалын құшып бұғып қалдым... Жүйрік ат бар шабысымен сілтеп барады... Енді былай қарасам, жанамалай шауып Бүкір келеді екен... Бетіміз — беталды құла - дүз... Қалай қарай шауып бара жатқанымызды Бүкір болмаса, мен шамалай алмаймын... Жері тастақты бұл аранын, әрбір тасы, маған енді не қамалап қуып келе жатқан, не алдымнан тосып тұрған адамдар сияқтанады...

Аз жер шапқаннан кейін, алдымыздан бір топ салт атты адам дүрсе қоя берді!.. Сатыр-күтір мылтықтар атылды... Біз бұрыла қаштық...

— Құдай ұрған екен,— деді Бүкір қатарласа беріп,— жолдан тосқан екен бізді. Менің байталым атыңа ере алмас, сен енді тәуекел деп тарт, атың жеткізе қоймас!..

— Сен қолда қаласың ғой!

— Оған уайымдама, сені ұстай алмаса, мені өлтіре алмайды бұлар. Ұстаса - ақ екеумізді де өлтіреді... Тарт, тәуекел деп! Бетін, Бурабай тауы ғой деймін.

— Ал, ендеше!..— деп мен атымды айдай жөнелдім...

Жүйрік жылқыдан садаға кетсең болмай ма!.. Аз шапқанға тақымын жазып алды ма, немене, тебіне жөнелгенде атым құс боп ұшып кеткен екен деп ем!.. Оның екпінінен, жаңа ғана тып - тымық боп тұрған алдымнан дауыл соғып кетті!.. Тақымымды қаттырақ қысып, тізгінді нығырақ ұстамасам, аттың екпініне шыдамай, үстінен ұшып кететіндей әсер пайда болды!.. Жануардың со шабыспен шалдырмайтынын ұққандай, қуғыншыларым сатыр-күтір мылтық атады... Желдің зуылы ма, оқтың, зуылы ма, құлағымды жанай әлдене ысқырып өтіп жатады... Мен аттың жалын құшып қалам...

Бір кезде үлкендігі қазақ арбаның доңғалағындай боп, көкжиектен қып-қызыл түспен ай да көтеріле бастады... Бойым бұ кезде жиналып қалса керек, арт жағыма көз салсам, қуғыншылардың қалың, тобы алыста қалған сияқты, тек ағараңдаған атты біреу, түнге үйренген көз жетердей жерде көрінеді... Ойыма келе қалды. Мұқылайдың жүйрік көк айғыры бар, жаратып мініп жүр, деп естігем. «Сол болар ма?» деп жорыдым ішімнен...

Ай көкжиектен көтерілген сайын бозара түсіп, арқан бойы көтерілгенде

ағарып апты. Оның бозамық сәулесі түннің түнегін жеңіп, айналадағы дүниені шамалауға келді. Со кезде көрдім, алдымда бірдеме жарқырайды, «шамасы көл - ау!..»

Со кезде менің қуғыншыларым дала жақ қабырғамды ала, көлденеңдеп тартты. «О несі!»—деп ойлады мен,— әлде, мені көлге қамамақ па?»

Сол қауіппен бойымды жинағырақ ұстадым да, атымды тыныстатайын деген оймен, тізгінін тежеңкіреп, қалтамдағы орамалыммен екі көзін сүрттім. Қуғыншыларыма қарап қоям, олар әлі де жамбастай, қиялап тартып барады...

Осылай шауып келе жатқанда, алдымнан ұшы-қиырына көз жетпейтін кең және терең жыраққа кездесе кетті. Мұндай жырақалар, әдетте, сортаң келдің маңында кездеседі. Оның, ұшы алыстан жіңішкере басталып, сай-саланы иректеле қуып кеңіп отырады да, сорға құяр сағасында далиып кетеді, оның үстіне, құстан басқа мақлұқ жүре алмайтын, миы шыққан қорыс болады... Менің алдымнан кездескен жырақа да осындай екен... Мен кеп киліккен тұсынан, жүректі ат екпіндей шауып келсе қарғып өтуге болатын. Жоғарғы жіңішкелеу жағынан етуге, қуғыншылар со беттен қусырып келеді. Сор жақ бетке бұрылсаң қайтып шыға алмастай қамауда қалатынсың.

Қуғыншылардың неге қиялай шауып келе - жатқанына енді ғана түсіндім. Жер тығыл -таян, боп қалды. Төз қимылдамасаң аз уақытта қоршауда қаласың,. Атыңды осы тұстан қарғытпасаң, басқа бұрыла қашып құтылар жер жоқ. Не істеу керек?

Әрине, атты қарғыту керек. Шауып келе жатқанда болмаса, тұрған жылқы қарғып ететін жырақа түгіл, аттап өтетін жырақаға да аяғын баспайды. Ендеше, шегініп барып шауып келу керек те, атты қарғыту керек. Бірақ, жылқы атаулы жырақадан қарғи бермейді, жүрексіз жылқы қарғудың орнына кілт тұра қап, не өзі омақаса құлайды, ие үстінен сен ұшып кетесің... Менің астымдағы ат сондай жылқылардың қай түрі екенін кім біліпті!..

Менің дағдарғанымды сезгендей, қуғыншылар бері қарай ойысты. «Әйтеуір елім,— деген ой келді маған,— жай өлгеннен де тәуекел деп қарғытайын!..» Соған бекіндім де, жалт бере кейін бұрылып шамасы екі жүз метрдей жерден атты борбайға қоя, жырақаға қарай тарттым... Жырақаға таяна берген кезде, жан қысылған белгімді көрсетіп, жандай серік боп келе жатқан атымның сауырына қамшыны көміңкіреп жібердім... Атым да, не өлу, не тірілудің жері таялғанын сезгендей, зымырап келген қалпымен жырақадан атып кеп кетті. Аттың үстінен ұшып кете жаздадым, аттың дік ете түскен екпінімен астыңғы ернімді қыршып алдым... Біріне-бірі сақ ете түскен тістерім қирап қала жаздады... Оған қарауға уақыт бар ма, әрі қарай тарта жөнелдім... Енді далақтауда мән жоғын түсінгендей, қуғыншыларым жырақаның ар жағында ошарылып қала берді...

БЕТСІЗДЕР

Таң біліне алдымнан таныс ауыл кездесті. Осы ауылдың бандыдан қашып жүрген он шақты жігіті бұдан бір айдай бұрын біздің қызылдар отрядының қолына түсіп қап, күдікті оларды атуға ұйғарғанда, мен көз келіп, анығына жеткеннен кейін, босаттырып жіберген едім. Со жігіттер мені қошеметпен қарсы алды да:

— Енді не істейсің? Бурабайға барып отряд алып шығасын, ба? Болмаса, Көкшетау барасың ба?— деп сұрады.

Мен ойланып қалдым. Отряд алып шығудың арты қанды бірдемеге ұшырауы мүмкін. Одан да, Көкшетау қаласына барып, не істеуді ақылдасу керек. Жігіттерге осы ойымды айтып ем:

— Жақсы,— десті олар,— ас ішкеннен кейін, пар атпен алып жүреміз де, бүгін Көкшетауға жеткіземіз.

Семізден жараған жүрдек екі ат, елу шақырымдай Көкшетау қаласына үш-төрт сағаттай уақытта түсірді. Тоқтайтын үйіміз, әрине, ояздық Ревком.

Ревкомның председателі Орынборда шақырылған Қазақстандық Бірінші Партия конференциясына кетіп, уақытша председатель боп, бір шала қазақ қалыпты. Кейін халық жауы боп кеткен бұл адамды, мен бұрын да бірер рет көргенмін, сопая біткен бетіне жарыса өскен ұзын мұрнының сорасы арылмай жүретіндіктен, қалжың қылатын жұрт оны «су мұрын Сүкең» десетін.

Су мұрын Сүкең мені өте салқын түспен қарсы алды. Амандықтан кейін, мен оған мән-жайымды айта бастап ем:

— Қазір уақытым жоқ,— деді ол,— кейінірек келерсің.

— Сүке - ау, кейін айтатын кеңес емес, тығыз кеңес. Мен ерекше бір халмен келіп отырмын,— деп ем:

— Уақытым жоқ дедім ғой, мен саған,— жоқ деген соң, жоқ! — деп ол маған мысықтай шегір көзін түйілте қарады.

— Жоғыңыз қалай? Мен өлім аузынан кеп отырмын...

— Вам говорят же! — деп су мұрын Сүкең, айқайлап түрегеп кетті,— бұ не бассыздық, сөз тыңдамайтын?..

— Ақырмаңыз,— дедім мен,— мен сіздің пәтеріңізге барып тұрған жоқпын, ояздық Ревкомға кеп тұрмын және көшеден келген кісі емеспін, болыстық Ревкомның председателімін. Өлтіруге қуған бандиттердің

оғынын, астынан қашып кеп тұрған бетім. Сіз мені тыңдауға тиістісіз!..

— Сенін, анархист екенінді білем,— деді су мұрын Сүкең, ашудан терісіне сыймай, кабинетте ерсілі-қарсылы жүріп кетіп.— Сені ату керек.

— Не үшін?

— Творишь безобразия...— деді ол айғайлап кетіп.

— Қандай?

— Қандай екенін мен саған көрсетермін,— деп су мұрын Сүкең, мені қойып жібергісі келген кісідей едірейіп қасыма келді.

— Қандай безобразия?—дедім мен, со кезде ашуым басымды дуылдата қап, егер, ол жұдырық жұмсаса, есесін қайтаруға әзірленіп.

Мені ұрып қалуға ыңғайсызданды ма, немесе, түсімнен қаймықты ма, ашудан бет-аузы жыбырлап кеткен су мұрын Сүкең, шегір көзін тағы да бір едірейте қарап қойып, тістенген қалпымен кейін бұрылып кетті. Мен сол орында тұрмын. Аздан кейін су мұрын Сүкең, столының үстінде тұрған графинадан стаканға толтыра су құйып, шөліркеп келген адамдай, құныға қатты жұтты да, қалтасынан алған орамалымен, аузын және кездерін қатты уқалай сүртіп, үйді басына көшіре, орамалына қатты бір сіңбірді.

— Ертең кел, бүгін сөйлесе алмаймын,— деді ол содан кейін.

Одан әрі тілдесудің қажеттігі жоғын көрдім де, кабинетінен шығып кеттім.

Менің енді барар кісім Сефең ғана. Ояздық политбюрода қызмет атқаратын о кісінің телефоны маған мәлім. Ревкомның жалпы бөліміндегі телефонмен звонить етсем, Сефең қызметінде отыр екен. Менің дауысымды тани кеткен ол:

— Ой, Сәбит, қарағым, сен, нетілуден сауымысың?— дейді, қобалжыған дауыспен.

— Сефе,— дедім мен, даусым қалтырап,— көрген қорлығымды итке берсін, барып айтпасам, телефонмен жеткізе алмаймын...

Жүгіріп политбюроның алдына барсам, жүгіре басып Сефең келе жатыр, қасында Бүкір!.. Сефең аңқылдаған қалпымен мені құшақтай алды да:

— Алда, қарағым - ай, әйтеуір аман-есен кеткен екенсің, мен сені бандиттер біржола нетіп тастаған екен деп қорқып ем,— деп, бауырына қатты қысты. Сефең құшағын жазғаннан кейін Бүкірге қарасам, ол жылаған сияктанып көзін кірлеу орамалымен сүртіп тұр екен.

— Ия, Бүке, сен қалай келдің? — дедім мен.

— Сенен айрылған соң,— деді ол,— мен де бетіммен қаштым. Мені де екеу - үшеуі қуып еді, ұшқыр бием шалдырмай кетті. Сенің атыңның да бандыларға жеткізбейтініне сендім. Құтылған соң Көкшетау келер дедім де, мен де осылай қарай тарттым...

— Ендігі сөзді біздің үйде кетейік,— деді Сефең.

— Болсын.

Жолшыбай кеңесінен Сефеңнің жуырда үйленгені мәлім болды. Ол өз жаргонымен, әйелінің кім екенін де айтып берді: Көкшетауда бұрын Балдыхан атты өзбек тұрады екен. Оның Тәшкеңде, Самарқанда, Марғұланда... деген сияқты Өзбекстанның әрбір шаһарларында жұрты және сауда дүкені бар екен, әр жұрттарында бір әйелі болады екен. Бертінде Балдыхан саудамен осы жаққа кеп жүріп, Көкшетауға екі қабат үлкен қарағай үй салдырады да, Сейфолла үйленіп отырған Бәдіғұл атты әйелді қыздай айттырып алады. Бәдіғұл Балдыханнан отыз жастай кіші болады. Революцияның алдында Балдыхан өледі, Бәдіғұлдың қолында одан он үш — он төрттегі Мүкәтай атты қыз қалады... Революция жылдары Балдыханның дүкені де, қос қабат үйі де экспроприацияға жатады. Кішкене қызы мен Бәдіғұл басқа бір үйге шығады... Сефең оған осы үйде үйленеді...

Жасы со кездерде отыздарға жақындаған, бойшаңдау, сымбатты, бір сыдырғылау бидай өңді — Бәдіғұл жеңгей ақ жарқын, ойнақы мінезді әйел екен. Ол бізді аса көңілді кескінмен қарсы алды. Өзбек кескінділеу Мүкәтай, бойы аласалау, тығыршықтай семізше қыз бала екен. Жобасы еркелеу сияқты... Ыстық жақтың қанынан пайда болған қызды, ертерек балиғы болады деген қауесет бар, сондықтан ба, немене,— қыз белгісі жаңа ғана байқала бастаған ол, еркелік жүгірістің арасында, жас жігітке ептеп көзін де тоқтататын сияқты...

Сефеңнің пәтері кішірек екі бөлмеден құралған, қасындағы қаңқайған зор қарағай үйдің, флигелі екен, соған кіріп, шай - пұй ішіп жайланғаннан кейін, мен өз мәселемді сөз ғып ем, «нетіптерін» шығарып тастағанда:

— Асықпа,— деді Сефең,—Орынборға конференцияға кеткендер оралады. Оған дейін су мұрын Сүкең, саған ырық бермейді. Бастықтар келген соң бұл мәселе тексеріледі де, қылмыстылар тиісті жазасын тартады.

— Мен білсем,— деді Бүкір,— сол бандиттер су мұрын Сүкеңнің көмекейін толтырып, өзіне қаратып алған. Сөз ыңғайы соған келеді.

— Рас, соған ұқсайды,— дедім мен де.

— Мен білсем,— деді Бүкір,— со бандиттерің, осы қалада жасырынып

жатыр, оған дәлелім,— мен барып жолыққанда Сүкең бандиттер мен біздің арамызда болған уақиғаны біліп отырды. Бандиттер хабарламаса, қайдан біледі ол?

— Бақылату керек екен,— деді Сефең.

— Бір-ақ жерден бақылаймыз,— деді Бүкір.— Неғметжан мен Мұқылайдың мұнда түсетін пәтері — сары сақал Көшімбай дегеннің үйі. Соны тору керек.

— Ендеше сен торы оны,— деді Сефең.— Бандиттер келсе қаматып тастаймыз.

— Ымырт жабыла ториын.

Кешкі астан кейін Бүкір Көшімбайдың, үйін торуға кеткенде, Сефең екеуіміз төргі бөлмеге төсек салдырдық та жаттық.

Ұйықтағанға дейін біздің бір жүйелі кеңесіміз су мұрын Сүкең, туралы болды. Ол туралы пікірін айта кеп:

— Идеиный коммунист болуы мүмкін емес,— дейді Сефең, — ол қазақ байларының қолында бірнеше жыл писарь боп қызмет атқарған кісі. Әрбір писарь патша өкіметінің охранкасында қызмет атқарған ғой. Әлі анығына жетпегенмен, мұның да сондай адам екенінде сенім берік.

Ұзақ кеңеске кірген Сефең екеуіміз қалғыңқырауға айналған кезде қақпа қағыла қалды.

— Бүкір болар,— дедім мен.

Расында Бүкір екен.

— Айтқаным келді,— деді ол.:— Көшімбайдың үйі қаланың тау жақ шетінде болатын. Жасырынып барып абайласам, үйі толған қонақ, қорасы толған ат!.. «Кімдер бар екен?» деп терезесінен сығаласам, шошып кеттім!..

— Неге?!

— Кеше түнде бізді жолдан тосатын Мұхаммедияр сол үйде отыр!.. Бет-аузы көк ала қойдай жара!.. Басын да таңып алыпты...

— Оған не болған?!.

— Қайдам!.. Менімше, сол Мұхаммедиярды бандылар сілейтіп сабап әкелді ғой деймін...

— Неге?!

— Бізге пәле жабу үшін!..

— Не деп.

— Бізді ұрды деп.

— Қой, оны істемес!..

— «Жаманның айтқаны келмейді, сандырақтағаны келеді» депті, көрерсің, осы айтқаным келеді де қояды!..

— Ия, тағы кім бар екен?..

— Неғметжан!..

— Кәдімгі, бандит Неғметжан ба?!.

— Дәл өзі. Оны азсынсаң, Мұқылай да отыр!.. Оны азсынсаң, Бескөздің Сағиты да отыр...

— Банды атаулы сонда жиналыпты десейші...

— Оны азсынсаң, су мұрын Сүкең, де сонда отыр!..

Бүкірдің мына сөздерін естігенде Сефең шошып кетті де:

— «Апыр-ай, иттің ғана баллары - ай, қарай гөр, қасқырдай ұлып табысқандарын!..— деп аз уақыт теңселе ыңылдай отырды. Содан кейін,— ал, Сәбит, киін! — деді ол маған. Мен де киінейін!

— Қайда барамыз?

— Политбюроға.

— Түн ортасы ауған кезде ме?

— Киін төз!

Политбюроға келген бізді начальниктің орынбасары Федотов тындап алды да:

— Сонымен, ұсынысың не?— деді Сефең.

— Ұсынысым,— бандиттерді қазір арестовать ету керек!..

— Ол қалай болар екен,— деді Федотов, аз ойланып.— Өзі кеп көрінген бандиттерге өкімет жариялаған амнистия бар ғой.

— Қайда кеп көрінді олар?— деді Сефең.

— Егер, араларында Ревкомның уақытша председателі отырса, Ревкомға кеп еркімен көрінген болады да.

— Ничего подобного,— деді Сефең, ашулы үнмен.— Ревкомға олар тіркелген жоқ. Тіпті, тіркелсе де, мұндай бандиттерді тұтқындадыңдар деп ешкім бізді жауапқа тартпайды. Тартса жауапкершілігін мен - ақ алайын.

Бандыларды тұтқынға алуға жіберілген қарулы бес кісінің ішінде мен де болдым. Бастаушымыз — Матросов дейтін мосқал чекист.

Көшімбайдың үйіне барсақ, су мұрын Сүкең кетіп, жайланған өзгелері алдарына жуан тегене қымызды қойып, төрдегілері жастықтарға шынтақтай жатысып, қымызды анда-санда сораптай тартып қойып, көңілді бір қызу кеңесте отыр екен. Мылтық ұсынған бес адам кіріп барғанда, олардың кездері шарасынан шығып кетті...

— Қолдарыңды көтеріңдер! —деп ақырып қалды Матросов, өзінің, арыстандай күрілдеген жуан даусымен. Зәресі ұшқан үйдегілер, қолдарын ербейте қойысты.

— Бекмағамбетов Неғметжан кім? — деді Матросов.

— Мен,— деді қара сақал жуан адам.

— Мұқылай Тәшенов кім?—деді Матросов.

— Мен,— деді бұғағы салбыраған қыли кездеу, сирек мұртты, семізше ақ сары жігіт.

— Бескөз Сағит?—деді Матросов.

— Мен,— деді қалын, қара мұртты, шоқша қара сақалды, үлкен көзді, сұлу адам.

— Мұхаммедияров Бекмағамбет?— деді Матросов.

— Ол,— анау отырған! — дедім мен, қамшы осқан бет - аузы білеуленіп тілініп кеткен Мұхаммедиярды көрсетіп.— Ит - ау, шын бетсіз болмасаң, өзінді-өзің осынша сабататын не әкеңнің құны бар еді?

Қанша бетсіз болғанмен, былай да қара кескіні одан жаман өртеніп, Мұхаммедияр төмен қарады.

— Сенікі не?—дедім Неғметжанға,— мені аямасаң да, анау өз туысың Мұхаммедиярды аясаң неттің? Бет-аузын осынша көкала қойдай ғып әкелгенде, маған пәле салу үшін істедің ғой, «осындай ғып сабаған мынау!» дегің кеп?

Кәні Мұхаммедияр, жалғыз жанын, бар, айтшы осы арада, мен сені

сабадым ба?

Мұхаммедияр жұмған аузын ашпады. Өзгелері де үндемеді.

— Несіне сөзіңді шығын қыласын, оларға?— деді Сефең, — патша өкіметінің заманында, біреуге пәле салғысы келсе, өз кісілерін өздері өлтіре салатын сұмырайлар емес пе еді, бұл байлар?.. Осындай пәле салам деп, біздің елдің бір байы, тоқалынан туған кішкентай баласын, қайнап тұрған құрттың ішіне тастап жіберген...

— Сондай жауыздықтың бірін, осы отырған қара сакалыңның өзі істеген,— деді Бүкір Неғметжанды саусағымен нұсқап,— кәне, өтірік деші, Неғметжан,— бір сайлауда, өзіңе қарсы Бәйтік балаларына пәле салам деп, қойшыңның кәрі шешесін ұрып өлтірген жоқ па ен,? Содан кейін Бурабайдан прыстоп әкеп, «Бәйтік балалары ауылымды шапқанда өлтіріп кетті» деп акт жасатып, құн даулап алған жоқ па ен,? Кәне, өтірік деші!..

Неғметжан жауап бермей, тұнжырап төмен қарай берді.

— Әй, бетсіздер, бетсіздер! — дедім мен.— Өздерінді - өздерің осынша сабағанда, егер қолдарыңнан келсе, өзге дүниені өртеп жіберер едіңдер - ау! Не деген бетсіздер едіңдер!

— Әрине, бетсіздер! — деді Сефең — егер, беттері болса, бұлар бандит болар ма еді!..

ТҮПКІ ТАМЫРЛАР

— Қалай, бала, ризасың ба, енді?— деді Сефең маған, үйге қайтып келе жатып.

— Әрине, ризамын.

— Ендеше, бүгін тынышталып бір ұйықта!..

Сефең екеуіміз ұйқымызды қандырып ояnsақ, күн түске тармасып қапты. Жастық шіркін қойсайшы! Кешегі түнді кірпік жұмбай өткізген мен, әрі сілем қатып шаршағанмен ұйқы қанып тыныққаннан кейін, денем жараған аттай жинақталып сергіп қапты...

— Сарайға барсақ қайтеді?— деді Сефең — онда салқынырақ болар, үй ысып кеткен екен.

— Оқасы жоқ.

Қасымызда ұйықтаған Бүкірді оятпастан, екеуіміз сарайға шықтық та, салқынға отырып, кеңеске кірістік. Бұл арада Сефеңді тағы да өз тілімен сөйлетіп көрейік.

— Ия, бала, қалай, сонан соң, сол себептен, сөйткен уақытында, әлгіндей кеттің, бе бүгін?

— Ия, Сефе, өте жақсы ұйықтадым! — дедім мен, Сефеңнің бұл «нетіпі» менің ұйқымның қануына арнаулы екен деп ойлап.

— Түсіңе ештеңе кеткен жоқ па?— деді ол күлімсіреп қойып.

— Немене «нетуші» еді?— дедім мен де жымыып қойып,— бандылар қамауда, көңіл жақсы, ұйқы қанған, осыдан артық рақат бола ма?

Сефең ойнақы кескінін бұл арада салмақтандыра қойды. Енді оны «нетіпсіз» сөйлетейік.

— Бұл бандылар қамауда болғанмен,— деді Сефең, — өзге бандылар қамауда емес қой!..

— Ол «бандыларыңыз» кім?

— Бүкіл буржуазия атаулының бәрі банды. Қолынан келмейді, егер, қолынан келсе, олар Совет өкіметін түтігі жіберер еді.

— Әрине.

— Буржуазияның біздің елде қалған сімілтірлері басын көтеріп байқап

еді, одан ештеңе шығара алмады. Сен осым'ен күрес бітті деп ойлайсың ба?

— Бітпегенде не істейді?

— Ойбо-о-ой, шырағым - ай, әлі тәжірибең азғантай баласың ғой. «Күрес» деген, шырағым, қолма-қол төбелес қана емес, идеология майданының күресі, физикалық күрестен кем емес.

Сефеңнің айтуынша, күні кеше ғана Совет өкіметіне қарсы боп жүрген алашордашыл адамдардың бірсыпырасы, қазір советтік және партиялық қызметтерге орналасып алған.

— Мысалы, сен Мағжан Жұмабаев деген ақынды білесің ғой?—деп сұрайды Сефең менен.

— Білем.

— Ол ғой, аузынан қаны аққан контрреволюционер?

— Ия! — деп, мен оған өткен жаз мұғалімдер мен Мағжанның арасында болған жанжалды баяндап бердім.

— Со Мағжан қазір қайда деп ойлайсың?— деп сұрайды Сефең.

— Қайда?

— Совет өкіметі орнағаннан кейін, Омбыда қазақ тілінде «Кедей сөзі» атты газет шыққанын білесін, ғой?

— Білем.

— Емельян Ярославский деген жолдасты білемісің?

— Білмеймін.

— Көп нәрсені білмейсің сен. Саған оқу керек,— деп қойды да, Сефең сөзін әрі қарай жалғастырып әкетті.— Ярославский Большевиктер партиясының алғашқы мүшелерінің бірі, — деді ол,— 1898 жылдан бері революциялық істердің қалын, ішінде келе жатқан адам, «Социал-демократ» дегенді білесің бе?

— Терең білмегенмен, нұсқасын жобалаймын.

— Социал-демократияның 1903 жылдан бастап «большевик», «меньшевик» боп бөлінгенін білесін, бе?

— Хабарым бар.

— Ярославский кәрі большевик. Ол Лениннің ең сенімді шәкіртінің бірі.

— Жаксы кісі екен ғой,— дедім мен, Сефеңнің жолдас Ярославскийді бұл араға неге тығындап отырғанын білгім кеп,— ия, о кісі не істепті?

— Ісі кеп о кісінің,— деді Сефең.— Менің айтқалы отырғаным, 1920 жылдың басында Ярославский жолдас, ЦК - ның Сібірлік бюросына қызметке келді де, идеология жағын басқарды, әсіресе — баспасөз жағын. Жоғарыда атаған «Кедей сөзі» газетін ұйымдастырушы со кісі... Со газеттің Қызылжарға көшкенін естідің бе?

— Жоқ.

— Естімесең, Ақмола мен Семей болыстары биылғы көктемнен бастап Кир. Крайға бағынғаннан кейін. «Кедей сөзі» Қызылжарға кешіп, аты «Бостандық туы» болды... Жақын арада со газеттің бетінде Мағжанның «Ертек» атты ұзақ өлеңі басылды, мазмұны ағып тұрған контрреволюция!

— Онда не айтады екен?

— Кенесары мен оның баласы Сыздықты мақтайды және оларды «орысқа қарсы еді» деп мақтайды, және онымен ғана қоймай, бүгінгі қазақтарды сол Кенесары мен Сыздықтың жолын қуып, Россияға қарсы көтеріліс жасауға шақырады. Оның аты,— қазақ халқын Совет өкіметіне қарсы үндеу деген сөз...

— Апырай-ә, рас айтасыз ба?..— дейім мен, мына сөзге нанғым келмей, қалайша ашықтан ашық Советке қарсы бола алады?!» деген оймен.

— Әй, сен жүгіріп үйге барып келе қойшы,— деді Сефең жаңа ғана біздің қасымызға кеп, кеңеске құлақ түріп отырған Бүкірге.— Төрде тігілген газеттер ілулі тұр, қазақша газет, «Бостандық туы». Әкеле қойшы, соны!

— Апыр-ай, Сефе, менің де кеңес тыңдағым кеп отыр,— деді Бүкір.

— Сен келгенше кеңесімді доғара тұрайын, жүгіріп барып келе ғой!

— Сен оны айтасың — деді Сефең,— Алашорда партиясының үш көсемі бар еді ғой: Бөкейханов, Байтұрсынов, Дулатов. Осы үшеуі де Совет өкіметіне сөзбен ғана қарсы боп қоймай, «Алаш» атты армия құрып, құралды күреске шыққан еді ғой, сөйтіп, қан майданда жеңіліп қашқан еді ғой. Бөкейханов пен Дулатовтың қайда екенін білмеймін, Байтұрсыновты білем.

— Ия, ол қайда?

— Ол қазір, біздің «Кир. Край» аталған республикамызда Оку Комиссариатының комиссары боп отыр!..

— Қойыңызшы?!

— Қалай екенін кім білсін, біздің Большевиктер партиясына мүше боп алған дейді өзін!

— Сұмдық қой мынау!..

— Әрине, сұмдық!.. Кешегі алашординец... бүгін большевик!»

— Қалай болғаны сонда?!.

— Менімше, ол біздің партияны алдап кірген, немесе, партияға одан бұрын тонын айналдырып кірген біреулердің көмегімен өткен...

— Со күйінде қала бере ме ол? — дедім мен Сефеңнің сөзін бөліп.

— Менімше,— қалмайды. «Қасқырды қанша асырасаң да орманға қашады» деген орыста мақал бар. Алашордашыл адам, әсіресе оның Байтұрсынов сияқты идеологтері ешуақытта коммунист бола алмайды. Ол тез арада әшкереленіп, біздің партиядан қуылуға тиісті...

— Онда жақсы болар еді...

— Болады солай!..

— Байтұрсынов белгілі «бекбике» ғой,— деді Сефең — «Мен мұнда!» деп айғайлап тұрған адам ол. Оның қуылуы оңай. Қиыны артында...

-ЧО не?

— Байтұрсыновтардың жұмсауымен біздің партияға кіретін алашордашыл жастарда аз болмайды. Олардың көбі кедейшіл болғансып, солақайлана келеді... эне, олармен күресу, қиын... Және ұзаққа созылатын күрес ол!..

— Апырай, ә!.

Сол кезде газетті құшақтап Бүкір де кеп қалды. Газеттің Сефең көрсеткен нөмерінің ішкі бетін қарасам, Мағжанның поэмасы екі беттің астыңғы жағын белуарынан жоғары қамтыған екен, сыдыртып оқып шықсам, Сефеңнің сөзі түп-түгел рас. Поэмада совет өкіметіне қарсылықтың сасық иісі жаныңды түріштіргендей аңқып тұр.

— Сефе - ау, сұмдық қой, мынау, — дедім мен, поэманы оқып болғаннан кейін.

— Рас,— деді Бүкір,—басын балтамен шауып өлтіретін ит қой мынау!

— Уау, сендер бүгін ас ішпейтін бе едіңдер? — деген әйел даусына жалт карасак, сарайдың есігінен күлімсірей қарап тұрған Бәдіғұл жеңгей екен.

Асты тәтті даярлайтын Бәдіғұл жеңгей, ет пен ақ ірімшікті араластырып, жеуге өте сүйкімді түшпәра даярлап қойған екен. Жеңгеймен әзілдесе отырып, түшпәраға тойып, шайға қанғаннан кейін:

Біздің кеңсеге барайық, — деді Сефең.

— Барайық,— дедім мен.

— Мен ше? — деді Бүкір.

— Сен, аттарыңды қырға шығарып оттатып кел...

— Бүгін оттатармын, ертең оттатармын.... бүрсігүні. . одан әрі қайтем?

— Аулыңа қайтасың да, — деді Сефең.

— Алда сақтасын, — деді Бүкір.— Бандиттердің өздері қамалғанмен, тұқымдары, тілектестері бар емес пе, ауылда?.. Олар мені тірі қояды деп отырсың ба, Сефе...

— Бұл ойланатын мәселе екен,— дедім мен.

— Жаксы, ойланармыз,— деді Сефең, — әуелі атыңды оттатып келсейші, жігітім. Бір сені тірі сақтаудың амалын табармыз.

— Ал, інішегім,— деді Сефең, мекемесіне қарай аян,- дап келе жатқанда,— сонымен, қызмет атқарған болысыңа қайтасың ба?

— Оны ояздық Ревком шешеді де.

— Бар десе барасың ба?

— Өзіме салса, бармас ем.

— Неге?

— Бүкір айтқандай, мына қамалған бандиттердің тілектестері маған қастық қылмай қояды дейсің бе?

— Со да сөз бе екен,— деді Сефең күліп,—«ұрыдан, қорыққан мал жимайды, шегірткеден қорыққан егін екпейді» депті. Бандыдан қорқып қызмет істемейміз бе?..

— Істейміз,— дедім мен тосылып қап.

— То-то и дело!— деп Сефең жымыып алды да,— мен де сол болысқа қайтып бармау жағына шығар ем,— деді, — жассын, әлі, тәжірибең жоқ, білімін, аз. Саған ең қызығы оқу ғой. Міне, біз, сендей жас шағымызда оқи алмай, бармағымызды енді тістеп, жүрміз. Қазір біз сияқты орта жасты кісіні оқуға жібере де алмай және өзіміз де оқу қиыншылықпен қонатын

сары - кідір боп қалдық. Сенін, нағыз оқу қонатын шағың. Қазір өнгені қойып оқуға кетуің керек. Маркстің, Энгельстің, Асниннің кітаптарын оқып алмай, жақсы коммунист болу қиын...

— Өзімнің де ойым сол еді, — дедім мен.

— Ол дұрыс, — деді Сефең — бірақ, сен менің мына бір тілімді алшы!

— Айтыңыз.

— Оқу күздігүні ашылады ғой, оған дейін сен біздің политбюрода қызмет атқар. Бұл өте қызық қызмет. Әсіресе, қазір... Қазір бандиттердің істері тексеріліп жатыр, содан нелер қызық мәселелерді кездестіресің және көп сабақ аласың. Алдағы өмірін, мен қызметіңе ол сабақтың пайдасы тиеді...

Сефең мені осы ұсынысқа көндірді... Оған ояздық Ревком да қарсы болған жоқ. Мен мініп келген жүйрік күрең мен Бүкір мініп келген көк байтал милицияның қарамағына берілді... Төз арада, ауылдарда Ревком орнына исполкомдар сайланып, Бүкір басқа бір болысқа ауылдық советтің председателі боп кетті... Мен политбюрода қызметімді атқарып жаттым... Сефең айтқандай — қызмет аса қызық... Бандиттердің өздерімен де, істерімен де танысқан күндері, олардың кім екендіктерінен, не істегендіктерінен және не істеуге ойлайтындықтарынан ұшан-теңіз сабақ алдым...

Политбюро мені ара-тұра командировкаға да шығарып, кейбір бандиттердің қылмысты істерін жасалған жерінде анықтап қайтуға жұмсап жүрді.

Бір командировкада мен Рахымжан мен Нұрыштың, өліміне байланысты істерді тексеріп қайттым. Бұл - екі жігіті бізге белгілі Шоқан Уәлихановтың тұқымдары: Уәлидің бір баласы Шыңғыстан Жақып, одан Нұрыш, енші бір баласынан Махмет, одан Рақымжан. Сырт естуімізше, бұл екі жігіт коммунист болған да, бандылар көтерілісі көзінде өлтірілген.

Олардың мекені — бізге белгілі Сырымбет тауында екен. Көтеріліс алдында Нұрыш болыстық Ревкомның председателі боп, Рахымжан ауылдық Ревкомның председателі боп қызмет атқарады екен. Хан тұқымы болғанмен, бұлардың шаруасы шағын, өздері совет тілегіндегі жігіттер болады.

Серт үстінде біз, оларды өлтіруге қатынасқан бандиттердің кейбіреулерін тауып алып Көкшетауға жібердік, енді біреулері ұстатпай қашып жүрді, біреулерінің қайда екені белгісіз...

Оқушыларға қызғылықты болуға тиісті бір мәлімет мынау: Абылай ханды біз білеміз. Оның үлкен шаңырағы Уәлиде, оның үлкен шаңырағы

Шыңғыста, оның үлкен шаңырағы Қоқышта болады екен. Менің Қоқышты алғаш көруім 1913 жылы екені оқушылардың есінде. Енді, 1921 жылы көрсем, бұрынғы қара сақалды Қоқыш ақ бурылданып қалыпты. Оның шаруасы баяғыдай әлі де кедей екен. Со қалпында ол, баяғы көретін көп жиһазды бытыратпай, «хан ордасын» салтанатты күйінде ұстайды екен.

Бандылар сол «орданы» талапты. Қоқыштың айтуынша, олар «ордадан» мүлікті әлденеше бричкамен әкеткен, содан біздің тапқанымыз — бір жібек кілемнің, пұшпағы мен, Уәлиге бірінші Александр патшаның сыйға жіберген, іші сусар, тысы жасыл шұға, өңірлерін алтын зермен кестелеген, жаға - жеңін құндыздаған тон. Кілемнің пұшпағы қызық: Қоқыштың айтуынша, жібі де, түгі де шын жібектен жасалған бұл кілемді, Абылай ханға Бұхардың Әмірі сыйға жіберген екен. Ұзындығы отыз көз, көлденеңі жиырма көз бұл кілем, Уәли салдырған мешіттің кең залына төсеге мол жетеді екен. Бүктелген күйінде оны төрт жігіт көтереді екен. Кілем мешітке ораза мен құрбан айтында ғана төселіп, өзге уақытта жыюлы тұрады екен. Мына табылған пұшпақтың ұзындығы үш кездей, көлденеңі екі кездей, ендеше, кілемнің Қоқыш айтқаны мөлшерлі екені рас...

Бірақ, менің, жаным күні бүгінге дейін кілемге емес, басқа бір қымбат мүлікке ашиды: бандылар талаған мүліктің ішінде, Қоқыштың туған ағасы Мақының альбомы да кетеді. Мақының енеден тіл-құлақсыз мылқау боп туғанын біз білеміз. 1855 жылы апрель айында Шыңғыс Петербургта, бірінші Николайдың азасына барады. (Со жолы ол бала Мақыны Петербургдағы мылқаулар школына орналастырады,) кейін Мақы Көркемөнер Академиясын бітіреді. Білетіндер оны аса суретші еді дейді. Ол сөздің растығына, біз 1921 жылы бір бандының үйінен тауып алған, жоғарыда аталған альбом куә еді. Альбомда қаланың, ауылдың және табиғаттың нелер әдемі бейнелері болатын. Табылған альбомды Қоқыш жігі - жаппар боп, жалынып сұрап алды. Бертінде сұрастырсам, Қоқыш 1924 жылы өледі, одан кейін альбомның қайда кеткенін ақылсыз балалары білмейді... Қазақтан шыққан бірінші суретшінің бұл еңбегі аса қымбат еді, бейғамдықтан жоғалып кете барды... Өте өкініш!..

Рақымжан мен Нұрыштың жұмысын тексеріп жүрген кезде, бізге шапқын келді де, көршілес «Жаман жалғыз тау» аталатын өлкеде, тауда жасырынып жүрген бандиттер ауылдық Ревкомның председателін өлтіріп кеткен хабарын айтты. Барып тексерсек, ауылдық Ревкомның өлтірілген председателі совет өкіметі құрылғаннан кейін ғана қызметке орналасқан батрак жігіт екен. Қызмет бабында жүрген оны бандиттер ағаш арасында ұстап ап, аяқ-қолын байлап, асып кетеді... Өлік сасып жатқан көзінде табылады...

Біз бұл өлімнің, себебін тексеруге кірістік. Ол ап-айқын екен: бандылар көтерілісінің көзінде, олармен күресуге өлген жігіт көп қайрат көрсетіпті. Сондай адамды, қашып жүрген бандиттер аясын ба!..

Сыртқы себебі осы сияктанып, протоколы да солай жазылып жатқанда,

өлген жігіттің әйелі көңіл бөлетін бір сөздің шетін шығара қалды. Жауап алып отырғанда:

— Не қағаз екенін қайдан білейін,— деді келіншек жылап отырып, — оның басына бір тарақ қағаз жатты.

— Неғылған қағаз?

— Орысша, қазақша оқып мұғалім боп жүрген біздің бір ағайын бар да, со жігіт бандитке қатынасқан. Күйеуімнің басына сол ағайыны жетті...

— Қалай?!

— Со жігіт күйеуіме «осыны жан адамға көрсетпей сақта» деп, көтерілістен бұрын бір бума кітап пен қағаз береді. Күйеуім қазақша хат білетін еді, үйге әкелген қағаздарды ол ақтарып отырып, «бәрі де өкіметке қарсы қағаздар екен» деп күлді... Мұғалім қағаздарын қайта сұрап алғанда, бір қағазы жоқ боп шықты. Ол «бердім» дейді, күйеуім «көрген жоқпын» дейді. Сосын екеуі қатты-қатты сөздерге келді де, анау күйеуіме, «сен қағазды жойсаң мен сені жоярмын» деп кіжініп кетті... Ақыры дегеніне жетті... көзін жойды!..

Әйелдің одан әрі сөйлеуге шамасы келмейді. Булыққан жастан тынысы тарылып кеткен ол, өкіре жылап, қисайып жата кетті... Бір жағынан әйелді уата отыра, біз со қағазды іздеуге ұйғардық. Ол үшін осы үйдің ішіне қағаз тығуға мүмкіндігі бар қуыстың бәрін ақтару керек. Өксігін басындыраған әйелден қағазды қайда тығуға мүмкіндігі барын сұрап ек, ол біраз ойланып отырды да:

— Мына бір жерде болмаса,— деп орнынан түрегеліп, кішіректеу келген сандықтың аузын ашты. Оның ішінен әлденелерді суырып алып жатқан әйелдің қолына, газетке оралған бірдеме ілігіп шықты...

— Осы бір қағаздың ішінде болмаса, басқа жерде жоқ,— деді әйел, газетке оралған қағаздарды біздің алдымызға тастай беріп.

Ақтарып көрсек, әр түсті, әр мөлшерлі қағаздардың беттеріне, ескілікті, жаңалықты өлеңдер жазылыпты. Көпшілігі әнмен айтылатын халық елеңдері. Соларға қарағанда бұл жігіттің елен, мен әнге әуестігі байқалды. Сұрастырсақ, расында да солай екен... Сол үйде сыңғырлаған қарағай домбыра тұр. Ауыл адамдарының айтуынша, өлген жігіт домбыраны бір сыдырғы тәуір шертеді екен, қосылып ән де айтады екен.

Ақтарған қағаздардың ішінен, араб әрпімен жазылған бір қағазды көргенде, көзімді жылан шағып алғандай, мен шошып кеттім.

— Табылды! — деп айқайлап жібердім мен.

— Не табылды? — деп шу ете қалды үйдегілер.

— Жоғалған қағаз табылды! Өлген жігіттің түбіне жеткен қағаз!..

— Не дейсің?! Неғылған қағаз екен ол?!.

Қағаздың мән-жайын оларға айтудан бұрын, іштей тағы бір оқып ем, өз көзіме өзім сенбеймін!..

«Неге?!» деп сұрайсыздар ғой, ардақты оқушылар.

Қағазға қол қоюшы Смағұл Садуақасовтың, со кезде Кир. Крайда облыстық комсомолдар комитетінің, секретары екенін баспасөз бетінен көргем. Оны мен, 1918 жылы Омбыдағы мұғалімдер курсына барғаннан бері білем. Ол бізге жаратылыстан сабақ берген. Өзі Политехнический институтта оқып жүретін. Арық, ұзын бойлылау, жалпақ беттілеу, май мұрындылау, жалпақ ақ бұжыр кескінді бұл жігіт, ол уақытта «толстовецпін» деп жүретін, алашорда жастарының белсенділерінің біреуі болатын. Сондай адамның бірер жылдан кейін облыстық комсомолдар комитетіне хатшы болды деген хабарын естігенде, мен «мұнысы қалай?!» деп таңданғам да қойғам...

Міне, енді, алдымнан оның хаты кеп шықты. Хатты ол, кейін халық жауы боп кеткен бір интеллигентке Москвадан кісі арқылы жіберіпті... Хаттың мазмұны түгелімен Совет өкіметіне қарсы. Осындай сөздермен пікірін ұзақ жазған ол, хаттың аяғында, «Совет өкіметінің өмірі қазір қылға ғана ілігіп тұр... Антантаның шабуылы күшейетін... Қиыр шығыс та қарап жатпас... Орта Азия жақта басмашылар көтерілісі белең алып барады... Басмашыларды қазір өзіңе белгілі түріктің пашасы Ануар басқарып жүр... Ішкі хал де ауырлады... Көп жерде қазір аштық... продрозверстканың қысаңқы жүріп жатқаны мынау... Бұған «сенін,» Сібірің де шыдай берер ме екен?.. Онда да жуық арада бір зор уақиға болып қалмас па екен?.. Болуға тиісті!.. Сонда сенін, де және де бізге тілектес азаматтардың да қарап қалмаулары қажет... Әйтпесе, біз жаңадан құрылуға тиісті өкіметтен сыбағалы орын ала алмаймыз» — депті...

Хаттық сөзі осындай!.. Жақында ғана күшпен басқан бандылар көтерілісінің неден туғаны, оған қазақ байлары мен алашордашыл оқығандардың неге қатынасқаны, маған енді ғана айқындала кетті!..

— Міне, қайда шошқалар! — деп жіберіппін мен,— міне, қайда, бандылар көтерілісінің түпкі тамырлары!!

Оқушылардың есіне сала кетейік: Каз. Крайкомның 1926 жылы Қызылорда қаласында шақырылған III - пленумда, Смағұл Садуақасовпен, оған ергендердің байшыл -ұлтшылдық сырлары әшкереленгенде, 1921 жылы мен тауып алған осы хаттың мазмұны жарияланды... Ол стенограммада сақтаулы...

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

ЛЕНИН ЖОЛЫ

ӘДЕБИЕТКЕ ПАРТИЗАНДЫҚ ЖҮРМЕЙД!

Көкшетаудың политбюросында қызмет атқарып жатқан күндердің біреуінде, мен Қызылжардағы Ақмола Губкомының, атына оқуға сұранған арыз жолдадым. Кешікпей Көкшетаудан Қызылжарға шақырылдым.

Губком мені Қызылжарда осы күзден бастап ашылған Совпартшколада оқуға ұйғарған екен.

Бұрын Қызылжардың, атақты капиталисі Қуанышевтарға жататын. Совет уақытында горкомхоздың қарамағына алынған ақ тас үйде Совпарттың оқуы жүре бастады. Курсанттың саны екі жүздей. Дені орыстар мен қазақтар. Өзге ұлттардан да бірен-сарандап бар. Бәрі де коммунистер мен комсомолдар және партиялық советтік тәжірибе ісінен келгендер.

Совпартшкола «жоғарғы» және «төменгі» аталып екі класқа бөлінеді, жоғарғыда — жақсы сауаттылар, төменгі де — шағын сауаттылар. Мен — төменгідемін.

Оқу төменгі кластарға түгелімен орыс тілінде жүреді. Оны алып бару маған екі жақтан қиынға соғады: бірінші — орыс тіліне мен шалағаймын, грамматикасын, синтаксисін білмеймін, сөзінің көбіне түсінбеймін; екінші — ол кезде саяси сабаққа арналған оқу кітабы жоқ, оны мұғалім ауызша айтады да, даярлап келген конспектісін көшіріп алуға береді, оған да сауат керек.

Саяси сабақты ,екі класта да Ковалевский дейтін партияда жоқ жолдас оқытады. Мен оның лекцияларынынан да конспектілерінен де жақсылап пайдалана алмаймын.

Мен сияқты орыс тіліне шалағай адамдар бірталай болғандықтан, сабақ басталғаннан аз күн кейін төменгі класс саяси сабақтан екіге бөлініп, менің бөліміме, бізге белгілі Шахизаман Зәбиров татар тілінде оқыта бастады. Оның сабағын, татарша жақсы білмейтін кісіге ұғу мейлінше қиын, ал, біздің бөлімнің көпшілігі татар тілін жақсы білмейтіндер. Өзінін, (мичар) лексиконында біраз уақыт сабақ берген Зәбиров, бізге сөзін еркін түсіндіре алмауына көзі жетті де, Губкомға арыз беріп босанып шықты. Біз тағы да Ковалевскийден оқи бастадық.

Маған орыс тілінде оқылатын өзге сабақ қиын емес, саяси сабақ қана қиын. Өзге сабақтың қиын болмайтыны,— тілі ауыр болғанмен, бұрын қазақ тілінде еткен сабақтар, сондықтан, сөздерін еркін түсіне алмағанмен,

не айтатыны белгілі тұрады. Саяси сабақ олай емес, 20 жылдың жазында, қысқа уақытты курста аздап өткен саяси сабағымыз, Совпартшколаға жарамай қалды. Бұнда курстан әлдеқайда кең және терең өтеді. Ол тереңге менің құлашым жетпейді.

Сабақтың ауырлығы сондай болса, материалдық хал одан да ауыр болды.

Материалдық халдің ауырлығы, Отанымыздың басынан кешкен со жылғы жалпы ашаршылық халге байланысты. Газеттің хабарларынан, Россияның кеп жерінде со жылы астық шықпай қап, халық ашаршылыққа ұшырап жатыр. Оларға жәрдем беру мақсатымен Бүкіл Россия да «Помгол» аталатын комитеттер құрылған.

Мәліметтерге қарағанда Ақмола губерниясының астыңғы өзіне жететін. Оның халін ашаршылыққа ұшыраған өлкелерден кешіп келу қиындататын түрі бар, сондықтан, астық саудасына өкімет қатты тиым сап, ауыл - селодағы астық запасы» есепке алуда, қалаларда карточка системасын жүргізуде.

Жалпы халге байланысты, Совпартшколаның да тамақ жағы аса тапшы болды. Ет дегенді анда-санда сорпаның бетінде ғана көреміз, ол да әрі кіп-кішкене, әрі арық, әрі өкпе-бауыр сияқты бірдеме... Сорпа дегеніміз сасық капуста мен карточканың сылдыр суы. Бірінші «блюдамыз» осы болса, «екіншіге» жейтініміз — суға қайнатқан бидайдың ботқасы және таза бидай емес, ішіне сұлы, қарамық сияқты басқа дәндер араласып кеткен шала-шарпы бидай. Бұларға қосымша берілетін қара нан, сықсаң суы ағатын шикі, сол нанның өзі школаға айында, аптасында бір-ақ беріліп қояды да, складта сақталады.

Со жылғы суық қыста, складқа сақталған шикі нандар мұзданып қатып қалады. Жылы жерге әкелсең, жалын шалған сыртқы қабыршағы ғана жіпсиді де, іші кек - айызданады да тұрады. Осындай нанның курсанттарға үлестірілуі қызық: әркімнің де нанның шикі ішін емес, піскен сыртқы қабыршағын жегісі келеді. Жұрттың бәріне ол жетпейді. Таңдап беруге тағы болмайды. Нан әділ бөліну үшін бір топ жігітке тиген бөлкені кесер алдында, бір жігітті крауатқа етбетінен жатқызамыз да, басын одеялмен тұмшалап бүркейміз, содан кейін бөлінген нанның бір кесегін көтеріп, «мынау кімге?» дейміз. Басы бүркеулі жатқан жігіт «пәленге» деп біреуді атайды, аталған жігіт нанның шикі жағы келсе де, піскен жағы келсе де риза болады...

Таңертең де, кешке де ішетін «шайымыз» қазанға қайнатқан сылдыр су. Нанымыз — әлгі. Одан да сөткесіне төрт-ақ жүз грамм беріледі... Бар тамағымыз осы...

Адам не қиындыққа төзбейді!.. Біз де аталған ас-суға төз төзіп кеттік. Қазақта «қайғысызға қара су да ас» деген сөз бар. Сол рас қой деймін. Ішетін астары соншалық тапшы, соншалық сапасыз болғанмен, оны

уайымдаған ешбір курсант көрмейсің, ойыны -ойын, күлкісі - күлкі, қағанағы - қарқ, сағанағы - сарқ!..

Олар оқумен ғана отырмайды. Школаға керекті отынды сақтаушы да, пешке әкеп жағушы да өздері... Со қыста күн сайын соққан бораннан толып қалатын кең қораның биік күртіктерін күреп, сыртқа тасып төгушілер де өздері... Оған қоса жұма сайын ұйымдастырылатын сенбіліктен де бір курсант қалмайды.

Сенбілік Лениннің «Великий почин» атты еңбегі жарияланғаннан кейін шыққаны, еңбекші көпшіліктің, әсіресе, коммунистер мен комсомолдардың түгел қатынасатыны жұртқа мәлім.

Әдетте, жұма күні кеңселердің маңдайшасына, көшелердің бойына қағаздарға және қызыл шүберектерге «бәрің де сенбілікке барыңдар» деген ірі жазулы ұрандар ілінеді. Сол күні қызмет тарар алдында, кеңселерде, көшенің алаңдарында митингтер өткізіледі, айтылатын сөз — сенбіліктің маңыз - мақсаты, оны орындауға көпшіліктің жұмылуы.

Үгіттің күштілігі ме, әлде, өздері ынталана ма,— сенбінің тақы ата, сенбілікке мыңдаған кісі шығады. Олардың ішінде, бастығы Губкомның бірінші секретары, Губиспокомның председателі боп, бүкіл мекемедегі қызметкер атаулының бәрі да жүреді. Сенбілікке шықпауға, сырқаттықтан басқа ешбір дәлел болуға тиісті емес, ал егер, әлдекім сырқаттан басқа сылтаумен үйінде қалып қойса, оның мәселесі, коммунист болса ячейкаларда, партиясыз болса—профкомда қаралып, жаза қолданылады: сөгіс, қатаң сөгіс беріледі, қабырға газеттеріне, немесе баспа газеттеріне жарияланады, қызметтен шығарылады...

Жұмыс қаланың ішінде де, сыртында да көп. Іштегі жұмыс: өткен империалистік және азаматтық соғыстардың салдарынан, көшелерде, орамдарда, қоралардың іші де тәртіпсіздікке айналып болған.

Ол кезде Қызылжарда тас төселген жалғыз-ақ,— Ленин кешесі. Оның да тротуары көп жерінде тақтайдан жасалған екен. Өзге көшелердің бәрінде де бұрын, тек, тақтай тротуарлар болған. Соғыс және революция жылдары бұл тротуарлардың көбі шіріген, одан қалғанын тұрғын жұрт отқа жағып тек қазықтары ғана қалған. Забор атаулының да көбі жағылған. Қоралардың ішіндегі қоқсық белең алып иісіне адам шыдамайтын және аяқ басып жүре алмайтын халге жеткен. Көшелерде жасалған суағар арықтардың көбі бітеліп қалғандықтан, соңғы жылдарда бетімен аққан қардың және жаңбырдың сулары, біраз көшелерді көлік те, адам да жүре алмайтын жырақаға айналдырып жіберген. Канализация бұл қалада, ол кезде жоқ. Қорадағы дәретхана атаулының бәрі бүлінген, ыластанған. Өткен бес-алты жылғы бүліншіліктің салдарынан, қалалық су - тартқыштың да (водокач) қалаға тарайтын біраз тармақтары бұзылып, судан тарыққан орамдар, қора ішінен құдық қазып алған, олардың да көбінің ыластығы шектен шыққан.

Сенбіліктің бір міндеті — қала ішіндегі осы тәртіпсіздікті жөнге келтіру.

Қала сыртындағы жұмыс та орасан көп. Ең алдымен, қаланың қораларынан шығарылатын қоқтықтар, көліктің аздығынан не жоқтығынан, алаңдарға және шеткі көшелердің жанына төгіліп, әрі ыластанып, әрі бұрқырап көбейіп кеткен. Заводтар мен фабрикалардың маңайында ондай қоқтықтар тау-тау... Ерекше қоқырап кеткен бір орын — темір жол бойы. Онда үйілген қоқсықтардың, көлдердің, сынған мүліктердің салдарынан, темір жолдың, көп тармақтары поезд жүруден қалған.

Темір жол жұмысшылары ол кезде жетпейді. Қызылжарға поездбен келген отындарды, бұйымдарды, азықтарды түсіру, немесе, басқа жаққа жөнелетін бұйымдар мен азықтарды вагондерге тиеу міндеті де, көбінесе, сенбіліктің мойнында.

Қаланың мекемелері де, жеке үйлері де, завод, фабрикалары да ол жылы жүз процентке жақын, ағаш отынмен жағылады. Қызылжар маңында ағаш кеп, Соларды кесу. көліктерге не вагондарға арту, түсіру жұмысын да көбінесе сенбілік атқарады...

Қала ішіндегі немесе жақын жердегі жұмысқа жұрт жаяу барады, алысқа поездсыз не көліксіз бара алмайды. Көлік дегенде, ол жылы Қызылжарда, «автомобиль» атаулыдан ырым да жоқ. Бар көлік - ат. Қаладағы жеке адамдарда және мекемелерде сол жылы бес-алты мыңдай ат бар. Гуж трудповинность туралы мемлекет шығарған бұйрық бойынша, ол аттардың бәрі тағайындалған учасоктерге жұма күні кешке байланып даяр тұруға тиісті, әйтпесе, иелері жазаға тартылады. Содан қорқып, иелері аттарын мезгілінде әкеледі, бірақ ол көліктердің кебінде, «ат» деген атақ қана бар да, күй жоқ, түгелге жақын тыртиған арық, біразы көтерем. Ондай көліктердің шанасына мінгеннен жаяу жүрген жақсы.

Расында да, солай. Гужтранспорттан алған аттардың көбі, тиісті жеріне өз денесін сүйреп бос барады да, біразы жолда қалып қояды. Олардан өлетіндер де аз болмайды.

Сенбілікке баратындарға қазынадан ешбір тамақ берілмейді, олар азды - көпті тамағын ала барады. Бір қызығы — «менікі кеп, сенікі аз» демей, «менікі асыл, сенікі жасық» демей, бір жұмысқа барған топ адам, әдетте барын ортаға салып, бөліп жейді...

Біз — Совпартшколаның курсанттары әуелі бір айдай қаланың, ішкі жұмысында, одан кейін үнемі сыртқы жұмысында болдық. Сонда керетініміз: көлік те, киім де, тамақ та жетпейтін қыстың қыспағында, сенбілікке шыққан мыңдаған адам, таң атқаннан күн батқанға дейін орасан кеп жұмыс атқарды. Ленин жазған «Ұлы бастаманың» қуатын сонда көресің.

Күн ұзын жұмыста болып шаршаған адамдар, әсіресе, біздің курсанттар,

кешке мекенінен қайтқанда, жабырқаудың орнына, «Алшан, бас, жолдастар, аяқты» немесе «Варшавянка» сияқты революциялық елендерді әндете жөнеледі.

Дене қимылымен атқаратын жұмыстың маған түк ауырлығы жоқ. Бұл жұмыста мен, бұрын қолына күрек, балта алып көрмегендердің әлденешеуінің қызметін атқарып кетем. Мысалы, біздің Совпартта физика ғылымынан сабақ беретін Флейшман дейтін жебірей жолдас бар. Сөзге ол ағып тұрады. Сабақты да жақсы және біліп оқытады. Ал, жұмысқа келгенде, шапқан балтасы өтпейді, тартқан арасы жүрмейді, салған күрегі батпайды, сомадай боп бір пұт жүк көтере алмайды.

Сенбіліктің тәртібі — қызмет жайында кім болсаң да мейлін, ал, сенбілікке шыққан соң, маңдайың, терлеп, өндіре жұмыс қыл! Пысықтық қып, тілмен ғана басқарғысы келгендерді, жұмыс істеушілер арадай талайды, сондықтан, әркім хал - кадарынша жұмыста көрінуге жанталасады.

Жұрттан қорқып тырбанғанмен, қара жұмыс істеп көрмеген Флейшман сияқты адамдар, әдетте, жұмысқа күшті адамдармен серіктесуге, солардың жәрдемімен көптің көзіне жаман көрінбеуге тырысады. Сонда, Флейшманның жағалайтыны — менмін. Ол маған:

— Міне, шын еңбекші қайда? Коммунизм осылардың күшімен жасалады! — деп көпшік қоя сөйлейді де:

— Сен маған жұмыста жәрдемдес, жолдас Мұқанов, мен саған сабақта жәрдемдесем, — деп қызықтырады.

Мен оған қызыққандықтан емес, аяғандықтан жәрдемдесем, онымен әрдайым одақтасам да, жұмыстық ауыр жағын өзім көтерем. Оның маған пайдасы сабақтан емес, тамақтан тиеді. Жұмысқа ол үйінен көп және дәмді тамақ алып шығады да, менімен үлесіп жейді. Ақсаусақ кейбіреулер жұмысқа тез-ақ көндігіп, үйреніп кетеді, ал, Флейшман жолдас көндікпей-ақ қояды, аз уақытқа құрал ұстап жұмыс істесе, алақандары қолдырайды да қалады, сөйте тұра, ешуақытта сенбіліктен қалмайды...

Флейшманның қара жұмысқа дағдылана алмауы сияқты, орыс тіліндегі сабақтарға мен де дағдылана алмай қойдым, сондықтан, өз тобымның соңғы қатарында жүрдім. Бұл маған, әрине, үлкен ұят.

Осы жайымды Губкомның секретарына барып айтуға тура келді. Ол сөзімді тыңдап алғаннан кейін, маған ойда жоқ бір ұсыныс жасады.

— Осы қалада қазақ - татар клубы барын білесің ғой? — деді ол.

— Білем.

— Клубтың қасында мұсылман ұлттардан коммунист кадрларын ұйымдастыратын партия ячейкасын ашу қажет боп тұр.

— Қайдағы мұсылмандар? — дедім мен түсінбей.

Секретарь жымыңқырап алды да, маған түсіндіре бастады:

— «Мұсылман» деген сөзден қорықпа, — деді ол, — біздің партия әрине, ешкімді мұсылмандыққа немесе хрестияндыққа, немесе басқа бір дінге тартпайды. Біз, әрине, дінді танымаймыз, сөйте тұра, клубта «мұсылман ячейкасын» ашудан мақсатымыз: қалада қазақ, татар, башқұрт, сияқты ұлттардан әр жерде бірендеген коммунистердің басын бір жерге құрастыру. Ондай ячейка, әсіресе, орыс тілін білмейтін коммунистерге керек. Тіл негізі бірге ұлттардың коммунистерін бір ячейкаға жинасақ, техникалық сауатсыздығын да, саяси сауатсыздығын да жою жеңіл болады. Түсінікті ме?

— Түсінікті.

— Олай болса, осы ячейканың секретарьлығына сені тағайындасак деймін. Бір жағынан Губкомда инструктор боп есептелесің де, еңбек ақыны және азық - түлікті осыдан алып тұрасың, екіншіден ячейка жұмысын басқарасың.

— Оқуды қайтем? — деген сұрауға:

— Қызметінді атқара отыра, бір сабақтан ғана учитель жалдап даярлан, ол — өзіңе қиындық келтіріп жүрген орыс тілі, - деп жауап берді ол.

Секретарьдың ұсынысына ризаласуға тура келді. Сол арада ол маған ячейканың бюросына мүше болуға қажетті адамдарды атады.

— Забировты білесің ғой? — деді ол.

— Губчекадағы Шахизаман Забировты айтасыз ба?

— Ия.

— Білем оны.

— Бюроның бір мүшесі болуына қарсы емессің ғой?

— Ол дұрыс.

— Алданазаров Адамқұлды білесің бе?

— Білем.

— Оның бюро мүшесі болуына қалай қарайсың?

Мен іркіліп қалдым. Оған себеп төмендегі еді: Адамқұлды мен, бірінші рет 1919 жылдың күзінде көруім оқушыларға өткен тараулардан мәлім. Ол кезде еркін таныса алмаған Адамқұлдың хал-жайын артынан білсем, қысқаша өмірбаяны төмендегідей екен: 1882 жылы, Семей облысы, Қарқаралы оязы, Нұра болысында туады. Балалық шағында кедейлікпен елінен қаңғырып шыққан ол, 1900 жылы Қызылжарға келеді де, Мұстаев Нүркей дейтін шала қазақ байына атшы боп қызметке орналасады. Одан кейін Мұхаммедін Шәкір дейтін байдың тас үйінің пештеріне от жағатын кочегар боп кіреді...

1916 жылдың дүрбелеңінде, майдан жұмысына алынуға іліккен Адамқұл, Зак дейтін врачтың жәрдемімен Қызылжарға жылқы заводы бар Владимир Григорьевич Вефер дейтін байға атшы боп жалданады. Революциядан кейін завод Совет өкіметінің қарамағына көшкенде, Адамқұл старший конюх боп қалады. Сонда жүріп, 1920 жылдың басында партияға кіреді. Бандылар көтерілісін басуға ол осы заводтан кеп қатынасады. Көтеріліс басылғаннан кейін бұрынғы қызметіне қайтқан Адамқұлды, өткен жаз Қалалық Партия комитеті, Қалалық Советтің председателдігіне ұсынады. Бұл қызметке ол ұзақ тұра алмайды, өйткені, — Қалалық Советтің қызметкерлері председателдің қолы қойылатын қағаздарды әкелсе, Адамқұл:

— Я бумажной волокиты не признаю,— деп қол қоймайды.

Осы хабар Қалалық Партия комитетіне жетіп, арнаулы комиссия тексерсе, Адекең «волокитаны» ұнатпағандықтан емес, сауатсыздықтан қол қоймайды екен!.. Ондай адам Қалалық Советті, әрине басқара алмайды. Осы себеппен ол босайды да, бұрынғы қызметіне қайтады.

Адамқұл дегеніміз осы. Мен онымен Көкшетаудан келгелі ерекше дос боп, үйімен араласып жүрем. Қырықтан асқанша үйленбеген ол, со жылы, бұрын есігінде жалшы болған Дәулетгелдеев дейтін байдың, Сара атты жас қызына үйленген екен. Жас аралары алшақ болғанмен, ол екеуі тату-тәтті семья боп тұрады екен. Адамқұлдың таза коммунист екенінде менің ешбір шегім жоқ. Жаңадан құрылатын ячейканың бюросына оның мүше болуы туралы менің ойланып қалуым — сауатсыздығы еді. Со жайды айтып ем, горкомның секретары жымысып алды да:

— Есінде болсын,— деді маған, түсін салмақтандырып,— бізде сауатсыз коммунист жалғыз Алданазаров Адамқұл емес, олардың сауатсыздығын жою біздің кезекті міндетіміз. Ал, ячейка бюросына мүше болуға, жолдас Алданазаровтың тазалығы жетеді.

— Болсын,— дедім мен.

Бюроның үшінші мүшелігіне секретарь пимокат заводында жұмысшы боп қызмет істейтін башқұрт Закирзянов Батталды ұсынды.

— Өзіңіз мақұлдасаңыз ол да болсын,— дедім мен.— Бірақ мен ол кісіні білмеймін.

— Үлгілі жұмысшының бірі және сауатты жұмысшы,— деді секретарь ол туралы,— өзі актив, оның кеп пайдасы тиеді.

— Болсын.

— Енді бір кандидатура,— губерниялық милицияның начальнигі Мұқтай Жәнібеков.

— Білем,— дедім мен, оған екі қолымды бірдей көтерем.

— Бесінші мүше,— өзің.

«Мұсылман» ячейкасының қызметі, секретарьға сөйлескеннің ертеңінен басталды. Қызылжарда Сақау Баймағамбет дейтін бай болған, оның екі қабат зор қарағай үйін Қалалық Совет қазынаға алған екен де, «Кир. Тат. клуб» аталған үй соның кең, залында жасалған екен. Біздің ячейка клуб қасындағы бір бөлмеге ұйымдасты.

Марксистік көзбен қарағанда, аты дұрыс қойылмаған, бірақ, со көздің жағдайы солай атауды тілеген «Мұсылман» ячейкасының төңірегіне, «мұсылман» ұлттардан шыққан коммунистер жинала бастады. Көпшілігі өндірістің жұмысшылары. Интеллигенция да біраз бар. Ячейка хал - қадарынша коммунистердің арасында саяси жұмыстарды жүргізіп жатты.

Клубта бірнеше мәдени-ағарту үйірмелері бар. Мысалы: музыкалық, драмалық, хор үйірмесі тағы басқалар. Олар ара-тұра клубтың залында сауық кештерін өткізеді, халық көп жиналады...

Бір қызығы — спектакль қойғышпыз. Сонда, «пьесаны қайдан аласындар?» десеңіздерші!..

Революциядан бұрын қазақта театр болмағаны, сондықтан қазақ әдебиетінде драматургия жанры да болмағаны мәлім. Алашордашыл кейбір жазушылар 1917—19 жылдары бірен-сарандаған пьеса жазған, олардың бәрі совет тілегіне жат, сондықтан біреулер «Кир. Тат. клубта» ол пьесаларды қоям десе, ячейка рұқсат етпейді. Совет тілегінде жазылған пьеса о жылы жоқ. Ендеше, спектакльге нені пайдалану керек?

Біздің клуб маңында пьеса «жазғыш» адамымыз бар. Әйел дауысты ол адам үш-төрт актілі,. әлденеше картиналы «пьесаны», айналасы бір жұманың ішінде даярлап береді, «артистеріміз» ол «пьесаны» бір жұмадай даярланады да қояды. Алғашқы күні халық залға лық тола жиналды да, арзан жазылған «пьесадаң», арзан жазылған «спектакльден» көңілі суып, келесі қойылған жолдары келмей қояды... Біз «драматургтарымызға» тағы да «пьеса» жазуға заказ береміз...

Әлі есімде: со қыста, со «драматург» отызға жақын «пьеса» жазып, бәрі де қойылды... бірақ, бір-екі «спектакльден» аспай сахнадан біржола шығып қалды...

Сауық кештерінің бір түрі әдебиет кеші. Сондай кештердің біреуінде, бізге белгілі алашордашыл ақын Мағжан Жұмабаев өзінің пан - азиятшылдық бағытта жазылған «Пайғамбар» атты өлеңін, пан - түрікшілік бағытта жазылған «Бауырыма» атты елеңін, ұлтшылдық мағынада жазылған «Сары дала» атты елеңін оқыпты. Жиналып тыңдағандардың көбі,— Нәпмандар. Осы, мәселе, ячейканың бюросында сөз болды.

Пікір алысқанда, біреулер «Жұмабаевқа елең оқытпау оңай, сонда, севеттік темада жазылған елеңдерден әдебиет кешін ұйымдастыруға бола ма?» деген сұрау қойып еді, мен бюро мүшелеріне советтік бағытта жаза бастаған бірнеше жастардың барын айттым.

— Онда, былай болсын,— деді Угар,— жақын арада Жұмабаевтар тағы да әдебиет кешін жасағалы жүр деп естідім. Со кештің алдында, совет тілегінде жазып жүрген жастардың басын құрастыру керек те, өлеңді соларға оқыту керек.

Оқитын адамдар табылатынына бюро мүшелерінің көзі жеткеннен кейін, «Жұмабаев оқимын десе қайтесіңдер?» деген сұрау қойды біреулер.

— Ол оқымайды,— деді Угар.

— Қалай? Сөз бостандығы бар емес пе?— деген біреуге, Угар:

— Онда сен керден суырып әкеп, Николай мен Колчакты да сөйлет! — деп кейіп тастады Угар. Анау:

— Өлгенді айтпа сен, тіріні айт! —деп еді:

— Колчак пен Николайдың сөзін айтатындар жоқ деп отырмысың?— деді Угар,— іздеп көрші. қаншасы табылар екен!.. Сөз беріп көрші. қалай зарлай жөнелер екен!.. Табылмайды деп қайғырма, достым... Жүздеп емес, мыңдап табылады... Нәпмандар бітпей бітпейді олар. Сөзіне ерік беруге болмайды олардың. Ерік берсең басыңды айналдырып жібереді. Советтік дәуірдегі сөз бостандығы олар үшін емес, еңбекші көпшілік үшін...

— Сонымен Мағжанға өлеңдерін оқытпау керек ие?

— Әрине.

— Әдебиет кешіне де келіме деу керек пе?

— Келсін, бірақ, өлеңін оқымасын.

— Егер, оқимын десе?..

— Сенің мені сөзбен шырмалдырғың келеді-ау тегі? — деді Угар, — оны қоя тұр сен. Кешке мейлі кім келсе де еркі, ал, бұл кеште, совет тілегіндегі өлеңдер ғана оқылады. Осы кештің билігін маған беріндерші, мен «арба да сынбайтын, өгіз де өлмейтін» жайда өткізейін.

Угардың аса қатал мінезіне қарап, біреулер «ұят боп жүре көрмесін» деген қауіп айтып еді, көпшілік Угар жасаған ұсынысқа қарсы болған жоқ...

Алдағы әдебиет кешінде «шығыстық кеш» бөлімі болатынын естіген көпшілік, әсіресе нәпмандар клубқа сыймай кетті. Міне, звонок та болды... Билеті бар жұрт залға кіре бастады... Орын атаулы толық... Орынсыз тік тұрған адамдар да бірталай... Сыртта билетсіз тұрғандардың біразы кимелеп кірмек боп, ішкі күршегін салып қойған есікті тарсылдата ұрып, айғайласып жатыр... Оған құлақ асар кісі жоқ...

Угармен уәде бойынша, өлеңін Оқитын жастар сахнаның сыртында жүр, Мағжан солардың арасында. Әлдене қауіпті сезгендей, оның сұлулау кескіні әлем-тапырақ... Со кезде сыртқы есіктің ашылғаны естіле қалды... Мен коридорға шықтым, бірнеше қарулы милиционер келе жатыр, алдарында Угар!... Қаңарына мініп алғандай оның кескініне адам қарап боларлық емес!

— Занять все двери! - деп команда берді ол милиционерлеріне. Милиционерлер залға кіретін үш-төрт есіктің алдына көлденең тұра қалысты.

— За мной! — деді маған, өзі сахнаға қарай жөнеле берген Угар. Оған ере мен сахнаға кірдім. Угардың қаңарланып келгенін көріп, бүгінгі бір актылы пьесада ойнайтын «артист» атаулы үрпиісіп, топтала қалысты. Мағжанның да томпақтау үлкен қоқыр көзі шарасынан шығып барады... Сахнаның шымылдығының жабығын көрген Угар:

— Кәне, аштыр, шымылдықты!—деді сауық кешінің администраторына. Үлкен көзді, жіңішке ұзын бойлы администратор жаһанда жоқ қорқақ па, әлде Угардан ғана солай қорқа ма, қалтыраған денемен шымылдықтың бауын тартты, шымылдық ашылып кетті. Сахнаға Угар көтеріле берді...

— Ал, революцияға қарсы ақын, бері шық! — деді ол, сахна сыртында тұрған Мағжанға. Мағжан Угардан қаймықты да, сахнаға үн-түңсіз көтерілді.

— Ал, сен де көтеріл, бедняцкий поэт,— деді Угар маған. Мен де көтерілдім... Шамы сөндірілген залда лық толған жұрт, қобалжиын деп еді:

— Молчать! — деп ақырып қалды Угар.— Бәріңді де көріп тұрмын. Қай нәпман тәртіпсіздік жасаса, мен онымен ертең сөйлесем...

Зал тыныш бола қалды...

— Ты, алашординский последыш, перестань морочить голову советских людей со своими бредово-контрреволюционными стихотворениями!.. Неужели ты не понимаешь, что твоя песня спета?..

Ұсқынды қара - сұр кескінімен сүзіле қараған Угарға Мағжан төмен қарап, жауап қатпады.

— Ал, бедняцкий поэт, оқы өлеңінді! — деді маған Угар,— сен, контрреволюционный поэт,— деді - ол Мағжанға қаһарлана түсіп,— тыңда, мынаның өлеңін!..

Мен ыңғайсызданған дауыспен «Кедей баласы» дейтін өлеңімді оқуға кірістім... Менен кейін, тағы бір жастар революцияға, советтік құрылысқа арнаған елендерін оқыды. Жиналыстан біз жеңіспен қайттық деп тарадық.

Ертеңіне мені Губкомның секретары шақырды. Не жұмыс екенін білмей барған менен, ол кешегі өткен әдебиет кешінің жайын түгел сұрап алды да, партизандық қылығымыз үшін, жатты да ұрысты. Біздің бұл бассыздық ісімізді Губкомның бюросында қараймыз деп біраз қысып алды да, артынан жадырап, ақылды сөздерге келді.

Шын мағынасындағы көркем әдебиеттің қандай жолдармен өркендейтіндігін ұзақ және көп дәлелдермен сипаттай кеп:

— Міне,— деді ол,— көркем әдебиет осылай жасалады. Оған партизандық жүрмейді.

Мен секретарьға бұл сөздердің бәрі көңілге қонатынын, бірақ, қазақ әдебиетінде, мұндай совет әдебиетін жасайтын кісі әзірге жоғын айттым.

— Жоқ болса жасаймыз,— деді секретарь.— Ол үшін мына сен сияқты советтік талапкер жастардың оқуы керек.

Мен Совпартшколадан шығып кеткен өкінішімді айттым.

— Оның оқасы жоқ,— деді секретарь,— оқуыңа әлі уақыт бар.

— Қашан?

— Оны ақылдасамыз.

Секретарьмен қоштасып шыққанда, оның «әдебиетке партизандық жүрмейді» деген сөзі менің құлағымда қалды...

АЛҒАШҚЫ СОҚҚЫ

1922 жылдың февралында Орынбор қаласында қазақстандық II партия конференциясы шақырылды. Оның алдында Қызылжарда болып өткен губерниялық II партия конференциясында Семейден келе жатып Смағұл

Садуақасов қатынасты. Білетін адамдардың айтуынша, бұл жігіт өткен күз Орынбордан Семейге Кир, ЦИК тан өкіл боп барады да, губерниялық ревкомның ұлтшыл председателімен ауыз біріктіріп, Қазақстанға қарайтын жерде барлық мекемелердің бастығы қазақ болуы керек деген талап қояды. Жергілікті партия комитеті «Олай істеу халықтар достығына қайшы келетін саяси қате» деп көнбеген соң, Садуақасов, бұл пікірін облыстық атқару комитеті арқылы өткізбек болады, ол да көнбеген соң «исполкомды тартып, Семей Ревком құру керек» деп Орынбордағы Обком мен Кир. ЦИК ке телеграмма береді. Садуақасовтың бұл қылығын обком мен Кир. ЦИК саяси қате деп тауып, оның өкілдігін телеграммамен қайтып алады да, өзін Орынборға тығыз түрде шақыртады. Садуақасов ол телеграммаға бағынбай, жолда Омбыға соғып біраз күн тоқтайды, одан Қызылжарға келеді...

Қызылжар да Садуақасовты жақсы қабақпен қарсы алған жоқ. Бұған да оның өзі кінәлы. Губерниялық конференцияға қатынасуға мандат алған ол, баяндама бойынша «ұлт мәселесі» деген тақырыпта сөз сөйлеп, «Қазақстан қазақтар үшін ғана, мұндағы мекемелердің бастықтары түгелімен қазақ қана болу керек, Қазақстанға келген орыс поселоктері кейін көшіріліп, жерлері қазақтарға қайтарылу керек...» деген пікірді дәлелдеуге тырысты. Конференцияға - қатынасушылардан оның бірен-саран әріптестері ғана болмаса көпшілік бұл пікірге қарсы боп, Садуақасовтың мандатын қайтарып алды да, конференциядан қуды.

Конференцияда оған ерекше қарсы болған және ол туралы қазақтан көбірек сөйлеген адамның біреуі Угар. Садуақасовтың бағыты байшыл ұлтшылдық екенін дәлелдей кеп, оның қорытындысында айтқаны:

— Бұл - бетін бояған Бөкейханов. Екеуінің тарауы басқа болғанмен, түйісуі бір. Оның үстіне, бұл Бөкейхановтың жалғыз қызы Лизаға осы жолы Семейде үйленіп қайтты. Бөкейхановтың қайда екені де бізге мәлім. Совет өкіметіне құралды қарсылық жасаған ол, Колчакпен, бас - қолбасшысы барон Унгернмен, атаман Анненковпен қолдас болды да, Қызыл Армия ақтарды жеңгеннен кейін, тығылып қалды. Қайда тығылды сонда? Өзінің туған өлкесі — Тоқырауын өзенінің маңына. Оған ең жақын қала - Аягөз екі жүз елу шақырым. Көшпелі ол араға Совет өкіметінің тәртібі әлі орнап болған жоқ. Бірақ, біз Бөкейхановты да табамыз. Оған дейін, мына Садуақасов сияқты құйыршықтарын аяусыз қырқуымыз керек.

«Шақырусыз келген адам, аяқсыз жерге отырды» дегендей, шақырусыз келген Садуақасов абыройдан айрылып, басын алып қашты да, конференция бітпей аттанып кетті.

Конференция ұлтшылдықпен де, отаршылдықпен де қатты күресу туралы, со жылдың басында болып өткен партияның X съезінің шешімдері негізінде қаулы алды.

Орынборда ашылатын қазақстандық II партия конференциясына біз

февраль айынын, басында аттандық. Ақмола губерниясынан баратын делегаттың бар саны 24, он бесі қазақ.

Өткен соғыстардың және ашаршылықтың салдарынан ол жылы поездбен жүрудің жағдайы аса ауыр, сондықтан, делегат атаулының бәріне «теплушка» аталатын қызыл вагон беріледі де, есігінің аузына жоғары көтерілетін үзеңгі ілініп, ішіне шеген пеш орнатылады.

Орынборға біз төз жете алған жоқпыз. Қалай жетесің, — вагонымыз кейде кісі мінетін, кейде жүк таситын составтарға тіркеледі де, олар станция басы сағаттап қана емес, кейде суткелеп тұрып алады. Сондай жүріспен, үш күнде жететін Кинельге біздің теплушка жеті күнде әрең барды...

Кинель жан-жаққа тарайтын темір жолдардың торабына салынған, жайылымы көп, үйлері кішкентай станция екен. Мұнда көзге батпай көрінген бір жағдай — аштық. Біздің Қызылжарда және мен білетін Ақмола облысының төрт оясында астық аса тапшы болғанмен, ашаршылық жоқ та. Ал, Кинельде аштықтан ісіп жүрген немесе өліп жатқан адамдар жиі кездеседі. Соның салдарынан қалтаға түсушілер де, тонаушылар да, өлтіріп кетушілер де аз кездеспейді екен. Сондықтан біз вагонымызды күзетпен сақ ұстадық, вагоннан шашау шығып қыдырмадық.

Кинельден Орынборға беттеп жүріп кету де оңай бола қойған жоқ. Самардан Кинель арқылы Орынборға қарай талай составтар өтіп жатады, бірақ, біздің вагонды ешқайсысы қабылдамайды. Станция начальнигінің айтуынша, бұл вагонды тіркеу үшін темір жол қатынасы комиссариатының ерекше ұлықсаты керек. Комиссариатқа біздің басшыларымыз телеграмма да соғады, жүріс жұмысын басқаратын начальнигіне прямой проводқа да шақырады, бірақ, ешбір нәтиже шықпайды... Енді біз аз кешіксек, конференцияның ашылуынан қалып қоямыз.

Осы қиыншылықтан бізді Угардың «өлермендігі» шығарды. Самардан Орынборға қарай беттеп бара жатқан пассажирлік состав Кинельге кеп тоқтады. Составта жиырмаға тарта вагон бар. Оларға тағы бір вагон тіркеуге мүмкіндігі жоғын айтып, поездың начальнигі жүріп кетуге айналды. Вокзалдың дежурныйы, машинистке жезл тапсыруға кетті.

— Ал, мен кеттім! — деді Угар, со кезде теплушкадан қарғып түсе қап.

— Қайда?

— Машинистке!

— Одан не аласың?

— Біздің вагонды тіркемей, паровозды жүргізбеймін...

«Қой» дегенге қарамай, бораны бұрқырап тұрған үскірік аязда, Угар жүгіре басып кете барды. Артынан біздің үш-төрт кісі жүгірді, ішінде мен де бармын...

Машинист дежурныйдан жезлды еңкейіп ала бергенде, Угар «здравствуй, мой друг» деп машинистің арқасына қарғып мініп алды да:

- Жолдама құралы.

— Сен, достым, осы станцияда біздің вагон тұрғанын білдің бе?— деді.

— Неғылған вагон?—деді машинист.

— Ақмола губерниясынан Орынбордағы партия конференциясына бара жатқан делегаттардың теплушкасы.

— Еш нәрсе де білмеймін,— деді машинист, маған неғыл дейсіз оны?

— Сен, осы составыңа тірке, сол вагонды!..

— Поездың начальнигімен неге сөйлеспедіңіз? Менің ісім емес ол, түсіңіз! — деп машинист паровгазды қозғауға гудок берді.

— Ендеше, біздің, вагонды тіркемей жүре алмайсың,— деді Угар.

— Қалжыңды қойыңыз! —деді машинист, ашуланған кескінмен,— түсіңіз!

— Теплушканы тіркемей түспеймін...

— Мұныңыз заңға қарсы...

— Вагонды тіркемеу де қарсы...

Ашуланып кеткен машинист итерме қылайын деп еді, Угар «осторожно, друг» деп ақырып қалды да, жұлқыламақ болған машинистің тұмсығына шинелінің он, жақ қалтасынан суырып алған нағанды тоса қойды. Машинистін, зәр'есі ұшып, кейін шегіне берді...

Сонымен, сөздің қысқасы, біраз жанжалдан кейін біздің теплушка составқа тіркелді де, поезд жүріп кетті...

Орынборда біз «Бірінші Советтер үйі» аталатын гостиницаға орналастық. Со күні обкомға барып, мандатымызды тіркеттік те, екі-үш жігіт қала қыдырып кеттік.

Қаланың орталық көшелерінің үйлері маған Қызылжар түгіл Омбыдан да әлдеқайда сәнді сияқты. Мұндағы биік, сәнді үйлердің көбі ол қалаларда жоқ. Орынборда шіркеу мен мешіт көп екен. Білетін біреулердің,

айтуынша, он алты шіркеу, жеті мешіт бар, солардың ішінде мен бұған дейін кермеген" зор собор тұр.

«Борисоглебский Кадетский корпус» аталатын зор үй, Омбыдағы кадетский корпусының үйінен әлдеқайда көлемді де, биік те. Азамат соғысы бұл үйдің бетіне айғыз таңбасын сап, терезелерінің бәрі қирапты, кейбір қабырғалары опырылыпты, сондықтан, қазір пайдаға аспай, айнала тақтаймен қоршалып қойылған екен.

Көзге ерекше түсетін үйдің біреуі «Караван - сарай». Екі - үш кварталды тұтас алатын бұл сарайдың айналасы кірпіш қорғанмен биік қоршалып, төрт бұрышына қақпаларының үстіне, бастарына ай орнатылған мұнаралар жасалыпты. Сарайдың ішінде мешіт, медресе және сауда дүкендері бар. Білетін адамдардың айтуынша, патша өкіметі бұл сарайдың ең алғаш көршілес шығыс елдерімен сауда-саттық жүргізу үшін салынған екен...

Ең биік үйдің біреуі, «Орынбор - Ташкент темір жолының басқармасы». Бұл басқарманың тұрқы биік болғанмен, көлемі Омбыдағы темір жол басқармасынан әлдеқайда кішкене... Олардан басқа да сәнді үйлер толып жатыр...

Қаланың күнгей жақ жиегін ала, Орал өзені ағады екен. Жұрттық ерте кезде «Жайық» деп атайтын өзені осы екен. Өзеннің бойы қалың тоғай. Өзенге тақала салынған бір кездегі қорғанның қабырғалары қазір құлап, сарайған бір-екі мұнарасы ғана қалыпты.

Білетін адамдардың айтуынша, қазақша «Орынбор» орысша «Оренбург» дейтін қаланың аты немістің «өрен» (шеткі), «бург» (қала) деген екі сөзінен құралады екен. Орынборды бұлай атауы, бір кезде Россияның шығыс жақтағы ең, шеткі қаласы болғандықтан дейді... Қызылжар мен Омбыдан бұл қаланың бір ерекшелігі — көшелерінің кебіне тас төселген...

Конференция ашылардан бұрын, мен қаланың, ой-қырларын түгел аралап шықтым. Бұған дейін көрген қалаларым сияқты, мұның да орта көшелері ғана тәртіпті және со көшелерде ғана жақсы үйлер бар, шеттегі үйлердің көпшілігі Қызылжар мен Омбының шеттегі үйлеріндей нашар, көшелері былық...

Араның ашқан аштық бұл қаланың, да көшелеріне кіргені, кейбір жерлерде кездесетін ісінген немесе өлген адамдардан байқалады. Бірақ мұнда төтенше шара қолданып, ашыққандарға тығыз жәрдем береді екен. Бірақ, белең алып кеткен аштыққа, кейде жәрдемнің де күші келмей қалады екен.

Естуімізше, ашаршылық Торғай, Ақтөбе жақтарында қатты белең алған. Аштарға жәрдем беруге Бүкіл Россиялық және республикалық төтенше комиссиялар құрылып, олар қызметіне тығыз кірісіп жатыр екен.

Мен бірнеше оқу үйлерінде де болдым. Мұнда: Кино (қазақ педагогикалық институты), Тино (Татар педагогикалық институты), Пино (Педагогикалық институт) аталатын, мұғалімдер даярлайтын үш институт бар екен. Институттардағы оқу әр ұлттың өз тілінде... Рабфак аталатын орта дәрежелі мектеп бар екен, оның сабақтары орысша.

Оқуға ниетім бар маған, институттардан рабфак көбірек ұнайды, мүмкіндігі болса, менің соған түскім келеді...

Конференция февральдың 19 мен 27 сінің арасында болды. Қойылған негізгі баяндамалар үшеу: жер жүзілік хал, аштықпен күресудің шаралары, ұлт мәселесі. Алғашқы екі мәселе ың-жыңсыз өтті де, тиісті қаулылар алынды. Көп айтыс туғызып, ұзаққа созылған мәселе — үшінші. Бұл мәселе жөнінде ұлтшылдықтың туын көтерген адам Смағұл Садуақасов.

Делегаттардың тең жарасына жақыны қазақтар еді және олардың бірсыпырасы: Риддер, Екібастұз, Қарағанды, Спасовка, Қарсақпай, Доссор, Елек - орқаш тұзы сияқты өндіріс орындарынан келген жұмысшылар. Ұлтшылдарға қарсы болғандардың көпшілігі осылар.

Конференцияда мен де сөйледім. Шама - шарқымша, мен ұлттар достығын, әсіресе орыс пен қазақтың достығын айттым.

Бірнеше күнге созылған бұл мәселе, ұлтшылдардың пайдасына шешілген жоқ. Делегаттардың көпшілігі ұлтшылдыққа да, отаршылдыққа да соққы беріп, партияның X съезінің бұл мәселе жөніндегі қаулысына сәйкес қаулы алды... Ұлтшылдардың бірталайы республиканың басқару жұмысынан қуылды...

Алашордашылдарға бұған дейін де соққы беріле бастаған екен. Мысалы, 1920 жылдық жазында болып өткен республикалық бірінші партия конференциясында, тонын айналдырған алашордашылдар әшкереленіп, коммунист партиясының қатарынан шығарылған, жауапты қызметтерден алынған, солардың бірі — Оқу Комиссары боп қызмет істеген Ахмет Байтұрсынов.

Бұл, әрине, ұлтшылдарға қатты соққы, бірақ, бұнымен күрес бітіп болмағаны байқалады. Лидерлері аласталғанмен, алашордашыл жастардан губерниялық және республикалық қызметте жауапты орын алып отырғандары әлі де кеп, солардың біразын өзім де білем.

Қазақ елі ол кезде екі республикаға бөлінеді: тең жарасы «Киргизская АССР» аталатын республика да, оның орталығы Орынбор; қалған тең жарасы (бұрынғы Жетісу мен Сырдария облыстары), Түркістан аталатын республикада, оның орталығы — Ташкент. Естуімізше, Түркістанда да ұлтшылдардың «рысқұловшылдар», «қожановшылдар» аталатын екі тобы бар, алашордашылдар соларға паналайды.

Сенетін коммунист жолдастардың айтуынша, бұл ұлтшылдардан тазалану күресі, әлі де біразға созылады. Олардың маған беретін ақылы — ұлтшылдықпен күресу үшін де, социалистік құрылыстың қызметкері болу үшін де, ең алдымен марксистік білім алу, ол үшін оқуға, әсіресе орысша жүретін оқуға түсу.

Соған келіскеннен кейін, Орынбордан қайтар алдында, мен обкомның үгіт-насихат бөлімінің, меңгерушісімен сөйлесіп, алдағы күзге қарай Орынбор Рабфагына келетін болдым.

— Бірақ,— деді меңгеруші, менің оқу мөлшерімді сұрап алғаннан кейін, — Рабфакқа түсу үшін саған біраз даярлық керек сияқты, әсіресе, орыс тілінен... Осыдан қайта сен, жеке учитель жалдасаң да, бірер ай даярлан!

— Жарайды,— деп уәде бердім мен.

Бірақ мен, уәдемді орындай алмадым. Біз Қызылжарға қайта, егіс науқаны басталып кетті.

Зор мәселенің біреуі — тұқым даярлау. Мәліметтерге қарағанда, губернияның өз ішіндегі мүмкіншілігі өзіне қанағат болатын, бірақ, бар тұқым губернияның алыстағы селоларында жатыр. Оларды көлік күшімен ғана жеткізу керек. Өткен қыстың қатаңдығынан, көлік атаулының көпшілігі жүкке жарамайды...

Екінші мәселе — жеке шаруалы кедейлердің күштерін біріктіріп, егіс тұсында мойынқос жасату. Бұл да үгіт-насихатпен ұйымдастыруды тілейді.

Үшінші мәселе — кедейлердің көпшілігінде егіске қажетті құрал-сайман жоқ, оларды потребсоюз арқылы мүмкіндігі барынша жеткізу керек. Қазынадан берілетін машиналарды сатып аларлық кедейлерде қаражат жоқ. Ол үшін қарыз серіктігінің жұмысын күшейтіп, кредиттер аштыру керек, ссудалар бергізу керек...

Төртінші мәселе — көлігі, сайманы бар орташа крестьяндардың бар мүмкіншілігін пайдаға асыру керек. Ол да үгіт - насихатты көп тілейді.

Бесінші мәселе - көпшілігі бұрын егін кәсібімен айналыспаған ауылдың кедейлері мен орташаларын егінге шығару оңай емес. Тұқым да, көлік-сайман да оларға орыс крестьяндарынан көбірек берілетін, бірақ, сол берілген жәрдемді ретін тауып пайдалану керек қой, ондай тәжірибе ауылдық көпшілігінде жоқ.

Ең қиын мәселе — көлігі, сайманы кеп кулактар мен байлардың да мүмкіншілігін толық пайдаға асыру керек.

Қолға қысыңқырай ұстамаса, НЭП ке сүйенген олардың ырық берер түрі жоқ.

Губкомның бюросы осы мәселелердің бәрін талқылады да, мүмкіндігі бар шараларды іске асыру жұмысына, қаладағы активтің көпшілігін жергілікті орындарға жұмсады, сол топтың ішінде мен де кеттім...

Осы сапарда суға кетіп қала жаздағам бір жағдайым болды. Есілдің Явленка тұсынан өтпек боп келсем, көктемде тасқын бұзған көпір, әлі түзелген жоқ екен, паромный, арқаны үзіліп жүрмей тұр, оның жүруін күтсем кешігіп қалатынымын. Жұмыс аса тығыз. Сондықтан, жағада тұрған ескілеу бір қайықты жалдап кете бардым... Біз өзенге өрлей бере, қаңсыған қайықтың жігінен жылжыған су, ішіне құйыла бастады. Ескекшіл шал оны елең қылмай:

— Сен, бала, бақырашпен суды төгіп отыр,— деп ақыл үйретті маған.

Менің іштегі суды сыртқа төгуімнен, сырттағы судың ішке құйылуы басымырақ боп кетті. Кең, жайылған Есілдің орта тұсына жеткенде, қайыққа кірген су белуарынан асты. Шалдың «ештеңе етпейді, төз шығамыз» деген сөзі маған енді жұбаныш бола алмады...

— Баттық! — дедім шалға.

— Ештеңе етпейді,— деп, шал өз әніне басты.

Біраздан қайық толуға айналды!.. Көзім шарасынан шыға бастады... Со кезде көлденеңдеп бір қайық келе халды. Шал да сасқан екен:

— Жылдам!.. Біз батуға айналдық! — деп айқай салды, ол анау қайыққа...

Көлденеңдеген қайық тақалғанша, біздің қайық бата жөнелді... Жұқа шалбармен, жеңіл көйлекпен отырған шал, суға құлаш ұрды... Өне, ол жағаға қарай зымырап жүзіп барады... Мен қалып қойдым!.. Қайық та батып барады, онымен бірге мен де батып барам!.. Бірақ, менде шалдың бойындағыдай өнер жоқ, суға жүзе білмеймін!..

Жақындап келген қайықта үш жас жігіт отыр екен. Оларға мен бар даусыммен:

— Спасите!—деп айғай салдым да, өзім суға батып жүре бердім... Тұншыға бастадым!..

Лезде арқамнан әлдене кеп тұтты да, судың бетіне көтеріп шығарды. Демім бітуге аз-ақ қалған екен... Жұтқан су ішке симастықтай болған ғой деймін,— коп уақыт лақылдатып құстым...

Өрең легенде есімді жинап жан-жағыма қарасам, манаты көлденеңдеген қайықтың үстінде отырмын, қасымда орыстың үш жігіті отыр!.. Сұрастырсам, олар жексенбі күні өзенде серуендеуге шыққан, осы қаланың комсомолдары екен. Менің мән-жайымды сұрағаннан кейін:

— Жоқ жерде жоғалып кете жаздадың ғой,— десті маған,— жүзе білмейтін адам, жаман қайықпен суға шыға ма екен!..

Енді есіме түсті,— қайықпен бірге чемоданым батып кетіпті. Маған оның ішіндегі киім-кешектерім емес, соңғы бес - алты жылдың ішінде өлеңдерімді жазып жүретін тетрадь!..

Қазір жүзден тоқсан бесі есімнен шыққан ол өлеңдердің арзан - қымбатын бағалау маған қиын. Жалпы көлемі екі мың жолдай болатын ол өлеңдердің бәрі де күнделік өмірдің шындығынан туған еді, сондықтан, егер сақтала қалған күнде, жазылған көзінің біраз шындығын елестетер ме еді, қайтер еді!..

Өкініші соншалық болған бұл сапардың қуанышы да аз болған жоқ. Июньнің орта көзіне қарай, мен Қызылжарға өзім барған елдің егіс планын артығымен орындап қайттым. Соныма губкомның бюросында мақтанайын десем:

— Сіздің мақтануыңызға қарсылығымыз жоқ,— деп қалжыңдады обкомның секретары,— бірақ, сіздің ғана жетістік емес ол. Біздің губернияда егіс планын орындамаған болыс жоқ. Губерния бойынша 125 процент орындадық. Жауын әзірге жақсы. Осы қалпымен барса, егінге биыл шаш - етекпен боламыз. Біздің ғана губернияда емес, советтік Россияның бар жерінде де егін жақсы шығу үміті бар. Онда біздің отан, азамат соғысынан кейінгі ен, зор жауымыз аштықты да жеңеді.

Бюродан бірер ай кейін, жергілікті советтердің сайлауы өткізілетін болды. Губерниялық атқару комитеті маған, Петропавл оязының бірнеше болысында өтетін сайлау жұмысын басқарып келуді ұсынды, мен, әрине, көне кеттім. Маған Уисполкомнан бір инструктор еретін болды. Үш болыста сайлау өткіземіз.

Сайлау жұмысына шыққаннан кейін, - жолшыбойғы елдің тұрмысына асықпай - үсікпей, сабырмен егжей-тегжейін сығалай байқасам, көктемдегіден әлдеқайда өзгеріп қапты. Егін өте жақсы. Шөп мол. Мал күйлі. Ел тоғайған.

Елдегі Совет жұмысы да тәртіптеле бастапты. Өткен жылғы сайлауда біраз атқару комитетінің, басқару қызметінен байлар босатылып, орнына коммунистерден, немесе, Оқыған азаматтардан халыққа беделді председателдер қойылған екен, олар шын мағынасындағы советтік тәртіпті іске асыруға кіріскен.

Ерекше көзді тартатын бір іс — «Қызыл отау» аталатын үйдің төңірегінде. Ондай үй ояздан жіберіледі. Қызыл отауда судья да, зерттеуші де, дәрігер де және саяси үгітшілер де бар. Олардың әрқайсысы ауыл арасында өзіне тәуелді істерді тындыра жүреді... Қызыл отау әр айда ірге аударып қызметін тың жерлерге көшіреді... Бұл аса бір игілікті іс екен...

Ауыл ішіндегі бұрынғы әкімдерде белгілі кеңсе болмай, көпшілігі «істерін» қоржындарына артып жүруші еді, қазір кеңселер белгілі жерге орныққан. Бірнеше жерде болыстық кеңселерге арналып, ағаш үйлер салына бастаған, олардың төңірегіне шаруалардың үйлері оралып, көшпелі ауылдардың алды қоныстануға айналған.

Әрбір болыстық исполкомның қасында «Батрачком» аталатын бөлімдер құрылған екен. Ерекше көзге түсетін бір іс солардікі. Бұл белім құрылғалы бай атаулының жалшылары шарт жасап қана жалданады екен, ол шарттардың мүлтіксіз орындалуын Батрачкомдар бақылап отырады, Байларда бұрын ақысы кеткен жалшыларды да осы Батрочком есептестіріп, тиісті ақысын төлеттіреді екен. Бұл шаралар, әрине, ауылдағы кедей, батрақтардың сана-сезімін оятуға көп жәрдем береді екен. Менің, әуелі «Кешегі жалшы мен бүгінгі жалшы» деген атпен, кейін «Батрақ» деген атпен жарияланған поэмам осы батрачкомдардың, істерімен Танысып, олардың өмірге ие болу нәтижесінде туған еді...

Сол жылдың басынан кей болыста болыстық партия комитеті және комсомолдар комитеті құрылыпты, біраз ауылдарда партияның, комсомолдардың яченкалары ашылыпты. Олар еңбекші көпшілік арасында саяси тәрбие жұмысын жүргізе бастапты.

Кей батрақтардан кей жерде коммуна да құрыла бастапты. Мысалы Қызылжар оязының Қызыл әскер болысында (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Приишим ауданы), «Өрнек» атты коммуна құрылыпты. (Кейін ол «Өрнек» колхозы болды), Коммунаға жиналғандардың жүзден тоқсан бесі қазақтар, өзгелері орыстар мен татарлар. Қазақтар — «Қырық ру», — әр болыстан, әр ояздан жиналыпты. Бәрі кедей, батрақтар. Оларға Бажанов дейтін помещиктің кең участогі және өзі Колчакқа еріп қашқанда қалып қойған малдары, үйлері, соқа-саймандары беріліпті. Үлгілі коммуна жасау мақсатымен, губерниялық басқарушы орындар, жауапкер қызметкерлерден бастықтар жіберіпті... Көктемде ғана жалаңаш-жалпы келген кедей - батрақтар биыл адам қатарына қосылып, «тамақ тоқ, көйлек кек» деген халге келіпті. Бұрын Бажановтың заимкасында тұратын аз ғана үйлер мен сарайлардың төңірегіне қала өсіп, көше - көше боп үйлер тарапты... Мемлекет қаражатына мектеп, больница үйлері салына бастапты... Сол өркендеудің үстіне биыл егіні де, шабындық, шөбі де мол шығып, «Өрнек» коммунасының адамдары аса көңілді екен, шаруашылық жағынан да, мәдениет жағынан да «Өрнек» төңіректегі ауылдарға үлгі бола бастаған екен.

Ел жағдайымен осылайша асықпай таныса отырып, мен өзімнің сайлау еткізетін өлкеме жеттім. Байқаймын, ояздық және губерниялық орталықтан алыс жерде, байлар әлі табанды жатыр.

Мысалы Смайыл болысында, өткен жылғы исполком сайлауында, бізге белгілі Жүкеңнің Бекісі тағы да председатель боп қалып қойыпты.

Жолда бізге соның үйіне қонуға тура келді. Бәрі ақ үйлі бай ауылдың, оның үйі төрінде отырады. Жуандығына құшақ жетпейтін әкесі Жүкең әлі тірі екен. Жасы алпысты алқымдаған ақ буырыл сақалды оның, жиырмадан жаңа ғана асқан сымбатты сұлу тоқалы бар.

Жүкең де, Беке де бізді ақжарқын жүзбен қарсы алды. Кең, ақ үйдің ішіне кірсек, жасаудан тұнып тұр: үйдің ішкі баулары түгелімен сәнді тоқылған кілем, кілемнен жасалған басқұрдың жалпақтығы жарты метр, кереге арасын қосатын таңғыштар да кілемше тоқылған, шаңырақтан салбыраған желбау мен тағы да әлдене бір салпыншақты баулардың бәрі сондай... Үйдің төріне текшеленіп, сырты оюлы кигізбен қапталған сандықтар жиналған, астында — бетін оюлаған сүйекпен жапқан жүк - аяқ, үстінде — қатарлана жиналған кілемдер, сәнді көрпе-жастықтар... оң жақта, масахананың ішінде, сәнді жиналып варшавалық кровать тұр, оның бас жағында қайқиған тармақты күміс адалбақан, оған асыл киімдер ілінген... босағадан төрге дейін төселген кілем, төрінде төселген шыт көрпелер... Кейбір байлардың ыдыс-аяғы, қазан-ошағы үйінде болатын еді, бұл үйде олар жоқ, тегі, ас үйі онаша болу керек... мұнда бар ыдыс — піспегінің басы күміспен әшекейленген, теңкиген қара саба мен оның қасында дастарқанмен жауып қойған тегене және аяқтар...

Бойы үйреніп алғаннан кейін, «өзін, бір иман жүзді жақсы бала екенсің» деп Жүкең астыма көпшік қойып, мені мақтап алды да, енді өзін кембағалдар қатарында көрсетуге тырысты.

— Осы өкімет жетім-жесірді жақтайды деседі,—: деп бір қойды ол,— маған сонысы керек. Әкем Тоқайдан жеті жасымда жетім қалдым. Біздің елде «Алдайдың алпыс биі» аталған ылғи білектілер боп, маған не көрсетпек еді олар...

Жүкеңнің бұл мүләйімсуі мен түгіл өзінің, баласы Бекеге де ерсі көрініп, ол теріс қарап күліп жіберді. Жүкең оған алая бір қарап қойды да, сөзін жалғастырып әкетті.

— Жұрттың аталық деп сыйлағаны болмаса, біздің үйге ауыр дәулет бітіп керген жоқ. Жылқымыз бес жүзден асқанын көрген емен. Доңыз жұтында сабамыз керегеге ілініп қала жаздап, қазіргі азын-аулақ мал, содан кейін ғана үйірілді...

— Қазіргі жылқыңыз қанша?—дейді қасындағы инструктор.

— Бір-екі-ақ айғырдың үйірі,— дейді Жүкең дәлін айтқысы келмей.

— Сонда да...

— Елу - алпыстың маңында ғана. Анау Сәпі, мынау Әлтидің ширегіне келе ме ол...

Оның маймандатып айтқан сөзінің бар түйіні — Бекені орнында қалдыруға соғады. «Айта бер — деймін мен ішімнен,— босқа шығын боп жатқан сөзін,». Өзіне сыпайылық қып:

— Қазіргі ,ерік халықта ғой,— дейміз біз,— халық сайласа қарсылығымыз жоқ.

Жүкең одан әрі тағы бірдемелерді айтайын десе, заман жайынан аздап болса да хабары бар Беке:

— Қойсайшы, әке, қонақты мазаламай, көңілге қарар деймісің, заңына қарар,— деп әкесінің сөздерін ұнатпаған болады. Бірақ, өзі біздің аузымызды алуға екінші тәсіл қолданып:

— Сәбит,— дейді менімен оңашаланып,— біздің « Керей атаңнан» бұл өкіметтің тәуірлеу қызметіне ілігіп жүрген сен ғанасың. Қанымыз бір ғой, оған қуанамыз. Дәрежеңнің есуіне тілектеспіз. Сайлаушы боп шыға қалған екенсің, ол да қуаныш. «Таныған жерге бой сыйлы, танымаған жерге тон сыйлы» депті. Сені әлі жұрттың бәрі біле бермейді,— қызметке жаңа орналастың ғой. Танымайтын жұрттың алдында көркейіп жүр: пәуескеге жақсы пар ат жегіп берейін, сайлау біткенше мен, одан әрі Қызылжар мініп кетем десең де еркін.

Бекенің мұнысы — көрінеу көзге пара ұсыну екені айқын, соны біле тұра, мен икемделе қоймаймын,— «елде ат бар емес пе, қайтесің, аттарыңды қинап»— деп былқылға салам.

Со былқылмен ертеңіне аттанып кеттім. Бекенің ере шыққысы кеп еді, өзімше қулық жасаған боп:

— Күн бұрын сайлаушымен ауыз жаласып алды деп жұрт есек қылар, ермегенін, жөн болар,— деп қалдырып кеттім. Менің былқылымнан ол балды да болмай, балсыз да болмай, «әрі - сәріде» қалып қойды.

Преснов болысында исполком председателі әлі де Әлти баласы Сейтақ екен. Үйі жолымда, оның да әу - жайын байқай кеткім келеді. Әлти төрт-ақ үй тігеді екен: өзінікі, Садуақастікі, Сейтактікі және қонаққа арналған үй. Соңғы үй бос тұрғанмен, жолда салт жолыққан Сейтақ мені өз үйіне түсірді. Сусындап аз жайланғаннан кейін, ол да, кейіннен келген атасы Садуақас та «Қазекемнің» жатаған қулығына сап:

— Ал, Сәбит,— деді маған, — қажыға сәлем беріп шығатын боларсың.

— Оқасы болмас,— дедім мен, кезекті жеріне жеткенше, олармен дипломатиялық қарым-қатынасымды үзбейін деп.

Әлти маған өзін туыс көрсетуге тырысты. Амандық - саулықтан кейін ол да Бекенің сөзін айтып:

— «Керейден де бір ұл туып, мына өкіметтің басы-қасында жүр» дегенге қуанып та қоям, балам! — деп бір қойды ол. Одан кейін сөз аралата беріп:

— Біраздан кейін, жалпы «аты Керейім» емес, қаны бірге жақынымсың, — деп тағы бір қойды.

— Әдетте,— деді Әлти,— Керей ішінде, бізді «Көшебе» деп, сені «Сыйбан» деп, «Көшебе - Сыйбан» бірге туған көріп, екеуін қоса атайды ғой. Мен саған одан да жақынмын.

Ол өзінің, біздің тұқымға жиен екендігін айтты.

— Естіп ем,— дедім мен.

— Естисің, әрине,— деді Әлти,— айтыпты ғой, бұрынғылар,— «есік алды төбе болса, ерттеп қойған атпен бірдей, ауылыңда көне болса, жазып қойған хатпен бірдей» деп. Нұртаза бар ғой ауылыңда, ол көксаудың білмейтіні бар ма. Сол айтқан ғой, тегі, мені сіздің тұқымға жиен деп? Солай ма?

— Солай.

— Не дейді Нұртаза? Мені әкесінен бері бай дей ме? Өзі байыды дей ме?

— Қайсысы болса да байығансыз ғой,— дедім мен қуланған боп.

— Жоқ, онда мән бар, балам,— деді Әлти,— жоқшылықтың табы өтпеген кісі, жоқтың қадырын білмейді. Мен де өзің сияқты әкеден жетім қап, өз еңбегіммен ғана байыған кісімін, сондықтан да кедейге жаным ашып тұрады...

«Атаңның басы! — деп күліп отырмын мен ішімнен,— менің бала көзімде, әкесінде елу көпене шебім кетіп еді, деп, жетім менің жалғыз торпағымды алғаның есіңнен шыққан екен, со ма, кедейді аяғаның?!..»

Мені сөзіне ұйыту мақсатымен, Әлти ерекше мән берген дауыспен, өзінше «үлкендеу» бір сөздің пернесін басып қойды.

— Әкеден жастай қалғанмен, дәулет болмағанмен, жақтай талпынып аздаған қара-құра жинадым, — деді ол,— сонан, құданың беруі шығар, асылығы болмасын, атам Керейдің ат байлар үйі болдым. Со кезде, Мынау Торсан деген Есенеидің жалғыз қызымен көңіл қосып, ен дәулетіне ие бон алды да, біздің Керейді ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстап, ит - сілікпеге салды... Әсіресе, сенін, Сыйбаныңды!.. Сонда, әрі Керейдің аруағы үшін, әрі жиендік хақым үшін, бері салса Сыйбанға, әрі салса Керейге араша түсіп, Торсанды аяғына жығып берген мен едім.

— Ол Нұртаза мен біздің заман еді,— деді Әлти күрсініп ап,— біз ол кезде тату-тәтті едік, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарушы ек. Ендігі

заман, анау отырған менің екі балам мен мынау отырған сенікі шырағым. Сендерге береке, бірлік берсін дегеннен басқа не айтайын, өзгесін балалармен кеңесе берерсің!

— Сөз жетті,— деді Сәдуақас, әкесінің шешен сөзіне разы болмағандай,— өз туысымыз. Басқа не дейміз, бұл Сәбитке. Сайлау өткенше осында болар да, Қызылжарға өзіміз апарып салармыз.

Мен Әлти ғана емес, Сәдуақасқа да іштей қайран ғап отырмын. Он сегізінші жылдың қасына ол сауда жұмысымен Омбыға барған. Бұл менің қаражаттан аса жүдеп жүрген көзімде. Сәдуақастан қаражат алмақ боп, пәтеріне іздеп барғам. Мән-жайымды айтқаннан кейін, ол сөз қатпастан қабағын түйіп отырып алған. Жауап күтіп қалжыраған мен, «ал, Сәке, не айтасыз?» дегенде, ол үнсіз қалпын өзгертпей, қалтасынан томпиған былғары күмәжнігін суырған да, ішінен жұқалау бір қағазды суырып, піркәшігі Самыратқа «әпер, анаған!» деп, мені иегімен нұсқаған. Қолыма ұстатқан қағазды жазып көрсем, почтаның маркасы сияқты жасалған, Колчактың он тиындық маркасынан құралған тұтас ақша — барлығы бір сом. Одан басқа берері жоғына көзім жеткен соң:

— Ал, Сәке, беретініңіз осы болса, сізге рахмет. Жүрек жалғауға келмейтін мына маркаларыңыз өзіңізге қалсын, мен - ақ аштан өлейін,— деп алдына тастай бергем.

— Я не обязан,— деген ол теріс қарап. Мен шығып кеткем.

Оған төрт-ақ жыл өтті. Менің сол атым, сол фамилиям, сол кескінім, өзгерісім — киімдерім мен Совет өкіметінің арқасында тең праволы кісі болуым.

Сол уақиғаны еске алам да, ішімнен, «апыр-ау, осы Сәдуақас мені танымай отыр ма, таныса, неғып ұялмай, неғып қымсынбай отыр!» деп ойлаймын.

Ол қымсынады екен және анау-мынау емес, қатты қымсынады екен. Сонысын сайлау күні көрсетті. Со күннің алдында, күндізгі қызметті бітіріп, Шөгелдің Төрежаны деген кісінің үйіне қонып жатыр ек, біреу аяғымнан тартып оятады.

— Бұл кім? — дедім қараңғыда басымды көтеріп.

— Мен,— ағаң Рамазан.

— Ыбырайдың ба?

— Дәл өзі.

Жөнін сұрасам, Нұртаза екеуі келіпті, Нұртаза мені шақырыпты.

— Қайда ол кісі?—деймін мен.

— Далада, көл жағасында. Жүр, төз, тосып отыр.

— Не жұмыспен?

— Оны өзі айтар. Мен шақырушы ғанамын.

Киініп шықтым. Рамазан бастап келеді. Жөнін айтпайды. Қырық - елу шақырымдағы Жаманшұбардан түнделетіп келулеріне қайран қалам.

Көл басында бірталай адам бар екен, орталарында Нұртаза, қасында Сәдуақас, қоршай отырғандардың да кебін танимын,— байлар, атқамінерлер!..

Сәлемдескеннен кейін, шешен Нұртаза туысқандығын, кәрілігін алдына сала, түнделетіп келген жол жайын кең, орамды сөзбен айтты да, аяғын Сейтақтың болыстыққа қалуына әкеп соқты. Мен, «дұрыс қой ол, бірақ, кімді сайлау еркі сізде де емес, менде де емес, халықта ғой» деп жалтаққа салайын деп ем, жүйрік Нұртаза төңірегімді орап бұлтартпады. Енді шынымды айтуға тура келді.

— Ренжисіз, Кішкене аға,— дедім мен Нұртазаға,— бірақ мен сіздің бұл өтінішіңізді орындай алмаймын. Совет заңы бұрмалауды көтермейді. Ол заңда байды өкімет басына отырғызуға жол жоқ.

Нұртаза бұл жолы бұрынғыдай ақыраңдамай, жалбарынған дауыспен, көндірмек болып еді, мен заңды көлденең тартуымнан танбадым. Сонда, Сәдуақас:

— Шырағым - ай, Көшебе - Сыйбанның аурағын шақырып, бізге қабағын, келіспеген соң, ағаң Нұртazаны алдырып ек, бұ не қылғанын,?— деп өкпе айтқан болды. Маған оны сөзден жығу реті кеп қалды.

— Сіз Көшебе - Сыйбанның аруағын сыйлайсыз ба? — дедім мен оған.

— Неге сыйламаймын?—деді ол,— әрине сыйлаймын.

— Жоқ, сыйламайсыз?

— Неге?

— Мен он сегізінші жылдың қысында «аруақ шақырып» жәрдем сұрауға барғанымды, оның бір сом бергенін айтып ем, өтірік дей алмады, иелер арсыз болса да ұялғандай жерді шұқып:

— Бір қате болған! — деді күрсініп.

— Көрдіңіздер ме?—деді мен төңіректен отырғандарға,— кім айыпты

екен?

— Айыпты бұл екен! — деп ду ете қалысты отырғандар.

—Төлетем, айыбын,— деді Нұртаза,— тек, менің өтінішімді ғана орында!

— Айыптың керегі жоқ маған,— дедім мен,— менікі тек байлардың, оның ішінде мына Сәдуақастың дүниеқоңыздығын көрсету еді. Қайталап айтам, кімді өкімет басына қою еркі халықта.

Соны айтып, тұрып кеттім де, Нұртazаның шақырғанына қайырылған жоқпын.

Ертеңіне сайлау басталды. Ол көздің сайлауы ашық дауыспен. Сайланатын адамдарын халықтың өзі атайды да, қол көтереді, кеп дауыс алған сайланады. Бұл дауыс беруге Әлтидің өзі де, балалары да қатынасқан жоқ. Ол көздің және бір тәртібінде, сайлауға правосы жоқтардың тізімі көпшіліктің алдында жасалып бекіледі. Тізімге кіргендер, сайлау өткенше қамала турады. Сондай тізімді жасамақ боп, сайлауға жиналған қалын, жұрттың еркіне беріп ек, «Әлти!» деп ду ете түсті олар. «Сәдуақас!.. Сейтақ!..» деп айғайлады олар!.. Осы үшеуінен басталған «қара тізім» кеңіп барып тоқтады, оған елу-алпыс бай ілікті... Менен күдер үзген Нұртаза түнде тайып отырыпты...

«Қара тізімге» іліккендердің бұл арада бары қамалды...

Даусы еркін еңбекші көпшілік, өзінің қалаған адамдарын атай бастады... Олар сайланды да...

Біз Қызылжар келе, губкомның бюросында бүкіл губерния бойынша өткен сайлаудың қорытындысы талқыланды. Баяндамаларға қарағанда, биыл бірінші рет ауылдың және болыстық исполкомдар байлардан түгел тазаланып, бар жерде еңбекші көпшілік қалаған адамдар сайланыпты.

Сөйтіп, ауыл байлары қазақ тарихында бірінші рет әкімшіліктен қол үзіп, оларға бірінші рет қатты соққы берілді.

СӘКЕҢНІҢ СҮЙЕУІ

Бюродан кейін, мен губкомның секретарымен Орынбордың Рабфагына оқуға кетуім туралы сөйлестім. Ол менің сөзімді ықыласпен тындап алды да:

— Дұрыс шешім жасағансың, — деді маған, — Іс тәжірибесіне біраз араласып, тап тартысының, қазанына біраз қайнадың. Жалпы білімің, оның ішінде саяси білімің аз екені рас. Әдебиет шығармасынын, істеріне де араласып жүрсің. Көңіліңе алма, ол жағынан тіпті шала сауаттысың. Енді оқығаның жөн оқуды рабфакпен ғана аяқтап қоймай әрі қарай барғаның жөн.

Секретарьмен келісімнен кейін, кезектегі бюрода менің мәселем қаралды да, рабфакқа жіберілуім туралы бюро қаулы алды.

Мен Орынборға келсем, оның ең үлкен көшесі — Советскаяда тұратын рабфак үйінің алды, оқуға түсу мақсатымен келген жастардан ың-жың екен. Өткен қыс барып шыққанда, рабфакта қазақтар азғантай еді, танитын біреуден сұрағанымда, мыңға жақын студенттің он шақты - ақ проценті қазақ деген еді. енді көрсем, биыл оқуға түсуге келген жастардың тең жартысы қазақ.

Рабфактың деканы — Шейнессон дейтін жебірей екен. Оның приемына кіруге үш-төрт күн уақыт өтті, өйткені, жан көп, кезекке жазылып күту керек.

Кіріп - шыққандардың айтуынша, Шейнессонның қазіргі міндеті — оқуға түсем деп келгендердің документтерін тіркеуге және экзаменге түсуіне рұқсат беру, экзамен ұстағам кезде жатақхана және тегін тамақ беру.

Енді біреулердің, айтуынша, Шейнессон кейбір адамның арызына қолды үн-түнсіз қоя салады да, енді біреулермен кеңесіп, көңілі толмаған біреулерді тіркелуге жібермей қояды.

— Мәселен, кімдерді?—десең:

— Әрине, оқуы аздарды да! — деп жауап береді кеңескен адам.

— Сонда, қай оқу? Орысша тіл білуіне қарай ма? Жалпы біліміне қарай ма?

— Екеуіне де қарайды...

Бұл сұрау, жауаптардан менің жүрегім дүрсілдей түседі, сонда қорыққаным өзге емес, орыс тілінің экзамені.

Қабылдаған Шейнессонға мен документерімді ұсындым, онда: қолдан жазған арызым (олай жазу — міндетті түрде), губкомның қаулысынан көшірме және губком берген өндірістік мінездеме бар.

Арызды мен орысша жақсы білетін біреуге жаздырып, соған өз қолыммен сығалай отырып көшіргем, подчеркім біркелкі тәуір болатын, сондықтан ол ешбір күдік туғызбауы тиісті еді. Шейнессон оны сыдырта бір оқып шықты да, кескініме қарап ап, сонда күдіктің жазуы тұрғандай:

— Өзің жаздың ба мұны?—деп сұрады.

«Өзім» деуге ар шыдамайды, «біреуге жаздырып едім» деудің артында көп шатақ болуы мүмкін. Соны ойлаған менің жүрегім тулай қап, толқыған дауыспен «өзім!» деп ем, жан -толқынымды сезіп ұялтпайын дегендей, Шейнессон жымиды да қойды.

Ол губкомның қысқаша жазылған қаулысына көзін жүгіртіп өтті де, машинкамен үш қағазға басылған мінездемені сабырмен түгел оқып шығып:

— Бұл жақсы!—деді. Оған ішім жылып кетті.

— Қайда оқуын, және қай мөлшерде оқуың туралы справка қайда?—деді Шейнессон.

— Ол жоқ,— дедім мен.

— Неге?

Мен қайда оқуым туралы қысқаша айтып шықтым.

— Рабфакқа түсу үшін, бұл оқу тым аз,— деді Шейнессон. Бұған түсу үшін, ең кемінде, алты кластық білім керек. Сенде ондай оқу жоқ. Және сөзіңнен көрініп тұр,— орыс тілін тым шалағай білесің.

Мен айыбын мойнына алған қылмыстыдай үндемедім. Шейнессон, маған сүзіле қарап аз отырды да:

— Арыңа қарап шыныңды айтшы,— деді «р» әрпін «ғ» ғып сөйлейтін тілімен — экзамен ұстай аласың ба?

— Тырысам!

— Мәселен,— орыс тілінен?

— Оған да тырысам! — дедім мен, толқыған сезімімді күшпен әрең бөгеп.

— Бұл,— негізгі мәселе,— деді Шейнессон, — оқудың бәрі орыс тілінде

жүреді. Орыс тілін шалағай білсең оқуды алып бару қиын болады. Осы жағын ойлан.

— Мүмкін,— деді ол аз кідіріп, маған тағы да сүзіле қарап ап,— тағы бір қыс шыда, орыс тілінен біраз даярланарсың да, рабфакқа келер жылы түсерсің?

— Мені биылғы Жылдың экзаменіне жіберуіңізді өтінем!..

— Ха-ра-шо-о! — деді де, Шейнессон арызға бұрыштама салып, документтерімді тіркеуге жіберді. Ол арада жатақханаға қатынас қағаз алдым.

Жатақхана, қаланың, шығыс жақ шетінде, бұрын спархияльное училище аталатын діндік школаның жатақханасы болған үлкен қызыл кірпіш үйде екен. Бұрынғы оқушылардың бәрі жазғы демалыстан әлі оралмапты. Қазіргі тұратындар, кілең биыл ғана оқуға келгендер.

Танысып көрсек, орыстардан да, қазақтардан да мен сияқты оқуы аздар да, бізден оқуы әлдеқайда зорлар да бар. Мысалы, кейін агроном боп шыққан Қадыр Досжанов Торғайдағы гимназияны аяқтауға жақындаған біліммен келіпті, менімен елдес Саруар Ташанов екі класты (алты жылдық) училищені, қостанайлық Хакім Иманбаева Троицкийдегі Реальное училищені аяқтап келіпті. Ондайлар қазақтардан да, орыстардан да толып жатыр.

Енді біреулер татарша ортаға жақын білім ап келген, мәселен: Үміт Балқашов, Базит Баширов, Таласпай Нұрпейісов, татардан Мұхаммедзянова, Камалетдинов, Яманкулов...

Мен қатарлы, бастауыш мектептің көлемінде ғана білімі барлар да бірталай. Мысалы, Анатолий Шашков. Орысша екі-ақ класты білімі бар бұл сақа жігіт, азамат соғысына қатысып, Буденныйдың атты әскерінде болғанда ерлік істері үшін әскерлік «Қызыл ту» орденін алған. Естуімізше, рабфакқа биыл түсушілердің ішінде де, бұрынғы оқушыларының ішінде де бұдан басқа орденді кісі жоқ.

Бір бөлмеде жатқан оның оқу мөлшеріне қарасам, өзі орыс бола тұра, орыс грамматикасын шалағай білетін менен де жаман жазады. Грамматика түгіл, орфографияның өзін де ол дұрыс жазбайды, мысалы, орыстың «передать» деген сөзін «пиридят» қып жібереді. «Ц» мен «щ» әрпі ол үшін жоқ. Өзінің көп қолданатын сөзі «конце концов»-ты ол «контсе констов» қып, сүйіп ішетін сорпасы «борщ» пен «щиді», «борышши», «шши» қып, үнемі бұзып жазады.

Жалғыз тілге ғана емес, өзге сабаққа да ол шорқақ екен. Соғыста сілтегенін жібермейтін шапқыш, кездегенін жібермейтін мерген атанған ол, жүздің бер жағындағы есептің өзін де қиналып әрең шығарады. Оған

әсіресе көнбейтін есеп көбейту. Мысалы, «бес жерде бес — жиырма бес» деген сияқты көбейтуді ол өлсе де жаттай алмайды.

— Осы біліміңмен рабфакка қалай түсесің?— деген кісіге, жұмысшы семьядан шыққан ол:

— Жұмысшылардың факультеті емес пе, бұл! — деп жауап береді,— мені алмағанда кімді алады?

— Егер экзамен ұстай алмасақ ше?

— Бәрібір алады.

— Алмаса ше?

— Еріксіз алдырады.

— Кім?

— Семен Михайлович.

— Буденный?

— Ия,— дейді Шашков тәкаббарсыған дауыспен.— менің жан аяспас досым ол. Хат жазып тұрады маған. Егер оған хат жазсам, рабфак түгіл Орынборынды төңкеріп түсіреді!..

Жұмысшыны, кедей мен батракты алады дегенге, станоктан, шахтадан, соқадан шығып, тук даярлықсыз келген сауатсыздар да бар. Солардың бірі — біз білетін Өміржан Наурызбаев. Өзге сауат түгіл, ол әліппедегі әріптердің не қазақшасын, не орысшасын түгел білмейді, білген әріптерінің өзін қиқы-шойқы ғып, танымастай түрде жазады...

Даярлығы молдар экзаменді елен, қылмай, уақыттарын киноға, театрға, бақшаға, Орал өзеніне, оның тоғайына барумен, қала қыдырумен өткізеді. Даярлығы аздар тамақ пен ұйқыдан басқа уақытта қағаз бен кітапқа үңілуде болады, солардың бірі — менмін. Даярлығы жоқтар тәуекелге сенумен бос жүреді.

Қадимше көп оқыған, жадитше аз оқыған, орысшаға шорқақ адамның біреуі Баязит Баширов. Кейін медицина институтын бітіріп, аса шебер хирург атанған. Ұлы Отан соғысында қазаға ұшыраған бұл жолдас, рабфакка түсер алдында өлердей діншіл.

Елден біз Орынборға онымен бірге аттанғамыз. Сонда ол, поезд үстінде, күнделік бес уақыт намаздың біреуін де қаза қылмай оқып келген. Біздің мінгеніміз жалпылық вагон да. Және, пассажирдың көпшілігі оқуға келе жатқан жастар. Олар Баязитті мазақтап, намазына бөгет жасай берген соң, ол жоғарғы полкаға шығып кетті де, сондағы бағаждардың арасында

жасырынып оқитын болды. Көріп қалған біреулер оны саждаға жығылып жатқан жерінен жұлып алса, ол полкасына шығып қайта оқиды.

Рабфакта да Баширов сол әдетін тастаған жоқ. Жатақханада жастар мазақтай берген соң, ол намазын атқораның ішіне барып оқып жүрді. Соншалық діншіл адам Рабфакта бір жыл оқып, медицина техникумына көшті де, оны бітіргенде, барып тұрған атеист болып шықты.

Әрқайсымыз хал - қадарымызша даярланып жүргенде экзамен де болып қалды.

Есептен мен еңбегіммен еттім. Ол экзамен төрт амалдың көлемінде алынады екен. Экзамен алатын Казизин аса қатаң деп есіткем. Сол кезде жасы отызды орталаған, сақал-мұртын қырынатын, бүкіштеу жүретін, көзіне көлемі үлкен, шынысы қалын, пенсне киетін бұл адам, алдына барған менің сәлемімді де алмастан, әлде не қиын задачань диктовать ете жөнелді. Ол ерні сүйреңдеп жылдам сөйлейді екен. Естуімше, бір айтқан задачасын ол қайталамайды, ұғып үлгіре алмасаң, шешіп бере алмасақ «жаманды» қояды да шығарып жібереді.

Ол маған үш задача берді. Үшеуін де мен тақтаға ілгішсіз шығарып бердім. Орысшаға шалағайлығымды білді ме,— ауызша түсіндіруді тілеген жоқ. Неге екенін білмедім, мен есептін, бәрін шығарып болғанда, ол ешбір себепсіз, ұртын жиыра күліп жіберді, де, кенет түсін суыта қойып, экзамен қағазына «уд» деп жазды да қол қойды. Артынан білсем, себепсіз күліп, себепсіз тиыла қалу — оның дағдысы екен.

Саяси сабақтан Кострицкий дейтін қартаң, партияда жоқ адам алады екен. Естуімше, оның сұраулары тап тартысының төңірегінде болады. Мен өзімді ол жағынан саңлаусызбын деп ойлаймын. Мәселен: ескі Римдағы патриций мен плебейлердің арасындағы тартысты, Англияда болған шартистік қозғалысты, Париж коммунасын, 1905, 1917 жылдардағы революцияны сұраса, мен болған жылдары, күндерімен және негізгі мақсаттарымен шамалы түрде айтып бере алам.

Бұрын да білетін бұл сабақтарды, экзаменге даярланған күндері мен әлденеше рет қайталап, пысықтап алдым. Соныма қарай, Кострицкий менің ойымнан шықпай алдына барған маған бір де сұрау берген жоқ. Сәлемдесіп отырғаннан кейін:

— Сізге губкомның жазған мінездемесін оқыдым,— деді ол.— Тап тартысын өзіңіз қолдан өткізгенсіз. Енді соның теориясын білу керек. Мен сіздің экзамендік қағазыңызға сұраусыз - ақ қол қоям.

Мен,— «сұрасаңыз да білем» деп мақтанайын деп ем.

— Әлі мақтануға ерте,— деді Кострицкий,— оқып, марксист болып ап мақтану керек. Сен одан әлі түк те білмейсің.

Орыс тілінен экзамен алған Безин дейтін қарт кісі, маған Чеховтың «Каштанка» атты әңгімесін оқытып, содан не түсінгенімді сұрады. Сөздерін түгел ұқпағанмен, жалпы жобасын түсіндім. Сөйте тұра, орысшылап айтуға тілім жетпей, «как сказалды?» қайта-қайта айттырып, Безинді әуреге салдым.

— Орыс тілін нашар біледі екенсің,— деді Безин біраз әңгімелескеннен кейін, мұндағы сабақтардың бәрі орыс тілінде жүреді, оны игеру саған қиын болады...

Безиннің ойы қабылдамауға кеткенін байқағаннан кейін, мен шала-шарпы тіліммен осы оқуға келудегі мақсатым не екенін білдірдім. Бір дәлелім — жазушы болуға ынтамның барлығы, бірақ, білімімнің жетпейтіндігі еді. Соңғы сөздерге Безин үйіріле қалды.

— Баспасөзде жарияланған ештеңең бар ма? — деп сұрады ол.

Мен оған, осы жылдың көктемінде, «Еңбекші қазақ» газетінде, «Түсімде» атты фельетоным басылғанын айттым.

— Өлеңің? —деп сұрады ол.

— Өлеңдерім қолжазба күйінде ғана, — дедім мен.

— Маған солардың бірнешеуін сөзбе-сөз болса да аударып кел! — деді ол.

Менің өтінішімді рабфактың төртінші семестрінде оқып жүрген қазақ жігіті орындады да, білген тіліммен үш өлеңімді аударып берді: «Көңілім», «Жалшының зары», «Бостандық» Безинге бұл өлеңдер ұнады да, экзамендік қағазыма ол да қол қойды.

Бұл экзамендер Шейнессонды қанағаттандырмады. Менің оны көндіруге тырысуым босқа әурелену болды. Оның тұжырымды сөзі: «Бұл қалпыңызда сізді қабылдауға болмайды».

Бұл сөзді естігенге дейін мен «жәрдемдеседі - ау» деп үміттенетін адамдардың ешқайсысына жолыққан жоқ едім. Енді амал жоқ жолығуға тура келді. Бірінші сөйлескен адамым Абдолла Асылбеков. Ол ойындағысын тура айтатын адам еді. Менің шағым сөзімді тыңдап алғаннан кейін:

— Өкінішті болған екен,— деді ол,— бірақ, бұл жайда обком тарапынан саған тиер жәрдем жоқ. Советтік және оқу орындарының ішкі жұмысына обком араласпайды.

— Сонда, мен қайтем? —деген сұрауға аз уақыт ойланып қалғандай болған Аболланың қайтарған жауабы:

— Советтік орындардың жәрдем беруі мүмкін.

— Сонда?

— Мысалы Сәкенге жолығып көр.

Қазақ республикасының сол жылдық күзінде өткен III съезінде Сәкен Сейфуллиннің Халық комиссарлары Советінің председателі болып сайланғанын мен Орынборға барған кезде естігем. Көруге көптен құмартып жүргем бұл адамға, оқуға түскеннен кейін жолғаспақ болып жүрген жоқпын ба, енді амалсыз баруға тура келді. Оқуға түсе алмай қайту, маған өлгенмен бірдей.

Сәкеннің өзіне жолықпағанмен, тұрған үйін сыртынан көргем: сыртын тақтаймен әшекейлеп көк бояумен бояған, төңірегі орамның бір бұрышын түгел алайын тақтай шарбақпен кең қоршалған, қақпасы және терезе қақпалары оюланып, әр түрлі сырмен сәнделген үлкен ағаш үй. Қақпасының маңдайына жазылған адресі — Деевская, 5.

Осы үйге түс ауа келіп, есігін қағуға ыңғайсызданған түрмен, көшеде ерсілі-қарсылы жүрген шағымда, көлденең көшенің біреуінен солқылдақ фаэтонға дара жегілген ақбоз арғымақ қылаң ете қалды да, бері қарай бұрылды. Аттың жүрісі екпінді. Оның божысын сірестіре тартқан біреу фаэтонның алдында отыр, ішінде жалғыз-ақ адам, мен көшеде жай жүрген адам сияқтанып сылбыр аяңмен алыстан көз тіктім.

Екпіндеген арғымақ қақпа алдына таянғанда, сидам биік, бауыры тартыңқы, қысқалау келте құйрықты, сұйықтау жалды ақбоз құлақтарын қайшыландыра, танауларын делдите, тыныс тартып тұра қалды. Фаэтон ішінде отырған адам жерге түсті «Әуелі көріп алайын» деген оймен түскен адамға жақындаңқырадым. Оның «ортадан жоғарылау» деп шамалаған бойы тіп-тік екен. Басы көтеріңкі. Кеудесі шалқақ. Кескін көзіме алғаш шалынғаны, аса қою қияғы ұзын қара - сұр мұрт. Кескініне бедірейіп қарауға ұялдым да, жанапайлап ілгері өтіп кеттім. Ол мені елеменгендей, қараған жоқ. Кескін - кейпінен есімде қалғаны — көзді, мұрынды, сұрғылттау өңді, сұлу кісі сияқты. Ол кезде сәнденіп киіну салты жоқ. Ал мына кісінің үстінде әдемі тігілген драп пальто, сол драптан жиегін бұрыштандыра тіккен кепка... Сәкен осы болмағай да...

Мен жанап өткен қалыппен алдағы бұрышқа жетіп, кейін оралсам, сұлу адам үйдің сыртқы есігінен кіріп барады екен. Божак манағы орнынан фаэтон ішіне отырып, өлең деген атын шерте аяңдатып, бері қарап бұрылып келеді екен. Жақындағанда көз тоқтатып қарасам, шағындау ашаң денелі, сарғылт өңді, жасамыстау біреу. Орыс, я татар екенін айыра алмасым да, жақындап келгенде мұсылманша сәлем бердім.

— Уағалайкүм - ассалам! — деді ол, татар акцентімен, атынын, басын тартып.

— Жаңағы кісі кім? — деп сұрадым мен.

— Қайдағы «жаңағы?»

— Анау үйге кірген.

— Шуни білмисіз ма ни?

— Жоқ.

— Өй, ақымақ! Сакин Сейфуллин иш!..

— Ә-ә.. өзіңіз?

— Кучер. Ниғматулла Бикмаев.

Ол атының божысын қақты да, жүріп кетті. Түскі тамақтың көзі болғандықтан Сәкеннің үйіне ас үстінде баруға ыңғайсыздандым да, мен де жөніме кеттім. Кешке Абдоллаға жолығып, Сәкеннің мінезі жайлы сұрадым.

— Бір көрмеге,— деді Абдолла,— ол мейлінше такаббар кісі сияқты. Ұнатпайтын адамына солай екені де рас.

Ал, ұнататын адамына, одан кішіпейіл кісі жоқ. Ертең ер - төмен кеңсесіне барып жолық.

Ол кездегі КирЦИК пен Совнарком бір үйге мекендейтін, жыл басында партиялық екінші конференцияға келгенде көргем. Білемін дейтін адамдардың айтуынша, бұл үй революциядан бұрынғы жылдарда Орынбор генерал губернаторының кеңсесі болған. Үй қаланың, күнгей жақ шетінде, Жайық өзеніне жақын жерде. Одан әрі бір кезде, төңірегін кірпіш ауламен биік, кең, етіп қоршаған қамал болған. Кейінгі жылдарда ол бұзылып, бірер биік істік төбе мұнаралары қалған. Аумағы мол, үш этажды үйдің архитектурасы өте көркем. Жайыққа қарайтын салтанатты «парадный» есігі әр түсті бұжырмақ шынылармен әшекейленген.

Конференция тұсында мен бұл үйдің ішіне кіріп те шыққам. КирЦИК-тің председателі мен секретарьларының, Совнаркомның председателі мен орынбасарларының кабинеттері жоғарғы этажда, бөлімдердің бастықтары орта этажда, техникалық қызметкерлер төменгі этажда екен. Екі председателдің де терезелері Жайыққа қарайды, екі кабинет ортасында үлкен бөлме: оның да КирЦИК председателінің кабинеті, солында — Совнаркомның. Олардың жеке жәрдемшілері орталық бөлмелерде отырады.

Ол көздің әдетінде үкімет үйіне немесе үкімет бастығына пропускамен кіру салты жоқ, «паспорт» аталатын документ ол кезде жоқ. Партиялық, комсомолдық, кәсіподақтық билетің болса да кіре бересің. Мен де сөйтіп КирЦИК-тің председателі Сейітқали Мендешевтің кабинетіне, есігінің

алдында отырған жәрдемшіге тіл қатпастан кіріп кеткем. Ашаң орта бойлы, қоңыр өңді, бұжыр кескінді үлкендеу томпақ көзді, бет сүйегі батыңқылау келген Сейтеқан, мені отырған орнынан түрегеп қарсы алып қолдасқан. Конференцияда мен, бұл жолғасудан бұрын сөйлегем, Сейтеқан мені сонда абайлап қалған екен. Ол менімен фамилиямды атап амандасқан да, қарсыма - қарсы отырып, өз жайымды, елдің жайын егжей-тегжейіне дейін сұраған. Біраз уақыт осылай әңгімелескеннен кейін, мен ол кісінің кішіпейілділігіне, елге қамқорлығына қатты риза болып шыққам. Күз осы Орынборға оқуға келетін ойымды айтқанда, «кел, орналастырамыз» деген Сейтеқан, сол жолы Совнарком председателі — Мұрзағалиев Капидың кабинетіне кірмек болғанымда, жәрдемші алдымды орап, «әуелі сұрап шығайын» деген де, кабинетке кіріп шыққаннан кейін, «қолы тимейді» деген, кимелеуімнен еш нәрсе шықпаған.

Енді, Орынборға күз келіп, оқуға түсе алмау хаупіне киліккеннен кейін, Сейтеқаңа жолықсам да болатын еді, ол кісі әлдеқайда жолаушылап кеткен екен, Сәкенге жолықпақ болу себебім сондықтан. Оның кабинетіне кіруіме бөгет болған жоқ. Жәрдемшінің рұхсатымен (кім екені есімде жоқ) еменнен әшекейленіп жасалған биік, ауыр есікті ашып кіріп барсам, кең,, салтанатты бөлменің ортасына қойылған дөңгелек столдың төңірегінде Сәкеннен басқа үш-төрт кісі отыр. Олар әлдене қызық нәрсені айтып отырған болу керек, бәрінің де кескінінде күлкі. Есіктен кіре сәлем беріп, нілген маған, бәрі бірдей жалт қарады. Олар европаша киінген. Сәкеннен басқаларының үстінде френч аталатын жағасы жабық қамзол, «галифе» аталатын бұлтық сан шалбар, аяқтарында етік (ол кездегі жауапты қызметкерлерде солай киіну модасы болған). Сәкенде ғана ашық жағалы костюм, галстук байлаған жылтыр ақ жағалы көйлек, (ол кезде олай киіну кеңсе қызметкерлерінің жүзден тоқсан тоғызында жоқ әдет). Жақын жерден айқын керсем: кейін қайырған шашы толқынды қара - бұйра екен, шекесі толық, маңдайы кең,, кеше мөлшерден артық қоңқақ сияқтанған мұрны бүгін қырланған, мөлшерлі, әдемі қалыпта, кешегі қалың, ұзын мұрты, бүгін қоюлана, ұзара түскен сияқты. Жалпы бейнесі, еркек жынысының ен, сұлуы...

— Ие бала? — деді Сәкен, үлкен қара көзін маған қысыңқырай қарап. Жуан дауысты адам екен.

— Сізде жұмысым бар еді,— дедім мен, қалтыраңқыраған дауыспен.

— Берірек келіп айт! — деді Сәкен.

Тым таянбай жақындап, мән-жайымды жылдамдата айтуға кірісіп ем:

— Тоқта! — деп кідіртті де,— қазір асығыс жұмысым бар еді, — сен кешке пәтеріме кел,— деді.

Пәтерінің қайда екенін айтқан жоқ, мен сұраған жоқпын. «Түскі асын ішті - ау» деген кезде барсам, есігі жабық екен. Қоңырауын қағып ем,

әлдекім ашты да жөн сұрады. Жайымды айтқан мені, ол адам күңгірттеу коридор арқылы, кең, бөлмеге алып кірсе, стол төңірегінде жеңіл жұпыны киімді Сәкен отыр, қолында қазақы домбыра, қасында Абдолла Асылбеков, тағы біреулер.

Тегі, менің өлең жазатынымды Абдолла айтқан ғой деймін (бұл бөлмедегілерден ондай өнерге әуестігімді одан басқа білетін адам жоқ сияқты), сәлем беріп қолдасқаннан кейін.

Сәкен маған:

— Өлең жазамысың, сен?—деді.

— Ептеп,— дедім мен, қымсынған бейнеде.

— Жазғандары бірталай. Маған ұнайды. Бірақ, мен сыншы да, ақын да кісі емеспін, сен сынап бер,— деді Абдолла Сәкенге.

— Қайда ол өлеңдерін,? — деді Сәкен.

— Біразы қалтамда.

— Кәне, отыр да ақы! — деді Сәкен, маған орын нұсқап

.

Стол маңындағы мосқалдау біреу, Сәкенге:

— Қысып кеттің ғой баланы, табан ауызында «оқы» деп? — деген еді.

— Оқысын,— деді Сәкен,— аяқ алысын көрейік. Өзгсін содан кейін кеңесе жатармыз.

Мен «Көңіліме» аталатын 1917 жылы жазылған алғашқы өлеңімді оқып ем.

— Тағы!—деді Сәкен.

— «Бостандық» деген 1919 жылдың күзінде жазылған өлеңді оқып ем.

— Тағы! — деді Сәкен ,— бірнешеуін оқып шық.

Мен он шақты елен, оқып бердім.

— Бүгінге осы да жетеді,— деді Сәкен.— Ертең ертемен кеңседегі кабинетіме кел!

Біреулер, «өлеңдері қалай екен?»—деп еді:

— Бұл арада керегі қанша оның?— деді Сәкен.— Өлеңге бір кісінің

бағасы жетпейді. Оған көптің бағасы керек.

— Көпшілік бағалау үшін жарыққа шығуы керек қой, өлеңнің яғни газет, журналда басылуы керек қой,— деді біреу.

— Басылса несі бар?— деді Сәкен,— басылады.

— Ішін, білсін, бала,— деді біреу, маған көзін қысып қойып, — «өлеңдерін, басылады» дей бер енді. «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы да осы Сәкен.

Ішім жылып кетті. Бұған дейін, өткен көктемде, «Еңбекші қазақ» бетінде «Түсімде» деген атпен жазылған әңгімем ғана жарияланған. Пікірін айтпағанмен Сәкеннің тыңдау түріне қарағанда, оқып берген өлеңдерім ұнаған сияқты. Ендеше, Сәкен менің білім алуға ғана емес, шығармаларымның баспасөз бетін көруіне де жол ашатын сияқты...

Ертеңіне Сәкеннің Совнаркомдағы кабинетіне барсам, есігінің алдында, рабфак меңгерушісі Шейнессон отыр екен.

«Мен жайында шақырған болар» деп, оған да ішім жылып кетті. Кабинеттен шыққан жәрдемші:

— Кіріңіздер!— деді Шейнессон екеумізге.

Кірсек, Сәкен екі қолын айқастырып, әлдене ойға кеткендей, кездерін бөлменің потологіне тіге, сылбыр адыммен жүр екен. Теріс жақ қабырғаға беттеген ол бізді көрмегендей, я елемегендей, не тоқтамады, не қарамады. Қабырғаға тақала бұрылды да, тура бізге қарай жүріп, Шейнессонға амандық саулықсыз қадала қарап:

— Мына жігітті танимысың?— деді.

— Ие, білем,— деді Шейнессон, Сәкенге бір, маған бір қарап.

— Кім бұл?

— Рабфакқа оқуға түсем деп келген жігіт. Фамилиясын ұмыттым.

— Алдыңдар ма?

— Рабфакқа жарамайды.

— Неге?

— Орыс тілін білмейді.

— Сен білесін, бе орыс тілін?

— Білемін деп ойлаймын,— деді Шейнессон, сұрауға түсінбеген

бейнемен.

— Қайда оқыдың сен, орыс тілін?

— Ол ұзақ әңгіме, Сәкен Сейфуллаевич...

— Ендеше мен саған әңгіменің қысқасын айтайын, аты Сәбит бұл жігіттің, фамилиясы Мұқанов. Сен он жеті жасында гимназия бітірсең, бұл он жеті жасында қазақтың әліп-биін таныған, естисің бе?

— Естіп тұрмын.

Совет өкіметі құрылмаса оны да танымайтын жігіт. Батрақ. Ұғамысың?

— Ұғам.

— Азамат соғысының солдаты. Коммунист. Ақын. Еңбекші тап ақыны, түсінікті ме?

— Түсінікті.

— Ендеше, мұны оқытпағанда кімді оқытамыз?

Шейнессон үндемей қалды.

— Сөзді «ой,— деді Сәкен бұйырған дауыспен. Оқуға қабылда. Осы оқу жылының аяғына дейін, орыс тіліндегі оқуды жүргізіп кетуіне мен - ақ кепіл болайын.

— Сол кепілдігіңізді ақтауға уәде берем,— дедім мен.

— Түсінікті ғой?—деді Сәкен шегелеп.

— Түсінікті.

— Орындайсың ғой.

— Өкімет бастығы айтқан сөзді орындамауға күш қайда?—деді Шейнессон томсарып.

— Мәселе күште емес, адамгершілікте, қазақтан да совет өкіметіне пайдалы адамдар даярлауда. Әсіресе. әдебиетшіні, қазақта ондай әдебиетшілер әзірге жоқтың қасы. Ұғындыңыз ғой, жолдас Шейнессон? — деді Сәкен, қатаң дауысты енді ғана жұмсартып, суық түсін енді ғана жылытып.

— Ұғындым.

Шейнессон мені рабфак кеңсесіне ертіп әкелді де, оқуға тіленуіме байланысты ісімді таптырып ап, «сен енді студенте» — деді маған.

ОҚУДА

Оқудың алғашқы бірер айында - ақ мен рабфак студенттерімен түгел танысып болдым. Оған бір себеп оқуға түскен айдын, басында рабфактың партиялық ячейкасының сайлауы болып, менің ячейка бюросына мүше болуым еді. Ячейканың секретарь! болып, қазіргі қарт коммунист — Мюташ Дәулетқалиев сайланды. Рабфакта ол жылы жарты мыңға жақын студент оқиды екен, солардың отыз проценттейі — қазақ. Жалпы студенттердің төрттен бірін дейі әйел, солардың ішінде қазақ қызы үшеу - ақ. Студент атаулының тоқсан проценті коммунистер. Олардың көбі азамат соғысына қатысқандар, Қазақстанда совет, партия, шаруа, мәдениет істерін ұйымдастыруға араласқандар. Бұл жағынан қарағанда, рабфак ячейкасы, Орынбор қаласындағы ячейкалардың сан жағынан да, сапа жағынан да ен, күштісінін, бірі. Рабфакта тәртіп қатты. Партиялық, азаматтық, оқулық істерден шашау шығуға жол берілмейді. Отанға тап тартысы қызу жүріп жатқан шақ болғандықтан, бұл іске бөгет жасайтын қылықтарға жол берілмейді, студенттер арасына қанаушы тап балалары кіріп кетпеуге сығалай қарайды. Бұл істердің бәрінде, партиялық ячейка басшылық етеді. Рабфак дирекциясы онымен есептеседі.

Таптық мәселені осылайша қатал жүргізумен қатар, ячейка адамгершілік міндетін де ұмытпайды. Оған бір мысал: «бір күндері ячейкаға — рабфакта биыл Сұлтан Қыдыров дейтін жігіт оқуға түсті. Ол Қостанай уезіндегі атақты бай және болыстық правитель — Сайым Қыдыровтың баласы. Сайым көп жыл правитель болған және өте қиянатшыл болған адам. Патша өкіметіне ен, жағымды болған правитель болғандықтан Орынбордың, генерал-губернаторы — Эверсман Сайымды 1913 жылы, Романовтардың таққа отыруына 300 жыл толу тойына, Торғай облысындағы қазақтар атынан өкіл ғып жіберген. Сол кезде, «Айқап» журналында хан киіміндегі портреті басылған. Тойдан қайта Сайым жауыздығын тіпті күшейтіп, халықты қатты қанауын қанағат етпей, көңілі түскен адамына, елден қалаған әйелін тартып әперетін болған... Осы қиянат күшейіп болған шақта, 1916 жылдың оқиғасы бұрқ ете қап, көтерілгенде Сайымды өлтіріп, мал-мүлкін талап алған. Эверсман бұған қаһарланып, елге әскер шығарып, көтерілісшілерді қан жоса ғып қырған да, көп адамды тұтқынға алып, соғыс трибуналы төрт адамды атуға, елу адамды каторгіге айдауға үкім еткен, атылу жазасы орындалып, өзгелері айдалғалы жатқанда, февраль революциясы болып, босанған... міне, сол Сайымның баласы рабфактың оқуына алынып отыр» — деген бірнеше адам қол қойған арыз түсті. Ячейка тексергенде, арыздағы сөздер рас болды. Бірақ, Сұлтан Қыдыров оқудан шығарылған жоқ. Әкесі өлтіріліп, мал-мүліктері таланған кезде, бұны әлдекім Троицкий қаласындағы интернатқа орналастырып, рабфакқа содан келген екен. Жасы он сегізде, ячейка арызды тексере келе: «әкесінің қылығына баласы айыпты емес, интернатта тәрбиеленген жас, сондықтан, рабфактан шығарылмасын» деген қаулы алды. Бұл оқиға, менің кейін

жазған романым «Ботакөзге» негізгі тақырып болды.

Қоғамдық істерге қызу араласу, оқуға қатты даярлану, өлеңдер жазумен шұғылдануға мұрша берген жоқ. Жоғарыда айтқандай, тұрмыс ауыр: тамақ жасық және аз, киім - жұқа, қыс суық, жатақхана да, оқу корпусы да салқын, төсеніш — темір кровать үстіндегі жұқа матрац пен тұрпайы қара сукноның қиығынан жасалған одеал...

Мұндай жағдайда күн көру қиынға соқты. Студенттердің біразына туыстарынан көмек келіп жатады. Менде ондайлар жоқ.

Жәрдем сұрауыма болатын жалғыз адам Абдолла Асылбеков. Одан сұрай алмаймын, себебі өткен күз, ауылда жалшылықта жүрген он бес жасар немере інім Шәкең Мұстафинді оқуға түсіру ниетімен Орынборға алып келгем, де, оқу табылғанмен өкімет қаржысына алынбай, қаладағы үлгілі тәрбие мектебінен, Абдолланың үйінде тұрып оқып жатқан оның үстіне жәрдем сұрау ұят.

Сондай қысаңқы тұрған күндердің біреуінде амалсыз Сәкенге барып, жәрдем сұрауға тура келді. Бұған дейін ол кісімен талай жолғасқан, талай шығармаларын оқығам, өз Жазғандарымды да көрсеткем, ол кісі менің әдебиеттік ұстазым болуға айналған. Бірақ намысыма тырысып, қаражат жағынан сөз қозғамайтынмын. Енді амал жоқ қозғағаннан кейін, Сәкеннің, берген ақылы,— өлеңдерінің тәуір дегенін «Еңбекші қазақ» газеті мен «Қызыл Қазақстан» журналына беріп тұр, басылуына көмектесейін. Солардан алған гонорармен күн көре тұрарсың.

Содан кейін баспасөз бетінде өлеңдерім жариялануға айналды. «Гонорар» деген сөзді естуім де, тиісті ақшасын алуым да сол кезден басталды. Тұрмысым аз да болса түзелуге айналды, оқуыма бұрынғыдан да шұқшия түстім.

Рабфакқа шалағай білімділерден мен ғана өтіп қойған жоқпын. Менен білімі төмен Анатолий Шашков та, сауатсыз Әміржан Наурызбаев та, солар сияқты тағы біраз адамдар да өтті. Білімі рабфакқа алыну түгіл асып жататын біраз адамдар өткен жоқ. Себебі белгілі: бұл жұмысшылар факультеті, ендеше оған, ен, алдымен жұмысшылар, қызыл гвардия мен қызыл армияда болғандар, батрактар, кедейлер, советтік, партиялық, құрылыстарға қатынасқандар алынады, өзгелерге содан кейінгі сыбаға тиеді.

Соңғы сыбағаға, біздің елден келген бай адамның баласы — Таласпай Нұрпейісов те ілікті. Жасы сол кезде жиырма бестерде, ешбір саяси партияларда болмаған, мұсылманша азғантай ғана оқуы бар, кейін жақсы математик боп шыққан бұл адамның рабфакқа түсер алдындағы бір қызығы, орыстың жеке сөздерін орасан кеп біледі де, не жазуда, не ауызша сол сөздерден дұрыс сөйлем құрай алмайды...

Кешікпей сабақ та басталды. Учительдермен біз жақын таныса бастадық.

Біздің рабфактың оқу үйі, бұрын ер балалардың гимназиясы болған екен. Оның учительдері түгелге жақын осы рабфакқа ауысқан екен. Көпшілігі қарт адам және партияда жоқтар.

Оқуға олар мейлінше қатаң болды. Мысалы, химия сабағын беретін, бурыл сақалды Лашкаревтің сабағына, ол класқа кіргеннен кейін бас сұғуға мүмкін емес. Оның қаталдығы мұнымен ғана бітпейді. Сабақтан бір күні бір минут кешігіп келсең, сені коридорда қатырып отырғызып қоюдың үстіне, ол ең, кемінде бір жұма жүзін жылытпай, сіленді ызбарланумен қатырады. Сол кешігуің қайталанса, саған ол жауығып ап, соңыннан қалмай, үнемі жерлейді де жүреді, оның арты: өз сабағында экзаменнен құлату.

Осы мінезін білгендіктен, Лашкаревтің алдында, қандай тентек деген жігіт жым болып, құрдай жорғалайды. Сақалын шоқшалау ғып қоятын оның түсі П Николайға ұқсайтындықтан біз оны оңашада «Лашкарев патша» деп атаймыз.

Физик — Васильев пен тарихшы Григорьев те сондай, Васильевтің Лашкаревтен айырмасы — студенттерді тақтаға шақырғыш - ақ. Сөзінің әдеті — «а, ну - ка!». Тақтаға шыққан студенттің сілесін ол «а, ну-ка» вы үсті-үстіне төпелей айтумен қатырады. Сабаққа салақ қараған адамға ол да өшігіп алады. Жылдам сөйлеуіне қарап біз оны «тоқылдақ» дейміз.

Григорьев те қатаң. Одан алатын тынысымыз,— ұштары қайрылып аузына кірген қалың қара буырыл мұртты, айрандау ақ көзді, дыбдырлап сөйлейтін ол, стол қасындағы орындыққа отырған соң-ақ, тарс жұмып алған көзін анда-санда бір-ақ ашып, лекциясын төпей береді. Көзін жұмып алуына қарап біз оны «кәрі мысық» дейміз.

Казициннің сөйлегенде ерні шошандап кетуіне, ойда жоқта бақ етіп күле қалуына қарап, біз оны «тұқыл теке» дейміз. Ол да сабаққа аса қатаң және формулаларды дәл түсіруді жақсы көреді.

Босаңдау учитель — Купцов дейтін биолог. Тимирязев Академиясын жақында ғана бітіріп келген, ұзыншалау арық денелі, жирен кескінді, шабдар түкті, ұзын мұрынды, тістері әрі сирек, әрі сойдақ, шашын «кірпі» ғып қоятын ол, жіңішке дауыспен ыңырси сөйлейді. Оның атын біз «Бота» қойып алдық.

Учительдердің ішінде ең босаңы — тіл және әдебиеттен сабақ беретін Карл Карлович Безин. Арғы тегі неміс болғанмен, Россияда туған, орыс школаларында оқып жоғарғы білім алған ол, өзін әдебиеттегі марксист көреді. Бірақ, бір қызығы — грамматика, синтаксис сияқты сабақтарды танымайды, олардың орнына, көркем әдебиеттің шығармаларын не өзі

оқып, не студентке оқытып, соған талқылау жасайды.

— Бұл қай әдіс?— деп сұрағанда: —

— Дальтон-план!...— деп жауап береді Безин.

Ол «панның» буржуазиялық әдіс екендігін, кейін, 1932 жылы Одақтық Орталық Партия Комитетінің қаулысы шыққаннан кейін ғана түсіндік.

Әдетте, Безин өзін оқығыш адаммын деп санайды да, Пушкиннің, Лермонтовтың, Некрасовтың өлеңдерін, поэмаларын жатқа айтады. Біздің заманның ақын-жазушыларынан ол Блоктың «Он екісін», Маяковскийдің өлеңдерін, Горькийдің және Неверовтың әңгімелерін оқуды жақсы көреді. Оқыған шығармалар туралы студенттердің пікір айтқанын, кейде айтысқанын ұнатады.

Ұнатқан шығармаларын ол сан рет қайталап оқиды. Сондай шығармаларының бірі — қазіргі орыс ақыны Кирилловтың «Карл Маркс» атты елеңі. Бұл өлеңді Безин бар ықласымен және қайталап оқуды жақсы көргендіктен және мінезінің жұмсақтығынан біз оның атын «пайғамбар» қойып алдық.

«Пайғамбардың» маған тигізген пайдасы — орыс әдебиетін ұғуда және нені бұрын оқуда басшылық көрсетті, залалысының грамматика мен синтаксисты бағаламау салдарынан, орыс тілін жақсы білуге аса қажетті бұл сабақтарды жақсы меңгере алмадым. Соның тақсиретін күні бүгінге дейін тартып келем...

Орыс тілі шалағай жүргенмен, ол қыста мен, өзге еш нәрсеге көңіл бөлмей алаңсыз және жақсы оқыдым.

Күн көріс жағынан, рабфак студенттері де бай тұрған жоқ. Қызылжардағы Совпартшколаның халіндей болмағанмен, бұның да беретін сорпасы өкпе-бауыр ғана араласқан капуста, ботқасының, ең тәуірі гречиха. Нанды бір сыдырғы тойып жейміз. Одан басқа берілетін тамақ жоқ.

Орынбор күнінің суықтығы Қызылжардан кем болмайды екен. Мұнда да айлап, апталап үскірік суық, қызыл - шұнақ аяз болады. Жатақхана ол жылы қыс бойы жағылған жоқ. Тұрпайы темір кроватьтың үстіне, ішіне сабан толтырған матрац, қоғажайдың ұлпасын толтырған жастық салынады, үстімізге қара сукнодан одеяло жамыламыз. Рабфак берген қара сукно шинельден басқа жылы киім жоқ...

Біз сондай тамақпен ашықпаймыз да, сондай үйде тон,- баймыз да. Жағылмаған үйдің су келетін трубалары кейде қатып қалады. Ондай күндері, біз беті - қолды қора ішіндегі қармен жуамыз.

Суыққа шыдамдылық жағынан қайран қалдырарлық адам, бізбен

кластас боп оқып жүрген Волков. Жасы біз шамалас, толық денелі бұл жирен сары жігіт, тан, ата жалғыз трусиимен далаға жүгіріп шығып кетеді де, жап-жалаңаш қалпымен қар үстінде аунап, денелерін қармен ысқылап, кең қораның, ішінде жалаңаяқ, жалаңаш біраз уақыт гимнастика жасап қайтады. Бұл әдетін Волков, қырық-елу градустық үскірік аязды күндерде де тастамайды. Сонда, бусанған денесіне қырау тұрып, қып-қызыл боп кетеді...

Денешынықтыру жаттығуында алдына жан салмайтын Волков сабаққа, әсіресе, орыс тіліне біздің кластың ең нашары. Мысалы, орыс тілінің, заңында «пальто» деген сөздің аяғына ешбір жалғау қосылмай сол күйінде айтылады. Волков сол ережені ұқпай-ақ қойып, учитель қашан сұраса да: пальто, пальта, пальту... деп жалғастыра жөнеледі.

Орыс тілінде: әйелдік, еркектік және әрелдік деп үш жынысқа («род») бөліну бар ғой. Мысалы, «а» мен «я» ға бітетін сөздердің бәрі әйелдік жыныс, «о» мен «е» ге бітетін сөздер әрелдік жыныс... дауыссыз дыбыстар мен «и», «у» ға бітетін сөздер еркектік жыныс... Жалпы заң солай бола тура, орыстың «я» ға бітетін время, племя, стремя, вымя... сияқты он сөзі әрелдік жынысқа жатады. Бұл ереже де Волковтың басына кірмей-ақ қояды. Өзі орыс бола тұра, орыстың ауызша айтатын түрін ұмытып кетіп, мысалы «время» деген сөзді, әйелдік жыныстың заңымен: время, времени, време... деп жалғастырып әкетеді... Грамматиканың заңдарын ұғуға сонша шорқақ Волков, өзге сабаққа да жарқырай қоймайды...

Сабаққа шорқақ Волков, рабфактағы дене мәдениетінің үйірмесін басқарады. Боранды күні, жатақхананың қырау тұрған суық залында, ашық, жылы күні кең, қораның ішінде физкультура ойындары болып жатады, оларға қатынасуда, менің сабақтан қолым тимейді.

Ол кезде биге қатты тиым салынады. Коммунистерден не комсомолдардан кімде-кім биге қатынасса, ен, жеңілі — сөгіс беріледі, әйтпесе, ұйымнан шығарады, партияда жоқтарға оқудан шығаруға дейін шара қолданады. Галстукке де көзқарас сондай. Би мен галстук, ол көздің ұғымында — буржуазиялық салттың сарқыншағы.

Тиым сонша қатты болғанмен, жастар билейтін немесе биге үйренетін орындар тауып жүреді. Сондай орындарға біздің рабфактан көбірек барушының біреуі Әміржан Наурызбаев. Рабфакқа сауатсыз күйде түскен ол, даярлық бөлімнің біріншісінде оқиды, бірақ, сабаққа көңіл қоюдың орнына, сыртын сылап, шамасы келгенше әдемі киінуге, киімдерін щёткалап, етігін жылтырата майлап жүруге әуес.

Бүкіл рабфак студенттерінің ішінде, білек сағат сонда ғана бар және үлкендігі күректей сағат.

Рабфактың қатарындағы үйде қазақ педагогика институты бар. Онда, белгілі ақын Иса Байзақов оқиды. Исада да Әміржандікіндей бір үлкен

сағат бар.

Екеуі де сағаттарын жұртқа көрсетуге құмар. Бірақ, оған сылтау керек. Сол сылтауды олар сабақ арасында шыққан демалыста табады да, біріне-бірі:

— Әй, сағатың қанша болды?—дейді.

— Өзіңдікі қанша?—дейді анау.

— Мә, қанша екенін өзің көр!—деп, қарсыма - қарсы келген екеуі, сағат салған білектерін жанастыра жеңдерін түреді де, бірінің сағатына бірі қарайды.

Жасырын ұйымдасқан бидің ішінде Әміржан да жүреді. Айға берілетін жиырма екі сомдық стипендияның бес сомын ол би үйретушіге төлеп, кебіне тоқ - жарау жүреді.

Биді үйретуші Нұрғазы Нұрсейітов дейтін жігіт. Жиырманшы жылдардың аяқ көзінде өкпе туберкулезінен қайтыс болған бұл жігіт, революциядан бұрын Омбының учительдік семинариясын бітірген. Кішірек арық денелі оның кескін - кейпі де, бұйра шашы да жебірейлерге ұқсайды, сондықтан оны қалжың қылған жұрт, Кирштейн деп атайды, онысы — «қазақтың жебірейі» дегені.

Кирштейн ұршықтай үйірілген биші. Ол Европаның — классикалық билерінің бәріне де шебер. Білетіндердің айтуынша бүкіл Орынборда, мазурканы одан жақсы билейтін жан жоқ.

Менің биге де оқудан қолым босамайды.

Күні-түні оқитын мен, бір ғана нәрсеге амалсыз көңіл бөлем. Кейін «қазақ халқының мың әні» деген бір қалың том, одан соң «қазақтың бес жүз әндері мен күйлері» деген екінші қалың, том шығарған, жинаған талай ән-күйлері жарияланып үлгермеген, қазақ музыкасын жинауда, жариялауда ең зор еңбек сіңірген марқұм Александр Затаевич, сол жылы біздің рабфакқа да кеп келетін еді, ішіне қырау қатқан суық бөлмелерде, студенттердің қатқыл темір кроватінде отырып, білетін ән-күйлерін жазып алатын еді, «уақытым жоқ» деген еркіңе ол қарамай, атқарған қызметінің мән-жайын айтып, еріксіз көндіретін еді.

— Ән-күй жағынан, қазақ ең дарынды халықтың бірі,— дейтін еді ол, білетін әндерін жаздыруға ерінгендерді үгіттегенде, ғасырлар бойы жүздеп емес, мыңдап шығарған оның тамаша ән-күйлері, ең қымбат ұлттық қазынасының бірі. Оларды жазып алып, болашақ ұрпаққа жеткізбеу зор қылмыс. Мұндай мәдени мәні зор іске жәрдемдесуге ерінбеу керек.

Құрметті қарт, мені де шұқшиған сабағымнан еріксіз бөліп, хал -

қадарымша айтқан халық әндерін жазып алды.

Сонымен, ол қысты мен оқуға шұғылданумен ғана өткізіп, екі семестрдің де зачетын «жақсыға» тапсырдым.

ОҚУҒА!

Қысқы оқудан мен аса жүдеп шықтым. Қыстайғы және көктемнен бергі жазған хаттарында, елдегі туыстарым биыл шаруа күйлерінің жақсылығын хабарлап, жазғы демалысқа, туған ауылға келуді өтінген.

Оқудан босана мен Қызылжарға бардым да, ылаулатып еліме қайттым. Өткен жылдың егіні жақсы болғандықтан, Қызылжарда, жолшыбайғы ауыл, селоларда мейлінше күйлі, көңілді екен.

Көңілді елді аралай отырып, мен бетімді қазақша «Жекекөл», орысша «Благовещенка» аталатын селоға туралап келем, ондағы ойым — Ғабит Мүсіреповке соғу.

Бұл арада, ол екеуміздің таныстығымыз туралы аз сөз: екеуміздің руымыз Сыйбан. Ол «Ойғы Сыйбанға», мен «Қырғы Сыйбанға» жатам. Ауылдарымыздың арасы отыз - қырық шақырымдай. Үлкендердің айтуынша, Ғабиттің бесінші атасы — Жолғұтты — түрікпен екен. Жас жігіт көзінде ол әлдене себеппен біздің Сыйбанға келеді де, Беспай атты кісіге бала болады. Жолғұттыдан Еламан, одан Мүсіреп, одан Кәжімбай, одан Махмет, одан Ғабит.

Мүсіреп көзінде «ел ағасы» болған беделді кісі екен. Одан Кәжімбай, Ботпай туады. Ботпай нағыз орта дәулетті болған адам. Мен соның үйінде әке-шешем жалшылықта жүргенде туғаным, осы шығарманың бірінші кітабынан мәлім.

Кәжімбай Ботпайдан жас шағында енші алады да, кедей шаруалы адам болады. Одан Махмет, Мақан, Ақан, Самырт дейтін ұлдар туады. Олардың Махметтен басқасы, советтік дәуірге дейін жалшылықта жүрді.

Махмет пысықтау боп өскен. Атқамінер Ботпай оны қасына ертіп жүрген. Сондықтан да Махмет, әйелі — Динаны, біздің елден екі жүз шақырым жерде, Обаған өзенінің бойында тұратын Арғын руынан алған.

Динадан: Хамит, Сәбит, Ғабит, Баязит, Әшім — бес ұл туды. Менің әкемде қыз көп боп, ұл болмаған ғой. Көп қыздың артынан мен туғаннан кейін, ескі ауылдың әдеті» мен, «Мүсіреп — өскен тұқым, баламызға Махметтің бір баласынын, атын қояйық» деп ырым ғып, менің атымды «Сәбит» қояды.

Пысықшылығы болмаса, Махмет те кедей шаруалы болған адам. Шаруасы сондай бола тұра, ол балаларын жалшылыққа бермей, оқытуға тырысады. Оның үлкен баласы Хамит (1896-жылы туған) әуелі молдадан, содан кейін Уфадағы «Медресе Ғалияны» бітірген Камал Жайсақовтан жадитше оқиды. Әлі күнге дейін жасап келе жатқан қарт Жайсақовтың

айтуынша, Хамит одан оқыған шәкірттердің ең зерегі екен.

Жайсақовтан оқыған Хамит, 1917 жылдан бастап, өз елінде мұғалім болды. 1918 жылы, мен ен, алғаш хатты сол кісіден таныдым. Ол күні бүгінге дейін мұғалім. 1951 жылы, көп жыл мұғалім болған еңбегі үшін, өкімет оны Ленин орденімен наградтады.

Сәбит шаруа баққан ғана адам болды да, кейін колхозда мүше боп жүріп, Ұлы Отан соғысының, алдында қайтыс болды.

Ғабиттің алғашқы қойылған аты— Ғабдұлғабид. Ол арабша «күлдардың күлы» деген сөз деседі. Кейін, ел, әке - шешесінің қысқартып айтуымен «Ғабит» атап кеткен. Документтерінде Ғабит — «1902 жылы туған» боп жүреді. Қазір сексеннен асып отырған шешесі — Динаның айтуынша, мен Сиыр жылының, көктемінде туғамын да, Ғабит күзінде туған, ол — 1901 жыл.

Ғабит кедей семьяда жоқшылықта есті. Бала шағында әкесі оны көршілес орыс поселкелерінің малын бағуға да жалдады.

Ғабиттің нағашысы, қазіргі Қостанай облысы, Урицкий ауданында Әсерғали Оңғарбаев деген кісі болады. О л ауылда, революциядан бұрын двухклассное училище аталатын школа ашылып, белгілі ақын — Бекет Өтетілеуов сабақ береді. Ғабит сол школаға 1916 жылы барып түседі де бір жыл оқиды. Ересек және зерек бала - жігіт бір қыста орысша жап-жақсы біліп алады.

Келер жылы Ғабит өз елінің маңындағы Пресногорьков станциясының «Бастауыштан жоғары» (высшеначальная) аталатын школына түседі. Бала күнінен білгенмен, Ғабитті менің көз тоқтатын тануым— 1918 жылдың көктемінде. Сол кезде, оның ағасы Хамиттен оқып жүрген менен, Ғабиттің орыс тілінен экзамен алуы, одан кейін, мен жұртқа күлкі болатын «дөстөбірен» формасын жазып беретіндігі, оқушыларға бұл шығарманың бірінші кітабынан мәлім.

18 жылдың жазында ол, біздің елдің ауылнайы — Мәшік Аманкелдинге хатшы болды. Сол кезде оған жұрт «жобасын айтсаң болды,— орысшаны судай ағызып кетеді, жазғанда қолы қолына жүкпайды» деп тан, қалысып жүрді. Расында да, біздің екі жүз үйлі Сыйбанда орысшаны ондай білетін кісі болған жоқ. Мен де ол кезде Ғабитті орыс тілін білуде ен, зор бедел керуші ем, әсіресе әдемі подчеркіне қызығушы ем

1920 жылдың қысында елге барсам, Ғабит Пресногорьковта оқуда екен. Ол жолы көрісе алған жоқпын. Келер жылдың басында Пресногорьковқа барсам, ол жеті жылдық школаның бесінші класында оқиды екен. Бұл кезде ол орыс тілін өте жақсы біледі.

Сол қыста Ғабиттің продразверстка жұмысына қатынасқандығы

жоғарыда айтылды. 21 жылдың февралінде тұтанған кулактар мен байлардың көтерілісінде, Ғабит сол маңайда Дмитрий Ковалевтің басқаруымен ұйымдасқан коммунистер отрядына қосылады да, бандылар жойылғанға дейін жүреді. Одан кейін Таузар болысынын, военкомы боп тағайындалады. Осы қызметте жүргенде ол, Сәпі дейтін байдың Қаншайым атты жас келініне үйленеді...

1922 жылдың жазында, қазақ болыстарына арналып, губернияның бірнеше жерінде аудандық милиция штабы құрылатын болды, олардың барлық қызметкері қазақтан ғана қойылатын болды.

Сондай штабтың біреуі, қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Преснов ауданы, қазақша «Жекекөл», орысша «Благовещенка» аталатын селода құрылады екен. Мен ол кезде губкомда инструктормын.

Аудандық милиция штабтарының начальнигі мен орынбасары ғана губернияда бекіледі екен де, өзге милиционерлерді, начальник пен орынбасар жер-жерде өздері тауып бекітеді екен.

Осы мәселені алдын ала қарайтын комиссияда мен де болдым, председателіміз — кейін халық жауы боп кеткен, ол кезде губерниялық милицияның начальнигі болған қазақ. Ол ұсынған тізімде, Жекекөл штабының начальнигіне, бізге мәлім бай - Абылай Рамазановтың баласы Султан белгіленбек екен. Сұлтанды мен білем. Революциядан бұрын орысша реальное училищені бітірген ол, революциядан кейін үйінде қызметсіз отырып қалған. Сөзінде ол Совет өкіметін танитын, ниеті түзу адам. Өзі орысшаға жүйрік.

Менің күдігім Сұлтанда емес, әкесінде. Ол Совет өкіметіне сөзде қарсылығының үстіне, 1921 жылғы бандылар көтерілісінде, соларға жақтас болып, бір отрядын басқарған кісі. Сондай адамның баласы, қалайша советтік милиция штабының начальнигі бола алады. Және өзі, партияда жоқ.

Осыны айтып, менің қарсы болғанымна комиссия председателе көнбей, «бұдан лайықты кісі жоқ» деп қасарып отырып алды, комиссия мүшелерінің көпшілігі оны қуаттады.

Оның ұсынысы өтуіне көзім жеткен мен, өзімше қулық жасамақ болдым, оным — орынбасарды өзім білетін сенімді біреуден қою. Сол арада есіме Ғабит түсіп, ұсыныс жасап ем, ол да қабылданды.

23 жылдың жазында, Орынбор рабфагынан Қызылжарға келсем, Жекекөл штабы туралы «қазақшылығы кеп, елден қойды көп жейді, кейбіреуі пара алады» деген сияқты есектер тарап жүр екен. Бұл штабты таратып, Пресновқадағы аудандық штабқа қосу мәселесі де бар екен. Осы жайларды менің Ғабитке айта кеткім, егер көнсе, Орынбор рабфагына ала кеткім келді.

Штабпен кеп таныссам, «қазақшылығы» шынында да мол екен. Бірақ, бағынған ел, Ғабиттің өз басында арамдық бар деп айтпайды, тек, оның қаталдығын ғана сөз қылады.

Ғабитке мен оқу жайын айтып ем:

— Бұл қызмет мені қанағаттандырмайды,— деді ол, өзімнің де кеткім келеді. Оқуға да көңілім шабады. Бірақ, бұл мәселені мен әкемсіз шеше алмаймын. Сен әуелі сонымен жолық та, ризашылығын ал.

Біз соған келістік. Мен туған ауылыма барып біраз тыныққанша, Ғабит қызметінен босанып аулына бармақ болды. Оның аулында әкесімен екеуміз бірге сөйлеспек болдық.

Туған ауылыма келсем, жылдағы әдетімен Дос көлінің жағасын жайлап отыр екен. Күн көрістері шынында жақсыланған екен.

Жата-жастана таныссам, жайлау жақ шетке қоныстанған бұл ауылда мектеп әлі ашылмай, күші бар бірен-саран ғана балалар көршілес ауылдардың мектептеріне барып оқиды екен, күші жоқ балалар сауатсыз қалып барады екен. Сондай балалардың біразын менің Орынборға ала кеткім келді.

Дәндібала дейтін әрі жесір, әрі кедей, әрі бала-шағасы көп әйел болатын. Қазымбет дейтін ересек үлкен баласын оқуға жіберу туралы сонымен сөйлесіп ем, «барсын!» деп көне кетті.

Ахмет дейтін кедей адам сол кезде өліп, балалары жетім қалған екен. Соның Үмітбай дейтін ересек баласы, Нұртазаның үйінде жалшылықта жүр екен. Оның шешесі Бәтима да «барсын, қарағым» деп кене кетіп еді, «жалшымды жібермеймін!» деп Нұртаза байбалам салды. Бірақ, мен оған қарамай, Қазымбетпен Үмітбайды да ала кететін болдым. Оларға, Құрманғожа атты дөңгелек дәулетті адамның жасы соларға тең Ғабдолла дейтін баласы еретін болды.

Оқушыларға белгілі Шәйін ағай ауылда екен. Оның ержетіп келе жатқан Зайра атты қызы бар. Оқуға зирек қыз. Шәйін ағай маған оны да ертіп жіберетін болды.

Ол кезде өлген ағам Мұстафаның кіші баласы Шәкең жалшылықта жүр екен, оны мен, әрине сөзсіз әкетем.

Маған еретін төрт-бес бала, өзге балалардың да кездерін қызықтырды. Оларға салса, тобымен аттанатын. Бірақ, көбін туысқандары жібермейді. Оларды мен «биыл мыналар барып орналассын, ендігі жылы сендерді апарам» деп жұбаттам.

Ауылдан аттанар күні қызық көрініс болды. Оқуға баруы шешілген

Қазымбет, Үмітбай, Ғабдолла мен жатқан Мұстафаның үйіне келді. Оларға ере көп бала келді. Бәрінің де кездері толған жас. Себебі белгілі: көбін туыстары жібермейді, біразын мен әкете алмаймын.

— Осы биыл, осы ауылда мектеп ашылады,— деп жұбатам мен оларды. Әуелі содан оқыңдар. Содан кейін әкетем, Қызылжар мен Орынборға!..

Балалардың көз жасы онымен тиылмайды...

Ал, оқуға баруы шешілген Зайра қайда?

Манарақ келіп кеткен Зылиқа жеңгей,—«Зайражанды даярлап жатырмыз» деп кеткен. Енді келіп:

— Масқара болдық, қайным! — дейді жылап.

— Неге?

— Етікші - атаң,— дейді Зылиқа жасқа булығып,— әлгінде келді де, «ұл емес ол, оқуға баратын. Қыз. Бармайды ол!» деді. Ағаң өз сөзін айтып еді, етікші - атаң «кәне, мықты болсаң, тартып ала қой менен!» деді де, Зайраны үйіне алып кетті. Артынан барайық десек, есігін ішінен бекітіп алған. Ал, енді өзің жүріп көндірмесең, бізден хал кетті...

«Етікші - атаң» деп отырғаны, жасы сол кезде алпыстардан асқан Сұрағанның Құсайыны деген кісі. Етік тігуге ол бұл маңайдағы елдің ен, шебері. Шәйінға ол немере аға. Мінезі шәлкес ол адам, өз дегенінен басқаға көнген емес. Маған да ол, әрине, көнбейді. Сонысын біле тұра Зылиқа мен Шәйіннің көңілі үшін барып ем, қаба буырыл сақалды, қабағы түксиген, жуан дауысты Құсайын, тігіп отырған етігінен көзін де алмай, маған қысқа жауап қайырды.

— Бағын, өсіп келе жатқан баласың, шырағым,— деді ол,— бетімнен алды деме. Бұл қыз Шәйіндікі емес, менікі. Мен мұны жібермеймін. Қайталап айтпа, сөзіңді, қайталасаң көңілің қалады!..

Ағаш төсектің басында шөке түсіп отырған Зайраны Құсайын менен бұрын қорқытып қойған болу керек,— көзінде мөлтілдеген жасын төгеді де, үндемейді...

Құсайынды көндіре алмай біз шығып кеткенде, үйден құлағымызға Зайраның сыңсып жылаған аянышты даусы шалынды...

Жоғарыда аталған төрт баланы ертіп, мен ауылдан аттандым. Аттана алмаған балалар шулап жылап қалысты. Бізден қалғысы келмей жылап жүгірген кей баланы әлдекімдер ұстап ап жібермеді...

Оларға мектеп керек. Сондай мектеп, сол жылдың күзінде біздің ауылда да ашылды...

Достан біз Ғабиттің аулына тарттық. Оның ауылы (және Ойдағы Сыйбанның өзге ауылдары) «Құдайкүл, Қарағайлы» аталатын көлдердің жағасында отыр екен.

Бұрын қоңыр үйлі, кедей шаруалы боп отыратын Махмет, бір баласы мұғалімдіктен, бір баласы советтік қызметтен табыс кіргізген соң, соңғы екі-үш жылда ауқаттанып, орта шаруалы үй бопты, үйінін, қасына, іші жасаулы ақ отау тігіпті.

Ескі ауылдың қазағы үшін бұлай тұру зор салтанат, сондықтан Ғабиттің оқуға баруы туралы сөз болғанда, Хамит қолдағанмен, Махмет ыршып түсті.

— Бармайды! — деген қысқа жауап айтты ол.

Хамит екеуміз оны көндірмек болып ек, баласына ол,— оттамай отыр! — деп ақырып тастады да, маған:

— Өзің оқып жетіле берсейші, менің балама қамқор боп қайтесің,— деді.

Ғабит әкесінің сөзінен шыға алған жоқ.

Оқуға Ғабит баратын болса, бұл арадағы ауылдардан да он шақты ересек бала мен екі-үш жігіт ермек еді. Ғабитті әкесі жібермеген соң, оларды да әкелері жібермеді.

Ғабитқа мен өкпеледім де, өз ауылымнан еріп келген балалармен, ертеңіне жүріп кеттім. Жолда мен Тоқпамбет аулына қондым. Ол ауылда, осы шығарманың біріншісінде аталатын, өмір бойы Құтырлаған (Екатериновка) станицасында жалшылықта болған Оразалы Мыңжасаровтың жалғыз және ақсақ баласы Әбілхайыр әке-шешесінен жетім қап, қайыр сұрап жүр екен. Оқуға оны да ала кететін болдық.

Тоқпамбетте қонып ертеңінде жүргелі жатқанымызда, бізді қуып Хамит келді.

— Ғабитті әкесі жіберетін болды,— деп келді ол,— жібермеуіне болмады, Ғабит оқуға жібермесең басқа жаққа кетем деп жатып алды, содан кейін амалсыз ризаласты.

Хамит бізді «бірге аттаныңдар» деп кейін алып қайтты. Оның әкесі көнген соң, өзге әкелер де көніп қалған екен. Бізбен бірге, жасы біз шамалас, кедей шаруада туып-өскен, Қызыл Армия қатарында болып келген Әбдіқожа Байсақалов жүретін болды. Он үш, он төрт жастағы балалардан еретін болғандары: Ғабиттің інісі Баязит, Садық Тайжанов, Жүкең Телебаев. Көршілес «Төре - төлеңгіт» аталатын ауылдан Мұса Оспанов деген бала. Лопушка аталатын казачая станицада өмір бойы жатақ

боп мал баққан Байжанның жігіт баласы Ташкент кеп қосылды.

Бұлардан басқа, жолдағы Андағұл болысынан ала кететін екі жетім бала бар: біреуі үй-күйі жоқ, менің жиенім — Омар Көпжасаровтың аулында қойшы боп жүрген Жұсыпбек Сатанов, екіншісі — әке-шешесі өліп, кедей ағасынын, қолында жүрген Әбдіреш Әбәуов.

Біз қызық жағдайда аттандық. Түн бойы сауық құрған біздің ойымыз, таңғы салқынмен жүріп кету еді. Со кезде, «Ал, жүреміз» деп қозғалып ек, оқуға баратындардың шешелері, апа-қарындастары, кейбірінің әйелдері... дегендей, бірінен соң бірі құшақтай көрісіп, ауыл маңы азан-қазан боп кетті. Со көрісудің аяғы күннің көтерілуіне созылды...

Ұмытып барады екем, жуырда еліне Әміржан кеп қалған. Данқой мінезді ол, әлдекімнен грамофон сұрап алып, жолшыбай ойнатып келеді екен. Оқуға баратындармен көрісіп жылағандарды ол да тоқтатпақ боп, әрқайсысына білген сөзін айтып еді, жылаудың қызығына түскендер құлаққа аспады. Соған ызаланған ол бричканың үстіне грамофонды құрып алды да, сайратып қоя берді. Жұрттың көңілі грамофонға аударыла бергенде:

— Ал, мініңдер, арбаларыңа!.. Тарттық! — деген даусы шықты Әміржанның.

Оқуға баратындар арбаларға жапыр-жұпыр міне бастады.

— Тарттық, оқуға ! — деп, Әміржан грамофон қондырған арбаның аттарын айдай жөнелді...

Өзге арбалар да қозғалды... Қалын, көпшілік жігін ашып жол берді.

— Оқуға! — деп айғай салды, жел мінезді Әміржан, жөнөп бара жатып.

Балалар ма, басқалар ма: «Оқуға!» деген дауыстар, кең даланың таңертеңгі тымық ауасын күңіренітіп жіберді.

Оқуға ынтасы бар балаларды, Қызылжарға дейін біз жинастыра жүрдік. Қызылжардан Орынборға поезбен аттанғанда, олардың саны отызға жетті, көпшілігі кедей -батрактардан қалған жетімдер. Жол қаражатын өкімет берді.

Ойыншы Әміржан, «Оқуғаны!» мәтел ғып па, Қызылжарға дейін айтып барған еді. Со дағдысымен ол, поезға мініп Қызылжардан жөнеле бергенде де, бар даусымен:

— Оқуға!..— деп айғай салды.

— Оқуға!..— дестік өзгеміз де.

ҚАРА ТАҚТАҒА ЖАЗЫЛҒАНДАР

Біз жүріп келеміз. Өткен жылмен салыстырғанда, темір жолдың, жұмысы бұл кезде бірталай тәртіпке түсіп қалған. Қазір былтырғы жылдағыдай станцияларда ошарылып, көп уақыт тұрып қалатын составтар жоқ, келген составтар расписаниемен, іркілмей тоқтаусыз өтіп жатады. Дегенмен пассажирлер үшін жүру оңай да емес. Мінген поездден ешқайда түспей айдай берсең құба-құп, егер, бір жерге пересадка жасасаң - ақ, станция іші лық толып отырады да, билетінді компассировать ету ауыр бейнетке түседі. Қызылжар мен Орынбордың арасында ол кезде екі пересадка болады: бірі Челябинда, бірі Кинельде. Біз де ертіп бара жатқан балалармен осы пересадкеге іліктік...

Аз ғана кісі болса бір сәрі, дындай отыз шақты кісіге орын жете ме? Челябинда билетті компассировать еттіре алмай ұрланып мініп ек, Златоус тұсында тексеріс болып, бізді түсіріп кетті. Онда бес-алты күн әуреленіп Кинельге жеттік... Онда төрт-бес күн ошарылып жатып, ақыры теплушкалардан құрылған составқа іліктік....

Сонша азаптың ішінде жүрген кісінің ұйқысы қана ма. Қалжырап жүрген адам, Кинельден Орынборға беттей қалың ұйқыға кірістім. Біреудің «өй келдік, тұр!» дегеніне оянып кетсем, Ғабит екен, терезеден қарасам, Орынбор вокзалының алдында тұрмыз. Киінейін десем, койкама төселген матрацтың аяқ жақ астына салып қойған шалбарым мен етігім жоқ. Серіктерім ойнап тыққан болар десем, олай болмай шықты... Енді ғана білдім, киімдерім ұрланған!..

Запас киім деген ол кезде менде болмайтын. Серіктерімде де запас жоқ екен. Тек, Ғабиттен ғана ескілеу галифе табылып еді, ол маған сыймады...

Кинельден шығарда біз Орынбордағы менің жолдастарыма телеграмма берген ек, олар бізді вокзалда күтіп тұр екен. Егер, олар еркек болса бір сәрі ғой, арасында рабфактың кластас қыздары да бар. Етіксіз, шалбарсыз оларға қалай көрінесің!..

Ұялғанмен амал жоқ. Ойнап-күліп бірге жүретін құрбылардың азан-қазан күлкісіне бөленіп, ыстық күнде сыртыма пальто кидім де, қалаға жалаңаяқ тарттым...

Бізбен барған балалар қаладағы әрбір оқу орындарына жайғасты: біреулері—киноға, біреулері — Совпартқа, балалардың біразы — ересектер школасына, кейбірі үлгілі тәжірибе мектебіне. Бұл келген топтан рабфакқа Ғабит ақ түсті, орысша жақсы бітірген ол, рабфактың II курсына алынды.

Оқу мезгілімен басталды. Биылғы жылдың тәртібі өткен жылдан әлдеқайда түзеліп қалған. Биыл рабфактың оқу үйіне де, жатақ үйіне де қысқа жететін отын үйілген, үйлердің іші - сыртына ремонттар жүрген. Тамақ жағы да дұрысталып, үш мезгіл тойдыратын дәмді ас беретін болған.

Ғабит екеуімізге кешікпей одан да тәуір жағдай жасалды: со жылдың октябрь айында Қазақстандық III Советтер съезі өтті де, мен Каз. ЦИК - тің мүшелігіне сайландым. Мүшелерге ол кезде червонецпен айына жетпіс бес сом ақ орысқа бағынса елдігінен айрылады деген ой емес те. Өзі Абылай ханның немересі, Қасым ханның баласы болды... Кенесары өзін жер тәңірісіндей көрсетіп, қазақ елін аузына қаратып тұрмақ болды. Сондықтан ол, қазақтың қамын ойлап, қазақтың жоғын жоқтаған жоқ, өз бақытын ойлап, Абылай мен Қасымның мұрасын жоқтады... Өтірік айтса жаны шықсын, қазақтың қарт адамдары «Кене пәлен жерде пәлен тұқыммен өштесіп, буаз қатынның ішін жарып, баласын керегеге іліп кетті» деп отырады. Соған қарағанда, Кенені қазаққа залалсыз еді, тізесін батырмап еді, момын еді деп мақтаған кісінің адасқандығы... Қырғызбен соғысқан мәнісі қалай? Ақырында Кенесары орыстың қолынан емес, қырғыздың қолынан өліп отыр. Не керек, Кенесарыны мақтағаньмыздың ішінде қырғыз отырмады, егер отырса, бетімізге түкіріп пәле қылар еді».

Кенесары туралы қыркыншы жылдардың басына дейін осы пікірде келген менің, 1943 жылы басылған «XVIII — XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінен очерктер» деген кітабымда, оны халықтық адам деп қателесуім, жұрт алдында мойныма алған айып.

Байтұрсыновтың да халқымызға жау екені тарихи фактылармен дәлелденген іс. Соларға қоса, Шоқан, Ыбырай, Абай сияқты халықтық адамдары да, сөз ғып отырған мақаламда жамандау себебім неде?

Ол, менімше, со кездегі менің марксизмге піспегендігімнен ғой деймін. Менің ол кездегі ұғымымда хан мен байдан шыққандардың бәрі еңбекші көпшіліктің дұшпаны. Шоқан хан тұқымы, Ыбырай мен Абай — аталықты байдың тұқымы. Ол кезде саяси сауатым аз мен, соған қарағанмын да, бұл үшеуін де халыққа жат адам деп түсінгенмін, мақала да солай жазылған. Оның қате екені, жиырманшы жылдардың екінші жартысынан бастап, сан рет баспасөз бетінде мойынға алынды...

Қате сөздерін мойындаумен қатар, «қара тақтаға жазылмандар, шешендер» деген мақала, Кенесары мен Байтұрсынов сияқты халық жауларын мақтаған ұлтшылдарды әшкерелей кеп, былайша аяқталады: «қысқасын айтқанда, ақ жаға мырзалар Ахметті Ақаң демей, құдай деп шоқынып отырса да еркі. Бірақ, қазақтың еңбекшілері оның ұранына қосылмайды, дүние жүзінің кедейлерінің бірлік ұранына қосылады... Сондықтан, шешендер тілмарсып Ахметті еңбекшілерге майлап өткізем деуді қоюы жөн. Еңбекші қазақтың арасынан оған орын жоқ. Ахмет байдың Ақаңы, күле кіріп, күңірене шығып жүрген арамзалардың, болмаса ақ - жағалардың әкесі, еңбекшілердің Ақаңы да емес, әкесі де емес, досы да

емес. Еңбекші қазақтың әкесі — өздерінің қолын теңдікке жеткізген — Октябрь революциясын басқарушы — Ленин... Ендеше, шешендерге айтатыным,— қисынсыз сөйлеп, еңбекшілердің қара тақтайына жазылып қалып жүрмеңдер!...»

Өмір шындығына сүйенген жорамал ақталды. Байтұрсыновтың да, оны мақтаушылардың да аттары мәңгілік боп қара тақтаға жазылды...

Бұл мақаланың артынан тағы бір «жанжалға» араласуға тура келді.

Қазақ әдебиетінде байшыл - ұлтшылдық бағыт 1905 жылдың бер жағында басталды десек, алғашқы он жылда бұл бағытты жетектеуші адамдар Байтұрсынов пен Дулатов болды. Әдебиет майданына олардан жеті-сегіз жыл кейінірек көрінген Мағжан Жұмабаев, революция жылдарында өзінің ұстаздарын басып озып, революцияға қарсы алашордашыл әдебиеттің туын қолына алды. Жұмабаевтың Омбыда, Қызылжарда Совет өкіметіне қарсы жазған өлеңдерінің бірталайы өткен тараулардан бізге таныс. Қызылжарда соққы көре бастаған Мағжан, 1922 жылдың күзінде Тәшкенге кетті. Со кезде бұ қалаға, Мағжаннан басқа да ойда-қырда қашып жүрген алашордашылдар жиналды. Қазақ тілінде «Ақ жол» деген атпен шығатын газет, «Шолпан», «Сона» деген атпен шығатын журналдар, алашордашылдардың ықпалында болды. «Ақ жолдың» бетінде Жұмабаевтың және басқа алашордашыл жазушылардың Совет өкіметіне ашық қарсы шыққан өлеңдері, әңгімелері, фельетондары, мақалалары басылып тұрды.

Орынборда Байтұрсыновтың юбилейі құлап жатқанда, Тәшкендегі алашордашылар оны көтеріп, жоғарыда аталған журналдар мен газеттің беттерінде мақалалар жариялап, портретін басты.

Мұның бәрін біз салқын қанмен оқып отыра алмадық. Бізге халық алдында Мағжанның және өзге алашордашылдардың халыққа жау екендігін әшкерелеуге тура келді. Осы мақсатпен біз 1924 жылдың басында Орынборда Мағжанға әдебиеттік сот жасадық.

Білетін адамдардан сұрасақ, бұндай соттың әдеттегі соттан еш айырмасы болмайды екен. Бұнда да судья және заседательдер белгіленеді екен, айыптаушы мен қорғаушы тағайындалады екен, куәлар шақырылады екен.

Осы тәртіппен өткізбек болған сотта, айыптаушылық міндеті маған жүктелді, қорғаушылық міндетін рабфактың Жәкең Сәрсембин дейтін оқушысы қалап алды, Қазір әлдеқайда, төменгі қызметтердің біреуінде жүрген бұл адам, ол кезде барып тұрған ұлтшыл болатын... Судья мен заседательдер әрине, бізге сенімді оқушылар. Куәлікке қалаған кісі шыға беруге тиісті...

Соттың мәжілісі Свердлов клубының залында басталды. Кең; залға бұл жолы да адам сыймай, көп кісі сыртта қалып қойды.

Сот құрылар алдында, алған мәліметімізге қарасақ, кәрілі-жасты алашордашылдар бұл сотты не құлатпақ, не өздерінін, пайдасына жаратпақ. Олардың бұл ниеттері іске аспады. Заң бойынша, сөз айыптаушыға беріледі екен. Менің екі сағатқа созылған айыптау — баяндамадан кейін, залда отырған көпшілік қорғауы — Жәкең Сәрсембинді айғайлап сөйлетпей қойды...

Жұмабаевтың, Совет өкіметіне қарсылығы, халық дұшпаны екендігін дәлелдеп сөйлеуші куәлар, жақтаушы куәларды басып кетті. «Көп ауыз біріксе, бір ауыз жоқ болады» дегендей, «жалғыз қаздың үні шықпайды» дегендей, Жұмабаевты жақтаушы азшылықтың әлсіз үндерін көпшіліктің қалын, қуатты үні жоқ қып жіберді...

Сот үш тармақты қаулы алды:

1. Жұмабаев қазақ халқының, онымен қатар, қазақ халқына қамқор боп отырған Совет өкіметінің қас жауы деп танылсын.

2. Оның барлық шығармалары оқылудан алыну, өкіметтен сұралсын.

3. Бұдан былай советтік баспасөздің бетінен Жұмабаевтың, шығармаларына орын берілмесін.

Сот қоғамдық түрде құрылғанмен, халық тілегінен туған оның үкімі со күннен бастап түгелімен іске асты. Аз уақытта Мағжан және оның әріптестері халық жауы боп әшкереленді. Баспасөзден Мағжанға да, оның серіктеріне де орын берілмеді.

Олардың аты да мәңгілік қара тақтаға жазылды.

БІЗ ДЕ АНТ ЕТЕМІЗ

1923—24 жылдардың оқу қысында ұлтшылдармен жұлқыса түсем деп, мен сабақ жағымды біраз босаңқырап алдым.

1924 жылдың күзінде өткен қазақ республикасының IV съезі мені КирЦИК-қа мүше ғып сайлады. Өйту менің оқуыма аса жақсы жағдай жасады. Біріншіден, рабфактың өткен қыста жағылмайтын жатақханасында жаурай беретін болған соң Сәкен пәтерінің түкпіріндегі қараңғылау бір бөлмесіне Ғабит екеуіміз шығып алғамыз. Ол үйде Сәкеннің бізбен бірге оқитын інісі — Мәжит тұрады (қазір де тірі). «Байдың асын байғұс қызғанады» дегендей, ол отынды қызғанып, біздің бөлмені үнемі суық ұстады. Жарықты қызғанып электр шамын мезгілсіз жаққызбайды, «үйді түтіндетпеңдер» деп шылым тарттырмайды; кейде кеш келсек, «мезгілсіз уақытта мазаламандар» деп есікті де ашпайды; біз бұларды Сәкенге шағуға ұяламыз. Сондай қысымда жүрген, КирЦИК-ке мүше болған маған «Совет үйі» атала-тын мейманханадан ақысыз, сәулетті, салтанатты бөлме тиіп, Ғабит екеуіміз көшіп алдық. Ол кезде мүшелік ақыға 75 сом беріледі. Бұл советтік ақшаның алтынға бағаланып қымбаттап алған көзі, мысалы: жүн матадан тігілген ен, жақсы костюм, 15—20 сом, хром етік 10—12 сом, базардың қойы 3—5 сом, тағы тағылар. Менің бір айда алған ақшама менің інім Шәкең, Ғабит, оның, інісі — Баязит төртеуіміз костюм, шинель сатып ап, жұттай киінгеніміз бар. Көшпелі ауылдың мақтанышты бір ісі қой сою. Ғабит екеуіміз де сөйтіп, жұмасына бір қой соямыз, етті сақтар жеріміз болмай, көбін шірітіп итке, не қоқыстық шұңқырға тастаймыз. Қойдан жеріген кезде, сол мейманханада тұратын қарт учитель, революционер Әбіш Тойбазаровтың үйіне масыл болдық. Оның әйелі — Ұлтуған өте жақсы мінезді, асқа мейлінше қылап адам еді. Бізді ол өте жақсы күтті. Ғабит марқұм әйелі — сол кезде қазақ педагогика институтында оқитын Хұсни Мұстафа қызы Ягуфароваға Ұлтуған арқылы танысты. Тойбазаров сол қыста өлді (менде суреті бар). Ұлтуғанның қайда кеткенінен хабарсызбын.

Сабақтар жақсы оқылып жатты. Мен бір сабаққа ерекше көңіл бөлдім, оның аты «Саяси сауат». Бұл сабаққа байланысты кітаптарды қарастыра жүре, менің ерекше көңіл бөлетіндерім — Лениннің қаламынан туған еңбектер. Ол еңбектерден қазақ тіліне аударылғандары, ол кезде жоқ, сондықтан, бірыңғай орыс тілінде оқуға тура келеді. Әлі де орыс тіліне жетіліп болмаған мен, грамматикалық және синтаксистік жағынан жазғанда я сөйлегенде қателер жібергенмен, орыс тілінде жазылған әдебиеттің мазмұнына еркін түсінем, аса бір қиын ғылыми немесе саяси формулалар болмаса, өзге жағын түсінуге басқадан жәрдем сұрамаймын.

Лениннің негізгі еңбектері ол кезде «Шығармалар жинағы» деген атпен томдап та, және әрбір еңбектері қалыңды жұқалы кітаптар боп жеке де басылып жатады, оқуға кітап жетеді, тек, тілін тауып оқи біл!.. Саяси

сауатым әлі еркін ашылып болмаған, теориялық мәселелерге азуланып болмаған менің тісім, Лениннің біраз шығармаларына батыңқырамай, жалпы сарынын түсінгенмен, егжей-тегжейіне бара алмаймын, популярлық шығармаларды еркін меңгерем...

Біздің замандағы тап тартысына бірден бір құрал Лениннің ғылымы екенін білем... Большевиктер партиясы аталатын ұйымды тарихта бірінші құрушы Ленин екенін, партияның да, оның көсемі Лениннің де күрес жолында басынан қандай қиыншылықтар кешіріп, ол қиыншылықтарды қалай жеңгенін, партияның, оның көсемі Лениннің Октябрь революциясын қалай ұйымдастырып, қалай жүзеге асырғанын, Совет өкіметі қалай құрылғанын, қандай қиыншылықтарды өткеріп келе жатқанын... осылардың бәрін енді жақсы түсінем... Сондықтан да, мен Ленинді шексіз сүйем, ендеше, оның еңбектерін оқуға құмартпағанда кімнің еңбектерін оқуға құмартамын!..

Лениннің еңбектерін мен ғана емес, рабфактың барлық студенттері де құмарта оқиды. Олар ғана емес, «Ленин сөзі» дегенде еңбекші атаулы құлақтарын түре қояды. Мысалға қазақ ауылдарын алайық. Тарихи жағдайлардың салдарынан, қазақ еңбекшілерінің көпшілігінің сана-сезімі советтік дәуірде ғана оянғаны мәлім. Лениннің атын оған дейін ауыл еңбекшілерінің азшылығы ғана естісе және реальдық адам бейнесінде емес, ертегілік бейнеде естісе, енді, Совет өкіметі Қазақстанда орнаған алғашқы жылдардың өзінде-ақ, қазақ еңбекшілерінің қайсысынан сұрасаң да, «біздің камқоршымыз Ленин» дей кетеді... Және олар бұл есімді аса зор махаббатпен мақтаныш қыла айтады... Ленин басқарған партияның, Ленин басқарған өкіметтің еңбекші көпшілікті, оның ішінде қазақ еңбекшілерін бақытқа жеткізуіне сенеді, сондықтан, тарихи жағдайдың салдарынан туған күнделік өмірдегі кейбір қиыншылықтарға қынжылмай, болашағына зор қуанышпен қарайды... Сондықтан да олар өздерінің, бақыттарына, Лениннің дені сау болуын, ұзақ жасауын шын жүректен тілейді, мен де тілеймін!..

Сондай тілектегі көңілге 1924 жылдың басынан қорқыныш түсе бастады... Өйтпегенде ше!..

Орталық газеттердің бетінен Лениннің сырқаттығы мәлім болды да, беталысы туралы күн сайын бюллетеньдер жарияланып тұрды.

Бұған дейін ресми түрде жарияланбағанмен, Лениннің сырқаттығы көпшілікке мәлім боп қалған. Мен рабфакқа оқуға түскен жылдың қысында «Лениннің оң жақ қолы мен аяғы әлсіздене бастапты» деген қауесет шыққан. Оған біз нанбағанбыз да, өйткені, сол — 1922 жылдың ноябрь айында газеттер бетінде, Лениннің Москвалық Советтің пленумында айтқан сөзі жарияланған.

«Денесіне жарымжандық кірсе, пленумға қалай қатынасады?» дескен, Ленинді сырқат деген сөзге сенбеген және сенгісі де келмеген жұрт. Осы

қауесет 1923 жылдың көктемінде тағы көтеріліп, «Ленин он, жақ аяғы мен қолынан айрылыпты, тілі сөйлеуге келмей қапты» деген хабар тарап кетті. Ленинді сүйетін жүректер енді шынымен қобалжи бастады...

Қауесеттің шындығы сол жылдың апрелінде анықталды. Осы айда партияның XII съезі болып етті. Бұған дейінгі съездерде Орталық Комитеттің есепті баяндамасын Ленин жасап жүрсе, XII съезде Сталин жасады. Ресми түрде жарияланбағанмен, соңғы съезге Лениннің сырқаттық салдарынан қатынаса алмауы анықталды. Сталиннің XI съезде Орталық Партия Комитетіне Бас секретарь боп тағайындалуын баспасөзден көрген көпшілік, «Лениннің ең, сенімді адамы осы екен. Орталық Комитетті басқартуы содан екен» десті. XII съезде Орталық Комитеттің есепті баяндамасын Лениннің орнына Сталин жасағаннан кейін, көпшіліктің бұл ұғымы бұрынғыдан да нығая түсті...

Солай ойлай тұра, Лениннің сырқатына көңілі қобалжыған көпшілік, 1924 жылдың басынан газеттер бетінде ресми түрде жарияланған бюллетеньдерге өлшеусіз зор тынышсыздықпен тесіле қарап, зор қауіппен, бұның арты неге соғарын күтті... Рабфак студенттерінің де, олардың ішінде менің де көңіліме осы қобалжу, осы тынышсыздық пайда болды.

Ол кезде біздің Отанда радиофикация мәселесі әлсіз. Республикалық басқарушы мекемелердің кейбіреулерінде ғана болмаса, көп мекемелерде радиоустановка жоқ. Радио рабфактың оқу үйі мен жатақханасында да жоқ, сондықтан, күнделік жаңалық хабарларды біз Орынборда орыс тілінде «Советская степь» деген атпен, қазақ тілінде «Еңбекші қазақ» деген атпен шығатын газеттерден ғана керіп отырамыз. Лениннің сырқаты жайындағы бюллетень бұл газеттердің күн сайынғы сандарында басылады. Бюллетеньнің түріне қарағанда сырқат жайы ыңғайсыздау сияқты, сондықтан, «не боп кетер екен» деген ой жүректі шымшып түседі...

Рабфакта бізбен кластас Шорман Ыбыраев дейтін жігіт оқиды. Шыққан жері Атбасарлық. Бала шағында ол да мен сияқты жетім қалып, таршылықпен күн кешкен. Оқуға ересек уақытында түскенмен, орыс тіліне жетік, бірақ, қоғамдық жұмыстарға аз араласатын, көбіне оқыған сабағын құнттайтын кісі еді. Мен онымен доспын. Сондықтан, 1924 жылдың басында Ғабит менен бөлініп жатақханаға көшкенде, Шорманды мен номеріме кіргізіп алдым.

Мінезі жайдары жұмсақ бола тұра, оның бір әдеті — үлкен қызметтегі адамдардың кейбіреуімен байланысып, солардың үйіне барып жүреді, сондықтан өкіметтік, партиялық саясаттардың жаңалықтарын бізден бұрын естіп, бұрын біліп келеді. Кейде ол, өзімен таныс үлкен қызметкерлердің үйіне қонып та қайтады...

Бір күні сабақтан кейін қыдырып кеткен Шорман кешке номерге қайтпады. Оны мен таныс адамдарының үйінде қонып қалған болар деп жорыдым, сондықтан, сабақтарымның кешкі пысықтауын бітіргеннен

кейін, ұйқыға кірістім.

Ауыр сабақтан біз аса қалжырап ұйықтаймыз... Бүгін де солай ұйықтап қалған екем, әлдекімнің есікті қатты ұрғанына оянып кеттім. Есеңгіреген қалпыммен кроватьтан домалай түсе қап, жүгіріп барып есік ашсам, ар жағында түсі қашып, екі көзі қызарып кеткен Шорман тұр!..

«Бұ несі?!» дегендей, таңдана қарай қап ем, ол қалтыраған қимылмен номерге сенделіп әрең кірді де, бетін алақандарымен басып, солқылдай жылаған дауыспен босағадағы креслоға құлай кетті!..

— Өй, Шорман, саған не болды?! — дедім мен қасына кеп. Онда үн жоқ, өксіп жылай берді!..

Біраз уақыттан кейін Шорманның аузынан «Ленин... өліпті!..» деген сөз жасқа булығып әрең шықты.

— Қойшы!— дедім мен жүрегім тас төбеме шығып, нанғым келмей.— Кімнен естідің?..

— Обкомның бір жауапты қызметкерінен... Түнде шифрмен телеграмма кепті! — деді жасқа қақалған Шорман, сөздерін бөлшектеп әрең айтып. Менің де көзімнен жас ыршып кетті... мен де солқылдап жылаған қалыппен кроватима қисая кеттім...

Жан құбылысының өзге көріністері сияқты, әрине, жылауда да шек бар. Алғаш, көз жасына қосылып ағып кеткендей, баста дуылдаған миға түк ақыл оралған жоқ еді, аздан кейін оған да жан біткен сияқтанып, өзіне-өзі келе бастады... Енді, Шорман екеуміз үн қоса өкініп, бір-бірімізге жұбату сөздер айта бастадық...

«Біздің халіміз мынадай, жұрттың халі қандай екен?..»

Соны білу үшін және қайғылы халдің анығына жету үшін, біз көшеге шықтық. Уақыт әлі ерте. Сабақ басталуға әлі бірер сағат бар. Күн үскірік аяз. Тіршілік жабдығымен көшеде ерсілі-қарсылы қыбырлаған жандардың кескіндерінде, Отанның басына туған бүгінгі зор қайғының ізі әлі жоқ сияқты, соған қарағанда олар Лениннің өлімін естімеген тәрізді...

«Жаманат жатпайды» дейді қазақ. Сол рас қой деймін, Шорман екеуміз рабфактың жатақханасына барсақ, студенттердің де кескіндері әлемтапырық. Көбінің көзі қызарып ісіп кеткен!.. Өкіметтің ресми хабары әлі жарияланбағанмен, кімнен естігендерін кім білсін, жолыға кеткен студенттер бір-бірінен:

— Естідің бе? — деп сұрайды ақырын ғана.

— Нені?

— Ленин өліпті деген сөз рас па екен?

— Бәсе, рас па екен? — дейді анау да бұрын естігендігін білдіріп.

Қайғылы хабардың растығы, түс көзінде шыққан газет ой, азалы сөздерінен мәлім болды. Газеттің бірінші бетінде, қара жақтаумен төңіректеліп Лениннің портреті басылған, оның қасына өкіметтің, хабарлауы, оның қасына Орталық Партия Комитетінің, Атқару Комитетінің аза тұту хабарлары жарияланған!..

Кешікпей халықтық жалпы аза басталды. Енді, көшелерге шықсаң да, үйлерге барсаң да, бәрінің аузында жалын атқан бір ғана сөз, ол — «ақылдана, Ленин - ай!...»

Алғашқы бірер күні, ауыр күрсінуге ғана өткен көпшіліктің аузына, енді «Лениннің орнын кім басады?» деген сұрау туа бастады. «Ленин» атты поэмасында Маяковский айтқандай, бұл сұрауға әркімнің де берер жауабы біреу - ақ, ол — «Большевиктер партиясы!...» «Партияны кім басқарады?» деген сұрауға әзірге ешкім жауап бере алмайды...

Ленин январьдің 27 күні жерленді. Оған соңғы құрметін көрсеткісі келген көпшілік, таң сәріден азалы демонстрацияға шықты. «Тифу» десек түкірік жерге түспейтін түндегі үскірік аяз, күндіз ызғарын үдете түсті. Лениннің өліміне адам түгіл күннің де жүрегі ауырған сияқтанып, бүгін құлақтана, қызыл күреңдене шықты...

Сырттан аяз, іштен жалын шарпыған көпшіліктің де кескіндері күн көзіндей күп-күрең... Бірақ, үскіріктен қаймығып, ешкімнің де баспана іздер түрі жоқ, еңбектеген жас пен еңкейген шал-кемпірдің арасындағы қимылдауға жарайтын көпшілік көшеде...

Тан, ата басталған азалы демонстрация, түс ауа Орынбордың орталығындағы кең алапқа кеп құйылды. Сол тұсқа үйме-жүйме жиналған жанның қалыңдығы ұшан-теңіз сияқты, бірақ бұл теңіз дәл со бір сәтте, қимылдағы теңізге емес, тынған теңізге ұқсады. Алапқа ошарылған қалың жиынның ішіндегі жан адамда қимыл да жоқ, үн де жоқ...

Ленин күндізгі сағат үште жерленді. Жерлеу процессиясы Орынбордағы алапқа радио арқылы айтылды ма, жоқ па — ол арасы менің есімде жоқ және айтылғанмен тоңазудан ба, әлде ауыр қайғыдан өкпе қабынғаннан ба, оны тыңдарлық күшім де жоқ. Жұқа киім, жүректің сыздауынан ба — дыбыс атаулыға менің құлағым дәл сол сәтте керең...

Тек қана есімде қалғаны,— дәл сағат үште атылған көп зеңбіректің жер тітіреткен даусынан құлағымның емес, денемнің тітірей қалуы... Со кезде жан - жағымдағы жұрттың кескініне қарасам, әрқайсысының көзінен сорғалаған жастың әрбір тамшысы бір-бір қорғасын оқ сияқтанып, бетіне де, омырауына да түйін - түйін боп қата бастапты...

Менің, есім бұл күйзелуден, Ленинді жерлегеннен екі-үш күннен кейін ғана жиналды, онда да номерімде емес, қалалық больница палатасының ішінде. Менің температурам бұл кезде 39 бен 40 тың арасында жүгіріп жүр екен. Бүкіл денем от болып жанып барады. Врақтың айтуынша — «өкпенің қабынуы», өзімше — ауыр қайғының күйігі!..

Адамға әр жағдайда қуануға тура келеді. Тұлабойым жалындап, қабынған өкпем кеудеме сыймай, булықтырған жөтелден тұншығуға айналған күндерімнің біреуінде, күтуші сестра палатама кірді де:

— Сіздің көңіліңізді сұрауға жолдастарыңыз кеп тұр, рұқсат па? — деді.

- Рұқсат! — дедім мен.

Үстеріне ақ халат жамылып кірген үш адамның біреуі — Үміт Балқашев, біреуі — Вера Солдатова, біреуі — Шорман Ыбыраев екен. Кеше — азалы күндерде әлемтапырық олардың кескін-кейіптері, енді жинақыланып қалған сияқты.

Денсаулық күйімді аз уақыт сұрастырып отырғаннан кейін:

— Өй, сенікі не бұл, ауырмайтын шақта ауырып? — деді Үміт.

— Не «шақ», айтып тұрғанын,? — дедім мен, оның көңілді кескінін ұнатпай.

— Лениндік призыв болып жатыр! — деді ол, көңілділігіне ыңғайсызданғандай.—Аниннің қазаға ұшырағанымен байланысты Орталық Партия Комитеті жұмысшы табына үндеу жазып, Ленин жасаған Большевиктер Партиясының маңына топтала түсуге, Ленин туын жоғары көтере түсуге, яғни партияға кіруге призыв жасап жатыр.

— Солай ма?

— Бүгінгі газеттерде, деді Үміт, қалтасынан бүктелген екі-үш газетті суырып алып,— Сталин жолдастың Ленинге берген анты жарияланды. Өзің оқысың ба, мен оқып берейін бе?..

— Оқуға шамам жоқ, өзін, оқы!..

— Вера оқысын! — деді Шорман.

— Оқиын,— деді Вера.— Бірақ, оқыр алдында ескертіп қояйын, бұл жолдас Сталиннің январь айының 26 күні, Советтердің Бүкілодақтық II съезінде сөйлеген сөзі. Бәрін оқып шығуға шыдамассың, тәуірірек болғасын түгел оқырсың, мен әзірге Сталин жолдастың Ленинге берген анттарын ғана оқиын.

— Мақұл! — дедім мен.

Сталиннің аузынан сөйленіп, Вера газеттен оқыған алты анттың әрқайсысының артынан «біз де ант етеміз» деген сөзді қайталай бердік...

Олай дегенде ше!.. Еңбекші адам баласынын, бақытқа жетуіне Ленин жолынан басқа жол жоғын біз жақсы білеміз. Ендеше, сол еңбекші көпшіліктің ішінен шыққан біздің де жүрер жолымыз — Ленин жолы.

Екінші кітаптың соңы

1949-1955 жылдар.

ҮШІНШІ КІТАП

БІРІНШІ ТАРАУ

(Роман)

ӨМІРДІҢ ӨРІНЕ

СӘКЕННІҢ САЛТТАРЫНАН

Лениннің азалы күндері алыстаған сайын, менің сырқатым да күннен күнге тәуірленуге айналды. Шамасы он шақты күнде таяққа сүйеніп, тарлау, оңаша палата ішінде жылжып жүруге іліктім.

Білетін адамдардың айтуынша, Жайық өзенінің жағасындағы шоқша ағаш ішіне орналасқан бұл емхана, XVII ғасырдың бас кезінде, Орынбор қаласымен қатар салынған, алғашқы жүз жылда ол шекаралық комиссияның әскери госпиталы болып келген де, одан кейін азаматтық емханаға ауысқан. Алғашқы кезде емхана қалың орманның ішінде екен. Қаланың, тұрғын халқы ол орманды жыл сайын құрылысқа, отынға кесіп, шексіз қалың, жыныс кейінгі кезде сиреген, шағын шоқшаға айналған, шегіне жеткенше жуандаған қайың, мен теректердің басқы бұтақтары молтақтанып қуарған, олардың басы толған қарғалардың ұялары.

Мен алғаш он шақты күнімді осы кең палатаның ішінде, тығыз орналасқан сырқаттардың арасында өткіздім. Оқушыларға ескерте кететін бір нәрсе — емханаға түскен кездегі денемнің қызуы әдетте, сырқат кісінің дене қызуы «40»-қа жетуі, өміріне қауіп туғызады. Ал менің алғашқы екі-үш күндегі қызуым «41»-ден асып, төрт ондыққа барған. Бұны мен кейін сауыға бастағанда ғана білдім. Осы жайды кеңес қылған емдеуші дәрігер:

— Бұндай қызуды көтере алатын жүрек өте сирек кездеседі,— дей келіп, — себебін білуге тырысқанда,— бір ғана жорамал табылды, ол — менің балалық шақта өте ауыр тұрмыста болуым.

Шамасы он екі, он үш жасымда, қар аласапыран болып еріп жатқан кезде, өмірдің талқысымен, алысырақ ауылдағы бір туысыма жаяу баруға тура келді. Ауа райы «қара дауыл» аталатын суық. Үстімде жамаулы жұқа киім. Аяғымда жұлығы жыртылған сірі етік. Осы киіммен еріп жатқан соқта қарды кешіп туысымның үйіне жеткенде, өтіп кеткен ызғардан аяқтарым түгіл, бар денем долыра қызарып ісініп кеткен екен. Содан тек қана тамағымның безі көтерілгені болмаса, ауырмай аман өтіп кеттім. Сол сияқты жайларымды тыңдаған дәрігер:

— Қырық бір жарым градустық қызуды көтеруіңе себеп, дененің солай

шынығуынан екен,— деді.

Емханаға түскен күндерден бастап, менің қамқоршым — обкомның екінші секретары Абдолла Асылбеков болды. Ауыр күндерде де, жеңіл күндерде де ол күн сайын келіп, емханадан табылмайтын дәрі-дәрмекті, көңіл шабатын ас-суды жеткізіп тұрады. Өзінің қолы тимеген күндері, басқа біреулерді жұмсайды.

Аузымның дәмі кіріп, асқа қараған соң-ақ, мен тез торалуға бет алдым. Аз күнде төсектен тұрып, палата ішінде таяқпен жылжып жүруге айналдым. Бұл күндері жалғыз ғана ыңғайсыз нәрсе—маған сырттан дәмді астардың келуі. Отанның шаруашылық күйі биыл жақсарғанмен, ас-су молайғанмен, емханадағы сырқаттарға берілетін тамақ әлі жайсыздау екен. Соған ренжитін олар, маған келетін тәуір тамақтарды көріп, күндеуге айналды. Осындай сөз қарсаңында, оларға «өкімет мүшесімін, қаражатым жетеді» десем, «ә солай ма?» деп тіпті даурығатын түрлері бар. Сондықтан «қайдан келіп жатыр, бұл дәмді астар?» деген сұрауларына, «жақындарымнан» дей салам, олардың кім екенін айтпаймын. Асылбековті «кім?» деп сұраса, «туысым» деймін. Оған емхананың жайын айтсам, «тиісті жерлерге жеткізіп көрейін» дейді, кейін — шара қолданбақ болды дейді. Бірақ, ол шарадан хабар жоқ.

Сондай күндердің біреуінде, сестра келді де:

— Саған жолығуға совнаркомның председателі Сәкен Сейфуллин келді, — деп хабарлады.

— Ә-ә,— деп, шу ете түсті сырқаттар,— Мұқановқа дәмді астың қайдан келетіні енді ғана мәлім болды.

— Ол кімің еді? — деген сұрау қойды сырқаттар маған. Мен шынымды айтып, Сәкенге жазушылық жағынан жақындығымды білдірдім.

— Сондайың бар жігіт пе едің? — деп танданды олар. Мен сестраға еріп палатадан шығарда,— өз қамыңды ғана ойламай, бізді де ескер, бұндағы ауыр жайды айт, жеңілдетуге жәрдемдессін,— десті.

— Мақұл,— дедім мен.

Бас дәрігердің кабинетіне барсам (бірінші баруым), Сәкен құндыз жағалы пальтосының түймелерін ағытып, құндыз бөркін қолына ұстап, кең бөлмеде ерсілі-қарсылы жүр екен, бірер рет қана алыстан көрген қоңқақ мұрын, ақ мұрт, көзіне шынысы қалың пенсне киген бас дәрігер орындықта отыр екен. Ленин өлген хабары жарияланғаннан кейін, оның азалы күндеріне қатынаспақ боп, Сәкеннің Қазақстан өкілдерін бастап Москваға кеткенін білем, одан қашан оралғанын білмеймін. Мені көріп тоқтай қалған Сәкен, сәлемімді беріп үлгірмей:

— Ауырып қалдың ба?—деді маған. Жауабымды беріп үлгермей:

— Хал-жайыңды естідім,— деді. Тағы бірдемені айтып үлгермей:

— Енді төрт-бес күнде шығуға жарайтын жайын, бар екен,—деді тағы, жауап қайырып үлгермей:

— Бұл кісі,— деді бас дәрігерді нұсқап,— қай күні шығуыңды хабарлайды, ат жіберем, алып кетеді.

— Ал мен кетем,— деді Сәкен дәрігерге, бөркін басына қондыруға айналып.

Мен аз сөзбен болса да Сәкенге сырқаттардың өтінішін айта бастап ем.

— Естідім,— деді ол, мені бөгеп,— ол айып,— деді бас дәрігерді нұсқап, — өзгеде емес, анау Ольденбургте. Маған бұрын айтпай, жаңа ғана айтып отыр, емхананың ауыр жайын,— сонымен,— деді Сәкен,— Ольденбургқа «сен» деп сөйлеп,— маған емхана мәселесімен ертең күндізгі сағат төртте келесің, сонда сөйлесеміз.

— Мақұл,— деді Ольденбург түрегеп, басын шұлғып.

Сәкен кетіп отырды. Палатама қайтқан мен сырқаттарға естіген-білгенімді айттым. Олар, «иә, бәсе!» деген үмітті қуаныштарын білдірді.

Ольденбургтің Сәкенге сөйлесуінің нәтижесі бірер күннен кейін-ақ көріне бастады: бұған дейін су татитын тары ботқаның бетінде сары май жылтырады, бұған дейін капуста ғана қалқитын сорпаның ішінде аз да болса майлы ет ұшырады, бұған дейін іші шала дүмбілездеу арпа нанның орнына жақсы піскен бидай нан келді. Жатар алдында айран берілді, асқа ауыздары енді ғана тұши бастаған сырқаттар, тамақтанған сайын Сәкен Сейфуллинге алғыстарын айтуда болды.

Емханадан мен, сол жұманың аяқ кезінде босандым. Шығардан бір күн бұрын Сәкеннің қызмет бабындағы жәрдемшісі Әлкей Өтекин келді де, ертең алып кетуін хабарлады. Мені алып кетуге келген Әлкейге осы жайды айтсам:

— Сәкен ағай, саған әуелі біздің үйге келсін, ар жағын ақылдаса жатарсыңдар,—деді.

— Мақұл.

Мені боз арғымаққа жегілген фэтонға отырғызған. Әлкей, Сәкен үйіне әкеп түсірді. Есікті Сәкеннің өзі ашты. Кейде ол басына арқа қазақтарында кездесетін, маңдайын жоғары көтере қайырған, жасыл пайымен тысталған пұшпақ берік киюді, үстіне сол арқаның кең қолтық сырма шапанын, аяғына кең қонышы қара саннан келетін байпақты етікті киюді жақсы

көретін. Қазір ол осы киімде екен.

Сәкеннің әдетінде жолғасқан адамға сәлемдесу сирек болатын, ол әңгімені сәлемсіз бастап кететін. Бұл жолы да сөйтіп, есікті ашқаннан кейін, берген сәлеміме жауап қайтармастан:

— Бері жүр,— деді өзі коридорға артымен шегініп.

Бастаған бізді, баяғы өзіміз тұрып кеткен бөлмеге әкелді де:

— Осында тұра беріңдер,— деді.

— Мақұл,— дедім мен, Сәкеннің шын ықыласын қайтарғым келмей,— бірақ бұрын бірге тұрған жігітпен.

— Сөйтсең сөйт!

Сол күні рабфактың шаруа белімін басқаратын адамнан сом темірлі кровать алып келдік те, Ғабит екеуіміз бөлмеге тағы орналастық.

Бөлме тарлық істеді. Ең алдымен жатуға кровать тар, өн-бойында екі-ақ белдігі бар кроватьтың үстіне фанер төсейміз де, үстіне жұқа одеал ғана жабамыз. Жамылатынымыз да сондай одеал. Құшақтаса ұйықтаған шақта аунақши беретін болуымыз керек. Фанер ондай қимылды көтере алмайтын болу керек, шырт ұйқыдағы Ғабит екеуіміз талай рет шоңқия құлаймыз, оған қарамай төсекті дұрыстап қайта жатамыз.

Мәжиттің бұрынғы қысымы — әлі де қысым: ол әлі де бөлменің пешін жақтырмайды, әлі де электр жарығын мезгілсіз жақтырмайды, әлі де шылым түтінін ұнатпайды...

Осындай жағдайда тұрғанмен, пәтерінен тез шығып кетуге Сәкеннен ұялдық. Сөйтіп жүріп Сәкенге бойымыз көбірек үйренді де оның мінез-қылығымен жақындау танысып алдық.

Ең алдымен сымбатының, келбетінің сұлулығына сәйкес, Сәкен айта қалғандай дені сау адам екен. Сол күйін бағалайтын ол, саулығына нұқсан келтіреді-ау дейтін қылықтардан аулақ екен. Мысалы, сол бір кездегі қазақ оқығандарының арасында насыбай ату салты бар. Бұл өзі жоламаумен қатар, насыбайшыларды сықақтап, ауыздарын әлденеге ұқсатып ыза қылатын. Жас күнінен шылым тартатын ортада болғанмен, Сәкен шылым да тартпайтын. Бірақ оның кілттеулі столында, үнемі қайдағы бір әдемі папиростар сақталатын. Ол үйіне келген қадірлі қонақтардың ішінде шылымшылары болса, сый ретінде бірен-саран ғана беріп, тағы жауып қоятын да, одан кейін жалынса да иіскетпейтін. Қызулау мәжілісте, кейде өзі де әуестеніп, папиросты аздап соратын да, түтінін ішке жібермей, қалың мұртының арасынан будақтата шығаруды жақсы көретін. Сәкен араққа зауқы соқпайтын адам да. Ол кейде, кейбір мәжілістерде ғана аузына тәтті

қызыл арақтың дәмін ғана алып, кішкене рюмкаға бір рет құйғанды бір кешке жеткізетін.

Тамақты өктеп ішу Сәкеннің салтында жоқ та. Ол таңертең сол күнгі сүттен іріткен ақ ірімшікті шикі қаймаққа жаншып кішірек бір тарелкасын тауысатын да, сүт құйылған бір стакан қою шай ішіп, қызметіне кететін. (Сәкеннің сондағы стакан қоятын тұтқалы әшекейлі күміс подстаканнигі, оның әйелі Гүлбаһрамда күні бүгінге дейін бар). Кеңсе тамағын Сәкен ішпейтін адам да. Түскі астың үзілісі кезінде, ол бір стакан айран ғана ішіп, кеңсе қарсысындағы Жайықтың жағасына жаяу кететін де, қыс болса мұз үстінде, жаз болса көгалда сағатқа жақын серуендей қайтатын, бірге серуендеп, төңірегін қоршаған адамдары, үнемі бірталай болатын. Бәрінің тыңдайтыны — Сәкен, ол қысқаша күлкілі сөздерді айтатын.

Үйіндегілер түскі тамақты Сәкен қызметтен келгенде ішетін. Сонда көбіне жейтіні — жылқының етінен жасалған бес бармақ. Майды аз жейтін Сәкен, бес бармақтың семіз болуын ұнататын, сондықтан табақтас адамдар мәре болып қалатын. Семіз еттен қарта мен қарынды, немесе сағыздай шайнауға жақсы деп — жалды жақсы көретін. Олардан бірталай жейтін. Ет тұздығының татымдысын ұнататын. Семіріп кетем деп еттің күлшесін аз жегенмен, табақта молырақ болғанын тілейтін. Кешкі тамағына Сәкен сухаримен шай ғана ішетін. Қантты сирек және шетінен тісімен шекіп қана тататын. Тісімді бұзады деп кәмпит атаулыны жемейтін, бірақ стол үстінде тұрғанын ұнататын. Жалпы алғанда, Сәкен тәттіден гөрі тұздырақ тағамға сүйсінетін.

Сәкен «былшиған» деп семіз адамды да, «тыртиған» деп арық адамды да ұнатпайтын. Оның дене құрылысы жағынан ұнататындары — сыла ғана адамдар. Өзін осындай адаммын деп түсінетін ол, (расында солай болатын) бәйгеге қосуға баптаған аттай, денесін үнемі ток, жарау ұстайтын. Семіріңкіреу белгісін ол үнемі кіндік маңынан іздеп, егер қазы біліне бастаса, күн сайын жасайтын әдеттегі гимнастикасын үдетіп, семіздігін ойдағы қалпына келтіргенше тынбайтын, арықтау белгісін Сәкен үнемі мойнынан іздейтін. Ол балуан мойынды адам да. Сонысын мақтан көргендей, біреулермен мәжілістесіп отырғанда басын оңды-солды бұрып, мойнын саусақтарымен жан-жағынан қысқылап отыратын.

Сәкеннің бұлшық еттері түйінді және қатты болатын. Ол екі қолының да бұлшықтарын кезек-кезек қысып отырудан тынбайтын. Денесінің былайғы бұлшықтарын көрсеткісі келгенде, «Балуан Шолақ бүйтеді екен» дегенді сылтау ғып, физкультурамен шұғылданған уақытта, «әй, бері келші!..» деп қасына шақырып ап, жонның, санның бұлшықтарын қыстырып көретін. Темірдей қатты бұлшықтарын мақтан көргендей:—«қыс!.. қаттырақ қыс!..» дейтін.

Сәкен қызмет күндері екі рет гимнастика жасайтын. Бірі ертемен, ас алдында, екіншісі — кешке жатар алдында. Ертеңгі гимнастикасын, қыста үскірік аяз болмаса, жазды күні нөсер жаңбыр болмаса қора ішінде

жасайды; кешкісін пәтеріндегі кең бөлмеде жасайды. Қызметтен бос күндері жаяу не атпен далаға кетіп қап, тоқыраған жерде көбінесе физкультурамен шұғылданады.

Сәкен екі мезгіл ұзақ жуынатын адам еді: таңертең және қызметтен, немесе серуеннен қайта. Екі мезгілде ол көйлегін шешіп тастап, кеуде мен басын сабындап тұтас жуады. Қыс күндері үйде жуынғанмен кейде қора ішіне көйлекшең шығып, алақандарын, білектерін, мойнын, кеудесін құрғақ қармен ысқылауды жақсы көреді. Моншаға ол сирек (айына екі-үш рет қана) түседі және үйінде ванниы бола тұра көпшілік моншасына барады.

Дене тәрбиесін жақсы ұстайтын Сәкеннің ерекше күтетіні: шашы мен мұрты. Табиғаттан толқындана біткен оның шашы көмірдей қара. Сонымен сән көргендей, Сәкен соңғы жылдарына дейін ұзындау өсіріп жүрді. (Ертеде тіпті жалбыр ғып, иығына түсірген деседі.) Күн сайын таңертең ұзақ жуатын шашын ол кейін қайыратын. Сонда құрғақ түрінде де, дымқыл түрінде де бұйрасы жазылмай, қараңғы түнде

жел тербеткен судай боп тұратын. Шашы көмірдей қара Сәкеннің мұрты да қара сұр түсте еді. Оның мұрты ұйпаланғыш түбітті емес, майыспайтын қылшықты болатын; қобыраған қалың емес, қоюлау қияқты келетін; қылшықтары ұзынды-қысқалы болмай жарыса тегіс өсетін де сапары шықшытына жететін, оны алақанымен ара-тұра сипалап отыратын дағдысы бар. Өсіріп жіберсе қаба, қалын, қара сұр сақалы болатын түрі бар да. Сәкен оны күн сайын қырып, орны көгеріңкі көрінбеу үшін, аздап қоңырлау түсті опа жағатын. Сақалының тебіндеген қылтаңы темірдей қатты да. Ол тек төменгі ернінің астына шығатын шоқша «ата-сақалын» ғана өсіріп, ұзарып кететін болған соң, ұшын қайшымен қырқып жүретін.

Киімді Сәкен үнемі сәнді, көбінесе европаша киінетін. Ол кезде галстук тағу салты жоқ. Сәкеннің галстугі мойнынан түспейтін. Ол үнемі пілдің сүйегінен жасалады дейтін қатқыл ақ жаға киетін, сондай жең-ұш салатын. Үйінде көбінесе қазақы киімдермен отыратын. Орынборда «қазақ полкі» деген әскери құрам бар, соның сыйлы командирі болғандықтан, Сәкенге полк командирінің киімі берілген. Сәкен кейде тысқа сол киімдерімен шығуды да жақсы көретін. Бірақ күн жылы болса да шинелін тастамайтын, сондағы себебі, сұлу біткен барлық денесіндегі жалғыз кемшілігі — жіліншіктерінің аздап талтақ бітуі де. Соған «қорланатын» Сәкен, көшпелі ат үстінде жүретін аталарымыздан қалған «мұра» дейтін. Ол кездегі әскери адам аяғына етік қана киеді. «Солай киінгенде жіліншіктерінің қисығы көрінеді» деп, Сәкен етігін шинелінің етегімен жабатын. Мұрты ұзын сұлу кескінді Сәкенге әскери киім өте жарасатын. Сол кезде өзін Қызыл Армияның атақты қолбасшылары: Буденный мен Каменевке ұқсас көріп, мақтанған бейне көрсететін.

Осындай бейнесінде, бір қызық оқиға да болған: 1924 жылдың күзінде Орынборға, Бүкілодақтық ақсақал Михаил Иванович Калинин келу хабары

алынды. Орынбор оны қарсы алуға даярланып жатты. Ол даярлықты көруге, әлдекімдер, кейде әскери адамдар Москвадан келіп жатты. Тәртіп бойынша, Калинин Орынбор вокзалына поезбен келгенде сыйлы қарауыл қойылмақ, оны Қазақстан соғыс комиссары Шлехманов басқармақ. Ол мұрты қақпақтай, аласа, тығыз денелі, қоңыр өңді, түсі суық адам еді.

Кім көрінгенмен қалжыңдай беретін Сәкен, бір күні әскерше киінеді де, қасына Орынбордағы әскери мектептің начальнигі Нұрқан Мусинді ертіп, екеуі әскерше ерттелген салт атпен соғыс комиссариатына барады.

— Сен,— дейді Сәкен Нұрқанға,— аттан түсіп, комиссариатқа кір де, «Калининнің келуіне байланысты, Москваның соғыс округінен Корктың орынбасары келіп қалған, сыртта тұр» деп Шлехмановқа хабарла!

— Ол қайда?—дейді Нұрқан Сәкеннің қалжыңына түсінбей.

— Мен ше?— дейді Сәкен.

Нұрқан қалжыңға енді ғана түсініп, «ұят болмай ма?» десе «ойнай беретін адамым, көтереді. Бар, бірақ сыр білдірме!» дейді.

Сәкенді сыйлайтын Нұрқан амалсыз көніп, Шлехмановқа хабарлағанда, ол сасып қалады да, тез сыртқа шығады. Түсін суық ұстаған Сәкен, ат үстінде қадалып отыр. Шлехманов оны тани алмай қалады да, честь беріп, бірдемелерді айта бастайды. Бұл комедияға шыдай алмай Нұрқан күліп жібереді. Сәкен де езу тартып қалады. Сәкенді сонда таныған Шлехманов күліп:

— Бұлай ойнауға бола ма екен?!— дейді де қояды.

Сәкен бір көрмеге мейлінше тәкаппар, кекір мінезді кісі сияктанатын еді. Ұнатпайтын адамына солай болатыны да рас. Олары «тап жауы» деп санайтындары мен ісі, мінезі халыққа жат чиновниктер. Ал, «өзім» деген адамға, әсіресе қарапайым еңбекші адамдарға Сәкеннен кішіпейіл кісіні табу қиын да. Мысалы ол, осы қаладағы оқу орындарына көп баратын, оқушылардың оқу я жатақханаларын көп аралайтын, көп сөйлесетін, кіші қызметкерлердің пәтеріне қонаққа барудан тартынбайтын адам да.

Ондай адамдар Сәкеннің пәтеріне де көп барады. Әдетте, Сәкеннің түскі асын жеке ішуі сирек ұшырайды. Көбінесе стол төңірегін толтырған қонақ болады. Мәжілістері үнемі қызғылықты келеді. Сәкен бірсыдырғы домбырашы адам еді. Домбыраны ол сабаламай ақырын ғана шертетін, саусақтары салалы ұзын, қарулы болатын. Солары домбыраның шектерін іліп, пернелерін басқанда да немесе қарындаш пен қалам ұстап қағаз жазғанда да аздап дірілдейтін.

— Атаман Анненковтың азап вагонынан жұқтырған дертім дейтін Сәкен, өйтуін — іші ызғар сол вагонға үш ай қамалғанда, үнемі тоңазудан

арылмайтын денемен қалтырақ пайда болды. Саусақтарымының аздап қалтырауы, содан қалған жұғын.

Домбыра шерткенде, Сәкен күйіне келгендей, қарашығы мөлдіреген үлкен қара көздерін ойнақшытып, қою қара қастарын қимылдатып, кескінін құбылтып отыруды жақсы көретін. Сәкеннің даусы қоңыр болатын. Кейде сол даусын, домбыраның бас пернелерінен шығатын қоңыр әндерге ақырын ғана қойып қоятын.

Өзгеге өлең айттыруға жаны құмар да, әсіресе қызмет бабындағы жәрдемшісі — Әлкей Өтекинге. Бұл сымбатты сұлу, әрі сері жігіт, Қазақстанның 1923 жылдың күзінде өткен үшінші съезіне Ақмола губерниясынан келген делегаттардың бірі екен. Орта шаруада бұла, сері боп өскен бұл жігіт (Сәкеннен төрт жас кіші) домбыраны да жақсы тартады екен, өлеңді де жақсы айтады екен. Осы өнері Сәкенге бір көргеннен ұнап қалды да, қазақы жігіт екендігіне, орысшаны нашар білуіне қарамай, өзіне жәрдемшіге алған және өзге жерге емес, өз пәтеріне тұрғызған. Сәкенге серік бола, ол да Сәкенше киініп, екеуі Орынборда «қос сері» аталып кетті.

Мінез жағынан Әлкей, құдайдың, ауылша айтқанда — қосшылыққа, кеңсеше айтқанда — жәрдемшілікке әдейі жаратқан жігіті. Ептілігі мен жылпостығында қисап жоқ. Әсіресе, иіліп, бүгіліп, Парижда өскен серіден кем білмейді. Сәкен сол кездің салтына бағынбай, үстіне ең жақсы жұпарды құйып жүретін кісі. Әлкей де сөйтіп, екеуі үй түгіл көшеде бүркырап жүреді.

Екеуі де «әйелдерге жұлдызды» жігіттер саналады. Бірақ икемділік жағынан қылықтары екі басқа: Сәкен тұрпайы мінезді, тұрпайы сөзді адам, әйелдер оны сонда да ұнатады; ал Әлкей бұл мәселеде, барып тұрған джентельмен. Білетіндер — «әйелдерге Әлкейдей реверанс жасай алатын жігіт Орынборда жоқ» дейтін. Бұл жайдағы көптеген әңгімелерге бұл арада тоқтаудың қажеті жоқ.

Әншілікке келгенде, ол кездегі Орынборда, Әлкейге таласа аларлық қазақ жоқ. Оның білетін әндерінде қисап болмайды. Арқаның Балуан Шолағының, Үкілі Ыбырайының тағы басқа атақты әншілерінің барлық репертуарын аяқтарынан тік қояды. Дауысы зор емес, бірақ мейлінше сәнді ән орындауы мейлінше тамаша. Міне, осы Әлкей Сәкеннің пәтерінде жиі болып тұратын мәжілістердің гүлі.

Ол мәжілістер үнемі ойын-сауықпен өтпейді. Кейде саяси мәселелерде көп сөйленеді. Мезгіл тап тартысының қызу жүріп жатқан шағы. Әсіресе идеология майданында, Лениннің өлуіне байланысты, большевизмге қарсы я қыңыр топтар бас көтеріп, «оң», «сол», «ұлтшыл» деген аттармен қимыл жасауда. Қазақстан жағдайында жат идеяның ең қауіптісі — байшыл-ұлтшылдық. Олардың тірегі — алашорда. Пролетариаттық революцияға мылтықпен де, қаламмен де қарсы шыққан алашордашылар, сол кездегі ұлт саясатына байланысты тіршілік жасауда. Советтен кешірім алған олар, енді

өз пікірлерін бүркеншікті түрде өткізуге жанталасуда. Сонда көбінесе пайдаланатындары мектеп пен баспасөз. Сонымен қатар, олар қазақтың жаңа өсіп келе жатқан жас совет әдебиетін өсірмеуге, өшіруге тырысады. Оларға қарсы шығатын революцияшыл жастардың, қазақтан шыққан советтік адамдардың, идеологиялық майданда сүйенетіні — Сәкен. Сондықтан байшыл-ұлтшылдар Сәкенге шабуыл жасап, оның революцияшыл шығармаларын жамандайды. Бұл шабуылда Сәкеннің тірегі — маңына үйірілген революцияшыл еңбекші жастар. Осы қатты жүріп жатқан идеологиялық күрестің әдіс-айдалары көбінесе Сәкеннің пәтерінде кенес болады, осы пәтерде пландар жасалады. Жастардың революциялық шығармалары Сәкен «Еңбекші қазақ» басқармасына басылуға» деп қол қояды. Олар газетте тез жарияланады.

Сәкен бізге өз шығармаларын да оқиды. Бұған дейін оның «Асау тұлпар» деген атпен өлеңдер жинағы, «Бақыт жолына» деген атпен пьесасы шыққан. Бәрі де пролетарлық революция мен советтік құрылыс тақырыбында. 1923 жылдың күзінде, Сәкен атақты мемуары — «Тар жол, тайғақ кешуді» жазуға кіріскен. Ол бізге осы шығарманың бөлшектерін оқып береді. Бұл да шын мағынасындағы революциялық советтік шығарма. Мемуарлар тарихи документтерге сүйенгендіктен, оларды табу оңайға соқпайтындықтан жастар Сәкенге жәрдемдесіп, кітапханалардан, архивтерден тауып береді. Жастарды большевизм рухында тәрбиелеуде, шығармалары советтік жастарға сабақ.

Осының бәрін қорыта айтқанда, біз үнемі Сәкеннен шын мағынасындағы большевикті, шын мағынасындағы лениншілді көреміз. Қазақтан осындай адам болуы бізге зор сүйініш.

ӨКІНІШ

Сәкеннің пәтерінде біз ұзақ тұра алмадық. Оған бас себеп тұрақ бөлмеміздің саулыққа және жұмысқа жағдайсыздығы.

Тамағымыз тоқ болғанмен, саулыққа күн сәулесі және таза ауа керек. Біздің бөлмеде олардың нашарлығы жоғарыда айтылды. Ал, менің саулығым әлі де дұрысталып болған жоқ: әлі де жөтелем, әлі де жүдеу және әлсізбін, әлі де табиғатым асқа аз тартады.

Оқу жағынан, мен қазір рабфактың екінші курсының екінші семестіріндемін. Былай да ауыр оқып келе жатқан кісіге, сырқаттың себебі мен жүрісінен жарты айдай қалып қою, тығыз оқылатын сабақтарды үлгеруге қиындық жасады. Дегенмен үлгірмеуге, оқудың бір жылын босқа өлтіруге болмайды, сондықтан өзіңді өзің қамшылауға тура келеді.

— Жұмыс дегенім екі сала: бірі Сәкеннің айтуымен де, өз ықласымның құлауымен де, «Еңбекші қазақ» газетінің сырқаттанудан бұрын басқарып келген партиялық бөлімін әлі де басқару. Қазіргі басқару, бұрынғы басқарудан әлдеқайда қызық, себебі Лениннің опат болуына байланысты, Ленин жолын өрбітуге байланысты материалдар бәрі газетке осы бөлім арқылы етеді. Ал, ондай материалдардың көптігінде қисап жоқ. Ленинизмнің өркендеуіне, өрбуіне байланысты материалдар жер-жерден күн сайын құшақ-құшақ түседі, солардың ішінде өлеңдердің де саны аз болмайды. Бірақ шын жүректен шыққандығы айқын көрініп тұратын бұл өлеңдердің көбінің көркемдік сапасы нашар, біразы сауаты әлсіз қолдармен жазылған, баспаға еткізу үшін, ондайларды қатты өңдеу керек. Бұл қызметті газет басқармасында үш кісі бөліп орындаймыз: Бейімбет Майлин, Аманғали Сегізбаев және мен. (Ленин туралы сол күндерден бастап жиналған өлеңдер, 1927 жылы Қызылордада менің басқаруыммен, «Ленин» есімді қалын, жинақ болып шықты).

Жұмысымның екінші жүйесі — өз жазуларым. Бір күнгі әңгімеде, Сәкен маған — «Қазақ еңбекшілеріне, Лениннің өмірбаянын қазақ тілінде жазып, баспада жариялауымыз керек, осы міндетті сен атқар» деді. Мен сол кездердегі баспасөздерде, орыс тілінде жарияланған материалдарға сүйеніп, Лениннің өмірбаянын жаздым. Ол еңбегім «Еңбекші қазақ» газетінің де, «Қызыл Қазақстан» журналының да сол бір тұстағы сандарында жарияланды. Бұл — Лениннің қазақ тілінде бірінші рет жарияланған өмірбаяны.

«Осы өмірбаянды түсінуге жәрдемші болсын» деген ниетпен, мен «Ленин» есімді ұзақ жыр жаздым; «Крупская жолдасқа көңіл айту» деген атпен ұзақ өлең жаздым. Олар да баспада жарияланды...

Міне аумағы үлкен осындай жұмыстарды атқаруға Сәкеннің пәтеріндегі

бөлмеміз жағдайсыз болды. Осы жайды Сәкенге айтып, Ғабит екеуіміз Совет үйіне көштік.

Совет үйінде жағдайымыздың жақсаруы, оқудың да, жұмысымыздың да ілгері өрбуіне мүмкіндік берді. Менің саулығым да одан кейін жақсара бастады. Дәрігердің ақылы — көктем туа, қымыз шыға, Бурабай курортына кету.

Орынбордың осы жылғы көктемі ерте туды. Өткен жылы апрельге дейін сіресіп жатқан қалын, қар, биыл февральдың ортасынан бастап еруге айналды да, марттың басында жер қара тақырланып, жылы ауа райынан тоңы жібіп, іле көктеген шөп, тез қалыңдауға айналды. Былтыр майға дейін сазарып қозғалмаған Жайық өзені, биыл мартты орталай тасып, Орынбор тұсындағы кең алқабына жайылды да, телегей-теңіз боп кетті. «Қаз келсе, жаз келеді, қарға келсе қатқақ болады» дегендей, былтыр күз кетіп, биыл қайтатын қараша қаздардың да даусы ерте естіліп, мартты орталай, аспанда тізбек-тізбегімен, батыстан шығысқа қарай өтіп жатты. Олар менің туған мекенім — Жаманшұбар мен Достың үстінен де осылай қаңқылдап өтеді, одан әрі Бурабай!.. қараша қаздарға ілесіп көңіл де солай қарай ұшады. Қазақтың Орынбор түбінен басталатын кең даласын қаздармен бірге, көңілімнің көзі де шолады!.. Не деген тамаша, не деген қызғылықты көріністер!.. Оларға көңілім ғана емес, көзім де тез жету керек!.. О, туған дала!.. Сәнді дала!.. Қызық дала!..

Осындай көңілді күндердің біреуінде көңілсіздік жағдай да кездесе қалды. Сол жылдың май айының басында, Қазақстан партия ұйымының төртінші конференциясы шақырылды. Мен де делегаттардың бірі болдым. Осы конференцияға дейін тұтасып келген қазақтың республиканы басқарушы коммунистері, төртінші конференция үстінде қақ жарлы болып, содан Қазақстандағы саяси терминология «меңдешевшілдік» және «сейфуллиншілдік» деген жіктер басталып кетті. Осы «жіктердің» тарихы туралы аз сөз.

Мен Коммунистік партияның мүшелігіне 1920 жылдың көктемінде өттім. Жалпы оқуым, әсіресе саяси сауатым әлсіз болғанмен, ол кездегі менің ұғымымда, саяси адам, әсіресе коммунист өзі таңдаған саяси жолда мейлінше тұрақты, адал болуға тиісті. Коммунист партиясына мүше болған адам, осы жолдан иненің жасуындай аумауға тиісті.

Іс жүзінде жұрттың бәрі олай бола бермеуін өмір көрсетті. Мысалы Қазақстан жағдайын алғанда, Коммунистік партияның жолынан ауа жайылушылықты «садуақасовшылар», немесе «байшыл ұлтшылдар» аталған топ көрсетті. Бұл топ, сол кездегі қазақ ауылында жүргізілуге тиісті таптық күреске, яғни, Коммунистік партияның тап күресін жүргізу туралы ісі мен программасына қарсы шықты. Бұл топтың идеологиясының арғы тамыры алашордашылдықпен ұштасуы да, Қазақстан Коммунистік партиясының оның қазақтан шыққан адал коммунистерінің оларға соққы беруі де жоғарыда айтылған. Бірақ соққы көргенмен олардың әлі де

тіршілік жасау айла-әдісін өзгерту арқылы, түстерін өзгерту арқылы әлі де өз идеяларын іске асыру жолында жарықшақ іздейтіндіктерін, егер ондай жарықшақ табылса, кіре қоюға тырысатындарын алдағы өмір көрсетті.

Қазақтан шыққан шын мағынасындағы коммунистер, республиканың үшінші конференциясына дейін тобын жазбай келді де, сол конференцияның үстінде, араларына араздық отын тұтататын алғашқы ұшқын түсті. Сол конференция делегаты — Алма Оразбаеваның Сәкен Сейфуллинді қатты сынға алуы еді. Сәкеннің одан бұрын шыққан «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағында, «Азия» есімді өлеңі басылған. Өлеңнің саяси мазмұны қате: «Азия мен Европаны тапқа бөлмей, біріне-бірін қарсы қояды. Бұл Сәкеннің осы жинақтағы өзге өлеңдерінің, басым көпшілігіне мазмұн жағынан мүлдем қарсы.

Осы өлеңді дұрыс сынаған Алма Оразбаева, Сәкеннің Лев Троцкийді мақтаған тағы бір қате өлеңін дұрысқа жорып, өлеңнің ішіндегі «бәнде» (бағынышты) деген сөзді «банда» (талаушы) деген сөз деп түсініп, «Троцкийді банда деп айттың» деп секті. Конференцияны басқаруға ЦК КПСС атынан келген Емельян Ярославский Оразбаеваны қолдады.

Ярославскийдің «қазақ коммунистерінің арасындағы ұлтшылдық идеологияның элементі Садуақасовтан басқаларда да барға ұқсайды» деген сөзін қазақ коммунистері ауыр алып, оның атына «біз ұлтшылдықта жоқпыз, адал коммунистерміз» деген арыз жазды. Тарихи документтерде «он төрттің хаты» аталып кеткен бұл арызға қол қоюшылар: Сейітқали Меңдешев, Абдолла Асылбеков, Сәкен Сейфуллин, Жанайдар Садуақасов, Мырзағұл Атаниязов, Шаймерден Токжігітов, Хамза Жүсіпбеков, Ыдырыс Мұстанбаев, Хасен Нұрмахамбетов, Мұқатай Жаныбеков, Нығмет Нұрмақов, Мұқтар Саматов, Нұрмақ Басылықов, Нұғман Залиев (конференция есебінің 117 бетін қараңыз). Арызды конференция қанағаттанарлық деп тапты.

Оразбаеваның Сәкенге қарсы сөйлеуіне, субъективтік бір жағдай да болған еді. Бізге белгілі Абдолла Асылбеков 1921 жылдың басында, Орынбор қаласында өткізілген Қазақстан партия ұйымының бірінші конференциясына делегат болып кеп, сол конференцияда обкомның мүшелігіне еткен де, одан кейінгі пленумда — обкомның ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі (екінші секретарь міндетінде) болып тағайындалған. Алма — обкомның әйелдер бөлімін басқарған. Обком үйінін, бөлмелеріне пәтерге тұрған олардың арасында драма болғанға, «үйленеді» деген сөз тарағанға ұқсайды. Абдолланың революция жылдары — Бану есімді үйленген әйелі (сенімді жар, адал коммунист еді, 1959 жылы түйнеме сырқатынан Алматыда қайтыс болды) Ақмола қаласында тұрады екен. Абдоллаға да, Бануға да жақын жолдас болған Сәкен, Абдолланың жаңа ниетіне қарсы тұрады да, оған білдірмей Бануды Орынборға шақыртып алады... Сәкенге Алматының ренжуі осыдан деседі...

Әр адамның да өзіне тәуелді кемшілігі бар. Сәкеннің бойындағы

кемшілік — сынға төзе қоймайтыны, кейде тулайтыны болушы еді. Сол мінезіне бағып, «конференцияға салмай-ақ, өзіме айтса қайтты?» деп, Сәкен Алмаға қатты өкпелеп жүрді және оның бұл сөзін «өз бетімен айтқан жоқ, ақылдасып айтты» деп жорыды, сонда меңзейтіні Сейітқали Меңдешев, өйткені Алма Оразбаева соның тәрбиесінде өскен адам.

Сәкен өкпелі адамына жалпақтауды білмейтін кісі еді. Сынауынан кейін Алмаға теріс қараған ол, Меңдешевке де бұрынғыдай жұғыса қоймай, қызмет бабында салқын ғана жүрді. Осы халді садуақасовшылдар пайдалана кетті.

Садуақасовтың бір жақтаушысы — Әбдірахман Бәйділдин деген кісі болды. Сәкенмен Омбының учительдік семинариясында бірге оқып, екі жыл кейін бітірген бұл адам, бұрынғы Қызылжар (Петропавл) уезінде көп жыл болыс болған, Бәйділда деген кісінің баласы. Жасынан орысша оқыған, пысық болып өскен Әбдірахман революция жылдары алашордашыл жастар құрған «Жас азамат» ұйымына жетекші адамның біреуі болады, сондықтан да, алашорда партиясының председателі — Әлихан Бөкейханов, 1918 жылдың көктемінде Самара қаласында тұрған Уақытша үкіметтен алаш армиясына құрал сұрауға барғанда, өзіне адъютант қып алады. Бұл кезде «колчактың барлауында да тыңшылық қызмет атқарыпты» деген айыппен, Әбдірахман Бәйділдин 1929 жылы Коммунистік партияның мүшелігінен шығарылып тұтқынға алынды.

Сібірде Совет өкіметі орнай, Коммунистік партияға мүшелікке өткен Әбдірахман Бәйділдин, алғаш Қызылжар қаласында уездік партия комитетінің мұсылмандар секциясын басқарды да, 1921 жылы Қазақстан партия ұйымының Орынбордағы бірінші конференциясына делегат боп барып, сонда, баспасөз қызметінде қалып қойды. Басында қызара бөртетін, жиналыстарда, митингтерде көп және шешен сөйлейтін Бәйділдин, аздан кейін садуақасовшылдыққа ауысып, «оңға» тартып кетті...

Осы Бәйділдин Сәкен мен Меңдешевтің арасы салқындаған кезде, Сәкеннің пәтеріне үйір болып, қызметтен бос шағында шықпауға айналды. Біраздан кейін Сәкеннің жақын жолдастары бұған наразылық білдірді. Сәкеннің бір мінезі — өзі дұрыс көрген істен оны қайырып алу қиын да. Сол қалпына бағып бір сәтте маған:— «ендігі ақыл айтпаған сен едің. Өлерін білмейтін адам деп отырмысың мені? Ақылыңды басыңа шайнап жақ» деп жекіріп тастады. Менің ол пәтерден кетуіме бір себеп осы еді.

Бәйділдиннің Сәкен мен Меңдешевтік, арасына сына қағуы босқа кеткен жоқ. Қазақстан партия ұйымының 1924 жылы майдың ортасында шақырылған төртінші конференциясына, бұрын тұтасып жүретін қазақтың шын коммунистерінің бір жағы — Сейфуллинді, бір жағы — Меңдешевті жақтап, қақ жарлы боп келді. Соның салдары ұйымдастыру мәселесіне де тиіп, көпшіліктің көзінде Меңдешев жағы жеңген боп көрінді, себебі: «Сәкен жағында» дейтін Абдолла Асылбеков «оқуға барады» деген сылтаумен обкомның ұйымдастыру бөлімін басқарудан босанып, орнына

«Меңдешев жақтас» дейтін Ізмұқан Құрамысов, «Сәкенге жақтас» дейтін Жанайдар Садуақасов, КирЦИК-тің секретарлығынан босанып, орнына «Меңдешев жақтас» дейтін Ораз Исаев келіп, республиканың осылардай бірталай жауапты қызметкерлері ауысты. Сәкен Сейфуллин совнарком председателінің қызметінде қалды.

— Бірақ ол да уақытша,— дейді, «Еңбекші қазақ» газетінде редактордың орынбасары болып қызмет атқаратын, мен қызмет бабымен күнде жолығатын, қалжың мен өткір сөздерді көп айтатын Молдекең (Молдағали Жолдыбаев) — ол да кешікпей ауысады, бірақ онымен, Сейтақан, да (Сейтқали Меңдешев) ұзақ отыра алмайды. «Тозған қазды топтанған қарға жейді» дегендей, бұлардың айрандай ұйыған бірлігіне ірткі салған Бәйділдіндер сол іріткісін жыл сайын күшейте береді.

Молдекеңнің бұл сөзін Сәкен ағайға айтсам:

— Ештеңе етпес,— дейді, әрдайым. Оптимист ол, жеке кісі қызметте ауыса береді.

Онымен Коммунистік партияның, берік іргесі мыңқ етпейді.

— Сонда да, бұл өкініш хал,— деймін мен.

— Рас,— дейді Сәкен, демін ауыр алып.

ҚАЛЫҢДЫҚ

1924 жылдың күткен көктемі де келіп қалды. Қыстайғы қардан жер аяғы босай, даланы аңсайтын ауылда туып-өскен адаммын. Қазақтың Орынбор түбінен, Жайықтың жағасынан басталатын ұшы-қиырсыз кең даласы, шығысына тартсаң Тарбағатай мен Алтай тауына, күнгейіне тартсаң Жетісу мен Сырдарияға, батысына тартсаң Каспий мен Еділге тірелетінін білем. Қыстай қар астына көмілген бұл кең дала, енді, жер көктей, сай-саласында толқыған сағымы, бұлғаған қол сияктанып жаздың сауық-сайранына шақырады. Оның үстіне, әлсіз денсаулығымның күзетшісі боп жүрген дәрігерлер де, енді далаға, еркін, таза ауаға, қымызға кетуімді тілейді. Сол тілекті орындауға асыққа.ч көңілімді бір ғана бөгет кідіртеді, ол — оқуым. Саулығымның әлсіздігіне, газетте қызмет атқаруыма қарамай, ол жылдың сабағын, мен бірсыдырғы жақсы алып келе жатырмын. Саулықты сылтау ғып, тілеген жаққа кетіп қаларлық мүмкіншілігім де бар. Оны істеуге, оқу жылының аяғына азғантай ғана уақыт қалды. Жылдың еңсеріп тастаған сабағын өлтіргім келмейді, аз уақытқа шыдап, оқу жылының емтиханын тапсырып кеткім келеді.

Жазғы каникулға солайша даярланып жүрген күндерімнің біреуінде, номеріме, Қызылжардан (Петропавл) Жәмпейіс Омаров келе қалды. Бұл кісінің, кім екені оқушыларға «Өмір мектебінің» бірінші кітабындағы алтыншы тараудан («Алыстағы арман» атты бөлімшеде) және екінші кітабының алтыншы тарауынан («Арпалыс» деген бөлімшеде) мәлім. Ойнақы, көңілді, қалжыңқой, жел-өкпелеу Жәмпейіс, номеріме сөйлене кірді.

— Әдейі сынағалы хабарсыз келдім,— деп бастады ол сөзін, амандық-саулықтан кейін.— Сені «КирЦИК»-ке мүше болды» деп, «ақша төбесінен қардай жауып жатыр» деп естідім. Кәне, көрсетші соныңды!..

— Аузымның аққа жаруына азғантай ғана уақыт болған жоқ па, Жәке? — дедім мен күліп.

— Қу шөппен сүрте берме аузыңды! — деді Жәмпейіс, ойнақы кескінін байсалдандырып, суланғыш он, жақ көзін орамалымен сүрткілеп, әр нәрсені саусағымен нұсқай сөйлеп,— кілеммен тыстаған ауыр креслолар анау? Диван да сондай. Бұрын Ригада ғана жасалған спальный гарнитуры мынау!.. Шкафы да, кровати да, тумбочкасы да карель қайыңынан жасалған! Білесін, бе, бұлардың құны ескі кезде қанша тұрғанын?.. Қымбат!.. Айғыр үйір жылқының құны жетпейді бұл мүліктерге!..

— Менің мүлкім емес қой бұлар, қазына мүлкі ғой!..— дедім күліп.

— Әзірше сенікі! — деді Жәмпейіс даусын байсалдандырып.— Қайырын айт, бала! Бұрын байлардың мүлкі болу керек. Кімдер отырмады

дейсің бұларға? Енді сен отырдың. Астамшылық жасама.

— Ондай қылық көрдіңіз бе менен?

— Жоқ. Жәй әншейін, сөздің сырағысы,— деді Жәмпейіс бір креслоға отырып.— Амандығыңды сырттан сұрастырып жүрем. Тілеулес адаммын. Жыл басында қатты ауырды дегенде зәрем кетті. «Жалғыз бейшара еді, аузы жаңа ғана аққа тиіп еді, құдай соны көпсінбесе неғылсын» деп, қорқуымда шек болған жоқ. Одан кейін сауыққаныңды, үкіметке мүше болғаныңды, тұрмысын, түзеле бастағанын түгел естідім. Қайдан келетінін білмейсің, осы Орынбордың күн сайынғы ыбыр-сыбыры Қызылжарға жетіп жатады. Ауырған кезінде қатынаса алған жоқпын. Қысқа жіп күрмеуге келмей қалды. Мен, өзің білесің, бір күн бай, бір күн жарлы адаммын ғой. Ала қыстай жиналып-теріліп жеткенімше осы болды...

— Шүкіршілік, — деді Жәмпейіс тағы да бөлме ішін көзімен шолып ап. — Біздің қазақтың қолы теңдікке Совет тұсында ғана жетті ғой. Советтен бұрын ең беделді' байлардың да шыққан ең биік шыңы — болыстық қана болатын. Қандай зор оқулы қазағын, ояз бен губернияда тілмаштықтан әрі аса алған жоқ-ты. Міне, енді, «жаман Мұқанның» бір кездегі мұрнынан сорасы аққан жетім Сәбиті, (Жәмпейіс даусын көтере, қолын сілтей сөйледі)— «Киркрай»¹ аталатын үкіметтің мүшесі болды!.. Өзімнің шамалауымда, бұл мүшелік, бұрынғы Думаға сайланатын депутатпен қатарлас қой деймін. Бұрын Ақмола губерниясынан патшаның, Думасына депутат боп Шаймерден Қошығұлов деген барған. Ол оқуы жоқ, жәй ғана ақылды қазақ бола-тын. Ал, сен ше? — деді Жәмпейіс менің кескініме күлімсірей қарап.— Сен Советтің рабфагында дыңдай студентсің!.. Ақын болуға, ел басқаруға талаптанып жүрген жассың. Тек, тойынғаннан кейін шыққан тегінді, туған елінді ұмытып кетпесең болды. Аржағының реті келе береді.

Менің бөлмемде, жұмаға жақын тұрған одан жата-жастана білсем, Жәмпейіс соңғы бірер жылда, Ақмола губерниясының қылмыстыларды табатын (уголовная розыска) мекемесінде ұрлықты тыю ісімен шұғылданатын агент боп қызмет істейді екен. Өзі де бұрын ұры болған адам, қала-даладағы ұрыларды табудың неше түрлі айласын қолданып, үкіметке де, халыққа да орасан көп пайда келтірген.

— Әлі де келтірер пайдам көп,— дейді Жәмпейіс күліп,— ұрылардың мен білмейтін іні жоқ, қайда тығылса да табам. Жалғыз ғана қауіпім «қапымды тауып өлтіріп кете ме?!» деу. «Ұрыдан қорыққан мал жимайды, шегірткеден қорыққан егін екпейді» дейді қазақ, қауіптенсем де кірдім осы іске...

— Неге?

— Менің, де қанағыштардың тепкісін көріп өсуім өзіңе мәлім. Жасымда ұрлыққа солардан кек алу үшін кіріскенімді айтқам. Ауылдың кәзіргі

ұрылары кедейлер емес, байлар. (Жәмпейіс әр ояздан бірнешеуін санап етті.) Олар — еңбекші халықтың да, социализмнің де жаулары. Ендеше, оларды жойысу, социализм ісіне көмектесу. Рас па?

— Рас...

— Рас болса, ініне су құям олардың, түгел жойыспай тынбаймын!..

— Жақсы іс!..

Денесі де, мінезі де жеңіл Жәмпейіс, ас пен ұйқыдан басқа уақыттарын түгелімен қаланы қыдыруға, мекемелерді аралауға жұмсады. Сөз түріне қарағанда ол көп мекемелерге кіріп, көп адамдармен, әсіресе бастықтармен танысып шығыпты. Олардың әрқайсысына өзінше баға бере сөйледі.

Орынбор ішін көп аралаған Жәмпейіс қазақ жастарынан қызыл командирлер даярлайтын, оқу мерзімі екіжылдық әскери мектепке де кіріп, оның комиссары — Нұрқан Мусинмен де танысыпты.

— Ондағы ойым,— деді Жәмпейіс,— дүниеде әскерлік қызметтен жақсы көрерім жоқ. Өзім де құмартқанмен, тағдырым ол қызметті маған жазбады. Тетелес інім — Уәлиді бермек ем, құлқы шаппай, теріс жолда опат болды. Ендігі арманым — кіші інім — Мақыжанды² әскер оқуына беру. Жасы биыл 17 де. Он сегізден кемді алмайды екен. Документтерін солай жасатып берем. Мусинмен сен таныс екенсің, Мақыжанды әскерлік школаға өткізіп бер!..

Мусин менің өтінішімді орындайтын болды.

— Ал, шырақ,— деді Жәмпейіс бір күні,— Орынборды көрдім. Республика басшыларымен де таныстым. Бетіміз түзелген екен, тек арты қайырлы болсын. Ал, енді ұлықсат болса, мен бірер күнде үйіме қайтам.

— Өзіңіз біліңіз,— дедім мен.— Ту-ту Қызылжардан әдейі іздеп келуіңізге рахмет! Бұйымтайыңыз болса айтыңыз.

— Екі бұйымтайым бар еді,— деді Жәмпейіс күліп,— біреуін алдым. Ол — Мақыжанды оқуға алдырмақ болуың. Енді екіншісін тыңда!

— Айтыңыз.

— «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды» депті аталарың. Мынау сәнді бөлмені қаңғыратпай, кәрі шал сияқты «қу тізеңді құшақтамай», бұған бір шүйке басты кіргізу керек!

Оқу ше, Жәке-ау?

— Әйелдің оған бөгеті жоқ.

— Кімге, сонда? — дедім мен күліп.

— Өзім табам. Аманшылық боп каникулға келсең, Қызылжардан қасыңа еріп шығам да, нендей көк мойын қыздардың бірінен соң бірін көрсетем. Содан тандаған біреуін аласың.

— Жақсы. Көерміз,— дей салдым мен, Жәмпейістен құтылғым кеп.

Жәмпейіс аттанғаннан кейін, мен Орынборда ұзақ тұрған жоқпын. Дәрігерлердің берген ақылы: «Әуелі Бурабай курортына бар да, бір ай тынық, емдел, өзге жаққа содан кейін бар».

Поезбен Қызылжарға келсем Жәмпейіс күтіп тұр екен.

— Хош келдің,— деді ол, вагоннан түсе берген маған, амандық-саулық сұраспастан.— Елге барып қайттым. Үйленетін қыз таптым. Мынау! — деп, Жәмпейіс оң қолының бармағын шошайтты.— Қалғанын кейін айтам, ал, кәне, жүр!..

Қызылжар вокзалының қақпасынан шыға берген кезде:

— Тұрманын әдемілеп,— деді Жәмпейіс,— екі жорға әкелдім: біреуі — жирен қасқа, оның мінезі ұшқалақтау, үркектеу, бірақ құланның құлыныңдай сұлу; екіншісі — бурыл, оның, денесі жуандау, мінезі салмақтылау, шабандау, ал, егер айдауын келістірсе ертеден қара кешке дейін талмайтын, жорғалаған сайын үдей беретін жылқы. Шүү дегенде жирен қасқа алып кетеді. Біраздан кейін буырыл әкетеді.

— Кімдердікі олар? — дедім.

— Кімдікі екенінде не атаңның құны бар? — деді Жәмпейіс күліп.— Бұған дейін кімдікі болса, оныкі болсын, бүгін екеуі де менікі. Елге де екеуіміз осы жорғаларды мініп барамыз. Қызылжарда бұларға теңдесетін сұлу жылқы да, жорға жылқы да жоқ. Үркек мінезді қасқа, бір жерде жалт беріп тастап кетуі мүмкін. Сен буырылға мін. Ол жолында жолбарыс жатса да үрікпей тарта береді. Мінгеннен кейін тізгінін тартыңқырай ұста. Қамшыменен жұқа шаптан қаттырақ біреер тартып жіберсең, аржағында қол көтертпейді. Тек қана ескертетінім — басы қатты, қызған кезде сүзе жөнеліп, бой бермейтіні бар. Со кезде қолыңды қарыстырып тастап, ие бола алмай қап жүрме.

Бағанаға шылбырынан байланған екі жорғаға келсек, түр-түрпаттары Жәмпейіс айтқандай екен. Вокзал маңайындағы тарсыл-тұрсыл мен у-шуға жирен қасқа елеңдеп, оsqырына тыпыршып тұр; ал, буырыл жорға жусаған жылқыдай басын салбыратып, қимылсыз тиыш тұр. Тегі, біраз уақыттан бері жаратып ұстаған болу керек,— екі аттың да бауырлары тартыңқы. Жәмпейіс айтқандай, аттардың тұрмандары әдемі екен: қасқаның үстіне әскерлік жаңа ер-тұрман, буырылдың үстінде күміс жаптырған қазақы ер-

тұрман. Екі атта да құйысқан мен өмілдірік. Сол сәндері аз дегендей, жел-өкпе Жәмпейіс екі аттың да кекіліне тоқпақтай үкі байлап тастаған.

— Ал, аттанамыз,— деді Жәмпейіс аттардың шылбырын бағанадан шешіп.

Екеуміз атқа қондық: мен буырылға, Жәмпейіс жирен қасқаға.

— Қызылжардың үлкен көшелерін аралай тартамыз,— деді Жәмпейіс.— Көрсін, қаланың нәпмандары мен тоғышарлары, кешегі люмпенпролетариат — Жәмпейіс Омаров пен кешегі жұлығы шыққан батырақ — Сәбит Мұқановтың совет тұсында қандай дәрежеге жеткенін!

Біз тарта жөнелдік. Жәмпейістің жирен қасқасы ойнақши, қойқандай жорғалап, тізгінін берік ұстамаса бетімен лағып кететін. Ал, буырыл шабан егер қамшыны басыңқырап алмаса қатты жорғалар емес.

Ол кездегі Қызылжардың вокзалы мен қаласынын, екі арасы шамасы екі-үш километрдей кең алаң. (Кәзір ол екі ара салынған үйлерден тұтасып кетті.) Вокзалдан алаңға қарай шыға бере, Жәмпейіс арпалысқан жорғасының басын іркіп, мені тосып алды да:

— Бас демеп пе ем мана буырылға қамшыны? Өйтпесең шабандауынан танбайды.

— Ал,— деп Жәмпейіс тарта жөнелгенде, қолымдағы жуан қамшыны буырылдың сүбесін ала екі-үш рет қаттырақ көміп жіберіп ем, «енді ұра көрме» дегендей ауыздығын сүзе, тізгінін қарыстыра, дедектей тартты да, Жәмпейістің оқ бойы кетіп қалған жирен қасқасын ілезде қуып жетті.

— Айда! — деді оза берген маған Жәмпейіс бар даусымен қиқу салып, атын шапқылата қатарластырып, — қарама маған! Буырылды жорғасынан жаңылдырма!.. Мен шапсам да ерем. Осыдан Ямскаяға, одан қалалық бақшаға, одан Ленин көшесіне, одан Банковскаяға бұрылып, өзің білетін Аққатынның Қалиының үйіне тарт!..

Жәмпейіс сілтеген жобамен айдап келем. Ол кездегі Қызылжарда машина дегеннің өзі түгіл иісі де жоқ. Көшелерде тарантасқа жеккен аздаған ат қана кездеседі. Тас төселмеген көшелердің бойында тарантастан басқа арба жүрмегендіктен, көше біткеннің жолы даланың жолындай үш торапты теп-тегіс боп жатады да, төңірегіне көгал өседі. Қаланың көшелеріндегі тұрғындары ешкілерін осы көгалға арқандап оттатады. Кейбір шет көшелердің шөптеріне тұяқ тимей, жайқала шалғын боп тұрады. Көше бойларында адам сирек кездеседі...

Міне, осындай көшемен Жәмпейіс екеуміз екі жорғаны жарыстыра отырып, бір кезде Аққатынның Қалиының үйіне жетіп, аттардың басын әрең дегенде іріктік. Ауа райы ол күні тымырсықтау, тишулау еді. Қанша

бауырын тартты дегенмен, оралымы он шақырымдық жерге екі ат та ақ көбіктеніп, қарқындап қапты. Ашық қақпадан кірсек Жаңыл жеңгей, Мақыжан және бірнеше адам біздің келе жатқанымызды көріп, қора ішінде күтіп тұр екен.

— Хош келдің, қайным,— деді Жаңыл маған.— Жол жайыңды естіп жатырмын. Құсың құтты болсын!..

— Қайдағы құс? — дедім мен күліп.

— Мынау ағана,— деді Жаңыл Жәмпейісті нұсқап,— «қалыңдық тауып бер» деп тапсырыпсың ғой?..

— «Табам» деген өзі, мен тапсырған жоқпын,— дедім күліп.

— Өңгіме кімнің тапсыруында емес,— деді Жәмпейіс,— табылуда. Ойдағыдай бір қызды таптым.

— Ар жағын айтпай қоя тұр,— деді Жаңыл еріне,— келе сала кеңірдектен алғандай боп, сөзбен бастырмалатып кеттік қой. Дамыл берейік енді. Сусындап, жүрек жалғап алсын, әуелі. Қалыңдық кеңесін содан кейін баста.

— Мақұл,— деді Жәмпейіс.

Бұл үйдің дастарқаны бай болмағанмен, Жаңыл жеңгей қолда бар тамағын мейлінше дәмді ғып ұстайтын. «Базардан бүгін әкелдім» деген қымыз тілді үйірген тамаша тәтті екен. Ашытқан қамырдан бүгін пісірген қышқылтым бауырсақ пен салқын сары қымызға тойып алғаннан кейін, Жаңыл үй жабдығымен, ауыз бөлмеге кетті де, Жәмпейіс маған қалыңдық әңгімесін шертті.

— Шұбар ат Самайы дейтін елді білуші ме ең? — деп сұрады ол менен.

— Анау, Күрке, Көшке аталатын байлардың, елі ме?

— Дәл өзі. Сонда Қошығұл дегенді білуші ме ең?

— Қай Қошығұл екен ол?

— Қазі дейтін баласы Орынборда оқитын.

— Қазі Қошығұловты білем. Орынборда Қазақтың педагогикалық институтында оқиды.

— Соның әкесі — Қошығұл. Бой жетіп отырған қызы бар. Аты — Рахима. Бір сыдырғы сымбаты, бір сыдырғы кескіні бар. Бірақ, мәселе онда емес. Сымбат, ажар деген не ол? Бір кезде, осы үйдегі жеңгеннен сымбатты да, ажарлы да әйел жоқ еді. Екі-үш баланын, анасы болған соң

денесі жайылып, мүсіндей сұлу сымбаты да кетті, кескіні әжімденіп, бет ажары да төгілді. Ендеше, әйелдің сұлулығы сымбаты мен ажарында емес, мінезі мен қылығында.

— Ол айтылып жүретін сөз ғой.

— Қазақ әйелінің қыз күніндегі мінез, қылығын білу қиын, өйткені қазақ әдетінде бойжеткен қыз басқа адаммен ашылып сөйлеспейді, жақын жуыспайды, алшақ, сыпайы қалпын өзгертпейді, қашан кездессең де әдемі мінезді, әдемі қылықты көрінеді де тұрады, қазақтың, ең, жақсы жігітті «қыз мінезді» деуі содан, «қыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады» деген мақал да осыдан шыққан.

— Ал, сонда, қалай білеміз, бұл қыздың қылығы мен мінезінің жақсы екендігін? — дедім мен, әңгімені байыта түскім кеп, қызға әзір құлқым шаба қоймай.

— Маған бұл қыздың әзірге мінез, қылығы қажет боп тұрған жоқ, өнері қажет боп тұр,— деді Жәмпейіс,— бұл бармақ біткеннің домбырашысы. Талай тамаша домбырашыларды көре жүре, екі шекті, сегіз пернелі домбыраны мұндай шебер сөйлеткен жанды кездестірген емен. Құдай өзіне жіп-жінішке, ұп-ұзын ақ сүйріктей саусақтар берген екен. Домбыраны сабамай, екі шекті оң жақ қолының сұқ саусағымен іліп-шалып қана отырады екен. Сонда неше түрлі тамаша үндер шығарып, маңайыңда мыңдаған бұлбұл сайрағандай халге түседі екенсің!..

Мақтауын жеткіздің,— дедім мен.

— Мақтауым емес, расы Сәбитжан. Талай елді аралай жүре, домбыраны мұншама шебер сөйлеткен адамды көрген емен. Жалғыз осы өнері үшін ғана жар ететін қыз!..

— Одан басқа өнері болмаса ше? — дедім мен күліп.

— Сырттан сұрастырдым,— деді Жәмпейіс салмақты кескінмен,— білетін адамдар мақтайды. «Мінезі де, қылығы да жақсы адам, жақсы жар боларлық кісі» дейді.

Көп сөздің қорытындысы,— мен дәрігердің ақылын ап, әуелі Бурабайға барып, бір айдай дем алатын болдым да, қайтарда Қызылжарға соғып, елге Жәмпейіс екеуміз бірге аттанбақпыз, жолда мен қызды көріп, сөйлесетін болдым.

Бірін күн жатқанда, мен Жәмпейістің үй тұрмысымен де таныстым. Өзі айтқандай, соңғы кезге дейін қазақша айтқанда, «қысқа жібі күрмеуге жетпей» келген, яғни тапқаны күн көрісіне бірде әрең жетіп, бірде жетпей, тұрмыстан тарығып келген ол биыл бірталай молайып қапты. Бұрын қонақасыға бірер кило етті тапса тауып, таппаса тілімен сыйлап, су-

суанмен риза қылатын Жаңыл жеңгей, «қадақтаған етті қашанғы бере береміз?» деді де, көрші үйдің бір семіз қойын сатып ап, «жолға шыққанша қайныма жарты еті жетеді» деп, жарты етін базарға шығарып саттырып жіберді. Айтуынша, сол жарты еттен бүтін қойдың құнын шығарған.

Ішім-жемнің бұлайша молығуын, Жәмпейіс «екі себептен» деп баяндайды: біріншісі — УРО беретін айлық ақы-бағасынан процент төлейді; кейде ол «процент» көбейіп, бірнеше жүз сом тиіп қалатын да күндері болған; Жәмпейістің айтуынша, «қала, даланын, ұрылары қирай ұсталуда; бұл қалыппен бара берсе, алдағы бірер жылдың ішінде, ұрылардың өздері түгіл, иісі де қалмас!..»

— Халыққа, үкіметке менің пайдам осы жағынан тиетін болды,— деп мақтанады Жәмпейіс.— Патша заманында Жәмпейістің өзін де ерте жүретін ұрылар, енді одан қашады; міне, осы халық пен үкіметке пайда ма, жоқ па?

— Әрине, пайда,— деймін мен,— Керемет пайда! Айта берсеңіз, бұл сіздің елде социализм құру ісіне тигізіп жатқан пайдаңыз!..

— Олай болса,— дейді Жәмпейіс, ұры атаулыны құртқаннан кейін, маңайдағы таныс ауылдардың біріне көшіп барам да, онда артель ұйымдастыру жұмысына араласам.

— О да жақсы ниет!

Жәмпейіс тұрмысы молығудың екінші себебін баяндайды.

— Құдайға шүкір,— дейді, аздаған діншілдігі бар ол,— халықтың беталысы жаман емес. Ашаршылық дегеннің аты ешті. Кәзір күнін көре алмай отырған үйді қаладан да, даладан да таба алмайсың Қайыршылық деген де бітті. Кәсіпсіз жан жоқ. Дүние арзаншылық. Ақшаның құны — жоғары. Айына бесті-он сом таппайтын адам жоқ. Сонымен де әжептәуір тұруға болады. Өйтпегенде ше? Саған сойған семіз қойды бес сомға алдық. Ол — қалада. Жақын жердегі селолар мен ауылдарда одан да арзан, үш-төрт сом. Әрірек барсаң одан да сынық. Нанның kilosы — он тиін. Матаның әзірге тапшылауы, киім-кешектің аздауы рас. Бірақ адамға бірінші керегі — құлқын ғой. «Жұтқан жұтамайды» дейді ғой қазақ. Тамағы тойса тіршілік жасай бермей ме адам? Киімді жамап-жасқап та күн көрмей ме? Киім әдемілігін іздеу — бір жағынан астамшылыққа жатады. Бұл қалыппен бара берсек, әдеміліктің де аулы алыс сияқты емес.

— Рас деймін мен.

— Соңғы үш-төрт жылда, «НЭП саясаты» деген шықты ғой,— дейді Жәмпейіс.— Ленин марқұм шығарды ғой оны. Данышпаны-ай, жарықтықтың! Халық тұрмыстан тарыққан шақта шығарған саясаты еді, керемет білгіштік болды бұл!.. НЭП-тің буржуйына аздап тізгін беріліп еді,

бүлінген шаруаны тез-ақ көтеріп тастады. Біреулер басында Советтің тізгінін «НЭП алып кетуі мүмкін» деп қорыққан еді, байлар жағы қуанған да еді. Үкімет қолында отырған Совет, НЭП-ке алдырта ма? Тізгінін біраз босатып, пайдасын көріп алды да, соңғы бірер жылда, тізгінді қайта тежеп, іздегеніне қарай бұра бастады, сондағы тұтатын берік қолы— үстеме салық (прогрессивный налог). НЭП байлағының ол қолдың қысымына төзер жайы жоқ. Осы Қызылжарда Апақов дейтін өзбек сәудегер барын білесін.

— Білем... «НЭП кезінде керемет байыды» деседі ғой, соны?

— Рас. Былтырлар оның сауда обороты губерниялық тұтынушылар кооперациясынан асып кетті деген. Сол сорлың, үстеме салықты көтере алмай, кәзір абақтыда отыр. Жақын арада сот болып, мал-мүлкі қазынаға алынады деген қауесет бар. НЭП-терің кәзір солайша сүмірейе бастады. «Кімді кім?» сұрауы Совет пайдасына шешіле бастады...

— Ол қандай сұрау?- дедім мен Жәмпейістің сөзін бөліп, «кімді кім?» деген терминді қаншалық ұғатындығын білгім кеп.

— Өзің білетін сөзің, менен несін сұрайсың,— деді Жәмпейіс сынағым келгенін біліп жәбірленгендей, НЭП саясатын шығарған кезде, Лениннің өзі айтқан жоқ па еді,— «ендігі

мәселе кімді кімнің жеңуінде, яғни НЭП — бізді ме, біз НЭП-ті ме?» деп. «НЭП уақытша саясатымыз, үстемдік онда емес, бізде, ендеше біз жеңеміз» деген емес пе еді? Айтқаны келді де қойды Лениннің. НЭП Советке қажетті кезде пайдасын тигізді де, қажеті азайған кезде тізгіні тартыла бастады. Мына қалпымен, енді аз уақытта НЭП тоқтай ма деп ойлаймын, себебі, енді аз уақытта, оның Советке керегі де жоқ сияқты...

Жәмпейістің бұл кеңесін тыңдап отырғанда, менің есіме Германиядағы социал-демократ партиясының көсемі — Карл Каутскийдің Ленин жерленгеннен кейін газетте³ жарияланған хаты түсті. Газеттің бірнеше бағанасын алған бұл ұзақ хаттың қысқаша түйіні —«өзге адам баласының қолынан келмейтін Октябрь революциясын жасаған Ленин, сол революцияны НЭП саясатының жарқабағына қойып кетті, енді көп кешікпей Октябрь революциясы құлайды...»

Советтік құрылыстың Ленин өлгеннен кейінгі жарты жылдық практикасының өзі-ақ, «ренегат — Карл Каутскийдің» жорамалы — шатасу екенін дәлелдеп берді. Оған Жәмпейіс сипаттап берген Қызылжар тұрмысы ғана емес, бүкіл советтік отанның тұрмысы куә. Кімді кімнің жеңетіндігін, сол кездің өзі-ақ айқын көрсете бастады...

Жәмпейістің үйінде бірер күн жайланып, енді Бурабайда тынығуға жол шекпек болған мені, жақында ғана жүре бастаған «Петропавл — Ақмола» поезына Жәмпейіс шығарып салды да, қоштасарда жалғыз ғана тапсырма берді:

— Қазақта «ер қанаты — ат» деген мақал бар ғой, шырағым,— деді ол, — мендегі екі жорғадан қай қалағаның сенікі. Басымен алам десен де мейлің. Бірақ бұның қайсысын алсаң да жұрт «Жәмпейістің аты» дейді. Ертең, бұйырса, үйленгелі отырсың. Сонда «өз атым» деп мініп баратын бір жақсы жылқың болу керек. Қазақ жылқысының ең тәуірі, не Көкшетауда, не Атбасарда болады. Атбасарға бұл жолы қолың, жетпейді. Көкшетауға бара жатарсың. Бурабай маңайындағы байлардың ішінде, жылқының «қаз мойын, жайма жал» аталатын саңлағы Қарамырзаның Шәкімінде деп естимін. Бұл арада кәзір аттың әулиесі отыз-қырық сом. Көкшетауда одан да арзан болуы мүмкін. Сен Шәкімнің «қаз мойынының» біреуін не берсең де алып қайт. «Сәбит, түү-түү, Көкшетаудан жақсы ат алып кепті» дегеннің өзі неге тұрады! Елге сол атты да, менің екі жорғамды да мініп барайық. Мақұл ма?

— Мақұл,— дедім мен.

«Петропавл — Ақмола» аталатын темір жол ол кезде Көкшетау қаласына ғана жеткен екен. Көкшетау мен Қызылжар арасы жүз сексен километр. Жолда Смирново, Тайша, Азат аталатын үлкен станциялар бар. Жүз жиырма километр жердегі Азатқа біз мінген поезд екі сәткеде әрең жетті. Одан әрі темір жол астына төселген топырақты, көктемде тасыған Азат өзені бұзып кетіп, жүріс тоқталған екен. Оны Қызылжар станциясының жүргіншілерге айтпауы ғажап!.. Біз Азаттан әрі атпен кеттік.

Көкшетауда менің Ғалияһнұр Балсеитов дейтін жақын жолдасым тұратын. Жасы менімен шамалас. 1921 жылы ақ бандыларды екеуміз бірге қуысқамыз. Кәзір ол осы қаладағы соттың председателі екен. Дәрігерлер оны туберкулезге шалдыққан десетін. Биыл сол сырқаты мендеңкіреп, Ғалияһнұр Бурабай тауында бір ай дем алмақ екен.

Бурабайға Ғалияһнұр екеуміз бірге аттандық. Біз таудың теріскей-батыс жақ етегіндегі, оқушыларға «Өмір мектебінің» екінші кітабынан белгілі Қазығожа Ләтаевтің үйіне барып түстік. Оның баяғы ақжарқын мінезі әлі де сол қалпында екен. Және ол НЭП тұсында бұрынғысынан әлдеқайда ауқаттанып, толық орта шаруалы үй бопты. Біздің жолдасымызды естігеннен кейін:

— Бурабай жарықтық дертке дәрі жер екендігі, русия эмпениясына⁴ мәлім болған нәрсе ғой,— деп бастады Қазығожа сөзін,— құрт аурудың жөтелінен күркілдеп әрең дем алып келгендермен, құяннан жүре алмай келгендердің талайы бірер айда сауығып кететін еді ғой бұдан. Дүрбелең жылдары жабылып қалған еді ғой бұның курорты. Былтырдан бері со курорт тағы да ашылды. Бірақ кенеуі кетіп бүлінген курорт үйлері әлі тәртіпке келіп жетіле алмай жатыр. Сен екеуің курорт-мурортты қойыңдар да, Оқжетпестің түбіне үй тіктіріп жатыңдар. Жасауымен жақсы кигіз үй тауып берейін. Осы маңда, жарымы — Алшын, жарымы — Кәдір аталатын екі ауылнай ел бар, шамасы бес жүз үйдей. Бурабайда қанша жатсандар да

Кәдір мен Алшынның қонағы боласындар. Лұқсат етсеңдер, өзім де қастарыңа ерем. Осы елдің әнші, домбырашыларын, ертегішілерін, әңгімешіл қарттарын кезекпен келтірем. Сөйтіп күн сайын мәжіліс жасап, рахатта тынықсандар, курорттан асып кетпес, кем болмас.

— Әрине, — дедім мен, Қазығожаның соңғы сөздеріне қызығыңқырап, бірақ сыпайылық қып, — екі адам түгіл, талай адамды күтіп жіберуге бұл елдің белі талмайтынын білем. Және соңғы екі-үш жылда жалпы елдің, оның ішінде қазақ ауылдарының шаруасы күрт көтеріле бастады ғой. Қазіргі ауылда қонақасы бере алмайтын үй болмауға тиісті. Сондай жәйін біле тұра, Бурабайда тынықсақ та болады. Қазір де арзан, — тамақ арзан. Қаражатымыз бар.

Сөйлесе келе Қазығожа бізді өз тілегіне көндірді.

Ғалиянұр екеуміз «Оқжетпес» түбіне тіккен ақ кигіз үйде айдай тынықтық. Елдің сыйы Қазығожаның айтқанынан әлдеқайда асып түсті. Кім екенін кім білсін, бізге әлдекімдер күн сайын бір саба қымызы мен бір семіз тоқтысын үзбестен әкелді де тұрды. Одан басқа жейтініміз жылы бауырсақ пен тәтті қаймақ. «Үйде отыра беру көңілсіз болады деп Қазығожа күн сайын ерттеулі үш-төрт ат алдырады да, Бурабайдың сұлу тауын, шалқар көлдерін аралатады. Олардың өн бойында отырған ауылдар да бізді құшақ жайып қарсы алады... Жәмпейіс айтқандай, ауыл арасында да тоқшылық. Оған қосымша айтатын сөз «кімді кім?» мәселесі таптық және әкімшілік істерде де Совет пайдасына шешілуге айналған: ауылдың кедей, батырақтары «Қосшы одағы» аталатын ұйымға бастарын біріктіріп, қанаушылардан жіктеле, олармен таптық күреске түсе бастаған; былтырдан бері бұл аранын, да жергілікті советтерін басқаруға еңбекші таптың өкілдері араласып, олар іске коммунистік партияның таптық саясатын қолдануға айналыпты; қанаушы тап пен оның өкілдері де қарап жатпағанмен, таптық мақсатын іске асыруға тырысқанмен, еңбекші таппен ашық белдесе алмай жасырын тәсіл, астыртын қулық жолына түсе бастапты...

Осындай жағдайда мен тез оңалдым. Ал, терісі сүйегіне жабысқандай боп келген Ғалиянұр ілезде қаптай боп кетіп, бұрын денесіне шағындап тіктірген киімдері аз күнде әрең сыйды, көйлегі мен қамзолының жағалары жетпей ғап, түймелерін қайта қадатты. Қазығожаның, елдің еркіне салсаң, жаздай жатсаң да қыңқ ететін түрі жоқ. Бірақ бізде өйтер уақыт жоқ: Ғалиянұр қызметіне қайтуға тиісті, мені үйлену жабдығы күтіп тұр.

Халықтың қалтқысыз шын ықыласын көре тұра, біз уақытымыз жеткеннен кейін жалынып отырып лұқсат алдық. Көкшетауға беттеген сапарымызда, біз Қарамырзаның Шөкіміне соға кететін ойымызды айттық.

— Ықтияр өздеріңізде, — деді Қазығожа. — Бірақ ол үйге сіздерді ертіп апара алмаймын.

— Неге?—дедік біз.

— Шөкімнің Нұған, Рақан дейтін екі баласы барын білесің, Сәбит,— деді Қазығожа.— Екеуінде де қос қатыннан бары мәлім. Рақанның тоқалымен көңіл қосып, былтыр үйіме алып келгем. Содан бері ол үйге маңайламаймын.

Қазығожаның әдемі тарантасқа жеккен екі жақсы аты бізді Шөкімнің, үйіне апарып салды. Бұл аса бай үй. Шөкімнің әкесі Қарамырзаға он мың жылқы бітті деседі. Жиырма бірінші жылы есепке алғанда, Шөкімнің өзінде екі мың сегіз жүз жылқы барын көзіммен көргем. Кәзір ол жылқы үш мыңнан асып жығылды деседі. Жасы жетпістен асқанмен Шөкімнің сақал, шашы әлі де көмірдей қап-қара екен. Оның биік, жуан денелі, табақтай жалпақ бетті үлкен ұлы — Нұған әкесінен кәрі сияқты. Ана жылы қырбық қана мұрты бар Рақан, қазір қауға сақалды адам боп, сидам, ұзын денесі толығы бастапты. Шөкім жасында сал болып, атақты Біржан салдың көп жыл қасында жүрді деген сөз бар. Қажақтың ескі өлең, жырларынан білетіндері көп.

Бізді Шөкімнің үйі жылы қабақпен қарсы алды. Ертеңіне Шөкімге ат жайын ескертіп ем:

— Болады, шырағым,— деді ол,— осы үйдің отардағы жылқысында үш-төрт жүз ат болу керек. Солардың ең таңдаулысын ал. Және ақшаға алма, жәй ал.

— Отағасы, жәй алудың реті болмас,— деп көріп ем, Шөкім құлағына қол апартпай, «бір атты саған сатып беріп не құдай ұрыпты» деп көнер емес. Нұғанмен оңаша сөйлесем көмекейі бос.

— Жылқыға барайық та,— дейді ол,— таңдаған атыңды ұстайық. Шалға білдірсең ақша алмайтыны рас. Егер, жәй алғың келмесе, өзің біліп қалтама бірдемені тыға саларсың.

Нұған Ғалиянұр мен тағы үш-төрт жігіт, «Шарықтас» аталатын өзенсымақтың бойында жайылып жатқан қалың жылқыны біраз уақыт араладық. Шынында да Шөкім жылқысының түрі, көрген қазақ байларының жылқысынан өзгеше! Ең влдымен, бұл жылқылардың, денесі де. Ірі, өресі де биік, жетерлік. Екіншіден, мама биелерінің жалпақ сауырына адам төсек сап жатқандай, көнектей желіндерінің емізігі жырта қарыс; жуандығы піл сияқты айғырларының, күдірейген желкелерінен қалыңдай төгілген ұзын жалдарының шоқтығы шашасына сүйретіледі, жерге шұбалған құйрығының қалыңдығы табан құшақ. Жылқы оты — қау мен көде қалын, өсетін Шарықтасының жағасында жайылғандықтан, өрістегі бар тік тұрақ семіздіктен жонынан жарылғалы жүр. Өрісте тағы өсіп, кісінік болған жылқылар, көздері үйренген жылқышылар ғана болмаса,

басқа адам көрсе үрке қашады екен, бізге де сөйткенде, жылқышылар «құр-р-р, әй!» деп дауыстағанда ғана ойқастай осқырынып барып әрең, тоқтады. Денесі аса ірі және жуан қарагер айғыр бізді көре мойнын темен сап жіберіп, маңайындағы жылқыны әрі қарай қуып тастады да, бізге қарай одыраңдай шапты, қарт жылқышы: «тәй, жануар» деген соң, аяқтарын кердеңдете желіп үйіріне кетті. Жылқышының айтуынша, бұл айғыр жүрген жерге қасқыр да, жат адам да жолай алмайды, жоласа — адамды аттан алып тастайды, қасқырды тартып, теуіп өлтіреді...

Бұл табында аттардың да талай ая көзі бар екен. Мен солардың әрбіріне қызығып ем, қарт жылқышы «оны қоя тұрайық» деп келді де, бір тұста:

— Осы бір шағыр көз шабдарды ұстайық, былтыр ғана үйретіліп, бірер рет қана мінілген ат. Жасы бесте. Осыдан қайрат та, өнер де шығатын жылқы,— деді.

Ат денелі де, көркем де екен. Оңтайлы жылқышылар оның қашқалақтаған еркіне қоя ма, лезде ұстады да алды. Осқырына, үрке қараған ат ұнағаннан кейін, біз оны нөкталап алдық. Қайтқан жолда Нұғанға:

— Ақысы қанша болады?— деп ем:

— Қайдам,— деді иығын көтеріп.— Бір атты ақысыз алатын жігіт екенінді әкем айтпай-ақ білем. Әкемнің сөзі — сөз, жәй алғың келсе, мін де жүре бер.

— Құнын алыңыз!— дедім мен Нұғанға,— оған қаражатым бар.

— Онда,— деді Нұған,— жобала да, бірдеме бере сал.

— Жоқ, өйтпейік, сізге обал, маған ұят болмасын, толық бағасын алыңыз.

— Қайдам,— деді Нұған,— Базар нарқына қарасаң, топырыш аттың да алды 35—40 сом, бұндай жылқы базарға сирек түседі. Түсе қалса атқұмарлар қыздың қалыңын беріп алады. Ал, сені мен — базарда тұрған жоқпыз, ендігісін өзің біле бер.

Мен ойланыңқырап қалдым да, аздан кейін:

— Елу сом берсем аз болмас па екен?— дедім.

— Өзің, біл дедім ғой,— деді Нұған күмілжіп. Жобасы азсыныңқыраған сияқты. Дегенмен, елу сомды толық баға көрдім де, «ренжімесен мынаған риза бол» деп он сомдықтан бес червонецты суырып, ат үстінен ұсындым. Нұған үн-түнсіз алды да, қалтасына салды.

Бірақ бұл аттың қайыры болған жоқ. Оның уақиғасы төмендегідей: атты

жетектеп Ғалиянұр Балсеитов екеуміз Көкшетауға келсек, Қоянбаев Садық дейтін таныс жігіт Қызылжарға қызметке ауысып, екі атқа пәуеске жектіріп, әйелі Мүкәтәймен (Сейфолла Қасқарабовтың қызы) жүргелі жатыр екен.

Реті келгенде айта кетейік: талдырмаш тәпалдау бойлы, аққұба, жұқа өңді, көк көзді, шашын «кірпі» ғып қырықтыратын бұл жігіт менімен түйдей құрдас, орысша тәп-тәуір сөйлей, жаза біледі, («революциядан бұрын Атбасарда орысша «двухкласная» аталатын школаны бітірген» деседі) совет тұсында финанс курстарын өтіп, ақша бөлімінде қызмет атқарады.

Ол маған Қызылжарға бірге жүруді ұсынды. Мен ризаластым. Шөкімнен алған шағыр көз шабдарым жетекке бос байланды. Бірақ оным «қайырлы сапар» болған жоқ.

Біз «дала жолы» аталатын, село, ауылдар сирек кездесетін жолмен тарттық. Осы бетте, менімен пәуескеде қатар отыратын Садық пен Мүкәтәй қастарында адам жоқтай, немесе жаңа ғана қосылған жұбайлардай сүйісуден ауыз жатпайды. Мен бұған кейде күліп, қалжақтап, кейде ұрсысып қалам. Бірақ ғашықтар оған қарамастан, әлсін-әлсін шопылдасып сүйісе береді.

Бастапқы күнді біз осылай өткіздік те, әлдеқайдағы елсіз-күнсіз далаға қондық. Серіктерімнің түнгі сүйісі көбейіп кеткенсін, атшы жігіт екеуміз олардан аулактанып, аттарды алысқа алып кеттік те, аяғын шідерлеп, маңайына ұйықтадық. Ертеңіне әлдене ағаштың қойнауына кіріп қондық. Тағы да сүйіс көбеюін аңдап, атшы екеуміз кешегі дағдымен аттарды аулаққа жетектеп әкеттік те, шідерлеуге кірістік. Сол кезде нақ қасымыздан әлдене жалп ете түскенде, менің тарпаң атым үрке жөнеліп, шылбыры қолымнан сусып шықты да кетті. Босанған ат құладүзге осқырына жөнелді.

— Ойбай, ат кетті! — дедім лаушыға.

Ол «кәне?!» дегенше қашқан ат қараңғы түнге сүңги бастады.

— «Атыңа мін!» дедім лаушыға.

Ол бір атын маған ұстатып, екінші атына мінгенше, қашқан аттың қарасы үзілуге айналды. Атшы шаба жөнелді. Екінші атқа жайдақ міне мен де шаптым. Атым ілезде көзден ғайып болды.

Кейін естілген еміс-еміс хабарларға қарағанда, шабдар шағыр тура туған жеріне барыпты-мыс. Шөкім үйі оны «қайтқан малдың қайыры бар» деп қарсы алып, «түбі тұрақты болмас» деп, Ақмолаға ма, Атбасарға ма, алыстағы қалалардың біреуіне апарып сатыпты-мыс...

Мен шабдар шағырдан осылайша айрылдым...

Жәмпейіс ырымшыл адам болушы еді. Сатып алған аттың жолшыбай жоғалуын ол жақсылыққа жорыған жоқ. Содан ба, әлде басқа себебі болды ма, «мен арттарыңнан қуып жетем»—деді де, бурыл жорғаны жеңіл тарантасқа жетіп, қасыма інісі — Мақыжанды қосты да жөнелтті. Аттанарда айтқаны:

— Естуім, Қошығұл біздің қызына құрып жүрген тұзағымызды сезген сияқты. Ол өз дегені болмаса, қисайған жағынан тұрмайтын қыңыр адам. Бірақ қызы көнсе не істейді ол. Шаман, келсе қызға жолығуға тырыс. Өз бетіңмен жолыға алмайтын болсаң, Абылай хажыға ақылдас. Ол ретін келтіреді.

Жолда бірер күн кідірген Мақыжан екеуміз Абылай хажының үйіне түстік. Оның ауылы да, Қошығұлдың ауылы да Қаратомар аталатын сулы өзектің жағасында екен.

— Естідім,— деді Абылай, жол жәйін ақылдасқанда.— Қошығұлға қалың мал керек. Және «анау-мынау емес, 47-ге бара-бар ақша керек. Оны таба аласын, ба?

— Қанша болады ол, ақшадай?— дедім мен мөлшерін білгім кеп.

Абылай іштей есептеді де, «екі мыңнан кем болмас» деді. Ондай ақша қайда?.. Және қалың малды КирЦИК-тің мүшесі боп жүрген мен төлесем, өзге қайтпек?.. Осы жәйді ақта кеп:

— Қалың-салыңда не ақың бар?— деді Абылай,— қызды көр. Егер қыз көнсе, заңға сүйен де алып қаш.

Абылаймен кеңесіп отырып, маған «жолығу осынша қиын қызға неге құмарланам?!» деген ой келді. Ол ойға еріп кетпей тоқталуыма, Жәмнейістің «жан адам тең келмейтін домбырашы» деуі себеп болды. «Бұл қызды қалай да көруім керек, деп бекіндім мен,— одан арғысын көре жатармын», Қалай көруді ақылдасқанда:

— Қыдырманың Шәкірін білесін, ғой?— деп сұрады Абылай менен.

— Сізбен сауда-дос боп жүретін, биік, жуан Шәкір ғой?

— Ия, сол.

Үйіне неге кеп түсуімізді Шәкір де біліп отыр екен. Қымыз ішіп жайланғаннан кейін:

— Сәбит шырағым, тысқа шығып желпінеміз бе, қайтеміз?—деді ол.

— Сөйтсек сөйтейік, дедім мен.

Оның маған оңаша айтатын сөзі барын жобалағандай, үйдегі өзге жұрт

қалып қойды да, Шәкір екеуіміз тысқа шықтық. Былайырақ барып отырғаннан кейін, Шәкір желбегей киген гимнастекесінің тес қалтасынан кисетін суырып, бүктелген газет қағазын жыртып алды да, шылымын жуан бұрап отырып, не үшін келе жатқанымды қысқаша баяндап берді. Сонан кейін, «үйленуге тұрарлық» деп, Қошығұлдың қызын мақтап ап:

— Бұл жолда бірнеше бөгеттер бар,— деді Шәкір,— солардың зоры— қызды айттырып қойған жер. Жанкісі — Самайда Мықтыбай балалары дегендерді білетін боларсың?

— Білем,— дедім елеңдей ғап,— олар: Жәкіш, Әбіл, Әбілтай, Тынымбай, Шыныбай дейтін бес ағайынды адам болатын, қазақ-орыс станицасында жылқы баққан боп тұрып, үнемі жылқы ұрлығын істейтін жатақтар да.

— Жақсы біледі екенсің,— деді Шәкір, сорып болған шылымының түпкі тұқылын, мүштіктен алақанымен қатты қағып, ұшырып жіберіп,— Қошығұл қызын Мықтыбайдың кенжесі — Шыныбайына атастырған. «Оқуы жоқ» демесең, ешкімнен кем жігіт емес.

— Рас...

— «Сәбит Қошығұл қызын алуға келе жатыр» деген сөз ел ішінде дүңк ете түсіп, ауыл арасы кәзір шапқын. Мықтыбай балалары бірінен соң бірі кеп, ат ізін суытар емес. Әбілі маған да келіп кетті. Қайдан естігенін білмеймін, «Сәбит әуелі сенің үйіңе түседі дейді, қызға осында жолығады дейді; бұндай «жеңгетай» болатын халға қашан жетіп ең? Уән руының Шәкірі емес пе едің? Арғы атамыз Самай емес пе еді? Қаның бірге туысым, бүйтуге бізді қалай қидың?!» деп, алды-артымды орап, қашқалақтайын десем бұлтартпай қойды.

— Не дедіңіз оған?

— Не дейін? «Совет заманы. Ұлға да, қызға да ерік. Не десе де заң білер» дедім.

— Маған не дейсіз?

— Қызға жолықтыруға өз ебім келмейді, шырағым. Оған епті інім — Қасен. Ата сақалы аузына біткенмен, ол әлі күнге дейін жастардың ойынынан қалмайды. Мен оған, ертең кешке осы Қаратомар басындағы ауылдардың қыз-бозбалаларын «алтыбақан» ойынына шақыруды тапсырайын «Қошығұл қызын да келтірт» дейін. Сонда қызға сөйлес те ризашылығын ал. Одан әрі,— заңға сүйенерсің. Мен бұл істе бой көрсетпейін.

Шәкір мені ірі денелі, қара өнді, қара-бұйра сақал-мұртты күрілдей сөйлейтін інісі Қасенмен таныстырып, мән-жайды айтқан соң:

— Болады,— деді ол,— Бәрін де реттеймін. Бұған да тәсіл керек. Алтыбақан ұйымдастыруды ауыл жігіттеріне тапсырайын да, өзім Сәбитке ерген боп, ауыл аралап, бой таса қыла тұрайын. Алтыбақан ойынына Сәбит екеуіміз әлдеқалай кезіккен болайық.

— О да мақұл,— деді Шәкір.

Қасен екеуіміз Шәкір үйіне ертеңіне іңірде оралсақ, ауылда қалған Мақыжан бізді асыға тосып жүр екен. Ауылдың Қаратомар жағында, жоғарырақ жерде алтыбақанға жиналғандардың көңілді дырдуы естіледі.

— Әзірге бәрінің де реті дұрыс келіп жатыр,— деді мені оңашалап алған Мақыжан сыбырлап,— қызға жолықтым, сөйлестім. Ашық қыз екен. «Көрерміз Сәбитіңді, сөйлесерміз. Оған дейін не айтам» деді. Тегі, «кет, әрі!» емес сияқты, көңілі елеңдеп қалған сияқты. Алтыбақанға да келді, жеңгесі Зейнеппен. Ел-жұрт бұл әңгімені түгел естіген. Қызды көндіре алмасақ үлкен ұят болғалы тұр!..

Біздің іңірде оралуымызды білетін Шәкір, бір семіз тоқтысын сойғызып, үстіне сүр салдырып, іңір асын жасатып қойған екен. Алтыбақан маңайы дулап жатқан шақта оны ішер уақыт бар ма?..

Асты алтыбақаннан орала ішпек боп Қасен, Мақыжан үшеуіміз жөн тарттық.

Бұл біздің аранын, «рахат түні» аталатын кеші еді. Әдетте, бұл кезде сіркірей қалатын бұлт, бүгін алашабыр ашық. Мұндай түнде кешке қарай буындыра бастайтын сары маса бүгін ертерек түскен шықтан қанаттары суланып, теп-тегіс жатып қапты. Тегі, былай қарағанда қимылсыз сияқтанған алашабыр бұлт ақырын жылжи көшіп жатыр ғой деймін — аспанда сыңысқан қалың жұлдыздың бәрі, теңіз бетінде жүзген кемелердің шамдары сияқты дамылсыз қимылда. Сол жұлдыздармен жарысқандай боп, күн бата қырынан көрінген жіңішке ай да жылдамдата жүзіп, біз алтыбақанға жетпей әлдеқайда жоқ болды. Бірақ ай жоғалғанмен, кең даланы түннің жалпақ көрпесі айқара жаба алған жоқ. Бұл маңайдың май, июль айларында, күн байығаннан кейін аспанның батыс жиегі бозарыңқы түсте қоршап тұратын ақтаңдақ, теріскейге қарай белгісіз жылжып, таңға қосылады. Июньнің екінші жартысы мен июльдің бірінші жартысында бұл ақтаңдақтың жарықтығы, Петербургтың Пушкин сипаттайтын «ақ түніне» ұқсап, «шамсыз кітап оқылмағанмен», адамдар жақын жерден кескіндерін айқын көреді...

Бүгінгі ақтаңдақ та сондай екен. Жерге түсіп бусанған шық белуардан келіп, жүрген адам белшесінен шетсіз айдын көлді кешіп келе жатқандай. Осы көлге шомғандай, Қаратомар маңының ауылдары, көлде қалқыған қайықтай қараңдайды. Ойпатқа созыла біткен Қаратомар үстінде шық тіпті қалыңдай, шалшыққа қонақтаған қаз, үйрек, шағала, қызғыш шіңкілдек сияқты құстар дамылсыз азан-қазан, у-шу... Жырақ жерде кісінеген әлдене

жылқының дауысы бұл тұсқа талмаусырап әрең, жетеді. Кейбір сақсынған иттер, шыққа тұншығып жатқандай мылқау ғана маңқылдайды. Ең қызу дауыс алтыбақан жақта. Өзге дүние жым-жырт.

Денесі жеңіл Мақыжан жүгіре басып бізден озды да, алтыбақан қарасын үзіп кетті. Шаң-шұң дауысқа, көңілді шуға менің де делебем қозғанмен, жүрісі сабырлы Қасеннен озуға ыңғайсызданып, амалсыз қатар аяңдадым. Оның былай да биік денесі шықты түнде тіпті зорайып, «орта денем бар» дейтін менің қасымда, ат қасындағы түйе сияктанады. Қасеннің былай да жуан даусы түнгі салқында тіпті қалыңдап, ірі бұқаның ыңырануына ұқсап кетеді. Сол даусымен алтыбақанға жеткенше Қасен маған біраз сөздерді айтып та үлгерді. Мақыжан бізден озғаннан кейін:

— Кірісіп қалдық бұл іске, — деді ол, — енді түптемеу бәрімізге де ұят. «Қоянды — қамыс, ерді намыс өлтіреді» дегендей, бұл қызды сенің алмауың өліммен бірдей.

— Егер қыз тисе.....

— Бұл сөз шықпағай еді. Ал шығып қалған соң, егер саған тимесе, ең алдымен қызға өлім...

— Неге?!

— Қызық екенсің ғой, Сәбит, сен! «Негең» не?! Қыз қалың берген жеріне енді барса, Мықтыбай баласы: «Бәлем, қолына іліктің бе? Мұқанның баласына тием деп ел-жұртқа масқара ететін не жазығым бар еді саған? Енді тырп етіп көр, бәлем, әуселеңді көріп алайын: қашан совет өкіметі арашалап алғанша, итаяқтан сары су ішкізем!» деп, отырса

Басқа, тұрса аяққа ұрмай ма? Оның аты «таяқ астында шіриді» деген сөз. Ақылды қыз осыны ойлайды да, саған енді, тигісі келсе де тиеді, тигісі келмесе де тиеді....

Қасен менің басыма бұрын келмеген ойды әкеп салды. Оның айтқаны рас: егер маған қосылмаса, Мықтыбайдың қанішер балалары бұл қызды таяқ астында шірітіп өлтіреді!.. «Сонда, сол өлімге кім кінәлі?» деген ой оралды менің басыма. «Әрине — мен! — деген ой кетпей қойды басымнан, алтыбақанға жеткенше, — мен болмасам, бұл өсек тұтанбас еді, қыз маңдайына жазғанын көрер еді, ендеше, егер қыз ұнаса және көнсе, үйленуден басқа амал жоқ».

Алтыбақан дегеніміз: үш-үштен алтыбақанның басын буады да, ортасына жуан сырық байлап, үш тағандата, тік тұрғызады. Екі тағанның арасы да, арқалығының биіктігі де, шамасы — бес-алты метрдей болады. Осы биіктікке, мықты қыл арқаннан біреуі төменірек, екеуі жоғарырақ (адам ырғып мінерлік) үш әткеншек байланады. Соның екі биігіне бір қыз, бір жігіттен, аяқтарын аласа әткеншекке тірей қатар отырады да, екі қарулы

жігіт әткеншектерді аспандата қатты шайқайды. Ерсілі-қарсылы қатты шайқалған қыздар мен жігіттер қосыла ән шырқайды... Қыз-бозбалалар кезекпен отырған алтыбақан ойыны ұзаққа созылады.

Біз жеткенде алтыбақан құрылып даяр болған екен. Маңайы сыңысқан, сапырылысқан, әзілдесе сөйлескен, саңғырлай кеңесіп, сақылдай күліскен, кейбірі өлеңдеткен қалын, жас; шуласа, жүгірісе, жанжалдаса ойнаған балалар... Қасен бұл топқа сөйлене жақындады.

— Омай-ай, жүрген түрлерін-ай!—деп бастады ол сөзін, — «үндемес» ойнаудан саусындар ма, өздерің? Ойын қызып жатпас па, ендігі?

— «Жігіт ағасы» деп сені тосып жүргеніміз де,— деген біреуге:

— Уа, аузыңның ішін.. — деп ақырып тастады Қасен,— мен өлсем өлемісіндер сонда? Сендерге қараған күні осы ма, қыз-бозбаланың? Бұ не, қыз-келіншектің бір бөлек, жігіттердің бір бөлек жүргені?!. Сыраға араластырған балдай сапырып, бірінен бірін айыра алмастай қосып жібермес болар ма, бұларды ендігі? Қыздыра ойнатып жатпас болар ма?..

— Оны... өзің...— деп келе жатқан біреуге:

— Сөзің бар болсын! — деді Қасен ақырып қап.— Таң ілезде атады. Оған дейін жастар ойынға мауқын басып үлгірсін. Ал, міне бұл ойынның «ханы» менмін,— деді Қасен отыра кетіп.— Қайда, әлгі Әубәкірдің Шәукері!

— Мен мұнда! — деп дауыс берген адам таяу келіп қалды. Білем: Күркенің Әубәкірінің баласы, жасы менімен шамалас, орысша оқыған, пысық ойыншы жігіт.

— Сен «уәзірім» боласың,— деді Қасен оған.

— Кұп, Қасен аға!

— Маған «ханша» тап!

— Тоқсанбайдың қатыны — Зейнеп бар осы жиында,— деді Шәукер аз ойланып,— құрбың. Көнсе соны әкелейін.

— Көнбейтін кім ол?—деді Қасен күркіреп,— қалын, малы төленген. Ықтиярына қарама, сүйреп әкел!

— Жасы үлкен жеңге, өйту ұят қой маған,— деп Шәукер күмілжіп еді:

— Онда сен бар!—деді Қасен, сақалы сапсиган біреуге.

Ол «әкелейін!» деп, жөнелді. Қасен қолымен ымдап Шәукердің басын идірді де, құлағына әлденеменені сыбырлады. Жарайды» деді де Шәукер

жөнеле берді.

— Бәрі сенің жабдығын,,— деді Қасен маған да сыбырлап, — қыз-бозбаланы қатар отырғызғанда, сенің ретінді Қошығұл қызының, қасынан келтір,,— дедім. Бір көрмеге ұялшақтау, тұйықтау сияқты қыз; ал, егер тілін тауып сөйлетіп жіберсең ұтқыр да қыз, сөзден жығылып қап жүрме!

— Көрерміз,,— дедім мен...

Бұл сөзді соза түсуге, әлгі сақалды адам, жаулық салынған, ұзын бойлы, ашаң денелі әйелді еріксіздеу жетектеп әкелді де «міне, Зейнеп» деді. Қасен оны өзіне қарай тулақтай жұлқып тартып ап, қолтығына қыса отырғызды.

— Ал, әлеумет! — деді Шәукер анадайдан, қалын, жасты соңына ертіп келе жатып, қатты дауыспен, «хан жақсы ма» ойналады кәзір.—«Хан»— Қасекең, «ханша»—Токсанбай ағайдың зайыбы—Зейнеп жеңгей, «уәзір»— мен. Ойын тәртібі белгілі — бір қыз, бір жігіттен аралас отырады. Кім мен кімді қатар отырғызушы — менмін. «Сарбаздарым»— мыналар болады,— деп Шәукер бірнеше жігітті атады.— бұйрығыма көнбегенді «алты қатынның абақтысына»⁵ айдаймын. Кәне, шеттен бастап, «бура-қотан»⁶ тәртібімен отырғыза бастаймын,— деп, «уәзір» мен «сарбаздар» іске кірісті. Олар әуелі қыздарды дөңгелете қатар отырғызып қалды да, содан кейін таңдаған жігіттерін біріндеп, таңдаған

қыздарының арасына отырғыза бастады. Кезегім келген нені Шәукер «сенің орның осы» деп, сырғи орын берген екі қыздың арасына отырғызды. Біреуін танымын: Шәкірдің қызы — Мағрипа. Екінші қызды маған Рахима деп сол таныстырды. «Бұл, әрине, менің болашақ қалыңдығым» деп жорыдым мен ішімнен. Ол кездегі ауылдың ғұрпында, егде әйел болмаса жас әйелдің әсіресе, қыздың еркекпен, әсіресе жігітпен қол ұстасып амандасуы жоқ. Былайғы амандасудың ішінде де «есенсіз бе?» дегеннен артыққа бармайды. Одан әрі шешен қыз бен шешен жігіт болса, сыпайы әзілдесіп кетеді де, бір жағы олақ болса сөзуары әзілмен бастырмалатып, иықтап алады, екі жағы да сөзге шорқақ болса, «аузын бұған өгіздей» үндеспей сіресе отырысады.

Менің «сәләмәтсіз бе?» деген сөзіме «қалыңдығым» жауап қайырған жоқ. Онысы несі екенін білмедім де, «әуелі түр-тұлғасын көріп алайын» деп, отырған тұрпатына көз тіктім: шықты салқыннан тоңазуы ма, түнгі күнгірт сәуледен бе, әлде жаратылысы солай ма, қыздың қазақылау біткен дөңгелектеу жүзі, қоқыр қалайы сияқты сұп-сұр; тоназудан ба, әлде танымайтын, «күйеу болам» деп ойлайтын әлдекім қасына отырудан қымсынуы ма, әлде бетпердесі жыртылмаған ұялшақ қыз ба денесі дірілденкіреген сияқты... киімдері ауылша: басында төбесіне үкі таққан, барқытпен тыстаған дөңгелек құндыз берік, сыртында өңірін оқалаған, кең етек, қынама бел пүліш қамзол, оның ішінде көлкіген қосетек жібек көйлек.

Менімен таныс, оңашада аздап әзілдесіп те қалған, өткірлеу, сапылдақтау Мағрипа бұл жолы да «жол көріп қалған қыздай» лепілдеп, Рахима мен менің неге қатар отыруымды білетін адамға ұқсап, екеуміздің тұйық арамызды тұтастырып жібергісі келгендей, «Бұ не үндемеу?! Сөйлесе отырсандаршы!.. Сәбит, сенікі не, сөз бастамай?! Рахима, неге тіл қатпайсың?» деген сияқты түртпектер жасады... Мен сөз бастауға тырысып, әлденелерді айтқанмен, тұнжырап темен қараған Рахима әзіл сөздерге қысқаша салмақты жауап берумен отырды да алды. Былай естуімде сөз білетін адам. Ендеше мынасы несі?!. Әлде мені сырттай емексіту сөзінен айнып қалуы ма?!.

Бұл «сөз үйлеспеудің» қаншаға созылуын құдайын білер еді егер бір сәтте «уәзіріміз» — Шәукер мен оның екі «сарбазы» келе қалмаса. Жақындап келген олар «қызмет бабымен»:

— Ал, сіздерді хұзырына хан шақырады, — деді қасымдағы екі қыз бен маған.

Мағрипа екеуміз тұра бергенде Рахима қозғала қоймап еді.

— Сіз де тұрыңыз, жолдас! — деді Шәукер оған, ауыл қызына ол кезде қолданбайтын «жолдас» деген сөзді қалжыңды түрде әдейі күле айтып. Сонда да қозғала қоймаған қызға:

— Тұр, Рахима! — деді Шәукер байсалды дауыспен, — бармау ұят болады.

Енді тұрмауды ұят көргендей Рахима созыла түре келді. Сонда байқасам: әйел жынысының талдырмаш орта бойласы екен; ал, аша Мағрипаның арбиған бойы менен де биік.

Біздің жақтың «хан жақсы ма» ойынында «хан» мен «ханшаның» хұзырына барған жігіт, қасындағы екі қызды құшақтай көтеріп тұрып, «ханды», «ханшаны», «уәзірді», көтеріп тұрған екі қызды мақтап, үш ауыздан өлең айтады; оған қосылатын, әрқайсысы үш ауыздан «өтірік өлең», «жынды өлең», «сансыз өлең», «кер өлең» дегендер бар; барлығы — 27 ауыз өлең; және бір жігіттің өлеңі екіншісін қайталамай, әр жігіт тыңнан өлең табу керек; әйтпесе, жігіт жазаға» ұшырап, қыздың арасынан шығарылады да, «алты қатынның абақтысына» жіберіледі; бұл, әрине, жігітке «қорлық»; сонда да амал жоқ, «хан» әмірін орындай алмаған жігіт жұртқа күлкі боп, «абақтыға» кете барады...

Қара Қасен мені ондай қиындыққа ұшыратқан жоқ, сондағы «жеңілдігі» — тиісті өлеңдерді, қыздарды көтермей-ақ айту. Ол, әрине, менің баяғыдан машық болған нәрсем, сондықтан тұяқ қаққан жоқпын.

Міндетті өтеудің сыйы — екі қыздың, да бетінен сүю. Алдында сақалы сапсиган туған ағасы — Қасен отырғанмен, айнала төніп жаутаңдаған көп

көз тұрғанмен, тәсіл қолданып, алдымен Мағрипаны сүймек болғанымда ол аузын тосып жабыса қалды... Одан кейін Рахиманы сүйейін десем, бетін теріс бұрып, ырыққа көнбей-ақ қойды; «ханның, жеңгесі — «ханшаның», тату құрбысы — төңіректегі өзге адамдардың өтінішіне құлақ аспады... Не істеуге білмей дағдарған «ханға»:

— Онда не сырнай, не домбыра тартып берсін! — деп өтіндім, Жәмпейістен естіген бұл өнерінің қандай дәрежеде екендігін көргім кеп.

Қыз оған қарсы болған жоқ. Бұл араға оның, домбырасы да келген екен, «шыққа шегі дымқылданбасын» деп, орап әкелген екен. Жеңгесінің қасына отырған қыз, шектің асты-үстін бірдей қағатын «қосбасар» түрінде, домбыраға әлдене тәтті күйді ойнай жөнелді...

Барлық елдің де музыкалық тарихында, музыканың шеберлері, нелер ғажап оқиғаларды музыка құралынын, үнімен тамаша түрде баяндап беруі бар ғой; қазақта да «күй» аталатын ондай ғажап шығармалар көп қой...

Қыздың домбыраға ұзақ ойнаған әдемі күйі маған сондай бір хикаяны сөйлеп кеткендей болды. Маған бұл — мұң шаққан зарлы хикая сияقتанды. Менің одан ұққаным:

«Тағдырдың жазғанын көріп алармын,—деп ауылда жатқан адам ем... Сен тұтатқан өрт келді де сол тиыштығымды бұзды!.. Сені маған үйленеді деген есек өрті маңайымды түгел қоршап, енді мені күйдіруі ғана қалды... Одан бұлтартар жер жоқ!.. Өзіңнен басқа жәрдемшім жоқ!.. Енді қайттім?! «Күй де, көмір бол» дейсің бе, маған!.. Әлде құтқарамысың?..»

Ұзақ ойналған күйдің аяқ жағы жылаумен біткендей домбыра үні дірілдей бастағанда, көзінен жасы саулай жөнелген қыз домбыраны тастай берді де, қалтыраған қолмен қалтасынан орамалын суырып, бетін баса өксіп кетті...

Сол түні, Шәукер маған қызбен оңаша жолығысып сыр ашысудың да ретін келтірді. Біз қосылуға сөз байластық. Қыздың жалғыз ғана шарты:

— Арнаулы кісі жіберіп, әкемнің ризашылығын алыңыз!

ҮЙЛЕНУ

Алтыбақаннан Шәкірдің үйіне таң ағара келсем, ауыл шырт ұйқыда жатқанмен, ол үлкен түйе жүн шекпенін, саптама етігін, құлақшынын киіп сыртта жүр екен. «Дәм даяр» дегеннен кейін, үйіне кіріп, жидіп піскен тоқты етін жедік. Содан кейін Шәкір мені сыртқа шығарып сөз тиянағы неге соққанын сұрады. Мен айтып бердім.

— Шырағым,— деді Шәкір мені тыңдап ап,— мана саған қыздың қайын жағынан келетін қиындықты ескертіп ем, одан да қиынын, қызбен сөз байласқан соң айтайын деп ем. Сөз байласыпсың. Қайырлы болсын! Бірақ бұл уәденің салмағы артында екен. «Әкемнің ұлықсатын ал» деген сөз— ең ауыр сөз. Шынымды айтайын,— бұ томардың басында. Қошығұлға тілін алдыртатын кісі жоқ. Мені де ол тыңдамайды, «сен де ақыл үйретейін деп пе едің?»— деп боқтап шығарады. Мен түгілі «осы Уәннің тұтқасымыз» деп жүрген Күркенің Әубәкірі мен Көшкенің Жақыбын да тыңдамайды...

— Кімді тыңдайды, сонда?

— Қайдам...— деп Шәкір аз кідірді де,— бір тыңдаса өзіңнің ағаң — Нұртазаны тыңдайды,— деді.

— Неге?

— Талай құдалықтың, дау-дамайдың айтысына түсіп, көбіне жеңіп шығатын «айыр көмей, жез таңдай» емес пе, Нұртаза? Бұл қатты шалды бір балқытса, сол балқытады.

— Қазақшылыққа бармай, заңға жүгінсе кайтеді?

— Оған қыз көнбейді.

— Неге?

— Қошығұлдың үкідей мәпелеп отырған баласы емес пе ол? Әкесін кеңсеге сүйретіп күйеуге тиеді деп тұрсың ба қызды? Ауыл қызы әлі ондай халға жеткен жоқ. Бұның ретін Нұртаза ғана келтіре алады, ол келтірмесе қыздан күдер үзу керек.

Сөз осыған тоқырады. Мен Нұртазаны құдалыққа жібермек болдым да Қаратомардан Дос көлін жайлап отырған өзімнің туған ауылыма аттандым. Қасымда Мақыжан.

Қаратомар мен Достын, екі арасы жиырма бес — отыз километрдей жер болатын. Тоқжарау боп бабына келіп жүрген буырыл жорға бұл мөлшерлі жерге бізді күн жаңа шашырап келе жатқан кезде жеткізді. Бірен-саран мал

өргізушілер болмаса, ауыл адамдары бұл кезде жапа-тармағай шырт ұйқыда екен. Қой алдақашан өріп, көзге көрінбей кеткен, Сиырлар жатқан орындарынан жалқаулана жаңа ғана өрісіне шашырай беттеп барады. Алыстан қарағанда, тек Нұртаза үйінің маңайында ғана бірен-саран адам қараңдайды. Өзге үйлер тым-тырыс.

Мен әдеттегіше, әкемнің інісі — Мұстафаның үйіне кеп тоқтағанда, төр жақта қараңдап жүрген біреу бері қарай беттеді. Жөткірінген даусынан біле қойдым— Нұртаза. Біздің тарантасымыздың салдары оятқандай, ілезде ауылдағы барлық үйдің де еркектері шапандарын жамыла шығып бері беттеді. Олардың жетін үлгіргеніне сәлемдесіп, бәріміз алқа-қотан отырдық. Қазақта «ел құлағы елу», «отыз тістен шыққан сөз отыз ру елге тарайды» деген мақалдар бар. Оның үстіне «ұзын құлақ» аталатын, алыстағы хабарды тез шалатын да салты бар. Осы сөздердің шындығы мені туған ауылымнан қарсы алды. Шапшаң сөзді, ойнақы мінезді Шәйкен дейтін туысым кімге бергені мәлімсіз сұраумен?

— Бұл Сәбит екеу боп келе жатыр дегені қайда? Әлде, келінді үйге кіргізіп қойдыңдар ма? — деді.

— Бұл сөз кеңейіп бара жатқан шақта:

— Дабырламаңдар,— деді Нұртаза дауыс көтеріп. Жұрт тоқтай қалысты.—Осы сөздің не қауесет екенін баланың өзінен сұрайық.

Қазақ аулының ескі ғұрпында, «үлкендер» аталатын адамдардың алдында үйленбеген жас жігіт «сөйтем» деп сүйреңдемеуге тиіс; ондай ойы болса, құрбыларына ғана тиіс. Мен де сол салтқа бағынып, үн-түнсіз жер шұқи бастап ем, ашық мінезді, сөзге жүйрік Мырзағазы (Нұртаның баласы):

— Апыр-ау, шалдар, не болды сендерге, Сәбитті келмей жатып арадай талап? Түн қатып, түсі қашып келгенін көрмей отырсыңдар ма? Әуелі үйге кіріп, дем алуына мұрша берсеңдерші! Сұрайтын сөздерін, болса содан кейін айтарсыңдар,— деді.

— О да дұрыс екен,— десті жұрт.

Жиналғандар тарады. Мен Мұстафаның, үйіне кірдім де, бір аяқ айран ішіп, тәтті ұйқыға кеттім...

Әлдекім оятқанға көзімді ашсам, Мырзағазы.

— Иә,— десем:

— Күн түске тармасып қалды,— дейді Мырзағазы,— жаңалық естісе елеңдей қалатын әдеті бар емес пе елдің? Сені үйленіп келеді деп естіген осы маңайдағы ауылдың адамдары, «келінді көреміз» деп жиналып қалды.

Не жай болғанын Жәмпейістің інісінен естідік. Жұрт сонда да «өз аузыңыздан естиміз» деп тарамай отыр.

Мен Мырзағазыға Шәкірдің Нұртазаға жолдаған сәлемін айттым.

— Жөн сөз,— деді Мырзағазы.— Әкем бұл сөзді естіген жоқ. Мен оған жеткізейін.

Шығып кеткен Мырзағазы біраздан кейін оралды да, киініп болған маған «сені кішкене ағаң шақырады» деді. Онысы — Нұртаза. Сол үйге барсақ — лық толы адам. Бәрімен де сәлемдесіп байқасам, Жаманшұбардағы «Аңдарбай — Отарбай» аталатын төрт ауылдан бұнда келмеген ересек еркек жоқ сияқты. Бәрінің қолында бір-бір аяқ қымыз. Нұртазаның жиырмадан астам биесінің сүті құйылатын мол сабасы оларды тегіс сусындата алады. Оның үстіне менің келуіме байланысты бір семіз тоқты сойылып, еті даладағы жер ошақта асылып жатыр. Бір аяқ қымызды қолыма мен де ұстап, көпшіліктің ортасына отырғаннан кейін шешен Нұртаза сөз бастап кетті.

— Ағайын,— деді ол, кеудесін көтеріңкірей, басын шалқайта ұстап, дағдылы қатты даусымен, үйде отырғандарды сығырлау көзімен айнала шолып ап.— «Орнында бар оңалар, орнында жоқ жоғалар» деген осы. Кеше Мұқан марқұм өлгенде, мынау жеті жасар жетім баласы зарлап қалған еді. «Лақ маңырап су ішер, ұлан жылап күн кешер» дегендей, қаршадайынан қаңғырып, білім іздеп жеткен бұл байғұс та міне, енді оқу оқып адам боп, өзі Керсекке («КирЦИК» дегені) мүше боп кеп отыр. «Байбарақ бабам айтатын еді деуші еді үлкендер,— біздің тұқымнан әр кезде бір жақсы шықпай қоймайды» деп.

Жұртқа әдейі әсер еткісі келді ме, шынында да толғанып кетті ме, дауысы барылдап Нұртаза жылап жіберді.

— Кешегі бір күндері,— деп жалғастырды Нұртаза сенің көз жасын көйлегінің жеңімен сүртіп, ауыр күрсініп ап,— бұл атаның баласынан атқа мен міндім. Өз заманымда қатарымнан қалысқан жоқпын, «әрі отыр» дегендер болған жоқ. Ол заман өтті, ендігі заман кедейдікі болды. Бұның да қатарына бізден біреу қосылып атқа мінген соң төбем көкке жеткенмен бірдей болып жүр. Өтірік десе, анау отырған Тайжан, анау Аймолда, мынау отырған Бәтіжан молда айтсын,— деді Нұртаза тағы да көзіне жас алып,— осы бала Керсекке мүше болды деген хабарын естіген күні елу үй Жаманшұбардың ақсақал, қара сақалын түгел үйіме жинап, той жасап, қысқы соғымымның жылы-жұмсағын түгел астырып қонақасы бердім.

Онысы рас,— десті әркімдер дауыс қосып.

— Сол Сәбит енді үйленді деп естіген соң,— деді Нұртаза көзін сүртіп, — менде ес қалды деп отырсындар ма? Құдайға сенсеңдер, қуанғаннан жарты есім жоқ.

— Оған нанамыз,— десті әркімдер.

— «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды» депті аталарымыз, — деді Нұртаза бәсең, дауыспен,— бұ да үйленіп, үбірлі-шүбірлі болса, Мұқан мен Балсары марқұмның аруақтары аунап жатпай ма қабырларында?

— Рас-ау қоймасты әркімдер.

— Қай жерде көңілі барын және Шәкірдің маған айтқан сәлемін естідіңдер, халайық, — деді Нұртаза,— Қошығұлды білемін. Ол ең алдымен, бір сөзін қайталай беретін мылжың адам, оның үстіне қыңырайған жағынан түзелмейтін — қисық. Оны көндіру оңай емес. Бірақ Сәбиттің құдағиына бармағанда кімдікіне барам? Ағайын,— деді Нұртаза даусын көтеріп, — сендерді осы жайды ақылдасып алуға шақырып отырмын.

— Не «ақылы» бар оның? — деді біреу.— Барам десең бар. Кім саған «барма» дейді?

— Барудың да мәні бар емес пе?—деді Нұртаза,— «Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу жоқ» демей ме аталарың? Советтік заманда қалың мал құрығанмен, кәде құрыған жоқ. «Кәде» деген атпен қыздың туыстары қалың малдан кем алып жүрген жоқ. Мен сақалды басыммен Қошығұлға барам. Ол менің алдыма «кәдесіз күйеу жоқ» деген сөзді тосады. «Неге олай дейсің» дей алмаймын. Дер едім өзге жұрт кәде алмай отырса. Қалыңсыз Қыз болғанмен де, кәдесіз күйеуді әлі ешкім көрген жоқ. Ендеше, мен де кәде жағын ойлана баруым керек. Керсекке мүше болғаннан кейін жұрт бұл баланың «қойны-қонышы толған ақша» деп ойлайды. Оның үстіне құда түсерге сақалым сапсиып мен барсам Қошығұл, әрине, аузын кең ашады, соны толтырмасаң қызын қолыңа ұстатпақ түгіл, көзіңе де көрсетпейді.

— Шал, сен неменені қиындатып айтып отырсың? — деді шәлкес мінезді тік сөйлейтін туысымыз Итаяқтың Құсайыны.— Қай заман деп отырсың бұны, кәдені соншама шірейтін? Мекалай деп отырмысың? Совет заманы емес пе бұл? Қошығұл қызын ықтиярымен берсе берді, бермесе құдай айтқан советтің заңы тұрған жоқ па алдымызда? Ертең Жәмпейіс келгелі жатыр деп естідік. Сәбит қасына соны алса және мылтығы шошайған бірер милиция алса Қошығұлдың қызы түгіл бүкіл Қаратомардың басын көшіріп әкелмей ме? Осындай оп-оңай істі сонша неге қиындатып отырсың?

Шәлкес мінезді Құсайынға Нұртаза тік келмейтін еді. Сол салтына бағып ақырын дауыспен:

— Былай қарағанға дұрыс сөз ғой, Құсайын, айтып отырғаның,— деді Нұртаза.— Мәселенің түпкі тетігі Қошығұлда емес, қызында екенін мен де естіп отырмын. Қыздың уәдесі берік деседі, бірақ «әке-шешемнің

ризалығын алындар депті» деседі. Мен тек, соны ғана айтып отырмын, әйтпесе, қалын, беруге құмартып отыр деймісің? Қошығұлды көндіру үшін аузын толтыру керек, ол үшін бір қырық жетіге татырлық ақша керек. Сәбитке осындайда қараспағанда қайда қарасамыз? Басы мына мен боп, былайғы ағайын хал-қадарынша жарна салуын, керек. Сөйтіп, жаңа ақшамен төрт-бес жүз сомды қалтама ұра баруым керек. Мен ол ақшаны «мә, саған» деп сөзге келмей суырып бермеспін. Құдайдың берген тіл мен жағын жұмсап көрермін. Жаңа заманның заңын да алдына кесе-көлденең тартармын. Сөйтіп» шығынсыз тырысармын, Ал, осыған Қошығұл көнбесе не істеймін? «Қызыңның керегі жоқ деймін бе? Ол мен айтатын сөз емес, күйеу жігіт айтатын сөз. Естуімше, жігітіміздің оны айтатын түрі жоқ көрінеді, осы қызды алмай тынбайтын көрінеді...

Қазақ аулының әдебін, әдетін қаншама сақтаймын дегенмен, маған да пікір білдіруге тура келді. «Сен не дейсің?» дегендей жаутандап қарап қалған жұртқа:

— «Қалың деңіздер, «кәде» деңіздер, не деп атасаңыздар да ақша төлеуге риза емеспін. Қыз оған көнбесе, мейілі білсін,— дедім.

— Ендігі сөз қысқа, — десті әркімдер Нұртазаға,— «барам» дедің — бар! Сөйлес қыздың әкесімен! Өнерінді жұмсап көр! Сәті түсіп, көнсе көнді, көнбесе, бұған қыз табылар, оған күйеу табылар.

Сөз осыған тоқталды да, Нұртаза бір пар атты жектіріп, қасына бірер адам жолдас ап, Қошығұлдың ауылына жүріп кетті.

Ол екі-үш күнде оралды. Айтып келген сөзі: бағым қайтқанмен, сұраған кәдесін бермесең, құлағына қол апартар Қошығұл жоқ.

— Мынау! — деп, Нұртаза он, жақ қолының түйген жұдырығын көрсетті.

— Онысы қанша?—деген сұрауға:

— Жүз деп отырмысың? — деді Нұртаза ақырып,— мың сом сұрайды да!..

— Ойбо-о-ой! — десті әркімдер.— «Айрылар тамыр, ердің артқы қасын сұрайды» дегендей, мынасы сұмдық қой!.. Екі қыздың толық қалып, малы ғой, бұл!..

— Әлі де соны айтады — деді Нұртаза.— «Менің қызым күншаштардың біреуі емес» дейді. «Қызым елге атағы шыққан қыз» дейді. «Сонау Орынбордан іздеп кеп қыз қалаған Керсектің мүшесінен бұндай кәде алмағанда, кімнен аламын»дейді. Міне, естігілерің келсе, Қошығұлдың сөзі осы!...

— Анау — Күркенің Әубәкірі, Көшкенің Жақыбы, Қыжақбайдың Омары сияқты беделді ағайындарын салып көрдің бе? — деп сұрады әркімдер.

— Салдым, — деді Нұртаза. — Айтпап па ем әнеукүні, «Қошығұл қыңырайған жағынан түзелмейтін қисық» деп. Сол салтына бағып, атаған адамдарыңды аяғына да отырғызбады.

Қатыны да қарауыз екен, үйіне түсіп, амандық-саулыққа келген соң-ақ «бұл көксау Нұртаза шылқып жатқан шірік қарта бай дейтін, әдейілеп құда түсе келген соң қойны-қонышымызды толтырып кетер» деп, алдымды орап бір қойды да, мені сөзбен көндірмек боп анау-мынауларды айта бастаған соң: «Әй, Нұртаза, шешендігіңді басқа жерде көрсет!

Сұрағанымызды берсең отыр да құда түс, құйрық, бауыр же! Әйтпесе, басты қатырмай, келген ізіңмен қайтып отыр!» деді. Қанша сөйлескенмен шалы да, кемпірі де сөздерінен танбады. Ақыры өзіме тілдері тиетін болған соң, Көкшенің үйіне қонақтап жатып, кісі салдым. Оған да айтқаны — әлгі...

— Имм... — десті тыңдаушылар мұрнынан міңгірлеп. — Сәті түспеген құдалық болған екен бұл!.. Бала аузына алмағай еді, Нұртаза, сен бармағай едің бұл енді жалғыз бізге емес, бүкіл Сибан атаулыға ұят болды.

Өкінген жұрт ауылды-ауылына бытырап кеткен шақта, жирен қасқасын екпіндете жорғалатып Жәмпейіс келіп қалды. Нұртаза үйінің алдына кеп тоқтады да: «Әлгі боқ мұрын Сәбит осында ма?» деп айғай салды. Біз ол уақытта Нұртаза үйінің, қасындағы Бірәлінің отауында қымыз ішіп отыр ек. Далаға жүгіре шыққан бізге.

— Бәрін де естідім, — деді Жәмпейіс, суланғыш көзін орамалымен сүрткілеп, жүріске қызынып алған жорғасының тізгінін тарта ойнақшытып. — Қошығұлдың құлағына қол апартпауына көзім жеткен соң қыздың ағасы — Тоқсанбайға, Орынбордан келіп жатқан ағасы Қазифа астыртын кісі сап: «Мені де, Сәбитті де мерт етіп бұл қай қылықтары? Дүниенің, алды-арты осы ғана болғаны ма? Бұдан кейін атар таң, батар күн жоқ болғаны ма? Қойсын бұларын, көндірсін әке-шешесін» — дедім. Олар «кемпір мен шалға не қыл дейді, сонда?» деп былқылдаған соң екеуіне де білдірмей қызға астыртын кісі салдым. Қыз, айналып кетейін, «әлі де әкеммен сөйлесіп көрсін; араға кісі салмай Сәбиттің өзі келсін; әкем көнсе көнді, көнбесе заңға жүгінуге бейілмін» депті...

— Ә, тәңірі, бере гөр! — деп, менің қысылып жүрген карт аға-жеңгелерім жылап жіберді.

— Ал, бұны былай істеу керек! — деді атынан түсіп. Бірәлінің үйіне кіріп сусындап алған Жәмпейіс, — Қошығұлдың, аулына жәй бармау керек, зәресін ұшыра бару керек!..

— Қалай?

— Сибанда кәзір не көп — оқыған «жырық етек» көп. Бәрін де оқуға апарған — Сәбит. Басы — Ғабит Мүсрепов қып, солардың тайлы-таяқтысын тастамай, түгел апару керек, бір отряд болсын өзі!.. Зәресі осыған ұшпаса, Қошығұлдың жүрегі тас шығар. Қайдан кепті оған ондай жүрек? Әкесі — Кәрібай «тәкаланың жұтында» аштан өліп көмусіз қалды деген. Қашан бітіп еді оған адамшылық? Тоқсанбай атқа мінген соң ғана емес пе аузы асқа, асты атқа жарып, үйіне ақ үзік салғаны? «Иттің бірдемесі дәрі болса, дарияға бірдеме етеді» дегендей, қарап отырып, қорлығы етті ғой мына Қошығұлдың!..

— Япырай десеңші!— десті біздің ауылдың адамдары...

— Дұрыс па осы?—деді Жәмпейіс маған.

— Басқа жол жоқ,— дедім мен.

Біз Қошығұл ауылына жүруге даярландық. Сол бір тұста Ғабиттің да ауылына келіп жатқаны естілді. «Төменгі Сибан» аталатын, оның ауылы, біздің ауылдан жетпіс километрдей жер. Соны естіген ауыл адамдары:

— «Ат сатсаң аулыңмен»,— деді маған.— Бұл ақылға төменгі Сибаннан Мақметтің Ғабитің Мәшіктің Рүстембайың Алдабергеннің Әндіғожасын, милициялық қызмет атқарып жүрген Ботбайдын, Шалабайын алдырғаның дұрыс. Әсіресе Ғабитті. Өйткені, ол бұрын осы елде военком да, милиция начальнигі боп та қызмет атқарды ғой. Қызмет бабында қатал болған жігіт қой ол. Қошығұл одан әрі қорқады, әрі сыйлайды.

Қасына біраз нөкерін ертіп, бірер күнде Ғабит та келіп қалды. Жел көңіл Жәмпейіс, әлі де «отряд боп бару керек! деп қыздырғанмен, ауылдың адамдары басу айтты.

— Ұят болар өйту,— десті олар,— қалың топ жинайтын, тартып алуға бара жатқан жоқсыңдар. Шағын ғана адам, сыпайы түрде ғана барыңдар.

Сөз осыған тоқырағаннан кейін, пар-пардан ат жеккен бес тарантаспен аттанатын болдық. Жәмпейіс «УРО-ның ін-ы маңнан анықтап қайт деген жұмысы бар еді, соны орындаймын да, арттарыңнан жетем» деп қалып қойды.

Қаратомар басында біз үш-төрт күн алдандық. Бірақ Қошығұл бізді үйіне жолатқан жоқ. Сонда айтары «ашқан аузымды толтырсын да, қызды алып жүре берсін, әйтпесе, қолдан берер қызым жоқ. Қыз ерсе, заңмен әкетем десе, мейілі білсін!»

Шәкірдің жорамалынша, Қошығұлдың мұнысы — малқұарлығы ғана емес, екінші жағынан айласы.

— Сенің қалың мал төлемейтініңді ол кәрі қақбас біледі, — дейді Шәкір маған, — сөйте тұра ақша сұрауы, жұрт көзіне сені кінәлі ғып, өзі ақ боп қалу. Біреу-міреу «оның не?» десе, «қалың сұрауым — қашыртқы салуым, кінә — менде емес, онда болсын деуім. Мен сұраған ақшаны, бәрібір тауып бере алмайды, ендеше оған қыз жоқ, өз обалы өзіне» дей салады.

Қошығұлдан қажыған біз, қызына кісі салсақ:

— «Әкем бұйтпес» деп ойлаған едім, — депті қыз. — Көнбеуіне көзім жетті. Уәдем — уәде. Заңға жүгінуге бейілмін.

Шәкір маған, заңға жүгінуден бұрын тағы бір амал қолдануды ұсынды.

— Қошығұлдың — деді ол, — бұл маңда Абылайдан басқа қорқары жоқ, өзгеге өре түрекелгенмен, Абылайды көрсе бұғып қап, алдында бүгежектеп, тіл қата алмайды. Осыған Абылайды жұмсап көру керек.

Шәкір Абылайға астыртын хабар салса, — «Бәрін де естіп жатырмын. Сәбит бар нөкерімен бүгін кешке Қошығұлдың үйіне келсін де түссін. Со кезде мен де барайын, көрейін, көніп тұрған қызын бермейтін Қошығұлдың әуселесін» депті.

Біз Қошығұлдың үйіне іңірде барсақ, аспа кәрәсін шамның әлсіз жарығынан кескіндері бозамық сұрғылт тартқан азғана адам отыр. Қошығұл үйінің, біз білетін адамдары түгел. Бәрінің де еңсесі түскен. Төрде, басы қаздың айғырындай қақырайған, орысшалау киінген, тас-түйін боп түйініп, он, жақ білегіне бүлдіргесінен ілген қамшыны екі бүктеп қолына ұстап алған Абылай жалғыз отыр. Он, жақ босағада басын жастыққа қойып, шеке түсе жөтеліп көксау кемпір жатыр. «Бұл тегі, қыздың шешесі болу керек» деп жорыдым. Біз үйдегілермен сәлемдескеннен кейін, Абылайды төңіректей, тердің бос жерлеріне қатарласа отыра қалдық. Абылай сөзін Ғабитқа арнап бастады.

— Шырағым, Ғабит, — деді ол, амандық-саулықтан кейін, — Сибанның ойдағы-қырдағы оқығаны жиналып бұнда келе қалған екенсіңдер. Бәрін сен бастап кепсің. Бірінші айтарым — сапарларың он, болсын. Екінші айтарым — Сәбитке бермеген қызды сүрлеп қоя ма бұл Қошығұл? Осы әңгімені әнеугіден бері үйде естіп жаттым да, ақырын күтейін деп, ат ізін салған жоқпын. Көксау Нұртаза біздің үйге кеп қонғанда, мен айтқам. Ауызға алмағай едіңдер бұл кеңесті, алғаннан кейін қайтудың реті жоқ. Қошығұл қазақы адам. Ол баяғы патша заманымен бірге адыра қалған ескі ғұрыпты көксейді. Кәзіргі заман оның сақалын жұлып қолына беруін надан байғұс білмейді. Қыз көнсе болды. Содан кейін өзгенің әлі келмесе, Қошығұлды мойнын мен-ақ бұрап берейін. Сол Қошығұл әлі де қикарлығын қоймай жатыр деген соң әдейі келдім. Ал, шал, — деді Абылай төмен тұқырған Қошығұлға бетін бұрып, қалың даусын ызғарлы түрде шығарып. — Айтқаным — айтқан. Сөзді қой да, кәзір бір тоқтыңды сойып, мына күйеуін, мен қосшыларына қонақасы бер! Сейт те, түнде аттандыр!

— Таң атуын күтетін болармыз,— деді Қошығұл күмілжіп.

— Таң-маңның керегі не?—деді Абылай жеки сөйлеп,— күн тәулігінің жиырма төрт сағатында сәтсізі жоқ.

Ауылыңның үстінде топыр болу жетпей жатыр ма? Бұл айтқанымды орындамасаң, екеуміз қанжығада көрісетін болармыз. Ал, мен аттанам,— деп Абылай қамшысын жерге таяна орнынан қозғала бастады.

— Мына кісілерге сойған малдың басын жеп кетпеймісің? — деді Қошығұл.

— Мені сыйлағың келсе, кейін сыйла. Қонақтарыңды риза қыл. Араға кісі жүргізіп біліп тұрам да, егер тағы да арындауықтығың ұстаса, қызыңды өз қолымнан Сәбиттің арбасына салып берем. Оған шыдасаң отыра бер!..

Абылай түрегелді де, үн-түнсіз шығып кетті.

Әй, бейшарасың-ау,— деді анадай отырған Тоқсанбай әкесіне,— осынша шыр-шу шығаратын ештеңе жоқ еді. Ел ішін лаң қылмай әнеугүні ғана орындап жіберетін іс еді. Жат жұрттыққа жаралған, жасы жеткен бала. Қалау ғып отырған адамы— теңі. Не керек еді, жөні кеп тұрған істі осынша шиелендіріп? Ендігі сөзді қой. Мен тойдың қойын әкеліп

Соям да, осы Сибандарға ғана қонақасы беріп, қарындасымды қастарына қосып аттандырам.

Қошығұл мақұлдағандай үндемей қалды. Шөке түскен кемпір басын көтеріп алды да, сөйлене жылап, дауыс қылды. Сонда айтқаны: «Емшек табы аузыңнан, бесік табы арқаңнан кетпеген Рәшжан-ау, сенен қалай айрылармын?.. Қасқыр әкеткен тоқтыдай, әлдекімнің арбасына мініп кете барғаның ба? Тым болмаса той жасап, ел де шақыра алмадық. Күнәлі қыздай күнгірт түнде аттандыратын болдық. Қайтейін-ау, құдай-ай...»

Зарлана жылағанмен кемпірдің дауысы ешкімге әсер еткен жоқ. Қазан әкесіне өкпелеп басқа ауылға кетіп қалған екен. Ғабит оны бізбен бірге отыруға шақыртқан еді, «арбаға осы отадан шығып мінім» деп келмей қалды.

Қонақасы ішілгеннен кейін:

— Ал, Қошеке,— деді Ғабит Қошығұлға,— лұқсат болса біз енді аттанамыз.

— Оған енді сөз бар ма?—деді ет жер алдында келген Қазі.— Ал, енді жылау-сықтау деген болмасын. Ауыл адамдарының бәрі де ұйқыда. Бақырып-шақырып мазасын алмаңдар. Рәшті өзім апарып салам. Үн-түнсіз жөнеліп кетейік.

Қазидің бұйрығын орындағандай, бұл үйден біз аттанғанда ешбір шу шыққан жоқ. Үйден шығарда менің серіктерім «қыз қайда?» дегендей Қазифа қарап еді, ол:

— Шыға беріндер! Рәш сендерден кейін әке-шешесіне амандасады. Содан кейін жеңгесі Зейнеппен екеуіміз қолтықтап апарып, Сәбиттің арбасына мінгіземіз,— деді.

Біз үйден шығып арбаларымыздың маңына бардық. Қараңдаған бір-екі адам отаудан үлкен үйге кірді. Сол кезде манаты кемпірдің барқырап көріскен дауысы естілді. Қыз үн шығарған жоқ. Аздан кейін үлкен үйден қараңдай шыққан бірнеше адам менің арбама жақындады: Қазифа, Зейнеп, үкілі бөркін тастамаған Рахима... Қыз, тегі, үйде қатты жылап әлсіреген болу керек, менің коробкелі тарантасыма жеңгесі мен ағасы қолтығынан сүйеп әрең отырғызды. Мана Тоқсанбаймен уәделесуіміз бойынша, қыздың қыс-жаз киетін киімдері мен азын-аулақ төсек-орын болмаса, басқа жасауды келер жылы алмақ болғанбыз. Аталған киім-кешектер мен төсек-орындар кішірек кілемге ораған бір ғана бума бопты.

— Сен қайда мінесің?— деген сұрауға:

— Өзіміздің шұбар атқа жеккен тарантасқа,— деп жауап берді Қазифа.

— Ал, тарттық,— дескен серіктерім бірінің артына бірі сөгіле жөнелді.

Мен арбама зор қуанышпен міндім. Өйткені себебім — үйленуім ғана емес, үйлену күресінде жеңіп шығуым. Әдеттегі үйлену күресінде, бір әйелге екі ер таласады да, қай жеңгені әкетеді. Бұл екі адамның арасындағы күрес қана. Менің күндесім мұндай күреске түсе алған жоқ. Сонда ол, менен емес, қазақ әйеліне бас бостандығын берген Совет үкіметінің заңынан қорықты. Менімен және менің жас жұбайыммен күресушінің аты — ескілік. Толып жатқан түлкі жортакқа салғанмен, ол да бізбен белдесіп күресе алған жоқ, сонда оның да қорыққаны — жұбайыммен екеуіміз емес, Совет заңы. Егер бұл заң болмаса ескілікке сүйенген қалын, мал беруші, ру ұранын шақырар еді де, жолда самсаған сары қолмен қамап ап, бері салғанда — қалыңдықты тартып әкелер еді. Әрі салғанда — мені не тұтқындап, не өлтіріп кетер еді. Оны істей алмауы менен емес, Совет заңынан қорқуы. Мұның, аты — «ауылда әлі де ескі ғұрып мықты отыр» дегенмен, сол «мықтының» қартайып, халының азаюы, жаңа советтік күшке қарумен қарсы шығар күшінің жоғы, болмашы, әлсіз, ұсақ қулыққа түсуі; онымен қанша ұзаққа бара алады ол?.. Мұның аты советтік күш, қарсы күшті саясатта, экономикада ғана емес, мәдениетте де, әдет-ғұрыпта да жеңуге кірісті деген сөз. Ендеше, мен — өзімді партиялық, советтік, мәдениеттік қызметкердің бірімін деп санайтын адам,— мына қызға үйленуімді, жеке басымның ғана жеңісі емес, саяси майданда «кімді кім?» сұрауы тұрған шақта, ескілікті жаңалық жеңуі, яғни — советтік құрылыстың жеңісі деп есептеймін. Ендеше, бұл жеке басыма байланысты қуанышым ғана емес, қоғамдық ісімнің яғни идеяның қуанышы!..

Осы қуанышпен аттанып Қаратомардың ұзыншалау тұмсығын айналып келе жатқан шақта, алдымыздан сырнай дауысы естілді. «Бұ не?!» дегендей елеңдей қалған шақта, қараңғы түнде қараңдаған әлдене салтты бізге қосарлана берді. Тани кеттік — Жәмпейіс. Ол менің алдыма түсіп кеткен кем бірер тарантасты өткізіп жіберіп, маған еңкейе жақындады.

— Ал, шырағым, құс құтты болсын. Тату-тәтті өмір жасаңдар! — деді. Содан кейін сырнайлатып ілгері тартты.

— Жолшыбай біразға дейін саясына қыстаулар салынған шоқ ағаштар кездесіп отыратын еді де, Досқа он бес — жиырма километр қалғанда ормансыз жазық дала боп кететін еді. Сол далаға шыққанша тан, да сіберлеп қалды. Бізден озық келе жатқан Жәмпейіс дөңестеу бір жерге тоқтай атынан түсті. Бәріміз де оның төңірегіне ошарыла қалдық.

— Аттар, біраз қарқындады,— деді ол.— Қатты айдап кеттім. Енді аздап сарығын бастырайық. Алдымыздан енді қалың ауылдар кездеседі. Сол тұста атқа қамшы салып жүрейін.

— Дұрыс, — десті серіктерім.

Аз тынығып, «ал аттандық!» деген менің серіктеріме Жәмпейіс қызық көрсетті. Оның қолы әйелден бетер шебер болатын. Етік тігу, қайыс еру, ертоқым жасау сияқты еркек қолынан шығатын істерге шебер болумен қатар, ол ең шебер әйелдің ғана қолынан келетін нелер әдемі кесте, ою сияқты істерге өте машық та. Қолөнері солай бола тұра, кейбір қимас адамы қолқалап жасатпаса, әйел өнерін былайша кәсіп етпейтін. Жасаған нәрселеріне ақы, пұл алмайтын. Сол өнерпаздығына Жәмпейіс осы жолы да бағып, бір қызық нәрсе әкепті. Онысы — ені тар, ұзынша қызыл шұғаның бетіне ақ жібектен «жойылсын қалың мал» деген сөздерді араб әрпімен ойып, сол әріптерді машинамен тігіпті. Осы әдемі ернегін ол қалтасынан суырып алды да, мен мініп келе жатқан буырыл жорғасының доғасына көлденең керіп байлады. Әріптердің, ойылуы да, тігілуі де өте шебер екен. Мақтаған әдемі ісіне масаттанған Жәмпейістің айтқаны:

— Мен ес білгелі қалын, малға қарсы адам едім. Жеңгелерің — Жаңылды қалыңсыз алып қашқаным да сол еді. Совет өкіметі орнап, қалың малды жою туралы заң шыққанмен, ақшаға айналған түрде ол «пәлең» әлі де қалған жоқ. Мен аралап жүрген қазақ ауылдарында қалын, малсыз ұзатылған бірінші қыз — осы Рахима. Естуімше, Сәбит еліне барғаннан кейін, қалыңдығымен екеуін ой, қырдағы қалың Сибан кезектесіп қонаққа шақыратын түрі бар. Міне, сонда осы доғадан осы ұран шешілмейді; ел аралап болғаннан кейін Қызылжарға барғанда да осылай жүреді; бұл, тек Сәбит пен Рахиманы поезға өз қолымнан шығарып салғаннан кейін ғана шешіледі.

— Дұрыс! — десті серіктерім.

Кейінің тұсынан таң аппақ ата, кейінің тұсынан күн шыға, кейінің тұсынан күн көтеріле, кейінің тұсынан сәске бола өтіп жатқан жайлаудағы қалың, ауылды, кеп пар аттының алдында жирен қасқасын ағыза жорғалатқан оқ бойы отырған және жәй емес сырнайлата тартқан Жәмпейістің жүрісі, оның артында салдырлай жарысқан көп арбалының дыбысы, біз жанасқан ұйқыдағы ауылдардың адамдарын аяқ - өре тік тұрғызды. Кей ауылдың адамдары шуласа жүгіре, таңырқай қалып қойысты да, енді бір ауылдардың тұсында әлдекімдер атқа міне шауып, бізді еріксіз тоқтатып: «қымыз да болса дәм татындар!» деді. Біреулер «мал соямыз» деп жабысқанмен, уақытымыздың тығыздығын айтып, әрең ұлықсат алдық. Осы бетте қай ауылдың тұсына кідірсек те, кіммен сөйлесек те Жәмпейістің айтары: ана, доғадағы ұранды оқындар!

Жұрт үңіле оқиды. Біреулер таңданады. Біреулері күледі. Енді біреулері, «дұрыс болған екен бұларың!» Жәмпейіс оларға қазақ әйелдерінің бостандығы туралы қысқаша лекция оқығандай боп, «Совет өкіметінің қазақ қызына деген теңдігі осылай!»— деп серпеді...

Осы ағызған бетімізбен Досқа жақындасақ, ауылдан ат шаптырым жерде, жол үстінде, қазақтың жаңа түскен келінді осылай қарсы алу салтын сақтап, төрт ауыл — Жаманшұбардың барлық қыз-келіншегі, бозбалалары, балалары аттылы-жаяулы кеп тосып тұр екен. Қазақтың «ұзын құлақ» я «жаяу почта» аталатын хабарының жүйріктігі ғажап: біздің Қошығұл үйінен шығуымызды әлдекім құлқын - сәріде жеткізіпті.

Әдет бойынша жаңа түскен келіншекті қарсы алған жастар аттан түсіреді де, алдарына шымылдық керіп, ауылға жаяу апарады. Біз жаңашыл болған боп, өйтуге ұлықсат етпейік деп ек, сапылдақ жеңгем — Кәмел (Мырзағазының әйелі):

— Не деп тұрсың. Жалқы жігіт?⁷ Сенен басқа кісі қатын алмап па? Әлде, сенің қатыныңның олардан артық бірдемесі бар ма? Ештеңе жоқ, жұрттан бөлшектенетін!.. Малға сатылмады демесең, ертең ол да біз сияқты қасабалы қатын болады. Ата-анасының жоралғысы. Ойнап-күліп ауылға жаяу барамыз!—деп қалыңдығымды қолтықтап алды.

Күйеу ондайда озып кетеді. Біз де сөйтіп ауылға барсақ, жаманшұбарлықтар ақылдасыпты да, жастар еркін ойнап-күлсін деп Бірәлінің ақ кигіз үйін ауылдан оғашырақ тіктіріпті. «Қымызды шелекпен тасып жүрмейік» деп Нұртаза мен Бікәннің жүзден асатын жылқысынан бес-алты сан биені бөліп, сүтін маған тіктірген үйдегі сабаға құятын бопты. Ауыл адамдары хал-қадарынша төсек-орын, аяқ-табақ дегендерді де жинап қойыпты. Жаманшұбардағы ауқатты адамдар өзара келісіп, біздің сойып жеуімізге және қонақтарға сойып беруімізге жиырма шақты қой бөліпті. Тойға соятын малдарды да осылай бөлісіпті. Той біз келген күннің ертеңіне болмақ екен, оған маңайдағы көп шақырылмақ, ат жарыс, балуан күресі, тағы сондай халық ойындары болмақ сияқты.

Кешке қарай көп жас жиналды. Біздің төрт ауылдың жастары былай тұрсын, Досты айнала қонған «Өтей — Дәуіш» аталатын төрт ауылдың, Телпек, Қарағой, Шоға, Сәпі ауылдарының қыз-бозбаласынан келмеген жан қалған жоқ. Бір түгіл әлденеше үйге сыймайтын бұлар ойын-сауықты далаға өткізді. Дос маңайының ұйысқан қалың бетегесі, төсеген түйе жүн бөстектен кем жұмсақ емес. Бетеге арасына исі жұпар неше түрлі ұсақ гүлдер өседі. Саяндау жерлерге шыққан жоңышқаның арасындағы қалын, жидекке малдың бақайы боялып, қышқылтым тәтті исі бұрқырап тұрады. Жастардың тілегіне қарай ол күнгі түн де қоңыржай ашық, ала бұлт, айлы болды. Сауық құрып самбырласқан көп жастардың арасында, аулынан айрылу сағынышы қалыңдай түсуінен бе, әлде, түнделетіп жүріп ұйқыдан қалжырап келгеннен бе, Рахима басына жамылған шәлісінің маңдайын төмен түсіріп жіберіп, томсарған түрде ешкіммен жауап қатыспастан сілейді де отырды.

Сауық дүкенін қыздырған жастар сол қалпымен күн шыққанша отырма еді қайтер еді, егер таң қараңғысы кезінде торланып келген бір қоңырша бұлт сіркірей бастамаса. Бұдан баспана қылар жері жоқ жастар, әуелі ауылдың отаулау үйлеріне қашып тығылды да, жаңбыр басылғанда: «ендігі ойынды кешке қарай жалғастырамыз» деп, ауылды-ауылына бытырасты.

Елде біз айға жақын болдық. Жәмпейіс айтқандай, бізді қонаққа қалың Сибан түгел шақырды. Сонымен, ұзын сөздің қысқасы, айдан артық уақыт елде қонақтап, жолшыбайға қалың ауылдарды аралай отыра Қызылжарға бардық. Осы ұзақ жолдың, үстінде Жәмпейіс доғаға байлаған ұранын еш жерде шештірген жоқ.

— Мұныңыз не?!— десем:

— Осы дұрыс!— дейді Жәмпейіс те күліп.— Орынборға дейін барсын! Сендер вагоннан түскенде жұрт қарап тұратын болсын. Содан кейін шешіп алып қалтаңа сал!

Дегенін істемей қоймайтын Жәмпейіс, «ұранын» вагон есігіне керіп байламай-ақ, қайнаған суды көтеріп, қартаңдау буырыл проводник келіп қалды.

— Бұ не нәрсе?!— деді ол, есік алдындағы сатыға көтеріліп, шүберекті сыртқы маңдайшаға керуге кіріскен Жәмпейіске.

Жәмпейіс жайын айта бастап еді:

— Қойыңыз!— деді проводник суық түспен,— орыс қызын ешуақытта сатқан емес... Әкет, тез!

Жәмпейіс проводникке қарсыласа алмады да, «Мә, ендеше! Қалтаңа сал да, Орынборға барған соң төріңе іліп қой!» деп, ұранды шүберекті маған берді. Содан кейін: «Жолдарың болсын! Бақытың есе берсін!» деп

құшақтап бетімнен сүйді.

Поезд қозғалғанда, ақырын жылжыған вагонмен қатарласа жүрген Жәмпейіс, есіктен қарап тұрған маған қолын бұлғап келе жатты да, поезд қаттырақ қимылға кіріскен шақта, енді ілесе алмайтынын көріп, екі қолын бірдей көтеріп, жойылсын қалың мал!» деп бар даусымен айғай салды.

Қызылжарда «үшінші класс» аталатын вагонге мінген бізді поезд Челябинға әкеп түсірді. Оған шейін біз өте қысыңқы жағдайда келдік: біз мінген вагон плацкартсыз, сондықтан билеті барлардың кім көрінгені ерікті-еріксіз міне береді де, вагонның барлық полкасында, коридорында адам аяқ басар жер қалмайды. Оның үстіне, ішінде не барын кім білсін, әркімнің арқаларында бір-бір жуан қап. Тәртіптің түзеліп жетпеген уақыты болғандықтан ба, әлде қысылып-қымтырылудан ба — жұрт жоқ нәрсеге байланысып, өзара ұрысқан дабырдан құлағың тұнады. Оның үстіне ауа райы сол бір күндері тым тишу боп, былай да ішіне түтін толып, сасық исі аңқыған вагонда дем алдырмайды. Кәзіргі ең шабан поезд (почталық) күн тәулігіне жетпей баратын Челябинға, қызылы-жасылы аралас тіркелген вагондарды әрең сүйреген біздің паровоз, екі тәуліктен аса әрең жетті. Осындай халде біз Челябинға өте қалжырап түстік.

Одан поездға отыру бізге тіпті қиынға соқты. Бір адам емес, бес адам емес, дындай қырық шақты адамның билеттерін компасировать ету — дүниенің тамығы екен. Осы тамықтан біз үш-төрт күнге шейін шыға алған жоқпыз. Вокзалда иін тірескен адам. Не ішінде, не сыртында отырарлық орын жоқ. Қалың жұрттың ішінде нәрсесін ұрлатып бақырғандар да, төбелескендер де аз кездеспейді. Біздің топтың естияры Рахима екеуміз ғана. Жастары менімен шамалас Рүстембай мен Әндіғожа. Өзгесі он мен он жеті жастың арасындағы балалар. Олар бізге жәрдемдесудің орнына ұрсып, я төбелесіп, кейде бетімен кетіп таптырмай қояды. (Тегі осы жайдың боларын шамалады-ау деймін, елден Қызылжарға бізбен бірге келген Ғабит асығыс шығып едім деп, Орынборға бізден екі-үш күн бұрын жүріп кетті.) Кейбір балаларды жергілікті ұры балалар елдітіріп ертіп әкетіп, алысқа апарып тонап та жіберген жайы да болды. Соған да қарамастан балалар беттерімен жайылады!..

Бір күні тіпті масқара бола жаздадық. Жүсіпбек Сатанов дейтін он бес-он алты жасар бала қасына үш-төрт баланы ертіп, шойын жол рельсін бойлап алысқа кетіпті бір жерде стрелкамен ойнап, теріс бұрып қойыпты. Оны алыстан көрген стрелочник, өкпесін қолына ала жүгіріпті де түзетіпті. Сол арада поезд да кеп қап, аман өтіпті. Егер, стрелочник үлгірмесе, әлгі поезд алдағы составтарға соқтығып күл-талқаны шығады екен, сонша адам апатқа ұшырайды екен. Сол жайды көрген темір жолдың, жұмысшылары жаңағы балаларды ұстап ап, вокзалға сүйреп алып кепті де, милицияның қолына беріпті. Олар балаларды вокзал подвалындағы қараңғы бөлмеге қамап қойыпты.

Осы хабарды естігеннен кейін жүгіріп барсам, темір жолдың саяси

басқармасы да (ТО ГПУ), милиция да балалардың қылығын қаскүнемдікке санап, істерін сотқа бергелі жатыр екен. Балалардың бұл ісінде арам ойы жоғын, білместіктің ғана ісі екенін вокзал бойындағы бастықтарға ұқтыра алмағаннан кейін, мен Челябинің қаласына кеттім де, Губ. ЧЕКА-ның начальнигіне жолықтым. Оған мені тез жолықтыруға себепкер нәрсе — КирЦИК-тің билеті мен кеудеме қадаған қызыл значок.

Начальник жасамыстау, байсалды адам екен. Ол табан аузында телефонмен вокзалдан қажетті адамдарын шақырып алды да, қамалған балаларды босатуға бұйрық берді. Сөйтіп, бейғам балалар ауыр жазадан аман қалды.

Үш-төрт күн жатқан Челябині вокзалынан біз Кинельге қарай әрең аттандық. Бұл аранын, да жол азабы, өткен жолдың азабынан кем болған жоқ. Дегенмен, тағы да екі-үш күн қиналып жеттік-ау!..

Кинельде ошарылған жүргіншілердің көпшілігі Челябинден де артық екен. Онда да беттерімен жайылған балаларды ұстау, көп баланын, билетіне компасир жасау оңайға соққан жоқ. Сол азаппен төрт тәулікте көрер таңды көзімізден аттырып, бесінші күні кешке, «жалпы» аталатын вагонға отырдық-ау!.. Бұл вагонның ішінде де тығыз халық. Олардың да арасында ұрыс, жанжал, төбелес дегендей, вагонның іші аранын, ұясындай гуілдейді. Айқайласа, жанжалдаса отырып, біз де вагонның бірер купесінен сығылыса орын алдық.

Поезд жүрді. Күн батып, мезгіл қарауыта бастады. Қалжырап жүрген балалар тік отырған қалпында (қисаярға орын жоқ) қалғи бастады. Бұл вагонда да электр жарығы жоқ екен, сондықтан проводник әр купеге бір-бір май шамнан үлестіріп өтті. «Сіріңкені өздерің табыңдар деді ол. Бұдан басқа шам берілмейді, сондықтан қажетті уақытында ғана жағып отырыңдар. Таусылып қалса тағы да алам деп ойламаңдар. Нәрсе-қараларыңа сақ болыңдар. Жүргіншілердің арасында ұры-қарылар көп».

Бұл сөзді естігеннен кейін біздің топ ақылдасуға кірісті. Ересек Рүстембай мен Әндіғожаның айтқаны:

— Бәріміз де шаршадық. Бірақ мына Сәбит өзгелерімізден өзгеше түрде шаршады. Қызылжардан шығуымызға бір жетіден асып кетті. Сол күндердің ішінде ұйқы, күлкі көрген жоқ. Ас-су ішуге де мұршасы келген жоқ. Ал енді бұны да дамылдатуымыз керек. Ол үшін, әйелі мен бұл екеуі орта полқаға шығып жатсын. Ұйықтасын. Өзгеміз кезекпен күзетке отырайық. Өйтпей-ақ қояр ек, әлгі проводник ұры-қары көп деп қорқытып кетті. Бізде ұрлай қоялық ештеңе жоқ. Ұрының қолына түсерлік жалғыз нәрсе — Рахиманың киім-кешек салған, ана төбеге қойған сандығы. Арамызда келе жатқан жалғыз әйелдің сандығын ұрлатып алсақ ұят болар. Қырыққа жақын кісіміз. Үш-төрт кісі бір сағаттан отырғанда да, таңды еркін атырамыз. Одан арысы — бір тәуекел. Кәне, не дейсіңдер, балалар? Дұрыс па осы?

— Дұрыс,— деп ду ете түсті біздің топ.

Ендеше...— деп Әндіғожа шамды сіреңкемен тұтатты да, қолына тетрадь пен қарындаш алып, кезектесетін адамдардың тізімін жасауға кірісті. Кімдердің бір кезек боп отыруын Рүстембай айтты. Тізім жасалып болды. Содан кейін аздап ауқаттандық та серіктерімің лұқсатымен, екеуіміз орта полқаға шығып жаттық. Кезекке тұрғандар ермек етсін деп қолдарына карта ұстаттық. Күзетке сенгендіктен, Рахима екеуіміз ішкі киіммен еркін ұйықтауға ұйғардық. Қазақтың ырымында «шалбар жолға бастайды, етік бокқа бастайды сондықтан етікті ешуақытта бас жаққа емес, аяқ жаққа қояды. Біз де етіктерімізді аяқтан шешіп, төсегіміздің аяқ жағына қойдық. Сонымен, қаннен-қаперсіз дегендей, екеуіміз де терең ұйқыға кеттік...

Әлдене не гүрс ете түскенге шошып ояңсам, вагонның іші көрдей қараңғы. Күзетші сыбыс сезілмейді. Төменде де, төңіректе де қор-қор еткен дыбыстар. Есеңгіреп ояңған есіме, жоғарыда тұрған сандық түсіп, қолымды созып сипасам, орны бос тұр! «Ұрланған болар ма?!» деп басымды көтере жан-жағын сипасам, ұйықтаған әлдекімдердің денесі былқылдайды... сандық жоқ!.. Мен төсегімнен төменге қарғып түскенде, Рахима да оянып кетті.

— Бұ кім? - деген үрейлі даусы естілді оның.

— Мен,— дедім мен.

— Неғып жүрсің?

— Әлгі... сандық...

— Ойбай, не дейсің?!—деп жыламсыраған дауыспен Рахима да төмен түсе берді. Екеуіміз тағы да сипалап көрсек, баяғы бос орын!..

— Құдай ұрған екен ғой,— деп жылап қоя берді Рахима Аяқ жаққа қойған етіктеріміз де жоқ!..

— Сандық со кеткеннен кете барды. Біздің бір өкінішіміз осы болса, екінші өкініш: Кинельден шығарда Орынбордағы достарымызға, әсіресе бір класта оқушы студенттерге «үйленіп келем, Кинельден шықтық» деп поездің, вагонның номерін көрсетіп телеграмма бергем. Ертең Орынборға жеткенде елеітін достар алдымыздан шығады. жалаң аяқ түсеміз? Жаңа үйленіп келе жатқан жұбайлар — жалаң аяқ түсеміз бе? Маған бір серігімнің аяғыма сыятын етігін сұрап киюге болар еді. Әйеліме ондай етік жоқ. Сонда ол жалаң аяқ түскенде, мен қалай етікпен түсем?.. Ол кезде «ұйық» деген құрғыр болмайды. Етіктің ішіне шұлғау оранатынбыз. Біздің шұлғауларымыз да етіктерімізбен бірге кеткен. Сондықтан біз шын мағынасындағы жалаң аяқпыз.

Орынбор вокзалына кеп тоқтасақ орысы, қазағы, қыз, жігіті аралас көп

жолдас күтіп тұр екен. Қолдарында букет!.. Өйтетін себебі: рабфак студенттерінің ішінде орыстардан ғана әйелімен тұратын бес-алты жігіт болатын, қазақтан ондайлар жоқ та. Сондықтан менің әйел әкелуім оларға таңсық болған сияқты...

«Беттің арын белге түйіп» дегендей, вагоннан сығылыса шыққан халықтың артын ала біз де қолтықтаса шықтық. Күтіп тұрған жолдастар ду ете түсіп, шуласа, құттықтай қарсы алды. Ызың-шу арасында, олар біздің жалаң, аяқ екенімізді аңғармай да қалды...

Біздің жалаң аяқ екенімізді достарымыздың ішінен, әр нәрсені көпшіліктен бұрын көргіш, бұрын сынағыш Нұрмақ Байсалықов абайлапты.

— Өй, мыналарың не?!—деді ол таңданған дауыспен, аяғымызға қарап.

Мен амалсыздан күле сөйлеп, ұрланған нәрселеріміздің жайын қысқаша айтып бердім.

— Оқасы жоқ,— деп ду ете түсті достар.— Етіктің де, басқа бұйымның да табылуы оңай, сүйіскен жұбай табылуы қиын. Сүйіскен жұбай — өздерің аман болыңдар!.. Басқасы табыла жатады!..

Бәріміз сапқа тұрған әскердей қолтықтасып, вокзалдан қалаға жаяу тарттық. Өзгелерінің аяғында етік, әйелім мен екеуміз — жалаң аяқ!.. Ол кездегі студенттер арасында көбірек айтылатын ән мен өлеңнің бірі «Село, товарищи, в ногу» болатын. Қалжыңы ма, расы ма — қолтықтасқан жастардың арасынан әлдекім осы өлеңді бастай жөнелгенде, достардың бәрі де шуласып қосыла кетті, мен де қосылдым...

ЕКІНШІ ТАРАУ

КҮРЕС ЖОЛЫ —

ШЫТЫРМАН

МОСКВА САПАРЫ

Ахмет Байтұрсыновтың 1923 жылдың күзінде өтпек болған юбилейін құлатуға қатысу, маған оңайлыққа түскен жоқ. Оның тарихы төмендегідей: менің өлең, жазу ісіне 1917 жылдан бастап кірісуім оқушы көпшілікке мәлім, С одан кейін жазылған өлеңдерімді, поэмаларымды 1924 жылдың күзінде ақтарып көрсем, көлемі көбейіп қапты. Соларды өзімше іріктеп, кітап қып шығаруды ниет еттім.

Ол жылдары Қазақстанда арнаулы ұлттық баспа жоқ. Кітап атаулының бәрі, ол кезде Қазақстан оқу комиссариатының «Академиялық орталығы» деген бөлімі арқылы ғана баспаханаға ұсынылады.

Сырттан сұрастырсам «Академиялық орталықтың» басқарушысы — Молдағали Жолдасбаев екен. Бұл кісіні жақсы білем, 1922 жылдан бастап, «Еңбекші қазақ» газетінің

Редакторына орынбасар болып қызмет атқаратын, онымен жиі жолығып жүрдім. Жуан, ортадан биік денелі, жалпақ бетті, қалың ерінді, қою қасының жалпақтығы бір елі, бір көрмеге түсі суық сияқтанған бұл адам жас жағынан редакция қызметкерлерінің бәрінен үлкен (менен — мүшелге жақын), сондықтан оны біз «Молдекең» дейміз. Ол мінез жағынан барып тұрған кішіпейіл. Қызметіне, жасына қарамай үлкенмен де, кішімен де жампаңдай сөйлесіп, сырласа кетеді. Ол күлдіргі адам еді. Қазақтың, татардың, орыстың ол білетін анекдоттарында шек болмайтын. Оларды добалдай денесін солқылдата күліп айтатын, тыңдаушының да шегін қатыратын. Салт жағынан мейлінше салдыр-салақ та: өтектелмейтін кең шалбарынан қазақша дамбалының балағы шығып жүру, бәтеңкесін аяғына кейде баусыз сұға салу, немесе кендір, жөке, қайыс сияқты жіптермен шанди салу Молдекең үшін түкке де тұрмайтын... Ерекше мінезді адаммен жанасуға жаны құмар Сәкен Молдекеңді «Еңбекші қазақтың» редакторы орынбасарлығына қалап ап, өмір бойы дос болып кетті. Алматыда екеуі бір ағаш үйдің екі жағында көрші болып тұрды.

Өзінің айтуынша, Молдекең «ертеден марксист». Бірақ, ұмытпасам, коммунист партиясының мүшелігіне 1920 жылы өткен. Тағы да өзінің

айтуынша, туған-өскен жері Батыс Қазақстанда азамат соғысына араласып, қызылдар жағында болған. Мақтануы ма, расы ма Чапаев дивизиясында комиссарлық қызметін атқарған белгілі жазушы Дмитрий Андреевич Фурманов Молдекеңмен танысып, бірнеше кездескеннен кейін: «мен көрген қазақтардың ішінде марксизмге ең тәуірі — сен екенсің» депті-мыс. Ал, іс жүзінде Молдекең кім көрінгенмен үйлесе кететін «жалпақ шешей» де. Тап тартысы қызу жүріп жатқан кезде, «марксист» болып «тап жауы» дегендермен ұстаспайтын, сондықтан оның, «Молдекеңдігі» коммунистерге де, ұлтшылдарға да бірдей боп, бәріне ортақ «Молдекең» боп жүре беретін.

Молдекең газет, журналдарға көптеген мақалалар жазған адам. Оның псевдонимы — римше «Ү» болатын. «Қызыл Қазақстан», «Әйел теңдігі» журналдарының, «Еңбекші қазақ», «Жас қайрат» газеттерінің жиырманшы жылдары шыққан сандарын ақтарып көрген кісі, осы «Ү»-ні жиі ұшыратады және оның жазған мақалалары мәдениет тақырыптарында болады. Молдекеңнің диалектикалық және тарихи материализм тақырыбына жазған немесе осы тақырыпта орысшадан аударған мақалалары да аз емес. Кеңселік қызметтерінің үстіне ол Қазақтың педагогикалық институтында саяси сабақ жүргізеді.

Мен жинаққа кіргізуге ойлаған өлеңдерім мен поэмаларымды қолдан әдемілеп кешірдім де, (қазақша машинка ол кезде атымен жоқ) «Академиялық орталыққа» алып бардым. Молдекең дағдылы қалпымен қалың ернін кең жая күлді де: «оу, Сәбитім, жақсы келдің» деп, жол жайымды сұрай бастады. Мен келген жөнімді айттым.

— Жақсы. Өте жақсы. Пролетариат жазушыларының шыға бастауы қуаныш. Газет, журналдарда басылған өлеңдеріңді оқып жүремін. Кейі қуандырады да. Ал, енді бұл өлеңдеріңді сен маған тастап кет. Қарындашымды қолыма ала отырып, жақсылап қарап шығайын. Көзіме түскен кемшіліктері болса жасырмай айтайын. Екеуміз де коммунистіз ғой. Бүкпе сыр бізде болуға тиісті емес. Уақыт жағынан мені қысып кетпе. Жұмысымның көбін, қолымның аз тиетінін білесің. Оқып болғаннан кейін өзім хабарлармын,— деді.

Молдекеңнің хабары ұзаққырап кетті. Бастапқы кезде мазалауға ыңғайсызданып жүрдім. Кейін жолыға қалғанда сұрасам: «қол тимей жатыр, шырағым. Әлі де аздап шыда» дейді. Біраздан кейін шыдау шеңбері созылып, үзілетін халға жеткендей болды. Мен Молдекеңнің қызмет орнына бардым да, әлі де оқылмағанын көріп, жинағымды өзіме қайтарып беруді талап еттім.

— Әрбір мекеменің өз тәртібі бар ғой, Сәбит шырақ,— деді ол аюдың ыңыранғанындай қоңырқай даусымен.— Ондай тәртіп біздің Академиялық орталықта да бар. «Көркем әдебиет» аталатын шығармалардың кітап боп басылуы үшін Ақаңның визасы керек...

— Ақаң кім?— дедім мен Молдекеңнің сөзін бөліп.— Ахмет Байтұрсынов па?

— Ия.

— Менің жинағымды сол кісіге бердіңіз бе?

— Жоқ, — деді Молдекең басып шайқап.— Енді ғана беруге ойлаймын және тек өзіңнің лұқсатыңмен ғана.

— Оған менің ұлықсатым жоқ.

— Неге?

— Жаудан жақсылық күтуге болмайды. Ол маған жау адам. Оған қаратам десеніз, қолжазбамды өзіме қайтарып беріңіз.

Молдекең айтыс-тартыста шорқақ та, қорқақ та болатын. Газет басқармаларында бірге қызмет атқарған күндерде Молдекең айтыс туатын мәселелерге жоламай қашқалақтайтын. Егер біреу кей мәселеде өзін кінәлай бастаса, «шырақ,, сенікі жөн» деп көне кететін. Бұл жолы да ол осы мінезіне бағып:

— Қарағым-ау, о не дегенің? Көбіне шыдағанда, азына да шыда! Ақаң қисықтық қылмас. Өйтем десе жөнге салармыз. Ол кісіге формальный жағы үшін ғана береміз. Өзгесі — өз қолымызда,— деп жалпақтай бастап еді, мен тікейе түсіп:

— Беріңіз, қолжазбамды! Әйтпесе Обкомға барам,— дедім.

Оным жәй «қоқан-лоқым» ғана еді. Обкомның мені 1922 жылдан білетін, сыйлап жүретін бірінші хатшысы Коростылев, со бір кезде әлдене сырқатпен ұзақ уақытқа, әлдеқайда емделуге кеткен; ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі, менің әрі тәрбиешім, әрі досым—Абдолла Асылбековтің өткен күз Москваға оқуға кетуі мәлім; оның обкомдағы орнына Ежов келген: бұл СССР-дың Ішкі істер министрі боп 1937 жылдың «халық жауларын» отауда Ежов Орынбордағы обкомға ол Семей губкомынан келді; арық аласа бойлы, қоңыр енді, оң жақ тамағында әлдене жараның үлкен тыртығы бар, тістері сирек, кішкене қара көздері ойнақшып тұратын, істік мұрын, кескінсіз, қырылдаңқырап сөйлейтін бұл адам біріер жолыққанымда салқын сөйлескен соң, қайтып бармағам, енді несіне барам оған?

Орынборда обкомнан басқа мекемелерде де жинағымды бастыруға жәрдемдесер кісі жоқ. Бұрын «мендешевшілдер», «сейфуллиншілдер» аталған жіктер жоқ кезде, республиканың әкімшілік істерін басқарудың ақылы Сейтқали Мендешевте болатын еді де, идеологиялық істерде Сәкен Сейфуллин жетекшілік ететін еді. Бұл екеуінің арасына 1923 жылдың

басынан «суқан» кіріп, «мендешевшіл», «сейфуллиншіл» жіктер шықты да, аралары жақындаудың орнына күннен күн алшақтай түсті. Сонда жоғарыда айтқандай екі жіктің арасында идеологиялық мәселелерде ешбір жарықшақ болған жоқ: екі жағы да алашордашылдыққа, байшыл-ұлтшылдыққа қарсы, кейбір жеке қателіктерімен қатар екі жағы да коммунистік партияның жолында; сонда екі жағының да өзара таласатыны — портфель, яғни республиканы басқаруда бірінші орында болу; осы «мақсатқа» жетуде, біріне бірі саяси айып та тағуға тырысады, сонда сейфуллиншілдердің мендешевшілдерге тағар айыбы — «шовинистерді жақтаңқырайды», ал мендешевшілдердің сейфуллиншілге тағар айыбы — «ұлтшылдарға бейімделіңкірейді». Осы айыптардың элементі екі жағында да аздап бар сияқты, соны түсінісіп, ақылдасып отырудың орнына, күннен күн шалқайыса береді. Байқауымша, олардың бүйтулеріне ұлтшылдар да себеп болатын сияқты. Мысалы Әбдірахман Бәйділдин. Оның кім екені жоғарыда айтылды. Қазақстан партия ұйымының III конференциясына дейін, Сәкенге қарсылардың ішінде келген Бәйділдин (ол Омбының учительдік семинариясына Сәкенмен бірге оқыған), конференциядан кейін Сәкеннің пәтеріне келгіштеп, оңаша сөйлескіш, бірге серуендегіш боп кетті. Сонда байқасам, «шын большевик — сені III конференцияда Мендешев тобы азияшылсың деп кінәлады» деп, Сәкенді мүсіркеген боп, «мендешевшілдер шовинистерді қолдайды» деп, екі жіктің арасына от жағумен жүр...

Аралары осылайша алшақтай берген бұл жіктердің біраздан кейін әкімшілік мәселелерде Мендешев жағы басым болуға айналды. Абдолла Асылбековтің еткен күз оқуға кетуі содан. Мен 1924 жылдың күзінде каникулдан келсем, «сейфуллиншіл» дейтін Жанайдар Садуақасов КирЦИК-тің секретарьлығынан алыныпты да, орнына «мендешевшіл» дейтін Ораз Исаев отырыпты, сейфуллиншілдердің үлкен» қызметтегі тағы біреулері «кішірейіп», әрқилы қызметке ауысыпты. Сәкен совнарком председателінің қызметінде әлі де болғанмен, «кешікпей бұ да түседі» деген қауесеттен бе, әлде шабыты кеп жүр ме, жазу ісімен шұғылданып, кеңсеге өте сирек баратын бопты...

Сөйтіп, «мендешевшілдер басым болды» дегенмен екі жіктің адамдарына бірдей, коммунистік көзбен қарайтындар, көздерінше де, сырттай да:

— Бәрекелді-ай, жаманға соқпаса нетті, бұның арты!.. «Тозған қызды, топталған қарға жейдіге» соқпаса нетті!.. — деп, уайым айтып жүр еді...

Міне осындай жағдайда, өлеңдерімнің жинағын бастыру туралы Қазақстан орталығында мұңымды кімге шаға алам? Жинағымды Молдекеңнің сүйреткіге салуы, осыған байланысты емесін кім біліпті?

Осы жағдайларды салмақтай кеп, менің ойым — жинағымды Молдағали Жолдыбаевтан алып, жақын арадағы каникулда Москваға барып, РКП(б) Орталық Комитетіне шағым айтқым келеді. Ішкі шешім солай бола тұра Молдекеңе «Обкомға барам» деген сөзді қадала айтқан соң:

— Жо-жоқ, қарағым, — деді жалтақ мінезді Молдекең еңкейген кеудесін көтеріп, оң жақ алақанын көтере жайып, — Менікі жәй әншейін, былай да реті келгелі тұрған істің ырың-жырыңсыз шешіле қалуын тілегендік еді де.

— Сонымен, сөздің қысқасы,— дедім мен Молдекеңе,— Ақаңның визасынсыз қолжазбаның баспаға қабылданбайтыны рас қой?

— Рас.

— Рас болса, қолжазбамды өзіме беріңіз!

— Сонда, қайда бастырмақшысың, бұл жинақты?

— Оны өзім білем,— дедім де, қолжазбамды алып шығып кеттім.

«Өзім білем» деген жерім — Москва. Қысқы каникулда сонда барып, Орталық партия комитетіне шағым айтпақпын.

Москваға менімен серіктесіп сабақтас жолдасымның бірі — Үмітбай Балқашев аттанды. Бұл жолы біз плацкарттық вагонға отырдық. (Кейінгі кездегі Жұмсақ немесе халықаралық вагондар ол кезде атымен жоқ.) Бұрын мінетін «жалпы» немесе «теплушка» аталатын вагондармен салыстырғанда, бұл вагонымыз «тамық» қасындағы «жұмақтай». Жалғыз ғана тиышсыздығы — ішін сірестіре толтырған, сыртынан жіппен шандып буған үлкен қаптармен әлдекімдер кіреді. Ондайлардың біразын жолшыбайғы станцияларда темір жол саяси бөлімі (ТОГПУ) немесе милиция қызметкерлері тінтіп, қаптарынан көнетоз киімдер, көздеген маталар тауып, біреулерін поездан түсіріп жатады; ал, енді біреулеріне штраф төлетеді. Осы жайда ұрсысу, жанжалдасу, шу көтеру, төбелесу сияқты көңілсіздіктер болады.

Үмітбай екеуіміз мінген состав бізді Москваға төрт жарым сәткеде жеткізді. Бұл — күн түстен еңкейген шақ еді. Поезд «Казанский» аталатын вокзалға тоқтады. Вокзалдың іші-тысы қаптаған адам екен. Ауа райы — шаңытқан үскірік, буалдыр аспанда сұрлана төнген қалың бұлттан аздап қар ұшқындайды.

Вокзал маңына көзіміз үйреніп алғаннан кейін Үмітбай екеуіміз мақсатты жерімізге жетудің жайын ақылдастық. Ол кездегі студенттер каникул кезінде басқа бір қалаға бара қалса, жатақханалардан тегін орын берілетіні бізге мәлім. Үмітбайға салсақ, соны істеу керек еді. Менің естуімше, Москвада «делегаттар үйі» аталатын жай бар, республикалық атқару комитетіне мүше адамдардың бәріне де осы жайдан номер беріледі. Оған баруға Үмітбай әрең көнді.

Ол кездегі Москвада «автомашина» атты транспорт жоқ. Сұрастырып байқасақ, трамвай көп жерді орап, бірнеше пересадка арқылы барады екен. Одан басқа көлік — извозчиктер ғана. Қазан вокзалының қасында олар қаз-

қатар тізіліп тұр. Олардың «фаэтон» аталатын құмырсқа бел, солқылдақ арбалары да, денелері салбыраңқы жуан аттары да, бастарында үлкен малақайы бар, сырттарында белі бүрмелі, етегі кең тондары бар, аяқтарында қалын, пималары бар, мойындарында тұмсықтарына дейін ораған шарфтары бар, түкті ауыздарын қалын, қырау басқан, танауларынан булары бұрқыраған жасамыс атшылары да бір қалыпқа құйып шығарғандай бір-біріне өте ұқсас. Орынборда естуімізше: «Москвадағы мұндай извозчиктердің бәріне бірдей сенуге болмайды. Олардың кейбіреулері баратын жеріңнен теріс алып кетіп, қаланың, әлдеқайдағы түкпірлерінде тұратын ұрыларға апарып береді де, тырдай жалаңаш тонап жібереді, немесе өлтіріп, дененді әлдеқайда тыға салады». Ендеше мына тізіліп тұрған извозчиктардың қайсысына сенуге болады? Москва бізге таныс емес. Баратын жеріміздің қай жақта екенін білмейміз.

Бірақ извозчик жалдамай амалымыз жоқ. Білетін адамдардың айтуынша, Делегаттар үйі бұл арадан жаяу жетер жер емес. Сондықтан жобасы дұрыстау деген қалын, қаба сақалды қартаң орыспен үйлестік те, баратын бағытқа жол тарттық. Ол бізді бірталай бұралаңға салды да «іздегендерің осы» деп әлдене үйдің алдына тоқтады. Вокзалдан бұл үйге дейін қанша уақыт жүріп, жолшыбай не көргеніміз өзімде жоқ. Оны ескерерлік мұрша да болған жоқ қой деймін: төбесі тұманға сүңгіген биік үйлердің арасында ерсілі-қарсылы жөңкілген трамвайлардың шаң-шұң даусымен, «қайда құлатар екен?!» деген қорқыныш есті шығарып жіберді.

Осы мазасыздықтан құтылғымыз келгендей извозчикпен тез кездесіп, «Делегаттар үйі»

екендігі маңдайшасындағы ірі әріптерден көрінген үйге кірсек басқарушысы буырыл шашты, көркемше, жасамыс әйел екен. Ол менің КирЦИК-ке мүшелік билетімді көргеннен кейін.

— Номер беруге болады, — деді.

— Біз екі адам едік.

— Оқасы жоқ, — деді бақылаушы, — номер берем.

Әйел бізді іші жасаулы, екі кроватты номерге орналастырды. Ол бізге:

— Бір кемшілігіміз — асханалық залымыз ремонтта. Тамақты сырттан ішулеріңізге тура келеді. Ал, шәй қажет болса ұйымдастыруға болады, — деп еді, жолдан қалжырап келген

жағдайымызды айттық та ұйқыға кірістік...

Құрметті оқушы достар!

Бұл шығарманың мақсаты — Советтік дәуірде ғана прогресс жолымен

аршындап алға және биікке өрлеп келе жатқан Қазақстанның өмірінен, белгілі бір уақыттарда көрген-білгенді баяндап беру ғой.

Қазақстанды Совет Одағының бір бөлшегі дейміз, Одақта Қазақстан ғана емес, барлық бөлшегі де жарыса, тең өсіп келеді. Осы жарыс пен осы өсудің маңдай алдында ұлы астанамыз — Москваның келе жатуын білеміз, бірақ, бұл өсуді көзімізден өткере тұра ол жайда (әсіресе, ұлттық көркем әдебиетте) аз жазамыз; жаза қалған күнде оның коммунизм астанасы екенін мадақтаймыз да, көз алдымыздан өтіп жатқан өсуінің егжей-тегжейіне тоқтамаймыз.

Біздің Советтік Отанның экономикалық жақтан да, мәдениеттік жақтан да орасан зор қарқынмен өсуіне бас куә — Москваның, өзі. Бұл өсуді толық сипаттауға, ең кемінде, жеке бір жуан кітап керек болар еді. Ондай кітап кәзір менің құшағыма да сыймайды және оны жазу — кәзір алдыма қойған мақсатым да емес. Менің бұл жолғы мақсатым — өзім номеріне орналасқан «Делегаттар үйінің» орны және төңірегі, содан бері қалай өзгеруінің елесін ғана көрсету.

Үмітбай Балқашев құс ұйқылы адам. Қолағаштай қоңқиған зор мұрнымен жатқан үйіндегі ауаның бар тәтті-дәмдісін өзгеден бұрын сорып ала ма, немене, жастыққа басы тие салысымен бөлмені басына көтере қорылдайды да, сені талдырғанша ұйқы бермей, «көзім енді ғана ілінді-ау» деген шақта «әй, ұйықтай береміз бе?» деген даусынан оянып кетесің.

Ол «Делегаттар үйінде» де сөйтті: төсегіне жата қорылдай жөнелген ол біразға дейін өзі ғана ұйықтап, маған ұйқы бермеді де, мен шала-шарпы қалғыған шақта: «Ау, ұйықтай береміз бе?» деген даусы құлағыма сап ете қалды. Шала ұйқы болған мен мең-зең қалыпта көзімді ашсам, аппақ, арық кішірек денелі Үмітбай қылқиып төсегінің үстінде отыр. Таң еркін атыпты. Бөлме іші жарық.

Өзі көркем шығарма жазбағанмен, сыншылдық салтын да құрмағанмен, Үмітбай біреудің жазғанын ауызша сынағыш адам, соның үстіне көркем түрде сезінгіш адам.

Мен ұйқыдан көзімді аша, төсегінде отырған ол, нәзік ұзын саусақты қолын бөлме терезесіне қарай созды Да:

— Анау әдемілікті көрмей, былшиып ұйықтауға бола ма? — деді маған.

Терезеге көз тіксем шынында да әдемі екен: әлдене сорайған биік үйлердің ар жағында, тауықтың қанатындай құлпырған алтын арайлы таң шымылдығы, аспанның шығыс жақ жиегін жоғары қаусырып тұр: түндегі түнерген қалың бұлт кәзір сиреп, былай да көрікті сыртты көркейте түскісі келгендей, жұқа ғана қар себелейді.

Таңды тамашалаған Үмітбай екеуміз, сәкісіне түкті кілем төселген жылы

бөлменің терезесіне төсектің ішкі киіммен таянсақ, таң нұрына боялған Москваның әдемі бір бөлшегі көз алдымызда жарқырап тұр: тура алдымыздағы кең алаң арқылы төбелері тікшіл, шошайған мұнарасы бар, қызыл кірпіштен салынған, арасында арғы дөңеске көтерілген тас көше бар, екі биік үй көрінеді (оң қолдағысы кәзіргі тарихтың музей, сол қолдағысы— Ленин музейі). Дөңге көтерілген тас көшеден «Василий Блаженный» аталатын бұрама мұнаралы шеркеудің төбесі қылтияды. Оң жақта көрінген қызыл қорған, әрине Кремль; сол жақта, қабырғасы Кремльден аласалау, түсі қоңырлау бір қамал көрінеді, Үмітбай оны «Қытай қаласы» аталатын қамал осы болу керек деп жорамалдайды.

Іңірде тамақ ішпей жатқан біздің қарнымыз ашыңқырап қалған екен. Сондықтан сыртқа шығып асхана табу мақсатымен және қаланы көру мақсатымен Үмітбай екеуміз киіндік те төменге түстік. Амандық-саулық сұрасқаннан кейін:

Асхана жақын жерде,— деді дежурный әйел,— шығыс жақ терезеден көшенің қарсы бұрышындағы тапал, ұзынша үйді көрген боларсыздар?

— Көрдік.

— Сол қысқа көшенің аты — «Охотный ряд», тапал үйлерде құс ауланатын аңдардың шикі еті және солардан жасалған тамақтар сатылады, Ондай асхананы «харчевня» дейді. Бірақ, — деді әйел қабырға сағатына қарап, — харчевня ашылуға әлі екі сағат бар. Оған дейін төңіректі аралап көріңіздер.

Көшеге шықсақ шыңылтыр аяз екен. Ауа — тамаша, «Делегаттар үйі» дегенді енді ғана көз тоқтатып көрсек, кәзіргі Горький мен Охотный рядтың бұрышында тұрады екен. Кейін ол үй бұзылып, орнына 18 этажды «Министрлер үйі» салынды.

Ескі үйдің есігі Горький көшесіне шығады екен. Ол көшенің сол кездегі ені кәзіргісінен екі есе тар болатын. Кейінгі жылдарда тар көшедегі аласа (ең биігі — үш этаж), сиықсыз үйлер қиратылды да, шалқайған кең көшенің бойына, қазіргі зәулім (сегіз-он этажды), сұлу үйлер салынды. Сондай үйлердің бірі «Москва Советі» (бұрынғы «қалалық управо») тұрған орыннан елу метр кейін шегеріліп, төбесіне екі этаж үстеме үй салынды. Бұрынғы қалпында да кіші-гірім қаланың орамына әрең сиярлық, қабырғалары қалың, алпамсадай ауыр осы үйді бұзбастан, астына алып арба орнату арқылы, орнынан кейін, сүйреген шақта, тамашалап тұрушылардың ішінде мен де болған ем!.. Пәлен жүз мың, (мүмкін миллиондаған) тонналық үй, бір сәтте сүйреген жүктей жылжып жүре бергенде:

— Міне, күш! — деп қайран қалған еді қарап тұрғандар...

Үмітбай екеуміз алғаш көрген тар кезіндегі «Горькийде» ерсілі-қарсылы

және жиі жүретін трамвайдан аяқ алып жүру қиын екен. Және шаң-шұң қоңырау. Көшеде извозчиктен басқа транспорты жоқ ол кездегі Москва халқы трамвайға сыймай таласып мініседі. Олардың да шу-жанжалы құлақты тұндырады. Сығылысқан топта әлдекімдерді трамвай басып өлтіріп я жаралап... дегендей бақырған дауыстар да аз емес...

Трамвайдан күдер үзген Балқашев екеуміз жан-жақты аздап жаяу араладық. Біз ең алдымен Кремльдің «Троицкий қақпасы» аталатын (Қызыл алаң жанында) жеріне келдік. Онда күзетте тұрған әскери адамнан сұрасақ Кремльге кіру үшін «бюро пропусков» аталатын орыннан лұқсат алу керек екен, ол Қызыл алаңның теріскей бетіндегі, бұрын «Халық Комиссарлар Советінің канцеляриясы» аталатын, кейін «Мемлекеттің универсалдық магазині» (ГУМ) аталатын үйде екен. Бюро—сағат оннан бастап ашылады екен. Енді қайда баруды ойласқанда біздің зауқымыз «Китай город» қамалының іші-сыртын аралап келу болды. Біз оның ГУМ жақтағы бір қақпасынан кірдік те, әуелі ішін кезіп шықтық. Бұның өзі зәулім үйлі бір үлкен қала. Оның шығыс жақ шетінде қамал ішінде маңдайшасына РКП(б) деген ірі әріпті алтын жазуы бар, жеті-сегіз этажды, терезелері үлкен сұр мрамордан қалаған үй тұр. Көзге ыстық көрінген бұл үйге қалай кіру жайын да Үмітбай екеуміз ақылдасып қойдық. Қаланың ішкі жағындағы қуыстарда, әсіресе, қақпа маңайларында көзге ерекше түсетін бір нәрсе — мезгілдің ертелігіне қарамай суықтан бүрісе түсіп, жерге ескі кітаптарды қатарлап жайған адамдар. «Букинист» аталатын бұл ескі кітаптарды сатушылар кәзір аз, ал ол кезде тіпті көп екен және кітаптарын өте арзан сатады. Мәселен, мен сол букинистің біреуінен, күрең сапиянмен әдемілеп тыстаған, мұқабасының сол жақ бетіне қоладан құйылған келбетін орнатқан Лев Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» атты төрт томды романын, оған қоса сәнделуі дәл сондай екі томды «Анна Каренинаны», оған қоса «Адам және жер» аталатын бес том кітапты,— червонецтың үш сомына алдым!..

Кейінгі 1933—34 жылдары қамалының, қабырғасы түгелге жақын қиратылып, бірер жерде қақпасы ғана қалған, «Метрополь» мейманхананың тұсында ғана қабырғасынан кішкентай бөлекше сақталған «Китай городтың» бір көргендегі хал-жайы осылай еді. Бұл қамалдың да қиратылған кезін мен көзімнен өткердім. Қиратушылардың айтуына қарағанда, қамал қабырғасының қалыңдығы бестен он метрге дейін екен. Кірпіштері өте қатты боп, ірі динамиттің күшіменен әрең сынған. «Кейінгі ғасырларда,— деседі олар,— бұндай қатты кірпіштер жасалған емес!»

Біз «Китай городты» аралап біткенше сағат сегіз де боп қалды. Үмітбай екеуміз «харчевняға» келсек ашылып жатыр екен. Бұл қатардағы иін тіресе салынған көп лавкелердің ішінде «харчевня» біреу ғана емес, әлденеше боп шықты. Мейманханадағы әйел айтқандай оларда, тек тағы аңдар құстардың еттері ғана емес, үйде асырайтын үйрек, қаз-тауық құстардың да еттері сатылады екен. Онымен де қоймай қой, сиыр сияқты малдар да сойылып жатады екен. Бірер күннен кейін Үмітбай екеуміз «харчевняның» біреуі

қорасына тірі өгізді әкеп сойғаннан көзімізбен көрдік.

Кәзір орнында Москваның ең атақты, ең үлкен, ең көркем мейманханасының бірі боп атқаратын, 14 этажды «Москва» тұрған «харчевияның» ол кездегі сиқы сондай еді.

Тамақтанғаннан кейін біздің іздеген адамымыз Абдолла Асылбеков болды. Оның Тимирязев атындағы академияға оқуға кеткенін жоғарыда айттық. Ол Москваға кеткеннен кейін өзара жиі хат жазысып тұратынбыз. Оның адресі «Москва, Тимирязев Академиясы, Төменгі Лихабор селосы» болатын.

Сұрастырып көрсек, Төменгі Лихабор қала төңірегінiң поезымен баратын жырағырақ жерде екен, трамвай алыстан тоқтайтын екен. Үмітбай екеуіміз іздеп барсақ кәзір зәулім биік үйлер салынып, Москваның көркем бір бөлшегі боп кеткен Төменгі Лихабор ол кезде аласа, кішкене, ескірген ағаш үйлі, шағын ғана село екен. Сондай үйлердің біреуінен Орынбор рабфагін 1923 жылы бітіріп кеткен Хасен Нұрмахамбетов бөлме жалдап алады. Хасен Абдолланың идеялық тәрбиесінде болған ең жақын жолдасының біреуі. Сондықтан оқуға барған Абдолла пәтер үйінің тағы бір бөлмесін әперіпті. Абдолла оқуға — әйелі Банумен, кішкентай қызы — Ділкенмен барыпты.

Бізді жылы шыраймен қарсы алған Абдолла күні бойы Төменгі Лихабор селосы мен Академияны түгел аралатты. Алдымен Лихабор туралы. Ол — Мәскеудің іргесінде отырып, тұрмыс салты жағынан алыстағы селодан темен болмаса артық емес екен: Қарағайлы қалын, орманның ішінде отырып, үйлерінің көбі кішкене, жөнеу біразының тозығы жеткен, енді біреулері ескіріп қыңырайған, қора-қопсылары нашар және лас, үй тұрмыстары да әлсіз, ыдыс-аяқтары ескі, төсеніштері жоқ, үйлерінің бұрыштарына христиан дініндегі «құдай» мен «әулиелердің» суреттерін іліп, алдына білте шам жағып қойған, адамдары астың алды-артында, жату-тұру мезгілдерінде үнемі шоқынады. Селодағы кішкене шеркеуге барсаң шоқынған жұрт ішіне сыймай, біразы далада тұрады. Абдолла мен Хасен тұратын үйдің иесі де сырты мүләйім-діншіл, қылығында обыр (бұрын кулак болған деседі) адамға ұқсайды. Ол пәтер мәселесінде зәру тосып, Абдолла мен Хасеннің айына алатын стипендиясының үштен бірін, тек жамбас ақыларына ғана алады екен. Төсек-орын және бөлмелерді күту — пәтершілердің мойнында. Бұл аса ауыр шарт. Бірақ пәтершілердің оған көнбеуге амалы жоқ — Академияның жатақханасындағы орын аса мұқтаждарға ғана беріліп, мынау екеуі сияқты пәтер жалдауға аз да болса мүмкіншілігі барларға берілмейді екен. Революциядан бұрын «Петровско-Разумовская» аталған, советтік дәуірде «Тимирязев» есімі берілген ауылшаруашылық Академиясының қарамағындағы салтанатты зәулім үйлер — шағындау әдемі шаһар. Біз оның сыртқы сәулетімен ғана таныстық, сондықтан толық сипаттамаймыз.

Хасен жас және бойдақ жігіт. Академияға рабфакты бітіріп түскен ол

оқуды жеңіл алып келе жатыр екен. Оның материалдық жағы да жақсы болып шықты: былтырғы жылдың оқуын аяқтағаннан кейін, Академиясы Шығыс Қазақстанға жіберген бір экспедицияға еріпті де, жаздай көп ақша тауып келіп. Ал, жасы со кезде қырықты алқымдап қалған, учительдер курсын революциядан бұрын бітіргенмен, азамат соғысы мен құрылыс жылдарының ауыртпалығы ол оқуын басынан шығарып жіберген Абдолла Асылбековке Академия оқуын алып жүру өте ауыр екен. Материалдық тұрмысы одан да ауыр. Қазақстан үкіметі уағда еткен арнаулы стипендиясын бірер ай ғана жіберіпті де, одан кейін әлдене себеппен доғарып қойыпты. Жиған запасы жоқ. Қарамағында әйелі мен баласы бар. Әйеліне лайықты қызмет табылмаған. Егер Хасен жәрдемдеспесе күн көре аларлық жәйі жоқ. Сондай халде бола тұра, маған жиі жазатын хаттарында ол жайдан түк жазбауы ғажап!

МОСКВАДА

Лихаборға оралып, кешкі шам жағылғаннан кейін, мен Абдолла Асылбековке, Россия Коммунист (большевиктер) партиясының Орталық Комитетіне, жинағым туралы орыс тілінде жазғандарымды көрсеттім. Абдолла орыстың тілі мен грамматикасына өте жүйрік адам болатын, қалам, қарындашты сол қолымен ұстай отыра, әріптерді маржандай тізбектеп ете сұлу жазатын. Ол менің арызымды оқып, аздан қана түзеп шықты да, сол күйінде беруді мақұл көрді. Көшірмесі өзімде сақталған бұл арыздың тарихтық және әдебиеттік мәні болғандықтан, құрметті оқушы жолдастар, сіздердің, алдарыңызға сол қалпында тартқым кеп отыр:

РКП(б) Орталық Комитетінің генералдық секретары

жолдас И. В. Сталинге.

1920 жылдан РКП(б)-нің мүшесі, билет саны

5 17640, Орынбор қаласында тұрушы, Мемлекеттік

рабфак студенті Мұқанов Сәбиттен.

Бұл баяндау хаттың жазылу мақсаты — РКП(б) Орталық Комитетіне Қырғыз халқының мәдени дәрежесін өсіруге себепкер боп жатқан объективтік және субъективтік жағдайларды сипаттап беру.

Россия Коммунист (большевиктер) партиясының мақсаты: пролетариат диктатурасын іске асыру арқылы халықтардың мәдениетін көтеріп, коммунизм құрылысына апару екендігі ешкімді де жасырын емес. РКП (б)-нің ССР-жағы халықтарды коммунизмге жеткізу ісінде, бұл саясатты ұлт республикасының бәрінің арасында да жүргізу ісінде, солардың ішінде мәдениет мәселесінде ең артта қалған халықтың бірі - Қырғыз республикасында ерекше табандылықпен жүргізу ісінде бұл мақсаттың аса қажетті екендігі байқалады.

1924 жылдың күзінде Қырғыз республикасы өзінің төрт жасқа толуын тойлады да, өткен күндердің істерін еске ала отыра, алдағы ұлы міндеттерге жоспар жасады.

Өткен күндерге көз тастасақ, атқарылған жұмыстар да көп, бірақ атқарылмағаны да аз емес. Халықтың мәдениеттік дәрежесін жоғарылату ретінде РКП(б) тастаған негізгі ұрандардың қалай іске асуын еске алсақ, сол істердің іске асуына байланысты пролетариат диктатурасының іске асуын ойласақ, Қырғыз республикасында жетіспеген нәрселер әлі де көп.

Жалпы әдебиеттің оның ішінде көркем әдебиеттің халықтар мәдениетін

көтеруде орны ерекше екені мәлім. Осындай әдебиетті қараңғы халықтардың ішіне көп таратып, сол арқылы халықты пролетариат идеологиясымен тәрбиелеуді Қырғыз республикасындағы оқу-ағарту орындары, өкінішін қоса айтқанда, ойдағыдай іске асырғаны көрінбейді.

Қырғыз республикасының оқу-ағарту орны, атап айтқанда — Оқу Комиссариаты, оның Академиялық Орталығы қырғыздың ұлттық әдебиетін өркендету ісіне көңілін аз бөледі. Академиялық Орталық құрылғаннан бері Оқу Комиссариаты азғантай ғана кітап шығарды. Олар: бірінші — Мағжан Жұмабаевтың өлеңдер жинағы, екінші — Дулатовтың драмалық пьесалары, үшінші — Байтұрсыновтың ұлтшылдық өлеңдері...

Бұл авторлардың бәрі өздерінің ой-пікірінде пролетариатта жат адамдар. Кең толғап сын бермей, қысқаша және шағын айтқанда, олардың шығармалары мазмұны жағынан революцияға қарсы жазылғандар. Басқаша болуға мүмкін емес. Жұмабаев, Дулатов және Байтұрсынов бұрынғы ұлтшылдар партиясы — алашорданың белсенді басқарушылары, кәзір тондарын айналдырып Советке қызмет істеушілер. Олардың совет туралы жақсы шығарма жазуы мүмкін емес. Оған қосымша Академиялық Орталықты Байтұрсынов, Дулатов, Омаров, Шонанов және Жолдыбаев басқарады. Олардың ішінде тек жалғыз Жолдыбаев қана РКП(б) мүшесі, қалғандары тырнақша ішіне алғанда, кәзіргі «партиясыздар», яғни бұрынғы алашорда мүшелері. Сондықтан Жолдыбаевтың, анау төрт «партиясыздардың» ықпалында болуы ұғымды. Сол себепті пролетариат рухында жазған авторлардың шығармаларын, «көркемдігі жетпейді» деген сияқты сылтаулар тауып, Академиялық Орталық баспаға өткізбейді.

Мен де балалық шақтан әдебиетке әуестеніп жүрген адамның бірі едім. Өзім пролетариаттық семьядан шыққан адам болғандықтан, қырғыз тілінде жазатын өлеңдерімді мен, әрине, қараңғы халқымның еткен уақыттағы ауыр халына, бүгінгі өскелең тұрмысына, алашордашылдарды сынауға арнадым. Осы өлеңдерімді кітап жасау мақсатымен жолдас Жолдыбаевқа берген едім, ол «өлеңдеріңізді аламын, бірақ бағасын беруді Байтұрсыновқа тапсырамын» деді. Бұл жауаптың астында көрініп тұрған сөз,— Академиялық Орталықтың менің өлеңдерімді баспаға өткізбеуі.

Осындай жағдай мені РКП(б) Орталық Комитетінен жәрдем сұрауға, жинағымды «Шығыс» баспасынан кітап қып бастыруға жәрдемдесуін өтінуге мәжбүр етті. Қолжазбаның сапасын айырып беруді, Қырғыз көркем әдебиетін жақсы білетін, менің өмірбаянымды да жақсы білетін, РКП (б) мүшесі жолдас Асылбековке тапсыруларыңызды өтінем!»

1924 жылдың 25 декабрінен қол қойылған бұл хатқа өзімнің қысқаша өмірбаянымды қосып, ертеңіне Орталық партия комитетінің үйіне бардым. Ол үйге кіру үшін партиялық билеттен басқа документтің керегі жоқ екен. Есігінде күзетте тұрған, азаматша қарадүрсін киінген адам милиционер боп шықты. (Ол кездегі милиционерде «форма» аталатын киім болмайтын. Азаматша киінетін, револьвер байлайтын). Менің партиялық билетімді

көрдi де, арызымды кiмге апарып берудiң жөнiн сiлтедi.

Издеп барғаным жасамыс әйел боп шықты. Оған амандасты да, РКП(б) атына жазып әкелген арызымды ұсындым.

— Түсінікті, — деді әйел, " арызыма көзін жүгіртіп алып, — Қолжазбаңыз қайда?

— Міне! — деп көрсетіп ем.

— Телефоныңыз бар ма? — деді әйел. Мен номерімнің телефонын айттым.

— Қолжазбаңыз бізде қалсын, — деді әйел, — хабарды телефон арқылы күтесіз.

— Сталин жолдасқа жолығуға бола ма?

— Оны ол кісінің өзі шешеді.

— Қалай білдірем, өтінішімді?

— Неге жолыққыңыз келетін себебін айтып, атына запасқа тастаңыз. Мен тапсырам. Жауабын телефоннан хабарлаймын.

— Мақұл, — дедім де, записка жаздым.

Телефон күткен күндері, Үмітбай екеуміз қала аралаудан тынған жоқпыз. «Садовое кольцо» аталатын Москваның бірсыдырғы ішін сақилана орап тұратын көшенің ол кездегі өң бойына қала тілінде «сквер» аталатын бақша өседі. Бақшаның екі жақ шетін жиектей, «Сақинаны» түгел айналып «Б» номерлі трамвай жүреді. (Кейінгі жылдарда ол скверлер түгел сыпырылып, трамвай жолы да алынып, тек кең көшеде автомашиналар ғана жүретін болды.) Үмітбай мен екеуміз осы «Б»ға мініп, «Сақинаны» ерсілі-қарсылы екі-үш рет айналдық та, әрбір тоқталатын жерінде түсіп қап талай алаңдарды түгелге жақын кезіп шықтық. Одан кейін трамваймен қаланың әр жақтағы шетіне кетіп, аз ғана күпиіп, ішінде Москваның іші-сыртынан көрмеген қуыс қалдырған жоқпыз.

Жоғарыда мен: «Москва да көз алдымызда өсті» дегенді айттым. Кәзір Москва одан әлдеқайда көңілді. Ескі қаланың ішіне де нелер көркем, зәулім үйлер салынды. Көшелер мен алаңдар да кеңіді, әшекейленді, ескі қаланы төңіректей нелер тамаша орамдар, кей шетте үлкен қалаларға беріспейтін бөлшектер есті... Қорыта айтқанда, Октябрь революциясынан 770 жыл бұрын мәлім болған бұл қаланың, ескі құрылысы мен советтік дәуірдегі жаңа құрылысын салыстырсақ, өлшеусіз көркемдігін былай қойғанда, жаңасы ескісінен әлдеқайда мол болып шығар еді!..

Москваны қыдырып жүрген бір сәтте, Үмітбай екеуміз Халық

Комиссарлар Советінің пропускालық бюросынан лұқсат алып, Кремльдің ішіне де кірдік. Түкпір-түкпірін қоймай таңертеңнен кешке дейін қыдырғанда бізге «кімсіндер? Қайдан жүрсіндер?» деген адам болған жоқ. Тек, Соғыс Комиссариаты мен Үкімет үйінің, есігінде ғана қарулы күзетші тұрады екен. Одан басқа еш жерде, ешбір күзетші көзімізге ұшыраған жоқ. Біз «Патша-қоңыраудың»⁸ үстіне мініп отырдық, «Патша-зеңбіректің»⁹ үстіне де шықтық. Қаз-қатар тұрған көп шеркеудің біз шықпаған мұнарасы қалған жоқ. Сөйтіп жүріп Кремль гарнизонының, начальнигіне жолықтықта, әскерлік казармаларды аралап өттік. «Андреев залы» аталатын патша сарайына кіріп, ішін түгел көрдік, сол сарайдағы І-Николайдың жатақ жәйін да көрдік. «Қарулар палатасы» аталатын сарайда, Романов тұқымынан болған патшалардың сән-салтанат көрмесімен де таныстық. Күнгей жақ алаңдағы «Патшанын, әңгіме жайы» («Царская беседа») дейтін қабырғасы ашық, төбесі шатырлы, орынға кіріп дем алдық. Ақыры «Қаһарлы Иванның үйі» аталатын, қызыл кірпіштен салынған екі этажды, аласа, терезелері кішкене үйге де кіріп, (ол мейманхана сияқты бірдеме екен, ішінде тыныс бөлмесі және буфет бар екен), ас ішіп, бір бөлмесінде қалғып та алдық.

Қаладағы «Музей» аталатын үйлерден де біздің, кірмегеніміз аз болу керек. Хайуанат паркін де асықпай түгел араладық. Кешкі уақыттарымызды кино мен театрға бөлетін болдық. Олардың билеті үкімет мүшелеріне тегін. Менің Кир. ЦИК-ке мүшелік билетімді көрсе-ақ қай театр, киноның кассасы болмасын, қос билетті ұстата береді.

Енді менің ойыма «Жазушылар ұйымы» аталатын жердің де ісімен танысу түсті. Бұл жөнде менің Орынбордан алып келген екі тапсырмам бар: біреуін—рабфакта әдебиет сабағын оқытатын учителім Карл Карлович Безин берген.

— Егер,— деген ол,— революциялық бағыттағы жазушы болғың келсе, үлгіні Маяковскийден алуың керек, ол үшін, Москвада онымен жолығып танысуың, пікірлесуің

керек.

Екінші тапсырманы Сәкен Сейфуллиннен алғам.

Москвада «Кузница» деген ұйым бар,— дөп тапсырған ол Орынбордан жүрерімде.— Соған кіріп, Гладков, Бахметьев, Березовский сияқты басты жазушыларына жолық.

Москвада «Кузницаны» іздеп барсам, секретарьлық қызметін Владимир Кириллов атқарып отыр екен. Арық, аласа бойлы, ескі өңді, көздерінің алды ісіңкіреген, сақал-мұртын қырған бұл мосқалдау адам, мені жылы шыраймен қарсы алды: Сәкенді ол жақсы біледі екен және «ұсақ ұлттан шыққан шын мағынасындағы пролетариат жазушысы, мәдениетті жазушы» деп жоғары бағалайды екен. Сәкеннің сәлемін және жәй-жапсарымды

айтқаннан кейін, Кириллов маған «Кузницаның» бағытын баяндап берді. Мен «Кузицаның» шығармалық әдістерінен гөрі, ұйымдасу жайларын көбірек сұрастырдым себебі: «Қазақстанда да еңбекші жазушылардың ұйымын құрсақ қайтеді?» деген ойымыз болатын. Ұйым жайын біраз кеңескеннен кейін, Кириллов маған нашарлау сары қағазға басылған, жұқалау өлеңдер жинағын силап, алғашқы бетіне ескерткіш жазды. Мен «Делегаттар үйіне» келе жинақты оқып шығып, ерекше ұнаған «Карл Маркс» атты өлеңін қазақшаға аудардым. Ол өлең бірнеше жинағыма қосылды.

Біз Москваға барған шақта, ол кезде ағаштан ғана уақытша жасалған Лениннің мавзолейі әлдене себеппен жабық тұр екен. Жаңа—1925 жылдың ішіне кіре мавзолей ашылды да, біз ұлы ұстаздық мәйітін көріп шықтық. Ол жайда менің жазған бірнеше өлеңім жинақтарыма қосылып жүр.

Каникулдың уақыты бітуге жақындаған сайын біз қысыла бастадық, әсіресе — Үмітбай, өзі — тәртіпшіл болғансын оқуынан қалғысы келмейді. Мен де сөйтем. Бірақ Орталық

Комитеттен әлі жауап жоқ, арызымның нәтижесін білмей кеткім келмейді.

Осындай мазасыз күндердің біреуінде Үмітбай екеуміз «харчевнядан» таңертеңгі асты ішуге бардық. «Аңшылар қатары» аталатын көшенің бойына, әсіресе дүкендер мен «харчевнялардың» арасындағы тақтай дуалдарға ол кезде афишалар көп ілінеді. Біз солардың әрқайсысына бір үніліп келе жатсақ, бір тұста қатар екі афиша тұр, біреуінде: «Бүгін коммунистік академияның актовый залында каузальность (себепкерлік) және теология (құдайшылдық) туралы философиялық диспут (айтыс) болады» делінген; ал енді, біреуінде — «Тарихи музейдің клубында әдебиеттік диспут болады, онда Владимир Маяковский өзінің шығармалық әдістері туралы сөйлейді» делінген.

— Ал, мұнын, қайсысына барамыз?—дедім мен Үмітбайға.

— Мен философиялық диспутқа барам,— деді ол. Кейін философия ғылымының оқытушысы болған Үмітбай со кезден-ақ осы ғылымға бейім еді.

— Мен Маяковскийге барам!— дедім.

— Әрине, сөйту керек,— деді Үмітбай.

Афиша оқыған күннің, кешіне, мерзімді уақытта тарихи музейге бардым. Ол кештің ауа райы шаңытқан аяз еді. Пештері жағылмаған музейдің іші де өте суық екен, үстіне жиналған көп адамның демінен қалын, бу көтеріліп, үйдің іші буалдыр тұман. Электр қуаты ол кезде Москвада да әлсіз, сондықтан музей ішінің, сәулесі өте көмескі — фозде

дөңгелене жүрген адамдар бір-бірінің қарасын ғана жобалағаны болмаса, кім екенін кескінінен айырып болар емес.

Жұрт кең фозде солай жүріп жатты. Көп адамның тұтасқан гуілі араның ұясына ұқсайды. Жақын келген адамдардың дыбысына құлақ түрсең, сөйлейтіні — әдебиет. Кейбіреулерінің аузында — Маяковский. Оны біреулер жақсылап, біреулер жамандап... дегендей, өзара қызу айтысып жүр...

Ал, Маяковскийдің өзі қайда?..

Бір кезде, фознің есік жағынан гармонь даусы естілді. Шаңқылдаған ашық дауысты гармонь, орыстың деревнялық бір әдемі әнін желіктіре ойнап келеді!.. Әлдекім гармоньға дауысын қоса өлеңдетіп, әлдекім қатты ысқырып келеді!..

Гармонь даусына мен ғана емес, фоздегі барлық адам да көңіл бөліп, дабырларын, жүрістерін доғара қойды. Көмескі сәуледе жол ашқан жұртты қақ жара, үш адам келе жатыр; сырнай оң қанаттағы орта бойлы адамның қолында, оның сол жағында ұзын бойлы біреу, оған таяу тапал біреу; бәрінің де киімі бір түсті: бастарында оң шекелеріне қисайта киген үлкен ала кепка, мойындарында тек бір ғана орай сап, бір ұшын арқасына, бір ұшын өңіріне түсірген қоян жүн қызыл ала шарф; үстерінде жең ұшының жүнін шығара кейін қайырған, етегі тізеге жетпейтін, жағасыз, бояусыз ақ шолақ тон; аяқтарында қарасұр түсті дөрекі пима...

— Сырнайшы — Василий Каменский! — деп қалды біреу.

— Ортадағы ұзын — Маяковский!.. — деді екінші.

Сол жақ шетіндегі кіші денеліні — Кирсанов! — деді үшінші.

— Сырнайлата, өлеңдете, ысқырына аяңдаған олар топты жарып, фознің сахна жақтағы есігіне кіріп кетті.

Маяковский бүгіп көңілді екен, — десті біреулер, — диспутқа мықтап даярланған болу керек және жеңем деген сеніммен келу керек.

— Бұнысы — жұртқа көз қылуы, — деді әлдекім, — бүгін таяқ жерін біліп, ызалы ашумен келген ғой, әйтпесе көпшілік жиналған клубқа әндетіп кіретін артист пе? Немесе — күлдіргі ме? Бұнысы — қарсы адамдарына жасаған психологиялық шабуылы.

Кешікпей қоңырау да қағылды. Залдың есіктері ашылып,, жұрт кіре бастады. Оның да ызғары фозден кем сияқты емес. Тек, люстрада жапырлаған көп шамның жарығы фозден айқындау. Ілезде тастай суық орындықтарға жұрт лық толды. Аздан кейін шымылдығы ашылған сахнаға қысқы пальтосы, аяғында үлкен қара пимасы бар, құлақшынын қолына

ұстаған, жалтыр бас, жуан денелі, шүйделі адам кірді. Оған ере екі-үш кісі шықты. Жуанды:

— Демьян Бедный!—деп күбірлесті қасымда отырғандар.

Оны көргенім де маған үлкен олжа сияқтанды, өйткені ол күнге дейін орыстың пролетариат жазушыларынан менің ең көп оқитыным да, ең түсініп оқитыным да, ең сүйіп оқитыным да осы — Демьян Бедный болатын.

Ол жиналысты ашты да, Совет Одағындағы жазушылардың әр түрлі жазу әдісін қолданып келе жатқаның көбінің негізгі бағыты бір екенін, яғни — советтік бағытта жазатындығын, олардың да өзара шешілмеген мәселелері көптігін, бүгінгі диспуттың сол мәселелерді сөз етуге арналғанын айта кеп:

— Өзінің творчестволық әдісін түсіндіру үшін, сөз Владимир Маяковскийге беріледі,— деді.

Сахна шымылдығының аржағынан Маяковский көрінді. Ол манағы тоны мен кепкасын тастап, шалбарының балағы пимаға сұғулы костюммен шығыпты. Оның кескінін енді айқын көрдім: ұрты салбыраңқы, сопақтау бетті, түйіліңкіреген қалыңдау қабақты, үші көтеріңкі ұзындау, мұрынды, қалқиған үлкен құлақты, алайған үлкен көзді, сирақтары да, қолдары да ұзын, ақ сұр адам.

Ол трибунаға көтерілместен, президиум столының зал жағында адымын кең жаза, ұзын табандарын нығарлай баса, ауыр қимылмен, ойлы кескінмен бірер рет ерсілі-қарсылы жүріп алды да, кенет серги қап, сөйлеп кетті.

— Азаматтар!—деп бастады ол сөзін. Оның зор даусы арыстанның дыбыс бергеніндей гүр ете қалды, зал солқ ете түскендей болды.

— Мысалы,— деп тура бастап кетті сөзін ол,— үш кісіні кәсіпшілер одағы шақырса: бірі — Александр Пушкин болса, екіншісі — Валерий Брюсов болса, үшіншісі — мен, яғни — Владимир Маяковский.

— Оho!—деп дауыстап қалды, анадайдан біреу.

— Тишш!—деді әркімдер.

— Сол үшеуміз кәсіпшілер одағына барамыз,— деді Маяковский,— оның председатели — Томский, ақындардың үлкені деп алдымен Александр Пушкинді қабылдайды. Председатель Пушкиннен халыңыз қалай?— деп сұрайды. Пушкин сұрауға жауап берудің орнына, өзінің «Чернь» деген өлеңін былайша оқып кетеді,— деп Маяковский Пушкин боп, жуан үнін жіңішкертіңкірей, өлеңді оқи жөнелді.

— Браво!— деп қол шапалақтасып қалды бір топ адам, өлең оқылып

болғаннан кейін:

— Бұзып оқыды!— десіп шуласты біреулер

.

Шуласқан жұртты Демьян Бедный қоңырау қағып әрең тоқтатты.

— Осы өлеңді оқығаннан кейін,— деді Маяковский сөзін жалғастырып, кәсіпшілер одағының председатели Пушкинге: «Тұрмысыңызға наразы екенсіз ғой? Өйтетін жөніңіз де бар: пәтеріңіз суық болу керек, киім де, тамақ та шағын болу керек. Бірақ мұның бәрі уақытша қиыншылық.

Сізге тез арада ренжімейтін, риза болатын жағдай жасаймыз. Әзірге бара тұрыңыз!» дейді. Пушкин кетеді. Екінші кезекте Брюсов кіреді. Председатель оған: «Не істеп жатырсыз, Валерий Яковлевич?»—десе, ол өзінің формалистік мына өлеңін оқи бастайды,— деп Маяковский Брюсовтың әлдене өлеңін оқи жөнелді. Біреулер «бұл марқұмның аруағына күлу!» деп, енді біреулер —«дұрыс!» деп, зал тағы да қақ жарыла қалды. Демьян Бедный қоңырауды ұзақ уақыт қағып, гуілді тағы да әрең тоқтатты.

— Сонан кейін,— деді Маяковский Брюсовтың қысқаша өлеңін оқып шығып,— председатель Брюсовке: «Пушкиннің көңілсіздігін кінәламаймын, оның социалистік революцияны түсінбеуі мүмкін. Ал, сіздікі не, Валерий Яковлевич? Коммунист емессіз бе сіз? Сіздің күйректігіңізді кешіруге болмайды. Тұрмыстан сыртта қалғансыз сіз. Оны білу үшін завод пен фабрикаға көбірек араласыңыз!» деп шығарып жібереді.

— Сөз емес!—деп дауыстады біреулер.

— Адал сөз,— деген үндер шықты.

— Сонан, — деді Маяковский,— председатель мені шақырады. «Халың қалай? десе, «Барлық Совет азаматтарының халіндей деймін. «Ол сөзіңді қалай ұғуға болады?» десе, «Социализм құрып жатқан ел емеспіз бе? Оның, ауыр, жеңілі маған да ортақ» деймін. «Не жазып жатырсың?»— деп сұрайды председатель менен, сөзіме риза болған кескінмен. Мен оған, жуырда «Владимир Ильич Ленин» атты поэма бітіргенімді айтам да, былай деп оқи берем!—деп Маяковский поэманы оқи жөнелді. Кейін білсем, бұнысы — поэманың үшінші тарауы екен.

Маяковский қандай ақын екенін мен сонда ғана толық таныдым. Даусы зорлығының үстіне ол мейлінше оқығыш екен. Бұдан бұрын да, соң да талай оқығышты көре жүре мен өлеңді Маяковскийдей шебер оқушыны көрген емен. Өлеңді ол аузымен ғана емес, бүкіл бетінің, денесінің қимылымен оқиды екен және онысы кейбір олақ оқығыштардікіндей босқа қимылдау емес, оқып тұрған өлеңінің мазмұнымен, ырғағымен сәйкес

келетін, әрбір өлі сөзге тірі жан бітіретін, былай да көркем өлең, тіпті көркемдендіріп жіберетін қимыл екен! Ал даусының зорлығы,— залды арыстан гүріліндей солқылдатып жібереді.

«Міне, қандай оқу!» дедім мен ішімнен, өлеңінің оқылуына қайран ғап, «Міне, қайда Маяковский!» Бұрын баспадан оқығанда шала түсінген поэманың, сырына мен енді ғана түгел түсініп, Маяковскийдің оқу шеберлігі, дауыс қуаты, мені ғана емес, бүкіл залды билеп ап, қашан оқып болғанша, жақтаушылары түгіл қарсылары да дыбыссыз тым-тырыс бола қалды...

— Ал, енді тағы бір өлең оқуға ұлықсат етіңіздер!— деді Маяковский.

Әлгі оқудан құлақтары тұнып қалды ма, немесе, жақсы поэма оқуына риза болысты ма,— залдағылар тым-тырыс еді. Маяковский атакты өлеңінің бірі «Левый Маршты» оқи жөнелді. Шын шу енді ғана көтерілді. Біреу жақтап, біреу даттап... дегендей, оқылған өлеңнің әр шумағы түгіл, әр жолына да тыңдаушылар мән беріп, біреулер қолдайтындығын, біреулер қарсылығын білдірді. Осы таластар Маяковскийдің жуан даусын да көміп кетуіне қарамай, дауылды күнгі сұрапыл толқын арасында бірде көрініп, бірде жоқ боп қалқыған қайықтай, даусы бірде естіліп, бірде естілмеген Маяковский өлеңін де оқып бітірді.

Содан кейін сұраулар басталып, шу үдеп кетті. Ол шуды Маяковскийдің өзі тұтандырып, дұрыс сөздерге дұрыс жауап берді де, қисық сөздерге қыңыр жауап берді. Осы сұрау-жауаптың тұсында біреуді біреу тыңдамай, зал у-шу болды да кетті. Председатель қоңырауының ол шуды басуға әлі келмеді. Ақырда, дауға кіріскен залдың шуы басылмайтын болған соң, Маяковский екі аяғын кергіш қып сахнада тұра қалды да, он, қолының үш саусағын еріндерінің арасына қыстырып жіберіп, ысқырып кеп қалды. Енді ғана білдім,— манағы қатты ысқырық соныкі екен. Өткір ысқырудан зал тына қалған секундта Маяковский:

— Білем, кімдердің мені ұнатпайтынын,— деді зілді зор даусымен,— ол,,ар пролетариат үнін ұнатпайтындар. Бірақ олар, бұл үнді өшіре алмайды, кешікпей олардың өз үндері өшеді!..

Зал тіпті қатты шулап кетті. Біреулер «Браволап!», біреулер «Долойлап» жатыр... Одан әрі созуға мүмкіндігі жоғын керіп, Демьян Бедный жиналысты жауып жіберді...

Сол жиналыстан кейін, мен Маяковскийдің, қай кезде, қай тақырыпта жазылған шығармасы болса да ішкі-сыртқы сырын түгел түсініп оқитын болдым.

Маяковскийдің ұлан-байтақ көп шығармаларынан менің әрдайым сүйсініп оқитыным,— соңғы шығармаларының бірі —«Бар дауыспен». Идеялық және көркемдік жағы биік болумен қатар, бұл шығарма маған

Маяковскийдің, ғана емес, бүкіл пролетариаттың күрес майданында жеңіп шыққан даусы сияқты көрінеді. Расында да солай. Бұл Социалист Ұлы Октябрь революциясының жеңіс даусы. Сондықтан менің әрдайым:

Тоқтат,

Дүние,

Дабырды!

Не керек күңкіл,

ескі оймен,

Тындайық жаңа дабылды,

Жолдас

Маяковскийден!

дегім кеп тұрады.

И. В. СТАЛИННИҢ ҚАБЫЛДАУЫ¹⁰

Маяковскийдің кешінен көп кешікпей, бір күні, ертемен делегаттар үйіндегі бөлменің телефоны шылдырлады, тыңдасам ЦК-дан екен. Әнеугі жолыққан әйел. Ол маған «ертең күндізгі сағат 12-де келіңіз, жолдас Сталин сізді қабылдайды» деді. Содан кейін ол кісімен кездескенге дейін менің жүрегім дүрсілдеуде болды.

Өйтпегенде ше?..

Бүкілодақтық Орталық партия комитетінің, генералдық секретары Асылбековтың таныстыруынша, қарт большевиктің, Лениннің сенімді серігінің біреуі, генералдық секретарлыққа, Лениннің көзі тірі кезінде тағайындалған адам!..

Сондай адаммен, мен сияқты рабфак студентінің, жас коммунистің жүздесіп сөйлесуі оңай болып па?

Қиын да болса, өтініш беріп қойғандықтан, сөйлесу керек. Не жайлы айту керек, сонда?

Үмітбай Балқашев екеуіміздің сол күні ұйқыға кеткенге дейінгі кеңесіміз осы жайлы болды.

Өз ойымызша да, Үмітбайдың ойынша да, уақ-түйек сөздермен уақытын алмай, қоғамдық және партиялық мәні бар мәселелерді қозғау керек, олар...

Айтылуға тиісті деген сөздерді мен қағазға тізбектеп алдым.

Ертеңіне мезгілімен барсам, таныс әйелім күтіп отыр екен. Оның бөлмесі,— Сталин кабинетінен оғаш екен. Ол мені, әуелі жәрдемшісіне жолығасыз, «осы бөлме» деп, кішірек бір бөлмеге кіргізді де конторка аталатын биік столдың қасында отырған қара бұйра шашты жігітке таныстырды.

Күте тұрыңыз,— деді жігіт,— қазір бірер адам бар. Тез шығады, солар шыққан соң.

Олар көп кідірген жоқ. Жәрдемші маған: «кіріңіз!» деді. Мен кіре бергенде, кабинеттің төріндегі тікшілдеу шағын столдың аржағында отырған қара бұйра шашты, қалың мұртты адам маған қабағын түйе қарап алды да, орнынан көтеріліп, салмақты адыммен бері қарай аяңдады. Ішімнен «Сталин, әрине, осы!» деп жорыдым.

Менің атымды жазған запискамнан жаттап алған болу керек, ол бөлме ортасында түйісе келе, қолын созды да:

— Сәлем, жолдас Мұқанов!— деді.

— Сәлем, жолдас Сталин.

Тікше столдың бер жағында талдан тоқылған екі орындық бар екен. Сталин маған соларды нұсқап:

— Отырыңыз!— деді.

Мен әдеп сақтап, орындыққа жалп ете қалмай, қасына бара кідіріңкіреп едім, онымды түсінгендей, Сталин өз креслосына бұрын отырды. Мен де отырдым. Ол стол үстіндегі әлде не қағазға көзін жүгірте бастады. Шамасы менің ЦК атына жолдаған хатым.

Қолына қарындашын ала, кей сөздің астын сыза қағазды оқып бітіргенше, мен Сталиннің кескін-кейпінен бастап, бұл бөлме ішіндегілердің бәрін көзіммен шолып алуға тырыстым: төртбақтау бөлменің іші кең, еңсесі биік, есігі де, терезелері де жалпак, бөлменің төрінде түрегеп тұрған, бояумен салынған Лениннің, портреті, оң және сол жақ қабырғаларда Маркс пен Энгельстің кеудеден жоғарғы суреті, есіктің он, жақ босағасына әскери шинель мен фуражка ғана ілінген бұрақ бақан; столдың үстінде әлдене ағаштан жасалған стаканда ұшталған бірі ақ, бірі көк бояулы екі қарындаш, шағындау бір блокнот, олардан басқа ештеңе көрінбейді; тікшіл столда тартпа бар-жоғы бер жағынан белгісіз; қолдасқан шақта Сталиннің бойы өз бойымды «орта» санайтын менен сұңғақтау, үстіндегі әскершелеу кителінен, аяғына киген етігінен қарны қабысқан арықтау сияқтанған. Ажарына қағазға төнген кезде ғана көз жүгіртсем, өңі қоңыр, сұр бетінде сиректеу шешек дағы бар, шашы қара бұйра, қалың мұртының қияғы келтелеу, қасы қою...

Аздан кейін қағазды оқып болған сияқтанды да, қарындашын алған орнына қойып, қалың, қабағын көтере маған қарады. Көзі үлкен, қарашығы көмірдей, кірпіктері ұзын екен.

— Шылым шегесін, бе?— деді, суық түсін жылыта карауға тырысқандай, бәлкім езу жинаған кісідей болған Сталин.

— Шегем,— дедім мен, ондай сұрауды неге бергеніне түсінбей.

— Сталин столының тартпасынан «эпоха» шылымының басталмаған бір пачкасын суырды да, маған ұсынды.

— Өзімде де бар еді, жолдас Сталин.

— Бола берсін. Бұл саған менің сыйлығым.

— Рахмет!— дедім мен сыпайысып.

— Ал,— деді Сталин бұйырғандау дауыспен,— бұдан басқа берер сыйым болмайды.

Алмауға ұялған мен, Эпохаға қолымды соза бергенімде:

— Сіреңкең?— деді ол.

Ол құрғырым да жоқ болғандықтан, мен үндемей қалдым.

— Міне, сіріңке!—деп Сталин тартпасынан бір коробканы суырды да бұны да түгел ал!—деді.

Мен, әрине, ол арада шылым шегуді әдепсіздік көрдім де, «Қожаң берсе қойныңа сал» дегендей, екі сыйлықты да қалтама салып алдым. Іштей қуаныштымын. Ол кезде біз сияқтылардың папирос тартуы астамшылыққа саналады.

Ендігі сөз неден басталарын білмей отырғанда, бұл тұйықтан да Иосиф Виссарионовичтің өзі алып шықты.

— Әрине, поезбен келген боларсың? — деді ол.

— Әрине.

— Қалай екен поезд?

— Жаман, —дедім мен, көргенімді жасырғым келмей.

— Неге жаман?

— Іші тығыз. Дем алуға болмайды. Төбелес, жанжал, сөгісу.

— Олардың басым көпшілігі спекулянттар болуға тиісті.

— Дәл айттыңыз. Бәрінде де бір, я бірнеше қап ескі-құсқы, бағалары удай.

— Дәл айттыңыз Солай болуға тиісті,— деді Сталин қабағын қатуландырыңқырап,— біз олармен күресудеміз. Жеңер халге әлі жеткен жоқпыз. Бірақ жақында жеңеміз.

— Қашан ол?—деп қалдым. Спекулянттарға өшігіп жүретін мен.

— Өндірістеріміз, саудамыз, кооперациямыз күшейген кезде. Оларды күшейтуге тырысып жатырмыз.

Бұл тақырып осымен біткен сияктанып, енді не туралы сөйлесуді ойлағанда, кеңесті тағы да Сталин жалғастырып жіберді.

Коп студент бар ма, рабфакта?— деп сұрады ол.

Бірнеше жүз.

Қаншасы әйел, соның?

— Тең жартысына жақыны.

— Жақсы екен. Қазағы қанша?

— Барлық студенттің бе?

— Ия.

— Отыз-қырық проценттейі болар.

— Қыздары қанша?

— Төртеу.

— Бары ма?

— Бары.

— Неге сонша, аз?

Мен қазақ әйелдерінің, олардың ішінде — қыздардың бұрынғы және қазіргі хал-жайынан білгенімше, тілімнің жеткенінше айтып бердім.

— Бұл шығыстағы ең үлкен мәселенің бірі,— деді Сталин,— егжей-тегжейлі болмағанмен жалпы мәлім мәселе және күрес ашатын мәселе. Өзірге өзге күрестерден босамай жатыр. Жақын арада оған да қолды босатамыз. Содан кейін шешу қиын емес.

Сөз жобасына қарасам, «исламдық шығыс» дегеннен білетіні: азербайжан, өзбек сияқты отырықшы елдердің әйелдер тұрмысы сияқты, көшпелі елдердің әйелдерін аз білетін сияқты.

Өмір шындығының осындай «жеңіл» жақтарын әңгімелеуден бастап, Иосиф Виссарионович баспалдақтап ауырларын сұрастыруға айналды. Мәселен ауылда қандай әлеуметтік таптар барын, олардың арасындағы күрестің қалай өрбіп жатқанын, қай таптың күшінің қандайлығын, НЭП саясатының іске қалай асып жатуын, ауыл мәдениетінің қалай өркендеуін...

Бұлардың біразына менің жауап берер күшім жоқ. Дегенмен намысыма тырысып, білген мөлшерімде айтып жатырмын. Сталин қажет көрген мәліметтерін блокнотына түртіп отыр, бір сәтте ол:

— Әліби Жанкелдинді білесің бе?— деп сұрады менен.

Мен үстірт білетіндігімді айттым.

— Қазақтың ханы болуды ойлай ма, ол?— деді жымыып.

— Ойламайтын болуы керек,— дедім мен.

— Ойлайды,— деді Сталин жымия түсіп,— дұрысына келген де қазақ республикасының өкіметін сол басқару керек еді. Өйтуге азаматтық және коммунистік тазалығы жеткенмен, білімі, басқарушылық білгірлігі жетіңкіремейді. Бірақ ол адал революционер, шын большевик, батыр жауынгер!...

— Біз де ол кісіні солай түсінеміз және қадірлейміз,— дедім мен.

— Сталин білек сағатына қарады да:

— Біраз уақыт болып қалған екен, енді мақсатты сөзімізге көшейік, ЦК-ның атынан жазған хатыңды оқып шықтым, ақындыққа талаптануың дұрыс. Бірақ барлық талап іске аса бермейді. Сондықтан өлеңдер жинағыңды бастыру, бастырмау мәселесінен бұрын, оны сыннан өткізуіміз керек.

Мен оған бейілмін..

— Өкінішін қоса айтқанда, мен қазақ тілін білмеймін. Жас кезімде аздап әзірбайжан тілін түсінуші едім. Оны қазір ұмыттым. Бұл Москвада қазақ тілін және әдебиетті білетін кім бар?

Мен Абдолла Асылбековті атап ем:

— Тағы? — деді Сталин.

Сол кезде әрі осы қаладағы Плеханов атындағы экономика институтында оқитын, әрі ЦК-ның баспасөз бөлімінде қызмет атқаратын Ғаббас Тоғжанов деген жігіт болатын. Омбының Шарлақ уезінде туып өскен, революциядан бұрын Омбыда гимназия бітірген. Жасы менімен шамалас. Естуімізше атақты байдың баласы және алашорда кезінде, сол идеядағы жастардың көзге түсерлігінің біреуі. болған. Совет өкіметі орнай, Коммунистік партия қатарына кіріп, алғаш «қып-қызыл» боп жүргенде, кешікпей оңшылдыққа ауып кеткен. Мен оны өзімнің идеялық қарсы адамыма санаймын.

Сталинге осы Тоғжановты атап ем:

— Жинағыңды сынатуға соған беру керек!—деді Сталин кг. інді дауыспен.

— Ол маған әділ сын айта ма?—дедім мен.

— Айтады,— деді Сталин шегелеп.

Қарсыласуға ұялдым. Сталин жәрдемшісін шақырып алды да,— мына материалды Тоғжановқа менің атымнан тапсыр, объективтік рецензия берсін!— деді, содан кейін маған:

— Сені тағы да қабылдауға уақытым бола бермес, Тоғжановтың жауабын кеңседен аларсың,— деді.

Бірі күннен кейін мені ЦК-ға шақырды. Тоғжановтың рецензиясы даяр екен. Оқып шықсам әділ жазылған. Өзімде көшірмесі сақталған бұл документтің дәлме-дәл аударылған қазақшасын оқырмандарға сол қалпында ұсынам:

РЕЦЕНЗИЯ

РК(б)П ОРТАЛЫҚ КОМИТЕТІНЕ

Жолдас Мұқанов Сәбиттің өлеңдер жинағы туралы

Жолдас Мұқановтың жинағын 1918—24 жылдардағы жазған өлеңдері кірген. Өлеңдер әр тақырыпқа жазылған. Жолдас Мұқанов ұлтшылдарға қарсы шыққан, бақшылдарға, өтірік коммунистерге қарсы жазған. Қазақтың батырақ, жұмыскерлерін суреттеген. Бірнеше өлеңдерінде қазақ еңбекшілеріне Ленинді, Калининді таныстырған.

Ішкі мазмұнына, алған бағытына қарағанда, өлеңдері жалпы жақсы. Әлеумет өміріне коммунисте қараған. Барлық шығармаларында да ол қанаушы тапқа дұшпан боп, еңбекші таптың өкілі боп сөйлеп отырады.

Бірақ, бір айта кететін нәрсе, оның, кейбір шығармалары өзінің негізгі жолына қайшы кеп отырады. Бір өлеңінде ол қазақтың өткен дәуірін дәріптейді. Ол кездегі бай да, кедей де бірдей еді дейді; мұқтаждық, құлдық жоқ еді дейді. Бұл арадан Мұқановтың Маркс ғылымымен таныс еместігі көрініп тұр. Жеңіл тақырыпқа жазған өлеңі жақсы болып шығады. Ауыр тақырыпқа: қазақтың өткен күніне, білім күшіне, тап тартысына келгенде сүрініп отырады. Бұндай өлеңдерінің көбі нашар.

Көркемдік жағынан тәуірі де бар, жаманы да бар. Мұқановтың түрі мазмұнынан көн жерде ақсап отырады. Оның өлеңінде көркемдік әлі аз. Өлеңдерінің көбі әңгіме сықылданып, оқыған адамды жалықтырады.

Осы кемшіліктің бәрімен қатар, жолдас Мұқанов қазақтың коммунист ақыны. Жоғарыда біз, бұл өлеңдердің көбі коммунисте жазылған дедік. Ондай өлеңдер қазақта өте аз. Мұқановтар қазақтың советтік әдебиетінің бірінші қарлығаштары.

Ол, әлі жас. Кешегі ауылдағы батырақ. Кәзір оған өте қатты шарт қою (мазмұны мен түрін бірдей шығар деу) дұрыс емес. Ол жаңа жаза бастады. Және үміті көп еңбек көрсетіп отыр. Мұндай жазушыларды сүйеу, көтермелеу керек.

Меніңше, бұл шығарманың нашар өлеңдерін алып тастап, тәуірлерін басу керек.

Фаббас Тоғжанов

13/1—1925 жыл.

Рецензияны оқып шыққаннан кейін, бас жағына қиғаштап қызыл

қарындашпен жазылған бұрыштамаға көз тіксем:

Москвадағы «Шығыс» баспасына!

Жолдас Сәбит Мұқановтың бұл жинағындағы өлеңдердің жақсылары тандалсын да, олар жинақ боп басылсын.

И.В. Сталин деп қол қойылған.

— Ризасыз ғой, осындай рецензияға? —деп сұрады бөлім қызметкері.

— Әрине! дедім мен, өте дұрыс жазылған рецензия.

— Ендеше, мәселе былай болады: сен енді Орынборға қайта бер. Мына қолжазбаны, «Шығыс» баспасының меңгерушісі Нәзір Төреқұловты шақырып алам да, өз қолымнан тапсырам. Мақұл ма?

Мен жауап бермей кідіріп қалдым. Өйтуіме төмендегідей есептер бар еді. Ең алдымен, Нәзір Төреқұловпен арамыздағы қарым-қатынастар жайын қысқаша баяндап берейін.

1922 жылдан бастап Москвада «Ұлттар» баспасы аталатын мекеме құрылды да, оның қарамағында қазақ тілінде «Темір қазық» атты журнал шықты. Баспаның директоры да, журналдың редакторы да Нәзір Төреқұлов. Осы журналдың 1923 жылы жарияланған I-санында Нәзір Сәкеннің «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағына сын жазып, түгелімен жоққа шығарды. Соның үстіне, жинақты ғана сынамай Сәкеннің қара басын да сынап, жұрт алдында масқара етуге тырысты. Нәзірдің осы мақаласына қарсы, мен Орынборда қазақ тілінде шығатын «Қызыл Қазақстан» журналының 23 жылғы 16-санында «Сынға сын» деген мақала жаздым. Ол мақалада, Нәзір Төреқұловта «объективтік көзқарас жоғын, оның мақсаты— Сәкеннің жинағын ғана емес, өзін құртуға тырысу екенін, Сәкен жинағының жақсы жерлерін көрмеуін, қате, нашар жақтарын теріп ап сынауын, Нәзір қанша жамандағанмен, Сәкен қазақ совет әдебиетінің бастаушысы екенін дәлелдедім. Содан кейін Нәзір маған қатты өшігін жүр деп естідім. Осындай адам менің жинағыма дұрыс көзбен қарай ма, кітап қып баса ма?

Орталық Комитеттің қызметкеріне осы қауіпті айтқан ем:

— ЦК ұсынғаннан кейін басуға тиісті,— деді ол,— баспа бастығына жолығыңыз.

— Мақұл,— дедім, мен таласпай.

«Шығыс» баспасы, «Қытай қаланың» ішіндегі 25 октябрь» аталатын көшеде, төрт этажды үйдің екінші этажында екен. Баспаның қазақстандық бөлімім, бізге өткен тараулардан белгілі Әбдірахман Бәйділдин меңгереді. Оған мен Москваға келген соң кешікпей жолыққам. Пікірлесіп көрсем,

оның 23 жылдан, Орынбордан басталған «солақайлануы», қазір үдеген сияқты. Әбдірахманның баяндауынша, Нәзір Төрекұлов, алашорданың Москвада тұратын лидері Әлихан Бөкейханов пен байшыл ақын — Мағжан Жұмабаевтың тілін алады.

— Егер, деген Әбдірахман энеукүні,— өлеңдеріңнің жинағын «Шығыс» баспасына берсең, Төрекұлов ең алдымен солармен ақылдасады. Олар, әрине, сенің, жинағыңды еткізбейді.

— Енді Орталық Комитеттің ұсынысымен келгенімде?

— Мүмкін тыңдар. Мен білетін Төрекұловтың тыңдамауы да мүмкін. Ол қыңыр адам.

«Бет көрсе жүз ұялады» деген,— деді Әбдірахман, күдігін ескерте келіп, — Нәзірдің кабинетіне кіріп сәлемдесіп, мән-жайыңды айтып шық.

Әбдірахманды ерте кірген мені, бұрын көрмеген Нәзір Төрекұлов салқын қабақпен қарсы алды. Оның жарығы көмескілеу кең кабинетіндегі бұлғарымен қаптаған, қоңыр еменнен жасалған ауыр мебельдері тозыңқыраған екен. Толып жатқан аспаптар, қағаздар, кітаптар бұрқыраған, оюлармен әшекейлеген, аумағы зор жазу столының аржағындағы креслода отырған, сақал-мұрты қырулы, басында өзбек тақиясы бар адам, шұқшиып отырған қағазынан басын көтере қоймады. Әбдірахман маған «Нәзір осы» дегендей ым қақты. Басын көтерген Нәзір:

— Отырыңыздар!—деді маған орысшалап, орын нұсқап.

Отырдық. Бет-бейнесіне көз жүгіртсем, өзбек түстес екен. Әбдірахман мені таныстыра бастады. Нәзір менімен көп тілдескен жоқ. Азғана сөздерінің бәрі — өзбекше. Мазмұны ЦК хабарлады, көрерміз, оқырмыз, пікірімізді айтып хат жазармыз.

Ертеңіне Орынборға жүріп кеттім. Кеудемде үміт пен күдік қосарлана кетті.

БӘРІБІР БІЗ ЖЕҢЕМІЗ

Мен Москва сапарынан оралсам. Орынборда бірталай жаңа әңгімелер жүріп жатыр екен. Өткен 1924 жылы бұрын «Түркістан» аталған республиканың: Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркменстан аталып төртке бөлінгенін білеміз. Сонда қазақтың Сырдария мен Жетісу аталатын си! облысы Өзбекстан қарамағында қалуы есімізде. Енді, 1925 жылдың басында, осы екі облыс Қазақстанға қосылады, одан кейін Орынбор губерниясы РСФСР-дің қарауында қалып, Қазақстанның орталығы Ақмешітке көшеді, оның аты – «Қызылорда» болады деген хабар жүріп жатыр екен. Соған қосарлана тарай қалған тағы бір хабар: Сәкен Сейфуллин Халық Комиссарлар кеңесінің председателдігінен түсіп, орнына басқа біреу болады (кім болатындығы туралы толып жатқан жорамалдар бар, қайсысы расқа шығары мәлімсіз), Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің председателі Сейтқали Меңдешев те, түсіп, орнына — Адай уезінен шыққан жұмысшы, революционер — Жалау Мыңбаев болады мыс, Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің секретары Ораз Исаев өзгеріп, орнына түркістандық Бекайдар Аралбаев болады-мыс. Қазақстан облыстық партия комитетінің секретары боп Сұлтанбек Қожанов келеді-мыс.

Өсекшілер мұнымен де тынбай, қазақ республикасының аймақтық, губерниялық уездік мекемелерінің көбінен әлдекімдерді ауыстырып, әлдекімдерді тағайындап жатады.

Түркістаннан келетін қазақ қызметкерлері бір қауым сияқты. Олардың ішінде не қасиетті адамдар барын мен көбінесе Дүйсебай Нысанбаев деген адамнан естимін. Жасы Сәкеннен егдерек, толық орта бойлы, дөңгелек бетті, көздерін сығырайта қарайтын бұл адам, Сәкеннің айтуынша, революциядан бұрын орысша оқып, көп жерде писарьлік қызмет атқарған да, революция жылдары большевиктер қатарына қосылған, орыстың Түркістандағы атақты революционерлері Кобызовтың досы және бір қиын-қыстауда оны жасырып, жанын сақтап қалған. Орынборға 1924 жылдың басында келген оны, Сәкеннің ұсынысымен қырғыз (қазақ) автономиялы республикасының ішкі істер Халық Комиссары ғып тағайындатқан. Мінез жағынан Дүйсекең ағып тұрған сөзуар. Бір сөйлесе тоқтамайтын, кейде мезі ғып жіберетін мылжың. Сәкен 1919 жылдың басында Омбы абақтысынан қашып, со жылдың жазында Түркістанға жетеді де, осы Дүйсебаймен танысып үйінде тұрады. Дүйсебай большевик болғанымен рушылдау да адам. Сәкеннің де, оның да арғы түбі — арғын. Дүйсекең Сәкенді осы жағынан жан тартады. Ал, Сәкен ерекше мінезді адамды қызық көретін кісі, сондықтан сөйлесе тиексіз заулай беретін Дүйсебайдың қасында ертеден қара кешке дейін отыра беруге жалықбайды да, ара-тұра «әй, не дедің, қайта айтшы?» деп тағы сөйлетеді. Одан, Дүйсекеңнің манадан бері зарлаған сөздерінің бірі де құлағына кірмеуі аңғарылады.

Сонда да сөйлете береді... Осы төкпектің үстінде Дүйсекең талай оқиғаларды айтып, талайларға мінездеме беріп тастайды.

Дүйсебайдың айтуынша, Түркістандағы қазақ коммунистерінің арасында екі топ бар: біреуін — Тұрар Рысқұлов басқарады (Дүйсебайдың айтуынша, ол дұрыс бағыттағы топ), екіншісін — Сұлтанбек Қожанов басқарады, бұл — ұлтшылдық бағыттағы топ. Дүйсебайдың өзі Рысқұлов жағын мақтаңқырай сөйлеп, Тұрардың өзіне келгенде:

— Үш жасынан абақтыда отырған большевик дейді.

— «Үш жасынан?!» деймін мен, таңданып.

— Ие, үш жасынан! — дейді Дүйсебай шегелеп.

— Қалай?!.

— Алматы төңірегінде тұратын әкесі,— Рысқұл, кедей, әрі намысты жігіт екен. Сол арғы «Қызыл бөрік» деген елде бір сұлу қызбен көңілдес болады. Осы қызды Саймасай дейтін бай, әрі болыс қалың, мал төлеп, ұзатып әкеле жатқанда, «Асы» жайлауындағы бір таудың тасасында тосқан Рысқұл Саймасайды атып өлтіреді де, Верный (Алматы) қаласының, полициясына келіп мәлімдейді. Полиция оны абақтыға жабады. Тұрар сол кезде үш жаста екен. Рысқұл оны «Саймасай жағы «қанды қанмен қайтарамыз» деп өлтірер» деп қорқады да абақтыға қасына алады. Тұрар осы школына абақтыдан барып түседі. Рысқұл Сібірге жер ауып кеткенде полиция Тұрарды жетім балалар үйіне береді де, оқуынан айырмайды. Осы үш жасынан абақтыда болу емей немене?

— Айтуға болатын сөз екен. Содан?

— Әрі қарай оқып кетеді. Гимназияны бітірген шақта, Алматыдағы орыс революционерімен танысып, революция қарсаңында Коммунист партиясына кіреді, Октябрь революциясын қуанышпен қарсы алып, Түркістанда совет үкіметін ұйымдастырушылардың, басқарушылардың бірі болады.

Рысқұловты аспандата мақтайтын Дүйсекең, Қожанов жағына келгенде қара тұманды қалыңдатады.

Түркістан республикасын,— дейді ол,— алғашқы кезде Рысқұлов басқарған еді, кейін Қожанов жағы жеңді де басқару жұмысын қолына алды. Қожанов барып тұрған қу, өжет, іскер адам. Қазақстанға келгеннен кейін ол Смағұл Садуақасов сияқты оңшылдармен ауыз жаласып алады да, қалғандарын ашса аясында, жұмса жұмырығында ұстайды. Оның топтастары: Серғазиев, Есқараев, Аралбаев, Тоқтабаев тағы тағылар, нағыз «сен тұр, мен атайын» дейтіндер. Ескі қазақстанда қызмет атқаратын жігіттерді көріп жүрмін, аналар оларыңның етін жеп, сүйегін

мұрындарынан шығарып тастайтындар.

Менің Сұлтанбек Қожанов туралы бұған дейін білетіндерім: 1) Совет өкіметіне қарсы өлең-жыр жазудан тынбай келе жатқан алашордашыл ақын - Мағжан Жұмабаевтың Қазақстанда бастыра алмаған өлең поэмаларын 1923 жылы Ташкент қаласында бастырды да, кіріспе сөз жазып, Мағжанды аспанға шығара мақтады; 2) «Алаш» лидері Ахмет Байтұрсынов 1923 жылдың күзінде Орынборда құлаған 50 жылдық юбилейін Ташкентте өткізіп, Түркістан республикасының басқарушы газеті — «Ақжолда» Байтұрсыновты мақтаған мақалалар бастырды, портретін жариялады; Түркістан республикасын Қожанов басқарған кезде (1922-25 жылдары), алашорда партиясының лидерлері: Халил Досмұхамметов, Хайретден Болғамбаев, Мырзағазы Есполов, Жүсіпбек Аймауытов, тағы басқалар Ташкент қаласынан пана тапты да, ондағы «Ақжол» газеті мен «Шолпан» және «Сана» журналдарына ұлтшылдық бағытта, кейде Совет өкіметіне ашық қарсы шыққан бағытта жазған шығармаларын жариялап тұрды. Сондай Қожанов енді Қазақстанды басқаратын болса нені оңдырмақ?..

Оңдырмайды! — дейді Дүйсебай, менің ішіме кіріп шыққандай,— ол ұстаған жерінде тістесіп қатып қалатын адам. Қазақстанның шын коммунистері жұбын жазбай тұтас тұрса, оған төтеп болар ма еді, қайтер еді. Олар өйтпей, бірі «мендешевшіл», бірі «сейфуллиншіл» боп, сиырдың бүйрегіндей бытырап жатқан жоқ па? «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді» деген рас. Көрерсің садуақасовшылдармен біріккен қожановшылдар, бірлік-берекеден айрылған мендешевшілдер мен сейфуллиншілдердің әр жерде соғып сілесін қатырады.

— Мүмкін,— деймін мен, Дүйсебайдың сөзі көкейіме қона бастап.

— Дәл солай болады,— дейді Дүйсебай.— Садуақасовты білмеймін, Қожанов өзге түгіл, Сталинның өзімен де жұлқыса кетуге тайынбайтын адам. Бір жиналыста Сталин Қожановқа қалжындап: «Халын, қалай, Шыңғыс хан?» десе, Қожанов оған: «Мен емес, өзің Шыңғыс хан?» депті. Ол сондай батыл сөйлейтін адам.

«Түркстан жігіттері» аталатындарды осылай елендей күтіп жүрген шағымызда Орынбор маңының қары еріп, жібіген жері көктей де бастады. Кешікпей Жайық та тасып, тоғай жақ ойпатына телегей-теңіз су да жайылды. Бұл — рабфак студенттерінің жазғы емтиханға даярлана бастаған шағы, сондықтан өзге студенттермен қатар мен де биылғы өткен сабақтарымды мұрнымнан шаншыла пысықтаудың үстіндемін. Осындай халде, түркстан жігіттерінің келуін абайламай да қалар ма ем, қайтер ем егер тұрақ жайым, жоғарыда сипатталған «Совет үйі» аталатын мейманханада болмаса.

Әдетте мен таң қараңғысы кезінде оянатаынмын да, жуынып ап, рабфактың бес-алты орамдағы жатақханасына жүгіретінмін. Онда

студенттердің тан, қараңғысынан қызмет атқаратын асханасы бар. Бұл мезгілде одан басқа асхана ашық болмайды. Отанның жалпы экономикасы соңғы жылдарда жылдан жыл көтерілуіне, азық-түліктің молаюына, дүниенің арзандауына байланысты рабфактың асханасы да дұрысталып, арзан, дәмді тамақ даярлайтын халға жеткен. Сондықтан тамақты көбінесе содан ішетін болғам.

Осы дағдымен бір күні мерзімді уақытта оянсам, бұл мезгілде тыныш болатын коридордан тасыр-тұсыр жүріс, сәмпылдаған сөздер естіледі. «Бұ не?!» деген оймен төсектен тұрып жуынуға шықсам, коридордың көмескі сәулесінен аяқтарында етігі, бұттарында жарты галифесі (солай киіну ол кезде моды да) ішкі көйлектері ғана бар, орамалдарын иықтарына асқан, ерсілі-қарсылы сабылған біреулер көрінеді. Қалжындаса сөйлескен дыбыстарына қарағанда (кірі де қазақ. Оларға араласа, мен де көп жуындым. Қасымда жуынғандарға көз қырын тастасам, бәрі де мен танымайтындар. Менің қасымда жуынған арықтау денелі, ұзынша бойлы біреу, басқаларынан көбірек сөйлеп, қалжыңды көбірек айтып күлдіреді. «С» әрпін тілінің үшін тістей айтуына қарағанда «Қожанов осы болғаны ма?» деп ойлаймын өйткені оны сондай шолжың деп еститінмін. Бірақ танысып жатуға уақыт та емес, өйтудің орны да емес — мен жуындым да кетіп қалдым.

Біздің рабфакта, менімен бір курста, бір класта оқитын Нұрмак Байсалықов деген жігіт болғанын жоғарыда айттық. Оның көрінгеннен күдіктенетін адам екенін де білеміз. Оның осы күдігі шектен асып, бір күні әлдекімнің үйіне барып келген шешесіне:—«Әнкей, не сөйлеп отыр екен олар?» депті. Сонда шешесі:—«Мені де сынайын деп пе ең?» — деп ұрсып тастапты. «Алашордашыл» дегеннің етін тірідей түтіп жеуге әзір ол 1924 жылдың күзінде Москваға жүргелі жатқанымда, номеріме ендіге кіріп келді де:

— Москваға жүргелі жатырмысың?— деді.

— Иә, — дедім.

— Ойбай, жүрме!

— Неге?

— Сен кетсең дүние бүлінеді!

— Қандай дүние?

— Алашорда бүлдіреді.

Нені?

Нені бүлдіруін баяндағанда, қызық боп шықты: ол кездегі қазақ

алфавиті оның алғашқы «а» әрпін «әліп» (алиф) атайтынбыз, «әліп» — жоғарыдан төмен қарай тік тартқан сызық та (қазақтың оқымаған адамды «әліпті таяқ деп білмейді» деуі содан), сол «таяқтың» үстінде адамның қасына ұқсас көлденең сызықты, қазақтар «қас» деп кеткен, «таяқтың» үстінде «қас» болса «а» болып оқылатын да, егер «қас» қойылмаса әріп санатына кірмейтін.

Советтік құрылыстың алғашқы жылдарында-ақ араб алфавиті қазақ жазуын қанағаттандыра алмайтынын көрсетті. Бірнеше әрпі қазақ тілінде жоқ, қазақ тілінің бірнеше әрпі онда жоқ. Осы қиындықты біреулер (әсіресе Ахмет Байтұрсынов) оңай шешпек боп, араб әрпінің түсін өзгерте и бастады: «б» әрпі — астында бір ғана ноқаты бар көлденең сызық болса, «и» әрпінде осы сызықтың астында екі ноқат тұрса, «жаңашылдар» сол сызықтың астына үш ноқат қойып, арабта жоқ, қазақта бар «и» әрпін жасады. Осындай жаңалықтары көп болды. Соның бірі «әліптің қасына» қол салу. Олай ету — қағаз басатын қазақша машинка жасау мәселесінен кеп туды. Араб алфавитін бір әріп, мысалы: «ж», «бас», «орта», «аяқ» болып үш түрлі таңбамен жазылады, сондай әріптердің көбінің «аяқ» аталатыны шұбалыңқы таңбамен жазылып, машинканың әріптік кассасына сыймайды. Осы қиындықты жеңілдету үшін, «жаңашылдар» шұбалаңқы әріптердің «құйрығын» кесіп, кассаға сыярлықтай шұнтитқан, осы «науқанның» кезінде, «артық тұр» деп «әліптің» де қасын жұлған.

Нұрмақ Байсалықовтың маған апы кіріп, күпі шығып келгендегі қайғысы «әліптің қасы» екен!..

— Сен аттансаң-ақ, — деді ол маған, — алашорда «әліптің қасын» жояды.

Мен қарқылдап кеп күлдім. Күлмегенде ше? «Әліптің қасы» жойылудан Нұрмаққа да, маған да, ешкімге де келер ешбір зиян жоқ. Бұндай күлкілі іске Нұрмақты «алашордашылдардың қолынан шыққан істің бәрі де зиян» деген ұғым итермелеп тұр.

Нұрмақтың жек көретін адамына қолданатын сөзі «гад» екенін жоғарыда айттық. Олардың қыбырлағанын байқап отыратын Нұрмақ маған ара-тұра «пәлен гад, пәлен жерде пәлен депті» я «пәлен істепті» деп айтып жүретін. Қожанов жігін «ұлтшылдық бағытта» деп естіген ол «мұндағы гадтарға ондағы гадтар қосылса не болар екеміз?!» деп уайымдайтын.

Түркстандықтар Орынборға келген шақта, менің сөз қуарлық уақытым жоқ еді. Өткен қыстың ортасында Москваға барып қайтуым сабағыма бірталай кесір келтіріп, өткізіп алған сабақтардың орнын толтыру, бар сабақтан жазғы емтиханға даярлану маған қиынға түсіп, мұрнымнан шаншылып жүрген күнім де. Сондықтан, мен жатқан мейманханаға түсулерін көре тура олармен танысуға, сөйлесуге уақытым жоқ та.

Менде жоқ уақытты Нұрмақ тауыпты. Оның пәтері мен жатқан мейманхана мен рабфак жатақханасының аралығында болушы еді. Ол да

күн сайын ерте тұратын. Мен жолшыбай үйіне соғып, аласа үйдің терезесін қаққанда ол шыға қоятын, әрі қарай бірге кететінбіз. Орталық Атқару комитетінің қызметіне ол күнара, түстен кейін баратын.

Түркстандықтар келген күні де, оның ертеңіне де Нұрмақ екеуміз сөйттік. Алғашқы күні олардың түнде кеп мейманханаға түсуін менен естіген Нұрмақ: «А-а-а, сөйтті ме? Қожанов деген гадты көрдің бе?» деп қана қойған. Сол күні олардың не істегенін, мен ертеңіне ертемен Нұрмақтан естідім.

— Не білдің?—деді ол маған күндегі дағдымен үйіне соғып, екеуміз әрі қарай жөнеле бергенімізде, жан-жағына қарап ап. ақырын ғана күбірлеген дыбыспен.

— Не жайда дейсің?

Біріккен ұлтшыл гадтардың өткен күні не бітіргенін?

—Жоқ.

— Ең, алдымен,— деді Нұрмақ тағы да жан-жағына қарап ап, аузын құлағыма жақындата ақырын сөйлеп,— обкомға жаңа секретарь келгенін естіп пе ең?

— Жоқ.

— Бұрнағы күні келген. Сенін, мейманханаңда. Екінші этажда. Таныс шыққам. Грузин. Фамилиясы Ненайшвили. Орта жасты адам. Толық орта денелі, жалтыр бас кісі. Бір көргенде сырын түю қиын. Күлегештеу адам, сонысына қарағанда «жігерсіздеу болмаса не қылсын» деп қалдым.

— Айттың ба?, Қазақстандағы ұлтшылдардың жайын?

— Әрине.

— Не деді?

— Күлді де қойды.

Тағы не жаналық бар?

— Өткен күні обкомның бірінші бюросы өткізіліпті. Орынбор губкомында Қазақстан обкомы бөлініпті, оның ендігі аты — Каз. Крайком болатын көрінеді, бірінші секретары — Ненайшвили. Ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі — Сұлтанбек Қожанов. Бюрода соның ғана ұсынысы өтіпті де отырыпты. Ненайшвили ыржақтап күле бергеннен басқа ештеңе айтпапты.

— Не бопты, сонда?

— Сәкен совнаркомның преседательдігінен түсіріліп, орнына Нығмет Нұрмақов бопты.

— Онда жаман емес қой,— дедім мен. Олай дейтінім: Нұрмақовтың кім екенін бірінші рет Сәкен сол кезде жазып жүрген «Тар жол, тайғақ кешуден» оқығам. Оның сипаттауынша, Нұрмақов қазақтан алғаш шыққан революционердің бірі. Семейдің учительдік семинариясын 1917 жылы бітірген Нығмет Нұрмақов сол жылдан бастап революциялық істерге араласады да, Семейде Совдепті құрасушылардың бірі болады. Колчак үкіметі құрылғанда

Нығмет абақтыға алынып, әлдекімнің кепілдігіне босанады. Содан Қарқаралы даласында жасырынып жүрген шағында Совет өкіметі келіп, оның қызметіне белсеніп араласа бастайды. 1919 жылдың күзінен Коммунист партиясына мүше болады. Сәкеннің сипаттауынша, революционерлігінің үстіне Нығмет онымен жандай дос. Нығмет Орынборға 1923 жылдың күзінде Заң комиссары болып келді. Мен онымен Сәкенге еріп барып, пәтерінде таныстым: ортадан төменірек, талдырмаш бойлы, аққұба өңді, бұйра шашты көркемше кескінді ол алғаш көргенде тұйық мінезді, аз сөйлейтін қалжыңға шорқақ адам сияқтанғанмен жақындаса келе, мейлінше кішіпейіл, жалған сөзі жоқ, сөзінде тұрақты, ісінде тыңғылықты, шыншыл, адал коммунист екендігін байқатты; осындай адамның совнаркомға председатель болуы, менімше жаман емес сияқты. Ал, Байсалықов үшін олай емес екен.

— Әрине,— дейді ол,— Нұрмақов ұлтшылдыққа аяқ баспайтын адам. Сонысын біле тұра Қожанов оны совнаркомға әдейі председатель ғып отыр...

— Неге?

— Әзірше жұрттың көзін алдай тұру үшін, «өзіне жақпайтынның бәрін бірдей біржола сыпырып тастады» дегізбеу үшін. Көрерсің — көп отырғызбайды оны. Кезеңі келген шақта, жоқ нәрсені сылтау ғып ұшырады да жібереді. Сөйтудің төсегін әлден-ақ сала бастапты.

— Қалай?

— Наркомпрос Залиевті кешегі бюрода босатыпты да, орнына Смағұл Садуақасовты қойыпты және обкомның бюро мүшелігіне өткізіпті. Бюроның бір мүшесі және Госпланның председатели ғып, өзінің оң қолы — Серғазиевті тағайындапты.

— Меңдешевті ше?— дедім мен асығып, бұрын Дүйсебайдан естіген сөздерімнің біразы Байсалықов айтқан жаңағы сөзден расқа айнала бастаған соң.

— Кир. ПИК-тің председателін түсіру үшін съезд шақырылу керек қой.

Әйтпесе, конституцияға қарсы болмай ма? Сондықтан Меңдешевті босату ісін Қазақстанның жуық арада шақырылатын V съезіне қарататын көрінеді...

— Тағы қандай өзгерістер бопты?

— Кир. ЦИК-тің секретары — Ораз Исаев та алдағы съезде босайтын болған соң «оған дейін демалысқа барасың» депті, орнына «уақытша» деп Қожанов өз адамы

Аралбаевты отырғызыпты. Съезде секретарь сол болатын көрінеді...

— Тағы?

— Толып жатыр ондай ауыстырулар. Қайсыбірін санай берейін. Сөздің қысқасы. өткен бір бюроның өзінде-ақ Қазақстан басшылығының 90 процентін «оңға» айналдырып болды, ұлтшыл-гадтар. Бесінші съезден кейін — 100-ге айналдырады.

— Сонда не болғаны?!— дедім мен қынжылып.

— Оған әзірге ақылым жетпейді,— деді Байсалықов,— саған айтарым: бұрынғыдай періп-соқпай, замана жайы анықталғанша, қаламыңды да абайлаңқырап сілте, аузыңды да сараңдау ұста, Қолыңда күш тұрғанда ұлтшыл-гадтар құртып жіберуден қашпайды, соған тізгін бермеу керек.

«Несі де болса көріп алармыз» деген оймен, мен өз істеріммен шұғылданып жаттым. Басты ісім — оқу. Сонымен қатар «Еңбекші қазақ» газетінен де қол үзбеймін — мақалалар жазам, материалдарын өңдеуге араласам. Басшылыққа Қожанов келгеннен кейін газеттің редакторы Смағұл Садуақасов болған, Молдағали Жолдыбаев орынбасары боп қалып қойған. Сәкенмен сыйысып қызмет атқаратын ол Садуақасовпен сыйыса кетті. Өйтпейтін қылығы жоқ: жан адамға ешуақытта қарсы келмей, ыңғайына қарай жығыла кететін адамға кім тиеді?

Сонда Молдекеңді мен екі рет ренжітіп те алдым. Бірінші — біздің рабфакта оқитын үш қазақ қызының бірі — Зейнеп Тоқбердинаны (кәзір тірі, партиялық қызметкер) әкесі қалың берген біреуге оқуынан айырып ұзатқалы жатқанын естідік. Қыздан сұрасақ, әкесінен шыға алар емес. Сонда да бейшара қызды құтқармақ болып заң орнына барсақ тыңдаудың орнына оған кіріспей-ақ қойыңдар дейді. Қазақстанның ол кездегі заң орындарында «қазақшылықтың» қандайлығын осыдан да байқаңыз). Ақыры қызды құтқара алмадық. Ол ұзатылып кетті. Осы тақырыпта мен жазған мақаланы Жолдыбаев «Еңбекші қазаққа» басып жіберді. Газет шыға күйеуді жақтайтын беделді біреу Садуақасовқа «бұлардың не?!» деп ренжиді. Ол Садуақасовтың сыйлайтын біреуі болады, сондықтан Садуақасов Жолдыбаевты шақырып ап: «Менен рұқсатсыз неге басасың?» деп біраз сілкілейді. Кісіге қарсы келмейтін Молдекең «хаталастым» деп

мойнына ала кетеді. Мен арқылы сондай сөгіс ести тұра Молдекеңнің маған айтқан ей, қатты сөзі: «Бұдан бұлай бүйте көрме, айналайын!..»

Молдекеңді екінші рет ренжіткен - жерімді айтайын. «Қожанов пен Садуақасовтың блогы» аталған топ алғашқы адымынан-ақ «оңға» тартты да, біраздан кейін тіпті ашық кетіп, «байдың балалары», «алашордашылдар» дейтіндерді кеңселерге, оқу орындарына толтыра бастады. Осыған ызаланған мен, «Еңбекші қазақ» газетіне «Құрғақ қиял» есімді фельетон жарияладым. Мазмұны: Кир. ЦИК-тің үйіне кіремін... оның сыртқы есігі қызыл түсті шынымен қапталған болады... Содан сыртқа қарасам: жер де, көк те, барлық жәндік те қып-қызыл көрінеді... Мен «дүниенің бәрі қызарып... коммунизм боп қалған екен», (түсінігімнің түрін қараңдар!) деп ойлаймын... Бір кезде әлдене қып-қызыл адам есікке жақындайды... мен оны «коммунизм адамы екен» деп құрметпен қарсы алмақ боп есік ашсам, өзім жақсы білетін, Совет өкіметіне қарсы бай баласы!.. Мен содан шошынам да: «Ә-ә, бай ұлының сырты қызарған сияқтанғанмен, табиғаты өзгермейді екен» деген қорытындыға келем...

Осы фельетонды оқығаннан кейін Қожанов Садуақасовты обкомға шақырып алады да, «мына левакқа осылай жол бере беруді қашан қоясыңдар?» деп қатты ренжиді. Садуақасов Жолдыбаевты қысып: «Ең алдымен, Сәбитті газет қызметінен шығар, екінші мына фельетонды жоққа шығаратын мақала жаз да, әуелі маған оқып, ұнатсам газетке жарияла!» дейді. Бұл бұйрықты орындамауға Молдекеңде әл жоқ. Мені қызметтен шығарарда оның айтқан қатты сөзі: «Шырағым, бұндай фельетонды енді жаза көрме!»

Мен газет қызметінен босанғаннан кейін, «Сасқан» деген тұспалды атпен жариялаған мақаласында да Молдекең жанымды ауыртарлық іштеңе демепті. Ең ауыр деген сөзі: «Қызарғанның бәрі коммунизмдік бола ма екен?.. Бұрын урядниктер киетін қаракөк шұға мундирдің астары қызыл болатын. Сәбитше сол урядник те коммунизм адамы ма?..»

Газеттен босаған соң мен түгелімен оқу ісіне берілдім.

Сөйтіп жүрген күндердің біреуінде рабфакта сабақпен шұғылданып, кешке үйге келсем столымның үстінде жуандау бір бандероль жатыр. Сыртына қарасам: «Москвадан —«Шығыс» баспасынан деп жазылған. Жүрегім конвертті ашпастан-ақ қобалжи бастады. «Сыртқы түрі кітапқа ұқсамайды,— деген ой келді маған,— ал сонда, бұл не?

Қолжазбамның қайтып келгені ме?!» Әйелім екеуміз конвертті қауіптенген түрде аша бастадық...

Құрметті, оқушы жолдастар!

Бұл арада тағы бір қызық шындықтың бетін аша кетуім қажет. 1933 жылы, Алматыдағы Қазақстан көркем әдебиет баспасы «Толық жинақ»

деген атпен менің екі томды өлеңдерім мен поэмаларымды басып шығарды. Осы жинақтың бірінші томына, «Жазушыдан» деген атпен қосылған кіріспе бар. (Кіріспе 1933 жылдың, 19 январында жазылған.)

Төреқұлов «Шығыс» баспасында директор боп тұрған шағында (1922—28 жылдары) Бөкейханов, Жұмабаев сияқты алашордашылдарға орыс тілінен аударылатын өзге шығармалар түгіл, Лениннің шығармаларын аудартуы, алашордашылдардың ол шығармаларды қасақана бұзып аударуы әлденеше талассыз фактылармен дәлелденген керек.

Жұртқа белгілі сол фактылардан бір ғана мысалды оқушылардың есіне түсіре кетейік. 1925 жылы, Төреқұлов басқарған «Шығыс» баспасында қазақ тілінде, Н. К. Крупскаяның «Халық ағарту туралы Лениннің өсиеті» деген кітабы шықты, аударушы— Әлихан Бөкейханов. Сонда Лениннің!

«Особенно ярко встает задача сочетать партийное руководство и подчинить себе, пропитать своим духом, зажечь огнем своей инициативы этот громадный аппарат — полумиллионную армию преподавательского персонала, которая стону сейчас на службе у

рабочего. Работники просвещения, учительский персонал, были воспитаны в духе буржуазных предассудков и привычек, в духе враждебном пролетариату, они были совершенно не связаны с ним. Теперь мы должны воспитать новую армию педагогического, учительского персонала, который должен быть тесно связан с партией, с ее идеями, должен быть пропитан ее духом, должен привлечь к себе рабочие массы, пропитать их духом коммунизма, заинтересовать их тем, что делают коммунисты. (Первое издание собр. сочинений. Том XVIII, часть 2 я, стр. 170) деген сөзін Бөкейханов былайша қазақшылаған:

«Осы күні жарты миллион мұғалім жұмысшы мемлекетінің қызметкері, осыларды партия тіркеген түйедей жетелеп, партия иіне салып, біздің иіспен сасытып (?) біздің партияның отымен жандырып, іс жүргізу керек. Осы күнде көз алдымызда Алатаудың (?) аңғарындай, шығысты жарып шығып келе жатқан күндей ісіміз осы болады. «Біз енді партиямен матасқан (!), партия иіне иленген (!).. кәмунес малмасына (!) салынып, оның иісін шығаратын кәмунес ісіне еліктетіп (!)—кәмунес ісіне бетін бұратын мұғалім әскерін даярлауымыз керек». (26-бет, 1925 ж).

Лениннің сөздерін қазақшаға бұдан жаман аудару болуға тиісті емес. Осындай сорақы қаскүнемдіктен кітапта аяқ алып жүре алмайсың. Сонда Бөкейханов қазақтың тілін де, орыстың тілін де білмей отырған жоқ. Бұл екі тілді де өте жақсы біледі. Сөйте тура, Ленин сөздерін шатастырып аударуы — ол сөздерді оқушыларына әдейі теріс түсіндіруге тырысу.

Төреқұлов Лениннің «1905 жылы» деген атпен шыққан мақалалар жинағын, алашордашыл ақын — Мағжан Жұмабаевқа аудартып басты. Ол аударма да Бөкейхановқа ұқсас сорақылыққа толып тұр.

«Жас алашордашылдардың бірі» саналатын Қошке Кемеңгеровтің Советке қарсы жазған «Жаңа жұртшылық жолында» есімді кітабы да Төреқұловтың қол астында жарық көрді...

Мен Төреқұловтың өзге жердегі қызметін білмеймін, және білуге тырысып та көрген адам емеспін. Өйтетін себебім: қазақ республикасының елу жылдық тарихында, оның саясатын, экономикасын, мәдениетін басқаруда еңбегі бар адамдар туралы, баспасөзде көптеген мақалалар, кітапшалар, кітаптар шығып келеді. Солардың қорытындысы сияктанып, 1959 жылы Қазақ ССР тарихының 716 беттік II томы шықты, 1963 жылдың басында, көлемі 589 беттік «Қазақстан Коммунистік партиясының тарихынан очерк» басылды. Осынша көп тарихи деректердің бір де біреуінде Нәзір Төреқұловтың аты жоқ. Оның аты тек, 1923 жылы «Қызыл Қазақстан» журналында жазған «Сынға сын» есімді менің бір мақаламда, 1929 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде Сәкен жазған («Нәзірдің, «Тар жол, тайғақ кешу» туралы жазған мақаласына жауап») бір мақалада ғана аталады. Осы екі мақаладан басқа Нәзір Төреқұлов туралы жазылған баспасөз документі жоқ, сондықтан да оны өзімен істес болғандардан басқа ешкім білмейді. Ендеше жұрт білмейтін адамның өмірбаянын, мен неге зерттеймін? Маған оның қажеті жоқ: Төреқұловты бұл кітапта атаған себебім, өлеңдерімнің жинағын «Шығыс» баспасына өткізбеуіне байланысты қылығын айту ғана. Бұл талассыз факты баспасөзде бұдан 30 жыл бұрын жарияланғаны Төреқұлов директор боп тұрған шақта, Бөкейханов сияқтылардың ықпалында болуы жоғарыда мысалға алған талассыз документтермен дәлелденді. Оларды жоюға ешкімнің де күші келмейді, орыстың данышпан мақалы айтқандай «Қаламмен жазылған нәрсені, балтамен шауып кетіре алмайсың».

Москвада қалдырған қолжазбам өзіме қайтып келгеннен кейін енді кімге мұң айтуды білмей, қолынан келері жоғын көре тұра, Сәкенге барып мұң шақтым. Бұл кезде Сәкеннің ұлтшылдар тарапынан соққы көріп, қалжырап қалған кезі еді. Оның үстіне, барлық қызметтен сыпырып тастаумен қанағаттанбай, саяси қарсы адамы — Смағұл Садуақасов Сәкеннің қара басын да тұқырта беруге айналды. Өйтуіне бір құралды Сәкеннің өзі берді. Сәкен өткен 1924 жылдың күзінде Омбы оязына барғанда ұзатылғалы жатқан Көкеш есімді бір қызды автомобиліне мінгізіп алып кетеді. Орынборға әкелгеннен кейін, 1925 жылдың басында әлдекіммен үйіне қайтарып жіберген. Смағұл Садуақасов Сәкеннің осы қылығын мазақ етіп, «Күміс қоңырау» деген атпен әңгіме жазды да, «Қызыл Қазақстан» журналына жариялады. Садуақасов бұдан бұрын да аздап әңгімелер, повестер жазып жүретін, бірақ олары көркемдік жағынан әлсіз болатын. Ал, мынау «Күміс қоңырауы» көркемдік жағынан да бірсыдырғы тәуір шығып, көпшіліктің арасына тез тарап кетті. Әңгіменің басты геройы басқаша аталғанмен, жүріс-тұрыс, мінез-құлық жағынан Сәкен екендігі Сәкенді білетін жұртқа ап-айқын. Сәкеннің былай да жүдеу көңілін бұл әңгіме жүдете түсті.

Мұнымды шаққан Сәкенге: «енді не істеу керек?» дегенімді жауап таба алмағандай, Сәкен тұнжырап отырып қалды.

— Әдетте шыдау керек. Жағдайлы уақытты тосу керек, — деді Сәкен біраздан кейін.

— Қандай жағдайлы уақытты айтасыз?—дедім мен.

— Кәзір қазақ ұлтшылдарының белең алғаны көрініп отыр. Бірақ «ұлтшылдық» деген Коммунистік партияның да, Советтік үкіметтің де жеккөретін, күресетін нәрсесі. Олай болса біздің Қазақстанда кәзір белең алған ұлтшылдың да ұзаққа баруға тиісті емес. Булар бұл қалпынан бәрібір түзелмейді, өйткені «ұлтшылдық» деген бұлардың әлдеқалай ұрынған нәрсесі емес, сана-сезімдері ұйыған идеологиялық бағыты. Осы бағытын іске асырмақ боп алдағы күнде де біраз малшынады. Бара-бара асқынады. Содан кейін партия да, үкімет те шыдамай социализм жолынан сыпырып тастайды. Түбінде, бәрібір, біз жеңеміз.

КӨҢІЛДІ САПАР

Біріккен Қазақ республикасының Советтік Бесінші съезі Ақмешітте өтетіндігі жоғарыда айтылды. Бұл сапарға даярлық апрельдің алғашқы күндерінен басталды. Санарға ат салысу үшін «Еңбекші қазақ» газеті де даярлыққа кірісті.

Съезд апрельдің екінші жартысында өтпек. Одан бір ай бұрын Ақмешіт қаласына «Еңбекші қазақ» газетінің өкілі боп Бейімбет Майлин жүріп кетті. Ол Қостанайдан Орынборға 1923 жылы келді де, бірер жылдан кейін Қостанайға қайта кетіп «Ауыл» газетіне редактор болды. Содан 1925 жылдың басында «Еңбекші қазақ» газетіне редактор болған Смағұл Садуақасов оны Орынборға қайта алдырды. Бейімбет көрінген адаммен дос бола кететін жазушы да. Мысалы, «Еңбекші қазақ» газетінде Сәкен редактор боп жүрген шақта Сәкеннің сеніскен досы боп қызмет атқарды. Байтұрсынов, Дулатов сияқты алашордашылдармен де араласып жүру, оның баспасөзде коммунистік рухта қызмет атқаруына бөгет жасаған жоқ. «Еңбекші қазақтың» жаңа редакторы — Смағұл Садуақасов Қостанайдан шақырған Бейімбетті өзіне әдебиеттік орынбасар ғып алды. Көркем әдебиет мәселесінде Смағұл Садуақасов алашорда жазушылары — Байтұрсынов, Дулатов, Аймауытов, Жұмабаев сияқтыларға жақсы ықласпен қарап, оларды «советтік» аталатын жазушылармен бірлестіруге тырысатын. Советтік жазушылардан ол тек Сәкен Сейфуллинді ғана танып, оны да коммунистік бағытта емес, футуристік бағытта деп бағалайтын. Мені ол «талантсыз бірақ саясатпен шұғылданады, бұл бетінен қайтса жазушы болады, әйтпесе, бола алмайды» деп бағалайтын.

Қостанайдан Орынборға келген Бейімбетке Смағұл Садуақасов көңілін көбірек бөліп, «Еңбекші қазақ» газетіне өлеңдерін, фельетондарын, әңгімелерін тоғыта басып отырды. Онымен де қанағаттанбай, Бейімбетке өлеңдер жинағын жасатты да, өзі оған кіріспе сөз жазып, Ақмешіт баспаханасында тез бастыру үшін Бейімбетті әдейі жіберді. Бұған дейін Бейімбеттің ешбір шығармасы кітап боп басылған жоқ-ты. Смағұлдың сипаттауынша, «Бейімбет пролетариат жазушысы емес, крестьян жазушысы, крестьян ішінде кедейдің сойылын соғушы. Бейімбеттің тұрақты геройы — Мырқымбай,— бүкіл қазақ кедейінің «прообразы» (мақаласынан). «Қазақта пролетариат әдебиеті жоқ та, болмайды да, онда крестьяндық әдебиет қана болады» деген тезисті бұлжытпай қолданатын Смағұл Бейімбетті ерекше қолдап, қазақтың Советтік дәуірдегі әдебиеті сөз болса үнемі соны ұстайтын.

Садуақасов Ақмешітке съезден жарты ай бұрын жүріп кетті де, орнына Молдағали Жолдыбаев қалды. Съезге баратын делегаттар аттанардан бір жұма бұрын Молдекең мені шақырып алды да, «Еңбекші қазақтан» тілші боп баруды ұсынды. Ішкі ықласым ұната қалып: «Мені газет қызметінен

айыптап шығардыңыздар ғой, одан кейін қайта қызмет атқарудың мәні қалай болады?» деп пәлденген болып ем:

— Сөзді қой! деді Молдекең қолын сілтеп,— бар деген соң бара бер!.. Саған бұл ұсынысты жайдан-жай жасап отырған жоқпын. Біреулердің газетке белсенділігі жеткеннен партиялығы жетпейді; ал, енді біреулердің партиялығы жеткенмен белсенділігі жетпейді. Сенде осының екеуі де бар деп ойлаймын...

— Смағұл көне ме бұған? — дедім, өзім көніп қалған қалпымды аңғартқан дауыспен.

— Көнбегенде не істейді? Азар болса тағы сөгіс естірмін...

— Ондай іске неге барасыз?

— Газеттің пайдасын ойлағандықтан. Оның жауапкерлігі маған жүктеліп отыр. Не асты, не үстінен кетіп қалсам, жауапкер мен ғана болам. Бұл — жауапты съезд болғалы тұр. Оның ісі туралы жазғанда партиялық көзбен қарайтын кісі керек. Саған жабысып отырғаным сол.

— Мақұл, Молдеке,— дедім мен.

— Бұрынғы Қазақстанның Ақмешіттегі Бесінші съезге баратын делегаттары әуелі Орынборға жиналып, содан арнауды поездбен аттанады. Басқа жақпен баратын поезд ол кезгі Қазақстан өлкесінде жоқ.

Делегаттар мінетін эшелон бірнеше күн бойына әзірленді. Газеттің тілшісі болғандықтан, осы әзірліктің бәрін мен көзімнен өткердім. Он екі вагондық бұл составта «салон-вагон»

аталатыны екеу-ақ, біреуі — республикалық басқарушы партия қызметкерлері үшін, екіншісі,— республикалық үкімет басшылары үшін, одан басқалары — купелі вагондар көрінеді.

Бұл составтың барлық вогондарының да сырты урандар жазылған қызыл маталармен әшекейленді. Әрбір вагонның есігінің алдына қызыл жалаулар ілінді. Вагондар сәнденіп бітіп, Ішкі істер комиссариатында делегаттарға орын бөлінген шақта мен составтың орта тұсындағы бір вагонға отыратын болдым. Жүрер алдында байқасам, мен мінетін вагонға төрт қызық адамдар отырып жатыр: қазақтың атақты әншісі — Әміре Қашаубаев, атақты ақын-импровизатор — Иса Байзақов, дүние жүзінің чемпионы атағын алған цирк балуаны Қажымұқан Мұңайтбасов, қазақтың мыңдаған әндері мен күйлерін жазып ап, әлденеше том ғып жариялаған композитор — Александр Затаевич. Бұлардың бәрімен де мен жақын таныспын. Вагонға кірсек: Әміре, Иса, Қажымұқан және бір делегатқа бір купе, Затаевич пен маған жөне екі делегатқа бір купе қатар келген екен.

Мен өз купеме кіріп орналаса бергенде, көрші купеден қаттырақ жуан дауыс естілді. Қажымұқан даусы екенін тани кеттім. Онымен жіңішке дауысты әлдекім жанжалдасып жатқан сияқты. Қарлыға, бажылдай шығуына қарағанда, бұл дауыс — Исанікі болу керек.

«Бұлар неге жанжалдасып жатыр?» деген оймен, неге екенін білгім кеп купемнен шыға бергенде, көрші купеден үрейлі кескінмен Әміре қашып шықты.

— Не болды?!— дедім оған.

— Ойбай, қарағым,— деді ол,— дүние бүлініп жатыр!..

— Не боп?

— Қажымұқан Исаны өлтірейін деп жатыр!..

— Неге?!

— Неге екенін артынан білерсің, бар да арашала, ойбай!

Түсі бұзылған Әміренің даусы қаттырақ шыққан соң, «жаман бірдеме бар екен» деген оймен көрші купеге кіріп келсем, алдымда керемет көрініс тұр: биік (192 сантиметр), жуан (214 килограмм) денелі Қажымұқан талдырмаш, орта денелі (50—55 килодан аспас) Исаны омырауынан қапсыра ұстаған қалпымен, төбесін вагонның потологіне тигізе көтеріп тұр!.. Тегі, Иса аяқтарымен тепкілей бастаған ғой деймін, шалбарының екі балағын бір қолымен бүрістіре уыстап апты... Үнсіз түрде көзінің бақыраюына қарағанда, Иса қылғынып тұрған сияқты...

— Ойбай, ағатай, босат! — деп Қажымұқанның орта денелі адамның санына барабар жуан, ұзын қолына жармаса кеттім. Аузының үлкендігі табан қарыс, еріндері бір-бір кесек еттей аттың күрек тісіндей жалпақ тістері сирей біткен Қажымұқанның сөздері балпылдай, орашолақ шығатын және «ш» мен «з» әріптерін «с» ғып, «ж» әрпін «з» ғып айтатын. Сондай тілімен, қолына жармасқан маған, пілдікі тәрізді кішкене көзімен (Қажымұқанға ғана кішкене, қатардағы кісіге үлкен көз) сығырая қарады да, арыстандай гүрілдеген дауыспен, көтеріп тұрған Исаны сол қалпында ұстап тұрып:

— Мына зындыны сығарасы ба, зоқ па?— деді. Иса «өлдім» дегендей қырылдай бастады.

Ойбай, шығарайық, босат!— дедім, жармасқан қолыммен қолын төмен түсіруге тырмысып. Түсіру қайда!.. Мендей тағы бір төрт-бес кісі асылса да илігер қол емес!...

— Шығарайық! — дедім мен, сонда да қолынан тартып.

— Ендесе босатайын,— деді де, Исаны ақырын қимылмен койкаға жатқыза салды. Исаның артистігі де болатын. Сонысы ұстап ойнауы ма, әлде шыны ма, талықсыған кескінмен койкаға құлай кетті...

Не істеуге білмей қалған маған проводник жәрдемдесті. Қиялы ұзын бурылдау мұрты Тарас Бульбаға ұқсаған, бойы дембелше, жуантық бұл қартаң орысты, тегі Әміре жіберген болу керек және өзі Қажымұқанды білетін болу керек, шалалау білетін қазақ тілімен сөйлене кірді.

—Ох, ты, түйе одногорбный, — деді ол, тік тұрған Қажымұқанның кескініне бір қарап қойып,— сен,— деді ол, сұлап үнсіз жатқан Исаны нұсқап,— мына жагошкени¹¹ ұльтіреді!...

— Өлмейді, — деді Қажымұқан, — арақ берсем зазылады.

Ырыс па дегендей Иса қимылдан қалды.

— Сен қасақса біледі? — деді Қажымұқан проводникке.

— Аз-мұздап.

— Білсең,— деді Қажымұқан купенің астыңғы екі койкасын түйенін, табанындай жалпақ алақанымен кезек нұсқап, осы екеуінің қайсысына зат дейсің маған?

— Да, пожалуй, па обоих не поместиться! — деді проводник Қажымұқанның денесін көзімен айнала шолып.— Но, мен бұған,— деді Исаны нұсқап,— урун тапқан...

— Сөйте гөр, айналайын орысым! — деді Қажымұқан.

Купеге Кир. ЦИК-тің секретарь! Аралбаев кіріп келді.

Тегі, бұл купеде не болып жатқанын оған да Әміре айтқан болу керек, есіктен күле. сөйлене кіріп:

— Орын тар боп жатыр екен ғой, батырға. Кеңейтеміз, батыр!—деді ол Қажымұқанға.— Сізді осы купеде жалғыз қалдырамыз да, өзгелерді басқа купеге шығарамыз.

— Бос купе бар,— деді проводник.

— Естідіңіз бе, батыр? — деді Аралбаев Қажымұқанға. Ол тура жауап берудің орнына.

— Мен бұларға қалай сыям? — деп астыңғы екі койканы нұсқады.

— Арасына тақтай салдырамыз,— деді Аралбаев. Проводникке «мүмкін бе, өйту?» деп еді.

— Мүмкін емес нәрсе жоқ,— деді ол, Қажымұқанның денесін көзімен тағы да шолып,— қазір дежурный по вокзалға барады, айтады, тактай алады.

— Бар, онда! — деді Аралбаев проводникке.— Тездет!.. Поезд қозғалғанша үлгер!..

Проводник шығып кетті.

— Былай болса қайтеді?—деді мен Аралбаевқа,— проводник тактай әкелсе Қажекеңе төсекті кең ғып, купенің, астыңғы жағына салдырсақ; жоғарғы орындар бос тұрса, өйткені Қажекеңнің үстін аттап шығу қиын болар...

— Дұрыс,— деді Қажымұқан.

— Бос купеге Иса, Әміре, осы купедегі делегат... Айтпақшы, ол қайда?

— Мен мұнда! — деген дауыс естілді коридордан. Есіктен қарасам, Әміре екеуі қатар тұр. Мен сөзімді жалғастыра бердім:

— Және мен — төртеуміз барсақ; Затаевич қартаң және сырқаттау кісі, ол купедегі екі делегат та жасамыс адамдар, үшеуі оңаша қалса, бір-біріне тиышты болар.

— Мақұл,— деді Аралбаев.

Қайдан тез тауып, қалай үлгергенін білмеймін, проводник төрт сирақты жалпақ скамейка алып келген еді, биіктігі де, кеңдігі де вагон койкаларының арасына дәл келе кетті.

— Екі матрац әкелем де қатар жаям,— деді проводник,— мына масты тұрғызыңдар,— деді ол Исаны нұсқап.

Проводник кете, сулық жатқан Иса басын кенет көтеріп алды да:

— Әкел, әлгі жартыны!—деді Қажымұқанға қолын ұсынып. Ол зоқ деп еді:

— Бересің бе, жоқ па? — деп Иса тікіленіп орнынан ұшып тұрып еді:

— Әй, мынау қайтеді, кісі өлтіре ме? — деп Қажымұқан жасқана берді.

— Бер, жаның барда! — деп Иса жағасынан ала түсті.

Қажымұқан:

Өлтіре ме, әй, мынау? Айырыңдар! — деп, Исаға Сол тигізбестен барқырай қалды.

Берсеңші, арағын! — дедім мен шегім қата күліп.

Бермек болған ниеті кескінінен көрінген Қажымұқан қолын кең шалбарының қалтасына икемдей бергенше, Иса қолын жып еткізіп сол қалтаға сұғып жіберді де, жарты литірлік арақты суырып алды.

Кет, сық, бәлекет, сонымен! — деп Қажымұқанның сілтеген қолынан шошығандай, Иса коридорға зып берді...

Қажымұқан да, біз де орналастық. Поезд жолға шықты...

Құрметті оқушылар!

Енді сіздерге қасымдағы қызғылықты серіктерімнің жай-жапсарын баяндаудан бұрын, жол-жөнекей көргендер жайынан аздап мәлімет бере кетейін. Бұл жолдың, өн бойындағы табиғат көрінісін мен үшке бөлер едім: біріншісі — Орынбор мен Ақтөбе арасы, бұл екі арада «Орынбор даласы» аталатын бұйратты кең дала жатады, үсті ұйыққан қалың бетегелі бұл далада аздап орман да кездеседі; екіншісі — Ақтөбе мен Арал станциясының арасы, Мұғаджар тауынан, кейбір бұйратты құмдардан басқа белесі жоқ жап-жалпақ, теп-тегіс бұл тұстың негізгі өсімдігі — жусан ғана; үшіншісі — Арал мен Ақмешіт арасы, бұл тұстың темір жолы оң жақта ағатын Сырдария өзенімен жарысып отырады, ара-тұра қалың қамыстық ішін жарып өтеді, сол жақта керілген кең тақыр дала жатады, оның ұшы-қиырына көз жетпейді... Кәзіргі шапшаң поезд екі күнде жететін бұл екі араға 1925 жылдың почталық шабан поезы үш жарым тәулікте әрең жетті.

Жол соншалық ұзақ болғанмен сапарымыз көңілді етті. Оған бір себеп: поезд тоқтайтын әрбір станцияда делегаттар эшелонын қарсы алу үшін аттылы, түйелі, есекті, жаяу-жалпылы дегендей, қалын, халық күтіп тұрады. Олар кейде, тіпті қалыңдап, поездға әрең жол береді. Тоқтаған жерлерде митингілер өткізіліп, сөздер сөйленеді, құттықтаулар айтылады. Күткен жұрт саба-саба қымыз, әрқайсысына қойдың басын салған табақ-табақ ет сияқты қонақасы әкеледі. Мен әрбір станцияда біздің эшелонды халықтың қалай қарсы алуы туралы Орынбордағы «Еңбекші қазақ» газетіне хабарлар жазып қоям. Жалғыз жүрсең жаның сая таппастай, ішін кезсең ішін пысып өлердей «көкектен басқа құсы жоқ, көкпектен басқа шөбі жоқ» (Асанқайғы), түйеге мініп алыс сапарға асықпай ирелендеп жол тартқан бірлі-жарымды адамнан басқа тұрғыны жоқ, шетсіз-шексіз бұл мидай далада біздің эшелон өте көңілді келе жатыр.

Бұрын жүрмеген маған, бұл жолдағы көріністердің бәрі де қызық. Одан да қызығы — серіктерім. Бұлармен бұрын да талай жолығып, ғажап өнерлерін талай көргеніммен, дәл бұл жолғыдай дастарқандас, әңгімелес, сырлас болған емен. Осы жайды, құрметті оқушылар, сіздерге қысқаша айтып беруге лұқсат етіңіздер.

Алдымен Әміре туралы. Онымен бірге жолаушылауды, мен «Әннің сапары» дер едім. Әміре Қашаубаевтың қазақ халқының ән өнерінде ерекше орын алатыны, дауысының әдемілігі мен биіктігінен, қазақ халқы түгіл Москваны да таң қалдырғаны, көркемөнердің терең білімпазы Луначарский оны «Қазақ даласының бұлбұлы» деп атауы, 1926 жылы Париж қаласында өткізілген Шығыс өнерпаздарының олимпиадасында ерекше көзге түсіп бәйге алғаны көпшілікке тарихи материалдардан мәлім. Әміренің бойына біткен әншілік өнерін толық сипаттауға жеке және қалың кітап керек болар еді. Ондай кітап жазу, музыкалық оқуым жоқ менің қолымнан келмес те еді. Сондықтан, вагон ішінде айтқан әндері өзіме қандай әсер етуін ғана, тілім жеткенше сипаттап беруге тырысам. Әміре ортадан сәл төменірек бойлы, ақ сарғылт өңді, дөңгелектеу жүзді, тапырақтау мұрынды, жалпақ ерінді, үлкен ауызды, қалқандау құлақты, жуан мойынды, қателеспесем, 1886 жылы туған болу керек. Жұрттың айтуынша, әкесі Қашаубай әлдебір болысты өлтіреді де, жазасынан қорқып Семей қаласына қашады. Әміре ол кезде ондардағы бала екен дейді. Қаладан пана тапқан Қашаубай уақ-түйек саудагерлікпен кәсіп етіпті-міс, жас және пысық Әмірені қаланың әлдене саудагеріне қолбалалыққа беріпті-міс. Саудагер Әмірені әуелі мата дүкенінде сатушылық қызметіне үйретіп, артынан әншілік, домбырашылық, сырнайшылдық өнеріне қызығады да, ойға, қырға жүргенде қасына атқосшы ғып ертіп әкетеді. Әміренің әншілігіне жүрген жерінің бәрі қызығып, ойын-тойына таласып шақырады. Біраздан кейін Әміренің атағы зорайып, маңайдағы қала-дала қолдан қолға түсірмейді. Абайдың өлуіне он жыл толуына байланысты, 1914 жылы Семей қаласындағы қазақ интеллигенциясы әдебиет кешін жасағанда Әміре ән айтып, жиынды таң қалдырады да, атағы көтеріледі.

Сапарлас болғанға дейін, Әмірені мен тек сауық кештерінде ғана, залдың сахнасында ғана тыңдап жүруші едім. Ол кезде ұлттық театры жоқ қазақ тыңдаушылары Әміре қатынасқан кештерде одан басқаларды тыңдағысы келмей, оны сахнаға ең кемінде он шақты рет шақыратын еді. Кейбір кештерде жұрт Әмірені сахнадан босатпай, бірнеше рет көрінгеннен кейін сахнаға шыға қоймаса, сәкіні тепкілеп, қол шапалақтап отырып алатын, содан кейін амалсыз шығып, бүкіл кешті бір өзі ғана өткізетін. Әмірінің әндерін қазақ қана емес, басқа ұлттардың да адамдары аса зор бейілмен тыңдайтын.

Міне сол Әмірем бірге, мен де жолаушылап келем. Кеңесіп, сырласып байқасам, онда әнінен басқа, айта қаларлық қасиет жоқ сияқты. Ең алдымен бала шағынан қалада өсе тұра, әрі орысша тілге өте шорқақ, әрі әліпті таяқ деп білмейтін сауатсыз. Жалпы білімін байқасам, әннен басқа дүниеден хабары өте аз сияқты.

Кезегі келгенде айта кету қажет. 1926 жылы Әміре Парижға барғанда, революция жылдары сонда қашып барған алашордашыл Мұстафа Шоқаев мейманханасына іздеп барып жолығады.

Саясаттан хабары жоқ Әміре дүниеде бұндай кісі барын білмейді екен, сондықтан Мұстафа Шоқаев өзін таныстырып:

— Мені естіген боларсың?—десе, Әміре шынын айтып:

— О, қалай?! — депті Мұстафа,— әлде мені атамайтын болғаны ма жұрттың?

— Сені атаған кісіні көрген жоқпын,— депті Әміре.

— О қалай болғаны?! — депті Мұстафа,— большевиктер мені ататпайтын болған ғой, тегі?

— Білгілікті кісі болсаң неге атамасын, ешкім білмейтін біреу шығарсың,— депті Әміре.

— Неге білмейді...— деп Мұстафа революцияға, Совет үкіметіне қарсы болған қылықтарын айта бастағанда:

— Әй, доғар, әрі қарай сөзінді!—депті Әміре жекіріп,— Бет-аузын, құрт тескен жапырақтай боп (Мұстафа қалың бұжырлы, кескінсіз, арық, талдырмаш денелі қара кісі болса керек), ілбиіп елейін деп жүріп, өзін соқтыққыш біреу екенсің ғой. Не әкеңнің құны бар еді, әліңді білмей Совет үкіметімен жұлқысатын? Енді жұртта қалған күшіктей ұлы да жүр!..

— Ә-ә, солай болған екен ғой! — Мұстафа жылап шығып кетіпті.

Осы сөзді айтып келген Әміренің өзі. Соны тыңдап отырып, турасын айтатын Сәкеннің Әміреге:

— Апырай, сенен де бір ақылды сөз шыққан екен,— дегені бар.

Парижда жарты ай жатқан Әміренің есінде бұл ғажап қаланың ғажап сипаттарынан ештеңе де қалмаған. Бар есте тұтқаны — жалғыз Мұстафа Шоқаев.

Өңге өнер-білімнен осынша мақұрым боп туған Әміреге, табиғаттың тамаша биік, тамаша таза, тамаша өрнекті дауысты өлшеусіз бере салуы— адам хайран қаларлық көрініс.

Әміренің даусы осы поезд купесінің ішінде ерекше байқалды. Арқаның, оның ішінде Әміре әндерінің, басы, Абайдың тілімен айтқанда, «тым ащы», яғни биік айғаймен келеді. Әміре осы айғайға тар купенің ішінде шырқай жөнелгенде қасында отырған кісінің құлақ қоңырауы жарылып кете жаздап, шыдарлық халдан асып кеткен соң екі алақанын баса қояды. Бұл жоғары дауыстың созылғақтығы да ғажап. Оның дауысы үзбестен бірнеше рет жоғары көтеріп, бірнеше рет төмен түсіруге еркін жетеді. Сондай

созылғақтығының, биіктігінің үстіне Әміре әндері ете назды, сәнді, құлаққа аса жұғымды болып отырады. Бұған дейін естіген әншілерімнен, мен Әміреге, тек, Сандыбайдың Ыбырайын ғана теңей алам. Бірақ Ыбырай мен көргенде қартайған адам болғандықтан, біраздан кейін дауысы бет тақтайы жарылған домбырадай дарылдаңқырайтын. Ал, Әміре «ертеден шапса кешке озған, ылдидан шапса төске озған» дегендей, ертеден қара кешке үздіксіз ән шырқаса да айнымай, әрбір әні әнді жаңа ғана бастағандай мүлтіксіз естіледі. Оның осы дауысына қызыққан басқа вагонның адамдары кезекпен шақырып әкеткісі келеді. Әміренің барғысы келгенмен Қажымұқан босатпайды.

— Төй, тис отыр!—дейді ол, арыстандай өкірген жуан даусымен, сүзіле, қаһарлана қарап қойып.— Қозғалма, орныңнан! Ән еститіндер осында келсін. Кәне, тіл алмай көр, сирағыңнан ұстап жерге соғайын!

Қорқа ма, сыйлай ма, Қажымұқанның бұйрығын Әміре екі етпейді. Біздің вагонның да, купенің де тамағы өте мол. Жолшыбайғы тоқтаған жерлерде халық алып шығатын дәмнің (көбінесе ет пен қымыз) бірталайы біздің вагонге кіргізіледі. Бұнда Қажымұқан сияқты атағы жер жарған палуанның, Әміре сияқты атағы жер жарған әншінің, Иса сияқты атақты ақынның келе жатқанын білетін біздің составтағы жүргіншілер, жолда тосқан дәмнің біразын осылай қарай жөнелтеді. Кейде Қажымұқан әңгіме айтып, кейде Иса жырлар жырлап, кейде Әміре ән шырқап... дегендей, ұйқы мен тамақтан басқа уақытта сауығы тынбайтын біздің вагонге басқа вагондағылар топырлай толып, көп уақытын осында өткізеді. Ұйықтаған шақтарда ғана болмаса біздің купенің де есіктері жабылмайды, сыймағандары анталай коридорда тұрады.

Бұл арада Әміре Қашаубаевтың атына Александр Затаевичті қоса әңгімелемесек, кеңесіміз сыңар жақ қалған сияқтанар еді. Толық, биік денелі, ақ бурыл сақал, мұртты, жасы со кезде елуді орталаған Александр Затаевич менің көптен бергі жақын танысым. Интеллигент поляктың семьясында туған ол балалық шағынан музыкаға құмартып, осы жоғары дәрежелі білім алады да, әрі фортепьяно аталатын музыкалық құралда ғажап ойнағыш және ән шығарғыш болады. Сондықтан, революциядан бұрынғы Украинада әлдене генерал-губернатордың қарамағындағы музыканты боп тұрады.

Революциядан кейін әлдене себептермен Қазақстан орталығы Орынборға келген ол қазақ музыкасына қатты қызығады да, жинаушысы, зерттеушісі және жариялаушысы болады. Жиырманшы жылдардың, басында Орынбордағы мекемелердің, қазақ мектептерінің бәрін тынымсыз аралап, ұлылы-кішілі қызметкер демей, мұғалім демей, оқушы демей әнге әуесі барлардың бәрімен кеңесіп, айтқан әндерін нотаға түсіріп жүргенін көзіміз көрді. Партиялық па, советтік пе, басқа жүйедегі ме,— Орынборда қазақтардың басы құралатын жиналыс не маслихат болса, Затаевич соны төңіректен шықпай, ән білетіндердің, күй білетіндердің барын алып

болғанша тынбайтын. Мазасы кеткен кейбіреулер ұрысса да кек көрмей, кетіп қалудың орнына, талақша жабыса түсетін. Орынборда тапқандарының бәрін алып болған Затаевич, жаз айларында қазақтың кең даласын түгелге жақын шарлап, өз маңайында болмаса былайғы жұрт білмейтін талай әнші, домбырашыларды табатын, олардың да барын түгел нотаға түсіретін.

Осындай ізденудің, табудың, жазып алудың арқасында, Затаевич 1924 жылы «Қазақтың мың әні» деген атпен Москвадағы «Музыка» баспасынан қалыңдығы табан қарыс кітап шығарып, барлық әнді де нотасымен қазақша сөзімен бастырған. Бұл аса бағалы жұмысының рахатын да көріп, Россияның және шет елдердің талай өнерпаздары «Мың әнді» де, оны жинап жариялаушыны да жоғары бағалады. Мәселен, француз жазушысы Ромэн Роллан Затаевичке жазған хатында: «Маған сіз Шығыстың бұрын білмейтін ғажап бір дүниесінің есігін ашып бердіңіз. Бұл қайран қаларлық ерлік және көркемдік» деген.

Қала, даланы аралаған шақтарында Затаевич Әміремен де талай жолғасып, талай әндерін нотаға түсірген екен. Енді ол бір вагонның ішінде, бір купеде сапарлас боп, Әміренің әндерін көппен бірге құмарта тындап отырады да, кейбір әндер айтыла бастаған шақта пенсне киетін үлкен көгілдір көзі түлкі көрген бүркіттей шарасынан шығып кете жаздап, жастығының астында жатқан нотаның альбомын суырып ала сап, қарындашпен бетін шимайлай бастайды. Мәжіліс біткеннен кейін, Затаевич рахаттанған пішінде пенснесін қолына алады да, тыңдаушыларды шолып ап:

— Міне, саған, Әміре!.. Мен мұның барлық әнін сарқып алдым деп жүрсем, беті ашылмағандары да әлі көп екен. Мұның әндік репертуары сарқылмайтын бұлақ. Оны ішіп тауысуға болмайды екен...— деп бұрын естімеген, кәзір ғана жазып алған әндерін атайды. Осы бұлақтың балдай тәтті суын біз Орынбордан Ақмешітке жеткенге дейін ішіп тауыса алған жоқпыз. Бұл сапарды «Ән сапары» деп атаған себебім де сол. Әміренің тұстастарынан да, кейінгілерден де, даусының жоғарылығы, тазалық, өрнектілік жағынан оған таласатын қазақ әншісін мен өзім көрген жоқпын.

Бұл әңгіме аяқталу үшін, оқушылардың есіне тағы бір мәселені түсіре кетейін. Әміре 1934 жылы өлді. Затаевич 1936 жылы. Затаевичтің қабыры — Москвадағы «Новодевичье кладбище» аталатын орында. Қабырдың үстіне ақ мрамордан ескерткіш жасалып, төбесіне Затаевичтің мүсіні қойылған. Постаментте домбыра ұстап отырған тымақты қазақтың бейнесі. Бұл,— жалпы қазақ емес, дәл Әміре. Сондықтан, бұл Әміреге де ескерткіш.

«Ән сапары» деген тақырыпты осымен аяқтап, енді «Жыр сапары» деген тақырыпта аздап әңгіме шертейік.

Менімен сапарлас адамның біреуі ақын Иса Байзақов екендігі жоғарыда айтылды. Естуімше, ол 1900 жылы бұрынғы Павлодар оязының Баянауыл

аталатын жерінде кедей семьяда туады да, жас күнінде әке-шешесінен жетім қап, революцияға дейін жалшылықпен күн кешеді. Осы шақтың өзінде де ол айтқанының бәрін ұйқастырып сөйлейтін, өлеңге суырып салма, бір естігенін екі айтқызбайтын зирек адам болады. Жұрт оны «таз ақын» атайды, себебі,— нашар жағдайдағы жалшы баланың басына қотыр шығады да, ешкім емдемеген соң асқынып кетеді. Осы сырқат оның басынан, тек совет тұсында ғана арылып, 1923 жылы Ташкент қаласында емдетті де, қотырдан жалтыр боп қалған басына үрпиген қалың шаш шықты.

Исаны менің алғашқы көруім — 1922 жылдың жазында, Қызылжар (Петропавл) қаласында. «Сондай бір ақын келіпті» дегенге пәтеріне іздеп барсам: тұр-тұлғасы жараған киіктей қағылез, бет-аузы бір-ақ уыстай кішкене, «тақия сыймас шекелім» дегендей шекесі жалпая біткен, лақ-текедей сыртына тебе біткен кішкене қара көзді, үші істіктеу, тұмсығы көтеріңкі біткен жіңішке мұрынды сүйір иек, жұқа ерін, жіңішке, ұзын мойнындағы жұтқыншағының үлкендігі кіші-гірім баланың жұдырығындай, көкпардың атындай ойнақы мінезді жігіт екен. Басында жасыл пайымен тыстаған, алдыңғы жағын түре киетін пұшпақ бөрік, үстінде жағасына қара барқыт салған түйе жүн шекпен, аяғында

Қазақы етік, костюмі қалаша.

Оны менен басқа да іздеп барғандар бар екен. Бәріміз өтініп (Иса «пәлдену» дегенді білмейтін) айтқызып көрсек, өлеңді ол аузымен ғана емес, бүкіл бет бейнесімен, басының, денесінің, шапшаң құбылмалы қимылымен еліре, құтырына, екпіндете, қысқасы жындана айтады екен. Өлең айтқанда өз денесінде дамыл жоқ ол қолына алған домбыраға да дамыл бермей, бет тақтайын тарсыл-тұрсыл шерте, ойнақшытып тербет, аспанға сермеп бұлғай, төбесінен айналдыра, белдемесіне басып теріс жағынан тарта, шым-шытырық түрде ойнайды екен.

Араб әрпімен хат білетін Иса ол кезде өлеңді жазып емес, ауызша түрде шығарады екен. Сөйте тұра, «тақырып» дегеннің не екенін жақсы түсініп, бұрынғы ауыз ақынындай өлеңге бөгде сөзді араластырмай, барлық сөзін алған тақырыбына байланысты ғана құрастырады екен. Не тақырып туралы айт десек де Иса іркілмейді және ол тақырыпты әдемі өлең түрінде орындап береді. Тақырыпты өлеңге айналдыру үшін Исаға «қысқа» я «ұзақ» аталатын жанрдың бәрі бір. Ол мысалы —«көктем», «бақша», «жаңбыр», «бұлақ», «қыстың басталуы», «боран», «күннің шығуы я батуы» сияқты тақырыптарды (табиғаттық лириканы ол жақсы көріп, көп жырлайтын) оригиналдық әдемі өлеңге айналдырып берумен қатар, халық өмірінде болған күрделі бір оқиғаны, немесе халықтық бір ертегіні өз жанынан ұзақ жырға да айналдырып әкететін. Кейбір ұзақ тақырыпты әлденеше сағаттық уақытты аларлық өлең ғып жіберетін.

Араққа ол ертерек үйір болған кісі екен. Өзі оның себебін былайша баяндайтын:

— Мен молдадан сабақ оқыған кісі емен. Арабша хатты өз бетіммен үйреніп кеттім. Содан кейін, сөзіне түсінетін түрікше кітаптардың әсіресе қазақша қиссалардың қолыма түскенінен оқымай қалдырғам жоқ.

— Патша түскеннен кейін,— деп жалғастырады Иса сөзін,— Семейде, қазақ тілінде шыққан «Сарыарқа» газеті мен «Абай» журналын да қуып жүріп тауып ап оқыдым.

— Сөйтіп жүргенімде,— дейді Иса.—«Алаштың» бір қуына кездестім де, ол мені жалшылықтан шығарып Семейге алып кетті. Онда «алашорда» есімді партия құрылып, «қазаққа қамқор боламыз» деп жүр екен. «Алаш азаматтары» аталатын оқыған қазақтар менің ақындық өнеріме қызықты да, қолдан қолға түсірмей, үйлеріне, жиналыстарына шақыратын болды, онда маған өлең шығарттырып тыңдайтын болды...

— Қандай тақырыпқа айттың?—деген сұрауға:

— Алаш тақырыбына болады да,— дейді Иса,— Совет дегеннің не екенін ол кезде мен біле ме екем? Алаштың өзінің не екенін біле ме екем?.. «Қазақ үкіметі» дейді, мақта дейді, мен мақтай берем. Ішкілікті де үйренуім сол кезде. Қонақ болса-ақ арақ болады және көп болады. Қонаққа жиі шақырылам. Өлеңге араластыра, «ал, кеп» ішеміз. Сөйтіп жүріп Исакен ішкілікке салынды да кетті...

— Сол қалпыммен,— дейді Иса жайнандап,— мен «Алаш ақыны» боп кетер ме ем, қайтер ем, егер Совет өкіметі орнамаса.

Совет келе, Исаның тақырыбы да советтік бола бастайды. Бірақ ол алаш тәрбиесінен де тез арыла алмай, жиырманшы жылдардың аяқ шеніне дейін, кейбір өлең, поэмасын Мағжан Жұмабаевтың стилінде құрып жүрді.

Мінез жағынан, әсіресе ішіп алған шақта, Иса шөлкес, ұрыншақ, ұрысқақ, төбелескіш адам болатын. Бұл қылығын, көбінесе ұнатпайтын адамына істейтін. Тілі аса шәйпау, бейпіл ол күші келмейтін адамның жер-жебіріне сөзімен жетіп, анау қашып құтылмай маза көрмейтін. Ал, сыйлайтын адамының алдында «қыз мінезді» бола ғап, тат қылық көрсетпейтін, несие сөз айтпайтын.

Мысалы: Иса Қызылжарға 1923 жылы бірінші рет келген шағында атақты ақын Ыбырай Сандыбаев сонда еді. Хасен Яруллин дейтін атпаз татардың екі этажды үйінің жоғарғы жағында бірнеше қазақ интеллигенциясы пәтерде тұрады. Осылар ақылдасады да, бірін біріне айтпастан Ыбырай мен Исаны қонаққа шақырып, екеуін қапыда айтыстырмақ болады.

Осы мәжілісте мен де болдым. Исаның сыншылдық та мінезі болатын, көрген адамына, «сенің кескін, кейпіңе қарағанда, мінезің, қылығың мынадай екен ғой» деп баға бере қалатын, онысы кейде дұрыс та шығатын.

Иса Ыбырайды бұрын естіген екен де, (Ыбырай жас кезінде Исаның ұстазы — Құдайберген ақынмен айтысқан, ол айтысты Иса жатқа білетін), бірақ көрмеген екен. Сөйте тұра ақсақалды Ыбыраймен Яруллин үйінде жолғасын сәлемдескенде:

— Апырай, — деді Иса, — иегі мен аузы сүйір біткен, қай шешен еді, мына шал?... Арыстандай жуан біткен мойны, — кең тыныстың белгісі ғой, әлде ұзаққа шабатын ақын

Болар ма?...

Ыбырай да Исаны көрмегенмен, «Керекуден (Павлодар) Қызызылжарға сондай жас ақын келіпті» дегенді естіген екен, сондықтан сөзден ұтылғысы келмегендей:

— Қолға алып үйірсең зырылдауықтай зымырайтын киіктің асығы сияқты, немесе бәйгеге жаратқан дөнен сияқты бұл жас жігіт кім еді?... Әлде Иса ақын деген осы болар ма?..— деді.

Жұрт «осы арадан айтыс басталып кетер» деп дәмеленгенмен, мәжіліс айтыссыз тарады. Сонда таныса келе, «айтысыңдар!» деп өтінгендерге Исаның айтқаны:

Айтысу деген,— не жеңу, не жеңілу деген сөз. Айтысқан соң адам жеңуге тырысады, сондықтан қолдан келген қаруын аянбайды. Оның аты — аяспау, яғни — сыйласпау деген сөз. Ал, Ыбекең жас жағынан әкемдей кісі.

Оның ақындық, әншілдік, ән шығарғыштық талантына мен сырттан-ақ бас иіп келген кісімін. Жүзін бірінші рет көріп отырмын. Сондай кісімен айтысу әдепсіздік болады.

Исаның бұл сөзіне риза боп, Ыбырай: «өркенің өссін, талабын, мен өнерің ілгерілей берсін» деп, құшақтап бауырына басты. Содан кейін, екеуі кезек-кезек өнер көрсетіп отырды.

1923 жылдың күзінде Иса Орынборға келді де, КИНО¹² аталатын мектепке оқуға түсті. Ортадан жоғары аталатын бұл мектептің, араб әрпімен хат танудан артық білімі жоқ Исаны қалай қабылдағанын білмеймін. Бірақ Иса одан сабақ оқудың орнына наркомдардың я былайғы қазақ интеллигенттерінің үйінде қонақтап, немесе жиындарға барып өлең айтумен жүрді. Ақыры, дегбірсіз ол 1924 жылдың күзінде «басымды емдетем» деген сылтаумен Тәшкентке тартып отырды. Содан Орынборға 1925 жылдың көктемінде бір-ақ оралды.

1925 жылдың көктемінде бізбен сапарласқан жолында да, Иса ішкілігін бәсеңдеткен жоқ екен. Қажымұқан да, Иса да революция жылдары Семей қаласында біраз уақыт бірге тұрған деседі. Сол кезде сыр түйісіп, ашына-

жай боп алуынан ба, әлде басқа себебі бар ма — Иса ішіп алған шақта Қажымұқанның тыймақ боп алая қарауына да, күрілдей сөйлеуіне де пысқыра қарап, мазасын алып бара жатса, төбелесе кетуден тайынбайды. Күш жағынан Иса Қажымұқанның шертуіне келмейтін адам ғой, сөйте тұра Иса жағасына жармасқан шақта, тышқаннан қорыққан пілдей Қажымұқан қол қатпастан: «ау, мынаны тоқтатсаңдарсы!» деп, күжілдеп бақыра бастайды. Кейбір құтырынған шағында Иса маяға қонған қораздай боп, Қажымұқанның үстіне мініп алады. Егер Қажымұқан сілкіп қалса Исаның күлпаршасы шығар еді. Ол өйтпей: «Әй, мынаны қойғызсаңдарсы!» деп бақыра береді. Қанша «мас болды» дегенмен, қанша «басынды» дегенмен, тегі, «ашуланса батырып жіберер» деп қорқа ма, немене — үстіне ойнақтағанмен, Иса Қажымұқанның жанына батарлық қимыл жасамайды. Исаның ішкен кезіндегі бір әдеті — өлсе ұйықтамау. Кейде қалғыған боп көзін жұмып, пысылдап демін мұрнынан алып отырады да, өзі туралы бірдеме айтсаң «ә, не деп отырсыңдар?» деп, қанталаған көзін кең аша, ұзын өсіп ұйпаланған дудар шашын үрпите, едірейіп түрегеледі.

Қалғымаған шақтағы әдеті әлдекімге өшігіп байланысып алады да, жыланды андыған мысықтың көзіндей өткір, кішкене қара көзін айырмастан тесірейе қарап қояды. Анау адамның тұрып кетуден басқа амалы болмайды. Сөйтетін Иса ішкен жағдайда да, талай кездесе жүре, маған не тілі тиген, не қолы тиген адам емес. Өрескел қылығына талай рет ренжи тұра, жырға сарқылмас бұлақтай ағатын Исаны мен де өмір бойы сыйлап жүрдім. Бірге сапарлас болған жолы Иса жанынан шығарған суырып салма тамаша өлең, жырларымен, даусы әдемі болмағанмен екпіндей, аса қызғылықты орындайтын әндерімен, вагондас, купелестің ғана емес, сол составтағы талайлардың құлақ құрышын. есінен кетпейтін дәрежеде қандырды. Ол өмір бойы, ақындықтың осындай екпінді қарқынынан үдемесе төмендеген жоқ.

Иса 1946 жылдың жазында қайтыс болды. Ол 1920 жылы, Шарбану есімді ауыл қызына үйленген екен. Бұл — оқуы болмағанмен, артистік таланты бар, ақылды, әдепті, сыпайы адам болатын. Қазақ драма театрында ол бірталай рольдерді жап-жақсы ойнады. Исамен екеуі бір-бірін сыйлайтын еді. Өзгеге тентек Иса оған жуас еді, сондықтан үй-ішінде күтімді де болды. Шарбану 1930 жылы өлді. Содан кейін Иса өкпе туберкулезіне шалдықты. Оны ақыры, осы ауру әкетті. Артында: Мәкен дейтін қызы, Ертіс дейтін ұлы қалды. Қызы — актриса, ұлы — педагог.

Қажымұқанмен бірге болуды мен «Күш сапары» деп атар едім. Оның өмірі және балуандық әрекеттері туралы замандас жазушыларымның бірі — Қалмақан Әбдіқадыровтың «Қажымұқан» деген ат қойып, басып шығарған кітабы бар. Бұл — жұрттың ең қызығып оқитын кітаптарының біреуі. Сондықтан мен бұл шығармада Қалмақан баяндаған жайларды қайталамаймын. Менің баяндайтыным оның менімен сапарлас болған шақта көрсеткен мінез, қылықтары. Өйтудің алдында егер Қажымұқанды

Алған қалай көруімді баяндай кетсем, артықшылығы болмас деймін.

1918 жылдың аяғы. Үскірік қыс. Мен Омбы қаласында бір жағынан жұмыс істеп, бір жағынан сабақ оқып жүрмін. Омбыда менің жерлесім — Қазі Торсанов тұрады. Ол — Омбыдағы облыстық алашорда комитетінде милиция начальнигі. Саяси сауатым ол кезде оянбаған мен жерлес Қазидың пәтеріне көп барамын.

Бір барсам, үйінде қонақтар отыр. Солардың ішінде,

Қазидың қасында, көп жылқы ішіндегі нар түйедей біреу отыр. Басы, беті, мұрны, аузы, құлағы, қол-аяғы... дегендей, бар мүшесі де зор денесіне сәйкес мол-мол біткен. Тек көзі ғана бет бейнесіне кішірек сияқты. Қазі да ортадан биік, толық денелі жігіт болатын. Ананың қасында бұл да, атан түйе қасындағы тайлақтай. Хозяйка — Кәмилә маған туыстау да. Содан:

— Мынау дәу кім?— десем:

— Қажымұқан,— дейді.

Оның атын бұған дейін де естігем. Жүзбе-жүз көруім осы. Мен ол кезде санатқа қосылмаған елеусіз бала жігітпін. Киім-кешегім де жөнеу, сондықтан Қажымұқанның сөзін босаға жақта, стол маңын төңіректеп ас ішкен, даурыға, қызына сөйлескен көпшіліктен бөлек отырып тындаймын. Өз сөзінде ол маған мақтаншақ адам сияқтанады, өйткені «осы жасында 56 мемлекетте болып, 56 рет «дүние жүзінің чемпионы» атағын алған, осы атқа белгі — кеудесіне 56 медаль таққан». Дәл саны есімде жоқ, бірақ медалы көп екенін және әр елдікі екенін, кейін өзім де көрдім. Цирк бастықтары зорлап «жығыл» дегенде болмаса, бұны жыққан балуан дүниеде жоқ. Дүниежүзінің ең атақты балуандары үш жылда бір рет Гамбург қаласында жиналып, шын күрескенде бұл бәрін де жеңген. Шұнақ боп қалған құлақтары сонда жыртылып, жалпақ еріндегі тыртықтар сонда пайда болған. Мәжілістегі біреу отырып:

— Шынымен, дүниеде сенен мықты жан болмағаны ма?— десе:

— Бір қыз болды,— дейді Қажымұқан,— Канада қызы. Жігіттік дер кезімде кездестім. «Күшті қыз» деп естіген соң: «әуелі ауырлық көтерісіп сынайын» деп, әрқайсысын он бұттан — жиырма бұт кірді аспанға кезек-кезек лақтырып қаршып тұрдым. Қыз менен кейін, он бес бұттан отыз бұт кірді қаршыды. Содан кейін «бұның күші менен артық екен» деп жорыдым да, «қазақ әйелмен күресуді намыс көреді» дегенді сылтау ғып, күреске түспедім.

Қажымұқанның шынында да орасан мықты екенін, кешікпей Омбы циркінде көрдім: темір жол рельсін түрегеп тұрған қалпында иығына тендей артып, екі басына он-оннан жиырма кісі мінгізгенде, рельстің екі жағы да майысып, иілген бастары жерге тиеді; жуандығы білектей жұмыр

темірді беліне орап, қайта жазды; ауырлығы он бұттық темір сапты балғамен, жиырма бұттық диірмен тасын соққанда (сахнаға өзі көтеріп әкеп), тастың күл-паршасын шығарды; шалқасынан жатып, тесіне жалпақ қалың тақтайды көпір ғып төседі де, екі қолымен екі тізесін тірек қып, «көпір» арқылы бар атқа жегілген, жүгі мол («әрқайсысында 100 бұттан» деседі) екі-үш арба өткізді; сол күні күрескен цирк балуандарының бәрін жықты. Олардың ішінде нелер алыптар бар деседі.

Одан кейін де Қажымұқан талай рет ғажап күштер көрсетуіне куә болған мен кейде тілдесіп те жүргенмен, дәл мына Ақмешіт сапарындай әкей-үкей боп сырын ала қойған жоқ ем.

Енді Орынбордан поезымыз жылжи салысымен маңына үйірілдім де, аз уақытта әмпей боп кеттім. Ол кезде мен арақ дегенге үйір емеспін де, қыстаса ғана азғантай татып, әйтпесе ішпейтінмін де. Өзі ішетін бола тұра Қажымұқан бұнымды ұнатты. Оның үстіне көркем әдебиет дегеннен хабары аз ол жазушы дегеннің кім екенін ептеп аңғарады екен. Мені сондай жастың бірі деп естіген ол «мені де кәзетке заз!» дейді де, көбінесе қасында ұстауға тырысады. Кейде ол оңаша шүйіркелесіп те қалады. Сондай жағдайда, мені жассынбай сырласа да қояды. Сонда білсем: әкесі Мұңайтбастың бар өмірі қазақ байларында жалшылықта өткен екен, өзі де бала күнінен жалшылыққа тұрған екен, ересек бола кесіп іздеп Қызылжарға кеп бір бай татарға жалданыпты. Сол бай бір күні Есіл өзенінің алқабында үйілген маядан, бричкаға жеккен пар атпен шөп әкел деп жіберсе, қайтарында ауыр жүкті бричка сазға батады да, аттар сүйреп шығара алмайды. Соған ызаланған Қажымұқан аттың біреуін ағашпен басқа соғам деп өлтіріп алады. Содан кейін не істерге білмеген ол «тәуекел» дейді де, өлген атты көтеріп шөп үстіне салып, орнына өзі жегіліп саздан шығарған бричканы қожасының қорасына алып келеді. Қожа ұрсу орнына хайран ғап, үкімет орнына «осындай алып адам бар» деп мәлімдейді, үкімет Қажымұқанды цирктің оқуына жіберіп, содан цирк балуаны болады да кетеді. Оқуға кеткенде ол он сегіз жаста болады. Бұнысына документи бар.

Менімен сапарлас болған шақта Қажымұқан қырықты толық орталаған адам. Өзінің айтуынша, қырық жасқа жеткенге дейін денесіне май бітпей, түйін-түйін бұлшық еттері тастай қатты екен.

— Қырықтан асқан соң,— дейді ол,— шарлана бастадым. Одан кейін денем жуандағанмен, салмағым кеміді.

— Кәзір қанша тартасыз?—деп сұрайды әңгімелескендер.

— Айтуға да тұрмайды,— дейді Қажымұқан.

— Дегенмен?

— «Зеңілденіп қалдым» деп отырған зоқпын ба?— дейді Қажымұқан

жекiп.

— Сонда да?..

— Кәзiр екi жүз он төрт-ақ килограмм тартам,— дейдi Қажымұқан мұңайғандай.

— Аз деп ойлайсыз ба оны?!

— Қайратымның толық, денемнің қатты кезiнде екi жүз жиырма килограмм тартқан кезiм болған едi.

Сөзге доғалдау, бiрақ әңгiмесi қызғылықты Қажымұқан сөз арасында «мынау пәлен жерде, мынау түген жерде түскенiм едi» деп, қалтасына пачкалап салған, толып жатқан фотокарточкалар көрсетедi. Оларының да көпшiлiгi қызғылықты. Оқушыларға бiреуiн ғана баяндап берейiк.

Аяғына қазақы етiк, үстiне мол қазақы күпi, басына қазақы үлкен сеңсең тымақ киген, сақал-мұрты қаудиып өскен, былай да биiк, жуан денесi, әлгi киiмдерден тiптi жуан көрiнiп, шөптiң биiк үйген шошағы сияқтанған Қажымұқан үш қасқырды он, қолымен, үшеуiн сол қолымен желкелерiнен қапсыра ұстап, басынан асыра жоғары көтерiп тұр!.. Сiбiрдiң үлкендiгi тайдай қасқырлары!.. Биiк бойлы Қажымұқан бастарын жоғары көтергенмен, қасқырлардың құйрығы жерге шұбалады!..

— Бұл қайдағы қасқырлар?— деп таңдана сұрай қояды фотоны көрушiлер.

— Тыңдаңдар, айтайын,— дейдi Қажымұқан.

— Ал, тыңдалық,— деп қоршағандар тын бола қалысады.

Айтпақшы, оқушыларға ескерте кетпей, ұмытып барады екемiз,— Қажымұқан да iшетiн адамның бiреуi. Бiрақ оның нормасы да, салты да Исадан басқа. «Ең, көп iштi» дегенде, Исаның жетер мөлшерi жарты-ақ литр. Одан әрi басына ие бола алмай қалады. Ал, Қажымұқан таңертең — бiр, түсте — бiр, кешке — бiр рет қана iшу керек, одан артықтың керегi жоқ» деп, күнделiк үш астын, алдында ғана болмаса, басқа уақытта арақты аузына алмайды. Ол осы үш кездiң әрқайсысында өндiре тартады. Әрбiр iшуде оның дағдылы нормасы — бiр ширек, яғни — үш литр. «Қызба-қыз» боп кететiн шақта ғана болмаса, одан артық iшпейдi. Ондай шақ кездесе ширектiң екеуiн қотарып кетедi. Арақты ол рюмке түгiл стақанмен де iшпейдi. Оның ыдысы — литрлiк кесе, немесе — сол мөлшердегi басқа ыдыс. Одан бұрын да, ол жолы да, одан кейiн де арақты осылай iшуiн көре жүре мен ешуақытта Қажымұқанның мас болуы түгiл, тiлi күрмелуiн де кездестiрген емеспiн. Оның мас болған белгiсi — сөзшенденiп кетуi ғана. Жайшылықта сөзге доғал ол, көбiрек iшсе шешенденiп алады да, өзi ғана сөйлеп, басқаны үндетпей қояды. Әдетте ақылды сөздi аз айтатын ол

осындай шағында ғана жүйелі, есті әңгімелерді баяндап кетеді. Мастығының және бір белгісі — бетінен тер құйылады да отырады, әңгімесі аяқталғанша ұзындығы сала құлаш орамалды малшындырып болады. Етті қанша жеуін төменде көресіздер.

Біздің бұл сапарымызда ет пен қымыздың да мол екенін оқушыларға жоғарыда ескерттік. Қажымұқан қымызды да ішкіш, етті де жегіш. Біреулердің, арақ ішсе қымыз іше алмайтын, қымыз ішсе арақ іше алмайтын әдеті болады ғой. Қажымұқан оның екеуін де араластыра соғады. Қымызға «түп жоқ» десең сыярлық,— үлкен аяқпен таңертеңнен кешке шейін сіміруден жалықпайды. Етке де мешкей — бағланның, етін жеп қою оған түк те емес. Әсіресе майды сұмдық көп жейді. Және ол басқа жегіштердей майды шайнаусыз қылғымайды, тұз шайнаған түйедей, аузын көпірте, малжандайды да отырады. Қозының кіші-гірім тегенедей құйрығын мыти үзіп, ол екі-үш ретте асап бітіреді. Бұл жесіне өз жүрегі айнамағанмен, қарап отырғандардың жүрегі айнып, талайлар Қажымұқан етін жеп болғанша купеден шығып кетеді.

Ішіп-жем жайын бұл арада сөз ғып отырған себебіміз — Қажымұқан мешкейлігінің үстіне тамақсау адам. Қарны олқы түссе ол әңгімеге де топастанады, айтқан кеңесінің қызығы да болмай қалады. Сондай жайын білетіндер — оны тойғызып алып сөйлетеді. Бұл жайын тыңдаушылар біле қоймаса. «Ау әуелі аздап қаузалып алайық та!» деп өзі ескертіп қояды. Жолшыбай, станция сайын ағылып кеп жатқан мол қымыз бен етті оның осы жайын білген жұрт купесіне апарып, сусындатып, тойдырып алғаннан кейін, әңгіме соқтырады. Әлдекім күн бұрын хабарланып қоя ма, немене, арақ та жолшыбай мол келіп жатады. Қажымұқан қасқыр жайын әңгімелеуден бұрын, сөзді әрірек бастап:

— Қалшақ қашқан, қызыл келген жылдың қысы еді,— дейді, — заман ауқымын еркін түсіне алмай, түсініп болғанша жата тұрайын деп, Кереку (Павлодар) оязындағы Қыпшақ ағайындарымның ауылдарына бардым да жаттым. Аздан кейін ашыға бастадым. Мен ғана емес, шаруасы шағындардың бәрі де тарықты, оған себеп:— өткен жылғы жаздың тақыр болуы, сондықтан малдың қыста жұтай бастауы, ерсілі-қарсылы жүріп соғысқан ақтар мен қызылдардың егінді ордырмай жапырып кетуі. Қазақтың «ағайын бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң бере алмайды» деген мақалы бар емес пе? Жұтаған, азықсыз ел мені де ұзақ асырай алмады... Сөйтіп, жүдей бастаған шағымда, «Словгород қаласына цирк келіпті-міс» деген хабар естідім. Соған кеткім кеп ауқаттылау бір момын адамнан ат пен шана сұрап алдым да, әйелімді қасыма ертіп аттандым. Былай шыға байқаймын: аттың қатынды ғана сүйрейтін шамасы бар. Мен де мінсем ұзаққа жүрер түрі жоқ. «Жазған құлда шаршау жоқ» дегендей, қорап салған шанада қатынды ғана қалдырдым да, өзім атты жетелеп жаяу жүрдім.

— Қыстың іші — қырау, — деді Қажымұқан аз кідіріп, жасаураған көзі

мен көбіктенген езуін сүртіп ап.— Қыстай боранның көп болуынан ба, әлде жолаушының аздығынан ба, ауыл арасының күртік басқан нашар жолынан адамның, да, аттың да аяқ басуы қиын. Бірақ баспағанда амал жоқ, «жол алыс деп кетпеймісің» дегендей, Словогородқа жетпеуге амал жоқ. Сондықтан өзім де қинала тұра, жетектеген атым болдырыңқыраған шақта алдына шөп тастап, азырақ шалдырып алам да, ілгері қарай жылжи берем...

— Апырай, қиын болған екені— деп қояды тыңдаушылар.

— Ұзын сөздің қысқасын айтайын,— деді Қажымұқан,— бірнеше күннен кейін Керекуден әрі асып, сібірлік орманға кірдік. Қонып, түстеніп... дегендей, баптанып жүретін уақытымыз бар ма? Ат шалып, тыныс алса болды, күн демей, түн демей ілгері сырғи береміз... Бір күні түнде, ұзақ жол бізді қалың орманның ішіне әкеп кіргізді. Ай жарық, үскірік аяз... Әлден уақытта атым осқырынып тоқтай қалды. «Бұл не?!» деп қарай қалған шақта төңірегім ұйтқыған боран боп кетті!.. Боран ішінде от сияқтанған әлденелер жылтылдайды!.. «Апыр-ау, не болды?!» дегендей төңірекке барлай қарасам, бізді қалың қасқыр қамап, артқы аяқтарымен қар шашып жатыр екен... От — солардың көздері.

— Мөлшері қанша екен?—деген біреуге:

— Көгендеп қойған қой ма, біріндеп санайтын?—деді.

Қажымұқан жекіп.— Қайдан білем қанша екенін? Әйтеуір, көп!..

— Бұл тегі, қасқырдың ылығытын кезі екен ғой,— десті біреулер,— ондай кезде арлан қасқырлардың қаншық соңына топталып еретіні рас. Жалғыз кездескен адамды сондай шақта қамап, қаруы сай, аты мықты болмаса жеп те қояды.

— Сонымен, не болды?—деседі біреулер Қажымұқанға.

— Болғаны сол,— деп жауап береді Қажымұқан,— мен өзім осы күшіме, осы денеме қарамай қорқақ кісімін, сонда өңгеден емес, жыртқыш аннан қорқам. Әсіресе — қасқырдан. Қасқырлар жаңағыдай қаптап кеткеннен кейін, жетектеп келе жатқан атты тастай беріп, әйелім отырған тоқыма тал қорабтың ішіне қалай кеп жата қалғанымды өзім де білмеймін... Сол кезде қамаған қасқырлар атымды жаңғыртып жарып жатқанын құлағым естиді, бірақ тұруға дәрменім жоқ — тұлабойым безгек болған кісідей қалшылдап барады. Үстін баса жығылған әйелім «тұншықтым» деп тыпырлайды, оны да тыңдар шама жоқ...

— Қап, мына кісіні-ай!— дейді әркімдер ыз". болғандай.— Тұра сап қайрат кылса ғой, қасқырлардың бірнешеуін соғып алады!..

— Өзім де сөйттім,— деді Қажымұқан.

— Қалай?!—дейді жұрт шу ете ғап,— енді соны айтшы.

Айтса, қасқырлар атты жеп болды ма, болмады ма, білмеймін, оны місе тұтпағандай, кейбіреуі үстіме шығын, сыртқы күпімді дарылдатып айыра бастады. Сол кезде, жан ұшырғандай, қораптан атып түрекелгенімде басыма қарай екі қасқыр шапши берді. Жанталасып қайрат қылам дегенде екеуінің де қолыма желкесі ілігіпті. Сол кезде екеуін де қатты сүзістіріп қаппын... Тағы екі қасқыр жармаса бергенде, мыналарды лақтырып жіберіп, оларды да сүзістірдім... Сол кезде менің қайратымнан шошынғандай болған қасқырлар бытырап қаша жөнелгенде, енді еркінсіп ап ұмтыла беріп ем, қолыма біреуінің сирағы, біреуінің құйрығы ілегіп қапты...

— Болды қызық!—дейді тыңдаушылар ду ете ғап.— Иә, сонымен!..

— Екеуін де үйіріп-үйіріп шанаға соқтым...

— Міне, ер!— деп жіберді сүйсінген біреулер.

— Сонымен, қысқасы, жаңағы алты қасқырды да өлтіріп қаппын, өзгелері қашып құтылды.

— Алты қасқыр аз емес,— деседі жұрт.

— Сонымен,— дейді Қажымұқан,— өлген қасқырларды шанаға салып, қатыным мен бәрін Словгородқа жаяу сүйреп апардым.

— Бәрекелді,— деседі жұрт қол шапалақтап жіберіп.

— Словгородта цирк бары рас екен,— дейді Қажымұқан,— бастығы және көп адамы танысым екен. Олар мені құшақ жая қарсы алды да, әуелі біраз тойындырып, содан кейін қызметке қосты. Соққан қасқырларыммен суретке сонда түстім...

Әрине, әлемге әйгілі күш құдіретіне қарағанда Қажымұқанға алты қасқыр түк те емес. Бірақ мен, бұл айтқанына нанарға да, нанбасқа да білмей аң-таң болдым...

«АЛАШ» ТУЫНЫҢ ЖЫРТЫЛУЫ

Әміре сияқты әншіге, Иса сияқты ақынға, Қажымұқан сияқты балуанға серік болғандықтан Орынбор мен Ақмешіттің арасындағы көзді талдыратын шетсіз-шексіз шөл даладан, бұйра құмдардан қалай өтіп, Ақмешітке қалай таянғанымызды аңғармай да қалыппыз. Біз келе жатқан состав әлдене разъезге тоқтай қалу себебін проводниктен сұрасақ (бұған дейін разъездерге тоқтамай келе жатқамыз):

— Бұйрық солай, — дейді ол.

— Не үшін берілген, ондай бұйрық?

— Білмеймін. Менің білетінім, — Ақмешітке дейін бұдан басқа разъезд де, станция да жоқ.

— Қанша жер, сонда Ақмешіт?

— Он километр.

— Сен барып білсейсі, неге тоқтағанын, — деді Қажымұқан.

Ол айтпай-ақ білгім келіп тұрған адам, вагоннан түсіп қарасам, составтың орта тұсындағы «үкімет вагоны» аталатын екі вагоннан да адам жерге көбірек түсіп жатыр екен, өзге вагондардан там-тұмдап қана.

Бергі «үкімет вагонында» обкомның бірінші секретары — Ненайшвили мен ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі—Сұлтанбек Қожанов келе жатқан. Сұлтанбекпен Орынборда, бірге жатқан мейманханада танысып, бірнеше жолғасқаным бар. Өйтуге өзі себепкер боп, танысқаннан кейінгі бір сәтте:

— Тәбит¹³ тен біддің¹⁴ номерге неге келмей жүрдің? Келтейті, кеңетейік, — деген. Іштей ұнатпайтын адамыма жалпақтай қоймайтын салтыма бағып, ат-өтті тілмен:

— Емтихан уақыты, сабақты пысықтаудан қолым тимей жүр, — дегем.

— Тонна да, — деген Сұлтанбек, қызметінің салмағын сала айтуын аңғартқан дауыспен.

Сұлтанбекті «өзімшіл, кекшіл, шамасы келсе қырына алған адамды оңдырмайды, қузаған адамының қыр соңынан қалмайды, құртпай тынбайды» деп естігем. Сондықтан «батырға да жан керек» дегендей,

«барсам барайын,— деген ой келген маған,— сөйлесейін, өзінің әуеніне қарай кеңесейін, аржағын көре жатармын».

Обкомдағы кабинетіне барған мені Сұлтанбек жылы шыраймен қарсы алып, шүйіркелесе, теңдесе сөйлесті. Оның да өлең жазатынын сонда ғана білдім. Ташкентте қазақ тілінде шығатын «Ақжол» газеті мен «Шолпан» журналындағы — «Тоқпақ» және «Замандас» соның псевдонимі екен.

Бірінші рет сөйлесуім демей ол біраз пікірін ашық айтып салды. Саясат жайын, қазақтың тұтас республикасы құрылу жайын, оның өткені, кәзіргісі, болашағы жайын айта кеп, менің баспасөзде жариялаған шығармаларыма (ол жалпы әдебиетті, оның ішінде қазақ баспасын көп оқитын адам екен) бағасын бере кеп былай деді (бұдан былай оны оқушыға түсініксіз тілімен сөйлетпей-ақ қоялық):

— Сен, Сәбит шырағым,— деді жасы үлкен аталық ақылы сияқты дауыспен,— «пролетариат жазушысы болам» дегенді қойсайшы? Сәкен ғой осы жоқ нәрсені бар қылам деп жүрген. Ең алдымен, сол Сәкеннің өзі бола алмайды ғой пролетариат жазушысы. Қайдан болады ол? Бай ұлы болсаң— Адай бол, Арғын болсаң — Алтай бол» демей ме қазақ? Сол Алтайдың ішінде, Сәкен ең ірі атаның бірі — Жәнібекке жататын көрінеді. Әкесі— Сейфолла серілік құрғаннан басқаны білмеген. Сәкен соның мырза баласы боп өскен. Революцияға араласуы,— әлдеқалай бір нәрсе. Мырзадан революционер шыққан емес...

Іштей толып жатқан таласым бола тұра, «бетін түгел көрім алайын» деген оймен, Сұлтанбекке қарсы жауап айтқан жоқпын. Менің өз жайыма келгенде, астыма көпшік қоя сөйлеп:

— Сен, әрине, талапты жастың бірісің. Биографияңнан да хабарым бар. Сенін, әдебиетте де кедейшіл болмауға праваң жоқ. Өлеңдеріңнің көркемдігі жетіп болмағанмен, мазмұн жағынан өз бағытыңда жаман шықпайды. Көркемдік жағынан өсуге уақытын, бар,— әлі жассың. Қызыл езулікті қою керек те, шеберлену жағына күш салу керек. Бұл саған шын ағалық, адамдық жүректен айтып отырған сөзім,— деді.

— Сенем,— дедім мен, әлі де сөз таластырғым келмей.

Менің сыр шеше сөйлескім келмеуін аңғарғандай, Сұлтанбек ақыл айтуым одан әрі созбады да, күтпеген жерден Ненайшвилиді жамандай бастады.

— Барып тұрған набитый дурак, — республиканың алда тұрған міндеттерін маған қысқаша таныстыра келіп,— грузин дегендер салмақты, сабырлы келер болар еді, мынау бір — жыртық шелектей жырқылдап төгілген күлегеш біреу. Сөзінде де береке жоқ өзінің. Аузына не келсе соны оттайды. Кеше айтқанын бүгін ұмытып қалады.

Сұлтанбектің бұл сөзінен шығарған қорытыным: «Ненайшвиліді кетірем де, орнына өзім болам». Одан аңғартайын дегені — деп жорыдым ішімнен — «кім екенімді танып қой» деуі ғой, «менен ығысып жүр» дегені ғой, «әйтпесе — оңдырмаймын» деуі ғой.

Мен іштей түйілген, сырттай салқын қандыланған қалпымды өзгертпедім. Енді де өзгермеуіме көзі жеткендей, «мынау бір беріспейтін қыңыр ғой» деп жорығандай, Сұлтанбек алғашқы жылы ажарын суытыңқырады да:

— Ал, Сәбит, сонымен бұл жолығысуды доғарамыз да.

— Ықтиярыңыз, — дедім мен.

— Танысуға шақырған едім де, — деді Сұлтанбек салқын дауыспен, қолын ұсынып, — келіп жүр, қолын, тигенде.

— Мақұл.

Содан кейін Сұлтанбек Қожановпен кездесуім — Орынбордан Ақмешітке жөнеп бара жатқан поездың үстінде. Оған да себеп — Сұлтанбек Қожановтың өзі болды. Ол мейлінше көпшіл адам болатын. Естуімізше, «үлкен қызметкермін» демей, бұрын да базарларға, мектептерге, студенттердің жатақ үйлеріне... дегендей, көпшілік жүретін жерлерде жиі араласады дейтін. Ол сөздің анығын Орынборда көрдік. «Қожанов онда барыпты, мұнда барыпты, олай депті, булай депті...» деген хабар күн сайын естіліп жатты. Бір күні біздің рабфактың жатақханасына келіп (мен жоқ едім), бөлмелерді аралап, студенттермен кеңесіп, қалжыңдасып, асханаға барып тамақ ішіп кетіпті. Бұнысын біреулер «көпшілдігі» десе, енді біреулер «көсем болуға даярланып жүруі, көптің ықласын әзіне тартуы» деседі.

Сұлтанбек осы көпшілдігін бір күні поезд ішінде де көрсетіп, состав жүйткі айдап келе жатқан шақта біздің вагонға да кіріп келді. Оның келгенін қаттырақ сөйлегендегі акцентінен аңғардық.

— Әлгі қазақтың атақты балуаны, атақты әншісі, атақты ақыны қай купелерде? — деп айғайлай кірді. Коридорға жүгіре шықсам, бері беттеп келеді екен.

— Ә-ә, Тәбит, сен де осында ма едің? — деді ол қолын ұсынып. — Қажымұқан қай купеде?

— Аанада, — дедім мен қолыммен нұсқап.

— Иса мен Әміре ше?

— Бұнда!...

— Бәріңді қонаққа шақыра келдім,— деді ол, Қажымұқанның купесіне жиналған Иса, Әміре, Қажымұқанның әрқайсысын саусағымен нұсқап,— Тәбит, сені де!.. Кәне, кәзір жүріңдер!

Өзгеміз барайық дегенмен, Қажымұқан: «Алла сақтасын!.. поезд айдап келе жатқанда вагон арасынан қалай өтем?.. Және бір емес, бірнеше вагон арасынан?.. Құлап өлер жайым жоқ,— деп көнбеді. Ақыры, бір станцияға тоқтағанда ғана Қожановтың салон-вагонына ба; ып, бірнеше сағат әдемі мәжіліс жасап қайттық. Сонда көрсем, Сұлтанбек шынында да адамшылық қасиеттері мол, ойыншы күлкіші, әзілқой, кеңесқор, әдебиет пен көркемөнерді сүйетін кісі екен.

Содан кейін жолғасуым,— поезд Ақмешітке таяу разъезге тоқтаған шақта. Неге тоқтауын білгім кеп, жұрт жиналған «үкімет вагондарының» қасына барсам, қызық оқиға болғалы жатыр екен: қайдан және қашаннан келе жатқан салт екенін білмеймін (менімше, ондай салт бұрын да, кейін де болған емес), паровоз алдына рельстен жүретін аласа темір вагонетке тіркеліпті де, Кир ЦИК председателі — Сейтқали Меңдешев пен секретары — Аралбаев соған мініп, состав Ақмешітке дейін ақырын ғана жылжып баратын бопты. Оларды вагонеткаға Қожанов және республика наркомдары апарып мінізді. Сонда мені көрген Сұлтанбек.

— Тәбит, сен де мін! — деді маған.

— Неге, Сұлтеке?

— Сен газетшік емеспісің? Ақын емеспісің және де? Мін, қызық болады.

Онысы рас екен. Поезд ақырын жылжи бастады. Оның жүрісіне жаяу кісі де ілесетін. Жолдын, екі жағынан да ойдым-ойдым қамысты саздар кездесіп отырады екен, әйтпесе жол бойы анталаған қалың адам составты бөгеп, жүргізбей де қоятын. Жылжыған составқа жаяуы да, көліктісі де (аттылы, түйелі, егізді, есекті...) ілесе алатын болған соң сазсыз жерге лап қойып алдымызды қоршап алады да, паровоз үздіксіз және қатты бақырған соң, әрең сырғып жол береді. Олар составты жәй қоршамай, у-шу, азан-қазан дауыспен қоршап, құлақты тұндырып жібереді. Оған паровоздың үздіксіз өкіруі қосылғанда естен танғандай боласың.

Қазақта «адам үш күннен кейін көрге де үйренеді» деген мақал бар. Сол айтқандай, мен ілезде шуға да үйрендім. Маған шуласа қарсы алған халық та қызық. Бірақ олар, сюжетсіз нашар кино-картинада көз алдыңнан тез өтіп, көңілде сақтап үлгермейтін объектілер сияқты мидан берік орын ала алмайды. Өлгенше естен кетпестей әсер қалдырып к еле жатқандар,— қасымдағы Меңдешев пен Аралбаев.

Сейтқали Меңдешевті жасы кішілер Сейдақан, дейтіні жоғарыда айтылды. Жасында орыс мектебінен оқып, революцияға дейін ауыл

арасында учительдік құрған ол табиғатында мінезінің биязылығына қосымша, барлық адаммен де шәкіртіндей жұмсақ сөйлесетін. Сырты момақан болғанмен, іші бай да, ескі өмірді де, жаңа өмірді де жақсы білетін адам да. Бір көрмеге тұйық сияқтанғанмен, сөйлесе кетсең шүйіркелесе, сырласа қалатын да әдеті болатын. Ол қазақ ұлтшылдарымен өткізілген шешуші күрестің қалын, ортасында болып, талай айтыс-тартысқа да түскен кісі. Сонда да ол жұмсақ, ақырын даусын өзгертпейтін, сөйте тұра сөзге алғыр адам да. Принципті мәселеде ол ымыраға келмей, өз позициясында қатып қалатын. Ол адал коммунист, коммунистік мағынасындағы интернационалист болатын. Өтірікті, өсек-аянды білмейтін, түсінгенін тура айтатын. «Соғыс коммунизмі» аталатын ауыр жылдарда ұдайымен бес жыл Қазақстан Атқару Комитетінің председателі болған ол республиканы қиындықтан алып шығуда, экономикасын, мәдениетін көтеруде көп еңбек сіңірген. Сондықтан да советтік адамдар оны жасы егде болғандықтан ғана Сейдақан, демей, бұл сөзді оған құрмет есебінде де қолданатын. Табақтас болын көрмегенмен, мен өзім ол кісіні іштей жақсы көретінмін.

Тұйықтық мінезінен бе, үкімет бастығынан түскелі келе жатуын елеуінен бе, әлде, әйтеуір түсетін адамды, «көріңдер, мынаны!» дегендей, тұрақты бастықтардың вагонеткаға мінгізіп, қалын, жұрттың арасынан ақырын жылжытуына қорланудан ба, — әдетте де бұйығы жүретін оның ұнжырғасы вагонетка үстінде түсті де қалды. Жолда сәлемдескендерге де ол салбыраңқы еңсесін көтерместен, тек, сүзіле қарап ақырын қимылмен басын ғана шұлғып, үн қатқан жоқ. Сейдақанның бұл халы маған аянышты көрініп отырды...

Аралбаев биік қапсағай бойлы, жуан сүйекті адам болатын. Басқа түркістандықтардай ол да Қожановқа еліктеп, қара мұртын ернін жиектей қырқатын; сұрғылттау беті сопақтау, көздері бадырайған үлкен де. Түркістан жігіттерінің көбі Орынборға қара барқытпен тыстаған, түбіті қалын, қызыл түлкіден бөрік киіп келген. Бәрінде де жалпақ қайыс белбеу буынған гимнастерке, бәрінде де балағын етікке сұққан шалбар бар. Бұл түрді де жұрт Қожановтың модасына жоритын. Аралбаев солардың бірі де.

Маған былайша құрғақ адам сияқтанатын бұрын сыбайлас болмаған Аралбаев, вагонетка үстінде басқаша болып шықты. Ол айғайшыл, елірме жігіт екен. Жолшыбай құттықтаған жұртқа сол ғана жауап беріп, даусы жеткенше, күре тамыры білеудей болғанша айғай салады. Кейде түлкі бөркін қолына ұстай түрегеп кетіп қиқулайды. Қалың жұрттың ішінен оның танысы да көп, біреулері атын атап қана ауызша амандасады да, біреулері қолын ұстап қалады, енді біреулері вагонеткаға отырып, біраз жерге дейін барып түседі.

Қалың жұрттың арасын осылайша қақ жарған поезд Ақмешіт станциясына келіп тоқтады. Ол арада да ошарылған халықта хисап жоқ екен. Орынбордағы милиция мектебінің курсанттары бар, республикалық және жергілікті милиция қызметкерлері бар — бәрі жиналып, үкімет

адамдарының вокзалдан әрі өтуіне жолды әрең ашты. Аржақ — бақшалы кең алаң екен. Осы алаңға биік жасаған мінбердің үстінде митинг өткізілді. Оны ашушы — Сырдария облыстық партия комитетінің, секретары, бізге белгілі — Әбілхайыр Досов.

Ақмешіт вокзалының ішкі алаңында Әбілхайыр Досов басқарған митингте көн адам сөйледі. Олардың басым көпшілігінің кім екені есімде жоқ. Есімде ең берік қалған шешеннің біреуі: арық, ұзын денелі, мұрны қоңқиған, көздері кішірек қоңыр өнді бала жігіт. Ол пионерлер атынан сөйледі. Кейін білсем — белгілі ақындарымыздың бірі — Әбділда Тәжібаев екен.

Ол кездегі Ақмешіт — екі этажды үйі бірен-саран ғана, өзге үйлерінің басым көпшілігі бір этаждан, олардың басым көпшілігі шикі кірпіштен қаланған, күйдірген кірпіштен салынған аумақты үйлері азғантай, көшелері тар және қисық. Сол көшелерінің екі шетіне де тізілген ағаштар (әсіресе ақ теректер) қалың боп өскен, көшелерді жиектеп арық аққан. «Маркс пен Энгельс» аталатын екі көшесіне ғана тас төселген, өңге көшелерінің бәрі бұрқыраған шаң. Үйлерінің, төбелері тайпақ, әр үйдің қорасында жеміс бақшасы бар, Сырдарияның теріскей жақ қабағына орнаған Азияның шағын ғана провинциялы қаласы екен.

Съезге келген делегаттарға арналған айналасы биік кірпіш қорғанмен қоршалған, оның ішіндегі бірталай үй күйдірген кірпіштен салынып, шатырлары қаңылтырмен жабылған жайлар екен. Бұл үйлер жуық араға дейін — жындыхана болған. Қазақстан үкіметі орнағанда мекемелері жайғасуға осыдан қолайлы үй қалада болмағандықтан, жындыхана Ақмешіттен қырық километр жердегі «Аламесек» аталатын бір орынға көшірілген. Делегаттар осы үйлерге сыйғанынша орналасты да, қалғандары — жаз бос тұрған мектеп сияқты мекендерге жайғасты.

— Сен, бала,— деген Қажымұқан маған, вокзал қасында өткізілген митингте,— қайда орналассам да менімен бірге боларсың.

— Мақұл,— дегем мен.— Иса мен Әміре ше?

— Ол зындардың керегі зоқ, қайда орналасса да мейлі.

Қажымұқанға да орын жындыханадан бөлінген екен.

Оған «зоқ-зоқ, зын-сайтан орнаған зерден қорқам! Өлтірсең де бармаймын!» деп, қорасына да кірмей, сыртта бақырып отырып алды.

— Ал сонда, қайт дейсің?— деген комиссия бастығына:— Сырағым, маған бір оңаса үй тап. У-судан аулақ, қаланың сетіндегі бапты үй болсын. Қонақасыны жұрттан жей жатармыз,— деді.

Ондай үйді амалсыз таппақ болған комиссия бастығының:

— Жақсы. Болсын. Сонда жалғыз жатамысың?— деген сұрауына...

— Мына Сәбитті берсеңдер болады, басқа кісінің керегі жоқ— деді.

Комиссия Қажымұқан екеумізді қаланың, батыс жағында «Айрамбақ» аталатын кең бақшаның әлдене түкпіріндегі қазақ үйіне апарып орналастырды. Қам кесектен яғни шикі кірпіштен салынған бұл кішкене үйде мен ұзақ отыра алмайтын болдым. Оған бір себеп: үйдің қаладан жырақтығы, ертелі-кешті қатынасуы қиын болса; екінші себеп — Қажымұқан маңайының мазасыздығы. Оны «ертегінің батыры» көрген, немесе «аруақ орнаған әулие» көрген жұрт дамыл алмастан, «сабалап — қымызын, астаулап — етін...» дегендей, мол қонақасысымен күні-түні дамыл таппай келеді де жатады.

Съезд біз Ақмешітке келгеннен үш-төрт күн кейін ашылды. Осы кезде Қажымұқаннан қашқалақтай жүре, мен қаланың іші-сыртын түгел кезіп шықтым. Оның мен көрген алғашқы сиқы жоғарыда айтқандай түгел аралап шыққандағы сипаты одан әлдеқайда нашар екен. Қала шетіндегі «үй» дегендер үй емес, үйшік. Көбі сұр балшықтан баттастыра салған күрке сияқты бірдеме. Олар жауын-шашынды көтермей құлай бере ме, әлде иелері көшіп кете ме — жеміріле құлағандары да толып жатыр.

Қала аралағанда менің көзімді ерекше тартқан көрініс ар жеріндегі алаңында болып жататын базары. Бұл базарларда не көп,— өрік, мейіз, қауыншек сияқты кептірген жемістер көп. «Нишалла» аталатын аппақ бірдеме бар, дәмі қант татиды. Ол жүгерінің ұнынан жасалады екен. Ұнды орта қазан ғып салады екен де, үстіне су құйып, құмшекер сеуіп қайнатады екен. Көп былғай суы сарқылған кезде, қоймалжың аппақ тәтті бірдеме болады екен. Сол қалпында қазаннан алмай, ыдысын әкелген жұртқа ожаулап сатады екен. Біреулер дәмін көреді екен де, ұнатса алып, ұнатпаса кете барады екен. Оның үстіне, көшеде бұрқыраған шаң да қонып, басында аппақ нишалла, кейін қоқырланып, біраздан — қара-қошқылданып кетеді екен. Не деген ыластық!.. Сонда да надан жұрт ожаулап, қасықтап алып жатады!.. Неге десең, «басқа тәттіге әліміз келмейді» деп жауап береді...

Ақмешітке келгенге дейін, мен «есек» дейтін мақұлықтың біреуін ғана он екі, он үш жастағы кезімде көрген едім. Содан кейін көруім Ақмешітте. Мұндағы көліктің көпшілігі есек екен: сексеуіл, тал, терек, қамыс сияқты отындарды да таситын солар, адам да оларға көп мінеді. Денесі кішкене бұл хайуанның көтерген жүгіне қарағанда, мықтылығына қайран қаласын. Есектің құлынын «қодық» дейтінін де мен осы жолы білдім. Есектердің мені таңқалдырған және бір қылығы: сәске, түс, кеш... деген сияқты мезгіл мөлшерін білдіруде ол тауық әтешінен кем емес екен. Осы мезгілдерде бар даусымен бақыра жөнеледі. Көп есек қосыла бақырғанда, маңайды даңғаза ғып жібереді.

Ақмешіт маған ұнаған жоқ. Менімше, сол кездегі күйінде, ол республикаға астана болу түгіл, губерния орталығына да әрең-мәрең

жарарлық қана. Мұнымен салыстырғанда, мысалы — Қызылжар (Петропавл), Семей сияқты Қазақстан қалаларының астана болуға мүмкіншілігі әлдеқайда көбірек сияқты. Ал, Орынбордың Ақмешіт садағасы кетсін. Бұның қасында ол Москва қасындағы қыстақ сияқты көрінеді. Омбы ше?.. Орынбор мен Омбы соңғы екі ғасырда қазақ көпшілігінің саяси, шаруашылық, мәдениеттік орталығы болып келді.

Ендеше, сол екеуінің бірін неге қаламайды, Қазақстан астанасы?— деген сұрауға, «саясатқа жетікпін» дейтін біреулер:

— Қазақ облыстарының бүйірінде шеткері жатыр, араласып тұруы қиын, — деп жауап береді.

— Ақмешіт бүйірде емес пе? Бұған бүкіл Батыс Қазақстан поездбен Москва, Орынбор арқылы, бүкіл Солтүстік облыстар Челяба, Орынбор арқылы келмей ме? «Іргелес» деген Жетісу губерниясының өзі көп күн атпен жүріп кеп, поездға Арыс станциясынан отырмай ма? Сонда, Ақмешіттің несі жақын болады?—деген сұрауға, анау:

— Кәзір солай екені рас, бірақ алдағы аз жылда Қазақстанның барлық түкпіріне де тура баратын темір жолдар салынады, сонда жақындайды. Қала да тез өседі,— дейді ол.

— Несімен? Ірі өндірістер орнарлық ешбір базасы, яғни — шикізаты жоқ. Ауылшаруашылығы да тез өркендеп кететін жер емес. Оқу орындарымен және мекеме үйлерімен ғана өсе ме, сонда? Базасы жоқ қалаға қанша мектеп қажет? Және ауасы күйіп тұратын, мәдениет орны жоқ бұндай қалада оқуға кім құштар болады?—деген сұрауға анау жауап бере алмайды.

— Сонда, шаң басып жатқан осы — сиықсыз, болашағы да нашар қалаға астананы сүйреуші кім?— деген сұрауға:

— Сұлтанбек Қожанов,— деп жауап береді анау,— бұл ара — оның туған жері. Ата-бабалары — осы елдің қожалары. Революциядан бұрын ресми қағаздарда «Перовский» аталып келген қаланы, Совет тұсында «Ақмешіт» ататқан да сол. Енді, ертең ашылғалы отырған 5-съезде «Қызылорда» ататып, Қазақстан астанасы жасатпақ та, шамасы келсе әдемі қалаға айналдырмақ.

— Онысы болса!..

— Болар-болмасын тұрмыс көрсетеді де.

Маған ерекше әсер еткен көріністің біреуі — Сырдария өзені. Атағы жер жаратын бұл өзенді де менің бірінші көруім. Оның суы Есіл өзеніндей мөлдір боп ақпай, сап-сары қоймалжың боп ағады екен. Төңірегіндегі жарқабақтары аласа, кей тұста жазық жермен тұтасқан жайпақ. Сондықтан

да ол қатты тасыған жылдары, маңайды селдете басып, адамды да, мал-мүлікті де науыт қып кетеді екен. Ондай тасу — мекендеген елдің сорына қоса, бақыты да: бұл маңның суармалы егіні Сыр тасыса мол шығып, астыққа шаш етектен қарық боп қалады екен.

Қолым тиген кейбір уақыттарда мен Сыр өзенінің бойында қайықпен де серуендеп жүрдім. Ақмешіт тұсында енінің жалпақтығы километрге жетіп қалатын Сырдария құбыла ағуын көрсеткісі келгендей, кеше кешке су ортасында көрініп жатқан құм аралдар, таңертең жоқ боп кетеді, кеше сырық жетпейтін терең судан бүгін қайырлы арал шығып қалады. Кейбір тұсында «иірім» аталатын ағыс, түбіндегі әлдене шұқырға құйылып жатқандай дөңгелене иіріліп, ортасы сорпылдайды да жатады. Ол тұсқа қайық жақындай қалса дөңгеленте жөнеліп, тәжірибелі ескекші болмаса, мәнін білгендер батып кетеді деседі.

Қаланы, Сырдың суын аралап біраз көргеннен кейін, мен арғы — тоғайлық жағына да шықтым. Онда бұрын көрмеген бұтақтарының бәрі тікенді: шеңгел, жиде сияқты уақ ағаштар өседі екен. Ол беттерде ағаштар ғана емес, қурайлар мен шөптердің де көпшілігі тікенді болады. Боз топыраққа шыққан бұл тікендердің арасында: жылан, шаян, қарақұрт сияқты жәндіктер өріп жүреді. Жұрттың «пәленің мыңы Сырда, бірі қырда» деуі де осыдан болу керек.

Мен Сырдың арғы бетінде отыратын егінші ауылдың тұрмысымен таныстым. Бұл ауылдың аты—«Қырық кепе» екен. «Кепе» дейтіні — жер астынан қазып жасаған үй, басында бұндай үй қырық шақты ғана болуы керек. Ал, кәзір көбейген кепені санап болар емес. Кепеде тұратындар: қарбыз, қауын, қабак, қияр, сәбіз... сияқты бақшалық омыртқалы өсіріп, піскеннен кейін қасындағы — Ақмешітке сатады екен. Дәнді дақылдан көп егетіні — күріш. Оның көлемі азғантай әр үйде, ең көп болғанда— бір гектар, әйтпесе жарты, ширек гектардан, біреулер — өз ішімдігіне қажет бірер қап қана астық өсіреді. Шөптен егетіні — жоңышқа.

Қырық кепеде соқа деген атымен жоқ екен. Оның орнына қолданатыны — «омаш» яғни—тіліне ғана темір қаққан айыр ағаш. Омашты жеке ат яки жеке өгіз де сүйрей береді екен, Сондай омаштың өзі де бірен-саран ауқатты адамда ғана бар. Былайғы кедейлерінің (олар басым көпшілігі) егіске пайдаланатын құралы — кетпен.

Қырық кепенің барлық егіні арық арқылы қолдан суарылады. Арықтардың үлкенін де, кішісін де кетпеншілер қолдан қазады. Бейнеті ауыр егіншілер арасында да батырағы, кедейі, әлдісі, орташасы бар. Жеке шаруа дәурен сүріп тұрған кезде бұлардың арасында да қым-қиғаш тіршілік тартысы. Осы тартыста, кейінгі кезде кедейлер басым бола бастаған, олар «Қосшы Одағы» есімді ұйымға бас қосып, қанаушыларды совет үкіметінің заңына бағындыруға кіріскен.

Жалпы алғанда қырық кепенің тұрмысы,— менің бұрын қазақ аулында

көрмеген тұрмысым. «Екіншінің баласы қара борбай» деген халық өлеңі осыларға қарап шығарылған сияқты. Адамдарының көбі, әсіресе — балалары тыртыған арық, күнұзын ыстық күнге күйіп далада жүретіндіктен өңдері қап-қара, киімдері тозыңқы, үй іштері жүдеу... Мен өзім туған жерімде де талай кедей, батырақты көре жүре тұрмыстары дәл бұндай нашарларды көрген емен...

«Қаламен, Сырдариямен, оның маңындағы ауылдармен үстірт болса да таныстық-ау» деп жорамалдаған шақта, съездің ашылатын күні де келіп қалды. Съездің, мәжілістері еткізілетін зал — революцияға дейін «Перовский» аталған Ақмешіттері бұрынғы ояздық әкімшіліктің кең, ұзынша ат қорасы болған екен. Совет өкіметі орнағаннан кейін осы ат қора клубқа айналып, төр жағына сахна жасалған. Бірақ ені жалпақ қораның төбесін тіреген ішкі ашалары алынбаған. Біз келгенде осы «клубтың» іші-сырты Қазақстанның Бесінші Советтер съезіне арналған плакаттармен, ұрандармен, жалаулармен, тулармен қып-қызыл ала болып безенген. Ол кездегі Ақмешітте елу киловаттық қана қуаты бар электр станциясы қызмет атқарады екен. Оның әлсіз, көмескі жарығының мол үлесі съезд күндерінде «клубқа» беріліп, бұған дейін түнде шамы сығыраятын көшелердің көбі кәзір қап-қараңғы.

Мен «клубтың» іші-сыртын съезден бір күн бұрын түгел аралап шықтым. Оның сахнасындағы президиум столының артына желбірете көп тулар ілген. Оларды да түгел қарағанмен, көзге оғаш көрінетін іштеңесін байқаған жоқпын.

Мен байқамаған оғаштықты Угар (Мұқатай) Жәнібеков байқапты. Аты да, өмірбаяны да бізге осы шығарманың екінші кітабынан (әсіресе сегізінші тарауынан) белгілі бұл қарт большевик соңғы бірер жылда Орынбор қаласындағы Республикалық милиция мектебінің начальнигі де, Түркістандағы қазақтар бұрынғы Қазақстанға қосылғаннан кейін, республика басшылығына оңшыл-ұлтшылдар отырғаннан кейін, Угар ызалы болғандай, қызметін селсоқтау атқарып, ішкілігін күшейте бастаған. Ол да съездің делегаты.

Съезд апрельдің 16-сында басталмақ та. Сол күні ертемен клуб маңайына барсам, делегаттарды көруге жиналған қалың халық көше бойына сыймайды. Осы көпшілікке араласып, әркімдермен кеңесіп жүрген шағымда ту сыртымнан біреу қапсыра ұстай алды. Жалт қарасам— Угар Жәнібеков. Төртбақ балуан денелі, қара өңді, жалпақ бетті оның кескінінен дәл осы сәтте адам шошырлық: қытай тәрізді қиғаштау, кішірек қара көзінің ақ еті қанталап қып-қызыл боп, мөлдірей жасаурап тұр. Былай да қан-сөлсіз, шөген түсті өңі тотыға қалғандай әлем-тапырақ. Қорғасындай қарасұр боп жүретін қалың ерні кәзір жасылдана кезеріп кеткен. Бет-аузының бұлшық еттері дірілдей қимылдап, езуі сол жақ ұртына қарай қисайып тұр. Мас емес шағында ауыр қимылдайтын денесі кәзір жеңілденіп, су толқытқан қайықтай ерсілі-қарсылы ауытқып кетеді!..

Угардың талай мас болған, кейде тіпті қатты мас болған жайларын көре жүре, түр-тұлғасының дәл бұндай бүлінгенін ешуақытта кездестірген емен...

Угар мас кезінде үлкен-кіші демей, жеккөрген адамын тілдеп, кейде қолын да жұмсап қоятын. Ал, жақсы көрген адамына қол тигізу түгіл қатты сөз де айтпай, сыпайылығын мөлшерден асыратын да, адам мезілеу болатын. Мені «Қызылжар дәуірінен» (1920 жылдан) білетін ол «пролетарский писатель» деп жақсы көріп, тілін де, қолын да қатпайтын. Оның маған айтар бар ауыр сөзі «пұштиған мұрныңды ұрайын!» ғана болатын. Өшіккен біреуі болса, анау қашып құтылғанша сыбап тілдейтін, немесе сілейтіп сабайтын. Мен Угардың бұл сияқты талай қылығын білем.

Угар мені клубтың ішіне алып кіріп сахнаға таянды да: Оқы, ананы, деді ол, президиумға даярланған столдың сырт жағына ілінген көп туларды нұсқап.

— Нені?—дедім мен, оқы деп тұрғаны не екеніне түсінбей.

— Өне бір, жиегін оқамен көмкеріп, шашақпен безеген жасыл тудың бетіндегі жазуды оқы!

Жасыл туға көзімді тіксем: тозыңқыраған шұға, бетіне араб әрпімен: «Лә иләһа илла-илла, Мұхамәдүн Расул алла» деп, оны айнала, «Жасасын алаш автономиясы!» және «Алаштың Ойылдағы атты полкы» деп жазылған! Осындай ту советтік съездің сахнасына, советтік көп тулардың арасына қайдан ілінуі көзі көрмеген адамның ақылына сыймайтын нәрсе. Бұны мен жазушылық фантазиядан туғызып отырған жоқпын, немесе жөнсіз «қызық» іздеп, ойдан жасап отырған жоқпын, шындықта болған ащы фактыны ғана болған түрінде сипаттап отырмын!

Жуық арада, Москвада КПСС Орталық Комитетінің қарамағында қызмет атқаратын Марксизм-ленинизм институтынан, Сәкен Сейфуллиннің 1925 жылы ВКП(б) Орталық Комитетіне, қазақ ұлтшылдарымен күресі туралы жазған ұзақ хаты табылды. Сонда, ұлтшылдардың өзге әрекеттерімен қатар, жоғарыда айтылған алашорда туының, Қазақстан бесінші совет съезінің залына ілінуі туралы төмендегідей сөздер жазылған:

— Залдағы қызыл тулардың арасына, Досмұхамметов басқарған алаш үкіметінің құран сөздерімен әшекейленген жасыл туы жайыла ілініпті... Кей жолдастар алаш туының ілінуіне ыза боп, оны жұлып алды. Неге бұлай болуына съезді басқарушылардан кейбіреулер сахнаны құрған орыс қызметкер абайсызда іліпті деп түсіндірмек болды. (Сонда, сол ту қайдан кеп шыққан, бұл сахнаға?! С. М.) Съезден кейін, поезбен Орынборға қайтып келе жатқан шақта, бұрын алашордашыл болған, кейін Оқу Комиссариатында қызмет атқарып жүрген қарт учитель (Елдес Омаров. С. М.) екі жолдастың көзінше, маған шат кескінмен қарады да: «Түптегенде, бізше (яғни — алашордашы) болып шықты. Съезд біздің алашордалық

жасыл туымыздың саясында ашылды» деді¹⁵.

Алаштың жасыл туынын, қазақстандық бесінші совет съезінің сахнасына ілінуіне, Сәкеннен сақталған және партиялық архивте берік қолда сақталған документте осылай жазылған. Бұл — әлдеқалай іліну емес, әдейі іліну. Әйтпесе ол ту Ақмешітке қайдан келеді, сахнаға қайдан ілінеді?!. Ол ту Сұлтанбек Қожановтың өз сөзімен айтқанда, соңғы кезге дейін алашордашылдардың ықпалында болып келген «қожановшылдық пен садуақасовшылдықтың»¹⁶ қолымен ілінген.

Осы туды маған көрсеткен Уғар, мен «неге бұлай?!» деп сұрап үлгірмей, сахнаға қарғып шығып, жүлқып түсірем дегенде, ілінген тулардың бәрін жығып алды. Оған қарамастан Уғар алаш туын бөліп алды да, бір шетін табанына басып тұрып, дарылдата кеп жыртыты...

Сол күні кешке ашылған съезге Уғар қатынасқан жоқ. Оның қайда екенін ешкім білген жоқ. Бірақ алаш туын жыртуын естімеген жан жоқ. Бұл тудың қалайша ілінуіне қайран қалған жұрт бірінен бірі сұрағанмен, қанағаттанарлық жауапты ешкімнен таппады. Сахнаны сәндеу ісін басқарушы адамның айтқан дәлелі—«байқамай ілініп кетіпті!.. Сонда, бұл ту қайда жатқан? Бұнда қалай келген? Соншама ашық жазуларды сахнаны әсемдеушілер қалай көрмеген? Бұл сұрауларға жауап берер жан жоқ...

Жындыхана аталатын үйлерде түн ортасы ауа бүліншілік басталады. Шамы сөнген бөлмелерде ұйқтап жатқан ;жұртты әлдекім терезелерін қиратумен оятады. Оның кім екенін ешкім біле алмайды. Жұрттың ертеңіне білгені: бірнеше корпустық жындыхана үйлерінің сау терезесі аз қалған, көпшілігі қираған!..

Есін жиған жұрттың ертеңгі жобалауынша: бұл іс Уғардың қолынан келуге тиісті!.. Ал, Уғарды іздесе—бұл қалада жоқ!..

Сол бетімен жоғалған Уғар бір сәтте туған елі — Қарқаралыға барыпты-мыс деген хабар шықты...

Бірер жылдан кейін Уғар қайтыс болды деген хабар естідік.

БІР ЖАЙЫНАН¹⁷

ВОЛКОМНЫҢ

Бесінші съезд өтті. Мен, әрине, бұл жолы Кир. ЦИК-тің мүшелігіне сайланған жоқпын. Оның бұрынғы председатели Сейтқали Меңдешев түсіп, орнына Жалау Мыңбаев болды; секретарьлығына Аралбаев сайланды. Оқу комиссары Смағұл Садуақасов, Жер-су комиссары Садуақасовтың сенімді серігінін, біреуі Жағыпар Сұлтанбеков, Ішкі істер министрі Сүлеймен Есқараев. Сұлтанбек Қожанов — бұрышты қызметінде— Қазақстан Өлкелік партия комитетінің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі. Нығмет Нұрмақов Халық Комиссарлар Советінің председательдік қызметінде қалып қойды. Жұрттың айтуынша (расы да солай) Қазақстанды ендігі билеуші екі адам ғана: Сұлтанбек Қожанов, Смағұл Садуақасов. Бұл екеуі де Өлкелік партия комитетінің бюро мүшесі. Бесінші съездің қаулысымен Ақмешіт «Қызылорда» аталды да, Қазақстанның астанасы болды. Ауыз біріктірген Қожанов пен Садуақасов оңшыл-ұлтшылдық беттерін күшейте түсіп, мекемелерге, мектептерге бай баласы, алашордашыл аталатындарды толтыра түсті. Соңғы кезде «Еңбекші қазақ» газетінде тілші боп келген мені, редакторы — Садуақасов съезд өткеннен кейін шақырып алды да, турасын айтты:

— Сен де мені жақсы білесің,— деді ол,— мен де сені жақсы білем. Одан айтайын дегенім: мен редактор боп қызмет атқаратын газетте сенің қалуыңа болмайды.

— Мен қайда барам?—деген болдым мен.

— Оны өзің білесің,— деді Садуақасов.— Қызметті мен емес, еңбек биржасы¹⁸ тауып беруге тиісті.

Сөз таусылып қалды. «Оқасы жоқ, бір жөні болар» дедім де, мен шығып кеттім. Шығар алдында Садуақасовтың маған айтқаны:

— Есіңде болсын, бұл газетке мен редактор боп тұрғанда, сенің ешбір шығармап, басылмайды.

— Күп.

«Периодикалық баспасөздің беті жабылатын болса, мен қайда барам?— деп ойладым Садуақасовтан шыға бере.— Басқа қызмет қолымнан келмейді. Бойдақ адам болсам бір сәрі. Әйелім бар. Оның аяғы ауыр. Күз баламыз болады. Үш адам рабфактың стипендиясымен қалай тіршілік жасаймыз?! Бұл халде биыл бітіретін рабфакты да аяқтау қиын!..»

Осы ауыр оймен Орынборға қайттым. Ақылдасайын деген адамым — Сәкен Сейфуллин туған еліне жүргелі жатыр екен.

— Қанша уақытқа?— десем:

— Белгісіз,— деп жауап берді ол.— Қазақстанның саяси жағдайын бақылап көрем. Қолайлы жағдай туса оралам да, әйтпесе, ел қашан түзеліп болғанша ішімде жүре берем.

— Түзелмесе ше?— деймін мен.

— Неге түзелмейді?— дейді Сәкен менің сөзімді қызық көргендей күліп жіберіп. «Неге күлесін?!» дегендей, мен кескініне сүзіле қарасам, ол ыңғайсызданғандай кескініндегі күлкіні жиып:

— Бұл уақытша қиыншылық,— дейді байсалды дауыспен,— ұлтшылдық пен Коммунистік партияның екі ә.расы жер мен көктей жырақ, от пен судай келісімсіз. Партия ұлтшылдардың істерін байқап отырады да, түзелер түрі көрінбесе, тобықтан жалғыз-ақ қағады. Ұлтшылдардың бірен-сараны ғана болмаса, тобының түзелуі мүмкін емес, өйткені, олар қанаушы таптың өкілі. Табы құрымай олар құрымайды. Табының да, ұлтшылдардың да құлауы ұзаққа созылуға тиісті емес.

Мен өзім де солай ойлаймын. Дегеннен, қанаушы таптың да, оның әзірше республикалық басшылықта отырған идеологтарының да құлауын ұзақ сонар көріп, Сәкенге тұрмыс жағдайымды ақылдастым. Ол:

— Былтыр саған айттым: Шырағым, рабфакты бітіргенше үйленуді қоя тұр деп. Тіл алмадың,— деп ұрсып алады да,— төркіні әлді кісі дейсің ғой, әйелінді сонда апарып таста да, оқуға алдағы жылда өзің ғана кел,— дейді. әйеліме ақылдассам, «оқуыңа кесір болдым-ау» деп жылағаннан басқа берер ақылы жоқ. Тегі, төркініне барғысы келмейтін түрі бар.

Енді ақылдасатын жалғыз ғана адам қалды, ол — рабфактың ректоры — Шейнессон. Кішкене ғана талдырмаш бойлы, сепкілі қалын, шикіл-сары өңді, жирен бұйра шашты бұл еврейдің негізгі мамандығы — математик. Бұл жүйеде жазған кітаптары бар. Олары орта, жоғарғы мектепте қолданылып жүреді. Оқымыстылығының үстіне, өзінің айтуынша, ол ескі подпольщик, яғни — революциядан бұрын жасырын саяси істерде болған, 1917 жылдан коммунист, азамат соғысы кезінде. қызыл армияда саяси қызмет атқарған, одан кейін, ЦКРКП(б) осы рабфакты ұйымдастыр деп жіберген. Өзі мейлінше сыпайы адам.

Шейнессонмен менің жақын танысуыма рабфактың партиялық ячейкасында екеуіміздің екі сайлауда да (1923—24 жылдары) бюро мүшесі боп сайлануымыз болды: ол — ректор болғандықтан, мен — студенттерден. Секретарымыз Будённый дейтін жігіт еді. Негізі — жұмысшы. Жасы со кейде отыздан асқан сақа жігіт. Мен — секретарьдың

орынбасарымын. «Сен — жассың, мен — кәрімін. Ячейка жұмысын сен көбірек істе, мен оқумен көбірек шұғылданайын» дейді Буденный. Мінезі жақсы адам болғандықтан көңілін жықпай, жарайды деймін. Ячейканың жұмысы ауыр: студенттердің басым көпшілігі (85—90 проценттей) коммунист, олардың көпшілігі армиядан, қызметтен, жұмыстан келген сақа адамдар, революция жылдарының айғайына үйренген олар, жаза басқан жерінді көрсе сынай, қыса, кейі — жанжалдаса, тілдей келеді, бірақ өздері — әділ, партиялық іске — адал. Шейнессонды да принципиальдық істерде қатты сынай жүре әсіресе — партиялық жиналыстарда, ректорлығына бағынады, сыйлайды. Шейнессон да партиялық норманың шегінен шығарлық қылық жасамауға тырысады, қапыда жасап қалса — большевикше мойындай кетеді, тез түзейді...

Сондай қызметтес болған Шейнессонға тұрмыс жайымды ақылдасқанда «қиын болған екен!» деп аз отырды да:

— Сен былай істе,— деді маған,— кәзір барғын, келген жерге жүре бер. Жаздай өз бетіңмен даярланып күз ертерек орал да, емтихан тапсыр...

— Даярлану орнына тотығып қалмасам...

— Ештеңе етпейді. Оқытушылармен сөйлесіп қоям. Мүмкін, зачеттық книжкеңе былай-ақ қол қойдырып берермін.

Басқа амал болмағандықтан мақұл дедім. Содан кейін, әйелімді ертіп туған еліме тартып отырдым. Ойым — әйелімді туған аулына қалдырып (қазақтың ол кездегі жас әйелі екіқабат күнінде төркініне баруға ұялады), Қызылжарға өзім жеке кету, қызмет жайын сөйлесу, қызмет реті келсе ғана әйелімді апару, әйтпесе туған ауылдың маңайынан қызмет табу.

Орынбордан Кинель, Челябин арқылы аулыма деңгейлес Лебяжье станциясына барып түстік. Сол станцияда тұратын туысыма телеграмм беріп қойсам, алдымнан күтіп тұр екен. Ол мені пар жеккен атпен аулыма апарды. Ондағы ең жақын туысым — Мұстафаның Ғаббасы. Оның күн көрісі әлсіз: бұрынғы жыртық үйі әлі бүтінделген жоқ, сауын сиыры бірер ғана, жалғыз-ақ аты бар, қой, ешкі сияқты ұсақ малы жоқ. Дегенмен, Ғаббас намысына тырысып, әйелімді Нұртаза, Еменалы сияқты ауқатты туыстарыма қалдырам деуіме көнбей: «Ашты-тоқты болсақ та бірге тұрамыз, өз үйім ашықса да бұны ашықтырмаймын, Қызылжарыңа жүре бер», деді.

Ғаббастың үйінде бірер күн ғана болып, мен губерния орталығы — Қызылжарға бет алдым. Жолда өткен жылдың жазында ғана бұрынғы бірнеше ұсақ болыстардан құралып іріленген «Төңкеріс» атты болыс бар. Атқару комитетінің (Волисполком) председателі — Қапез Мұстафин, партия комитетінің, (Волком) секретары — Шәймерден Бектұрғанов. Осы — Шәймерден екеуіміз өткен күзде баспасөз бетінде айтысып қалғанбыз.

«Еңбекші қазақ» газетінің төртінші бетіне 1924 жылы «Лениншіл жас» деген атпен жұма сайын комсомолдарға арналған бет шығатын. Сол беттің 33-санында «Жетпіс бес қойдық құлағы» деген фельетон-мақала басылған, авторы — Шәймерден Бектұрғанов. Мақаласында ол мені «Жаз елге кеп үйленумен, тойдан-тойға шапқылаумен күндерін өткізді де, болыстық мекемеге келмеді, Орынборға жетпіс бес қойдың құлағын жеп қана қайтты» деп айыптаған. Мен оған «Лениншіл жастың» 34-санында (1924 жыл, 30-октябрь) «Демагогтік» деген атпен жауап қайтарғам. Мақаламда мен өткен жазда Волисполкомның кеңсесі Қапездің қанжығасындағы қоржында жүріп таба алмағанымды жазғам. Ол кезде Волкомның құрылмауын, кейін құрылған Волкомға мені Қапездің шағыстыруын, онысы — жесіріне үйленгендігіме өшіккен рушылдық екенін, соған алданған Шәймерденнің кінәсі орынсыз екенін айтқам. Оның да, менің де мақалаларымыздың тұздықтары ащылау да. Енді жолда сол Шәймерденді көре, сөйлесе кетпекпін.

Волком «Уән» аталатын ауылда, ол ауыл бізге белгілі Қаратомардың жағасында екен. Қайнатам — Қошығұлдың ауылы да сол арада. Ол мені жақсы қабақпен қарсы алған жоқ. Кир. ЦИК-тің мүшесі боп жүрген шағымда, көзімше де, сыртымнан да «күйеуім — Қазақстанды билеушінің біреуі!» деп мақтанатын ол, мен Кир. ЦИК мүшелігінен түсіп қалғаннан кейін.

— «Көженің де көбігі бір күнге шыдайды» дейтін еді. Сенің кер. Сектігің аз уақытқа әрең шыдады-ау; енді тамақты қалай асырайсың? Ғаббасыңның үйін білем — сіңірі шыққан кедей. Қызметке орналаса алсаң құба-құп, әйтпесе қиындыққа ұшырадың!.. Қызылжардан оралуыңды біраз күтем де, кешіксең қызымды үйге алып келем. Қашан күн көрісін, дұрысталғанша бермеймін,— деді.

Волкомиың секретары — Шәймерден Бектұрғанов мені, күтпеген халде, аса жақсы қарсы алды. Ақбұжыр кескінді, дөңестеу ұзын мұрынды, ашаң денелі ол бір көрмеге тұйық сияқтанғанмен, кеңесе келе сырласқыш адам екен. Со қалпын көргеннен кейін, айтыс мақаламда тілімнің қаттырақ тиюіне кешірім өтініп ем:

— Оқасы жоқ,— деді Шәймерден,— айтысқанда не деспейді адам. Мен де мақаламдағы ащы сөздеріме өкінем. Қапездің ұйтқып салуына артынан түсіндім. Ол өзі тым қазақы жігіт екен. Онысын кінәлауға да болмайды, оқымаған, саясаттан хабары жоқ жігіт. Пысық болған соң Волисполком председателдігіне сайлана салған, жуықта болатын Совет сайлауында өзгертпекпіз, саяси сауатты, білімді адамды қоймақпыз.

Волкомда екі-ақ қызметкер бар екен: секретары және іс жүргізушісі. Бюро мүшесі үшеу көрінеді: Волкомның секретары — Бектұрғанов, болыстық атқару комитетінің, председателі — Мұстафин, болыстық жер бөлімінің меңгерушісі Шұғайп Бәшіров. Қазақ ауылдары ол кезде қоныстанбаған шақ. Олар қыстай жер үйде отырады да, жаз киіз үймен

жайлауға шығып кетеді, қыстаулары есіз қалады. Болыстық ұйымдар да осы жағдайдан шыға алмай, өткен қыс әлдекімнен жалдап алған землянкада отырыпты да, жаз елмен бірге жайлауға көшіп, Волком Көшкенің Жақыбы дейтін бай адамның ақ киіз үйін айына үш сом беретін боп жалдап апты. Волкомның кеңсесі де, қызметкерлер мен олардың семьяларының тұрар жайы да сол үй деседі. Волисполкомда сөйткен. Шәймерденнің айтуынша алдағы жылдан бастап болыстық мекемелерге бір қолайлы жерден кеңсе және пәтерлер салуға үкіметтен қаражат сұралған. Сол мәселе шешілсе мекеме үйлерін ұйтқы ғып, маңайдан біраз үйлер жинамақ та, мектебін, емханасын, клубын... дегендей мәдениет ошақтарын орнатып, болыстың орталығы жасамақ. Бұлардың пландары кәзір жасалып жатыр, жуық арада үкіметтің қарауына тапсырылады.

— Елдің көшпелі халде болуы, тұрақты мәдениет орталығының жоқтығы, болыстық басқарушы мекемелерді қиын халға түсіріп отыр,— дейді Шәймерден Бектұрғанов,— мысалы: Губкомның тапсыруы бойынша, болыстағы аудандық және ауылдық советтерге қызметкерлер даярлау үшін жергілікті батырақ пен кедейлерден шыққан белсенділерге арнап, осы Қаратомар басында қырық кісілік курс аштық. Қаражат губерниядан берілді, үйді, тамақты тауып беру жергілікті ұйымдарға жүктелді. Біз оларға арнап жаздай тігуге байлардан екі үй жалдап алдық. Соның бәрі басқа ауылдардан жекеленіп дөңгелене қонды да «Волком аулы» атанды. Өткен жылы болыстағы коммунистеріміздің саны үшеу-ақ еді, кәзір — он жеті болыпты.

— Бәрі де сауатты адамдар шығар?

— Бұлардың көбі,— дейді Шәймерден,— алғаш сауатсыз еді, биыл сауатын аштырып жатырмыз. Курсқа келген қырық шақты адамның тоқсан проценті «әліпті таяқ» деп білмейтін батырақ, кедейлер еді. Кәзір олардың газет оқымайтыны жоқ. Партияға кірем деп арыз берушілерге ең қиыны — реккомендаторлар болып тұр. Жаңағы 17 дегеніміздің көпшілігі кандидат. Партияның азғантай ғана мүшелеріне, партияға кірем деушілердің бәріне бірдей реккомендация беру ыңғайсыз. Кейбір арыздардың шешімі ұзаққырап келе жатқан себебі де сол. Сен осы елдің жігітісің ғой, курсқа келгендердің біразын білетін де боларсың, жақсы білетіндеріңе реккомендация берерсің...

— Көрерміз,— дедім мен.

— Тағы бір жетістігіміз,— деді Шәймерден,— бұл болыста «Батрачком» дейтін ұйым құрылғалы төрт-бес жыл өткен де, бірақ ісі нашар екен: жалшылар мен байларға шарт жасатпай, кейбіреуіне жасатса — шарттың орындалуын бақыламай, ақысын іздеген жалшыларға теңдік әперілмейді екен. Сөздің қысқасы — байлар мен батырақтардың арасы революциядан бұрын қандай жағдайда болса, көп көшеге дейін сондай боп келген екен. «Қосшылар одағы» дейтін мекеме бұрын Түркістанда ғана барын естуші ек. Сол «Қосшы», өткен көктемнен бастап бұл арада да ашылды. Батрачком соған қосылды. Біздің болыстағы «Қошкомның» председателі Ыбырай

Төрегелдин деген жолдас. Арғы негізі қарқаралық. Көп жылдар Екібастұздың, Қарағандының шахтасында істеген жұмыскер. Өзіміз әңгімелесіп болған соң шақырам. Ұзын, балуан денелі қара жігіт. Байларға барып тұрған қаһар. Сондықтан да олар Төрегелдинге «Тас көмір», «Көсеу қара» «Асау қара» деген аттар қойып алған. Ол «Қосшылар одағының» жұмысын жақсы басқарады. Екі мыңнан астам үйі бар бұл болыста жүз елуден артық ауқатты шаруа кісі жалдайды, Көшке, Әлти, Сәпі, Құрымбай, Үшсары сияқты ірі байлар жалшыны бестеп-ондап ұстайды екен. Ауқаттылар мен байлардың бәрі қазір жалданған адамдарымен «Қосшы одағы» арқылы шартқа отырады. Шартта жалшыларды уақытымен жүргізіп, уақытымен жатқызу, киімдері мен тамағын дұрыстап беру, ақысын уақытында төлеу сияқтылардың бәрі көрсетіледі. Төрегелдин шартты бұлжытпай орындатады.

Танысып көрсем, Төрегелдин қызық адам боп шықты. Ең алдыменен оның бойы менен бір жарым есе биік екен. Арық денесінің бұлшық еттері тақтайдай қатты, саусағы ұзын және жуан, алақандарының сыртына біткен қаракөк тамырлар темір жолдың айқыш-ұйқыш тораптары сияқты. Қара кескінінде бадырайған үлкен ала көздері — сүзеген бұқаның көзіне ұқсайды, сопақ ұзынша бетінің төменгі ерні түйенікі тәрізді салпы... Ол бейпіл ауыз жігіт екен. Құрбылас адамдарына айтатын екі сөзінің бірі — әкенің аузы...

Шәймерденнің оңашада айтуынша Төрегелдин байларға тіпті тұрпайы көрінеді: олардың кәлі кілем, жібек көрпе төсеген үйлеріне кіргенде, жаңбырлы күн болса сазды етігімен, жаңбырсыз күн болса — етігін сиырдың жас жапасына көсіп алып төріне шығады екен. Байдың үйі ет асса, ауылдың кедей, батырақтарын шақыртып алып, пышақ үстінен бөліп береді екен: Байдан лауға мінген көлікті мерзімді жерден қайтармай, қашан жүріске жараудан қалғанша босатпайды екен...

— «Өйтуге жарамайды» дегенге, — дейді Шәймерден, — көндіре алмай-ақ қойдым. Алғаш көнген болады да, былай шыға беріп бұрынғы әніне басады. Байларға соншалық мейірімсіз ол еңбекші көпшілікке келгенде, «жатып жастық, иіліп төсек» дегендей, мейлінше кішіпейіл.

Төрегелдинмен сөйлесіп көрсем, «аузын ашса қарны көрінеді» дегендей, аңқылдақ, ақжарқын біреу. Мені ол сырттан жақсы білетін кісі боп шықты. Сауатсыздығын 1923 жылы сауат ашу мектебінен ғана жойып, қазақша әліп-би үйренген ол қазақ тілінде содан бері шыққан газет, журналдардың көбін оқып, тәп-тәуір саяси сауатты адам боп апты. Ол қолына түскен қазақша кітаптардың да түгін тастамай оқып, өлең болса жаттап алады екен. Мәселен, Сәкеннің «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағын, менің — «Кешегі жалшы мен бүгінгі жалшы» дейтін поэмамды түгелімен ауызша айтып береді. Өлеңді ол әндетіп емес, сөйлеп айтады.

Сөйлесе, сырласа келе Ыбырай Төрегелдин менің бірталай жылдық өмірімде есіме берік сақтап қалған адамдардың біреуі болды. Ғылым

тілімен, оның ішінде — марксизм тілімен айтқанда, әрбір биологиялық дененің, оның ішінде — адамның өсуіне жағдай туғызатын ортасы бар. Бұны химиялық я физикалық мағынасынан рухани жағына қарай көшірсек, әр адамның мінез-құлқы, сана-сезімі де, белгілі және конкретті ортада ғана өсе алатын жеміс.

Төрегелдин де сондай. Ол және соған ұқсастар тарихта «Соғыс коммунизмы» аталған уақытта ғана өскен жеміс. Екінші сөзбен айтқанда, бұлар еңбекші таптың Октябрь революциясына тастай қараңғы санамен жеткен бөлшегі. Пролетариаттық революция бұлардың алдына бостандық сәулесін елестетіп, «барар жөнін, эне!» деген соң, ол жөнде не барын және боларын жөнді түсінбесе де қараңғыдан жарыққа ұмтылғандай, жапатармағай лап қойды. Қайда, неге бара жатқанын олар іс үстінде ғана түсіне бастап, біреулері осы бетінде өсіп кетті де марксизм мен ленинизмнің биігіне көтеріліп, социализмнің саналы, жетекші адамы болды. Ал, енді біреулерінің санасы өспей, бет алған жөнінде «кеудемсоқтықпен» күнелтті де, не Михаил Шолоховтың Нагульновындай босқа өліп кетті, не «таз кепешін қайта киіп», қолынан қара жұмыстан басқа түк келмейтін, оны да идеал үшін емес, күн көріс үшін ғана атқаратын адам болып қала берді. Бұлардың аз күнгі кеңсе қызметіне дәнігіп, қара жұмысты ұмытып қалған біреулері «төреліктен» айрылғаннан кейін қайыршылықпен өмір кешті. (Мәселен, осы шығарманың екінші кітабында сипатталатын — Алпаң Алпысбай Сүтемгенов)...

Төрегелдиннің одан кейін не болуынан хабар жоқ...

Мен Қаратомар басындағы курста оқытындармен де таныстым. Олардың басым көпшілігі маған расында да мәлім адамдар боп шықты.

Менің туған жерім — Төңкеріс болысындағы Волкомның ұйымдасқан шақтағы барлық ісі осы ғана емес, оның жүзден бірі ғана. Біздің азғана істі шұқшия сипаттау себебіміз: кейін ауылдық, аудандық жерде де күшті ұйымға айналған партия, комитеттерінің ісі алғаш қалай басталуын көрсету. Бұлай басталу — сол кездегі қазақ облыстарының, басым көпшілігіне тән нәрсе еді.

ҚУАНЫШТАН ЖАРЫЛМАЙДЫ

ЖҮРЕК

Ел жайымен біраз танысқаннан кейін жүргінші біреуге еріп мен Қызылжарға кеттім.

Қызылжарға келе мен Губкомға бардым да, бірінші секретарь! — Гримбладқа жолықтым. Қалың қара-бұйра сақал-мұртын еркіне жіберген қоңыр өнді, дудар бұйра шашты бұл кісі (ұлты — латыш мені жылы шыраймен қарсы алды да, мән-жайларымды баяндағаннан кейін:

— Туған-өскен жерің осы болса, партия қатарына осы қалада кірсең биографияңды айтып отырсың, жұмысқа сені алмағанда кімді аламыз? Баспасөзден де қызмет тауын береміз. Бұл қалада қазақша әдебиеттің не бары — жалғыз газет қана. Қызметкерлері толық болуға тиіс. Сонда да іздестіреміз,— деді.

Ол табан аузында газеттің уақытша редакторы Жанұзақ Жәнібековті телефонмен шақырып алды. Жанұзақ туралы аз мәлімет: жасы сол кезде қырықтарға таянып қалған семіз денелі, аққұба өнді, жалпақ семіз бетті, қасқа мандайлы, мұртын мұрнының алдына ғана қоятын, сақалын қырып жүретін бұл адам осы Қызылжар қаласында, кедей семьяда туыпты. (1890 жыл болу керек.) Балалық шағында ол Қызылжардағы «Хасен Панамаровтың медіресесі» аталатын татар мектебінде оқып, ортаға жақын біліз алыпты. Содан, маңайдағы ауылдарда «молда бала» боп жүрген кезінде 1916 жылдың дүрбелеңі басталып, бұның да жасы қара жұмысқа алынатындардың қатарына ілігіпті. Ол кезде Орынбор қаласында «Қазақ» атты газет шығады. Осы газеттің секретары — Міржақып Дулатов 1910 жылдардың басында Қызылжар қаласында қызмет атқарып, Жанұзақпен сонда танысқан екен. 16 жылдың дүрбелеңі басталған шақта Жанұзақ қашып отырып Орынборға барады да, Дулатов арқылы газеттің экспедиторы боп, қара жұмыстан қалып қояды. Революция жылдары Орынбор қаласында алашорда партиясы құрылып, алаш әскері жасалған шақта Дулатов сол әскердің комиссары болады да, Жәнібеков каптинармус (азықшы) қызметін атқарады. Алаш әскері Торғай жақта қызыл армиядан жеңіліп бытырағанда, басқарушылары қашқанда, Жәнібеков туған жері — Қызылжарға келеді. Совет өкіметі Қызылжарға кеп орнағанда (1919 жылдың күзі), Жанұзақ советтік қызметке, әсіресе оқу-ағарту ісіне белсене араласады, 1920 жылдың басында Коммунистік партияға мүше болады. Жоғарыда айтқандай, биографиясында аздаған «шатақ» болуынан қорғалай ма, болмаса мінезі солай ма,— маған 1919 жылдың күзінен бастап таныс болған Жанұзақ Жәнібеков іс тәжірибесінде өте жалтақ адам. Оның, үстіне, мұсылманша білімі орта дәрежеде бола тұра, өзі қалада туып өсе тура, орыс тіліне мейлінше шорқақ. 1921 жылғы бандылар көтерілісінде Жанұзақ

екеуміз ЧОН отрядының бір бөлімшесінде қатардағы жауынгер болдық. Сонда — «күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмеймін», деген сөзді Жанұзақтың «нош не спаю, день не хохаяю» деп айтқанын естіп шегіміз қата күлгеніміз бар.

Губкомның бірінші секретары ұсынудан ба, әлде менімен көптен таныстығынан ба, Жанұзақ Жәнібеков:

— Қызмет болады,— деп көне кетті.

— Қандай? —деген сұрауға.

— Жауапты секретарымыз әлсіздеу боп жүр, оны басқа іске ауыстырып, орнына осы Мұқанов жолдасты қою керек,— деді. Гримблад та бұны мақұлдай кетіп:

— Әзірге осыған бара тұрыңыз, кейін тағы көрерміз. Мүмкін редактор да қоярмыз,— деді.

Әдетте менің секретарь болатын ісімді бюроның бекітуіне Губкомның үгіт-насихат бөлімі даярлауға тиісті. Оның меңгерушісі — Дейнегі дейтін неміс екен. Бірақ Гримблад омы шақырмай, ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі (бұл қызметтегі адам қазіргі екінші секретарь орнында жүретінін оқушыларға ескерте кетейік) Нұрғали Кодаленконы шақырды. «Кодаленко» дегеніміз Кәдірбеков дейтін адам екен. Оны Нұрғалидың өзі украиншылап алыпты. Ол — төртпақ толық бойлы, қоңыр өнді, толық бетті, қалың қара мұртын жоғарғы ернін жиектей қырқып жүретін, қасы, қабағы қалың, көзі өткір және томпақ, түсі суықтау адам екен. Сырт естуімше — бұл Смағұл Садуақасовтың оң қанатындағы мықты қауырсынның біреуі. Гримблад. оған мен туралы ұсынысын айтып еді:

Сіз солай ұйғарсаңыз, болсын,— деп көне кетті. Әңгіме одан әрі созылған жоқ. Тез арада болған бюрода мені «Бостандық туы» газетінің жауапты секретары болсын деген қаулы алынды.

Менің, қызметім алғашқы бірнеше айда жаман жүрген жоқ. Ең алдымен айта кететін сөз: Мен қызмет атқара бастаған алғашқы айда газеттің тұрақты редакторы боп Зейнолла Төреғожин дейтін адам тағайындалды. Ол губерниялық сауда бөлімінің, бастығы еді.

Бұрын баспасөз орнының ешқайсысында қызмет атқарған немесе оларға қатынасқан адам емес. Жабайы тілмен айтқанда, ол кәдімгі мекеменің қызметкері. Бірақ өзі пысық. Жиналыстарда көбірек сөйлейді және шешен (әсіресе орыс тіліне), оның үстіне Губкомның бюросына мүше. Сырттай естуімше, Төреғожин Атбасар уезіндегі бір білгілікті кісінің баласы. Ой-сана жағынан ол бізге белгілі Нұрғали Кодаленкомен пікірлес, оны редакторлыққа ұсынуы сондықтан деседі. Кодаленконның бюрода дәлелдеуінше — редактор — бюро мүшелерінің біреуі болу керек, оған

Төреғожиннан лайықтысы жоқ.

Төреғожинның редактор болуы, оны Нұрғали Кодаленконың маған теріс ұсынуы мені алғаш елеңдетіп тастады. Бірақ жүре келе оның тиер залалы жоқ боп шықты: газет материалдарын қызметкерлер даярлайды, мен қарап шығам да, редактордың орынбасары Жәнібековке берем, маған сенетін ол қолымнан өткерілген материалдардың көпшілігін қарамастан, Төреғожинға тек макетін ғана апарып ризаласады; шаруашылық істері басынан асып жататын Төреғожин материалдардың ілуде біреуін ғана Жанұзаққа оқытып, басқалары не екенінде жұмысы болмай, макеттің бірінші бетіне ғана «мақұлдаймын» деп қол қойып береді. Газеттің мазмұны да, сыртқы көрінісінің әдемілігі де бәрімізге ортақ мәселе болғандықтан бүкіл қызметкерлер болып редакторға нұқсан келтірмеуге тырысамыз.

Қызылжарда ол кезде коммуналдық пәтер азғантай ғана. Оларда тек мекемелердің кейбір басты қызметкерлері ғана тұрады да, өзгелері пәтерді жалдап алады. Мен де сөйттім. Қызылжардағы қазақ мешітінің имамы — Мәди Ағисов деген адам айына червонецпен он сом (бір қойдың бағасы) ап, үлкен қарағай үйінің, бір бөлмесін жалға берді. Бұл өзі арабтың, иранның, түріктің тілін жақсы білетін, орысша да жақсы сөйлейтін, орысша және қазақша газеттер алдырып оқитын, дүниеден хабары мол, ақылды, парасатты адам, сол кездегі саясат әлемінде ислам дініндегілердің ағылшын империализміне қарсы жасалған ұйымының Қызылжардағы бөлімшесін басқарады. Сол үйге орныққаннан кейін мен елдегі туысым Ғаббас Мұстафинға хат жаздым да, әйелімді алып келуін өтіндім. Кешікпей ол да келді.

Менің уақытымның көпшілігін газет қызметі алатын болды. Жұмасына үш рет шығатын газеттің номерлеріне материал толықтыру ол кезде оңай емес. Газет сотрудниктерінің өздері болмаса, қалада тұратын былайғы қазақ интеллигенциясы жөнді жазбайды. Кейбір қажетті боп қалған мәселелерге сол жүйеде қызмет атқаратындарға өтініп, мақаланы әрең жаздырып аламыз, біразы жазбайды, біразының жазғаны іске аспайды, біреулері орысша жазып, қазақ тіліне аударамыз.

Бас редакторымыз — Зейнолла Төреғожин сығалай қара деп сақтандырып қоя ма, немесе газетте көп жыл қызмет атқарған дағдысы ма — Жанұзақ Жәнібеков газетке кететін материалдың барлығына да, «анасы қайда, мынасы қайда?» деп байланыса береді, сонда өз тарапынан айтар ақылы да, қосар жаңалығы да болмайды. Бүйтуіне редакция қызметкерлерінің бәрі де наразы. Бірақ біріншіден — жасы үлкен кісі болғандықтан, екіншіден — аты «орынбасар» болғанмен газет ісінің бәрін сол жүргізетіндіктен ешкім онымен айтысып, тартыспайды. Бір қызығы — байланысқан бір материалын ешбір өзгеріссіз қолдан қайта көшіріп әкеп берсең, манағы айтқан замечаниелерін ұмытып кетіп: «Міне, енді дұрыс боп шыққан!.. Әрдайым осылай істеу керек!..» деп қуанып қалады. Сонысына ыза болған газет қызметкерлері, әрі ақын — Мәжит Дәулетбаев:

Сабыр¹⁹ кетіп орнына басқа тұрды,
Басы жалпақ, төбесі қасқа тұрды,
Алып барған хабарға күдіктеніп,
«Мынаны түзеңдер!» деп бас қатырды,—

Деп өлең жазады, Мәжит туралы бір-екі сөз. Менімен құрдас ол осы Қызылжар қаласының нашар шаруалы шалақазақ семьясында туып өскен. Өзінің айтуынша, әкесі Дәулетбай әлдене себеппен Қызылжарға Нұра өзенінің бойынан келген шикі қазақ екен. Өзі XIX ғасырда жасаған атақты ақын Кертағының Орымбайына (көкшетаулық) туған жиен екен. Мәжит бойына қонған ақындықты «сол Орымбайдың сілемі» дейтін. Дәулетбай Қызылжарға келе кедей татардың қызына үйленеді де, біржола тұрып қалады. Мәжит содан туады. Жұрттың айтуынша Дәулетбай өмір бойы Қызылжардың бойнасында мал сойып өткен қасапшы. Сонда бар тапқан меншігі — кішірек екі бөлмелі ағаш үй. Дәулетбай Мәжиттің жас кезінде өледі. Тағы да бірер бала қалады. Әйелі үй шаруасынан басқаға жарамайды, жиналған мал-мүлік жоқ, сондықтан семьясы жүдеушілікпен әрең күн көрген, күтусіз ағаш үйі де тозып, мен көрген кезде шатыры шіріп құлаған, қабырғаларының төменгі бөренелері шіріп, үй мыжырайып қисая бастаған. Сондай халде, бала Мәжит татар мектебінде оқып, қолы босағанда татар сәудегерлерінің бұйым дүкенінде сатушы болған.

— Революцияға дейін осылай күн кештім,— дейтін Мәжит.

Мәжиттің түр-тұлғасы да қызық болатын: оның денесі тапалтақтау тырбиған, аяқтары қисық, басы үлкен, шекесі жалпақ, мұрны тапырайыңқыраған, шашы қалың және дудар, қабағы қалың,, көзі шүңірек те. Ол «тек қана шүңіректеу көзім шешеме тартқан, өңге бітімімнің бәрі— әкем» дейтін.

Мәжит татар мектебінен орта дәрежелі білім алған. Мектепте орысша да оқып, жап-жақсы сөйлейтін, жазатын. Сондықтан және зиректігінен бүкіл татар әдебиетінің шығармаларын ол жатқа білетін. Өлеңді он үш - он төрт жасынан жазуға кіріскен ол әуелі татар тілінде бастаған да, революциядан кейін қазақ тілінде жазуға ауысқан, сондықтан да қазақша тілі шалағайлау, сөз қоры аздау болатын, ол онысын білдірмеуге тырысып, қазақтың кейбір ескі сөздерін әдейі жаттайтын да, оларды кейде орынсыз қолданатын.

Күн көрісі нашар болғандықтан табысын молайту ниетімен бе, әлде, шын ыхласы солай ма — Мәжит қазақ өлеңі мен фелъетондарды көп жазып, көркем әдебиетке талғам аз кезде төпеп бастыра беретін. Онымен ғана тынбай, пьесаны да көп жазып, жергілікті сахналарда ойналып жататын. Нашар пьесалары бірер ойналғаннан кейін сахнадан шығып қалса, тың біреуін тағы жазып апаратын. Сөйтіп, бір жылда оның әлденеше пьесасы ойналатын. Соларының ішінен, кейбірі тәп-тәуір де шығатын.

Мысалы: «Сорпақпай» аталатын бір пьесасы Қызылжар көлемінен асып, республикалық қалалардың кейбіріндегі клубтарда да ойналып жүрді. Оригиналдық шығармаларды да көп жазумен қатар, Мәжит орыс тілінен және орысшаға аударылған басқа тілдерден де көп шығарма аударды. Олардың да бірталайы газет, журналдарда жарияланды. Ол Шекспирдің «Гамлеті» мен Гогольдің «Ревизорын» да аударып, сахналарда қойып жүрді. Орыстың жер жүзі классикасының, біздің замандағы демократтық және резолюциялық жазушылардың қысқа шығармаларынан Мәжиттің аударған, жариялағаны толып жатыр.

Ол оригиналдық және аудармалық шығармаларының аяғына, кейде «Мәжит» деп, кейде «Мәжит Дәулетбаев» деп, кейде «Мәжит Мурийский» деп қол қоятын. Соңғы фамилиясына түсінбей, «бұ не?» деп сұрасақ, Мәжит:

— Әкем Қызылжарға Нұра өзенінен көшіп келген: «Муринский дегенім, «Нуринский, яғни «Нұралық» дегенім,— дейтін.

Қазақтарда «татардың тілі ащы болады» деген ұғым бар. Сол айтқандай, Мәжит жазуында да, ауызша сөзінде де шақпа тіл адам да. Оның мінезі де шыныдай шытырлақ болатын, сондықтан, екі сөзге келмей ұрсыса кету, кейде төбелесе кету — салты да. Ол дене күші азғантай жігіт те, бірақ сонысына қарамай, өзінен әлдеқайда қарулы адамға жармаса кететін, көбіне таяқ жеп қалатын, сонда да төбелесін қоймайтын, ұрсысса жыландай шағып, кімді болса да шыдатпайтын, төбелескісі келмеген адам одан қашып құтылатын.

Мінезінің, қылығының сондайлығына қарамай, Мәжит іске келгенде ең адал адамның бірі де. Өсек-аяң, ыбыр-жыбыр, жалған сөйлеу оның салтында болмайтын. Ол не десе де бетке айтатын. Партия қатарына кірмегенмен, идеялық жағынан ол таза советтік адам болатын. Оның қаланың саудагерлерін ауыл-қаланың ұры қарыларын, екі жүзділерді, төрешілдікті сықақтап жазған өлеңдері, фельетондары, мақалалары 1920 жылдардың ішіндегі «Бостандық туы» газетінен көп табылады. Ол отаршылдық пен ұлтшылдыққа да мейлінше қарсы боп, бұл жағдайда да көп нәрсе жазды. Жазу әдісінде байшыл ақын — Мағжан Жұмабаевтың өлең формаларына еліктей отыра, оны да мысқылдап я сынап жазған бірталай өлеңдері бар.

Мен қызмет атқарған шақта, «Бостандық туына» ерекше еңбегі сіңген адамның біреуі — Сәдуақас Жандосов. Татардың Троицк қаласындағы «Медресе Расулия» есімді орта мектебін бітірген бұл адам (жасы со кезде қырықтар шамасында болу керек) революциядан бұрын ауылда татарша мектептер ашып, көп жыл мұғалім болған да, Қазақстананда Совет өкіметі орнағаннан кейін әуелі Омбыда шыққан қазақ газеті (1919 жылы).— «Кедей сөзінде», одан кейін 1920 жылдан бастап Қызылжарда шыққан «Бостандық туында» үздіксіз қызмет атқарады. Ол жуас мінезді, қақ-соқта жұмысы жоқ, іске жалықпайтын, редакция мен типографияда күні-түні

отыра беретін, қазақ тілінің грамматикасы мен синтаксисін ешбір мүлтіксіз жазатын, газет техникасына өте шебер адам да. Газет номерін соңғы рет қарап шығуды біз түгелімен соған ғана тапсырамыз. Сәкен ол күні үнемі типографияда болады да, набордың бас-аяғын түгелімен қарап шығып, соңғы оттискасына қол қоймай қайтпайды. Кейде осы жұмыстан үйіне таң, ата оралғанмен ертеңгі қызметінен тағы да қалмай уақытында келеді. Газеттің шығарушысы («выпускающий» боп негізі шалақазақ — Кәрім Балтабаев дейтін жолдас қызмет атқарады. Сөйлеуінде түгелімен татаршалайтын ол, наборға түскен қазақ сөздерін дұрыстауда Садуақас Жандосовтан кем түспейді. Кейбірін өзіміз де білмейтін қазақ ескі сөздерін де Кәрім Балтабаев дәл түсініп, қисық жазылған не терілген әрпі болса мүлтіксіз дұрыстап жібереді. Сондықтан Жандосов пен Балтабаев барда газет ой, сөздік жағынан мүлтік кетеді-ау деген ой ешуақытта басымызға келмейді.

Сол бір кезде газеттер төңірегінде «тілші» деген сөз белең алды. Бұлар — жергілікті қалалардан, ауылдардан газетке хабар жазып тұрушылар. Редакция оларға еңбек ақы төлемейді, тек жазғанына ғана аздап гонорар береді. Бұндай тілшілері жоқ қала менен болыс ол кездегі Ақмола губерниясында жоқ. Олардың қолына «біздің тілшіміз» деген сенім қағаз жіберіледі. Осы қағаз бойынша ешбір мекеменің оларға мәлімет бермеуге хақысы жоқ. Олар жазған хабардағы кем-кетіктердің анық-танығын тез зерттеу — жергілікті сот және зерттеу орындарының міндеті. «Тілшіні қудалау» дегенге басқарушы партия және совет орындары сығалай қарап, қатты тыйым салады. Мен қызмет атқарған жылда «Бостандық туы» газетіне қызмет атқаратын тілшілердің саны жүзден астам болды. Сонда ерекше көзге түскенінің біреуі — кейін белгілі ақынымыздың бірі болған — Жақан Сыздықов. Жақан ол кезде Атбасар оязының «Қарақойын» аталатын болысында финанс агенты болып қызмет атқарады. Қысқа хабарларына қоса одан өлеңдер де көп келеді. Олардың аяғына, кейде Жақан деп, кейде Сақан деп қол қойылады. Артынан білсек — Сақан дегені — әйелі екен, Сақа боп та, Жақа боп та жазатын Жақан Сыздықовтың өзі екен. Атбасардың Есіл болысы аталатын жерінен хабарды ол кезде көп жазатын адам — қазіргі қарт журналисіміздің біреуі — Мұқаш Мәжікеев. Ол — хабар жазумен қатар елдегі ауызша әдебиетті де көп жинап, біразын газетке жібереді, біз кейбірін жариялаймыз. Осылай өрбіген тілшілер қозғалысының 1925 жылдың аяғында губерниялық съезі шақырылып, жер-жерден үш жүздей адам қатынасты.

Жиналыста жасалған баяндаманың біреуі — қазақтың жас совет әдебиетін өркендету, оның ұйымын құру жайында болды. Баяндаманы мен жасадым. Бұндай баяндама қойылуына аздаған даярлығымыз да бар еді. Ең алдымен 1925 жылдың июль айында, республикалық газеттердің бетінде «Қазақстан пролетариат жазушыларының ұйымын» (Қаз. АПП) құру туралы Қазақстан Өлкелік партия комитетінің бюросы алған қаулы жарияланды. Қаулыда ұйымдастыру бюросына мүше боп Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин және Әбдірахман Бәйділдин белгіленгені

айтылған. Ұйымдастыру бюросы Россия пролетариат жазушыларының (РАПП) платформасын (бағытын) қабылдап, қазақ тіліне аударды да, баспада жариялады. Осы кезде «Бостандық туы» газетінің төңірегіне Ақмол губерниясының қала, даласынан көркем әдебиетке, әсіресе - өлеңге қаламы ұшталып келе жатқан бірталай жастар үйіріле бастаған еді. Олардың біреуі — жоғарыда сипатталған Мәжит Дәулетбаев, екіншісі — Жақан Сыздықов, үшіншісі — Қызылжар қаласындағы совет партия мектебінен оқитын, кейін белгілі ақынымыздың бірі болған ғалым Малдыбаев, төртіншісі — менімен бірге рабфакта оқып жүріп, сырқаты арқылы бір жылға тыныс алған, Қызылжарға кеп қызметке орналасқан, кейін белгілі прозашы және сыншы болған Елжас Бекенов, бесіншісі жазуды ол кезде жаңа ғана бастаған, кейін белгілі драматургтеріміздің біреуі боп кеткен, Қызылжардағы педагогикалық техникумда оқитын — Шахмет Хұсаинов, алтыншысы ол кезде Қызылжардағы қазақ мектебінің жоғарғы кластарындағы шәкірт, кейін жазушылықпен айналысқан Абдолла Садуақасов, тағы басқалар.

Бұл жас жазушылардың Қызылжарда тұратындары 1925 жылдың күзінен бастарын қосып, әдебиет үйірмесін жасады. Басқарушысы мен болдым. Үйірме мүшелерінің қолжазбалары әрбір сенбілікте оқылып, талқыланып отырды. Үйірме жұмысына қала ішіндегі әдебиетке әуес жастар да қатынасуға айналды. Совет партия мектебінің, педагогикалық техникумының, «Ақтас» аталатын қазақ орта мектебінің қасында әдебиет үйірмелері ашылды. Совпарттың үйірмесін мен басқардым, техникумның үйірмесін — Мәжит Дәулетбаев басқарды, «Ақтастың» үйірмесін, сол мектепте әрі меңгеруші болған, әрі тіл, әдебиет сабағын оқытатын, революциядан бұрын «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде өлең, фельетондары басылған «Тұр, қазақ!» деген есіммен өлеңдер жинағы шыққан, «Бостандық туына» да мақалалар, фельетондар жазатын, ұсақ пьесалары клубтарда қойылып жүретін Байбатыр Ержанов — Құлақбаев. Бұл үйірмелер «кұрғақ қол» болмау үшін, губерниялық партия комитеті «Бостандық туы» газетінің ішінде он бес күнде бір рет әдебиетке арналған қосымша бет шығаруға ұлықсат етті. Сонда жарияланған беттердің бірнешеуі менің архивімде әлі күнге дейін сақтаулы. Бет жариялана бастағаннан кейін жер-жердегі әдебиетке ынтасы барлардан өлеңдер, әңгімелер қардай жаууға айналды. Ақмола губерниясына қарайтын — Ақмола, Көкшетау, Атбасар қалаларында әдебиет үйірмелері құрылған хабарлар келді!..

Міне, тілшілер жиналысында қазақтың жас совет әдебиетінің өркендеуі туралы, оның біздің губернияда да орталық ұйымын құру туралы баяндама жасайтын себебіміз осы еді. Баяндама өз нысанасына жетті — жиналыс әдебиет ұйымын құру туралы қаулы алды. Губерниялық ұйымның бюросы он бір кісіден құралды: мен, Мәжит, Елжас, Шахмет, Абдолла, Совпартшколада оқушылардан — Хайырбек Бимүрзин, техникум оқушыларынан — Хамит Қадырбеков, қаладағы әскерлік бөлімнен — Тайжан Берденов, типография жұмысшыларынан — Мәлік Төкішев т. т....

Әдебиет үйірмелері де, оның губерниялық бюросы да тілшілер жиналысынан кейін, әдебиеттік істерін қыздыра түсті. Редакция жұмысы да қалпынша жап-жақсы жүріп жатты. Мен бұл істердің бәріне көңілді түрде араластым. Өйтуіме тағы да бір себеп болғанын айта кету қажет.

1925 жылдың күзінде менің семьялық өмірімнің аспанында жарқырап жұлдыз туды, ол—алғашқы ұлым!.. Бұл қуанышты оқиғаның алдындағы күндер мені аса мазасыздыққа түсірді. Оған бір себеп — қазақтың екіқабат әйелді «бір аяғы көрде, бір аяғы жерде» деуі болса, әйелімнің күні жақындаған сайын «қайтіп кетеді?!» деп қауіптенсем, екінші себеп — туатын күні жақындаған бала.

Мен жас күнімнен бала жанды боп ескен адаммын. Панасыз қалған бала кезімнің өзінде мен кім көрінгеннің бесіктегі баласын тербетіп, аяғынан жүретін баласын, ойнатып... дегендей, сол мінезімнен жүрген жерімнің балалы адамдарына аса жағымды болдым. Оны жағымпаздану үшін емес, тамақ асырау үшін емес, баланы жақсы көретін шын көңілден істейтін едім. Орыс поселкелерінде жалшылыққа жүрген шағымда, орыстардың да жас балаларын жақсы көріп, ойнату салтым болатын. Сол қылығымнан бір уақытта таяқ та жегем: Құтырлаған (Екатериновка) қаласында, бала-жігіт шағымда, мен Севастьянов Иван деген қазақ-орыс кулагының үйінде жалшылықта тұрдым. Оның өзі де, балалары да қара шаш, қоңыр өңді болатын. Неліктен екенін кім білсін,— Севастьяновты қазақтар «Мәлке», інісі — Николайды «Көлке» дейтін. Екеуі де еңгезердей ірі денелі орыстар. Екеуі де әскерде казачья сотняның офицері болған, екеуі де станицада атаман болған, екеуі де ішкіш, төбелескіш, тұқымдары көп және бай болғандықтан ұрып кеткіш, екеуі де қазақ тіліне судай, екеуі де қазақ байларымен тамыр, екеуі де жүйрік аттар ұстап, ауыл бәйгелеріне қосады, көбінесе оздырады, екеуі де қазақша семіз соғым (жылқы) сойып, қазақ тамырларына қазақша қонақасы береді, олардан өздері де сыбаға жейді....

Көлкенің «Бәнке» (Ванька) дейтін ұл баласы болды. Шашы қара бұйра, өңі қоңыр, көзі, кірпігі, қасы мөлдіреген қап-қара, денелі, семіз бұл бала маған ауызға сап жұтып қоятын қарақат тәрізді тәтті де, қызық та көрінетін еді. Жұмыстан босаған шақта ермегім осы бала боп ойнатам да жүрем, әкешесінен тасаланған шақта қолыма көтеріп ап құшырлана сүйем. Жасырып сүйетін себебім — баласын бүйтуім түгіл ұстағанымды да әкешесі ұнатпайды, шовинистік және байшылдық рухта өскен олар мені «киргиз» деп те, жалшы көріп те менсінбейді, жақындасу, сөйлесу түгіл үйлеріне де бас сұққызбайды, әлдеқалай қыдырып бара қалсақ, «айда, пошел!» деп қуып шығады.

Бір күні оңашада Көлкенің Бәнкесін сүйіп жатыр ем, әлдеқайдан кеп қалған әкесі мені ұстап алды да, баласының шынғырып жылауына қарамай, сілейте кеп сабады. Сол қалпында өлтіріп тастар ма еді, қайтер еді, егер, Мәлкенің әйелі кезігіп айырып алмаса!.. Өлтірсе де одан құн алар ешкім жоқ... Сонда да мен сол баланы оңашада сүйе бердім...

Баланы осынша жақсы көретін а дам енді өзімде бала болатынын көрген соң не жаным қалсын!.. Қазақ қыздан ұлды жақсы көреді. Сол салт бойыма сіңгендіктен мен де «ұл болса екен!» деп тілеймін...

Бір күні әйелім толғатты да врач кеп, оны больницаға әкетті. Бірер күнге созылған «сырқаттың» кезінде мен ұйқы-күлкі көрместен, Қызылжардың «Ямская» аталатын көшедегі қалалық больницасының қақпасын күзетуде болдым... Ақыры, қалжыраған шағымда, акушерка әйел қақпа алдына қуанышты хабар алып шықты,— Ұл!» «Қуанышқа жүрек тулайды» дейді қазақ. Рас сөз екен!.. Тіпті тулап кеткен жүрегімнің жарылмай шыдауына кайранмын!..

МЕЙІРІМСІЗДІК

«Бала деген, шіркін-ай, балдай екен!

Тәттілігі жая мен жалдай екен!

Арып-ашып даладан келгенінде,

Бал иісін таттырып алдайды екен!

Қанша ауыр жұмыста жүрсе-дағы,

Белің, қарың ешуақыт талмайды. екен!»

Кенен Әзірбаев.

Баланың атын Арыстан қойдық. Оның қызығына тояр түрім жоқ!..

Қызылжарда басқарушылық қызметте тұратын Нұрғали Кодаленко мен Зейнолла Төреғожиннің пікірлес адамдар екенін жоғарыда айттық. Осы аталған кісілердің қатарына Ақмола губерниялық атқару комитетінің, председателі — Мұқаш Орынбаев қосылады екен. Наразы адамдар бұл үшеуін «Святая тройка» яғни «үш әулие» деп атайды екен.

«Бостандық туының» қызметіне кірген алғашқы күндерде аздап сескенгенмен, бой үйрене келе, онымды қойдым. Несіне сескенем — Кодаленкода жұмысым жоқ. Губкомдағы жұмысымды үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі— Дейнегодан бітірем де қайтам. Одан жоғарғыларға редактордың орынбасары — Жанұзақ Жәнібеков жүреді. Газеттің аяғына «жауапты редактор» деп қол қойғаны ғана болмаса Зейнолла Төреғожин редакциялық ешбір істерге араласпайды. Басында газет макеттеріне қол қойып жүретін ол біраздан кейін: «өздерің шығара беріндер» деп қолын да қоймайтын болды. Жәнібековтің қыстыгүні тымаурата беретіндігі, әсіресе — тамағы қарлыға беретіні бар. Сондай шақта газет макетін Төреғожинға өзім алып барам, ол кейде байқаған, көңіл қойған бірдемелерді сұраған болады да, көбіне жарайды деп қоя береді, немесе—Жәнібековтің үйіне апарып көрсетерсің дей салады. Басқарушылардың бірі дегені болмаса Орымбаев әлеуметтік пікірге араласпайтын, кеңсесінің ғана қызметін білетін, мінезі де ауыр, түсі де суық, сөзге сараң адам.

«Үш әулиенің» бұл қаладағы әлеуметтік істе ең үлкен атқаратын ісі — тамыр-таныстарын, елдестерін мекемелердің қызметіне көбірек тоғыту. Өзінен басқа ешкімге сенбейтін, барлық дүниеге күдіктене қарайтын Елжас Бекеновтің айтуынша, Семей губерниясынан келген Орымбаев пен Кодаленко, Атбасар оязынан келген Төреғожин, қызмет сапасына көңіл бөлместен елдестерін Қызылжарға және Ақмола губерниясының өзге

ояздарына тартып жатыр. Маған оның бәрібір. Оз қызметіме бөгет жасамаса қайда тартса да мейілдері.

Мен осылай жүрім жаттым. Істерім де көңілді, үй-ішім де көңілді. Үйге келсем ермегім Арыстаным. Ол — дені сау, бұлтиған семіз, сұлу бала болып өсіп келеді. Бірер айдан кейін күлуге, одан еңбектеуге де айналды, үш-төрт айда сөз сияқты бірдемені үлдейтін болды. Менің жан-тәнім соның үстінде.....

Осындай бақытты тұрмысыма 1926 жылдың апрелінде көңілсіздік бастады. Бұл кезде мен Мәди Ағисовтің үйінен шығып, ұншы Елубай аталатын бір қарт адамның үйіне пәтерге түскен ем. Мәдиден кетуіме себеп: оның үйінде Сары Төлбаев дейтін жасы мен құралыптас жалшы жалшы жігіт жүрді. Ол 1926 жылдың аштығында Ақмола оязының

Жаңаарқа деген ауданынан қаңғырып келіпті де, әркімдерге жалшылыққа тұрып, ақыры Мәди молдаға тоқтапты.

Сары Төлбаев күні бүгінге дейін тірі. Ол менің сол — 1926 жылдан бергі досым. Мәдиден айрылғаннан кейін әлдеқайдағы мектептен сауатсыздығын жояды да, партия қатарына өтіп, ауылдық және аудандық қызметтер атқарып кетеді. Ол Ұлы Отан соғысы кезінде кіші офицер боп, соғысты басынан аяғына дейін қолынан өткереді, талай рет жараланады, контузия алады, бірнеше медальға, орденге ие болады. Соңғы он шақты жылдағы қызметі — Ақмола облысының Жаңаарқа ауданында әлеуметтік қамсыздандыру мекемесінің бастығы. Әлі күнге шейін орысша хатқа да, қазақша хатқа да шорқақ ол, мінез жағынан ойнақы, қызу, күлдіргі, көңілді адам.

Советтің заңын білетін Мәди молда Сарыны ішім - жемнен, киім-кешектен тартқан жоқ. Оның үйінде Сарыға салмағы түсерлік ауыр жұмыс та жоқ: қораның қарын күреді, бір сиыр мен бір ат күтеді, мол да ат жегіп шыға қалса божысын ұстайды, үйге қажетті отынды сақтап жағады, суын тасиды... Бұлардың бәрі Сары сияқты кеспелтектей, дені сау жігітке түк те емес.

Осы жап-жақсы тұрмысын көтере алмағандай, Сары Мәдидің қытығына тиетін қылық жасап, жиырма жастай кіші, сұлу кескінді, ойнақы мінезді тоқалымен көңілдес боп қапты. Мәди денелі, қарулы. Сарыға әлі келетін адам еді. Бір күні Сарыны қылмыс үстінде ұстап алады да, сілейте сабап, үйінен қуып жібереді. Осы жайда Мәдимен ренжістім де, үйінен көшіп, ұншы Елубайдың үйіне пәтерге түстім. Бұл — тозығы жеткен үлкен ағаш үй екен. Бөренелер арасына салынған мүк ескіріп түсіп қалғаннан кейін, іші-сыртын сары балшықпен майлағанмен, Қызылжардың кейде қырық пен елу градусқа жететін аязына төтеп бола алмай, ішіне қалың қырау тұрады да, күндіз қалын, киінбей отыруға болмайды, түнде қалын, жамылмай жатуға болмайды. Осындай суықта бірнеше күн бүрсендеп, ызғары денеге өтуден бе, әлде кенеттен келген пәле ме — базарға кеткен

әйелім қатты ауырып келді де, денесінің ыстығы лезде қырыққа барды...

Қызылжардың ауруханалары ол кезде жеткіліксіз. Аз ғана ауруханаға сырқат адам сыймайды. Дәрігерге көріну деген де дүниенің мүшкілі. Мүмкіншілігі бар адамдар дәрігерлердің үйіне барып көрінеді, не үйіне шақырады. Мен соңғысын істедім. Бірақ олар қымбат алады. Купицкий деген қарт дәрігердің біздің үйге келуге қолы төрт-бес күнде әрең жетті. Оған дейін булығы жөтелген әйелім, өлерлік халға жақындады. Купицкий жақсылық хабар айтқан жоқ. Оның маған оңашалап айтқаны:— «әйелің туберкулез... жазылуы қиын...»

— Тұқымында туберкулез адам бар ма еді?—деп сұрады ол менен. Әйелімнің шешесі көп жылдан бері күркілдеген көксау адам болатын. Мен соны айтып ем:

— Емханаға жатқызамыз да, байқап көреміз, үміт аз...

Емханаға жатқан әйелімнің сырқаты бәсеңдеу орнына күшейе берді. Одан кейін қызметімде береке қалмады, күніне әлденеше рет емханаға жүгірем, үйге келсем емшектен айрылған кішкене бала зар қақсап дамыл бермейді...

Осындай ауырлықтың үстіне тағы бір ауырлық киліге кетті. Апрельдің орта кезінде Губкомның секретарь! Гримблад әлдеқайда демалуға жүріп кетті, оның орнында Нұрғали Кодаленко қалды. Бір күні мені Кодаленко кабинетіне шақырыпты. Барсам қанын ішіне тартып сұрланып апты. Сол түспен менің ұсынған қолыма саусағының үшін ғана берді де, айтар сөзін тура бастап кетті:

Өткен жылдың аяғында болған XIV партия съезінің, қаулыларына қанық боларсың?—деді ол.

Оқыдым,— дедім мен, бұндай сұрауды неге беруіне түсінбей.

Съезд қаулысының бір тармағында, орысша айтқанда деревняға, қазақша айтқанда ауылға бет бұру барын көрген боларсың?

— Әрине.

— Көрсен,— деді Кодаленко кескінін суыта түсіп,— ауылға бет бұру мәселесінде жергілікті жерлердің қызметіне жіберуге қазақ кадрлері жетпей жатыр.

— Маған не қыл дейсіз?—деді мен, Кодаленко сөзінің түтіні қалай қарай қисайғанын енді ғана сезе бастағандай боп.

— Губерниядағы және ояздағы жауапты қызметте жүрген біраз адамдарды болысқа және ауылға қызметке жіберуге тура келіп отыр. Сол адамдардың тізіміне сені де қосқалы отырмыз.

— Қайда баруға? — дедім мен, қарсыласуға іштей жинала бастап.

— Қала маңайындағы болыстарға қаланың қызметкерлері де барып тұра алады. Біз жіберетін кісілерді қаладан алыстағы ауылдарға жұмсаймыз.

— Мәселен?

— Ұлытау, Кішітау деген өлкені білетін боларсың?

— Естуім бар, — дедім мен, қайда жіберері көрінген соң ішімді ыза керней бастап; өйткені атап отырған таулары Қызылжардан кеміне мың жарым шақырым болу керек, ол тұстың ең жақын қаласы Атбасар, бес-алты жүз шақырымдай болу керек... Сондықтан:

— Сол маңайдағы болыстардың біреуіне жібермекпіз. Қалай дейсің? — деген Кодаленкоға:

— Мен ондай алысқа бара алмаймын, — дедім.

— Неге?!

— Мен оған қысқаша түрде үй-ішімде болып жатқан ауыр халды айттым.

— Оның бәрі дұрыс, — деді Кодаленко, мен халымды қанша ауыр ғып сипаттап отырсам да шімірікпей. — Бірақ адамның семьялық жайынан басқа қоғамдық жайы да, конкретно айтқанда, партиялық жайы да бар емес пе? Партиялық ұйғарындыға ешбір партия мүшесі қарсы келмеуін жақсы білуге тиіссің. Өзің партия ісіне адал берілдім дейтін адамсың. Бұл арадағы партия — осы Губком. Оның ұсынысын қабылдамау — партияға қарсылық болады. Және сен кедейшіл адамсың. Ауыл кедейлерінің, әсіресе — алыстағы ауылда тұратын кедейлердің таптық сана-сезімі әлі оянбай жатқанын білесің. Оларды, жаны шын ашитын сен сияқтылар болмаса, кім оятады? Сөздің қысқасы, жолдас Сәбит Мұқанов, үй жағдайы дегенді қойып кешікпей аттануын, керек.

— Әйелім бір жәйлі болмай, баламды жайғастырмай, ешқайда да бармаймын.

— Сен кіммен сөйлесіп отырмын деп ойлайсың? — деді Кодаленко тікіленіп.

— Губкомның ұйымдастыру бөлімінің бастығымен, секретарьдың қызметін уақытша атқарып отырған секретарьмен сөйлесіп отырмын деп ойлаймын, — дедім мен де тікіленіп.

— Именно секретарьмен! — деді Кодаленко маған шұқшиып, — партияның ұсынысын орындамайтын кімсің? Ондай анархияға партия жол бере алмайды. Не партиялық билетінді мына столдың үстіне саларсың, не

партия қаулысын орындарсың.

— Бұл партиялық қаулы емесі— дедім мен де қаным қайнап кетіп ащы дауыспен.

— Енді кімнің қаулысы?—деді Кодаленко ұшып тұрып, кескіні ашудан түтіге қап.

— Кодаленконың!.. Садуақасовшылдықтың!..— дедім мен де орнымнан ұша түрегеліп.

Олай дейтінім, жуық арада Қызылжарға Смағұл Садуақасовтың келіп кеткенін, Кодаленкоға: «Мұқановты газет қызметіне неге қойдыңдар» деп ренжігенін естігем. Садуақасовтың өзі кәзір күшейді... Каз. Крайкомның бұрынғы секретары — Ненайшвили кетіп, орнына Голощекин деген кісі келді, ол бұған дейін тұтасып келген Садуақасов пен Қожанов арасына жік түсіріп Садуақасовты қарсы қою арқылы Қожановты қызметінен қуды. Голощекиннің қазақ қызметкерінен кәзіргі сүйенері — Смағұл Садуақасов десетін. Бұрыннан да соның кісісі саналатын Кодаленко, енді Садуақасовтың, сөзін екі қылар ма?..

«Мені Ұлытау жаққа жіберуі,— Садуақасовтың бұйрығын орындауы» екен деп ойладым да, Кодаленконың ақыруынан қорықпауға, ырқына көнбеуге, несіне болса да шыдауға іштей бекініп алдым. Дауыс көтере сөйлеу себебім до сол.

Бұйтуіме ашуға булықты ма, әлде аузына сөз түспей қалды ма, кескіні түтеген Кодаленконың үні шықпай қалды. Мен:

— Сөзім осы! — деп теріс айналып жедел шықтым да, есікті тарс еткізіп қатты жаптым.

Одан кейін аздаған күн өтті. Мен айтып барған хабар, былай да ауыр науқасы жүрегін езіп жібергендей боп, әйелім көп кешікпей дүниемен қоштасты... Екі жылға жақын тату-тәтті өмір сүрген жұбайымды ауыр қайғымен бауыры суық қара жердің құшағына тапсырған күннің ертеңіне Губкомның хат тасушысы пакет әкеп берді. Ашып оқып көрсем, таяуда болатын бюроға шақырылыппын. Барсам мәселе менің елге жүруім туралы екен.

«Үш әулие» түгел отыр.

— Әйеліңнің қайтыс болғанын естідік,—деді Кодаленко, маған байланысты мәселе қаралғанда.— Енді балаңды енді балаңды бір жақыныңа қалдыру керек те, Атбасар уезінің Ұлытау болысына жүру керек. Бюро сені онда волисполкомның председателі ғып жібереді.

— Мақұл, — дедім мен, ендігі қарсыласуда мән жоғын көріп, — әйелінің

төркініне «баланы алып кет» деп телеграмм берейін, солар келіп әкете салысымен аттанайын.

— Болмайды ол,— деді Кодаленко.

— Неге?!

— Бірде «әйелім», бірде «балам» деп, партия қаулысына қарсы келе беруге болмайды.

— Сонда, баламды қайда тастаймын?

— Мен қайдан білейін, қайда екенін,— деді Кодаленко, — Қызылжар сенін, қалаң. Осындағы туыс, я таныс біреуіңе таста да жөнел!

— Ондай адамым жоқ.

— Әй, жолдас,— деді Кодаленко жекіген дауыспен,— сен өзің не деген жүгенсіз адамсың? Губкомның секретары сөйлескенде — бой бермейсің!.. Бюроның мәжілісіне келгенде айтып отырғаның мынау! Немене, бюроға да бағынғың келмей ме?

— Бағынамын,— дедім мен. Қисықтық жасап отырған жоқпын. Қайталап айтайын,— мұнда баланы тастайтын жерім жоқ, телеграмм берсем әйелімнің төркіні тез келуге тиісті, соларға тапсырам да, бар деген жерлеріңе аттанам.

— Жоқ, аттанасын!—деді Кодаленко бұйрықты, сызды дауыспен.

Енді сөз таластыруда мән жоғын көрдім де, мен үндемедім.

— Аттанасың ба, жоқ па?—деді Кодаленко, мен үндемей қалған соң «әй, бәлем, жеңілдің бе?» дегендей.

Мен үндемедім.

— Неге үндемейсің? Мылқау боп қалдың ба? — деді Кодаленко. Мен үшін Зейнолла Төреғожин жауап беріп:

— Үндетіп қайтеміз? Айтқан ұсынысыңды қабылдау керек. Бармаса көреміз ғой,— деді.

— Басқа ұсыныс бар ма? —деді Кодаленко, бюро мүшелерін көзімен түгел шолып.

— Жоқ,— деді Орымбаев.

— Ендеше, осылай болады,— деді Кодаленко, бюро мүшелеріне қол көтертпестен. Ешкім үндемеді.

Губкомнан шыға, мен екі жерге телеграмма соқтым: біреуі әйелімнің, төркініне, екіншісі — сол кезде Қызылордаға оралар деп шамалаған Гримбладқа. Қызылорда жауабы аз күнде келіп қалды: екі адреске беріпті: біреуі Кодаленкоға, копиясы — маған. Телеграммаға Гримблад емес, Қазақстан Өлкелік партия комитетінің секретарь! — Голощекин қол қойыпты, сөзі: «Мұқановты елге жіберу ісі тоқтатылсын, ол мәселе Гримбладтың айтуымен жазылған телеграмма. Әйтпесе Голощекин менің есімімді қайдан біледі?

Телеграмманың маған келген копиясын Кодаленкоға апарып көрсетсем, бұрынғысынша айғырдай азынамай, момақансып қана сөйлеседі, «біз де алдық» дейді.

— Енді не істе дейсіз? — деген сұрауыма:

— Тұра тұрасын да, — деді Кодаленко. — Тегі Крайкомға телеграмма бергенсің ғой өзің? Губкомның бюросын бір саған жығып беретін Крайком болса көрерміз. Не мен — губком қызметінен кетермін, егер кетпедім бар ғой — қаулыны орындатармын.

— Оны кезінде көрерміз, — дедім де шығып кеттім.

Сөйтіп жүргенде май айы туып, баспасөздің күні — 5-май жақындап қалды. Осы күнді сылтау ғып, Кодаленко сияқтыларды азықтандыратын садуақасовшылдықты әшкерелеу қамына кірістім. Ол үшін қазақтың периодикалық баспасөзінің тарихын жазған боп, садуақасовшылдықтың түпкі тамырын қазғылау керек. Өйтуіме дәлелім де бар: 1905 жылы Петербургта қазақ тілінде бірінші рет шыққан «Серке» газетін, ол кезде кадет партиясына мүше, революциядан кейін оған қарсы болған алашорда партиясының председателі — Әлихан Бөкейханов басқарған. Одан соң 1913 жылы Орынборда шыққан «Қазақ» газетінің басқарушылары Байтұрсынов пен Дулатов та кейін алашорда лидері болғандар. Садуақасовшылдықтың түп тамыры соларда жатады, Садуақасов әрі — олардың шәкірті, әрі — Бөкейхановтың туған қызын алған күйеуі. Баспасөз күніне арнаған мақаламда: қазақ баспасөзінде болған демократтық пен байшыл-ұлтшылдық бағыттардың туу, есу, күресу тарихын сипаттауым керек те, екі бағыттың да таптық сырын ашуым керек. Бүйту, әрине, садуақасовшылдыққа қатты соққы болуға тиісті.

Мен сондай мақаланы жазып жүрген шақта елден әйелімнің ағасы — Тоқсанбай мен оның әйелі — Зейнеп кеп қалды. Балам бұл кезде шешесін ұмытып, емізікке үйреніп, жақсы торалып қалған еді. Жаратылысы солай ма, әлде «өлерде сөйте ме» — баланың қылығы, тәттілігінде хисап болған жоқ. Әйелімнің тірі кезінде Марфа есімді әйелді үй қызметіне алған едік. Ол аса таза, ақылды, адамгершілігі зор, тәрбиелі, мінезі оңды кісі де. Баланы ол өз баласынан кем күткен жоқ. Содан да болу керек, бала жарты жастан аса, аяғынан қаз тұрып, аз күнде апыл-тапыл жүруге айналды, «апа, ата, тәте деген сөздерге тілі келе бастады. Шешесінің қабырғаға ілінген

фотокарточкесін танып, «кім?» десең, «апа» дейтін болды, мені «кім?» десе, «ата» дейді, Марфаны «кім?» десе, «тәте» дейді... Мені көрсе ұмтылып, ұйқыдан басқа уақытта қолымнан түспейді, не қылық көрсетсең бәрін істемек болып әуреленетін «артист», «балалы үй базар» дегендей, ойнап-күліп мәз-мәйрам боламыз да жатамыз...

Тоқсанбай мен Зейнеп келе, Марфа да, мен де ауыр қайғыға түстік: сүйікті ермегімізді оларға беріп жіберуге қиындадық, ал бермеуге амал жоқ — Гримблад жақында келеді, одан кейін қайда болса да қызметке ауысам. Егер Қызылжарда қалсам, Марфаға күттіре берер ем, оны шақырып әлдеқайдағы туысы хат жазыпты, бармауға амалы жоқ сияқты...

Баламды Тоқсамбаймен жібермеуге амалым болмағаннан кейін, осы қайғыға ұшырауыма бас себеп — садуақасовшылдық сияқтанып, оған қарсы жазған мақаламның уын мейлінше күшейттім. Енді сол мақаланы газетке өткізуім керек.

Менің бұл жұмысым шын мағынасындағы конспирацияға²⁰ айналды. Алдымен Жанұзақ Жәнібековтің көзін алдамақ боп, «мына жауапты мақаланы өзіңіз қарайсыз ба, болмаса редакторға көрсетейін бе?» деп ем, «жауапты» деген сөзден қорқа ғап:

— Ойбай, қарағым, редакторға-ақ апар. Өзі-ақ оқып қол қойсын,— деді.

«Қайтіп кетеді» деп жүрегім тұрыңқырамағанмен, Зейнолла Төреғожинға барсам, басқаратын мекемесінің коллегиясын еткізуге әзірленіп, асығып жатыр екен. Мен мақала жайын айта бастағанда, «Жәнібеков көрді ме?» деп сұрады ол. «Жоқ» дедім мен. «Дұрыс жазылған мақала ғой» деп сұрады ол. «Менімше, дұрыс» дедім мен. «Ә-ә, онда жарайды, жібере беріндер» деді ол. «Сіздің қолыңыз Қажет,— дедім мен,— мақаланы оқып шығыңыз да, ұнатсаңыз қол қойып беріңіз». «Оған қолым тимейді»— деді Зейнолла. «Сіздің қолыңызсыз жіберуге болмайды»— дедім мен. Қолына берген мақаланың, ол әр жеріне көзін жүгірткен болды да, оқып шығуға асыққандай, немесе, ерінгендей, «ә, барсын» деп, қызыл сиямен мақаланың шетіне «басылсын» деп жазды да қол қойды.

Ол күні кешке ұйқы көрген жоқпын. Газеттің номерін шығаруға Садуақас Жандосовты жұмсамай, типографияға езім бардым да, наборщиктерге қызметтен тыс ақы төлеуге уәде ғып, өз көзімше номерге баратын материалдарды түгел тергіздім. Өзім корректурасын жақсылап қарадым. метранпажға²¹ өз көзімше номердің беттерін жасатып машинаға жіберттім, үш мыңнан артық тиражы бар газетті түгелімен машинадан шығарттым. Сөйтіп экспедиторды түнде үйінен шақыртып ап, газет сандары баратын жерлердің даяр адрестерін жапсыртып, топ-топ қып будыртып, редакция атымен почтаға өз қолымнан апарып тапсырдым да үйге қайттым.

Қатты ұйқтап қаппын. Біреу оятқанға басымды көтерсем,— Жанұзақ

Жәнібеков!.. Оның былай да аппақ бетінің сұры тіпті қашып өліктей көкпеңбек боп, үлкен көзі шарасынан шығып кетіпті. Тонуы ма, қорқуы ма, — денесі қалшылдап барады...

— Ойбай, Жәке, не болды? — деген сұрауға:

— Бүлдірдің, Сәбит!.. Құрттың!.. Өлтірдің!.. — деп жауап берді Жанұзақ, дірілдеген дауыспен.

— Не болды?..

— Міне, болғаны!.. — деп Жанұзақ қолыма «Бостандық туы» газетінің түнде өзім шығарған санын ұстатты.

— Бұнда не бар? — дедім мен, түк білмегенсіп.

— Оқы, бас мақаласын!

— Несін оқимын? Өз қолымнан жазылған мақала...

Жанұзақ кісімен ұрсыса, бейпіл сөз айта білмейтін кісі еді. Ішіндегі ашуы қазандай қайнап жатқанын бетінің бұлшық еттері бүлкілдеуі көрсетіп тұр. Осындай халдағы кісі, бері салғанда сыбап боқтап жіберер еді де, әрі салғанда жұдырық жұмсар еді". Осының екеуін де істей алмауына ыза болғандай, Жанұзақ бетін басып, өкіре жылап жіберді де, орындыққа отыра кетті. Мен оны аяп:

— Жәке, жылама! — деп қасына барып ем, тоқтаудың орнына үдеп бара жатқан соң:—ағатай, қой енді!—дедім құшақтап.— Газеттің не пәлесі болса да мен көтерейін, қай жерде болса да «айыпты менмін» деп мойныма, алайын!..

— Оның бәрі дұрыс қой,— деді Жанұзақ жасқа булыға сөйлеп, менің жаңағы сөзімді көңіліне аз да болса медеу көргендей, бірақ саған сенген едім ғой мен, а-а-а...

— Бүліне қоятын ештеңе болған жоқ,— дедім мен, көз жасын орамалыммен сүртіп,— сізді қиналдыратын бас мақала ғана ғой...

— Соның өзі аз боп тұр ма?— деді Жанұзақ, жылауын бәсеңдетіңкіреп, өксу орнына жиілете ықылық атып.

— Менімше, ол мақалада да күдікті ештеңе жоқ. Айтылған фактылардың бәрі тарихи шындықта болған істер.

Тарих, тарих!—деді Жанұзақ кекетінді дауыстап, тарих деген резеңке емес пе, қалай тартсаң солай созыла беретін?

Емес,— дедім мен нық дауыспен.— Орыста «что написано пером, не

вырубишь топором» деген мақал бар. Оның мағынасы,—«қаламмен жазылғанды, балтамен шауып түсіре алмайсың» деген сөз. Сіз маған осы мақаладан дәлелсіз жазылған пікір тауып беріңіз де, не десеңіз де содан кейін айтыңыз.

— Оның бәрі рас қой,— деді Жанұзақ, енді ықылық атуын да сиретіп, демін күрсіне алып,— «пәледен масайық қашыпты» деседі қазақ. Көрінеу көзге, қызыл көзді пәлеге ұрынатын нең бар еді, шырағым-ау?

— Қандай қызыл көзді пәле?

— Смағұл Садуақасовты айтам да. Әлихан Бөкейханов оның туған қайын атасы емес пе? Оларға жолайтын нең бар еді бұл мақалада? Әсіресе — Смағұлға? Кәзір аузынан жалын шығып тұрған жоқ па оның?

Мен күлдім де, Крыловтың қазақшаға аударылған «Тышқан мен мысық» атты мысалы:

Қаптесер келіп айтты көртышқанға: —

Бір хабар жайылып тұр жер-жаһанға,

Күн туып бізге-дағы, көз ашылып,

Жем бопты мысық залым арыстанға...»

деген жолдарын өлеңдетіп кеттім. Неге өйтуіме түсінбегендей, Жанұзақ үлкен көзін бадырайтып маған қарай ғап:

— Түсінем,— деді сөзімді бөліп,— «тышқанға мысықтан күшті аң жоқ» дегенді ескертуің ғой ол маған? Менің «тышқан» болуым мүмкін, Садуақасов мысық емес» ол ең бері салғанда — ит.

Мен қарқылдап күліп жібердім.

— Неге күлесің?! — деді Жанұзақ.

— Смағұлға лайықты ат тапқаныңызға !.. Ол — Бөкейхановтың жетегіндегі ит, бірақ оған әлі келетіндер толып жатыр...

— Шырағым, сен,— деді, енді қалпына келіп болған Жанұзақ.— Арғы саясатты айтпай, бүгінгіні айт. Ол — мына газеттегі бас мақалаң. Осының пәлесінен қалай құтылуды айт! «Үш әулие» бұл мақаланы көргеннен кейін, терісіне сыймай жарылғалы отыр. Төреғожин қазақша газетті оқымайтын кісі еді ғой. Үйіне «Бостандық туы» газетін жаздырып алатын әлдекім, (тегі — газет құмар біреу болу керек) мақаланы көргеннен кейін, Төреғожинның пәтеріне барады да: «бұны неге басқансындар?!» дейді. Оның сызып көрсеткен жерлеріне көзін жүгірткеннен кейін, Төреғожин шошып кетеді де, тез киініп, Губкомдағы Кодаленкоға барады. Ол да шошып кетіп,

Орымбаевты шақырып алады. Үшеуі мені ортаға алып қысқанда жанымды шығара жаздады.

— Не деді сонда?

— Почтаға, вокзалға жіберген номерлердің жөнеліп кетпегенін тоқтаттыр!»деп бұйрық берді, «мына мақаланы өзгерттіріп, аталған адамдардың бәрін өшіріп, газеттің бұл номерін қайтадан шығару керек» деп бұйрық берді. Жан-жаққа кісі шаптырсам, буылған номерлердің көпшілігі кетіп қалып, почтада азшылығы ғана қалыпты. Төреғожинға соны айтып барып едім, «газет тарайтын болыстардың бәріне тығыз телеграмм беріп, кері қайтарып жіберуін айт» деді. Мен кәзір сондай телеграммаларды телеграфқа апа» |ЫІІІ беріп, мұнда келіп отырмын. Егер, телеграмдар барғанша газет тарап кетсе, тірі масқара болдық!..

— Жәке-ау, бәрібір түзелмейтін іс бұл,— дедім мен,— Газет елдегілерге ғана емес, қалаларға да көп тарайды ғой. Мәселен, осы Қызылжарда үш жүзден астам адам газетті үніне алып оқиды. Солардың бәрін қалай қайтарасыз?

— Рас,— деді Жанұзақ ауыр күрсініп.— Ал енді, киін!

— Қайда барамыз?

Губкомға.

— Неге?

— Төреғожин «екеуің сонда келіндер» деді...

— Неге?

— Қайдам!.. Бізді тағы да сілкілейтін болар!.. Мен — көнген кісі — не десе де үндемеспін. Сенін, қарсыласа кететінің болатын. Бұл жолы үйте керме, шырағым!.. Қайтесің былай да ауыр жараны ушықтыра беріп!..

Мен киіне бастадым. Жанұзақ екеуіміздің әңгімемізді естіген Тоқсанбай мен Зейнептің көздері бақырайып:

— Апыр-ай, құдай-ай, сақтай гөр!—деп қауіптенумен қатар, Жанұзақты жақтап, «қарсыласа көрме!» деп жалынды.

Мен киінгеннен кейін Жәнібеков екеуіміз сыртқа шықтық, редакцияның шанаға жеккен аты қақпа алдында блаулы тұр екен. Екеуіміз губкомға тарта жөнелдік.

— Ал шырағым Сәбит,— деді Жанұзақ жолда, жалбарынған кескінмен, — менің бұл мәселеде кінәм жоқ қой. Қосақ арасында бос кетіп жүрмейін. Манағы сөзіңнен танбассың. Ауыры, жеңілі болса да, бұл мақалаға

байланысты бар кінәні мойныға аларсың!..

Бөлісе аламыз да,— деп қалжындаған сөзіме: Шырағым, не деп келесің?!—деді Жанұзақ зәресі ұшқан дауыспен. Оның былай да қиналып жүрген жанын тағы да қинай түскім келмей:

Жәй айтам, Жәке. Айтқаным — айтқан. Ауыр болсын, жеңіл болсын,— бар кінәні өз мойныммен көтерем!— дедім.

— Сөйт, шырағым,— деді Жанұзақ қуанып кетіп.— Адал едің ғой, соныңнан тая көрме!..

— Мақұл, Жөке.

Біз Кодаленконың кабинетіне кірсек, «Үш әулие» түгел отыр екен. Мен «Кодаленкодан қатты сөз естірмін» деген оймен келген едім. Неге екенін кім білсін, тек түсін ғана суық ұстағаны болмаса, аузынан мені жәбірлерлік сөз шыққан жоқ. Бар айтқаны:

— Садуақасовтың крайкомда бюро мүшесі екенін білесің. Оған нұқсан келтіретін сөзді крайкомның лұқсатынсыз ешкім де айтуға тиісті емес. Мына мақалаңмен сен партиялық норманы аттап еттің, Садуақасовтың ғана емес, крайкомның атына кір келтірдің. Мақалаңды кезектегі бюрода қараймыз. Оған дейін жолдас Жәнібеков екеуің типографияға барыңдар да, бас мақаладағы барлық адамның атын өшіріп, газеттің бұл санын бүгін қайта шығарыңдар!

— Мен оны істей алмаймын,— дедім.

— Неге?— деді Кодаленко тікіленіп.

— Газеттің ертемен шыққан саны түгелге жақын тарап кетті. Жұрт оны алып оқып отыр. Ертең осы санды қайта алып, алғашқысында бар адам аттарының кейінгісінде жоғын көрсе, не дейді олар?

— Бұл сұрауды өзіңе бұрынырақ қоюың керек еді,— деді Төреғожин.
— Жұрт алдында біз ұятты емеспіз, өзің ұятты боласың.

— Ұятты емеспін,— дедім мен.— Өтірікті емес, шындықты жаздым.

— Бұл осылай жүгенсізденіп болған,— деді Кодаленко серіктеріне.— Сонымен,— деді маған сүзіле қарап,— тапсырманы орындайсың ба, жоқ па?

— Орындамаймын.

— Ақтық сөзің бе, бұл?

— Ақтық сөзім.

— Ендеше, бар!—деді Кодаленко ақырған дауыспен есікті көрсетіп.— Мәселені сенсіз-ақ шешеміз.

Мен үн-түнсіз шығып кеттім.

Ертеңіне пәтеріме келген «Бостандық туына» қарасам, кешегі санын қайталапты. Тек, бас мақаланың ішінде менің жамандап сипаттаған адамдарымның аты ғана жоқ. Одан кейін білсем, губком бюросы біріншіден —«газетті ®в қара басынын, пайдасына жаратып, крайком бюросының мүшесі — Смағұл Садуақасовты орынсыз қаралады» деп, жеке ісіме тігілетін қатаң сөгіс беріпті; екіншіден — конфискацияланған газет сандарының құны Мұқановтың есебі берілгенде ұсталып қалынсын,— депті.

Бұл мен үшін күтпеген «жұмсақтық» болды. Редакциядан есебімді алғанда, конфискацияланған газеттің құны үшін бухгалтерия менен 45 сом ұстап қалды. Ол жайында Ақмола губерниялық баспасөз басқармасының 1926 жылдың 15-майы күні, 447-номермен берген справкасы менің архивымда сақтаулы. Сөгіс туралы, мен Қазақстан Өлкелік партия комитетінің қасындағы партиялық коллегияға арыз жолдадым. Осы арызым сол жылдың 5-октябрінде қаралып, «Жолдас Мұқановтың мақаласы тарихи шындықты көрсеткендіктен. Ақмола губкомының оған берген қатты сөгісі алынып тасталсын» деген қаулы алынды.

Кодаленконың маған бұрынғыдай едіреймеу себебін бюро өткеннен кейін білдім. Сол қаулыдан аз күн кейін Қызылордадан Гримблад келіп қалды. Ол крайкомның жуырда болған пленумына қатынасыпты. Осы пленумда Садуақасовтың оңшыл-ұлтшылдық қылықтары қатты сынға түсіп, наркомдығында уақытша қалыпты да, крайкомға бюро мүшелігінен, «Еңбекші қазақ» газетінің редакторлығынан босапты. Қызылжардағы «Үш әулие» осы дүмпуді естіп «босаңсып» жүр екен. Гримбладтың маған айтқаны:

— Сен енді мұнда қызметте қалмай-ақ қой. Крайкомдағы жолдастармен сөйлестім. Олар сенін, Қызылордаға қайтқаныңды, қызметті сонда атқарғаныңды ұнатады.

— Мақұл,— дедім мен.

Ендігі менің алаңым балам ғана. Одан айырылуға қатты қынжыла бастағанда, бұл халымды тағдырдың өзі «жеңілдеткісі» келгендей балам бір күні қатты ауырып шықты. Таңертең оянсам, қойнымда жататын баламның денесі жалын боп өртеніп барады. Ол күні ұйқы, күлкі көрмей шығып, ертеңіне қарасақ, баланың аппақ денесі қып-қызыл!..

— Бұл, әрине қызылша,— десті тәжрибелі адамдар...

Оның аржағын созбақтап сипаттайтын ештеңе жоқ.

Екі-үш күн қатты қиналған балам, құшағымда отырған қалпында, майдың 12-күні күн шыға жан тапсырды!..

Сол қайғының үстінде, «Сәбидің өліміне» деген атпен өлең жазып, кейінгі кезде ғана жарияланды.

ҮШІНШІ ТАРАУ

ЖАУ ЖАҚТА ҚАЛҒЫМАЙДЫ

ОҢ САПАР

Қайғыдан құса болып жүрген күндерімнің біреуінде пәтеріме Жәмпейіс келе қалды. Бұдан бұрын да жиі қатына» сып тұратын, жуық арада Қызылордаға жүрерімді білетін ол:

— Ал, шырақ, аттану қашан?—деп сұрады менен.

Мен үндемедім. Үйтетін себебім, уақытқа қарасам, ендігі жүріп кетуге тиістімін: жолда туған аулыма соға кетем деп, губкомнан бір айға ұлықсат алғамын, осы мерзімнің ішінде Қызылордаға баруым керек. Сол уақытымның бірталайы Қызылжарда өтіп кеткенмен, «ертең, бүрсігүні жүрем...» деймін де, буынып-түйініп қойғанмен үзеңгіге аяқ сала алмаймын; өзгені қиғанмен, баламның қабырын қимай, күн сайын қоштасқанмен, ертеңіне тағы барам... Сондай халде жүрген адам, Жәмпейістің «аттану қашан?» де» ген сұрауына «ертең... бірсігүні...» дей алмадым, себебі, ол сөзді талай рет айтып, талай рет орындамағам. Неге өйтуімді Жәмпейіс айтпай-ақ ұғатын сияктанып бетіме сүзіле қарайтын да, ауыр күрсініп, ештеңе демейтін.

Бұл жолы үндемеуімді де айтпай түсінгендей болған Жәмпейіс, күрсінудің орнына дағдылы қалпымен жайрандай сөйлеп:

— Сені қонаққа шақыра келдім,— деді.

Қазақ әдетінде, қайғыға ұшыраған адамды дос-жарандары кезекпен қонаққа шақырып, көңілін көтеру бар. Ол әдетті Жәмпейіс алдақашан орындап, әйелім өлгеннен кейін де, балам өлгеннен кейін де үйіне шақырған. Соңғы бірер жылдарда оның күн көрісі шағындау болатын. Сондықтан «арық атқа қамшы ауыр» дегендей, ішімнен «қонаққа енді шақыруы ауыр болар» дедім де:

— Қайте бересіз, шақырып,— дедім.

— Бұл жолғы қонағым,— деді Жәмпейіс,— сен емеспін, Абылай хажы. Ол кісіге арнап мал сойдым, сен табақтас боласың.

— Неге, байғұс-ау, соншама шығынданып?— дедім мен.

— «Байғұсың» не?— деді Жәмпейіс жәбірленгендей,— бір күн — бай, бір күн — жарлы кісі емеспін бе мен? Бүгінгі тапқанымды ертеңге үнемдеген күнімді қашан көріп ең? Бір малдың реті келе қалды да, үйімнен көптен дәм татпаған Абылай хажыға сойып бергім келді. «Салт басым, сабау қамшым» боп жүрген шағымда Абылайдың сүйемелдеген кездері көп болған. Содан бері «жасы үлкен аға» деп сыйлайтыным, өлім келгенде дәм татыратыным бар. Басқа да бір себебім бар, оны кейін білесің.

Жәмпейістің пәтеріне барсам, Абылайдан басқа қонақ жоқ екен. Қызылжарда біраздан бері жатқан ол әйелім өлгеннен кейін де, балам өлгеннен кейін де пәтеріме кеп, көңіл айтып шыққан. Сонан соң кездесуім — осы.

Жәмпейістің аздаған қымызы бар екен, соны ішіп сусындағаннан кейін, «аз уақытқа ғана шаруам бар еді, кәзір келем» деп Жәмпейіс кетіп қалды. Жаңыл жеңгей ауыз бөлмеде ас жабдығымен жүрді, Абылай екеуміз оңаша қалдық. Ашық мінезді, сөзді тік айтатын Абылай суық түсімен кескініме одырая қарап алды да:

— Бұ не, қазылып жүдеп кеткенің?!—деді ағалық көрсетіп ұрысқан дауыспен,— жуықта ғана жап-жалпақ, топ-толық бетің, кедей үйдің кішкене шөміші сияқтанып, бірақ уыс бола ғапты ғой!.. Денеңе тығыз сиятын киімдерің де олқы, торсықтай бетін, омсырая бастапты ғой!.. Қайратты жігіт бола ма десем, сен де осындай бор-кемік, жасық па едің? Сенен басқа кісінің қатыны мен баласы өлмеп не? «Қатын елді қамшының сабы сынды» демей ме қазақ? «Бала — белде, қатын — жолда» демей ме? Кәртаяып отырған кісімісің, сен,— «енді маған кім тиеді?» дейтін. Тепсең темір үзетін қыршын жас шағың емес пе? Қатын тұрсын, қыздардың өздері таласып тимей ме саған, мынадай — әйел атаулыға бостандық болған шақта?.. Тәйт, әрі!..— деді Абылай маған тағы да қарап қойып, ақырын жекіген дауыспен,— таста, мұның бәрің!.. «Болған іске болат бол...» да, белінді тас қып буып ап, тіршілік жолына түс!..

— Аруағыңнан садаға кетейін, хажеке-ай,— деді алжапқыш байлап, көйлектерінің жеңін түрген Жаңыл ауыз бөлменің есігін ашып, басын сұғып,— бұл қайыніміме,— деді мені қолымен нұсқап, біз де айтпайды емеспіз. Өзгеміздің сөзімізді жеңіл көреді. Енді, айтқан соң мықтап айтып, сіз осы қайнымды қолыңыздан аяқтандырып жіберіңіз!

Қазақы мінезді Абылай, әйелдің сөзге қосарлануын ұнатпағандай, Жаңылға түйіле қарап қойып еді, ол қаймыққандай бөлменің есігін жаба қойды.

— Қызылордаға жүргелі жатыр деп естідім бе?—деді Абылай маған.

— Солай еді, хажеке,— дедім.

— Алдақашан аттанатын жолыңнан бөгеліп жүр деседі ғой сені, әйелің

мен балаңның басына барыңқырап?..

Абылай жауап күткендей бетіме қарап еді мен үндемедім.

— «Қайғы — қара жер, жұтпай тынбайды» депті бұрынғылар,— деді Абылай.— «Құсаның түбі — құрт» депті. Бүйтіп жүріп ауруға шалдығып кетуің мүмкін. Өйтпеу үшін, біріншіден — бұл қаладан тез кетуің керек. Қатын, балаңның қабырын көрмесең көңілін, алыстай береді де, содан кейін біртіндеп суиды. Бұл — бір,— деді Абылай, сөз аяғын шегелегендей нық дауыспен,— екінші —«қайғының уытын қуаныш қана алады» депті бұрынғылар. Бұл қайғыдан арылу үшін қуанышқа бөленуің керек.

— Қалай?—дедім мен.

— Не «қалайы» бар?.. Қатын алу керек!..

Біздің кеңесімізді ауыз бөлмеден тыңдап тұрғандай, Жәмпейіс төргі бөлмеге кіріп келді де.

— Менің де айтып жүргенім осы, хажеке!— деді іліп ала жөнеліп.— Өз сезімді қанағат көрмеген соң, әнеугүні Ғалауетден екеуміз отырып айттық...

— Естідім,— деді Абылай, Жәмпейістің сөзін бөліп.— Өзінің балдызы, Арабтың қызына телитін ойы бар көрінеді ғой оның...

— Дәл түстің, хажы — деді Жәмпейіс,— Торсанның немересі!.. Бүкіл Керей-Уақтың патшасындай болған адам!.. Өздері қандай көрікті және!.. Арабтың қызы — бет біткеннің, сұлуы дейді... Совет заманы болмаса, кеше есігінде жүрген батырағы — Сәбитке Торсан сияқты адам қыз бермек түгіл, маңайына жолатпас еді. Енді, бермеске амалы жоқ. «Торсанның немересін алыпты» деген атақтың өз! қандай!.. Сәбит ризашылық берсе, арғы жағының ретін Ғалауетденнің өзі-ақ келтіретін...

— Болдың ба?— деді Абылай ұнатпаған кескінмен.

— Болдым,— деді Жәмпейіс,— сәті түсіп тұрған осы қызды ұйпалап ала қою керек.

— Оны алмайды!— деді Абылай кесіп айтқан дауыспен.

— Неге, хажеке-ау?!

«Төре қызын алмаңыз,

Төрде отырар шалжиып.

Береке байлық таба алмас,

Байы оның мал жиып» —

дегенді естіген жоқ па ең? Торсан тұқымынан қыз алса ол бұған қатын болмайды, бұл оған қатын болады.

— Ойбай, хажеке, сонда қызды қайдан табамыз, бұл Сәбитке?

— Ел емес пе?— деді Абылай.— Іздесек табамыз.

— Әрине,— деді Жәмпейіс, бірақ қай қыз өз бетімен келе қояды, «мені ал!» деп. Табу керек қой оны! «Таптым» деген қыздан мені қуып шықтың, хажеке. Енді өз білгенің болса айт! Бұл Сәбитті үйлендірмей жібермеу керек, әйтпесе жүнжіп кететін түрі бар.

Абылай шылым тартатын кісі болатын. Бірақ жиі емес, сирек тартатын және қағазға қолдан орайтын махорка тартатын. Сол дағдысымен жан қалтасына салып жүретін аузы бүрмелі кисетін суырды да, төс қалтасынан текшелеп бүктеген газетті алып, шылымын үн-түнсіз бұрады, бір шетін аузына тістеп, сіріңкесімен тұтатты, мол сорған түтінді қияғын баспайтын қалың, қара мұртының арасынан бұрқырата шығарды. Сөйтіп, «шылымға мейірім қанды-ау» деген кезде:

— Қыз толып жатыр. Аты қыз керек болса, осы — Қызылжардан да тауып берейін. Бұл Сәбитке —«Жалғыз жігіт қатыны, ат-шаламдай шұлғысын» дерлік пысық, таза, ынсапты, ұятты, арлы қыз керек,— деді.

— Оның бәрі рас қой, хажы,— деді Жәмпейіс,— сонда, өзің сипаттап отырғандай тәрбиелі, бипаз қызды қайдан табамыз бұл Сәбитке?..

— Ұшқалақтығың-ай, бейшара!—деп қойды Абылай, Жәмпейіске алая қарап, ұнатпаған кескінмен.— Мені осы жұмыстың ретін тап деп шақырдың ба?.

— Рас!— деді Жәмпейіс.

— Рас болса мені ойламай келді деймісің, сақалды басыммен?

— Өзім де солай жорыған едім,— деді Жәмпейіс жарамсақтанған кескінмен.

— Ойлап қойған бір жерім бар. Егер ол жер туысым болса, мені «қарына тартты» дей көрмендер! Сен — Сыбансын ғой,— деді Абылай маған қарап, — мен — Кешебемін. Көшебе: Жоламан, Таузар деп екіге бөлінеді. Жоламаны: Мәмбет, Үмбет деп бөледі, Мәмбеті — менмін, Үмбеті — мына Жәмпейіс. Мәмбеттен: Жарылғап, Қалжан. Мен — Қалжанмын. Қалжаннан: Майлы, Мұсайыт. Мен — Майлының шөбересімін. Мұсайыттан: Азынаш, Көшер. Көшерден кәзір табаны күректей он үй бар. Мұсайыттың еркек-әйелінде (барлық саны елу-алпыс болар) жөн білетіні — Сатанның бәйбішесі — Зейнеп.

— Ие ол ақылды адам,— деді Жәмпейіс.

— Сатан Зейнептің отызды жаңа орталаған кезінде елді,— деді Абылай маған қарап,— Қожақмет дейтін жалғыз кішкене ұлы қалды. Зейнеп осы баласын күтіп, жас болса да байға тимеді. Ақыры Қожақмет ержетіп, үйленіп бірер балаға ғана әке болған шағында елді. Сол Қожақметтен төрт жасар қыз, бір жасар ұл қалды. Ұлы өлді, қызы — тірі. Аты — Мәриям. Кәзір он бестен он алтыға қарап тұр. Сымбатты, көрікті боп өсіп келе жатқан бала...

«Осы қызды ұсынғалы отыр ма» дегендей Жәмпейістің кескіні ойнақшып, суланғыш он, көзін орамалымен сүрте бастады. «Ендігі айтарымды өздерің жобалай тұрыңдар» дегендей орталанып сөнген шылымын Абылай аузы-мұрнынан бұрқырата отырып:

— Келелі сөзіме енді келейін,— деді ақырын дауыспен, сабырмен.— Қожақметтен қыз қалды дедім ғой, аты — Мәриям дедім ғой. Оның шешесі — Бәт жеңілтектеу, сөзуарлау адам. Байы өлген соң немере қайнысы — Қажымұрат дегенге қостық. Қожақметтің қызы — Мәриям оның бауырында емес, әжесі — Зейнептің бауырында өсті. Біздің Мұхамметжанның Мәрияммен құрдас Хайыржамал дейтін қызы болған, бертінде өлді. Мәриям сол қызбен дос болып, біздің үйге көп келетін еді. Зейнептің, үйіне мен де көп барып, кеңесіп қайтам. Сонда байқасам, бір үйдің жалғыз баласы болған соң аздап еркелігі, тентектігі болғанмен, тәрбиесіне, жүріс-тұрысына, мінезіне қарап жақсы адам бола ма деген үмітім бар. «Емшек табы — аузынан, бесік табы — арқасынан кетпеген», өрімталдай жаңа өсіп келе жатқан бала; менің бұл Сәбитке осы баладан басқа тапқан қызым жоқ.

— Басы бос бала ма?— деп сұрады Жәмпейіс Абылайдан.

— Кішкене күнінде атастырып қойған біреу бар еді, онымен қазір ажырасты. Жақын арада, «Таздың²² байы — Нұрпейіс хажының баласы — Мұхамметқали баласына құда түсем деп жүр» деп естідім. Араларында аздап кәде де ауыса бастағанға ұқсайды...

— Онда қалай болады?!—деді Жәмпейіс.

— Түк те болмайды. Қыздың билігі Зейнепте. Ол менің, сөзімді далаға тастамауға тиісті.

— Олай болса, осыған тоқтаймыз да?— деді асығыс

Жәмпейіс маған қарап.

— Қалай дейсің Сәбит?—деп жылпылдатқан Жәмпейіске:

— Көрерміз, ақылдасармыз,— дедім мен.

— Ол қызды Сәбит қалай көріп, қалай сөйлеседі?— деп жылпылдатқан

Жәмпейіске:

— Ойланайын. Ақылдасайық. Ертең менің пәтеріме кел!—деді Абылай.

Ертеңіне Жәмпейістің, маған айтып келгені: сен туған аулыңа бара жатып, жолда Мұсайытқа көрші — Қаратоқа аулындағы Нұртаза қызы — Рабиға апаның үйіне түсесің. Абылай хажы елінде бұл мәселеге қатынасы болатын сенімді адамдарына астыртып хабар айтады. Қызға қалай жолықтырудың айласын солар табады. Рабиға апаның, үйіне олар хабарлайды.

— Мақұл,— дедім мен. Ойымда: «Нем кетіпті. Көрсем көрейін қызды. Ұнаса оны көрермін, ұнамаса оны көрермін .." Жәмпейіске осылай уәделестім де, бетімді Қаратоқа ауылына түзеп жүріп кеттім...

Ал, құрметті оқушылар, сіздерден төмендегідей өтінішім бар: бүгінгі күнмен есептегенде, қосылуыма биыл отыз алты жыл толып, отыз жетінші жыл орталанып қалған, осынша жылдың бойынша «әй, шәй» деспей, жұбайлық тату-тәтті өмір сүріп келе жатқан, жеті бала сүйгізіп, алтауын аман ержеткізген, бес немере сүйгізіп, оларды да өз қолынан балапандай баулып келе жатқан, адамгершіл, сүйкімді, адал қылық-мінездерімен үйде «мама», түзде «Мәке» аталған, самай шаштары қылаңдана бастаған «сары қарын» бәйбіше адамды, алғаш қалай көріп, қалай сөйлесіп, қалай сыр түйісіп едіңіздер? Бізге соны толық баяндап беріңіз!» деп, мені қинай көрмеңіздер!..

Бұл «тоқсан сөздің, тобықтай түйінін» ғана айтқанда; Абылайдың астыртын жіберген сәлемін естігеннен кейін, Зейнеп шешей немересіне: —«қарағым, өзің көнсең мен бейілмін» деген. Немересінің көнгенін көргеннен кейін: «ендігі мәселе заңмен шешілсін: Сәбит аудандық кеңсеге барсын да, «қыз — риза, төркіні — риза емес» деп, немеремді милиция арқылы шақыртсын, мен жұрт көзіне наразы болған болайын, немеремнің уәдеден таймауына өзім кепілмін» деген.

Сөз осыған байланғаннан кейін, мен «Бөкен» аталатын көлдің басындағы «Құрымсы» аулына орнаған Төңкеріс ауданының кеңсесіне жүріп кеттім. Болыстық атқару комитетінің председателі — Баязит Тілегенов маған таныс және дос жігіт те. Кейін көп жылдар бойына финанс қызметкері болған, соңғы төрт-бес жылдан бері пенсияға шыққан, ақылды, сабырлы, білімді бұл жолдас менің сөзімді тыңдап алғаннан кейін:

— Милиция жіберу қиын емес, алып келуі де қиын емес. Бірақ, сөз түріне қарағанда, тым жастау адам екен, уәде байласқан қызын,. Кеңсеге келген соң уәдесінде тұрса жақсы, өйтпей туыстарының жүзін жыртпай, уәдесінен тайып кетсе қайтеміз? Сонда саған да, бәрімізге де ұят болмай ма?—деді.

Уәде берік болғанмен, Баязиттің мына сақтандырған сөзінен кейін менің

жүрегім қобалжи бастады. Себебі — қыз маған киіктің лағы сияқтанған еді: адамды кенет көргенде жыта жөнелетін тағы лақ сол адамның қолына қапыда түсе ғап, бойы үйреніп алса, адамға үй хайуаны ешкінің лағынан әлдеқайда жақын болатынын, еркелеген бейнеде маңайыңа үйіріліп, соңыңа еріп жүретінін тұрмыста талай көргеніміз бар. Ал, сол лактың, егер аз күн жоламасаң жатырқап қалатыны да, жолағың келсе қаша жөнелетіні де бар. Мына жас қыз да сөйтсе не істемекпін?!

Ойым осылай толқыған мен:

— Нар тәуекел!— дедім Баязитке.— Жібереік милиционерді!.. Қасына сенімді адам қосайық.

— Кімді?

— Имақ Тоқпановты.

— Білем. Бірінші ауыл советтің председателі Қолайлы адам.

Аудандық милиция начальнигі — Самарқан Жүмәділов дейтін, кіші милиционер Қасым Сәдуақасов дейтін жігіттер болатын. Екеуі де көңілді, ойнарқы адамдар. Қасым — әнші. Сол кезде біздің елге «Майра» дейтін ән тарап, ең жақсы орындаушы — Қасым болғандықтан, ел оны «Майра» атап кеткен.

Болыстық атком жұмсаған Самарқан, Қасым, Имақ — үшеуі кешке аттанып, ертеңіне ертемен қызды алды да келді. Бірақ қыз жалғыз келмей, «бұл қорлыққа көнбейміз, қызды бермейміз» деген даурығумен, Жарылғап — Қалжан аталатын бес ауылдан жетпіс-сексен салт кісі ере келді, қолдарында бір-бір жолдағаш!.. Соларға еріп, қыздың шешесі — Бәт, әжесі — Зейнеп, өгей әкесі — Қажымұрат, немере ағасы — Шұғайып келді. Түн қатып келген кісілер тынығу үшін Бөкен басындағы ауылдарға бөлініп орналасты. Баязит Тілегенов қызды Бекболаттың Жақиясы деген адамның үйіне жеке түсірді. Ендігі тәртіп: қыз да, еріп келгендер де дем алғаннан кейін — бәріміз де кеңсеге бармақпыз. Оған дейін қыз милицияның күзетінде болып, туыстарына да, маған да жолықтырылмақ емес, не көрсек те, қыздан кеңседе жауап алғанда көрмекпіз...

Менің қасымда немере ағаларым — Мырзағазы мен Ғаббас, інім — Шәкен бар еді. Оларға кеңсе маңында жүрген менің бұрынғы мұғалімім — Хамит Махмудов қосылған. Бұл жақындарымда зәре жоқ. Мен де тиышсызданудамын, себебі Имақтың және милиция қызметкерлерінің айтуынша, қыздың шешесі мен әжесі маған қосылуына қарсы; басқа туыстары да солай, қыздың өзі де сенімсіз сияқты, өйткені — әжесінен айрылмайды, жолшыбай екеуі бірге келді, сыр тартпақ боп «қалайсың?»— десең шапылдап маңына жуытпайды...

Онда, қиындау екен!— деседі достарым,— қыз уәдесінен танып кетсе,

тірі масқара болдық!..

Біраздан кейін бізге хабар келді: қыздың туыстары аудан басқарушыларынан,— «қыздан жауап оңаша алынса екен, ол арада Сәбит болмаса екен; егер болса — жас қыз қорқады да, сөзінен жаңылып қалады» деп өтініпті. Бұған кейбір басқарушы —«мақұл да сөз екен» деп көніп қалғанмен, Баязит Тілегенов —«Қызбен сөйлесуге бес кісіден комиссия сайлайық: аткомнан — мен болайын, прокурор болсын, аудандық соттың председатели болсын, қыздың бір жақыны, күйеудің, бір жақыны болсын» депті. Бұл сөзді естігенде, менің жақындарым:

— Бұл не қылғаны, Баязиттің?! Достығы ма, қастығы ма? Не де болса, қыз бен жігітті көз бе көз сөйлестірген жақсы еді ғой! «Бет көрсе жүз ұялады» демей ме? Қызды төркіндері ширатып әкелсе, оңаша сөйлескенде танып кетуі оп-оңай емес пе?—деп даурықты. Мен:

— Баязиттің, айтқаны дұрыс: оңатын жар болса уәдесінде тұрады да, оңбаса — қала береді,— деп ем, жасы үлкен Мырзағазы маған жатты да ұрысты.

— Сен де жоқты айтады екенсің ғой!—деді ол.— Қыз танып кетсінші, не болар екенсің!..

— Не болам?

— Кешебенің жайын естіп отырмын. Түнде келгені бар, кейін қосылғаны бар — жүз елуден астам адам, Бөкеннің айналасында ерттеулі аттарын қаңтарып, шылбырларын қолдарына ұстап, қамшыларын белдеріне қыстырып, білектерін түріп, топ-топ боп даяр отыр.

— Не істейді сонда?

— «Ақылды бола ма» десем, сен де қызық екенсің ғой,— деді Мырзағазы кейіп,— «не істейді» не?! Сонша адам жапа-тармағай ат қойып бассалса, жалғыз сен түгіл, бүкіл кеңсе боп не істейді? Ауданда қызмет атқаратын айналасы бес-алты милиционер кімге төтеп бола алады? Отырған жерінде тапайды да кетеді!..

— Оны істей алмайды,— деді Хамит,— баяғы қазақы заман емес, не банды кезі емес, тарпа бассалатын; тиыштық кез, заң бар уақыт, сондықтан қол жұмсауға қорқады; уәдесінен танса, қыздарын алады да, ауылдарына қайтады.

— Сонда не істейтінін білесін, бе?— деді Мырзағазы Хамитқа.

— Не істейді?

— Бүкіл Кешебені Досболдың Есімі басқарып кеткен көрінеді. Ол өздеріңмен бірге оқыған адам. Совет келе болыстық атком бастығы болып

та қызмет істеп, бертінде өкпе ауруына шалдықты да босанды. Есім білмейтін заң-зақұн жоқ. Ол —«тек қызымыз ойдағы жерден шықсын деңдер, егер шыға қалса, қызды, ағасы Шұғайыпты және бірер жігітті алам да, осы арадан пар аттатып Қызылжарға тартам; Сәбиттің содан кейінгі әуселесін көріп алам!.. Советтің он, көзі болмақ түгіл, кім болса да, «тапата-тал түсте, біреудің жас қызына зорлық қыл» деп ешкім айтпаған болар. Ол да заң-зақұнге бағынатын шығар. Совет заңы «орлықты көтермейді» деп кіжініп отыр дейді. Шұғайып Есімге: қарындасым берік, одан қорықпа! депті...

— Бұндай болса, қиын екені де рас,— деді Хамит та солқылдап.

— Сонымен,— деді хабар әкелген адам,— Баязит «күйеу жағы кімді бөледі екен, комиссияға соны ертіп кел» деді маған.

— Басқа амал жоқ па?—деді, қорқыныштан қоңыр түсі қаракөктене қалған Мырзағазы, жан-жағына қарап, қалтыраған дауыспен.

— Не болады?— деді Хамит,— заңға қарсы келуге болмайды. Сұраған кісісін жіберейік. Кім барады, сонда?

— Сенен басқа лайықтымыз бар ма осы отырғандардың ішінде?— деді Мырзағазы Хамитқа.— Заң тілін біле аламыз ба, өзгеміз? «Тәуекел» деп сен бар!..

— Дұрыс!— десті өзгелері.

— Барсам барайын,— деп, ақ өңді Хамит, қуқылданған кескінмен орнынан түрекелді.

— Ә, құдай!—деді Мырзағазы жылап жіберіп, көзінен шұбырған жасы омырауына құйылып, алақандарын жая екі қолын жоғары көтеріп,— я ата-бабаның аруағы!.. Қысылған жерде демеуші едіңдер ғой!.. Жебеп-желей!.. к-к-ө-өрріндерде-е-ер!

Жасқа булығып аржағын айта алмаған Мырзағазы, дірілдеген қолдарымен бетін әрең сипады да, өксіп кетті. Бірге отырған өзге достар да бастарын төмен салбыратып, саусақтарымен көздерін сүртті. Хамит үйден шыға беріп, бір адым кейін бұрылды да:

— Біреудің есік алдына шығып қарап тұрыңдар. Комиссия бас қосқан үйден шыққанда, жақсылық болса мына орамалды көтеріп шығармын,— деп, шалбарының қалтасынан үлкен, қызғылт орамалын көрсетті. Одан арғы сөзін айтуға шамасы жоқтай, киіз үйдің есігін тарс қойып жапты да, көзден ғайып болды.

Біздің ішімізде, осы ауылдың сақа жігіті, Мырзағазының бажасы, менімен де көңілдес, ауыл арасында «жол біледі» дейтін — Дөненбайдың

Сүгірбайы отыр еді. Хамит кете, әлі де жылап отырған Мырзағазыға:

— Бұл не, жамандық шақырып отырғаның? Жігіт басыңмен жылағаның не қылғаның?! Жақсысын емес, жаманын-ақ айтайық: «қыз уәдесінен танды» дейік, сонда, осы Сәбит қатынсыз қалады деп отырмысың? Біздің бір болыс — Алдайда²³, кем болса мың қыз бар шығар, солардың қай тандағанын арбасына салып беру міндетін мен-ақ алайын!.. Тоқтат, жылауыңды!—деп ұрысты.

— Рас қой,— деді Мырзағазы, жылауын доғарып, ықылық ата сөйлеп,— «өлімнен ұят күшті» дегендей, ұятынан қысылам да, әйтпесе, Сәбитке қыз табылатынын білем...

— «Әліптің артын бақ» дегендей, несі болса да сабырмен күтейік, — деді Сүгірбай,— мен де түкті қошқардың тұқымы едім, ырымым теріс кетпейтін сияқты еді; «тас түскен жеріне ауыр» деп, бұл істің Алдай қотанында болуы бізге де жеңіл тиіп тұрған жоқ; «не боп кетеді?!» деп бізде де зәре жоқ, бірақ, «еншалла, арты жаман болмас» деп үміттенем, себебі — кешеден бері — оң көзім тартып жүр, оным — теріс болмайтын еді...

— Әумин!— деді Мырзағазы, сөнген үміті тұтанғандай боп.

— «Жақсылық болса, Сәбитті үйімнен аттандырайын» деп, тағы бір қозымды сойып, етін астырып жатырмын,— деді Сүгірбай.

Аузына май!— деді Мырзағазы,— ырымың жақсы екен, есік алдына сен шық та, комиссия отырған үйге көз тік!

— Сен ше?

— Менің оған дәтім шыдамас,—«жаман айтпай жақсы жоқ», Хамит тысқа орамалын көтермей шықса, жүрегім жарылып кетер. Дос адамсын, әрі ара-ағайынсың, бақылауда сенің тұрғаның жөн.

Сүгірбай «жарайды» деді де шығып кетті... Уақыт тасбақадай ғана жылжиды... Бір минут — бір күндей... Не болғанын естуге құмартқан жүрек, біреу кенеттен «тәйт!» деп қалса жарылып кетерліктей!..

Сондай халде, қанша уақыттың өткенін кім білсін,— теңмен қарап тұнжырай қалған біздің құлағымызға,— шүйінші!— деген дауыс сап ете қалды!.. Бәріміз бірден басымызды көтеріп үлгірмей, Сүгірбай үйге кіре беріп:

— Шүйінші!.. Шүйінші!..— деді бар даусымен.

— Иә?—деді отырғандардың бәрі орнынан ұша түрегеп.

— Хамит қызыл орамал көтеріп шықты!

Біз дүркірей сыртқа шықсақ, орамалын көтерген жеңіл денелі Хамит ұша жүгіріп келеді екен!.. Ол да «шүйінші!» деп келеді...

Загстен еткен біз Сүгірбай үйінде қонақта болдық та, Қызылорда сапарына Лебяжье темір жол станциясынан поездбен жүрмек болып аттандық. «Салттысы, арбалысы...» дегендей бізді бір қоналқа жерге дейін көп достар шығарып салды. Ертеңіне аздаған ғана адам еріп, қалың топ қоштасты да, сол арада қалып қойды. Біз жөнеле бергенде, олардың шуласа айтқаны—«Он, сапар!»

Жұбайылық өмірдің оң сапарына Мәкен, екеуміз осылай аттанған едік...

КазАПП-тың ҚҰРЫЛУЫ

Біз Қызылордаға июль айы бастала жеттік те, Сапар Мұстафин дейтін жігіттің үйіне түстік. Көптен сот қызметкері боп келе жатқан, Жоғарғы соттың коллегия мүшесі және азаматтық істердің басқарушысы болып қызмет атқаратын ол, менімен көптен таныс, көңілдес болатын, пікір, іс жағынан адал коммунистің қазақша саналатын, шыққан тегі Ақмолалық, орысша да, қазақша да сауатты адам.

Июль айы басталған бұл шақта, Қызылорданың, бұлтсыз аспанында шаңқиған күн жалын атып күйіп тұр екен, көлеңкеде болмаса, үйренбеген адам күн көзінде дем алып болар емес. Нәзік денелі, жұқа өңді Сапар да бұл ыстыққа шыдай алмай, терезелерге қоңыр түсті перде құрып, сумен шылаған сәкінің үстіне дымқос кенеп төсетіп, сонда жатып қана дем алады екен. Кеңсенің қапалығын Сапар айтып жеткізе алмайды...

Аңқамыз кепкен адам, Сапардың пысық, қалада өскен, ортаға жақын білімі бар, мінезі жатық әйелі, Мәриямға бір шайды тезірек қайнаттырып, ағып терлей отыра, сусынымызды қандыра ішіп болғанша, сөзуарлау Сапар, Қызылорданың мен көрмегеннен бергі жаңалығын айтып та бітірді.

Оның баяндауынша,— Орынборда бірлескен «оңшыл-ұлтшыл» аталатындардың пашпырты бітуге жақын: Биыл Каз. Крайкомға секретарь болып келген Филипп Исаевич Голощекин, іскерлігінің үстіне тәсілқой адам боп шығып, Садуақасов пен Қожановты өзара атыстырды да, араларына жік түсіріп, ақырда Қожановты Садуақасовқа жеңдірді. Крайкомнан қуылған Қожановқа Қазақстан өлкесінен қызмет берілмей, Тәшкендегі досы, Өзбек орталық партия комитетінің секретары Икрамовқа паналады. Одан кейін, Голощекин Садуақасовтың өзін де қолға алып, крайкомның көктемде өткен пленумінде біраз сілкіледі. Кәзір Садуақасов басқа ұрған аттай жасқаншақ болып ұлтшылдық пікірін бұрынғыдай көрнеу айта алмайды, бұқпантайлап өткізуге тырысады. Ол қулығына, кәрі большевиктердің бірі саналатын, патша өкіметі кезінде коммунистік партияның жасырын қызметінде жүріп мейлінше ысылған, революция жылдары ақтар Екатеринбургтен²⁴ құтқарып алмақ болған екінші Николайды өз қолынан атқан Голощекин бола ма?.. Садуақасов кәзір желді күнгі қайықтай су үстінде қалтылдап отыр, заман толқыны тағы бір қаттырақ ырғап қалса төңкеріліп батып кететін түрі бар.

— Ұлтшылдарды осылай бұрумен қатар,— дейді Сапар,— Голощекин қазақтың тәуір коммунистерін көтере бастауға айналды. Қожанов пен Садуақасовқа тізе қосқан күндерде, Совнарком председателі — Нығмет Нұрмақовты шетқақпай ғып, қызметінен қууға бет алған еді. Кәзір Нұрмақов Голощекиннің «бір» деген сенер адамы. Наркомзем Садуақасовтың оң көзі — жағымпаз Сұлтанбеков еді ғой, «ол жуық арада

ауысып, орнына Москвада оқып жатқан Абдолла Асылбеков келеді десіп жүр. Кир. Цик-тің председателі — Жалау Мыңбаев та Садуақасовқа жақтас адам екенін білесін. Оның тағдыры да алдағы күзде еткізілетін Совет съезінде шешілмек. Орнына кім болары әзірге мәлімсіз. Мыңбаев соны сезіп, «сырқатпын» деген сылтаумен, туған жері — Маңғыстауға кетіп, балықшылар арасында, теңізде жүр деп есітем. Кейінірек көрінген жас жігіттердің ішінде өсуге мүмкіндігі бар сияқтанғандардың біреуі — Ораз Исаев еді. Бірлескен ұлтшылдар оны қудалаған еді ғой. Содан бері туған жері — Жымпитыда ауылдық қызметте жүреді екен. Голощекин оны шақыртып ап, крайкомның ұйымдастыру бөлімін басқаратын Ребаконға орынбасар ғып қойды. «Жуық арада бөлім бастығының өзі болады» деген қауесет тарап жүр. КЦСПС²⁵тің председателдігіне Ізмұқан Құрамысов тағайындалды. Ол да «солшыл» аталып жүретін коммунистін, бірі еді ғой. Оның қарамағында профсоюздың әлденеше Цекасы бар, Құрамысов солардың бәріне де Кәрім Дүйсекеев, Орымбек Беков, тағы солар сияқты жұмысшы табынан шыққандарды бастық қойып жатыр. Крайкомның үгіт-насихат бөлімін Дмитрий Фурмановтың «Бүліншілігінде» сипатталатын Жетісу большевигі Ораз Жандосов басқарады. Бәрін атап тауысу қиын. Кейбірін білмеуім де мүмкін. Сөздің қысқасы — Голощекин Қазақстан басшылығын большевиктендіруге мықтап бет алған сияқты.

Қалада болып жатқан күнделік жаңалықтарды жұрттан бұрын естігіш — Әбдірахман Бәйділдин де жуық арада Москвadan Қызылордаға келіп, кәсіпшілер одағының оқу жұмысын басқаратын Цекасына председатель болған екен. Сырт естуімше және баспада шығып жүрген мақалаларынан байқауымша, соңғы кезге дейін, Сәкен тілімен айтқанда пеонапионалистердің (жаңа ұлтшылдардың) бірі боп жүретін Бәйділдин, Қызылордаға келе солақайланып, Смағұл Садуақасовтан бастап, «ұлтшыл» атаулыға қатты шабуыл жасап жүр. Көркем әдебиет мәселесінде солай. Осы қылықтары үшін, бұрын жеккөретін оны кейінгі кезде сырттай ұната бастағам. Сонымды білгендей, мен Сапар Мұстафиннің үйіне түсе бір құшақ кітапты қолтықтап (солай жүру әдеті те) кіріп келді.

— Сволочтар! — деді ол маған, амандық-саулықтан кейін, бетін алақанымен желпи сөйлеп, — яғни — ұлтшылдар, конкретно — қожановшылдар, республика орталығын осындай күйіп тұрған қалаға әкеліп, оның үстіне — түк көркі жоқ қала... ыстығынан дем алуға болмайды, бұрқыраған шаңнан адам құмығып өлетін, осындай қала астана бола ала ма?! Бұл ұлтшылдардың қазақ астанасынан жұртты әдейі жирендіру үшін істегені!.. Онымен оңған жоқ өздері: сиырдың бүйрегіндей бытырай бастады, кешікпей бәрінен де құтыламыз, сонан кейін астананы будан көшіру керек!..

— Қайда?— деді Сапар күліп.

— Табылады. Мәселен — Ақмола.

— Ол тым кішкене қала ғой,— деді Сапар,— және теміржолсыз тұйықта жатыр. Басқа облыстар оған қалай қатынасады?

— Ақмола ма, басқа ма,— әйтеуір астананы бұдан көшіру керек! — деді Әбдірахман.

— Ол келешектің жұмысы ғой,— дедім де, мен Әбдірахманнан әдебиет жайын сұрап кеттім, себебі — былтыр газетте жарияланған хабарға қарағанда Әбдірахман Бәйділдин КазАПП-тың ұйымдастыру бюросына мүше де.

— На мертвой точке,— деді Әбдірахман.

— Неге?

Сакен ағаң былтыр күз кеткеннен Қызылордаға әлі оралған жоқ. Естуімше, елінде ит жүгіртіп, құс салып... дегендей, серілік құрып жүрген сияқты. Жақын арада Голощекиннің қолын қойғызып, крайком атынан шақырту жібердік. Енді келуге тиісті. Әзірге хабар жоқ. Мұнда аты бар жазушы — Бейімбет Майлин ғана. Ол ұйымдастыру ісіне жоқ кісі екен. Крайком арқылы тапсырғанымызбен, маңайына жазуға талапты жастарды үйіре алмай-ақ қойды. Менің профсоюз жұмысынан қолым тимейді. Әдебиетте аты бар басқа кісі жоқ. Сені крайком арқылы шақырттырған себебіміз де сол. Қызылжарда болған халыңды есіттім. Садуақасовтың ондағы сволочтары енді ұзақ тұра алмайды, бет-бетіне қуылады. Сенін, мұнда келгенің жақсы болды: саясат орталығы, өсетін жер...

— Сонда қандай қызметті лайықтап жүрсіндер бұған? — деді Сапар Әбдірахманға мені нұсқап.

— Жазушылар одағына секретарь қоймақпыз, Бірақ онда еңбек ақы жоқ, ақыны — «Еңбекші қазақ» газетінен бергізбекпіз.

— Қалай?

— Газеттің партиялық бөлімін басқарады.

— Редакторы кім болды, сол газеттің?— деп сұрады Сапар.

Олай дейтіні — Садуақасов редакторлықтан өткен көктемде босанып, уақытша редактор болып Тұрар Рысқұлов қол қойып жүрген, кейінгі кезде ол да өзгеріп, «уақытша» деген атпен Шәймерден Тоқжігітов қол қоятын. Бәйділдиннің айтуынша:

Тұрар Рысқұлов — қазақтың мүйізі қарағайдай, жоғарғы саясатқа араласып жүрген мықты қызметкерінің бірі. «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» дегендей, Голощекин мен Рысқұловтың басы бір республикаға сыймады. Голощекин ескі большевиктігінің, жақсы жақтарының үстіне, барып тұрған — эгоист. Оған ақылдасу керегі жоқ,

билеу керек. Рысқұлов ондай ырқына көнбеді, сондықтан Голощекин одан дипломатиялық әдіспен тез құтылды.

— Онымен кішірейген жоқ қой Рысқұлов. РСФСР Халық Комиссарлар кеңесінің председателине орынбасар болды ғой,— деді Сапар.

— Голощекинге оның қайда барып, кім болғаны қажет емес, Қазақстаннан кеткені қажет.

— Сонымен,— деді, бұл сөздің арғы жағын қазғысы келмеген кескінмен Сапар Мұстафин—«Еңбекші қазақ» газетінің редакторы кім болатын болды?

— Ғаббас Тоғжанов,— деп жауап берді Бәйділдин.— Ол Москвада әрі оқып, әрі ЦК ВКП(б) нің баспасөз бөлімінде қызмет істейтін еді ғой. Голощекин редакторлыққа сұраған екен, ЦК бермек болыпты. Жуық арада келеді десіп жүр.

— Мен ойланып қалған кескін көрсеттім. Онымды түсіне қойғандай:

— Тоғжанов байдың баласы екені рас,— деді Бәйділдин, — жас кезінде алашордашылдық бағытта хаталасты да. Бірақ Москвада Плеханов атындағы экономикалық институтына түсіп марксизммен танысқаннан кейін және ЦК-нің аппаратында біраз жыл қызмет атқарғаннан кейін идеологиялық мәселелерде түзелді. Кәзір ол қазақ жастарынан марксизмге сауатты адамның біреуі.

— Сауатты болу бар да, сол сауатын дұрыс іске асыру бар ғой, — деді Сапар,— «көн құрысса қалыбына барады» дегендей түбінде қыртысына тартып кетпесе?..

— Жалпы курс дұрыс болсын де,— деді Әбдірахман,— курс дұрыс болса, жеке адам қисайғанда ешқайда бара алмауын Қожанов пен Садуақасов тобы көрсетіп отыр. Тоғжанов олардан күшті емес. Ал, курсты алсақ Голощекин республиканың саяси бетін партия жолына бұруға айналды. Ендеше, — деді Бәйділдин маған,— Тоғжановтан бай баласы деп үрікпей, «Еңбекші қазақтың» қызметіне бару керек. Бұл — крайкомның үгіт-насихат бөліміндегі Ораз Жандосовпен, ұйымдастыру бөліміндегі Ораз Исаевпен келісіліп қойған мәселе. Крайком сені іздеп отыр. Асты ішкеннен кейін екеуіміз Жандосовқа барайық.

— Мақұл,— дедім мен.

Жандосовты бұрын көрген жоқ едім. Бәйділдин екеуіміз кабинетіне кірсек шоқша қара сақалды, қысқалау қою мұртты,, көркем кескінді, сымбатты орта денелі сұлу жігіт екен. Жасы сол жылы жиырма сегізде боп шықты. Сәнге қойғандай сақал-мұрты жарасып тұр!..

Ораз қазақша сөзді де, орысша сөзді де жұмсақ, әдемі айтатын, мінезі аса сыпайы жігіт боп шықты. Әбдірахман мені таныстырғаннан кейін:

— Сіздің бұл ұсынысқа қарсылығыңыз жоқ шығар?— деді ол, қызметке қайда қойылуым туралы ұйғарындыларын айта кеп.

— Жоқ,— дедім мен.

— Ендеше, біздің адас — Исаевқа барайық,— деді Жандосов.

Ораз Исаевты мен Орынбор дәуірінен білетін едім. Онымен алғаш Сәкен Сейфуллиннің үйінде танысам: жиырманшы жылдардың алғашқы жартысында Халық Комиссарлар советінің председателі боп қызмет атқаратын Сәкен, 23 жылдың күзінде Орал облысына совет съезін өткізуге барып қайтқан. Орынбордан автомобильмен шыққан Сәкен Жайықты жағалап отырып, Текеге (Орал) барған да, одан бірнеше уездік қалаларды аралап кеткен. Ораз Исаев ол кезде Жымпиты қаласында уездік партия комитетінің секретарь! екен. Сол сапарда достасқан оны, Сәкен Қазақстанның Орынборда өтетін ІІІ-ші Совет съезіне делегаттыққа сайлатқанда, машинасына мінігізіп Орынборға ала келген, өзінің пәтеріне жатқызған. Мен Оразбен сол кезде таныстым.

Орта, дембелше бойлы, қоңыр өңді, жалпақтау қазақы бетті, мұртын кеңдеу танауының астына ғана қоятын. Ораз адамға жақындасқыш, сөйлескіш, ойыншы, қалжыңқой жігіт екен. Менімен де сөйтіп, бір көргеннен: «ә-ә, білем сені, пролетарский писатель, шығармаларыңды оқыдым!» деп жанаса кеткен. Чапаев отрядында болғанын айта кеп, ол маған азамат соғысына қатынасқан адам екенін аңғартқан. Бір сөздерінің ретінде алашордаға қарсымын деген сөздің шет-пұшпағын шығарып қойған, екеуіміз солайша тез ұғынысып, бірден-ақ дос бола қалғамыз. Секретарьлықтан түсіп еліне кеткеннен бері Исаевты көрген жоқпын да... Енді көрсем, қоңыр кескіні әжімденіп, күлегештеу мінезі байсалданып, аз жылда егде тартып қалған сияқты. Есіктен кіре, ол «ә-ә-ә, Сәбит келген екен ғой!» деп стол сыртындағы орнынан түрекелді де, оң қолын созып қарсы жүрді:

— Жолдас Ребаконға кірейік,— деді ол, бізбен қолдасқаннан кейін басқа сөзге келместен.

Биік, толық денелі Ребакон аз сөзді кісі боп шықты. Исаев оған менің жайымды айтқаннан кейін: «Ертеңгі бюрода қарайық» деді де қойды. Біз шығып кеттік.

Ол күні біз жаңа қонысты тойладық. Сонда бірге болған Әбдірахман Бәйділдин ертеңіне ертемен жетіп келді де, әуелі, «осынша көп ұйқтап!» деп ұрсып ап:

— Ал, тез киін!— деді маған.

— Қайда барамыз?

Голощекинге.

— Неге?

Жаңа телефонмен сөйлесіп, сенің жайыңды айттым да, бюро алдында қабылдауын өтіндім. Жарайды деді.

— Сәскелік асты ішіп алайық.

— Құрысын, сәскелігің! Қолы тимейтін адам. Жауапкер қызметкерлердің де талайы қабылдауында бола алмай жүр. Саған әлдеқалай сәті түсе қалды. Бол, тез?..

— Әй-түйге қаратпаған Әбдірахман екеуміз тысқа шыққанда:

Мүмкін, өзінді ғана қабылдауы,— деді ол жолшыбай маған,— мен қабылдауында болып жүрген адаммын. Кабинетінде ерсілі-қарсылы жүріп сөйлеуді ұнатады, сөзін бөлгенді жек көреді. Сәкенді әлдекім жамандап қойған ба, қалай, — әлі дидарласпағанмен, сырттай ұнатпайтын қалпын байқадым. Ол жағынан сен сақ болып, ыңғайына қарай көш: жамандаса, сен де жамандай бер...

— Не деп?..

— Былай... әлгі,..— деді Әбдірахман күтпеген сұрауына кенет жауап таба алмағандай сасқалақтап, жіңішке, ұзын саусақтарын ербеңдетіп, үлкен көзілдірігінің үстінен сүзіле қарап, — Сәкеннің аристократтығы бар ғой, менменси қалатын?... Сонысын айтып... және... ұйымдастыру, басқару істеріне олақтығын айтып...

— Мен оларды айтпаймын...

— Ендеше үндемей құтыл, шала білетін адам сияқтанып.

— Көрерміз,— дей салдым мен.

Жәрдемшісі айтып шыққаннан кейін, Голощекин мені ғана қабылдады. Кеңірек кабинетінде ол, расында да, екі қолын шалбарының қалтасына салып, ерсілі-қарсылы жүр екен. Менің кіргенімді аңғармады ма, әлде елемеген болғысы келді ме—берген сәлемімді алмады, қарамады, жүрісін доғармады. Мен түр-тұлғасына көз жүгіртіп, босаға алдында үн-түнсіз тұрдым да қойдым. Голощекин: қалың ақбуырыл шашты, үші қысқа қалың мұрты мен иегіне ғана шошитқан сақалы да ақбуырыл, сүйір иек, дөңес мұрын, сүйір тұмсық, аққұба кескінді екен. Киімдері — түс-түрімен түп-түгел Сталинше киінген: френш, шалбар, жылтырата майлаған етік: жүрісін де соған ұқсатып, аяқтарын сылбыр басады...

Бір сәтте ол әлде не есіне түскендей кілт тоқтап, «ұмытқаным — сен екенсің ғой» дегендей маған жалт қарады да, «отыр!» деп орын нұсқап, мен отырғаннан кейін тағы да әлгі жүрісіне сап сөйленіп кетті:

— Бәйділдин маған айтты. Исаев та айтты. Оқасы не? Жазушылардың ұйымдастыру бюросына уақытша секретарь болуға бекітеміз бүгінгі бюрода. Арғы істің тетігі өздерінде. Қазақта пролетариат жазушысы жоқ деседі. Ол сөздің қисыны келеді: пролетариаты жоқ елде жазушысы қайдан болады? Кедейшіл жазушылар бар дейді. Ол да ақылға сияды — қазақта да кедей бары рас. «Кедей» деген «ұсақ буржуа». Одан ешуақытта идеолог шыққан емес. Байқап көреміз: партияның басқаруымен, мүмкін, өсер ондайлар. Болар-болмасын істе көрерміз!.. Мақұл ма?—деді Голощекин, тоқырап, маған қарап.

— Мақұл,— дедім мен.

— Маған айтарыңыз бар ма?

— Жоқ,— дедім мен.

Қызылордаға кешікпей Сәкен де келіп қалды. Оның былай да қоңырқай өңі жылға жақын аңшылап далада жүргендіктен шегрен бұлғарыдай жылтырап апты. Бұрын да ұзын, қалың мұрты енді тіпті молайып, талпынған қаршығаның қанатындай, екі жақ ұртын жауып кетіпті.

Бәйділдин Сәкенге Қызылорданың Маркс және Энгельс аталатын көшелерінің тоғысқан жеріндегі биік ағаш үйден үш бөлмелі жақсы пәтер даярлап қойған екен. Сол пәтерде, сол күні кешке Қызылордада тұратын қазақ жазушыларының бірнешеуі бас қосты: «Әдебиет сыншысымын деп жүретін — Әбдірахман Бәйділдин, әңгімелері, фельетондары газет-журналдарда көп басылатын — Әбдірахман Айсарин, жұмысшы табынан көтерілген жазушы дейтін — Орымбек Беков, прозалық шығармалары және әдебиеттік мақалалары газеттерде көріне бастаған — Елжас Бекенов, қазақ педагогика институтында оқып жүріп, өткен жылдан бері артист бола бастаған, күлдіргі сезді — Сейфолла Байғожин, партиялық коллегияда қызмет атқаратын, әдебиет мәселесіне белсенді араласатын — Хамза Жүсіпбеков, ГПУ- де қызмет атқаратын, журналистикаға көптен қатынасы бар — Әбдірахман Бегишев тағы біраз адам. Әдебиет мәселесін, әсіресе,— ұйымдастыру мәселесін талқылаймыз» деп жиналғанмен, бұлардың мәжілісі солғын етті. Олай болуға бір себеп; Сәкеннің бұл мәселеге салқын қарауынан еді.

Өзге біраз адамның сөздерін тыңдап алғаннан кейін, салмақпен тыңдап отырған Сәкен, «сіз не дейсіз?» дегендерге:

— Сөйлегенде не деймін?—деді, ондайда салмақтана, қабағын түйе қалатын қалпымен,— әдебиет профсоюз емес, көрінген еңбекші мүше бола беретін. Аржағында таланты болмаса, қанша сүйрегеніңмен жазушы жасай

алмайсың. Өзі төбе көрсетпесе таланты барды табу да оңай емес. Қайдан іздейсің оны? Қалай іздейсің? Табылғанның бәрі жазушы бола ала ма? Мысалға осы үйде отырғандарды алайық. Егер осының бәрі жазушы болса, ұйымды ойланбай-ақ құра беруге болар еді. Кейбіреудің көңіліне келсе де айтайын: олай емес қой бірақ!.. Жазушы болуы былай тұрсын, бола ма деген үміт беретіндері көп пе ең алдымен? Аз ғой ондайлар!..

— Сонда, сеніңше не істеу керек?—деді Сәкенге еркіндеу сөйлесетін Әбдірахман Бәйділдин.— Ұйым құрмау керек пе?

— Сен олай кекетпе.— деді Сәкен тігіне кеп,— ұйым керек болса құра бер. Онда менің не ақым бар. Менің айтып отырғаным: ұйымға шын жазушы ғана алынсын да, өтірік жазушы кірмесін.

— Кімнің өтірік, кімнің шын жазушы екенін немен өлшеу керек, сонда?

— Шығармасымен.

— Онда бізге ұйым құрудың қажеті жоқ.

— Неге?

— Сен атап отырған «шын жазушы» қазақта кәзір қанша? Алашордашылдарды қоспағанда, ондай жазушылар: (Бәйділдин бармағын бүгіп отырып санады) Сәкен — өзің — бір, Бейімбет Майлин — екі, мына — Сәбит Мұқанов — үш... тағы кім?

Бұл сұрауға жауап болмай қалды. Аз кідірістен кейін Орымбек Бековтың тапқан жауабы:

— Өсеміз де, алдағы күндерге. Сол күндерге арнап КазАПП-тың платформасын құра бермейміз бе?

Жұрт осы ұсынысты мақұл көрді. Оның жобасын жасау маған тапсырылды.

КазАПП-тың маған тапсырылған платформасы жазылды да, 1926 жылдың 4-октябрінен еңбекші қаламгерлердің жалы жиналысында талқыланып бекілді. Сол күннен бастап КазАПП осы платформаның бағытында қызмет атқарды.

Қазақ совет әдебиетінің белгілі бір дәуірінде туған, бұрын баспада жарияланбаған бұл платформаны, тарихи документ есебінде енді жарияласақ, еткен дәуірдің тарихи шындығын түсінуде пайдадан басқа келтірері болмас деп ойлаймыз.

байлары, аксүйектері, екінші жақтан құл қылған қазақ еңбекшілерінің де көзі Октябрь төңкерісімен ашылды. Орыс пролетариатының қолдауының арқасында қазақ еңбекшілері де тегістік негізіне құрылған кеңесті республика жасады. Қазақ еңбекшілері де қазіргі күнде коммунист партиясының нұсқауымен социалистік дәуірге беттеді. Қазақ еңбекшілері Октябрь бастаған жұмысты жәрдемдесіп орнына келтірісуге орыс пролетариатымен бір жолда.

2

Пролетариат тап күресін аяқтап, өзіне дұшпандарды соғыс майданында жеңіп шықты. Шаруа, әкімшілік екеуі де соның қолына көшті. Бірақ әлі де болса пролетариаттың, әсіресе қазақ еңбекшілерінің түгел қолына алып болмаған жұмыстары бар: соның бірі — салт-сана (идеология) майданы. Қазақ байлары орыс байларындай Октябрьдің таяғын ондап жеген жоқ. Ауылда әлі де болса байлардың, байлардың өкілі — алашорданың ықпалы бар. Мұны партия ашық айтып отыр. Жаңа шаруашылық саясатты бетке ұстап (НЭП) қазақтың байлары соңғы кезде салт-сана жүзінен ықпалын жүргізуге жұмыла кірісуде. Сондықтан қазақ жағдайындағы кәзіргі мықты күрестің біреуі салт-сана майданындағы күрес. Салт-сана майданындағы мықты құралдың біреуі — көркем әдебиет. Сондықтан қазақтың пролетариат, қарашаруа жазушылары жалпы қазақ еңбекшілерінің салт-санасын тәрбиелеп, еңбекші бұқараны социалдық дәуірге жетектеуге, еңбекші таптың мақсатына теріс пікірлермен күресуге партияға көмектес болулары керек.

3

Қазақ еңбекшілерін Октябрь төңкерісі оятты, орыс еңбекшілеріндей қазақ еңбекшілері төңкерістің қазанына қайнап, тәжірибе көрген жоқ. Ұйымдасқан пролетариаты бар, төңкеріс тәжірибесі бар орыс елінде де байлардың салт-санасы пролетариаттың салт-санасымен жағаласып келеді. Қазақ жағдайына келгенде байлардың салт-сана таласы өте күшті.

XX ғасырдың басынан басталған ұлтшылдық. 1917 жылы февраль төңкерісінен кейін жасалған байшылдық (алашорда),— осылардың бәрі де қазақтың ұлтшыл байларына, байшыл жазушыларына салт-сана жүзінен жол ашты. Октябрь төңкерісіне қарсы аттанған ұлтшыл және байшыл жазушылар қазақ еліне тамырын жайды. Октябрьдің артынан шыққан қазақтың еңбекші жазушылары сауаты аздығынан, ұйымы жоқтығынан байшыл жазушыларға төтеп бола алмады. Осы себептен Октябрьдің артынан да недәуір уақытқа шейін байшыл жазушылар өз дегендерін істеп, ықпалын жүргізіп келеді. Осымен қатар, қазақ пролетариат, қара - шаруаларының да, оның ақын, жазушыларының да санасы өсіп келеді. Бұрынғы бірен-саран жазушыларға: жұмыскерлерден, жалшылардан, кедейлерден, орта шаруалардан жазушылар қосылды. Салт-сана майданында күресін күшейте бастады. Жаңа шаруашылық саясатының тұсында партия үгіттен көрі іске көбірек жұмылды. Мінеки осы ұранды

(өсіпжетпегенімен) салт-сана майданында орындайтындар еңбекші жазушылар. Олай болса олардың басын қосып тәрбиелейтін тиянақты ұйым ашу керек.

4

Қазақ елінің көпшілігі қарашаруа, оның көпшілігі кедей мен орташа. Фабрик, заводтарымыз, ұйымдасқан жалшыларымыз да жоқ емес. Қазақстанның кәзіргі жағдайында және пролетариат жазушыларының ғана ұйымын ашу әзірге ертерек. Соның үшін 1925 жылдың басында ашылған Қазақстандық пролетариат жазушыларының ұйымына аздап өзгеріс кіргізуге тура келеді. Бірақ негізге Москвадағы пролетариат жазушылар ұйымының (РАПП.) бағыты алынды. Өзгертілген ұйымның аты: «Қазақстандық пролетариат— қарашаруа жазушыларының одағы». Бұл одақ кемшілігін іс жүзінде түзеп, қазақ еңбекшілерінің әдебиетін өркендетеді.

5

Тапшылдық дәуірде басқа жұмыстар таптан тысқары болмауы сықылды, тап тілегінен тысқары жайылатұғын әдебиет те болмайды. Тапшыл әдебиет әуелі өз табынын, жырын жырлап, содан кейін өз табынын, мақсатымен жалпы адамзаттың бағытын көздейді. Соның үшін Одақ қазақтың пролетариаты мен қарашаруасының санасын тәрбиелеуге жарайтұғын әдебиетті ғана өркендетуге күш жұмсайды. Жұмыскер мен қарашаруаның жаңа тұрмысқа қарай беттеген беталысына жәрдемдес болмаған әдебиетті керексіз деп табады.

6

Бұл Одақ Орталық Партия комитетінің, 1925 жылғы көркем әдебиет туралы жасаған қаулысын қолданады. Сол қаулының жолымен іс істейді. Көркем әдебиетте тапшылдық бағыт алып, партияның саясатын жұмыскерлердің, қарашаруалардың арасына таратысуға жәрдемші болады, жұмыскер, қарашаруадан шыққан жас жазушыларды осы тілекке баулиды. Біздің одақ пролетариат, қарашаруаның бір бөлімі болғандықтан тұрмысқа диалектика-материализм көзімен қарайды.

7

Жұмыскер қарашаруа әдебиеті байлар әдебиетіне қарсы тұрады. Еңбекшілдік бағыттан теріс әдебиетпен күреседі. Соңғы кезде қазақтың байшыл жазушылары өздерінің пікірлерін астарлап, сөздерінің сыртын көбірек сырлап, білгізбей еткізуге айналып жүр.

Еңбекші жазушылары әдебиеттің сыртын қандай сұлу қылуға тырысса, ішін де сондай маңызды етеді. Маркстіл-төңкерісшілдік бағытымен қазақ еңбекшілерінің салт-санасын тәрбиелейтін сөздерді жазады. Тұрмыста бар

болған болуға мүмкіндігі бар нәрселерді жазады. Ескі тұрмыстан жазғанда қазақ еңбекшілеріне үлгі боларлықтарын, болмаса ескі тұрмыстың жамандығын суреттейтіндерін ғана алады. Өткен дәуір мен кәзіргі дәуірді салыстырып, келешекке қырағылық жасайды.

8

Төңкерістің және тап соғысының зардабы қазақ елін де құр қалдырған жоқ. Аштық, жұт, соғыс коммунизмі, тағы сондай оқиғалардың көбі жазылмай келеді. Төңкерістің арғы жағында қазақтың қанішер хандары, батырлары, паракор болыс, би ауылнай, ақсақалдары; еңбек жегіш байлары; төңкерістің, тап соғысының кезіндегі оқиғалар; алашорда — осылардан да жазылғандар аз. Бұл оқиғаларды лық жазып, қазақ әдебиетшілерінің, алдына тарту жұмыскер-қарашаруа жазушыларының зор міндетінің біреуі.

9

Қазақтың еңбекші жазушыларының қаламы әлі төселіп болған жоқ. Олардың жазғандарының көбінде мазмұн мен р (форма и содержание) екеуі тең түспей тұр. Көркем әдебиет бұл екеуінің тең болуын қатты керек қылады. Мазмұн мен түр екеуі қатты байланысты нәрсе. Егерде осы екеуінің тең болуын көздесе, көркемдік өзінен өзі шығады. Еңбекші жазушылардың міндеті осы екеуін де ақсатпау.

10

Өлең, әңгіменің ескіден келе жатқан түрін одақ керексіз қылмайды. Түр үшін ешкіммен таласпайды да айрылыспайды. Бар түрлерді түзеп өн, беруді мақұл көреді.

О д а қ т ы ң к ө з д е й т і н і : жазылған өлең, әңгімелерді басынан аяғына шейін мазмұны толық болуы; екі мағыналы, астарлы қыламын деп түсініксіз болып қалмауы; пікірінің жұмбақсыз ашықтығы.

11

Қазақстан қара бұқарасынан шыққан жазушыларының біразы әлі де болса қайда барарын білмей жүр. Бұлар кейде байды, кейде еңбекшілерді жырлайды. Одақ оларға байшыл жазушыларға қараған көзбен қарамайды. Оларды өзіне тартып, тәрбиелеп, еңбекшілдік бағытқа көшіруге тырысады.

12

Қазақтың да байлар табы әлі өшіп жеткен жоқ. Олай болса олардың жыршылары да тірі. Қазақстанда еңбекшілер үстемдігі нығайған сайын қазақтың байлары әлсірей береді. Сондықтан қазақтың байшыл жазушыларының бұдан да жаман ышқынатын дәуірі туып келеді: егіндік-

пішендік жерді бөлу, ауылды кеңестендіру, партия ұясын, қосшы одағын, жалшылар ұйымын ашу, әйел азаттығын іске асыру, кәсіп орындарын (завод, фабрик) жыл сайын күшейтіп, жұмыскерлердің санын арттыру, сан-сапасын күшейту, кедейлердің, жалшылардың сауатсыздығын жойып белсендіру — осылардың бәрі де байлардың ажалы жақындауына себеп болады. Қазақ байлары жыл санап әкімшіліктен, жердей, судан, малдан айрылады. Мұндай дәуірде қазақтың байшыл жазушылары баймен бірге еріксіз тулайды. Соның, үшін одақ олармен қатты күреседі.

АЛҒАШҚЫ АДЫМДА

Платформасы қабылданған жиналыста КазАПП-тың ұйымдастыру бюросы құрылып, председателдігіне Сәкен, секретарлығына мен сайландым. Мүшелігіне Бейімбет Майлин, Әбдірахман Байділдин, Хамза Жүсіпбеков, Орынбек Беков өтті. Еңбек ақыны «Еңбекші қазақ» газетінен алып, оның партиялық бөлімін басқарам. Ұйымдастыру бюросының істері де сол бөлмеде жүріп жатады.

Газеттің редакторлығына кешікпей Ғаббас Тоғжанов тағайындалды. Шарғалау бойлы, ашаңдау денелі, сарғылт өңді, көк көзді, шашы кірпіше тікелейген, беті қушықтау, көнтек ауыздау, жасы менімен құрдас бұл жігіт, кескін-кейпі жағынан қазақтан гөрі татарға ұқсаңқырайтын.

Ғаббасты мен алғаш 1918—19 жылдардың қысында Омбы қаласында көрдім. Сол кезде гимназияда оқитын ол, ұйымдарына «Жас азамат» деген ат қойған алашордашылдардың ішіндегі жастардың біреуі болатын. Сол қыста осы бағыттағы жастар, елде «алаш полкына» деп жәрдем жинағанда, Ғаббас та бір топты басқарып, қанша жәрдем жинай алғанын, алашорданың Семейде шығатын газеті «Сарыарқаға» жариялаған. Омбыда болатын жиналыстарда, Ғаббас алашорданы мадақтайтындардың біреуі де. Сырт естуімізше ол Садуақас Тоғжанов - дейтін ауылдағы атақты байдың баласы. Сол хабар рас болып, Ғаббастың әкесі — Садуақас 1928 жылы, үкіметтің ерекше декретімен мал-мүлкі конфискеленген бес жүз семьялы қазақ байларының тізіміне кірді.

Сібірде, оның бір бөлшегі — Ақмола губерниясында Совет өкіметі орнаған шақта, Ғаббас Тоғжанов коммунист партиясының қатарына кірді де, Батыссібірлік ревкомның инструкторы болып шыға келді. «Білеміз» дегендердің айтуынша, Ғаббас партияға өткен күз алашорда партиясының председателі — Әлихан Бөкейханов Қарқаралыда өткізген мәжілісте «енді алашшыл жастарға коммунист болудан басқа, советті іштен шіріту амалына кірісуден басқа жол қалған жоқ» деген ұран тастағаннан кейін кірген.

— «Бізді қапшыққа жасыра алмайсың» деген орыс маралы сияқты, Тоғжанов «коммунистігінің» алғашқы бірер жылында советшіл болып жүрді де, одан кейін, Қызылжарда шығатын «Бостандық туы» газетіне ұлтшылдық мазмұнда бірнеше мақала жазды. Сол қылығы үшін, жергілікті партия ұйымдары қудалай бастаған соң, 1922 жылдың күзі болу керек, Ғаббас Москва кетіп, ондағы Плеханов атындағы экономикалық институтқа түсті. 1924 жылдың аяғында Москваға барған шағымда, Ғаббастың институтты бітіруге жақындап жүруі, әрі ЦК РКП(б)-ның баспасөз бөлімінде қызмет істеуі жоғарыда айтылды. Менің «Шығыс» баспасына ұсынған өлеңдер жинағымның қолжазбасына Ғаббастың дұрыс рецензия жазуын да оқушыларға жоғарыда ескерттім.

«Еңбекші қазаққа» редактор болып келген Ғаббас, алғашқы кезде маған нашар көзқарасын өзгертпеген қалпын байқатты.

Оның сипаттауынша, қазақ совет жазушыларының ішінде, пролетариаттық идеологияға ең жақыны — менмін. Ол осы пікірін келер жылы «Әдебиет мәселелері» деген атпен шығарған кітабында да дәлелдеуге тырысты.

Маған солайша қарайтын Ғаббас, Сәкенге алғашқы адымнан-ақ қарсы келді. Осы себебін тауып жиналыстарда да баспасөз бетінде де Сәкенге қарсы науқан ашуға кірісті. Сәкенді біржақты кінәланған мақалаларды «Еңбекші қазаққа» бастыруға мен қарсы келе берген соң, Ғаббас орыс тілінде шығатын республикалық газет «Советская степьті» пайдаланып, біразын сонда бастыратын болды. Сәкен де қарап жатпай, сол газеттің бетінде «Идеология майдандағы жаңарған ұлтшылдық» — «Неонационализм на идеологическом фронте» деген мақала жариялады. Онысы рас та еді, мақалаларында, сөздерінде Коммунистік партияның тонын жамыла кететін Ғаббастың, ішкі мазмұнында садуақасовшылдықтан айырмасы азғана болатын. Ол да «қазақта тап бар», «тап күресі бар» деген сөзді бүркемелей айтып, марксизмді бұл жөнде ашық жақтай қоймайтын.

Ғаббас Тоғжановтың осындай бағыт ұстауын, Сәкен де, оның сенімді достары да күн бұрын болжаған еді. Елден Қызылордаға келген күндерінің біреуінде, Сәкеннің үйіне бара қалсам, Тұрар Рысқұлов отыр екен. Ол екеуінің революция жылдарынан достас, пікірлес екендіктерін білем. Ғаббастан бұрын «Еңбекші қазақ» газетіне Тұрардың аз уақыт редактор болуы жоғарыда айтылған. Жаңа редактор туралы Сәкен мен оның болжалы: «көн құрысса қалыбына барады», жақын арада ғана алашордашыл болған байдың баласы, қазір тырнағын жасырған мысық, ерте ме, кеш пе шын сырын көрсетпей қоймайды, өз табынын, жауы деп санайтындарды, алдағы күндерде талай тырналайды, жара да түсіреді, бірақ ол жеңбейді, біз жеңеміз, себебі — өкімет байдікі емес, еңбекшілердікі.

Осы кеңестің үстінде және одан кейін жолыққан шақтарда, мен Тұрар Рысқұловтың табанды большевик екендігін көрдім. Қызылордадан Москваға көшкенде, ол Мұратбаев көшесіндегі 19-санды пәтерін маған беріп кетті. Мен Тұрармен одан кейін де жолығып жүрдім, әсіресе 1930—35 жылдары Москвада оқыған шағымда. Ол жайға кейін толығырақ тоқталам.

Крайкомның секретары — Голощекиннің республикалық басқарушы қызметкерлерден арқа тіреу еткен адамдары үшеу болды: Совнарком председателі — Нығмет Нұрмақов, Крайкомның ұйымдастыру бөліміне меңгеруші болған — Ораз Исаев және Ғаббас Тоғжанов. Қазақстанға өзі келгенге дейін, яғни 1925 жылға дейін «бұл елде советтік құрылыс болған жоқ» деген қате теорияны іске асырмақ болған Голощекин, осы мәселеде

бас «теоретик» қып Ғаббасты ұстады. Ғаббастың ықпалымен, Сәкенді ол да жек көрді, сонысын байқаған Сәкен, Қазақстанда жеті-сегіз жыл басшылық еткен Голощекинге бір рет те барып жолыққан кісі емес.

Бейімбет Майлин туралы аз сөз. КазАПП-ты ұйымдастырушылардың, оның платформасына қол қоюшылардың бірі болғаны жоғарыда айтылды.

Орынборлық дәуірде де көріп, істес болып жүргенмен, Бейімбетті менің жақын тануым — Қызылорда дәуірі. Мен Қызылордадан 1926 жылы келсем, Бейімбет Қызылордаға өткен жылы республикалық мекемелермен бірге көшіп, орнығып қалған екен. Оның қазірде көзі тірі әйелі — Күлжамал, ол кезде жас келіншек: Ауылда туып өскен, газет оқырлық қана сауатты, мінезі ақ-жарқын, «қазақы» аталатын бұл әйелді, Бейімбет Қостанайдағы туған елінен, Қызылордаға келе алдырыпты. Бірер баланың, анасы болып қалған Күлжамал, қазақы жеңге ретінде, ойын-күлкіге де жақсы, дастарқаны да кең, асы да мол, сондықтан Бейімбет тұратын пәтер күн сайынғы қонақтан арылмайды. Газет, журналдарда өлеңдері, фельетондары, очерктері жиі басылатын, өлеңдерінің және әңгімелерінің, жинақтары көлемді кітап болып басылған Бейімбет, қаражат жағынан мол тұрады. Сондықтан Қызылорданың бағасы арзан қойынан (үш сомнан бес сомға дейін), Бейімбеттің үйі күн ара біреуін сояды деуге болады. Күн сайынғы мол қонақ, ол қойдың етін бір асқаннан қалдырмайды. Ет пен қымыздан, бауырсақтан басқа тамақ ол кездегі қазақ қызметкерлерінің үйінде қолданылмайды. Бейімбеттің өзі сырашылдау кісі. Егер қостаушылар болса, қымыз орнына сыраны сіміреді де отырады. Жасау-жиһазды Бейімбет үйі жинаған емес. Төсек-орыннан басқа жалғыз мүлік — Күлжамалдың төркіні берген, орта мөлшерлі, әдемі түкті кілем. Бірер кроваттан басқа мебель оның үйінде болмайды. Асты жерге жайған дастарқанда ішеді. Ыдыс-аяқтары да жобалғы. Бейімбеттің өзі қалаша, бірсыдырғы тәуір киінеді. Күлжамал қазақылау, сыпайы ғана киінеді.

Бейімбет «Еңбекші қазақ» редактордың орынбасары болып қызмет істейді. Ол күшті журналист. Газетке өлеңдер, оқшаулар жазуды 1914 жылдан бастаған, советтік дәуірдің алғашқы бес-алты жылында Қостанайда шығатын ауыл газеті мен Орынборда шығатын «Еңбекші қазақ» газетінде кезекпен қызмет атқарған, сол кезде Қазақстанда шығатын «Қызыл Қазақстан», «Әйел теңдігі» «Лениншіл жас» журналдарының бәрінде де өлең, әңгімелерін оқушыларын үздіксіз жариялайтын ол, мерзімді баспасөздің ісіне мейлінше кәнігерленіп алған кісі. Оның денсаулығы күшті болатын, сондықтан ара-тұра мызғып алғанда, немесе тамақ ішкенде болмаса, уақытының көбін жазуға жұмсап, күні-түні отыра беруге ерінбейтін. Кейде серуендеп жүріп, түн ортасы, таңға жақын, таң атқанда... мезгілдерде пәтерінің қасынан өте берсең, терезесінен шамының жарығы жылтырап тұратын. Қызылорданың жазғы тишу күндерінде, бөлмесінде пысынап отырғанмен, (ол тершең болатын, әсіресе таңқылау кішкене мұрнының ұшы қоңыр жай уақытта да тепшуден арылмайтын) терезесін ашпайтын, себебі — ол «жеті қорқақтың бірі» де: қараңғы

уақыттарда жалғыз жүрмейтін, «түнде пәтерінен тысқа шықса, тапаншасын қолына ала шығады» деген сөз болатын, «бір сәтте, (Алматыда), жарық айлы түнде тысқа шығып, қораның әр жағынан көлеңкесі көрінген өз сиырына мылтық атты» деген қалжың болатын; тағы бір сәтте (Қызылордада), үйіне келген азғана қонағымен, түнгі мезгілде терезесін ашып қойып, Бейімбет қарта ойнап отырса, сырттан әлде не бір жас жігіт терезе табалдырығына қарғып шығады да, қолын қалтасына салып, «тез қашындар, әйтпесе атам!» дейді, Бейімбет қора жаққа тұра қашқанда, қонақтары да оған ере шығып, ұры бос қалған бөлмеге кіреді де әлденеше киімді құшақтап алып кетеді. Содан бері, түнгі мезгілде терезе ашуды Бейімбет мүлдем қояды.

Бейімбеттің кеңседегі кабинетіне, пәтеріндегі жұмыс бөлмесіне ерте бар, кеш бар, оны үнемі жазу үстінде жолықтырар ең. Оның сыраға құмарлығын жоғарыда айттық. Кеңседе отырған шақтарында, ол жақын арадағы сыраханаға әлсін-әлсін барып, сусынын қандырып келетін, ал пәтеріндегі жазу столынан сыраға толы графин үзілмейтін. Ол қоңыр өңді, жиі бұжырлы, көзінің үстіңгі еті томпақ, таңқы мұрны қайқылау, төменгі ерні салпылау, кескінсіздеу жігіт болатын. Тістері сарғылттау да. Оны «көп тартатын шылымның ысынан» дейтін. Шашы көмірдей қара және бұйралау болатын. Оны дударландыра, ұзын ғып өсіретін. Жазумен шұғылданған шақтарында, Бейімбет қаламды он, қолымен жүргізіп, сол қолымен маңдай шашын бұрап отыратын, шылымды үздіксіз тартып, бірінен соң бірін тұтататын. Пәтерінде жазып отырғанда, стаканға құйған сыраны әлсін-әлсін ұрттай беретін. Басқа бап тілемейтін. Жұмысының көптігі және өнімділігі жағынан Бейімбетке теңдесетін қазақ жазушысы, әсіресе — журналисі аз болатын. Бейімбет сұлу жазатын адам да және өте жылдам жазатын, жазғанын қайта көшіретін әдет онда жоқ та. Түзетуді де аз жасайтын. Қазақ грамматикасына ол жүйрік те. Орысшаны шалағай білетін. Жазудан шаршаңқыраған кезде, негізгі ермегі екеу болатын: бірінші балаларымен ойнау, (ол өте бала жанды адам да), екінші — жастыққа шалқасынан жатып, домбыра тартып, баяу дауыспен өлең айту. Домбыраны ол Қостанай салтымен төпеп, соққылай тартатын. Қоңыр үнмен өлеңді де жап-жақсы айтатын. Сонда көбірек айтары: Қостанайдың тел әні «Уғай-ай» мен, Балуан Шолақтың «Ғалиясының» бір түрі. Бұл түрді Бейімбеттен басқа кісіден естіген емен.

Идеологиялық жағынан Бейімбет жазушылық өмірбаянының алғашқы адамынан-ақ кедейшіл демократ. Бұлай болуы жалпы өмірбаянына байланысты. Өзінің және оны білетіндердің айтуынша, Бейімбет қазіргі Қостанай облысының «Таран» аталатын ауданында, Аят өзенінің жағасында, «Шаңқан» аталатын төбенің етегінде туған. Кейін оның бір псевдонимі — «Шаңқан» болуы содан көрінеді. Бейімбеттің әкесі — Жармағамбет Майлыұлы аңшылықпен күн елтетін жарлы жігіт екен. Бейімбет әкесінің он тоғыз жасында туады. Баласына алты ай толғанда Жармағамбет өледі. Елдің аңызында, аңшы Жармағамбет аққуды атып алады да, «қасиетті құстың кепиетінен өледі». Бейімбеттің жастай қалған

шешесі (атын ұмыттым) Жармағамбеттің Бақберген есімді інісіне қосылады. Одан басқа — Байжан деген де інісі болады. Күн көрісі нашар Жармағамбет еліндегі Мұқамжар деген байға жалданып, революцияға дейінгі өмірлерін соның есігінде өткізеді. Бейімбеттің шешесі сол байдың сауыншысы болады. Бейімбет те бала шағында осы байдың қой-қозысын бағатын малайы (жалшысы) болады. Кейін оның псевдонимі «малай» болуы содан екен.

Мұқамжардың ауылында жәдит мектебі болған. Бейімбет алғашқы сауатын содан ашады да, одан әуеле, көршілес Троицк қаласындағы медіресе Расулиядан, одан кейін, Уфадағы медіресе Ғалиядан оқып, татарша орта білім алады. Содан кейін ауыл арасында мұғалім болып жүргенде, февраль революциясы жасалады.

Бұл арада бір айта кететін нәрсе, байшылы болсын, демократты болсын, орысша я татарша оқығаны болсын, революциядан бұрынғы қазақ интеллигенциясының ішінде «милләтшіл» болмағаны кемде-кем. Сонда олардың «милләт» деп отырғаны—«ұлт». Бірақ ол кезде, «милләтшылдық»—«ұлтшылдық» мағынасында қолданылған жоқ, «халықшылдық» яғни «туған халқын сүю, соның мұң-мұқтажын ойлап, отарлық халдан, ұлт теңсіздігінен шығару, азаттыққа жеткізу, шаруасын, мәдениетін өркендету» мағынасында қолданылады. Ішкі мазмұнында, бұл «милләтшылдық» тұтас бірдеме болған жоқ. Оның ішінде, қазақтың қанаушы табын қолдайтын байшылдары да, еңбекші көпшілікті қолдайтын демократтары да болды, ақыры, революция жылдары, бұл екі жүйенің жігі айқын ашылып, байшылдар Октябрь революциясына қарсы кетті, демократтардың, біреуі—ерте, біреуі—кеш!.. дегендей, басым көпшілігі Октябрь жолына түсті. Осындай демократтардың ішінен, өзгелерін былай қойғанда, Октябрь революциясын қазақтан алғаш қабылдаған, соның жолымен бұлтарыссыз ілгері басқан Сәкен Сейфуллин де революциядан бұрын «милләтшілер» ауқымынан аса алған жоқ, оған «Өткен күндер» есімді бірінші өлеңдер жинағы куә.

Бейімбеттің милләтшылдығы Сәкеннен көрі қалындау болды. Опын, себебі — әдебиеттік алғашқы адымдарында, Бейімбеттің Орынборда шығатын «Қазақ» газеті арқылы көтерілуінде еді. Бұл газетті шығарушылар және Октябрь революциясына дейін басқарушылар, кейін «алашорда» көсемдерінің қатарында болған Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов екені мәлім.

Бұл газет бетінде, Бейімбеттің «Мұқтаждық» аталатын өлеңі 1915 жылы жарияланды. Мазмұны — ауыл кедейінің кедей семьядан шыққан оқуға талабы бар жастың, күн көрісі жағынан халының өте ауырлығы, аңсаған мақсатына жете алмауы. Осы сарын Бейімбеттің революцияға дейінгі жазған өлеңдерінің бәрінде де бар. Сонымен қатар Бейімбет қазақтың Октябрь революциясына дейін қалам сілтеген ағартушылары сияқты, шығармаларында қазақ қоғамының өміріндегі үш нәрсеге үнемі қарсы

болып отырады: бірі — байлардың кедейлерге қорлығы, екіншісі — діншілдердің қазақ халқын қараңғылыққа шырғауы, үшіншісі — қазақ әйелдерінің әлеуметтік өмірдегі теңсіздігі. Бұның аты — шын мағынасындағы демократизм, шын мағынасындағы тапшылдық.

Аржағы осылай әдемі келген Бейімбет, февраль революциясының кезінде біраз адасыққырайды. «Қазақтың» көсемдерін пір тұтатын олар февральдан кейін, Октябрьге қарсы «алашорда» партиясын құрғанда, бұны «халықтық партия» деп ұққан Бейімбет «алашордасына» деген өлең жазады да, «алаштың» Семейде шығатын газеті — «Сарыарқада» жариялайды. 1918 жылы, алашорданың Орынборда шақырылған бірінші съезінен кейін, осы съездің қаулысымен, «алаш әскері» құрылғанда, (әрине, большевиктерге қарсы), Бейімбет бұл әскердің Қостанайдағы бөлімшесіне еркімен кіреді, осы тақырыпта «Еліме» деген атпен өлең жазып, ол да «Сарыарқада» басылады. Бұлардың бәрі де саяси жағынан қате өлеңдер.

Революцияның алғашқы жылдарында осылайша қателескен Бейімбет, теріс жолға түскенін тез аңғарады да, әйелі — Күлжамалдың және біздің адамдардың айтуынша, «алаш әскерінен» ат-матымен қашып, ауыл арасында тығылып жүреді, туған өлкесіне 1919 жылдың күзінде орнаған Совет өкіметінің ағартушылық және баспасөздік қызметтеріне белсене араласып кетеді. Сол күндерден бастап, Совет өкіметін, оның қазақ еңбекшілдеріне берген бостандығын социалистік құрылысты қуаттап көптеген өлеңдер жариялайды. Бейімбет шығармаларының осы желісі өмірінің ақырында дейін, үзілген жоқ.

Мен Қызылордадан 1926 жылдың жазында келгенше, Бейімбеттің баспадан екі кітабы шыққан екен: бірінші — 150 беттік өлеңдері мен поэмаларының жинағы, екіншісі — 61 беттік «Күлпаш» атты әңгімелер жинағы. Соңғы кітапқа кірген бес әңгіменің «Күлпаш» аттысы ғана 1921 жылы болған аштыққа арналған да, өзгелері ислам дінін әшкерелеу тақырыбына жазылған. Біз бұл жолы әңгімелердің емес, өлеңдер мен поэмалардың жинағына, әсіресе өлеңдерге қысқаша тоқтаңқырап өтеміз.

1915 — 25 жылдар арасындағы қазақ поэзиясында Бейімбет өлеңдерінің орны ерекше. Осы бір тарихи кезеңде, ауыл кедейінің тұрмысын Бейімбеттен терең ұққан да, терең жырлаған да қазақ ақыны жоқ. Оның кедейлерге Мырқымбай». Мағыналық жағынан: «кедей, Мырқымбай, Бейімбет» үшеуі бір-ақ есім. Бір мазмұнда түйіскен бұл есімдердің жоғарыда атаған он жылдық өмірінен, барлық тіршілігін, мұң-мұқтажын, арманын, ол армандардың қаншасына жетіп, қаншасына жетпегенін, жеке шаруа кезіндегі барлық күшті және осал жақтарын түгел көреміз.

Мырқымбай — кедей. Бірақ, ол, жалпы қазақ атаулыға тәуелді кедей емес, жарты көшпелі, жарты отырықшы тұрмысты ауылдарда кездесетін кедей. Ол — малшы батырақ емес, егінші батырақ. Мырқымбайдың мұқтаждықтағы өмірі, Бейімбеттің «Кедейдің кейістігі» деген өлеңінде айқын көрінеді. Оның мұқтаждығы, шаруаның өзге жүйесінде емес,

егіншілік шаруасында. Шаруаның осы түрімен ғана күн көргісі келетін Мырқымбайға, революцияның алғашқы кезінде соқа-сайман да, көлік те, егістік тұқым да жетпейді, Оны, яғни қазақтың кедейлерін бұл ауырлықтан Совет өкіметі ғана шығарып, Мырқымбай 1924 жылдан бастап, яғни — жаңа үнем саясатының алғашқы жылынан бастап, соқа-сайманға да, көлікке де, тұқым қорына да, азық-түлік пен киім-кешекке де жаруға айналады. Бұған Бейімбеттің «Айт, шу, ала атымнан» басталатын өлеңдері куә. Күн көрісі жылдан жыл осылайша жақсарған Мырқымбайлар, яғни қазақ кедейлері, әуеле—«Мойын-қос» (ТОЗ) болу арқылы ақыры, коллективтік ірі шаруаға айналады. Барлық жанрдағы шығармаларын қазақ кедейінің өміріне, оның бақытты тұрмыс жасауына арнаған Бейімбет Майлин, революциялық, советтік дәуірде қызған тап күресін, ешуақытта ұмытпайды. Сонда ол, қанаушыларға үнемі қарсы, үнемі еңбекшілердің ғана мұң-мұқтажын сөйлеп, солардың ғана бақытын көздейді.

Шығармаларын осылайша өрбіткен Бейімбет, идеология майданының басқа тартыстарына араласқан адам емес. Бұл майданда, сол кезде жүріп жатқан айтыс-тартыстардың Бейімбет ешқайсысына қатынаспайды, ешбір жиналыста сөйлемейді, бұл тақырыпта ешбір мақала жазбайды, сондықтан ол, салғыласып жататын екі жаққа бірдей жағымды; қазақ совет әдебиетінің өзге кадрларының көбінде достары да, дұшпандары да бола жүре, Бейімбетке дұшпандық көрсеткен кісі кездеспейді, оны ұлтшылдар да, советшілдер де «Биеке» деп, үнемі құрметтейді.

КазАПП-шылардың басым көпшілігі Бейімбеттей емес. Олар жиналыстарда, баспасөз бетінде жиі ұшырасатын айтыс-тартыстардың қызу және қалын, ортасында жүреді. Солардың бірі және бірегейлерінің бірі — Орынбек Беков.

Бұл адамның есімін мен ең алғаш, рабфакта бірге оқыған жолдасым, оқушыларға өткен тараулардан белгілі — Нұрмақ Байсалықовтан естідім.

— Нағыз жұмысшы семьясынан шыққан,— деп сипаттайтын еді Нұрмақ Орынбекті,— балалық шағында орысша екі кластық школаны бітірген ол, орысшаға да, қазақшаға да ағып тұрған шешен, өткір жігіт болып есті. Революцияның алғашқы жылдарынан совет мекемелерінде қызмет атқарды. 20 жылдан партия мүшесі. Әдебиетті де жақсы көреді. Тәрбиелесе жазушы болып кетуі мүмкін. Оны Қазақстан орталығына алдыру керек.

Орынбекті «Тар жол, тайғақ кешу» атты шығармасында Сәкен де еске алып, жұмысшы табынан шыққан, революция істеріне, советтік құрылыс істеріне белсене қатынасқан талантты, талапты адам ғып сипаттайды. Сондықтан мен Орынбекті көруге құмартам.

Орынбек Қызылордаға менен бір жыл бұрын келіп, еңбек комиссариатына қызметке кіріпті. Сол жылы Қызылордадағы республикалық жоғарғы сотта бір ірі іс қаралады: 1921 жылғы аштықта, Семей губерниясы, «Торғай уезінде ашығып жатыр» деп естіген қазақтарға

жылу жияды да, ұсағы-ірісі аралас мыңнан астам мал басын айдатады. Бұл жұмысты белгілі алашордашыл жазушы — Жүсіпбек Аймауытов басқарады. «Осы малдар аштарға емес, Торғайдағы пысықтар мен байларға үлестірілген» деген қылмысты іс көтеріліп ақыры 1925 жылы Аймауытов бастаған топ абақтыға алынады да, ісін жоғарғы сот қарайды. Сонда қылмыстыларға қоғам айыптаушысы болып Орынбек Беков тағайындалады.

Архивте сақталған бұл іске қарағанда, сот мәжілісі қылмысты істің көлемінен шығып, саяси мәні бар іске айналған: ұлтшылдар осы іске байланысты, Совет өкіметін, оның системасын кінәлау әрекетіне кіріскен; олардың бұл әрекетіне тойтарыс беруге, Қазақстанның басқарушы ұйымдары Орынбек Бековті лайық көрген. Беков бұл жұмысты зор шешендікпен, ақылдылықпен, іскерлікпен, білімділікпен ойдағыдай орындап шыққан. Содан кейін үкімет пен партияның алдында абыройы көтеріліп, мен Қызылордаға келген шақта Орынбек Қазақстан кәсіпшілер одағының «Жер-орман жұмысшылары» аталатын орталық комитетін басқарады екен.

Танысып көрсем, менен екі жас үлкен Орынбек, шынында өткір, шешен, іскер адам. Орысша екі кластық бастауыш мектепті ғана бітіргенмен, өз бетімен оқу арқылы орыстың және еуропаның арғы-бергі әдебиетін жақсы біледі. Ескішіл молдадан ғана «әліп-би» таныған ол, іздену-шұғылдану арқылы қазақтың жаңа жазуын да жақсы меңгерген, қазақтың да арғы-бергі әдебиетін көп оқыған. Советтік мектептердің ешқайсысында оқымаған ол, өз бетімен зерттеу арқылы марксизм-ленинизм ғылымына да қанған. Әсіресе эстетика мәселесінде. Оған марксшылдық көзбен қарайды. Қысқасы, өркендеуіміздің сол бір кезеңінде Орынбек Беков қазақтан шыққан табанды коммунистердің, біреуі.

Осы табандылығын ол әдебиеттік айтыстарда да көрсетіп жүрді. Орыстың да, қазақтың да тіліне шешен ол, қарсы адамдарды сылдыр сөзімен емес, ақылымен, білімімен, дәлелімен, логикасымен жеңеді.

Әсіресе, Ғаббас Тоғжановты. Орынбек қу тілді, мысқылшыл да адам еді. Айтыстарда ол осы өнерін де қолданып, қарсыларын күлкіге айналдыратын.

Қазақтың советтік социалистік әдебиетін жасауға, Орынбек сөзде ғана емес, істе де қатынасты. Ол өзі басқаратын жұмысшыларының орталық комитеті арқылы тапсырма беріп, Сәкенге белгілі поэмасы — «Еңбек шарт жалшылар қорғанын» маған «кешегі жалшы мен бүгінгі жалшыны» («Батырақ»), Рахымжан Малабаевқа ауылдың ескі әдетін сықақтайтын, клубтарда ойналатын аз актылы комедиялар жаздырып, бәрін де баспадан кітапша ғып шығартты. Солардың ішінде өзінің қаламынан туған, қазақ еңбекшілерінің Октябрь революциясына қатынасын көрсететін «Ұлы жолға бір қасық қан» есімді көркем жазылған хикаясы да бар. Бұл кітапшалар идеология майданының сол кезеңіне көп пайда келтірді.

Орынбек Беков осы бағытынан өмірі таусылғанша (ол да 1937 жылғы жеке адамды дәріптеу дәуірінің құрбаны болып кетті) тайған жоқ. Оған талассыз көп дәлелдің біреуі, «Социалистік Қазақстан» газетінің 1965 жылы 3-мартта шыққан, 51-санындағы «Шығарма айнасы — шындық» деген мақала.

Әдебиеттік айтыстар осылайша жүріп жатты. Алғаш азғантай ғана адамнан құралған Каз АПП-тың қатары жыл санап кеңі түсті. Осы өсу жолында Каз АПП қатарына жастардан алғаш келген, кейін қазақ совет әдебиетінің күрделі кадрларының қатарына қосылған кейбір жазушылар туралы қысқаша баяндай кетейік.

«Тан, атпайын десе де күн қоймайды» дегендей, жазушылық іске талабы бар жастар редакция мен бюроға шақырусыз-ақ келе бастады.

Мысалы, қазақ совет әдебиетінің кәзіргі ең күрделі ақынының бірі — Асқар Токмағамбетов. Бір күні әлдекім есік қаққанға кіріңіз!— десем, толықшалау орташа бойлы, жирендеу өнді, жирен бұйра шашты, маңдайында кокардасы бар, төбесі жасыл, ернеуі күрең фуражкелі, белін бұрамалы, шашақты ақ белбеумен байлаған, жаға-жеңі кестелі қисық жаға көйлегі бар, бұтында сүр кенеп шалбары, аяғында сандалы бар жас жігіт кіріп келеді. Бұл кім?—дегендей қолдаспақ болып орнымнан тұра бергенімде, жирен жігіт кездерін жыпылықтата қағып, тырбықтау, толықтау саусағымен қолымды алды да, сөз айтудың орнына, шалбарының қалтасынан бүктелген әлде не қағазды суырып маған ұғынды. Оқып көрсем, белгілі бір жазушымыздың запискасы.

— «Мынау — Асқар Токмағамбетов дейтін бала, Ташкенттегі Су шаруашылық техникумының оқушысы,— деп жазыпты ол запискада.— Ақындыққа талабы бар жастың бірі. Өлеңдерін маған оқып жүреді. Көпшілігі ұнайды. Әсіресе — тілі. Қазақтың байырғы тілін жақсы білетін жігіт. Жазғы каникулға туған жері — Қызылордаға кетіп барады. Осы жігіттің өлеңдерімен танысып, ұнатқаныңды «Еңбекші қазаққа» жариялауыңды өтінем!»

Кеңесіп көрсем кәзір де сөзге сараң Асқар, ол кезде тіпті бұйығы екен. Сұраған сөздерге қысқа ғана жауап қайырады, аз сөзің көздерін жиі қағып, күле айтады.

Асқардың, өлеңдегі аяқ алысы маған бірден ұнады. Көп өлеңдері шешен тілмен келісімді жазылған. Тақырыбы түгелімен советтік және күнделікті тұрмыс жайында. Мен олардың ішінен Ленинге арналған «Суретің міне тұр» деген өлеңді ерекше ұнаттым да, «Еңбекші қазақтың» ертеңіне шыққан номеріне жарияладым. Содан кейін Асқар өлеңдерін редакцияға жиі тоғытатын болды. Бірақ табиғатында ұялшақ оның өлеңдерін редакция өзінен гөрі досы, жерлесі, құрбысы — Жұмабай Есбатыров (кейін баспасөз қызметкері болып кетті) көбірек әкеледі. Ол «Асқар екеуміз мынадай өлең жазып ек» деп әкелгенмен, сөз де, әріп те Асқардікі екендігі айқын көрініп

тұрған соң, мен «Жұмабай» дегенді өшіріп, «Асқар» дегенді ғана қалдырам. Жұмабай оған арланбайды, Асқардан записке әкеледі де, басылған өлеңдердің гонорарын алып жүреді. Асқар осы бетімен ақын және фельетоншы боп кете барды...

Екінші мысал — қазақ совет әдебиетінде біраз жыл бойына елеулі ақындардың бірі боп жүріп, соңғы кезде тоқырап жүрген Қалмақан Әбдіқадыров.

Ол 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде редактордың хатшысы болып қызмет атқарады. Автомашина ол кездегі Қызылордада атымен жоқ. Мекеме бастықтары фаэтон я тарантас жеккен атпен жүреді, біреулер — салт мінеді. «Еңбекші қазақта» кәрілеу, жалқаулау, ірі денелі торы ат бар. Фаэтонға жегілген ол ұзақ күнге көбінесе бос тұрады, себебі редактор жиі қатынасатын үкімет үйі «таяқ тастам жерде» жап-жақын, оған атпен барудың қажеті жоқ. Қызылорданың шаңқиған ашық күнді жазы өте ыстық, сондықтан торы ат та, оны жүргізуші — Қалмақан да көшені жиектей есетін жуан теректердің көлеңкесінде тұрады. Сонда байқасам, атшының қолынан кітап, қағаз, қарындас түспейді, кейде кітапқа шүкшия үніліп, кейде қағазды тұқыраңдай жазудан бас алмайды.

Мен бұған көңіл бөлдім де, бір күні атшының қасына барып таныстым. Жасы мен құралыптас, түр-тұлғасы арабтың бәдәуилеріндей қатып қалған арық қара, бет бейнесі де соларға қатты ұқсайтын Қалмақан Қызылорда облысының Шиелі ауданындағы батырақ семьясында туған екен до, ес білгелі сәудегер өзбектердің есегін айдап, Орта Азияда бармаған жері, көрмеген қаласы жоқ екен. Бала шағында аздап қана қадымша оқыған ол, сапар шегіп жүрген шақтарында тәжіктің және өзбектің тілдерін үйреніп алыпты да, ол тілдерде жазылған кітаптарды түсініп еркін оқитын бопты. Ол Орта Азия классиктерінің талай шығармаларын оқыған. Кәзіргі оқып жүргені — Әбілқасым Фердаусидың, «Шаһнамасы» екен. Кітап оқу арасында ара-тұра өлең де жазады екен. Оларын оқып көрсем, өлең жазарлық қабілеті бар, бірақ саяси және эстетикалық сауаты аздықтан, түрі — фольклорлық, мазмұны — шалағай. Жалпы жобасы — кедей, батырақтың азаттығын, қанаушы таптың озбырлығын сипаттамақ болады.

Мен осы атшыдан да совет ақынын шығару мақсатымен, онымен үйір бола бастадым. Ол менің қызмет бөлмеме я пәтеріме келіп, мен оның фаэтонының қасына я тұрған үйіне барып... дегендей, екеуіміз жиі және қат-қабат араласып кеттік. Осы сөйлесулерден кейін оның қаламынан советтік тақырыпқа тәп-тәуір өлеңдер туа бастап, «Бірлік» атты өлеңі «Еңбекші қазақ» бетінде жарияланды да, одан кейін аты газетте жиі көрінді.

Үшінші мысал — қазақ совет әдебиетінің қазіргі ең күрделі ақынының, сыншысының бірі — Әбділда Тәжібаев.

Бір күні қызмет бөлмемнің есігін біреу қаққанға, кіріңіз!— десем, оң жамбасынан сылти басқан, серейген арық бойлы, қоңқақ мұрынды,

сығырлау көзді, қара шашы жалбыраған бала-жігіт кіріп келді. Тани кеттім: өткен жылы Орынбордан Қызылордаға Қазақстанның бесінші совет съезіне келгенде, вокзал алаңында болған митингте пионерлер атынан сөйлеген Әбділда Тәжібаев!..

Мен оны танығанмен, ол мені танымайды екен. Маңдайынан сорғалаған терді ұзын, жіңішке саусақтарымен сыпырып тастап, жатырқаған бейнеде, дірілденкіреген дауыспен қалтасынан бір тарақ қағазды суырды да маған ұсынды. Оқып көрсем — «Мұнда саған орын жоқ» деген өлең екен. Мазмұны — Әбділда қызмет іздеп бірнеше мекемеге барса, бәрі де орын жоқ деп алмапты. Соған ызаланған Әбділда, фельетон түрінде жаңағы өлеңді жазыпты.

Бұл кезде «Еңбекші қазақ» басқармасында жер-жерден түскен, советтік тақырыптарға жазылған өлеңдер көбейіп кетіп, таңдамалыларынан газетке қосымша ретінде «Сыйлық» атты жинақ жасалып жатыр еді, құрастырушы мен едім. Әбділданың әлгі өлеңі ұнаған соң, «Сыйлықтың» ішіне кірді. Әбділда өзі газеттің фальсовщик аталатын қызметіне орналасты, сол күннен бастап өлеңдері де газет-журналдарға жиі жарияланды.

Қазақ совет әдебиетіне екпіндей келген жастың бірі марқұм Тайыр Жароков. Оны мен ең алғаш Орынборлық дәуірде қазақ педагогика институтында оқып жүрген шағында көргем. Ол кезде Тайыр сұлу кескінді, сымбатты, денелі жасөспірім де; институттың оқу үйі, рабфак оқу үйінің қасында болатын. Бір мезгілдегі сабақ үзілісінде біз сапырылыса араласып кететінбіз. Қарсы жақта «ит бақшасы» аталатын алан, бар. Араласқан оқушылар соған кіреді де, біреу қалжың айтып, біреулер өлеңдетіп, біреулер ойын көрсетіп, енді біреулер өлеңдерін оқып... дегендей әртүрлі өнер жүйелері ортаға түсіп жатады. Сонда өлеңдерді, әсіресе өзінің өлеңдерін екпіндей оқып, көзге оғаш түсетіндердің бірі — Тайыр.

Мен онымен тез танысып, пікірлес болып алдым. Кейін қадірлеп «Тәкең» атап кеткен Тайыр қулық сөзге шебер еді, сонда оның бір айтатыны:

— Менің өлеңдерімнің көркемдігінен кемшілік табылар. бірақ саяси қатені ешкім таба алмас.

Онысы рас та. Әдебиет майданында қырық жылдай қалам сілтеп, мындаған жол өлең жазған Тайырдың бар шығармасында коммунистік идеяға шын беріліп, биікке өрлеу айқын көрініп тұратын.

Ол осы жолынан ешуақытта тайған жоқ. Қазақ совет поэзиясына оның түсірген олжасы орасан.

Міне, осылайша қазақ совет әдебиетінің қатарына, советтік тәрбияда өсіп келе жатқан талапты, талантты ақын, жазушылар күн санап, ай санап, жыл санап дегендей қосыла берді, көбейе берді... Ұйымдастыру

бюросының қызметі де, ісі де ілгері және биікке өрледі...

Көркем әдебиет ұлттық мәдениеттің бір ғана бұтағы екенін білеміз. Тек советтік дәуірде ғана қарқындай және кең өскен қазақ ұлтының мәдениетінде, осы дәуірде ғана туып, тез гүлденген, тез шырынды жеміс берген бұтақтың Біреуі — қазақтың ұлттық театры. Оның қалай туып, қалай өсуінен қысқаша әңгіме шерте кетейік.

Революциядан бұрын қазақта ұлттық әдебиет болды да, ұлттық театр болған жоқ. Оған бас себеп — қазақ халқының көшпелі өмір сүріп, жаппайға жақын сауатсыз болуында еді. Көшпелі елдің тұрмысында ұшырасатын халықтық жиындарда, ойын-сауықтарда театр элементіне ұқсайтын көріністер аз кездеспейді. Мысалы: ақындар айтысы — ескі гректің сахнаға екі артист қана шығып ойнауына (диаложный театр) ұқсайды; сол гректің «мим» (сөзсіз ойнайтын) театры, қазақтың «үндемес» я «мыршым» ойнауына ұқсайды; қазақтың «хан жақсы ма?» ойыны ескі римнің «сатурнали» театрына ұқсайды; қазақтың ат, күрес ойындарында цирктің ойындарының элементі көп... Бұдан басқа да театрсымақ ойындар қазақтың әдеттік өмірінде толып жатыр.

Қазақта Европа театрының түрін жасау, ең алғаш, орысша оқыған қазақ жастарынан шықты, онда да,— жиырманшы ғасырдың оныншы жылдарының бер жағында. Сол кезден бастап Омбы, Орынбор, Саратов, Тәшкен сияқты қазақ жастары көбірек оқитын қалаларда драмалық үйірмелер көріне түсіп, олар театрға ұқсас сауық кештерін жасай бастады. Мысалы, 1914 жылы Семей қаласында, Абай Құнанбаевтың қайтыс болуына он жыл толуға байланысты Семейдің жастары жиналыс өткізіп, әлдекімнің қысқаша пьесасынан спектакль көрсеткен.

Осы үйірмелер Октябрь революциясынан кейін Қазақстандағы көп қалаларда ұйымдасып, спектакльдер көрсете бастады. Мысалы — Ақмола қаласының, жастары 1918 жылдың жазында Сәкен Сейфуллиннің «Бақыт жолына» деген пьесасын ойнаған. Сондай ойындар әр жерден кездеседі.

Қазақстанда Совет өкіметі орнай, драмалық үйірмелер тіпті көбейіп кетті. Ол кезде қалалар былай тұрсын, ауылдық жерлерде де спектакльдер қойыла бастады. Мысалы — Байбатыр Ержановтың «Көр азабы» дейтін ислам дінін сықақ қылатын бір актілі комедиясы, жиырманшы жылдардың басында, ауылдағы қазақ мектептерінің көбінде ойналып жүрді.

Байбатыр демекші, сол кезде «драматургтер» де көбейе қалды. Мысалы —1920—21 жылдары Қызылжар қаласындағы кооперацияда Ахмет Баржақсин деген жігіт қызмет істеді. Ол Сәкенмен құрдас және дос адам еді. Орысша орта білімі бар. Орта бойлы, ашаң өңді, қыли көзді, әйел дауысты осы кісі 20 жылдың қысында, ең кем дегенде жиырма-отыз пьеса жазған шығар. Қызылжарда Сақау Баймағамбет деген бай болған. Соның үлкен ағаш үйі «Мұсылман клубы» аталып, қазынаға алынған. Осы клубта комсомол жастардың күшімен жұма сайын жаңа спектакль көрсетіледі,

ойналатын пьеса — Ахмет Баржақсиндікі. Бұрын қазақ театрын көрмеген қала халқы, «спектакль болады» деп көшелерге жарнамалар жапсырылса-ақ, ағыл-тегіл келеді де, сол спектакль қайталанып көрсетілсе келмей қояды, себебі—«пьесаның» да, «артистердің» де нашарлығында. Содан кейін Ахметке «жаңа пьеса жазып бер» деп барсақ «бірер күнде келе қойыңдар» дейді. Уәделі кезде барсақ, бірнеше актылы «драма», я «комедия», я «трагедия» даяр тұрады. Жаңа спектакльге жұрт тағы да қаптап келіп, екінші рет көрсетілгенде, тағы да келмейді... Ахметтің бір қыста көп «пьеса» жазып тастау себебі осында.

Осындай «ахметтер» сол кездегі Қазақстанның көп қалаларынан шыға бастады. Мәселен, Батыс Қазақстанның сол кездегі «драматургі»—Рақымжан Малабаев бірер жылда жүзге жақын «комедия» жазған. Тәшкент қаласында тұратын Ғұбайдулла Балақадыров те одан кем түспеген. Байбатыр Ержановтың да «пьесалары » қырық-елуден, асып жығылады. Сол бір тұста қазақтан шығып қалам ұстағандарда «пьеса» жазбағандары болды ма екен? Бұл — ірі күлерлік, әрі қуанарлық жағдай. Күлкісі — белгілі. Қуанышы — сол, алғаш қаулай шыққан драматургтердің арасынан, жарыста: Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Мәжит Дәулетбаев сияқты шын мағынасындағы драматургтер пайда болды. Кәзір кең өріске шыққан, кемелденген қазақ драматургиясының берік іргесін і олар қалады.

Қазақтың халық сүйетін артистері де осылай өркендеді. Кейін қазақ сахнасының мақтанышы болған, драматургияның жоғарғы дәрежесіне жеткен «Еңлік — Кебек», «Абай», «Қызыл сұңқарлар», «Қозы Көрпеш — Баян», «Ақан сері — Ақтоқты» сияқты қазақ пьесаларының рольдерін тамаша орындаумен қатар, Шекспир, Лопе де Вега, Мольер, Гоголь, Островский, Горький сияқты дүниежүзілік драматургияның асқар таулары жазған пьесалары да қазақ сахнасында биік мәдениетпен ойнаған, сондықтан заңды түрде халық артисі деген зор даңққа ие болған: Қалибек Қуанышбаев, Серке Қожамқұлов, Елубай Өмірзақов, Құрманбек Жандарбеков, Күләш Байсейітова, Қапан Бадыров, Қанабек Байсейітов, тағы басқалар шын мағынасындағы театрдың сахнасына жергілікті драмалық үйірмеден келгендер. Бұлардың бәрі де халықтың қалың ішінен шыққан, халық өмірімен тығыз байланысқан, көрермендердің көңілін тамаша өнерлерімен ұйытқан шын мағынасындағы артистер.

Осындай артистер барын көрген Қазақстан үкіметі, 1925 жылдың аяғында, газетке жариялау арқылы халыққа белгілі ойыншылардың (артистердің) таңдамалыларын жинап алды да, Қызылорда қаласында «Қазақ театры» есімді мәдениет ұйымын жасап, 1926 жылдың басында осы театр шымылдығын ашты. Қазақ театрының тарихы сол күннен басталады.

Бұл театр ашылғанда, мен Қызылжарда едім. Газеттерден сондай театр ашылды деген хабарды естігенде, мен қуанышы қойнына сыймаған адамдардың біреуі болдым. Өйтуіме бір себеп—туған халқым қазақтың

мәдениеттік өмірінде, көркемөнердің жаңа түрі — театр тууы болса, екінші себеп — мәдениеттің осы түріне өзімнің, де ерекше қызыға қарауым еді. Адам жас шағында не өнерге құлаш ұрмайды. Мен де сөйтіп, жиырманшы жылдардың басында Сақау Баймағамбеттің үйінде ойналған кіші-гірім спектакльдерде бірталай роль атқарғам. Кейін, 1923 жылдың күзінде, Орынбор қаласының, ең үлкен клубы — «Свердловта» «Еңлік — Кебек» спектакілі көрсетіліп, кәзіргі халық артисі — Серке Қожамқұлов Еспембет ролін, мен — Көбей ролін ойнағам. Бірер күннен кейін «Еңбекші қазақ» газеті спектакльге баға беріп мақала жазғанда, мені тәуір ойнады деген. Содан кейін (күні бүгінге дейін) «артистікті» доғарған мен, спектакльді көрушілердің ғана емес, қызыға қараушыларының бірі болып келем. Сондықтан, газет бетінде «қазақ театрының шымылдығы ашылды» деген мақаланы оқығаннан кейін, сол театрдың спектаклін көруге қатты құмарта бастадым.

Мен 26 жылдың жазында Қызылжардан Қызылордаға келсем, театр артистері демалысқа кетіп қалған екен. Олар сентябрьде ғана жиналды. Театрдың үйі — былтыр Қазақстанның бесінші совет съезі мәжіліс құрған — бұрынғы ат қора, кәзіргі — клуб екен. Артистер келді деген хабарды естіген соң-ақ театрға жетіп барсам, коллектив Көжебай Ерденаев деген драматургтің «Малқамбай» есімді күлдіргі пьесасынан спектакль даярлауға жиналыпты. Театрдың уақытша режиссері — өзімнің ана жылғы «Еңлік — Кебек» спектакілінде ойнаған әріптесім — Серке Қожамқұлов. Кейін қазақ сахнасының ең ірі шеберінің бірі болған, Қазақ ССР халық артисі деген даңққа ие болған, қазір жасы алпысты орталағанмен сахна бәйгесінде үзбей шауып, талай ғажап жүлделер алып келе жатқан Серке Қожамқұловпен мен спектакльде ғана емес, былайша да көп кездесіп, (әсіресе Бейімбет Майлиннің, үйінде. Ол екеуі — бір елдік. Серке алғаш Бейімбет арқылы көтерілген) тату құрбы ретінде» зіл-оспағымыз жарасып жүретін. Серкеден кем танымайтын, достығымыз да сондай, әрі — менімен бір жыл туған тол — Елубай Өмірзақов та театрда артист екен. Кейін: Отелло, қазақ батыры — Аманкелді Иманов, ұлы Ленин сияқты қиын рольдерді тамаша орындауы арқылы, қазақ театрының көрермендері жанындай жақсы көріп кеткен, қазақ республикасының халық артисі — Елубай Өмірзақов, театрда актер ғана емес, сол театрды ұйымдастырушылардың, басқарушылардың бірі екен.

Серке мен Елубай арқылы мен жаңа театрдың өзге актерлерімен де таныстым. Бұл арада олардың бәрін сипаттап жатудың қажеті жоқ. Менің тек екі актерге ғана қысқаша тоқтай кеткім келеді. Біреуі — СССР халық артисі — Қалибек Қуанышбаев, екіншісі — Қазақ ССР халық артисі — Құрманбек Жандарбеков. Маған бұл екеуінің өмірбаяны — халық арасынан театр сахнасына алғаш келуші таланттардың бәріне тәуелді өмірбаян сияқтанады. Француздың жәрмеңкелік театры» деген кітапты жұрт оқыған болар. Сонда айтылатын сөз: орта ғасырдан Францияда жәрмеңкелерді аралап ойын көрсетіп жүретін адамдар болған. Ешбір жерде театр сабағын оқымаған, ойыншылық, яғни — артистік табиғатына біткен олардың

өнерлеріне халық аса қызыға қараған. Театрлары бар қалалардан алыс тұратын, немесе ондай театрларды көруге шаруасы мүмкіндік бермейтін әдемі киімсіз, ақшасыз еңбекші көпшілік, жәрмеңкелік театрларды қызықтап, ол кезде шын мағынасындағы халық театрлары осылар ғана болған. Бұндай театрлар мен артистер орта ғасырларда жалғыз Францияда ғана емес, дүние жүзіндегі көп жұртта болғанын да білеміз. Сол кезде орыстың «скоморох» аталатындары да осы топқа қосылады.

Мұндай «халық театрлары» мен «халық артистері» қазақтың да мәдениеттік өмірінің өн бойына ұштасып келе жатыр. Аржағын айтпағанда, үстіміздегі—XX ғасырда жасаған. Балуан Шолақ, Шашубай, Кенен тағы басқалар тамаша ақындығының үстіне шын мағынасындағы «жәрмеңкелік артистер».

1916 жылы, жасы алпыстан асқан шақта, «халықтың босандық күресіне араласты» деп, қазақ байлары мен орыс кулактары тасадан атып өлтірген Нұрмағамбет Баймұрзин (халық сүйіп қойған аты—«Балуан Шолақ») жиын-тойларда жүлде бермейтін атақты балуан, әрі зор әдемі дауысты әнші, әрі тамаша әндер шығарған композитор, әрі сырнай мен домбыраға ойнағанда бармағынан балы тамған күйші, әрі асау атты үйреткіш, үйреткен аттардың үстінде цирк артистерінен бетер ойнағыш, қазақша айтқанда, «бір сырлы, сегіз қырлы» жігіт болған. Оның шәкірті, 84 жасында, 1950 жылы қайтыс болған Шашубай Қошқарбаев та халық жиындарында өнер көрсетуде ұстазынан кем түскен жоқ. Өзге өнерлерін былай қойғанда, 75 жастағы Шашубай Қоңырат кенінен Балқаштың мыс заводына жаяу келе жатады. Жолшыбай ерсілі-қарсылы ағылған машиналар қолын көтерген Шашубайға тоқтамайды. Содан кейін Шашубай бір машина жақындай бергенде, екі аяғын аспанға көтеріп, екі қолымен жер тіреп, төбесінен тік тұра қалады. Бұл көрініске хайран қалған шофер тоқтай ғап, танымайтын шалдан «бұның не?!» деп сұраса, «қолымды көтергенге ешбір машина тоқтамаған соң, аяғымды көтеріп тұрғаным еді» дейді. Шофер күледі де, Шашубайды қасына мінгізіп алады...

Кәзір жетпістің сегізінде отырған, Балуан Шолақтың да, Шашубайдың көзін көріп, қасына ерген, солардың үлгісімен халқына күні бүгінге дейін талмай қызмет атқарып келе жатқан халқымыздың ең сүйікті ұлының бірі — Кенен Әзірбаев та «сегіз қырлы» адамның бірі. Осы ғажап өнер иелері қазақ тарихының өн бойынан ешуақытта арылған емес. Қайталап айтқанда, бұлар шын мағынасындағы халық артистері. Қалибек Қуанышбаев та осы топқа қосылады.

Бұрынғы Семей губерниясының Қарқаралы уезінде 1893 жылы кедей үйде туған ол, кішкене күнінен «қу бала» атанып, оқыған молдасынан бастап, мінез-қылықтағы кем-кетіктерді сықақтап жүреді. Сол маңда, біздің ғасырда «Қоянды» деген атпен Россияның ең үлкен жәрмеңкесінің бірі ашылған, оған барлық Орта Азия елдерінің, Қиыр Шығыстың, Қытайдың, Москва, Петербургтан бастап россиялық қалалардың сәудегерлері келетін

болған. Ат жетер жердегі қазақ ауылдары болса-болмаса да келеді. Жәрмеңке жаздың ең жақсы шағы — июнь — август арасында болады.

Қазақтың көптеген «жәрмеңкелік артистерінің» бет пердесін ашуға осы Қоянды да себеп болғанға ұқсайды. Мысалы, қазақ халқының біздің ғасырда әйелден шыққан атақты сырнайшы, домбырашы, әншісі, композиторы — Уәли қызы Майраның халыққа кең танылуына Қоянды жәрмеңкесі себеп болған. Қалибек Қуанышбаев та сөйтіп, көгі күнге созылған қызу жәрмеңкенің талай кештерінде, даусын бірде — бала, бірде — кемпір, бірде — шал, бірде — жігіт боп құбылтып, талай қызық ойындар көрсетіп, тыңдаушылардың күлкіден езуін жинатпайды екен. Сондықтан Қызылордада ашылатын қазақ театрына артист іздегенде ауызға Қалибек те алынып, үкімет атынан алғаш шақырылғандардың біреуі болған.

Театрға келгеннен кейін де театрдың ешбір теориялық курсың өтпеген Қалибек Қуанышбаев, табиғат берген аса зор таланттың күшімен Шекспирдің, Горькийдің, Әуезовтің, Мүсреповтің, Тәжібаевтың, Әбішевтің, Хұсайновтың, тағы басқалардың пьесаларынан талай күрделі рольдер алып, шыңына шығара ойнап берген адам.

«Үш күн күлмесем ауру болам» дейді, әдеттегі өмірінде күлегеш Қалекен. Ал, сахнада ол күлдіргі рольдермен қатар, драмалық я трагедиялық рольдерді де тамаша орындайды. Міне қазақтың тұңғыш театрының бірегей артистерінің біреуі — денсаулығының әлсіздігінен кейінгі бірер жылдап бері пенсияға шыққан, аты қазақ театрының тарихына алтынмен жазылған — осы Қалекен.

Құрманбек Жандарбеков туралы аз сөз. Менен төрт жас кіші ол, 1926 жылы алғаш танысқанымда денесі де, кескіні де сұлу, жүзіктің көзінен еткендей жылпос, ойнарқы жігіт екен. Құрманбек күні бүгінге дейін, «аузын ашса іші көрінеді» дерлік, айласыз, ақкөңіл, аңқылдақ, театрдан басқа білері жоқ, бар өмірін соған ғана бағыштаған, шын мағынасындағы сахналық қана адам. Оның актерлік өмірі Қалыбектен басқашалау құрылады. Қалибек революциядан бұрын ержетіп, көшпелі ауылдың арасында жәрмеңкелік театрдың артисі болып үлгірсе, Құрманбек бұл өнерге талпына бастаған кезде, оның туған өлкесінде (бұрынғы Сырдария облысы, Шымкент уезі) Совет өкіметі орнап, Қалибекше бала шағынан жәрмеңкелерге барудың орнына, советтік мектептің оқуына түседі.

Құрманбектің әкесі — Жандарбек те домбырашы, өлеңші, қырымпоэ... дегендей сері жігіт екен, шаруасы орташа болған. 1916 жылдың оқиғасында, өз маңындағы көтерілген жігіттерге басшы болды деп, Жандарбекті патша үкіметі Қызылжар жаққа жер аударып жіберген, содан үйіне революция болғасын ғана оралған.

Кішкене күнінен пысық, зирек Құрманбек, мұсылманша хатты бес-алты жасында танып, 1920 жылы, он алты жасында, Тәшкендегі «Минпрос» аталатын қазақ педагогика институтына түскен. Бірақ ол сабақпен

шұғылдану орнына, институт қасында ұйымдасқан драма үйірмесіне

араласып, аздан кейін соны басқарып кеткен де, кешікпей артист аты шыға бастаған. Кейін ол үйірме артистік труппаға айналып, Тәшкенде және ол кезде «Түркістан» аталатын республиканың өзге қалаларында қызғылықты спектакльдер көрсетіп жүрген. Қазақ үкіметі Құрманбекті қазақ театрына осы труппадан шақырып алады. Алғашқы алты-жеті жылда Құрманбек драмалық театрдың сахнасында әрі рольдер ойнап, әрі режиссерлық қызмет атқарды. Отызыншы жылдардың бас кезінде драмалық театрдан музыкалық театр бөлініп, Құрманбек жаңа театрдың актері де, режиссері де болады. Бұл театр Абай атындағы операға айналғанда Құрманбек әншілдік пен режиссерлік қызметін қатар әкетеді. Отыз жылдар бойына қазақ сахнасын көріктендірген адамның бірі болып келген Құрманбек кейінгі жылдарда консерваторияның, педагогтік қызметіне ауысты. Бірақ онымен Құрманбектің қазақ театрының тарихынан еңбегі мен алған орны ешуақытта өзгермек емес, оның аты қазақ театрын алғаш жасаушылардың және қадырлы адамдардың бірі боп қазақ тарихында қала бермек.

Театрдағы еңбегі Қалибек пен Құрманбектен кем түспейтін, халық алдындағы, тарих алдындағы қадыр-құрметі олармен тепе-тең келетін қазақ актерлері мен актрисаларын да осылардай жеке тоқтап, жеке баға беруге болар еді, бірақ өйту — бұл жолғы міндетім де емес және оның орны да бұл емес. Сондықтан бұл сөзді әзірге осымен доғарып, 1926 жылы шымылдығы ашылған қазақ театрынан алғаш көрген спектаклімнің сиқы туралы қысқаша айта кетейін.

Ол жылы демалыстан қайтқан актерлердің алғаш даярлаған спектакілі — Көжебай Ерденаевтың «Малқамбайы» екені жоғарыда ескертілді.

Жас театрдың жаңа спектакіліне қызығуым сондай — мен «Малқамбайдың» репетицияларын түгелімен көзден өткердім. Сонда байқасам, атағы «театр» дегенмен, репетициялары драмалық үйірмелердің даярлауынан ұзап кете алған жоқ екен.

Пьесаның аты — Ерденаевтікі болғанмен, актерлер қажетті жерлерде сөздерін өзгертіп алулары былай тұрсын, кейбір картиналарды да жаңадан жазып, спектакль текстін пьесаның алғашқы текстімен салыстырғанда, танымастықтай өзгеріп кетіпті. Сондағы түзетушілері — Елубай Әмірбақов.

Елубай кейбір сөздерін, диалогтарын, монологтарын, кейде — картиналарын өзгерткенмен, пьесаның түпкі мазмұны толық сақталыпты, ол: қалын, малдың қамауында отырған байдың қызы есігінде жүрген Малқамбай жалшымен көңіл қосып, совет заңы арқылы екеуінің де қолы азаттыққа жету. Осы оқиғада етіп бара жатқан озбырлық дәуірдің етегіне жармасқан бай мен бәйбіше жұрт алдында күлкі болады. Бұл — қазақ халқының сол бір тұстағы өркендеу сатысында аса қажетті және өте

прогрессивтік тақырып. Сондықтан болу керек,— спектакльді көруге құмартқан жұрт, болашақ төрт-бес постановканың билеттерін күн бұрын сатып, кассаның көшеге қараған жабық терезесінің маңдайшасында —«пәлен күнге дейін билет жоқ» деген жарнама ғана тұр...

Күткен спектакльдің күні де жетті. Басталар шақта барсам, театр үйінің алдында «билетін, бар ма?» дегендер кешеге сыймайды. Біреулер, маңдайында «билет жоқ» деген жарнама тұрғанмен, кассаның жабық терезесін жұдырықтап «билет!.. билет!..» деп айқайласады...

Үшінші қоңыраудан кейін театрдың тар залына адам лық толып, орындықтарға сыймағандары тік тұрды. Көрермендердің келбеті де қызық: қалаша, ауылша киінген адамдар аралас, кішкене баласын жетектеп, емшек баласын көтеріп келген әйелдер де аз емес. Түні былай да қапырық Қызылорданың тар театрына қалын, адам сығылыса толған соң, тер сасып кеткен залда дем алу қиын. Есіктерді ашайын десе далада билет іздеп тұрғандар ақтарылған судай лақ ете түсетін. Спектакль бастала, далада тұрған жұрт әлсіз тақтай есіктерді жұлқылап, топсаларын үзіп жіберді. Ашылған есіктерге сырттағы жұрт топырлай кіргенде жүріп жатқан спектакль лажсыз тоқтады, шымылдық жабылып, залдың көмескі шамы жағылды, театр директоры бер жаққа шықты да:

— Ал, халайық, тиышталуларыңды өтінеміз!.. Сынған есіктер ашық-ақ тұрсын... Залға сыйғанша отырыңдар да, сыймағандарың ашық есіктерден көре беріңдер!..— деді.

— Дұрыс!— деп ду ете түсті жұрт. Содан кейін пысынап жылаған балалар ғана болмаса, былайғы жұрт тын бола қалысты...

Спектакль онымен дұрыс жүріп кеткен жоқ. Үш перделі комедияның алғашқы пердесі айналып боп, екінші пердесінің ең қызық тұсы айналып жатқан шақта сахнаның шамы жалп етіп сөнді де қалды. «Жарық!.. Свет!..» деп жұрт дуылдағанмен, ешбір нәтиже шықпай, ақыры қараңғы сахнадан — жолдастар!.. Кінә бізде емес, электр станциясында. Телефонмен сөйлестік. Тез береміз деді. Сабыр!—деген қатты дауыс естілді.

Шам тез жанбады. Залдың ауыр ауасына тұншыққан көрермендердің көпшілігі тысқа шығып жан шақырды. Күндізгі ыстық Қызылорданың кейбір түндері қоңыржай боп, тынысты кең алғызады. Бүгін де солай екен. Айлы, алашабыр бұлтты, салқындау самалды әдемі түн. Жақын жердегі Сырдарияның қамысты қопаларынан ұшып кеп, ызыңдай шағып мазаны алған масалар болмаса, демалыс тіпті тамаша боларлық Көшедегі жұрттың аузындағы сөз — спектакль. Оның әзірге жарымын ғана көргенмен және үзік түрінде көргенмен, халық спектакльдің маңызы мен барысы туралы да, жеке рольдердің ойналуы туралы да қызу айтысып, біреулері жанжалға да келіп жүр.

Бір кезде шам жанып, қоңырау қағылды да, жұрт спектакльді манағы

түрде тағы да көруге кірісті. Ойын қыза бастаған шақта, шам тағы да сеніп қалды. Тағы да у-шу. Тағы да қимыл-қозғалыс. Тағы да сабылыс. Тағы да айтыс-тартыстар.

Спектакльдің аяқ жағында шам тағы да сөнді. Бұл кезде түн ортасы алдақашан ауғанмен, жиналған көпшіліктен шашау шықпай ақыры спектакльді аяқтап, таңға жақын тарады...

Кейін Шекспирдің, Гогольдің, Горькийдің, тағы басқа классиктердің, заманымыздағы шебер драматургтер: Лавреневон, Киршонның, Треневтің, Әуезовтың, Погодиннің, Мүсіреповтың, Корнейчуктің, Абдолла Қаһардың, тағы басқалардың пьесаларын сахнада биік дәрежеде көрсетіп келе жатқан Қазақ академиялық драма театрының алғашқы адымдары осылайша басталған еді.

ҚАЙҒЫ МЕН ҚУАНЫШ

Мен үшін 1926 жыл өте көңілді өтті. Оған бас себеп: күрестің және істің аса қызу қарқынмен жүріп жатуында еді.

«Күрес» дегенім — тап тартысынын, майданындағы саяси арпалыстар. Біріншіден — жалынды жастық шағым болғандықтан, екіншіден — «марксизм-ленинизм жолына саналы түрде түстім» деп сенетін адам болғандығымнан, Қазақстан жағдайындағы бұл күрестің тереңіне Қызылордаға келген соң да күп беріп түсе жөнелдім.

«Қазақстан жағдайындағы» деп отырғаным — идеологиялық майданда, алашордашылдармен, олардың үндестері — байшыл-ұлтшылдармен күресу.

НЭП-ке емеісіп бастарын көтеруге айналған: Мыржакып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Қошке Кемеңгеров, Екеу сияқты ашық алашордашыл жазушылар жиналыстағы сөздерінде, баспада жариялаған мақалаларында:

— Қазақта «қанаушы», «каналушы» деген таптар болған да емес, болмақ та емес, ендеше қазақта таптық әдебиет жоқ және болмайды да, олай болса қазақ жазушылары тапқа бөлінуді қойып, таптық емес, жалпы қазақтық әдебиетті өркендету керек. Ол үшін «байшыл», «кедейшіл» демей, қазақ атаулы жазушыны бірлестіріп, ұйымның атын «Алқа» қою керек,— деген пікірді өткізуге тырысты.

КазАПП аталатын ұйым төңірегіне топталған қазақ совет жазушыларының әдебиет майданына не ұранмен түсуі, оның жоғарыда жариялаған платформасынан белгілі.

Осылайша, ешуақытта келісімге келместік дәрежеде бір-біріне қарама-қарсы тұрған «КазАПП» пен «Алқаның» арасын жақындастыруға ынта жұмсап, әрелдік ролін атқаратын байшыл-ұлтшылдар жүреді. Алашордашылардың белсенділері жоғарыда аталды. КазАПП платформасын жақтаушылар да белгілі. Әрелдік туын көтеретіндердің алдында Смағұл Садуақасов, Ыдырыс Мұстанбаев, Ғаббас Тоғжанов, Шәймерден Тоқжігітов, тағы басқалар жүрді. Саяси майданда жеңілген алашордашылдар сөздерінде де, мақалаларында да жалтақтай, тайқақси қимылдайды. Әрелдіктер олардан әлдеқайда батыл. Олар, бір жағынан совет әдебиетінің де намысын жоқтаған боп, алашордашылдарға қарсы шыққан боп, іс жүзінде қазақ совет әдебиетінің бастаушы кадрларына, әсіресе бұл әдебиеттің негізін қалаған кейін Сейфуллинге таяқтарын қаттырақ соғады. Бұл жөнде ерекше көзге түсетін адам, жасы менімен құрдас — Ғаббас Тоғжанов.

Әкесі — Садуақас Тоғжанов 1928 жылы қазақ үкіметі ерекше декретпен кәмпескелеген 500 байдың тізіміне кірген, ал баласы Ғаббас жасынан орысша оқып, революцияға дейін гимназия бітірген, алашорда дәурен сүріп тұрған кезде оның ең белсенді жасынын, бірі болған, туған жерінде Совет өкіметі орнай сала коммунист партиясына мүше боп, ревкомдық істерге араласқан, бірақ кешікпей байшылдық мысы шыға бастаған соң қызметтен қуылып, Москваға кеткен, онда Плеханов атындағы экономикалық институтқа оқушы болып түскен, оны аяқтауға жақындаған кезде, РК(б)п Орталық комитетінің баспасөз бөліміне инструктор болып кірген, (1924 жылы менің Орталық комитетке берген өлеңдер жинағымның қолжазбасына рецензияны осы кезде берген)... Талдырмаш аласа бойлы, шикіл сары өнді, шегір көзді, сопақтау бетті, көнтектеу ауызды, сойдақтау тісті, шашын «кірпі» ғып қоятын Ғаббас Тоғжанов, 1926 жылы Москвадан Қызылордаға келіп «Еңбекші қазақ» газетіне редактор болғанын жоғарыда баяндадық.

Қазақстан Өлкелік партия комитетіне (крайком) сол жылдың басында секретарь болып келген Филипп Исаевич Голощекин, басқарушы қазақ қызметкерлерінен: Нығмет Нұрмақов, Ораз Исаев, Ғаббас Тоғжанов үшеуін ерекше қадірлеп, республиканы басқару мәселесінде соларға сүйенді. Қазақстан өмірімен аздап танысқаннан кейін, Голощекин «Қазақстанға Октябрь келген жоқ екен, оны енді жасау керек екен» деген «теория» шығарды. Бұл пікірдің мейлінше қате екендігіне, Октябрь революциясының идеясы мен ісі Қазақстанға да алғашқы күндерінен бастап келуіне, жиырманшы жылдардың орта кезінде Қазақстанда да социалистік құрылыстың шаралары қызу жүріп жатуына кәзір ешкімнің де күдіктенуге дәлелі жоқ. Бірақ «Сталиннің оң қолы» аталған Голощекин, басына келген сандырақты іске асырмақ боп, Сталин атына Қазақстанда «кіші Октябрь өткізу керек» деп хат жазады да, мақұлдаған ризашылық алады. (Бұл документ кейінгі кезде табылып отыр.) Содан кейін Қазақстанның ешбір жағдайымен есептеспей, ешбір әдіс-айла қолданбай, көп шараларды қирата, омыра атқарған Голощекиннің, республикаға қанша залал келтіргені мәлім. Сол көп залалдың біреуі — 1928 жылы 47 миллионға барған Қазақстан мал шаруашылығының басын үш жылдан кейін үш миллионға түсіруі, қазақ халқын қатты ашаршылыққа ұшыратып, ойсырата кемітуі!..

Қазақстанда Голощекин «саясаты» дәуірлеген кезде оның теоретигі — Ғаббас Тоғжанов болды. Тоғжановтың басқаруымен «жікке қарсы» күрес ашылғанда, жаңағы «әулие үштіктен» басқа қазақ коммунистері, біреуі «пәленшіл», біреуі «түгеншіл» деген атпен, түгелге жақын «жікшіл» болып шықты. Тәжірибелік істерінде елеулі қателіктері болғанмен, Қазақстанда Совет өкіметін орнатысқан қазақ коммунистері: Әліби Жанкелдин, Абдолла Асылбеков, Нығмет Нұрмақов, Сәкен Сейфуллин, Сейтқали Меңдешев, Мырзағұл Атаниязов, Абдірахман Әйтиев, Қабылбек Сармолдаев сияқты большевиктердің бәрі «жікшіл» атанып қуғынға ұшырады. Тоғжанов сойылын өзге «жікшілдерден» гөрі Сәкенге қаттырақ сілтеп, оны сол

кездегі қазақ әдебиетінің ең зиянды адамы ғып көрсетуге тырысты. Өйтуіне жеке басына байланысты себебі де бар еді: Сәкеннің араб әрпімен басылған «Тар жол, тайғақ кешу» есімді кітабының 359-бетінде Ғаббас Тоғжановтың алашорда және Колчак әскерінің пайдасына елден жылу жиғандығы сипатталған. Бетіне осындай өшпес қара таңба басқан Сәкенді Тоғжанов әрине жақсы көрмейді... Сәкен де бұл таяққа жонын тосып тұрған жоқ. Ол да қарсы қайрат қып, республикада шығатын «Советская степь» газетіне 1927 жылы «Неона» шюнализм и его наступление на идеологическом фронте» («идеологиялық майданда түсін бояған жаңа ұлтшылдық») деген мақала жариялап, Ғаббастың ұлтшылдық қателерін әшкереледі.

Талас пікірлерін былай қойғанда, Ғаббас Тоғжанов со кездегі қазақ әдебиетшілерінің елеулісінің біреуі еді. Қазақ әдебиетінің сын мәселесінде, біреуді «оңшыл» деп (Садуақасов, Мұстанбаев т. б.), біреуді «солшыл» деп (Сәкен, Бәйділдін, мен т. б.), енді біреулерді «байшылдар» деп (Мұхтар, Мағжан т. б.) айыптайтын Тоғжанов²⁶ өзін марксист — ортодокс²⁷ санап, «дұрыс бағыттағы кісімін» деген пікірді бекітуге тырысатын; сонда бедел тұтатын марксистері: Плеханов, Бухарин, Троцкий, Луначарский болатын, өз сөзін бекітетін «дәлелдерді» солардың шығармаларынан алатын; көркем әдебиет тақырыбына талай мақалалар, кітапшалар және жоғарыда аталған көлемді кітапты жаза жүре, Тоғжановтың бұл мәселе жайында Маркстан, Энгельстен, Лениннен қалған бай мұраларға сүйеніп » жазған еңбегін көрген емеспін.

Көп мақаласының қорытындысы сияқты боп шыққан кітабы—«Әдебиет және сын мәселесінде» Тоғжанов маған «Сәбит өзгелерге қарағанда көркем әдебиетте пролетариат тілегіне жақындаған ақынның бірі. Тапшылдық жолы, тап тілегі Сәбит өлендерінде айқынырақ айтылады. Сәбит, сөз жоқ, төңкерісшіл ақындарымыздың ең кедейшілі» (82-бет) деп баға бергенмен, ол екеуіміз де үнемі қызу айтыста болдық.

Ол кезде, Тоғжановқа қарсы жазылған мақала, Тоғжановтың өзі редактор болып отырған «Еңбекші қазақ» газетіне басыла береді, ең көп дегенде — газет, сноска ретінде, өте қысқа түрде, бұл мақаланың несіне қосылып, несіне қосылмайтындығын ғана айтады және жиналыстарда, баспасөзде қатты айтысып қалғандар, бірінің үйіне бірі қонаққа барып, ойнап-күліп жүре береді, араздасу, кек сақтау болмайды...

Осындай айтыстарда, баспасөзде — Тоғжанов, жиналыста — Сәкен басымдау болып жүрді. Көпшілік Сәкенді жақтайды, Голощекин басшылығы Тоғжановты сүйейді. Сонда, екі жағы да «жеңдім», «жеңілдім» демей, үнемі арпалысады да жатады... Бұл күрес бізге қызық сияктанып, кейде—жыға, кейде — жығыла, кейде «итжығыс түсе» жүріп арпалыстан шаршамаймыз...

Осындай қызу күресте жүрген шақта, немере ағам — Мырзағазы Нұртазиннан: «Ғаббас Мұстафин атылып қалды, тығыз түрде елге жет!»

деген телеграмма алдым. Ғаббас та немере ағам. Ол өткен жылы ауылдық советке председатель боп сайланған. Содан кейін маған жазған хаттарында ауылда жүріп жатқан тап тартысының мәселелерін баяндай кеп: «үкіметтің байларға қолданатын саяси-шаруашылық шараларын орындамауыма мүмкіндік жоқ, осы істер үшін олар маған өшігіп жүр, қапымды тауып жазым қыла ма деп қорқам» дейтін. Мына атылуы содан я басқа себептен екенін білу үшін және елі я тірісін білу үшін телеграмма берілген Пресногорьковкаға молния соқсам, Мырзағазы: «өлді, жазымы кісіден болды» деп жауап береді, қандай кісі екенін айтпайды, «тығыз түрде кел» деген сөзін қайталайды...

Телеграмдарды көрсеткеннен кейін, қызмет атқаратын мекемемнен еліме барып қайтуға ұлықсат алдым. Ендігі алаңым — екі қабат әйелімнің туар айы-күнінің жақындап қалуы. Телеграммаларды көрген ол да ұлықсат етті. Мен тез оралмақ болып, еліме поезбен жүріп кеттім.

Мырзағазы мені Қорған мен Қызылжар арасындағы Лебяжье станциясында қос атпен қарсы алды. Оның баяндауынша: Ғаббас қызмет бабымен ауылдарды аралап жүргенде Қызылжарда губерниялық қызметте жүрген біреу (мекемесінің, өзінің, атын ұмыттым) командировкаға келді де, «күс атайық» деп, «Алыпқаш» аталатын қопалы үлкен көлдің жағасына Ғаббасты ертіп әкетеді. Олар ауылдан ұзап, көлдің тасасына кеткеннен кейін мылтық даусы естіледі. Біраздан кейін әлгі адам шаршаған бейнеде жүгіріп ауылға келеді де, «дем алып отырған шақта, мылтық, қапыда атылып кетіп, Ғаббас қатты жараланып қалды» дейді. Ауыл адамдары атқа міне шауып барса, қос ауыз мылтықтың оқтары кіндік түбінен шоқтала тиген Ғаббас шала-жансар жатыр екен. Тілге келе алмаған ол, ауылға жеткізгенше жан-тәсілім қылады... Ол арадағы ауылдардың руы — Алдай. Біздің руымыз — Сибан. Алдайлар «Сибанның қолына түссе өлтіреді» деп, атушыны қалаға қашырып жібереді...

— Сонда, қалай деп ойлайсың, мұнысын? Қапыда атуы ма, әдейілеуі ме? — деген сұрауға:

— Менімше, әдейі атты,— деп жауап береді Мырзағазы.

— Неге деп ойлайсың?

— Сен өзің қызық екенсің ғой, Сәбит!— дейді Мырзағазы кейін.

— Неге?

— Негең не, ойбай-ау?.. Мен саған айтпадым ба,— «бай», «күлак», «алашорда» деп әркімге соқтыға беріп жүрсін. Олар да тірі жан. Қапыңды тауып мерт қып кетпесін. Сақтан!..» деп?

— Айттың. Осы айтушы сондай адам деп ойлайсың ба?

— Кім екенін білмесем де, құдайға күнәлі болсам да айтайын: нақ сондайдың өзі! Бұл, сөз жоқ, сенде кегі бар адам. Өзінің кегі болмағанмен не туысының,, не жолдас-жорасының кегі бар кісі. Тіпті болмағанда, осы маңайдағы біреу жұмсап отыр мұны, аузын ақшамен тығындап тастап...

Осы күдік көңіліме ұялағаннан кейін, мен ауылға барып, Ғаббастың нашар тұрмыстағы үйіне біраз жәрдемдестім де, өлтірушінің кім екенін және неге өлтіргенін анықтау үшін Қызылжарға жүріп кеттім. Онда жақын жолдасым Әбдірахман Айсариннің үйіне барсам Қызылордада қалған әйелім алдымнан шықты. Оған Қызылордадағы әлдекімдер «Сәбит сені тастап, елінен қатын алайын деп жатыр» депті де, өсекке сенген жас адам, босанатын айы-күнінің жетіп отыруына қарамай поездбен келіпті.

Ғаббасты өлтірушінің аты-жөнін іздеп тапсам, қылмысты болған соң қашты ма, әлде қорғаушылары «бой таса қыл" деді ме — Атбасар жағына кетіп қапты. Сот және прокурор мекемелеріне арыз берсем, «қарармыз, тексерерміз» дейді де қояды, кісі өлген екен деп селт етпейді. Ол мекемелердің бастықтары кім екен деп сұрастырсам, не байдың, не алашорданың бірдемесі болып шығады...

Олай ізденуден іштеңе өндіре алмаған соң, губерниялық атқару комитетінің председатели — Ұзақбай Құлымбетовке барып шағым айттым. Ол табан аузында прокурорды шақырып алды да, «бұл істі тез және қолма-қол зерттеп, нәтижесін маған хабарла» деп тапсырма берді. Зерттеушімен бірге аттанатын болдым. Әйелімді дәрігерге көрсетсем, «жолға шығуға болмайды, жақын арада босанады» дейді. Қызылжарға қалдырып кетейін десем, әйелім көнбейді. Босанғанша қасында болуға зерттеуші күтер емес.

— Енді не істеу керек?— деп ақылдасқанда:

— Ауыл әйелдері дәрігерсіз-ақ босанып жүрген жоқ па?— деді ол. —«Нар тәуекел» деп бірге аттанамыз.

Біз елге қос ат жеккен тарантаспен жүріп кеттік. Зерттеуші елден ештеңе шығара алмады. Ғаббас атылған шақта қасында өлтірушіден басқа жан жоқ, сондықтан жауап алған жұрт «көрмедік те, білмейміз де» деп қана жауап береді. «Енді өлтірушіні қолға түсірмей бұл мәселені анықтау қиын» деді де, зерттеуші Қызылжарға қайтып кетті.

Біздің ауыл ол кезде бізге белгілі — Дос келін жайлап отырды. Біз — Ғаббастың үйіндеміз. Оның жазғы жыртқы киіз үйі тігуге жарамаған соң. Мұқыштың Әлімі деген байлау жігіттің ақ отауын сатып алдық. Ал малға бірер сауын қосып, азық-түлік тауып... дегендей, бұл үйдің нашар тұрмысы біраз жөнделді. Ендігі уайымы — алдағы күннің жайы: Ғаббастың жас әйелі екіқабат — шаруаға жарамайды, шешесі — Сілеусін — кәрі, қарындасы — Маржан — жас, сондықтан оқудан келген жас інісі — Шәкенді қалдырудан басқа амал жоқ!..

Маған бұл да уайым болды. Одан басқа уайымым — әйелім, «бүгін бе, ертең бе?» деп маң етіп отыр, жасы он жетіге жаңа шыққан тұмса адам, бірінші босануы, сондықтан толғақ азабының не екенін білмейтін сияқты. Ал, аз да болса ғылымнан хабарым бар менің тиыш отыра алатын түрім жоқ, сондықтан акушеркасы бар жерді сұрастырсам, ең жақыны — Стап (Пресногорьковка) біздің Достан жүз елу километрден артық жерде!..

Осылайша не істеуге білмей сандалудың салдарынан, Мырзағазы екеуміз мықты пар атты тарантасқа жектік те Стапқа жүріп кеттік.

Құрметті оқушы!

Мен әдетте бейғам адамның біреуімін. Менің поездан, самолеттен... деген сияқты көліктерден талай рет қалып қоюымды түгел жазса әрі қызық, әрі қалың кітап болар еді... Мүмкін, бір кітапқа сыймас та еді... Мына сапарда да солай болды. Суыт жүріп келе жатқан Мырзағазы екеуміз жолда, жайлауда отырған «Андателі» деген руға соқсақ, сол арадағы көп ауыл балаларын сүндеттетіп, ұлан-асыр той жасап жатыр екен. Тойға маңайдан келген адамда қисап жоқ. Жиында алуан түрлі ойындар болып жатыр.

Біз де сол тойға алданамыз деп пәлеге қалдық: «Андателіге» көршілес «Нұрымбет» деген ел, «тойыңа шақырасың да, бәйге аттарыңды жарысқа біз келмей жібересің» дейді де төбелес шығарады. Қымызға мас болған жұрт сатыр-сұтыр шапқыласып, отыр-топыр төбелеске кіріскенде оларды айырмай кетсек, талайларының жаралануы, кәтте — кісі өлуі мүмкін.

Қазақ әдетінде екі ру төбелессе, үшінші ру араша түседі. Ондай ру — біздің Сибан боп шықты. Тойға келген Сибан адамдарын бастап біз арашаға кірістік. Сол шабыста және кінәласқан екі жағынын, дауын бітіруде жүріп, бірер күнді еткізіп аппыз, Стапқа акушеркаға баруды ұмытып кетіппіз...

Сөйтіп жүргенде, арт жағымыздан «әйелін, толғатып қалды. Стапқа барып акушерка әкелуге, енді кеш: ол үшін екі-үш күн керек, оған дейін толғатқан әйел де бір жайлы болуы тиісті.

Мырзағазы екеуміз осы жайды ақылдастық та, кейін қайтуға ұйғардық. Қатты жүріспен түнделете жүріп отырып, таң біліне ауылға келсек, толғақтан қатты қиналған әйелді, надан ауылдың қараңғы әйелдері одан жаман қинап жатыр екен. Бұндайда олардың қолданатын «шаралары»: киіз үйдің шаңырақтағы екі желбауын төмен түсіреді де, іштерін адам асылып отырарлық қып байлайды, қашан бала туғанша, толғатқан әйел осы бауға асылып отырады. Қашан бала туғанша еркек атаулы бұл үйге бас сұғу түгіл, маңына да жоламайды; әйелдерден де «тәжрибелі» дейтін қартаңдары ғана кіреді. Бала туар уақытынан кешіксе, күшпен түсіруге тырысып, әйелдің кеуде жақ ішін белбеумен тас қып байлайды да, баланы күшпен темен саумалайды; Егер бала оған да тумаса, азаптанған әйел әлсіресе, «марту» я «албасты» дейтін «жын буды» деп, ол жынды үркіту» үшін, қазан, ошақ,

леген сияқты темірлерді заңғырлата қағады. Айғыр, бұқа, қошқар сияқты малдарды әкеліп, сыйса үйге кіргізеді де, сыймаса есік алдына байлайды. Сырттағы адамдар да үйдегі әйелдер де, ата-бабаларының аруағына сыйынын у-шу, азан-қазан болады...

Біз келсек ауыл дәл осындай халде екен: Мұстафа үйінің маңындағы азан-қазан, у-шу, қаңғыр-күңгір дыбыстан толғатқан әйел түгіл, тыңдаған сау адамның да басы айналарлық!..

Үйдегі әйелдердің «болмайды» деуіне, қарсыласып жібермеуіне қарамай, үйге кимелей кіріп келсем, жіпке асылған әйелімде кескін-кейіп жоқ: бет бейнесі қағаздай боп-боз боп, есі ауғандай, көздерінің қарашығы жоғары қарай төңкеріліп барады...

— Ойбай!— деп, қоршаған әйелдерді жан-жаққа лақтырып, талықсыған әйелімді, асылған жіптен құшақтай көтеріп, басын тіземе сүйей отыра бергенімде, жас баланың даусы шар ете түсті... «Ақ түйенің қарны жарылды!» деп шу ете қалды үйдегі қатындар. «Ұл!.. Ат-ұстар!..» деп айғайлап қалды біреулер... Одан кейін не болғанымды өзім де білмеймін... Өлден уақытта білгенім — әлдекім, әлде не дымқос, салқын нәрсені маңдайыма басып, басымды жастықтан көтерді де:

— Мә, мынаны жұтшы!—деп, екінші адам аузыма аяқ тосты. Татып көрсем мұздай салқын қымыз екен. Соны құмыға сіміргеннен кейін, есім жиналғандай болды.

Басымды көтерген — Смайылдың Қасымы дейтін немере ағам. Ол көзі алақандай, мұрны қоңқақ, сақалы селдір, мұрты ұзын, түсі суық адам еді. Қобыз тарту, құмалақ салу сияқты, аздаған бақсылығы да болатын. Тегі, маған сол «өнерін» көрсету үшін келуге тиісті — есім жинала бастаған шақта:

— Жын кетті!— деді, денесін дірілдетіп, даусын зіркілдете шығарып,— жатпа, Сәбит, енді бұл арада!.. Тұр, тысқа шық!..

Сусын берген Мырзағазы екен. Ол мені сүйемелдеп орнымнан тұрғыза бастағанда, сапылдақ қатыны — Кәмел қасыма кеп:

— Ойбай-ай, мына Жалқы жігіттің (мені солай деп атайтын) жасығын-ай және қатын жандысын-ай!.. Сенен басқаның қатыны бала таппап па соншама қиналып?! Қатыныңның ұл тапқанын білдің бе, шүйінші!..— деп маған қарай қолын созды.

Бала есіме сонда ғана түсіп, «қайда екен?» дегендей жан-жағыма қарасам, қарындасым — Маржанның қолын» да, жөргекке оралған титімдей еркек баланың, тоңази ыңырсыған дыбысы шығады...

Ауыл ғұрпында, «жеңге» аталатын әйелдердің «қайын іні» атты адаммен

қатты ойнайтын әдеті. Осы үйдегі мені жақын жеңгелерім де сөйтіп жабыла кетті де, қалтамдағы орамал, махорка салатын кесет, бәкі, қажетті мөлшерде ақша салған күмәжнек сияқты нәрселерімді «шүйіншіміз» деп талап алып:

— Қатынбысың қатындардың арасынан шықпайтын, ұят емес пе қып-қызыл жігіт басыңмен босанған әйелінді төңіректеп?.. Бала туғанда сақтаған құдай, әлі де сақтайды. Әрмен жүр, араласпай!.. Енді маңайлап көрші, түйебас қып, үстіңдегі бар киіміңді шешіп алайық та, өзінді далаға тырдай жалаңаш шығарайық!— деп үйден қуды да шықты.

Куса қуа берсін!.. Көңілім тоқ!.. Қуанышым қойныма сияр емес!.. Бұл тасыған қуанышты босқа төкпей, түгелімен құйып аларлық жалғыз ыдыс — өлең ғана... Сондай бір өлең көңіліме үйіріле бастады да, маған осы өлкенің парнасы²⁸ сияктанатын Достың дөңіне көтерілдім. Дөңнің шоқысы сияқты оба барын білеміз. Мен обаның төбесіне шықсам жан-жақтағы жалпақ дала, түнде түскен шықтық буына бөленіп, телегей теңіз тәрізді ақырын ғана толқып тұр екен. Осы теңіздің аспанмен астасқан қиырында тотының қанатындай құлпырған тармақты сәулесін кең жая, алтын күннің нарттай жанған жиегі де көріне бастады. Аспанға ақырын көтерілген күнді, мен бүгін туған ұлымның бейнесіне меңзедім де, дөңгелек аумағы жерден жоғарылауын күтіп тұрдым. Күн жиегі көріне, жерді жапқан шықтың бозамық, буы, ыдыраған бұлттай, жан-жаққа сөгіліп тарай бастады. Енді мен бәйшешегі құлпырған кең даламен де, жалтылдай жайнаған күнмен де бетпе-бет тұрып қалдым. Мені, менің әке-шешемді, ата-бабамды, үрім-бұтақ, зәу-затымды тудырған мына даланың үстінде, анау күннің астында ұлымның да тууы, мен үшін ғана емес, туған, өскен далам үшін де өшпес бақыт сияқтанды... Мен отыра қалдым да, жеңгелерім мана тартып алғанмен, өзіме қайтарып берген қалталық блокнотым мен қарындашымды алып, «Әнекей, нұрлы күн де көтерілді!» деген өлең жаздым.

Шықты ол түні бойы безек қағып,

Жан кешіп баратқандай өзек талып.

Кейде ышқына тынысын жиілетсе,

Кейде баяу алады тежеп барып.

Кейде беті қызарып жалын оттай,

Кейде сұп-сұр бола ғап қаны жоқтай.

Жан тамыры кей кезде аттай тулап,

Бәсең тарта қалады кейде соқпай.

Кейде қасқыр талаған құлындай боп,

Дауысы құлағыма шаңылдай кеп
Тиген кезде, миы су болған жандай
Бас айналып кетеді, дыңылдай кеп...
Дүниеге адам келу неткен азап!..
Сонша ауыр азапқа шыдау ғажап!
Бірақ жеңге, шешелер бойы үйренген,
Кейісем-ақ етеді мені мазақ,
Оларша, бұл сырқаттың аты «ұмытшақ».
«Келін де ұмытады, біз ұмытсақ»,—
Деп күлісіп, пісіріп «жарысқазан»²⁹.
Кіндіккесер жабдығын жүр дұрыстап,
«Толғағы қатты болды неге мұнша?..»—
Десең, берер жауабы «Жас қой тұмса!. »
Қиуасыз бір жеңге әзілдейді:
«Болад,— деп,— толғақ қатты, ұл боп туса:
Осылай азаппенен таң да атты.
Толғақ та безектетіп жиілетті...
Талықсыған тұмсаны марту³⁰ басар
Деп бір кемпір қазанды қаңғырлатты!..
Бір кемпір басты «тәңірім, қинатпаға!..»
Біреулері сиынды Бибатпаға³¹
Маған жер-көк сілкініп, сатыр-күтір
Жатқандай боп сезілді қирап дала!..
Дала кең, бірақ онда пана жер жоқ!
Жәрдем беріп жан сақтар дәрігер жоқ!

Қалжың ғып әйелдерден, барлық білген
Жәрдемін жасап жатыр әбігер боп...
Мандайдан тер сорғалап ағып кетті,
Көз қарайып, жүрек те талып кетті...
Сол кезде «шүйіншілеп» дуылдаған
Бір дауыс үйдің ішін алып кетті...
Дем берді жүрегіме осы дауыс...
«Уа, қайным, бұл ес ауу — неткен ауыс?!
Уа, шүйінші атұстар!—деген кезде,
Денеге қайта оралды бойда бар күш.
Сап етті құлағыма сонда «іңгә...»
Қуанып ол дауысқа, «Мәкем тың ба?»—
Дегендей жалт қарасам, есіктен күн
Сығалап, бөлей ғапты бетін нұрға!..
Жұлдыздай жана ғапты көздері де,
Ширығып пыси ғапты сөздері де!..
«Есіңді жина, қорықпа» дейді ақырын,
Онысы хал-жайымды сезгені де.
«Қарыны ақ түйенің жарылды» деп
Жеңгелер түйебас қып жабылды кеп...
Оянып бүкіл ауыл «шүйіншіге!»
Жан-жақтан біздің үйге ағылды кеп,
Бәрі де «құтты болсын» айтты шулап,
Кеудеге сыймай жүрек кетті тулап!..
Ытқыған қуаныштың ыстық қаны
Жүйелеп бар тамырды кетті қуалап.

Елжіреп мас боп кеттім қуанышқа,
Өрең деп көпке еріп шықтым тысқа,
«Қуаныш құтты болсын» дегендей-ақ,
Шу ете қалды көлде барлық құс та.
Алдымнан бір самал жел есе қалды,
Бір қоңыр бұлт сіркіреп көше қалды.
Гүл аралас жайқалған жасыл шалғын.
«Қуаныш ұзақ болсын!»—десе қалды.
Шаттықтан білмедім не істерімді...
Не сыймен бұл құрметті өтерімді...
Әлемге қуанышты жырламақ боп,
Әнекей, нұрлы күн де көтерілді!..

ШІЛДЕХАНА КҮНДЕРІ

Босануын ескі ғұрыптың қоршауында өткізген ауыл әйелдері одан кейінгі ырым-жырымдарын да сол ғұрыптың жолымен жүргізді. Менде оларға қарсы шығарлық күш болған жоқ.

Мысалы, мені үйден қуып шыққаннан кейін әлін түгел жиып үлгермеген әйеліме, жеңгелерім зорлықпен еріткен табан-аяқ сары май жұтқызған. Әйелдердің одан кейінгі қылықтары да қызық. Атын Арыстанбек қойған баланың, (бұрынғы Арыстанды еске сақтау есебінде қойылды. Кейін «бек» дегені түсіп қап, Арыстан болып кетті) кіндік шешесі — Злиқа жеңгей («Өмір мектебінен» аты мәлім—Шәйін ағай Тілегеновтің әйелі) қалжаға қой сойып түгелімен асып пісірген етін біздің үйге астаумен алып келді. Әдет бойынша, бұл қойдың тұтас асылған мойны, ыстық қалпында, босанған әйелдің қолына беріледі екен де, ол пышақ басқа құрал жұмсамай, етін түгелімен тістеп қана жеп таусады және мойын сүйектерінің жігін бұзбастан таза ғып мүжиді де, содан кейін сүйектердің тесігіне ағаш өткізіп, баланың қырқы толғанша кереге басына іліп қояды екен, содан кейін аяқ баспайтындай, ит иіскемейтіндей ғып, жерге көміп тастайды екен. Олай етпесе, «баланың, былқылдақ болып туатын мойны, қырық күн түгіл, одан кейін де бекімейді-мыс, жеп тауысса тез бекиді-мыс».

Злиқа әкелген семіз қойдың майлы мойын еті екі килограммадай бар еді деседі, жас босанған әлсіз әйелге оны жеп тауысу, әрине қиын, бізше — мүмкін емес. Бірақ қалжаға жиналған әйелдер, босанған әйелге бұл ырымды бұлжытпай орындатқан; әйел әлсіздігін, мұншама етті сау шағында да жей алмайтынын айтса: «сен жемесең, біз де жемейміз» деп, шуласып отырып алған; қалжа желінбеуге мүмкін емес, себебі, ырым бойынша, ол желінбесе туған баланың дені сау болмайды, бесігінде ауруға шалдығады... әйел мойын етін амалсыздан жеп тауысқан!..

Ауыл салтында баланы үш күннен кейін бесікке бөлеу керек екен. Біздің туыстар «бұрынғы бесікке бөлемейміз, тілеу тілеп, бесікті жаңадан жасатамыз» деп ұйғарды. «Бала өмірлі болады» деп, бесікті жеті кемпірдің таяғынан жасату әдеті бар екен. Сол жеті кемпірдің таяқтары жиып алынды да, содан ауылдағы ағаш шебері, қазақша әдемі бесік жасады. Ырым бойынша, «бесікке жын-шайтан жоламау үшін» бас жағына үкінің тұяғы бар аяғын байлайды екен. Ондай аяқ Дос көлінің маңындағы оншақты ауылдан табылмаған соң, Шәйкен дейтін туысымыз, Достан он бес-жиырма шақырым жердегі Ақсуат келін жайлайтын «Күлмес» елінен тауып әкелді.

«Бесікке салар» аталатын тойға арнаулы қой сойылды да, Сибанға қараған үш ауылдың қатын-қалашы түгел шақырылды. Бесікке бөлер алдында балаға «ит көйлек» аталатын, арқа жағы жырық көйлек кигізеді де, (ол — бала «ит», «рахитта» аталатын ауруға шалдықпасын деген ырым)

баланы жеті кемпірдің тақымынан өткізіп ап, содан кейін, туған балалары тұрақты болған кемпір ғана бөлейді... Одан кейін, «етіне жара түссе тез жазылады» деп, қырық күн тұзды сумен ғана шомылдырады екен, «денесі тығыз және оңтайлы боп өседі» деп, қырық күнге дейін, бесіктен шешілген сайын «сылау май» аталатын, тортасынан айырылған маймен денесін түгел сылап, «өс, өс!..» деп, аяқ-қолдарынан созғылайды, «жарыққа пері жоламайды» деп, қырық күнге дейін бесіктің қасына шам жағып қояды екен.

Қырық күн толғанда, баланың «ит-көйлегін» шешіп алады да, иттің мойнына кигізіп, ауылды жағалай қуады да, содан кейін көйлекті ит мойнынан алып, өртеп жібереді, баланы одан кейін бөлерде қырық қасық сумен шомылдырып, ал суды қырық қатынға түкіртіп, адамның аяғы баспайтын жерге төктіреді екен...

Ескілік мықты отырған ауылда бұл ырымдардың ешқайысына қарсы келуге болмады. «Осылардың керегі қанша?» деген сөзінді құлаққа асар адам жоқ. Төбелесуге болмайды— оларды табан аузында бәрібір жеңе алмайсың. Және «идеологиялық жағы» демесең, балаға ол ырымдардан кейін жатқан залал жоқ сияқты. Ғасырлар бойы сүйегіне сіңген әдет-ғұрыпты, аз күнде, жалғыз адам қалай жеңесің.

Кәзір Коммунистік партияның мүшесі, бір заводта машина құрылысының инженері боп қызмет атқаратын, социалистік салт-сананың үгітшісі боп жүрген балама, «сен ауылда туып, осындай ескі ырымдарды басыннан өткерген едің» десем, нанғысы келмейді, ертегі кереді. Ал, расы солай!.. Ауыл байғұстың ол кездегі әдет-ғұрпы сондай еді. Азғантай ғана жыл өткенмен, ол ырымдардың кәзіргі социалистік ауылда ұшығы мен пұшығы да қалған жоқ.

Мен, тек, көзім көрген ырымдарды ғана сипаттап отырмын. Көзім көрмегені одан да көп болуы керек. Біраз ырымдарды көзден көрмеуіме себеп — баламның қырқынан шығуын күткен күндерімнің көбі — маңайдағы ауылдардың қонаққа шақыруымен өтуі.

«Хан-жайлау» аталатын мезгіл. Радиусы жүз километрден асатын Дос маңайының жайлауы. (Бұл жайлауға 1954 жылдың бержағында жиырмадан астам тың совхоздары орнап, жарты миллион гектардан артық жерді игерді де, шынымды жылдары 40—50 миллион пұттай астық өсірді.) Жайлау беті — тұщы сулы толған көл. «Түгін тартса майы шығатын» құнарлы топырақ. Жабағыдай ұйысып жатқан қалың бетеге. Түрлі түсті гүлдері қымбат тастардай жалдаған көкарай шалғын. Көлдерді жағалай қонған ауылдар. Ауыл маңайы сыңысқан қалың мал. Оған дейін көшпелі өмір сүріп келген ауылдарда мал бағудан басқа жұмыс жоқ. Мың қойға — бір шопан» «мың жылқыға — бір Қамбар» дегендей көп бақташы керегі жоқ. Сиыр мен түйе өз беттерімен жайылып жүретін, мекеніне айдаусыз келетін жануарлар. Бұрын күн-көрісте байға жалынышты кедей-батырақтар Совет өкіметі еңбектерін қорғаудың арқасында жапа-тармағай әлденіп алған. Біздің үш

ауыл — Сибанның ең кедейі!—Асылбектің Шәмілінде сол 1927 жылдың жазында: алты бұзаулы сиыр, бір өгіз, бір азбан бар екен. Сонша сиырдың ағын місе тұтпай, «қымызсыз отыра алмаймын» деп, Батрашком арқылы, ауқатты ағайыны Аймолдадан жаздай сауып ішуге екі бие алған. Он мыңдай үйі бар бүкіл Төңкеріс ауданында «Артель», «коллектив» деген, үш-ақ жерде бар деседі: Майбалықта, төменгі Сибанда және Айымжанда. Олардың да әрқайсысының үйлері жиырма — отыздан аспайды дейді...

«Күнде жиын, күнде той» болып жатқан күндерде ойын-тойды ерекше көріктендірген екі жігіт болды, бірі — кәзір 68 жасқа келген Есембай Шыныбайұлы, екіншісі — кәзір 59 жасқа келген Итібай Әлібайұлы. Осы екі жігітті қысқаша таныстыра кетуге ұлықсат етіңіздер.

«Керей аталатын руда «Қапсыт» аталатын бір бұтақша бар. Есембайдың руы Қапсыт ішінде Қараша. Оның әкесі — Шыныбай кедей адам болғанмен сол маңайдағы атақты әнші екен. Өткен ғасырдың екінші жартысында, ханзада (наследник) кезінде Александр III аталатын патша біздің арадағы қазақ-орыс (казачество) станицаларын басып Сібірге өтіпті. Қазақтың байлары мен бектері соның жолын тосып той қылғанда, Шыныбайдың әніне ханзада хайран ғап, «шіркін, Петерборда айтқызар ма еді!» депті-мыс.

Есембай әкесінен жастай жетім қалған да, күн көрер дәулеті, асырар адамы болмаған соң орыс поселкелерінің малын бағып кеткен. Ол да жас күнінен әнші, домбырашы, сырнайшы боп, орыс селоларында, қазақ ауылдарында мәжілістің гүлі болған. Бала жігіт кезімде Есембайды ауылда да, селода да бірнеше рет көргем, ол маған ән мен күйдің «құдайы» сияқтанған. Артынан «қысқа жіп күрмеуіне келмеген» Есембай, әлде не поселкеде орыстың әлде не жесір қатынын алып, шоқынып кетіпті деп естігеміз... Бұл революциядан бұрынғы хабар...

1925 жылдың жазы. Орынбор рабфагында оқып жүріп. жазғы каникулға туған аулыма келдім де, біраз тыныққаннан кейін, Қорған қаласынан поезға мінбек боп аттандым. Қасымда Мырзағазы Нұртазин және екі-үш тарантасты серіктер бар. Қорған облысының біздің ел жақ бетінде орысша — «Половинский», қазақша — «Ақ сиыр» аталатын ауданы бар, соның «Марай» дейтін селосы бар. Серіктерімнің айтуынша, шоқынған Есембай осы — Марайда тұрады.

Біз оның үйіне сұрап кеп тоқтадық: орыс поселкелерінде, кулактарда ғана болатын биік еңселі, төбесі қаңылтырмен жабылып, жасылмен боялған, қақпасы, терезелері оюмен әшекейленіп сырланған, тақтаймен қоршаған ауласы көп, аса салтанатты қарағай үй екен.

Есембай бізді терезеден көрген, біразымызды таныған болу керек — жүгіре шығып қақпасын ашты да, құрметпен қарсы алды. Орта бойлы, оңтайлы денелі, бұйра шашты, дөңгелектеу қызыл шырайлы бетті, оң жақ бетінде үлкен қара меңі бар, көркемше жігіт болатын. Мен көргеннен

айырмасы — үш жағын ширатып, қысқалау қою қара-сары мұрт өсіріпті.

Шай-пұй ішіп жайланғаннан кейін, Есембайды оңашалап хал-жайын сұрасам — ертеде, жалшылықта жүрген шағында, Марайға келеді де, осы үйге жалшылыққа тұрады. Иесі — шаруасы күшті кулак болады. Аз жылдан кейін кулак өледі, әйелі Есембайдан он шақты жас үлкен болғанмен, жас жалшыға қызығады. Кедейліктің тақсиретін тартқан Есембай, оның бай мал-мүлкіне қызығады. Ол — діннің дәуірлеп тұрған кезі. Ендеше әйелге үйлену үшін, Есембайдың христиан дініне көшуі, яғни — шоқынуы керек. Есембай бұл шартқа амалсыз көнеді...

— Шоқынған адамды,— дейді Есембай,— қыстыгүні көлдің ойығына жалаңаш малып алады екен. Мені де сөйтіп, бір емес, үш малғанда да, «господи, благослави»-дың (жарылқай гөр, тәңірім) орнына «алла!» деп шықтым да, содан кейін поп «дініне қатты екен» деп шоқындырмады. Әйелмен біз некесіз тұра бердік. Есембай әйелін «ақылды, шаруашыл, өзімді қатты күтеді» деп мақтады. Олардан бірнеше бала туған да, кішкентай қыз ғана тірі ғап, өзгелері өлген. Әйелдің бұрынғы байынан туған ұл-қыздары кәзір есейген. Олар Есембайды папа деп сыйлайды екен.

Есембайдың тіршілігіне бұл жаман жағдай емес. Тек қана қолайсыз жағы — шаруасы әлі де ірі кулактың даражасында тұрған бұл үйді,— үкімет көп кешікпей қырына алуға тиісті, сонда көп жылғы жалшылықтан жақында ғана құтылған Есембай, ертең «кулак» есімді қарғысқа ұшыраса қайтпек?

Мен осы жайды айтқанда, ақылды Есембай қорқа қалды да, «не істеу керек?» деді.

Өз ықтиярына салса, Есембайдың бұл үйден кетер түрі жоқ. Не орысша, не қазақша сауаты жоқ, газет-журнал дегенді оқымайды, селода болып жататын жиналыстарға басуға әйелі ұлықсат етпейді, сондықтан саяси дүние ол үшін қараңғы екен. Аз жыл болса да кулактық шаруаның, иесі саналған оның Совет өкіметі туралы ұғымы, әрине — кулакша...

Мен оған бұл шаруасының бүгін болғанмен, ертең болмауын, қайталай ұғымына лайықтай айтып, әрең дегенде түсіндірдім. Содан кейін махаббатпен емес, күн көріс салдарымен қосылған кулачихадан айрылуға бекінді. Қалай айрылуға менің берген ақылым:

— Мені Қорғанға апара жатқандар кейін оралғанда арбаларына жасырын мініп, туған еліңе тартып отыр. Онда сен сияқты батырақтарға арнап ашқан сауатсыздықты жою мектебі бар, содан оқып, әуелі хат біл. Одан әрі сені заман ағымының өзі жетектеп әкетеді...

Есембай екеуміз осыған келістік.

Енді 1927 жылы көрсем, сауатын ашқан, хат таныған, советтік

құрылыстарға белсене қатынасқан Есембай, ауылдағы дыңдай белсендінің бірі боп алыпты. Жалшылықта қарлыққан оның даусы енді бұрынғысынан да қатты ашылып, жаңылған домбыра мен сырнайға саусақтары қайта шеберленіп, жұрт жиналатын жерлерде әнге шырқа-а-а-ап жүр!..

— Неге үйленбейсің?— десем.

— Қыз тандап жүрмін,— дейді.

Есембай сол көтерілгеннен көтеріліп кете барды. Туған жерінде біраз уақыт белсенді болған ол 1928 жылдың жазында Ташкент қаласында жүн саудасы жайын оқытатын алты айлық курсты бітіріп, әуелі «Әулиеата» (кәзіргі— «Жамбыл») облысының Шу, Сарысу аудандарында жүн даярлайтын контораны басқарып, отызыншы жылдардың басында Зайсан қаласындағы осы қызметке ауысты. Көп жыл көріспегенмен, біздің арамыздан жиі жазатын достық хаттар үзілген жоқ. 1935 жылдың күзінде мен Москвадағы оқуымды аяқтап, Алматыға келдім. Аздан кейін Алматыда жүн-жұрқа қызметкерлерінің республикалық маслихаты шақырылды. Соған Есембай да келіпті: баяғы жеңілтек мінезді, ойыншы, әнші қалпы; Зайсанда қазақтың қызына үйленіп, бірер балалы болыпты...

Мен әнші Есембайға арнаулы жазумен домбыра сыйладым. Осы жазу оның біраз жыл бейнет көруіне себеп болды: 1937 жылдың күзінде, «халық жауы—Сәкен Сейфуллинмен байланысты» деген айыппен мен партия қатарынан шығарылдым да, осы оқиға газетте жарияланды. Зайсандағы культ адамдары газетті оқиды да, «халық жауы — Сәбит Мұқановпен байланысты... оған куә — домбыра бетіндегі жазу» деп Есембайды абақтыға алады. Есембай «мен Сәбитті жау дегенге сенбеймін» деген сөзінен танбайды... Ақыры, оны осы айыппен «арнаулы үштік» спец. тройка: аталатын сот он жылдық жазаға кесіп, лагерьге жібереді... Жұмыскер Есембай, ағаш кесу ісінде он жылын жеті жылда өтеп Алматыға қайтып келді... Коммунистік партияның, жиырмамыншы съезінен кейін, Есембай партия қатарына қайтадан алынды, үкімет оған пенсия берді, кәзір аман-сау, Қостанай облысының Пресногорьков ауданында тұрып жатады...

Ендігі аз сөз Әлібаев Игібай туралы. Біздің Қызылжар уезіндегі Бес болыс Керейде ән мен күй екі руға ерекше қонған деседі: бірі — Шағалақ, екіншісі — Таз. Бес жүз үйлі Тазда домбыра шертпейтіні, ән салмайтыны жоқ дейді; қалжындайтын адамдар —«Таздың иті де ән салып үреді» дейді. Игібайдың, руы осы — Таз. Оның туған әкесі — Тәжібай да, асырап алған әкесі — Әлібай да (Тәжібайдың туған ағасы) ірі әнші болған адамдар Тәжібай баласы—Рамазан (Игібайдан екі жас үлкен) бармақ біткеннің домбырашысы болды. Тәжібай да, Әлібай да' кедей шаруалы адамдар екен. Бірақ олар жалшылыққа тұрмай, күндерін (ауық-сайрандарға араласып ән айтумен өткізген.

Игібай да жасынан домбырашы, әнші болған. Талдырмаштау орта бойлы, аққұба кескінді, қыр мұрынды, томпақ қара көзді, қалың бұйра

пашты бұл сұлу жігіт, жиырманшы жылдардың алғашқы жартысында Қызылжардың педагогикалық техникумін бітірген. Бірақ оқып жүргенде де, одан кейін біраз жыл мұғалім болғанда да, сабақпен я оқытқан баламен шұғылдануынан ойын-тойда өлең айтқан уақыты көп болған. Отызыншы жылдардың ішінде ол Алматының, Қызылжардың театрларында артист болып (ол жағы күшті емес еді), филармонияларында әнші болып жүрді де, Отан соғысында азаматтық борышын өтеп, аяғынан мүгедек боп келе мұғалімдігіне қайта орналасты. Сол қызметінде әлі күнге дейін келе жатқан Игібай, ұлы, қызының ержетуіне, әйелі — Кәукәрдің сары қарын бәйбіше болуына қарамай, жиын-тойға әлі де көп араласып, қыз-қырқынға әлі де өзеурей қарап, ән айтқанда әлі де құтырынып, теке-көзденіп кетеді. Қоңырқай, биік және әдемі даусын әлі де жақсы сақтаған. Көп жыл бойына жүрген маңының әнмен құлақ құрышын қандырған, кейінгі жастардан талай әншілер бұны еліктей, шәкірт бола шыққан, қыз мінезді Игібайды халық мұғалімдігінен гөрі, «әншіміз» деп, шын көңілден қадыр-құрмет тұтады...

Есембай мен Игібайдың, тамаша әндерін халық ертеден қара кешке дейін дегендей, немесе — күні батқаннан таң атқанға дейін дегендей, қанша тыңдаса да жалықпайды.

Сөйтіп жүрген күндердің біреуінде төменгі Сибаннан Имақ Тоқпанов келе қалды. Менен төрт жас үлкен ол кішкене күнінен жалшылықта жүрген де, одан тек, менің үгіттеуіммен, 1925 жылы ғана құтылып, «Төңкеріс» аталатын болыста ашылған сауатсыздықты жою мектебіне түскен. Одан кейін туған елінде, екінші номерлі ауылдық советтің председателі болды деп естігем. Ол әлі де сол қызметінде екен.

Табиғатында ақылды, сабырлы жаралған ол, таныс адамдардың ұғымында «қыз мінезді» жігіттердің біріне есептелетін. Сауатсыздар мектебіне түскенге дейін саяси дүниеден қараңғы да. Енді сөйлесіп көрсем — ауыл жағдайында дыңдай сауатты адам.

Кейінгі отыз шақты жылда, отызыншы жылдардың орта кезінде Алматыдағы партия мектебін бітіріп алғаннан басқа уақытын түгелімен аудандағы партиялық және баспасөздік қызметте өткізген, кәзір құрметті пенсионердің бірі болған қарт коммунист (партияда 1925 жылдан) Имақ Тоқпанов, саяси өмірінің алғашқы адымынан бастап күні бүгінге дейін лениндік жолдан бұлжымай келе жатқан адамдардың бірі.

1927 жылдың жазында жолыққанда да, ол саяси тақырыпта менімен салмақты сөйлесіп, өз көңілімде де түйткіл болып жүрген бір мәселені тап-баса қалды, ол — Совет Одағындағы, оның ішінде — Қазақстандағы крестьяндардың болашақ тағдыры туралы, әсіресе — сол бір тұстың қазақша терминінде — «қара шаруа» аталатын қазақ крестьяндарының тағдыры туралы.

Марксизм ғылымының терминінде, крестьянның екінші аты — ұсак

буржуазия, яғни — жетекшілік негізге құрылған бұл ұсақ шаруа иесі, жағдайына қарай ірі буржуазияға айналып та кете алады; ал, егер, пролетариатпен одақ боп, Коммунистік партияның басқаруына кірсе, крестьяндар социалистік ұлы күшке де айнала алады.

Бұл сөздің растығын 1917 жылы болған Октябрь революциясы айқын көрсетті, Лениндік партияның жұмысшы табы мен крестьян одағы деген ұранына еңбекші крестьян түгелімен үн қосты да, сол жылғы Февраль және Октябрь революцияларының барлық ауыртпалығын пролетариатпен бірге көтерісіп, Совет өкіметін қолдарынан бірге жасасты, сондықтан да, советтік үкіметтің гербасына жұмысшы мен крестьян таптарының достық белгісі болып, орақ пен балғаның бейнесі орнатылды.

Крестьян мәселесі мұнымен ғана шешіліп қойған жоқ. Советтік құрылыстың жағдайында, саяси-шаруашылық мәселеде крестьянның бетін қайда бұру туралы саяси айтыстар басталып кетті. Партиялық терминде «солшыл» аталатындар: «крестьянның кедейі мен батырағын ғана совет үкіметінің баурына тартып, орташа мен кулактарын құрту керек» десті; «оңшыл» аталғандар: орташа түгіл «кулактарға да тимейік» деп, «байи беріндер!» ұранын шақырды. Ленин жолын берік тұтқан Коммунистік партия солшылдарға да, оңшылдарға да қатты соққы берді. Партияның ұраны — кедей крестьяндармен одақ бола тура, орта шаруалы крестьяндарды да бауырға тарту, крестьянның тек кулактарына, яғни — қанаушыларына қарсы болу.

1914 жылы басталған бірінші жиһангер соғысының, 1917 жылғы екі революцияның, одан кейін бірнеше жылға созылған азамат соғысының, Отанымыздың шаруашылығын, әсіресе — крестьян шаруашылығын қатты күйзелтіп кеткені мәлім. Осы күйзелген шаруаны қалпына келтіру үшін, Совет өкіметі «жаңа үнем» аталған (НЭП) саясат шығарғанын да білеміз. Бұл саясаттың дұрыстығын жиырманшы жылдардың орта кезінде қарқындай өскен шаруамыз айқын дәлелдеді. Соның бір куәсі — қазақ аулының шаруасы.

Қазақ аулындағы бұл кездің басым шаруасы—малшылық. Жиырманшы жылдардың орта кезінде бүкіл қазақ халқының жүзден сексен проценті мал шаруасымен шұғылданушы еді десек, асырып айтпаған болар ек. Жаңа үнем саясаты кезінде қазақтың мал шаруашылығы, бірінші жиһангер соғысының алдыңғы жылдарынан да асып кетіп, ресми санақтың өзінде елу миллион басқа таянып қалды. Байлардың санақта жасырған малдарын қоссаң, одан да асып кетеді...

НЭП тұсында, қазақтың байларының ғана емес, орташаларының ғана емес, кедейлерінің де мал басы қатты өсті. Оған айқын куәнің бірі — біздің ауылдың ең кедейі — Асылбектің Шәмілінде 1927 жылы алты бұзаулы сиыр, бір өгіз, бір азбан бар екенін жоғарыда айттық. Сол тұста, барлық ауылдың кедейі де осындай болған еді десек, асырып айтуымыз емес, болған фактіні көзге елестетуіміз ғана...

Сонымен, қайталап айтқанда, жиырманшы жылдардың орта тұсында Отанымыздың ауыл шаруасы, оның ішінде — қазақтың мал шаруасы мейлінше өсті. Бірақ бұл, қоғамдық шаруаның өсуі емес, жеке шаруаның өсуі; ал, жеке шаруаның негізінде ұсақ байлық, оның аржағында — ірі байлық жатыр. Советтік құрылыстың мақсаты жеке байлықты емес, қоғамдық, яғни — социалистік байлықты өркендету. Ендеше, крестьянның бетін жеке байлықтан қоғамдық байлыққа қарай қашан және қалай бұру керек?

Мал шаруашылығы есіп, ауқаты молайған ауылдардың арасында, 1927 жылдың жазында қонақтап жүріп, мен өзіме осы сұрауларды қойған едім де, жауабын таба алмай, Қызылордадан я Москвадан табу үшін, оларға тез жету үшін, туған баламның қырқынан шығуын асыға күтіп жүр едім. Имак Тоқпанов маған осындай ойдың үстінде кезікті.

Өз сұрауыма өзім жауап таба алмай жүрген мені, Имақтың келуі тіпті шатастырған сияқтанды. Жасы үлкен ағалығын сатып еркін сөйлейтін ол, маған амандық-саулықтан кейін, әуелі өлген ағам — Ғаббасқа «қайырын берсінін», туған балама «құтты болсынын» айтып ап, іле сұрау артынан сұрауды жаудыра бастады.

— Ел қалай екен, жақсы ма екен?— деп бастады ол сұрауын,— тоғайып па екен халық?— деп жалғастырды.

— Жақсы екен.

— Ауқаты қалай екен?

— Байып, күпсіп түр деген осы болады да,— дедім мен,— бұрын бір байдың байлығы шалқуын бейнелеп айтқысы келген адам —«иті де май жемейді екен» дейтін. Ауылдың кәзіргі байлығы маған сондай байлыққа ұқсайды.

— Ол рас. Ал енді, саған бір сұрау: осы жеке байлықтың түбі бізді, яғни Кеңес елін қайда апарады?

— Қайда апарсын?—дедім мен саяси қулыққа салған боп,— социализмге апарады да.

— Қалай, сонда? Өсіріп жатқан ауылдық шаруамыз — жекешілдік. Социалистік дегеніміз — қоғамдық. Жеке шаруадан қоғамдық шаруа жасауымыз үшін, жекелерді бірлестіруіміз керек емес пе?

— Әрине...

— Қашан, сол?..

— Оны жоғарғы партия және үкімет орындары біледі де.

— Соларға араласып жүрген жоқпысың сен? Ендеше білуге тиістісін ғой бұл шараның қалай басталуын?

— Мен оны білмеймін.

— Мен сені білетін шығар деп ойлаған едім,— деді Имақ, демін ауыр алып, ойланып қалған кескінмен.

— Қайдан білем?— дедім мен,— басқарушылық қызметте жүрген адам емеспін...

— Ал енді, осы ойландыратын мәселе,— деді Имақ менің сөзімді бөліп, — Октябрь төңкерісін жасаудағы, кеңес үкіметін құрудағы мақсатымыз: әуелі социализм, соған жалғас коммунизм қоғамын құру ғой. Оның не екенін бір бірімізге түсіндірудің қажеті жоқ. НЭП саясатынан да аздап хабарымыз бар. Менімше, НЭП өзіне жүктелген міндетін атқарып болған сияқты, енді екінші дәуірге, яғни — ауыл шаруасын социалистік жолға түсіруге, яғни — жеке шаруаларды қоғамдық шаруаға айналдыра бастауға көшуіміз қажет сияқты!..

«Мәссаған, кешегі батырақ—Имақ!.. Енді оның басына оралған сұрауларға жауап беріп көр!..»

— Бұл,— дедім мен Имаққа шынымды айтып,— сенің ғана емес, ауыл тұрмысын көргеннен кейін менің де басыма оралған, бірақ жауабын таба алмаған сұрауларым. Жоғарғы жақпен сөйлесіп алмай, әлі де жауап айта алмаймын. Саған берер уәдем: Қызылордаға қайтқан соң, қажетті адамдармен кеңесіп көрейін де, олардың тапқан жауабы болса, саған хатпен хабарлайын.

— Мақұл,— деді Имақ.— Бұл кәзір екеумізді ғана емес, бүкіл коммунист атаулыны, ол ғана емес, советтік саналы азамат атаулыны түгел толғандыратын мәселе. Менімше, басқарушы партия және үкімет орындары да бұл мәселені ойланбай, тиісті шарасын алаңдамай жатпаған болар...

— Менімше де солай...

— Осы мәселелер жайында, кейде, «үлкендерге хат жазсам қайтеді?» деп ойлаймын да, тағы да «ретін келтіріп жаза алам ба» деп бір ойлап, «жазсам, арнаған адамымның қолына тие ме» деп екі ойлап, «тигенмен, жауап қайыра қоя ма» деп үш ойлап, енді саған ақылдасып алайын деп келдім. Әу-жайынды да көріп отырмын. Енді несіне жазайын. Қолың жеткен үлкендерге сөйлес те, жаңалық болса маған хабарла. Ондай хабар мен үшін емес, ауылдағы саяси сауаты аз коммунистер мен советтік белсенділер үшін керек. Мен сені мазаласам, олар «сен не білесің?» деп мені мазалайды...

Одам әрі Имақ екеуміз ауыл арасының хал-жайын кеңесіп кеттік. Бұл әңгімені де Имақ бастап:

— Төңкеріс ауданында екі-үш жерде артель ашылғанын естіген боларсың? — деді.

— Естідім.

— Артель деген аты жақсы болғанмен, ісі әлі нашар: ең алдымен, үй сандары аз — біздің төменгі Сибанда құрылған артельге тоғыз-ақ үй бас қосты, соқа-саймандары, көліктері аз, шаруалары шағын, сондықтан қысқа жіптері күрмеуге келмейді.

— Күшейту үшін не істеу керек?

— Үй санын көбейту керек. Сонда мал саны да, адам саны да көбейеді, артельден тыс отырған кедейлердің жұмыссыз жүрген жігіттеріне еңбекке араласуға мүмкіндік туады, кәзір олар жұмыссыз босқа сабылып жүр.

— Неге?

— Ауыл жігіттері шетке кетіп кесіп іздеуге әлі үйренген жоқ. Ауылдағы байлар бұлардың бәріне жұмыс тауып бере алмайды.

— Кедейлер артельге жаппай тартылу үшін не істеу керек?

— Ең алдымен, байлар мен кулактардың үгіт-насихатына тыйым салу керек.

— Қандай үгіт-насихатына?

— Олар кәзір кедейлер арасына: «Артель болсаң бір үйде тұрасың, бір қазаннан ас ішесің сенікі, менікі деген мүлік болмайды, біраздан кейін сенікі, менікі деген қатын да болмайды, меншікті қатын болмаса, өзімдікі деген бала да болмауы өзінен өзі белгілі; «бай», құлақ» дегендер кешікпей жойылады, содан кейін үкімет азық-түлікті сенен алмағанда кімнен алады? Одан кейін өзіңе тоқ-жарау боларлық тамақ қалдырады да, қалғанын сыпырып алады да отырады, сол жоқшылықтан өмірде шыға алмайсың» деген сөзді қатты таратып жүр. Саяси санасы өсіп кетпеген кедейлер бұл үгітке елендеп те қалады.

— Өйтпеу үшін не істеу керек?

— Шаруашылық жәрдем беру керек.

— Мәселен, қандай?

— Кедейлерде кәзір мал басы жеткілікті. Ірі қараға шаққанда, малы бес-алты басқа жетпейтін кедей, кәзіргі ауылда жоқ.

— Ендігі жетпейтіні не?

— Егін. Өзің білесін,, біздің қазақ егінші ел емес қой.

Қырдағы көшпелі елдерді былай қойғанда, екі жүз жылдан бері орыс поселкелерімен «аулы аралас, қойы қоралас» дегендей көрші болып келе жатқан біздің осы Төңкеріс ауданында Әлти, Торсан сияқты бірер байлар ғана болмаса, егін сепкен қазақты көргенің я естігенін, бар ма?

— Жоқ. Солайша, егін салмай өскен қазақ ауылдарының, олардың ішінде — кедейлерінің, егер ерекше жағдай жасамаса, соқаның тұтқасын ұстап егін айдауға мойны жар берер түрі жоқ. Мысалы, біздің ауылдағы тоғыз үйлі артель көлігі, сайманы, құнарлы жері, себер тұқымы даяр бола тура, биыл бес-ақ десятина егін септі.

— Неге?

— Егін ісіне ата-бабасынан мұра болып келе жатқан дағдыланбаушылық.

— Оны бұзу үшін не істеу керек?

— Шіркін,—деді Имақ, қиялға кеткен пішінмен,—ауылмен селода ұйымдасқан артельдерге бір-бірден трактор берсе!.. Халықтық санасына қандай төңкеріс жасар еді ол!.. Революциядан бұрын мен Қорған қаласында тұратын орыс помещигі — Смольныйда жалшылықта тұрдым. Жүз десятинадан артық егін себетін еді ол. Әуелі жерді көлікпен жыртып жүрді де, жиһангер соғысының алдында, «Америкадан сатып алдым» деп трактор әкелді. Осы тракторды көреміз деп, жан-жақтан шұбырған халықты көрсен,!.. Әсіресе — орыс крестьяндары!.. Олардың құлақ естір жерден келмегені жоқ шығар... Сонда, солар, тракторды көріп тұрып, бастарын шайқап, таңдайын қағып: «Шіркін, осындай трактор Россияда да жасалып, селоларға тараса!» деп арман ететін еді. Сол арманы — әлі де арман. Орыс селоларына барсаң, кедей жақтары —«Отан байып келе жатыр, ендеше үкімет те баюға тиісті, сол үкімет трактор заводын салып, тракторды неге көбейтпейді екен?.. Селоларға неге таратпайды екен?.. Бізді «артель болыңдар» деп үгіттейді. Атпен артель боп оңа аламыз ба? Егер трактор берсе!.. Өне, сонда көрсетер ек, артельдің не екенін!..» деседі. Мал баққан қазақ кедейлері тракторға, әрине, егінші орыс кедейлеріндей мән беруді әзірге білмейді. Білмесе де әкеп беріп жұмысқа салдырсаң, үгітсіз-ақ түсіне кетер еді пайдалы екенін!.. Естисің бе осы жайда жоғарғы жақта әңгіменің бар-жоғын?

— Неге естімеймін?— дедім мен.— Мен ғана емес, өзің де күнде естіп жүрсің.

— Қалай?

— Партияның Отанды индустрияландыру ұранын білмеймісің?

— Білем.

— Сол ұранның ішіне трактор, басқаша ауыл шаруашылық машинелерін жасайтын заводтар салу да кірмей ме?

— Солай ма өзі?—деді Имақ ойланып қап.

— Енді қалай?.. Күшті техникамен қаруландырмай егін шаруасы қарқындамайтынын партия сені мен менен артық біледі. Отанды индустрияландырудың бұл мәселе ең зор бұтағының бірі.

— Рас, солай екен-ау,— деді Имақ, ойлы кескінін өзгертпей.— Ал енді бұл жұмысқа қашан кіріспекпіз, сонда?

— Менің білуімше, кәзірдің өзінде-ақ шет пұшпақтап кірісіп жатқан сияқтымыз. Мысалы — Харьковте трактор заводы салынып, іске кірісуіне екі-үш жыл боп кетті. Әзірге шығарған тракторы көп емес тәрізді. Бірақ отанымызда сондай завод салынып, іске кірісуінің өзі — алдағы зор істердің бастамасы. Бірден қарқындатып әкетуге біраз бөгеттер де барын көріп жүрміз. Бірінші бөгет — соғыстар әлегінен бүлінген шаруамыздың енді ғана икемге келе бастауы; екінші бөгет — партияның Отанды ірі өндірісті елге айналдыру саясатына оппозиционерлер аталатындар қатты қарсылық жасауы. Бұл бөгеттерден әлі де құтылып болмағанмен, партиялық идеяның үстем болуын көріп отырмыз...

— Рас,— деді Имақ, «ол жайда менің де аздаған сауатым бар» дегісі келген кісідей.

— Бірақ,— деді ол, сөйлеуге ыңғайлана берген мені қолын көтеріп бөгеп,— сол оппозиционерлердің ауыл-селоардағы тірегі саналатын бай-кулактар да қарап жатқан жоқ. Олар қолдарынан келген қарсылықтарын жасап бағуда.

— Қалайша?

— Мен ауыл арасында қызмет атқарып жүрген адаммын ғой, сондықтан ауыл байларының не істеп жүргенін айтайын...

— Ие?..

— Осы Дос келінің маңын мекендейтін Сәпінің төрт баласында былтырғы жылы екі мыңдай жылқы барын білесің ғой?

— Білем.

— Содан кәзір бес жүз жылқы қалды ма екен...

— Қайдам...

— Мен білем, қалған жоқ.

— Өзге жылқылары қайда?

— Сатып бітірді.

— Неге?

— Не ғажабы барын білмейсің: Москвада, Қызылордада байлар мен кулактарға қарсы қандай саяси-шаруашылық шаралар жүргізу туралы қаулыларды, жергілікті байлар мен кулактар, сол қаулылар жарияланардан әлдеқайда бұрын біліп отырады. Мысалы, қазақ байлары иеленіп келген егіндік, шабындық жерді кедейлерге бөліп беру туралы қаулы биылғы көктемде жарияланды ғой. Соны байлар былтыр естіп, рулас кедейлерді күн бұрын қайрап тастаған. Кәзір сол қаулыны іске асыру үшін ауылдарды араласаң, «қазақта байдың жері деген жер жоқ, жер атам заманнан бері ата-ата боп тұтас пайдаланып келе жатқан мүлік, ендеше жер бөлістің керегі жоқ» деп кедейлер шу ете қалады. Ол пікірдің хата екенін ұғындыру өте қиын. Кей жерлерде қалай түсіндірсең де ұқпайды. Мысалға Әлтимен көршілес отырған Кешек аулын алайық. Шамасы қырық үйдей бұл ауылдың ішінде, Қаратілеудің Төрежаны сияқты бірлі-жарымды байшігеші болмаса, өзгесінде, ата-бабасынан бері Әлтидің жалшылығында жүрмегені жоқ, көбі — Әлтидің құлы сияқтылар. Солар, әнеугүні жиналыс еткізгенде: «Бізге ешкімнің де жерінің, керегі жоқ, ол жерді жыртар көлігіміз де, соқамыз да жоқ, себер тұқымымыз да жоқ, шөпті көп шабарлық малымыз да жоқ» деп, үкіметтің қаулысына қол көтермей отырып алды. Сол қалпында әлі отыр. Не істейсің оларға? Ұрамысың, соғамысың?

— Ұрма да, соқпа да, үгітте!

— Ол маңайдан Әлти үйінің көзі жоғалмай, үгітінді тыңдар түрлері жоқ.

— Оның да уақыты алыс болмауға тиісті,— дедім мен, құлағымды қаққан бір «жел» есіме түсіп.

— Мен де естідім,— деді Имақ, ішкі ойымды айтпай түсіне ғап, қазақтың ірі байлары алдағы жылда ерекше декретпен кәмпескеленеді десіп жүр ғой.

— Қайдан естідің оны?

— Ойбой, Сәбит-ай!— деді Имақ күліп,— мана айтпадым ба: «Москвада, Қызылордада тышқанның жорғалағанын ел күн сайын естіп отырады» деп? Байлар ондай декрет боларын менен де бұрын естіген. Сәпі балалары сияқты байлардың жылқыларын қарата сатып жатуы да сондықтан. Былтыр ғана мың жылқысы бар байлардың көбінде, кәзір жүз

жылқы да жоқ. Өлтидің былтырғы екі мың жылқысынан кәзір екі жүз жылқы бар ма екен? Әй, бола қоймас!..

Жалғыз жылқыны ғана емес, өзге мал-мүліктерін де байлар солайша, астыртын жытырып жатыр. Көрерсің, кәмпеске болғанда байлардың мол мал-мүлкінің ұшығы мен пұшығы ғана қалады!..

— Тыйым салуға болмай ма бұған?— дедім мен.

— Қалай болады?—деді Имақ. Шетсіз-шексіз кең далада кімді аңдып, кімге ие бола аласың?.. Өткенді қайтара алмайсың. Қалғанына ие боламыз десек, байларды ендігі жылы емес, биыл кәмпескелеу керек. Одан басқа тыяр жол жоқ!.. Қазақстан үкіметіне айта бар осыны.

— Айтайын,— дедім мен.

Қандай ақылды, саналы болып алған біздің Имақ Тоқпанов!

«ТӨҢКЕРІС»³² КЕЙІН

ТОЙЫНАН

Имақты ізін шала, біздің үйге Төңкеріс аудандық партия комитетінің, биылғы жылдың басында сайланған секретары—Хасен Мусин келе қалды. Жұрт оны «Кәсен-Мүсен» деп аты мен фамилиясын қосақтап атайды екен. Сырттан естуімше Кәсен-Мүсен ескіні де, жаңаны да жақсы білетін, айла-әдісіне найза бойламайтын қу жігіт. «Қырыққа келген қырқылжың» дегендей, бет-аузы әжімденіп қалған, қылтаны сирек «қытай мұртты», көсе иекті, көзі күлімдей сөйлейтін, ашаң денелі, қоңыр өңді Кәсен-Мүсен, жалпы мінезі солай ма, әлде мені «үлкен қызметкер» көре ме — «қарағым-шырағымдап», жампандай сөйлейді. Өзін «Спасстың жұмысшысымын» деп таныстырған ол, «Сәбит, шырағым» дей отыра әуелі өмірбаянынан қысқаша мәлімет беріп етті: әкесі — Мұса Спасс заводында өмір бойы жұмысшы болған, өзі де сонда туған, бала кезінде завод школынан аз жыл орысша хат және тіл білген. Содан кейін завод конторасының қызметінде болып, революция жылдары большевиктерді жақтаған, Колчак кезінде қашқын боп жүріп, Совет өкіметі орнағаннан кейін, аудандық халық судьясына тағайындалған. Содан, біздің Төңкеріс ауданына райком секретарь! болып келген. Ол әуелі:

— Сәбит шырағым, кеш келді деп ренжіме. Туған еліме демалысқа кетіп, жуырда ғана оралдым, саған амандасайын^ танысайын деп келдім,— дей отыра, менде жұмысы барын айтты.

Бірі — өткен күзден бері, Майбалық аталатын шалқар көлдің жағасына, Төңкеріс ауданының орталығы боларлық қала салына бастаған, үкімет оған көп қаражат бөлген екен. Кәзір сол қаланың негізі орнап боп, кеңселік, пәтерлік, мәдениеттік және жекелік көп үйлер салынып та үлгерілген. Халқы түгелімен қазақ екен, бұл, қазақтың Төңкеріс ауданында орнаған бірінші селосы көрінеді. Әрі бірінші село, әрі аудан орталығы болған бұл қаланың планын Қызылжардан әдейілеп келген архитектор жасап, «осы өлкедегі ең көрнекті село болады» деген екен. Бұл жайды ұзақ және қызғылықты түрде баяндай кеп:

— Халықтың ынталылығы сондай,—деді Кәсен-Мүсен — аз айдың ішінде: банктан, милициядан басқа аудандық мекемелер түгел сиятын үлкен кеңсе, банқтың өзіне сегіз бөлмелі үй, милицияға да сондай үй, қырық төсектік емхана, үш дәрігерге пәтер, залына бес жүз кісі сиятын клуб, жақында ашылатын аудандық газетке редакция, мал дәрігерінің қорасы мен үйі салынып бітіп, ішіне жұрт кіре іастады. Бұлардың бәрі де жаңа қарағай бөренеден салынғандар. Қарағайды Қорған уезінің орманынан отатып, атпен, өгізбен тасып алдық.

— Көп көлік керек қой соншама қарағайды тасуға?

— Әрине, — деді Кәсен-Мүсен, мақтанғандай мұртынан күліп, — бір-ақ тасыдық!.. Бұрын қала боп көрмеген қазақ байғұс, «енді қала боласың» дегенге қуанды ма, немене — ауыл-ауылды аралап жүріп шақырғанда, бармаймын деген жігіт болған жоқ. Осы күні ауылда не көп — жігіт көп. Және көбінің қолы бос. Әлекедей жаланған солар жапа-тармағай аттанатын еді, егер бәріне жұмыс тауып бере алсақ. Бізге керегі жүз шақты жігіт қана болды, сондықтан «мен де барам» дегеннің бірталайына рахмет айтып босаттық. (онда да, қарағай кесуге жүздің орнына екі жүздей жігіт барып, ылғи құлшынған, қайратты жас немелер балтаменен-ақ, қол арамен-ақ құшақ жетпейтін қарағайларды әпсәтте құлатып, орманды қиратып жібере жаздады. Еркіне салсаң, сол маңайдың қарағайын заматта тып-типыл қылатын. Біз Лесхоздың таңбалап берген қарағайларын таңдап қана кестірдік. Жаңағы аталған үйлердің, бәрі — солар кескен қарағайдан салынғандар. Әлі тасып алмағанымыз да толып жатыр. Олардан әлі де бірнеше үлкен үй шығады.

— Тасуы қалай болды сол кесілген қарағайлардың?

— Одан да қиыншылық көрген жоқпыз. Ешкім де көліктен бетімізді қаққан жоқ. Біз, әрине, көліктің көбін малы бар байлардан жинадық. Олар да қуланып алды ғой, кәзір: көлік және арба сұратып жіберсең, ілуде біреуі ғана болмаса, меселінді қайтармайды. Бұл елдің байларында бричка көп болады екен. Көлік тартса, жүк сия береді ғой оларға. Бөренені қыс арнап жасатқан шаналармен, жер аяғы босай — бричкалармен тарттырдық. Пар өгіз, пар ат дегендер дүниенің жүгін тасиды екен. Екі жүздей жігіт қарағайды жығып шыдатпаса, екі жүзге тарта парлап жеккен көлік, тасып та шыдатпады.

— Сол бөренелерді үйге қиыған кім?

— Біздің елде мақал бар еді, — деді Кәсен-Мүсен күліп...

— Не деген?

— «Керейден ұл туса, ағашқа күн туады» деген. Мен туып-өскен жақта ағаш аз ғой, сондықтан біздің елде балташы да аз болады. Біздің елдің қазақтары: қазақ арба, киіз үйдің сүйегі, ашамай ер, тегене, табак, ожау, сандық сияқты ағаштан жасалатын нәрселерді ерте кезде Атбасар мен Қараөткелдің жәрмеңкелерінен сатып алушы еді. Сонда кімнен алдын, дегенде, Керейлерден десетін едік. Керей дейтін рудың ағашшы екенін сонда еститін едік. «Неге олай?» деп жүрсем, Керей дегенін, орман ішінде отыратын ел де, ағаштан жасалатын нәрсеге шебер келуі содан екен ғой. Сол шеберлігін Майбалық қаласының үйлерін қиығанда да көрсетті. Керейлер: балталары ағашқа кірш-кірш кіреді, сілтеген құлашы мүлт кетпейді, шапқан жерін, құралмен өлшеп кескендей, мінсіз, дәл түсіреді. Бұл Керей дегеннің «ағаштан түйін түйеді» деуі рас екен. Ағашқа шебер

екен бұл Керейің, патшағар!..

— Мақтауыңыз жетті, Хасеке!— дедім емен күліп,— ал, сонда жұмысқа жылдамдығы, істерінің өнімділігі қандай болды?

— Ол да сұрапыл. Екі жүз жігіт кесіп, екі жүз пар көлік тасып үлгергенше, балташы жігіттер қолдарына тиген бөренелерді қиып та үлгерді. Әлгі айтқан үйлердің тез салынып болуы да сондықтан. Одан кейінгі істері де қызу жүріп жатыр.

— Ғажап іс екен, Хасеке, бұларыңыз!..

— Өзім де солай ойлаймын. Жеке адамдар салған ағаш үйлер де кәзір көше-көше болып кетті! «Майбалық» атаған қаламыз кәзірдің өзінде-ақ, бұл маңайда ең сұлу деп атайтын, 250 жылдық тарихы бар Преснов (қазақша «Капитан» ғой) станицасынан әлдеқайда көркем!...

— Тамаша екен!..

— Тек Совет өкіметі ғана аз уақытта жасайтын керемет емес пе бұлар?

— Әрине.

— Ал, Сәбит шырағым,— деді Хасен Мусин, аздап қабағын шытып ап, — осы үлкен жұмысымызға аздаған кінәрат кездескелі тұр.

— Қандай?— дедім мен елеңдеп.

— Демалысқа кеткен шағымда, аудандық атқару комитетінің председатели Ғұбайдолла Тасмағамбетовті, әлдекімдер: «мынау — іргесі қаланып қалған аудан орталығының, әсіресе кеңселердің тойы болмаушы ма еді? Қазақ салтында отау тіксе де той жасайтын еді ғой. Ал, мұнда бір емес, бірнеше мың отауға тұрарлық үйлер салынды. Қазақ отау тіксе, іші құтты болсын деп, құрмалдық сойып той жасайды да, босағасына құрмалдықтың қанын жағады. Сендердің де сөйтулерің керек: «бір емес, бірнеше мал сойып ұлан-асыр той жасау керек» деп желіктіріпті. Серілеу, қазақылау Тасмағамбетов мына сөзге елігіп қапты да, желіктіргендерге: —«Мақұл, жасайық. Сонда оған соятын малды, басқа жабдықтарын қайдан табамыз?»—депті. Ол оңай,— депті аналар,— елде осы күні не көп,— мал көп. Кеңсеге той жасаймыз, «байғазы әкелуші болса қой демейміз», деп осы ауданға түгел сауын айтшы, ең алдымен, тайлы-таяғы қалмай түгел келеді және бір тоқтысы мен бір саба қымызын арта келеді. Мырзасынған біреулердің, «құлын, тай немесе— ту бие жетектей келуі де мүмкін...»

— Ғұбайдолла,— деді Хасен Мусин қабағын қаттырақ шытып ап,— осы сөзге шын желігіп, ешкімге ақылдаспастан бүкіл ауданның, барлық аулына да сауын айтып қойыпты. Естуімше, ауылдар сабасы мен тоқтысын әзірлеп даярланып жатыр дейді.

— Рас,— дедім мен.— Сауын осы көлдің басына да айтылып біреулер «мұны қайтеміз?» деп маған да ақылдасты. Мен «қате болар, бұндай сауын айтылмас» деп нанбап едім, ақыры расқа шықты. Менің «қой!» деуіме қарамай, осы көлдің басындағы ауылдар даярланып жатыр. Мысалы: Сәпінің үш үйі — үш ту бие, Мәмектің үш үйі — үш құнажын байтал; Кендірбайдың Қожақметі, Жоламан балалары сияқты орта байлар бір-бір тайдан; былайғы орташалар,— бір-бір қойдан апарады екен. Кедейлер де «санаттан қалмаймыз» деп, екі-үш үйден бірігіп тоқты-торым даярлап жатқан көрінеді. Біздің ауылдағы ауқатты адам — Нұртазаның Мырзағазысы «Мен не апарам?» деп әкесіне ақылдасса, сарабдал әкесі: «Арбаңа бір ту қойды баса барсаң жетеді» депті. Мырзағазы «Жүз шақты жылқымыз бола тұра, маңыратып қой апарғанымыз ұят емес пе? Бір байталды қасқыр да жеп кетеді, санаттан қалмайық» депті. Осы жөнде әкесі мен баласы ұрсысып қап, әкесі баласын: «Сауынға мал апарған байдың жаны қалады деп отырсың ба? Байтал түгіл — бие, бие түгіл—түйе апарсаң, тіпті малды үйірлеп апарсаң да, байдың аты — бай. Совет өкіметі байды бәрібір жақсы көрмейді, бәрібір байды құртпай тынбайды. Қашан тартып алғанша, малымның қызығын өзім көре тұрам, жаныма тисең,, тай түгіл тышқақ лақ та бермеймін, жоғал, басымды қатырмай!» деп қуып шығыпты. Кейіген Мырзағазы «Мына шалды қайтем?» деп маған келіп еді, мен «Араласпаймын» дедім.

— Хал осылай!— деді Хасен Мусин ауыр күрсініп.

— Жақсы хал емес,— дедім мен,— Осы жақын арада ғана естіп, ауданға барып бұл қалай?! дегелі, шамам келсе — қойдырғалы жиналып жүр едім, өзіңіз жақсы кеп қалдыңыз. Ал енді, осы тойды болдырмаудың, шарасы бар ма?

— Жоқ!— деді Хасен Мусин кесіп айтқан дауыспен тағы да күрсініп.

— Неге?

— Той болады деп жарияланған күнге бір-ақ жұма қалды. Аумағы мың шақырымдай ауданның бір жұмада атпен ширегін де аралап алмайсың. Аралағаныңмен, желігіп отырған жұрт келмей қоймайды. Келтірмеуге кеш қалдық, Келіп қалса, той жасамай амалымыз жоқ. Біз жасамасақ, өздері жасайды. Не істейсің оларға? Қуып жіберуге — қалың көпшілік — күшін, келмейді. Облыстан әскер шақырамыз ба соған бола? Шақырғанмен келе ме ол? Тойды желіккен жұрттың өзі бастап жіберсе, бас-аяғына ие бола алмай, тіпті маскараға ұшырауымыз ғажап емес.

— Ендеше не істеу керек?

— Менімше, бұл тойды өзіміз басқарудан басқа жол қалған жоқ.

— Ендеше, неменесіне уайымдайсыз? «Шешінген судан таймайды» дегендей, жақсы өткізудің жабдығына кірісіңіз.

— Саған соны ақылдасуға келдім,— деді Хасен Мусин.—«Жаман айтпай жақсы жоқ» дегендей, әуелі бұл тойдың «жаман болар-ау» деген жағын ойлап алайық.

— Қандай жамандығын айтасыз?

— Ол мынадай:—деді Хасен Мусин,— салықты баса салып, кезінде төлей қоймаса, үстемелеп өсіріп жіберіп, оны төлемесе сотпен алып, өзін абақтыға жауып, кедей-батырақтармен шарт жасатып, оны орындамаса ақысын сотпен әперіп, жерден-судан қақпай ғып, тәуір жерді кедейлерге әперіп, тағы да толып жатқан ауыртпалықтар жүктеп... бай, құлақ дегендердің сілесін қатырып келе жатқан жоқпыз ба?.. Осы істерімізді кектемейді деймісің, олар?.. Әрине, кектейді!.. «Күш қазандай қайнайды, күресерге дәрмен жоқ» дегендей, амалсыз жүреді. Титімдей мүмкіншілік беріп көрші, қайтер екен сол бай құлақтар?.. Сүліктей қадала қалады!.. Оның бір куәсі — ана жылы осы маңайда көтерілген бандылар. Сонда қазақ байлары да қосыла кеткен жоқ па, бандыларға?

— Рас, қосылған...

— Советке деген кегі ішінде қыз-қыз қайнап жүрген байлар мен құлақтар төңкерістің тойына келгенде, шамасы жетсе бүлік шығаруға тырысады...

— Қалай?..

— Қазақ тойында болатын ат шабыс пен балуан күресі қанды қыздырып жіберетін нәрселер емес пе? Баяғы рұшылдық өмірден қалған, қазақ атаулының бойына мықтап сіңіп, әлі берік отырған «ру намысы» бар емес пе? Ат шабыс пен балуан күресінде қызбай ма, сол намыс?.. Кәзір елде не көп — сауатын бие көп. Ендеше, бұл тойға ағыл-тегіл келетін қымызда хисап болмайды. Қымызға қызған жұрт, ат шабыс иен балуан күресінде жанжалға кіріссе, қалай ие бола аламыз оған?

— Ондай қауіп бары рас,— дедім мен.— Бұндай жанжалды болдырмау үшін не істеу керек деп ойлайсыз?

— Оның да жалғыз-ақ жолы бар.

— Қандай?

Осы тойды сенің басқаруың керек.

— Неге?

— Алдымен, ел — сенікі. Оның үстіне, ел аралағанда байқаймын,— қалың, көпшілік сені «арамыздан шыққан жазушы» деп сыйлайтын сияқты. Сен осы елдегі барлық рудың да тоқтаулы адамдарын жинап ап, тойды жақсы өткізіп бер деп өтін. Содан кейін олардың әрқайсысы өз руына ие

болады да, тойды жанжалсыз өткізеді.

Хасен Мусин екеуіміз қалай ақылдассақ та, тойдың түзу өтуіне бұдан басқа әдіс таба алмадық. Ақыры екеуіміз әр рудың, тоқтаулы жігіттерімен ақылдасуды ұйғардық.

Сол адамдарды Майбалыққа шақырып ап ақылдасқанда, бәрі бірдей жамырамай, іштеріндегі жасы үлкеннің және беделділерінің бірі боп, сөзді Қыдырманың Шәкірі бастап кетті:

— Айтылған сөздің бәрі де түсінікті,— деді ол,— сөз таластырып жататын мәселе емес бұл. Аудан бәрімізге ортақ. Оның жаманаты, жақсы аты да ортақ. Той жабдығы бізге тапсырылатын болса, абыройлы өтуіне жанымызды саламыз және ойдағыдай өткізуге сенім де бере аламыз. Осылай ма, жігіттер?

— Әрине, солай,— десті басқалары.

Той жабдығын міндетіне алғандардан комиссия құрылды: бастығы — мен болдым, орынбасарым — Қыдырманың Шәкірі болды. Комиссияның өзге мүшелері жұртты тойға әзірлеп әкелуге елді-еліне тарады да, Шәкір екеуіміз Майбалықтағы әзірлікті басқару үшін қалып қойдық.

Шәкір тойды басқарғыш адам екен. Ол комиссия мүшелерінен басқа, өзіне сайдың тасындай жүз шақты епті жігіт таңдап алды да, бәріне де оңтайлы жақсы аттар мінгізіп, той қызметін соларға басқартты. Тәртіп төмендегідей болды: той жарияланған күні қонақтар қабылданып, аудан-ауданға бөлініп орналасты да, бәріне кешке қонақасы берілді. «Қонақасы» дегеніміз — ет. Қымызды тонға келушілердің өздері көл-көсір ғып, бірнеше күнге жетерліктей алып келген. Ет мол. Қымыз барда қазақ шай тілемейді. Басқа тамақ ол кездегі ауылда жоқ.

Тойдың ойын-сауығы ертеңгі күнге жарияланды. Онда: ат шабыс, балуан күрес, жерден жамбы алу сияқты ойындар болмақ. Ертеңге шабатын аттардың тізімі бүгін алынды. Бәйгеге қосамыз деп әкелген аттың саны жүз елудей екен. Солардың ішінде, көзге ерекше түскені — қайқы қара бие, орысша аты —«Метеор». Бұл — Свердлов қаласынан келген: белі қайқан, арқасына адам төсек сап жатарлықтай кең, шоқтығына адамның созған қолы әрең жетерлік биік, астынан адам жүгіріп өтерліктей өрелі, сандары күпшектей жуан, тірсектері жолбарыстай майысып жатқан, тұяқтары от орнындай жалпақ, басы бір метрлік ұзын, азу тістері қабандай қарсы біткен, қалалы жердегі жылқы заводтарында болмаса, қазақ ауылдарының арасында кездеспейтін мал. Лақап бойынша бұл қайқы қара бие Москва, Ленинград, Киев, Новосибирь, Омбы сияқты қалалардағы ипподромдарда бәйге бермей жүр. Свердлов ипподромы бұл тұлпарды «Төңкеріс» тойына әдейі жіберіпті. Алып келген адам далада ипподром жоғын біледі екен де, кел айналдыра шабуды ойлап келген екен. Бәйге аты бар өзгелер «Біз олай шабуды білмейміз» деген соң, «Метеордың» иесі төмендегідей шарт қойды:

— Он километр жазық жолды өлшейміз. Әрбір километрге, ең жүйрік деген аттардан, екі-екіден тосқауыл қоямыз. «Метеор» түпкі он километрде тұрған екі атпен бері қарай жарысады. Жолдағы әр километрде тұрған аттар қосылып шаба береді. Сонда, бергі бір километрде тұрған екі тын, атты ішіне қоса, түптен қосыла шауып келе жатқан жиырма аттың бәрінен де озбаса, мен басқа аттардың бәйгесіне мың сомның червонецін беремін, егер «Метеор» озса, мың сомдық червонецті маған бересіздер!..

Жүйрік аттың, иелері бұндай егеске түсуді де, түспеуді де білмей аңырып қалған шақта, Қытырлаған (Екатериновка) қаласынан бәйгеге бірі —бурыл, бірі — жирен қасқа екі ат әкелген Мәлке және Кольке Токоровтар аталатын екі казак-орыс, қазақтарға төмендегідей ақыл береді:

— Бұл «Метеорды» біз білеміз,— дейді олар,— он километрге, ол жиырма атыңның бәрінен де озатын ұшқыр жылқы. Одан озамыз десеңдер, ең кемі — жиырма километрден шабындар. Сонда, біріншіден,— ақпар биенің қарқыны басылып қалуы мүмкін, екіншіден — сұлы жеп жүрген жылқы қазылы болады, қазылы жылқы алысқа шаба алмай, біраздан кейін еңтігіп қалады.

Жұртқа бұл ақыл қонады да. «Метеордың» иесіне шабу, шаппау ықтиярын; біз бәйге аттарымызды, бұл арадан отыз километр жердегі «Ашамай» аталатын көлден жарыстырамыз» дейді. «Метеор» иесі бұл шартқа көңісі келмегенмен, көпшілік жеңді де, ақыры, биесін әдейі әкелген бәйгеден қалдыра алмай, Ашамайға ол да жіберетін болды. Бас бәйге: бір түйе, бір бие, бір сиыр. (Жұрттан тегін келіп жатқан малды комиссия аясын ба?.. Алдында келген он бес аттың бәйгесіне, ұсағы-ірісі аралас, қырыққа жақын мал тігілді). Аттар алысқа айдалатын болған соң, біраз жұрт қосуға қорықты да, жүз елудей аттан бәйгеге қырық шақты ғана ат кетті. Олар шабатын жеріне түнгі салқынмен жөнелтілді. Аттарға қастық болмау үшін комиссия мүшелерінен және милиция қызметкерлерінен арнаулы адамдар жіберілді. Олар бәйге жолының өнбойына шашырап бақыламақ болды.

Тойға жиналған қалың жұрт ол түні көз шырымын алған жоқ. Қайдан алады олар? 1916 жылғы көтерілістен бастап, бірінші жиһангер соғысын, екі революцияны, азамат соғысын, аштықты басынан өткерген ауылдардың көп жылдардан бері қалың топ боп бас қосып отыруы осы «Төңкеріс» тойынын, үсті ғана. Сондықтан бірін-бірі көптен көрмеген ағайын-туған, тамыр-таныс, құда-анда, жекжат дегендей, халық шұрқыраса амандасып, шүйіркелесе кеңесіп, қайғыларына жыласып, амандық-саулықтарына қуанысып, мәз-майрам болысып жүр, Оның, үстіне әр жерде — сауық-сайран. Көптен не табылмайды. Әңгімешілер де, әнші-күйшілер де табылып, маңына үйірілгендерді қарық қып жатыр. Есембай, Игібай сияқты атақты әншілердің «пышағы құйрық үстінде»: олар бір топтан екінші топқа шақырылып, қолдан қолға тиер емес!.. Ертеңгі балуан күресіне кімді түсіру де сөз болып, күші асқанды шығару үшін, сан жерде

бақ сынасу күресі қызу өтіп жатыр. Біз — комиссияның, бір топ мүшесі, осы топтарды салт атпен аралап, қызықтарына батып жүрміз...

Бір сәтте бір тұстан шу шыға қалды. Бұл не?! деп жетіп келсек, қалың жұрт әлдекімдерді қоршап тұр. Атты омыраулата, кимелей кеп сұрасақ, Қорған қаласында ойын көрсетіп жатқан цирктан, «Сары сайтан» («Желтый дьявол») аталатын бір дәу жігіт, Ырымбайдың Мырзақметімен ғана күресем деп әдейі іздеп кепті. Сол кезде жасы жиырма бестерге келген, аса ірі денелі, аусарлау мінезді Мырзақмет, маңайдағы қазақ ауылдарының «бас балуаны» атанған адам. Темір жол станцияларына барып қара жұмыспен кесіп қылған шақта, әрқайсысы алты бұттан, үш қап, не бидайды, не ұн сияқты ауырлықты, көп баспалдақты сатымен, дем алмастан, элеватордың ең биігіне апара береді және бұл көтерістен ұзақ күнге талмайды деседі. Ал, онымен күресем деп келген цирк жігіті — одан да ірі екен. Бетінде сары матадан киген жамылтқышы (маскасы) бар. Жұрт Мырзақметке: «Мына дәумен ұстаспа, мерт боларсың» десе, аусар мінезді ол: «ол да мен сияқты бір қатыннан туған шығар, күресем!» депті. «Сары сайтанның» шарты — циркше алысу. Мырзақмет «мен ондай күресті білмеймін. Еркін ұстасып, қай күші асқанымыз әкетеміз» деген. Ақыры, екі жағы да осыған көнді. Шолақ дамбалдан басқа киім кимейді, жалаңаш денелеріне тас қып белден мата белбеу ғана буынады. Бәйге червонецпен жүз сом.

Алқа-қотан отырған қалың халықтың қоршауында, екі балуан ұстаса кетті. Бірақ бұлардың ұстасуы, бұдан бұрынғы қазақ тойларында күресетін балуандарға ұқсаған

жоқ. Мал бағып өскен қазақ аулының теңеуін қолданғанда, бұлардың өзара жұлқысулары, екі сақа айғырдың аянбай алысулары сияқтанды. Үйірлері жақындап қалған шақта, бір-біріне тұра ұмтылған айғырлар, одырандай жақындап кеп, әуелі қол ұстасып танысқан цирк балуандары сияқты иіскесіп тұрады да, содан кейін «ал, төбелесті бастадық» дегеннің белгісі сияқтандырып, шаң еткен ащы дауыспен, оң жақ алдыңғы аяқтарын қағысып қалады. Содан кейін денедегі бар қаруын жұмсап, аянбай төбелеседі де, жеңілген жағын жеңген жағы сауырын айғыздай тістеп, алысқа қуып тастайды.

Мына екі балуан да сөйтіп, әуелі күжірейісе жақындасты да, қолдасып алғаннан кейін ыңғайға жармасқан сияқтанып жұлқыса жөнелді. Қолы белбеуге қай бұрын ілеккен жағы, екіншісін лақтырып жіберсе, ұшып түседі деген анау, дік ете қалады да, қайтадан жармаса кетеді. Осылай, айғырларша арпалысқан күрес біразға созылып, екі жағы да «бүйтуден ештеңе шықпайды екен» дегендей бір ұстасқанда, енді айрылмастан, бұқаларша тіресті де тұрды.

— Бұлар енді, тәсіл аңдысты!— деп шуласты жұрт.

— Екі жағы да қалжырап қалды. Енді бұлар жығыспай айрылады,—

десті біреулер.

— Тыныс алғалы тіресіп тұр. Көресіндер, жұлқыс қайтадан басталады, — десті тағы біреулер.

Әлдекімдер «Сары сайтанды», енді біреулер — Мырзақметті... дегендей, әркімдер екі балуанның қимылдарына баға беріп я мінеп мақтап жатты.

Аздан кейін жұлқыс қайта басталды. Сол кезде Мырзақмет «Сары сайтанды» іштен оң аяғымен шалып кеп алды. Сары сайтан оны сол қалпымен аша-бұттан көтеріп әкетті.

— Ал, тастады!— деп ду ете қалды халық. Бірақ, халық асыққанмен, «Сары сайтан» тастай алған жоқ. Неге екенін кім білсін: ол Мырзақметті көтерген қалпымен, тас-құдайдай қимылсыз қатты да тұрды.

Енді не боларын білмеген жұрттың үңілген көзі — сірескен екі балуанда: біреуі шалған аяғы мен қолтықтан ораған қолын босатпайды, біреуі аша-бұттан алып көтерген қолын босатпайды...

Бір кезде шаң бұрқ ете қалды!.. «Қайсысы жықты? деп ду етті төнгендер. Сол арада аудандық емхананың дәрігерлері тұрған. Балуандар мерткісе, шұғыл жәрдем көрсету соларға тапсырылған. Оларға көмекші — қоршаған жұртты қақпайлап тұрған милиция қызметкерлері...

Ұмар-жұмар болған екі балуанды медицина және милиция қызметкерлері ажыратып алғанда, араларында мен де жүрген едім, жыққан — Мырзақмет екен. Бірақ «Сары сайтанды» жығу күшінен асқан ол талықсып кетіп, милицияның бірер қызметкері сүйеп әрең тұрғызды. Шалқасынан құлаған «Сары сайтан» талып қалған адамдай қимылсыз жатыр. Дәрігерлер оған әлде не дәріні иіскетті де, әлде не дәріні уколмен беріп, әуелі есін жиғызды. Сонда ол алған деміне бөгет болғандай, бетіндегі маскасын жыртып басынан суырды да, лақтырып жіберді: жалпақ бет, жайқын сары жігіт екен. «Бұғанам!»—деді ол ыңырысып... Дәрігерлер оны носилкаға салды да көтеріп әкетті. Артынан білсек: «Сары сайтанның» Мырзақметті көтеріп тұрған қалпында қары талып жерге түсіреді, сол кезде Мырзақмет оны оң жамбастан сыпыра шалып, төбесінен шаншылдыра жыққанда, екі бірдей бұғанасы да омырылып кетеді... Сол мертігуден ұзақ жатып, әрең жазылған «Сары сайтан» күрестен қалыпты-мыс.

Ойын-той қызып жатқан шақта жарысқа кеткен аттардың алды көрінді деген хабар келіп қалды. Қазақты ондайда иығынан басып отырғыза алмайсың. Сондай салтын білетін біз, күн бұрын қам жеп, бәйге берілетін он бес атқа, астарына жүйрік ат мінгізіп, он бес адам даярлағамыз. Аттары номерленген олардың әрқайсысы, шауып келе жатқан аттарды кезекпен тосып алады да, қатарласа шауып, қағаздағы номері түйілген орамалын, атта шауып келе жатқан балаға береді, бала басындағы орамалын оған береді, баланың, орамалында өз атын және ат иесінің атын жазған қағаз

түюлі болады. Сонымен, екі жағынын, да жалған сөзге бұлтарап мүмкіншілігі қалмайды.

Бәйгенің алдында Кәрібайдың Мұхамметжанының атақты «Қурай күреңі» жеке келді. Одан кейін бірінің соңынан бірі я қатар келген алдыңғы он бес аттың белгілері алынды. Кейінгі бәйге берілмейтін аттарды қарсы алуға, қайта шапқан қалын, жұрт мүмкіндік те берген жоқ және қарсы алудың қажеті де болған жоқ... Тек қана, ойда тұрған сұрау: «Қайқы бел, қара бие қайда?!»

Оны іздетсең бәйгеден қалып қойған оқиғасы былай бопты: түнде айдақан бәйге аттары баппен ақырын жүріп отырып, Ашамай көліне тан, сіберлей жетеді. Бастап барған комиссия адамдары аттардың аз уақыт сарығын бастырып, балаларды сусындатып, содан аттардың бәрін қаз-қатар тұрғызады да, «ал, жолдарын, болсын » деп қоя береді...

— «Шүү!» дегенде,— дейді көзі көргендер,— «қайқы қара бие» қалың аттың алдына түсе жөнелді.

— Оған алғаш,— дейді атқа шапқан балалар,— екі-ақ жылқы ілесті: бірі —Кәсен хажының «Қараторғайы», бірі — Мәлке Токаровтың жирен қасқасы...

— Бес-алты шақырымға дейін,— дейді «Қараторғайдың» басына мінген бала,— жирен қасқа мен қайқы қара бие үзеңгі теңдестіре қатар отырып, кезек-кезек бірінен бірінің басы ғана озды, ал мен сол шамаға дейін құйрық тістестіріп, қиқуға бастым да отырдым.

— Неге?

— Бәйгеге бара жатқанда, орысымыз бар, қазағымыз бар, бүкіл Қазақстаннан шабатын аттардың балалары: «қайсымыз озсақ та, бәйгені бір-бірімізге қияйық, бірақ Сіберлеуден («Свердлов» дегені) келген қайқы қара биені оздырмауға тырысайық. Ол үшін, биеге қай бұрын жеткеніміз қатарласпай, я озбай, қыр соңынан түсіп қиқулайық та отырайық» деп уәделескеміз.

Мен «неге өйтіндер?» деп сұрамаймын, себебі,— бала күнімде бәйге атына мініп, өзім де көп шапқам. Сонда, «озады-ау» деп қауіптенетін аттың артына түсіп ап біраз қусаң,, бері салғанда тығылып, әрі салғанда болдырып қалатын.

Қазақстан балаларының қай бұрын жеткені, қайқы қара биені осылайша қуа береді де, орта жолдағы «Ит балың» аталатын көлдің тұсында, қалың қуғынға ұшырап қалжыраған бие ұшып түседі... Сол маңда тосқауылда тұрған комиссия мүшелері, түтіккен биенің үстіне көлден салқын су әкеп құйып, денесіне саз жағып, әрең аман алып қалады...

Биенің иесі бәйге алмауына кейіген жоқ, биесінің, аман қалуына қуанды, өйткені ауыл арасындағы бәйге атынын, бағасы, ең көп дегенде жүз-жүз елу сом болып тұрған шақта, қайқы қара биенің қазыналық құны бес мың сом екен!..

Екі-үш күнге созылған «Төңкеріс» тойы дау-жанжалсыз ойын-күлкімен әдемі тарады. Қалың жұрттың қонақасына көптеген мал сойылғанмен, бәйгеге де, басқа ырым-жырымға да көптеген малдар үлестірілгенмен, «кеңсенің байғазысына» деп жиналған малдардың қалдығын тойдан кейін есептесек, ұсағы, ірісі бар,— әлі де бес жүзден астам бас бар екен. Комиссия бұл малдарды осы маңайда жақын арада ғана ұйымдасқан «Қалаптайларға» («коллективті» ол кездегі ауылда солай атайтын) бөліп беруді ұйғарды. Аудан басшылары оған қарсы болған жоқ.

Хасен Мусин тойды басқарушыларға мың бір алғыс айтып таратты.

— Сендердің арқаларыңда ғана аудан басшыларының, олардың ішінде — менің жаным аман қалды,— деді ол комиссия адамдарымен қоштасқанда,— әйтпегенде, тірідей масқара болатын қалпымыз бар еді...

Бірақ, Хасен Мусиннің жаны онымен аман қалған жоқ. Қызылордаға қайтқаннан кейін елден хат алсам, тойдан аз уақыт кейін, Хасен Мусин Майбалық көлінің суына кетіп өлген. Оқиға былай болған: Оспан Медетов дейтін аудан қызметкерін қасына ерткен Мусин көлдің жағасына келеді де, сол тұста тұрған қайыққа мініп, көл ортасынан құс атайық дейді Оспан. Мақұл дейді. Күн желкемдеу екен. Олар көлді орталап барған шақта жел қатайыңқырап, толқын молаяды... Сонда қайық аударылып кетіпті-мыс та, Хасен суға батып, Медетов төңкерілген қайықтың арқасына мініп үлгеріпті-мыс, оның айқайлаған даусымен әлдекімдер екінші қайықпен келіп, құтқарып алады...

Бұл жайда екі түрлі жорамал болады: біреуі—«байлардың жұмсауымен, Оспан Медетов Хасен Мусинді әдейі ертіп шығады да, көл ортасына барғанда ұрып жығып, сушыл өзі төңкерілген қайықтың арқасына міну тәсілін табады да аман қалады. Екінші жорамал,— жоғарыда айтқандай,— табиғаттың, мылқау күшіне жабу... Мен өзім екі жорамалдың қайсысына нанарымды әлі күнге дейін білмеймін... Біраз уақыттан кейін жиекке толқынмен шыққан Мусиннің денесі шынығып үлгерген, сондықтан ұрған таңбаны табу қиын болған, атқан таңба жоқ...

Куәландырар ештеңе болмағанмен, «қастықпен өлтірді» деген айып тағылып, Медетовке қоса Төңкеріс ауданының жергілікті қызметкерлерінен тоғыз адам абақтыға алынды да, сотта жазаға кесіліп, біраз жыл азап тартты.

«Төңкеріс» тойының ақыры осылай тарқады.

АЙТЫСТАР АРАСЫНДА

Ғаббас пен Хасеннің, өлімдері мені ойландырып тастады. Бұл екі өлімді де мен тап жауларының советтік құрылысқа жасаған шабуылдарының бір түріне жорыдым. Олай ойламағанда ше? Ғаббас—ауылдық советтің, Хасен — аудандық партия комитетінің секретары. Бір жылдың ішінде олардың екеуі бірдей кісі қолынан қаза табуы, әрине, ойландырарлық оқиғалар. Бұдан менің жасаған қорытындым: Біріншіден—«жау аяған жаралы қалады», екіншіден — жаудың шабуылынан біздің шабуыл күштірек болуға тиісті, себебі — үкімет олардың емес, біздің, қолымызда.

Тап күресінде, менің қолымдағы қаруым — қаламым. Күш, қуатым жеткенше оны бұрын да аянбай сілтеп келе жатқамын, енді де аянбай сілтеуге міндеттімін. Және өз сілтеуіммен ғана қанағаттанбай, көркем әдебиет майданында еңбекші көпшіліктің сойылын соғушылар тобын көбейте түсуге міндеттімін. Соңғы міндет менің қоғамдық жұмысым ғана емес, партияның маған арнап тапсырған жұмысы, себебі, мен Қазақстан пролетариат, қара шаруа Жазушылар одағының ресми секретарымын ғой.

Секретарь демекші бұл ұйымның председателі Сәкен Сейфуллин екенін білеміз. Жалпы жұмыста ақылшы бола жүре, идеологиялық мәселеде дұрыс ақыл айта жүре, Сәкен ұйымдастыру ісіне орашалақ адам еді. Жиналыс дегендер оның жек көретін ісі де, аса бір қажеттісі болмаса, көп жиналыстарға келмейтін. Мінезінің кекірлігіне, салтында серілігіне қарап, еңбекші көпшіліктің арасынан шыққан қарапайым жазушы жастар Сәкенге оншалық үйір де бола қоймайтын. Көбірек араласатын маған ол ұйым жұмыстарын «өзің істей берсейші» дейтін де, күнделік ісіне қатынаспайтын...

Сәкеннің өйтуіне сол кездегі республика басқарушыларының салқын қарауы да себеп болды. Басқарушы адамның өзі шақырмаса, Сәкен оған ешуақытта сұранып барған кісі емес. Мысалы, Қазақстанда алты-жеті жылдай басқарушылық қызмет атқарған Голощекиннің кабинетіне ол бір рет те басын сұғып көрген емес, басқаша жағдайда да бірде-бір рет кеңесіп көрген кісі емес. Неге өйтесіз? деген сұрауға, Сәкен: «жұмысым болмаса, несіне сөйлесем?» деп жауап беретін. Сол кездегі совнарком председателі — Ораз Исаев пен Каз. ЦИК председателі — Ерназаровқа да ресми түрде жолыққан емес. Сондықтан да, Ерназаровқа Сәкенді менімен шатастырып, (өйту мүмкін емес нәрсе, Сәкен мен менің түр-тұлғамда ешбір ұқсастық жоқ), бірде Елтай ағайдың маған:

— Шәкен³³ шаған елден біраж өлеңдер жинаштырып әкеп ем,— деп үлкен тетрадь бергені бар. Мен «Шәкен» дегені «Сәбит» дегені екен деп ойласам, расында әлгі өлеңдерді Сәкенге бермек екен, ол өлеңдерді елге шыққан бір сапарында қасына ере қалған Орымбек Беков жинастырып

берген екен.

Сәкеннің кекірлігіне, өзіне жампандамауына, бармауына қарады ма, әлде біреулер ол сондай адам деп теріс түсіндіріп қойды ма, Голощекин Сәкенді жеккөрген қалпынан өзгермей кетті. Сәкенді жеккөретін Ғаббас Тоғжанов, оның осындай қалпын пайдаланып, әдебиет туралы мақала жазса, үнемі Сәкенді жолды-жолсыз түйреумен болды.

КазАПП-тың практикалық істеріне Сәкен аз қатынасқанмен, былайғы мүшелері партия алдында, халық алдында мойындарына жүктелген міндетті, абыроймен көтеріп әкетті. КазАПП үш мәселеге ерекше көңіл бөлді: бірінші — әдебиеттегі байшылдық-ұлтшылдық бағытқа қарсы күресті күшейте түсу, ол үшін әдебиет майданында жүріп жатқан айтыстарды қоздырып, байлардың да, байшылдықтың да таптық сырын айқындай түсу, сөйтіп, тап жауына еңбекші таптың өшпенділігін күшейту; екінші — еңбекші жазушылардың қатарын көбейту, олардың шығармаларын газет-журналдарда ғана жариялаумен қанағаттанып қоймай, топталған түрде де, жеке түрде де кітап қып жариялау; үшінші — еңбекші жазушылардың әдебиеттегі шеберлігін өсіруді үздіксіз қолға алу.

Көркем әдебиеттегі байшылдық-ұлтшылдықты әшкерелеу жұмысы қазақ әдебиетінің, даму тарихында 1927—28 жылдары ерекше қарқынмен жүрді десек, асырып айтпаған болар едік. Оған куә — сол кездегі газет-журналдардың бетінде жарияланған көптеген мақалалар. Мен осы қызу айтыстың қалың ортасында жүргендердің бірі болдым. Байшыл-ұлтшылдар пікірлерін бүркеншекті түрде өткіземіз деп тырысқанмен, совет әдебиетінің бағытындағылар олардың бет пердесін тез сыпырды да, кім екендіктері халық алдында айқын көрінген ұлтшылдар саяси ажалы жақындағанын сезіп, бір жүйелері:

«Сонау оннан³⁴ мен аулақ,

Мен тоқсанмен³⁵ біргемін»—

(Мағжан Жұмабаев)

деп, бұрынғы таптық бетінен жалтаруға тырысты. Ал, енді біреулері: «мен айтысты доғардым» (Қошке Кемеңгеровтің мақаласы) деп, таптық қаруын тастаған болғансыды. Оған газет бетінде «Мен айтысты доғармаймын» деген жауап — мақала жарияладым. Айтысушы екі топтың арасында толқып жүретін біреулер,— «Бетім олай емес, былай» деп (Ілияс Жансүгіровтың мақаласы) біржола пролетариат әдебиетінің бағытына ауысты. Сөйтіп, қазақ әдебиетіндегі байшыл-ұлтшылдар 27—28 жылдары идеологиялық майданда қирауға айналды.

Бұл жылдарда қазақ совет әдебиетінің кадр саны көбейді де, көркем әдебиетке арналған газет-журнал болмағандықтан, шығармалары саяси газет-журналдарға сыймауға айналды. Осы қажеттік 1927 жылдың

жазында, «Жыл құсы» атты әдебиеттік альманах туғызды да, оның арты 1928 жылдан бастап ай сайын шығатын «Жаңа әдебиет» журналына айналып кетті.

Қазақ совет жазушыларының шығармаларын журнал да сыйғыза алмайтын болған соң, 1927 жылы «Ленин» деген атпен қалын, кітапша басылды, оған қырықтан астам қазақ авторының ұлы Ленинге арнаған өлең, әңгімелері кірді. Келер жылы жетпіс шақты қазақ авторлары қатынасқан, Социалистік Ұлы Октябрь революциясына арналған «Ақындар шашуы» есімді жинақ басылды.

Жеке авторлардың жалпы жинаққа сыймаған шығармаларын Қазақстан Мемлекет баспасы дербес кітапқа айналдыра бастады. Өлеңдер жинағы бұрын басылып жүрген Сәкен Сейфуллиннің, Бейімбет Майлиннің жаңа жинақтарын қоспағанда, осы бір тұста (1927—28 жылдары) Ілияс Жансүгіровтің, Асқар Тоқмағамбетовтің, Жақан Сыздықовтың, Қалмақан Әбдіқадыровтың, Ғалым Малдыбаевтың, Әбділда Тәжібаевтің, Өтебай Тұрманжановтың алғашқы өлеңдері жарық көрді. Өзімнің де екі өлеңдер жинағым, «Кешегі жалшы мен бүгінгі жалшы», «Октябрь өткелдері», «Сұлушаш» дейтін поэмаларым осы жылдарда кітап боп басылды.

Жиырманшы жылдардың орта кезіне дейін, қазақ әдебиетінде проза жанрының ойдағыдай өркендемеуі, бұл жанрдың кітап боп аз басылуы мәлім. 27—28 жылдарда проза жанры да қаулай өсіп, бұрынғы — Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин сияқты прозаиктердің шығармаларына: Орымбек Бековтің Ұлы Октябрь революциясының Қазақстанда қалай іске асуын сипаттайтын «Ұлы жолға бір қасық қан» есімді хикаясы, осы тақырыпта, бір-ақ мәселені кеңірек, көркемірек толғаған Ғабит Мүсреповтің «Тулаған толқыны», Ғабиден Мұстафиннің советтік құрылыстың алғашқы жылдарына арнаған «Ер Шойыны», Жұмабай Орманбаевтың еңбек ерін сипаттайтын «Жылқышысы», Рахымжан Малабаевтың ескі салтты сынап, советтік жаңа салтты дәріптейтін қысқаша пьесаларының жинағы, Елжас Бекеновтің советтік құрылыстың қазақ әйеліне берген бостандығын баяндайтын «Жәмила қалай сауаттандысы» тағы басқалар жеке-жеке кітап боп қосылды. Осы шығармалардың биік шоқысындай болып, Қазақстанда азамат соғысы қалай өтуін ең мол, ең көркем сипаттайтын, қазақ прозасының тарихында саяси және көркемдік құны ерекше—Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешуі» қалын, кітап болып шықты...

Осынша қызу істің қалың ортасында жүрген шақта, маған екі мәселеде қатты ұялуға тура келді, әсіресе әдебиетте аға тұтатын — Сәкен Сейфуллиннің алдында.

1927 жылы жарияланған бір мақаламда, мен «адамның миында әртүрлі сезімнің өзіне тәуелді бөлшектері бар» дей келіп, «көркемдік сөзімнің де өз бөлшегі бар» дегенді айтқам. Осы жайда оңаша сөйлескен Сәкен; «Кім айтты саған, ондай бөлшек барын? Қай ғылым айтты? Анығын білмегенді

неге топшылайсың?» деп ұялтты.

Екінші рет одан қаттырақ ұялуға тура келді. Оның тарихы төмендегідей: 1927 жылы Қазақстанның алтыншы Совет съезі болып етті. Осы съезде Каз ЦИК-тің председателі боп Елтай Ерназаров сайланды. Съезге делегат боп келгенде, Елтайдың фамилиясы — Тышқанбаев болатын. Ол — әкесінің аты екен. Председательдікке сайланар» да, республика басқарушылары «бұл фамилия қазақ құлағына ыңғайсыздау» деп, арғы атасының есімімен Ерназаров деп өзгертті.

Ерназаров менің білмейтін адамым. Айтушылардан естуім: Түркістан маңындағы көшпелі ауылдан шыққан кедей шаруа, партия мүшесі, жергілікті советте председатель болған адам; Одақтық келемде ВЦИК-тің председателі әрі жұмысшы, әрі крестьян Калинин болғандықтан, көршілесің өзбекстанда — диқаншылар арасынан шыққан Ахунбабаев председатель болғандықтан, басқа адам табылмағандай, Қазақстанда ауыл кедейі деп, Елтай Ерназаровты председатель қойды.

Мен бұл сөзге сендім де, сайлау өткен күннің ертеңіне, «Еңбекші Қазақ» газетінде «Елтай елдің ағасы» деген өлең жарияладым. Сол күні мемлекет баспасындағы кабинетімде отырған шақта, телефон шылдырлай қалды, тыңдасам — Сәкеннің, даусы.

— Неғып отырсың?— деді ол, ұнатпайтын кезде шығаратын тұрпайылау үнімен. Неліктен өйтуін түсіне алмай:

— Қызметімде отырмын,— дей салдым.

— Қолың тие ме, қазір?

— Не істеуге?

— Маған келіп кетуге.

— Тигізуге болады.

— Ендеше, тезірек келіп кет.

— Мақұл.

— Бірақ, үйде емес, үй қасындағы бақша ішінде, гүлдер еккен алқаптың төңірегінде болам.

— Жақсы.

— Бірақ, тез!..

— Мақұл.

Мен не де болса, аса қажетті бірдеме шығар дедім де, айтулы жерге асыға басып жеттім.

Биік бойлы Сәкен кеудесін көтере, басын шалқайта жүретін, сән үшін қолына кавказдың күмістеген таяғын ұстайтын. Солай жүрген шағында егер ұнатпайтын адамы болса, денесіне емес төбесіне қарап, аңғармағандай өтіп кететін. Гүлдерді айналып жүрген Сәкен, сол «кесірлігі» ұстағандай, қиғаштай кеп жанаса берген мені көрмегендей, одырая өтіп кетті. Мен жылдамдай адымдап, қатарласа беріп ем маған қалың, ұзын, сұлу мұртын тікейте, қабағын қарыс жаба, үлкен қара көзін қадай қарады да:

— Қайдан жүрсін?— деді салқын дауыспен.

Өзіңіз шақырдыңыз ғой, жаңа!—дедім мен, неге қайдан жүрсін? деуіне түсіне алмай.

— Газетке бүгін шыққан өлеңіңді оқыдың ба?

— Онда не бар екен?—дедім мен, елеңдей ғап, ішінде, «қате басылған сөз болғаны ма?»—деген қауіппен.

— Бәсе, не бар?— деді Сәкен тікіленіп.

— Мен сізді түсінбей тұрмын,— дедім мен.

— Сен, немене,— деді Сәкен,— бұл заманның Державины³⁶ болғалы жүрсің бе, ода жазып, бастықты мақтап.

Менің Елтай Ерназаровқа арнап бүгінгі газетте жариялаған өлеңім, Сәкенге ұнамауын енді ғана жорамалдадым да:

— Патшаны емес, халықтан шыққан Кеңес председателін қошеметтеп жазған өлең ода бола ма?— дедім.

— Жүре-жүре сөйлесейік!— деп маған оқтана қараған Сәкен орнынан жылжи берді, мен қатарласа бердім.

— Қазақстанның жауапты қызметінен Қожановтың өзі кеткенмен рухы кеткен жоқ. Биылғы жылдың басында Шымкент қаласында Сырдария облысының совет съезі болып өтті ғой. Сонда шалақазақтау бір өзбек «Калашкен ықәмнің өзі ыам күрпиновщик» деп Голощекинді көзінше тілдегенін естімеп пе едің.

— Естігем.

— Сол съезде, Қазақстан съезіне Сырдария облысынан делегат боп өтуге тиісті Голощекин, дауысқа қойғанда ете алмай ғап маскара болғанын естідің бе?

— Естідім.

— Содан кейін коммунистердің фракциясын шақыру арқылы, делегаттарды жекелеп үгіттеу арқылы, Голощекин Қазақстан съезіне делегат боп әрең өткен ғой. Соны ұйымдастырған қожановшылдар емей кімдер? Елтайды байқаусызда председательдікке сұғып жіберген де солар.

— Мақсаты не, сонда?

— Іс білмейтін адамды үкімет бастығына қойғызу арқылы үкіметтің қадырын кетіріп, жұрт алдына келеке қылу!.. Сондай кісіге,— деді Сәкен маған тағы да адырая қарап,— жақсы білмейтін кісіңе, өлердей мақтап өлең жазасың!.. Ода емей немене бұл?

Мен мойындағандай, жауап берместен төмен қарадым.

— Поэзияны «қасиетті» деп өзің айтасың,— деді Сәкен, мені енді ұялтудан гөрі ойға түсіруге ыңғайланған дауыспен.— Жұрт та айтады. Өлең, тек адамның, жан-жүрегінен суырылатын сыры ғана болуға тиісті. Оны не болса соған жұмсап қорламауымыз керек!..

— Түсінікті, Сәкен аға!.. Бұдан былай өйтпеуге уәде берейін!..

Бұл тақырыпты осымен доғаруға болар еді, егер артында айтар азғана, бірақ жұртқа әйгілірек жақсы сөз тұрмаса. Ол сөз, Елтайдың өзі туралы емес, туған ұлы Бимырза Елтайұлы Ерназаров туралы.

Алтайдың өзі туралы айтар сөз қысқа: Каз ЦИК-те 1935 жылға дейін үздіксіз председатель болған оның ешкімге зияны тиген жоқ. Табиғатында жұпыны жаралған опын, қылық-мінезі туралы толып жатқан анекдоттар бар, оларды бұл жерде айтудың, қажеті жоқ.

Осындай адамнан советтік отанымыздың ең ардақты ерінің бірі атанған ұл туғанын, 1945 жылы, Семейде шығатын «Екпінді» атты газетте «Жорықта жолдасы болған кітап» деген әңгімесінде, Жекен Жұмақанов халыққа да, тарихқа да өшпестей ғып паш етті. Жекен бұл әңгімені ойдан шығармаған, оны көзімен көрген оқиғадан алып жазған.

...Ұлы Отан соғысы қатты қызын жатқан күндердің біреуінде немістер шабуыл жасап, екі жақ та қатты қырғынға ұшырайды. Бір белесті бетке ұстай, ұмтылған жауды отап жатқан біздің бөлімшенің (ішінде Жұмақанов та бар) көзі крестьянның алдыңғы қыратта тұрған кішкене үйіне түседі. Осы үйге жаулар неше рет ұмтылғанмен, әлдекімдердің үйден атқан оғынан жапырыла құлап, тірісі кейін қашады, бірақ онымен жаудың шабуылы кемімейді... Үйдегі белгісіз адаммен ұзақ арпалысқан жаудың біреулері, әлден уақытта үйге жетеді де ерт береді. Үй лаулап жана бастайды... Үй ішіне бекінгендер, жауды үй маңына сонда да жолатпай, ұмтылған жаудың талайын жайратады!.. Мұншама ерлікті көріп тұрған біздің бөлімше, үй

ішінен атқылаушылар, өзіміздің адамдар екенін көреді, бірақ қорғауға жау біздің жаққа мұрша бермейді... Аздан кейін, жалын мен түтінге көмілген үй кулады...

Кешке жақын біздің бөлімше, орнында күйігі қалған үйді алып, «мұнда кімдер болды екен?!» деп қараса, үйдің подвалында, пулеметтің қасында қатып қалған, киімдері де, денесі де өртенген жалғыз ғана адамның елігі жатады!.. Қойнында шала өртенген документтеріне қараса — Бимырза Елтайұлы Ерназаров!..

Оның қойнынан беттері күйген —«Жұмбақ жалау» романы да шығады!..

Немістің қалың қолына күні бойы жалғыз өзі төтеп боп, талайын қырған, ешқайсысын жақындатпаған, ақыры, жау жасырынып келіп үйді өртегенде, түтінді жалынға тұншығып, күйіп өлгенше дес бермеген совет батыры — Бимырза Елтайұлы Ерназаров туралы Жекен Жұмақанов газетте жариялаған әңгімені оқығанда, саналы батыр ұлдың өліміне төбе құйқан шымырлай қынжыласың да, ерлігіне шалқи Шаттанасың да!.

Осындай ұлдан да, оны тудырған ата-ана мен халықтан да айналып кетсең болмас па!!..

ҚОШ, ЖАМАНШҰБАР

Қызу айтыстар арасында жүріп, мен өз бойымда елеулі бір кемшілік барын айқын аңғардым, ол—жалпы марксистік теорияға, оның ішінде — әдебиет теориясына піспегендігім. Мен бітірген рабфак — орта білімнің ғана орны екені мәлім. Оның өзін де, бір жағынан — аз сауатпен түскендіктен, екінші жағынан — қоғамдық істерге көп араласқандықтан, ойдағыдай бітіре алған жоқпын.

Рабфактан кейін, саяси және әдебиеттік білімді өз бетіммен оқу арқылы молайтуға тырыстым. Бірақ бұндай біліммен еркін шұғылдануға уақыт аз, тәжірибелік жұмыстар қолды байлай береді.

Сол бір тұста әдебиет айтысына қатынасушылардың көбірек қолданатын кітабы: Б. Г. Столпнер, П.С.Юшкевич дегендер құрастырған «Литература и искусство в марксистском освещении» есімді кітап болатын. Құрастырушылар бұл кітапқа кім көрінгенді тықпалап, әдебиеттегі «марксисттердің» санын көбейтіп жіберген. Солардың ішінде, 27—28-жылдарда пікірлері мен істерінің ленинизмге жаттығы айқындалған Троцкий, Бухарин сияқтылар да жүретін. Бірақ олар әшкереленгенмен, қазақ әдебиетіндегі оңшыл-байшылдар олардан мысал алудан тынбайды. Совет әдебиетіне қарсы жақтар осылай істесе, әдебиеттік айтыста марксистік дейтін: Сәкен Сейфуллин, Әбдірахман Бәйділдин, Хамза Жұсыпбеков, Ілияс Қабылов сияқтылар сөздерінде, мақалаларында, Плехановты көбірек атайды да Ленин еңбектерін мысалға аз келтіреді. Бұлардың маған бір ұнамайтыны осы жағы болса, екінші ұнамайтыны өз тұсындағы өмір шындығын сипаттайтын шығармаларға аз үңілетіндігі.

Мысалы, Әбдірахман Бәйділдин — әдебиеттегі беделділерден құшақ-құшақ мысал ала жүре, қазақтың байшыл-ұлтшыл жазушыларын қатты сынай жүре, советтік бағыттағы қазақ жазушыларының ешбір шығармасын терең талдап көрген емес, ол шығармалардың жетістігі я кемшілігі неде екенін баяндап берген емес.

Осы олқылықты толтыруға тырысқаныммен, мәселені кең қаусыруға және маркстік-лениндік көзқараспен қаусыруға менің білімім жете бермейді, сондықтан 1928 жылдың жазында Ленинградтың Мемлекеттік университетіне оқуға кетуге бел байлады. Менің ол тілегіме басқарушы орындар қарсы болған жоқ. Қазақстан «Мемлекет» баспасының бұған дейін мен атқарып келген бас редакторлық қызметіне, өткен жылы Омбыдағы ауыл шаруашылық академиясының бірінші курсы бітіріп, одан кейін Бармашинодағы (Бурабай курортының қасында), ағаш техникуміне мұғалім болып барған Ғабит Мүсрепов шақырылатын болды.

Бұл арада бір ескерте кететін бір нәрсе: Ғабиттің өмірі және жазушылық

қызметі туралы жазып жүрген кейбір қаламгерлер, оны, шығарма жазуға рабфакта оқып жүрген кезінде қабырға газетінен бастаған деседі. Бұл жаңсақ пікір. Ғабиттің «Тулаған толқында», (өзінің қойған аты «Теңіз текпісінде» есімді хикаясының қолжазбасы «Қазақстан» баспасына 1928 жылдың көктемінде Омбыдан келіп түсті. Оның алдында баспадан «Әмірхан бидайығы» («Американский пырей») дейтін ауыл шаруашылық тақырыбына жазған кішкене кітапшасын басқамыз.

«Теңіз текпісінде» автордың алғаш жазған көркем шығармасы болғандықтан мазмұнында да, түрінде де елеулі кемшіліктер бар екен. Соларды хат арқылы дұрыстату баспаға бір күшке түсті. Осы кезде арамызда жүрген хаттарға қарап, оның әйелі Хұснидың маған әйел мен еркектің арасында болатын ыстық сүйіспеншіліктерді білетін едім, еркек пен еркек арасында екеуіндей болған махаббатты бірінші көруім деп жазған хаты бар. Оның кепілі сияқты хаттың біреуін мысалға келтіруді қажет көрдім:

«Сәбит!

Бүгін сенің хатыңды алдым. Әңгіме менің «Теңіз тепкісі» жайында болғасын, мен де сол туралы жазбақпын. Негізінде оны қысқартып, яғни түзегеніне алғыс айтпасам ренжімеймін ғой. Бара салысымен басу жағын қарастырғаның мені ілгері сүйремесе кейін кетіrmес. Біраз елігіп алғашқы екпінмен көр-жерді жазып тастауым да мүмкін Шарт деген жағын өзгертуге құмар еместігім саған жасырын сыр болмауы керек. Мен гонорарын емес, еңбегімнің өзін бағалаймын. Менің, көбінесе көкейімді тесетін ақшасы емес, жазғанымның іске аса алғаны екендігін аңғар. Енді хатыңды бөлшектейік:

Мен әр бөлімді нығыз түймегендігімді білем. Бірақ оның өзіне бір баға бермекші едім. Көркем әдебиетте менің бір сүйетін нәрсем, жалғасы білінбей көбінесе, жалғасы келесі бөлімді оқып отырғанда ғана сезілсе екен деймін. Мүмкін бұл ескірген түр болар. Сөйтсе де мен осыны ұнатам. Жазушылар әсіресе байламын көрсетіп қоятыны бар, мен оны ұнатпаймын. Менің Гогольді сүйіп оқитынымды білетін едің ғой, көбінесе ол маған осы жағынан ұнайды. Қазіргі бет алыста жасырын жақтар аз болу керектігін біле тұрсам да, мен ұнатқанымды істеп едім. Әрине, сендер көп. Әр жерде тексерген боларсыңдар. Бұлай болғасын көпшіліктің ауқымы ұйғарды мен риза. Одан соң, көпшілік көптен бері төселіп келе жатқан, бауыры жазылғандар, мен — шикі. Сондықтан сендердің, көпшіліктің бетінен алуым әлсіздігімнен басқа нені көрсетер дейсің.

Менің тағы бір ұнатпайтыным: алған теманың өзінен басқа ешқайда бұрылмайтын әдет. Мұны мен жеккөрем. Әсіресе болмысы, тұрмысы... тағы тағылардың, ізі түсіп отырса екен. Осы күні (меніңше) жазушылар «саяси жақ» деп алғанда, басқа жағын ақсақ тастайды. Мен оған қарсымын. Сондықтан қай күнде болса да, менің жазғандарым көлденең материалды көбірек қосып отырады. Бұл әдетті (әзір жүзеге асыра алмаған әдетті)

түбінде жазып кете алған күнде де тастамаспын деймін. «Теңіз тепкісіне» де бірталай көлденең материал кірген себебі сол еді.

Етістік деген бір ит қой. Өткен, қазіргі, келешек уақыттары араласып кетуі мүмкін. Алғашқы хатымда біраз беттерді көрсетіп едім ғой. Сөйлемнің аяғы көбінесе сказуемоеға тоқтайды да, сұмдық бәле болады.

Түгел алғанда, алғашқы адым әлсіз екендігіне не күдік болсын, кейбір алып тастаған жеріне қарсылығым болса да баспаға беріліп қалғасын, әңгіме қысқа ғой. Мысалы: «Теңіз тепкісі» мен «Тулаған толқынның» қайсысында адамгершілік, достық көп екеніне таластан кейін ғана мойынсұнар едім. Матвейдің бай екені бір жанды жасыруға бөгесі жоқ еді. Өйткені, ол саудагер, қазақтардың балығын алып, үнемі еңбегін жейді. Байлар көбінесе, іштен жейтін әдетін ескермеген екенсің.

Қысқасы, кітапшаның басылғаны үлкен қуаныш. Түзегеніңе алғыс. Сыншылар кемін көрсетсе тіпті жақсы.

Қайтадан сенің хатыңа келейік (басына қарай). Сенің «ағаш қамшың» маған да тиетін секілді (кейбіреулер «бәлен жолдамын» деп, босқа қомпиятыны бар ғой, сол секілді болып кетпесе?). Өйткені қалам сүйген болып, «идеология» деп шатасудан құр емеспін ғой. Басқалардың неге қатынаспайтынын білмеймін, өзім туралы мынаны ғана айта аламын: мен болып жатқан айтыс-тартысқа қатынаспаймын демейім. Айтысты ұнататыным да, ешкімді сынап көрмесем де, сынауды жақсы көретін әдетім де бар. Қорықпаймын да, түсінемін де. Бірақ мен қалам сүйе бастағалы мынадай екі кесір ұшыраттым: бірі, айтыс болып жатқан жерден алыс жатқандығымнан, кезінде қол жетпей қалады. «Е. Қ.»³⁷. Көбіне дұрыс келмейтінін білесің ғой. Әлгі Шаймерденнің, де, тағы біреулердің, Елжастың, Бейімбеттің, тағы басқалардың сынын көргенім жоқ, естідім ғана. Солар секілді нәрселердің көбі көрсетілместен кетеді, кейде басын, кейде ортасын, әйтеуір бірдемесін толық оқи алмай қаласың. Солай болғансын қатынаса алу қиын.

Мен жазу ісіне қатынаса бастағалы жазатын орындардан кеудеге итеру болмаса, өзіне тарту көргем жоқ. Жазуға жаңа араласа бергенімде «Е. Қ.» бостан босқа шығарып тастағанын білесің, бе? (Бейімбет, Смағұл тағы басқалары.) Өзге өзге болсын, Бейімбет көрер көзге құйыршықтанып мені алдауға кірісті. Алдамастан тура айтса қайтеді? Әрине, жазу үшін газет маңында қызмет міндет емес. Мадагаскарда жатып та жазуға болады. Бірақ газет күнбе-күн сабақ береді. Одан кейін де газетке жазып қарадым. Ең нашар дегендерімді басады да, жақсы дегендерімді баспады. Саған айтылмаған мынадай бір әңгіме болды. Былтыр «Оқшау сөз» бәйгесі кезінде Омбы оқушылары бірігіп «Е. Қ.»қа екі оқшау жібердік. Біреуі «Қалаудың өмірі», екіншісі «Май сасыса тұз себеді, тұз сасыса не себебі!» деген оқшаудың иесі Қартқожа еді. Сөзін құраған мен едім. Екі рет Омбы оқушыларының алдында оқып, сынап түзеп жібергенбіз. Біреуі де

басылмады. Өйткені бірі (алғашқысы) Аббас туралы да коммунистерді түйрелеуіміз» дін, өзі бір қате болар. Бірақ біз кім екені туралы, ашық түсіндіріс бергеніміз жоқ. «Көменес» ағынан ешнәрсесі жоқ еді. Баспады. Екінші рет барлық оқушының қолын қойып «басылуын» сұрап жаздық. Міне осы арада бір иттік араласты. Біздің хатымызды конвертін жыртып оқыпты да, «Е. Қ.» Қызылжардағы «Б. Т.»ға айдап кеп қалыпты. Сыртында «Айсаринға» деген бар да. Дәлелі сол. Бірақ хат емес, мақала болғасын, мақала екенін конвертті жыртып, оқып көргенсін Айсарин неге қудырады? Міне бұл иттік. Күздігүні «Көлеңкенің көлеңкесі» деген бір оқшау тағы жаздым. «Е. Қ.» өз кемшіліктерін айтса, баспайтынын, әсіресе басындағы қызметкерлерінің қол жаулығы болып кететін жақтарын айтқан едім (Дұрысында баяғы Сәкен, Молдағали, Смағұлдардан бері қарай Аббасқа дейін «Е. Қ.» арқылы өз әдістерін жүргізбеді дей аласыз ба?) Бұл және басылмады. «Е. Қ.»ға жазу да таныс біреуің болмаса, мақалаңды оқу да қойылды. Сөйтіп газетке қатынаспай, күнбе-күнгі хабардан, айтыстан сырт қалдым. Жаза алсам кітап жазғым келді. Осынын, барлығы «Ағаш қамшы етпей не қылады? Бір ұйымның. тілектес жолдастардың маңайында болсам, мүмкін қатынаса алған болар едім. Жөндеп жаза алмаған соң кеудеге итеру дұрыс та шығар. Бірақ өйтпес едім. Қаламынан үміті бар адамды бауырға тартар едім. Мінекей, Сәке осындай жайлар мені күнбе-күнгі айтыс-тартыстарға қатынастырмай келді. Мені нағыз сүйетін жақтарымнан жырып тастады. Үміт кеспе, кейін орталарыңа барып, ат ерттеуге жарармын.

Сен оқуға барамын дейсің бе?—Қайда? Қашан? Неге? Токта! Ендігі жылы бірге Литхудқа барайық! Жарай ма? Жаз! 15 майда елге келу ерте.

Сәбит! Ғабит мына хатын аяқтамай кетіп қалған екен. Почта келіп қалғасын мен беріп жібердім, қалған сөзі болса тағы жазар.

Өзімізден бәріңізге көп-көп сәлем! Хат жазыңдар. Мен өзіме тиісті ақшаны күтіп тұрмын.

Достық сәлеммен Хүсни.

18/IV 1928 жыл».

Көңіліміз соншама жақын болған, көркем әдебиет жұмысына белсене қатынаса бастаған, идеялық көзқарасын дұрыс деп санайтын Ғабитті Бурабайдан Алматыға баспаның бас редакторы қып шақыртуға, мені оқуға босатуға крайком көнді де, мен семьямды қалдыра тұру мақсатымен туған аулыма сапар шектім.

Ауыл Дос көлінің басында екен. Сонда жатқан күндердің біреуінде маған Хасен Нұрмұхамметов келді. Бұрынғы Атбасар үйезінің Есіл ауданында, кедей семьяда 1899 жылы туған ол, қадым молдасынан сабақ оқып,

біраз жыл елде «бала молда» боп жүреді де, революция жылдары Атбасардан шыққан большевик — Әділбек Майкотовпен (Колчак үкіметі 1918 жылы қылышпен турап өлтірді) танысып, революциялық істерге тартылады. Осы еңбегі үшін Атбасарда 1919 жылы орнаған Совет өкіметі, (ревкомның председатель—кейін, Ұлы Отан соғысы кезінде, екі рет Совет Одағының Батыры атағын алған, кәзір пенсияда жүрген қарт генерал-лейтенант Николай Денисович Веднеев) сол жылы Омбыда ашылған алты айлық совет-партия мектебіне оқуға жібереді. Сонда бірге оқыған жолдастары Хасен Нұрмұхамметовтің зиректігіне қайран қалады.

— Мектепке түскенде,— дейді олар,— Хасен орыс тіліне өте шалағай еді. Аса зер салып оқудан ол алты айдын, ішінде орыстың сөзін де дұрыс сөйлеп, жазуда да ешбір хата жібермейтін болды.

Совет-партия мектебін бітіргеннен кейін, Хасен бірер жыл ауыл арасында партиялық және советтік қызметтерде жүреді де, 1921 жылдың күзінде Орынбор рабфагының екінші күрсіне оқуға түседі, 23 жылдың көктемінде рабфакты озат бітіріп, Москваға, Тимирязев атындағы академияға оқуға кетеді. (Ол кездегі тұрмысын жоғарғы бір тарауда қысқаша баяндағамыз.) Академияны аяқтаған ол, қасындағы аспирантураға орналасады да, мен туған өлкенің топырағын зерттеу экспедициясын басқарын шығады.

Хасенмен мен рабфак дәуірінен таныс, сырлас, пікірлес адам болатынмын. Кәзір де сол салтымызға бағып, аз тыныстағаннан кейін, Дос көлін айнала серуендеп кеттік. Уақ-түйек әңгімелерден кейін Хасен маған жалпы қазақ ауылдарының, олардың ішінде — мен туған ауылдың болашағы туралы әңгіме айта бастады.

— Қазақтың атам-заманнан бері көшпелі халық екенін білеміз,— деді ол,— оның басым көпшілігі советтік дәуірге де сол күйінде келді. Қазақстанның суармалы егісі бар оңтүстігінде революциядан бұрын да, кәзір де аздап егін салатын қазақтар бар деседі. Олар, ең көп дегенде, қазақ халқының бес-он проценті ғана.

Жері егінге аса қолайлы Солтүстік Қазақстанда, Костанайдың байы — Смайыл Жаманшалов, бұл аранын, байы — Әлти Көкенов, Қызылжар байы — Қуанышовтар сияқты аздаған ғана адам революциядан бұрын егін шаруасымен шұғылданған. Былайғы қалың, қазақтың басым көп» шілігі ондай кәсіппен айналыспаған.

— Рас,— дедім мен.

— Ал,— деді Хасен,— Солтүстік Қазақстанда, яғни бұрынғы Ақмола және Семей облыстарында, Торғай мен Орал облыстарының, солтүстік жақтарында, қара топырағы егінге аса құнарлы жердің қанша екенін білемісің?

— Жоқ.

— Бұл аталған өлкелерді 1903—1909 жылдарда зерттеген Щербина экспедициясының мөлшерлеуінше — отыз миллион гектардай!..

— Япырай, сонша мол екен-ау!..

— Расында, одан да мол. Ал, соншама тамаша жердің кәзір қаншасына егін салып отырғанымызды білесің бе?

— Көп болса, он процентіне. Өзге құнарлы жер соқа тимеген тың қалпында босқа жатыр. Осы Дос жайлауының маңайындағы көлемі жүз шаршы километр жерде, егін сеп» сек бұрқ ете түсерлік, миллиондаған бұт астық берерлік, жарты миллион гектардай тың, жер бар!..

— Апырай, ә!.. Ал енді, соншама жерді, егін шаруасына неге пайдаланбаймыз?

— Оңай жауап бере қоятын мәселе емес ол.

— Неге?

— Кәзіргі бытырап отырған жеке шаруаның ол тыңды игеруге күші келмейді.

— Бірлестірсе қайтеді, сол жекелерді?

— Сонда да күші келмейді.

— Неге?

— Олардың қолында жүк күші — өгіз бен ат қана, сайманы — соқа ғана. Қазақстанның бар тыңын түгел көтергің келсе, бүкіл көлігін жинағанда, оннан бірін жыртып тауыса алмайды. Соншама тыңды түгел игеруге Қазақстанның кәзіргі адамы да жетпейді.

— Совхоздарды көбейтсе ше?

— Оларға адам мен көлік керек емес пе?

— Трактор және басқаша түрлі күшті мәшинелерді көбейтсе ше?

— Гәп осында,— деді Хасен,— бұл партияның да, үкіметтің де ойланып жүрген мәселесі. Отанымызды индустрияландыру жабдығына ауыл шаруасын техникаландыру ісі де жатады. Индустрия мәселесі шешілмей бұл мәселе де шешілмейді.

— Қашан шешіледі ол?

— Партия да, үкімет те бұл мәселені кәзір қолға алу үстінде. Мәселенің

ойдағыдай боп жылдам я шабан шешілуі, халықтық және мемлекеттік экономиканы жылдам я шабан көтере алуымызға байланысты.

— Осы үлкен мақсатқа қазақ еңбекшілері тез жетудің бір тетігі — көшпелі қазақ ауылдарын қоныстандыру, аз үйлі ауылдарды топтау. Өйтпеген күнде ауылдың экономикасын да, мәдениетін де ойдағыдай көтеруге болмайды.

— Рас,— дедім мен,— бұл сенін, я менің аузымдағы сөз ғана емес, қазақтың саналы еңбекшілдерінің бәрінің аузындағы сөз. Ендігі мәселе осы игілікті іске қашан кірісуде ғана.

— Қазақстанның жер байлығын анықтау мәселесіне үкімет бұдан үш-төрт жыл бұрын кірісті. 1924 жылдан бастап мен де бұл іске қатынасып келем. Содан бері жаз айларында қазақ даласына шығып жер өлшейтін және топырағының, суының сапасын бағалайтын экспедициялардың жұмысына араласу үстіндемін. Семей, Ақмола, Торғай аталатын облыстардың жерінде зерттеуіне араласпаған учасоктерім аз болуға тиісті. Ендігі мәселе—көшпелі ауылдарды тез қоныстандырудың практикалық шарасына кірісуде ғана қалды.

— Сонда, қашан?—дедім мен.

— Дәлдеп айту қиын. Дегенмен, үкімет тарапынан жүріп жатқан даярлықтарға қарағанда, алысқа ұзамауға тиісті.

Отанымыздағы крестьян табының, олардың ішінде қазақтардың, бүгіні және болашағы туралы біраз кеңескеннен кейін:

— Менің бір ұсынысым бар,— деді Хасен.

— Қандай?

— Сіздің ауылға бұл арадан көшу керек.

— Неге?

— Бұл маңайдағы ауылдар бұл жайлауға жаз айларында ғана шығады да, қысты күні орманды өлкелерді сағалап бытырайды ғой. Ауылдар отырықшы тұрмысқа көшіп, егін шаруасымен айналысқаннан кейін, жайлауға малшылар ғана келеді де, былайғы көпшілік қыстауына біржола орнығып, егін кәсібімен шұғылданады, сонда сенің екі-үш аулын, кең жайлаудың ортасында шошиып қалай отырады? Жайлаудағы қалын, малдың арасында егін кәсібімен қалай айналысады?

Сонда не істе дейсің, бұл ауылдарға?

— Жалаңаш жайлаудан орманды жерге көшу керек те, жұрт қатарында отырықшы тұрмысқа айналып, егін шаруасымен шұғылдану керек.

Біраз пікірлескеннен кейін Хасен екеуміз сөзді осыған қойдық та, ауыл адамдарымен ақылдаспақ болдық. Олар екіге жарыла қалды: ескі мекеннен келген қарттар (оларды ата мекені—«Қарағаштан» патша үкіметі 1894 жылы қуып, амалсыздан жайлауға келуін, «Жаманшұбар» аталатын жерге мекен тебуін біз осы шығарманың бірінші кітабынан білеміз). «Бұрынғы ата-мекенімізді берсе көшеміз» деді де, Жаманшұбарда туып-өскендер «от жаққан жерімізден ешқайда кетпейміз» десті.

Хасеннің картасынан қарасақ «Қарағаш» аталатын жер — біздің ауылдар көшкеннен бері қазыналық участок болып келеді екен. Революциядан бұрын оны орыстың я қазақтың байлары жыл сайын жалға алып, егін себеді де, мал да жаяды екен. Революциядан кейін участок пайдаға аспай бос тұрады екен.

Осы участоктің жайын көріп қайтуға, жаманшұбарлықтар арнаулы адамдар жіберді, ішіне мен де қосылдым. Бәріміз барып көрсек: егіндігі де, шабындығы да, жайылымы да, орманы да мол, жалпы көлемі он мың гектардай тамаша жер екен. Жаманшұбарлықтар ол участкаға ұйи қалды...

Ендігі мәселе — үй санын көбейтіңкіреуде, себебі,— он мың гектар жерді, алпыс үйлі Жаманшұбар игере алмайды.

Қосымша үйлер тез табылды. Қарағаш участогінің жері жақсы екендігін білетін ауылдар «бізді алыңдар» деп жаманшұбарлықтарға жан-жақтан кісі сала бастады. Ақыры, Таңат және Күйкей аталатын ауылдармен бірлесетін болды да, жалпы сандары жүз үйге жеткен соң, «әзірше осы болады» деп тоқырасты. Содан кейін ішімізге Хасенді ала, он шақты адам пар-пар атпен Қызылжар жүріп кеттік, мақсатымыз — Губерниялық Жер бөлімінен ұлықсат алу. Жер бөлімі бізді қуана қарсы алды да, участокты беру документтерін аз күнде қолымызға ұстатты.

Көшуге бекінгенмен, орнынан қозғала қою жаманшұбарлықтарға жеңілге түскен жоқ. Олар, біріншіден — отыз төрт жыл бойына құтты қонысы болған Жаманшұбар мен Дос келін қимаса, екіншіден — сол жылдардың бойында қаза тауып, Жаманшұбар зиратына жерленген туыстарын қимады. Осы жайларды айтып, жыласып-сықтасқан олар, киіз үйлерін жығардан бұрын, «аруақтармен қоштасамыз» деп, үй басы мал сойды да, тайлы-таяғы қалмай Жаманшұбардағы зиратқа барды. Онда: біреудің әке-шешесі, біреудің аға-інісі, біреудің апа-қарындасы, біреудің бала-шағасы... дегендей әркімнің өз аяулысы, өз қимасы бар. Алыста қалған Жаманшұбарға жүз километрдей жердегі Қарағаштан оралмастай көріп, әр адам өз туыстарының қабырын құшақтап, қоштасу сөздерін айтып жатыр...

Жүректің терең түкпірінен ақтарылған бұл сөздердің толқыны мені де қалқыта жөнелді. Қалың зираттың (санағанда, шамасы — екі жүзден астам кісі екен) шығыс жақ жиегінде екі төмпе болып, менің бейшара әке-шешемнің, қабырлары жатыр. Ана бір жылдары біп-биік ол төмпелер кәзір

аласарып, үстіне қурайы аралас қалын, қау өсіп кеткен, енді аз жылда жермен жексен болуға жақын. Ол кезде келсем ғой, таба алмай қалам!.. Ендеше, табатын белгі қойып кетуім керек. Сонда не?..

Бұл маңайда тас жоқ. Ағаш қақсаң не өртке күйеді, не шіриді... Ендеше не істеу керек?

Ойыма малдың сүйегі түсті. Ол табылатын да болды: өзге жаманшұбарлықтар құрмалдыққа қой шалғанда, дәулетті Нұртаза тай сойған. Тайдың сүйегі, әсіресе — кәрі жілігінің сүйегі қалын, болады, ол өртке күймейді, қу сүйекті аң жемейді, тез шірімейді, ендеше — ұзаққа сақталады...

Еті мүжілген кәрі жілікті әкем мен шешемнің бас жағын ала, ортан беліне шейін жерге сіңіріп қақтым...

Астарын ішіп-жеп, баталарын оқып, зираттан ауылға беттеген қалың жұртқа қосыла, менің де ақтық айтқан сөзім.

— Қош, Жаманшұбар!..

Сол кеткеннен мен Жаманшұбарға 26 жылдан кейін оралдым. 1954 жылы, бүкіл қазақ даласына қосыла, Дос жайлауының да тыңы көтеріле бастады. Жаманшұбардың нақ іргесіне, Докучаев есімді астық совхозы орнады. Осы совхоздың алғашқы адамдарымен бірге барып, қар кеткен шақта зиратты көрсем, әкем мен шешемнің қабырлары арасына қаққан кәрі жілік, жерден жоғарғы жағы аппақ күмістей боп, жерге кірген жағы — алтындай сап-сары боп әлі сол қалпында тұр екен. Содан кейін Москваға барған бір сапарымда, «Новодевичье кладбище» аталатын зираттың шеберлеріне әке-шешеме арнап, қара граниттан құлпы тас жасаттым да аты-жөндерін, бір бетіне қазақша, бір бетіне орысша жаздырдым, ол тасқа қоршау боларлық шарбақты Алматы заводында шөгеннен құйдырдым: 1955 жылдың жазында әке-шешемнің басына осы ескерткішті орнаттым да, «бұны енді сақтайтын ұл-қыздары сендерсіңдер» деп, шарбақ есігінің кілтін Докучаев совхозына туысқан халықтардан келген жұмысшылардың қолына табыс еттім. Олар салтанатпен қабыл алды. Кілт содан бері совхоз директорының сейфінде сақтаулы.

Сөйтіп, Мұқан аға мен Балсары апаңның ұлдары мен қыздары, кәзір Совет Одағының көп халқынан да табылатын болды.

ЖӘМПЕЙІСТІҢ ӨЛІМІ

Жаманшұбарлықтар Дос көлінің басына тіккен үйлерін жығып, жүктерін арта бастаған шақта, әлдеқайдан қаңғалақтап Жәмпейіс келе қалды. Бұл сапарда ол өз атымен емес, жолшыбайғы ауылдардың аттарымен лаулатып кепті.

Жәмпейістің жырақтан естігіш құлағына, біздің ауылдардың Жаманшұбардан Қарағаш участогіне қоныс аударғалы жатуы да шалынған екен. (Біз энеу күні Қызылжарға барғанда Жәмпейіс үй ішімен елге көшіп, артельге мүше боп алды деп естігеміз. Қайда, қай ауылдың артеліне барғанын біле алмағамыз).

Ұшқалақ мінезді Жәмпейіс үйлерін жығып жатқан ауылға, желіге қиқулай келді. Ауыл шетінде топталып тұрған адамдарға тура беттеп, тарантасқа жектірген атты екпіндете жақындап, кілт тоқтаған ол жерге қарғып түсіп, әуелі Нұртаза сияқты қартаң адамдарға сәлем беріп алды да, Құсайын сияқты құрбыларын әдеттегі қалпымен боқтай, қалжыңдаса сөйлеп:

— Уа, шелдің дуадағы — Жаманшұбар, сен де енді ел боп санатқа кіріп, көлге қонатын болдың ба?—деді.

— Тоқта, сен Байшұбар³⁸ — деді Жәмпейіс, қандай қылжақ болса да орайын тауып жауап бере алатын құрдасы, тентек мінезді Құсайынды сөйлеуге ыңғайланған қалпынан, қолын көтере тоқтатып,— сөзге қонақ бер!..

— Ал, айта ғой!—деді Құсайын тоқырап, «жауабым даяр» дегендей жұтына күлімсіреп.

— Айтсам: көшіп баратын участогіңді алақанымдай білем. Жердің патшасы!.. Тамықтан жұмаққа көшкелі тұрсың, Жаманшұбар!.. Жаңа қоныстарын, құтты болсын!..

— Айтқаның келсін!.. Әумин!..— десті жаманшұбарлықтар

— Ал, қалай көшу бұл?— деді Жәмпейіс жиынға,— артель боп көшу ме?.. Жеке қалыптарыңмен бе?..

— Немене?.. Артель болсақ біріге келіп пе едің?—деді Құсайын.

— Маған қарама!.. Мен артельге алдақашан кірген кісімін!

— Соқ, өтірікті!— деді Құсайын, нанбағандай, (тегі ол, Жәмпейістің артельге кіргенін естімеген болу керек),— сен артель болсаң ешкінің

құйрығы көкке, түйенің құйрығы жерге жетер.

— Неге?

— Жасыңнан ұрлықпен, парамен күн көрген арамтамақ, сен қалайша ортақ қазанға көне қалдың?

— «Ойын сөзге шын жауап» деген,— деді Жәмпейіс,— расын айтады Құсайын. Бірақ бұл не, менің кейінгі кездегі ой-санамды білмеген адамның, не он жыл ұйықтап оянған адамның сөзі.

— Ал, айта ғой, неге олай екенін!— деді Құсайын, жәбірленгендей.

— Ол ұзақ кеңес,— деді Жәмпейіс.— Буынып-түйініп дегендей көштерің даяр боп қалған екен. Мен бұл ауылды әдейі іздеп келген адаммын. Қарағашқа дейін бірге барып, шаңырақтарыңды бірге көтеріспей, жаңа қоныстың құрмалдығын бірге жеспей кетпеймін.

— Мақұл,— деді Құсайын.

Біздің ел жүгін қазақы тарантас, ырдуан сияқты арбаларға артып көшеді. Мал айдаушылардан басқа салт жүретін кісі аз болады. Қорақопсыларының саймандарын кейін кеп артуға уәделескен біздің ауылдар, жазғы үйдің мүлкін арбаларына артты. Жұрттың бәрінде тарантас бола бермейді. Ондай үйлер бала-шағаларын жүк үстіне отырғызып, ересектері көлік басына мінді. Жәмпейіс екеуміз қорапты тарантасқа екі атты пар жектік те, қатар отырдық. «Оңаша айтар кеңестерім бар» деп, Жәмпейіс қасымызға басқа адамды алмады.

Егер үдере көшсе, біздің ауылдар Достан Қарағашқа, көп болса үш-төрт күн жол шегер еді. Олар өйте алмады. Жолшыбай отырған қазақ ауылдары алдарынан шығып, неге көшіп келе жатқан жайларын сұрасты да, әңгімелесіп, ерулік беріп дегендей бөгесін бола берді...

Бұндай тоқтаған жерлерде жаманшұбарлықтар атынан, көбінесе, сөйлейтін адам — Жәмпейіс. Қайда, кімдермен кеңессе де, Жәмпейіс екі мәселенің ғана төңірегінде гәп шертеді: бірі — көшпелі қазақ ауылдарының отырықшы тұрмысқа айналар уақыты жетуі, екіншісі — жәй ғана отырықшы болмай, жаппай артельге айналуы.

Осы пікірлерін айту үстінде Жәмпейіс кей әңгімені ойынан қурап, отырықшылыққа айналғалы келе жатқан біздің Жаманшұбарды «ұйымдасқан артельге де» айналдырып қояды. Өзі артельге мүше болған адам, «артель» дегеннің не екенін, оның, халыққа қандай пайдасы барын жақсы білетін сияқты. Осы білгендерінің бәрін «артель болған» біздің Жаманшұбардың басына үйіп-төгіп, оны ертең-ақ осы маңайдың ең үлгілі артелі боларлық бейнеде суреттейді. Осы әңгімесінің үстінде ол суретші де болып кетіп, біздің ауылдың алдағы құрылысын, ісін, істердің жемістерін

баяндағанда, өзгелер былай тұрсын, «жазушымын» дейтін менің өзімді де қызықтырып жіберіп, сөздерін тамсана тыңдаймын, кейде, сол сөздерден болашақ шығармаларыма тақырып алғандай боламын. «Жаманшұбар артелін» Жәмпейістің, сипаттауына, мен түгіл, жаманшұбарлықтардың өздері де қызығып қап, бөгде адамдардың көзінше әңгімешіні ұялтқысы келмей, айтқандарының бәрін рас деп мақұлдайды да, өзара оңаша кеңескенде: «Жәмпейісіннің мынау айтқаны рас болса, ондай артельден ешкім де бас тарта қоймас» деседі...

Сөйтіп, Жәмпейіс, отырықшы және артель болудың идеясын таратуда, сондай тұрмыс жасауға көшіп келе жатқан жаманшұбарлықтар үшін де, кеш жолындағы басқа ауылдар үшін де, іздесе әрең табылатын үгітші!..

Жүріс үстінде келе жатқан шақтарда Жәмпейіс маған, өзінің артельге неліктен мүше болу жайын, осы тоқтамға әкелген жолдар жайын баяндап кетеді.

Оқушы көпшілікке қайталау сияқты көрінгенмен, Жәмпейіс кешкен өмір жолына қысқаша және қорытқан түрде, тағы да шолу жасап кетейік: бұрынғы Ақмола облысының Петропавл үйезінде, Преснов — қазақ болысының үшінші аулында, жарты көшпелі ауылдың кедей семьясында, Омар есімді кісіден 1888 жылы туған ол ауылдас байлардың қозысын, қойын бағудан бастап, кішкене күнінен жалшылықта тұрады. Ересектеу кезінде Құртайдың Мұқышы дейтін ауқатты біреудің, пішенін шабуға жалданып, пішеншілер көрші ауылдан тоқты ұрлап сойғанда, жаласы Жәмпейіске қалады да, сотталарын көрген ол орыстың Курганский аталатын селосындағы жатақ жездесі мен апасына қашып кетеді. Сонда біраз жыл орыс кулактарына жалшы боп жүрген шағында, табиғатында зирек және пысық ол, орыстың тілін де, жазуын да жақсы біліп алады. Сол бетінде сырнай, өлең мен, үйреніп, орыстың қыз-бозбалаларының сауықтағы гүлі болады...

Осылай жүрген Жәмпейіс бір сәтте орыстың сұлу қызына (Жәмпейістің өзі де сымбатты, бірсыдырғы кескінді жігіт еді) ғашық болады. Қыз оған «шоқын» деген шарт қойды. Жүрек жалыны бұған да көндірген Жәмпейіс, христиан дініне «әне көшем, міне көшем» деп жүргенде, бұл хабарды еліндегі туыстары естиді де, шоқынуын «намыс беріп», шеркеуге кіріп үлгермей, Жәмпейісті ұрлап әкетеді. Еліне апарған ағайындары, Жәмпейіске: «Қалаған қызыңды ал да, ауылда тұр, әйтпесе өлтіреміз» дейді. Ондай оқиғалардың талайын естіген Жәмпейіс ауылдан кетпеуге амалсыз көнеді. Бірақ ауыл қызынан кім көрінгенін емес, сынап жүріп таңдағанын алуға рұқсат сұрайды. Ағайындары оған көнеді.

Жәмпейістің ыхласы қызға емес, қартандау ағайынның .нас, сұлу әйелі — Жаңылға түседі. Оған қосылу үшін бұл манайдан кетуі керек. Қайда? дегенде, сырлас біреуі «Қызылжарға» дейді. Жәмпейіс сол ұсынысты қабылдап, Жаңыл екеуі түн жамылып зытып отырады...

Оларда «салт басы, сабау қамшысы» дегеннен басқа мал да, қаражат та, мүлік те жоқ. Ендеше: пәтері, киімі, тамағы... дегендей, қалайша күн көріп, жер басу керек?.. Жәмпейіс байлардан ұрлап күн көреді...

Революция болып, Отанымыздың тіршілігі жаңа негізге көшкенмен, атақты ұрылардың біразы жойылғанмен, ұрлыққа дәндегендердің қалдығы советтік дәуірге де келіп, енді: Ақмолада — Мәнсен, Костанайда — Мақыштың Есмағамбеті, Омбыда — Фазылдың Данияры, Қарқаралыда — Бапының Мәдіі сияқты орысша, қазақша оқығаны барлар ұрлықтың тізгінін ұстай бастайды. Социалистік құрылысқа жасаған қарсылықтарының бір түрі сияктанып, елдегі байлардың көбінің азамат балалары түнгі жортуылға, яғни ұрлыққа аттанады. Осы «жаңа» түрдегі ұрылардың да ұяларын бұзып, өздеріне тыйым салуда Жәмпейіс және ерекше еңбек сіңіреді. Осы жайларын ұзақ баяндай кеп:

— Біздің қылмыспен күресетін ұйымдарымыздың қатты қимылдауынан, — дейді Жәмпейіс, — елде ұры дегендер таусылуға жақын. Олардың кәзіргі азын-аулақ қалғандары бұрынғыдай топталып көзге түспей, топырлатып айдамай, жым жолмен бұғып қана жүріп, уақ-түйекті ғана қымқырады.

— Оларды да жоюға болады ғой?— деймін мен.

— Әрине, — дейді Жәмпейіс. — Бірақ мен енді ол жұмысқа араласпауға бекіндім.

— Неге?

— Жасым болса биыл — қырықта. Денсаулығым да күшті емес. Шынымды айтқанда, ұрылармен күрес үстінде олардан жалап-жұқтап жүрген күндерім де болмай қойған жоқ, өйтпесем, ойдағыдай күнелте алмайтын болдым. Совет келе онымнан біртіндеп тыйылдым да, бертінде атымен қойып кеттім. Содан кейін «адал еңбегіммен күн көрейін» деп бекіндім де, былтыр Қызыләскер ауданында, Аю аулында ұйымдасқан артельге көшіп кеп, мүше боп орнықтым. Жаңа қонысқа екі бөлмелі қарағай үй салып алдым. Артельдестер мені мал бригадасын басқаруға тағайындады. Ол жұмысты жақсы меңгеріп кеттім. Енді осы тұрмыстан басқа іздерім жоқ. Сені «оқуға кетейін деп жатыр» деп, ауылың қоныс аударғалы жатыр деп естіген соң, әдейі амандасып, қолымнан аттандыруға келдім.

— Рахмет, Жәке!

— Ал, енді бір ақыл айтсам аласың ба?— деді Жәмпейіс

— Естиік.

— Алсаң ғана айтам, әйтпесе айтпаймын.

— Естиік те, енді!

Жәмпейіс аз кідірді де:

— Оқуға бармай-ақ қой дейін деп ем,— деді.

— Неге?— дедім мен таңданған дауыспен.

— Біріншіден,— деді Жәмпейіс,— былтыр туған ұлың биыл жастан асып, тәй-тәй жүре бастапты, «тіл-аузым тасқа»—үріп ауызға салғандай болып келеді екен!.. Осындай балаңды артыңа қалдырып, несіне барасың оқуға?.. Мың сабаққа тұрмай ма, осы баланың бір күлгені.

— Ол рас,— дедім, Жәмпейістің, ұлды аңсаған сезімін, сол сәттегі кескін құбылысынан аңғарғандай боп,— баланың қымбат екені рас. Мен де сіз сияқты балажан адаммын. Сөйте тұра оқығым келеді, өйтуім — өзім үшін ғана емес, туған я туашақ балаларым үшін, және халқым үшін...

Жәмпейіс екеуміз осы тақырыпта білаз пікірлескеннен кейін мен оны сөзден жеңген сияқтандым.

Мақұл,— деді Жәмпейіс,— бұл жөннен жеңілдім дейін. Тағы да бір сөзім бар, ендеше.

— Айтыңыз.

— Артельге кіруден екінші мақсатым — қала, даладағы ұрылардың қалдығынан көз таса болу еді. Маған өш көптеген ұрылар, қапымды тауып жазым қыла ма деп қорқам. Қызылжарға соғып, мені ондағы бақылау орындарына тапсырып кетесің, бе, қайтесің?

Жәмпейістің үрейде жүруі кескінінен көрініп тұр. Жаңағы сөзін аяқтағанда, оның көзінен жасы сорғалап, ыңғайсызданғандай теріс айналып кетті. Аянышты хал. Қорқатын қауіп. Бірақ біріншіден — менің бақылау орындарына тапсыруым не жәрдем етеді оған?.. Шын аңдыса алмай қоя ма ұры?.. Екіншіден—ауылдың көші-қонына алданып оқуға баратын уақытым тым таяу қалды, оған үлгеру үшін, тұстас қала — Қорғанға тез жетіп, поезбен кетуім керек. Жәмпейіске осы жайларды айтып ем:

— Мақұл,— деді ол, амалсызданған кескінмен,— жолын, болсын. Бірер күнде мен де аттанып, жолда Болатнайдың (Новорыбынка) базарына соғам да, одан әрі үйіме кетем. Тәңірінің маңдайға жазғанын үйде тосам.

Менімен қоштасарда Жәмпейіс бұрын байқамаған мінез көрсетті. «Ал, енді қош болыңыз!» деп қолымды ұсынған шақта, былай да жасаурағыш көзінің мөлтілдеп тұрған тамшысын сұртпестен, мені бассап құшақтай ап, өксіп жылай жөнелді. Төңіректеп тұрған жұрттың тоқтау айтқан сөздеріне ол құлақ асқан жоқ... Ақыры, құшағын өз бетімен жазбауына, жылаудан

тыйылмауына көзі жеткендей әлдекім» дер оны менен күшпен айырды. Сонда да орамалымен бетін басып, екеуін тыймайтын болған соң, біз: «ал, қош!» дедік те, пар атты тарантасқа отырып жүріп кеттік.

Жәмпейістен онымен де құтылған жоқпыз. Салт атқа мінген ол жеті-сегіз шақырым жердегі Еламан аталатын дөңде қуып жетті де, енді өксімей жылап қоштасты.

— Неге бүйттің?—деген сұрауға:

— Енді қайтіп көрісеміз бе, жоқ па?—деді ол ықылық атып.

— Неге көріспейміз?

— Қайдам!.. «менде жау көп» деген жоқпын ба? Солардың біреуі қапылыста жазым қылса бақыл бол.

«Болашақ апатты — ет жүректің сезуі ықтимал» деген ғылымдық жорамал расқа шықты. Мен Ленинград университетіне барып орналасқаннан аз күн кейін ауылдағы інім — Шәкен Мұстафиннен хат алсам, үйіне қайтып бара жатып, жолда Болатнайдың базарына тоқыраған Жәмпейісті әлдекімдер айуандық азаппен өлтіріп кеткен.

Оқиға былай болған: Жәмпейісті әлдекімдер (кім екені әлі күнге мәлімсіз), Болатнай станциясына жақын жердегі қалың, орманның ішіне алып кіріп, адамның айтуға аузы бармайтын түрде, пышақпен тірідей турайды!.. Сол кезде, «Жәмпейіспін!.. Құтқарыңдар!» деп шыңғырған даусы орман шетінде жатқандардың құлағына шалынады. Қарусыз олар қараңғы орманға кіруге қорқады...

Таңертең хабарланған милициялар келіп көрсе, Жәмпейістің сойған малдай мүшеленген денесі, бір орында үюлі жатады...

Сорлы Жәмпейісті жендеттер осылай өлтірді...

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

ҚАРСАҚПАЙ САПАРЫ

АРТҚА АЛАНДАУ

Семьямды ауылда қалдырып Қызылжарға келсем, қазіргі тарихшы, этнограф, академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан сонда жүр екен. Онымен Абдолла Байтасов есімді мұғалімнің үйінде танысып, жай-жапсарларын сұрап ем, Ленинградтағы шығыс тілдерінің институтында оқитынын айтты. Ол менің де Ленинградқа оқуға баруымды мақұлдап, келе қалсаң менің пәтеріме түс деп адресін берді. Өзі аз күнде Ленинградқа жүріп кетті.

Мен Ленинградқа поездбен кеп түскен күні «шүмектеп күйған» жауын екен. Ол қалада да автомобиль аталатын көлік болмай шықты. Әдетте, мұндай ірі қаланың вокзалының қасында тізіліп тұруға тиісті извозчиктерден бірен-сараны ғана көрінеді, өзгелерін жаңбырдан ықтаған жұрт мініп кетуге тиісті.

Мен бұған дейін талай нөсер жауынды көрген сияқты едім. Мына нөсер олардың бәріне де ұқсамайтын сияқтанды. Мұнда су жерге тамшылап емес, шелектеп күйіп тұр. Солайша төпеген жаңбырдан айналадағы биік үйлердің денесі емес, елесі ғана тұманға бөленген шыңдай бұлдырайды. Менің сыртқы киімім — жазғы жұқа пальто ғана еді. Оның ішінде — жаздық костюм. Извозчик іздеп вокзал алдында жүгірген шағымда, киімдерімнен өткен су денемді малшындырып жіберді. Жандәрмен дегенде күймелі фаэтонға жегілген атты әрең таптым. Баратын адресімді сұраған извозчик алатын ақысына аузын кеңірек ашты. Ол бес сом сұрады. Мұнысы — ауылдағы бағамен ту қойдың құны. «Сонша ақы алатын қанша жер?» деп сұрасам, бурыл сақалды қартаң извозчик: «көп жер!» дейді де, «Қымбатсынсаң мінбе!» — дейді. Саудаласайын десем, «біз аламыз» деп қасымда біреулер тұр. Амалсыздан ризаластым. Екеуміз жөн тарттық. Малшынған судан денем тоңази бастаған соң мен күйме ішіне кірдім де, бүрісе отырдым. Жолшыбайғы қала үйлеріне қарап отырарлық дәрменім болған жоқ.

Шабан атпен, ақырын бүлкілмен ұзақ жүрген извозчик бір сәтте әлдене аласалау үйдің көше жақ есігінің алдынан тоқтады. Қақпасындағы жазуына қарасам ул. Декабристов, екен.

— Іздеген үйіңіз осы,— деді извозчик. Мен оған:

— Үйге кіріп, қажетті адамымды тауып, сізбен содан кейін есептесейін,

— деп едім, ол:

— Күтуге уақытым жоқ. Ақшамды беріңіз де, арбадан түсіңіз,— деді.

Амал қанша!.. Қалтадағы азғана ақшамнан 5 сомды қинала суырдым да извозчикке ұстаттым. Ол жөніне кетті. Жауыннан қорғалаған мен жүгіре басып қрыльцоның шатырын паналап тұра қалдым да, ішкі қоңыраудың кнопкасын бастым. Аз уақыттан кейін биік бойлы, мұрты қақпақтай мосқал адам есік ашты да, сәлеміме жауап қайтармастан:

— Неғылған адамсың?— деді.

Мен жөнімді айттым. Қақпақ мұрт «естіген жоқпын» деп иығын көтерді де, есікті жаба қойды. Енді не істеуге білмей, кетіп қалудың ретін таба алмай кідіріп тұрғанымда есік қайтадан ашылды. Әлкей!

Терезелері үлкен, еңсесі көтеріңкі, сарымен боялған сыртын кір басып қара-жағал түске көшкен, кей жерінің сылауы қопсып қотырлана жарылған, тұрпаты шағындау, екі этажды бұл көнетоз үйдің іші көз тартарлық жап-жақсы екен: өрнекті әдемі бояулармен сыланған, төбесі де әшекейленген, ішінде картиналары, сәнді мебельдері көп.

Әлкей осы үйдің екінші этажындағы терезесі қораға қараған, жарығы көмескілеу кішкене бөлмесінде тұрады екен. Үлкенірек бір бөлмесінде Әлихан Бөкейханов, қос қабат кішіректеу екі бөлмесінде әйелімен Мұхтар Әуезов пәтерде тұрады дейді. Әлихан командировкада екен. Мұхтар әйелімен қала сыртындағы дачада екен.

Әлкеймен жөн сұрасып үлгірмей есік қағылды. Кіріңіз! деді Әлкей. Ашылған есіктен әлгі қақпақ мұрт кірді. Әлкей оны «осы үйдің иесі» деп таныстырды, ұмытпасам, фамилиясы Эйхенвальд болу керек Ұлты—эстон. Қақпақ мұрт менімен тағы да тілге келместен, Әлкейге:

— Бұл кісі мұнда тұруға келген адам ба?—деп сұрады, мені иегімен нұсқап.

— Оқуға келді,— деді Әлкей.

— Жатақханасына баратын болар?—деді эстон.

— Әрине, — деді Әлкей күмілжіңкіреп,— Бірақ ол жайда бұл жолдаспен әлі кенесіп үлгірген жоқпын. Мүмкін, жатақханаға баруы, мүмкін пәтерде тұруы.

— Сонда,— деді эстон қалың, ұзын мұртын уысымен бұраңқырай сипап қойып,— бүгін қайда қонады бұл?

— Меніңше, осы үйде,— деді Әлкей, маған жалтақтай қарап қойып.

— Өйтуге болмас,— деді эстон, былай да солғын түсін суытыңқырап.— Бұл қалада тіркеусіз кісі тұрмайтынын білесіз. Тіркелмей бұл үйде қонуға болмайды.

Әлкей қымсынған бейнемен «бүгінше...» деп келе жатыр еді.

— Ол да болмайды,— деді эстон кесіп айтқан дауыспен, — Милиция біліп қойса бұған да, маған да штраф тарттырады.

— Тіркелуге кешікті ғой, қызмет аяғы болып қалды ғой! деді Әлкей күмілжіп.

— Ол менің жұмысым емес,— деді эстон.

Онда,- деді Әлкей амалсызданған кескінмен,— қонғанына ақша алыңыз!

Бір күнге ақша ала алмаймын. Ол үшін жаңадан таза төсек салу керек, ертең, ол төсекті жинап тазарту керек. Төсек салынғаннан кейін бір күн жатса да, бір жұмыс жатса да бәрібір. Егер бір жұмалық ақысын төлесе, қондыруға болады. Ертең милицияға тіркелсе, бір жұма жатуына болады.

— Қанша ақша аласыз?— дедім мен.

— Жұмасына он сом,— деді эстон.

— Бір күн қонсам да ма?

— Ол ықтияр өзіңізде. Төсегімен, күн сайын жинауымен осы сияқты бір бөлмені сізге бір жұмаға беремін. неше күн тұрсаңыз да еркіңіз.

— Әлкей-ау, мынауың не деп отыр?— дедім мен қазақша тілмен.— Сендерден де осылай қымбат ала ма? Жоқ, менен ғана ма?

— Ұзақ тұратын адам болғандықтан, бізден онша қымбат алмайды,— деді Әлкей.— Оның есесін басқа жақтан ұтады: мәселен, Бөкейханов жаздай командировкада жүргенмен бөлме ақысын төлеп тұрады; Мұхтардың дачаға шығуына да екі-үш ай болып қалды, ол да төлейді. Кішкене бір бөлмесі бос тұр. Саған беретіні — сонысы болу керек.

Аз күн тұрады деген соң қымбат алғысы келіп отыр-ғой деймін.

— Мұны жөнге келтіруіңе болмай ма?

— Мен пәтер мәселесіне араласпайтын едім...

Сөз қысқарып қалды. Көнуге тура келді. Эстонның, «тіркеусіз тұра алмайсың» дегені бекер екен. Сұраған он сомын қолына ұстатқаннан кейін «оңай олжа таптым» дегендей, ол мұртын тағы да сипаңқырап қойып:

— Ертең я бүрсігүні асықпай тіркедем,— деді.

Жаңбыр ертеңіне басылды. Мен ауасы қоңыржай кішкене бөлмеде ұйқымды қандырып ап, маңайдағы асханадан ауқат жасадым да, «Василий аралы» аталатын жерге, Нева өзенінің батыс жақ жағасына орнаған, сырты сарғылт түсті университетке бардым. Оқуға алыну документтерімді сол күні реттеген дирекцияның маған жалғыз ғана ескерткені: «Жатақхана жоқ. Оған дәмелендірмейміз де. Пәтерде тұрып оқисыз. Сабақ аз күнде басталады».

Пәтер табу оңай болған жоқ. Сонда, бөлме табылмайды емес (олардың қалада көптігі көшелерде күн сайын жапсырылатын жарнамалардан көрінеді), қалтадағы ақшамның аздығы бөгейді. Қызылордадан қалтама бірталай ақша тиеп шыққаныммен, «анаған... мынаған...» дегендей, барымды есепсіз жұмсай беріп, Ленинградқа азғантай ғана қаражатпен түскем. Эстонға пәтерге төлеймін деп, бұрын көрмеген қаланың сән-салтанаттарын кейде жаяу, кейде извозчикпен аралап көремін деп, алғашқы бір жұманың ішінде тиын-тебенімді тауысуға жақындатып алғам. Мұндағы тұрмыста аяқ басқан жерімнің бәрі ақшалы. Шамама қарасам, ондай шығынға ұзақ төзе алар емеспін. Бірақ «кейін қайту» деген сөз ойға кірер емес. Мен оқуға шелдеп келген кісімін. Оның жолында не қиындық көрсем де төзуге бел байладым. Сондағы үмітім.— Қызылордадағы қазақ баспасы. Оның менен кейінгі бас редакторы болып келуге тиісті адамы — Ғабит Мүсрепов. Оған мен хал-жайларымды айтып хат қалдырып кеткем.

— «Адасқандар» есімді роман жазуға кірістім,— дегем хатымда.— Шұғылдана жазудың үстіндемін. 28 жылдың аяғына дейін аяқтаймын деген үміттемін. Сонан шарт жасап аванс берулерінді өтінем.

Ғабиттің жауабы кешігіңкіреді. Ленинградта мені жоқшылық қысыңқырай түсті. Сабақ басталып қалды. Ол мейлінше қызық. Тастап кетуге мүмкін емес. Енді не істеу керек?

Менің қалталық күміс сағатым болушы еді. Өзі дағарадай үлкен де, шығыршықты күміс бауы бар. Эстонның бөлмесіне үшінші жұма үшін төлейтін ақшам болмағандықтан, бір күні маңайдағы барахолкаға осы сағатымды алып бардым. Қашан да, қандай қымбат нәрсе болмасын, аларда — бағалы, сатарда—бағасыз болатыны белгілі. Ол кездегі магазиндерде ұшыраспайтын бұл сағатты комиссиянкаға қояйын десем, әрі кесетін бағасын арзан, әрі—«ақшаңызды сағат сатылғаннан кейін ғана аласыз» дейді. Қашан сатылады ол! Менде белгісіз уақытты тосарлық күй бар ма?

Комиссионканың бағасын білмей ме, әлде зәру тоса ма, —«барахольщиктер» сағатымды қолына ұстап көреді де жарты я шірек құнын ғана беріп, кейін оған да алмай тәлкек қылады. Сағат екі-үш күнге дейін өтпеді. Жоқшылық қыса түсті. Әсіресе, эстон менен дәндеп алғандай, екінші жұмасы аяқталуға айналған шақта: кәне, үшінші жұманы төлеп қойыңыз!— деп алақанын жайды. Жобасынан шамалаймын,— эстон

ақшамның сарқылып келе жатуын сезетін сияқты. Сонда да мен қысылған сайын өшіге түсіп, барымды сорып алғысы келетін түрін көрсетеді.

Енді не істеудің амалын білмей сасып жүрген кезде, Ғабиттен күткен ақшам келіп қалды. Және бірталай ақша, дыңдай екі жүз сом! Міне, мұнымен тұруға болады!

«Договор жасадық, өзіңе қол қоюға жіберіп отырмыз. Соны талғажау қыла тұр. Роман жазу — оқуыңа кесір келтіретін болмасын. Ақшадан тарықтырмасып. Шығармаңның сәтті болуына тілектеспіз... Сен екеуіміз университетке бірге бармақ едік қой,— деп жалғастырыпты Ғабит, хатының аяқ жағын,— уәдеңе жетпей, мені «қақпаныңа» түсірдің де кете бардың. Мұндағы жұмыс қызу да, жақсы да екен. Атқаратын қызметім — Мемлекеттік баспаның бас редакторлығы. Сонымен қатар, өз бетіммен оқу арқылы әдебиеттік білімімді де көтеру ниетіндемін. Сенің маған әзірге көрсеткен жақсылығын, сол болсын — филология факультетіндегі бірінші курстың әдебиеттік программасын жібер және сол программа бойынша қолданылатын кітаптарды жібер».

Мен Ғабиттің бұл өтінішін тез орындап, ішіне программа қосқан бір топ әдебиет оқулықтарын бандерольмен почтаға салдым...

Ғабиттен келген екі жүз сом мені байытып жіберді. Мен енді «қанымды сүліктей сорып отырған» эстонның қармағынан шығуға тырыстым. Оның сәті де түсе кетті. Ленинградта студенттердің «Жерлестік» (Землячество) аталатын ұйымы бар. Ондай «жерлестік» бұл қалада Совет Одағының ұлт республикаларынан келген студенттердің бәрінде де бар. Қазақ жерлестігіне Ленинградтың жоғарғы оқу орны да бар. Қазақ жерлестігіне Ленинградтың жоғарғы оқу орындарында жүрген студенттер түгел қатынасады. Жерлестіктің мақсаты: ай сайын бас қосып, туған республикасының хал-жайынан мәліметтер білу, ұлттық сауық кештерін жасау, республика тақырыбына баяндамалар ұйымдастыру, республикадан берілетін жәрдем-қаражатты күн көрісі әлсіз студенттерге бөлу тағы-тағылар. Қазақ жерлестігіне Қазақстаннан барған екі жүз елудей студент қатынасады. Олардың 70—80 проценті қазақ. Председателі — Политехника институтында оқитын — Темірболат Телжанов, секретары — Энергетика институтында оқитын Ыбырай Тәжиев. Жеті кісіден құралған бюро бар. Мүшелерінің біреуі — менмін. Осы жерлестіктің бір мәжілісіне жиналғанда мен Темірболатқа пәтер жайымның ауырлығын айтып ем:

— Табу оңай,— деді Темірболат.— Өзің, тұратын пәтерге де, университетке де жақындау тұста жақсы пәтер бар. Өткен жылы бірнеше ай тұрып шыққан пәтерім. Иесі — неміс, қарт кемпір. Фамилиясы Киор. Біреуі инженер, біреуі артист — екі баласы бар. Олардың әйелдері бар. Пәтерді кемпір билейді. Үйі өте мәдениетті. Мен жалдаған бөлмесі бос тұр. Телефоны бар. Кең, жақсы бөлме. Менен айына он бес сом алған. Сенен де одан қымбат алмауға тиісті.

Темірболат атаған пәтер Плехановская, 42 аталатын үйдің алтыншы этажында екен. Неміс кемпір Темірболаттың жасаған ұсынысына бірден көне кетті. Аса тәртіпті, үй де таза және тиыш бөлмеде тұру менің сабақпен шұғылдануыма да, жазумен шұғылдануыма да тамаша жағдай жасады.

Ең алдымен сабақ туралы. Университет сабағының көпшілігі лекция. Оларға барсаң да болады, бармасаң да ештеңе етпейді: Тек, оқытушы мен студенттер басын қосып пікірлесетін семинарлық сабақтан қалмасаң болғаны.

Лекция үстінде мейлінше қызық жағдайлар да ұшырасады. Мәселен, шығысты зерттеуде атағы мен беделі дүние жүзіне жайылған академик Василий Владимирович Бартольд (1869—1930). Оның ғылымдық мәні аса терең томдарын мәдениетті жұртшылық өте зор бағалайтыны белгілі. Осы академик бізге Орта Азия тарихынан лекциялар курсы оқыды. Беделі сонша зор, білімі сонша терең бұл адамды табиғат бірнеше жағдайдан қағажау қылған. Мәселен: ол кезде жасы егде тартқан Бартольді бұдан бірнеше жыл бұрын паралич соққан екен де, оң жақ аяғы мен қолы селкілдейтін, басы қалтақтайтын боп қалған екен. Осы сырқаты кейінгі кезде ауырлаңқырап, аяғынан жүруге жарамай да қалатын бопты. Бірақ тәртіпке үйренген ғалым сырқауына қарамастан лекция сағатынан ешуақытта қалмайды. Кейде оны зембілге (носилкаға) сап көтеріп әкеледі де, трибунаның қасындағы креслоға отырғызады. Бартольд табиғатында қыли және кекеш боп жаралған адам. Оның айтуына аса қиын түсетін «б», «п» сияқты еріндік әріптермен «т», «д» сияқты таңдайлық әріптер. Мәселен — «попытка» немесе, «тетрадь» сияқты сөздерді айту — Бартольдқа дүниенің азабы. Мұндай сөздерді ауыр тұтығып бөлшектеп айтуына көптеген минут керек. Содан қысыла ма, әлде дағдысы ма — тұтыққан шақтарында қыли көздері ойнақши айқыштанып, басы ерекше қалтылдап, қол-аяқтары ерекше селкілдеп кетеді... Оның осындай жайын көрген аудитория толы студенттер біртіндеп сирей бастайды да, кейбір лекциялардың, орта тұсынан былай азшылығы ғана қалады. Кей лекциялардың аяғына шыдаған студенттің саны төртеу-бесеуден аспайды. Бірақ Бартольдың қызығы — лекция оқыған адамдары аудиторияда қалын, болсын, жұқа болсын, кейде тіпті бірен-саран ғана қалсын — оған көңіл бөлмейді, лекция академиктік екі сағатын тауыспай орнынан қозғалмайды. Біраз профессорлар академиктік сағатты ортасынан бөліп, өзі де демалады, студенттерге де демалдырады. Ал Бартольд денсаулығының кемдігіне қарап, уақытты босқа өткізгісі келмей ме немене — дындай екі сағаттың бойына кекештеніп селкілдейді де отырады. Неге екенін кім білсін, оның осындай халін көре тұра, лекциясын аяқтатпай бытырай тұра, студенттер Бартольд оқыған лекцияның бас кезінде кең аудиторияны үнемі лық толтырады...

Әдебиет сабағының курстары да бізде үнемі қызғылықты түрде көңілді өтіп жатты. Оларға бару міндетті болмағанмен, мен ешбір профессордың, доценттің ешбір лекцияларынан қалмаймын, өйткені ешбір кітаптан таба

алмайтын көп мәлімет аламын. Маған лекторлардың бәрі де қызық. Солардың ішінде ерекше қызығы — әдебиет теориясынан лекция оқитын профессор Килтуяло (аты мен әкесінің атын ұмыттым) және тілден сабақ беретін Л. Якубинский. Ең алдымен Килтуяло туралы: биік, семіз денелі, бурыл шоқша сақалды, қысқалау мұртты, шыққан тегі украиналық бұл профессор, әдебиет тану ғылымында «социологиялық мектеп» аталатын әдісті жақтаушы адам. Оның, баяндауынша, адамның өзге қылық, мінездері «социологиялық системаға» байланысты болуы былай тұрсын, өзінің жеке басына ғана жататын: ұйқы, күлкі, есінеу тағы-тағылар «түгелімен социологиялық системаның қарамағында». Әдебиеттік белгілі бір көзқарастан шыққан шындықпен байланысы аз бұл әдісті студенттер оңашада келекеге айналдырып, бұл тақырыпта неше түрлі шек қатарлық анекдоттар шығарады. Бірақ тәртіпке қатал профессордың алдында ол қылықтарын көрсетуге батпай, жым-жырт болады да отырады.

Якубинский арық, орта бойлы, жұқа өңді, нәзік сүйекті, кілбигендеу адам. Оның, үстіне — құлағының мүкісі бар. Содан ба, әлде тіл мәселесімен шұғылданатын адам сөздің дыбыстарын ашық естігісі келе ме — әдетте ол былайғы жұрт мүлтіксіз еститін дыбыстарды, «Ә?.. Не дедің,?...» деп студентке қайта-қайта айттырып, кейде қалжыратып жібереді. Тілдің әдебиеттің тарихында «формальдық мектеп» аталатын ағым бар ғой. Бұл ағым «символизм» аталатын бағытпен қаны-жыны бірігіп араласып жатады ғой. Біздің Якубинский осы екі ағымды араластыра қолданып, лекциясына дәлел боларлық мысалды, көбінесе орыс символистерінің сырты бояулы, мағынасы көмескі я түсініксіз шығармаларынан келтіреді. Студенттер бұл әдіс туралы да толып жатқан анекдоттар шығарып, сабақтан бос уақыттарында шектеріміз қата тыңдаймыз.

Біздің сабақтарымыз осылайша қызғылықты түрде жүріп жатты. Мен Ғабиттің өтінішін орындап, өзім өтіп жатқан сабақтардың толық программасын да, қолданылатын оқулықтарды да оған жіберіп жаттым. Меніңше, кейін қазақ әдебиетінің күрделі жазушыларының бірі болған Ғабит Мүсрепов, шын мағынасындағы әдебиеттік сауатын осы программа мен кітаптардан бірінші рет ашты.

Маған қаланы аралап, оның іші-сыртындағы сарайларын, музейлерін, шеркеулерің ескерткіштерін, каналдарын, көшелерін көру, қала төңірегін көру оқудан кем қызық болған жоқ. Аздан кейін қала сыртына кеңірек жайылып: Шлиссельбург қамалы, Патша қаласы, Гатчина, Петергоф сияқты тарихы да, көркемдігі де тамаша орындарды бір емес, бірнеше рет көріп қайттым. Ол кезде қала сыртындағы тарихи орындардан көруге ең қиыны — Кронштадт ата-латын арал екен. Россияның теңіздегі соғыс күші орналасқан бұл қамалды көру үшін соғыстық ұйымдардан рұқсат беру керек екен. Мұндай рұқсатты алуға, алғашқы күндері талай рет талаптанғаныммен, қолым жетпей жүрді. «Ит қорыған жерге өш» дегендей, көруге құмартқан Кронштадты мен ол күндері мұнарасының биіктігі жерден 97 метр «Исааки соборының» төбесінен ғана шолдым. Күзгі

күндерінің көбі не жаңбырлы, не тұманды келетін Балтық жағасындағы Кронштадт Исааки төбесінен тек ашық күндері көзге мұнартып қана шалынады екен. Ақыры, пропуск аталатын қағаз қолыма қыс ортасында ғана тиіп, бір сәтте құмартқан Кронштадты да күн ұзын араладым...

Ленинградтың, іші-сыртынан алған әсерлер басқа сыймастық дәрежеге жетті. Оларды қағазға түсіру үшін өзге жұмысты тастау керек. Ал менің негізгі жұмысым — оқу... < ондықтан жазуға елірген көңілді еріксіз тұсап, Петергоф аталатын очерктен басқа, бұл тақырыпқа ештеңе жазбадым. Бірақ:

Орыстың сулы жеген мәстегіндей

Бозбала жата алмайды қызға үйренген.

деп қазақ өлеңінде айтылғандай, оқу дегенмен жазуға үйренген адам — жазбай да отыра алмайды екен. Мен де сөйтіп, қаланың, оқудың қызығына ықылық атарлықтай тоя жүре, жазу жұмысымды да ұмытқан жоқпын. Сонда айналдырғаным — жоғарыда атаған — «Адасқандар» романы. Оны жазып бітіру — оқуым үшін де керек: оқуға қаражат керек. Ол жағынан бар сенгенім — осы роман. Оны да еске тұта тұра, романды тез жазуға жетектеген нәрсе — оның материалы. Бұл арада, сол материалдар жайынан оқушыларға аздап шертсек, артықшылығы жоқ қой деймін.

1928 жыл, апрель айының аяғы, Қызылорда қаласы. Ол жылғы жаз ерте түсті ме немене, апрельде күн ысып та үлгерді. Көптен жаңбыр жаумау салдарынан, Қызылорданың тас төселмеген май топырақты көшелерінен көтерілген шаң, адамды құмықтырып жіберерлік. Есік, терезені ашсаң, шаң түтіндей бұрқырап үйге кіреді. Бірақ ашпауға амалың жоқ — тымырсық ыстықтан тынысың тарылып өліп кете жаздайсың. Шаңнан қорғанарлық жалғыз әдіс — терезеге сүзгі (марля) сияқты ауаны бөгемейтін, шаңды жібермейтін жұқа бірдеме құру. Ыстықтан қорғанарлық жалғыз әдіс — үйдің тақтай сәкісіне су шашасың да, үстіне дымқос кенеп төсейсің. Сондай орынға отырып қана жаза аласың.

Бұл — менің «Сұлушаш» поэмасын жазып жүрген шағым еді. Әлгіндей жағдайда сирағы аласа дөңгелек үстелге шынтақтай отырып жазумен шұғылданам... Бір сәтте, «Ойбай, өлтіріп кетіпті!» деп шуласа жүгірген көпшіліктің даусы құлағыма сап ете қалды. Мен елеңдей қалдым. Өйтуіме себеп — жуық арада осындай бір шудың аяғы зәремді ұшырған оқиғаға соғуын көргенім бар. Сол шуды ести сала, терезеден сыртқа жүгіре шығып, жұрт топталған жерге барсам, көшедегі арықтың қасында күре тамырларынан фонтандай атқан қанын алақанымен басып, жанталасқан қимылда әлдекім етпетінен жатыр! Жұрт аударып көрсе — газет, журналдарда өлеңдері көп басылып жүретін Ғұбайдолла Балақадыров дейтін ақын! «Жедел жәрдем» оны арбасына сап алып кеткеннен кейін бұл оқиға қалай болуын сұрастырсак: бишара ақын бөлмесінде сақалын алып отырып, әлдененің салдарымен кеңірдегін ұстарамен орып жіберген екен

де, қаны атқылаған тамағын алақанымен басып терезеден сыртқа шыға құлаған екен. Неге өйтуі әлі күнге дейін мәлім емес. Ол Совет дәуірінде ғана жаза бастаған, советтік тақырыпқа ғана жазатын, өлеңдері күйректеу келетін, қуат жағынан жап-жақсы ақын болатын. Денесі арық, түрі қан-сөлсіз қара сұр, еріндері үнемі кезеріп жүретін, көз қарасы өткір, шашын иығына түсіре жалбыратып қоятын, шешіле сөйлеспейтін киіктеу бұл ақын, тегі психикалық сырқаттан азап шегетін адам болуға тиісті, өзін өзі бауыздауына осыдан басқа себеп болмауға тиісті...

Ғұбайдолла Балақадыровтың өлімін көруден шошып, бір жұмадай аурып қалғам... Мына шу да құлағыма сол сияқты естілгендіктен, трусимен ғана отырған денем өзбектің жұқа ала шапанын іле сап, сыртқа шыға келдім. Ойбайласқан жұрт бір жаққа қарай жүгірісіп барады. Жалан, аяқ, жалан, бас қалпыммен мен де оларға қосыла жүгірдім. Қатарласқан әркімдерден «Кім өлген? Кім өлтірген?» деп сұрасам, «білмейміз» дегеннен басқа жауап бермейді.

Әлден уақытта жұрт төңірегіне ошарыла қалған есік, терезесі салынбаған, шикі кірпіштен жаңада ғана тұрғызылған кішкене үйге жеттік. Қоршаған жұртты кимелей, терезеге жетіп үйдің ішіне үңілсем, боялмаған ақ тақтайлы сәкісінде әлдекім етпетінен сұлап жатыр, оның қарақұсынан көпірши аққан қан сәкіге жайылып жатыр!.. Өліктің ар жағында аузынан қан сорғалаған жас жігітті екі милиционер қолын арқасына байлап, күшпен ұстап тұр! «Бұ не?!» дегенше қаптай қалған көп милиционер есік, терезеден үй ішіне үрейлене қараған жұртты сырды да, өлікті де, қолын байлаған жігітті де алып шығып, атқа жеккен тарантастарға салып әлдеқайда алды да кетті.

Не оқиға болғанын мен сол күннің кешіне дейін біліп үлгірдім: өлген жігіт — өзіме таныс «Еңбекші қазақ» газетінің қызметкері — Мұстапа Көшенев екен; қолы байланып, аузынан қан аққан жігіт — Мұстапаның туған бөлесі, Шымкенттегі Педагогика техникумының оқушысы Сұлтанбек Әбеуов екен. Екеуі де торғайлық. Сұлтанбек елінде Бәтима деген қызбен көңіл қосады (екеуі бастауыш мектепте бірге оқыған). Олардың қосылуына ел ішіндегі ақсақал, атқамінерлер бөгет болады. Қыз олардан шыға алмайды. Сұлтанбек өкпелейді де оқуына кетіп қалады. Қыз да ауылда қалып қоймай, жергілікті советтік орындардың жәрдемімен Қызылордаға оқуға келеді. Ол қалада тұратын торғайлық қызметкерлерге, елдің қызға жәбірленген ақсақалдары: Кімге қоссаңдар да еріктерің, бірақ Сұлтанбекке қоспаңдар» деп хат жазады. Олар осы өтінішті орындайды да, қызды алдастырып Мұстапа Көшеневке қосады. Бұл хабарды естіген Сұлтанбек Шымкенттен Қызылордаға әдейі кеп, қапысын табады да Мұстапаны жоғарыда сипатталған түрде өлтіреді. Қысқаша айтқанда, уақиға жайы осылай..

Бұл оқиғаның тамырын қазып байқасам, патриархальдық-феодалдық ескілік пен советтік жаңалықтың қатты түйіскен жері сияқты. Осыны

анықтау үшін менің абақтыдағы Сұлтанбекпен де, Бәтимамен де сөйлескім келді. Прокурордың рұқсатымен абақтыға барсам Сұлтанбектің сөйлесер халі жоқ екен — ұстауға келген милиционерлермен алысқан шақта жоғарғы екі күрек тістері сынып, содан бет-аузы көнтііп ісіп кетіп, аузы сөйлеуге келмей қапты. Ол маған записка арқылы ғана сөйлесті. Сонда айтқаны: «Уақиғаны дұрыс түсіну үшін, ең, алдымен Шымкентте қалған күнделігімді және Бәтеске арнаған өлеңдерімді оқыңыз. Олар жатақханада қалған. Қазір прокурордың қолына түсуге тиісті». Сұлтанбек бұл документтерді қарап шығуыма рұқсат беруін өтініп, прокурорға хат жазып берді.

Документтер прокурорда екен. Ақтарып көрсем ескілік пен жаңалық күресінін, ғана емес, шын сүйіскен жастардың, айнымас махаббатының айқын ізі де жатыр. Бәтимамен сөйлесем, Сұлтанбек айтқан сөздердің көбін растайды. Бұл уақиғаны тереңірек түсіну үшін, мен Қазақстан Жоғарғы сотының коллегиясына арыз бердім де, сот мәжілісіне қоғамдық айыптаушы боп қатынасуға рұқсат алдым.

Сот мәжілісі апрельдің 29 күні, Қызылордадағы кинотеатрдың залында ашық түрде басталды. Председателі — Ерімбетов, мүшелері — Исхак, Байжанов, Бәтима Мұсағалиева, хатшысы Әубәкіров. Прокурор — Сұлтан Жантуаров, айыпкерді қорғаушы адвокат — Дебагон, қоғамдық айыптаушы — менмін. Үш күнге созылған сот мәжілісі маған қажетті материалды түгелімен анықтап болды. Бұл, әрине, романдық материал. Оны менің жазуым керек. Сонда атын не деп қоям?.. Сот мәжілісінде талассыз анықталған нәрсе — Бәтима опасыздық жасамаған, оны ескілік тұманы адастырған. Ендеше, ескілік салдары бақыт жолынан адастырған екі жастың трагедиясы туралы жазатын романға «Адасқандар» дегеннен лайық ат жоқ.

«Адасқандар» романын жазуды мен Қызылордада бастадым да, жолшыбай тоқтаған жерлерде жұмысымды жалғастыра жүріп, аяғын Ленинградқа алып келдім. Мұнда сабақтарыммен шұғылдана, қаланың іші-сыртындағы әдеміліктерді тамашалай жүре романның алғашқы редакциясын 1928 жылдың 14 декабрі күні аяқтадым. Араб әрпімен жазылған бұл вариант 424 бет болып шықты. Оны тағы қарап шығуға қысқы каникул болып қалды да, тұрған пәтерім жайлы, қаражатым жеткілікті болғандықтан, туған аулымда қалған семьямды алып қайтуға поезбен аттандым. Қорған мен Қызылжар арасындағы Лебяжье станциясынан тосып алыңдар деп аулыма телеграмма бердім. Лебяжьеде мені жамағайынымыз — Әбілжан Сақтаров, немере ағаларым — Сәрсек Еменалин, Мырзағазы Нұртазин тосып жатыр екен. Ол маңай қақап тұрған қыс, әрі түтеген боран. Туыстарым станцияға семіз малдарын сойып әкепті де, еттерін өткізіп, ақшасына астық алыпты. Ауыл маңында астық жоқ дейді.

Әбілжан (қазір 87 жаста, әлі де атқа ырғып мінетін пысық) жас күнінен

«мазасыз» атанған адамның біреуі болатын. Ешкімге залалы жоқ, өз шаруасы өзіне жететін бұл адамның, мінезі мейлінше күйгелек те. Ауылда өз жұмысын түгел үлгеретін ол өзгелердің жұмысына да бас-көз болып, «әу, анау жерде анауың, мынау жерде мынауың, ретіне келмей жатыр» деп маза бермейтін. Оның ұйқысы — құс сияқты адам. Күн демей, түн демей, жаз демей, қыс демей оны үнемі жұмыс үстінде көресің. Өзі «әліпті таяқ деп білмейтін» сауатсыз. Сөйте тұра зиректігі ғажап — бұрын көргенін ешуақытта ұмытпайды. Көзінің жітілігінде күні бүгінге дейін хисап жоқ, қияда тұрған малдардың әрқайсысын түсі, түгімен айырып береді.

Әбілжан сол сергектігі мен пысықтығын бүгін де істеп, Лебяжьеге қонған түні біресе «күн райын көріп қайтам» деп, біресе «таңды мөлшерлеп қайтам» деп бізге ұйқы берген жоқ. Бір шығып келгенінде «боран толастаңқырады» деп қайтты ол. Тағы бір шыққанында «жолымыз болды, боран ашылды» деп қайтты. Ендігі күтетіні — таң. Менде сағат бар. «Таңның білінер уақытын соған қарап айтам» десем:

— Сағатын, не білуші еді, тәйірі,— деп кейиді Әбілжан,—тетік сағатта емес, үркерде. Бұл көздің үркері — таңға жақын аспанның батыс жақ жамбасына барады. Ол алдатпайды. Сағаттан алданып қаламыз.

Бір сәтте қатты қалғып кеткен бізді Әбілжанның даусы оятты.

— Оу, тұрыңдар!—деген даусы сап ете қалды, шырт ұйқыдағы біздің құлағымызға.—Үркер батыс жақ жамбасқа таянып қалды. Қораздар да шақыра бастады. Шай қыздыртып ішкенімізше таң да сіберлейді. Үрлесін басқан жол ауырлау да болар. Екі-үш күннен бері еркін тыныққан аттар бабында, олардың қолқасы аман болса, бүгін ауыл қарасын көріп те қалармыз. «Ас адамның арқауы» дегендей, тамаққа тойып алайық та жүрейік.

Біз асқа тойдық та тан, бозара атқа қондық. Мен Мырзағазының шанасына отырдым. Оның жеккені — зор денелі, еті семіз, желісіне жылқы ертпейтін қара көк айғыр. Ол үйірге қарамаған күндерінде ертеден қара кешке болдырмай жортатын жануар. Мен Мырзағазының шанасына айғырдың осы жайын білгендіктен отырсам, «менің қасыма отыр» деген Мырзағазының ойы басқашалау екен. Станциядан шыға ел маған сұраулар қоя бастады.

— Бұған дейін ауылда орысша «Тоз», қазақша «Мойын қос» аталатын артельдер бар еді ғой,— деп бастады ол сұрауын,— оларға ұйымдасқан үйлердің саны аз еді ғой. Әлі де көбейіп мәз болған жоқ. Бірақ алып-қашты сөздердің, ыңғайына қарағанда, алдымыздағы көктемнен бастап артель болмайтын жан қалмайды деседі ғой. Осы не сөз?

— Қайдам,— деп жауап бердім мен,— шаруашылық жұмыста емес, оқуда жүрген адаммын, сондықтан ауыл-селоның жаппай артель болуы дәл қашаннан басталарын білмеймін. Менің білетінім — ондай шара ерте ме,

кеш пе басталуға тиісті.

— Оны біз де білеміз,— деді Мырзағазы.— Мен жұрттың айтқанын айтып келе жатырмын. Артель болу алдағы жаздан қалмайтын көрінеді. Бұл анық хабар. Және алдағы артельдің аты «Тоз» да, «Мойын қос» та емес, «колхоз» болады деседі. Рас па сол?

— Мүмкін,— дедім мен.

— Ал енді, екінші мәселеге келейік,— деді Мырзағазы,— колхоз болуға байланысты, қазақтың байлары, орыстың кулактары түгел жойылып, мал-мүлкі колхоздың қарамағына беріледі де, өздері жер ауады деседі. Осыдан не білесің?

— Бұл да маған мәлімсіз сөз,— дедім мен.

— Мен сені қаны бірге туысым, немере інім, шынын айтар деп сұрап едім,— деді Мырзағазы, кейіңкіреген дауыспен,— сен маған шынықты айтпай отырсың, Сәбит. Енді ол сөзді қозғамай-ақ қояйын. Осы өкімет не ойлайды сонда? Қанаушы тап аталатындарға қарсы әртүрлі саяси шаралар қолданбақ болады да, онысын сол қанаушы таптан жасырған болады. «Ел құлағы елу» емес пе? Қоян екеш қоян да жауынан сақтанбай ма? Қанаушы тап деген де адам емес пе? Алдағы күндерде өзіне қарсы жүретін саяси шараны күн бұрын естіп отырмай ма ол? Соған қарап, қорғанудың, қамын жасамай ма?

— Не істейді, жасағанда?— дедім мен.

— Істейтінін айтайын,— деді Мырзағазы,— былтыр ғой қазақтың ірі байларын кәмпескелеу науқанын жүргіздіңдер? Сонда ғой байлардың көп малын кедейлерге беріп, қарық қыламыз деп ойладыңдар? Қылдыңдар қарық, аталарыңның басын? Өзің білетін ірі байлардың бәрі қарамағындағы қымбатын күні бұрын сатып бітірді де, кедейлердің артеліне ұшығы мен пұшығын ғана ұстатты.

Расын айтып келеді Мырзағазы. Олай болуын өткен жаз өзім де көргем. Мысалы: 1926 жылдың, санағында жылқысы — мыңнан, сиыры — үш жүзден, қойы — екі мыңнан асатын Әлти Көкенозтың үйінен конфискация жұмысын басқаратын комиссия не бары алпыс шақты жылқы, жиырма шақты сиыр, жүз шақты ғана қой алған; ішіне асыл жиһаздарды толтыра бұған үлкен кілемдердің біреуі де табылмаған; миллионердің үйіндегі ыдыс-аяқтардың нелер қымбат сервиздері өз еркіне берілгенде алып жүруге мүмкіндігі жоқ мол ыдысты: «кедейлерге бергенше қиратып кетейін» деп Әлтидің Маржан есімді келіні қора ішіне шығарған да балтамен уатып, іске жарағысыз сынығын тастап кеткен. 28 жылы кәмпескеленген байлардың көбі осылай істеген. Егер осындай хал ауылды колхоздандыру тұсында қайталанса, тап ретінде жойылды деген аты ғана болмаса, колхоздардың одан көрер шаруашылық пайдасы не?.. Сондықтан, Мырзағазыға:

— Колхоздану науқанында да осылай болады деп ойлайсың ба?—деген сұрау бердім.

— Енді қалай болады?—деді ол.— Бай-құлақ дегендерін бұл пәлені өткен күзден бері естіп, мал-мүліктерінің, ақшаға өтетіндерін сатынып-сұғынуда. Құтырлағанда өзің білетін Токоревтің ұшан-теңіз байлығы төрт баласында, кайр қаңқиған қарағай үйден басқа түк те қалған жоқ.

— Өзің ше?

— Мен,— деді Мырзағазы кейіген кескінмен,— көресімді өзгеден емес, туған әкемнен көріп отырмын. Мал басын көбейтуден басқа түк білмейтін бишара, замана жайын айтып, өтетін малды сатып бітірейік десем: «алла сақтасын, айта көрме!» деп зыр ете қалады. Оның еркіне салсам, бір малды да саттырар емес. Өзіңе белгілі, соңғы уақытқа шейін мен әке тілінен шықпай, ырқына көне беретін едім ғой. Биылғы күзден бастап амал жоқ қарсы шығуға тура келді. Әкемнің ойбайлап-байбайлағанына қарамастан, қорада семіртіп тұрған он шақты атан өгіздің төртеуін сойдым да, осы сапарда Лебяжьеге әкеп өткіздім. «Мал не құтқа, не жұтқа бітеді» дегендей, біздің үйдің малы құрғыры соңғы жылдарда өсіп кеткен: жылқымыз жүзге таянып қалған, сиыр да елу шақты, ұсақ қара — үш жүзге тарта бар; өткен жаз шөп жақсы шығып, кезінде шауып, маяны көп үйіп алғамыз, сондықтан мал атаулы семіз, ішінде пышаққа ұстамайтыны жоқ.

— Соларды,— деді Мырзағазы қатты күйінген дауыспен,— өзге байлар сияқты біз де сатып, сойып бітірейік десем, анау көксау ағаң рұқсат бермейді. Бұдан бірер жыл бұрын біздің үй бұл болыстағы байлардың орта тұсына әрең қосылса, қазір болыстағы ең бай үй — біздікі деп санауға болады.

— Енді қайтпексің?— дедім мен.

— Қайтушы ем,— деді Мырзағазы,— шамам жеткенінше сатам да, қалтама ақша басам. Сенен жасыратын сыр жоқ: ертең бай боп кәмпескеге іліксең басы әкемнен бастап, біздің үйдің бар жанында үстіне бір-бір қабаттан дұрыс іліп шығар киім жоқ. Менің өзімде бір ғана көнетоз көйлек-дамбал мен жеңіне жамау кірген бір ғана көнетоз камзол-шалбар бар!

Онысы рас. Екі жүз үйді Сибанның ең ауқаттыларының бірі бола тұра, Нұртазаның үйі өмірінде жарқырап та, артық та киім көрген емес, жасау-жиһаз да жинап көрген емес. Ыдыс-аяқтары да сондай... Осынын, бәріне айыпты — жалғыз Нұртаза ғана. Сарандық жағынан ол Гогольдің Плюшкині... «Неге бүйтесің?» деген кісіге: «Тәңірім жарқырап киюді, жарқырап тұруды ұнатпайды. Пайғамбарым өте жұпыны тұрған. Мен содан артықпын ба?» деп жауап береді.

Ауылдағы адамдардың кеңесіне құлақ тіксем Мырзағазының, айтқандары рас. Бай-құлақ аталатындардың ішінде Нұртаза сияқтылары

кемде-кем. Көпшілігі ақшаға өтетіндерін қирата сатуда. Бай-құлақтардың бұл қылығына ауылда тыйым салушы естілмейді. Және қалай салады ондай тыйымды? Ауылдағы азғана белсенді бай-құлақтардың бәріне ие бола ала ма? Оның үстіне, бірталай белсенділердің бай-құлақтармен «жең ұшынан жалғасып», өзі тойғаннан кейін, көрсе де көрмеген, білсе де білмеген боп жүргені байқалады.

Ауылдағы қиыншылық бұл ғана емес екен. Бұдан да қиыны — алдағы көктемнен бастап жаппай колхоздасады деп отырған кедейлердің басым көпшілігі, сол колхоз дегеннің не екеніне әлі де түсінбейді екен, «тап жауы» аталатындар оларға: «Бізді жойған соң бар салмақ саған түседі, оны сен де көтере алмай құлайсың» десе, бір жүйе кедейлер соған нанып, қорыққан, сасқан түрде: «Біз қайтеміз?» деп менен сұрайды. Мен олай да бұлай деп түсіндірген болам, оған олар: «Ие, бәсе» деп сенген сияқтанады. Ал өзге ауылдарда қалай? Олардың да кедейлері (әрине, осы ауылдікі сияқты. Оның бәріне колхоздың не екенін түсіндірерлік үгітшілер керек, ондайлар ауылда өте аз сияқты, «ауыл белсенділері» аталатындардың, көбі колхоздың не екенін өзгеге түсіндірмек түгіл, өзі де түсінбейтін сияқты.

Бұл жайды жақсарту үшін не істеу керек? Әрине аудандық партия және совет мекемелеріне барып естіген-білгенді хабарлау, пікірлесу керек. Өйтуге аудан орталығы — Майбалық біздің ауылдан жүз отыз километрдей жерде тұрады, қыс төте жолды қар басып, алыстан орағытады, оған төрт-бес күн керек. Менде ондай уақыт жоқ. Сондықтан -райкомның жаңа секретарь! — Махмұт Қаңтарбаевқа хат жаздым да, әйелім мен баламды алып Лебяжьеге жүріп кеттім. Одан Ленинградқа жол тарттым. Бірақ арттағы ауыл жайына қатты алаңдап кеттім...

ТҮЙЕМЕН ТАСЫҒАН ЗАВОД

Қызылордада мен Ғабит Мүсіреповтың пәтеріне түстім. Оның семьясы туған аулына демалысқа кеткен екен. Қасында, жуық арада Қызылжардан Қызылордаға қызметке келген, белгілі ақынымыз — Жақан Сыздықов бар екен.

Ғабиттің де ол кезде «тап тартысы» дегенге белсене қатынасып жүрген, алашорда дегенге, оның «идеологиясы» дегенге қарсы қаламын қатты сілтеп жүрген шағы. Қазақ баспасында бас редактордың қызметін атқарумен қатар, ол КазАПП-тың да басқарушыларының біреуі екен. Қызылордаға келген бір жылдық уақыттың ішінде ол республика астанасындағы мәдениет басқарушыларымен де, саясат басқарушыларымен де жақын танысып, көбімен әкей-үкей боп та үлгіріпті, сондықтан республика басшыларының есептесетін, ақылдасатын адамдарының бірі бопты. Қызметімен қатар, ол мен Ленинградтан жіберген программа бойынша кітаптарды көп оқып, әдебиеттік сауаты ашылған, ол жайда саналы пікірлерге келген, пролетариаттық идеология аталатын майданда көзге көрінген күрескер адамның біріне айналыпты.

Республика қызметкерлерінің мән-жайын сөйлескенде: «ендігі тәуіріміз осы болатын түрі бар» деп, Ғабит Қазақстан Халық Комиссарлар Советінің председателі — Ораз Исаевты көтеріңкірей сөйледі. Мен Оразды Ғабиттің рекомендациясынсыз-ақ жақсы білем. Онымен ең алғаш орынборлық дәуірде танысқанымды жоғарыда қысқаша баяндағам. Кейін 1926—28 жылдары Қызылордада тұрған шағымда Оразбен қызмет бабында да, үйінде де араласып жүретін адамның біреуімін де. Қазақ жазушыларынан оның көбірек жан тартатыны мен болатынымын.

1926 жылдан бастап, кадрларды қандай қызметке қоюдың, тізгіні көбінесе Оразда болды. Алғаш ол крайкомның ұйымдастыру бөлімін меңгерушіге орынбасар болғанмен. қызметкерлерді, әсіресе қазақ қызметкерлерін қалап орналастыруды қолынан таратты. Бұл ісінде ол жерлестігіне, руластығына емес, іскерлігіне қарады. Бұл жағынан Ораз Исаев қазақ республикасында бұрын-соңды басқарушы болып келгендердің ең объективный адамының бірі.

Ораз орысша тілге де, қазақша тілге де шешен, алғыр және іскер адам да. Содан ба, әлде бағынышты болуынан ба — Қазақстанның ол кездегі барлық қызметкері, әсіресе қазақтар Ораздың маңайына көбірек үйіріліп, оны бедел тұтты. Ол кездегі қазақ қызметкерлерінің арасында да «оң», «сол» дегендер болғанын білеміз. Голощекин басшылығы осыларға шабуыл жасағанда аямай соққы берушілердің біреуі — Ораз Исаев еді. Осы бетінде ол, өзгелерді былай қойғанда, өзіне алғаш рухани жетекші боп, саяси іске баулыған Әбдірахман Әйтиев пен Сейітқали Меңдешевті де қатты сынады.

Өзгелер сияқты елеулі кате-кемшіліктері бола тұра, Әйтиев те, Мендешев те Октябрь революциясының жеңісіне қарумен қатынасқан, Қазақстан Совет үкіметін құруға, оны басқаруға белсене қатынасқан адал большевиктердің қатарынан құрметті орын алатын кісілер.

Ұлтшылдықпен, жікшілдікпен қатты күресе отыра, Голощекин басшылығында болған бір кемшілік — кейде объектившіл болғанып, әлдекімдерді көтермелей де қоятын. Мысалы, Әлімхан Ермеков. Ол алашордашылдық қозғалыстың үлкен лидерінің біреуі болған. Жиырманшы жылдардың орта кезінде Голощекин осы Ермековті көтермелеп, Госпланның председателінің орынбасары қып тағайындады да, бір сөзінде: «Біз социализмді Ермековтердің қолымен құрамыз» деген ұран тастады...

Мен 1929 жылдың жазында Қызылордаға келсем Халық Комиссарлар Советінің председателі Ораз екен.

Ғабит үйіне түнеген күннің ертеңі — жұма еді. Ол кезде мұсылман аталатын ұлт республикаларының бәрі де жұма күні тыныс жасайды. Мен оған қарамастан Ғабиттен адресін алдым да Қызылорданың арбакеш аталатын жадағай извозчигін жалдап, Ораздың, жаңа қаладағы пәтеріне тарттым. Ол бақшалы кең қорасы бар особняк екен.

Бойына жастан біткен мінезі ме, әлде «үйленгеннен» кейін пайда болды ма — Ораздың бір әдеті кісімен жүре, өлендете сөйлесетін еді. Ол Батыс Қазақстанның, әсіресе Мұхиттың әндерін жақсы көріп (өзі со жақта туып-өскені есімізде) әрдайым мұрнынан ыңылдап айтып отыратын. Бүгін де ол сөйтіп, әлсін-әлсін Мұхиттың «Кіші айдайын» ыңылдай берді, онысы менің қытығыма тиіңкіреп отырды.

Ораз әдебиетті, оның ішінде қазақ әдебиетін үзбей оқитын және оқығаны туралы пікірлері бар адам болатын. Арнаулы әдебиет курстарын өтпегенмен, көркем әдебиеттің теориясын да, тарихын да тәп-тәуір білетін. Оның әрбір шығармаға айтатын пікірлері елеулі, салмақты болатын.

Біз бұл жолы да Оразбен қазақ әдебиетінің қазіргі жайы туралы пікірлесіп алдық. Оның бұл кездегі алға ұстағысы келетін жазушылары, прозада — Ғабит Мүсрепов, поэзия — Әбділда Тәжібаев екен. «АКТУАЛЬДІ ЖАЗУШЫ» деп ол Асқарды да жақсы көретін. Ал қазіргі бағасында Асқар жеңіл кавалерия сияқты да, Ғабит пен Әбділда салмақтылау, табандылау сияқты. Сәкен Сейфуллин мен Ілияс Жансүгіров екеуіне Ораз өкпелі екен. Сондағы дәлелі: «Өткен жылы қазақтың ірі байларын кәмпескелеу науқанын өткіздік. Филипп Исаевичтің (Голощекин) айтуынша, бұл шара — Қазақстанда жасалған «кішкене Октябрь». Осы үлкен саяси науқанға Сәкен де, Ілияс та белсене ат салыспай, Сәкен «Қара арба» деген атпен, Ілияс «Кәмпеске» деген атпен поэмалар ғана жазып доғарды. Екі поэма да көңілдегідей емес, екі поэманың да мазмұны партия қойып отырған талаптан төмен, олардан Әбділда Тәжібаевтың, «Айдалған бай» атты

поэмасы идея жағынан да, көркемдік жағынан да жоғары».

Туралап айтпағанмен Ораз маған: «сен де бұл науқанның, сыртында қалдың» дегендей ыңғайын білдірді. Мен оған соңғы кездегі уақытымызды оқуға ғана арнап жүргенімді айттым. Жазғы каникулды қайда өткізуді ақылдасқанымда:

— Сен бұл жолы ауылға емес, өндіріске бар,— деді Ораз.— Олай дейтінім: жаппай колхоздану науқанын, біз Қазақстанда әлі толық жүргізген жоқпыз. Өйтуге күзден бастап кірісеміз. Өндіріске бар дейтін себебім — Қазақстанның кен байлығы қазір молаюға айналды. Алдағы аз жылдың ішінде біздің республика ауыр өндіріс жағынан Совет Одағындағы республикалардың көбінің алдына шығатын болды. Осы зор істің бастамасы сияктанып, еткен жылы Қарсақпай мыс заводы ашылды. Оның қазіргі аты —«Қазақстан». Әлі кемеліне келмегенмен, бұл заводтың атқарып жатқан қызметі көп. Сен бұған дейін ауылдағы кедей-батырақтардың тұрмысын көбірек жазып келдің. Өндіріс тақырыбына тиіп-қашты ғана барып жүрсің. Оның заңды да, өйткені, өндіріс орындарында болған жоқсың. Қарсақпайдаты жұмысшылардың жетпіс-сексен проценті қазақ деседі. Олар шын мағынасындағы қазақ пролетариаты. Және советтік дәуірдегі пролетариат. Олардың тұрмысымен, ісімен танысқаның жөн. Қарсақпайдың бүгінінен болашағы әлдеқайда зор. Ол жайды да білуін, керек.

Исаевтың сөзі маған қонымды көрінді. Осы ойымды айтқанда:

— Ендеше,— деді ол, ұсынысын қабылдауыма риза болған кескінмен,— Қарсақпайға тез баруыңның сәті де түсіп тұр. Алдағы екі-үш күннің ішінде сол заводқа Филипп Исаевич барып жұмысшылармен танысып қайтпақшы. Сен сонымен бірге кет.

— Егер ертсе,— дедім мен.

Олай дейтінім: Қызылордада үш жыл қызмет атқарған шағымда, Голощекинмен бір рет те шүйіркелесіп сөйлескен емен. Біреулер мені сырттан жамандап қоя ма, әлде мінезі аристократтау адам менсінбей ме, жиналыстарда ғана кездескенім болмаса, былайғы жерде қабылдаңыз деген өтінішімді орындамайтын. Осы жайымды Оразға айтып ем:

— Прием сұрап өзіңнің барғаның мақұл,— деді Ораз,— Филипп Исаевич самолюбиесі күшті адам. Кісі арқылы сөз салуды ұнатпайды. Және шалың сен көргеннен біраз өзгерді. Алғаш кеудесін көтеріп, «өзім би, өзім төс» деп одырая келгенімен, асауды үйреткіш қазекендер жан-жағынан түрткілеп, біраз жуасытып алды. Арызсыз жүрмейтін әркімдер Голощекиннің үстінен Сталиннің атына бюрократ, диктатор, менмен деген арыздарды айдап, бір ретте Сталин «Голощекинге «байқа!»—деп сақтандырса керек. Содан бері батырын, оншалық кеуделей бермейді.

Ораздың айтқаны рас та, рас емес те боп шықты. Расы: кабинетіне кірген маған бұрынғыдай кекіреймей орнынан тұрып, қарсы алып амандасты; рас емесі: Сталинге еліктейтін дағдысымен екі қолын шалбарының қалтасына сала, ерсілі-қарсылы жүре сөйлесті және тым аз сөйлесті.

— Оқуға кеткенінді білем. Ал қалай оқыдың?— деп бастады ол амандықтан кейінгі әңгімесін. Мен оқу жайын толығырақ баяндауға айналған едім:

— Оны қоя тұр, келген шаруанды айт!— деді Голощекин. Мен Қарсақпайға бару ойымды баяндай бастап ем:

— Оны да қоя тұр,— деді Голощекин,— барғаның мақұл. Жазушыларға ендірісті көру керек. Ал сонда менің не қатынасым бар бұл сапарға шығуыңа?

Мен бірге ала кетуін өтінетін сөздерімді бастап ем:

— Мақұл,— деді ол, тағы да сөзімді бөліп,— бүрсігүні таңертең таң біліне Жосалы станциясынан табысатын болайық.

Жосалыға мен москвалық поездің әдеттегі вагонымен барып түстім. Бұл — таңның жаңа сіберлеп келе жатқан кезі еді. Голощекин мініп келген үкіметтік вагон да осы составтың артына тіркеулі екен. Ол вагонның ағытылғанын, қай жерге қойылғанын бақылап тұрдым да, состав жөнелгеннен кейін қасына бардым. Вагон алдында киімі әскери формалық талдырмаш, аласалау бойлы, дөңестеу ұзын мұрынды, жұқа өңді, қайыс белбеуіне наған асынған адам тұр екен. Таныссам — Қазақстан ОГПУ-інің³⁹ начальнигі Ольманский екен. Менің Голощекинмен Қарсақпайға бірге баратыным оған мәлім боп шықты. Ол да КСНХ-нің⁴⁰ меңгерушісі — Макагон де Голощекинмен Қарсақпайға бірге барады екен.

Бізге «фордик» аталатын америкалық жеңіл машина даярланыпты, оны бізге Қарсақпай заводының дирекциясы әдейі жіберіпті. Басқа жеңіл машина Жосалыда жоқ екен.

Айтушылардың сөзіне қарағанда, Қарсақпай заводы Жосалыдан бес жүз километрге жақын жер. Жолшыбай аралары алшақ бекеттер ғана кездеседі. Олар да бірер үй ғана. Жүретін жолымыз әрі қазылып, әрі шаңы бұрқырап... дегендей, машинаға аса қолайсыз. Бекетсіз жерлер сусыз шел. Бекеттердің, де көбіне су алыстағы бұлақ я құдықтардан түйемен тасылады.

— Ендеше,— дейді бұл жайды айтушылар,— біріншіден, бұл сапарға қосалқы машина алмай шығуларыңыз қиын, екіншіден, машинаға қажет жанармайды да, азық пен сусынды да мол алып шығу керек, өйткені, бекет араларындағы бір шелде машиналарыңыз тұрып қалса, ашығып та, шелдеп

те жазым болуларыңыз мүмкін.

Қосалқы машина жайын сұрастырсақ, завод экспедициясының қорасында тұрған он шақты грузовиктің біреуі де жолға жарамсыз екен. Голощекин гараж бастығын кеудемсоқтыққа салып қысып еді, ол:

— Бер десеңіз берейін, қай тәуірін берейін, бірақ шоферлердің және механиктердің айтуынша бұл гараждағы машиналар сенімсіз. Ең тәуір дегенін берейін. Ал егер жолда тоқтап қалса, бізді кінәламаңыз.

Машиналар жайынын, сондайын көре тұра, «тәуекелге бел байлап» дегендей, Голощекин ең тәуір деген грузовиктен екеуін даярлауды бұйырды. Олар гараждың хал-қадарынша даярланып, таң еркін атқан кезде запас бензин мен ас-суды грузовиктердің біреуіне артып, біз екі грузовик, бір легковикпен жолға шықтық.

Жол өзінің қандайлығын Жосалы станциясынан Солтүстік шығыстың арасын ала Қарсақпайға жөн тартқан алғашқы адымымызда-ақ көрсетті. Кең жолдың торабы, былай қарағанда, жусанды сұрғылт далаға тегістеле, қасқая тартқан сияқтанғанмен, жөнеле бергенде байқасақ, торапта тегістенген ұлпа шаңның асты қиқы-шойқы оқап екен. Машиналардың доңғалақтары қиқалаңдай шайқалғанда, ішінде отырған адамның шек-қарны үзіліп кетерлік. Доңғалақ қимылынан қобырай көтерілген қою шаң, машинаны жауып жіберіп, терезеден тук көрсетпейді. Егер қарсы я қатар келе жатқан машиналар болса біріне-бірі қақтығып, қирап қаларлық.

Біз алғаш «фордикке» бірге мінгенбіз: Голощекин шофердің қасына, Ольчанский арт жақтағы ортаға, Макагон — оң жағына, мен сол жағына. Машина жаңағыдай теңселе бастаған кезде біз біріміздің, үстімізге біріміз құлап, кейде бастарымыз да қатты соқтығып қалып, әуре-шікіре болдық. Оның үстіне, фордиктің есік, терезелерінен ішіне кірген шаң, тұман боп кетіп, қақалып өлуге айналдық. Бұл халде жүру мүмкін болмағандықтан, мен артымызда келе жатқан грузовиктің біреуіне отырдым. Қасымдағы екеуінің шыдағысы келді.

Жосалыдан ұзамай күн де көтеріле бастады. Бұл — кәдімгі Қызылорданың аспаны бұлтсыз шаңқайған ашық күні. Жәке «әуе айналып жерге түскен» дегендей, мейлінше ыстық күн. Машинаның тулай шайқалуына, шаңның бұрқырай құмықтыруына, шаңқиған күннің жалындай алауланған ыстығы араласқан соң берекеміз кете бастады. Дегенмен ілгері жылжып біраз жер барған шақта мен мініп келе жатқан грузовик тоқтады да, одан әрі жүре алмайтындығын көрсетті. Не істеу керек? Айдалаға тастап кету қиын. Және машина қалғанмен, шоферының қалар түрі жоқ. Ол боқтампаздау, бейбастақтау біреу екен. Машинаның тетігі бүлінгеннен кейін «Қазақстан» аталатын заводтың былапыттамаған түгін де тастаған жоқ. Соған қоса: «не тас жол жоқ, не темір жол жоқ, осындай шел даланың жырағына завод салды»,— деп Қазақстан басшыларын да тілі жеткенше сыбап алды. «Шофердың мұнысы —

Голощекиннің, қай қызметте екенін білмеуден болар» дегендей, «аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығып жатқан» шоферға, Ольчанский жақындап барып сыбырлап еді, анау бәсендеудің орнына үдеп кетті. Шофердың былапыт сөзіне төзбегендей Голощекин аяндап алысқа кетіп қалды. Боктаудан ештеңе өнбеуіне көзі жеткендей болған шофер: «Машина қала берсін, одан жаным қымбат, мен өлгенде үйдегі үш балам менен жұмыссыз әйелімді асырайтын ешкім жоқ», деді де, жүруге жарайтын екінші грузовикке мініп алды. Шоферға істер амалдары жоқ, серіктерім:

— Енді не тұрыс бар,— деді біріне бірі,— бұзылған машинаны калдырайық та ілгері жүрейік.

Өзге серіктерім фордикке мінді. Мен екінші грузовикке міндім. Шаңытқан ыстықта ілгері жылжыдық.

Күн көзі жоғарылаған сайын тынышсыздық күшейе түсті. Енді жолдың қиқаңынан, шаңның бұрқырауынан, күннің шыжуы қаттырақ батып, адам жүріп болар емес. Енді не істеуге білмей келе жатқан шақта алдымыздағы «фордик» тоқтады. Біз де таяндық. Машина есігін ашып шыға келген серіктерімнің үсті-басы менен бет-аузы шаңнан көрінбейді, қаққан киімдерінен құрғақ топырақ гуілдеп түседі. Шаңға қақалудан, ыстыққа шыжудан ауыздары сөз сөйлеуге әрең келді... Өздері өлердей шөліркеген. Сусындарын қандыру үшін грузовикке артқан жәшіктегі сыра, лимонад сияқты ішімдіктерді алып көрсек күнге қызып, жылымшы татып кеткен — ішу түгіл ауызға аларлық емес. Сонда да амал жоқ, шөліркеген жұрт құныға жұтып, әрең дегенде жан шақырды... Маңайда адамзат көрінбейді. Көп уақыт жүргенімізбен, «бекет» деп атаған мекеннен ешқайсысы әлі ұшыраған жоқ. Бірақ жалыны лаулаған ыстықта, шөл далада тұрып болмайды, сындықтан амал жоқ, ілгері жылжыдық.

Мезгіл түске тармасып, өлдік-талдық деген шақта бір бекетке жеттік-ау! Онысы — бұйраттанған қалың құмның етегіндегі кіп-кішкене, ап-аласа, шатырсыз жападан-жалғыз ғана землянка екен. Ал маңайда кейі шөгіп, кейі тік тұрып ошарылған түйелермен, олардың арасында топырлай жүрген адамда хисап жоқтай. Жүндері күзелген, терілері қара қайыстанған жүдеубас түйелердің бәрінің, де арқасына жүк тиелген. Олардың, маңайында жүрген қазақы киімді адамдардың үсті-басы жөнеу, өңдері жүдеу, жоқ азабын тартқандары жүріс-тұрысынан да, кескін-кейпінен де байқалып тұр.

Бекеттің хал-жайымен таныссақ, жанға рақат ештеңесі жоқ екен. «Тиыштықпай» аталатын бұл бекет Жосалыдан жүз жиырма бір километр боп шықты. Өзі кішкентай екі-ақ бөлмесі бар жалғыз ғана үй. Оған жолаушылар түгіл, көп жанды үй иесінің өзі зорға сияды екен. Сонда да қарасын кәріп тоқырайтын жүргіншілер, үйдің төңірегіне ғана тыныстайды екен. Күндізгі панасы — шөктірген түйенін, көлеңкесі ғана, түнгі панасы — ашық аспанның асты. Бұл бекетте жолаушыға сататын азық атымен жоқ екен. Оларға тек су ғана беріледі... Суды қайнатуға ашық аспанның астынан

жер ошақ қазылған да, жаңбыр жауса қорған болсын деп төбесіне биіктеу сөре орнатылған. Талай уақыт түтінге шалынудан свренің тіреу ағаштары да, үстіне жапқан қамысы да ыстан қарақұрым боп кеткен. Қазан үлкен екен, шамасы он шақты шелек су сиярлық. Ал осы қазанның сыртына қалыңдығы қарыстай боп жабысқан ысты былай қойғанда, ішіндегі кірінің өзін саусақпен сыпырып аларлық. Үй иесіне мұны неге жумайсыңдар десек, ақысын бермеген істі кім атқарады? Бізге ешкімнің де берер пұлы жоқ, ендеше тазартып азабымыз не? деп жауап береді. Ол ақыны кірешілерден неге алмайсыңдар десек, төлемейді дейді. Қазанның «тазалығы» сондай болғанмен, шөліркеген жолаушылар қайнаған лай, лас суды амалсыз ішеді екен. Ішпейін десе маңайында басқа су жоқ. Бұл жайды білетін кейбір жолаушылар көшпелі елдің дағдысына бағып, үйінен сабаға. торсыққа құйып су алады екен де, ішіне ащы құрт тастап, жолшыбай шайқалатын қышқылтым сусынды үнемдеп ішеді екен. Азыққа алатындары: сүрлеген ет, тұздаған май, айраннан жасаған сүзбе, кептірген құрт пен ірімшік сияқты көп күнге бұзылмай шыдайтын азықтар.

Бұл жайды көрген Голощекин: кінәлі бекетші емес, біз деп мойындаған болды да, кешікпей түзейміз деп уәде етті. Голощекиннің бұл маңға қону түгіл, ұзақ аялдар түрі жоқ, көрінгеннің бәрінен жеркеніп, алыстан сұрастырмаса, ешқайсысына жақын жанаспайды.

Бекет жайымен аз уақыт үстірт танысқаннан кейін Голощекин ілгері жүруді ұсынды. Сонда білсек, екінші грузовигіміз де жүруге жарамайтындай боп бұзылып қапты. Шоферлер әдейі бұзды ма, немесе расы ма, Голощекин: көріңдер, түзендер деген бұйрықты қайталап айтқанмен, өз шоферына да байқатқанмен, машина қалып қоятын болды.

Не істеу керек? Бекетке қонуға мен әзірмін, өйткені тоқыраған азғана уақыттың ішінде кірешілердің әрқайсысымен сөйлесіп байқасам, бұлардың бойында Қарсақпай заводының қалай салынған тарихы жатқан сияқты. Қазақтың кең даласының орта тұсындағы айдалаға орнаған заводқа ең жақын темір жол станциясы — біз шыққан жосалы екен. Одан кейінгі жақыны — солтүстіктегі, сібірлік бірінші темір жолдың станциясы — Петропавл. Ол Қарсақпайдан мың километрден астам көрінеді. Осындай жырақтықта, өткен ғасырдың аяғында орнаған Қарсақпай заводы революция жылдары жабылып қалған да, Совет үкіметі бұл істі жиырманшы жылдардың орта тұсында қолға алып, заводты өткен жылы ғана қалқайтқан.

Мәселе, осы қалқайтуда. Кірешілердің айтуынша, заводтың бойына сиятын машиналардың барлық бөлшектері Жосалыдан Қарсақпайға түйелермен ғана тасылған. Кірешілер бұл тақырыпта керемет қызық әңгімелер шертеді. Ол әңгімелер маған біздің советтік заманда ғана туатын ғажап эпостың жеке тараулары сияқтанады, әрбір кіреші сол эпостың бір геройы тәрізденеді. Олармен кеңескенде мен ғажап хикаялардың ұзақ жібін шетінен суыра бастағандай болам. Ал осы жіпті молырақ суырайын десем,

екінші грузовиктің де жүруге жарамауына қарамай, Голощекин ілгері тартамыз дейді.

Голощекинге қарсы шығар күшіміз жоқ, біз аттануға бел байлаған шақта, қарнымыздың аша бастағанын байқадық. Ауқаттанып алуға Голощекин де ризаласты. Әкеле жатқан тамақтарымызды көрсек, бәрі де жылып кеткен. Жасамыс Голощекин көпті көрген тақыстығына бағып: Бұларды салқындату үшін құмды тереңірек қазып, астына көме тұру керек, сонда тез суиды»,— деді. Онысы рас екен. Құмның қияқ өскен саздауықтау бір тұсына: консерва, колбаса, сыр, арақ, сыра, лимонад сияқты тағамдардан бес кісіге бір тоярлығын апарып көміп ек, «биенің бір сауыны» дерлік уақытта суына қапты. Біз қоян-сүйек, еркек, баялыш сияқты тырбиған ағашсымақтардың арасына үлкен одеалды жайдық та, тамақ ішуге кірістік. Макагон мейлінше ашқарақ адам екен, оның үстіне түбі түскен мақтаншақ. Мана жәшіктерден тамақты осы Макагон суырған. Сонда ол серіктерін өз үйінен алып шыққан тамақтармен сыйлауға ойлаған екен. Заводта жасалатын тамақтардан басқа ол: котлет, жұмыртқа, пирожки сияқты үй тағамын да ала шығыпты. Соларын алдымызға төсеген қағаздардың үстіне жайды да, «Біздің Фаечка өз қолынан пісірген еді, ол асқа өте шебер»,— деп әйелін біраз мақтап ап, жеуімізді өтінді. Фаечка пісірген котлетті ауызға сап көрсек әрі майсыз, арық еттен туралған, әрі тұзы татымаған, әрі сыртына бір елі боп күйген қамыр жабысқан дәмсіз бірдеме. Тойған кісі оны аузына алмақ түгіл иіскер де емес. Бірақ ашығыңқырап отырған біз, шүңіректеу ыдысты толтырған көп котлетті тауысуға жақындатып тастадық. Ольчанский жолшыбай қуақылау мінезін көрсеткен. Ол тамаққа шепік адам да, Голощекин қомағай екен. Котлетті сол екеуміз өндіре жедік.

Біз тамақты қомағайлана соғып отырған шақта, жан-жағына алақтай, үсті-басын сипаныңқырай отырған Ольчанский кенеттен:

— Ойбай,— деп қалды да, орнынан атып тұрды.

— Не?!—деп селк ете қалдық өзгеміз.

— Кеудеңе шаян жорғалап бара жатыр,— деді Ольчанский, котлетті аузына толтыра шайнап отырған Макагонға.

Ол, кәне деп үрейлене қозғалғанда, ұзындығы сұқ қолға жақын бір көкпеңбек шаян кеуде тұсынан басына қарай барып қалғанын өзі де білмей, «ах!» деп атып түрегелді. Шаян ұшып кетті. Бәріміз де үрейлене түрегелдік. Сонда, Ольчанский:

— Сіздерді қорқар деп айтпаған едім, бұл арада қаракұрт, бүйі, шаян сияқты шаққыштар құмырсқадай өреді. Жылан да қаптап жүреді. Және ылғи улы жыландар. Жылдың бұл мезгілінде зәрлі мақұлықтың қайсысы шақса да адамды өлтіріп жібереді,— деді.

Бұған дейін біраз қаужалып, «ішімізге ел қондырып» алудан ба, әлде қорқыныштан ба, енді қайтып жерге отырған да жоқпыз, ас та татқан жоқпыз. Бекет маңынан жиренген серіктеріміздің қонса қонар жері осы — құмның арасы. Ольчанскийдің, жаңағы сөзін естігеннен кейін, егер аяқ-қолын байлап жықпасаң Макагонның жатар жайы жоқ. Мінезі ауырлау Голощекин желпеңдей қоймағанмен, Макагонның жүрейік, кетейік деген ұсынысына қарсы болмады

Бірақ жүре қою да оңай емес. Қанша айналдырғанмен грузовик іске аспады. Ендігі сенетініміз — фордик қана. Ол жаңа да, күшті де машина екендігін жолшыбай көрсетіп келе жатыр. Жолдағы бір құмда өзінің шірене ұмтылып шығып кетуімен ғана қоймай, фордик артымызда құмға батып қалған грузовикті де темір арқанмен тартып шығарған. Жасы отызды орталаған, балуан денелі шоферымыз салмақты, сабырлы адам. Жолшыбай қиналып қалған жерлердің ешбірінде жат қылық көрсеткен жоқ. Машина да, шофер да сенімді болғанмен, жеке тартып кетуге ет жүрек сескеніңкірейді. Әзірге жүріп келгеніміз — жолымыздың төрттен біріндей ғана. Үшті алдымызда. Кіресілердің айтуынша, алда да асуы қиын талай бұйрат құмдар кездеседі. Кім біледі: «Өзекті жанға елім бар» дегендей, «сынбайтұғын темір жоқ, өлмейтұғын өмір жоқ» дегендей, машиналардың бірдемесі әлдеқалай бүлініп тоқтаса, ел жоқ, күн жоқ деген шел далада қиналуымыз, тіпті жазатайым болуымыз ғажап емес. Естуімізше, осы жаздың басында ғана Қарсақпайдан келе жатқан бір топ адамның грузовигі айдалада сынған да, ешбір жүргінші кездеспей, еш жерден су табылмай, түгелімен шөлден өлген .. Соны естігенде қорқақ Макагонның көздері шарасынан шаянды көргеннен кем шықпайды. Оған салса кейін де қайтып кететін ойы бар. Осы ойын Голощекинге сездіріп еді, Сталинді алдына тарта сөйлейтін Голощекин:

— Болмайды ол. Иосиф Виссарионовичке «Қазақстан» заводын өз көзіммен көріп қайтам деген уағдам бар. Заводтың хал-жайында біраз қиыншылық бар деп есітем. Соларды көзіммен көріп, ЦК ВКП(б)-нің алдына мәселелер қоям, заводқа міндетті түрде барамыз,— деп кесіп тастады. Бұл сөз сонымен бітті. Біз үлкендеу бір конистерге және машина бағына бензинді лық толтырып алдық та, сыйғанынша тамақ пен сусын ап, ілгері жүріп кеттік. Бұл жолмен әлденеше рет сапар шеккен шофер күндіз түгіл түнде де адастырмай, мақсатты мекенге жеткізуге сендіреді.

— Егер жолшыбай ойға келмеген бөгет ұшырасаса, ымырт жабылғанға дейін завод қарасын көріп те үлгіреміз,— дейді ол.

Біз елсіз-күнсіз айдаламен жападан-жалғыз машинамен айдап келеміз. Жол бойы ала-құлалау. Кейде бұйрат құмдар да кездесіп отырады. Ондай жерлерде жүру күшіне тигенмен, мықты машина шірене ұмтылып алып шығады. Кейде жап-жазық тақырлар да кездеседі. Олардың кейбірі бор сеуіп тастағандай, алыстан ақ шаңқан боп көрінеді. Шофердың айтуынша, мұндай тақырлар — көктемгі қау суынан көлшік боп жататын қақтардың

кепкен орны. Олардың қаттылығы да, жайлылығы да, тегістігі де жаңа төселген асфальттан кем болмайды екен. Тақырлардың үстінде, кейде жол аталатын іздер атымен жоғалып кетеді. Шоферымыз өте жолшыл адам боп шықты. Кесіп өтетін тұсы кейде елу-алпыс километрге дейін созылатын, бетінде ешбір із көрінбейтін ақ тақырлардан шофер жөнінен жазбай, үзілген даңғылдың торабын тура тауып отырады.

Осылай жөнep келе жатқан біздің алдымызда, күн батуға бейімделіп бара жатқан шақта алыстан өркештене бұйраттанған құм белестер көрінді. Таянып келсек бергі жақ жазықта түйелеріне жүк артқан көп кіреші шұбап барады екен. Біз олармен жанаса, лезде басып еттік. Биік бұйраттарға жақындаған шақта:

— Бұл жолдың бойындағы ең ауыр тұсы — осы бұйрат,— деді шофер.— Бұйрат құмның шығыс жағын молырақ орап өтетін бір жол бар, оның жүз километрдей бұрыстығы бар, егер онымен кетсек заводқа түн ортасын аударып жетуіміз мүмкін, ол жол жүруге жеңілдеу, ал екінші жол мына алдымыздағы бұйраттарды кесіп өтеді. Оның тұрқы көп болса отыз-қырық километр. Мен Жосалыға барарда айналма жолмен жүрген едім. Мына бұйратты кесіп өтетін жолмен былтырдан бері жүрген жоқпын. Басқа шоферлардың айтуынша, бұйраттың, жолы кей тұста қиын көрінеді,. кей жерінің торабы терең қазылып, машина төс-табандап тұрып қалады деседі. Содан қорқып машина көп жүрмейді. Машина біраз уақыт жүрмесе, торапқа шөккен құм, шаң өз салмағымен басылып, қатқыл жерге айналып кетеді. Қазір солай ма, жоқ па ол арасын білмеймін. Қалай дейсіздер? Тәуекел деп бұйратпен асып кетеміз бе? Болмаса айналып жүретін жолға түсеміз бе?

— Оны өзің білесін, де,— деді Голощекин.:— Өзіңе және машинаға сенсең төтесімен жүр, әйтпесе айналып өт.

— Қайдам,— деді шофер,— жолдың, жайын кесіп айтуға болмайды. Менің айтатыным: қатқыл жерге доңғалағы іліккен тұста, бұл машина ешқайда бөгелмейді. Ал егер жолдың торабы терең, қазылып, төсі тіреліп қалса, онда, әрине, алып шығады деу қиын.

Голощекин серіктеріне ақылдасып еді, мен: өздеріңіз біліңіздер дедім. Ольчанский айналмалы жолға түсуді ұнатты, ал дегбірсіз Макагон заводқа тез жетейік деп төте жолмен тартуды ұсынды. Голощекин де соны ұнатты. Біз тәуекелге бел байлап, бұйрат құмның арасына кірдік те кеттік.

Құмның жолы шынында да ауыр екен. Қалын, ішіне сұғынғаннан кейін бұйрат биіктеніп, жондары кіші-гірім тау сияқты боп кетті. Кей жері құлдыраған еңіс, кей жері тікейген ер, кейбір тұстарында жолдың торабы өшіп кетеді. Бірақ жолын шофер адаспастан әлдене ылди, ерлерді кезіп отырып үзілген жолдың, жалғасын тауып алады. Машина мықтылығын бұл тұста да көрсетіп келеді. Қандай есілген құмдарға кездессе де, қалай қақалса да, еш жерде тұрып қалмай шірене, өкіре сүйреп шым-шымдай

алып шығады. Торабы қазылған жерлерде де сондай. Төстабаны отырмаса, тұтқыр құм қанша сіресіп ұстағанымен, еріксіз алып шықпай қоймайды. Ондай уақытта менің есіме қазақтың: «Төстабаны жер сызған, атан жүрер жол екен, төсегінен түңілген атам жүрер жол екен» деген мақалы түседі. Ескі ұғымда «төстабаны жер сызған» қиын жолдан алып шығатын ең мықты көлік — атан болса, техника заманының ең мықты атаны, маған мынау фордик сияқтанады.

Осылай қинала жүріп келе жатқан шақта, жолдың екі жағынан өркештене көтерілген тұста, торапқа отырған қою шанды есе әрең келе жатқан машина, төсі қатқылға тірелді де «так!» деп тұрды да қалды. Шофер шығуға қанша тырысқанмен машина жылжи алмай, табаны жер қаппаған доңғалақ босқа зырылдап, қою шанды бұрқыратқаннан басқа ештеңе бітірмеді. Сол шаң машина ішіне де құйылып, дем ала алмайтын халге жеткен соң біз есіктерді ашып сыртқа шықтық. Құм белестерді тасалап кеткен күннің батуға бет алғандығы батыс жақты күреңге бояған түсінен көрініп тұр. Шофер да машинадан түсіп, доңғалақтардың астына күректің сабын тықса, тораптың түбіндегі қатқылға, доңғалаққа тағы бір доңғалақ жалғамасаң, жетер емес. Күннің кешкіріп бара жатуынан ба әлде мана етеміз деп сендіруінен бе,— сабырлы шофер енді сасқалақтаңқыраған түр көрсетіп, жолдың алдыңғы жағын біраз тұсына шейін көріп қайтты.

— Хал ауырлады,— деп қайтты ол,— бұл тұстың торабы терең және ұзақ жерге дейін қазылған екен. Одан шығуымыз үшін торап ортасындағы қатқылды уатуымыз керек. Оны істеуге бір кісі түгіл, жүз кісінің де шамасы келмес еді.

— Сонда, ұсынысын, не?— деді Макагон. Шофер оған салқын ғана жауап беріп:

— Осы арада конуға тура келеді. Бұл жолмен машина жүрмейтіні көрініп тұр. Ендігі сенім — манағы түйелерде ғана. Солар тартып шығармаса, басқа амал жоқ,— деді.

Алдыңғы жақты алысырақ шолып келуді ойлағандай, шофер үн-түнсіз ілгері кетті де, құм төбелердің арасына жоғалды. Расы ма, әлде қуақыланып Макагонды қорқытқысы келді ме,— машина қасында қалған Ольчанский аздан кейін өзіне-өзі сөйленіп:

— Бұл тұста да қарақұрт пен шаяндар еріп жүретін болу керек. Олар күн бата тіпті құжынап кетеді. Сақтанбасақ, шағуы оп-оңай,— деді. Бұл сөзге өзгемізден бұрын Макагон елеңдеп қап:

— Сақтанғанда не істеу керек?— деді.

— Оған жалғыз ғана амал бар,— деді Ольчанский,— машинаның жерге таянған тұсын бензинмен сүртіп, исін шығарып қою керек. Жылан-шаяндар, қарақұрттар сонда ғана келмейді деген сөз бар. Сөйту керек те

машина ішінде отыруымыз керек.

— Онда шофер керек боп қалды ғой,— деді Макагон абыржып.

— Сен,— деді ол маған,— шоферды қуып жетіп қайтарып әкел.

Макагон мені бұған дейін де талай жұмсап, кейде ретсіз жұмсап, діңкеме тиіп келе жатқан. Мана котлетін жегеннен кейін «сен маған борышты болдың» дегендей, тіпті басынып ап, ананы, мынаны істе деп мазамды ала берген соң, әуелі «жасы үлкен» деп сыйлағаныммен артынан бірер рет бетінен қауып та тастадым. Бұл жолы да сөйтуге әрі басқа серіктерімнен ұялып, әрі Макагонның жанталаса қысылып тұрғанын көріп, мен шофер артынан кеттім. Қуып жетіп сұрасам, Ольчанскийдің айтқаны бекер екен.

— Ол кәпірін, машинаға жақындамасын,— деді шофер,— ал егер жақындай қалса, қандай тесікке болса да кіреді. Түнде көп өретіні рас. Бұл мезгіл — шаққыш кезі екені де рас. Шақса уыты күшті болатыны да рас. Егер шаға қалса, әрине, сеспей қатырады.

— Сонда не амал бар?—деймін мен үрейленіп.

— Машина маңайына үйірілмесін десек,— дейді шофер,— жарық жақпау керек. Жақтың-ақ қаптап кетеді.

Жолдың машинаны бөгемейтін тұсы жырақ та емес екен, шамасы екі жүз метрдей ғана.

— Соған ілігу қиын боп тұр,— деп кейиді шофер.— Егер іліне қалсақ, арғы тұста бізді кідірткендей терең қазылған торап кездеспеуге тиісті.

Біз машинаға оралсақ серіктеріміз не істеуге білмей сандалуда екен. Дала қарауытып барады, машинаның ішіне кірсе де, сыртында тұрса да, қорқатындары — шаққыштар. «Қорыққанға қос көрінеді» дегендей, маңайында шаққыштар қаптап кеткен, тік тұрған үстеріне өрмелеп келе жатқан сияктанып, бір жерде орныға алмай қимылдай беріседі, үсті-бастарын қағына беріседі.

Біраздан кейін түн қарауытып алды. Тек аспанда ғана бұлт жоқ, сондықтан жыпырлай жарқыраған қалың, жұлдызға көз тігуден басқа ешбір ермек жоқ. Әрі жас болғандығымнан, әрі ішім пысқандықтан, мен ыңырсып әндетейін деп едім, сіркесі су көтермей тұрған серіктерімді ренжіткім келмей үнімді өшірдім.

Ендігі үн алыстан және әр жерде ұлыған қорқаулардың дыбысы ғана. Олар біздің исімізді сезгендей, талатып жегізсе деп «тәңірісінен» тілегендей, кейде, үн қоса үздіксіз ұлиды да, ол тілегі болмасына көзі жеткендей кейде шәуілдеп үреді!.. Біздің біреуімізді іліп ала жөнелгісі келгендей, қараңғы түнде қап-қара боп жапалақтар да жалпылдап кеп,

төбемізге таяна, қайқайып қайта шығады. Әлденелер пысқырған, ысқырған, шулаған тәрізденеді. Әлденелер маңымыздан жүгіріп, жорғалап өткен сияқтанады...

Біз осындай халде көрер таңды көзімізбен атырдық. Тан, біліне құлағымызға алыста барқыраған түйелердің де дыбысы шалынды. Сонда ғана құмнан құтылу үміті кеудемізде тұтанғандай боп серги бастадық...

Бірақ түйенің аты — түйе, даусы алысқа жеткенмен, оның аяңы шабан. Даусына құлақ түрген бізге жүк артқан түйелер шыдамымызды бітіріп әрең жетті. Бұл араны ұзартпай, қысқартып айтқанда, арқанмен қатар жеккен екі пар түйе, машинаны тоқыраған жерінен сүйреп шығарды да жолдың қатқыл тұсына жеткізді.

О, түйе, түйе! Атамзаманнан бері осындай жалпақ шөлдердің, бұдан да жалпақ: Сахара, Гоби, Бетпақдала сияқты шөлдердің бұзылмас, шаршамас көлігі боп келе жатқан түйе! Осы ұзақ сапарда үздіксіз бақырсаң да, үздіксіз боздасаң да, талай рет талығып шексең де, тарих артқан жүгінді мақсатты жеріне жеткізбей тоқтаған күнін, жоқ! Енді міне, ірі индустрияға да қызмет атқарып, советтік бірінші бесжылдықтың бір заводын қазақтың кең даласына арқалап әкеп, социализмге де қызмет атқарып жүргенің мынау! Не деген шаршамайтын жануар едің, жарықтық түйе!

ДАЛА ЖҰЛДЫЗДАРЫ

Машинамызды түйелер тартып шығарғаннан кейін біз кейістік көрген жоқпыз. Ілгергі жолда да бұйрат құмдар кездескенменен фордиктің оған қақалар түрі жоқ. Құмдар сирей жазық далалардың да түсі кешегіден өзгерді. Бүгінгі жазықтар кешегідей ақ тақыр емес, қиыршық құм төселген қызғылттау түсті тақыр. Мұның да машинаға жайлылығы тамаша. Кешеден бергі бүгежектеуіне ыза болғандай шофер қызғылт жазықта машинасын ызғытып-ызғытып алады. Ол кезде циферблат 80—90, кейде 100-ді көрсетіп қояды...

Осылайша зымырап біраз жерді ұтыңқырап алған шақты алдымыздан жолды шаңдатқан машина көрінді де, жақындаңқырап кеп тоқтап, ішінен шыққан әлдекімдер бізге тоқтаңыздар дегендей қолдарын көтерді. Біз жүйткіп кеп тоқтай қалдық. Күтіп тұрған екі адамның біреуі атан түйедей биік денелі, толық адам; екіншісі — орта бойлылау, арықша жігіт, үшіншісі — толықшалау, ортадан биіктеу адам екен. Биік бойлы өзін «Қазақстан» заводының директоры Ковалевпін деп таныстырды. Толықшалау, орта бойлы — аудандық партия комитетінің, секретары Телеляев екен. Үшіншісі — шофер.

— Кеше келеді деп күткен сіздер келмегендіктен,— деді Ковалев Голощекинге,—бұларға не болды дегендей алдарыңыздан әдейі шығып келе жатырмыз.

— Уақытында шыққан екенсің,— деді Голощекин, Ковалев кекеткен дауыспен.—Кеше Жосалыдан тосып алуың керек еді, жолдың, жаманын білесің, жалғыз ғана машина жіберумен қанағаттанып отырғансың. Жортса аңның аяғы, ұшса құстың қанаты талатын елсіз дала. Өзі — ұрттам суы жоқ шел. Сондай далада машина бір жерде сынып қалар, кейістік көрер... тіпті шөлдеп өлер деп ойламағаның ба?!

Бірдемелерді дәлел қылғысы келгендей кескінмен, Ковалев сөйлеуге ыңғайланған еді:

— Үндеме!— деп ақырып қалды Голощекин.— Ұялудың орнына, себеп таппақшысың!.. Мен сенімен,— деді ол Ковалевке қабағын түйе қарап,— заводта сөйлесем!.. «Тау Мұхамметке бармайды, Мұхаммет тауға барады» дегенді естіген жоқ екенсің. Мен саған көрсетем кімнің кімге баруын!..

Жасы үлкен деп, крайкомның секретары деп сыйлауынан ба, әлде арты босырақ боп қорқуынан ба, Ковалев Голощекиннің алдында арыстан көрген қасқырдай бұғып, тартқан азбандай мықшиды да қалды.

— Жөнелдік!— деді Голощекин. Біз жөнеп кеттік.

Алдымыздағы даланың енді топырағының түсі ғана емес, есімдігінің түсі де өзгеруге айналды. Жосалыдан шыққалы жарысып отырған баялышты, жусанды даланың, арық қасқыр сияқты қарасұр өңі біртіндей түлеп, кең өлкенің әр жерінде әуелі қазақ қыздарының беркіне тағатын үкі сияqtанып сирек ескен селеулер кездесті де, ілгері қарай жиілене беріп, ақырында қалыңдаған селеу таңғы самалдан ырғалып, толқыған теңіз сияqtанып кетті. Ырғалған селеу желпіп салқындатқандай, әуе райы да өзгеріп, кешегі шаңытқан құрғақ ыстықтың орнына, енді жанға рақат самал есті. Тастақ даланың, жолы да аса тиышты. Шіркін арқанын, осы бір шағынын, жанға жайлысы-ай!..

Кешегі бір кеңесінде Ольчанский өткен жылы Қарсақпайға Атбасар жағынан келіп қайтуын айтқан. Сонда көргенін аңғартқысы келгендей:

— Сонау бір бұлдыраған кездеріңізге шалына ма?— деп сұрады ол бізден, қолын ашық терезеден ілгері қарай созып. Бұл кезде төңірегімізде телегей-теңіздей толқыған селеуді сағым толқыны басып кетіп, біз кең теңіздің үстінде қалқыған қайықтай боп келе жатқамыз. «Теңіздің» әр тұсында алысты-жақындылы жүзіп жүрген кемелер сияqtанып, әр нелер бұлдырайды. Оларды Ольчанский «пәлен төбе... пәлен тау...» деп таныстыратын. Мына нұсқағаны да сондайлардың біреуі болар деген оймен біз жауап бере қоймап ек: — Қарсақпай — сол!— деді Ольчанский, сағымда қалқыған қомақтылау бірдемеге созған қолын қадай нұсқап,— ол биік жардың төбесінде салынған завод, сондықтан сағымсыз күнде де көзге алыстан шалынады.

Тез жетуге асыққанмен, сағыммен бұлдыраған завод бірталай жерде боп шықты. Ендігі алдымыз — жолы жақсы белестеу дала болғандықтан фордик екпіндей жүйткіп, арттағы грузовикті ілестірмей кетті. Біз оны Қарсақпайға таяна тосып алдық. Со бір тұстағы төбеден қарағанда, ойпатқа Қарсақпай қаласының — қала дерлік сиқы жоқ екен: үйлері төккен тезектей жалпиған ығы-жығы, үйме-жүйме бірдемелер және өздері сайсаланы қуалап кең жайылып кеткен. Завод расында да «Қарсақпай» аталатын өзеннің арғы биік жарына одырая орнапты. Бер жағында жарқыраған суды Ольчанский өзенді бөгеп жасаған көл дейді. Көлдің бергі шетінде көше тәртібімен салынған, ағараңдаған аласа үйлерді дирекция қызметкерлеріне, мамандарға салынған үйлер дейді. Қаланың, сиықсыз үйлерінде жұмысшылар тұрғанын айта кеп:

— Ол белімдегі үйлердің сыртқы сиқы осындай болса,— деді Ольчанский,— ішкі тазалығы одан да нашар. Бір-біріне жанаса, сығылыса салынған үйшіктердің алдында әр семья жасаған дәретхананың өзінен жаздың ыстық айларында дем алуға болмайды. Үйшіктердің арасында жер астынан қазылған үңгірлерді мекендейтін семьялар да аз емес. Қала ішінде су да жоқ: құдық қазуға суы тым тереңде жатады және көбінесе ащы болады. Бұлақ бұл маңайда жоқ, тұрғындар суды сонау көлден шелекпен тасиды, бірақ осы суды, ең алдымен завод пайдаланады да қорытылған

мысқа араласқан су уланады. Сондықтан борға сүзіп өткізбей ішуге болмайды, үнемі олай сүзуге бор жете бермейді. Ондай кезде тұрғындар судан қатты тарығады, жәлеп-саудагер сонымен пайдаланып, суды өзеннің уланбаған жоғарғы жағынан бөшкелеп тасиды да, сүттен қымбат бағаға сатады. Сөйтіп байығандар да аз емес. Осы Қарсақпайда Орыс-Омар аталатын, фамилиясы — Уатбаев дейтін біреу болған. Орыс-Омар дейтіні — бала кезінде Атбасардағы школадан оқып, орыс тілін жақсы білген, қазақтармен орысша сөйлесетін болған: «Компания Зингер» аталатын ұйымда агент болып, ауылдарға іс тігетін машиналарды сатқан. Кейін көп жыл ағылшын концессионеріне подрядчик болған. Сол кезде ауыл адамдарына да, завод жұмысшыларына да істемеген қиянаты жоқ. Ол Совет тұсында сауданы тіпті үдетіп, бұрынғыдан да қатты байыған. Соның үстінен түскен арыздарды біз зерттеуге кіріскеміз. Әнеугүні әдейілеп кісі жіберсек, Орыс-Омарды Ұлытау жақта әлдекімдер өлтіріп кеткен...

— Міне, қайда иттің баласы!— деп қойды Макагон.

— Су жайы мұнда осындай, Филипп Исаевич,— деді Ольчанский Голощекинге,— қысты күнгі хал,— тырнақшаның ішіне алып айтқанда —«жеңілдеу». Бұл араға қалың қар түсіп, төрт-бес ай жатады. Қаланың, заводтың қыстай бұрқыраған түтінінен қардың түсі қоңырланып кетеді. Тұрғындар сонда да уы бар дейтін өзен суынан залалсыз көріп, ыс басқан қарды ерітіп ішеді, сонда қазанның түбінде қоймалжың лай қалады дейді.

Голощекин білем дегендей бұл сөздерді елеусіздеу тыңдады. Макагон безобразие деп желпеңдей қалған еді, Голощекин білмей қайда жүрсін дегендей, алая қарап қойған соң, анау үнін өшірді. Біз солайша кеңесіп тұрғанда арттағы грузовик те жетті. Машинадан Ковалев те, Телеляев те түсті. Ковалевтің түрі манағы мықшиған қалпынан әлі түзелген жоқ екен. Бізге Телеляев қана ұн қатты.

— Бұл қалада,— деді ол,— әзірге мейманхана салынған жоқ. Келетін сыйлы адамдарға арнап төрт бөлмелі бір жаңа үйді ұстап тұрамыз...

— Өзге қонақтарын, қайда жатады?—деді Голощекин сөзін бөліп.

— Жалпы жатақханаға,— деді Телеляев.

— Ол қандай үй?

— Ұзын барақ. Ортасында ұзын коридор. Коридордың екі жағы үлкенді-кішілі боп тақтаймен бөлінген. Әйелдерге, еркектерге, семьялыларға арналған бөлмелері бар. Асханалық кең бөлме бар. Екі жақ шетте су қайнататын бактар бар.

— А-а... солай екен!..— деді Голощекин ыңырсыңқырап.

— Басқа жайды орнығып сөйлесерміз,— деді Телеляев,— қазір

мейманханаға барайық.

«Мейманхана» дегені: қорасы, үйінін, іші-сырты тап-таза, кеңдеу төрт бөлмесі бар, ас пісіретін бөлмесі бар, төңірегі шарбақпен кеңдеу қоршалған, қорада дәретханасы бар үй екен. Бөлмелеріне төсеніші жақсы кроваттар, сәнді мебельдер қойылған. Ең тәуір деген бөлменің ішінде телефон бар.

Біз үш жүйе орналастық: Голощекин телефонды бөлмеге, Макагон кішілеу бөлмеге, Ольчанский мен екеуміз кеңірек бөлмеге, төртінші бөлме асханаға әзірленген.

Орналасып, сілкініп, жуынып... дегендей, бабымызға келіңкіреген шақта асқа арнаулы бөлмеге шақырылды. Біз сыртта жүргенде стол үсті жиналып ас саймандары түгел даярланып қапты, әр түрлі салқын тағамдар қойылыпты. Стол үстінде графинға толтырыла құйылған сұйықтан басқа ішімдік көрінбейді. Ол сұйықтың арақ я су екені мәлімсіз. Оны татып көргісі келгендей, Голощекин қырлы стаканға орталау қып құйып алды да, аузына апара бергенде арақ исі шықпады ма, немене, ұрттамастан қоя қойды. Содан кейін шынысы қалың, пенсне арқылы қараған көздері шарасынан шығардай боп, екі қолын шалбарының қалталарына салып, қарны шартия, столды айнала үн-түнсіз кердендеп жүрді де қойды. Жасы және қызметі үлкен Голощекин отырмаған соң, біз де отыруға ыңғайсызданып, әр жерде екеу-екеу боп тұрып қалдық. Менің қасымда Ольчанский тұр. Ол аздан кейін көзін Голощекинді ұрлап маған қысты да, жусаған түйедей сопайып тұрған Ковалевке жақындап, әлденені құлағына сыбырлады. Ковалев далаға шық дегендей маған иегімен ым қағып, өзі шығып кетті. Мен ере шықтым.

— Айтуға бата алмаған ем,— деді Ковалев маған,— шарап керек екен. Жақын жерде біздің ларегіміз болушы еді, соған барайық.

Ларектің сатушысы: ұзыны мен көлденені бірдей, жуандығына екі кісінің құшағы әрең жетерлік, жас шамасы — отыздың орта тұсында дерлік, реңі аршыған жұмыртқадай аппақ, бұғағы кеудесіне салбыраған, ойнақы үлкен қара көзді, денесін бөлек-бөлек майлардың басып кетуі болмаса, кескінді сұлу әйел екен. Ковалев оған:

— Мына жас жігітке,— деді мені иегімен нұсқап,— қажет көрген шарабының бәрін беріңіз, ақша алмаңыз, қонақтар кеткенге дейін сөйтіңіз, құнын қағазға жазып қойыңыз да, артынан маған беріңіз,— деді.

— Мақұл,— деді әйел.

Таңертең жолыққан жобасына қарағанда, Ковалевті мен: «Тегі, ішкіш біреусің ғой!»—деп жорығам, өйткені бет-аузы ісіңкі де және жақындап сөйлескенде аузынан арақ исі келген, сондай қалпы бола тұра, мана бұқтырып тастаған Голощекинмен қатар отырып арақ ішуге қымсынды ма,

немене, семіз қатынға тапсырма бергеннен кейін:

— Мен енді кетем,— деді маған.

— Қайда? — дедім мен.

— Филипп Исаевичтің астан кейін заводты көруге зауқы соғуы мүмкін, сондықтан алдын ала қарап шығуым керек.

Ол кетіп қалды.

Мен ешуақытта ішкіш атанған кісі емеспін. Жасымда діншіл боп өсудің салдарынан ба, (арақ-шарап дегенді мұсылман діні арамға сайып, ішуден тыяды ғой) әлде жағдайым солай болды ма, қалаға он екі, он үш жасымнан бастап араласып, ішетіндерді ерте көргеніммен, сыра дегеннің өзін мен жиырма бірінші жылы бірінші рет таттым. Ақ арақ есімді ішімдікті мен 1924 жылы үйленген тойымда ғана ішіп, өмірімде бірінші рет мас болдым. Одан кейін де мәжілістерде ғана мөлшерден аспайтын дәрежеде жұтып жүрдім. Қызыл арақ дегенді қант татиды деп, «әйелдің арағы» деп ішпейтін едім. Шараптың ішінде коньяк дейтіні болатынын білемін, оның күшті екенінен де хабарым бар, бірақ біріншіден, мен сияқты «төмен» қызмет атқаратындардың арасында коньяк ішу моды болмайтын, біз демократиялық арақ деп ақты ғана қолданатынбыз; екіншіден, коньяктың құны өзге арақтардан ащылау» болатын, оны біз сияқтылардың қалтасы да көтермейтін; осы себептермен, Қарсақпайға барғанға дейін коньяк есімді арақты мен татып көрген жоқпын да.

Енді міне, Ковалев бастап апарған арақ-шараптың ларегінде коньяктың неше түрлі сорттары қаз-қатар тұнып тұр!.. Өзі — тегін!.. Коньяктың үш және бес жұлдызды аталатыны барын білем. Олар да өзара түр-түрге бөлінуінен хабарым бар. Ал жалпы естуімше үштен, бес әлдеқайда күшті де, қымбат та. Мені осы қымбат деген жағы ойландырыңқырап қалды. Ысырапқа үйренбеген басым, арзанырағын алуды ұйғардым. Семіз әйелге сол ойымды айтып ем:

— Неге? !— деді ол, әдемі көздерін төңкере, сұлу аппақ тістерін көрсете, маған жымия қарап қойып.— Тегін берілетін коньяк, қымбаттырағын алыңыз !.. Бес жұлдыздының, ішінде «двинді» алыңыз!.. Арменияда шығатынын, дүние жүзіне атағы жайылғанын, Парижда болған дегустацияда алтын медаль алғанын естіген боларсыз?.. Одан артық коньяк жер шарында жоқ!.. Бұрқыраған ароматты иісінің өзі неге тұрады? Жақсы жұпар сепкендей, бөлменің ішін алып кетті, демінді рақаттана аласың!..

Әйелдің мақтауы жетті. Бұрын білмейтін мәліметтерді айтқандықтан, «двинге» қызығып та қалдым. Дегенмен, «коммунист — қарапайым болу керек» деген сөз есіме түсіп:

— Маған үш жұлдыздыны берсеңіз болады,— дедім.

Асығып тұрғандықтан, әзілдескісі келген қалпын көрсеткенмен, әзілдесе қоймауымнан ба, әлде «арзан арақты алған мынау не ақмақ не, бұрын мұндайды ішіп көрмеген надан» деп ойлады да, әйел ойнақы кескінін тез өзгертті де:

— Қанша аласыз?—деді салқындау түспен.

— Бесеуін,— дедім мен, «бүгінше ішуге осы мөлшер жетер» деген оймен. Әйел полкадан бөтелкесі жуантықтау, аласалау, «үш жұлдызды» коньяктың бесеуін суырды да қолыма ұстатты. Мен оларды қолтығыма қыстым да шығып кеттім. Ас бөлмесіне кірсем, Голощекин бір бұрышта Телеляевпен шүйіркелесіп отыр екен, Макагон мен Ольчанский екінші бұрышта үнсіз отыр екен. Мені көргенде бәрі де орындарынан түрегелісті.

— Қолтығыңа қысып, көрсетіп әкелгенің не қылғаның?— деді Макагон маған жекіңкіреген дауыспен. Ольчанский «оттай берсін» дегендей көзін қысып қойды. Голощекин мен Телеляев үндеместен, «енді тамақты бастайық» дегендей стол қасына кеп отырысты. Өзгеміз де отырдық. Тегі, аппетитін ашып алғысы келді ме, немесе қандай коньяк екенін көргісі келді ме,— столға отыра салысымен Голощекин коньяктың бір бутылкасын ұстады да, пенсенің астынан бутылканың этикетіне қарады. Содан кейін маған ұнатпаған кескінмен:

— Бұдан басқа түрі жоқ па екен?— деді.

— Бар екем,— дедім мен.

— Мәселен?— деді Голощекин.

— «Двин?—дедім мен ең таңдаулысын атап.

— Оны неге алмадың?

Мен айыбымды мойындағандай үндемедім.

— Осыны да ақын дейді,— деді Голощекин, стол басында отырғандарды көзімен шолып.— Шараптың, жақсысы мен жаманын айыра алмайтын, арзанына ұмтылатын бұл өзі — не қылған ақын?!

Голощекин жауап күткендей сүзіле және ұзағырақ қарағанмен, серіктеріміздің ешқайсысы ештеңе дей қойған жоқ.

— Әлде, бағасы қымбат па екен? Ақшаң жетпеді ме?— деді Голощекин маған.

— Тегін алдым,— дедім мен күмілжіген дауыспен.

— Міне қайда, ақмақ!..— деді Голощекин. Ольчанский маған көзін қысып қалды да:

— «Двинді» тез әкеле ғой!—деді.

Мен бес бутылка «двинді» мойындарынан ұстап кіріп кеп ем, Голощекин күліп жіберді. Бутылканы қолына ұстаған Голощекин жем басқан бүркіттей көңілденіп:

— Міне бұл — шарап!.. Кәне, құй!..— деп маған ұсынды.

Қоңылтай, талдырмаш денелі Ольчанский араққа тез берілетін адам екен. Жүз грамдық рюмканың екеу-үшеуін қаққаннан кейін, тілі күрмеліп, былай да ұзын мұрны созыла түсіп, былай да кішірек көзі тарыла түсіп, жас балапандай басы қылжақтады да қалды. Аздан кейін құларлық халге келген соң, мен оны сүйемелдеп бөлмемізге кіргіздім де төсегіне қисайттым... Райкомның секретарь! Телеляев, крайкомның секретары Голощекиннің алдында әдеп сақтағандай көтерген әрбір рюмкасын сыздықтай ғана татып отыр. Бұрын дастарқандас болып көрмеген Голощекиннің жасы ұлғайған кісі бола тұра, ішкілікке төзімділігіне қайран қалдым. Ол қанын ішіне тарта сұрланып алады екен де, әр бокалдың тамшысын қалдырмай сіміреді екен, сонда да араққа жеңілген белгі бермейді екен. «Аттыға ерем деп жаяудың таңы жыртылады» дегендей, Голощекиннен қалыспаймын деп отырып Макагон біраздан кейін қатты қызып қалды. Бірақ ол да тез құламайды екен. Былай да мылжың адам, мас болғаннан кейін тіпті көп сөйлеп, тыңдаушыны тойдырып жібереді екен. Сонда айтатыны: толып жатқан себептер тауып, Фаечкасын, немесе атқарып жүрген қызметін мақтай беру... Мас болғанға дейін ол Голощекиннің қабағына қарап, ұнатқан қалпы байқаса ғана көп сөйлеуші еді де, егер ұнатпағанын сезсе, айтып келе жатқан сөзін орта белінен кесіп тоқтата қоюшы еді. Мас болғаннан кейін бұл «әдептілігін» мүлдем ұмытып, Голощекиннің әуелі «ақырын!» деуіне, мазасы кете бастаған кезде «жетеді!» деп сөгуіне қарамай дарақыланып, даңғазаланып кетті.

Мен, әрі жасымның кішілігіне, әрі оқушы екендігіме бағып, әрі «кісі асына сабыр» деген мақалды есте тұтып, шамалап қана ішіп отырдым. Менің тың, жайымды байқап отырған Голощекин Макагонның мылжыңынан қалжырауға айналған шақта:

— Мынау шошқаны апар да жатқыз!—деді бұйырған дауыспен.

Өзімнің де мазам кетіп отырған адам, Голощекиннің бұйрығын естігеннен кейін, Макагонның қасына барып: «жүріңіз!» деп ем:

— Кет әрі, оттамай!—деп қолын бір-ақ сілтеді. Әкет легенді ымдады Голощекин түсін суыта түсіп.

Тілге көнбейтін түрін көрген Макагонды, қолтығынан жұлқылай жөнелдім. Кіресілі-шығасылы есі бар ол менің сүйреуіме қорланғандай жұлқынып еді, онысына қарамай жатқан бөлмесіне алып кірдім. Ол менімен төбелескісі келгендей, оң жақ иығымнан соғып қалады. Жалпы әлі

жоқ па, әлде мастық жеңді ме, жұдырығы батқан жоқ. Дегенмен ызаланып кеттім де Макагонның биік, семіз денесін қатты сілтей, кроватина алып ұрдым. Ол менің жағамнан ұстай ап, киімімді жыртқысы келген қимыл көрсетті. Мен одан сайын ашуланып, алқымынан сол қолыммен мытыңқырап, шекесіне оң қолдың қаттырақ түйген жұдырығымен екі-үш рет нұқыңқырап қалдым. Ендігі арпалысуда мән жоғын ұққандай Макагон бетін әрі қарата аунап түсті де, демін қатты, ауыр тартып сұлық жата қалды. Оны солайша жайғастырғаннан кейін ас бөлмесіне шықсам, шалымның да төмен жалбыраған басындағы қоңқақ мұрнына киген пенснесі селкілдеп, тілі күрмеліп қапты. Телеляев екеуміз оны қолтықтап төсегіне апардық. Шешіндіріп жатқызғанда ол қарсылық көрсеткен жоқ.

Аздап дегенмен, мен де ішіңкіреп қалған сияқтымын. Бірақ әлі ұйқы келер түрі жоқ. Сондай халімді сезгендей:

— Далада біраз жүрсек қайтеді?—деді Телеляев.— Бұл аранын, бұл кездегі түні қоңыр жай, рақат болады.

Мен Телеляевтің жай-жапсарын серуенге шыққаннан кейін ғана сұрадым. Біз қаладан ұзап, жусан иісі бұрқыраған белестер арасын кезіп кеттік. Сонда сұрастырсам Телеляев қазақ даласының қалың ортасына XIX ғасырда орнаған Атбасар қаласында, кедей семьяда туып өскендіктен, бұл айналада отырған қазақ ауылдарымен «қан-жыны араласып», «бірге өсіп, біте қайнаған» бала болғандықтан Телеляев қазақтың тілін де, ғұрпын да жақсы біледі екен. Ол революция жылдары большевиктерге жанасып, олардың жасырын жұмыстарына жәрдем беріпті. Колчак тұсында орысша —«Марияновка», қазақша «Амандай» аталатын орыс поселкесінде кедей крестьяндар мен кедей қазақтар ақтар өкіметіне қарсы көтеріліс жасаған. Телеляев сонда да большевиктердің тапсырмаларын орындап, көтерілісші крестьяндар арасына үндеулер таратқан. Көтерілісшілер қан-жоса боп жеңіліп, ұйымдастырушылары қолға түскен, ішінде — қазақтан шыққан алғашқы большевиктердің бірі — Әділбек Майкөтов бар. Ақтардың жендеті—атаман Шайтанов отряды Майкөтовты Атбасар көшесінде қылышпен турап өлтіргенін Телеляев көзімен көріп, кейін Совет өкіметі орнағанда жасырынған жендеттерді ұстап берген. Өзі советтік дәуірде әуелі комсомол, одан кейін коммунист болып, жиырманшы жылдардың саяси-экономикалық істерінің көбіне араласқан, Қарсақпай райкомының секретарьлығына сондай жұмыстардан көтерілген.

Сөйлесе келе Телеляев ақылды да, байсалды да, парасатты да адам боп шықты. Ол күнгі түн, Телеляев айтқандай, шынында да тыныс түні екен. Өткен кештен бастап аспанды қоршап алған қалын, бұлт кең даланың, өнбойын түгел жауып, біз алғаш қою қараңғылықтың ішіне сүңгіп кеттік. Біраздан кейін теріскей жақтан салқындау самал Со« ғып, лебіне қарағанда жаңбыр айдап келе жатқан сияқтанды. Бұл тыныс жанға аса рақат боп, тынысымды ішіме кең тартып келем. Самал тербеткен жусанның ашқылтым иісі тынысты тіпті кеңітіп, ауа орнына рақат жұпарын жұтып

келе жатқан сияқтанам. Желдің сыбыры ма, жел ырғалтқан өсімдіктің сыбдыры ма,— төңірегімізден әлде ие сумаңдай жорғалап өткен сияқтанып, жайбарақат деніміз кейде сескеніңкіреп те қалады. Ара-тұра тышқан, тарақкүйрық, қосаяқ сияқты ұсақ аңдар елес бере жүгіріп өтеді. Шелдегі түннің жыршысы —«жылқышы» аталатын құс әлдеқайдан ысқырады. Кейде қара-құрым түсті түннің жыртылып түскен пұшпағы сияқтанып, жапалақтар да жалбаң ете қалады...

Алғашқы адымдарымда, мен мана ішіңкіреп алған арақтан зеңгіген басыммен әуре болдым. Сондықтан да Телеляевке кәкір-шүкір ғана сұрақтар бергенім болмаса, күрделі әңгімелер сөйлескен жоқпын. Түнгі салқын самалдан, бұрқыраған жусанның иісінен біраздан кейін басым тәуірленуге айналды. Телеляевпен байсалды кеңесім содан кейін басталды. Мен одан «Қарсақпай» аталатын өндірістің жай-жапсарларын сұрауға кірістім.

— Бұл өндіріс үш жүйеге бөлінеді,— деп бастады Телеляев жауабын, бірінші — Қарсақпай заводының өзі, мұнда мыс қорытылады; екінші —«Жезқазған» руднигі, онда мысы қорытылатын кен тасы бар, ол Қарсақпайдың шығыс жағында алпыс километр жерде; үшінші — Қарсақпайдың батыс жағында, алпыс километр жерде тұратын «Байқоңыр» көмір ошағы, кенді қорытатын көмір содан тасылады.

— Мәселенің қиыны,— деп жалғастырды Телеляев сөзін,— кен мен көмірдің тасылуында. Олай дейтінім: Қарсақпай мен Жезқазған арасына және Қарсақпай мен Байқоңыр арасына былтыр ғана салынған тар торапты темір жол бар. Ол жол заводқа қажетті шикізатты кезінде тасып үлгіре алмайды. Одам да қиыны — темір жол әлгі аталған өндірістерге барып тұйықталады да, әрі қарай аспайды, заводта қорытылатын жүздеген тонна концентратты⁴¹ ең жақын темір жол станциялары — Ақмолаға, немесе Жосалыға түйемен тасимыз. Қарсақпайдан олар бес жүз километрден астам жерде.

— Бұдан кеп туатын мәселе,— дейді Телеляев,— Қарсақпайға тез арада темір жол әкелу қажет. Оны «Ақмола — Петропавл» аталатын темір жолдан тарту қолайлы.

Сонда,— дейді Телеляев,— Байқоңырдың әрі алуы азап, әрі сапасы нашар көмірінен Қарағандының шексіз мол, сапасы биік, алуы оңай көміріне қолымыз жетеді. Қарсақпай заводы сонда ғана ойдағыдай өсе алады.

— Бұл өзі үкіметтің алдына қойылған мәселе ме?—деп сұраймын мен Телеляевтен.

— Қойылған,— дейді Ол.— Бірақ неге екенін кім білсін, Қазақстан үкіметі бұл мәселеге салғырттау қарап жүр. Голощекиннің келуі — бұл істі тездетер деген сенімдеміз.

Мен Телеляевтен заводтың болашағы туралы әңгімелер сұрап ем:

— Оны Қаныш Имантаевич Сәтпаевтан сұрауыңыз мақұл,— деп жауап берді Телеляев.

Қарсақпайда мұндай есімді инженер барын естігем. Өзін бірер рет көргенім де бар. Бірақ дидарласып, сөйлескен адамым емес. Қаныш осы маңайдағы кендерді зерттейтін геологиялық партияларды басқарады екен.

— Заводтың қысқа я ұзақ жасауы, кеңуі я тарауы,— деді Телеляев,— мыс кенінің аздығы мен молдығына байланысты. Қаныш Имантаевичтің айтуынша, Қазақстанның Арқа аталатын өлкесінде жатқан жалпы кенінің олардың ішінде — мыс кенінің молдығы ұшан-теңіз. Ол кендерді түгел пайдаға асыру үшін, Қарсақпай заводы бұдан бір емес, он... жиырма... отыз есе дегендей молаюы, күшеюі керек. Арқанын, кен байлығын түгел пайдаға асыру үшін,— дейді Қаныш Имантаевич,— үлкеюге тиісті деген Қарсақпайдың ең зорайған талай заводтар салынуы керек...

— Бұдан арғысын,— дейді Телеляев,— Сәтпаев жолдастың өзінен сұраңыз.

— Мақұл,— деймін мен.

— Ал енді,— дейді Телеляев,— сіз боп, мен боп, басқаларымыз боп Голощекинге бұл өндіріске байланысты біраз мәселелер туралы ой түсіруіміз керек. Олай дейтінім,— қарт большевиктің бірі болғандықтан және біздің республиканы басқаруға жіберіліп отырғандықтан, ВКП(б) Орталық Комитетінің алдында беделді адам деп есептеймін. Орталық Комитет пен Одақтық үкімет араласпай, Қарсақпайдың өркендеуіне байланысты мәселелер шешіле алмайды.

— Қандай мәселелер?—деймін мен.

— Темір жол жайын айттым,— дейді Телеляев.— Одан басқа күрделі мәселелер де толып жатыр. Мәселен, қала құрылысы, оның ішінде пәтерлік және мәдениеттік құрылыстар. Қарсақпай — социалистік дәуірдің, заводы. Мұның инженерлері мен техниктері ғана емес, жұмысшылары да зәулім жақсы үйлерде, мәдениетті пәтерлерде тұруға тиісті. Қаланың қазіргі жайын, сыртынан болса да көріңіз. Мұндағы үйлер — үй емес, үйшіктер. Социалистік пролетариат мұндай үйде тұруға тиісті емес. Олардың, балалары оқитын жақсы мектеп керек емес пе? Тыныс уақыттарында мәдениетті демалу үшін әдемі клубтар, кинотеатрлар керек емес пе? Балалар яслилері, балалар бақшасы дегендер керек емес пе? Қазіргі Қарсақпай қаласында ондай мәдениетті үйлер жоқ, бары — нашар және жеткіліксіз. Осы халден бұл өндіріс тез құтылып, Қарсақпай заводының қасында да, оның кен ошағы — Қазақстанда да, көмір ошағы — Байқоңырда да социалистік мәдениетті қалалар орнауы керек. Азық-түлікте де әзірге молшылық жоқ. Киім жағы да тапшы...

— Бұлар да Қазақстан үкіметінің алдына қойылған мәселелер ме?

— Әрине,— деді Телеляев,— жергілікті партия, комсомол, совет, профсоюз, дирекция осы мәселелермен шұғылданбағанда немен шұғылданады? Біз бұл мәселелерді Қарсақпай комбинаты іске кіріскен күннен бастап көтеріп келеміз. Шешіп үлгірген мәселелеріміз де аз емес. Біраз күрделі мәселелерді тез шешіп беруде Қазақстан үкіметі шабандық жасайды, сондықтан бұларды енді одақтық орталық партия комитеті мен одақтық үкіметтің де алдына қоймай болмайды...

Телеляев екеуіміз кеңесіп отырып, әлден уақытта әлдене бір төбешіктің басына көтерілдік. Сол арадан завод төңірегінде жалтыраған электр жарығы түгел көрінеді екен.

— Біраз жерге келіп қалған екенбіз, осы тұстан кейін оралсақ та болады, — деді Телеляев.

— Мақұл,— дедім мен.

Қараңғы түнде, алыста шоқтала жарқыраған Қарсақпай заводының электр сәулесі, маған кейбір қараңғы түнде сөгілген бұлт арасынан жылтырай қалатын «үркер» есімді жұлдыздар тобына ұқсап кетті. Мен осы әсерімді Телеляевке айтып ем:

— Дұрыс салыстыру,— деді ол.— Расында да солай. Бұл жарықтар қазақтың аумағы алты Германиядай кең даласының ортасына келіп түскен — социалистік үркер. Қазақ даласының қай жеріне, қай уақытта, қандай заводтар орнауынан сіз хабардар болуға тиістісіз. Оны қайталаудың артықшылығы жоқ. Қазақтар Россия империясына өз еркімен қосылғанмен, патша үкіметі оларды екі жүз жылдың бойына «өгей бала» орнында ұстап, колония есебінде пайдаланып келді. Капиталистік мемлекеттердің көбінің артында жүрген патшалық Россия, қазақ даласының астындағы байлықты да, үстіндегі байлықты да өз күшімен игере алған жоқ. Ол жайда жолдас Сәтпаев сізге менен әлдеқайда толық айтып бере алады. Менің айтайын дегенім: қазақтық жұмысшы табын кеңейту және оларды социалистік бай мәдениетке ие қылу мәселесі. Мысалы, Қаныш Сәтпаев қиялдап жүрген «үлкен «Қарсақпайды» жасай алсақ, қырық-елу мың жұмысшы еңбек атқаруға тиісті. Оған болашақтағы: үлкен Қарағандыны, үлкен Екібастұзды, үлкен Риддерді тағы сондай жаңадан ашылатын аса ірі өндірістерді қоссақ, жұмысшы табынын, саны нелер жүз мыңға жетуге тиісті. Солардың ішіне қазақтың да мыңдаған жұмысшылары орын алуға тиісті...

— Әрине!

— Сонда,— деді Телеляев,— қазақтың пролетариаттық жазушыларын да біз біріндеп емес, ондап санармыз деймін!

— Рас! — деймін мен.— Шындықта іске асқалы тұрған сөз.

— Сонда,— деді Телеляев, қолымен алыста үркердей шоқтала жарқыраған Қарсақпай заводының электр шамдарын нұсқап,— қазақтың кең даласында электр сәулесіне бөленбеген түкпір қалмайды. Оның аты — Ұлы ұстазымыз Лениннің тілімен айтқанда,— «Совет өкіметі мен электр қуатын қосқандағы аты — социализм!..»

Жаны бар заттай, біздің бұл сөздерімізді естіп құлақ асқандай Қарсақпай үркерінің жұлдыздары бұрынғысынан да жарқырай түседі...

«БОТПАЙ»

Ертеңіне кешірек ояныппыз. Мені әлдекім «тұрыңыз!» деп түрткенге көзімді ашсам, Голощекин екен.

— Бұлайша көп ұйқтауға болмайды,— деді ол салмақты кескінмен. Тұр-тұрпатына қарасам тынығып та, тыңайып та алған сияқты. Терезеден сығалаған күнге қарасам, түске тармасып қапты. Мен Голощекинге түнгі серуендеп қайтқан жайымды айттым. Ол маған:

— Оның өте жақсы болған екен,— деп мақұлдады.

Ольчанскийге қарасақ үстіндегі одеялын серпіп тастап, тыртыған арық денесіне, барлық киімінен трусиын ғана іліп, шалқасынан далия жатыр екен. Сонда ғана байқадым: өмірінде шыр бітпеген а дам сияқты, денесінің барлық сүйегін сыртынан санап аларлық. Голощекин оның, бұл түрде жатуын ұнатпады ма, әлде, түнде аз ішкенмен тез мас болуын есіне түсірді ме:

— Жүнін жұлған тырнадай ғой мынау! — деді одырая қарап қойып.— Оят өзін! Содан кейін Макагонды да оят.

Ол да ұйқыда көрінеді. Мен далада біраз серуендей тұрам.

Голощекин есікке жөнеле берді де, кроватьтан түсе бастаған маған «мұнда кел!» дегендей ымдады.

— Ескертіп қояйын,— деді ол қасына барған маған сыбырлаңқыраған дауыспен.— Кейбіреулер арақ ішкеннің, ертеңіне пахмель жасайды, білетін бе ең оны?

— Естігенім бар,— дедім мен.

— Естісең,— деді Голощекин,—қазіргі ішетін сәскелік аста пахмель болмайды. Арақтарды жинатып, кухнядағы шкафқа жаптырып қой. Заводқа, жұмысшылар арасына барғанда ауымыздан арақ исі шығып тұрса ұят болады.

— Мақұл.

Ольчанскийді әрең дегенде ғана ояттым.

— Ә-ә, сен екенсің ғой,— деді ол былшық басқан көзін уқалай кең ашып,— Бас сүйегім сынып бара жатқандай! Миымның ішіне мыңдаған құрт кіргендей солқылдап барады... Басымның ауырлығы бір пұт қорғасын құйғаннан кем емес... Ішіме де жалын кіргендей бүрістіріп тұр!.. Мен соншалық көп іштім бе, Сәбит Мұқанович?

— Жоқ,— дедім мен,— көп дегенде 300 грамм болар. Бұрыннан солайсыз ба, әлде осы жолы ғана ма, тез жығылып қалдыңыз!..

— Араққа осал екенім рас,— деді Ольчанский,— оның үстіне, біздің қызмет бабымыз да ауыр ғой. Үнемі қалжырап, шаршап жүреміз. Оған қосымша — кешегі жол да қатты соғып тастапты. Ал енді,— деді ол екі шекесін алақанымен қатты қысып,— пахмель жасамай он, алар түрім жоқ. Көп керегі жоқ, елу грамм жетеді... Әкеп беруіңізді өтінем!..

Мен Голощекиннің сақтандырған сөзін айтып ем:

— Пахмель жасамай төсектен тұра алатын халім жоқ,— деп жалынды Ольчанский.

Қиналып отырған кісіні кеңеспен тағы да қинай түскім келмей, мен кухняға бардым да аспаз әйелдің «директор ешкімге де тамшы арақ татырма деп тапсырып кетті» деуіне қарамай, жарты стакан коньякты Ольчанскийге алып келдім. Ол аңқасы кепкен адамдай, коньякты ашырқанбастан қылғи салды. Сонда ғана басынан қалың бұлт серпілгендей, манағы өлекселенген көзіне жан бітіп, алқам-салқам боп отырған денесі сергіңкіреді. Содан кейін киініп болғанша денесі арақтан мүлдем айығып қалған сияқтанды.

— Мұны Филипп Исаевичке сездіре көрме,— деді ол маған.

— Әрине,— дедім мен.

Ольчанский жуынуға кетті. Мен Макагонды оятуға бардым. Бетін түндегіден теріс қаратып жатқан ол қалың ұйқыда екен. Мен әуелі «соған да оянар» деген оймен қаттырақ қақырынып ем, селт етер түрі жоқ. Денесін ақырынырақ қозғасам, оған да оянар емес. Содан кейін қаттырақ сілкілеп ем, түс көрген адамдай бірдемелерді былдырақтап, кірпіше жиырыла түсті. Оған да оянбасын көрген соң қаттырақ жұлқып-жұлқып қалдым. Ол есеңгіреген адамдай, «һа-һа-һа...» — деп басын көтере берді. Әуелі мені танымағандай былшықты көзін көкірек ашты да: «Не?.. Не?..» деді маған. Оян! дедім мен. Сонда ғана кім екенімді танығандай неге жұлқылайсың?! деп ақыраңдай түрегелді. Мен Филипп Исаевичтің тапсырмасын айтып ем сөзіме құлақ аспай, сабағысы келгендей жұдырығын түйе, тістерін қышырлата, көздерін едірейте жақындай бастады. Мен оның екі қолын ұстай алдым. Арақ жеңуден бе, я табиғатында күші аз ба,— қолдарын босатқысы келгендей Макагон жұлқынып еді, суырып ала алмады.

— Жібер, сволочь! — деді ол, күші жетпеуіне ызаланып.

— Өзің, сволочь! — дедім мен жібермей.

Әлдекім есікті тырсылдатып кіре берді. Біз жалт қарасақ — Голощекин!.. Біз қолымызды босатып аңыра қалған шақта:

— Не болды ? — деді Голощекин.

— Жәй, әншейін,— дестік Макагон екеуіміз. Голощекин Макагонға тесіле қарап алды да:

— Ал тез киін! — деп шығып кетті. Мен де оған ере жөнеле беріп ем, Макагон жауырынымнан қапсыра ұстады да, кейін тартты. Мұнысы несі?! дегендей кескініне қарап ем:

— Столда ішімдік бар ма? —деп сұрады ол.

— Су мен шай бар,— дедім мен.

— Арақ ше?

Мұның да пахмелсіз оңар түрі жоқ сияқты. Халі аянышты. Бірақ мал қанша!.. Оған да Голощекиннің сөзін айттым. «Қайтсең де жүз грамм тап!..» деп жалынды Макагон. Мен не істеуге білмей тұрғанда бөлмеге Ольчанский кірді де асқа шақырды.

Макагон дастарқан басына кешігіңкіреп, өзгеміз тамаққа біраз қаужалып қалған кезде келді. Халі әлі де өте нашар екендігі әрең сүйреткен денесінен де, алқам-салқам бет-аузынан да көрініп тұр. Сондай жайын көргеннен кейін мен Голощекинге:

— Бұл кісіге жүз грамм пахмель жұттырмай реті келмес Филипп Исаевич,— дедім.

— Мақұл,— деді Голощекин Макагонның түр-тұлғасына қарап ап,— тек, жүз ғана грамм! Одан бір тамшы да артық болмасын.

Мен әкеп берген жүз грамды қағып алғаннан кейін, Макагон ширау орнына болбырай түсті. Мынау оңбас дегендей, Голощекин орнынан турды да, ал, кеттік! деп жөнеле берді. Ольчанский екеуіміз де көтерілдік. «Мен де барам» дегендей орнынан сүйретіле түрегелген Макагонды Ольчанский қолтықтап алды.

Бізді тыста, кешегі өзіміз мініп келген фордик пен Ковалев мініп келген грузовик күтіп тұр екен. Сол арада Ковалев, Телеляев және үш-төрт адам тұр. Олар заводтың инженерлері екен.

— Сонымен,— деді Голощекинге Телеляев,— сіздің ұйғаруыңыз бойынша, әуелі заводты көреміз де!

— Солай келістік қой,— деді Голощекин.

Макагон тысқа теңселіп, көздері сүзіліп, ықылық ата түкірініп, әрең шыққан еді. Сонысын ұнатпады ма немене:

— Бұл машинаға,— деді Голощекин «фордикті» нұсқап,— мен, Ковалев, Ольчанский және ақын — төртеуіміз мінеміз. Өзгелері грузовикке отырсын.

Завод қақпасына жете «фордик» тоқтады. Ковалев кілті салулы қақпаны ашатын адамды іздеп кетті. Сол араға грузовик те тоқтай бергенде ішінен әлдекімнің өкірген даусы естілді. Байқасам — Макагон!.. Шофердың қолтығынан сүйеуімен грузовиктен әрең түскен ол лақылдата кеп құсты... Мен де жүгіріп барып сүйесе бердім... Ковалев қақпа күзетшісін тауып әкелгенше өкіре құсқан Макагонның халі бітіп те болды...

— Кейін әкетіндер! — деген даусы шықты Голощекиннің «фордик» ішінен. Макагонның былқылдаған ауыр денесін төрт-бес кісі грузовик алдына әрең көтеріп мінгізді. Ол кейін оралды. Біз фордикпен қақпа ішіне кірдік...

Телелеяев «кішкене завод» дегенмен бұрын мұндай заводты көрмеген маған Қарсақпай ұшы-қиырсыз ірі завод сияқтанды. Бұл заводпен танысуды қазақша кең орысша руда аталатын тастарды көруден бастадық. Мөлшері ірілі-ұсақты, түсі сұрғылт, тұла бойында жылтырағы кәп бұл тастар Жезқазған шахтасынан алынады екен де, поезбен кеп завод төңірегіндегі арнаулы бір алаңға төгіледі екен. Бізге консультация берген қақпақ мұртты қартаңдау инженердің айтуынша, кесек тастардың іші тола мыс.

Кен тасы аталатын кесектерді үлкендігін екі жарым миллиметрлік қылып, «Блек» аталатын машина уатады екен, ол конвеер арқылы «Сайманс» аталатын машинаның, өңешіне құйылып, тас арада 3—8 миллиметр болып ұсақталады екен, одан кейін «Марси» аталатын диірменнің өңешіне құйылып, ұндай боп үгіледі екен. Одан әрі, суға шайылып, тұнған металл элементтері кенді тез қыздырып балқытатын әлдене заттармен араласып, қызуы 700—800 градустық пеште құрғатылады екен, одан кейін металды «порода» аталатын тас пен балшықтан айыру үшін кенді, қызуы 1200—1400 дей келетін пешке салады екен. Сонда балқыған концентратты пеш шүмегінен шойын қалыптарға ағызылып, кірпіш-кірпіш боп құйылған концентратты металл түстерін өзара ажырататын заводтарға жібереді екен.

Заводтың ішін аралай, онда құрылған нелер ғажап машиналардың өнімді және игілікті істерін көре жүре, бір нәрсеге өкінуге тура келді. Консультация беруші инженердің айтуынша, мұндағы машиналардың бәрі де түгелімен Америка, Германия сияқты капиталист елдерден сатып алынғандар. Ондай машиналарды шығару дәрежесіне советтік құрылыс әлі жеткен жоқ.

— Бұл көп жылдың қиындығы емес,— дейді инженер,— аз жылдың ғана қиындығы. Партия мен үкіметтің Отанды ірі индустриялы елге айналдыру ісіне кірісе бастауы мәлім. Бұ істің, қызу қарқынмен кетіп бара жатуын да білеміз. Алдымыздағы екі-үш бесжылдықтың ішінде біз шет

елден ешбір машина сатып алмайтын, Отанымызға қажет барлық машинаны да өз қолымыздан шығаратын халге жетеміз.

Инженердің бұл сөзі қуантады. Коммунистік партияның Отанымызды индустриялы мемлекетке айналдыру туралы шығарған қаулы-қарарлары маған енді тіпті түсінікті көрінеді. Алғашқы бесжылдықтан туған перзенттердің ең көріктісінің, ең қуаттысының бірі болған — Қарсақпайға келіп, оның мән-жайымен танысуды өзіме үлкен бақыт санаймын...

Голощекиннің де бұл заводты бірінші көруі. Ол да заводқа келуіне риза. Ал былтыр заводтың ашылуын көрген Ольчанскийдің айтуынша, алғаш байқалған кемшіліктердің бірталайы жойылып, айналасы бір жылдың ішінде техникамен қарулану жағынан да, қауіпсіздікпен қамтамасыз етілу жағынан да, тазалық жағынан да, еңбек тәртібі жағынан да Қарсақпай елеулі түрде алға кетіп қалған.

Голощекиннің манағы бір көңіл күйіне қарағанда заводты ғана көріп, Қызылордаға оралар ойы бар сияқты еді. Енді, мына өнімді, мәдениетті заводты көргеннен кейін Ковалевке:

— Бүгін ертерек жатын, ұйқыны қандыру керек те, ертең ертемен әуелі Жезқазғанды, одан кейін Байқоңырды көруіміз керек,— деді.

Ертеңіне автомобильдердің әзірлігін көре тұра Голощекин Жезқазғанға поезбен баруды ұйғарды.

— Тар торапты темір жолмен жүріп көрген жоқ ем,— деді ол,— оны да байқау керек.

Тар торапты поездда кісі мінетін вагон жоқ екен. Жүк вагондарының кейі жабық, кейі ашық. Ауа райы жайлы болғандықтан, Голощекин «платформа» аталатын ашық вагонға мініп баруды ұсынды. Алпыс километр жердегі Жезқазғанға, елсіз-күнсіз бұйратты даламен бару — маған мейлінше қызық сияқтанды. Голощекин де көңілді келеді. Өткен түні жақсы тыныққан болу керек,— Макагонның да ажары бүгін жақсы. Оның әнді жап-жақсы айтатын даусы бар екен. Халықтық және революциялық әннің ол бірталайын біледі екен. Солардың біреуін мұрнынан ыңылдай бастағанда:

— Жап-жақсы даусын, бар ғой өзіңнің,— деді Голощекин.— Көтеріңкірей айт!

Макагон «Варшавянка» аталатын әнді бар даусымен шырқай жөнелді. Оған Ольчанский қосыла кетті. Мен де қосылдым. Бір куплетті орталай, Телелев пен Ковалев те, оларға еріп бірге келе жатқан үш-төрт инженер де қосыла кетті. Бәріміз қосылғанда тәп-тәуір хор боп шықты...

Жезқазған жолындағы даланың, өнбойынан әр жерде кездесетін мақлұқ

— «зорман» аталатын тышқан екен. Мұндай тышқанды менің бірінші көруім. Таракқұйрықтан үлкенірек, күзеннен кішірек, жуантықтау, түсі сарыбөртелеу келген бұл тышқан, білетіндердің айтуынша, тек «Торғай даласы» аталатын өлкеде ғана өседі, өзге жерде жоқ. Терісі бұлды зорманды жергілікті халық көп аулайды екен. Саяси айыппен Қарсақпайға жер ауып келген кейбір мамандар Қарсақпай қасындағы түрі нашар жұмысшы поселкесін кемітіп сөйлегенде: «Зорман қаласы» дейді екен. Біз жүріп келе жатқан даладағы зорманның көптігінде хисап жоқ. Поезды тоқтатып қумасымызды біле ме, немене, поезд дүрсілін естігенде оттап жүрген орнында қазықша қақшиып тік тұра қалады да, ұзақ жерге дейін сол қалпын өзгертпейді...

Қанша «шабан жүреді» дегенмен, жолшыбай тоқтамай ағызған тар торапты поезд көңілді келе жатқан бізді Жезқазғанға тез жеткізді. Оның даңқы зор болғанмен, қала, село демек түгіл хутор дерлік те түрі жоқ екен. Бары — тұрқын ұзарта салған, бойы аласа, азғантай ғана барактар мен қазқатар тігілген көнетоз, көбі жыртық киіз үйлер (ұятын алға сала айтқанда, мен «Жезқазған» аталатын жерге содан бері барған емен. Сырт естуімше — жаңағы барактар мен киіз үйлер орнына, қазір үйлері зәулім және көркем, мыңдаған халқы бар, социалистік әдемі қала өскен).

Жезқазғанда жеті шахта қызмет атқарады екен, біз олардың біреуіне ғана түстік. Шахтаның ауыз жағы терең құдық қана. Оған «бадьа» аталатын кебежесымаққа кіріп, қолдан жіберетін арқан арқылы түседі екен. Құдық іші ешбір сәулесіз қап-қараңғы, сондықтан адамға жер жұтып бара жатқандай қорқынышты сезім пайда болады екен.

Шахтаның асты жан-жаққа үңірейе тарайтын коридор. Әр тұсына шахталық керосин фонары ілінген, өн бойы төбесінен тақтаймен жабылып, асты жуан бөренелермен тірелген. Мұндайды «штрек» дейді екен. Штрек іші қара көлеңке. Шахтада қазылған кенді штректе құдық түбіне дейін төселген рельс арқылы жүретін темір вагонеткалармен жұмысшылар жаяу сүйрейді екен.

Бастаушы инженер бізге кен тасын «шпор» есімді бұрғымен тесіп жатқан жерді де, тесілген тастарға динамит қойып қирататын тұсты да көрсетті. Бір арада инженер бізге, — егер көрем десеңіздер, динамитті қазір де атқызуға болады, — деді. — Орын, қажеті болмас, — деді Голощекин.

Өзгелерін білмеймін, өзімнің «шахта» есімді үңгірге бірінші рет кіруім еді. Бұл — мыс кені қазылатын шахта. Мыс есімді металл, мен білетін металдардың ең арзаны. Сонша «арзан» мыс, осындай ауыр бейнетпен қазылып, қорытылады екен-ау!.. Шіркін, адам, не деген еңбекқорсың, не деген тапқырсың!.. Инженердің айтуынша, Жезқазған шахтасында қазір жүріп жатқан ауыр еңбек алдағы аз жылда жеңілденеді, қазіргі қол күші онда механизмге ауып, бар істі машина атқарады да, адам сол машиналарды басқарып қана тұрады, оған қазіргідей ауыр салмақ түспейді... Алдағы саналатын капиталистік елдерде — қазірдің өзінде

сондай. Біз де сондай халге кешікпей жетеміз... Рас шығар... Әзірге шахта бейнеті қандай ауыр!.. Біз ірі өндірісті қандай ауыр бейнетпен жасап жатырмыз!..

О, менің еңбекші замандастарым! Пролетариаттық революцияның да бар ауыр салмағын сен көтеріп, бақыт сапарына бастайтын Коммунистік партияны да, оның он, қолы — Советтік үкіметті де сен құрдың. Осы партияның, осы үкіметтің бастауымен, аштық, жалаңаштыққа шыдап, аса ауыр бейнетке төзіп, коммунизм құрылысының бұзылмас берік іргесін қалап жатқаның мынау!.. Инженер айтқандай, алдағы күнде барлық істі де машина атқаруына сенеміз. Сонда да сенің ауыр еңбегіңнен туған игілікті істер ұмытылмас, барлық ісін техникаға атқаратын коммунизм қоғамы, бақытты өмірінің іргесін ауыр бейнетпен қалап берген сені ешуақытта да аузынан тастамай, үнемі алғыс айтар!..

Біз сыртқа баямен ғана емес, бөлшектене жалғасқан сатылармен көтерілдік. Олай көтерілу бәрімізден гөрі жасы егде тартқан Голощекинге қиын болды. Басқышта да тұнған қараңғылық екен. Біз өрлеп келе жатқан жиырма шақты сатының, әрқайсысында жиырма-отыздан басқыш бар сияқты. Төбесінен үнемі суы сорғалап тұратындықтан, саз балшық баттасқандықтан басқыш атаулы түгелімен тайғақ. Содан, әрі тайып кетем бе деп қорқасың, әрі алдағы басқыштар мен сатыларды қараңғылықта сипап әрең табасың. Солай өрлеу адамға қандай бейнет десеңші!..

Мана, шахта түбінен сатыға ерлерде: сен жассың, қарулысың, көзің жыты, алдына сен түс! деп Голощекин мені ілгері жүргізген. Сол ұсыныспен қараңғы үңгірдегі сатыларды өрлеп келе жатқан бетімде аяқтарымың сіңірі түйіліп, бұлшық еттерім жүруге жарамастық халде талып қалады. Кейінгілер не жайда екен? дегендей ара-тұра дыбыс берсем, жақынырақ жерде Ольчанскийдің даусы, одан кейін — Голощекиннің даусы естіледі. Орта тұста келе жатуға тиісті Макагон, неге екенін кім білсін, дыбыс бермейді. Ольчанский намысына тырысқандай «шаршадым» дегенді айтпайды. Голощекин шынын айтып: «Оу, тоқтаңдар!.. Аяқ-қолым талып қалды!..» деп айғайлайды. Жүруге халім жоқ,— деді ол біраздан кейін,— аяқтарың басуға жарамай қалды!.. Оған амал қанша!.. Төмен түсіп демеуге, арамыз алшақ сияқты. Әрі, өзім де талып келе жатқан кісімін, сондықтан ішімнен: «Сорлы шал, амалда, тырыс!..» деймін де, жәрдемдесерлік дыбыс бермеймін...

Сөйтіп отырып, шахтадан өлдік-талдық дегенде әрең шықтық-ау!.. Сыртқа шығуы мұң екен, Голощекин жазық жерге сүйретіліп барып, аялап-ұйлеп құлап кетті. Қасында отырған бізге ол Европада, Германияда болып, шахталарын, әсіресе, Рурдың шахталарын баяндап:

— Олар мұның қасында алтын сарайдай,— деді.

— Сондай халге біз де тез жетуге тиістіміз ғой,— деді Телелеяев.

— Тиісті екені рас,—деді Голощекин,— бірақ оған бірталай уақыт бар әлі. Біз қазір экономика және техника жағынан капиталистік аталатын мемлекеттердің көбінің артындамыз. Оларды қуып жетіп қатарласқанша, кейбірінен озғанша, бізге әлі талай уақыт керек...

Голощекин бұл сөздерді жаны ғана емес, тәні де ауырған бейнеде қабақ шыта айтты. Өйтуінің себебін тағы да өзі түсіндірді.

— Ет қызуымен әлгінде байқамай қаппын,— деді ол, қисайып жатқан қалпында, байбалам сала әрең, қозғалып,— манағы басқыштармен өрлегенде, денем дал-дал боп қирап қапты. Тегі, мен машинаға носилкамен көтеріп мінгізбесе, осы жатқан жерімнен тұра да алмаспын!..

«Ойбай, о жерім!.. Ойбай, бұ жерім!..» деп сарнай бастаған Голощекин сол арада ұзағырақ жатар ма еді қайтер еді, егер маңында бір нәрсе сыбдыр ете қалмаса.

— Жылан!..— деп көзі шарасынан шыға ақырып қалған Макагон, манадан бері «мен де өлердей қалжырадым» деуіне қарамай, орнынан атып тұрды да, шегіне берді.

— Кәне?—деп Голощекин де жан-жағына қараса, ұзындығы бір құлаш қара шұбар жылан жақын тұста жорғалап барады екен. Голощекин де шаршауын ұмытып, орнынан жас адамдай қарғып тұрды да, бері қарай қашты. Біз де түрегелдік. Телеляев жайымен кетіп бара жатқан жыланның қасына жүгіріп барып, желкесінен етікті табанымен баса қойды. Жыланның құйрық шағы оның етігінің қонышына орала қалды. Телеляев қылғынып аузын аңырайта ашқан жыланды босатпай басып тұрды да, жылтындаған тілін суырып ап сілкіп жіберді. Содан кейін аузына бір баялышты тістетіп «енді улы тісі де жоқ» деп мойнынан ұстаған жыланды тулаған қалпында қамшыдай үйірді. Зәреміз ұша қараған бізге:

— Енді қорқатын ештеңесі жоқ,— деді Телеляев.— Тілін жұлып, тісін қаққаннан кейін жыланды қойныңа сап жүрсең де ештеңе етпейді.

— Сонда да, босат!.. Лақтыр!..— деп айғайлады алыста үрейленген Голощекин. Телеляев жыланды лақтырып жіберді де бері жақындады.

— Ағылшындар осы арада шахта қаздырған кезде,— деп сөйлене келді Телеляев,— бұл маңайдағы жыланның көптігінде хисап жоқ еді, дейді қарттар. Жыландар шағып шыдатпаған соң, ағылшындар қордасына керосин сеуіп ертеді. Жылан аса бауырмал махлұқ екен: өртеніп жатқанының үстіне басқа жақтағылары шұбап келеді екен де отқа өз беттерімен атылады екен!

— Күн кешкіріп барады,— деді Ковалев Голощекинге,— бүгін осы арада боласыз ба жоқ Қарсақпайға қайтасыз ба?

— Қайтамыз,— деді Голощекин.

Қарсақпай мейманханасына келіп қонған күннің ертеңіне Голощекиннің денесі қимылдауға жарамай қалды. Ол асты да кроватиның қасына қойған стулдан әрең ішті. Одан кейін дәрігер келіп байқаса, бірер күнге дейін төсектен турар халі жоқ екен.

Кешегі программа бойынша бүгін біз Байқоңыр көмір ошағына бармақпыз да. Естуімізше, Байқоңырдың шахтерлері Голощекинді түскі смена кезінде келеді деп күтіп отыр. Голощекин оларға барып сөз сөйлеуге тиісті. Өйтуге қазір халі жоқ. Ендеше не істеу керек?

Дәрігерді жөнелтіп, Голощекиннің қозғала алмайтын хал-жайын білген завод басшылары шалға: енді не істейміз? — деген сұрау қойып еді, ол: ыңғайсыз болды! деп біраз басын шайқап отырды да:

— Менің жылжи алмауымды көріп отырсыңдар,— деді Голощекин,— шахтерларға: жолдас Макагон, жолдас Ольчанский, мынау ақын, Ковалев — төртеуін, барыңдар. Телеляевтің менде жұмысы бар.

Голощекиннің бұйыра сөйлеуіне қарсы шыға алмайтын Макагон қалып қойғысы келген бейнемен кеше шахтаға түсуден өзінің де денесі қатты аурып тұрғанын ескерте бастап еді;

— Барасың,— деді оған Голощекин шегелей айтқан дауыспен.— Сен бармағанда кім барады? Шаруа сенікі. Бұл өндіріске байланысты істерінде салақтық та, олақтық та, ескерусіздік те болғанын өзің көрдің, өзгеміз де көрдік. Социалистік ірі ендірісті мұндай халде ұстауынды ешкім де кешпейді. Мұндағы бар қиындықты, оның ішінде — Байқоңырдағы қиындықты көзіңмен көріп, кемшіліктерді қалайша тез жөндеу жайында Крайкомның бюросына ұсыныс беруге тиістісін,. Ендеше Байқоңырға бармауыңа болмайды. Жөнеліндер тезірек! Жұмысшылар күтіп қалмасын. Айтылған сағатта жетіндер!..

— Ковалевтің жолшыбай баяндауынша, Байқоңырдағы барлық шахтаның саны онға тарта, солардың қазір іс атқарып жатқаны — жартысы ғана, олардың ішіндегі ең тәуірі — шахта номер 5. Біз соны көреміз.

Жолымыз бізді әуелі Байқоңыр селосына апарды. Оның да үйлері үй емес, үйшік боп шықты. Селода не кеше, не орам дегеннің ешбір белгісі жоқ. Үйшіктердің бәрі біріне бірі тіркесе салынғандықтан, бәрі үйме-жүйме жап-жалпақ бірдеме боп тұтасып кеткен. Бірнеше үйшіктің қасындағы қорасымақ қуыстарда мойындары мен еркештері шошайған түйелер көрінеді.

Байқоңыр селосын орай жүрген біз 5-шахтаға келсек, маңында әр жасты, әр жынысты, әртүрлі киінген бірталай адам тұр екен, жүзден тоқсан тоғызы қазақтар.

Біздің машинамыз тоқтай қалғанда, ошарылған жұрт. «Ура!.. Жасасын үкімет!.. Жасасын партия!» деп шу ете қалысты. Голощекиннің келмеуін естігеннен кейін:

— Ой-о-о-ой ..— деп наразылық білдірген дыбыстар естілді жиын арасынан.— Со-о-лай-а?!.. Немене кеп қалды екен оған, кенеттен?!.. Бізді мұңдарын шағады деп қашқалақтамаса жарар еді! Әдейі ауырмады ма екен?.. Қап, әтте-ге-не-ай, келмей қалғаны жақсы болмады!..

Ковалев жұрттың шуын әрең басып, Голощекин жолдасқа айтатын сөздерінді, мына кісіге айтындар деп Макагонды нұсқады. Макагон мен көпшілік арасында мен аударушылық қызметін атқардым. Көпшіліктің Макагонға айтқан сөздерінің ұзын-ырғасы: өндіріс қауіпсіздігінің нашарлығы, өндіріс құралдарының жетімсіздігі, техниканың жоқтығы, шахтаға түсіп шығудың қиындығы, көмір шаңына былғанып келгендерге жуынарлық моншаның жоғы, көлікпен тасып ішетін ауызсудың өте тапшылығы, кейде шөліккеп қалатындықтары, басқарушыларының істеріндегі кемшіліктер, пәтер жайларының нашарлығы, өндіріс азығы мен өндіріс бұйымының ойдағыдай жетпеуі, кейде тарығып қалатындықтары, дәрігер жәрдемінің жетіспейтіндігі, балалары оқитын мектеп үйінің, тарлығы және күтімсіздігі, тағы тағылар...

Бұл талаптардың бәріне Макагон түгіл табан аузында, Голощекиннің өзі де қанағаттандырушылық жауап бере алмас еді. Ол да, тек ескерерміз... жөндейміз... деген сияқты жалпылама жауап берер еді. Макагон сөйткеннен кейін: «Ой- бо-о-ой... мұнікі бос сөз ғой, тәйір !.. Талайын естіп жүрміз ғой, мұндай құрғақ сөздердің. Қой, қысыр сөзге буаз болмай, жұмысымызға тарайық. Ақысына аз-көп алайық еңбектен тиімдісі жоқ екен!»—деп жан-жаққа тарай бастады.

— Ал енді,— деді Ковалев Макагонға, жаңа смена адамдары шахтаға топырлап түсе бастаған кезде,— біз де түсетін болармыз?

— Әрине,— деді Макагон сылбыр дауыспен. Жобасына қарағанда оның түсе қояр пейілі жоқ сияқты. Бірақ түспегенде амалы қанша? Голощекиннің бұйрығын орындамайтын күші бар ма оның?

Біз бұл жолы да шахтаға баямен түстік. Оның да қараңғылығы — кешегі Жезқазған шахтасынан кем емес... Әлден уақытта бадья тоқтап, штрекке шықсақ, коридорының әр жеріне керосин фонары ілінген ол Жезқазған шахтасындағы коридордан әлдеқайда аласа екен. Бізді осындай штрекпен шахткомның председателі — Жездібай бастап жүрді. Мұнда да қазылған көмірді вагонеткалармен тасып, сыртқа баямен шығарады екен. Бөгесіні көп қара көлеңке жолмен үнемі еңкеңдеп жүру бізге, әсіресе, бойы ірі Макагонға оңайға соққан жоқ. Әлден уақытта, әлдене бір кеңдеу қуысқа жеттік те тоқтадық.

— Уһ, қалжырап әрең жеттім ғой !..— деп Макагон отыра кетті.

— Осы арадан,— деді Жездібай, қасқырдың апанындай үңірейген бірдемелерді қолымен нұсқап,— ботпайлар басталады.

— Ол не сөз?— дедім мен.

Ботпай — қазақтың Ұлы жүзіне қарайтын бір рудың аты. Ботпай есімді адамдар да ұшырасады. Бірақ осы сөздің мағынасы не екенін өзім де білмеймін, тіл мамандарынан сұрап та біле алмағам. Міне енді, осы Ботпай шахта ішінде алдымнан шықты.

— Орыстың «подбой» деген сөзін білуші ме едің?— деп сұрады Жездібай менен.

— Білем.

— Білсең жер астын үңгіп барып көмір қазатын орынды орыстар «подбой» дейді, ол сөзге тілі келмеген қазақ жұмысшылары —«ботпай» дейді.

Қазақ есіміндегі «ботпайдың», мына айтылып тұрған «ботпаймен» ешбір байланысы болмауға тиісті, екеуі екі жайда шыққан, екі мағынадағы сөз емес пе?

— Ал енді,— деді Жездібай, «ботпай» жайын түсіндіргеннен кейін,— соның біреуіне кіріп көреміз бе?

— Әрине,— дедім мен.

— Бірақ онда тік жүре алмайсың, көп жерде еңбектейсің, кейде не қырыңнан, не етбетіңнен жата қап жылжисың...

— Олай жүруге бола ма?—деді Макагон үрейлі дауыспен.

— Неге болмайды?—деді Жездібай,— сменаға келген жұмысшылардың бәрі де күн сайын ботпайларға осылайша әлденеше рет кіріп шығады.

— Жатып жылжитын тұстардың тұрқы ұзын ба?— деді Макагон.

— Жүз метрден қысқа ботпай жолы жоқ. Алысы — үш-төрт жүз метрге барады.

— Соншалық жыраққа бауырынан жылжып қалай жетеді адам? !

— Жетпегенде амалы қанша?—деді Жездібай.— Осы көмірсіз Қарсақпай заводы тырп ете алмайды. Ендеше ол кемірді қалай да алу керек!..

Байқоңыр көмірінің қандай жағдайда, қалай алынуы түсінікті болған сияқтанды. Енді шахтердің қайланы қалай шауып, көмірді қалай қопарып

жатқан жерін көру керек. Шахтаға кеше түсуден денесі қатты аурып қалуын сылтау ғып, Макагон «ботпай» аталатын үңгірге кірмейтіндігін айтты. Ковалев талай көріп жүргенін сылтауратты. Менің тәуекелге бел байлап кіргім келді.

— Ал онда мен бастайын,— деді Жездібай маған.

«Ботпайға» алдымен Жездібай, одан кейін мен кірдім. Менен кейін Ольчанский кірді. Үшеуіміздің де қолымызда шахтаның, керосинді фонары.

Біраз жерге дейін біз тізерлей, шынтактай жылжып отырдық. Ботпай іші үнемі солай болса өкінетін де, шаршайтын да түріміз жоқ... Аздан кейін жағдай өзгеріп, жерді бауырлай жылжи бастадық. Ұзақ уақыт бүйтуге тізе де, шынтак та талып қалады екен. Сөйте бастаған шақта кейде оң жақ, кейде сол жақ қырымыздан жылжуға айналдық. Бұлай жылжу да адамға ауыр екен... Жылжып келе жатқан қуысымыздың, тек төбе жағы ғана тактаймен тірелген, тірегі де, тактайы да әлсіз: егер жылжып келе жатқан тұстан балшық, не тас опырылып түссе, табанмен басқан құмырсқадай жаншыла қалатын жайымыз бар...

Сондай қысаңшылықта, алдымда сырғып келе жатқан Жездібай еркін сырғып, артында әрең еріп келе жатқан Ольчанский екеуімізбен далада жылқы бағын жүргендей сөйлеседі. «Келе жатырмын» дегенді білдіргісі келгендей, артымдағы Ольчанский маған анда-санда тіл қатып: Япыр-ай, осындай таршылықта да адам еңбек атқара алады екен-ау!.. деп танданады да, мен тоқырап жақындаған шақта, шіркін, жұмысшылар-ай, қандай қиындықтан тіршілікке қажетті нәрселерді шығарасың! деп сүйсінеді.

— Рас! — деймін мен.

Қазақта «құмырсқа да қырық шақырым жерге бара алады» деген бір теңеу бар. Сонысы рас екен. Тар қуыста бауырлай жылжумен біз ботпай аталатын қуысқа да жеттік-ау!

Ол қуыс та кеңдік жағынан оңып тұрған жоқ екен. Онда да адам шоқиып отырарлық орын жоқ. Онда да жұмысшылар май шамның жарығына шағылысып жылтыраған көмір қыртысын қайлаларымен жانتая соғып үгітіп жатыр. Ковалевтің түсіндіруі рас екен: бұл арадағы көмір пластасының ең қалың жері 20 сантиметрден аспайды. Байқоңырдағы одан қалын, көмірдің 70—80 проценті күл, завод пешіне жағуға жарамайды, ал мына жердегі көмірдің пластасы жұқа болғанмен сапасы жақсы.

Тар ботпайға біздің қаупіміз күшейе түсті. Көмірі алынған тұста тактай тіреулер алынады екен де, төбедегі балшық опырыла түсіп жатады екен. Онда басылып я қамалып қалу қаупі жылжып келген жолымыздан күштірек. Бірақ «шешінген судан таймайды» дегендей, біз ол араның көмірі қалай қазылуын жақсылап тұрып көрдік. Жұмысшылармен де кеңесіп, біраз сырларын, тілектерін білдік. Біз осындай жағдайда көбірек отырып

қалар ма ек, қайтер ек, егер бір сәтте барлық шам жалп етіп сене қалмаса!

— Не болды?.. Не болды?!..— деп қалыстық, қою қараңғылыққа көмілген Ольчанский екеуміз.

— Боздық⁴²!.. Боздық!.. деген—дауыстар естілді жан-жақтан.

Қараңғыдан бас айналады ма немене, біздің тынысымыз тарыла бастады. Боздық! деген дауыс жан-жақтан үндесе, қатты шықты. Әлдекім бізге: шахтаға ауа жіберіп тұратын түтік бұзылып қалған болу керек, шамдардың сөнуі содан, енді аз уақытта ауа жеткізілмесе, тұншығып кетуіміз мүмкін...

Зәреміз енді тіпті қатты ұша бастады. Тыныс тіпті тарайып баратқан сияқтанды... Өкпе қабынып, жүрек алқымға тығылуға айналды...

— Апыр-ай, шынымен тұншыққанымыз ба?—деп қысылған даусы естілді Ольчанскийдің...

Боздық!.. Бы-Ме-Те!.. деген үн ботпайдың ішін кернеп кетті... Ішімізге тартар дем жоқтықтан басымыз айналып, есіміз ауғандай халге жеткен шақта жақын тұстан сіреңкенің, оты жылт ете қалды!.. Сол от ботпайға ауа сүйреп әкелгендей, аңырайта ашқан аузымыз бен қусырылған танауымыздан дем кіре бастады... Біз құрғақтан суға тастаған балықтай жанданып жүре бердік! О, ауа! Садағаң кетейін, ауа!..

Шамдар қайтадан жағылды. Ботпай ішіне май шамдардың ала көлеңке сәулесі тағы да түсе бастады. Сонда білсек: әлгінде жұрттың «Бы-Ме-Те» деп шулағаны «БМТ» аталатын, сырттан шахтаның тар үңгірлеріне ауа беріп тұратын машина екен. Сол машина әлдене себеппен аз уақытқа ғана тоқтағанда ботпай ішінің хал-жайы әлгіндей!.. Ал егер ұзағырақ тоқтаса ше?.. «Қылға ілінген өмір» деген осы болады да!..

— Мұндай халдің,— деді Ольчанский,— ұзаққа созылуы мүмкін емес екен. Мұны тез жақсартып, шахтадағы жұмысшыларды қауіпсіз тыныс тартарлық халге жеткізудің уақыты болған екен. Мен енді үкіметтің де, партияның да алдына ең алдымен осы мәселені қоям.

— Рас,— дедім мен.

Біз ботпай аталатын үңгірмен осылайша таныстық.

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ ТҮЙІНІ

Үш-төрт күннен соң менің, серіктерім кейін оралды. Оларға біз мініп келген «фордик» және серіктесуге бір жаңа грузовик берілді. Аттанар алдында Голощекин Ковалевті бұрынғыдан да жаман бұқтырып алды.

— Түгел аралап көрмегенмен,— деді ол пенсне арқылы шақырайған көздерін атқылай қарап,— басқарып отырған өндірісінің жайын ұғып болдық. Істерін, түкке тұрмайды, әсіресе, жұмысшы табынын, тұрмысын жақсарту жөніндегі істерің. Олардың тұрмысы патшалық Россия кезіндегі жұмысшылар тұрмысынан ұзап кете алған жоқ. Қазір пролетариат диктатурасының дәуірі екенін білесің. Менің Москвадағы, Ленинградтағы, Свердловскідегі жұмысшылардың қазіргі тұрмысымен таныстығым бар. Отанымыз өткен жиһангерлік және азаматтық соғыстардың, аштықтың, контрреволюцияның, қаскүнемдіктің зардабынан әлі де түгел арылып болмағанмен, әлгі атап отырған жерлердегі завод, фабрикалардың, шахталардың жұмысшылары сенің жұмысшыларыңнан әлдеқайда жақсы, әлдеқайда мәдениетті тұрады. Басқаша болуға тиісті емес. Егер жұмысшы табының тұрмысын қанаушы тап үстем кездегі жағдайынан жақсарталмасақ, онда революцияның керегі не? Пролетариат диктатурасының керегі не? Бұлай істеу — марксизм-ленинизмнің ғылымына қарсылық болар еді.

— Сен, жолдас Ковалев,— деді Голощекин қадала түсіп,— осы айтып отырғандарды білмейді емессің, жақсы білесің. Сөйте тұра жұмысшылардың тұрмыс жайын мынадай нашар халде ұстауын, — қазақтың әлдеқайдағы алыс даласында жатқан өндіріске кім келеді, кім көреді дегендік. Бұл қылығың, ең алдымен коммунистік емес, бері салғанда — салақтық, әрі салғанда — партияға жат қылық. Мұндай халді бұдан әрі қалдыруға болмайды. Жақын арада есепті баяндамаңмен Крайкомның бюросына шақырыласың. Мен көрген-білгендерімнің ешқайсысын да жасырмаймын. Жолдас Ольчанский мен Макагон да айтуға тиісті...

— Әрине,— десті ана екеуі қосарланып. Былай да мықшиып отырған Ковалев енді тіпті мықшия түсті.

— Бюроның қандай тынымға келерін күн бұрын атай алмаймын,— деді Голощекин,— мүмкін, кемшілігіңді қатты айтар да, түзетуге жағдай жасар, мүмкін ауыр жаза қолданар.

Далаға шығып машинаға отырар алдында Голощекин менімен қоштасты да: ал, ақын, көріскенше сау бол. Бұл өндірістің, өзін де, аумағын да түгел арала, жақсылап таныс. Тәуірі болса да, нашары болса да жасырмай жаз. Мүмкін, көрген-білгеніңді менің өзіме хат түрінде жазып та жіберерсің. Мүмкін, сенің, хатыңды Ковалевтің бюрода баяндамасы тыңдалғанға дейін

алармыз,— деді.—• Сен, жолдас Ковалев,— деді Голощекин оған мені нұсқап,— мынау ақынның жүру-тұруына, уақытын көңілді өткізуіне толық жағдай жаса.

— Мақұл,— деді Ковалев.

Голощекин тапсырып кеткеннен кейін Ковалевтің менен ешнәрсе аяғысы келген жоқ. Оның ықтиярына салса, Қарсақпайдан кеткенімше осы мейманхананың бір бөлмесінде тұра беретінмін. Қажетті ас, су да жеткілікті берілетін. Оның үстіне:

— Көліктен де тарықпайсыз,— деді Ковалев, Голощекинді біраз жер шығарып салып қайтқаннан кейін.—Тарантас жеккен бір жақсы ат, қажет көрсеңіз ерттеулі ат, ұйқыдан басқа уақытында мейманхананың қорасынан кетпейді. Кісі ертіп жүрем десеңіз оларға да ат тауып беруге болады. Машинаға мінемін десеңіз де даяр: фордик Жосалыдан оралғанша жақсы бір грузовикті қарамағыңызға беріп қоям, фордик оралғаннан кейін қайда барамын десеңіз де дайын тұрады.

Ковалевтің мұнысы маған «жұмақтық жағдай» болғанымен, жұмысшылардың қалың арасында тұрып, тұрмысымен терең танысуға ниет еттім де директорға алғыс айтып, Қарсақпайға келгеннен бері таныс боп жүрген жұмысшы, жасы мен құралыптас — Біләл Әбеевтің «Зорман қаласы» аталатын поселкедегі жұпыны ғана кішкене жер үйіне көшіп алдым. Заводта көсеуші (кочегар) боп қызмет істейтін, қазақша шығатын газет, журналдарды көп қарайтын оның жап-жақсы сауаты бар. Әкесі Әбей революциядан бұрын ағылшын қарамағында қалған заводта кеп жыл көсеуші болған. Ол мен барардан бірер жыл бұрын өлген. Біләл де жеті-сегіз жасынан көсеушілік іске араласқан. Завод революция жылдары тоқтағанда, маңында қалған азғана күзетшілердің бірі Әбей болған. Завод жаңадан ашылуға бет алғанда алғашқы күндерінен бастап Біләл өз мамандығына кіріскен. Оның әйелінің аты — Қасым. Еркекке ғана қойылатын мұндай аттың әйелге қойылған себебін сұрасам: әкесінің ұлдары өле беріп, бірнеше баладан кейін туған қыз болғандықтан, артынан ұл туар ма деген ырыммен қойыпты дейді Біләл. Қазақтың халықтық өлеңінде: «Бір жерге екі жақсы қосылмайды» дегенмен, Біләл мен Қасым бірін-бірі тауып қосылған адамдар. Олардың екеуі де өте жақсы мінезді, өте тәртіпті, бірін-бірі сыйлап, қас-қабақтарына қарап отыратын, ешуақытта да ренжіспейтін адамдар сияқты. Мен бұл үйге Голощекин кетпей тұрғанда бірер рет келіп дәм татқам, сонда менің серіктерімнен қалып қоюымды естіген жұбайлар: салығыңыз біздің үйде болсын, хал-қадарымызша күтерміз деген, мен мақұл дегем.

Әбеевтің үйінде бірнеше күн болып, мен заводпен де, жұмысшылардың тұрмысымен де, бірсыдырғы танысып алдым. Қала тұрғынының жүзден тоқсан бесі қазақ деген сөз рас екен. Олардың тоқсан бесі — шын мағынасындағы жұмысшылар. Араларында бұрынғы жұмысшылар мен олардың семьясынан шыққандар да аз емес. Бірақ басым көпшілігі —

ауылдан келген кедей, батырақтар. Бұрын байларда жалшы боп келген олар былтыр қазақтың ірі байлары кәмпескеленгенін көргеннен кейін, қалған бай-құлақтар биылдан бастап тап ретінде жойылуын естігеннен кейін, ендігі күн көрісі социалистік еңбекте қалуына көздері жеткеннен кейін, қаптап өндіріс орындарына, олардың ішінде— Қарсақпай заводына келе бастапты. Бірақ оларды түгел сыйғызуға қазақтың, кең даласында жаңа ғана ұшқындай бастаған азғана өндірістің, оның ішінде Қарсақпайдың құшағы жетпей жатыр екен. Бұл жайды айта кеп:

— Алдағы бірер бесжылдықта,— дейді Телеляев,— жалғыз Қарсақпай комбинатының төңірегінде елу-алпыс мың жұмысшы болмақ. Сонда, қазақ даласында ашылған өндірістерден жұмысшы артылу түгіл, жетпей де қалады.

Ол, әрине, болатын нәрсе. Қазақтан болашақта жасалатын қалың жұмысшының, мына Қарсақпайдағы әзірге азы,— қаланып жатқан іргесі сияқты. Бұлар енді қайтып қозғалмастай берік қаланып жатыр. Кешегі көшпелілерде бүгін берік қоныстанудан басқа, завод жұмысына тұрақты орналасудан басқа, ой жоқ. Сондықтан әркімнің тар қорасында жақсылы-жаманды кигіз үйі я қосы шошайғанмен, жұмысшылардың басым көпшілігі өндіріс ісінен қолы босаған шақтарын шикі кірпіштен болса да баспана жасауға жұмыла жұмсап жүр. Алдағы аз жылда мұндай үйлерден мәдениетті зәулім үйлерге шығуына бәрінің де сенімі берік...

Сол күндері мен пәтеріне әдейі іздеп барып, Қаныш Сәтпаевпен де таныстым. Әдейі деген сөзді қолданып отыру себебім: мен ол кезде идеологиялық майданда «солақай» аталатын адамның бірімін де. Өзім қаналушы таптың семьясында туып, Октябрь революциясына дейін қаналған жағдайда өскен адам, «қанаушы тап» дегенге, «қанаушы таптан шықты» деген адамға өш болатынмын. Естуімше, Қаныш Сәтпаев та бай семьяда туып-өскен адам. Оны бұдан бұрын да сыртынан бірер көргенім бар. Бірақ ойымда әлгіндей «түйткіл» жүргендіктен, мен оған жанаса, таныса қоймайтынмын. Енді Қарсақпайға келе, Телеляевтің «бұл өндірістің бүгінін де, болашағын да ең жақсы білетін адам осы» деген сөзін естіген соң тезірек жолығып сөйлесуге ойлап ем, уақытының көбін далада, кен зерттеу жұмыстарында өткізетін ол біраз күн қолға түсе қоймады. Бір күні келді деген хабар алдым да үйіне бардым. Балуан биік бойлы, басына дударлана қара бұйра шаш өскен, қазақы жалпақтау бетті бұл жігіт (1898 жылы туған) мен бұрын көргенде ақшыл-сарғылттау өнді еді. Енді уақытының көбін далада, күн көзінде өткізгендіктен, өңі қызыл-күреңденіп апты. Ол мені аса жылы шыраймен қарсы алды.

— Келгеніңізді естідім,— деді Қаныш,— сыртыңыздан білем. Шығармаларыңызбен де таныспын. Орыстың советтік әдебиетінде өндіріс тақырыбына жазылған шығармалар бірталай, мәселен: Серафимовичтің «Темір тасқыны» мен Марнатта Шагинянның «Гидро-Электро централі» тағы басқалар. Біздің, қазақ әдебиетінде жеке өлеңдер мен әңгімелер

болмаса өндіріс тақырыбына арналған күрделі шығарма жоқ деуге болады. Көрмеген нәрсені жазу қиын. Өндіріске келгеніңіз жақсы.

Мен ол пәтерде кешке дейін болдым. Осы мезгілдің ішінде Қаныш мені «Жезқазған» аталатын өндірістің тарихымен, бүгінімен және болашағымен қысқаша түрде таныстырып та үлгірді.

— Жезқазғандағы мыс кенінің кейбір пұшпағы,— деп бастады Қаныш әңгімесін,— жердің сыртында шығып жатады. Ондағы таза мыстың проценті кейде он бес - жиырмаға барып, балғамен соққанында үгіліп кетудің орнына жентектеле түсетіні кездеседі.

— Бұл арада адам тұрудың тарихы,— деп жалғастырады Қаныш сөзін,— қола заманынан да әрірек болуға тиісті. Олай дейтінім осы маңайдағы таулар мен жарлардың етегінде көптеген үңгірлер кездеседі. Солар тағылық дәуірдегі адамдардың мекені болу керек. Осы маңайда «Қара кеңгір», «Сары кеңгір» аталатын екі өзен бар. «Кеңгірдің» түпкі этимологиясы екі сөзден құралған сияқты: кең және «үңгір», «кеңгір»—«кең үңгірден» шыққан сөз сияқты.

— Үңгірдің,— дейді Қаныш,— нелер кереметі де кездеседі. Мысалы: осы арадан Қорғалжын көліне қарай жүргенде шамасы екі жүз километрдей жерде «Айдақарлы -Құдайберді» аталатын үңгір бар. Оның түбіне әлі ешкім де жеткен емес, себебі, әрман барған кезде ауа таусылып, шам жанбай қалады. Елдің көшпелі кезінде осы үңгірге талай ру артық нәрселерін қоймаға тастап, аузына бірер үй ғана күзетші қалдырып кетеді екен. Бертінде СССР Ғылым Академиясының арнаулы экспедициясы үңгірдің «түбіне жетеміз» деп талаптанғанмен амалын таба алмаған.

— Жезқазғанның жер бетіне шығып жатқан я бертінгі тайызда жатқан кенін,— дейді Қаныш,— тарихта «қола» аталатын дәуірдің адамдары қорытып алғанға ұқсайды. Оған куә боларлық бұл маңайда шұқырлар, қорытқанда қалған қоқыстар, тіпті кейде кесек жездер мен мыстар кездесіп қалады. Кейбір орыннан со кезде кен қорытуға жұмсалған қарулардың да қалдығы ұшырайды. Соған қарағанда, заманына қарай, мыс қорытушыларда елеулі мәдениет болғандығы байқалады...

Қарсақпай маңайының өткен тарихынан біраз мәліметтер беріп алғаннан кейін Қаныш Сәтпаев бергі тарихына оралады. Оның айтуынша өткен ғасырдың қырқыншы жылдарында, Қарағанды аталатын жерде көмір барын білген орыс купеці — Ушаков, әуелі сол араны иесінен жүз сомға сатып алады да, одан кейін, 1874 жылы Жезқазған төңірегін елу сомға сатып алады. Жезқазғанның ол кездегі аты — «Ақжал» екен деседі.

Ушаков Қарағандыны да, оның маңайына салған Спасск мен Нілді мыс заводтарын да, Ақжалды да ағылшын капиталистеріне аукционға (жалға) сатады.

— Сонда,— дейді Қаныш жымып,—қазір Отанға миллиондаған сом пайда беретін Ақжалды Ушаков ағылшынға екі жүз елу мыңға сатқан екен. Бұ да заманы үшін ұшы-қиырсыз көп пайда.

Ағылшындар Ақжалды ертерек сатып алғанмен мысын пайдалану ісіне 1904 жылдан бастап кіріседі. Олар алғашқы бір-екі жылда зерттеу жұмысымен шұғылданады.

— Әрине,— дейді Қаныш бұл жайды баяндай кеп,— жер бетіне мыс кенінің кейбір пұшпағы ғана шықпаса, қалыңы тереңде жатады. Ағылшындар оны зерттеген кезде, қажетті техниканы алыстағы қазақ даласына түгел жеткізе алмаған. Сондықтан елу метрден әрі кете алмаған. Мыс кенінің қалыңы жүз метрден арғы тереңдікте жатады.

— Ағылшынның таптым дегені,— дейді Қаныш,— қазіргі біз тапқан запастың жүзден бірі ғана. Соны да пайда көріп Қарсақпай заводын орнатқан. Завод жылына ең көп дегенде бес мың тонна мыс берген. Ағылшын капиталисіне осы мыс та жұмсаған шығынынан әлдеқайда артық пайда берген.

Революция жылдары ағылшындар қашады да, Қарсақпай заводы да, Жезқазған да, Байқоңыр да бос қалады. Совет үкіметі оларға күзетші қояды.

СТО-ның⁴³ ұйғаруы бойынша, Қарсақпай заводын жүргізу мәселесі 1925 жылдан бастап қолға алынады. Со жылы Москвада «Атбасар тресті» дейтін мекеме құралады. Директоры — Дыбец. Ол революциядан бұрын Американың мыс қорыту орындарында көп жыл қызмет атқарған инженер екен. Россияға 1917 жылы қайтқан. Қарсақпай заводын жүргізу ісі осы— «Атбасар трестіне» тапсырылады.

1926 жылы, май айының, басында Томскідегі технологиялық институттың тау-кен факультетін бітірген Қаныш Сәтпаев, өзі сұрану арқылы Атбасар трестінің қарамағына келеді. Бұл — Қарсақпай заводын жаңадан жүргізу я жүргізбеу мәселесі қызу сөз боп жатқан уақыт екен: біреулер «заводты ашып, бұрын мәлім болған кенді қорытып алу керек» дейді екен; енді біреулер «онда құнға тұратын мыс кені жоқ, болмашы іске күш жұмсап әуре болмайық, заводты ашпайық» дейді екен.

Таласқа түскен бұл екі мәселенің қайсысын жақтауға білмеген трест, әуелі Жезқазған маңындағы кен запасын зерттеп ап, Қарсақпай заводын ашу-ашпау мәселесін содан кейін шешуді ойлайды. Қаныш Қарсақпайға осы кезде барады да, кен зерттеу партиясын басқаруды трестен сұрап алады.

— Қажетті адамдар мен құралдарды алып 1926 жылдың жазында осы маңайға келсем,— дейді Қаныш,— жабылған заводтың орнында «тұяғы мен мүйізі» ғана қалған, заводтың мүліктерін маңайдағы ел талап та, ұрлап

та тауысқан, машиналардың көбінің бөлшектері, кейбірінің қаңқалары ғана қалған, шахталарды су басып кеткен...

Қаныш бастаған геологиялық партия кең даланың аспандағы кен запасын зерттеу жұмысына кіріседі. Оның жұмысы аз жылда көп жеміс беріп, табылған кеннің запасы ағылшындар айтқаннан әлдеқайда көп боп шығады. Содан кейін Қарсақпай заводын жаңадан жүргізу мәселесі өзінен өзі шешіледі.

— Заводты салу,— дейді Қаныш,— жиырма жетінші жылдан басталады. Оның бөлшектері алыстағы темір жол станцияларынан түйемен тасылғанын естіген боларсыз?

— Естідім,— деп, мен Телелевтің сөздерін айтып берем.

— Бәрі рас,— деді Қаныш.

Завод 1928 жылдың 7 ноябрі күні «Қазақстан» деген атпен ашылды. Салтанатты мәжілісіне Қазақстан үкіметінің атынан Қазақстан орталық атқару комитетінің, сол кездегі председателіне орынбасар — Әліби Жанкелдин келеді.

Әлекеңді бәріміз де білеміз,— дейді Қаныш,—ол қазақтан пролетариаттық революцияға алғаш араласқан аз ғана қазақтың біреуі. Бірақ ол кісі республиканың бірінші басқарушыларынан емес және мыс мәселесіне мамандығы бар кісі емес. Содан кейін республика басшыларынан көрінгені — өзіңізбен бірге келгендер. Олар Қарсақпай өндірісіне көңілдерін енді бөлмесе, бұған дейін бөлмей келді.

Заводтың бүгінгі жайы туралы біраз әңгімелескеннен кейін мен оның, болашағы туралы әңгімелер сұраймын.

— Мыс кенінің бұл маңайда әзірге табылған запасының өзі,— дейді Қаныш,— Совет Одағының өңге жерінде табылған жаппай әлдеқайда асып кетті. 1941—45 жылдары болған Ұлы Отан соғысында, бейнелеп айтқанда, «жауға атылатын жүз оқтың тоқсанын Қазақстан берді», осынша мол мыстың басым көпшілігі Жезқазғаннан алынады.

Біраз уақыт әңгімелесіп отырғаннан кейін:

— Жазушы адам естігеннен гөрі, көзімен көргенге қаттырақ әсерленеді деседі,— деді Қаныш жымып,— бұл маңайды аралап көрерлік ойыңыз бар ма?

— Бар,— дедім мен.

— Өзге әңгімені содан кейін кеңессек қайтеді?

— Мақұл,— дедім.

— Көретін жерлер көп,— деді Қаныш.— Ең алдымен, бұл — Қарсақпай төңірегі — қазақ тарихына түйін болған жердің біреуіне ұқсайды. Бұл маңнан тарихтық мәні бар талай ескерткіштерді көресіз.

Ковалев уәдесіне жетті. Менің жер аралау ниетімді мақұлдаған ол Жосалыдан оралған фордикті беруде сөз де айтқан жоқ. Маған жақсы серіктер де табыла кетті: біреуі — қазақ халқына атағы шыққан ақындардың бірі — Қалмағанбеттің Тайжаны, екіншісі — бұрын атын естімеген — Жылқайдардың Иманжаны, үшіншісі — заводтан қосылған инженер (атын ұмыттым). Алғашқы екеуі маған Біләл Әбеевтің үйіне әдейі іздеп кеп жолықты. Олардың естуінше,— мен елдегі қазақ ақындарын тауып, өлеңдерін жазып алуға шығыппын.

Бұрын атын да еститін, өлеңдері мен әндерін де еститін Тайжан, атақты Ыбырай ақын Сандыбаевтың туған жиені боп шықты. Оның — шешесі Бопыш Ыбырайдың бір әке, бір шешеден туған апасы екен. Тайжанның түр-тұлғасы да, бет бейнесі де аумаған — Ыбырай. Ыбырай ол кезде сақал, мұрты кара-бурыл тартып қалған егде адам. Тайжан кара сақал, кара мұрт адам екен. Ыбырай жеңілтек, ойнарқы, қалжыңбас, не айтса да өлеңдетіп, ұйқастыра сөйлейтін, сықаққой, күлегеш. Тайжанның да мінез-құлқы сондай.

1884 жылы туған Иманжан — қияқты ұзын кара мұртты, шоқша кара сақалды адам екен. Ұлытаудың төңірегін мекендеген оның әкесі Жылқайдарда жүз елу түйе, жеті-сегіз жүз жылқы, бірер мың қой болған «Доңыз» аталатын жұтта (1911 жылы) бұл малдар қатты жұтқа ұшырап, Жылқайдар орта дәулетті ғана кісі боп қалған. Ол мұсылманша оқыған адам екен. Баласы — Иманжанды ол Бұхарда оқып «он екі фәнді тәмам қып келген Әмірғали Құлтыбай ұлына сабақ береді. Иманжан арабтың және иранның тілдерін жақсы біліп шығады. Жігіт кезінде Иманжан салдық құрып, ел ақтап кетеді де, қазақтың атақты ақындары мен әншілері: Ақан серімен, Балуан Шолақпен, үкілі Ыбыраймен көп уақыт бірге жүріп, өнерлерінен үлгі алады, Бірақ олар туралы ауызша әңгімені көп білетіндігі болмаса, Иманжанның өзі домбыра да тартпайды, ән де айтпайды. Өйтуіне тілінін, аздап тұтықпасы барлығы бөгет болған сияқты. Өйткенмен, жазба түрде өлеңдер шығаратыны бар екен. Олары халық фольклорымен араласып жатады. Елдің тарихтық, мәдениеттік әңгімелерінен, әсіресе, өлең фольклорынан білуінде ұшы-қиыры жоқ.

Заводтан төртеу боп аттанғанмен, бірер күннен кейін «менің қажетім аз сияқты» деді де инженер бір тұстан қайтып кетті, өзге үшеуіміз үнемі сапарлас болдық. Қасымдағы екі адам да өте көңілді кісілер.

Тайжан тоқтаған жер түгіл, жүріп келе жатқанда да әндеткен өлеңнен ауыз жаппайды. Қазақ даласын кең аралаған адамның біреуі бола тұра, талай шежірелермен кездесе жүре Тайжан «шежіре» аталатын білімге шорқақ кісі. Өзі ақын бола тұра, «фольклар» аталатын халықтық әдебиетті де аз біледі. Оның өте жақсы білетіні — ән. Арқаның: Біржан сал, Ақан

сері, Балуан Шолақ, Ғазиз, Құлтума сияқты атақты композиторларының әндерінен оның нағашысы— Ыбырай Сандыбай ұлынікі. Тайжанның шешесі, Ыбырайдың туған апасы екенін жоғарыда айттық. Осы Ыбырай мен Тайжанның алғаш жолғасуы қызық. Ал Ыбырайдың туған-өскен мекені — Көкшетау облысының «Жаман жалғызтау» аталатын жері. Бұл екі ара бес-алты жүз километрдей жер. Сондай бола тұра Тайжанның әкесі — Қалмағамбет Ыбырай әкесі — Сандыбайдың қызын алатын себебі: қыз таулық жерді мекендейтін оның елі жаз айларында Есіл өзенін жайлайды екен де, маңайға Сандыбай руы — Қарауыл да көшіп кеп, екі ел бір-бірімен араласып кетеді екен. Қалмағамбет Сандыбайдың қызына сондай шақта үйленген.

Тайжан кішкене күнінен сайқы-мазақ, жындылау боп өсіп, әркімді өлеңмен сықақтап маза бермейтін болады. Он бес-он алты жасқа жеткен шамада ол тіпті құтырынып, маңайдағы елдің, мазасы кетеді. Жұрт оны «жынданды» деп байлап тастайды. Біраз уақыт жатқанда үйіне сөзі тыңдаулы әлдекім кеп түседі де:

— Бұныкі жын болмау керек, нағашысы Ыбырай ақынның аруағы қонғалы жүрген болу керек. Ыбырайдан бата алса, жыны жазылады да, ақын боп шығады, бұны соған жіберу керек,— дейді.

Мезгіл — қыс басталған шақ екен. Со кезде Қарсақпай заводында қорытылған мысты түйелерге артып, алыстағы Петропавл темір жол станциясына апаратын кірешілер жолға шығады. Ыбырайдың мекені «Жаман жалғызтау» осы жолдың, үстінде болады. Әкесі Тайжанның «бармаймын» деп байбалам салуына қарамастан, киізге бөлейді де, кірешіге қосып Ыбырайға жібереді...

Ыбырайдан «бата алғаннан» кейін Тайжанның «жыны» жазылып, ақпа ақын болады. Алдағы жылдың жазында Ыбырай оны үйіріне қоспақ боп көшкен елмен алып жүреді. Нағашысы аталған Қарауыл руынан да, туған нағашысы Ыбырайдан да зор сый-құрмет көрген Тайжан, рахмет ретінде:

— Халқым сүйіп атымды қойған Тайжан,

Егіз туған анадан Арғын, Найман,

Осы арада бөтен еш жұмысым жоқ,

Бата алғалы келіп ем Ыбырайдан.

Бірің емес, бәрің, де нағашымсың,

Саздау жерге өрбіген ағашымсың.

Осы жолы Тайжанды сыйлап жібер,

Бұдан былай Тайжанның бағы ашылсын.

Халқым сүйіп атымды қойған Тайжан,
Егіз туған анадан Арғын, Найман,
Он екі ата — Қарауыл, сегіз ата — Дәуіт,
Жиенге ұмытпайтын тиді пайдаң.
деп алғыс айтады.

Ыбырай әнді екпіндете, сәндендіре айтатын адам да. Оның даусы аса биік болатын. Тайжанның даусы одан төмен. Ал әнді екпіндете, құбылдыра, құлаққа жағымды қып айтуда «Ыбырайдың аузынан түсіп қалған». Оның өзі де талай тамаша әндер шығарып, халық арасына кең тараған. Соларға халықтан үйренген әндерін қосқанда Тайжанды «таусылмайтын ән қоймасы» деуге болады екен. Бірге жүрген он бес шақты күннің ішінде, кейбір ерекше сүйген әндерімізді өзіміз өтініп қайта айттырмасақ, Тайжан үнемі соны әндерді айтады да отырады. Олардың ішінен, менің өмірде естіме" ген әндерім де аз кездеспейді.

Көңілді түрде сапар шеккен бір Қарсақпай төңірегінің алысын да я жақынын да демей, көңілге алған жерлерінің көбін араладық. Он бес шақты күнде машинамен қанша жерді аралап түсуге болатыны белгілі. Бірақ қажетті орынның бәрін түгел көру үшін, осы жазды түгелімен соған арнауымыз керек сияқты. Ондай уақыт Иманжан мен Тайжанда бар да, менде жоқ. Менің жақын арада ауылыма барып, одан семьямды алып оқуыма кетуім керек.

Жарты айлық уақытта Қарсақпай төңірегінен көргендерімнің бәрін сипаттасам қалың, кітап жазуға тура келер еді. Бұл жолғы міндет ол емес, сондықтан көрген-білгендердің, тек қысқаша елесін ғана көрсете кетем.

Ең алдымен жер, суы туралы Қарсақпай төңірегі негізінде шөліркеген дала болғанмен, көлдері мен өзендері де аз емес екен. Мысалы бір ғана Ұлытаудың өзінен: Жыланшық, жетіқыз, Шығырлы, Қараторғай, Қаракөңгір, Жезді сияқты өзендер тарап, олар да әлденеше өзенсымақтар мен жыраларға тарамдана бөлініп кетеді. Торғай, Көңгір сияқты суы мол өзендердің тұрқы жүздеген километр жерге созылып, талай елді сусындатады. Егер осы өзендердің айдаладағы «құрдым» аталатын, құмдарға сіңетін жолдарын бөгесе, одан да көп халықты сусындатар еді.

Қарсақпай даласында көл де көп. «Тоғанастың тоқсан көлі» осы даланың теріскей бетіндегі жақын жерде. Олардың біразы көктем суынан кейін тартылады екен де, мыңдаған тонналық жемшөп боларлық шалғын өседі екен, бірақ ол кезде оны шабатын ешкім жоқ. Көшпелі ел соңғы жылдарда отырықшылыққа айналып, бұл маңайды жайламайтын болған, көлдерге жыл сайын қалың өсетін шалғын бұрынғыдай мал тісті мен тұяғы

тимууден қорысты қопаға айнала бастапты. Кейбір суы терең, көлдер әлі де шалқар қалпында екен. Мәселен Жезқазғанның теріскей жағындағы — Барақ. Мұны XVIII ғасырда өткен Көкжал Барақ есімді қазақ батыры жайлаған екен дейді. Көлдің аумағы да үлкен, түбі де терең, суы да тұщы сондықтан балық та көп өседі екен. Оны аулаушы адам болмағандықтан, кейінгі кезде тіпті көбейіп кетіп, «Балық сасыған Барақ» атаныпты. Мен жиегінде тұрып көлге көз тіккенде қайраңында ойнаған балықтардың көптігі—илеуінде құжынаған құмырысқадай екен!..

Жерінің жалпы көрінісі бұйраттау келетін бұл тұста әр жерде шоқиған таусымақтар да көрінеді. Олардың ең, үлкені — Ұлытау. Мұның, ұзын тұрқы — 80 километр, көлденеңі — жиырма километр деседі. Батыстан шығысқа қарай тұтаса көсілген бұл тау кей жерінде асу бермейтін биік екен. Өнбойы жан-жаққа тарамданған өзендер мен бұлақтар, олардың бойында өскен жыныс орман мен қалың шөп.

«Ұлы» деген есімді қазақ бұл тауға бекер бермеген сияқты. Көшпелі қазақ руларының осы тау төңірегінде талай рет бастары түйіскен сияқты. Оған бірталай белгілер бар. Мысалы, Қарсақпайдың күнгей жағында, Сарысу өзенінің аяқ тұсында «Таңбатас» аталатын жер бар. Осы жардың қиясына қазақ есімді халыққа кіретін рулардың, бәрінің де рулық таңбаларының белгісі табылған. Бұлар тарихи материалдарда көретін таңбалармен дәл келеді. Егер қазақ рулары осы тұста бастарын қоспаса бұл дәлелді таңбалар жылтыр қара тастың бетіне қайдан шабылады?

1723 жылы «Жоңғар хандығы» аталатын қалмақтар қазақ елін қирата шауып, солтүстік пен күнбатысқа қарай қан жоса қып қуғаны тарихи фактылардан мәлім. Осы жаугершілікке сол жылғы тақыршылық пен жұт та қосылып, босқын қазақтың қатты қырғынға ұшырағанын бұл ауыр жыл қазақ елінің тарихында «Ақтабан шұбырынды, алқакөл-сұлама» деген атпен қалғанын білеміз. Сонда қоныс іздеп қаңғырған қазақ ауылдарының бір жүйесі Ұлытау өлкесіне де келген. Оның бір айқын куәсі — атақты ақынымыз Абай Құнанбаевтың үшінші атасы Ырғызбай, қазіргі Ақтөбе облысындағы Ырғыз өзенінің бойында туғандықтан, атын — Ырғызбай қойған; Тобықты руындағы Кеңгірбай би, Ұлытаудағы Кеңгір өзенінің бойында туған. Тобықты руы, қазіргі мекені — Шыңғыс тауына осы Ұлытаудан көшіп барған. Қазақтың бертінде жасаған атақты ақыны Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің мекені Баянауыл тауында. Иманжан Жылқайдаровтың айтуынша, Көпеевтің бесінші атасы — Бесім. Ол Ұлытаудың бойын мекендеген, Ұлытаудағы «Бесімнің бес саласы» деген сайдың аты содан қалған.

Осылар сияқты тарихтық мәні бар мекендер Ұлытаудың бойында да, оның шығыс жақ бетінде қырық бес километрдей жерде тұратын Кішітаудың бойында да, өзендер мен көлдердің бойында да көп кездеседі. Біз солардың қазақ тарихына байланысты кейбіреуіне ғана қысқаша тоқтай кетейік.

Ең алдымен, «Алаша ханның күмбезі» аталатын мазар. Қазақта «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда» деген мәтел бар. Қазақ шежірелерінің айтуынша, Алаша — қазақтың бірінші ханы. Тағы солардың айтуынша, қазақтың «алты алаш» деген атауына: башқұрт та, түрікпен де, қарақалпақ та, өзбек те, қырғыз да кіреді. Сонда қазақпен алтау болады. Аталған елдердің шежірелерінде де осы сөз бар. Бұл, тегі, баяғы «Селжүк түріктері» аталатын мемлекеттің тұсында болғанға ұсайды, сол кезде жоғарыда аталған халықтардың басы бір мемлекетке қосылғаны рас. Алаша ханның күмбезі Ұлытауда болуы қайран қалдыратын көрініс. «Майлықия» аталатын өзеннің жағасына орнаған бұл күмбез күйдірілген кірпіштен төрт қабырғалы боп жасалған да, мұнаралы төбесі — киіз үйдің төбесі тәрізді бүріліп барып біткен. Архитектуралық жағынан Алашаның күмбезі Орта Азияда көп кездесетін мазарлар мен мешіттерге ұқсайды. Қай заманда салынғаны белгісіз бұл, күмбездің кірпіштерінің қаттылығы сондай: оны ғасырлар бойына қыздырған күн сәулесі де, өкпек жел де (бұл тұстың желі жыл тәулігіне арылмайды, кейде өте қатты болады), жаңбыр мен қардың сулары шайып та өзгерте алмаған. Олар күні кеше қаланғандай. Мазардың сыртқы кірпіші түрлі түспен боялып, қазақтың «ши» аталатын өрнегіндегі кестелерге ұқсайды. Ол бояулардың да ешбір жері не оңып кетпеген, не кетілмеген.

Екінші әңгіме — «Жошы ханның күмбезі аталатын мазар. Жошының кім екені бізге мәлім. Ол атақты монгол — Шыңғыс ханның үлкен ұлы. Шыңғыс хан жаулап алған жерлерін: «Алтын орда», «Көк орда», «Ақ орда» деп үшке бөлуі, Алтын орда Еділ өзенінің бойына (қазіргі Саратов пен Волгоград ортасындағы «Сарайшық» аталатын жерде). Көк орда — Самарқандта, Ақ орда — Пекинге орнауы мәлім.

Жошы Алтын орданың бірінші ханы болған. Жошының нақ қай жылы туып, қай жылы өлгені мәлімсіз. Оның, әкесі Шыңғыс 1155—1227 жылдары жасаған. Жошы әкесінен бұрын өлді деседі. Сонда ол ХІІ ғасырдың аяғында, ХІІІ ғасырдың басында жасаған адам. Бір жобада «Жошының тұрағы Ұлытау болған, Сарайшық қаласын оның баласы — Бати салған» деген сөз бар. Содан ба екен, әлде елдің шығарып алған ертегісі ме екен— «Жошы ханның моласы» деген күмбездің Ұлытау маңындағы Кеңгір өзенінің жағасында тұруы анық.

Жошы жайында айтылатын төмендегі ертегіні еске түсіре кету қажет. Қазақта «Ақсақ құлан — Жошы хан» дейтін атақты күй бар. Оның шығу тарихын қазақтар төмендегідей баяндайды: Жошының жақсы көретін бір баласы нөкерлерімен аңға шыққанда алдарынан бір үйір құлан кездеседі. Мерген бұл үйірден айғырын садақпен атып жаралайды. Хан баласы осы айғырды қуып құрықпен ұстаймын дегенде айғыр теуіп өлтіреді...

Бұл ауыр қазаны Жошыға айтуға ешкім батпайды. Себебі, Жошы: «Кімде-кім ұлымның өлімін естіртсе, құлағына қорғасын құйып өлтірем» дейді. ?Күрт содан қорқады. Бірақ айтпасқа тағы болмайды... Жұрт не

істеуге білмей дағдарғанда, бір қобызшы: «Мен бұл қазаны ханға күйдің дыбысымен аңдатам» дейді. Жошы ордасына жиналған көпшіліктің алдында, қобызшы Жошыға баласының өлімін күй арқылы баяндап береді... Сонда Жошы: «Естіртуші адам емес, қобыз» дейді де, қобыздың бетіне балқып тұрған ыстық қорғасынды құяды. Қобыздың жарты беті қапталмай үңірейіп тұруы содан» дейді ертегі...

Құланға өшіккен Жошы хан маңайда ұшырағандарының бәрін қырғызады да, «Енді бұл маңайға келмейтін қылам» деп, айдаладан тұрқы ұзын канал қаздырып су жібертеді, атын «Құлан өтпес» қояды. Бұл есімді өзендері әлі де бар.

Тарихта Едіге есімді би болуы, бір кезде ол Алтын орда ханы Тоқтамысты өлтіріп, 1391—1395 жылдары Алтын орданы басқаруы мәлім. Ұлытаудың батыс жақ биік шоқысының ұшар төбесінде «Едіге моласы» деген мазар да бар. Едігенің бұл араға қайдан кеп өлуі мәлімсіз.

Ұлытаудың бір қойнауында «Кенесары қорғаны» деген жер бар. Өткен ғасырдың алғашқы жартысында Кенесары Қасымовтың Россияға қарсы шығуы, орыс армиясынан сырғып Орта Азияға қарай беттеуі мәлім. Сол бетінде Ұлытауға мекендемек боп, қорған соқтыруы рас та сияқты... Қорғанның кетілген, қираған қабырғалары әлі де сақтаулы.

Ұлытау мен Кішітаудың, олардың маңындағы өзендердің өнбойында — «пәлен байдың, пәлен батырдың молалары» деген күмбездер толып жатыр. Солардың біреуі Кеңгір өзенінің, жоғары жағасына салынған Сандыбай байдың күмбезі. Бұл тарихқа белгілі Ерден батырдың (1808—1862) әкесі. Оның мазары да тұр және құрылыс жағынан—Алаша мен Жошы хандардың мазарларының көшірмесі.

Біздің заманның қарт большевиктерінің және жазушыларының бірі — Сабыр Шәриповтың 20 жылдардың орта кезінде, қазақтың ас беруі туралы «Қызыл Қазақстан» журналына жазған мақаласы бар, сонда: «Ұлытау маңайын жайлаған Бағаналы руының байлары соңғы елу жылдың ішінде асқа елу мыңдай бие, бір миллиондай қой сойды» деген мәлімет бар. «Көзімен көрген адамдардың айтуынша,— дейді Сабыр әлгі мақаласында, — Сандыбай байдың асына 500 бие, 5000 қой сойылған!..»

Қарсақпай өлкесін аралап жүргенде, біз талай тұста жер астының кенін зерттеп жүрген геологиялық партияларды да көп кездестірдік. Олардың айтуынша, қазақ даласының, оның ішінде «Арқа» аталатын өлкесінің жер астындағы кен байлығында мөлшер жоқ.

Бір жердегі партияда біз Қаныш Сәтпаевпен де ұшыра' сып қалдық. Біраз кеңескеннен кейін:

— Атаң қазақтың,— деді Қаныш маған,— өткен ғасырдың ортасына дейінгі өмірі өзіңіз көргендей. Ол — көшпелі өмір. Көшпелі елде село да

жоқ, қала да жоқ. «Қазақтікі» деген даладан, сен тек Алаша мен Жошы сияқты хандардың. Сандыбай сияқты байлардың бірен-саран молаларын ғана кездестіресің. Село, қала салмауы былай тұрсын, көшпелі қазақтар көш жолының бойына, ұзақ жасарлық құдық та қазып кетпеген.

Өткені сондай болса,— деп жалғастырды Қаныш сөзін, XIX ғасырдың ортасынан бастап қазақ тарихында жаңа бет ашылды, ол — кең даласының әр жерінен кендердің табыла бастауы еді. Бірақ толып жатқан жағдайлардың себебінен советтік дәуірге дейін бұл кендер іске жөнді аса алған жоқ...

— Енді,— деді Қаныш көтеріле сөйлеп,— қазақ даласының астында жатқан бай кеннің бәрін түгел қопаруға мүмкіндік туды. Орыс ғалымы — Менделеевтің системасы бойынша, металдың тоқсаннан астам, түрі болуға тиісті. Олардың ішінде, ғылымның әлі игере алмағаны да бар.

БЕСІНШІ ТАРАУ

АУЫР АСУДА

Ер — халық аса қатал күресінде
Құламай сүрінсең де тұра бардың
Тікенді дулығаң бар үлесінде
Токтатпа, алшандай бас, жарқын алдың!..

Н. А. Некрасов.

ЖЫЛАНДАР ПАТШАСЫ

Мен туған еліме Қарсақпайдан Атбасар қаласы арқылы жүретін болдым. Шамасы бес-алты жүз километр дерлік бұл араға екі жолмен баруға болады екен: бірі — автомашинамен кету, екіншісі — атпен жүру. Ат жолын «Шәштінің жіңішке жолы» деседі. Бұнымен ертеректе қалың ел көшіп, даңғыл боп жатады екен. Кейінгі жылдарда көшу сиреп, даңғыл жіңішкелеу сүрлеу ғана боп қалған. Сондықтан әртінірек «хан жолы» аталатын бұл даңғылды, бертінде «Шәштінің жіңішке жолы» дескен. «Шәшті» дегені «орыс» деген мағынада айтылады-мыс. Олай дейтіні — Кенесары қолын қуған орыс әскері осы сүрлеумен жүріпті-міс.

Автомобиль жолының үстінде кәзір ел жоқ десті, сондықтан жолшыбайғы жерді, елді көре бару үшін мен атпен жүретін жолды атадым.

Шәшті жолымен жүруге бекінген маған серік те табыла кетті, ол — Қарсақпайдағы қазақ мектебінде оқытушы — Алиакбар Хасенов. Жасы менен аздап үлкендеу бұл мұғалім, 1920 жылдың жазында, Қызылжар қаласында ашылған екі айлық курста менімен бірге оқыған. Со кезде танысып, достасып үлгерген Алиакбарды содан кейін көріп отырғаным осы. Менің Қарсақпайға келгенімді естіген ол алғашқы күндері іздеп тапты да, шүйіркелесе амандасып, пәтеріне алып барды. Үй шаруасында жүретін әйелі — Рабиға ауыл тәрбиясында ескен сыпайы мінезді, кішіпейіл, қонақ күткіш адам екен. Бұл үйге мен Қарсақпайда тұрған күндері жиі барып жүрдім.

Атбасарға атпен жүрмек болған ойымды Алиакбар да, әйелі де мақұлдай кетті. Олар жазғы каникул кезінде туған ауылдарына барып дем алмақ екен, ол ауыл Шәшті жолының үстіндегі Қыпшақ өзенінің бойында екен.

Бірге аттанбақ болған бізге аттың да реті келе кетті. Транспорттан

қолымды қақпайтын Ковалев әуелі:

— Атпен жүрем деуді қойыңыз. Ол — ұзақ және азапты жол. Автомобильмен таңертең шықсаңыз Атбасарға кешке жетесіз,— деді де, мен өз ниетімнен қайтпағаннан кейін, қорабы кең тарантасқа мықты пар ат жегіп берді және жол білетін атшы берді. Бұл пар ат бізді Алиакбардың дуылына жеткізіп сап қайтатын болды. Тарантасқа Алиакбар, әйелі — Рабиға мектеп жасындағы ұлы Мағзұм мен Серік, мен, атшы — алтаұмыз кең сыйып, Шәштінің жіңішке жолына түстік. Жол Қарсақпайдың теріскей шығысынын, арасын ала тартады екен. Алғашқы күні біз «Сары кеңгір» аталатын өзенді бойлай жүрдік. Егіншілер оның алдын бөгеп, жағасына аздаған гектар тары себеді екен. Суару арқылы өсетін ол тарынын, биылғы шығымы ғажап: сабағы қамыстай биік және қалың шыққан оның ішіне кірген адамның бойы көрінбестей, дәнді мол тартқан күрең түсті басы шашақтана иіліп, қолыңмен жол ашпасаң, арасынан жүргізбейді. Атшының айтуынша, бұндай тарының гектары ең азына екі жүз елу, үш жүз пұттай дән береді.

— Шіркін,— дейді атшы, есіп тұрған тарыны аралап көріп,— кең далада босқа ағып жатқан өзендердің бәрін де осылай бөгеп, осы маңдағы құнарлы топырақтың бәрін тары егісіне айналдырып жіберер ме еді!.. Қанша мол астық алынар еді, сонда!..

— Рас!.. —дейміз Алиакбар екеуміз.

Сары кеңгірдің тоғанынан арғы жағы жіңішке ғана жырадан жылжып жатқан тайыз су боп кетті. Сонда да ғажабы — осы судың ішінде шабақ, алабұға сияқты балықтар өріп жүр!.. Кейбір тұста ұзындығы кебістің басындай сазандар да кездеседі...

— Бұларды,— дейді атшы,— осы даланын, түлкісі мен қарсағынан басқа аулайтын ешкім жоқ.

— Судан қалай аулайды олар?

— Тәсілін табады...

Біз ол күні Сары кеңгірдің жіңішкеленген бір тұсында түнедік. Қаңғыр-күңгірі жоқ, елсіз-күнсіз айдала. Әр жерде далалық құстардың, ғана дыбысы естіледі. Бізде мылтық жоқ. Күндіз үлкендігі құнан қойдай боп теңкиген дуадақтар кездесіп отырған. Олар өмірінде кісі көрмеген бе, көрсе мылтықшы кездеспеген бе, әлде бізде мылтық жоғын сезіне ме — сойылмен соғып аларлық тұсқа дейін келтіріп, содан кейін ғана ұшып ыза қылған. Дуадақтардан көрген осы қорлықты, біз түнде түлкілерден де көрдік. Олар да адам көрмеген бе, я бізде мылтық жоғын сезе ме,— қараңғы түнде от жағып, пісіріп алып шыққан тамағымызды жылытқан шақта, жарыққа шағылысқан көздері жап-жасыл боп, таяқ тастам жерде шоқиып отырады. Тұра жүгіріп қусаң, «жете алмайсың» дегендей,

шоқандай жүгіріп мазақ етеді, сен орныңа қайтқанда артыңнан асыранды итіндей еріп тағы да жақын жерге шоқияды.

Астан кейін Рабиға мен балалары тарантастың қорабына жатты да үстеріне көрпе жауып ұйқыға кірісті. Алиакбар екеуміз де біраздан кейін ұйықтар ма ек, қайтер ек — егер саздауық жердің қалың масасы үн қоса ызындап, үстімізде топалап жүріп алмаса, денеміздің ашық жерін шағып, мамамызды кетірмесе. Масадан жазаланған, Алиакбар екеуміз, жағасына қалың шие өскен өзеннің жіңішке жырасын бойлап серуенге кеттік. Атшымыз жақын жерге тұсаған көліктердің қасында қалды. Арбадан ұзаңқыраған шақта, Алиакбар мені өзінің қысқаша өмірбаянымен таныстырып кетті.

Біздің арғы түбіміз Арғын аталатынын білетін боларсың,— деді ол.— Арғынның ішінде біз Алтай дейтін бөліміне жатамыз. Ол да он шақты болыс ел. Алтайдың ішінде, еткен ғасырда Аққошқар. Сайдалы дейтін атақты адамдар болғанынан хабарың бар шығар.

— Естідім,— дедім мен.

— Сайдалының атағы байлықпен шыққан,— деді Алиакбар.— Ал, Аққошқардың, аты — кісілікпен шыққан. Өткен ғасырда бұл өлкеге Шыңғыс Уалиханов аға-сұлтан болып тұрған ғой. Аққошқар соның қарамағында кіші сұлтан болып қызмет атқарған. Бірінші Николай патша Романов өлген жылы, одан кейін орнына баласы — екінші Александр патша болған шақта. Аққошқар Шыңғысқа еріп Петербургке екі рет барған. Аққошқардан Шонан, Нұғман, Хасен, Хамза туған. Мен Хасеннің баласымын.

Өмірбаянымен осылайша таныстырған Алиакбар, біраздан кейін тағы бір кеңестің ұшығын шығарды.

— Менімен немере Қазкей деген жігіт бар. Жасында мұсылманша да, орысша да оқып, екеуінен де жап-жақсы хат білген. Осы Қазкей— дейді Алиакбар, демін соза алып,— өткен жылы мал-мүлкі кәмпескеленген 500 қазақ байының тізіміне кірді.

— Неге? — дедім мен.

— Ауқатты адам еді,— деді Алиакбар күрсініп.— Бірақ, мал жиғаннан басқаны білмейтін сасық бай емес еді, жаңашыл адам, шаруасының бәр түрін де мәдениетті өсірген еді Жылқылары, сиырлары асыл тұқымнан еді. Өзге байлар кәмпескеден қорқып, артық малдарын сатына бастаған шақта Қазкей сатпаған. Сөйтем деп мал саны кәмпескеге толды да, сасық байлардың қатарында кете барды.

— Қайда?

— Бұл маңайдың байлары Арал теңізіне жер аударылды. Қазкей де үй ішімен со жаққа жөнелтілді.

— Ал, енді осы кеңесті маған айтудан мақсатын, не? — дедім мен Алиакбарға.

— Кейбір байларды кәмпескелегенде маңайындағы кедейлер мал-мүліктерін талап алғандай үлесті. Ал, Қазкейді, кәмпескелегенде кедейлер оның мал-мүлкін алғысы келмей, үкімет адамдары зорлағандай әрең алғызды. Мәселе онымен де тынбай со кедейлер алған мал-мүліктерін жасырын түрде қайтарып беріп жатыр деп естимін.

— Кімге? — дедім мен.

— Қазкейдің, немере туыстары: Ысхақ пен Мәжитке. Олардың үйлері Ақмола облысының Қарақойын ауданынан Қызылорда облысының көршілес ауданы — Қарсақпай жеріне келіп отыр деп есітем. Жолдан бәлкім бұрыстау болғанмен, егер сен қарсы болмасаң соға кетуді ойлап келем.

— Мақұл,— дедім мен.

Біз ертеңіне өзен бойымен ұзақ жүрген жоқпыз. Теріскей шығысқа туралап келе жатқан өзен, бір мезетте оңға қарай ойыса бастады, со кезде:

— Мәжит үйіне соғу үшін, біз солға қарай икемделе жүреміз,— деді атшы.

Ол бетте сүрлеу сияқты із ғана бар. Ол да даланың, әр тұсында жоғалып кетіп, әрең табылады. Жасамыстау атшы Ковалев айтқандай жолшыл адам екен. Сүрлеу жол талай рет үзіліп, жалғасқанмен ол адасқан жоқ.

Жолы нашар далада тоңқылдаған арбамен күн ұзақ жүріп шаршаңқыраған кешірек шақта, бұйраттау жазық даланың әлдеқайдағы тасасынан аспанға шаншыла шыққан көк түтін көрінді.

— Мәжит үйінің түтіні болуға тиісті,—деді атшы.

Алдағы бір белеске көтерілгенде, әріректегі саян, тұстан, бірі — бозамықтау, бірі — қоңырлау екі киіз үй көрінді, маңайында әр түліктен бірталай мал өріп жүр. Жақындаңқырап келсек, екі үйдің сырт жағынан қаққан желі маңында толық айғырдың үйірі дерлік жылқылар жусап тұр. Тұсаулы түрде оттап жүрген аттар да бірталай. Үйлерге жақын тұста көгенделген бірсыпыра қойды әлдекімдердің жүндеп жатқаны байқалады...

Біз киіз үйлерге жақындаңқыраған шақта алдымыздан екі-үш ит үріп шықты. Солардың даусынан ба, әлде жолсыз даламен келе жатқан арбаның салдырынан ба,— әлдекімдер екі үйден де тысқа өріп шыға келісті. Бабында жүрген семіз аттар ауыздықпен алысып, үйлерге таянып қалған

шақта, карап тұрғандар «Алиакбар!..» деп шу ете қалысты. Көшпелі ауылдағы ауқатты үйлер жайлауға шыққанда, ат байлайтын айырбұтақты ашаларын ала келеді де, үй сыртындағы жырағырақ жерге қадап қояды. Сондай аша бұл үйде де бар екен. Аттардың басы ашаға кеп тірелгенде күтіп тұрғандар жүгіре басып бізге қарай жүгірді. Арбадан түскен Алиакбармен, әйелі Рабиғамен, балаларымен құшақтай амандасқан олар, «мынауың кім?» дегендей, маған қарай қалысты. Алиакбар мені оларға, оларды маған таныстыра бастады.

Мәжиттің әйелі — Қазидеген адам, өңі қараторының сұлуы да, сымбаттысы да екен. Жасы отыздарды орталаған оның биіктеу денесі семіз емес, бірақ сомданып, әйелдік тұрпаттың тамашасы дерлік қалыпқа жеткен. Бәлкім сопақтау бет бейнесінің барлық бөлшектері де бірінің сұлулығы басқаларын шешіп тұрғандай саймасай келген. Түнгі ашық аспанның өн бойын жарқырата жұлдыздар арасында, ерекше әсем көрінетін толған ай тәрізденіп, үлкен мөлдір кара көздері, қоңыр ажарына жұқа ғана толқында сәуле себеді. Қазидың осындай тұр-тұлғасына көңілім толған мен, ішімнен: «жемесе де май жақсы» дегендей, осындай әйелдердің бары жақсы! — деп қойдым.

Алиакбар мен Рабиға сыртынан таныстырғандай, Қазидеген адамға жұғымпаз, сөйлесімпаз. жарқын мінезді адам екен. Мәжиттің ағасы Ысқақ бай баласы дегені шаруа баққыш, мінезі тұйық, жұпыны адам боп шықты. Оның менімен шамалас баласы — Жұсыпбек (соңғы жиырма шақты жылда Алматы қаласында кіші милиционер боп қызмет атқарады) жұғымды, бауырмал жігіт екен.

Ендігі аз кеңес — осы үйлердің маңайында топталған малдар мен жиналған адамдар туралы. Адамдардың басым көпшілігі Қыпшақ өзенінің бойынан келіпті. Кейбірі осы үйлердің туыстары, ал енді біреулері: бұл үйдің қойшысы, жылқышысы, сиыршысы, сауыншысы, бақташысы... дегендей, өткен жылға дейін есігінде жүріп келген жалшылары. Сырт қараған кісілер олар алысқа көшкен «ағайынына» амандық білуге келген сияқты. Туыстарының осылай келуі де рас тәрізді. Жалшылар жай келмей, кәмпеске кезінде үлеске алған малдарын айдай кепті. Солардың шаруашылық жәй-күйлерін оңаша сұрастырып көрсем, шекелері шылқып отырған жандар емес, көбінің «қысқа жібі күрмеуіне келмей», күн көріс жағынан тарығып жүрген адамдар. Сондай халде бола тұра, кәмпескеден алған малдарды пайдаланбай, Мәжиттің үйіне айдап, әкелуі, сол кездегі бір жүйе кедейлердің, саяси сана-сезімі қаншалық оянғандығын көрсетеді... Обалы не керек жылы ажармен қарсы алған бұл үйдің, әсіресе Қазидегеннің күтуінде кемшілік болған жоқ. Сонда біздің, әсіресе менің кім екенімді білмей күткен жоқ, біліп күтті. Қазидың да, Жұсыпбектің де қазақша сауаты бар екен. Жаңашыл Қазкей кәмпескеге ілігіп жер аударылғанша Орынборда, Ташкентте шығатын қазақ тіліндегі газет-журналдарды да, көркем әдебиет кітаптарын да үйіне алдырады екен. Соларды Қазидеген мен Жұсыпбек үлесе оқитын көрінеді. Мысалы, мен баспада

жариялаған шығармалардан олардың оқымағаны жоқ. Қазі жеңгейдің «Сұлушаш» поэмасын ерекше қызығып оқыдым деуіне қарағанда, оның да өз Алтайы болғандығы сезіліп тұрады. Сонысын оңаша кеңескенде аңғартсам:

— Жастықта не болмайды дейсің шырағым,— дейді Қазі жымыып, «— өткенге — салауат, қалғанға — берекет» дегендей, тілекті арттан емес, алдан тілейміз де!..

Бұл үйдің еркіне салса, біз жаздай жатсақ та мыңқ етер емес. Ондай уақытымыз болмағандықтан, біз аз күннен кейін жүруге рұқсат алдық. Осы үйде қонақтап жатқандардың көпшілігі бізбен бірге жүретін болды. Бәрі де салт атты. «Сендер де салт мініңдер, десті олар бізге,— тарантаста Рабиға мен балалар ғана отырсын». Біз ризаластық. Олар Алиакбар екеумізге ерттеулі екі жақсы ат ерттеп берді.

Ендігі бетіміз — Алиакбардың туған ауылы. Оның Қыпшақ өзенін жайлайтыны жоғарыда айтылды. Мәжит үйі отырған жерден атпен суыт жүрген кісіге Қыпшақ екі-үш күндік жер екен. Біз аттарды қинамай, асықпай жүріп отырып, бес-алты күнде жеттік. Серіктеріміздің көпшілігі көңілді адамдар болып шықты. Ең, көңілдісі — Шайхы есімді жігіт.

Денесі ықшам, жеңіл, бір сыдырғы әдемі кескіні бар, жасы менімен құрдас бұл жігіттің мейлінше ойнақы, қулықшыл, қалжыңбас екенін Мәжит үйінде көргем. Онымен бірге болған жерде күлкіден ауыз жимайтынбыз. Өзі осы үйдің алшақтау туысы екен. Әнеу күні басқа серіктері, Мәжит үйінің амандығын білуге баратын боп жиналған соң, бұл да бірге шыға ғапты. Өзінің — айтуынша үйінде қартаңдау шешесі, бойжетіп қалған қарындасы, жақында үйленген әйелі, бесікте баласы бар екен. Сонша жанның қарап отырған малы: бір құлынды бие, екі бұзаулы сиыр, ұсақ-ұлаңы аралас — бес-алты қой, ешкі және астына мініп жүрген денелілеу құнан. Алыс жолдың мінісін көрмеген құнан, жолда қолау боп, Мәжит үйіне ақсаңдап әрең жетіпті. Онда біраз күн тыныққан құнан мініске тағы да жарағанмен, аяғынан әлі де сылтыңқырайды.

Шайхының қызығы — ойыншылдығында ғана емес, жыланға батылдығында. Біз жүріп келе жатқан далада әр түрлі жыландар жиі кездесті. Соларды көрсе-ақ болғаны Шайхы құнанынан түсе қалады да, тұра қуады. Қашқан жыланды ол қуып жетіп, желкесінен етікті табанымен басады да, жылтылдаған тілін жұлып тастап, мойнынан қапсыра ұстаған жыланға қамшысының өрімін тістетеді.

— Сонда,— дейді Шайхы,— жыланның у төгетін тісі өрімде қалады да, содан кейін шақса да уыты болмайды.

Жыландарға сонша еркін Шайхы бірге келе жатқан біздің жолшыбай діңкемізді құртатын болды. Бірме-бірге алыса кетсек, оған көбіміздің күшіміз жетеді. Содан орлана ма, әлде ойыншылдығы ма, Шайхы көрінген

жерден жыланды ұстап алады да, тілін жұлып, тістегі уытын төктіргеннен кейін, әке, құлдық!.. деуіңе қарамастан, тулап жүрген жыланды мойныңа байламай, қойныңа салмай тынбайды. Денесі де мұздай суық жыланнан денең тітіркеніп жаның шығып кетерліктей халға келесің!..

«Үш күннен кейін көрге де үйренеді» дейді қазақ мақалы. Алғаш зәреміз ұша ышқынғанмен біз шайхының бұл ойынына да аздан кейін үйрене бастадық. Содан кейін Шайхы бізге жыландар туралы кеңестер айтатын болды. Ол, ғажап кеңестерді қайталауға бұл кітапта орын жоқ. Тек қана айтарым бұл әңгімелерінен, Шайхы маған жыландардың патшасы сияқты көрінеді.

Алиакбар Хасеновтың Қыпшақ өзенін жайлаған ауылында мен бес-алты күн жаттым. Бұл өзен — айналасы үш-төрт жүз километр боларлық «Қорғалжын теңізі» дейтін сорға, батыс жағынан онымен жарыса ағып со теңізге құятын Керей өзені бар екен. Қыпшақ та, Керей де қазақтың үлкен руларының аттары екендігі белгілі. Бірақ кәзір бұл арада Қыпшақ руынан да, Керей руынан да ешбір ауыл жоқ. Ол рулар бұл араны ертерек ғасырларда мекендеп кеткен сияқты.

Шайхының ауылы Алиакбар Хасеновтің аулынан алысырақта екен. Бірақ ол күн сайын маған келіп, салт атпен ауылдарды да бірге аралап, серуенге де бірге шығып жүрді. Әнегүніден бері байқауымша, Шайхы жыландарға ғана «патша» емес, өсімдіктің, хайуанаттың, талай сырларын білетін, қара тәжірибелі адамның барып тұрған табиғат танығышы екен. Бұл жайда да Шайхы маған талай қызық әңгімелерді айтып берді. Мысалы, қазақша қоқиқаз, орысша фламинго аталатын құстың барын мен бірінші рет Шайхыдан естідім. Кейін білсем бұл құстың арғы атасы Оңтүстік Америкадан шыққан. Шайхы қоқиқаздың бір балапанын кішкене күнінжі ұстап ап асырап отыр екен. Кәзір үлкейген. Қызғылт сидам сирақтары тырнадай биік, денесі де тырнадай ашаң, қоқия біткен тұмсығының түсі қан-қызыл, жалпы түсі тырнадай сұр, қанаттары қызыл бұл құс Совет Одағында, жаз айларында Америкадан ұшып кеп, тек Қорғалжын теңізін ғана мекендейді екен.

Шайхы маған бұл құстарды «Жумақтан келеді екен, адам жақындаса, көзден ғайып болады екен» деп ертегілік түрде сипаттады. Оның баяндауынша, қоқиқаз кең теңіздің нақ ортасындағы аралды мекендейді оған жан адам жете алған емес. Ертеректе,— дейді Шайхы — әлдекімдер қайықпен бармақ болғанда, аралға жақындаған қайықты қоқиқаздар сабалап суға батырып жіберген, содан кейін жан жолай алмайтын болған.

Осы арада айта кететін сөз: мен 1958 жылы Қорғалжын теңізіне барсам, СССР Ғылым Академиясының хайуанаттар институтынан қоқиқазды аулауға арнаулы экспедиция келген. Ол біраз қоқиқазды ұстаған. Қалай? деген сұрауға берген жауабы. Әуелі қоқиқаздың мекенін үстінен самолетпен барлап алдық. Теңіз ортасында арал жоқ екен. Қоқиқаздар су астындағы саз балшықты қопарып биіктетеді екен де, су бетінен

жоғарылаған балшықтан, ішіне өздері еркін сиятын үйшік-ұя жасайды. Төбесі бүріле жабылған үйшіктің есігі болады. Осындай бірнеше үйшік, циркульмен сызғандай кең дөңгелектің бойына жасалып, үйлері алқа-қотан қонған қазақ аулына ұқсайды екен. Үйшіктердің ортасына балшықтан кең алқап жасалып, қоқиқаздар сонда ертелі-кешті билеп, әндетуді жақсы көреді екен.

Экспедиция осы жайды барлап алғаннан кейін, теңіздің әр тұсынан моторлы қайықпен түнде түседі. Күндіз түссе жақындатпай ұшып кетеді. Түнде қайықтың алдына электр фарын жағып барса, жарықты қызық көре ме, әлде жарыққа шағылысқан көздері көрмей қала ма,— қолмен ұстап аларлық жерге келтіреді.— Қоқиқаздың саны көп екен,— дейді экспедиция адамдары.— Бәрін де ұстап алуға болатын. Біз өзімізге керекті мөлшерде ұстадық та қайттық. Тұрғын адамдардың айтуынша, мынадай айналы апатқа ұшыраған «жумақ құстары», қайықтар кете азан-қазан, у-шу боп аспанға түгел көтерілген де, әлдеқайда кете барған. Бұл маңайға енді келуі неғайбыл. 1960 жылы Қорғалжын маңынан келген біреу — сол қоқиқаздар со кеткеннен оралған жоқ деді.

Қыпшақ және Керей өзенінің бойында отырған ауылдардан мен толып жатқан достар таптым. Солардың ішіндегі ең жақын досым Шайхы болды. Аз күннен кейін, бұл маңайдағы елдер, жақын арада ашылуға тиісті Атбасар жәрмеңкесіне баруға даярланды. Мен де олармен бірге аттанатын болдым. Жәрмеңкеге барар күші жоқ Шайхы бізден қалып қойды. Екеуміз жылағандай боп әрең айрылыстық. Қандай жақсы адам еді ол!.. Содан бері жолғасқан да, хабарласқан да емеспіз. Мен жазған бірнеше хатқа жауап жоқ. Қайда кеткенін, не болғанын кім білсін!.. Соншалық жақсы көрген «жыланның патшасы» кейде түсіме ғана кіріп, талай тамаша қызықтарды көрсетіп жүреді...

ЧЕМБЕРЛЕНДІ АТУШЫЛАР

ШЕКЕДЕН

Атбасарға біз арада үш-төрт түнеп бардық. Өткен ғасырдың орта тұсында, патша үкіметінің қазақ даласындағы бекінісінің, бірі есебінде салынған бұл қала шап-шағын, әп-әдемі екен. Ол кездегі үйлерінің саны, әрі кеткенде бес жүзден аспауға тиісті. Іргесі қаланғаннан бері бұл қалада жыл сайын жаз ортасында атақты жәрмеңке ашылып, айдан артық уақытқа созылатын болған. Оған, батыс жағы — Москва — Петербургтан, күнгей жағы — Алматы — Тәшкенттен, шығыс жағы — Қытайдың Құлжа, Шәуешек қалаларынан сәудегерлер жиналып, өндірістік бұйымдарын өткізетін болған, мыңдаған бас малдар сатып алатын болған. Атбасарда мен өзім бұрын болып көрген жоқпын да. Естуімше, бұл маңайдың жылқыларының да, қойларының да ірілігі және көркемдігі ерекше. «Алтайдың қаз мойыны» аталатын қазақ жылқыларының түр-тұлғалары арғымақ зәліптес ірі де, сұлу да екен. Қойларының ірілігін «тайынша бұқадай»деуге сиярлық. Бәрі де құйрықты қойлар. Құйрықтарының үлкендігі— жастықтай дерлік. Кейбір сектер мен бойдақ қойлар құйрығын көтере алмай, бөксесінен шөгіп қалатын болған соң, арттарына екі доңғалақты кішкене арбашық байлап қойған. Мал мамандарының айтуынша, ондай қойлардың ет салмағы— 100 килограмнан, құйрық», салмағы — 20—30 килограмнан асып түседі. Салмағы - 200 килограмнан артатын қошқарлар да кездеседі.

Жәрмеңкеге жиналған малдың көпшілігінде хисап жоқ екен. Тұрғын қарт адамдардың айтуынша, Атбасарға мұншама мал түскен жыл сирек болған. Малдың мұнша көп жиналу себебін білетін адамдардан сұрасам; алдағы жылда мал атаулы артельге алынып, жеке қолға бір жылқы, бір сиыр, төрт-бес қана қой-ешкі ұстайды деген қауесетпен, әркім де артық малын сатпақ боп Атбасарға айдап келген. Н Э П тұсында бұл маңайдың да малы көбейіп, кедейлер орташа болуға, орташалар бай болуға жақындап қалған екен. Оны энеукүні Қыпшақ пен Керей өзенінің бойында өзім де көргем. Сол арадағы кеп ауылда екі-үш құлынды биесі, үш-төрт сауын сиыры, он бес-жиырма қой-ешкісі жоқ кедейді табуға болмайды дескен. Орташа мен байларды былай қойғанда, со кедейлердің де көпшілігі артельде сыбағасына тиетін малдан артылатын малдарын жәрмеңкеге сатпақ боп айдап кепті.

Жәрмеңкеде мал көп те, алушы аз. Бұл — жеке сәудегердің ауыздықталған кезі. Олар қасаптық қана сауда жасай алады. Оған қанша мал кетеді? Малды мемлекеттік сауда орындары ғана көптеп алады. Бірақ даярлау планы сондай-ақ болды ма, әлде Атбасардың биылғы жәрмеңкесіне мұнша көп мал жиналады деп ойламады ма — мемлекет саудасы

жәрмеңкенің алғашқы күні-ақ тойып қап, «планды екі жүз елу процент орындадық, енді алуға мүмкіншілігіміз жоқ» деді де отырды.

Алушы жоқ жәрмеңкеде малдың құны мейлінше темен түсті: сатыла бастаған кезде бағасы бес-алты сомға жеткен ту қойларды алушы азайған шақта, саудалаған кісіге төрт я үш сомға ал деп жалынды. Сиыр мен жылқы да осындай. Таласып алушылардың орнына таласып сатушылар көбейген соң, тегінге жақын қойды сатып ап союшылар көбейіп, қазақтың бейнелі сөзімен айтқанда, қала, дала «қан сасығандай» болды...

Осы жәрмеңкеде мен Москвадағы Тимирязев академиясының тәрбиесінде өскен агроном — Хасен Нұрмұхамметовпен жолығып қалдым. Атбасар маңы оның, туған жері екен. Көптен достас жігітпен қалың жәрмеңкені салт аралап жүрген шақта, осы жақтағы қазақ даласының бүгіні мен болашағы туралы маған әңгіме шертіп қояды.

— Мысалға, Есіл ауданын ғана алайық,— дейді ол.

— Басым көпшілігі қазақтан құралған бұл ауданның биылғы егіс көлемі 500 гектардың тұсында ғана. Ал, жерінің мөлшері— миллион гектардан асып жығылады. Және «түгін тартса майы шығады» дегендей, қара топырағының қалыңдығы метрден асатын, егін сепсең ұйи қалатын тамаша жер. Соның бәрін меңгеріп, теп-тегіс егін өсірсе, отанға қанша астық берер еді!..

— Бірақ, бұл,— деп жалғастырады Хасен Нұрмұхамметов сөзін,— орыс тілінің заңымен айтқанда,— «таудың аржағындағы жұмыс» емес. Оған алдағы екі-үш бесжылдықта жетіп қаламыз.

Хасеннің сол жорамалы расқа шығып, 1954 жылдан кейін тыңы игерілген Есіл ауданының даласы 1956 жылы 90 миллион пұттай астық өндіріп алды!..

Мен ауылыма Атбасардан атпен кеттім. Қасыма, негізі Көкшетау елінен шыққан. Атбасарда мұғалімдік құрып жүрген Теміров Ережеп ерді. Жолда екі қонып жетеміз де—ген Сырымбет тауына дейін тарантасқа парлап жеккен екі мықты атты бес сомға жалдадық. Біз алғашқы күні, қарағайлы қалың, орман жамылған Ақан тауының етегіндегі Ақан көлінің жағасына қондық. Көлдің о шеті мен бұ шетіне көз жетпейтін үлкен екен. Суы тұщы. Асты құм қайран. Маңында ел көрінбейді.

Көкшетау уезі аталатын өлкенің табиғаты, әсіресе, таулары, ормандары, көлдері ғажап сұлу жаралғанын, біз көзбен де көріп жүреміз, көркем әдебиеттен де көп оқимыз. Уездің өнбойына бытырай біткен осы көркемдіктердің мен бұған дейін көпшілігін көрген едім де, Ақанның тауы мен көлін естігенім болмаса көрген жоқ едім. Енді көрсем — бұ да сәндене киінген сұлу келіншектей безеніп тұр, тымық күнде тұнған шалқар көлінің, жап-жасыл көрінген суы, көлеміне көз әрең жететін лағыл тасы сияқтанып

мөлдіреп

тұр!.. Осындай да сұлулық болады екен-ау табиғатта!...

Менен бес-алты жастай кіші Ережеп (отызыншы жылдардың бас кезінде қайтыс болды), аздап өлең жазатын. Әнді жақсы шырқайтын сері жігіт те. Атақты Ыбырай ақын Сандыбаевтың ауылында туып, сарқытын ішкен ол, Ыбырай шығарған тамаша әндерді түгел біліп, оқиғасымен айтып беретін.

Оның да Ақанның тауы мен көлін бірінші көруі екен. Ол да Ақанға елти қызығып:

— Сонау көгілдір түсте мұнартқан Ақан тауына барып қайтсақ қайтеді?
— деді маған.

— Қалай?

Ережеп көл жағасында тұрған кішкентай қайықты нұсқады. Екеуміз барып көрсек, тақтайларының әр жері қаңылтырмен жамалған екен, сонда да әр тұсынан жылаған су кіріп жатыр, үстінде ескегі тұр. Мен ол қайыққа мінуге жүрексінгенмен, Ережеп жалынған соң, амал жоқ отырдым. Ол ескекші екен. Маған да қызмет табылып, қайықтың жырығынан жылап кірген су кілкі бастағанда, екі алақаныммен көсіп ап төгіп отырдым.

Біз көлдің орта тұсына бардық-ау деп шамалаған тақта, ашық аспанның батыс жағынан шөкімдей қара бұлт түйіле қалды да, лезде молайып, оң бүйірімізден дауыл басталды. Жаңада ғана айнадай жарқырап теп-тегіс боп жатқан су, енді қалың толқынға айналып сапырылып кетті. Толқын бетінде кішкене қайығымыз тайдай тулап, қаптап келген толқындарға сүңги бастады. Бірақ, не қасиеті барын кім білсін, толқын көмген қайық батып кетпей, үйректей қылқындап қайтадан шыға келеді... Біз енді қайықты билеуден қалдық, енді оның еркі бізде емес, толқында болды. Талай рет төңкеріп тастай жаздаған ұбақ-шұбақ толқын, ес кетіп, жан шықты деген шақта, бізді манағы жағаға айдап тастады. Бұл қас қарая бастаған шақ еді. Біз көл жағасына қондық...

Ережеп Теміров жолдағы туған аулында қалып қойды. Мен ауылыма қарай тарттым. Бұл бетте Есіл өзені бар. Содан өткеннен кейін естісем, жолдағы Үшкөл жайлауында,— менің қайным — Мұсайт аулы да отыр екен. Сол ауылға деңгейлеп келген шақта, кең жайлауда тұнып отырған ауылдардың арасындағы әр жерде топталған салт адамдар көзіме ұшырай кетті. Тойға жиналған адамдар дейін десем, бетімен бытырамай, салтты әскердей, бөлім-бөлім боп сапқа тізіліп алған. Бұлар кімдер?!

Әлден уақытта, әлгі топтардың біреуіне жақындасам, аттарын шерте аяңдатқан олар әскерше қосылып ән айтып барады. Әніне құлақ тіксем, Советтік дәуірде, қазақ әскерлеріне арнап әлдекім шығарған:

Нәсір-нәсір жан-ай,
Жанымыз да құрбан-ай.
Бас байладық, бел будық,
Бостандықтың жолына-ай.

деп басталатын ән мен өлең. Салттылардың жүру тәртібі де әскерше. Бұл қайдан келген әскер?!..

Тарантасқа жеккен пар атты екпіндете желдіріп, ән айтқан топқа жақындаған шағымызда алдымыздан бір салтты бері қарай шоқыта тартты. Біз оны тосқандай, аттарымыздың жүрісін бәсеңдеттік. Шоқытып келген адамға қарасақ: талдырмаш денелі, қоңыр өңді, көркемше кескінді жасөспірім қазақ. Ол бізге жақындай беріп.

— Әә-ә, Сәкен екен ғой!.. Ассалаумағалайкүм,— деді. Мен оны танымадым. Жас жігіт менімен қолдаспақ боп, астындағы атын тебініп еді, үркектеу жылқы жақындатпады. Кескін-кейпіне қарағанда, жігіттің жасы он жеті, он сегіздің шамасында сияқты.

— Иә, шырағым, қай елсің?—деп сұрадым мен, жігітке сәлемдескеннен кейін.

— Самаймын,— деді ол.
— Қай Самайсың?
— Толыбай Самаймын.
— Онда кімнің баласысың?
— Бекіш деген кісінің баласымын.
— Атың кім?
— Хакім.

Есіме түсе кетті. Пионер жасында көргенім бар. Әкесін де білем. Үйінде де болғам. Одан бері төрт-бес жыл еткендіктен, тосырқап қаппын. Ол менің келетінімді естіп, «осы жолаушы болар» деген жорамалмен қарсы алыпты. Амандық-саулықтан кейін.

— Анау топталған салттылар кімдер?— деп сұрадым Хакімнен.
— Әскер ойынына баратындар.
— Қайдағы әскердің?

— Жақын арада қазақ аудандарында әскер жасындағы жігіттердің аудан орталығының қасында екі айлық әскер ойынын өтуін естіген жоқ па едіңіз?

— Естіген жоқпын. Сонда, қай жастағылар ойнайды?

— Он тоғыз бен жиырма бестің арасы.

— Өзің неғып жүрсің, мұнда?

— Жігіттерді әскер ойынына шақыруға әрбір ауыл советке комиссиялар шыққан еді, мен осы араға келген комиссияның мүшесімін.

— Қандай қызметте едің?

Аудандық комсомол ұйымында нұсқаушымын.

— Сонда, анау жігіттер аудан орталығы — Майбалыққа аттанып бара ма?

— Бірер күннен кейін барады.

— Кәзір неге топталып жүр?

— Әскер ойынына баратын болғансын жігіт атаулы қуанышта. Олар ауданға аттанғанша аттан түсер емес. Кәзір жүр десең де кете баратын. Мерзімді күнге әрең шыдап жүр. Комиссия ең таңдамалыларын ғана алды. Өзгелерінің де барғысы келіп, бізді де әкетіңдер деп жалынады. Ауданда биыл ойнайтындар мың-ақ жігіт. Жарамды жігіт одан әлдеқайда көп. Бәрінің орын жоқ дегенді тыңдағысы келмейді. Олар да ат үстінде. Ойынға баратындардан, бармайтындардың қалмау қаупі бар, Біз оларды түсіндіру үстіндеміз.

— Кім басқарып апарады оларды, ауданға?

— Мен,—деді Хакім Бекішев тәкаппарсыған дауыспен.

— Әскери ойынында болып па едің?

— Қайдан болам,— деді Хакім күліп,— жасым он сегізде. Армия қатарына алдағы күзде алынам.

— Ендеше қалай басқарып жүрсін,, анау жігіттерді?

— Басқару емес, ауылдарынан аттанғанша бастарын қосып, араларында үгіт-насихат жұмысын жүргізу ғана.

— Түсінікті. Ат пен ер-тоқым кімдікі, сонда?

— Әр жігіттің өзінікі. Осы күнгі ауылда аты жоқ үй жоқ. Ер-тұрмандары да сай...

Бұдан аз жыл бұрын ғана әскер деген сөзден зыр ете қалатын қазақтар, баласынын, армия қатарына баруына мейлінше ынталанып алған. Кәзір олар, баласы әскер ойынына шақырылғандары қуанышты, шақырылмағандары ренішті екен. Реніштілердің талайы маған келіп, «біздің балалар неге алынбайды?» деп өкпе айтты, алдыруымды өтінді. Түсіндірген сөздерім құлақтарына кірмеуін көрген соң, мен ауданға барайын, сөйлесейін деп құтылдым.

Ол күннің кеші күндізгіден де қызық болды. Ауылдар арасына құрылған алтыбақан төңірегіне қызыл іңірде жиналған адамда хисап болған жоқ. Бұл жиынға еңкейген кәрі мен еңбектеген сәбиден басқалар түгел келді деуге болады. Олар ойын-сауықпен көрер таңды көздерінен атырды.

Қонақ үйіме тан, ата қайтқанмен, ұйқымды қандырып үлгермей тойға шақырылдым. Балалары әскер ойынына баратындар жасаған той екен. Той да кең далада әзірленіпті. Сойылған қойда хисап жоқ. Біреулер тай-тайынша сияқты ірі қараны да шалып тастапты...

Осындай тойдың жігіттері Майбалыққа аттанғанша созыла беретін түрі бар, сондықтан, Үшкөл басында үш-төрт күн қонақтағаннан кейін мен ауылыма беттеп жүріп кеттім. Мені біраз жерге дейін Хакім Бекішев салт атпен шығарып салды.

— Сіз, Сәке,— деді ол маған қоштасқан шақта.— Майбалыққа соқпай кетіп қалмаңыз. Жігіттердің ойынын көріңіз.

— Мақұл,— дедім мен.

— Қазақтың, революциядан бұрынғы тарихында, ұлттық әскері болды деген мәлімет жоқ. Шыңғыс хан тұсындағы монғолдардың шабыншылығы туралы жазған бір хаттарында, Карл Маркс: «Ол кезде сайланған армия болған жоқ. Армиялық қызметті, үлкені-кішісі, әйелі-еркегі боп халық тұтас атқарды»,— дейді. Менімше, осы пікірді, Октябрь революциясына шейін тарихының өнбойында көшпелі тұрмыс өмір сүрген қазаққа да қолдануға болады. Менімше, қазақ халқының үш жүзге бөлінуі осыдан шыққан. «Жүз» менімше — соғыстық термин. Орыс ішіндегі казачество аталатын тайпаның, әскер қызметінде «сотяға»,— яғни жүзге бөлінуі қазақша «жүзбен» ағайындас. Бұл баяғы, орысша «половцы», қазақша — «қыпшақ» аталатын мемлекеттің тұсында (X—XII ғасырлар) қыпшақтар мен орыс казачествосының аралас дәурен сүрген уақытынан қалған термин болуға тиісті. Біреулер «қазақ» пен «казак» «казачество» деген сөздердің мағынасы бір деседі. «Жүзге», немесе «он», «сол», «орта» аталатын қосындар, көшпелі халықтардың бәрінің де тарихында бар, мәселен: монғолда, қырғызда, түркпенде, бәдәуи арабтар да, тары басқаларда...

Тарихының, өнбойында жауларынан «жүз» боп қорғанған қазақтар, атақты тарихшы — Рашидиддиннің айтуынша, монғол Шыңғыс хан Аму бойындағы Хорезм хандығына шабуыл жасағанда, Хорезм армиясының

басым көпшілігі қыпшақтар, яғни — қазақтар болған. Бір мәліметте, алтын орда ханы — Батидың Еуропаға жасаған жорығында қазақ та болыпты-мыс, қазақтың «барар жерін, Балқан тау, о да біздің көрген тау» деген мақалы осыдан қалыпты-мыс деген сөз бар. Совет жазушысы Вячеслав Яковлевич Шишковтың «Берлин алынды» есімді романына сенсек, (1-кітап) орыс армиясы 1761 жылы шабуыл жасап Берлинді алған шақта, қамалды бірінші боп бұзушы — қырғыздың (қазақтың) атты әскері болған.

Қазақ халқы Россияға өз еркімен XVIII ғасырдың ортасынан бағынуға кірісті де, бұл бағыну — XIX ғасырдың ортасында аяқталды. Осы уақыттың ішінде патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы қазақ даласында үлкенді-кішілі көтерілістер, соғыстар боп жүрді. Соның аяғы 1916 жылдың көтерілісіне кеп соқты. Сол көтерілісте атағы шыққан Аманкелді Имановтың қосынында, (Торғай даласында), қару ұстап күреске шыққан ерлердің саны 40 мыңға таянды деген мәлімет бар. Халықтың бостандығы мен тәуелсіздігін қорғаған Аманкелді армиясы, Октябрь революциясынан кейін Қызыл Армияға қосылып, қазақ даласында Совет өкіметін орнатуға қатынасты. Көп ғасырлық тарихы бар қазақтың бірінші рет тұрақты армия жасауы осыдан басталады.

1920 жылдық күзінен Советтер Одағының құрамында, қазақтың Советтік Социалистік республикасы құрылды. Соған байланысты, со жылдың күзінде республиканың орталығы — Орынборда қазақ полкы ұйымдасты. Одан кейін, Сібірдегі Бийск аталатын қалада қазақтан атты әскер полкы құрылды. 1921 жылы Батыс Сібірде болатын кулактар мен байлардың Совет өкіметіне қарсы жасаған көтерілісін негізінен осы полк басып, бандыларды жойды.

Осы Бийск полкы құрылар алдында, менің туған жерімнен әскер қатарына жігіт жинау мәселесімен губерниядан Жәнәбіл Найманғожин деген кісі келген еді. Мен туған ауылымда демалыста жатыр едім. Біздің Сибан аталатын екі жүзден астам үйлі ру әскерге бір ғана жігіт беруге тиісті екен. Әскер деген сөзге әлі де үрке қарайтын ауылда, сибандықтардан баласын еркімен беретін жан табылмай, бәрі жиналып, ер баласы көп Алдаберген деген кедей адамның Әндіғожа есімді жас жігіт баласын орталарынан жалдаған. Армия қызметін абыроймен өтеп қайтқан Әндіғожа Алдаберген ұлы Байсақалов, одан кейін Қазақ педагогика институтын бітіріп, соңғы кезге дейін ауылдық мектепте мұғалім болды да, жақында пенсияға шықты.

Жиырманшы жылдың бас кезінде, қазақтың әскер деген сөзден түсінігі сондай болса, аяқ кезінде әскерге баруға таласып жатуы мынау!.. Бұл қазақтардың отан қорғау деген түсінігінің аз жылда қанша биік өсуіне куә... Естуімше, 1929 жылдың күзінен қазақ жастарының дені саулары жаппай армия қатарына шақырылмақ. Майбалықта жүретін ойын осы игілікті және улы істің бастамасы көрінеді. Осындай игілікті істің басын көрмеуге, Майбалыққа бармауға бола ма?!.. Хакім Бекішевке Майбалыққа барам деп

уәде беруім осыдан.

Жолда бірер қонып туған ауылыма жетсем, оның әскер жасындағы жігіттері Майбалыққа аттанып кеткен екен. Ішінде, менің немере інім, Шәкен Мұстафин да бар.

Қазақтың ескі ғұрпында, жолаушы шыққан ер адамды, әйел жөнелтіп салмайды, оған тіпті, жол болсын деген тілек те айта алмайды. Ескі ғұрыпта әйелдердің бұндай қылықты істеуі, ердің, жолына кесел болады. Біздің ауылдық адамдары да осы ескі ырымға бағып, Майбалыққа аттанған жігіттерді еркектер ғана апарып салуға кетіпті. Шәкеннің үйінде ондай еркек жоқ. Жасы қартаң тартқан шешесі — Сілеусін ағыл-тегіл жылауда екен. Бұл әйел маған кішкене күнімнен шеше сияқты болған адам. Ол үй ішіне де, ағайын-туғанға да аса жайлы және сыйлы адам болатын. Жоқшылық тұрмыста хат білмей өсіп, үй шаруасынан басқа іштеңе көрмеген Сілеусін апайдың саяси өмірден ешбір хабары болмайтын. Әскер ойынына бару дегенді, ол да соғысқа бару мағынасында түсініп, зәресі жоқ екен...

Осындай «мұңын» шағып, менімен жылап көріскен ол, әуелі баласы — Шәкен Майбалықтағы әскер ойынына жөнелгенде, үйінде ертіп апарар еркек болмағанын айтып біраз зарланды да, одан кейін маған.

— Асыңды іш те, Майбалыққа аттан!— деп бұйырды ол.— Сөйт те, Шәкенді үйге алып қайт!

— Апа, ол болмайды!.. Менің босат дегеніме босатпайды,— деген сөзіме Сілеусін апай түсінбей-ақ қойды. Оның ойынша, дүниеде менің, қолымнан келмейтін іс жоқ екен, жұрттың бәрі де мен не айтсам соны орындай береді екен?.. Өйте алмауымды, қалай айтсам да ұқтыра алмаған соң; сөйлесейін, босатуға тырысайын деп алдарқаттым да, Майбалыққа жүріп кеттім.

Ойнаушылардың уақытша казармасы Майбалық көлінің батыс жағындағы дөңесте қалып, өскен Айғайшоқ орманының арасына құрылған. Казарма аталатын орынға, көше-көше боп қаз-қатар киіз үйлер тігілген, оларды қоршай қорған есебінде, айналасы соқамен жыртылған. Ойынды басқаратын штаб пен команда бастықтарына арналған киіз үйлер казармадан аулағырақ, қалың орманның жиегіне тігілген.

Бас командир, Қызылжардағы гарнизонның начальнигі — Трифанов жолдас екен (аты мен әкесінің атын ұмыттым). Саяси басқарушы Әбілхайыр Әзмұқанов. Облыстық партия комитетінің, атынан, сол кездегі партиялық коллегияның секретары Аманбай Қаспақбаев келіпті. Бұл жиналған жігіттердің ішінде коммунистер болмағандықтан, партиялық ячейка құрылмапты. Комсомолдық ячейканың секретары жоғарыда атаған Хакім Бекішев.

Әскерлік қосын екіге бөлінеді екен: бірі— (басым көпшілігі) әскерлік ойынға қатынасушы жастар, екіншісі— (азғантайы ғана) ойнаушылардың аттарын күту, ер-тоқымдарын жинау я ерттеу, ас-суларын даярлау, отын тасу, тағы солар сияқты шаруашылық істерді атқарушылар. Соңғылары — бай, құлақ балалары екен. Оларды «жат таптың балалары» деп, ойынға қатынастырмай, күтуші қызметке ғана қойған. Ол кездің армиялық заңында осындай тәртіп болды ма, жоқ па, оншасын мен білмеймін, ал, менің көзіме әскер қатарына шақырылғаннан кейін, жат таптық дегенмен, бұл жігіттерді бұлайша ұстау, көрінеу көзге — қорлау сияқтанды. Кейбіреуімен сөйлескенде, өздері де соны айтты.

Мен бұл лагерьде төрт-бес күн болдым. Осы мерзімнің ішінде командирлерімен де, жігіттерінің бірсыпырасымен де танысып үлгердім. Бәрі де ауылда еркін өсіп үйренген жігіттер болғанмен, азғана күннің ішінде армиялық тәртіпке бағынып, командирлерінің айтқанын екі етпейтін, шашау шығармайтын бопты. Ойнаушы жігіттер үшін үлкен бөгет — туған ауылдарынан әдейі келген жақындары. Олар, бірінші жағынан, әскерлік ойынды қызық көріп келсе, екінші жағынан ойынға келген жігіттер ашығып қалардай, үйлерінен дәм әкеледі екен. Дәм дегендері — арнап сойған қойдың етімен, саба мен торсықтарға толтырған қымыз. Ондай дәм ойынға қанша жігіт қатынасса, сонша келіп және үздіксіз келіп, Айғайшоқ орманының ішімен, Майбалық көлінің жағасына сыймай кеткен. Бәрін ішіп-жеу керек болса, әскерлік ойынды доғару қажет сияқты. Командирлер әкелген дәмдерді жігіттерге әуелі аздап татырған да, артынан, дәм дегеннің ұшы-қиыры болмай көбейіп кеткен соң қабылдамай қойған. Ыстық күнде қойдың пісіріп әкелген жас еті сасып, құрттап... дегендей бей-берекет бола бастаған...

Трифанов атты әскерде тәрбиеленген адам екен. Өзі ат ойынын жақсы білетін ол, қазақ жігіттерін: «Табиғатында кавалерист болып жаралған адамдар екен, әскерлік приемдарға аз күннің ішінде жаттығып кетті»,— деп аса мақтайды. Жігіттер мен Трифанов арасында алғаш бір ғана «көңілсіздік» болған: кавалериялық әскердің заңында атқа қамшылар жағынан, яғни он, жағынан міну керек, қазақтар аттанар жағынан, яғни солынан мінеді. Трифанов ойынға қатыналатын жігіттерді әскерлік әдіске үйретпек болғанмен, олар «ата-бабамыз мініп келе жатқан жағынан отырамыз» деп көнбепті. Ақыры, Қаспақбаевпен, Әзмұқановпен ақылдаса кеп, Трифанов жігіттердің тілегін орындапты, өйтпейін десе, жігіттердің жаңа әдіске жаттығуы қиын бопты.

— Менімше,— дейді Трифанов, осы жайды айта кеп,— атқа он, жағынан емес, сол жағынан мінген қолайлырақ сияқты. Олай дейтінім, бұл әдіспен мінгенде, үзеңгіге сол аяғыңды саласын, да, аттың шоқтығынан сол қолыңмен ұстайсың, сонда он, аяғын, мен он, қолын, бос болады. Қару он, қолға ұсталады. Ендеше қысылшаң боп қалса, атқа бұлай міну — жауға қару жұмсауға әлдеқалай оңтайлы.

— Соғыстың тарихында,— деп жалғастырады Трифанов сөзін,— кавалериялық әскер ең алғаш шығыста құрылған ғой. Мәселен, Гунның, немесе Шыңғыс ханның соғысқа араласатын адамдарында жаяу кісі болмаған. Олар бейбітшілікте де соғыста да үнемі ат үстінде жүрген, батыстың бірінші қолбасшысы — Александр Македонскийді алсақ оның армиясында өзі мен офицерлері ғана атқа мінеді екен де, былайғы жауынгерлері жаяу жүреді екен. Европада кавалериялық әскер бертінде ғана шыққан. Ендеше, шығыстың атқа міну әдісі, европаның атқа міну әдісінен тұрмысқа жақынырақ сияқты.

Трифанов қазақтардың мергендігіне де хайран қалады. Ең алдымен,— дейді ол,— жігіттердің көпшілігінің көзі жырақтан және дәл болжайды, атқыштардың көпшілігінің оқтары нысанаға дәл тиеді. Бұл еркін далада туып-өсіп, көздері алыстан шалып үйренгендіктің нәтижесі болу керек.

Казарманың бір шетіндегі далаға тир, яғни — мергендікке үйрену орны құрылған. Жігіттер әскерлік ойыннан бос уақытта соған барып мергендік салыстырады. Әдеттегі тирдің нысанаға алатын нәрсесі қағаздың ортасына дөңгелете салған қара сызық. Мына тирде ол тәртіп бұзылып, қара қағаздың орнына империалистік Англияның со кездегі сыртқы істер министрі — Остин Чемберленнің бас бейнесін қойыпты. Оның Совет өкіметіне мейлінше қарсы болғанын, советке қарсы күштердің бәрін тұтастыруға тырысқанын, «Чемберлен» деген сөз, Советке жаулықтың символы сияқтанғанын, біз тарихи деректерден жақсы білеміз. Ол кездегі біздің советтік баспасөз осы жайда толып жатқан мақалалар жазатын, көркем әдебиеттен де талай шығармалар, әсіресе, өлеңдер баспада жарияланып, Асқар Тоқмағамбетовтың осы тақырыпта жазған өлеңінде «Чемберленді шекеден ат!» деген өлең жолы болатын.

Майбалық басында әскерлік ойын өтушілер, «Чемберленнің тирдегі қара бояумен салынған суретін атқанда, Асқардың әлгі сөзін қолданып, «Чемберленді шекеден ат!» деседі екен.

Тирді Хакім Бекішев басқарады екен. Ол атқаны мүлт кетпейтін мергендердің біреуі. Жігіттерді мергендікке үйретіп жүрген оның қолына винтовка берген адамға айтары:— «Чемберленді шекеден ат!.. Сонда ол сеспей кетеді...».

1943 жылдың басында мен Хакім Бекішевті Белорус майданында жолықтырдым. Армия қатарына 1929 жылдың күзінде алынған ол осы қызметінде ұзақ уақыт болып, Ұлы Отан соғысына бірінші күнінен бастап қатынасқан екен. Соғыстың басында ол капитан, 1943 жылы менімен кездескенде подполковник екен. Негізгі қызметі армиялық штабта да, атқыштық (снайперлік) ісіндегі инструктор екен. Осы қызметінде, үнемі соғыс майданының алдыңғы қатарында болып жатыр екен.

Бірінші Белорус майданы тұрған жерде, генерал Галицкий қызмет атқарады екен. Майданның алдын көргім келген маған Галицкий Хакім

Бекішевті қосып берді. Бұл жайды түгел жазса ұзақ хикая болып кетер еді. Кәзіргі тақырып ол емес, сондықтан оқушыларға бұл тақырыпта тағы бірде оралуды уәде етіп, әзірге мәселені келтесінен қайыра тұрайық.

Қарағайлы қалың орманды аралай жүрген біз, орманның батысындағы белестеу алаңға таң біліне жеттік. Белестің бергі етегіндегі қазылған траншеяда біздің алдыңғы шеп бекініп жатыр екен, «соның аржағында немістің бекінісі бар» деседі. Біздің бекіністегі солдаттар жақ та үш-төрт күннен бері тым-тырыс екен...

Біз траншеяда аз отырғаннан кейін, жау жақтан ауыз сырнайының дауысы естіле қалды. Сығалап байқасақ, әлдене солдат, белестің биігіне көтеріліп келеді... Оның артынан бірінен соң бірі төрт-бес кісі көтеріле бастады. Хакімге «бұ не?!» деп сыбырласам, «психологическая атака» дейді... Онан әрі сұрауға қасқыр көрген бүркіттей, Хакімнің өткір кара көздері деңге көтерілген жауларды тесіп барады...

— Ат,—деп бұйырды ол, қасымызда тұрған кіші офицерге. Офицер алдыңғы жауды автоматының қарауылына ала берді.— Чемберленді шекеден ат!..

— Не дедіңіз?— деді офицер түсінбегендей.

— Шекеден ат! деймін,— деді Хакім, өз шекесін саусағымен шұқып.

Офицер тартып жібергенде, алдыңғы жау төңкеріліп түсті. Өзгелері әрі қашудың орнына бері жүгірді... Арт жақтарынан көбірек адам көтеріліп, бәрі де бері жүгірісті... Біздің шептен атыс үдеп, жаулар жапырыла құлады да, біразы кейін қашты. Олардан аман құтылғаны аз болды...

Тағы да тыныштық басталғанда:

— Есіңізде ме, Сәке,— деді Хакім маған,—29 жылдың жазында, Майбалықтың басында болған қазақ жастарының әскерлік ойыны?

— Есімде.

— Сондағы тирде, «Чемберленді шекеден ат!» деуіміз есіңізде ме?

— Есімде.

— Қазіргі Чемберлен — Гитлер болып тұр ғой. Біз онда Чемберленнің суретін атсақ, енді Гитлердің өзін атып жатырмыз. Қазақ жігіттері де қатты соғысуда. Олардың ішінен де талай атқыштар, талай ежет ерлер шықты. Жаудың беті жапырылды. Енді оны өзінің, апанында атып өлтіретін күн жақындады. Естірсіз,—неміс фашистерінің, түпкі іні — Рейхстагқа су құйып, соңғы жау Гитлерді атқанда ішінде қазақ та болуға тиісті.

Хакімнің айтқаны расқа шықты: біздің, армия Берлинді алған шақта,

өртегіп жатқан Рейхстагтың төбесіне Советтің туын тіккендердің бірі қазақтың ардақты ұлы, қаһарман жауынгер — Рақымжан Қошқарбаев.

Ұлы Отан соғысында бұндай зор даңққа жалғыз Қошқарбаев емес, қазақтың мыңдаған жігіті ие боп, үш жүзден астам қазақ Совет Одағының Батыры деген абройға ие болды, солардың ішінде, шығыстан шыққан шолпан жұлдызындай боп, қазақтың екі қызы: Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова да жарқырайды. Талғат Бигелдиновтің кеудесінде, батырлық жұлдызының екеуі жалтырайды.

Үкіметтік награда алған және бір емес, сан рет алған қазақтардың есебі қырық мыңдай. Солардың, біреуі — Хакім Бекішев. Соңғы жылдарда пенсияға шығып, Қызылжар (Петропавл) қаласында тұратын, кейін денесі шарланып, жуандаған, бірақ бұрынғы ақжарқын мінезі өзгермеген, кеудесі ордендер мен медальдарға сыймайтын бұл гвардия полковнигінің «Чемберленді шекеден ат!» деген сөз сүйегіне сіңген мәтелі боп алған.

— Біз, ақырда,— дейді ол, қалжыңды кескінмен,—шекеден Чемберленді емес, Гитлерді аттық. Сөйтерімізді біліп, мезгілінен жаңылмасам, 1944 жылы берген бір бұйрығында Гитлер: «Россияны жеңгеннен кейін, екі халықтың қолына мылтық ұстатпау керек: бірі — орыс, бірі — қазақ» деген.

— Білем, дедім мен,— Орталық «Известия» газетінің 1945 жылдың жазында шыққан бір санында, күлкі ретінде, осы бұйрықтың мазмұны жарияланған.

— Гитлер арманына жете алмай өлді,— деді Хакім күліп,—орыстың да, қазақтың да, одақтағы басқа туысқан елдердің де мылтықтары оқтаулы. Олар Гитлерлерге де, Чемберлендерге де төтеп бере алады...

ЖАҢА КҮШТЕР

Мен биыл да екі себеппен оқудан қалып қоятын болдым. Әуелі, бірінші себеп туралы. Өткен қыс Ленинградта тұрып шыққан пәтерім әйелім мен балам келгенше маған өте жайлы болды да, одан кейін жайсызданды. Өйтуіне бас себеп: бір жарым жасқа толған балам—Арыстан. Баланы ұнатпайтын үй болуын, мен өмірде бірінші рет осы пәтерде кездестірдім. Пәтер иесі — Киор дейтін неміс кемпір екендігі жоғарыда айтылды. Шалы ертерек өлген, оның, үйленген екі баласы бар: біреуі — Карл Карлович Киор, екіншісі — Евгений Карлович Киор. Карлдың әйелі — Елизавета Михайловна аталатын — орыс, Евгенийдің әйелі — Татьяна Августовна аталатын — полячка. Карл мен Елизавета драмалық театрдың артистері. Евгений әлдеқайдағы заводтың инженері. Оның әйелі Татьяна мамандығы мұғалім болғанмен, соңғы жылдарда ешбір қызметке орналаспай, үйінде бойын сыланумен ғана жүретін адам екен. Өзі сымбатты да, көрікті де әйел. Жасы отыздардың, ортасында болу керек.

Татьяна мінез жағынан барып тұрған мешанка. Ол ешкімді де менсінбейді, ешнәрсені де ұнатпайды. Осы мінезін білетін ол үйдің адамдары оған жақпайтын қылық істемеуге тырысады, алдында құрдай жорғалайды.

Татьянаның дағдыланған тиыштығын, менің балам келді де бұзды. Баланың аты бала. Жүгіруге, былдырлап сөйлеуге жарап қалған, дені сау бала кең пәтердің әр бөлмесін де шарлайды, бай жасаулы пәтердің әр нәрсесін де қызық көріп шұқылайды. Татьянаның қалын, түбітті, кара тұмсықты кішкентай ақ иті бар. Өзі барып тұрған ойыншыл. Бұрын Татьяна көшеге жетектеп шығудан басқа ермегі жоқ ит, менің баламды көрген сағаттан дос боп алды да, көрмей тұра алмайтын халға жетті. Тек, даладан үйге кірсе-ақ болды, баланын, қайда екенін ісінен тауып алады да, алысып-жұлысып ойнайды да жатады. Буыны әлі қатып болмаған, сүрінгіш, жығылғыш баланы ит ешуақытта да жәбірлемей, ырқына көніп, не тісін, не тырнағын батырмайды. Ол кездегі Ленинградта, ясли, бақша сияқты балалар үйі өте аз, барына апарып көріп ек, орын жоқ деп алмады, сондықтан пәтерде ұстауға тура келді. Мен күндіз оқуда болам. Әйелім үй шаруасымен ішке-тысқа шығып-кіріп жүреді. Пәтеріміз алтыншы этажда, отынды күн сайын астыңғы подвалдан тасып жағамыз. Әйелім сырттағы шаруаға кеткенде бала кемпірдің қасында қалады. Ол таяққа сүйеніп әрең жүретін кемпір, сондықтан жалпы бақылауы болмаса, баланы алдандыруға шамасы келмейді. Еркімен ойнаған бала әр нәрсені қозғайды, шашады. Бұлар Татьянаның жек көретін ісі. Ит үйде жүрген уақытта, Татьянаға тіпті тиыштық жоқ...

Мазасы кеткен Татьяна алғаш сыпайылық қып, көзімізше балаға ұрыспай жүрді де, еті үйрене келе, әуелі баланы бөлмемізге әкеп тастап,

артынан жекіре ұрсып қуып шығуға айналды. Біз Татьянаның бұл қылығын алғаш елемеген боп жүрдік те, артынан замечание жасайтын болдық. Осыдан біртіндеп барып, қатаңдау сөзге келу, кейде ұрсысып қалу басталды. Содан кейін Татьяна бізді бұл пәтерден шығарудың қамына кірісті. Өзге Киорлар онысын мақұлдаған жоқ. Әсіресе — кемпір. Бірақ, тентек келінге не істейді?.. Оның қолынан келгені қыс аяғына шейін шыдау.

— Одан кейін өкпелемендер, осы бастан жәйлі пәтер іздендер,— деді кемпір.

Қаланы қанша кезіп іздегенімізбен, бізге ондай пәтер табылмады. Неге екенін кім білсін, сол кездегі Ленинградта пәтерден көп нәрсе жоқ. Күн сайын бағаналарға, дуалдарға жапсырылатын жарнамалардың ішінде пәтер ұсынушылар да көп кездеседі. Таныс адамдар да талай бос бөлмелерді атайды. Солардың, қайсысына барсаң да, әуелі «ә, қош келдіңіз!.. Бөлме бар!..» деп тұруға қолайлы талай бөлмелерді көрсетеді; балам бар дедің-ақ жылы жүзін тез суытып; онда ретіміз келмейді дейді.

Біз жазғы каникулға осы сандалумен қайттық. Оның, үстіне, алдағы күзде екінші баламыз дүниеге келуі мәлім болды. Егер, жалғыз ғана балам болса, әйелімді биылша туған ауылыма тастап кетуге болатын еді. Ол ойымды інім Шәкен Мұстафин қолдағанмен, әйелім қолдаған жоқ,

Бір баланы ауыл жағдайында қиналып босанғам,— деді ол,— екінші баланы да солай тууға қорқам...

Дәлелді сөз. Оқудан биылша қалуыма бір себеп осы болды.

Енді, екінші себепке келейін.

Майбалықта жүріп жатқан әскер ойыны аяқталар шақта біздің үйге Аманбай Қаспақбаев келе қалды. Онымен мен қызылордалық дәуірден, яғни 1925 жылдан таныспын. Әкесі де, өзі де Ақмола оязындағы Спасовка мыс заводында жұмысшы болған бұл адам, сауатты совет тұсында ғана танып, ауылдық советтен бастап губірналдық жауапты қызметке шейін көтерілген кісі. Жасы менен аздап үлкендеу. Мінез жағынан бұл аса сыпайы аталатын, жағымды, қылықты жігіттің біреуі. Хатты кейінірек танығанмен, партиялық курстардан өту арқылы, өз бетімен іздену арқылы Аманбай Қаспақбаевтың қазақша да, орысша да жап-жақсы сауаты бар. Ол, әсіресе — саяси сауатқа жүйрік.

Маған қонаққа келген Аманбай біздің ауыл орналасқан қалың орманның арасында серуендеп жүріп, маған саяси күрделі мәселенің біреуін әңгімелеп кетті.

— Крестьян деген сөздің мағынасы не екенін екеуміз де жақсы білеміз, — деді ол,— оның тарихымен де таныстығымыз бар. Крестьян мәселесіне ленинизмнің қалай қалайтынын да білеміз. Солай ма?

— Солай болуға тиісті,— дедім мен.

— Осы крестьян,— деді Аманбай,— алдағы жылдың басынан, бүкіл тарихында кездеспеген бір асудан асқалы тұрғанын естіген боларсың?

— Қандай асуды айтасың?

— Ауыл шаруасын жаппай колхоздандыруды, осы негізде, бай, құлақ дегендерді тап ретінде жоюды айтам.

Бұл мәселеден жалпы хабардар болған мен, жаппай колхозданудың отызыншы жылдан басталуын естіген жоқ едім. Аманбайдың айтуынша Бүкілодақтық Орталық партия комитеті осы жайда қаулы алып, жергілікті партия ұйымдары бұл науқанды дұрыс өткізу әзірлігіне кірісе бастаған.

— Саяси мәні зор осы істі әрбір еңбекші крестьянға ұғындыруға тиістіміз бе? — деді Аманбай.

— Расын айтқанда,— деді Аманбай,— санасы еркін оянып болмаған кедей-батырақтар былай тұрсын, осы істің мәнін ауыл арасындағы жетекші қызметкерлердің біразы да шалағай түсінетін сияқты.

— Оны мен де байқап жүрмін,— дедім мен.

— Байқасаң,— деді Аманбай Қаспақбаев,— осы мәселені оларға ұғындыру, «білеміз» дейтін біз сияқты коммунистердің хасиетті міндеті сияқты. Және, өзге жылда емес, биыл, яғни,— крестьян табы бұрынғы тарихында асып көрмеген жетекшілік тауынан асқалы тұрған шақта. Осы қиын асудан оларды құлатпай, мертiктiрмей, сүрiндiрмей аман алып өту, өзiн шын коммунистпiн деп есептейтiн әрбiр адамның хасиеттi мiндетi!.. Рас па?!..

— Рас,— дедім мен, аз ойланғаннан кейiн.— Сонда, не iсте демекшiсiн маған?

— Iсте дейтiнiм: биылша оқуыңды доғара тұр да, ауыл шаруасын жаппай колхоздандыру науқанына аралас.

— Қандай қызмет атқар дейсiң маған?— дедiм, iштей көне бастап.

— Оны Округтiк партия комитетi шешер,— дедi Аманбай.— Мен бюро мүшелерiнiң бiреуi ғанамын. Бюроның өзге мүшелерi маған ақылдасса, екi қызметтi қатар ұсынар едiм: бiрi — округтiк газет «Кеңес ауылына» редактор болу, онда кәзiр редактор жоқ; екiншiсi — Совпартшколаға сабақ беру, онда кәзiр саяси сабақтан мұғалiм жоқ. Курсанттардың жүзден тоқсан бесi — қазақ деуге болады. Оқыту қазақ тiлiнде жүредi. Мен сол мектептiң партиялық ұйымында тұрам. Жiгiттердiң басым көпшiлiгi ауылдан келген кедей, батырақтар. Мектептi бiтiргеннен кейiн олар ауыл арасына барып қызмет атқаруға тиiстi. Хал-қадарымыз жеткенше олардың саяси сауатын

ашып жіберуіміз қажет.

Аманбай екеуіміз келістік. Уәделі кезде Қызылжар келсем Округтік партия комитетінің секретарь! Брусницин, менің келерімді біліп отыр екен. Оған Қаспақбаев екеуіміз бірге кіріп танысқаннан кейін өзінің мақұлдауын айта кеп:

— Алдағы бюрода бекітеміз,— деді.

Бюро мені үш іске қатар тағайындады: бірі—«Кеңес ауылы» газетінің редакторлығы, екіншісі — Округтік партия комитетінің үгіт-насихат бөлімін меңгерушінің орынбасарлығы үшіншісі—осы қаладағы Совпартшколаның саяси сабағын жүргізетін мұғалімдік. Окружкомның секретары Брусницин бюродан бұрын сөйлескенде мен бастапқы екі қызметке тіл қайырған жоқпын. Үшіншісіне біраз таласыңқырадым, өйткені Совпартшколада биылғы өтетін саяси сабақтың мән-жайын сұрап көрсем, өзге саясат туралы емес, партияның ауыл шаруашылығын жаппай колхоздандыру туралы қолданатын саясаты жайында екен. Бұл мәселеден жалпы хабарым болғанмен, мен сабақ берерлік даражаға көтерілген кісі емеспін. Соны айтып қашқалақтағанмен секретарь мені бұлтартпай, өз дегеніне көндірді. Сондағы дәлелі:

— Жаппай колхоздандыру мәселесі Партияның XV съезінен кейін қолға ерекше алына бастаған соң біз осы істі ауыл, село ішінде басқара алатын кадрлерді даярлауға кірістік. Әсіресе ауыл арасында, өйткені селоға жіберерлік қызметкерлеріміз жеткілікті де, ауылға жеткіліксіз. Соны ойлап, былтырғы және биылғы наборда қазақтар жағын баса алдық. Ауылда өскен олардың көпшілігі орысша тілге шорқақ болғандықтан, сабақтың көбін, әсіресе саяси сабақты қазақ тілінде жүргізуді ұйғарған едік. Өзге сабаққа керекті оқытушылар табылғанмен, саяси сабаққа таба алмай жүр едік. Қаспақбаевтың айтуынша, сен бұл сабақты апара алатын сияқтысың, ендеше бас тартпа!..

Көнуге тура келді. Брусницин программа жөйін Окружкомның үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі—Дейнегомен ақылдасуды ұсынды. Бюродан кейін сөйлескенде:

— Жалпы негізі болмаса,— деді Дейнего,— ауыл шаруашылық мәселесіне мен де жетік емеспін. Оны Окружкомның ауылшаруашылық бөлімін меңгерушісі — Костенко жолдаспен ақылдасуың керек.

Костенко да ақыл айтып жарытпады. Ол: негізгі материал ғып осыны қолданарсың деп, әлдекімнің басқаруымен он шақты адам боп құрастырған «СССР-дің экономикалық саясаты» деген қалыңша кітапты ұсынды. Бұдан таппағаныңды мынадан қарастырарсың деп қолыма көптеген авторлардың аттары мен шығармаларының аты тізілген, бір буда қағаз ұстатты. Одан қажетті материалды теріп алу үшін көптеген уақыт керек сияқты. Мен Костенкоға осы жайды айта бастап ем:

— Ол сөзіңді тыңдамаймын,— деп жауап берді Костенко сөзімді бөліп.
— Сабақ оқытуың бюроның шешімімен бекілген нәрсе, ендеше бас тартуға болмайды. Оқулық кітап пен көмекші кітаптарға қарап отыр да, күнделік сабақты өзін даярла!..

Бұған да көнуге тура келді.

Газетке редактор болу маған қиынға соқпады: бұл қызметтен біраз тәжірибем бар адаммын, редакцияның өзге қызметкерлері де іс жайын білетіндер. Газеттің жауапты секретарьлығына кәзіргі белгілі драматургтарымыздың бірі Шахмет Хұсainовты алдық. Осы қаладағы педагогикалық техникумды биыл аяқтағалы жүрген оны, «ауқатты адамның баласысың» деген сылтаумен дирекция оқудан шығарып жіберген екен. Со кезде қысқа актілі пьесалар, көркем әңгімелер жазуға кіріскен Шахметпен сөйлесіп көрсем, газет ісін білетін сияқты, сондықтан «табы жат» дегенге қарамай, редакцияның секретарьлығына алып өз қызметін тез меңгеріп кетті. 1926 жылдан бастап кең жайылған тілшілер тобы кәзір мейлінше кеңіп, «Кеңес аулына» хабар жазып тұрмайтын тілшісі жоқ аудан да, ауылдық совет те округте жоқ екен. Тілшілердің материалы күн сайын бұрқырап түсіп жатады, олардан ауыл тіршілігінде нелер боп жатқанын күнбе-күн біліп отырамыз, газетімізді сапалы шығару үшін бұл материалдар бізге көп жәрдем берді.

Үгіт-насихат бөліміндегі жұмыстың ауыр жағы Дейнегода. Өзі (ұлты неміс) білімді де, тәжірибелі де, мінезді де адам. Қазақ тіліндегі үгіт-насихат жайлары туралы ол менімен ақылдасып отырады.

Алғаш қиындыққа түскенмен, қысыла-қымтырыла даярланғаннан кейін, Совпартшколада саяси сабақты жүргізу де менің жанымды қинаған жоқ. Костенко айтқандай, алдағы сабақтарды күн бұрын даярлап алам да, білгенімді жатқа соға берем, оным оқушыларды қанағаттандыратын сияқты.

Совпартшколада алты жүзге жақын курсант болды. Олар екі курсқа және бірнеше класқа бөлінеді. Тәртіп бойынша әр топтың, әр кластың саяси сабақтан да өз оқытушысы болу керек. Ондай адамдар табыла қоймады ма, немесе, Округтік партия комитетінің қаулысымен жіберілуімнен бе, — Совпартшколаның дирекциясы бұл жұмысты түгелімен маған артты. Мен лекциямды топтар мен кластар бірігіп жиналған үлкен залда оқитын болдым...

Сабақ ретке қойылды-ау деген шақта, Окружкомның секретары Брусницин мені шақырып алды да:

— Саған тағы да бір міндет артқымыз келді,— деді.

— Қандай?— дедім мен.

— Өткен күзден бастап осы қалада трактористтер курсы ашқанымызды білетін боларсың.

— Білем,— дедім мен.—Барып та көрдім. Онда мен туған өлкеден де біраз жігіттер келген.

— Осы курста оқушылардың тең жарасына жақыны қазақ екенін көрген боларсың.

— Көрдім...

Бәрі де жергілікті партия және комсомол ұйымдары іріктеп жіберген жастар.

— Көрдім...

— Сенің,— деді Брусницин жымия қарап,— Совпартта өткізіп жатқан саяси сабақтарыңның сапасы жаман емес деп естимін. Сондықтан, осы сабақты трактористердің курсындағы қазақтар арасына да жүргізуіңді мақұл көріп ек...

— Оған менің уақытым жете ме?—дедім мен.

— Жеткізесің— деді Брусницин.

— Ол қиын,— дедім мен.

— Неге?—деді Брусницин.

— Естуімше, трактористер курсында сегіз жүздей адам бар көрінеді. Тең жарасы қазақ болса, төрт жүздей деген сөз. Әрі Совпартшколаға, әрі соншалық трактористерге сабақ беру — физический мүмкін нәрсе емес.

— Менімше, мүмкін!..— деді Брусницин кескінін салмақтандырып...— Окружкомның ұйғаруы осылай.

Көп кешікпей трактористер курсына да саяси сабақты өткізе бастадым. Жақын таныссам, бұндағы жастар да «ығай мен сығайлар» дерліктей. Совпартта аздаған сақа жігіттер кездесуші еді, трактористер ішінде жасы он сегізден төмені, жиырма екіден жоғарғысы жоқ, жас мөлшері сондай бола тұра ауылдағы саяси-шаруашылық науқандарға араласып, ысылып келмегені кемде-кем. Түгелімен — комсомол. Коммунистері де аз емес. Жергілікті партия және комсомол ұйымдары: денелі, ақылды, сауатты жігіттерді таңдап жібергенге ұқсайды.

Атқаратын қызметтерім осылайша қызық және қызу боп өтіп жатқан күндерде, өз үйіме де үлкен бір қуаныш кіріп, 1929 жылдың 14 ноябірі күні екінші ұлым туды да, атын француз революционер! — Жан Поль Мараттай болсын деп,— Марат қойдық...

Тіршілік осылайша қызу, қызғылықты түрде өтіп жатты. Міндетті қызметтердің үстіне қоғамдық қызметті де ұмытпай, 1930 жылдың басында Қызылжар қаласында жазушылар ұйымын құрдық. Оның белсенді мүшелері — Мәжит Дәулетбаев, Шахмет Хұсаинов, Елжас Бекенов сияқты көркем шығарма жазуға тіс-қаққандар. Жаза бастаған, немесе, жазғысы кеп жүрген жастардан, ұйым маңына қырық-елудейі топталды. «Кеңес ауылы» газеті олардың шығармаларынан апта сайын бет беріп тұрды. Ұйым «Жарыс» атты альманах шығармақ боп материал жинай бастады. Сөйтіп жүргенде, Алматыдағы педагогика институтының студенті, ақындық аты халыққа мәлім бола бастаған Әбділдә Тәжібаев келе қалды. Қылығы, мінезі, жазушылығы қызу ол Қызылжардағы ұйым ісін Қыздыра түсуге жәрдемдесті...

Жұмыстар осылайша жүріп жатқан шақта, март айының бас кезінде, Қазақстан Өлкелік партия комитетінен мені корреспонденттердің Алматы қаласында өтетін І съезіне шақырған хабар келді. Біздің округтен тағы да он шақты адам баруға тиісті екен. Солар жиналғаннан кейін, екі жолмен жүретін болдық: мен — поезбен Кинель — Оренбург Арыс арқылы баратын жолмен, өзгелері — Новосибирь — Семей арқылы баратын жолмен.

Алғашқы жүйелі оқуды рабфагынан алған, жастық шағымның бірнеше қызғылықты жылдарын ішінде өткізген Орынборды аңсап барсам, қанаушы тапты жою науқаны бізден бұрынырақ басталып, қаланың нәпмандары науқанға қарсылық ретінде, базарға азық-түлік түсірмей, ас-су жағынан Орынбор қатты тапшылық көріп тұр екен. Оның үстіне бандитизмнің де аздаған исі шығып, қаланың электр шамы жанбайтын әр тұсында адамды тонап, өлтіріп кету басталған екен. Орынбор қазақ автономиясының орталығы болған шақта, онда қазақтың тұрақты өлкелік милиция мектебі ашылған. Сол мектеп Орынборда әлі де бар екен, бастығы, Қазақстанда белгілі қызметкерлердің бірі болған, Сүлеймен Есқараев.

— Азамат соғысы кезінде,— деді ол маған,— Орынбор революцияға қарсы казачествоның берік бекінісінің, бірі болғаны белгілі. Со кездегі ақ казактардың қалдығы кәзір бас көтеріп, жеке түрде де, ұйымдасқан түрде де Советке қарсы қылықтар жасап жатыр. Бетіңмен жүремін деп солардың біреуі жазым ғып кетпесін.

Орынбор—Ташкент темір жолының Қызылорда қаласына жақын жердегі бір станциясында, жұмысшы семьясында туған, өзі де бала шағынан жұмысшы болып, орта білімді орыс мектебінен алған Сүлеймен Есқараев адал коммунистің, таптық мәселеге қатты қарайтын лениншіл адамның бірі болатын. Орынборда да ол осы бағытынан бұлжымай, бай, құлақ, нәпман, ақ, ұлтшыл атаулының бәріне мейлінше мейрімсіз екен. Ол басқаратын милиция мектебінде үш-төрт жүздей курсант бар екен, бәрі де әлекедей жаланған жастар және жұмысшылардың, кедейлердің, революционерлердің балалары. Қаланың, іші-сыртындағы тәртіпті сақтау

соларға тапсырылған. Аудандарға да осы мектептен отрядтар жіберілген. Команда Есқараевтың қолында. Азамат соғысына қатынасып, ақтар мен басмашыларды жойысқан Есқараев, жауды әшкерелеудің, жоюдың талай тәсілін біліп шебер қолданады екен. Арық денелі, қара өңді оның кескіні өте суық жігіт болатын. Соған тап жауына қарсы жүргізіп жатқан қатты қимылы қосылғанда, жау дейтіндердің одан зәресі кетіп, қарсы келмеуге, көзіне көрінбеуге тырысады екен. Сүлеймен Есқараев со бір кезеңде тап жауына ең қатал адамның бірі болды.

Есқараев мені өз пәтеріне жатқызды, бірақ маған алданар уақыты жоқ. Үнемі күзет пен шабуылға жүреді. Үйіне соққан сайын жау атаулының қарсылық әрекеттері туралы да, біздің адамдардың кейбір өрескелдігі туралы да неше түрлі қызықтарды айтып келеді. Олардың ішінде нелер комедия да, драма да, кейде,— трагедия да ұшырасады. Оларды тыңдау қызық болғанмен, үнемі ат үстінде жүретін начальниктің үйінде ішім пысатын болды да, бірер қонғаннан кейін рахмет айтып, бет алған жағыма жүріп кеттім.

Темір жол жүрісі тәртіптелген бертінгі уақытта, Қызылжардан поездбен шыққан адам Алматыға бес-алты күнде барып жүрді. Ал, мен Кинельде, Орынборда кідірген күндерімді қоспағанда, поезд үстінде он шақты күндей сапар шектім.

Орынбордан Ташкенттік поездбен жүріп келген біз, Арыс аталатын станциясынан Алматыға қарай ойыстық. Осы арадан, 1928—31 жылдары салынып біткен Турксиб темір жолы басталады. Бұл бетке менің бірінші шығуым, сондықтан жол бойындағы көріністердің бәрі де маған қызық. Жетісу жерінен өтетін Турксиб темір жолы, Қаратау мен Тянь-Шань тауларының арасындағы саянмен жүріп отырады екен. Бұл тұсқа Қаратаудың дөңестенген аласа сілемі ғана келеді екен. Арысқа жақын жерден басталатын Тянь-Шань, әрі қарай жүрген сайын биіктеп, біраздан кейін қарлы жотаға айналып кетті. Біздің Сібір жақта әлі сірескен қыс. Ал, бұл тұста көктем ерте шығып, таудың жотасынан басқа жердегі қар еріп кеткен. Темір жол бойы да қара жер. Таулық тұстың жағдайына қарай, Турксиб темір жолы бірнеше жерде ирелеңдей жүріп, кей тұста тау тұмсығын тескен туннельден де етеді. Арыс пен Алматы арасына кәзір күн тәулігіндей ғана уақыт жүретін поезд, жаңа жолдың торабы бекімгендіктен айдап кетпей, ақырын ғана жортады, кейбір өрлерге составты екі паровоз тартады. Осындай қарқынмен, біз Арыс пен Алматы арасында үш күндей жүрдік.

Алматыға жақындаған сайын, оң жағымызда жарысып келе жатқан Тянь-Шань тауының тұлғасы биіктей берді. Біз жүріп келе жатқан қара жердің фонында, қар жамылған бұл таудың жотасы, күннің әр мезгілінде әр түспен құбылып, ешбір суретшінің қолынан келмейтін ғажап картиналарды, көзімізді қызықтыра алдымызға тартты да отырды!..

Бірінші Алматы станциясына біз іңірде жеттік. Білетін адамдардың,

айтуынша, қала ол станциядан сегіз километрлік жерде. Станция мен қала арасы елсіз: сол жағың жазық дала боп кетеді де, он, жақта қалаға жеткенге дейін қалын, бақшалы орман жарысып отырады. Қатынас көлігі аттар мен есектер ғана. Қалаға атпен кетейік десек:

— Оң қолдағы орманда,— дейді, біреулер ақыл айтып,— үнемі ұры жүреді, түнгі мезгілде жолаушыларды талап алады, кейде өлтіріп кетеді.

Жол бойы қорқынышты деген, мен Бірінші Алматыдан жадағай тарантасты арбакеш жалдап алдым да, тәуекелге бел байлап қалаға жөнелдім. Ол күнгі ашық аспанда жыпырлаған жұлдыздың қалыңдығы мен бұрын көрмегендей. Біз Алматыға беттеген шақта қаракөк түспен мұнартқан биік таудың аржағынан, әуелі тақ сияқты бозамықтау сәуле көрінді де, атымыз ілгері жылжыған сайын сәуленің түсі ағарыңқырай беріп, біраздан кейін, өркештенген асқарлардың аржағынан күдістеу алтын сызықтың шеті көріне бастады. Онымыз — көтеріліп келе жатқан ай екен. Біздің айдаумен зорға бүлкілдеп келе, жатқан шабан атымыз қалаға жеткенше, тау тасасынан көтерілген ай аспанның биігіне өрлеп үлгерді. Бұл айдын, дөңгелене толып болған уақыты екен. Аспанның ашықтығынан ба, әлде тау жотасын жапқан кіршіксіз ақ қарға шағылуынан ба, мұншама жарқын жүзді айды, мен бұдан бұрын көрмеген сияқтымын!.. Ал, өркештенген таудың жотасы ше?.. Ол ығы-жығы шөгіп жатқан гигант түйелердің өркешіне ұқсап, қырқасының әр тұсында сүйірлене қалған. . . Ашық аспанға сыймастай боп жыпырлай жалтылдаған жұлдыздардың, аса жарқын ай жүзді айдың, ай сәулесі түскеннен кейін сүттен де ақ боп кеткен тау қырқаларының, солардың бәрінің үстін айқара жауып мөлдіреген қап-қара түннің бәрін тұтас алғанда, адамды қатты әсерлендіретін ғажайып дүниесіне ұқсайды!..

Алматы қаласына мен бірінші келе жатқан адаммын. Естуімше: Россия империясының шығыс жақ шетіне, орыс армиясының бекінісі ретінде, «Верный» деген атпен, шамасы бұдан жүз жылдар бұрын орнаған бұл қаланың, түрі, европалық қалалардың ешқайсысына ұқсамайды. Бұл «Казачая станица» аталатын селолардың ішіндегі үлкенінің біреуі. Жері оқтын-оқтын сілкініп тұратын қалада, тастан кірпіштен қалаған ешбір үй жоқ, оның үйлері — тек ағаштан қиылғандар. Қала тұрған жердің жазы да ұзақ, ашық күні де көп, суы да мол болғандықтан, барлық көшелердің екі жақтауына жиі егілген сәулет ағаштары қалыңдай, биіктей өсіп, үйлердің бәрін шымылдықтай бүркеп тұрады, әр қораның ішінде кең көлемді жеміс бақшасы бар...

Қала осы арадан басталады деген тұстан, біз қалаға емес, аллеялы қалың орманның ішіне кіріп кеткен сияқтандық. Ол кездегі Алматыда он бес мың киловат-сагаттық-ақ электр станциясы қызмет атқарады екен, оның сәулесі үкіметтік азғана үйлерді жарықпен қамтамасыз етеді де, былайғы үйлерде, әр үйдің қақпасының, алдында кәрәсін фонарының жарығы ғана жылтырайды екен. Атшының айтуынша, біз Алматының Лепсі (кәзіргі

Фурманов) көшесімен і;еле жатырмыз. Бұл көшенің бойында екі этажды үй атымен жоқ екен. Бір этажды үйлердің де көпшілігі кішкентай көлемді, еңсесі биік, үлкен ағаш үйлер сирек кездеседі...

Менің іздеп келе жатқан үйім Ғабит Мүсреповтің пәтері. Естуімше, ол соңғы кезде Қазақстан Оқу Комиссариатының көркемөнер бөлімін басқарады. Осыдан бірер жыл бұрын, «Еңбекші қазақ» газетінің бетінде қазақ совет әдебиетінің актуальді мәселелері жайында Ғабит екеуміз қаттырақ айтысып қалғанбыз. Содан бері көңілім қоңтораздау болып жүрген мен, бірге өсіп, біте қайнағандай болған Ғабиттің пәтеріне түсуге ұялып келем...

Көптен көріспей сағынысқандай болған Ғабит екеуміз ол күнгі таңды көзімізден атырып кеңесуде болдық. Толып жатқан әңгімелердің ішінде Ғабит айтқан күрделі кеңестің біреуі, «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы — Ғаббас Тоғжанов пен Сәкен Сейфуллин арасында біраз жылдан бері келе жатқан кикілжіңнің, соңғы кезде тағы да өрши түсуі.

— Оған себеп, — дейді Ғабит, — өткен күзде, партия қатарын тазалау шараларының кезінде, Сәкен Сейфуллинді тексеру болды.

— Неге? — деймін мен.

— Тоғжановтың Сәкенді жек көретінін білесің, — дейді Ғабит. — Соңғы бес-алты жылдың ішінде ол екеуі баспасөз бетінде қатты алысып жүр ғой. Тоғжанов газетте редактор болуын және Крайкомның секретарь! Голощекиннің қолдауын пайдаланып, Сәкенге таяқты көбірек соқты. Осы мәселе партия қатарын тазалау кезінде тағы көтеріліп, Тоғжанов және оның, кейбір қолдаушылары Сәкенді қаралауға, реті келсе партия қатарынан шығартуға тырысты. Бұл тексеру, Қазақ педагогика институтының бес-алты жүз кісі сиярлық үлкен залында өтті, өйткені жиналған халық одан кіші залға сыймайтын болды.

— Осы залда, — деп жалғастырады Ғабит әңгімесін, — Сәкенді жақтаушылардың даусы Тоғжановты жақтаушыларды басып кетіп, қазақша айтқанда, тоғжановшылдар аяқ асты боп қалды. Жұмысшылардың, еңбекші интеллигенцияның, студенттердің Сәкенді сүйетіндігі бұл жолы да айқын көрінді. Олар Тоғжановты және оның сыбайластарын сөйлетпей, мінбеден қуып түсірді. Сәкен туралы: «Қазақтан алғаш шыққан большевиктердің бірі, жалынды революционер, Қазақстанда Совет өкіметін құрысушылардың бірі, сондықтан да оны жиырманшы жылдардың бас кезінде халық үкімет бастығы сайлаған, қазақ тілінде Октябрь революциясы туралы, азамат соғысы туралы, советтік құрылыс туралы көркем әдебиетте алғаш қалам тартқан кісі — Сәкен, осы бағытында әлі де келеді, бұндай жақсы адамымызды Тоғжанов сияқты, әкесі ірі байлардың қатарында конфискеленген өзі алашордаға қатынасқан, коммунист партиясына тонын айналдырып киіп келген ұлтшылға талатпаймыз!..» деп шуласты. Голощекин басқарған Крайкомның ойы Сәкенді осы тазалауда

партия қатарынан шығару, не халық алдында бетіне кір жағу екен. Ол ойлары болмай, партия жұртшылығы, еңбекші көпшілік, Сәкенді әшкерелету түгіл, кір жұқтыру түгіл, тазалаудан үлкен құрметпен алақандарына көтеріп алып шықты.

Сәкенге,— дейді Ғабит сөзін аяқтап,— соңғы кезде, сын көзімен қарап жүретін адамның біреуі мен едім ғой. Жоғарыда айтқан тазалауға дейін, мен оны халық мұншама қадірлейді деп ойламайтын ем. Енді көзім жетті: Сәкен советтік қазақтардың кәзіргі ең аяулысының біреуі екен!...

Еңбекші жұртшылықтың,— дейді Ғабит,— содан бері Тоғжановқа өшігуінде хисап жоқ. Олардың еркіне берсең түтіп жерлік түрі бар. Голощекин басшылығы оған жібермей, Тоғжановты қорғаштаумен келеді. Мәселе онымен де тынбайды ғой деймін, егер менің естіп, көріп жүргендерім рас болса, осы съезде де Тоғжановқа қарсы шығушылар табылып, быт-шытын шығару мүмкін.

Ғабиттың жорамалы дәл келді. Тілшілер съезді Қызыл Армия үйі клубында ашылды. «Баспасөздің кезекті міндеттері» деген тақырыпта баяндаманы Ғаббас Тоғжанов жазады. Одан кейін жарыс сөз басталып, бірінші боп мінбеге палуан орта денелі, қоңыр өңді, қабағы қалың, беті жалпақ, сақал-мұрты қырылған орта жасты біреу шықты.

— Жолдастар,— деп бастады ол сөзін,— менің атым Ырыспай, фамилиям Мәмбетпаев. Жасым биыл отыз бесте. Соның жиырма жылын Қарсақпай мыс зауытында қара жұмыс істеп өткердім. Мен әдебиетші емеспін, газетші де емеспін. Бірақ газет-журналды оқып тұрарлық сауатым бар адаммын. Совет газетінің қандай газет екенін сіздерге түсіндіріп жатудың қажеттігі жоқ. Бұл — еңбекші тапты жақтаушы, қанаушы тапты әшкерелеуші газет. Ендеше, біздің Қазақстанның партиялық бас газеті — «Еңбекші қазақты» еңбекші таптың қамын ойлайтын адам басқару керек қой. Бізде олай болмай отыр. Газеттің редакторы Ғаббас Тоғжановтың атақты байдың баласы екенін, әкесі былтыр ірі байлардың қатарында кәмпескеленгенін, өзінің азамат соғысы кезінде алашордашыл болғанын жақсы білеміз. Осындай адамның совет газетіне редактор боп отыруы тан, қаларлық іс. Тоғжанов қой терісін жамылған қасқыр. Оның редактор болғаннан бері бүлдіргені аз емес. Бұдан былай бүлдіртуге болмайды. Мен сіздерден,— деді Ырыспай Мәмбетпаев, залда лық толып отырған съезд делегаттарына,— Тоғжановты редакторлықтан алу туралы қаулы қабылдап, Крайкомға берулерінді өтінем...

Дұрыс деп ду ете қалды зал. Съезді Крайкомның екінші секретары Ізмұқан Құрамысов басқарып отырған. Мәмбетпаев айтқан ұсыныс оның күтпеген кеңесі болу керек, сондықтан зал Ырыспайдың сөзін мақұлдап шулай қалғанда, көздері шарасынан шығып кете жаздады. Залдағы шу президиум столындағы қоңыраудың қатты қағылуымен әрең басылған шақта, залдан:

— Маған сөз!..— деген дауыс естілді. Жұрт қарай қалса, тапал, талдырмаш бойлы, қазақы дөңгелек кескінді біреу. Тани кеттім: Петропавл уезінің Төңкеріс болысынан шыққан, көп жыл жалшылықта жүріп, 1925 жылы сауатсыздар мектебінен хат таныған, содан кейін ауылдағы белсенділердің біреуі боп кеткен Шаяхмет Айтпаев. Кейінгі жылдарда оны Петропавл уезінің Омбыға шектес Қызылту ауданында, Қосшылар одағының председателі деп еститінмін. "Өзінің ептеп газетке хабарлар жазып жүретін әдеті бар да, сондықтан, Ақмола округінен тілшілер съезіне баратын делегаттардың біреуі боп сайланып, Алматыға Омбы арқылы жүретін хабарын алғамыз.

— Жолдастар,—деп бастады Шаяхмет сөзін,— мен Ғаббас Тоғжановтың туған елінде қызмет атқаратын адаммын. Былтыр оның әкесі — Садуақаспен, ағасы Нұрке ірі байлардың қатарында кәмпескеленгенде, сол жұмысты қолымнан өткердім. Олар шынында да нағыз қанағыш ірі байлар. Менің айтайын деп тұрғаным ол емес. Тоғжановтың бай әкесімен, бай ағасымен әлі де байланысын үзбеуі. Мен Нұркенің үйінен Ғаббастың: «Биыл ірі байлар кәмпескеленеді. Сол тізімде сендер де барсыңдар. Оған дейін мал мүліктеріңнің бағалысын сатып үлгеріңдер!»—деп жазған хатын қолға түсірдім. Міне, ол хат!— деп Шаяхмет Айтпаев қалтасынан бір қағазды суырды да, нанбаған кісі болса, тиісті жерде көрсетуге болады. Бұл хат Тоғжановтың өтірік коммунист екенін дәлелдейді, сондықтан мен Ырыспай Мәмбетпаев жолдастың ұсынысына қосылам,— деді.

— Түсінікті!.. Дауысқа салу керек!— деген дауыстар естілді, залдың әр тұсынан.

Шулаушылар залды басына көтеріп кеткен соң, Құрамысов:

— Дауысқа қоямыз!— деп айқайлады. Зал бәсеңдеді.

— Екі ұсыныс бар,— деді Құрамысов. бірі — Тоғжанов орнында қалсын деген...

— Ондай ұсыныс жоқ!— деп ду етті зал. Біреулер:

— Партиялық демократия қайда?.. Көпшіліктің ұсынысын дауысқа қоймау қайдан шыққан?!—деп дауыстады....

Ақыры, көпшіліктің ұсынысы дауысқа қойылғанда Тоғжанов орнынан алынсын дегенге бүкіл зал қол көтерді. Кім қарсы, кім қалыс қалды дегенге қолын шошайтқан жан болған жоқ. Содан кейін, Құрамысов екі сағаттық үзіліс жариялады.

Осы үзіліс кезінде,— деді ол,— коммунист делегаттар Крайкомның мәжіліс залына шақырылады.

Мәжіліс залындағы жиналысты Голощекиннің өзі басқарды. Тоғжанов

туралы съезде алынған қаулы, оның да күтпеген ісі болу керек, сондықтан ашуына мініп, мейлінше түтеп алған.

Бұл,— деп бастады Голощекин сөзін,— съездегі барлық делегаттардың пікірі емес, оларды азғырып жүрген жеке адамдардың пікірі. Крайком коммунист делегаттардан съездің Тоғжанов туралы алған қаулысын бұздыруды талап етеді. Кімде-кім партияның бұл тапсырмасын орындамаса, мәселесін бюрода қараймыз. Кәне, қалай дейсіздер?' Крайкомның, тапсырмасын орындайсыздар ма, жоқ па?

Басын төмен тұқыртқан жұрттан ешкім үндемеді.

— Бұл не тым-тырыс?—деді Голощекин, шодырайған көзін шарасынан шыға түсіп.— Крайкомға, яғни партияның жолына қарсылық па?

Әлі де ешкім сөйлей қоймаған соң, Құрамысов орнынан көтерілді де:

— Мәселе түсінікті ғой, Филипп Исаевич,— деді Голощекинге.— Ешбір коммунист мен партия жолына қарсымын деуге тиісті емес. Тоғжанов туралы мәселені қайта қарау туралы съезде ұсынысты өзіңіз жасаңыз. Содан кейін ешкім де қарсы бола алмайды. Егер, бірен-саран шығамын дегендер көрінсе, онымен де сөйлесіп көерміз.

Съезге Голощекин барды да, съездің Тоғжанов туралы алған қаулысын қате деп, Тоғжановты: оқымысты, іскер, марксист, жақсы газетші деп мақтай кеп, алынған қаулыны бұзу, Тоғжановты орнында қалдыру туралы Крайком атынан ұсыныс жасады. Ол ұсынысы, әрине, «өтті»... Бірақ бұл өту» Тоғжановтың да, оны қолдаушы Голощекиннің де жеңісі болған жоқ. Үзіліс кезінде залдан шыққан делегаттар әр жерде топталып: «Бұ не?!.. Осындай да демократия бола ма?!.. Жоқ, бұл советтік те, партиялық та демократияға жатпайды!.. Бұның аты — диктаторлық!.. Бұны ЦК ВКП(б)-нің құлағына жеткізу керек, Голощекин сияқты жүгенсіздерді партиялық тәртіпке шақырту керек!..» деген сөздерді айтты.

Сондай шағымдар болды ма, әлде партиялық міндетін дұрыс атқара алмады ма, одан аз жыл кейін Голощекин де, Тоғжанов та қызметтерінен абыройсыз босанды...

Съезден кейін, мені Измұқан Құрамысов Крайкомдағы кабинетіне шақырып алды. Бұл кісімен мен Орынбор дәуірінен, яғни 1923—24 жылдардан таныспын да. Домаланған кішірек бойлы бұл адам, мінез-қылықтарында «мейлінше демократ» дейтіндердің, «идейный коммунист» дейтіндердің, «ұлтшылдыққа, байшылдыққа қарсы» дейтіндердің біріне саналатын. Ғұрпында да ол демократтық мінезін қолданып «бұқара» я «төмендегі» аталатындармен көп араласып, олардың кейбіреулерінің үйлеріне де келіп жүретін, кейбіреулері үйіне де барып жүретін. Мен де сондайлардың біреуімін де. Сондай шақтарда ол өзін мейлінше жұпыны ұстауға тырысып, ойыны, шыны аралас әңгімелерден ауыз жаппайтын және

күлкілі кеңестерді көбірек айтуға тырысатын. Оның үйіндегі отырыс-тұрысы да, ас ішуі де қазақша болатын. Ас бөлмесі үнемі қазақша жиылып, стол, орындық қойылмайтын, асты кілем үстіне төсеген көрпеді отырып, жастыққа шынтақтап жатып ішуді жақсы көретін. Күн сайынғы түстік асы — бесбармақ болатын. Ол мейлінше шайқор адам да. Шайды батыстық қазақтардың салтымен, нәлін кесеге жұғардай ғып үнемі қою ішетін, оған тек, қаймақ қана құйғызып, кесегі шайы «күрең қасқа» болатын, сондай шайдың бір самауырын тауысқанда әрең қанатын. Кеңседе де соны істеп, түс мезгілінде жәрдемшісіне «қанғанша кісі кіргізбе» деп, кең креслоға кішкене денесі көміле, малдасын құрып отыратын да, мұрнының үші ғана терлеп, самауырға бара-бар өзбек шәйнегіне толған күрең шайды қасына қойдырған электр плитасына қайнатып қойып, қаймақ қатқан «күрең қасқаға» қанатын, қызметке содан кейін кірісетін, әйтпесе, басым ауырып жұмыс істей алмаймын дейтін.

Қызылордалық дәуірдің алғашқы кезінде Құрамысовтың үйіне мен жиі қатынасушы ем, сонда ол өзін пролетариатпын деп, мені пролетариат жазушысы деп, таныстықтың үстіне, пікірлес боп жүруші еді. Ол кезде оның да Тоғжановқа көзқарасы мендей болатын. Енді 1929 жылдың аяғында байқасам, Голощекиннің ықпалымен бе, әлде, көзқарасы өзгерді ме, Тоғжановты жақтайтын сияқты, сондықтан мен оған жұғыса қоймай, өзі шақырмаса бармаған да болар ем.

Бұрынғы салты болса, ол мені үйіне шақырса керек еді. Өйтпей, жәрдемшісі арқылы кеңсесіне шақыруын, менен пікірі алыстауына жорыдым.

Құрамысов күлегеш адам еді. Ол қисынды жерде де, қисынсыз жерде де күле беретін. Крайкомдағы кабинетінде де сол мінезін көрсетіп, амандық-саулықтан кейін күле айтқан сөздерінің түрі төмендегідей боп шықты:

— Сен, Сәбит, менің, саған қалай қарайтынымды жақсы білесің... Хе-хе-хе!.. Сәкеннің революционер екені рас, бірақ, ол қанаушы таптан шыққан адам, хе-хе-хе! Ал сен нағыз еңбекші таптан шыққан адамсың, хе-хе-хе!.. Мен сені бағалайтын адаммын. Бірақ сендегі жетпейтін нәрсе, ...жағдайды есептей білмейсің!.. Тоғжановтың кім екенін мен сенен кем білмеймін, хе-хе-хе!.. Сөйте тұра, оны неге жауапты қызметте ұстап отырмыз. Орнын баса қоятын кісіміз жоқ, хе-хе-хе!.. Бірақ, ондай кісі табылады. Мәселен, Москвадағы Коммунистік университетте оқып жүрген — Садық Нұрпейісов, хе-хе-хе!.. Ол да, өзіндей батырақ. Қазақстанда көп жыл комсомол ұйымын басқарғанын білесің,, хе-хе-хе!.. Ақылды да, білімді де кадр боп өсіп келе жатыр!.. Біздің ойымыз, университетті бітіргеннен кейін Тоғжановтың орнына соны қою, хе-хе-хе-хе!..

Құрамысов салмақты сөздеріне осынша көп күлкіні араластыра айтқанда, тыңдап отырған менің де күлгіден шегім қата жаздады. Оның неге күлуін менің білмеуім сияқты, менің неге күлгенімді ол да білмеген болар. Осындай күлкісі аралас мәжілісте бірталай уақыт отырып, тәтті

шайын бірге ішкеннен кейін, мен кетуге ұлықсат сұрап ем:

— Мақұл,— деді Ізмұқан Құрамысов,— енді жолығуға уақытымыз келе бермес, хе-хе-хе-хе-хе-хе. Біз, Филипп Исаевич екеуміз ақылдасып, сенін, Алматыға келуінді мақұл көрдік, хе-хе-хе-хе-хе.

— Неге?— деп сұрадым мен, бұл жаңалық хабарға елендей ғап.

— Қайтесің себебін сұрап,— деді Құрамысов,— партия солай ұйғарған соң, келмеуіңе болмайды, хе-хе-хе-хе-хе.

Мен Қызылжарда атқарып жатқан қызметтерімді айта бастап ем.

— Білеміз,— деді Құрамысов,— бәрін де білеміз, хе-хе- хе... сонда да, осында келуінді мақұл көрдік, хе-хе-хе.

— Қандай қызметке, сонда?

Оны Алматыға келгеннен кейін ақылдасамыз, хе-хе-хе...

Мен Құрамысовқа, егер басқа қызметке ауысатын болсам, одан бұрын оқуымды аяқтап алғаным жөн ғой деген сөзді дәлелдеріммен айта бастап ем:

— Оны да Алматыға келе сөйлесерміз, хе-хе-хе...— деді Құрамысов.

— Сонда қашан шақырылмақпын Алматыға?

— Оны өзіміз хабарлаймыз. Әзірге, Қызылжарыңа қайта бер, хе-хе-хе.

— Мақұл,— дедім мен,— хабарларыңызды күтем. Тек қана айта кетерім, мені қызметімнен алуға себеп болған өзге емес, Тоғжанов. Ол менің идеялық қарсы, адамым екені рас, бірақ, съезде оны орнынан ал деуде менің ешбір қатынасым жоқ. Бірінші боп сөйлеген Мәмбетпаевты көру түгіл, естіген де емен. Съезде жеті-сегіз жүздей делегат болды. Соның бәріне Тоғжановқа қарсы қол көтерткен мен емеспін. Мен олардың, көп болса төрт-бес-ақ процентін танымын, өзгелері танымайтындарым. Ендеше, оларға қалай ықпал жасай алам?.. Тауыққа күлкі боларлық сөз ғой бұл!.. Съезд делегаттарының бәрі де саналы адамдар. Олардың әрқайсысы өз ар-ұятына ғана бағынады, Тоғжановқа қарсы қол көтерсе, саналы түрде көтереді. Бұл — делегаттардың сана-сезімі оянуына ғана дәлел. Өзіміз оларды тапшыл бол деп үйретеміз де, үйреткенімізді істесе, неге істейсің деп қыспаққа аламыз!.. Осындай партиялық принцип бола ма? Лениндік принцип емес қой бұл!..

Құрамысов мені үн-түнсіз тыңдап алды да, сөзімді доғарғаннан кейін:

— Айтып болдың ба?— деді, күлместен, салмақты кескінмен.

— Болдым,— дедім.

— Партиялық политика дегенді білемісің сен?

— Білем.

— Политиканың ісі болса ше, бұл?

— Менімше бұл политиканың емес, политикантствоның ісі.

— Не дейсің?—деді Құрамысов, ашулана қалған кескінмен.

— Естідіңіз ғой, не дегенімді?

— Егер осы сөзіңді Филипп Исаевич естісе ше?

— Мейлі. Жолықса өзіне де айтар ем, осы сөзді. Сізге айтарым және жәй Құрамысов деп емес; Крайкомның секретары — Құрамысов деп айтарым: біздің кәзірде де, болашақта да сүйенер күшіміз Тоғжановтар емес, оған қарсы боп қол көтерген жаңа күштер!.. Советтік күш дейтініміз осы. Ол күштің жалпы аты — еңбекшілер. Біз осы күшпен ғана есептесуге, соны ғана бағалауға, соған ғана сүйенуге міндеттіміз. Ленин жолы — осы.

Дұрыс дегендей, Құрамысов басын төмен тұқырды... Мен шығып кеттім...

УАЭПТОН ҚАТЕЛЕСТІ

СТИВСЬЭН

Мен Алматыдан Қызылжарға ай жарымдай уақыт жүріп оралдым. Ол кезде бұндағы дүниенің астан-кестені шығып дегендей, тап тартысы ерекше қызу қарқынмен басталып қапты. Бұл шараға қаланың, да, қанаушы тап атаулысы түгел ілігіп, мал-мүлкі кәмпескеленіпті де, өздері тап асауы ретінде тұтқынға алыныпты. Менің пәтерімде Нұртазаның Мырзағазысы жатыр екен. Оның айтуынша, ауыл-селодағы бай-құлақтардан да кәмпескеге ілікпегені жоқ. Осы науқанға әкесі — Нұртаза да ілігіп, со маңайдан Қызылжарға айдалып келген бай-құлақтардың ішінде, осы қалада қамауда жатыр.

Қамау деген сөзді бұл арада әлдеқалай қолданып отырған жоқпын. Қаланың, және ауыл-селоның қанаушы тапқа жататындарын түгелімен Қызылжарға жинағанда әлденеше мың боп кетіп, абақтыға сыймағанын сарайларға қамаған. Тамақты оларға туысқандары апарып береді екен. Мырзағазының айтуынша, суық сарайға қамалғандардың тұрмысы өте ауыр.

Ауыл-селодағы тап жауларының малдары артельдерге, колхоздарға бөлініп берілген де, қымбат мүліктері ақша бөлімдерінің қарамағына көшіп, бәсеке саудамен (торг) сатылатын болған. Мұндай мүліктер бай-құлақтарда азғантай. Олар қымбаттарының біразын сатып үлгерген. Қала байларында қымбат мүлік кеп, сататын базары жоқ, сондықтан олардан кәмпескеленген кілем, ішік, басқа түрлі асыл киім, қымбат ыдыс-аяқ, мебель... сияқты үй мүліктері Қызылжар сарайларына лық толған. Алушы аз болғандықтан, Ақша бөлімі жиналған мүліктерді арзан бағаға сата бастаған. Мәселен, маған таныс бір қызметкер қалалық бәсеке саудадан, ұзыны он метр, көлденеңі бес метр, тамаша ернекпен тоқылған ирандық жібек кілемді бір бұзаудың құнына сатып алған. Оңай олжа тапқыштар, арзан бағаға алған қымбат мүліктермен үйлерін толтырған. Менің әйелім «Зингерь компаниясының» жаңа аяқ машинасын бір бөлке нанның құнына алып, өзге арзан мүліктерді алуға мені тосып отыр екен. Мен «Зингерьді» складқа қайта апарттырып тастадым...

Үйімде Көпжасардың Омары деген кісі де қонақтап жатыр екен. Ол менің әкеммен бірге туған Зейнеп есімді апасының баласы, жасы со кезде елулерді алқымдап қалған көксе адам, өмір бойы өз еңбегімен ғана күн көрген, шағын ғана шаруасы болған кісі. Омардың айтуынша, жақында ғана басталған жаппай колхоздану науқаны кедей-батырақтарға да оңай тиіп жатқан жоқ. Жүз процент колхоздандыру ұранымен өтіп жатқан бұл науқанда жергілікті басқарушы ұйымдар, колхозға кіру-кірмеуі туралы ешкімнен де лұқсат сұрамай, үй атаулының бәрін «сен де колхозға

мүшесін» деп шетінен жаза береді. Жоғарғы ұйымдардың нұсқауларында, колхозға мүше болатын еңбекшілердің көлігі, соқа-сайманы сияқты өндіріске қажетті меншіктері ғана орталық колға түсуге тиісті де, мінер ат, сауыны, ұсақ малдары, үй-ішінің мүлкі, бақша егетін жері жазғы-қысқы үйі өз қарамағында қалуға тиісті. Ауыл-селода кәзір жүріп жатқан науқанда бұның бәрі ұмытылып, ешкімнің де колхоз меншігіне айналмаған нәрсесі қалмапты. Осы жайда, ұрыс-жанжал сияқты көңілсіздіктер де аз болмапты. Жанжалдасқан адамдар тап жауына саналып, байларға қосыла тұтқынға алына бастапты, менің жиенім — Омар Көпжасаров та біздің үйге осындай жазадан қашып кепті...

Омардың бұл айтқандары, бүгінге дейін мен оқыған партиялық қаулы-қарарларға қайшы келетін нәрселер. Сол ойымды айтпақ боп Округтік партия комитетінің секретарь! Брусницинға барсам, аудандарға командировкаға кетіп қапты. Оның орнында отырған Костенкоға айтсам, сөзіме құлақ асудың орнына:

— Бұның барып тұрған оппортунизм. Менен басқа кісіге естіртпе, бұныңды!..— деп ұрсады. Мен оған өзім білетін партиялық қаулы-қарарларды айта бастасам:

— Қате ұққансың, ол қаулы-қарарларды қайтадан оқысаң басқаша түсінесің,— дейді.

— Мен түсініп оқығам ол қаулы-қарарларды,— десем:

— Сен Окружкомға өз пікіріңді диктовать ету дәрежесіне әлі жеткен жоқсың. Ақыл айтуды қой да, айтқанды орында,— дейді.

Газетте қызмет атқару мейлінше ауырға соқты. Колхоздандыру науқанын жергілікті орындардың қате жүргізуі туралы редакцияға күн сайын құшақ-құшақ хат түседі. Кей фактылардан жан шошынарлық. Осы жайды Костенкоға айтқанда:

Бұл оппортунизмді доғарасын ба, болмаса мәселенді Окружкомның бюросына қояйын ба?—деп ақырды. Содан кейін Брусницин командировкадан оралғанша аузымды жаптым.

— Не істеуге білмей сасқалақтап жүрген күндердің біреуінде мені кабинетіне Брусницин шақырды.

— Кеше ғана келіп ем,— деді ол телефонмен сөйлескенді, — қажетті мәселе бар. Тығыз түрде келіп кет!..

«Костенко мені жамандап қойған болар,— деген ой келді маған,— әйтпесе неге тығыз шақырады!..».

Брусницинның кабинетіне барсам, өткен жылы осы Петропавл уезінде

бірінші боп ұйымдасқан «Шағала» астық совхозының партком секретары Нұрыш Данияров отыр екен. Ол менің жақсы білетін жақын жолдастарымның бірі. Алғашқы білімді «Русско-Киргизская школа» аталатын оқу орнынан орыс тілінде алған ол революциядан бұрын селолық учитель боп жүрген де, советтік құрылыстың алғашқы жылында партияға кіріп, ауыл арасындағы партиялық қызметтерде болған. «Шағала» совхозы бұрынғы «Ақмола губерниясы» аталатын кең өлкеде (кәзір ол: Солтүстік Қазақстан Көкшетау, Целиноград, Қарағанды және Қостанайың шығыс жағы боп бес облысқа бөлінеді) бірінші боп ұйымдасқан кезде, Округтік партия комитеті Нұрыш Данияровты оған парткомның секретары ғып жіберген. Жасы мен құралыптас ол орысша да, қазақша да ете сауатты, ақылды, байсалды, іскер адам болатын. Түсі қоңыр, көзі қара-көк, мұрнының үші көтеріңкі оны хохолсың деп қалжыңдайтынбыз. Өзі ойыншыл, қалжыңқой, ісіне мейлінше адал, ете іскер жігіт болатын. «Шағала» совхозында бірнеше жыл абыройлы қызмет атқарғаннан кейін, облыстық жауапты істерде жүрген шағында, 37 жылдың науқанына ілікті де, хабарсыз кетті. Кейін «елді», «қылмысы жоқ болғансын ақталды» деген хабар алынды.

Нұрыш Данияровпен де, Брусницинмен де амандасқаннан кейін:

— Сенін, «Шағала» совхозына барып қайтуын, қажет боп қалды,— деді маған Брусницин.

— Не себепті?—деп сұрадым мен.

— «Шағалаға» Америкадан үш кісі келе жатыр: біреуі — инженер-механик Уэзптон Стивсзэн, екіншісі — комбайнер Эдгар Томпсон, үшіншісі — анау екеуінің тілмашы Фридман.

— Олар неге келе жатыр?

— Біздің механикалық күшіміз әзірге жеткіліксіз екенін білесің,— деді Брусницин,— «Шағала» совхозына біз Америкадағы ең зор фирманың бірі — «Кемпбеладан» бірнеше комбайн алдырамыз. Олар жолда келе жатыр. Жоғарыда аталған американдықтар комбайнды түсіндіруге келе жатқандар.

— Неге олай?!—дедім мен.

— Біздің заводтар әлі комбайн жасап үлгерген жоқ. Өткен жылы біз «Шағаланың» да егінін лобогрейкамен шапқамыз. Биыл комбайнмен шаптырмақпыз. Өз комбайнымыз жасалғанша Америкадан ала тұруға тура келді. Бізге комбайн сатқан фирма, механиктерін уақытша, комбайнды біздің адамдар игергенше қоса жіберуді шарт қып қойды. Оған көнбеуге болмады. Алтынға жалданып келе жатыр иттің балалары. Қымбатқа жалданып келеді. Биылша төземіз. Ендігі жылға өз кадрларымызды даярлаймыз.

— Менің не қатынасым бар бұған?

— Қатынасың,— деді Брусницин,— шекарадан поездбен тоқтаусыз келе жатқан олар, әсіресе, инженер Уаэптон Стивсън әр нәрсені сұрағыш, білгіш адам көрінеді. Жолшыбайғы станциялардан да кездескен адамдардың, әсіресе, шығыс кескінді адамдардың көбіне, қай ұлтсың? Тілдерің қандай? Ғұрыптарың қандай? деп, тілмашы арқылы сұрап келе жатқан түрі бар. Берген сұрауларының жауабын книжкесіне жазып алады дейді. Бұл араға келе де сөйтуі мүмкін. Егер қазақ жайында сұрай қалса, дұрыс жауап беретін адамға сені ұйғарып, «Шағала» совхозына барған алғашқы күндерінде қасында жүруінді мақұл көрдік.

— Мен қанағаттандыралық жауап таба алсам,— деп ем, Брусницин:

— Бюро мүшелерімен келісілген сөз. Баруың қажет,— деп қысқа қайырды. Нұрыш Данияров та осы мәселе жайында шақырылған екен. Ол совхозына бүгін қайтып кетіп, алыстан келе жатқан қонақты жақсы қабылдау ісін даярламақ болды. Мен америкалықтар келе жатқан вагонды тосып, со вагон тіркелетін Петропавл—Ақмола поезына мінбек болдым.

Күткен поезд Новосибирь — Москва составымен таңертең келді. Америкалықтарға Владивостокта берілген арнаулы вагон составтың соңында екен. Тіркеліп келген поезынан ол ағытылды да, жаңа составқа тіркелгенше алысырақтағы тұйыққа қойылды. Америкалықтардың вагоны тіркелгеннен кейін, Петропавл — Ақмола составы жүріп кетті. Мен әдеттегі вагондардың біреуіне отырдым. Смирново станциясы Қызылжардан қырық километр жерде. Америкалықтардың вагоны сол станцияда ағытылады да, жолаушылар «Шағала» совхозына автомашинамен кетеді. Смирново мен «Шағала» арасы да қырық километрден астам жер. Қашан ұйымдасуын, шаруашылық күйінің қандайлығын сыртынан білгеніммен «Шағала» совхозына менің де бірінші келе жатуым.

Кәзір әдемі, үлкен қалаға айналып кеткен Смирново станциясының, орнында ол кезде өзі кішкене, өзі ластау, вокзалсымақ тұрады, оның маңайында азын-аулақ үйшік-сымақтар мен жұмысшыларға арналған сиықсыз ұзынша барактар бар. Америкалықтарды осындай станцияға түсіру — былайша ұят та сияқты. Бірақ ұялғанмен «Шағалаға» тұстас станция сол ғана...

Мен вагоннан түссем, Нұрыш Данияров бастаған «Шағала» совхозының бір топ адамы америкалықтарды күтіп жүр екен. Олар вокзалдағы әлдене кішірек үйді америкалықтарға даярлап, тыныққысы келсе деп төсектер әзірлеген, ауқаттанғысы келсе деп тамақ әзірлеген. Составтан ағылған вагонға мен шағалалықтармен бірге бардым. Тұйыққа қойылған вагоннан үш адам шықты: бірі — арық та, тырнадай тырбиған ұзын бойлы (Стивсън осы екен), екіншісі — семізше денелі, орта бойлы адам (Томпсон осы екен), үшіншісі — кішкене бойлы, қоңыр өңді, тығыз бұйра шашы бар, басына

берік кимеген талдырмаштау біреу (Фридман осы екен). Соңғысы орысша тілге ағып тұр. Кейін білсем, революция жылдары Россиядан Америкаға ауған, соның подданствосына кірген жебірей боп шықты.

Америкалықтар Смирново станциясының сиықсыз түріне сынай қараған кескінмен төңірегін біраз шолды да, әзірленген үйге грузовик машинамен барды. Фридман арқылы кеңескенде олар станцияда азғантай-ақ уақыт тоқтағысы келетінін білдірді. Жалпы жобаларына қарағанда,

даярланған тамаққа зауқы жоқ сияқты. Столға даярлаған ішім-жемдіктердің арасынан олардың көзі «орыстың ащысына» түсті. Осы арадан бірер жүз грамды тартып алғаннан кейін, америкалықтардың зауқы тамаққа да шауып, стол төңірегінде бірер сағат отырып қалдық. Сонда америкалықтардың көзі маған көбірек түсіп, Фридман арқылы кеңесуге тырысты. Аз уақыттың ішінде олар қазақтың, этникалық этнографиялық, тарихтық жайларынан біраз нәрселерді сұрап та үлгерді. Мен ол сұрауларға, хал-қадарымша жауап беруге тырыстым. Біраз кеңескеннен кейін:

— Біз білетін материалдарда,—деді Стивсзін маған,— қазақ халқы әлі де тағылық даражада жүрген қауым сияқты еді. Сіздің айтуыңызша, олардың өзіндік тарихы, мәдениеті, әдебиеті болып шықты. Бұның бәрі біз үшін күтпеген жаңалық.

«Шағала» жолының үсті ормансыз жап-жазық дала екен. Шамасы, Смирноводан жиырма километрдей жерде о шеті мен бұ шетіне көз әрең жететін, ортасы да, шеті де жалтыр, шеткі бір қабатына сақиналана қамыс өскен шалқар көл кездесті. (Ұмытып барады екеміз, бұл сапарға шыққан мезгіл — жердің қары түгел кетіп, тоңы жібіп, жаңа көктің тебіндеп қалған шағы.) Шағала аталатын көл осы екен, бұл маңайға орнаған совхозға соның аты қойылған екен. Желкемдеу ауадан беті ақ көбіктен толқып жатқан көлдің өнбойында: қаз, үйрек, шағала, қызғыш тағы басқа құстар сыңысып жүр. Тегі, құсы мұншама көп көлді кермеген бе, немене, америкалықтардың көздері шарасынан шығып, біраз аңшылап аларлық ниетін білдірді.

— Әуелі, совхозға барып., орналасыңыздар, — деді оларға Нұрыш Данияров,— содан кейін қашан келеміз десеңіздер де ықтиярларыңыз.

Совхоз орталығы, «Шағаланың» аржағында жиырма километрдей жердегі «Сандық», «Тайынша» аталатын дөңгелектеу, кішірек екі әдемі көлдің арасында екен. Революциядан бұрын қазақ даласында жыл сайын болатын үлкен жәрмеңкелердің біреуі «Тайынша» — осы Тайынша көлінің жағасында өтеді екен.

Былтырғы көктемнен бастап ірге тепкен совхоз аз уақыттың ішінде бірталай ағаш үйлерді (бұл арада өзге түрлі құрылыс материалы жоқ) салып та үлгеріпті. Дегенмен, еткен жазда да, биылғы көктемнен бастап та,

жұмысшылардың бірталайы қазақтың кигіз үйлерінде мекендейді екен. Ауылдардың жаппай колхоздануына байланысты мал-мүлкі кәмпескеленген қазақ байларының бүтін ақ үйлері бұл, совхозға биыл мол беріліп, олар ауылша дөңгеленіп емес, көше тәртібімен қаз-қатар тізіліпті.

Жуық арада ғана салынып біткен төрт бөлмелі бір ағаш үй — америкалықтардың тұрақ жайына арналған екен. Олар сонда орналасты. Мен Нұрыш Данияровтың пәтеріне түстім. Біз шай ішіп жайланғанша, америкалықтардың жақындағы «Сандықкөл» мен «Тайыншаны» жаяу жағалап құс атуға кеткен хабары естілді.

Ол күні америкалықтарға ерген біз, грузовик машинамен күні бойы «Шағала» совхозының жерін араладық. Бұрын жан-жақтан бірнеше жүз ауыл кеп жайлайтын бұл өлке түгелімен совхоздың сыбағасына тиген екен. Жердің көлемі жарты миллион гектардай, оның екі жүз мың гектардайы егінге аса қолайлы қара топырақ. Совхоз былтырдан бері соның он бес мың гектардайын ғана айырып, биыл бес мың гектарына ғана егін сеуіпті. Бір совхозда осынша кең осынша құнарлы жер барын көргенде таң қалған америкалықтардың көздері шарасынан шығып кете жаздады. Бай жердің пайдаға асқанын да, аспай жатқанын да біраз көргеннен кейін олар енді өздерінің ойына келген замечаниелерін айтты. Олардың сөзінше, Америкадағы ең зор деген фирма, ең көп дегенде 15—20 мың гектардай-ақ қана егін себеді екен. Мәселен, осы америкалықтар келген Кемпбеланың 19 мың гектардай-ақ жері бар, бір маусымда соның, көп болса, он-ақ мыңын пайдаланады да, өзгесін тыңайтуға, өңдеуге қалдырады.

— «Шағала» совхозының жерін игеру үшін, бір емес, ең кеміне 15—20 совхоз ұйымдастыру қажет,— деді Стивсзэн,— бірақ советте оншалық совхозды ұйымдастырарлық күш жоқ. Адамы жеткенмен, техника жетпейді.

Советтік техниканың жеткілікті жасалуы туралы сондай ойдағы америкалықтар, механизаторлар кадрларын жасау туралы да осы мөлшерде ойлайды екен. Ол ойлары «Шағала» совхозының жерін алға шарлаған күні-ақ бұзылды. Өткен қыста Қызылжарда оқыған трактористердің жиырма жігіті «Шағала» совхозының сыбағасына тиіпті. Бәрі де әлекедей жаланған жас жігіттер және кілең қазақтар. Солардың ішінде, соңғы жиырма шақты жылда аудандық, облыстық, республикалық жауапты қызметтерде келе жатқан Қанапия Мұстафин да бар. Ол менімен елдес жігіт. Шорағұлдың Мұстафасы дейтін әкесі кедей шаруалы бола тура қазақ тілін де, орыс тілін де жақсы білетін, сондықтан орыстың да, қазақтың да сәудегерлеріне көп жыл приказчик болған пысық адам болатын. 1954 жылы 96 жасында қайтыс болған ол 1906 жылы туған баласы Қанапияны жас шағынан сабаққа берген. Совет өкіметі орнай, әуелі — пионерге, одан комсомолға кірген Қанапияны аудандық комсомол ұйымы еткен күз Қызылжардағы трактористер курсына жіберген. Америкалықтар қазақ трактористерінің ішінен әуелі сонымен жолғасты. Биік балуан денелі, таңқылау мұрынды,

қара-қоңыр, өнді, қабағы қалың бұл жігіттің қарамағында «универсал» аталатын трактор бар екен, оны Қанапияның ұршықтай үйіруіне американдықтар қайран қалды. «Қазақ түгіл орыста да жөні түзу тракторист жоқ» деген ұғымда келген олар, Қанапия Мұстафиннің және онымен бірге келген басқа трактористердің бұл механиканы мейлінше жақсы білетіндігін көрді. Совхоз даласын аралап, орталысына қайтып келе жатқан шақта:

— «Россияда тракторист жоқ» деген ойымыз хата екен,— деді Уаэптон Стивсээн.— Бүгінгі көрген трактористеріміз, биллиард тілімен айтқанда, Американың ең таңдаулы тракторисіне бес шарды бұрын бере алады.

— Барлық шарды да сіздерден түгелімен бұрын алып,— деді Нұрыш қуланған кескінмен,— алдағы аз жылдың ішінде құрғақ қалдырып кетуіміз де ғажап емес.

— Мүмкін,— деді Стивсээн, намыстанғандай кескінмен, — бірақ мәселе трактористе емес, тракторда ғой. Қажетті мөлшерде трактор жасап алу советтік экономиканың, әсіресе, оның ірі өндірісінің қолынан жуық арада келмейтін іс. Ірі өндіріс жасау үшін — ірі көңілді болу жеткіліксіз. Оның бәрі экономикаға, әсіресе финансқа байланысты. Сіздердің финанстық халдарыңыз ойдағыдай болу үшін көптеген жыл керек.

Біз Уаэпток Стивсээнмен бұл мәселеде де сөз таластыра қойған жоқпыз. Несіне таластырамыз? Қай жұмыстың қалай атқарыларын заман, халық шешеді.

Сол Стивсээн кәзір тірі ме екен?.. Тірі болса, со кезде жалғыз-ақ астық совхозы бар бұрынғы Ақмола губерниясының бестен бір бөлшегі — Солтүстік Қазақстан облысында ғана (бұрынғы Петропавл уезі) кәзір 72 совхоз барын, облыс екі миллион гектардай егін сеуіп, жыл сайын екі жүз миллион пұттай астық алуын біле ме екен?.. Осы бір облыстың өзінде ғана он екі мыңдай трактор, сегіз мыңдай комбайн, жеті жарым мыңдай автомашина барынан хабардар ма екен?

Республикада 1962 жылы 105410 трактор, 100846 комбайн, 1157 совхоз бар. Егіс көлеміміз — 25,791, 100 гектар!

Советтік Қазақстанның болашағы кәзір осындай болды, Уаэптон Стивсээн мырза!..

НАЙЗАҒАЙШЫЛЫҚ КҮНДЕРДЕ

«Шағала» совхозында болған азғана күндерде, мен өте қуанышты да, ренішті де халде жүрдім. Қуанышым бұрынғы Ақмола губерниясының территориясында бірінші боп былтыр ғана ұйымдасқанмен «Шағала» совхозының бүгіні де жарқын, болашағы одан да жарқын. Бұл совхоздың қарамағындағы жердің құнарлы екендігі жоғарыда айтылды. Осы кең жердің тең жарасына жақыны, тек қана көтеруді күтіп, дән сепсе бұрқ еткелі тұрған тын. «Совхоздың биылғы сепкен егіні бес-ақ мың гектардай» дедік. Бұл маңайдағы егіннің «тәңірісі» — жаңбыр. Маман адамдардың айтуынша, со жаңбыр осы жазда бір де тамбаған күннің өзінде, бар құнары бойында бықып тұрған асыл қара топыраққа көктемдегі дымқылдың өзімен-ақ егін жақсы өсе алады, орта есеппен ір гектардан он, он бес центнерден астық алуға болады.

— Ал енді бар ғой, — дейді бұндай пікір айтушылар, — қажетті кезінде жауын болды бар ғой, «Шағаланың» әр гектарынан отыз-қырық молынан түседі, алды қырық, елу центнер беріп қалуы мүмкін.

Биылғы егіс науқанын көңілдегідей еткен совхоз, алдыңғы жылға да осы бастан даярлық жасап жатыр. Жоспар бойынша, алдағы жылда 19 мың гектар жерге астық себілмек. Сол егіннен, бері салғанда миллион жарым пұттан артық астық алынбақ, әрі салғанда үш-төрт миллион пұт астық алынбақ! 1920—21 жылдың қысында, прод-разверстка уақытында, Ақмола губерниясына қарайтын бес уезден мұншама астық жинай алмағамыз... Міне, енді жалғыз «Шағала» совхозының өзі бес уезден асып түскелі отыр! Алдағы жылдарды бұндай совхоздардың қазақ жерінде талайы ұйымдасады!..

«Шағала» совхозы әзірге егін шаруасымен ғана шұғылдануда. Алдағы аз жылдың ішінде оның мал шаруашылығы да молаймақ! Өйтуге жағдайы толық: жайылымы да, шабындығы да тамаша екі жүз мың гектардай жер әзірше құлазып бос жатыр. Совхоз қарамағындағы жерде қаптаған көл, олардың суаттысы да, шабындығы да аралас. Білетін адамдардың айтуынша, жайылымы мен шабындығы осынша мол совхозда қыс айларында ғана қорада он мыңдай сиыр, он бес-жиырма мыңдай қой ұстауға болады... Жаз айларында одан екі-үш есе артық...

— Құсты да пәлен мыңдап есіруге болады, — дейді совхоз директоры. — Астығымызды молайтып алғаннан кейін, ол шаруашылыққа да кірісеміз.

Жоғарыда айтылған сөздерден, «Шағала» совхозынан қуаныштан басқа ешнәрсе көрмейтінін, мәлім боп тұр. Оны көргенде тілейтінің: құнарлы

тыңы осы «Шағала» совхозының жері сияқты аса мол Қазақстан жерінде осы сияқты совхоздардың көбейе, өркендей беруі...

Жеке шаруалардың бытыранқы ұсақ шаруаларын, яғни — батырақтарын, кедейлерін, орташаларын біріктіріп, оларды социалистік шаруа құрудың жолына түсіру, марксизм-ленинизм қағидасынан өрбитін мәселе екенін, осыны Россияда Совет Одағы Коммунист партиясы басқарып отырғанын мен жақсы білем. Өзім осы құрылысқа белсене қатынасушылардың біреуімін, сондықтан Коммунистік партияның, XV съезінде ауыл шаруасын жаппай колхоздандыру ісіне кірісу туралы қаулыны оқығанда, бұған дейін алысырақта елестеген үміттің біреуі енді қолға ілігердей болып, мен қатты қуандым. Биылғы оқуымнан қалуыма бас себептің бірі — осы болғаны жоғарыда айтылды.

Менімше, тарихтық та, экономикалық та, саясаттық та, мәдениеттік те мәні зор бұл істі ұйымдасқан түрде ақсатпай алып баруға болатын еді. Бірталай жерде солай болып та жатыр. Мәселен, 1930 жылдың, есеп-санағын алғанда, Украинаның колхозданған крестьяны — 38 процент, Солтүстік Кавказда — 55, Орталық Еділде — 20, РСФСР-дың қара топырақты орталық өлкелерінде — 15... Ал, Қазақстанды алсақ, сол жылы жеке шаруаларының 64 процент! колхоздандырылған. Бұл, тек, шаруаларды қыстаудың арқасында болған «жетістік». Қазақстанда, әсіресе, Ақмола облысында «колхозға тілесен де, тілемесен де кіресін» деген науқан басталды да, колхоздастырушылардың қолына іліккендердің көбі колхозға қысыммен кіріп, ілікпегендері беті ауған жаққа қашты, осыдан барып бүкіл Қазақстанда откочевничество яғни — кеше қашу басталды. Мұндай жаппай көше қашу Совет Одағының Қазақстаннан басқа өлкесінде болған жоқ, сондықтан колхоздану кезінде жергілікті ұйымдардың асыра сілтеуінде, ең қатты соққыға ұшырағандар Қазақстандықтар болды. Голощекиннің әпербақан басшылығы Қазақстанды сондай халға келтірді.

Осы айтылған асыра сілтеу апатының, бір пұшпағын ••Шағала» совхозының төңірегінде көзімнен өткердім. Бұл совхоз «Бейнетқор» аталатын әкімшілік ауданға бағынышты екендігі жоғарыда айтылды. Со жылы аудандық партия комитетінің, секретары болып Сейіт Сәрсембаев қызмет атқаратын. Бұл жолдасты мен 1920 жылдардан бері білем. Қоғамдық ісін комсомолдың белсендісі боп бастаған ол (жасы менімен шамалас), кешікпей коммунист партиясының қатарына өтті. Одан кейін совет-партия мектебін бітіріп, ауыл" дық қызметтерде жүрді де, жуық арада Окружком оны Бейнетқорға» аудандық партия комитетінің секретары ғып тағайындады (көп жыл культтің азабын шеккен ол аман оралып, бұрынғы стажымен партия қатарына қайта алынды. Кәзір — пенсионер). Аудан орталығы — Смирново станциясына жақын жердегі «Шолақ Досжан» аталатын мекенде екен. (Кәзір — Смирнова да, «Бейнетқор» да емес, «Совет» деп аталады).

«Шағала» совхозында жүрген күндерде, ауыл-село еңбекшілерін

жергілікті белсенділер колхозға еріксіз тықпалап жатқанын, осыдан қашу-пысу басталғанын райкомға айтпақ боп «Шолақ Досжанға» келсем, Сейт Сәрсембаев кеңсесінде екен. Сөзді менен бұрын оның өзі бастады:

— Сәбит, сен жоғарырақта қызмет атқарып жүрсің біз төменіректе, ауыл арасында жүрміз,— деді ол,— жоғарғы саясатқа менен гөрі сен жетігірек шығарсың. Ауыл-селоның ұсақ шаруаларын бірлестіріп колхоз жасаудың қажеттігін бәріміз де білеміз, бұны мезгілі жеткен іс деп ұғамыз. Бұл істі атқаруға әзірміз. Сөйте тұра, түсінбестік бір жағдайлар күшейіп барады. Партияның қаулысында, оған сәйкес жазылған нұсқауларда ауыл-селоны колхоздандыру ісін, асықпай ақылмен жүргізуге тиістіміз, ал іс жүзінде олай болмай бара жатқанын өзің де көріп жүрсің, біз де көріп отырмыз.

— Рас,— дедім мен.

— Мен білетін деректерде, үстіміздегі жылда ауыл-селодағы еңбекші шаруалардың жиырма - жиырма бес проценті колхоздануға тиісті, ал облыстан келіп жүрген нұсқаушылардың бұйрығы жүз процент! Округтен келген нұсқаушыға «бұнымыз тым асығыстық емес пе?» деп көріп ем: «бұныңды менен басқа ешкім естімесін!..» деп өзіме ақырып тастады... Жакып арада Окружкомның, секретарь! — Брусницин келіп, оған да айтып ем, «темірді қызған кезде соқ» дегендей, науқанның қызып жатқан кезінде жеке шаруаларды біріктіріп үлгеруіміз керек, науқан өткен соң кеш болады» деді... Осы не сөз?... Бұдан не білесін сен?

— Ештеңе де білмеймін,— дедім мен.

— Менімше,— деді Сейт Сәрсембаев, сезімі толқыған кескінмен,— бұның аты — Лениннің кооперативтік планын бұрмалау.

— Мен де солай ойлаймын,— дедім.

— Ал, осыны не істеу керек?— деген сұрауға, Сейт екеуміз біраз уақыт жауап таба алмай сандалдық та, ақырда мен Қазақстан Крайкомының секретары — Голощекинге хат жазатын болдым. Сейт Райкомның секретарына мұндай хатқа қол қою мүмкін емесін айтты...

Хал, жай күн сайын қиындай берді. Қайда кететіндерін кім білсін,— темір жол бойының станциялары мен разъездерінде барлы-жоқты мүліктерін арқалаған қатын-қалаш, бала-шағаларын шұбыртқан адамдар сыймайды... Бәрі де жүдеу... Сөйлессең жөнін айтпайды...

Сейт Сәрсембаевпен келіскендіктен және өз арым да қыстағандықтан, Петропавлда, ауданда, ауыл-селода тап жауларын жою ретінде жүріп жатқан науқанда көзім көрген қате, кемшіліктерді болған күйінде түгел тізіп, мен Қазақстан Крайкомының секретары — Филипп Исаевич Голощекин атына жолдастық хат жолдадым.

Ауыр халде жүрген күндердің біреуінде, Окружкомнан тығыз түрде Қызылжарға қайт деген телеграмма алдым. Не себепті олай шақыруын біле алмай асығып келсем, Қызылжарда бірталай өзгерістер болып жатыр екен. Ең алдымен, Москвадан, Орталық партия комитетінен ауыл-селоны колхоздандыру мәселесінде қателесулер болып жатқанын, оны тығыз түрде түзеудің қажет екенін айтып телеграмма кепті. Окружкомның секретары Брусницин мен ауыл шаруашылық бөлімінің меңгерушісі Костенко қызметтерінен босанып, секретарьлыққа Москвадан Рошаль жолдас кепті...

Мен Қызылжарға барған күннің ертеңінде қалалық партия активінің, жиналысы болды да, Рошаль баяндама жасады. Қайдан, кімнен естігенін кім білсін, жаппай колхоздану науқанында, жергілікті жерлерде болып жатқан қателіктерден Рошальдың білмейтіні жоқ сияқты. Асыра сілтеуді қатты сынға алған Рошаль, оны тез түзеу мәселесі жайында нұсқаулар айтты. Осы нұсқауды іске асыру үшін, округтік активтің көпшілігі жер-жерге баруға ұйғарылды. Менің сыбағама «Еңбекшілер» ауданы тиді. Бұл ауданның орталығы Бурабай курорты мен Степняк алтын заводының аралығында екен. Аудандық партия комитетін, секретары — Шаяхмет Бекбауов. Көптен білетін менің бұл жолдасым, қулана сөйлеуді жақсы көреді.

— Осы науқан басталғалы,— дейді ол,— найзағай (молния) деген пәле шықты. Найзағай-телеграмма, мына шеті— Қызылжардан, ана шеті — Алматыдан күн сайын қара бұлттай төніп келеді де, зеңбіректей шатырлаған дауыспен төбемізден айқыш-ұйқыш жарқылдайды кеп. Жер бетінің өзегін суырардай бұрқан-тарқан дауылдатады кеп! Шүмектете жауындатады кеп!... Сөйтіп, саған ойландыру түгіл, дем алдыруға да мұрша бермейді. Сондай сұрапылдың астыңда есіміз шығып шапқылағанда, не істеп, не қойғанымызды білмей де қалыппыз... Естігеніміз де, білгеніміз де жүз процент колхоздандыру!...». Егер Орталық партия комитеті бұл асыра сілтеуді уақытында біліп, уақытында түзеу шарасына кіріспесе талай бүліншіліктер жасалатын еді... Бүлдіргеніміз де аз емес, оны түзеуге мүмкіндігіміз де бар сияқты.

Біз сол күні аудандық партия активінің жиналысын өткіздік. Айтылған сөздерге қарағанда, асыра сілтеуде нелер сорақылықтар жасалған. Мысалы, «бай-кулак» аталғандардың мал-мүліктері түгел алынып, ездері осы ауданның «Майлы сор» деген қиыр атырабына «жер аударылған», сол араға «байлардың қаласы» аталатын поселка жасамақ болған. Ауылдардың көшпелі кезінде жұрт жаз айларында ғана жайлап кететін бұл жалаңаш далада ел де жоқ, үй де жоқ екен. Байлардың киіз үйлері колхозға берілген, қолдарында не көлігі, не құрылыс материалы, не азығы не соқа-сайманы жоқ. Сонда «найзағайшылар» осы бай-кулактар немен тіршілік етіп, қалай күн көреді деп ойлады екен? Ашық далаға апарып, қашып-пыспау үшін айнала қарулы күзет қойған олар, егер туыстары мен жекжаттары жасырын түрде тамақ жеткізбесе аштан қырылып қалады екен. Ондай жәрдемдесушілердің біразы күзетшілердің қолына түсіп, «тап жауының»

қатарына қосылған.

Біз «байлардың қаласын» тығыз түрде таратып, еңбекке орналасуына мүмкіндік бердік. «Байлар қаласынан» басқа да қамау орны бұл ауданда аз емес екен. Біреулерді «байларға құйыршықсың» деп, енді біреулерді колхозға кірмегені үшін «найзағайшылдар» кім көрінгенді, кез келген үйге, қораға, сарайға қамай берген. Мұндай қамалушылардың саны тіпті көбейіп кеткен. Біз оларды да тез босаттырдық. Босатылғандардың ішінде нелер қызық адамдар да болып шықты. Біз жүздеген фактыдан екеуін ғана мысалға алайық.

Бірінші мысал, кәзір филология ғылымының докторы, Қазақстан Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті, профессор Есмағамбет Ысмаилов жайында. Кішкене күнінде әке-шешесінен жетім ғап, (1911 жылы туған), жасынан ауруға шалдыққан ол әуелі Көкшетаудың, одан кейін Қызылжардың жетім балалар үйінде тәрбиеленген, онымен мен 1926 жылы Қызылжардың жетім балалар үйінде таныстым. Ол кезде менің «Бостандық туы» газетінде секретарь боп қызмет істейтінімді оқушылар біледі. Осы шақта мен жоғарыда аталған жетім балалар үйінде тәрбиеленушілер арасында әдебиет үйірмесін басқарушы ем. Жасы он бестер шамасындағы Есмағамбет осы үйірмеге қатынасатын еді. Әрі жетім, әрі кемтар, әрі талапты болғандықтан мен оны көбірек қолдап, қабырға газеттеріне өлеңдерін жариялауға себепкер болатын ем... 1929 жылдың күзінде Қызылжарға кеп «Кеңес аулы» газетіне редактор болсам, Есмағамбетім қазақ тіліндегі жетіжылдық мектепті бітіргелі жүр және тәп-тәуір өлең жазатын, жиналыстарда әдебиет туралы пікір айтатын адам болған екен. Мен оның бірер өлеңін «Кеңес аулы» газетінің әдебиеттік бетіне жариялап та жібердім. Тағы бірнеше өлеңдері, 1930 жылдың басында шыққан «Жарыс» атты альманахқа кірді...

Еңбекшілер ауданына асыра сілтеу жұмысын түзеуге барып, жазықсыз қамалғандарды босатуға кірісsem, бір топтың ішінде Есмағамбет Ысмаилов та жүр!

— Уа, сен қайдан жүрсін?! — дедім мен оны тани кетіп.

Сұрастырсам, ол 1930 жылдың басында, жетіжылдықты бітіруге азғантай ғана уақыт қалған шақта, туған аулына кетіп, колхоздың секретары болыпты, сол қызметте жүріп, асыра сілтеуге қарсы болам деп, жергілікті белсенділер «байға құйыршықсың» деп қамап қойыпты.

Мен оның оқуын тастауына ренжіп қатты ұрыстым да, қамаудан шығарғаннан кейін:

— Ал енді, бүгіннен бастап Қызылжарға жөнел! Сонда, жуық арада, жоғарғы мектептерге оқушылар даярлайтын алты айлық курс ашылады. Директоры Хамза Дәуітов дейтін кісі. Менің жолдасым. Мен оған записка жазып сені қабылда дейін. Өтінішімді орындауға тиісті,— дедім.

Есмағамбет менің ақылымды алды да, запискемді қалтасына сап, Қызылжарға жүріп кетті. Алты айлық курсты бітіргеннен кейін, Есмағамбет со жылдың күзіне қараң Алматыға барып, Қазақ педагогика институтына түспек болды, оның дирекциясы «оқуын, жетпейді» деп ала қоймайды. Со кезде Алматыға мен де бара қап, Каз ПИ-дың директоры — Санжар Аспандияровқа және Әдебиет кафедрасының меңгерушісі — Сәкен Сейфуллинге айтып, Есмағамбетті тіл және әдебиет факультетіне алдырттым. Содан кейін жоғары білімді бітіріп, ақыры профессор боп шықты...

Екінші мысал да қызық. Махмұт Қаңтарбаев деген жігіт болды. Туған жері, жоғарыда сипаттап отырған Еңбекшілер ауданы. Советтік мектептерде тәрбиеленген ол, - 1920 жылдардың ортасынан бері қарай аудандық, облыстық және республикалық партиялық қызметтерде жүрді де, 1952' жылы 47 жасында гипертония сырқатынан қайтыс болды. Махмұттың әкесі Қаңтарбай кедей болған адам. Оның үлкен ағасы Ахмет көп жыл жалшылықта жүрген. Қарта дейтін ағасы біраз жыл мұғалім боп, кейін Қазақстан Ғылым Академиясының қолжазба бөлімінде қызметте жүр. Махмұт жасында қол өнеріне бейім боп, өлген адамдардың басына қоятын құлпытас шабуды кәсіп еткен. Бұндай тастың жазуын да өз қолынан қашаған. Сондай жазулардың төменгі жағына өзінің атын, фамилиясын тасты шауып бітірген күнін жазып қояды әдет еткен...

Жаппай колхоздану науқанының кезінде, Қаңтарбаевтарға өшіккен біреу: «Махмұт Қаңтарбаев жасында молда боп, өліктердің аруағына табынған, оған талассыз куә — байлардың молаларына шапқан тасы, сондай тастарда өзінің қойған қолдары бар» деп арыз береді. «Найзағайшылдар» тексеріп қараса,— рас! Олар Қаңтарбаевтардың үстінен материал жасауға кіріскенде, ауылдағы Ахмет Қаңтарбаев сасады да, тілін алатын адамдарды жұмсау арқылы, Махмұттың қолы қойылған тастың бәрін көрлерінің басынан құлатып, кісі көрмейтін жерге сүйреттіре бастайды... Бірақ тастың саны бірталай болғандықтан, бәрін сүйреуге шамасы келмей, құлатқан тастың бірталайы көр басында қалып қояды...

Біз бұл «найзағайшылдықты» да түзедік. Артынан жолыққанда Махмұт Қаңтарбаев екеуміз осы жайды еске түсіріп шегіміз қатқанша күліп алушы едік...

Асыра сілтеу ісін Еңбекшілер ауданында бірсыдырғы түзеп үлгерген шақта, менің атыма Қызылжардағы Окружкомнан «Қызылжарға тез жет» деген «найзағай» кеп қалды. Онда барсам, «Алматыға тез жет!» деген «найзағай» жатыр екен. Сол қалада өткізілетін газет тілшілерінің бүкіл қазақстандық мәслихатына шақырылыппын. Маған қоса облыстық және республикалық газеттерде көп жыл тілші болған, газет қызметкері Шаяхмет Айтбаев шақырылыпты.

Алматыға поезбен баратын екі жол бар: бірі — Новосибирск, бірі — Кинель арқылы. Екеуінде де жолшыбай бірнеше жерде басқа поезға

ауысып мінеді, екеуімен де Алматыға бес-алты, кейде он шақты күнде жетеді.

Шаяхмет Новосибирь жағын, мен Кинель жағын қолдадым. Оның, себебі, сол қалада туысы бар екен; менің себебім — осы сапарды сылтауратып, жастық шағымның бірталай қызғылықты күндерін өткізген Орынбор қаласына соғып, көре кету.

Естуімше, Орынборда Қазақстанға тәуелді екі мектеп қалған: бірі— милициялардың өлкелік курсы, екіншісі — «Үлгілі тәжірибелі» аталатын қазақ тіліндегі орта мектеп. Соңғысының директоры, рабфакта бірге оқыған, маған жақын таныс — Біржан Манкин.

Мен Қызылжардан шығарда, барар кезімнің мөлшерің айтып, Манкинге телеграмма бердім. Сол мөлшерде ол мені поездан қарсы алды. Мен барған шақта ол байғұстың оңбай қалған кезі екен. Әлденеден шатысып «ұлтшыл» деген айыпты арқалаған да, директорлықтан босанған.

Сағынып барған Орынборда бірнеше күн болғанда, мен милиция курсының начальнигі, бұрын үстірт білетін Сүлеймен Есқараевпен жақын таныстым.

Өзіндік жарқын тұлғасы бар Сүлейменмен сөйлесе келе, мен ең алдымен оның аса қызғылықты өмірбаянын біліп алдым. Қызылорда қаласындағы темір жол жұмысшысының семьясында туып өскен ол, бала шағында білімді орыс школынан алады да, қазақ еңбекшілерін бақытсыздықтан, тек советтік құрылыс қана құтқарады деген ұғыммен, туған жеріндегі революциялық істерге белсене қатынасып, совет өкіметін ұйымдастыруға, оны жауларынан қорғауға араласады, сондықтан өкімет оны, алғашқы адымдарынан-ақ ВЧК-аның жергілікті өкілі ғып тағайындайды. «Түркістан» аталатын өлкенің ол кездегі бас жауы, байлар мен ұлтшылдардан құрылған «басмашы» аталатын бандиттер. Олардың мақсаты, Орта Азияны Совет Одағынан бөліп, байшыл Түркияға бағындыру. Сондықтан да басмашылар көтерілісін бір мезетте, Түркияның монархист пашасы, Әнуарбек басқарады. Арғы тірегі, империалистік Англия.

Бірнеше жылға созылған басмашылдықты жою, совет үкіметіне өте ауырлыққа түседі. Осы «жүкті» көтеруде Сүлеймен Есқараевтың қызметі ерекше болды.

Әуелі Түркістанда, одан кейін Қазақстанда жауапты қызметтер атқарған Сүлейменді, Қазақстан астанасы Орынбордан Қызылордаға ауысқанда, өкімет оны республикалық милиция курсының начальнигі ғып тағайындайды.

Мен барған кезде, Орынбордың жағдайы өте ауыр екен: патша өкіметі қазақ даласының батысын, одан кейін Орта Азияны жаулап алуында берік

қамал болған бұл қала азамат соғысы кезінде революцияға қарсы ақтардың атақты атаманының бірі — Дутовтың бірнеше жыл салық салған жері. Сол рух мен барған кезде де көтеріліп, қазақ-орыстың ауыл шаруасын колхоздандыруға қарсы кулактары әр жердей көтеріліс өртін тұтату қамында екен. Солардың ошағын сөндіруде ең ауыр салмақ бес жүздей курсанты бар милиция школына түскен екен.

Салмақ ауыр болғанмен, революциялық істерге көп араласып, жырынды болып дағдыланған Сүлеймен бұл ауыртпалыққа қыңқ етер емес. Ол тұтанғысы келген ошақтардың бықсығын кезінде сезіп, отын жандырмай, мезгілімен сөндіру әрекетінде екен. Бұл жөнде ол маған нелер қызық оқиғаларды айтты.

Сол әңгімелерін күзет орындарынан келген сақтық хабарлар бөле берді. Олар қай жерде, нендей қауіптер барлығы туралы. Сүлеймен солардың, бәрін ретке келтіреді де, әңгімелерін жалғастыра береді. Кейде бір көрер танды көзімізбен атқызамыз. Сонда байқайтыным: Сүлеймен қызметінде аса сергек, сақ, көреген, ақылды, айлалы, тапқыр, адал коммунист.

Ол осы қасиетін өмірі кесілгенше түгел сақтады. «Кесілгенше» дейтінім: 1937 жылдың, дүрбелеңінде, «халық жаз^ы» деген жаламен ол «жойылды». Бірақ адал коммунистін, аты өлмей культтің кесірі әшкереленгеннен кейін, өзінің қасиетті орнын тағы алды.

Көп сөйлесіп, көп сырласқан Сүлеймен, Алматыға жөнелген мені поезға шығарып салды да, екеуіміз бұдан кейін достық қарым-қатынасты үзбеуге уәделестік.

Алматыда тағайындалған күнде ашылған тілшілердің мәслихатының бір қызығын айта кету мақұл: Мәслихат жүріп жатқан кезде жарыссөзге шыққан Шаяхмет Айтбаев:

— Тап жауының баласы басқарып отырған газет қалай оңады? Мысалы, республиканың басқарушы газеті — «Еңбекші қазақтың» редакторы Ғаббас Тоғжанов оның әкесі Садуақасты, 1928 жылы ірі байлар қатарында конфискулегенде, мен сол елдегі болыстық қосшылар одағының бастығы едім. Сонда үйін тінткенде, Ғаббастың ағасы Нұрекеге «артық малдарыңды тез жойыңдар, әйтпесе конфискуге ілігесіңдер» деген хатын таптық. Ол хат тиісті орындардың қолында. Сондай Ғаббас «Еңбекші қазаққа» не редактор болады? Мен оны орнынан босатуды ұсынам! — деді.

Съезді басқарып отырушы ұсынысты дауысқа қойғанда, залда қол көтермеген адам қалған жоқ. Осы қаулы крайкомға жеткеннен кейін Голощекин тас-талқан боп ашуланып, қаулыны өзгерту, екінші хатшы Құрамысовты жұмсапты. Делегаттар оны қанағат көрмей, қаулысын өзгертпеді. Содан кейін коммунист делегаттар крайкомға шақырылып, осыны бастап жүрген сенсін, деп Голощекин мені жазғырды, коммунистерді қаулыны өзгертуде міндеттендірді. Ақыры Голощекин

бұйрығы орындалды.

Съезден кейін, мені крайкомның үгіт-насихат бөлімін меңгеруші, Садықбек Сапарбеков шақырды да, Қызылжардан Алматы қызметіне ауысуды айтты.

Жасы мен құралыптас, орысша да, қазақша да сауатты бұл жігіт, саяси білімді де коммунистердің бірі болатын; үй таныстығымыз болмағанмен, іс таныстығымыз болып, идеологиялық майданда бағыттас жүретін бұл жолдасты мен іштей жақсы көріп, сеніп жүретінмін. Білім жағынан да, ұстамдылық жағынан да, мінез-қылық жағынан да Садықбек Сапарбеков маған болашағы зор адам сияктанатын, (шынында солай болатын бұл құрметті жолдас та культтің құрбаны боп кете барды!).

— Сені Голощекин шақыртып отыр,— деді ол.

— Неге?

— Ауыл-селоны колхоздандыру туралы оған хат жазуың рас па?

— Рас.

Ауылды колхоздандыруда көрген қателіктер мен кемшіліктер туралы Голощекин атына жазған хатым болған еді. Ғаббасқа қарсы жік жасап жүр деп ойлаған мені Қызылжардан алдыруға сол хатты сылтау қылатын түрі бар сияқты.

— Сол хатын, ұнамаған,— деді Садықбек маған.

— Неге? Мен онда шындықты ғана жазғам...

— Философия тілімен айтқанда, «әрбір шындық,—относительно,— деді Сапарбеков күліп,— Голощекин бұл хатыңды өзіне атқан оққа жоритын түрі бар.

— Неге?

— Ол,— деді Сапарбеков күле түсіп,— 27 жылдан бастап Қазақстанда «кіші октябрь» жасауға кіріскен кісі емес ме?.. Қазақстан крестьяндарын, әсіресе, қазақтарды жүз процент колхозға тартуды Голощекин өз «октябрінің» жалғасына санайды.

— Сонда ол,— дедім мен,— Октябрь революциясы кедейлерді жою үшін емес, байларды жою үшін жасалғанын ескере ме?

— Енді қалай?— деді Сапарбеков кекетінді күлкімен,— сол революцияны жасауға қатынасқан адамның бірі емес пе Голощекин?

— Ендеше, мынасы не?..

— Не екенін өзім де білмеймін,— деді Садықбек Сапарбеков, күлкілі кескінін байсалдандырып,— менің білетінім: Голощекиннің бар істегі таянышы — Сталин.

— Сталин де біледі деп ойлайсың ба, осы асыра сілтеуді?

— Әрине, біледі. Білмесе: «Табыстан бас айналу» деген мақаланы жаза ма?

— Біле тұра жол бергені ме сонда, бұл асыра сілтеуге?

— Менімше, солай!..

— Осы шал крестьян табының кедей-орташаларын ауызша ұнатқанмен, ұсақ буржуйға санап, істе одан қорқатын сияқты, сондықтан мына коллективизация кезінде бұқтырып, жекешілдік санадан бетін қайтарып алғысы келетін сияқты.

— Бірақ мынасы — бет қайтарудан әрірек сияқты боп барады ғой?

— Әй, Сәбит! — деді Садықбек — әңгіме ғып отырғанымыз — екеуміздің қолымыздан келетін іс емес. Ақыры неге соғарын өмір көрсетер. Голощекин сенің оқуға кетуіңді талап етеді.

— Оқығым келмесе ше? — дедім мен күліп.

Ол болмайды,— деді Сапарбеков,— Қазақстанда Голощекиннің сөзін екі қыларлық адам жоқ.

— Ұғымды,— дедім мен,— сонда қайда барып оқуым керек?

— Оны ақылдасармыз. Әзірге «Әдебиет майданы» журналында редактор бола тұр.

— Мақұл.

Сапарбеков август айында шақырып алды да:

— Саған әзірге ермек боларлық оқу табылды,— деді.

— Қайдан? — дедім мен.

— Москвадан.

— Қандай оқу?

— Академик Маррдың есіміндегі Тіл білімінің институты.

— Мен тіл маманы емеспін ғой, және боларлық ниетім де жоқ.

— Ол есеп емес,— деді Сапарбеков күліп.— Табылғанына бара тұр. Артынан қалаған бір институтыңа ауыса саларсың.

Мен аз күнде документтерімді дұрыстадым да, Тіл білімі институтына жүріп кеттім. Қырық шақты ғана аспиранты бар институттың директоры Ионнисян есімді армянин екен. Бұл өзі елеусіздеу бір институт па қалай, биыл алуға тиісті бес аспиранттың орнын толтыра алмапты, сондықтан мені құшақтай алды. Институттың Пушечная көшесіндегі бір үйдің жарты подвалды, әрі қара-көлеңке, әрі дымқос, бірнеше бөлмелі жатақханасы бар екен, соның біреуі маған тиді де, Алматыдағы семьямды көшіріп алдым.

ТАЙГАДАҒЫ ТУЫСТАР

Марр атындағы институттың оқуын алып жүру маған қиынға соққан жоқ. Оның бірінші курсына: саяси экономия, тарихтық және диалектикалық материализм, КПСС тарихы, XVIII—XIX ғасырдағы орыс әдебиеті, Маррдың яфетикалық теориясы жүреді екен. Бұлардың ішінен — яфетикалық теориядан басқалары маған таныс сабақтар. Мен оларды Ленинград университетінің бірінші курсына өтіп, бәрінен де экзамен тапсырғам. Марр институтының программасы бойынша да сондай мөлшерде ғана өтіледі екен. Яфетикалық теория да оншалық қиын сабақ болмай шықты. Тіл ғылымында академик Марр ашқан бұл теорияның дәлдігінен гөрі жорамалдары көп, сондықтан сұрауларының жауаптары да көбінесе жорамал ғана.

Яфетикалық теорияның лекцияларын академик Маррдың өзі оқиды. Әкесі — шотланд, шешесі — грузинка бұл адамның кескін-кейпі нағашы жағына тартқан. Ол қалың қарабуырыл мұртын еркіне жіберген де, сақалын шоқшаландырып қана қойған. Денесі сылалау, ортадан төмендеу. Іліміндегі қате я дұрыс айтылған жақтарын былай қойғанда, ол тіл ғылымының теңізі сияқты адам. Ең алдымен, ол жетпіс-сексен тілде сөйлесе алады екен, солардың ішінде неміс, ағылшын, француз, итальян, орыс тілдерін жетік білетін көрінеді. Ғалымдығы сонша зор Маррдың табиғатындағы бір кемшілік — былдырлай сөйлеуіне түсінудің қиындығы. Оның өзінен кітаптары әлдеқайда түсінікті. Россия коммунист партиясының тарихында, адамды съездің қаулысымен партия мүшелігіне алу болған емес. Партияның XVI съезінде осы тәртіпті өзгертіп, Марр партия мүшелігіне съездің қаулысымен алынды.

Марр институты оқу орны емес, аспирантура саналатындықтан мұнда лекциядан гөрі семинарлық сабақтар көбірек өтеді екен. Ол да айына бір реттен артық болмайды, сондықтан уақытты библиотекада өткізіп, сабақты асықпай даярлауға мүмкіндік толық.

Маған ең ауыры тұрмыс жағы болды. Ең алдымен пәтер жайында біраз сөз. Пушечная көшесінің 7 номерлі үйіндегі подвалда жеті бөлме бар екен. Соның әрқайсысы аспирантураға биыл түскен жеті семьяға берілді: әйелі, мектеп жасында баласы бар, ұлты чуваш Васильевке; әйелі ғана бар, ұлты бурят—Сунькуевқа; екі қызы, әйелі бар, ұлты армян — Тертерянға; жесір әйел, ұлты марийка — Ивановаға; баласы, әйелі бар, ұлты якут — Оюнскийге; әйелі, баласы бар, ұлты — жебірей Коганға және маған.

Өткен күзге дейін овощь магазині болған, одан кейін әлде не себеппен Марр институтының қарамағына беріліп, іші фанерамен бөлінген, кеңдеу бір бөлмесі жалпылық кухняға арналған, ішінде суы және дәретханасы бар, подвалдың іші мейлінше дымқос. Батарей қанша қызғанменен бөлмелердің

іші үнемі бусанып тұрады.

Менің кеңдігі отыз шаршы метрлік бөлмемде алғашқы айларда екі балам, әйелім, он үш -он төрт жасар немере қарындасым — Назира және мен — бесеуіміз тұрдық. Жақын жерде балалар бақшасы болмады, жыраққа апаруға қол да тимеді, қаражат көтермеді. Менің айыма алатыным —60 сом стипендия. Ол күн көріске жетпеген соң, әйелім біз тұрған үйдегі тігіншілік шеберлігіне жұмысқа кіріп, айына қырық сом алатын болды. Жүз сом айымызға шақ-ақ жетеді, онда да шай мен нанға ғана. Қосымша болатын тамағымыз,— жылқының қарны мен қартасы. Москвада тұратын татарлар осы қаладағы мұсылмандарға арнап жылқы сойып сатады. Мысалы, жылқы етінін, килограммы 3 сом десек, қарын-қартасының, kilosы, көп дегенде, 15—20 тиын. Біз қасапшы татардан ылғи жылқының майы туралған қарны мен қарталарын аламыз да, үйге әкеп тазалап қоямыз. Күн сайын ет орнына да, май орнына да семіз қарын мен қартаны соғып алсақ қарынымыз ашпайды. Егер осы арзан қарын, қарта болмаса біз ол қыстан өте жүдеп шығар ек.

Қыс ортасында біздің семьямызға үшінші бала қосылатын болды. Алғашқы екі баланың өзін әйелім мен екеуміз кезектесіп қарап жүргенде, үшінші баланы күту қиын болатын сияқтанды, сондықтан аш-тоқ болсақ та бірге көрерміз деп, ауылдан ағам Мұстафаның қарт әйелі — Сілеусінді алдырдық. Назира мектепте.

Қыс ортасында дүниеге қыз бала келіп, бурят жолдасым — Сунькуев атын Жанна қойды.

— Бұл,— деді ол,— француздың Жанна Д' Аркы емес, біздің тілде гүлдің аты.

Біз бір бөлмеде осылайша қысылып-қымтырылып тұрып жатқан шақта, Лаура есімді кішкене қызын құшақтап, Сәкен Сейфуллиннің әйелі — Гүлбаһрам келе қалды.

Стенографиялық курсқа орналасқан Гүлбаһрам, бірер ай менің, бөлмемде тұрып, оқуға кеткен шақта, қызын Сілеусін жеңгейге тастайтын болды...

Ол қыстың оқуы жеңіл болғанмен, тұрмысын ауыр өткіздік. Алдағы оқу жылынан бастап тұрмыстың түзелу белгісі көрінді. Москваға барғаннан кейін мен «ВАПП⁴⁴»-пен тығыз байланысты боп, жиналыстарына жиі қатынасып жүретінмін. Со кезде мен орыстың бірнеше басты жазушыларымен танысып, дос боп алғам. Солардың бірі — Александр Фадеевті. Ол ВАПП-тың секретарьларының бірі боп қызмет атқаратын. Осы Фадеевпен сырласқан бір ретте, мен күн көріс жайымды баяндап бергем. Ол аз ойланып:

— Бұны жеңілдетуге болады,— деді маған.

— Қалай? — дедім мен.

— Сен жаңа оқу жылының басынан ИКП-нің⁴⁵ әдебиет бөліміне көш, ол айына 250 сом стипендия береді және әр аспиранттың жағдайына қарай, жатақхана береді,— деген.

Мен бұған қызығып, Фадеевке сол институтке орналастыр деп едім, ол, институт ректоры — Волгинмен, менің, көзімше телефон арқылы сөйлесіп, алатын болды деген.

Марр институтының, ректоры Ионнисян менің Қызыл профессура институтына көшуіме қарсы болған жоқ. Волгин де уәдесіне жетті. Институт Остеженко көшесінің 53 номерлі үйінде екен. Ол — Москва өзенінің үсті арқылы салынған Қырым көпірінің нақ қасында. Маған Волгин осы үйдің астыңғы этажынан, терезесі қалың бақшаға қарайтын екі бөлмелі жатақхана берді. Стипендияны июльден бастап төлейтін болды. Үлкен екі балам қора ішіндегі балалар бақшасына орналасты. Пушечнаядағы дымқос, жаман пәтерде өкпесі қабынып ауырған алты-жеті айлық қызым — Жанна, ИКП жатақханасына көшкеннен кейін дүниемен қоштасты. Жандай сүйетін Жаннаның атын — 1945 жылы туған кенже қызымызға қойдық...

Қызыл профессураның үйіне көшкен шақта әйелімнің немере ағасы Шұғайыптан хат келді. Ол өткен жаз елінен көшіп, Сібірлік бірінші және екінші темір жолдардан өтіп, тайганың ішіндегі совхозға барып орналасқанын хабарлады.

«Мен ғана алыстап көшкен жоқпын,— деп хабарлапты ол хатында.— Біздің маңайдағы ауылдардың кем дегенде тең жарасы РСФСР-дың деңгейлес: Челябин, Свердлов, Қорған, Тюмень облыстарына бытырап кеп жатыр. Елден алған хабарға қарағанда, көшпей қалғандар қатты жүдеген, кей жерде, адам шығыны да болған. Біз келген жерде кесіп бар, кесіпті жерде азық бар...»

Шұғайып хатының аяғында менің келіп кетуімді өтініпті. Оның адресі: Тюмень облысы, Тугулим ауданы, Тугулим совхозының үшінші бригадасы. Оған бару үшін Свердлов пен Тюмень арасындағы Қармақ разъезінен түсіп, аржағына атпен кету керек. Шұғайып отырған совхоз бөлімі — Қармақтың теріскей жағындағы тайга ішінде 80 километрдей жерде көрінеді.

Мен поезбен екі-үш күн жүріп Қармақ разъезіне түн ортасы кезінде келдім. Бұл үйлері кіп-кішкене ғана, селосы да шағын, электр жарығы жоқ, қарағайлы қалың орманның алаңына орнаған разъезд екен. Шығар алдында Шұғайыпқа телеграмма бергем. Разъезге келсем тосқан ешкім көрінбейді. Күзетші начальниктен сұрасам: «кісі тосқан қазақты көрген жоқпын» дейді. «Бұл маңайда қазақ бар ма?» десем, начальник мені сыртқа алып шығады да, алысырақ тұста жылтыраған отты көрсетіп, «кеше осы разъезден түскен көп семьялы қазақтар болу керек. Өздері ашыққан, орналасатын жер

іздейді» дейді.

Менің қазақтарға барып, кім екенін білгім келді. Тайганың жазы салқындау болады деген соң мен қамзол шалбарымның сыртынан әскерше тігілген шинель кигем, аяғыма етік кигем, басымда қара бұйрадан дөңгелек бөрік. Әлдеқалай заман болады деп қалтама браунинг пистолетін сала шыққам. Оның үш-төрт обоймалық запас оғы бар. Қолдағы жүгім — көйлек-көншектерімді салған чемодан.

Тәуекелге бел байладым да, алыста жылтыраған отты бетке ұстай жөнеп бердім. От жақын көрінгенмен, недәуір уақыт жүріп жеттім.

От маңайында әлденелер үйме-жүйме боп қараяды. Күмбірлеген дауыстар, балалардың ыңырсыған, жылаған үні естіледі. Мен тіпті жақындап келсем жалыны биіктей лапылдаған оттың төңірегі ығы-жығы адам. Олар жүктерін отты айналдыра үйіп қойыпты. Түнде от маңында отырғандардың төңірегін көре алмайтын әдеті. Қараңғы жақтан келе жатқан мені, отты төңіректегендер тақау кеп қалғанша абайламады. Тым жақын кеп қарасам, кәрісі, жасы, еркегі, әйелі... дегендей, әркелкі адам. Біреулері қисайып, бірін-бірі жастана ұйқыда жатыр. Біреулері қалғып-шұлығып ұйқылы-ояу отыр. Біреулері сырқат адамдай ыңырсиды... Бәрінін, де киім-кешектері, кескін-кейптері жүдеу.

Халдарын көргеннен кейін мен тамағымды қырына дыбыс бердім. Қалғығандар шошып кеткендей бастарын көтеріп алды да, жан-жағына үрейлене қарай бастады. Мен қазақша сәлем бердім. Менің түр-тұлғамды сонда ғана көргендей, оянғандары ұйықтағандарын оятуға айналды.

— Келіп қалды!— деді біреуі оятқандарға. Оянғандар «кім?!» дегендей абыржи бастағанда:

— Менен үрейленбеңіздер,— деп өзімнің кім екенімді және қайда баратынымды аз сөзбен айтып бердім.

— Ойбай-ау, мынау расында да Сәбит қой,— деді әлдекім кескініме үңіліп. Тани кеттім, жиырмасыншы жылдардың басында, Петропавлда өзіммен мұғалімдер курсына бірге оқыған жігіт!

Екеуміз құшақтаса кеттік. Құшағымызды жазысқаннан кейін, мән-жайларын сұрасам, асыра сілтеу кезінде туған жерінен қашып шыққан адамдар. Барлығы жүз семьядай. Жылдан аса уақыт мекен іздеп әр жаққа көшкен олар, осы маңайда жұмысшы керек қып отырған совхоз бар дегенді естіп, поездан кеше кеп түсіпті. Өздері мейлінше жүдеген, тамақтары да, қаражаттары да таусылған, киімдері де тозған, сатар мүліктері де жоқ, бала-шаға, кәрі-құртаң жағынан шығын да бола бастаған. Бастаушылары жаңағы мұғалім. Оның, айтуынша, мұншама көп семья бір өндіріске сыймапты, кәсіп табылғанмен, пәтер табылмапты, бөлініп орналасқылары келмепті, сөйтіп бірімен бірі іліге шұбап жүргенде қатты күйзеушілікке ұшырапты.

Мұғалім екеуміз таң сібірлей разъезге келсек, бришкаға жеккен семіз екі пар ат түр. Йелерін іздеп тапсақ, біздің Төңкеріс ауданында Тәйкөт балалары аталатын Аяған және Еңсеген деген жігіттер. Мән-жайларын сұрасақ Тәйкөтке қарайтын он шақты үй осы жаққа ауып кеп, жақын тұстағы «Қызыл тайга» совхозының мал фермасына жұмысқа орналасыпты. Мен оларға ашыққан қазақтардың жайын айтып ем:

— Біздің совхоз жұмысшыға шөлдеп отыр,— деді олар,— қанша үй болса да сыйғызады, тек аш-арық деп жүрмесе.

Тәйкөт балалары мұғалім екеумізді совхоз орталығына алып бармақ болды.

«Қызыл тайга» совхозының орталығы Қармақ разъезінен қырық километрдей жерде екен. Ит мұрны өткісіз дейтін қалың тайганың іші. Ол маңайдың алаңқы жерлерінің өзі саздауыт келіп, арбаның доңғалағы батып отырады. Аяқ аттаған сайын бұтақтан бұтаққа секіріп ойнаған тиындарды көресің. Аюлар да кездесіп қап жүреді,— деседі Тәйкөт балалары. Аналар — аюдың іздері,— деп сазға түскен іздерді көрсетеді, бірақ аю ұшыраса қойған жоқ.

«Тәйкөт балалары» деген сөзге тоқтай кетейік. Тәйкөттің әкесі Кавказдан жер ауып келген шөркеш екен дейді. Тегі, атақты Шамильдің қозғалысына қатынасқан адам болу керек. Қазақ арасына келе Тәйкөт қазақ қызына үйленеді де, Керей руындағы «Таз» аталатын бір бөлшегінің адамы боп кете барады. Кавказдағы қанішерлігін мұнда да істеп,— дейді ол туралы білетін адамдар,— Тәйкөт талайдың қанын ұрттады.

Тәйкөттен Садақбай, Бүйрекбай, Түйтебай туады. Солардың ішінен, Садақбайы да қанішер болған. Оған бір мысал: жас кезінде ұры болған Садақбайды, со кезде болыс— Малдығұлдың Сүлеймені деген адам ұстап әкел деп кісі жібереді, ол адам қайтпайды. «Неғып жатыр, біліп кел» деп тағы біреуді жіберсе, о да қайтпайды. Үшінші адамда қайтпайды... Содан кейін, Сүлеймен көп қолмен келсе, Тәйкөт әлгі үш жігітті қораның ішіндегі ашаға байлап тастап, пәле салу үшін бойжетіп отырған қызын сүйреп әкеледі де балтамен басын шауып түсіріп, қастарына тастайды, өзі жақын жердегі орыс селосындағы урядникке шауып кетіпті.

— Осы пәледен,— дейді білетін адамдар,— Малдығұлдың Сүлеймені малдың күшімен әрең құтылып, мың, шақты жылқысынан айрылып, кедей боп қалды...

Садақбайдың да Сүлеймен есімді баласы болған (жасы тоқсаннан асқан ол әлі де тірі, тың, деп есітем). Ол да жігіт жұмсап ұрлықты судай сапырған адам. Осы Сүлейменді Колчак үкіметінің тұсында ақтың он шақты солдаты ұстауға келеді. Сүлеймен оларды алдап-сулап асқа қаратып, шайына меңдуана салып береді де қылжиып мас болған шақта қару-құралдарын тартып ап, винтовкаларының сүмбісімен жігіттеріне сабатады. Сүмбі осқан

денелерінде таңба қалмау үшін, үлкен қазанға тұзды суды шым-шым ғып ысыттырып, таяқтаған адамдарды малып шығарады.

— Сонда,— дейді көрушілер,— адамның сыртқы жарасы ішіне түсіп кетеді екен де, дененің сырты түк көрмегендей болады екен.

Сілейтіп сабаған он солдатты, Сүлеймен тарантастарына өлім халында салады да, келген жолымен қоя береді... Кейін, айдаладағы ағаш ішінен олардың сасып кеткен өлімтігі табылады...

Тәйкөт балаларының мұндай істерін терсе қалық кітап болар еді. Олар осы қылықтарын тайга ішінде де істеп, өштескен талай адамның басын жойыпты. Бізге серік боп келе жатқан Аяған да, Еңсеген де бұндай қылмыстарын жасырмастан соғады.

Тәйкөт балалары бізді «Қызыл тайганың» орталығына аман апарып түсірді. Орта жасты, биік, толық денелі директор — Бобровых, біз айтып барған хабарға қуанып кетті. Адамдардың жүдеу-жадау халын ескерткенде:

— Оқасы жоқ,— деп жауап берді ол.— Эпидемиямен ауырған адамдар емес, тұрмыстан жүдеген адамдарды торалтып алу оңай. Жүз үйдің, адамы бізге көптік істемейді. Бәрін де пәтермен қамтамасыз етеміз. Ас-суды да аямаймыз, бірақ ашыққандарға сіңімді болу үшін дәрігердің ақылымен тамақтандырамыз.

Бобровых он шақты бришкеге семіз пар аттарды жектірді де қасымызға парткомың рабочкомын, агрономын, дәрігерін қосып жөнелтті.

Біз со күні кешке совхоз орталығына оралып үлгердік. Жүдеп келген семьялардың бәрі де пәтерге орналасты. Олардың қайсысына қай тамақты, қай мөлшермен, қашан беру туралы совхоздың дәрігері меню жасады.

Мен «Қызыл тайганың» орталығында төрт-бес күн болдым. Ашыққандар дәрігердің қарамағына түскеннен кейін адам шығыны бірен-саран ғана болды. Мен қазақтардан да, дирекциядан да лұқсат ап, қайнымның аулына кеттім. Бобровых тарантасқа мықты пар ат жегіп берді де, атшысына мақсатты жеріне жеткізіп салмай қайтпа деп тапсырды.

Одан әрі де тайганың қалың қара орманы, одан әрі де қазақша ««томар», немесе «қопа», орысша «болота» аталатын саздар жиі кездесті. Кейбір саздарда тарантастың доңғалағы күпшегіне шейін батады, қарулы семіз аттар шірене тартып әрең шығады...

«Тугулим» совхозындағы менің қайындарым да жақсы орналасқан. Олар сиыр фермасында екен. «Аузынан ақ май ағады» дегендей, мұнда да мейлінше тоқшылық.

Қайтқан жолымда «Қызыл тайгаға» соқсам: әнеугі аш-арықтың

ешқайсысын танып болар емес: бәрі де тойынған, ажарланған! Әсіресе балалары!.. Олардың көбі сүтке бөккен қозыдай томпиып, семіріп апты. Жұмысқа жарайтын адамдардың, бәрі де қызу іске кіріскен. Көпшілігі нормаларын үш-төрт есе артық орындайды екен. Бобровых та, қарамағындағы қызметкерлер де бұл қылықтарына мейлінше риза...

САРА ЖОЛМЕН

Мен «Қызыл тайгадан» туған еліме соға кетуді ниет еттім. Өйтуіме жағдай да туа қалды. Совхоздың бір грузовигі Тюмень арқылы Қорған қаласына барып қайтады екен. Боровых маған осы машинамен кетуді ұсынды. Осы машина Қорғанның аржағында екі жүз километрдей жерде тұратын ауылыма апарып салатын болды.

«Қызыл тайга» мен Тюменнің арасында «селолық» аталатын арба жолы ғана бар екен. Тайгалық қалын, орманның арасын кесе жүретін бұл жолдың өн бойында сазды тұс көп кездесті. Күшті машина олардың кейбіреулерін елемей өтіп кеткенмен, кейбір тұстарында батып қап, шірене сүйреп әрең шығады. Сөйтіп, 70 километр жердегі Тюменьге тәулік жарымда әрең жеттік.

Одан арғы жол да оңып жатқан жоқ екен. Тюменнен селолар арқылы Қорғанға тура тартатын бұрынғы арба жолымен кәзір жүруге болмайды десті. Асфальтты жол, тас төсегендері ол маңда атымен жоқ екен. Бар жол — аудандарды аралай жүретін грейдер ғана. Біз амалсыздан осы жолға түстік. Жолшыбай біресе оңға, біресе солға, біресе ана бүйірге, біресе мына бүйірге... дегендей, бұлтақтай жүрген біз, кәзіргі асфальт жолмен жарты-ақ күн жүретін Тюмень мен Қорғанның арасында төрт-бес қондық. Азабы ауыр болғанмен бұл жолмен сапар шегуіме мен өкіне қойған жоқпын.

Біз аралап келе жатқан жолдың, өн бойы не шұбырып көшіп келе жатқан, не жолшыбайғы орыс колхоздарына, совхоздарға, өндірістерге орналасып үлгерген қазақтар. Орыс туыстардың оларға көрсеткен жәрдеміне жанын, риза болады. Егер осы жәрдем болмаса мал-мүліксіз босып жүрген олар қырылып қалатын. Көшу үстіндегі көп адамды бірден жақсы орналастыру оңай де емес екен. Осы қиындықты жеңуге аудандарда, селоларда арнаулы комиссиялар құрылған.

Тюмень мен Қорған арасында ауып жүрген қазақтардың хал-жайын көргеннен кейін, менің туған ауылыма баруға зауқым соққан жоқ. Несіне соқсын — оның да жай-күйі өзге ауылдардікіндей болу керек, сондықтан Москваға тез қайтып, Орталық партия комитетіне көрген-білгенді айтқым келді.

Москвада Сталиннің секретары — Поскребышевқа қолым әрең жетті.

— Қағазға түскені мынау еді,— деп арызымды ұсынғанда:

— Бұны бермей-ақ қойыңыз,—деді ол маған.

— Неге?— дедім мен.

— Сіз айтып отырған жайлардың, бәрі жолдас Сталинге кәзір мәлім, қателік түзелуге тиісті,— деді.

Одан кейін де Қазақстанның, халы жеңілдену орнына ауырлай түсу туралы хабарлар келіп жатты... Оған амал қанша! Халықтың ауыр халына жүрек сыздай отыра, ИКП-дағы оқуыммен шұғылдана бердім.

Москвада жауапты қызметте қазақтан үш адам бар: бірі—ВКП(б) Орталық комитетінің, инструкторы — Әбілхайыр Досов, екіншісі — ВЦИК секретарының бірі — Нығмет Нұрмақов, үшіншісі — РСФСР Халық Комиссарлар Советі председателінің орынбасары — Тұрар Рысқұлов. Осылардың ішінде менің ең көп білетінім де, ең жақын сырласым да Досов еді. Мен оған Қазақстанда болып жатқан уақиғаларды айтып, қатені түзеуге араласуын өтініп ем:

— Біздің қолдан келмейтін іс,— деді Досов.

— Неге?..

— Өзара айтқанда,— деді ол,— Қазақстанда осынша бүліншілік болуға бас себепкер — Сталиннің өзі.

— Неге?!—дедім мен шошынғандай...

— Голощекин біздің республикаға секретарь боп 1925 жылы барды ғой. Содан бірер жыл кейін Сталиннің атына: «Қазақ аулына Октябрь революциясы әлі келген жоқ, оны енді жасау керек» деген мазмұнда ұзақ хат берген. Сталин ол хаттың үстіне «мақұлдаймын» деген резолюция қондырған. Голощекиннің, Қазақстанда кәзіргі жасап жатқан бүліншілігі — сол резолюциядан шығып жатқан нәрсе, Қазақстанның ерекше бүлініп жатуы да содан.

Менің басым айналып кеткендей болды. Өйткені ол кезде мен Сталин тарапынан халыққа қастық болады деген пікірді басыма келтірген адам емеспін де. Оның үстіне, 1930 жылдың көктемінде Сталиннің «Табыстан бас айналу» деген мақаласын баспасөзден оқығам, ол мақаланың сөздеріне сенгем... Енді, міне, Досовтың айтып отырғаны мынау!

— Мен саған ешуақытта қастық ойлаған адам емеспін,— деді Әбілхайыр, менің ауыр ойға шомған қалпымды байқағандай,— достықтан басқа ешнәрсе ойламаймын. Қазақстанда болып жатқан жайды түзеу, тек Сталиннің ғана қолынан келеді, «кұдай» соның көкейіне бірдеме құйса — құйды, құймаса «қазақ деген елдің соры біржола қайнағаны!» деп біле бер. Өзіңе айтарым,— бұл мәселе жайлы ешкімге де аузыңды аша көрме, ашам деп, қосақ арасында босқа өліп кетпе!

Сөз қысқарып қалды. Дегенмен, мен аузымды ашпай қойған жоқпын. Біраз күн толғанып жүріп бір сәтте Нығмет Нұрмақовтың үйіне бардым. Ол

да Досовтың сөздерін қайталады... Одан біраз кейін Тұрар Рысқұловқа бардым. Оның сөзі алғашқы екеуінен басқаша шықты.

— Менімше, — деді ол, — Қазақстанда болып жатқан асыра сілтеудің нақтылы жайын Иосиф Виссарионович толық білмейді. — Оған бұл жайды жеткізу — Қазақстанды білетін адамдардың міндеті. Туған халқымыздың тағдырына қайғыра білмесек, оның басына түскен қиындықты жеңілдетуге тырыспасақ біз неғылған коммунист қазақпыз?

— Сонда не істеу керек?—деген сұрауға:

— Орталық партия комитетінің, атына хат жазу керек, — деп жауап берді Рысқұлов, — ондай хатты беруден ешбір айып жоқ. Әрбір коммунист ойын толғатқан нәрсені партияға айту—уставпен берілген право. Жалғыз сізден ғана емес, бұндай хаттар Орталық комитеттің атына Қазақстанның көп жерінен түсіп жатыр. Мен де осы жайда үлкен докладное әзірлеп ЦК-ға жақында бермекпін.

Көрген-білгенімді сипаттаған хатымды Орталық комитетке жолдадым да, бір данасын Рысқұловқа апарып бердім. Бірер айдан кейін ол мені кеңсесіне шақырды да Орталық комитетке жазған докладнойын оқып берді. Докладнойда Қазақстанда жаппай колхоздану басталғаннан бергі болып жатқан сорақылықтар, әр облыстың тіршілігінен алған фактілермен дәлелденіп жазылған екен. Докладнойды тұтас алғанда, Қазақстанда болып жатқан жайларды түгелімен айқын, ашық түрде көрсетіпті.

Бірақ Қазақстандағы асыра сілтеу онымен түзелген жоқ. Жергілікті біреулер де Голощекин басшылығына хаттар түсірем деп таяқ жеп қапты. Мәселен, сол кездің партиялық документтерінің ішінде, «заявление пяти» («бестің арызы») деген бар. Арызға қол қоюшы бес адамның ішінде қазіргі атақты жазушымыз Ғабит Мүсіреповтың, көп жыл партиялық қызметте болып, культтің кесірінен қазаға ұшыраған Мансұр Ғатауллиннің де қолы бар. Өзге үшеуінің аты есімде жоқ. Арыз иелері Қазақстанда болып жатқан асыра сілтеудің халыққа, әсіресе — Қазақстанға қаншалық күйзеушілік келтіргенін ашып жазған. Крайком басшылығы бұл хатты шам көріп, арыз иелерін бюрода талқылап, партиядан шығарып жібере жаздаған. Содан кейін арыз айтқысы келгендер ауыздарын тас қып жұмған.

1931—32 оқу жылдарын осындай ауырлықтың үстінде еткіздім. 1932 жылдың жазындағы каникулда туған ауылыма барсам халдері былтырғыдан да мүшкіл. Енді не істеу керек?!

Со жылы Бүкілодақтық Орталық партия комитеті, ішіне РАПП-ты қоса, Совет Одағындағы ұсақ әдебиет ұйымдарын біріктіріп, Бүкілодақтық жазушылар ұйымын құру туралы қаулы алған. Съезге дейін ұйымдастыру бюросы құрылып, оның председателдігіне — Максим Горький, секретарьлығына — партияның жауапты қызметтерінде болған Александр Сергеевич Щербаков тағайындалған. РАПП кезінде жиналыстарына

араласып жүретін мен, Совет Жазушылар Одағы құрылғаннан кейін одан да жиі араласып, бірнеше рет Горькийдің қабылдауында да болдым.

Енді 1932 жылдың жазғы каникулында ауылға барып қайтқаннан кейін, болып жатқан халдерді айтуға, Алексей Максимовичке кірдім. «Асыра сілтеу» дегеннен жалпы мәліметі бар ол, мен сипаттаған түрде болуға тиісті деп ешуақытта ойламаған екен. Мен фактілерді көрген түрінде айтып бергенде, Горькийдің зәресі ұшып кетті.

— Бұндай болуға мүмкін бе?!—деп, түсі қашқан ол түрегеп кетті де, дағдылы қалпынан қаттырақ жөткіріп, трубкасының түтінін құныға тартып, қаттырақ бұрқыратты. Түтін жөтелін тіпті күшейтіп жібергендей, аздан кейін булығып қалды да, диванға отыра кетті. Мен түрегеп қасына барып едім:

— Су-у-у!...— деді сырылдаған демін әзер алған Горький.

Берген суды құныға жұтып алғаннан кейін, басын біраз шайқап отырып:

— Социалистік системада бұндай хал болуға мүмкін емес қой!—деді.

— Әрине,— дедім мен.

— Жолдас Щербаковқа да айту керек бұны,— деді Горький ол Орталық партия комитетімен тығыз байланысты кісі ғой. Өзім де қарап жатпаспын, аузым жеткен жолдастарға айтып, Қазақстанды бұл ауырлықтан шығаруға қолдан келген жәрдемімді берермін.

Горькийден бе, Щербаковтан ба, Рысқұловтан ба, басқалардан ба — 1932 жылдың аяғында Крайкомның басшылығынан Голощекин алынып, орнына сыннан өткен лениншілдердің бірі—Леон Исаевич Мирзоян барады екен деген қауесет шықты. Бұл қауесет расқа айналып, 1933 жылдың басынан Қазақстанның басшылығына Мирзоян отырды. Қазақ халқының санасына «Мырзажан» деген аты мәңгілік сіңіп, тарихының өн бойында рақмет айтатын бұл тамаша большевиктің баруы—Голощекин тұсында болған асыра сілтеумен, одан туған салдардың бәрін тез жойып, қазақ халқы социализмнің сара жолына түсті де, өріне аршындап ілгері басты.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

ӨНЕРДІҢ ӨРІНЕ

МЫРЗАЖАН

Леон Исаевич Мирзоянды Қазақстанға 1933 жылдың февралінің басында кетті деп естідік. Алматыға бара сала, асыра сілтеуді түзеу жайында оның қолданып жатқан шаралары, күн сайын дерлік Москваға естіліп тұрды. Бәрі де игілікті хабарлар.

Мирзоян қызметке барғаннан кейін асыра сілтеу және оны түзеу тақырыбында көркем әдебиет шығармаларынан да бірталай газет, журналдарға жарияланып жатты, солардың ішінде көпшіліктің көңілін ерекше бөлгені — Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл ат» есімді поэмасы. Бұл поэмада асыра сілтеудің партия жолын бұрмалаудан болуы, оның зияны сипаттала кеп, бұл қателікті партияның тез түзеуге кіріскендігі айтылады. Сол кезде осы тақырыпта жазылған шығармалардың ішінде, мазмұн жағынан да, көркемдік жағынан да алдыңғы қатардағысы — осы.

Мирзоян барғаннан кейін халықтың да, оның ішінде интеллигенцияның да, колхозшылардың да рухы күн санап көтерілуін естіп жатамыз. Мирзоян бастаған игілікті істерге менің де араласқым, жәрдемдескім келеді...

Сөйтіп жүрген күндердің бірінде, (май айының, аяқ шені болу керек) Москваға Мирзоян келіпті деген хабарын естідім де, мейманханадағы номеріне барып жолықтым. Биіктеу қапсағай денелі, ірі сүйекті, қуаңқылау кескінді, көздері үлкен, қоңқақ мұрынды, мұртын танауының астына ғана қойған, тістері жалпақ және ұзын бұл адам кәп тыңдап, аз сөйлейтін және сабырмен сөйлейтін кісі екен. Оның айтуынша, асыра сілтеу кезінде Қазақстанның қатты жүдеп қалған халқы, үкімет ерекше материалдық жәрдем көрсеткендіктен, аз уақытта тойынып қатарға қосылып қалған. Оның, үстіне, биылғы жаздың беталысы да өте жақсы: егіс науқаны кезінде және планнан арта, сапалы орындалыпты, егіннің көктеуі жақсы, Қазақстанның барлық жерінде де жауын...

— Егер осылай бола берсе,— дейді Мирзоян,— республиканың биылғы астығы шаш-етектен келетін.

Асыра сілтеу шағында Қазақстанның мал шаруашылығы да мейлінше құлдырап темен кетуін цифрлармен айта кеп:

— Бұны да тез көтерудің қамын жасап жатырмыз,— дейді Мирзоян,—

бірақ бұрынғы санын толтыру — көп жылды тілейтін сияқты...

Мен Мирзоянға өзімнің не істеуімді ақылдасып ем:

— Тілімді алсаңыз, оқуыңызды тастамаңыз, біржола аяқтап қайтыңыз,— деді.

Жазғы каникулда қайда болуды ақылдасқанда:

— Мен мысалы,— деді Мирзоян,— Қарағанды көмір ошағына баруыңызды қалар едім. Өйткені іс масштабы әзірге үлкен болмағанмен, болашағы өлшеусіз зор. Көмір запасының молдығы жағынан, көмірінің асылдығы жағынан, Совет Одағында Донбасс пен Кузбасс көмір ошақтарынан басқа Қарағандыға теңдесері жоқ. Кәзір «Ақмола — Қарталы» темір жолын салу мәселесі қозғалып жатыр. Осы жол біткеннен кейін, Совет Одағындағы ең ірі металлургия комбинаты — Магнитогорск көмірді алыстағы Донбасс пен Кузбастан емес, жақындағы Қарағандыдан арзан бағамен тасиды. Сапа жағынан Қарағанды көмірі олардан кем түспейді,— коксалануы да жақсы.

— Қарағанды күшейе келе,— деп жалғастырады Мирзоян сөзін,— Магнитогорскіні ғана емес, Қазақстанның барлық өлкесіне де қаулап өскелі тұрған өндірістік гиганттарды жоғары сортты көмірмен қамтамасыз етеміз.

Жазғы каникулға шыға мен поезбен Қызылжарға бардым. Онда губерниялық атқару комитетінің, председателі — Сүлеймен Есқараев екен. Көптен таныс және достас ол маған губернияда болып жатқан жаңалықтарды айтып берді.

— «Құтты қонақ келсе қой егіз табады, құтсыз қонақ келсе қойға қасқыр шабады» дегендей,— деді ол,— Голощекин кезінде «жеті жұт бірдей келіп», егін де шықпай, шабындық та болмай, жұт үстіне жұт бола берген еді. Биылғы жылдың беталысы тамаша!.. «Сұмырай келсе су құриды» дегендей Голощекин кезінде бұл облыстың көлдері мен өзендері де тартылып қалған екен. Биыл Есіл қатты тасып, алқабына су мол жиналғандықтан, кәзір шалғынына жатқан құлын жасырынады, егер шауып үлгерсек малдың бірнеше жылдық азығын даярлап алатынбыз. Көл атаулының да биыл бәріне су мол келді. Жергілікті кәриялардың айтуынша, егін мен шөптің мұншама шығуы бұл аранын, жерінде сирек ұшыраған...

— Егер, былтыр я биылғы жылдың басында келсең ашыққан халықтың өңінен зәрең ұшар еді,— деп жалғастырады Сүлеймен Есқараев сөзін,— «адам жылқы мінезді: бір күнде жүдейді, бір күнде торалады» деген қазақ сөзі рас екен. Мирзоян келгеннен бері аштар тез тыңайып, кәзір дағдылы күйіне келіп қалды. Халық кәзір өте көңілді...

Туған ауылыма баруды ниет еткен маған Сүлеймен Есқараев өзінің газигін берді. Ауылым Қызылжардан 250 километр шамасындағы жерде.

Оған «Линия» аталатын қазақ-орыс станицалары арқылы баруға да болады, жолшыбайғы қазақ ауылдарын аралап баруға да болады. Соңғы жол жырағырақ болғанмен ауыл жайларын көре кеткім келді.

Есқараевтың айтқандары рас екен: егін, шөптің шығымы да орасан, малдары да түгін тартсаң майы шыққандай — семіз, адамдардың да өндері жақсы, өздері көңілді. Халықтың аузында — Леон Исаевич Мирзоян. Ауылдың қарапайым адамдары оның атын Мырзажан қойып алған, біреулері оны қазақ деп те естіген: Біреулер: «Лениннің жиені деген сөз рас па? Жас күнінен Лениннің қасында жүріп, сабақты өзінен алғаны рас па?» деп, толып жатқан сұрақтар береді, толып жатқан «хикаялар» айтады... Бәрі де жақсы көретін адамды көтермелей айтудан шыққан сөздер. Жалпы алғанда, асыра сілтеу партия жолы емесін, «найзағайшылдардың» ісі екенін халық ұғып болғанға ұқсайды.

— «Қаз келсе — жаз келеді, қарға келсе — қатқақ болады» дегендей, — дейді жолшыбайғы халық, — Голощекин бұл елге қарға боп кеп қырсығын тигізді, Мырзажан қаз боп кеп, жаз әкелді.

Мен туған ауылыма барсам ондағы хал да жақсыланып қалған екен.. Бірер күн тынығып, аудан орталығы — Майбалыққа барып қайтуға жиналдым. Көлігім — Есқараевтың, машинасы.

Біздің ауылда Дүйсеннің Кәсені деген адам болғанын, оқушылар «Өмір мектебінің» бірінші кітабының басындағы «Менің туу тарихымнан» деген тармағынан біледі. Осы адам туралы тағы да аз сөз.

1959 жылы 78 жасында қайтыс болған алып денелі, момын мінезді бұл адамның өмір-бақи кәсібі өрім еру болды. Қайысты өз қолынан илейтін ол (басқанын, илеген қайысын жақтырған емес) қамшы, құнт, жүген, айыл, тартпа, шлия сияқты ат саймандарын қолынан еріп те, түйіп те жасайтын еді. Оның өрімі өте сұлу, өте берік болатын, сондықтан Кәсендікі деген ерімді жұрт таласып алатын. Оған жан-жақтан, әсіресе, революциядан бұрынғы байлар мен мырзалардан заказдар көп түсіп, бәрін бірдей орындауға үлгіре алмайтын. Сонда ол ешкіммен саудаласпай, бергенін ғана алатын. Содан ба, немене, — ерім кәсібімен күні-түні шұғылданатын Кәсеннің байыған кезі болған емес. Бірақ дөңгелек шаруасы өзіне мол жететін ол кісіден ат, ас сұрап та көрген емес.

Өмірінде еріммен ғана шұғылданған, мінезі ауыр ол ауылдағы ойын-сауық, айт-той сияқты думандарға да желігіп көрмеген адам. Жырақтағы думан түгіл, өз ауылында болып жатқан жиынға да бармай, қайыстарын ере береді. Неге бармайсың? деген адамға: «жұмысымды тастап қайтем» дейді. Кейде құрбылары, әсіресе, ойын-тойшыл құрдасы — Тоғанастың Нәзірі Кәсенді айт-тойға еріксіз алып кетеді. Сонда ол сіріден жасалған талас қоржынына кезектегі ерімін және оған қажетті саймандарын салып алады да барған жерінде, жұрт шапқылап ат үстінде жүргенде, мініп барған тарантасының тасасына отырып ап, өрімін айналдыра береді.

Кәсен жаназадан басқа жиналысқа да бармаған адам. 1930 жылдан бастап өлгенге дейін колхозға мүше болған ол жиі етіп жататын жиналыстардың ешқайсысына бармай етті. Ал тәртіп жағына мейлінше мықты. Колхоз тапсырған істі оның орындамаған кезі болған емес. Колхозда да ол өрімшілік қызмет атқарған. Өз колхозының қажетін өтеп болса, көрші колхоздардан өрімге заказ алып, орталық қорға көптеген пайда түсіреді.

Дәулеті тәп-тәуір бола тұра, Кәсен жылқы малын ұстамаған: одан айраным жақсы деп қымыз ішпеген, сорпаға қара мал еті тәуір деп соғымына үнемі сиыр ғана сойған, аяңға егіз тиышты деп ат мінбеген... Машина атаулының ол қарасынан шошып мінбек түгіл маңына да бармаған...

1933 жылдың жазында, ауылда жолықсам, Кәсеннің сырқаты меңденкіреп жүр екен. Мен оны бірнеше күн әурелеп, аудан орталығы — Майбалықтағы емханаға көрінуге әрең көндірдім. Жылдамырақ барамыз деген соң ол мәшинеге мінуге де көнді. Бұл тегі, сырқатының жанына батыңқырау салдарынан болу керек.

Біздің, ауыл мен Майбалықтың арасы 30 километрдей. Екі арада тура жол бар. Бұрын бұл жолдың, бойында отыратын ауылдар жан-жақтағы колхоздарға тарап, кәзір елсіз.

Біздің ауылдан қозғалған машинамыз зымырай жөнелгенде, артта отырған Кәсеннің: «алда, алда...» деген дыбысы естілді. Жалт қарасам, зор денесі креслоға әрең сыйып, екі көзін алақанымен баса, жантая жатып қапты... Өлден уақытта Кәсеннің:

— Ойбай, Сәбит, өлдім!..— деген даусы шықты. Тағы жалт қарасам, Кәсен креслодан темен түсіп жатыпты. Мен:

— Шыда, Кәсеке!.. Аздан кейін үйреніп кетесіз...—деп ем, ол:

— Өліп барам!... Шек-қарным аузыма келді!.. Тоқтат! — деді. Өлі де үйреніп кетер деген оймен, машинаны тоқтатпап ек:

— Тоқтат!.. Әйтпесе, есікті ашам да қулаймын!—деп ышқынған даусы естілді Кәсеннің. Тағы қарасам, жанталасқан Кәсен машинаның, есігін ашуға қарманып жатыр екен... Енді, амал жоқ, тоқтатуға тура келді.

Басы айналып қалған Кәсенді, мен машинаның есігінен сыртқа әрең, түсірдім. Жерге аяғы тие сұлай кеткен ол, есінен танғандай, халы біткендей біраз уақыт сулық жатты...

Аздан кейін есі еніп, әлін жиған Кәсенге:

— Енді, ілгері жүрейік!..— десем:

— Алла сақтасын!..— деп басын шайқайды. Сөзіме көндіре алмаған соң:

— Ендеше, кейін қайтайық,— десем.

— Алла сақтасын!.. Айта көрме, шырағым... Құдай енді бұл пәлеңе отырта көрмесін!..— деп зыр қағады.

— Ал, сонда, ауылға қалай жетесін?.. Маңайда жүргінші көрінбейді. Ауыл жеті-сегіз километрлік жерде қалды... Аяғыңнан басып боп жүре алмай жүрген кісісің... Осы күйінде қалай жетесің? Айдалаға тастап кетуге болмайды... Тәуекелге бел байла да, не ілгері, не кейін жүр, қай қалағаныңа апарып тастайын, десем Кәсен:

— Алла сақтасын!— дегеннен басқаны айтпайды, машинаға мінуге көнбейді, көтеріп мінгізуге, шамам келетін кісі емес...

Кәсен екеуміз егеспен екі-үш сағат тұрып қалдық. Менің бар амалым таусылды, бар сөзім сарқылды. Енді не істерге білмеген уақытта:

— Ал, Кәсен аға,— дедім мен,— не ілгері, не кейін жүруге көнбедің, күн болса кешкіріп барады, сені жаяу тастап, өзімнің машинамен кетуім ұят. Ұятынан бұрын, жападан жалғыз қалған сені қасқыр жеп кетсе не істеймін? Ел-жұртқа өйтіп масқара болғаннан, егер машинаға мінбейтін болсаң, мен оны осы арадан тік жолмен Қызылжарына қайтарам да, өзім көлік кездескенше қасыңда болам, кездеспесе — аштан өлсем де қасыңнан кетпеймін...

Шоферымыз қазақ тілін жақсы білетін орыс еді. Ол да Кәсенге машинаға мін деп жалынған. Оған да көнбеген соң, мен Кәсенге жаңағы сөзімді шоферға көзімді қысып қойып айтқам. Ол менің қулығымды түсінгендей:

— Ал, яхши, менікі енді кетеді... Кизилжар тартады... Тура барады,— деді де, машинасына мініп, моторын дүрілдете бастады. Кәсен онысын ойын көргендей үндемеп еді, шофер көлденең жолға бұрылып жөнеле бергенде, расы екен дегендей:

— Сәбит, тоқтат ананы!—деді.

— Тоқтамайды,— дедім мен кейіген кескінмен.— Неге тоқтайды? Сен дәрі болсаң маған дәрісің, айдаладағы шофер не қылады сені? Сөзге көнбейтініңді көріп тұр... Тастайды да кете барады... Оған не істейсің?

— Тоқтат!.. Шақыр!—деп Кәсен жылжып бара жатқан машинаға басын көтере, үрейлене қарады.

— Мінсең шақырам, мінбесең несіне шақырам?—дедім мен.

— Мінейін,— деді Кәсен жеңілген дауыспен.— Ажалым осыдан жетіп

тұрса амалым жоқ... Құданың бұйрығы солай шығар...

Мен айғай сап, машинаға жүгірген болдым, машина тоқтамаған боп әрі қарай жылжыды да, ойқастап барып бұрылды... «Әлі де мазасызданса, демеу болайын» деген оймен, мен машинаның артына Кәсенмен қатар отырдым.

Ғылымда не дейтінін білмеймін, тәжірибелік өмірден таңғаларлық бір көрініс бар: бұрын насыбай атпаған кісіге насыбай аттырып, содан кейін асқа тойғызса, басы айналып бар ішкенін құсады да, содан қайтып насыбайдан басы айналмайтын болады; қымызды көп ішкісі келген кісі, әуелі мөлшерден асыра ішіп құсса, артынан қанша ішсе де құспайтын болады; етті көп жегісі келген кісі де сөйтеді... Өмірде осындай көріністер көп кездеседі...

Біздің Кәсен де сөйтті. Мана үйден шыға басы айналып, машинадан өлім халында түскен ол, енді қайтадан мінгенде қыңқ етер емес, басында үрейленген сияқты болған, аздан кейін машинаға әбден кәнігі боп жүрген кісідей, кескіні манағыдай қуқылданудың орнына жайраңдай бастады. Содан кейін, жан-жағына қызықтай қарап:

— Мынауынның өзі жүйрік аттан да жүйрік пе, қалай?! Тегі, мынау тұлпардан да озар!..— деп терезеден көзін алмады. Аздан кейін ол еркінсіп кетіп:

— Әлі де айдаңқырай түс десек қайтеді? Шабысының жеткен мөлшерін көрсек қайтеді?!..— деуге айналды.

Солай ағызып келе жатқан біз «Қарамырза шоғы» аталатын ағашы бар қырқаның жонына көтерілдік. Бұл жонның батыс жағында, қалын, ағаштың шетінде, ертерек өткен Құнияз есімді байдың күйген кірпіштен жасаған күмбезі бар да. Соңғы жылдарға дейін сақталып келген бұл күмбездің кірпіштерін жақын жерде ұйымдасқан «Преснов» совхозы, құрылысқа - керек деп тасып әкетіп, орнында кірпіштің үгінділері ғана қалған. Осы зиратқа келгенде:

— Сәбит шырағым, машинаны тоқтатайық,— деді Кәсен.

— Неге?—дедім мен.

— Құныкеңнің қолынан дәм татып ем, сарқытын ішіп ем, артында қалған ұрпақ жоқ еді, дұға ғып өтпеуім ұят болар,— деді. Тоқтағым келмеген мен:

— Қайтесіз оны? Жолшыбай толып жатқан зират кездеседі, соның бәріне тоқтап дұға қыла берсек, Майбалыққа бүгін жете алмаспыз,— деп ем, Кәсен:

— Өзге аруақ бір бас, Құныкем бір бас. Оған дұға оқымасақ, құдайға күнәлі, аруаққа шет боламыз,— деп көнбеді. Ақыры, сен тоқтамасаң, мен тоқтайын деп машинаның есігін ашуға айналған соң, жолдын, нақ күмбезді жанап өтетін тұсына бөгелдік. Құнияз бейітінің басына екеуміз қатарласып отыра қалған шақта:

— Ал, Сәбит шырағым, аят оқып жібер,— деді Кәсен маған.

— Ойбай, Кәсеке, аят оқымағалы қашан, мен ұмытып қалғам,— дедім мен.

Кәсен менімен сөз салғыластырып біраз отырар ма еді, қайтар еді, егер, шөп қалың шыққан жылы қаптап ұшатын сары маса — төбемізге төнген бұлттай үйіріле қалмаса.

Олар денеміздің ашық жеріне қонып шаға бастасам кейде, жанталасып сипаландым да:

— Кәсеке, оқырың болса, тез оқы! Әйтпесе, масаға таланып отыра алмаймыз,— дедім.

Кәсен амалсыздықтан көніп, «құлқуалдасын» қайыра бастады, бірақ онысында «дұғалықтан» тамтық жоқ екен... Маса талаған Кәсен, шала білетін, дұғалығының өзін шала-шарпы былдырата сап тез бітірді де:

— Ал, аттанайық!— деді. Екеуміз тағы да қатар отырдық, машина жөнөп берді... Енді машина жүрісін елер Кәсен жоқ, жүйрік атпен шауып келе жатқандай, екі көзі жайнап барады...

— Шырағым Сәбит,— деді Кәсен, былай шыға,— осы жұрт Мырзажан деген біреуді көбірек атап кетті, сол өзі кім?

— Жақсы деп атай ма, жаман деп атай ма?— деп сұрадым мен.

— «Жақсы» дейді.

— Кәсен аға, сізше қалай? Ленин жақсы кісі ме?..

Бұл қай сұрауын?...— деді Кәсен кейіген кескінмен.— Бүкіл жұртқа жақсылық көрсеткен оны «жаман» деуге кімнің аузы бара алады?

— Осындай оңаша келе жатқан шақта айтуға болады ғой — дедім мен Кәсенді сынамақ боп.

— Әңгіме,— деді Кәсен,— көптің арасында я оңаша болуда емес қой. Сәбит шырағым, ішкі сарайында ғой. Жақсы десең де, жаман десең де сол сарайдан шығарып айту керек қой.

— Менің де естимін деп келе жатқаным сол.— дедім мен,— Ленинді

жақсы көрсең де, жек көрсең де шыныңды айт деп келе жатырмын.

— Шырағым,— деді Кәсен,— мен «құдай — бір, пайғамбар — хақ» деп жүрген кісімін. Құдай мен пайғамбар алдында өтірікші боп көрген күнім жоқ. Қашан да расымды айтып келе жатқан адаммын. Саған да расымды айтам: Ленин — тегін кісі емес, оған аруақ орнаған кісі, құдай тағала оны жылаған көптің көз жасын исін деп жіберген. Сондай адамды жаман деуге, құдайға күнәлі боп, аруаққа шет боп, аузым қалай барады?.. Ленин— халықты сүйген адам. Халық та оны сүйеді. Ондай адамды құдай да сүйеді. Мен де Ленинді шын көңілден жақсы көрем!

— Ендеше,— дедім мен Кәсенге,— Мырзажанның жақсы адам екені рас. Ол Лениннен сабақ алған кісі...

— Тура, алдында отырып оқыған ба? — деді Кәсен, «сабақ» деген сөзді молда беретін сабақтың мағынасында түсінгендей.

— Алдында отырып!...— дедім мен, бұл сөзді көп созғым келмей.

— Е-е-е, бә-се-е-е-е! — деді Кәсен иланғандай,— ел мұншама мақтаған, осынша жақсы адам қайдан шықты десем ұстазы мықты екен ғой. Халықтың қамын ойлап, көз жасын иген ұстазына да шәкіртіне де мың сан рақмет!.. Ендеше, мың жасасын Мырзажан!

ҚАРАҒАНДЫ

Мен Қарағанды қаласына поездбен түнде келіп түстім. Итжон аталатын дөңестің күнгей жақ саясына орнаған бұл шағын қаланың, тұла бойы электр жарығына тұнып, ашық түндегі жиі жұлдызды аспандай болып көрінеді екен.

Мені осы қалада шығатын «Қарағанды пролетариаты» газетінің, редакторы Жұмабай Орманбаев қарсы алды. Тапалтақ, толық денелі, басы дене шамасына қарағанда үлкен, ақ-сарғылт өңді бұл жігітті мен кептен білем. 1906 жылы кедей семьяда туған ол революцияға дейін жалшылықта жүріп келген де, одан кейін сауатын ашып, комсомол қызметкері боп кеткен. 1920 жылдардың орта тұсында Тәшкендегі Орта Азия Коммунистік университетін бітіріп, одан кейін Қызылорда қаласында «Лениншіл жас» газетіне редактор болған. Одан кейін бірер жыл аудандық газеттерде редактор болып, 1932 жылда «Қарағанды пролетариатына» сұранып келген. Мінез жағынан ол мейлінше ашық, қалтарысы жоқ, үнемі тура сөйлейтін, аздаған тәкаббарлығы және серілігі бар адам.

Қарағандының патриоты боп үлгергенін Жұмабай Орманбаев амандық сөздерден кейін-ақ білдірді. Қарағандының вокзал дегені кішкене ғана үйшік екен. Келім, кетімі көп бұл станцияға жүргіншілері вокзалға сыймағандықтан айналасындағы тақырдың әр жерінде сапырылысып жүр, ошарылысып тұр. Станция төңірегінде электр жарығы жоқ. Газ шамдардың сәулесі қараңғы түннің сояуын жеңе алмай төңіректі тұмандандырып, елестерін әрең көрсетеді. Мен Жұмабайға:

— Қарағанды дегендерің осы ма? — деп бастап, станцияға көңілімнің толмауын айтып ем:

— Ол рас,— деді Жұмабай—қаланы көргенде көңіліңнің бұдан да артық көншімеуі мүмкін. Бірақ бұның, бәрі айналасы төрт-бес жылдың ішінде өзгеріп, одан кейін соқсаңыз, салтанатты социалистік қаланы көруде күдігіңіз болмасын.

Жұмабай тарантасқа жегулі ат алып шыққан екен. Мені өз пәтеріне апарып түсірмек болған ол ойлы-қырлы жалаңаш далаға орнаған Қарағанды қаласының, кейі жарық, кейінің жарығы көмескі, кейінікі қараңғы, әр қилы көшелерін аралай жүріп келеді.

— Қарағанды деген қала осы ма? — деп сұраймын мен, менсінбей.

— Осы,— дейді Жұмабай қымсынбай.— Айтпадым да әлгінде, бұның әзірге қала сиқы жоқ деп? Сол айтқаным айтқан. Манағы сөзімді қайта айтайын: әдемі Қарағандыны көргіңіз келсе, бұл араға төрт-бес жылдан кейін оралыңыз.

Біз мініп келе жатқан аттың басы бір этажды ұзыншалау үйге кеп тірелді.

— Бұрын ағылшындардың конторы болған үй,— деді Жұмабай тарантастан түсе беріп.— Кәзір қызметтегі адамдардың пәтері. Бұл үйде он шақты семья турамыз. Менің қарамағымда есігі бөлек екі бөлме бар.

Үйінде даяр тұрған шайды ішіп, етті жеп болғанша Жұмабай мені Қарағандының өткен тарихымен де, бүгінімен де, болашағымен де қысқаша таныстырып үлгерді. Оның айтуынша, бұл арада көмір барын XIX ғасырдың орта тұсында аңшы қазақ ашқан. Соңына тазы ерткен осы қазақ көзіне шалынған бір түлкіні қуады. Тазы сыпыруға жақындап қалған кезде түлкі інге кіріп кетеді. Ақшы іннің аузын таспен бекітеді де, аулынан кісілер әкеп қазады. Сонда, тереңірек жерден бұрын көрмеген ғажап тас шығады: түсі қара, өзі жұмсақ, жағып көрсе маздай жөнеледі! Бұ не ғажап?!

Аңшылар түлкіні соғып алады да, бұрын көрмеген, естімеген тас тапқандарын аулына айта барады. Жұрт жиналып кеп тағы да көрсе,— жанатын тас!

Маңайдағы ел оны отын орнына пайдалануға кіріседі... Осы хабар әуелі старшынға, одан — болысқа жетеді. Болыс орыс әкіміне айтады... Осылай біреуден біреу хабарлана кеп, ақыры Ақмоланың, сәудегері — Ушаков естиді де, астында көмірі бар «Итжон» өлкесін елу сомға сатып алады, содан кейін көмірді қаздырады да, маңайдағы қалаларға саттырады...

Кешікпей Қарағандыда асыл көмір бары Европаға естіліп, француз капиталисі — Карно Ушаковтан елу мың сомға сатып алады. Со кезде, со маңайда «Спасовка», «Нілді» аталатын ұсақ мыс заводтары ашылып, Қарағанды көмірін солар пайдаланады. Бірақ қазақтың темір жолдан алыс шел даласында орнаған мыс заводы да, көмір ендіру ісі де қарқындап кете алмайды. 1857—87 жылдардың арасында Қарағанды не бары — 300 мың тоннадай-ақ көмір өндіреді.— Бұл — кәзіргі Қарағандының ең артта деген шахтасының бір айлық қана өнімі.

1887—99 жылдары мыс заводтары да, Қарағандының шахталары да жабылады. 1899 жылдан бастап қайтадан іске кірісіп, революция жылдарына дейін қызмет атқарады. Осы мерзімде қазған көмірі 815 мың тонна ғана. Бұл да кәзіргі орталау шахтаның ай сайын өндіретін көмірі.

Революция жылдары қашқан шет ел капиталистері Қарағанды шахталарының бәрін суға толтырып, ауыздарын опырып, іске жарағысыз ғып кетеді. Қарағандыны іске асыруға Совет үкіметі 1930 жылдан бастап шахталарының ішіндегі суды шығарумен қатар, көмір запастарын зерттеуге кіріседі. Тазаланған шахталардан 1930 жылы 30 мың тонна, 1931 жылы — 278 мың тонна көмір алады. Мен барған 1933 жылдың планы миллион жарым тонна екен.

— Жыл сайын осылай ілгерілей беруге тиістіміз,— дейді Жұмабай Орманбаев.— Бірақ әзіргі өндіруіміз, капиталистік елдердің көмір өндіруімен салыстырғанда темен жатыр. Кәзір Қарағандыда қызмет атқаратын он шақты шахтаның бір жылда қазатын көмірін Американын, техникамен қаруланған шахтасы бір айда қазады.

— Кәзіргі көмір өндіру әдісіміздің,— деп жалғастырады Жұмабай сөзін, — революциядан бұрынғы әдістен ешбір айырмасы жоқ. Шахтерлер көмірді кәзір де қайламен қазып жатыр.

— Жұмысшы саны қанша? — деп сұраймын мен.

— Үш мың шамасындай. Бәрі де қазақ. Және көпшілігі ауылдан келген жастар.

— Аз ғой,— деймін мен,— будан көбеюге тиісті ғой?

— Әрине, деп жауап береді Жұмабай.— Зерттеушілердің айтуынша, көлемі үш мың шаршы километрге созылатын көмір пласталарында. миллиардтаған тонна асыл көмір жатқан көрінеді. Партия мен үкіметтің мұншама мол көмір байлығын тез пайдаланбауы мүмкін емес. Ол үшін шахта атаулыны дүние жүзілік соңғы табыспен қаруландыру керек. Әне, сол кезде, бұл Қарағандыда талай тың шахталар ашылады, жұмысшылар бірер мыңдап емес, он мыңдап та емес, жүз мыңдап жиналады!...

Жұмабайдың болжалы дұрысқа шығуын Қарағанды көмір ошағы советтік аз жылдың, ішінде дүние жүзіндегі ең мол, ең қарулы, ең мәдениетті шахталардың алдыңғы қатарынан орын алуын бұл арада баяндап жатпаймыз. Ол халыққа мәлім жәйт.

Ол түні жақсы тыныстап, ертеңіне сәскелік астан кейін Қарағанды көмір ошағының директорына барып таныстық та, әуелі қаланы, төңірегін, айналасын көріп түспек боп грузовик машина сұрап алдық. Жеңіл машина директор мен бас инженерден басқаларда жоқ екен.

«Ескі Қарағанды» аталатын қаланын, (кәзір ол танымастай жаңарып өзгеріп кетті) ол кезде расында да қала сиқы жоқ екен: ойлы-қырлы, тастақ, тақыр белестің сай-саласына ығы-жығы, иін тіресе салынған бір этажды, сиықсыз ұзын тақтай барактар; немесе дөңестің етектерін жырып салған жеркепелер, жаяудың, аттың жолдары ол кепелердің үстімен де ирелеңдей тартылып жатады: барактар мен кепелерге кірсең, кейінің іші үйшік-үйшік боп жұқа тақтаймен бөлінеді де, біразының іші бөлінбестен, «о шеті мен бу шеті тай шаптырарлық» дейтін, орта тұсынан жол ашып, екі шетіне сәкі салған баспанада, бықыған қалың адам (іштерінде бала-шағасы мол семьялар да көп) қаз-қатар тұрып тіршілік жасап жатады. Жұмысшылардың мұндай үлкен баспанасын менің бірінші көруім. Тұрғындардың бәрі де көмір ошағының қызметкерлері. Олар — болашақ үлкен, бай, салтанатты Қарағандының ірге тасын қалаушылар. Сондай

адамдардың баспанасы әзірге мынадай нашарлығын көріп, іштей қынжылғаныңмен, сол сәтте жарқын болашағын көз алдыңа елестете қоясын да, қазақтың «бейнетсіз зейнет жоқ» деген мақалын еске алып, жарқын болашағын да тез көруге асығасың!..

Бірір жылдан кейін оны да көрдік. Кәзір — 1963 жылы барып көрсең, жаңа Қарағанды Совет Одағының, жергілікті ең үлкен, ең сұлу, ең мәдениетті қалаларының бірі!..

Қарағанды қаласының бұрын «Итжон» аталатын белесті тақыр далаға орнауы жоғарыда айтылды. Ол бекерге «итжон» аталған жоқ екен: сол жонға шығып тұрып төңірегіне көз тастасаң, күнгей жағында көгілдір түспен жоталанған Байдәулеттің аласа тауынан басқа қарашық тілерлік биігі жоқ, шетсіз-шексіз кең дала!.. Өн бойына ақ селеулі қалың бетеге өсетін бұл далаға «тәңірім» суды өте тапшы берген. Мысалы, Қарағанды қаласы орнаған, радиусы елу-алпыс километрлік белесті далада «Соқыр» аталатын жалғыз ғана өзенсымақ бар, ол да жас ортасына шейін үздік-үздік боп, жан мен малдың ішуіне жетпегендіктен, тұрғын ел атын «Соқыр» қойған. Белесті «Итжон» деуі — ел «Соқырға» көктемде, суы бар кезде ғана қонып, жаздың басқа айларында құлазып бос қап, қасқыр, түлкі, қарсақ сияқты ит нәсілді аңдардан басқа мақлұқ жортпайды екен.

Қазақтың «сусыз жердің суы арам» деуі содан. Жаз айларында малға «оты арам» — Итжон, қыс жылқы малының құты: оның қалын, бетегесі жылқының ең сүйкімді, ең құнарлы тамағы. Қар түсе ол маңға жайылған жылқы, аз уақытта майдан шайлап қалады. Сондықтан да «Арқа» аталатын боз бетегелі бұл кең далаға жылқы өзге жерден кеп өскен. Революциядан бұрынғы қазақ байлары: Азна, Сапақ, Мәті, Дәулен, Адам, Байтұрсын сияқтылардың әрқайсысы оң он бес, жиырма мындап жылқы есірген. Қарағанды даласында «қараған» аталатын тобылғы тәрізді ұсақ ағаш өседі. Даланың, «Қарағанды» аталуы содан. Қазақ ауылдарының, көпшілігі дәурен сүрген кезінде, кей жылы қыс жаңбыр жауып мұздақ боп, шөп қатып қалса, тебіндегі жылқы малы қалын, өсетін қарағанның басын шалумен қыстан жұтаудың орнына семіріп шығады екен, өйткені малға жұғымы тамаша! Сондықтан да бұл елде «қараған қарағым тұрғанда, қанды жұтқа қараман!» деген мәтел шыққан. Қарағанның тағы бір ғажабы — бұрынғы отынсыз ауылда жұрт оны отынға қырып алса, немесе күз, көктемде өртенсе, көктем суымен қаулай шығып бір жазда жетіліп болады. Көктемнің, күздің жаңбырлы салқын күндерінде, күземде жүні қырқылған жалаңаш қойға, қалың өсетін қараған ішінен артық жылы баспана жоқ... Міне, жер жүзіне аты жайылған Қарағанды өлкесінің қарағаны мен бетегесі осындай!..

Су туралы тағы да аз сөз: Қарағанды қаласы «Итжонның» шөліне орнауын айттық. Осы қаланың, теріскей жағында 25 километрдей жерде Арқаның, атақты өзенінің бірі — Нұра, батыс жағында Нұраға құятын — Шерубай Нұрасы ағады. Мен 1933 жылы барғанда, шөлдегі Қарағанды суға

тарығып отыр екен: «Соқыр», жарытпайды, екі Нұрадан бөшкемен тасыған су да жетпейді, алдағы күнде суды үлкен Нұрадан түтікпен тартпақ...

Алға ұмтылып айтқанда,— соңғы жиырма жылда Нұра өзені бөгеліп, айналасына ат шауып жете алмайтын дария көл жасалды да, жағасына «Қазақстан магниткасы» аталған атақты Теміртау металлургия заводы және күші зор «Қарағанды электр станциясы» (Кар. ГЭС) орнады. Көлдарияның суы олардан артылып, кеңіген Қарағанды өндірісін де суарып тұр. Енді бұл су да тапшы боп, үстіміздегі жетіжылдықтың аяғында Қарағандыға Ертіс өзені бұрылып келмек. Сонымен Қарағандының су мәселесі біржола шешіліп болады...

Тақырыбымызға оралайық: Қарағанды жерінің, сырт бейнесін де көре жүріп, мен негізгі мақсатым — көмір ошақтарымен, шахталармен танысуды да ұмытқан жоқпын. Бұндағы шахталардың құрылысы да, ісі де Байқоңырдан мүлдем басқаша боп шықты. Мұның штректері әрі кең, әрі биік, әрі іші электр жарығымен сәулеленген; қазылған көмір мұнда вагонетканы қолмен итеру арқылы емес, электрлі вагондармен тасылады екен. Қарағанды шахтасының көмір қыртысының қалыңдығы кей тұсында бес-алты метрге жетеді, ең жұқа дегені — метр шамасында. Одан жұқа қыртысты бұл шахталарда алмайды екен. Қарағанды көмірінің, сықса майы шыққандай қап-қара түсі, электр жарығына шағылысқанда қара майдай жалтылдайды...

Көмірі осынша мол, осынша асыл, осы мол, асыл көмірді алуда техникасы да, жұмысшы кадры да, олардың мәдениеті де мейлінше өскен Қарағандының кейінгі жылдарын сипаттауға делебем қозғанмен жазып отырған кітаптың, оқиғасы 1936 жылмен аяқталатындықтан, кейінгі Қарағандыны сипаттау ісін алдағы уақытта жазылуға тиісті кітаптардың сыбағасына қалдыра тұрам.

Қарағандының іші-сыртын бірнеше күн көріп танысқаннан кейін Жұмабай Орманбаев маған Байдәулет тауына барып, аңшылап қайтуды ұсынды. Мені көндіргеннен кейін:

— Ана жылы Қызылордада тұрған шақта сіз Сәкеннің, үйіне көп араласатын едіңіз ғой,— деді ол,— сонда жоғарғы ернінің жырығы бар, шегір көздеу, ақсары өнді, қулықшы, ойыншы бір жігіт Сәкен үйіне келе беретін еді ғой. Есінде ме сол жігіт?

Мен аз ойландым да:

— Ә-ә-ә, әне біреу екен ғой!.. Аты кім еді соның?— дедім.

— Мұкажан.

— Фамилиясы кім еді?

— Байтурин. Өзі осы маңайда жүр. Құралайды көзден атады дейтін мерген. Аңға соны ертіп шықсақ шаш етектен қарық боламыз.

Жұмабайдың айтқаны тура келді. Байдәулет тауының өнбойын, одан әрі «Нұраталды» мен «Шерубай Нұрасы» өзендерінің бойын бес-алты күн бірге кезгенде мен Мұқажанның мергендігіне қайран қалдым да жүрдім. Мылтығының қарауылына іліккенді құтқармайды. Байдәулет бойында қоян көп болады екен. Солардың оқ шалар жерге келгенінің, Мұқажан бәріне дарытады. Және ол аңның қай жерінен тигізейін деп сұрап алады да, басынан, көзінен, қолтығынан. бүйірінен, аяғынан деген ұсынысты айтсаң, оғын дәл со жеріне тигізеді.

Біз аралаған далада дуадақ та көп екен. Ол аңшыны аз көрген мақлұқ па немесе, қасына жақындағанша қоңқылдап отыра береді екен. Мұқажан дуадақтардың кез келгенін сұлата береді. Қасқыр, түлкі сияқты жыртқыштар бізге ұшыраспады. Ал ін аузында шоқиып отыратын суыр, тараққұйрық сияқтылардың талайы да Мұқажанның оғынан қаза тапты. Ұсынған мылтығы қан қаппай қоймайтын Мұқажанның атқыштығына қайран қала жүре, мен оның екі жолғы мергендігін өмір бойы естен кетпестей жадыма сақтадым.

Әуелі, біріншісі туралы. Мұқажанның, шегір көзінің көргіштігі ғажап. Ат үстінде келе жатсын, жаяу келе жатсын, ол аңсыраған бүркіттей үнемі жан-жағына тесіле қарайды да отырады. Сонда Жұмабай екеуміздің көзіміз шалмайтынды оның көзі шала қап: Ойбай! Әне, аң,! Әне, құс!— деп елеңдей қалады. Оның ықшам, тарамыс денесі мейлінше оңтайлы. Алыстан абайлаған дуадаққа, қоянға, немесе басқа аң мен құсқа, таса жерлермен өңкеңдей жүгіргенде шапшаң да епті...

Осындай әрі қырағы, әрі епті Мұқажан бір күні бір қыраттың үстінде бізбен жаяу келе жатты да:

— Ойбай, ана қара!— деп, етпетінен жата қалып әлденеге қолымен нұсқады. Мұндай қылықты Мұқажан кейде ойнап, кейде шындап істейтін: ойнағанда көрдім дегені өтірік боп, бізді босқа әуре қып жерге жатқызатын шындағанда көрдім дегені рас болатын. Ол мына жолы да жатындар деп ым қақты.

— Не?— дедің екі жағын ала жата қалған біз сыбырлап.

— Әне бір шиге қарандаршы,— деді Мұқажан маңдай алдымызда әу дерлік жерде биіктеу боп өскен бір түп шиді нұсқап.

— Онда не бар?

— Сол шидің, нақ үстінде, биікте шырылдап тұрған бозторғайды көресіңдер ғой?

— Көреміз...

— Шидің басында со торғайды арбап тұрған жыланды көресіңдер ме?

Жұмабай екеуміз қанша қадала қарағанмен шиге оралған жыланды көре алмадық.

— Енді азғантай уақытта,— деді Мұқажан,— сол торғай арбалып жерге құлайды да, жылан жұтады. Оны істетпеу керек.

— Қалай?!

— Жыланның басын көздеп атам да сұлатам!..—деп Мұқажан Сәкеннен сыйға алған қосауыз мылтығының аузын шиге қарай ыңғайлай берді. Әпсәтте мылтық даусы гүрс ете түсті...

— Құлады,— деп тұра жүгірді Мұқажан. Біз де жүгірдік. Ши түбіне барсақ, сала құлаш көр жылан тулап жатыр. Мұқажан оның желкесінен етікті табанымен басып тұрып көрсетсе, тұтаса тиген бытыра оғы бас сүйегінің мыж-тыжын шығарыпты!..

— Міне, мерген!.

Мұқажанның екінші мергендігін айтайын: Нұраталды өзені жаз күндері әр жерінен үзіліп, тереңді-тайызды қарасу боп жатады екен. Бір кеште үлкендеу қарасудың жағасына кеп жайланғалы жатыр ек, әлдеқайдан екі сұқсыр үйрек зымырай ұшып келді де, жалтырға қона қалды.

— Қап, мына үйректердің еркінсуін-ай!— деді Мұқажан.— Екеуін де қағып түсірсем қайтеді?

— Қаға алсаң,— дедік біз.

— Ендеше, әкеле қояйын,— деп, қарасудың бержақ шетіндегі бір түп талды бетіне ұстай, мылтығын қолына ала, Мұқажан өңкеңдеп жүгіре жөнелді. Мен де өңкеңдеп соңынан ілестім. Суға сүңгіп, шығып ойнаған үйректер тал түбінен оқ шалатын жерге жуықтады, со кезде:

— Біреуін сүңги бергенде бөксе жағынан, енді біреуін судан шыға бергенде басынан атып түсірсем қайтеді?— деді Мұқажан, қасына жетіп қисая кеткен маған сыбырлап:

— Еркін,— дедім мен.

Мұқажанды сынағысы келгендей, үйректің алдыңғы жақта жүзгені, шолп етіп сүңгіді де кетті. Аздан кейін басы қылтың ете қалғанда, қосауыздың он, жағы гүрс ете қалды. Бұл дауыстан сескенгендей, кейінгі үйрек сүңги бергенде, қосауыз тағы да тарс етті...

— Болды,— деді Мұқажан киімдерін шешіне бастап.— Екеуі де оққа ұшты. Кәзір алып шығам.

Суға жүзгіштігін Мұқажан бұған шейін де көрсеткен. Жалаңаштанып алған ол қарасуға қойып кетті де, су бетінде қалқыған екі үйректі де алып шықты. Оқ расында да біреуінің басынан, біреуінің бөксесінен тиіпті!..

Осы сияқты нанарға да, нанбасқа да болмайтын қызық уақиғаларды Мұқажан Байтурин көп айтады. Оның күлкілі әңгімелерінде де хисап жоқ. Аңшылық туралы да нелер қызық хикаялар біледі, соның біразын өз басынан өткерілген ғып сипаттайды. Мысалы:

— Баяғыда еститін ек қой,— бастайды Мұқажан бір әңгімесін,— көмірдей қара қасқыр болыпты, қасқыр атаулының арланы екен, ешкімнен де қымсынбай, малды жарып жеп жүре береді екен, жұрт қууға бата алмайды екен, қуамын деген біреулерді атынан жұлып ап жазым қылған екен деп. Сіздер осыған нанасыздар ма?

— Ертегі ғой ол,— деймін мен.

— Мен де солай ойлайтын ем,— деді Мұқажан,— көзбен көрген соң иландым.

— Қалай?!

— Шешем кішкене күнімде өліпті де, алыстағы нағашы әжем алып кетіп, сонда өсіп жігіт боппын, жасымнан аңшылап далада жүруді қызық көріппін, соныма қарап, жылқысы көп нағашым мені жылқышыларына қосыпты. Үш-төрт адамбыз. Кезек ұйықтап кезек бағамыз. Ара-тұра аңшылап та қоямыз. Қанжығамыздың қанданбайтын күні жоқ деуге болады. Кейде қарсақ, кейде түлкі, кейде қасқыр дегендей, ара-тұра жыртқыш аңдарды да соғып аламыз.

— Бір күні,— деп жалғастырады Мұқажан әңгімесін.— мен қоста ұйықтап қалдым да, серіктерім жылқы күзетіне кетті. Олар таңертең сұмдық көрдік деп келді. Не көрдіңдер? десем: қара қасқыр болады деген рас екен, біреуін емес, екеуін көрдік, бірі — арланы, бірі — қаншығы сияқты. Жүгіруге жарап қалған екі бөлтірігі бар. Олар да көмірдей қап-қара... Қара қасқырлар біздің күзетіп жүргенімізді көре тұра жылқыға таң ата тиді де, үрке қашқан бір семіз биенің таңына жабысып жарды да тастады. Көре шапқан біз сойыл көтеріп жақындап келсек, қашатын түрлері жоқ... Сонда ғана ертегіде айтылатын қара қасқырлар есімізге түсіп, сойыл сілтеуге бата алмадық!

— Рас па екен?!—дейміз біз.

— Тыңдаңдар!.. Растығын көресіңдер,— дейді Мұқажан.— Мен со қасқырлармен алысуды ниет еттім. Бір күн туыппын, бір күн өліппін, не

оларды соғып алайын, не өзім мерт болайын деп бекіндім. Сөйттім де қысы-жазы қасқырды құтқармай соғатын жүйрік қара айғырды жараттым...

— Ия?!—дейміз біз, не боларын естуге құмартып.

— Айғырымды бабына келтіргеннен кейін,— дейді Мұқажан, — қасқырлардың қайда түнейтінін бақыласам, Қарағандыда капиталистер бұзып кеткен бір шахтаның ішін мекендейді екен. Аңдып жүрген күндердің біреуінде бөлтіріктерін ерткен екі қара қасқыр айдалада кез келе қалды. Алыста көрінген олар, әуелі маған аңыра қарап тұрды да, бөлтіріктерін ерткен қаншығы апанына қарай тартты, арланы алдымнан ойқастай берді. Не де болса тәуекел деп, мен арланға тура ұмтылдым. Ол мені алдастырғысы келгендей біраз жер тоңқаңдай шауып отырды да, қаншығы мен бөлтіріктері апандарына жақындаған кезде, қарсы қарап жатып алды. Ө-ә-ә, сен де бұрынғы қара қасқырлардың әдісін қолданайын деген екенсің. Нар тәуекел!.. Екеуміздің бірімізге ажал жеткен шығар деп айғырды тебіндім де, тұра шаптым. Бұрын қасқыр соғып үйренген бұл айғыр, жеткен қасқырды алдына келсе тарпып, артына келсе тебетін. Айғырым мына жолы да соны істеп, жатқан қасқырды тарпа бассалмақ болғанда, жатқан қасқыр оның танауына шапшыды. Айғыр қасқырды тарпи бергенде, мен үстінен сыпырылып түсіп қалдым. Қасқыр маған ұмтылғанда, айғыр оны қос аяқтап теуіп кеп жіберді. Ұшып кеткен қасқыр тұра қашты. Мен айғырды ұстап мінгенше, қашқан қасқыр жырақтап кетті. Со бетінен жеткізбестен апанына барып кірді.

— Осы ұялы қара қасқыр,— дейді Мұқажан, әңгімесін аяқтауға ыңғайланған қалпын көрсетіп,— со шахтының ішінде әлі де жүр дейді, енді кісі көрсе қашады дейді...

— Жұрттың сол «қара қасқыр» деп жүргені, жер астындағы көмір емес пе екен? — деймін мен күліп.— Қасқыр да табиғаттың мылқау күші, көмір де мылқау күші. Көмірдің күші қасқырдың күшінен артығырақ. Қарағанды даласына жер жаралғалы таптырмай жүрген бұл «қасқырды», адамзат енді ғана тауып, енді ғана пайдаға жаратып жатқан жоқ па? Халықтың ертегі ғып жүргені осы «қасқыр» болар!..

— О да мүмкін,— дейді Мұқажан.

БІРІККЕН БІЛЕКПЕН

Мен «Қарағанды — Алматы» аталатын вагонмен Қызылжар, Новосибирь, Семей арқылы жүретін поездардың, бірінен соң біріне тіркеліп, Алматы қаласына келдім. Ондағы ойым: біріншіден — республика басшылығы өзгергеннен кейінгі жаңалықтармен танысу, екіншіден — өткен күз, Одақтық Орталық партия комитетінің, қаулысымен РАПП аталатын жазушылар ұйымы жойылып, орнына «Совет жазушылар одағы» аталатын ұйым құрылғаннан кейін, Каз. АППта жойылып, орнына «Қазақстан совет жазушылары Одағы» аталатын ұйым құрылғаннан кейін, соның жаңа жағдайларымен танысу. Әзірге Қазақстан жазушылар ұйымының да, Бүкілодақтық жазушылар ұйымының да, өзге республикадағы жазушылар ұйымының да съездері шақырылған жоқ. Бұл ұйымдарда ұйымдастыру бюролары ғана құрылып, алдағы съездеріне даярлық жасап жатыр. Қазақстанда ұйымдастыру бюросының председатели — Ілияс Жансүгіров, секретары — Қадыр Қуанышов.

Бұл бюроның не қызмет атқарып жатуын сипаттаудан бұрын, Қазақстанда қашан, қандай жазушылар ұйымдары құрылудан қысқаша мәлімет беріп кетейік.

Мәдениетті елдерде жазу тарихы, оның ішінде көркем шығарма тарихы ерте басталған елдерде, мәселен, орыста көркем әдебиет үйірмелері XVIII ғасырдан ұйымдасып, олардың біразы әдебиет ұйымының қызметін де атқарған. Советтік дәуірде орыстың бұндай үйірмелері көбейіп, бәрі де советтік құрылысты жақтай отыра, жазу әдісінде әр платформадағы ағымды жақтайтын әдебиеттік ұйымдарға айналып кетті. Жоғарыда атаған РАПП солардың біреуі ғана.

Шын мағынасындағы жазба әдебиеті XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған, бұл түрдегі жазушыларының революциядан бұрынғы саны бармақпен ғапа есептерлік қазақ жазушылары, советке дейінгі дәуірде жазушылар үйірмесін, немесе — Жазушылар одағын құрарлық халге жеткен жоқ. Тек, Абай Құнанбаевтың тірі кезінде, оны немере інісі — Шәңкәрім Құдайбердин, ақын балалары:

Ақылбай, Мағауия, дос ақындары: Көкбай, Әріп төңіректесп, шығармаларын Абай үлгісімен жазуға тырысқан деседі. Абай өлгеннен кейін бұл топ бытырап, әрқайсысы өз бетімен тіршілік құрған сияқты. Қазақтың революцияға дейінгі жазба әдебиетінде бұдан басқа әдебиет үйірмесі сияқты топты естіген жоқпыз. Революциядан бұрын шыққан «Қазақ» газетінің «Айқап» журналының төңірегіне жиналған аздаған қазақ жазушыларын үйірмелік, ұйымдық халға жетті деп айта алмаймыз.

1917 жылғы екі революцияның алғашқы күндерінен-ақ қазақ

әдебиетінде де біріне бірі қарама-қарсы екі бағыт басталды: бірі — Октябрь революциясын, пролетариат диктатурасын, Совет өкіметін, коммунистік бағытты жақтап, жырлауда қазақ совет әдебиетінің алғашқы жолын тартқан Сәкен Сейфуллин бастаған бағыт; екіншісі — Октябрь революциясына, Совет үкіметіне, коммунистік партияға қарсы шыққан, революцияға қарсыларды мақтаған Мағжан Жұмабаев бастаған бағыт.

Алғашқы жылдары жекеленіп күрескен бұл екі бағыттың адамдары, жиырманшы жылдардың орта тұсында топтасқан, яғни — ұйым құрған бағытқа айналды. Сәкен бастаған топ, 1925 жылдан кейін КазАПП аталған ұйым төңірегіне үйірілді, бұл ұйым кешікпей өзінің платформасын, яғни - — көркем әдебиетте ұстайтын бағытын жариялап, ресми ұйымға айналып кетті; ал, Мағжан бастаған топ «Алқа» атты ұйым құруға тырысты, бірақ бұл ұйымның мақсаты советтік құрылысқа, яғни—тап тартысы арқылы социализм ісіне қарсы болғандықтан, мезгіл — советтік жағдай болғандықтан, «Алқаның» идеясын жеке мақалаларда айтқаны болмаса, ұйым ретінде қимыл жасай алмайды.

Сонымен, қазақ әдебиеті, Орталық партия комитетінің 1932 жылғы қаулысына, бірі — ресми ашық түрдегі (КазАПП), екіншісі — бүркенішті түрде («Алқа») екі-ақ ұйыммен келді. Бұл уақытқа дейін, мысалы — орыс әдебиетінде платформалары біріне-бірі қайшы, бірнеше ұйым болғанын, солардың бәрі «Совет жазушылар одағы» аталған жаңа ұйымға қосылғанын жоғарыда айттық. Қазақстанда олай болған жоқ. «Алқадан» қазақ совет әдебиетінің одағына бірлі-жарымды адам ғана қосылды, КазАПП мүшелері Совет жазушылар одағына түгел кірді. Ендігі аз сөз — солардың, ішіндегі кейбір басты жазушылар туралы.

Қазақ совет әдебиетінің алғашқы жолын Сәкен Сейфуллиннің тартуы туралы жоғарыда айттық. Оны кейбір әдебиет тарихшылары соңғы кезге дейін «қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі» деп келді. Егер «негізін қалаушылардың бірі» болса, оның қатарында тағы біреулер тұру керек қой. Расында олай емес. Қазақ совет әдебиетінің туын 1917 жылы бірінші боп көтерген Сәкен Сейфуллин, революцияның алғашқы үш жылында, қазақ тілінде Октябрь революциясын, совет өкіметін, коммунистік партияны, оның көсемі В. И. Ленинді жападан-жалғыз жырлады, бұл үш жылда аталған тақырыптарда Сәкенмен қатар бұл тақырыпқа жазған жазушысы болған жоқ. Осы үш жылда, Сәкен көркем әдебиеттің бар жанрында да революцияны, социалистік құрылысты мадақтайтын бірнеше шығарма туғызды, ендеше, бұның аты «негізін қалаушылардың бірі» емес, сол негізді қалаушының бірден бір өзі. Соңғы екі-үш жылдың ішінде, қазақстандық тарихи документтердің бәрінде де осылай жазылып жүр. Бұл Сәкенге әділ берілген баға.

Өмір бойы осы бетінен таймаған Сәкен, Қазақстанда да Совет жазушылар одағы құрылған шақта; жазушылық стаж жағынан да, идеялық жағынан да, шығарма жазуға шеберлік жағынан да қазақ совет

жазушыларының ағасы және ұстазы еді.

Бейімбет Майлин туралы. Ол да қаламды революциядан бұрын, Сәкенмен қатар ұстаған жазушы. (Жас жағынан Сәкенмен құрдас.) Жазушылық қадамының алғашқы кезінде мектептік сауаты да (Уфадағы «Медресе Ғалия» аталатын татар орта мектебінің алғашқы бірер класын ғана бітірген), саяси сауаты аз болғандықтан, революция жылдары, аз уақыт қазақ ұлтшылдарының ықпалына түсіп қателесуі бар. Қазақстанда Совет өкіметі орнай, Бейімбет ол қатесінен шұғыл арылып, қазақ еңбекшілеріне Октябрь революциясы берген бостандықты, советтік құрылысты белсене жырлайтын жазушы болып кетті. Өйтуі табиғи нәрсе боп шықты: Бейімбет қазақтың ең кедей семьясында туып өскен, әкесі де, туыстары да өмірлерін жалшылықта өткізіп, советтік дәуірде ғана «ауы — атқа, аузы — асқа жарыған», Бейімбеттің өзі де революцияға дейін жоқшылықтың тақсіретін тартып, байларға жалшы да болған, оқуды да аса таршылықпен оқыған, Қазақстанда советтік құрылыс басталған күннен, осы құрылысты белсене жырлаған Бейімбет шығармаларын түгелімен қазақ кедейлерінің революциядан бұрынғы таршылық өмірін, революциядан кейінгі азат құрылысшы өмірін жырлауға арнады. Осы тақырыпта ол поэзияда да, прозада да, драматургияда да, журналистiкте де көптеген құнды шығармалар жасады. Сөйтіп, ол да Қазақстан жазушылар одағы құрылу кезеңіне қазақ совет әдебиетінің аға, құрметті жазушыларының бірі бон келді.

Қазақ совет әдебиетінің, алғашқы кадрының бірі — Ілияс Жансүгіров. 1894 жылы туған ол, кейін табылған материалдарға қарағанда жазушылық ісіне 1917 жылдан бастап кіріскен. Оның бірер өлеңі, алғаш, 1917—19 жылдар арасында Семей қаласында шыққан «Сарыарқа» газетінде басылған. Советтік баспасөзде Ілиястың өлеңдері жиырманшы жылдардың алғашқы жартысында Алматы қаласында шыққан «Тілші» газетімен, Ташкенде шыққан «Ақ жолда», осы қалада шыққан «Шолпан» және «Сана» журналдарында «Таңқыбай» немесе «Матай» деген псевдониммен жарияланып жүрді.

Ілияспен жүзбе-жүз танысуым 1927 жылдың жазы. Бұл кезде Ілияс Москвадағы журналистер институтында оқып жүр. Жазғы каникулға шыққан Ілияс жолда Қызылордаға соғып, Қазақстан Мемлекет баспасына өзінің өлеңдер жинағын ұсынды. Мен ол кезде аталған баспаның бас редакторы едім. Ілиястың қалдырып кеткен қолжазбасынан (жалпы көлемі 20 баспа табақтай). Мемлекет баспасы үш баспа табақтайын іріктеп алды да, «Сағанақ» деген атпен 1928 жылы кітапша етіп басып шығарды. Мен алғы сөз жаздым да, «Ілиястың, өлеңдерінде тап күресі айқын емес» дегенді айттым. Осы жайда Ілияс екеуміз газет бетінде айтысып қап, кейін түсіністік. Оған бас себеп— 1928 жылы ерекше декретпен қазақтың ірі байлары кәмпескеленген кезде, 1929—30 жылдары, ауыл шаруасы жаппай колхоздану негізінде байлар мен кулактар тап ретінде жойылған кезде, қазақ совет әдебиетінде осы науқандарға ең белсенді қатынасқан

жазушының бірі — Ілияс Жансүгіров боп, таптық күресті екпіндей жырлады. Ілияс бұл кезде КазАПП басқарушыларының бірі болды, сондықтан да оның 1930 жылы баспасөз бетінде жарияланған платформасына Ілияс, Бейімбет, мен үшеуміз қол қойдық, сондықтан да, 1932 жылы КазАПП жойылып, Қазақстан совет жазушылар одағының ұйымдастыру бюросы құрылғанда, Ілияс оның председателдігіне тағайындалды. Бұл Ілиястың жазушылық ісінің де марқайған кезі еді. Оның «Жер-су суреттері», «Гималай», «Күй», «Күйші» сияқты бірталай басты шығармалары осы кезде жазылды. Қазақ совет әдебиетінің алғашқы буынына, шығармалық өмірбаяны революциядан бұрын басталатын Сәкен Сейфуллинді, Бейімбет Майлинді, Ілияс Жансүгіровті, тағы басқаларды қоссақ, екінші буынның шығармалық өмірбаяны жиырманшы жылдардың орта кезінен саналады. Бұл топқа Асқар Тоқмағамбетов, Жақан Сыздықов, Өтебай Тұрманжанов, Ғалым Малдыбаев кіреді. Бұлар да Қазақстан совет жазушылар одағын КазАПП арқылы қаламдары төселіп, халыққа жазушылық аттары танылып келгендер.

Қазақстан совет жазушылар одағының ұйымдастыру бюросы құрылған кезде, оның бір мүшесі боп Ғабит Мүсрепов белгіленді. Бұл әлдеқалай белгілену емес еді. Жазушылық өмірбаяны 1928 жылдан басталған ол, осы басқшыпен тез көтеріліп, аз жылдың ішінде әдебиеттің екі жанрынан халыққа әйгілі боп қалды: бірі — көркем проза, екіншісі — журналистік. (Драмалық шығармалар жазуға 1932 жылдан кейін кіріскендіктен, бұл жүйедегі зор табыстарына, бұл арада тоқырамаймыз.) Алғашқы адымын прозадан бастаған Ғабит, жиырманшы жылдардың аяғында, отызыншы жылдардың басында ауыл шаруасын колхоздандыру тақырыбына бірнеше әңгіме және хикая жазып, олары қазақ әдебиетінің қымбат қорына қосылды. Қаламгерлік (публицистика) іске жиырманшы жылдардың орта кезінен кірісіп, саяси және әдебиеттік тақырыптарға бірталай мақалалар жазған, осы істерінде коммунистік бетін айқын көрсеткен Ғабитті Қазақстан Өлкелік партия комитеті 1933 жылдың жазында республиканың басқарушы газеті — «Социалистік Қазақстанға» редактор ғып тағайындады.

КазАПП мүшелерінен 1930 жылдардың бас кезінде марқайып қалған ақынның біреуі — Әбділдә Тәжібаев болды. Жазушылық тарихы 1927 жылдан басталған, кедей семьядан шыққан, советтік балалар үйінде тәрбиеленген оның алғашқы адымынан-ақ таптық, партиялық беті айқын болды. Бұл кездегі әдебиеттік көзқарасында және жазушылық әдісінде Әбділдә Сәкенмен, менімен үндес еді, әсіресе — менімен, екеуміз де ол кезде солақайлау едік, сондықтан да оның 1933 жылы «Жаңа ырғақ» деген есіммен басылған өлеңдерінің бірінші жинағы, менің алғы сөзіммен шықты.

Отызыншы жылдардың басынан қазақ совет поэзиясында жарқырай шыққан ақынның біреуі — Тайыр Жароков. Содан бері социалистік заманымен қатар аттап келе жатқан, үнемі өрлеу жолында келе жатқан

Тайырдың «Бесжылдықтың балғасы» сияқты, «Күн тіл қатты» сияқты жалынды өлеңдері халықтық жырға айналып кетті.

КазАПП-шылдардың бұл тізімін кеңейте түсуге болар еді, өйтуге орын да аз және өйтудің қажеті жоқ, себебі — бұл арада біз КазАПП тарихын жазып немесе оған баға беріп отырған жоқпыз, тек «Қазақстан совет жазушылар одағы» аталатын ұйымның кадрлары қайдан келуін елестетіп қана отырмыз. Қайталап айтқанда, бұл одақтың алғашқы мүшелерінің жүзден тоқсан тоғызы — КазАПП-шылдар.

«Алқадан» Қазақстан совет жазушылар ұйымына жалғыз Мұхтар Әуезов қана келді. Неге келу себебін ол, «Казахстанская правда» газетінің 1932 жылы, 10 июньде шыққан 131-санында жариялаған ұзақ хатында толық баяндады. Оқушыларға мәлім бұл хатты біз талдап жатпаймыз. Тек қана айтарымыз — Мұхтар қазақтың ұлттық әдебиетіне ғана емес, ұлттық мәдениетіне де зор олжа қосты. Мұхтар қазақ совет әдебиетінің мақтанатын шығармаларының бірі — «Абай» романын жазды, көптеген бағалы әңгіме, хикаялар, пьесалар тудырды, ғылымда да бағасы зор еңбектер қалдырды.

Осылайша қаулап өскен қазақ совет әдебиеті, мен 1933 жылдың жазында Алматыға келсем, бір тілекпен, біріккен білекпен ілгері дамып барады екен. Бұл жәйт те менің көтеріңкі көңілімді биіктете түсті...

БАР ЕВРОПА ОСЫНДА

1933 жылдың жазында Қазақстаннан көңілденіп қайтуым бұған дейін оқуға алаңдаңқырап жүрген қалпымды түбірімен өзгертті. Мен енді білекті сыбанып дегендей, сабақтарыммен қатты шұғылдануға кірістім. Орысша қысқартып айтқанда ИКП, ол үш әріпті қазақшылап ұзағырақ аударғанда Қызыл профессорлар институты болатын бұл оқу орны аспирантура делінгенмен, одан бірталай өзгешелігі бар еді.

ИКП, ең алдымен, сол кездегі ең жоғарғы партиялық мектеп саналады да, аспиранттыққа, тек қана партия мүшелері алынды және жалпы партия мүшесі емес, көп жыл партиялық жұмыстарда болып, ысылған, сақа коммунистерді алды.

Оқыту жағынан да ИКП мен аспирантуралардың арасында айырма бар. Аспирантураларда лекция атаулының бәрін тыңдай беру міндетті емес. Ал, ИКП-да ешбір лекцияны тыңдамауға лұқсат жоқ, егерде кейбір аспирант мұны істей қалса, ертеңіне дирекцияға немесе парткомға шақырып зықысын шығарады. Аспирантураға — лекторлардан үнемі консультация алып тұру әр аспиранттың өз ықтиярындағы ғана нәрсе, ИКП-да әрбір сабақтың лекторымен ай сайын ақылдасып тұруға міндеттісің; оқудың семестр аталатын жарты жылдығында аспирантураларда оқушылардың қалай келе жатуы тексерілмейді, ал ИКП-да алғашқы жарты жылдың аяғында, оқу жылының ақырында барлық сабақтан да не біліп, не қоятыны сұралып отырады. Аспирантураларда дене шынықтыру сабағына бару-бармау әркімнің еркінде, ИКП-да күн сайын ертемен және түс кезінде екі рет өтетін дене шынықтыруға бармауға болмайды. Әлдекім бұл тәртіпті бұзса, дирекция оны да қысымға алады. Аспирантура өзінің оқушыларын ғана біледі де, егер ерекше бір жағдай болмаса, оның семьялық халімен шұғылданбайды, ИКП-да әр аспиранттың әйелінің немесе қарамағында тұратын басқа адамдардың балаларының немен шұғылдануын тексеретін арнаулы комиссия бар. Ол комиссия еңбек етерлік жасқа жеткен, бірақ жұмысқа орналаса алмай жүрген семья мүшесі болса, табан аузында орналастырудың қамына кіріседі. Бақшалық я оқу жасындағы балаларды да жүйе-жүйесімен орналастырып, жақсы тәрбиеленуіне жағдай жасайды. Жұмыста жоқ, бірақ балаларын күту ғана ісінде отырған әйел болса, оларға арнап әртүрлі мәдени үйірмелер ашады, дені сауларын ерлерімен бірге дене шынықтыру ойынын өтуге міндеттендіреді (мен өзім ИКП-ға оқуға түскенге дейін физкультура аталатын ойынды сабақ ретінде өткен кісі емен де, ауыл қызы боп ескен, тұрмысқа шыққаннан кейін балаларымен алданған әйелім де солай болатын, екеуміз ИКП үйінде тұрған бес жылымызда физкультура сабағынан ешуақытта қалып көрген жоқпыз). Партиялық жоғарғы мектептердің санатына қосылатын ИКП-ның кітапханасы былайғы аспирантуралық кітапханалардан әлдеқайда бай: Совет Одағында шығатын кітаптардың бәрін де міндетті түрде алумен

қатар, ИКП кітапханасы СССР-дағы таңдаулы кітапханалардың қатарына қосылып, шет елден де толып жатқан тілдегі әдебиетті алады. Оның жабық фонд аталатын бөліміне кітапханалардың көбіне түспейтін, не табылмайтын кітаптар келіп жатады; (мысалы, мен шет елде қашып жүрген Советке қарсы кейбір жазушылардың шығармаларын осы жабық фондтан оқыдым).

ИКП-ның оқулық аудиториялары да, жатақханалық бөлмелері де өте тәртіпті, таза; мұндағы асханада дәмді тамақ арзан бағамен беріледі. Қысқасы, ИКП ерекше жақсы жағдайда ұсталатын азғана оқу орындарының біреуі.

Осындай жағдайда оқығандықтан, ИКП аспиранттарының маңдай алды едім десем мақтанғаным болар, жуан ортасында жүрдім деуге аузын еркін барады. Мен ИКП-да саясаттық немесе гуманитарлық өзге сабақтарды жақсы алып жүрумен қатар, көркем әдебиеттің тарихы, теориясы және шығармаларымен ерекше шұғылдандым. Дүние жүзілік және орыстың классикалық көркем шығармаларды менің өмірде ең көп оқыған шағым осы ИКП-ның тұсы. Профессорлардың бәрі де ығай мен сығайлар. Өзгелерін айтпағанда, бір Луначарскийдің семинарлық оқытуында екі жыл болудың, өзі неге тұрады!..

— Көлденең сөзге көңілін бөлуіме кешірім өтініп, оқушыларға Луначарский туралы төмендегі бар эпизодты айта кетейін: 1932 жылдың күзі. Дүние жүзілік көркем әдебиеттің ең зор өкілінің бірі — Гетенің қайтыс болуына жүз жыл толуына байланысты Совет Одағында да юбилей өткізілетін болды. Москвадағы салтанатты жиналыс, Коммунистік академия ұйымының клубында шақырылды. (Ол үй Ұлы Отан соғысы күндерінде жау тастаған бомбадан өртеніп, мәдениеттің нелер қымбат мүліктері бүлініп я құрып кетті.) Екі мың кісі сиярлық залға жұрт лық толған шақта, баяндамашының жүрегі қысылып қап, жиналыс болмау қаупі туыпты. Сол жиналыста жүрген Анатолий Васильевич Луначарскийге (1875—1933) жиналысты басқарушылар қайтеміз? дегенде, ол: үшінші қоңырауды бес минут кешіктіріп берсеңіздер тоқталатын мәселелерімнің тақырыбын белгілеп, даярланып үлгерем,— депті.

Бес минут кешігіп ашылған жиналыста Анатолий Васильевич үзіліссіз үш жарым сағаттық баяндама жасады. Тақырыбы: «Гете және оның дәуірі». Осы тақырыпқа сөйлеген ол со дәуірдің не оқиғасы қай кезде неліктен болуын, оған Гетенің қарым-қатынасын түгелімен жатқа біледі екен. Сонымен қатар неміс тілінде толып жатқан томдық шығармалар жинағы бар Гетенің, қаламынан туған еңбектерді де жатқа соғады екен. Баяндамасында осы еңбектердің көп жерінен кесек-кесегімен мысалдар алып жатса айтып бергенде басына мұншама көп шығарма сиюына тыңдаушылар қайран қалып, мынаның басы ми мұхитының арнасы ғой!— деп отырысты. Бұл баяндаманың стенографиясы артынан қалын, кітап боп басылды.

Анатолий Васильевич жалғыз Гетені ғана емес, дүние жүзілік классиканың бәрін де осылай білетін!..

1933—34 оқу жылдарының сабағын жақсы өткізіп, туған ауылымда колхоздың председатели боп жүрген інім — Шәкен Мұстафиннің шақыруымен, семьямды алып жазғы каникулда қонаққа бардым. Тұрмысы былтырғы көктемнен түзеле бастаған ауылдар, олардың ішінде — менің туған ауылым мейлінше жақсарып кеткен. Адамы тоқ, малдары күйлі, егін-шөптері шығымды... дегендей, ауыл адамдарының «қағанағы қарқ, сағанағы сарқ». Бұндай жағдайға келтіргені үшін олар партияға да, үкіметке де сансыз алғыс айтады.

Ауылдың жақсы тұрмысын көріп, тынығып қайтқаннан кейін, оқуға тағы де көңілді кірістім. Сабақтарым жақсы жүріп жатқан шақта, 1934 жылдың 29 января күні пәтерім тағы бір қуанышқа бөленіп, үшінші ұлым — Алтай туды (ол кәзір әскерлік инженер).

1934—35 оқу жылының сабағын аяқтап, экзамендерімді түгел тапсыруға жақындаған шақта, институт секретары маған Қазақстан өлкелік Партия Комитетінің секретары Леон Исаевич Мирзоян шақырғанын хабарлады. Ол Москвадағы «Национал» мейманханасында екен.

Амандық-саулық сұрасып, хал-жайды біліскеннен кейін:

— Биылғы каникулды қайда еткізуге ойлайсың?—деді Мирзоян маған. Мен туған ауылыма баратын ниетімді білдірдім.

— О да мақұл,— деді Мирзоян маған жымия қарап,— бірақ мен ауылдың биылғы рахатын семьяңа қиып, өзіңе басқа жаққа баруды ұсынар едім.

— Қандай жаққа?

— Кеше,— деді Мирзоян,— Орталық партия комитетінің үйінде, мен Челябин облыстық партия комитетінің, секретары — Кузьма Васильевич Рындин жолдасты жолықтырдым. Көптен бергі жақын жолдасым еді. Ол менен: егер, мүмкін болса, осы жазда Челябин облысына қазақтың артистері мен жазушыларын жіберіңіз,— деп өтінді. Себебін сұрасам Челябиндағы ірі өндірістерде қазақ жұмысшылары көп екен. Қиыншылық жылдары көшіп барғандар көрінеді. Облыстық партия комитеті оларға ерекше көңіл бөліп, түгелімен өндірістерге орналастырған, мәдениеттік жұмыстарын да қолға алып, балаларына қазақ тілінде мектептер ұйымдастырған, Магнитогорда қазақ тілінде «Магнитогор жұмысшысы» деген газет шығарған. Рындин бұл жұмыстарды жеткіліксіз көреді, өркендете түсудің қажетін айтады, Қазақстаннан жәрдем сұрайды.

— Мақұл жұмыс екен,— дедім мен.

— Мақұл болса,— деді Мирзоян, молырақ жымыңқырап,— осы игілікті іске сені де жұмсауға ниет етіп отырмын. Каникул кезінде семьяңды ауылыңа апарып сал да, өзің кешікпей Челябаға жет. Одан әрі не істеуді Обкоммен ақылдасарсың.

— Мақұл,— дедім мен.

Мирзоян столының үстінде жатқан жалпақ блокнотына жуан қызыл қарындашпен әлдене сөздерді жазды да, конвертіне сап қолыма ұстатты. Былай шыға оқысам, Рындинға менің аты-жөнімді айтып, тиісті жәрдемдер көрсетуін өтініпті.

Мен үй-ішімді туған ауылыма апардым да, Челябаға тез оралып, мейманханасына түстім. Оның ресторанында тамақтанып отыр ем, аласалау бойлы бұжырлау бетті татар қасыма келе қалды.

— Фамилиям Шарипов (атын ұмыттым),— деп таныстырды ол өзін,— шушы Челябада чығатын татар газиті «Челяба ічшіләріндә» мұхаррирмін, яғни — редактормын. Сіз Сабит Муканов тугілісіз ми?

— Иә, — дедім мен қолдасып.— Мені қайдан білдіңіз?

— Былайша ұқшатқан идім, «шушы кіші булыр ми» дип.

— Мұнда келетінімді қайдан білдіңіз?

— Тиз арада мині Обкумның раисі, яғни секретарь! — Кузьма Васильевич Рындин иптәш чакырып алған иді дә; біздің араға қазақ шағиры Сабит Муканов киләргә тиішлі. Сізні шуңа прикрепить итәрбіз, қашында булып консультировать итәрсіз дигән иді. Біз сіздән Обкомға телеграмма килір дип күткән идік. Аз күннән бирі, мин һәр уақыт телефон билән сұраштырып юргән идім, ник кишікті? дип ойлаған идім. Минә, хазір сізні кургәип «шул Сабиты шушы қазақ булмағай иді» дип ойлаған идім. Очень удачно чықты!..

Ертеңіне Рындиннің кабинетіне Шарипов екеүміз бірге бардық. Секретары бізді хабарлауға кіргенде, оған ере тапал бойлы, жуантық денелі, орыс кескінді адам шықты да, менімен бұрыннан таныс адамдай:

— А-а-а, келген екенсіз ғой, жолдас Мұқанов? Хош келдіңіз!—деп қолымды алды да босатпаған қалпымен, жетектей кабинетіне кірді. Есікті Шарипов жапты.

— Сіздің келуіңіз жайында маған Леон Исаевич Москвадан звонить еткен. Кім екеніңізді және неге келетініңізді айтқан. Сізді бұдан ертерек келе ме деп жорып, мына Шарипов жолдасқа қарсы ал және өзің ғана емес, Обкомның үгіт-насихат бөлімінің бастығына хабарланып, оны да ала бар, осындағы жазушылар мен артистерден де өкіл болсын. Горкомнан, Горком

комсомолдан өкілдер болсын деген едім. Оны істей алдыңыздар ма, жолдас Шарипов?

— Бұл кісі хабарсыз келіп қалды. Мейманханада әлдеқалай таныстым,— деп жауап берді Шарипов.

— Ол қалай?!—деді маған Рындин.— Қазақтың жазушысы Челяба пролетариатының арасына келеді де, біз оны қарсы ала алмаймыз! Мүмкін бе, бұл?

— Кешіріңіз,— дедім мен күліп,— ең алдымен, мен әзірге айта қалғандай жазушы емеспін; екіншіден — мен құрметке емес, іске келген кісімін. Ісіме жәрдем етсеңіздер маған көрсеткен құрметіңіз сол болады.

Мен Рындинға Мирзоянның хатын тапсырдым. Ол көзін жүгірте оқып шықты да:

— Телефонмен айтқаны бұдан әлдеқайда кеп. Соған қарағанда, мен сізді сақал-мұрты бар жасамыс адамға санаған едім. Сіз жас жігіт екенсіз,—деді. Содан кейін:

— Мейманхананың ас жағы шамалы деп естігем,— деді Рындин.— Бұл ақын тамақты заводтың асханасынан ішетін болсын.

Рындин стол қасындағы кнопканы басып, секретарын шақырып алды да, мен баратын заводтардың бәріне, мені «жақсы қабылдауды қамтамасыз ет» деп тапсырды.

Челяба облысындағы ірі өндірістермен танысуды біз қаланың жақын тұсында, Мияс өзенінің жағасына орнаған электр станциясынан бастадық. Құрылысы 1930 жылдан басталып, 33 жылы қызметіне кіріскен бұл станция Совет Одағының ол кездегі ең ірі станциясының біреуі екен, күш-қуат жағынан дүние жүзіндегі ірі электр станцияларымен таласады дейді. Бірер күн станция ішіндегі машиналарды көріп шықтым. Мен физика ғылымына піскен адам емеспін, сондықтан инженерлер берген түсініктен ұққаным аз. Менің ұққаным: Челяба электр станциясы Қызылжарда, Орынборда, Ленинградта, Москвада көрген электр станцияларының бәрінен де әлдеқайда зор!

Ғылымның соңғы табысымен қаруланған бұл электр станциясының төңірегіне жұмысшылардың тамаша көрікті қаласы орнаған екен: бәрі де үш-төрт этажды үйлер, балық көшелері де кең және түзу, олардың өн бойына жуықта отырғызылған ағаш шыбықтары жақсы өсіп, жайнап тұр, үйлердің төңірегі, қаланың әр тұсындағы алаңдар гүл бағымен безенген... Мен бірталай пәтерлерді де көріп шықтым, әсіресе — қазақ семьяларының. Электр станциясында ондай семья үш мыңдай. Олардың көпшілігіне жаңа қаладан жақсы пәтер берілген. Бірақ ата-бабасынан бері мал өсіріп үйренген қазақ емес пе, кейбіреуі, (олар да бірталай адам) заводтың

дүкендерінде қазыналық бағамен азық-түлік мол бола тұра, малды өз қолынан сойып жеуді, қымыз бен сүт сияқты ақты өз қолынан сауып ішуді жақсы көріп, қолдарына ірілі-ұсақты бірталай мал ұстайды. Сондықтан қорасы тар үлкен үйлерге малымыз сыймайды деп, пәтерді не жаңа қаланың шет жағынан алады, немесе, берілген жақсы пәтерлерді алмастан өз күштерімен, қасында кең қорасы бар үйшік сап алады екен.

Бұл қалада қазақ мектебі бар. Үйі жақсы. Мұғалімдері, оқу құралдары жеткілікті. Олар түгелге жақын, жұмысшылар арасында үгіт-насихаттық және мәдениеттік істерді жүргізуге араласады екен. Орыс тілін білмейтін қазақ жұмысшыларына арналып бірнеше қазақ дәрігерлері шақырылған. Мектеп қасында қазақ жұмысшыларына арналған жақсы кітапхана бар. Сауатты жұмысшылар «Магнитагор жұмысшысы» газетін ғана оқумен қанағаттанбай, Қазақстандағы қазақ тілінде шығатын газет, журналдарды да алдырып оқиды екен.

Мен бұлардың бәріне қатты риза болдым. Расымды айтқанда, қазақ жұмысшыларының мәдениетті пролетариат түрінде тұруын осы Челяба ГЗС-інде бірінші рет көруім!..

Челяба қаласынын, төңірегінде мен тағы да екі ірі заводпен жақсылап таныстым: бірі — жоғары сапалы болатты қорытатын ферросплав, екіншісі — Челябиның ЧТЗ трактор заводы. Екі өндірістің де төңірегінде жақында ғана орнаған тамаша жаңа қалалар! — Бұларда да мыңдап қызмет атқаратын қазақ жұмысшылары. Одақтағы туысқан елдердің жұмысшыларындай ауқатты және мәдениетті тұрады...

Ферросплавтағы мартен пештерінен таудан құлаған бұлақтай саулайтын болаттың қып-қызыл тасқыны қалыптарына құйылған соң, кейінің жуандығы ертегіде айтылатын — айдаһардай, кейінікі— жыландай боп қанқызыл түрде ирелеңдей жөнеледі де, әлде не тұсқа барып ошарылған соң, салқындап жасыл-қоңырлау түске айналады. Со кезде шынжырға асылған магнит темірінің кесегі төбесіне жылжып кеп, біріне-бірін жабыстыра, вагонға толатын жуандылы-жіңішкелі темірлерді көтеріп әкетіп, аржағындағы бос вагондарға артады екен. Бұған дейін мен қуаты инені ғана тарта алатын магнитті көргем. Магниттік мынау кесек—бірнеше тоннаны тартып әкетеді! Міне қайда күш!..

Кейін ол кезден әлденеше күшейген ЧТЗ сол шақтың өзінде де, егер өз көзіммен көрмесем нанбайтын ертегі сияқтанды. Заводтың бір шетінен кесек темір боп кірген материал ілгері қарай тынымсыз жылжып, әр тұста трактордың әртүрлі бөлшегі боп құйылады да, әрі қарай біріне бірі шұбырып, даяр трактор түрінде шығады да жатады. Бұ не деген таусылмайтын тасқын! Бұ не деген жылдамдық! Бұ не деген күш!..

Челяба төңірегін біраз аралағаннан кейін, мен «Челябаутоль» аталатын көмір ошағына да барып қайттым. Бұның шахталары мәдениетті, техникалары күшті болғанмен, көмірінің сапасы Қарағандыдан әлдеқайда

төмен, сондықтан, бұл облыстың коксалы көмір тілейтін өндірістері қажетін алыстағы Кузбастан тартады екен. Одан әлдеқайда жақын тұратын Қарағандының көмірі сапа жағынан Кузбастан кем түспеуін челябалықтар жақсы біледі. Құрылысы жақында ғана біткен «Петропавл — Қарағанды» аталатын темір жолмен Қарағандының көмірі келе де бастапты. Оны жеткілікті түрде тасу үшін, жуық арада Ақмола — Қарталы темір жолы салына бастамақ.

Челябада айға жақын болғаннан кейін, мен поезбен Магнитогор қаласына жөнелдім. Ол кезде, Челяба облысының қарамағында «Магнитогор» аталатын округ болған, оған бірнеше аудан бағынған. Оған біз түнде жетеді екеміз. «Қаласының түнгі көрінісі қызық болады» деген соң Челябадан шыға, мен проводникке «Магнитогорға жақындағанда оятарсың» дедім де ұйықтап қалдым. Ол оятқанда купеден коридорға шықсам, терезеден бұрын өңім түгіл түсімде де көрмеген ғажап байқалады: оң жақ бетте, жырағырақ жерде, дүние өртеніп жатқандай, көлемі аса үлкен және биік қызыл сәуле жылтырайды! Қасымда тұрған біреуден:

— Анау, қызыл сәуле не?—деп сұрасам:

— Магнитогор комбинаты,— деп жауап береді ол.

Аты-жөнін сұрасам, Магнитогор комбинатының инженерлерінің біреуі. Мен оған қызыл сәуле ішінде көрінген от тасқынды нұсқап:

— Анау не?!—десем, менің бұл өндіріске жаңа ғана келе жатқанымды естіген ол:

— Екі түрге бөлінеді ол тасқын,— деп жауап береді,— бер жағындағы кең шүмектен сарқырама судай саулап жатқан тасқын — мартен пешінде балқытылған темір. Қызуының градусы мыңнан асатын пеште балқыған ол темір шүмектен далаға қарай ақтарылады да, астынан жылжып кеп тұратын вагондардың арқасындағы шойын қазандарға құйылады. Бір мартеннен аққан темір әлденеше қазанды толтырады. Бұндай мартен пештері магнит заводында әзірге тоғыз. Олар үздіксіз қызмет атқарып, балқыған темірді кезекпен ақтарудан күн тәулігінде тынбайды. Әрірек тұста жарыса ақтарылып жатқан қызыл тасқындар батареялардан коксаланып шығып жатқан көмірлер. Оның не екенін білуші ме едіңіз?

— Естуім бар, анығын білмеймін,— дедім мен.

— Онда қысқаша баяндайын,— деді инженер,— ішкі қызуы 1000 градусқа жететін немесе одан да асатын мартен пешін кемеліне келтіру үшін, көмір атаулының бәрі жарай бермейді. Оған коксаланатын көмір керек, яғни, құрамында майы көп көмір керек. Көмірді коксаландыру деген сөз — оның асылын қоқысынан ажыратып алу деген сөз. Өйту үшін, асыл көмірді арнаулы батареяларда күйдіреміз де, майын шүмек арқылы бөлек ағызып, жентектелген бозғылт түсті асылын бөліп аламыз. Сонау жанар

таудан ақтарылған оттай тасып, қып-қызыл түсті тасқындай құлаған нәрсе батареясынан қызу күйінде ақтарылып жатқан коксалар. Инженер одан кейін мартен пешіне төгілген темір кенінің қорытылуына, яғни судай сұйық боп балқуына қажетті жемдерден, қоқыстан басқа да бірталай элементтерді баяндап кетті, онысын темір қорытудың арнаулы курсын өтпеген адам ұға аларлық емес.

Магнитагор комбинатынан түнде ақтарылған темір мен көмірдің қып-қызыл тасқынына таңдана қарап тұрғанда, станцияға жетіп тоқтағанымызды аңғармай да қаппыз. Бізді Округтік партия комитетінің үгіт-насихат жұмысын меңгеретін — Солдатова бастаған бір топ адам қарсы алды. Ол Орынбор рабфагында менімен кластас боп бірге оқыған жолдасым еді. Содан кейін көрген жоқпын-да. Менің мұнда келуімді Челябинск Обкомы Окружкомға хабарлаған екен де, Солдатога достық көңілін білдіруге әдейі келген екен.

Қарсы алғандардың ішіндегі екінші адам, «Магнитагор жұмысшысы» газетінің редакторы Балтабек Асанов екен. (Ол кәзір Петропавлда шығатын «Ленин туы» газетінің жауапты редакторы.)

Маған жуықта салынып біткен салтанатты мейманхананың екінші этажындағы «люкс» даярланыпты. Кештік асты Солдатова, Балтабек және үш-төрт жолдас боп бірге іштік. Астан кейін өзгелері кетті де, Асанов қалып қойды. Таңға жақын ажырасқан Балтабек Магнитагор өндірісінің қайдан шыққанын қысқаша баяндап етті.

Ерте уақытта, бұл арада қазақтың Жағалбайлы аталатын руы мекендеп жүреді екен. Оның атақты лироэпосы «Қыз Жібек» — осы маңайда туған екен, поэманың, геройы — Жібектің:

«Әуелде бас қосқаным Жағалбайлы,
Жылқысын көптігінен баға алмайды:
Өлгені Төлегеннің рас болса,
Құдайым Қыз Жібекті неге алмайды?
деуі содан екен. Сол поэмада:
Базарбайдың Төлегені,
Ерте туған көбегені,
Алпыс жігіт басшы алып,
Сексен жігіт қосшы алып,
Ақ Жайыққа жөнеген.

деген жолдары бар ғой. Емельян Пугачевтың көтерілісіне дейін қазақ тілінде — «Жайық» орыс тілінде — «Яик» боп келген өзенді көтерілістен кейін патша үкіметі — «Урал» деп атауға бұйырғанын білеміз. Сонда да қазақтар күні бүгінге дейін «Урал» демейді, Жайық дейді. Ақ Жайық деп осы Жайықтың Орал тауынан шығатын жоғарғы жағын атайды екен. Өзеннің таудан басталар жерінде «Белорецк» деген орыс қаласы бар, қазақтар оны «Талқала» дейді. Осы «Белорецк»,— «Белая рекадан», яғни «Ақ өзеннен» («Ақ Жайықтан») шыққан. Қазақтың Кіші жүзі Россияға XVIII ғасырдың алғашқы жартысында бағынғанын білеміз. Жағалбайлы Кіші жүзге жататын ру. Соның атам-заманнан бергі мекені — Ақ Жайық болған. Бертінірек орнығып қалған азшылығы мен барған шақта, қалын, Жағалбайлы бұл тұстан алыстап, Ақ Жайықтың Белорецк мен Магнитагорек арасындағы жағасында, тоғыз жерде колхоз боп отыр екен.

Магнитагор заводына қажетті темірдің кені со маңайда жақын екен. Кен алынатын жақпар тасты таусымақты, орыстар Магнитный деп атайды. Таусымақтың жотасында екі шоқы бар. Біреуінің қазақша аты — «Айдахарлы» (жергілікті орыстар оны «Айдарлы» дейді), екіншісінің аты — «Әтеш» (орысша — «Аташ»).

Осы есімдердің шығу тарихы қызық. Шоқыда магнит тасынын, барын бертінге дейін ешкім білмейді екен. бірақ тұрғын халқы әрдайым екі түрлі ғажапты байқайды: біріншісі — егер бұлт шығып, күн күркіресе жайдың жалтылдаған оғы, үнемі Айдахарлының төбесіне жарқ-жүрқ түсіп жатады, жұрт мұны: «со шоқының, астында айдахар жатады-мыс, жайдың оты соған түседі-міс» деп ертегі шығарады, содан шоқы «Айдахарлы» атанады; Екіншісі — Жайықтың жағасында отырған казак-орыс станицасының бір қызы ертеректе шошқа бағып жүріп, әлгі екі шоқының, біреуіне шыққанда, етігінің табаны әлдене тасқа жабысады да қалады, қыз суырып ала алмайды, етігін тастап кетуге қимаған қыз, қысында бақырып жылайды да отырады, оны естіген әлдене жүргінші қыздың, қасына келеді де, етікті тастан әрең ажыратып алады; осы хабар үкіметтің құлағына тигеннен кейін Россияның Ғылым Академиясынан арнаулы экспедиция жіберіліп тексеру жүргізсе, жанағы жердегі будырмақ тастың бәрі темір кені боп шығады және темір проценті аса жоғары — 30,40. Темірдің асыл және мол кені табылуға, етігінің темір шегелі табаны тасқа жабысқан қыз, ол қыздың шақырған әтештей бақыруы себеп болғандықтан, ол шоқының атын жұрт «Әтеш» деп кеткен.

Экспедиция «Айдарлы» мен «Әтеште» хисапсыз мол темір кені барын, ол кен жердің астында емес үстінде тау-тау боп үйіліп жатқанын ашып қайтады. Осынша мол темірді қорытып алуға патшалық Россияның күші жетпейді. Бұл жұмысты қолға алуға Совет өкіметінің мұршасы 1930 жылдардың басында ғана келеді. Бүкілодақтық Орталық партия комитетінің 1930 жылы, 15 майда шыққан қаулысына сәйкес, Магнитагор заводы салына бастайды да, бір жылдан кейін іске кіріседі. Содан бері үнемі өркендеу жолында келе жатқан завод темір өндіруде. Совет

Одағындағы ғана емес, дүние жүзіндегі ең ірі заводтармен қатарласып қалған. Алдағы мүмкіншілігі одан да зор...

Магнитагордың іші-сыртын аралау жұмысында мен бір айдай болдым. Осы мерзімнің ішінде комбинаттың жайымен де, онда қызмет атқаратын инженерлер мен техниктердің, жұмысшылардың тұрмысымен де кең таныса жүре, бұнда атқарылып жатқан істердің масштабына, қуатына, өнеріне қайран қала жүре, өмірімде естімеген бір қызыққа кездестім.

Балтабек екеуіміз бір күні жеңіл машинамен Магнитагор округтік аудандарын аралауға шықтық. Шоферымыз ойыншы және көңілді жас жігіт. Қаладан шыға:

— Осы сапарда,— деді ол, күле сөйлеп,— мен сіздерге Бүкіл Европаны аралатып түсірем.

— Қалай?! — дедім мен.

— Қалай?! — деп қайталады мені бұған дейін округтің аудандарын аралап көрмеген Балтабек.

— Рас айтам,— деді шофер.— Сіздер осы сапарда Европаның бірнеше атақты қалаларында боласыздар.

— Қандайларында? — дедік шофердің сөзіне әлі де түсініп болмаған біз.

— Оны іс жүзінде көрсетем.

Шофердың айтқаны расқа шықты. Бастапқы күні ол:

— Бүгін Варшаваға қонамыз,— деп еді, кешке жетіп қонған селомыздың аты «Варшава» болып шықты. Одан кейін біздің алдымыздан: Берлин, Гамбург, Брюссель, Гаага, Париж, Версаль, Вена, Будапешт, Прага... деген сияқты селолар бірінің артынан бірі кездесе берді. Солардың ішінде, Париж төңірегіндегі патшалар сарайының бірі «Фер-шен-Пенуаз» да келіп шықты!

— Бұ не?! Қайдан шыққан есімдер?! — деп сұрасақ, шофер «кейін айтам» деп жауап бермейді. Былайғы жұрт тан білетін адамдар табыла қоймайды.

Жарты айдай жасырған бұл құпиясын шофер бізге қалаға оралып келе жатқан күні ғана ашты. Оның мәні төмендегідей боп шықты: орыс пен француздардың арасында 1812 жылы болатын соғыста, Наполеон әскерін қирата жеңген орыстар еш жерде тыныс алдырмай Парижға шейін қуады, ақырда Парижды да алады. Орыс армиясында «Ноғайбақ» аталатын христиан дініне шоқынған татарлардың атты қосыны болған, жолшыбайғы қалаларға шабуыл жасағанда, осы қосын алда жүріп. талай қамалдарды бұзады. қақпаларының кілтін алады...

Орыс Европадан ұлы жеңіспен қайтқаннан кейін Бас қолбасшы — Кутузов, Россияның со кездегі патшасы — І Александрға ноғайбақтарды мақтайды. Патша оларға қатты риза боп, кәзіргі Магнитагор орнаған Жайық жағасында бос жатқан кең далаға село-село ғып орналастыруға, әрбір селоға Европада ноғайбақтар бұзып алған қамалдардың атын қоюға бұйрық береді. Бар «Европаның» Магнитагор маңынан табылатын себебі осы екен!

Магнитагор округінде бір айдай болып, мен Челябаға оралдым. Кузьма Васильевич Рындинға кіріп, көрген-білгендерімді, алған әсерлерімді айтып бердім. Ол Обкомның бюросын өткізуге әзірленіп жатқанын айтты да:

— Молырақ кеңесуді ертеңгі кешке қалдырайық. Ертең — демалыс күні. Шұбар қол атанатын тамаша келіміз бар. Айнала өскен қалың қарағай, көл жағасында Обкомның демалыс үйі бар. Машинамен баратын жер. Бірге барамыз. Облыс басшылары мен мәдениет қызметкерлерінен де біраз адам барады. Бәрі сізбен қоштасу құрметіне,— деді.

Шұбаркөл шынында да ғажап екен. О шеті мен бұл шетіне көз жетпейтін, суы әрі тұщы, әрі терең көлдің үстінде біз моторлы қайықпен біраз жүрдік, қармақпен балық та ұстадық. Көлдің айналасына ғана емес, маңайындағы жазық даланың, бәріне тұна өскен қарағайлы, қайыңды. терегі аралас орманның де ұшы-қиырына көз жетпейді. Осы орманның ішінде, осы көлдің жағасында талай демалыс үйлері және балалар лагері орнап. маңайында үздіксіз сауық өтіп жатады екен... Тынысқа іздесе тапқысыз дейтін жер!..

Обкомның демалыс үйіндегі банкетке жүзден астам адам шақырылған екен. Арнаулы духовой оркестр шақырылыпты. Ол ойнағанда шалқар көлмен, шексіз орманның бүйірі солқылдап, делебесі қозғандай жаңғырыға үн қосып кетті... Бізді еркін дем алсын дегендей жиі ұшырасатын жаңбыр да жаумады. Жарық ай жүзген қаракөк аспанның бер жағын перделей, жұқа ғана алашабыр бұлт көшті. Бұлттан көрінген ай да, сансыз жұлдыздар да, теңіз бетінде жүзіп бара жатқан кемелердің жарығындай дірілдей теңселіп, қара мақпал аспанды ерекше көркемдендіріп жіберді... Кең көлдің өн бойында жыпырлаған қалың құс, оркестр үніне делебесі қозғандай дамылсыз ұшып-қонып, у-шу болды... Неткен рахат дала!..

Демалыс үйінің ұзын және кең террасында ұйымдасқан мәжілісті Рындинның өзі ашты.

— Кеше,— деді ол сөзінде, жиналғандарға мені таныстыра кеп,— Мұқанов жолдаспен сөйлескенімде, маған ол Магнитагор округіндегі селолардың бірнешеуі европалық қалалардың атына ие болғандығын айтты. Бұл есімдер бұрын атау орнына ғана қолданылса. енді шын мағынасында қолдануға болады. Біздің облыстағы ірі өндіріс орындары сияқты, әсіресе Магнитагор сияқты заводтар кәзір европалық мемлекеттердің, көбінде жоқ. Біз алдағы аз жылда бүкіл Европаны басып

озып, капиталистік мемлекеттердің алдында келе жатыр дейтін Америкамен жарысқа түсеміз. Арғы аз жылда одан да озамыз. Әзірге айтарым,— деді Рындин маған қарап,— хош келдіңіз совет жазушысы. Қанша жазушы келсе де тақырып тауып береміз. Өз сөзіңізбен айтқанда,— «бар Европа осында!..»

ҚАЗАҚ ӘНІ АСПАНДА

1935—36 оқу жылының басына мен мезгілінде оралдым. ИКП-ның оқу курсы 35 жылдың аяғында бітеді де, одан әрі диссертация даярлау жұмысына кірісеміз.

Оқу курсын жақсы аяқтадым. Барлық экзаменді де тапсырдым. Енді, диссертацияға кірісер алдында Алматыға барып, жолдас-жораларды көріп, қаланың жаңалықтарын керіп, көңіл көтеріп қайтқым келді. Басшылық ісіне Леон Исаевич Мирзоян барғаннан кейін республиканың экономикасы да, мәдениеті де қызу қарқынмен көтерілуін естіп те, көріп те келем. 1934 жылдың күзінде Алматыға да барып, жаңа игіліктерін көріп қуанғам. Солардан бірнеше мысал.

Ең алдымен мектеп мәселесін алайық: Қазақтың ұлттық мектебі,— Октябрь революциясының жемісі екенін білеміз. Қазақстанда Совет үкіметі орнай сала ауылдарда да, қалаларда да қазақтың бастауыш мектебі — мындап, орта мектебі — жүздеп. жоғарғы мектебі — ондап... дегендей қаулап өсті. Бұл жұмысқа үкімет жыл сайын миллиондаған сом қаражат жұмсады.

Іс қарқыны солай бола тура, республика басшыларының салақтығынан ауылдарда да қалаларда да, мектептің жаңа үйлері қажетті мөлшерде салына қоймады. Мысалы, отызыншы жылдардың бас кезіне дейін Алматыдағы мектептердің көбі ескі үйлерде болып келді.

Мирзоян басшылығының ерекше қолға алған мәселесінің біреуі осы. Ол кезде Қазақстанның Оқу комиссары боп Темірбек Жүргенов тағайындалды. Мектептен алған мамандығы экономист болғанмен, бұл жігіт мәдениет мәселесіне де жүйрік қазақтың біреуі болды. Орта Азия университеті 1926 жылы бітірген ол республиканың әртүрлі қызметін атқарып жүрді де. Мирзоян келе Оқу комиссарлығына тағайындалды. Бұл қызметінің алғашқы күнінен-ақ оның көңіл бөлген үлкен мәселелерінің, біреуі — мектептерге мәдениетті үйлер салу. 1933—1937 жылдарда Жүргеновтің ынта жұмсауымен республикада салынған мектептің жақсы үйлерін жүздеп санауға болады. Бір ғана Алматының өзінде, ол қалаға көрік беретін 18 мектеп салғызды. Оқу кітаптарын, оқу құралдарын молайтуға да Жүргенов өте көп еңбек сіңірді. Мен, Қазақстан республикасы ұйымдасқаннан бері оқу жұмысын басқарып келген адамдардың бәрімен де таныспын. Жүргеновті солардың ішіндегі ең күштілерінің бірі еді десем еңбегіне лайық баға ғана болар еді.

Мирзоян тұсында республиканың жоғарғы мектептері де өсті. 1934 жылы Алматыда Қазақстанның бірінші Мемлекеттік университеті, Тау-кен институты ұйымдасты. Со тұста Қазақстанның бірнеше қалаларында

педагогикалық институттар ашылды. Іргесі 1932 жылдан бастап қаланған СССР Ғылым Академиясының Қазақстандық филиалы да аяғын нық басып, Қазақстанның байлығын зерттеуде, экономикасын, мәдениетін өркендетуде ғылымдық жәрдемдер бере бастады.

Мирзоян қазақ халқының, көркемөнерін алға бастыруда да қызу іске кірісті. Бұл игілікті жұмыс Крайкомның 1933 жылдың күзінде алған қаулысынан басталды. Соған сәйкес 1934 жылдың басында Алматыда музыкалық театр құрылып, Мұхтар Әуезов жазған «Айман — Шолпан» атты музыкалық пьесаның, Бейімбет Майлин жазған «Шұға» атты музыкалық пьесаның спектакльдерін көрсетті. Со жылы Алматыда халық өнершілерінің республикалық слеті шақырылып, қазақ күйшілерінің, қазақ әншілерінің, қазақ ақындарының ішінен аса үздік шыққандары табылды, мәселен: күйшілерінің ішінен қазақтың, халықтық қарт композиторлары — Дина Нұрпейісова, атақты әншілер мен композиторлар ішінен — Шашубай Қошқарбаев, Кенен Әзірбаев, ақындардан Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин, Нартай Бекежанов тағы тағылар..

1935 жыл одан да артық жеміс берді. Осы жылдың басында Алматыда Қазақтың Мемлекеттік филармониясы құрылды. қазақ музыкасының, құралдарынан ұлттық оркестр ұйымдасты, көктем кезінде Алматы қаласында мәдениет съезі ашылып, қазақтың ұлттық өнерінің таңдаулы өкілдері қатынасты, әр салада ғылымдық мәні зор баяндамалар жасалды.

Қазақ мәдениетінің осылай қарқындап өсуі менің де делебемді қоздырып, оқуымды тез бітіруге, Қазақстанға тез қайтуға, қызу істерге араласуға асықтым...

1936 жылдың басында, қысқы каникул кезінде Алматыға барсам, қазақ мәдениеті, оның ішінде — көркемөнері, әсіресе, театр өнері бұрынғыдан да биіктеп кеткен. Қазақтың Мемлекеттік опера театры соңғы кезде екі спектакль даярлап сахнада қызғылықты түрде -жүріп жатыр екен: бірі — сөзін Ғабит Мүсрепов, музыкасын Евгений Брусиловский жазған «Қыз Жібек», екіншісі — сөзін Бейімбет Майлин, музыкасын Евгений Брусиловский жазған «Жалбыр».

Осы арада музыкасы деген сөзге қысқаша түсінік бере кетейік. Аталған екі спектакль түгіл, олардың алдында көрсетілген «Айман — Шолпан» мен «Шұғада» да композитор тыңнан жазған музыка өте аз, олардың музыкасы түгелге жақын қазақтың халықтық ән-күйлерінен құрастырылып жасалған. «Қыз Жібек» пен «Жалбыр» да осы ізбен кеткен. Брусиловскийдің еңбегі — қазақтың тамаша ән-күйлерін әдемілеп құрастыра білуінде. Осылай құрастырудың арқасында, қазақтың бұрын жеке айтылатын әндері көп кісі қосылып айтатын хорға айналып кеткен, кейбір жеке әндер арияларға, дуэттерге, триоларға айналып кеткен. Бұрын домбыра мен қобызда жеке ойналатын ән-күйлер, енді оркестрге түсіп, мәдениеттің аса үнді

аспаптарымен тамаша боп орындалуға айналған. Сонымен, қазақтың халықтық музыкасы — Евгений Брусиловскийге, Евгений Брусиловский қазақ музыкасына тығыз байланысып, біріне-бірі өмірлік міндетті боп қалған... Кейінгі композиторлар да осы жолмен келеді. Қазақтың халықтық бай музыкасының әлі де талай композиторға, талай операға таусылмас азық боларлық түрі бар!

Қазақ музыкасын биік белеске шығаруда ерекше еңбек еткен мәдениет орнының біреуі — Қазақстанның Жамбыл атындағы Мемлекеттік Филармониясы. Филармонияның ең үлкен еңбегінің бірі — қазақтың музыкалық аспаптарынан оркестр құру. Оны ұйымдастыруда еңбегі ерекше адам — кәзіргі белгілі композиторларымыздың бірі, академик — Ахмет Жұбанов. Оркестр жасаудан бұрын қазақтың, ұлттық музыка құралы: домбыра, қобыз, сыбызғы ғана болғанын білеміз. Осы құралдардың дауыстарын күшейтіп, жаңарған аспап түрінде шағаруда қазақтың атақты қолөнершісі — Қамар Қасымов қарттың да еңбегі зор.

Қамардың қолынан жасалған даусы күшті жаңа домбыра мен қобызға Ахмет Жұбанов еуропаның симфониялық оркестрінен бірталай құралдарды араластырып, айта қалғандай ұлт оркестрі жасалып шыққан. Кейін бұл оркестр дүние жүзіне әйгілі оркестрдің біреуі болды.

Қазақтың музыкалық театрының спектакльдерінде рольдерін ерекше қызғылықты түрде атқарып жүрген: Қанабек Байсейітов, Күләш Байсейітова, Құрманбек Жандарбеков, Шара Жандарбекова, Манарбек Ержанов екен. Солардың ішінде көпшіліктің ерекше сүйетіні Күләш Байсейітова. Мен оны 1934 жылы «Айман — Шолпан» пьесасындағы Айман ролінде, одан кейін «Шұға» пьесасында Шұғаның ролінде көргем. Ол кездегі жас қыздың (1912—1957) рольдерді жақсы ойнауы жұртты қызықтырып, «бұдан ірі актриса, ірі әнші шығады» деген үмітте болатын. Енді, «Қыз Жібек» пьесасында — Жібектің, «Жалбыр» пьесасында Қадияшаның ролін ойнауын көрсем, Күләш ол үмітті ақтапты.

Қазақстан астанасы — Алматыда қазақ мәдениетінің гүлдене өсіп биіктеуін көрген мен Москваға зор қуанышпен қайттым. Бірақ көңілім қобалжудан да құр болған жоқ. Өйтпегенде ше? Алдағы көктемде, Москвада қазақ көркемөнерінің онкүндігі өтеді. Қазақ спектакльдерін көруге Одақ астанасы Москваның мәдениеті жоғары адамдары келеді. Біздің артистер солардың көңілдерін қанағаттандыра ала ма, жоқ па? Қанағаттандырса—құба-құп. Ал, егер қанағаттандыра алмаса ше? Менің көңілімді қобалжытқан соңғы ой...

Қазақ көркемөнерінің декадасы 1936 жылдық 17 майы күні СССР Мемлекеттік Академиялық Үлкен Опера театрының филиалында ашылды. Бұл үйге спектакль басталардан біраз уақыт бұрын кірсем, фозде жиналған адамның көптігіне көз тұнады. Соңғы қоңырау қағылып, жұрт залға лық толды..

Шам сөнер алдында менің он, жақ қатарыма кеп, орыстың атақты артисі — Иван Михайлович Москвин, оның аржағына — әйелі, орыстың атақты артисткасы — Алла Константиновна Тарасова келіп отырды. Москвинмен менің аздаған таныстығым болушы еді. Әйелін сахнада я көшеде ғана көретінмін. Иван Михайлович мені әйеліне таныстырғаннан кейін, ерлі-зайыпты екеуінің арасына отыруды өтінді.

Музыка түсінікті болар,— деді ол маған,— ал, спектакль — музыкалық драма көрінеді ғой, оның прозалық сөздеріне түсінбеспіз, не айтып жүргендерін білмеген соң, қызығы да болмас.

— Мақұл,— дедім де, екеуінің арасына отырдым. «Қалай болар екен?» деген ой жүрегімді қобалжытып, тиышсыздандыра бастады. Онымды «қасымдағылар біліп қалар» дегендей, шамның, тезірек сөнуін тілеймін...

Міне, шам да сөнді. Залдың іші қара-көлеңке бола бастаған шақта тиышсыздануым бәсеңдеу орнына үдей түсті. Со кезде Ахмет Жұбанов дирижер болған оркестр, «Қыз Жібектің» увертюрасын қыздырып ойнай жөнелді. Бұл тамаша музыка менің қобалжыған жүрегімді аз да болса бәсеңдеткен сияқтанды...

Міне, сахна да ашылды. Декорациясы — үлкен масштабта көркем жасалған қазақ киіз үйінің, іші. Аздан кейін серуендеп жүрген бірталай қыз-бозбала шықты да әндетіп, билеп дегендей, ойнай бастады... Әне, серік қыздарымен Жібек те шықты... Оған іштей құмартатын Бекежан қарақшы келді... Алыстан құмартып іздеген Төлегеннің де, киіз үй сыртынан ән айтқан үні естілді... Кешікпей, нөкерлерімен сахнаға о да кірді... Бұл көріністердің бәрі не екенін, геройлардың не айтып жүргенін Тарасова мен Москвинге сыбырлаған дауыспен кезек-кезек қысқаша түсіндіріп отырдым...

Бір сәтте, сахнаға қадала қарап отырған Алла Константиновна Жібектің әлдене сөзін аударып бермек болған маған, «қажеті жоқ» дегенді ымдады. Москвинге қарап ем, ол да сөйтті. Екеуінің, де кескіндерінен көргенім,— артистердің, олардың ішінде — Күләштің әндері мен ойындарына мейілінше ықылас қоя қарап, мейлінше ықылас қоя тыңдап отыр. Жан-жағымда отырған өзгелеріне қарасам да кескін кейіптері менің көршілерім сияқты. Олар көздерін әсіресе Күләшқа тігіп, ол ән айтқанда да, драмалық қимылдар жасағанда да, дыбыстарын кейде ақырын, кейде қатты шығара шырқаса да,— «ох! Қандай тамаша! Қандай таза ойнайды! Қандай сенімді ойнайды!»— десіп қояды. Мен көршілеріме әлі де түсіндірмек қалпымды көрсетсем Тарасова да, Москвин де құлағыма сыбырлаған дауыспен, «қажеті жоқ... бәрі де түсінікті! Бәрі де тамаша!»—дейді.

Бұрын да ойындарын жақсы көретін Күләш маған кәзір онысынан өлшеусіз өсіп кеткен сияқты. Мен кәзір, сахнада артистка Күләшті емес, өмірінің барлық шындығымен жарқыраған Жібек қызды көріп отырмын... Менің көріп отырғаным ойналып жатқан өмір емес, шын жүріп жатқан

өмір; мынау көріп отырғаным — шындық өмірдің елесін ғана көрсететін спектакль емес, сол шын өмірдің дәл өзі; Күләштің бұл ойынындағы кескінінің, мына құбылысында, денесінің мына қимылында, әндеткен я сөйлеген шақтағы дауысының құбылысында: «мынасы — артық, мынасы — кем» дерлік ешнәрсе жоқ; оның барлық қимылы, барлық үні дәл өмірдің өзінен өрбіп жатқан шындыққа сәйкес шығады! Күләштің сондай қалпын көргенде: «Апыр-ау, спектакльде де шындықты осынша дәл және қызғылықты көрсетуге болады екен-ау?!» деймін ішімнен.

Антракт болған шақта мен екі көршімді қолтықтай фозге бірге шықтым. Сонда олардың екі жағымнан үн қоса маған айтқаны:

Күләш Байсейітованың мына ойыны — ойын емес, ертегі!.. Опералық кейбір актер мен актрисалардың дауысы жетсе, ойыны жетпей, ойыны жетсе дауысы жетпей жүреді. Байсейітованың бойына бұл екі өнер бірдей дарыған. Станиславскийдің: «актердің шеберлігі — өмір шындығын нақтылы күйінде көрсете білу» десе, мына Байсейітова соның өзі. Сахнада өмір шындығын мұншама сенімді көрсету — актер атаулының қолынан келе бермейді, ол тек, ірі таланттың ғана қолынан келеді. Байсейітова сондай талант екен!

Орыс сахнасының заманымыздағы ең шеберлерінің қатарына жататын ерлі-зайыпты бұл екі адамның мына сөздері — менің ұлттық намысыма зор рух берді...

Екінші акт басталды. Оны да көрермендер, әсіресе, менің екі көршім бар ықыласымен тыңдап, мадақтаған дауыстарын әлсін-әлсін шығарып отырды...

Соңғы актіде, яғни Жібектің Төлегенді сағынатын, одан кейін өлгенін еститін кезінде, Күләш алғашқы актілердегі ойынынан да биіктеп, дауысы да ерекше ашылып кетті. Со кезде көршілеріме қарасам, екеуінің де есі шығып кеткендей, Күләштің ойынынан басқа ешнәрсеге көңілдерін бөлер түрлері жоқ. Мен олардың бұл сезімін бөлмейін дедім де, көзімді сахнаға тіктім... Аздан кейін, алдымды түтін шалған сияктанып, көзім бұлдырап барады... «Мынау не?!» дегендей уқалап көрсем, саусағыма дым сезіледі!.. Сонда білсем, Төлегеннің елімін естіп зарланған Жібектің дауысы шыққанда, өзіме де білінбестен көздерімнің жасы ыршып кетіпті. Мынауым ұят болған екен! Көршілерім біліп қалмасын!» дегендей, қалтамнан орамалымды алып, көзімді сүрттім де, «бұлар неғып отыр екен?» дегендей қарадым...

Қарасам, сізге өтірік, маған шын — Алла Константиновна да жылап шұбырған жасын сүртсе, қызғылықты ойынды көруге бөгет болар дегендей, жасқа толы көздерін сахнадан алмайды!— Иван Михайлович көзін сүртіп отыр...

Жан-жағыма қарасам, тағы біреулер де жылауда екен... Ал, залды

толтырған көрермендердің бәрі тастан жасаған мүсіндей боп, қимылсыз қатып қапты...

Спектакль аяқталғанда, қазақ артистеріне түрегеп қол шапалақтаған көрермендер ұзақ уақыт тұрып алды. Сахна бірнеше рет жабылып ашылғанмен, олар кетпеді. Шымылдық жабылған шақта да, ашылған шақта да олардың бір ауыздан шығарған үні: «Жасасын қазақ халқы! Жасасын оның өрге басқан өнері!.. Жасасын қазақ халқының бұлбұлы — Күләш Байсейітова!»

Осы шудың, арасында Иван Михайлович Москвин менің құлағыма сыбырлады да:

Сіздің бұл актриса, дүние жүзіндегі ек, алдыңғы қатарда тұратын сахна шеберлерінің бірі екен! Құттықтаймын!— деп қолымды алды. Алла Константиновна да соны айтып:

— Бұл ғажап өнер, ғажап дауыс. Күләш Байсейітова биікке көтерген қазақ әнінің — бұдан да биіктей түсуіне тілектеспін!— деді...

Аруағыңнан айналайын біздің Күләш, қазақ әнін аспанға осылайша биіктеткен еді!..

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТОЙЫ

Онкүндіктің алғашқы сауық кештерінде Леон Исаевич Мирзоян болған жоқ. Бұдан бірер ай бұрын әлде не сырқатын емдетуге Парижға кеткен ол, онкүндіктің қорытынды концертінің қарсаңында ғана оралды. Поезбен келіп Белорус вокзалына түскен Мирзоянды қарсы алушылардың ішінде мен де болдым. Қазақ көркемөнерінің онкүндігі Москвада жоғары дәрежеде өтіп жатуынан Леон Исаевич хабардар екен. Бұл қызу думанның жаңғырығы радио арқылы Парижға да естіліп, Мирзоян тыңдап отырыпты.

— Александр Затаевичтің «Қазақ халқының, 1000 әні» деген жинағына Ромен Ролланның жоғары баға беруін баспасөзден білеміз,— деді Мирзоян вокзалдан қарсы алушыларға,— француздар, олардың ішінде париждықтар қазақ музыкасын естуге содан бері құмар екен. Москвадағы қазақ концертін радио арқылы естіген олардың маған жолыққаны «ғажап екен» десті...

Мирзоянның менің өзіме алып келген игілікті хабары,— «Сұлушаш» поэмасының француз тіліне аударылып, Париждағы бір баспада шығуы.

Онкүндік зор абыроймен аяқталды. Күләш Байсейітоваға «СССР халық артисткасы» деген атақ берілді. Қазақтың бірнеше артистері мен артисткаларының кеуделеріне ордендер тағылды. Қазақ көркем әдебиетінің өкілдерінен екі адамға Еңбек Қызыл Ту ордені берілді: ауыз әдебиетінің биігі — Жамбыл Жабаевқа, жазба әдебиеттің биігі — Сәкен Сейфуллинге.

Онкүндік мерекесі өткеннен кейін, мен Леон Исаевич Мирзоянға жолықтым да, алдағы жазда Сәкен Сейфуллиннің, әдебиеттік еңбекке кірісуіне 20 жыл толуын Қазақстанда тойлауды өтіндім. Неге өйтуімді дәлелдемек болғанда:

— Білем,— деді Мирзоян,— Сәкеннің өміріне де, ісіне де қанықпын. Ол шын мағынасында революционер-большевик, қазақтан шыққан бірінші пролетариаттық жазушы. Юбилей өткізу жайында ойланайық. Жолдастармен ақылдасайын. Өзім хабарлайын.

Хабарланған күні барсам, Сәкеннің юбилейін алдағы июль айында өткізетін бопты. Мирзоян маған бір ұсыныс айтты. Кеше кеңескенде мен оған диссертациямды Москвада жаз ортасында қорғап, Алматыға күз оралуымды айтқам. Ол үндемеген. Бүгін айтқаны:

— Сіз не үшін оқыдыңыз? Ғалым, я педагог болу үшін бе? Білімді жазушы болу үшін бе?

— Әрине, соңғысы үшін,— дедім мен.

— Онда,— деді Мирзоян,— сіз диплом қорғауға уақыт кетірмей,

Алматыға тез қайтыңыз да, жазушылар ұйымының жұмысымен және шығармалық істеріңізбен шұғылданыңыз.

Ол мені осыған көндірді.

Алматыға бара Казкрайком мені Қазақстан жазушылар одағының басқарма председателдігіне тағайындады. Онда менің қолға ерекше алған жұмысымның біреуі — Сәкен Сейфуллиннің әдебиеттік қызметі жиырма жылға толуға байланысты өткізілетін юбилей. Жазушылар одағы бұл жайда бірталай шаралар өткізуге жоспар жасады да, басқарушы орындардың бекітуіне берді. Юбилейлік жиналыста баяндама жасау маған тапсырылды.

«Сәкенді білемін» дейтін адамның бірі болғаныммен баяндамаға даярланғанда оның өмірінің революциядан арғы жағын шалағай білетін боп шықтым. Осы олқылықты толтыру үшін білмейтінімді Сәкеннің өзінен сұрап алмақ боп пәтер үйіне бардым. Ол Карл Маркс пен Виноградов көшелерінің бұрышындағы үлкендеу ағаш үйде тұратын. Кең қорасында жақсы бақшасы болатын.

Сәкеннің айтуынша, төрт ұлы, екі қызы болған, әкесі Сейфолла өмірінде балаларын қолына да алмаған, сүймеген, иіскемеген адам екен. Мен Сәкенді де солай көруші едім. Баланы едәуір жасқа келгенде көрген ол, Гүлбағрамнан туған бірінші қызы — Лаураны (28, я 29 жылы туған болу керек) иіскеген де, сүйген де емес деседі. Ал, 1936 жылдың басында туған ұлы — Аянды жақсы көруінде хисап болған жоқ.

Үйіне барсам, Аянды мойнына мінгізіп, екі аяғынан қолымен ұстап алған Сәкен қора ішінде серуендеп жүр екен. Келген жайымды естігеннен кейін, Сәкен мақұл, кеңесейік деді де, баланы шешесіне беріп, есігінің алдына қалың, боп өскен талдың тасасындағы қуысқа төсеніш, тапал стол, қымыз, ыдыс алдырды да, қою, дәмді қымызды ішіп отырып кеңеске кірістік. Мен одан революцияға дейінгі өмірін қысқаша баяндап беруді өтіндім. Ендігі сөзді, сөз араластырмай, Сәкеннің өзіне берейік.

Мен қазақтың «Арқа» аталатын кең, даласының нақ ортасында туып-өскен адаммын. Арқада Ор, Аба дейтін, төбесіне атпен шауып шығатын екі тау бар. Менің ата мекенім Аба тауының қойнауында Қарашілік деген жер. Абаның бойы толған бұлақ. Көктемде тасып күз үздік-үздік қара су боп кететін Жаман дейтін өзен де бар. Таудың салаларына қайыңы, терегі, талы, шілігі аралас қалың, орман өседі. Қыраттары қызғылт бұйра тас. Тау төбесіне шықсаң, алыста адақтай біткен шоқылардан басқасы, ұшы-қиырына көз жетпейтін кең дала. Мен туған даланың, ауылдары қысты күні тау сағаларында қыстайды да, жаз алысқа көшіп, Абадан бес-алты жүз километрдей жердегі Ақмола қаласына таянып барады. Біздің ауылға ең жақын қала — осы Ақмола, ең, жақын село — орысша «Успенский», қазақша «Нілді» аталатын мыс руднигі, ол Абадан 150 километрдей.

Біз қазақтың Арғын аталатын руына жатамыз. Оның ішінде Қуандық,

оның ішінде — Тоқа. Токаның өзі бергінде бес-алты болыс ел болды. Тоқа ішінде бізді Мырзамбет дейді. Одан — Ескене, одан — Байбек, Одан — Жәнібек, одан — Оспан, одан — менің әкем — Сейфолла. Жәнібек Тоқа ішіндегі бай тұқымның да, мықты тұқымның да бірі болған.

Оспан жас жігіт кезінде еледі де, Сейфолла бір жарым жасында жетім қалады. Алты жасында шешесі өледі. Оны Оспанның туған ағасы — Мақажан тәрбиесіне алады.

Мақажан бай да, мықты да болған кісі. Сейфолланы ол бұла ғып өсіреді де, 18 жасында үйлендіріп енші береді. Әйелінің аты—Жамал. Әкем одан басқа әйел алған емес. Жамалдан: мен, Мәлік, Әбен, Мәжит деген төрт ұл, Рахима, Сәлима деген екі қыз, барлығы — алты бала болдық.

Менің ата-бабаларымның түстері жирен-сары болған. Әкем де солай. Інім—Мәжиттің Орымбек дейтін ұлы мен (1930 жылы туған), Рымжан деген қызы (1932 жылы туған) жирен-сары боп аталарына ұқсаған. Сондықтан да ол екеуін жақсы керем. Жамалдың балалары түгелімен өзіне тартып, қоңыр өңді, қара шашты, қара сақал-мұртты болды. Менің де кескін-кейпім, түр-тұлғам аумаған шешем. Ол бойшаң, сымбатты, кескінді кісі еді.

Бай туысының қолында бұла боп есуден бе, табиғаты солай ма — әкем жүйрік ат, қыран бүркіт, алғыр тазы, тигіш мылтық серілік құрған адам. Өзі көздегенін құтқармайтын мерген болған. Тазысы мен бүркітіне бір жылдың сонарында жүз шақты түлкі мен қасқыр алдырған шағы бопты. Өте домбырашы, гармоншы, дойбышы адам. Әнді де бірсыдырғы жақсы айтады. Шешем сабырлы, ақылды, балажан, ер күткіш, үй күткіш әйел еді. Әкем не серілік құрып, не аңшылап... дегендей жыл тәулігінің көбінде үйде болмайтын, «дөңгелек қана дәулеті бар» дейтін шағын шаруамызды туыстар бағысатын (шаруа дегенім — мал ғана. Мен туған өлке малдан басқа шаруамен шұғылданбайтын), бала-шағасын шешем ғана тәрбиелейтін. Балаларын ол әдепті, ынсапты, мінезді ғып есіруге тырысты. Мәліктен басқамыз солай боп өстік қой деймін. Мәлік шадырлау, жанжалқойлау, төбелескектеу болып өсті.

Мен туған өлкеде мектеп, медіресе деген оқу орындары болған емес. Бар оқытушы — «тіл сындырғыш», ескішіл, надан молдалар. Бала кезімде әкешешем мені осындай молданың біреуіне сабаққа беріп, қадым оқуымен мұсылманша хат таныдым.

Бірақ, әкем мұнымен қанағаттанбай, орыс оқуына беруді қиял етіп жүрді. Бір жылы мен он жастан аса берген шақта, Нілді заводына жұмысқа бара жатқан біреу кеп қонып, әкем «сонда барып орысша оқы» деп мені ілестіріп қоя берді.

Нілдіде мен алғашқы жылы саудегерлеу бір орыстың үйінде қол бала боп жұмыс істеп, аздап орысша тіл үйрендім. Содан кейін завод қасындағы

екі кластық орысша школаға оқуға түстім.

Бұл заводтың ағылшын капиталисінің билігіндегі кезі. Жұмысшылары қазақтар. Аздап орыс та бар. Тұрмыстары нашар: ақыны аз алады, шахта жұмысы ауыр, жатақ үйлері жаман, лас, еңбек қорғау деген жоқ, шахта құлап талайлар мертігіп, талайлар өліп жатады... Олардың құнын сұрайтын ешкім жоқ! Сұрағанмен бере ме? Ағылшын мен оның шабармандары жұмысшыларды ит-қорлықта ұстайды... Көнбейін десе—басқа тамақ асырар жері жоқ... Мал дегеннен — ада. Күшінен басқа сенері жоқ... Ауылда да таршылықта тұратын кедейлер, жалшылар болады ғой. Жұмысшылардың тұрмысы олардан әлдеқайда ауыр...

Осындай ауыр халдегі жұмысшылар 1905 жылдың қысында көтеріліс жасады. Бір күні ертемен оянып сабағыма баруға тысқа шықсам, Нілдінің ойлы-қырлы тақыр далаға орнаған поселкесінің іші азан-қазан, у-шу!.. Әне жерде де, мына жерде де топталып жүрген адамдар!.. Қолдарына қызыл жалау ұстаған!.. «Бұ не?!» деп жақындасам, жұмысшылар ағылшын капиталисі тұратын үйді де, конторды да қамап апты. Сөздері — «жұмыс сағатын азайт!.. Ақымызды көбейт!.. Тұрмысымызды жақсарт!..» Капиталист тығылып қалған... Шабармандары үйді қамаған жұмысшыларды әрең ұстап тұр...

Не істерін білмей сасқан капиталист маңайдағы қазақ ауылдарының байларына, өкімдеріне кісі шаптырып, олар жұмысшыларға «тілектеріңнің бәрін орындатамыз» деп уәде береді, көнбейін десе, «ендеше елден жігіт жинап әкелеміз» деп қоқан-лоқы жасайды. Жұмысшы аз (екі мыңдай), қарулары жоқ, ел көп, одан көп жігіт жиналса төтеп бола алмайды және ағылшын да «тілектерін орындаймын, Ақмолаға барып ақша әкелем де, тұрмыстарын түзеймін» деп уәде берген.

Төрт-бес күн ереуіл жасап жұмысқа шықпаған көтерілісшілер капиталисті және байлардың «уәдесіне» амалсыз тоқтады. Ақмолаға кеткен капиталист ақша орнына қарулы отряд алып кеп, көтеріліске басшы болғандарды түгелімен тұтқынға алды да, қол-аяқтарын кісендеп, үскірік қыста Ақмолаға жалаңаш-жалпы күйде жаяу айдап кетті. Өзгелерін «бас көтергеннің бәрін үстеміз» деп қорқытты... Жұмысшылар амалсыз бас иіді...

Кейін білсем Нілдінің көтерілісі Москва, Петербург сияқты қалаларда 1905 жылы болған революцияның ұшқыны екен. Нілді көтерілісін — осы араға айдалып келген большевик ұйымдастырыпты. Ол тұтқынға алынушылардың ішінде кеткен.

Нілді көтерілісі менің жүрегіме өшпес жара түсірді. Білімім, сана-сезімім өскен сайын, бұл жара ұлғая берді... Оның қалай жазылуын білмей жүрген шақта 1912 жылы Омбыға бардым да, учительдік семинарияға оқуға түстім. Оны 1916 жылы бітірдім. Осы уақытта, Омбыда жасырын қызмет атқарып жүрген большевиктермен таныстым. Бүкіл жұмысшы атаулының, бүкіл еңбекші атаулының қанау құлдығынан қалай құтылу

жолын маған солар үйретті. Мен солардың жолына түстім...

Сәкеннің революция жылдары коммунист (большевиктер) партиясының жолына түсуі, Қазақстанда Совет үкіметін құру ісіне қызу араласуы. Колчак диктаторлығы кезінде абақтыға алынып ауыр азап шегуі, одан 1919 жылдың басында қашып шығып, жеңімпаз Қызыл Армияға қосылуы, 1922—25 жылдары Қазақстан үкіметін басқаруы, одан кейін, жазу ісімен қатар республиканың жоғарғы мектептерінде әдебиет тарихынан педагог — профессор болуы мәлім.

Осынша көп еңбектерін білетін халық, 1936 жылдың июль айында, қазақ драма театрының кең залында (ол кезде Алматыда одан кең зал жоқ та) өткізілген Сәкеннің юбилейінде хисапсыз көп жиналды. Олар залға сыймады. Біреулер «жиналыс бақшалы кең қораның ішінде өткізілсін» деп еді, көпшілікке орындық жетпейді, жерге отыруға өткен бірер күнде қалын, жаңбыр болғандықтан — дымқос; сондықтан жиналыс залда өтті.

Юбилей биік дәрежеде өтті. Одан түнделетіп тараған халық аузындағы сөз:

— Бұл, Сәкеннің ғана тойы болған жоқ, бүкіл қазақ совет әдебиетінің бірінші және үлкен тойы болды!..

Июль, 1961 жыл.

Март, 1963 жыл.

Оглавление

[БІРІНШІ КІТАП](#)

[БІРІНШІ ТАРАУ](#)

[ЕКІНШІ ТАРАУ](#)

[ҮШІНШІ ТАРАУ](#)

[ТӨРТІНШІ ТАРАУ](#)

[БЕСІНШІ ТАРАУ](#)

[АЛТЫНШЫ ТАРАУ](#)

[ЖЕТІНШІ ТАРАУ](#)

[СЕГІЗІНШІ ТАРАУ](#)

[ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ](#)

[ОНЫНШЫ ТАРАУ](#)

[ОН БІРІНШІ ТАРАУ](#)

[ЕКІНШІ КІТАП](#)

[БІРІНШІ ТАРАУ](#)

[ЕКІНШІ ТАРАУ](#)

[ҮШІНШІ ТАРАУ](#)

[ТӨРТІНШІ ТАРАУ](#)

[БЕСІНШІ ТАРАУ](#)

[АЛТЫНШЫ ТАРАУ](#)

[ЖЕТІНШІ ТАРАУ](#)

[СЕГІЗІНШІ ТАРАУ](#)

[ҮШІНШІ КІТАП](#)

[БІРІНШІ ТАРАУ](#)

[ЕКІНШІ ТАРАУ](#)

[ҮШІНШІ ТАРАУ](#)

[ТӨРТІНШІ ТАРАУ](#)

[БЕСІНШІ ТАРАУ](#)

[АЛТЫНШЫ ТАРАУ](#)